Literature Dept.

7th STACKS

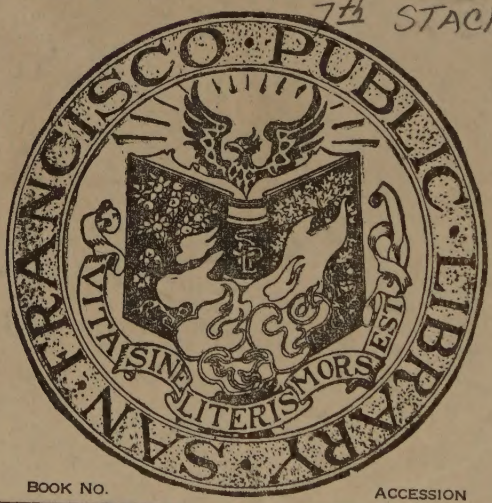

BOOK No. 38 N75 26

ACCESSION 172578

NOT TO BE TAKEN FROM THE LIBRARY

Form 37 10M 11-35

SAN FRANCISCO PUBLIC LIBRARY
3 1223 06899 4061

NORDISK FAMILJEBOK

KONVERSATIONSLEXIKON
OCH
REALENCYKLOPEDI

NY, REVIDERAD OCH RIKT ILLUSTRERAD UPPLAGA

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

LECHE, V.
PROFESSOR VID STOCKHOLMS HÖGSKOLA

NYSTRÖM, J. F.
LEKTOR VID HÖGRE REALLÄROVERKET Å NORRMALM

WARBURG, K.
PROFESSOR VID STOCKHOLMS HÖGSKOLA

WESTRIN, TH.
FILOSOFIE DOKTOR, KOMMITTÉNS ORDFÖRANDE

REDAKTÖR: **TH. WESTRIN**

TJUGUSJÄTTE BANDET
SLÖKE—STOCKHOLM

STOCKHOLM
NORDISK FAMILJEBOKS FÖRLAGS AKTIEBOLAG

x38
N75 26

172578

STOCKHOLM 1917
NORDISK FAMILJEBOKS TRYCKERI

ORDINARIE MEDARBETARE.

Adlerz, G. A., lektor vid Sundsvalls högre allmänna läroverk (G. A—z).
Afzelius, J. F. I., president i Svea hofrätt, medlem af Permanenta skiljedomstolen i Haag (I. Afz.).
d'Ailly, G. A. H., byråchef i Järnvägsstyrelsen (A. d'A.).
Alexanderson, A. M., f. d. professor vid Lunds universitet (A. M. A.)
Alfvén, A., praktiserande läkare i Stockholm (Avn).
Almquist, E. B., f. d. professor vid Karolinska institutet (E. At).
Almquist, H. K. H., professor vid Göteborgs högskola (H. A—t).
Almquist, V., öfverdirektör och chef för Fångvårdsstyrelsen (V. A—t).
Anderson, F. A., f. d. generaldirektör och chef för Statskontoret (A. A.)
Annerstedt, Cl., f. d. bibliotekarie vid Uppsala universitet (C. A.).
Apelqvist, O. E., filos. licentiat, t. f. aktuarie (E. A—t).
Apiarie, E., filos. licentiat, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (E. A—ie).
Arne, T. J., antikvarie vid Vitt. hist. o. ant. akademien (T. J. A.).
Arrhenius, S. A., professor (S. A—s).
Aulén, G. E. H., professor vid Lunds universitet (G. A—n).
Aurén, T. E., lektor vid Högre lärarinneseminariet (T. E. A.).
Berg, G. R. G:son, docent vid Stockholms högskola, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (R—n B.).
Bergstrand, C. Ö. E., professor vid Uppsala universitet (B—d).
Bergvall, E., redaktör, chef för Stadion i Stockholm (E. B—ll).
Billing, E. M., professor vid Uppsala universitet (E. Bg).
Björling, C. G. E., professor vid Lunds universitet (C. G. Bj.).
Boëthius, S. J., f. d. professor vid Uppsala universitet (S. B.).
Bohlin, K. P. T., professor, Vetenskapsakademiens astronom (K. B.).
Bovin, E., docent vid Karolinska institutet (Bvn).
Brate, E., lektor vid Södermalms högre allmänna läroverk (B—e).
Bring, J. M. F. T., domprost i Linköping (J. T. B.).
Brulin, J. O. H., förste arkivarie i Riksarkivet (H. B—n).
Bååth, L. M., andre arkivarie i Riksarkivet (L. M. B.).
Carpelan, T., friherre, sekreterare vid Helsingfors' universitet (T. C.).
Cederström, C. G. B., friherre, öfverste (B. C—m).
Centerwall, J. E., f. d. rektor, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (J. C.).
Clason, I. G., filos. doktor, byggnadsråd i Byggnadsstyrelsen (I. G. C.).
Clason, S., riksarkivarie (S. C.).
Dahl, C. G., filos. kandidat, föreståndare för Alnarps trädgårdsskola (C. G. D.).
Dahlberg, B. H., professor vid Uppsala universitet (B. H. D.).
Edén, N., statsminister, professor vid Uppsala universitet (N. E—n).
Ekholm, N., professor vid Meteorologiska centralanstalten (N. E—m).
Ekman, P. W., disponent (W. E—n).
Elberling, E., f. d. bibliotekarie i danska riksdagens bibliotek (E. Ebg).
Enblom, F., major i Väg- och vattenbyggnadskåren (Fr. E.).
Enström, A. F., t. f. byråchef i Kommerskollegium (A. E—m).
Erdmann, A., f. d. professor vid Uppsala universitet (A. E.).
Erdmann, E., filos. doktor (E. E.).
Eriksson, J., f. d. professor (J. E—n).
Euler, H. K. A. S. von, professor vid Stockholms högskola (H. E.).
Fahlstedt, C. A., lärare vid Beskowska skolan (C. A. F—dt; biträder vid beteckning af italienska ords uttal).
Fahlstedt, E., medlem af Nordisk familjeboks redaktion (E. F—t; redigerar den illustrativa afdelningen).
Fontell, A. G., förste aktuarie i Statistiska centralbyrån i Finland (A. G. F.).
Fredholm, E. I., professor vid Stockholms högskola (I. F.).
Fröman, K. A., öfveringenjörsassistent i Vattenfallsstyrelsen (Fmn; biträder vid redigeringen af den tekniska afdelningen).
Funkqvist, H. P. A., lektor vid Landtbruks- och mejeriinstitutet vid Alnarp (H. F.).
Gadelius, B. E., professor vid Karolinska institutet, öfverläkare vid Stockholms hospital för sinnessjuka (G—s).
Geete, K. R., f. d. förste bibliotekarie i K. biblioteket (R. G.).
Geijer, P. A., f. d. professor vid Uppsala universitet (P. A. G.).
Granberg, J. O., f. d. intendent (O. G—g).
Granqvist, P. M., skriftställare (P. M. G.).
Grönberg, G., lärare vid Skogsinstitutet, docent vid Stockholms högskola (G. G.).
Grönblad, C., bibliotekarie vid Svenska akademiens Nobel-institut (C. G.).
Gullstrand, A., professor vid Uppsala universitet (G—d).
Gyllensvärd, G. V., registrator hos Stockholms stadsfullmäktige (G. V. G.)
Hallendorff, C. J. H., professor, rektor vid Handelshögskolan i Stockholm (C. H. H.).
Hammarskjöld, K. H. L., f. d. statsminister, landshöfding i Uppsala län, medlem af Permanenta skiljedomstolen i Haag (Hj. H—d).
Hammarstedt, N. E., intendent vid Nordiska museet (N. E. H.).

Hammer, K. V., förste arkivarie i norska Utrikesdepartementet (K. V. H.).
Harlock, W. E., lektor vid Sjökrigsskolan (W. H—k; biträder vid beteckning af engelska ords uttal).
Hausen, R., f. d. statsarkivarie i Helsingfors (R. H.)
Hedenius, P. A. I., med. doktor, lifmedikus (I. H.).
Hedrén, G., professor vid Karolinska institutet (G. H.).
Hennig, A. H., professor, läroverksråd (A. Hng).
Herlitz, N., docent vid Uppsala universitet (N. H—tz).
Hertzberg, J., hoffotograf, lärare i fotografi vid Tekniska högskolan (J. Htzg).
Hesselman, O. A. H. V., professor, föreståndare vid Statens skogsförsöksanstalt (H. Hn).
Hildebrand, H. R. T. E., f. d. riksarkivarie (Ehd).
Hillman, A., f. d. konsul (Ad. H—n).
Hjärne, H. G., f. d. professor vid Uppsala universitet (H—e).
Holmberger, G., civilingenjör (G. H—r).
Holmgren, E., professor vid Karolinska institutet (E. Hgn).
Holmquist, H. F., professor vid Lunds universitet (Hj. H—t).
Hultin, A., vice bibliotekarie vid Helsingfors' universitetsbibliotek (A. H.).
Höjer, E. B., byråingenjör (E. Hjr).
Höjer, T. M:son, kansliråd i Utrikesdepartementet (T. H—r).
Jensen, A., filos. doktor, medlem af Svenska akademiens Nobel-institut (A—d J.).
Johansson, J. E., professor vid Karolinska institutet (J. E. J—n; biträder vid redigeringen af den medicinska afdelningen).
Johansson, K. F., professor vid Uppsala universitet (K. F. J.).
Jolin, S., f. d. professor vid Karolinska institutet (S. J—n).
Jonsson, A., folkskolinspektör (A. J.).
Juhlin Dannfelt, H. J. B., professor, Landtbruksakademiens sekreterare (H. J. Dft).
Jungstedt, C. A. H., generallöjtnant, inspektör för militärläroverken (H. J—dt).
Kallenberg, E. A., professor vid Lunds universitet (E. K.).
Kjederqvist, J. O. G., rektor vid Högre latinläroverket å Norrmalm (Kj—t).
Kjellberg, C. J. A., marinläkare (J. K.).
Kobb, G., professor vid Tekniska högskolan (G. K.).
Koch, N. F. H. von, professor vid Tekniska högskolan (H. v. K.)
Kolmodin, J. A., professor vid Uppsala universitet (A. K.).
Krok, T. O. B. N., f. d. läroverksadjunkt (T. K.).
Lagerheim, N. G., professor vid Stockholms högskola (G. L—m).
Leche, V., professor vid Stockholms högskola (L—e).
Lehmann, Edv., professor vid Lunds universitet.
Levertin, A. P., docent vid Karolinska institutet (Ln).
Lidén, B. P. E., professor vid Göteborgs högskola (E. L—n).
Lindahl, P. A. L., öfverstelöjtnant i Väg- och vattenbyggnadskåren (P. Ax. L.).
Lindblom, A. F. G., fattigvårdsinspektör (A. L—m).
Lindhagen, A. I., kansliråd (A. Lhgn).
Lindman, C. A. M., professor, intendent vid Naturhistoriska riksmuseet (C. Lmn).
Lindström, P. E., öfverdirektör i Postsparbanken, f. d. statsråd och chef för Ecklesiastikdepartementet (P. E. L—m).
Lovén, F., filos. doktor, f. d. skogschef vid Uddeholmsverken (F. L.).
Lundgren, R. G. F., förste aktuarie i Generalpoststyrelsen (R. L—n).
Lundström, K. J. V., professor vid Göteborgs högskola (V. Lm).
Lübeck, S. E. J., kapten i Väg- och vattenbyggnadskåren (S. L—k).
Lönborg, S. E., docent vid Göteborgs högskola (S. L.).
Mittag-Leffler, G., f. d. professor vid Stockholms högskola (M. L.).
Montelius, G. O. A., professor, f. d. riksantikvarie (O. M.).
Mortensen, J. M., docent vid Uppsala universitet (J. M.).
Munthe, C. D. L. V. W:son, generallöjtnant, f. d. chef för Fortifikationen (L. W:son M.).
Munthe, Å. W:son, rektor vid Frans Schartaus handelsinstitut (Å. W:son M.).
Myhrman, D. V., f. d. docent vid Uppsala universitet (D. M.).
Müller, J., f. d. lektor vid Sjökrigsskolan (J. M—r).
Nathorst, A. G., professor, f. d. intendent vid Naturhistoriska riksmuseet (A. G. N.).
Nordenstreng, R., filos. licentiat (R. N—g).
Nordensvan, C. O., generalmajor (C. O. N.).
Nordensvan, G. G., skriftställare (G—g N.).
Nordin, K. R., lektor vid Högre allmänna läroverket i Uppsala (R. N—n).
Nordström, C. F. Th., f. d. landshöfding i Örebro län (Th. N—m).
Noreen, A. G., professor vid Uppsala universitet (Ad. N—n).
Nyström, E. T., professor vid Veterinärinstitutet i Stockholm (E. T. N.).
Nyström, J. F., lektor vid Högre reallläroverket å Norrmalm (J. F. N.)
Personne, J. V., biskop i Linköpings stift (J. P.).
Persson, P., professor vid Uppsala universitet (P. P.).
Raphael, A., filos. doktor, juris kandidat (Rphl).
Reuterskiöld, C. A., professor vid Uppsala universitet (Rld).
Reuterskiöld, E. H. C., professor vid Uppsala universitet (E. Rld).
Richert, J. G., f. d. professor vid Tekniska högskolan (J. G. R.).
Rinman, E. B., redaktör (E. B. R.).
Rodhe, E. M., professor vid Uppsala universitet (E. M. R.).
Romdahl, A. L., intendent vid Göteborgs museum (A. L. R.).

Rosenberg, G. O., professor vid Stockholms högskola (G. O. R.).
Salin, B., riksantikvarie (B. S—n).
Santesson, C. G., professor vid Karolinska institutet (C. G. S.).
Schager, C. A. N., jägmästare (S—r).
Schéele, F. A. von, professor, folkskolinspektör i Stockholm (S—e).
Schotte, G., professor, chef för Statens skogsförsöksanstalt (G. Sch.).
Schoug, E. H. T., f. d. länsveterinär (S—g).
Schybergson, M. G., e. o. professor vid Helsingfors' universitet (M. G. S.).
Sjögren, H., docent vid Uppsala universitet (H. Sgn).
Sjögren, K. J. V., justitieråd (V. Sgn).
Sondén, K., med. doktor, ingenjör (K. S—n).
Sparre, U. C. K., friherre, kommendörkapten af första graden (C. K. S.).
Staaff, E. S., professor vid Uppsala universitet (E. S—f).
Stangenberg, A. E., med. doktor (E. St—g).
Stave, E., professor vid Uppsala universitet, domprost (E. S—e).
Stavenow, L. V. A., professor vid Uppsala universitet (L. S.)
Stjernberg, N. F., professor vid Stockholms högskola (N. S—g).
Svenonius, F. V., filos. doktor, geolog (S—s).
Söderberg, E. N., filos. doktor (E. N. S—g).
Söderberg, F. F. V., filos. doktor (V. S—g; biträder vid redigeringen af den historiska afdelningen).
Söderblom, L. O. J., ärkebiskop (N. S.).
Thyselius, E., skriftställare (T—s).
Thörnberg, E. H., skriftställare (E. H. T.).
Tigerstedt, R. A. A., professor vid Helsingfors' universitet (R. T—dt).
Ulmgren, O., med. doktor, hofdentist (Ugn).
Wahlberg, A., litteratör, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (Wbg).
Wahlström, Lydia, filos. doktor, studierektor vid Åhlinska skolan (L. W—m).
Wallis, C., f. d. professor vid Karolinska institutet (W—s).
Wallis, E., filos. doktor (E. W.).
Warburg, K. J., professor vid Stockholms högskola (K. W—g).
Wennerström, G. A., ingenjör, föreståndare för John Lennings väfskola i Norrköping (G. A. W.).
Vesterberg, K. A., professor vid Stockholms högskola (K. A. V—g).
Westin, O. E., f. d. professor vid Tekniska högskolan (O. E. W.).
Westling, G. O. F., f. d. rektor vid Högre allmänna läroverket i Västervik (Fr. W.).
Westman, K. B., docent vid Uppsala universitet (K. B. W—n).
Westrin, J. Th., filos. doktor, f. d. förste arkivarie i Riksarkivet (J. Th. W.).
Wetterstedt, C. G. af, öfverstelöjtnant vid Positionsartilleriregementet (G. af Wdt).
Vide, J. R., revisionskommissarie (R. V.).
Widell, J. L., öfverdirektör och chef för Statistiska centralbyrån (L. Wll).
Wiklund, K. B., professor vid Uppsala universitet (K. B. W.).
Wittrock, G. J. V., lektor vid Högre allmänna läroverket i Västerås (G. W—k).
Wrangel, E. H. G., professor vid Lunds universitet (E. Wrgl).
Wrangel, H. G. V., generallöjtnant och chef för Kustartilleriet (H. W—l).
Zetterstéen, K. V., professor vid Uppsala universitet (K. V. Z.).
Åkerman, J. H., professor vid Karolinska institutet (J. Å.).

TILLFÄLLIGA MEDARBETARE I DETTA BAND:

Aldén, G. A., skriftställare (G. A. A.).
Ambrosiani, S., filos. doktor, amanuens vid Nordiska museet (—a—i).
Andersson, T., filos. doktor, byråchef i Socialstyrelsen (Th—l A.).
Arwidsson, I., filos. doktor, fiskeriintendent (I. Arwn).
Backman, G., med. doktor (G. B—n).
Berggren, L. B., filos. licentiat (L. B. B.).
Bergh, S., förste arkivarie i Riksarkivet (S. B—h).
Berglund, J., rektor (J. Bd).
Björkman, E., professor vid Uppsala universitet (E. B—n).
Blanche, T., skriftställare (T. B.).
Boëthius, B., filos. doktor, amanuens i Riksarkivet (B. B—s).
Bolin, I., filos. licentiat (I. B.).
Collijn, I., riksbibliotekarie.
Curman, S., professor vid Konstakademien (S. C—n).
Danielsson, D., sekreterare i Järnvägsstyrelsen (D. Dn).
Edin, K. A., docent vid Uppsala universitet (K. A. E—n).
Elander, E., redaktionssekreterare (E. E—r).
Elmquist, H., generaldirektör och chef för Socialstyrelsen (H. E—t)
Ericsson, T., filos. licentiat (—e—).
Fahlén, H., f. d. auditör (H. Fn).
Fehr, M., juris doktor, docent vid Stockholms högskola (M. F—r).
Fleetwood, H., friherre, kammarjunkare, amanuens i Riksarkivet (H. F—d).
Frisk, E., disponent (E. F—k)
Fåhræus, R., rektor vid Högre lärarinneseminariet (R. F.).
Gellerstedt, N., civilingenjör (N. G—dt).
Grundström, C., f. d. professor (C. G—m).
Haglund, P., professor vid Karolinska institutet (P. Hgld).
Hebbel, E., ingenjör (E. Hbl).
Hellberg, A. T., advokat, Malmö (A. T. H.).
Hermansson, K. A., laborator (K. A. Hmn).
Hjelmqvist, F., förste bibliotekskonsulent (F. Hj—t).
Homén, O., filos. doktor, docent vid Helsingfors' universitet (O. H—én).
Hultman, G. H., civilingenjör (G. H. H.).
Janse, O., antikvarie vid Vitt. hist. o. ant. akademien (O. J—e).
Josephson, R., filos. licentiat (R. J—n).
Karlson, H., andre aktuarie i Stockholms stads statistiska kontor (H. Kn).

Kuylenstierna, O., major, föreståndare för Artillerimuseum (O. K—a).
Lagerfelt, C. F., friherre, kammarjunkare (C. F. L—t).
Leijonhufvud, S., friherre, förste aktuarie i Stockholms stads statistiska kontor (Lfd).
Linder, O. A., redaktör, Chicago (O. A. L—r).
Lindhult, N. A., t. f. kanslisekreterare (Ldht).
Lindmark, C. E., kontrollör (C. E. L—k).
Lugn, P., filos. kandidat (P. L—n).
Lundgren, C., förste notarie i riksdagens Andra kammare (C. L—n).
Mannerfelt, C., sekreterare i Statens lifsmedelskommission (C. M—t).
Moberg, L., docent vid Karolinska institutet (L. Mbg).
Nauckhoff, S., civilingenjör (S. Nff).
Naumann, E., filos. doktor, amanuens i Riksarkivet (E. N—nn).
Nerman, B., filos. doktor (B. N—n).
Nilsson, N. G., öfverinspektör (N. G. N.).
Nordenskjöld, O., professor vid Göteborgs högskola (O. N—d).
Norlin, E., docent vid Tekniska högskolan (E—t N—n).
Ohlsson, T., civilingenjör (T. O.)
Olin, G., hofrättsråd (G. O.).
Olsson, H., bandirektör (H. O.).
Palén, P., bergsingenjör (P. P—n).
Petersens, K. af, öfverbibliotekarie vid Lunds universitet (K. af P—s).
Petrelli, J., krigsarkivarie (J. P—i).
Påhlman, A. E., stadsingenjör (A. E. P.).
Rein, Th., professor emeritus vid Helsingfors' universitet (Th. R—n).
Rexius, G., docent vid Uppsala universitet (G. R—s).
Rydbeck, O., docent vid Lunds universitet (O. R.).
Rydén, V., statsråd o. chef för Ecklesiastikdepartementet (V. R—én).
Salin, K., f. d. stadsarkitekt (K. Sln).
Schultz, C. A., chef i femte järnvägsdistriktet (C. A. S—z).
Schück, H., professor vid Uppsala universitet (H. S.).
Sellergren, G., professor vid Tekniska högskolan (G. S—n).
Simonsson, I., e. o. amanuens i Stockholms rådhusarkiv (I. Sn).
Själlander, V., andre aktuarie i Stockholms stads statistiska kontor (V. S.).
Sjöqvist, J., docent vid Karolinska institutet (J—n S—t).
Sjöstedt, Y., professor, intendent vid Naturhistoriska riksmuseet (Y. S—dt).
Sommarin, E. F. K., docent vid Lunds universitet (E. F. K. S—n).
Sondén, P., förste arkivarie i Riksarkivet (P. S.).
Steffen, G. F., professor vid Göteborgs högskola (G. F. Stn).
Stille, A., professor vid Lunds universitet (A. S.).
Stille, F., civilingenjör (F. S—e).
Stjernschantz, T., filos. magister, Helsingfors (T. Stz).
Sundgren, P., direktör (P. S—gren).
Svedmark, L. E., filos. doktor, f. d. statsgeolog (Svk).
Söderlund, C. V., praktiserande läkare i Stockholm (C. V. S—d).
Sörensson, P., docent vid Lunds universitet (P. S-son).
Thorman, E., författarinna (E. Thn).
Tunberg, S., docent vid Uppsala universitet (S. T—g).
Wallroth, K. A., myntdirektör (K. A. W.).
Wawrinsky, R., f. d. medicinalråd (R. W.).
Wennersten, O. V., filos. licentiat, föreståndare för arkivdepån i Visby (W-sten).
Wirgin, G., professor vid Uppsala universitet (G. Wrgn).
Åmark, K., docent vid Stockholms högskola, aktuarie i Kommerskollegium (K. Å—k).
Östman, N. F., arkivarie vid Stockholms rådhusarkiv (N. F. Ö—n).

I detta band förekomma signerade artiklar af följande bland den första upplagans ej ofvan nämnde samt af denna upplagas genom döden bortryckte medarbetare:

H. N. Almkvist (H. A.), *G. Anderson* (G. A.), *L. Annerstedt* (L. A.), *F. Berg* (Frv Brg), *A. L. Billmanson* (A. Bi—n), *F. Björnström* (F. B.), *A. B. Blomberg* (A. B. B.), *K. H. Blomberg* (K. H. B.), *H. Branting* (Hj. B—g), *J. G. Braune* (J. G. B.), *E. Brusewitz* (E. B.), *A. U. Bååth* (A. U. B.), *P. T. Clere* (P. T. C.), *G. R. Dahlander* (G. R. D.), *E. W. Dahlgren* (E. W. D.), *D. Davidson* (D. D.), *C. A. Dellwik* (C. A. D.), *G. V. J. von Düben* (G. v. D.), *C. Eichhorn* (—rn), *K. af Geijerstam* (K. af G.), *A. T. Granlund* (A. G.), *A. Hammarskjöld* (A. H—ld), *J. Hagströmer* (J. H—r), *L. Helander* (L. H—der), *L. Hubendick* (L. H.), *A. V. Kinberg* (Kbg), *I. Landtmanson* (I. L.), *J. A. Leffler* (J. Lr), *H. Lemke* (H. L.), *A. Lindgren* (A. L.), *C. A. Lindqvist* (C. A. L.), *Hj. Lundbohm* (Hj. L.), *S. A. B. Lundgren* (B. L—n), *K. G. Lundqvist* (K. G. L.), *V. Millqvist* (V. M.), *J. R. E. Nissen* (R. N.), *Th. Rabenius* (Th. R.), *H. Rosman* (H. R—n), *C. J. Rossander* (Rsr), *R. Rubenson* (R. R.), *H. L. Rydin* (H. L. R.), *O. T. Sandahl* (O. T. S.), *B. Schlegel* (B. S.), *K. Sidenbladh* (K. S.), *C. Silfverstolpe* (C. S—e), *A. Sjögren* (Ant. Sj.), *H. Sohlman* (H. S—n), *G. Sundbärg* (G. S—g), *C. R. Sundström* (C. R. S.), *E. Svensén* (E. Sn), *H. R. Törnebladh* (R. Tdh), *G. H. W. Upmark* (Upk), *Ph. Weilbach* (Ph. W.), *G. Westfelt* (G. W.), *H. W. Westin* (H. W. W.) och *Th. Wisén* (Th. W.).

SIGNERING AF ARTIKLARNA.

Signatur utan parentes betecknar artikelns författare.

Signatur inom parentes betecknar artikelns granskare.

Asterisk (*) efter en signatur betecknar, att artikeln granskats af annan fackman än signaturens innehafvare, men i det väsentliga bibehållits oförändrad.

UTTALSBETECKNING.

g utläses som g (aldrig som j);
k » » k (aldrig som tj);
o » » ett ljud mellan o och u;
ω » » o-ljudet i svenskt bo;
ʃ betecknar sje-ljud;
ŋ » äng-ljud;
ə » sista ljudet i svenskt gosse;
th » det engelska t-ljudet i think;
ch betecknar de tyska ch-ljuden i ich och ach;
ˈ öfver en konsonant anger, att ljudet är tonande (»lent»);
˘ » » vokal » » » » nasaleradt;
¯ » » » » » » » långt;
˘ » » » » » » » kort;
ˈ efter » » » » denna stafvelse har hufvudtonvikten;
⁀ förenande två vokaler anger, att de bilda diftong.

FÖRTECKNING ÖFVER ILLUSTRATIONER I TJUGUSJÄTTE BANDET.

I. Kartor, planscher och andra helsidesillustrationer.

Spalt

Smideskonsten (4 planscher med 29 fig.) 16
Snickeri (2 planscher med 5 fig.). 120
Solen (4 planscher med 7 fig.) 312
Solfjäder (helsidesillustration med 12 fig.) ... 323—324
Karta öfver Spanien och Portugal (till art. Spanien) 480
Spektralanalys och Spektrum (2 färglagda planscher)... 628
Spektrum (färglagd plansch med 2 fig.) 636
Spetsar (2 planscher med 12 fig.) 676
Spetsbergen (2 planscher med karta o. 10 fig.) ... 680
Statens historiska museum (2 planscher med 4 fig.) 1040
Stenåldern (2 planscher med 28 fig.) 1284
Stickning (helsidesillustration med 8 fig.) ... 1333—1334
Stjärnor (2 färglagda planscher med 3 stjärnkartor) 1424
Stockholm (2 färglagda kartor) 1456, 1488
» (8 planscher med 43 fig.) 1460
Stockholm på 1500- och på 1600-talet (helsidesillustration med 3 fig.) 1493—1494

II. Porträtt
(*äfven porträttskulpturer*).

Spalt

Smetana, B. 14
Smith, L. O. 24
» John 27
» Adam 27
» J. E. 29
» sir W. S. 30
» Sydney 31
» sir H. G. W. 33
» Goldwin 38
» W. H. 38
» George 40
» W. R. 41
Smithson, J. 42
Smitt, J. V. 44
» Fr. A. 45
Smollett, T. G. 49
Snaijers, P. 97
Sneedorff, J. S. 102
Snellman, J. V. 106
Snoilsky, K. J. G. 131
Snyders, Fr. 143
Socinus, F. (till art. Socinianer) 208
Sodoma, G. A. (Bazzi). Efter målning 245
Sofia Magdalena, svensk drottning 252
Sofia, drottn. af Sverige o. Norge 253
Sofia Albertina 255
» dansk drottning 257
» Amalia 257
» Magdalena, Kristian VI:s gemål 258
Sofia Aleksejevna 259
» Charlotta 259
Sofokles 266
Sohlman, P. A. F. 273
Sohm, P. 276
Sokrates. Efter antik marmorherm. 284
Solander, D. K. 290
Solis y Rivadeneira, A. de 334
Solms, H. 347
Solovjev, S. M:vitj 355
» V. S:vitj 356
Solvay, E. 367
Somers, J. 379
Somerset, F. J. H. 380
Somerville, Mary 382
Sondén, P. A. 399
» K. U. 400
» A. Fr. 400
» K. M. 401
» K. G. A. 402
Sonne, J. V. 409
Sonnenfels, J. v. 410
Sonnenthal, A. v. 411
Sonnino, S. 411
Sontag, Henriette G. W. ... 414
Soop, E., f. 1592 416
» G. 416
» E., f. 1643 416
Sorauer, P. 424
Sorel, Agnes 427
» Albert 428
Sorma, Agnes 435
Sotberg, E. 446
Soubise, Ch. de R. 453
Soult, N. J. de D. 454

Spalt
Southey, R. 460
Spak, Fr. A. 470
Spalatin, G. 470
Spalding, J. J. 473
Spanheim, Fr. 479
» E. v. 479
Sparfwenfeldt, J. G. 567
Sparks, J. 568
Sparr, O. Chr. v. 569
Sparre, E. L:son 571
» P. E:son 575
» P. L:son 577
» P. P:son 577
» T. K:son 577
» Konrad 578
» Karl 579
» B. E. Franc-. Efter gipsmedaljong ... 581
» E. 582
» J. 584
» P. G. 584
» G. A. V. 585
» E. J. 586
» N. G. A. 587
» A. 588
» Fr. 589
Sparrgren, L. Efter självporträtt 592
Sparrman, A. 593
Spee, Fr. v. 612
Spegel, H. 617
Speke, J. H. 624
Spencer, J. Ch. 651
» J. P. 652
» H. 653
Spener, Ph. J. 658
Spens, J. 660
» A. 661
» K. G. 661
Spenser, E. 662
Speranskij, M. M:vitj 665
Sperling, G. 668
Spielhagen, Fr. 711
Spinola, A. 735
Spinoza, B. de 736
Spitta, K. J. Ph. 759
» J. A Ph. 760
Spitteler, C. 762
Spittler, L. T. 763
» Chr. Fr. 764
Spitzweg, K. 765
Spohr, L. 770
Spole, A. 774
Spongberg, J. 777
Sponneck, V. K. E. 778
Spontini, G. L. P. 780
Sprengtporten, J. M. 792
» J. V. 798
Springer, A. H. 805
Spuller, E. 835
Spurgeon, Ch. H. 836
Staaff, P. 861
» K. T. 861
» A. V. 862
» F. N. 862
» K. A. 863

Spalt
Stackelberg, O. M. 876
» B. O. 878
Stading, Sofia Fransiska ... 886
Stadion, J. Ph. K. J. v. ... 893
Staël von Holstein, G. B. ... 913
» E. M. 913
» Anne Louise Germaine ... 916
» O. V., f. 1802 917
» O. V., f. 1834 918
Staffeldt, A. V. Schack 925
Stagnelius, E. J. Efter medaljong, skuren i trä 938
Stahl, G. E. 943
» Fr. J. 943
Stahre, N. L. 945
Stake, H. 947
Stambolov, St. N. 959
Stampe, H. 967
Stang, Fr. 976
» E. 978
Stanhope, J. 980
» Ph. D. 981
» Ch. 982
» Ph. H. 983
Stanislaus I Leszczyński ... 985
» II August 987
Stanley, E. G. S. 989
» A. P. 991
» E. H. 991
» sir H. M. 993
Stanton, E. M'M. 1002
Starbäck, K. G. 1007
Starhemberg, E. R. 1011
» G. 1011
Stas, J. S. 1022
Staupitz, J. v. 1123
Stavenow, L. V. A. 1131
Stead, W. Th. 1134
Stedingk, Kurt v. -..... 1139
» Viktor v. 1140
» Eugène v. 1142
Steele, sir R. 1144
Steen, Jan. Efter självporträtt 1145
» Johannes 1148
Steenstrup, Japetus 1151
» Johannes 1153
Steffen, G. Fr. 1163
Steffens, H. 1164
Stein, Charlotte v. 1175
» H. Fr. K. vom u. zum 1176
» S. A. V. 1179
Steinheil, K. A. v. 1186
Steinlen, A. Th. 1188
Steinmann, P. Fr. 1189
Steinmetz, K. Fr. v. 1190
» Ch. P. 1190
Stella, J. 1197
Stenberg, S. 1205
Stenbock, G. O:son 1208
» E. G:son 1209
» G. E:son 1210
» G. O. G:son 1211

Spalt
Stenbock, J. G. Fr:son 1213
» M. Efter målning af J. D. Swartz 1214
Stenborg, K. 1219
Stenbäck, L. J. 1221
Stenhammar, M. 1229
» Kr. 1230
» Fredrika 1232
» Vilhelm 1234
Steno, N. 1261
Stephan, H. v. 1288
Stephen, sir L. 1290
Stephens, G. 1292
Stephenson, G. 1294
» R. 1294
Sterne, L. 1307
Steuben, Fr. W. A. H. F. v. 1314
Steuchius, M. 1315
» J. 1315
Stewart, D. 1316
» R. (Castlereagh) .. 1317
» sir H. 1321
Stevens, A. 1323
Stevenson, R. L. B. 1324
Stiernberg, N. 1339
Stiernblad, J. E. 1339
Stierneld, S. G. 1341
» A. L. 1341
» G. N. A. A. ... 1342
Stiernhielm, G. Efter Ehrenstrahls målning 1343
Stiernhöök, J. 1346
Stiernman, A. A. v. 1349
Stiernstedt, K. J. 1352
» A. V. 1354
Stiernstolpe, J. M. 1355
Stifter, A. 1366
Stigzelius, L. 1377
Stille, A. M. 1395
Stinde, J. E. W. 1402
Stjerna, K. M. 1408
Stjernström, E. 1410
Stobæus, K. 1448
Stobée, L. Kr. 1450
Stockenström, E. v. 1453
Stockhausen, J. 1457

III. Andra illustrationer i texten.

Spalt
Smidning (till art. Smide) 16
Smidesmaskiner (2 fig.)... 18—19
Smilax medica (till art. Smilax) 21
Smithsonian institution 43
Smyga, *sjöv.* (2 fig.) 53
Smyrna, situationsplan och vy 54
Smålands vapen 60
Smör (7 fig.) ..... 77—79
Svart smörbult (till art. Smörbultsläktet) 81
Smörjapparat (3 fig.) 83
Smörkärna (7 fig.) ..... 89—91
Runmärket (till art. Smörprofning) 93

Spalt
jörksnabbvinge (till art. Snabbvingar) 95
mabelmöss 96
masahögen 101
. Snells boktryckarmärke (till art. Snell, J.) 103
nickeri (20 fig.) 112—118 o. 121—122
rion ater (till art. Sniglar) 123
nipa, *sjöv.* (4 fig.) 127
nogeholms slott (till art. Snogeholm) 129
anliga snoken (till art. Snoksläktet)..... 136
nusdosor (6 fig.) ..... 141—142
eptis vermileo (till art. Snäppflugor)..... 148
nömögelstrådar (till art. Snömögel) 154
nöplog (7 fig.) ..... 155—158
nöskyddsanläggningar (5 fig.) ..... 160—162
ockel (2 fig.) 212
ocker (4 fig.) 218—221 o. 226
Interiör af sockerdricksfabrik (till art. Sockerdricka) 229—230
ockerröret (2 fig.) 232
oda (2 fig.) ..... 240—242
ofia, stad (3 fig.) ... 250 o. 251
ofiakyrkan i Stockholm (till art. Sofia församling) ... 260
ofiero, lustslott (2 fig.) 262 o. 263
Klosterruinen S:t Jean des Vignes (till art. Soissons) 279
olanum (2 fig.) ..... 292 o. 293
olbackens sanatorium 296
oldaneller i snö (till art. Soldanella) 304
olenoid (2 fig.) 320
olhatt för hästar (till art. Solhatt) 327
olidus..... 332
ollefteå, situationsplan och 2 fig. ..... 335—338
olliden, drottning Viktorias sommarvilla 340
olmaskin (2 fig.) ..... 342 o. 343
olmikroskop ..... 343—344
olna kyrka (till art. Solna) 348
olur..... 364
Utsikt af Sommen vid Norra Vi (till art. Sommen) 389
onchus oleraceus 397
Utsikt af Sonfjället (till art. Sonfjället) ..... 407—408
ophiahemmet, situationsplan och sjukhemmet ... 418
ordavala, vapen och situationsplan..... 426
orghum (2 fig.) ..... 430 o. 431
orgmanteln 431
Åkersork (till art. Sorksläktet) 434
orrento, vy från 436
Sorö akademis byggnader på Holbergs tid (till art. Sorö) ..... 439—440
Sot, *bot.* (5 fig.) 443 o. 445—446
Sothöna (till art. Sothönssläktet) 448
Sou 451
Sovereign 465
Badbyggnaden i Spa (till art. Spa) 467
Spade (3 fig.) 469
Plan af Diocletianuspalatset (till art. Spalato) 472
Spaljé (2 fig.) 474
Citadellet med Juliustornet i Spandau (till art. Spandau) 475
Hvalfbåge med spandrill (till art. Spandriller) 476
Spanska folkdräkter (4 fig., till art. Spanien) ... 487—488
Spannarp, manbyggnaden... 525
Spannbåge och spannkrok (till art. Spannbåge) 525
Spannkörning (4 fig.) 526 o. 527
Spanska fiolen 534
Spansk ryttare, *ridk.* 559
Spant (6 fig.) ..... 560—562
Blomkålssvamp (till art. Sparassis) 563
Sparre, släktvapen 569
Sparreholm, slottet 591
Sparta (6 fig.) ..... 594—596
Spegel, *fys.* (7 fig) ... 613—616
Spegelafläsning 621
Domkyrkan i Speier (till art. Speier) 622
Spektroskopiska apparater (11 fig.) 629—631 o. 633—635
Spektrum (3 fig.) 636, 639 o. 640
Grufspel (2 fig., till art. Spel)..... 645
Spergula arvensis (till art. Spergula)..... 667
Sperlingsholm, manbyggnaden 669
Spermatozoer (5 fig.)... 671—672
Spes, myntbild 674
Kartskiss öfver de svenska kolfälten på Spetsbergen (till art. Spetsbergen) ... 686
Tupaia tana (till art. Spetsekorrar) 696
Sphecodes gibbus, hona (till art. Sphecodinæ) 705
Sphenophyllales (2 fig.) 706 o. 707
Ligustersvärmaren (till art. Sphinx, *zool.*) 708
Storspigg (till art. Spiggsläktet) 712
Spik (3 fig.) 714
Spikharmonika 716
Spinacia oleracea (till art. Spinacia)..... 719
Spindeldjur (4 fig.) 720—721 o. 723—724
Spindelsteklar (3 fig.) 726
Spinning (5 fig.) ..... 730—732
Spinteroskop (2 fig.) 739
Spira (2 fig.) 741
Filipendula Ulmaria (till art. Spiræa) 743
Spis (3 fig.) ..... 757—758
Olika former af pilum (3 fig.; till art. Spjut) 766
Splits, *sjöv.* (5 fig.) 768
Småspof (till art. Spofsläktet) 770
Spolmaskar (6 fig.) 775
Spont (3 fig.) 779
Sponton 781
Sporre (7 fig.) 785
Spridning 799
Spridningsanordning (14 fig.) 801—802
Vänstra bakfoten af Dipus och Alactaga (2 fig.; till art. Springråttor) 808
Spruta, *trädg.* (2 fig.) 811 o. 812
Sprutflaska 812
Mariabild med språkband (till art. Språkband) ... 816
Spröjsverk (6 fig.) ..... 833—834
Spån, *bygnk.* (6 fig.) 838 o. 839
Spår, *jaktv.* ..... 841—842
Spårväg (3 fig.) ..... 844—846
Squilla 858
Stabbur 871
Ätliga jordstamdelar af Stachys Sieboldii (till art. Stachys) 874
Stadion (7 fig.) ..... 887—892
Stadshus (3 fig.) ..... 900—902
Staffansskede 920
Staffansvisor (3 fig.) 922 o. 923
Stafhopp 929
Stafkyrka (5 fig.) ..... 929—932
Stafsund, manbyggnaden ... 935
Stalheim och Nærödalen (till art. Stalheim) 948
Interiör från K. hofstallet i Stockholm (till art. Stall) ..... 949—950
Stamträd 969
Standar (3 fig.) ..... 970 o. 971
Stansverktyg (till art. Stansning) 1000
Stare (till art. Staresläktet) 1009
Start, *sportt.* (3 fig.) 1019—1022
Stassfurtsalter (2 fig.) 1023—1026
Skogsförsöksanstaltens byggnad (till art. Statens skogsförsöksanstalt) 1055
Guldstater från Tarent (till art. Stater) 1056
Laboratoriestativ (till art. Stativ) 1069
Statoskop 1070
Stavanger, situationsplan 1125—1126
Jan Steens målning Prinsjesdag (till art. Steen, J. H.) ..... 1147—1148

Spalt

Ärkebiskop Stefans sigill (till art. Stefan) 1156
Stefans kapell 1160
Stegeborg (2 fig.) ... 1167—1168
Steiermarkska bergsmän (till art. Steiermark) 1173
Stek, *sjöv.* (5 fig.) 1194
Stellaria media (till art. Stellaria) 1198
Stenbock, släktvapen 1207
Magnus Stenbocks ryttarstaty i Hälsingborg (till art. Stenbock, M.) 1217
Stenhammar, hufvudbyggnaden 1228
Stenhuggarmärken (15 fig.) 1235
Steninge (2 fig.) ... 1242 o. 1243
Tjärdestilleringsverk och bensolverk (2 fig., till art. Stenkolstjära) .... 1253—1254
Stenografi, prof på olika system 1270
Stenpartier i parken vid Sofiero (till art. Stenparti) 1273
Stepper, *sportv.* 1295
Stereoskop (4 fig.) ... 1297—1299
Stettin, situationsplan 1309—1310
Stickmyggor (2 fig.) 1331
Stiftelsen för gamla tjänarinnor, bostadshuset ... 1365
Stigbygel (7 fig.) 1373
Stil, *boktr.* (4 fig. och 1 spalt stilkäglar) ... 1383—1385
Lathyrus Aphaca (till art. Stipler) 1405
Illicium verum (4 fig., till art. Stjärnanis) 1413
Stjärnaskidierna 1414
Stjärnhop 1421
Norra stjärnhimmelens stjärnbilder och förnämsta fixstjärnor (till art. Stjärnor) ..... 1423—1424
Stjärnorp (2 fig.) 1441
Stjärnsund, slottet 1442
Stjärtmes (till art. Stjärtmessläktet) 1445
Stockholm (vapen och 2 sigill jämte karta öfver Stockholm på 1500-talet) 1457, 1491 o. 1495—1496

FÖRKORTNINGAR.

l-b. = aktiebolag.
ll. = ablativ.
dk. = ackusativ.
j. = adjektiv.
min. = administrativt.
v. = adverb.
d. = afdelning (-en).
h. = afhandling.
ban. = albanesiskt.
nerik. = amerikanskt.
nat. = i anatomien.
g. = angående.
gls. = angelsaxiskt.
on. = anonym (-t, -a).
tropol. = i antropologien.
rab. = arabiskt.
ram. = arameiskt.
itm. = i aritmetiken.
kkeol. = i arkeologien.
rmen. = armeniskt.
t. = artikel.
till. = i artilleriväsendet.
trofys. = i astrofysiken.
trol. = i astrologien.
tron. = i astronomien.
m. = atmosfär (-er).
est. = i avestiskan.

= boken.
b. = babyloniskt.
ln. = i balneologien.
nkt. = bankterm.
sk. = baskiskt.
l = band.
arb. = bearbetad (-t, -e).
fästningsk. = i befästningskonsten.
rgsv. = i bergsväsendet.
bliogr. = i bibliografien.
ldh. = i bildhuggarkonsten.
ljardt. = biljardterm.
ogr. = biografi.
ol. = i biologien.
. a. = bland annat.
kh. = i bokhålleriet.
khand. = i bokhandeln.
ktr. = i boktryckarkonsten.
t. = i botaniken.
. = bredd.
as. = brasilianskt.
it. = brittiskt.
ukl. = brukligt.
gnk. = i byggnadskonsten.
. = Celsius.

cg. = centigram.
cirk. = cirkulär.
civilr. = i civilrätten.
cl. = centiliter.
cm. = centimeter.
ctr = centner.

d. = del; död.
da. = danskt.
dal. kmt = daler kopparmynt.
dal. smt = daler silfvermynt.
dansk. = i danskonsten.
dat. = dativ; daterad (-t, -e).
dep. och *depart.* = departement.
dermat. = i dermatologien.
dets. = detsamma.
dg. = decigram.
dim. = diminutiv.
dipl. = i diplomatien.
dl. = deciliter.
dlr = delar.
dm. = decimeter.
d. o. = detta ord.
d:o = dito.
dogmhist. = i dogmhistorien.
doll. = dollar (-s).
d:r = doktor.
dramat. = i dramatiken.
dt. = deciton.
d. v. s. = det vill säga.
d. y. = den yngre.
dyl. = dylik (-t, -a).
dåv. = dåvarande.
d. ä. = den äldre; det är.
därst. = därstädes.

e. d. = eller dylikt.
eg. l. *egentl.* = egentligen.
eg. v. = egentlig vikt.
egypt. = egyptiskt; i egyptologien.
ekon. = i ekonomien.
e. Kr. = efter Kristus.
elektrot. = i elektrotekniken.
e. m. = eftermiddagen.
embryol. = i embryologien.
eng. = engelskt.
enl. = enligt.
e. o. = extra ordinarie.
ep. = i den episka poesien.
estet. = i estetiken.
etc. = et cetera.
etnogr. = i etnografien.
etnol. = i etnologien.

europ. = europeiskt.
ev. = eventuellt.

f. = född.
farm. = i farmakologien.
f. d. = för (-e) detta.
fda. = forndanskt.
fem. = femininum.
ff. = och följande.
f. g. = första gången.
fi. = finskt.
fig. = figur (-en); figurligt.
filos. = filosofie; i filosofien.
finansv. = i finansväsendet.
fisk. = fiskeriterm.
f. Kr. = före Kristus.
fla. = flamskt.
f. m. = förmiddagen.
f. n. = för närvarande.
fnegypt. = fornegyptiskt.
fnfr. = fornfranskt.
fnhty. = fornhögtyskt.
fnisl. = fornisländskt.
fnit. = fornitalienskt.
fnlty. = fornlågtyskt.
fno. = fornnorskt.
fnod. = fornnordiskt.
fnpers. = fornpersiskt.
fnsachs. = fornsachsiskt.
fnslav. = fornslaviskt.
folkl. = folkloristiskt.
folkr. = i folkrätten.
fonet. = i fonetiken.
fornk. = i fornkunskapen.
fortif. = i fortifikationsväsendet.
fot. = fotografiskt.
fr. = franskt.
frcs = francs.
fr. Gr. = från Greenwich.
fr. h. = från höger.
frih. = friherre.
friş. = frisiskt.
fr. o. m. = från och med.
fr. v. = från vänster.
fsv. = fornsvenskt.
fullb. = fullbordad (-t, -e).
fyrverk. = i fyrverkeriet.
fys. = i fysiken.
fysiol. = i fysiologien.
fångv. = i fångvårdsväsendet.
fäktk. = i fäktkonsten.
fär. = färöiska.
f. ö. = för öfrigt.
följ = följande.

föreg. = föregående.
förf. = författad (-t, -e); författare.
förk. = förkortad (-t, -e).
förordn. = förordning.
förv. = i förvaltningen.

gael. = gaeliskt.
gen., *genit.* = genitiv.
geogr. = i geografien.
geol. = i geologien.
geom. = i geometrien.
ggr = gånger.
g. m. = gift med.
gr. = grader; gram.
gramm. = i grammatiken.
grefsk. = grefskap.
grek. = grekiskt.
grek. hjältes. = i grekiska hjältesagan.
grufv. = i grufväsendet.
g. st. = gamla stilen.
G. T. = Gamla Testamentet.
guv. och *guvern.* = guvernement.
gymn. = i gymnastiken.

h. = häfte; hälften.
hand. = handelsterm.
handtv. = handtverksterm.
har = hektar.
hebr. = hebreiskt.
hedersled. = hedersledamot.
her. = i heraldiken.
hftn = häften.
hg. = hektogram.
hist. = i historien.
histol. = i histologien.
hkr = hästkrafter.
hl. = hektoliter.
hlj. = hefnerljus.
h. o. h. = helt och hållet.
holl. = holländskt.
hty. = högtyskt.
husdjurssk. = i husdjursskötseln.
hydrogr. = i hydrografien.
hyg. = i hygienen.

ibd., *ibid.* = ibidem (lat.), på samma ställe.
idrottst. = idrottsterm.
ind. = indiskt.
ind.-europ. = indoeuropeiskt.
inkl. = inklusive.
inv. = invånare.
ir. = iriskt.
irl. = irländskt.
i sht = i synnerhet.
isl. = isländskt.
i st. f. = i stället för.
it. = italienskt.

jaktv. = i jaktväsendet.
jap. = japanskt.
javan. = javanskt.
jfr = jämför.
jur. = i juridiken.
järnv. = i järnvägsväsendet.
järnvägstekn. = järnvägstekniskt.

k. = kunglig (-t, -a).
kam. = i kameralväsendet.
kand. = kandidat.
kant. = kanton (-er).
kap. = kapitel.
kartogr. = i kartografien.
kbcm. = kubikcentimeter.
kbdm. = kubikdecimeter.
kbm. = kubikmeter.
kbmm. = kubikmillimeter.
k. br. = kungligt bref.
kelt. = keltiskt.
kem. = i kemien.
keram. = i keramiken.
k. förkl. = kunglig förklaring.
kg. = kilogram.
kin. = kinesiskt.
kir. = i kirurgien.
kirg. = kirgisiskt.
kl. = klass; klockan.
km. = kilometer.
kmt = kopparmynt.
K. M:t = Kunglig Majestät.
knr = kannor.
kokk. = i kokkonsten.
komp. = kompani; komparativ; komponerad (-t, -e).
konsth. = i konsthistorien.
konstind. = i konstindustrien.
konstt. = konstterm.
korresp. = korresponderande.
kp. = kokpunkt.
kr. = kronor.
k. regl. = kungligt reglemente.
krigsv. = i krigsväsendet.
krist. = i kristallografien.
kroat. = kroatiskt.
kronol. = kronologiskt.
kung. = kungörelse.
kungl. = kunglig (-t, -a).
kvcm. = kvadratcentimeter.
kvdm. = kvadratdecimeter.
kvkm. = kvadratkilometer.
kvm. = kvadratmeter.
kvmm. = kvadratmillimeter.
kymr. = kymriskt.
kyrkohist. = i kyrkohistorien.
körk. = i körkonsten.

l. = eller; liter.
L℔ = lispund.
landtbr. = i landtbruket.
landtm. = i landtmäteriet.
lapp. = lapskt.
lat. = latinskt.
led. = ledamot.
lgd = longitud; längd.
lett. = lettiskt.
lit. = litauiskt.
litt. = litteratur.
liturg. = i liturgien.
log. = i logiken.
lty. = lågtyskt.

m. = meter; minuter.
malaj. = malajiskt.
m. a. o. = med andra ord.

mask. = maskulinum.
maskinb. = i maskinbyggnadskonsten.
maskint. = i maskintekniken.
mat. = i matematiken.
med. = medicine; i medicinen.
medl. = medlem.
mejerisk. = i mejeriskötseln.
mek. = i mekaniken.
metall. = i metallurgien.
meteor. = i meteorologien.
metr. = i metriken.
mexik. = mexikanskt.
m. fl. = med flera.
mg. = milligram.
mht., *mhty.* = medelhögtyskt.
milit. = militärt; i militärväsendet.
mill. = million (-er).
min. = minut (-en, -er).
miner. = i mineralogien.
mk = mark.
mkg. = meterkilogram.
mlat. = medeltidslatinskt.
mlt., *mlty.* = medellågtyskt.
mm. = millimeter.
m. m. d. = med mera dylikt.
mongol. = mongoliskt.
monogr. = monografi.
mrs. = mistress.
M:t = Mount (eng.), berg.
mtl = mantal.
mus. = i musiken.
myntv. = i myntväsendet.
myt. = i mytologien.
målark. = i målarkonsten.

n. = nordlig; norr.
nationalek. = i nationalekonomien.
nat. storl. = naturlig storlek.
n. b. = nota bene.
neutr. = neutrum.
N. F. = Nordisk Familjebok.
n. h. o. v. = namn, heder och värdighet.
nhty. = nyhögtyskt.
nlat. = nylatinskt.
no. = norskt.
nom. = nominativ.
nord. = nordiskt.
n:r = nummer.
n. st. = nya stilen.
nsv. = nysvenskt.
N. T. = Nya Testamentet.
num. = i numismatiken.
nuv. = nuvarande.
nyhty. = nyhögtyskt.

o. = och.
o. a. = och andra, och annan.
o. a. s. = och andra ställen.
obstetr. = i obstetriken.
o. d. = och dylikt.
o. f. = och följande.
off. = officiellt.
oftalm. = i oftalmologien.
omarb., *omarbet.* = omarbetad (-t, -e).

kr. = omkring.
. = i optiken.
.. = ordinarie.
lf. = ordförande.
nn. = ordning.
nament. = i ornamentiken.
s. v. = och så vidare.

eobot. = i paleobotaniken.
eont. = i paleontologien.
ol. = i patologien.
. *st.* = pund sterling.
dag. = i pedagogiken.
ss. = persiskt; personer.
r., petrogr. = i petrografien.
, *plur.* = pluralis; *pl.* äfven =
plansch.
= polskt.
it. = i politiken.
rt. = portugisiskt.
stv. = i postväsendet.
pp. = preposition.
et. = preteritum.
uss. = preussiskt.
oc. = procent.
pf. = professor.
ov. = provins.
ovens. = provensalskt.
yk. = i psykologien.
ykiatr. = i psykiatrien.

l = rubel.
r = riksdaler; *rdr b:ko* = riksdaler banko; *rdr rgs* = riksdaler riksgälds; *rdr rmt* = riksdaler riksmynt; *rdr sp.* = riksdaler specie.
g.-omr. = regeringsområde.
g:te = regemente.
g.-ton = register-ton.
lig. = i religionen.
sol. = resolution.
sp. = respektive.
t. = i retoriken.
. *F.* = regeringsformen.
dk. = i ridkonsten.
nk = riksmark.
. *O.* = riksdagsordningen.
m. = romerskt.
t. = runstycke (-n).
m. = rumänskt.
. = ryskt.
torom. = rätoromanskt.
ttshist. = i rättshistorien.
r. = rörande.

= sekunder; sydlig, söder.
a. = sine anno (lat.), utan årtal.
g. = i sagor.
sagohist. = i sagohistorien.
sanskr. = i sanskrit.
schackt. = schackterm.
s. d. = samma dag.
sek. = sekund (-en, -er).
Sept. = Septuaginta.
ser. = serie (-n, -r).
serb. = serbiskt.
sing. = singularis.
sistn. = sistnämnda.
sjöförs. = i sjöförsäkringen.
sjör. = i sjörätten.
sjöv. = i sjöväsendet.
sk. = skilling.
Sk℔ = skeppund.
s. k. = så kallad.
skjutk. = i skjutkonsten.
skogsh. = i skogshushållningen.
skogsv. = i skogsväsendet.
skolv. = i skolväsendet.
skpsb. = i skeppsbyggeriet.
skr. = skrifter.
slav. = slaviskt.
s. m. = samma månad.
smt = silfvermynt.
s:n = socken.
S. O. = successionsordningen.
sp. = spalt; spanskt.
spd. = speciedaler.
spelt. = spelterm.
spirit. = i spiritismen.
sportt. = sportterm.
sportv. = i sportväsendet.
språkv. = i språkvetenskapen.
sp. v. = specifik vikt.
s. str. = sensu stricto (lat.), i egentlig bemärkelse.
st. = stiftad (-t, -e); stycken; stället.
statist. = i statistiken.
statsr. = i statsrätten.
stds = standards.
straffr. = i straffrätten.
subst. = substantiv.
superl. = superlativ.
suppl. = supplement.
sv. = svenskt.
syr. = syriskt.
s. å. = samma år.

t. = timmar.
tandläk. = i tandläkarkonsten.
tekn. = tekniskt.
telegr. = i telegrafien.
teol. = teologie; i teologien.
teos. = i teosofien.
t. ex. = till exempel.
text. = i textilindustrien.
T. F. = tryckfrihetsförordningen.
t. f. = tillförordnad.
t:g = tingslag.
t. h. = till höger.
thr = thaler.
tills. = tillsammans.
tjech. = tjechiskt.
tld = tunnland.
tnr = tunnor.
t. o. m. = till och med.
toxik. = i toxikologien.
tr. = tryckt.
trol. = troligen.
trädg. = i trädgårdskonsten.
träv. = i trävaruindustrien.
tullv. = i tullväsendet.
turk. = turkiskt.
t. v. = till vänster.
ty. = tyskt.

u. h. = under hafsytan.
und. = underdånig.
ung. = ungefär; ungerskt.
univ. = universal; universitet.
uppf. = uppförd (-t, -a).
uppl. = upplaga (-n), upplagor.
upps. = uppsats.
urmak. o. *urmakark.* = i urmakarkonsten.
urspr. = ursprungligen.
utg. = utgifven (-et, -na).
u. å. = utan årtal.

v. = vers; väster, västlig.
vanl. = vanligen.
var. = varietet (-en).
v. e. = värmeenhet.
vend. = vendiskt.
veter. = i veterinärväsendet.
vol. = volym.
Vulg. = Vulgata.
väg- o. vattenb. = i väg- och vattenbyggnadskonsten.
växtfys. = i växtfysiologien.
växtpat. = i växtpatologien.

zool. = i zoologien.

ångm. = i ångmaskinsläran.
årg. = årgång, årgångar.
årh. = århundrade.

ö. = öster, östlig.
öfv. = öfversatt, öfversättning.
ö. h. = öfver hafsytan.

> = öfvergår till.

< = kommer ifrån.

♂ = hanne.

♀ = hona.

RÄTTELSER:

Bd	II	sp.	1297	rad	13—14	uppifrån	*står* Stephenson	*bör vara*	Stevenson
»	VI	»	862	»	20	»	*utgår*		
»	VIII	»	734	»	8	»	*står* 1892	»	1891
»	IX	»	12	»	17	nedifrån	» Waltersdorff	»	Warnstedt
»	XI	»	339	»	7	uppifrån	*utgår*		
»	»	»	752	»	17	»	»		
»	XVI	»	471	»	1—2	»	*orden* — 2. *Zool.* Se Spindeldjur. *utgå*		
»	XX	»	216	»	21	»	*står* Southcote	*bör vara*	Southcott
»	XXI	»	1039	»	25	»	» Kriton	»	Kritias
»	XXII	»	1141	»	7	nedifrån	» $Cu\,O + H_2 = H_2\,O$;	»	$Cu\,O + H_2 = H_2O + Cu$;
»	»	»	1265	»	27	»	» Die	»	Der
»	XXIII	»	146	»	8	uppifrån	» 1803	»	1811
»	»	»	835	»	22	»	» J-dl.	»	J. M.
»	»	»	»	»	23	»	» Gorissen	»	Jorissen
»	XXIV	»	634	»	26	»	» das	»	die
»	XXV	»	179	»	15	»	» Srinangam	»	Srirangam
»	»	»	876	»	22	»	» **Skandinavien**	»	**Skandinaven**
»	»	»	965	»	10	»	» stenbro	»	järnbro på stenpelare
»	»	»	1487	»	11	»	» *justina*	»	*jurtina*
»	»	, pl. I till art. Skogens skadeinsekter, *står* Ekspinnaren						»	Ekvecklaren
»	XXVI	sp.	105	rad	9	uppifrån	*står* Brun	»	Bruns
»	»	»	130	»	2	»	» filmdirektören	»	landtbrukaren
»	»	»	177	»	6	»	» Ph.	»	Th.
»	»	»	250	»	24	»	» föga	»	aldrig
»	»	»	357	»	21	»	» 1875	»	1857
»	»	»	»	»	22	»	» professor	»	e. o. professor
»	»	»	566	»	15	nedifrån	*framför* Österrike *insättes* Sverige 1901,		
»	»	»	700	»	35	»	*står* leontina	*bör vara*	leonina
»	»	»	1160	»	16	»	» 1892	»	1894
»	»	»	»	»	23	»	» 1850	»	1851, d. 1915
»	»	»	1292	»	4	»	» (E. B—e)	»	(B—e)
»	»	»	1461	»	23	»	*efter* annan *tillägges* (dubbelbro)		
»	»	»	1475	»	34	»	*står* n.	»	i n.
»	»	»	1481	»	10	»	» d	»	där

TILLÄGG:

Stjerne, Oskar, afled natten 24—25 okt. 1917 i Kristinehamn.

NORDISK FAMILJEBOK

KONVERSATIONSLEXIKON

OCH

REALENCYKLOPEDI

Slöke, no., *bot.* Se Angelica.

Slökorn. Se Slösäd.

Slökornflyet, *Hadena tritici*, *zool.*, en till underordn. nattflyn, *Noctuæ*, hörande fjäril, hvars larv anställer skada å växande sädesslag, särskildt råg och hvete. Fjäriln (se Landtbrukets skadeinsekter, pl. II, fig. 6) är grå eller grönsgrå, framvingarna ha en eller ett par ljusare fläckar nära framkanten och en mörk från vingroten utgående strimma. Vingbredden är 40—45 mm. Larven är ofvan svartgrå med tre smala, hvitaktiga rygglinjer. Längd som fullvuxen 30 mm. Flygtiden inträffar i juni och juli; honorna lägga sina ägg på sädesslagens strån och blad. De efter ett par veckor framkläckta larverna förtära antingen bladen eller bege sig upp till axen och borra sig in i de omogna kornen, som de urholka. Detta senare angrepp ger upphof till ''slökorn'' l. ''slösäd''. Som äldre förtära larverna kornen helt och hållet. Vid skörden följa larverna ofta med säden in i ladorna. Stor skada göra larverna på hösten, då de vandra öfver till nysådda fält och förtära råg- och hvetebrodden. Några effektiva medel mot denna insekt på fältet känner man knappast; i ladorna kunna larverna uppsamlas under den inkörda säden på utbredda bastmattor eller presenningar. G. G.

Slör, *sjöv.*, vind, som är akterligare än tvärs. — Slöra. Se Gå för en slör. R. N.*

Slör, *zool.*, nakna hudveck och hudutväxter å hufvudet hos vissa fåglar, särskildt hönsfåglar. L—e.

Slösinthet. Se Idioti.

Slösäd, Slökorn, sädeskorn med föga eller ej utvecklade kärnor. Säden säges vara dåligt matad. Jfr Slökornflyet.

Slöta, socken i Skaraborgs län, Vartofta härad. 3,358 har. 1,163 inv. (1915). S. bildar med Karleby ett pastorat i Skara stift, Vartofta kontrakt.

Sm, *kem.* Se Samarium.

Sm., vid växtnamn förkortning för engelske botanisten James Edward Smith (se denne).

S. M., förkortning för fr. *Sa Majesté*, hans (hennes) majestät.

s. m., förkortning för *samma månad*; *mus.*, förkortning för it. *sinistra mano*, med vänster hand.

Smaalenene [smål-; området kallades urspr. ''de smaa lene under Akers hus'', i senare hälften af 1600-talet. Förslag har framställts om utbyte af namnet S. mot Borgarsysla. Jfr Borgesyssel], Norges sydöstligaste amt, mellan Sverige i ö. och s., Kristianiafjorden i v. och Akershus amt i n. 4,144,14 kvkm. 152,306 inv. (1910), hvaraf på städerna 46,779. S. är en i genomsnitt 122 m. hög, ganska jämn platå, som har sin största höjd i ö. (med Kattebuheia, 351 m. ö. h.), är något nedsänkt på midten, där Glommens distrikt har en medelhöjd af 100 m., och i v. sänker sig mot den låga, breda kuststräckan längs Kristianiafjorden; v. om Glommen är Spydeberg varde högsta punkten (263 m. ö. h.). Det har 3 hufvudvattensystem, Fredrikshalds, Glommen och Mossevasdraget, som alla i sin helhet tillhöra Norge, och 3 mindre, nämligen Enningdalselvens, Stora Le och Römskogens vasdrag, som alla till öfvervägande del tillhöra Sverige. Af arealen äro 923 kvkm. åker och äng och 2,412 kvkm. skog. Jordbruket är högt utveckladt och amtet på det hela taget stadt i stark förkofran. De många stora vattenfallen (blott i Glommen Sarpfoss, Vamma, Kykkelsrud, Halfredfoss och Mörkfoss) jämte det förmånliga läget ha gjort S. till Norges mest utpräglade industriamt. 1910 hade inalles 64,199 pers., d. v. s. 42,1 proc. af folkmängden, sin utkomst af fabriks-, handtverks- och småindustri, medan landtbruket lifnärde 26,6 proc. 1914 representerade S:s vattenkraft 138,220 hkr, till öfvervägande del använda för på export beräknad storindustri. Viktigaste industrier eller härför afsedda inrättningar äro: alla slags träförädling (däribland cellulosa-, trämasse- och pappersfabrikation), elektrokemisk och elektrolytisk industri, produktion af elektricitet för kraftöfverföring och lyse (af amtets 27 härad hade 1915 12 eget elektricitetsverk, blott 5 saknade elektrisk energi), kvarnindustri, stenbrytning (3/4 af landets hela stenproduktion, i synnerhet vid Idefjorden), konserv- och mjölkkondenseringsfabriker, tegelbruk, mekaniska verkstäder och metallgjuterier, raffinaderier för hvalolja och andra fettämnen, skeppsbyggerier, sko- och textilfabriker. Fisket spelar en mindre roll, handel och sjöfart äro däremot betydande. Amtet genomkorsas af landsvägar och af Smaalensbanan, som mellan Ski och Sarps-

borg delas i en kust- och en inre linje. S. är indeladt i 27 härad, 5 sorenskriverier och 22 lensmansdistrikt; det ingår i Borgarting og Agders lagdömme samt har 28 pastorat och 45 socknar. I S. finnas 4 städer: Moss (amtmannens residens), Fredrikshald, Sarpsborg och Fredrikstad, och många, delvis stadslikt bebyggda samhällen särskildt kring de stora industrianläggningarna. Till stortinget väljas från amtets landsdistrikt 5 representanter, från städerna hvardera 1. I militärt afseende utgör det 1:a divisionen (till 1916 brigaden) med chefsexpedition i Fredrikshald. På grund af terrängförhållanden och kommunikationer är S. en af Norges lättast sårbara punkter; till skydd mot en invasion genom S. har därför längs Glommen anlagts en del försvarsverk (se Glommenlinjen). Under gränsstrider mellan svenskar och norrmän var S. i forna århundraden ofta skådeplats för mindre träffningar. — Se A. Th. Kiær, ''S:s amt (1814—1914)'' (1915). K. V. H.

Smaatinderne [småtinner-]. Se Salten.

Smack, *sjöv.*, ett fordom till färja på större fjordar användt fartyg (ända till 200 ton), som var flatbottnadt, fylligt för och akter, vanligen tackladt som galeas eller kutter. Numera är smack benämning på fiskefartyg. Dessas tackling är ganska växlande, såsom yawl-, kutter- och galeastackling, vanligen det förstnämnda med en tämligen hög gäckmast, hvarå föras såväl gaffel- som gaffeltoppsegel. Den holländska smacken är försedd med svärd på sidorna. R. N.*

S. M. Adj., förkortning för lat. *Sacri ministerii adjunctus*, pastorsadjunkt.

Smahla, oriktig form för Zmāla (se d. o.).

Smak (lat. *gu'stus*). 1. *Fysiol.*, dels smakförnimmelse, dels den vissa ämnen tillkommande egenskapen att utlösa smakförnimmelser äfvensom förmågan att reagera för dylika ämnen, dels den mekanism, smaksinnet, som förmedlar ifrågavarande förnimmelser. Smaksinnets retningsmottagare (receptorer; se Sinnesorgan 1) äro belägna hufvudsakligen å tungan, som af gammalt betecknats som smakorganet, och utgöras af de af Lovén och Schwalbe samtidigt 1867 upptäckta smaklökarna, mikroskopiska bildningar, bestående af långsträckta, i ena ändan spetsiga celler, mellan hvilka ändförgreningarna af smaknerverna utbreda sig. Smaklökarna ligga inbäddade i slemhinna. Fina öppningar i denna, smakporer, lämna lösningar af smakande ämnen tillträde till spetsarna af smaklökarna. Tungans yta är besatt med papiller af olika slag (se Tunga). En del af dessa tjänstgör som bärare af smaklökar. Vallpapillerna (*papillæ circumvallatæ*) å tungryggens bakre del hysa å sidoytorna hundratal af dessa bildningar. Af de särskildt å tungspetsen lätt iakttagbara klubbformiga papillerna (*papillæ fungiformes*) är endast en del försedd med smaklökar. Smakens (smakförmågans) utbredning är begränsad till de delar, där smaklökar förekomma: tungspetsen, bakre delen af tungryggen, tungans sidodelar samt mjuka gommen. Ett stort område midt på tungryggen saknar såväl smak som smaklökar. — Ledningsbanorna, smaknerverna, från smaklökarna å tungans främre del förlöpa i *nervus lingualis*, från de bakre delarna i *nervus glossopharyngeus*. En del af banorna i nervus lingualis öfvergår i en nervgren, *chorda tympani*, som passerar genom trumhålan. Å patienter med skada å trumhinnan har man genom mekanisk retning af nyssnämnda nerv kunnat framkalla smakförnimmelser. Smakcentrum i hjärnan, d. v. s. det område af storhjärnsbarken, som mottager ledningsbanorna från smaklökarna, anser man ligga i *gyrus fornicatus* å hemisfärernas insida.

Man urskiljer 4 enkla smakarter: *sött*, *surt*, *salt* och *beskt*. Lösningar af olika sockerarter, t. ex. rörsocker, mjölksocker, drufsocker, smaka alla sött på samma sätt, och väljer man lämplig koncentration å lösningarna, kan man ej skilja dem åt på smaken. På samma sätt förhåller det sig med olika (ej flyktiga) syror och med beskt smakande ämnen, t. ex. kinin, stryknin, morfin. De anförda smakarterna kunna ej vidare uppdelas, och mellan dem finnas inga öfvergångar. Vid samtidig inverkan af ämnen tillhörande de anförda olika grupperna erhålles en blandsmak, i hvilken de enskilda komponenterna kunna urskiljas. Våra vanliga smakförnimmelser äro i regel sammansatta, och i dem kunna ingå jämväl andra komponenter än de enkla smakarterna. I smaken af viner, ost, kryddor ingå komponenter från lukten, som kunna uteslutas genom tillklämning af näsborrarna, hvarigenom den för luktretningen nödvändiga luftströmmen genom näshålan förhindras. Svårare att analysera äro sådana förnimmelser som lutsmaken och den sammandragande smaken, i hvilka komponenter ingå från tryck-, temperatur- och smärtsinnena, som jämväl äro representerade i munhålan. Man har haft tillfälle att iakttaga fall af ensidig förlamning af nervus glossopharyngeus och därvid kunnat konstatera, att den karakteristiska ''sammandragande'' smakkomponenten af ett metallsalt kvarstår å den förlamade sidan, under det att den söta smaken af socker eller den beska smaken af kinin är försvunnen. På grund af dylika iakttagelser anser man sig kunna begränsa de verkliga enkla smakarternas antal till det ofvan anförda. — Öhrvall undersökte ett antal papiller på tungspetsen med hänsyn till deras reaktion för vinsyra, socker och kinin och fann därvid ett antal, som reagerade endast för vinsyra, samt andra, som reagerade endast för socker, en iakttagelse, som sedermera bekräftats af andra och som ger vid handen, att de olika enkla smakarterna motsvaras af särskilda smaklökar. Härför talar äfven en iakttagelse, som man gjort vid försök med *gymnemasyra*, ett ämne, som finnes i bladen till en indisk växt, tillhörande fam. *Asclepiadeæ*. Tuggar man dessa blad, försvinner för en tid smaken af socker och kinin, under det att den sura och salta smaken kvarstår.

2. *Estet.*, förmågan att fälla estetiska värdeomdömen och sålunda skilja mellan skönt och fult. Den grundar sig på de omedelbara estetiska känslorna, men för en högre utveckling af den estetiska smaken fordras ock vissa funktioner af förståndet, som analyserar det omedelbara estetiska totalintrycket och underkastar dess olika beståndsdelar en estetisk kritik. Efter denna analys återvänder man till ett totalintryck, som nu är riktadt genom analysens upptäckter. Det är särskildt genom det

andra momentet i denna successiva process, som smaken i så hög grad är tillgänglig för kultur. Barnen och de obildade ha så godt som ingen verkligt estetisk smak, i det att de värdera såväl konstverken som naturföremålen från helt andra synpunkter än de estetiska. Först på en rätt hög kulturståndpunkt gör sig den rent estetiska uppfattningen självständigt gällande. Äfven i estetiskt hänseende högt bildade personer kunna mycket afvika från hvarandra i sina smakomdömen. Konstnären lägger ensidigt vikt vid det tekniska i ett konstverk och bedömer naturintrycken efter, huru de såsom motiv "skulle göra sig" i hans konst. Konstsamlaren uppskattar kanske ännu ensidigare konstalstren efter deras sällsynthet och svåråtkomlighet, och konsthistorikern tillämpar för konsten i och för sig främmande historiska synpunkter, under det att den estetiske dagskritikern och den af honom ledda allmänmeningen tvärtom ofta starkt påverkas af nyhetens behag. Då härtill komma alla de individuella skiftningar i smaken, som äro följder af medfödda anlag, uppfostran, erfarenhet och tillfälliga stämningar, tyckas goda skäl finnas för den gamla latinska satsen: *de gustibus non est disputandum* ("om smaken kan ej disputeras"), hvarigenom smakomdömenas allmängiltighet h. o. h. förnekas. Men häremot talar dock den skillnad mellan "god smak" och "dålig smak", som svårligen kan förnekas, och den smakens periodiska utveckling, om hvilken konsthistorien i stort sedt vittnar (se Estetik och Skönhet). I det estetiska lifvet spelar smaken samma roll både för individen och samhället som samvetet på det etiska området. Båda äro på en gång frukter af kulturen och viktiga kulturfaktorer samt växla i viss mån med de olika kulturståndpunkterna, hvilket dock ej utesluter möjligheten lika väl af ett estetiskt som ett etiskt ideal, efter hvilket de enskilda omdömena kunna till sitt värde bedömas. Med detta påstående må dock ej fasthållandet vid konventionella smakregler förblandas, såsom i så stor utsträckning skedde särskildt under den franska klassicitetens tid. Den idealets allmängiltighet, som bör eftersträfvas på det estetiska området, har ej sin tillämplighet rörande det sinnligt angenäma, men ej heller därvid är smakomdömet rent subjektivt, då nämligen af fysiologiska grunder man kan skilja mellan den sunda och den abnorma kroppens sätt att reagera mot sinnesintryck. Någon säges "sakna smak", då hans förmåga af estetiska värdeomdömen är lågt utvecklad eller missriktad. Estetisk smak kan ock fattas i objektiv bemärkelse, såsom egenskap hos föremål. Så sker, då t. ex. en dräkt säges vara smakfull och en blombukett smaklöst sammansatt, hvarvid man i allmänhet med smakfullhet vill beteckna en lägre grad af skönhet. Att man därvid emellertid underförstår ett omdöme om den persons smak i subjektiv bemärkelse, som frambringat eller gestaltat föremålet, bestyrkes därigenom, att man ej använder sådant uttryckssätt om naturföremål och ofta utbyter dem mot att i stället direkt säga, att föremålet "vittnar om god smak", naturligtvis ej hos saken, utan hos den framställande personen. — Med uttrycket "smak för något" (t. ex. för starka drycker) betecknas icke estetisk smak, utan att föremålet i fråga hos personen väcker lustkänslor och att denne därför har en benägenhet (begär) för en därpå riktad verksamhet.

3. *Pedag.* Såsom ofvan framhållits, är den estetiska smaken i hög grad tillgänglig för kultur. Smakbildningen är därför en af uppfostrans viktigaste uppgifter. I första rummet bör denna fyllas af hemmet därigenom, att barnets omgifning, så vidt möjligt är, gör goda estetiska intryck till en vana, under det att det råa, smaklösa undanhålles från den hvardagliga erfarenhet, som trycker sin prägel på det uppväxande själslifvet. Man må ej föreställa sig, att en sådan omgifning kan komma endast rike mans barn till del. Tvärtom, är denna fordran lättare att uppfylla, ju enklare hemmet är, ty faran för smakens förskämning kommer mera från den öfverförfinade kulturens smaklösheter än från den enkla naiviteten. De enklaste husgeråds praktiskt ändamålsenliga stilrenhet, ordning och renlighet i allt, en omsorgsfullt vårdad fönsterväxt och kanske en tarflig, men god bilderbok i den lilles hand kunna bättre grundlägga den estetiska uppfostran, än möjligt är i ett hem med öfverlastade salonger, med brokiga prydnadssaker och med moderna konstverk, som gå utöfver ett barns fattningsgåfva. Liksom man för våra barns etiska uppfostran måste önska en förenkling af de högre samhällsklassernas hem och hemlif, så är detta där också den första fordran från den estetiske pedagogen. Skolornas insatser i den estetiska smakbildningen borde ock i första rummet bestå i en liknande estetisk omvårdnad om barnens dagliga intryck från omgifningen. Hvad som fordrades för att ge skolhuset en estetiskt tilltalande form, vore för visso väl använda pengar. Skönhetssinnet utvecklande planteringar på skolgårdarna borde än mindre än planteringarna å de offentliga platserna anses för en lyx. Och åt skolsalarna borde trots all deras enkelhet genom goda proportioner, sköna linjer och behagliga färger samt en eller annan blomkvast eller krukväxt kunna förlänas en hemtrefligare prägel, än hittills varit vanligt. Det sagda gäller ej mindre om folkskolorna än om de högre läroverken. Farhågan att skämma bort fattigmans barn och ge dem för höga fordringar på lifvet borde härvid ej få afhålla, då dels den estetiska bildningen särskildt inom de kroppsarbetande samhällsklasserna är ett kraftigt medel mot råheten, dels just de barn, för hvilkas hem estetiken hittills är en alldeles främmande makt, äro i behof af skolans särskilda omvårdnad i detta hänseende. Skolans undervisning i de vanliga läro- och öfningsämnena ger ock mångfaldiga tillfällen till smakens uppfostran, särskildt vid studiet af modersmålet och vid öfningarna i teckning, sång och slöjd liksom vid den ordnade leken och gymnastiken. Men sådan läraren är, sådan är skolan. Reformen måste därför först och främst inriktas på anstalterna för lärarbildningen och åtgärderna för lärarnas fortbildning. Huruvida det under sakkunnig ledning stående betraktandet af den bildande konstens alster ock bör upptagas på skolans program, är i jämförelse med det antydda en fråga af mindre betydelse (jfr Skönhet). Men för folkbildningen bland de vuxne borde utan allt tvifvel det räknas som en hederssak för hvarje konstmuseum att anordna sådana kurser, samtidigt med att konsten borde populariseras därigenom, att en stor del af museernas skatter spriddes

ut i landets offentliga byggnader. Förmågan att njuta af konsten är ej medfödd; äfven den behöfver läras. Och det lider intet tvifvel, att af verkliga konstkännare ledd muntlig folkundervisning skulle högst väsentligt kunna höja den allmänna smaken. Behofvet af allvarliga konststudier har af ingen kraftigare framhållits än af Goethe, som för sin egen personliga bildning under hela sitt lif med den största energi fullföljde konststudierna. — Smakbildningens värsta fiender äro modet och vissa urartade offentliga nöjen. Under det att konsten alltid är individuell och ger uttryck af och åt självständiga personligheter samt i viss mån lyder eviga skönhetslagar, är modet en frukt af massuggestion, ledd af blind tillfällighet eller godtycklig afsikt, i regel med hänsynslöst förakt för den goda smakens fordringar. Modet gör vanan att åsidosätta dessa till en andra natur för den stora allmänheten, på samma gång som det vänjer oss af med att äfven i det yttre vara oss själfva, för att i stället, så vidt möjligt, bli lika alla andra. Hvad varietéer, biografer, dåliga teatrar och skämttidningar uträtta för smakens förskämning är lika allmänt insedt, som den stora smakbildande betydelse ett sundt nöjeslif kunde få. Återhållsamhet i fråga om de urartade nöjena är en social plikt för enhvar, som förstår, att ett folks smakbildning beror på hvarje enskild individs vanor och att tidsandan intet annat är än de enskildes anda, förstärkt genom de krafter, som masspsykologien konstaterat. 1. J. E. J—n. 2—3. S—e.

Smaklökar, *fysiol.* Se Smak 1.

Smaknerver, *fysiol.* Se Smak 1.

Smakorgan, *fysiol.* Se Smak 1.

Smakporer, *fysiol.* Se Smak 1.

Smaksinne, *fysiol.* Se Smak 1.

Smalaporna, *zool.*, benämning på släktet *Semnopithecus*. Se Primates.

Smalben, *anat.* Se Lägg.

Smal bro, *krigsv.*, en militärbro, som har 2,25 m. eller mindre bred brobana och kan passeras af infanteri i rotekolonn utan dubblering, kavalleri i kolonn med en och fältartilleri med föreställare och kanon (ammunitionsbakvagn) åtskilda på mellanstyckes afstånd. L. W:son M.

Smaldjur, *jaktv.*, benämning på yngre hondjur af hjortdjuren. Rådjur kallas omväxlande smaldjur och smalrå. G. G.

Small [små'l], John Kunkel, nordamerikansk botanist, f. 31 jan. 1869 i Harrisburg, Pennsylvania, filos. doktor 1895, kurator vid Columbia-universitetets herbarium s. å. och sedan 1898 vid New Yorks museum och botaniska trädgård, har författat en mängd deskriptiva arbeten, af hvilka det mest omfattande är *Flora of the southeastern United States* (1903). C. Lmn.

Smalnäbbade simsnäppan, *zool.* Se Simsnäppsläktet.

Smalnäsiga apor, *zool.*, *Catarrhini*. Se Primates.

Smalrå, *jaktv.* Se Smaldjur.

Smalsarhorn, fno. Se Hornelen.

Smalspårig, Smalspårig bana. Se Spårvidd. — Smalspårlokomotiv. Se Lokomotiv, sp. 1007.

Smalt, *kem. tekn.* Se Koboltglas.

Smaltit Beudant, *miner.* Se Speiskobolt.

Smalts (ty. *schmalts*), *tekn.*, kallas den blåa porslinsfärg, som erhålles genom sammansmältning af koboltoxid med glasmassa eller glasbildande ämnen, eller m. a. o. genom smältning af safflor (se d. o. 2). C. A. D.*

Smanioso [-åsså], it., *mus.*, dets. som *con smania* (se d. o.).

Smara'gd (grek. *sma'ragdos*), *miner.*, en mycket värderad ädelsten, en art beryll (se d. o.), af vackraste klart gräsgröna färg. Den dyrbara ring, som konung Polykrates (se denne) kastade i hafvet som offer åt gudarna, berättas ha innehållit en smaragd. Smaragdgrufvorna vid Zabarah och Kosseir vid Röda hafvet voro enligt en där funnen hieroglyfskrift bearbetade redan 1650 f. Kr. De berömda grufvorna i Tunkadalen i Colombia upptäcktes 1555, och grufvorna vid Muso i samma land kände spanjorerna redan 1537. Där förekomma smaragder med kalkspat, kvarts och svafvelkis i en försteningsförande bituminös kalksten och i en svart lerskiffer. I grufvorna vid Jekaterinburg upptäcktes smaragd 1830, där förekommande i glimmerskiffer. Några sibiriska genomskinliga smaragder, fastän af mindre klarhet, uppnå ända till 3 dm. längd och väga flera kg. S. k. akvamariner, smaragder af sjögrön färg, finnas af mera än 7,5 kg. vikt. Ant. Sj.*

Smaragdön. Se Irland, sp. 853.

Smärt [eng. uttal: smä't], eng., eg. skarp, stickande; flink, rapp; (isht i Nord-Amerika) slängd, fiffig, "slipad" (som affärsman). Smart fellow [fe'llåū], en "duktig" och på samma gång hänsynslös karl. — Smartness, fiffighet, knipslughet.

Smart [smä't], John, engelsk målare, f. omkr. 1740 i Norfolk, d. 1811, studerade i London, vistades i Indien 1788—97 och var därefter bosatt i London. S. var en mycket framstående miniatyrmålare, en af de främste på sin tid. Hans porträtt äro ytterst noggrant genomarbetade med största tekniska skicklighet — koloriten är däremot mindre fulländad. G—g N.

Smart [smä't], William, brittisk nationalekonom, f. 10 april 1853 i Barrhead nära Glasgow, d. 19 mars 1915 i Glasgow, från 1892 innehafvare af Ad. Smiths professur i nationalekonomi vid denna stads universitet, tog i yngre år starka intryck af Carlyle och, i synnerhet, Ruskin, medverkade i det sociala upplysningsarbetet och var en synnerligt verksam medlem af den stora brittiska fattigvårdskommissionen 1905—10, till hvars mer konservativa majoritet han hörde. Som nationalekonom gjorde han sig tidigast bemärkt genom sina öfv. af arbeten af Böhm-Bawerk och von Wieser samt genom sin framställning af den s. k. österrikiska skolans värdelära: *Introduction to the theory of value* (1891; 3:e uppl. 1914). Hans öfriga teoretiska arbeten voro *Studies in economics* (1895), *Distribution of wealth* (1899; 2:a uppl. 1912), hvartill sluter sig det mer etiskt lagda *Second thoughts of an economist* (postumt; 1916, med en entusiastiskt skrifven biografi af Th. Jones). Nationalinkomster fördelas, enligt S., mellan produktionsfaktorernas bärare i öfverensstämmelse med det ekonomiska värdet af deras bidrag till produktionen. Till en jämnare inkomstfördelning anbefaller S. särskildt att inskränka mängden af grofarbetare ("hästkraftsarbetare") och låta maskinerna alltmer taga deras plats samt att öka mängden af intellek-

tuella arbetare (''hjärnkraftsarbetare''). Stegringen af konkurrensen mellan de senare skall, menade han, utjämna inkomsterna nedåt. S. lade mycken vikt på en socialt klok konsumtion. S. utgaf vidare *Taxation of land values and the single tax* (1900), *Return to protection* (1904; 2:a uppl. 1906) — en föreläsningsserie mot den protektionistiska propagandan — samt den utmärkta, genom hans död afbrutna sammanställningen af ekonomisk-historiska notiser och dokument *Economic annals of the nineteenth century* (vol. 1, 1801—1820, 1910; vol. 2, 1821—1830, 1916). E. H. T.

Smartness. Se Smart.

S. M. Cand., förkortning för lat. *Sacri ministerii candidatus*, prästkandidat.

Smeaton [smi'tn], John, engelsk ingenjör, f. 1724 nära Leeds, d. 1792, satte 1750 som instrumentmakare upp en egen affär och började 1757, efter att 1754 i Nederländerna ha studerat väg- och vattenbyggnadskonsten, att återuppföra fyren på Eddystone (se d. o.), hvilken fullbordades 1759. Han byggde äfven Forth—Clyde-kanalen (se Forthviken). Genom sin på ständiga experiment grundade teoretiska och praktiska skicklighet blef han en af banbrytarna för den moderna ingenjörsvetenskapen.

Smectymnuus, pseudonym. Se Hall, Joseph, sp. 1099.

Smedal, Harald, norsk rättslärd, f. 5 april 1859 i Kristiansand, d. 3 maj 1911 i Kristiania, juris kandidat 1881, studerade som statsstipendiat straffrätt och fängelseväsen i Sverige, Danmark, Tyskland, Schweiz och Italien 1882—85, blef höjesteretsadvokat 1886 och statsadvokat i Borgarting 1889. Han blef 1891 led. och var sedan 1904 ordf. i civilprocesslagkommissionen. Han var 1891—92 ordf. i krigslagkommissionen och 1892—96 led. af den civila strafflagkommissionen. Hans medverkan vid dessa lagreformer fick grundläggande betydelse, och lagförslagens motivering är till större delen hans verk. 14 okt. 1895—17 febr. 1898 var han statsråd, först medlem af norska statsrådsafdelningen i Stockholm, sedan justitieminister. Han var generalkrigsadvokat, senare kallad generaladvokat, 1901—06, från 1904 därjämte konstituerad som riksadvokat (utnämnd som sådan 1906). S. författade grundliga betänkanden och uppsatser (bl. a. i ''Nord. tidsskr. f. fængselsvæsen''). K. V. H.

Smedberg, Johan, arkitekt, f. 14 maj 1851 i Stockholm, d. 3 april 1913, studerade vid konstakademien 1868—75 och i Paris vid École des beaux-arts samt för Garnier, Questel och Pascal 1875—77. Han blef lektor i byggnadskonst vid tekniska elementarskolan i Malmö 1878 och denna skolas rektor 1911. Sedan 1883 var han äfven föreståndare för Tekniska yrkesskolan i samma stad. S. utförde många arbeten för staten och kommunen, bl. a. *Malmö museum* (1900—01), *Tekniska skolan*, *Elektricitetsverket* och *Riksbanksfilialen* i Malmö. S. var en tid stadsfullmäktig i Malmö och anlitades ofta i det offentligas tjänst. G—g N.

Smedby, socken i Kalmar län, Gräsgårds härad. 2,618 har. 373 inv. (1915). S. bildar med Södra Möckleby ett pastorat i Växjö stift, Ölands södra kontrakt. Pastoratet skall framdeles förenas med Kastlösa till ett pastorat.

Smeden, *zool.* Se Klockfåglarna.

Smederēvo (Semendria), hufvudstad i serbiska länet (okrug) S. (1,277 kvkm., 144,829 inv. 1911), nära Moravas västra inlopp i Donau. S. har en gammal af Georg Brankovitj anlagd fästning och är omgifvet af murar. Gymnasium. Betydande export af drufvor och hvitt vin samt spannmål och svin. Vid S. besegrade turkarna en ungersk armé 1411; 1717 intogs fästningen af prins Eugen; men ända till 1867 låg där en turkisk besättning. Under Världskriget 1915 beskötos de serbiska ställningarna vid S. af de förbundnes artilleri från 19 sept., och 8 okt. gingo dessa under v. Gallwitz öfver Donau vid S., som 11 s. m. intogs. 30 dec. invigdes en ny bro öfver Donau vid S.; därefter egde i S. ett möte rum mellan konung Ferdinand af Bulgarien och ärkehertig Fredrik. J. F. N. L. W:son M.

Smedh, Joh., boktryckare. Se Fabri, J.

Smedjebacken, municipalsamhälle (endast Hälsovårdsstadgans bestämmelser för stad tillämpas, enl. k. br. 7 juni 1895) i Norrbärke socken, Kopparbergs län, har ett vackert läge vid Kolbäcksåns utlopp i Norra Barken och på södra sidan af Ufberget, vid Norrbärke kyrka, men är oregelbundet bebyggdt utan egentliga gator. Det är ändpunkt för ångbåtstrafiken på Strömsholms kanal och har station vid linjen Tillberga—Ludvika—Vansbro af Stockholm—Västerås—Bergslagens järnväg, hvarför det blifvit en af Dalarnas mest betydande industri- och handelsplatser. Genom k. br. 16 dec. 1910 har medgetts, att samhället på vissa villkor, från tid, som framdeles kommer att bestämmas, skall som en kommun för sig bilda en äfven i fattigvårdshänseende från Norrbärke socken afskild köping, och då dessa villkor nu äro uppfyllda, torde samhället bli köping vid 1918 års ingång. Samhället hade vid 1917 års början 2,478 inv.; tax.-v. å bevillningsskyldig fast egendom var 1916 2,546,100 kr., tax. inkomst af kapital och arbete 1,360,069 kr. I municipalskatt uttaxeras 1917 400 kr. Platsen har länslasarett (sedan 1909), apotek (sedan 1798), lasarettsläkare, extra prov.-läkare, distriktsveterinär, Norrbärke sockens sparbank (sedan 1859) samt afdelningskontor af Kopparbergs ensk. bank och af A.-b. Mälarprovinsernas bank samt ett stort antal handlande och handtverkare, hvarjämte den har en del af socknens stora industri, främst Smedjebackens valsverk, tillhörigt det 1872 bildade S. valsverks a.-b. (aktiekapital 800,000 kr.), omfattande martinverk, stål- och tackjärnsgjuteri, mek. verkstad, göt-, grof-, medium- och finvalsverk samt universalverk för tillverkning af martingöt af alla kolhalter, stålgjutgods och tackjärn, gjutgods, stång-, fason- och finjärn, med ett årligt värde af omkr. 6 mill. kr. Till bruket hör landtbruk (tax.-v. inom socknen 92,000 kr., annan fastighet tax. till 938,100 kr.) med en egovidd af omkr. 570 har. Bruket sysselsätter omkr. 550 pers. De fyra bruken Nyhammar, Hagge, Morgårdshammar och Grängshammar beslöto 1855 att vid S. anlägga ett gemensamt valsverk för sina produkter. Detta igångsattes 1856, men bestod då endast af en grof- och en mediumträn med 2 vällugnar, men kompletterades 1863 med ett finvalsverk och en tredje vällugn. Det började 1857 använda stenkol och var i detta afseende banbry-

tande i Sverige. På grund af Jernkontorets beslut 1859 att bevilja lån af intill 100,000 rdr åt det bruk eller bolag, som anmälde sig vilja anlägga fullständig verkstad för tillverkning af järnvägsskenor och annan järnvägsmateriel, inrättade sig bruket för dylik tillverkning, byggde 3 vällugnar och började 1870 tillverka järnvägsskenor, men måste snart upphöra i konkurrensen med utlandet. Under och efter 1890-talet blef verket väsentligen ombyggdt; så anlades 1896 martinverk och stålgjuteri, 1898—99 ombyggdes större delen af valsverken med tillhörande vattenkraftsanläggningar, 1906 uppfördes ett fin- och ett trådvalsverk för elektrisk drift, så att numera drifvas året om 4 valsträner. 1915—17 företogs en genomgripande moderniserande ombyggnad af martinverken och gjuterierna, tillbyggdes dessutom en 30 tons martinugn, nybyggdes en kraftstation, mek. verkstad, snickeriverkstad m. m. Bolagets verkstäder äro belägna på ömse sidor om Kolbäcksån. Den för driften nödiga kraften erhålles dels från bolagets vattenfall i detta vattendrag (delvis efter öfverföring till elektrisk kraft, delvis med dieseldrift från turbiner), dels från närliggande kraftstationsanläggningar. Inom samhället ligga f. ö. ångsåg, tegelbruk, snickerifabrik samt en fabrik för tillverkning af hufvudsakligen termosflaskor. Där finnas folkskola af A-typ (8 klasser), småskolor, 3 fortsättningsskolor och teknisk aftonskola. Inom samhället finnes ett lifskraftigt musiksällskap, som flera gånger gett instrumental- och vokalkonserter. Fullt tidsenligt brandväsen är infördt. Omedelbart intill samhället ligga Morgårdshammars mek. verkstad (omkr. 225 arb.), hvarifrån utgår bredspårig järnväg till S:s hamn, hufvudsakligen afsedd för gods, som fraktas sjöledes, samt Flatenbergs masugn, som eges af ett hyttebolag. Wbg.

Smedjebackens järnväg, smalspårig (1,188 m.), 18,2 km. lång, belägen inom Kopparbergs län, förut kallad Vessman—Barkens järnväg, egdes och trafikerades urspr. af Smedjebackens järnvägsaktiebolag, men öfvergick i samband med byggandet af linjen Ängelsberg—Ludvika af Stockholm—Västerås—Bergslagens järnväg till denna järnvägs egare, som, då banan i fråga numera saknade betydelse, 1903 nedlade trafiken å densamma, hvarvid sträckan Morgårdshammar—Ludvika bröts upp och den öfriga delen omlades till normalspårig samt ingick i den nybyggda järnvägen. Järnvägen, som öppnades för trafik 17 aug. 1860, sträckte sig från Ludvika station vid Bergslagernas järnvägar till Smedjebackens hamn. 31 dec. 1901 utgjorde den bokförda byggnadskostnaden 934,737 kr. A. d'A.

Smedjebackens valsverk. Se Smedjebacken.

Smedjegården, benämning på två till platsen skilda fängelser i Stockholm. — 1. Under den östligaste delen af den södra längan af Stockholms gamla slott fanns af ålder en smedja, i hvilken fångar sysselsattes. Med tiden inrättades fångrum vid smedjan och vid gården, som låg intill densamma. ''Smedjan'' var mot slutet af 1500-talet namnet på denna straffanstalt, som från början af 1600-talet kallades Smedjegården och hvaruti såväl stadens som kronans fångar förvarades. Mot slutet af samma århh. benämndes den Slottssmedjegården till skillnad från S. 2. När slottet 1697 nedbrann, försvann detta fängelse. — 2. (I början Nya S.) Ett fängelse, som var inrymdt i det 1636 i kv. Barnhuset mellan nuv. Drottning- och Torsgatorna påbörjade barn- och tukthuset. Där fanns den beryktade Rosenkammaren (se d. o.). Från 1664 förvarades i Stockholm dödsdömda fångar endast i detta fängelse. F. ö. förvarades där i otillräckliga lokaler vatten- och brödfångar af båda könen, oftast i samma rum. I början af 1700-talet användes S. äfven som kronans rannsakningsfängelse samt mot slutet af århh. äfven som fängelse för staden och länet. Efter cellfängelsereformens genomförande på 1840-talet blef S. 1849 fängelse för kvinnor ''Tvångsarbetsanstalten å Norrmalm'', hvilket upphörde först under senare hälften af 1890-talet, hvarefter byggnaden 1896 refs och på platsen uppfördes Folkets hus. Se S. Wieselgren, ''Sveriges fängelser och fångvård etc.'' (1895). N. F. Ö—n.

Smedjeån. Se Lagan, sp. 818.

Smedstadmoen [smesta-], platsen för en sista tisdagen i april och näst sista tisdagen i sept. årligen förekommande hästmarknad, 1,5 km. från Lillehammer. Från S. säljes en stor mängd hästar till Sverige. K. V. H.

Smedstorp. 1. Socken i Kristianstads län, Ingelstads härad. 4,306 har. 1,864 inv. (1915), hvaraf komma 21 har, 355 inv., på det inom socknen belägna S. municipalsamhälle. Annex till Kverrestad, Lunds stift, Ingelstads kontrakt.

2. Municipalsamhälle (enl. k. br. 3 okt. 1890) i nämnda socken, omkring S. station vid Malmö—Simrishamns järnväg, 16 km. från Simrishamn, har en areal af 21 har med 355 inv. (1915). Taxeringsvärdet å bevillningsskyldig fast egendom 320,900 kr. (1915), taxerad inkomst af kapital och arbete 103,620 kr. (s. å.). Samhällets skulder uppgingo 1913 till 1,250 kr., dess tillgångar till 33 kr. Andelsbränneri och andelsmejeri.

3. Gods i nämnda socken, nära kyrkan och 1 km. s. om S. station på Malmö—Simrishamns järnväg, omfattar nära 3 mtl, tax. till 315,000 kr. (1915), samt tullmjölkvarn, tax. till 5,000 kr. Det hör till de äldre skånska godsen och innehades 1313—1589 af den ryktbara ätten Bing, som utslocknade 1589 med riksrådet Anders Bing. Därefter är egarlängden obekant till 1640, då S. egdes af Jochum Gersdorff (sedermera riksråd och rikshofmästare), som, då Skåne 1658 blef svenskt, utbytte sina skånska gods mot danska, hvarvid de förra lämnades åt svenska kronan som Bornholmska vederlagsgods. Till 1713, då det indelades till rustning på Södra skånska kavalleriregementet, innehades S. på längre eller kortare tid af svenska officerare. 1716 mottogs det som pant af kamreraren P. Monthan, såldes 1781 af hans son till öfverstelöjtnanten N. V. Meck, som styckade godset, så att slutligen endast 1/4 mtl tillhörde den gamla borgen. Det sammanköptes i början af 1800-talet af generalen frih. K. von Platen (d. 1819). Den borg, som And. Bing uppförde, bildade en sluten fyrkant, hvaraf den västra och norra sidan kvarstå, den förra som boningshus. Nuv. egare är grosshandl. G. A. Faugust.

Smedvik, stadslikt bebyggd del af fiskeläget Kabelvaag (se d. o.). K. V. H.

Smees element [smīs], *fys.*, ett efter den

engelske fysikern Alfred Smee (f. 1818, d. 1877) uppkalladt element. Se Galvaniskt element, sp. 664.

Sme'gma, grek., *med.*, en hvitaktig, fet, halfflytande massa, hvilken som *S. præputii* samlar sig på vissa ställen af könsdelarna eller som *S. neonatorum* betäcker det nyfödda barnets hud. Smegman består af afstötningsprodukter från huden — epitelceller och fett. L. Mbg.

Smeinogorsk. Se Smjeinogorsk.

Smellie [sme'li], William, skotsk läkare, f. 1697 i Lanark, d. 1763, var på sin tid Englands förnämste obstetriker, och under de år (1741—59) han i London meddelade undervisning i sitt ämne strömmade till honom lärjungar från alla världens kanter. Också gjorde han betydande självständiga inlägg i barnförlossningskonsten, och han beteckenas som fadern till den naturliga obstetriken i motsats till den operativa, artificiella. I öfverensstämmelse med sin exspektativa uppfattning ställde han moderns lif vida högre än fostrets och skydde ej att, där så kräfdes, offra det senare för modern. Han utgaf en mycket ansedd lärobok, *Treatise on the theory and practice of midwifery* (1752; flera uppl.), *A collection of cases and observations in midwifery* (2 bd, 1754, 1764), m. m. R. T—dt.

Smelling salt [sme'liŋ-sålt], eng. Se Luktsalt.

Smend [sment]. 1. Rudolf S., tysk protestantisk teolog och semitisk filolog, f. 1851 i Westfalen, d. 1913, blef 1880 e. o. teol. professor i Basel och 1889 ord. professor i semitiska språk i Göttingen. Bland hans arbeten må nämnas *Der prophet Ezekiel* (1880), *Die inschrift des königs Mesa von Moab* (1886), *Lehrbuch der alttestamentlichen religionsgeschichte* (1893; 2:a uppl. 1899), *Die weisheit des Jesus Sirach, hebräisch und deutsch* (1906), *Die weisheit des Jesus Sirach erklärt* (s. å.) och *Griechisch-syrisch-hebräischer index zur weisheit des Jesus Sirach* (1907). — 2. Julius S., den föregående broder, f. 10 maj 1857, verkade som präst på olika ställen samt blef 1891 professor vid prästseminariet i Friedberg i Hessen och 1893 professor i praktisk teologi vid universitetet i Strassburg. Han har utgett *Die evangelischen deutschen messen bis zu Luthers deutscher messe* (1896), *Der evangelische gottesdienst* (1904) och *Kirchenbuch für evangelische gemeinden* (I—II, 1908). Sedan 1896 utger han tills. med Spitta "Monatsschrift für gottesdienst und kirchliche kunst". 1—2. J. P.

Smerdes. Se Persien, sp. 548.

Smeri'nthus, *zool.* Se Nattsvärmare.

Smeroe [-ro], namnform för Semeroe, Javas högsta vulkan. Se Java, sp. 1312.

Smet, B. De, nederländsk filolog. Se Vulcanius.

Sme'tana, Augustin, tjechisk filosof, f. 1814, d. 1851, prästvigdes 1836 och blef 1842 adjunkt i filosofi vid Prags universitet. Efter 1848 måste han lämna ämbetet och blef redaktör af den af Palacký uppsatta tidningen "Union", hvari han motiverade sitt utträde ur den katolska kyrkan. Han blef sedan bannlyst. Som filosof anslöt han sig till Hegelska riktningen, men utgick från synpunkten, att mänskligheten utvecklar sig från en materialistisk forntid till en idealistisk framtid och att anden utvecklar sig ur naturens krafter. S:s filosofiska betydelse för Böhmen låg mindre i originalitet än i den följdriktighet, hvarmed han i praktiken omsatte sin teori om mänsklighetens framsteg i högre raser och utvecklingsstadier. Hans förnämsta skrifter äro *Die bestimmung unseres vaterlandes Böhmen* (1848), *Die bedeutung des gegenwärtigen zeitalters* (s. å.), *Die katastrophe und der ausgang der geschichte der philosophie* (1850), *Der geist, sein entstehen und sein vergehen* (tr. 1865) samt den självbiografiska *Geschichte eines exkommunizirten* (utg. af A. Meissner 1863). A—d J.

Sme'tana, Bedřich (Fredrik), bömisk tonsättare och pianist, f. 2 mars 1824 i Leitomischl, d. 12 maj 1884 i Prag (efter några månaders sinnessjukdom), lärjunge af sin landsman pianopedagogen Proksch och af Liszt i Weimar, öppnade 1848 en musikskola i Prag och blef 1856 på Alex. Dreyschocks tillskyndan dirigent för harmoniska sällskapet i Göteborg, där han verkade i 6 år jämväl som omtyckt pianolärare och gjorde mycket för höjande af musiklifvet i staden, bl. a. genom att bringa till utförande Mendelssohns "Elias", införa Schumanns verk och ge kammarmusiksoaréer. Efter en lyckad konsertturné i Sverige som pianist, 1862, återvände S. till Prag, där han 1866 blef kapellmästare vid tjechiska nationalteatern, hvilken plats han dock 1874 måste lämna till följd af utvecklad döfhet. 1903 restes i Hořitz en minnesstod öfver honom. S. var ifrig anhängare af Wagner, men tillika en äkta nationell-tjechisk kompositör af betydande rang. Som modern kolorist och frambringare af programmusik i Berlioz' och Liszts anda ter han sig i de symfoniska dikterna *Wallensteins lager*, *Richard III* och *Hakon Jarl* (alla tre komponerade under S:s Göteborgstid) samt cykeln *Má vlast* (Mitt fosterland; däribland *Moldau*, *Aus Böhmens hain und flur* och *Tabor*) m. fl. S. blef skapare af den nationella bömiska operan; mesta lycka gjorde hans komiska opera *Prodana newěsta* (1866; "Brudköpet", uppf. i Stockholm 1894) genom sin täcka, naturfriska och ganska originella musik med anklanger från inhemsk folkvisa och folkdans. Af hans öfriga sju operor må nämnas *Dalibor* (1868), *Hubička* (Kyssen; 1876), *Tajemstwí* (En hemlighet; 1872) och *Libuše* (1881). Han skref vidare Pragkarneval, festmarsch vid Shaksperes 300-årsjubileum, 2 stråkkvartetter (den i *E* moll, "Ur min lefnad", är särskildt impressiv), pianotrio, nationaldanser och Stambokblad m. m. för piano samt klangfulla manskörer. Biogr. af Wellek (1895; ny uppl. 1900), Hostinsky (1901), Krejči (1906) och schweizaren W. Ritter (på franska, 1907). E. F—t.

Smet de Naeyer, Paul de. Se De Smet de Naeyer (äfven i Suppl.).

Smethwick [sme'thik], stad och sedan 1907 eget grefskap (county borough), förr del af engelska grefsk. Stafford, 5 km. v. om Birmingham. 7,8

kvkm. 70,694 inv. (1911). Glasbruk, maskinverkstäder och kemiska fabriker m. m. J. F. N.

S. M. I., förkortning för fr. *Sa Majesté Impériale*, hans (hennes) kejserliga majestät.

Smi'chow, förstad till Prag, s. om dess "lilla sida", på vänstra stranden af Moldau. 51,791 inv. (1910). Gymnasium och tekniskt realgymnasium; botanisk trädgård samt en mängd industriella anläggningar. J. F. N.

Smičiklas [-tʃik-], Tade, kroatisk historieforskare, f. 1845, d. 1914, universitetsprofessor och president i Sydslaviska akademien i Agram, författade *Poviest Hrvatske* (Kroatiens historia; 2 dlr 1879, 1882), *Dvijestogodišnjica oslobodjenja Slavonije* (Slavoniens historia, 1891), *Spomenici o Slavoniji u XVII vijeku* (1891) och utgaf i "Monumenta spect. hist. slav. merid." A. Krčelić' "Annuæ 1748—67". I Sydslaviska akad:s handl. ("Rad") publicerade han minnesteckningar öfver Rački, Strossmayer, Mažuranić (1892), Kukuljević-Sakcinski m. fl. samt kulturstudien *Obrana i razvitak hrvatske narodne ideje od 1790 do 1838 god.* A—d J.

Smid l. Smith (lat. Faber), Henrik, dansk humanist, f. omkr. 1495 i Malmö, d. 1563, studerade 1514—19 i Rostock och Leipzig och användes redan då vid korrekturläsning af skrifter af Kristiern Pedersen. Efter hemkomsten gick han i tjänst hos Hans Mikkelsen och var hans medhjälpare vid öfv. af N. T., som utkom 1524. Han följde också med honom, då Kristian II 1523 drog bort till Nederländerna, och blef där 1528 inspärrad i fängelse som veterlig lutheran, men befriades genom konungens mellankomst. Under Grefvefejden 1534 återkom S. till sin födelsestad och blef 1536 sin broder Herman Vägares efterträdare som vågmästare, en befattning, som han innehade till sin död. Redan 1520 hade han utgett skolboken *Hortulus synonymorum*, och efter 1536 utvecklade han ganska betydlig och mångsidig författarverksamhet: en katekes (1537), ett slags konkordans öfver de bibliska böckerna (1560), hvilken af regeringen anbefalldes alla kyrkor, och en latinsk ordbok (1563), innehållande 6,300 latinska ord med dansk öfv. Mest bekanta äro dock hans örta- och läkarböcker (utg. 1546—57 och samlade 1577), som ännu på 1800-talet omtryckts 3 gånger (sist 1867). Dessutom efterlämnade han en handskrifven världskrönika, sedan 1006 i annalistisk form, hvaraf utdrag (bd I) ha utgetts af H. Rördam i "Hist. kildeskrifter" och af M. Weibull i "Samlingar till Skånes historia" (bd 3, 1871). — Se M. Weibull, "H. Smith" (i "Skånska samlingar" IV, 2, 1897). E. Ebg.

Smidbart järn, *metall.* Se Järn, sp. 383.

Smide, *metall.*, gemensamt namn för alla de metoder, genom hvilka tackjärn förvandlas till smidigt järn. Se vidare Bessemerprocessen, Franche-comté-smide, Halfvallonsmide, Järn, sp. 381 o. f., Lancashireprocessen, Martinprocessen och Tysksmide.

Smide, Smidning, *mek.*, den operation, hvarigenom järn eller andra metaller genom slag med hammare bringas att förändra form och dimensioner. För att lättare kunna smidas uppvärmas vanligen metallerna till röd- eller hvitglödgning; dock kan en del metaller smidas endast i kallt tillstånd, t. ex. zink, tenn och bly, emedan de smälta redan vid inträdande glödgningstemperatur, och några legeringar, hvari dessa metaller i större mängd ingå, såsom mässing, tombak och nysilfver, hvilka

Smidning i landtlig svensk smedja (Västergötland).

bli spröda vid glödgning. De andra metallerna kunna likaledes smidas i kallt tillstånd; men genom kallhamringen förtätas de, bli hårdare och styfvare samt förlora i tänjbarhet. Genom uppvärmning och långsam afsvalning (utglödgning) återtaga dock de kallhamrade metallerna sina förra egenskaper. De vid smidning vanligaste arbetssätten äro uträckning, stukning, ansättning, drifning, böjning (bockning), skrotning, hålbildning och svetsning. En mängd olika verktyg användes vid dessa arbetssätt. Se f. ö. Svetsning och Sänksmide. — För arbetsstyckets upphettning användas smidesässjor (smideshärdar), flamugnar (glöd- och vällugnar), retort- eller muffelugnar samt elektriska anordningar. G. S—n.

Smideskol. Se Stenkol.

Smideskonsten har gamla anor; järnets bearbetning omnämnes redan i de äldsta skriftliga sägnerna. Så betecknas i 1 Mos. Tubalkain som den förste smeden, israeliternas mästersmed, liksom Hefaistos hos grekerna var eldens och smideskonstens gud och den fornnordiska myten har att förtälja om Völund (Valund) smed. Medan de forntida kulturfolken utvecklade mycken skicklighet i bronsens gjutning och ciselering, nyttjade de emellertid järnet hufvudsakligen till enklare föremål, som kräfde större fasthet än bronsen, såsom lansspetsar, svärdsklingor, yxor o. d. Om smedsyrkets ganska höga ståndpunkt i Sverige under järnåldern vittna t. ex. fibulor, hjälmar, eldstål, nycklar och bultlås (se pl. I), sköldbucklor af järn

Järnfibula från latènetiden. (Öland.)

Eldstål från vikingatiden. (Småland.)

Väderflöjel (från Söderala kyrka, Hälsingland) af hamrad och förgylld kopparplåt (lejonfiguren upptill af gjuten brons), troligtvis urspr. en drakskeppsvimpel. 1000-talet. (Nu i Statens historiska museum.)

Hänglås från vikingatiden. (Björkö i Mälaren.)

Nyckel från vikingatiden. (Gottland.)

Järnbeslagen dörr från Värsås kyrka, nu i Edåsa kyrkomuseum. (Romansk stil, 1100-talet.)

Järnbeslagen dörr å Rogslösa kyrka, Östergötland. (Romansk stil, 1100-talet.)

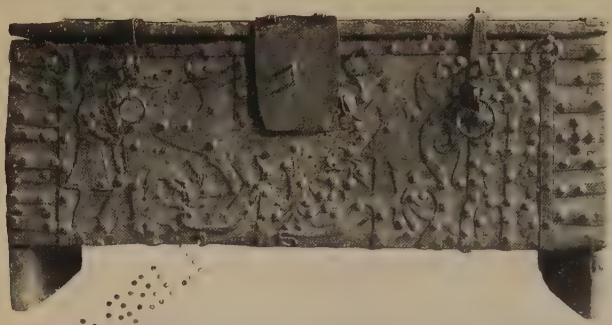

Järnbeslagen kista från Växtorps kyrka, Kalmar län. (Romansk stil, 1100-talet; nu i Statens hist. mus.)

Fransk portklapp. (Gotisk stil, 1400-talet.)

Smidd gångjärnsskänkel i Notre-Dame-kyrkan i Hal, Belgien. (Gotisk stil.)

Gotisk nyckelskylt.

Franskt halster. (1400-talet.)

Florentinsk fackelhållare. (Palazzo Strozzi, 1400-talet.)

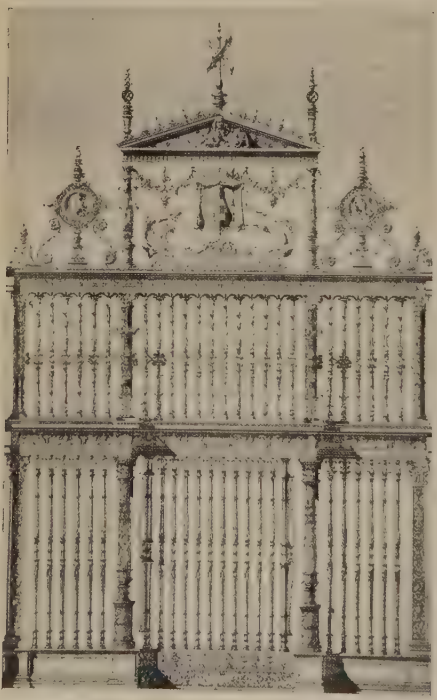

Kapellgaller i katedralen i Burgos. (Spansk gotik, omkr. 1500.)

Galler i Michaeliskyrkan, Lüneburg. (Upprepning af enkelt ornamentsmotiv, gotisk stil, 1300.)

Ljuskrona af smidt järn, medeltidsstil. (Nordiska museet, Stockholm.)

Portöfvergaller från Stockholmshus, 1600-talet. (Nordiska museet.)

Portöfvergaller på Grillska huset, Stortorget, Stockholm. (Rokokostil, 1700-talets midt.)

Lås. (1600-talets slut; Nord. mus.)

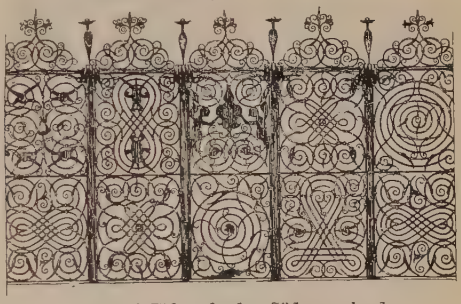

Galler i Jäders kyrka, Södermanland, (Renässansstil.)

Galler vid Stanislaustorget i Nancy. (1760, ett verk af den berömde konstsmeden Jean Lamour.)

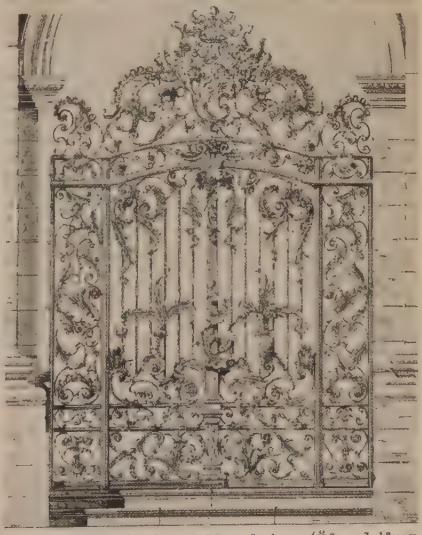

Galler i jesuitkyrkan i Mannheim. (Öfverdrifven rokoko.)

Gallef till hochbahn i Berlin, ritadt af svensken Alfr. Grenander.

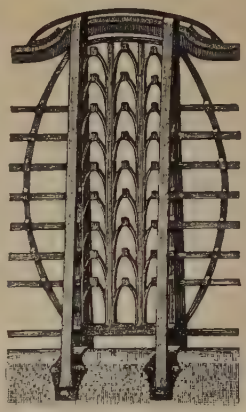

Galler, ritadt af A. Grenander.

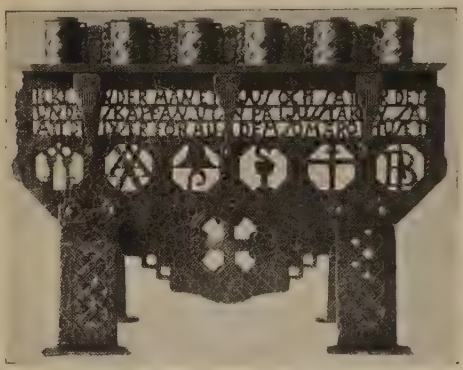

Altarljusstake med apostlasymboler, ritad och utförd af konstsmeden Petrus Forssberg, Stockholm. (Nationalmuseum.)

Galler öfver porten till Liljevalchs konsthall på Djurgården, Stockholm. Ritadt af C. Bergsten, utfördt af P. Forssberg.

Dopfuntslock (sedt uppifrån och från sidan) i Uppenbarelsekyrkan, Saltsjöbaden. Ritadt af F. Boberg, utfördt af P. Forssberg.

Spisluckor, ritade af C. Bergsten, utförda af P. Forssberg.

se fig. 5 i art. Sköld) samt den beundransvärda väderflöjel från en Hälsinglandskyrka, som urspr. borde ha tjänat som vimpel å ett drakskepp och järrör från 1000-talet (se pl. I). I andra europeiska länder frambringas under samma årh. konstnärligt formade järnbeslag, och på 1100-talet pryddes kyrkor med gallerverk, skrank och genombrutna dörrbeslag af järn. Äfven i Sverige, isht Östergötland, smiddes ypperliga dörr- och kistbeslag (se pl. I). Vapensmedernas yrkesrön gåfvo fart åt konstsmidet. Korsfararna lärde sig i Österlandet damaskering och inkrustering. Gotiken medförde en formrikare konstnärlig utveckling. En höjdpunkt däri bilda de ornamentala bladformerna och djurgestalterna å gångjärnen till Notre Dame-kyrkans i Paris dörrar. Gallren framför fönster eller kor, kapell och altaner o. s. v. uppnå ofta en utsökt verkan genom upprepning af ett enkelt ornamentsmotiv (se pl. II). På dörrbeslag o. d. nöjde man sig mest med enkla band, som förgrena sig och afslutas i blad eller blommor (se pl. II). Äfven låsbeslag, nyckelskyltar och portklappar voro tacksamma föremål (se pl. II), likaså dörrhandtag, ljuskronor, halster (se pl. II). Trappor utrustades gärna med sirade järnräcken; torn, wimperger och gaflar fingo kors, krön eller väderflöjlar af järn. Renässansens fantasirikhet och formbehärskning gjorde sig gällande äfven inom smideskonsten, som fick nya eggelser genom införandet af stångjärn och uppkomsten af plåtharnesk. De senare inkrusterades eller etsades ofta, med skinande teckning på svart eller blåanlupen grund, och metoderna överfördes på skrin, kistor, konstlås m. m. Bladrankorna inmängdes med maskaroner och andra figurmotiv. Utsirningar i gravering och drifvet arbete blefvo vanliga. Barock- och rokokotiden hvarfven upprätthöllo det monumentala konstsmidets traditioner och drefvo tekniken till dess höjd, emellanåt visserligen skattande åt smaken för öfverrik ornamentering, som ej rätt förliker sig med materialets natur (se pl. III). Slottsbyggnader och fontäner erfordrade gallerverk i riklig mängd.

Från Tyskland, där konstsmidet mer än annanstädes omhuldades, spred det sig till länderna norrut. Italien kunde uppvisa präktiga grafgaller (t. ex. kring Scaligergrafvårdarna i Verona) och skrank i kyrkor, smidda fackelhållare (se pl. II), lanternor, portklappar, dörröfverstycken, trefötter, men på det hela var där intresset för denna gren af konstslöjd föga starkt. Spanien framstod genom katedralernas härliga smidda korskrank från 1400- och 1500-talen (se pl. II och art. Korskrank med fig.).

Smideskonsten råkade i förfall omkr. 1800-talets början; det gjutna arbetet tog öfverhand, och man öfvermålade mångenstädes järnsiraten på dörrar och möbler. Nytt uppsving fick dock detta konsthandtverk på 1860-talet i Paris; det yttrade sig särskildt i järngrindar, parkgaller och trappräcken i rikaste högrenässans. I England hade yrket äfven under 1800-talets förra hälft bibehållit sig lifaktigt, med smaken fotad på medeltida grund, i synnerhet för sengotisk utsmyckning af kyrkor och slott. Bland tyska städer gjorde München mest för konstsmidets återuppväckande. Nutidens väldiga järnkonstruktioner i bangårds- och utställningshallar, broar o. s. v. ha gett anledning till att lägga vikt vid såväl de konstruktiva och tektoniska som de dekorativa elementen i järnarbetet (se pl. IV). Nya områden har smidet eröfrat i elektrisk armatur och skyddsgaller för hissar. Särskildt i smärre föremål öfverdrages eller förknippas ofta järnet med koppar, nickel, tenn, förgyllning o. s. v.

Det svenska konstsmidet har på det hela följt utvecklingen och är numera stadt i stark uppblomstring (P. Forssberg m. fl.). Alster från olika tider kunna ses å pl. I—IV och i Karl IX:s grafmonument (sp. 953—954 i bd 13) samt å pl. III och IV till art. Skylt. — Litt.: Hefner-Alteneck, "Eisenwerke oder ornamentik der schmiedekunst des mittelalters und der renaissance" (1870), Ehemann, "Kunstschmiedearbeiten aus dem 16.—18. jahrhundert" (1884), Feller, "Schmiedekunst" (2:a uppl. i 3 bd, 1890—92), Brüning, "Die schmiedekunst seit dem ende der renaissance" (1902), och Ffoulkes, "Decorative ironwork" (1913).

Smidesmaskiner användas inom manufakturmidet för tillverkning af hvarjehanda föremål af järn. Några bestå af flera, i ett gemensamt stativ inbyggda, snabbgående *hammare*, arbetande mot underliggande, höj- och sänkbara städ, ofta försedda med s. k. spårsänken, d. v. s. sänkformar med öppna spår. Det upphettade arbetsstycket utsmides i dessa till sin slutliga form genom successiv för-

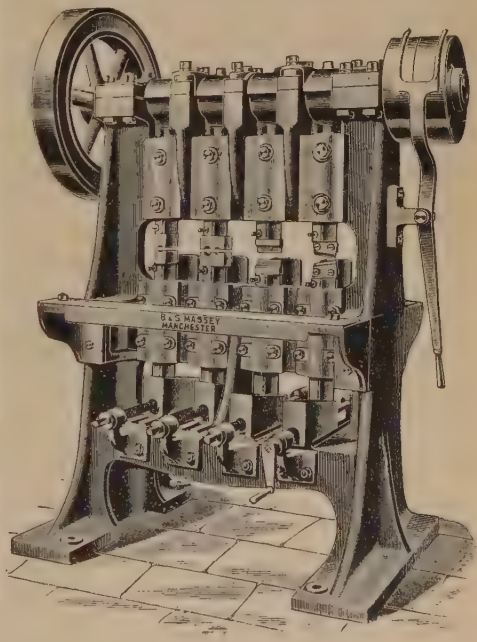

Fig. 1. Smidningsmaskin.

flyttning från det ena till det andra (fig. 1). Mycket använda, i synnerhet för nitningsarbeten, men äfven för mejsling (skrotning) och diktning, äro de *pneumatiska* hamrarna (se Tryckluftsverktyg). Andra smidesmaskiner äro *bult-* och *nitpressarna* (fig. 2), som arbeta med snabbt, nästan

stötliknande tryck. Det upphettade rundjärnsämnet bearbetas i maskinen genom 4 hammarliknande verktyg jämte sänke för formning af runda eller mångkantade hufvud till skrufbultar och andra föremål. Somliga konstruktioner arbeta med blott

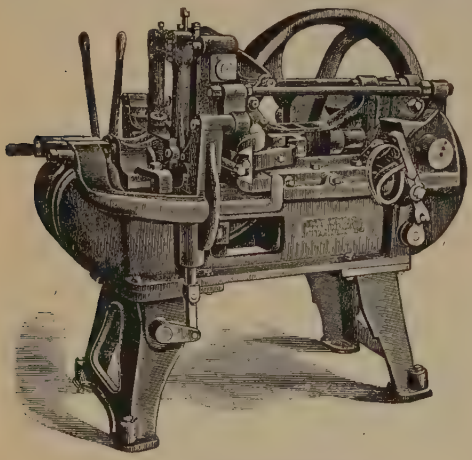

Fig. 2. Bultsmidningsmaskin.

en hammare och *ett* städ, det senare roterande (*revolverstäd*), så att olika sänken kunna genom dess omvridning vändas mot hammaren. Äfven förekomma smidesmaskiner med *slagvalsar*, d. v. s. stålrullar, som sitta på omkretsen af en roterande skifva, så att slagvalsarna i tur och ordning färdigbearbeta det på städet liggande arbetsstycket under ett hvarf af skifvan. G. S—n.

Smidighet, *fys.* Om man förskjuter en kropps smådelar så mycket, att elasticitetsgränsen öfverskrides, upphör antingen delarnas sammanhang h. o. h., eller ock ordna smådelarna sig i nya stabila jämviktslägen. I förra fallet kallas kroppen spröd, i senare smidig eller tänjbar. Genom utsträckning eller slag kunna följaktligen åt tänjbara och smidiga kroppar ges nya yttre former: de smidiga metallerna kunna utdragas till fina, starka trådar och präglas till mynt. Ju större skillnaden är mellan en kropps bärmodyl och dess brottmodyl, dess större är kroppens smidighet (se Elasticitet). De flesta metallerna äro smidiga vid vanlig temperatur; zinken är spröd vid vanlig temperatur, men mellan 100° och 150° C. fullkomligt smidig, så att den kan utvalsas till bleck; blyet och tennet äro visserligen smidiga, men föga elastiska och kunna därför ej utdragas till trådar af någon styrka. Mangan, kobolt, vismut, krom, antimon och arsenik äro spröda. Orden seghet (se d. o.) och smidighet äro teoretiskt synonyma, men för vissa ämnen synes språkbruket fordra det förra ordet, medan för andra företrädesvis det senare används. A. Bi—n.*

Smidlagdt, *sjöv.*, säges ett tåg vara, då det är spunnet så, att det kontinuerligen afsmalnar mot ena ändan. R. N.*

Smidning, *mek.* Se Smide.

Smidovitj, rysk läkare, författare. Se Veresajev.

Smidt, Johann, bremisk statsman, f. 1773 i Bremen, d. där 1857, blef efter teol. och filos. studier 1800 vald till rådsherre i sin födelsestad. Alltifrån sin ungdom nitälskande för den "hanseatiska" friheten, sändes han efter slaget vid Leipzig (1813) som Bremens representant till de segrande furstarnas högkvarter och 1814 till kongressen i Wien. Väsentligen tack vare S. tillförsäkrades hansestäderna full självständighet inom Tyska förbundet. Som borgmästare i Bremen från 1821 till sin död (med ett kortare uppehåll) verkade han framgångsrikt för stadens förkofran, framför allt genom hamnstaden Bremerhafens anläggning, som han 1827 genomdref trots starkt motstånd inom borgerskapet. Litt.: "J. S., ein gedenkbuch" (1873). N. H—tz.

Smidt, H. Se Schmidt-Rimpler.

Smidth, Ellen Marie. Se Heger, J. S.

Smidth, Hans Ludvig, dansk målare, f. 2 okt. 1839 i Nakskov, blef student och idkade med. studier, innan han bestämde sig för konstnärsyrket. Han blef elev af konstakademien 1861, fick undervisning äfven af N. Simonsen och Kyhn. Hans område blef natur och folklif i Jylland; han upptog och förde vidare det äldre danska bondelifsmåleriet, som han idkade med största omedelbarhet i uppfattning, karaktär och stämning. Hans bilder såväl af folket som af naturen utmärkas i första rummet genom tillförlitlighet. Föga påverkad af de moderna tekniska framstegen inom måleriet, har han fasthållit vid ett primitivt och naivt framställningssätt. Typiska motiv äro *En främling frågar om vägen i en bondgård på heden* (1877, konstmuseet i Köpenhamn), *Pingstfest på heden i gamla dagar*, *Marknadsscen i Kjerteminde* och *Kreatursmarknad*. S. representeras i Hirschsprungs museum af ett 20-tal målningar och studier från 1860-talet intill början af 1900-talet. S. har utfört illustrationer till Blichers "Digtninge". Han blef medlem af danska konstakademien 1906. G—g N.

Smiera-gatto. Se Mytologi, sp. 174.

Smigie'lski, Adam, polsk krigare, deltog under Sobieski i fälttåget till Chotin 1673, blef starost i Gnesen och utmärkte sig under Karl XII:s polska krig. Han uppställde 20 rytterifanor och bidrog till konung Augusts seger vid Kalisz 1706, där han tog grefve Jozef Potocki med familj till fånga. Kärleken till dennes dotter Zofia förmådde honom dock att öfvergå till Stanislaus Leszczyńskis parti, som han tjänade till 1714, då han fick amnesti af August och drog sig till privatlifvet. Hans krigiska äfventyr gjorde honom mycket populär i polska sägner och folkvisor. A—d J.

Smilāceæ, *bot.*, detsamma som *Asparagoideæ* (se Liliaceæ).

Smilacīn, *bot.*, *farm.* Se Smilax.

Smilacīneæ, *bot.*, detsamma som *Smilacoideæ* (se Liliaceæ).

Smilacoīdeæ, *bot.* Se Liliaceæ.

Smilax L., *bot.*, *farm.*, ett släkte af 200 dioeciska buskar och halfbuskar, som bilda typen för underfam. *Smilacoideæ* af fam. *Liliaceæ*. De långa, refviga, högt upp till de högsta trädkronor med klängelika emergenser klättrande stjälkarna äro hos somliga arter kantiga, hos andra trinda, och hos båda formerna förekomma eller saknas taggar. Bladen, som äro spiralställda och ofta länge kvarsittande, växla mycket till formen hos olika arter, men ha i allmänhet hjärtlik bas samt äro 3—5-nerviga och

åtådriga. Blommorna, som äro små och talrika, sitta i flockar från bladvecken. Blomhyllet är fribladigt, ståndarna vanligen 6, frukten bär. De flesta arterna lefva i tropiska Amerika och Asien, några finnas i tempererade Öst-Asien och Nord-Amerika, endast 5 arter äro europeiska. Några arter lämna den sedan 1500-talet bekanta drogen sarsaparillrot (sassaparill), *radix sarsaparillæ* (*radix Sarsæ* l. *sarzæ*, fr. *Salsepareille*). Endast en art,

Smilax medica.

Smilax medica Schlecht. (se fig.), är med visshet känd som moderväxt till en handelssort af denna drog, nämligen s. k. Vera-Cruz-sarsaparill. Alla öfriga i handeln förekommande slag af sarsaparill äro af ovisst ursprung. Drogen utgöres af rötterna. Från en kort, tjock, knölig, vedartad jordstam utväxa, krypande i vågrät riktning under jordytan, långa, i sitt färska tillstånd något köttiga rötter af 4—6 mm. tjocklek. Rötterna äro vanligtvis enkla, besatta med korta, greniga rottrådar, sparsammare närmare jordstammen. Den färska roten är fyllig, men den torkade roten är mer eller mindre längsfårad. Sarsaparillens godhet bedömes dels efter färgen, som växlar mellan gulbrunt och gråbrunt till svartbrunt, dels efter halten af stärkelse i barklagret. Sarsaparill med stor stärkelsehalt och således mera fylliga rötter kallas af drogisterna "fet"; stärkelsefattig och mer sammanfallen drog benämnes "mager". På kontinenten, äfven i Sverige, ges företräde åt den feta, i England och Amerika däremot åt den magra sorten. I England används mest Jamaica-sarsaparill, som är rikt besatt med rödbruna rottrådar och därför kallas "rödskäggig sarsaparill". I Sverige är den feta Hondurassarsaparillen officinell. Denna drogform utgöres af $^3/_4$—1 m. långa, cylindriska "dockor", i hvilka de långa rottågorna äro omvikta vid ändarna och sammanhållna af andra sådana, som äro virade i tät spiral längs största delen af dockan. Många andra sarsaparillslag finnas. Schleiden (se d. o.) påvisade de mikroskopiska skiljekaraktärerna mellan olika sarsaparillformer och lade därmed grunden till den vetenskapliga drogdiagnostiken. Torr sarsaparill har ingen lukt, men under kokning afger den en egen lukt. Smaken är något jordartad, icke synnerligen utpräglad. I denna drog har man funnit, utom stärkelse och några andra betydelselösa ämnen, 3 glykosidiska saponinsubstanser, bland hvilka märkes *parillin* l. *smilacin* (se Saponiner). Sarsaparill har åtnjutit stort rykte som medel mot kronisk syfilis och kronisk reumatism och kvarstår i farmakopén af gammal häfd, men används föga. Drogen ingick äfven jämte flera slag af rötter och ved i *species lignorum*, hvarpå bereddes *decoctum lignorum* (se d. o.). Med sarsaparill jämte flera andra ingredienser bereddes det förr officinella *decoctum Zittmanni*. Af ett par andra Smilax-arter erhålles s. k. kinarot (se d. o.). O. T. S. (G. L—m. C. G. S.)

Smiles [smâ'lš], Samuel, skotsk skriftställare, f. 23 dec. 1812 i Haddington, d. 16 april 1904 i London, växte upp i ekonomiskt bekymmersamma villkor, graduerades vid Edinburghs universitet 1832, praktiserade någon tid som läkare i sin födelsestad, men var 1838—44 redaktör af veckotidningen "Leeds Times" och lämnade därefter bidrag till andra periodiska skrifter, var 1845—66 sekreterare i två järnvägsbolag och lefde sedermera som privatman i London. Hans arbeten, som genom sitt sunda, lärorika, till själfuppfostran eggande innehåll lika väl som genom sin enkla, kraftigt öfvertygande framställning vunnit ovanligt stor och tacksam läsekrets, ha hufvudsakligen praktisk-moralisk tendens. Särskildt må nämnas den förträffliga, på personlig bekantskap byggda biografien *Life of G. Stephenson* (5 uppl. 1857), föreläpare till en serie lefnadsskildringar af uppfinnare, industriella föregångsmän och naturforskare, såsom *Lives of the engineers* (3 bd, 1861—62), *Lives of Boulton and Watt* (1865), *Life of a scotch naturalist* (Th. Edward, 1876), *Rob. Dick* (1878), *G. Moore, merchant and philanthropist* (s. å.), *Men of invention and industry* (1884) och *J. Wedgwood* (1894). 1859 utkom S:s mest framgångsrika bok, *Self-help* (en mängd uppl., öfv. till minst 17 språk; "Menniskans egen kraft, rätta vägen till utmärkelse och rikedom", 5:e uppl. 1873, 8:e bearb. uppl. 1908—09). Denna verksamhet i populariserande etisk anda fullföljdes med *Character* (1871, en mängd uppl.; "Karakterens värde", 1872, 4:e uppl. 1906), *Thrift* (1875; "Sparsamhet", 1877, 2:a uppl. 1897) och *Duty* (1880; "Pligten", 1882). Därjämte utgaf han ett par mycket spridda arbeten om hugenotterna i England och Irland. S:s *Autobiography* utgafs af Th. Mackay 1905. — Se vidare Green, "S." (1904).

Smilis (grek. Σμῖλις), grekisk konstnär. Se Eginetisk konst.

Smink benämnes det ämne, vanligast rödt eller hvitt, med hvilket man åsyftar att ge huden å ansikte, hals och armar klarare, vackrare färg än den naturliga. Genom smink kan sålunda ful hy få vackert utseende och ansiktet göras ungdomligare eller på annat sätt ommålas i öfverensstämmelse med karaktären af den personlighet, som skall framställas. Smink begagnas vanligen af personer, som uppträda på teatrar, emedan i rampljuset deras naturliga ansiktsfärg ter sig alltför blek. Sminkning förekom redan hos forntidens egypter, assyrier, greker (särskildt hetärerna) och ymnigt bland romarinnorna, likaså flitigt nog under medeltiden (då man i Tyskland kände omkr. 100 "skönhetsmedel"), på 1500-talet, då äfven män sminkade

sig, samt under barockens tid, i synnerhet i Frankrike, och under rokokon var smink ett af damer vid hofvet och i societeten ofta begagnadt försköningsmedel, liksom ännu kvinnorna i östra Europa och stora delar af Asien sminka sig. Såsom rödt smink begagnas mest karmin, det granatröda färgämnet ur konsjonell, antingen enbart eller blandadt med rismjöl, *poudre de riz*. Detta sistnämnda används att i teaterscener åstadkomma tillfällig blekhet. Hvitt smink beredes äfven af zinkhvitt (zinkoxid, *oxidum zincicum crudum*), men många hvita sminksorter äro sammansatta på annat sätt. Sålunda ingå i dem talk, vismutsubnitrat, blyhvitt, krita m. m., hvarjämte de parfymerats med rosenvatten e. d. Smink, som består af metallsalter, inverkar ofta småningom skadligt på huden, så att den förlorar sin mjukhet och naturliga beskaffenhet. O. T. S. (C. G. S.)

Sminkbär, *bot.* Se Blitum.

Sminklappar, *bot.* Se Chrozophora.

Sminkrot, *bot.* Se Lithospermum.

Smi'ntheus. Se Sminthios.

Smi'nthios l. Smintheus (grek. *Σμίνθιος* l. *Σμινθεύς*), ett af de många binamnen för Apollon, hvarunder han dyrkades på flera ställen i Mindre Asien och annorstädes. Namnet är sannolikt att härleda från grek. *sminthos*, "råtta", antingen emedan råttan betraktades som en sinnebild för siargåfvan eller emedan Apollon anropades som en afvärjare mot detta skadedjur. A. M. A.

Sminthūridæ, *zool.* Se Hoppstjärtar.

Sminthus subtilis, *zool.* Se Buskmus.

Smirke [smə'k], sir Robert, engelsk arkitekt, f. 1780 i London, d. 1867, son af målaren Robert S. (f. 1752, d. 1845), var elev af Soane, reste i Tyskland, Frankrike och Italien och blef en representant för 1800-talets moderna nyklassicism. Han byggde *British museum*, *postbyggnader*, *medicinska akademien* vid Trafalgar square, *King's college* och flera klubbhus i London m. m. S. uppträdde äfven som författare i sin konstart. — Hans broder Sidney S., f. 1799, d. 1877, var likaledes en framstående arkitekt. G—g N.

Smirnoff, Alexandra, finsk pomolog, f. 6 maj 1838 i Vasa, d. 25 sept. 1913 i Helsingfors, verkade mycket för fruktodlingens höjande samt utgaf *Handbok i finsk pomologi* (I, 1894; ofullb.), *Handbok i enklare trädgårdsodling lämpad för allmogen* (1901) m. fl. småskrifter och en omarbetad uppl. af Eneroths stora "Handbok i svensk pomologi" (5 dlr, 1896—1902). T. Ö.

Smit, Arnout, holländsk marinmålare, f. 1641 (eller 1642) i Amsterdam, d. där efter 1678, var elev af J. T. Blankhof. Arbeten af honom äro sällsynta, men träffas i museerna i Utrecht (dat. 1667), Köpenhamn (1678), Schwerin, Hamburg och hos grefve C. von Rosen i Stockholm (1671). O. G—g.

Smith, Lars Olsson, affärsman, politiker, f. 12 okt. 1836 i Kiaby, Kristianstads län, d. 9 dec. 1913 i Stockholm, fick vid åtta års ålder plats i en specerihandel i Karlshamn och blef af sin principal så väl behandlad, att han, som egentligen hette Olsson, antog dennes namn. Från 1850 hade han anställning i Stockholm först i en speceriaffär, sedan hos en skeppsklarerare. 1858 etablerade han agentur för en hel del brännerier i Skåne och Blekinge; denna affär växte inom kort högst betydligt och gaf S. både rikedom och tillnamnet "brännvinskungen". Affären utvidgades snart med ett stort spritförädlingsverk å Reymersholm (se d. o.), hvarifrån brännvinshandel bedrefs i sådan utsträckning, att vissa kontrollåtgärder måste vidtagas från det allmännas sida. Socialt intresserad, fängslades S. af kooperationens (se d. o.) idé och bildade 1883 ff. i sådant syfte föreningar på flera ställen under namn af "Arbetarringar". Dessa upplöstes emellertid snart, och det enda minne, som återstår af dem, är "Arbetarringens bank" i Stockholm (jfr art. Arbetarnas ring). Ej heller ett försök med billiga matinrättningar för arbetare, s. k. ångkök, hade lång varaktighet. 1885 kom S. in i Första kammaren, vald af Blekinge läns landsting. Dock hade han, på grund af en viss simpelhet och missaktning för motståndarna, oaktadt en hel mängd, delvis beaktansvärda motioner, föga framgång på den parlamentariska banan, som han 1891 frivilligt förkortade genom afsägelse. Emellertid hade S. gjort oerhörda förluster som hufvuddelegare i Karlshamns stora spritförädlingsverk, som i förlitande på den 1887 förnyade spanska handelstraktaten af 1883 till Spanien exporterat ej mindre än 16,000 fat 96-proc. sprit, värda omkr. 12 mill. kr. Men cortes antogo, på tillskyndan ovisst hvarifrån, en lag om "efterskatt" på sprit. Då Karlshamnsbolaget, som för den kolossala affären måst pantsätta sin spanska sprit hos firman C. de Murrieta i London, ej genast kunde betala skatten, försåldes denna sprit på ett för egarna särdeles ofördelaktigt sätt, och ehuru man lyckats förut afyttra något öfver hälften, blef den rena förlusten nära 6 mill. kr. Därpå följde de s. k. Smithska reklamationerna, d. v. s. en diplomatisk aktion i saken från svensk sida, hvilken dock ej torde af vederbörande ha bedrifvits med någon större energi och omsikt och som endast ledde därtill, att, då saken hänsköts till skiljedom, den portugisiske envoyén i Madrid grefve Casal Ribeiro utsågs till ensam skiljedomare i st. f. de i traktaten föreskrifna tre. Julaftonen 1888 fällde Ribeiro den domen, att frågan vore att anse som en inre spansk angelägenhet. S. försökte vid riksdagen 1889 att med begagnande af sin i R. F. § 38 stadgade rätt bringa saken inför konstitutionsutskottet, men detta hade lika litet påföljd som hans långa inlägg i Första kammarens dechargedebatt. S:s senare dagar förmörkades af familjetvister och ekonomiska bekymmer, hvilka han, måhända ej fullt objektivt, skildrat i sina *Memoarer* (2 uppl. 1913). — S:s dotter, Lucie S., f. 1865, gift 1884 med frih. B. A. H. Lagerbielke, änka 1906, har under pseudonymerna Tor Delling och Vitus skrifvit teosofiska afh., såsom *Själens lif* (3 uppl. 1911), *Daniel, ett lifsöde* (1913), *En sällsam upplefvelse* (s. å.), *Själens lif ännu en gång* (s. å.) och *Mysteria* (1915). — Hans yngre dotter, Mary S., f. 12 mars 1868,

ift 1887 med turkiske ministern i Stockholm Kadja pascha, änka 1894, har utgett åtskilliga beten, såsom *Étincelles* (1891—92), *Seger* (1897), *B.C. Poste restante* (1898), *Fulingens kärlekssaga* (1899), *Mot ljuset* (s. å.; eng. öfv. "Lightwards", 1910) samt åtskilliga rent spiritistiska skrifter och l, t. ex. *Neognostikernas samfund* (1913). J. C.

Smith. 1. Karl Edvard S., sjömilitär, författare, idrottsman, f. 12 juli 1843 i Karlskrona, def sekundlöjtnant vid flottan 1864, löjtnant 1870, apten 1881, kommendörkapten 1890 och kommendör 1897, var chef för flottans fasta minförsvar 1890—98 och fick afsked 1899. S. har varit tillfällig medarbetare i flera tidningar och tidskrifter och var 1880—83 tidtals andre redaktör och hufudredaktör för "Ny illustrerad tidning". Han r led. af Örlogsmannasällsk. (1890) och Krigsvet. kad. (1893). S. har utgett *Om båtar och båtegling* (1873), *Båtsegling, kanotsegling och simning* (1888), *Vetenskapliga och ovetenskapliga förtröelser* (1889), *Prat och historier* (1894), *Båteglareordbok* (1899), *Sjöfolk, som jag träffat* (1907) och *Mina båtar och kanoter* (1911). Jfr Kanotidrott.

2. Emil Albin S., den förres broder, sjömilitär, f. 23 mars 1848 i Karlskrona, blef underöjtnant vid Skärgårdsartilleriet 1870 och löjtnant vid flottan 1875 och tog afsked 1876. Han inträdde 1883 i flottans reserv; 1902 befordrades han till kommendörkapten. S. har under ett tjugusal år biträdt "Aftonbladet" och "Ny tidning för idrott" i maritima spörsmål. Han har utgett *Råd till unga båtseglare* (1907) och *Nautisk ordbok på svenska, engelska och tyska språken* (under utg. sedan 1914). Han var lotskapten 1886—92 i Norrköping och 1892—1915 i Stockholm och bärgade 24 sept. 1895 80 personer vid ångfartyget "Södra Sveriges" förlisning i Stockholms skärgård. S. var 1900—02 led. af riksdagens Andra kammare för Stockholms stad. 1—2. H. W—l.

Smith, Charles (Karl) Axel, svenskamerikansk industriidkare och donator, f. 11 dec. 1852 i Boxholm, utvandrade med sina föräldrar till Amerika 1867, var först anställd som butiksbiträde i Minneapolis, ingick 1878 kompanjonskap med sin principal och slog sig på spannmåls- och senare på skogsafverkningsaffärer, hvilka efter hand utvecklats till de största i sitt slag i Minnesota. 1908—14 var han svensk konsul i Minneapolis. S. har på olika sätt understödt den högre skolverksamheten bland svenskamerikanerna, särskildt genom donationer till Augustana college och Bethany college, belöpande sig till omkr. 80,000 doll. O. A. L—r.

Smith, Anders Vilhelm Salomon, konsertsångare, musikfrämjare, f. 6 maj 1853 i Trälleborg, uppväxte i ett musikaliskt hem och studerade violinspel för Aug. Körling och F. Book samt sång för J. Günther och F. Arlberg, tog apotekarexamen 1874 och innehade 1882—1917 efter sin fader apoteket i Ystad. Hans omfångsrika och ovanligt spänstiga, om än ej särdeles saftiga basbaryton i förening med ett bredt, slagfärdigt och uttrycksfullt föredrag samt beaktansvärd koloraturfärdighet gjorde honom under ett par årtionden mycket eftersökt som solist vid oratorie- och kantatkonserter. Så medverkade han från 1879 framgångsrikt vid Musikforeningens i Köpenhamn och 1883—1904 än regelbundnare vid Musikföreningens i Stockholm (emellanåt äfven vid Filharmoniska sällskapets) konserter, dessutom vid dylika utföranden af större tonverk i Göteborg, Malmö, Norrköping, Lund och Uppsala samt på utländsk botten i Berlin, Wien, London, Paris m.m. och deltog i sångarfärder med Uppsala studentkörer äfvensom i turnéer med Ysaye, Reisenauer, K. F. Lundqvist och A. Ödmann. I trogen samverkan med S. A. Körling (se denne) har S. gjort Ystad till en uppmärksammad musikhärd genom Orkesterföreningens stödjande, den mängd kammarmusiksoaréer, hvari han deltagit som violinist, och de verkliga musikfester han där anordnat somrarna 1908 ff. Ett sydsvenskt kammarmusiksällskap har tillkommit på hans initiativ. S. blef 1890 led. af Mus. akad. Ett genom hans donation af 100,000 kr. stiftadt "Gustaf och Augusta Smiths ålderdomshem" i Ystad invigdes i sept. 1915. E. F—t.

Smith, Vilhelm, målare, f. 25 april 1867 i Karlshamn, studerade i Stockholm vid konstakademien 1886—89 och därefter i Paris för Bonnat, vistades sedan flera gånger i sydliga länder, blef 1910 led. af akademien och 1912 professor i målning. Under sin första studietid i utlandet målade han små genrer i elegant fransk teknik (*Barn leka med en krabba*, 1891) och färgglada italienska motiv (*Från Capri*, s. å.), gjorde sedan duktiga studier af svensk natur (*Vinterafton, Kolkörare i bergslagen, Vinterdag i Dalarna*, 1897, Nationalmuseum). Från de närmast följande åren förskrifva sig *Lazzaron* (1898, Göteborgs museum), *Italienska smeder* (s. å., Nationalmuseum), *Grönsakstorg i Bruges* (1899; m. fl. Brugesmotiv, ett i Göteborgs museum), flera motiv från Tunis (1900), *Båtkarlar* från Chioggia (1902), *Osteria* (s. å., S:s största duk, med figurer i naturlig storlek, Nationalmuseum) och *Tiggargumma* i Terracina (1903). Mustig färghållning och bredt, kraftigt föredrag utmärka dessa målningar. S. har sedan hufvudsakligen målat svenska stämningar, bland dem *För plogen* (1905), *Tröskning* (s. å., Göteborgs museum), *Oväder* (s. å.), *Hamnparti* (1906, museet i Budapest), *Droskstation på Gustaf Adolfs torg* (vinterafton, 1910), *Marknadsscen* (s. å., Nationalmuseum), *Höbärgning* (1911), *Kyrkallén* (1912) och *Blekingsfiskare plocka strömming* (1914). S. har äfven målat porträtt (konstnären *E. Hedberg*, 1904 m. fl.). G—g N.

Smith, Ejnar Vilhelm, författare, f. 27 juli 1878 i Jönköping, student 1897, juris kandidat i Uppsala 1903, är sedan 1908 polisnotarie i Norrköping. S., som tillhör samma från Bohuslän härstammande släkt som Emilie Flygare-Carlén, debuterade med diktsamlingarna *Hägringar* (1902), *Kvällar* (1908) och *Kust* (1909). S. öfvergick sedermera till dramat och har haft förtjänt framgång på scenen med *Erlingsnäs* (1910; uppf. i Norrköping 1911, i Stockholm 1912) och *Adrian van der Werf* (1912, uppf. i Norrköping s. å.) samt utgett sagospelet *Unge kungens dröm* (1915) och dramat *Den blinde guden* (s. å.). Af hans öfriga arbeten må nämnas berättelserna och romanerna *De långa dagarna* (1911), *Rönnerkrantzarnes stad* (1912; 2:a uppl. 1916), *Den äldste Gramkow* (1913) och *Britt Marie Colstrup* (1916; 9:e uppl. 1917), i hvilka S. visat sig som en skicklig och fängslande berättare med förkärlek för Västkusten.

Smith, H., dansk humanist. Se Smid, H.

Smith [smi'th], John, engelsk kolonipionjär, f. 1579 i Lincolnshire, d. 1631 i London, gick 1596 i fransk och 1599 i holländsk krigstjänst samt upplefde därefter enligt egen, af flera moderna historiker betviflad, uppgift många märkliga äfventyr i kejserlig tjänst mot turkarna och sedan i turkisk krigsfångenskap. 1605 var han hemkommen till England från sina irrfärder och kom då i liflig beröring med de koloniserande kretsarna. Han deltog i den expedition till Virginia, som ankrade i Chesapeake-viken 1607, fick säte i koloniens råd, blef snart kolonisternas verklige ledare och valdes 1608 till rådets president. Ryktbar i amerikansk koloniseringshistoria är hans fångenskap hos indianhöfdingen Powhatan och räddning undan döden genom dennes dotter Pocahontas, en händelse, som tillhör de många omstridda episoderna under S:s äfventyrliga bana. Svårt sårad genom en olyckshändelse, anträdde S. 1609 återfärden till England, sysslade därefter några år med koloniseringsprojekt rörande Nya England och egnade sig från 1618 hufvudsakligen åt författarskap i kolonisationsfrågor. Hans *Works*, innefattande bl. a. ett lifligt skrifvet memoararbete om hans reseäfventyr, *True travels* etc., samt en *General history of Virginia, New England and the Summer isles*, ha samlade utgetts af E. Arber (1884), de båda ofvan nämnda arbetena äfven i ny uppl. (2 bd, 1907). Jfr Ch. D. Warner, "Study of the life and writings of John S." (1881; mycket skeptisk rörande hans trovärdighet), Ch. K. True, "Life of captain John S." (1882), J. Poindexter, "Captain John S. and his critics" (1893; ifrigt apologetisk), och A. G. Bradley, "Captain John S." (1905). V. S—g.

Smith [smi'th], Adam, skotsk nationalekonom, f. 5 juni 1723 i Kirkcaldy, Skottland, där hans fader varit tulltjänsteman, d. 17 juli 1790 i Edinburgh. Student i Glasgow 1737, studerade han mest matematik och naturhistoria samt åhörde Hutchesons föreläsningar i moralfilosofi och samhällsekonomi. 1740 flyttade han till Oxford (Baliol college) som teol. stipendiat. Efter sju års trägna studier, mest i språk, historia och filosofi, lämnade han dock Oxford utan examen och vistades ett par år hos sin moder i Kirkcaldy. Därefter höll han ett par år populärvetenskapliga föreläsningar i Edinburgh öfver retorik och skotsk skönlitteratur samt blef därunder förtrogen vän med Hume. Han blef professor i Glasgow 1751 i logik och 1752 i moralfilosofi. Hans föreläsningar i det senare ämnet blefvo snart mycket besökta och omtyckta. De voro indelade i 4 delar: 1) naturlig teologi; 2) allmän etik; 3) etik i förhållande till rättsvetenskapen; 4) ekonomisk politik ("om de politiska institutioner, som äro grundade på nyttan" — "the expediency"). Redan 1752 lär S. ha uttalat frihandelsvänliga åsikter. Hans första större arbete var en *Theory of moral sentiments* (1759; 2:a uppl. hade ett bihang om "the first formation of languages"). Professuren afsade han sig för att 1764 företaga en längre resa på kontinenten, som mentor för en ung hertig af Buccleuch; 18 månader vistades han i Toulouse, ett par månader i Genève och omkr. 10 månader i Paris, där han flitigt umgicks med Quesnay och andra framstående ekonomister. Efter hemkomsten vistades han under 10 år hufvudsakligen i Kirkcaldy, sysselsatt med sitt stora verk: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (1776). S. erhöll 1778 en inbringande befattning (som "commissioner") vid tullverket i Edinburgh, där han sedermera höll ett gästfritt hus. Af universitetet i Glasgow blef S. 1787 vald till lord rector.

Få vetenskapliga arbeten ha utöfvat så vidsträckt inflytande som S:s "The wealth of nations", hvilket blifvit öfversatt till nästan alla civiliserade språk (till svenskan dock endast delvis, af E. Bodell i början af 1800-talet och af E. Sommaren, "En undersökning af folkens välstånd, dess natur och orsaker", 2 bd, 1909—11); det har också blifvit föremål för öfverdrifvet både beröm, t. ex. af Buckle, och klander, t. ex. af Carlyle och Ruskin (se vidare nedan). Att det skaffat sin författare tillnamnet "nationalekonomiens fader", beror väl icke så mycket på innehållets originalitet som på den utmärkta kraft och klarhet, hvarmed en mängd viktiga och tidsenliga grundsatser däri funnit uttryck. Utan att vara ett strängt systematiskt arbete, omfattar det också i högre grad än något föregående alla anmärkningsvärda typiska företeelser på det ekonomiska samhällslifvets område. Dess filosofiska utgångspunkter kunna hänledas till Shaftesbury, Hutcheson och Hume, dess statsvetenskapliga till Hugo Grotius, och dess ekonomiska grundåskådning är i hufvudsak "fysiokratisk": folkens ekonomiska lif behärskas af oföränderliga naturlagar, och den ekonomiska politikens hufvudregel är att låta dessa naturlagar göra sig gällande fritt, d. ä. utan störande ingrepp från statens sida. Men S. förfäktar ingalunda "intressenas harmoni" på samma ensidiga sätt som i en senare tid t. ex. Carey och Bastiat; och han var visst icke den hjärtlöse "mammonsdyrkaren", hvartill vissa motståndare (t. ex. Fr. List) velat göra honom. Öfver de franske fysiokraternas (liksom öfver de merkantilistiske författarnas) ståndpunkt höjde sig S. i synnerhet genom sin uppfattning af det ekonomiska arbetets natur och betydelse; och hans framställning af arbetsfördelningens faktum och lagar, kapitlen om varans pris, om arbetslönen, om penningar och kapital m. m. intaga en ärofull och varaktig plats i vetenskapens historia. — Litt.: Alla allmänna arbeten i nationalekonomien och dess historia behandla

era eller mindre utförligt S. och hans verk. John aes "Life of A. S." (1895) är hufvudarbetet i mnet; ett arbete af Haldane (1887) med samma tel innehåller en utförlig bibliografi, och senare amkommen litteratur finnes tillgodogjord hos Hirst, A. S." (1904), Cannan, "The wealth of nations A. S." (I—II, 1904; med inledning, noter och gister; engelsk standardupplaga) samt "Lectures A. S." (1896; efter nyupptäckt manuskript af nörare 1764). Se vidare Cannan, "A history of ae theories of production and distribution in engsh political economy from 1776 to 1848" (1893; y uppl. 1903), Block, "Les progrès de la science conomique depuis A. S." (1890). Den historiska kolan i Tyskland (se Nationalekonomi) rädde i en opposition mot "smithianismen", som agit sig mycket starka uttryck, t. ex. i Rösler, Ueber die grundlehren der von A. S. begründeten olkswirthschaftslehre" (2:a uppl. 1871), och Skarynski, "A. S. als moralphilosoph und schöpfer er nationalökonomie" (1886); däremot försvaras en af Leser, "Der begriff des reichthums bei . S." (1874), och Zeyss, "A. S. und der eigenutz" (1889); jfr äfven Leser, "Untersuchungen ur geschichte der nationalökonomie" (1881), och Walcker, "A. S." (1890). Om föregångare, hvilkas nflytande spåras i S:s filosofi och ekonomiska läror, e Hasbach, "Untersuchungen über A. S. und die ntwickelung der politischen oekonomie" (1891). m S:s förhållande till modern nationalekonomi se K. Wicksell, "Föreläsningar" (I, 1; 1901, 1911; "Läran om värdet", m. fl. st.). Om S:s förhållande till modern sociologi se bl. a. Albion W. Small, "A. S. and modern sociology" (1907; med litteraturanvisningar). J. Lr. (E. F. K. S—n.)

Smith [smi'th], John Raphael, engelsk gravör och målare, f. 1752, troligen i Derby, d. 1812, var son till landskapsmålaren Thomas S. (d. 1769) och blef en ansedd kopparstickare, till en början uufvudsakligen i punkter- och skrapmaner, utförde sedermera i mezzotinto en följd praktfulla blad i mönstergill teknik, hvaribland gravyrer efter målningar af Reynolds, van Dyck, Gainsborough, Morland o. a. Han slog sig äfven på att teckna porträtt i svartkrita och utförde också genremålningar. Af S:s omkr. 300 kopparstick äro omkr. 180 porträtt. G—g N.

Smith [smi'th], James Edward, engelsk botanist, f. 2 dec. 1759 i Norwich, d. där 17 mars 1828, var bestämd för affärslifvet, men öfvergick 1778 till botanikens studium och kom därigenom i beröring med sir Joseph Banks, på hvars uppmaning han 1784 inköpte Linnés herbarium med bibliotek och manuskript, som efter Linné d. y:s död utbjudits till salu. S. egnade Linnésamlingarna den omsorgsfullaste vård och använde dem med största

ietet och oegennytta i vetenskapens tjänst och till befästande af den Linnéska suprematien inom botaniken. I detta syfte stiftade han 1788 (jämte S. Goodenough, Th. Marsham och svensken J. Dryander) Linnean society of London (se d. o.). Han var till sin död detta sällskaps president. Med stöd af Linné-herbariet utgaf han många deskriptiva arbeten, af hvilka främst böra nämnas *Flora Britannica* (3 dlr, 1800—04), det af J. Sowerby illustrerade planschverket *English botany* (36 vol. med 2,592 taflor, 1790—1814) och *The English flora* (4 dlr, 1824—28). Sin hängifvenhet för Linné ådagalade S. genom flera öfv. af hans skrifter och utgifning af några Linné-böcker och manuskript, såsom "Flora Lapponica" (1792) och "Lachesis Lapponica" (1811). Han utgaf dessutom de 6 första vol. af Sibthorps stora tilltänkta planschverk *Flora Græca* (1806—28; del. 7—10, 1830—40). S. blef 1792 led. af sv. Vet. akad. och adlades 1814. Hans samlingar öfvergingo för 3,000 pd st. till Linnean society, i hvars ego de ännu finnas. C. Lmn.

Smith [smi'th], sir William Sydney, engelsk amiral, f. 21 juli 1764 i London, d. 26 maj 1840 i Paris, inträdde tidigt i engelska marinen och hade redan, vid 18 års ålder, under amerikanska frihetskriget, avancerat till fregattkapten. 1790—92 var han i svensk tjänst, deltog därunder med utmärkelse i sjöslaget i Svensksund 1790 och hade sedermera någon tid tjänst på turkiska flottan. Vid utbrottet af kriget mellan England och Frankrike 1793 fick han ett underbefäl på den flotta, som blockerade Toulon, och när engelsmännen 18 dec. s. å. måste utrymma den intagna staden, utförde han lyckligt det farliga värfvet att antända de på redden liggande franska skeppen. 1795 företog han med sin fregatt en rekognosceringstur in i själfva hamnen vid Brest samt lyckades genom denna djärfva bedrift skaffa sin chef en noggrann kännedom om franska flottans styrka. Följande år råkade han vid Havre i fransk fångenskap. Undkommen ur fängelset 1798, skickades han som sändebud till Konstantinopel för att förmå Porten till ett fördrag, hvars ändamål utgjorde fransmännens fördrifvande ur Egypten. 1799 jagade han bort den vid Syriens kust förankrade franska flottiljen och bidrog i väsentlig mån därtill, att Napoleon måste upphäfva belägringen af S:t Jean d'Acre. Jan. 1800 slöt han med Kléber den öfverenskommelsen, att de i Egypten varande franska trupperna skulle på engelska fartyg öfverföras till Europa, men amiralen lord Keith ville ej tillåta denna kloka åtgärd. 1805 utnämnd till konteramiral, fick han uppdraget att skydda Sicilien och Neapel, sändes därifrån 1807 till turkiska farvatten, där han vann en sjöseger öfver turkiska flottan, samt beordrades nov. s. å. till Portugal, hvarifrån han förde den af fransmännen fördrifne prinsen-regenten och kungliga familjen öfver till Brasilien. I Rio kom han i konflikt med engelska sän-

debudet lord Strangford och återkallades därför i onåd 1809, men blef 1810 viceamiral. 1815 erhöll han knightvärdighet, blef 1821 amiral och tillbragte sin återstående lefnad i Paris. S. var glänsande som befälhafvare, men ytterligt fåfäng och råkade alltid i tvist med sina öfverordnade. Se J. Barrow. "Life of admiral sir W. S. Smith" (2 bd, 1848). (H. W—l.)

Smith [smi'th], William, engelsk geolog, "engelska geologiens fader", f. 1769, d. 1839, var byggmästare och "landsurveyor" samt genomreste i denna egenskap en stor del af England. Därunder ej allenast studerade han bergarterna, utan fäste ock vikt vid de i desamma förekommande fossilen och sammanförde just på grund af dessa senare en stor del af Englands bergartslager till ett stratigrafisk-geologiskt system samt visade, att de lager, som innesluta samma fossil, måste anses tillhöra samma period af jordens utvecklingshistoria. S. använde således den paleontologiska principen för bestämmande af olika lagers geologiska ålder (se Geologi, sp. 976). Hans viktigaste skrifter äro *Strata identified by organized fossils* (1816—19) och *Stratigraphical system of organized fossils* (1817). Bland hans öfriga arbeten märkas geologiska kartor öfver 21 engelska grefskap. Biogr. af J. Phillips (1844), S:s systerson och medhjälpare. B. L—n.*

Smith [smi'th], Sydney, engelsk satiriker och politiker, f. 1771 i Woodford i Essex, d. 1845, hade efter 1798 prästerliga befattningar på olika ställen, tills han 1831 utnämndes till kanonikus vid S:t Paulskyrkan i London. S. anses som en af Englands yppersta stilister. Han är märkligast genom sina politiska flygskrifter, i hvilka han städse med fin kvickhet och slående dialektik försvarade reformer i frisinnad riktning. Vidare utgaf han predikningar, föreläsningar i moralfilosofi (hållna 1804—06, tr. 1850) m. m. Hans samlade skrifter (1843) ha upplefvat flera uppl. En biografi offentliggjordes af hans dotter, lady Holland (1855, ny uppl. 1874). Se dessutom Duykinck, "The wit and wisdom of S. S." (1856).

Smith [smi'th], John Pye, engelsk teolog, f. 1774 i Sheffield, d. 1851, var först anställd hos sin fader, en bokhandlare, tillhörande det kongregationalistiska kyrkosamfundet, i hvilket också sonen upptogs, studerade därefter vid den nonkonformistiska akademien i Rotherham och erhöll 1800 en lärarplats vid Homerton college i London, en independentisk akademi. Där undervisade han till en början i humaniora, men efter sin ordination 1804 och befordran till ledande lärare i teologi öfvertog han undervisning i hebreiska och nya testamentet samt längre fram också i naturvetenskap. Ända till kort före sin död utöfvade han en välsignelserik verksamhet vid sitt college. S. utvecklade en omfattande teol. skriftställarverksamhet, som gjorde honom känd äfven utom Englands gränser. Hans ena hufvudarbete är *Scripture testimony to Messiah* (2 bd, 1818—21), ett bibelteologiskt arbete, i hvilket han emot den engelska unitarismen, särskildt Ph. Belsham, och den tyska rationalistiska teologien (Gesenius, Bretschneider, Semler m. fl.) gör gällande en djupare uppfattning af Kristi person. Arbetet var ingalunda epokgörande i vetenskapligt hänseende, men betydelsefullt nog och blef på sin tid ett standardverk, som visade spekulationen öfver Kristi person in på sunda banor. En annan bok, *On the relation between the Holy Scripture and some parts of geological science* (1839), genom hvilken S. vann mycken berömmelse, behandlade det då allt aktuellare vordna problemet om förhållandet mellan geologien och den gammaltestamentliga skapelseberättelsen. Arbetet blef på sin tid mycket beundradt och ställde sin författare i främsta raden af dåtida apologeter för bibel och kristendom. Det vann mycket erkännande äfven på naturvetenskapligt håll, t. ex. af Herschel. Förf. accepterade en hel del resultat af den geologiska forskningen och sökte bringa bibelns framställning i öfverensstämmelse med dessa. — Som teol. skriftställare var S. utan större tankedjup och originalitet, men utmärkt för utomordentlig flit, det mångsidigaste intresse och varmhjärtad fromhet. E. M. R.

Smith [smi'th], engelska författare. 1. James S., skald, f. 1775 i London, d. 1839 som tjänsteman vid Board of ordnance, blef ryktbar genom en af honom och hans yngre broder (se nedan) författad, ypperlig samling parodier öfver samtidens förnämsta engelska skalder, Wordsworth, Southey, Cobbett, Crabbe och Coleridge. Denna samling, till hvilken brodern bidrog med parodier öfver Scott, Moore, Monk-Lewis, Fitzgerald och Johnson, utgafs under titeln *The rejected addresses* (1812; ny uppl. 1871 och 1890) samt erhöll en för den tiden exempellös afsättning. En liknande samling, *Horace in London*, utkom 1813. — 2. Horace S., den föregåendes broder, skriftställare, f. 1779 i London, d. 1849 som börsmäklare, författade med framgång, utom de ofvannämnda parodierna, åtskilliga historiska romaner i Walter Scotts anda (*Brambletye house*, 1826, m. fl.). Brödernas lefnadsteckning är författad af A. H. Beavan (1899).

Smith. 1. Christen S., norsk naturforskare, f. 17 okt. 1785 i Skoger vid Drammen, d. 22 sept. 1816 i Kongo, student i Köpenhamn 1801, tog med. ämbetsexamen 1808 och var praktiserande läkare i Norge 1809—12. Tills. med danske professorn J. W. Hornemann bereste han 1803—12 stora delar af Norge (bl. a. Jotunfjeldene som pionjär) för botaniska studier och utnämndes 1814 till professor i botanik vid Kristiania universitet, en lärostol, som han ej kom att tillträda. 1815 bereste han jämte Leopold v. Buch Kanarieöarna. På uppmaning af Royal society i London biträdde han i febr. 1816 som botanist och geolog en engelsk vetenskaplig expedition för utforskning af Kongoflodens nedre lopp. På återvägen härifrån dukade han under af klimatfeber. S:s dagböcker och samlingar från Kongo räddades, hvaribland ett herbarium med 620 arter, af hvilka omkr. 250 voro nya för vetenskapen; dessa bearbetades af Rob. Brown (se d. o.). Postumt utgåfvos S:s *Dagbog paa en reise til Congo*

Afrika (af J. E. Kraft, 1819) och *Dagbog paa reisen til de Canariske öer 1815* (af F. C. Kiær, 1889). En del af det af S. åvägabragta materialet bearbetadt i "Narrative of an expedition to explore the river Zaire in 1816 etc." (London, 1818), där äfven hans biografi meddelas.

2. Christen S., den föregåendes brorson, militärläkare, f. 1819, d. 1910, verkade sedan 1849 som militärläkare, slutligen som brigadläkare (1889—97) i Bergen. Han deltog 1858 i upprättandet af Grefsens (se d. o.) vattenkuranstalt, hvars läkare han var en följd af år, och var en bland stiftarna (1882) af Det militær-medicinske selskap. S. inlade förtjänster om den militära sjukvården genom att uppfinna eller förbättra transportmedel för sjuka och svårt sårade. 1—2. K. V. H.

Smith [smi'th], sir Harry George Wakelyn, brittisk koloniguvernör, f. 28 juni 1787 i Whittlesey, Cambridgeshire, d. 12 okt. 1860 i London, blef 1805 officer, deltog 1806—07 i striderna mot Spanien i La Plataområdet och 1808—14 i fälttåget på Pyreneiska halfön, 1814—15 i kriget mot Förenta staterna och i slaget vid Waterloo (18 juni 1815); s. å. blef han öfverstelöjtnant. S. sändes 1828 till Syd-Afrika och var under kafferkriget 1834—36 guvernören D'Urbans närmaste man i befälet och efter segern militärguvernör öfver det nyeröfrade området ("Province of Queen Adelaide"). Kolonialministern lord Glenelg beslöt emellertid mot S:s och D'Urbans enträgna råd återlämna detta till kaffrerna, och S. nödgades 1836 lämna sin nya verksamhetskrets, lifligt saknad såväl af de infödde som af traktens boerbefolkning. Han tjänstgjorde från 1840 i Indien som generaladjutant, vann under första sikh-kriget en vacker seger vid Aliwal (28 jan. 1846) och anförde en infanteridivision under Gough i det afgörande slaget vid Sobráon (10 febr. s. å.). Till lön för segern vid Aliwal blef han generalmajor, upphöjdes till baronet och erhöll ett tacksägelsevotum af parlamentet. S. utsågs 1847 till guvernör öfver Kapkolonien och militärbefälhafvare i Brittiska Syd-Afrika. Kapkoloniens område utsträckte han till Oranjefloden samt floden Keiskamma i ö. samt organiserade det från kaffrerna tagna området under namnet *British Kaffraria*. En konflikt med boerna bortom Oranjefloden föranledde S. till en expedition dit. Han besegrade boerna i grund vid Boomplaats (29 aug. 1848), intog Bloemfontein och återinsatte där en brittisk resident; de oförsonligaste boerna flyttade norrut öfver gränsfloden Vaal och grundlade där republiken Transvaal (jfr Kapkolonien, sp. 867). Ett kafferuppror, vid hvars kufvande S. ej skulle ha uppträdt tillräckligt raskt, föranledde 1852 den energiske och populäre koloniguvernörens återkallande, och mot hans sakkunniga råd nästan nödgade engelska regeringen (1854) boerna i Orange river sovereignty att organisera sig som en af brittiska riket oberoende fristat. — S. var gift med Juana Maria de Los Dolores de Leon (f. 1798, d. 1872), hvilken som ung flicka under romantiska omständigheter sökt hans beskydd vid stormningen af Badajoz 1812; efter henne uppkallades staden Ladysmith i Natal, liksom efter S. själf Harrismith i Orangefristaten och efter hans indiska seger Aliwal North i Kapkolonien. C. G. Moore har utgett *Autobiography of sir Harry S.* (1901). V. S—g.

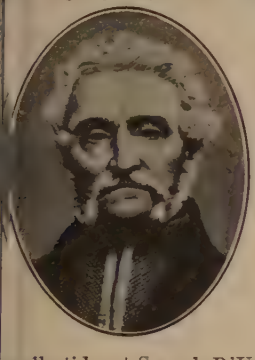

Smith [smi'th], Thomas Southwood, engelsk hygieniker, f. 1788, d. 1861, blef 1816 med. doktor. Han egnade sig med stort intresse och betydande framgång åt hygienen, grundlade sällskap för främjande af hälsovården och utgaf ett antal mycket värdefulla och lärorika redogörelser för vidtagna sanitära åtgärder, t. ex. *On sanitary improvement* (1838, 1846, 1849, 1850, 1851), *On quarantaine* (1845), *On epidemic cholera* (1850), *On yellow fever* (1852) och *On the results of sanitary improvement* (1854). På grund af sina stora förtjänster om den allmänna hälsovården kallades S. till medlem af General Board of health. R. T—dt.

Smith [smi'th], Colvin, skotsk målare, f. 1795 i Brechin, d. 1875, studerade vid konstakademien i London och var från 1827 verksam i Edinburgh. S. målade en mängd porträtt af sin samtids främsta skottar. Stor popularitet nådde hans porträtt af Walter Scott, som S. reproducerade 20 gånger. S. är representerad i gallerier i London, Glasgow och Edinburgh. G—g N.

Smith [smi'th], Gerrit, nordamerikansk filantrop och politiker, f. 6 mars 1797 i Utica, staten New York, d. 28 dec. 1874 i New York, ärfde stora jordagods och ökade högst betydligt den fäderneärfda förmögenheten samt egnade sig från unga år åt socialt reformarbete, dels som nykterhetsifrare, dels inom jordreformrörelsen. Dessutom var han från 1835 en ifrig abolitionist (se d. o.), tog 1840 ledande andel i organiserandet af Liberty party (se d. o.) och var de längst gående abolitionisternas presidentkandidat 1848 och 1852. Han var 1853—55 som "vilde" medlem af kongressens representanthus och uttalade sig som sådan för negrernas frigörelse, rusdrycksförbud, kvinnlig rösträtt, direkta val af ämbetsmän och andra radikala reformkraf. S. var förtrogen vän med abolitionistfanatikern John Brown (se d. o., sp. 304—306) och understödde med stora penningsummor dennes äfventyrliga verksamhet för negerslafvarnas beväpning o. s. v., möjligen dock utan att till fullo känna Browns planer på åstadkommande af ett slafuppror. Han bortskänkte i stor utsträckning smärre jordlotter åt behöfvande familjer, experimenterade med nybyggarkolonier af frigifna negerslafvar, uppförde i sin hemort Peterboro en konfessionslös kyrka och utöfvade enskild välgörenhet i mycket betydande omfattning (sammanlagda värdet af hans gåfvor har beräknats till 8 mill. doll.). Jfr O. B. Frothingham, "Gerrit S." (1879). V. S—g.

Smith [smi'th], William, engelsk handelskapten (födelse- och dödsår ej kända), som under en färd mellan Montevideo och Valparaiso på briggen "Williams" 19 febr. 1819 upptäckte Syd-Shetlandsöarna och därmed i verkligheten blef den antarktiska världsdelens upptäckare. Han återvände dit i okt. s. å. för närmare forskningar,

hvarvid han landade på Kung-Georg-ön. 1820 förhyrdes hans fartyg af engelska regeringen för en af löjtnant Bransfield ledd ny forskningsfärd till de nyfunna öarna. O. N—d.

Smith [smi'th], Andrew, engelsk läkare och naturforskare, f. 1797, d. 1872, blef 1819 med. doktor i Edinburgh, vistades 1821—38 i Syd-Afrika och var 1851—58 generaldirektör för engelska militärmedicinalväsendet. Bland S:s många arbeten öfver Syd-Afrikas naturalhistoria och antropologi har särskildt *Illustrations of the zoology of South-Africa* (1838—47) blifvit ryktbart. På S:s initiativ eröfrades Natal af England. R. T—dt.

Smith [smi'th], Joseph, mormonismens stiftare. Se Mormoner.

Smith. 1. Kaspar Vilhelm S., dansk filolog, f. 16 juni 1811, d. 4 sept. 1881, tog 1840 filologisk ämbetsexamen och studerade 1841—45 slaviska språk i Berlin, Krakau, Wien och Budapest. 1847 blef han adjunkt vid den lärda skolan i Roskilde, där han skref en ypperlig öfversikt öfver *Holbergs levned og populære skrifter* (1857), och 1859, efter att ha tagit doktorsgraden, blef han den förste docenten i slaviska språk vid Köpenhamns universitet. Utom en polsk grammatik (på ty. 1845, öfv. till ry. 1863) samt några lärda afh. om de slaviska och litauiska språkens grammatiker (1857—59 och 1875) utgaf S. i öfv. "Nestors russiske krönike" (1869), med utförlig kommentar, som kastade ljus öfver Rysslands äldsta historia och varegernas invandring. Efter hans död utkom en omfattande *Russisk literaturhistorie fra Peter den stores tid til begyndelsen af dette aarhundrede* (1882).

2. Karl Vilhelm Daniel Rohl-S., den föregåendes son, dansk-amerikansk skulptör, f. 1848 i Roskilde, d. 1900 i Köpenhamn, studerade 1865—70 vid akademien där, gjorde sig känd genom *Brottande gossar* (1871) och statyn *Filoktetes* (1873), fortsatte sina studier för Alb. Wolff i Berlin 1875, utförde där statyn *Ajax* (1876, inköpt af staten, förstörd vid Christiansborgs brand), vistades därefter i Italien 1877—80, då statyerna *Bellerofon* och *Demosthenes* tillkommo (den senare i Glyptoteket, Köpenhamn). Efter 1881 utförde S. 4 statyer för Marmorkyrkan. En grupp af *lekande backanter* (1885) såldes till Chicago, och dit öfverflyttade konstnären 1886. Han utförde där många och stora arbeten, statyer af general *Montgomery* i Memphis och *Benjamin Franklin* i Philadelphia, det figurrika *Soldatmonumentet* i Chicago, *Indiangruppen* där (en grupp *Siouxindianer* i brons finns i Köpenhamns konstmuseum), vidare kolossalgruppen *Iowa state soldiers and sailors monument* (i Des Moines, Iowa). Hans sista arbete blef general *Shermans* ryttarstod, som sjuklighet hindrade honom att slutföra — det afslutades efter S:s död af S. Sinding och aftäcktes 1903. I hans konst var det själsliga innehållet föga framträdande, men han egde frodig fantasi, betydande kompositionstalang och sinne för dekorativ verkan. 1. E. Ebg. 2. G—g N.

Smith [smi'th], sir William, engelsk lexikograf, f. 1813, d. 1893, bedref först teol., därefter juridiska studier, men egnade sig sedan med stor framgång åt de klassiska språken. Han utgaf, med biträde af olika medarbetare, flera reallexika, bland hvilka de förnämsta äro *Dictionary of greek and roman antiquities* (1842; ny, omarb. och mycket utvidg. uppl. 1893) och *Bible dictionary* (1860—65). Från 1867 till sin död var han redaktör för "Quarterly review". Vid 79 års ålder blef han upphöjd till knight. A. E.

Smith [smi'th], Robert Payne, engelsk språkvetenskapsman, f. 1819, d. 1895, vardt 1857 underbibliotekarie vid Bodleyanska biblioteket, 1865 professor i teologi i Oxford och 1871 domprost i Canterbury. Han utgaf en katalog öfver de syriska och mandeiska handskrifterna i Bodleyanska biblioteket (1864) samt *Thesaurus syriacus* (2 bd, 1869—1901, förkortad uppl. af S:s dotter 1896—98), ett stort syriskt lexikon, hvars fullbordan han ej upplefde, m. m.

Smith [smi'th], Donald Alexander, baron Strathcona and Mount Royal, kanadensisk finansman och politiker, f. 6 aug. 1820 i Forres, Skottland, d. 21 jan. 1914 i London, fick genom förmedling af sin morbroder pälshandlanden John Stewart 1838 anställning i Hudson-bay-kompaniets tjänst, organiserade pälsverkshandeln i Labrador och steg småningom till kompaniets verkställande direktör (1868). Sedan kompaniet s. å. öfverlåtit sina territoriella rättigheter till kronan och i samband därmed Riels uppror (se Riel) 1869 utbröt, utsågs S. af Canadas regering till utomordentlig kommissarie med vidsträckta fullmakter för upprorets undertryckande och undersökning af de missförhållanden, som föranledt resningen. Han löste denna uppgift med öfverlägsen takt och skicklighet, fungerade en tid bortåt som t. f. guvernör i Nordvästterritoriet och valdes 1870 till medlem af den nybildade prov. Manitobas första lagstiftande församling; 1871 blef han äfven en af dess representanter i dominionparlamentet och s. å. regeringskommissarie för Nordvästområdet. 1872 inträdde han i det för detta områdes förvaltning upprättade rådet. S. spelade under de följande åren jämte sin kusin George Stephen (sedermera lord Mount Stephen) en ledande roll inom Brittiska Nord-Amerikas lifligt omstridda järnvägspolitik och hade väsentlig andel i Manitobas förseende med goda järnvägskommunikationer, ett lifsvillkor för landets löftesrika ekonomiska utveckling, och det var de båda kusinernas energi, som mer än något annat pådref arbetet på Canadas första transkontinentala järnväg, hvilken fulländades 1885. S. lämnade parlamentet 1882, men tillhörde det ånyo 1887—96 och var sedermera till sin död Canadas regeringsombud (*high commissioner*) i London. 1889 blef han guvernör för Hudson-bay-kompaniet, hvars ledande man han redan förut flera årtionden varit; 1897 upphöjdes han till peer med titeln baron Strathcona and Mount Royal. Under boerkriget uppsatte S. ett kavalleriregemente af utmärkta ryttare från "vilda västern" (*Strathcona's horse*), hvilket skördade många lagrar. Han inlade äfven stora förtjänster om utvecklingen af västra Canadas vattenförbindelser och om främjandet af emigrationen till Canada samt var frikostig donator för kulturella ändamål både i Canada och sin skotska hembygd. Om S. säger en lefnadstecknare, att "ingen uträttat mera för stärkandet af de band, som förena Canada med brittiska riket". Jfr Beckles Willson, "Lord Strathcona" (1902) och "Life of lord Strathcona and Mount Royal" (1915). V. S—g.

Smith [smi'th], George Murray, engelsk förläggare, f. 1824, d. 1901, inträdde 1842 i bokförlagsfirman Smith, Elder & Co., som genom S. blef till en första rangens affär och för hvilken han förvärfvade sådana författare som R. H. Horne, Leigh Hunt, Charlotte Brontë, Thackeray, Browning, George Eliot m. fl. 1865 uppsatte han "Pall Mall gazette". Bland större företag, som han igångsatte, märkes den stora "Dictionary of national biography" (1885—1900) med supplement.

Smith [smi'th], William Farrar, nordamerikansk general, f. 17 febr. 1824 i S:t Albans, Vermont, d. 28 febr. 1903 i Philadelphia, blef officer i unionsarmén 1845, anlitades på 1850-talet som kapten i ingenjörkåren vid fyrbyggnader och blef efter inbördeskrigets utbrott 1861 öfverste för det regemente frivilliga från Vermont. S. blef aug. samma å. brigadgeneral och juli 1862 generalmajor vid de frivillige och ledde med stor tapperhet en division i slaget vid Antietam (16—17 sept. 1862). Han anförde 6:e armékåren i Potomacarmén vid Fredericksburg (13 dec. s. å.), fråntogs efter nederlaget sin grad och sitt befäl af general Burnside samt hade hösten 1863 som chef för Cumberlandarméns ingenjörtrupper (med brigadgenerals rang) betydande andel i de operationer, som möjliggjorde Grants seger vid Chattanooga. Han återfick därpå sin generalmajors grad, deltog 1864 i Grants fältståg i Virginia och afgick 1867 ur militärtjänst. På 1870-talet tillhörde S. polisbefälet i New York, och från 1881 verkade han som civilingenjör. V. S—g.

Smith [smi'th], Edmund Kirby, nordamerikansk general, f. 16 maj 1824 i S:t Augustine, Florida, d. 28 mars 1893 i Sewanee, Tennessee, blef 1845 officer i unionsarmén, var vid inbördeskrigets utbrott 1861 major och afgick ur armén, då Florida proklamerade sitt utträde ur unionen. S. blef juni 1861 brigadgeneral och okt. s. å. generalmajor i sydstaternas armé, där han utmärkte sig under Braggs invasion i Kentucky (1862) och vid Richmond (i Kentucky) besegrade nordstatsgeneralen W. Nelson (30 aug. s. å.). Från febr. 1863 till krigets slut förde S. befälet v. om Mississippi, fick okt. 1862 generallöjtnants och febr. 1864 generals grad samt organiserade med stor skicklighet försvaret och de ekonomiska förhållandena i sitt från staterna ö. om Mississippi ända sedan Vicksburgs fall (juli 1863) isolerade befälsområde. Han kapitulerade med sina trupper 26 maj 1865, sist af alla sydstatsbefälhafvare, och var efter kriget först direktör för ett stort järnvägsbolag och därefter universitetslärare. V. S—g.

Smith [smi'th], Goldwin, brittisk historiker och politisk skriftställare, f. 20 aug. 1824 i Reading, d. 7 juni 1910 i Toronto, blef lärare vid University college i Oxford och nedlade som medlem i flera organisationskommittéer ett betydande arbete på den engelska universitetsundervisningens reformering. 1858—66 var han professor i nyare tidens historia vid Oxfords universitet. Hans lifliga politiska intresse hindrade honom emellertid att egna mycken tid åt historisk forskning; hans historiska arbeten (*Three english statesmen: Pym, Cromwell and Pitt*, 1867, *The United states, an outline of political history*, 1893, och *The United kingdom, a political history*, 1899, m. fl.) ega sitt största värde i den glänsande framställningskonsten. Inom politiken var S. radikal af den äldre skolan, bekämpade ifrigt de imperialistiska idéerna, bl. a. i tidningsartiklar i "Daily news" och "Manchester guardian", samt sympatiserade närmast med John Bright. Genom framgångsrik propaganda i England för nordstaternas sak under inbördeskriget blef S. mycket populär i Förenta staterna, och 1868 antog han en professur vid Cornelluniversitetet i Ithaca; därifrån flyttade han 1871 till Toronto i Canada, där han sedermera verkade som tidskriftsutgifvare och tidtals ganska inflytelserik politisk skriftställare, samtidigt genom bidrag till den engelska pressen oaflåtligen deltagande i den politiska diskussionen i hemlandet. Hans inflytande på Canadas politik minskades väsentligt genom hans förordande af union mellan Brittiska Nord-Amerika och Förenta staterna (bl. a. i *Canada and the canadian question*, 1891). S. bekämpade ifrigt Gladstones home-rule-politik och uppträdde i *Commonwealth or empire?* (1902) mot de imperialistiska strömningarna i Förenta staterna. Bland S:s öfriga skrifter märkas *Essays on questions of the day* (1893; ny uppl. 1894) och *Guesses at the riddle of existence* (en bekännelse till religiös agnosticism, 1897). S:s efterlämnade memoarverk *Reminiscences* utgafs 1911 af A. Haultain. Hans mångsidiga intressen och lifliga framställningskonst förvärfvade åt hans skrifter vidsträckt spridning inom hela den engelsktalande världen. V. S—g.

Smith [smi'th], William Henry, engelsk politiker och affärsman, f. 24 juni 1825 i London, d. 8 okt. 1891 på Walmer castle, var son till en tidningsdistributör, inträdde helt ung i faderns affär och utvidgade denna till den stora distributions- och förlagsfirman W. H. Smith & son. Han förvärfvade åt denna en faktisk monopolställning i fråga om försäljning af tidningar och böcker på järnvägsstationerna vid Englands alla större järnvägar, uppsatte vandringsbibliotek, utgaf goda billighetsböcker och förvärfvade, efter faderns död, 1865, ensam innehafvare af firman, en betydande förmögenhet. S. valdes 1868 till underhusled. för Westminster efter en het valstrid, i hvilken han som moderatkonservativ kandidat besegrade den radikale kandidaten J. Stuart Mill. 1874 blef han sekreterare vid skattkammaren i Disraelis ministär, fick 1877 som sjöminister säte i kabinettet och tillhörde efter systemskiftet 1880 den konservativa

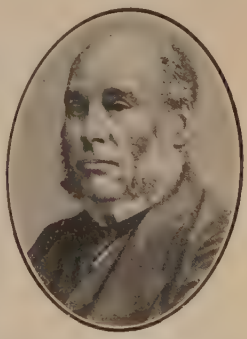

oppositionens ledande män i underhuset, utsatt liksom sir Stafford Northcote för häftiga angrepp från den fronderande gruppen "fjärde partiet" (se d. o.), som fann de gamle officielle ledarna ("the old gang") alltför spaka och beskedliga i deras opposition mot Gladstone. I Salisburys första ministär (1885—86) var S. först krigsminister och därpå en kort tid minister för Irland; i den andra blef han (juni 1886) ånyo krigsminister samt öfvertog vid lord Randolph Churchills plötsliga afgång (dec. s. å.) som förste skattkammarlord ledarskapet i underhuset. Som debattör var S. ganska medelmåttig, men hans ärlighet, klokhet och praktiska saklighet förvärfvade honom allmän aktning af både partivänner och politiska motståndare. Hans änka erhöll titeln viscountess Hambleden. — S:s son William Frederick Danvers S., f. 1868, blef vid faderns död, 1891, förlagsfirmans chef, var 1891—1910 (konservativ) underhusledamot och blef 1913 vid sin moders död peer under titeln viscount Hambleden. V. S—g.

Smith [smi'th]. 1. Barbara Leigh S. Se Bodichon.

2. Benjamin Leigh S., den föregåendes broder, engelsk upptäcktsresande, advokat, f. 1828, d. 1913, gjorde sig genom åtskilliga på egen bekostnad företagna expeditioner till Norra ishafvet ganska förtjänt om utforskandet af detta arktiska område. På slutet af 1860- och början af 1870-talen riktades hans färder mot Spetsbergen, där han gjorde en del senare af Nordenskiöld bekräftade iakttagelser öfver Golfströmmen och där han 1873 gjorde den infrusna Nordenskiöldska expeditionen en betydande tjänst genom att till den öfverlämna en del af sin proviant. 1880 seglade han med ett särskildt byggdt fartyg till Frans Josefs land, hvars västra, föga kända kust undersöktes. 1881 återvände han dit, men hans fartyg krossades af isen, och han måste öfvervintra i en stenhydda med 24 följeslagare, hvilka han dock 1882 lyckades i båtar återföra till Novaja Semlja. 2. O. N—d.

Smith, Sophus Birket-, dansk historiker, biblioteksman, f. 28 april 1838, blef student 1855 och egnade sig tidigt åt klassisk arkeologi (*Kort veiledning i antikkabinettet*, 1861). 1863 blef han assistent vid universitetsbiblioteket i Köpenhamn och 1880 bibliotekarie. I ledningen af biblioteket visade han stor skicklighet och framsynthet, fick 1893 titeln öfverbibliotekarie och tog 1909 afsked. Hans vetenskapliga arbeten ha gått i två riktningar. Han slog sig på det dittills försummade studiet af den äldre danska dramatiska litteraturen och utgaf efter hand en serie gamla skådespel: "Kortvending" (1866), "Ludus de Sancto Kanuto duce" (1868), Mogens Skeels "Grevens og friherrens komedie" (1871), "Kristiern Hansens komedier" (1874), H. J. Ranchs "danske skuespil" (1876—77), "Tobiæ komedie" (1887), "Comœdia de mundo et paupere" (1888) och P. Hegelunds skuespil (1888—90). Härtill sluta sig två serier lärda *Studier paa det gamle danske skuespils omraade* (1883 och 1896). Dessutom öfvertog S. utgifningen af Leonora Kristinas "Jammersminde" enl. hennes egen handskrift, bevarad hos hennes ättlingar i Österrike (1869; 3:e uppl. 1885 och 2 folkuppl.), och författade senare *Leonora Christina grevinde Ulfeldts historie* (I—II, 1879—81), ett af de mest betydande arbetena i dansk historia. Det kompletteras af *Leonora Christina paa Maribo kloster* (1872), hvartill kom en öfv. af "O. Sperlings selvbiografi" (1885). Vidare har S. utgett *Til belysning af literære personer og forhold i slutningen af det 18:e og begyndelsen af det 19:e aarh.* (1884) och *Kjöbenhavns universitets matrikel* (1611—1828, 3 bd, 1890—1912). S. var en bland utgifvarna af "Danske samlinger" 1870—79 och blef hedersdoktor 1894. Vid sitt afsked 1909 fick han titeln konferensråd, men afsade sig den ett par år senare. E. Ebg.

Smith [smi'th], George, engelsk assyriolog, f. 1840 i London, d. 1876 i Aleppo, var först gravör och blef därunder af åtskilliga assyriologiska arbeten, på hvilka han ombesörjde korrektur, högeligen intresserad för studiet af kilskrifterna. Sedan anställd vid British museum, tilldrog han sig genom flera lysande upptäckter den allmänna uppmärksamheten, bl. a. genom att bevisa den assyriske konungen Tiglat Pilesers samtidighet med konungarna Ahas och Asarja i Juda samt Peka och Hosea i Israel, genom att fastställa datum för en total solförmörkelse af år 763 f. Kr., genom att 1872 upptäcka och offentliggöra den babylonisk-assyriska versionen af bibelns berättelse om syndafloden. På grund af sistnämnda upptäckt blef S. af "Daily telegraphs" egare 1873 sänd på forskningsresa till Mesopotamien, hvarifrån han hemförde en mängd fynd och däribland ytterligare fragment af syndaflodsberättelsen. 1875 ledde han på uppdrag af British museum gräfningar i Mosul. S:s förnämsta arbeten äro *Assurbanipal* (1871), *History of Assyria* (1875), *Assyrian discoveries* (s. å.; 7:e uppl. 1883) och framför allt *The chaldæan account of Genesis* (1876; 6:e uppl. 1880). Genom sin ovanliga förmåga att tolka kilskrifter kunde S. åt sina textpublikationer ge en hög grad af tillförlitlighet. (D. M.)

Smith [smi'th], Charles Emory, nordamerikansk tidningsman och politiker, f. 18 febr. 1842 i Mansfield, Connecticut, d. 19 jan. 1908 i Philadelphia, var 1862—65 högskolelärare i Albany, utgaf där tidningarna "Albany express" 1865—70 och "Albany journal" 1876—80 samt var från 1880 till sin död utgifvare och delegare i "Philadelphia press". Inom det republikanska partiet utöfvade S. starkt inflytande, särskildt vid partikonventen för uppställande af presidentkandidat. Han var 1890—92 amerikansk minister i Petersburg och april 1898—januari 1902 postminister i Mac Kinleys och Roosevelts kabinett. V. S—g.

Smith [smi'th], William Robertson, engelsk lärd, skriftställare, f. 8 nov. 1846 i Keig, Aberdeenshire, d. 31 mars 1894, blef 1870 professor i hebreiska i den skotska frikyrkans college i Aberdeen, men måste afgå 1881 på grund af sina

ütiska afhandlingar om gamla testamentet. Där-
ner sysselsatt med att jämte Baynes utge 9:e
ppl. af "Encyclopædia Britannica", var han
ven sedan 1886 professor i arabiska i Christ's college i Cambridge och tillika universitetsbibliotekarie där. S. skref *The Old testament in the jewish church* (1881; ny uppl. 1892), *The prophets of Israel, and their place in history to the close of the eighth century* (1882; 2:a uppl. 1895), *Kinship and marriage in early Arabia* (1885), hvari han uppvisade de förislamitiska beståndslarna i den muhammedanska religionen, *Lectures on the religion of the semites* (I, 1889; ny uppl. 1894), där han tecknade den semitiska hedendomen, af hvilken många spår kvarstå i gamla testamentet. Jfr Bibelkritik, sp. 66. Se J. Black och G. Chrystal, "The life of W. R. S." (1912).

Smith [smi'th], Edgar Fahs, amerikansk kemist, f. 1854 i Pennsylvania, filos. doktor 1876 i Göttingen, professor i kemi 1883 i Springfield, Ohio, och 1888 vid universitetet i Philadelphia, vars rektor han är, har skrifvit en del afhandlingar i organisk, men hufvudsakligen i oorganisk kemi, särskildt elektrolys. Dessutom har han utgett flera läroböcker, bl. a. öfv. af Richters arbeten om organisk och oorganisk kemi (1883, flera uppl.), samt *Electrochemical analysis* (1890, flera uppl., ny. öfv. 1896, fr. öfv. 1899). S. A—s.

Smith, Karl Frithiof, norsk målare, f. 1859 i Kristiania, studerade i München 1880—84 och blef 1890 professor vid akademien i Weimar. Han gjorde sig i midten af 1880-talet fördelaktigt bemärkt genom små, omsorgsfullt utförda genreflor: *Kaffesystrar, I landskyrkan, I sjukhusets trädgård, Efter första nattvardsgången.* S. har målat äfven porträtt (*Henrik Ibsen* m. fl.). G—g N.

Smith [smi'th], sir Frederick Edwin, engelsk jurist och politiker, f. 12 juli 1872 i Birkenhead, studerade i Oxford, blef 1896 fellow vid Merton college där och intog 1898—1900 en ledande plats inom university-extensionrörelsen, vann sig sedan med mycken framgång åt advokatyrket och valdes 1906 till underhusledamot för Waltonkretsen i Liverpool, som han alltjämt representerar. I underhuset vann S. snart anseende som en bland unionisternas slagfärdigaste debattörer, liksom han på politiska möten framträdde i främsta rummet bland partiets yngre förmågor. Efter Världskrigets utbrott 1914 var S. en kortare tid tidningscensor och gjorde därefter aktiv krigstjänst som yeomanryofficer. Vid koalitionsministärens tillkomst (juni 1915) blef han solicitor general och erhöll därvid knighthvärdighet samt efterträdde vid sir Edward Carsons utträde ur ministären (okt. 1916 å.) denne som attorney general (nov.), hvilken post han äfven innehar i Lloyd Georges ministär. Bland S:s skrifter märkas *International law as interpreted during russo-japanese war* (jämte N. W. Sibley, 1905; 4:e uppl. 1911), *Speeches delivered in the house of commons and elsewhere, 1906—1909* (1909; 2:a uppl. 1910) och *Unionist policy and other essays* (1913). V. S—g.

Smith-Hald, Frithiof, norsk målare, f. 13 sept. 1846 i Kristiansand, d. 9 mars 1903 i Chicago, studerade i Eckersbergs skola i Kristiania och därefter i Karlsruhe och Düsseldorf, slog sig ned i Paris 1878 och hade framgång med sina skildringar af fiskarlif och stämningar från norska kusten, senare äfven från England och Kanalen: *Hem från fisket* (museet i Köln, inköpt 1880), *En ångbåtsstation* (museet i Lille, 1881), *Vinterafton* (1882, museet i Haag), *Det gamla fiskarnätet* (Luxembourgmuseet i Paris) och *Näten rensas* (museet i Rouen). I norska nationalgalleriet representeras S. af teckningar i färg. Göteborgs museum eger ett *Vinterstycke* (1877). G—g N.

Smithiani'sm. Se Smith, Adam, sp. 27—29.

Smithia'ntha O. K., *bot.* Se Gesneraceæ.

Smiths falls [smi'ths få'lš], stad i prov. Ontario (Canada), vid Rideaukanalen och den kanadensiska pacificbanan. 6,370 inv. (1911). Export af mejerivaror. J. F. N.

Smithska skolan, nationalekonomen Adam Smiths anhängare. Se Smith, A., sp. 27—29.

Smithson [smi'thsən]. Se Northumberland, earler och hertigar af.

Smithson [smi'thsən], Hugh. Se Percy 9.

Smithson [smi'thsən], James, engelsk naturforskare och donator, oäkta son af Hugh S. (se Percy 9), f. 1765 i Frankrike, d. 27 juni 1829 i Genua, kallade sig till en början James Lewis, men antog omkr. 1800 namnet S., graduerades i Oxford, studerade företrädesvis kemi och mineralogi, blef 1787 medlem af Royal society och skref vetenskapliga afh. dels i detta sällskaps "Philosophical transactions", dels i Thomsons "Annals of philosophy" och andra tidskrifter. Sin ansenliga förmögenhet (omkr. 100,000 pd) testamenterade han till en systerson, Henry James Hungerford, med den bestämmelsen att, om denne doge barnlös, summan skulle tillfalla Nord-Amerikas förenta stater för att under namnet Smithsonian institution (se d. o.) bilda en anstalt "för kunskapens tillväxt och spridning". Hungerford dog 1835 barnlös. I sept. 1838 utbetaltes till kongressens ombud i England 104,960 pd i guldsovereigns, hvilka ommyntades i Philadelphia till 508,318,46 doll., hvilket belopp 1867 efter Hungerfords mors död ökades till 650,000 doll.

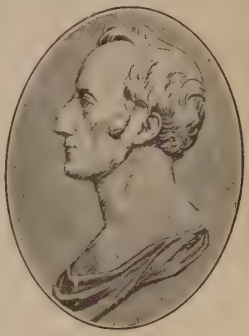

Smithsonian institution [smithsåu'nien institjō'-ʃən] for the increase and diffusion of knowledge among men, en af James Smithson (se d. o.) grundlagd vetenskaplig aka-

demi, som konstituerades 1846 med säte i staden Washington. Dess styrelse består af Förenta staternas president och vicepresident, öfverdomaren i högsta domstolen, unionens utrikes-, finans-, krigs-, sjöförsvars-, inrikes-, jordbruks-, handels- och

Smithsonian institutions byggnader.

arbetsministrar, allmänna åklagaren och generalpostdirektören. Akademiens utgifter bestridas dels med räntorna (efter 6 proc.) på de af stiftaren och andra mecenater skänkta beloppen, som 1910 stigit till 944,918 doll. och förvaltas af unionens finansdepartement, dels med anslag från kongressen, hvilka 1913—14 belöpte sig till 806,400 doll. Akademien har till uppgift att uppmuntra vetenskapliga forskningar och nya rön genom anslag och stipendier samt att offentliggöra dels periodiska redogörelser för utvecklingen på olika kunskapsområden, dels särbehandlingar af spörsmål, som ega allmänt intresse Akademien omfattar naturalhistoriska och etnografiska museer, ett nationellt konstgalleri, ett astrofysiskt observatorium, en zoologisk trädgård, ett bibliotek (omkr. 300,000 bd), en anstalt för amerikansk etnologi och en byrå för den internationella katalogen öfver den vetenskapliga litteraturen. Styresmannen kallas sekreterare; förste innehafvare af denna plats var, 1846—78, Joseph Henry, som har hedern af akademiens organisation; hans efterträdare ha varit Spencer F. Baird 1878—87, Samuel P. Langley 1887—1907 och Charles D. Walcott, under hvilka akademien oaflåtligt utvecklats. Akademien offentliggör ''Annual reports'' (1846 ff.), ''The Smithsonian contributions to knowledge'' (1848 ff.), ''The Smithsonian miscellaneous collections'' (1862 ff.), ''Proceedings of the United states museum'' (1878 ff.) och ''Bulletin'' o. s. v. (1875 ff.), ''Annual reports of the bureau of american ethnology'' (1880 ff.), ''Contributions to north american ethnology'' (1877 ff.), ''Annals of the astrophysical observatory'' (1900 ff.), ''Annual reports of the american historical association'' (1890 ff.) och enstaka ''Special bulletins''. Akademiens historia är behandlad af G. B. Goode (1897) och W. J. Rhees (1901).

Smithsonit, *miner.*, synonymt med galmeja (se d. o.).

Smiths sund, sund mellan norra Grönland och Nord-Amerikas arktiska arkipelag, förenar Baffins vik med Kanebassängen, från hvilken Kennedykanalen och Robesonkanalen föra ut till Ishafvet. Sundet är omkr. 500 km. långt och på det smalaste stället 25 km. bredt; det kan endast under gynnsamma omständigheter befaras. S. upptäcktes 1616 af engelsmännen Baffin och Bylot samt uppkallades efter främjaren af arktisk forskning, dåv. guvernören för ostindiska kompaniet, sir Thomas Smith (d. 1625). Först 1852 konstaterades det af Inglefield vara ett sund, undersöktes 1861 af Hayes och senare af Nares, Greely, Peary och Sverdrup. J. F. N.

Smitt. 1. Johan Vilhelm S., affärsman, donator, f. 3 febr. 1821 i Stockholm, d. där 8 okt. 1904, växte upp i små omständigheter och antog 1840 erbjudandet att deltaga i kapten A. G. Oxehufvuds på sin tid mycket omtalade s. k. världsomseglingsexpedition. S. medföljde som superkarg (fraktuppsyningsman) och kvarstannade vid expeditionens förolyckande i Syd-Amerika, där han i Buenos Aires till en början etablerade en liten vinhandel. Genom skicklig användning af dåv.

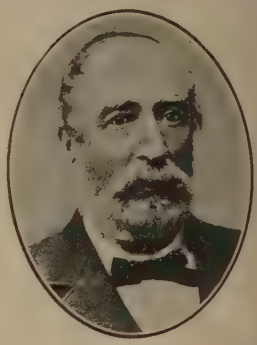

politiska konjunkturer och äfven i öfrigt kloka affärsspekulationer (egendomsinköp) lyckades han ganska snart samla en mycket stor förmögenhet. Först i slutet af 1850-talet återvände han emellertid till Sverige, hvarvid han för alltid bosatte sig i Stockholm och realiserade sina stora sydamerikanska domäner. Efter hemkomsten började S. i Stockholm egna sig åt omfattande och framgångsrika tomtaffärer, särskildt på den då för tiden föga bebodda Kungsholmen, där han under 1860- och 1870-talen rådde om nästan alla till nuv. Fleminggatan gränsande tomter (''Kungsholmskungen''). Han var äfven intresserad i vissa industriella företag. Bl. a. grundlade han (jämte I. och A. Nobel) det stora Nitroglycerinbolaget, hvars styrelseordf. han alltifrån dess början var till sin död. Vidare var han delegare i bl. a. de stora Graningeverken och ansågs länge som ''Sveriges rikaste man''. S., som var generalkonsul för Argentina 1875—1902 och under en följd af år led. af Stockholms stadsfullmäktige, fick äfven tid att med entusiastiskt intresse egna sig åt svampstudiet och utgaf *Skandinaviens förnämsta ätliga och giftiga svampar* (1863). Bland S:s större donationer märkas 100,000 kr. under namn af Wagener Smitts fond (1878) till Stockholms högskola, till hvilken institution han 1898 för att hugfästa sin 1896 som ingenjör aflidne son öfverlämnade ytterligare 100,000 kr. under namn af Aug. S:s fond. Efter S:s död hugnades högskolan med nya belopp, dels 200,000 kr. till en fond för den kemiska undervisningen, dels 200,000 kr. för utbildande af en juridisk fakultet. Hans genom testamentariskt förordnande utdelade öfriga donationer uppgingo till sammanlagdt 400,000 kr., hvaribland 100,000 kr. till den fond för ''fattiga folkskolebarns bespisning'', hvartill S. förut till

minne af sin son anvisat 100,000 kr. 1894 donerade han äfven 100,000 kr. till en stipendiefond för Tekniska högskolan.

2. Fredrik (Frits) Adam S., den föregåendes kusin, zoolog, f. 9 maj 1839 i Halmstad, d. 19 febr. 1904 i Stockholm, blef 1855 student i Lund, tog 1862 filos. kandidatexamen i Uppsala och promoverades 1863 till filos. doktor samt utnämndes s. å. till docent i zoologi där. 1871 kallades han till professor och intendent vid Naturhistoriska riksmuseets afdelning för vertebrater. 1879 var han t. f. lärare i zoologi vid Stockholms högskola. S. deltog 1861 och 1868 i de svenska expeditionerna till Spetsbergen och medföljde 1869 som zoolog fregatten "Josephine" på dennas expedition i Atlantiska hafvet. Som bysantinsk resestipendiat (se Asp, P. O. von, sp. 215) idkade han 1865—67 zoologiska studier i Köpenhamn och Paris. S. lämnade ett stort antal synnerligen värdefulla bidrag till hafsbryozoernas kännedom, särskildt i *Kritisk förteckning öfver Skandinaviens hafsbryozoer* (i "Öfversigt af Vet. akad:s förhandl." 1865—71) och i *Floridan Bryozoa* (i "Vet. akad:s handl.", 1871—72). Hans senare arbeten behandla fiskarna: *Preliminary notes on the arrangement of the genus Gobius* (i "Öfversigt af Vet. akad:s förhandl.", årg. 56, 1899), *Poissons d'eau douce de la Patagonie* (i "Bihang t. Vet. akad:s handl.", bd 26, 1901) och *On the genus Lycodes* (ibid., bd 27, 1902). I sitt stora arbete *Kritisk förteckning öfver de i Riksmuseum befintliga salmonider* (i "Vet. akad:s handl.", bd 51, 1886) lämnade S. en genealogisk utredning af laxfiskarnas familj. Mest uppmärksammad af hans publikationer är 2:a uppl. af *Skandinaviens fiskar*, målade af W. von Wright, beskrifna af B. Fries, K. U. Ekström och K. Sundevall (2 bd text, 1892, 1895, öfv. till eng. af D. L. Morgan s. å.). S:s bearbetning har gjort denna uppl. till ett fullkomligt nytt verk, som genom sitt verkligen vetenskapliga, ej enbart beskrifvande innehåll intar en mycket hög rang inom Sveriges biologiska litteratur; utstyrseln (nya färgplanscher af Karl Erdmann) gör arbetet till ett praktverk. Af populärt vetenskapligt innehåll äro *Ur de högre djurens utvecklingshistoria* (1876) och *Ryggradsdjurens geologiska utveckling och slägtskapsförhållanden* (1882) samt ett stort antal artiklar i Nordisk familjeboks 1:a uppl. Dessutom öfversatte och bearbetade S. en ny uppl. af Brehms "Djurens lif" (ryggradsdjuren, 3 dlr, 1882—87). Af praktisk-vetenskaplig betydelse var hans verksamhet till fiskeriernas förbättring, särskildt hans sträfvan att få drifgarnsfisket infördt i bohuslänska sillfisket. 1875 blef han led. af Vet. akad. och Landtbruksakad. samt 1878 af Vet. o. vitt. samh. i Göteborg. Jfr biografi i Vet. akad:s "Årsbok" 1905. 2. L—e.

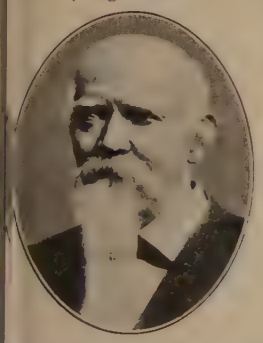

Smitt, norsk familj. 1. Jacob Sverdrup S., biskop, systerson till statsministern Joh. Sverdrup, f. 1835, d. 1889, teol. kandidat 1860, biskop i Tromsö stift 1876—85, senare i Kristiansand, representerade 1874—82 Tromsö, Bodö och Finmarksstäderna i stortinget, där han 1880—82 var lagtingets president.

2. Jonas S., den föregåendes broder, agronom, f. 1836, d. 1905, visade som landtbruksdirektör (sedan 1877) stor duglighet och var den ledande inom landtbruksväsendet, tills jordbruksdepartementet upprättades 1900. Landtbrukets budget steg under denna tid från omkr. 59,000 till omkr. 900,000 kr. S. författade *Norges landbrug i dette aarhundrede. Et tidsbillede* (1883) och utgaf sedan 1875 "Aarsberetning ang. de offentlige foranstaltninger til landbrugets fremme". Han var 1883 en bland stiftarna af och till sin död förste ordf. i den inflytelserika föreningen Havedyrkningens venner. 1—2. K. V. H.

Smitta, Infektion. Se Bakteriologi, sp. 712—713. Jfr Renhållning.

Smittkoppor, *med.* Se Koppor.

Smittkoppympning, Smittkoppsinokulation, *med.* Se Bakteriologi, sp. 733.

Smittrening. Se Desinfektion.

Smittsamma sjukdomar, Infektionssjukdomar, sådana sjukdomar, som bero på något i kroppen utifrån inträngdt smittämne. Se Bakteriologi. Om bekämpandet af vissa smittsamma sjukdomar se Desinfektion och Karantän.

Smittämne. Se Bakteriologi.

Smje'inogorsk, stad i ryska guv. Tomsk, i Sibirien, vid Altaibergen samt floderna Smiejevka och Korbolicha, tillflöden till Ob. 5,899 inv. (1897). Kretsen S. (243,490 inv. 1897) är ett bergverksområde, som i äldre tider, efter 1736, lämnat stora mängder silfver, men numera mest koppar och bly. (J. F. N.)

Smoking [små'-; fork. af eng. *smoking-jacket*], i Sverige en kavajliknande kortare rock af svart kläde e. d., som tills. med svarta byxor och vanligen svart eller hvit urringad väst samt svart halsduk används som finare sällskapsdräkt, då högtidsdräkt ej brukas. I England kallas detta plagg *dinner-jacket*, medan *smoking-jacket* [småu'kingd͡ʒä'kit] där har betydelsen rökrock.

Smokybergen [småu'ki-], eng. *Great Smoky mountains*, en af Alleghanybergens parallellkedjor v. om Black mountains. Kedjan bildar en del af gränsen mellan Tennessee och North Carolina och når i Smoky dome en höjd af 2,030 m. J. F. N.

Smoky city [småu'ki si'ti]. Se Pittsburg, sp. 968.

Smoky dome [småu'ki dåu'm]. Se Smokybergen.

Smoky hill fork [småu'ki hi'l få'k], källflod till Kansas (se d. o., sp. 800).

Smoky river [småu'ki ri'və]. Se Peace river.

Smolenitz, K. Se Smolenski.

Smole'nsk. 1. Guvernement i mellersta Ryssland, omges af guv. Pskov och Tver i n., Moskva och Kaluga i ö., Orel och Tjernigov i s., Mohilev och Vitebsk i v. Areal 56,043 kvkm. S. är till största delen ett slättland och uppfylldt af en mängd sjöar och träsk. I n. vidtar likväl en märkbar höjning; denna del af S. genomstrykes näm-

ligen af Valdaihöjden. De viktigaste floderna i S. äro: de för flottning kanaliserade Vazuza och Ugra till Oka, Düna med Kasplja och Mezja, Dnjepr med Vop, Vjazma, Sosj och Desna samt Gzjat, biflod till Volga. Klimatet är fuktigt och rått. Jordbruket lämnar blott under goda år tillräckligt med säd för guv:s eget behof. Företrädesvis odlas hafre och råg, därjämte äfven korn och bohvete samt lin och hampa. Bristen på goda betesmarker utgör ett hinder för boskapsskötseln; hästar och nötkreatur äro små och svaga. Industrien lämnar hufvudsakligen läder, olja, talg, brännvin och öl. Handeln, som främjas af liflig samfärdsel på floderna, har i lin, trä, husgerådssaker af trä, hafre, talg, läder och olja sina viktigaste exportartiklar. Befolkningen uppgick 1897 till 1,525,279 pers. samt beräknades 1914 till 2,163,600 pers., hvaraf i östra delen mest bo stor-ryssar (omkr. 43 proc.), i västra mest hvitryssar (omkr. 55 proc.). — 2. Hufvudstad i nämnda guv., på ömse sidor om Dnjepr, vid Orel—Riga- och Moskva—Warschau-banorna, är omgifven af tjocka, ehuru nu mycket förfallna murar med 17 torn, och eger f. ö. ruiner af ett citadell (kremlj), en jordvall med fem stora bastioner samt flera utanverk, allt lämningar af ett oerhördt stort fäste, som efter 1596 anlades af Boris Godunov. 75,183 inv. (1913). Bland stadens många gamla, egendomliga kyrkor må särskildt nämnas Mariahimmelsfärdskyrkan. Staden är hvarken i industriellt eller kommersiellt hänseende af någon betydenhet. Den omtalas redan under 800-talet och eröfrades 882 af Oleg, förmyndare för Igor, Ruriks son. 1395 och 1404 intogs staden af litauer, men återeröfrades 1514 af ryssarna under Vasilij Ivanovitj. Staden befästes af Boris Godunov, belägrades af polske konungen Sigismund III 1609—11 och måste efter 20 månaders tappert försvar ge sig. (De bägge försvararnas, Sjejns och Gortjakovs, arkiv togs af svenskarna under Karl X Gustafs krig; största delen däraf förvaras i Skoklostersamlingen i Riksarkivet och utgafs 1912 genom J. V. Gautier af ryska kejs. historie- och antikvitetssamfundet.) 1654 kom S. åter i ryssarnas händer. 1812 segrade Napoleon I vid S. öfver ryssarna, hvarvid staden till hälften blef uppbränd. — S. har alltid betraktats som nyckeln till Moskva och var såväl under Karl XII:s som Napoleon I:s krig i Ryssland en viktig operationspunkt. 1—2. (J. F. N.)

Smolenski (Smolenitz), Konstantin, grekisk militär, f. 1842, son af krigsministern Leonidas S. och yngre broder till krigsministern (1895—97) Nikolaus S., studerade vid militärskolan i Bruxelles och blef 1864 löjtnant vid artilleriet, där han 1895 befordrades till öfverste. Under kriget mot Turkiet 1897 var han brigadchef. Som befälhafvare för en härafdelning försvarade han med framgång Revenipasset och ställningen vid Velestino 30 april, blef mycket populär samt utnämndes till general och, i okt. 1897, till krigsminister, men afgick från denna befattning i nov. 1898. I febr. 1899 tog han afsked ur militärtjänsten, men ingick i febr. 1910 åter i aktiv tjänst som divisionsgeneral och ordf. i revisionstribunalet, en nyskapad befattning, hvars innehafvare jämte krigsministern skulle vara försvarsväsendets till lands högste målsman i fred. I maj 1911 lämnade han definitivt armén. (H. J—dt.)

Smoleř [små'leʃ], Jan Ernst, vendisk språk- och litteraturforskare, f. 1816 i preussiska Lausitz, d. 1884 i Bautzen, studerade på gymnasiet i Bautzen och vid universitetet i Breslau, tog 1840 teologisk examen, men fick af Fredrik Vilhelm IV ett preussiskt statsunderstöd för slaviska språkstudier och bevistade 1841—42 Čelakovskýs föreläsningar i Breslau. Han utgaf 1841—43 den stora samlingen vendiska folkvisor, *Pěsnički hornych a delnych Łužiskich Serbow* (2 bd) och s. å. ordböckerna *Maly Serb abo Serbske a němske rozmołwenja* och *Němsko-serbski slownik* samt öfversatte Čelakovskýs "Ohlas russkích pisní" och Königinhof-handskriften. 1846 stiftade han i Bautzen det nationella litteratursällskapet Maćica Srbska och redigerade till 1852 dess tidskrift ("Časopis"). I Leipzig medarbetade han på 1840-talet i Jordans "Jahrbücher für slavische literatur, kunst und wissenschaft", öfvertog ledningen däraf 1852—56, utgaf 1862—64 "Zeitschrift für slavische literatur, kunst und wissenschaft", 1865—68 "Centralblätter für slavische literatur und bibliographie" och från 1848 den lausitz-sorbiska tidningen "Tydenni noviny" (efter 1854 "Serbske noviny"). När det "sorbiska" språket blef valfritt ämne i gymnasiet i Bautzen, tjänstgjorde han som förste lärare däri 1850—59 och redigerade den skönlitterära månadsskriften "Łužičan" till 1881. Utom smärre läroböcker på slaviska öfversatte han till tyska flera af Hilferdings arbeten samt författade 1881 sin ännu delvis otryckta självbiografi. I den "vendiska" litteraturhistorien intar S. ett hedersrum genom sitt flitiga, oegennyttiga kultur- och folkbildningsarbete. A—d J.

Smolika, bergstopp. Se Pindos.

Smolka. 1. Franciszek S., polsk-österrikisk politiker, f. 1810 i Kalusz (Galizien), d. 1899 i Lemberg, juris doktor 1836, advokat i Lemberg 1840, fängslades 1841 för deltagande i den hemliga föreningen Mlada Polska, som på demokratisk grund sökte pånyttföda Polen, och dömdes efter 4-årigt rannsakningshäkte till döden, men benådades och försattes i frihet, ehuru med förlust af doktors- och advokattiteln, som han återfick först 1848. Han blef då medlem af Rada narodowa (Nationalrådet), undertecknade 1848 års petition till regeringen om Galiziens kraf och var 1840—49 medlem af österrikiska riksdagen. Efter oktoberdiplomets utfärdande 1861 uppträdde han åter i det politiska lifvet och invaldes i riksrådet, där han kraftigt ifrade för federalismen och för Galiziens fulla autonomi. Från den polska resningen 1863 höll han sig tillbaka och deltog under de närmaste tio åren ej i det politiska lifvet. 1875 blef han vice president och var 1881—93 president i riksrådet samt utnämndes 1893 till medlem af herrehuset, men drog sig då tillbaka. Personligen var S. högt skattad. — 2. Stanisław S., den föregåendes son, historiker, f. 1850, blef 1876 professor i österrikisk historia och 1883 professor i polsk historia vid Krakaus universitet samt är chef för landsarkivet i Krakau och direktör i Krakaus Czartoryski-bibliotek. Han är medlem af österrikiska herrehuset, led. af vet. akad. i Krakau och var 1891—1903 dess generalsekreterare. Bland hans många historiska skrifter må nämnas *Polnische annalen bis zum anfange des XIII. jahr-*

hunderts (1873), *Początki feudalizmu* (1874), *Archiwa w W. Ks. Poznańskiem i w Prusiech* (1875), *Szkice historyczne* (I—II, 1882—83), *Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa ruskolitewskiego* (1889), *Jan Długosz* (1894; i förening med M. Bobrzyński) och den mot ukrainarna riktade *Die reussische welt. Historisch-politische studien. Vergangenheit und gegenwart* (1916). 1—2. A—d J.

Smollett [små'lit], Tobias George, skotsk romanförfattare, f. 1721 i Dalquhurn, Dumbartonshire, d. 1771 i Livorno, besökte universitetet i Glasgow, där han sattes i lära hos en fältskär och apotekare, och måste 1741, då han förgäfves utbjudit sitt sorgespel *The regicide* (tr. 1749), under några år taga plats som fältskär på ett västindiskt krigsskepp. Återkommen 1746, utgaf han satirerna *Advice* och *Reproof*, men blef först genom dikten *Tears of Scotland*, i hvilken regeringstruppernas grymheter efter slaget vid Culloden gisslas, samt romanerna *Roderick Random* (1748; sv. öfv. 1824), en skälmroman med Le Sages "Gil Blas" som mönster, och *Peregrine Pickle* (1751) allmänt uppmärksammad. I dessa skildrar han sjölifvet på ett oöfverträffligt och så realistiskt sätt, att flera reformer inom flottan framtvungos därigenom, samt utvecklar en rik humor och lifserfarenhet; dock ega hans arbeten icke i samma mån planens enhet och psykologisk skärpa som hans store samtida Fieldings. *Ferdinand, Count Fathom* (1753) och *Sir Launcelot Greaves* (1762) äro i det hela underlägsna den sista af hans romaner, *The expedition of Humphrey Clinker* (1771; sv. öfv. 1855), hvilken anses som hans mästerverk och i hvilken han, i motsats mot hvad fallet är i hans öfriga arbeten, låter humorn fritt spela utan tillsats af bitter satir. S. är icke blott af betydelse för skälmromanens utveckling i England, utan har äfven som skapare af flera komiska och excentriska karaktärer verkat förebildligt på senare tiders författare, icke minst Dickens. Af hans öfriga verk må nämnas *History of England* (4 bd, 1758) och en öfv. af "Don Quixote" (1755). S. tog efter någon tids praktik som fältskär 1750 medicinska graden, men återupptog icke sin praktik, utan lefde mestadels i London. S:s *Works* utkommo i 12 bd 1899—1902. Biogr. af Hannay (1887) och Smeaton (1897). E. B—n.

Smollis, dets. som schmollis (se d. o.).

Smolt [småu'lt], eng., *zool.* Se Laxsläktet, sp. 1451—52.

Smoluchowski [smålochå'vski], Maryan, ritter von Smolan, österrikisk fysiker, f. 1872 i Vorder-Brühl vid Wien, blef docent 1898 i Wien och 1899 i Lemberg samt professor 1900 i teoretisk fysik i Lemberg och 1913 i experimentalfysik vid universitetet i Krakau, hvars fysikaliska institut han förestår. Af stor betydelse äro hans arbeten på molekylarfysikens olika områden. Han har teoretiskt och experimentellt bevisat existensen af ett temperatursprång mellan en fast och en angränsande gasformig kropp vid värmeströmning samt äfven i öfrigt lämnat värdefulla bidrag till utvecklingen af den kinetiska gasteorien och dennas tillämpning på den s. k. Brownska rörelsen och andra molekylära företeelser hos kolloider och dispersa system i allmänhet. Andra områden för S:s verksamhet äro elasticitetslären, hydrodynamiken, gasers termiska ledningsförmåga och opalescensfenomenen hos lösningen vid den kritiska punkten. L. B. B.

Smorgon, Smorgony, Smorgonie, stad i Litauen, guv. Vilna, 80 km. ö. s. ö. om Vilna, nära floden Vilia. Där hade Karl XII på marschen mot Ryssland sitt högkvarter 8 febr.—15 mars 1708. Under Världskriget besattes S. 18 sept. 1915 af v. Hindenburgs trupper, och ett ryskt genombrytningsförsök följande dag misslyckades; men 21 s. m. återtogo ryssarna S. Därefter utkämpades såväl sept.—okt. 1915 som mars, sept., nov. och dec. 1916 samt jan. 1917 heta strider mellan ryssar och tyskar i närheten af S. L. W:son M.

Smorläder. Se Läder, sp. 172.

Smorzando [smårtsa'ndå] l. Smorzāto, förk. Smorz., it., *mus.*, eg. utslocknande, bortdöende, dets. som morendo (se d. o.).

Smotritskij, Meletij, lill-rysk lärd, f. 1578, d. 1633, studerade vid skolan i Ostrog (Volynien) och i Vilnas jesuitkollegium, gjorde studieresor till Leipzig och Wittenberg, utgaf under märket Theofil Ortholog 1610 den mot uniaterna och "latinarna" riktade stridsskriften *Thränos, to jest Lament jedynej sw. powszechnej apostolskiey wschodnicy cerkwie*, hvari han försvarade ortodoxien. 1620 blef han arkimandrit i Vilna och sökte som sådan åstadkomma en kyrklig försoning mellan Ryssland och Polen-Litauen. Öfver Konstantinopel företog han 1625 en vallfärd till Palestina. Efter många stridigheter öfvergick han 1627 i Kiev till den kyrkliga unionen. En litterär frukt af hans österländska resa var *Apologia peregrinatiey do krajów wschodnych* (1628), som han på en ortodox synod i Kiev själf nödgades förneka och bränna. Af stor språkhistorisk betydelse blef hans *Grammatika slavenskija pravilnoje syntagma* (tr. f. g. 1618 i Vilna), en språklära, som låg till grund för Sparfvenfeldts ryska språkstudier. A—d J.

S. M. R., förkortning för fr. *Sa Majesté Royale*, hans (hennes) kunglig majestät.

smt, förkortning för *silfvermynt*.

Smuggling (jfr Kontraband) kallar man hemlig införsel till eller utförsel från ett land af varor, hvilkas införande till eller utförande ur riket är förbjudet, resp. införsel eller utförsel af tullpliktiga varor utan att sörja för föreskrifven tullbehandling. Oloflig införsel af sistnämnda slag, hvilken lätt uppstår i länder, där mycket begärliga artiklar äro belagda med höga tullar, hade i forna tider stor utbredning, så att t. o. m. assuransbolag bildades, som mot premier af 30 à 40 proc. höllo varuegarna skadeslösa i händelse af konfiskering. Det fanns verkliga band af beväpnade smugglare, och dessa drefvo sitt yrke med ytterlig djärfhet, hvarför de äfven ofta betraktades som hjältar och skyddades af folket. Smuggleriet, demoraliserande såväl för utöfvarna som ock för tulltjänstemännen, hvilka icke sällan lockades att taga mutor, aftog afsevärdt i betydelse

i och med frihandelssystemets genombrott vid midten af 1800-talet och har sedermera icke återvunnit sin gamla omfattning. Enligt den svenska tullstadgan (af 1904) bestraffas såsom oloflig varuinförsel införande af tullpliktig vara utan behörig tullangifning med, förutom konfiskation, böter, som alltefter omständigheterna kunna variera från och med två till och med sex gånger den tullafgift, som för varan bort erläggas. Därest den, som gjort sig skyldig till dylikt brott, tillförene minst två resor eller, där den nya gärningen är af viss, svårare beskaffenhet, allenast en resa varit för dylikt brott straffad, kan straffet stiga till fängelse eller straffarbete till och med två år. Samma regler gälla för försök. Kan det visas, att den olofliga varuinförseln icke skett i afsikt att undandraga varan tullafgift, är straffet allenast böter från 10 till 50 kr. Oloflig utförsel af tullpliktiga varor är däremot i nutiden en sällsynt öfverträdelse, beroende på exporttullars sällsynthet i moderna stater. Detsamma gäller ock om öfverträdelser af införsel- eller utförselförbud. Dylika förbud utfärdas i regel endast under ytterst extrema förhållanden, såsom vid krigstillfällen o. d. För öfverträdelse af dylika förbud har ansvar hos oss tidigare vanligen utsatts i den särskilda författning, som innehåller ett dylikt förbud. Sedan emellertid utförselförbud i stor utsträckning utfärdats äfven hos oss under Världskriget 1914—17, ha allmänna bestämmelser ang. ansvar för deras öfverträdande utfärdats genom k. förordn. 3 mars 1916 om straff för oloflig varuutförsel m. m. Straffet är enligt denna förordning, förutom konfiskation, böter från 10 till 10,000 kr. Har man tidigare minst två resor straffats för enahanda brott, kan straffet stiga till fängelse eller straffarbete till och med två år. Samma regel gäller om försök. Såsom oloflig varuutförsel anses enligt denna förordning äfven bortförande från riket af till utförsel förbjudet gods, som inkommit å svenskt territorialvatten eller inom rikets landgräns och ej är bestämdt till ort utom riket, men som ej enligt tullstadgan är att anse såsom till riket infördt. Jfr äfven lag om vissa utfästelser rörande införsel och utförsel af varor m. m. 17 april 1916 (den s. k. krigshandelslagen). N. S—g.

Smul, *sjöv.* Smul l. smull sjö eller smult vatten, ringa eller högst obetydlig sjögång. R. N.*

Smula, socken i Älfsborgs län, Redvägs härad. 1,000 har. 245 inv. (1915). Annex till Norra Åsarp, Skara stift, Redvägs kontrakt.

Smull, *sjöv.* Se Smul.

Smult, *kokk.*, skiradt ister, som används i st. f. smör vid matlagningen. Gås-smult kallas i södra Sverige skiradt gåsflott, som ofta bredes på bröd i st. f. smör.

Smulte. Se Te.

Smultning. Se Läder, sp. 167.

Smultron, *bot.*, *trädg.* Se Fragaria. — Smultronrätter, *kokk.*, äro mångahanda. Af smultron — hvad som säges om dem gäller i flera fall äfven jordgubbar och s. k. ananassmultron — förekomma många tillredningar, såsom sylt och marmelad, kompott och kräm, skumglass, vattenglass, granit och gelé. Därmed tillagas en del förträffliga efterrätter, såsom bavaroise (frusen kräm med substans och vispadt gräddskum). Man kan få en god efterrätt af kalla risgryn med smultron, citron och sockerlag. De aromatiska bären kunna användas till kakor och tarteletter, och af dem göres en god sås till savarin (se d. o.). Punsch och likör bryggas ej sällan med smultron.

Smultronpunsch. Se Punsch.

Smultronträd, *bot.*, namn på *Cornus capitata* (*Benthamia fragifera*), en i Himalaya och Kina inhemsk, ständigt grön, trädartad buske med hvita blomhufvud omgifna af gula svepeblad och ätbara smultronlika frukter. G. L—m.

Smultrontunga. Se Scharlakansfeber.

Smult vatten. Se Smul.

Smuts [smøts], Jan Christiaan, sydafrikansk statsman och militär af Kapholländsk börd, f. 24 maj 1870 i Bovenplants invid Riebeek West nära Kapstaden, studerade juridik vid universitetet i Cambridge och egnade sig efter återkomsten till Syd-Afrika åt advokatyrket i Kapstaden och, sedan 1896, i Johannesburg. Han utsågs 1898 till Transvaals generalprokurator (state attorney) och utmärkte sig under boerkriget som befälhafvare för de boertrupper, hvilka genom en invasion i Kapkolonien 1901 sökte förmå Kapboerna till resning mot det brittiska väldet. Vid fredsslutet i Vereeniging 1902 spelade S. en framträdande roll, och hans lojalitet mot brittiska riket har sedan dess aldrig vacklat. Då Transvaal 1907 fick självstyrelse, blef S. inrikesminister (colonial secretary) i Bothas ministär. Han var mycket verksam för tillkomsten af Sydafrikanska unionen 1910 och blef s. å. inrikes- och försvarsminister i Bothas unionsministär. Vid ministärens ombildning i dec. 1912 blef S., som energiskt understödde Botha under dennes konflikt med general Hertzog, försvarsminister och innehade en tid äfven finansportföljen. Under strejkoroligheterna sommaren 1913 vid gruvorna kring Johannesburg lät S. unionstrupperna kraftigt ingripa för ordningens upprätthållande. Då strejkerna ånyo utbröto jan. 1914, lät regeringen på S:s initiativ häkta tio af de förnämste strejkledarna och utan rättegång "deportera" dem till England, hvilken olagliga kraftåtgärd S. sedan i parlamentet försvarade såsom oundgänglig för ordningens upprätthållande; regeringen erhöll den indemnitet S. begärde. S. stod hösten 1914 vid Bothas sida under striden mot de upproriske generalerna Beyers och De Wet, förlorade därigenom liksom Botha popularitet hos den engelskfientliga riktningens män bland boerna, men blef i stället desto populärare bland unionens brittiska folkelement. Han deltog som underbefälhafvare under Botha 1915 i fälttåget mot Tyska Sydväst-Afrika, blef vid valen s. å. med svårighet omvald i sin gamla valkrets (Pretoria-West) och ledde 1916 de brittiska, till större delen från Syd-Afrika rekryterade trupperna i fälttåget mot Tyska Öst-Afrika. Därifrån återkallades S. jan. 1917 för att företräda Sydafrikanska unionen i London vid den af Lloyd George inkallade rikskonferensen. Jfr N. Levi, "Jan S." (1917). V. S—g.

Smutsgamen, *zool.* Se Asgamen.

Smutsinfektion. Se Barnsjukdomar.

Smutstitel, ett i vissa böcker befintligt yttre titelblad, där arbetets hufvudtitel finnes angifven

i sammandrag; smutstiteln får icke förväxlas med omslagets titelsida, innanför hvilken den sitter.

Smyg, *mek.* Se Måttverktyg, sp. 233, och fig. 39.

Smyga, *sjöv.*, anbringa en stropp eller länga rundt ett föremål, äfvensom förena två stroppar eller ett öga och en stropp med hvarandra på sätt, som synes af fig. Själfva sammanbindningen kallas smygning. Jfr Påslagning. R. N.*

Smyge fiskeläge. Se Smygehuk.

Smygehuk, Sveriges sydligaste udde, belägen på 55° 20′ 22″ n. br., i Östra Torps socken, Vemmenhögs härad, Malmöhus län. Blixtfyr med 1 blänk, omväxlande röd och hvit hvar 5:e sek., anbragt i ett rundt, 17 m. högt järntorn. Strax ö. om udden och fyren ligger Smyge fiskeläge, ändpunkt för Börringe—Östra Torps järnväg. Omkr. 1,000 inv. Öppen redd utan hamn. Utmed den flacka stranden ligger en rad kalkugnar. Utförsel af spannmål, kalk och kalksten samt flinta. Fiske (totalvärde 24,000 kr. 1914).

Smygförband. Se Mur, sp. 1370.

Smyghandel. Se Smuggling.

Smygpanel, *bygnk.* Se Fönster, sp. 367.

Smygpatrull, *krigsv.*, en patrull, som under fältförhållanden utgår med uppgift att utföra sitt uppdrag i största hemlighet. Numera ingå dessa patruller under benämningen spaningspatrull. C. O. N.

Smygskikt. Se Mur, sp. 1369.

S. Müll., vid djurnamn förkortning för tyske zoologen Salomon Müller, f. 1804, d. 1864.

Smyris, *miner.* Se Korund, sp. 1115.

Smyrna (grek. *Σμύρνα* l. *Σμύρνη*, turk. *Ismir*), urgammal betydande stad på västra kusten af Mindre Asien, vid den djupt inskärande Smyrna-(förr Hermaiska)viken, ej långt från berget Sipylos, hufvudstad i turkiska vilajetet Aïdin och utgångspunkt för tre järnvägslinjer, eger en folkmängd, som 1904 uppskattades till 275,000 pers., däraf 135,000 greker, 75,000 turkar, 35,000 judar, 10,000 armenier, de öfrige mestadels européer (s. k. franker), och är Mindre Asiens förnämsta handelsstad. Den sträcker sig amfiteatraliskt mellan hafvet och det 130 m. höga berget Pagos, som i forntiden var akropol och uppbär återstoder af en genuesisk borg. S. består af två stadsdelar, af hvilka den lägre, närmast den stora hamnen belägna, bebos hufvudsakligen af européer och anatoliska greker, den öfre däremot af turkar. Mellan båda ligga de judiska och armeniska kvarteren. De utförda varorna, som utgöras af bomull, fikon, russin, drufvor, korn, hvete, bondbönor, olivolja, sesam, opium, råsilke, mattor m. m., värderades 1904 till inemot 85 mill. kr., de införda till vid pass 60 mill. kr. S. å. inlöpte i hamnen 6,358 större och mindre fartyg om 2,215,204 ton. Regelbunden ångbåtsförbindelse finnes med Trieste, Konstantinopel, Odessa och alla betydligare handelsplatser vid Medelhafvet (tills. omkr. 50 ångbåtslinjer). Industrien är obetydlig; de bekanta smyrnamattorna (se Orientaliska mattor, sp. 880) tillverkas hufvudsakligen i det inre af landet. S. är säte för en grekisk, en romersk-katolsk och en armenisk ärkebiskop. Det utgör ett högkvarter för olika bekännelsers missionsverksamhet och har goda läroverk. Litt.: Scherzer,

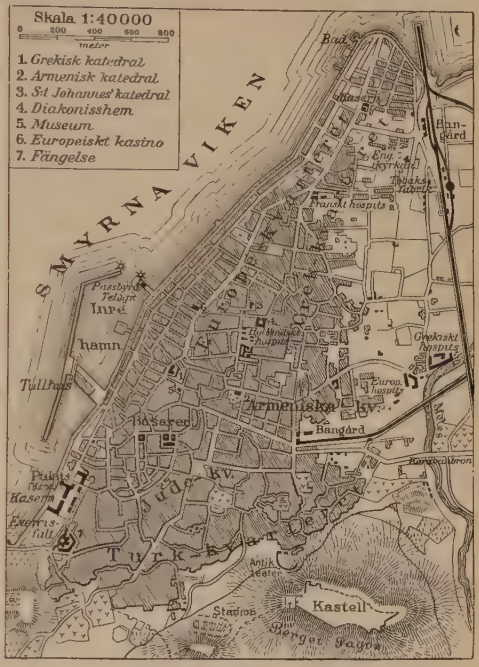

Fig. 1. Situationsplan af Smyrna.

''Smyrna'' (1873), Georgiadès, ''Smyrne et l'Asie Mineure au point de vue économique'' (1880), och Rougon, ''Smyrne. Situation commerciale et économique'' (1892). I uråldsta tid grundlagdt af eoliska greker, eröfrades S. 688 f. Kr. af invånarna i Kolofon och införlifvades med det joniska stads-

Fig. 2. Parti af Smyrna.

förbundet. Sedan det blifvit förstördt af lydiske konungen Alyattes (omkr. år 600 f. Kr.), låg det öde i vid pass 300 år, tills det af Antigonos åter uppbyggdes 4 km. s. v. om den gamla platsen, invid hafvet. Af Lysimachos gjordes S. till en af Orientens praktfullaste städer. Det tillhörde sedan successivt Syriska och Pergamenska riket, till dess det tillika med detta senare uppgick i den romerska prov.

Asia (133 f. Kr.). Härjadt af svåra jordbäfningar år 178 och 180, återställdes det af kejsar Marcus Aurelius. I medeltiden lydde det länge under Bysantinska riket, men innehades sedan efter hvartannat af genueserna, venezianerna och johannitriddarna på Rhodos, tills det eröfrades af turkarna (1424), hvilkas rike det sedan fortfarande tillhört. — Under Världskriget besköts S. 11 nov. 1914 utan resultat af en fransk kryssare. 5 mars 1915 bombarderades fortet Jenikale utanför S. af en engelsk eskader, som dagen därpå äfven beskött några smärre kustbatterier. 8 mars bombarderades forten af ryska kryssaren "Askold". Ett engelskt landstigningsförsök 29 april 1915 och ett franskt 16 maj s. å. tillbakaslogos af turkarna. S. bombarderades af de allierades flygare 9 febr. samt 20 och 30 april 1916, och kustforten beskötos från krigsfartyg 25, 26 och 30 april, 16 maj och 15 juni s. å., då de allierade emellertid fördrefvos från ön Tschustan, där de förut satt sig fast. A. M. A. L. W:son M.

Smyrna-galläpplen. Se Galläpplen.

Smyrnamattor. Se Orientaliska mattor, sp. 880.

Smyth [smi'th], John, engelsk non-konformist (baptist), f. omkr. 1570, d. 1612 (begrafven i Nieuwe kerk i Amsterdam), graduerades i Cambridge och blef predikant i Lincoln, men drogs till puritanismen och afsattes 1602. Genom den betydande Francis Johnson, vid sidan af Barrowe upphofsman till den moderna frikyrkorörelsen, fördes S. 1606 till separatism från engelska kyrkan. I Gainsborough organiserade han en kongregationalistisk frikyrka. På grund af inre split utvandrade den 1608 till Amsterdam. Där skref S. bl. a. 1608 den märkvärdiga boken *The differences of the churches of the separation*, som ger god belysning öfver frikyrkorörelsens uppkomst. Själf afvek S. redan då från Barrowe-Johnsons frikyrka; och när han s. å. blef öfvertygad om, att barndop ej förekommit i den äldsta kyrkan, drog han den slutsatsen, att han såväl som andra måste omdöpas. Enligt bruket i en redan existerande engelsk baptistförsamling i Kampen i Holland (den första historiskt kända) omdöpte han sig själf och döpte därpå sina följeslagare i dec. 1608 eller jan. 1609. Så uppstod begynnelsen till den nuv. generalbaptismen. S. drogs nämligen till arminianismen, som färgade generalbaptismens åskådning i motsats mot den senare rent kalvinska partikularbaptismen. "Ingen af de engelska separatisterna hade ett noblare sinne och en skönare själ än S." (biskop Creighton). Se H. M. Dexter, "The true history of J. S." (1881), A. H. Newman, "History of anti-pedobaptism" (1898), J. H. Shakspeare, "Baptists and congregational pioneers" (2:a uppl. 1906), W. H. Burgess, "J. S." (1911), och Hj. Holmquist, "Engelsk högkyrka, lågkyrka, frikyrka 1916" (med litteraturanvisningar). Hj. H—t.

Smyth [smi'th], Charles Piazzi, engelsk astronom, f. 3 jan. 1819 i Neapel, d. 21 febr. 1900, var 1835—45 anställd vid observatoriet i Kapstaden och 1846—88 förste kunglig astronom för Skottland och direktor för observatoriet i Edinburgh. I *Life and work at the great pyramid* (3 bd, 1867) och *Our inheritance in the pyramid* (5:e uppl. 1895) ville han påvisa, att de gamle egypterna i pyramidernas storhetsförhållanden tillämpat astronomiens grundmått. Han var f. ö. en flitig författare inom astronomiens, meteorologiens och fysikens områden. (B—d.)

Smyth channels [smi'th tjä'nlš]. Se Patagoniska kanalerna.

Små Antillerna. Se Antillerna, sp. 1141.

Småbarnsskolesällskapet i Stockholm, numera namn på det först s. k. Sällskapet för inrättande af småbarnsskolor (se Småbarnsskolor). I nu gällande stadgar af 26 okt. 1895 anges sällskapets ändamål vara att i hufvudstaden inrätta och vidmakthålla småbarnsskolor. I dessa emottagas barn i allmänhet från fyra års ålder, intilldess de böra intagas i folkskolan. Barnen erhålla i skolorna moderlig omvårdnad och undervisning, i den mån sådan, utan öfveransträngning af barnets krafter och förståndsgåfvor, kan meddelas. Undervisning i läsning meddelas ej. I skolorna mottagas endast sådana barn, som på grund af föräldrarnas medellöshet eller af någon tillfällig orsak ej kunna erhålla tillräcklig omvårdnad i hemmen. F. n. hållas af sällskapet 3 skolor (en för Jakobs och Johannes' församlingar, en för Katarina och en för Hedvig Eleonora församling). 1914 utgjorde sällskapets inkomster 14,156,43 kr. och utgifterna 12,455,40 kr., hvadan årets öfverskott utgjorde 1,701,03 kr. Medlemsantalet var s. å. 36. Sällskapets tillgångar beräknades 31 dec. 1914 till 43,807,06 kr. C. F. L—t.

Småbarnsskolor, skolor, som mottaga barn mellan 2 och 6 års ålder, sålunda före den obligatoriska skolåldern, men öfver den ålder, för hvilken de egentliga barnkrubborna (se d. o.) äro afsedda. Som namnet ger vid handen, äro dessa "skolor" undervisnings- och uppfostringsanstalter, ej såsom krubborna närmast anstalter för de fattiga barnens kroppsliga vård, men äfven vid småbarnsskolornas upphof har uppgiften att taga vård om barn, som antingen sakna föräldrar eller genom föräldrarnas arbete utom hemmet lämnas utan tillsyn, utöfvat bestämmande inflytande. Då å andra sidan barnkrubborna ofta mottaga barn af samma ålder och egna dem i större eller mindre grad uppfostrande omsorger, är det omöjligt att uppdraga en bestämd gräns mellan småbarnsskolorna och barnkrubborna, ur hvilka de mångenstädes historiskt ha utvecklats. De anstalter, som än i dag i vårt land kallas småbarnsskolor, ha urspr. hämtat sina föredömen från Skottland och England. I *Skottland* hade fabriksidkaren Robert Owen 1816 i New Lanark för sina arbetares barn mellan 2 och 7 års ålder upprättat en småbarnsskola, hvars ledning han uppdrog åt en olärd väfveriarbetare, James Buchanan. Denne var en född pedagog och utvecklade en originell metod för de små barnens uppfostran. Hans skola ådrog sig sådan uppmärksamhet, att han 1819 af lord Henry Brougham kallades till *England* (London) för att där grundlägga liknande skolor. För att understödja dessa skolor stiftades en förening, *the Infant-school-society*, 1825, och den verksammaste ledaren blef Samuel Wilderspin, som 1820 hade blifvit föreståndare för den andra småbarnsskolan i London och 1823 utgett ett arbete om dessa skolor och deras metoder. Den ena skolan af denna art

efter den andra upprättades i England och Skottland, och rörelsen utbredde sig snart äfven till andra länder. — I England ha småbarnsskolorna under namnet *infant-schools* upptagits i den offentliga skolorganisationen, så att vanligen i hvarje folkskola finnas afdelningar för barn inom 4—7 års ålder. Äfven här ha metoderna småningom alltmera närmats barnträdgårdarnas. — *Frankrike*. I Steinthal vid gränsen mellan Elsass och Lothringen grundlade J. F. Oberlin (se d. o.) 1770 en *école à tricoter* (stickningsskola) för fattiga barn före den vanliga skolåldern. Denna äldsta af alla småbarnsskolor blef genom sin ledarinna, Luise Scheppler (1763—1837), som förut varit tjänarinna i Oberlins hem, en mönsteranstalt, där barnen, under det att de voro sysselsatta med handarbete, erhöllo hvad nu skulle kallas åskådningsundervisning och infördes i hemortslärans grunder. I Paris grundlades af fru Adelaïde de Pastoret 1826 en *salle d'asile* (barnasyl) efter föredöme af de engelska småbarnsskolorna, och 1828 upprättade Denis Cochin en normalskola af samma art, hvarest äfven lärarinnor utbildades. Rörelsen spred sig hastigt öfver hela Frankrike, så att 1840 endast 4 af landets departement saknade småbarnsskolor. Skolorna leddes och underhöllos i början af damkommittéer, men erhöllo snart understöd både af kommunerna och af staten. 1836 inorganiserades de i det offentliga undervisningsväsendet. Men ledningen af de enskilda småbarnsskolorna utöfvades merendels af en katolsk barmhärtighetssyster, och de s. k. metoderna med pedantiska ceremonier, kommenderade rörelser och mnemotekniska sätt att inlära läsningens, räkningens, religionskunskapens och historiens första grunder uppfyllde fortfarande icke ens de enklaste pedagogiska fordringar. Det var därför ej underligt, att Jules Ferrys ministär såg en af sina viktigaste uppgifter inom skolväsendet i en grundlig reform af småbarnsskolorna. Denna genomfördes genom en förordning af 2 aug. 1881. Mot det nya namn, som småbarnsskolorna nu erhöllo, *écoles maternelles* (moderskolor), svarade det mål och de medel, som nu för dem föreskrefvos. De skola hädanefter ej vara vare sig asyler eller skolor i vanlig bemärkelse, utan uppfostringsanstalter, som bilda den naturliga öfvergången mellan hemmet och skolan. Hufvudvikten lägges vid den kroppsliga omvårdnaden om barnen och vid deras moraliska uppfostran. Leken, handarbetet och teckningen sättas på programmet före den ytterst elementära undervisningen i läsning, skrifning, räkning och kunskaper om hvardagslifvets vanligaste föremål. För de frågor, som röra dessa franska "moderskolor", utges en tidskrift, "L'Ami de l'enfance", af fru Pauline Kergomard, som äfven skrifvit deras metodik i "L'éducation maternelle dans l'école" (5:e uppl. 1913). — I *Belgien* kallas småbarnsskolorna *écoles enfantines* l. *écoles gardiennes*, i *Österrike* och *Ungern kinderbewahranstalten*, likaså i *Tyskland*, där den första skolan af denna art öppnades 1819. I Berlin finnes sedan 1839 en Verein zur beförderung der kleinkinderbewahranstalten (förening för befrämjande af småbarnsskolorna) och sedan 1871 en Oberlinverein. I flera tyska städer ersättas småbarnsskolorna af barnträdgårdar. Så är förhållandet äfven, och framför allt, i Nord-Amerika, där sistnämnda skolform fått rikare utveckling än i något annat land. — I *Sverige* stiftades 1835 *Sällskapet för inrättande af småbarnsskolor*, som 1836 öppnade en sådan skola för omkr. 50 barn i Stora barnhuset i Stockholm. S. å. mottog sällskapet i en liknande skola på Norrmalm 80 barn. I början af 1838 hade af enskilda personer ytterligare tre sådana skolor inrättats med understöd af sällskapet, som kort därefter upprättade en normalskola för 150 barn på Södermalm. Till denna kommo från olika delar af landet många, som ville utbilda sig till lärarinnor vid liknande skolor, och så kommo snart småbarnsskolor efter hufvudstadens mönster till stånd i ett stort antal svenska städer (rörande dessa skolor i Göteborg se Sällskapet för bildande af småbarnsskolor i Göteborg). Den ledande kraften i hufvudstadens småbarnsskolesällskap var den framstående topografen Karl af Forsell, som 1837 och 1842 utgaf de två häftena af sällskapets "Skrifter". I dessa redogjordes för syftet med småbarnsskolorna samt lämnades detaljerade anvisningar om sättet att ordna sådana och om deras undervisningsmetoder. Den pedagogik man här möter måste väl numera förefalla naiv i många enskildheter, särskildt med hänsyn till arten och omfånget af de teoretiska kunskaper, som man på den tiden ansåg sig böra söka inplanta hos så små barn, men på samma gång bära dessa gamla häften i det hela vittnesbörd om, att de förskrifva sig från en tid, då ännu Pestalozzis idéer uppburo den pedagogiska entusiasmen. Under tidernas lopp förändrades naturligtvis äfven småbarnsskolorna småningom. Den trappstegsformiga bänkställningen ersattes med vanliga skolmöbler, och de bäst ordnade småbarnsskolorna använda numera i det stora hela samma uppfostringssätt som de s. k. barnträdgårdarna (se d. o.). F. ö. fanns nog redan från början en viss frändskap med Fröbels sträfvanden, i det att hvarje småbarnsskola skulle vara "försedd med en trädgård, grön plan eller instängd gård, där de små barnen få i fria luften tumla sig i det gröna, leka, springa och klättra". Då i vårt land småbarnsskolorna ej blefvo upptagna inom det offentliga skolväsendet, utan för sitt underhåll voro hänvisade till tillfälliga donationer samt enskilda föreningars årsafgifter, jämte flerstädes understöd af fattigvården till barnens måltider, blefvo de flesta svenska skolorna af denna art ej långlifvade. Men ännu finnas småbarnsskolor, 5 i Stockholm och 5 (i egna skolhus) i Göteborg. S—e.

Småblad, *bot.* Se Blad, sp. 617 och fig. 2.

Småborre, *bot.* Se Agrimonia.

Småbruk, små jordbruk, som i hufvudsak kunna skötas af brukaren och hans familj utan lejd arbetskraft Den högsta egendomsstorlek, som kan härunder innefattas, växlar, så att den kan vara större, ju lättare jordmånen, ju mer samlad och gynnsammare belägen egendomen och ju extensivare driften äro, men i allmänhet kan i Sverige 10 har åker räknas som öfre gräns för småbruk i ofvan antydd mening. Tidigare har en egovidd af 12, men sedan 1913 af 15 har åker varit öfre gräns för deras egendom, som kunna komma i åtnjutande af de nedan nämnda särskilda understöd, som staten beviljar mindre jordbrukare.

Antalet småbruk i Sverige är ej säkert kändt, men enligt beräkning af E. Sidenbladh i "Landtbruksakad:s handl. och tidskr." 1906 uppgå brukningsdelar med högst 10 har åker, torpen oräknade, till omkr. 245,000, d. v. s. 70 proc. af alla, och den dessa smågårdar tillhörande åkervidden beräknades till 926,000 har, d. v. s. nära 26 proc. af rikets åkerjord. Antalet småbruk, hvilket är i ständig tillväxt, är högst i landets kuperade och skogrika delar, i skärgårdstrakterna samt i närheten af större städer och industriorter, således för hela län räknadt 86 proc. af alla egendomar i Kopparbergs, 81 proc. i Norrbottens och 78 i Kronobergs län, men under medeltalet i slättbygderna, särskildt där styf lera är förhärskande, således blott 59 proc. i Uppsala län. I alla länder med starkt växande industri och handel har man i senaste tid som motvikt mot därmed följande "flykt från landet" och jordbrukarbefolkningens minskning börjat genom statsåtgärder verka för "inre kolonisation". Detta har skett genom större egendomars styckning och underlättande af småbruks bildning (se Egna hem) genom lån för egendomens anskaffning, för hvilket ändamål i Sverige bildats en egnahemslåne- och en jordförmedlingsfond, samt genom understöd för det mindre jordbrukets höjande, t. ex. genom billiga lån eller anslag till odling och afdikning, för anläggning af gödselstäder, för jordbrukets och för kreatursafvelns höjande (se Premie, Tjurförening), understöd af ladugårdskontroll och bokföring (se Kontrollförening), understöd för genomgående af landtbrukslärovoerk, till kortare undervisningskurser och studieresor, samt genom anställning af särskilda rådgifvare för det mindre jordbruket (se Vandringsrättare). Alla dessa åtgärder handhas af hushållningssällskapen. Samtidigt har från enskilda personers sida ett mycket lifligt och intresseradt arbete utförts för höjande af det mindre jordbrukets ställning och afkastningsförmåga genom spridning af upplysning och af tilltro till såväl småbrukets betydelse för jordbrukets utveckling till större intensitet som dess egen ekonomiska bärighet (se Nationalföreningen mot emigrationen och Rösiö); härvid har kanske någon öfverdrift gjort sig gällande. En fördomsfri granskning visar nämligen, att med jordbrukets mindre storlek följa i åtskilliga afseenden ogynnsammare produktions- och afsättningsförhållanden. Småbrukets framgång beror därför af, att dessa ogynnsamma förhållanden motvägas genom brukarens af intresset för det egna hemmet framkallade större arbetsamhet och sparsamhet, samt möjliggöres genom utsträckt föreningsväsen (se Landtmannaförening och Landtmannakooperation). H. J. Dft.

Småcirklar, *geom.* Se Parallellcirklar.

Små Dardanellerna, fästen. Se Lepantoviken.

Smådoppingen, *zool.* Se Doppingsläktet.

Småfartyg, *skpsb.* Se Båt.

Småfjärilar, *zool.* Se Fjärilar, sp. 515.

Småfläckiga hundhajen, *zool.* Se Doggfisksläktet.

Småfoder. Se Fodermedel, sp. 695.

Småfolket. Se Fjärde ståndet.

Småfrukter, *bot.* Se Sammansatt frukt.

Småfåglarnas vänner. Se Djurskyddsföreningar.

Småglas. Se Glasfabrikation, sp. 1278.

Små Karpaterna. Se Karpaterna.

Småkonst (af ty. *kleinkunst*) kallas i anslutning till benämningen *kleinmeister* (se d. o.) kopparstick och annan gravyr, träsnitt, boktyper, vinjetter, äfven guldsmedsarbeten o. d.

Småkonung. Se Fylke.

Småland, Götalands största landskap, är beläget mellan 56° 18′ och 58° 16′ n. br. samt 4° 59′ och 1° 15′ v. lgd från Stockholms observatorium. Det gränsar i n. till Östergötland, Vättern och Västergötland, i v. till Västergötland och Halland, i s. till Skåne och Blekinge, i ö. till Kalmar sund och Östersjön. S:s område är, om man låter landskapsgränsen följa länsgränsen, 31,626 kvkm., hvaraf 29,142,$_{81}$ kvkm. land och 2,483,$_{22}$ kvkm. vatten. Denna areal är fördelad på hela Kronobergs län med 9,910 kvkm., hela Jönköpings län med 11,522 kvkm. och fastlandsdelen af Kalmar län med 10,197,$_{3}$ kvkm.

Smålands vapen.

Från såväl hafskusten som s. och s. v. höjer sig landet mot trakten s. ö. om Vättern, där det småländska höglandet uppnår en höjd af 377 m. och hvarifrån det utbreder sig s. om Vättern in i Västergötland och österut mot Östergötland. Kustlandet är lågt och jämnt; till en bredd af 10 à 12 km. uppnår det knappt en höjd af 30 m. och stiger efter ytterligare 10 km. upp till 100 m. Vid landskapets södra och sydvästra gränser ligga sjöarna 100 à 150 m. ö. h., vid dess nordöstra 150 m. Vätterns höjd är fullt 88 m. De större sjöarna i landskapets södra hälft ha en höjd af 130 till 160 m. S. har fem från hvarandra skilda vattenområden: det norra, som omsluter Svartåns och Stångåns källor; det östra, hvars mest betydande vattendrag äro Emmån och Alsterån från Allgunnen (14 kvkm.); det södra, i hvilket de större sjöarna äro Helgasjön (49,$_{5}$ kvkm.) och Åsnen (145 kvkm.), hvarifrån Mörrumsån flyter, samt Rottnen (34,$_{5}$ kvkm.); det sydvästra med sjön Möckeln (45,$_{3}$ kvkm.) och dess aflopp Helgeån, samt det västra, omfattande sjöarna Rusken (36,$_{2}$ kvkm.), Vidöstern (49,$_{2}$ kvkm.), Flåren (39 kvkm.), Furen (12 kvkm.) och Bolmen (187,$_{4}$ kvkm.), som afbördar sig genom Lagan. Nära västra gränsen flyter Nissan från källor, som ligga ej långt från Vätterns södra ända. Vidsträckta mossar upptaga en stor del af landskapets västra och sydvästra delar. Jordmånen är i allmänhet mager och karg utom i kusttrakten. Af landet upptaga åker och annan odlad jord 14 proc., den naturliga ängen 7 proc. och den skogbärande marken omkr. 50 proc. Kustlandet frambringar spannmål utöfver behofvet, hvaremot det inre landet visserligen har öfverskott å korn och hafre, men måste från andra trakter fylla behofvet af råg.

Kreatursstocken är betydlig, enligt husdjursräkningen 1916: 61,440 hästar, 32,900 oxar och tjurar, 215,000 kor, 158,900 ungnöt och kalfvar, 257,900 får och lamm, 1,760 getter och 141,450 svin. Skogstillgången är ännu så stor, att afyttring sker från nästan alla trakter; dock råder brist för eget behof förutom i några kustsocknar äfven å några orter i det inre landet, där dock torfmossar finnas. — S:s inbyggare utgjorde 1916 ett antal af 576,093 pers., hvaraf 479,733 pers. på landsbygden och 96,360 i städer: Grenna, Jönköping, Huskvarna, Eksjö, Nässjö, Växjö, Kalmar, Oskarshamn, Västervik och Vimmerby, af hvilka dock Huskvarna och Nässjö, med tills. 14,084 inv., lyda under landsrätt. Befolkningens tillväxt hämmas mycket af den betydliga utvandringen, icke minst till Amerika. Under det att i riket folkmängdstillväxten under de sista 50 åren varit omkr. 39 proc., uppgår den för S. till blott 6 och har under långa tider varit stadd i minskning. Smålänningen är till sin natur vaken och intelligent, flitig och sträfsam, rask och hurtig, men likväl foglig till lynnet, händig och slug, hvilket allt medför åt honom den förmånen, att han äfven med små medel kan taga sig fram i lifvet. Till smålänningarna räkna sig i allmänhet icke kustlandets inbyggare. Om folkdräkterna i S. se Folkdräkt, sp. 748—749 och pl. I. — Landskapet är deladt på tre län (se ofvan) och på två stift: Linköpings, till hvilket höra 6 kontrakt med 40 pastorat och 58 församlingar, hvaraf 3 stadsförsamlingar, och Växjö (med hvilket Kalmar stift sammanslogs 1914), i hvilket landskapet har 16 kontrakt med 117 pastorat och 222 församlingar, hvaraf 7 stads- och 1 regementsförsamling (staden Huskvarna är i kyrkligt hänseende delad på två landsförsamlingar, Hakarps och Rogberga). Det omfattar 14 domsagor under Göta hofrätt, med 21 tingslag, och har 16 fögderier och 61 länsmansdistrikt. Inom landskapet ligga 10 städer (se ofvan), 8 köpingar och 10 municipalsamhällen samt 278 landskommuner. Af de inom S. helt eller delvis uppsatta trupperna tillhöra Jönköpings och Kalmar infanteriregementen, Smålands husarregemente och Smålands artilleriregemente 2:a arméfördelningen samt Kronobergs infanteriregemente och Karlskrona grenadjärregemente 1:a arméfördelningen.

S:s *vapen*: I guldfält upprätt lejon, rödt, hållande med framfötterna ett spändt armborst med pålagd pil, bågen svart, strängen svart, skaftet rödt, pilen silfver. S. har haft en (titulär)hertig: Gustaf III:s son Karl Gustaf (f. 1782, d. 1783) och har nu en: prins Vilhelms son, Lennart. För S:s fornminnen och kulturhistoria verkar i första rummet Norra Smålands fornminnesförening, med museum i Jönköping (invigdt 23 sept. 1916). K. S.*

Geol. S:s grund utgöres till öfvervägande del af urbergarterna granit och gnejs, jämte glimmerskiffer, leptit och hälleflinta, hvarjämte flera slag af grönstenar (gabbro, diorit, hyperit) samt porfyrer här och där förekomma. Graniten jämte porfyrer m. m. uppta östra, gnejsen västra delen af provinsen, hvarvid gränsen bildar en från Vätterns södra del söderut dragen linje. Det är inom granitområdet, som de ofvannämnda skiffriga bergarterna finnas. Jämte urbergarterna förekomma också verkligt sedimentära bergarter på skilda trakter utbredda; så t. ex. består kusttrakten af Kalmar sund, till en bredd af omkr. 10 km., af kambrisk-silurisk berggrund (sandsten, alunskiffer, kalksten); Visingsö och kuststräckan vid Grenna samt en stor del af Vätterns västra kust utgöres af sandsten och lerskiffer tillhörande den s. k. Visingsö-serien. Kring Almesåkra och Nässjö består ett ganska stort område af kvartsitsandstenar, konglomerat och bruna skiffrar, hvilka tillsammans utgöra den s. k. Almesåkraserien. Bland de i ytan utbredda kvartära lösa jordlagren intar krosstensgrus (morängrus) största arealen; torfmossar förekomma i stort antal och flerstädes af betydlig utbredning. Skiktade leror och sand saknas ingalunda, om de än hufvudsakligen inom kustområdet vinna någon större sammanhängande utbredning. På storartade rullstensbildningar är S. rikt. För odling ha krossgrusmarker och mossar i icke ringa mån tagits i anspråk, där lera saknas. Flera af de småländska mossarna innehålla myrmalm. Ur en del sjöar upphämtas från bottnen s. k. sjömalm. — Vid kuststräckan mellan Påskallavik och Västervik brytas flerstädes vackra och lämpliga granitarter att använda för monumentala arbeten, byggnads- och gatsten. De viktigaste stenbrotten äro belägna vid Vånevik nära Påskallavik samt Flivik mellan Oskarshamn och Västervik. Vid Virbo n. om Oskarshamn träffas en grofkristallinisk röd granit, sannolikt en af de prydligaste, som hittills kommit till användning inom Sverige. Den har bland annat användts till Siegesdenkmal i Berlin. Svart diorit tillgodogöres vid Västervik och Loftahammar m. fl. st., hyperit i trakten af Habo, v. om Vätterns sydligaste del. Vid Vik och Ulfsnäs, i trakten af Tenhult s. ö. om Jönköping, tillverkas kvarnstenar af en finkornig, gul sandsten, vid Fredriksberg i Växjötrakten takskiffer af brun och grå hälleflintskiffer. Slättmossa i Järfälla socken, Kalmar län, är känd som förekomst för s. k. klotgranit eller klotdiorit, en ovanlig, endast på ett par ställen i Sverige anträffad stenart. — Vid Taberg, 15 km. s. om Jönköping, finnes järnmalm af egendomligt slag, vid Klefva i Alsheda socken nickelhaltig magnetkis; vid Ädelfors i samma socken har förr vunnits guld ur guldhaltig svafvelkis. Brunsten brytes vid Späxeryd s. om Tenhults station. E. E.

S:s *folkmål* höra ännu, oaktadt sin betydenhet, till de föga kända i vårt land. Mera omfattande samlingar finnas blott från enstaka håll (från Möre, Värend, Västbo och Östbo); det mesta förvaras i arkiv i Uppsala, Stockholm och Lund, en del är utgifvet (se särskildt ”Sv. landsm.”, bd IX). Vissa trakters språk ha i tryck grammatiskt behandlats: S. Möres af Linder (1867), Östra härads af Gadd (1871), Mo och Tveta härads af Karlgren (1909) och S:s i allmänhet af Noreen (i ”Vårt språk”, I) och Lundell (”Om gränsen mellan central- och sydskandinaviska mål”, i ”Sv. landsm.”, 1911) m. fl. Af dialekttopografiska, enhetligt ordnade uppteckningar, som först kunna ge en sammanhängande språklig bild, finnes, utom från nordöstra och nordvästra S., helt litet. Från stora områden finns intet.

Trots så ofullständig kännedom kan i vissa frågor

skönjas, att S. dialektiskt är deladt i två hufvudområden af väsentligt skild karaktär: det ena (Finnveden, Värend, S. Möre m. m.) sluter sig närmare sydsvenska mål, det andra (Kalmar län i öfrigt, Njudung och norrut) närmar sig de egentliga götamålen. Skillnaden gäller framför allt den olika utvecklingen af *n*, *l*, *r*. De delar af S., som följa med sydsvenska mål, ha (som i da.): kvarstående *n*: *gatan*, *väggen* (*-an* l. *-ena*), *husen* (l. *-an*), *innan*, *hästa(r)na*, *böcke(r)na* mot nordligare områdens *gata*, *vägga*, *hästa*, *böckera*; enbart "tunna" *l* i *blå*, *tala*, *stöld*, *mot blå*, *tala*, *stöld* med "tjockt" *l*; och alltid skorrande (l. vokaliseradt) *r* i *röra*, *far* l. *fao*, *svart* l. *svatt*, mot skorrande *r* blott i uddljud och som långt. Gränserna mellan dessa motsatser mötas strax n. om Kalmar; därifrån gå de: för *n* till landskapets midt (Asa) och västerut till s. om sjön Fegen (något längre mot n. för plur. *hästarna*); för *l* längre österut, till Fröderyd och Huskvarna (men Bottnaryd m. m. i n. v. har tjockt *l*); för *r* ytterligare östligt, till Virserum och s. om Eksjö, men därifrån västerut, så att det mesta af Tveta och Mo följer med trakterna i ö. Tungspets-*r* tillhör f. ö. ett äldre lager inom det sydsvenska området och kan någon gång ännu höras samt uppges enbart råda inom Handbördsmålet i mellersta Kalmar län. — Vidare har den sydsvenska gruppen *w* för *g* efter bakre vokal, således *hawe*, hage (jfr da.), *fåwla*, fåglar o. d. Från s. och v. har detta i S. nått till en linje från v. om Nässjö och söderut till gränsen mellan Kinnevald och Konga (dessutom med en arm in i Vedbo), medan ö. om linjen råder *j*: *haje*, *fujla* o. d. (som i Ydremål); kvar står emellertid *g* i Tjust (som i Kindamål) och i Vätterområdena Vista, halfva Tveta och Mo (som i Kindamål). Efter främre vokal står däremot allmänt småländskt *j*, t. ex. *ejen*, egen. — Ett annat *w*, för *v*, i *wass*, *swett* (l. *schwett*) o. d., råder från fordom i sydvästra hälften af S. till en gräns från sydligast i Möre till Växjö och Värnamo och in i Mo, delvis Tveta. — Karakteristisk är vidare en kraftig diftongbildning; den intar i S. i stort sedt samma område som nyssnämnda *w* (eller något mer, dock ej Tveta). I synnerhet vanlig är *e*-diftongering: till *äi*, *ai*, *ä* (i Västbo), *åi* m. m., t. ex. *stain*, sten, *oitt*, ett, samt *å*-diftongering: till *au*, *åu*, *äu* m. m., t. ex. *gau* l. *gåu*, gå, *laung*, lång. Men också andra vokaler diftongeras ibland: *mu*^{o}*t*, mat, *hö*^{o}*us*, hus, *fa*^{y}*yra* fyra, *löy*^{f} löf, m. m. — Andra sydsvenska drag nå blott en liten bit in i S.: *gaba*, gapa, *äda*, äta, *kaga*, kaka, i Markaryd (s. v.), *binga*, binda, i södra Värend, eur. *u* i Möre m. m. nära Blekingsgränsen. Ett par västsvenska drag gå också in i S.: gen. på mask. *-a*, fem. *-e*, ex. *Kalla* (*häst*), Kalles, *Fie* (*salmebok*), Fias, samt pl. på *-n* af verb: *vi sjussaden* (i Västbo och flerstädes); vokalförkortning före konsonantgrupp: *lysste*, lyste, m. m., men blott i några af dess typer långt österut, t. ex. *tjännte*, tjänade, från Möre. — För större delen af S. gäller följande: *e* uttalas för *i*, och *ö* för *y*, mycket oftare än i uppsvenska mål, t. ex. *semma*, simma, *spella*, spilla, *fesk*, fisk, sup. *drevet*, drifvit, *dörka*, dyrka, *bötta*, bytta, o. s. v. (Sevede och Tjust ha dock regelbundet *fisk*, *drive*, *bytte* m. m.); öppet *u* eller *å* står i part. och sup. *stulet*, *dråcket*, druckit (undantag gör Kalmar län utom Möre); *o* ersätter *u* i *hogga*, hugga, *socka*, sucka, och (allmännare) *bonke*, bunke, *jong*, ljung; *å* ersätter *a* i *blånna*, blanda, *kåmm*, kamm, *kåll*, kall, o. s. v. (dock ej sydligt); slutet *a* finns i typen *vang*, vagn, men mindre gifvet i *backe*, *bagge*; *e* är regelbundet slutet; *d* bortfaller oftare än i uppsvenska mål, t. ex. *vaa*, vada, *seer*, seder, *rånni*, randig, *or*, ord; *sl-* uttalas alltid rent; bakre *sje*-ljud är förhärskande; *tje*-ljudet har förslag af *t* (utom närmare Öster- och Västergötland); *g*, *ng* äro stundom palataliserande. I fråga om ändelser och däraf beroende konsekvenser för formsystemet ha Smålandsmålen gått långt i att behålla, äfven mot ljudsystemets kraf, vissa böjningselement; bland de vokaliska: *e* i *haren*, *selen*, *vintren*, *byen*, part. *skuren*, *-et*, *stulen*, *-et*, *i* (dock alltid försvagadt till *e*) i sup. *skuret*, *stulet* och *a* i *bara*, *heta(st)*, *kallade*, *-at* m. m., men Kalmar län har *haern*, *haren*, *skuern*, *-ert*, skuren, o. s. v. samt, frånräknadt Möre, *bare*, *hete(st)*, *kall(e)de*, *-e* l. *-t*, alltså regelbundet *e*-mål med stark tendens från 1:a till 2:a konj.; bland de konsonantiska: *r* behålles formellt i pres. *kallar*, pl. *gater* (*-or*), men faller i pl. *hästa* (*-e*), hästar, *sko*, skor; *n* är öfverallt borta i pl. *täcke*, täcken, *knä*, knän; *d* bevaras i pret. *kallade* (undantag längst i n. v. och n. ö.) och part. *kallad*; *t* äfvenså i neutr. *taket*, *mulet* samt i part. och sup. *stulet*, *kallat* (men sup. *stule*, *kalle* l. *-t* i Kalmar län utom Möre). Böjningen *kallade*, *-at*, *-ad* är ett särdrag för S:s och några få (angränsande) svenska mål. —e—.

Historia. Till de tidigast bebyggda delarna af S. ha hört trakterna vid Östersjön. Den äldre stenålderns sista period är i Kalmar län företrädd med jämförelsevis många fynd af en kultur, som trängt fram från s. längs kusten och som i detta län synes ha haft sina medelpunkter i Ryssby och Mönsterås socknar. Äfven i det inre af södra S. — vid sjöarna Åsnen, Salen och Bolmen — ha påträffats lämningar af den äldre stenålderns befolkning, men endast ganska sparsamt. Först under gånggrifternas och hällkistornas period nådde stenålderskulturen här rikare utveckling. Invandringsvägarna vid denna första bebyggelse synas företrädesvis ha gått utefter Mörrumsån och Helgeåns öfre lopp. Det småländska höglandet i n. har blifvit befolkadt jämförelsevis sent, och det är ännu ovisst, om de tidigaste kulturpåverkningarna där förnämligast kommit från Väster- eller Östergötland eller södra S. — I det skogs-, berg- och kärruppfyllda landet lågo de olika bygderna starkt isolerade från hvarandra, och de många små landskapen och häradena hade sannolikt icke ännu sammanslutit sig till större landskapsförbund, då namnet S m å l a n d e n uppstod som gemensam geografisk beteckning för bygderna s. om Öster- och Västergötland. Till S. räknades under medeltiden och ännu senare de nu till Östergötland hörande Kinda och Ydre härad. Å andra sidan fördes Mo härad, som under senare tider ofta betraktas som en del af S., i äldre tid alltid till Västergötland. — Hela medeltiden igenom synes S. ha i *judiciellt* afseende varit deladt mellan två lagsagor. De sydvästra och

mellersta delarna, sträckande sig i n. in i högllandet, där Lagan och Emmån ha sina källor, och omfattande de tre "landen" Värend, Finnveden och Njudung, bildade alltsedan 1100-talet och kanske tidigare tillsammans en lagsaga, som urspr. efter hufvudlandet kallades Värends, under unionstiden möjligen någon gång Smålands, men sedan början af 1400-talet i regel Tiohärrads lagsaga. Den hade sin egen lagbok, hvaraf dock till vår tid bevarats endast kyrkobalken, och dess landsting hölls i Växjö (se vidare Tiohärad). De olika "landen" i lagsagan ha antagligen urspr. haft hvart och ett sina särskilda rättssedvänjor, och af dessa ha ganska märkliga spår bevarats i Värend (se d. o.). Hela den öfriga delen af S. — trakterna i n. och ö. — hörde ihop med Östgöta lagsaga, om också vissa af rättssedvänjorna voro olika i S. och Östergötland och östgötalagmannen endast mera sällan synes ha tagit befattning med lagskipningen inom "Kalmarna foghati" (= mellersta och södra delen af nuv. Kalmar län). — Den *administrativa* indelningen har ända fram mot slutet af 1600-talet varit mycket obestämd. Någon gång är hela S. förenadt under en landshöfding eller ståthållare, vanligen har det dock varit uppdeladt i två eller flera olika län. Från slutet af 1680-talet ha de tre länen, Jönköpings län, Kronobergs län och Kalmar län (se dessa), bestått med i stort sedt sina nuv. gränser.

Enligt Sigfrids-legenden (från början af 1200-talet) skulle kristendomens första predikande i S. ha skett genom samme Sigfrid (se denne), som säges ha döpt Olof Skötkonung, alltså i början af 1000-talet. Det är dock ovisst, hur mycket af historisk kärna det finnes i legenden. I alla händelser synes S. ännu vid början af 1100-talet ha varit till stor del hedniskt, att döma af Snorres ord i skildringen af Sigurd Jorsalafares korståg till S. 1123 (se Kalmar leding), att "inbyggarna där i landet icke höllo på den kristna tron, ehuru dock några anammat dopet". Senast från slutet af 1100-talet bildade Värends fem härad eget stift, Växjö stift. Det öfriga S. var under hela medeltiden förenadt med Linköpings stift (se d. o.). Från detta skildes dock under 1500- och de första åren af 1600-talet efter hand Finnveden och Njudung samt Tveta och Vista härad och fördes öfver till Växjö stift (se d. o.). Sedan i början af 1600-talet en särskild superintendentia upprättats i Kalmar (se Kalmar stift), har stiftsindelningen i S. förblifvit tämligen oförändrad ända till 1914, då Växjö och Kalmar stift förenades till ett stift, Växjö stift. Om man räknar Mo härad till S., är detta landskap nu deladt på tre stift: Växjö, Linköpings och Skara.

S. var ända till Roskildefreden 1658 gränslandskap mot Danmark och därför ofta skådeplatsen för danskars och svenskars fejder. Minnet af dessa strider har bl. a. tagit form i den medeltida traditionen, att Bråvalla-slaget skulle ha utkämpats i Skatelöf (se Bråvalla hed), och i den sent på 1600-talet uppteckade sägnen om Blända (se d. o.). Vid flera tillfällen gjorde danskarna under medeltiden härnadståg in i S., och under 1500-talets första årtionde fördes långvariga strider i Kalmartrakten om besittningen af Kalmar. Synnerligen svårt hemsökt blef S. under Nordiska sjuårskriget (härjningståg i sydvästra S. 1564; Rantzaus vinterfälttåg 1567—68, uppbrännandet af Växjö 1570) samt under kriget 1611—13 (se Kalmarkriget). Äfven 1644 omtalas danska härjningar i västra Småland. Sista gången danska trupper visade sig som fiender i småländska bygder var under Karl XI:s krig (se Kalmar). — Under Gustaf Vasas tid hörde S. till de mera oroliga landsändarna. Ett trotsigt och styfsint folk bodde där, och smålandsbönderna ha kanske också hållit särskildt starkt fast vid den gamla ordningen i kyrkan. "Västgötaherrarnas uppror" 1529 tog sin början i S. i Västra härad. Från S. — från trakterna ned mot blekingska gränsen — utgick också det svåraste af alla de uppror, som Gustaf Vasa hade att bekämpa, Dackefejden (se Dacke, Nils).

Litt.: A. G. Ahlquist, "Om oroligheterna i S. och Vestergötland år 1529" (1863), J. Allwin, "Beskrifning öfver Westbo härad i Jönköpings län" (1846), d:o öfver Östbo härad (1852), d:o öfver Mo samt N:a och S:a Vedbo härad (1857), d:o öfver Vista härad (1859), G. Berg, "Bidrag till den inre statsförvaltningens historia under Gustaf I hufvudsakligen i afseende på Småland" (1893), M. G. Crælius, "Försök till ett landskaps beskrifning" (omf. Tunaläns, Sevede och Aspelands härad; 1774), "Jönköpings historia" utg. genom en af Jönköpings stadsfullmäktige tillsatt kommitté (1915 ff., under utgifning), K. Kjellmark, "Utkast till beskrivning över Kronobergs läns förhistoriska fornlämningar" (1911) och "Från södra Smålands förhistoriska tid" (i "Ur Värends historia", 1912), N. I. Löfgren, "Kalmar och dess stift i S." (1, 2, 1828—30), "Linné om S. Några utdrag ur hans skrifter" (1907), "Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening" (1898 ff.), "Meddelanden från Norra Smålands fornminnesförening" (1907 ff.), "Ny Smålands beskrifning" under fleras medverkan utg. af J. Rosengren, L. Linnell och J. Fischer (omf. Kronobergs län och Västbo härad af Jönköpings län; 1914), S. Rogberg och E. Ruda, "Historisk beskrifning om S." (Kronobergs och Jönköpings län; 1770), Ada Rydström, "Boken om Tjust", I—IV (1907—10), [K. G. Södergren] "Småländska archivet" (I—III, 1853—74), N. J. V. Scheutz, "S:s flora" (Kronobergs och Jönköpings län; 1864), M. G. Sjöstrand, "Calmar läns o. Ölands flora" (1863), K. G. Styffe, "Skandinavien under unionstiden" (3:e uppl. 1911), "Ur Värends historia. Bidrag till kunskapen om vår hembygd" (1912), P. Wieselgren, "Ny Smålands beskrifning, inskränkt till Wexiö stift" (3 dlr, 1844—46; med "Bihang", utg. af A. J. Rydén o. omfattande bidrag till S:s naturbeskrifning o. Smålandsregementenas historia, 1847), J. A. Wittlock, "Jordfynd från Värends förhistoriska tid" (1874, härtill ett suppl. i Vitt. hist. o. ant. akad:s "Månadsblad" 1883), N. Åberg, "Kalmar läns stenålder" (i "Meddelanden fr. Kalmar läns fornminnesförening" 7, 1913), E. Åkerhielm, "Småländska fideikommiss. Herrgårdsskildringar och sägner" (1904) och "S. och Öland" (Sv. turistfören:s resehandb., XVI, 1908). — Landshöfdingeberättelserna för Kalmar, Kronobergs och Jönköpings län. — Ang. seder och bruk i S. i äldre

tid hänvisas till: F. J. E. Eneström, "Finvedsbornas seder och lif" (1914) och "Gnosjöborna, deras hemslöjd, seder och lefnadssätt, skrock och vidskepelse m. m." (2:a uppl. 1912), J. Gaslander, "Beskrifning om allmogens sinnelag, seder vid de årliga högtider . . . i Jönköpings län och Wässbo härad" (1774, ny uppl. i "Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen", bih. I, 3), G. O. Hyltén-Cavallius, "Wärend och Wirdarne" (1, 2, 1864—68), S. Krok, "Tal om Urshults pastorats inbyggares seder, hållit . . . 1749" (1768, äfven utgifven i "Småländska archivet", I), Jonas Stolt, "Byskomakaren Jonas Stolts minnen från 1820-talet; anteckningar öfver Högsby socken i S." (i "Bidrag t. vår odlings häfder", 5, 1892), S. Ödmann, "Hågkomster från hembygden och skolan" (1, 2, 1830; ny uppl. 1911). — Jfr f. ö. F. Hjelmqvist, "Smålandslitteratur" (i "Biblioteksbladet", 1917). F. Hj—t.

Små landen. Se Landskap och Småland, sp. 65.

Smålands allehanda, en i Jönköping 1879 uppsatt tidning, som t. o. m. 1881 utkom med två, 1882—nov. 1894 med tre och sedan har utgetts med sex nummer i veckan, till 1916 som afton-, sedan som morgontidning. Tidningen, hvars postprenumerationspris är 6 kr., utges äfven i en halfveckoupplaga. Till sin politiska hållning är den konservativ. Redaktör är sedan 1899 filos. kandidaten Hjalmar Gustaf Sjöstrand (f. 1860).

Smålands artilleriregemente (till utgången af 1904 kalladt Andra Göta artilleriregemente) uppsattes enligt 1892 års urtima riksdags beslut 1895, hufvudsakligen ur det förra Göta artilleriregemente med bidrag från Vendes artilleriregemente. Regementet har 9 kanon- och 2 fälthaubitsbatterier (om 4 pjäser), i 4 divisioner, och en volontärstyrka af 357 man (inberäknade trumpetarna); sitt värnpliktiga manskap erhåller det från Östergötland och Småland. Det är förlagdt i Jönköping. C. O. N.

Smålands dragonregementes infanteribataljon. Se Smålands grenadjärkår.

Smålands grenadjärbataljon. Se Smålands grenadjärkår.

Smålands grenadjärkår (n:o 7) utgjordes af den hälft af Smålands rytteriregemente, som 1812 förändrades till infanteri. Kåren hette till 1824 Smålands dragonregementes infanteribataljon och till 1888 Smålands grenadjärbataljon. Den hade 500 nummer i 4 kompanier och var indelt med 399 nummer i Jönköpings och 101 i Kronobergs län. Dess styrka nedsattes genom 1892 års riksdags beslut till 400 nummer, och genom 1901 års härordning ingick kåren 1 jan. 1902 med Blekinge bataljon i Karlskrona grenadjärregemente, som därigenom bildades. C. O. N.

Smålands husarregemente (n:o 4), urspr. benämndt Smålands ryttare och Smålands kavalleriregemente (1801—22 Smålands lätta ryttare), utgjordes af rytterifanor från de tre småländska länen och fick sitt indelningsverk fastställdt 1691, då dess styrka uppgick till 1,000 man, fördelade på 8 kompanier (skvadroner). 1812 förändrades ena bataljonen till infanteri (se Smålands grenadjärkår). 1833 indelades regementet i 5 skvadroner om 100 nummer. Regementet var indelt med 250 nummer i Jönköpings, 138 i Kalmar och 112 i Kronobergs län. Numera utgöres regementets manskapspersonal af 305 volontärer (trumpetarna inberäknade); sitt värnpliktiga manskap erhåller det från Östergötland samt Jönköpings och Kalmar län i Småland. Det är förlagdt i (utanför) Eksjö. — I Karlskrona grenadjärregementes historia af kapten S. Hult skildras "Smålands ryttare" (hittills två häften, 1913—14). C. O. N.

Smålands kavalleriregemente. Se Smålands husarregemente.

Smålandslagen. Se Landskapslagar, sp. 1019. — Smålands lagsaga. Se Tiohärad.

Smålands lätta ryttare. Se Smålands husarregemente.

Smålands med flera provinsers hypoteksförening. Se Hypoteksförening, sp. 18.

Smålandsrasen, *husdjurssk.* Se Arbetsboskap och Gottlandsrasen.

Smålands ryttare. Se Smålands husarregemente.

Smålandsstenar, station vid Halmstad—Nässjö järnväg inom Villstads socken, Jönköpings län, 42 km. från Värnamo, med ångsåg och snickerifabrik. Trakten är rik på fornlämningar: stensättningar, grafhögar och rösen, men socknens märkligaste fornminne är de berömda s. k. Smålands stenar, belägna 1,3 km. n. om järnvägsstationen, ej långt från Nissan: fem tätt stående kretsar, nu innehållande resp. 10, 22, 11, 11 och 8 stenar. I den första och med största stenarna försedda ringen ligger en fyrsidig sten af 1,3 m. höjd och 6,6 m. omkrets.

Smålandsstöfvaren. Se Hunden, sp. 1310.

Smålenene. Se Smaalenene.

Smålommen, *zool.* Se Lommarna.

Smålummer, *bot.*, detsamma som dvärglummer. Se Selaginella.

Småländska archivet, innehållande bref och handlingar hörande till Smålands historia, utgafs af K. G. Södergren i Växjö i 3 bd (I, 1853—59, II, 1869, III, 1874).

Smålökar, *bot.*, detsamma som lökknoppar (se Lök) och knopplökar (se Groddknoppar).

Små Molukkerna. Se Molukkerna.

Småmästare, *konsthist.* Se Kleinmeister.

Små nocktaljorna, *sjöv.* Se Nock.

Småord, *språkv.* Se Partikel 2.

Småpaket, *postv.*, inrikes paket, hvilkas vikt ej öfverstiger 1 kg. (jfr Postverket, sp. 39). Assurerade dylika befordras med brefposthastighet. I olikhet med tyngre paket, som i allmänhet endast aviseras, bli småpaketen på de orter, där brefbärare finnas anställda, hemburna till adressaterna, såvida försändelserna icke äro skrymmande och ej heller assurerade eller belagda med postförskott. I Stockholm, Göteborg och Malmö hembäras äfven assurerade småpaket, om angifna värdet icke öfverstiger 1,000 kr. R. L—n.

Små Paternosteröarna. Se Paternosteröarna 2.

Småplaneterna (Planetoiderna, Aste-

roiderna), en talrik grupp af planeter, rörande sig i banor, hufvudsakligen belägna mellan Mars' och Juppiters banor (se Planeter). Redan tidigt drogs astronomernas uppmärksamhet till den skenbara lucka i planetsystemet, som förefinnes mellan Mars- och Juppitersbanorna. Alla i slutet af 1700-talet kända planeters afstånd från solen kunde approximativt representeras genom talen i den talserie, som bildas enligt den s. k. Titius-Bodeska lagen. Men en plats i serien, svarande mot den nämnda luckan, var tom. Frågan, huruvida här en ännu oupptäckt planet existerade, hade redan varit föremål för mycken diskussion, och en sammanslutning af astronomer hade t. o. m. bildats för ett systematiskt efterforskande af den hypotetiska planeten, då svaret på frågan oväntadt gafs af italienske astronomen Piazzi i Palermo, som 1 jan. 1801 under sina för helt annat ändamål företagna fixstjärnobservationer upptäckte en dittills obekant himlakropp, som vid närmare undersökning visade sig vara just den så länge sökta planeten mellan Mars och Juppiter. Den erhöll namnet *Ceres*. Den nya planeten hade utseende af en stjärna af 8:e storleken och var sålunda osynlig för blotta ögat. Att den var så liten, väckte stor öfverraskning. Ännu större blef emellertid öfverraskningen, då något öfver ett år därefter Olbers i Bremen upptäckte en ny liten planet, som äfven rörde sig i luckan mellan Mars- och Juppitersbanorna. Denna planet, som fick namnet *Pallas*, befanns ha en bana med ovanligt stor excentricitet och stor lutning mot ekliptikan. Olbers uttalade den förmodan, att dessa små planeter kanske vore spillror af en förstörd stor planet och att man måhända skulle kunna finna ännu flera spår af denna. Också upptäcktes redan 1804 af Harding en tredje småplanet, *Juno*, och 1807 af Olbers en fjärde, *Vesta*. Därmed afstannade dessa planetupptäckter för en tid af nära 40 år. Först 1845 upptäckte amatörastronomen Hencke den femte, *Astræa*, och 1847 den sjätte, *Hebe*, och nu började denna märkliga rad af planetupptäckter, som oafbrutet fortgått till våra dagar och som ännu icke visat något tecken till afslutning. F. n. (1917) äro mellan 800 och 900 småplaneter kända. Numera upptäckas nya småplaneter nästan uteslutande på fotografisk väg. Stora förtjänster i detta afseende ha inlagts särskildt af M. Wolf i Heidelberg och hans lärjungar. Naturligtvis bli uppsökandet och upptäckandet af ännu obekanta planeter svårare för hvarje år, men det oaktadt upptäckas ständigt nya; de på sista tiden upptäckta äro ytterst ljussvaga. Om man undantar några få af de ljusstarkaste, synas småplaneterna i gynnsammaste fall högst som stjärnor af 10:e eller 11:e storleken. Det förefaller, som om deras antal växer, i samma mån som storleken aftar. Hvad deras verkliga storlek beträffar, så torde man för de större, först upptäckta planetoiderna kunna anslå diametern till omkr. 300 à 400 km. För de sist upptäckta uppgår den förmodligen i allmänhet blott till ungefär 4 à 5 km. — I början fingo småplaneterna namn efter kvinnliga gudomligheter i den antika mytologien. Då emellertid antalet begynte starkt växa, betecknade man dem äfven med nummer, inskrifna i en cirkel sålunda: ① = Ceres, ② = Pallas, o. s. v. Numera skrifvas dessa tecken ofta på följande sätt: (1), (2), o. s. v. Namngifningen började slutligen vålla svårigheter på grund af de många nyupptäckterna, och slutligen har man tillgripit äfven moderna kvinnonamn och t. o. m. nya uppkonstruerade namn. Några af de märkvärdigare småplaneterna ha i senare tid erhållit manliga namn, såsom *Eros*, *Akilles*, *Albert* m. fl. Flera gånger har det varit på tal att fullständigt upphöra med namngifningen och nöja sig med numren; ännu ges dock namn åt många nyupptäckta småplaneter. — Småplaneterna röra sig, liksom de stora planeterna, i elliptiska banor kring solen. Banornas excentriciteter och lutningar mot ekliptikan äro emellertid i många fall betydligt större än i fråga om de stora planeterna, och de erinra i detta afseende stundom om vissa af de periodiska kometernas banor. Excentriciteten öfverstiger i flera fall värdet $0{,}_8$, för Albert t. o. m. $0{,}_5$. Denna sistnämnda, 1911 upptäckta planets afstånd från solen är sålunda mer än 3 gånger så stort i apheliet som i periheliet. Banans lutning mot ekliptikan uppgår för vissa småplaneter till 30 à 40° (för Pallas är den t. ex. nära 35°). Alla före 1898 upptäckta småplaneter röra sig i banor, som h. o. h. äro belägna mellan Mars- och Juppitersbanorna. Sistnämnda år fann man emellertid en, *Eros*, hvars bana till större delen är belägen mellan jordens bana och Marsbanan. På grund af Erosbanans stora excentricitet ligger nämligen dess perihelium långt innanför Marsbanan, under det att apheliet ligger utanför densamma. Planeten Eros kan i följd häraf komma jorden närmare än någon annan planet och erbjuder då möjlighet till noggranna bestämningar af solparallaxen (se Parallax). Ett motstycke till Eros bildar i visst afseende en under senare år upptäckt grupp af småplaneter, *Akilles*, *Patroklos*, *Hektor* och *Nestor* (den s. k. *Juppitersgruppen*). Dessa planeter röra sig nämligen på afstånd från solen, som nästan fullständigt öfverensstämma med Juppiters medelafstånd, delvis t. o. m. något öfverträffar detta. Genom upptäckten af dessa småplaneter har sålunda asteroidzonen så att säga utvidgats till att fullständigt omfatta hela området mellan Mars' och Juppiters banor. Omloppstiderna variera mellan 643 dygn (för Eros) och 4,430 dygn (för Hektor). Om man ordnar de olika småplaneterna efter deras medelafstånd från solen, visar det sig emellertid, att de ingalunda jämnt utfylla zonen mellan Mars- och Juppitersbanorna. På vissa afstånd från solen äro de tätt hopade, under det att på andra ställen verkliga luckor förefinnas, där knappast en enda planetoid uppträder. Dessa luckor befinna sig i allmänhet på de ställen i asteroidzonen, där enligt den celesta mekanikens lagar Juppiters störande inverkan på småplaneternas rörelser skulle vara störst. På vissa af dessa ställen förefinnas emellertid inga dylika luckor, och förklaringen till hela företeelsen är därför svår att finna. Öfver hufvud har undersökningen af de större planeternas, särskildt Juppiters, störande inverkan på småplaneternas rörelser gett anledning till uppställandet af många delvis mycket invecklade problem, hvilkas lösning erbjudit intressanta tillämpningar af den celesta mekanikens satser. Ett högst betydande arbete har af många astronomer nedlagts på beräkningar af småplaneternas rörelser; om äfven många viktiga och intressanta re

sultat därvid vunnits, torde det dock kunna ifrågasättas, om den behållning, som vunnits ur en stor del af dessa arbeten, verkligen motsvarar den oerhörda möda, som nedlagts. — Den af Olbers framkastade hypotesen om småplaneternas uppkomst genom sönderspränggningen af en ursprunglig stor planet är numera af flera skäl öfvergifven. Idén har emellertid i modifierad form upptagits af Callandreau, som uppvisat möjligheten af, att vissa grupper af småplaneter kunna ega ett gemensamt ursprung. — Småplaneternas verkliga antal låter sig icke ens tillnärmelsevis uppskattas. Som ofvan nämnts, känner man f. n. öfver 800, men alltjämt upptäckas nya. Sannolikt är deras antal oerhördt stort, men de flesta så obetydliga, att de icke med våra nuvarande hjälpmedel kunna upptäckas. — Beträffande småplaneternas massor och fysiska beskaffenhet kan ej heller mycket sägas, då de flesta äfven i de starkaste tuber visa sig blott som små fixstjärnliknande punkter. Äfven de största af dem måste ha en jämförelsevis mycket obetydlig massa, då ingen störande inverkan af desamma på andra himlakroppars rörelser kunnat påvisas. — Hos några småplaneter har man iakttagit vissa egendomliga växlingar i ljusstyrkan. Särskildt hos Eros iakttogos 1901 periodiska ljusväxlingar med en period af några timmar. Då denna planet äfven vid stark förstoring visar sig blott som en stjärna, var det svårt att upptäcka förklaringen till dessa ljusväxlingar. Man kunde möjligen antaga, att planetytan består af ljusa och mörkare områden, som under planetens rotation kring sin axel omväxlande vändas mot jorden och sålunda frambringa förändringarna i ljusstyrkan. Man har också som förklaring framkastat den hypotesen, att planeten icke är sfärisk eller ens har formen af en regelbunden sferoid, utan besitter en oregelbunden form. Saken blef emellertid ännu svårförklarligare, då ljusväxlingarna småningom upphörde, sedan man iakttagit dem under några månader. Äfven hos andra småplaneter har man trott sig kunna konstatera ljusväxlingar, likartade dem hos Eros. B—d.

Småprotokoll, *jur.* Se Dombok.

Småpålar, *befästningsk.*, ett stormhinder, som utgöres af en mängd i båda ändar tillspetsade pålar af omkr. 0,5 m. längd, nedslagna i marken till olika höjd och så tätt, att man ej kan sätta ned foten mellan dem, och till ett sådant antal, att de bilda ett bälte af minst 8 stegs bredd framför den befästning, hvars stormfrihet de skola betrygga. De äro besvärliga att anbringa och jämförelsevis lätta att undanröja samt användas därför sällan. Jfr Stormhinder. L. W:son M.

Små segel, *sjöv.* Ett fartyg säges "ligga l. gå för små segel", då endast en ringa segelarea för tillfället är tillsatt, oaktadt flera segel skulle kunna föras. Vid dylikt tillfälle äro just de smärre och lättare seglen bärgade och icke tvärtom. R. N.*

Småsegel, *sjöv.*, ett fartygs mindre, lättare och högst upp varande segel, hvilka endast vid svaga vindar kunna föras. R. N.*

Småsill. Se Ansjovis och Sillsläktet, sp. 538.

Småskola. Se Folkskola, sp. 780 ff.

Småskollärares m. fl:s ålderdomsunderstödsanstalt, med k. reglemente af 22 juni 1892, hvari sedermera åtskilliga förändringar gjorts, senast genom k. kung. af 8 okt. 1915, har till ändamål att bereda ålderdomsunderstöd åt de lärare och lärarinnor vid småskolor och mindre folkskolor samt de icke ord. lärare och lärarinnor vid folkskolor, för hvilkas aflönande tillskott af allmänna medel åtnjutes. Därjämte må lärare och lärarinnor vid sådana af enskilda underhållna skolor, hvilka tjäna samma ändamål som med statsmedel understödda, till den allmänna folkundervisningen hörande skolor, kunna i särskilda fall och på de villkor K. M:t bestämmer erhålla rätt till inträde i anstalten. De för anstaltens ändamål erforderliga kostnaderna bestridas genom afgifter af dels skoldistriktet, dels läraren samt, om så erfordras, genom fyllnadsbidrag af staten. Skoldistriktet erlägger för hvarje lärare en årlig afgift af 18 kr., och vederbörande lärare skall af sin lön vidkännas ett årligt afdrag af 7 kr. Understödet är antingen helt eller afkortadt. Helt understöd utgår med 450 kr. för år och tillkommer efter afgång från tjänsten hvarje understödsberättigad lärare, som uppnått 55 lefnadsår och räknar 30 tjänstår. Sedan anstalten fr. o. m. 1893 trädt i verksamhet, ha intill 1915 års slut utfärdats 1,731 understödsbref, af hvilka 1,313 vid nämnda års slut voro gällande. Beloppet af under 1915 utbetalade understöd uppgick till 379,486 kr. Anstaltens behållning vid 1915 års slut utgjorde 415,718 kr. A. J.

Småskollärarseminarium. Se Folkskollärarseminarium.

Småskraken, *zool.* Se Andfåglar, sp. 958—959.

Småsnäppa, *zool.* Se Strandvipsläktet.

Småspof, *zool.* Se Spofsläktet.

Småstritar, *zool.* Se Stritar.

Småtarmar, *anat.* Se Tarm.

Småtrapp, *zool.* Se Trappsläktet.

Småtyskar (ty. *kleindeutsche*) kallades i Tyskland sedan 1848 (eg. af sina motståndare) det politiska parti, som med uteslutande af Österrike ville genomdrifva de tyska ländernas förening till en monarkisk förbundsstat under Preussens ledning. Jfr Stortyskar.

Småtärnan, *zool.* Se Tärnsläktet.

Småvaren, *zool.* Se Varsläktet.

Småvesslan, *zool.* Se Vesslesläktet.

Småvikaren, *zool.* Se Säldjur.

Småvipan, *zool.* Se Strandvipsläktet.

Smäck och gravör, äldre benämning på en vid hofsorg bruklig hufvudbonad, bestående af en liten aflång platt kräppmössa (smäck) med nedhängande slöja (gravor).

Smädeskrift. Se Nidskrift.

Smällknut. Se Knut, sp. 415.

Smällmajs, *bot.* Se Majs.

Smällvedel, *bot.* Se Phaca.

Smälta, *metall.* Se Härdsmide, sp. 139, Lancashireprocessen, sp. 981, och Puddelprocessen, sp. 554.

Smältardräng, Smältarmästare. Se Hammarlag.

Smältbarhet, *fys.* Se Smältning.

Smältdiagram, *tekn.* Se Legering, sp. 39.

Smältfärger, *kem. tekn.*, färger, som användas till dekorering af porslin och glas samt fixeras genom bränning. De utgöras i allmänhet af metalloxider, såsom kobolt-, järn-, krom-, uran- och

manganoxid. Jfr Glasmålning och Porsllinsmålning. P. T. C.*

Smältfärskning, *metall.* Se Färskning och Järn, sp. 388. Jfr Slaggfärskning.

Smältgörning, *metall.* Se Härdsmide.

Smälthammare, mumblingshammare. Se Hammare, sp. 1239.

Smälthytta. Se Hytta 2.

Smälthärd. Se Härd och Lancashireprocessen.

Smältkrok, *metall.* Se Härdsmide.

Smältmetall, Smältskydd. Se Elektriska säkerhetsapparater, sp. 330.

Smältning, *fys.*, en kropps öfvergång från fast till flytande form. I allmänhet sker öfvergången plötsligt, vid en bestämd temperatur, som kallas smältpunkten, men hos några kroppar, såsom vax, glas och järn, sker öfvergången småningom. Dessa kroppar mjukna mer och mer, allteftersom temperaturen stiger, och bli slutligen h. o. h. flytande. En kropps smältpunkt är i någon mån beroende på det yttre trycket. Smältpunkten hos sådana kroppar, som vid öfvergången från flytande till fast form sammandraga sig, höjes, då trycket växer. Smältpunkten för kroppar, som utvidga sig vid stelnandet, sjunker däremot, då trycket växer. Härpå beror t. ex., att is kan smälta vid lägre temperatur än 0° (jfr Regelation). (Uppgifter angående smältpunkter återfinnas vid de respektive ämnena.) En blandning af två eller flera ämnen smälter vanligen vid lägre temperatur än enhvar af beståndsdelarna; en legering af bly, tenn och vismut (den s. k. Roses metall) smälter vid 95° C., och genom tillsättning af kadmium (Woods legering) kan legeringens smältpunkt sänkas till 65° C. Kol har däremot en så hög smältpunkt, att man ännu ej lyckats fastställa densamma; det oaktadt smälta legeringar af järn och kol vid lägre temperatur än rent järn. Bortledes värme från en vätska, sjunker dess temperatur, och vid en viss temperatur, den s. k. frys- eller stelningspunkten, som är identisk med smältpunkten, öfvergår vätskan till fast form. Stelningen sker, likasom smältningen, antingen småningom, då vätskan tjocknar alltmer, i mån som den afkyles, eller ock plötsligt. Under vissa förhållanden kan en vätska *öfverkylas*, d. v. s. temperaturen kan sänkas under smältpunkten, utan att vätskan öfvergår i fast form, men däremot har man ej lyckats få en kropp att behålla sin fasta form öfver smältpunkten. Genom att försiktigt afkyla luftfritt vatten i ett lufttätt slutet kärl kan man bibehålla vattnet flytande ännu vid —20° C.; men vid hastig skakning öfvergår vattnet ögonblickligen till is, och temperaturen stiger till 0°. Vid en kropps smältning förändras dess volym. I allmänhet ökas volymen, men några kroppar, såsom gjutjärn, vismut, antimon och is, intaga mindre volym i flytande än i fast form. Detta är orsaken till gjutjärnets lämplighet till gjutgods; vid stelning ökas dess volym, och massan utfyller väl gjutformarna. När en kropp smälter, försiggår tydligen en stor förändring i dess inre byggnad. Då kroppen befinner sig i fast form, bindas molekylerna af de mellan dem verkande krafterna i förhållande till hvarandra; i den flytande formen äro de däremot lättrörliga. Under smältningen utföres följaktligen ett *inre* arbete mot molekylarkrafterna, och om kroppar utvidga sig under smältningen, tillkommer ett *yttre* arbete. Denna energiförbrukning svarar mot en viss värmemängd, som måste tillföras kroppen, för att smältning skall kunna ega rum, men som icke ger sig till känna genom en högre temperatur hos kroppen. Under smältningen håller sig därför temperaturen konstant. Först sedan kroppen i sin helhet smält, börjar temperaturen vid fortsatt uppvärmning stiga. Den värmemängd, som förbrukas, då en viktsenhet af en kropp smälter, kallas kroppens *smältvärme* (*smältningsvärme*). Smältvärmet bestämmes vanligen med tillhjälp af en kalorimeter (se d. o.). När molekylarkrafterna under en kropps stelning återföra molekylerna i deras förra lägen, frigöres smältvärmet åter. För att en vätska skall stelna, är det därför ej nog, att dess temperatur sänkes till fryspunkten, utan det frigjorda smältningsvärmet måste äfven bortledas. Då öfverkyldt vatten bringas att stelna, frigöres smältningsvärmet, och temperaturen stiger ögonblickligen upp till fryspunkten. Isens smältvärme är $79_{,67}$, kvicksilfrets $2_{,75}$, tennets 14, blyets $5_{,4}$, silfrets $24_{,7}$ och zinkens $28_{,1}$ kalorier.

Smältpunkten bestämmes, då kropparna äro lättsmälta och genomskinliga, vanligen på så sätt, att ämnet i smält tillstånd insuges i ett kapillärrör, hvari det får stelna. Röret fästes därefter vid en termometer och nedsänkes i någon lämplig vätska, som långsamt upphettas i ett glaskärl. Man behöfver nu endast observera temperaturen, när ämnet i röret smälter och blir genomskinligt. Vill man bestämma smältpunkten hos svårsmälta eller ogenomskinliga ämnen, smältas de i ett passande kärl, i hvilket en termometer placeras. Ang. inverkan af lösta ämnen på smältpunkten se Osmotiskt tryck. A. Bi—n. P. T. C. (T. E. A.)

Smältningsvärme, *fys.* Se Latent värme och Smältning.

Smältpunkt, *fys.* Se Smältning.

Smältraffinering, *metall.* Se Koppar, sp. 975.

Smältrulle. Se Telegraf.

Smältrör. Se Telegraf.

Smältskydd. Se Elektriska säkerhetsapparater, sp. 330.

Smältstycken, *metall.* Se Härdsmide.

Smältverk kallas populärt sådana industriella anläggningar, där metaller utvinnas ur malmer på torra vägen. Jfr Hytta 2, Härd och Koppar.

Smältvärme, *fys.* Se Latent värme och Smältning.

Smäre, *bot.*, namn på *Medicago*-arter.

Smärgel (Smergel), *miner* Se Korund.

Smärgelduk, Smärgelpapper, Smärgelskifva. Se Slipning.

Smärta, *fysiol.*, gemensam benämning för en grupp starkt olustbetonade sinnesförnimmelser, som man numera hänför till ett särskildt sinne, smärtsinnet. Man skiljer mellan olika arter af smärta: stickande, brännande (sveda), ristande, dof, bultande. Erfarenheten, att olika förnimmelser, såsom tryck, värme, köld, ljus o. s. v., kunna erhålla en smärtsam karaktär, då retningen stegras öfver en viss gräns, gaf upphof till den åsikten, att

smärtan ej vore en självständig sinnesförnimmelse, utan endast en komponent, som inställer sig vid de högre intensitetsgraderna af de olika sinnesförnimmelserna. Smärta skulle sålundå ej vara något annat än de högsta graderna af olustbetoning (känsla af obehag; se Känsla). Man antog, att retningsprocessen under förloppet från receptorerna (se Sinnesorgan) till sinnescentra i hjärnan ledes in på särskilda "smärtbanor", då den nått en viss styrka. Smärtbanorna antogos utgöra afgreningar från de egentliga sinnesbanorna, erbjudande ett större ledningsmotstånd än dessa. Af senare undersökningar har emellertid framgått, att smärtsinnet är fullt jämställdt med öfriga sinnen och utrustadt med såväl egna nervändapparater (receptorer) som egna ledningsbanor. Det har också visat sig, att de af detta sinne förmedlade förnimmelserna visst icke alltid äro förenade med känsla af obehag (olustbetonade). Denna känsla inställer sig emellertid redan vid låga intensitetsgrader af de ifrågavarande förnimmelserna, och härigenom skiljer sig smärtsinnet från andra sinnen. — Genom v. Freys undersökningar (1896) ådagalades tillvaron af de s. k. smärtpunkterna i huden (se Känsel). Retas en dylik punkt med en fin spets, erhålles en karakteristisk *stickförnimmelse*, fullkomligt skild till sitt innehåll från tryck- eller beröringsförnimmelsen. Vid svag retning kan "sticket" knappast sägas vara obehagligt. Ökas retningens styrka, ändras ej stickkaraktären i förnimmelsen, men känslan af obehag (olustbetoningen) blir tydlig. En utdragen stickförnimmelse öfvergår till *sveda*. De ifrågavarande förnimmelserna kunna äfven utlösas genom elektrisk eller kemisk retning, genom knipning af ett hudveck, beröring med en metallplatta uppvärmd till omkr. 50° eller afkyld till —10°. I dylika fall erhåller man utom "sticket" eller "svedan" äfven en förnimmelse af tryck, resp. värme eller köld, beroende på en samtidig retning af tryck-, värme-, resp. köldsinnets ändapparater. Stickförnimmelser utlösas jämväl från slemhinnorna i mun- och näshålan och från ögats bindehinna. I smaken af peppar och senap äfvensom i den sammandragande smaken ingår en "stick"-komponent, som t. o. m. kan ha en angenäm karaktär. Benämningen smärtsinne kan under sådana förhållanden synas vara något oegentlig. Riktigare vore "sticksinne". Stickförnimmelserna utlösas från hudens, resp. slemhinnornas ytliga lager. Anbringar man retningen så, att den träffar djupare lager, erhållas förnimmelser med mera dof karaktär och som i likhet med stickförnimmelserna lätt bli smärtsamma. Man har således, som Thunberg framhållit, anledning att antaga två slags smärtsinnesapparater i huden. — Ang. smärtsinnets utbredning i inre organ har Lennander meddelat synnerligen värdefulla iakttagelser. Lungor, lefver, mjälte, njurar, mage och tarm äro fullkomligt okänsliga för alla slags retmedel såväl i friskt som sjukligt förändradt tillstånd. Däremot är den serösa hinna, som bekläder bukhålans väggar och insidan af lungsäckarna, ytterligt känslig. Ledbrosken äro okänsliga, men ledkapslarna och benhinnan äro mycket känsliga. Uppkomsten af smärtorna vid magsår, kolik o. s. v. är ännu ej fullständigt utredd. Man kan antaga, att vid häftiga tarmrörelser en tänjning å tarmkäxets vidfästning vid bukväggen eger rum eller att ett magsår kan utöfva en retning å bukhålans vägg, men denna förklaring är knappast tillämplig i alla fall. J. E. J—n.

Smärta, *sjöv.* Se Kläda och Smärting.

Smärting, *sjöv.*, gammal segelduk, erhållen ur sönderprättade segel. Då man virar remsor däraf rundt ett tåg, antingen för att kläda det eller för att skydda det för skamfilning (nötning), säges man *smärta* tåget. R. N.*

Smärtpunkter, *fysiol.* Se Smärta.

Smärtsinne, *fysiol.* Se Smärta.

Smärtstillande medel, *Reme'dia anody'na, med.*, sådana medel, som upphäfva en förhandenvarande plåga eller smärta. Som de förnämsta "anodyna" må nämnas morfin (opium), kloroform, kloral, kokain, novokain m. fl. ersättningsmedel för kokainet samt äfven diverse febermedel, såsom antipyrin, antifebrin (acetanilid), acetylsalicylsyra (aspirin), fenacetin, kinin, kaffein m. fl. De senare äro särskildt användbara mot hufvudvärk. Vid reumatiska åkommor verka salicylsyra och salicylsyradt natron m. fl. salicylpreparat smärtstillande. Många andra medel kunna stilla eller lindra värk eller smärta, såsom köldomslag (is) eller ock heta omslag, heta begjutningar, t. ex. med hett vatten i ett värkande öra, varma grötar mot plågor i buk och bröstkorg o. s. v. O. T. S. (C. G. S.)

Smögen, ö i Kungshamns kommun, Göteborgs och Bohus län, v. om Grafvarna eller Kungshamns kapell, har ett betydligt fiskeläge, som genom k. br. 14 sept. 1894, 19 jan. 1900, 28 jan. 1910 och 30 dec. 1911 blef municipalsamhälle. Samhällets areal är 29 har med en folkmängd af 1,445 pers. (1915). Taxeringsvärdet af bevillningsskyldig fast egendom 624,900 kr. och tax. inkomst 357,051 kr. (1915). Municipalskatt kr. 3:10 pr 100 kr. inkomst. Samhällets tillgångar vid 1913 års slut upptogos till 28,412 kr. och dess skulder till 33,941 kr. Tull- och lotsplats, lifräddningsstation, utrustad med lifbåt och raketapparat. Afdelningskontor af A.-b. Göteborgs bank. Platsen besökes äfven som badort och drifver betydande fiske, 1914 af 226 yrkesfiskare och 55 binäringsfiskare, hvilka använde båtar och fiskredskap med ett värde (i nytt tillstånd) af 392,600 kr. 1916 gjorde samhället framställning om erhållande af köpingsrättigheter.

Smölen, norsk ö, kal och sumpig, med starkt inskurna stränder, n. ö. om Kristiansund, Romsdals amt. 213,94 kvkm. 2,036 inv. (1910). S. rundt finnas rika torsk- och skreifisken. Blott kustremsan är odlad och bebyggd. Ångbåtsförbindelse med Kristiansund. K. V. H.

Smör, i fast form vanligen medelst kärning (se Smörkärna) afskildt mjölkfett, till skillnad från liknande, helt eller delvis af andra fettarter beredda fettblandningar (se Margarin). Smör innehåller 80—86 proc. fett samt återstoden lake, d. v. s. vatten med ur mjölken härrörande äggvitämnen, mjölksocker, mjölksyra och salter samt tillsatt koksalt. Mängdförhållandet mellan dessa ämnen beror af sättet för smörets beredning. Man skiljer i detta afseende mellan smör, beredt af mjölk (*mjölksmör*) och af grädde (*gräddsmör*), samt mellan sött och syradt, färskt och saltadt smör. Smör, beredt genom kärning af mjölk, hvilket blott un-

antagsvis förekommer, innehåller mer (omkr. 1,3 proc.) ägghvitämnen än gräddsmör (0,6 proc.) och är därför mindre hållbart. Af söt grädde kan det knaste smöret beredas, men det innehåller ofta för mycket vatten för att kunna utföras och är mindre hållbart. Det säljes vanligen osaltadt för snar förbrukning. I Finland beredes för Petersburgsmarknaden dylikt smör, s. k. Parissmör, af till 65—90° uppvärmd grädde. Det vanligaste och enda för utförsel beredda smöret kärnas af syrad grädde, varvid nås fullständigare utkärning af gräddens vatt och kan erhållas ett hållbarare smör med lägre vattenhalt och med en frisk syrlig smak, som bidrar att dölja förefintliga smörfel; exportsmör får icke innehålla öfver 16 proc. vatten och har vanligen omkr. 2 proc. koksalt, för längre förvaring afsedt ''bondsmör'' oftast betydligt mer salt. — Smörberedning sker vanligen genom kärning af grädde (jfr Radiator) och inledes då därigenom, att grädden bringas till kärnmognad, förr vanligen på så sätt, att den fick stå någon tid, hvarvid den oftast själfsurnade, men vid den nutida mejerihandteringen genom metodiskt utförd syrning. Grädden, som genom pastörisering, helst af mjölken strax före separeringen, befriats från bakterier, hvilka kunna inverka på smörets beskaffenhet, försättes med *syreväckare*, innehållande lifskraftiga mjölksyrebakterier, som kunna ge grädden och smöret frisk och god arom. Som syreväckare används vanligen kärnmjölk (se nedan) från föregående kärning, om denna lämnat godt smör, och i motsatt fall kan ''ny syra'' beredas genom själfsyrning af uppvärmd skummjölk, beredd af omsorgsfullt skött sötmjölk. Numera syras grädden ofta med ''renkulturer'', antingen s. k. normalsyreväckare, som fabriksmässigt tillverkas och föras i handeln, upptagna i stärkelse, kasein eller andra mjölformiga ämnen, eller kulturer, beredda i mejeriet, af felfri själfsurnad mjölk, ungefär på samma sätt som ny syra (se ofvan). Genom flera omplanteringar af dylika kulturer i pastöriserad skummjölk beredes *modersyra*, som sedan genom daglig omplantering kan bibehållas längre tid vid oförminskad godhet och styrka. Syran tillsättes i lämplig mängd, 1—10 proc., till grädden, som förvaras i syr- l. gräddtunnor (fig. 1) eller gräddvannor (fig. 2), så inrättade, att en passande värmegrad kan bibehållas under syrningen, som genom lämplig afpassning af värmegrad och mängd syra ledes så, att den fullbordas på bestämd tid, vanligen omkr. 20 timmar. För att ständigt ge smöret en färg, öfverensstämmande med den höggula färgton, som utmärker sommar- l. grässmör (se d. o.), försättes i synnerhet under vintertid, då smörfettet är mycket blekt, grädden strax före kärningen med flytande *smörfärg*, beredd af orleana (anatto) och något gurkmeja, upplöst i växtolja. Då kärningstemperaturen inverkar på kärningstiden, utbytet af smör och dettas beskaffenhet, så att kärning vid högre värmegrad påskyndar smörbildningen och medför lösare smör, rättas gräddens värmegrad efter mjölkens och gräddens beskaffenhet, så att kärningen fullbordas på rätt

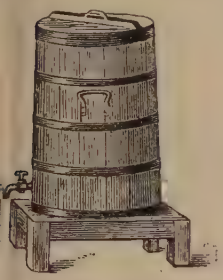

Fig. 1. Syrtunna (isolerad, med kran), invändigt klädd med förtennt plåt.

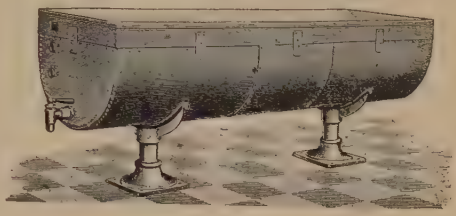

Fig. 2. Gräddvanna.

tid och lämnar smör af lagom fasthet. Vid kärningen försättes mjölken eller grädden i häftig rörelse, och fettkulorna sammanklibbas därvid till smörkorn (grädden ''skär sig''), hvilka växa genom fortgående sammanhopning, utan att dock samman-

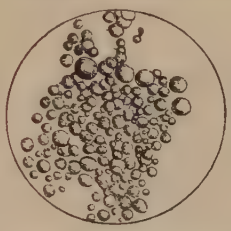

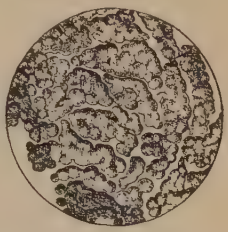

Fig. 3 o. 4. Smörbildningen. (350 ggr nat. storl.)

smälta (fig. 3 o. 4). Då smörkornen nått en storlek af 3—4 mm. och kärnmjölken blifvit klar, d. v. s. någorlunda fri från små fettkulor, hvilket vanligen tar 25—45 min., men längre vid kärning af mjölk, saktas kärningen, och den afbrytes, då smöret samlats till större luckra klumpar i den återstående kärnmjölken. Fortsättes kärningen för länge, blir smöret *öfverkärnadt*, d. v. s. smetigt, och släpper

Fig. 5. Handarbetning af smör.

ej lätt kärnmjölken från sig. Genast efter slutad kärning skiljes smöret från kärnmjölken och sköljes vanligen med kallt vatten, saltas samt arbetas (ältas). Vanligen sker detta så, att smöret upptas ur kärnan på en sikt och neddoppas i kallt vatten samt upplägges i ett smörtråg och ältas i detta (fig. 5) eller på ett smörbord eller en roterande smörältningsmaskin (fig. 6), hvarigenom kärnmjöl-

ken ytterligare aflägsnas. Därefter saltas smöret, saltet inältas, och smöret lägges till afkylning,

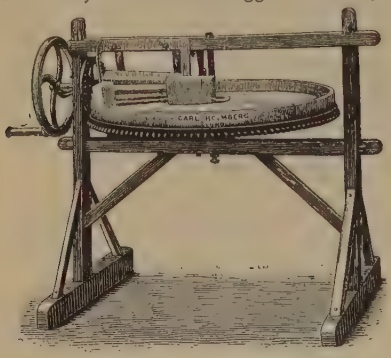

Fig. 6. Smörältningsmaskin (äldre, med trästativ).

hvarunder saltet löses i kvarvarande fuktighet till lake, och slutligen ältas smöret för att fullständigare aflägsna kärnmjölken och jämnt fördela

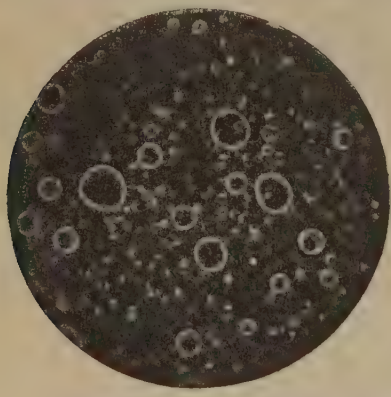

Fig. 7. Smörets inre bygguad (klart smör; 400 ggr nat. storl.).

laken, som bildar droppar i smöret (fig. 7). Därefter inpackas smöret, för export i smörtunnor, s. k. drittlar (se Drittel, med fig.). För att smöret ej skall klibba vid träet och för att i öfrigt skyddas för försämring, böra drittlarna vara väl utblötta, ångade samt ingnidas med salt och på insidan klädas med pergamentpapper (*smörpapper*). Dritteln märkes utvändigt med mejeriets namn och det svenska *smörmärket* (''runmärket'', se Smörprofning), om mejeriet har rätt att föra detta (se Smörprofning). Den smörmängd, som erhålles af viss mängd mjölk, beror af dennas fetthalt, graden af renskumning och renkärning samt smörets fetthalt. Vid en omsorgsfull mejerihandtering anses smörutbytet tillfredsställande, om högst 175 gr. fett kvarbli i skum- och kärnmjölk efter 100 kg. mjölk, hvarjämte smöret bör innehålla högst 84 proc. fett, och under dessa förutsättningar böra 100 kg. mjölk af 3,5 proc. fetthalt lämna 4 kg. smör eller 1 kg. smör erhållas af 25 kg. mjölk af nämnda fetthalt och hvarje 0,1 proc. högre eller lägre fetthalt i mjölken öka eller minska smörmängden efter 100 kg. mjölk med 0,12 kg. smör. Af det erhållna smöret plägar 1 proc. beräknas afgå i ''godvikt''. På smörets värde inverka i hög grad dess kvalitet, hvilken särskildt nedsättes genom s. k. *smörfel*, d. v. s. fel i afscende på smak och lukt, som böra vara friska och aromatiska, samt dess utseende och konsistens. Smörfel kunna orsakas af olämpligt foder, bristande renlighet, rost i kärl eller sköljvatten, felaktig behandling af smöret och i synnerhet af förändringar i mjölken, grädden eller smöret föranledda af bakterier, hvarför ock införandet af pastörisering af mjölk eller grädde kraftigt bidragit att höja smörets beskaffenhet. Af vanliga smörfel må anföras: fadd smak, vanligen beroende på dålig syrning eller för stark tvättning af smöret; oren smak och lukt, framkallade af brist på renlighet vid mjölkningen eller behandlingen af mjölk eller smör; fodersmak, härrörande från utfodring af färsk klöfver, grönvicker, rofvor eller rofblast eller pressfoder och oftast från bakterier, som med dessa fodermedel införts i mjölken; oljig eller tranig smak, troligen framkallad af bakterier i smöret; löst blir smör efter vissa fodermedel eller till följd af för liten afkylning eller fel vid kärning eller ältning; kort och smuligt vid utfodring af potatis, flammigt eller marmorerradt till följd af felaktig bearbetning, o. s. v. Af fodermedel anses främst betor, hö och rotfrukter (rofvor och kålrötter blott i mindre mängder), hafre och hvetekli lämna fint smör, under det att många fodermedel i större mängd ha dålig inverkan på smöret: halm ger torrt och hårdt, potatis kort och smuligt, grönfoder löst, palmoljekakor hårdt smör. I synnerhet då mindre fördelaktiga fodermedel användas, är lämpligt, att ransonen sammansättes af flera, till sin verkan motsatta fodermedel, och särskildt kraftfoder af olika slag anses önskvärdt för erhållande af fint smör. Smörs frihet från förfalskning kontrolleras på grund af smörfettets från allt annat fett afvikande sammansättning, särskildt genom bestämmande af dess halt af flyktiga syror, hvaraf smör innehåller mer än andra fettarter utom kokosfett, dess förmåga att upptaga jod (Hübls jodtal) och att bryta genomfallande ljus (brytningstal bestämdt med refraktometer; jfr Smörprofning). — Smör anses sedan urminnes tid ha varit kändt för de flesta af Europas och Asiens folk, men hade större betydelse som födoämne endast hos de germanska folken, såsom fortfarande i viss mån är fallet. I Sverige har smör, så långt historien når, varit en viktig hushålls- och handelsvara, och sedan 1870-talet är det landtbrukets största exportartikel. Från början af 1870-talet har utförseln af smör öfverstigit införseln och uppgick 1896 till nära 25 mill. kg., men har sedan varit något mindre till följd af ökad inhemsk förbrukning. Införseln, som hufvudsakligen kommer från Finland, plägar uppgå till omkr. 1/2 mill. kg. Den svenska smörutförseln går så godt som uteslutande till England, och för att befordra densamma har staten sedan 1887 anställt en mejeriagent (numera landtbrukskonsulent) där, anordnat fortgående smörprofningar för att utöfva kontroll öfver exportsmörets beskaffenhet och understödt en smörnotering (se Smörprofning, där redogörelse lämnas för det hit hänvisade ordet smörförfalskning, och Smörnotering). H. J. Dft.

Smör, norsk adelsslägt, som på 1200—1400-talen räknade många framstående män och egde många gods, framför allt i Vestlandet. Till ätten hörde Jon Ragnvaldssön S., riksråd och riddare 1295—1305, konungens ombudsman i Bergen 1375 Jon Halvardssön S. och dess förnämste man, riksföreståndaren Jon Svalessön S., med hvilken den utslocknade på svärdslinjen 1483. På spinnsidan fortlefde ätten i bl. a. släkten Römer (se d. o.) och Nordlandsslägten Benkestok. Se stamtafla öfver ätten S. af G. Munthe i "Heraldisk-historiske optegnelser" (i "Samlinger til det norske folks sprog og historie", bd 4, 1836). K. V. H.

Smörblomfamiljen, *bot.* Se Ranunculaceæ.

Smörblomma, *bot.*, namn på gulblommiga *Ranunculus*-arter.

Smörblomsläktet, *bot.* Se Ranunculus.

Smörblomster, *bot.*, ett folknamn på flera örter med gula blommor. Oftast menas därmed de gulblommiga arterna af släktet *Ranunculus*. Gulsippan, *Anemone ranunculoides* L., och kabbelekan, *Caltha palustris* L., benämnas också i somliga orter med detta namn. O. T. S.*

Smörblomväxter, *bot.*, namn på fam. *Ranunculaceæ*.

Smörbollar, *bot.* Se Trollius.

Smörbord. Se Smör, sp. 78.

Smörborr, instrument, hvarmed prof af smör upptas ur smörkärl för undersökning.

Smörbultsläktet, *Gobius*, *zool.*, tillhör fam. *Gobiidæ* och ordn. *Acanthopterygii* (taggfeniga fiskar) inom fiskarnas klass. Det omfattar små fiskar med långsträckt kropp, hufvudet bredare än kroppen, två ryggfenor samt bukfenorna sammanväxta till ett slags tratt och belägna under bröstfenorna. Det största antalet arter lefver i hafvet, på klippig och stenig botten, där de jaga efter små kräftdjur, maskar och dylikt. Alla ega förmågan att i större eller mindre mån lämpa färgen efter omgifningarna. Vid Sveriges kuster äro åtta arter kända. Den största af dessa, allmän såväl i Österssjön som vid västkusten, är svarta smörbul-

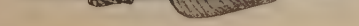

Svart smörbult.

tten (*G. niger*; se fig.). Den har strupen och hjässan försedda med små, tunna fjäll och stjärtfenan afrundad samt är svartaktig, med anstrykning af grönt och blått, med en rad af stora, mörkare fläckar längs sidan. Kroppslängd omkr. 15 cm. Svarta smörbulten uppehåller sig, åtminstone under sommartiden, utmed själfva stranden, hvarest den försiktigt smyger på bottnen och har sitt tillhåll bland stenar och alger. Bland öfriga svenska arter må nämnas *G. minutus*, sabbik l. sandstubb, som är betydligt mindre än föregående (10—11 cm.) och saknar fjäll å hjässan och nacken; den är allmän vid Sveriges västkust och går in i Österssjön till södra delarna af Bottniska viken. L—e.

Smördeg göres af bästa mjöl, fast smör, litet salt, något vatten och stundom något socker (s. k. *hel* smördeg innehåller intet socker) och tillredes på ett svalt ställe. Först göres en lös deg af mjölet, vattnet och saltet; den utklappas tunn. Smöret, utklappadt i en servett, lägges ofvanpå, kanterna öfvervikas, och degen sättes på is en kvarts timme; den utkaflas åter och sättes på is en kvarts timme; så utkaflas den åter och ställes på plåt i kallt rum. Hopkaflingen och utläggningen, hvarvid åtskilligt är att iakttaga, upprepas fyra till sex gånger; mellan hvarje gång ställes degen åter på is. Af smördeg beredes nu en mångfald rätter, såsom tårtor, t. ex. smörtårta (den läckra tusenbladstårtan, fr. *gâteau mille feuilles*, m. fl. former), kakor, "paj", bakelser m. m. Smördeg bör skiljas både från pastejdeg, som ej behöfver kyla vid tillredningen på grund af en något annan sammansättning, och från mördeg (se d. o.), som innehåller betydligt mera socker.

Smördrittel. Se Drittel och Smör.

Smörextraktor, *landtbr.* Se Extraktor 2.

Smörfel, *landtbr.* Se Smör, sp. 80.

Smörfett. Se Mjölk och Smör, sp. 76.

Smörfärg, *landtbr.* Se Smör.

Smörförfalskning. Se Smörprofning, sp. 77.

Smörgåsbord, en numera i synnerhet för det borgerliga Sverige och för Ryssland (*zakuska*) egendomlig måltid, före den egentliga — fransmännens *hors d'oeuvre* är ej detsamma —, bestående af allehanda smärre anrättningar, kalla och varma, jämte smör och bröd, i de flesta fall äfven brännvin. Smörgåsbordet är ett hinder för tillbörligt uppskattande af hufvudmåltiden, om den är god, men är ett ej oäfvet supplement, om den är dålig. Mellan en sexa (se d. o.) och ett smörgåsbord är egentligen ingen annan skillnad, än att sexan intages på kvällen. Till smörgåsbordet kan man använda nästan alla varma eller kalla, fisk- eller kötträtter, i synnerhet mellanrätter, färserade saker, ostron, hummer, kaviar, ost, rädisor, rättikor, fänkål, selleri, oliver (färserade eller hela) och f. ö. allt tänkbart, likt och olikt. Vid finare middagar förekommer ej smörgåsbord. Jfr Hors d'oeuvre, Måltid, Sandwich och Sexa.

Smörhavn, liten god hamn på sydsidan af norska ön Bremanger (se d. o.). Fyr. K. V. H.

Smörjapparat, *tekn.*, apparat, afsedd att tillföra maskiner smörjmedel, anordnas efter de förhållanden, under hvilka smörjmedlet skall verka på de mot hvarandra glidande ytorna. För smörjning af lager till maskiner m. m. användas enkla *smörjkoppar* af glas eller mässing med påskrufvade lock eller träproppar. Smörjmedlet nedflyter i lagom afpassad mängd genom en veke eller nål. För fasta smörjämnen används *Stauffers* system (nedpressning af smörjämnet med locket). För ångcylindrar och föremål med stort inre tryck användas *smörjpressar* (*lubrikatorer*; se d. o.), försedda med en mekanisk tandspärr-matning för oljans införande. *Grafitlubrikatorer* äro smörjpressar för grafitolja, d. v. s. en blandning af mycket fin grafit och smörjolja, hvilka ämnen likformigt blandas med hvarandra. *Kondensations*-smörjapparater (fig. 1) äro så anordnade att, med tillhjälp af införd ånga, som kondenseras i apparaten, droppar af olja med viss, reglerbar mellantid införas mellan glidytorna (*droppsmörjning*). En lubrikator för *lokomotiv* (fig. 2) har ofta 2 oljeståndsglas, genom hvilka kan

iakttagas, såväl när oljan förbrukats, som när kondensationsvattnet blifvit fullständigt utblåst, hvilket måste ske, innan ny olja påfylles. Vidare bör finnas självstängningsanordning, i händelse dessa glas

Fig. 1. Kondensations-lubrikator.

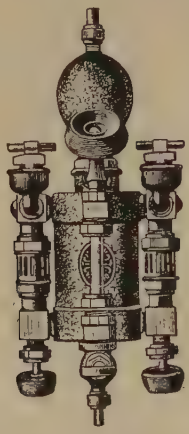

Fig. 2. Lokomotiv-lubrikator.

skulle sönderspränga, hvarjämte reservsmörjkoppar och reservsynglas böra finnas, så framt apparaten ej är anordnad så, att den ej är sprängbar. — *Centralsmörjapparater* för sjömaskiner, snabbgående maskiner m. fl. ha flera reglerbara dropprör, utgående från en gemensam behållare, hvars oljenivå är synlig utifrån och f. ö. kan hållas kon-

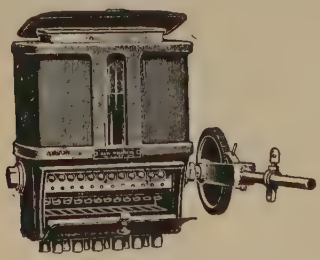

Fig. 3. Centralsmörjapparat.

stant, så att droppantalet alltid är lika (fig. 3). — Äfven vanliga smörjkoppar kunna anordnas med droppsmörjning i förening med veke. — För inhällning af smörjmedlet i kopparna, apparaterna etc. användas *smörjkannor* med lång pip, så anordnade, att oljan kan pressas ut genom pipen medelst ökning af trycket inuti den lufttätt slutna kannan, antingen genom en fjädrande botten eller en särskild tryckplatta. G. S—n.

Smörja redutt, i Västergötland, vid Göta älf, midt emot gården Smörja i Bohuslän, anlades af M. G. De la Gardie i aug. 1676 och förstärktes 1677, men fick efter krigets slut förfalla. L. W:son M.

Smörjelse. Se Krisma, Kröning och Sista smörjelsen.

Smörjelsekar (lat. *chrismarium*), kärl, hvari förvaras den smörjelse eller salfva (se Krisma), som används vid flera af den katolska kyrkans sakrament och ceremonier. Smörjelsekaret brukas ofta som attribut till Maria Magdalena.

Smörjfett, *tekn.* Se Konsistensfett och Smörjmedel.

Smörjhorn. Se Riksregalier, fig. 4.

Smörjkanna, Smörjkopp. Se Smörjapparat.

Smörjkur (Inunktion), *med.*, insmörjning af kvicksilfversalfva l. gråsalfva, *unguentum Hydrargyri*, i huden, såsom kur mot syfilis och några andra sjukdomar. Vid syfilis ingnidas 3—6 gr. salfva dagligen under 20 till 40 dagar i följd på olika kroppsställen, för att ej huden vid ofta upprepad gnidning på samma ställe skall retas till eksem. Att kvicksilfver på detta sätt införes i kroppen ses dels däraf, att detsamma kan påvisas afgå med urinen, dels ock däraf, att de syfilitiska symtomen förbättras eller försvinna. Näst injektioner af kvicksilfverpreparat anses ordentligt genomförd smörjkur vara den verksammaste formen af kvicksilfverbehandling mot syfilis. Se Gråsalfva och Kvicksilfvermedel, sp. 405. C. G. S.

Smörjmedel, *mek.*, kunna indelas i: 1. Smörjoljor. Dessa utgöras af mineraloljor (se d. o. och Bergolja), feta oljor (se Fett) och blandoljor, d. v. s. mineraloljor + feta oljor. a) Mineralsmörjoljor utvinnas ur rå bergolja (råpetroleum) genom destillation i vakuum eller med öfverhettad vattenånga af den rest, som kvarstår efter bensinens och fotogenens afdestillation upp till 300° C. De erhållna mineraloljedestillaten renas genom kemikaliebehandling med svafvelsyra, alkali och afsvaflingsmedel (t. ex. kopparoxid) och tvättas med vatten. I vissa fall blekas oljorna med solljus eller med kemiska blekmedel. Mineraloljorna bestå hufvudsakligen af mättade kolväten af paraffin- eller naftenserierna. Amerikanska oljor innehålla mest paraffinkolväten, ryska öfvervägande naftenkolväten, andra äro blandningar i växlande proportioner af dessa kolväten. På grund häraf äro ryska och amerikanska oljor mest olika till sina egenskaper. De ryska äro exempelvis tyngre, mera köldbeständiga och sannolikt mindre beständiga mot luftoxidation än amerikanska. Mineraloljorna karakteriseras i motsats till feta oljor däraf, att de äro *oförtvålbara*, d. v. s. de kunna ej omsätta sig med alkali. I väl raffineradt tillstånd äro de i hög grad beständiga mot luftoxidation. I praktiken vanligen använda mineralsmörjoljor:

	Sp. vikt vid 15° C.	Viskositet i Englers apparat vid			Flampunkt i Pensky-Martens apparat ° C.
		20° C.	50° C.	100° C.	
Spindeloljor . .	0,88—0,90	5—12	—	—	160—200
Lätta maskinoljor	0,90—0,92	10—25	—	—	180—210
Tunga maskinoljor	0,90—0,93	25—50	—	—	190—220
Vagnsoljor, sommar . . .	c:a 0,91	45—60	—	—	—
Vagnsoljor, vinter	» 0,91	25—45	—	—	—
Vanliga cylinderoljor . . .	0,90—0,95	—	20—60	4—5	260—270
Öfverhettningscylinderoljor	0,90—0,95	—	50—60	6—7	280—320

b) Feta oljor och fasta fetter äro af omtingen vegetabiliskt eller animaliskt ursprung. I fråga om animaliska fetter skiljer man mellan fett från landtdjur, t. ex. talg, benfett och klöffettolja, och fett från sjödjur, t. ex. tranerna. Fetterna utvinnas genom pressning eller extraktion och äd t. ex. tran genom utkokning eller utsmältning med vatten eller vattenånga. Fetterna äro estrar af feta syror, och deras egenskaper bero på de ingående feta syrorna, bland hvilka märkas: fasta mättade fettsyror, t. ex. palmitinsyra, stearinsyra, och omättade fettsyror, t. ex. oljesyra, linolsyra, linolensyra. De omättade syrorna oxideras af luftens syre, "torka" eller "becka". Fetternas torkningsförmåga är beroende på halten omättade fettsyror, och man skiljer mellan icke torkande, halftorkande och torkande fetter. I efterföljande tabell äro sammanställda uppgifter på specifik vikt, viskositet, jodtal och förtvålningstal hos de viktigaste till smörjningsändamål använda fetterna.

Klass	Namn	Specifik vikt	Viskositet vid 20° C.	Jodtal	Förtvålningstal
Icke torkande, Vegetabiliska	Bomolja	0,914 0,919	11—13	79—85	189—196
	Ricinolja	0,961—0,975	139—140	82—88	176—183
Halftorkande, Vegetabiliska	Rofolja	0,913—0,917	11—15	97—105	171—179
	Senapsolja	0,912 0,920	—	92—107	170—175
Fetter af landtdjur (icke torkande)	Talg	0,948 0,952	—	35—44	193—200
	Klöffettolja och benolja	0,914—0,916	c:a 12	44—75	191—203
	Benfett	0,914—0,916	—	46—55	185—200
Fetter af sjödjur (halftorkande)	Tran	0,920—0,940	—	120—160	170—195
	Fiskolja	0,910—0,940		100—180	185—195

De feta oljorna ega utmärkt smörjningsförmåga. Så används t. ex. ricinolja till smörjning af flygmaskinsmotorer. De feta oljorna äro emellertid mycket dyrare än mineraloljor och användas därför numera endast i ringa utsträckning oblandade till smörjningsändamål. Feta oljor kunna omvandlas på kemisk väg. Detta sker dels genom 1. fetthärdning = reduktionsprocess, 2. blåsning = oxidationsprocess. Vid *fetthärdning* behandlas flytande omättade oljor t. ex. traner med vätgas i närvaro af finfördelad nickel eller annan katalysator vid lämplig temperatur. De flytande oljorna öfvergå härvid till mättade, fasta fetter. Härdade fetter användas sällan som smörjmedel. *Blåsning* af oljor, vanligen halftorkande oljor, t. ex. rofolja eller senapsolja, tillgår så, att en luftström vid lämplig temperatur pressas genom oljan. Denna undergår härvid en oxidations- och polymeriseringsprocess, så att den blir tjockfluten; kan antaga seg sirapskonsistens. Den blåsta oljans konsistens är beroende af tiden och temperaturen vid blåsningen. Blåsta oljor ingå i blandoljor och tillsättas i syfte att höja viskositeten, särskildt vid höga temperaturer. — c) Blandoljor. Mineraloljor och feta oljor ha hvar för sig sina fördelar och nackdelar. Mineraloljorna ega ej så stor vidhäftningsförmåga som feta oljor. Viskositeten vid högre temperatur sjunker starkare hos mineraloljor än hos feta oljor. Dessa senare ega i motsats till mineraloljor förmåga att bilda mer eller mindre hållbara smörjande emulsioner med vatten. Mineraloljorna å sin sida äro mera syrefria och ega större motståndsförmåga mot luftoxidation. I syfte att förena båda oljeslagens goda egenskaper har man blandat dem till s. k. blandoljor l. kompoundoljor. I oljehandeln ha dessa oljor ofta under fantasinamn utbjudits till alltför höga pris, och med anlitande af kraftig reklam ha tilldelats dem öfverdrifvet goda egenskaper. Vid smörjning under normala förhållanden i axellager böra oblandade mineraloljor föredragas med hänsyn till sin beständighet och prisbillighet. Under vissa omständigheter ge emellertid blandoljorna bättre resultat och måste användas t. ex. för smörjning af sjöångmaskiner. Tillsatsen af fet olja varierar ganska mycket. Vid maskinoljor tillsättas 15—30 proc. fet olja. Ofta användas blåsta feta oljor.

2. Konsistensfetter (se d. o.) skola vara homogena och beständiga, så att de vid förvaring ej afskilja olja eller andra beståndsdelar eller oxideras. Fasta förtyngningsmedel, såsom talk, baryt, stärkelse o. d., få ej förekomma. Ett konsistensfetts smörjningsförmåga beror i hög grad på den ingående mineraloljans egenskaper, men äfven på sammansättningen i dess helhet, d. v. s. relativa proportionen mellan mineralolja, tvål och vatten.

3. Grafitsmörjmedel. I lager inträffar emellanåt, särskildt då de äro nya, att den direkta metallfriktionen blir stor. Detta inträffar särskildt vid liten periferihastighet och högt lagertryck, i synnerhet om tillförseln af smörjmedel af någon anledning upphör. Dylik metallfriktion ger lätt upphof till varmgång. För att minska friktionsarbetet vid metallfriktionen tillsättes emellanåt grafit eller användas grafithaltiga smörjmedel, t. ex. Achesons oil dag. Grafiten har nämligen förmåga att intränga i och uppfylla alla porer och ojämnheter hos metallytorna. Då nu grafiten är mycket hal, kommer metallfriktionen att afsevärdt nedsättas. Man har försökt smörjning med enbart grafit och därför framställt s. k. grafitstift, bestående af grafit med något ceresin och fet olja. Enbart grafitsmörjning är olämplig, ty grafiten kan ej fås att tränga fram till alla ställen mellan rörliga maskindelar. Oljor däremot drifvas af kapillära krafter till att intränga öfverallt mellan smorda ytor. *Achesons aqua dag* utgöres af pulvriserad grafit, som framställts i elektrisk ugn och bragts i hållbar suspension i vatten med tillhjälp af tannin och ett spår ammoniak. Ur aqua dag kan vattnet utträngas af olja, då s. k. *oil dag* erhålles. Åsikterna rörande fördelarna af grafittillsats till smörjolja äro delade. Som ett fak-

tum torde kunna fastslås, att vid axlar och lager med rå, ojämn yta, speciellt vid inslipning af nya lager, grafittillsats till smörjolja visat sig fördelaktig. Grafiten måste vara fri från mineraliska beståndsdelar för att ej nöta på metallytorna. Sannolikt utöfvar äfven ren grafit en viss polerverkan. Vid mycket höga lagertryck och långsam gång torde grafiten minska verkan af den direkta metallfriktionen. Vid inträffad varmgång lär tillsats af grafithaltig olja bidraga till snar afkylning af lagret och afvärjande af driftstörningar. Vid olje-grafitsmörjning måste tillses, att smörjningsanordningarna äro lämpliga, så att grafiten ej bildar afsättningar, som täppa igen kanaler, eller afsättningar i maskinerna. Ur emulsionsartad grafitoljeblandning, t. ex. oil dag, fälles grafiten af vatten och sura ämnen. E—t N—n.

Smörjning, *mek.*, afser att nedsätta friktionen mellan glidande metallytor hos maskindelar. Genom smörjningen hindras metallytorna i större eller mindre grad från att direkt beröra hvarandra. Härigenom skydda de mot slitning och nötning, samtidigt som den direkta torrfriktionen mellan metallytorna så långt som möjligt ersättes med den afsevärdt mindre inre friktionen hos smörjmedlet. Torrfriktionen har nämligen mycket högre friktionskoefficient än den inre friktionen i oljan. Därför bör torrfriktionsgraden vara så liten som möjligt. Blir metallfriktionen för stor, inträffar lätt varmgång. Smörjningsförloppet är beroende af oljans vidhäftningsförmåga till metallytorna, dess tjockflutenhet l. viskositet, temperaturen, de glidande metallytornas relativa hastighet och trycket på metallytorna. Genom *vidhäftningsförmågan* fästes oljan på metallytorna, så att glidningen kommer att ske inne i oljeskiktet, så länge detta är helt. Vidare pressas oljan genom kapillärkrafternas verkan in mellan metallytorna särskildt på ställen, där de äro tryckta nära intill hvarandra. Feta oljor ha god vidhäftningsförmåga. Hos mineraloljorna är denna ej fullt så stor, men ökas med viskositeten, så att tjocka mineraloljor häfta bättre vid metall än tunnare. En tjockare olja pressas ej så lätt ut från mellanrummet mellan metallytorna som en tunn. — *Viskositeten* är ett mått på den inre friktionen hos en olja och står därigenom i direkt samband med smörjningsförmågan. En tunn olja smörjer ur denna synpunkt sedt bättre än en tjock. Viskositeten och oljefriktionen äro i hög grad beroende af *temperaturen*, ty vid högre temperaturer bli oljor hastigt tunnflytande. Denna viskositetsminskning är mindre hos feta oljor än hos mineraloljor. — Sambandet mellan *viskositeten*, *hastigheten* och *trycket* kan uttryckas sålunda: vid stor hastighet och lågt tryck bör man använda tunn olja, vid stor hastighet och måttligt högt tryck bör man använda olja med medelstor viskositet och vid liten eller medelstor hastighet och högt tryck tjock olja. Vid svårartade smörjningsförhållanden, såsom vid mycket stora hastigheter och höga tryck, användas speciella anordningar, såsom vattenkylning. I allmänhet bör man smörja med så tunna oljor som möjligt, men den undre gränsen för tillåten viskositet är beroende på nödvändigheten af, att oljan har tillräcklig vidhäftningsförmåga, så att den ej pressas ut ur lagret med åtföljande för stor metallfriktionsgrad (varmgång). Ett smörjmedels praktiska användbarhet är beroende äfven på ekonomiska förhållanden, såsom pris och förbrukning. Genom användning af de lämpligaste smörjanordningarna (se Smörjapparat) och oljerening bringas dessa faktorer att spela en mera underordnad roll. E—t N—n.

Smörjningsanordningar. Se Lokomotiv, sp. 1020.

Smörjoljerening, *mek.* Oljor, som längre tid användts i ringsmörjningslager liksom annan använd smörjolja och spillolja, kunna renas genom filtrering. I handeln finnas goda oljereningsapparater. Genom filtreringen aflägsnas fasta partiklar, såsom damm, metallstoft och asfaltfällning, vidare vatten och äfven kolloidalt utfällda sönderdelningsprodukter i oljan. Dylik filtrerad olja är mörkare till färgen, vanligen tjockare och med större halt fria syror än den ursprungliga oljan. Oftast är den mättad på asfaltämnen, hvarför sådana vid fortsatt användning genom ytterligare luftoxidation utfalla. För sådana smörjningsändamål, där förhållandena ej kräfva högsta möjliga kvalitet hos oljan, kan äfven flera gånger filtrerad olja användas, förutsatt att den är af lämplig viskositet. E—t N—n.

Smörjoljeundersökning, *mek.*, utföres i syfte att lära känna oljors egenskaper De viktigaste bestämningarna därvid äro följande: 1. Specifik vikt bestämmes med areometer. Sp. v. är ofta mycket karakteristisk för oljor. Den är dessutom det egenskapstal, som lättast kan bestämmas, t. ex. då det snabbt gäller att jämföra olika delar af ett och samma oljeparti. — 2. Viskositet är ett mått på oljors tjockflutenhet och anger förhållandet mellan utflytningstiden för 200 kbcm. olja i "Englers viskosimeter" vid en bestämd temperatur och utflytningstiden för samma volym vatten vid + 20° C. Helst bör viskositeten bestämmas vid en serie olika temperaturer, t. ex. 20, 50, 80 och 100° C., och ett diagram uppgöras öfver sambandet mellan viskositeten och temperaturen. — 3. Flampunkt, d. v. s. den temperatur, vid hvilken en vätska afger antändbara ångor, bestämmes hos smörjoljor antingen i Pensky-Martens apparat med sluten degel eller i Marcussons apparat med öppen degel. Vid den förra apparaten iakttages genom flampunkten närvaro äfven af små mängder lättflammande oljor. Flampunkten, hvilken hos lågflammande oljor, t. ex. fotogen, är ett mått på eldfarligheten, är vid mineralsmörjoljor ett mått på oljans jämna beskaffenhet. Hos mineraloljor, som ha lika viskositet, men olika flampunkt, anger en högre flampunkt bättre raffineringsgrad och mera enhetlig sammansättning. — 4. Förhållande i köld. Vid oljor, som användas utomhus eller vintertid i ej uppvärmda lokaler, spelar konsistensen vid lägre temperaturer en afsevärd roll. Oljorna ha liksom kolloida substanser i allmänhet ej någon konstant stelningspunkt, utan öfvergå småningom från flytande till fast tillstånd. Genom frysningsprof kan konsistensen bestämmas vid olika temperaturer, och följande beteckningar ange på ett praktiskt sätt en lämplig skala: tunn oljekonsistens, tjock dito, tunn vaselinkonsistens, tjock dito, talgkonsistens. Vid oljekonsistens flyter oljan, vid vaselinkonsistens är den kort och vid talgkonsistens fast. — 5. Fria syror bestämmas titrimetriskt med känd alkali-

lösning. Fria mineralsyror påträffas sällan hos oljor. I mineraloljor är halten fria organiska syror vanligen liten. Däremot innehålla feta oljor ofta afsevärda syrehalter, beroende på en självförtvålning hos oljor vid lagring, t. ex. palmolja öfver 50 proc. Enär fria organiska syror fräta på metalldelar, måste halten däraf i smörjoljor vara låg. — 6. Jodtalet (se äfven d. o.) är = antalet gr. jod, som bindes af 100 gr. prof. Det bestämmes titrimetriskt. Jodtalet är ett egenskapstal, som bestämmes hos feta oljor och är ett mått på deras torkningsförmåga. Det uppgår hos icke torkande oljor till 30—90, hos halftorkande till 90—130 och hos torkande oljor till 130—190. — 7. Förtvålningstal och halt fet olja i blandoljor. Förtvålningstalet är = antalet mg. kalihydrat, som åtgår till förtvålning af 1 gr. fett. Det är ett egenskapstal hos feta oljor, men används äfven för att i blandolja bestämma fetthalten. Denna kan bestämmas äfven viktsanalytiskt, hvilken metod är mest tillförlitlig. Förtvålningstalet står i förhållande till i ett fett ingående fettsyrors medelmolekylarvikt. — 8. Asfaltshalten bestämmes viktsanalytiskt. Asfalten består af oxidationsprodukter i oljan. Vid fortsatt oxidation falla asfaltsämnena ut ur mineraloljan och ge upphof till skadliga afsättningar och beckbildningar. — 9. Löslighet i koncentrerad svafvelsyra är ett mått på oljans raffineringsgrad och dess motståndsförmåga mot luftoxidation. Stor löslighet utvisar, att oljan innehåller aromatiska kolväten och omättade kolväten. — 10. Oxidationsprof, tjärtal. Beständigheten mot luftoxidation kan undersökas genom direkt oxidationsprof, hvarvid mineralolja hålles vid viss temperatur, t. ex. 120° C., under genomledande af syrgas eller luft längre tid, t. ex. 70 timmar. Tjärtalet före och efter är ett mått på oxidationsförloppet. Tjärtalet anger procenthalten sura ämnen, som kunna bindas af alkoholisk alkalilösning af viss koncentration. E—t N—n.

Smörjoljor. Se Smörjmedel, Smörjoljeraffinering och Smörjoljeundersökning.

Smörjpress, *tekn.* Se Smörjapparat.

Smörkärna, apparat för beredning af smör. Så länge smörberedning var en hushållsangelägenhet,

Fig. 1. Konisk stötkärna af laggträ, efter takmålning i Ösmo kyrka, Södermanland (1400-talets midt).

användes stötkärnor (fig. 1), som utgjordes af ett cylindriskt kärl af trä, hvari grädden sattes i rörelse med en upp- och nedgående kärnstaf, i nedre ändan afslutad med ett kors eller en genom-

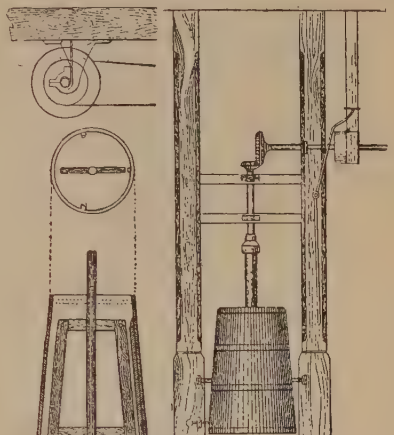

Fig. 2. Holsteinsk vingkärna.

borrad skifva *(törel)*. Då mjölkhushållningen öfvergick till mejerihandtering, kom den holsteinska vingkärnan (fig. 2), som passade för större

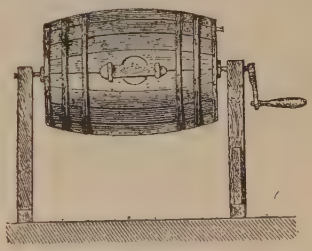

Fig. 3. Rullkärna.

gräddmängder, i allmänt bruk. Denna hade i regel form af en uppåt afsmalnande tunna, hvari rörelsen åstadkoms af en roterande vinge, kärnvinge, eller kärnris, bestående af en träram, fäst vid en lodrät axel. Föga ha däremot i Sverige användts de i England vanliga rullkärnorna (fig. 3), där själfva kärnan roterar, eller de i Amerika brukliga gung-, vagg- och skak-kärnorna,

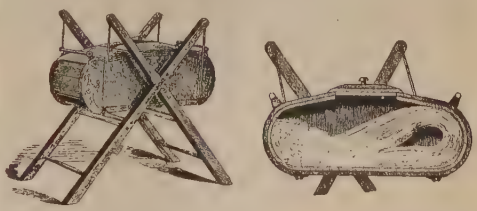

Fig. 4. Amerikansk gungkärna. T. h. genomskärning af denna.

som genom sin gungande (fig. 4) eller skakande rörelse bearbeta grädden till smör. I senaste tid

ha rörliga handkärnor kommit i allmännare bruk, såsom alfa- och perfektkärnorna m. fl. (fig. 5), hvilka bestå af en på ett stativ uppställd

Fig. 5. Kronkärna.

kärna, som kringvrides med en vef och inuti har en eller två (Alfa-kärnan) vingar, mot hvilka den med kärnan roterande grädden kastas. Af samma

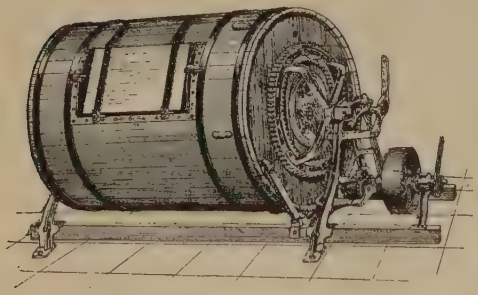

Fig. 6. Disbrowkärnans yttre.

grundtyp är den numera i större mejeridrift använda disbrowkärnan (fig. 6 o. 7), hvari smöret både kärnas och ältas (s. k. kärnältare).

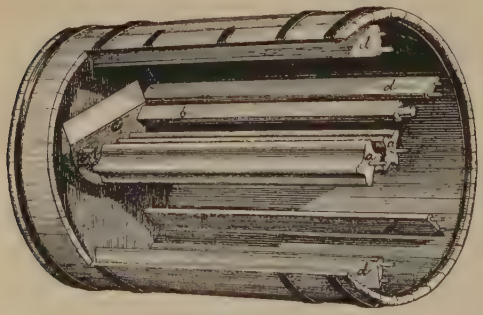

Fig. 7. Disbrowkärnans inre (längdgenomskärning). *d* lister, *a b c* ältapparatens delar.

Den utgöres af en stor, liggande, roterande cylinder, på insidan försedd med fastsittande lister samt en ältapparat. H. J. Dft.

Smörland, *sjöv.*, moln vid horisonten, hvilka till sjöss ofta te sig som ett aflägset land med skarpa konturer och som ibland ganska länge bibehålla sina former oförändrade. R. N.*

Smörmejeri. Se Mejeri, sp. 1493.

Smörmärke, *landtbr.* Se Smörprofning.

Smörnotering, prisnotering på smör, har, alltsedan utförsel af mejerismör i något större utsträckning började från de skandinaviska länderna till England, för denna export hvarje vecka egt rum i Köpenhamn. 1856—80 var detta ett enskildt företag af "Berlingske tidende", men från 1880 fastställdes noteringen af Köpenhamns grosserersocietet och öfvergick från att meddela senast betalda pris till att fastställa de pris, som samma vecka borde betalas för smör f. o. b. (se Fritt om bord) i Köpenhamn. Denna notering blef småningom ledande som grund för afräkningen både mellan exportörer och den engelske köparen och mellan den förre och mejeriet äfven i Sverige. Missnöje med denna notering, hvars högsta pris ("toppnotering") vanligen sattes lägre än de verkligen betalade prisen, och dess ofta förekommande brist på öfverensstämmelse med marknadens växlingar, hvarmed följde stora förluster för mejerierna och vissa smörexportörer, föranledde svenska mejerikonsulentföreningen att 1894 börja offentliggöra en notering af de enligt rapport från svenske mejeriagenten i London senast betalda prisen, och den har alltsedan fortsatts, under 1895 af Landtbruksstyrelsen och från 1896 af en af denna styrelse utsedd person under inseende af en kommitté, vald af hushållningssällskapens förvaltningsutskott, smörhandlarna i Malmö och Göteborg samt mejerikonsulentföreningen. Sedan 1910 utgöres noteringskommittén af smörprofningarnas (se d. o.) förvaltningskommitté. Noteringen, hvilken sättes hvarje torsdag, anger under veckan betaladt pris för första klassens svenska exportsmör i exporthamn, och beräknas af en af Landtbruksstyrelsen utsedd person såsom medeltal af ett pris, beräknadt efter landtbrukskonsulentens i England rapporter med afdrag för transport och försäljningskostnader samt det enligt den svenska smörprisstatistiken vid mejerierna betalade priset med tillägg af 1 öre transportkostnader. H. J. Dft.

Smörpapper, *landtbr.* Se Smör, sp. 79.

Smörprofning. 1. För att kontrollera exportsmöret samt sprida kännedom om smöret vidlådande fel och medel till deras afhjälpande anordnades i Köpenhamn 1889 s. k. permanenta smörutställningar, vid hvilka ur exportsändningar uttaget smör från mejerier, som tillverkade exportvara, underkastades lagring och undersökning af sin beskaffenhet. Enligt detta föredöme anordnades från 1891 i Malmö och från 1893 äfven i Göteborg liknande profningar, hvilka 1894 organiserades efter gemensam plan. Under benämning *de svenska smörprofningarna* fortgå de med statsunderstöd (sedan 1894) och enligt af Landtbruksstyrelsen fastställdt reglemente, senast utfärdadt 22 dec. 1909. Profningarna stå under inseende af Landtbruksstyrelsen och en styrelse, bestående af ett ombud för hvarje hushållningssällskap, som lämnar anslag till profningarna; närmaste ledningen handhas af ett förvaltningsutskott, hvars ordf. utses af Landtbruksstyrelsen och hvars 3 ledamöter utses af ofvan-

nämnda styrelse. Smör uttages till bedömning, mejeriet ovetande, ur dess sändning till exportören, och profningen sker anonymt af en nämnd af smörhandlare och konsulenter, och i poäng uttryckt omdöme för hvarje drittel öfver smörets kvalitet, packning, mängd bortflytande lake, vattenhalt och smörfel delges tillverkaren. De mejerier, som vid tre profningar under året klassificerats som första klassens smör (12 poäng), kallas till en slutprofning, vid hvilken pris utdelas. Mejeri, som vid hvarje profning eller i medeltal af två profningar å rad erhållit sitt smör bedömdt med minst 10,5 poäng och hvars smör funnits vara beredt af till 80° pastöriserad grädde, icke innehålla öfver 16 proc. vatten och i öfrigt ha en tillfredsställande konsistens, får rätt att använda drittlar försedda med det inregistrerade smörmärket (det s. k.

Runmärket. Stora midtrunan är *S*, och runomskriften är "Fint smör". Eng. *rune brand* = runmärke.

runmärket; se fig.), som således är ämnadt att vara ett nationellt kvalitetsmärke (*nationalmärke*). Enligt k. kung. 26 maj 1911 skall smör, som utföres, vid vite för exportören, vara försedt med å kärlet anbragt märke, angifvande, om smöret innehåller högst 16 proc. vatten eller mera. — 2. Förfalskning af smör sker hufvudsakligen genom inblandning af andra fettarter, hvartill numera tillgången på margarin lätt ger anledning. För att förekomma dylik förfalskning är margarintillverkningen ställd under kontroll, och den skall ske under tillsättning af sesamolja, som lätt kan påvisas. Inblandning i smör af främmande fettarter påvisas genom undersökning enligt bestämmelser i k. förordn. 13 okt. 1905 ang. kontroll å tillverkningen af margarin etc., ändrad genom k. kung. 18 aug. 1914 (jfr Margarin). 1—2. H. J. Dft.

Smörpulver kallas en del preparat, hvilka utges som medel att påskynda smörbildningen vid kärning. De utgöras vanligen af en blandning af soda, bikarbonat och andra salter och äro fullständigt gagnlösa. H. J. Dft.

Smörpäron, *trädg.* Se Päron.

Smörränta, *kam.* 1. Det landgille (se d. o.), som i södra Sverige erlades in natura i smör. — 2. Den arrendeafgift, som i de norra landskapen bylag eller hemmansinnehafvare erlade till staten i smör för rätt till mulbete på kronans kring fäbodställen belägna öfverloppsmarker. — 3. I Norrlands skogsdistrikt den grundskatt, som lades på nyupptagna lägenheter. 1—3. Kbg.

Smörsalt, salt, som tillsättes smör (se d. o.), bör vara rent, finkristalliniskt koksalt (klornatrium).

Smörsopp, *bot.* Se Boletus.

Smörstabben, glaciär i Jotunfjeldene (se d. o.), 87 kvkm. med en rad öfver 2,100 m. höga fjälltoppar, Smörstabtinderne. K. V. H.

Smörstabtinderne. Se Smörstabben.

Smörsvamp, *bot.* Se Boletus.

Smörsyra, *kem.*, en organisk syra, $C_3H_7CO_2H$, som i form af blandad glycerinester till ringa mängd förekommer i smörfett, hvari den 1814 upptäcktes af Chevreul. I växtriket har smörsyra anträffats i johannesbröd, tamarind- och sapindusfrukter. Den bildas vid vissa jäsningsprocesser af kolhydrat, glycerin eller mjölksyra (se Jäsning, sp. 472). Smörsyra är en färglös vätska af obehaglig, sur och härsken lukt. Den löses lätt i vatten, men afskiljes därur af lösliga salter. — I johannesbröd samt i Arnica, Anthemis m. fl. växter af fam. Compositæ har man anträffat en från den vanliga l. "normala" smörsyran i någon mån afvikande s. k. isosmörsyra. K. A. V—g.

Smörsyreetyleter, *kem.* Se Ananasolja.

Smörsyrejäsning, *kem.* Se Jäsning, sp. 472.

Smörtionde. Se Prästtionde.

Smörtråg. Se Smör, sp. 78.

Smörträd, *bot.*, namn på *Butyrospermum Parkii* (se d. o.), som äfven kallas schiträd (sjiträd), och *Pentadesma butyraceum* (se Pentadesma).

Smörveckan (ry. *ma'sljanitsa*) kallas i Ryssland den vecka, som föregår fastan. Som kött redan då är förbjudet, håller man sig under denna vecka till rätter af ägg och smör. Vanligen förekommer då en mängd folknöjen.

Smörältningsmaskin. Se Smör, sp. 79.

Sn, *kem.*, tecken för *stannum*, tenn.

Snaasen [snås-], härad och pastorat i N. Trondhjems amt, Norge, kring öfre, östra delen af Snaasenvand (118,1 kvkm., 24 m. ö. h., ända till 115 m. djupt, 42 km. långt i riktning s. v.—n. ö.; ångbåtstrafik), gränsar i s. ö. till Jämtland. 2,406,35 kvkm. 2,301 inv. (1910). Inleder passet Snaasenheia (206 m. ö. h.) öfver till Grong; där kommer Nordlandsbanan att gå. — Se H. Skar, "Det gamle S." (1906) och "S:s kulturhistorie til aaret 1907" (1907). K. V. H.

Snaasenheia [snås-]. Se Snaasen.

Snaasenpasser [snås-] kallades de i östra delen af Imsdalens defilé i Norge, Snaasen (se d. o.), mellan gårdarna Brede och Gifstad under Fredrik IV:s tid anlagda 2 skansarna med förhuggningar som flankstöd. De kunde ej hejda svenskarnas framryckning 1718, ehuru de då voro besatta. Ännu synas några lämningar af dem uppe i bergsluttningarna. L. W:son M.

Snaasenvand [snås-]. Se Snaasen.

Snabba Körös. Se Körös 1.

Snabbeld, *krigsv.*, kallas det eldgifningssätt vid skjutning med såväl gevär som kanoner, då skotten aflossas, så snart vapnet blifvit laddadt. Under bakladdningsgevärens första tid var det i allmänhet bestämdt, att snabbeld med gevär skulle afges strax före anfallet (af såväl den anfallande som den försvarande) för att med det stora antalet på kort tid utslungade kulor bryta fiendens anfallskraft eller motståndsförmåga. Med nutidens repetergevär är ett sådant ökande af eldhastigheten icke nödvändigt. Man inskränker därför snabbelden till sådana tillfällen, när till följd af målets sannolika snara försvinnande eld under kort tid kan erfordras. C. O. N.

Snabbeldsvapen, *artill.*, vanlig benämning å eldvapen, som medge väsentligt större eldhastighet än förut brukliga. Särskildt under det stora om-

daningsarbete, som på 1890-talet skedde inom artilleriet och hvarigenom artilleripjäsernas eldhastighet ökades till fyra- å femdubbla värdet, fick denna benämning jämte benämningen snabbskjutande pjäs för en tid allmänt burskap. De mest typiska snabbeldsvapnen äro kulsprutorna och maskinkanonerna. Sedan de nya vapnen blifvit allmänt införda, faller benämningen vanligen ur bruk. Jfr Kanon, sp. 785. G. af Wdt.

Snabbladdare, *krigsv.*, kallades en af ryske vapenfabrikanten Brink konstruerad patronhållare, afsedd att fästas på ett bakladdningsgevär utan repeterinrättning för att öka dess skjuthastighet. Den består af ett magasin af lackeradt papp med 10 vertikala hål för patronernas smalare del samt en hållare l. järnbleckshylsa, som omsluter och fästes vid gevärsstockens undre del, framför bakladdningsmekanismen. Se Magasinsgevär. H. W. W.*

Snabbskjutande pjäs. Se Snabbeldsvapen.

Snabbskrifningskonst. Se Stenografi.

Snabbsvarfstål, *tekn.* Se Specialstål.

Snabbtelegraf. Se Telegraf.

Snabbvingar, *zool.*, benämning på två till fam. *Lycænidæ* (se d. o.) hörande dagfjärilsslägten, *Zephyrus* och *Thecla*, omfattande tills. 6 svenska arter, de flesta i bakvingarnas utkant med små korta, svanslika bihang samt på undersidan tecknade med hvita tvärstreck eller fläckar. Hos släktet *Zephyrus* utmärkas honorna genom lifligare färgad öfversida än hannarna. Så har hannen af björksnabbvingen (*Z. betulæ*), 28—42 mm., nästan

Björksnabbvinge, hona.

enfärgadt svartbruna vingar, medan honan (se fig.) har en stor, rödgul fläck på de främre. Denna art ses i landets södra del ofta i trädgårdarna flyga omkring i fruktträdens kronor. Den något mindre eksnabbvingen (*Z. quercus*) har likaledes ofvan svartbruna vingar, hos hannen med mörkblå glans, hos honan med glänsande ljusblå färg på framvingarnas inre och bakre del. Arten vistas i södra Sverige uteslutande i ekarnas kronor. Vår minsta (23—28 mm.) och allmännaste snabbvinge är hallonsnabbvingen (*Thecla rubi*), som saknar tydliga svansutskott och igenkännes på öfversidans mörkbruna och undersidans gröna färg, med eller utan hvita prickar på bakvingarna. Denna fjäril hvilar med uppåt hopslagna vingar på hallonbuskarnas blad, hvarvid vingarnas gröna färg nära öfverensstämmer med bladens. G. A—z.

Snabel, *zool.*, benämnes hos ryggradsdjuren i allmänhet en förlängning af näsan. (Om snabeln hos elefanten se Elefantdjuren.) Dock ingår stundom (hos vissa fiskar) luktorganet icke i den likaledes som snabel betecknade förlängningen af hufvudets främsta del. Hos de ryggradslösa djuren utgöras antingen de som snabel betecknade bildningarna af främsta delen af tarmkanalen, såsom hos flera maskar, eller är en del af hufvudet näbbformigt utdragen, såsom hos snabelbaggarna (se Viflar), eller ock bildas den af mundelarna, såsom fallet är hos de med sugsnabel eller sugmun försedda insekterna. L—e.

Snabelbaggar, *zool.* Se Viflar.

Snabelbjörn, Coatil. Cuati, *zool.* Se Näsbjörnsläktet.

Snabelmöss l. Elefantnäbbmöss, *Macroscelididæ*, *zool.*, en till ordn. *Insectivora* (insektätare) hörande däggdjursfamilj. Dithörande former utmärkas till det yttre genom långt utdragen nos, kort, tjock kropp och förlängda bakben.

Ögon och öronmusslor äro mycket stora. Stortån är förkrympt eller saknas. Märkligare äro dock egendomligheterna i den inre byggnaden: förekomsten af en stor blindtarm, af två rötter hos bakersta öfre framtanden hos en art och saknaden af öfre framtänder hos andra, förekomsten af endast två äkta kindtänder i hvardera öfverkäken, sammanväxningen af sken- och vadben m. m. Kroppsstorleken (förutom svansen) växlar mellan 10 och 30 cm. Snabelmössens förekomst är inskränkt till Afrika; de träffas mest i steniga trakter, mellan buskar och gräs, där de jaga insekter. Vid minsta buller försvinna de i någon jordhåla, eller dölja de sig mellan stenarna, och enär pälsens färg hos flertalet öfverensstämmer med omgifningarnas, undgå de lätt sina förföljare. De flesta snabelmössen äro i rörelse om dagen och ej nattdjur som flertalet öfriga insektätare. Man skiljer på tre hithörande, hvarandra mycket närstående släkten, som tills. innefatta omkr. 30 arter. L—e.

Snabelsko. Se Skodon, sp. 1036 med fig.

Snabelsvärmare, *zool.* Se Deilephila.

Snack, Peter, ämbetsman, f. 9 febr. 1632 i Nyköping, d. 31 juli 1713 i Stockholm, blef 1653 hofkontrollör hos drottning Kristina, 1655 kanslist och 1661 advokatfiskal i Bergskollegium, 1667 sekreterare i Kammararkivet, 1668 assessor i Kammarrevisionen, med rätt att disponera stora-sjötullsmedlen i Sverige och Finland. 1681 medlem i likvidationskommissionen och 1685 direktör i nämnda revision. Han adlades 1688 (före adlandet hette han

(c h n a c k), blef 1689 kammarråd och 1710 landshöfding på Gottland, hvilken befattning han dock 1711 på grund af blindhet lämnade, då han i stället erhöll "direktionen af Kammarkollegii sysslor under presidenten, med karaktär och rang af landshöfding, men med kammarråds lön". En af Sveriges skickligaste ämbetsmän på sin tid, var S. mycket använd vid reduktionens genomförande särskildt som kronans ombud vid tvister, som uppkodo med anledning af reduktionen. — Hans son, Erik S., f. 1667, d. i början af 1700-talet, blef baron och öfverste i kejserlig tysk tjänst samt tjänade f. ö. äfven i en spansk här i Afrika. (S. C.)

Snack, J o h a n, kopparstickare, f. 1756, d. 1788(?), elev af Floding och konstakademien, utförde en mängd arbeten i bokillustrationens tjänst, alla af tämligen medelmåttig art, äfvensom en del särskilda blad af något högre värde. Bland de senare må nämnas: utsikt af *Stockholm* från Saltsjön (1783). Till de bättre af hans porträtt höra *Gr. E. Reuterholm* och *Linné* (1774), men knappast *Kronprinsen Gustaf Adolfs faddrar* (1778) och *Gustaf III* (efter Roslin 1779). Af de förra kan för sin sällsynthet märkas *Samling af svenska arméns uniformer*, tecknade af C. G. Roos (1783). S. var äfven en ganska skicklig porträttritare i grafyrmaner. —rn.*

Snaflunda, socken i Örebro län, Sundbo härad. 11,496 har. 2,008 inv. (1915). S. utgör ett pastorat i Strängnäs stift, Kumla kontrakt.

Snag [snä'g], eng., gren, sjunken trädstam. Se M i s s i s s i p p i, sp. 686, och O h i o, sp. 549.

Snaijers, P e t e r, flamsk bataljmålare, f. 1592 Antwerpen, d. 1667 i Bruxelles, var elev af Sebastian Vranx, blef "mästare" 1613 och hofmålare hos ståthållaren i Belgien 1628. S. målade vanligen scener från Trettioåriga kriget — stora dukar, som, därför att horisonten är för hög, ofta mer likna väldiga kartor än taflor, men alltid utmärkas genom lifligt och väl tecknade hästar och figurer. Som han emellertid lade mer vikt på topografisk och strategisk riktighet (han målade mest för huset Habsburgs räkning), ha hans taflor framför allt intresse i krigshistoriskt afseende. Flera taflor, i hvilka svenskarna spela en framstående roll (*Belägringen af Prag* m. fl.). finnas i en privatsamling i Wien och vore förtjänta att studeras af fackmän. Andra arbeten af S. finnas i Wiens kejserliga galleri, i Madrid, Bruxelles, Speier m. fl. st. S. målade äfven mindre taflor (jaktstycken, landskap med röfvare o. s. v.), spridda i många samlingar i Spanien, Österrike och Tyskland. O. G—g.

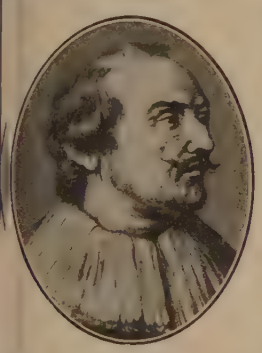

Snake river [snē'k rivə], S h o s h o n e r i v e r, indianernas *Saptin* l. *Sahaptin*, biflod till Columbia Nord-Amerikas förenta stater, uppstår i södra delen af Yellowstone national park (staten Wyoming) af två källströmmar, af hvilka den östra, som bär namnet S., kommer från Two ocean plateau (vattendelaren mellan Atlanten och Stora oceanen) och den norra, som kallas L e w i s r i v e r, kommer från Shoshone lake (2,359 m. ö. h.) v. om Yellowstone lake, genombryter med sydlig riktning i väldiga klyftor S. river range, gör därefter en stor båge mot s. genom Idahos stora basalt- och lavaplatå, som den strömmar genom i en 100 km. lång cañon med delvis 1,200 m. höga väggar, öfverträffad endast af Colorados, och bildar flera stora fall, bl. a. Twin falls (55 m.), Bridal veil fall (24 m.) och Great Shoshone falls (290 m. breda, 64 m. höga). Vid Twin falls har byggts en väldig damm för bevattning af lavaplatåns hvetefält. På 117° v. lgd får floden nordlig riktning, bildar under 300 km. Idahos västra gräns mot Oregon och Washington, vänder sig på samma längdgrad, men 3° nordligare mot v. genom staten Washington och faller fr. v. ut i Columbia på 137 m. höjd. Bifloder äro fr. v. Salmon fall river, Bruneau, Owyhee och Malheur river, fr. h. Boise, Payette, Salmon och Clearwater. Floden har en längd af omkr. 1,500 km., ett afvattningsområde af omkr. 270,000 kvkm., men en däremot föga svarande vattenmängd, enär den uteslutande strömmar genom torra, ökenlika områden, och är endast vid högvatten under sitt nedersta lopp segelbar. Wbg.

Snake's island [snē'ks ailənd]. Se A n g u i l l a.

Snappertuna, kapell vid kusten i Nylands län, inom Karis' socken. Areal 163 kvkm. 2,523 personer (1914), till allra största delen svensktalande. A. G. F.

Snapphanekrig. I den svenska krigshistorien, framför allt under 1600- och 1700-talen, användes namnet s n a p p h a n a r (af ty. *schnapphahn*, härledt ur *schnappen*, uppsnappa, och öfverfördt till franska under formen *chenapan*) om irreguljära skaror, krigar- eller stundom röfvarband, som uppträdde mot de svenska härarna. Framför allt har benämningen kommit till användning vid de svensk-danska krigen i de skånska landskapen 1644—79. Under Gustaf Horns skånska krig 1644—45 organiserade den danske befälhafvaren Ebbe Ulfeld beväpnade bondeskaror, med hvilka svenskarna vid flera tillfällen sammandrabbade, såsom vid Svedala, Träne o. a. ställen. Under 1657 års skånsk-halländska fälttåg talades från svensk sida om Svend Povlsens snapphanar; dessa voro i verkligheten landtdragonafdelningar, närmast jämförliga med de gränsdragoner, som af de svenska myndigheterna uppsattes i Sunnerbo härad i Småland. Under Karl Gustafs andra krig med Danmark 1658—60 uppstodo i Skåne på olika håll kringströfvande fribytarband, ofta till väsentlig del bestående af skånska bondeynglingar, som utskrifvits till svensk krigstjänst, men rymt. Bland anförarna för dessa snapphanar märkes den s. k. Kvitta-Tufve. De förnämste ledarna vid näpsandet af dessa band voro den dåmera i svensk tjänst stående Ebbe Ulfeld och Håkan Skytte. Under Karl XI:s skånska krig (1676—79) gjorde de danska myndigheterna, sedan svenska hären utrymt Skåne i juli 1676, försök att få till stånd ett allmänt bondeuppbåd mot svenskarna. Detta hade visserligen i Blekinge och, i mindre grad, i Göingehäradena en viss framgång, men någon större betydelse fick denna rörelse dock icke, om än plundring af svensk egendom förekom i rätt stor utsträckning. Efter den förnyade svenska in-

marschen i Skåne och särskildt fr. o. m. 1677 bildades för den danska kronans tjänst formationer, som själfva kallade sig friskyttar (någon gång förekommer benämningen friryttare) och äfven af danskarna nämndes så. Af svenskarna kallades de i likhet med de nu allt oftare framträdande röfvarbanden snapphanar, och härigenom har för eftervärlden uppstått en förväxling af element, som dock voro af ganska skiljaktig karaktär. Friskyttarna voro indelade i kompanier och hade öfver hufvud en ganska väl genomförd militärisk organisation. Bland de mera framstående cheferna märkas Åke Månsson Harlof — ofta kallad Har-Åken —, slutligen major och chef för alla skånska friskyttar, Eskil Nilsson, framför allt opererande i Hallandsåstrakterna, Drejer, Henrik Pflug och den danske adelsmannen Caspar Due. Friskyttarna förde "det lilla kriget" mot svenskarna, ofta opererande i samverkan med den reguljära danska armén, och erhöllo om vintrarna af danska kronan underhåll eller vinterkvarter, ofta på Själland. Svenskarna ville ej erkänna friskyttarna som lagligen krigförande, utan betraktade dem enbart som upprorsmän. Såväl härigenom som af andra orsaker antog snapphanekriget en alltmer hätsk och blodig karaktär. Bland mera framträdande svenska militära åtgärder märkas Pontus de la Gardies och Ebbe Ulfelds marsch genom Göinge in i Blekinge och Johan Gyllenstiernas stora expedition genom Blekinge och norra Skåne. Vid viktigare punkter i landskapet anlades skansar för att hålla angränsande nejder i styr. Vid krigets slut öfverfördes minst 500 af friskyttarna till Danmark, där åtskilliga af dem inträdde i danska armén. Många hade antagit Karl XI:s pardon, och flera exempel finnas på, att friskyttar blifvit soldater i svenska armén. Under de upplösta förhållandena i krigstiden hade af blandade motiv — nöd, roflystnad m. m. — uppträdt röfvarband, som ofta under förevändning att kämpa mot svenskarna öfvade rof och plundring mot både vän och fiende, och därigenom gjorde namnet snapphane, som användes äfven om dem, förhatligt. Bland dessa banditskarors chefer kan märkas Per Månsson från Glimåkra socken, kallad Uggle-Per, som var ledare för de i traditionen ännu ihågkomna "Uggleherarna". Snapphanekrigen ha på grund af de många striderna och våldsdåden och på grund af det hårdhändta sätt, hvarpå de svenska myndigheterna sökte dämpa rörelsen, satt folkfantasien i Skåne i stark rörelse och blifvit föremål för rik sägenbildning.

Litt.: A. Stille, "Uggleherarna. Ett snapphaneband" (i "Meddelanden från Kulturhistoriska museet i Lund", 1897), Kn Fabricius, "Skaanes overgang fra Danmark til Sverige" (I, 1906), P. Sörensson, "Friskyttarna (snapphanarna) under skånska kriget (1676—79)" (i "Karolinska förbundets Årsbok för år 1916"). En mängd dokument rörande snapphanarna är publicerad i de af Skånska landskapens hist. o. arkeol. förening utgifna samlingarna. Berättelser om enskilda händelser och bedrifter under Snapphanekrigen finnas till stort antal hos S. Kjær, "Gjöngehövdingen Svend Povlsen og snaphanerne" (1892), och P. Johnsson, "Snapphanefejden. Bref och anteckningar" (1910). Bland vittra behandlingar märkes den af O. K. utgifna romanen "Snapphanarne" (3 dlr, 1831). A. S.

Snapphanelås. Se Handeldvapen, sp. 1312.

Snapplås, *mek.* Se Lås, sp. 155.

Snapshot [snä'pʃåt], eng., eg. slängskott, kastskott, afskjutet utan ordentlig siktning, senare liktydigt med ögonblicksfotografi, snabb-bild; ofta brukadt om hastiga skisser af impressionistisk art.

Snara. 1. *Fisk.* Se Fiskredskap, sp. 453. — 2. *Jaktv.*, ett i äldre tider mycket användt fångstredskap för såväl fågel som hårvildt. Snarorna, som vanligen gjordes af mjuk (glödgad) metalltråd, uppsattes antingen vid marken å platser, där djuret väntades komma att gå fram (å djurets växel), i öppningar i förut befintliga eller för ändamålet uppsatta stängsel eller ock i samband med upphängdt lockbete (exempelvis de för fångst af kramsfågel förr använda *donorna*). Snarning brukas nu hufvudsakligen för fångst af skogsfågel och ripor och får användas endast i Jämtlands län ofvan skyddsskogsgränsen samt i Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker. 2. G. G.

Snarkning (lat. *rhonchus*), *fysiol.*, benämnes det vanligtvis grofva och mer eller mindre långdragna ljud, som företrädesvis äldre eller fetlagda personer frambringa under sömnen därigenom, att vid inandningen gomseglet sättes i en dallrande rörelse, medan luften passerar ned genom svalgtrånget, rummet mellan tungroten, gomsegelsbågarna och tungspenen. Det snarkande ljudet förstärkes genom resonans från munhålan, öfre delen af svalget och de där inmynnande näshålorna, genom hvilka under snarkandet vanligen en liten del af inandningsluften passerar. Då näshålorna genom slemhinnornas ansvällning eller genom nybildningar där äro mer eller mindre svårt genomträngliga för inandningsluften, uppstår äfven hos yngre personer dylik snarkning. Om en snarkande person störes i sin djupa sömn, så att han är nära att vakna, upphör i regel snarkningen för en stund, men då sömnen åter blir djupare, återkomma snarkningarna. Ett lindrigare, kortare snarkande ljud kan äfven uppkomma just vid insomnandet hos en del eljest icke snarkande personer, i det de utandas med en viss hastighet genom näsan, under det att gomseglet är ställdt bakåt mot svalgets baksida. O. T. S.*

Snarrefva, *bot.* Se Cuscuta.

Snarumit, *miner.* Se Gedrit.

Snarumsdal. Se Snarumselven.

Snarumselven, den 30 km. långa del af Dramsvasdraget, som genom Snarumsdal leder sjön Kröderens vattenmassor ned till Drammensälfven (se d. o.). Bland S:s många ansenliga vattenfall märkes Kaggefossen (39 m. hög, 5,000 hkr). K. V. H.

Snasahögen (Snasahögarna), fjällparti i Jämtland mellan Handölsån i ö. och Enaälfven i v., genom Norra Tvärån (till Handölsån) skild från Tvåråklumpen (Getryggen, 1,382 m.). Högsta punkten, Storsnasen, är 1,465 m. I v. sammanhänger S. med Blåhammarfjället (Blåhammarkläppen, 1,164 m.). Fjällpartiet besökes från Enafors station, hvarifrån är 4 timmars väg till Storsnasen, och därifrån kan färden fortsättas till Sylarna längre söderut. Se bild af S. å sp. 101.

Snatterand, *zool.* Se Andfåglar, sp. 963.

Snatteri, *jur.*, kallas i svensk rätt olofligt tillgrepp af gods eller pengar till ett värde af högst

15 kr. Tillgrepp af högre belopp kallas stöld. Straffet för snatteri är böter eller fängelse i högst sex månader. Är snatteriet begånget under sådana omständigheter, som enligt lagen karakterisera gärningen som kvalificerad tjufnad (t. ex. medelst inbrott), betraktas det som stöld. Detsamma är i regel förhållandet, om det är föröfvadt af en person, som förut är straffad för stöld, inbrott, rån eller rånförsök. Tredje resan snatteri skall ock straffas som första resan stöld. Varder någon under en lagföring förvunnen att ha å särskilda ställen eller tider föröfvat snatteri, skall han ock för stöld straffas, där det tillgripnas sammanlagda värde öfverstiger 15 kr. — Den, som med vetskap om den olofliga åtkomsten emottagit, dolt, köpt eller föryttrat något af hvad stulet är eller besörjt omarbetning eller förändring däraf, skall straffas för snatteri, därest värdet af det, hvarmed han dylik brottslig befattning tagit, icke öfverstiger 15 kr. J. H—r. (N. S—g.)

Snasahögen, sedd från Handölsdalen. (Se sp. 100.)

Snau-brigg, *sjöv.*, ett briggtackladt fartyg med snaumast (se Mast) och fordom utan märsar. Denna benämning förekommer icke numera, emedan snaumasten gått ur bruk och ersatts af en ledskena på mastens akterkant. Jfr Brigg. R. N.*

Snaumast, *skpsb.* Se Mast.

Snayers, Peter, flamsk bataljmålare. Se Snaijers.

Snebræ l. Snöbræ, no., den af evig snö täckta delen af en "bræ", glaciär (se d. o.). Jfr Norge, sp. 1376.

Snedbjälke, *her.* Se Sköld, sp. 1361.

Sned höjd, *mat.* Se Apotem.

Snedknä, *skpsb.* Se Knä 2.

Sned prisma, *mat.* Se Prisma 3.

Sned projektion, *mat.* Se Projektion 1.

Snedrutad, *her.* Se Sköld, sp. 1362.

Snedrygg, *med.* Se Ryggradskrökning.

Snedsegel, *sjöv.*, gaffel- och stagsegel eller i allmänhet alla segel, som ej äro råsegel. Ett fartyg utan rår, uteslutande förande snedsegel, kallas snedseglare, slätriggadt, slättackladt l. slättoppadt. Jfr Segel. R. N.*

Snedsegelsskonert l. Slätskonert, *sjöv.* Se Skonert.

Snedseglare, *sjöv.* Se Snedsegel.

Snedstöt. Se Biljard, sp. 380.

Sneedorff [snēd-]. 1. Jens Schielderup S., dansk författare, f. 22 aug. 1728 i Sorö, d. 5 juni 1764, blef 1746 magister, studerade sedan statskunskap i Göttingen samt blef 1751 professor i lagkunskap vid Sorö akademi och 1761 lärare för arfprins Fredrik. S. gjorde mycket för danska skriftspråkets utveckling och rensning från främmande ord; han kan räknas som en af Danmarks första stilister. Han var vidare en varm förespråkare för bondeståndets frigörelse och likaledes för en litterär förbindelse mellan Danmark och Sverige, ja ville t. o. m., att språken skulle sammansmältas. Hans viktigaste skrifter äro *Om den borgerlige regering* (1757) och *Breve* (1759), hvarjämte märkes den af honom utgifna veckoskriften "Den patriotiske tilskuer" (1761—63). Hans skrifter samlades 1775—77 i 9 bd. S. var en af stiftarna af Selskabet for de skjönne videnskaber (1759). — 2. Frederik S., den föregåendes son, historiker, f. 1 sept. 1761, blef 1786 magister och 1788 professor i historia, men omkom redan 15 juni 1792, af olyckshändelse, i närheten af Liverpool. S. vann ett namn genom sina själfulla och vältaliga föreläsningar öfver Europas nyare historia och Danmarks historia, utg. i 4 bd 1794—98. S. författade äfven 1790—91 förträffliga resebref från Paris om den franska revolutionen till tidskriften "Minerva". Jfr Fr. Nygård, "Fr. S., et mindeskrift" (1893). E. Ebg.

Sneek [snek], stad i nederländska prov. Friesland, v. om sjön af samma namn. 12,958 inv. (1909). Gymnasium, industri- och en kommunal högre borgarskola. Liflig handel med nötkreatur, smör och ost. I en af stadens kyrkor hvilar sjöhjälten Lange l. Groote Pier. (J. F. N.)

Sneeuwberget [snev-]. Se Kapkolonien, sp. 861.

Snefjeldkollerne, tre resp. 1,863, 1,813 och 1,803 m. höga fjäll i S. Trondhjems amt, nära gränsen till Romsdals amt, Norge. K. V. H.

Snefringe härad, i Västmanlands län, ingår i Västmanlands södra domsaga och Västerås fögderi samt omfattar socknarna Munktorp, Kolbäck, Svedvi, Säby, Berg, Rytterne, Ramnäs, Sura. 72,834 har. 17,941 inv. (1915).

Snegi'rev [-eff], Ivan Michajlovitj, rysk fornforskare, f. 1793, d. 1868, professor vid universitetet i Moskva, var den förste, som vetenskapligt studerade de ryska ordstäfven och de gamla träsnitten samt gamla folkseder öfver hufvud. Hans förnämsta arbeten äro *Russkie v svoich poslovitsach* (Ryssarna i sina ordstäf, 1831—34), *Russkie prostonarodnye prazdniki i suevjernye obrjady* (Ryska folkfester och vidskepliga ceremonier, 1837—39), *Lubotjnyja kartinki* (Träsnitt, 1844, 1861) och *Pamjatniki moskovskoj drevnosti* (Moskovitiska fornminnen; 1842—45). Dessutom uppgjorde han en arkeologisk förteckning på alla kloster i och vid Moskva. Ivanovskij utgaf 1871 1:a delen af S:s samlade verk med titeln *Starina russkoj zemli*. S. utförde ock restaureringen af de gamla romanovska palatsen i Moskva. A—d J.

Snehætta (Snöhætta), fjälltopp. Se Norge, sp. 1379.

Snekke, no. Se Snipa.

Snekkersten, danskt fiskeläge vid Öresund, 3 km. s. om Helsingör i Tikjöbs socken. 569 inv. (1911). Köpenhamnare ha villor där. Järnvägsstation, där kustbanan från Köpenhamn möter ihop med själländska banan (Hilleröd—Fredensborg). E. Ebg.

Snell (Snel), Johann, från Lübeck, Sveriges och Danmarks förste boktryckare, tryckte 1482 i Odense ett breviarium för detta stift (enda exemplaret, defekt i k. biblioteket i Köpenhamn; korrektur af 4 blad i Cod. C 604 i universitetsbiblioteket i Uppsala) och Guilelmus Caorsin's skrift om johanniternas försvar af Rhodos mot turkarna (ex. i Uppsala och Köpenhamn). 20 dec. 1483 fullbordade han i Stockholm den första i Sverige tryckta boken, en till predikobruk afsedd fabelsamling "Dialogus creaturarum". Slutskrifterna i Caorsin och "Dialogus" äro de enda säkra källorna till upplysningar om S., och de enda, där hans namn finnes utsatt. På grund af nya, delvis arkivaliska, fynd torde hans lif och verksamhet ha gestaltat sig på följande sätt.

S. tillbragte säkerligen sin lärlingstid hos Michaelisbröderna i Rostock. 1480 var han självständig boktryckare (och bokbindare) i Lübeck; en

J. Snells boktryckarmärke (i "Dialogus creaturarum", 1483).

s. å. där utkommen skrift af Nicolaus Weigel är tryckt med en af de två stilar, som han 1482 använde i Odense. I Lübecks skattelängder finns 1480—1519 en "mester Johan bokedrucker" uppförd som skattpliktig för en "boda" i hörnet af Breite- och Mengstrasse, hvilken af flera skäl torde få anses identisk med S. (någon annan tryckare med förnamnet Johan finnes icke denna tid i Lübeck). Han tycks äfven ha studerat vid universitetet i Rostock, där 22 maj 1481 en Johannes Snelle de Emeke (Einbeck i Hannover) är immatrikulerad, samtidigt med att mester Johan i de lübeckska skattelängderna s. å. antecknats som frånvarande från staden. 1482 var han verksam i Odense, men finnes ha återvändt till Lübeck mot slutet af året. Till Stockholm begaf sig S. direkt därifrån antagligen på sensommaren 1483. S:s vistelse i Stockholm sträckte sig från hösten 1483 öfver hela året 1484 och möjligen fram till våren 1485. Vissa omständigheter tala för, att hans tryckeri varit installeradt i franciskanklostret på Gråmunkeholmen. S:s första arbete där är den redan nämnda *Dialogus creaturarum moralizatus* (se d. o. med pl.; ett sjätte ex. är nu funnet i Petersburg). En enda stilsort, skuren på mönster af nordtyska missaltyper, nyttjas i detta tryck och förekommer icke i andra inkunabler. S:s hufvuduppgift i Stockholm var att trycka ett missale för Uppsala ärkestift, för hvilket ändamål han väl särskildt kallats från Lübeck till Stockholm af domkapitlet och ärkebiskop Jakob Ulfsson. Under arbetet med missalet har så "Dialogus" tillfälligtvis blifvit tryckt, kanske äfven några andra smärre nu förkomna skrifter. Af *Missale Upsalense vetus* (2:a uppl. trycktes i Basel 1513) har intet ex. bevarats till vår tid, men G. E. Klemming lyckades att af blad och ark, använda som omslag kring 1500-talsräkenskaper, särskildt i Kammararkivet, rekonstruera ett så när som på 9 blad fullständigt ex., nu i k. biblioteket. Senare undersökningar ha ökat detta ex. med 1 blad och 2 fragment. Ett fullst. ex. skall innehålla 244 blad + 2 kartongblad. Texten är med undantag för kalendariet 2-spaltad, öfverskrifter och rubriker m. m. äro tryckta i rödt. Tre olika slag af stilar brukas i detta tryck: en mycket stor i canon missæ (kanontypen), en större missaltyp för texten och en mindre för de partier, som voro afsedda att sjungas. Sista bladet, som antagligen innehållit slutskriften med uppgift om tryckort, boktryckare och tryckår, saknas, men man torde det oaktadt med tämligen stor visshet kunna sluta till, att missalet är tryckt i Stockholm 1484 af S. (Klemming antar Ghotan som tryckare). Att missalet är tryckt i Stockholm, bevisas af en del fragment och proftryck, som hittats i pärmarna till några i Stockholm på 1480-talet bundna handskrifter, som en gång tillhört franciskanernas librarium på Gråmunkeholmen och nu förvaras i Uppsala universitetsbibliotek. I en af dessa handskrifter finnes en anteckning om proveniensen, som är daterad 1484, hvarigenom en utgångspunkt för dateringen erhålles. Den mest karakteristiska af de stilar, hvarmed Uppsalamissalet är tryckt, är den större missaltypen, ej funnen i något tryck utanför Sverige, men som återkommer i två rader i ett i Stockholm af S. tryckt *aflatsbref* (ex. i k. biblioteket, Riksarkivet, universitetsbiblioteket i Uppsala), utfärdadt af påflige nuntien Bartholomæus de Camerino, som i egenskap af aflatskollektor i Sverige och Norge kom till Stockholm i aug. 1484. Aflatsbrefvet måste vara tryckt mot slutet af 1484; dess texttyp är den större af de två, som S. använde i Odense. Peka således flera omständigheter på, att Uppsalamissalet färdigtryckts omkr. 1484, måste också S. vara tryckaren, ty denna tid fanns ingen annan boktryckare i Stockholm: Ghotan började sin verksamhet här först omkr. 1486.

Vid sin afresa från Stockholm torde S. ha öfverlåtit en del af sitt typografiska material på Uppsala domkapitel: de stilsorter han användt i "Dialogus" och aflatsbrefvets text återkomma senare i tryck af Paul Grijs i Uppsala 1510—19 och ännu så sent som i ett 1535 tryckt synodalcirkulär för ärkestiftet. Att S. återvändt till Lübeck och icke aflidit i Stockholm, som af vissa forskare antagits, torde bevisas däraf, att i stadsbiblioteket i Lübeck korrektur af såväl "Dialogus" som det nämnda aflatsbrefvet (icke mindre än 14 ex.) blifvit anträffade. En del af S:s typografiska materiel, hvaribland de särdeles karakteristiska lombardinitialer delvis med människoansikten, som användts i "Dialogus",

anträffas i senare Lübecktryck, som utgått från den s. k. vallmotryckarens (H. van Ghetelen) märkliga officin (1487—1520). Det är mycket antagligt, att S., som ännu 1519 var verksam i Lübeck, arbetat som boktryckare och bokbindare för innehafvaren eller förläggaren af detta tryckeri. — Se H. O. Lange, "Analecta bibliographica" (1906), B. Claussen (i "Nord. tidskr. för bok- o. bibl. väsen", 1914), Fr. Brun (ibid. 1915) och I. Collijn, "Katalog der inkunabeln der Kgl. bibl. in Stockholm", d. II: I (1916). I. Collijn.

Snell, Willebrord. Se Snellius.

Snell, Ludwig, schweizisk politiker, f. 1785, d. 1854, hade anställning som professor i olika städer i Schweiz och verkade jämte sin broder, professor Wilhelm S. (f. 1789, d. 1851), som lärare och tidningsman för författningens radikalisering. Se Schweiz, sp. 1286.

Snellaert [-lart], Ferdinand Augustijn, flamländsk skriftställare, f. 1809 i Kortrijk, d. 1872 i Gent, var militärläkare 1829—35 och bodde sedermera i Gent. För att återupplifva en flamländsk nationallitteratur stiftade S. 1836 sällskapet De tael is gansch het volk och grundlade 1840 "Kunst en letterblad". Outtröttligt verksam för den flamländska nationaliteten, skref han *Schets eener geschiedenis der nederlandsche letterkunde* (1849; 3:e uppl. 1855) och *Vlaemsche bibliographie* (1851 och 1857) samt ombestyrde efter Willems' död utgifvandet af *Oude vlaemsche liederen* (1848) och andra gammalflamska dikter. Se biogr. af Bouchery (1877).

Snellen, Hermann, holländsk ögonläkare, f. 1834, d. 1908, blef 1857 med. doktor, egnade sig sedan åt ögonläkekonsten, antogs 1862 till läkare vid den holländska vårdanstalten för ögonsjuka i Utrecht och var 1877—92 professor i oftalmiatrik vid universitetet där. S:s skrifter beröra alla delar af hans vetenskap; särdeles bekant har hans namn blifvit genom de af honom utgifna stilskalorna för bestämning af synskärpan (1862), hvilka vunnit allmän användning. R. T—dt.

Snellius (Snell), Willebrord, holländsk matematiker, astronom och fysiker, f. 1591 i Leiden, d. 1626 som professor där, upptäckte det konstanta förhållandet mellan sinus för infallsvinkeln och sinus för brytningsvinkeln vid ljusstrålars brytning (se Fysik, sp. 151), hvarom meddelandet likväl endast förblef i manuskript, samt var den förste, som verkställde en gradmätning (mellan Leiden och Soeterwoode) med tillhjälp af triangulation. Därvid löste han problemet att bestämma en punkts läge genom mätning af vinklarna mellan siktlinjerna från denna punkt till tre bekanta punkter (se Pothenotska problemet). Mätningsbasen var endast 87 fot och resultatet föga tillfredsställande (se Geografi, sp. 968). Bland hans arbeten märkas: *Eratosthenes batavus* (1617), *Cyclometricus sive de circuli dimensione* (1621), *Doctrinæ triangulorum* (1627) m. fl. (S. A—s.)

Snellman, Johan Vilhelm, finsk publicist, filosof och statsman, f. 12 maj 1806 i Stockholm, d. 4 juli 1881 på ett sommarställe i skärgården nära Helsingfors, var son af en finsk sjökapten, en för sitt stånd högt bildad man. Efter Finlands skilsmässa från Sverige flyttade han 1813 med föräldrarna till fädernebygden, blef 1822 student i Åbo och tog filos. graden 1831, med filosofi som hufvudämne, studerade ytterligare i flera år det hegelska systemet och blef 1835 docent i filosofi. I denna egenskap höll han föreläsningar, som vunno stort bifall bland ungdomen, och utgaf filosofiska skrifter, bl. a. en bearb. af den hegelska logiken (1837). S. å. lät han under en vistelse i Stockholm trycka *Philosophisk elementarcurs*, 1:a häftet ("psykologi"). S. tillhörde som en af de ifrigaste deltagarna den krets af unga vetenskapsidkare, som under namn af Lördagssällskapet i början af 1830-talet bildades vid Helsingfors' universitet och inom sig slöt blomman af den dåtida yngre intelligensen i landet, i det den bland sina medlemmar räknade J. L. Runeberg, J. J. Nordström, J. J. Nervander, E. Lönnrot, F. Cygnæus m. fl. Inom den studerande ungdomen, med hvilken S. jämväl som tjänstförrättande kurator för Österbottniska studentafdelningen 1834—36 stod i nära beröring, vann hans energiska, för kraftiga initiativ åt många håll fallna personlighet stor popularitet. Däremot råkade han i kollision med de akademiska myndigheterna. I syfte att lättare kväfva en hos studenterna yppad oppositionsanda hade på konsistorii förslag den åtgärd bland andra blifvit vidtagen att klyfva Österbottniska afdelningen i två, och då ungdomen, som härmed var högeligen missnöjd, vägrade att för dessa utse kuratorer, utnämnde konsistorium utan vidare S. till kurator för den nordösterbottniska afdelningen. Då emellertid S., som ansåg sistnämnda åtgärd stridande mot universitetets författningar och oförenlig med akademisk frihet, vägrade åtaga sig det honom påtvungna uppdraget samt med en orubblighet, som hos honom var ett utmärkande karaktärsdrag, stod fast vid sitt beslut, blef följden en rättegång inför konsistorium, hvilken slutade med, att han (nov. 1838) dömdes förlustig sin docentur på ett halft år samt att mista ett litterärt understöd, som han kort förut erhållit.

Förbittrad öfver den behandling han rönt, beslöt han att på en tid lämna fäderneslandet. Dock dröjde han under väntan på resetillstånd hos anförvanter i Österbotten till inemot slutet af 1839, under hvilken tid han redigerade sin tidskrift "Spanska flugan", innehållande en samling litterära kritiker öfver in- och utländska arbeten samt andra i polemisk-satirisk ton hållna uppsatser, hvaraf 1:a häftet utkom i Helsingfors 1839 och de två öfriga ett par år senare under S:s vistelse i utlandet. I slutet af 1839 reste han till Stockholm. Under vistelse dels där, dels i Uppsala fullbordade han de två senare häftena af *Philosophisk elementarcurs* ("logik och rättslära") samt den genom värme i stilen och upphöjda idéer utmärkta skriften *Om det akademiska studium* (1840). S. upptogs med vänskap af den krets litteratörer, som man den tiden plägade benämna "det unga Sverige", G.

H. Mellin, Blanche, Sturzenbecker, Kjellman-Göransson, Carlén, Ridderstad, äfversom författarinnorna Fr. Bremer, E. Flygare-Carlén och S. von Knorring. Äfven med Almquist stod S. i förbindelse. Föredömet af så många inom belletristikens område utmärkta vänner lockade S. att försöka sig på samma fält med novellen *Det går an. En tafla ur lifvet. Fortsättning*, hvarest han bekämpar den i Almquists "Det går an" utvecklade teorien om det fria äktenskapet. I närmaste förhållande trädde han dock till Aug. Blanche, i hvars tidning "Freja" han skref flera uppsatser. Midt under sitt deltagande i Sveriges andliga rörelser höll han dock oaflåtligt uppmärksamheten riktad på hemlandets förhållanden, ja det ser ut, som om just då, och under intrycken af det friskt pulserande litterära och politiska lifvet i Sverige, den idé hos honom skulle mognat att i Finland verka för väckandet af ett specifikt finskt nationalmedvetande, hvars frånvaro han ansåg utgöra hufvudorsaken till de bedröfliga förhållanden, som han där funnit rådande. Emellertid afreste han sommaren 1840 öfver Danmark till Tyskland för att på nära håll studera och deltaga i den där pågående filosofiska rörelsen. Under en vistelse i Tübingen vintern 1840—41 författade och utgaf han *Tie idee der persönlichkeit*, som utgjorde ett inlägg i den då pågående striden om Guds personlighet och förhållande till den mänskliga. S. vann genom detta arbete i Tyskland ett namn som en af den hegelska skolans skarpsinnigaste hufvud och en anhängare af dess s. k. "vänstra flygel". Efter att på hösten 1841 ha återvändt till Stockholm utgaf han där den intressanta skildringen *Tyskland* (1842), novellcykeln *Fyra giftermål* (hvaraf dock endast förra hälften under titel *Kärlek och kärlek* fullbordades) samt framför allt sitt förnämsta vetenskapliga arbete, *Läran om staten* (1842), i hvilket han lyckats öfvervinna den abstrusa form, hvaraf hans tidigare filosofiska skrifter besvärats. I en genom studium af franska mönster utbildad stil utvecklar S. här, med anslutning till Hegel, men med självständig uppfattning, den läran, att nationalandan är statslifvets enda rätta grundval. Detta arbete har i synnerhet i Finland mycket inverkat på tänkesätten.

Han återvände mot slutet af 1842 till Helsingfors med ett under frånvaron högt stegradt litterärt och vetenskapligt anseende. Allmänhetens önskan att se en så betydande kraft anställd vid landets universitet gick dock ej i fullbordan, ty af de maktegande under detta kejsar Nikolaus' tidehvarf fruktades han som en vådlig revolutionär. Han nödgades söka och erhöll rektorsbefattningen vid högre elementarskolan i det aflägsna Kuopio. Men där begynte han jämte sin pedagogiska en publicistisk verksamhet, som för Finlands framtid blef af största betydelse. Han utgaf nämligen från början af 1844 två tidningar: "Maamiehen ystävä" (Landtbrukarens vän) och "Saima". Den förra, hvars redigering S. snart öfverlämnade åt en medhjälpare, var en tid den enda tidningen på finska språket och bidrog genom sitt väl valda innehåll icke litet att stegra läslusten bland den finska allmogen. Större betydelse hade dock den senare, hvilken, skrifven på svenska, vände sig till den bildade allmänheten för att än genom grundligt hållna ledande artiklar, än genom skämt och humor väcka densamma till större deltagande för tidens frågor i allmänhet och för det egna fädernesslandets i synnerhet. Först med "Saima" blef pressen i Finland en samhällsmakt. Dels kämpade den, så långt de tryckande censurförhållandena tillläto, för liberala samhällsreformer öfver hufvud, dels sökte den för ståndspersonsklassen klargöra den solidaritet, som förenade densamma med den stora, finsktalande massan af nationen, äfvensom dess plikt att arbeta för denna massas höjande i materiellt och andligt hänseende, hvarvid finskans utbildning till kulturspråk blef en oafvislig nödvändighet. Den skarpa polemiska tonen i "Saima" väckte mot bladet många ovänner, men på andra håll och i synnerhet inom den bildade ungdomens led framkallade det en entusiasm, som bar varaktiga frukter. Ödesdigert för "Saima" blef, att dess uppträdande med oblida ögon sågs af styrelsen och särskildt af Finlands dåv. generalguvernör furst Mensjikov, hvars ledande grundsats var, att från Finland så litet som möjligt borde förljudas i Petersburg. Den kamp "Saima" nödgades föra mot censuren vardt därför år efter år tyngre, till dess bladet vid utgången af 1846 h. o. h. indrogs. S. gaf dock ej vika, utan uppsatte i stället tidskr. "Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning", till hvars utgifvande hans vän E. Lönnrot erhållit privilegium.

Emellertid blef professuren i filosofi vid universitetet ledig. S. sökte den och uppfördes efter att ha utgett (1848) en akad. afh., *De spiritus ad materiam relatione*, af konsistorium på första förslagsrummet; men medsökanden erhöll tjänsten (1849). Hos S. vaknade tanken att för en tid lämna sitt fädernesland, och han sökte på uppmaning af sin vän B. E. Malmström en ledig professorsstol i Uppsala. Men han fullföljde icke sin afsikt, sannolikt emedan han fruktade, att en öfverflyttning genom förhållandenas makt kunde leda till en expatriering för alltid — något, hvartill han ej ville bekväma sig. Han lämnade nu ej blott det af censuren hårdt ansatta "Litteraturbladet", utan äfven sin rektorsplats i Kuopio och flyttade till Helsingfors. En plan att där inrätta en handelsskola och vid densamma anställa S. som föreståndare förföll, emedan styrelsen för att hindra S:s anställning vägrade sitt bifall till skolans inrättande. Hans ställning var nu ganska brydsam; han lefde, med hustru och barn, enligt sitt eget uttryck "såsom himmelens fåglar". En tid vann han sin utkomst å handelshuset H. Borgströms kontor i Helsingfors.

Omsider grydde dock en ljusare tid med kejsar Alexander II:s tillträde till regeringen. Redan 1855 öfvertog S. åter redaktionen af "Litteraturbladet". Den 1852 af kejsar Nikolaus upphäfda professuren i filosofi återställdes i verkligheten, om än icke genast till namnet, i det att S. 1856 utnämndes till professor i "sedelära och vetenskapernas system". Naturligtvis hälsades denna utnämning med allmänt jubel. S:s popularitet stod nu på sin middagshöjd, men icke långt därefter begynte den på några håll aftaga. Orsaken därtill var, att S. i sitt "Litteraturblad" kraftigt bekämpade den om Finlands framtid misströstande politiska pessimism, som, ett arf från den föregående regimen, ännu låg kvar i mångens sinne, men som enligt S:s åsikt dåmera var obefogad och endast egnad att förlama

nationens handlingskraft. "De bestående förhållandena skola begagnas till allt det goda de möjligen medgifva", sådant var hans politiska valspråk, och han ansåg tidpunkten nu, då en Finland bevågen och för frisinnade idéer mottaglig furste bestigit tronen, gynnsam för öppnandet af en reformernas era. Men villkoret därför var, att man med förtroende gick regentens afsikter till mötes. Därför angrep han häftigt de korrespondenser, som denna tid från Finland sändes till Sverige och där utgåfvos i broschyrform under titeln "Finska förhållanden" och i hvilka ställningen i Finland utmålades i svarta färger. S:s åsikter såväl däri som i fråga om det s. k. "Januariutskottet" (se d. o.) 1862 och om den hållning Finland borde intaga under det polska upproret 1863 och de då hotande krigsutsikterna ådrogo honom skarpa beskyllningar för inställsamhet mot makten och för ändrad politisk ståndpunkt. Polemiken mellan "Litteraturbladet" och dess motståndare därom äfvensom ang. "språkfrågan" nådde slutligen en grad af personlig bitterhet, som dittills aldrig varit skådad inom Finlands periodiska press. Huru än S. därvid i enskildheter må ha misstagit sig och förlupit sig i polemikens hetta, bör dock ej betviflas, att hans handlingssätt dikterats af patriotiska motiv.

S:s förtroende till kejsar Alexanders afsikter mot Finland blef icke sviket. Detta lands konstitutionella statsskick väcktes efter lång dvala ånyo till lif, i det ständerna sammankallades 1863. Vid samma tid kallades S. till led. i senaten och chef för dess finansexpedition, hvarvid han nedlade sitt "Litteraturblad". Det märkliga trontal, hvarmed landtdagen 18 sept. 1863 öppnades af kejsaren storfursten och hvari utlofvades ett ytterligare fortskridande på den konstitutionella banan, hade till stor del flutit ur S:s penna. Bland åtgärder utmärkande för S:s statsmannaverksamhet är förordningen af 1863 ang. det finska språkets rättigheter, hvilken tillkom på S:s råd, medan kejsar Alexander II under sommaren 1863 vistades i Finland, och hvilken gjorde en början till finska språkets likställighet med det svenska, hvarvid man dock klandrat, att S. icke genomdref denna maktpåliggande frågas föreläggande för de kort därefter sammanträdande ständerna. Vidare är att märka myntreformen af 1865, hvarigenom metalliskt mynt stadgades som enda lagliga betalningsmedlet i Finland och finska banken befriades från skyldigheten att inlösa det ryska pappersmyntet, så att banken sattes i stånd att inlösa sitt eget pappersmynt till fulla värdet. Denna reform, som var förberedd af S:s företrädare i ämbetet, friherre F. Langenskiöld, men genomdrefs af S. efter långa underhandlingar med de ryske statsmännen, har förskaffat det finska myntväsendet stabilitet och gjort det oberoende af det ryska sedelmyntets fluktuerande värde. S. förföljdes under den tid han innehade finansportföljen af otur däri, att landet då hemsöktes af missväxter (den svåraste 1867). S. kunde ej hindra, att följderna af denna olycka tungt drabbade befolkningen, men lyckades dock genom energiska åtgärder åstadkomma, att utsädesspannmål för det följande året i tid hann anskaffas från utlandet, hvarigenom missväxtens spår hastigare utplånades, än man vågat hoppas.

S:s upphöjelse till led. af regeringen hade aldrig med blida ögon åsetts inom en stor del af den högre ämbetsmannavärlden, hvilken fortfarande i honom såg folkuppviglaren. Han egde ej heller den lynnets böjlighet, som kunnat underlätta svårigheterna af hans ställning. Det lyckades motståndarna, sedan grefve N. Adlerberg tillträdt generalguvernörsposten, att åstadkomma S:s störtande. Han nödgades begära afsked och erhöll det sommaren 1868. Äfven därefter egnade han sig dock med obrutna krafter åt allmänna värf. Sålunda var han ordf. i Finska hypoteksföreningens direktion 1869—81 och i Finska litteratursällskapet 1870—74. Adlad 1866, deltog han som medlem af ridderskapet och adeln i landtdagarna 1867, 1872 och 1877—78, hvarvid hans uttalanden i de mest skiljaktiga frågor alltid med uppmärksamhet åhördes, om de än långt ifrån alltid afgjorde voteringarnas utgång. Äfven grep han ännu i sin sena ålderdom ofta till pennan för att i den periodiska pressen uttala sina åsikter, i synnerhet i den allt häftigare uppflammande språkstriden. F. ö. författade han under dessa senare lefnadsår *M. A. Castréns lefnadsteckning* (i 6:e delen af dennes "Nordiska resor och forskningar"), *Finska studenter* (1875), innehållande förträffliga råd till ungdomen, *Österbottens land och folk* samt *En gammal skola*, skildrande förhållanden från förf:s skoltid. Då S. 12 maj 1881 fyllde 75 år, hembar en mängd medborgare till jubilaren uttryck af sin kärlek och tacksamhet. På hans graf lät Finlands vid 1882 års landtdag församlade bondestånd uppresa en minnessten, och i Kuopio, där han bröt banan för en finsk publicistik, har man rest hans byst i brons. Afsikten är att i Helsingfors på den öppna platsen framför Finlands bank resa hans staty, och medlen därtill finnas redan samlade. Att hans fädernesland i många afseenden är skyldigt honom tacksamhet, därom kunna ej olika meningar råda, ehuruväl omdömena om vissa sidor af hans offentliga verksamhet, särskildt i fråga om finska språkets ställning, alltefter olika partiståndpunkt utfalla olika och säkert ännu länge skola göra det. S:s namnteckning meddelas å pl. IV till art. Autograf. Hans *Samlade arbeten* utgåfvos 1892—98 i 10 bd. Se Th. Rein, "J. V. S." (bd 1 1895, bd 2 a, 1899, bd 2 b, 1901; 2:a uppl. 1904). Th. R—n.

Snenuten l. Snönuten, ett 1,607 m. högt fjäll, Stavanger amt, Norge. K. V. H.

Snertingdalen, sedan 1 jan. 1910 från Biris härad och pastorat afsöndradt härad och socken i Kristians amt, Norge. 215,1 kvkm. 2,028 inv. (1910). K. V. H.

Snesland, *kam.*, ett i Dalarna brukligt ytmått för jordvidder. I detta landskap betecknas jordarealen på följande sätt: 1 kafvelland = 0,36 kv.-aln. = 0,13 kvm., 1 bandland = 36 kv.-aln. = 0,13 ar, 1 snesland = 360 kv.-aln. = 1,27 ar, 1 kistland = 3,600 kv.-aln. = 12,69 ar, 1 spannland = 7,200 kv.-aln. = 25,39 ar. Kbg.

Snesning, Snesstörar, *landtbr.* Se Krakning.

Snetind l. Snötind. Se Svartisen.

Śniadecki [-de'tski]. 1. Jan Ś., polsk matematiker och filosof, f. 1756, d. 1830, professor i matematik och astronomi vid universitetet i Krakau, sedan dess rektor och sekreterare vid vet. akad.

Utom matematiska arbeten författade han biografier öfver Coppernicus (1802), Poczobut (1810) och Kollątaj (1814) samt en filosofisk undersökning *Filosofija umyzlu ludzkiego* (1821). Han bekämpade kraftigt den nyromantiska smakriktningen i litteraturen. Hans samlade verk utgåfvos 1814—22 i 4 dlr. — 2. Jędrzej S., den föregåendes broder, f. 1768, d. 1838, professor vid Vilnas universitet, var en på sin tid berömd kemist och läkare. Hans biologiska verk *Teorya jestestw organicznych* (1804) öfversattes till ty. och fr. S. redigerade ock den humoristiska tidskr. "Brukowe Wiadomości". 1—2. A—d J.

Snia'tyn, kretsstad i östra Galizien, vid Prut och Lemberg—Czernowitzbanan. 11,500 inv. (1900), hufvudsakligen rutener och polacker. Betydande spannmåls- och boskapshandel. (J. F. N.)

Snickarbräder, *träv.* Se Bräder, sp. 407.

Snickar- och instrumentmakarsällskapets sjuk- och begrafningskassa. Se Sjukkassa, sp. 715.

Snickeri, *bygnk.*, gemensamt namn på den fasta träinredningen i en byggnads olika rum. I den till hvarje byggnadsritning hörande arbetsbeskrifningen skiljer man mellan "timmermansarbeten" och "snickeri" (snickararbeten). *Timmermannen* behöfs vid ett byggnadsarbete i allmänhet från den första dagen till den sista: för allt träarbete vid gräfning och grundläggning (spåntar, rustbäddar, pålningar, formar till betonggjutning m. m.), för alla olika ställningars och hvalfstommars uppsättning och nedtagning, för utförande af träväggar, träbjälklag och golf samt yttertakkonstruktioner af trä o. d.; *snickaren* infinner sig först, då rummen börja inredas med fönster, dörrar, panelverk, innertak af trä, fasta skåp, hyllor, innertrappor af trä, parkettgolf m. m. Timmermannens yrke karakteriseras af sågen, yxan och spiken; snickarens af sågen, hyfveln och limmet. Innan maskindrifna sågar och hyflar började sitt arbete, utfördes allt snickeri för hand; innan skrufven, spiken och limmet blifvit fabriksvaror, sammansattes snickeriet med tappar och träproppar, och man undvek bredare plana ytor, än en plankas bredd medgaf, eller, om den måste vara bredare, ansåg man icke den synliga springan mellan två hopdrifna bräder störande. Ett dylikt tillvägagångssätt är visserligen ålderdomligt, men dock icke föråldradt och icke att betrakta som underlägset; snarare skulle det kunna sägas vara det mest rationella med hänsyn till träets egenskaper; men det inskränker i hög grad formvalet. Oaktadt numera maskiner användas i stor utsträckning för allt byggnadssnickeri, fordras emellertid för dess färdigställande vid snickerifabriken och i all synnerhet för dess "inpassning" och "uppsättning" på platsen *handtverkaren*-snickaren, af hvilken måste kräfvas full yrkesskicklighet. Härtill hör icke blott att kunna på yrkesmässigt sätt för hand bearbeta och sammansätta träet, utan äfven att ega kännedom om dess tekniska egenskaper. Man behöfver sålunda icke befara, att snickerifabrikerna småningom döda snickerihandtverket, om ock en viss fara förefinnes, att de genom maskinarbetet starkt uppdrifna anspråken på snabbhet och prisbillighet locka handtverkaren att gå genvägar, som icke äro förenliga med ett godt och varaktigt snickeriarbete. Bäst kommer gifvetvis den handtverksmässiga yrkestraditionen att bevaras hos möbelsnickaren, som i långt mindre grad än byggnadssnickaren kan använda maskinens hjälp och af hvilken fordras den största erfarenhet, omtanke och noggrannhet vid valet af virke för hvarje olika detalj, och vid dess preparering, sammansättning och ytbehandling, vare sig yrket bedrifves öfvervägande med maskinkraft eller hufvudsakligen för hand.

Allt snickeri måste sammansättas med hänsyn till att, äfven om alla nödiga försiktighetsmått vidtagits vid trädets fällning, vid timrets behandling och vid det uppsågade virkets torkning, det hos oss vanliga trävirket dock sammandrar sig vid torka och utvidgar sig vid fuktig väderlek. I träfibrernas längdriktning sker ingen formförändring af dylik anledning; vinkelrätt mot årsringarna, d. v. s. i radiens riktning, är rörelsen relativt obetydlig; den mest afsevärda formförändringen får tänkas försiggå inom hvar årsring för sig, starkare i de yttre, mjukare och mera vätskefyllda ringarna än i de inre. Det är denna inom hvarje ring verkande sammandragande kraft, som åstadkommer de djupa, utåt allt vidare torksprickorna i olämpligt behandlade timmerstockar. Af samma anledning har virke, som tagits ur stocken på det sätt, som fig. 1 *a* visar, benägenhet

Fig. 1. *a*.

Fig. 1 *b*.

Fig. 1 *c*.

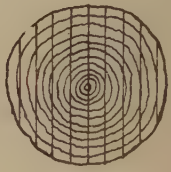

Fig. 1 *d*.

att vid torka kasta sig såsom fig. 1 *b*, med kärnvedssidan konvex och ytvedssidan konkav, emedan sammandragningen är starkare i de yttre ringarna än i närmare kärnan belägna. Virke, som uttagits ur stocken vinkelrätt mot årsringarna, d. v. s. i radiens riktning (fig. 1 *c*), är fullständigt befriadt från benägenhet att kasta sig, och dess sammandragning och utvidgning vid torka och fukt äro relativt obetydliga. För snickeriarbeten vore dylikt virke det lämpligaste. Att uppsåga virket på detta sätt är emellertid alltför omständligt och dyrbart, på grund af det myckna, mindre värdefulla affallet. Som bekant uppsågas timmerstockarna därför vid våra sågverk på sätt, som fig. 1 *d* visar, där endast midtplankan eller de två midtersta plankorna ha de nämnda goda egenskaperna. De olägenheter, som sålunda vidlåda det vanliga i handeln förekommande virket, måste därför genom noggrant beräknade sammansättningar och hoplimningar motverkas. Så t. ex. neutraliseras kastningen genom hoplimning af virke med motsatta kastningsriktningar; olägenheten af virkets hoptorkning och utvidgning minskas genom snickeriets sammansätt-

ning med *ramstycken* och *fyllningar*. I st. f. att exempelvis af hoplimmade stående bräder göra en dörr, som vid fuktig väderlek icke skulle kunna slutas på grund af svällning och vid torka icke kunde låsas, emedan låskolfven på grund af dörrens krympning icke nådde fram till slutblecket, bildar man dörren af ett ramverk af stadigare trä med i detta ramverk löst instuckna fyllningar eller "speglar" hoplimmade af smalare bräder

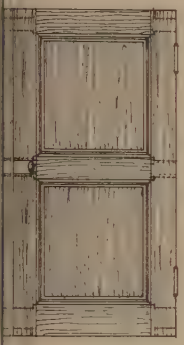

Fig. 2.

Fig. 3.

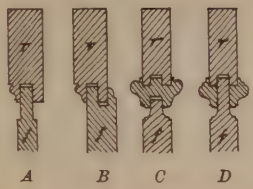

Fig. 4.

(se fig. 2). Ramen består af två sidostycken, ett öfver- och ett understycke, samt ett eller flera tvärgående mellanstycken. De olika ramstyckena sammanhållas genom tappning (se fig. 3), proppning och limning. Då träet icke rör sig i fibrernas längdriktning, är ramen okänslig för väderväxlingar. Ramstyckena äro på inre kanten försedda med en nåt, i hvilken fyllningen är instucken. Fyllningarna äro i allmänhet affasade, och, på det att de obehindradt må kunna utvidga och sammandraga sig, få de icke nå till nåtens botten. Detta system för snickeriets sammansättning — fyllningar och ramstycken — ger sin karaktär åt nästan allt vårt byggnadssnickeri, såväl dörrar som panelverk. Alltefter ramverkets anslutning till fyllningarna säges snickeriet vara utfördt: i *stenfason* (se fig. 4 *A* och *B*), då ramstycket *r* icke har någon kälning (list) eller då en list omkring fyllningen (*f*) är kälad i själfva ramträet; i *helfransk fason* (se fig. 4 *C*), då listverket är tjockare än ramen och består af ett särskildt stycke, som med fjäder sitter i ramens nåt och med sin egen nåt omfattar fyllningen; i *halffransk fason* (se fig. 4 *D*), då listverken äro spikade på ramstyckena och under dem fyllningen når fram till och omfattas af ramens nåt. Högra sidan af fig. 4 *B* visar sammansättningen vid *utanpåliggande* fyllningar.

Det är klart, att man genom träets sammansättning med ramstycken och fyllningar icke blott gör sig oberoende af virkets utvidgning och sammandragning, utan äfven hindrar fyllningarnas kastning. För att motverka benägenheten hos en af flera bräder hoplimmad skifva att kasta sig kan man äfven på skifvans baksida vinkelrätt mot brädernas längdriktning urstämma nåtar, bredare i bottnen än upptill; i dessa nåtar inskjutas *tvärslåar* (narar) med fjädrar af motsvarande profil, hvilka emellertid icke böra limmas eller fastskruf-

vas vid skifvan för att icke hindra dess rörelsefrihet (se fig. 5 *A*). I en hoplimmad större skifva adderar sig alla brädernas rörelse och blir, om den ena sidan fästes, rätt afsevärd vid den andra. Fastnaglas bräder utan limning intill hvarandra på tvärslåar, såsom vid enklare ytterportar brukas, måste hänsyn tagas till hvarje enskild brädas utvidgning, och springor mellan dem kunna icke undvikas vid torr väderlek. Två bräder eller träskifvor kunna medelst dylika med laxstjärtformad fjäder åt båda sidor försedda narar fasthållas vid hvarandra med bibehållande af hvars och ens

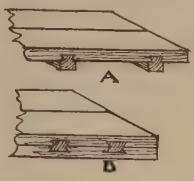

Fig. 5.

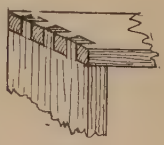

Fig. 6.

rörelsefrihet (se fig. 5 *B*). I hörn, där bräder eller plank med ändträ stöta rätvinkligt emot hvarandra, såsom vid lådor, fönster- och dörrkarmar o. d., åstadkommes en stadig förbindning dem emellan på det sätt, att en serie laxstjärtformiga tappar från den ena brädan indrifvas i motsvarande urtagningar i den andra (fig. 6); denna sammansättning kallas *sinkning*; bräderna äro hopsinkade i hörnet.

Största delen af byggnadssnickeriet utgöres af fönster, dörrar och panelverk. Rörande *fönster* se d. o.

Dörrar hängas liksom fönster på gångjärn i en stadig ram, *dörrkarmen*, af 7,5 cm. (3″) tjockt virke. Karmen göres i allmänhet "genomgående", d. v. s. lika djup, som väggen är tjock, och förses med fals för dörren åt båda sidor, så att dörren kan hängas, på hvilkendera sidan man önskar, eller för att kunna anordna dubbla dörrar (se fig. 7).

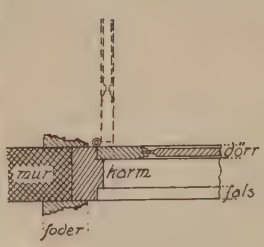

Fig. 7. Genomskärning genom sidostycket af en 15 cm. dörrkarm med dörr och foder. Den i rät vinkel uppslagna dörren visas af de streckade linjerna.

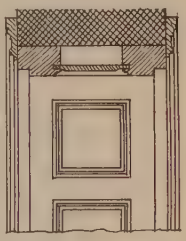

Fig. 8. Öfre delen af sidostycket af en fyllningskarm i en 1½ stens tegelmur samt genomskärning af karmens öfverstycke.

Om väggen är tjock, måste karmen utföras som "fyllningskarm" (fig. 8), eller ock sättes en 15 cm. djup karm i "flukt" med det ena murlifvet. Dörrsmygen åt andra rummet förses i så fall med smygpanel och foder (fig. 9 *A*) eller vidgas, så att det rätvinkliga ömtåliga murhörnet aftrubbas, aflägsnas från trafiken och därför kan lämnas

oskyddadt af panelverk (fig. 9 *B*). Vid sistnämnda anordning kan dörren svänga i själfva smygen för att taga minsta möjliga plats i rummet. *Tröskeln* är den synliga delen af karmens understycke. I

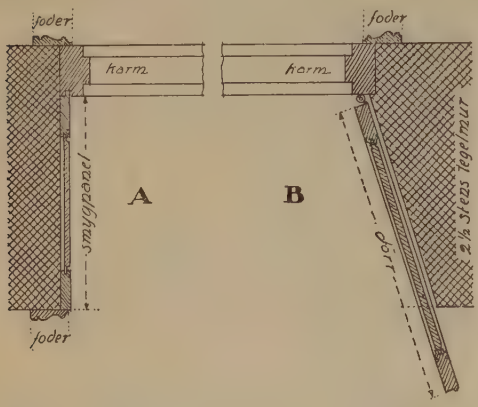

Fig. 9. Anordnandet af en 15 cm. dörrkarm i en 2½ stens tegelmur: *A* med smygpanel, *B* utan smygpanel.

stenhus fästes karmen vid i tegelväggen inmurade träklotsar. Hos oss infalsas dörren i karmen vanligen på sätt fig. 7 visar. Då dörren står öppen i rät vinkel mot väggen, står den framom karmens sida. I Frankrike, där man utvecklat mycken smak och finess i utbildningen af såväl fönstrets som dörrens detaljer och beslag, undviker man det estetiskt stötande i denna anordning genom att placera gångjärnen så, att dörr och karmdager flukta vid rätvinklig uppslagsställning samt ''öfverfalsas'' dörren, för att öppningen mellan karm och dörr i denna ställning skall bli så smal som möjligt (fig. 10).

Anordnandet och konstruktionen af *dörrbeslagen* — gångjärn, lås och reglar — spela för dörrens utseende och användning en mycket viktig roll. Här i landet finnes mycket litet intresse för och begrepp om beslagfrågans betydelse i inredningen af ett rum. Vi nöja oss i palats och koja med

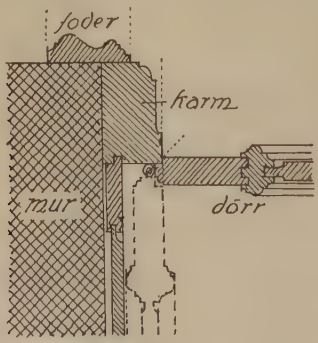

Fig. 10. Genomskärning af sidostycke till dörrkarm samt dörr, infattad enligt franskt system.

nästan samma kvalitet och utseende å handtag, lås och gångjärn. Den vanliga dörrtypen karakteriseras i detta afseende af kombinationen: instickslås, vinkelvred, kantreglar, järngångjärn målade i dörrens färg. Man söker dölja beslagen; de äro billiga, men tillfredsställa icke måttliga anspråk på komfort. Mot dylika svarar bättre kombinationen: utanpåliggande lås, äggformigt låsvred, utanpåliggande reglar, gångjärn af metall liksom de öfriga nämnda beslagen. Dörren bör vara så väl sammansatt, inpassad och beslagen, gångjärnen så stadiga, låset så omsorgsfullt gjordt och låskolfven och slutblecket så konstruerade, att den halföppna dörren för en svag stöt går i lås af sig själf.

Dörrbeslagen och själfva dörrens konstruktion och utseende äro intimt beroende af hvarandra. Nyss nämndes om sammanhanget mellan gångjärnens form och dörrens anslutning mot karmen; används instickslås, måste man undvika horisontalt ramstycke i handtagshöjd, emedan urstämningen för låset skulle såra den i det vertikala ramstycket ingående tappen och alltså försvaga dörrens konstruktion (i fig. 2 är därför visadt ett utanpåliggande lås). Vid användande af vinkelvred kan låset göras grundt och alltså ramstycket smalt; äggformigt dörrvred måste sättas längre ifrån dörrkanten, för att icke knogarna skola slå emot dörrkarmen; låset måste därför göras djupare och ramstycket bredare o. s. v. Af hvarje gångjärnstyp måste finnas ett höger- och ett vänstergångjärn. För hvarje låstyp med kilformad låskolf (såsom å de s. k. patentlåsen för ytterdörrar) måste finnas fyra modeller: för höger- och vänstergående dörrar, för dörr, som stänges därigenom, att man drar den åt sig, och för dörr, som stänges genom, att man skjuter den från sig. Vid användande af utanpåliggande lås sättes principiellt låset alltid på dörrens insida, och man stänger dörren från utsidan. Det kan vara svårt nog att afgöra, hvad som i en bostad är en dörrs insida och utsida.

Under medeltiden utvecklade sig särskildt å kyrkportarna en rik dörrbeslagskonst i smidesjärn, hvaraf finnas vackra prof äfven här i landet (jfr pl. I o. II till art. Smideskonsten). Portarna voro sammansatta af vertikala bräder, på insidan försedda med tvärslåar och snedsträfvor

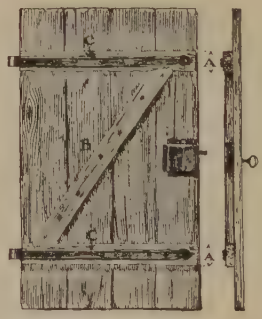

Fig. 11. Dörr, hopslagen af bräder på tvärslåar (*A*), med snedsträfva (*B*) och gångjärnsskänklar (*C*).

Fig. 12. Kyrkdörr från Lista i Södermanland, med sirade gångjärnsbeslag, låsskylt och ring.

mellan dessa, vid hvilka bräderna voro fastnitade (fig. 11). Gångjärnsskänklarna gingo in öfver hela portens bredd och voro likaledes fast-

nitade på tvärslåarna, en konstruktion, som ännu används allmänt på landet vid lador och uthusbyggnader och för öfrigt, då man hastigt vill spika ihop en dörr. De konstruktiva element, som denna medeltida smideskonst upptog till dekorativ behandling, äro företrädesvis gångjärnsskänkeln, nyckelskylten och det ringformiga handtaget med sitt plåtbeslag. Gångjärnsskänklarna få grenar med blad och blommor (fig. 12), och hela dörren fylles småningom med plåtornament. I Spanien upptog man i stället nithufvudena som dekorationsmotiv (fig. 13). Bräderna nitades där

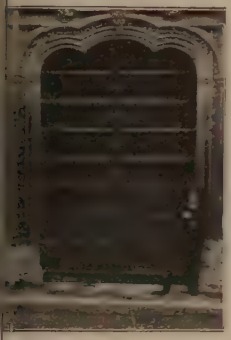

Fig. 13. Port till Casa de los inocentes i Córdoba.

Fig. 14. Porten till Casa del ayuntamiento i Sevilla.

merendels på ett ramverk. Nithufvudena bibehöllos sedermera som ett dekorationsmotiv, äfven då porten utfördes af fyllningar och ramstycken (fig. 14). I Stockholm finnas ännu kvar gamla 1600-talsportar, hvilkas yttersida består af bräder, fastnitade på en inre stomme. Nithufvudena, portklappen med sitt beslag och låsskylten spela äfven här en viktig roll i dekoreringen. Bräderna

Fig. 15 *A*.

Fig. 15 *B*.

Ytterportar i Stockholm (inre staden), från 1600-talet.

äro antingen på varierande sätt snedställda (fig. 15 *A*), eller ock äro i dem utkälade rombiska figurer (fig. 15 *B*).

Vanliga innerdörrar göras antingen som *enkeldörrar* med ett breddmått af intill 1,1 m. och med en höjd af 2,1 à 2,2 m., eller ock, om karmens dagermått är bredare, anordnas *dubbeldörrar* (flygeldörrar, döbattanger). Dessa göras i allmänhet dubbelt så höga som breda. Vanliga måtten i våra boningsrum äro 2,4 × 1,2 m. Anordningen med dubbeldörrar — naturligt vid stora ytterportar — utträngde i senrenässansens och barockens stora höga slottssalar den äldre enkeldörren och gjorde under 1700- och 1800-talen sitt segertåg in till och med i det enklaste hem. På senaste tiden synas enkeldörrar åter ha kommit till heders. I små våningar kan det vid vissa tillfällen vara önskvärdt att af två rum göra ett. Dörrhålet göres då 2,5 à 4 m. bredt och så högt, som taklisten tillåter. Det stänges med *skjutdörrar*; om rummens bredd det medger, eljest med *vikdörrar*. Skjutdörrarna hängas på hjul, som rulla på en järnskena, uppsatt i ett mellan två väggar bildadt mellanrum, i hvilket dörren eller dörrhalfvan skjutes in. Vid vanlig rumshöjd är skjutdörrsanordningen estetiskt otillfredsställande; öppningen och dörren bli för stora enheter i förhållande till allt annat i rummen. Är utrymmet på sidorna om den stora dörröppningen icke så stort, att en skjutdörrshalfva kan skjutas in, måste vikdörr användas; man uppdelar då de båda dörrhalfvorna i två eller flera partier, af hvilka partiet närmast karmen hänges på gångjärn från karmen,

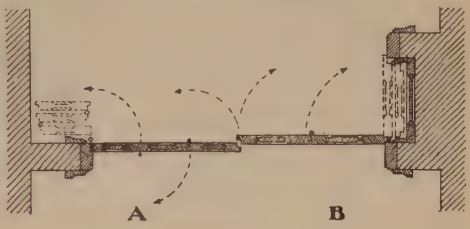

Fig. 16. *A* tredelad vikdörr, som vikes upp mot väggen; *B* tvådelad vikdörr, som vikes upp i dörrsmygen.

de följande på gångjärn på hvarandra. Vid öppnandet vikas partierna samman mot hvarandra och mot väggen (fig. 16 *A*) eller i dörrsmygen (fig. 16 *B*).

Vid ytterdörrar behöfs i vårt klimat *vindfång* för att förmedla skillnaden mellan yttre och inre luftens temperatur. Den inre dörren anordnas ofta som *svängdörr*, d. v. s. en dörr, som kan svänga åt båda sidor. Den saknar lås och gångjärn och rör sig på tappar kombinerade med en fjäderanordning, som tvingar dörren tillbaka i dess utgångsläge. Svängdörren saknar naturligtvis anslag både upptill och nedtill, är därför icke dragfri och öppnar sig dessutom, om vinden trycker på vid ytterdörrens öppnande. Afser vindfånget att förekomma drag, kan icke svängdörr användas, utan såväl inre som yttre dörren måste förses med lås och gångjärn på vanligt sätt. Vid kyrkor och sam-

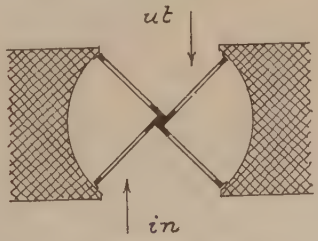

Fig. 17. Roterande vindfångsdörrar.

lingssalar måste man för minskande af draget, då dörrarna oupphörligt öppnas af inträdande, anordna minst 3 dörrar innanför hvarandra. Där folk strömmar in och ut hela dagen, har man på senare tiden i samma syfte användt *roterande* vindfångsdörrar: två i kors ställda dörrar, som rotera kring en gemensam axel i ett cylindriskt vindfång (fig. 17).

Vid utarbetandet af planerna för en byggnad, i all synnerhet för en bostad, måste icke blott dörrhålens läge, utan äfven dörrarnas gång noggrant studeras. Det ena visar sig nämligen vid ett närmare studium vara afhängigt af det andra. Middagsgästen får t. ex. icke blicka in i serveringsrummet, då dörren dit öppnas. Sofrumsdörren får ej anordnas så, att vid gläntande i densamma sofplats och toalett synas. Dörren till ett skrifrum placeras ej bakom den arbetande. Vid bestämmandet af dörrarnas läge måste tillses, att rummet kan lämpligen möbleras, att sängplats finnes i sofrum, att soffplats finnes i salongen, att i matsalen finnes plats för skåp, buffé o. s. v. Det finnes två diametralt motsatta principer för dörrars placering: den franska och den engelska. Enligt den förra skola dörrarna anordnas i en svit, så att man kan se från ena ändan af våningen till den andra genom alla rummen; dörrar böra sättas symmetriskt på väggarna; om dörren icke kan sättas midt på väggen, måste alltså två dörrar anordnas symmetriskt i förhållande till väggens midtaxel och den ena göras "blind", om genomgång där ej behöfves. Enligt engelsk princip bör endast *en* dörr finnas till hvarje rum. Rummen äro ordnade omkring hallen, hvilken sålunda förmedlar kommunikationen med de öfriga rummen. Det är intet tvifvel om, att det senare systemet i hög grad underlättar rummens möblering. Äfven om "hallen" under senare tider vunnit burskap äfven här i landet, ha vi dock under ett par århundraden för starkt anknutit oss till det franska systemet för att vilja afstå från dörrar mellan rummen och helt ansluta oss till det engelska systemet. Blinddörrar torde dock numera icke anses nödvändiga för symmetriens skull.

Dörromfattningen inskränker sig i allmänhet till ett *dörrfoder*, d. v. s. en ram af bräder, i hvilka lister kälats. Den tjänar att dölja fogen mellan karmen och väggen. I förnämligare rum uppbyggas rikare omfattningar oftast efter antikens och renässansens mönster med fris och kornisch ofvanpå fodrets öfverstycke eller med fullständig pilaster- eller kolonnställning och därtill hörande entablement. Dörren med sin omfattning framträdde i renässansgemaken (se pl., fig. 18) som ett självständigt konstverk vid sidan af praktmöblerna och de öppna spisarna. Man använde ädla träslag, snidarier och dyrbara inläggningar (intarsia, marketeri). Under högrenässansen och barocken infördes den genomgående pilasterarkitekturen från byggnadens yttre äfven vid rummets dekorativa utformning. Väggarna blefvo arkitektoniskt behandlade med pilaster- eller kolonnställningar, som nådde från golf till tak och som utfördes i puts, sten eller som *panelverk* af trä (fig. 19 och 21). Dörrar, fönster och spisar fingo inordna sig i den större arkitektoniska enheten och rytmen. Förenklad framträdde denna rumsinredningskonst i form af från golf till tak nående panelverk, uteslutande sammansatt af fyllningar och ramstycken. Pilastrarna förlorade kapitäl och bas och utfördes äfven de i fyllningar och ramstycken; de ställdes på ömse sidor om dörrar, spis och fönster samt vid rummets hörn; i de stora väggfälten mellan dem spändes väfnader eller målningar eller anordnades ett system af ramstycken och stora fyllningar, i de mindre fälten öfver dörrarna sattes målade eller snidade dörröfverstycken. Af den stora praktfulla renässansspisen återstod endast stenomfattningen omkring själfva spisöppningen; spiskroppen sjönk in i muren, där dess tjocklek det medgaf; oundvikligt framsprång inarbetades i panelverkets pilastersystem; i den stora fyllningen öfver spisöppningen insattes en målning eller spegel (fig. 22). Det är denna typ af panelade rumsinteriörer man oftast finner i våra slott och herrgårdar från 1700-talet och förra hälften af 1800-talet; mera sällan utförd i ädelträslag, oftast af furu målad hvit eller grå med eller utan förgyllning å listverk och snidarier (fig. 20). I anspråkslösare och mindre rum bortföllo pilastrarna; i väggfälten mellan rummets hörn, dörrar, fönster, spis eller kakelugn sattes på spännramar fäst duk, som oljemålades och dekorerades med inramningar, arabesker m. m. (fig. 22). Omsider uppträdde tapeten och ersatte dekorationsmålaren. Så länge tapeten ännu klistrades på spännramens duk, kvarstodo helt naturligt dörröfverstycket och panelverket omkring spis eller kakelugn. Sedan tapeten börjat klistras direkt på muren, fanns icke vidare något praktiskt skäl att bibehålla dessa båda kvarlefvor från det gamla enhetliga panelverket. Vi stå härmed i det för 1800-talets senare hälft typiska boningsrummet, i hvilket den från väggarna drifne dekorationsmålaren tagit skadan ingen i taket och där den dekorativt öfverlastade kakelugnen ståtar i sitt hörn.

Rumsinredningen under 1700-talet utbildades efter franska mönster. I England har dock ända till den dag i dag är vid sidan af den från Frankrike importerade barockkonsten segt fasthållits den gamla 1500-talssmaken för panelverk utan kraftigare rytmisk indelning genom pilastrar o. d. Det är sammansatt (se fig. 23) af ramstycken och fyllningar till ett rutverk af kvadrater eller rektanglar, oftast af ek och omåladt. Det afser att göra rummet varmare och bilda en lugn neutral bakgrund för människor, möbler och taflor. Det räckte från golf till tak eller stannade ett stycke nedanför taklisten för att lämna rum för en med stuckornament sirad fris.

Den fasta inredningen i renässansgemaken i Sverige utformades af de tyske och holländske handtverkare och byggmästare, som hit inkallades af Gustaf I och hans söner för deras många slottsbyggnader. Bland dessa må nämnas Borgholm, Gripsholm, Gäfleborg, Kalmar, Kronoberg, Läckö, Nyköping, Stockholm, Svartsjö, Uppsala, Vadstena, Västerås, Örebro. I Kalmar och Gripsholms slott finnas ännu bevarade panelverk från denna tid. "Konung Eriks mak på Kalmar slott torde hafva tillhört det praktfullaste tiden kunde åstadkomma" (se Kalmar slott, fig. 1), säger G. Upmark d. ä. i "Svensk byggnadskonst 1530—1760". Ett intressant prof på en något enklare bostadsinredning från samma tid är "Hertig Karls sängkam-

Fig. 18. Stensalen i Tidö slott, Västmanland.

Fig. 19. Panelverk med fullständig pilasteranordning i Änkedrottningens alkov å Drottningholms slott.

Fig. 20. Del af Lilla Börssalen, Stockholm.

Fig. 21. Typ för salongsinredning, enligt J. F. Blondels "Cours d'architecture", 1750. (Märk de spegeln omfattande pilastrarna med kapitäl och bas.)

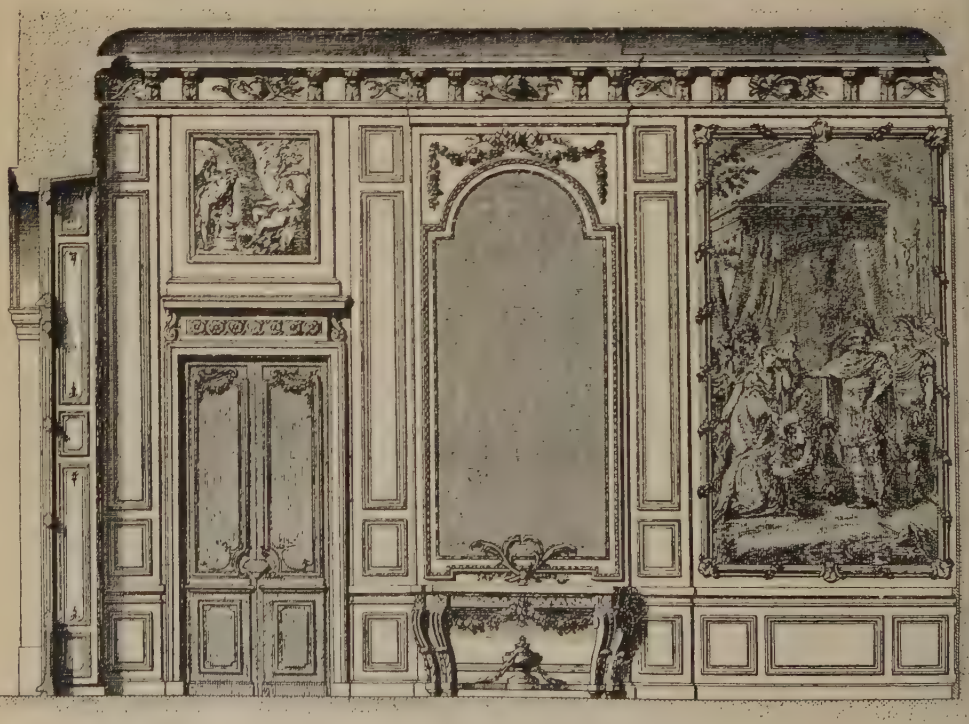

Fig. 22. Typ för salongsinredning, enl. Blondel. (Pilastrarna ha här upplösts i fyllningar och ramstycken.)

are'' på Gripsholm (se d. o., fig. 4). I båda dessa äro rummen inklädda till omkr. 2 à 2,5 m. ed panelverk. I Kalmar bygger sig panelen upp m en fullständig korintisk kolonnställning med

g. 23. Del af engelskt drawing-room med ekpanel i rutverk. (Bramhall hall.)

gagerade kolonner på en sockel och bärande ett tablement; mellan kolonnerna fyrkantiga ramycken med fyllningar. Allt är här utfördt af lla träslag och med rika inläggningar. På det tsade väggfältet ofvanför panelen äro framställda ktscener, modellerade i putsen och målade.

I Hertig Karls sängkammare på Gripsholm är derst en väggfast sittbänk eller ett motsvarande kelparti; därofvanpå uppbygges på en ytterligare ckel panelen af pilastrar med hvalfbågar emeln och bärande ett entablement. Panelen är utrd af furu, som sirats med målade blom- och adverk. Rummet är öfverhvälfdt, och strax vanför panelen vidtager hvälfningen. Dessa ressanspaneler röra sig, liksom samtida tyska och lländska, h. o. h. med romerska byggnadsmotiv; en det är dock icke, såsom senare under barockden, hela väggen från golf till tak, som tvingas under pilastrarnas mäktiga takt. Den fasta redningen, panelen, synes snarare ha betraktats m estetiskt mera samhörig med möblerna än med ggen och uppträder därför med kolonnordninrna i betydligt reducerad skala.

I Tyskland återupptog man i midten af 1800det efter inhemska (gammaltyska) förebilder brut med hög panel och däröfver opaneladt parti väggen, som hvitkalkades eller tapetserades eller korerades med målade eller modellerade ornaent eller figurframställningar. Detta mod spred g hastigt till vårt land, där det envist fordrade nög panel'' i matsalen; egendomligt nog endast matsalen, ty där skulle på en hylla vid panelens öfverkant exponeras hvarjehanda mer eller mindre värdefulla med mat och dryck samhörande husgeråd af silfver, tenn, koppar, porslin, fajans, glas. Den, som ej hade ett sådant förråd på lager, måste köpa. Ofvanför den omkr. 2 m. höga panelen tapetserades, helst med gyllenlädersimitation.

Oberoende af alla mode- och stilriktningar äro vissa typer af panelverk alltid i bruk. I de enklaste rum finnes, om ej annat, en *fotsockel* (sockellist; se fig. 24 *a*), en bräda omkr. 5 cm. hög, som löper rundt rummets väggar utefter golfvet och tjänar att dölja fogen mellan vägg och golf samt att utgöra skydd för väggen vid golfvets skurning eller boning. Något rikare är *sockelpanelen*; den göres omkr. 50 cm. hög, af två brädor, af hvilka den nedre utbildas som sockel, och afslutas upptill med en bekröningslist (se fig. 24 *b*). *Bröstpanelen*

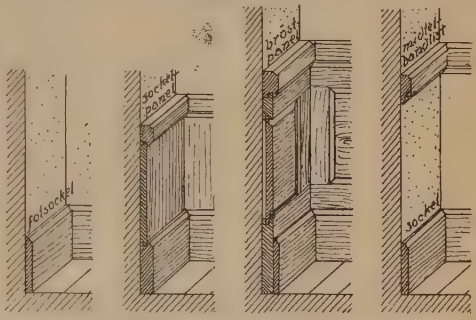

Fig. 24.

(se fig. 24 *c*) skiljer sig från föregående endast däruti, att midtpartiet mellan sockelbrädan och bekröningslisten erhållit sådan höjd, att det måste sammansättas af fyllningar och ramstycken. Bröstpanelen är omkr. 1 m. hög; den tjänar ett viktigt ändamål, näml. att skydda väggen just till den höjd, där den kan skadas af stols- och soffryggen; den har i allmänhet estetiskt företräde framför både ''sockelpanelen'' och den s. k. ''höga panelen'', emedan den åstadkommer en god indelning af vägghöjden och linjerar med fönsterbänken. Samma fördelar som med bröstpanelen kan billigare vinnas, om man utesluter dess ''lif'' (mellersta parti) och inskränker sig till sockeln och bekröningslisten, som då kallas *midtelbandlist* (se fig. 24 *d*). Till yttermera skydd för tapeterna har man på senare tid mera allmänt äfven börjat uppsätta en *tafvelhängarlist* närmast taket med en profil afpassad efter i handeln förekommande mässingskrokar, i hvilka taflorna hängas (fig. 25). Om takpanel se T a k. I. G. C.

Fig. 25. Tafvelhängarlist.

Snideri, S n i d v e r k, relief i trä.

Snig, fiskeläge och hamn med ångbåts-, post-, telegraf- och telefonstation vid Undalselvens utlopp i hafvet, Lister og Mandal amt, Norge. 165 inv. (1910). K. V. H.

Snigelfjärilar, *Limaco'didæ* l. *Cochliopo'didæ*, *zool.*, underordning af fjärilarnas grupp, stundom

också räknad blott som en familj af spinnarfjärilar. Gruppen är spridd i alla världsdelar med talrika små arter, som visa ett mycket växlande utseende. De två i vårt land förekommande, tillhörande släktet *Heterogenea*, ha en betydande likhet med små spinnare. Det egendomligaste hos denna fjärilsgrupp är larvernas snigellikhet. De ha en bredt oval, platt form med otydligt afsatta kroppsleder och i 1:a leden indraget hufvud; bukfötter saknas, och bröstfötterna äro mycket små, hvarför dessa larver förflytta sig med en snigels glidande rörelser på de blad (ek och bok), på hvilka de uppehålla sig. Puppan är omgifven af en pergamentartad kokong. G. A—z.

Sniglar, *Limácidæ*, *zool.*, blötdjur, tillhörande ordn. *Pulmonata* bland *Gastropoda* (bukfotingar). Sniglarna äro antingen h. o. h. skallösa eller ock utrustade med en under bakre ändan af skölden (manteln) liggande kalkskifva. Djuret är långsträckt, nästan halfcylindriskt; hufvudet är försedt med vanligen 4 tentakler, af hvilka de två bakre, längre, i spetsen bära ögonen; manteln bildar en köttig, framtill och på sidorna fri, baktill fastväxt sköld på främre delen af ryggen; på högra sidan finnes en inskärning, hvarest en rund öppning utgör ingången till andedräktsorganet (''lungan''); tarm- och genitalöppningarna finnas på samma sida. Alla skandinaviska former, tillhörande släktena *Arion*,

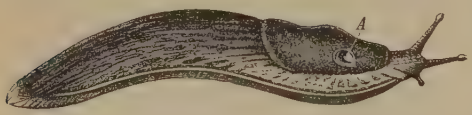

Arion ater. *A* öppningen till andedräktsorganet.

Limax och *Lehmannia*, äro försedda med skal. *Limax maximus* (längd 15—18 cm.): ryggen är försedd med en köl; skalet utgöres af en sammanhängande oval kalkskifva; färgen är vanligen grå. *Arion ater* (se fig.; längd 10—12 cm.) har en baktill rundad fot och bakre kroppsändan utan köl, är ofvan och på sidorna vanligen svart, och skalet består af skilda kalkkorn. Sniglarna, af hvilka omkr. 20 skandinaviska arter äro kända, uppehålla sig på öppna fält eller i fuktiga skogar, somliga nästan uteslutande i mörka källare. De förtära både växt- och djurämnen; några försmå ej ens sina likar och uppäta ej blott döda djur, utan synas med förkärlek anfalla och förtära de lefvande. L—e.

Snilj. Se Chenille.

Sniljematta, *text.* Se Axminstermatta.

Snille (af isl. *snilli*, *snilld*, mästerskap, dådkraft), *psyk.*, den högsta graden af andlig begåfning, yttrar sig särskildt i själslifvets styrka och originalitet samt förmågan att åstadkomma något nytt inom kulturen; människa, som eger sådan begåfning. I de flesta andra kulturspråk användas för detta begrepp ord (fr. *génie*, som ock används i tyskan, eng. *genius*, it. *genio*), hvilka härstamma från lat. *genius*, skyddsande, och sålunda hänvisa på föreställningen om snillet som något gudomligt, som genom inspiration leder människan, när hon utvecklar en skapande kraft. I svenska språket används ordet geni vanligen för att beteckna en lägre grad af snille eller en ensidig yttring däraf. Under äldre tider begagnades hos oss ordet ''snille'' i en vidsträcktare bemärkelse än nu, såsom betecknande begåfning öfver hufvud, hvarför man under 1700-talet kunde tala äfven om ''ett dåligt snille'' och var mycket frikostig i omdömet om en skolyngling som ''ett ungt snille''. Det höga värde, som uttrycket sedan fått, torde sammanhänga med den brytning med den franska klassiciteten, som nyromantiken genomförde och som satte den skapande originaliteten öfver den konventionella smaken. — Vid den psykologiska karakteristiken af snillet ha tre olika uppfattningar gjorts gällande: 1. snillet fattas som en särskild riktning i själslifvet, en speciell egenskap hos detta, t. ex. den fullkomliga objektiviteten (Schopenhauer), den hängifna kärleken till ämnet (Türck), den outtröttliga fliten (F. A. Wolf); 2. somliga anse det väsentliga hos snillet vara originaliteten, den skapande kraften, särskildt hos fantasien (Kant, Mendelssohn, Radestock, Forel m. fl.); 3. andra se i snillet den högsta graden af själsbegåfning i allmänhet (Herder, Galton, Toulouse, Möbius m. fl.). Att ingen af de särskilda egenskaper, som representanterna för den första af dessa åsikter tillägga snillet, verkligen träffar in på alla snillen, är ej svårt att uppvisa. När Schopenhauer karakteriserar snillet som det ''klara världsögat'', som är fritt från allt eget intresse och allt viljande samt helt går upp i att åskåda verkligheten och med fantasien fatta ej blott hvad naturen verkligt danat, utan ock hvad den sträfvat att dana, — så träffar detta ej in ens på hans eget snille, som sannerligen ej utmärktes af denna kyliga objektivitet, lika litet som t. ex. på Platon, Kant och Fichte, hvilka lika mycket voro viljans som tankens snillen, eller på Michelangelo och Rodin, på Goethe och Schiller under deras ungdomsperiod, eller på Voltaire och Rousseau, på Nietzsche eller Tolstoj o. s. v. Den hängifna kärleken är heller intet privilegium för snillena, och fliten gör ingen till snille, ehuruväl utan den ej heller snillet i regel kan uträtta något storverk. Otvifvelaktigt kommer Kant snillets väsen närmare, då han som det för detta utmärkande betecknar ''den mönstergilla originaliteten i naturbegåfningen hos ett subjekt i det fria bruket af kunskapsförmågan''. Härmed öfverensstämmer det gängse sättet att skilja mellan snillet som originellt skapande och talangen som en hög begåfning utan originalitet. Men en verklig artskillnad mellan snille och talang kan nog icke fasthållas. På alla områden förutsätter den originella produktionen en mångsidig grundval af receptivitet och efterbildning, och stor begåfning för efterbildning är aldrig utan en viss förmåga af själfverksamhet. Ytterst är nog skillnaden blott en olikhet i grad. Snillet är mäktigt de stora, principiella nyskapelserna, talangen stannar däremot vid nydaning i småsakerna och detaljerna och utvecklar därför sin begåfning mera i efterbildningen, stundom till virtuositet. Det blir därigenom en viss artskillnad i begåfningens användning, ehuru i de ursprungliga anlagen olikheten blott är en gradskillnad. Kants påstående, att man ''icke af en talang kan göra ett snille'', torde därför ej alltid hålla streck; mången, som nu blott utvecklats till talang, skulle kanske under andra förhållanden ha kunnat bli ett snille. Särskildt torde detta gälla

om många vetenskapliga begåfningar under tider, då forskningens situation kräft det plikttrogna arbetet, men ej varit mogen för någon upptäckt i stort. Och sannolikt är det så äfven på andra kulturområden. Poesiens och konstens historia har haft gyllene åldrar, då en mängd snillen gjort sig odödliga; sannolikt ha stora begåfningar funnits äfven under mellantiderna, men af brist på impulser till nydaningar har flertalet af dessa stannat i sin utveckling. Härmed kommer man öfver till den tredje åsikten, som i snillet endast ser fullmadningen af anlag, som finnas i någon grad äfven hos medelmåttorna. Men detta utesluter icke ett visst medgifvande åt den andra åsikten, ty höjdpunkten af det vanliga själslifvets utveckling yttrar sig just i originalitet och nydaningsförmåga. Ej heller strider mot denna uppfattning, att snillets skapelser ofta ej äro produkter af afsiktlig, beräknande vilja och reflekterande förstånd, utan komma plötsligt ingifvelser från det undermedvetnas djup. Detta innebär nämligen, att de ej äro frukter af blott en sida af själslifvet, utan af hela den lefvande personligheten, i hvilken alltid, äfven hos hvardagsmänniskan, det undermedvetna utgör större delen af innehållet, ehuru detta ej ådrar sig uppmärksamheten annat än i undantagsfall och vid snillenas andliga rikedom. Att Alfieri kunde beräkna det tillstånd, hvari han diktade, som en sorts feber och att Goethe och Byron vid skildringen af vissa sina dikters tillkomst jämfört sig med sömngångare, försätter dem ej utom den vanliga psykologiens område, ty äfven hvardagsmänniskan kan stundom så gripas af en känsla eller idé, att hon glömmer allt annat och "ej längre är sig själf". Hvarken hos snillet eller de andra är detta tillstånd permanent, men hos båda ofta utmärkande för höjdpunkterna af deras själfverksamhet. Utformandet sedan af de nya tankar, som grundlagts genom ingifvelsen, sker nog äfven hos den snillrike konstnären eller skalden genom en planmässig och medveten verksamhet. Om snillet på detta sätt innebär starka anlag både inom det medvetna och det undermedvetna själslifvet, så kan det ej heller i det hänseendet begränsas till blott en sida af personligheten, att de rika anlagen ej gällde både intelligens, känsla och vilja, utan blott endera af dessa. Utan en rik och rörlig fantasi och en viss tankens klarhet och styrka förtjänar ingen namnet snille. Dumhet och snille äro naturliga motsatser. Och vid förtorkadt känslolif saknas elden på snillets altare. Ej heller den snillrike matematikern kan sakna denna eld; han har den åtminstone i sitt brinnande matematiska intresse. Ofullgånget blir ock det snille, som i sitt lif ej ledes af en energisk vilja. Därförutan stannar det vid snillrika ansatser och geniala hugskott, men blir inga snilleverk af. Men i annan bemärkelse är all mänsklig begåfning mer eller mindre ensidig: de föremål, vid hvilka intressena fästas, äro vanligen strängt begränsade. Den ene är ett vetenskapligt snille, men saknar poetisk begåfning, den andre tvärtom; en är snillrik fältherre, en annan mästare inom musiken, måleriet eller bildhuggarkonsten o. s. v. Universalsnillen, såsom Lionardo da Vinci och Michelangelo, höra till de ytterst sällsynta undantagen. Själfve Goethe visade sin begränsning genom sina misslyckade försök att utbilda sig till tecknare. Men ensidigheten blir ofta en styrka genom att hindra kraftens splittring och därigenom främja det dominerande anlagets utveckling. — En fråga inom snillets psykologi, som på senare tider flitigt diskuterats, är den om förhållandet mellan snille och sinnessjukdom. Enligt Seneca skall redan Aristoteles ha fällt påståendet: "intet stort snille utan en tillsats af vansinne". Och i nyare tid ha filosofer såsom Diderot och Schopenhauer uttalat liknande åsikter. Franske psykiatern Moreau de Tours sökte i ett 1859 utgifvet arbete ådagalägga, att snille och neuropati ha samma organiska förutsättningar, och stödde sig därvid på ett stort antal fall, i hvilka han trodde sig kunna konstatera psykisk-nervösa sjukdomssymton hos snillrika personligheter. Den sakkunniga försiktighet Moreau emellertid använde vid formulerandet af sina påståenden iakttogs däremot icke af Lombroso, då han i "Genio e follia" (1864) och "L'uomo di genio in rapporto alla psychiatria" (1889) afgjordt betecknade snillet som en produkt af degeneration och ställde dess psykiatriska diagnos som tillhörande epilepsiens område. Denna paradoxa teori har visserligen vunnit anhängare i M. Nordau m. fl., men ock grundligt bemötts ej blott af W. Hirsch, utan äfven af framstående fackmän, såsom nervläkaren L. Loewenfeld i München och psykologen och psykiatern E. Toulouse i Paris. Det lider nog intet tvifvel, att många snillen varit ärftligt belastade eller visat tydliga tecken på en eller annan abnormitet af psykopatisk eller neuropatisk art, som kanske såtillvida främjat vissa sidor i deras produktion, att abnormiteten ledt till öfverspänd stegring af vissa själsfunktioner. Men då har detta nog skett på andra funktioners bekostnad. När man velat stöda teorien om snillebegåfningens samband med sinnessjukdom eller andra nervrubbningar genom uppräknandet af massor af snillen, som förmenas ha varit sjukligt abnorma i ett eller annat hänseende, har man förbisett, att dessa statistiska tal något skulle bevisat, endast om man jämfört dem med motsvarande antal noggrant undersökta medelmåttiga begåfningar. Sannolikt skulle man i så fall ha funnit, att abnormiteterna äro nästan lika vanliga hos medelmåttorna som hos snillena, ehuru dels de senare helt naturligt äro mera utsatta för öfveransträngningens och konflikternas psykiska faror, dels symtomerna äro lättare märkbara i ett själslif med snillets stora proportioner än i hvardagsmänniskans diminutiva former. Sanningen ligger sannolikt i den mening, som formulerats af Toulouse i hans monografi öfver "Zola" (1896): "Jag tror, att hälsan, den fullkomliga jämvikten, är lika nyttig för det andliga arbetet som för det kroppsliga. Om stora begåfningar midt under neuropatiska rubbningar kunnat åstadkomma mästerverk, så är jag böjd att antaga, att detta lyckats dem trots dessa brister, ej på grund af dem." — Ett annat af snillets problem, som är af mera historisk eller sociologisk än af psykologisk art, är frågan om snillenas förhållande till det samhälle, inom hvilket de födts och verkat. Äro de snillrika individerna kulturutvecklingens drifkrafter, är det de stora männen och kvinnorna, som göra historiens storverk, eller äro de själfva blott produkter af sin tid, sitt land och sitt folk,

sålunda mera kultursymtom än kulturorsaker? Carlyle och andra hjältedyrkare ha anslutit sig till det förra alternativet; Taine har däremot velat förklara de store männen ur deras ''miljö'', och enligt den materialistiska historieuppfattningen är det de ekonomiska lagarna, som leda folkens öden med en naturnödvändighet, inför hvilken individen så godt som intet betyder. Sanningen ligger nog äfven härvid midt emellan ytterligheterna. Utan ledare uträttar människornas massa intet storverk. Rom hade fått en annan historia, om Cæsar dött i vaggan, och det nutida Tyskland skulle ha varit ett annat utan Bismarck; Shakspere har fört den engelska kulturen mera framåt än århundraden före honom, och Björnson och Ibsen ha lika mycket tryckt sina personligheters prägel på de nutida norrmännen som Norges fjordar och fjäll. Men å andra sidan, Cæsar skulle intet ha uträttat, om han ej haft romerska härar och en romersk senat att leda, och rötterna till Shaksperes världsfamnande ande gå djupt i den engelska rasens jordmån, och dess jätteväxt var möjlig endast under renässansens sol; och liknande kan sägas både om den store tyske statsmannen och om de norske skalderna och f. ö. om alla snillen, som skrifvit sina namn på historiens blad. Äfven de stora personligheterna äro barn af sitt folk, sitt land och sin tid, och i samarbete med dem utföra de sina lifsverk. — Litt. utom ofvan anförda författare och arbeten: Galton, ''Hereditary genius and english men of science'' (1874), Joly, ''Psychologie des grands hommes'' (1893), Radestock, ''Genie und wahnsinn'' (1889), Morselli, ''Genio e nevrosi'' (1892), G. le Bon, ''Les lois psychologiques de l'évolution des peuples'' (1894), Reibmayr, ''Talent und genie'' (1908), och G. Sommer, ''Geistige veranlagung und vererbung'' (1916). S—e.

Snille och smak, Svenska akademiens valspråk.

Snipa, *sjöv.*, en flatbottnad, lätt och låg mindre roddbåt, spetsig i båda ändarna. De allmännast förekommande typerna af snipor äro den *norska*,

som i moderlandet kallas ''skjegte'' och ''snekke'' (*a*), den *gottländska* (*b*), den *norrländska* (*c*) och *vättersnipan* (*d*). Sniporna äro ofta afsedda för segling och ha vanligen 2 master med sprisegel och fock. R. N. (C. K. S.)

Snipan. Se Halle- och Hunneberg.

Sniptind. Se Svartisen.

Snirkel (ty. *schnörkel*, besläktadt med *schnur* i bet. slinga), *bygnk.*, kroklinje, snäcklinje, spiralvridet ornament. Ordet begagnas dock tämligen okritiskt för att beteckna öfverlastade, förvridna ornament i allmänhet, ''krumelurer'', t. ex. inom den sengotiska och barockstilen. Rättast torde det böra användas om vissa inom den senare förekommande orneringar, som påminna om skönskriftens slängar i begynnelsebokstäfver. I konstvetenskapliga arbeten med fastare terminologi undvikes ordet numera. Upk.*

Snitsel (ty. *schnitzel*, bit, affall). 1. *Kokk.*, ett stycke stekt kalfkött (innanlår), garneradt med en citronskifva, sardeller och kapris. Vanligare kallas rätten wienersnitsel. — 2. *Tekn.*, biprodukt vid framställning af betsocker. Den friska snitseln från diffusörerna (se Socker) är så vattenhaltig, att blott 5—6 proc. utgöra torrsubstans, men genom pressning i Klusemanns press kan så mycket vatten aflägsnas, att torrsubstansen stiger till 10 à 15 proc. Den pressade snitseln, som vid en vattenhalt af 87 proc. i medeltal håller 1 proc. protein, 7 proc. lösliga kolhydrat (däraf $0,_7$ proc. socker), 3 proc. växttråd samt 1 proc. aska, återlämnas i allmänhet af fabrikerna till betodlarna och utgör ett värdefullt fodermedel, hvaraf 4 kg. i fodervärde motsvara ung. 3 kg. foderbetor. På grund af de stora massor snitsel, som fabrikerna lämna under den korta tid ''kampanjen'' varar (omkr. 50 proc. af betvikten, d. v. s. för Sverige omkr. 400,000 ton årligen), kan emellertid endast en ringa del hinna utfodras i färskt tillstånd. Det mesta söker man bevara genom ''insyrning'' under tillsats af groft koksalt, i gropar eller bättre murade cisterner, hvari massan väl tilltrampas och täckes med ett lager halm och därpå jord till utestängande af luften. Under insyrningen inträffa flera jäsningsprocesser, och snitseln förvandlas till s. k. betmassa. Denna kan vara ett fullt sundt fodermedel; men lätt nog inträffar, utom den egentligen afsedda mjölksyrejäsningen, äfven bildning af ättiksyra och smörsyra i större mängder än som äro rätt lämpliga för djuren och för den af mjölkboskapen producerade mjölken. Dessutom förloras alltid genom jäsningen en del af näringsvärdet, och vid otillräckligt utestängande af luften kan förlusten bli betydlig. Afgjordt bättre är därför att torka snitseln, hvilket kan ske i härför af Büttner och Meyer konstruerade apparater. Den torkade snitseln är ett förträffligt, sundt och hållbart fodermedel, som till sammansättningen ungefär motsvarar godt vallhö, med i medeltal $6._5$ proc. protein, $18,_6$ proc. växttråd, $56,_3$ proc. andra kolhydrat, 6 proc. aska och $12,_6$ proc. vatten. — Melass-snitsel är en blandning af torkad snitsel med melass (jfr Melassfoder). 2. K. A. V—g.

Snitseljakt (Schnitzeljakt). Se Jaktridning.

Snitt (ty. *schnitt*, af *schneiden*, skära), skärning, skåra, tillskärning, inskärning. Se vidare Gyllene snittet, Kejsarsnitt, Sektion och Träsnitt. Inom trädgårdskonsten betyder ordet eg. afskärandet (med knif, sax eller såg) af en växtdel, men äfven den såryta, som uppkommer vid afskärandet. — Snittblommor. Se Blomsterodling. — Snittgrönt, blad eller kvistar, som afskäras för användning i kransar, buketter o. s. v.

Snittbrännare. Se Lysgas, sp. 109.
Snittlinjer, *text.* Se Matelassé.
Snivils, Bengt (se d. o., sp. 1350).
Snoalla-gaddse. Se Mytologi, sp. 177.
Snobb (eng. *snob*, grof och simpel människa), person, som vill gälla för att vara något mer eller bättre (särskildt i fråga om förmögenhetsställning, fint vett och modets fordringar), än han i själfva verket är. Ordet har fått fast kurs genom Thackerays spirituella skildring af alla hithörande arter. "Snobbarnas bok", där snobben träffande definieras som en person, "den där på lumpet sätt beundrar lumpna ting". — Adj. Snobbig. — Snobberi, snobbi'sm, en snobbs väsen och uppträdande. R. G.

Snofru, egyptisk konung. Se Egypten, sp. 1478.

Snogeholm, gods i Söfde, Rödinge och Söfvestads socknar, Malmöhus län, omkr. 5 km. från Söfdeborgs och Eriksdals stationer å Malmö—Simrishamns järnväg, omfattar 22,167 mtl i Färs och Herrestads härad och har ett taxeringsvärde af sammanlagdt omkr. 1½ mill. kr. Det omfattar omkr. 7.400 tld, hvaraf 4,600 tld åker och äng, 2,000 tld skog (planterad bok, fur och tall samt ek). Till godset höra öfver 60 arrenden. Hela godset har under de senaste åren undergått en betydande förbättring genom ett trettiotal gårdars nybyggnad, skogsförvaltningens modernisering efter danskt mönster, de fiskrika sjöarnas intensiva utnyttjande genom södra Sveriges fiskeriförenings nya rationella metoder, storartade karpdammsanläggningar m. m. S. är berömdt för sin utomordentligt rika jakt på rådjur, kronhjort, fasan, rapphöns m. m. Kejsar Vilhelm II jagade 1899 tre dagar där, hvarvid han fällde 28 "kapitalbockar". Det är slottslikt bebyggdt. Slottet, som urspr. låg på Hägerholmen i Snogeholmssjön (3,1 kvkm.), men sedermera uppfördes på en holme närmare stranden, har utomordentligt vackert läge och restaurerades

Snogeholms slott.

i fransk stil på 1870-talet (se fig.). S. egdes under 1500- och 1600-talen af släkterna Brahe, Marsvin, Thott och Bille, i början af 1700-talet af T. Ihre, gift med en Bille, och därefter af hennes andre man, N. Billenskölд, till 1746 och sedermera af hennes systerson K. J. von Löwen. Af hans brorson ryttmästare S. J. von Löwen såldes det till en rådman Morsing, hvars stärbhus 1795 sålde det till grefve K. G. Piper till Söfdeborg. 1905 köptes S. af förutvarande egaren grefve E. Pipers måg kaptenen K. G. Gyllensvärd. 1915 såldes det till danske hofjägmästaren H. Treschow och 1917 till danske filmdirektören O. Olsen.

Snoghöj, i södra Jylland, vid Lilla Belts smalaste del, midtför Middelfart, har af gammalt varit öfverfartsort från Jylland till Fyn, förr färjställe, nu ångbåtsstation. Vid S. stod i jan. 1644 en träffning, hvarunder Lennart Torstenson slog danska rytteriet, och i maj s. å. en annan, hvarvid danske riksmarsken A. Bille stormade en skans och nedhögg den svenska besättningen. E. Ebg.

Snoilsky [snå'ilsky], slovensk adlig ätt från Krain, inkom till Sverige med residenten Georg S. (se S. 1), som 1651 naturaliserades med namnet von S. En af hans sonsonsöner Johan von S. (se S. 3) upphöjdes 1770 i *friherrligt* och 1771 i *grefligt* stånd, men tog ej introduktion på Riddarhuset (först hans sonsöner introducerades, 1820, som grefvar S.). Den adliga ätten von S. utgick 1829, den grefliga ätten S. (med skalden Karl S.) 1903.

1. Georg von S. (skref sig urspr. Snoilshik), diplomat, d. 20 jan. 1672 i Regensburg, trädde 1632 i svensk tjänst, där han blef sekreterare hos Gustaf Horn, tjänstgjorde under krigets fortsättning i denna egenskap under flera svenska fältherrar och utnämndes 1644 till sekreterare vid Krigskollegium. Han blef 1645 agent i Benfeld (Elsass) och verkade från 1649 i Frankfurt, där han bl. a. användes vid arméns satisfaktion och där han var Sveriges representant vid riksdeputationen fr. o. m. 1654 och resident hos de fyra öfre kretsarna (Öfver- och Nederrhenska, Schwabiska och Frankiska). Då tyska riksdagen 1662 åter sammankallades, utsågs S. till en af Sveriges abgesanter vid denna och öfverflyttade 1663 till Regensburg, där han sedan, fortfarande ackrediterad äfven som resident hos de ofvannämnda kretsarna, representerade Sverige till sin död. S., som var en af sin tids mera använda svenska diplomater, adlades 1651.

2. Georg Fredrik von S., den föregåendes son, diplomat, f. 20 dec. 1647, d. 1 mars 1705, blef 1674 sekreterare vid beskickningen i Wien och utnämndes 1680 till Sveriges ombud vid riksdagen i Regensburg samt resident i de fyra "nedre" kretsarna. Han representerade sedan sitt land på denna post under den långa tiden 1681—1703 och efterlämnade liksom sin fader en i Riksarkivet bevarad omfattande serie af depescher, en viktig källa för kännedomen om Sveriges tyska politik. S. återvände 1703 till Sverige, blef s. å. kansliråd och 1704 hofkansler.

3. Johan S., grefve, den föregåendes broders sonson, sjömilitär, f. 16 febr. 1708 i Riga, d. 13 mars 1787 i Karlskrona, tjänstgjorde i holländska marinen 1730—36 och utnämndes därefter till löjtnant vid svenska amiralitetet. S. deltog i finska kriget 1741—43 och utförde viktiga uppdrag under Pommerska kriget 1757—62 som generaladjutant vid flottan och för en tid befälhafvare för de till Pommern öfversända galärerna. 1765 blef han schoutbynacht. S. räknades i politiken till hattarna och insattes 1755 i sekreta utskottet. Vid hatt- och hofpartiernas seger 1769 blef han riksråd. Redan vid följande riksdag tog S. på våren 1772 frivilligt afsked med pension, därtill förmådd af konung Gustaf III, som

ville bereda rum i rådet åt några mössor för att på det sättet möjliggöra en försoning mellan partierna. Afsikten misslyckades, men S. undgick därigenom att förklaras förlustig ständernas förtroende och dömas till afsättning. Någon egentlig politisk roll spelade han f. ö. icke. Han upphöjdes i friherrligt stånd 1770 och grefligt 1771.

4. Karl (Carl) Johan Gustaf S., grefve, den föregåendes sonsons son, skald, f. 8 sept. 1841 i Stockholm, d. där 19 maj 1903, son till justitierådet Nils S. och hans maka, född Banér, genomgick Stockholms lyceum, vardt 1860 student i Uppsala och tog kansliexamen där 1864. Redan som skolgosse hade han flitigt egnat sig åt diktningen och på egen hand skaffat sig en ganska betydande kännedom om den svenska och utländska poesien, bl. a. Byron, Goethe och Heine. Hans första tryckta dikt var en hyllning till Karl XV på hans kröningsdag. På hösten 1861 utkom hans förstlingsbok, *Smådikter*, och strax därefter invaldes han i Uppsalaföreningen Namnlösa samfundet, hvars utan jämförelse förnämsta skaldekraft han vardt. S. medverkade s. å. i kalendern "Isblomman", utgaf hösten 1862 diktsamlingen *Orchidéer*, liksom den förra under namnet Sven Tröst, och deltog i kamratförbundets "Sånger och berättelser af nio signaturer" (1863) och "Sånger och berättelser af sju signaturer" (1865). 1862 deltog S. i studentmötet i Köpenhamn och besökte Danmark äfven följande år. Han trädde i förtroligt vänskapsförhållande till Christian Winther och dennes hustru, hvilka togo liflig del i och uppmuntrade hans poetiska verksamhet. Efter sin examen i Uppsala företog han 1864 en längre resa öfver Danmark och Schweiz till Italien, där han stannade till påföljande maj och med hänförelse lärde känna Padua, Venezia, Florens, Livorno, Rom — där han dröjde längst och knöt vänskap med bl. a. Ibsen —, Neapel och Sorrento. En rik diktskörd vardt den vittra frukten af vistelsen i solskens- och skönhetslandet, men S. kunde ej besluta sig för att uteslutande egna sig åt poesien, utan företog en rundresa till Spanien för att därifrån bege sig till Paris och tillträda en attachéplats vid svensk-norska legationen. Han återkom till Sverige 1866, då han utnämndes till andre sekreterare i Utrikesdepartementet, och gifte sig 1867. Inom verket avancerade han till förste sekreterare 1874, expeditionssekreterare 1876 och kansliråd 1878. 1876 invaldes S. i Svenska akademien och tog sitt inträde s. å. med ett tal öfver Paul Genberg. S. utgaf 1869 ett urval af sin alstring, *Dikter* (5:e uppl. 1896), och 1871 en samling af femtio *Sonnetter* (2:a uppl. 1888), detta årtiondes enda nya tillskott till hans poetiska verk. Hvarken i ämbetsgöromålen eller för öfrigt fann han riktig tillfredsställelse och lycka, han förstämdes och vantrifdes. Tillfällig förströelse fann han i de med verklig lidelse drifna samlingarna af böcker och mynt; i *Ett svenskt myntkabinett* (1873) beskref han de sistnämnda. "Jag har förspillt mitt lif och orkar ej byta om", skref han i bref 1874, och det föreföll, som om hans lefnad skulle mynna ut i bitter resignation och fullkomlig tystnad. Han bröt emellertid helt plötsligt med sitt föregående, tog afsked, upplöste sitt äktenskap 1879 och lämnade s. å. Sverige för att tillsvidare lefva utanför landets gränser. 1880 ingick han nytt giftermål, med änkegrefvinnan Ebba Piper, född Ruuth (f. 1844). Efter resor i södra Frankrike och norra Afrika (från hvilka hans hustru under märket *E.* gett skildringar i *Ögonblicksbilder från Nordafrika och Syditalien*, 1881), nedslog han sina bopålar först i Florens och sedan i Dresden. Hans diktning började omedelbart ånyo strömma fram i rika flöden. 1881 utkom ett band *Nya dikter* (3:e uppl. 1900), två år senare tredje samlingen *Dikter* (2:a uppl. 1884) och 1887 fjärde samlingen (2:a uppl. 1892). Efter kortare resebesök i Sverige och Finland 1885 och i Sverige 1888 flyttade S. 1890 tillbaka till Stockholm såsom öfverbibliotekarie vid Kungliga biblioteket. Denna utnämning, som han själf önskat med hänsyn till sina barns uppfostran, väckte häftigt klander och föranledde anmärkning af konstitutionsutskottet mot ecklesiastikministern. I flera år var S. Dramatiska teaterns inspektör och censor, var 1893—1901 ordförande i Sveriges författarförening och fr. o. m. upprättandet af Sv. akad:s nobelkommitté 1900 led. af denna. Med femte samlingen *Dikter* (1897) afslöts hans originaldiktning. Han gaf dessutom öfversättningar af Goethes "Ballader" (1876; 2:a uppl. 1900) och "Visor och dikter" (1901), Fitgers "Hexan" (1887) och Coppées "För kronan" (1896). I Svenska akademiens "Handlingar" läsas S:s *inträdestal*, öfver P. Genberg (1877), hans *Minne af Mikael Choræus* (1895) och *Minne af Rutger Fuchs* (1900), samtliga ånyo tryckta i *Minnesteckningar och andra uppsatser* (1904). I "Kungl. bibliotekets handlingar" tryckte han 1894—95 *Svenska historiska planscher* och utgaf 1892 ett urval af Sehlstedts dikter med monografisk inledning. *Svenska bilder* utkommo 1886 i billighetsupplaga (2:a uppl. 1895; med förklaringar 1894 och 1901; med illustrationer af Albert Edelfelt 1894, 2:a uppl. 1905). S:s *Samlade dikter* utgåfvos 1903—04 i 5 bd; nationaluppl. 1913. Urval för skolan utkommo 1906 och 1908 (ny uppl. 1914), *Ausgewählte gedichte* i öfv. af A. Stern 1891.

S:s diktning under de första ungdomsåren slöt sig väsentligen till den närmast förutgående tidens svenska vitterhet med Talis Qualis som den kanske mest förebildande i formen, med enstaka påtagliga anklanger från göter och romantiker samt starka intryck från Heine. Från alla sina jämnåriga skilde han sig förnämligast genom sin poetiska energi, sin snabba puls i rytmerna, som vittnade om, hur mycket lifligare och intensivare S. var i sina upplefvanden, med hur mycket starkare affekt han mottog intryck och erfarenheter. Kärlekslyriken var den del af S:s diktning, som tidigast nådde fram till fullgiltigt uttryck, och som särskildt lysande

framstå hans skildringar af kvinnlig skönhet och befnadsnjutning (*Konstberiderskan*, *Kreolskan*). En triljant frihetssång är den hänförda hyllningen af *Rouget de Lisle*. Inverkan af tidshändelserna kom konom att fortsätta 1840-talets aktuella utrikespoesi. En rad dikter för Polen (*På Polens dag*, *Den polske frivillige* m. fl.), framkallade af det polska upproret 1863, och för Danmark (*Storken*, *Det första regementet* m. fl.) med anledning af dansk-tyska kriget 1864, är i ton och tanke nära släkt med Talis Qualis' och andra politiska frihetsskalders verk. I dem lyfter sig S:s ungdomsdiktning till stora ämnen och ett eldigt patos för den nationella friheten. Inflytande från Chr. Winther och annan dansk lyrik hör äfven till de märkbara påverkningar, under hvilka S:s skaldskap, särskildt hans natur- och känslodikt, utvecklades. — S. offentliggjorde äfven ett stort antal öfversättningar från Béranger.

Med "Italienska bilder", frukten af hans resa 1864, inträdde S. i sitt andra skede som författare. Inspirationen strömmade rik och ungdomligt frisk, nämtande motiv i brokig mångfald från natur och folk i den lyckliga södern. Redan *Inledningssång* med sitt vårliga och brusande jubel öfver frihet och lefnadsnjutning slår an grundstämningen. Med fast hand är teckningen gjord, och de färgstarka målningarna, där både det pittoreska och det graciösa kommer till sin rätt, vittna lika mycket om skönhetsälskarens beundran som om mannens varma hjärta och konstnärens ursprunglighet och kultur. Raska genrebilder (*Saltarello i Trastevere*), stämningar af ungdomslycka (*Sorrento*), hänförd frihetskärlek (*Neros gyllene hus*, *Masaniellos tarantella*, *Magenta*), natursvärmeri (*Vindarnes sång om Isola bella*) och vemodig hemlängtan (*Jultankar i Rom*), bilder från Venezia, campagnan och Neapel, allt fick otvungna och öfvertygande uttryck. Vistelsen i Spanien gaf icke samma rika poetiska behållning. I den vackra *Alhambra* ljuder en klagan öfver, att fantasien lämnat skalden, och flertalet af de spanska motiven fick form af sonetter. Hade den italienska resans dikter inbragt vår verskonst en ny realistiskt konkret stil, voro sonetterna på sitt sätt också en formförnyelse: deras elegans och pittoreska fyllighet stodo högt öfver den matta och blacka framställning, hvartill sonettformen merendels urartat, och visa, hvilken individuell prägel S. kunde förläna denna ofta konventionaliserade, just då i Frankrike af "les parnassiens" med ny ifver odlade versart. Sonetten förblef under den närmaste tiden hans älsklingsform, i hvilken han nedlade sin uppfattning af tidshändelserna (sorgen öfver Frankrikes nederlag 1870—71, uppmaningar till svensk försvarsvilja), sitt djupa personliga missmod (*Noli me tangere*, *Min vän och jag* m. fl.) och sin än godmodiga (*Gammalt porslin*), än bittra (*Var det väl värdt?*) satir. S:s öfriga diktning var jämförelsevis ytterst ringa (*Vågbrytaren*, *Rosersberg*) och tillbakablickande, icke barn af nuet och dess intryck.

Den nya våren i S:s författarskap, hvilken sammanföll med den lyckligt lösta krisen i hans lif, kom så pass sent, att han icke direkt kunde knyta vid det tidigare diktade, det, hvars utveckling afbrutits efter hemkomsten från den utländska resan. Ungdomslyrikens sprittande liflighet och rytmiska fart voro förbi, den stormande hänförelsen lämnade rum för en innerligare värme, den strömmande sången för en mer koncentrerad dikt, hvars konstnärliga princip var karakteristik. Med rikt utvecklade yttre sinnen och en högt kultiverad iakttagelseförmåga gaf S. icke bara beundransvärda reseskisser (sådana som *Vägen till Taormina*, *Göttingen*, *Stralsund*, *I Rättvik*, *Tännforsen*, gärna koncentrerande sig kring en lärdom för lifvet som i *Gotik* eller *De vansinniga i Ragaz*), utan förlänade hvarje motiv en konkret gestaltning, där det otadligt artistiska i utförandet och bildspråkets, symbolikens säkerhet bilda en sällsynt harmonisk helhet. Hans personliga känslolif uttalade sig, efter det att den dityrambiska ungdomslyriken var förbi, i regel indirekt, medelbart, i fabel eller annan episk förklädnad, ofta så objektivt framställd, att hans dikt blir plastiskt fristående som Goethes.

Skaldens förändrade lefnadsförhållanden blefvo naturligtvis utgångspunkten för ett stort antal dikter från de första åren efter brytningen. Lyriska symboldikter som *Svarta svanor*, *Edelweiss* och *Blodboken*, den varma sympatisången öfver drottning *Caroline Mathilde*, de lidelsefulla *Kärleksgrottan vid Biarritz* och parafrasen af Paolo-och-Francesca-motivet, den stora, stolta dikten *Läkaren*, som förhärligar en älskande kvinnas tillit och mod, tillhöra de obestridligen tyngst vägande af hans alster på grund af den starka glöd, hvaraf diktionen är mättad. *Afskedsdrycken*, som besjunger ett fågelfritt par, en albigensisk minstrel och hans maka, som nödgas lämna hemlandet, hvars besjälade, ideella bild han för med sig i sin sång, och *Fången*, en situationsbild, hvars patos förkunnar, att kärleken icke är beroende af, om den älskade ådragit sig skuld och straff i samhällets ögon, innehålla nästan obeslöjade bekännelser; den ungdomligt tjusande *Dryadens byte*, den fina situationen *Florentinerkväll* och det vackra reseminnet *Blåa grottan* äro direkta kärleksdikter. Äfven i den lilla gruppen liffulla scenerier och figurteckningar från Algeriet (*I Afrika*) ingå personliga bikter. Redan 1880 började S. på främmande botten den rad dikter, egnade åt Sveriges historiska minnen, som han gaf namnet "Svenska bilder", ädla vittnesbörd om hans kärlek till Sverige och dess häfder. Motiven sträcka sig från Gustaf I till Tegnérs "Svea" och innefatta såväl krigiska taflor af stå och bravur (*Herr Jans likfärd*) som fredliga målningar af inhemska personligheter (*En afton hos fru Lenngren*, *I Svedenborgs trädgård*). Som höjdpunkter kunna betecknas den stora, på skiftande stämningar rika bilden af Karl IX och Gustaf Adolf som barn, *Hvita frun*, den symboliska skildringen af Karl XII:s hjältesaga, *Brandklipparen*, den utomordentligt målande tids- och situationsbilden *Stenbocks kurir*; hans egen älsklingsdikt, den monumentala *Olof Rudbeck* med sin förhärligan af det osjälfviska offret för fosterlandets skull; den gripande bilden från Stora ofredens nödår, *På Värnamo marknad*, och den medkänsligt urskuldande karaktärsteckningen af Gustaf IV Adolf, *Den trettonde mars*. Beundransvärda äro dessa dikters helgjutenhet och rika stämningsskala: enkel balladstil i *Vapenbröderna* och *Junker Ulf*, ömsint, förstående personkarakteristik i *Kristina* och *Aurora Königsmarck*, tjusande, melodisk naturlyrik i *Amaryllis*, akade-

misk, beskrifvande praktstil i *Svensksund*. Genom de fosterländska ämnena och den mästerliga formningen kommo "Svenska bilder" snart att intaga den bemärktaste platsen bland S:s verk och trängde i viss mån orättvisligen andra ting i skuggan. Det vardt fallet med bl. a. de dikter, i hvilka S. besjöng utländska gestalter och förhållanden ur samtiden eller häfden. Bland dem märkas den stora cykeln *Savonarola*, med sin socialpolitiska polemik, och *Cavour och hans gäst*, med sin dramatiska situationsskildring. Det gäller äfven de många sångerna med sägenämnen, af hvilka flera tillhöra hans mest fulländade konstverk (den behagfulla sagoallegorien från rokokon *Den nya Cendrillon*, den djupa själshistorien *Klabauterman*, den från Plutarchos hämtade, till den fornnordiska världen omflyttade *Fylgjan*, *Sterope*, den italienska novellen *Ginevra* m. fl.). Spänstig och stolt är *Valborgseld*, en hymn till ungdomen och personlighetens idealism, medan *Syrsan* förhärligar skaldens, konstnärens, lif, som "går upp i sång och lågor". Ett stort antal dikter ger bilder och minnen från Sverige, särskildt Södermanland (*Kolsnaren*, *Vibyholm*, *Gripsholm*) och Stockholm, och vittnar om hans innerliga fosterlandskärlek (*Sveriges karta*, *Titelvignett*).

Under intrycket af de demokratiska rörelser, som märktes på olika håll i Europa vid 1880-talets ingång, gjorde sig S. till tolk för sociala reformsträfvanden i humanitär anda. Mot fåtalets njutningslif och själfviskhet uppträdde han med krafvet på en inre revolution af öfverklassen och med förhoppningar om försoning mellan samhällsklasserna (*Den tjänande brodern*, *Afrodite och Sliparen* m. fl.), liksom han kräfde, att poesien skulle vara kött och blod af det folk och den tid den tillhörde och icke afstänga sig från samtidsspörsmålen (*I porslinsfabriken*, *Poesiens vandring*). I nära samband härmed stodo flera berättande dikter: den kraftfulla *Rebell*, ett minne från skoltiden, *En sovereign*, *Vid Valkiakoski pappersbruk*. Skrifna som frids-, icke stridsrop och riktade till öfverklassen, inta dessa sociala dikter ett betydande rum i vår 1880-talspoesi, där de utgöra en vacker, självständig insats i humanitetsideal anda. — Ytterligare äro att nämna minnena från resan i Finland, särskildt de, där Runeberg är centrum, *Borgå* och *Finlands värn*, några gratiösa dikter från Stockholm, den 1892 tillkomna *Röstsedeln*, afsedd att påverka riksdagens beslut i försvarsfrågan, en grupp genrebilder, oftast med kärna af reflexion eller sentens, såsom *Telegrafen och fåglarna*, *Olika synpunkter*, *I solskenet*, *Utom tullen*, samt slutligen ett icke ringa antal högtidsdikter, utförda med utsökt elegans och på samma gång värme: *Vid J. P. Jacobsens död*, *Till Fratres amicitiæ veræ*, sånger vid aftäckningen af Linnés, Scheeles och Karl X Gustafs statyer och den med lysande vältalighet framförda hälsningen till A. E. Nordenskiöld vid inträdet i Svenska akademien. Hans alstring var under 1890-talet ganska sparsam (lefnadskvällens vemod ljuder i *Nattviol* och *Drömkullen*), men bevarade alltjämt sin ordknappa, pregnanta och likväl alltid personligt uttrycksfulla form. Han sammanfattade i sin diktning traditionerna från den föregående poetiska utvecklingen, samtidigt med att han inledde en ny epok genom sin realistiska uppfattning och stil, som städse bevarade en mera plastisk än musikalisk karaktär. Få af vår skaldekonsts mästare ha varit sådana artister som S. Finkänsla, harmonisk humanitet och skönhetsdyrkan utmärkte hans personlighet. Det inflytande S. utöfvat på samtida eller yngre skalder (Fredin, Fröding, Bo Bergman m. fl.) har varit betydande. S:s namnteckning återfinnes å pl. IV till art. Autograf. Han ligger begrafven på Solna kyrkogård.

S. kallades 1893 till filos. hedersdoktor vid jubelfesten i Uppsala samt vardt 1895 hedersled. af Vitt. hist. och ant. akad. och af Vet. och vitt. samh. i Göteborg. En medalj öfver honom slogs 1887. — Se K. Warburg, "C. S." (1905), som innehåller dikter och brefuttalanden, samt uppsatser af G. Brandes i "Samlede skrifter" III (1900), Levertin i "Essayer" I (1907), R. G:son Berg i "Litteraturbilder" (1912), F. Böök i "Svenska studier i litteraturvetenskap" (1913), och S. Söderman i "Böcker och författare" (1914). 1 o. 2. H. B—n. 3. (L. S.) 5. R—n B.

Snok, *zool.* Se Snoksläktet.

Snokar, *Colu'bridæ*, *zool.*, familj, tillhörande ordn. ormar (*Ophidia*) inom kräldjursklassen. Kroppen är böjlig, hufvudet försedt med plåtar; stjärten är lång och spetsig; öfverkäksbenet är långt med solida eller rännformiga tänder, men ej med gifttänder. Tydlig hakfåra finnes. De undre stjärtsköldarna äro ordnade i två rader. Snokarna äro spridda öfver hela jorden. Jfr Jättesnokarna. Om den hit hänvisade *Coronella* se Snoksläktet. L—e.

Snoksläktet, *Co'luber*, *zool.*, tillhör fam. snokar (*Colubridæ*), ordn. ormar (*Ophidia*) inom kräldjursklassen. Rörande släktets allmänna karaktärer se Snokar. I Sverige förekommer en art: vanliga snoken (*Coluber* l. *Tropidonotus natrix*;

Vanliga snoken.

se fig.); dess färg är växlande, vanligen ofvan svart, under svartblå, och den har en hvit eller gul fläck på hvardera sidan af nacken. Ryggfjällen äro lansettlika, kölade. Längden är ända till 120 cm. Arten förekommer i hela Europa, utom i högsta norden, samt i norra Afrika och västra Asien; i Sverige är den utbredd öfver hela landet, norrut åtminstone t. o. m. Ångermanland. Den vistas på låglända och sumpiga ställen. Som denna snok mycket tycker om värme, kryper den ej sällan in i stallar eller bebodda hus i skogstrakter. Den vistas gärna i vatten och simmar skickligt. Den ger ifrån sig en från, myskartad lukt, som blir

stark, i synnerhet om djuret retas. Redan i okt. eller nov. lägger sig snoken i vinterkvarter, i hål och gångar under löfhögar, trädrötter m. m. vanligen så djupt, att frosten ej räcker den. Dess föda består af smärre djur ur nästan alla klasser. I juli och aug. lägger honan 15—30, af ett pergamentartadt, hvitaktigt skal omgifna ägg på varma ställen, ofta i gödselhögar. — En annan svensk familjemedlem är **slät a snoken** (*C.* l. *Coronella austriaca* l. *lævis*), som skiljes från den föregående därigenom, att fjällen äro släta, att hufvudet är föga afsatt från halsen, och genom färgteckningen: ljusa nackfläckar saknas, ryggen är brunaktig med i två längsrader ställda svartaktiga fläckar, under röd eller gulaktig. Längden är 65—90 cm. Släta snoken är vanlig i mellersta Europa och förekommer, ehuru mindre allmänt än den föregående, på många ställen i södra och mellersta Sverige. Olikt vanliga snoken vistas den helst på höglända, torra, klippfulla, med buskar och ljung beväxna ställen. Den förväxlas ofta med huggormen, från hvilken den dock äfven till det yttre lätt skiljes därigenom, att kroppsfjällen äro släta, att hufvudets öfre sida är beklädd med plåtar samt att ryggbandet hos den senare är *ett*, sammanhängande och sicksackformigt. Äggen nå inom moderdjurets kropp en sådan utveckling, att ungarna lämnat äggskalen före födseln, eller ock sker detta omedelbart efter det äggen blifvit lagda. L—e.

Snoktube, bergstopp. Se **K a n d i l t a g.**

Snopp, *veter.*, ett tecken på hufvudet hos hästen, som utgöres af en hvit fläck eller strimma på öfverläppen, mellan näsborrarna. E. T. N.

Snorgärsen, *zool.* Se **G ä r s s l ä k t e t.**

Snorre gode, fornisländsk storman, höfding öfver Borgarnäs-området, f. 963, d. 1031, hette eg. **T o r g r i m T o r g r i m s s o n,** men fick redan i ungdomen på grund af sitt sträfva sinnelag kännetecknande namnet Snorre, som alldeles undanträngde hans fädernesnamn. S. öfvertog redan vid 16 års ålder fäderneärfvet Helgafell och kort efteråt äfven ätten's godedöme. Få isländska höfdingar ha egt en sådan makt och ett sådant anseende. Hans mindre vanliga slughet gjorde honom vida fruktad, och förr eller senare fick han alltid öfverlägset öfver sina motståndare. Den förnämste bland dessa var den ädle Arnkell gode, som 993 föll för S:s vapen. S. var en af dem, som verksammast främjade kristendomens sak på alltinget 1000, då han, fastän själf hedning, kallt och lugnfullt afvisade talet om, att det just började vulkanutbrottet i Ölfus skulle vara ett tecken på gudarnas vrede öfver, att folket tänkte på att ta sig en ny gud. "På hvem voro gudarna vreda, då den lava brann, som vi nu stå på?", sporde man; ty alltingsfältet var ju gammal vulkanisk mark från förhistorisk tid. S. lät genast efter alltingsbeslutet om kristendomens införande döpa sig och byggde själf en kyrka på sin gård. Han var vidare känd för sin hämnd på sin svärfader Víga-Styrs mördare och sin trogna vänskap med Gudrun Osvivsdotter. Med henne bytte han gård 1008 och bodde sedan dess på Sælingsdalstunga. Han afstyrde blodshämnden på Kjartans bröder för Bolle Torleikssons dråp. Under den stora striden på alltinget 1012 hindrade han med sin väpnade flock Flose Tordsson och hans skara att fly in i Almannagjá och bragte dem sålunda mellan tvenne eldar. 1024 förhindrade han, att landets främsta höfdingar skulle besöka och hylla konung Olof den helige. S. var en sällsynt klartänkt, klok och praktisk natur, hvars rådslag för det mesta hade framgång. Men han var på samma gång hänsynslös och föga nogräknad i fråga om sina medel. I "Eyrbyggiasaga" (se d. o.) spelar han en af hufvudrollerna. R. N—g.

Snorres edda. Se **E d d a.**

Snorrestad. Se **S n å r e s t a d.**

Snorre Sturlasson, det gamla Islands mest frejdade häfdatecknare, f. 1178, d. 22 sept. 1241, tillhörde den mäktiga och talrika Sturlungaätten och uppfostrades hos den ansedde höfdingen Jon Loptsson, en sonson till Sæmund den vise. Hos sin fosterfader fick han ett godt och, som det synes, väl begagnadt tillfälle att tillegna sig all den tidens bokliga lärdom, särskildt att bli förtrogen med Islands och Norges gamla skaldskap och sagohäfder. Redan vid tjugu års ålder gjorde S. ett rikt gifte och blef därigenom en af landets mäktigaste höfdingar, så att han kunde möta vid alltinget i spetsen för 800—900 beväpnade män. S. var flera gånger lagsagoman (*lǫgsǫgumaðr*); under åtskilliga år öfverträffades han i rikedom och anseende af ingen i landet. Naturligtvis blef han invecklad i de blodiga tvister, som vid den tiden söndrade Sturlungaätten, och han låg ständigt i strid med både fränder och andra om gods och arf, godord o. d. S. visade vid dessa tvister ett alltför stort begär efter penningar och ära samt skydde icke att använda list och ränker för att nå sitt mål; man bör dock vid bedömandet af hans handlingar komma i håg, att han vid detta sitt beteende visar sig som ett barn af sin tid. 1218 kom S. första gången till Norge, där han blef väl mottagen af Skule jarl och den unge konungen Håkan Håkansson, hvars handgångne man han blef. En del af 1219 vistades han i Sverige, hos Västgötalagmannen Eskil, och förvärfvade sig säkerligen då den noggranna kännedom om Sverige och svenska förhållanden, som mångenstädes spåras i hans skrifter. 1220 for han tillbaka till Island, sedan han lofvat norske konungen att verka för landets underkastelse under Norge; men då han intet gjorde för sakens förverkligande, blef han misstänkt af de härskande i Norge, och hans fiender på Island begagnade detta förhållande för att bringa honom i fördärf. Efter oupphörliga tvister i hemlandet måste S. för andra gången bege sig till Norge, 1237, men kom i onåd hos konung Håkan, mot hvars förbud han lämnade Norge och återvände till Island. Dit anländ, råkade han i strid med sin måg Gizurr Thorvaldsson, som nu blef hans värsta fiende. Konung Håkan sände bud till Gizurr att antingen dräpa eller tillfångataga S.; och på Gizurrs anstiftan blef S. i sitt hem öfverfallen och dräpt. Om S:s utmärkta förtjänster som sagoskrifvare (*Konungasagorna*) och skald samt som samlare och författare af en fornnordisk poetik se **E d d a** (den yngre), **I s l ä n d s k a l i t t e r a t u r e n,** sp. 959—960, och **H e i m s k r i n g l a,** hvilket är den vanliga benämningen på S:s "Konungasagor". Th. W.*

Snota, fjälltopp. Se **T r o l d h e i m e n.**

Snotingham [snå'tiŋəm], angls. Se **N o t t i n g h a m,** sp. 76.

Snotra, *nord. myt.*, en af asynjorna; hon är klok och förstår att skicka sig.

Snottrer, *bot.* Se Multer.

Snouck Hurgronje [snaŭ'k hœrĉhrå'nje], Christiaan, holländsk orientalist och forskningsresande, f. 1857 i Oosterhout i Nordbrabant, studerade i Leiden, blef filos. doktor 1880 och lärare i muhammedansk rätt vid seminariet för indiska tjänstemäns utbildning i Leiden och företog 1884 en forskningsresa till Arabien, hvarunder han i muhammedansk förklädnad tillbragte ett helt år i Mekka och Djidda. Han anställdes efter sin återkomst som lektor vid universitetet i Leiden, begaf sig 1888 på en vetenskaplig resa till Holländska Indien, var 1889—1906 professor i Batavia och efterträdde 1907 de Goeje som professor i arabiska i Leiden. Af hans arbeten må nämnas: *Het Mekkaansche feest* (1880), *Mekkanische sprichwörter* (1886), *C. Landbergs studien geprüft* (1887), *Mekka* (2 bd, 1888—89, jämte ett bd fotografier), *Studiën over Atjèhsche klank- en schriftleer* (1892), *De Atjèhers* (2 bd, 1894), *Het Gajôland* (Batavia, 1903) och *Arabie en Oost-Indie* (1907). K. V. Z.

Snowdon [snåŭ'dn], det högsta berget i England, Wales, är beläget i grefskapet Carnarvon i nordvästra Wales. Berget, som har flera genom djupa klyftor (*cowns*) skilda partier, består af skiffer och granit. Den högsta spetsen, Moel-y-Wyddfa, når en höjd af 1,085 m. En 7,8 km. lång kuggstångsbana (byggd 1897) för från Llanberis till toppen, från hvilken man har en vidsträckt utsikt. J. F. N.

Snowhill [snåŭ'hi'l], ö i antarktiska arkipelagen under 64° 30′ s. br. och 57° v. lgd. Otto Nordenskjölds vinterstation 1902—03. Se Polarländer, sp. 1191. J. F. N.

Snuen, ett 1,293 m. högt fjäll, Kristians amt, Norge.

Snufva, Näskatarr (*coryza*), *med.* Se Nässjukdomar.

Snultra, *La'brus*, *zool.* Se Bergfiskar.

Snurra, *mek.*, en rund kropp med omkring figuraxeln symmetriskt fördelad massa, som, om den försättes i tillräckligt hastig rotation, i följd af massans tröghet (se d. o.) sträfvar att bibehålla rotationsaxelns riktning oförändrad. Allmänt känd är den leksak, som benämnes snurra. Försättes denna i hastig rotation, kan den rotera, icke allenast då axeln är upprätt, utan äfven då den lutar mot lodlinjen. Trögheten hos snurrans olika delar möjliggör bibehållandet af läget af deras rotationsplan i förhållande till lodlinjen, ehuru tyngden sträfvar att stjälpa snurran. Snurror af gigantiska dimensioner äro jorden, solen, månen och den otaliga mängden större himlakroppar. Deras rörelser äro sammansatta af rotation och translation (fortskridande rörelse eller parallellförflyttning), och båda äro af väsentlig betydelse för de verkningar dessa kroppar utöfva på hvarandra och på det lif, som finnes å dem. Jordens rotation i förhållande till solen t. ex. bestämmer dag och natt och translationen de olika årstiderna. De kraftverkningar himlakropparna utöfva på hvarandra bestämma icke allenast deras fortskridande rörelser inbördes, de framkalla ock vissa rubbningar i rotationsaxlarnas riktningar, så att dessa erhålla en vaggande eller svajande rörelse (nutation). Denna rörelse kan visas medelst instrument, som benämnas nutoskop. Observationer å himlakropparna visa, att jorden verkligen roterar, men denna rörelse kan ock ådagaläggas medelst enkla mekaniska anordningar på jorden. Märkligast bland dessa är Foucaults pendelförsök (se d. o.). Den vridning af pendelns svängningsplan, som vid detta försök kan iakttagas, plägar visserligen benämnas skenbar, men den är icke desto mindre verklig, lika verklig som ett vagnshjuls vridning omkring dess axel, då den vagn det tillhör drages fram på en väg. Märkas bör f. ö. att, enär rörelser alltid förekomma parvis (se Rörelse), då det foucaultska pendelplanet vrider sig i förhållande till jorden, så vrider sig jorden i motsatt riktning i förhållande till detsamma, och det är just verkligheten af pendelplanets vridning, som gör, att jordens verkliga rotation ådagalägges genom pendelförsöket. Snurran har fått en viktig användning i de modernaste skeppskompasserna (skeppssnurrorna). Magnetnålen ersättes i dem af hastigt drifna skifvor med stor godstjocklek vid omkretsen (Gyrohjul), som äro oberoende af magnetiska verkningar och sålunda äfven af ombord befintliga massor af järn och stål, hvilka, särskildt då deras lägen förändras inbördes, inverka störande på magnetnålen. Ett annat slag af skeppssnurror äro de i art. Skeppssnurran omnämnda svänghjul, som man försöksvis användt i afsikt att förebygga fartygsrullning i sjögång. — Äfven de motorer, som kallas vatten-, ång- och gasturbiner (af lat. *turbo*, snurra), äro snurror. I dynamomaskiner, elektromotorer och spinnmaskiner m. fl. ingår snurran f. ö. som en väsentlig beståndsdel; den har alltså en mångsidig och viktig praktisk användning. O. E. W.

Snurrbocken, svensk folkdans, som varit vanlig i Tierpstrakten, Uppland, dansas efter en durmelodi i $^3/_4$ takt, först ungefär som hambopolska, ehuru kavaljeren gör vändningen enbart på vänstra foten, hvarefter kavaljer och dam göra 8 takters springsteg framåt och sedan vända sig långsamt mot hvarandra med händerna i sidorna samt buga djupt tre gånger, mellersta gången dock vända helt om från hvarandra; sedan vidtager dansen igen i det förra, lifligare tempot.

Snurrevad, *fisk.* Se Fiskredskap, sp. 451.

Snus (af ty. *schnauze*, nos, näsa), ett njutningsmedel, som utgöres af pulveriserad tobak, behandlad på ett särskildt sätt, och som i äldre tider nästan uteslutande användes genom att införas i näsan. Detta sätt att bruka tobak uppkom i Spanien och Frankrike på Frans II:s tid (1559—60) och har sedan spridt sig öfver snart sagdt hela jorden, om det ock icke brukas i så hög grad som rökning. Tillverkningen af dylikt snus är den långsammaste och besvärligaste grenen af tobaksmanufakturen. De blad, som skola användas till snus, böra vara feta och ha mörk färg samt få icke vara på något sätt sjukligt förändrade. Af stor vikt för snuset är såsen, som i hög grad varierar för olika sorter och oftast utgör en fabrikshemlighet. För de flesta såser är dock vanligt salt en gemensam beståndsdel. Äfven försättas såserna ofta med pottaska, ammoniaksalter och andra salter. Sedan bladen såsats, öfverlämnas de åt den

k. svettningen, som kan utföras på många sätt. Stundom låter man en större mängd hopackade blad svettas på en gång; stundom låter man svettningen försiggå i mindre högar. I senare fallet försiggår denna process på 4—10 dagar, under det att svettningen af de stora högarna kräfver 5—6 månader. En långsam svettningsprocess gränsar bättre vara. För beredningen af finare snus är den s. k. karotteringen egendomlig. De såsade bladen förenas till s. k. puppor, som utgöras af rofformade bingar af särskildt utvalda tobaksblad, hvilka, sedan de genomgått en första gäsning, inlindas i linnedukar, som starkt hopsnöras. Därigenom utpressas såsen, på samma gång som luften utestänges. Pupporna få nu ligga några veckor, hvarunder en långsam jäsningsprocess försiggår. På det att den ännu kvarvarande såsen skall verka likformigt, omläggas pupporna ofta. Efter någon tid ombindas snörena ännu fastare, och sedan borttages linneduken, hvarefter snörena ännu fastare tilldragas och pupporna packas i kistor och nedställas i ett mörkt, jämnt fuktigt och varmt rum, där de tid efter annan ompackas. På detta sätt förvaras pupporna under många år och vinna alltmera i godhet till följd af den långsamma jäsningsprocess, för hvilken de äro utsatta. Slutligen äro de så smidiga, att de kunna skäras som smör, och sönderskäras nu medelst ett slags sågartade apparater, eller ock malas de i ett slags kvarnar. Det snus, som erhålles af detta slags puppor, kallas *rappé*. Den dyrbara karotteringen har man sökt ersätta med snabbare metoder, som numera, åtminstone i Sverige, helt undanträngt densamma. I Sverige har snuset fått mycket stor utbredning; årsförbrukningen uppgick 1916 till omkr. 6 mill. kg. och öfversteg kvantitativt väsentligt summan af alla öfriga tobaksfabrikat. Jämsides med tuggtobakens tillbakagång har tuggning af snus tilltagit, och snus torde, åtminstone i Sverige, numera användas i mycket större utsträckning till tuggning än till snusning, som afsevärdt gått tillbaka. Såväl i detta nya användningssätt som i den relativa prisbilligheten hos det synnerligen kraftiga stimuleringsmedlet ligger en förklaring till snusets stora konsumtion. Tillverkningen sker numera fabriksmässigt i stor skala enligt afsevärdt förenklade metoder. Olika kvaliteter amerikansk bladtobak och stjälk samt svensk tobak malas hvar för sig och blandas i för hvarje snussort bestämda mängder tillsammans med vatten, som tillsatts med diverse salter, färgämnen, essenser o. a. ämnen. Behandlingen efteråt växlar i högsta grad för olika snussorter. Emellertid genomgår blandningen i allmänhet sedan en svettningsprocess i varmrum med temperatur upp till 90° C., hvarefter den efter ytterligare tillsättningar afkyles och förpackas till försäljning. Jfr Snusdosor. K. af G. (E. F—k.)

Snusdosor, afsedda att förvara snus i och hålla det någorlunda färskt, göras mestadels i sådan storlek, att de bekvämt kunna bäras i fickan. De kommo i svang under förra hälften af 1600-talet, då bruket af snus blifvit vanligt, och blefvo särskildt på 1700-talet föremål för utsökt lyx. Till material togos gärna halfädelstenar (jaspis, agat, krysopras, hyacint m. m.) eller guld med emalj och miniatyrmålningar, vidare silfver, silfver med niello (Tuladosor), oädla metaller (ofta emaljerade eller förgyllda), elfenben, sköldpadd, porslin, för enklare vara horn, träslag, näfver o. s. v. (se fig. 1—6). Juvelbesatta snusdosor skänktes ofta af furstar som utmärkelsetecken, liksom man nu utdelar ordnar, och den gemytliga artigheten att

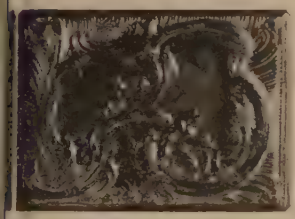

Fig. 1. Snusdosa af förgylld brons, i rokokostil, 1700-talet. (Nationalmuseum, Stockholm.)

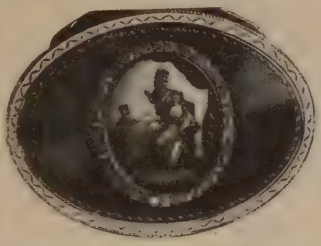

Fig. 2. Gustaviansk snusdosa af blåemaljeradt guld, med juvelinfattad miniatyrmålning. (Nat. mus.)

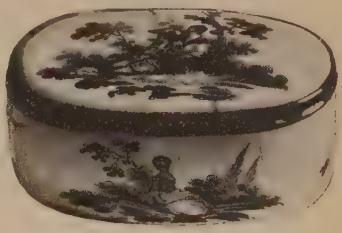

Fig. 3. Snusdosa i emalj, 1700-talet. (Nat. mus.)

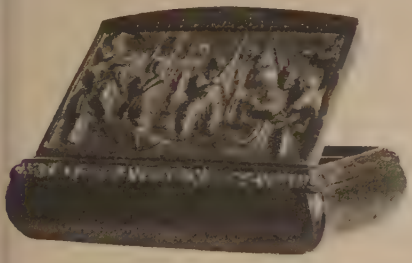

Fig. 4. Snusdosa, snidad i trä af Helena Sofia Isberg (se denna). Locket visar Gustaf II Adolfs landstigning i Tyskland. (Nat. mus.)

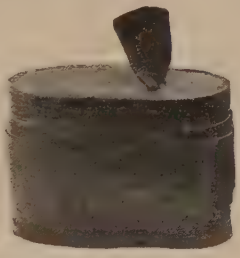

Fig. 5. Svensk näfversnusdosa.

Fig. 6. Svensk mässingsnusdosa med spegel i locket.

bjuda en pris snus ur sin dosa spelade ganska länge en icke oviktig roll vid diplomaternas inbördes sammanträffanden. På svenska landsbygden, där i olikhet med andra länder den besynnerliga och allt annat än snygga oseden att tugga snus vunnit vidsträckt utbredning, fortplantad till städernas grof- och industriarbetare, hör en mässingssnusdosa (med spegel i lockets insida, för toalettens tillgodoseende) nästan gifvet till karlarnas utrustning. Nickeldosorna ha numera börjat utträngа de af mässing gjorda. En ryktbar samling praktsnusdosor var Fredrik II:s af Preussen. I Hallwylska palatset i Stockholm (se Hallwyl) finns en stor och dyrbar samling snusdosor; äfven Nationalmuseum har en vacker samling.

Snuspulver (*pulvis errhinus*, obrukl.), *farm.*, pulver till uppdragning i näsan, likt snus, eller till inblåsning i denna medelst pulverbläster, för att påverka nässlemhinnan vid katarr, snufva. Pulvret afser dels att nedsätta den abnormt stegrade känsligheten hos nässlemhinnan, som orsakar täta nysningar, dels att motverka sekretflöde från näsan, dels ock att verka antiseptiskt mot de bakterier, som framkalla katarren. Pulvret bör icke i och för sig vara starkare retande; det bör helst till god del bestå af lättlösliga ämnen, som sålunda icke bli kvarliggande i näsan och åstadkomma mekanisk retning; slutligen bör pulvret ej vara alltför fint, så att det yr upp i näshålans öfversta del och i dess bihålor. Som beståndsdelar i snuspulver märkas bland de känsligheten nedsättande kokain och mentol, bland de sekretionsminskande garfsyra och adrenalin (i helt liten mängd), bland de antiseptiska salicylsyra och salol, borsyra och borax, kinosol och sozojodolas zincicus. Som indifferent tillsats (constituens) används med fördel pulvriseradt mjölksocker. C. G. S.

Snyders [snej-], Frans, flamsk djur- och stillebensmålare, f. 1579 i Antwerpen, d. där 1657, var son till värden på värdshuset "Stora bröllopskammarn", hvars rikligt försedda skafferier och förrådsrum tidigt gjorde honom förtrogen med de föremål — skjutet villebråd, döda fåglar, ostron, kokta humrar, sparrisknippor, drufklasar, o. s. v. —, som senare ingingo som ingredienser i hans praktfulla stillebensbilder. Han blef 1593 elev hos Peeter Brueghel d. y. och lär äfven en tid ha åtnjutit undervisning hos Hendrik van Balen. Inskrifven i Antwerpens målargille 1602, företog han 1608 en dock blott ettårig studieresa till Italien, gifte sig efter återkomsten till födelsestaden med en syster till målarna Cornelis och Paul de Vos, vann förmögenhet, köpte sig 1620 ett eget hus och lefde på stor fot i förtrogen vänskap med Rubens och van Dyck. I början af sin verksamhet målade han med förkärlek s. k. frukoststycken, d. v. s. läckra matvaror och skålar med frukter, eller, oftast i stort format, bord, betäckta med

skjutet vildt och andra läckerheter. I dessa hans mestadels tidigare arbeten visar hans detaljerade målningssätt ännu starkt inflytande af den äldre skola, som företräddes af hans lärare. Men sedan han omkr. 1612 börjat samarbeta med Rubens — han utförde vilda djur, hundar och frukter i dennes väldiga dukar — fick hans pensel en bredd och en fart, som täflade med den store figurmålarens: exempel därpå är S:s medarbetarskap i Rubens' "Faun" i Schönbornska samlingen i Wien, i hans "Backanal" i Berlins museum och i ännu högre grad i hans "Diana, återvändande från jakten" i Dresdens museum. S. rönte äfven hedern att med egenhändiga dukar vid sidan af Rubens' få smycka väggarna i det kungliga spanska lustslottet Torre della Parada, och han skapade dessutom, dels i samarbete med Rubens, dels tillsammans med Lucas van Uden och Jan Wildens, som utförde de landskapliga delarna i hans målningar, en stor mängd jaktstycken och andra scener ur djurens lif. Och i dessa framställningar uppnådde han ett fullkomligt mästerskap: storslagna kompositioner, liffulla rörelser, noggrann, men på samma gång energisk teckning, milda, men likväl strålande färger och en underbar skicklighet att karakterisera de olika djurens skinn och pälsar. Bland mästarens i de flesta större samlingar spridda verk må särskildt nämnas *Köksstycke, Strid mellan lejoninna och vildsvin* (se fig. till art. Mezzotintogravyren) och *Lejon förföljande en råbock* i Münchens pinakotek, *Köksstycke* i Kassels museum, *Frukoststycke* i Köpenhamns, *Skjutet vildt* i Amsterdams Rijksmuseum, *Förrådskammare med en jägare* i Haags museum, *Hynda med valpar* i Dresdens, de berömda fyra "stånden": *Fruktstånd, Grönsaksstånd, Fiskstånd* och *Vildtstånd* i Petersburgs Eremitage. Äfven i Sverige är S. mycket väl företrädd: i Nationalmuseum ses *Skjutet villebråd på ett köksbord* (en utsökt bild), *Fruktskål i en nisch, Hund försvarar ett flådt oxhufvud mot en annan* (fragment af en större målning) och *Räfven på besök hos hägern* (ur Finspångssaml.; se pl. till art. Djurmåleri), hos grefve Fr. Wachtmeister på Tistad *Vildsvin, försvarande sig mot hundar* (ur Forsmarkssaml.), i Tammska saml. på Fåö *Björn, försvarande sig mot hundar* (ur Österby saml.) och *Varg, som slagit ett rådjur* (ur Forsmarkssaml.), i Ekmanska saml. på Mo gård *Bandhund, som försvarar en köttkorg* och (dock ovisst om af mästaren själf) *Häger, jagad af falkar* (båda ur Finspångssaml.), hos grefve W. Hamilton, Danbyholm, en stor målning *Svan och andra skjutna fåglar på ett bord, en kock och en katt* (från Stjernbladska saml. på Marsvinsholm; ett annat ex. i Beck-Friiska saml. på Börringekloster sannolikt blott gammal kopia), i O. Granbergs saml. ett praktfullt *Stilleben med rådjur, vildsvinshufvud, frukter, drufvor, döda fåglar, en papegoja och en katt* m. m. samt hos frih. J. Gripenstedt på Bysta *Landskap med lejon* (sannolikt dock blott skolarbete). I den forna Forsmarkssamlingen fanns dessutom ett praktstycke, *Räf, tagen med sax, försvarar sig mot hundar* och i den forna Benzelstierna-Engeströmska *Lejon, anfallet af hundar* (båda sålda å de Hammerska auktionerna i Köln 1894). Ännu flera arbeten af S. omtalas af Lucas von Breda i "Stock-

lmsposten" 1792 såsom i Sverige befintliga: *aktadt, på en vägg upphängdt vildsvin, på ars tryne en hund nosar* (i brukspatron Peills mling, som äfven inneslöt ofvan nämnda Björnda), *Räfjakt*, med två räfvar, af hvilka den ene dan blifvit hundarnas rof, medan den andre, ende sig tillbaka, söker sin räddning i flykten (i ukspatron Grills saml.), *På ett bord en korg med ndrufvor, en ekorre, två döda fåglar och en porsesskål med smultron* (i brukspatron Groens saml.) mt *Frukter, döda fåglar och en marmorerad katt* hofgravören Suthers saml.) Att märka är dock, att ke alla målningar, som gått eller gå under S:s mn, verkligen utförts af honom själf. Svagare tafior mästarens stil äro ofta målade af någon af hans ever, bland hvilka hans svåger Paul de Vos och n Fyt voro de förnämste, men till hvilka också rde Peeter Boel, Desportes' lärare Nicasius ernaert och Ehrenstrahls Juriaen Jacobsz. O. G—g.

Snyftventil, *mek.* Se Pump, sp. 592.

Snyltbin, *zool.*, benämning på de arter af familjen, som föra ett parasitiskt lif hos boggande arter af samma familj. För dem alla emensamt är, att de sakna de samlingshår och adra organ för insamling af frömjöl, med hvilka e självförsörjande bina äro utrustade. Sällan nyltbiets bo, utan att direkt skada dess afkomma. Vanligen intränga deras honor i smyg, men undom med våld (*Sphecodes*) i självförsörjande ns celler och anbringa där sitt ägg, innan cellen till fullo försedd med förråd. Då cellens egare själf lägger sitt ägg, förrän hvarje cell är rdig att tillslutas, kläckes i regel dess ägg nare än snyltbiets, hvaraf följden blir, att det nares larv ej blott gör sig till godo de insamde förråden, utan äfven förstör värdbiets ägg ller t. o. m., såsom det i vissa fall iakttagits, ess redan utkläckta larv. Somliga snyltbin likna, undom i förvillande grad, den biart, hos hvilen de snylta; men i andra fall råder ingen som elst likhet mellan snyltbiet och dess värd. Af e 28 svenska bisläktena snylta 9 hos andra. — nylthumlorna (*Psithyrus*) likna i hög rad humlor och lefva som inhysingar i dessa amhällsbildande bins bon, där de röra sig fritt land sina ofrivilliga värdar, på hvilkas förråd e med sin ansenligare storlek i så hög grad lägga eslag, att värdhumlans samhälle till sommarens ut ej hinner bli närmelsevis så folkrikt som ett rån en dylik inkvartering förskonadt. Af snyltumlorna finnas inga arbetare, utan blott hannar ch honor, hvilka vanligen äro större än värdrtens. 7 svenska arter äro kända, hvilka oftast färgen mycket likna just den humleart, hos vvilken hvar och en snyltar. Så är t. ex. fallet ned *Psithyrus vestalis* och *P. rupestris*, af hvilka en förra bor hos jordhumlan, den senare hos stenumlan (se Humlor). — Mera svårartad är den kada, som de hos solitära bin snyltande släktena illfoga sina värdar, enär de ej inskränka sig till tt förtära deras förråd, utan därjämte äfven döda eras afkomma. Följande svenska solitära bin nylta i denna betydelse af ordet: *Melecta* (se Meectinæ) hos pälsbin (se Podaliriinæ), *Coelioxys* (se Kägelbin) likaledes hos pälsbin amt därjämte hos tapetserarbin (se Megachilinæ), *Dioxys* hos Osmia (se Megachilinæ), *Stelis* hos såväl Osmia som Anthidium och Heriades (se Megachilinæ), *Biastes* hos Rhophites (se Panurginæ), *Epeolus* hos Colletes (se Slembin), *Nomada* (se Nomadinæ) företrädesvis hos Andrena (se Sandbin), men äfven hos släktena Halictus (se d. o.), Panurgus och Eucera (se Podaliriinæ), *Sphecodes* (se Sphecodinæ) hos Halictus och Panurgus. G. A—z.

Snyltdjur, *zool.* Se Parasit 2.

Snyltgallsteklar, *zool.* Se Gallsteklar.

Snyltgeting, *zool.* Se Getingar.

Snyltgäst. Se Parasit.

Snylthumlor, *zool.* Se Snyltbin.

Snyltrot, *bot.* Se Orobanche och Rot 1.

Snyltväxt, *bot.* Se Parasit 3.

Snytbaggar, *Hylobius*, *zool.*, ett till fam. viflar, *Curculionidæ*, hörande skalbaggssläkte, hvars arter äro kända som svåra skadedjur på trädplantor. Släktet omfattar stora former, med långt snyte, som nära sin spets uppbär de vinkelböjda ("brutna") antennerna. Den hos oss vanligaste arten, vanliga snytbaggen, *H. abietis* (se Skogens skadeinsekter, pl. II, fig. 7) är beckbrun till svart och har täckvingarna försedda med i oregelbundna tvärrader ställda, gulaktiga hårfläckar, benen äro af kroppens färg. Längd 9—14 mm. Arten är allmän öfver hela Sverige. En närstående art, mindre snytbaggen, *H. pinastri*, har hårfläckarna hvitaktiga samt rödaktiga ben; längd 7—10 mm. Den förekommer i vissa trakter rätt allmänt, men förblandas ofta med den större arten. En tredje vår fauna tillhörande art, *H. piceus*, är tämligen sällsynt och därför utan ekonomisk betydelse. — Snytbaggarna genomgå sin larvutveckling i rothalsen och rötterna af färska (intill 2-åriga) stubbar eller döende träd och äro alltså på detta stadium oskadliga, medan de som fullbildade gnaga barken på plantor och ungträd hufvudsakligen af gran och tall, men äfven af löfträd, såsom björk. De viktigaste medlen mot dessa för återväxten i våra skogar stundom mycket farliga insekter bestå i skalbaggarnas insamlande genom fångstbarkar (färska granbarkar, som läggas med safsidan nedåt och en sten eller grästorfva öfver som press), stubbrytning å hyggena för yngelplatsernas förstöring, resp. larvernas förgörande, samt hyggenas förläggande på sådant sätt, att man ej förrän efter flera (8—10) år återkommer med hygge till samma trakt. Härigenom undvikes, att de på det 1 à 4 år gamla hygget utkläckta skalbaggarna i närheten finna årshyggen för äggläggning och hyggen med spirande återväxt till föda. G. G.

Snårestad. 1. (Snorrestad) Socken i Malmöhus län, Ljunits härad. 1,189 har. 707 inv. (1915). Annex till Balkåkra, Lunds stift, Ljunits och Herrestads kontrakt. Om målningarna i sockenkyrkan se Snårestadsgruppen. — 2. Gods. Se Charlottenlund.

Snårestadsgruppen, benämning på några gotiska kalkmålningar, som utförts under 1300-talets andra fjärdedel i fyra nära hvarandra belägna sydskånska kyrkor: Snårestad, Stora Herrestad, Borreby och Stora Köpinge. Målningarna i fråga, af hvilka de i Stora Köpinge ännu finnas bevarade, äro uppkallade efter de 1347 daterade målningarna i Snå-

restad. De ha utförts "al secco", och bildframställningarna äro ej, såsom tidigare varit fallet, anbragta mot en färgmättad bakgrund, utan endast mot kalkputsens ljusa botten; jämte gamla romanska mönster, som ännu lefde kvar, kommo äfven gotiska ornament till användning, hvaribland märkas de hvalfribborna åtföljande krabborna. Snårestadsgruppens målningar, hvilka visa öfverensstämmelse med samtidiga danska och äfven med vissa östsvenska, ha otvifvelaktigt tillkommit under inflytande från Tyskland, liksom fallet varit med de flesta tidigare målningarna i Skåne. Jfr O. Rydbeck, "Medeltida kalkmålningar i Skånes kyrkor" (1904). O. R.

Snårvindan, *bot.*, namn på *Calystegia sepium* (*Convolvulus sepium*, se Convolvulus).

Snäcka. 1. (Hörsnäcka) *Anat.* Se Hörselorgan, sp. 287. — 2. *Krigsv.*, på framladdningsgevär det på pipans bakre högra sida befintliga fästet för tändhattstappen. Vanligtvis hade snäckan en "eldskärm" för att skydda skyttens öga vid skottlossningen mot kopparsplint från tändhatten. — 3. *Mek.*, evighetsskruf, som arbetar tills. med ett snäckhjul. Se Skruf. — 4. *Mus.* Se Hals 7 och Violin. — 5. *Sjöv.* Se Långskepp 2. — 6. *Zool.* Se Blötdjur, sp. 825. 2. H. W. W.*

Snäckbank, *geol.* Se Skalbank.

Snäckborr. Se Borrar, sp. 1216.

Snäckdjur, *zool.*, detsamma som bukfotingar. Se Blötdjur, sp. 825.

Snäcke kanal, en 1872—74 åstadkommen farled i Dalsland, som förenar Ånimmen med Upperudsvattnet (Hjärterudssunden) och har ett med Dalslands kanal, af hvilken den kan betraktas som en utgrening, gemensamt utlopp i Vänern vid Köpmannabro. Farleden har en längd af 17,4 km., hvaraf den bearbetade delens längd utgör 118 m., med 1 sluss. Djupet under lägsta vattenståndet är 2 m., bottenbredden 4,16 m. Anläggningskostnaden 43,860 kr., hvaraf statsanslag 20,000 kr. 2 å 3 hundra fartyg om året passera S.

Snäckgrus, *geol.*, grus bestående af dels hela, dels krossade skal af snäckor och musslor. Se Skalbank. E. E.

Snäckgyttja, *geol.* o. *landtbr.* Se Gyttja.

Snäckgången. Se Hörselorgan, sp. 287.

Snäckhjul, *mek.* Se Skruf, sp. 1217.

Snäckhvalf, *bygnk.* Se Hvalf, sp. 1392.

Snäckiglar, *Clepsine*, *zool.* Se Discophora.

Snäckmärgel, *geol.* Se Märgel.

Snäckolag. Se Leding.

Snäckor, *zool.* Se Blötdjur, sp. 825.

Snäckväpplingsläktet, *bot.*, namn på *Medicago*.

Snäckväxel, *mek.*, transmissionsanordning, bestående af en evighetsskruf och ett snäckhjul. Se Skruf, sp. 1217.

Snæfellsnes, Snæfellsjökull. Se Island, sp. 925.

Snäfringe härad. Se Snefringe härad.

Snæland. Se Island, sp. 935.

Snälladdare. Se Magasinsgevär.

Snällgarfning. Se Läder, sp. 168.

Snällod, *tekn.* Se Lödning.

Snällpost. Se Postverket, sp. 43.

Snällposten, tidning, som utgafs i Malmö 1848—71. Se Sydsvenska dagbladet Snällposten.

Snällpress. Se Tryckpress.

Snälltåg, *järnv.*, sådant järnvägståg (se d. o.), som är afsedt uteslutande för befordran af passagerare och resgods samt post — stundom äfven för ilgods. Snälltåg förmedla förbindelsen mellan relativt fjärrbelägna orter och framföras därför i allmänhet med den största hastighet, som är medgifven för vederbörande bana, samt göra uppehåll allenast vid mera betydande platser eller vid stationer, där andra viktigare banor ansluta. Se Lokomotiv, fig. 19 o. 23. H. L.

Snällvåg, *mek.* Se Våg.

Snäppa, Snäppsläktet, *zool.* Se Totanidæ och Totanus.

Snäppare. Se Koppsnäppare.

Snäppflugor, *Leptididæ*, *zool.*, en till gruppen *Brachycera* bland tvåvingarna hörande familj, omfattande tämligen smärta, hårlösa flugor, hvilkas hufvud med sin långa, snedt framåtsträckta snabel i profil erinrar om ett snäpphufvud. Hit hör bl. a. släktet *Leptis* med 6 medelstora svenska arter, utmärkta af lång och smal bakkropp och spensliga ben, af hvi ka de bortersta äro påfallande långa. Med under hvilan halft utspärrade vingar sitta dessa flugor, lurande på rof, på trädstammar, blad och grässtrån. De trinda, bakåt bredare larverna lefva i jorden af insektslarver. Larven af en sydeuropeisk art, *L. vermileo* (se fig.), är känd för att likt myrlejonen gräfva sig fångstgropar i sanden för att bemäktiga sig däri nedfallande smådjur. G. A—z.

Leptis vermileo, en sydeuropeisk snäppfluga.

Snäppfältet, en stundom förekommande öfversättning af Kulikovska fältet.

Snärjbäcken, mindre vattendrag i N. Möre härad af Kalmar län, uppstår ur ett antal småsjöar i skogstrakterna vid gränsen mot Uppvidinge härad af Kronobergs län: Storegöl, Grässjön, Södersjön, Torskemålasjön, Sjömålasjön och Grytsjön, de flesta inom Bäckebo socken, har östligt lopp och faller ut nedanför Ryssby kyrka i Kalmar sund. Längd omkr. 45 km.

Snärjgräs, *bot.* Se Galium.

Snärjklättrare, *bot.*, växter med vek stam, som medelst hakformiga hår eller taggar hålla sig fast vid andra växter eller stödjande föremål. Exempel härpå äro snärjgräset (*Galium Aparine*) och humlen, som på samma gång är slingrande. Bland tropiska snärjklättrare märkas särskildt rottingpalmerna (se Calamus; beteckningen "klänge" för dessas taggiga bladspetsar är oriktig). G. L—m.

Snärp, *bot.*, detsamma som bladsnärp (se d. o.).

Snärpor, *krigsv.* Se Hagel 2.

Snævringen, da. Se Middelfart.

Snö, *meteor.* (jfr Meteorologiska tecken), är liksom isnålar, trindsnö, isbark, hagel och rimfrost en nederbörd, bestående af fruset vatten eller is. Men snö skiljer sig från de andra nyssnämnda nederbördsslagen dels genom sin form (se nedan), dels genom sitt bildningssätt. När en med vattenånga mättad luft i de öfre luftlagren afkyles till en temperatur under 0° C., hvilket i regel sker genom adiabatisk (se d. o.) utvidgning i en uppåtstigande luftström, så kondenseras en

el af vattenångan antingen till fina droppar af öfverkyldt vatten eller också till fina iskristaller. et senare fallet inträffar, om kölden är tillräckgt stark, ja redan vid en temperatur i närheten af 0°, om vattenångan vid kondensationen är i beröring med iskristaller. I förra fallet bildas ett moln af öfverkylda vattendroppar, i senare fallet ett dylikt af fina iskristaller, snöflingor. Huru mycket vattendropparna under dylika förhållanden kunna öfverkylas, vet man ej med säkerhet. Men man vet, att vatten i ett öppet kärl kan öfverkylas till —4° eller —5° C., innan det fryser, och i ett lufttomt glaskärl ända till omkr. —15°, och ett, såsom Dufour visat, fina vattendroppar, som hållas sväfvande i en blandning af kloroform och protogen, kunna hålla sig flytande ännu vid —20° C. Men när dylikt öfverkyldt vatten fryser, hvilket ofta sker utan märkbar yttre orsak, sker det ögonblickligt genom hela massan, något, som inträffar äfven vid ringa öfverkylning, om vattnet kommer i beröring med is. Det är sannolikt, att de i fria luften sväfvande fina vattendropparna kunna öfverkylas högst betydligt. Genom deras sammanflytande till större droppar uppkommer öfverkyldt regn, som åtminstone vid en så låg temperatur som —5° kan vid fallet genom luften hålla sig flytande, men när det träffar marken eller andra föremål vid jordytan, äfven om dessa ha en temperatur något öfver 0°, genast fryser till s. k. *isbark* (se d. o.), som glaserar de af regnet träffade föremålen. Äfven i luften kan öfverkyldt regn frysa till isbark, som genom sin struktur af liksom hopdödda små isbitar skiljer sig från snö. Äfven kunna de öfverkylda regndropparna i luften frysa hvar för sig till genomskinliga små iskulor. *Snö i eg. mening* med sina mångfaldiga, men karakteristiska kristallformer, s. k. flingor, snöflingor l. snöstjärnor, sammansatta af fina isnålar, ställda i 60° vinkel mot hvarandra (se Is, fig. 1), uppkommer sannolikt, endast då vattenångan i luften direkt öfvergår till fast form. Men trindsnö, som vanligen består af små hvita, ogenomskinliga runda korn, högst 3 mm. i tvärmått, ej sällan mjuka eller ihåliga inuti och öfverklädda med ett hårdt isskal, anses uppkomma därigenom, att den fallande snön på sin väg mot jordytan passerar ett varmare luftlager, där den delvis smälter, mest i flingornas yttre delar, samt därpå ett kallare, där den smälta delen åter fryser. Trindsnö och mycket små iskorn iakttagas vanligast under öfvergångstiden från vinter till vår eller från höst till vinter, mindre ofta på vintern och sällan under den varmare årstiden. Isnålar sväfva i luften eller falla därur vid stark köld, i synnerhet i polartrakterna, då luftens halt af vattenånga är så ringa, att den är otillräcklig för danande af snöflingor. Om uppkomsten af hagel och rimfrost se dessa ord. Alla dessa nederbördsarter ha det gemensamt, att de utgöra vatten i fast form, hvarjämte mellan dem finnas många öfvergångsformer.

Under ett och samma snöfall kunna flera olika former af snöflingor uppträda samtidigt, men vanligen är en eller ett fåtal af dem öfvervägande, hvaremot icke sällan inträffar, att den kristallform, som vid snöfallets början visar sig, efter en stund utbytes mot en annan. Hvad som är bestämmande för de särskilda snöformernas uppträdande vid olika tillfällen kan icke med någon större grad af sannolikhet bedömas, ty orsaken måste ju sökas i de högre luftlager, där snön bildas och hvilka icke äro direkt tillgängliga för iakttagelse, om icke möjligen från luftballong. Men det vill synas, som om äfven temperaturen och vinden vid jordytan samt atmosfärens allmänna tillstånd, så vidt det kan bestämmas genom iakttagelser vid jordytan, utöfva ett visst inflytande på snöflingornas storlek och gestalt. Den höjd öfver jordytan, där snö och i allmänhet nederbörd uppkomma, är gifvetvis den, där mättad vattenånga i tillräcklig mängd finnes i luften och framför allt den, där dimma eller moln (se dessa ord) sväfva. I Sverige uppkommer alltså nederbörd i alla luftlager från jordytan till omkr. 13,000 m. höjd, där de högsta cirrusmolnen sväfva. Af de halofenomen (se d. o.), som visa sig i cirrus och cirro-stratus, kan man sluta, att dessa moln bestå af iskristaller eller snöflingor, och därmed öfverensstämmer den iakttagelsen, att dessa moln anträffas på mindre höjd under vintern än under sommaren och på mindre höjd i de kalla än i de varma länderna. Att cirrusmolnen under alla årstider bestå af isnålar eller snö, beror på de öfre luftlagrens låga temperatur, som förklaras hufvudsakligen af de uppstigande och nedsjunkande luftströmmarnas adiabatiska temperaturförändringar, hvilka i våra trakter framkalla en temperatursänkning af i medeltal 60° från jordytan till 11,000 m. höjd, och i de varma länderna, så långt iakttagelserna nå, en ännu större. Därför anträffar man i alla jordens klimat snö på större höjd i atmosfären, ehuru den i varma trakter och årstider vid sitt fall genom de lägre luftlagren smälter, långt innan den når marken. Äfven under ekvatorn faller snö på en höjd af 3,400 till 3,700 m. och däröfver, och i mån som man från ekvatorn närmar sig en af polerna, blir den höjd, vid hvilken snö faller äfven under sommaren, i regel allt lägre, och i de trakter, där berg finnas, som nå denna höjd, samlar sig snön på dem och smälter icke ens under sommaren. Gränsen för denna året om kvarliggande snö — oriktigt kallad den eviga snön, ty det är ej samma snö, som alltid ligger kvar, utan den glider sakta ned utför bergens sluttningar och ersättes genom nya snöfall (jfr Firn och Glaciärer) — kallas snögräns l. snölinje. Snögränsen sänker sig småningom från ekvatorn mot polerna, men är icke skarpt begränsad och regelbunden, något, som märkes allt tydligare, ju mer man aflägsnar sig från ekvatorn. I svenska Lappmarken är det knappast möjligt att ange någon bestämd höjd, där den "eviga snön" börjar, hvilket förklaras af dessa trakters många stormar och hastiga temperaturväxlingar. De i följande tabell angifna höjderna äro alltså endast ungefärliga.

Berg	Breddgrad		Snögränsens höjd öfver hafsytan i m.
Quito	0°		4,800—4,980
Mexico	19	N.	4,520
Himalayas, södra sluttn.	30¾—31	»	3,960—4,300
Himalayas, norra »	30¾—31	»	5,070—5,300
Etna	37½	»	2,890
Pyrenéerna	42½—43	»	2,730
Kaukasus (Elbrus)	43½	»	3,370

Berg	Breddgrad		Snögränsens höjd öfver hafsytan i m.
Alperna	$45^3/_4$—46	N.	2,710
Altai	$49^1/_4$—51	»	2,140
Kamtjatka	$56^2/_3$	»	1,600
Norra Ural	$59^2/_3$	»	1,460
Norge, inre landet	60—62	»	1,560
Island	65	»	940
Norge, inre landet	70—$70^1/_4$	»	1,070
Norge, kusten	$71^1/_4$	»	720
Magalhães sund	$52^1/_4$	S.	1,130

Snögränsen går på norra halfklotet ingenstädes ned till hafvets nivå, men anses på södra halfklotet göra det vid 67—71° s. br.

Oregelbundenheterna i snögränshöjdens ändring med breddgraden bero hufvudsakligen på olikheterna i årliga nederbördsmängden. Däraf förklaras t. ex., att Himalayas södra sluttning med riklig nederbörd har omkr. 1,000 m. lägre snögräns än norra sluttningen, som har lägre medeltemperatur, men mindre nederbördsmängd än den södra; af liknande orsak ha Pyrenéerna lägre snögräns än Kaukasus och Magalhães' sund lägre sådan än Altai. Också temperaturens årliga variation har en utpräglad inverkan, ty där denna är stor, är sommaren i snögränsens grannskap jämförelsevis varm, så att mera snö smälter bort vid snögränsens underkant än i en trakt med samma medeltemperatur, men svalare sommar och mindre sträng vinter. I senare fallet är klimatet mera maritimt, i förra fallet mera kontinentalt, hvarmed också följa mera molnfri himmel, starkare insolation (se d. o.), mindre nederbörd och större årlig temperaturvariation. På bergskedjor utmed hafskusten ligger alltså snögränsen lägre än på bergmassor under samma breddgrad i det inre af en kontinent. Under ekvatorn, där den årliga temperaturvariationen är obetydlig, ligger snögränsen icke mycket högre än de orter, som i denna trakt ha en årlig medeltemperatur af 0° C., i Quito endast omkr. 50 m. högre. Men snögränsen anträffas vid allt lägre årsmedeltemperatur, ju mer man aflägsnar sig från ekvatorn och närmar sig en af polerna, ty äfven om vintern är lång, kall och snörik, smälter dock snön bort under sommaren, där denna har en medeltemperatur af några grader öfver noll. Ännu mera blir detta fallet, om vintern är snöfattig. Sålunda har Verchojansk vid 67° 34′ n. br. (se Köldpoler) en årlig medeltemperatur af —$17,_4$°, men likväl en tre månader lång sommar med en medeltemperatur af + $11,_9$°, som tillåter sädesodling.

När ett starkt snöfall inträffar vid hård blåst eller storm, uppkommer snöyra, som består däri, att snön sättes i häftig, delvis hvirflande rörelse i luften och till följd af det hinder, som upphöjningar och ojämnheter på marken ställa i dess väg, lägger sig i snödrifvor på somliga ställen, under det marken ofta förblir bar på andra ställen. Om ett löst snötäcke ligger på marken, inträffar vid hård blåst eller storm, att snö lyftes upp i luften, hvirflar omkring och lägger sig i drifvor, ehuru intet snöfall eger rum; denna företeelse benämnes yrsnö (stundom, ehuru olämpligt, jordyra). Om snöfallet är så tätt, att det gör luften mer eller mindre ogenomskinlig, uppstår snötjocka.

Af vikt är att känna, dels huru länge marken är snötäckt (se därom Nederbörd), dels snötäckets tjocklek och vattenvärde, d. v. s. tjockleken af det vattenlager, som på vågrät och vattentät mark uppstår genom snöns smältning. Förhållandet mellan vattenvärdet och snötäckets tjocklek anger snöns täthet eller specifika vikt och dess inversa värde snöns specifika volym, eller också huru många gånger snötäckets tjocklek är större än smältvattenlagrets tjocklek. Alltsedan 1908—09 års vinter ha under Meteorologiska centralanstaltens ledning och kontroll i och för den hydrografiska undersökningen af Sveriges färskvatten utförts regelbundna mätningar af snötäckets tjocklek och vattenvärde vid en mängd stationer i riket, i synnerhet i norra Sverige, från hvilka några resultat må anföras. Nyfallen snö kan ha ett vattenvärde af endast $0,_{012}$, så att t. ex. af ett 100 mm. tjockt snötäcke uppkommer endast ett $1,_2$ mm. tjockt vattenlager, eller att snötäckets tjocklek är $^{1000}/_{12}$ = $83^1/_3$ gånger större än smältvattnets. Vid andra snöfall kan vattenvärdet af den nyfallna snön uppgå till $0,_1$ à $0,_2$, så att t. ex. af ett 100 mm. tjockt snötäcke uppkommer genom smältning ett 10 à 5 mm. tjockt vattenlager eller att snötäckets tjocklek är endast 10 à 5 gånger större än smältvattnets. Den på marken kvarliggande snön blir under vinterns lopp allt tätare, såsom synes af följande för norra Sverige i tusendelar uttryckta månatliga medelvärden af snöns vattenvärde under vintern 1911—12

okt.	nov.	dec.	jan.	febr.	mars	april	maj
107	172	210	217	219	249	287	348

Ehuru naturligtvis någon del af denna snö är nyfallen under månaden, består dock hufvudmassan af kvarliggande snötäcke, och detta snötäckes täthet blir under vinterns lopp mer än tredubblad. Detta snötäcke hade i okt. en tjocklek af omkr. 5 cm., men nådde på de flesta stationer i mars eller april en tjocklek af omkr. 100 cm. och vid en station (Storlien) ända till 151 cm., hvarefter det genom smältning minskades och försvann inom maj månads utgång. Snötäckets tjocklek är vid samma station ofta betydligt olika under olika vintrar. — Om röd snö se d. o. och Grönland, sp. 497; om grön snö se Grönland, sp. 497. N. E—m.

Snöalger, *bot.*, på snöfält, särskildt i arktiska och alpina trakter lefvande alger, som, när de förekomma i större mängd, färga snön röd eller mera sällan grön eller gulaktig. Den vanligaste snöalgen är *Chlamydomonas nivalis* (se Röd snö). G. L—m.

Snöbefästningar, *befästningsk.*, utföras vintertid i st. f. jordbefästningar, då rikligt med snö förefinnes och djup tjäle hindrar gräfning. Snöbefästningarna göras i allmänhet ej högre än för knästående skyttar. Ingen snö får tagas framför befästningen och marken får ingenstädes blottas. För att ett bröstvärn af packad snö skall kunna motstå gevärseld och granatsplitter, måste det vara 2 m. tjockt, men för att motstå fältartilleriets fullträffar fordras 8 m. tjocklek. L. W:son M:

Snöblindhet, en sjuklig symtomkomplex, som uppträder, när ögonen utan skyddsglas utsättas för ihållande starkt solljus, reflekteradt från vidsträckta snöfält. I sin renaste form beror den på retning genom de ultravioletta strålarna, hvilka härvid träffa ögonen i största möjliga mängd, i andra fall

an en kall, pinande blåst med eller utan snöyra idraga till dess uppkomst. Den består väsentligen rodnad af ögonlockshud och bindehinnor, ytliga bstansförluster i hornhinnorna och blodfyllnad, undom inflammation af regnbågshinnorna, samt ger g till känna genom ljusskygghet, otydligt seende, närtor, tårflöde och slutligen oförmåga att öppna gonen i ljuset. Åkomman, som, äfven när den fått llt utveckla sig, i regel har ett snabbt och gynnmt förlopp, förebygges genom lämpliga skyddsas och torde numera, då kännedomen därom är almänt utbredd, sällan förekomma annat än i ndriga grader. G—d.

Snöbollar (fr. *boules de neige*), *kokk.*, ett slags ignet, gjord af hvetemjöl, hvitt vin, socker, äggalor, litet salt, flottyr. Snöbollar kunna förtäras ed äggkräm (af mjölk, ägg och socker samt citronal eller mandel), vanilj, chokolad eller kaffe, m hälles omkring de upplagda snöbollarna.

Snöbollsbref l. Kedjebref (ty. *schneeballriefe*, fr. *lettres dites boules de neige*, eng. *chain letters*), *postv.*, en vid massinsamlingar eller likande företag emellanåt använd metod att få medlandet därom spridt i vidaste kretsar på det sätt, t de ursprunglige adressaterna anmodas att, var för sig, reproducera detsamma i bref till ågra, exempelvis tre eller fyra, nya adressater , så att säga, andra ordningen, hvar och en dessa likaledes till adressater af tredje ordningen o. s. v., allt i ändamål att genom successvt till den ursprunglige afsändaren ingående varsmeddelanden, innehållande penningar eller enningrepresentativ, bereda denne eller det inesse, han företräder, åsyftad ekonomisk förel. — På samma princip hvilar metoden att i ref, belagda med postförskott, utsända s. k. *serieuponger*. Denna metods innebörd framgår någorlunda af ett tillkännagifvande, som plägar vara upongerna påtryckt i följande eller snarliknande edalag: "Innehafvaren af denna kupong får efter sändandet af 5 kr. 5 andra kuponger, som han fyttrar för 1 kr. stycket till 5 af sina bekanta, h erhåller, så fort dessa 5 kuponger äro inkomna ed hvardera 5 kr., rätt att gratis få en kollektion aror enligt medföljande plan". Seriekupongerna a väckt mycken förargelse och framkallat klagoål från adressater, som i god tro utlöst postförkotten, men sedan icke önskat åtaga sig det påvungna agenturskapet. Postlagstiftningen står härid maktlös. R. L—n.

Snöbollsbusken, *bot.* Se Fördubbling och iburnum.

Snöbollschampinjon, *Psalliöta arve'nsis*, *bot.*, en i trädgårdar och lunder allmän, mycket god matvamp med bar, hvit, efter beröring gulfläckig hatt h i början hvita, sedan rödgrå skifvor. G. L—m.

Snöbollslöfbaggen, *Galeruca viburni*, *zool.* Se löfbaggar.

Snöbrott l. Toppbrott, *skogsh.*, uppstår hos äden, efter det snö fallit våt och tung vid blidäder och därefter inträffat kyla, som kommit den trädkronorna hopade snömängden att frysa fast, mt sedan eventuellt förekommit ytterligare nya nöfall eller storm. Påkänningen i trädens toppar lir då lätt så stark, att de brista af. Äldre granar ro mest utsatta för dylika skador. Se f. ö. Snöryck. G. Sch.

Snö-Brueghel [brögel]. Se Molanus, M.

Snöbræ. Se Snebræ.

Snöbärsbusken, *Symphorica'rpus racemōsus* Mich., *bot.*, en från Nord-Amerika härstammande, till fam. *Caprifoliaceæ* hörande, 1—2 m. hög buske, som ofta odlas i våra trädgårdar för de snöhvita bärens skull. De ljusröda blommorna, som sitta i en liten klase, ha nästan aktinomorf, bägarlik, 5-flikig krona och korta ståndare. Bladen växla i form mellan äggrunda och grundt flikiga. Busken förvildas lätt genom sina långt utlöpande rotskott. En annan art, *S. vulgaris*, har små röda frukter och odlas äfven som prydnadsbuske, men är ej så härdig som S. racemosus. O. T. S. (G. L—m.)

Snödroppe, *bot.* Se Galanthus.

Snöfjeldkolla, fjäll. Se Norge, sp. 1379.

Snöflinga, *meteor.* Se Snö, sp. 149.

Snöflockbuske, *Chiona'nthus virgi'nica*, *bot.*, en till fam. *Oleaceæ* hörande, 2—3 m. hög buske, härstammande från Nord-Amerika och odlad som prydnadsbuske i södra Sveriges trädgårdar för de i sammansatta klasar sittande talrika, hvita blommorna. Bladen äro hela och helbräddade. G. L—m.

Snögalleri, *järnv.* Se Snöskyddsanläggningar.

Snögeten, *zool.* Se Antiloper, sp. 1146.

Snögränsen, *meteor.* Se Snö, sp. 150.

Snögåra, i Dalarnas högre belägna trakter använd benämning på ett jämförelsevis hastigt förbisvepande snömoln eller ett snart öfvergående snöfall. E. E.

Snöhus. Se Eskimåer, sp. 904.

Snöhætta. Se Snehætta.

Snöis, *fys. geol.* Se Is, sp. 884.

Snöklocka, *bot.* Se Leucojum.

Snöklockebusken, *bot.* Se Halesia.

Snökrakan, *zool.* Se Pyrrhocorax.

Snöland. Se Island, sp. 935.

Snölastningsvagn, *järnv.* Se Snöplog 2.

Snölinjen, *meteor.* Se Snö, sp. 150.

Snöloppor, *zool.* Se Gletscherloppan och Maskregn.

Snölärka, *zool.* Se Fältsparfsläktet.

Snömaskar. Se Flugbaggar och Maskregn.

Snömoln, *meteor.* Se Ismoln.

Snömögel, ett spindelväfsartadt, hvitt eller rödgrått svamptrådsnät, som uppträder å höstsädesfält på våren vid snötäckets bortsmältning. Skotten gå till förruttnelse, om ej uttorkande blåst snart inträffar, och utdöda fläckar uppstå på fälten. Möglet utgöres af ett virrvarr om hvarandra slingrade, ledade svamptrådar (se fig.). Detta utvecklingsstadium af svampen benämnes *Fusarium nivale*; se Slemmögel (*Fusarium*). På de nedvissnade bladen uppstår någon vecka senare ett fortsättningsstadium af svampen i form af gruppvis utefter nerverna radade, små, svarta sporhus, med hvar sitt hål i toppen. Dessa sporhus bilda svamparten *Colonectria nivalis* (*Nectria graminicola*) af klot-

Snömögelsträdar å höstsädesfält vid snösmältningen på våren.

svamparnas grupp (se Nectria). De ur sporhusen vid dessas mognad utträdande sporerna smitta de späda groddarna vid sädeskornens groning, hvarvid groddarna kunna så hämmas i sin utbildning, att de ingen gång nå ofvan jord. J. E—n.

Snönuten. Se Snenuten.

Snöpa, Snöpning, detsamma som kastrera, kastration (se d. o.). — Snöping. Se Eunuck.

Snöplog. 1. Redskap, som man använder för att föra undan snö ur vägbanan. De enklaste snöplogarna, som ännu mångenstädes användas, bestå

Fig. 1. Landsvägssnöplog med ställbara vingar.

af två i spetsig vinkel förenade på kant stående sidor af bräder. De gå tungt, emedan de släpa på hela sin underkant och packa snön åt sidorna; de äro dessutom föga styrbara och kunna ej ställas för olika bredd. Dessa fel söker man på nyare konförbättrad plog, system Teien, patenterad och tillverkad af B. Ungers industribolag i Lottefors. — Om snöplogar och snös bortforsling i städer se Renhållningsväsen, pl. IV.

2. *Järnv.*, fordon eller apparat, hvarmed man dels undanröjer snö från själfva spåret för att möjliggöra eller underlätta tågs framförande, dels skjuter den undanplogade snön längre åt sidan för att bereda plats för snö vid förnyad plogning och för banpersonalen att vika åt sidan vid passerande tåg.

Snöröjning från själfva spåret sker i regel vid mindre snöhinder med en vid lokomotivets framända fäst mindre plog, lokomotivplog, h. o. h. af tjock järnplåt, men då det gäller att undantränga större snömassor, användas å *egna hjul* gående plogar, som *skjutas* af lokomotiv. Sådana äro de två följande. Den s. k. amerikanska plogen (fig. 2), som uppbäres af två fyrhjuliga boggier, är konstruerad som ett bredt stämjärn med plogspetsen svängd så, att den nedre delen, som stöder mot skenorna med två å undersidan fästa glidklotsar af stål, får ringa lutning mot horisontalplanet, hvarigenom snön lyftes af plogen. Genom en längs dess midt (vinkelrätt mot eggen) gående, åt sidorna skålformigt sluttande fläns eller kam skiljas de upplyfta snömassorna och fördelas åt ömse sidor om spåret. Bakom plogskärmen äro anbragta längsgående sidoväggar som tillpressa den undanskjutna snön, så att den ej kan rasa ned i spåret. En sådan plog af nyaste konstruktion vid Sveriges statsbanor är 9,6 m. lång, 3,15 m. bred och 3,8 m. hög samt väger 14,3 ton. Vid forcering af större snödrifvor framföres den vid anloppet med en hastighet af 40 km. per timme. Effekten beror i hög grad på tyngden af den påskjutande lokomotivkraften. Vid användning af 2 malmtågslokomotiv

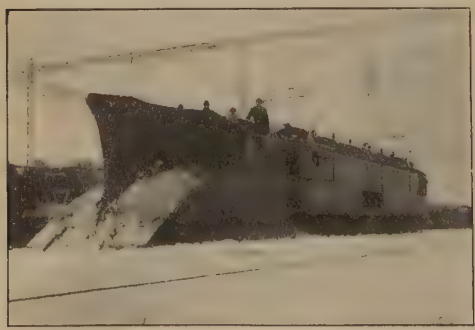

Fig. 2. Amerikansk snöplog på Riksgränsens bangård. Används i första hand för att hastigt röja linjen vid snöstormar.

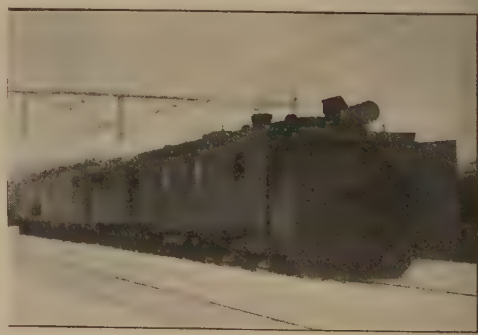

Fig. 3. Snöslungaren på Riksgränsens bangård.

struktioner afhjälpa. Genom att låta plogen uppbäras af en med styre försedd kälke minskas kraftåtgången och plogen kan styras, hvarigenom vinnes, att den kan köra undan för mötande och ej skjutes åt sidan af hårdnade snöbalkar. Plogen förses baktill med ställbara vingar, så att dess bredd kan regleras, och genom att ge plogens sidor och vingar en mot marken sned ställning kan man lyfta snön och vräka den åt sidan, utan att den packas, hvarigenom också kraft sparas. Fig. 1 visar en sålunda ha drifvor om 2,5 m. höjd och 250 m. längd utan afstannande kunnat undanröjas. Vid särskildt svåra snöförhållanden nyttjas den s. k. snöslungaren (fig. 3 o. 4), en roterande plog, som för bandelen Kiruna—Riksgränsen tillverkats af firman Nydqvist & Holm i Trollhättan efter en amerikansk konstruktion. Den ser ut som en öfverbyggd järnvägsvagn (godsfinka), uppburen af två fyrhjuliga boggier, med tillkopplad treaxlig tender, som har kol- och vattenrum samt plats för

20 hkr:s fotogenmotor, hvilken kan drifva tenarns mellersta axel, så att plogen kan förflytta g kortare sträckor utan lokomotiv. Fordonens mmanlagda längd är 16,5 m. Två encylindriga ångmaskiner å tillhopa 700 hkr drifva ett i gnens främre ända sittande ploghjul, "slungarn", med en diameter af 3,01 m. och en bredd plogens längdriktning af 0,85 m. samt med största rotationshastighet af 150 hvarf i minuten. älfva hjulet består af en ram af grofva plattjärn h är genom radiella plåtar indeladt i sektorer. ör den mekanism, genom hvilken snön inmales vid spets och sidor af omkr. 1,5 m. höjd. Den bakre delen af dessa är rörlig på vertikala gångjärn, så att plogens bredd kan varieras mellan 2,3 och omkr. 5 m. Dessa rörliga sidor, s. k. vingar, kunna genom manövrering medelst rattar ställas in i hvilket läge som helst. Vingplogarna framföras i regel i särskilda tåg med stor hastighet (omkr. 40 km. per timme), för att den undanplogade snön må kunna utkastas så långt som möjligt åt sidan. I motsats härtill har snöskraparen (fig. 5) till uppgift att till nöjaktig bredd införa snön från sidorna om spåret till spårets midt, för att snö-

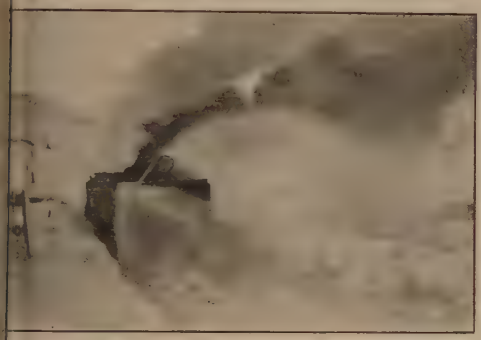

g. 4. Snöslungaren i arbete på utgående från Riksänsens bangård. Snö inskrapad i spåret från sidorna genom "snöskraparen".

Fig. 5. Snöskrapare på Riksgränsens bangård.

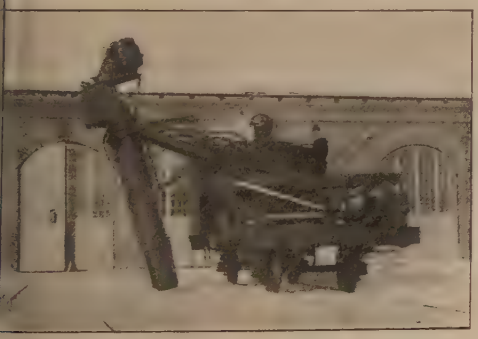

ig. 6. Snölastningsvagn. Skruftuben och lavetten i ställning för arbete.

Fig. 7. Spårrensare i arbete på Kiruna bangård.

logens framskjutning samtidigt med hjulets rotaion, skulle det vara för vidlyftigt att redogöra. På idorna om hjulet utskjuta trattformiga ställbara kärmar, genom hvilka snön infångas, hvarefter den enom centrifugalkraften slungas mot hjulets periferi ch utkastas åt hvilken sida af spåret som helst. nöslungaren kan med en hastighet af omkr. 10 m. per timme framföras med full effekt genom 2 n. höga drifvor. Med lägre hastighet kunna drifvor upp till 4 m. höjd forceras.

För undanskaffande af den genom plogning vid idan af spåret hopade snön användas plogar *ragna* af lokomotiv, nämligen s. k. vingplogar ch, där snöslungare finnas, s. k. snöskrapare. Vingplogarna, som uppbäras af 2 hjulaxlar tan bärfjädrar, ha en omkr. 0,6 m. hög lodrät slungaren därefter skall undankasta snösträngen. Snöskraparen har två på sidorna af en vagn uppsatta vingar, rörliga på vertikala gångjärn, och de äro manövrerbara medelst rattar och kuggstänger till en största bredd mellan vingspetsarna af 5 m. Framförandet får ej ske med större hastighet än omkr. 30 km. per timme.

Den snövall, som vid plogarnas användning uppstår för närbelägna parallellspår, har hittills uppskottats i och bortförts på öppna vagnar, ett lastningsarbete för hand, som medför stor kostnad. Till dennas nedbringande ha vid statens järnvägar sedan 1915 anställts försök med den af E. Nothin konstruerade snölastningsvagnen (fig. 6), en mekanisk apparat, bestående af tub med sin skruf, dubbellavett med manövermekanism och drifanord-

ning, allt monteradt på en öppen godsvagn. Denna framdrifves af en å dess ena axel anbragt elektrisk motor; till denna såväl som till motorn för apparatens drifvande erhålles ström medelst en å ena vagnsändan anbragt oljemotor med generator af omkr. 40 hkr. Vid lastningen placeras apparatvagnen och lastvagnarna på hvar sitt parallellspår på ömse sidor om snövallen. Tuben, en plåtcylinder af 450 mm. diameter, inställes så, att dess nedre sidoöppning nätt och jämnt nedtryckes i snövallen; apparatvagnen, som kan framdrifvas $1^1/_2$ m. i sekunden, sättes i gång, och samtidigt bringas skrufven i hastig rotation; den under vagnens rörelse intryckta snön uppskrufvas därvid genom tuben och tömmes genom en öppning i dess öfre del i de uppställda vagnarna. På detta sätt kan under gynnsamma förhållanden uppfordras $^1/_2$ kbm. snö i sekunden.

För att hålla spåren i trafikabelt skick är ej nog med plogning; den snö närmast skensträngarnas insida, som plogarna ej kunnat borttaga eller som samlats efter mindre snöfall, måste aflägsnas för att bereda fritt utrymme åt hjulflänsarna, som i annat fall trafikvådligt kunna hoppressa snön mot skenhufvudet. För detta ändamål används numera den s. k. spårrensaren (fig. 7), en apparat, anbragt å en vanlig godsvagn sist i tåget. Apparatens hufvudbeståndsdelar äro 2 omkr. 0,80 m. breda skrapor af järnplåt, anbragta öfver skensträngarna och med sin nedre snedt framåtriktade kant i jämhöjd med skenornas öfverkant på dessas utsida, men omkr. 60 mm. lägre på insidan. Plåtens bakre del är bågformigt uppböjd och bildar en snedt utåt och bakåt ställd vinge, genom hvilken snön från skraparen uppsamlas och utkastas från spåret. Genom en särskild anordning kan spårrensarens nedre ända lyftas vid passerandet af växlar, korsningar m. m.

Om *förekommande* af snöhopning i järnvägsspåren se Snöskyddsanläggningar.

1. (H. J. Dft.) 2. C. A. S—z.

Snöplogfogde (Snöplogningsfogde), *förv.*, en efter de för val af sexmän gällande grunderna utsedd förtroendeman, som vintertiden skall bestyra om nödig plogning och skottning af landsvägarna. Jfr Väghållningsskyldighet. Kbg.

Snöplogsafgift (Snöplogningsafgift), *förv.*, en afgift, som häradsvis årligen utdebiteras af fögderitjänstemännen för det ändamål, som nämnet antyder. Redovisning sker af nämnda tjänstemän inför häradsrätten. Kbg.

Snöre, Handsnöre, *fisk.*, liknar vanlig dörj (se d. o.), men är åtminstone i Bohuslän af gröfre lina och eger större krokar (1—2) och större sänke. Där "snörar" man torsk (med torsksnöre) och gråsej på djupt vatten under sakta fart med redskapen i lovart; agn eller pilk används. Norrmän, färöbor, isländare och fransmän (vid Island, sedan lång tid tillbaka) drifva torskfiske med snöre. I. Arwn.

Snöripa, *zool.*, ett ofta förekommande namn på dalripan. Se Ripsläktet och pl. till art. Polarländer.

Snörlefver, *med.* Se Lefversjukdomar, sp. 29.

Snörlif, förr mycket nyttjad benämning på ett slags lifstycke, som tillsnördes med en i ryggen anbragt snörinrättning. Snörlifven, som brukades såväl, understundom, af män som, företrädesvis, af kvinnor och ofta voro ohygieniska genom att pressa ihop kroppen, ha ersatts af korsetter (se Korsett); skillnaden ligger emellertid icke sällan mest i själfva namnet.

Snörpvad. Se Fiskredskap, sp. 451, Påsenot (hvilket är ett numera knappt användt namn) och Sillfiske, fig. 1 o. 2.

Snörväxel. Se Telefon och Telegraf.

Snöskata, Björkskata l. Björktrast, *Turdus piláris, zool.*, en till trastsläktet (*Turdus*), fam. trastfåglar (*Turdidæ*), ordn. tättingar (*Passeres*) hörande fågel, som skiljes från sina samsläktingar därigenom, att hufvudet ofvan och på sidorna samt halsryggen och öfvergumpen äro askgrå, hvaremot rygg och skuldror äro kastanjebruna samt de undre vingtäckfjädrarna hvita. Längd 26 cm. Snöskatan är den allmännaste af alla Sveriges trastarter och häckar i stort antal öfver hela landet. Den lefver mest i större flockar. Endast en del lämnar oss under vintern. Snöskatan förtär allehanda smådjur; om hösten och vintern lifnär den sig företrädesvis af rönnbär, enbär, lingon o. d. Den lär häcka flera gånger om året. Boet är öppet, och äggen (5—6) äro ljusgröna med bruna fläckar. L—e.

Snösko. Se Skidlöpning, sp. 982.

Snöskrapare, *järnv.* Se Snöplog 2, sp. 158.

Snöskred, en snömassas nedrasande eller hastiga nedglidande (ej rullande) utför en brant höjd- eller fjällsluttning. Jfr Lavin. E. E.

Snöskulptur. Se Skulptur.

Snöskyddsanläggningar, *järnv.*, konstgjordt skydd, som, då naturligt sådant ej kan vinnas till följd af bristande möjlighet att anpassa järnvägslinjen till terrängen, anordnas för att förekomma hopandet af större snömassor i järnvägsspåren genom blåst eller skred. När järnvägslinjen framföres genom skogsbestånd, erhålles ock säkerhet för, att hinder icke skola uppstå genom snö, som framföres af blåst. I öppen terräng åter måste man för att aflägsna dylikt hinder vidtaga åtskilliga anord-

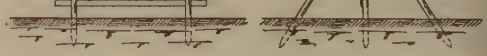

Fig. 1. Fast snöskärm.

ningar. Fasta snöskärmar (fig. 1) utgöras af i marken på 2 à 3 m. afstånd från hvarandra nedsatta stolpar, å hvilka fastspikas bräder eller annat lämpligt materiel och som dessutom stöttas å båda sidor medelst snedt anbragta stöttor, än af planterade häckar (lämpligast af gran), än af kasserade syllar, som nedsättas i marken, än af mattor (af tyg eller bast), än af plana betongskifvor, än af uppkastade jordvallar o. s. v. — Flyttbara snöskärmar (fig. 2) äro af två typer. Den ena liknar nyss nämnda fasta träskärmar med den skillnad, att i st. f. stolpar vanligen användas bräder eller klufna slanor, som med sin ena afspetsade ända nedsättas i marken, samt att snedt öfver skärmarna fästa bräder sammanhålla och ge stadga åt dem

ód deras förflyttning. Den andra typen utgöres
t två öfver hvarandra anbragta delar, hvardera
estående af bräder, fästa å slanor, som samman-
hållas af två rörliga bultar och ställas i sned vinkel
mot hvarandra samt därigenom göra särskild för-

Fig. 2. Flyttbar snöskärm.

räfning obehöflig. Snöskärmarna äro med afseende
å uppställningssättet dels parallellskärmar, dels
kulisskärmar. *Parallellskärmarna*, hvilkas längd-
riktning hufvudsakligen löper längs med spåret,
nyttjas, då den vanligast på orten förekommande
vindens riktning är närmelsevis vinkelrät mot
banan, och uppsättas å vindsidan. Då snön af vin-
den drifves mot skärmen, hejdas den i sitt lopp
och nedfaller delvis framför, men hufvudsakligen
å andra sidan om skärmen. *Kulisskärmarna* an-
ändas å sådana platser, där den snösamlande vin-
den mera följer banans längdriktning, och upp-
ställas i sned vinkel däremot, med den mot vinden
vända ändan närmare spåret. Kulisskärmarna skola
dels, vanligen i skärningar, anordnade parvis midt
mot hvarandra på båda sidor om banan, ge vinden
sned riktning utåt från banan, hvarvid äfven luft-
strömmen öfver själfva spåret genom sugningen
tvingas att medfölja, dels, anbragta endast på den
sidan, hvarifrån den snöförande vinden väntas, upp-
samla snön, som därvid hufvudsakligen hopar sig
vid skärmens längst från spåret varande ända. I å
flesta ställen, där varierande vindriktning sådant
kräfver och omständigheterna lämpligen medge,
begagnas samtidigt både parallell- och kulisskär-
mar. Om skärmarna till följd af öfver dem hopade
snömassor ej kunna göra åsyftad verkan, måste
emellertid brädbeklädnaden tillökas på höjden eller
på lösa skärmar uppsättas ofvanpå drifvorna. —
Snögallerier äro träbyggnader, medelst hvilka
vid en del djupare bergskärningar och undantags-
vis äfven vid jordskärningar banan helt och hållet

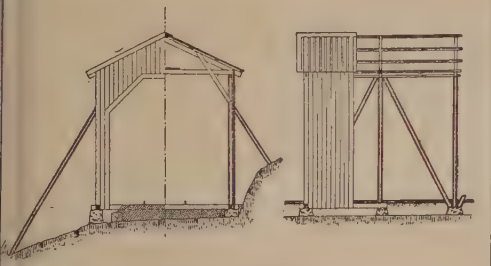

Fig. 3. Snögalleri.

öfverbygges. Stommen (fig. 3) utgöres af stolpar,
parvis uppställda på båda sidor om spåret och sträf-
vade dels i galleriets längdriktning medelst diago-
nalsträfvor, dels utifrån genom särskild försträfning,
dels från insidan genom de öfver hvarje stolppar
uppsatta takstolarna. Stommen och, i den mån ut-
rymmet det medger, äfven galleriernas ändar inklä-
das medelst bräder. Somliga gallerier äro, där banan
framgår genom sidolutande bergskärningar, ibland
anordnade med taket i anslutning till den högre
belägna skärningskanten för att därigenom bilda
ett enda lutande plan öfver spåret, som tjänar till
afledande af snömassorna vid snöskred. På vissa

Fig. 4. Snögalleri öfver västra delen af Riksgränsens bangård.

för svårare snöfall mera utsatta bangårdar, t. ex. Riksgränsen och Storlien, äro såväl vändskifvor med närliggande spårdelar och kolbås som ock de närmast stationshusen belägna delarna af spårsystemen fullständigt inbyggda och öfvertäckta för att utan hinder af snö vara för sitt ändamål alltid åtkomliga (fig. 4 o. 5). För att hindra uppkomsten af

Fig. 5. Snögallerier på Riksgränsens bangård.

järnvägen berörande snöskred uppföras jordfasta byggnader i form af förhuggningar, murar af naturlig sten eller betong och jordvallar, omfattande planteringar af kraftiga träd o. s. v. — Om *bortskaffande* af snö från järnvägsspår m. m. se Snöplog. H. O.

Snöskytte, *skogsbot.*, sjukdom, som orsakas af svampen *Phacidium infestans*, hörande till diskomyceterna. Svampen angriper yngre tallar och förorsakar i nordliga Sverige en högst betydande skada. Sannolikt infekteras först barren, hvarefter svampen sprider sig från dessa genom grenarna. Barren få strax efter snösmältningen en brun färg och grenarna torka. G. L—m.

Snöskärm, *järnv.* Se Snöskyddsanläggningar.

Snöslungare, *järnv.* Se Snöplog 2.

Snösländan, *zool.* Se Näbbsländor.

Snösparfven, *zool.* Se Fältsparfsläktet.

Snöstjärna. 1. *Bot.*, namn på *Chionodoxa Luciliæ* (se Puschkinia). — 2. *Meteor.* Se Snö, sp. 149.

Snöstorp, socken i Hallands län, Tönnersjö härad. 7,681 har. 5,357 inv. (1915), hvaraf 58 har, 2,669 inv. kommo på det inom socknen belägna Nyhems municipalsamhälle. S. bildar med Trönninge ett pastorat i Göteborgs stift, Laholms kontrakt.

Snötind (Snetind). Se Svartisen.

Snötjocka. Se Snö, sp. 151.

Snötryck, *skogsh.*, å skogen uppstår, då snöfall inträffa vid mild väderlek och snön hopar sig i mängd på grenarna. Härigenom böjas träden ned och kunna vanligen ej åter resa sig. Ofta brytas de nedböjda träden helt af långt ned på stammen (jfr Snöbrott). I mellersta Europas bergstrakter, särskildt vid en höjd af 500—900 m. ö. h., äro skogarna mycket utsatta för snöns skadegörelse. I vårt land faller däremot snön vanligen vid låg temperatur och är då så torr, att den ej fastnar på träden. Tallen och granen ha f. ö. i Norrland kort och smal krona, hvarigenom de äro mindre utsatta för snöskador. Vintrarna 1910—11 och 1915—16 inträffade emellertid snöbrott och snötryck i stor omfattning i de svenska skogarna. Medan granen är mest utsatt för snöbrott, lider tallen mer än granen för snötryck. Björk och lärk skadas mindre och al icke alls. Skogen är mest utsatt för snötryck i åldern 20—40 år och i mindre grad upp till 60 år. Hos ännu äldre träd uppstår hufvudsakligen snöbrott. Blandade bestånd lida mindre af snöskadorna än rena. Bäst skyddade äro tidigt och starkt gallrade bestånd, så att träden fått väl utbildade kronor. Däremot skadas mest bestånd med gängliga stammar, där sålunda beståndsvården eftersatts. G. Sch.

Snöuggla, *zool.* Se Uggleslaktet.

Snöyra. Se Snö, sp. 151.

s. o., förkortning för *som ofvan.*

So, *husdjurssk.* Se Svinafvel.

S. O., förkortning för *Successionsordningen*; för lat. *servus observantissimus*, ödmjukaste tjänare, och för fr. *Sud-ouest*, sydväst.

Soane [sån'n], sir John, engelsk arkitekt, f. 1753 i Reading, Berkshire, d. 1837, var elev af G. Dance d. ä., studerade äfven i Italien 1777—80 och blef en af klassicitetens representanter inom den engelska arkitekturen. Hans förnämsta arbeten äro *Bank of England* i London och tillbyggandet af *Westminstervalatset*. S. samlade betydande konstskatter. Af dem bildade han det museum i London (se d. o., sp. 1058), som bär hans namn och som han 1835 skänkte till nationen jämte 30,000 pd st. till dess underhåll och utvidgning. Han skref intresseväckande memoarer (1834). G—g N.

Soanlahti [så'an-], fi. Se Soanlaks.

So'anlaks (fi. *Soanlahti*), lutherskt pastorat i nordöstra delen af Viborgs län, Finland, Nyslotts stift, har sina församlingsmedlemmar spridda öfver särskilda grekisk-ortodoxa territoriella församlingar. Kyrkan ligger vid Jänisjärvi sjö, n. om Sordavala. Församlingens folkmängd var 1914 1,416 personer, finsktalande. A. G. F.

Soaré (fr. *soirée*), aftonunderhållning, aftonsamkväm, musikalisk eller dramatisk tillställning, som eger rum på aftonen. Jfr Matiné.

Soave [såave] 1. Suave [soave], Soave-me'nte, it., *mus.*, ljufligt.

Soba, arameiskt smårike. Se Hadadeser.

Sobāt, flod i nordöstra Afrika, den sydligaste af Nilens stora östra bifloder, bildas af flera strömmar från sydvästra delen af Abessiniens högland. Som dess källflod betraktas Baro, som uppstår under 7° 50′ n. br. och 36° 10′ ö. lgd på en höjd af omkr. 2,130 m., har västlig hufvudriktning, hvarunder den upptar en mängd vattenrika bergsströmmar och faller mellan höga granitväggar 600 m. på 70 km. Strax ö. om 35° ö. lgd upptar den genom Birbir fr. h. en ansenlig vattenmassa. Omkr. 65 km. nedanför denna förening kommer Baro ned på slättlandet, som den genomströmmar i en mängd krökningar och flodarmar. Från Gambela, omkr. 30 km. nedanför Birbir, är Baro under högvatten (juni—dec.) farbar med mindre ångbåtar. Från n. upptar den vidare ett par tillflöden, men sitt största tillskott af vatten får den från s. genom Pibor (med källfloderna Gelo och Akobo), som vid sin förening med Baro har öfver 90 m. bredd och 2,5 m. djup. Från föreningen af Baro och Pibor, hvilkas nedre lopp 1902 bestämdes som gräns mellan anglo-egyptiska Sudan och Abessinien, får den gemensamma floden namnet S., antar nordvästlig riktning, passerar genom kärrtrakter till den af Gordon 1874 anlagda befästa stationen Nasser och rinner därifrån 290 km. i en väl markerad, i alluvialslätten eroderad flodbädd, från såväl s. som n. förstärkt med regnbäckar. Sitt vid måttlig flod nästan mjölkhvita vatten (hvaraf Nilen nedanför får namnet Bahr el-abiad, "hvita floden"), vid fullt flöde blekt tegelrödt, förenar den med Nilen under 9° 22′ n. br. och är där 120 m. bred, vid lågvatten 5—6 m., vid högvatten öfver 9 m. djup. Längden från Baros källor är omkr. 740 km. och afvattningsområdet enligt Lyons 244,900 kvkm. Det nedre flodområdet undersöktes 1841 af den egyptiska expeditionen för Nilens utforskande, det öfre har man de sista årtiondena lärt känna genom af italienaren Bottego, fransmannen Marchand samt engelsmännen M. S. Wellby, H. H. Austin och R. G. T. Bright m fl. företagna färder. Wbg.

Sobel. 1. *Zool.* Se Mårdsläktet. — 2. Pälsverk af sobeln, sobelpäls. Sobelns päls är på ryggsidan svartaktig, på hals och sidor kastanjebrun, på kinderna grå och på bakre delen af strupen rödaktig. Somliga soblar ha hvita hår talrikt inströdda i den svarta ryggsidan samt färgen å nos, kinder och buksida mer eller mindre hvitaktig. Sobelskinnet har alltid stått i mycket högt pris, växlande alltefter dess färg och tjocklek. Billigast är hvad som i pälshandeln kallas den *mongoliska sobeln*, som är ljus och platt; dyrast är den mörka, som betingar från 150 till 1,500 rubel eller ännu högre pris. Sobeljakten i Ryssland frigafs 1917.

Sober [så-; af fr. *sobre*, lat. *sōbrius*], nykter, måttlig, enkel (i mat och dryck, lefnadssätt o. d.); måttfull.

Sobie'ski [så-], polsk släkt. 1. Jakub S., polsk diplomat och historisk författare, f. 1596, d. 1646, blef 1638 vojvod af Bełz, 1641 af Ruś och kort före sin död kastellan af Krakau. Han

användes af Sigismund III och Vladislav IV som diplomat vid underhandlingar med turkarna (1621), Tyskland (1635), med svenskarna (två gånger) samt vid westfaliska fredskongressen. Hans vikigaste arbeten äro *Commentariorum belli Chotinensis libri III* (1646) och reseskildringarna *Dwie podróże po krajach europejskich w latach 1607—13 1638* (tr. 1833) och *Dziennik rokowań z posłami szwedzkimi w Sztumdorfie* (1643, tr. i "Biblioteka Litewska", om underhandlingarna i Stuhmsdorf). — 2. Jan S., den föregåendes son, polsk konung. Se Johan, konungar af Polen, sp. 3—5. — 3—5. Jakob, Alexander och Konstantin S., den föregåendes söner, polska prinsar. Se Johan, konungar af Polen, sp. 5. Med Jakob S. utdog den kungliga ätten på svärdssidan 1737. Sin äldsta dotter, Kasimira (f. 1695, d. 1723), sökte Jakob, senast 1718, få gift med Karl XII (se därom Th. Westrin, "Det sista giftermålsanbudet till Karl XII", i "Karolinska förbundets årsbok 1912". 1913). Hans yngsta dotter, Klementina (d. 1735 i Rom), var sedan 1719 förmäld med "prekendenten" (se Jakob, sp. 1186—87). 1. A—d J.

Sobie'skis sköld (lat. *Scutum Sobiesii*), en liten stjärnbild i Vintergatan, s. om ekvatorn. Den är belägen mellan 18 och 19 timmars rektascension och mellan 3 och 15 graders sydlig deklination samt innehåller 12 för blotta ögat synliga stjärnor, af hvilka den ljusaste är af 4:e storleken. B—d.

Sobole'vskij, Aleksej Ivanovitj, rysk språkforskare, f. 1856 i Moskva, professor i ryska språket och litteraturen först vid universitetet i Kiev, sedan vid Petersburgs universitet, har författat *Otjerki iz istorii russkago jazyka* (Skisser ur det ryska språkets historia, doktorsafh., 1884), *Lektsii po istorii russkago jazyka* (1888; ny uppl. 1891), de för den slaviska fonetiken och morfologien viktiga arbetena *Stati po slavjanorusskomu jazyku* (1883), *Zvuki tserkovno-slavjanskago jazyka* (1888) och *Obstje-slavjanskija izmjenija zvukov* (1889) och värdefulla språkhistoriska uppsatser (hvaribland om den äldsta ryska litteraturen och om litauiskans och finskans inflytande på ryskan). Han har utgett bl. a. 7 dlr "Velikorusskija narodnyja pjesni" (Storryska folkvisor, 1895—1902). S. är led. af ryska vet. akad. A—d J.

Sobräl (förr *Januana*), stad i brasilianska staten Ceará vid Acaracu. Omkr. 10,000 inv. Tillverkning af brännvin, socker och läder. J. F. N.

Sobra'nie, bulg. ("församling"), namn på den bulgariska folkrepresentationen. Se Bulgarien, sp. 559

Sobrero [såbrērå], Ascanio, italiensk naturvetenskapsman, f. 1812, d. 1888, professor i kemi vid tekniska institutet och ingenjörskolan i Turin 1860—82, upptäckte 1847 sprängämnet nitroglycerin, hvilket A. Nobel sedermera gjorde tekniskt användbart, och utgaf flera vetenskapliga arbeten, bl. a. *Manuale di chimica applicata alle arti* (9 bd, 1853—78).

Sobriquet [såbrikå], fr., öknamn.

Socage [så'kidʒ], eng. Se Länsväsen, sp. 203.

Socaloin, *farm.* Se Aloe 2.

Soccolanti (it. *Zoccolanti*). Se Minoriter.

So'ccus, lat., kallades hos romarna en tunn och lätt sko eller toffel, hvilken begagnades af kvinnor samt af de i komedier uppträdande skådespelarna såsom motsats till tragediens *cothurnus* (se Koturn och Skodon, sp. 1035 samt fig. 6). (J. C.)

Sochaczew [såcha'tjev], ry. *Sochatsjev*, stad i rysk-polska guv. Warschau, vid Bzuras östra strand och järnvägen Warschau—Kalisz. 6,038 inv. (1897). Brännerier, yllemanufakturer och hvitbetssockerfabriker. Där hejdade ryssarna länge de tyska trupperna 1915, men efter månadslång tysk beskjutning, som alldeles förstörde staden, öfvergåfvo ryssarna densamma i juli 1915 och drogo sig österut. J. F. N.

Sociäbel (fr. *sociable*), sällskaplig, umgängsam.

Sociäl (af lat. *so'cius*, kamrat, medbroder), samhällelig, samhälls-, samfunds-, som hör till samhällslifvet eller människornas inbördes förhållanden som samhällsmedlemmar; som rör eller afser att främja och förbättra särskildt arbetarklassens ställning och lefnadsvillkor. — Se vidare Arbetarfrågan, Nationalekonomi, Samhällsklasser, Socialförsäkring, Socialism, Socialpolitik och Sociologi.

Sociala bin, *zool.*, kallas de samhällsbildande (jfr Sociala steklar) grupperna af fam. *Apidæ* till skillnad från de icke samhällsbildande l. solitära (se Solitära bin). Samhällsbildande äro arterna af underfam. *Meliponinæ* (se d. o.) och *Apinæ* (se Bi, Honungsbin och Humlor). Ansatser till samhällsbildning kunna urskiljas äfven inom det till underfam. *Andreninæ* (se Sandbin) hörande släktet *Halictus* (se d. o.), liksom å andra sidan under ogynnsamma klimatiska förhållanden en eljest samhällsbildande art kan återgå till det solitära stadiet. Så är t. ex. förhållandet med den största af våra humlearter, *Bombus hyperboreus*, af hvilken arbetare i nordligaste Skandinavien äro ytterligt sällsynta, medan de af en annan art, *B. Kirbyellus*, t. o. m. tyckas alldeles saknas. G. A—z.

Sociala fredsskolan. Se Le Play, sp. 221.

Sociala frågan. Se Arbetarfrågan och Socialpolitik.

Sociala getingar, *zool.* Se Getingar 2.

Sociala meddelanden, en af Socialstyrelsen utg. periodisk publikation, innehållande sammanställningar och referat af redogörelser för sociala förhållanden, sociallagstiftning och administrativa åtgärder i in- och utlandet samt fortlöpande eller tillfälliga smärre statistiska utredningar af allmännare socialt intresse. Tidskriften, som utgör en fortsättning af de 1903 påbörjade "Meddelanden från k. kommerskollegii afdelning för arbetsstatistik", utkommer sedan 1908 med 1 nummer i månaden. H. E—t.

Sociala rådet, ett vid Socialstyrelsens sida af arbetsgifvare, arbetare och andra på olika områden af Socialstyrelsens verksamhet sakkunniga personer sammansatt råd, uppdeladt på erforderligt antal sektioner eller nämnder, med uppgift att afge yttranden och förslag uti ärenden, som hänskjutits till dess pröfning, äfvensom att i öfrigt tillhandagå styrelsen med upplysningar och praktiska uppslag. Närmare bestämmelser om rådet äro meddelade i k. kung. 31 dec. 1912. Rådet, hvars ledamöter utses af K. M:t för en tid af 3 år i sänder (efter förslag från vissa korporationer å representanter för deras intressen), arbetar i regel på sektioner (1917 fem), nämligen 1) för *arbetarskydd* och

arbetarfrågor i allmänhet (3 arbetsgifvare, 3 arbetare och 3 andra); 2) för *arbetsförmedling* (1 arbetsg., 1 arb., 2 representanter för offentlig arbetsförmedling och 1 annan); 3) för *socialstatistik* (2 arbetsg., 2 arb. och 1 annan); 4) för *sjukkasseväsen* (5 representanter för sjukkassor) samt 5) för *understödsföreningar* (5 repr. för sådana föreningar). Närmast torde en ytterligare sektion för *nykterhetsärenden* komma att upprättas. För led. finnas suppleanter till lika antal. Därjämte kunna ock tillfälliga led. tillkallas, hvilka utses af chefen för Civildepartementet. Hvarje sektion af Sociala rådet sammanträder minst en gång årligen på kallelse af Socialstyrelsen. Plenarsammanträde hålles endast efter K. M:ts förordnande. Uti rådets förhandlingar, som ledas af chefen för Socialstyrelsen eller annan led. i denna, ega äfven styrelsens öfriga led. samt socialfullmäktige deltaga. Då inom rådet behandlas fråga, som berör äfven annat ämbetsverks verksamhetsområde, kan åt representant för detta verk beredas tillfälle att närvara. I förekommande beslut deltaga dock endast rådets ledamöter. Vid sammanträde behandlas i första hand de frågor, som föreläggas af Socialstyrelsen, äfvensom framställningar, som i sammanhang därmed väckas af någon rådets led. Önskar eljest led., att fråga upptages till behandling, har han att senast två dagar före sammanträdes början inkomma till Socialstyrelsen med motiverad framställning i ämnet, och upptages jämväl sålunda väckt fråga, därest styrelsen eller minst hälften af de närvarande led. af rådet härtill ger sitt bifall. Led. af Sociala rådet kan ock af Socialstyrelsen anmodas att inom styrelsen deltaga i utredningen och behandlingen af ärende, däri han besitter särskild sakkunskap. Led. i Sociala rådet åtnjuta i regel ingen annan ersättning än rese- och dagtraktamente för sitt deltagande i sammanträden. — Äfven i utlandets sociala administration ha liknande rådsinstitutioner kommit till användning, d. v. s. en rådgifvande och initiativberättigad korporation af sakkunniga, som genom sin permanens har verkligt intresse af att sätta sig in i frågorna och följa desamma. H. E—t.

Sociala steklar, *zool.*, kallas de gaddsteklar, som äro samhällsbildande, d. v. s. sammanbo i mer eller mindre individrika samhällen, i hvilka de särskilda individerna tillhöra åtminstone 2 släktled. Flertalet utgöres af s. k. *arbetare*, d. v. s. ett slags honor, som åtminstone genom oansenligare storlek, ofta äfven i flera anatomiska detaljer afvika från de s. k. könshonorna. Dessa senare ega betydelse för samhället genom sin rikliga äggproduktion, medan arbetarna, som antingen äro alldeles sterila eller blott undantagsvis frambringa några ägg, egna sig åt vården af afkomman, anskaffande af föda och boets utvidgning. — De sociala gaddsteklarna tillhöra fam. *Apidæ* (bin), *Vespidæ* (getingar) och *Formicidæ* (myror). Medan alla kända myror (se d. o.) lefva i år från år bestående samhällen, är samhällsbildningen inom de öfriga familjerna däremot inskränkt till vissa grupper (se Getingar 2 och Sociala bin), hos hvilka den visar olika grader af varaktighet. Hos de i tempererade klimat boende arterna äro samhällena 1-åriga sommarsamhällen, som grundläggas om våren af öfvervintrade befruktade honor och upplösas mot sommarens slut, då alla medlemmarna, utom de under sommarens lopp utkläckta, befruktningsskickliga honorna, gå under. De från varmare klimat härstammande arterna bilda däremot perennerande, d. v. s. år efter år bestående samhällen, inom hvilka blott hannarnas lifstid är knappare tillmätt. G. A—z.

Sociäldemokrät, anhängare af socialdemokrati (se d. o.).

Socialdemokraten, centralorgan för Sveriges socialdemokratiska arbetarparti, uppsattes 1885 i Stockholm — första numret utkom 25 sept. — af August Palm som redaktör och ansvarig utgifvare. För att sköta företagets ekonomi hade bildats Socialdemokratiska tidningsföreningen, och begynnelsekapitalet uppgick till endast 108 kr. I sin prenumerationsanmälan presenterade sig Socialdemokraten som organ "för samhällets talrikaste klass, för det förorättade, undertryckta arbetarståndet, till hvilken klass äfven måste räknas de mindre närings- och yrkesidkarna samt de lägst aflönade ämbetsmännen, kort sagdt alla de, som i mer eller mindre mån för sin existens äro beroende af det nuvarande samhällets stödjepelare: kapitalmakten. Alla dessa ha gemensamma intressen och ett gemensamt mål att arbeta för, nämligen arbetets frigörelse från kapitalmakten. För detta arbetarståndets ädla sträfvande skall Socialdemokraten vara en kraftig och omutlig målsman". Inom kort kunde Palm vid sin tidning fästa bl. a. A. F. Danielsson (se denne), Fr. Sterky (se denne) och A. F. Åkerberg (se denne). På hösten 1886 valdes Hjalmar Branting (se denne) till tidningens redaktör, under första året med A. Danielsson som medredaktör. Tidningen har sedan alltjämt stått under Brantings ledning, dock med två afbrott. Från april 1892 till nov. 1896 var K. N. Carleson redaktör, och Branting biträdde endast som medarbetare utanför redaktionen. 1 okt. 1908 lämnade Branting för andra gången redaktörskapet, sedan han af socialdemokratiska partikongressen valts till helt aflönad ordf. för partiet och redaktör för partiets tidskrift "Tiden". Tidningens politiska ledning öfvertogs nu åter af Carleson, med G. G. Magnusson som medredaktör för den tekniska afdelningen. På grund af missnöje med tidningens politiska ledning utträdde Carleson ur redaktionen 1 april 1910, och G. G. Magnusson utöfvade ensam redaktörskapet till 1 jan. 1911. Från denna tid har Branting åter varit hufvudredaktör. Magnusson kvarstod som medredaktör till 1 okt. 1912. I okt. 1916 valdes till andre redaktör P. Albin Hansson, medarbetare sedan 1 jan. 1910, som äfven är tidningens ansvarige utgifvare.

Socialdemokraten intog från början en ledande ställning i arbetarpolitiken och gaf redan i början af 1890-talet emot sekteristiska strömningar inom partiet lösen: socialdemokratien ett politiskt folkparti. Den svenska socialdemokratien har också inriktat sin politiska sträfvan efter denna lösen. I tullstriderna stod tidningen i främsta ledet bland protektionismens bekämpare, under unionsstriderna förde den kraftigast talan för fredlig afveckling af förhållandet till Norge, och under rösträttsstriderna har den energiskt kämpat för den allmänna, lika och direkta rösträtten. Tidningens politiska historia sammanfaller i det hela taget med det socialdemo-

kratiska partiets. Under storstrejken 1909 redigerade Socialdemokratens redaktion den af strejkledningen utgifna tidningen "Svaret".

Bland tidningens medarbetare under åren må utom de förut nämnde antecknas H. Bergegren, K. Tengdahl, K. Gabrielsson, Fr. Nilsson, Sv. Persson, A. Örne, E. A. Hedén, litteraturrecensent, och fru A. Branting, teaterrecensent. Tidningen utkom först med ett nummer i veckan, var jan.—maj 1887 halfveckotidning, men återgick sedan till veckotidning. Från 1 april 1890 har den utkommit som daglig morgontidning. Dess format, från början endast fyrspaltigt och fyrsidigt, har efter hand utvidgats, och den utkommer numera i ett fullt modernt sex- till sjuspaltigt format med ett sidoantal, som kan stiga till 32. Sedan 1910 utges tidningen i två upplagor, en landsorts- och en hufvudstadsupplaga. Dagliga upplagorna uppgå sammanlagdt till omkr. 40,000 ex., hvaraf större delen utgöres af fasta prenumeranter. Tidningen eges af en på andelar byggd ekonomisk förening, till hvilken äro anslutna andelsegande fackföreningar och politiska organisationer inom Stockholms stad samt Stockholms och Uppsala län och tillhörande det socialdemokratiska arbetarpartiet. Tidningens redaktions- och administrationslokaler, sätteri och tryckeri äro sedan 1901 inrymda i Folkets hus.

Socialdemokraten, dansk daglig tidning, som började utkomma 1874 som organ för de nybildade danska fackföreningarna under redaktion af A. Mundberg. Bland dess redaktörer märkas E. Winblad (1881—1911) och F. J. Borgbjerg (1911 ff.). Tidningen är f. n. en af Danmarks mest spridda och inflytelserika.

Socialdemokraten, norsk daglig tidning, som är en fortsättning af det af boktryckaren Chr. H. Knudsen i maj 1884 uppsatta och af honom redigerade veckobladet "Vort arbeide" samt sedan nyåret 1886 utkommit i Kristiania, i början som ett privat, men från 1893 som ett af partiorganisationen öfvertaget och för dess räkning skött företag. K. V. H.

Socialdemokrati (af lat. *sociālis*, samhällelig, och *demokrati*, folkvälde), en politisk partibeteckning, som används af och om socialistiska arbetarpartier i skilda länder efter mönstret af Socialdemokratiska arbetarpartiet (*Die socialdemokratische arbeiterpartei*) i Tyskland af år 1869. Partibeteckningen är ett uttryck för dessa partiers syfte att omdana det bestående "borgerliga" och "kapitalistiska" (se Kapitalism) samhället i socialistisk anda (se Socialism) genom att organisera arbetarklassen, folkets stora massa, till revolutionär klasskamp för eröfring af den allmänna och lika rösträtten samt, med majoritet i de statliga och kommunala representationerna, den politiska makten (folkvälde). Partiskiljande programpunkter — från andra radikala folkpartier i länder, där allmän rösträtt i princip är genomförd — utgöra framför allt klasskampen och socialiseringen af de viktigaste produktionsmedlen. Den socialdemokratiska partibildningen leder sitt ursprung från Marx och Engels (se dessa och Socialism) och den revolutionära propaganda, som utgick från Internationalen (se d. o.). De socialdemokratiska partiernas betydelse i skilda länder under senaste årtionden är hänförlig till arbetarrörelsens växande omfattning och den moderna samhällsutvecklingens obestridliga tendenser till ökad stats- och kommunaldrift samt ett allsidigare upptagande af arbetarfrågan (se d. o.), genom den moderna socialpolitiken (se d. o.). De partiskiljande programpunkterna ha i öfrigt gjort sig mindre gällande utom i stridigheter mellan olika partiriktningar (se Revisionism och Syndikalism).

Tysklands första socialistiska arbetarparti, *Der allgemeine deutsche arbeiterverein*, bildades af Lassalle 1863 genom afsöndring från liberalismens "borgerliga" demokratiska flygel (*Fortschrittspartei*, framstegspartiet). I en rad stridsskrifter och föredrag, hvilkas glänsande talang och bitande skärpa fäste hela Tysklands blickar på den väldige agitatorn, nedref Lassalle i stora arbetarkretsar tron på de härskande lärorna om naturlig harmoni mellan kapital och arbete och om statens "nattväktar-roll", som han kallade dess non-intervention i det ekonomiska lifvet, och öppnade i stället sinnena för den moderna socialismens åskådningssätt. Som eminent praktisk politiker betonade han dock på samma gång mycket starkt de närmaste målen: allmän rösträtt samt i socialt afseende som öfvergångsförslag produktionsföreningar med statskredit. Efter Lassalles död (1864) framträdde rörelsens nationella karaktär ensidigare; de lassalleska öfvergångsförslagen tillmättes betydelse som grunddogmer, och under v. Schweitzers ledning blef förbindelsen med den bismarckska regeringen betänkligt intim. Dessa omständigheter föranledde bildandet af ett nytt socialdemokratiskt arbetarparti i Eisenach 1869, under ledning af Marx' vän, skriftställaren W. Liebknecht, som för sina åsikter lyckades vinna den unge energiske svarfvarmästaren Aug. Bebel, redan inflytelserik ledare i arbetarföreningar. *Eisenacharna*, som de kallades i motsats till *Lassalleanerna*, voro internationella och republikaner samt ställde sig i allo på rent marxistisk grund. De båda fraktionerna bekämpade i början hvarandra häftigt, men tillväxte dock båda i styrka och antal, trots ständiga förföljelser med både polisens och domstolarnas hjälp. Det alltmer stegrade trycket uppifrån, som 1874 tog sig uttryck i föreningsrättens upphäfvande för socialisterna i Preussen, åstadkom dock slutligen en sammansmältning af de bägge riktningarna och bildandet af *Tysklands socialistiska arbetarparti* i Gotha 1875. "Gothaprogrammet", länge nästan oförändradt gällande som den tyska socialdemokratiens officiella program, innehöll följande hufvudpunkter:

"I. Arbetet är källan till all rikedom och all kultur, och då allmängagneligt arbete är möjligt endast genom samhället, tillhör hela arbetsprodukten samhället, d. v. s. alla dess medlemmar, under allmän arbetsskyldighet och med lika rätt efter hvars och ens förnuftsenliga behof. I det nuv. samhället äro arbetsmedlen monopol för kapitalistklassen; det arbetarklassens beroende, som däraf är en följd, är orsaken till eländet och träldomen i alla dess former. Arbetets frigörelse kräfver, att arbetsmedlen förvandlas till samhällets gemensamma egendom och att produktionen samhälleligt regleras samt att arbetets afkastning

används till gemensam nytta och rättvist fördelas. Arbetets frigörelse måste vara arbetarklassens eget verk; gentemot arbetarklassen äro alla andra klasser att betrakta som en enda reaktionär massa.

II. Utgående från dessa grundsatser, verkar Tysklands socialistiska arbetarparti med alla lagliga (detta ord ströks dock på partikongressen i Wyden i Schweiz 1880 som en protest mot socialistlagen) medel för den fria staten och det socialistiska samhället, för brytandet af järnlönelagen (se Arbetslön, sp. 1355, och Lassalle, sp. 1287) genom afskaffande af lönarbetssystemet, för upphäfvandet af utsugningen i alla dess former, för undanröjandet af all social och politisk olikställighet. Ehuru Tysklands socialdemokratiska arbetarparti närmast verkar i nationell ram, är det väl medvetet om arbetarrörelsens internationella karaktär och beslutet att uppfylla alla skyldigheter, som därigenom åläggas arbetarna, för att förverkliga alla människors broderskap.''

Därtill knyta sig som ''statens grundvalar'' fordringar på: ''allmän rösträtt, direkt lagstiftning genom folket, folkväpning i stället för stående här, fullständig yttrande-, tanke- och forskningsfrihet, rättskipningen gratis och genom folket, obligatorisk och kostnadsfri folkundervisning, religionens förklarande som privatsak''. Inom det nuv. samhället fordras: ''största möjliga utsträckning af politiska fri- och rättigheter, en enda progressiv inkomstskatt, oinskränkt föreningsrätt, en samhällsbehofven motsvarande normalarbetsdag'' samt en vidsträckt och grundlig skyddslagstiftning.

Sammanslutningen stärkte betydligt socialdemokratiens ställning och agitationskraft. En hel arbetarpress blomstrade upp och förde öfver hela Tyskland dess talan. Tydligast visa dock partiets röstetal vid riksdagsvalen tillväxten:

	i hela Tyskland:	i Berlin:
1871	101,927	2,058
1874	351,670	11,279
1877	493,447	31,522

I regeringskretsarna mognade nu alltmer beslutet att söka genom en särskild undantagslagstiftning bekämpa den hotande fienden. Förevändningen bjödo attentaten af Hödel och Nobiling 1878 på den åldrige kejsar Vilhelm I. Intetdera af dessa har en senare opartisk pröfning kunnat ställa i det ringaste samband med socialdemokratien; men då mötte det ej svårighet att öfvertyga de förbittrade massorna om, att socialdemokratien åtminstone var ''moraliskt'' ansvarig för hvad som händt. Den under sådan stämning nyvalda riksdagen antog i okt. 1878 ''undantagslagen mot socialdemokratiens samhällsvådliga sträfvanden'', som sedan flera gånger förlängdes, men förlorade giltighet utan att förnyas 30 sept. 1890, sedan dess verkningslöshet afgörande framträdt i socialdemokratiens valseger 1890 och sedan Bismarck fallit. Denna lag innehöll förbud mot socialistiska möten, föreningar, tryckskrifter och penninginsamlingar samt rätt för polisen att fängsla och från orten utvisa personer, som sökte sprida socialistiska idéer. Den handhades i synnerhet i början med skoningslös stränghet; 1886 hade med dess hjälp förbjudits 957 tryckskrifter — däribland 124 tidningar — samt 251 föreningar i 145 olika orter. Antalet utvisningar uppgick sannolikt till ett par tusen, och de ådömda fängelsestraffen voro — tusen år! ''Det lilla belägringstillståndet'' (betydande nästan obegränsad frihet för polisen att arrestera, utvisa, anställa husundersökningar, upplösa föreningar, förbjuda eller upplösa möten och beslaglägga tryckskrifter) hade införts i ett halft dussin af Tysklands största städer; och i maj 1886 utfärdade ministern von Puttkamer sin nya ''strejk- och församlingsordning'', hvarigenom icke blott ytterligare massor af arbetarföreningar tillintetgjordes, utan också nästan all sammanslutningsfrihet för arbetare, som ej ville segla i regeringens kölvatten. T. o. m. vid riksdagsvalen förbjödos otaliga af arbetarnas valmöten, ehuru sådant då var alldeles olagligt.

Allt detta förmådde dock icke mer än helt kort tid hämma socialdemokratiens tillväxt; tvärtom ökades i vida kretsar förbittringen mot det bestående, och förföljelsen gaf tyska socialdemokratien en enighet och disciplin, som kanske annars icke lika lätt vidmakthållits. 1879 uppsattes i Zürich ''Der sozialdemokrat'' som partiets centralorgan. 1880 rekonstituerade sig partiet på kongressen i Wyden (Schweiz), och de följande kongresserna, i Köpenhamn 1883 och i S:t Gallen 1888, befäste ytterligare dess position. Som det framgår af riksdagsmannavalen, var socialdemokraternas antal

	i hela Tyskland:		i Berlin:
1878 (efter attentaten)	437,158	(9)	56,147
1881	311,961	(12)	30,178
1884	549,990	(24)	68,535
1887	764,000	(11)	94,338
1890	1,400,000	(35)	128,000

(De inom parenteserna stående siffrorna beteckna antalet socialistiska riksdagsmän.)

Bland partiets ledare framstodo i främsta rummet Bebel och Liebknecht; vidare Singer, Auer, Vollmar m. fl. På partikongressen i Halle i okt. 1890 organiserades partiet på nytt, med hänsyn till de förändrade förhållanden dess seger öfver undantagslagen medfört. Programmet reviderades på kongressen i Erfurt i okt. 1891 (Erfurt-programmet) med uteslutning af de lassalleanska slagorden om ''den järnhårda lönelagen'' m. m. (eftergifter för den nationalekonomiska kritiken). I sin första afdelning, innehållande de allmänna grundsatserna, gjordes programmet strängt marxistiskt (se Kautsky). Den ekonomiska utvecklingen, som ledde till produktionsmedlens koncentration på ett fåtal kapitalisters händer och massornas utarmning, med mellanklassernas försvinnande, uppfordrade proletariatet till politisk kamp. I programmets senare del, det aktuella nutidsprogrammet, infördes detaljerade kraf på arbetarskyddslagstiftning och på kvinnors likställdhet med män i politiska rättigheter. Partiet kallade sig socialdemokratiskt i st. f. socialistiskt. Vid kongressen tvangs en revolutionär opposition, ''De unga'', till utträde ur partiet, och dess försök att bilda ett oafhängigt socialistiskt parti blef utan framgång. Däremot vann en moderatare flygel ökad betydelse, med stöd hufvudsakligen i Syd-Tyskland (se Vollmar), trots den programtrogna partimajoritetens protester (se Revisionism). I tyska riksdagen besatte partiet 110 platser (af 397) med $4^1/_2$ mill. röster 1912. Partiets erkände hufvudman förblef Bebel till sin

öd, 1913. Partiets aktion underordnades af majoiteten den nationella enigheten efter utbrottet af ärldskriget 1914.

Frankrikes socialdemokratiska arbetarparti bildaes af J. Guesde, B. Malon, P. Brousse ch P. Lafargue (Marx' måg) på kongressen i Marseille 1879. Redan 1882 sprängdes dock det nya arbetarpartiet, väsentligen genom slitningar mellan ledarna; en del följde Brousse m. fl. och organiserade det i synnerhet i Paris ganska starkt representerade *possibilistiska* arbetarpartiet (se possibilister), medan många landsortsgrupper följde Guesde och Lafargue i ett mera principtroget häfdande af en taktik utan alla kompromisser med borgerliga partier. Utom dessa grupper förtjäna nämnas *blanquisterna*, en liten, men väl disciplinerad och energisk skara, som höll fast vid traditionerna från den gamle revolutionären Blanqui (se denne), senare närmande sig de nyssnämnde s. k. *marxisterna*; deras främste man blef Vaillant, medlem af Paris' municipalråd. Splittringen förlamade länge de franske arbetarnas uppträdande som självständigt parti, hvartill nog äfven mycket bidrog, att de borgerligt-radikales vänstra flygel (Clémenceau) upptog stora delar af deras nutidsprogram och själf kallade sig *socialistiska radikaler*. Ur possibilisternas grupp utbröto sig 1890 *allemanisterna* (se d. o.). Ett försök att återförena alla de socialistiska riktningarna gjordes 1899 med utgångspunkt i ett samfälldt fördömande af den s. k. ministersocialismen (se Millerand), men försöket misslyckades och resulterade i en ny uppdelning på två partier, guesdister och blanquister, som höllo på klasskampen, ledda af Guesde (*Parti socialiste de France*), och de mera opportunistiska riktningarna, ledda af Jaurès (*Parti socialiste français*), samtidigt med att den franska fackföreningsrörelsen i allt högre grad tog afstånd från politiken (se Syndikalism). På initiativ af internationella socialistiska kongressen i Amsterdam 1904 åstadkoms slutligen en sammanslagning i ett parti, som utgör en sektion af Internationalen med upptagande af de allmänna grundsatserna för socialdemokratien. Utom partiet stå de bekante socialisterna Briand, Millerand, Viviani m. fl. De unifierade socialisterna invalde 74 representanter i deputeradekammaren med öfver 1 mill. röster 1910. En allt mera dominerande ledarställning utöfvade Jaurès till sin död (1914).

Englands socialdemokratiska parti uppväxte ur en förening (*Socialdemocratic federation*), som 1881 bildats af advokaten H. M. Hyndman (se denne). Den starkaste agitatoriska impulsen utgick dock från H. George (se d. o.). Gruppen *Fabian society*, som icke fastslagit något bestämdt skolprogram, utan lämnat den engelska individualismen vidt spelrum, har därigenom lyckats ur de bildade klasserna vinna en mängd framstående krafter, som i skrifter, föredrag och diskussioner sökt sprida sina starkt socialistiskt färgade nationalekonomiska åsikter (se Besant, A., Shaw, B. och Webb, S.). Dessa nyare engelska socialister anse Marx' värdeteori som ett öfvervunnet stadium, men finna hans slutsatser och historiska betraktelser ovederläggliga, och då deras åskådning utgår från konsumtionens, icke, som hos Marx, från produktionens faktum, blir deras kritik af kapitalismens samhälle långt ifrån svagare, tvärtom på visst sätt ännu skarpare, än den Marx formulerat, och deras socialism bryter än mera radikalt med lönesystemet, än hvad en del marxister gjort (dock icke Marx själf). Under påverkan af dessa organisationer skolades ledarna för de stora engelska strejker, hvilka sedan 1889 tilldrogo sig hela världens uppmärksamhet och flyttade tyngdpunkten för den engelska arbetarrörelsen ner från arbetararistokratien. Det bestående resultatet af dessa förändringar bland de djupaste lagren blef den s. k. "nya fackföreningsrörelsen", som hvars främsta män stått socialisterna J. Burns, T. Mann m. fl.; denna fackföreningsrörelses starkt socialistiskt färgade vänster fordrade på 1890-talet arbetarnas organisation till självständigt klassparti och genomdrifvande af den lagstadgade 8-timmarsdagen. Men äfven inom de gamla fackföreningarna fick socialismen fotfäste, och på fackföreningskongressen i Liverpool i sept. 1890, representerande $1^1/_2$ mill. organiserade engelska arbetare, lyckades den nya riktningen vinna majoritet; den lagstadgade 8-timmarsdagen upptogs på det parlamentariska programmet, och internationell samverkan med fastlandets arbetare beslöts. Med skapandet af ett självständigt politiskt arbetarparti genom Keir Hardie och R. MacDonald (se dessa) 1893 fick den socialistiska strömningen ökadt inflytande, som befästes genom anslutning af rika arbetarorganisationer, för hvilkas politiska samverkan utan inordnande under det socialdemokratiska programmet en form skapades i Arbetarpartiet 1900. Partiet sände 43 representanter till underhuset 1910 (med 506,000 röster).

Socialdemokratiska arbetarpartier ha kommit till stånd i *Österrike* sedan 1885 (ledare V. Adler; efter rösträttsreformen 1907 representeradt med 88 mandat af 516), *Ungern* (bland de större städernas industriarbetare samtidigt med de tyska och österrikiska organisationerna och starkt utbredt äfven bland landtarbetare sedan 1907), *Balkanstaterna*, *Schweiz* (med anslutning till det gamla demokratiska Rütli-förbundet af 1838 sedan 1901; dessförinnan af föga betydelse sedan 1889), *Nederländerna* (sektion af Internationalen 1868, parti 1872 och 1876 under ledning af Domela-Nieuwenhuis, se denne, reorganiseradt 1894 med Troelstra, Vliegens och van Kols och omkr. 8 representanter i riksdagen), *Belgien* (sektion af Internationalen 1867, med anslutning till Bakunin, reorganiseradt 1875 och 1879 med stark anslutning från 1880-talet under Anseele m. fl. och inriktning på praktiska sträfvanden, särskildt kooperation, samt stort internationellt inflytande på partiriktningarna genom Vandervelde, ordf. i Internationella socialistiska byrån i Bruxelles sedan dess upprättande 1900; i den inre politiken samverkande med liberaler mot den klerikala högern), *Finland* (parti 1900, efter landtdagens reformering representeradt med 80 mandat af 200 år 1907 och öfver 100 år 1913) samt *Ryssland* (sedan 1878 och 1883 med bl. a. G. V. Plechanov, se denne; i tredje duman ett trettiotal radikaler och socialister bland 450 medlemmar) och *Polen* (sedan midten af 1880-talet), äfvensom i *Förenta staterna* (tidigast tyska emigranter i slutet af 1860-talet, senare anarkistiskt påverkade af

Most, se denne; på 1880-talet intellektuellt af E. Bellamy, se denne, på 1890-talet, reorganisation och växande betydelse på 1900-talet, sedan Socialistiska partiet, *Socialist party*, bildats 1901, med socialistiska strömningars inträngande i fackföreningar och uppseendeväckande publikationer af U. Sinclair, Jack London m. fl.), *Canada, Australiska statsförbundet, Syd-Amerika* och *Japan;* i de engelska kolonierna, äfven Syd-Afrika, är utvecklingen påverkad af strömningarna i moderlandet; i de romanska länderna gör sig inflytandet gällande från Frankrike, särskildt i *Italien* (tidigast anslutning af många intellektuella, arbetarparti i Milano 1882, omfattande arbetarorolligheter under följande årtionden, med konsolidering af partiet på 1900-talet under Turati; se äfven Ferri, E.) och *Spanien* (i slutet af 1860-talet anslutning till Bakunin, reorganisation ett årtionde senare, under följande årtionden allt starkare anslutning inom arbetsklassen).

Socialdemokratiens spridning och betydelse i olika länder före Världskriget 1914 framgå bäst af anslutningen till 8:e Internationella socialistiska kongressen i Köpenhamn 1910, vid hvilken de olika nationerna tillerkändes följande röstetal: Tyskland 20, Österrike med Böhmen 20, Frankrike 20, Storbritannien 20, Ryssland 20, Italien 15, Förenta staterna 14, Belgien 12, Sverige 12, Danmark 10, Polen 10, Schweiz 10, Ungern med Kroatien 8, Finland 8, Nederländerna 8, Norge 6, Spanien 6, Turkiet (Armenien) 5, Argentina 4, Bulgarien, Serbien och Rumänien hvartdera 4. Kongressen protesterade mot antisocialistiska regeringsåtgärder bl. a. i Japan. — En socialdemokratisk ungdomsrörelse har på 1890- och 1900-talen uppstått i flera länder med mera eller mindre självständig ställning till de socialdemokratiska partierna. Af dessa socialistiska eller socialdemokratiska ungdomsförbund bildades en självständig internationell sammanslutning i början af 1900-talet.

Den moderna socialistiska arbetarrörelsen höll i juli 1889 ett slags världsrevy öfver sin ställning och sina krafter på de båda internationella arbetarkongresser, som då sammanträdde i Paris. Det var en återuppståndelse af Internationalen, fastän i tidsenligare former. Den ena kongressen var öfvervägande fransk-engelsk, den andra tysk-fransk-internationell (marxistisk). Bådas beslut gingo dock i hufvudsak i samma riktning; man konstaterade arbetarfrågans och arbetarrörelsens internationella karaktär, dess öfverallt väsentligen likartade mål och medel. Som närmaste fordringar framhöllos 8-timmarsdagen och en grundlig skyddslagstiftning. Den marxistiska kongressen beslöt därjämte en världsdemonstration för dessa önskningsmål, hvilken hölls 1 maj 1890 (i England och Spanien 4 maj) och som särskildt i Sverige tog för våra förhållanden mycket stora dimensioner.

Internationella socialistiska kongresser ha sedermera hållits i Bruxelles 1891, Zürich 1893, London 1896, Paris 1900 (anarkister uteslutna), Amsterdam 1904, Stuttgart 1907 och Köpenhamn 1910. Kongressernas protokoll utgöra hufvudkällan för uppgifter om den socialdemokratiska partirörelsens utveckling. Kongressen i Amsterdam 1904 antog den s. k. enighetsresolutionen, som ålade hvarje nationell sektion af den nya internationalen att bilda ett enda starkt parti med uppgifvande af inre stridigheter. Resolutionen föregicks af en intressant debatt mellan Jaurès, som försvarade den friare samverkan mellan olika meningsriktningar, som visat sig politiskt fruktbar i Frankrike, och Bebel, som representerade den strängare tyska disciplinen och ortodoxien. Enighetsresolutionen upprepades vid följande kongresser. Fackföreningsrörelsens enhetlighet och oskiljaktighet från det politiska partiet proklamerades vid kongressen i Stuttgart 1907. En resolution ang. politisk och facklig solidaritet, obligatorisk skiljedom vid mellanstatliga konflikter, nationell okränkbarhet, afväpning och fred antogs vid kongressen i Köpenhamn 1910. Organ för de nationella partiernas internationella samverkan var Internationella socialistiska byrån i Bruxelles, upprättad 1900. Som gemensamma mål för arbetarlagstiftningen i skilda länder fastställdes: lagstadgad 8-timmars arbetsdag (maximalarbetsdag), förbud för arbete af barn under 14 år, förbud för nattarbete, som ej erfordras af tekniska skäl eller för allmänt väl, söndagshvila om minst 36 timmar, afskaffande af betalningar in natura (trucksystem), garantier för föreningsrätten, effektiv yrkesinspektion vid arbetsplatser i städerna och på landsbygden under samverkan med arbetarorganisationerna, obligatorisk arbetslöshetsförsäkring. Kooperationen, mot hvilken den äldre tyska socialdemokratien ställt sig motvillig eller likgiltig, upptogs som arbetsklassens tredje aktionslinje, vid sidan af den politiska och den fackliga, med uppgift att bekämpa mellanhandssystemet, utveckla den kooperativa partihandeln och därtill anslutna produktiva företag samt under stadig förbättring af arbetarnas lefnadsställning förbereda arbetsklassens öfvertagande af produktions- och kommunikationsmedlen i samhället.

Till de *skandinaviska länderna* har den socialistiska arbetarrörelsen kommit från Tyskland, och dess framväxt har varit nära knuten till spridningen af fackföreningsrörelsen, som i alla tre länderna skapats och ledts af socialdemokrater. Den socialistiska agitationen började i *Danmark* strax efter Pariskommunens fall och lät icke förkväfva sig därigenom, att de främste ledarna, löjtnant L. Pio (se denne), H. F. V. Brix och P. J. Geleff, dömdes till flerårigt fängelse. Ett hårdare slag fick rörelsen, då samtliga dessa tre emigrerade till Amerika, delvis mot godtgörelse ur poliskassan. De många fackföreningar, som inneslöto de socialistiskt sinnade arbetarna, lyckades dock med förenade krafter hålla partiets organ "Socialdemokraten" uppe, och på 1880-talet gick rörelsen åter framåt, då i lugnare farvatten. "Socialdemokraten" steg småningom under praktisk och moderat ledning till Danmarks mest spridda dagliga tidning; 1884 segrade socialdemokraterna med vänsterns hjälp i Köpenhamns 5:e och 9:e krets; 1887 gick 9:e kretsen förlorad, men återvanns 1890 jämte en landtkrets på Jylland, och hösten 1890 insatte Köpenhamn 2 socialdemokrater i landstinget. På 1890-talet och senare har äfven i provinserna en socialdemokratisk tidningspress upprättats och fack- och partiföreningar bildats. Den ledande själen i partiets verk-

mhet var länge f. d. handskmakaren P. Knud-
n. Ur hvarje nytt riksdagsval framgick på
90-talet en allt manstarkare grupp af socialde-
okratiska riksdagsmän, inom hvilken ledningen
llföll redaktör Fr. Borgbjerg (f. 1866) och
h. Stauning (se denne). I riksdagen kon-
ntrerade denna grupp sin verksamhet på genom-
ifvandet af praktiska reformer i arbetarlagstift-
ngen (arbetslöshetsförsäkring 1907, ständig skil-
domstol för slitandet af rättstvister mellan arbets-
ivar- och arbetarorganisationer 1910) samt den
mmunala (1908) och politiska rösträtten (den
a grundlagen med allmän rösträtt, äfven för
innor 1915). Socialdemokratien har 4 represen-
nter i landstinget, 32 i folketinget och 1 medlem
tauning) i samlingsministären af 1916. Vid de
litiska valen har det förfogat öfver 30 proc. af
ljartalet. I kommunalrepresentationer inom stä-
rna och på landsbygden har det omkr. 1,000
presentanter och behärskar majoriteten i hufvud-
aden. — I *Norge* började den socialistiska rörelsen
sslutet af 1880-talet. En halfveckotidning, "So-
aldemokraten", utgafs i Kristiania, och där samt
dera andra städer bildades socialistiska fack- och
dra arbetarföreningar. Som ledande män fram-
ädde typografen Chr. H. Knudsen från 1883
h dansken C. Jeppesen från 1886, initiativ-
gare till norska arbetarpartiet 1887, som vann
adigt växande anslutning på 1890-talet. Par-
et antog ett socialdemokratiskt program, poli-
skt, kommunalt och bondevänligt 1901. Det poli-
ska genombrottet, som medförde representation i
ksdagen, kom 1903, efter en uppseendeväckande
itation i landets nordligaste delar af pastor A.
riksen. Partiet räknade 54,000 medlemmar
914 och samlade 207,000 röster eller 32 proc.
väljarantalet 1915. Tendenserna inom det
rska partiet ha under de senare åren visat sig
dikalare, i synnerhet i militär- och nykter-
tsfrågorna, än inom de danska och svenska
cialdemokratiska partierna. — *Sverige*. Se
weriges socialdemokratiska arbe-
arparti.

Litt.: Se de bibliografier, som anförts under
socialism. Utom den speciallitteratur, som
nnes anförd i artiklar, till hvilka framställnin-
n här anknutit eller hänvisat, må nämnas Hj.
anting, "Socialdemokratiens århundrade I—II"
906). Se dessutom A. Danielsson, "Socialdemo-
atin. Dess uppkomst och utveckling" (1894; i
Verdandis småskrifter", 52, 2:a uppl., redigerad
Branting, 1909), H. Koht, "Sosialdemokratie"
915; norskt landsmål), Mehring, "Geschichte
r deutschen sozialdemokratie" (1897—98), A.
ebel, "Aus meinem leben" (1910—11; i svensk
v.: "Ur min levnad", 1912), G. Weill, "Histoire
u mouvement social en France 1852—1910" (2:a
ppl. 1910), Rappoport, "Jean Jaurès" (1913;
ven i svensk öfv.), Webb, "Socialism in Eng-
nd" (1901), Beer, "Geschichte des sozialismus
England" (1913), Hillquit, "History of socia-
sm in The united states" (1910) och "Archiv
r die geschichte des sozialismus und der arbeiter-
wegung" (I ff.; 1910). Hj. B—g. (E. F. K. S—n.)

Socialdemokratiska pressföreningen. Se Press-
reningar.

Socialdemokratiska riksdagsgruppen, ett parti inom svenska riksdagen. Under senare hälften af 1880-talet gjorde den socialdemokratiska arbetarrörelsen sitt inträde i Sverige. Med då gällande rösträttsbestämmelser för val till riksdagens Andra kammare och låga arbetslöner saknade så godt som hela den svenska arbetarklassen rösträtt, och det dröjde därför ett helt årtionde, innan det socialdemokratiska arbetarpartiet blef representeradt i riksdagen. Partiets redan då mest framträdande man, Hj. Branting, hade vid olika tillfällen under förra hälften af 1890-talet framförts som riksdagsmannakandidat och vunnit stöd från inflytelserika borgerligt-radikala grupper, men först vid 1896 års allmänna val till Andra kammaren, då inom Stockholms femte valkrets hela vänsterlistan segrade, insattes den förste socialdemokraten i riksdagen. I två perioder stod Branting ensam i Andra kammaren som målsman för den ute i landet kraftigt växande socialdemokratiska arbetarrörelsen. Med de stigande arbetslöner, som framdrefvos både genom penningvärdets fall och af den nya fackföreningsrörelsen, lyftes allt flera af industriarbetarna öfver 800-kronorsstrecket, och vid 1902 års riksdagsmannaval växte antalet socialdemokrater i Andra kammaren till 4. I Malmö valdes Svenska murarförbundets ordf. N. Persson, i Ystad föreståndaren för Folkets park där F. V. Thorsson och i Västerås järnarbetaren V. Larsson. Sedermera gick utvecklingen raskt undan. Vid 1905 års val växte kvartetten ut till en 13-mannagrupp, som genom fyllnadsval under perioden yttermera utökades till 17. Genom valen 1908 ökades gruppen till ej mindre än 33 medlemmar, ett antal, som under periodens lopp växte genom K. Lindhagens och E. Palmstiernas öfvergång från liberala partiet till det socialdemokratiska. I och med rösträttens utsträckning och det proportionella valsättets tillämpning vid 1911 års andrakammarval erhöll socialdemokratiska partiet en representation i Andra kammaren af 63 medlemmar, hvartill kom en med socialdemokratiska röster vald radikal vilde. Med denna framryckning disponerade gruppen öfver 1 röst mera än landtmanna- och borgarpartiet. Gruppen hade därmed upphört att vara Andra kammarens minsta parti. Sedan val förrättats efter riksdagsupplösningen i mars 1914, räknade gruppen 73 medlemmar inom Andra kammaren, och efter de ord. valen i sept. s. å. var motsvarande siffra 87, hvarmed gruppen uppnått ställningen som Andra kammarens största parti. Inom Första kammaren var socialdemokratiska arbetarpartiet orepresenteradt, ända tills proportionella val börjat tillämpas samt de nya kommunala rösträttsbestämmelserna 1909 trädt i kraft. Sedan partiet vid 1910 års landstingsmannaval afsevärdt ryckt framåt, invaldes på hösten s. å. 2 socialdemokrater (E. Blomberg och G. F. Steffen) i Första kammaren. Efter upplösningen af Första kammaren på hösten 1911 steg antalet till 12 och har därefter ökats, så att det i febr. 1917 utgjorde 17. Den socialdemokratiska riksdagsgruppen omfattade alltså då mera än ett 100-tal medlemmar i riksdagens båda kamrar.

Så länge riksdagsfraktionen ännu bestod af endast 4 medlemmar i Andra kammaren, behöfdes gifvetvis ingen särskild organisation. Men när den vid 1906 års riksdag växt till 13 medlemmar, konsti-

tuerade den sig formellt som riksdagsparti med namnet Socialdemokratiska riksdagsgruppen. Vid samma riksdag utsågos också 3 ''funktionärer'', som skulle handha en del löpande angelägenheter. Efter den betydande tillväxten genom 1908 års val beslöt gruppen att utse ett särskildt ''förtroenderåd''. När socialdemokratiska partiet erhöll representanter äfven i Första kammaren, anslöto sig dessa till partiets riksdagsgrupp, hvilken alltsedan varit gemensam för partiets representanter i båda kamrarna. Den af gruppen fastställda arbetsordningen föreskrifver, att förtroenderådet skall bestå af ordf. och 10 andra led. (af hvilka 2 skola tillhöra Första kammaren) jämte 4 suppleanter (däraf 1 från Första kammaren). Hvardera kammarens led. välja sina representanter i förtroenderådet; suppleanterna närvara vid förtroenderådets sammanträden. Förtroenderådet handhar de löpande ärendena och förbereder gruppens arbete. Motioner och interpellationer anmälas hos förtroenderådet, som tillhandagår med råd och upplysningar. Viktigare motioner framföras som gruppmotioner, därest gruppen efter pröfning godkänner dem som sådana. Riksdagsgruppen sammanträder före val af utskott samt före afgörande af viktigare riksdagsfrågor. I allmänhet har gruppen sammanträden oftare än de äldre riksdagspartierna. För medlemskap i gruppen fordras medlemskap i *Sveriges socialdemokratiska arbetarparti* (se d. o.), och den partimedlem, som inväljes i riksdagen, anses själffallet som medlem af partiets riksdagsgrupp. I öfverensstämmelse med stadgarna för Sveriges socialdemokratiska arbetarparti är riksdagsgruppen ansvarig inför partiets kongresser för sin politik, och gruppen afger därför till dessa berättelse öfver sin verksamhet.

Riksdagsgruppens politik har från början främst inriktats på att tillvarataga arbetarklassens intressen. Den har framfört en hel rad af motioner om förbättring i arbetarnas ställning genom införandet af en tidsenlig socialförsäkring, arbetarskydd, lagstadgad 8-timmarsdag, minimilöner o. s. v. Den har kraftigt bekämpat försök att klafbinda arbetarnas rörelsefrihet genom hvarjehanda lagstiftningsåtgärder. Sålunda föllo 1905 års strejklagsförslag, 1908 den s. k. ''lex Hildebrand'' samt 1910 och 1911 förslagen om lagstiftning ang. ideella föreningar och arbetsaftal efter häftigt motstånd från riksdagsgruppens sida. Mot ''Åkarpslagen'' förde gruppen en energisk strid, ända tills den 1914 erhöll sin nuvarande modifierade lydelse. Sedan gruppen utvecklats till att omfatta representanter för allt flera medborgargrupper, har dess politik lagts på en bredare bas. Den har sålunda vid sidan om arbetarfrågorna i egentlig mening upptagit en rad af spörsmål ang. särskildt de små jordbrukarnas och de lägst aflönade statstjänarnas ställning. Då gruppen till mycket öfvervägande flertal består af absolutistiska nykterhetsvänner, har den varit ett starkt stöd för krafven på genomförande af en nykterhetslagstiftning på grundval af nykterhetskommitténs förslag. För folkbildningsangelägenheter har gruppen ådagalagt särskildt intresse, och vid 1917 års riksdag framförde den en motion om en genomgripande reformering af folkskolan. En mängd lagstiftningsreformer i human riktning har tillkommit genom initiativ af eller medverkan från gruppens sida, så t. ex. vanfrejdsstraffets afskaffande, afskaffande af lifstids straffarbete för barnamord, den stora reformen vid 1917 års riksdag om tillvaratagande af utom äktenskap födda barns rätt o. s. v. Gruppmotion om dödsstraffets afskaffande har ock framförts. I de stora striderna om rösträtt och författningsrevision har gruppen tagit liflig del. Den bekämpade 1907—09 års rösträttsreform och framförde mot densamma krafvet på en författningsrevision, byggd på fullt allmän politisk rösträtt till Andra kammaren för alla oförvitliga män och kvinnor, införandet af lika kommunal rösträtt, inskränkning af Första kammarens makt genom införandet af suspensivt veto m. m. Detta kraf har gruppen sedermera flera gånger utan positivt resultat framfört, men sedan liberala partiet 1915 anslutit sig till krafvet på den kommunala röstskalans afskaffande, har detta kraf fått andrakammarmajoritetens understöd och därmed ånyo erhållit omedelbar politisk aktualitet. I försvarsfrågan har gruppen företrädt en starkt återhållande ståndpunkt. Vid 1911 års riksdag framförde den en stort anlagd motion, innehållande krafvet på nedsättning i de årliga försvarskostnaderna med omkr. 20 mill. kr. samt inskränkning i flertalet värnpliktigas öfningstid. Motionen föranledde stora försvarsdebatter i riksdagen och blef partiets valplattform vid 1911 års allmänna val. Efter ministärförändringen i okt. 1911, hvarvid gruppen erbjöds, men afböjde, plats i den nya liberala regeringen, tillsattes de s. k. försvarsberedningarna, där gruppen erhöll 1 representant i hvar och en af de fyra beredningarna. Sedan den liberala ministären afgått i febr. 1914, utträdde vänsterns representanter ur beredningarna. De socialdemokratiske medlemmarna utformade inför de förestående nyvalen i april 1914 valprogram i försvarsfrågan, hvilka sedermera vid sommarriksdagen 1914 framfördes som gruppens förslag till försvarsfrågans lösning. Beträffande landtförsvaret framlade F. V. Thorsson fullständigt förslag till ny härordning och V. Rydén fullständig plan för sjöförsvarets ordnande, hvarvid tyngdpunkten lades på torped- och undervattensvapnet. För infanteriet föreslogs en öfningstid af 6 månader. Kostnaderna för hela försvarsväsendet beräknades i motionerna uppgå till 60—70 mill. kr. årligen. Dessa förslag påverkade emellertid riksdagens beslut endast med afseende på sjöförsvaret, där riksdagen i regeringens flottplan vidtog en tydlig förskjutning till förmån för undervattensvapnet. Efter Världskrigets utbrott 1914 har gruppen gett sitt stöd åt upprätthållandet af den oundgängligen nödiga neutralitetsvakten samt förklarat sig tills vidare afstå från försök att upprifva 1914 års försvarsbeslut, men samtidigt förbehållit sig fria händer för framtiden. Bland gruppens mera bekanta medlemmar må nämnas Hj. Branting, gruppens ordf. sedan dess början, F. V. Thorsson, vice ordf., och V. Rydén, en af sekreterarna, hvilka tre under Världskriget representerat gruppen i hemliga utskottet, H. Lindqvist, sekreterare, N. Persson, kassör, E. Palmstierna, V. Larsson i Västerås, Sv. Persson i Norrköping, Sv. Linders, Aug. Nilsson i Kabbarp och B. Eriksson i Grängesberg.

Inom gruppen har en flygel intagit en prin-

biellt försvarsnihilistisk ståndpunkt, hvilket varit af anledningarna till de starka slitningar inom rtiet och gruppen, hvilka efter den socialdemoatiska partikongressen i febr. 1917 förde till en rmlig brytning, i det att 14 gruppmedlemmar om Andra kammaren och 1 medlem af Första mmaren i febr. 1917 utträdde ur socialdemoatiska riksdagsgruppen och under K. Lindgens och Z. Höglunds ledning bildade en ny sdagsgrupp, Socialdemokratiska vänergruppen. V. R—én.

Socialdemokratiska vänstergruppen, ett parti om svenska riksdagen. Se Socialdemokraska riksdagsgruppen, sp. 181.

Socialekonomi, (enligt Aschehoug) detsamma som *tionalekonomien* (se d. o.); (enligt Wicksell, delsi anslutning till Walras) den vetenskap, som bendlar "produktionens och fördelningens samhälliga organisation för uppnående af största möjliga mma allmänt väl"; (i den engelsk-amerikanska teraturen) stundom detsamma som *socialpolitik* e d. o.). E. H. T.

Socialfullmäktige, två ledamöter i Socialstyrelsen (se d. o.), som förordnas (med arfvode) af K. :t för 3 år i sänder och af hvilka en skall vara presentant för arbetsgifvare och en för arbetare. ullmäktige skola för meddelande af upplysningar h råd samt deltagande i öfverläggning kallas att ärvara vid föredragning inom Socialstyrelsen af enden, som afse denna styrelses organisation och o af större betydelse, äfvensom af frågor af synerlig vikt eller större principiell innebörd inom ågon af ärendesgrupperna arbetsmarknaden, förhållandet mellan arbetsgifvare och arbetare eller rbetarskydd; de kunna äfven tillkallas för annat ende. I likhet med Socialstyrelsens öfriga vid t ärendes afgörande närvarande ledamöter åligger det jämväl socialfullmäktig, därest hans mening viker från det fattade beslutet, att låta till protokollet därom göra anteckning. H. E—t.

Socialförsäkring. I. I vidsträckt bemärkelse lla de offentliga och enskilda åtgärder, som att höja de ekonomiskt svaga befolkningslagrens ställning genom att tillförsäkra individerna rättsga anspråk på visst belopp i penningar eller enningars värde, då händelser inträffa, som meddra nedsättning af förvärfsförmågan eller tillfällig kning af de ekonomiska behofven. Nedsättningen f förvärfsförmågan kan bero på förverkligandet f en risk, som hotar arbetskraften (sjukdom, lycksfall, invaliditet, ålderdom, dödsfall) eller illfället till arbete (arbetslöshet). Väsentligt för ll socialförsäkring är, att det gäller förvärfvet f ett *rättsanspråk*. Om detta anspråk grundas å ett privaträttsligt aftal eller på statsrättsligt vång, är i och för sig oväsentligt. Inrättningar, om ha till ändamål att utdela gåfvor och nödjälpsunderstöd, höra icke till socialförsäkringen, tan till den offentliga eller enskilda välgörenheen. Från privatförsäkringen skiljer sig socialförsäkringen förnämligast därigenom, att vid ordnandet af den förra privatekonomiska, inom den senare ocialpolitiska hänsyn framträda starkast (jfr Socialpolitik). Privatförsäkringen måste vidare alltid bygga på strängt försäkringsmatematiska grunder, medan däremot själfva försäkringsmomentet icke utgör någon konstitutiv del i socialförsäkringen. Socialförsäkringen är i själfva verket en socialpolitisk skapelse af stor nationalekonomisk betydelse. Liksom arbetarskyddet (se Arbetarlagstiftning) kan den betraktas som ekonomisk politik till de egendomslösa klassernas höjande, ett led i den politik, som går ut på att trygga den nominella arbetsinkomsten. I och med fastställandet af visst lönebelopp är gifvetvis detta mål ej nådt. Oberoende af individens vilja kunna händelser inträffa, som vålla afsevärda störningar i en uppgjord hushållningsplan. Dessa störningar afse socialförsäkringens prestationer att kompensera. Socialförsäkringen i vidsträckt betydelse kan vara *a*) försäkring genom *privata anstalter*, t. ex. den s. k. folkförsäkringen (*industrial insurance*), som vunnit stor spridning i synnerhet i England och Amerika och på sista tiden äfven i vårt land; *b*) försäkring genom *fria, självständiga organisationer*, t. ex. de engelska Friendly societies (se Hjälpkassor), de svenska och danska sjukkassorna (se Sjukkassa); *c*) försäkring med *statlig tvångskaraktär*.

II. Socialförsäkring i inskränkt bemärkelse l. egentlig socialförsäkring är efter tyskt mönster beteckning för endast den under *c*) anförda typen, d. v. s. *försäkring med statlig tvångskaraktär* (obligatorisk försäkring). I denna bemärkelse kommer ordet i det följande städse att användas, där ej annorlunda tydligt framgår af sammanhanget. Frågan om *försäkringstvånget* har under de senaste årtiondena framkallat långvariga strider. Numera synes man dock allmänt ha kommit till enighet därom, att en effektiv lösning af hithörande problem kan göras endast på tvångsförsäkringens grund. Åtminstone gäller detta beträffande lönearbetare. Försäkringens syfte är att hindra, att arbetaren eller hans anhöriga i händelse af sjukdom, olycksfall, invaliditet, ålderdom eller arbetslöshet hemfalla åt fattigvården, dels emedan denna ingriper, först när den ekonomiska undergången redan inträdt, dels därför att med mottagandet af fattigunderstöd en minskning i socialt anseende och politiska rättigheter är förbunden. För att nå målet kräfves det, att arbetaren har ett klart och tydligt rättsanspråk på understöd samt att detta understöd är säkert och kan erhållas, utan att ytterligare skärpa förhållandet mellan arbetaren och arbetsgifvaren. Erforderligt skydd kan icke beredas arbetarna enbart därigenom, att lönen bringas upp till en höjd, som möjliggör nödiga besparingar. Erfarenheten har visat, att det icke är möjligt för den enskilde att på det egna sparandets väg skydda sig för alla eventualiteter. Äfven oföretagsamhet och oberättigad optimism hindra ofta arbetaren från att anlita den privata försäkringen, äfven om inkomsterna medge detta. De fria ömsesidiga självhjälpsföreningarna ha mångenstädes vunnit betydlig utbredning och varit till mycket stor nytta. Detta är t. ex. fallet med de svenska och danska sjukkassorna. Emellertid visar det sig alltid, att just de personer, som bäst skulle vara i behof af deras hjälp, nämligen de ekonomiskt allra svagaste, i regel icke ansluta sig till desamma. Trots de ofta rikliga bidrag, som af stat och kommuner lämnats dessa föreningar, har dock icke den frivilliga självhjälp-

samheten förmått lösa hithörande problem. Endast på sjukförsäkringens område har den frivilliga understödsverksamheten undantagsvis nått mera anmärkningsvärda resultat. I all synnerhet är detta förhållandet i Danmark (se Sjukkassa). En öfvergångsform till tvångsförsäkringen, som kommit till användning särskildt i fråga om olycksfall i arbete, är en utvidgning af den privaträttsliga skadeståndsplikten. Härigenom förpliktades arbetsgifvaren att lämna arbetaren ersättning, men det stod arbetsgifvaren fritt att själf bära risken härför eller också att genom försäkring i en enskild eller offentlig anstalt täcka denna sin risk. Detta system kan emellertid lätt bidraga till att öka spänningen mellan arbetsgifvare och arbetare och ge upphof till en mängd processer. Systemet är äfven mycket osäkert. När ersättningen skall utbetalas, är kanske arbetsgifvaren insolvent och arbetarnas anspråk få stanna på papperet. Men om sålunda den frivilliga försäkringen i olika former måst öfverges såsom grundval för en effektiv socialförsäkring, så är icke därmed sagdt, att den frivilliga försäkringen h. o. h. spelat ut sin roll. Tvärtom visar erfarenheten, att den frivilliga självhjälpsverksamheten mycket väl kan trifvas och utvecklas vid sidan om tvångsförsäkringen. Redan på grund af de ofantliga kostnader, som socialförsäkringen kräfver, måste tvångsförsäkringen vara hänvisad till att lämna endast den mest oundgängliga hjälpen. Hvad därutöfver erfordras, måste sannolikt äfven i framtiden komma att bero på den enskilda omtänksamheten.

Socialförsäkringen var vid sin begynnelse och är i flertalet fall ännu en klassförsäkring, omfattande enbart lönearbetare och vissa med dem i ekonomiskt afseende jämställda samhällsgrupper; detta är särskildt fallet i föregångslandet på området, Tyskland. Man har därför efter tyskt mönster länge betecknat densamma som arbetarförsäkring. Anledningen till, att man numera allmänt antagit benämningen socialförsäkring, torde vara dels en önskan att betona försäkringens samband med socialpolitiken, dels en viss sträfvan att, så vidt möjligt, utsträcka lagstiftningen i fråga till samhället i dess helhet och i första rummet till de samhällsklasser, som inta en med lönearbetarnas någorlunda jämförlig ställning, t. ex. småhandtverkare och dylika. Indragandet af dessa s. k. självständiga under försäkringen ger densamma en i viss mån förändrad karaktär Till följd däraf uppstår en hel del nya problem, hufvudsakligen af organisatorisk art. — Socialförsäkringens uppkomst och utveckling stå i mycket intimt samband med de väldiga förändringarna i det ekonomiska och rättsliga samhällslifvet under 1800-talet. Den stora lönearbetarklass, som uppstått i samband med den moderna industriella utvecklingen, står icke längre i det personliga, patriarkaliskt ordnade förhållande till arbetsgifvarna, som var rådande under den forna handtverksmässiga smådriftens dagar. Förhållandet i fråga har i allt högre grad omgestaltats så, att numera för båda parterna rena affärssynpunkter i första hand äro bestämmande. Arbetaren har därigenom erhållit större frihet att förfoga öfver sig själf och sin arbetskraft. Beviljandet af politiska rättigheter, det lagliga erkännandet af den fria flyttningsrätten, som blifvit en nödvändighet genom kommunikationsväsendets utveckling, borttagandet af de skrankor, som fordom mångenstädes hindrade arbetarna att genom sammanslutningar tillvarataga sina intressen, samt arbetsförhållandets grundande på det fria arbetsaftalet, hvarvid båda kontrahenterna principiellt uppträda som lika berättigade parter, ha ytterligare ökat denna arbetarnas frihet, men på samma gång bidragit att upplösa de personliga band, som förenat dem med arbetsgifvarna. Utvecklingens afvigsida är, att arbetarna blifvit i alla lifvets skiften hänvisade till sin egen kraft. Länge lät man det därvid bero. Först småningom vann den öfvertygelsen insteg, att arbetarnas egna krafter voro otillräckliga och att deras jämställande i rättsligt afseende med arbetsgifvarna icke hindrade, att de i ekonomiskt afseende blefvo fullständigt beroende af dem. Ju mer medvetandet om dessa förhållanden genomträngde alla samhällslager, desto allmännare blef behofvet att understöda arbetarens ekonomiska kraft.

Såsom redan framhållits, ha under de senaste åren sträfvanden uppkommit att utvidga socialförsäkringen till att omfatta äfven andra samhällsgrupper än lönearbetare. En dylik utvidgning erbjuder dock synnerligen stora både teoretiska och praktiska svårigheter. En lönearbetarförsäkring utgår principiellt från arbetsaftalet och förutsätter, att en del af kostnaderna skall bäras af arbetsgifvaren. Lagstiftningen är en verklig försäkringslagstiftning, och afgifterna bestämmas efter försäkringstekniska grunder. Rätten till understöd och understödens belopp äro i hufvudsak beroende på erlagda afgifter. Kostnaderna för försäkringen bäras af de försäkrade själfva och deras arbetsgifvare med eller utan bidrag af det allmänna. Sättet för afgiftsbetalningen är synnerligen klart och enkelt. Det åligger hvarje arbetsgifvare att inbetala afgifterna för hos honom anställda arbetare, och arbetsgifvaren får, i den mån han icke själf har att bidraga till försäkringen, göra sig betald för sina utlägg vid aflöningens utbetalande. Med afseende på kostnadernas fördelning mellan arbetsgifvare och arbetare må f. ö. framhållas, att kostnaderna för olycksfallsförsäkringen undantagslöst bäras af arbetsgifvarna ensamma. Afgifterna för sjukförsäkringen erläggas efter tyskt mönster vanligen med $^2/_3$ af de försäkrade och med $^1/_3$ af arbetsgifvaren. I fråga om invaliditets- och ålderdomsförsäkringen äro förhållandena mera växlande. I Tyskland fördelas kostnaden för denna försäkringsgren lika mellan arbetsgifvare och arbetare. I alla dessa hänseenden erbjuder en försäkring, som skall omfatta äfven s. k. självständiga, helt andra problem. Förutsättningen för försäkringen blir då icke längre arbetsaftalet, utan det sociala behofvet. Kostnadsfördelningen blir också en helt annan, i det att det allmänna här måste träda i arbetsgifvarens ställe. Att kunna af de försäkrade effektivt uttaga försäkringsafgifter erbjuder också synnerligen stora svårigheter. Icke minst denna senare omständighet har gjort, att man i de länder, där man låtit socialförsäkringen omfatta äfven andra än lönearbetare, resolut öfvergett hela försäkringssystemet och i stället tillämpat det s. k. försörjningssystemet. Det väsentliga för detta system är, att några afgifter icke erläggas

n att följaktligen kostnaderna h. o. h. bäras af allmänna. Understödens storlek är i regel oende endast af mottagarens ekonomiska ställ-ng. Det enda land, där man hittills dristat sig på försäkringssystemet uppbygga en hela folket fattande socialförsäkring, kan sägas vara vårt et. Den i Sverige 1913 genomförda lagen om män pensionsförsäkring utgår nämligen ifrån, samtliga försäkrade skola själfva bidraga till säkringen genom agifter, som erläggas på samma t och på samma gång som de direkta skatterna stat och kommun. I verkligheten intar emel-tid denna lagstiftning en egenartad mellanställ-ng. Afgiftspensionerna utgå sålunda visserligen igt försäkringsprincipen. Men pensionstilläggen n understöden beräknas efter behofvet i hvarje ll, och i fråga om dessa tillämpas sålunda för-jningssystemet.

Med hänsyn till lagstiftningens nuvarande stånd-nkt kan man lämpligen uppdela socialförsäk-gen i fem grenar, allteftersom den afser bringa hjälp i händelse af sjukdom, ycksfall (i arbete), (för tidig) invalidi-t, ålderdom eller arbetslöshet. I h för sig är emellertid socialförsäkringens be-epp härmed icke uttömdt. Som en naturlig ut-ckling af här anförda grenar ter sig sålunda försäkring af änkor och barn vid dödsfall, som ke förorsakats af olycksfall, samt moder-apsförsäkring (om s. k. moderskapshjälp Sjukkassa, sp. 716). Det är naturligtvis ke nödvändigt att skapa en särskild organisa-on för hvar och en af ofvannämnda försäkrings-enar, utan två eller flera af dem kunna samman-ås. Så har man t. ex. i Tyskland, Sverige fl. länder en kombinerad invaliditets- och lderdomsförsäkring, i England en kombinerad ink-, moderskaps- och invaliditetsförsäkring s. v. En fullständig socialförsäkring i här an-ddd mening, omfattande alla de samhällsgrupper, m häraf äro i behof, är ett önskemål, som knap-ast inom öfverskådlig tid någonstädes torde bli aliseradt. Utvecklingen på området kan nämli-en på det hela taget ej sägas ha försiggått så rdeles snabbt. Den stat, som inledde densamma, ar Tyska riket, där redan under 1880-talet nomfördes lagar om obligatorisk sjuk-, olycks-lls- samt invaliditets- och ålderdomsförsäkring, e båda förstnämnda till en början väsentligen r industriarbetare. Småningom har sedermera nrådet för försäkringsverksamheten i flera afse-nden vidgats. Närmast Tyska riket följde Öster-ike. Där infördes 1887, resp. 1888, obligatorisk ycksfalls- och sjukförsäkring. Sedan inträdde ett lativt stillestånd. Efter 1900-talets ingång har äremot socialförsäkringen på flera håll gått amåt med verkliga jättesteg. Så trädde England enom "Old age pensions act" 1908 och "Natio-al insurance act" 1911 nästan med ett slag fram första ledet. Genom den förra lagen ordnades lderspensioneringen, genom den senare sjuk-, mo-erskaps- och invaliditets- samt (för vissa arbetar-rupper) arbetslöshetsförsäkringen på ett relativt llfredsställande sätt. I Australiska statsförbundet ntogs 1908 en lag, hvarigenom nästan alla medel-sa medborgare öfver 65 år (vid fall af invaliditet 0 år) tillförsäkrades en ganska rikligt tilltagen pension. En liknande lag är sedan 1898 gällande på Nya Zeeland. I Norge infördes 1911 obligatorisk sjukförsäkring, i Sverige antogs 1913 lag om allmän pensionsförsäkring och 1916 lag om obligatorisk försäkring för olycksfall i arbete (att gälla fr. o. m. 1918). Olycksfallsförsäkringen är f. n. obligatorisk i Tyskland, Österrike, Ungern, Italien, Norge, Ryssland, Finland, Nederländerna, Schweiz, Luxemburg, Grekland, Serbien, Rumänien samt (fr. o. m. 1918) Sverige, sjukförsäkringen i Tyskland, Österrike, Ungern, Norge, Nederländerna, Luxemburg, England, Ryssland, Rumänien och Serbien. Obligatorisk invaliditets- och ålderdomsförsäkring ha Tyskland, Frankrike, Sverige, England, Luxemburg, Nederländerna och Rumänien. I samtliga dessa länder äro de båda försäkringsgrenarna kombinerade, men i England är ålderdomspensioneringen ordnad genom en särskild lag. I Danmark, Australiska statsförbundet samt Nya Zeeland har man ålderdomsförsäkring (eller rättare försörjning), men ej invaliditetsförsäkring. Obligatorisk arbetslöshetsförsäkring förekommer tills vidare endast i England, som tillika med Norge står främst äfven beträffande moderskapsförsäkringen. Som synes, är den obligatoriska försäkringen mot skador till följd af olycksfall i arbete den gren af socialförsäkringen, med hvars lösning man allmännast gripit sig an. Det är ej svårt att förstå, hvarför så varit fallet. Först och främst är nämligen olycksfallsfrekvensen en företeelse af jämförelsevis begränsad natur, och denna gren af socialförsäkringen är den minst kostsamma. Men härtill kommer, att beträffande olycksfallen frågan om kostnadsfördelningen icke bereder några större svårigheter, då någon meningsskiljaktighet därom, att kostnaderna skola bäras af arbetsgifvaren, knappast föreligger. Th—l A.

Socialisēring, enskild egendoms förvandling till allmän; öfvertagande från det allmännas sida af produktionsmedel, omsättningsmedel, samfärdsmedel, kraftanläggningar, bostadsbyggnad o. d., med uteslutande af den fria konkurrensen. Yttringar af socialisering äro kommunalisering (se vidare d. o.) och nationalisering (se Nationalisera).

Sociali'sm (fr. *socialisme*, af lat. *sociālis*, samhällelig, social, af *socius*, förbunden, kamrat) är ett ord, som anträffats 1832, då det användes af anhängare till Saint-Simon i Frankrike, under det att ordet *socialist* uppvisats redan 1827 i England, där det användes af anhängare till Robert Owen (se C. Grünberg i "Archiv für die geschichte des sozialismus" etc. 1912). Båda orden fingo allmännare spridning genom Louis Reybauds "Les réformateurs ou socialistes modernes" (1839), ett arbete om de två nyssnämnde samhällsreformatorerna och Fourier, samt i de tyskspråkiga och skandinaviska länderna genom Lorenz von Steins "Sozialismus und kommunismus" (1842); i svensk tidnings- och tidsskriftslitteratur blefvo orden vanliga med revolutionsåret 1848. Socialism betecknar, i motsats till (samhällsekonomisk) individualism, en *samhällsåskådning, som vill göra det organiserade samhällsintresset till ledande princip i den medborgerliga sammanlefnaden* i st. f. det enskilda intresset, hvilket ju i de bestående kultursamhällena uppbär den privata företagsamheten och gör den fria kon-

kurrensen mellan individerna och mellan deras frivilliga sammanslutningar till grundprincip i samhällslifvet. En på allmänintressets allsmäktighet byggd samhällsåskådning förkunnades i 1800-talets början af flera samhällsteoretiker, som skarpt kritiserade de samhällsekonomiska missförhållanden, hvilka kommit till uttryck i masseläldet bland industriarbetarbefolkningen i England och Frankrike. Dessa samhällsreformatorer trodde sig ha funnit grunden till eländet uti själfva samhällssystemet, sådant de funno det byggdt på individernas enskilda intressen, intressemotsättningar, personliga strider och klasstrider, i st. f. på människornas inbördes samverkan. Deras från hvarandra mera eller mindre afvikande samhällsteorier utdömdes af den samtida samhällsvetenskapen såsom oförenliga med människornas egen natur, i hvilken egoism efter all erfarenhet utgjorde en väsentlig faktor. Öfverskattningen af det kamratliga i människonaturen betecknades som det karakteristiska grundfelet i de nya samhällsåskådningarna, som just därför lämpligast ansågos kunna betecknas som socialistiska (-ism, -ist betecknar ytterliggående eller ensidig åskådning). Den samhällsvetenskapliga värdesättningen af socialismen och socialisterna gaf båda dessa benämningar sålunda redan på 1840-talet en klandrande bimening, som sedan vidhängt dem i större delen af den icke-socialistiska litteraturen. Socialismen som samhällsåskådning och samhällslära har i sina olika framställningar framkallat sociala rörelser med olika utgångspunkter och syften, i synnerhet massträfvanden bland de fattigare klasserna och särskildt inom industriarbetarbefolkningen i skilda länder. Dylika rörelser och deras anhängare afses numera oftast, när man talar om socialism och socialister, d. v. s. man tänker numera mindre på den teoretiska än på den praktiska socialismen (se S o c i a l d e m o k r a t i).

Den enskilda eganderättens och arfsrättens mera eller mindre fullständiga upphäfvande kan betraktas som det kraf, som är afgörande för, om en social sträfvan eller åskådning är socialistisk eller icke. För att göra det samhälleliga till medel och mål i det ekonomiska samhällslifvet i st. f. det enskilda initiativet och enskild fördel, kräfvas nämligen planmässig associering och organisation af samhällets alla medlemmar till samverksamhet för det gemensamma bästa, och som en nödvändig betingelse för och följd af en sådan samhällsorganisation kräfves privategendomens förvandling till allmänegendom i en eller annan form, vare sig genom staten, kommunerna eller särskilda gemenskaper (kollektiviteter). Allteftersom kraftet på upphäfvandet af privategendomen hufvudsakligen gäller endast produktions- och omsättningsmedlen med inbegrepp af penningväsendet eller utsträckes äfven till produkterna och deras förbrukning (konsumtionen), skiljer man mellan socialism i trängre och mera egentlig bemärkelse, stundom äfven benämnd k o l l e k t i v i s m (se d. o.), samt k o m m u n i s m (se d. o.). Med ett socialistiskt samhällssystem behöfver man sålunda icke förbinda tanken på gemensam förbrukning af det, som behöfves till lifvets nödtorft och bekvämlighet, såsom man vanligen gör, när man använder orden kommunism och kommunistisk. Distinktionen är af lätt förklarliga skäl icke alltid möjlig att iakttaga, ty i många kommunistiska eller socialistiska projekt och sträfvanden preciseras naturligt nog icke de slutliga gränserna för förallmänligandet af de ekonomiska nyttigheterna. Inom den moderna socialismen är det de moderatare riktningarna och i allmänhet s o c i a l d e m o k r a t e r n a, som mindre eller mera begränsa kollektiviseringen till produktionsmedlen eller till endast flera eller färre af de viktigaste produktionsmedlen, medan de radikalare grupperna eller fraktionerna, i synnerhet de anarkiserande, företräda en mindre eller mera genomförd kommunism. A g r a r- l. j o r d s o c i a l i s t i s k a kallas de riktningar, som vilja göra endast jorden till allmän egendom, men icke kapitalförmögenheten (jfr G e o r g e, H e n r y, och J o r d r e f o r m). Allteftersom öfvergången från privat till allmän egendom tänkes genomförd successivt på reformernas väg eller genom en hastig och mera eller mindre våldsam revolution, framträda de socialistiska åskådningarna och rörelserna som reformistiska eller revolutionära, och allteftersom allmänegendomen tänkes öfverförd på staten, kommunerna eller frivilliga sammanslutningar af producenterna och konsumenterna, skiljer man mellan s t a t s s o c i a l i s m, k o m m u n a l s o c i a l i s m och k o l l e k t i v l. f e d e r a t i v s o c i a l i s m (kollektivism). En blandad stats- och kommunalsocialism, successivt förverkligad genom vidgad befogenhet för staten och kommunerna i det ekonomiska samhällslifvet och ökadt politiskt inflytande inom stats- och kommunallifvet för socialisterna och deras valmän, synes ingå i de nutida moderate socialisternas åskådning och sträfvanden, medan den federativa socialismen synes vinna ökadt inflytande öfver åskådningarna bland de radikala och revolutionära fraktionerna såväl som bland de moderate socialistiske kooperatörerna. Allmänegendomens förvaltning tänka sig stats- och kommunalsocialisterna i hufvudsak ledd genom statliga och kommunala institutioner och representationer med vidsträckt tvångsmakt, medan de federative socialisterna synas vilja inskränka denna makt till det minsta möjliga eller helt afskaffa den (se A n a r k i s m) och anförtro allmänegendomens förvaltning åt frivilligt samverkande grupper af producenter och konsumenter, hvarvid de förutsätta, att grupperna skola utnyttja allmänegendomen utan förfång för andra eller hvarandra, t. ex. arbetarna i en fabrik hela fabriksegendomen med samma rätt som munkarna i ett kloster klosteregendomen, med inträde i och utträde ur hvarje grupp fritt för enhvar.

Likställdhet för alla samhällsmedlemmar är ett gemensamt kraf för alla former af socialism (och kommunism). Jämlikheten afser icke blott den likhet i rättigheter och skyldigheter, som i princip är erkänd i nutida samhällen med likhet inför lagen, allmän rösträtt, skatteplikt och värnplikt samt rätt till obligatorisk folkundervisning och offentligt understöd vid förlorad försörjningsförmåga, utan mera eller mindre genomförd ekonomisk likställdhet: lika möjligheter för enhvar att utveckla och nyttiggöra sina olika naturgåfvor med rätt för enhvar till lika andel i den andliga och materiella kulturens förmåner, efter sina personliga behof (kommunism) eller efter sina personliga arbetsinsatser (socialism).

Rätten för enhvar till arbete och till hela af-

sstningen af sitt arbete utgör en af socialismens grundidéer och riktas mot inkomst- och förmögenhetsfördelningens ojämnhet i det bestående samhället, där produktionens resultat, som uteslutande tillskrifves arbetet, till betydande del (''profiten'', ''merervärdet'') beröfvas arbetarna af jordegare och kapitalister. Den fria prisbildningen under fri konkurrens på arbets-, varu- och kapitalmarknaderna möjliggör denna ''utsugning'' af lönearbetarna, vilka under det rådande lönesystemet få nöja sig med en arbetslön, som i regel understiger arbetsvärdet af de framställda produkterna, hvarför proletariatet äfven saknar tillräcklig köpkraft för att garantera produkterna afsättning. Arbetarnas unterkonsumtion kommer därför att tidtals göra sig märkbar, som om det inträdt en öfverproduktion, och därpå beror den beständiga växlingen mellan goda och dåliga tider, markerad af kriser och arbetslöshet, som ökar ''den industriella reservarmén'', och ständigt håller arbetskraften till buds till underpris. Socialismen tänker sig, med undanlägg för dess moderataste former, den fria prisbildningen ersatt med en eller annan form af värdesättning efter arbetsvärdet, som då helt och fullt, med obetydliga afräkningar för allmänna ändamål, skulle utgå till arbetarna och möjliggöra en ständig jämvikt mellan produktion och konsumtion. Ingen inkomst utan arbete och all inkomst endast inkomst af arbete måste bli följden af privategendomens upphäfvande. Den på grundvalen af ett fullkomnadt statistiskt upplysningsväsen planmässigt ordnade samhälleliga produktionen och omsättningen borde i sina resultat vida öfverträffa det rådande systemet med dess planlösa anarki och sämedelst möjliggöra ett ökadt och utbredt allmänt välstånd, ''fattigdomens afskaffande''.

Samhällsidéer och samhälleliga sträfvanden, som till sin art och till graden af sin revolutionarism mindre eller mera motsvara nutidens kommunism och socialism, ha gjort sig bemärkta under olika skeden i mänsklighetens historia. Den antika grekiska demokratien, sådan den representerades af Aten under 5:e och 4:e århr. f. Kr., gaf rikligt stoff åt Aristofanes' satiriska lustspel, men tillredsställde så mycket mindre de sedliga krafven hos Sokrates och hans lärjungar. De senares samhällsideal tecknades med diktarfilosofens hela genialitet i Platons ''Staten''. Idealstaten tänkte han sig behärskad af ett styrande fåtal (regenter) och ett vapenkunnigt mindretal (krigare), de två högsta af de frie medborgarnas tre klasser i ett samhälle, hvilket slafveriet betraktades som oumbärligt. Fritagen från massans näringsbekymmer och slafveri, skulle den fåtaliga eliten helt lefva för sina samhälleliga uppgifter och fördenskull lefva i en genomförd kommunism. Statsidealet vore dock ingalunda praktiskt genomförbart. Dess grundidéer nå genom tiderna öfvat ett mäktigt inflytande, bl. a. i riddarväsendet och i den katolska kyrkans åtgärder för att försäkra sig om sina andliga tjänares fullständiga uppgående i sina kristliga uppgifter (celibatet, klosterväsendet). — Renässansen och humanismen, som återknöto sambandet med antiken, skapade redan på 1500-talet en de lärdes International. Från denna värld, som var upphöjd både öfver de teologiska lärostriderna i deras medeltida former och öfver de folkrörelser, för hvilka det tusenåriga riket var en ledande vision, utgingo ånyo statsromaner efter den platonska förebilden. Deras rad öppnades af Th. Mores ''Utopia'' (1516) och Th. Campanellas ''Solstaten'' (1619). Denna litteraturart tillhöra i senare tid verk af É. Cabet (1840), E. Bellamy (1888), Hertzka (1890), W. Morris (1891), Wells (1900) m. fl. — Frankrikes litteratur på 1700-talet, som förberedde fallet af ''l'ancien régime'', röjde i många verk kommunistiska och socialistiska idéer (t. ex. Morelly samt Linguet, Mably, Mercier och Rousseau; se dessa ord). Sådana idéer kommo också till uttryck under den stora franska revolutionen (Brissot, Condorcet, Desmoulins, Fauchet och Chaumette, Cloots, Cordeliers, J. R. Hébert, Saint-Just samt framför allt Babeuf och Filippo Buonarroti; se dessa ord). ''Rätten till arbete'' proklamerades vid flera tillfällen, och Mirabeau fällde ett yttrande, som ansetts innehålla den första hänsyftningen på möjligheten af en storstrejk. — England lämnade i slutet af 1700-talet originella och betydelsefulla bidrag till de kommunistiska och socialistiska idéernas förhistoria (t. ex. W. Godwin, Th. Paine och Th. Spence). De fördunklades dock af den vetenskapliga nationalekonomiens klassiska verk, som klart och öfvertygande förkunnade den samhällsekonomiska individualismen och liberalismen.

De praktiska samhällsreformatoriska sträfvanden, som i viss mån kunna anses förebildliga för nutidens kommunistiska och socialistiska rörelser, ha sitt klassiska hemland i den romerska republikens Italien, som i näst sista och sista århr. f. Kr. förvandlats till ett stordomänernas (latifundiernas) land, befolkad af slafvar, hvilkas herrar i regel lefde fjärran från sina gods, medan de italienska städerna och företrädesvis hufvudstaden öfverfylldes af ett proletariat af egendomslösa fria romerska medborgare. Ett vidsträckt förstatligande af jorden för senare utlämning till fria statsarrendatorer eller självegare, under det slafveriet lämnades oberördt, var syftet med de åkerlagar, som slutligen bröderna Gracchus 134—123 f. Kr. på revolutionär väg försökte genomföra. Deras strider, motståndet och deras agrarsocialistiska syftens utvidgning under deras anarkistiska efterföljare, Catilina, erbjuda många paralleller till senare tiders revolutionshistoria i olika länder.

De första kristna tillämpade inom sina små samfund delvis en kommunism (Apg. 2: 44—45, 4: 32—37), för hvilken redan esséerna varit kända, och erinringarna om dessa gammalkristna förhållanden såväl som tron på det snara tillstundandet af det tusenåriga riket ha spelat en betydande roll i flera sekteriska rörelser under senare århundraden, som till en viss grad röjt socialistiska drag (t. ex. albigenser, beginer, franciskanorden, katarer, lollarder, se dessa ord). Ett visst inflytande af religiösa strömningar var märkbart eller bestämmande i flera af de mera eller mindre revolutionära bonderörelser, som riktade sig mot feodalväsendet (se B o n d e k r i g). Religiöst ursprung hade äfven anabaptisternas revolter (se M ü n z e r) under reformationstiden och de jordkommunistiska revolutionsförsöken i samband med puritanismen i England (levellers; se d. o.). Under 1600- och 1700-talen framträdde däremot andra, delvis kommunistiska eller socialistiska riktningar inom det

kristna församlingslifvet, som voro fria från all revolutionarism och fyllda af den stilla tron på människokärlekens förmåga att skapa ett lyckligt samhällslif (kväkare och herrnhutare; se dessa ord). I samma mån som de kristliga sociala reformrörelserna varit burna af tron på det världsliga lifvets underordnade betydelse i jämförelse med det himmelskas, har kommunismen inom dem alltid varit en bisak, och de kunna därför endast i mycket oegentlig bemärkelse hänföras till socialismens förhistoria. Kristendomens läror om broderskapet i Kristus och likställdheten inför Gud ha öfvat betydande inflytande på samhällsåskådningarnas och samhällsförhållandenas utveckling i de civiliserade länderna, t. ex. till slafveriets aflysning, kvinnans frigörelse och till en högre uppskattning af människovärdet. Dessa traditioner ha äfven tagit sig uttryck i kristligt-sociala sträfvanden under det senaste århundradet (se Kristlig socialism).

I flydda tiders egendomsförhållanden i skilda länder (se t. ex. Allmänning, Kommunion 2) har man under det sista århundradet ofta sökt bevis för och emot möjligheten eller lämpligheten af allmänegendom i socialistisk eller kommunistisk form, jämförelser af ringa intresse, eftersom den moderna socialismens förutsättningar i hufvudsak äro helt andra.

Socialismens historiska förutsättning är proletariatet i sin moderna form, massan af fria lönearbetare, försänkta i en permanent och hopplös fattigdom, d. v. s. en fattigdom, ur hvilken individerna icke i regel kunna arbeta sig upp (se Industrialism). Socialismen i sitt första skede, den s. k. utopiska socialismen, stod h. o. h. under intrycket af motsättningen mellan lifvets verkliga elände för det växande industriella proletariatet och de samhällsförhoppningar, som knutits till den stora franska revolutionen och under den fått sitt uttryck i förklaringen af de mänskliga rättigheterna. På tankens väg ville de förste socialisterna finna ett bästa samhällssystem, och på öfvertygelsens väg ville de få det infördt. Med Platon och More täflade de i djärf fantasi, men de skilde sig från dem genom sin bestämda öfvertygelse om tankebyggnadernas snara förverkligande, utopier i verkligheten, som förvärfvat dem det gemensamma namnet "utopisterna": C. H. de Saint-Simon och F. M. C. Fourier i Frankrike, R. Owen i England, J. G. Fichte i Tyskland (se dessa). Saint-Simon förespådde, att det nya århundradets framsteg skulle uppbäras af industriens företagare och arbetare, det produktiva arbetets män, icke af börds- och penningadeln, men att det produktiva arbetet icke skulle kunna vederfaras social rättvisa utan införande af ett nytt samhällssystem, i hvilket arbetet, som under bestående samhällsförhållanden var socialt undertryckt, skulle uppbära allt. Hans majestätiska monarkiska världssamhällstanke rekonstruerades af hans lärjunge, A. Comte (se denne), som dock eljest icke kan räknas till socialismens historia. Hans socialistiska testamentsexekutorer blefvo B. P. Enfantin och A. Bazard (samt P. Leroux; se dessa). J. G. Hierta bekantgjorde saint-simonismens idéer i Sverige i "Medborgaren", samtidigt med att P. Götrek utgaf "Framtidens religion, uppenbarad af Saint-Simon", 1831, och "Saint-Simons religionslära", 1833, efter Bazard. Fouriers satirer öfver det bestående samhället uppburos af den hufvudtanken, att alla mänskliga rättigheter voro värdelösa, så länge samhället icke garanterade rätten till arbete, som bäst skulle förverkligas, om det samhälleliga arbetet organiserades i fria associationer af kommunistisk art (falangstärer; se d. o.). En de fria passionernas apostel af upphöjd sedlighet och radikal anhängare af en tvångslös frihet, fördömde Fourier all tvångsorganisation och föraktade sentimentaliteten i de andre utopisternas medkänslosocialism, en motsättning, som genomgår socialismens hela senare historia. Hans verk, som för senare socialister blifvit en outtömlig källa till fantastiska villfarelser och fruktbara uppslag, införde i den socialistiska tankevärlden tron på de fria associationernas betydelse och förenlighet med individernas frihet, på tillrådligheten af en vägledning utan tvång vid föreningsväsendets utbildning, på garantier mot arbetslöshet och för minimilöner, på miljöns förskönning genom arbetarkolonier och trädgårdsstäder m. m. Hans verksammaste lärjunge var Considérant. — Rysslands revolutionärt socialistiska och anarkistiska litteratur påverkades i sitt ursprung af Fourier genom Tjermisevskij. (En kritik af Fourier framkom i vårt land genom bl. a. P. Götrek, "Om proletariatet", 1847.) — Owens enda idé ha hans motståndare kallat tanken, att människornas karaktär formas af miljön. Ett samhälle af fria, visa, goda och lyckliga människor vore otänkbart utan en genomgripande omhvälfning af de samhälleliga förhållanden, under hvilka de fattige arbetarna fingo uppväxa och lefva. För den sanna upplysning, som därjämte fordrades, vore den gängse religionsundervisningen det svåraste hindret. Ateismen blef därför ett element i Owens outtröttliga propaganda för ett samhällssystem, byggdt på koopererande jordbruks- och industrikolonier. Hans verksamhet, som blef grundläggande för kooperationen (se d. o.), främjade arbetarskyddslagstiftningen och arbetsstatistiken, arbetsförmedlingsväsendet, arbetslöshetsunderstödskassorna och på det hela taget arbetarorganisationernas tillkomst och praktiska sträfvanden. — Fichte, som förordade ett statssocialistiskt samhällssystem med bevarande af den enskilda eganderätten, har haft verksamt inflytande på Tysklands katedersocialister (se d. o.). — Om en senare svensk utopist se N. H. Quiding. — Det socialistiska program, som kan sammanställas ur den socialistiska litteraturen såsom typiskt för tiden omkr. 1830, innehåller i själfva verket hufvudsakligen omskrifningar i social och ekonomisk form af de politiska kraf, som utgjorde den s. k. förklaringen af de mänskliga rättigheterna: rätten till existens, d. v. s. till tryggad utkomst med begränsadt arbete; rätten till arbete; rätten till arbetets hela afkastning samt rätt till offentlig och kostnadsfri undervisning m. m. Samhällsomhvälfningen skulle skapa ett himmelrike på jorden för alla medborgare. Helt främmande för de utopiske samhällsomstörtarna var tanken på klasskamp.

Socialister från senare tid förebrå socialismen på 1830- och 1840-talen en viss "småborgerlighet", utan tvifvel på grund af den ringa vikt man alltjämt lade vid utvecklandet af proletariatets klassmedvetenhet. Saintsimonister och fourierister, owe-

ter och chartister, statssocialister, mutuellister, ollektivister och anarkister bildade små sociala evolutionshärdar, ur hvilka de nya socialistiska rogramkrafven efter hand framgingo: arbetarnas att till deras arbetes hela afkastning predikades, rkastelsedomarna skärptes öfver alla inkomster, m icke härleddes direkt ur personligt arbete, h det framställdes som samhällets plikt att förandla produktionsmedlen till allmänegendom. De emliga revolutionära sällskapens roll i den franska ocialismens historia personifierades i L. A. Blanqui och A. Barbès; se dessa), den oförsonlige fienden ll staten, kyrkan och sparpenningen, hvars långa volutionära lefnadssaga knyter bandet från kommunisterna under den stora franska revolutionen ver Pariskommunen till den moderna syndikalisen. Anarkismens i ord och handling aldrig trötttande protester mot alla socialistiska tvångsorgasationer började af P. J. Proudhon (se denne), edan L. Blanc (se denne) ville genomföra statsocialismen, göra staten till de fattiges bankir och alisera rätten till arbete genom nationalverkstäder h statskredit. Familistären (se d. o.) i Guise såg agen, en förverkling af fourierism, och hoppfulla rsök gjordes med samhällen, sådana Cabet dikde dem i sin "Ikariska resa". Världen lyssnade ll A. de Lamartine, V. Hugo, E. Sue och George and, som alla kände med de elända och betryckta sina dikter. — I England besjälade arbetsrättens h jämlikhetens idéer dikter af Shelley och gingo m en underström hän under det släktled, som i la engelska socialister sågo oweniter eller chartster (en underström från Godwin till K. Marx). . Thompson var utan tvifvel den märkligaste af föga bemärkta och t. o. m. för hvarandra obenta författare, som sökte bygga sina socialistiska ror på den vetenskapliga nationalekonomiens undvalar och som därför stundom kallats "Rirdoska socialister". — Tysklands unga socialier uppträdde tidigast, om man frånser enskilda regångare (L. Gall och G. Büchner; se d. o. 1), Schweiz och Paris, där Heine under en tid rörde g bland dem som en intellektuell frivillig. Ur ghegelianernas i det tyska hemlandet verksamma ets (L. Feuerbach och K. Grün; se dessa), utgick n individuella anarkismens profet M. Stirner, h den tyska socialismens världsapostlar, K. Marx h Fr. Engels. De vände sig till proletariatet, ars socialistiska sträfvanden invarslats kort efter volutionen 1830 och internationellt organiserades grundvalarna af det kommunistiska manifestet 48. E. F. K. S—n.

II och med revolutionen 1830, då bourgeoisien finitivt kom till makten i *Frankrike*, blef protariatet, som dittills kämpat vid dess sida mot odalism och reaktion, det eminent revolutionära rtiet. Det första utbrottet skedde redan 1831 Lyon, där de svältande sidenväfvarna reste sig der fältropet: "Vivre en travaillant ou mourir combattant" ("lefva under arbete eller dö under rid"). Paris var sedan under Ludvig Filips regeng härden för den socialistiska jäsningen. Februrevolutionen 1848 förde L. Blanc och arbetaren M. Albert in i den provisoriska regeringen, men kunde där föga uträtta; för att visa de halfcialistiska förslagens ogenomförbarhet upprättades motståndarna till L. Blanc de bekanta "nationalverkstäderna" (se d. o.), hvilkas sedan följande plötsliga upphörande bragte arbetarnas missnöje att slå ut i öppen låga. Juniupproret 1848, som af Cavaignac nedslogs med blodig stränghet, var den första stora proletariska, socialistiska resningen under 1800-talet. Efter detta blodbad låg socialismen i Frankrike nere i ett par årtionden; arbetarnas massa rörde sig icke, när Napoleon III gjorde sitt statsstreck, och först mot slutet af kejsardömet hopade sig åter brännämnena till en social katastrof.

I *England* kom genom 1832 års parlamentsreform likaledes bourgeoisien till fullständigt herravälde, och en hotande arbetarrörelse dröjde då ej heller länge att där visa sig. Den är känd under namn af chartism (se d. o.), och starkt socialistiska toner klingade med bland dess rent politiska fordringar. Rörelsens styrka bröts dock genom det kolossala uppsvinget i Englands industriella utveckling, hvilket följde efter spannmålstullarnas upphäfvande och hvarigenom den engelska arbetarklassen fick en i viss mån privilegierad ställning framför kontinentens, hvarjämte bakslaget från misslyckandet af 1848 års folkrörelser gjorde sig kännbart. Ända till 1880-talet var sedermera England så godt som utan någon inhemsk socialistisk rörelse, och det oaktadt London var Internationalens (se d. o.) hufvudsäte och uppehållsort för revolutionära flyktingar från snart sagdt alla Europas länder.

Då den franska socialismen sålunda blodigt slagits ned och den engelska så att säga lupit ut i sanden, kom från *Tyskland* ett nytt uppslag, som gaf den proletariska rörelsen såväl en teoretiskvetenskaplig grundval som en praktisk-politisk styrka. Den centrala gestalten i den egentliga moderna socialismens historia är utan gensägelse Karl Marx (se denne). Redan 1847 framlade han i det ryktbara "Manifest der kommunistischen partei", som af honom jämte hans vän och stridskamrat Friedrich Engels (se denne) utarbetades som program för en i London bildad arbetarklubb, i alla väsentliga drag den åskådning, som ännu ligger till grund för den egentliga, internationella socialistiska arbetarrörelsen. All historia, så förkunnar det "Kommunistiska manifestet", har hittills varit en historia om klass-strider. Klassmotsatserna ha ingalunda fallit med det feodala samhällets undergång, de ha blott antagit andra former och förenklas alltmera till blott en enda: mellan bourgeoisie och proletariat. De ekonomiska förutsättningar, på hvilka bourgeoisiens välde nu hvilar, började skapas redan i det feodala samhället, som sprängdes sönder, då dess organisation icke längre motsvarade de alltmera sig utvecklande produktivkrafterna. I dess ställe kom den fria konkurrensen, bourgeoisien steg upp till makten och ombildade samhälle och stat efter sina intressen. Nu försiggår inför våra ögon en alldeles liknande hvälfning. Det borgerliga samhället liknar häxmästaren, som icke längre kan bemästra de väldiga krafter det själf frambesvurit. De nutida produktivkrafterna äro ej längre förenliga med de borgerliga produktions- och egendomsförhållandena. Och det borgerliga samhället har samtidigt skapat sina egna dödgräfvare, den moderna arbetarklassen, hvilken genom själfva utvecklingens gång fri-

gjord från alla band, som kunnat fästa den vid det bestående, skall resa sig i sin ordning, expropriera expropriatörerna och spränga hela det borgerliga samhällets öfverbyggnad. ''Proletariatet har intet att förlora annat än sina kedjor, men det har en värld att vinna. Proletärer i alla länder, förenen er!'' — så slutar det ''Kommunistiska manifestet''. Ett karakteristiskt drag i den uppfattning, som Marx och Engels här utvecklat och som för ett rätt begrepp om den nutida socialismen bör särskildt uppmärksammas, är *materialismens tillämpning på historien*. För den materialistiska historieuppfattningen bestämmes ett samhälles utveckling ytterst och djupast af de naturligt försiggående ändringarna i samhällets *ekonomiska* lif. ''Det omedelbara lifvets produktion och reproduktion'', säger Engels, ''är det bestämmande momentet i historien''; man erinras ovillkorligen om det bekanta schillerska ordet om hunger och kärlek som mänsklighetens driffjädrar. Det är sålunda icke de nya idéerna, som skapa samhällsförhållanden, utan samhällstillståndet återspeglar sig tvärtom med nödvändighet i däremot svarande idéer. Hela beskaffenheten af ''samhällets öfverbyggnad'', dess religion, moral, filosofi, politik, rättsbegrepp, alltsammans bestämmes ytterst af den ekonomiska bas, hvarpå det hela hvilar. Revolutioner i produktionssättet kunna därför enligt denna uppfattning spåras som de djupaste orsakerna till alla stora politiska och sociala hvälfningar. I sitt stora förnämsta verk, ''Das kapital'' (1867), sökte Marx utforska lagarna för den nutida ekonomiska rörelsen och på samma gång visa tecknen, som tyda på, att den kapitalistiska ordningen börjar bli otillfredsställande för samhället och en ny sakernas ordning förberedas — socialismen. Då rikedomen i nutidens samhällen ter sig i form af en ofantlig samling *varor*, börjar Marx sitt arbete med en analys af varan. Hvarje vara är å ena sidan ett ting, som genom sina egenskaper tillfredsställer något slags mänskligt behof, och denna dess nyttighet ger varan dess *bruksvärde*. Bruksvärdena utgöra rikedomens materiella innehåll, hvilken dess samhälleliga form än må vara. Men å andra sidan är hvarje vara ett ting, som utbytes mot ett annat i ett visst förhållande, d. v. s. som har ett visst *bytesvärde*. Detta värde kan icke sammanhänga med bruksvärdet, ty som bruksvärden ha ju varorna *olika* egenskaper. Det måste hos varorna, för att de skola kunna utbytas i ett bestämdt förhållande och öfver hufvud jämföras, finnas något gemensamt: de äro alla *produkter af mänskligt arbete*. Endast som sådana äro de *värden*, hvilkas storlek mätes helt enkelt genom mängden af det, som bildat värdet, *arbetet*. Men arbetsmängden har åter sitt mått i tiden, dock väl att märka icke den individuella, som användts i ett särskildt fall, utan den samhälleligt nödvändiga genomsnittsarbetstid, som behöfves på en gifven tidpunkt för att frambringa en viss vara. Detta är den beryktade *marxska värdeteorien*, som sålunda är en utveckling af den klassiska ekonomiens särskildt af Ricardo skarpt formulerade sats: arbetet är källan till allt värde. Otvifvelaktigt är denna värdeteori med sina logiska konsekvenser en af de viktigaste grundvalarna för den marxska uppfattningen och därigenom också för socialismen i dess nuvarande formulering. Tillämpas den marxska värdeteorien på det särskilda slag af på den kapitalistiska marknaden förefintlig vara, som heter *arbetskraft*, så finner man, att arbetskraftens värde, som i normala fall, där tillgång och efterfrågan täcka hvarandra, återspeglas i dess *pris*, i *lönen*, måste vara lika med den till arbetarens underhåll och reproducering samhälleligt nödvändiga arbetstiden. Men med denna vara, arbetskraften, eger det särskilda förhållandet rum, att den ju i själfva sin förbrukning frambringar nytt värde och regelbundet mera värde, än den ersättes med — ty eljest hade ju köparen af arbetskraften, kapitalisten, intet intresse af hela operationen. Arbetaren behöfver t. ex. arbeta blott i 6 timmar för att skapa så mycket värde, som motsvarar underhållskostnaden för honom och hans familj, d. v. s. hans lön; men för de öfriga 6 timmarna af arbetsdagen får han ingen ersättning, det under denna tid frambragta värdet, *öfverskottsvärdet* l. *mervärdet*, går som vinst i arbetsköparens ficka. Där ligger enligt Marx och den nutida socialismen nyckeln till kapitalbildningens gåta. Kapital är obetaldt arbete, det är den enkla, lättfattliga formel, hvari den teoretiska undersökningen sålunda utmynnar. Och kapitalet kan på sådant sätt dag efter dag suga upp mervärdet och föröka sig, helt enkelt därigenom, att kapitalistklassen är egare till produktionsmedlen, jorden, maskinerna m. m., som den låter arbetarklassen använda mot en lön, hvilken icke alls står i något förhållande till värdet af hvad arbetet frambringar, utan i stället genom arbetarnas egen konkurrens hålles nere vid gränsen af hvad de oundgängligen behöfva för att kunna existera (Lassalles *ehernes lohngesetz*, ''järnhårda lönelag''). Alla dessa missförhållanden äro grundade i själfva det privatkapitalistiska systemet och kunna fullständigt afhjälpas endast genom hela lönesystemets ersättande med socialistisk kooperation; först då alla medborgare, d. v. s. staten, äro egare till produktionsmedlen, kommer också arbetets hela afkastning att kunna lända alla till godo och icke som nu till väsentligaste delen stanna i fickorna hos en genom egendomsbesittning privilegierad klass.

Det utmärkande för den kapitalistiska sakernas ordning är, att produktionen ledes af kapitalister, som låta fria lönearbetare arbeta åt sig. Marx genomgår utförligt med exempel från England, hur de forne bönderna och handtverkarna mot medeltidens slut skildes från sina små produktionsmedel och för sitt lifsuppehälle uteslutande hänvisades till arbete mot lön; det var det moderna proletariatets tragiska inträde i historien. Kapitalismen utvecklades nu genom olika stadier, t. ex. manufakturen, tills slutligen med ångans användning som drifkraft och fabrikssystemets införande mot slutet af 1700-talet den industriella revolutionen var fullbordad och storindustriens herravälde började (se Industrialism). Tillegnandet af mervärde kunde numera ske i största skala, under skenet af en *fri öfverenskommelse* mellan arbetaren och arbetsköparen. Den mest i ögonen fallande motsägelsen i det nuvarande systemet finner Marx vara, att medan produktionen genom storindustrien blifvit en social operation, som utföres af många, planmässigt samarbetande personer, så blir dock produkten fortfarande enskilda kapitalisters egendom.

En annan motsägelse är den, som råder mellan ordningen inom fabriken och konkurrensanarkien ute på marknaden. Varor produceras icke för att fylla mänskliga behof, utan för att skaffa vinst åt ägaren af de arbetsmedel, med hvilka de förfärdigas. Produktionen sker därför alldeles planlöst. Den ohejdade konkurrenskampen leder vidare till förfalskning af varorna och utvecklar en moral eller snättare omoral, som är fördärflig för hela samhället, eller också aflöses konkurrensen af faktiska *monopol*, som tillåta ett fåtal personer brandskatta hela befolkningar. De oupphörligt förbättrade maskinerna göra allt flera arbetare arbetslösa och skapa därigenom en arbetets reservarmé, som icke blott själf är försänkt i elände, utan därtill äfven nedtrycker lönerna för dem, som ännu ha arbete. Produktionens planlöshet och ofantliga ökning, utan att köpförmågan hos folkets breda lager i jämförlig grad tilltar, skapa det egendomliga fenomen, som det föregående utvecklingsskede känt, krisen på grund af öfverproduktion (n. b. relativt till köpförmågan). Förut återkommande med en period af omkr. 10 år, tyckas kriserna på senare tider tendera att bli kroniska, då ett behof efter en vara knappt hinner uppstå, förrän det senast blir fylldt och mer än fylldt. Samtidigt fortgår den ekonomiska utvecklingen, företagens omfång växer i det jättelika, hela arméer af arbetare skapa öfverskottsvärde åt några få mångmillionärer, hela produktionsprocessen antar sådana dimensioner, att det blir uppenbart, att bourgeoisien icke längre är i stånd att leda de krafter, som växt upp under dess hägn, och att motsättningen mellan social produktion och anarkisk distribution icke kan fortgå. Med samhällenas utveckling i demokratisk riktning vinner också proletariatet allt större politiskt inflytande, till dess tiden är inne för detsamma att i sitt eget intresse genom staten fullständigt öfvertaga ledningen af samhällets produktion och till den ändan expropriera de enskilde kapitalisterna. Den sociala revolutionen är då fullbordad, samhället har till följd af utvecklingens egna lagar tagit steget öfver från sin kapitalistiska till sin socialistiska period, hvars institutioner det nu blir den tidens uppgift att vidare fullkomna. Det är sålunda den ekonomiska utvecklingen själf, som skall framtvinga en socialistisk samhällsorganisation; hvad vi kunna göra är blott att söka lära känna lagarna för den pågående evolutionen och sådan begagna vår kunskap till att söka minska sådslovåndorna för det nya samhälle, hvarmed detta är hafvande. Hj. B—g.*

* Genom sitt praktiska inflytande öfver det internationella proletariatets socialistiska sträfvanden har den s. k. marxismen ställt samtida och senare teoretiska socialistiska framställningar helt i skymsadan (se bl. a. K. Winkelblech, Rodbertus-Jagetzow, Dühring, F. Oppenheimer). Det är nämligen marxismen, som, med inslag af Lassalle (se denne) och Bakunin (se denne), under andra hälften af 1800-talet haft det starkaste väldet öfver den organiserade arbetarrörelsen i skilda länder, i synnerhet Tyskland (se Bebel och Kautsky) och Skandinavien (se socialdemokrati). Marxismens vetenskapliga underlag har sedan 1870-talet gjorts till föremål för en framgångsrik kritik af den nyare nationalekonomien, inför hvars värdeteori Marxs värdelära och lära om mervärdet blifvit ohållbara (varornas gemensamma egenskap, som ligger till grund för bytesvärdet, är nyttigheten, gränsnyttan; se Värde), på samma gång som andra utopiska eller vetenskapliga samhällskonstruktioner af teoretisk art ytterligt försvårats genom den raskt ökade insikten i det ekonomiska samhällslifvets förutsättningar, former och utveckling. Däri torde den egentliga förklaringen vara att söka till, att de senaste årtiondena icke erbjuda några mera betydande exempel på nyare åskådningar eller teorier, hänförliga under begreppet socialism. Med utgången af 1800-talet har marxismen företett en fortgående inre upplösningsprocess på det teoretiska området, till hvilken ursprunget äfvenledes torde vara att söka i den nationalekonomiska kritiken (se Revisionism och Syndikalism).

Litteraturen om socialismen finnes sammanförd hos J. Stammhammer, "Bibliographie des socialismus und communismus" (3 bd, 1893—1909), samt för Sverige hos S. Tunberg och N. Herlitz, "Svensk social litteratur 1882—1907" (1907); för senare år uti bibliografierna i det af E. Jaffé utg. "Archiv für sozialwissenschaft und sozialpolitik" (41:a bandet 1916) och "Social tidskrift" (1910 ff.) samt den socialdemokratiska tidskr. "Tiden". — Utom den specialitteratur, som finnes anförd i artiklar, till hvilka framställningen ofvan anknyter eller hänvisar, erinras här om följande: Pöhlmann, "Geschichte des antiken kommunismus und sozialismus" (1893—1900) och "Geschichte der sozialen frage und des sozialismus in der antiken welt" (1912), A. Lichtenberger, "Le socialisme au XVIII:e siècle" (1895), "Étude sur les idées socialistes en France de 1789 à 1796" (1899), "Le socialisme utopique" (1898), Ant. Menger, "Das recht auf den vollen arbeitsertrag" (3:e uppl. 1904), Böhm-Bawerk, "Zum abschluss des Marxschen systems" (1896), Branting, "Socialismen" (3:e uppl. 1908; i "Verdandis småskrifter", 45), D. Bergström, "Kommunism och socialism" (1894), S. Boëthius, "Socialismen" (1907; i Svenska folkförbundets folkbibliotek), Z. Höglund, "Socialismens historia i dess hufvuddrag" (1907), Diehl, "Socialismen, kommunismen och anarkismen. Med ett tillägg Den svenska socialdemokratien af Karl Hildebrand" (1913; med bibliografi). E. F. K. S—n.

Sociali'st, person, som hyllar socialismen (se d. o.). Adj. sociali'stisk.

Socialistiska kyrkan. Se Labour church.

Socialagstiftning. Se Socialpolitik.

Sociallära, socialvetenskap. Se Samhällsvetenskap.

Socialpoliti. Se Politi.

Socialpolitik. 1. I inskränkt och egentlig bemärkelse sammanfattningen af alla de åtgärder och institutioner, som af stat och kommun eller deras organ vidtagas och upprättas, i hela samhällets intresse och med den allmänna välfärden som hufvudsyfte, för att förbättra eller hindra en försämring af vissa samhällsklassers, särskildt lönearbetarnas, ekonomiska och sociala ställning, framför allt såsom denna gestaltar sig under de moderna industriella förhållandena (jfr Arbetarfrågan och Industrialism). Sådana åt-

gärder äro bl. a.: socialförsäkringen (se d. o.), mått och steg för motverkande af arbetslöshet (se d. o.) och lindrande af dess följder, arbetsförmedlingsanstalter (se Arbetsförmedling), minimilönelagstiftning (se Arbetslön), offentliga institut för medling och skiljedom i arbetstvister (se Förlikningsoch skiljenämnder), jämte lagstiftning om kollektivaftal (se d. o.), lagar om arbetarskydd (se Arbetarlagstiftning) och arbetstid, offentliga åtgärder för arbetarbostäder och egna hem (se dessa ord) o. s. v. — 2. I vidsträckt bemärkelse alla de organiserade sträfvanden och de anordningar, som afse eller innebära socialreform. Dennas hufvudsyfte är att undanröja och förebygga fattigdomen, först och främst den absoluta, d. ä. tillståndet under själfva existensminimum, och vidare i allt större utsträckning den relativa fattigdomen, d. ä. det tillstånd, i hvilket fortfarande saknas det mått af förnödenheter och tjänster, som kräfves för en mera dräglig tillvaro med god hälsa och god arbetsförmåga (jfr Pauperism o. Standard of life). Socialreformen afser att hindra den ena människans utsugning af den andra, att skydda personligheten, att vidga utrymmet för dennas utveckling och öppna tillfällen för individernas utbildning i enlighet med deras anlag och begåfning. Hvarje socialreform är en länk i den rent af oändliga kedjan af ansträngningar och anstalter för lösning af den *sociala frågan*, som, i mycket allmänna ordalag, är problemet, huru människorna skola kunna lefva i det organiserade samhället under gemensam trefnad och ömsesidig harmoni. Till socialpolitiken i vidsträckt mening höra arbetarnas och äfven i viss mån arbetsgifvarnas organisationer (se Fackförening), kooperativa företag (se Kooperation), jordbrukarförbund, handtverksföreningar o. a. intresseorganisationer inom mellanklasserna, sjukkassor (se d. o.) och besläktade själfhjälpsorganisationer, bostads- och egna-hemsföreningar; åtgärder och anstalter för folkbildning, undervisning i huslig ekonomi, yrkesundervisning och socialhygien; nykterhetsrörelsen och nykterhetslagstiftningen, arbetsgifvarnas välfärdsanordningar liksom vissa sidor af kvinnorörelsen etc. Hit höra också den offentliga fattigvården och det organiserade eller halft offentliga välgörenhetsarbetet, i den mån de antaga en mera förebyggande uppgift, som har ej blott en individuell, utan äfven en kollektiv karaktär.

Socialpolitiken betecknar icke endast själfva sträfvandena, lagstiftningen samt institutionernas upprättande och verksamhet, utan äfven läran om sådana sträfvanden och sådan verksamhet. Den innefattar de sociologiska och nationalekonomiska principer, som, stundom efter företagna statistiska undersökningar, härvidlag befinnas tillämpliga och i öfverensstämmelse med hvilka den socialpolitiska verksamheten bör eller måste utvecklas. Sålunda är socialpolitiken en gren af den *praktiska nationalekonomien* (se Nationalekonomi, Socialekonomi och Sociologi; jfr Arbetsstatistik). Till grund för socialpolitiken ligger erkännandet af behofvet af såväl själf- som stats- (l. offentlig) hjälp. En enhetlig samhällsuppfattning (i motsats till den atomistiska) och i samband därmed erkännandet af statens vidsträcktare rätt att inskrida i förhållandet mellan olika medborgare eller medborgargrupper utgöra likaledes utgångspunkter för socialpolitiken, som ingalunda helt sammanfaller, ehuru den har mycket gemensamt med statssocialismen. ''Socialpolitiken är alltjämt inriktad på ett paralyserande af kapitalismens makt'' (Zwiedeneck-Südenhorst). Detta syfte innefattar en ändrad, mindre ojämn fördelning af nationalinkomsten och -förmögenheten — en innebörd, som Schmoller uttryckt sålunda: ''Staten bör så mycket som möjligt för framtiden förbereda en annan fördelning af förmögenheten''. Wagners socialpolitiska princip för beskattningen sammanfaller med en sådan tankegång. Men enär problemet rörande det sociala framåtskridandet, enl. t. ex. Seligman, är problemet att förena den största möjliga socialproduktion l. nationalinkomst med dennas bästa möjliga fördelning, utgör produktionskraftens stegring både ett mål och en förutsättning för socialpolitiken. Därmed följer, att denna också omfattar sträfvanden och åtgärder mot en oekonomisk och osund konsumtion, som försvagar produktionskraften, motverkar dess stegring, hindrar sparandet och i öfrigt stör den allmänna välfärden. De socialpolitiska bemödandena och principerna pläga framställas såsom bildande en själfständig riktning, hvilken inom det politiska och samhälleliga lifvet gör front mot såväl socialismen som den individualism, hvilken, sammanträngd och tillspetsad i laissez-faire-maximen, speciellt uppburit manchesterskolan (jfr Arbetarfrågan). Inom den praktiska politiken har den utpräglade manchesterståndpunkten alltmer öfvergetts. De, som emellertid i socialpolitiska spörsmål häfda därmed närmare besläktade åsikter, göra detta mera på ekonomiska och etiska grunder — fruktan för kapitalbildningens hämmande, sjunkande företagslust, kapitalemigration, minskad själfhjälpsamhet, slöseri, lojhet etc. — än på teoretiskt politiska grunder; detta är naturligt nog, då vederbörande ofta tillhöra de konservativa partierna, hvilkas stats- och samhällsuppfattning ej strider mot ett dylikt statsingripande. Å andra sidan medverkar socialdemokratien, äfven dess ortodoxt marxistiska flygel, i här behandlade sträfvanden. Sålunda stå socialism och socialpolitik ej i något afgjordt motsatsförhållande till hvarandra. För icke-socialister är emellertid socialpolitikens mål upphäfvande af fattigdomen och utjämning af de skarpa klassmotsättningarna inom ett samhälle, som alltjämt i större eller mindre omfattning hvilar på den privata eganderättens grund och utmärkes af en viss ekonomisk ojämnhet; för socialdemokraterna äro däremot dessa sträfvanden och åtgärder endast kraftkällor i kampen, etapper på vägen fram emot ett från klassmotsatser befriadt, kollektivistiskt samhällsskick (jfr Socialdemokrati och Socialism). — I öfrigt kan man skilja mellan en liberal socialpolitisk riktning, som, i allmänhet från en politiskt demokratisk utgångspunkt, ansluter sig till frihandelns och näringsfrihetens principer, samt en konservativ-autoritär sådan, som, protektionistisk och mer eller mindre anti-demokratisk, med särskild styrka häfdar statens och statsmyndigheternas auktoritet och ibland eftersträfvar vissa korporativa institutioner af skråväsendets natur (jfr Kristlig socialism).

Benämningen socialpolitik är hämtad från Tyskland. Med hänsyn till socialpolitik i begränsad mening har än Storbritannien, än Tyskland varit föregångslandet. Och de principiella insatser, som i Frankrike och England gjorts af Sismondi, Le Play, Rob. Owen, lord Shaftesbury (se Cooper 5), Ch. Kingsley, Th. Carlyle o. a., få på inga trillkor underskattas; Tyskland är emellertid hemlandet för den systematiska utformningen och sammanfattningen af socialpolitikens principer. Detta är där ett verk af den historiska skolan inom nationalekonomien och står särskildt i samband med de s. k. katedersocialisternas (se d. o.) framträdande och bildande af *Verein für sozialpolitik*, vars vidtomfattande undersökningar och utredningar jämte konferensförhandlingar etc. haft en utomordentlig betydelse för hela den civiliserade världen. Den socialpolitiska utvecklingen, den teoretiska såväl som den faktiska, har i skilda länder skridit relativt säkert framåt. Äfven i ett så pass individualistiskt land som Förenta staterna har den nationalekonomiska litteraturen fått ett starkt inslag af social reformvilja, ehuruväl själfva sociallagstiftningen, särskildt i vissa stater, är åtskilligt efterblifven. I Frankrike framträder riktningen gärna under namnet solidarism (se d. o.). I viss mån efter mönster eller impuls af Verein für sozialpolitik ha i olika länder bildats privata organisationer för socialpolitiska undersökningar, för studium af och upplysning om skilda spörsmål inom området. En sådan organisation är i Sverige *Centralförbundet för socialt arbete* (se d. o.), i Norge Norsk forening for socialt arbejde, i Danmark Dansk sociale sekretariat, i England det moderatsocialistiska Fabian society och British institution for social service, i Frankrike Musée social, i Belgien Institut de sociologie de Solvay, i Förenta staterna National civic federation o. s. v. — Med den faktiska utveckling, som egt rum, har staternas socialpolitiska apparat blifvit allt mångsidigare. Man har upprättat institut och ämbetsverk för statistik och undersökningar (se Arbetsstatistik), för förberedande af lagförslag, för verkställande af lagar och för dessas efterlefnad (se Arbetarförsäkringsråd, Arbetsråd och Yrkesinspektion) samt för socialpolitikens ledning i allmänhet. I Sverige utgöres det statliga centralorganet af *Socialstyrelsen* (se d. o.). De socialpolitiska konferenserna, kongresserna och organisationerna af internationell karaktär togo sin egentliga början med 1890 års arbetarskyddskonferens, till hvilken kejsar Vilhelm II utfärdade inbjudning (se Arbetarskyddskonferens). I art. Arbetarskyddskongresser redogöres för bildande af Internationella föreningen för lagstadgadt arbetarskydd, i hvilken Centralförbundet för socialt arbete sedermera ingått som svensk sektion. Internationella kongresser för socialförsäkring och åtgärder mot arbetslöshet ha hållits; en permanent internationell kommitté för socialförsäkring och en internationell förening för bekämpande af arbetslöshet ha bildats. Dessa förhandlingar ha också ledt till åtskilliga ömsesidiga mellanstatliga socialpolitiska öfverenskommelser. Mycket uppmärksammadt var 1904 års fransk-italienska fördrag om ömsesidigt arbetarskydd och socialförsäkring. Ännu betydelsefullare var Bernkonventionen 1906, som gällde förbud dels mot kvinnors nattarbete, dels mot hvit fosfors användning vid tändstickstillverkning och vann anslutning i förra delen från 14 makter (bland dem Sverige), i den senare delen från 8 makter (icke Sverige).

Litt.: A. Raphael, "Den industriella arbetarefrågan" (i "Ekon. samh. lifvet", II, 1902), G. Cassel, "Socialpolitik" (s. å.), G. Steffen, "Sociala studier" (h. 4, 1906), G. H. von Koch, "Social handbok" (1908), P. Fahlbeck, "Arbetarefrågan" (1910), afd. "Samhällsrörelser" i "Sveriges land och folk" (2:a uppl., 1915), Sommarin, "Ekonomilära" III (1917), G. von Schmoller, "Über einige grundfragen der socialpolitik und der volkswirtschaftslehre" (2:a uppl. 1904), R. van der Borght, "Grundzüge der sozialpolitik" (s. å.), Else Conrad, "Geschichte des Vereins für sozialpolitik" (1906), Ad. Weber, "Der kampf zwischen kapital und arbeit" (1910), Zwiedeneck-Südenhorst, "Sozialpolitik" (1911), Webb, "Prevention of destitution" (s. å.), E. von Philippovich, "Allgemeine volkswirtschaftslehre" (10:e uppl. 1913), Bernhard, "Unerwünschte folgen der deutschen sozialpolitik" (s. å.), H. Herkner, "Die arbeiterfrage" (2 bd, 6:e uppl. 1916), S. J. Chapman, "Work and wages" (3 bd, 1904—14), Hollander, "Abolition of poverty" (1914), Ellwood, "The social problem" (1916), och Parmelee, "Poverty and social progress" (s. å.). E. H. T.

Socialpsykologi (af *social*, se d. o., samt grek. *psychē*, själ, och *lo'gos*, lära). Se Sociologi, sp. 210.

Socialreform. Se Socialpolitik.

Socialroman. Se Samhällsroman.

Socialstatistik, detsamma som arbetsstatistik (se d. o., äfven i Suppl.).

Socialstyrelsen, ett centralt ämbetsverk under Civildepartementet. Före 1913 var flertalet af de sociala förvaltningsärendena antingen direkt tillagdt Kommerskollegium — arbetsstatistik, arbetarskydd (yrkesinspektion), arbetsförmedling, medling i arbetstvister och öfriga arbetarfrågor, emigration, sjukkasseväsen o. s. v. — eller ansågs på grund af sin natur vara att hänföra till dess ämbetsområde. En förändring härutinnan vidtogs 1912, då riksdagen, på K. M:ts hemställan, beslöt upprättandet fr. o. m. 1913 års ingång af ett särskildt ämbetsverk, Socialstyrelsen, dit de sociala ärendena efter hand skulle sammanföras. Enligt instr. 8 nov. 1912 åligger det Socialstyrelsen att, i enlighet med gällande föreskrifter och i den mån instruktioner för andra ämbetsverk icke annat föranleda, handlägga ärenden af social natur, nämligen ang. arbetsmarknaden (såsom arbetsmarknadens läge, arbetsförmedling, arbetslön, arbetslöshet, utländsk arbetskrafts användande inom landet), förhållandet mellan arbetsgifvare och arbetare (såsom arbetsaftal, kollektivaftal, arbetstvister, medling och skiljedom i arbetstvister), arbetarskydd (såsom skydd mot olycksfall och ohälsa i arbete, minderårigas och kvinnors användande i arbete, hvilotid, arbetstidens längd och fördelning, hemindustriellt arbete), åtgärder för social förtänksamhet (såsom sjukkasseväsen och annan socialförsäkring) samt andra frågor af vä-

sentligen social innebörd (såsom nykterhetsverksamhet, föreningsväsen, bostadsväsen, lefnadskostnader, utvandring och tillsyn å utvandraragenter). Styrelsen har att med uppmärksamhet följa företeelserna på de områden, som äro föremål för dess verksamhet såväl inom landet som, så långt möjligt, i utlandet samt efter omständigheterna vidtaga eller hos K. M:t föreslå de åtgärder, som styrelsen i anledning af sådana företeelser finner påkallade. Styrelsen är yrkesinspektionens chefsmyndighet (se Yrkesinspektion), tillsynsmyndighet öfver sjukkasseväsendet och uppsiktsmyndighet öfver de allmänna alkoholistanstalterna samt utöfvar inseende öfver arbetsförmedlingsanstalter och statens förlikningsmän för medling i arbetstvister. Styrelsen är ock tillsvidare tillsynsmyndighet öfver understödsföreningar. Till styrelsens uppgifter hör äfven att utarbeta socialstatistiken samt verkställa utredningar i öfrigt rörande såväl arbetarförhållanden inom olika verksamhetsområden som öfriga till styrelsens ämbetsbefattning hörande frågor, äfvensom utarbeta redogörelser för viktigare lagstiftnings- och förvaltningsåtgärder samt andra företeelser på det sociala området i utlandet. Styrelsen utger månadsskriften "Sociala meddelanden" och af Sveriges officiella statistik afd. "Socialstatistik" samt andra publikationer. F. n. — 1917 — utgöres Socialstyrelsen af en *generaldirektör och chef* (som eger ensam beslutanderätt i alla de ärenden, i hvilkas pröfning han deltar, med undantag af lagstiftningsärenden och disciplinmål, hvilka handläggas kollegialt) samt såsom *ledamöter* i styrelsen 5 *byråchefer* (enhvar med vidsträckt självständig befogenhet), nämligen cheferna för 1:a byrån (sociala frågor i allmänhet), 2:a byrån (arbetarskyddsärenden), 3:e byrån (sjukkasseväsendet m. m.) och 4:e byrån (socialstatistik m. m.) samt byråchefen för lagärenden. Därjämte förstärkes styrelsen vid behandlingen af vissa frågor med två *socialfullmäktige* (en representant för arbetsgifvare och en för arbetare), hvarförutom vid handläggning och afgörande i Socialstyrelsen af viktigare ärende, som berör annat centralt ämbetsverks område, representant för detta ämbetsverk kan deltaga. (Särskildt äro meddelade närmare föreskrifter om ett dylikt ömsesidigt samarbete mellan Socialstyrelsen och Kommerskollegium.) Vid styrelsen äro äfven fästa 2 särskilda sakkunniga (experter), en läkare för hygieniska frågor och en för ärenden rörande alkoholistvården. Styrelsen eger äfven i öfrigt att i tekniska, hygieniska och sociala frågor, hvari erforderlig sakkunskap icke är företrädd inom styrelsen, anlita biträde af sakkunniga. Hos styrelsen finnas vidare anställda 7 *tjänstemän i 2:a lönegraden* (2 sekreterare, 3 förste aktuarier och 2 byråassistenter, en för sjöfartsärenden och en för arbetsförmedlingsärenden), 5 *tjänstemän i 1:a lönegraden* (registrator och bibliotekarie, kassör och aktuarie, byråingenjör samt 3 aktuarier), 25 *kvinnliga tjänstemän* (4 af tredje, 8 af andra och 13 af första graden) samt 2 vaktmästare. Dessutom har styrelsen alltid ett antal amanuenser samt extra tjänstemän och kvinnliga extra biträden äfvensom ett antal ortsombud (f. n. 45). — Ang. det vid Socialstyrelsens sida upprättade Sociala rådet se d. o. H. E—t.

Socialt arbete, Föreningar för. Se Centralförbundet för socialt arbete.

Social tidskrift, organ för folkbildningsarbetet och de sociala frågorna, kom till stånd 1901 genom föreningen Studenter och arbetare. Den har under senare år varit organ för Centralförbundet för socialt arbete m. fl. organisationer, intar ej någon partiståndpunkt, utan har till uppgift att låta personer af vidt skilda åsikter diskutera lösningen af sociala spörsmål. Därjämte meddelar tidskriften en utförlig revy af det sociala arbetet i Sverige, skildrar i ord och bild betydelsefulla företag och lämnar biografier öfver framstående personligheter. Den har framfört flera uppslag till sociala reformer och bidragit till deras genomförande. F. n. förbereder man att göra tidskriften till ett *nordiskt* organ för de sociala frågorna med statsbidrag från de tre skandinaviska länderna, hvarigenom dess betydelse torde än ytterligare ökas. Redaktör och ansvarig utgifvare är sedan tidskriftens början G. H. von Koch; fr. o. m. 1916 är doktor E. Sjöstrand medredaktör. Tidskriften utkommer med 10 häften om 3 ark och kostar 6 kr. om året.

Società [såtjietä], it. (af lat. *soci'etas*, se d. o.), sällskap; bolag. — S. commerciale italiana di navigazione [kåmmertjiäle-navigatsiåne], italienskt rederibolag. Se Ångfartygslinjer. — S. dante'sca italiana. Se Dante, sp. 1377. — S. nazionale italiana [natsiånäle], Italienska nationalföreningen. Se Italien, sp. 1654, La Farina och Manin.

Soci'etas, lat., förening, sällskap, samfund, societet; bolag. S. chiru'rgica, kirurgiska societeten. Se Fältläkarkår, sp. 228, och Karolinska mediko-kirurgiska institutet, sp. 1134. — S. Jesu, Jesuitorden (se d. o.). — S. leonīna (af lat. *le'o*, lejon), ett sällskap eller bolag, där en tar allt och de andra få intet. Namnet har afseende på den æsopiska fabeln om lejonet, som skulle verkställa delning af det i samjakt med två andra rofdjur förvärfvade bytet och som under olika förevändningar tog alla tre delarna. — S. literāria Suēciæ. Se Vetenskapssocieteten i Uppsala. — S. meteorolo'gica palatīna. Se Meteorologiska sällskap. — S. pro fau'na et flōra fe'nnica, vanligen Sällskapet pro fauna et flora fennica, stiftades på initiativ af professor K. R. Sahlberg 1821 för att sammanbringa och bearbeta nödiga material till en i möjligaste måtto fullständig finsk fauna och flora. I sådant syfte anslår sällskapet understöd för anställande af naturhistoriska exkursioner och undersökningar i olika delar af Finland och dess gränstrakter. Sina samlingar har sällskapet införlifvat med universitetets museer, dit ock nya bidrag direkt öfverlämnas. Sällskapets publikationer, som tidigare utkommo under titeln: *Notiser ur Sällskapets pro fauna et flora fennica förhandlingar*, men sedan 1876 äro fördelade på två serier: *Acta Societatis pro fauna et flora fennica* och *Meddelanden af Societas pro fauna et flora fennica*, innehålla en stor del af det värderikaste, som publicerats om den finska faunan och floran; sedan början af 1900-talet ha i dessa skrifter äfven frågor af allmänt

tenskaplig art blifvit behandlade. Sällskapets onnerade fonder stiga till omkr. 60,000 mk. — . pro histo'ria naturāli. Se Linnéska nstitutet. — S. rēgia literāria et cientiārum. Se Vetenskapssocieteen i Uppsala. — S. scientiārum fe'nica. Se Finska vetenskapssocieteen. — S. svecāna pro fide et christianismo. Se Pro fide et christianismo. — Societates. Se Skråväsen, p. 1222.

Société [såsietē], fr. (af lat. *soci'etas*, se d. o.), ällskap, samfund, societet; bolag. — S. anonyme -ni'm], anonymt bolag (se d. o.). — S. asiaique [-ti'k], "asiatiska sällskapet". Se Asiatiska sällskap och Rémusat, J. P. A. — S. de l'harmonie [də larmåni], "harmoniska sällskapet". Se Mesmer, F. A., sp. 212. — S. de l'harmonie sacrée [-krē], "Sällskapet för andlig musik". Se Lamoureux, Ch. — S. des amis de la constitution [däš mi də la kåstitysiä']. Se Jakobiner, sp. 1190. — S. de secours mutuels [də səkōr mytyä'l]. Se Hjälpkassor. — S. d'études et de correspondance Internationālis Concordia [såsietē dety'd e də kårrəspådä's], fr., "Sällskapet för studier och korrespondens Internationalis Concordia", vanligen kalladt endast Internationalis Concordia (förk. I. C.), stiftadt 1894 af professorn vid Sorbonne i Paris Emile Lombard, har haft till ändamål att sprida kännedom om utlandet och underlätta internationella förbindelser samt i tidskr. "Internationalis Concordia" egt ett organ. Lokalkommittéer ha bildats öfver hela den civiliserade världen, Korrespondensföreningen har varit indelad i 14 sektioner, nämligen för sällskap och resor, lefvande språk, konstnärliga och litterära intressen, samlare, ungom, vetenskapliga intressen, kommersiella och industriella intressen, undervisning och uppfostran, ungfarenhet och lagstiftning, schack, psykiska studier, esperanto, sport och för kvinnosaken. Medlemmarna, närmare 3,000, ha varit berättigade att sätta sig i skriftlig förbindelse med "icister" öfver hela världen. En svensk afdelning, bildad i Stockholm 1898, upplöst 1916, räknade omkr. 200 medlemmar arbetade i synnerhet på att täcka och underhålla intresset för språkstudier (bl. a. genom billighetskurser i olika språk) och främmande länders litteratur samt fredsträfvandena. Efter Världskrigets utbrott har såväl moderföreningens i Paris som de flesta lokalkommittéernas verksamhet legat nere. — S. du Caveau [-dy kavå], fr., "grottsällskap", namnet på några franska litterära sällskap, hvilkas ändamål var att odla visans genre. Det första, som existerade 1729—39, räknade bland sina medlemmar Piron, de båda Crébillon, Duclos, Helvétius, Labruyère, Rameau m. fl. Det andra daterar sig från 1759, men upplöstes vid revolutionens början. Jämte medlemmar af det första sällskapet märkas där äfven Marmontel, Boissy m. fl. 1806 inrättades en ny klubb med namnet "Le caveau moderne". Dess president var Désaugiers, och bland ledamöterna märkes i främsta rummet Béranger. I allmänhet voro vin och kärlek de ämnen, som besjöngos. Klubben upplöstes 1817. Dess skrifter omfatta 11 bd. Besläktade med dessa klubbar voro de litterära sällskapen Diners de Vaudeville (1796—1802), till största delen bestående af vådevillförfattare, och Soupers de Momus (1816—28), hvilket senare eg. var en afdelning af "Le caveau moderne". — S. en commandite [ā kåmädi't], kommanditbolag. Se Bolag, sp. 992, 993. — S. générale de crédit mobilier [ʃeneral də kredī måbiljē]. Se Kreditanstalt, sp. 1242. — S. générale des transports maritimes [ʃeneral dä träspår mariti'm]. Se Ångfartygslinjer. — S. Linnéenne [-ee'n] och S. royale Linnéenne [rωaja'l]. Se Linnéska sällskap. — S. littéraire des Goncourt [litterär dä gåkōr]. Se Goncourtakademien. — S. météorologique de France [-låʃi'k də frā's]. Se Meteorologiska sällskap. — S. nationale de musique [nasiåna'l də myši'k], "Sällskapet för inhemsk musik", stiftades 1871 i Paris af César Franck, C. Saint-Saëns, G. Faure m. fl. — S. nationale d'encouragement au bien [nasiåna'l dåkoraʃmā' å bjā'], "Nationella samfundet för det godas främjande", stiftadt 1862 i Paris af Honoré Arnoul, verkar för utbredande af religionens och sedlighetens grundsatser samt inplantande af vana vid ordning, sparsamhet, måttlighet och själfuppoffrande verksamhet. Samfundet ombesörjer utgifning af allmännyttiga skrifter samt utdelar årligen belöningsmedaljer och diplom. — S. par actions [aksiä'], aktiebolag. Se Bolag, sp. 993. — S. positiviste [påsitivi'st], La. Se Positivism, sp. 1491.

Societēt (fr. *société*, lat. *soci'etas*, af *so'cius*, kamrat), samfund (vetenskapligt, vittert), sällskap; (i äldre tid) bolag, sammanslutning för handels- eller industriföretag (t. ex. Generaltullarrendesocieteten, Tjärhandelssocieteten); sällskapskrets; sammanfattningen af de genom börd, rang och rikedom framstående sällskapskretsarna på en plats. — Societetsspektakel, sällskapsspektakel, ett skådespels uppförande af amatörer.

Societeten. Se Läkarsällskap.

Society [səsāi'iti], eng. (af lat. *soci'etas*, se d. o.), sällskap. Af det stora antalet engelska föreningar, som bär namn af "societies", kunna flera sökas under rubrikerna Akademi, Geografiska sällskap, Konstförening, Meteorologiska sällskap o. s. v. Jfr vidare "Yearbook of scientific and learned societies of Great Britain and Ireland" (årlig, 1884 ff.) och "The encyclopædia britannica", art. "Societies". — S. for missions to Africa and the east [fə mi'ʃnš tu ä'frike ən thi ī'st]. Se Church missionary society. — S. for promoting christian knowledge [fə prəmåu'tiŋ kri'stjən nå'lidʒ]. Se Mission, sp. 666. — S. for psychical research [fə sāi'kikl risə'tʃ]. Se Psykisk forskning. — S. for the advancement of scandinavian study [fə thi ədvā'nsmənt əv skändinēi'viən sta'di], ett skandinavisk-amerikanskt sällskap, stiftades 1911. Dess program omfattar främjandet af skandinaviska språks studium samt kännedom om skandinavisk litteratur och kultur. Sällskapet räknar

(1915) omkr. 500 led., hvaraf flertalet utgöres af personer af svensk, norsk eller dansk börd. Vid årssammanträdena hållas vetenskapliga och populärvetenskapliga föredrag öfver ämnen, som tillhöra sällskapets syften. Dess arbete att få de skandinaviska språken upptagna som läroämne vid amerikanska högre läroverk har krönts med framgång. Sällskapets förhandlingar jämte vetenskapliga artiklar i företrädesvis språkliga och litterära frågor inrymmas i "Publications", som utkomma med 3 häften om året. Medlemsafgiften är 1 dollar. Sällskapets hufvudsäte är Urbana, Illinois. — S. for the propagation of the gospel in foreign parts [fə thi præpəgēi'ʃən əv thi gå'spl in få'rin pā'ts] och S..... in New England [njō i'ŋgləɴd]. Se Mission, sp. 666. — S. of antiquaries of London [əv ä'ntikωəriš əv la'ndən], engelskt sällskap för allmän arkeologi, stiftadt 1572, återupprättadt 1717, fick k. privilegium 1751, utger "Proceedings" och håller sammanträden nov.—juni. Dess medlemsantal är 700. — S. of arts [əv āts], engelskt konstsällskap, stiftadt i London 1754, utdelar pris, anordnar kurser och utställningar för konstnärer. — S. of united irishmen [əv jōnāi'tid ā'riʃmən], irländskt politiskt sällskap. Se Fitzgerald 3.

Societär (fr. *sociétaire)*, medlem af något samfund, delegare, särskildt benämning på de för lifstiden anställde skådespelarna vid Théâtre français, hvilka ha andel i vinsten och deltaga i styrelsen. Jfr Théâtre français.

So'cii (p o'puli romāni), lat., "(romerska folkets) bundsförvanter", faktiskt ofta = vasaller. Ordet *so'cius* betyder eg. sällskapare, kompanjon, kamrat. Se Bundsförvanter och Romerska riket, sp. 730, 758—759.

Socin [så-], Albert, schweizisk orientalist, f. 13 okt. 1844 i Basel, d. 24 juni 1899 i Leipzig, filos. doktor i Halle 1867, företog 1868—70 en resa till Orienten tills. med E. Prym (sedermera professor i Bonn), som dock redan 1869 återvände till Europa. S. blef docent i Basel 1871, e. o. professor där 1873, företog s. å. en ny resa till Orienten samt blef professor 1876 i Tübingen och 1890 i Leipzig (efter Fleischer). S. var en mycket framstående forskare och hade på sina resor förvärfvat en ovanlig förtrogenhet med förhållandena i den moderna Orienten. Hans viktigaste arbeten äro *Die gedichte des ʿAlqama al-fahl* (1867), *Arabische sprüchwörter und redensarten* (1878), *Arabische grammatik* (1885, d. IV i "Porta linguarum orientalium"; 7:e uppl. utg. af Brockelmann 1913), *Diwan aus Centralarabien, gesammelt, übersetzt und erläutert* (utg. af H. Stumme i "Abhandlungen der philologisch-historischen classe der sächsischen gesellschaft der wissenschaften" 1900—01), *Der neu-aramaeische dialekt des Ṭûr ʾAbdîn* (tills. med Prym, 2 dlr, 1881), *Die neu-aramaeischen dialekte von Urmia bis Mosul* (1882), *Kurdische sammlungen* (tills. med Prvm, 2 dlr, 1887—90), *Die echtheit der moabitischen altertümer geprüft* (tills. med E. Kautzsch, 1876; innehållande bevis för, att en samling moabitiska forusaker, som 1875 inköpts af preussiska staten, bestod af moderna förfalskningar; jfr Mēsa), *Die inschrift des königs Mesa von Moab* (tills. med Smend, 1886), *Die Genesis mit äusserer unterscheidung der quellenschriften übersetzt* (tills. med Kautzsch, 1888; 2:a uppl. 1891) och *Zur Mesainschrift* (tills. med Holzinger, 1897). K. V. Z.

Sociniäner, anhängare af en under 1500-talet i Polen uppkommen kristen samfundsbildning af unitarisk riktning, hvilken, såväl hvad åskådning som samfundsordning beträffar, fick sin prägel framför allt genom italienaren Faustus Sozzini (latiniseradt Socinus), f. 1539 i Siena, d. 1604. Redan hans farbroder Lelio Sozzini (f. 1525 i Siena, d. 1562) hade trädt i nära förbindelse med några af reformationens ledare, bl. a. Calvin och Melanchthon, men skilde sig från dem närmast genom sin unitariska kritik af treenighetsläran. Hans idéer upptogos och utvecklades af Faustus. Efter studier, särskildt i Lyon, vistades han 1562—74 vid Frans' af Medici hof i Florens och var därefter under några år i Basel ifrigt upptagen af teologiskt skriftställarskap. Därifrån kallades han 1578 till Siebenbürgen af unitaren Blandrata, som i där rådande stridigheter bland unitarerna sökte hans hjälp mot de s. k. non-adoranterna, d. v. s. den riktning, som bestred rättmätigheten af att egna Kristus tillbedjan. Då Sozzini emellertid icke lyckades bilägga dessa stridigheter, vände han sig till Polen, hvarest han förblef till sin död, och lyckades där, medlande mellan olika unitariskt sinnade riktningar och kämpande mot kalvinska och jesuitiska teologer, bilda ett slutet, efter honom uppkalladt samfund. Detta fick sin hufvudurkund i den s. k. Rakaukatekesen (se d. o.). Med reformationen hade socinianismen gemensamt, att den afvisade den romerska katolicismen och stödde sig på bibeln som auktoritet mot traditionen. I öfrigt hade den sina rötter dels i renässansen och humanismen, dels i den senare medeltidens nominalistiska (se d. o.), pelagianiserande teologi. För det religiöset-iska djupet i den reformatoriska frälsningsuppfattningen stod socinianismen främmande. Visserligen talade man om "rättfärdiggörelse genom tro", men denna tro fattades här närmast som åtlydnad af Kristi bud; i det att Gud öfverser med hvad som fattas i laguppfyllelsen, anser han människan rättfärdig. Med skarp kritik vände man sig mot den kyrkliga treenighetsläran och kristologien. Kristus är endast uppenbarare af Guds bud och löften. Därigenom är han dock höjd öfver mänskligheten och tillbedjansvärd. Inom sitt samfund kräfde man sträng kyrkotukt med exkommunikation som slutligt straff. Krigstjänst och statstjänst öfver hufvud afvisades såsom stridande mot bibelns lagbud, något som gång på gång bragte socinianerna i konflikt med statsmakten. Det socinianska samfundet lefde länge ett ganska blomstrande lif i Polen. Särskildt florerade det teologiska arbetet vid akademien i Rakau,

Faustus Socinus.

om var socinianismens andliga centrum. Slutligen (1658) lyckades den starka katolicismen i Polen att tadkomma ett förvisningsedikt mot socinianerna. Härigenom upplöstes samfundet, och rester af det-samma slöto sig till besläktade riktningar i Siebenbürgen, Preussen, Holland och England. Se vidare unitarism. G. A—n.

Sociniani'sm, socinianernas (se d. o.) lära.

Socinus, latinisering af Sozzini. Se Socinianer.

Sociologi (af lat. *so'cius*, kamrat, och grek. *-'gos*, lära, alltså ordagrant: vetenskapen om människornas gemensamhets- eller samlif), det af A. Comte i "Cours de philosophie positive" (1838) först använda namnet på den *allmänna*, kunskapsteoretiskt grundläggande och filosofiskt systematiserande samhällsvetenskapen. — Begreppet "sociologi" är således underordnadt begreppet "samhällsvetenskap" (se d. o.) och, inom detta, koordnadt med begreppet "*speciell* samhällsvetenskap". De viktigaste speciella samhällsvetenskaperna äro den politiska historien, statskunskapen, de öfriga teoretiska, deskriptiva och historiska rättsvetenskaperna, nationalekonomien och finansvetenskapen, statistiken i alla dess samhälls- och kulturlifvet afseende förgreningar, kyrkohistorien, undervisningsväsendets och de lärda samfundens historia, äktenskapets, familjens och förvantskapsorganisationernas utvecklingshistoria samt öfver hufvud sådana delar af "kulturhistorien" och etnologien och andra historiska och deskriptiva vetenskaper, som behandla drag af mänskligt samhällslif. Alla dessa vetenskaper finna i sociologien sina gemensamma och djupaste teoretiska fundament. På samma gång är det sociologiens uppgift att ge en syntes af deras gemensamma, allmängiltigaste forskningsresultat. Härigenom och genom den generella socialpsykologiska och socialhistoriska forskning, som är egendomlig för sociologien, söker denna vetenskap lösa uppgiften att upptäcka de *lifsformer* och *utvecklingslagar*, som äro *gemensamma* eller *djupast kännetecknande* för allt mänskligt samhällslif, oberoende af dettas växlande konkreta gestaltning som ett samhällslif, hvilket är specialiseradt i statlig, kyrklig, pedagogisk, sexuell, sällskaplig, estetisk, sportlig eller annan riktning. Ingen af de *speciella* socialvetenskaperna har till uppgift att utforska de gemensamma dragen för alla sociala företeelser och att ge oss en totalbild af det sociala lifvet. Så länge den första af dessa uppgifter ej är löst, måste all social forskning sakna tillfredsställande grundvalar; och om den senare uppgiften ej tages i hand, gå vi miste om de högsta, värdefullaste resultaten af allt socialvetenskapligt arbete.

För sociologen är ett "samhälle" eller en "social företeelse" hvarje själslig påverkan människor emellan (och, inom "djursociologien", äfven djurindivider emellan). Samhällets eller samhällslifvets grundfaktum förefinnes sålunda såväl i ett flyktigt tanke- eller stämningsutbyte mellan tvenne eller flera människor som ock uti en sådan varaktig, fast och tvingande organisation af många millioner människors mest betydelsefulla och olikartade mellanhafvanden som den moderna staten (se d. o.). De stora och små politiska, ekonomiska och religiösa organisationerna, den ekonomiska konkurrensen, de sportliga täflingarna, sällskapslifvet för nöjes skull, tidningspressens bearbetning af den allmänna opinionen — allt detta är olika gestaltningar af "samhälle" eller "socialt" lif. Ja, sociologen måste utsträcka begreppet samhälle ända därhän, att det omfattar icke blott hvarje muntligt och skriftligt utbyte människor emellan, utan äfven sådana själsliga förhållanden mellan tvenne personer, som uppstå, då man beundrar en arkitekts, en målares, en bildhuggares eller en musikers verk eller en författares arbete, utan att någonsin ha haft personlig beröring med denne. En människas sociala inflytande, hennes verkan på andras själar, upphör ej med hennes död, utan fortsätter genom hennes verk. Till de "sociologiska" företeelserna hör dock i främsta rummet allt det materiella och andliga arbete, som vi förrätta för hvarandra och hvarigenom vi bli beroende af hvarandra för tillgången till lifvets materiella förnödenheter och för vår trygghet mot yttre faror af olika slag samt för vårt kulturlif; ett ömsesidigt beroende, utan hvilket vi skulle sakna medlen att upprätthålla vårt kroppsliga och andliga lif på den kulturnivå, som vi intaga.

Alla kända folk ha lefvat och lefva i det slags tvångsorganisationer, som vi kalla stater — ehuru i stater af så afvikande arter som Afrikas små, kringvandrande, barbariska jägar- och herdestammar å ena sidan och Europas världsfamnande, högt civiliserade jättestater å den andra sidan. Allt kändt mänskligt samhällslif försiggår sålunda inom stater eller mellan stater eller mellan personer eller grupper, som tillhöra olika stater och äro bundna af dessas lagar och öfverenskommelser. Vetenskapen har därför länge haft svårt att tydligt skilja mellan statligt samhällslif och samhällslif öfver hufvud, mellan stat och samhälle. Ingen sammanblandning kunde dock vara mera hinderlig för en rätt uppfattning af samhällslifvet och dess betydelse i människans utvecklingshistoria. Staten är blott *en* art af samhällslif bland många olika arter. Vetenskapen om staten, statskunskapen eller den politiska vetenskapen, är visserligen en högviktig samhällsvetenskap; men den är dock endast en bland många andra speciella samhällsvetenskaper.

Vi kunna indela sociologien i fyra hufvudafdelningar. — Den första kalla vi socialpsykologien. Dess föremål är den enskildes själslif, betraktadt som källa för allt socialt lif. Det gäller att studera själslifvets utveckling från de lägsta till högre stadier inom människosläktet öfver hufvud och hos barnet samt att iakttaga de enskildes afvikande beteende under olika sociala tillstånd, d. v. s. under olika själsliga påverkningar från medmänniskorna. Härigenom kan man hoppas att utröna, hvilka de själsliga krafter egentligen äro, som verka i samhällslifvet, och hur de verka samt huruledes samhällslifvet tillfälligt eller varaktigt ombildar den enskildes själslif. — Nästa hufvuddel är läran om det sociala lifvets omgifning. Hit hör vetenskapen om naturförhållandenas betydelse för samhällsbildningen och samhällsutvecklingen samt om olika naturomgifningars afvikande inflytanden på samhällslifvets förlopp. I sammanhang härmed är det nödvändigt att taga hänsyn till utvecklingen af tekniken, d. v. s. konsten att behärska

och tillgodogöra naturkrafterna; ty det är den högre utvecklingen af denna konst och samhällets ökade beroende af densamma, som göra samhällslifvet mer och mer oberoende af ländernas och luftstreckens olikheter. — Sociologiens tredje hufvudafdelning kunna vi kalla den sociala formläran, d. v. s. vetenskapen om sätten för social påverkan och växelverkan samt om det sociala lifvets förlopp. Detta är sociologiens centrala del. Dess uppgift är att visa, hvilka hufvudtyperna för det mänskliga samhällslifvet äro, samt att undersöka, hur samhällslifvet regleras och hvad frånvaron af reglering innebär. Här lära vi känna organisation och konkurrens, härmning och förföljelse, hjälp och kamp, fred och krig, frihet och slafveri samt alla dessas otaliga blandningsformer, såsom universella typer af samhällslif. Vi få tränga in i det underbart djupa problemet rörande samhällslifvets yttre och inre reglering samt rörande lagarnas, sedvanornas, modernas och de sedliga idéernas olika uppgifter som reglerare af allt samhällslif. — Den fjärde hufvudafdelningen bildar vetenskapen om förhållandet mellan kultur och samhällslif. Kultur- och samhällsforskningen synes visa, att människan blifvit människa i och genom samhällslifvet och att det finnes ett afhängighetsförhållande mellan hennes sociala utveckling och stegringen af hennes själslif. Det är dock ingalunda utan vidare klart, hvilket detta afhängighetsförhållande är. Människan, sådan vi känna henne, är visserligen ett "samhällsdjur". Det djupaste, rikaste och mest harmoniska själslifvet, d. v. s. den högsta kulturen, finna vi dock icke alltid i sammanhang med det mest omfattande, mångskiftande och intensiva samhällslifvet. Sociologiens högsta problem är detta spörsmål om samhällsutvecklingen som medel för individens uppstigande till allt högre plan af religiöst, sedligt, intellektuellt och estetiskt lif. All yttre reglering af samhällslifvet genom lagar, sedvanor och bruk och all ekonomisk verksamhet äro blott medel för själsodling, själsutveckling, själsstegring.

De första ansatserna till sociologisk analys och systematik finna vi redan hos de äldste filosoferna och statsforskarna — hos Platon och Aristoteles. Med bortseende från några förebud (t. ex. Vico) under 1700-talet, är det dock först i förra hälften af 1800-talet, som sociologien framträder som självständig vetenskap. Detta sammanhänger utan tvifvel därmed, att sociologien förutsätter en relativt hög utveckling af de speciella samhällsvetenskaperna, ur hvilka sociologen ju måste hämta en stor del af sitt forskningsmaterial. I ett särdeles intimt sådant afhängighetsförhållande står sociologien till nationalekonomien och etnologien. Dessutom ha de moderna naturvetenskaperna, särskildt biologien, synbarligen starkt stimulerat det sociologiska tänkandet, t. ex. hos H. Spencer och A. Schäffle. Detta inflytande har dock utan tvifvel fört in sociologien på afvägar genom att förleda till ett för starkt betonande af analogierna mellan biologisk och sociologisk utveckling samt öfver hufvud genom att förleda till ett öfverskattande af de naturvetenskapliga forskningsmetodernas tillämplighet på det sociologiska området. Alldenstund sociologerna sökt anslutning än till någon af de mer materialistiska, än till någon af de mer idealistiska filosofiriktningarna eller ena gången till naturvetenskapliga och andra gången till nationalekonomiska grundåskådningar eller till etnologiska, geografiska eller rent statsfilosofiska betraktelsesätt, har det uppstått en mångfald af rätt afvikande typer af sociologiska system. Den bästa öfversikten öfver dessa ger P. Barth i "Philosophie der geschichte als soziologie" (I; 2:a uppl. 1915). En utförlig nyare inledning till sociologiens studium är G. F. Steffen, "Sociologi, en allmän samhällslära" (4 bd, 1910—11). G. F. Stn.

Sociomorfi'sm (af lat. *sociālis*, samhällelig, och grek. *morfē*, form), religiös föreställning, som är danad efter förebilden af de mänskliga samhällena. Se Guyau, sp. 724.

Socka, *bergsv.*, ett mjukt rör eller en slang, som fästes vid ändan af den nedersta af de i grufvor brukliga sug- och lyftpumparna. Sockan ligger på bottnen i grufvan, och vattnet uppsuges genom den i pumpen. Dylika slangar göras af tjärad duk, som tätt spiralformigt lindas med järntråd. Äfven sockor af gummi brukas numera, men sådana måste medelst något öfverdrag skyddas mot nötning mot stenar och ojämnheter å grufbottnen. Th. N—m.

Sockel (ty. *sockel*, fr. *socle*, *base continuée*).

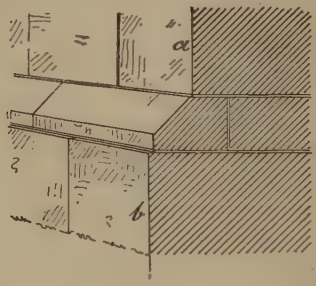

Fig. 1. Sockel å Gottlandskyrka. *a* murlif, *b* sockellif.

Fig. 2. Sockel å münstern i Strassburg.

1. *Bygnk.*, ett utom murlifvet framspringande underlag, som har till ändamål dels att göra murens

bredare och öfverföra belastningen på de ännu dare grundmurarna, dels ock att i form af en ftig horisontalartikulation bilda en led emellan rken och den vertikalt uppstigande byggnaden fig. 1). Sockeln kan bestå af ett eller flera nskift, alltefter byggnadens storlek och skala er i följd af det använda materialets beskaffenhet. kelskiftens framsprång förmedlas genom olika profileringar, såsom plattor, skråkanter, rundfvar, kvartstafvar, hålkälar, karniser etc. (se 2). Se Krepidoma, List, Listverk, ur, sp. 1368, Soubassemang och Stent. — 2. Detsamma som fotställning (piedestal, stament, plint) till en kolonn, staty, byst, etc. 1—2. C. G—m.

Socken (da. och no. *sogn*; af ordet *söka*) var spr. benämning på det territoriella område, hvars ränare "sökte" till samma landskyrka (kyrkcken). Under tidernas lopp fick sockendelningen likväl betydelse ej allenast i kyrkt (se Sockenband), utan äfven i ekomiskt hänseende. Sålunda uppkom jordekssocknen (se d. o.), d. v. s. sammantningen af de hemman och lägenheter å landsgden, som för beskattningsändamål blefvo i deboken sammanförda under samma sockennamn Jordebok). I regel har jordebokssocknen mmit att sammanfalla med kyrksocknen. Men den n ock omfatta flera kyrksocknar, med eller utan dantag af vissa delar, eller bilda en del af sådan. Kyrksocknen är vanligen samnfattningen af ett slutet territorium i ett härad, en kan äfven vara delad, vare sig därigenom, att dra socknar skjuta in emellan och omsluta någon l, eller ock därigenom, att den blifvit fördelad på ka län och således ock på olika härad eller på ka härad inom samma län. Flertalet af dessa egelbundenheter har emellertid numera blifvit adanröjdt. Ofta bildar kyrksocknen, som till ttydelsen sammanfaller med (territoriell) förmling (det första ledet i den kyrkliga indelngen), ett pastorat (se d. o.), d. v. s. omdet för en pastors (kyrkoherdes) ämbetsutöfning, en vanligare är, att två eller flera socknar äro mmanslagna till ett pastorat. Så är äfven förhålndet i Danmark och Norge, i det att en kyrkoherde *ogneprøst*) oftast är gemensam för två eller flera *gne*, hvilka då utgöra delar af ett *prestegjæld* astorat). Kyrksocknen bildar i Sverige grundhlen ej blott för det kyrkliga lifvet, utan äfven r det kommunala. Sockenindelningen är i Sverige ära knuten till det första kristna organisationsbetet. Af många tecken att döma torde denmma redan under 1000-talet ha blifvit i hufvudk genomförd i södra och mellersta Sverige, och ed odlingens framsteg utsträcktes den inom kort ven till landets nordligare delar. Liksom i de åda andra skandinaviska länderna har den kyrkga indelningen äfven i Sverige i mycket anslutit g till den redan förefintliga världsliga indelninen, hvarom åtskilliga förhållanden ännu i dag ära tydligt vittnesbörd. Se vidare Kommun, . 648, Kommunernas historia, sp. 72 f., och Sockenstuga. (S. T—g.)

Sockenallmänning. Se Allmänning och kogslagstiftning, sp. 1075.

Sockenapotek. Se Apotekprivilegium.

Sockenband, föreningsbandet mellan en lagbestämd svensk kyrkoförsamlings medlemmar, hvilket består i gemensam gudstjänst, gemensamt prästerskap och gemensam kyrka, enligt grundsatsen, att hvarje svensk medborgare, som ej anmält utträde eller ej tillhör annan erkänd församling, skall tillhöra en viss kyrkoförsamling. Detta föreningsband kallas sockenband till följd af den ursprungliga betydelsen af socken, som innefattade det område, hvars bebyggare sökte samma kyrka och äfven präst. Detta sockenband innebär ömsesidiga rättigheter och skyldigheter i förhållandet mellan präst och församlingsmedlemmar. Församlingsmedlemmar äro berättigade att bevista församlingskyrkans gudstjänst och anlita dess prästerskap för kyrkliga förrättningar och religionsvård, med förpliktelse att deltaga i aflönandet af de i församlingen tjänstgörande prästerna och kyrkobetjänte, i kostnaden för gudstjänst och religionsvård samt, hvad territorialförsamlingar angår, i byggnad och underhåll af kyrka. Nyssnämnda rättigheter inneburo enligt 1686 års kyrkolag skyldigheten för församlingsmedlem: att bevista den offentliga gudstjänsten i sin kyrka, när ej något hinder vore att förebära, men förbud att deltaga i gemensamma andaktsöfningar utan vederbörande prästerskaps omedelbara ledning; att begå nattvarden i egen kyrka; att för öfriga kyrkliga förrättningar hålla sig till sina präster och icke utan deras begifvande eller ock på resor eller i nödfall i detta afseende vända sig till andra. Dessa inskränkningar i församlingsmedlems rätt att vända sig till annan präst och annan kyrka samt deltaga i andaktsöfningar utan församlingsprästens ledning ha efter hand upphört, i synnerhet sedan genom k. förordn. 26 okt. 1858 konventikelplakatet upphäfdes och genom k. förordn. 20 sept. 1859 medgafs frihet att anlita annan präst än församlingens för barndop och för begående af nattvarden i annan kyrka, än den någon tillhör, och att därför söka annan präst än den i församlingen anställde. Den förpliktelse, som kvarstår, är skyldigheten att bidraga till kyrkans och gudstjänstordningens vidmakthållande. Denna sistnämnda förpliktelse är i de territoriella församlingarna utsträckt i viss mån äfven till icke församlingsmedlemmar, som bo inom socknen på landet eller inom det territorium stadsförsamling omfattar i stad. H. L. R.*

Sockenbibliotek. Se Folkbibliotek, sp. 733.

Sockenbref. Se Sockengång.

Sockenbud, muntlig eller skriftlig begäran hos prästen i en församling (socken), att han skall infinna sig ute i socknen hos någon sjuk, som önskar samtala med honom eller undfå nattvarden. Vanligen medföljer skjuts, om den sjuke kan skicka sådan, för att prästen ofördröjligen skall kunna infinna sig. Prästen tar då alltid med sig sockenbudstygen l. socknetygen, d. v. s. en kalk, en paten och en oblatask af små dimensioner samt en liten flaska med vin, alltsammans insatt i ett läderfodral, ej större än att det kan bäras i en liten väska eller t. o. m. i fickan. J. P.

Sockenbudstyg. Se Sockenbud.

Sockenfullmäktig. Se Sockenombud.

Sockengång, en fordom bland skoldjäknar allmän sed att gå omkring i socknen och uppbära pennin-

gar till understöd under studietiden. Redan 1529 stadgades, att det icke skulle tillåtas dem att "alltför länge gå på bygden efter theras allmusa" eller "föra lögn och dravelstidende bland folket och bedrifva theras ribalderij". Det oaktadt fortforo dessa tiggarvandringar, och det äfven sedan sockengången blifvit aflyst (1624) och djäknepenningarna (se d. o.) trädt i stället. Innan djäknarna begåfvo sig ut på sockengång, försågos de af rektor med ett slags kreditiv, ett s. k. sockenbref. Detta började på följande halft skämtsamma sätt: "Notum est formicas tempore æstivo etc." (det är bekant, att myrorna om sommartiden o. s. v.). De kringvandrande djäknarna förstodo att på allt sätt stämma sockenborna till sin fördel, bl. a. genom att sjunga latinska hymner. Först efter 1780 upphörde sockengången fullständigt. Se K. von Bonsdorff, "Djäknelif och djäknegång" (i "Strödda uppsatser", 1898). R. G.

Sockenhandtverkare, *förv.* Se Gärningsman 2.

Sockenkartverket. Se Landtmäteri, sp. 1110.

Sockenknektar kallades ett slags manskap, som under de sista åren af Karl XII:s regering utskrefs för att fylla de glesnade leden. Konungen påbjöd nämligen i jan. 1716, att från hvarje socken skulle uttagas en man, hvarvid dock de större socknarna frivilligt kunde lämna flera, men redan i febr., att en man skulle uttagas efter hvarje 25 mantal; den uttagne erhöll lega. Då detta rekryteringssätt visade sig föga verksamt, utbyttes det snart nog mot utskrifning. Se Nya roteringen. C. O. N.

Sockenkriget har man kallat socknarnas ömsesidiga sträfvan att hindra fattiga personers inflyttning för att därigenom aflägsna från sig faran för ökad fattigvård.

Sockenmagasin, *förv.*, byggnad, afsedd till förvar af den kvantitet spannmål, som ansetts nödvändig att hålla i förråd för sockenbornas behof i händelse af ofördelaktig skörd och höga spannmålspris. Sockenmagasinsinrättningen utvecklade sig småningom från 1700-talets ingång. I synnerhet under förra hälften af 1800-talet tog bruket af sådana inrättningar fart i landsorterna, och regeringen utfärdade ang. ordnandet af dylika inrättningar ett allmänt cirkulär af 18 okt. 1834, hvari regeringen förbehöll sig att själf behandla sådana frågor. Men redan 6 april 1842 utkom ett nytt cirkulär, byggdt på nya grunder, och pröfningsrätten i fråga om reglementen för sockenmagasin blef därigenom öfverlämnad till länsstyrelserna. Slutligen ha genom k. kung. 4 dec. 1863 kommunerna själfva erhållit villkorlig rätt att vidtaga förändringar i gällande reglemente för sockenmagasin. Kbg.

Sockennämnd. Se Kommunernas historia, sp. 675.

Sockenombud (Sockenfullmäktig), *jur.*, person, som utsetts att vid domstol eller annanstädes bevaka en sockens rätt och intressen och särskildt att vara en sockens ombud för handläggning af angelägenheter, som äro gemensamma för flera socknar, utan att ha gjorts till föremål för landstings verksamhet. Genom sådana sockenombud utses styrelse för häradsallmänning (se Allmänning). Sockenombud ingå i de markegångsnämnder, som för landsbygden skola upprätta priskuranter till ledning för markegångssättningen o. s. v. K. H. B.*

Sockenrättare, i Norrbottens län använd benämning på vandringsrättare (se d. o.).

Sockenskrifvare, under 1600-talet af socknarna valda edsvurna män, som skulle bevaka böndernas rätt vid skatteuppbörden och bl. a. tillse, att vederbörligt skattekvitto lämnades dem.

Sockenstuga (Sockenstufva), *jur.*, den byggnad vid kyrkan, som är afsedd att fylla sockenmenighetens behof af samlingsrum för allmänna sammankomster och öfverläggningar i menigheten rörande angelägenheter. I sockenstugan skall kommunalstämma hållas, så vida icke annat ställe för ändamålet af stämman särskildt bestämts; äfven kyrkostämma må hållas i kyrkan, sockenstugan eller å annat lämpligt ställe. Om skyldigheten att bygga och underhålla sockenstuga gälla samma regler som för kyrkobyggnad. Förr ålåg skyldigheten alla, "som i socknen bo", hvarvid byggnadsvirke, körslor och annan kostnad utgjordes efter hemmantalet och dagsverken efter matlagen (Byggn.-b. 26: 1). Sedan dessa bestämmelser först ändrats genom k. förordn. 4 nov. 1876, bestämdes genom lag af 12 juni 1885, att kostnaderna skulle bäras af dem, som inom församlingen hade att erlägga kommunalutskylder på det sätt, att de skattskyldige skulle deltaga för fastighet efter hela och för andra beskattningsföremål efter en fjärdedel af därå belöpande fyrktal. Numera gäller lag af 5 juni 1909, enligt hvilken de skattskyldige deltaga i kostnaderna efter samma grunder, som i allmänhet gälla för kommunalutskylders utgörande; dock skall, fortfarande såsom förut, prästerskapet åtnjuta den befrielse, som privilegierna förunna, hvarjämte vissa främmande trosbekännare erhållit viss lindring i den dem eljest lika med andra skattskyldiga åliggande plikten att deltaga. K. H. B. (Rld.)

Sockenstämma (Socknestämma) och Sockenstämmonämnd. Se Kommunernas historia, sp. 673—677.

Sockenting. Se Kyrkvallen.

Sockenväg (Sockneväg). Se Häradsväg.

Socker (af grek. *sa'kcharon*, hvarmed, enl. von Lippmann, i forntiden förstods ett annat sött ämne än nutidens socker), *kem.*, namn på företrädesvis sockerarten rörsocker l. sackaros, förekommer, fast oftast i ringa mängd, tillsammans med andra sockerarter hos de flesta växter. I rikligare mängd träffas rörsocker som upplagsnäring (se Reservnäring) i rötter (sockerbetan, *Beta vulgaris*; moroten), vidare i stammens bark och märg (sockerröret, se d. o., och sockerhirsen, se Sorghum), i kambialsaften hos sockerlönnen (*Acer saccharinum*; se Sockerlönn), s. k. lönnsocker, och ett par andra lönnarter, i yngre stamdelar, blomkolfvar eller frukter af många palmer, såsom sockerpalmen (*Arenga saccharifera*, se Arenga), palmyrapalmen (*Borassus flabelliformis*, se Borassus), kokospalmen, dadelpalmen m. fl. Af stort fysiologiskt intresse är, att rörsockret, i motsats till de enkla sockerarterna, redan har en utpräglad karaktär af upplagsnäring och således ej diffunderar i oförändradt tillstånd

nom protoplasmans hudskikt. Först efter molekyläs hydrolytiska spjälkning genom enzym (se dan) blir en förflyttning till andra växtdelar jlig (jfr Kolhydrat, sp. 534).

Rörsockret bildar vid långsam kristallisation stora smatiska kristaller, hörande till det monoklina stemet (kandisocker, se d. o.). Det smälter H 160° C. och stelnar sedan till en amorf, glasig assa, som dock efter någon tid åter blir kristallisk. Vid starkare upphettning sönderdelas det der afspaltning af vatten och ger amorfa, brungade ämnen (karamell, sockerkulör). Det är ycket lättlösligt i vatten, redan i hälften af sin kt vid 20°. Lösningarna äro optiskt högerridande, hvilket ligger till grund för bestämning af sockerhalten i sockerbetor o. a. växter, i rap, råsocker m. m. (se Sackarimetri). Med aser bildar rörsockret sackarat (se d. o.). Det en disackarid (se Sockerarter, sp. 28) och ger vid hydrolytisk spjälkning medelst spädda syror eller enzym en molekyl drufsocker ch en molekyl fruktsocker, en blandning, som kallas nvertsocker (se d. o.). Rörsocker är alltså n anhydrid af de 2 nämnda sockerarterna; och å detsamma saknar monosackaridernas reducerande egenskaper (se reaktionerna med silfver- och opparlösning i art. Sockerarter, sp. 228), åste de 2 monosackaridernas aldehyd och ketonrupper ha medverkat vid anhydridbildningen, så tt de icke finnas kvar som sådana i rörsockret. äremot är rörsockret, i motsats till de enkla socerarterna, *beständigt mot baser*, såsom kali, natron ch kalk, hvilket är af väsentlig betydelse för sockets framställning ur sockerrör och betor (se nedan). Rörsockret är icke direkt jäsbart, utan måste först pjälkas till enkla sockerarter, innan det undergår lkoholjäsning. Men då jästsvampen afsöndrar enymet invertas, som har denna spjälkande erkan, kan en rörsockerlösning småningom förjäsas af vanlig alkoholjäst.

Framställning. A. Ur sockerröret. Den tekniska ockerframställningen innebär endast ett afskiljande fast form af det i vissa växtdelar befintliga, *färdigbildade* sockret. Af alla sockerproducerande växter äro sockerröret och sockerbetan de utan all jämförelse viktigaste. Tidigast, troligen omkr. 500 e. Kr., synes tillverkningen af socker i större skala, genom indunstning af sockerrörets saft, ha egt rum i Ostindien; därifrån utbredde sig sockerrörets odling inom tropiska och subtropiska länder (se därom vidare Sockerröret). På många håll står dock ännu sockerrörets bearbetning till socker på en mycket primitiv ståndpunkt. Saftens utpressning medelst roterande valsar af gjutjärn sker ofta ej fullständigare, än att 15—30 proc. af hela sockerhalten stanna kvar i pressåterstoden, den s. k. bagassen, hvilken ej har bättre användning än som bränsle under sockerpannorna. I dessa sker sedan saftens inkokning under tillsats af en ringa mängd, 0,2—0,5 proc., kalk. I följd af saftens halt af invertsocker samt kokningens utförande vid lufttillträde blir saften under indunstningen starkt mörkfärgad. Sedan dess sp. v. genom indunstningen stigit till 1,21, afbrytes kokningen, och den klara lösningen aftappas från bottensatsen i andra pannor, där inkokningen fortsättes, tills sockret kristalliserar ut. Numera äro dock de större sockerfabrikerna äfven i tropikerna, t. ex. på Java, Cuba, Hawaii, utrustade med lika fullkomnade hjälpmedel för saftens filtrering och indunstning samt sockrets skiljande från sirap som de bästa europeiska betsockerfabrikerna. Och härigenom har, hvad man en lång tid ansåg otänkbart, sockertillverkningen i tropikerna under senare tider kunnat hålla jämna steg med betsockertillverkningen i de tempererade länderna (jfr nedan, sp. 225). Så t. ex. har Cubas produktion af socker från 815,894 ton året 1892—93 stigit ända till 2,428,537 ton 1912—13. Sockrets utdragande i diffusörer (se nedan) har man dock ej kunnat tillämpa på sockerröret. Sockerbehållningen i de bättre tropiska fabrikerna håller sig vid omkr. 10 proc. af sockerrörets vikt, vid en ursprunglig sockerhalt i detta af 14—18 proc. För 1908—09 har man beräknat produktionen af socker ur sockerröret, s. k. kolonialsocker, till omkr. 7,650 mill. ton, hvaraf i Brittiska Indien erhållits 1,87, på Cuba 1,5 samt på Java 1,24 mill. ton. Mera orent, gult eller brunt, kolonialråsocker benämnes stundom maskovad. Ibland renas det på produktionsorten genom att öfvertäckas med våt lera, hvars vatten undantränger den råsockret vidhängande sirapen. Detta kring midten af 1500-talet uppfunna förfaringssätt kallas däckning, och det sålunda renade sockret går stundom under namn af terre-socker l. kassonad. Det mesta kolonialsockret raffineras emellertid i Förenta staterna och i England, hvarvid en värdefull matsirap (se Sirap) erhålles som biprodukt.

B. Tillverkning af socker ur betor omfattar följande olika processer: 1) sockersaftens framställning; 2) dess rening; 3) dess inkokning; 4) råsockrets skiljande från sirapen; och 5) dess raffinering.

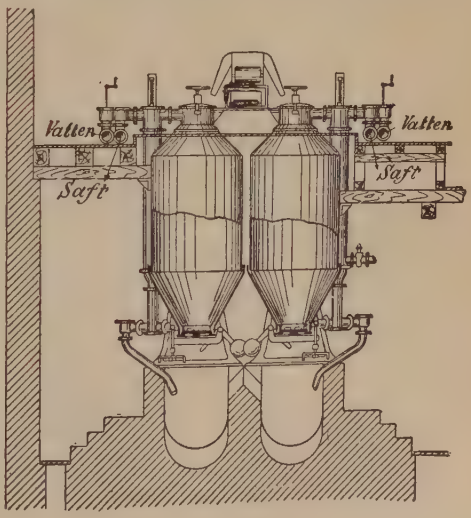

Fig. 1. Diffusörer.

1) *Sockersaftens framställning.* Det äldre förfaringssättet härvid, som bestod i betornas sönderrifning och betmosets pressning i presspåsar, är numera h. o. h. undanträngdt af den s. k. diffu-

sionsprocessen, som uppfanns 1866 af Robert i Seelowitz (Mähren) och som utgör en af de viktigaste grundvalarna för den moderna betsockertillverkningens höga ståndpunkt. Detta förfarande tillgår så, att de noga rengjorda betorna sönderskäras till smala strimlor af ungefär en tändstickas storlek, den s. k. *betsnitseln*, som bringas i beröring med hett vatten. Härigenom dödas cellernas protoplasma, så att sockret genom diffusion (se d. o.) kan spridas i den omgifvande vätskan. Sockrets utlakning efter denna metod sker, enligt motströmningsprincipen, i ett system af 8—10 "diffusörer", flaskformiga plåtkärl af 30—50 hl. rymd (fig. 1), hvar och en fylld med betsnitsel. Utlakningsvattnet ledes genom systemet i den ordningen, att det i första diffusören kommer i beröring med nästan fullständigt utlakad, därpå i de följande med allt mindre och mindre utlakad och till sist med nyskuren snitsel. Genom denna anordning kan man ernå en nästan fullständig utlakning af sockret med så ringa mängd vatten, att den härvid erhållna s. k. diffusionssaften visar en sockerhalt af ända till 13,3 proc., i fall betornas ursprungliga halt varit 16 proc.; d. v. s. vattentillsatsen behöfver ej utgöra mer än omkr. 20 proc. af betvikten. Den utlakade snitseln utgör, sedan den genom pressning befriats från en del af sin mycket stora vattenhalt, ett användbart, ehuru föga hållbart kreatursfoder; den torkas stundom i värme och blir då obegränsadt hållbar (se Snitsel). Ang. ett nyare förfaringssätt för saftvinning ur betorna, Steffens förvällningsmetod, se Sockersnitsel. — 2) *Sockersaftens rening.* Den från diffusörerna kommande svartbruna saften renas genom tillsats af ungefär $2^1/_2$ proc. bränd kalk. Härigenom neutraliseras fullständigt alla i saften befintliga fria syror, som annars skulle förorsaka bildning af invertsocker, hvilket skulle högst betydligt nedsätta uthytet af rörsocker; redan bildadt invertsocker sönderdelas; fosforsyra samt oxalsyra, citronsyra m. fl. organiska syror utfällas helt eller delvis som svårlösliga kalksalter; aminosyror (asparagin m. fl.) sönderdelas till en del, under utveckling af ammoniak (som i sockerfabrikerna tydligt ger sig till känna genom lukten); färgämnen utfällas. Den i öfverskott tillsatta kalken utfälles sedan genom inledning af kolsyra, s. k. *saturation*, hvarmed fortsättes, tills lösningen blott reagerar svagt alkaliskt, hvarefter alla de utfällda ämnena afskiljas medelst filtrerpressar. Den i dessa kvarstannande massan, som benämnes *slamkalk*, är genom sin höga kalkhalt (ungefär 65 proc. kolsyrad kalk) ett värdefullt jordförbättringsmedel, hvilket äfven genom en viss halt af fosforsyra (1—2 proc.) och kväfve (0,2—0,5 proc.) är verksamt som gödselmedel. Genom den nu beskrifna kalkreningen aflägsnas nära hälften af de i saften befintliga icke sockerartade ämnena, däribland färgämnen så fullständigt, att den från filtrerpressarna kommande *tunnsaften* är nästan färglös och icke vidare behöfver renas medelst benkol, såsom i äldre tider, före 1890, var brukligt. I st. f. benkolsfiltreringen företages numera stundom en eftersaturering med svafvelsyrlighet. — 3) *Saftens afdunstning och inkokning.* Den gamla metoden att koncentrera saften öfver fri eld i öppna pannor medförde stor bränsleförbrukning och dålig behållning, emedan en del af sockret därvid sönderdelades. Genom förbättrade metoder har kolåtgången nedgått från 50 till endast 7 kg. pr 100 kg. betor. Hvilken ofantlig besparing detta innebär, inses kanske bäst däraf, att i en större betsockerfabrik, med en afverkning af omkr. 1,000 ton betor om dagen, den vattenmängd, som måste afdunstas, utgör, dygnet om, omkr. 850 l. i minuten. Den stora kolbesparingen uppnås hufvudsakligen genom tillämpning af ett sinnrikt, 1843 af Rillieux uppfunnet afdunstningssystem, som i själfva verket hör till de viktigaste uppfinningarna i den kemiska storindustrien och som numera används icke blott för sockerlösningar, utan äfven i stor utsträckning för lösningar af alkalier, salter, lim etc. Enligt denna metod sker nu sockersaftens koncentration i ett system af 3—5 med hvarandra kombinerade, slutna vakuumpannor (fig. 2) på sådant sätt, att saftångan från pannan n:r 1 används för kokning af saften i pannan n:r 2 o. s. v., så att värme utifrån behöfver tillföras endast pannan n:r 1. Hvarje panna är för detta ändamål i sin

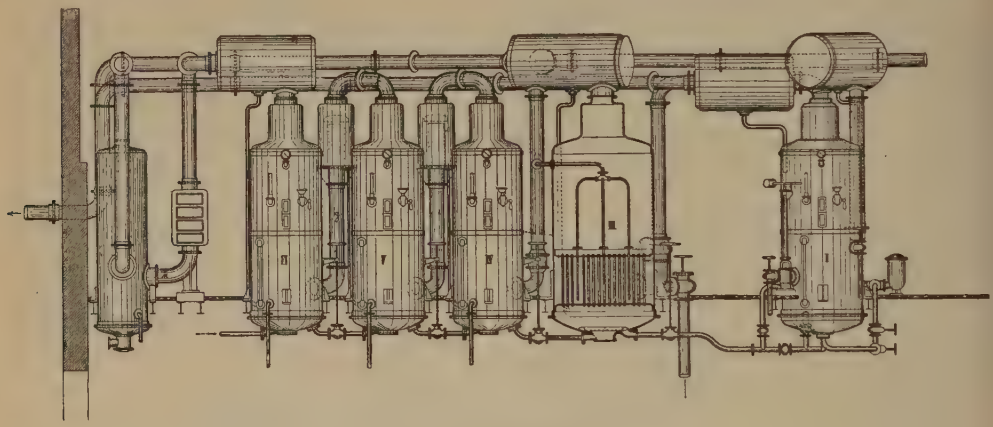

Fig. 2. Vakuumpannor.

nedre del försedd med ett stort antal kokrör (se fig. 2 III), som tillsammans ha en mycket stor yta, liksom tuberna i en ångpanna, och som upphettas af ångan från näst föregående panna i systemet, med undantag af pannan n:r 1, hvars kokrör upphettas medelst ånga från en vanlig ångpanna. För att detta afdunstningssystem skall bli möjligt, måste naturligtvis kokningen i de särskilda pannorna ske vid fallande temperatur, t. ex. för ett system af 5 pannor vid omkr.: I, 112°, II, 100°, III, 87°, IV, 74° och V, 60°. Ångan från I är då tillräckligt varm att hålla saften i II kokande vid 100° o. s. v. Koktemperaturen bestämmes af trycket i de olika pannorna, hvilket åter regleras medelst en luftpump. För att t. ex. i sista pannan bringa ned koktemperaturen till 60° måste trycket sänkas till omkr. 150 mm. kvicksilfver. Den från filtrerpressarna kommande tunnsaften, som i allmänhet har en sockerhalt af 11—13 proc., införes i pannan I och suges därifrån successivt öfver i de följande pannorna. Då saften passerat den sista, är den i allmänhet koncentrerad till en halt af 55 à 60 proc. fasta ämnen och kallas nu *tjocksaft*. Den sista inkokningen, för sockrets erhållande i fast form, försiggår i en särskild vakuumpanna, skild från de föregående. Här kokas saften, tills den håller blott omkr. 7 proc. vatten, jämte 85 proc. socker och omkr. 8 proc. icke sockerartade ämnen. Kokningen sker här, som det heter, "på korn", d. v. s. tills större delen af sockret afskilts i fast form som små kristaller, inbäddade i en tjock sirap af mättad sockerlösning. — 4) *Råsockrets skiljande från sirapen.* Den från sista vakuumpannan uttappade, trögflytande kristallgröten, *fyllmassan,* får under omröring i s. k. "sudmaischar" afsvalna till ungefär 50°, hvarunder ytterligare något socker kristalliserar ut, samt öfverföres därpå i trumformade centrifuger med genomborrade väggar (fig. 3), täckta af finmaskig mässingstrådsväf. När nu dessa försättas i snabb rotation (800—1,000 hvarf i minuten), utslungas den sockret vidhängande sirapen och uppfångas af den centrifugen omgifvande manteln. Man erhåller på detta sätt råsockerfabrikernas första och viktigaste slutprodukt, r å s o c k e r I. Sirapen inkokas på nytt, långsamt i vakuum, "på korn", d. v. s. så, att ytterligare en del socker kristalliserar ut. Sockrets afskiljande, hvilket nu på grund af den stora mängden främmande ämnen i sirapen sker mycket långsamt, får därefter fortgå vid ungefär 40° under 3—5 veckor i liggande, med rörverk försedda cylindrar, s. k. kristallisatorer. J. B o c k (d. 1914 i Weimar) har nämligen visat, att en fortsatt omröring väsentligt underlättar och påskyndar sockrets (så väl som många andra ämnens) utkristallisering ur tjockflytande lösningar. Det sålunda efter andra inkokningen medelst centrifugering utvunna sockret benämnes r å s o c k e r II, b o c k s o c k e r l. e f t e r s o c k e r och är mindre rent och starkare brunfärgadt än I. Till sist erhålles en sirap, som innehåller så mycket främmande ämnen, att det däri kvarvarande sockret icke vidare genom enbart indunstning kan bringas att kristallisera. Denna affallsprodukt vid råsockertillverkningen benämnes r e s t s i r a p l. m e l a s s (se d. o.) och utgör en tjockflytande, brunsvart, illasmakande vätska.

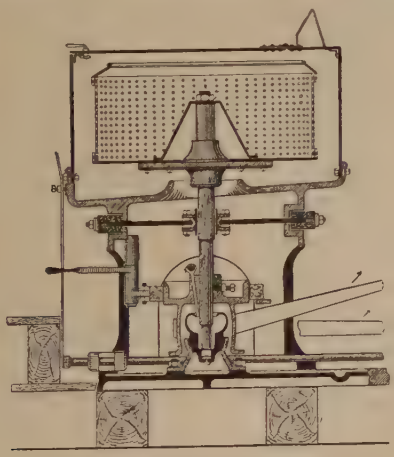

Fig. 3. Råsockercentrifug.

Afkastningen af produkter vid en betsockerfabrik kan för 100 kg. betor med 16 proc. socker beräknas till vid pass följande:

13,5 kg.	råsocker	I, à 96 proc.	=	12,96 kg.	socker.
1,2 »	»	II, à 92 »	=	1,10 »	»
2,0 »	melass	à 50 »	=	1,00 »	»
			Summa	15,06 kg.	socker.

Härtill komma som b i p r o d u k t e r: 50 kg. pressad eller 6 kg. torkad snitsel samt 10 kg. slamkalk. Fabrikationsförlusten i socker utgör 0,7—1 proc. af betvikten och beror till större delen, 0,5 proc., på ofullständig utlakning vid diffusionsprocessen, hvartill kommer förlust genom ofullständig uttvättning af slamkalken m. m. — 5) *Råsockrets raffinering.* Då råsockret har en mer eller mindre gulbrun färg och därjämte, åtminstone då det erhållits ur hvitbetor, i följd af vidhängande sirap en obehaglig bismak, används det sällan som sådant, utan renas eller raffineras först till hvitt socker, r a f f i n a d. Detta sker dock vanligen ej i råsockerfabrikerna, utan i särskilda s o c k e r r a f f i n a d e r i e r. Enklast sker raffineringen genom s. k. d ä c k n i n g, som består däri, att råsockret fuktas med ren sockerlösning och centrifugeras, hvarvid den sockerkornen vidhängande sirapen slungas bort. Denna enkla raffineringsmetod kan dock användas endast för ett i och för sig tämligen rent, af stora kristaller bestående råsocker. Bättre sorter på detta sätt framställd raffinad benämnas stundom k r i s t a l l s o c k e r, sämre gå under namn af m e l i s, f a r i n och p i l é. I de flesta fall måste emellertid det genom däckning renade råsockret för fullständig raffinering ånyo lösas i vatten, lösningen renas med kalk och satureras (mättas) med kolsyra eller svafvelsyrlighet. Lösningen kallas nu k l ä r s e l och blir slutligen, för fullständig affärgning, i värme filtrerad genom höga cylindrar, fyllda med benkol (se d. o.). Den sålunda renade tjocksaften inkokas i vakuum "på korn" (se ofvan under 3) till en "fyllmassa" med ungefär 10 proc. vattenhalt. Till sist formas sockret efter många olika metoder till toppsocker eller bitsocker, så framt det ej efter centrifugering sändes i handeln som löst kristallsocker. Vid tillverkning af t o p p-

socker gjutes fyllmassan i lackerade bleckformar, ställda med spetsen nedåt. Efter någon tid däckas massan medelst genomsugning af ren sockerlösning, hvarefter topparna uttagas och få torka i svag värme (50°). Vid tillverkning af bitsocker, som numera är den vanligaste sockerformen, gjutes massan i flata, rätvinkliga blecklådor, som, sedan sockret hårdnat, insättas i centrifuger, där sirapen aflägsnas, hvilket äfven här fullbordas genom däckning med sockerlösning. De torkade sockerplattorna sågas sönder till prismor, som sedan i en knippsmaskin hackas till bitar af den välbekanta formen. För åstadkommande af en mera blåhvit färg på raffinadsocker tillsätter man stundom ett spår af ultramarinblått, hvilket visserligen är oskadligt, men dock utgör en alldeles onödig förorening af sockret. Raffinadsocker utgör f. ö. en af den kemiska storindustriens renaste produkter, i det att de bästa sorterna af topp-, bit- och kristallsocker ofta hålla mer än 99,95 proc. ren sackaros, medan äfven orenare sorter af hvitt socker (melis, namnet härledt af *saccharum melisium* l. *melitense*, d. v. s. socker från Malta, hvarmed redan på 1500-talet betecknades sämre slag af raffineradt socker) sällan hålla mindre än 98 proc.

Affallssirapen från det rena raffinadsockret ger vid inkokning krossocker l. melis. Det krossocker, som kommer i handeln som oregelbundna stycken, kallas äfven pilé. S. k. saftmelis kan numera erhållas äfven genom inkokning af väl renad, direkt ur betor framställd tjocksaft. Sämre sorter af melis kallas stundom lumpsocker. Och slutligen erhålles ur affallssirapen efter melis genom ytterligare inkokning en mer eller mindre gulaktig produkt, farin l. pudersocker. Till sist återstår en restsirap l. melass, ur hvilken intet vidare socker kan utvinnas genom afdunstning.

Melass-ursockring. Ehuru restsirapen l. melassen numera ej utgör mer än omkr. 2 proc. af betvikten vid råsockertillverkning och 1 proc. vid raffineringen, äro dock de totala melassmängder, som erhållas, så betydande, att de måste på ett eller annat sätt tillgodogöras. Detta kan visserligen ske genom användning som fodermedel (se Melassfoder) eller för sprittillverkning, men mera rationellt är dock att söka utvinna melassens betydande sockerhalt: omkr. 50 proc. i råsockermelass och 60 proc. i raffinadmelassen. Detta benämnes *ursockring* och kan äfven kombineras med utvinnande af andra ämnen ur melassen. De viktigaste ursockringsmetoderna grunda sig på sockrets utfällande som olösligt *trikalcium-* l. *distrontiumsackarat* (se Sackarat). Dessa sackarater sönderdelas visserligen mer eller mindre af vatten, men kunna dock genom tvättning med lösningar af kalcium-, resp. strontiumhydrat befrias från melassens salter och andra icke sockerartade ämnen. Om melassens sammansättning se Melass. — Vid *ursockring medelst kalk* utspädes melassen med vatten till en sockerhalt af omkr. 7 proc., hvarefter finmalet pulver af bränd, osläckt kalk till något större mängd än sockrets egen iröres under afkylning. Efter någon tid uppstår nu en fällning af trikalciumsackarat, $C_{12}H_{22}O_{11} \cdot 3\,CaO$, som jämte den i öfverskott tillsatta kalken affiltreras och uttvättas i filtrerpressar. Sackaratet används bäst i råsockerfabriker i st. f. ren kalk vid diffusionssaftens rening (se ofvan sp. 219). — *Ursockring medelst strontium* tillgår så, att 100 dlr melass blandas med 125 dlr strontiumhydrat (se Strontium) och utspädas med vatten till melassens 3- à 4-faldiga volym, hvarefter vattenånga inledes, tills sockret utfällts i form af *distrontiumsackarat*, $C_{12}H_{22}O_{11} \cdot 2\,SrO$, som affiltreras. Genom tvättning med utspädd strontiumhydratlösning kan nu sackaratet erhållas så rent, att man därur direkt kan framställa raffinad. För detta ändamål behandlas det uttvättade sackaratet med en mindre mängd kallt vatten, då det långsamt sönderfaller i lösligt *monostrontiumsackarat*, $C_{12}H_{22}O_{11} \cdot SrO$, samt strontiumhydrat, $Sr(OH)_2$, som till större delen kristalliserar ut och omedelbart kan användas till förarbetning af nya mängder melass. Lösningen af monosackaratet åter satureras med kolsyra, som utfäller strontium fullständigt, i form af karbonat, $SrCO_3$, hvilket genom mycket stark glödgning (vid cirka 1,200°) förvandlas till strontiumoxid, SrO (jfr Kalk, sp. 635) och sålunda ånyo blir användbart för ursockring. Härigenom kan förbrukningen af de något dyrbara strontiumföreningarna inskränkas till vid pass 2 dlr strontiumkarbonat på 100 dlr melass. — Den från strontiumkarbonatet affiltrerade rena sockerlösningen indunstas på vanligt sätt i vakuumapparat till en fyllmassa, som vid däckning i centrifug direkt ger hvit raffinad. Och äfven den vid centrifugeringen afskilda sirapen är vanligen så ren, att den direkt kan användas som matsirap. Strontiumsockret innehåller ofta några procent af sockerarten raffinos (se d. o.), emedan denna också utfälles ur melassen som sackarat. Denna inblandning försvårar i någon mån sockrets kristallisering, men är utan betydelse för dess användning. Öfver hufvud är strontiummetoden ett särdeles elegant och fulländadt förfaringssätt, ty utom att sockerutbytet är större än vid någon annan ursockringsmetod — omkr. 45 kg. pr 100 kg. melass —, medger den äfven tillgodogörandet af andra melassbeståndsdelar genom förarbetning af den från strontiumsackaratet affiltrerade, bruna moderluten. Denna innehåller bl. a. allt kali och $^1/_3$ af kväfvet i den ursprungliga betsaften samt kan därför användas som råmaterial för framställning af kalisalter, cyanider och ammoniak. Strontiummetodens enda nackdel är, att den kräfver mycket vidlyftiga och dyrbara anläggningar, så att många råsockerfabriker måste förena sig om en gemensam ursockringsanläggning. Tyskland eger inalles 6 dylika, stora fabriker.

Sockrets användning. Dels i följd af den genom förädling högst betydligt ökade sockerhalten i betorna, numera 16—18 proc. (jfr Betodling), dels genom införandet af diffusionsprocessen, kalkreningen, de kombinerade vakuumpannorna samt melass-ursockringen (se ofvan), har under det senaste århundradet tillverkningskostnaden för socker sjunkit så betydligt, att denna produkt numera håller på att intaga sin berättigade rang bland våra förnämsta näringsmedel. "I st. f. att vara ett njutningsmedel för få, såsom i forna tider, har det nu blifvit ett näringsmedel för alla". Ett tydligt bevis härför har man i följande upp-

gifter beträffande sockrets pris och sockerkonsumtionen i Sverige under olika tidsperioder:

Pris pr kg. prima raffinad		Sockerkonsumtion pr år och individ, beräknad som råsocker	
År	Kr.	År	Kg.
1546—57	11,75	—	—
1573	20,00	—	—
1614—46	13,05	—	—
1740	8,00	1738—1814	0,50
1752—55	3,80	1738—1818	0,50
1840	1,58	1840	1,85
1861	1,03	1860	4,53
—	—	1870	5.73
1881	0,90	1881—85	10.18
1891	0,70	1891—95	14,16
—	—	1901—05	22,25
—	—	1906—10	25,87
1914	0,66	1911—15	28,24

I nära sammanhang med sockrets förbrukning som näringsämne står dess användning som konserveringsmedel för frukter och bärsafter. Beträffande dess användning vid beredning af läkemedel se Sirap 2.

Statistik. Tabell 2 ger en föreställning om den ofantliga betydelsen af jordens sockerproduktion samt betsockertillverkningens fördelning på olika länder under de senaste åren. På grund af Världskriget äro emellertid siffrorna för de senaste åren delvis endast approximativa.

Sockerproduktion i ton	1911—12	1912—13	1913—14	1914—15	1915—16
Tyskland	1,497,700	2,706,300	2,718,000	2,700,000	2,600,000
Ryssland	2,046,000	1,374,500	1,740,000	2,200,000	2,000,000
Österrike-Ungern	1,145,600	1,901,600	1,688,300	1,700,000	1,600,000
Frankrike	506,000	960,900	781,000	300,000	332,000
Holland	261,900	316,200	227,300	300,000	300,000
Belgien	234,900	298,600	226,200	185,000	204,000
Danmark	114,000	149,400	145,700	165,000	—
Sverige	127,376	131,961	137,190	154,285	127,526
Andra europeiska länder	320,000	434,400	542,800	250,000	—
Europeiskt betsocker S:a	6,253,476	8,273,861	8,206,490	7,954,285	—
Förenta staterna, betsocker	541,100	624,000	655,300	630,000	—
Canada	20,000	11,000	10,000	12,000	—
Socker ur sockerrör	9,066,900	9,215,700	9,776,100	9,764,200	—
Summa	15,881,476	18,124,561	18,647,890	18,360,485	—

Om uppkomsten och utvecklingen af Sveriges betsockerindustri se Betsockertillverkning. Sverige har numera 24 råsockerfabriker (inberäknadt 3 "saftstationer"), hvaraf en på Gottland, en på Öland, en i hvartdera af Blekinge, Östergötland, Västergötland och Halland, de

Fig. 4. Arlöfs sockerfabrik, Skåne.

öfriga i Skåne. Alla äro af förstklassigt slag, och de större kunna afverka upp till 1,000 ton betor pr dag.

Jämförelse mellan betsockerindustrien i Sverige, Tyskland och Frankrike:

Tillverkningsår	Sverige: Antal fabriker, inberäknadt 3 saftstationer	Sverige: Medelafverkning betor pr fabrik Ton	Sverige: Utbyte råsocker i proc. af betvikten	Tyskland: Antal fabriker	Tyskland: Medelafverkning betor pr fabrik Ton	Tyskland: Utbyte råsocker i proc. af betvikten	Frankrike: Antal fabriker	Frankrike: Medelafverkning betor pr fabrik Ton	Frankrike: Utbyte råsocker i proc. af betvikten
1910—11	24	46,046	15,74*	354	44,501	15,85	239	22,873	12,90
1911—12	24	34,836	15,46*	341	29,545	15,53	220	18,635	12,41
1912—13	24	34,854	15,78*	342	48,638	15,81	213	31,333	14,40
1913—14	24	36,886	15,59*	341	49,694	15,44	—	—	—
1914—15	24	40,600	15,89*	—	—	—	—	—	—
1915—16	24	34,562	15,46*	—	—	—	206**	—	—

* Häri inräknadt äfven det socker, som vunnits genom melassursockring.

** Af dessa voro på grund af kriget blott 69 i gång.

Betskörden och *sockerutbytet pr har jord* uppskattades under samma år till:

Tillverknings-år	Sverige		Tyskland		Frankrike	
	Betskörd pr har	Sockerutbyte pr har	Betskörd pr har	Sockerutbyte pr har	Betskörd pr har	Sockerutbyte pr har
	Ton	Ton	Ton	Ton	Ton	Ton
1910—11	30,33	4,77	33,2	5,43	24,1	3,11
1911—12	28,36	4,88	18,0	2,80	18,1	2,35
1912—13	30,87	4,87	30,4	4,84	29,1	4,19
1913—14	30,70	4,76	31,8	4,99	—	—
1914—15	30,02	4,75	—	—	—	—
1915—16	25,49	3,94	—	—	—	—

Af dessa siffror framgår, att de svenska fabrikerna i storlek öfverträffa de franska och täfla med de tyska. Och äfven i sockerutbyte pr har till betodling använd jord har Sverige hållit jämna steg med Tyskland.

Sockerraffinering började i Sverige så tidigt som 1647, och redan från början har denna industri hos oss varit varmt omhuldad af statsmakterna. Så t. ex. rådde från 1738 ända till 1849 (med undantag blott för 1790—92) importförbud å raffineradt socker. Raffinaderiernas antal är numera 6, hvaribland Tanto i Stockholm omtalas redan 1770; raffinaderiet i Göteborg anlades strax i början af 1800-talet.

I följd af den genom Världskriget framkallade knappheten i sockertillgången inom riket beslöt K. M:t i nov. 1916, i öfverensstämmelse med folkhushållningskommissionens förslag, att förbrukningen af socker inom landet fr. o. m. 1 nov. s. å. skulle underkastas statlig reglering, grundad, hvad hushållsförbrukningen angick, på ett obligatoriskt personligt kortsystem samt, hvad beträffade restauranger m. fl. inrättningar och den industri, som behöfde socker, på ett noggrant kontrolleradt rekvisitionssystem. Hvar individ af rikets invånare beräknades för tiden till 1 nov. 1917 kunna få konsumera 1 kg. socker i månaden (för dec. dock 2) och erhöll, efter att på heder och samvete ha uppgett sitt sockerinnehaf, ett s. k. sockerkort, innehållande kuponger, lydande å ½ kg., vid hvilkas företeende han egde hos köpmännen för ett för hela riket fastställdt pris utfå sammanlagdt 1 kg. under månadens lopp. I förhållande till sockerinnehafvets storlek afskildes ett motsvarande antal kuponger. Äfven rekvisition från ofvannämnda håll måste vara åtföljd af likartad försäkran för att kunna godkännas. En central sockerbyrå inom folkhushållningskommissionen med fördelningsnämnder i de olika landsdelarna hade ledningen af fördelning och kontroll. — Litt.: P. Klason, "Sveriges sockerhandel och sockerindustri, dess utveckling och nuvarande ståndpunkt" (i "Landtbruksakad:s handl. o. tidskr.", 1892), P. Klason och J. Benedictsson, "Sockerindustri" (i bd 4 af "Uppfinningarnas bok", 1899), Svenska sockerfabriksaktiebolaget, "Om Sveriges sockerindustri" (1912), samt E. v. Lippmann, "Geschichte des zuckers" (1890), och O. Wohryzek, "Chemie der zuckerindustrie" (1913). K. A. V—g.

Sockerarter, *kem.*, en grupp af i vatten lösliga, kristalliserande och sött smakande kolhydrat (se d. o. 1). De förekomma i naturen dels i fri form, dels bundna som glykosider (se d. o.) eller som högmolekylära kondensationsprodukter, sådana som stärkelse, gummi och cellulosa (se Kolhydrat 2—4). De i naturen förekommande sockerarterna äro optiskt aktiva ämnen (se Polarisation), dels högervridande, såsom rörsocker cch drufsocker, dels vänstervridande, såsom fruktsocker. Många sockerarter kunna genom lägre organismer försättas i olika slag af jäsning (se d. o.). Sockerarternas kemi har under de senaste årtiondena blifvit i hög grad utredd af Nobelpristagaren E. Fischer, som äfven lyckats syntetiskt framställa flera af de naturliga sockerarterna, såsom drufsocker och fruktsocker. Dessa syntetiska metoder äro dock ännu så invecklade och kostsamma, att någon teknisk framställning af syntetiska sockerarter ej kan komma i fråga. Men däremot är framställningen af en del sockerarter (druf- och maltsocker) ur andra kolhydrat (hufvudsakligen stärkelse) genom inverkan af utspädda syror eller ferment af stor industriell betydelse.

Efter molekylernas storlek skiljer man mellan följande fyra olika slag af sockerarter. Monosackarider, d. v. s. enkla sockerarter, indelas efter kolatomernas antal i bioser, trioser, tetroser, pentoser, hexoser o. s. v. I kemiskt afseende äro de aldehyd- eller ketonderivat (se Aldehyd och Ketoner) af flervärdiga alkoholer och innehålla sålunda den karakteristiska atomgruppen $CH\,OH \cdot CO$. De, som äro aldehyder, kallas *aldoser* de, som äro ketoner, kallas *ketoser*. Genom reduktion (upptagande af 2 atomer väte) kunna både aldoser och ketoser öfverföras i motsvarande alkoholer, och aldoserna öfvergå vid oxidation i motsvarande enbasiska syror. Vid starkare oxidation bildas tvåbasiska syror, bland hvilka den lättlösliga *sockersyran* och den svårlösliga *slemsyran* äro de mest karakteristiska. Följande 4 reaktioner äro utmärkande för monosackariderna: 1) Ur ammoniakalisk silfverlösning utfälles vid uppvärmning metalliskt silfver som en speglande hinna; 2) alkalisk kopparlösning (se Fehlings lösning) reduceras vid uppvärmning under utfällning af kopparoxidul; 3) vid uppvärmning med alkalier färgas de enkla sockerarterna gula till bruna och förhartsas slutligen; 4) med fenylhydrazin, $C_6H_5NHNH_2$, bildas en gul finkristallinisk fällning af s. k. *osazoner*. I naturen förekomma nästan blott pentoser och hexoser (se dessa ord). De tre viktigaste enkla sockerarterna äro *dextros* l. *drufsocker*, *levulos* l. *fruktsocker* samt *galaktos*, hvilka alla äro hexoser. De viktigaste pentoserna äro *xylos* l. träsocker och *arabinos*. — Disackarider spjälkas vid inverkan af utspädda syror eller vissa enzym (se d. o. samt Maltas) i 2 molekyler monosackarider, oftast hexoser. De äro därför att anse som *anhydrider* af enkla sockerarter. De kristallisera väl, äro oftast mycket lättlösliga i vatten, tämligen lösliga i utspädd alkohol, men nästan olösliga i vattenfri alkohol. Viktigast äro följande 3 disackarider: *sackaros*

l. *rörsocker* (se Socker), *maltos* (se d. o.) l. *maltsocker* samt *laktos* l. *mjölksocker* (se d. o.), hvilka alla motsvara formeln $C_{12}H_{22}O_{11}$. Några disackarider, i främsta rummet rörsocker, äro allmänna växtprodukter, medan mjölksockret, hvilket ej förekommer i växtriket, är af den största betydelse för djurens ämnesomsättning. — Trisackarider ge vid spjälkning 3 molekyler enkla sockerarter. De förekomma i naturen mycket mindre ofta än mono- och disackarider. De viktigaste äro *raffinos* och *rhamninos* (se dessa ord). — Tetrasackarider förekomma i knölar af *Stachys tuberifera* och i askmanna. — Litt.: v. Lippmann, "Chemie der zuckerarten" (1904), och Tollens, "Handbuch der kohlenhydrate" (1914). K. A. V—g.

Sockerbeta. Se Betodling. Om sockerbetans sjukdomar se Beta i Suppl.

Sockerbrödet, bergstopp. Se Bengkoelen.

Sockerdricka, en läskedryck, bestående af en 5—6-procentig sockerlösning, tillsatt med litet essenser och komprimerad kolsyra. Beredningen af sockerdricka sker i slutna, emaljerade och med omrörare försedda kärl. Vid de större fabrikerna kunna kärlen rymma ända till 60 hl. I dessa hälles först den till framställning af sockerdricka beräknade mängden vatten, hvarefter vattnet "luftas" därigenom, att kolsyra ledes genom detsamma. Sedan detta gjorts, tillsättas en på förhand beredd sockerlag samt öfriga för sockerdrickat erforderliga smakämnen, såsom citronsyra, hvitt vinbärsvin, bäressenser etc., hvarefter allt omröres. Samtidigt påkopplas åter kolsyreströmmen, och lösningen "impregneras" eller "karboniseras" under omkr. en halftimmes tid med kolsyra af $2^1/_2$—5 atmosfärers tryck. Därefter är sockerdrickat färdigt att tappas på flaskor. Innan kolsyran inledes i lösningen, "tvättas" den oftast med en utspädd lösning af kaliumpermanganat. Vidstående bild föreställer A.-b. Pomrils fabriker i Stockholm. Längst t. v. synas kaliumpermanganattvättarna för kolsyran, därefter de stora emaljerade blandningskärlen. Vid sockerdrickstillverkningen kan i st. f. socker nyttjas sackarin (se d. o.), som är giftfritt, antiseptiskt och med smak som socker. Mot detsamma kan anmärkas, att det saknar näringsvärde, af föga betydelse hos en läskedryck, och att det ger sockerdrickat en "tom' smak. I. B.

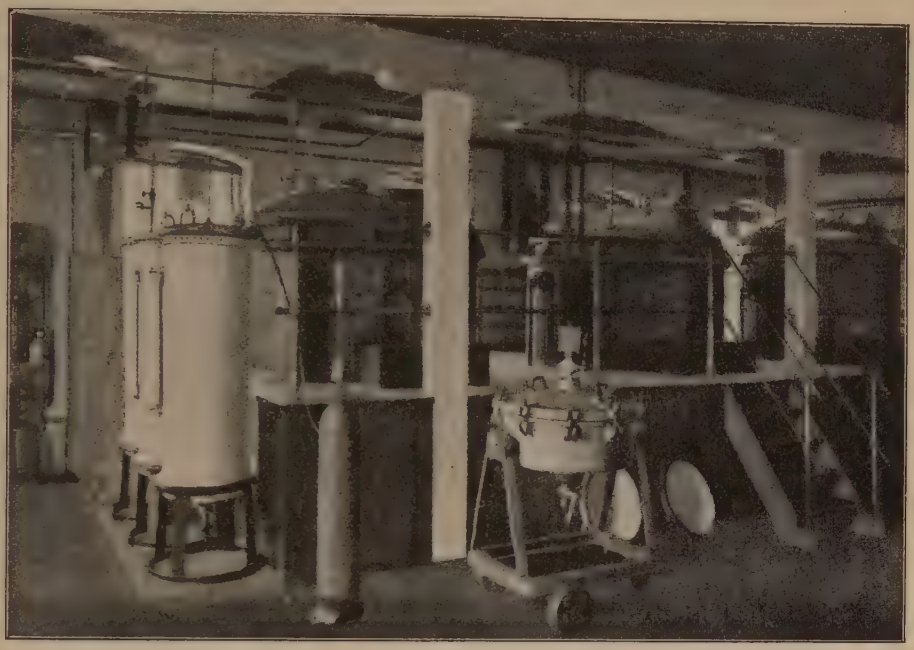

Interiör af sockerdricksfabrik (A.-b. Pomril).

Sockerdurra, *bot.* Se Sorghum.

Sockerhirs, *bot.* Se Sorghum.

Sockerkalk, *Calx* l. *Calcaria saccharata, farm., med.*, en färglös (hvit) massa, löslig i 12 dlr vatten, än lättare i sockervatten, framställes genom blandning och indunstning af 30 dlr släckt kalk, 50 dlr rörsocker och 150 dlr vatten. Den används invärtes som motgift vid förgiftning vid fenol (karbolsyra) eller oxalsyra och ges löst i sockersirap (5: 100) matskedsvis hvar tionde minut, tills symtomen börja ge sig. Se Oxalsyra, sp. 1141. C. G. S.

Sockerkistträ, *bot.* Se Cedrela.

Sockerkol, *tekn.* Se Benkol.

Sockerkonvention, Internationell. Se Sockerskatt.

Sockerkort. Se Socker, sp. 227.

Sockerkriget kallades en strid om tullen å socker, som i början af 1850-talet uppstod emellan Sverige och Norge, närmast framkallad därigenom, att en

sockerfabrik i Fredrikshald, hvilken f. ö. var inköpt af svenskar, sökte med stöd af privilegier, som beviljats af norska regeringen, underbjuda sina svenska konkurrenter. På klagomål från dessa höjde svenska regeringen tullen å norskt socker, hvarpå följde en motsvarande förhöjning af tullen på svenskt socker i Norge. Slutligen upphäfdes båda rikenas tullsatser, och sockerbruket i Fredrikshald nedlades. J. F. N.

Sockerkulör. Se Karamell.

Sockerlönn, *bot.*, namn på *Acer saccharum* och *Acer saccharinum*, två nordamerikanska träd, ur hvilkas saft lönnsocker framställes. I träden borras under årets första månader ungefär 40 cm. öfver marken hål, i hvilka små rör instickas. Under 5 dagar rinner saft ur rören, hvarefter såren växa igen, utan att träden särskildt skadas. Genom inkokning af saften, som innehåller ända till 5 proc. socker, erhålles ett brunt socker, som till följd af en halt af äppelsyra har en mycket angenäm smak och är mycket omtyckt i hemlandet. Ett träd kan årligen lämna omkr. 3 kg. socker. Äfven vår vanliga lönn innehåller om våren en sockerhaltig saft, som förr aftappades till sockerberedning. G. L—m.

Sockermajs, *bot.* Se Majs, sp. 571.

Sockerpalm, svensk benämning på en af de palmarter, som lämna socker. Se Arenga.

Sockerraffinering. Se Socker, sp. 227.

Sockerröret, *Saccharum officinarum* L., *bot.*, är ett ståtligt gräs (fam. *Gramineæ*, *Andropogoneæ*), hvars höjd växlar mellan 2 och 5 m., med en tjocklek af 3—5 cm. (fig. 1 o. 2). Det fasta, hårda strået är fylldt af en märg, rik på saft med omkr. 18 proc. rörsocker, samt ihåligt endast i den öfversta delen, som bär den stora, månggreniga och vidt utbredda, pyramidala blomvippan. Bladen äro omkr. 1—1,5 m. långa och 4—5 cm. breda, med grof, hvit medelnerv och hårigt snärp. Sockerröret har sitt hemland i Bengalen, de indokinesiska länderna samt malajiska övärlden, men finnes numera veterligen ingenstädes i vildt tillstånd. Sedan urminnes tider var det kändt och odladt i Indien. Sockret framställdes sannolikt allra först i Bengalen samt var möjligen bekant redan för Herodotos och Theofrastos, men först i kristna tidräkningens första århundrade omtalas otvetydigt socker af Dioskorides under benämningen "den stelnade honung, kallad *sakcharon*, som finnes på rör i Indien och Lyckliga Arabien och som till sin massa och brytbarhet liknar salt". Plinius benämner socker *saccharum*, hvilket namn sockerröret fortfarande bär. Odlingen af sockerröret utbredde sig småningom inom tropiska och subtropiska länder. Under 600-talet infördes sockertillverkningen från Indien till Kina, genom araberna utbreddes under 800- och 900-talen sockerrörets odling till Medelhafstrakterna, och ännu i dag är Egypten ett sockerproducerande land. I Spanien fortgår odlingen af sockerrör kring Malaga, där flera sockerbruk finnas. Strax efter Amerikas upptäckt öfverflyttades sockerröret till Västindien och de varmare trakterna af Syd-Amerika, Central-Amerika och Nord-Amerika, i hvilka länder sockerproduktionen drifves i största omfång och hvarifrån Europa hufvudsakligen förses med sitt behof af rörsocker och sirap. Odlingen af sockerröret är öfverförd äfven till Indiska oceanens öar, till Australien och Stilla hafvets ögrupper och alla öfriga tropiska och subtropiska länder, där dess kultur kan bedrifvas med framgång. Under den mer än 1000-åriga odlingen ha flera artförändringar uppkommit. Så har man strimmigt sockerrör, med purpurfärgade och gula ränder

Fig. 1. Sockerrör, *Saccharum officinarum*.

längs efter strået, och Bourbon- (l. Otaheiti-) rör, som är mera långsträckt och rikt hårigt samt mycket gifvande. På Java odlas en varietet med violett strå, cheribonrör (*S. violaceum*

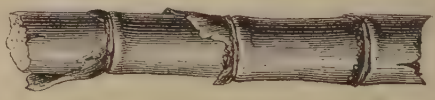

Fig. 2. Brottstycke af sockerrör.

Tussac). Det i Kina, upp till 30—31° n. br. odlade, högväxta sockerröret (kinesiska sockerröret) har smal vippa. Till odling väljas varieteter, som ej ha benägenhet att blomma. Förökningen sker genom sticklingar, som nedstickas i hål eller fåror i marken. För rörens utveckling kräfvas fuktig luft och riklig tillgång på vatten; ofta måste sockerfälten, liksom risfälten, sättas under vatten. När rören äro fullvuxna, är torrt väder gagneligt, emedan sockerbildningen då är starkast. Skörden försiggår, när de flesta bladen vissnat, hvarvid rören afhuggas så nära jorden som möjligt, därför att de nedersta lederna äro de sockerrikaste,

Rören skäras därefter i stycken, som forslas till sockerfabriken, där saften utpressas mellan valsar. Saften renas på olika sätt och inkokas, tills sockret utkristalliserar. Som biprodukt erhålles sirap. Det bruna råsockret används som det är eller raffineras (se Socker). Genom jäsning af sockerrörets saft eller af sirapen framställes rom (se d. o., sp. 650). O. T. S. (G. L—m.)

Sockerrötter, *bot.* Se Scorzonera och Sium.

Sockersirap, *farm.* Se Sirap.

Sockersjuka, *Diabētes mellĭtus, med.*, en hos människan och en del andra däggdjur förekommande sjukdom, hvars väsen ligger i en oförmåga hos organismen att helt eller delvis förbränna de kolhydrat, som införas med födan eller bildas under ämnesomsättningen. Dess viktigaste och mest iögonenfallande symtom är förekomst af drufsocker (glykos) i urinen: glykosurī (af grek. *glyky's*, söt, och *ūron*, urin). (Med melituri förstår man uppträdande af en sockerart, hvilken som helst, i urinen, glykosuri är således *en* form af melituri.) Glykosuri kan emellertid förekomma, utan att sockersjuka föreligger. Hos hvilken frisk person som helst utsöndras drufsocker i urinen, om en abnormt stor mängd — i allmänhet mer än 150 gr. — på en gång förtäres; den sålunda uppkomna glykosurien benämnes därför *alimentär*; den största mängd socker, som på en gång kan förtäras af en person, utan att detsamma öfvergår i urinen, betecknas som ifrågavarande persons *tolerans* l. *toleransgräns* för socker. En tillfällig och öfvergående glykosuri iakttages ej sällan vid infektionssjukdomar, vid sjukdomar inom det centrala nervsystemet samt vid förgiftningar med kloroform, morfin, curare, koloxid etc. Äfvenledes kan glykosuri framkallas genom vissa ingrepp på det centrala och perifera nervsystemet. Så visade Cl. Bernard, att man genom att på djur såra den del af fjärde hjärnventrikelns botten, som kallas *Calamus scriptorius*, under vissa betingelser åstadkommer en riklig utsöndring af drufsocker i urinen (det s. k. "sockersticket"). Vidare har Mering upptäckt, att intagande af glykosiden floridzin framkallar en riklig, men öfvergående sockerutsöndring, hvilken anses bero på en giftverkan på njurepitelet, hvarigenom detta, så länge giftverkan räcker, släpper igenom socker äfven vid normal sockerhalt i blodet. En för vår uppfattning om sockersjukans väsen synnerligen viktig iakttagelse gjordes 1890 af Mering och Minkowski. Om man på en hund operativt aflägsnar bukspottkörteln, utvecklar sig hos försöksdjuret inom ett par dagar en sjukdom, som i allt väsentligt liknar den svåra sockersjukan hos människan. Kvarlämnas en del af körteln, inträda endast mindre rubbningar i kolhydratomsättningen. På grund af denna iakttagelse, som vunnit full bekräftelse af andra, är man därför numera allmänt benägen anse, att bukspottkörteln genom sin "inre sekretion" (se d. o.) till blod och väfnader afsöndrar ett ämne, som under normala förhållanden reglerar sockerförbränningen inom organismen, samt att sjukliga förändringar inom detta organ direkt eller indirekt äro den egentliga anledningen till sockersjukans uppkomst, så mycket hellre som man synnerligen ofta vid obduktion af personer, som aflidit i denna sjukdom, finner förändringar å vissa delar (de s. k. Langerhanska cellöarna) af detta organ. Utan tvifvel finnas dock äfven andra orsaker till sjukdomens uppkomst.

Sockersjukan förekommer i alla länder och hos alla raser, oftare hos män än hos kvinnor; särskildt den semitiska rasen är hemsökt. I icke så få fall iakttar man, att sockersjukan utbryter inom vissa familjer, där äfven andra ämnesomsättningsrubbningar, såsom gikt och fettsot, förekomma. Den största sjukdomsprocenten infaller i femte lefnadsårtiondet, men fall inträffa äfven i spädbarnsåldern. I allmänhet gäller det, att ju tidigare sjukdomen visar sig, dess allvarligare är den. — Sjukdomen uppträder under två olika former: den lätta och den svåra formen, dock med öfvergångar mellan båda. Den lätta formen utmärkes däraf, att en lindrig inskränkning af kolhydraten i födan medför sockrets försvinnande ur urinen; vid den svåra inställer sig sockerfrihet först efter fullständigt uteslutande af kolhydraten ur födan, eller först vid samtidig minskning äfven af ägghvitämnena, ja, vid den allra svåraste formen lyckas man öfver hufvud ej eller endast öfvergående göra urinen sockerfri. — Sjukdomens symtom äro i de utvecklade graderna karakteristiska och lätta att igenkänna: stark törst och riklig — ända upp till 10 liter — utsöndring af drufsockerhaltig urin, hvars sp. v., till skillnad från hvad fallet är vid *diabetes insi'pidus*, är högre än normalt, utpräglad hungerkänsla med samtidig afmagring, andlig och kroppslig trötthet, rubbningar från matsmältningsorganen, impotens etc. Ofta tillkommer benägenhet för finnar (*furunculosis*, se d. o.), stark klåda å genitalia m. m. I de lättare fallen äro däremot symtomen lindriga, och ofta nog upptäckes sjukdomen först af en tillfällighet, t. ex. vid den för erhållande af lifförsäkring nödvändiga läkarundersökningen. — Drufsockrets påvisande och kvantitativa bestämning i urinen grunda sig på dess egenskap att verka reducerande på vissa ämnen, t. ex. alkalisk vismutlösning, att vrida det polariserade ljusets plan åt höger, att under bildande af alkohol och kolsyra m. m. sönderdelas af jäst etc. Ett symtom af stor betydelse för bedömandet af sjukdomsfallets art är förekomsten i urinen af s. k. acetonkroppar: β-oxismörsyra, acetättiksyra och aceton. Af dessa ämnen påträffas i urinen under den normala ämnesomsättningen endast spår af aceton. Borttagas ur födan kolhydraten, och tvingas alltså organismen att taga sitt energibehof ur ägghvita och fett, uppträda acetonkroppar emellertid i urinen äfven hos den fullt friske, särskildt om fett-tillförseln är riklig och ägghvittillförseln knapp. Man har nämligen skäl antaga, att fettförbränningen vid frånvaro af kolhydrat sker på annat sätt än vid närvaro af dessa och att i senare fallet fettet vid sin sönderdelning inom organismen ger upphof till acetonkropparna. Den sockersjukes förmåga att förbränna kolhydrat är nedsatt, och han befinner sig alltså, äfven om han med födan erhåller kolhydrat, i samma situation som den friske, hvilken ej erhåller några kolhydrat alls. Ju större den sockersjukes oförmåga att omsätta kolhydrat är, dess större blir hans produktion af acetonkroppar,

af hvilka β-oxismörsyran och acetättiksyran, om de finnas i tillräcklig mängd, framkalla ett förgiftningssymtom, *acidōs*, som leder till det s. k. *kōma diabēticum* (se Koma), hvilket ofta ändar den sockersjukes lif.

Ehuru otaliga läkemedel pröfvats, känna vi icke någon verksam medikamentös behandling af sjukdomen. Mot den hotande faran af förgiftning genom de nyssnämnda syrorna är riklig tillförsel af alkali (t. ex. natriumbikarbonat) nödvändig, men f. ö. bör behandlingen vara dietisk-hygienisk och gå ut på att söka höja den sjukes förmåga att förbränna kolhydrat, hvarigenom faran för acidos och koma undanskjutes. Detta mål vinner man bäst genom att borttaga, resp. minska kolhydratmängden i födan och äfven genom att reglera ägghvit- och fett-tillförseln. Då emellertid hvarje särskildt fall fordrar sin individuella behandling och ett oförsiktigt handhafvande af dieten *kan* medföra betydande olägenheter och faror, måste förf. här afstå från att på något sätt ingå i detaljer. I lättare fall har man ofta en viss nytta af kurer vid brunns- och badorter, t. ex. Ronneby, Ramlösa, Karlsbad, Neuenahr, där noggrann diet kan ordnas och öfvervakas. J—n S—t.

Sockerskatt, *finansv.*, konsumtionsskatt på socker. En sådan bör anses berättigad, alldenstund sockret är att betrakta som ett njutningsmedel, om ock ett närande sådant, hvars konsumtion snarare bör uppmuntras än tillbakahållas. — Så länge allt socker tillfördes Europa från de tropiska länderna, kunde denna beskattning ske genom tullar, som då hade karaktären af finanstullar. Men sedan i flertalet europeiska länder en självständig sockerindustri uppkommit, grundad på hvitbetsodlingen, blefvo dessa tullar att anse som skyddstullar, hvarjämte det befanns lämpligt att som komplement därtill införa beskattning äfven å inhemskt socker. Den egentliga sockerskatten förekommer i fyra former, nämligen som råämnes-, sockersafts-, redskaps- och fabrikatbeskattning. *Råämnes-* l. *materialskatten* utgår efter kvantiteten af det vid fabrikationen använda råämnet (betorna). Denna skatteform har fördelen att vara enkel vid uppbörden samt att medge fabrikanterna största möjliga rörelsefrihet, men den verkar å andra sidan mycket ojämnt, enär därigenom icke tages hänsyn till betornas starkt växlande sockerhalt. Nämnda förhållande har därjämte haft till följd, att det blifvit omöjligt att bestämma restitutionen af skatt vid export af socker så, att den restituerade summan blir i hvarje särskildt fall lika med det skattebelopp, som för det exporterade sockret verkligen erlagts. Emellertid har denna skatteform, där den kommit till användning, så framför allt i Tyskland och äfven i Sverige, haft nationalekonomiskt särdeles gynnsamma verkningar, i det den främjat sträfvandena att förbättra tekniken för att vinna största möjliga utbyte ur råmaterialet. Följden har då gärna blifvit en motsvarande successiv höjning af skattesatserna. Enligt *saftskatten* bestämmes skatten efter den erhållna sockersaftens mängd och beskaffenhet. Som det emellertid icke lyckats att finna ett något så när tillförlitligt kriterium på förhållandet mellan sockersaften och dess sockerhalt, blir denna skatteform lika ojämn och bristfällig som betskatten. Detsamma gäller i ännu högre grad om *redskapsskatten*, som bestämmer skatten efter vissa vid sockerfabrikationen använda redskaps tillverkningsförmåga. Lägges *fabrikatskatten* på råsockret, lider denna skatteform af samma brister som bet- och saftskatten, hvartill kommer, att densamma kräfver en minutiös och besvärlig kontroll. Det rationellaste slaget af sockerskatt är i det hela fabrikatskatten i form af s. k. "förbrukningsafgift", som erlägges för det till förbrukning färdiga (raffinerade) sockret, då detta från fabriken öfvergår i den inrikes handeln eller konsumtionen, och bestämmes efter det färdiga sockrets mängd och kvalitet. Visserligen nödvändiggör denna skatteform, i likhet med råsockerskatten, kostsammare och för fabrikerna besvärligare kontroller än råämnes- och redskapsskatten, men därigenom, att den bestämmer skatten efter den verkligen vunna sockermängden, möjliggör den en i det hela jämn beskattning, och därigenom, att skatten icke upptas, förr än sockret fullfärdigt lämnar fabriken för att öfvergå till handlande och konsumenter, blir all restitution af skatt vid export obehöflig, i det att skatt icke erlägges for det socker, som från fabrikerna exporteras. Gifvetvis pålägges förbrukningsafgift äfven utländskt socker, som införes till förbrukning. — Frankrike, som förut tillämpat fabrikatbeskattning af råsockret, öfvergick 1884 till en skatteform, som åtminstone i realiteten närmade sig betskatten. Tyskland använde urspr. betbeskattningen enbart, men 1887 infördes en kombination af betskatt och fabrikatskatt på raffineradt socker (förbrukningsafgift) på det sätt, att hvarje tillverkad sockermängd belades med båda skatteformerna; 1892 afskaffades där betskatten helt. Äfven Österrike-Ungern, som förut omfattade redskapsbeskattningen, antog 1888 fabrikatskatt i form af förbrukningsafgift. Ryssland har sedan 1881 tillämpat fabrikatskatt, dock så, att skatt erlägges för allt socker med restitution vid export. I Belgien har tidigare saftskatten användts, i Nederländerna och Danmark åter råsockerbeskattning; de bägge förstnämnda länderna ha resp. år 1903 och 1897 öfvergått till förbrukningsafgift. I *Sverige* infördes beskattning af inhemskt socker 1873 och då i form af betskatt. Skattesatserna ha sedan successivt stegrats i förhållande till de afverkade betornas vikt. K. förordn. 2 juni 1905, som trädde i tillämpning vid 1906 års början, ersatte betskatten med förbrukningsafgift, hvarvid skattesatsen bestämdes till 13 öre pr kg. raffinad; samtidigt bestämdes tullen till 17 öre å raffinad och därmed likställdt slag af råsocker och 11,75 öre å annat råsocker utöfver skatten. För sirap blef ingen skatt fastställd, och tullen förblef som förut 10 öre pr kg. Genom beslut vid 1908 års riksdag höjdes skattesatsen till 15 öre för åren 1909—11, 15,5 öre för år 1912 och 16 öre fr. o. m. år 1913; tullen sänktes i motsvarande grad ned till 14 öre för raffinad och 9 öre för råsocker från år 1913. Vid sistnämnda års riksdag beslöts ytterligare tullsänkning, nämligen till 11 öre för raffinad och 8 öre för råsocker samt 5 öre för sirap, som fortfarande är skattefri, allt från år 1914. Vissa skattelindringar ha beviljats fabrikerna i Västergötland, Östergötland och på Öland, hvilka ansetts arbeta under ogynnsammare förhållanden än de i sydligare provinser. Genom k. kung. 3 mars 1917 har socker-

skatten för tiden 7 mars—31 okt. 1917 nedsatts till $10^2/_3$ öre pr kg. — Norge och England beskatta icke inhemskt socker. — Den ofvan omnämnda, alla beskattningsmetoder utom den s. k. förbrukningsafgiften vidlådande omöjligheten att bestämma reglerna för skatterestitutionen vid export så, att den restituerade summan i hvarje fall blir lika med den för det exporterade sockret erlagda skatten, har flerstädes begagnats till att under form af skatterestitution införa större eller mindre exportpremier. Vid öfvergången till fabrikat- i st. f. materialskatt infördes t. o. m. i flera länder öppna (direkta) exportpremier; så i Österrike, Tyskland och Frankrike. Visserligen har i flera stater detta förfarande i hög grad främjat sockertillverkningen. Särskildt Tysklands och Österrike-Ungerns stora sockerexport finner häri till väsentlig del sin förklaring. Men dessa exportpremier ha icke blott inneburit en i det hela otillbörlig gåfva till sockerfabrikanterna resp. de utländske konsumenterna på de skattdragandes bekostnad, utan ock bidragit till den öfverproduktion af socker, som under senare år egt rum, samt skadat sockerfabrikanterna i de länder, till hvilka det sålunda premierade sockret införts. Häraf, äfvensom genom de fiskaliskt ogynnsamma följderna af restitutionssystemet, föddes önskan om internationell reglering af sockerbeskattningen. 1864 kom också en *sockerkonvention* till stånd mellan Belgien, England, Frankrike och Nederländerna, hvilka stater därigenom förpliktade sig att upphäfva de i resp. länder förekommande exportpremierna och låta en viss proportion råda mellan skattens och exportrestitutionens belopp. Konventionen varade i tio år. Försök till förnyad öfverenskommelse under de följande årtiondena ledde ej till något resultat. I dec. 1901 sammanträdde åter en konferens i sockerfrågan i Bruxelles, hufvudsakligen på initiativ af England, där största delen af det premierade sockret funnit afsättning och alldeles trängt tillbaka införseln af rörsocker från de engelska kolonierna. Det lyckades här att mellan Belgien, England, Frankrike, Italien, Nederländerna, Spanien, Sverige, Tyskland och Österrike-Ungern åstadkomma en öfverenskommelse (*Bruxelleskonventionen* 5 maj 1902), hvarigenom alla direkta och indirekta exportpremier afskaffades samt ett bestämdt förhållande fastställdes mellan införseltull och skatt, i det att skillnaden (*surtaxe*) ej skulle få öfverstiga för 100 kg. raffinad 6 frcs och för andra sockerslag 5,50 frcs. Från tvånget att tillämpa denna bestämmelse fritogos emellertid Italien, Spanien och Sverige, så länge de icke utförde något socker. Emot de länder, som stodo utanför konventionen och som alltjämt medgåfvo premier, förbundo sig konventionsstaterna att pålägga en strafftull, uppgående till premiens belopp, en föreskrift, hvilken bragtes i tillämpning emot Ryssland. Tillsynen öfver konventionens efterlefnad öfverlämnades åt en permanent kommission med säte i Bruxelles. En tilläggskonvention afslöts 1907, hvarigenom England, där under tiden det konservativa kabinettet aflösts af ett liberalt, hvilket den inhemska konsumtionens intressen lågo mera om hjärtat än koloniernas, befriade sig från skyldigheten att belägga det ryska sockret med strafftull, hvaremot Ryssland gick med på en begränsning af utförselkvantiteten. England och Italien utträdde efter föregången uppsägning ur unionen 1 sept. 1913. För öfriga konventionsstater skulle öfverenskommelsen vara gällande till 1 sept. 1918. Emellertid har Världskriget de facto sprängt konventionen.

Inkomsten af sockerskatten är i flera länder betydande. Den uppgick år 1915 i Sverige till 23,9 mill. kr., år 1912 i Tyska riket till 132, i Frankrike till 127, i Österrike till 117, i Italien till 89, i Ryssland till 243 mill. kr. I senaste svenska statsverksproposition (för 1918) upptogs den till 21 mill. kr. D. D. (K. A—k.)

Sockersnitsel (se Snitsel), *tekn.*, biprodukt, som vinnes vid utdragning af socker ur betorna medelst en af K. Steffen i Wien uppfunnen förvällningsmetod. Därvid tillgår så, att betorna sönderskäras i 1—2 mm. tjocka skifvor, som öfvergjutas med nästan kokhet sockerråsaft. Genom denna förvällning, som ej behöfver räcka mer än några minuter, blir massan så uppmjukad, att större delen af dess sockerhalt kan utvinnas genom behandling i vanliga snitselpressar (se Socker, sp. 219). Den sålunda erhållna pressaften renas med kalk och indunstas på vanligt sätt, medan den utpressade, relativt vattenfattiga snitseln torkas och går i handeln under namn af sockersnitsel. I följd af sin relativt höga sockerhalt (omkr. 30 proc.) har denna väsentligt större värde som fodermedel än vanlig torkad snitsel (se d. o.). Förvällningsmetoden har i Sverige, där den används vid Hasslarps och Genevads sockerbruk, blifvit förbättrad därigenom, att snitselns utpressning förnyas flera gånger, hvarvid den mellan hvar gång får suga sig full med allt sämre sockerlösning, slutligen med melass. Fördelen med förvällningsmetoden anges vara, att allt i betorna tillvaratages i form af antingen råsocker eller snitsel, medan vid diffusionsmetoden (se Socker, sp. 219) smärre förluster uppstå genom afloppsvattnets halt af socker och andra växtämnen. Dessutom blir bearbetningen i viss mån förenklad, men naturligtvis blir utbytet af socker något mindre, emedan en del af detta ämne stannar kvar i snitseln. K. A. V—g.

Sockersurrogät, *tekn.*, ämnen, som väl kunna ersätta socker i fråga om smaken, men ej i afseende på näringsvärdet. Se Dulcin och Sackarin. K. A. V—g.

Sockertall, *bot.* Se Jättetall.

Sockertillverkning. Se Socker.

Sockertoppskål, *bot.* Se Brassica.

Sockerträd, *bot.* Se Myoporaceæ.

Sockertull. Se Sockerskatt.

Sockerärter. Se Ärter.

Socknare (jfr ordet *söka*), under medeltiden vanlig benämning på tjänsteman, som hade att bevaka det allmännas rätt vare sig som offentlig åklagare eller indrifvare af böter, utskylder o. s. v. Det fanns "biskopssocknare" och "konungssocknare" (se Bryte). S. T—g.

Socknebödkare, *förv.* Se Gärningsman 2.

Socknetyg. Se Sockenbud.

Socorro [såkå'rrå]. 1. (Nuestra Señora de S.) Stad i staten Syd-Santander i sydamerikanska republiken Colombia, nära Rio Suarez. 1,255 m. ö. h. 20,000 inv. (1899). Odling af

sockerrör och bomull. Halmflätning. — 2. Stad i nordamerikanska territoriet New Mexico, vackert belägen i Rio grandes dal. Omkr. 5,000 inv. Staden är medelpunkten i ett grufdistrikt. — 3. Ö i mexikanska ögruppen Revilla-Gigedo (se d. o.).

Sōcrates. Se Sokrates.

Soda, *kem.*, natriumkarbonat l. kolsyradt natron, Na_2CO_3, är en af den kemiska industriens allra viktigaste produkter. Redan i forntiden erhölls soda eller rättare det närbesläktade saltet *natriumseskvikarbonat*, $Na_2CO_3 + NaHCO_3 + 2H_2O$, som utvittringar vid de egyptiska "sodasjöarna". Dylika sjöar med alkaliskt, sodahaltigt vatten förekomma äfven i många andra trakter med torrt klimat, såsom Ungern, Central-Asien, Indien, Kalifornien, Mexico m. fl. Den naturliga sodan torde i de flesta fall bildas genom förvittring af natronfältspat och andra natriumhaltiga silikatmineral. Under 1700-talet erhölls den mesta sodan ur aska efter hafs- och strandväxter, synnerligast i Spanien och södra Frankrike. På sådana lokaler upptaga nämligen växterna mera natrium- än kaliumsalter, och de i växterna förekommande natriumsalterna af organiska syror återfinnas i askan som karbonat, d. v. s. soda. Numera tillverkas soda nästan uteslutande af koksalt, efter 2 olika metoder, den leblancska och ammoniaksodaprocessen. 1793, då sodabrist yppade sig i Frankrike, utfäste Välfärdsutskottet en belöning för det bästa förslaget att tillverka soda. Kirurgen Nicolas Leblanc (f. 1742, d. 1806) uppgaf då den metod, som under de följande 100 åren följts i de flesta sodafabrikerna och som därjämte kan sägas ha bildat grundvalen för den kemiska storindustrien i inskränkt mening. Ty med leblancsodan följde utvecklingen af svafvelsyrefabrikationen, och biprodukten saltsyra blef råämnet för tillverkning af klorkalk. Leblancs uppfinning värderades emellertid ej i Frankrike (uppfinnaren dog i ett fattighus). Först i England kom metoden till sin rätt, sedan den första sodafabriken upprättats där 1824 af Muspratt (se d. o.). På 1870-talet fick sodaindustrien stor betydelse äfven i Tyskland. — Ammoniaksodaprocessen patenterades 1838 af H. G. Dyar och J. Hemming, men flera försöksfabriker misslyckades, och först 1861 lyckades E. Solvay (se denne) i Bruxelles utbilda denna metod så, att den numera till största delen undanträngt den leblancska: af hela jordens 1908 till 2 mill. ton uppskattade sodaproduktion tillverkades blott 100,000 t. enligt Leblancs metod.

Leblancska sodatillverkningen omfattar 3 processer: 1) omvandling af koksalt i natriumsulfat genom upphettning med svafvelsyra; 2) reduktion af natriumsulfat till svafvelnatrium genom glödgning med kol, och 3) omvandling af svafvelnatrium i natriumkarbonat genom glödgning med kalksten. 1) Framställning af natriumsulfat sker genom inverkan af svafvelsyra, à 75—82 proc., på groft pulveriseradt, rent stensalt. Den kemiska omsättningen eger rum i 2 olika stadier, enligt följande reaktionsformler:

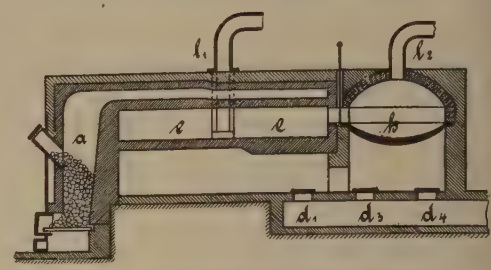

$$NaCl + H_2SO_4 = NaHSO_4 + HCl.$$
$$NaHSO_4 + NaCl = Na_2SO_4 + HCl.$$

Vid första reaktionsstadiet, som begynner redan vid vanlig temperatur, bildas alltså surt natriumsulfat och klorvätegas; vid det andra, som kräfver glödhetta, inverkar det sura natriumsulfatet på en ny molekyl natriumklorid under bildning af neutralt natriumsulfat och en ytterligare molekyl klorväte. För bägge reaktionernas utförande användes förr flamugnar, men emedan i dessa klorvätegasen blef utspädd med förbränningsgaser och därför svår att absorbera, öfvergick man till muffelugnar. Fig.

Fig. 1. Genomskärning af sulfatmuffelugn.

1 visar utseendet af en sådan "sulfatmuffelugn" i genomskärning. *h* är en gjutjärnsskål, 3 m. i diameter och 60 cm. djup, i hvilken koksaltet ombildas till surt sulfat, som därpå öfverföres i muffeln *e*, *e*, där bildningen af neutralt sulfat eger rum. Muffeln upphettas under tiden till glödgning genom lågan från eldstaden *a*, och rökgaserna få därpå äfven ombesörja den svagare upphettningen af gjutjärnsskålen *h*, innan de genom d_1, d_3 och d_4 bortledas till skorstenen. En sulfatmuffelugn af medelstorlek lämnar, med 12 charger per dygn, omkr. 6 ton sulfat. Den vid koksaltets sönderdelning bildade klorvätegasen bortledes genom rörledningarna l_2 och l_1, af sandsten eller chamotte, till absorptionsapparater, vanligen bestående af en lång serie 2-halsade stengodsflaskor, s. k. *turiller* l. bombonner, hvari gasen enligt motströmningsprincipen upptas af vatten. För fullständig absorption ledes gasen till sist genom ett högt absorptionstorn af stengods, nedtill fylldt med chamotteplattor, upptill med koksstycken, öfver hvilka vatten strilar ned. Den sålunda i absorptionsapparaterna erhållna saltsyran (se d. o.) var en mycket värdefull biprodukt vid framställningen. Och än i dag, då de flesta leblancfabriker upphört att tillverka soda, fortsätta många af dem med fabrikationens första del, tillverkning af natriumsulfat (glaubersalt) och saltsyra. — 2 och 3) Framställning af svafvelnatrium och dess omvandling i karbonat, enligt reaktionsformlerna:

$$Na_2SO_4 + 4C = Na_2S + 4CO$$
$$Na_2S + CaCO_3 = Na_2CO_3 + CaS,$$

försiggår i en enda operation, i det att 100 dlr natriumsulfat glödgas med 40—80 dlr kol (sten- eller brunkol) samt 90—120 dlr kalciumkarbonat (kalksten eller krita). Härvid reduceras först natriumsulfatet af kolet till svafvelnatrium, Na_2S, som sedan omsätter sig med kalciumkarbonatet till soda, Na_2CO_3, och svafvelkalcium, CaS. Denna process, urspr. vanligen utförd i låga flamugnar, har sedan 1860 efter hand i alla större sodafabriker utförts i vridbara cylinderugnar, s. k. revolvrar (se fig. 2), af 5—9 m. längd och 3—4 m. diameter, i hvilka man på en gång, under loppet af 2 timmar, kan

nedsmälta flera ton sulfat och därvid med mindre bränsleförbrukning erhålla fullständigare omsättning och renare råsoda än i de gamla ugnarna. Revolvern, som är tillverkad af tjock järnplåt och invändigt fodrad med eldfast sten, upphettas genom lågan från den till vänster på fig. synliga, fasta ugnen (*d*). Under smältningen hålles revolvern i långsam rotation medelst kugghjulet *g*. Till befordrande af massans omblandning är ugnen invändigt försedd med 2 längsgående upphöjda ribbor. När smältningen är färdig, slå stora gröngula lågor af brinnande koloxid ut genom öppningen *e*. Den färdiga råsodan måste då hastigt tömmas ut genom öppningen *c*, ned i underställda vagnar. Den bildar en blåsig, grå massa, med 40—44 proc. Na_2CO_3, 27—30 proc. Ca S, 10 proc. Ca O, 5 proc. kol, jämte något Na Cl, Na_2SO_4 och silikater. — Framställningen af renad soda ur råsodan grundar sig därpå, att natriumkarbonatet är lättlösligt i vatten, medan svafvelkalcium, i närvaro af öfverskjutande kalk, är mycket svårlösligt. Utlakningen sker med tillämpning af samma princip, som beskrifvits i art. Socker (sp. 219), enligt en af Shanks 1860 angifven metod, i ett system af 4—6 järnlådor med silbottnar, på hvilka råsodan nedlägges. Genom systemet ledes vatten af 50° C., på sådant sätt, att det rena vattnet först kommer i beröring med nästan fullständigt utlakad massa och sedan får passera allt mindre utlakad råsoda, hvarigenom vinnes dels en mättad sodalösning, dels fullständig utlakning af resterna med minsta möjliga mängd vatten. Den erhållna råsodaluten ''karboniseras'', d. v. s. behandlas med kolsyra (framställd genom bränning af kalk), så att däri befintligt natriumhydrat (som bildats vid utlakningen i följd af råsodans öfverskott af kalk) blir omvandladt till karbonat. Den indunstas därpå till kristallisation i s. k. thelenpannor, af halfcirkelformig genomskärning och försedda med bottenskrapor, som förhindra vidbränning af den under indunstningen utkristalliserande sodan. Pannornas upphettning sker genom rökgaserna från sodaugnarna. Det i värme utkristalliserade saltet, som innehåller 1 molekyl kristallvatten, $Na_2CO_3 + H_2O$, förvandlas genom lindrig upphettning, under omröring till vattenfri ''kalcinerad'' soda, med en renhetsgrad af 98—99 proc. De flesta ännu bestående leblancsodafabrikerna arbeta emellertid på kaustikt natron, i det att den på natriumhydrat redan ganska rika råsodaluten fullständigt kaustifieras med släckt kalk. — Sodaåterstoderna, efter råsodans utlakning med vatten, som hufvudsakligen bestå af svafvelkalcium och kalciumkarbonat, förorsakade i början svåra olägenheter i fabrikernas omgifning, i det att de förorenade luften med svafvelväte och vattendragen med lösliga sulfider. Småningom lärde man sig dock att genom inverkan af kolsyra frigöra svaflet i form af svafvelväte, som vid ofullständig förbränning ger fritt svafvel. Härigenom kunde man alltså regenerera det svafvel, som urspr., i form af svafvelsyra, blifvit användt för sodafabrikationen. Men trots denna 1885 införda, ekonomiskt förmånliga förbättring kunde leblancprocessen dock ej i längden bestå i konkurrensen med ammoniaksodaprocessen, hufvudsakligen af det skäl, att den senare kräfver väsentligt mycket mindre bränsle och mindre handarbete.

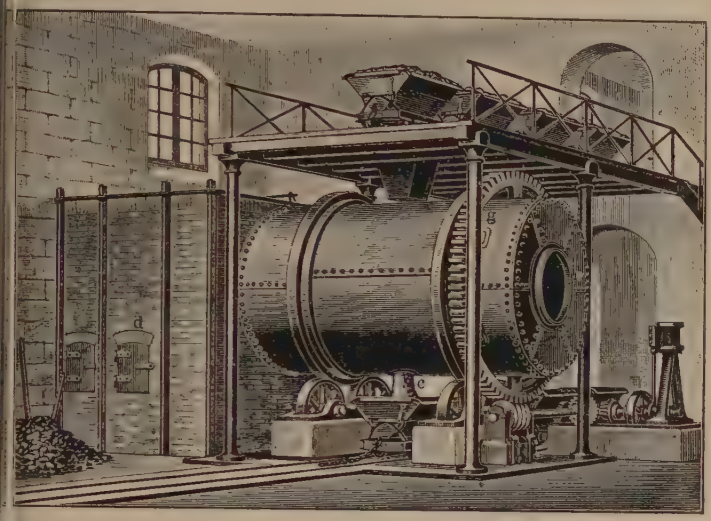

Fig. 2. Vridbar cylinderugn (revolver) i sodafabrik.

Ammoniaksodaframställning är en enklare och billigare process än tillverkning af leblancsoda. Den grundar sig på följande kemiska reaktioner: 1. I en mättad koksaltlösning inledes en ekvivalent mängd ammoniakgas, hvarefter lösningen i en annan apparat öfvermättas med kolsyra, då natriumbikarbonat, Na H CO_3, som är något svårlösligt i vatten, utfaller, enligt reaktionsformlerna:

$$NH_3 + H_2O + CO_2 = NH_4HCO_3;$$
$$NaCl + NH_4HCO_3 = NaHCO_3 + NH_4Cl$$

2. Det utfällda bikarbonatet affiltreras, tvättas och förvandlas genom upphettning till neutralt karbonat:

$$2\,NaHCO_3 = Na_2CO_3 + CO_2 + H_2O$$

Den härvid frigjorda kolsyran används på nytt. 3. Den från bikarbonatet affiltrerade ammoniumkloridhaltiga lösningen kokas med kalkmjölk, så att den urspr. använda ammoniaken regenereras, enligt formeln:

$$2\,NH_4Cl + Ca(OH)_2 = CaCl_2 + 2\,H_2O + 2\,NH_3.$$

Den härvid erhållna kalciumkloridlösningen går förlorad. — Inledningen af ammoniakgas vid 1:a operationen regleras så, att lösningen pr liter håller 78 gr. NH_3 och 269 gr. Na Cl. Den kolsyra, som, utöfver den vid process 2 erhållna, behöfs för lösningens ''karbonisering'', d. v. s. utfällning af bikar-

bonatet, framställes genom bränning af kalksten med koks i schaktugnar och innehåller 30—33 vol.-proc. CO_2. Karboniseringen sker antingen i "kolonnapparater": 20 m. höga järncylindrar med inre silbottnar, som åstadkomma en intim beröring mellan den uppstigande gasen och vätskan, eller också i 4—6 måttligt höga järncylindrar, fyllda med koksaltlösningen och kopplade i serie, så att gasen tvingas att passera dem alla i tur och ordning. Viktigt är, att bikarbonatets utfällning sker vid 30—40°, då det blir grofkornigt och lätt att affiltrera. En svaghet i ammoniaksodametoden är, att en fullständig utfällning af allt natrium i lösningen som bikarbonat icke är möjlig på grund af saltets icke obetydliga vattenlöslighet: 8,8 gr. i 100 gr. vatten, vid 15°. Dock lyckas man i praktiken omsätta omkr. 70 proc. af det använda koksaltet i karbonat, medan Fedotiev på grund af de ifrågavarande salternas löslighet beräknar högsta teoretiskt möjliga utbytet till 76—77 proc. En annan ofullkomlighet är, att all klor i koksaltet (hvilken ju vid leblancsodan erhålles som värdefull saltsyra) går förlorad i form af en koksalthaltig klorkalciumlösning, för hvilken man hittills förgäfves sökt finna någon nyttig användning. Däremot har man genom regenerering af ammoniaken lyckats inskränka förlusterna af detta relativt dyrbara material till föga mer än 1 kg. ammoniumsulfat på 100 kg. soda. Råmaterialförbrukningen pr 100 kg. soda är i medeltal följande: 180 kg. stensalt (teoretiskt 115 kg.); 1—2 kg. ammoniumsulfat; 100—150 kg. kalksten; 80—100 kg. stenkol och 15 kg. koks (mot 350 kg. kol för leblancsoda!). Framställningskostnaden för 100 kg. soda beräknas under normala förhållanden gå till 4 à 5 tyska mark. — Ammoniaksodan är i allmänhet ganska ren: 98—99 proc. Na_2CO_3; viktigaste föroreningen är 0,5—1 proc. Na Cl.

Tidvis har soda vid en och annan fabrik blifvit framställd ur mineralet *kryolit*, som finnes på Grönland och består af fluornatrium med fluoraluminium. Mineralet glödgas med kalk, och massan utlakas med vatten. Därvid stannar fluorkalcium olöst, och man får en lösning af natriumaluminat (lerjordsnatron), hvari man inleder kolsyregas. Därigenom utfälles aluminiumhydrat, som förarbetas på aluminiumsulfat. och soda stannar i lösningen, hvilken afdunstas till kristallisering.

Sodans egenskaper och användning. Ur vattenlösning anskjuter sodan i stora, genomskinliga kristaller, som innehålla 10 molekyler kristallvatten, $Na_2CO_3 + 10H_2O$. I luften förlora kristallerna $^9/_{10}$ af sin vattenhalt och vittra sönder till ett hvitt pulver Vid uppvärmning smälta sodakristallerna redan vid 36°, men vid högre temperatur utfaller ett kristallpulver med 1 molekyl kristallvatten, och vid starkare upphettning bildas vattenfri soda. Saltet är lättlösligt i vatten: 100 dlr vatten lösa vid 20°: 21,4 dlr och vid 25°: 29,8 dlr vattenfritt salt. Lösligheten är störst vid 36° och minskas sedan åter långsamt. Sodalösningar ha en lutartad, alkalisk smak. — I handeln förekommer dels s. k. *kristallsoda* med 10 molekyler kristallvatten, dels *kalcinerad*, vattenfri soda. Kristallsodan innehåller 63 proc. vatten och egnar sig därför ej för längre transporter, men är omtyckt i hushåll och tvättinrättningar, emedan den i vatten löser sig hastigare än det vattenfria saltet. Soda används dels för tvätt och rengöring af olika slag, dels för tillverkning af glas, ultramarin och kaustikt natron. Det vid ammoniakprocessen erhållna natriumbikarbonatet, $NaHCO_3$, ofta rätt och slätt kalladt "bikarbonat", dubbelt kolsyradt natron, är förorenadt af salmiak och ammoniumbikarbonat. Rent salt framställes vanligen genom inverkan af kolsyra på kristallsoda. Härvid frigöres sodans kristallvatten och afrinner, medtagande sodans föroreningar (Na Cl etc.). Saltet torkas vid 40° och förekommer i handeln som fint kristallmjöl. Det används till jästpulver (se d. o.) och vid tillverkning af mineralvatten. (Om saltets medicinska användning se Natriumsalter, sp. 555.) Litt.: Lunge, "Handbuch der sodaindustrie" (3:e uppl. 1903—09). K. A. V—g.

Sodabad, *baln.* Se Bad, sp. 616.

Sodäles, lat., eg. "kamrater", i det gamla Rom medlemmar af brödraskap, gillen (*sodalitates*) eller af klubbar (*sodalitia*, sing. *sodalitium*, ej sällan namn på hemliga föreningar för olofliga ändamål, t. ex. röstvärfning), af staten förordnade sammanslutningar för firande af gemensamma fester till minne af någon förgudad person eller af invigning af ett tempel till hans ära; under medeltiden medlemmar af ett klosterbrödraskap eller ett skrå. Om Sodalitium majus lundense, populärt kalladt Galtegillet, se Kalendegillen. J. C.

Sodalit, *miner.*, ett i reguljära systemet, vanligen i rombdodekaedrar, kristalliserande, färglöst, hvitt, gulaktigt, grått, grönt eller lasurblått mineral med sammansättningen

$$3Na_2O \cdot Al_2O_3 \cdot SiO_2 + 2NaCl,$$

som för blåsrör smälter lugnt eller under kokning till ett färglöst glas och med saltsyra bildar kiselgelé. Hårdhet = 5,5, eg. v. = 2,1—2,3 Sodaliten förekommer såväl i trakytiska lavor (sodalittefrit) som i vissa på djupet stelnade syenitiska bergarter (sodalitsyenit, eleolitsyenit etc.) äfvensom i några pegmatiter. Väl utbildade kristaller äro funna vid Brevik i Norge och på Grönland; vid Ditro i Siebenbürgen uppträder sodaliten som himmelsblå för blotta ögat urskiljbara partier (= *ditroit*). A. Hng.

Sodalitätes. Se Sodales.

Sodali'tiehemman. Se Kalendegillen.

Sodali'tium. Se Sodales.

Sodankylä [så'-], socken i Lappmarkens domsaga och härad af Uleåborgs län, utgör ett konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Kuopio stift, Lapska kontraktet. Areal 19,951 kvkm. 6,198 inv. (1913), finsktalande. A. G. F.

Sodavatten, *farm.*, *med.*, benämning dels för Sv. farmakopéns *Solutio supercarbonatis natrici*, "dubbelt sodavatten", som är en lösning af 1 d. natriumbikarbonat i 100 dlr med kolsyra mättadt vatten, dels för en lösning af natriumbikarbonat med en liten tillsats ($^1/_{80}$) af kalciumklorid och natriumklorid i kolsyradt vatten, "enkelt sodavatten". Detta tillblandas äfven på andra sätt. Det används hufvudsakligen som läskedryck samt för att mildra för stark syrebildning i magsäcken. O. T. S.*

Sodaört, *bot.* Se Salsola.

Soddoma. Se Sodoma.

Soddy [så'di], Frederick, engelsk kemist, f. 2 sept. 1877 i Eastbourne, professor 1904 i fysikalisk kemi och radioaktivitet vid universitetet i Glasgow, 1914 i kemi i Aberdeen, har utfört mycket värdefulla undersökningar rörande radioaktiviteten, uppställde tills. med Rutherford den s. k. desintegrationsteorien (se Radioaktivitet, sp. 872) och påvisade tills. med Ramsay, att helium spontant utvecklas ur radium (se Radium, sp. 878), hvarjämte han äfven utfört viktiga undersökningar rörande andra fysikaliska och kemiska frågor. T. E. A.

Soden [så-], kurort i Hessen-Nassau, vanligen kallad Soden am Taunus, ligger 140 m. ö. h. Klimatet är särdeles mildt och föga retande. S. förfogar öfver 24 källor, af hvilka 9 äro i bruk. De innehålla koksalt, järnoxidul och fri kolsyra i växlande kvantiteter. Flera af S.-källorna begagnas till drickning, andra till bad. Kurortens alla anstalter äro förstklassiga. S.-vattnet försändes i handeln i ganska stor mängd; det begagnas dels till invärtes bruk vid en del katarrala affektioner i strupe och luftrör, dels som bad, vid en hel del lidanden af olika slag. Säsongen varar 1 maj—15 okt. Öfver 4,000 kurgäster. Ln.

Soden [så-], Friedrich Julius Heinrich von, grefve, tysk skriftställare, f. 1754 i Ansbach, d. 1831 i Nürnberg, vistades länge som preussiskt sändebud i Frankiska kretsens hufvudort Nürnberg och ledde från 1804 en teater i Würzburg. S. skref de af samtiden omtyckta, sturm-und-drang efterbildande skådespelen *Inez de Castro*, *Anna Boleyn*, *Dr Faust*, *Die deutsche hausmutter* m. fl. Hans mest betydande verk är dock *Die nationalökonomie* (9 bd, 1805—24). Se monografi öfver S. af Hachtmann (1902).

Soden am Tau'nus. Se Soden.

Sodium, *kem.*, i England och Frankrike stundom användt namn på metallen natrium.

Sodom, forntida stad i Palestina, i Siddimsdalen, blef enligt 1 Mos. 19 för invånarnas gudlöshets skull förstördt genom en fruktansvärd jordbäfning. Jfr Gomorra.

Sodoma, Soddoma [så'dåma], eg. Giovanni Antonio Bazzi, italiensk målare, f. 1477 i Vercelli, d. 1549, var lärjunge af Gian Martino Spanzotti, men tog i ungdomen starkt intryck af Lionardo da Vincis konst. Bland hans tidiga arbeten märkas *Pietà* och en *helig familj* i Villa Borghese i Rom och en *madonna* i galleriet Bergamo. 1501 flyttade han till Siena, där han bl. a. utförde en ståtlig *Korsnedtagning* (i Accademia). Han utförde 1503 en serie fresker (numera illa medfarna) i S. Anna in Camprena nära Pienza. En mera betydande freskcykel utgöra de till ett 20-tal uppgående målningarna ur *Helige Benedikts legend* — liffullt berättade, figurrika scener — i klostret Montoliveto (1505—08 — cykeln hade börjat utföras 1497 af Luca Signorelli). 1508 kom S. till Rom. Där fick han af Julius II i uppdrag att deltaga i dekoreringen af den våning i Vatikanpalatset, som påfven då inredde. Han började dekorera Camera della segnatura, men arbetet afbröts med ens, då Rafael fick öfvertaga utsmyckningen af dessa rum. Takhvalfvets indelning är jämte några "putti" det enda, som återstår af S:s andel i rummets dekoration. 1510 utförde S. fresken *Jesus gisslas* (hufvudfragmentet numera i Accademia i Siena) med den sköna Kristusfiguren. I Rom målade han i öfre våningen af bankiren Chigis nyuppförda Villa Farnesina två stora fresker: *Darius' familj inför Alexander* och *Alexanders och Roxanes bröllop* (de utfördes sannolikt 1511—12, enligt andra uppgifter först 1514). Den sistnämnda målningen — i uppslaget påverkad af den klassiska fresken "Det aldobrandinska bröllopet" — visar, hvilket starkt intryck S. tagit af Rafaels formgifning, dess behagfulla skönhet är ej mindre belysande för målarens personliga läggning. Den är en af den romerska renässansens mest smakbelysande målningar. 1515 var S. åter i Siena, och under de följande åren vistades han än där, än i norra Italien. Bland hans arbeten i Siena under den följande tiden äro 4 fresker ur *Marias lefnad* (i Oratorio di S. Bernardino, 1518—32), vidare fresker ur *S. Katarinas af Siena lefnad* (i S. Domenico 1525, en af dessa bilder, *S. Katarinas stigmatisering* — den unga, sköna kvinnan sjunker till jorden i salig vanmakt, då hon mottager Kristi sår — är ett af konstnärens yppersta verk), och *S. Jakobus* till häst jämte andra helgon (i S. Spirito 1530). Bland S:s senare stafflimålningar — som endast undantagsvis kunna mäta sig med hans fresker — äro *Konungarnas tillbedjan* (i S. Agostino i Siena, betydligt mörknad), *S. Sebastian* (se d. o. med fig., sp. 1390) bunden vid ett träd i ett vackert landskap och genomborrad af pilar (1527, målning på en processionsfana, målad på båda sidor af duken, frånsidan upptar en madonna med änglar; Uffizigalleriet i Florens), *Abrahams offer* (1541, domen i Pisa), *Madonna med helgon* (1542, akademien där), ett präktigt porträtt i Uffizierna, som med orätt gällt som hans självporträtt m fl. En liten *Pietà* i Stockholms Nationalmuseum — föga belysande för S:s konst — anses vara målad under hans andra vistelse i Lombardiet. S. framstår mest till sin fördel i enstaka figurer, hans större kompositioner kunna visa brist på enhet och sammanhang. Hans konst är representativ för tidens skönhetsträngtan liksom för dess smak. Hans område är den kroppsliga skönheten, han målar med smekande ömhet barn, unga kvinnor och sköna unga män. Deras uppträdande kan visa en viss behagfull trötthet, typisk för denne målare. Han skildrar ljuf smärta liksom självuppgifvande hänryckning med begärlighet och raffinemang, ibland äfven med ett stänk af sentimentalitet och rent af sliskighet i uttrycket. Färgen kan bli ofrisk och blodlös. Otålig och impulsiv, står han långt ifrån alltid på höjden af sin förmåga — sådan han är i sin ojämna konst, är han likväl en af högrenässansens mest representa-

G. A. Bazzi Sodoma. Efter en målning i klostret Montoliveto.

tiva målare. Han skildras som full af upptåg och skämtlynne, lefde ett lysande lif och slösade bort mycket pengar, var stolt öfver sina fester och öfver sina kapplöpningshästar liksom öfver den riddarvärdighet, han hugnats med af påfven. — I hans måleri uppblomstrade Sienaskolan en sista gång. Bland konstnärer, som slöto sig till honom, voro Girolamo della Pacchia, Baldassare Peruzzi och Domenico Beccafumi. Jfr monografier (flera af dem med titeln Giovanni Bazzi) af Jansen (1870), C. Faccio (1902), H. Cust (1906), E. Kupfer (1908), L. Priuli-Bon (1908), L. Gielly (1911) och H. Hauvette (s. å.). G—g N.

Sodomit, person, som tillfredsställer könsdriften genom onaturlig otukt. Namnet är bildadt efter staden Sodom, där enligt 1 Mos. 19 en sådan last bedrefs. — Sodomiterī l. sodomī, onaturlig otukt. Jfr Homosexualitet.

Sodomsäpple, *bot.*, namn på *Calotropis procera*, ett i Sahara utbredt träd af fam. *Asclepiadaceæ*, underfam. *Cynanchoideæ*, af araberna kalladt *oschur*, med stora, uppblåsta frukter, som anses motsvara bibelns Sodomsäpple. Äfven frukterna af den i Medelhafsområdet förekommande *Solanum Sodomæum* ha ansetts vara förebild till bibelns Sodomsäpple. Se äfven Galläpplen. G. L—m.

Sodor and Man [såū'dər ən mä'n], engelskt biskopsstift, som nu består blott af ön Man, men, då det 1154 bildades, omfattade äfven Hebriderna (*Sudr-eyjar*, *Sodoreys*) och tillhörde Trondhjems ärkestift. Ett norskt stift för Hebriderna hade funnits tidigare, men dess historia är dunkel. Sambandet med Norge bröts 1266, och 1334 skildes Man från de skotska öarna, men tillägget "and Man" synes ha tillkommit först på 1600-talet. Biskopen har säte i öfverhuset, men ej rösträtt. J. F. N.

Soelvold [sœl-], Peder Pedersen, norsk tidningsman, f. 1799 i Hollen, Telemarken, d. som fattighjon 1847 i Kristiania, uppsatte 1831 och redigerade till 1835 den radikal-demokratiska, oregelbundet utkommande häftesskriften "Statsborgeren. En tidende for Norges vel" som organ för i synnerhet en hänsynslös opposition mot ämbetsmannaklassens maktställning. Dömd för skandalösa artiklar, måste S. lämna redaktionen, men fortsatte ännu några år som kringresande agitator. Se W. S. Munthe, "Statsborgeren og P. S." (1907). K. V. H.

Soemba [sōm-], Sumba l. Tjendana (af holländarna kalladt Sandelbosch och Sandelhouteiland, "sandelträdsön"), en af Små Sundaöarna, belägen mellan Lombok och Flores under 8° 5′—9° 5′ n. br. och 116° 45′—119° 10′ ö. lgd, tillhör nederländska residentskapet Timor och har med några småöar (bl. a. Mojo) en areal af 14,740 kvkm. med omkr. 150,000 inv. Ön har mycket oregelbunden form och delas af Saleh- l. S.-viken på norra och Tjempiviken på södra kusten i två af ett 20 km. bredt näs förenade hälfter, båda vulkaniska och bergiga: Tambora (2,756 m., före sitt utbrott 1815, då 40,000 människor omkommo, 4,300 m.), Aroa Hassan (1,676 m.) och Sa Ngenges (1,695 m.), utom längs kusten, där några alluvialslätter förekomma. Invånarna äro muhammedanska malajer, som tillhöra rikena S., Bima, Dompo och Sanggar, styrda af sultaner under nederländsk öfverhöghet. Den nederländske residentens säte är Bima.

Soemenep [sōm-], stad. Se Madoera.

Soeraba'ja [sor-], Surabaja. 1. Nederländskt residentskap på norra kusten af östra Java, vid Madoerasundet. 5,950 kvkm. 2,436,963 inv. (1905), hvaraf 10,600 européer. Det har två rader kullar: en kalkrygg längs nordkusten, som slutar i Oedjoeng Pangka, och en fortsättning af mellersta Javas kalkberg, som delar residentskapet i två hälfter. Södra delen har en utgrening af Ardjoenobergen och når 1,685 m. höjd i Penanggoengang. F. ö. är S. ett slättland, genomflutet af Solo, Kali Lamong och Brantas, hvars nordliga arm, Kali Mas, mynnar ut vid staden S. Till S. hör ock ön Bawean (se d. o.). Ris är hufvudprodukten. — 2. Hufvudstad i nämnda residentskap och den förnämsta handelsstaden i nederländska Ostindien, vid Kali Mas' (se ofvan) utlopp i Madoerasundet. 150,198 inv. (1905), hvaraf 8,063 européer. Staden har högre borgarskola och är säte för de östra residentskapens högsta domstol och befälet för östra militärdivisionen, har marinetablissemang med dockor, magasin och artilleriverkstäder samt skeppsvarf. Export af socker, kaffe, petroleum m. m. Järnvägar förena staden med öfriga delar af ön.

Soeraka'rta [sor-], Surakarta l. Solo. 1. Residentskap på södra kusten af mellersta Java, mellan Djokjokarta i v. och Madioen i ö. 6,210 kvkm. 1,593,056 inv. (1905), hvaraf 3,335 européer. På västra gränsen ligga vulkanerna Merapi (2,875 m.) och Merbaboe (3,145 m.), på den östra de vulkaniska Lawoebergen (3,265 m.), men f. ö. är S. slättland, genomflutet af Bengawan l. Solo och dess bifloder. Hufvudprodukter äro ris, indigo, kaffe, socker, tobak, kakao, kina, peppar och vanilj. — 2. Hufvudstad i nämnda residentskap, vid Solo och dess biflod Pepe. 118,378 inv. (1905), hvaraf 1,572 européer.

Soest. 1. [såst] Kretsstad i preussiska reg.-omr. Arnsberg (Westfalen), vid flera järnvägslinjer. 18,467 inv. (1910). Spannmålshandel. Valsverk, garfverier och tillverkning af socker, cigarrer, sprit m. m. S. eger gymnasium, landtmannaskola, lärarseminarium samt en blind- och en döfstumanstalt. Staden var fordom starkt befäst och är ännu till en del omgifven af en bred vall. Från dess glanstid härstamma den romanska domen S:t Patrocli

(som i sin nuv. form härrör från 1100-talet) och den 1314 grundlagda Wiesenkirche, ett mästerverk af gotisk arkitektur. En af de rikaste hansestäderna under medeltiden, egde S. af alla tyska städer den äldsta stadsrätten (*die Soester schraa*, lat. *Jus susatense*), hvilken tjänade som mönster för Hamburg, Lybeck m. fl. städer. Efter att ha varit hufvudort i sachsiska landet Engern eröfrades det 1180 af ärkebiskopen af Köln, men ställde sig 1444 under skydd af hertig Adolf af Kleve och Mark, hvarigenom en häftig strid framkallades, den s. k. Soest-fejden, hvarunder staden 1447 motstod en belägring af 60,000 man och som 1449 ledde till stadens förening som län med Kleve. — 2. [sōst] Kommun i nederländska prov. Utrecht. 5,183 inv. (1909). Ett 1674 byggdt slott, som är änkedrottning Emmas sommarresidens. 1 o. 2. (J. F. N.)

Soetbeer [söt'ber], Georg Adolf, tysk nationalekonom, f. 23 nov. 1814 i Hamburg, d. 23 okt. 1892 i Göttingen, blef 1840 bibliotekarie, 1848 sekreterare vid kommersdeputationen (ett mellanting mellan ett kommerskollegium och en handelskammare) i Hamburg och 1872 hedersprofessor i Göttingen med titel geheime regierungsrat. S. arbetade kraftigt för en reform af tyska mynt- och bankväsendet samt ifrade därvid särskildt för införande af guldmyntfot. Af hans skrifter må nämnas *Edelmetallproduktion und wertverhältnis zwischen gold und silber seit der entdeckung Amerikas bis zur gegenwart* (1879) och *Materialien zur erläuterung und beurteilung der wirthschaftlichen edelmetallverhältnisse und der währungsfrage* (1885; 2:a uppl. 1886) och *Literaturnachweis über geld- und münzwesen* (1892), ett standardverk. S. blef led. af sv. Vet. akad. 1887.

Soeurs de la charité [sör də la ʃaritē], fr. Se Barmhärtiga systrar.

Soeurs de la miséricorde [sör də la miserikå'rd], fr. Se Barmhärtiga systrar.

Sofala [sofa'lə], arab., "låglandet", ett till portugisiska distriktet Mosambik (se d. o.) hörande kustland i Öst-Afrika. Det sträcker sig från Sambesi till Delagoaviken, är bördigt och eger i det inre betydande mineraltillgångar, men har en fåtalig befolkning. Hufvudorten, Sofala, vid Sofalaflodens breda mynningsvik i Mosambik-kanalen, är sedan 1505 portugisisk besittning och dref på 1400-talet viktig guldhandel. Omkr. 1,000 inv. (J. F. N.)

Sofēne (grek. *Σωφηνή*), landskap mellan södra Taurus och Antitaurus, nu kalladt Mamuret ul-Asis (se d. o.). Hufvudstad var Karkatrokertha, det nuv. Kharput (se d. o.), med urgamla ruiner. S. behärskades i forntiden först af kaldéerna, blef sedan självständigt och förenades under Tigranes II (97—56 f. Kr.) med Armenien. Se Lehmann-Haupt, "Armenien", I. J. C.

Soferīm (sing. *sofer*), hebr., skriftlärda (se d. o.).

Soffa (af arab. *soffah*, hvilobädd, läger), möbel af trä, metall, sten o. s. v., afsedd att sitta på för två eller flera personer och försedd med rygg, oftast äfven med sidostöd. Soffan är en utveckling af bänken och har på mångfaldigt sätt omgestaltats efter olika plats och uppgift: stoppadt säte, skilda slag af både till säng och säte brukbar möbel, trädgårdssoffa (korg-, järn- o. s. v.) m. fl. Ordet inlånades i svenska språket under första årtiondena af 1700-talet. Den första soffa, som tillverkades i Sverige, torde ha varit den som i Stockholm ställdes i ordning för den 1727 hit anlända turkiska ambassaden. Jfr Bädd, Dûchatel och Möbel, sp. 302 och pl. IV.

Soffite [såffi't], fr. (it. *soffitto*, af lat. *suffigere*, fästa undertill). 1. *Bygnk.*, undersidan af en arkitektonisk konstruktionsdel, som har horisontalt läge öfver åskådarens hufvud, t. ex. den fria delen af en arkitrav, en hängplatta, en takbjälke, likasom ock en plafond eller ett kassetteradt tak. Men som den formgifning och dekoration (i skulptur eller målning), som urspr. utbildats för arkitraven och plafonden, senare öfverfördes till sådana konstruktionsformer som arkaden och hvalfvet (tunnhvalf, krysshvalf, kupol), har äfven här, ehuru oegentligt, benämningen "soffite" kommit till användning. Jfr Kalymmatier, Kassett, Lakunarietak och Plafond. — 2. (Soffiter) De öfver en teaterscen uppsatta perspektiviska dekorationer, som föreställa innertak, hvalf etc. 1—2. C. G—m.

Sofia [så'-], bulgar. *Sredets* (föga användt), Bulgariens hufvudstad, ligger i midten af Balkanhalfön i ett bäcken på omkr. 550 m. höjd, som i n. begränsas af Balkan, i s. af den mäktiga syenitstocken Vitoscha (2,291 m.) och genomströmmas af Donaus biflod Isker. Denna bördiga och väl vattnade högslätt är öppen mot Serbien i v. och Öst-Rumelien i s. genom bekväma pass, hvilka järnvägarna Belgrad—Niš och Filippopel—Konstantinopel, resp. Burgas följa, och mot s. v. är den förenad med Küstendils bäcken genom en järnväg, liksom Iskerdalen följes af en järnväg till Donau och Varna. Staden, som 1881 hade 20,500 inv., men 1910 102,812, hvilket antal nu (1917) vuxit till öfver 160,000, hvaraf 12,800 spanska judar, ligger vid två små bifloder till Isker (Bojana l. Eleschnitsa och Perlovets), på en låg utlöpare från Vitoscha. Sedan den 1878 blef Bulgariens hufvudstad, har den blifvit fullständigt ombyggd i europeisk stil; de smala, krokiga gatorna och de

Fig. 1. Nationalteatern i Sofia.

oansenliga husen från den turkiska tiden ha försvunnit, och en ny stad har uppstått med breda raka gator och bulevarder, kloak- och vattenledning, elektrisk belysning och elektriskt spårvägssystem.

Den äldsta byggnaden anses vara en liten rundkyrka i judekvarteret, hvilken säges ha romerskt ursprung. I stadens midt ligger på en öppen plats den gamla (f. d.) katedralen, Sveti Kral. Norr därom ligga Banja-baschi-moskén, den enda moské i staden, där turkisk gudstjänst ännu hålles, samt det stora badet på samma ställe som de romerska termerna. Strax ö. om gamla katedralen finns en annan öppen plats, Alexanderstorget, i hvars närhet ligga det kungl. palatset (uppfördt 1880—82 af furst Alexander och tillbyggdt af konung Ferdinand), nationalmuseet (en f. d. moské, Böjük djami), stadsträdgården, den präktiga nya teatern (fig. 1), krigsministeriet, nationalbanken och domstolsbyggnaden. Därifrån går österut Bulevard tsar osvoboditel (Tsaren-befriarens bulevard), vid hvilken ligger

Fig. 2. Bulgariska riksdagens (sobraniens) byggnad.

riksdagsbyggnaden (fig. 2) med Alexander II:s af Ryssland (tsaren-befriarens) 16 m. höga ryttarmonument. I denna stadsdel, som har flera parker, ligga ock statstryckeriet, universitetet, gymnasiet och den nyligen fullbordade katedralen Kyrillos och

Fig. 3. Katedralen Kyrillos och Methodios.

Methodios (fig. 3) samt den nu restaurerade Sofiakyrkan, efter hvilken staden sedan slutet af 1300-talet bär sitt nya namn. Det 1888 grundlagda universitetet har tre fakulteter (icke teologisk) med omkr. 1,900 stud. (1912). Industrien omfattar tillverkning af väfnader af olika slag, öl, socker, brännvin, läder m. m. — På den nuv. stadens plats hade i forntiden serdernas traciska stam en stad, som efter Traciens eröfring af romarna var viktig som knutpunkt vid vägarna från Singidunum (Belgrad) till Bysantium och från Dyrrhachium genom Isker-(Oescus-)dalen till Donau. Sedan Trajanus' tid bar den namnet *Ulpia Serdica* l. *Sardica*, var sedan Diocletianus' tid hufvudort i nedre Dacien och 343 eller 344 plats för ett kyrkomöte. Kejsar Konstantin den store uppehöll sig där ofta, kejsarna Maximinus och Galerius voro födda där. Den brändes af hunnerna 447, så att få spår återstå af den romerska staden, men ett hundratal mynttyper vittnar om dess betydelse. Den togs af bulgarerna 809, då namnet Serdica förändrades till Sredets (måhända sammanhängande med *sreda*, midt), 1382 blef den definitivt en turkisk stad och var sedan säte för turkiske generalguvernören öfver hela Balkanhalfön med undantag af Bosnien och Morea samt fick sin folkmängd förökad hufvudsakligen med turkar. 1878, 3—4 jan., tvang ryske generalen Gurko turkarna att utrymma staden, som, ehuru mindre centralt belägen än Filippopel och mindre ryktbar i Bulgariens historia än Trnovo, på grund af sitt strategiskt viktiga läge valdes till det nya furstendömets hufvudstad. — Under Världskriget bombarderades S. af de allierades flygare 21 april, 4 juli, 14, 29 och 30 sept. samt 1 okt. 1916. (J. F. N.)

Sofia (grek. *Σοφία*, lat. *Sophia*, eg. insikt, vetande, vishet), kvinnonamn (i fransk form Sophie).

Sofia, *svenska* och *svensk-norska drottningar.*

1. S., dotter af danske konungen Erik Plogpenning, d. 1286, förmäldes 1260 med Valdemar, konung af Sverige. Hon skildras som skön och kvick, men härsklysten och bidrog genom sina speord till oenigheten mellan Valdemar och hans bröder. 1277, efter sin gemåls afsättning, begaf hon sig till Danmark.

2. S. Magdalena, dotter af danske konungen Fredrik V och Lovisa af England, f. 3 juli 1746 i Köpenhamn, d. 21 aug. 1813 på Ulriksdal, blef redan vid fyra års ålder, till befästande af ett vänskapligt förhållande mellan Sverige och Danmark, förlofvad med dåv. svenske arfprinsen Gustaf. Den senares föräldrar voro dock ytterst obenägna för förbindelsen, och blott genom kronprins Gustafs eget samtycke kunde 1766 års ständer emot konungaparets vilja genomdrifva det 1751 aftalade äktenskapet. Förmälningen försiggick på Kristiansborgs slott i Köpenhamn 1 okt. 1766, hvarefter bilägret firades i Stockholm 4 nov. s. å. Efter sin makes trontillträde kröntes S. till drottning 29 maj 1772. Äktenskapet blef föga lyckligt. Till sitt yttre var S. ganska behaglig och berömmes för en värdig och majestätisk hållning, men blyg och stel, verkade hon snart frånstötande på den liflige Gustaf, som fann henne tråkig. Själf kunde hon, som erhållit en allvarlig och religiös uppfostran, aldrig finna sig i det svenska hofvets bullersamma lif. Hon saknade äfven intresse för tidens andliga kultur, dess litteratur och konst. Den kallsinnighet,

hvilken rådde mellan de båda makarna ända från början, efterträddes först efter nära tioårigt äktenskap af ett närmande dem emellan. Glädjen öfver kronprins Gustaf Adolfs födelse 1 nov. 1778 förbittrades emellertid af det skandalösa rykte, som vann spridning i hofkretsarna ang. den unge furstens börd och som vann en viss tilltro genom ett oförsiktigt uppträdande af den alltid mot sin sonhustru afvoga gamla änkedrottningen Lovisa Ulrika. Efter den yngre sonens, hertigens af Småland, död 1783 återgick förhållandet mellan de kungliga makarna till den tidigare likgiltigheten och kylan. Någon politisk roll eftersträfvade S. aldrig, vare sig under sin makes eller sin sons regering. Blifven änka 1792, lefde hon tillbakadraget och stilla, men utöfvade mycken välgörenhet. Hon öfverlefde äfven sonens afsättning och hans och hans familjs förvisning ur landet.

3. S. (skref sig Sophie) Vilhelmina Mariana Henrietta, drottning af Sverige och Norge, dotter till hertig Vilhelm af Nassau och hans andra gemål, prinsessan Paulina af Württemberg, f. 9 juli 1836 i Biebrich, Nassau, d. 30 dec. 1913 i Stockholm, erhöll en ytterst sorgfällig uppfostran och hade i de särskilda läroämnena de skickligaste lärare. Företrädesvis grundlig var prinsessans historiska och språkliga utbildning Uti musik, i synnerhet i pianospelning, vann hon under framstående mästares, bl. a. Ehrlichs och Rubinsteins, ledning betydande färdighet och fulländning. Efter sin moders död (sommaren 1856) vistades prinsessan S. hos sin äldre halfsyster, furstinnan af Wied; i hennes och hennes gemål furst Hermans hem, å slottet Monrepos nära Neuwied, gjorde prinsessan dåv. hertigens af Östergötland bekantskap, och förlofning ingicks 26 sept. s. å. Genealogerna kunde fintligt påvisa, att dynastien Ponte Corvo genom henne ytterligare knöts till Vasaätten i följd af hennes sjufaldiga härstamning från Gustaf I. Förmälningen firades 6 juni 1857 i Biebrich, hvarefter de nygifta 19 juni s. å. på linjeskeppet "Stockholm", åtföljdt af en eskader, anlände till Sveriges hufvudstad. 18 sept. 1872 blef hertiginnan af Östergötland drottning af Sverige och Norge samt kröntes som sådan 12 maj 1873 i Stockholm och 18 juli s. å. i Trondhjem. 26 okt. 1905, då hennes gemål erkände Norge som en från unionen med Sverige skild stat, upphörde hon att vara norsk drottning, och 8 dec. 1907 blef hon änka, hvarefter hon längre tider var bosatt på Ulriksdal, hennes änkesäte. Hon blef moder till 4 söner, Gustaf, nuv. konung Gustaf V (f. 1858), Oskar (f. 1859), Karl (f. 1861) och Eugen (f. 1865).

Rika gåfvor, både hufvudets och hjärtats, hade kommit på drottning S:s lott. Med öfverlägset, skarpt genomträngande förstånd, fördomsfri och öppen blick för lifvets sakförhållanden, visste hon att vid deras bedömande snabbt och säkert skilja hufvudsak från bisak, skal från kärna. Med omutlig rättskänsla samt starkt utpräglad självständighet och fasthet i åsikter förenade hon omfattande och lefvande intresse för allt, som låg inom området för den mångsidiga verksamhet, som tillhörde hennes kall. I sitt hem framträdde hon som förebilden för en hängifven och trofast maka, som den ömmaste moder, som en samvetsgrann, lugn och kärleksfull ledarinna af det dagliga lifvets mångahanda omsorger i stort som smått. I främsta rummet låg uppfyllandet af de moderliga plikterna hennes hjärta nära. Särskildt under sina söners yngre år följde hon deras uppfostran med oaflåtlig och insiktsfull omvårdnad samt öfvervakade personligen deras utveckling, hvarvid hon förstod att på samma gång genom sitt glädtiga lynne sprida fröjd i barnkretsen och genom sitt värdiga och ädla föredöme utöfva på de unges sinnen ett inflytande, hvars frukt visade sig icke minst i den hängifvenhet och det förtroende, hvarmed hennes till män uppvuxna söner sökte återgälda hennes kärlek. I hemmets lycka inträdde dock en smärtsam inskränkning till följd af drottningens svaga och vacklande hälsa, som 1887, då hennes lif syntes allvarsamt hotadt, nödvändiggjorde en ytterst svår operation. Hennes långvariga sjuklighet tvang henne att tillbringa längre tider i utlandet och att under sin vistelse hemma alltmera draga sig tillbaka från det officiella lifvets festligheter samt lade ett nödtvunget band på hennes stora verksamhetsifver. Det kroppsliga lidandet bidrog i sin mån till utveckling i hennes själslif af den fromma och förtröstansfulla undergifvenhet, den oskrymtade gudsfruktan, som präglade hennes hela väsen.

Sin med åren alltmera utpräglade religiositet och sitt varma deltagande för de lidande och vanlottlade ådagalade drottning S. i lika mån genom vidtomfattande enskild välgörenhet, genom outtröttlig verksamhet till lindring eller afhjälpande af vissa sociala missförhållanden och framför allt genom självständiga, nydanande insatser till fromma för dylikt samhällsgagneligt arbete. Redan som hertiginna af Östergötland hade hon med stort intresse och praktisk blick ingripit i välgörenhetsarbetet. Vittnesbörd härom är Stockholms allmänna skyddsförening (se d. o.) med sin första länk Kungsholms l. hertiginnan Sophias skyddsförening (för fattigas beklädnad och vård af fosterbarn från Allmänna barnhuset) och den därtill anknutna Arbetsföreningen. 1860 grundlade hon Hemmet för frigifna kvinnor, och 21 aug. 1876 kunde dess nya lokal invigas under namn af Drottningens skyddshem (se d. o., Suppl.). Jämte sin gemål sökte drottningen stödja och uppmuntra de sociala sträfvanden, som afse folkets sedliga fostran och undanröjande af socialt elände. I detta syfte donerade konungen och drottningen de s. k. "krönings-" och "silfverbröllopsfonderna", afsedda att enligt skyddsföreningarnas bestämmelser användas till lifräntor åt fattiga barn, och 1878 skänkte hon ett ansenligt belopp som grundfond till bostadshus åt fattiga arbetare, som där mot billig hyra skulle erhålla lägenheter, hvarefter afkastningens behållning skulle tillfalla nyss nämnda skyddshem. Konungaparets gåfva på guldbröllopsdagen (1907) af 100,000 kr. till Centralförbundet för socialt arbete bör äfven i detta sammanhang

ihågkommas, och 1913 invigdes Oskars och Sofias guldbröllopshem (se d. o.). Bland de många af drottning S. beskyddade och understödda eller efter henne uppkallade institutionerna må följande nämnas: Sällskapet för inrättande af småbarnsskolor, föreningen Lapska missionens vänner, där hon efter prinsessan Eugénies död många år var en synnerligen intresserad ordf., Stockholms stadsmission, K. F. U. K. och K. F. U. M., Drottning Sofias förening till understödjande af härens och flottans sjukvård (se Drottning Sofias förening) och Skolhemmet för blinda döfstumma och sinnesslöa (Drottning Sofias stiftelse; se d. o.) samt åtskilliga välgörenhetsinrättningar i Norge, såsom Eugeniastiftelsen, Kristianias börnehjem, Börnehjemmet i Kvænangen (Finmarken), Samariterforeningen, Unge kvinders kristlige samfund, det genom medel ur Oskars II:s jubileumsfond uppförda vanförehemmet Sophies minde i Skaadalen vid Kristiania och det genom drottningens understöd upprättade kustsanatoriet vid Fredriksværn. — Hufvudföremålet för drottning S:s hängifna omsorger om sjukvården var utvecklingen och höjandet af sjuksköterskebildningen i Sverige. 1 jan. 1884 invigdes det på hennes bekostnad inrättade Hemmet för sjuksköterskor, tillökadt 1 april 1885 med en "sjukafdelning" och då kalladt Drottningens sjukhem, som utbildade de första *skolade* sjuksköterskorna i vårt land. Tack vare drottningens initiativ och frikostiga penningbidrag både af henne och Oskar II kunde emellertid detta hem snart utvidgas till en stor anstalt, som på samma gång tjänstgör som särskildt sjukhus, hennes älsklingsskapelse, Sophiahemmet (se d. o.). — Se E. Melander, "Drottning Sophia. Några minnesblad" (1914; 3:e uppl. 1915). 2. L. S. 3. G. W.*

Sofia, *svenska* prinsessor. 1. S., dotter af Gustaf I och Margareta Leijonhufvud, f. 29 okt. 1547 på Stockholms slott, d. natten mellan 16 och 17 mars 1611 på Ekolsund, förmäldes 1568 med hertig Magnus (II) af Sachsen-Lauenburg (se Magnus, sp. 507), och bröllopet firades i samband med konung Eriks och Katarina Månsdotters. Äktenskapet blef olyckligt, hvarför S. ej följde sin man, då denne måste lämna Sverige. Hon begrofs 1612 i Strängnäs. Om hennes son Gustaf se Gustaf, sp. 689.

2. S. Albertina, dotter af konung Adolf Fredrik och drottning Lovisa Ulrika, f. 8 okt. 1753 i Stockholm, d. där 17 mars 1829, utnämndes fjorton år gammal af sin morbroder Fredrik II i Preussen till koadjutorinna i abbedisstiftet Quedlinburg (se d. o. och Jungfrustift, sp. 283), och från 1787 till 1803, då det rika stiftet sekulariserades, var hon, ehuru nästan ständigt i Sverige, dess abbedissa. Jämte sin mest älskade broder, hertig Fredrik Adolf, var hon föremål för moderns särskilda ömhet. Å sin sida egnade S. modern en uppoffrande kärlek, i synnerhet under hennes sista år efter brytningen med sonen Gustaf III. Öfverlefvande sina närmaste, fick hon se sin brorson afsatt och med sin familj landsförvisad. S. var mild och öfvade stor välgörenhet, men lefde under de sista åren i djup tillbakadragenhet. Enligt ständernas beslut 1818 öfvergick lustslottet Tullgarn, förut tillhörigt brodern Fredrik Adolf, efter hennes död till dåv. kronprinsen, sedermera konung Oskar I. Hennes palats i Stockholm, det af henne inköpta f. d. Torstensonska huset vid nuv. Gustaf Adolfs torg, som med allmänna medel ombyggts och iordningställts för hennes räkning, skulle med adpertinenser, enligt hennes testamente af 17 mars 1783, tillfalla den äldste Svea rikes arffurste, som näst efter kronprinsen egde rätt till kronan, och, om prins ej funnes, prinsessorna i tur och ordning samt eventuellt ytterst K. M:t och kronan. Palatset, kalladt Arffurstens palats (se d. o.), såldes 1902 med riksdagens bifall till staten för 2,250,000 kr. 1911 gaf riksdagen sitt bifall till, att äfven en adpertinens till palatset, en tomt (n:r 19 å Blasieholmen), där prinsessan haft sitt stall och som sedan 1905 hyrts af A.-b. Grand hotell, hvilket därå uppfört det nuv. Grand hotell royal, fick till bolaget försäljas för 2,264,000 kr. Vid båda försäljningarna fogades det villkoret att, om för influtna medel andra fastigheter inköptes, statsmedel ej finge användas för dessas reparation eller underhåll. Prinsessan Sofia Albertinas stiftelses angelägenheter handhas af en styrelse af 3 led. (två utsedda af konungen, en af K. M:t på Finansdepartementets föredragning).

3. S. Vilhelmina, Gustaf IV Adolfs dotter. Se Gustaf, sp. 684. 1. Fr. W. 2. (L. S.)

Sofia (da. *Sofie*), *danska* drottningar.

1. S., Valdemar I:s gemål, dotter till polska prinsessan Rikissa (se d. o. 1) i hennes andra gifte — efter sin förste makes, danske prinsen Magnus Nilssons, död — med en rysk furste, antingen Volodar af Minsk eller Vladimir af Halicz, f. omkr. 1140, d. 1198, trolofvades 1154 med och äktade, efter mordet på hennes halfbroder konung Knut Magnusson, 1157 Valdemar I. Hon var mycket vacker, men skildras i folkvisorna som elak och hämndgirig. Enligt dessa lät hon innebränna Valdemars älskarinna Tove i en badstuga och vållade hans syster liten Kirstens olycka, men ingenting häraf kan historiskt bevisas. Efter att ha blifvit änka 1182 gifte sig S. med landtgrefven Ludvig af Thüringen 1186, men han skickade henne snart hånfullt tillbaka till Danmark, där hon dog.

2. S., Fredrik I:s gemål, f. 1498, d. 1568, dotter af hertig Bogislav X af Pommern, förmäldes 1518, blef änka 1533 och dog på slottet i Kiel, där hon för det mesta brukade vistas.

3. S., Fredrik II:s gemål, f. 4 sept. 1557, d. 1631, dotter till hertig Ulrik af Mecklenburg och dotterdotter till den föregående, förmäldes 1572 med sin 23 år äldre kusin Fredrik II och tycks ha lefvat i ett mycket lyckligt äktenskap. På hennes uppmaning utgaf A. S. Vedel den första samlingen af danska folkvisor. Efter konungens död 1588 fick hon ej någon del i förmyndarrege-

ringen i Danmark under Kristian IV:s minderårighet, men väl 1590 i hertigdömena. Hon kom snart i häftig strid dels med riksrådet, som ville bestämma öfver den unge konungens undervisning, dels med ridderskapets ledare, Henrik Rantzau, emedan hon sökte skaffa sina två yngre söner land i hertigdömena. Hennes andel i regeringen där upphörde 1593, och 1594 tvangs hon att slå sig ned på Nykjöbings slott, där hon sedan vistades till sin död. Sina gods på Lolland och Falster, som voro hennes lifgeding, styrde hon med stor skicklighet, men äfven med hänsynslös hårdhet mot bönderna (hon följde den nordtyska seden att indraga bondejord till herrgårdarna). Hon samlade en ofantlig förmögenhet, hvaraf hon senare försträckte sin son stora lån.

4. S. Amalia, Fredrik III:s gemål, f. 4 mars 1628, d. 20 febr. 1685, dotter till hertig Georg af Braunschweig-Lüneburg, förmäldes 1643 med Fredrik, medan han ännu var ärkebiskop af Bremen, och blef 1648 drottning. Hon var mycket intagande, men därjämte stolt och härsklysten samt prakt- och njutningslysten, var i synnerhet begifven på jakt och dans och införde fransk smak vid hofvet (baletter vid hoffesterna). Hon hade väsentlig del i Ulfelds fall och äfven i framkallandet af det ödesdigra kriget 1657; men under Köpenhamns belägring visade hon stort personligt mod, och vid riksdagen 1660 främjade hon enväldets införande och dref fram sin försiktige make till handling. Hennes hat till Leonora Kristina var oförsonligt, och hon hade stor skuld i denna furstinnas stränga och långvariga fängelse. Hon blef änka 1670 och afled på det af henne byggda Amalienborg.

5. S. Magdalena, Kristian VI:s gemål, f. 28 nov. 1700, d. 27 maj 1770, dotter till markgrefven Kristian Henrik af Brandenburg-Kulmbach, förmäldes 1721 med kronprins Kristian och blef drottning 1730. Hon var så afgjordt tysk, att hon nästan ringaktade danska språket, som hon dock kunde tala och skrifva, och kallade sin egen son Fredrik (sedermera Fredrik V) ''der dänische prinz''. Sina fattiga släktingar och många andra tyskar drog hon in i landet och skaffade dem underhåll. Hon delade sin gemåls böjelse för pietismen och öfverdrifna häfdande af konungamaktens värdighet, hvarför de också höllo sig på långt afstånd från folket; men hon utöfvade ej något politiskt inflytande. Mot sin egen syster, den vackra och begåfvade furstinnan af Ostfriesland, hyste hon en orimlig svartsjuka, som 1743 slutligen ledde till systerns aflägsnande från hofvet. S. var slösaktig och praktlysten, något som i synnerhet visade sig vid uppförandet af Kristiansborgs och Hirschholms slott. Af godset Vallö, som konungen skänkte henne, upprättade hon 1737 ett kloster för adelsdamer (mest tyska). Som änka (sedan 1746) var hon den första af godsegarna, som afskaffade hofveriet på sitt gods Hörsholm och lät bönderna köpa sina fästegårdar. 1—5. E. Ebg.

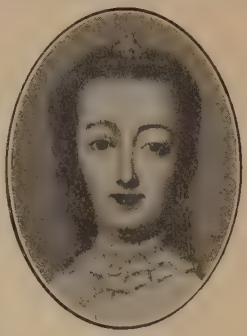

Sofia (ty. *Sophie*), *hannoverska* furstinnor. 1. S., kurfurstinna, f. 14 okt. 1630 i Haag, d. 8 juni 1714, dotter af kurfurst Fredrik V af Pfalz (''Vinterkonungen'') och Elisabet af Storbritannien, Jakob I:s dotter, blef 1646 förlofvad med hertig Georg Vilhelm af Braunschweig och 1658 förmäld med dennes broder hertig, 1692 kurfurst Ernst August af Hannover. Genom ''Act of settlement'' 1701 förklarades hon arfsberättigad till Storbritanniens tron, och denna, som genom drottning Annas död blef ledig knappt två månader efter S:s frånfälle, bestegs af sonen Georg (I). S. var Leibniz' väninna. Hennes memoarer äro utgifna af Köcher (1879), hennes bref till hennes pfalziska släktingar af Bodemann (2 bd, 1885—88) och till hannoverska diplomater af Doebner (1905). — 2. S. Dorotea, kurprinsessa, den föregåendes sonhustru, bekant under namnet prinsessan af Ahlden, f. 15 sept. 1666, d. 23 nov. 1726, var dotter till hertig Georg Vilhelm af Lüneburg-Celle och Eleonore d'Olbreuse samt förmäldes af politiska skäl 1682 med dåv. prins Georg Ludvig (sedermera kurfurste af Hannover och konung af England under namn af Georg I). Äktenskapet var från början olyckligt. S. försummades af sin make, och det anstolta hertig-(efter 1692 kurfurste-)paret, hennes svärföräldrar, visade henne ohöljdt förakt och ovilja. I sin öfvergifvenhet inlät hon sig i ett kärleksförhållande med grefve Filip Kristofer von Königsmarck och planerade med denne en flykt från Hannover (härom och om litteraturen i hithörande frågor se en utförlig redogörelse i art. Königsmarck 6). Planen upptäcktes (1694), hvarefter äktenskapet förklarades upplöst och S. för sin återstående lifstid inspärrades på slottet Ahlden. Hennes barn voro konung Georg II af England och drottning Sofia Dorotea af Preussen. 2. N. H—tz.

Sofia Albertina. Se Sofia, svenska prinsessor 2.

Sofia Aleksejevna, rysk storfurstinna, dotter af tsar Aleksej Michailovitj i hans första gifte (med Maria Miloslavskij) och halfsyster till Peter den store, f. 7 sept. (g. st.) 1657, d. 1704, var utrustad med ovanlig viljekraft och härsklystnad. Hon sträfvade efter makten, därtill eggad och under-

stödd af sin älskare Golitsyn m. fl. Efter broderns, Fedor III:s, död (1682) samt då Peter var minderårig och den äldre brodern Ivan svagsint, genomdref hon med streltsernas hjälp, att hon själf upphöjdes till regentinna tillika med Peters moder, Natalja Narysjkin. Inom kort lyckades hon, stödjande sig på gammalryssarna och streltserna, aflägsna Natalja från makten och antog 1684 titeln tsarevna. Genom en fred med Polen 1686 förvärfvade hon provinserna Smolensk och Ukrajna, men förband sig i stället att deltaga i kriget mot de krimske tatarerna. Då hennes plan att mörda Peter blifvit röjd 1689, insattes hon i ett kloster i Moskva. Jfr Rysslan d, sp. 1458—59.

Sofia Charlotta (ty. *Sophie Charlotte*), drottning af *Preussen*, kallad "den filosofiska drottningen", f. 20 okt. 1668, d. 1705, var dotter till kurfursten Ernst August af Hannover och Sofia af Pfalz. Förmäld 1684 med dåv. kurprinsen af Brandenburg, sedermera kurfurste (1688) och konung af Preussen (1701) under namn af Fredrik I, hade hon med honom en son, sedermera konung Fredrik Vilhelm I. I närheten af Berlin byggde hon åt sig slottet Lützenburg, numera efter henne kalladt Charlottenburg (se d. o.). Där samlades kring den begåfvade, talangfulla, mångsidigt intresserade och rikt bildade furstinnan en talrik krets af konstnärer, vetenskapsmän (bland dem märkes framför andra Leibniz) och teologer (med hvilka hon särskildt dryftade frågan om en "union" mellan olika trossamfund, som låg henne varmt om hjärtat). S:s lif har skildrats af Varnhagen von Ense (1837; 3:e uppl. 1872); kortare biografier finnas af Koser (i "Deutsche rundschau", 52) och Krauske (i "Hohenzollern-jahrbuch", 4). Jfr äfven "Briefe der königin S. C. von Preussen und der kurfürstin Sophie von Hannover an hannoverische diplomaten", utg. af Doebner (1905). N. H—tz.

Sofia församling. 1. Församling i Stockholms stad, som bildades 1 maj 1917 genom delning af Katarina församling på Södermalm, omfattar östra delen af denna, området mellan Saltsjön i n. och Hammarbysjön i s. (Gränsen mot nuv. Katarina församling följer Reenstiernas gata från Stadsgården till Ringvägen, sedan denna till Götgatan och slutligen denna gata fram till Skanstull.) 17,232 inv. (31 dec. 1916). Församlingens kyrka, Sofiakyrkan (se fig.), uppkallad efter drottning Sofia, Oskar II:s gemål, med ett hela staden dominerande läge på Hvita bergen, uppfördes efter 1899 utlyst täflan, hvarvid arkitekten G. Hermansson blef pristagare, och invigdes 18 mars 1906. Kyrkan är en centralbyggnad med kvadratiskt midtparti och helt korta sidopartier samt ett massivt torn af föga lycklig form, på afstånd sedt. Stilen är moderniserad romansk. Bland konstnärliga prydnader i kyrkans inre märkas altarrelief af Wetterstedt och glasmålning efter ritning af O. Hjortzberg. Kyrkan har 1,333 fasta sittplatser. Jämte inredning, kyrkkärl o. d. beräknas kostnaderna för densamma till 700,000 kr. Utan att någon uttaxering inom Katarina församling, som byggde kyrkan, behöfde göras, ha dessa medel erhållits genom klok förvaltning af tomter, som donerats för kyrkbyggnadsändamål. Jfr den vid invigningen 1906 utg. minnesskriften. Redan 1914 undergick kyrkan en omfattande och kostsam reparation.

Sofiakyrkan i Stockholm.

2. Svenska Sofiaförsamlingen, sedan 1914 namn på svenska församlingen i Paris. Dess kyrka (se Paris, sp. 76—77 och pl. VI, fig. 29—30) heter Svenska Sofiakyrkan.

Sofia Hedvig (da. *Sofie Hedevig*), *dansk* prinsessa, dotter till Kristian V, f. 1677, d. 1735, blef redan som barn förlofvad med sin kusin kurfurst Georg af Sachsen, men förlofningen bröts 1691. Hon var senare utsedd till gemål åt ärkehertig Josef (sedermera kejsar Josef I), men planen strandade 1697, då hon vägrade öfvergå till katolicismen. Likaledes måste tanken på ett äktenskap med Karl XII uppges i följd af dennes motvilja för att gifta sig. S. förblef ogift, såvida ej ryktet om ett hemligt äktenskap med Karl Plessen (se d. o.) hade någon grund. Efter Fredrik IV:s andra äktenskap, med Anna Sofia Reventlov, 1721, lämnade hon hofvet och vistades tills. med brodern Karl (d. 1729) för det mesta på Vemmetofte, hvaraf hon genom testamente upp-

rättade ett adligt "jungfrukloster". — Börge Janssen har i romanen "Prinsessens kammerherre" (1914) byggt handlingen på ryktet om hennes hemliga äktenskap. E. Ebg.

Sofiahemmet. Se Sophiahemmet.

Sofiakyrkan. 1. (Grek. *Ha'gia Sofi'a, Aja Sofia,* "Heliga visheten") Kyrka i Konstantinopel, den kristna världens förnämsta kyrka under ett årtusen, numera moské (se pl. I, fig. 1 o. 4 till art. Konstantinopel), byggdes under kejsar Justinianus på samma plats, där en af Konstantin uppförd basilika förut stått. Denna nedbrann 532, och inom 5 år stod den nya kyrkan färdig, så att den kunde invigas 27 dec. 537. Arbetsstyrkan hade uppgått till 10,000 man. Vid en jordbäfning 558 instörtade kyrkans östra del jämte kupolen, som sedan dess blifvit förnyad ytterligare ett par gånger. Kyrkans arkitekter, Anthemios från Tralles och Isidoros från Miletos, voro båda från Mindre Asien. Kyrkans byggnadssätt visar direkt tillbaka till den kupolkyrkostil, som där uppblomstrat. Sitt fulla uttryck fick denna bysantinska stil i S. Dess plan bildar en regelbunden fyrkant, nära nog en kvadrat (77×71,7 m.). Dess yttre, af mörkgrått tegel, skämmes af en mängd tillbyggnader, kapell, väldiga stödjemurar, verkstäder och de 4 minareterna i byggnadens hörn. Interiören (plan se art. Byggnadskonsten, sp. 724, kyrkans inre se pl. VIII till samma art., genomskärning se art. Hvalf, sp. 1398) får sin karaktär af det sinnrika och djärfva stödsystemet. Den stora kupolen — 32 m i genomskärning —, slagen på pendentiv öfver kyrkans midtkvadrat, hvilar på 4 bågar och stödes därjämte i ö. och v. af 2 halfcirkelformiga nischer af samma bredd som midtkvadraten och i höjd nående upp till kupolens nedre rand. Kyrkan har sålunda fått ett slags långskepp, på samma gång som centraltypen är fasthållen genom den dominerande hufvudkupolen, hvarifrån äfven ett flödande ljus strömmar ner från en krans af fönster rundt omkring dess nederkant. De 2 stora nischerna stödas i sin ordning af hvar sina 3 små dylika, radialt ställda, och den mellersta af dessa små nischer, den åt ö., bildar altarabsid för hela kyrkan. Sidoskeppen äro hållna i 2 våningar, de nedre hvälfda, de öfre täckta med små kupoler, båda våningarna öppna sig med kolonner och hvalfbågar utåt midtpartiet. Byggnadens konstruktion visar ett med mästerskap, med öfverlägsen klarhet och konsekvens löst problem. Kyrkans inre utsmyckades med slösande österländsk prakt och med användning af de mest dyrbara material, marmor, mosaik, guld och andra metaller. I slutet af 900-talet, då en ny jordbäfning skadat kyrkan och kupolen åter ombyggdes, förnyades hela den dekorativa prydnaden. Hvalf och murar fylldes då med ett otal af mosaiker. När turkarna 1453 bemäktigat sig Konstantinopel och "kyrkan för alla kyrkor" förvandlades till moské, öfvertäcktes mosaikerna med kalk och det mesta af dekorationens figurkonst slopades, liksom högaltaret och det praktfulla, hvälfda tabernaklet i kyrkans midt nedrefs. På 1800-talet har något litet af den ornamentala utsmyckningen blifvit återställdt. Jfr Lethaby och Swainson, "The church of Sancta Sophia" (1894). — 2. Kyrka i Stockholm. Se Sofia församling 1. — 3. (Svenska Sofiakyrkan) Kyrka i Paris. Se Sofia församling 2. 1. G—g N.

Sofiakällan i Hälsingborg. Se Hälsan och Ramlösa 2.

Sofia Magdalena, ett stundom förekommande namn på några kyrkor, såsom Drängsereds, Hjorteds, Söderåkra, och på socknen Sollerön.

Sofia Magdalena. Se Sofia, svenska drottningar 2.

Sofielund. 1. Herrgård i Forsa socken, Södermanlands län, vid sjön Uren (Nyköpingsåns vattensystem), utgör med underlydande 2⁵/₈ mtl, tax. till 105,000 kr. (1914). Den hette förr Stora Sundby och donerades jämte flera andra gods inom och utom socknen 1573 till Lars Västgöte, reducerades 1683, men blef snart åter enskild egendom. Sedan 1850-talet tillhörde den frih. T. Adelswärd på Stäringe, köptes på 1890-talet af konsul O. Ekman och tillhör nu hans dotter friherrinnan Louise Falkenberg, som äfven eger Skedevi (Schedevi) inom samma socken, vid Helgestaviken af Båfven, med underlydande, Spånga m. m. 5⁵/₈ mtl, tax. till 200,000 kr., samt annan fastighet, såg m. m., tax. till 15,000 kr. Skedevi, kändt sedan 1200-talet, har tillhört Strängnäs' biskopsstol, indrogs vid reformationen och donerades 1573 liksom Sofielund till Lars Västgöte samt hade samma egare som detta till 1640-talet. — 2. Frälsesäteri af 1 mtl, i Ludgo socken, Rönö härad, Södermanland, på en landtunga i sjön Båfven, utgör jämte 3 mtl frälse underlydande samt Tyfviks såg och kvarn ett gods, tax. till 130,000 kr. (1915). Gården hette i äldre tider *Buddebol*, egdes på 1600-talet en längre tid af riksrådet Johan Skytte och hans arfvingar, tillhörde sedan 1677 medlemmar af Possesläkten och erhöll 1771, då den egdes af fru Sofie Palmquist, namnet S. På 1860-talet köptes S. af grefve O. Fröhlich och öfvertogs 1880 af grosshandlaren P. F. Högstedt, hvars sonhustru, S. E. H. Högstedt, nu eger den. — 3. Sinnesslöanstalt. Se Idiotanstalt, sp. 356.

Sofiero, lustslott i Malmöhus län, Hälsingborgs landsförsamling, härligt beläget på en höjd vid

Fig. 1. Sofiero slott.

Öresund, 2,8 km. n. om Hälsingborg. 145 har. Tax.-v. 168,000 kr. (1915). Slottet (fig. 1), byggdt 1864—65 i holländsk renässansstil, var ofta Oskar

II:s och drottning Sofias sommarresidens; den senare skänkte det 1905 till nuv. kronprinsparet, och kronprinsessan har visat stort intresse för parken och blomsteranläggningarna där (''Vår trädgård på Sofiero'', 1915). Den plats, på hvilken slottet lig-

Fig. 2. Parti af parken vid Sofiero.

ger, tillhörde mensalhemmanet (till pastor i Hälsingborg) $^3/_8$ mtl Skabelycke, som 1864 för 50,000 kr. afträddes till dåv. hertiginnan Sofia, som därigenom blef kyrkoherdens arrendator. S. å. inköpte hon det angränsande $^1/_4$ mtl Stubbarp och 1874 ytterligare $^1/_4$ mtl Stubbarp. Genom egoutbyte anslogs från både Skabelycke och Stubbarp frånskild jord till mensalhemman, dit stall och logbyggnader förflyttades och ombyggdes, medan ett därvarande af kyrkoherden uppfördt boningshus ombyggdes. Sedan drottningen inköpt rusthållshemmanet $^5/_{24}$ mtl Filborna i Hälsingborgs landsförsamling, utbyttes 1881 detta mot mensalhemmanet Skabelycke, hvarigenom detta fick naturen af rusthållshemman och S. i sin helhet blef enskild egendom, hvilket det förut icke var. — Wbg.

Sofies minde. Se Sophies minde.

Sofi'sm (grek. *sofi'sma*), *log.*, afsiktligt felslut. Om felslutet är oafsiktligt, kallas det paralogism (se d. o.). Termens uppkomst sammanhänger därmed, att de grekiske sofisterna (se d. o.) ansågos särskildt använda sådana bedrägliga slutledningar och att Aristoteles kallade sin skrift om felsluten: ''Om de sofistiska bevisen''. Han urskilde två hufvudarter af sofismer: 1. sådana, som bero på tvetydiga uttryckssätt i språket; 2. sådana, som äro egentliga tankefel. Inom båda urskilde han ett stort antal underarter. Till de språkliga felsluten räknas bl. a. sådana, som grunda sig på, att samma ord har olika betydelser (se Homonym); sådana, som bero på tvetydiga satsbildningar (*amfiboli*) o. s. v. Till de logiska sofismerna höra alla afsiktligt begångna fel mot reglerna för slutledning (se d. o.) och bevis (se d. o. 1), såsom *quaternio terminorum* (se Felslut), *petitio principii* (se d. o.) m. fl. En ryktbar sofism är det s. k. krokodilslutet l. ''lögnaren'', som uppställts af Eubulides: ''alla kretenser äro lögnare; du, som säger det, är också från Kreta; alltså ljuger du, men då äro ju icke alla kretenser lögnare''. Om denna sofism lär stoikern Chrysippos ha utgett en skrift i 6 böcker. Litt.. Cajus, ''Antibarbarus logicus'' (1851). S—e.

Sofi'st (grek. *sofistēs*) var hos forntidens greker urspr. ett hedersnamn af nästan samma betydelse som *sofo's*, vis. Sålunda kunde enhvar särskildt kunskapsrik och praktiskt duglig man kallas sofist, och i sådan god bemärkelse användes uttrycket ännu af Lysias och Isokrates om Platon och af Aristoteles om Aristippos. Men på deras tid hade termen ock fått en speciellare betydelse såsom betecknande de vandrande vishetslärare, som uppträdde i Aten och andra grekiska städer sedan senare hälften af 5:e årh. f. Kr och som själfva kallade sig sofister. Då dessa ofta undervisade i talarkonsten (rhetorikē), blef o under senantiken uttrycken sofist och retor ofta likbetydande. Den förklenande bemärkelse, i hvilken termen sofist i våra dagar vanligen används såsom betecknande en person, som nyttjar sofismer (se d. o.) och af gängse åsikter utdrager samhällsupplösande konsekvenser, härstammar från den bittra kritik, som komediförfattarna och sofisternas filosofiska motståndare riktade mot dem. Det är till denna förklenande betydelse af ordet sofist man ansluter sig, när man kallar sofistisk en framställning, som vilseleder genom spetsfundiga distinktioner och bedrägliga ordvrängningar, och betecknar såsom sofisteri ett sådant bevisningssätt.

Sofisterna, de ofvan nämnde grekiske vishetslärarna, egnade sig visserligen stundom äfven åt undervisning och författarskap i filosofi, men utgjorde ingen filosofskola med gemensamma åsikter. Det gemensamma för dem var endast yrket, i det de voro lärare, som togo betaldt för undervisning i de ämnen, som särskildt kunde vara af gagn för en ung man i det dåtida Grekland. I Aten och flertalet andra grekiska stater rådde nämligen då demokratiska statsformer, som lofvade lysande framgång för den, som i folkförsamlingen kunde göra sig gällande genom sakkunskap och genom att väl lägga sina ord. Därtill kom behofvet för enhvar att inför rätta kunna skydda sina intressen, ty den tidens greker voro processlystna och deras folkdomstolar lätta att vilseleda genom skicklig advokatyr. Tilltron till de fäderneärfda lifsåsikterna och den naiva vördnaden för sed och rätt voro rubbade genom den ökade samfärdseln med andra folk och genom den filosofiska spekulationen. Inom flera områden hade ock redan vissa vetenskapliga sanningar upptäckts och teorier utvecklats. Men flertalet tänkare och forskare lefde ett tillbakadraget lif, och deras läror voro kända endast för en ringa lärjungekrets. Men så mycket hade dock åtminstone ryktesvis trängt ut till den stora allmänheten, att vetgirigheten var väckt. Redan anade man, att ''kunskap är makt'', liksom man dagligen på torget bevittnade, att vältaligheten är det. Det sålunda framträdande bildningsbehofvet var det, som sofisterna i rätt tid kommo till mötes. De voro mångkunniga män, som lärorikt och vältaligt kunde orda om allt mellan himmel och jord. De vandrade från stad till stad och erbjödo sig att mot betalning utlära sin visdom. Såsom Platon låter sofisten Protagoras i den dialog, som fått dennes namn, säga, afsåg den sofistiska undervisningen att utbilda ungdomen till ''praktisk klokhet med afseende på enskilda angelägenheter, huru man på bästa sätt skall förvalta sitt hus, och med afseende på det allmänna, huru man skall bli i stånd att med ord

och handling ingripa i statsstyrelsen''. Såsom Gomperz sagt, voro sofisterna ''halft professorer, halft journalister''. De representera i den grekiska bildningens historia en upplysningstid, som förberedde den djupare filosofi, som sedan grundlades af Sokrates och Platon, och den vetenskapliga forskning, som Aristoteles och hans lärjungar genomförde. I allmänhet utmärkte sig sofisterna ej för någon större originalitet. De satte endast form på hvad Platon kallade ''de mångas meningar''. Men följande riktningen i tidsandan förde de i viss mån tänkandet in på nya banor genom att ur de gängse åsikterna utdraga konsekvenserna med afseende särskildt på människans och samhällets lif. I motsats till den föregående filosofiens metafysiska och kosmologiska intressen gåfvo de tänkandet en vändning till det subjektiva, till de psykologiska, kunskapsteoretiska och sociala problemen, som, fördjupad genom Sokrates, grundlade en ny period inom filosofien. Men på samma gång verkade i stort sedt deras läror upplösande på det grekiska samhället, i det att den stora massan väl lärde sig af sofisterna att ställa alla problem under debatt, men ej förmådde tillgodogöra sig de följande store tänkarnas lösning af problemen. Inbördes voro dock sofisterna hvarandra mycket olika. Många af dem voro icke filosofer alls, utan lärare i allehanda andra konster och vetenskaper. Det fanns bland dem entusiaster för vetande och polyhistorer, sådana som Hippias från Elis, som ej blott undervisade i matematik, astronomi, kronologi, konstlära och etnologi, utan äfven uppträdde som skald, sagoförtäljare och minneskonstnär samt därjämte berömde sig af att kunna så godt som alla handtverk. Andra voro vetenskapsföraktare och universaltviflare. Somliga af dem voro radikala som Thrasymachos, andra utpräglad konservativa, beskedliga moralister som Prodikos från Keos. Några voro paradoxjägare, andra ytterst triviala. Säkerligen funnos sofister af den art, som Platon lär oss känna i brödraparet Eutydemos och Dionysodoros, ordvrängare, som åtogo sig att om hvilket påstående som helst först bevisa dess sanning, sedan dess falskhet. Men åtminstone två af sofisterna voro skarpsinniga tänkare, Protagoras från Abdera och Gorgias från Leontinoi (se dessa); den senare intar ock en framstående plats i den grekiska retorikens historia. — Sofisterna ha icke efterlämnat några skrifter. Vi känna dem väsentligen genom hvad deras motståndare skrifvit om dem. Aristofanes hånar dem i ''Molnen'' och andra komedier. Platon ser i dem hufvudrepresentanterna för den sensualism och materialism, den njutningslära och maktfilosofi, som han gjort till sin lifsuppgift att till fäderneslandets räddning bekämpa. I dialogen ''Protagoras'' förtiger han icke h. o. h. sofisternas bättre sidor, men i ''Sofisten'' lämnar han en så mycket mera nedsättande karakteristik af dem, och i flera af sina andra skrifter lägger han i enskilda sofisters mun de krassaste uttalanden. I hufvudsak instämma Aristoteles' utsagor med hans lärares. Men i Platons förakt för sofisterna redan på den grund, att de togo betalt för sin undervisning, har vår tid svårt att instämma. Och åtminstone vissa, särskildt bland de äldre sofisterna, som Protagoras och Gorgias, åtnjöto äfven bland de bäste i samtiden så högt anseende, att detta blir oförklarligt, om Platon verkligen bedömt dem fullt rättvist. Hegel har därför i viss mån tagit sofisterna i försvar, och G. Grote gick i sin ''History of Greece'' (1846—56) i sådan riktning till en ny öfverdrift. Mätta med Platons stränga fordringar på klarhet i principerna och följdriktighet i slutsatserna, måste de mångordige sofisterna, som utlärde konsten ''att göra det sämre skälet till det bättre'', stå sig slätt: deras hufvudfel torde just ha varit principlöshet. Men fattar man dem i första rummet ej som självständiga tänkare, utan som populariserande folklärare, blir omdömet om dem mildare. Då framträda deras brister snarare som symtom hos tidsandan än som orsaker till dess förfall. Då de utdrogo de gängse, lägre åsikternas radikala konsekvenser, förberedde de indirekt de högre åsikter, som sedan utvecklades af Sokrates och Platon. Som främjare af en förståndsmässig lifsuppfattning och som kunskapsspridare ha de sannolikt utöfvat ett i viss mån gagnande inflytande på den grekiska folkbildningen. — Sofisterna behandlas i alla framställningar af den grekiska filosofiens historia, utförligt t. ex. af A. W. Benn, ''The greek philosophers'' (I, 1882), och T. Gomperz, ''Griechische denker'' (I, 2:a uppl. 1903). De bevarade fragmenten af sofisternas skrifter och uttalanden äro samlade i H. Diels, ''Die fragmente der vorsokratiker'' (II, 2, 2:a uppl. 1910) och kommenterade af W. Nestle, ''Die vorsokratiker. In auswahl übersetzt'' (1908). — Sofistik, sammanfattning af sofisterna eller af deras läror; bruk af bedrägliga slutledningar, spetsfundigt och förvillande resonemang. S—e.

Sofisteri. Se Sofist, sp. 264.

Sofistik. Se Sofist, sp. 266.

Sofi'stisk. Se Sofist, sp. 264.

So'fokles (grek. *Σοφοκλῆς*, lat. *Sophŏcles*), det forna Greklands störste tragiske skald, f. omkr. 496 f. Kr., var son till en förmögen vapenfabrikant där. Han fick en vårdad uppfostran. Hans lärare i musik var den berömde Lampros, och till förebild i tragisk skaldekonst hade han sin landsman Aischylos. Som tragisk skald uppträdde han offentligen första gången år 468 och vann då priset öfver sina medtäflare, bland hvilka äfven Aischylos säges ha varit. En mångårig och ärofull skaldebana var därmed öppnad. Inalles 20 gånger säges han ha erhållit första priset, många gånger äfven det andra, men däremot aldrig blifvit satt i tredje rummet. Då han 441 f. Kr. uppförde sin ''Antigone'', gaf folket uttryck åt sin hänförelse genom att välja honom vid sidan af Perikles till fältherre i Samiska kriget. Det allmänna hufvuddraget hos hans tragiska skaldekonst är ideal, harmonisk skönhet, sådan

Sofokles. Efter en antik marmorherm i British museum.

den afspeglar sig i det perikleiska tidehvarfvets hela konstnärsverksamhet och ännu icke grumlad af den tvifvelsjuka och upplösande rationalism, som göra sig gällande hos hans yngre medtäflare Euripides. I dramats teknik införde S. åtskilliga förändringar. I st. f. det förut rådande bruket att städse låta tre sorgespel bilda en s. k. trilogi (eller med åtföljande satyrspel en tetralogi) med sammanhängande innehåll gjorde han hvarje dram till ett självständigt helt för sig. Härmed följde införandet af en mera innehållsrik och konstnärligt utvecklad dramatisk handling äfvensom en genomförd karaktärsteckning. Den af skådespelarna framsagda dialogen blef mera afgjordt, än förr var fallet, dramats hufvudparti, under det att de i det äldre dramat ofta öfvervägande körsångerna inskränktes till omfånget. På samma gång ökades körpersonalens antal från 12 till 15. En viktig förbättring var äfven införandet af den tredje skådespelaren, då förut blott två sådana varit brukliga. Härigenom möjliggjordes en mera sammansatt handling och äfven skapandet af sådana dramatiskt betydelsefulla sidokaraktärer som Chrysothemis i "Elektra" och Ismene i "Antigone", hvilka sakna hufvudpersonens storslagna patos och tragiska anläggning, men i en mildare dager afspegla dennes sinnesart. S. fortfor att verka som dramatisk skald ända in i sin sena ålderdom och öfverraskades vid 90 eller 91 års ålder af en stilla död. Uppdiktad är sannolikt berättelsen, att S. af sin son Iofon blifvit dragen inför rätta och anklagad för att af ålderdomssvaghet förskingra familjeförmögenheten äfvensom att han segerrikt vederlagt denna beskyllning genom att inför domstolen uppläsa en körsång ur sorgespelet "Oidipus vid Kolonos", med hvars utarbetande han var sysselsatt. Detta stycke bragtes efter S:s död till uppförande af hans sonson, S. den yngre, hvilken likasom den nyssnämnde Iofon äfven själf uppträdt som tragisk skald. Antalet af S:s dramer, hvaribland äfven åtskilliga satyrspel — af ett, "Ichnēu'tai", ha 400 verser bevarats i en Oxyrhynchos-papyrus —, uppges vanligen till 123. I behåll finnas förutom ett stort antal fragment blott följande sju: *Antigone*, *Elektra*, *Konung Oidipus*, *Oidipus vid Kolonos*, *Ajas*, *Filoktetes* och *Kvinnorna i Trachis*, de ädlaste alstren af grekisk skaldekonst. Alla dessa äro på vårt språk återgifna, "Ajas" och "Elektra" (1812), "Konung Oidipus" (1834) och sedan alla samtliga (1841) af Palmblad, "Antigone" och "Kvinnorna i Trachis" af P. J. Emanuelsson (1834), "Antigone" af K. H. Brandt (1866) och B. Risberg (1910), "Ajas" af J. Spongberg (1866), "Konung Oidipus" af E. Staaff (läroverksprogram i Falun 1899; i omarbetad form hos Schück, "Världslitteraturen" I; särtryck 1916). Några af dessa dramer ha med framgång uppförts i senare tid, "Antigone" och "Konung Oidipus" äfven i Sverige. Musik till körerna i "Antigone" och "Oidipus vid Kolonos" är komponerad af F. Mendelssohn-Bartholdy. En antik marmorstaty (idealbild) af S. finnes i Lateranmuseum i Rom (se pl. IV till Bildhuggarkonst). Se F. Allègre, "S." (1905). A. M. A.

Sofonisba(e), Sofoniba, dotter af Hasdrubal, Gisgons son (se Hasdrubal 4). Om hennes af skalder (t. ex. von Zesen, Lohenstein och Geibel) och målare behandlade lefnad och död se Masinissa, sp. 1155. Jfr Feit, "S. in geschichte und dichtung" (1888), A. Andrae, "S. in der französischen tragödie" (1891), och Ricci, "S. dans la tragédie classique italienne et française" (1904). J. C.

Sofōnius. Se Tigellinus.

Sofpåse, Sofsäck, en af starkt, vattentätt tyg af olika slag gjord påse eller säck, afsedd att tjäna till underlag och täcke för en sofvande människa. Sofpåsen göres vanligen ungefär 190 cm. lång och 75—85 cm. bred. Den är vanligen upptill försedd med en särskild påse, som kan fyllas med halm e. d. för att tjäna som kudde och möjligen en annan att draga öfver hufvudet. Sofpåsar, i hvilka man kan bädda med halm eller en filt, begagnas med fördel under krigsöfningar, fjällvandringar etc., när natthvila måste intagas under bar himmel eller i tält. Sofpåsar ingå numera i norska infanteriets utrustning i st. f. kappa. C. O. N.

Sofron, forngrekisk mimograf. Se Mimos.

Sofro'nij, bulgarisk biskop och skriftställare, f. 1739, d. 1816, hette eg. Stojko Vladislavov, var lärjunge till Paisij och blef 1794 biskop i staden Vratsa. Han hölls tre år fången i Viddin af turkarna och tillbragte sitt återstående lif i Bukarest, där han 1804 nedskref sina kulturhistoriskt intressanta memoarer, *Zapiski* (tr. 1861 af Rakovski). Hans samling predikningar och religiösa öfv. från fornslaviska och grekiska, *Kiriakodromion*, var den första tryckta boken på nybulgariska språket (1806; sedan omtryckt flera gånger). A—d J.

Sofro'nios (grek. *Σωφρόνιος*, lat. *Sophronius*), patriark af Jerusalem, f. omkr. 560 i Damaskus, d. sannolikt 638, lefde som munk, var från 633 monoteletismens hufvudmotståndare och blef 634 patriark i Jerusalem, där han fick upplefva stadens eröfring af muhammedanerna. Han utmärkte sig för stor lärdom och fromhet och efterlämnade en mängd verk, helgonkrönikor, predikningar, ett stort dogmatiskt arbete (nu förloradt), dikter etc. Hans skrifter äro utg. af J. P. Migne i "Patrologia" ("Series græca", bd 87). Jfr Bardenhewer, "Patrologie" (3:e uppl. 1913). Hj. H—t.

Sofroni'st (grek. *sofronistēs*, af *sōfron*, sedesam), fornateniensisk ämbetsman, som hade att öfvervaka de vuxne ynglingarnas (efebernas) seder. Sofronisterna bildade ett tiomannakollegium och valdes årligen. A. M. A.

Sofsäck. Se Sofpåse.

Softa, plur. *softas* (enligt det vanliga antagandet af pers. *suchte*, förbränd), eg. en af glödande kunskapsifver tärd yngling; lärjunge vid en muhammedansk högskola. Under rysk-turkiska kriget 1877—78 spelade softas i Turkiet en betydande politisk roll genom att uppegga den nationella fanatismen. Se Turkiet (Historia).

Sofvagn, *järnv.* Se Personvagn. Jfr Pullman, G. M. ("sofvagnskungen").

Sogdiana (fnpers. *Suguda*), efter hvartannat det persiska, det macedoniska och det grekisk-baktriska rikets nordöstligaste provins, var det yttersta målet åt denna sida för Cyrus' och Alexanders eröfringståg. Dess redan på den senares tid betydande hufvudstad, Marakanda, består ännu under namn af Samarkand (se d. o. 2). Floden Jaxartes (nu Sir Darja) bildade en af starka fästen skyddad

naturgräns mot stäpperna i n. Om språket i S. se Sogdiska. E. Sn.*

Sogdiānus, persisk härskare. Se Persien, sp. 549.

Sogdiska (Soghdiska), ett språk, som blifvit bekant genom de vetenskapliga expeditioner, som under första årtiondet af 1900-talet företogos till kinesiska (Öst-)Turkestan: 1) af M. A. Stein 1900—01 och 1906—08; 2) tre dylika anordnade af preussiska vet. akad. under ledning af (Huth) Grünwedel och von Le Coq, 1902—07; 3) af franske sinologen Pelliot 1906—09. Redogörelser för forskningsresultaten lämna Lüders, "Über die literarischen funde von Ostturkestan" (i "Sitzungsberichte der königl. preussischen akademie der wissenschaften", 1914, n:r VI), Geiger, "Die archaeologischen und literarischen funde in Chinesisch Turkestan und ihre bedeutung für die orientalische wissenschaft" (universitetsprogr., Erlangen, 1912), samt i populär form Konow, "Örken og oase" (1912), och K. F. Johansson, "De nya upptäckterna i Centralasien" (i "Föreningen Heimdals populärvetenskapliga artiklar 1914, n:r I"). Upptäckterna ha skett företrädesvis i södra och norra delarna af Tarimbäckenet (Chotan-området i s., Kuldsja- och Turfan-områdena i n.) samt långt i ö. vid kinesiska byn Tun Huang. Utom olika slag af kulturföremål (arkitektur, konst, industri), begrafna som ruiner i sanden, har man funnit en stor mängd litterära alster på ett 10-tal olika språk, bland hvilka 6 eller, om man i två fall sammanräknar ett par dialekter, åtminstone 4 äro fullständigt nya språk. Bland dessa intar sogdiskan ett högst märkvärdigt rum. Man har på detta språk särdeles talrika och omfångsrika textfynd af olika slag: 1) rester af manikeismens heliga skrifter (förut alldeles obekanta), hvilka — till stor del säkerligen härstammande från Mani själf — uppstått fr. o. m. 200-talet på grundvalen af Zarathustras religion med tillblandning af judiska, kristna och buddistiska element (några äfven på pehlevi eller medelpersiska och turkiska l. uigurisk a); 2) texter ur nya testamentet, som säkerligen tillhört nestorianismen (med utbredningsområde i Hög-Asien ända bort till Kina); 3) buddistiska texter, särskildt jātaka-texter; samt 4) bref och räkenskapsfragment. Skriften består af olika kursiva former, härstammande från syriskt (arameiskt) estrangelo (se d. o.). Dessutom förekommer ett äldre arameiskt alfabet, delvis med kursiv karaktär i skriftstycken funna vid Kinesiska muren, samt uigurisk skrift. — Språket var tydligen det allmänna meddelelsemedlet i kinesiska Turkestan samt det gamla Sogdiana i trakten af nuv. Samarkand och Fergana ända bort till Mongoliet och det inre af det egentliga Kina från början af 1:a t. o. m. 9:e årh. Man har kunnat konstatera två rätt skarpt skilda dialekter, den ena använd i de manikeiska skriftstyckena, den andra i de kristna (nestorianska) bibelfragmenten; så har t. ex. den förra *l*, där den senare har *d* (= tonande engelskt *th* i *this*). Den allra äldsta formen af sogdiskan förekommer i ett af Stein i ett vakttorn på Kinesiska muren funnet skriftfragment i arameisk skrift. — I fråga om sogdiskans språkhistoriska ställning kan anföras, att den står på ett utvecklingsstadium, som närmast kan jämföras med pehlevi (medelpersiska), men har i sina äldre monument en ålderdomligare habitus, samt att den hör till de (nord-)östiranska språken, hvartill bland våra dagars språk bl. a. afganskan synes höra samt bland äldre förmodligen grundstocken af avestiskan. Närmaste släkting synes den ha i ett modernt — visserligen föga kändt — språk *yaghnōbi*, som talas inom områden, som delvis sammanfalla med det, där den forna sogdiskan efter allt att döma var lokaliserad, nämligen omkring Amu Darjas (Oxus') biflod Serafschan i dess öfre lopp. Grundläggaren af sogdiska språkets studium är F. W. K. Müller, som lyckats läsa och tolka de utförligaste vid Turfan funna fragmenten i estrangeloskrift på pehlevi, turkiska och sogdiska; till klarläggandet af det senare språkets ställning har F. Andreas — från hvilken namnet sogdiska härstammar — väsentligen bidragit. Stor förtjänst i samma riktning har ock R. Gauthiot inlagt. Af den under kort tid utkomna litteraturen, af hvilken de viktigaste publikationerna finnas anförda i ofvan redan nämnda redogörelser af Geiger och Lüders, skola här nämnas endast F. W. K. Müller, "Handschriftenreste in Estrangeloschrift aus Turfan I" (i "Sitzungsberichte der königl. preussischen akademie der wissenschaften", 1904), II (i samma akademis "Abhandlungen", 1904), och Meillet, "Les nouvelles langues indoeuropéennes trouvées en Asie centrale" (i "La revue du mois", 1912). K. F. J.

Soggetto [sådjä'ttå; af lat. *subjectum*, se Subjekt), it., *mus.*, tema (förare, subjekt) i en fuga (se d. o.)

Soghdiska. Se Sogdiska.

Sogn, da. o. no., socken (se d. o.).

Sogn (se kartan till art. Norge), urspr. namn på Sognefjorden (se d. o.), i nyare tid på bygderna kring denna och dess armar, ung. motsvarande medeltidens Sygnafylki, utgör södra delen af N. Bergenhus amt. 10,513,44 kvkm. 36,648 inv. (1910). S. är en af Vestlandets mest storartade och natursköna trakter, karakteriserad af den väldiga fjorden, som med sina förgreningar språnger sig in mellan höga, ofta tvärbranta fjällpartier (Fresvikbræen 1,568 m., Blaaskavlen i Aurland 1,773 m.). Väldiga fält af evig snö ("snebrær") skina på deras toppar, och fjällbäckar kasta sig i forsar och fall utför stalpen. I mellersta delen, vid Leikanger och Sogndal, men i synnerhet vid de inre (östliga) fjordarna finns frodig växtlighet. S. är ett af Norges bästa fruktdistrikt; här kan äfven odlas tobak; det är ock ett af Norges mest besökta turistområden med många knutpunkter för trafiken, bl. a. badorten Balholmen vid mynningen af Fjærlandsfjorden, rakt s. härom Vangsnes med 25 m. hög, i juli 1913 aftäckt, af kejsar Vilhelm II skänkt staty af Fritiof, Mundal likaledes vid Fjærlandsfjorden, det byliknande samhället Sogndalsfjæren (522 inv. 1910), Gudvangen vid den dystra Nærøfjorden med passage öfver Stalheim till Voss, Fretheim innerst vid Aurlandsfjorden med brant vägförbindelse genom den storartade Flaamsdalen till Myrdals station på Bergensbanan, de vackra partierna vid Solvorn (129 inv. 1910), Marifjæren och Dösen samt Skjolden (se d. o.) med pass till Lom och Skjaak. Genom väldiga utbyggnads-

arbeten för elektrokemisk storindustri är en ny stad vid Aardal på väg att uppkomma. S., fordom ett fogderi, omfattar två domsagor ("sorenskriverier"), Ytre S. och Indre S. med inalles 17 härad. K. V. H.

Sogna. Se Sogndalselven 1.

Sognafylki. Se Sogn.

Sognbefästningarna, i Norge. Se Värdalen.

Sogndal. 1. Härad n. om Sognefjorden (se d. o.), N. Bergenhus amt. 440,66 kvkm. 3,545 inv. (1910). Eget pastorat. Vid inre delen af Sogndalsfjorden ligger badorten Sogndalsfjæren. Om sjöslaget vid inloppet till fjorden se Fimreite. — 2. Härad vid kusten s. ö. om Ekersund, Stavanger amt, Norge. 291,63 kvkm. 2,473 inv. (1910). Jfr Folkhögskolor, sp. 762. — 3. Lastageplats och fiskeläge, omgifvet af S. härad, mellan Ekersund och Flekkefjord, Norge. 356 inv. (1910). S. omfattar äfven det närbelägna fiskeläget Rægefjord med regelbunden ångbåtstrafik. Betydlig makrillfångst. 1—3. K. V. H.

Sogndalselven, norska älfvar. 1. S. l. Sogna, en 26 km. lång älf i N. Bergenhus amt, i sitt öfre lopp Selsengelven, upprinner från några småsjöar i Sogn och utfaller vid Sogndalsfjæren i Sogndalsfjorden. — 2. S., en 30 km. lång älf i Stavanger amt, upprinner på gränsen mellan Sogndals och Hellelands härad ö. om Ekersund och utfaller vid lastageplatsen Sogndal i hafvet. 1—2. K. V. H.

Sogndalsfjorden. Se Sogndal.

Sogndalsfjæren. Se Sogn och Sogndal.

Sognebaand [-bå'n]. Se Danmark, sp. 1283.

Sognefjeld 1. Dölefjeld, en del af västra Jotunfjeldene, kallas bergshöjden mellan älfven Bövras dalgång i Gudbrandsdalen och Fortundalen i Lyster, Sogn, Norge. K. V. H.

Sognefjorden (fno. *Sogn*), Norges längsta och mest förgrenade fjord. Frånräknadt den breda, öppna mynningen mellan Sulen-öerne i n. och Gulen-öerne i s., som under namn af Sognesjöen sträcker ut sig som en hafsarm, 30 km. lång, når S. från fastlandsudden Sygnefest i v. till samhället Lærdalsören i ö. en längd af omkr. 140 km., men till spetsen af den innersta förgreningen, Lysterfjorden, omkr. 175 km. S:s hufvudfjord skjuter i en ganska jämn bredd af 4—5 km. rakt österut in mot Horungs- och Skagastölstinderne. I mellersta delen sänker sig bottnen ända till 1,244 m. u. h. (omkr 12 ggr lägre än Nordsjöns medeldjup). S. har blott få öar. I dess yttre del äro stränderna relativt låga och kala med gles befolkning, i dess inre höga, med branta, blanka sidor, i hvilka många inskärningar och fördjupningar bilda mjukt afrundade vikar med jämförelsevis mildt luftstreck, rik växtlighet och tät befolkning. S:s viktigaste armar äro: åt n. den 25 km. långa Fjærlandsfjorden, den något kortare Sogndalsfjorden (se Sogndal) och Lysterfjorden, som kröker sig i n. ö. fram emot samhället Skjolden (se d. o.), på östsidan Aardalsfjorden, söderut den omkr. 30 km. långa Aurlandsfjorden, som i s. v. sänder ut Nærö- l. Næreimsfjorden (till turiststationen Gudvangen) och midt på sydsidan den lilla Viksbukt. Till S:s omgifningar äro de i "Fritiofs saga" (se d. o.) omtalade och poetiskt skildrade händelserna förlagda. K. V. H.

Sognefoged kallas i Danmark en i hvarje landsförsamling bland invånarna af amtmannen utsedd och aflönad ombudsman, som har att vaka öfver ordningens upprätthållande och utföra öfverhetens befallningar i sådant ändamål. Efter 3 års tjänst kan han vägra mottaga ny utnämning. E. Ebg.

Sognepræst, da., och Sogneprest, no. (jfr Danmark, sp. 1283, och Norge, sp. 1409), kyrkoherde. Se Socken.

Sogneraad [-råd], 1841—67 *sogneforstanderskab*. Se Danmark, sp. 1290.

Sognesjöen. Se Sognefjorden.

Sohag, hufvudstad i egyptiska mudirije Girge (Öfre Egypten), vid S.-kanalen, som går från S. till Nilen vid Siut (omkr. 100 km.) för att föra Nilens öfversvämningsvatten så långt som möjligt till Libyska öknen. 17,514 inv. (1907).

Sohair, Soheir, mindre riktiga namnformer på arabiske skalden Zuhéir.

So'har (hebr., ljus, glans) en på arameiska språket författad kommentar till Pentateuken. Se Kabbala.

Sohár, hamnstad i sultanatet Oman, vid Omanviken. Omkr. 5,000 inv. Betydande handel samt textil- och metallindustri. S., en af Arabiens äldsta städer, var fordom under namnet Oman hufvudstad i Oman och räknades till 1000-talet som en af islams förnämsta handelsplatser. (J. F. N.)

Sohariska skolan. Se Kabbala.

Soheir. Se Sohair.

Sohl [sål], ung. *Zólyom*, komitat i Ungern på denna sidan Donau, gränsar i n. till Liptau, i ö. till Gömör, i s. till Nógrád och Hont samt i v. till Bars och Turocz. Areal 2,634 kvkm. Befolkningen, som till nära 85 proc. är slovakisk och af katolsk (65 proc.) och augsburgisk (31,8 proc.) bekännelse, uppgick 1910 till 133,653 pers. Komitatet är h. o. h. uppfylldt af Karpaternas förgreningar och i sydvästlig riktning genomflutet af Gran. Viktigaste näringsgrenen är bergsbruket. Därjämte idkas äfven jordbruk, boskapsskötsel, läder- och linnetillverkning samt brännvinsbränning. Hufvudort Neusohl, 10,776 inv. (1910).

Sohlberg, Harald, norsk målare, f. 29 sept. 1869 i Kristiania, studerade en kort tid i Köpenhamn för Zahrtmann och därefter i Paris och Weimar 1895—97. Redan 1893 hade han väckt uppseende med *Aftonglöd*. Förutom denna målning eger Nationalgalleriet i Kristiania af S:s arbeten *Sommarnatt* (1899), *Vinter i Röros* (1903), *Gata i Röros* (1905) och *En blomsteräng i Nordlandet* (1906). *Natt* (1904) eges af galleriet i Trondhjem, *Från Akerselven* af Göteborgs museum (inköpt 1914). S:s målningar visa en oförtröttad och energisk detaljanalys och ega därjämte stark stämning och intensiv färgglans framför allt i återgifvandet af natthimmeln och vinterdagern. G—g N.

Sohlman. 1. Per August Ferdinand S., publicist, politiker, f. 24 maj 1824 i Svennevad, Närke, genomgick gymnasiet i Strängnäs och blef 1843 student i Uppsala, där han ifrigt deltog i den skandinaviska rörelsen, som s. å. tog sig uttryck i det första nordiska studentmötet i Uppsala. Bestämmande för hans framtida verksamhet var hans deltagande i det nordiska

[illegible]

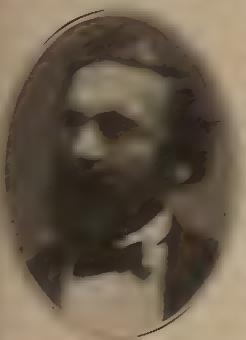

[illegible] blef "Aftonbladets" andra stora [illegible] under hans ledning [illegible] var [illegible] och att tidningens lugna [illegible] starkt medverkade till [illegible]. Men äfven utom tidningen [illegible] reformen. Det var således han, som vid ett sammanträde på Hotel de Suède 1860 till [illegible]

[illegible] göra gemensam sak med Danmark mot Preussen [illegible] i [illegible] af [illegible] på Sveriges aktiva ingripande i kriget. [illegible] att de nordiska enhetssträfvandena icke bör betraktas som ett medel för att nå det ena eller andra ändamålet, utan att det själf innebär sitt ändamål, att det innefattar en sanning, för hvilken [illegible] junkturer, i mulna och klara dagar". Genom hela S:s starkt ideellt präglade offentliga verksamhet, som endast var ett uttryck för hans personlighet, gick en lefvande känsla till fosterlandet, dess kultur och fornminnen. Han var ock en af stiftarna af Svenska fornminnesföreningen. Oförtrutet kämpade han för ett verkligt nationalförsvar, och redan 1864 uttalade han, att försvarsfrågan måste stå på dagordningen, till dess den erhållit sin lösning. Varm skarpskyttevän — han var en af de förste ledarna af skarpskytterörelsen och var chef vid Stockholms 9:e skarpskyttekompani (se fig. i art. Frivillig skarpskytteförening) — [illegible] idé. "Den frivilliga folkbeväpningsrörelsen" skref han 1869, "har icke i deras ögon, som hufvudsakligast arbetat och verkat för densamma, utgjort någonting, som skulle innebära trygghet eller göra anspråk på varaktighet. Den har utgjort en i handling framträdande agitation för att på all[illegible] nationalförsvar, med den bifsikt att, om landet komme i fara, innan en sådan organisation hunne komma till stånd, bringa förstärkning åt armen genom ett icke obetydligt antal reservbefäl och stridsdugliga frivilliga samt dessutom gifva nödigt stöd och hållning åt det i nödens stund anordnade lokalförsvaret". Vid sidan af de stora politiska frågorna kämpade S. för liberala reformer i vår närings- och handelslagstiftning, för tidens hu-

manitets- och kulturfrågor, för skolans och folkbildningens höjande, särskildt för folkhögskoleväsendet, där S. var en föregångsman, för vidgad religionsfrihet och för att bereda kvinnan större rätt och möjlighet af en självständig verksamhet. För sin publicistiska verksamhet glömde S. aldrig sina intressen för konst och litteratur. Ända till 1868 bibehöll han sin befattning vid konstakademien och förfäktade med förkärlek den nordiska andans framträdande inom konsten. 1852—53 utgaf han "Nordisk tidskrift" (12 hftn), under titeln *Afhandlingar och skizzer uti kultur- och konsthistoriska ämnen* offentliggjorde han 1855 "Svenskt gymnasielif" och "Det unga Finland" (där den då uppspirande "fennomanien" behandlades) samt 1862 monografien *Bengt Erland Fogelberg*. S. omkom 5 juli 1874 genom drunkning utanför sitt sommarställe på Älgö invid Baggensfjärden. I de skandinaviska länderna anordnades en nationalinsamling till förmån för hans änka och barn.

2. Harald S., den föregåendes son, publicist, f. 24 jan. 1858 i Stockholm, blef student i Uppsala 1877 och juris kandidat 1886 samt antogs s. å. som e. o. tjänsteman vid Stockholms rådstufvurätt och 1889 därjämte vid Svea hofrätt. Han inträdde 1886 i "Aftonbladet" som medarbetare och har från 4 dec. 1890 varit denna tidnings hufvudredaktör och ansvarige utgifvare. 1896—1912 var han hufvudredaktör äfven för tidningen "Dagen". Han är sedan 1907 ordf. i Stockholms skytteförbund samt sedan 1913 i den svenska styrelsen för nordiska skyttetäflingar och sedan 1914 v. ordf. i Stockholms landstormsbefälsförbund. Han är sedan 1909 ordf. i Svenska telegrambyråns förtroenderåd och har tillhört ledningen af de nordiska pressmöten, som igångsattes i Stockholm 1897. Redan under sin studietid i Uppsala gjorde S. sig känd för frisinnade tänkesätt och var en af stiftarna af föreningen Verdandi. Som ledare för "Aftonbladet" tog han också i sin tidning verksam del i de frisinnade idéernas politiska framryckning och i bildningen af liberala samlingspartiet vid 1900 års riksdag. Under 1890-talet och under det första årtiondet af 1900-talet var "Aftonbladet" ett af landets mest inflytelserika organ på den liberala sidan och spelade en viktig roll i kampen mot den allmänna politiska reaktion, som följde med tullpolitikens seger 1887. Särskildt egnade tidningen liflig uppmärksamhet åt det socialpolitiska och humanitära reformarbetet. Samtidigt arbetade den kraftigt för landt- och sjöförsvarets utveckling, likasom mot den framträngande socialdemokratien, och efter hand uppstod ett kyligt förhållande mellan tidningen och den mera radikala riktningen inom det liberala partiet. Efter det "liberala genombrottet" under K. Staaff vid riksdagsmannavalen 1911 och den liberala regeringsbildningen på hösten s. å. inträdde från "Aftonbladets" sida en ökad afkylning i förhållandet till det liberala partiet och dess regering. I försvarsfrågan anslöt sig S. såsom varm försvarsvän till de moderates ståndpunkt, för hvilken han efter att våren 1914 ha utträdt ur Frisinnade landsföreningen i sin tidning kämpade under det politiskt upprörda året 1914 och de bägge Andrakammarvalen s. å. Till brytningen med vänstern, som under detta år blef fullständig, medverkade partiets ställning i andra frågor och främst dess allt mer utsträckta och ingående samverkan med det socialdemokratiska partiet. Under det på sommaren 1914 utbrutna Världskriget intog "Aftonbladet", som länge gjort gällande, att Sveriges och de öfriga skandinaviska ländernas framtid vore nära förbunden med de germanska stormakternas, konsekvent en utpräglad centralmaktsvänlig hållning och framhöll med styrka Sveriges samhörighet med Tyskland. "Aftonbladet" har under S. hört till de svenska tidningar, som kraftigast fört Finlands politiska och kulturella talan emot storslaviska förryskningsåtgärder, och i likhet med fadern har han varit en varm och verksam vän af de nordiska gemensamhetssträfvandena. Liksom denne har han egnat stort intresse och mycket personligt arbete åt skyttesaken, som är en fortsättning under moderna former af 1860-talets skarpskytterörelse. Genom den i dec. 1891 upprättade billiga veckoupplagan, sedermera utvecklad till halfveckoupplaga, som fick stor spridning bland småfolket, särskildt på landsbygden, har "Aftonbladet" fått inflytande i de vidsträcktaste samhällslager. Det halfveckoupplagan medföljande "Lantmannabladet" har som fackorgan för smärre jordbrukare verksamt bidragit till jordbrukets moderna utveckling. — I bokform har S. utgett *Skatterna till staten* (i Verdandis småskrifter, 1888).

3. Ragnar S., den föregåendes broder, sprängämnestekniker, uppfinnare, f. 26 febr. 1870 i Stockholm, blef student 1887 och aflade ingenjörsexamen från Tekniska högskolan (afd. för kemi) 1890. Efter att ha praktiserat i Nord-Amerika 1890—93 tjänstgjorde S. 1893—96 som assistent åt Alfred Nobel. Han var testamentsexekutor i dennes dödsbo och är sedan 1900 styrelseledamot i Nobelstiftelsen. Sedan 1899 är S. disponent för A.-b. Bofors Nobelkrut. Han har inom sprängämnestekniken gjort åtskilliga uppfinningar och är äfven uppfinnare till Sohlmanska kolningsugnen (se Kolning, sp. 576). 1—2. T. B.

Sohm, Peter, boktryckare, f. 1750, d. 3 febr. 1819 i Karlshamn, begaf sig efter fulländade läroår i Carlbohmska, Pfeifferska och Fougtska tryckerierna i Stockholm 1782 till Petersburg, där han i åtta år som faktor förestod två större tryckerier, det Breitkopfska och första kejserl. kadettkårens. I början af 1790, under kriget med Sverige, togs han till fånga och bortskickades till Vologdaguvernementet. Först 1801 återfick han friheten, dock med förlust af all sin ej obetydliga egendom. 29 jan. 1805 fick han K. M:ts tillstånd att öfvertaga A. Zetterbergs boktryckeri i Stockholm, erhöll titeln fältboktryckare och följde som sådan svenska armén i Tyskland (se Fälttryckeri). 28 mars 1811 erhöll han privilegium att hemma trycka allt hvad från generaladjutantsexpeditionen utgick och andra militära handlingar. Äfven i norska

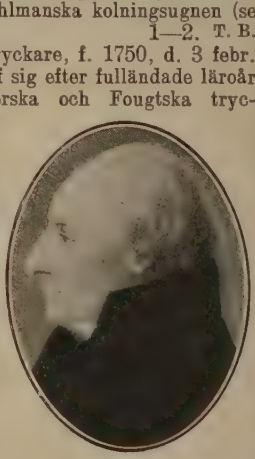

fälttåget 1814 var S. med och tryckte därunder t. o. m. en tidning, "Fredrikstads tidende" (7 n:r 1814). Sitt lilla "museum typographicum" skänkte S. till k. biblioteket (förteckning däröfver 1812, ny uppl. 1815). Tryckeriet i Stockholm inköptes 1818 af P. A. Wallmark och uppgick i det Ecksteinska tryckeriet. Se Klemming och Nordin, "Svensk boktryckerihistoria" (1883). R. G.

Sohm [sånm], Rudolph, tysk rättslärd, f. 29 okt. 1841 i Rostock, d. i maj 1917, blef 1866 docent och 1870 e. o. professor i Göttingen samt var — efter att förut ha beklädt lärostolar i Freiburg och Strassburg — sedan 1887 ord. professor vid Leipzigs juridiska fakultet. Hans omfattande och mångsidiga, tankedigra och till formen eleganta författarskap är högt ansedt, liksom hans lärargärning, hans sociala verksamhet och hans medarbetarskap i Tyska rikets civillagbok. Flertalet af hans skrifter är egnadt åt rättshistorien; här må nämnas *Der process der lex salica* (1867, öfv. till fr.), *Die fränkische reichs- und gerichtsverfassung* (1871, omtr. 1911), *Das recht der eheschliessung* (1875) med (den mot E. Friedbergs motskrift "Verlobung und trauung" riktade) följdskriften *Trauung und verlobung* (1876), *Lex ripuaria et lex francorum chamavorum* (1883), *Die entstehung des deutschen städtewesens* (1890). Hans (äfven vid våra universitet använda) lärobok i romersk rätt, *Institutionen des römischen rechts* (1883), har utgått i många uppl. (18:e 1913), hans af varmt religiöst intresse uppburna *Kirchengeschichte im grundriss* likaså (16:e 1909; "Kyrkohistoria i sammandrag", 1890). Framstående är ock *Kirchenrecht* (I, 1892). C. G. Bj.

Sohn [sån], tyska målare. 1. Karl Ferdinand S., f. 1805 i Berlin, d. 1867 i Köln, studerade från 1823 vid Berlins akademi för W. Schadow, följde denne vid hans öfverflyttning till Düsseldorf 1826, blef efter några års vistelse i Italien professor vid akademien i Düsseldorf 1832 och påverkade sina lärjungar i lyrisk, känslofull, mild romantisk riktning. Hans egen konst nådde sin höjdpunkt på 1830- och 1840-talen. Typiska för hans motivkrets — motiven ofta valda ur diktverk af Shakspere, Tasso, Goethe — äro *Lutspelerska* (1832, Berlins nationalgalleri), *De båda Leonororna* (1836, museet i Posen), *Tasso och de båda Leonororna* (1849, nationalgalleriet i Kristiania), *Rinaldo och Armida*. Han var äfven porträttmålare. — Hans båda söner Paul Ed. Richard, f. 1834, d. 1912, och Karl Rudolf, f. 1845, d. 1908, blefvo porträtt- och genremålare. Likaledes ha den sistnämndes tre söner egnat sig åt konsten. En af dem är Alfred Sohn-Rethel (han upptog det sista namnet efter sin svärfader, målaren A. Rethel), f. 1875, professor i Düsseldorf 1910. Han har ofta och länge vistats i Paris och skildrar typer därifrån med skärpa och spiritualitet, målar porträtt och landskap och är känd som förträfflig tecknare. — 2. Johan August Wilhelm S., brorson till S. 1, f. 1830, d. 1899, studerade i Düsseldorf för farbrodern och Schadow och blef professor vid akademien där 1874. Bland hans målningar, som lofordades för liflig figurkarakteristik, märkas *Jesus på hafvet* (1853, Düsseldorfs galleri), *Olika lefnadsvägar* (1860), *En samvetsfråga* (1864, galleriet i Karlsruhe), *Hos advokaten* (1866, galleriet i Leipzig) och *En krigare* (1869, galleriet i Dresden). 1—2. G—g N.

Sohnke [sån-], Leonard, tysk fysiker, f. 22 febr. 1842 i Halle a. S., d. 2 nov. 1897 i München, blef 1869 privatdocent i Königsberg, 1871 professor vid Polyteknikum i Karlsruhe och föreståndare för därvarande meteorologiska observatorium, senare professor i Jena samt 1888 professor i fysik vid Polyteknikum i München. S. utförde särskildt inom kristalloptiken viktiga och grundläggande arbeten, bl. a. rörande polarisationsplanets vridning och Newtons färgringar. Under de senaste åren af sitt lif egnade S. största intresset åt vetenskapliga luftfärder. T. E. A.

Soho [ʃåhå], hamitiskt folk. Se Schoho.

Soho works [såū'hāū' ωō'ks], Watts och Boultons i slutet af 1700-talet anlagda maskinverkstäder utanför Birmingham i den nuv. förstaden Handsworth, raserades 1850, men Watts egen privata verkstad kvarstår, sådan han lämnade den, som ett minne.

Soh-ping, missionsstation. Se Mission, sp. 678.

Sohra Punji. Se Cherra Punji.

Soi-disant [sωa'-dišā'], fr., så kallad, förment, föregifven.

Soignera [sωänjēra; fr. *soigner*, af *soin*, omsorg], vårda, ansa, nedlägga omsorg på. — Soignerad, vårdad; prydlig i klädsel och noga i vården af sitt utseende.

Soignies [sωänji], flam. *Zinik*, stad i belgiska prov. Hainaut, vid floden Senne och Bruxelles—Mons-banan. 10,608 inv. (1905). Bland byggnader märkes den på 1100-talet i romansk stil uppförda S:t Vincentkyrkan, på platsen för ett år 650 grundlagdt kloster.

Soini [så'ini], socken i Uleåborgs län, Finland, afskild 1895 från Alajärvi, utgör ett imperiellt pastorat af 3:e kl., Åbo ärkestift, Lappo kontrakt, Kuortane härad, Alavo domsaga. 567 kvkm. 3,794 inv. (1913), finsktalande.

Soininen [så'i-], August Mikael (till 1907 Johnsson, broder till J. M. E. Johnsson, se denne), finsk folkbildningsman, f. 3 nov. 1860 i Kuhmoniemi, norra Finland, filos. kandidat 1883, företog en studieresa till Förenta staterna och speciminerade 1887 för licentiatgrad med en afh. om skolväsendet där, utnämndes 1891, på afh. *Om induktiv metod i undervisningen*, till docent i pedagogik och didaktik vid Helsingfors' universitet och antogs till föreståndare för den finskspråkiga samskolan där. 1900 blef han direktor för Heinola folkskollärarinneseminarium och 1907 e. o. professor vid universitetet med särskildt afseende på de akademiska fortsättningskurserna för folkskollärare, hvilka han äfven alltsedan ledt. S. var ordf. i kommittéerna för försummade och vanartade barns uppfostran (1902), för handarbetsundervisningen i folkskolan (1911) och för reformering af folkskolans läroplaner (1912). Han har lifligt deltagit i nykterhetsarbetet som författare, och han affattade kommitténs för nykterhetsundervisningen betänkande (1909). 1907—10 var han medlem af landtdagen. Han har författat en handbok i allmän pedagogik och en undervisningslära samt en mängd läroböcker. T. C.

Soi-rama, sjö. Se Bien-ho.

Soirée [sωarē], fr. Se Soaré. — Soirée

dansante [dāsā't], aftonsamkväm med dans. — Soirée musicale [myṡika'l], musikalisk aftonunderhållning.

Soisalon-Soininen [så'isalån-så'i-]. Se Johnsson, J. M. E.

Soissons [swasā'], arrondissemangshufvudstad och till 1872 fästning i franska dep. Aisne, i en bördig dal vid Aisnes vänstra strand och vid franska nord- och östbanan. 11,803 inv. (1911; som kommun 14,458). Bland märkliga byggnader från medeltiden må nämnas katedralen, fullbordad i slutet af 1200-talet, en af de vackraste gotiska kyrkorna i norra Frankrike, betydande rester af det 1079 grundlagda klostret S:t Jean des Vignes

De kvarstående tornen af klosterruinen S:t Jean des Vignes i Soissons.

(se fig.), kyrkan S:t Léger (nu seminarium), S:t Médard, där Pippin den lille kröntes och där Ludvig den fromme förrättade sin kyrkobot 833 på grund af mötets i Compiègne beslut (det, som återstår af klostret, är nu blindskola) samt det till kasern förvandlade klostret Notre Dame de S. Staden har biskop, collège och prästseminarium, en mycket verksam arkeologisk förening och ett offentligt bibliotek på omkr. 50,000 bd jämte många sällsynta handskrifter. Industrien omfattar ljus- och chokladfabriker, glas- och sockerbruk, logarfverier, bryggerier och järngjuterier. Handeln med säd, mjöl, skidfrukter (i synnerhet bönor), lin, hampa, trä, träkol m. m. är liflig. Lämningar finnas efter en stor romersk teater. — Urspr. kalladt *Noviodunum*, erhöll S. som suessionernas hufvudstad under kejsar Augustus namnet *Suessiones* l. *Augusta Suessionum*. I dess närhet besegrades 486 romerske ståthållaren Syagrius af Klodvig. 511 blef S. hufvudstad i riket Neustrien och innehades efter dess förening med Austrasien af husen Vermandois, Châtillon, Artois m. fl. Med kringliggande område bildande ett grefskap, erhöll det 1131 ett fribref. Under medeltiden utstod det flera belägringar af normander och inhemska furstar. Det hemföll till kronan först 1734. Under kriget 1814—15 blef S. två gånger eröfradt af preussarna samt måste äfven 16 okt. 1870 efter ett hårdnackadt försvar för dem öppna sina portar. 2—13 sept. 1914 var S. i tyskarnas händer. Under okt.—dec. s. å. och jan. 1915 stodo heta strider i trakten af S., som bombarderades af tyskarna 28 nov. och 8 jan. samt då fransmännen 13 jan. gått tillbaka öfver Aisne. Under återstoden af jan. samt under febr. och mars utkämpades åtskilliga artillerideller i närheten. I slutet af maj återuppblossade striderna och fortsatte, särskildt mellan motståndarnas artilleri, under hela återstoden af 1915 samt i jan.—mars, maj och aug. 1916, hvarefter här var jämförelsevis lugnt till 18 jan. 1917, då smärre strider började förekomma. Under mars gjorde fransmännen upprepade framstötar n. och n. ö. om denna stad, som 12 och 13 s. m. bombarderades af tyska flygare och 28 af tyskt artilleri. J. F. N. L. W:son M.

Soja, Soya, en sås, som beredes ur fröet af *Glycine Soja* (*Soja hispida* Moench), sojabönan, och begagnas som kryddande tillsats till kött och fiskrätter o. d. Den beredes på följande sätt. Bönorna kokas i vatten och blandas med rostadt hvete. Blandningen försättes i jäsning genom ett mögelsvamppreparat, kalladt koji. Koji erhålles genom odling af *Aspergillus Oryzæ* på kokt ris. Denna mögelsvamp afsöndrar ett enzym, som försockrar risets stärkelse, och ett peptoniserande enzym, som gör äggvitämnena lösliga. Kojin genomväxer bönmassan, som därefter lägges i träfat med salt vatten. Till följd af den höga salthalten försiggår sojans vidare jäsning och mognad mycket långsamt. När den är färdig, utpressas saften och inkokas till lämplig koncentration. Den färdiga sojan, som blir bättre, ju längre den lagras, är brun med salt, aromatisk smak. Den bästa sojan kommer från Japan, där dess framställning, som sker i mycket stor skala, är statsmonopol. Af japanerna används soja som tillsats till nästan allt slags mat, utom till sötsaker. Äfven på Java fabriceras god soja; där används en annan *Aspergillus*-art, *A. Wentii*. På japanskt sätt tillverkas äfven hos oss (Th. Winborg & Co. i Stockholm) äkta soja af sojabönor och från Japan erhållen *Aspergillus Oryzæ*-koji. I handeln gå äfven billigare sojasurrogat, framställda af köttaffall, svamp m. m. Ett annat i Japan allmänt användt näringsmedel, beredt af jästa sojabönor, är ett ostliknande preparat, kalladt natto. G. L—m.

Sojabönan, *bot.* Se Glycine och Soja.

Sojakakor, Sojafodermjöl, återstod af de fettrika fröna af sojabönan, sedan oljan uttagits genom pressning eller utlösning. Kakorna innehålla omkr. 43 proc. råprotein, 6 proc. råfett och inemot 30 proc. kolhydrat; mjölet har vanligen något högre proteinhalt, men blott 2 proc. fett. Kakorna äro till färgen grå, utgöra ett utmärkt kraftfoder, särskildt för mjölkkor, och ha god inverkan på smörets beskaffenhet. H. J. Dft.

Sojaro [såjārå], Il. Se Gatti, B.

Sojōter, sibiriskt folk. Se Kojbaler.

Sojūz, ry., förbund, förening. Om åtskilliga ryska politiska sammanslutningar, hvari ordet ingår, se Nordförbundet, Miljukov och Ryssland, sp. 1494.

Sokal, stad i nordöstra Galizien, vid högra stranden af Bug och järnvägen Jaroslaw—S. 9,609 inv. (1900). Statsgymnasium, lärarseminarium. Kvarn- och sågverk, handel med trävaror och mjöl. Under Världskriget utkämpades i juli 1915 häftiga strider i närheten af S. mellan ryssarna, som befäst en ställning vid S., och centralmakterna, som stormade flera af stödpunkterna, fördrefvo ryssarna från en rad byar i trakten och i närheten af S. anordnade en brohufvudställning. J. F. N. L. W:son M.

Sokar, fornegyptisk gudomlighet, framställes vanligen i människogestalt med sparfhökshufvud eller ock som sparfhök, mera sällan som människa. Hufvudorten för hans dyrkan var Memfis, där S. antogs härska i de dödas rike. Detta utgjordes af en stor grotta eller ett stenbrott, en glädjefattig och ödslig ort, dit hans anhängare församlades efter döden. I den egyptiska underjorden, Tuat, som efter nattens tolf timmar uppdelats i tolf regioner, tänktes han råda öfver fjärde och femte afdelningarna. S. sammansmälte tidigt med den memfitiske hufvudguden Ptah till Ptah-S.; längre fram, då Osiriskulten vann allmännare utbredning i Egypten, uppstod en ny kombination, Ptah-S.-Osiris. Från äldsta tider firades årligen till S:s ära en fest, som högtidlighölls med offer och stora processioner. P. L—n.

Sokia (Sōke, Seoke), stad i turkiska vilajetet Aidin (Mindre Asien), vid floden Menderes, nedanför Aidin. Omkr. 12,000 inv. J. F. N.

Sokna, hufvudort i oasen Djofra (se d. o.).

Soknedalen [såk-], härad och socken vid öfvergången mellan Guldalen och Orkedalen, S. Trondhjems amt, Norge. 434,74 kvkm. 2,155 inv. (1910). Iglaälfven strömmar genom dalen, och Dovrebanan går igenom den. K. V. H.

Sokol (tjech., eg. falk, äfven hjälte), namn på idrottsföreningar i Österrike-Ungern, särskildt Böhmen och Mähren, efter hvilkas föredöme liknande bildats i Ryssland, Polen, Serbien och Bulgarien. De ha utvecklats ur ett 1862 af d:r Miroslav Tyrš i Prag stiftadt idrottsförbund och ha i Böhmens nyare historia spelat en stor roll. Närmast bildade för att åstadkomma "fysisk och moralisk fostran till hela nationens allmänna förbättring", blefvo de härdar för den nationella agitationen med samslavisk tendens. Deras tecken var en falk, och hvarje medlem bar i sin mössa en falkfjäder. Nästan hvarje bömisk stad har sin sokolklubb eller sokolhall för gymnastiska samt sång- och musiköfningar. Den af Tyrš uppsatta tidskriften "Sokol" samt gymnastiska massuppvisningar och deltagande i idrottsfester främjade rörelsens spridning. Föreningen i Böhmen räknade 1914 öfver 100,000 medlemmar, hvaraf 20,000 kvinnor. Den upplöstes af regeringen på grund af sin propaganda 24 nov. 1915.

Sokolka [sakå'lka], kretsstad i ryska guv. Grodno, vid järnvägen Petersburg—Warschau. 5,156 inv. (1901). J. F. N.

Sokolniki-parken [sakå'l-]. Se Moskva, sp. 1190.

Sokołów [såkå'ωåv], kretsstad i rysk-polska guv. Lomza vid järnvägen Siedlce—Malkin. 8,237 inv. (1900).

Sokolov [-låff], Matvjej Ivanovitj, rysk språk- och litteraturforskare, f. 1855, d. 1906, blef 1879 docent i rysk litteraturhistoria vid hist.-filologiska institutet i Njezjin, företog 1886 en studieresa till Balkanhalfön och kallades 1888 till professor vid Moskvas universitet efter en prisbelönt afh. Material och kommentarer till den fornslaviska litteraturen. Bl. a. utgaf han en dittills okänd skrift af Krizjanitj: Om den kyrkliga unionen. A—d J.

Sokolov [-låff], Nikolaj Aleksandrovitj, rysk tonsättare, f. 1859 i Petersburg, elev af Rimskij-Korsakov vid konservatoriet där och sedan 1896 lärare i musikteori vid samma anstalt, har komponerat 3 stråkkvartetter, orkesterverk, stycken för piano, för violin och violoncell, körer, solosånger, musik till Shaksperes "En vintersaga" m. m.

So'koto. 1. (Gülbi-n-S.) Biflod fr. v. till mellersta Niger. — 2. Fulbestat i västra Sudan, under brittisk kontroll, men med inhemsk regering. Riket S. utgör nu en provins i nordvästra hörnet af brittiska protektoratet Nigeria och begränsas i v. och n. af Franska Väst-Afrika. Tills. med Gando utgör det omkr. 90,000 kvkm. med omkr. 500,000 inv.; haúsa och fulbe. Stötande i n. till Sahara, är det till en del mycket torrt, men sydvästra delen är mycket bördig, producerande bl. a. ris och bomull; befolkningen idkar boskapsskötsel och något strutsafvel, förfärdigar väfnader, garfvar skinn m. m. S. l. Fulberiket grundlades i början af 1800-talet af fulbehöfdingen Osman (se Haúsa), och det omfattade nästan hela västra Sudan. Det delades visserligen efter hans död, men hans ättlingar fortsatte hans grymma regemente, som var högst olyckligt för landet. Slafjakter decimerade befolkningen, handelsverksamheten hämmades, förvaltningen urartade till despotism, och tryckande skatter utarmade folket. En af Osmans efterträdare slöt 1885 fördrag med engelska National african co. (se Nigerkompaniet), hvarigenom vissa höghetsrättigheter tillerkändes detta. När bolaget 1900 öfverlåtit sina rättigheter åt kronan och brittiska myndigheter installerades i staterna kring Niger och Benue samt i Bornu, vägrade de norra staterna erkänna förut ingångna förbindelser eller undertrycka slafhandeln. S. och Kano trotsade 1902 öppet den brittiska makten. Ett krig började 1903, hvarunder Kano togs i febr. och staden S. i mars, och från denna tid har brittisk myndighet efterträdt fulbes. Emiren af S. har svurit brittiska kronan trohetsed och S. jämte Gando blifvit en brittisk provins, sedan en del genom gränsreglering afträdts till Franska Väst-Afrika. En brittisk resident är bosatt i staden S., nära floden S., och assistenter i andra hufvudorter, bl. a. Gando, Wurnu och Gomba. Brittiska domstolar ha upprättats, ett nytt skattesystem har införts, slafveriet har visserligen icke upphäfts, men alla barn, som födts efter 1 jan. 1900, äro fria, och försäljning samt transport af slafvar äro förbjudna. Goda vägar anläggas, och välmågan har blifvit allmän. 1 o. 2. Wbg.

Soko'tra (förvrängning af grek. *Dioskorida*), huf-

vudön i den s. k. S.-arkipelagen, som dessutom omfattar de små öarna Abd al-kuri, Darsa och Samha, ligger 240 km. n. ö. om Kap Gardafui (Afrika) i Indiska oceanen. 3,579 kvkm. (något större än Gottland). Omkr. 12,000 inv. Hela gruppen är ett till Indien räknadt brittiskt protektorat. Öarna äro jämförelsevis höga, Samha 744 m. och S. 1,420 m. (i Djebel Hagier). Undergrunden består af gnejs och kristalliniska skiffrar, genomsatta af granit. Däröfver ligga ett tertiärt kalkstenstäcke med karstföreteelser samt på några ställen kupoler af basalt och trakyt. Ön är okt.—maj nästan regnlös utom i bergen, där nattliga skurar och täta dimmor fukta marken; bäckarna, som under monsunen varit forsande strömmar, uttorka nästan alldeles. Temperaturen är i allmänhet 30° (om natten 18°), men under den heta årstiden ända till 35° C. Faunan har inga inhemska däggdjur; en vildåsna, som håller till på de östra slätterna, är sannolikt af nubiskt ursprung. Den tama boskapen har småningom utvecklats från djur, som på olika tider införts från Indien. Af 67 kända fågelarter äro 15 endemiska, af 22 reptilier äro 3 släkten och 14 arter egendomliga, af snäckdjuren äro nästan alla inskränkta till ön. Floran är ännu mer egendomlig och visar ej endast asiatisk och centralafrikansk frändskap, utan — hvilket är mer intressant — släkt med Maskarenernas, Syd-Afrikas och Amerikas växtvärld, tillkännagifvande en helt annan fördelning af land och vatten samt förutsättande andra förbindelseleder än de nu existerande. Invånarna äro i det inre araber, som isolerats där sedan urminnes tid, vid kusten moderna araber, blandade med neger-, indiskt och europeiskt blod. Några äro ljusletta som européer, storväxta, med tunna läppar, rak näsa och sträft svart hår, andra äro kortare och mörkare, med lång näsa, tjocka läppar och spinkiga lemmar, tillkännagifvande blandning af mer än ett semitiskt folk. Språket är besläktadt med mehri på motsatta sidan af Arabien och enligt Müller ett dotterspråk af det gamla sabeiska. De idka hufvudsakligen boskapsskötsel (nötkreatur, får och getter) och lefva företrädesvis af dadlar och mjölk. Vid kusten idkas fiske och handel. Religionen är islam. Hufvudort och bästa hamn är Hadispul. Tamarida, på öns norra kust (omkr. 400 inv.). — S. var redan under forntiden bekant under namnet *Dioscorida* och har enligt traditionen egt en sedermera utplånad grekisk koloni samt enligt Kosmas haft en kristen befolkning (nestoriansk l. jakobitisk). Under medeltiden innehades ön af hinduiska sjöröfvare samt sedan 1507 efter hvartannat af portugiserna, imamen af Maskat och sultanen af Kaschin, som 1876 nödgades ingå ett fördrag med England, genom hvilket han lofvade att icke på någon annan stat öfverlåta sin besittningsrätt. 1886 ställdes ön formligen under brittiskt protektorat och betraktas som ett bihang till Aden. J. F. N.

Sokotra-aloe. Se Aloe.

Sokotra-arkipelagen. Se Sokotra.

Sok-pa, folk i norra Tibet. Se Hor-sok.

So'krates (grek. *Σωκράτης*, lat. *So'crates*), grekisk filosof och sedlig reformator, f. kort före 469, d. 399 f. Kr., var son till bildhuggaren Sofroniskos och hans maka Fainarete, som skall ha varit barnmorska. Han lärde först faderns handtverk, men blef tidigt införd i Atens rika bildningslif och studerade grundligt den äldre grekiska filosofien; särskildt tyckes han ha fördjupat sig i Herakleitos' och Anaxagoras' teorier samt äfven lyssnat till sofisters föredrag. Han kände sig uppkallad till energisk opposition emot tidsandan, den upplösning af den naiva gudstron, som filosofernas teorier och utländskt inflytande i allt vidare kretsar börjat medföra, emot det folkvälde, som gaf statsmakten i händerna på hänsynslösa demagoger eller ej sakkunniga, genom lott valda ämbetsmän, och emot det sedefördärf, som började sprida sig bland ungdomen äfven i Atens bästa familjer. Hufvudrepresentanterna för denna samhällsupplösande tidsanda såg han i sofisterna (se d. o.). Vid kampen mot dem ställde han sig på samma mark som de, såtillvida som äfven han förkastade den blott yttre auktoriteten och i stället vädjade till förståndets ledning och den personliga öfvertygelsen. Men i dessa nya former ville han rädda de fäderneärfda, trohjärtade åsikter, som de förkastade. Med djup religiositet och sedligt allvar gick han till det reformationsverk, hvilket han fattade som en gudomlig mission. Sitt mål sökte han ej nå genom att deltaga i den aktiva politiken, utan genom att personligt påverka de enskilde, särskildt ungdomen, i det att han gaf sig i samtal med envar, han mötte, och sökte genom sina frågor och invändningar nödga till allvarlig självpröfning. Därvid tog han vanligen till utgångspunkt de hvardagliga sysselsättningar och intressen, som lågo den tilltalade närmast, men därifrån ledde han sig öfver till allvarliga undersökningar om det rätta och nyttiga, om målet för statens och den enskildes lif. Denna lärarverksamhet började han redan före Peloponnesiska krigets utbrott (431) och fortsatte den ännu efter de trettio tyrannernas fall (403). Med sitt bland grekerna uppseendeväckande yttre — utstående glosögon, bred, platt näsa och tjocka läppar, en silengestalt med tjock mage — sin torra humor, sin slagfärdiga kvickhet och sitt ständigt segervissa skarpsinne tilldrog han sig allmän uppmärksamhet. Hans osjälfviskhet, människokärlek och ärliga sanningssökande utöfvade oemotståndlig dragningskraft på tidens mest framstående män och förmådde skaror af ungdom, särskildt ur de förnäma familjerna, såsom en Alkibiades och en Platon, att dag efter dag följa honom och lyssna till hans samtal. Sina plikter som familjeförsörjare försummade han, så att hans maka Xantippa nog hade skäl för sina klagovisor öfver mannen. Åt statslifvet egnade han sig icke mera, än lagen ålade honom. I tre fältståg deltog han och visade därvid stort mod och ovanlig förmåga att uthärda vedermödor. Om hos

Sokrates. Efter en antik marmorherm i Louvre, Paris.

någon lif och lära varit ett, vore de det hos S. Han hade blott ett lifsintresse, att genom kunskap om det rätta, goda och sköna göra sig och sina medmänniskor bättre. I jämförelse härmed föreföll honom allt annat, njutningar, rikedom, makt och ära, som värdelösa bisaker, som han därför alls icke fikade efter. Platon karakteriserade sin lärare som den bäste på sin tid och en af de visaste och rättrådigaste i alla tider.

Såsom nästan ingen annan bild från antiken står S:s ädla och originella personlighet plastiskt lefvande i historien, tack vare de skildringar, som hans lärjungar Xenofon i "Hågkomster om Sokrates" (*Memorabilia*) och "Gästabudet" samt Platon särskildt i sina ungdomsdialoger gett af S. och hans lärarverksamhet. Vida svårare är det att bilda sig en bestämd mening om hans åsikter. Hans båda nämnda lärjungar ha nämligen om dem gett oss mycket olika vittnesbörd. Xenofon har uppfattat blott den mera nyktra, prosaiska sidan af hans uttalanden och därför framställt hans ståndpunkt som en skäligen tarflig nyttighetslära. Platon däremot gör nästan i alla sina dialoger S. till hufvudpersonen och lägger i hans mun hela sin egen upphöjda lifsåskådning. Vore Xenofons S. den historiske, så blir det oförklarligt, att Platon i hans mun velat lägga sina åsikter. Snarare skulle man då ha väntat, att han bekämpat S. såsom denne förut sofisterna. Detta försvar för Platons skrifter som källa för kännedomen om S:s lära gäller emellertid endast hans ungdomsarbeten, såsom "Lysis", "Laches", "Apologien" (S:s försvarstal), "Kriton" och "Eutyfron", som han författade, innan han genom idéläran gjorde sin egen insats i filosofiens historia.

Den sokratiska metoden. S:s hufvuduppgift var ej att utveckla en teori, utan att uppfostrande omdana människornas sinnen. Därvid utgick han från att "den, som vet det rätta, gör det rätta". Det rätta fattade han nämligen som det goda och nyttiga, som gör oss lyckliga; och ingen kan väl vilja något annat än det, som han tror vara det för honom goda. Gör han ej det rätta, så måste detta enligt S. bero därpå, att han icke inser, hvad som verkligen är det goda och rätta för honom. Dygden är därför "lärbar", visserligen icke genom en utifrån mottagen färdig åsikt, men genom utveckling af förståndet, som gör det för oss möjligt att ur vårt eget inre framföda tankar, som ej äro värdelösa skenfoster, utan egnade att föra oss till rätta i lifvet. Därför uppträdde ej S. som en dogmatisk lärare, som sade sig veta sanningen, utan som en tankeuppfostrare, som endast frågade och gjorde invändningar för att locka till självständigt tänkande. Till sitt valspråk gjorde han det delfiska templets inskrift: "Känn dig själf!" För att bana väg för den sanna självkännedomen gällde det för S. i första rummet att undanröja de gängse fördomar, vid hvilka hvardagsmänniskan klänger sig fast, så att hon hindras att tänka själf. Detta förberedande röjningsarbete utförde S. genom sin *ironi*, då han skickligt ställde sina frågor så, att den tilltalade måste inveckla sig i självmotsägelser och till sist inse, att han om saken icke hade något verkligt vetande. Därefter började hvad han kallade den andliga "barnförlossningen", *majeutiken*, vid hvilken S. genom skickliga nya frågor lockade fram det goda tankefostret, steg för steg ledande sig från enskilda exempel upp till det för alla de konkreta fallen gemensamma begreppet, som fixerades i en definition. Han gick därvid visserligen från det enskilda till det allmänna, men den egentliga vetenskapliga induktionen hade han ännu ej upptäckt, utan han stannade merendels vid en abstraktion ur några godtyckligt valda exempel och lät ofta vägleda sig af analogier. Men en genialisk intuition fyllde i, där induktionen brast, och de gifna svaren pröfvade han genom ett skarpsinnigt hypotetisk-kritiskt förfarande, hvarvid han efter de slutsatser, som kunde dragas af påståendet, lät sig ledas att korrigera det i den ena eller andra riktningen. Stundom genomlöpte han ej i samma samtal alla dessa moment i metoden. Än stannade han vid ironiens resultat, nöjande sig med att ha rubbat fördomen och väckt självtänkandet; än grep han sig från början an med det positiva sanningssökandet, utan någon föregående kritik, nämligen när han trodde den tilltalade redan mogen därför. — I pedagogikens historia har den sokratiska eller s. k. *heuristiska metoden* (se Heuristik) fått stor betydelse. Den består i, att man vid undervisningen undviker att bjuda lärjungarna färdiga läror och i stället genom frågor, som metodiskt fortgå från det enklare och lättfattligare till det svårare, leder lärjungen att själf upptäcka sanningarna. Visserligen kan icke lärjungen göra om hela det forskningsarbete, som ligger bakom den nutida bildningen, och mycket måste nog skänkas honom som färdiga sanningar, om man icke skall slösa med undervisningens knappa tid. Men i samma mån som man inser den formella bildningens värde framför minneskunskaperna, får den sokratiska metoden stor betydelse för undervisningskonsten. S. har icke själf framställt någon teori om sin metod, utan endast praktiserat den, men på ett sätt, som gjort det lätt för andra att formulera teorien.

Etik. Lika litet som S. vid sina samtal behandlade metodiska eller logiska spörsmål, sysselsatte han sig med kosmologiska eller metafysiska problem såsom de föregående filosoferna. Dessa frågor voro enligt hans åsikt af föga verklig betydelse för människan och öfvergå ock till större delen hennes förstånd. I stället sysselsatte han sig med det mänskliga lifvets problem, som ytterst mynnade ut i frågan om det högsta goda. Detta fattade han som *det nyttiga*, hvilket gör oss lyckliga. Men af den verkliga lyckan hade han en så ideal uppfattning, att han identifierade den med *dygden*. Denna återigen fattade han som identisk med *vetandet*, i hvilket han ansåg sig ha funnit något allmängiltigt och nödvändigt, höjdt öfver den tillfällighet och det godtycke, vid hvilka sofisterna stannade. I viss mån mildrade han emellertid ensidigheten i denna intellektualistiska uppfattning genom att äfven betona *självbehärskningens* betydelse. — Som teori stannar S:s etik i det stora hela vid ansatserna; det systematiska utförandet saknas. Han talar merendels, som om han vore utilitarist, ehuru hela hans tendens är rationalistisk. Förhållandet mellan det för individen och det för samhället nyttiga utreder han icke, utan tar för gifvet, att de sammanfalla. I viljeuppfattningen är han determinist, utan att egentligen ha pröfvat möjligheten af en fri vilja, under det att å andra sidan hans

självbehärskning väl just innebär den sedliga karaktärens frihet.

Religiositet. Någon religionsfilosofi har S. ej utvecklat. Dess problem tillhöra den metafysik, som han anser öfvergå människans förstånd. Och då man i honom velat se en utpräglad representant för ett monoteistiskt gudsbegrepp, har man sannolikt något idealiserat hans ståndpunkt. Öfver hufvud inlät han sig icke på sådana teoretiska problem. Men hela hans personlighet präglades af djup och allvarlig religiös fromhet: lydig statens lagar, böjde han sig inför den fäderneärfda religionens auktoritet. Han offrade till statens gudar och trodde på oraklens utsagor. När hans förstånd ej lämnade honom nödig ledning för att veta, hvad han borde göra eller låta, lyssnade han till den gudomliga röst, som han trodde sig höra i sitt inre och som han kallade *daimo'nion* (det gudomliga). Dess intuitiva aning, som särskildt varnade honom för det orätta, ansåg han som ett osvikligt gudarnas tecken, som han alltid obrottsligt lydde.

Politiska åsikter. Att S. skarpt ogillade det dåtida Atens ofvan skildrade ensidiga demokrati lider väl intet tvifvel. Men han älskade varmt sin fädernestad och var alltför laglydig för att någonsin ha drifvit propaganda mot den lagliga styrelsen. Men han hade småningom skaffat sig allt fler ovänner bland dem, som kände sig sårade af hans kvicka ironi och förödmjukade af hans öfverlägsna skarpsinne. För S:s besvärliga frågor gick ingen säker, många voro de, som funno honom odräglig. När S. uppnått 70 års ålder, inträdde en historisk situation, som gaf hans ovänner tillfälle att hämnas på honom. Aten hade dukat under för Sparta i Peloponnesiska kriget, och de trettio tyrannerna hade trampat dess folkfrihet under fötterna. Men efter några månader störtades deras våldsmakt. Solons lagar återinfördes, och en stark demokratisk reaktion gjorde sig gällande. Hvad hade väl vållat Atens olyckor? Helt visst, så resonerade man, var orsaken ytterst att söka i den gudlöshet, som spridt sig bland befolkningen, och den trolöshet mot fäderneärfd sed och rätt, som följt i dess spår. Och de, som fört folket på dessa villovägar, voro sofisterna. Den värste sofisten var den gamle pratmakaren S., hvars lärjungar både Alkibiades och tyrannen Kritias varit! Sådan var folkstämningen, när tre af S:s personliga ovänner anklagade honom 399 f. Kr. inför de femhundrades domstol. Talaren Lykon och skalden Meletos, som båda varit utsatta för S:s sarkasmer, hade gjort gemensam sak med den mäktige politikern, garfvaren Anytos, om hvars son S. sagt, att han var för begåfvad att stanna i faderns yrke. De anklagade nu S. för att förneka statens gudar och fördärfva ungdomen. S. höll inför domstolen ett snillrikt försvarstal. Dess frimodighet stötte sannolikt många af domarna, och S. blef af domstolen förklarad skyldig, ehuru med knapp röstöfvervikt. Nu skulle dels åklagarna, dels den anklagade föreslå straffet. De förre föreslogo dödsstraff. S. sade sig egentligen förtjäna att för lifstiden af staten erhålla fri bespisning på Prythaneion — en heder, som plägade tilldelas segervinnare i fält eller vid de olympiska spelen. Väl lät han sedan af sina vänner öfvertala sig att förklara sig villig erlägga böter. Då han emellertid på samma gång nämnde, att han själf vore för fattig att komma ut med en sådan summa och att denna därför skulle betalas af hans förmögna vänner, blef ju detta blott ett skenstraff. Förslaget fattades därför af många som en förolämpning mot domstolen, som ju redan förklarat honom värd straff. Med större röstöfvervikt än vid förra omröstningen fälldes därför nu dödsdomen öfver honom. Med orubbadt lugn mottog S. denna utgång, och i sina afskedsord till domarna försäkrade han dem, att deras dom var ett ondt för dem själfva, men ej för honom. På grund af ett religiöst bruk med en tempelskänk till Delos fick ingen dödsdom gå i uppfyllelse i Aten, medan det till Delos sända skeppet var på väg. Tillfälligheten gjorde därför, att S. under trettio dagar fick vänta i fängelset. Hans vänner beredde honom tillfälle att fly, men däraf försmådde den laglydige att begagna sig. Väntetiden begagnade han till filosofiska samtal med sina vänner, bl. a. om själens odödlighet, och när stunden var inne, tömde han lugnt giftbägaren. Att hans dom var orättfärdig, kan af ingen förnekas. Men domen vittnade om, att S. i stort sedt misslyckats i sin folkuppfostrande lifsuppgift. På många enskilda hade han nog verkat förädlande, men folkandan förmådde han ej rycka med sig, just därför att han endast vände sig till de enskilde. Någon filosofisk skola kan han ej sägas ha bildat. De s. k. s o k r a t i s k a s k o l o r n a, dit man räknar den *cyrenaiska*, den *cyniska* och den *megariska skolan* (se dessa ord), voro visserligen stiftade af hans personliga lärjungar, men gingo genom ensidigt betonande af vissa mindre väsentliga sidor i hans uttalanden principiellt helt andra vägar. Blott en förstod det väsentliga hos S., P l a t o n, hvilken blef sokratismens fullbordare, och genom honom har S. utöfvat ett outplånligt inflytande på hela den följande filosofiens utveckling. — Bland den omfattande litteratur, som egnats S., må nämnas F. Schleiermacher, ''Über den wert des S. als philosophen'' (i ''Gesammelte werke'', bd 2, 1838), S. Ribbing, ''Über das verhältniss zwischen den xenophontischen und den platonischen berichten über die persönlichkeit und die lehre des S.'' (i Uppsala univ:s årsskr., 1870) och ''Über S:s daimonion'' (ibid., s. å.), A. J. É. Fouillée, ''La philosophie de Socrate'' (2 bd, 1874), K. Joël, ''Der echte und der xenophontische S.'' (1893—1901), C. Piat, ''S.'' (1900), R. Pöhlmann, ''S. und sein volk'' (1899), f. ö. alla framställningar af den grekiska filosofiens historia af Zeller, Gomperz, Benn m. fl. En populär svensk framställning lämnar K. J. Dahlbäck, ''S., en tidsbild'' (1875). S—e.

So'krates (grek. *Σωκράτης*, lat. *So'crates*), grekisk kyrkohistoriker, f. omkr. 380 i Konstantinopel, till yrket advokat, författade en kyrkohistoria (7 böcker), som utgör en fortsättning af Eusebius' verk och behandlar tiden 306—439. Detta verk, som utmärker sig för opartiskhet, men icke grundar sig på djupare studier, har utgetts af Valesius (1668), Hussey (1853) m. fl.; ny uppl. af Vet. akad. i Berlin (under utg.). Det står på Nicænums grund och är välvilligt mot origenismen. Underrättelser om S. finnas nästan blott i hans egen kyrkohistoria. Om källorna till denna har F. Geppert skrifvit en undersökning i ''Studien zur geschichte der theologie und kirche'' (III, 1898) Hj. H—t.

Sokrātiker, lärjunge af Sokrates. — Sokrātisk, som har afseende på Sokrates, t. ex. sokratiska metoden, sokratiska skolorna. (Se därom Sokrates, sp. 285 och 288.)

Sokusti [så'-], bergstopp. Se Maanselkä.

Sol, *astron.* Se Solen.

Sol (af lat. *solūtio,* lösning), *kem.* o. *fys.,* en icke koagulerad kolloid (se d. o. och Gelé). På senaste tid har man enats om, att det ej existerar någon skarpare gräns mellan mekaniska uppslamningar, kolloidala lösningar (soler) och vanliga molekylära lösningar, utan att alla dessa former kontinuerligt öfvergå i hvarandra. W. Ostwald definierar kolloiderna på följande sätt: kolloider äro dispersa system (d. v. s. sådana system af ämnen, hvilkas egenskaper ändra sig periodiskt med ämnenas finfördelning i rummet), hvilkas dispersitetsgrad ligger mellan $^1/_{10,000}$ och $^1/_{1,000,000}$ mm. Ifrån andra dispersa system skilja de sig experimentellt därigenom, att de ej diffundera genom djuriska membran, såsom de molekylära lösningarna, men att de å andra sidan låta mikroskopiskt uppdela sig, såsom de mekaniska uppslamningarna. En af de mest bidragande orsakerna för antagandet af denna åsikt är, att man ej funnit några för kolloiderna karakteristiska egenskaper, som ej i mer eller mindre utpräglad form förekomma äfven hos de öfriga formerna. Egenskaperna tyckas fastmer kontinuerligt förändras från den ena formen till den andra. Följande exempel torde vara nog för att visa detta. En grofkornig mekanisk emulsion går hvarken genom filtrerpapper eller membraner; mera finkorniga, såsom vissa modifikationer af bariumsulfat, gå igenom gröfre filtrerpapperssorter; soler gå igenom filtrerpapper, men ej igenom membraner; och de molekylära lösningarna gå igenom både filtrerpapper och membraner. Mekaniska uppslamningar äro antingen synliga för blotta ögat eller ge ett utpräglad Tyndalls ljusfenomen. Äfven kolloiderna och koncentrerade molekylära lösningar af ämnen med stor molekylarvikt kunna ge upphof till Tyndallsfenomen. Opalescens, färgintensitet och katalytisk verkan erhålla oftast sitt största värde i det kolloidala området för att å båda sidor åter småningom aftaga, o. s. v. I. B.

Sol, *nord. myt.,* var enligt Snorres edda dotter af Mundelföre (se d. o.), som för hennes skönhet kallade henne Sol och gifte henne med den man, som heter Glen. Men gudarna vredgades öfver detta öfvermod, bortförde henne och satte henne att köra solens vagn. S. räknas till asynjorna. Jfr Måne 2. (B—e.)

Sol [så'l], *mus.,* i solmisationen och i romanska länder namn på tonen *g.*

Sol [så'l], *myntv.* 1. Se Sou. — 2. (Plur. *soles*) I Peru till 1871 ett guldmynt af omkr. 66 kr. värde, därefter åren 1863—97 ett silfvermynt, som utgjorde myntenhet, = 10 dineros = 100 centavos = 5 francs = 3 kr. 60 öre, numera blott = 1 kr. 82 öre = $^1/_{10}$ libra = $^1/_{10}$ pd st. Jfr Peru, sp. 602.

Sol., vid djur- och växtnamn. Se Soland.

Sōla fi'de, lat., "genom tron allena", Luthers lära om rättfärdiggörelsen genom tron.

Solāmen mi'seris so'cios malōrum habui'sse, lat., det är en tröst för de olycklige att ha olyckskamrater. Spinoza förändrar i sin "Ethik" 4 : 57 *miseris* till *miserum,* alltså: det är en ömklig tröst o. s. v.

Solanāceæ, Solāneæ, Lu'ridæ, Tobaksväxter, Bolmörtsfamiljen, Solanacéer, *bot.,* en familj af örter, buskar och träd med omkr. 1,700 arter, hörande till serien *Tubifloræ* bland sympetalerna och utbredd öfver nästan hela jorden, med undantag af de kallaste trakterna, samt talrikast förekommande inom tropikerna. Bladen sakna stipler och äro spiralställda; genom förskjutning komma de ofta att sitta parvis i växtens blommande region. Blommorna sitta ensamma eller i knippen terminalt eller (genom förskjutning och sammanväxning) vid bladparen eller på stjälken mellan två bladpar. Det sambladiga blomfodret är vanligen likformigt 5-flikigt och kvarsittande efter blomningen. Blomkronan är oftast aktinomorf, i knoppen oftast veckad, 5-flikig, ståndarna 5, med fria strängar samt åtskilda eller tätt sammanstående knappar, i zygomorfa blommor ofta olika långa. Pistillen är 1, bildad af 2 fruktblad, som ha sned ställning i förhållande till axeln. Fröfästet är mycket tjockt och uppbär många, vanligen njurformiga frön. Vid mognaden blir frukten ett bär eller en torr, 2-rummig (hos *Datura* nedtill 4-rummig) kapsel, som öppnar sig antingen med flikar eller med lock. Embryot är vanligen krökt. Till familjen höra mer än 60 släkten, bland hvilka *Solanum* och *Hyoscyamus* äro inhemska i Sverige, hvarjämte *Datura* och *Lycium* finnas här och där likasom vilda. Familjens användning är stor. Hos många solanacéer träffas narkotiska alkaloider (atropin, nikotin, hyoscyamin, duboisin o. s. v.), hvarigenom de bli användbara i medicinen, såsom arter af *Atropa, Hyoscyamus, Datura, Duboisia,* eller som njutningsmedel (*Nicotiana, Capsicum*). Andra lämna näringsmedel, bland hvilka framför allt märkes potatisen. Ätliga frukter erhållas af arter af *Solanum, Cyphomandra* (tomatträdet) och *Physalis.* Många solanacéer ha praktfulla blommor eller bladverk och odlas därför allmänt som prydnadsväxter (arter af släktena *Solanum, Datura, Nicotiana, Petunia, Nierembergia, Salpiglossis, Schizanthus, Browallia, Brunfelsia* m. fl.). O. T. S. G. L—m.

Soland. 1. Sol., vid djur- och växtnamn förkortning för D. Solander (se denne).

Solander, Daniel Karl, naturforskare, f. 12 febr. 1735 i Piteå, d. 13 maj 1782 i London, inskrefs som student i Uppsala 1755 och var en af Linnés mest begåfvade lärjungar. Han umgicks förtroligt i dennes hem och gaf undervisning åt Linné d. y. Han företog 1756 en naturvetenskaplig resa genom Pite lappmark till Nordlandens kust. 1760 reste han på anmodan af engelsmännen J. Ellis och P. Collinson samt på Linnés rekommendation till England för att främja det naturhisto-

riska studiet där. I London kom S. i nära beröring med botanisten och mecenaten sir J. Banks, blef biblioteksamanuens vid British museum 1765 och bibliotekarie 1773. Ett anbud att återvända till Uppsala såsom Linnés medhjälpare och designerade efterträdare antog han icke. På inbjudan af Banks följde han denne som vetenskapsman på Cooks första resa i Söderhafvet 1768—71 och gjorde därunder betydande naturaliesamlingar. Han åtföljde 1772 Banks på en resa till Island. 1771 erhöll han juris och med. doktorsvärdighet i Oxford samt blef 1773 led. af sv. Vet. akad. och Royal society. S. utgaf ett arbete af Linné, "Elementa botanica" (1756), och skref *Fossilia Hantoniensia* (1766) samt *The natural history of zoophytes collected by the late John Ellis* (utg. 1786 af Martha Watt). De botaniska anteckningarna af Banks och S. under Cooks resa jämte de af Banks bekostade folioplanscherna ha börjat utges af British museum under titeln "Illustrations of the botany of Captain Cook's voyage round the world . . . by J. Banks and D. Solander" (hittills 3 dlr, 1900—05). 1914 restes i Botany bay å den plats, där Cook, Banks och S. landstego 28 april 1770, ett monument öfver honom invid monumentet öfver Cook. S. begrofs i Svenska kyrkan i London. Då denna 1913 refs, öfverflyttades hans kvarlefvor till en genom Vet. akad:s försorg inköpt grafplats å svenska kyrkogården i Woking, där ock en vård öfver honom restes. L—e. C. Lmn.

Solander, Isak Herman, filolog, skolman, f. 3 dec. 1843 i Norsjö, Västerbottens län, d. 30 juli 1882 i Härnösand, blef filos. kandidat i Uppsala 1866 samt filos. doktor och docent i estetik där 1869. 1867 lärare vid Uppsala privata elementarläroverk, utnämndes han 1875 till lektor i grekiska och teologi i Umeå och förordnades från 1 juli 1881 till rektor i Härnösand. S., som var en på många områden kunnig, fint bildad man, utgaf bl. a. *Den teoretiska estetiken i Tyskland* (gradualafh., 1866), *I hvad mån liknar "Kungarne på Salamis" en antik tragedi?* (1868) samt en lysande öfv. af Aischylos' "Den fjättrade Prometheus" (1875). J. C.

Solane'lla ro'sea. Se Krussjuka, sp. 103.

Solanidin. Se Solanin.

Solanin, *kem. toxik.*, en giftig, kväfvehaltig glykosid (se d. o.), som 1821 upptäcktes af Desfosses i bär af *Solanum nigrum* (se Solanum). Det har sedermera påvisats äfven i frukter och andra delar af många andra Solanumarter, t. ex. potatis. Hos potatisväxten finnes solaninet både i blad och frukter, men i synnerhet i de om våren framväxande groddarna, medan själfva rotknölarna innehålla mycket litet däraf (mest i väfnaderna närmast under skalet). Vid kokning af potatis utlakas solaninet tämligen fullständigt. Schmiedeberg och Meyer funno under jan. och febr. i oskalad potatis $0{,}_{044}$, i potatisskal $0{,}_{071}$ proc. solanin. Den normala halten af solanin i potatis ligger mellan 40—200 mg. pr kg.; omogen samt alltför länge förvarad potatis innehåller stundom mera. Det bildar fina, hvita, glänsande, svagt alkaliskt reagerande, nålformiga kristaller, som smälta vid 247°. Det är nästan olösligt i vatten, men löses lätt i utspädda syror och tämligen lätt i varm alkohol. Om en alkohollösning af solanin skiktas öfver koncentrerad svafvelsyra, uppstår en röd zon vid beröringsytan mellan vätskorna, och om det värmes med selensyrehaltig svafvelsyra, blir vätskan efter afsvalning vackert röd. Solanin har basiska egenskaper och kan därför betecknas som en glykoalkaloid. Af utspädd saltsyra eller svafvelsyra spjälkas det i en bas, solanidin, och galaktos m. fl. sockerarter. Solanin visar äfven vissa likheter med saponinerna (se d. o). Dess kemiska formel är på grund af den höga molekylstorleken ännu ej fastställd, och man vet heller ej, om solanin ur olika växter är en och samma substans. För solanin ur *Solanum Sodomæum* (som möjligen ej är identiskt med solanin ur potatis) ha Oddo och Cesaris nyligen uppställt en mycket komplicerad formel. — I likhet med saponinerna verkar solaninet kraftigt upplösande på röda blodkroppar, hvarvid hemoglobinet öfvergår i blodplasmat och i urinen (hemoglobinuri). Det framkallar tillika inflammation i tarmslemhinnan och i njurarna (solaninet afgår oförändradt med urinen) samt förlamning af centrala nervsystemet och till sist af hjärtat. Genom sin förekomst i de bleka groddar, som utvecklas från potatis vid dennas förvaring i källare, och särskildt uti illa förvarad, svartnad, skämd eller möglad potatis har solaninet många gånger gett anledning till massförgiftningar, särskildt bland militär. Symtomen ha mest bestått i diarré, kräkningar, matthet, omtöckning och sömn, hvartill i svårare fall tillstött hjärtsvaghet, andnöd och kramp. I regel ha förgiftningarna gått till hälsa. K. A. V—g. C. G. S.

Solanineæ, *bot.* Se Tubifloræ.

Solano [sålånå], en het, sirockon liknande, sydöstlig vind, som under juni—sept. blåser i södra Spanien.

Solānum L., *bot.*, *farm.*, det tredje i ordningen af växtvärldens artrikaste släkten, med öfver 1,200

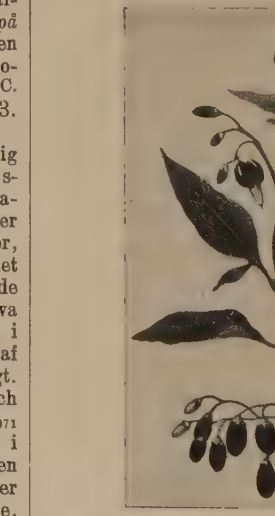

Fig. 1. *Solanum Dulcamara* (bittersöta).

örter, buskar och träd, bildande typen för fam. *Solanaceæ* och med sin största utbredning i Syd-

Amerika. Blomfodret är regelbundet 5-flikigt; blomkronan är hjulformig, med 5-klufvet bräm; ståndarna 5 med hopstående eller förenade knappar, som genom 2 hål eller korta springor i spetsen utsläppa frömjölet. Frukten är ett bär. Vid stränder och i allmänhet helst på fuktiga ställen växer *S. Dulcamara* L., bittersöta, besksöta, kvesved (fig. 1), som har slak, refvig, stundom slingrande (se Besksöta och Slingerväxter), buskartad stam, hjärtlikt äggrunda, helbräddade, upptill å stjälken vanligen öronflikade blad, violett blomkrona, gula ståndarknappar och röda, aflånga bär. De genom en rad af ur hvarandra utvecklade grenar uppkomna långa refvorna af besksötan, som f. ö. i folkspråket har en mängd namn (bosört, matledskvistar, pukaris o. s. v.), voro förr officinella och användes i form af dekokt mot reumatism och som urindrifvande medel. Som ogräs i trädgårdar växer ofta *S. nigrum*, nattskatta, som är en 1-årig ört med hvita blommor och svarta bär. Bland arterna af detta släkte ha flera ätliga frukter, bl. a. *S. quitense* med syrliga, apelsinlika frukter ("naranjilla"). *S. macrocarpum* L. med äppelstora, syrliga frukter, *S. Lycopersicum* (se Tomat), *S. Melongena*, "äggplantan", aubergine, hvars frukter färserade och stekta äro en läckerhet, *S. muricatum*, pepino, hvars frukter till utseende och smak likna gurkor och användas som sådana, m. fl. De stärkelserika stamknölarna af *S. tuberosum* och andra arter utgöra potatis (se d. o.). Flera *Solanum*-arter ha präktiga blommor och odlas som prydnadsväxter, t. ex. *S. jasminoides* och *S. Wendlandii*. *S. capsicastrum* och *S. pseudocapsicum* bilda små vackra träd, öfversållade af scharlakansröda bär, och äro omtyckta krukväxter. Åtskilliga arter, t. ex. *S. atropurpureum*, *S. robustum* *S. marginatum* och *S. aviculare* (*S. laciniatum*), ha dekorativt bladverk och användas därför mycket i bladväxtgrupper. Genom att inympa skott af *S. nigrum* på *S. Lycopersicum* på så sätt, att ympen infogades i en i snittytan af tomatstjälken gjord inskärning, och, sedan ympen hopvuxit med tomatstjälken, afskära ympen strax under ympstället, så att snittytan kom att bestå dels af nattskattans, dels af tomatväxtens väfnader, åstadkom H. Winkler, att skott frambröto från snittytan, hvars ena längdhalfva bestod af *S. Lycopersicum* (med flikiga blad) och andra längdhalfva af *S. nigrum* (med hela blad); blad, som utgå från gränsen mellan de båda växterna, bestå till hälften af nattskatta, till hälften af tomat. Dylika dubbelorganismer kallas chimärer (fig. 2). Winkler lyckades äfven åstadkomma chimärer, s. k. periklinalchimärer, där epidermis tillhörde nattskatta och de inre väfnaderna tomat eller omvändt. En dylik periklinalchimär är den sedan länge som prydnadsväxt odlade *Cytisus Adami*, hvars epidermis består af *Cytisus purpureus* och hvars inre väfnader utgöras af *Laburnum vulgare*. En annan chimär är den s. k. *Cratægomespilus*, som är sammansatt af *Cratægus* och *Mespilus*. Winkler anser sig äfven ha genom ympning åstadkommit en verklig ymphybrid mellan nattskatta och tomat, *S. Darwinianum*, som till det yttre är en fullständig mellanform mellan föräldrarna och hvars alla celler ha föräldrarnas karaktärer summerade. Om *S. Sodomæum* se Sodomsäpple. O. T. S. G. L—m.

Fig. 2. Chimärer af Solanumarter.

Solär l. Solärisk (lat. *solāris*, af *sol*, sol), som hör till eller har afseende på solen.

Solāri [så-]. 1. Cristoforo S., italiensk bildhuggare och arkitekt, f. före 1468 i Milano, d. 1527, flyttade med sin broder (se nedan) till Venezia och blef sedan hofbildhuggare hos Lodovico Sforza. Han fortsatte i början den lombardiska skolans traditioner, men förföll genom missriktad imitation efter Lionardo till en fadd idealism. Hans främsta verk är *grafmonumentet öfver Lodovico Sforza och Beatrice d'Este* i Pavia. — 2. Andrea S., l. Solario, den föregåendes broder, målare af milanesiska skolan, elev af Lionardo da Vinci, f. omkr. 1460 sannolikt i Milano, d. efter 1515. I Venezia, dit han 1490 begaf sig, tog han starka intryck af Giov. Bellini, men började, efter sin återkomst till fädernestaden, imitera Lionardo. S. sändes af marskalk de Chaumont till Frankrike för att måla kapellet i Gaillon i Normandie, hvarmed han höll på till 1509. Därmed försvinner han ur historien. Man vet endast af en 1515 daterad tafla, att han då ännu lefde. Jämte Bern. Luini ansågs S. vara Lionardos bäste lärjunge. Många af hans taflor bevaras ännu, bl. a. ett präktigt *mansporträtt* (i Londons nationalgalleri), *Johannes döparens hufvud* (i Louvre) och *Den törnekrönte Kristus* (i Poldi-Pezzoli-museet i Milano). 1—2. O. G—g.

Solario [såla'riå]. Se Solari 2 och Zingaro.

Solarisatiön, *fot.* Se Sensitometri, sp. 106.

Solārisk. Se Solar.

Solārium, lat. (af lat. *sol*, sol), sol-ur.

Solārkonstanten, *fys.*, det antal gramkalorier (se Absoluta enheter), som en mot solstrålningen vinkelrät och fullständigt absorberande svart yta af 1 kvcm. storlek mottar per minut, då den tänkes placerad strax utanför jordens atmosfär. Direkt uppmätning af solarkonstanten kan icke verkställas, men den kan beräknas ur observationer af den värmemängd, som en i möjligaste mån svart yta mottar per tidsenhet på olika höjder öfver jordytan och vid olika dags- och årstider, då man därjämte på grund af andra bestämningar kan beräkna, huru mycket af solstrålningen

absorberas i de högre luftlagren. De senaste bestämningarna af solarkonstanten ha gett följande värden:

Ångström (1907)	$2,_{17}$
Scheiner (1908)	$2,_{25}$
Abbot och Fowle (1908)	$2,_{1}$
Abbot (1910)	$1,_{95}$
Kimball (1910)	$1,_{934}$—$2,_{131}$

Under de senaste åren synes man bland fackmännen böjd för att förklara de stora afvikelserna i de funna värdena genom antagandet, att solarkonstanten verkligen är i någon mån föränderlig (3 till 10 proc. i perioder på 5 à 10 dagar). Hela den från solen per minut utstrålade värmemängden (W) kan, då solarkonstanten (S) och afståndet till solen (R) äro bekanta, lätt beräknas ur formeln: $W = 4\pi R^2 S$. Om S sättes $= 2$ och $R = 1,_{495} \times 10^{13}$ cm., finner man således $W = 5,_{6} \times 10^{27}$ gramkalorier per minut eller $2,_{94} \times 10^{33}$ gramkalorier per år. Då solens massa är $1,_{96} \times 10^{33}$ gr., afger sålunda hvarje gr. af solen årligen en värmemängd af $1,_{5}$ gramkalorier. Den värmemängd, som jorden mottar från solen per år, motsvarar ungefär hvad som skulle erfordras för att smälta ett islager af 35 m. tjocklek, som antas täcka hela jordytan. Af denna värmemängd kommer dock endast en del fram till jordytan. En afsevärd del reflekteras och absorberas i atmosfären. Man har beräknat, att ungefär 25 proc. af den infallande solstrålningen återkastas ut i rymden och 30 proc. absorberas af atmosfären, hvadan således endast 45 proc. komma jordytan till godo. Jfr Absorption. T. E. A.

Sólarljóð. Se Solsången.

Solärljus, solljus. Se Solen.

Solärmaskin, stundom använd benämning i st. f. solmaskin (se d. o.).

Solarn, sjö i Djursdala och Locknevi socknar af Kalmar län (126 m. ö. h., 3,7 kvkm.), har aflopp åt n. till Stångån.

Solärolja, i allmänhet sådan lysolja, som ej kan brinna i vanliga petroleumlampor. Sammansättningen är alltså mycket varierande. Vid destillation af ryskt, rumänskt eller galiziskt petroleum utgöras solaroljorna af lysoljor med högre kokpunkt, 220—290°, och med en eg. v. $0,_{82}$—$0,_{88}$. De användas för belysning i särskildt konstruerade lampor, "säkerhetslampor", som gasberedningsoljor (se d. o.) och som motoroljor. Af samma slag är den vid destillation af amerikanskt petroleum erhållna colzaoljan. Inom brunkolsindustrien utgöras solaroljorna af sådana oljor, som koka mellan 150° och 270° och ha en eg. v. af $0,_{825}$—$0,_{880}$. De kunna icke brinna i vanliga lampor på grund af sin stora kolhalt och användas numera uteslutande som motoroljor. Jfr Bergolja, sp. 1483, och Mineraloljor. G. H. H.

Sola-växel, *bankt.* Se Växel.

Solayrès de Renhac [sålärä's de rena'k], François Louis Joseph, fransk läkare, f. 1737, d. 1772, förvärfvade sig ett betydande namn i obstetrikens historia genom sitt framhållande af, att man vid förlossningen framför allt bör låta de naturliga krafterna råda samt understöda och reglera dem; endast då dessa visa sig otillräckliga, är man berättigad att inskrida med artificiella hjälpmedel. Skrifter bl. a. *Elementorum artis obstetriciæ compendium* (1765) och *De partu viribus maternis absoluto* (1771; ny uppl. 1831). R. T—dt.

Solbacka gosslärоverk, i Gryts socken, Södermanlands län, 5 km. från Stjärnhofs station å Västra stambanan, är en realskola, som afser att meddela samma kunskapsmått som statens realskolor, men vill därjämte bidraga till inriktandet af ungdomens vilja på goda mål i lifvet samt befordra den fysiska utvecklingen genom regelbundna, i skolans arbetsplan inpassade idrottsöfningar; för att detta program skall kunna i möjligaste mån fyllas, bo samtliga elever inom skolans område i dess egna byggnader under uppsikt af lärare. Skolan inrättades 1900 af redaktör A. E. Jeurling (se denne) och öfverläts på ett bolag, A.-b. Landtläroverk, hvarvid han från sin egendom Jättna tillsläppte den synnerligen naturskönа, parkliknande sluttning vid Kyrksjön, som blef skolans område. Urspr. var skolan 3-klassig, men utvidgades mycket snart till 5-klassig, och när den nya läroverksreformen 1907 införde realskolexamen, ökades äfven Solbacka läroverk med realklass, så att sedan dess har alla vårterminer realskolexamen aflagts af gossar från skolan, ehuru skolan tills dato ej begärt dimissionsrätt. 1916—17 uppfördes (för omkr. 150,000 kr.) vid S. nytt läroverkshus, med plats för 140 elever. Till skolan höra jämväl gymnastikhus, kall- och varmbadhus, fotbolls- och tennisplan o. s. v. Afgifterna uppgå till 1,280—1,360 kr. per år (undervisning, bostad och vivre). Skolans ledare är sedan 1910 filos. kandidaten Jean Berglund. J. Bd.

Solbackens sanatorium, tuberkulosanstalt i södra Dalarna, ung. 3 km. från Kullsvedens järnvägsstation mellan Säter och Hedemora, har uppförts af föreningen Svenska lifförsäkringsbolags sanatorieförening u. p. a. med bidrag af statsmedel (102,000 kr.) för en kostnad af 550,000 kr. samt invigdes 29 nov. 1915. Hufvudbyggnaden (se fig.),

Solbackens sanatorium, hufvudbyggnaden.

belägen i en solig, skogig sandåssluttning, ligger inbäddad i barr- och löfskog, skyddad mot nordliga vindar. I närheten ligga en särskild byggnad med ligghallar, stående i direkt förbindelse med hufvudbyggnaden, samt öfverläkarens bostad. Hela sanatoriet omfattar 7 har. Anstalten kan bereda plats för 110 patienter. Sanatoriebyggnaden, uppförd i T-form, innehåller i bottenvåningen öfverläkarens

mottagningsrum, undersöknings- och laboratorierum, röntgenrum, badafdelning, desinfektionsanstalt m. m. I första och andra våningarna ligga sjuksalarna jämte därtill hörande sköterskerum. I den förstnämnda är äfven köket beläget jämte en fullständig ångtvättinrättning, två tr. upp äro matsalar samt rum för husmodern och en del af betjäningen förlagda. I vindsvåningen finnas en stor samlingssal samt arbetssalar för patienterna äfvensom bostad för underläkaren och några gästrum. De 16 sjuksalarna ligga mot s. och innehålla hvar och en 6 sängar. Utom dessa allmänna salar finnas 2 enskilda och 2 halfenskilda sjukrum. Godt vatten har i riklig mängd erhållits genom djupborrning i sandåsen, elektrisk kraft till belysning m. m. erhålles från den närbelägna Kronprinsessan Margaretas vårdanstalt. För att erhålla vård å S. erfordras, att patienten skall vara försäkringstagare i något af de 11 bolag, som uppfört anstalten, till belopp ej understigande 1,000 kr. Karensförsäkrade under första försäkringsåret äro dock ej berättigade till inträde. Vederbörande bolag betalar kostnaden för vården, hvilken kostnad betraktas som en försäkringstagarens skuld till bolaget. Denna skuld löper emellertid utan ränta och afskrifves med $^1/_{10}$ för hvarje helt år, som patienten öfverlefver sin utskrifning från sanatoriet. Aflider patienten inom 10 år från skuldens uppkomst, afdrages det icke afskrifna beloppet vid försäkringssummans utbetalande. R. W.

Solbad, *med.*, hudytans utsättande för solens direkta bestrålning. Att solljuset är en nödvändig hälsokälla för människan liksom för nästan alla lefvande väsen, ingick i medvetandet redan under forntiden. Många anse, att solbaden ha sitt ursprung redan från de forntidsfolk, som voro soldyrkande. Ett systematiskt solbadande torde dock ha förekommit först hos den gamla tidens kulturfolk, greker och romare, hvilka senares solarier (takaltaner) stundom torde ha användts för solbadning. Ehuruväl en och annan antydan om solbestrålningens betydelse för hälsan kan spåras i skrifter från både antiken och medeltiden, synes dock intresset för solbad ha varit nästan försvunnet till midten af 1700-talet, då ett par författare, dock utan att vinna större uppmärksamhet, framhöllo solbadens stora betydelse för botande af många sjukdomar. Det är egentligen från den medicinska högskolan i Lyon (Bonnet, Ollier och Poncet), som, under 1800-talets midt, impulser utgingo till ett förnyadt intresse för solljuset som medicinskt botemedel. Dessa ansatser till att få solbaden erkända som ett godt terapeutiskt medel grundade sig hufvudsakligen på den praktiska erfarenheten (empirien). De vetenskaplige grundläggarna af solterapien äro dansken N. R. Finsen (se denne), österrikaren Hermann von Schrötter och kanske framför allt schweizaren A. Rollier, banbrytaren för det moderna solbadandet och den s. k. helioterapien (se d. o.). Solljusets medicinska inverkan tillskrifves först och främst dess ultravioletta l. kortvågiga strålar. Dessa äro till sin styrka störst i högklimatet (fjällen) och aftaga mera i låglandet och i dalarna. Detta är en af förklaringarna till fjälluftens på människoorganismen erkändt stimulerande inverkan. De ultravioletta strålarna åstadkomma först en ytlig inflammation (s. k. *solerytem*) i huden, hvilken småningom lämnar plats för brunpigmentering (*solbränna*). Detta pigment, d. v. s. färgaflagring i huden, gör denna mindre känslig för fortsatt solbestrålning och anses dessutom ha förmågan att omforma de ultravioletta kortvågiga solstrålarna, som sakna förmåga att tränga djupt in i kroppen, till röda l. långvågiga strålar, hvilka ega en väsentligt större genomträngningsförmåga. Dessa senare slags strålar anses af solljusets beståndsdelar vara särskildt starkt bakteriedödande. I medicinskt hänseende har solbadningen hittills fått sin största betydelse för läkning af den s. k. kirurgiska tuberkulosen, d. v. s. för ben- och ledgångstuberkulos med eller utan varutsöndrande fistlar, som icke vilja läkas, samt för tuberkulösa hudåkommor och ytligt liggande tuberkulösa körtelsvullnader. Men äfven för djupare liggande tuberkulos, t. ex. i bukhålan, ja t. o. m. vid lung- och struptuberkulos, synes solbehandlingen ha en afgjordt nyttig och helande inverkan. Dessutom har solljusbestrålningen bestämd betydelse vid cirkulationsrubbningar, vid blodbristtillstånd och vid den svåra kroniska ledgångsreumatismen. Solbadningen kan ske helt enkelt därigenom, att man utsätter den nakna kroppsytan för direkt solljusinverkan i fria luften eller i ett af glas skyddadt rum. I låglandet, i dalar eller vid hafsytan innebär det föga risk att på en gång exponera större kroppsytor för solens direkta inverkan, naturligtvis med skydd för hufvudet för undvikande af solsting. Detta är en följd af, som ofvan framhållits, de ultravioletta strålarnas minskade effektivitet i låglandet. (Dock måste framhållas, att ett öfverdrifvet solbadande, till hvilket ofta ungdomar af oförstånd göra sig skyldiga, kan medföra rätt stora obehag från ett känsligt hudsystem.) Annat är förhållandet i höglandet, där bestrålningen på grund af sin större effektivitet måste ske metodiskt och småningom med små kroppsytor för hvarje gång och med till en början helt kort expositionstid, innan man kan öfvergå till bestrålning af större hudytor under längre tid (timmar). Å våra badorter pläga de vanliga solbaden efterföljas af sjöbad eller olika slags dusch. Skola solbaden användas i bestämdt medicinskt syfte, böra de öfvervakas och ledas af läkare. De största och förnämsta solsanatorierna för kirurgisk tuberkulos finnas i Schweiz. De första öppnades i Leysin i närheten af Montreux, 1,300 m. ö. h., 1903 af den ofvannämnde Rollier och ha nu (1917) nått en storartad utveckling med 1,500 sängplatser, fördelade på omkr. 20 olika kliniker. Men äfven i vårt solfattiga land har sedan flera år solbadningen l. helioterapien tagits till hjälp i kampen mot den särskildt hos barnen härjande tuberkulosen i leder och körtlar. Våra förnämsta sanatorier i detta syfte ligga vid västkusten, t. ex. Kronprinsessan Viktorias kustsanatorium vid Barkåkra, vid Styrsö, vid Göteborgs barnsjukhus, konvalescenthem m. fl. st. Äfven på våra inlandssjukhus och vid våra lungsotssanatorier används ock numera solbadning i allt större omfattning. Mycket återstår dock ännu på detta område att uträtta. I brist på sol har man sökt efter ersättningsmedel för solstrålarna. Ett sådant var på sätt och vis Finsens bågljusbestrålning (se därom Ljusbe-

handling) och är den numera så moderna kvicksilfverkvartslampan. Naturligtvis kunna dylika apparater dock endast delvis ersätta de verkliga solstrålarna. — Effekten af den medicinskt genomförda solbadningen är ofta förvånande god, och denna terapi kan icke nog rekommenderas som ett understödjande medel vid särskildt den lokala tuberkulosens rationella behandling. I. H.

Solberg, Lars, norsk arkitekt, f. 12 okt. 1858 i Strinden, utbildades som tekniker i Trondhjem och Hannover och studerade därefter medeltida byggnadskonst, biträdde 1884—91 som assistent (under E. K. B. Christie) vid restaureringen af Trondhjems domkyrka, blef 1891 lärare i arkitekturhistoria vid Trondhjems tekniska skola och har dessutom sedan 1905 varit led. af kommittén, som har att inspektera domkyrkans restaurering. Han har uppgjort ritningar till många byggnader i Trondhjem och Nord-Norge samt till *börsen* i Bergen. K. V. H.

Solberg, Ole Martin, norsk etnograf, f. 17 febr. 1879 i V. Aker vid Kristiania, tog 1906 doktorsgrad i Leipzig på afh. *Beiträge zur vorgeschichte der Ost-Eskimo. Steinerne schneidegeräte und waffenschärfen aus Grönland* (Vidensk. selsk:s skr., 1907). Han var 1906—08 amanuens vid etnografiska museet i Kristiania och deltog 1909 som norsk sakkunnig i förhandlingarna om renbetesfrågan vid skiljedomstolen i Köpenhamn. Bland hans senare arbeten äro en större monografi öfver *Eisenzeitfunde aus Ostfinmarken. Lappländische studien* (Vidensk. selsk:s skr., 1909) samt en del mindre bidrag till nordskandinavisk och amerikansk etnografi och arkeologi i tyska och norska facktidskrifter. K. V. H.

Solberga. 1. Socken i Göteborgs och Bohus län, Indals Nordre härad. 6,070 har. 1,974 inv. (1916). S. bildar med Jörlanda och Hålta ett pastorat i Göteborgs stift, Älfsyssels södra kontrakt. — 2, 3. Socknar i Jönköpings län. Se Norra Solberga och Södra Solberga. — 4. Socken i Malmöhus län, Vemmenhögs härad. 668 har. 347 inv. (1916). S. bildar med Hassle-Bösarp ett pastorat i Lunds stift, Vemmenhögs kontrakt. — 5. Socken i Älfsborgs län, Redvägs härad. 1,471 har. 162 inv. (1916). Annex till Norra Åsarp, Skara stift, Redvägs kontrakt. — 6. Nunnekloster af cisterciensorden, var beläget utanför Visby stadsmur tätt invid den södra kyrkogårdens äldre afdelnings nordöstra hörn, ej långt från korset i Korsbetningen, enligt G. Lindströms åsikt, hvilken bekräftats genom de af O. V. Wennersten 1905, 1907 och 1909 företagna gräfningarna. Det omtalas första gången 1246 af biskop Lars i Linköping, i en skrifvelse till invånarna på Gottland med tillkännagifvande, att han till klostrets underhåll anslagit allt offer, som nedlades på S:t Olofs altare i Akergarn, nuv. Olofsholm i Hellvis socken på öns nordöstra kust. Två år därefter bekräftades detta anslag af legaten Vilhelm af Sabina, men 1277 stadfäste biskop Henrik i Linköping en öfverenskommelse mellan klostret och nämnda sockens inbyggare att dela inkomsten, och då gottlänningarna ville bestrida klostrets rätt därtill, hotades de med bannlysning (1349); slutligen bestämdes (1360), att allt, hvad som vid altaret inflöt, skulle jämnt fördelas mellan klostret, kapellet och prästen där. Äfven några, dock ganska få, gårdar skänktes under tidernas lopp till klostrets underhåll, och aflat erbjöds 1287 åt dem, som gynnade detsamma. Skyddsbref utfärdades af konung Magnus Eriksson (1349), som fritog klostret från utlagor, äfven om en allmän utrustning ("utfärd") påbjöds öfver hela riket, af konungarna Albrekt (1369) och Kristian I (1459), hvilken kallar det "S. Bernhards kloster i Visby", samt af konung Hans (1487). Af bevarade urkunder rörande klostret kände Lindström ej mindre än 40 donationer och testamenten till detsamma. Utom på Gottland egde klostret jordagods på Öland samt i Uppland och Södermanland. De förlorades vid Gustaf Vasas reduktion. Jfr K. J. Bergman, "Solberga nunneklosters läge" (i "Sv. fornminnesfören:s tidskr." n:r 26, 1895), och G. Lindström, "Anteckningar om Gotlands medeltid" (s. å.). — 7. Fideikommiss i Östergötlands län, med hufvudgården S. belägen i Sya socken vid Svartån och bebyggd på 1750-talet med en större manbyggnad af sten. Enligt 1915 års taxeringslängder hörde dit i Sya, Veta, V. Hargs, Västerlösa, Härberga, Mjölby, Hvarf (Sörby) och Styra socknar tills. $18^{11}/_{16}$ mtl, tax. till 563.600 kr. S. tillhörde på 1600-talet assessor Erik Rosenholm, som tillbytte sig egendomen af hertig Johan af Östergötland, tillhörde därefter hans son viceamiralen P. Rosenholm och dennes måg, som 1731 sålde S. till sedermera generalmajoren S. J. Wennerstedt, gift med P. Rosenholms brorsdotter. Dessa gjorde 1762 S. med efter hand tillköpta hemman till ett fideikommiss, som, sedan sonen 1793 slutit ätten på svärdssidan, öfvergick först till äldsta dottern, därefter till andra dottern, båda döda barnlösa, och slutligen till en tredje dotter, gift med ryttmästaren E. Danckwardt-Lilliesträm, hvars sonson, Ax. Danckwardt-Lilliesträm (f. 1839), f. n. innehar detsamma. 6. C. S—e. (W-sten.) 7. Wbg.

Solbergfossen, ett till ungefär 7,000 hkr beräknadt vattenfall i Glommen strax nedanför utloppet af sjön Öieren, Smaalenenes amt, Norge, eges liksom de närliggande dubbelfallen Vittenberg—Hallfredfossen (21,000 hkr) och Fossumfossen (16,000 hkr) af Kristiania kommun. Strax nedanför Öieren, något n. om nämnda vattenfall, eger norska staten Mörkfossen (23,000 hkr). Hela denna vattenfallskomplex beslöto de två egarna hösten 1916 utbygga och nyttja gemensamt till en samlad kraftanläggning vid S., hvarvid staten skulle förfoga öfver $^1/_3$ och Kristiania kommun öfver $^2/_3$ af vattenkraften. Totalutgifterna för detta kooperativa företag ha beräknats till 21,260,000 kr. K. V. H.

Solbjerg, by. Se Frederiksberg, sp. 1249. En af Frederiksbergs nya kyrkor, byggd 1908, kallas S:s kyrka och det därmed förbundna området S:s socken. E. Ebg.

Solblad, *bot.* Se Heliofil.

Solblindhet 1. Solbländning, *oftalm.*, en sjuklig förändring af den centrala fläcken i näthinnan, som uppstår vid oförsiktigt fixerande af själfva solen och på denna grund plägar uppträda epidemiskt efter solförmörkelser. Den yttrar sig i nedsatt synförmåga, ofta förbunden med karakteristiska förändringar af det perifera seendet. I de flesta fall går den tillbaka, i andra blir den

bestående för hela lifvet. Den förebygges, om solen betraktas endast genom så mörkt glas, att en tänd lampa nätt och jämnt kan skymtas därigenom. I stället för glas kan också en likformigt svärtad fotografiplåt brukas, om den fyller samma villkor. Vikten af, att allmänheten före en solförmörkelse upplyses härom, inses bäst däraf, att efter 1912 års solförmörkelse en stor mängd fall af solblindhet förekom i Sverige, under det 1914 års solförmörkelse i detta hänseende gick så godt som spårlöst förbi. Erfarenheten af den förstnämnda förmörkelsens verkan hade ledt till, att allmänheten, väsentligen på initiativ af Fr. Ask, blifvit kraftigt varnad i tid. — En annan skadlig inverkan af solljuset yttrar sig i snöblindheten (se d. o.). G—d.

Solbländning, *oftalm.* Se Solblindhet.

Solbränna, *med.*, de förändringar af huden, som uppstå genom solstrålarnas inverkan på densamma. Dessa förändringar likna närmast dem, som framkallas vid en lättare grad af brännskada: rodnad, svullnad, hetta, klåda, vid starkare inverkan äfven blåsbildning och därefter under följande dagar affjällning och stundom en mörkfärgning (*ery'thema solāre*). Mörkfärgningen af huden sker genom anhopning af pigment i de ytliga hudlagren och ger ett skydd mot solens vidare skadliga inverkan. Den uppstår äfven småningom under upprepad inverkan af solen utan ett sådant föregående retningsstadium. Solbränna orsakas af de violetta och ultravioletta strålarna i solspektrum (de kemiskt verksamma strålarna), både vid direkt och reflekteradt ljus. Bekant är den starka inverkan, som det från ett snöfält reflekterade solljuset har. Samma effekt som solljuset har äfven annat på kemiska strålar rikt ljus, t. ex. elektriska båglampor. Känsligheten mot solens inverkan är individuellt ytterst växlande, och det är ingen sällsynthet att påträffa personer, som under soliga vår- eller sommardagar icke kunna vistas ute i det fria, utan att ådraga sig ett ofta mycket besvärande solutslag. L. Mbg.

Solbänk (genom felaktig öfversättning af ty. *sohlbank*, sul-bänk, uppkommen term), *bygnk.*, en fönsterbröstnings utvändiga betäckning; den kan utföras i sten eller helt enkelt af plåt, men bör alltid vara försedd med fall och "droppnäsa" för att skydda bröstningsmuren för regnvatten från fönstren. Bröstningens invändiga betäckning, *fönsterbänken*, utföres vanligen af trä och lägges i höjd med karmens understycke. Se Fog, sp. 708, fig. 6, och Fönster, sp. 363, fig. 4, 5 och 6 samt sp. 367. C. G—m.

Šolc [ʃålts], Václav, tjechisk skald, f. 1833, d. 1871, var en mycket lofvande, men genom oregelbundet lefnadssätt hämmad talang. Hans samlade dikter, som utkommo 1868 under titeln *Prvosenky* (Gullvifvor, ny uppl. 1871 och 1905), bestå dels af dikter i folkvisans tonart, dels af ballader och romantiska berättelser på vers med bömiska och sydslaviska stoff. Bland hans patriotiska dikter märkas *Mistr Jan* (Hus) och *Dalibor*. A—d J.

Solcirkel l. Solcykel, *astron.*, en tidrymd af 28 år, efter hvars förlopp veckodagarna åter infalla på samma datum. Jfr Söndagsbokstaf. K. B.*

Solcykel, *astron.* Se Solcirkel.

Sold (af lat. *so'lidus*, se d. o.), den aflöning, som under förgångna tider bestods krigsmannen, hvilken till följd däraf kallades soldnär eller soldat. Sold förekom icke i forntidens äldsta härar. I Grekland blef sådan vid landtrupperna införd af Perikles och uppgick sedermera för en tungrustad fotsoldat (hoplit) till 4 oboler (omkr. 45 öre) om dagen, för en ryttare till 12 oboler. Då perserna togo i sin tjänst grekiska hjälptrupper, måste de förse dem med sold, och sedermera användes soldeller legotrupper af Kartago. Vid de romerska trupperna utdelades sold för första gången af Camillus under belägringen af Veji (406—396 f. Kr.), såsom en måttlig ersättning för soldatens af honom själf anskaffade utrustning. Solden utgjorde under andra puniska kriget (218—201 f. Kr.) ännu endast $^2/_3$ denar (omkr. 50 öre) om dagen, men höjdes af Cæsar till 1 och uppdrefs sedermera betydligt under kejsarna. Alexander Severus gaf soldaten hvar fjärde månad en "solidus". Under medeltidens första århundraden erhöll den bysantinske soldaten en "solidus" i månaden. Hos de folk, som deltogo i de stora folkvandringarna, förekom icke sold förrän efter korstågen och gafs i allmänhet endast åt särskilda lejda trupper samt blef allmän först mot slutet af medeltiden, i samma mån stående härar och värfvade trupper fingo ersätta uppbåden och feodaltrupperna. Under 1500- och 1600-talen voro solden och hoppet om att kunna plundra de driffjädrar, som förde större delen af krigsfolket till fanorna. På Karl V:s (1519—56) tid utgjorde solden för en landsknekt 4 gulden och för en ryttare 12 gulden i månaden, men ökades sedermera, så att den under Trettioåriga kriget uppgick ända till 6—9 gulden för en fotsoldat. Sold utbetaltes vid vissa terminer, af Gustaf II Adolf 1, 11 och 21 i hvarje månad; men oregelbundenheter förekommo ofta, och de flesta af de icke sällan förekommande soldatupproren förorsakades af uteblifven sold. Äfven befälet erhöll sold, vanligen uppgående för olika grader till vissa gånger soldatens. Vanligen skulle de, som erhöllo sold, själfva svara för sitt underhåll. Benämningen sold har sedermera utbytts mot aflöning e. d. C. O. N.

Sold [så'll], da. (eg. såll), nyare dansk beteckning för gille, dryckeslag; ordet tros ha uppkommit på studenthemmet Regensen i Köpenhamn på 1820-talet och ifrån studentslangen spridt sig till det vanliga språkbruket, där det nu har många afledningar (*solde*, festa, *soldebroder* l. *solderist*, festprisse, *forsoldet*, utfestad m. fl.). R—n B.

Soldaia. Se Sudak.

Soldän. 1. August Fredrik S., finsk tekniker och filosof, f. 13 juli 1817 i närheten af Sordavala, d. 5 febr. 1885 i Helsingfors, var elev i Finska kadettkåren och blef 1838 officer i rysk tjänst samt antogs 1843 till lärare i kemi vid ingenjörskolan i Petersburg. 1847 sändes han som ryska regeringens stipendiat till Tyskland, där han i Giessen under Liebigs ledning studerade kemi. Under vistelsen där utbröt februarirevolutionen. Vid budskapet därom lämnade han ryska statens tjänst och slog sig ned i Paris. Sviken i sina förhoppningar om revolutionen, afbröt han snart vistelsen där, besökte England och Norge samt anlände slutligen till Stockholm Då ryska legationen där fått spaning

på honom, smugglades han 1849 ombord på ett fartyg, som afgick till Amerika. I Förenta staterna vistades han under det antagna namnet Dalson omkr. nio år, sysselsatt med undervisning och tekniska arbeten, slutligen som deltagare i en af regeringen i Pennsylvania anordnad geologisk undersökning och kartläggning i denna stat. 1858 återvände han till Sverige, bruten till kropp och själ, uppehöll sig ett år i Göteborg, hvarunder han höll föreläsningar, gaf lektioner samt utarbetade en broschyr *Om lysgas och dess användning* (1859). 1859 fick han återvända till Finland samt erhöll anställning som lärare vid tekniska realskolan i Helsingfors och kallades 1861 till direktor för det nyinrättade myntverket. S. å. utgaf han *Om Finlands tjärindustri och dess möjliga förbättring* (äfven på finska). S. deltog i flera allmännyttiga företag och kallades af regeringen till medlem af åtskilliga kommittéer, bl. a. den 1861 tillsatta kommittén för granskning af förslaget till författning rörande folkskoleväsendet. Som filosof slöt han sig omsider till den herbartska riktningen, efter att förut ha hyllat den vid Helsingfors' universitet härskande hegelianismen. Han efterlämnade en omfattande manuskriptsamling af filosofiskt innehåll, men underlät att publicera sina arbeten, med undantag af en med anledning af Th. Reins psykologi i "Finsk tidskrift" (1877—78) meddelad artikelserie under titeln *Herbart och Rein*. Äfven genom personlig beröring inom en visserligen liten, men icke betydelselös krets verkade S. väckande på de filosofiska studierna i Helsingfors. Utdrag ur S:s bref och dagböcker publicerades 1901 af Juhani Aho i "En idéernas man. Biografi öfver A. F. S." (i "Skr. utg. af Sv. litteratursällskapet i Finland", XLIX, 1901). Om hans filosofiska ståndpunkt se V. Ruin i "Från brytningstider" (1914). — 2. Venny S.-Brofeldt, dotter till S. 1, målarinna, f. 2 nov. 1863 i Helsingfors, studerade i Konstföreningens skola och för Maria Wiik och A. v. Becker i Helsingfors, vid Stieglitzska skolan i Petersburg vintern 1883—84, i Paris 1885—87 och 1888—90 delvis med statsstipendier. Fru S. tillerkändes vid världsutställningarna i Paris 1889 hedersomnämnande och 1900 bronsmedalj. Hon har utfört realistiska landskap och genremålningar, bl. a. *Måltid i bondstuga* (1892), *Väckta* (1898, Ateneum, Helsingfors), *Sammankomst af pietister* (1901) samt, påverkad af nyare strömningar, dekorativt hållna bilder, såsom *Marias förvåning* (1915, Ensi sjukhus, Helsingfors) och *Spjutkastande gossar* (s. å.), många teckningar, främst till barnböcker, bl. a. omkr. 50 till Topelius' sagor (ill. uppl. 1901), *Matti och Lisa resa till landet* och *Vår Tyrolen-resa*. Fru S. har stiftat föreningen Konstverk till skolan i Helsingfors och ifrigt arbetat för dess syften. Hon ingick 1891 äktenskap med författaren J. Brofeldt (se d. o.). Hennes porträtt, måladt af Hanna Pauli, finns i Göteborgs museum. 1. M. G. S. 2. T. Stz.

Soldanella L., Alpklocka, *bot.*, ett litet släkte alpina örter af fam. *Primulaceæ*. Blomkronan är vidgadt trattlik, oftast blå, med brämet klufvet i en mängd franslika flikar, bladen äro runda eller njurformiga. Frukten är en 1-rummig kapsel, som öppnar sig med lock. Släktet innehåller 6 arter, hvilka tillhöra södra och mellersta Europas alptrakter. *S. pusilla* hör till Alpernas tidigaste vårblommor, dess blomstänglar kunna t. o. m. växa upp genom snötäcket. O. T. S. (G. L—m.)

Soldaneller i snö.

Soldāt (it. *soldāto*, fr. *soldat*; jfr Sold), såsom benämning för krigsmannen, användes i Sverige eg. först under 1600-talet och ersatte det förut vanliga "knekt". Benämningen afser i inskränktare bemärkelse det obefordrade manskap af infanteriet, som icke särskildt utmärkes som gardister, grenadjärer, jägare e. d. I svenska roteringsverket kallas allt det indelta manskapet, däri inbegripet korpraler, "soldater", hvaraf sammansättningen soldattorp (jfr Indelta armén). C. O. N.

Soldatbref, *postv.* Personalen vid samtliga mobiliserade eller för särskilda ändamål organiserade truppförband, staber, formationer o. s. v. af armén äfvensom personalen vid mobiliserad del af marinen eger att enligt de närmare bestämmelser, som K. M:t i kommandoväg utfärdar, för befordran af meddelanden till hemmavarande använda särskilda tjänstefrankotecken. Samma medgifvande gäller beträffande meddelanden från de hemmavarande till de mobiliserade. För ändamålet ha tillverkats särskilda militärkortbref och militärbrefkort, som tillhandahållas på vissa postkontor efter rekvisition af vederbörande myndigheter. R. L—n.

Soldaten, Den ofrälse, kallas en liten skrift, som utgafs anonymt under början af riksdagen 1771 i syfte att främja de ofrälse ståndens anlopp mot adelns privilegierade samhällsställning. Dess fullständiga titel är "Den ofrälse soldaten eller en gammal underofficers svar till sin brorson om soldatlefnaden". Författaren var statsmatematikern Lars Anders Chierlin. I mörka färger skildras den rättslöshet och den nöd, hvari soldater och underbefäl lefde, och den misshandel och de utpressningar, för hvilka de voro utsatta från befälets sida. Särskildt framhålles den fullständiga utsiktslösheten för en aldrig så lofvande och duglig ofrälse man att vinna befordran utöfver underofficer på grund af de adliga befälhafvarnas och ämbetsmännens sammanhållning och önskan att befordra de sina. I agitatoriskt öfverdrifna fraser gisslas f. ö. de adlige officerarnas öfvermod i fredstid, oduglighet och feghet i krigstid, då de resa hem för att visa sitt hjälte-

mod vid riksdagen i st. f. att gå emot fienden. Medan präste- och borgarstånden skyndade att visa sitt deltagande för de nödlidande soldaterna genom att besluta ett dyrtidstillägg för garnisonsregementena, väckte skriften stor förbittring hos adeln och krigsbefälet. På det senares begäran väckte justitiekanslern åtal mot förf. inför Svea hofrätt. Under processens lopp utgafs en mängd aktstycken för att bestyrka de i skriften gjorda påståendena under titeln "Handlingar till upplysning öfver skriften kallad O. S." etc. samt "Fortsättning N:o 1—18 af handlingar till upplysning" etc. Denna samling af till största delen från föregående processer vid militära och andra domstolar hämtade klagoskrifter, intyg, förklaringar och utslag svällde efter hand ut till ett ganska betydande omfång. Den blottar otvifvelaktigt ganska upprörande interiörer af brutalitet, godtycke och underslef i det dåtida garnisonslifvet, men ger naturligtvis ett ensidigt helhetsintryck af detsamma. Hofrättens utslag, som föll i maj 1772, var frikännande, men målet drogs inför K. M:t, där det ännu var oafgjordt, när 1772 års revolution inträffade. L. S.

Soldaternas vänner, föreningar, som bildats här och där i Sverige med uppgift att verka för soldaternas andliga och sedliga lyftning. Den första föreningen af detta slag bildades i Stockholm 1877, och sedan ha andra tillkommit i olika delar af landet, i städer eller på lägerplatser, där trupp är samlad. En sammanslutning af en stor del föreningar egde rum 1899, och den därvid bildade centralföreningen har sitt säte i Stockholm. Sedan 1915 har riksdagen årligen beviljat ett anslag af 10,000 kr. till understödjande af föreningarnas verksamhet, att förvaltas af centralföreningen. Föreningarnas verksamhet finner sitt uttryck hufvudsakligen i soldathemmen eller motsvarande inrättningar (se Soldathem). C. O. N.

Soldate'sk (it. *soldatesca*), soldatmanskap, i motsats till befälet; sammanrafsadt, tygellöst krigsfolk.

Soldatgatt, *sjöv.* Se Björnhål.

Soldathem kallas vanligen de lokaler, som äro inrättade i städer eller på lägerplatser, där trupp är sammandragen, och som äro afsedda till samlingsplatser för manskapet, hvilket där kan uppehålla sig under ledighet från tjänsten för samtal, tidningsläsning, idkande af musik, brefskrifning o. d. Soldathemmen, som förekomma äfven under andra benämningar, äro byggda på kristlig grund, och i dem anordnas ofta föredrag så väl i andliga som världsliga ämnen, musik, sång och andra nöjen, afsedda att sysselsätta de unge soldaterna och befordra deras utveckling. De flesta soldathemmen ha tillkommit på privat väg (genom föreningar o. d.) och underhållas på samma sätt, möjligen med tillskott från trupperna under olika former. En stor del står nu under "Soldaternas vänners" centralstyrelses högsta ledning och erhåller något statsunderstöd. Soldathem af angifvet slag finnas dessutom, åtminstone i form af läs- och skrifrum, i flera fall i förening med bibliotek, vid åtskilliga regementen. En synnerligen ståtlig byggnad för soldathem uppfördes i Skövde (se d. o.) 1917 för de tre där förlagda regementena af den 1909 bildade Föreningen Västergötlands soldathem. C. O. N.

Soldatkejsartiden. Se Romerska riket, sp. 744.

Soldatroman. Se Roman, sp. 690.

Soldat suédois, Le [le sålda' svedωa']. Se Spanheim, Fr.

Soldattorp. Se Indelta armén, sp. 475.

Soldjur, *zool.* Se Heliozoa.

Soldnär. Se Sold.

Soldo [så'ldå], plur. soldi, *myntv.*, äldre italienskt kopparmynt = 1/20 lira = 5 centesimi = 3,6 öre.

Soldygn. Se Dygn.

Soldyrkan, Solkult, dyrkan af solen som en gudomlighet. Sedan urminnes tid har solens dyrkan varit allmän såväl hos Österlandets folk, antingen de voro af semitisk, arisk eller annan stam, som hos de europeiska folken. Bevis för denna dyrkan ha vi ej endast i många skriftliga upplysningar därom, utan ock i ruinerna af de åt solguden uppförda templen samt i otaliga symboler af denne gud, bland hvilka hjulet och yxan äro de viktigaste. Hjulet var en symbol af solen och solguden därför, att denna himlakropp ansågs vara ett på himlahvalfvet kringrullande hjul, en åsikt, åt hvilken mången senare tids skalder också gett uttryck. Yxan, eneggad eller mångenstädes dubbeleggad, var en symbol af solens gud därför, att blixten betraktades som en från himlen slungad yxa, och därför att solens gud — urspr. densamma som åskans gud — med detta vapen bekämpade ljusets och det godas fiender. Hos många folk troddes solguden födas på nytt vid hvarje nytt års början, och han dyrkades särskildt vid de fyra i hans lif viktigaste årstiderna: vårdagjämning och höstdagjämning, sommarsolstånd och vintersolstånd. I sydligare trakter, där solen under hela året är synlig större delen af dagen, firades solgudens födelse vid vårdagjämningstid, emedan solen ansågs födas på nytt, när genom hans strålars kraft årsväxten åter började spira. Men denna tro på, att det nya årets sol då föddes, var förbunden med tron på, att det gamla årets sol kort förut dött. I nordligare trakter, där solen under vintern alldeles försvinner eller endast ett par timmar om dagen sänder bleka strålar öfver jorden, ansågs solguden födas på nytt vid midvintertid, omkring vintersolståndet, då han åter började att visa sig och sprida ljus öfver människornas värld. Vid sommarsolståndet firades glada fester till ära för solen, som då stod högst på himlen, och vid höstdagjämningstid bragte man i många länder solguden offer till tack för jordens nyss inbärgade gröda. Offerfesterna till solgudens ära, hvilka vanligen firades på natten, voro förbundna med eldar, kring hvilka man dansade och genom hvilka mången af de närvarande sprang. Då soldyrkaren bad till sin gud, vände han sig mot öster, emedan solen om morgonen går upp på den delen af himlen.

I hög grad värdt uppmärksamhet är, att solen dyrkats icke blott af Gamla världens, utan också af Nya världens folk, ehuru man, åtminstone f. n., icke kan se, att dessa båda halfvor af jorden stått i sådan förbindelse med hvarandra, att den märkliga likhet äfven i detaljer, som finnes, kan förklaras genom något inflytande från den ena på den andra. Både i Mexico och Peru tillbads solens gud och det på ett sätt, som också i skenbart obe-

tydliga enskildheter öfverensstämmer med det vi känna från Gamla världen.

Då kristendomen framträdde, hade dyrkan af solguden så trängt in i folkens medvetande, att den ej kunde utrotas. Otaliga minnen däraf fortlefde hos folken, och man församlade sig vid de tider och på de platser, som man af ålder varit van vid, för att under fäderneärfda former dyrka solen; man fortsatte därmed, trots alla förbud, som kyrkan utfärdade däremot. Ännu i vår tid tändas mångenstädes de urspr. åt solen egnade offereldarna vid vårdagjämningstid — på Valborgsmässoaftonen eller påskaftonen — och vid sommarsolståndet, på midsommaraftonen. På mången åt solguden helgad plats, dit traktens folk efter fädrens sed samlades, byggdes en kyrka, emedan man på det sättet trodde sig kunna kristna platsen, liksom man äfven på andra sätt försökte ge en kristen färg åt soldyrkans många rester. Men följden blef endast, att soldyrkan flyttade in i den kristna helgedomen. Kyrkorna fingo sin längdriktning i öster och väster, vanligen med koret i den östra ändan, och den kristne prästen vänder sig, liksom hans fäder i heden tid, åt öster, då han å menighetens vägnar beder till sin Gud. Öfver altaret i otaliga kristna kyrkor ses en strålande sol; betydelsen häraf förringas ej därigenom, att solen bär Jehovahs namn och framställes som hans öga. De kristnes heligaste tecken, korset, har uppstått ur det sedan uråldriga tider heliga, fyrekriga solhjulet; då ringen föll bort, bildade de fyra ekrarna korset (se Kors, 1 a). Ett ej mindre märkvärdigt minne af soldyrkan är, att den kristna kyrkans förnämsta högtider under namnen jul och påsk firas vid vintersolståndet och vårdagjämningen. Se O. Montelius, ''Solguden och hans dyrkan'' (i ''Nordisk tidskrift'', 1911). O. M.

Soldäck. Se Däck.

Sole. Se Hafsfjord. — Söder om S. ligger en flygsandssträcka, Solesanden, med badhotellet Solestrandens Nordsjöbad (1915). K. V. H.

So'lea, *zool.* Se Tungsläktet.

Soleci'sm (grek. *soloikismo's*, lat. *solœci'smus*, af Soloi, se d. o.), *gramm.* o. *ret.*, språkfel. Språk- och stilläror bruka denna term i mycket skiftande betydelse, än liktydig med syntaktiskt fel, än i bemärkelsen felaktigt ord eller ordform. Jfr Språkfel.

Soleil [sålä'j], Jean Baptiste François, fransk optiker och instrumentmakare, f. 1798 i Paris, d. där 1878, var sin tids berömdaste instrumentmakare och utförde åt de samtida store franske fysikerna, såsom Fresnel, Arago, Babinet, Foucault, men äfven åt utlänningar, såsom vår berömde fysiker Rudberg, deras idéer i praktisk form. Mest bekant är S:s sackarimeter (se d. o.), grundad på polarisationsplanets vridning i socker-lösningar och använd för mätande af deras sockerhalt. Instrumentet är af den största betydelse ej blott för sockerindustrien, utan också för vetenskapen, i hvilket fall den äfven används för bestämning af polarisationsplanets vridning hos andra kroppar. Det har sedermera genomgått många omändringar och förbättringar. Viktig är också hans kristallgoniometer. S. konstruerade också ett s. k. fotoelektriskt mikroskop, med hvars tillhjälp de viktigaste företeelserna inom läran om interferens, polarisation och dubbelbrytning kunna demonstreras. Se Polarisationsinstrument, sp. 1184. S. A—s.

Soleillet [såläjä], Paul, fransk Afrikaresande, f. 1842 i Nîmes, d. 1886 i Aden, reste 1865—66 i Algeriet, 1871 o. f. i algeriska Sahara och kom 1873 till In-Salah. Därefter intresserade han sig för en järnväg genom Sahara från Algeriet till Senegambien och reste 1878—80 genom trakterna kring Senegal. På uppdrag af ett franskt handelsbolag grundlade han det franska väldet i Obok vid Röda hafvet och färdades 1882 genom Schoa till Kaffa. Han författade bl. a. *Exploration du Sahara central* (1874), *L'Afrique occidentale* (1877), *Les voyages et découvertes de P. S. etc., racontés par lui-même* (1881), *Voyages en Éthiopie* (1885) och *Obock, le Choa, le Kaffa* (1886).

Solen, *astron.*, centralkroppen inom vårt planetsystem. Dess medelafstånd från jorden är beräknadt till $149^1/_2$ mill. km., under antagande af värdet $8{,}80''$ för *solparallaxen*, den vinkel, under hvilken jordens radie skulle ses från solen. Solens skenbara vinkeldiameter, från jorden sedt, är vid medelafståndet $31'\ 59''$, motsvarande en verklig radie af 695,500 km. eller nära lika med dubbla afståndet från jorden till månen. Solens massa är 333,000 gånger så stor som jordens och 1,047 gånger så stor som den största planetens, Juppiters, massa. Solens medeltäthet är omkr. $^1/_4$ af jordens eller ungefär $1{,}4$ af vattnets. Tyngden på solens yta är nära 28 gånger större än på jorden. Solens form är, så vidt man funnit, fullkomligt sfärisk, utan afplattning. Solen roterar omkring en axel, som har en lutning af något mer än 7 grader mot ekliptikans axel. (Beträffande rotationstiden se nedan.) Om solens rörelse genom världsrymden se Solsystem.

Sedd utan förstoring, ter sig solens yta, den s. k. fotosfären, som en fullkomligt jämn, lysande yta. Betraktar man den med en förstorande kikare, är det icke längre så. Den företer då ett kornigt utseende; Young liknar den vid groft ritpapper. Under ännu starkare förstoring analyserar sig denna fotosfärens konsistens i en mängd små lysande korn — Secchi kallar dem ''risgryn'', Nasmyth förliknar dem med videblad, Langley med flockig snö på grått kläde —, hvilka tyckas simma i ett mindre ljust medium, som tillkännager sig som något mörkare fläckar. Efter Langleys åsikt utfylla dessa lysande korn blott ungefär $^1/_5$ af solens yta, medan de dock utsända $^3/_4$ af dess hela ljusmängd. Stundom, särskildt i solfläckarnas halfskugga, ha de ljusa partiklarna mera långsträckt form och göra intryck af en anhopning af halmstrån. Möjligen utgöra de s. k. ''risgrynen'' blott ändarna af långsträckta fibrer, som stå packade bredvid hvarandra i vertikalt läge och blott i solfläckarna afslöjas till hela sin längd. I nyare tider har Janssen i Meudon genom ögonblicksfotografier af solen, några af ända till 55 cm. diameter, lämnat viktiga bidrag till studiet af fotosfärens konstruktion. Så har han t. ex. uppvisat, att det ''fotosfäriska nätet'' är underkastadt oupphörliga förändringar, väl märkbara t. o. m. under så kort tid som en timme. Enligt senare undersökningar af Hansky i Pulkova undergår fotosfärens kornighet, ''granulation'', så hastiga förändringar, att bilden däraf

växlar utseende på några få sekunder. Man antar, att denna fotosfär består af lysande moln, sammansatta af glödande metallpartiklar och sväfvande i en atmosfär af heta metallgaser.

Fotosfärens ljusintensitet är icke densamma öfver hela solytan. Den är störst på midten och aftar utåt solranden. Detta gäller enligt utförliga mätningar af Secchi, Langley, Vogel och Frost såväl värmestrålarna som de ljusa och de kemiska strålarna. Ljusintensiteten af en punkt på randen är sålunda i medeltal blott 25 proc. af ljusintensiteten på solskifvans midt. Dock varierar detta för olika delar af spektrum, så att enligt Vogels undersökningar värmestrålarna aftaga minst, till omkr. 40 proc., de röda strålarna till 30 proc., de gröna till 16 proc. och de violetta till endast 13 proc. af den för solskifvans midt gällande intensiteten. Detta öfverensstämmer äfven väl med förklaringen af denna förminskning i ljusintensitet såsom beroende af ljusets absorption i solatmosfären, hvilken absorption måste vara störst vid kanterna, där de till oss kommande ljusstrålarna ha ett längre stycke att tillryggalägga snedt genom atmosfären, och minst på midten, där strålarna ha den kortaste vägen att passera genom atmosfären, vinkelrätt emot densamma, samt hvilken dessutom, efter hvad man vet om gasers absorption af ljus, måste verka mest på de kemiska och minst på de varma strålarna. — Om den totala absorptionen af solens ljus i dess atmosfär vet man föga. Laplace skattade den till $^{11}/_{12}$, Secchi till $^{9}/_{10}$ af det utsända ljuset; sannolikt absorberas ej så mycket, möjligen blott hälften af solljuset. Langley antar, att den geologiska period, som kallas istiden, förorsakats däraf, att solljusets absorption vid denna tid varit betydligt större än nu. — Solens ljus öfverträffar i intensitet alla artificiella ljuskällors. I jämförelse med öfriga himlakroppars ljusstyrka har man för solens funnit följande ungefärliga värden: 570,000 gånger fullmånens ljusstyrka, 4,000 mill. gånger Juppiters och 50,000 mill. gånger ljusstyrkan hos en stjärna af 1:a storleken (Capella). — Solens värmestrålning bestämdes första gången af J. Herschel och Pouillet. Af nyare forskare på detta område må nämnas Crova, Violle, John Ericsson, Langley, Rizzo, K. Ångström, Abbot och Fowle. Det ges för mätningar af detta slag två metoder. Den ena, den *dynamiska*, af Herschel och Pouillet begagnade, består däruti, att man uppmäter temperaturhöjningen hos en kropp, som under en viss tid utsättes för strålarna af ett knippe solljus af bestämda dimensioner. Vid den *statiska* metoden, som är bekvämare och säkrare, omger man en sålunda af solen bestrålad kropp, vanligen en termometerkula, med ett hölje af bekant temperatur, t. ex. ett på lämpligt sätt anbragt sfäriskt lager, eller af rinnande vatten. När den belysta kroppen ernått en fix temperatur afläses denna, och af skillnaden mellan denna temperatur och det omgifvande höljets beräknas solens värmestrålande förmåga (jfr Aktinometer). Hufvudsvårigheten vid dylika bestämningar är att taga i betraktande jordatmosfärens absorption, som är olika vid olika höjd af solen. Medelst dessa mätningar söker man bestämma antalet gramkalorier, som i och med solvärmet under 1 minut tillföres 1 kvcm. af jordytan vid lodrätt infallande solstrålning, den s. k. *solarkonstanten*. För denna konstant erhöll Pouillet värdet 1,8. Nyare, med förbättrade instrument (pyrheliometer, bolometer) utförda mätningar ha ådagalagt, att detta värde är något för litet. Enligt åtskilliga forskares åsikt är f. ö. solarkonstanten icke en sträng konstant, utan varierar mellan trånga gränser (se Solarkonstanten). — Beträffande solens temperatur härskade före upptäckten af strålningslagarna stor osäkerhet i bestämningarna. De under olika förutsättningar gjorda uppskattningarna gåfvo värden, som lågo mellan ett par tusen och flera mill. grader Celsius. Nu kan man med tillämpning af Stefans lag ur de erhållna värdena på solarkonstanten med tämligen stor säkerhet bestämma åtminstone den s. k. effektiva temperaturen hos fotosfären. Man har på denna väg funnit densamma uppgå till omkr. 6,000° C. Detta värde bekräftas i hufvudsak af de resultat, som enligt Wiens förskjutningslag och Plancks lag erhållits ur undersökningarna öfver energifördelningen i solspektrum och som gett värden på fotosfärens effektiva temperatur, hvilka ligga mellan 5 och 6 tusen grader C.

Huru stor än dess värmemängd är, skulle solen dock genom sin utstrålning förlora sin höga temperatur, och detta märkbart under några tusen år. Men efter all erfarenhet från de förflutna historiska årtusendena har detta ej egt rum. Man måste därför antaga någon orsak till ersättandet af solens oupphörliga värmeförlust. Två dylika orsaker ha hypotetiskt blifvit föreslagna. Man antar å ena sidan, att en mängd af smärre kroppar, meteorer, oupphörligt instörtar i solen, där de stanna och afge sin energi i form af värme. För underhållande af solens värmegrad på detta sätt skulle erfordras en årlig kvantitet materie motsvarande blott $^{1}/_{100}$ af jordens massa. Så mycket materie kan emellertid ej vara jämnt fördelad i världsrymden, ty jorden skulle då af samma orsak snart uppvärmas öfver kokpunkten. Äfven om man antar, att en dylik materia vore tätare hopad i grannskapet af solen och att solen på detta sätt får en del af sin värmeförlust ersatt, visar det sig dock omöjligt att fullständigt förklara saken med detta antagande. Man har därför måst tillgripa den andra hypotesen, enligt hvilken solen upphettas därigenom, att den långsamt sammandrar sig och att dess gaser kondenseras till flytande och fast form. Helmholtz, som uppställt denna åsikt, har visat, att denna kontraktion ej behöfver försiggå fortare, än att solens diameter på ett århundrade behöfde aftaga med blott 6 km., ett aftagande så långsamt, att det på många hundra år icke skulle kunna med nuv. observationsmetoder fastställas. Att inga förändringar i solens diameter (enligt Auwers) kunnat konstateras under historisk tid, kan således icke utgöra någon svårighet för denna teori. Vore solens massa gasformig, skulle en dylik sammandragning, enligt hvad experiment öfver gasers hopdragning genom afkylning visat, t. o. m. kunna förorsaka ett höjande af dess temperatur. Till slut skulle den dock antaga flytande form och afsvalna. Efter hvad Newcomb beräknat, skulle i alla händelser den tidrymd, under hvilken solstrålningen kan tillföra jorden den för lifvets uppehållande på jordytan lämpliga värmemängden, icke uppgå till

mer än högst 10 mill. år. Mot antagandet af en så kort lifslängd för jorden tala emellertid afgjordt resultaten af de geologiska och paleontologiska undersökningarna öfver jordens och jordelifvets utveckling. Genom upptäckten af den märkvärdiga energistrålningen från radium och öfriga radioaktiva ämnen har frågan f. ö. kommit i ett nytt läge, som kanske skall medge en möjlighet till undanröjande af denna svårighet.

På fotosfärens yta finner man utom de redan beskrifna ojämnheter, som ge den dess granulerade utseende, detaljer af större utsträckning och påtaglighet, hvilka varit kända, långt innan man visste något om fotosfärens granulerade struktur. Hit höra de s. k. solfacklorna. Dessa bestå af oregelbundet formade långsträckta strimmor eller ådror, hvilka framstå ljusare än den omgifvande fotosfären. Några af dessa bibehålla länge (månadtals) sin form, andra, i synnerhet de, hvilka, såsom äfven är vanligast, uppträda i närheten af solfläckarna, äro mera, stundom raskt föränderliga. Facklorna synas bäst, då de befinna sig i närheten af solranden, hvilket förklaras däraf, att de äro eruptiva bildningar, som sträcka sig som ett slags upphöjda åsar öfver fotosfärens öfriga yta och därför skarpare afteckna sig mot den relativt ljussvagare solranden än på fotosfärens intensivare midtparti. Solfacklorna stå sannolikt i nära förhållande till de nedan omnämnda protuberanserna.

De mest påfallande företeelserna på fotosfärens yta äro dock de s. k. solfläckarna (se pl. I o. II), mörka fläckar af olika storlek ända till mer än ett par bågminuter i skenbar, d. v. s. 87,000 km. i verklig, diameter. Redan före uppfinningen af teleskopet iakttogos stundom fläckar på solen, hvilka då allmänt höllos för planeten Merkurius projicierad på solskifvan; så år 807 och 1609 (Kepler). Att de tillhörde solen, var en åsikt, som under medeltiden ej kunde förenas med den förutsatta fullkomligheten af denna himlakropp och som äfven långt efter uppfinningen af kikaren häftigt bestreds, bl. a. med det skäl, att Aristoteles ej nämnt något därom. Solfläckarna upptäcktes oafhängigt och nära samtidigt af Galilei, af jesuiten Chr. Scheiner (se denne) i Ingolstadt och af J. Fabricius (se denne), som om dem publicerade den första skriften, "De maculis in sole observatis etc." (1611). Såväl Fabricius som Galilei märkte snart, att solfläckarna tillhörde solen själf och att de rörde sig från ö. till v., sålunda bevisande en rotation af solen på ungefär 25 dagar. Scheiner och andra sågo däremot länge i dem mörka himlakroppar, som aftecknade sig mot solens yta. De kallades ock på grund häraf till de franska och österrikiska konungahusens ära *Sidera Bourbonia* ("Bourbonska stjärnorna") och *Sidera Austriaca* ("Österrikiska stjärnorna"). Scheiner lät dock omsider öfvertyga sig om deras heliska (sol-)natur och framställde i sitt omfångsrika arbete om solfläckarna, "Rosa ursina" (1630), den åsikten, att de voro bergstoppar, som sköto upp ur solens glödande atmosfär. Sedan denna tid har en mängd observationer af solfläckarna blifvit gjord, men regelbundet först under 1800-talet. Betraktar man en solfläck under stark förstoring, upptäcker man i allmänhet en egendomlig struktur hos densamma, i det den sönderfaller i två partier, ett inre och mörkare, den s. k. kärnan l. umbra, samt omkring densamma ett ljusare parti, den s. k. halfskuggan l. penumbra. I den senare uppträder vanligen en massa mot det inre af fläcken ljusare strimmor, stundom krökta och spiralformigt anordnade. Det hela gör intryck af en mörk fördjupning i solytan, öfver hvilken penumbran skjuter fram. Hos somliga fläckar saknas penumbran, hos andra kärnan; åtskilliga, t. ex. de minsta, de s. k. porerna, ha fullkomligt jämn färgton. Solfläckarna synas mörka blott genom kontrasten mot omgifvande partier; enligt Langley är kärnan af en solfläck 500 gånger så ljusstark som månen. Solfläckarna uppstå i fotosfären såsom helt små punkter utan tydlig struktur, ofta på ställen, där förut facklor varit synliga; de utveckla sig sedermera och förändra form på många sätt, stundom upplösande sig i flera fläckar, stundom sammanflytande med andra fläckar i grannskapet, samt försvinna slutligen åter. Plötsliga förändringar hos fläckarna, antydande våldsamma gaseruptioner, äro, efter hvad iakttagelser af form- och ljusförändringar i fläckarnas spektrallinjer ådagalagt, icke sällsynta. Ofta uppträder en ny fläck på samma ställe, där en annan försvunnit. Några fläckar försvinna ett par dagar, ja redan ett par timmar, sedan de först uppträdt, andra vara flera månader. Den längsta tid en solfläck observerats är 18 månader. I medeltal är en solfläcks lifslängd 2—3 månader. Solfläckarna uppträda vanligen gruppvis — ofta åtföljes en större fläck på sin östra sida af flera mindre — och förekomma mest i två zoner mellan 10°—30° heliografisk latitud på båda sidor om solekvatorn. Närmast kring själfva ekvatorn och öfver 35° bredd äro de mera sparsamt förekommande, och fläckar på öfver 40 graders latitud höra till de största sällsyntheter. Orsaken till detta förhållande är ännu obekant. — När en solfläck under sin rörelse närmar sig solranden, blir dess form på grund af perspektivet alltmer aflång. Härvid visar sig emellertid, att halfskuggan blir smalare åt solens medelpunkt till och bredare åt solkanten, en iakttagelse, som först gjordes af Wilson 1769 och som denne förklarade genom antagandet, att fläckarna voro trattformiga fördjupningar i fotosfären, hvilket äfven deras utseende ofta ger vid handen. Senare undersökningar ha emellertid ådagalagt, att detta s. k. Wilsonska fenomen ingalunda uppträder hos alla fläckar. Wilson uppställde äfven den första teori för solen, som sedan, närmare utbildad af W. Herschel, fått namn efter denne. Enligt densamma består solen af en fast, mörk centralkropp, f. ö. befolkad af lefvande varelser, hvilka genom ett tjockt molnlager skyddas för värmestrålningen från solens yttersta, glödande hölje. Solfläckarna äro öppningar i dessa höljen, genom hvilka vi skåda ner på den mörka solkroppen, solfläckarnas kärna. Denna teori, som fått vika för spektroskopets vittnesbörd om solens gasformiga yttre och dess glödande inre, är emellertid redan af det skäl ohållbar, att värmen från det yttre höljet genom ledning måste fortplanta sig till solkroppen och slutligen försätta densamma i glödande tillstånd. — Solfläckarnas antal och storlek äro mycket olika på olika tider. Redan 1776 hade danske astronomen Chr. Horrebow funnit antydningar till en regelbunden periodicitet i solfläckarnas uppträdande. Hans upptäckt förblef emellertid obekant, och den

Fig. 1. En del af solytan med en stor solfläcksgrupp. Fotografi tagen af Janssen 22 juni 1885.

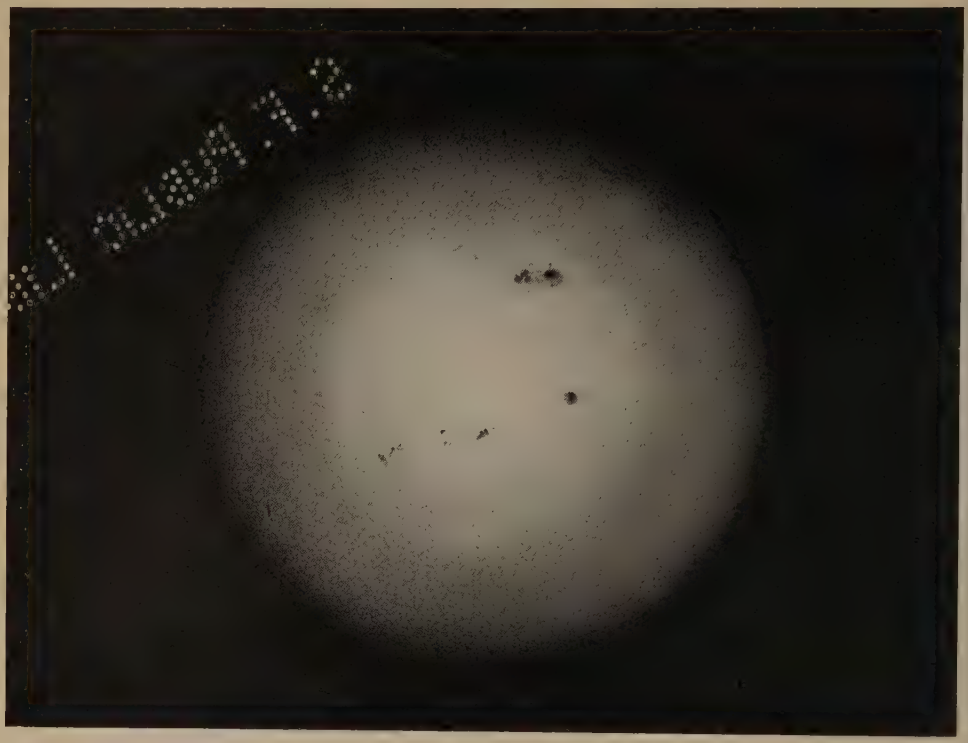

Fig. 2. Solytan med fläckar. Fotografi tagen af Lohse 1 okt. 1895.

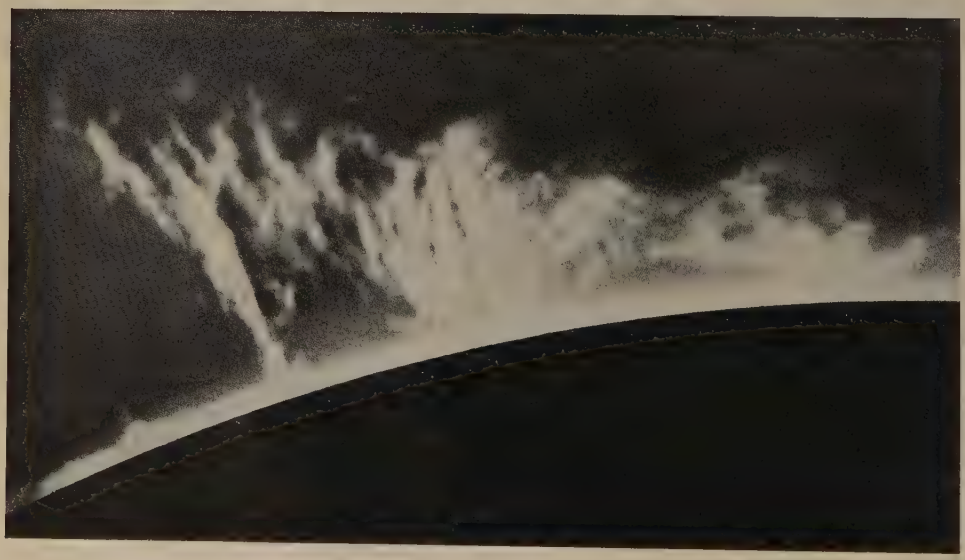

Fig. 3. Solprotuberanser. Spektroheliografisk bild tagen af Hale 21 aug. 1909.

Fig. 4. Den yttre solkoronan. Fotografi tagen i Forsse (Ångermanland) af Bergstrand under den totala solförmörkelsen 21 aug. 1914.

Fig. 5. Den inre solkoronan samt kromosfären med protuberanser. Fotografi tagen i Forsse (Ångermanland) af Bergstrand under den totala solförmörkelsen 21 aug. 1914.

Fig. 6. Spektroheliografisk bild af solen med kalciumflockar och "filaments", tagen af Deslandres 15 april 1910.

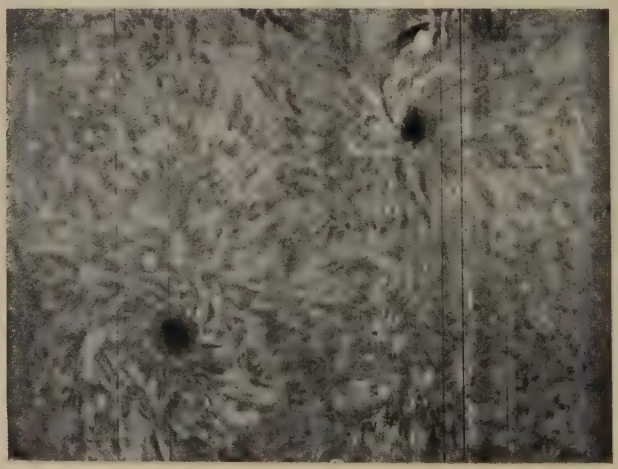

Fig. 7. Spektroheliografisk bild af en del af solytan med hvirfvelartade vätgasflockar kring solfläckar, tagen af Hale 9 sept. 1908.

förste, som därefter upptäckte denna märkvärdiga företeelse, var Schwabe (1843). Ur sina iakttagelser af solfläckarna 1826—51 kunde Schwabe härleda en periodicitet af omkr. 10 år i deras förekomst. R. Wolf har af en fullständig sammanställning af allt hvad dylika observationer heter ända sedan Scheiners tid närmare bestämt denna period till i genomsnitt 11,11 år, hvarjämte framgår, att hvarje maximum af solfläckarnas antal inträffar i medeltal $4^1/_2$ år efter föregående minimum, medan från ett maximum till närmast följande minimum dröjer $6^1/_2$ år. Orsaken till solfläckarnas periodicitet tillskrefs i början inverkan af Juppiter, som har en omloppstid af nära samma längd (11,86 år) som fläckperioden. För möjligheten af ett orsaksförhållande härvidlag skulle dock fordras en fullständig öfverensstämmelse mellan perioderna. Man anser därför numera, att orsaken, af hvad natur den eljest är, finnes inom solen själf. — Strax efter upptäckten af denna periodicitet hos solfläckarna påpekade Sabine, Gautier och Wolf öfverensstämmelsen mellan denna period och den sekulära perioden för de magnetiska fenomenen på jorden (jfr Deklination 2 och Magnetism 1). Sedermera har man äfven sett, huru tillfälliga större förändringar hos solfläckarna påtagligen varit åtföljda af s. k. magnetiska oväder på jorden. Att ett tillsvidare ej fullt utredt samband mellan solfläckarna och de magnetiska fenomenen råder, torde numera få anses säkert. Likaså har en dylik öfverensstämmelse mellan norrskenens periodicitet och solfläckarnas blifvit påvisad af Loomis och Rubenson. Sannolikt får man icke fatta sambandet mellan solfläckarnas uppträdande och de jordmagnetiska företeelserna så, att t. ex. en viss på solskifvan synlig fläck kan anses ha direkt gett upphof till en samtidigt på jorden observerad magnetisk storm, utan båda dessa fenomen äro säkerligen att tillskrifva en gemensam orsak, som har sitt säte i solen, men hvars natur ännu icke är utredd. — Flera andra fenomen ha af den mänskliga fantasien med större eller mindre statistiska skäl blifvit förda i samband med solfläckarna, såsom meteorologiska förhållanden, handelskriserna (W. Herschel, på grund af årsväxtens beroende af solens temperatur), den asiatiska koleran o. s. v.

Som ofvan nämnts, påvisades redan på 1600-talet genom iakttagelser af solfläckarnas skenbara rörelse på solskifvan, att solen har en rotation omkring en axel och att rotationstiden uppgår till omkr. 25 dygn. En viss osäkerhet vidlåder naturligtvis denna bestämning på grund däraf, att fläckarna icke äro några beständiga bildningar på solytan, utan ganska hastigt ändra storlek, form och läge. Redan Scheiner kunde emellertid fastställa solfläckarnas genomsnittliga omloppstid och rotationsaxelns läge i förhållande till ekliptikan på ett sätt, som ganska nära öfverensstämmer med senare erhållna noggrannare resultat. Scheiner fann ock en antydan till, att fläckarnas rotationstid var olika alltefter deras större eller mindre afstånd från solens ekvator. De många mätningar, som Carrington (1853—61) och Spörer (1861—94) anställde öfver solfläckarnas lägen och rörelser, bekräftade detta till fullo och ådagalade, att rotationstiden för solens synbara yta icke är densamma för alla delar. Under det att den i närheten af solekvatorn är nära 25 dygn, uppgår den vid 35 graders bredd till 27 dygn. Man kan sålunda icke för solen, såsom för jorden och andra planeter, som förete en fast stel yta, ange en viss bestämd rotationstid. En fullständig utredning af solens rotationsförhållanden för alla breddgrader kan dock icke ernås på denna väg, emedan, såsom ofvan framhållits, fläckarna icke uppträda på högre breddgrader. Det finns emellertid en annan metod att bestämma solrotationen, som icke är underkastad denna inskränkning. I följd af rotationen rör sig nämligen solens östliga kant i riktning mot oss, den västliga däremot från oss, och med tillämpning af Dopplers princip (se d. o.) kan man på spektroskopisk väg uppmäta differenserna i radialhastigheterna för olika punkter af den östliga och västliga kanten och sålunda härleda rotationshastigheten för en godtycklig breddgrad. Enligt denna metod utförde Dunér sina berömda undersökningar öfver solrotation, först (1887—89) i Lund, senare (i förening med Bergstrand 1899—1901) i Uppsala. Dunér lyckades bestämma rotationstiderna från ekvatorn ända till det omedelbara grannskapet af polerna. Liknande undersökningar ha senare utförts af flera andra forskare, såsom Halm i Edinburgh och Adams på solarobservatoriet å Mount Wilson i Nord-Amerika. Ur den sistnämndes med de utmärktaste instrumentella hjälpmedel utförda mätningar framgå följande medelvärden på rotationstiden för olika bredder:

bredd:	rotationstid:
0°	24,6 dygn
15°	25,2 »
30°	26,4 »
45°	28,1 »
60°	31,3 »
75°	33,2 »

Af dessa siffror framgår tydligt, hur rotationstiden tilltar med växande bredd. Adams har utfört sina mätningar med användning af olika linjer i solspektrum tillhörande järn, titan, kol, väte och andra element. Han upptäckte därvid det märkvärdiga förhållandet, att linjer, tillhörande olika element, icke gåfvo alldeles samma värden på rotationstiden. Detta kan förklaras därigenom, att de olika linjerna uppstå i olika höjdskikt af solatmosfären och att de olika skikten ha olika rotation. Periodiska förändringar i solens rotationstid, som Halm ansett sig kunna påvisa, ha emellertid icke af Adams kunnat bekräftas. — Äfven solfacklornas skenbara rörelse har användts för bestämning af solrotationen, men gett delvis motstridiga resultat, säkerligen beroende på, att facklorna, i motsats mot fläckarna, hufvudsakligen kunna iakttagas endast i närheten af solranden. Däremot ha de nedan omnämnda flockarna med godt resultat studerats äfven för utredandet af solens rotationsförhållanden. Hvad orsaken till den olikformiga rotationen beträffar, med hvilken förklaringen af alla andra processer inom solen sannolikt nära sammanhänger, ansåg Young den bestå däruti, att i fotosfären afkylda massor sänka sig från högre liggande atmosfärskikt med större lineär hastighet, hvarvid en större rotationshastighet vid ekvatorn än mot polerna måste bli följden. Faye däremot

antog strömmar från solens inre mot dess yta, kommande från mindre djup vid ekvatorn än vid polerna. Orsaken till dessa strömningar består enligt Faye i upphettnings- och kondensationsförhållanden i den som gasformig betraktade solmassan. Wilsing uppfattade den olikformiga rotationshastigheten som en för de yttre skikten egendomlig företeelse, som utgör resten af en urspr. förhandenvarande rörelse. Äfven andra förklaringsförsök ha gjorts. Hela denna fråga är emellertid ännu på långt när icke uppklarad.

En närmare inblick i solens väsen lämna iakttagelserna af densamma under en total solförmörkelse. När månens mörka skifva totalt betäcker solen, synes densamma omgifven af en mild, silfverlik strålglans, enligt Newcomb påminnande om glorian kring helgonens hufvud på äldre taflor. Denna företeelse kallas c o r o n a (se d. o. 2), k o r o n a n (pl. III). Densamma är till sin form mycket oregelbunden, dessutom olika vid olika tillfällen, ja olika personers teckningar af samma korona kunna skilja sig betydligt från hvarandra. Den är vid tiderna för solfläcksminima snarare rektangulär än cirkulär med en i utspringande breda strålar sönderfallande omkrets. Vid tiderna för solfläcksmaxima utbreder den sig mera likformigt i alla riktningar. Den är ljusstarkast i närheten af solranden och försvinner småningom utåt, hvarför det är svårt att ange dess dimensioner; stundom har man kunnat följa den så långt utåt som hela soldiametern. Koronan har blifvit iakttagen minst så långt tillbaka som på Keplers tid; redan Plutarchos skall ha talat om densamma. — Vid själfva solranden uppträder emellertid ett annat fenomen. Här och där ser man fantastiskt formade, rosenfärgade utsprång från densamma, nående en ansenlig höjd, ända till hundratusentals km., de s. k. p r o t u b e r a n s e r n a (fig. 3 å pl. II). De iakttogos första gången vid en solförmörkelse 1733 af svensken Vassenius i Göteborg, men blefvo mera uppmärksamt studerade först mot midten af 1800-talet. De förliknades än vid sargade bergkammar, än vid rödglödande järnmassor, än vid röda lågor. Efter hand lyckades man öfvertyga sig om, att de hvarken, såsom några ansågo, utgjorde synvillor, ej heller tillhörde månen, enär densamma tydligen skred fram öfver dem, utan hade sitt ursprung i solen och sannolikt bestodo i gaseruptioner. Först genom solförmörkelsen 18 aug. 1868 erhöll man emellertid full visshet om deras natur. Flera expeditioner voro vid detta tillfälle utsända för att särskildt med användning af det då i bruk komna spektroskopet studera solförmörkelsen, bland andra en fransk expedition till Indien under Janssens ledning. Då denne riktade sitt spektroskop på en stor protuberans på solens östra rand, erhöll han ett ljusstarkt diskontinuerligt gas-spektrum, hvari de vätgasen tillhörande röda och blå linjerna C och F voro starkt framträdande. Det var härmed bevisadt, att protuberansen bestod af glödande vätgas. Janssen försökte nu på detta sätt följa protuberansen, äfven efter det förmörkelsens totalitet upphört, och det lyckades honom då, liksom äfven de följande dagarna under fullt solsken, att fortfarande skönja protuberansens spektrum, sedan han afbländat de ljusaste delarna af det på samma gång i spektroskopet uppträdande kontinuerliga spektret af solranden. Egendomligt nog gjordes samma upptäckt, samtidigt och oberoende af Janssen, äfven af engelsmannen Lockyer, som konstaterade, att protuberansspektret bestod af åtminstone tre isolerade linjer, af hvilka två tillhöra vätgasen. Naturligtvis kunde man enligt denna Janssen-Lockyerska metod genom spektroskopets springa se blott en del af protuberansen, men genom att föra springan utefter solranden kunde man successivt studera olika delar däraf och sålunda erhålla en föreställning om protuberansen i dess helhet. Det var alltså ett mycket besvärligt och ofullkomligt förfaringssätt för iakttagandet af protuberansernas former och förändringar. Från flera håll, bland andra af Zöllner, föreslogs att tilldela springan en oscillerande rörelse, hvarigenom man skulle kunna samtidigt se en hel protuberans. Kort därefter (1869) fann emellertid Huggins, att man på ett mycket enklare och ändamålsenligare sätt kunde ernå detta resultat, nämligen genom att tillräckligt mycket vidga springöppningen. Protuberansen visar sig nämligen då i sin helhet eller åtminstone till en betydande del på den genom spektroskopets spridning fördunklade bakgrunden, och detta i tre upplagor, en röd, en gul och en blå, motsvarande protuberansspektrets ljusa linjer. Lockyer fortsatte sedermera sina undersökningar med spektroskopet och uppvisade, att solens fotosfär är omgifven af ett 8,000 km. högt atmosfäriskt hölje, hufvudsakligen bestående af glödande vätgas, hvilket han kallade k r o m o s f ä r e n. Protuberanserna äro att betrakta som utströmningar från denna, hvilka ofta på kort tid stiga till oerhörda höjder och undergå starka formförändringar. Kromosfären är, liksom protuberanserna, direkt iakttagbar endast med tillhjälp af spektroskopet eller vid totala solförmörkelser (fig. 5). — Man brukar indela protuberanserna i två klasser: *molnformiga* l. *lugna* och *eruptiva* l. *metalliska*. De förra innehålla hufvudsakligen väte, kalcium och helium, de senare ett flertal metaller. De eruptiva protuberanserna äro sannolikt att fatta som häftiga eruptioner från djupare belägna lager, under det att de molnformiga väl hufvudsakligen äro endast utsprång från kromosfären. — Solytans spektrum är kontinuerligt, angifvande, att solens massa är en glödande, fast eller flytande kropp eller, om den är gasformig, att dessa gaser befinna sig under ett oerhördt tryck. Detta kontinuerliga solspektrum är emellertid genomdraget af en mängd mörka absorptionslinjer (se S p e k t r a l a n a l y s och S p e k t r u m med dithörande färglagda pl. I) — de s. k. *Fraunhoferska linjerna*. Dessa linjer bära vittne om de ämnen, som finnas i solens yttersta lager och atmosfär. Man har funnit, att där existera de flesta telluriska ämnen, såsom järn, magnesium, kalcium, titan o. s. v. De mest betydande undersökningarna öfver linjerna i solspektrum äro de, som utförts af Rowland och hans lärjungar. Rowlands tabell öfver spektrallinjernas våglängder omfattar omkr. 20,000 linjer. En del af linjerna i solspektrum uppstår vid solljusets genomgång genom jordens atmosfär; dessa kallas *telluriska linjer*. Många linjer ha icke kunnat identifieras, antingen därför, att de härstamma från ännu obekanta ämnen, eller

ock därför, att man hittills icke i laboratorierna kunnat åstadkomma de betingelser, under hvilka de framträda. Det numera på jorden välbekanta grundämnet helium var, långt innan det upptäcktes på jorden, kändt som ett genom sina spektrallinjer i solspektrum karakteriseradt hypotetiskt ämne i solatmosfären och hade redan då på grund häraf fått sitt namn. Flertalet af de Fraunhoferska linjerna i solspektrum uppstår vid fotosfärljusets genomgång genom ett atmosfärskikt af jämförelsevis ringa mäktighet, det *absorberande skiktet*, som egentligen är att betrakta som det allra understa lagret af kromosfären. Tillvaron af ett sådant skikt har först ådagalagts genom iakttagelser vid totala solförmörkelser under de få sekunder omedelbart före och efter totalitetens inträdande, då fotosfären vid solranden nätt och jämt är betäckt af månen. I dessa ögonblick uppvisar solrandens spektrum under en eller annan sekund en omvändning af de Fraunhoferska linjerna, som då synas *ljusa*. Detta s. k. *flash-spektrum* (blixtspektrum) har just sitt ursprung i det absorberande skiktet, och det skiljer sig från den öfriga kromosfärens spektrum genom sin rikedom på metallinjer.

Som ofvan framhållits, hade Huggins och Lockyer angett en metod att med spektroskopets tillhjälp studera protuberanserna och kromosfären, äfven då solen ej är förmörkad. Denna metod var emellertid omständlig och tidsödande och tillät blott att på en gång öfverskåda en ytterst begränsad del af solkanten, hvilket i förening med de ifrågavarande företeelsernas snabba förändringar omöjliggjorde erhållandet af en samtidig bild af alla protuberanserna rundt om solkanten. Redan tidigt var det därför för solforskningen ett önskemål att finna en metod att kunna f o t o g r a f e r a solen under en så stark reducering af den egentliga solskifvans (fotosfärens) ljusstyrka i förhållande till kromosfärens och protuberansernas, att man på fotografien kunde erhålla en fullständig och tydlig bild af dessa senare. Efter många fruktlösa försök lyckades det i början af 1890-talet amerikanen Hale och fransmannen Deslandres ungefär samtidigt och oberoende af hvarandra att praktiskt lösa denna uppgift genom konstruerandet af det slags instrument, som fått namnet *spektroheliograf*. Deslandres' konstruktion gick t. o. m. så tillvida utöfver den nämnda uppgiften, att den också möjliggjorde ett studium af protuberansernas rörelser. Redan i början visade det sig, att den nya metoden skulle få en ofantligt mycket större räckvidd, än man ursprungligen afsett, och i själfva verket har införandet af spektroheliografen inledt en ny epok i solforskningen. En hel mängd viktiga upptäckter, särskildt beträffande solatmosfären, dess konstitution och företeelserna inom densamma, har blifvit resultatet däraf. Möjligheten att erhålla en monokromatisk bild af hela solskifvan, d. v. s. en bild erhållen med användning af blott en enda, mot ett visst bestämdt ämne, t. ex. vätgas eller kalcium, svarande spektrallinje, satte nämligen Hale och Deslandres och deras efterföljare i stånd att studera det ifrågavarande ämnets utbredning i solatmosfären öfver hufvud. Både Hale och Deslandres kommo snart till insikt om, att de för studiet af protuberanserna och de olika kromosfärskikten betydelsefullaste spektrallinjerna voro de s. k. H- och K-linjerna, som motsvara ämnet k a l c i u m. Detta ämne, som spelar en mycket stor roll i fråga om företeelserna i solatmosfären, finns alltid för handen i protuberanserna, under det att t. ex. vätgasen stundom saknas. Genom en isolering af kalciumljuset på spektroheliografisk väg kunde man nu studera kalciumångornas utbredning och rörelse icke blott i solkanten, utan öfver hela solytan. Hale fann på sina spektroheliografiska bilder af solen, att kalciumångorna bilda en mängd större och mindre ljusa fläckar på solytan, och han identifierade dessa först med de ofvan omtalade facklorna. Deslandres visade emellertid, att dessa kalciumfläckar äro mycket mera utbredda än facklorna och att dessa sistnämnda tillhöra den egentliga solytan, fotosfären, och utgöra ett slags upphöjningar i denna, under det att kalciummolnen sväfva i kromosfären öfver facklorna. Dessa kalciumfläckar, som fått namnet *flocculi* (''f l o c k a r''; se fig. 6 å pl. IV), äro af två slag, dels stora, ljusa molnliknande fläckar, hvilkas kärna ofta synes vara bildad af en vanlig solfläck, dels många små ljusa fläckar, som delvis sammanhänga med hvarandra och liksom ett nät utbreda sig öfver hela solytan. Genom isolering af andra ämnens spektrallinjer har man äfven funnit flockar bestående af t. ex. vätgas. Någon gång framträda flockarna mörka i st. f. ljusa; de bestå då sannolikt af gasmassor af något lägre temperatur, hvilka delvis absorbera det från underliggande lager utstrålade ljuset. Med sina senare konstruerade förfinade apparater har Deslandres lyckats strängt isolera ljuset från kromosfärens olika skikt. Härigenom har det blifvit möjligt att följa kalciumflockarnas struktur från den egentliga solytan upp till större höjder öfver densamma. De tyckas utgå från fotosfären som ett slags relativt smala pelare, som med växande höjd utbreda sig alltmer i horisontell led, för att i de öfversta kromosfärskikten sammanflyta med hvarandra till vidsträckta gasmassor. I dessa öfversta atmosfärlager har Deslandres äfven funnit långsträckta, nästan trådliknande fläckar (''filaments''), hufvudsakligen bildade af relativt kalla vätgas- och kalciummassor. Ett annat slag af dessa långsträckta mörka fläckar kallar Deslandres ''alignements''; dessa kunna stundom synas sträcka sig från den ena solkanten till den motsatta. Deslandres har funnit, att ''filaments'' äro långsträckta hvirflar, hvilkas axlar äro parallella med solytan. Liksom de egentliga solfläckarna förete dessa bildningar i solatmosfärens högsta lager periodiskt återkommande tillstånd af hättiga rörelser, omväxlande med mellantider af relativt lugn. — Ett af de märkvärdigaste resultaten af Hales spektroheliografiska undersökningar är konstaterandet af väldiga vätgashvirflar omkring solfläckarna som centra (se fig. 7 å pl. IV). Vätgasen i solatmosfären drages in mot solfläckarna i en spiralformig cyklonliknande rörelse. I dessa vätgascykloner har Hale kunnat påvisa uppträdandet af den s. k. Zeeman-effekten, häntydande på tillvaron af starka magnetiska fält i och omkring solfläckarna. Utom dessa lokala magnetiska fält har Hale påvisat tillvaron af det allmänna magnetiska fältet gällande för solen i dess helhet.

Vi ha sett, att solen består af ett inre, glödande centralparti. Därofvanom sväfvar ett sammanhängande molnlager, sannolikt utgörande en blandning af glödande gaser och ångor, hvari otaliga små flytande i högsta glödtillstånd befintliga kondensationsprodukter sväfva — fotosfären med sina solfläckar och facklor; och ofvan denna befinner sig en glödhet, till stor del af vätgas och kalcium bestående atmosfär med protuberanser — kromosfären. Allt befinner sig vid en oerhörd temperatur och i en oafbruten, af värmeförhållandena orsakad förändring; där är ett stigande och fallande af heta ångor och gaser, en oafbruten följd af våldsamma eruptioner — allt rörelser af så stora dimensioner, att vi nästan sakna mått för dem. Ofvanom allt detta befinner sig den vidsträckta koronan. Man har icke lyckats med försöken att göra densamma synlig, såsom protuberanserna, under vanliga förhållanden. All vår kännedom om densamma måste hämtas ur iakttagelser vid totala solförmörkelser, och vi måste vänta, att kunskapen om densamma blott långsamt skall skrida framåt. Ang. koronans spektrum och antagandena om dess konstitution se Corona 2, sp. 746—747. Jfr Kometer, sp. 627—628.

För att förklara de olika observerade företeelserna på solen och förhållanden, som stå i något samband med dessa, samt för att söka ge en mer eller mindre fullständig bild af solens konstitution ha många teorier blifvit framställda, hvilka utgått från mycket skilda synpunkter. Många af dessa teorier ha varit alldeles förfelade eller blifvit af observationsresultaten definitivt vederlagda. Af de öfriga stå många i fullkomligt oförenlig motsats mot hvarandra. Somliga teorier ge en tämligen god förklaring åt vissa observerade företeelser, andra åt andra. Af äldre teorier med öfvervägande blott historiskt intresse må anföras Wilsons, W. Herschels, Kirchhoffs och Zöllners. I senare tid ha dylika teorier öfver solens konstitution eller öfver vissa i samband därmed stående företeelser framställts af Secchi, Faye, Young, A. Schmidt, E. v. Oppolzer, Emden, Ekholm, Wilsing, Deslandres, Arrhenius, See, Julius m. fl. K. B. (B—d.)

Solenhofen [så'lenhåfen]. Se Solnhofen.

Sole'nn (lat. *solle'nnis*, *solennis*, eg. årligen återkommande), högtidlig, festlig. — Solennitēt, högtidlighet, högtidlig sedvänja. — Solennitetssal, högtidssal, festsal.

Solenoga'stres, *zool.* Se Blötdjur, sp. 824.

Solenoid (af grek. *solēn*, rör, och *ēi'dos*, utseende, form), *fys.*, en rulle ledningstråd, bestående af ett större eller mindre antal från hvarandra isolerade hvarf, vanligen med cirkelformigt tvärsnitt, som genomlöpas af en elektrisk ström. Den elektriska strömmen uppväcker uti solenoiden ett magnetiskt fält (se Magnetism) af det utseende, som fig. 1 visar. Trådhvarfven äro här dragna genom hål i en kartongskifva, och på denna ha strötts järnfilspån, som under inverkan af de magnetiska krafterna ordna sig i s. k. kraftlinjer, hvilka, som figuren visar, inuti solenoiden förlöpa i det närmaste parallellt. Solenoidens ena ända verkar som en magnetisk nordpol, dess andra som en magnetisk sydpol. Omkastas strömmens riktning, växla äfven polerna, i öfverensstämmelse med Ampères regel. Upphänges solenoiden, så att dess axel fritt kan röra sig i horisontalplanet (fig. 2), visar den samma egenskaper som en magnetnål under liknande

Fig. 1.

förhållanden: dess axel inställer sig i magnetiska meridianen, dess nordpol attraheras, men dess sydpol repelleras af en magnets sydpol eller af motsvarande pol på en annan solenoid. Ampère upp-

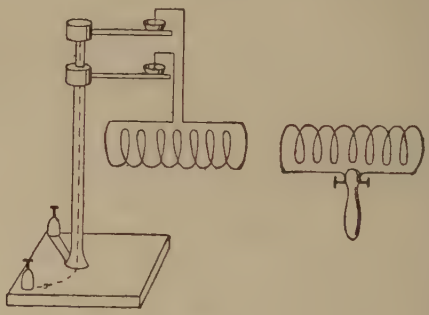

Fig. 2.

fann solenoiden, då han undersökte den elektriska strömmens attraherande och repellerande verkningar (se Elektrodynamik), samt använde de fenomen solenoiden visar, när den genomgås af en ström, till utgångspunkt för sin teori om magnetismen (se Elektromagnetism). R. R. (T. E. A.)

Soleno'psis, *zool.* Se Myrmicinæ, sp. 99.

Solenoste'mma Hayne, *bot.*, växtsläkte af fam. *Asclepiadaceæ*, underfam. *Cynanchoideæ*, med 1 art, *S. Argel*, Mekkasenna, en i nordöstra Afrika och Arabien växande grå buske med vidjelika grenar, läderartade blad och hvita blommor. Bladen ha samma medicinska verkan som senna och träffas stundom inblandade i alexandrinsk senna. G. L—m.

Solentkanalen [sāu'lənt-], The Solent, hafsarm, som i n. v. skiljer engelska ön Wight från

fastlandet (grefsk. Hampshire). Dess fortsättning mot ö. är Spithead. Jfr Portsmouth, sp. 1441. J. F. N.

Soler y Hubert [sole' i obe'rt], Federico, katalansk skald, f. 1839 i Barcelona, d. 1895, mest känd under pseudonymen Serafí Pitarra, var en af de största krafterna för den katalanska litteraturens pånyttfödelse. S. utöfvade urmakaryrket till 1871, men redan 1864 hade han väckt uppmärksamhet med första delen af sin *Singlots poétichs ab ninots den Napús*, en samling dikter på katalanska, som sedan följdes af flera delar. S. å. uppfördes hans parodiska zarzuela *La esquella de la Torratxa*. S. skref öfver ett 100-tal arbeten för scenen, af hvilka må nämnas *La mort de la paloma* (1864), *Las joyas de la Roser* (1872), *La rosa blanca* (1873), *Las francesillas* (1874), *Las euras del mas* (1883), *Las papallonas* (1869), *Los politichs de gambeto* (1871), *Barba Roja* (1872), *La hiedra de la Masía* (1874), *Los segadors* (1876), *Senyora y majora* (1877), *L'hostal de la Farigola* (1881), *Lo timbal del Bruch* (1882), *Sota terra* (1885), *Batalla de Reynas* (1887), prisbelönt af Spanska akad. med 5,000 pesetas, *La rodalla del infern* (1888), *La mosca al nas* (1893) och *Lo infern en casa*. S. har dessutom publicerat diktsamlingarna *Grá y palla* (1867), *Poesías catalanas*, *Poesías* (1893) samt *Cuentos del avy* (1889), *Cosas del mon*, *Cuentos á la vora del foch* (s. å.), romanen *La batalla de la vida* m. m. Ad. H—n.

Solerytēm, *med.* Se Solbränna.

Solesanden. Se Sole.

Solesmeskongregationen [såläm-] bildades kring det år 1010 grundlagda benediktinklostret Solesmes i dep. Sarthe, hvilket 1657 anslöts till maurinkongregationen. Den upphäfdes 1790, men återställdes på 1830-talet, öfvade stort inflytande på prästbildningen och fick många dotterkloster, bl. a. Farnborough vid London. 1901 utdrefvos Solesmes-munkarna genom föreningslagen ur Frankrike och slogo sig ned i England. 1910 räknade kongregationen 322 kormunkar och 133 lekmannabröder. Bland dess vetenskapliga publikationer må nämnas den stort anlagda "Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie" (1903 ff.) under redaktion af F. Cabrol och H. Leclercq. Arbetet är så omfattande, att det efter 10 år med 28 stora häften hunnit blott till ordet "Chrisme". Hj. H—t.

Solestrandens Nordsjöbad. Se Sole.

Soleure [sålör], fr. Se Solothurn.

So'leus, lat., *anat.* Se Gastrocnemius.

Solf (fi. *Su'lva*), socken i Vasa län, Nerpes domsaga, Korsholms härad, vid kusten icke långt från Vasa, utgör ett konsistoriellt pastorat af 3:e kl., Åbo ärkestift, Vasa nedre kontrakt. Areal 168 kvkm. 3,422 inv. (1913), svensktalande. A. G. F.

Solf. Se Väfning, *tekn.*

Solfacklor, *astron.* Se Solen, sp. 311.

Solfa-metoden [så'l-], eng. *tonic solfa*, en af engelske prästen J. Curwen (f. 1816, d. 1880) utbildad (urspr. af miss Sarah Ann Glover uppfunnen) metod för notering och sångundervisning. Denna metod, som liknar den gamla "solmisationen", använder stafvelserna *Do re mi fa so la ti* (med variationer vid kromatiska förändringar) som namn på skaltonerna i alla tonarter (som notering förkortade till *d r m f s l t*). Vid öfvergången från en tonart till en annan får öfvergångstonen dubbelt namn (t. ex. *lami*) efter sin ställning i både den gamla och den nya tonarten, alldeles som vid den forna "mutationen". Ehuru metoden upptagit septiman, som saknades i solmisationens hexakordsystem, är den dock lika otillräcklig som denna i fråga om en mera utvecklad musik, ehuru den — i likhet med sifferskriften, som hvilar på enahanda princip — kan ha sitt pedagogiska värde i och för ett snabbt inlärande af lättare sångstycken, i synnerhet bland de obildade klasserna. Ett särskildt musikaliskt intresse eger emellertid den engelska, ofantligt utbredda Tonic Solfa association därutinnan, att dess sång sker efter gehör och i akustiskt ren stämning, utan "temperatur". Den förste, som gjorde metoden känd i Sverige, var organisten B. V. Hallberg i Landskrona. A. L.*

Solfatär (it. *solfatāra*, af *solfo*, svafvel), *geol.*, det slags gasvulkaner, ur hvilka hufvudsakligen svafvelväte och svafvelsyrlighet utströmma. Se Gasvulkan. E. E.

Solfeggio [sålfe'ddjå], it., fr. *solfège* [sålfäʃ; af it. *solfa*, tonskala, af tonbenämningarna *sol* och *fa*, se dessa ord], *mus.*, sångöfning till utbildande af gehör och tonträffning, utföres vanligen på de romanska tonbenämningarna *ut* (*do*), *re*, *mi*, *fa*, *sol*, *la*, *si*. A. L.*

Solferino [sålferīnå], by uti italienska prov. Mantua, på en höjd 37 km. s. ö. om Brescia. Där utkämpades 24 juni 1859 ett slag mellan de förbundne fransmännen och sardinarna under kejsar Napoleon III (och konung Viktor Emanuel) å ena sidan och österrikarna under kejsar Frans Josef å den andra. Fransk-sardinska armén (150.000 man) bröt upp kl. 2 f. m., öfvergick floden Chiesa och framryckte på bred front mot Mincio. Äfven österrikiska armén (160,000 man) befann sig i framryckning, hvarigenom strid snart kom till stånd utefter hela fronten. Värst rasade den i midten om höjderna vid S., som slutligen stannade i fransmännens händer, hvarefter österrikarna gingo tillbaka bakom Mincio. Ett fruktansvärdt oväder gjorde härunder slut på striden. Slagets utgång bidrog mindre än det allmänna läget till kejsar Frans Josefs begäran om stillestånd, hvilket afslöts 8 juli. C. O. N.

Solferino [sålferīnå]. Se Anilinfärger 1.

Solfisken, *zool.* Se Klumpfiskslägtet och Sillkungen 1.

Solfjäder (lat. *flabe'llum*, fr. *éventail*, eng. *fan*, ty. *fächer*), en af växtblad, fjädrar, papper, lätt tyg, elfenben e. d. tillverkad toalettsak, hvarmed man tillviftar sig eller tillviftas svalka. I Österlandet och tropikerna är solfjädern sedan gammalt ett af naturförhållandena påkalladt medel att lindra den tryckande hettan och bortfläkta besvärliga insekter; vanligen utgjordes den förr af ett palmblad, af lotusblad, säf (fig. 2), eller buffelsvansens yfviga spets. Långt tillbaka i forntiden var solfjädern i bruk hos assyrier, babylonier, meder och perser, eg. för furstarnas räkning, hvilka höllo sig med förnäma solfjädersbärare. Så var ock förhållandet i Forn-Egypten, där solfjädern (fig. 1), sinnebild af ro och upphöjdhet, var ett monarkemblem, liksom äfven senare i Mexico före eröfringen (fig. 3). Hos grekinnorna före-

Fig. 1. Fornegyptisk solfjäder.

Fig. 2. Indisk solfjäder af flätad säf.

Fig. 3. Fornmexikansk solfjäder.

Fig. 4. Etruskisk solfjäder af påfågelsfjädrar.

Fig. 5. Italiensk solfjäder i flöjelform. (1400-talet)

Fig. 6. Solfjäder af strutsfjädrar. (1500-talet.)

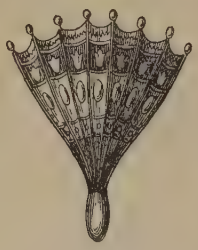

Fig. 7. Italiensk veckad solfjäder. (1500-talet.)

Fig. 8. Paljettbesatt solfjäder i empirestil, med bild af de tre gudinnorna inför herden Paris. (I enskild svensk ego.)

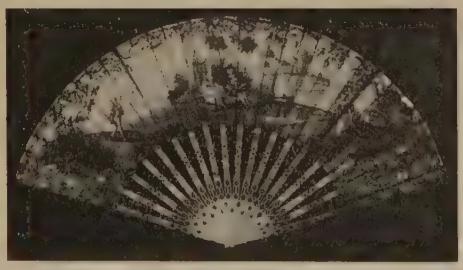

Fig. 9. Rokokosolfjäder med elfenbensställning och målad herdescen. (Nordiska museet, Stockholm.)

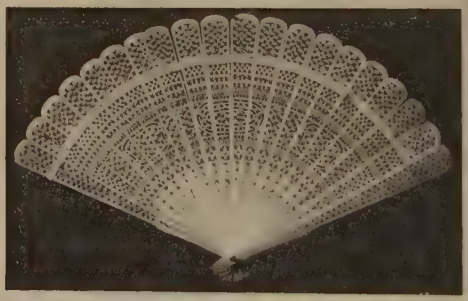

Fig. 10. Solfjäder af elfenben, genombrutet arbete. 1800-talet. (Nord. mus.)

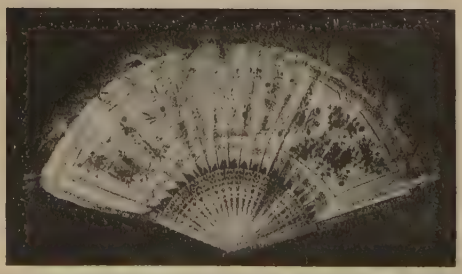

Fig. 11. Solfjäder med målade fjäderpennor, kantade med svandun. 1860-talet. (Nord. mus.)

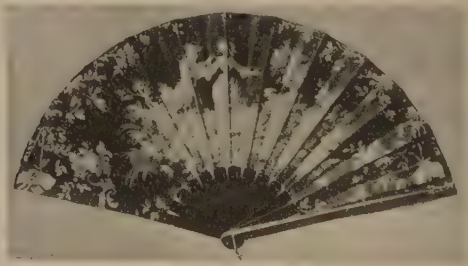

Fig. 12. Solfjäder af svart bomullssatin, med färgtryck och broderier. 1880-talet. (Nord. mus.)

kommo solfjädrar i 5:e årh. f. Kr. och voro ej sällan där liksom hos etruskerna sammansatta af påfågelsfjädrar (fig. 4). Antikens romarinnor fingo med tiden mycken smak för denna lyxartikel. I den äldre kristna kyrkan handhades solfjädrar af diakoner för att vid nattvarden bortvifta flugor från vinet och hostian. Ännu i vår tid plägar påfven, vid de tillfällen, då han föres i stor procession, omges af solfjädersbärare med stora strutsfjäderbuskar (se fig. i art. Sella gestatoria). Vid slutet af medeltiden uppträdde solfjädern uti Italien och Spanien, då i form af en liten fana (t. ex. väfd af silke och guld samt spetskantad), som var rörligt fäst vid sin staf, så att den kunde svänga rundt likt en väderflöjel (fig. 5). På 1500-talet kom solfjädern till Frankrike och vidare till flera länder, gärna i form af en vippa strutsfjädrar (fig. 6). Mot slutet af samma årh. infördes den *veckade* solfjädern (tidigt exemplar däraf ses i fig. 7); denna, som lär ha kommit till Kina från Japan (jfr fig. 10 och 13 å pl. III till art. Japan) och eftergjordes i Europa, blef den alltsedan vedertagna formen: ett antal kilformigt skurna spröt af ben eller trä, till större delen öfverdragna med papper, fint pergament, siden m. m. och vid smaländarna löst nitade vid en axel, så att man kan efter behag veckla ut och fälla ihop solfjädern, som utslagen bildar ett cirkelsegment. Under Ludvig XIV och än mera under rokokotiden vardt solfjädern ett verkligt lyxföremål, den kvinnliga stassens största konstverk. Spröten och ytterskifvorna (monteringen) gjordes af elfenben, pärlemor, sköldpadd, guld o. d., och öfverdraget smyckades med handmålade blommor, landskap, kineser, amoriner, nymfer, najader, herdar och herdinnor (fig. 9). Konstslöjdidkare och ofta äfven berömda målare nedlade blomman af sin konst på solfjädern. Stundom förfärdigades den då liksom senare enbart af genombrutet elfenben i läckra mönster (fig. 10), efter kinesiska förebilder, eller garnerades med svandun (jfr fig. 11) eller de finaste spetsar. Damerna buro den gärna med en kedja eller ett snöre fäst vid skärpet. Frankrike var tongifvande inom tillverkningen; därnäst utmärkte sig Spanien och Italien. Bruket var i allmänhet inskränkt till de högre klasserna, utom i Spanien, där äfven kvinnorna af de lägre folklagren bära solfjäder med sig, t. o. m. i kyrkan. Också anses spanjorskorna vara ojämförliga i sättet att behagfullt "sköta" sin solfjäder, och hos de romanska folken har utbildats ett erotiskt "solfjädersspråk", riktadt till vare sig beundrare eller rivaler; tingesten är ju i sig själf egnad att vara ett medel i koketteriets tjänst. — Under nyklassicismen mot slutet af 1700-talet blef figurutsmyckningen mera heroisk i stilen (jfr fig. 8). Från franska revolutionen kom solfjädern nästan ur bruk för några årtionden framåt; den vann åter insteg på 1830—50-talen, men dess verkliga pånyttfödelse som alster af utsökt smak vidtog först i slutet af 1850-talet och har sedan fortgått; tillverkningen bildar ånyo en hufvudgren inom galanterivaruindustrien. I Kina och Japan är solfjädern ännu oumbärlig ledsagare åt kvinnor och män. — Litt.: Blondel, "Histoire des éventails" (1875), Uzanne, "L'éventail" (1881), L. Looström, "Solfjädrar" (i den af V. Silfversparre utg. "Med pensel och penna", 1885), F. U. Wrangel, "En knippa solfjädrar" (1901), och Wooliscroft Rhead, "History of the fan" (1909).

Solfjäderknippe, *bot.* Se Blomställning, sp. 765.

Solfjädersbåge, *bygnk.* Se Båge, sp. 799 med fig. 20.

Solfjädersgran, *bot.* Se Sciadopitys.

Solfjädershvalf, *bygnk.* Se Hvalf, sp. 1391.

Solfjäderspalm, *bot.*, gemensamt namn på en mängd palmer af grupperna *Sabaleæ* och *Borasseæ*, som ha bladen delade i solfjäderlikt ställda, jämbreda spetsade flikar, t. ex. *Borassus flabelliformis* (se Borassus med fig.), *Rapis flabelliformis*, *Corypha umbraculifera* (se Corypha med fig.) och den i boningsrum ofta odlade *Livistona chinensis*. O. T. S. (G. L—m.)

Solfläckar, *astron.* Se Solen, sp. 311, och Solvärmet, sp. 371.

Solförmörkelse, *astron.* Se Förmörkelser.

Solgat. Se Eski-Krim.

Solgen, insjö i nordöstra Småland, S. Vedbo härad, Jönköpings län, har en längd af 13 km., en största bredd af 5,5 km. och en areal af 26,2 kvkm.; höjden öfver hafvet är 195 m. S. afrinner genom den från Nömmen (219 m. ö. h., 14,8 kvkm.) och S. Vixen (5 kvkm.) kommande Skedeån, som utgör ett af Emmåns största tillflöden. Parallell med och skild från S. genom ett på sina ställen knappt 2 km. bredt landbälte ligga Mycklaflon (209 m. ö. h., 12,6 kvkm.) och den sydligare Bellen (206 m. ö. h., 7 kvkm.), hvilkas aflopp längre ned, vid Järeda kyrka, förenar sig med Emmån.

Solger, Karl Wilhelm Ferdinand, tysk filosof och estetiker, f. 28 nov. 1780 i Schwedt i Ukermark, d. 20 okt. 1819 i Berlin, studerade för Schelling i Jena och Fichte i Berlin samt blef sedermera professor i Frankfurt a. d. Oder och flyttade därifrån till Berlin. Utom en förträfflig öfversättning af Sofokles (2 bd, 1808; flera uppl.) utgaf S. *Erwin. Vier gespräche über das schöne und die kunst* (2 bd, 1815; ny uppl. 1907) och *Philosophische gespräche* (1817). *Nachgelassene schriften und briefwechsel* utgafs af Tieck och Fr. von Raumer (2 bd, 1826), och en samling *Vorlesungen über die ästhetik* utgafs af Heyse (1829). S. stod som filosof mycket nära nyromantikerna, men skilde sig från dem genom skärpan och konsekvensen i sitt tänkande. Genom sitt framhållande af negationens betydelse i fråga om världsförklaringen blef han en föregångare till Hegel. Också i Norden var han känd, och hans estetik har bland annat påverkat Runeberg. Hans estetiska åsikter (jfr Estetik, sp. 942) äro utförligt skildrade i G. Ljunggrens "Framställning af de förnämsta estetiska systemerna" (1:a d. 2:a uppl. 1869). (E. Wrgl.)

Solglas. 1. (Bländglas) *Astron.*, ett färgadt eller öfver hufvud mer eller mindre ljusabsorberande glas, som anbringas på okularet till en astronomisk kikare för att vid observationer på solen försvaga det för ögat alltför starka solljuset. På större kikare används för detta ändamål numera vanligen ett helioskop eller helioskopiskt okular. Se Astronomiska instrument, sp. 299. — 2. *Fys.* Se Brännglas. 1. B—d.

Solglimt, veckotidning afsedd för fångar, uppsatt 1913 och sedan dess på Fångvårdsstyrelsens uppdrag utgifven i Stockholm af kyrkoherden Arvid Salvén, utdelas till fångarna hvarje söndag och innehåller på sina 4 sidor dels en religiös och etisk uppsats i populär form, dels en starkt sammandragen framställning af de viktigaste tilldragelserna i Sverige och utlandet. Efter "Solglimts" mönster utges i Norge "Bladet" och skall en tidning utges i Danmark.

Solgud. Se Helios och Soldyrkan.

Solgård, *meteor.* Se Corona 3, Halofenomen och Meteorologiska tecken.

Solhatt, ett skydd mot solsting för hästar, hvilket ofta används, särskildt i de sydligare länderna, på

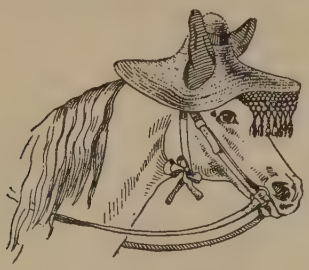

Solhatt för hästar.

dragare, som i långsamt tempo framforsla fordon och stillastående måste uthärda tropiskt brännande solstrålar. B. C—m.

Solheimsviken, sydöstlig förstad till Bergen vid Puddefjorden. 4,245 inv. (1910). K. V. H.

Solhem, municipalsamhälle (enl. k. br. 3 april 1908) och förstad till Stockholm i Spånga socken, Stockholms län, vid Spånga station på Stockholm—Västerås—Bergslagens järnväg, 11 km. från Stockholms Central. 197 har. 1,347 inv. (1916). Samhället har anlagts på mark, som tillhört hemmanen 1 mtl Värsta, 1 mtl Kälfvesta, och ett par områden (Gränsen och S. n:r 63), hvilka förut från nämnda egendomar inköpts af A.-b. Hem på landet. Taxeringsvärdet af bevillningsskyldig fast egendom var 1916 2,811,000 kr., den taxerade inkomsten af kapital och arbete 684,880 kr.; i municipalskatt uttaxerades 1917 1:15 kr. per 100 kr. inkomst. Vid 1916 års slut upptogos samhällets tillgångar till 34,518 kr. och dess skulder till 11,213 kr. Samhället har elektrisk belysning från Sundbybergs elektricitetsverk, en afloppsledning är under planläggning, och inom S. ligger en socknens folkskola af A-typ jämte fortsättningsskola med 11 lärare och lärarinnor samt omkr. 300 barn. Vatten för samhällets behof erhålles ur rikt gifvande källor.

Solhemmet. Se Sophiahemmet.

Solhjul, *arkeol.* Se Hjul 2, Kors och Soldyrkan.

Solicitor [səli'sitə], Sollicitor, eng., *jur.*, advokat. I England plägar man stundom skilja mellan två slags advokater: counsels (äldre benämning counsellors), hvilka som vederbörande parts ställföreträdare inför domarna framlägga saken, sådan den är, och utveckla de rättsliga grunderna för partens talan, och solicitors of the supreme court, såsom de efter 1873 officiellt kallas, hvilka ombesörja allt det förarbete — insamlandet af uppgifter och data, anskaffande af dokument och öfriga material i saken —, som är nödigt för beredande af ett mål till föredragning. Men solicitorernas arbete är ingalunda inskränkt till vissa åtgöranden i mål inför domstol. De anlitas äfven för upprättande af kontrakt, testamenten, köp af fast egendom, bouppteckningar m. m. Den åtskillnad, som i äldre tider fanns mellan en solicitor och en attorney (se d. o.), är numera så godt som utplånad; båda benämningarna användas, efter 1873 års rättegångsreform, om hvarandra, men solicitor är nu den officiella. En central och öfverordnad myndighet för solicitors är Incorporated law society, som öfvervakar deras utbildning och öfvar kontroll öfver deras verksamhet. — Jfr G. E. Fahlcrantz, "Om rättegångsväsendet i England" (1885). — På Irland företräda crown solicitors såsom allmänna åklagare kronans rätt i alla brottmål. I Nord-Amerikas förenta stater finnes sedan 1830 en solicitor to the treasury, hvars uppgift är att bevaka unionens rätt i fråga om jordegendom, som genom domstolsutslag eller som säkerhet för skuld förvärfvats af unionen. Om solicitor general se Kronjurister. H. S—n.*

Solid (lat. *so'lidus*, af *so'lum*, mark, grund), fast, tät, gedigen; säker, grundlig, trygg, vederhäftig, stadig, pålitlig, redbar. — Solid figur kallas till skillnad från plan figur hvarje rumsstorhet, som är utsträckt i tre dimensioner. Se Kropp, *mat.* — Solid vinkel, hörn, ett mellan tre eller flera hvarandra i en punkt skärande planer inneslutet rum. Läran om de solida figurernas och vinklarnas egenskaper behandlas inom stereometrien (se d. o.). — Soliditēt, fasthet, täthet; gedigenhet, vederhäftighet, pålitlig ställning. Se Soliditetsupplysning och Soliditetsupplysningsbyrå.

Solidāgo L., Gullris, *bot.*, örtsläkte inom fam. *Compositæ*, afd. *Tubuliflorœ*, *Corymbiferœ*, med blomholken smalt klocklik, nästan cylindrisk, utan ytterholk. Blomfästet är nästan platt, naket, smågropigt. Strålblomstriga, likformigt färgade, gula och mindre stora eller små blomkorgar sitta i en mängd klasar i stjälkens och grenarnas toppar. *S. virgaurea* L., hvars upprätta, något kantiga, småhåriga eller nästan glatta stjälk blir 30—60 cm. hög och har snart bortvissnande rotblad och de öfre bladen oskaftade, ovala till bredt lansettlika, spetsiga, växer tämligen allmänt å ängsbackar i största delen af Skandinavien och har berömts som verksam mot lidanden inom urinvägarna. I svenska trädgårdar odlas ofta *S. canadensis*, som är en högväxt ört med en rik samling af små guldgula blomkorgar, klasevis ordnade efter grentopparna, hvarför namnet "gullris" är rätt betecknande. I Nord-Amerika finnas många arter af släktet S. O. T. S. (G. L—m.)

Solidārhem, ett hem, där man nöjer sig med största möjliga enkelhet och, så långt det går, är utan tjänare. Namnet härleder sig från en af fru Elna Tenow (signaturen Elsa Törne) utg. skriftserie "Solidar", hvari första afdelningen kallas "En lifsfråga för hemmen" (3:e uppl. 1906).

Solidārisk (fr. *solidaire*; jfr Solid), gemensamt ansvarig, förenad i ömsesidig förpliktelse; förbin-

dande en för alla och alla för en. — Solidaritēt, samfälldt ansvar, gemensam förpliktelse, enhet i intressen, inbördes beroende människor emellan, i kraft hvaraf den enes välgång sammanhänger med den andres och man känner sig manad att troget samverka, bistå hvarandra och underkasta sig mödor eller uppoffringar för det allmänna bästa (samhällssolidaritet o. s. v.).

Solidariska bankbolag. Se Juridisk person, sp. 309.

Solidarisk ansvarighet, *jur.*, den anordning af flera personers gemensamma förpliktelse, att hvar och en af dem är, därest han kräfves, skyldig att fullgöra hela den prestation, hvarpå förpliktelsen går ut, alltså betala hela summan, om förpliktelsen (såsom oftast är fallet) gäller betalning af penningar. Prestationen skall emellertid ej fullgöras mer än *en* gång, och följaktligen befriar fullgörande (betalning) af *en* gäldenär de öfrige från borgenärens anspråk, låt vara att de i stället utsättas för regresskraf från den fullgörande gäldenärens sida (se Regressrätt). Svensk rätt ålägger — i motsats till hvad i allmänhet är förhållandet i utländsk, äfven dansk och norsk, rätt — för vanliga fall icke gäldenärer solidarisk ansvarighet. Sådan inträder dock ej blott där den uttryckligen åtagits ("en för alla och alla för en"), utan äfven i åtskilliga andra fall, såsom vid gemensamt begången skadegörelse, vid betalningsansvar i handelsbolag (se Bolag, sp. 992) samt då styrelseledamöter, revisorer eller likvidatorer i aktiebolag eller bankbolag, i ekonomisk förening, sjukkassa eller understödsförening på grund af uppsåtligt tillskyndande af skada eller vårdslöshet i fullgörande af sitt uppdrag stå i ersättningsskyldighet till bolaget resp. föreningen. Jämväl vid ett flertal stärbhusdelegares öfvertagande af afliden gäldenärs förbindelser uppstår solidarisk ansvarighet. — Den romerska rättsvetenskapens indelning af den solidariska ansvarigheten i "korreal" och "blott solidarisk" ansvarighet (se Korrealobligation) är främmande för modern rätt. Däremot bör såsom en särskild art af den solidariska ansvarigheten nämnas den subsidiärt solidariska, som innebär, att gäldenärerna icke i första hand äro pliktiga att prestera mer än hvar sin del af det hela ("beneficium divisionis"; eventuellt kunna vissa gäldenärer alls icke kräfvas i första hand, "beneficium ordinis"); om därvid brist yppas hos någon gäldenär, måste emellertid den eller de öfriga fylla densamma. Sådan subsidiär solidaritet förekommer enligt svensk rätt (k. förordn. 4 mars 1862 § 5) i det fall, att bland flera på vanligt sätt solidariskt ansvariga gäldenärer någon genom preskription vunnit befrielse från borgenärens talan; de öfrige gäldenärernas ansvarighet nedsättes då till subsidiärt solidarisk. Ett annat exempel erbjuder anordningen af det de personligen ansvarige medlemmarna i en ekonomisk förening åliggande ansvaret för brist i föreningens konkurs (lag 22 juni 1911 §§ 71, 72). C. G. Bj.

Solidari'sm (se Solidarisk), *nationalek.*, en benämning på den tankeströmning, som, i anslutning å ena sidan till den organiska samhällsuppfattningen och å andra sidan till principen om individernas rörelsefrihet gentemot staten, söker främja socialreformer mindre genom statsingrepp än genom kooperation och självhjälp (jfr Socialpolitik). Den sålunda antydda tankegången är utmärkande för den icke-socialistiska socialpolitiska riktningen i Frankrike, där, enligt Gide, äfven den radikale medborgaren "ej mycket älskar staten, utom i de fall, då staten är han själf", och där man i allmänhet har "motvilja mot att bli kontrollerad, öfvervakad, utfrågad". Solidarism har också blifvit lösenordet för det franska radikalsocialistiska partiet, hvars program i detta afseende särskildt utvecklats af L. Bourgeois (se d. o.). Enligt hans framställning utgöras solidarismens tre hufvudpunkter af: 1) afgiftsfri undervisning på alla stadier, 2) garanti för existensminimum åt alla, 3) försäkring åt alla medborgare mot lifvets risker. Ehuruväl programmet omfattar genom lag begränsad arbetstid, socialhygienisk lagstiftning, progressiv beskattning, anser Bourgeois, att det icke vidgar statens makt, utan tvärtom begränsar dess befogenhet till en sådan af rent juridisk karaktär. — För den katolsk-sociale Pesch är solidarismen ett socialt system, som, stödjande sig på den sedligt organiska uppfattningen af samhällslifvet, fordrar en med solidaritetsprincipen öfverensstämmande organisation af folkhushållningen. "En för alla och alla för en" är, enligt Pesch, solidarismens kärnpunkt. — Litt.: Bourgeois, "Essai d'une philosophie de la solidarité" (1902), Pesch, "Nationalökonomie" (I, 1905), Gide, "L'école française" o. s. v. i festskriften för Schmoller (1908), samt Gide och Rist i "Histoire des doctrines économiques" (1909). E. H. T.

Solidaritēt. Se Solidarisk.

Solidarpatologī (af lat. *so'lidus*, fast, och *patologi*, se d. o.). Se Humoralpatologi och Solidism.

Sōli de'o glōria, lat., "Gud allena vare ära".

Solidi'sm (se Solid) 1. Solidärpatologi, ett medicinskt lärosystem, enligt hvilket sjukdomarna ansågos uppkomma af förändringar i organismens fasta delar eller väfnader. Till de solidistiska doktrinerna räknades bl. a. brownianismen (se Brown, sp. 302) och rasorismen (se Contrastimulus). Jfr äfven Humoralpatologi och Medicin, sp. 1428.

Soliditēt. Se Solid.

Soliditetsupplysning (se Solid), skriftligt eller muntligt meddelande om en firmas (bolags eller privatpersons) ekonomiska ställning, anseende och kreditvärdighet. Upplysningen utgör vanligen en kort berättelse om firmans etablering, utveckling, redogörelse för dess handelsomfattning, uppgift om delegarna, firmateckning och förmögenhet samt ett af- eller tillstyrkande af kredit. Se vidare Soliditetsupplysningsbyrå.

Soliditetsupplysningsbyrå, firma, som meddelar soliditetsupplysningar (se d. o.). Intill slutet af 1840-talet voro affärsmännen vid inledande af nya förbindelser hänvisade till hvarandras omdöme om firmornas ställning. De större affärshusen, äfvensom banker och bankirer, lämnade då till en och annan affärsman, afgiftsfritt, utan ansvar och under diskretion, ett kort utlåtande om den omfrågade firman. Sedan uppstodo i England och Amerika s. k. upplysningsbyråer med ändamål att yrkesmässigt, d. v. s. mot arfvode, införskaffa uppgifter

å begärd firma inom såväl det egna landet som utlandet. Så snart goda förbindelser hunnit knytas, öfvertogo dessa byråer äfven konsulernas arbete som upplysningsgifvare. Somliga större upplysningsbyråer sysselsätta å hufvudkontoret 300 à 400 personer, hvarjämte de i hvarje land eller å större plats anlagt afdelningskontor. Dun & C:is t. ex. har f. n. 239 egna kontor å mera betydande platser inom hela den civiliserade världen. Å de platser, där byrån har eget kontor, inhämta bolagets egna tjänstemän, s. k. undersökare, de nödiga upplysningarna Undersökarna sätta sig i förbindelse med leverantörer, banker, myndigheter, konkurrenter, hyresvärdar m. fl. för inhämtande af noggranna uppgifter. Vissa firmor ställa äfven sina bokföringsböcker till förfogande för byråernas tjänstemän. De omfrågade firmorna tillåtas äfven att lämna upplysningar om sig själfva, hvilka uppgifter sedermera i detalj kontrolleras. På alla andra platser af betydenhet anställa byråerna ett eller flera pålitliga ombud (korrespondenter), som tillhandagå med samma upplysningar som undersökarna. Ombuden afge kontinuerliga rapporter öfver förändringar beträffande kreditvärdigheten. Å de större kontoren organiseras särskilda arkiv. För hvarje ort upplägges en dossier eller akt. I hvarje dylik registreras firmorna efter bokstafsordning. För hvarje firma reserveras ett flertal ark för noteringar. Därå antecknas firmans etableringsdato, affärsbransch, uppgifter om associering, separering eller beträffande aktiebolag ökning af kapital, förändring i styrelsens sammansättning etc. samt anmärkningar i betalningshänseende af alla slag, såsom konkurser, protesterade växlar, äktenskapsförord, boskillnader, lösöreköp, lagsökningar, handräckningar m. m. T. o. m. annonser, omnämnande om firmor i dagspressen, rättegångar, taxeringsuppgifter, in- och utgående balansräkningar, årsberättelser för firmor och aktiebolag registreras. Vissa byråer upprätta med tillhjälp af arkivmaterial s. k. referensböcker, där hvarje firmas kreditvärdighet inom viss landsdel är betecknad med siffervärde. Köpmännen erhålla upplysningarna från byråerna mot afgifvande af vissa förbindelser (tysthetslöfte). På så sätt tillförsäkras byråerna absolut diskretion och fritaga sig från allt juridiskt ansvar, därest upplysningen skulle missbrukas af någon köpman. Då nästan alla affärsmän begära och lämna kredit, kan man säga, att upplysningsbyråerna i sin mån icke oväsentligt bidragit till ländernas stora och säkra ekonomiska uppsving. I Sverige saknas företag, som arbeta enbart med upplysningar. Vårt lands byråer ombesörja i förening med upplysningar äfven inkasseringar och andra juridiska uppdrag. Den äldsta firman är Jönköpings juridiska byrå (se d. o.). Bl. a. märkas Soliditet aktiebolag (1908) med kontor i Stockholm, Göteborg och Malmö samt Aktiebolaget Hellbergs byrå (1911) med kontor i Malmö, Hälsingborg, Stockholm och Göteborg. Äfven köpmannaföreningar (se d. o.) och flera större advokatfirmor lämna soliditetsupplysningar. — Litt.: O. Gerlach, "Die krediterkundigung in Deutschland" (i "Conrads Jahrbücher für nationalökonomie und statistik", ny följd, bd 20), W. Schimmelpfeng, "Zur sicherung des kreditverkehrs" (1878), "Der wert der geschäftsfreundlichen und berufsmässigen auskunfterteilung" (1881), "Die auskunft und ihre gegner" (1891) och "Die konsulate und die krediterkundigung im ausland", H. Jacoby, "Die krediterkundigung nach ihrer wirthschaftlichen und nach ihrer rechtlichen seite" (1891), Ehrenberg i "Handwörterbuch der staatswissenschaften", bd 1 (1890), C. Roscher, "Zur kritik der neuesten wirtschaftlichen entwickelung im Deutschen reich" samt "Rothschilds handbok för köpmän", d. 1. A. T. H.

Solidu'ngula, Enhofvade, *zool.* Se Hästdjuren.

So'lidus, plur. solidi (lat., "hel") kallades det mynt, som i Konstantin I:s myntreform (omkr. 312 e. Kr.) representerade guldenheten, hvilken förut utgjorts af *aureus*. Den är lika med 6,000 denarer och hade ett värde af omkr. $15^2/_3$ frcs.

Solidus, slagen för Libius Severus, 461—465. (Öland.)

Solidus var = $^1/_{72}$ af ett romerskt skålpund (*libra*) och uttrycktes därför stundom genom siffrorna LXXII eller på grekiska OB; detta senare har äfven förklarats som *obryzum* (rent guld). Man präglade ock mynt på $^1/_3$ och $^1/_2$, mera sällan på multiplar af solidus' guldvärde. Solidus förekommer, med skiftande värde, både bland germanska och bysantinska mynt. Namnet öfvergick småningom på mynt, värda $^1/_{20}$ af en libra guld och slutligen på kopparmynt. Jfr Soldo och Sou. Konstantins *solidus* var gångbar öfver hela den då kända världen. Solidi från såväl tiden före Romerska rikets delning (395) som efteråt från de då uppkomna Östromerska riket och Västromerska riket, ha anträffats i Skandinavien. Vid 1893 års slut var antalet där funna 486 (85 från tiden före 395, 102 Västromerska och 299 Östromerska), hvaraf på Bornholm 112, i det öfriga Danmark 83, Skåne och Blekinge 23, på Öland 138, på Gottland 82, i andra delar af Sverige 39 och i Norge 9; 1900 uppvisades ytterligare 28 mynt från tiden efter 395, och enligt nyligen gjord beräkning ha funnits ensamt på Öland 157, under det att de danska fynden ökats med ytterligare 10 exemplar. Talrikast äro mynten från tidrymden mellan 395 och kejsar Zenos sista regeringsår, 491; 1900 uppgingo dessa till 382; till den följande kejsaren Anastasios (491—518) hörde endast 47 (inga på det eljest solidusrika Öland). Mynt från tiden före 395 äro med få undantag funna i västra Danmark. Efter denna tid ligger fyndens tyngdpunkt på Östersjöörna. Myntens geografiska och historiska fördelning låter sluta till, att solidusimporten skett stötvis med ett stort afbrott under tiden för hunnernas invasion i Europa. Den stora hufvudmassan af solidi torde utgöra tribut, som af kejsarna Leo och Zeno erlades till östgoterna, och bland dessa solidi funnos sådana, som präglats äfven för tidigare kejsare. Endast några få yngre solidi (för Justinus, Justinianus och Fokas) äro anträffade i

Skandinavien. Ofta äro solidi genomborrade och ha användts som hängsmycken. De äro ej sällan rätt slitna, hvilket tyder på lång omloppstid, innan de kommo till Norden. Här torde de dock ej ha varit synnerligen länge i bruk. Solidi eller barbariska efterbildningar af sådana nedlades stundom i grafven som Charonspenning. Jfr H. Hildebrand, ''Solidusimporten till Sverige under den tidigare jernåldern'' (i ''Från äldre tider'', 1882), P. Hauberg, ''Skandinaviens fund af romersk guld- og sölvmynt för 550'' (i ''Aarböger f. nord. oldk. o. hist.'' 1894), O. Montelius, ''Den nordiska järnålderns kronologi'' (i ''Sv. Fornm.-fören:s tidskr.'' 1900), och C. Neergaard, ''Guldfundene fra den efterromerske jernalder'' (i ''Aarböger etc.'', 1915). J. C. T. J. A.

Solié [såljē], Jean Pierre, fransk operasångare och operakompositör, f. 1755 i Nîmes, d. 1812 i Paris, skördade stora triumfer som barytonist vid Opéra-comique i Paris och komponerade 1795—1811 en mängd (34) komiska operor, som delvis hade framgång genom sin behagliga musik, bl. a. *Le secret* (''Hemligheten'', uppförd i Stockholm 72 ggr åren 1800—33), *Le jockey* (''Den unge betjenten'', Stockholm, 1799) och *Le diable à quatre* (''Det lyckliga trolleriet'', Stockholm, 1811).

Soliero [såliērå], Domenico. Se Morelli, D.

Soli'fugæ, *zool.* Se Spindeldjur.

Solika'msk, stad i ryska guv. Perm, vid Kamas biflod Usolka. 4,069 inv. (1897). Bergverk och saliner. J. F. N.

Solilo'quium, senlat., samtal med sig själf, monolog.

Sōliman. Se Sulejman.

Sōlimanbergen. Se Sulejmanbergen.

Solime'na [så-], Francesco, italiensk målare af neapolitanska skolan, f. 1657 i Nocera, d. 1747 i Neapel, Luca Giordanos vän och reskamrat, bildade sig under sina resor — han var den neapolitanska skolans mest utpräglade eklektiker — ett eget maner, som af hans samtid skattades högre, än det förtjänade. Hans taflor, som äro mycket spridda i södra Italien och af hvilka några äfven rönt den oförtjänta äran att upptagas i Louvregalleriet, i Dresdens och Wiens museer o. s. v., ådagalägga, att den grundligt skolade artisten var i besittning af en ganska högt uppdrifven teknik, men att hans figurer äro själlösa och andefattiga. O. G—g.

Solimoes [solimã'ɪʃ] l. Solimoens, föråldradt namn på Amasonfloden under dess mellersta lopp från Ucayalis mynning till Rio Negros. J. F. N.

Solingen [så'-], stad och stadskrets i preussiska reg.-omr. Düsseldorf (Rhenprovinsen), på en höjd nära Wupper. 50,536 inv. (1910). S. har 2 järnvägsstationer, 3 evangeliska och 3 katolska kyrkor, gymnasium med realskola och fackskola för stålindustri. Mycket betydande tillverkning af järn- och stålvaror, särskildt sabel- och svärdsklingor, floretter, knifvar, gafflar, saxar, filar, sågar, kirurgiska instrument o. d., dessutom af hjälmar, patronkök, cigarrer m. m. Smidesverksamheten uppstod där redan under medeltiden. Solingenklingor äro i Sverige ej sällsynta. Vid den tid, då tillverkningen nått sin högsta fulländning, signerade i regel mästarna sina arbeten både med stämpeln och namnet. I S. förfalskades mer än en gång klingor på så sätt, att en Toledo-mästares namn ditsattes. J. F. N.

Solinus, Cajus Julius, romersk grammatiker i 3:e årh., gjorde under titeln *Collectanea rerum memorabilium* ett hufvudsakligen geografiskt utdrag ur Plinius' ''Historia naturalis''. I 6:e årh. omarbetades detta under namn af *Polyhistor* och utgafs af Mommsen 1864 (2:a uppl. 1895). Jfr Plinius, sp. 1074.

Solipsi'sm (af lat. *sōlus*, ensam, och *i'pse*, själf), *filos.*, den kunskapsteoretiska åsikt, enligt hvilken vi ej kunna ega visshet om någon annan verklighet än vår egen. Det för människan omedelbart gifna är endast hennes egna förnimmelser; egentligen vet hon sålunda icke om något annat än sitt eget jag och dess förnimmelser, från hvilka hon icke är berättigad att sluta till tillvaron hvarken af andra jag eller af en yttre värld. Denna åsikt, som under 1700-talet plägade kallas ''egoism'', är den subjektiva idealismen drifven till radikal ytterlighet. Ståndpunkten torde såsom en teoretisk tankemöjlighet svårligen kunna vederläggas, men den strider ej blott mot det naturliga föreställningssättet, utan ock mot de enklaste förutsättningarna för vårt handlingslif. Schopenhauer torde därför ha rätt, då han om solipsismen säger, att den hör hemma endast på dårhuset. Ingen har väl därför på allvar förfäktat denna åsikt, men tendenser till densamma kunna spåras hos Berkeley och Fichte d. ä., liksom den är den riktiga konsekvensen af den kunskapsteoretiska sensualismen, såsom redan Platon gjort gällande emot sofisterna. S—e.

Solis [så'-], Virgil, tysk konstnär, f. 1514 i Nürnberg, d. 1562, var målare, men hufvudsakligen grafiker. Hans målningar äro mycket sällsynta, men öfver 800 stick äro kända af hans hand, däribland flera bibelsviter, jaktstycken, bilder till Ovidius' metamorfoser, stick efter Rafael (Amor och Psyke) och Aldegrever (Vederdöparna), träsnittsbilder af Frankrikes konungar från Faramund till Henrik III m. fl. Hans senare arbeten äro maniererade i italiensk anda. För utvecklingen af guldsmedskonsten blef S. af betydelse. G—g N.

Soli'st (af lat. *sōlus*, ensam), person, som utför en solostämma i ett sång- eller instrumentalverk. Se Solo.

Solis y Rivadeneira [såli's i rivadenē'ra], Antonio de, spansk författare, f. 1610 i Alcalá de Henares, d. 1686 i Madrid, statssekreterare under Filip IV, k. ''indisk'' historiograf och präst, spred glans öfver Karl II:s usla regering genom sina stilenliga och utmärkta dramer, bland hvilka må nämnas *El amor al uso*, ett fint lustspel, bearbetadt på franska af T. Corneille, *Un bobo hace ciento* och *El doctor Carlino*. Ämnet till novellen *La gitanilla de Madrid* är hämtadt från Cervantes' ''Preciosa''. S. skref ett stort antal loas, sainetes

m. m. samt *Varias poesias, sagradas y profanas* (1692) och *Cartas familiares*, som äro mönster i sin art. Ehuru S. lefde midt uppe i gongorismen, hvaraf hans poesi också är påverkad, är hans prosa förunderligt klar och ren. S:s hufvudverk är emellertid hans *Historia de la conquista de Méjico* (1684), som är ett mönster i framställningskonst, full af dramatiskt lif, spännande äfventyr och intressanta karaktärsteckningar. Se Rivadeneiras "Biblioteca de autores españoles", bd 13, 23, 28 och 42. Ad. H—n.

Solitude [sålity'd], fr., enslighet, vanligt namn på lustslott, t. ex. det nära Ludwigsburg (se d. o.).

Solitär (fr. *solitaire*, ensling). 1. *Miner.*, ensamt infattad större diamant. Jfr Diamant. — 2. *Zool.*, ensam för sig lefvande, i motsats till samhällsbildande.

Solitära bin, *zool.*, de släkten af fam. *Apidæ*, som ej under art. Sociala bin uppgetts vara samhällsbildande. De viktigaste inom Sverige förekommande solitära underfamiljerna äro följande, som, där ej annorlunda anges, beskrifvas under sina latinska namn: *Podaliriinæ*, *Melectinæ*, *Megachilinæ*, *Coelioxyinæ* (se Kägelbin), *Stelidinæ*, *Xylocopinæ*, *Nomadinæ*, *Panurginæ*, *Andreninæ* (se Sandbin), *Sphecodinæ* och *Colletinæ* (se Slembin). Härtill kommer det till den f. ö. sociala underfam. Apinæ-hörande släktet *Psithyrus* (se Snyltbin). G. A—z.

Solitära getingar, *zool.* Se Getingar 1.

Solitära steklar, *zool.*, de icke samhällsbildande släktena af gaddsteklarna (jfr Sociala steklar). G. A—z.

Solkurvor, *järnv.*, utböjningar af skenorna, som uppstå, när genom skenornas "vandring" skenändarna på långa sträckor tryckas tillsammans, så att hvarje utvidgningsmöjlighet utestänges vid inträdande värme. Solkurvorna äro ytterst farliga för trafiken, enär de kunna bildas omedelbart före och äfven under det tåg passera och ge då lätt anledning till urspårning. Det är därför af vikt att icke låta skenvandringen ostördt fortgå, utan man måste återflytta skenorna till deras ursprungliga lägen för att erhålla normala skarföppningar. H. O.

Soll (plur. sölle), ty., rund, vattenfylld, trattformig fördjupning (djupet 6—25 m.) i marken utan synbart tillflöde och aflopp. Sölle förekomma på eljest jämna platåer, hufvudsakligen där marken utgöres af moränmärgel eller annan lerig eller märglig jordart. Se E. Geinitz, "Beitrag zur geologie Mecklenburgs" (1880). E. E.

Sollefteå. 1. Socken i Västernorrlands län, Sollefteå tingslag. 21,021 har. 2,777 inv. (1916), staden S. ej inberäknad. Hela S. kyrkoförsamling omfattar 21,114 har med 5,160 inv., häri ej inbegripna 203 personer (178 i S. socken, 25 i S. stad), kyrkobokförda i Norrlands trängkårs församling. S. församling bildar med Multrå och Ed ett pastorat i Härnösands stift, Ångermanlands sydvästra kontrakt. — 2. Tingslag i Västernorrlands län, ingår i Ångermanlands mellersta domsaga och södra Ångermanlands öfre fögderi samt omfattar socknarna Sollefteå, Multrå, Ed, Långsele och Graninge samt Sollefteå stad. 1,083 kvkm. 10,304 inv. (1916). — 3. Stad i södra Ångermanland, Västernorrlands län, vid järnvägslinjen Härnösand—S., 102 km. från Härnösand, och ändpunkt för statsbanelinjen S.—Långsele (14 km.), ligger vackert på en terrassformig sluttning på Ångermanälfvens högra (södra) sida, vid den sista fors älfven bildar

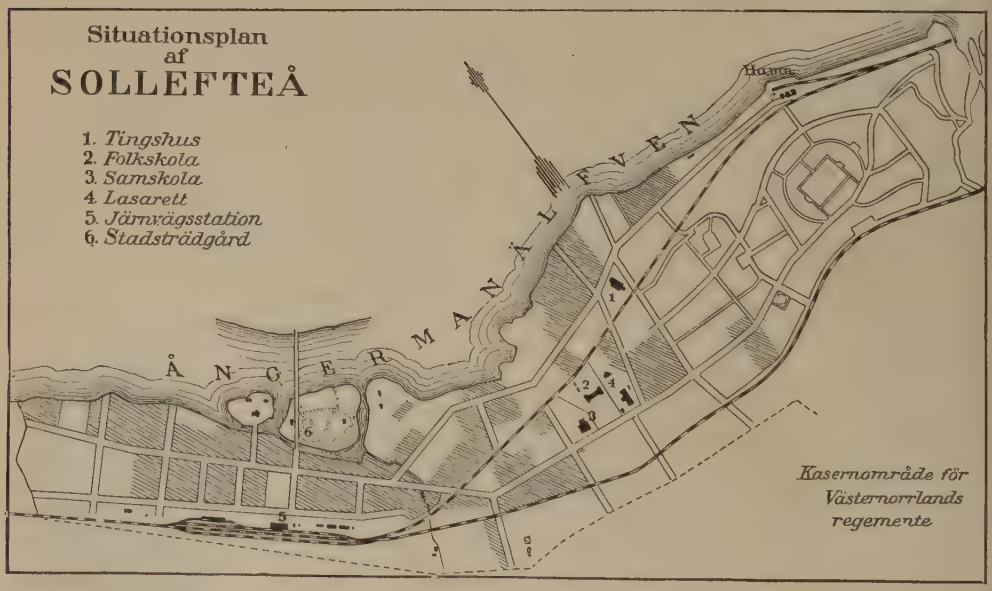

Fig. 1.

Solitären, *zool.* Se Drontsläktet.
Soljungfrun. Se Mytologi, sp. 172.
Solkakao. Se Kakao.
Solkult. Se Soldyrkan.

(omkr. 100 km. från Bottniska vikens kust) och således vid ändpunkten för ångbåtstrafiken. Staden har en areal af 569 har och 2,586 inv. (vid 1916 års slut). S. å. var taxeringsvärdet 3,832,400 kr., hvaraf för jordbruksfastighet 132,800 kr. Bokförda tillgångar upptogos 1915 till 665,468 kr. och skulfogden i södra Ångermanlands fögderi äro bosatta där. Staden har elektricitetsverk (1902) samt vattenledning med afloppsledningar (1906), till hvilken vattnet hämtas förnämligast från den ofvan liggande Spannsjön. Elektrisk belysning har funnits sedan 1894. I staden finnas afdelningskontor af

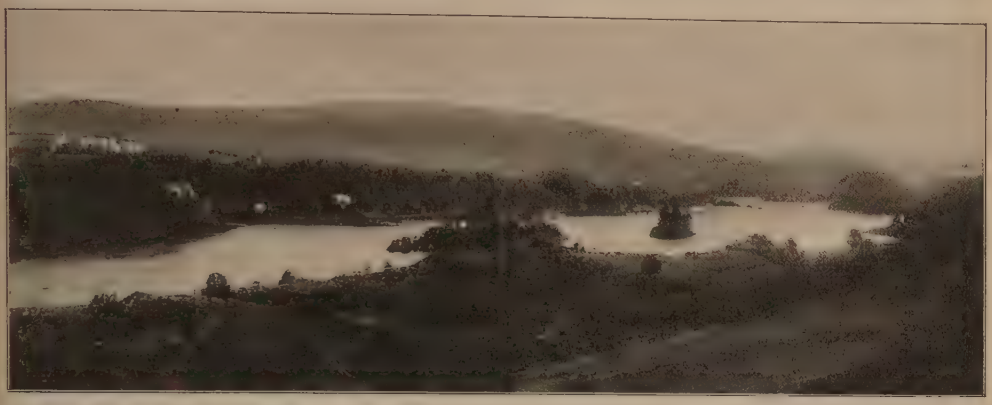

Fig. 2. Sollefteådalen. På höjden t. v. synas Västernorrlands regementes kaserner.

derna till 607,255 kr. Kommunalskatten utgjorde 1917 till den borgerliga kommunen 3 kr. 80 öre samt för kyrka och skolväsen, hvilket är gemensamt med Sollefteå landskommun, 1 kr. 78 öre. Den för 1916 uppskattade inkomsten uppgick till 1,971,338 kr. Staden ligger i en synnerligt naturskön trakt (fig. 2) med egendomliga nipbildningar (se N i p a) i och vid älfven och är i allmänhet välbyggd med omväxlande trä- och stenhus, de förra i öfvervägande antal. Invid den s. k. Borgen, en

Fig. 3. Del af Sollefteå med den pyramidformiga nipan Borgen (vid bron öfver älfven).

egendomlig nipa i älfven (se fig. 3), är anlagd en täck stadsträdgård. Bland offentliga byggnader kunna nämnas en större folkskola (1883), samskolebyggnad (1906), länslasarett (1893), tingshus för Sollefteå tingslag (1906). I S. finnas postkontor, apotek (1826), provinsialläkare, flera enskildt praktiserande läkare, distriktsveterinär, S. tingslags tingsställe, hvarjämte domhafvanden i Ångermanlands mellersta och västra domsaga samt kronoStockholms handelsbank och Sundsvalls enskilda bank, bägge inrymda i egna jämförelsevis stora stenhus, samt Ångermanlands folkbank.

Stadens förnämsta näring är handeln, handtverket och småindustrien; i mindre skala idkas jämväl jordbruk. Antalet handlande uppgick 1916 till omkr. 30 och handtverkare till 50. I ringa omfattning finnes större industriell verksamhet, såsom tegelbruk och syrgasverk och det ofvannämnda elektricitetsverket. Vid västra stadsgränsen, men utom stadens område finnes ett sågverk hufvudsakligen för ortens behof, men ock för export. Mellan den omkr. 1 km. från stadens centrum liggande Djuphamn och Härnösand är daglig ångbåtsförbindelse.

Till S. är förlagdt Västernorrlands regemente sedan 1900, då det förflyttades dit från Sånga mo. De nya kasernerna togos i anspråk 1911. På motsatta älfkanten, men inom S. socken har Norrlands trängkår sin förläggning sedan 1898. Två tidningar, "Sollefteåbladet" (moderat) och "Nya Norrland" (socialdemokratisk), utges bägge 3 ggr i veckan, från egna tryckerier. S. ingår i S. kyrkoförsamling. För riksdagsmannaval till Andra kammaren tillhör S. Ångermanlands södra valkrets. Trakten, där S. ligger, har urgammal odling, såsom de många ättehögarna och fornfynden visa. Ortens namn skrefs under medeltiden *Solatunum*, *Solatum*, *Solathum* och *Sollathun* samt på 1500-talet *Soleta*, *Solet*, *Sällete*. 1535 talas om *Solleth schiplagh*. Redan tidigt höllos årligen två marknader, en höstmarknad och en pålsmässomarknad (25 jan.), bägge först i senare tid aflysta. Ett bevis på ortens betydelse som centralpunkt för ångermanländsk handel är landshöfding Mörners i midten af 1800-talet framställda förslag om inrättandet af en köping i S. I äldre tider bedrefs på orten också bruksrörelse. 1673 anlade guvernören K. Sparre järnbruk, och 1705 erhöll frih. Magnus Fleming tillstånd att vid Öfvergårdsån

bygga en masugn. Denna nedlades snart och ersattes 1737 af en stångjärnshammare med två härdar. Bruket kom sedermera i andra händer, slutligen till Graningeverkens a.-b., som där bedref stångjärnsmide, till dess bruket med betydande jordområden och tillhörande vattenfall samt elektrisk belysningsanläggning vid sekelskiftet inköptes af S. köping förnämligast i syfte att kunna tillhandahålla kronan erforderlig mark för Västernorrlands regemente. På sin tid fanns inom nuv. stadsområde å den s. k. Trästaholmen äfven ett exportsågverk, hvilket numera är nedlagdt. S. blef 1885 municipalsamhälle och med 1902 års ingång (enl. k. br. 27 okt. 1899) köping och äfven i fattigvårdsafseende från S. socken afskild kommun, som dock i kyrkligt afseende tillhör S. församling. Genom k. br. 30 dec. 1916 blef S. stad fr. o. m. 1917 års ingång, men utan egen jurisdiktion. Det ingår i S. tingslag. 3. H. Fn.

Sollen. Se Sollerö.

Sollentuna. 1. Härad i Stockholms län, ingår i Sollentuna och Färentuna härads domsaga och Svartsjö fögderi samt omfattar socknarna Spånga, Järfälla, Ed, Sollentuna och köpingen Sundbyberg. 19,747 har. 20,727 inv. (1916). — 2. Socken i Stockholms län, Sollentuna härad. 5,310 har. 3,320 inv. (1916). S. bildar med Ed ett pastorat i Uppsala stift, Roslags västra kontrakt. (Till 1 maj 1917 var Ed moderförsamling.) Till minne af Olympiska spelens Maratonlöpning, som hade sin vändpunkt i S., restes i nov. 1913 inom socknen ett minnesmärke, en dorisk pelare i svart granit, omkr. 3,5 m. hög, med inskriften "Marathon 1912".

Sollentuna och Färentuna härads domsaga, i Stockholms län, bildades 1/1 1916 genom delning af Södra Roslags domsaga, utgör ett tingslag (Sollentuna och Färentuna härads tingslag) samt sammanfaller med Svartsjö fögderi 41,297 har. 27,828 inv. (1916).

Söller [så'ljer], stad på spanska ön Mallorca i en djup dal i nordvästra kustbergen, 22 km. n. v. om Palma. 8,026 inv. (1900). Gammal borg. 6 km. n. v. om S. ligger hamnplatsen Puerto de S. med två fyrtorn.

Sollerö, socken i Kopparbergs län, Mora tingslag. 496,05 kvkm., hvaraf 87,26 kvkm. vatten (bl. a. socknens andel af Siljan, 79,89 kvkm.). 1,997 inv. (1916). Socknen omfattar dels Sollerön i Siljan, dels en högländig fastlandsdel, den sydligaste delen af tingslaget. Ön, som har en längd af 7,5 km., en bredd af 4 km., med en areal af 20,47 kvkm., höjer sig högst ett 40-tal m. öfver Siljans vattenyta (161 m. ö. h.) och består till större delen af siluriska bergarter, som ge upphof till en bördig jordmån. Den är därför tätt bebyggd (omkr. 90 pers. per kvkm.) och inrymmer största delen af socknens befolkning. Den bebyggda delen (omkring kyrkan på öns midt) genomkorsas af villsamma gator och vägar mellan de grå, mycket ålderdomligt byggda husen. Ön är ock en mycket gammal bygd, bebodd åtminstone från senare delen af järnåldern. Den står i förbindelse med fastlandet genom en lång flott- och pålbro. Fastlandsdelen är en starkt kuperad skogrik bergsbygd med många sjöar, myrmarker och flera höjder af mer än 500 m. höjd (Flenberget, 524 m., Säliträdberget, 597 m., Kvällsberget, 548 m., och det nära Siljan liggande Gesundaberget, 500,5 m., berömdt för sin storslagna utsikt öfver Siljansbygden), lämpar sig föga för odling och används hufvudsakligen som betesmark. Hvarje vår flyttar befolkningen på ön man ur huse med all boskapen upp till fäbodarna på fastlandet, först till de närmaste, "hemfäbodarna", vid Gesunda, där hvarje hushåll har sin ofta prydligt byggda gård med åkrar och trädgårdstäppor utanför och med ett inre, som tyder på stationär bosättning, fram på sommaren till "långfäbodarna", långt bort i skogens och bergens ödemarker. Till vintern, om ock först till jul, flytta folk och kreatur öfver till byn på ön. Somliga familjer äro numera faktiskt året om bosatta i fäbodbyn, men måste dock alltid vara skrifna i den ursprungliga hembyn på ön. Socknen utgjorde under århundraden den s. k. solbyggesettungen af Mora socken. Det kapell, hvari gudstjänst förr hölls, uppfördes i början af 1500-talet och står delvis ännu kvar prydt i taket med granna målningar. 1775, efter långvariga tvister med moderförsamlingen, blef S. eget pastorat (Mora kontrakt, Västerås stift) med kyrka, byggd 1779—86 och uppkallad efter dåv. drottningen Sofia Magdalena, hvilket namn stundom användes äfven om socknen. Namnet S. (på Moramål *Soldi*) förekommer som namn på öar (alltid den största) i andra dalasjöar, såsom Amungen, Norra Barken, Vässman, under formen Sollen.

Solli bruk. Se Sanne.

Sollicita'nt, Sollicitatiōn. Se Sollicitera.

Sollicitēra (lat. *sollicitāre*), enträget anhålla. — Sollicita'nt, rättssökande; i äldre författningar benämning på den, som hos konungen framlade någon ansökning. Genom de s. k. sollicitantplakaten, af hvilka det sista är det ännu gällande påbudet ang. sollicitanter 3 okt. 1723, inskärptes förbud att omedelbarligen besvära K. M:t med ansökningar eller besvär i ämnen, hvilka först böra anmälas hos vederbörande landshöfdingar eller domstolar. — Sollicitatiōn, enträgen anhållan. L. A.

Sollicitor. Se Solicitor.

Sollicitūdo o'mnium ecclesiārum, lat. ("alla kyrkors bekymmer"), den påfliga bullan af 7 aug. 1814, genom hvilken jesuitorden återupprättades till hela sin forna beskaffenhet. Se Jesuitorden, sp. 1394.

Solliden. 1. Drottning Viktorias sommarvilla (se

fig.) i Räpplinge socken på Öland, ett stycke s. v. om Borgholms slottsruin, är uppförd i italiensk stil

efter ritningar af arkitekten T. Grut och blef färdig 1906. Taxeringsvärde 120,000 kr., hvaraf 3,800 kr. för jordbruksfastighet. — 2. Jämtlands läns tuberkulossjukhem, beläget ö. om Östersund på denna stads mark, i barrskog med skydd mot nordvästvind och öppet för södersol och med utsikt mot Storsjön. Byggnaden är i två våningar och källarvåning. I denna finnas köksafdelningen och ligghallar och i hvar och en af de förstnämnda 8 patientrum, hvaraf 6 ha plats för två och 2 för fyra patienter, således tills. 40 patienter. I hvarje våning finnas dessutom bad- och toalettrum, matrum m. m. En sommarligghall, uppförd 1910, är belägen i barrskogen v. om sjukhemmet. I färdigt skick har hemmet kostat 120,000 kr., till största delen insamlade på frivillig väg, hvarjämte i statsanslag erhållits 40,000 kr. Hemmet började tagas i bruk 1908. R. W.

Sollien [sωl-], härad och pastorat kring Atnasjöen och älfvarna Atnas och Setningas öfre lopp i Hedemarkens amt, Norge, skildes 1891 från Kristians amt. 459,32 kvkm. 401 inv. (1910). K. V. H.

Sollier [sålié], Paul Auguste, fransk psykolog, f. 31 aug. 1861 i Bléré (Indre-et-Loire), var lärare i hygien vid staden Paris' skolor för sjuksköterskor 1887—97 och konservator vid Musée pathologique de Bicêtre (1888—98). Han blef sedermera läkare vid sanatoriet i Boulogne-sur-Seine och professor i allmän psykologi vid nya universitetet i Bruxelles. S. har skrifvit bl. a. *Psychologie de l'idiot et de l'imbécile* (1892), *Les troubles de la mémoire* (s. å.), *Genèse et nature de l'hystérie* (1897), *Le problème de la mémoire* (1900), *L'hystérie et son traitement* (1901), *Le mécanisme des émotions* (1905), *L'association en psychologie* (1907) och *Le doute* (1909). S—e.

Sollifossen. Se Sanne.

Sollihögda [sωl-], vackert belägen och mycket besökt skjutsstation ö. om Tyrifjordens arm Holsfjorden, omkr. 30 km. från Kristiania. I närheten ligger S. kapell, invigdt 1911. K. V. H.

Sollingerwald l. Solling, en till Weserterrassens berg hörande bergsträckning i preussiska prov. Hannover och hertigdömet Braunschweig, mellan floderna Weser och Leine, består af sandsten, hvilken är berömd för sin godhet, och är näst Harz det största skogsområdet i nordvästra Tyskland (omkr. 100 kvkm.). Största höjden är Moosberg (513 m.). Utom sandsten lämnar S. äfven järn och torf. (J. F. N.)

Sollogub (Salogub, Sologub), Vladimir Aleksandrovitj, grefve, rysk författare, f. 1814, d. 1882, af en polsk-litauisk adelsslägt, studerade vid universitetet i Dorpat, inträdde först i diplomatisk tjänst och blef 1870 ordförande i fångvårdskommittén. Som författare debuterade han 1837 i "Sovremennik" med ett par berättelser, som rönte stor framgång, med skildringar ur det ryska samhällslifvet, särskildt konstnärslifvet. Hans mest bekanta verk är den romantiserade samhällsskildringen *Tarantas* (1845), hvari två olika typer af de ryske jordegarna sammanställas i ironisk belysning. 1846 utgaf han prosasamlingen *Vtjera i segodnja* (I går och i dag), öfvergick 1850 till dramatiskt författarskap med den lyckade vådevillen *Bjeda ot njezjnago serdtsa* och vann 1856 en viss ryktbarhet med den satiriska komedien *Tjinovnik*. Efter hans död publicerades romanen *Tjerez kraj* (I öfvermått) och hans *Vospominanija* (Litterära memoarer). Hans skönlitterära verk utgåfvos 1855—56 i 5 dlr. A—d J.

Solmaskin, en arbetsmaskin, i hvilken drifkraften tas från solstrålarna. Redan antikens män, såsom Euklides, Archimedes och Heron af Alexandria, omnämnde möjligheten att bruka solvärme som drifkraft. Någon verklig arbetsmaskin, grundad på solvärmet, konstruerade de naturligtvis ej. Den förste, som synes ha sökt en verklig lösning af detta problem, är fransmannen A. Mouchot (f. 1825). Hans maskin består af en tratt-

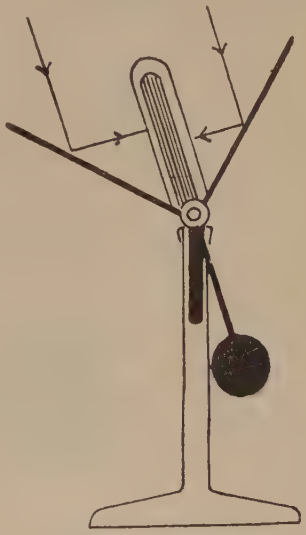

Fig. 1. Mouchots solmaskin.

formad spegel (se fig. 1), hvars vinkel i spetsen är 90°. Ställes denna tratt så, att dess axel pekar mot solen, så falla de från dess sidor återkastade solstrålarna tillbaka mot trattens axel, längs hvilken en cylinderformad (i fig. genom streckning betecknad) ångpanna är förlagd. Ångpannan är svärtad och omgifven af ett skyddande glashylle, som i hög grad förhindrar värmeförlust genom luftströmmar och värmestrålning från pannan, utan att i synnerlig grad taga bort de infallande solstrålarnas värme. Den speglande tratten utgöres af en kraftig järnstomme, hvilken uppbär kopparplåtar, som äro starkt försilfrade på den speglande insidan. Genom en enkel anordning med motvikt (svart i fig.) kan tratten vridas så, att dess öppning hålles inriktad mot solstrålarna. Från pannan ledes ångan till en liten ångmaskin. Med denna solmaskin anställdes försök i Algeriet 1860. Trattens diameter var 2,2 m. Arbetsförmågan befanns utgöra en niondels hästkraft, motsvarande 3 proc. af det infallande solvärmet. Effekten ansågs vara alltför liten, hvilket väl dock i hufvudsak berodde på den ringa verkningsgraden hos dåtidens ångmaskiner, och maskinen var dyrbar och fördärfvades snart, hvarför försöken uppgåfvos. — Flera nya konstruktioner försöktes

nu, hvaribland den mest kända väl är John Ericssons (se denne, sp. 769). Hans viktigaste förbättring bestod däri, att Mouchots tratt ersattes af smala, på baksidan försilfrade och sedermera med fernissa öfverdragna långa glasribbor, upplagda på en ställning (svart tecknad i fig. 2)

Fig. 2. John Ericssons solmaskin.

böjd som en parabolisk cylinder, längs hvars brännlinje en ångpanna (tvärstreckad i fig. 2) var inlagd. Försök, vid hvilka spegelns öppning inriktades mot solen, anställdes i New York och beskrefvos 1888 i engelska tidskr. "Nature". En effekt af 10,5 proc. af det infallande solvärmet uppgafs ha erhållits. Troligen är denna siffra betydligt för hög. — Försök i stor skala med en förbättrad Ericssonsmaskin ha utförts af amerikanen Shuman vid Meadi nära Kairo. Speglarna ligga i hans maskin horisontellt och vridas automatiskt, så att deras öppningar äro vända mot solen, kring axlar löpande i nord—sydlinjen. Speglarna voro 5, hvardera med en öppning af 4 m. vidd och 60 m. längd. Pannan i hvarje spegels axel är af gjutjärn, 62,5 m. lång, 37,5 cm. hög och 9 cm. bred samt upplagd på rullar för att kunna utvidga sig fritt vid uppvärmningen. Den är ofvantill täckt af fönsterglas. Ångan ledes från pannorna till en lågtrycksmaskin om 100 hästkrafter. Försöken kontrollerades under 3 veckor af en ingenjör Ackermann, som fann, att man borde kunna genom införande af enkla förbättringar uppnå en effekt af 525 hkr pr har spegelöppning (med de något ofullkomliga anordningarna ernåddes endast två tredjedelar af denna effekt, med en ångturbinsmaskin borde man kunna nå betydligt gynnsammare resultat). Arbetsförmågan, 0,0525 hkr pr kvm., är endast omkr. hälften af den, som uppgetts af J. Ericsson, men är otvifvelaktigt riktigare beräknad än af denne. Enligt de kostnadsberäkningar, som af Shuman lämnats, bör maskinen med den angifna verkningsgraden lämna en hästkrafttimme på arbetsplatsen för 7,5 öre. Förvandlad till elektrisk energi och transporterad från Meadi till Kairo, bör arbetsförmågan betinga en kostnad af omkr. 13 öre pr kilowatt-timme, ett synnerligen rimligt pris. Shumans solmaskin bör kunna konkurrera med en vanlig ångmaskin, om kolpriset stiger till 50 kr. pr ton stenkol. Den är af ungefär samma pris och effekt som en vindmotor af samma styrka. Framför denna har den betydande fördelar i länder, där solen nästan ständigt skiner, såsom i Egypten. Däremot är den ångmaskinen underlägsen, emedan den ej kan arbeta i mulet väder eller om natten. Utan tvifvel kommer solmaskinen att en gång revolutionera de industriella förhållandena i tropikerna, särskildt ökentrakterna, där dess hufvuduppgift torde bli att pumpa upp vatten och genom dettas fördelning förvandla öknen till trädgård. Se S. Arrhenius, "Solmaskinen" (i Vet. akad:s "Årsbok", 1915). S. A—s.

Solmikroskop (jfr Mikroskop), ett optiskt instrument, med hvars tillhjälp man kan erhålla förstorade bilder af mycket små föremål projicierade på en hvit skärm (bildmikroskop). Under det att vid det vanliga mikroskopet endast en person i sänder kan betrakta den förstorade bilden, blir man genom användning af solmikroskopet i stånd att för ett större publikum förevisa bilder af mikroskopiskt små föremål (mikroprojektion). Vid detta slags mikroskop (se fig.) blir föremålet belyst af från en plan spegel reflekteradt solljus, som medelst samlingslinsen *a* vid ena och samlingslinsen *b* vid den andra ändan af ett rör koncentreras på föremålet, hvilket härigenom blir utsatt för ett intensivt ljus. Detta starkt belysta föremål, som vanligen anbringas mellan tunna glasplattor (*c*—*c*), är placeradt något framför brännpunkten till ett akromatiskt linssystem, *d*, af kort brännvidd. Härigenom uppstår en starkt förstorad, reell bild på andra sidan dessa senare linser i förhållande till föremålet, och denna bild kan uppfångas på en hvit skärm. Med tillhjälp af dref och kuggstång kan föremålet inställas så, att det kommer på en punkt nära intill belysningssystemets brännpunkt, och medelst ett annat dref med kuggstång kan objektivet förflyttas så, att en tydlig bild erhålles på skärmen. I allmänhet är den praktiska anordningen vid solmikroskopet sådan, att belysningslinsen, tillika med spegeln, är placerad vid ena ändan af ett rör, i hvars andra ända det belysta föremålet är placeradt, under det att det förstorande linssystemet är anbragt omedelbart framför föremålet. Detta gäller, när det är fråga om genomskinliga föremål. Om man med solmikroskop önskar framställa en förstorad bild af en ogenomskinlig kropp, måste man ställa så till, att den blir starkt belyst på den sida, som är vänd åt det förstorande linssystemet till. Emedan till följd af förstoringen det urspr. intensiva ljuset blir betydligt försvagadt, komma bilderna att bli otydliga, i samma mån som förstoringen ökas, och då bilderna i allmänhet icke äro skarpa, ha dessa instrument ingen vetenskaplig betydelse, utan användas hufvudsakligen för undervisningsändamål.

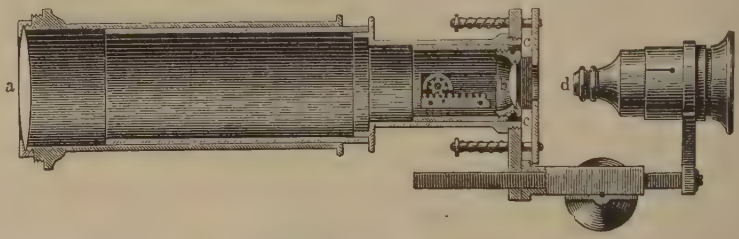

Då det är förenadt med stora svårigheter att nyttja solljus som belysningsmedel, alldenstund solen förflyttar sig och ofta är undanskymd af moln, ersätter man ofta denna ljuskälla med hydrooxygenljus eller en elektrisk lampa. Man erhåller då s. k. *hydrooxygen-mikroskop* och *fotoelektriska mikroskop*. (T. E. A.)

Solmisatiōn [sål-], *mus.*, den metod att inlära de musikaliska intervallerna, som tillskrifves Guido Aretino (se denne) och som indelar tonsystemet i tre sextoniga skalor eller "hexakord", hvari de sex tonerna benämnas *ut re mi fa sol la*, efter begynnelsestafvelserna i följande latinska hymn till den helige Johannes: "Ut queant laxis | resonare fibris | mira gestorum | famuli tuorum, | solve polluti | labii reatum, | Sancte Johannes." Melodien till denna strof började en ton högre för hvarje versrad, begynnande med *c*. Hexakorden grepo in i hvarandra och började på *f*, *g* och *c*. Så snart melodien öfversteg sex toner, måste man öfvergå in i ett nytt hexakord, och vid denna öfvergång eller "mutation" förändrade tonerna sitt namn i enlighet med sin ställning i det nya hexakordet, hvarjämte vid öfvergången från första hexakordet till de andra tonen *b* förvandlades till *h* och vice versa (jfr Hexakord och Mutation). Systemet tydliggjordes därigenom, att man uppskref tonernas namn på lederna af en tecknad hand ("Guidonska handen"). Senare variationer af solmisation, med försök att ersätta stafvelsernas namn med andra, äro bocedisation, bebisation och damenisation (ofta gemensamt benämnda bobisationer). På 1600-talet förlorade metoden alltmer sin brukbarhet, ehuru Italien och Frankrike bibehållit dess namn på skalans toner, hvarvid dock *ut* ersattes med *do* och som namn på sjunde tonen tillades stafvelsen *si*, bildad af begynnelsebokstäfverna i "Sancte Johannes". Jfr Solfeggio. A. L.*

Solmona [sålmå-], italiensk stad. Se Sulmona.

Solmōtor (af lat. *mōtor*, en, som sätter någonting i rörelse), detsamma som solmaskin.

Solms [så'lms], en redan på 1100-talet framträdande tysk, från Wetterau härstammande släkt, som delat sig i de furstliga linjerna S.-Braunfels och S.-Hohensolms-Lich samt flera grefliga linjer och hvars riksomedelbarhet upphörde 1806.

1. Philip Reinhardt von S., grefve af Hohen-Solms, protestantisk krigare och politiker, d. 1636, tillhör de mera beaktansvärde bland andra ledets män i Trettioåriga kriget. Verksamhetsbegär eller behof dref honom ut i kriget. Våren 1626 tog han tjänst som öfverste hos Kristian IV och deltog med utmärkelse i dennes tyska fälttåg. Hans envisa försvar af Wolfenbüttel mot Pappenheim efter slaget vid Lutter am Barenberge tillhör de mera bemärkta episoderna från denna tid; afskuren från den danska hufvudarmén, måste han dock till slut, i dec. 1627, kapitulera mot fritt aftåg. I Danmark blef han krigsrådspresident, men trädde därjämte med Kristian IV:s tillstånd våren 1628 i förbindelse med Gustaf II Adolf samt erhöll af denne geheimeråds titel och månatligt underhåll; under den följande tiden skref han många bref till konungen, hvilka innehålla upplysningar från Danmark och tillika vittna om en växande missbelåtenhet med hans ställning där. Under förberedelserna till Gustaf Adolfs tyska expedition var han ånyo i Tyskland. Han anknöt förbindelser med den weimar-hessiska ständergruppen bland de protestantiska ständerna, arbetande på att drifva dessa de mest utpräglade protestanterna öfver till Sverige, framträdde före och — i egenskap af Sveriges främsta ombud — vid Leipzigkonventet som ifrig målsman för sträfvandena att skapa samverkan mellan kurfursten Johan Georg och Gustaf Adolf, men också, sedan detta misslyckats, som en af de drifvande krafterna, då det gällde att med förbigående af Sachsen vinna de nyssnämnde ifrige protestanterna för Sverige, samt var slutligen invecklad i deras krigsförberedelser sommaren 1631; våren 1632 förrättade han en viktig beskickning till Dresden. Som militär framträder han vid denna tid mindre, ehuru han var öfverste för ett regemente, som han värfvat; dock ledde han belägringen af sin ätts stamslott Braunfels och intog detta. Slutligen utsåg Gustaf Adolf S. till president under Axel Oxenstierna i det "consilium formatum", som skulle inrättas vid den planerade striktare organisationen af Sydväst-Tysklands ständer för krigets genomförande, och sedan denna efter konungens död genom Heilbronnförbundet förverkligats, nämnes han i juli 1633 som rikskanslerns närmaste man i consilium formatum samt deltar ännu 1635 i dess förhandlingar. Efter konventet i Heilbronn tillföll honom därjämte den omtåliga uppgiften att för Vilhelm af Weimar och kurfursten af Brandenburg framställa de fattade besluten (dec. 1633). Såväl vid detta tillfälle som vid de förut omnämnda förhandlingarna i Dresden våren 1632 inlät han sig, ehuru förgäfves, på försök att störta den för svenskarna besvärlige Arnim, hvilka väckte en pinsam uppmärksamhet. — Att S. vid början af Gustaf Adolfs tyska företag delat sina tyska partivänners önskan, att ständerna skulle vinna en möjligast självständig ställning vid Sveriges sida, är säkert; huruvida han åter i detta eller andra afseenden i längden sökt fullfölja en egen politik eller blott ställt sig till konungens och senare till Oxenstiernas förfogande, därom är med vår nuvarande kunskap ej möjligt att döma. På Gustaf Adolf gjorde han vid deras första sammanträffande intryck af att vara "en diskret man". Se vidare B. Boëthius, "F. R. von S. och Gustaf Adolf före Leipzigkonventet" (i "Hist. tidskr." 1917).

2. Hermann, grefve zu S.-Laubach, botanist och paleobotanist, f. 23 dec. 1842 i Laubach, d. 24 nov. 1915 i Strassburg, blef filos. doktor i Berlin 1865, studerade därefter i Genève och företog 1866 en botanisk resa till Portugal, blef 1868 docent i botanik i Halle, 1872 e. o. professor i Strassburg, 1879 ord. professor och föreståndare för botaniska trädgården i Göttingen, företog 1883—84 en resa till Java och var 1888—1908 ord. professor och föreståndare för botaniska trädgården i Strassburg. Han redigerade 1888—1908 "Botanische zeitung" och sedan 1909 (tills. med L. Jost och F. Oltmann) "Zeitschrift für botanik". Hans verksamhet på det botaniska området är ovanligt mångsidig, och han samlade rik erfarenhet genom årligen företagna studieresor. Hans första och flera af hans

senare arbeten röra sig om parasiter, bl. a.: *Über den bau und die entwicklung der ernährungsorgane parasitischer phanerogamen* (1868), *Die familie der Lennoaceæ* (1870), *Das haustorium der Loranthaceen und der thallus der Rafflesiaceen und der Balanophoreen* (1875), *Rafflesiaceæ* (1878, 1901), *Hydnoraceæ* (1879, 1901). Arbeten, hvari andra fanerogamfamiljer monografiskt behandlas, äro *Monographia pandanacearum* (1878), *Pontederiaceæ* (1883), *Caricaceæ* (1889, 1893), i samband hvarmed må nämnas *Cruciferenstudien* (I—IV, 1900, 1901, 1903, 1906). Andra arbeten handla om vissa kulturväxter och deras historia, såsom fikonets (*Die herkunft, domestication und verbreitung des gewöhnlichen feigenbaumes*, 1882; *Die geschlechterdifferenzierung bei den feigenbäumen*, 1885; *Über die beobachtungen, die Herr Gustav Eisen zu San Francisco an den Smyrnafeigen gemacht hat*, 1893), melonträdets (*Die heimat und der ursprung des kultivierten melonenbaumes, Carica Papaya*, 1889), hvetets och tulpanens (*Weizen und tulpe und deren geschichte*, 1899) samt smultronens (*Unsere erdbeeren und ihre geschichte*, 1907). Han sysselsatte sig äfven med vissa kärlkryptogamer, marchantiacéer, svampar och i synnerhet alger. Beträffande de sistnämnda må särskildt anföras hans arbeten *Über die fruchtentwicklung von Batrachospermum* (1867), *Die corallineenalgen des Golfes von Neapel* (1881), *Entwickelung der geschlechtsfrüchte bei Corallina* (1882), *Über die algengenera Cymopolia, Neomeris und Bornetella* (1892), *Monograph of the Acetabularieæ* (1895). På det växtgeografiska området märkes *Die leitenden gesichtspunkte einer allgemeinen pflanzengeographie* (1905).

Som paleobotanist har S. inlagt synnerligt stora förtjänster, och hans dithörande arbeten ha onekligen gjort hans namn mest berömdt. Ett af de första behandlar *Die coniferenformen des deutschen kupferschiefers und zechsteins* (1884), men flertalet rör sig om stenvandlade växtdelar och dessas anatomiska byggnad, såsom *Über die in den kalksteinen des Culm enthaltenen struktur bietender pflanzenreste* (I—IV, 1892, 1893, 1897, 1910), *Über die fructification von Bennettites Gibsonianus* (1890), *I tronchi di Bennettiteæ dei musei italiani* (tills. med G. Capellini, 1892), *Die strukturbietenden pflanzengesteine von Franz Josefs land* (1904), *Tietea singularis, ein neuer fossiler Pteridinenstamm aus Brasilien* (1913) m. fl. Af största betydelse är dock hans förträffliga *Einleitung in die paläophytologie vom botanischen standpunkt aus* (1887, engelsk uppl. 1891), i hvilken, under kritisk behandling och med tillägg af egna iakttagelser, de dittills vunna botaniska resultaten ang. forna perioders kärlkryptogamer och gymnospermer för första gången i ett arbete sammanfattades och gjordes fullt tillgängliga för botanikens målsmän. S. påvisade, att dessa resultat i många viktiga afseenden komplettera det botaniska systemet, såsom ju också naturligt är, då nutidens växtvärld framgått ur de forna geologiska periodernas. Paleobotanikens betydelse för de nutida växternas systematik är numera allmänt erkänd, och S., som betecknade sitt ifrågavarande arbete som ett första försök, hade glädjen att se detsamma vinna efterföljd, i det att engelsmannen D. H. Scott (se denne) tillämpade hans metod i sina berömda "Studies in fossil botany". — S. var led. af sv. Vet. akad. (1894). 1. B. B—s. 2. A. G. N.

Solms, vid växtnamn beteckning för tyske botanisten grefve Hermann Solms (se d. o. 2).

Solmånad, *astron.* Se Månad.

Solna [sålna], socken i Stockholms län, Danderyds skeppslag. 2,005 har. 18,670 inv. (1916), häri inbegripna 16 personer, kyrkobokförda i Hofförsamlingen i Stockholm. Till socknen höra municipalsamhällena Hagalund, Nya Hufvudsta, Lilla Alby och Råsunda med tillsammans 12,398 inv. S. utgör ett till Konungen patronellt pastorat i Uppsala stift, Roslags östra kontrakt. Till socknen höra Karlbergs och Ulriksdals slott, med Ulriksdals kapell. Den märkliga kyrkan (i ett pergamentsbref 1305 kallad *Solnö*), urspr. byggd på en holme, var till sin första anläggning en s. k. rundkyrka, uppförd med särskild tanke på försvar under slutet af 1100-talet, med

Solna kyrka, sedd från söder.

det nuv. "tornet" (se fig.) som skepp samt med sannolikt rundadt kor och absid. Tornet hade 3, koret 2 och absiden 1 våning. Af tornet återstår ännu stommen till de två nedersta våningarna. Den öfre rappade delen är af tegel och sannolikt från 1600-talet. Tornet torde urspr. ha egt platt tak samt varit försedt med tinnar. Till de olika våningarna förde en till större delen ännu bevarad

trappa i muren, med ingång från triumfbågen. Längre fram under medeltiden ersattes det gamla koret och absiden med det nuv. koret, liksom det gamla i två våningar, samt tillbyggdes sakristia och vapenhus jämte en del af västpartiet. I senare tid har långhuset blifvit ytterligare förlängdt; västportalen uppges härstamma från Karlbergs slott och vid S. kyrka vara uppförd på bekostnad af M. G. De la Gardie. Invid kyrkans östra vägg finnes ett grafkor uppfördt af änkedrottning Hedvig Eleonora åt k. rådet T. Polus (d. 1708). Vid långhusets södra sida ligger ett kor, uppfördt af direktör J. G. Lange. I vapenhuset finns ännu bevarad en del målningar från senare medeltiden med framställningar från bildserien Ars moriendi (jfr "Upplands fornminnesförenings tidskrift", h. IV). Altartaflan och predikstolen härröra från M. G. De la Gardie. Kyrkan eger flera värdefulla epitafier och oljefärgstaflor, bland hvilka Hans Müelichs grafläggning nu är insatt i ett epitafium (jfr O. Granberg, "Inventaire général des trésors d'art en Suède", II, pl. 1). Litt.: H. Frölén, "Nordens befästa rundkyrkor" (1911). Kyrkogården, som ligger midt emot Stockholms norra begrafningsplats, är hvilorum för en mängd bemärkta svenskar och utlänningar, t. ex. M. Choræus, L. Almquist, K. V. A. Strandberg (Talis Qualis), K. Snoilsky, B. E. och H. Hildebrand, Fr. Schartau och J. P. van Suchtelen. Inom socknen ligger Solna sjukhem (se d. o.). O. J—e.

Solna sjukhem [sålna], en enskild anstalt, inrättad för vård af sinnessjuka, ligger inom Lilla Alby municipalsamhälle i Solna socken, omkr. 5 km. från Stockholm, och eges af Solna sjukhems a.-b. (ett konsortium af läkare). Det började sin verksamhet 1893, är inrymdt i en 1891—92 uppförd byggnad af sten i tre våningar, omgifven af en vacker park (1½ har), men med fri utsikt öfver Ulfsundasjön och den närliggande nejden. Byggnaden är försedd med centralvärmeledning och elektrisk belysning; vatten erhålles från en diamantborrad brunn å området, spillvattnet utledes direkt i Ulfsundasjön. Sjukhemmet rymmer 34 patienter (24 män och 10 kvinnor). 1893—1916 ha där vårdats omkr. 700 personer. I allmänhet kvarhållas de sjuke icke mer än några månader på anstalten, hvarigenom sjukhemmet alltså fått en karaktär af upptagningsanstalt för akut sjuka, med mycket liflig omsättning. Sjukvårdspersonalen utgöres till hufvudsaklig del af väl skolade sköterskor äfven för manliga patienter; sjukvårdare användas endast undantagsvis, och hemmet torde vara den första sinnessjukanstalt i vårt land, där detta system införts. Sjukhemmet mottager såväl lugna som mera oroliga fall af sinnessjukdom. För alla, som intagas, erfordras vederbörliga hospitalshandlingar lika med dem, som gälla för statens hospital, och för anstalten är af Medicinalstyrelsen förordnad särskild inspektör. Afgiften är 8 kr. pr dag för vård i enskildt rum och 7 kr. i deladt rum. Läkarvården bestrides af en af Medicinalstyrelsen förordnad legitimerad läkare, som tillika är anstaltens föreståndare, och en underläkare. R. W.

Solnhofen [så'lnhåfen], mindre riktigt Solenhofen, by nära Eichstätt i Bajern. 1,300 inv. (1905). Där förekommer en till öfre jura hörande, plattformigt afsöndrad, lerhaltig, ljust gulhvit, tät kalksten, s. k. Solnhofenskiffer, som genom sin likformiga beskaffenhet och fina massa utgör ett oskattbart material inom litograferingskonsten för framställning af litografiskt tryck. Stenen, litografisk sten, brytes i stor skala och försändes till nästan alla civiliserade länder. E. E.

Solnuten, ett 1,473 m. högt fjäll invid glaciären Folgefonnen vid Sörfjorden, S. Bergenhus amt, Norge. K. V. H.

Solo, stad. Se Soerakarta.

Sōlo (plur. *soli*, af lat. *sōlus*, ensam), it., "ensam", benämning på ett musikstycke eller ställe inom ett sådant, som skall utföras af en enda person eller vid hvars utförande en eller flera personer skola framträda självständigt, medan de öfriga hufvudsakligen endast ackompanjera. Motsatser: kör och tutti. Jfr Solist. — Solodans, konstdans, utförd af en enda person (solodansör, solodansös). A. L.*

Sol- och lejonorden, riktigare Lejon- och solorden. Se Ordnar (Persien), sp. 835.

Sologne [sålå'nj], område i franska landskapet Orléanais, inom dep. Loir-et-Cher, Cher och Loiret. Omkr. 4,600 kvkm. Fordom ett välodladt land, blef S. fullkomligt ödelagdt under religionskrigen (1562—98) och genom hugenotternas emigration (1685) samt var i flera århundraden till stor del ofruktbara hedar och träsk, hvilkas torrläggning och plantering med barrträd påbörjades under Napoleon III och sedan fortsatts, så att det nu är skogbevuxet eller odladt. (J. F. N.)

Sologub. 1. Se Sollogub. — 2. Fedor S., pseudonym. Se Teternikov.

So'lōi (grek. *Σόλοι*), forngrekisk stad på kusten af Cilicien (Mindre Asien), koloni från Rhodos. Den ödelades af armeniske konungen Tigranes, men återställdes af Pompejus under namn af *Pompeiopolis*. S. var skalden Aratos' och den stoiske filosofen Chrysippos' födelsestad, men är hufvudsakligen bekant för sina invånares från det grekiska högspråket starkt afvikande och med barbariska språkelement uppblandade dialekt. Däraf ordet soleci'sm (se d. o.). A. M. A.

Soloklavēr, *mus.* Se Manualer.

Sololá [sålå-], stad och departementshufvudort i centralamerikanska republiken Guatemala, n. om sjön Atitlan. 7,627 inv. (1893). Jordbruk. Tillverkning af lergods och väfnader. (J. F. N.)

Solo'mbala, före 1862 krigshamn i ryska guv. Archangel, n. v. om staden Archangel, från hvilken den är skild genom en arm af Dvina, bildar nu en förstad till Archangel med skeppsvarf, handelshamn, navigationsskola och omkr. 8,000 inv. (J. F. N.)

Solōmos, Dionysios, nygrekisk skald, f. 1798, d. 1857, tillhörde en italiensk adelsfamilj på Zakynthos. S. fick sin uppfostran i Italien, men sedan han vid tjugu års ålder återvändt till Grekland, började han studera folkdiktningen och själf författa skaldestycken. Ännu i dag lefver hans Hymn till friheten på folkets läppar som nationalsång. Af hans öfriga diktverk må nämnas Hymn till lord Byron, De förgiftade, Lambros, Kreterna och De fria belägrade. S. inledde en ny era i den nygrekiska skaldekonstens historia. Jfr Nygrekiska litteraturen, sp. 205. J. C

Solon (grek. *Σόλων*), det forna Atens store lagstiftare, f. omkr. 640 f. Kr., d. omkr. 559, härstammade från nelidernas gamla konungahus. Sina landsmäns tacksamhet och förtroende hade han tillfälle vinna genom återeröfringen af Salamis (hvilken dock af några förlägges till en senare tidpunkt), genom sin medverkan till Atens kraftiga uppträdande i heliga kriget mot Krisa (se Heliga krig) och genom det med bistånd af Epimenides (se d. o.) verkställda utplånandet af Kylonska blodskulden (se Kylon). Som arkont för året 594 f. Kr. fick han det svåra uppdraget att i egenskap af lagstiftare med oinskränkt fullmakt nyordna hela statsskicket. Den sedan gammalt gängse åsikten, att den af S. införda statsförfattningen varit en fullständig nyskapelse, har icke obetydligt reducerats genom Aristoteles' 1890 återfunna skrift om "Atens statsförfattning" (se Aristoteles, sp. 1477). Det attiska samhället var sedan längre tid tillbaka sönderslitet af svåra strider mellan det aristokratiska partiet l. eupatriderna, hvilka tillika voro i besittning af nästan all jordegendom, och det lägre folket, som saknade politiska rättigheter och dessutom hölls i ekonomiskt beroende af eupatriderna, på grund af de stränga skuldfordringslagarna, enligt hvilka en gäldenär, som ej kunde tillfredsställa sin fordringsegare, var som slaf hemfallen åt dennes godtycke. För dessa djupt rotade missförhållanden, hvilka Drakons lagstiftning synes mera ha tjänat att fastställa än att afhjälpa, var S. kallad att råda bot. Hans första åtgärd var att undanröja det värsta ekonomiska eländet genom en skuldlindringslag (*seisachtheia*, eg. "skuldafskakning"). Om betydelsen af denna lag ha redan under forntiden ganska olika meningar varit rådande, i det att somliga ha ansett, att den inneburit ett fullständigt efterskänkande af alla skulder, andra, att den blott afsett ett underlättande af deras afbetalning genom sänkning af räntan och nedsättande med 27 proc. af myntfoten. Otvifvelaktigt är dock, att S. dels påbjudit frigifning af alla dem, som på grund af skuldsättning råkat i slafveri, dels aflyst all på jordegendomen hvilande skuld. Båda delarna vitsordas bl. a. af S. själf i ett hos Aristoteles återgifvet diktfragment. Till grund för sin statsförfattning lade S. en i sina hufvuddrag redan förut bestående timokratisk (på förmögenhetstaxering hvilande) klassindelning. Den första klassen utgjordes af *pentakosiomedimner* (se d. o.), d. v. s. de förmögnaste medborgarna, hvilkas af jordegendom inflytande årsinkomst motsvarade ett värde af minst 500 medimner säd. Den andra klassen, hos hvilken förutsattes en inkomst af minst 300 medimner, kallades riddare (*hippēī's*), emedan de ansågos tillräckligt förmögna att på egen bekostnad göra krigstjänst till häst. Den tredje klassen, med en inkomst af 200 medimner (enligt annan uppgift 150), kallades zeugiter (*zeugī'tai*, af *zēū'gos*, spann), emedan de för skötseln af sitt jordbruk behöfde ett spann dragare. I den fjärde klassen sammanfattades under benämningen "daglönare" (*thētes*) alla de, hvilkas årliga inkomst ej uppgick till sistnämnda belopp. I förhållande till taxeringsbeloppen voro äfven medborgarnas såväl skyldigheter som rättigheter bestämda. Sålunda kunde statens högsta öfverhetspersoner, de nio arkonterna, äfvensom de högre finansämbetsmännen väljas endast ur pentakosiomedimnernas klass, men till alla andra ämbeten voro män ur de tre högsta klasserna utan åtskillnad valbara. Å andra sidan voro medborgarna inom dessa klasser förbundna till personlig krigstjänst på egen bekostnad äfvensom att i förhållande till sin förmögenhet vidkännas öfriga pålagor. Den fjärde klassen däremot var utesluten från alla statsämbeten, men äfven fri från såväl skatter som krigstjänst eller åtminstone från den betungande hoplittjänsten i full rustning. I folkförsamlingen och som bisittare vid domstolarna kunde alla medborgare, utan afseende på förmögenhet, deltaga i statens angelägenheter. Ett genomgående drag i S:s lagstiftning är att utan våldsamma omstörtningar utjämna bestående missförhållanden och försona de stridiga intressena. Men en följd af denna välbetänkta moderation blef, att båda de stridande parterna funno sig besvikna. De rike och förnäme hade väntat, att S. skulle lagfästa den bestående ordningen med ingen eller ringa förändring; de fattige däremot hade hoppats på en allmän egendomsfördelning. Den egentliga regeringsmakten öfverlämnade S. åt det redan förut befintliga, men af honom måhända omgestaltade rådet (*bulē*), efter ledamöternas antal vanligen kalladt "de fyrahundrades råd". Vid sidan af detta, eller i vissa fall måhända öfver detsamma, stod såsom väktare öfver lagarna och författningen det från uråldrig tid härrörande "rådet på Areopagen" (se Areopagen). Af största betydelse var inrättningen af folkdomstolarna, *heliāī'a* (se Heliaster), hvilken åtminstone i sina grunddrag utgått från S., ehuru den store lagstiftaren väl svårligen beräknat den ultrademokratiska utveckling, hvartill denna institution skulle bli det förnämsta häftyget. Själf yttrade han om sina lagars värde, att de voro väl icke de bästa, som kunde skrifvas, men dock de bästa, som hade någon utsikt att vinna bifall hos hans landsmän. För att skydda dem mot otidiga ändringsförsök, innan deras värde hunnit pröfvas, skall han dock ha låtit rådet och arkonterna svärja att bibehålla dem oförändrade i 100 år (enligt en annan uppgift i 10 år). För att icke personligen indragas i de stridigheter, som voro oundvikliga vid de nya lagarnas tillämpning, begaf sig S. på vidsträckta resor, bl. a. till Egypten. Att han i Sardes sammanträffade med konung Kresus (se d. o.), måste af kronologiska skäl anses som en dikt. S:s lagar upptecknades på fyrkantiga, vridbara träpelare (*a'xones*), sedermera på stenpelare (*ky'rbēīs*). Dessa urkunder äro längesedan försvunna, och vår kännedom om deras innehåll är hämtad från senare författare, i synnerhet de attiske talarna. Dessa källor måste dock begagnas med försiktighet, emedan vördnaden för den store lagstiftaren gjorde, att man gärna ville betrakta Atens hela lagstiftning såsom solonsk, utan afseende på, att många lagar bevisligen tillkommit långt efter S:s tid. Om hans senare lefnadsöden, hans beslutsamma, men fruktlösa uppträdande mot Peisistratos (se d. o.), hvilken under S:s frånvaro banat sig väg till envåldsmakten, finnas sinsemellan afvikande berättelser. S. stod i hvarje afseende på höjden af sin tids bildning och räknades bland Greklands "sju vise". Äfven som skald intog han en betydande plats och är den äldste kände representanten för attisk diktning.

Berömd var i synnerhet hans patriotiska elegi Salamis. Vi ega ännu under hans namn ett tämligen stort antal fragment på elegiskt, jambiskt och trokaiskt versmått (utg. af Bergk i "Poetæ lyrici græci", II). S:s lefnadslopp är tecknadt af Plutarchos, hvilken om honom fäller bl. a. det omdömet, att han mer än någon annan var fri från de fel och svagheter, som vidlådde hans samtida. Äfven Diogenes Laërtius har meddelat några notiser om S:s verksamhet samt några enligt uppgift af denne författade bref. Dessa äro likväl understuckna. Jfr S. F. Hammarstrand, "Grunddragen af den soloniska författningen" (1863), Keil, "Die solonische verfassung in Aristoteles' Verfassungsgeschichte Athens" (1892), Gilliard, "Quelques réformes de Solon" (1907), dessutom de nyaste uppl. af Busolts, Belochs och E. Meyers verk öfver Greklands historia. A. M. A.

Solöner, tungusisk stam. Se Tarantsjer.

Solonski Pätin. Se Pätin.

Sōloparti, *mus.*, del af ett musikstycke, hvilken utföres af blott *en* sång- eller instrumentalstämma.

Sōlosång, sång för *en* röst. Se Solo.

Solothurn [så'låtörn], fr. *Soleure* [sålör]. 1. Kanton i nordvästra Schweiz, begränsas i ö. af kant. Basel och Aargau, i s. och v. af Bern samt i n. af Basel. Areal 791,4 kvkm. S. består af en snedt korsformig hufvuddel och tre enklaver. Kantonen genomskäres från s. v. till n. ö. af fem af Juras kalkkedjor; på den sydligaste af dessa äro kantonens högsta bergstoppar belägna: Hasenmatt (1,449 m.), Röthifluh (1,398 m.) och Weissenstein (1,284 m.). Södra delen af S. består af bördiga högslätter, på hvilka höjer sig det breda Bucheggberg (669 m.). Af arealen äro 37,18 proc. skogbärande mark, 59,23 proc. åker och trädgårdar, äng och betesmark samt 3,1 proc. improduktiv mark. De södra Jura-trakterna äfvensom högslätterna höra till Aars flodområde; Aar upptar i närheten af staden S. Grosse Emme och vid Olten bifloden Dünnern. De norra trakterna tillhöra Birs' flodområde. 117,040 inv. (1910), af hvilka 66 proc. katoliker, 95,2 proc. talade tyska, 2,37 proc. franska och 2,23 proc. italienska. Jordbruket är hufvudnäring och lämnar säd öfver landets behof. Vinodlingen är utan betydelse, men däremot är fruktodlingen af stor vikt. Boskapsskötsel är hufvudnäring för alpbefolkningen och invånarna i de högre Juratrakterna. Af produkter ur mineralriket erhållas i S. kalksten (Solothurnmarmor), gips och sandsten. De viktigaste industrigrenarna äro ur- och maskintillverkning, pappersfabrikation, ylle- och bomullsindustri, sidenfabrikation m. m. — Författningen är af 23 okt. 1887 och reviderades i oväsentliga delar 1895. Representationen (*kantonsrat*) väljes (sedan 1895 med proportionella val) af alla manliga medborgare öfver 20 år i förhållandet 1 medlem på 800 inv., regeringen (*regierungsrat*) består af 5 led.; dess ordf. kallas *landammann*. För alla lagar och statsfördrag äfvensom för alla nya utgifter af större belopp och alla statslån å mer än 1/2 mill. frcs fordras referendum och för andra ärenden, om 2,000 medborgare begära det. Folket kan afsätta medlemmar såväl i kantons- som regeringsrådet, hvilka väljas för 4 år, och om afsättning yrkas af 4,000 medborgare, eger omröstning om de misshaglige rum. Kantonsrådet eller 3,000 medborgare kunna begära revision af författningen, och författningsförslaget underställes sedan allmän folkomröstning. Proportionella val äro obligatoriska vid val af kantonsrådets medlemmar och af kommunalråd, som bestå af mer än 7 medlemmar, vid val af öfriga ämbetsmän tillåtna. Kantonens 2 medlemmar i ständerrådet och de 5 ombuden till nationalrådet utses genom allmänna direkta val. Katolikerna höra under biskopsstiftet Basel, protestanterna till "landskyrkan" i Bern, gammalkatolikerna till den schweiziska nationaldiecesen. — 2. Hufvudstad i nämnda kanton, belägen på båda sidor om Aar, 33 km. n. om Bern och 426 m. ö. h. 12,000 inv. (1913), mest tysktalande katoliker. Staden var starkt befäst 1667—1727, men sedan 1830 ha försvarsverken raserats för vinnande af utrymme, ehuru en del af stadsmuren ännu kvarstår. De märkligaste byggnaderna äro rådhuset, det urgamla Marktturm, och tyghuset med rikhaltig vapensamling. Den förnämsta af stadens kyrkor är den 1762—73 uppförda S:t Ursus-katedralen i florentinsk stil med ett 60 m. högt torn. Staden har äfven en teater, en kantonskola (gymnasium, med slöjdskole- och handelsskoleafdelning), ett kantons- och ett stadsbibliotek samt museum med vacker samling fossil från Jura. S. har utmärkt vackra omgifningar, bland hvilka må nämnas byn Zuchwyl, på hvars kyrkogård Kosciuszkos hjärta är begrafvet, eremitkojan S:t Verena i en klyfta i Jura, dårhuset Rosegg och kurorten Weissenstein med berömd utsikt. S. är säte för biskopen af Basel. Från S. utgå 6 järnvägslinjer.

Historia. Kantonen S. bildades urspr. af dess hufvudstad, den forna romerska gränsorten *Solodurum*, hvars område på 400-talet innehades af alemanner, på 500-talet af franker, på 900-talet af burgunder och 1097—1218 af hertigarna af Zähringen. Först efter denna ätts utslocknande (1218) erhöll staden riksfrihet och tog sedermera lifligt del i kantonen Berns strider med den österrikisk-burgundiska adeln samt inträdde 1481, med af flera grefskap tillökadt område, i edsförbundet. Reformationen, som vunnit stort insteg i kantonen, undertrycktes, och styrelsen öfvergick under de följande århundradena från att vara aristokratisk till en rent oligarkisk, i det att några få af stadens släkter innehade makten och med fogdar regerade landet. Denna statsform blef visserligen, om ock i mildare gestalt, ånyo införd, sedan den efter fransmännens eröfring 1798 genomdrifna friare författningen upphäfts 1814, men afskaffades redan 1832, då landet tillkämpade sig politisk likställighet med staden. Från denna tidpunkt har utvecklingen gått i demokratisk anda. Sålunda ställde sig kantonen i Sonderbundkriget (1847) på de liberales sida, röstade 1872 och 1874 för revision af förbundsförfattningen och har ifrigt försvarat sin ställning mot katolska kyrkans anspråk. 1 o. 2. (J. F. N.)

So'lotjev (Zo'lotjev), stad i ryska guv. Charkov, vid Udu. 6,574 inv. (1897). Jordbruk, boskapshandel. J. F. N.

Solove'tsk (Solovetskije), ögrupp i Hvita hafvet, ryska guv. Archangel, vid mynningen af Onegaviken, omfattar 6 öar, med en areal af omkr. 305 kvkm., hvaraf den största, Solovetskij, är 226 kvkm. På sydvästra sidan af denna ligger det ryktbara och rika Solovetskij-klost-

ret (Solovki), som haft ofantligt stort inflytande på nordligaste Rysslands kultur. Det är omgifvet af en hög mur, som omsluter flera kyrkor, bl. a. Förklaringskatedralen (från 1558) och Himmelsfärdskyrkan (från 1552), båda med reliker och stora dyrbarheter. Klostret, som före lifegenskapens upphäfvande egde 5,000 själar och hvars område utgör 700 kvkm., har ännu en befolkning af 1,000 pers., bland dem omkr. 230 munkar. Penningkapitalet steg 1900 till ½ mill. rubel. Kvinnor få icke bosätta sig här, men klostret ger härbärge åt kvinnor, som inhämta kunskap i olika yrken. Det besökes årligen af ett stort antal pilgrimer. Klostret, som anlades 1429, blef under Johan III:s ryska krig ett strategiskt centrum i norra Ryssland. 1579 byggdes en trämur, och 1584—96 restes kring klostret en stark stenmur. Det var därefter en fästning, hvars besättning utgjordes af väpnade munkar och underlydande streltser. Karl IX:s försök att 1611 underlägga sig Hvita hafskusten strandade till stor del på klostrets motstånd. Ännu under Karl X Gustafs ryska krig bidrog klostret till försvaret af Hvita hafvets kust, men därefter förlorade det sin strategiska betydelse. Se M. A. Castrén i "Nordiska resor och forskningar" V. En på ryska affattad Geografisk, historisk och statistisk redogörelse för Solovetskij-klostret utgafs i Moskva 1853. M. G. S.

Solove'tskij-klostret. Se Solovetsk.

Solovjev [salavjå'ff]. 1. Sergjej Michajlovitj S., rysk historieforskare, f. 1820 i Moskva, d. 1879, son till en präst, studerade vid Moskvas universitet 1838—42 för Pogodin och Granovskij, sedan vid utländska universitet som informator för en grefve Stroganov och blef 1847 filos. doktor och professor i historia vid Moskvas universitet efter de båda historiska afhandlingarna *Ob otnosjenijach Novgoroda k velikim knjaziam* och *Istorija otnosjenij mezjdu russkimi knjaziami Rjurikova doma.* Som universitetets rektor uppträdde han kraftigt för den vetenskapliga forskningens frihet och för universitetets autonomi. Ursprungligen tillhörde han det slavofila lägret, men kände sig sedan mer dragen till zapadnikerna ("de västerländske"), ehuru han alltjämt delade slavofilernas religiösa uppfattning och tro på det ryska folkets historiska mission samt på självhärskardömet i förbund med folkets bästa krafter. Som vetenskapsman utmärkte han sig för ofantlig beläsenhet, tankedjup och objektivt omdöme. Hans vetenskapliga lifsgärning är *Istorija Rossii* (29 dlr, 1851—79). I motsats till Karamzins uppfattning af historien som en framställning af monarkernas handlingar och ändringarna i statsformerna såg S. historiens uppgift i att förklara de historiska tilldragelserna, finna deras inre samband och söka grundidén i det ryska folkets lif. Hans arbete, där ett stort material är samladt, är en verkligt nationell historia, som visar gången af det ryska självhärskardömets och det ryska folket utveckling från äldsta tider i politiskt, religiöst och kulturellt afseende. Till S:s beståndande förtjänster räknas särskildt hans uppdelning af Rysslands historiska perioder, hans betonande af de territoriella inflytandena på det ryska folkets historia (etnografi, klimat o. d.), den ryska kolonisationens karaktär, förringandet af det mongoliska okets politiska betydelse, innebörden av Ivan Groznyjs kamp med bojarerna och af Peter den stores reformer, sambandet mellan periodern före och efter Peter m. m. S:s historia (sista upp. 1897 i 7 dlr) sträcker sig till 1774, men som ett slags komplement utkommo *Istorija padenija Polsi* (Polens undergång, 1863) och *Imperator Aleksand. I. Politika. Diplomatija* (1877). Dessutom skrev han två historiska läroböcker, som utgått i flera upplagor, utgaf i bokform sina föreläsningar om Peter den store (1872) och författade flera monografier, *Pisateli russkoj istorii XVIII v.* samt ett par studier i allmän historia (*Nabljudenija na istoritjeskoj zjizjnju narodov* och *Kurs novoj istorii*).

2. Vsevolod Sergjejevitj S., den föregåendes son, romanförfattare, f. 1849, d. 1903, ämbetsman i kansliet, började med lyriska dikter, men öfvergick snart till den historiska romanen *Knjazjna Ostrozjskaja* (1876), *Tsar djevitsa* (1878), *Velikij Rosenkreuzer* (1890), *Zjenich tsarevn* (1893) m. fl., på sin tid mycket populära, men tämligen dilettantiska. Med Gnjeditj utgaf han den illustrerade tidskriften "Sever". Hans samlade arbeten utgåfvos 1887 i 7 dlr. På svenska finnas "Det gamla huset" (1889) och "En ung adelsmans äfventyr" (1911).

3. Vladimir Sergjejevitj S., den föregåendes broder, religionsfilosof och författare, f. 1853, d. 1900, blef efter en afhandling *Krizis zapadnoj filosofii* (Krisen i den västerländska filosofien) docent vid universitetet i Moskva 1874 och höll 1880 föreläsningar i filosofi vid universitetet i Petersburg, men måste upphöra därmed, sedan han i ett offentligt tal uppfordrat Alexander III att benåda sin faders mördare, och lefde sedan som enstöring. S. intar en framstående plats i det ryska tänkandets historia. Utrustad med rikt vetande, varm religiositet och filosofisk tankeskärpa fördjupade han sig i tidens viktigaste frågor af religiös och sedlig art. Han började som materialist, men slutade som ren idealist med en starkt mystisk anstrykning. Han stod slavofilerna tämligen nära i sin tro på Rysslands världshistoriska mission som ett "tredje Rom", men var ej behäftad med deras trångsynta nationalism och deras naiva tro på de ryska bondekommunens förträfflighet. Försonlig i hela sitt väsen, svärmade han för en förening av alla kristna kyrkor med ömsesidiga eftergifter, men var en afgjord motståndare till tolstojanismen, särskildt dess sats om "icke-motstånd mot det onda".

Stort uppseende väckte hans föreläsningar om det "gudamänskliga" (*Bogutjelovětjestvo*) 1877—81 och om Dostojevskij 1881—83. Hans förnämsta skrifter äro *Duchovnyja osnovy zjizni* (1882—84, Lifvets andliga grunder), *Istorija i budustjnost teokratii* (1885—87), *Natsionalnyj vopros v Rossii* (1883—91, Rysslands nationella fråga), *Kitaj i Jevropa* (1890, Kina och Europa), en utförlig studie öfver Muhammeds lif och lära (1896) samt en grundlig undersökning, *Nravstvennaja filosofija* (1897, Sedlig filosofi). Intressanta äro hans nutidsbetraktelser *Tri razgovory* (1900; "Tre samtal" 1911), slutande med en bisarr profetia om Antikrists tillkommelse. Dessutom författade han högstämda reflexionsdikter. I sitt personliga lefverne var S. en ovanligt ädel, allmänt aktad personlighet. Hans samlade skrifter utgåfvos i 9 dlr 1901—07 af hans broder Michail S. och G. Ratjinskij med biografisk inledning af E. Radlov. 1—3. A—d J.

Solovjev [salavjå'ff], Sergjej Vasiljevitj, rysk språkforskare, d. 1875, var 1830—43 professor i ryska språket och litteraturen vid Helsingfors' universitet, företog 1837—40 flera studieresor till Sverige, där han bl. a. i Uppsala upptäckte det ryska originalet till Kotosjichins "Beskrifning om Muschofsche Rijkets staat" (tr. 1838) samt många andra handlingar, som svenskarna under "den stora oredan" i början af 1600-talet hemförde från Novgorod. I "Journal ministerstva narodnago prosvjestjenija" publicerade han *Projekt archeografitjeskago putesjestvija v Sjvedtsii* (b. 16) och *Zjiteli i prosvjestjenie v velikom knjazjestvje Finljandii* (bd 24). A—d J.

Solovjev [salavjå'ff], Nikolaj Jakovlevitj, rysk skådespelsförfattare, f. 1845, d. 1899, utbildade sig under Ostrovskijs ledning och gjorde rätt god lycka med flera lustspel, däribland *Stjastlivyjden* (1877, Lyckodagen), *Zjenitba Bělugina* (1878; "Belougins giftermål", 1883), *Dikarka* (1879, Vildinnan) och *Svjetit da ne grejet* (1880, Lyser, men värmer icke). A—d J.

Solovjev [salavjå'ff], Aleksandr Konstantinovitj, rysk revolutionär, f. 1846, d. 1879, vistades som student och kroppsarbetare på landsbygden för att göra politisk propaganda och kom som medlem af föreningen Narodnaja volja till Petersburg 1878 med syfte att mörda kejsaren. Beslutet verkställdes 2 (14) april 1879 vid Vinterpalatset, där Alexander II företog en promenad. S. afrättades 28 maj s. å. A—d J.

Solovjev [salavjå'ff], Jevgenij Andrejevitj, rysk författare, f. 1863, d. 1905, började sin litteraturkritiska verksamhet i olika tidningar under märket Skriba; under pseudonymen Andrejevitj utgaf han 1898 den litteraturhistoriska studien *Bjelinskij v jego pismach i sotjinenijach* och 1901 *Kniga o Tjechově i Gorkom*. 1905 publicerades hans sista och bästa arbete, *Opyt filosofii russkoj literatury* (Försök till den ryska litteraturens filosofi). Hans ryska litteraturhistoria, *Otjerki iz istorii russkoj literatury* (1903), saknar icke originell uppfattning, men lider af sakliga felaktigheter. 1905 utgaf han äfven en monografi öfver L. Tolstoj. A—d J.

Solparalla'x, *astron.* Se Parallax 1.

Solring. Se Corona 2, Halofenomen och Meteorologiska tecken.

Solros, *bot.* Se Helianthus, Kärlsträng, fig. 1, Solrosfrökakor och Solrosolja.

Solrosfrökakor, återstod af de oskalade frukterna af solros (*Helianthus annuus*), sedan olja utpressats, utgöra ett högt skattadt kraftfodermedel. De bilda vanligen mycket tjocka, hårda kakor, efter frönas färg mörkare eller ljusare bruna, och innehålla, om de äro beredda af skalade frön, vanligen inemot 30 proc. smältbar ägghvita, 10 proc. fett och 20 proc. smältbara kolhydrat. Kakor beredda af oskalade frön äro, till följd af lägre ägghvithalt och högre halt af växttråd, sämre. De ätas gärna af kreaturen, användas till utfodring af alla djurslag och ha godt inflytande på mjölkens och köttets beskaffenhet. H. J. Dft.

Solrosolja (*Oleum Papāveris*), *kem. tekn.*, en blekgul tunnflytande, i luften torkande olja med behaglig smak och lukt; sp. v. $0{,}920$—$0{,}932$ (15°). Den erhålles genom pressning af solrosfrön samt är löslig i eter och alkohol. I kemiskt hänseende innehåller den olein, palmitin, stearin och linolein. Kallpressad används den till matolja, varmpressad i tvål- och fernissfabrikationen. I. B.

Solrök (ty. *höhenrauch*, *moorrauch*), *meteor.*, är en grumling af atmosfärens genomskinlighet, en s. k. torr dimma, hvilken ger sig till känna därigenom, att himmelen får en oren, grå eller rödbrun färgton, aflägsna föremål synas liksom genom en blåaktig slöja, solen förlorar sin glans och kan betraktas med blotta ögonen samt antar en blodröd färg, då den närmar sig horisonten. Företeelsen orsakas vanligen af rök från skogseldar eller torfbränning, hvilket ger sig till känna af den karakteristiska rök- eller brandlukten. Den i Ostfriesland och vissa delar af Holland brukliga mossbränningen för kultur af bohvete och hafre alstrar under torra och varma somrar en myckenhet rök, som med nordvästliga vindar sprider sig öfver hela Tyskland, någon gång ända ned till Adriatiska hafvet. Äfven vulkaniska utbrott och däraf orsakad jordbrand, såsom den, hvilken härjade på Island 1783, kunna framkalla solrök. Sistnämnda år utmärktes också för en ovanlig intensitet och utbredning af detta fenomen. Det observerades i Köpenhamn 24 maj, i Tyskland, Frankrike och Italien 16—18 juni, i Nederländerna 19 s. m., i Budapest 23 s. m., i Stockholm 24 s. m., i Moskva 25 s. m. och i Syrien vid månadens slut. Röken betäckte äfven en del af Adriatiska och Atlantiska hafven, närmast kusterna, och var så intensiv, att den icke gaf vika för regn eller storm. Under tiden härskade mest nordlig vind eller vindstilla. Med växlande täthet bibehöll sig den torra dimman till slutet af juli, å några orter sågs den ännu i augusti. Jfr Meteorologiska tecken. R. R.*

Solsicka, *bot.* Se Chrysanthemum.

Solsken, *meteor.* Se Meteorologiska tecken.

Solskifte. Se Skifte af jord.

Solskifvan, förr använd pejlinrättning för att med kännedom om solens asimut bestämma kompassens deviation eller totalfel (missvisning + deviation). H. W—l.

Solsona [sålsåna], forntidens *Secelsis*, gammal stad i spanska prov. Lerida (Katalonien), vid Rio negro, omkr. 83 km. ö. n. ö. om staden Lerida,

är omgifvet af ringmur med torn. Omkr. 2,000 inv. Biskopssäte. Vallfartsort.

Solspektrum, *fys.* Se Solen och Spektrum.

Solspel, *jaktv.* Se Tjädern.

Solstad, socken i Nordlands amt, Norge. 92,67 kvkm. 773 inv. (1910). K. V. H.

Solstaden. Se Heliopolis.

Solstads koppargrufva, vid stranden af den mellan Västervik och Oskarshamn inträngande stora hafsviken Gåsfjärden, Misterhults socken, har bearbetats till ett djup af 300 m. Malmbrytning har egt rum med säkerhet sedan 1600-talet och möjligen redan ett par århundraden förut. Grufvan bearbetades senast i större omfång 1864—76 och i mindre skala 1895—96. Under hela den tid, som den bearbetats, har grufvan gett omkr. 80,000 ton kopparmalm med en medelhalt af 5 proc. koppar. Grufvan har åter bearbetats 1915—16 och arbetet skall åter bedrifvas 1917. Svk.

Solstadström, lastageplats och ångbåtsstation i Misterhults socken, Kalmar län, vid Marströmmens utlopp i Gåsfjärden af Östersjön. Öster därom ligger Solstads koppargrufva (se d. o.).

Solsten, *miner.* Se Fältspat, sp. 241.

Solsting, *med.* Se Insolation 2.

Solstitialkoluren, *astron.* Se Kolurer.

Solsti'tier (lat. *solsti'tium*, solstånd), *astron.*, kallas de tidpunkter af året, då solen har sin största och minsta middagshöjd, eller, annorlunda uttryckt, när den befinner sig i endera af de båda punkter af sin bana (ekliptikan), i hvilka dess deklination, d. v. s. afstånd från ekvatorn åt n. eller s., är störst (se Jorden, sp. 128). Den förra tidpunkten inträffar 23 juni och kallas sommarsolstitiet l. sommarsolståndet, den senare, vintersolstitiet l. vintersolståndet, inträffar 21 dec. Dagens längd är vid dessa tider resp. störst och minst. Äfven de punkter af ekliptikan, där detta inträffar, kallas solstitier l. solståndspunkter. Orsaken till detta namn är den att, när solen befinner sig i grannskapet af dessa punkter, dess deklination ändrar sig mycket långsamt, så att middagshöjden under flera dagar är nästan oföränderlig. K. B. (B—d.)

Solstrand, badort vid inloppet till Samnangerfjorden s. ö. om Bergen, S. Bergenhus amt, Norge. Förbindelse med Bergen genom Nestun—Os-banan. — Se O. W. Fasting, "S." (1905). K. V. H.

Solstånd, Solståndspunkter, *astron.* Se Solstitier.

Solståndskoluren, *astron.* Se Kolurer.

Solsystem, *astron.*, kallas sammanfattningen af solen och alla de himlakroppar, som röra sig kring denna, medföljande i dess bana genom världsrymden. Dit höra först de i nära cirkulära banor löpande planeterna och deras satelliter. Ang. dessa se Planeter, Planetsystemet, Småplaneterna samt specialartiklar om hvar och en af de stora planeterna. Afstånden från planeterna till solen ordna sig nära efter en af Titius och Bode uppställd lag. Bildar man talserien 0, 3, 6, 12, 24 o. s. v., där hvarje tal, utom de två första, erhålles genom fördubbling af det näst föregående, och till hvart och ett af dessa tal lägger 4, erhåller man ganska noggrant planeternas afstånd i en skala, där jordens solafstånd är satt = 10, såsom synes af nedanstående tabell:

	Bodes tal	De verkliga afstånden
Merkurius	0 + 4 = 4	4
Venus	3 + 4 = 7	7
Jorden	6 + 4 = 10	10
Mars	12 + 4 = 16	15
Småplaneterna	24 + 4 = 28	15 till 53
Juppiter	48 + 4 = 52	52
Saturnus	96 + 4 = 100	95
Uranus	192 + 4 = 196	192
Neptunus	384 + 4 = 388	301

Endast Neptunus afviker, som man ser, i betydligare mån från denna lag. — Utom planeterna och satelliterna höra till solsystemet kometer, meteorer och stjärnfallssvärmar, löpande i banor af betydlig excentricitet (se Kometer och Stjärnfall).

Om solsystemet har en rörelse i rymden, måste detta för oss yttra sig så, att stjärnorna åt det håll, åt hvilket vi röra oss, skola synas aflägsna sig från hvarandra, medan de stjärnor vi lämna bakom oss skola synas närma sig till hvarandra. Det första försök att på denna grund bestämma solsystemets rörelseriktning gjordes af W. Herschel, och en mängd senare undersökningar, grundade på ett stort antal kända "egenrörelser" hos fixstjärnorna, har bekräftat det herschelska resultatet, att solsystemet rör sig i rymden hän mot en punkt i stjärnbilden Herkules; dess rektascension är ungefär 280° och dess deklination omkr. + 35°. Hastigheten i denna rörelse kan bestämmas ur uppmätningen af stjärnornas radialhastigheter enligt Dopplers princip (se d. o.); den uppgår till i rundt tal 20 km. i sekunden.

Angående solsystemets byggnad ha under tidernas lopp olika åsikter efterträdt hvarandra, af hvilka den första af oss kända, af den joniska skolan och Thales 600 f. Kr. företrädda, uppfattade jorden som en på hafvet flytande platt skifva och öfver densamma himmelen som en stor kristallklocka (senare kristallsfär) besatt med stjärnor. Det första stora framsteget från denna råa föreställning betecknas af Pythagoras' (568—494 f. Kr.) skola, som ansåg jorden sfärisk och sväfvande fritt i rymden ("ty hvarför skulle den behöfva ett stöd"), omgifven af en serie roterande kristallsfärer, af hvilka den yttersta var besatt med fixstjärnorna, medan hvar och en af de innanför denna befintliga uppbar en af de likasom jorden som klotformiga uppfattade rörliga himlakropparna månen, solen och de 5 planeterna. Pythagorén Filolaos tillade, för att bringa himlakropparnas antal till 10 (= det heliga talet *tetrakty's*, den stora fyran = 1 + 2 + 3 + 4), ännu en osynlig himlakropp, kallad *anti'chthon* ("motjord"), hvilken efter all sannolikhet förlades symmetriskt i förhållande till jorden på andra sidan den i världens medelpunkt befintliga urelden, *Hestia*, orsaken till planetsfärernas rörelser, och kring hvilken han äfven tillade jorden en rörelse för att förklara den skenbara rotationen af fixstjärnssfären. Några af Filolaos' efterföljare synas ha förlagt Hestia till jordens medelpunkt och tillagt jorden en rotation kring densamma. Det anses, att Platon (d. 347 f. Kr.) hyllat en teori för planetsystemet, som var heliocentrisk (d. v. s. betraktar solen som medelpunkt), och säkert är,

att Aristarchos från Samos ett århundrade efter honom antog, att solen och fixstjärnorna voro fixa, att jorden rörde sig kring den förra i en cirkelformig bana samt att fixstjärnornas afstånd voro så oerhördt stora, att icke någon parallaktisk rörelse hos desamma kunde märkas. En märkvärdig öfvergångsform mellan dessa geocentriska (betraktande jorden som medelpunkt) och heliocentriska åsikter bildar Platons lärjunge Herakleides' föreställning, enligt hvilken Merkurius och Venus rörde sig kring solen, men denna samt de öfriga planeterna kring jorden. Den senare grekiska astronomien återupptog den geocentriska hypotesen, i det himlakropparnas rörelser förklarades genom en af Eudoxos (d. 355 f. Kr.) uppfunnen, sedermera å den ena sidan af Aristoteles, å den andra af den alexandrinska skolan utbildad och rätt komplicerad mekanism af sfärer eller cirklar (epicykelteorien, excenterteorien), hvilken emellertid utgjorde mera ett analytiskt hjälpmedel för beräkningen af himlakropparnas rörelser än en föreställning, som man tillade fysisk realitet. I detta läge bestod saken hela medeltiden igenom, tills Coppernicus (d. 1512) åter framställde den heliocentriska åsikten och genom en enkel transformation af det alexandrinska epicykelsystemet — genom att låta solbanan vara "deferent" för alla planeternas epicykler (Tyge Brahes system), och sedan ponera solen stillastående och jorden rörlig — framkonstruerade det schema af solsystemet (se fig. till art. Coppernicus), för hvars öfverensstämmelse med verkligheten nyare tiders upptäckter af ljusets aberration och stjärnparallaxer lämnat säkra bevis. K. B. (B—d.)

Solsången (isl. *Sólarljóð*) kallas en dikt, som brukar upptagas bland eddakvädena. S. är ett kristligt kväde med syfte att varna människorna för synd genom att framhålla dess straff och uppmuntra till det goda genom att framställa himmelrikets glädje som dess lön. Formen är den, att en fader talar till sin son; denna ram är lånad från medeltidens teologiska läroböcker och innehållet från visionslitteraturen. S. är diktad omkr. 1200, men bevarad blott i pappershandskrifter från 1600-talet. Se Hj. Falk, "Sólarljóð" (i Kristiania Videnskabs selsk:s skr. II Hist. fil. kl. 1914 n:r 7). — Tegnérs "Sång till solen" (1813) är en dityramb, som möjligen är inspirerad af vissa strofer i S. och den hälsning till solen, som den fallne ängeln höjer i 4:e sången af Miltons "Paradise lost". Tegnér ser i solen en upprorisk ande, som lik den vandrande juden nödgas irra omkring i mångtusen år, tills han får hvila hos Gud. Jfr Edda. B—e. R—n B.

Solta (kroat. *Sulet*), dalmatisk ö, skild från Brazza genom det smala sundet Porte di Spalato. 58,6 kvkm. Omkr. 3,700 inv., serbo-kroater.

Soltabeller, astronomiska tabeller, ur hvilka man kan finna solens skenbara läge på himmelen för en godtycklig tidpunkt. Den första noggranna teorien för solens skenbara rörelse uppställdes på empirisk grund af den grekiske astronomen Hipparchos (150 f. Kr.). Efter upptäckten af tyngdlagen ha efter hand nya, alltmer förbättrade soltabeller blifvit beräknade. Bland dessa må nämnas Eulers (1746), Tobias Mayers "Novæ tabulæ motuum solis et lunæ" (1770), flera på Laplaces "Mécanique céleste" grundade tabellverk af v. Zach, Carlinis "Tavole del sole" (1810) och "Nuove tavole dei moti apparenti del sole" (1832), "Tables de soleil" af Hansen och Olufsen (1854) samt de ännu använda Le Verriers soltabeller i "Recherches astronomiques" (1858) och Newcombs "Tables of the sun" (1898) K. B. (B—d.)

Soltau [så'l-], kretsstad i preussiska reg.-omr. Lüneburg (Hannover), vid Böhme, en biflod till Aller. 5,156 inv. (1910). Betydande handel med fruktvin. J. F. N.

Soltészova, Elena Marothy. Se Slovakiska litteraturen, sp. 1472.

Soltid, *astron.*, den tid, som bestämmes af solens timvinkel. Enheten för soltiden är det sanna soltidsdygnet eller soldygnet, d. v. s. tiden mellan två på hvarandra följande öfre kulminationer af solen. När solen kulminerar i s., är den sanna soltiden 0 t. Det sanna soldygnet är emellertid icke lika långt hvarje tid på året, emedan solens årliga rörelse dels icke är likformig, dels icke försiggår i ekvatorns och den dagliga rörelsens led, utan skeft mot denna i ekliptikan. Man tänker sig därför en punkt, som rör sig i ekvatorn med solens medelhastighet och kallar densamma medelsol. Denna punkts dagliga rörelse normerar hvad till skillnad från sann soltid kallas *medelsoltid* l. *medeltid*, och enheten för denna tid eller medelsoldygnet är alltid lika lång och i det närmaste lika med det sanna soldygnet. Medelsolens rektascension är alltid nära lika med solens. Skillnaden mellan sann soltid och medelsoltid beror blott på solens ojämna rörelse och kallas tidsekvation (se d. o.). Medelsoltiden beräknas bekvämast af stjärntiden (se d. o.), som omedelbart erhålles genom observation af en bekant stjärnas meridianpassage. När medelsolen kulminerar, är medelsoltiden 0 t., det är då *medeltidsmiddag* l. *medelmiddag*. Detta inträffar naturligtvis i olika moment för olika meridianer. För att undvika olägenheten häraf har mångenstädes införts en för ett helt land gemensam s. k. borgerlig tid l. normaltid. För Sverige skedde detta 1878, då Sveriges borgerliga tid bestämdes till detsamma som medeltiden för de orter, som ligga 12 minuter västligt, räknadt från Stockholms observatoriums meridian. Fr. o. m. 1900 inträdde häri en ändring, i det att Sveriges borgerliga tid då bragtes i öfverensstämmelse med den s. k. *medeleuropeiska* l. *mellaneuropeiska* tiden. Denna, som är definierad såsom medelsoltiden för en meridian, som har precis 1 timmes östlig längd från Greenwich, skiljer sig med blott 14 sekunder från den förra borgerliga tiden. (Se vidare Tid.) K. B. (B—d.)

Soltikov (Soltykov), oriktig form för Saltykov (se d. o.).

Sołtyk [så'ωtyk], polsk grefvesläkt, som inflyttade till Polen från Ryssland 1612. (Jfr Saltykov.) 1. Kajetan Ignacy S., politiker, f. 1715, d. 1788, prästvigdes i Rom 1749 och blef 1758 biskop af Krakau. Han uppträdde efter August III:s död (1764) mot den nyvalde kung Stanislaus Poniatowski, deltog i konfederationen i Radom och fördes fängslad till Kaluga, hvarifrån han återvände efter 4 år (1772), men hölls fängslad i Krakau till sin död. — 2. Roman S., son till

den föregåendes brorson, general, f. 1791, d. 1843, tjänstgjorde 1812 i franska generalstaben och utmärkte sig i slaget vid Leipzig (1813), där han togs till fånga. Efter fredsslutet måste han för delaktighet i hemliga sällskap fly till Dresden, hvarifrån han utlämnades till myndigheterna i Warschau, som dock satte honom på fri fot. Under novemberresningen 1830 försvarade han Warschau till det yttersta, men begaf sig sedan till Frankrike. Där författade han *La Pologne, précis historique, politique et militaire de la révolution du 29 Novembre* (1833), *Napoléon en 1812* (1836) och *Relation des opérations de l'armée aux ordres du prince Poniatowski pendant la campagne de 1809 en Pologne* (1841). 1—2. A—d J.

Soltält, Suntält l. Sunsegel, *sjöv.*, ett af segelduk sydt tält, som ofvanför däcket utsträckes emellan stöttor, vant och master, för att skydda besättningen för solhettans skadliga inflytande. Längs midten af soltältet går vanligen ett lik (fastsydt tåg), kalladt *ryggtåg*. Tältet upphissas och uppbäres från lämplig plats till väders af en s. k. *rygg-göling*, fäst i *kammen*, ett cylindriskt trästycke eller någonting motsvarande med flera hål, genom hvilka de s. k. *skärlinorna* äro trädda samt med sina ändar spridda i hanfot och fästa i ryggtåget, på det tältet må samtidigt uppbäras på flera punkter. R. N.*

Solum, härad och pastorat kring södra delen af Norsjö (se d. o.), Bratsberg amt, Norge. 317,82 kvkm. 9,559 inv. (1910). Storindustri, särskildt kring Skotfoss (se d. o.) vid Löveids slussar (jfr Bandak). K. V. H.

Sólundir [så-], fno., l. Solundöerne. Se Sulen.

Solu'ntum (grek. *Solus* l. *Soloeis*), forntida stad på Sicilien, 15 km. ö. om Palermo, anlagd af fenicier, eröfrad af romarna under första puniska kriget (264—240 f. Kr.). S. förstördes sannolikt af sarasenerna. Ruinerna heta *Solunto*. Sedan 1863 ha där företagits utgräfningar, som bl. a. frilagt ett Zeustempel. J. F. N.

Solur l. Solvisare, apparat, med hvilken man, genom att iakttaga den skugga en af solen belyst staf kastar, kan bestämma soltiden. Dess konstruktion är i sin enklaste form följande. En staf, "visaren", fästes i ett läge parallellt med jordaxeln, så att himmelens dagliga rörelse och särskildt solens försiggår vinkelrätt mot densamma. Ett plan, lagdt genom solen och visarens längdriktning, är därför solens deklinationsplan, d. v. s. det plan, som på himmelssfären utskär solens deklinationscirkel och hvars vinkel med meridianplanet är solens timvinkel (se Timvinkel). Denna timvinkel anger just den sanna soltiden (se Soltid). Meridianplanet kan en gång för alla bestämmas och utmärkas såsom det plan, som genom visaren är lagdt i riktningen från n. till s. och solens deklinationsplan försinnligas i hvarje ögonblick af stafvens skugga. Alltefter de olika sätt, på hvilka denna skugga uppfångas, erhållas olika slags solur. Man kan låta skuggan falla på en mot stafven vinkelrät och således med ekvatorsplanet parallell skifva. Skuggan rör sig då likasom solen likformigt, och skifvan graderas i 24 lika stora delar, motsvarande timmarna; härvid ställes gradstrecket XII rätt i n. Skuggan kan äfven uppfångas på en visaren omgifvande skärm eller ring, hvars axel sammanfaller med visarens. I alla dessa fall bli afstånden mellan timstrecken lika. Dylika solur kallas ekvinoktial- l. polarur. Det är äfven brukligt att uppfånga

Solur.

skuggan på en vertikal, plan vägg, stående vinkelrätt mot meridianplanet och sålunda vänd rätt mot s. (middagsur), eller på ett horisontalt plan. I båda dessa fall blir skuggans rörelse olikformig, och graderingsstreckens läge måste särskildt beräknas eller empiriskt anbringas. Afstånden mellan de olika timstrecken bli minst vid middagen och växa, ju mer man aflägsnar sig från denna åt ena eller andra hållet. Detta slags solur kallas resp. vertikal- och horisontalur. Vid de förra är XII-strecket beläget rätt under visaren, vid de senare rätt åt n. — Under forntiden och medeltiden, innan ännu pendel- och fjäderur funnos eller kommit till användning, spelade solvisaren stor roll, och en ansenlig del af medeltidens astronomiska litteratur är egnad åt teorien för detta slags instrument (*gnomonik*). Solur användes redan hos kaldéerna 640 f. Kr. Hos greker och romare funnos flera former af sådana, såsom ekvinoktialuret, representeradt genom Skafe eller Heliotropen, en i sten uthuggen sfär, på hvilken skuggan af en i dess centrum befintlig liten kula föll. Allmännast begagnades en vertikal staf som visare (*gnomon*), hvarvid man dock måste anbringa flera graderingar, motsvarande solens olika höjd under olika årstider. Äfven vertikal- och horisontalur voro mycket i bruk. Stundom ställdes den vertikala skärmen vänd mot ö. eller v. i stället för åt s. (morgon- eller orientalur och afton- eller occidentalur). K. B. (B—d.)

Solūtio, lat., lösning. 1. *Farm. med.*, en vanligen klar lösning i vatten eller sprit af i allmänhet *ett* ämne. Farmakopén innehåller många solutioner, nämligen: *S. ammoniaci*, ammoniak (se d. o.). — *S. carbonatis kalici*, kaliumkarbonat-

lösning l. lutdroppar (se d. o., sp. 1479). — *S. chloreti ferrici*, järnkloridlösning, af lika delar järnklorid och destilleradt vatten. — *S. chloreti ferrici spirituosa*, järnkloriddroppar, "tinctura Martis", af 1 d. järnkloridlösning och 4 dlr utspädd sprit. — *S. chloreti ferrici spirituoso-ætherea*, eterhaltiga järnkloriddroppar, af 1 d. järnkloridlösning och 4 dlr Hoffmanns droppar (se d. o.). — *S. formaldehydi*, formalin, en omkr. 35-procentig lösning af formaldehyd i vatten (se Formaldehyd). — *S. hydratis calcici*, kalkvatten (se Kalk, sp. 635), kalciumhydratlösning. — *S. hydratis kalici*, kalilut (se Kali), omkr. 25-proc. vattenlösning af kaliumhydrat. — *S. hydratis natrici*, natronlut, omkr. 25-proc. vattenlösning af natriumhydrat. — *S. jodi concentrata*, stark jodsprit (se Jodpreparat), 10 dlr jod, lösta i 45 dlr absolut alkohol och lika mycket koncentrerad sprit, svartbrun vätska. — *S. jodi spirituosa*, jodsprit, 5 dlr jod, lösta i 95 dlr koncentrerad sprit, rödbrun klar lösning. — *S. phenoli*, fenollösning (se Fenol), af 2 dlr kristallinisk fenol (karbolsyra) i 98 dlr destilleradt vatten. — *S. subacetatis aluminici*, aluminiumsubacetatlösning, Burows lösning, beredes af aluminiumsulfat, ättiksyra, kalciumkarbonat och vatten, hvarvid olösligt kalciumsulfat (gips) bildas och afskiljes, hvarefter erhålles en (nästan) klar lösning af omkr. 9 proc. aluminiumsubacetat. — *S. subacetatis plumbici*, blyättika (se d. o.). — *S. subacetatis plumbici diluta*, blyvatten, Goulards vatten (se d. o.), en lösning af 2 dlr blyättika i 8 dlr utspädd sprit och 90 dlr destilleradt vatten. — *S. subchloreti ferrici*, järnoxikloridlösning, en genom upplösning af nyss fälldt järnoxidhydrat i saltsurt vatten erhållen, klar, brunröd vätska, innehållande omkr. 3,5 proc. järn. — *S. sulfatis magnesici carbonica*, bittervatten (se d. o.). Dessutom märkas under beteckningen *solutio* bl. a. följande preparat: *S. acetatis ammonici*, äfven kallad *spiritus Mindereri*, en lösning af 10 dlr ammoniak i 12 dlr ättiksyra. — *S. arsenicalis Fowleri* l. *liquor arseniitis kalici*, arsenikdroppar (se Liquor). — *S. chlori*, *Aqua chlori*, klorvatten beredt genom inledning af klorgas i vatten. — *S. citratis kalici*, äfven kallad *mixtura salina*, lösning af kalciumcitrat till 3 proc. i vatten med tillfogande af sirap. — *S. camphoræ spirituoso-ætherea* l. *Aether spirituosus camphoratus*. Se Nervdroppar. — *S. hyperchloritis kalici* l. "eau de Javelle". Se Eau, sp. 1264. — *S. hypochloritis natrici* l. "eau" l. "liqueur de Labaraque". Se Liquor, sp. 749. — *S. superjodeti kalici* l. *S. Lugoli*, en lösning af 1 d. jod och 2 dlr jodkalium i 97 dlr vatten, brun vätska. — *S. jodi caustica Lugoli*, bestående af 1 d. jod, 2 dlr jodkalium och 2 dlr vatten. — *S. Vlemingkx*, Vlemingkx vätska, vattenlösning af orent svafvelkalcium, s. k. kalksvafvellefver, använd till skabbkurer. — 2. *Mat.*, lösning af ett problem eller en ekvation (jfr Singulär). 1. C. G. S.

Solutol [-tål], *farm. hyg.*, en för desinfektion af rum och föremål använd lösning af kresoler (se Kresol) i vatten, beredd med hjälp af kresolnatrium; en brun, alkalisk vätska. Vid användningen spädas 3 dlr solutol med 97 dlr vatten, hvarefter vätskan nyttjas till tvättning. C. G. S.

Solutrétiden [sålytrē-], Solutréen, *arkeol.*, den till den yngre paleolitiska tiden hörande period, som ligger mellan aurignacien och magdalénien, har fått sitt namn efter en boplats vid Solutré i dep. Saône-et-Loire nära Mâcon. Vid foten af en klippa ha under ett minst halfmetertjockt jordlager anträffats runda eller ovala härdar, omgifna af stenar. Rundtom finnes ett lager af aska, flintredskap och söndertrampade ben (af grottbjörn, grottlejon, vanlig björn, ren, häst, Elephas primigenius och Bos primigenius). Äfven grafvar hittas bland härdarna. Under härdarna finnes ett väldigt lager af krossade hästben, inbäddade liksom i kalkcement. Jämte dem anträffades flintredskap af moustérien- och aurignacientyper samt benföremål. Detta lager räknas till aurignacien. Man anser, att minst 100,000 hästar blifvit förtärda på denna plats af de jägare, som här lefvat. Under hästbenslagret lågo härdar från samma period med 10,000-tal af flintor. De flintföremål, som äro särskildt karakteristiska för de öfre solutréhärdarna och solutrétiden, äro pil- och spjutspetsar af väl slagen flinta i form af sälg- eller lagerblad, alltså spetsovala eller rombiska, vidare dubbelsidiga skrapor och små flintspetsar med en hulling (de sista dock ej i Solutrétiden). Solutréspetsarna representera den paleolitiska tidens högsta tekniska utveckling; de kunna fullt mäta sig med spjutspetsar från neolitisk tid. Särskildt berömda äro de 14 flintspetsarna från Volgu i Saône-et-Loire, som hittades tillsammans vid kanalgräfning 1873. De utgöra troligen en votivgåfva. Den största mäter 35, den minsta 23 cm. i längd. Solutrétidens kultur är anträffad mångenstädes i södra Frankrike, såsom i Charente, Dordogne, Lot och Saône-et-Loire, vidare i Spanien, Mähren och ryska Polen (se Paleolitiska perioden, sp. 1286, med afbildningar, samt Paleolitisk konst). T. J. A.

Solv., på recept, förkortning för lat. *solvātur* eller *solve*, bör upplösas.

Solvabilitēt. Se Solvens.

Solvarg förekommer allmänt i talesättet "grina som en solvarg" och i många landsdelar om bisolar eller vädersolar, brokiga ljusfläckar, beroende af solstrålarnas brytning genom skyarna. I södra Sverige, Danmark och Norge kallas företeelsen *solulf*, på Island säges solen vara *í úlfakreppu*, "i ulfvaklämma", angripen af ulfvar från båda sidor. Ifrån England uppges *sun-dogs*, *sin-dogs*, *weather-dogs* som namn på regnbågsartade ljusfenomen i luften och *moon-dogs* täta skyar kring månen. Vidt utbredd hos de flesta af Europas och Asiens folk samt hos åtskilliga stammar af negrer och indianer, är tron, att sol- och månförmörkelser härröra från något vidunder, som slukar himlakroppen, och hos tyskar, rumäner och sydslaver är detta odjur en varg. Jfr Hate och A. Olriks uppsats i "Aarböger for nordisk oldkyndighed og historie" 1902, s. 191 f. B—e.

Solvay [sålvä], Ernest, belgisk storindustriman, f. 1838 i Rabecq vid Bruxelles, mottog vid 22 års ålder en underdirektörsplats vid ett gasverk i en af Bruxelles' förstäder och uppfann där den s. k. ammoniak-soda-processen, hvarå det första belgiska patentet utställdes 1861, och an-

lade 1863 en liten försöksfabrik vid Bruxelles, som två år senare följdes af en större vid Charleroi. 1869 utställde S. sin soda i Paris. Metoden var emellertid ännu ej ekonomiskt bärkraftig; men 1871 uttogs en del viktiga tillsatspatent, och en 1872 igångsatt, för den tiden kolossalt stor fabrik utanför Nancy visade sig med framgång kunna täfla med de äldre sodafabrikerna, och en ännu större fabrik uppfördes för denna fabrikation i England af den sedermera berömda världsfirman Brunner, Mond & Co. Den påtagliga framgången väckte intresset för den nya metoden i uppfinnarkretsar, och en hel del patent afseende förbättringar i metoden och delaktighet i den hägrande vinsten uttogs. Själf arbetade också S. oförtröttadt i samma riktning. Något bättre vitsord kan ej ges åt S. än det, att de af andra utförda förbättringarna, som någon tid infördes i fabrikationen, alltid fingo vika för S:s egna anordningar. Den ledande principen vid S:s metod är iakttagande af den största sparsamhet med arbete och material. Den ekonomiska framgången kan betecknas som sagolik. Storartade anläggningar ha efter S:s mönster anlagts i England, Tyskland, Frankrike, Österrike, Ryssland och Nord-Amerikas förenta stater; de stå under ledning af Société Solvay i Bruxelles. På detta sätt hade S. lyckligt löst det gamla problemet om sodas framställning ur koksalt och kolsyra med ammoniak som förmedlare af processen (se vidare Soda). De stora rikedomar, som S. samlat, har han användt hufvudsakligen för filantropiska (särskildt bland hans arbetarskaror) och vetenskapliga ändamål. Han har skänkt universitetet i Bruxelles en hel fakultet, École des sciences politiques et sociales, med fyra sektioner (för politiska, socialekonomiska, sociala och koloniala vetenskaper). Vidare har han skänkt Bruxelles en handelshögskola med fyraåriga lärokurser (1903). Han har inrättat präktiga laboratorier för ren och tillämpad kemi i Bruxelles samt ett internationellt fysiskt (1911) och kemiskt (1913) institut. Det senare har ej hunnit bli färdigt på grund af det 1914 utbrutna kriget. I Parc Léopold i Bruxelles har han inrättat två stora institut (*Instituts Solvay*), ett för fysiologi och ett för sociologi, hvilka ge ut två tidskrifter. Till vet. akad. i Berlin skänkte han vid 50-årsjubileet af hans sodatillverkning (1913) medel för inrättande af en akademiker-plats i de tekniska vetenskaperna. På grund af sina utomordentliga förtjänster om Belgiens utveckling åtnjuter S. högre anseende i detta land än kanske någon annan dess borgare. Det väckte 1914 mycken uppmärksamhet, att den 76-årige S., som, om man undantar belgisk vetenskap, alltid framför andra gynnat och understödt tysk vetenskap, blef jämte två andra Bruxelles-borgare tagen som gisslan för att försäkra den tyska härledningen om, att den enorma krigsskatt, som pålagts Bruxelles, skulle inbetalas. S. var 1893—1900 medlem af Belgiens senat. S. A—s.

Solway Firth [så'lwēi fə̄'th], vik af Irländska sjön, af romarna kallad *Ituna æstuarium*, under medeltiden *Vapnavad*, utgör gräns mellan de skotska grefsk. Kirkcudbright och Dumfries samt engelska Cumberland och har en längd af 89 km. Den mottar från Skottland floderna Cree, Dee, Urr, Nith, Annan och Esk, från England Eden, Ellen och Derwent. Dess norra strand är delvis bergig, den södra däremot hufvudsakligen flack. I S. drifves lax- och sillfiske (J. F. N.)

Solve (fnisl. *Sǫlvi*), Sölve, hette enligt Snorre Sturlassons Ynglingasaga m. fl. isländska källor en norsk sjökonung, son till Hogne i Njordö. Enligt Snorre hade han rike på Jylland. Snorre berättar, att han begaf sig på härfärd till Sverige och öfverraskade och innebrände sveakonungen Östen i Lohärad i Uppland. Därefter for han till Sigtuna, där han efter en hård strid med svearna vann seger och konunganamn. Omsider blef han dock dödad af svearna. — Då Östen är en historisk person, som dött omkr. 600 e. Kr., synes man icke ha skäl att betvifla, att äfven S. varit en verklig person, som lefvat vid samma tid och som på något sätt ingripit i händelserna i Svealand. Knappast kan dock Snorres skildring i allt godkännas som historiskt riktig. K. G. L. (B. N—n.)

Solve'ns (af lat. *so'lvere*, lösa, inlösa, betala), äfven solvabilitēt, betalningsförmåga, vederhäftighet. Jfr Insolvens. — Solve'nt, äfven solvābel, som kan betala, vederhäftig.

Solve'ntia (*Remedia solventia*), lat., Lösande medel, en numera obruklig benämning i st. f. afförande medel (se d. o.).

Solventnafta (af lat. *so'lvere*, upplösa), *kem.*, en fraktion af stenkolstjäran (se d. o.), som erhålles vid destillering af lättoljan. Den är en gulaktig vätska med sp. v. 0,875 (15°) och innehåller hufvudsakligen xylol och trimetylbensol. Vid destillation af densamma skola 90 proc. gå öfver före 130°. Den används vid rening af antracen, till upplösning af kautschuk vid fabrikation af vattentäta ämnen, vid kemisk tvättning samt i lack- och linoleumfabrikerna. På sista tiden har man dessutom försökt att använda solventnaftan i sprängämnesindustrien. I. B.

Solveol [-ål; af lat. *so'lvere*, lösa], *farm. med.*, en som kirurgiskt antisepticum använd lösning af kresoler (se Kresol) i vatten, beredd med hjälp af kresotinsyradt natron, en klar, neutral vätska, som innehåller omkr. 25 proc. kresoler och kan i alla förhållanden blandas med vatten. Utvärtes som kirurgiskt antisepticum användas spädningar, innehållande ½—2 proc. solveol. Medlet har getts äfven invärtes vid tuberkulos och "skrofler" i gelatinkapslar, 0,5—1 gr. i dosen en eller flera gånger om dagen. C. G. S.

Solvisare. Se Solur.

Solvorn, fiskeläge. Se Sogn.

Solvytjego'dsk, kretsstad i ryska guv. Vologda, vid Vytjegda nära dess utlopp i Dvina. 1,710 inv. (1897).

Solvända, *bot.* Se Chrysanthemum och Helianthemum.

Solvärmet, *fys.*, *meteor.*, kan sägas vara det

värmeförråd, som solen innehåller. Då solens yta har en ofantligt mycket högre temperatur än det omgifvande världsrummet, så utstrålar solen oupphörligt mycket mera värme, än den mottager utifrån, allt enligt den allmänna värmestrålningslagen, som lyder sålunda: om två kroppar af olika temperatur stråla värme mot hvarandra, så utstrålar den varmare mera värme än den kallare på samma tid. Kvantitativt angafs detta af J. Stefan för kroppar med fullständig strålningsförmåga genom den efter honom benämnda strålningslagen. Härtill komma W. Wiens strålningslagar för spektrets olika delar (enkla värmeböljor) och G. R. Kirchhoffs lag för sambandet mellan utstrålning och absorption af värme. Endast den lilla del af solstrålningen, som träffar jorden, kan mätas, men det finns ingen anledning att antaga annat än att solstrålningen sker likformigt åt alla håll i rymden (ehuru äfven detta blifvit draget i tvifvelsmål), och under detta antagande kommer man till det resultatet, att solens oupphörliga värmeförlust är oerhördt stor, eftersom icke fullt $^{1}/_{20,000,000,000}$ af hela solstrålningen träffar jordytan. Denna del kan direkt uppmätas med aktinometern (se d. o.). Vid solstrålarnas gång genom jordens atmosfär försvagas de, så att endast omkr. $^{2}/_{3}$ af det solvärme, som träffat atmosfärens öfre yta, kommer jorden till godo. Denna försvagning sker på två väsentligen olika sätt. Dels sprides och återkastas mot världsrymden såväl af atmosfären själf som ock af det däri sväfvande stoftet en del af de solstrålar, som infalla i atmosfären. Samma verkan utöfva äfven molnen. Det är i synnerhet de kortaste värmeböljorna, de ultravioletta och violetta, som på detta sätt skickas tillbaka ut i världsrymden, medan de längsta, de röda och ultraröda, litet eller intet röna denna inverkan. Däremot absorberas någon del af dessa strålar, särskildt de ultraröda (mörka), vid gången genom atmosfären, dock icke märkbart af atmosfärens hufvudmassa, utan nästan uteslutande af de däri inblandade gaserna kolsyra, vattenånga och ozon. Ifrågavarande genom diffusion och absorption förorsakade försvagning af solstrålningen varierar med det genomgångna luftlagrets tjocklek, hvilken växlar med solens höjd öfver horisonten och atmosfärens beskaffenhet vid iakttagelsetillfället; särskildt beträffande mängden af den däri befintliga vattenången och af de däri sväfvande molnen, hvilken i hög grad växlar med väderleken och klimatet, samt äfven i icke ringa mån beträffande mängden af det i atmosfären sväfvande stoftet, som stundom i följd af vulkaniska utbrott eller från världsrymden inkommet meteorstoft förekommer i ovanligt stor mängd (se H v i t a n ä t t e r och K r a k a t a u). Ehuru själfva mätningen af solarkonstanten (se d. o.) icke erbjuder någon särskild svårighet för en skicklig experimentalfysiker, är i följd af nyssnämnda växling af atmosfärens beskaffenhet och vår ofullständiga kunskap om lagarna för ifrågavarande försvagning, beräkningen af solarkonstanten förenad med stora svårigheter. Häraf förklaras, att de af olika forskare beräknade värdena på solarkonstanten växla från 1,76 (C. S. M. Pouillet 1837) till 4,00 (Kn. Ångström 1890). Länge ansågs det af S. P. Langley beräknade värdet 3,07 (1884) vara det rätta, tills Ekholm 1902 genom undersökning af sambandet mellan atmosfärens temperatur och absorption af solvärme enligt ofvannämnda strålningslagar visade, att de beräknade höga värdena på solarkonstanten voro oförenliga med atmosfärens låga medeltemperatur och att solarkonstanten icke kunde vara större än omkr. 2. Detta bekräftades fullständigt af direktorn vid astrofysiska observatoriet i Washington C. G. Abbot och hans assistent F. E. Fowle 1908 (se S o l a r k o n s t a n t e n). De senaste resultat, som Abbot hittills meddelat, äro från 1915: medelvärdet för 1905—12 är enligt honom 1,933, för 1913 fann han 1,885 och för 1914 1,950. 1913 inträffade minimum af solfläckar, och samtidigt synes också solarkonstanten ha haft sitt minimum, ty med återuppträdandet af solfläckar 1914 ökas solarkonstanten, och Abbot väntade ett ännu större värde för 1915 och följande år. Solarkonstanten är sålunda icke någon konstant, något som man länge förmodat. Äfven de korta perioderna på 5 à 10 dagar visa ju detsamma. Ofvan anförda värden på solarkonstanten stå i full öfverensstämmelse med de resultat, som Abbots assistent L. B. Aldrich erhöll i juli 1914 medelst självregistrerande pyrheliometrar uppsända till en höjd af omkr. 25,000 m., där lufttrycket var endast 30 mm. Det registrerade värdet blef i medeltal 1,84, och därur beräknar han, efter rättelse för den atmosfäriska diffusionen och absorptionen, som på denna höjd är obetydlig, 1,88. Redan K. Christiansen använde 1885 Stefans strålningslag till beräkning af solytans temperatur och erhöll med ett värde på solarkonstanten af 2,5 6,310° i absoluta skalan (räknadt från —273° C. som nollpunkt). Men ur Wiens andra lag (för energimaximum i ett spektrum) finner man en betydligt lägre temperatur hos solytan, nämligen endast omkr. 5,000° absolut, hvilket enligt Ekholm förklaras däraf, att solen icke är en kropp af bestämd temperatur, utan en samling af flera olika varma kroppar, af hvilka de yttre mindre varma försvaga strålningen från de inre varmare, och att solens atmosfär liksom jordens försvagar de kortare värmeböljorna mera än de längre. Men att så verkligen förhåller sig, framgår af det redan af John Ericsson funna och af många senare forskare bekräftade resultatet, att solstrålningens intensitet är betydligt starkare i solskifvans midt än vid dess kant och att, såsom flera af dem visat, försvagningen är störst hos de kortaste och minst hos de längsta värmeböljorna. Till följd af solytans starka utstrålning afkylas de yttersta sollagren starkt, bli tyngre och sjunka ner på somliga ställen, under det att de heta inre massorna stiga upp på andra ställen, och detta med oerhörd våldsamhet. På de nedsjunkande delarna bildas solfläckar, som kunna förliknas vid enormt förstorade bilder af den jordiska atmosfärens anticykloner. På solen liksom på jorden förorsakar himlakroppens rotation en hvirfvelrörelse, som dock i följd af solens oerhörda storlek och långsamma rotation samt den sega konsistensen hos dess atmosfär är betydligt mindre utvecklad än i de jordiska anticyklonerna. Ur dessa förhållanden förklaras också de märkvärdiga fenomen, att solrotationens hastighet är störst vid ekvatorn och aftager mot polerna.

Beträffande den af Helmholtz uppställda teorien

om solens alltjämt fortgående krympning såsom förklaring till solvärmets uppkomst och bibehållelse är att märka, att Helmholtz vid beräkningen af solsystemets tyngdpotential i afseende på sig självt, d. v. s. det af tyngdkraften förrättade arbetet, medan solnebulosan krymper från sin ursprungliga oändliga storlek till sin nuvarande, antagit nebulosan vara ett klot af likformig täthet, men han anmärker att, "om solen, såsom sannolikt är, icke öfverallt har samma täthet, utan är tätare i centrum, så blir potentialen af dess massa och den motsvarande värmemängden ännu större". Men äfven med detta antagande synes Helmholtz' teori ge ett alltför litet värmeförråd åt solen, för att det skulle kunna ha räckt till att underhålla lifvet på jorden under de hundratals millioner år, som detta enligt geologiens vittnesbörd varat. En mera tillfredsställande förklaring får man, om man med Arrhenius tar också den kemiska energien hos solmassan i betraktande. Ty numera veta vi, att vid hög temperatur och starkt tryck uppstå utomordentligt energirika, s. k. endotermiska föreningar. De radioaktiva ämnena äro sannolikt dylika. Man kan beräkna att, om solen bestode af radium, dess energiförråd skulle räcka att underhålla solens nuvarande värmeutstrålning i mer än 600 millioner år, och likväl är radium ett alster från vårt lilla jordklot och har ingen hög temperatur. Enligt detta kan solens inre innehålla ett värmemagasin, som räcker för billioner år.

Solfläckarna uppkomma sannolikt genom den rörelse, som solytans afkylning vid värmeutstrålningen framkallar i solens yttre lager. Men deras periodicitet synes stå i ett visst sammanhang med de stora planeternas omloppstider. Märkvärdig är i synnerhet den af Sellmeier angifna perioden, hvars längd beräknas ur planeterna Venus', Jordens och Juppiters tillnärmelsevis synodiska omloppstid till i medeltal 11,071 år. Exakt samma medellängd erhålles för den stora s. k. 11-åriga solfläcksperioden, om man sammanställer de gamla af kineserna gjorda solfläcksiakttagelserna med de i vår tid utförda. Från 188 e. Kr. till omkr. 1600 finnes nämligen ett stort antal af kineser upptecknade solfläcksiakttagelser i behåll. Frågan om den rätt invecklade solfläcksperiodens upplösning i enkla perioder sysselsätter f. n. flera forskare.

Litt.: N. Ekholm, "Om naturens värmehushållning" (i "Vet. akad:s årsbok", 1914). N. E—m.

So'lyma, grek. Se Jerusalem, sp. 1365.

Soly'mer, folkstam. Se Lycien.

Solår. Se Kronologi, sp. 37.

Solör, jord- och skogsbruksdistrikt i Hedemarkens amt, Norge, längs Glommen och dess bifloder, s. om Österdalen mellan Elverum i n. och Kongsvinger i s., gränsande i ö. till Värmland. Fordom ett fogderi, består S. numera af de fem häradena Brandval, Grue, Hof, Aasnes och Valer, omfattande inalles 3,125,85 kvkm. med 21,727 inv. (1910). S. utgöres till stor del af flacka, breda jordbruksbygder med vidsträckta skogsåsar särskildt på ömse sidor om svenska gränsen, där de äro omkr. 600 m. höga. Solörbanan stryker fram längs Glommens östra strand till Elverum, där den öfvergår till den västra. Vid Roverud strax n. om Kongsvinger och vid Flisen leda mellanriksvägar in till Sverige. Inbyggarna, som tillhöra landets bästa skogsbor och timmerflottare, äro delvis uppblandade med finnar. — Se Th. Grue, "S. og solungen" (1903), och K. Östberg, "Finnernes bosættelse i S." (s. å.). K. V. H.

Soma, *ind. myt.*, eg. "det utpressade", "saft", var i Indien namn på en rusdryck, som under ett rikhaltigt ceremoniel utpressades af en växt och, blandad med vatten och mjölk, användes vid vissa offer. Det allra viktigaste af dessa offer var Somaoffret framför andra, det s. k. *agniṣṭoma* (eg. "Agnis pris"), företrädesvis till Indra; men äfven andra gudar fingo vid detta ursprungliga regn- och fruktbarhetsoffer sin del af dyrkan. Soma tänktes ge gudar och människor öfvernaturlig kraft. Genom denna öfvervann Indra (som solgud) vintertrollet Vṛtra. Soma är i Indien den direkta fortsättningen på en redan i indoeuropeisk tid känd rusdryck, som bereddes af honung (ind.-europ. **medhu*, sanskr. *madhu*, ty. *meth*, vårt *mjöd*). Denna dryck, med sina som öfvernaturliga betraktade rusande egenskaper, identifierades med en motsvarande himmelsk odödlighetsdryck (sanskr. *amṛta*, eg. "odödlig"; jfr grek. *ambrosi'a*, odödlighetsspis). Soma som dryck och offeringrediens (äfven föremål för gudomlig dyrkan) fanns säkert redan i förindisk (alltså arisk) tid. Det bevisas däraf, att i de avestiska skrifterna förekommer en helig dryck *haoma*, hvars namn är identiskt med *soma*. Den är inom de forniranska religionskretsarna (i Zarathustras och de till grund liggande folkliga kultriktningarna) en lika framträdande gudomlig ingrediens vid offret (offerdryck) äfvensom namn på den växt, hvarur denna dryck vanns, och föremål för gudomlig dyrkan. — Hvilken den ursprungliga växten var, är nu svårt att afgöra. Den vid senare somaoffer i Indien brukliga drycken bereddes af en asklepiadé, *Sarcostemma acidum* eller *Calotropis gigantea*. Men de i Indien (Bombay) boende parserna bereda sin *haoma* af en från Persien hämtad växt *Ephedra vulgaris*. I de indiska mytologiskt färgade uppgifterna säges somaväxten bo på berget Mūjavant; dess fader är regnguden Parjanya och vattnen dess systrar. Från berget bragtes den ned af en falk (*çyena*) och blef sedan i och med offret ett verksamt medel att skaffa regn och fruktbarhet, särskildt därigenom, att gudarna ur den af växten pressade drycken tänktes få kraft till sina öfvernaturliga gärningar och ingrepp. På grund af denna inneboende makt blef Soma själf en gud, föremål för gudomlig dyrkan. I Rigveda äro t. ex. en hel boks hymner (IX) egnade *Soma* (*Pavamāna*). — Bland den rika litteraturen må nämnas Roth, "Über den soma" (i "Zeitschrift der deutschen morgenländischen gesellschaft", bd 35, 1881), A. Kuhn, "Herabkunft des feuers und des göttertranks" (1859), Muir, "Original sanskrit texts" (II och V), Bergaigne, "Religion védique", I (1878), Hillebrandt, "Vedische mythologie" I (1891), Oldenberg, "Religion des Veda" (1894), Macdonell, "Vedic mythology" (i Bühlers "Grundriss der indoarischen philologie", III, 1 A 1897), Vodskov, "Sjæledyrkelse og naturdyrkelse", I (1897) samt W. Caland och V. Henry "L'Agniṣṭoma" (1906—07). K. F. J.

Soma [så-], äldre italienskt rymdmått = omkr. 164 l., numera = 1 hl.

Somadeva. Se Kathāsaritsāgara.

Somain [såmä'], stad i franska dep. Nord, 15 km. ö. om Douai, knutpunkt på nordbanan. 6,093 inv. (1900). Stenkolsgrufvor.

Somāli, folkstam i det efter densamma benämnda Somalilandet (se d o.). S. (se bd I, pl. Afrikanska folk) tillhör den kuschitiska grenen af den hamitiska rasen och består eg. af galla (se d. o.), starkt uppblandade med araber och måhända äfven med negrer. Själfva påstå de sig vara af arabiskt ursprung. Om deras språk se Somalispråket. De ha reslig kroppsbyggnad, långt, krusigt (ej ulligt) hår och från svart till ljusbrun skiftande hudfärg, men kaukasisk ansiktsbildning. De äro intelligenta, lifliga och krigiska samt ytterst ömtåliga om sin självständighet. De bekänna sig till islam. Större delen för ett nomadiserande lif, men äfven bofasta jordbrukare förekomma. Den lifliga handeln med skinn, strutsfjädrar, kaffe m. m. drifves hufvudsakligen af hinduer och araber. Somalierna äro delade i ett stort antal oberoende stammar, hvilka kunna subsumeras under tre stora grupper: *rahanwin*, mellan Wēbi och Juba, *hawija*, vid vänstra stranden af Wēbi från Indiska hafvet till landskapet Ogadēn, de mäktigaste af alla somali, samt *haschija*, i nordligaste delen, hvilkas mäktigaste stamförband äro madjertēn, omfattande ett trettiotal stammar i n. ö. under en gemensam *boghor* (sultan), samt v. om dem habar-garhadjis (*habar* betyder "son" och motsvarar således det arabiska *benī* i stamnamn), habar-auwal, gādabūrsi och īsā l. ejsā. Egentliga slafvar finnas icke hos de nordlige somali, men väl hos de centrale och sydlige, af hvilka de behandlas med synnerlig grymhet. Jfr Paulitschke, "Beiträge zur ethnographie und anthropologie der somål, galla und hararî" (1886; 2:a uppl. 1888) och "Ethnographie Nordostafrikas" (1893—96), Swayne, "Seventeen trips through Somaliland" (1895; 3:e uppl. 1903), Robecchi-Bricchetti, "Somalia e Benadir" (1899), och Heudebert, "Au pays des Somalis et des Comoriens" (1901). (K. V. Z.)

Somālilandet (Somal-landet), landskap i nordöstra Afrika, mellan Adenviken i n., Indiska hafvet i ö. och floden Juba i s., med Schoas och Hárars bergland som gräns i v., bildande en triangel af omkr. 922,000 kvkm. Somali bebo äfven kusttrakten och betydliga områden inåt så långt söderut som till Tana, men landet mellan Juba och Tana bildar en del af Brittiska Öst-Afrika och räknas ej till S. Hela området kan karakteriseras som en platå af i medeltal 900—1,000 m. höjd, med lutning mot s. och s. ö. och begränsad i n. af en inre och en yttre bergskedja, som följer södra kusten af Adenviken. Platån, känd under namnet Ogadén, är en oändlig stäpp. På enstaka ställen bildas skogar af ceder och euphorbia. Landet är rikt på stora vilda djur: lejon, leopard, panter, fläckig och strimmig hyena, elefant, svarta l. tvåhornade noshörningen, schakal, räf, giraff och en mängd antiloparter, sebra, vildåsna, vårtsvin, babianer och strutsar. Utom de kustströmmar, som under regntiden nå Adenviken, samlas S:s alla vattendrag till tre floder, Nogal, som endast under regntiden sänder en forsande ström till hafvet, Webi Schebeli, som oaktadt sitt större bäcken ej når hafvet, utan 20 km. från kusten spärras af ett bälte dyner och följer dem söderut öfver 200 km. parallellt med kusten och försvinner i en depression (Baliträsket), och Juba (se d. o.). Kustområdet är föga sundt, däremot är klimatet på högslätten hälsosamt. Landet har 4 årstider: en dubbel regntid, maj—juni och okt.—dec. med en årsnederbörd af 100—200 mm., och två torra och heta årstider, jan.—april och juli—sept. Jordbruket är obetydligt. De planteringar, som här och där finnas, skötas af slafvar. Kameler, hästar, åsnor, oxar, getter och får bilda, i synnerhet i det inre landet, den nomadiserande befolkningens, *somali* (se d. o.), rikedom. — De förnämsta orterna äro vid Adenviken: Djibouti (i Franska Somali), Zeila, Bulhar, Berbera, Sijara, Haschau, Karam, Ankor, Las Khorai, Bandar, alla i den brittiska intressesfären, samt Maraja, Filuk och Bandar Ālula, längre österut, vid Indiska hafvet: Bandar Bela, Obbia, Warsjeik, Mogadischo, Merka, Barawa i den italienska, Kismayu i den brittiska intressesfären samt i det inre landet: Bardera och Lugh vid Juba, Bari vid Webi, Faf och Milmil. — Vår kännedom om landet (egypternas *Phunt* l. *Phun*, grekernas och romarnas *Bar-Varia*), ännu ganska bristfällig, börjar först på 1800-talet med ett par engelsmäns försök (1809 och 1811) att intränga i landet och med en sorgfällig kartläggning på 1820- och 1830-talen af kusten genom engelsmän. Sedan Aden 1839 besatts af engelsmännen, blef det utgångspunkt för färder till det inre af S. Sansibar underlade sig 1866 städerna Kismayu, Barawa, Merka, Mogadischo och Warsjeik. Hamnarna Zeila och Berbera besattes 1875 af Egypten. De viktigaste forskningsresorna ha utförts af Cruttenden (1848), Burton (ensam 1854), Burton och Speke (1855), v. d. Decken (1865), Brenner (1867—68), Révoil (1878—82), Menges (1884—85), Paulitschke och James (1885), Baudi och Candeo samt Robecchi (1890—91), Ruspoli (1891 och 1892—93), Donaldson Smith (1894—95), Bottego (1892—97), Hoyos (1893—94), H. S. H. Cavendish (1896—97), P. Maud (1902—03) m. fl. (se Afrika, sp. 283). F. n. är S. deladt mellan flera stater. På dess nordvästra inre del (Ogaden) gör Abessinien anspråk (337,000 kvkm., 350,000 inv.); hela östra kusten från Adenviken till nedre Juba är ett italienskt protektorat (378,000 kvkm., 400,000 inv.). F. ö. eger Frankrike Franska Somalilandet (31,000 kvkm., 50,000 inv.) och Storbritannien Brittiska Somaliland (176,000 kvkm., 300,000 inv.).

Somālispråket, det sydligaste och östligaste af de hamitiska språken (se d. o.), har hvarken skrift eller litteratur. Hvad som af europeiska vetenskapsmän publicerats på detta språk består af delar af gamla och nya testamentet, öfversättningar från arabiskan och kortare texter, innehållande berättelser och redogörelser för seder och bruk bland somalifolket. Vokalljuden äro de fem vanliga *a*, *e*, *i*, *o*, *u* och diftongerna *ai*, *ei*, *au*; af konsonantljud finnas alla högsvenska utom *p* och *v* samt dessutom det engelska *w*, *ǧ* (*dj*), det "cerebrala" *ḍ*, det postpalatala *q* och de semitiska *ḥ*, ʿ (ʿ*ain*) och *ch*. Genus och bestämd artikel

(med suffix mask. *-ka, -ki, -ku*; *-ga, -gi, -gu*; *-ha, -hi, -hu*; *-a, -i, -u*; fem. *-ta, -ti, -tu*; *-da, -di, -du*) finnas, men ej obest. artikel, neutrum eller dualis. Plural bildas med ändelser (*-o, -jūl*) eller med reduplikation af sista konsonanten med föregående *a*, t. ex. *nāg*, kvinna, plur. *nāg-o*, *dubba* hammare, pl. *dubba-jūl, tol*, stam, plur. *tolal*. Nominativ, ackusativ och genitiv uttryckas utan ändelser genom ordens ställning: subjekt — objekt — verb, genitiven efter hufvudordet, t. ex. *Jāʿqub Firaʿōn ū duʿájai*, Jakob välsignade Farao; *dádki árliga Kanaʿán*, landet Kanaans folk. Adj. har samma form i fem. som i mask. och står efter sitt subst. Personligt pronomen kan antaga artikel, t. ex. *ani* "je", *aníga* "moi", possessiva uttryckas med suffix, relativ uttryckes icke alls eller återges med ändelsen *-a* (*-i*), fem. *-aid*, som fogas till ett nomen eller verb i relativsatsen. Verbet böjes i regel med suffix, hufvudtempora äro presens och perfektum, t. ex. *ǧab* brista, pres. sing. 1 *ǧab-a*, 2 *ǧab-ta*, 3 mask. *ǧab-a*, 3 fem. *ǧab-ta*, perf. sing. 1 *ǧab-ai*, 2 *ǧab-tai*, 3 mask. *ǧab-ai*, 3 fem. *ǧab-tai* o. s. v. Kausativ bildas med suffixet *-ī*, durativ med *-ai*, reflexivum med *-ad* och passivum med *-an*. Jfr Hunter, "Grammar of the somali language" (1880), De Larajasse och De Sampont, "Practical grammar of the somali language" (1897), De Larajasse, "Somali-english and english-somali dictionary" (s. å.), och framför allt Reinisch, "Die somali-sprache" (I—III, texter, ordbok och grammatik; i "Südarabische expedition", utg. af Vet. akad. i Wien, bd I, II, V, 1900—03). H. A. (K. V. Z.)

Somasker, motreformatorisk orden, stiftad 1532 af Girolamo Emiliani (d. 1537), uppkallad efter orten Somascho (mellan Milano och Bergamo), 1568 upphöjd till egentlig prästerlig orden, med augustinregeln, för ledning af barnhem och fattighus. Under 1700-talet räknade orden 119 kolonier; nu har den blott 10 i Italien. Hj. H—t.

Somatēria, *zool.* Se Andfåglar, sp. 962, och Ejder.

Somātisk (grek. *somatikoʼs*), kroppslig, hörande till kroppen.

Somatologī (af grek. *sōma*, kropp, och *loʼgos*, lära), läran om människokroppen.

Somatos [-tås; af grek. *somatūn*, göra tjock], ett af kött framställdt näringsämne, som innehåller köttets äggbvitämnen i löslig form (albumoser, 78 proc.), bildar ett gult, fint pulver, som är lösligt i vatten i alla förhållanden samt är lukt- och nästan smaklöst. Det har, liksom andra albumospreparat, ej på långt när så stort värde som näringsmedel, som man förr ansåg, emedan man ej kan intaga större mängder utan att framkalla tarmrubbningar. Medlet synes emellertid ofta stegra aptiten. Det ges tillsammans med maten i flera repriser intill 10 gr. på dagen. C. G. S.

Somatoskopī (af grek. *sōma*, kropp, och *skopēʼn*, se, undersöka), medelst konstgjord belysning företagen undersökning af kroppens inre organ.

Somaört. Se Lifsträdet och Soma.

Sombart [šåʼm-], Werner, tysk nationalekonom, ekonomisk historiker och sociolog, f. 19 jan. 1863 i Ermsleben (Harz), blef professor i statsvetenskap 1890 vid Breslaus universitet och 1906 vid handelshögskolan i Berlin. Han har publicerat öfver ett hundratal skrifter, bland hvilka märkas *Sozialismus und soziale bewegung* (1896, en mängd uppl.; öfv. till ett tjugutal främmande språk, äfven svenska: "Socialism och social rörelse", 1898 och 1911), den uppseendeväckande *Der moderne kapitalismus* (2 bd, 1902; bd 1 i omarb. uppl. 1916), *Die deutsche volkswirtschaft im 19. jahrhundert* (1903; 3:e uppl. 1913), *Die gewerbliche arbeiterfrage* och *Gewerbewesen* (de två sistnämnda i "Sammlung Göschen", 1904), *Das proletariat* (1906; "Proletärerna", 1911), *Warum gibt es in den Vereinigten staaten keinen sozialismus?* (1906), *Kunstgewerbe und kultur* (1908), *Das lebenswerk von Karl Marx* (1909), *Die juden und das wirtschaftsleben* (1911), *Die zukunft der juden* (1912), *Der bourgeois. Zur geistesgeschichte des modernen wirtschaftsmenschen* (1913; "Kapitalismens anda", förk. öfv. 1916), *Studien zur entwicklungsgeschichten des modernen kapitalismus* (2 bd, 1913) samt den mot England riktade stridsskriften *Händler und helden* (1915). Jämte M. Weber och E. Jaffé utger S. sedan 1904 "Archiv für sozialwissenschaft und sozialpolitik". S. har framför allt väckt intresse genom studier och framställning af den kapitalistiska ekonomien, sådan den framstår h. o. h. behärskad af förvärfsidén och inriktad uteslutande på ett måttlöst, obetingadt, hänsynslöst förvärf; och i samband härmed har han särskildt i "Der bourgeois" gett en dristigt utförd teckning af den kapitalistiska andans och företagarpsykens utveckling. Speciellt intresse har väckts af hans briljant formade, af raspsykologisk kringsynthet burna och af stora öfverblickar präglade framställning rörande judarnas betydelse för det moderna ekonomiska lifvet i dettas olika förgreningar — sammanhanget mellan "judaism och kapitalism". Samtidigt med att S. starkt understryker nationalekonomiens objektiva karaktär som vetenskap, intar han en mycket utpräglad socialpolitisk ståndpunkt och tyckes i kollektivismen se ett tillstånd, mot hvilket den samhälleliga utvecklingen tenderar, enär "i den kapitalistiska andans egen natur ligger en tendens, som sträfvar att upplösa den inifrån och bringa den döden". Urspr. ifrig anhängare af Marx, har S. alltmer fjärmat sig från honom, och detta äfven med hänsyn till historiematerialismen: S. häfdar energiskt nog de psykiska, ideologiska faktorernas mäktiga betydelse för samhällslifvets utveckling. I fråga om klassväsendets grunder och karaktär såväl som klasskampens förutsättningar och innebörd följer han i stor utsträckning den marxska tankegången. Att S. blifvit en af samtidens allra mest lästa vetenskapliga socialekonomiska författare, beror företrädesvis på hans eggande, måleriska och frodiga framställningskonst, som dock i någon mån tynges af en långt drifven benägenhet för nya etiketter och definitioner. "S." — säger Schmoller — "är i främsta rummet en estetisk-litterär personlighet, en skapande konstnär; först i andra rummet är han facklärd". Litt.: Schmoller i sin "Jahrbuch für gesetzgebung" etc., recensioner 1903, 1909 o. 1914. E. H. T.

Sombor. Se Zombor.

Sombrereʼte, bergsstad i mexikanska staten Zacatecas, 2,570 m. ö. h., vid foten af det silfver-

rika berget Cerros och vid stranden af San Antonio, under norra vändkretsen. 11,954 inv. (1900). Högre skola; bergsbruk. S. anlades 1570. J. F. N.

Sombrerit, *geol.* Se Sombrero, ö.

Sombre'ro (sp., af *so'mbra*, skugga), hatt, särskildt bredskyggig mjuk halmhatt, sådan som allmänt brukas i spansk-amerikanska länder (*sombrero jara'no*).

Sombrero [såmbrē'ərǡu], brittisk ö, den nordligaste bland Små Antillerna i Västindien, 5 kvkm., består af korallkalk jämte lager af guano och, under guanolagren, sombrerit, en medelst genomsipprande vatten till mer eller mindre ren fosforit omvandlad kalksten. J. F. N.

Sombreuil [såbrö'j], Marie Maurice Virot de, f. 1774, d. 1823 i Avignon som änka efter guvernören för invalidfilialen där de Villelume. Hon är ryktbar genom sitt modiga uppträdande under septembermorden (se d. o.), hvilket förmådde mördarbanden att skona hennes far, guvernören i invalidhotellet markis Ch. Fr. Virot de S. En sägen, att hon därvid tvangs att dricka ett glas människoblod, har spelat en ganska stor roll inom litteraturen, och Victor Hugo har därpå grundat en af sina "odes et ballades", men dess sanningsenlighet har på goda grunder bestridts, bl. a. af A. Hedin i "Ur dagens krönika" X (1890). S. B.

Some. 1. Måns Svensson S. till Västerby i Östergötland, sjöhjälte, f. antagligen i slutet af 1400-talet, d. före 20 febr. 1573, tillhörde en släkt, som i sitt vapen bar ett brunt tjurhufvud i rödt fält och hvars äldste kände stamfader, Måns S:s farfars far, Sven Some till Sjöstorp (Småland), lefde i början af 1400-talet. S. var 1527—32 fogde öfver Åbo slotts län, beklädde sedermera samma befattning i Stockholm och förordnades 1535 till öfverste amiral öfver den flotta, som Gustaf Vasa sände Holsteins hertig och Danmarks konung, Kristian III, till bistånd i striden mot Lübeck och de med detta förbundna delarna af Danmarks rike (se Grefvefejden och Wullenwever). I maj 1535 förenade sig den 11 skepp starka flottan, på hvars amiralsskepp "Elefanten" l. "Stora krafveln" Peder Skram (se denne) måhända varit andre man, vid Gottland med en mindre preussisk eskader och ett antal danska skepp. Vid Bornholm angrep 9 juni S. på sitt amiralsskepp till en början ensam, småningom understödd af andra svenska skepp, den lybska flottan, som måste taga till flykten. 16 s. m. instängde den förenade flottan 10 lybska skepp i Svendborgs sund (Fyn) och tog dem samt eröfrade därefter flera mindre slott på öarna. Kort därpå tog Skram befälet öfver det eröfrade amiralsskeppet "Lejonet" och skildes sålunda från den svenska tjänsten. Sedan de dansk-holsteinska landttrupperna efter dessa framgångar till sjöss kunnat öfvergå till Själland, gick den förenade flottan till Öresund samt inneslöt Malmö, Köpenhamn och Landskrona. Landskrona kapitulerade på hösten 1535, Malmö först följande vår. I nov. 1535 ankom en omkr. 18 segel stark hanseatisk flotta till Amager och provianterade Köpenhamn, men då den vida öfverlägsna förenade flottan visade sig, skingrades efter en kort kamp den hanseatiska. Det lider intet tvifvel, att den af S. anförda svenska flottan utöfvade ett hufvudsakligt inflytande på Grefvefejdens för konung Kristian lyckliga vändning och i främsta rummet bröt lübeckarnas öfvervälde till sjöss — bragder, som hittills tillskrifvits Skrams ledning. På våren 1536, sedan fred slutits mellan Kristian III och Lübeck, förde Måns Svensson den svenska flottan till Kalmar sund, och en förnyad expedition blef öfverflödig genom Köpenhamns kapitulation juli 1536. Måns Svensson själf blef 1537 lagman på Öland, deltog under Dackefejden i Östergötlands försvar och inkallades från 1544 gång på gång i slottslofven på Stegeborg. Vid Erik XIV:s kröning blef han riddare, hade en kort tid uppsikt öfver den på Gripsholm fångne hertig Johan, blef 1565 ståthållare på Kalmar och har måhända redan under Erik XIV:s tid blifvit riksråd, var det i hvarje fall i början af Johan III:s. Från ståthållarskapet fick han afsked 1567, men synes fortfarande tid efter annan ha tjänstgjort ända till 1569. Han fick förnyadt bref på Ölands lagmansdöme s. å. Han ligger begrafven i Kalmar. Jfr E. Hildebrand, "Måns Svensson Some och Peder Skram" (i "Hist. tidskr.", 1899).

2. (Somme) Kristofer (Krister) S., sonson till den föregåendes broder Germund, krigare, medföljde 1600 hertig Karl till Livland som anförare för Smålandsknektarna och utmärkte sig 1601 vid intagandet af staden Kokenhusen, som han sedan tappert försvarade mot polackerna. Fången s. å., blef han snart frigifven och deltog den följande tiden i kriget i Livland, men stod 1603 i förrädisk förbindelse med Sigismund. Han omtalas 1608 som fältmarskalk och befälhafvare öfver knektarna på flottan och tog 1609 synnerligen framstående del i Jakob De la Gardies fälttåg i Ryssland, men blef 28 okt. s. å. vid Aleksandrovskaja Sloboda sårad och måste sedan återvända hem. På grund af Karl IX:s vänskap och det stora anseende han nu åtnjöt som krigare sattes han i juli 1611 till ståthållare på Kalmar slott, som då belägrades af danskarna. Han uppgaf slottet förrädiskt 3 aug. 1611 mot erhållande af ett gods i Holstein m. m. S. var en rå och samvetslös personlighet. Till förräderiet synes han ha förmåtts af personlig förbittring mot Karl IX. 1. Ehd. 2. Fr. W.

Somerniemi [så'-], fi. Se Sommarnäs.

Somero [så'merå], socken i sydvästra delen af Tavastehus län, Sääksmäki domsaga, Tammela härad i Finland, bildar med Sommarnäs kapell ett konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Borgå stift, Tammela kontrakt. Areal 646 kvkm., hvaraf på moderförsamlingen 487 kvkm. 10,289 inv. (1913), hvaraf moderförsamlingens 8,320, finsktalande. A. G. F.

Somers [sa'moš], John, baron S. of Evesham, engelsk statsman, f. 4 mars 1651 i Claines nära Worcester, d. 26 april 1716, vann på 1680-talet stort anseende som advokat och utmärkte sig bl. a. 1688 vid försvaret af de sju biskopar Jakob II låtit åtala för deras protest mot indulgensförklaringen (se England, sp. 624). S. tillhörde den krets, som ledde förberedelserna för 1688 års revolution, invaldes efter statshvälfningen i *convention parliament* 1689, tog framträdande del i förhandlingarna mellan båda husen om tronfrågan samt var ordf. i den kommitté, som

utarbetade den s. k. rättighetsförklaringen (se Declaration of rights). Han blef (maj s. å.) solicitor general, erhöll knightvärdighet och var under de närmast följande åren Vilhelm III:s förtrognaste rådgifvare samt därjämte whigpartiets förnämste ledare.

1693 utnämndes han till storsigillbevarare (*lord keeper*), blef 1697 lordkansler och upphöjdes samtidigt till peer med titeln baron S. of Evesham. S. hade stor förtjänst om åvägabringandet af försoning mellan Vilhelm och prinsessan Anna samt om afvecklingen af konflikten mellan konungen och parlamentet rörande den stående arméns upplösning. Under Vilhelms sista år angreps S. på det häftigaste af landtpartiet i underhuset; han nödgades 1700 afgå från sitt ämbete och ställdes 1701 af underhuset under åtal genom impeachment, men öfverhuset frikände honom. Efter Vilhelms död (1702) drog sig S. nästan fullständigt tillbaka till privatlifvet. Han deltog emellertid 1706—07 som kommissarie i förhandlingarna om engelsk-skotska unionen och var, efter whigpartiets återkomst till makten, lordpresident i rådet 1708—10. S. var lifligt intresserad af litteratur och beskyddade Addison, Congreve, Swift m. fl. författare. Macaulay har (i "History of England", d. 4) panegyriskt skildrat S:s karaktär och statsmannabegåfning; senare häfdaforskare finna i allmänhet Macaulays uppskattning af S. något öfverdrifven. V. S—g.

Somerset [sa'møset], grefskap i sydvästra England, omgifvet af Gloucestershire i n., Bristolkanalen i n. v., Devonshire i s. v. och v., Dorset i s. ö. och Wiltshire i ö. 4,185 kvkm. 407,304 inv. (1911). I n. och v. är landet genomskuret af långa, småningom sluttande kedjor af kullar, såsom Mendip, Blackdown, Quantock hills. På gränsen mot Devonshire höjer sig Exmoorforest (520 m.). Kusterna äro till största delen branta och otillgängliga, men vackra vikar med låga kuster finnas äfven; den betydligaste är Bridgwaterbukten. Marken är dels stenig, dels bestående af stora hedar eller marskland; jordmånen är likväl på det hela taget fruktbar, och slätterna omkring Taunton höra till Englands bördigaste trakter. Förnämsta floderna äro Exe, som upprinner på Exmoorforest, upptar bifloden Barle och faller ut i Engelska kanalen, samt Avon, Axe, Brue och Parret, hvilka alla falla ut i Bristolkanalen. Dorset—S.-kanalen genomskär grefskapets västra del, från Bath till Shepton Mallet, Kennet—Avon-kanalen den östra, från Bradford i Wilts till Avon vid Bath. Den odlade jorden uppgår till mer än 80 proc. (3/4 af den odlade marken är gräsbärande). Fruktodlingen är af stor betydelse, i synnerhet odlingen af äpplen, hvaraf cider beredes. Ännu viktigare är ladugårdskötseln; förträffliga slaktdjur, smör och cheddarost (efter en by i Mendip) tillverkas. Kol-, järn- och blygrufvor finnas. Industrien omfattar klädes- och sidenfabrikation, tillverkning af spetsar, handskar och lergods. Hufvudstad är Taunton. (J. F. N.)

Somerset [sa'møset], engelsk earl- och hertigtitel. Titeln earl af S. fördes inom släkten Beaufort (se d. o.) från 1397 till 1448, hertigtiteln från 1448 till ättens utslocknande, 1471. Henrik VIII:s illegitime son Henry Fitzroy bar från 1525 till sin död, 1536, titeln hertig af S. Hertigtitel af S. har sedermera tillkommit hufvudmannen för släkten Seymour (se d. o.) 1547—52 och från 1660 till nuvarande tid. Konungagunstlingen Robert Carr (se d. o.) var 1613—45 earl af S. V. S—g.

Somerset [sa'møset], engelsk adelsätt, härstammande från Charles S., en oäkta son till Henry Beaufort, 3:e hertig af S. (se Beaufort 5). Denne Charles S. (f. omkr. 1460, d. 1526) användes ofta af Henrik VII och Henrik VIII i diplomatiska uppdrag och upphöjdes 1514 till earl af Worcester. Släktens hufvudman fick 1643 titeln markis af Worcester och 1682 hertigtitel af Beaufort. Nuv. hufvudmannen, Henry S., 9:e hertig af Beaufort, f. 1847, är en bland Englands rikaste godsegare.

1. Edward S., 2:e markis af Worcester, naturvetenskapsman, f. 1601, d. 1667, deltog på Karl I:s sida i inbördeskriget, fick under "the Commonwealth" sina gods konfiskerade och satt fängslad 1652—54, men återfick släktgodsen efter restaurationen (1660). Han är mest känd genom sina mekaniska experiment, hvilka han beskrifvit i *Century of the names and scantlings of such inventions as at present I can call to mind to have tried and perfected* (1663). Bland dessa uppfinningar voro en räknemaskin och en "maskin för att drifva upp vatten genom eld"; den sistnämnda anses ha varit den första för praktiskt bruk användbara ångmaskinen. Det är emellertid ej kändt, om hans ångmaskin kom längre än till det teoretiska projektets stadium. Jfr H. Dircks, "Life, times and scientific labours of the second marquess of Worcester" (1865). — Hans son Henry S., 3:e markis af Worcester, f. 1629, d. 1700, öfvergick från katolicismen till protestantismen, stod på god fot med Cromwell, men medverkade som medlem af convention parliament till restaurationen och upphöjdes 1682 af Karl II till hertig af Beaufort.

2. Fitzroy James Henry S., baron Raglan, fältmarskalk, f. 30 sept. 1788, d. 28 juni 1855 på Krim, var yngste son till 5:e hertigen af Beaufort och bar till 1852 titeln lord Fitzroy S. Han blef 1804 dragonofficer, deltog 1807 som kapten i Wellingtons stab i dennes expedition till Köpenhamn och var under hela Pyreneiska kriget Wellingtons närmaste hjälpreda, först som adjutant, sedan som militärsekreterare. Särskildt

utmärkte han sig genom lysande tapperhet vid stormningen af Badajoz (1812). Vid Waterloo, där han var med som Wellingtons militärsekreterare, blef han så svårt sårad i högra armen, att amputation måste företagas (1815). S. å. gifte han sig med en brorsdotter till Wellington och var dennes sekreterare från 1819 vid generalfälttygmästarämbetet och 1827—52, då Wellington var arméns högste befälhafvare. 1818—20 och 1826—29 var S. medlem af underhuset. Han blef 1852 generalfälttygmästare (*master general of the ordnance*), upphöjdes s. å. till baron Raglan, erhöll 1854 generals grad och fick s. å. befälet öfver de engelska trupper, som sändes till Krim. Han gaf där prof såväl på god organisationsförmåga som på diplomatisk skicklighet vid förhandlingarna med de franska och turkiska militära myndigheter, med hvilka han hade att samverka. Han vann 20 sept. 1854 segern vid Alma och 5 nov. segern vid Inkerman, efter hvilken han utnämndes till fältmarskalk. De förfärande brister i utrustning och hälsovård, som utsatte de brittiska trupperna utanför Sevastopol för så svåra lidanden den stränga vintern 1854—55, skylldes först af allmänna opinionen på S., men vållades faktiskt hufvudsakligen af försumlighet hemma i England. De orättvisa anklagelserna, fältlifvets umbäranden och bekymmer öfver misslyckandet af stormningsförsöket 18 juni 1855 nedbröto honom fullständigt, och han dukade under för en häftig magsjukdom i kriget framför Sevastopol. — Hans äldre broder, lord Edward S., f. 1776, d. 1842, utmärkte sig under Pyreneiska kriget som regementschef i slagen vid Talavera, Busaco och Salamanca, ledde vid Waterloo (1815) lifkavalleribrigadens berömda kavalleriattack mot Milhaus kyrassiärer och utnämndes 1841 till general. 1—2. V. S—g.

Somerset house [sa'məset haû's]. Se London, sp. 1052.

Somerset-Nilen [sa'məset-], S.-floden. Se Nilen, sp. 1013.

Somersworth [sa'məšωəth], stad i nordamerikanska staten New Hampshire, 8 km. n. ö. om Dover. 6,704 inv. (1910). Staden ligger vid Salmon Falls river, som lämnar drifkraft åt dess bomulls-, ylle- och skofabriker. S. blef stad 1893.

Somers-öarna [sa'məš-]. Se Bermudaöarna.

Somerville [sa'məvil]. 1. Stad i nordamerikanska staten Massachusetts, omedelbart n. om Cambridge vid Boston (se plan till art. Boston). 86,854 inv. (1915). Stora slakterier, sockerraffinaderi, glas- och maskinfabriker. — 2. Stad i nordamerikanska staten New Jersey, vid Raritan. 5,060 inv. (1910). Högre skolor. Maskinfabriker. 1—2. J. F. N.

Somerville [sa'məvil], Mary, skotsk författarinna, dotter af amiralen W. G. Fairfax, f. 1780 i Jedburgh, d. 1872 i Neapel, gifte sig 1804 med kapten Samuel Greig och, efter dennes död (1812), med W. Somerville, läkare och författare af didaktiska poem. Under den sistnämndes ledning egnade hon sig åt studiet af naturvetenskaperna. Hennes bearbetning af Laplaces "Mécanique céleste", *Mechanism of the heavens* (1831), gjorde henne med ens ryktbar. Äfven hennes senare arbeten: *Connection of the physical sciences* (1834; 11:e uppl. 1859), *Physical geography* (2 bd, 1848; 7:e uppl. 1877; "Fysisk geografi", 2 bd, 1854—56) och *Molecular and microscopic science* (2 bd, 1869), vunno lifligt erkännande. 1835 blef hon hedersled. af Royal astronomical society och erhöll en statspension om 300 pd. Hennes *Personal recollections*, skildringar af såväl kulturhistoriskt som biografiskt intresse, utkommo 1873. Se E. Fries, "Märkvärdiga qvinnor" (I, 1890).

Something is rotten in the state of Denmark [sa'mthiŋ iš rå'tn in the stēⅰ't əv de'nmāk], "Något är ruttet i Danmarks land", citat från Shakspere, "Hamlet" I, 4. Uttrycket begagnas numera — ej sällan som partislagord — för att antyda, att någonting är sjukt, att det finnes anledning att misstänka oredlighet eller bristande vilja.

Somīno, by i ryska guv. Novgorod, vid floden Somina, står genom kanalsystem i förbindelse såväl med Finska viken som med Volga och är en betydande handelsplats. Stora mässor hållas där årligen strax före och strax efter mässan i Nizjnij-Novgorod.

Somis [såmī], fransk släkt. Se Clary, sp. 398.

Somlyó-Vásárhely [ʃå'mjå vāʃārhäj], ung. Se Schomlau.

Somma [så'm-]. 1. (S. Lombardo) By i italienska prov. Milano (Lombardiet), vid järnvägen Milano—Arona. 6,723 inv. i hela kommunen (1911). Bomullsindustri, färgerier och spetstillverkning. — 2. (S. Vesuviana) By i italienska prov. Neapel, på norra sluttningen af Vesuvius. 10,406 inv. i hela kommunen (1911). Den af kala askkullar omgifna byn förstördes 1906 nästan fullständigt af ett stenregn från vulkanen. Efter S. kallas norra kanten af Vesuvius Monte di Somma (i Punta Nasone, 1,132 m.). 1 o. 2. J. F. N.

Sommacampagna [-pa'nja], kommun i italienska prov. Verona, s. v. om staden Verona. 4,300 inv. (1911). Inom kommunen ligger byn Custozza (se d. o.).

Sommar, den af de fyra årstiderna, som astronomiskt (men ej meteorologiskt) för norra jordhalfvan begynner vid sommarsolståndet (21 juni) och slutar vid höstdagjämningen (23 sept.). För södra jordhalfvan däremot infaller sommarsolståndet 21 dec. och höstdagjämningen 21 mars. Jfr Dagjämning, Meteorologiska årstider och Polardag.

Sommar, Magnus, den siste katolske biskopen i Strängnäs stift, inskrefs 1500 vid universitetet i Rostock, befann sig 1514 i Rom som magister och kanik i Strängnäs, blef 1516 (ej 1518) domprost där och valdes 1522 till biskop, men invigdes först 1528. Vid 1527 års ryktbara riksdag uppträdde han medlande och försonligt, och hans slott Tyn-

nelsö blef det första, som konungen tog i besittning. Men i hjärtat förblef han påfven och den katolska kyrkan tillgifven, hvarom de två hemliga protester vittna, som han och biskop Peder Månsson i Västerås 1531 afgåfvo med anledning af då förestående biskopsvigningar. Snart ådrog han sig också konungens misstankar och onåd, måste 1536 nedlägga biskopsämbetet och fick 1538 Krokeks kloster i förläning med skyldighet att taga vård om där kvarstannande munkar, men torde i midten af 1540-talet ha förlorat förläningen och fått annat underhåll. 1556 omtalas han som "framliden". Ehd.

Sommar. 1. Magnus S., präst, lärd, f. 10 aug. 1710 i Ö. Hoby församling, Lunds stift, d. 14 maj 1782 i Ingelstorp, blef student i Lund 1728, magister 1734 och prästvigd 1738. Efter att ha utnämnts till docent i filosofiska fakulteten 1743 befordrades han 1745 till adjunkt, med Stäfvie och Lackalänga som prebende sedan 1748, och erhöll 1760 pastoratet Ingelstorp och Valleberga. 1772 blef han teol. doktor. S. egde omfattande kunskaper och var en framstående teolog, hvilket han ådagalade bl. a. genom sin mot den tyske teologen Carpzov utgifna afh.: *De duplici peccato in Spiritum Sanctum inchoato et consummato nova ratione a celeb. Carpzovio explicato* (1749). — 2. Jöns S., den föregåendes son, präst, lärd, f. 1769 i Ingelstorp, d. 1843 i Håslöf, blef 1790 filos. magister, 1791 docent i teologi i Lund samt 1803 rektor vid Lunds skola, 1809 kyrkoherde i Håslöf och Bodarp, 1812 prost och 1818 teol. doktor. S. utgaf teol. och filos. disputationer. Karakteristisk är K. A. Agardhs tillegnan af skriften "Handlingar rörande prestbristen i Lunds stift" (1836) till S., i hvilken tillegnan det heter: "Söker man den djupaste teologi, förvandlad till den renaste kristendom, söker man filosofien i tanken sammansmält med filosofien i lefnaden, söker man den klassiska och den moderna bildningen sammangjuten till ett; söker man — det sällsyntaste af allt — lärdom och blygsamhet förenade, så är det under ditt halmtak man skall finna dem." 1—2. E. M. R.

Sommarannue'll, *bot.* Se Hapaxant.

Sommarcypress, *bot.* Se Kochia.

Sommarek, *bot.* Se Ek.

Sommarflox, *bot.* Se Phlox.

Sommarfribord, *skpsb.* Se Fribord och Lastmärke.

Sommargyllen, *bot.* Se Vinterkrasse.

Sommargylling, *zool.* Se Gyllingar.

Sommarhyacint, *bot.*, namn på *Galtonia candicans* (se Galtonia).

Sommarin, Emil Fritiof Knut, nationalekonom, f. 13 jan. 1874 i Malmö, blef 1891 student i Lund, filos. doktor 1908 och docent i nationalekonomi där 1909. Han uppehöll under vårterminen 1911 professuren i nationalekonomi vid Göteborgs högskola och är sedan 1911 lärare i nationalekonomi, ekonomilagfarenhet och kommunalrätt vid Alnarps landtbruksinstitut. Urspr. filolog, har S. under en följd af år varit medarbetare i redaktionen af Svenska akademiens ordbok; han har därjämte utöfvat en omfattande populärvetenskaplig föreläsningsverksamhet. 1913 aflade han juris kandidatexamen. Bland S:s skrifter märkas: *Träldomen i Norden* (1902; 2:a uppl. 1917) och *Skrätvänget* (1904) — båda i serien "Verdandis småskrifter". —, *Bidrag till kännedom om arbetareförhållanden vid svenska bergverk och bruk i äldre tid till omkring 1720* (1908, gradualafh.), *Arbetslöshet och arbetslöshetsförsäkring* (1909), *Vår ekonomi och politik* (1909; belönt af Vet. akad. med Arnbergska priset) och läroboken *Ekonomilära* (I—III, 1915—17) samt *Det skånska jordbrukets ekonomiska utveckling 1801—1914* (1917). Dessutom har S. utgett en förk. öfv. af Ad. Smiths "Wealth of nations", under titeln "Folkens välstånd" (2 dlr, 1909 o. 1911), samt skrifvit artiklar i tidskrifter och i Nordisk familjebok. Som nationalekonom sluter han sig teoretiskt i det stora hela till den s. k. österrikiska skolan. Han tillhör socialdemokratiska partiet och var led. af Malmöhus läns landsting 1911—14. E. H. T.

Sommarisotermer. Se Isoterer.

Sommarkatarr, *med.* Se Höfeber.

Sommarkurser, urspr. namn på de föreläsningar och öfningar, som vid universitet och högskolor efter läseterminens slut under sommaren dessas professorer eller docenter m. fl. höllo för en större allmänhet, särskildt folkskolornas lärare och lärarinnor, för att meddela vissa vetenskapers grunder eller nyaste resultat (se vidare Universitetsutvidgning); sedermera i allmänhet benämning på kurser i olika ämnen, som universitetslärare, andra vetenskapsmän och facklärde anordna för spridning af allmän- eller fackbildning, på sommaren under ferierna, hvadan de ock benämnas feriekurser (se d. o.).

Sommarlind, *bot.* Se Tilia.

Sommarlöfkoja, *bot.* Se Matthiola, sp. 1273.

Sommarmånad. Se Juni.

Sommarnatten. Se Vinternatten.

Sommarnäs (fi. *Somerniemi*), nu kapell under Somero (se d. o.) pastorat, Finland, är bestämdt att i framtiden bilda eget pastorat. Areal 159 kvkm. 1,969 inv. (1913), finsktalande. A. G. F.

Sommarrost, *bot.* Se Rost 1.

Sommarsjuka, *husdjurssk.*, detsamma som blodstallning (se d. o.). Se äfven Piroplasmos.

Sommarskatt, *kam.* Se Mantalsräntan, sp. 820.

Sommarsmör. Se Smör, sp. 77.

Sommarsolståndet, *astron* Se Solstitier.

Sommarsporer, *bot.*, detsamma som uredosporer (se Rost, sp. 962).

Sommarstallfodring, *husdjurssk.* Se Utfodring.

Sommartid. Se Tid.

Sommatino [-nå], kommun i italienska prov. Caltanissetta (Sicilien), på en högslätt 368 m. ö. h. 8,736 inv. (1911). Olivodling. Svafvelgrufvor. J. F. N.

Somme [så'm]. 1. Flod i nordöstra Frankrike, rinner upp i dep. Aisne, nära S:t Quentin, och faller ut i Engelska kanalen n. om Cayeux. Längd 245 km. S. är segelbar från Neuville-lès-Bray, dock från S:t Simon till S:t Valery blott genom den ledande Sommekanalen (156 km., 25 slussar, 2 m. djup, byggd 1824—36). Genom S:t Quentinkanalen står S. i förbindelse med Schelde och genom Crozatkanalen med Oise. S. upptar en mängd små bifloder, af hvilka den största, Avre, kommer från vänster och faller ut i S. nära Amiens.

— 2. Departement i nordöstra Frankrike, bildadt af delar af de forna prov. Picardie och Artois, gränsar till Engelska kanalen samt dep. Pas-de-Calais, Nord, Aisne, Oise och Seine-inférieure. 6,277 kvkm. 520,161 inv. (1911). Kusten kantas af sandbankar, bakom hvilka det s. k. Marquenterre utbreder sig, fordom ett stort träsk, numera landets bördigaste del. Dep. är i allmänhet flackt samt vattnas af den segelbara Somme med Ancre, Avre och Celle och af kustfloderna Authie och Bresles. Dess jordbruk står på höjden af utveckling; särskildt odlas säd, sockerbetor, oljeväxter och hampa samt äpplen för beredning af cider. Ladugårdsskötseln är betydande. En särdeles omfattande textilindustri bedrifves äfvensom tillverkning af papper, socker, järn- och lädervaror, kemiska produkter m. m. Liflig handel med England. Dep. är indeladt i 5 arrondissemang: Amiens, Abbeville, Doullens, Montdidier och Péronne. Hufvudstad är Amiens. 1o. 2. (J. F. N.)

Slaget vid Somme. Under Världskriget började från okt. 1915 mellan fransmän och senare äfven engelsmän å ena samt tyskar å andra sidan hufvudsakligen artilleristrider att tid efter annan ega rum vid eller i närheten af S., särskildt vid byn Frize samt s. om floden. Dessa strider fortsattes äfven under första halfåret 1916 såväl s. som n. om S., intill dess där började utkämpas ett slag, som blef den dittills mest våldsamma militära kraftyttring, som världshistorien känner. Ententen eftersträfvade tydligen under sommaren 1916 ett afgörande, och det planlagda genombrottet vid S. skulle bli ett led häri och borde så mycket lättare vinna framgång, som såväl den ännu pågående Verdunoperationen som Brusilovska offensiven i ö. och farhågorna för Rumäniens ingripande i kriget på ententesidan tvingat tyskarna till en afsevärd förtunning af sina stridskrafter i v. Vore S.-striderna ett utpräglad anfallsföretag af västmakterna, så måste de sålunda bli ett mera passivt afvärjande för de i både personal och materiel underlägsne tyskarna. Slaget inleddes af de allierade på ömse sidor om floden med 7 dagars artilleri- och gasanfallsförberedelser. Hufvudanfallet igångsattes med omkr. 25 divisioner 1 juli, och samtidigt gjorde 3 engelska divisioner en sekundär anfallsstöt mot linjen Hébuterne—Gommecourt. Tyska försvarskrafterna räknade endast 5 infanteridivisioner under general v. Stein, och af dessa torde vid stridens början ha kunnat insättas endast 1 division n. och 2 divisioner s. om S. I det hela stodo sålunda bortåt 600,000 man mot högst 160,000. Senare vidtogos emellertid åtskilliga ändringar i befälsföringen, hvarjämte utbyten af trupper tid efter annan egde rum och ansenliga förstärkningar å ömse sidor tillkommo, så att man kan antaga, att tillsammans 2—3 mill. ententetrupper och $1^1/_2$ mill. tyskar tagit del i det långvariga slaget. De anfallandes första mål voro Péronne och Bapaume, men första anfallsskedet måste på vänstra flygeln afbrytas framför Thiepval och Serre, under det att det mera motsvarade förväntningarna på öfriga delar af fronten. 14 juli, då detta skede kan anses afslutadt, hade engelsmännen nått linjen Maricourt—La Boiselle och äfven tagit en därbakom varande tysk ställning; och fransmännen hade uppnått linjen Biaches—Barleux samt t. o. m. tagit en del af tyska 2:a linjen på höjderna v. om Péronne. Andra stridsskedet började 20 juli, då ett nytt allmänt anfall igångsattes, men i det stora hela med små resultat. Under aug. synes genombrottstanken ha uppgetts, och det hette då, att stridsmålet var upphäfvandet af det tyska trycket mot Verdun och bindandet af så stora tyska styrkor som möjligt på västfronten, hvarjämte man nu ämnade "nöta ut" de tyska stridskrafterna. Det blef sålunda lokala framsteg, som de allierade eftersträfvade, och flera sådana vunnos också. Kom så rumänernas inträde i kriget, och detta medförde, att genombrytningstanken återupptogs. En rad våldsamma anfall på bred front företogs nu, och åt dem n. om S. gafs nordöstlig hufvudriktning, kanske i afsikt att omfatta hela den tyska fronten i Flandern. 3 sept. företogs ett stort engelsk-franskt anfall på fronten Baudemont—S. och 4 i linjen Barleux—Deniécourt. Den 18 sträckte sig slaget 45 km. i längd från Thiepval i n. till Vermandovillers i s. Under denna månad föll tyska 2:a linjen på åsen mellan Thiepval, Morval och Bouchavesnes; och 25 sept., då de allierade efter 4 dagars artilleriförberedelse åter gingo till allmänt anfall mellan Ancre och Somme, var en kritisk dag för tyskarna, och den 26 måste de utrymma Combles. Men snart nog vann det tyska försvaret i styrka, och deras förutvarande stora underlägsenhet i artilleri och antalet flygmaskiner började utjämnas. Redan 28 sept. aftog också slaget i häftighet, och de i okt. upprepade ententeanfallen hade föga eller ingen framgång, ehuru slaget från den 6 utsträckts äfven n. om Ancre. Offensivandan hade börjat afmattas, och vädret var öfvervägande dåligt. I nov. hade de allierade dock några mera betydande framgångar; men sedan var själfva det stora slaget också slut. Striderna vid S., där engelsmännen i jan. 1917 öfvertogo en större del af fronten, fortsattes dock, ehuru i mindre skala och hufvudsakligen med artilleri, hvarvid de allierade vunno en del lokala framgångar. Som resultat af det mera än $4^1/_2$ månader långa slaget och dess fortsättning, som engelsmännen benämna sina senaste framgångar, kunde de allierade visserligen som vinster anteckna en eröfrad oregelbunden terrängsektor med närmare 40 km. lång baslinje och omkr. 10 km. högsta bågdjup samt utan tvifvel äfven större byte i fångar och materiel, än tyskarna fått; men stridsmålet var ej vunnet, och förlusterna i stupade och sårade hade varit oerhörda. Man kan därför säga, att det egentligen var tyskarna, som vunno sitt stridsmål: hindrandet af genombrytningen. Under slaget hade artilleriet och flygvapnet visat sin utomordentligt stora betydelse, men i båda voro tyskarna till en början mycket underlägsna och kunde i gengäld endast komma med riklig tillgång på kulsprutor och sitt infanteris sega uthållighet. I den mån kampmedlen började bli mera likvärdiga å båda sidor, afmattades också anfallet, hvaraf tyskarna genast betjänade sig för att oförmärkt draga sig ytterligare tillbaka till lämpligare ställningar och dymedelst också förkorta sin front. L. W:son M.

Sommelius, svensk släkt, härstammande från bonden Nils, som egde Somvik vid sjön Sommen (Östergötland). Efter denna tog sonen, kyrkoher-

den i Skärkinds församling, Magnus S. (f. 1637, d 1701), namnet S.

1. Gustaf Johan S., sonson till ofvannämnde Magnus S., orientalist, historisk samlare, f. 1726 i Malmö, d. 19 juni 1800 i Lund, kom 1742 till Lunds universitet. Han aflade magistergraden i Greifswald 1748, blef 1749 docent i österländska och grekiska språken i Lund, 1756 rektor vid skolan där, 1763 titulärprofessor och utnämndes 1767 till universitetsbibliotekarie med skyldighet att föreläsa i lärdomshistoria. S. var en man af vidtomfattande lärdom, hvilken han gjorde fruktbärande dels som utgifvare af ett stort antal (öfver 400) akademiska disputationer och af andra arbeten, dels som föreläsare i det ämne, som var honom anförtrodt. Bland hans tryckta skrifter märkas särskildt *De templo cathedrali lundensi* (1755), *Skånska clereciets historia* (1763), *Lexicon eruditorum scanensium* (1776—97) samt *Regiæ academiæ gustavo-carolinæ sive dorpato-pernaviensis historia* (1790—96), de tre sistnämnda ofullbordade. Äfven gjorde han viktiga personalhistoriska och bibliografiska samlingar, som i handskrift förvaras i Lunds universitets bibliotek.

2. Gustaf Lorens S., den föregåendes sonson, skald under pseudonymen Beppo, f. 19 okt. 1811 i Mörrum i Blekinge, där hans fader var kyrkoherde, d. 5 juni 1848 vid Dybböl, blef student i Lund 1829, tog en juridisk examen, men slog om och inträdde i armén 1834, utnämndes s. å. till underlöjtnant vid Älfsborgs regemente samt befordrades 1837 till löjtnant. I Borås var han bosatt under flera år. 1839 finnas hans första poem införda i ett Göteborgsblad, "Göthen". 1840 uppehöll han sig i Stockholm, där han sedan hos en släkting tillbragte en jämförelsevis lugn tid. Där utvecklade sig hans diktarverksamhet allt kraftigare. Sedan han 1840—44 varit en flitig insändare i "Aftonbladet" och "Freja" under åtskilliga pseudonymer (Beppo, Dulcamara, Qvodlibet m. fl.), utgaf han 1846 två diktsamlingar, *Vallmoknoppar, plockade på steppen af Beppo* och *Silhouetter klippta i papp, samlade af doktor Dulcamara*, i hvilken senare han gisslade åtskilliga bekanta personer i Göteborg. I början af 1848 tog han afsked ur svensk krigstjänst, därtill hufvudsakligen föranledd af ekonomiska bekymmer, och ställde sig inom kort som frivillig i danska arméns led. Efter endast tre dagars fälttåg fann han döden under förpostfäktningen vid Sundeved nära Dybböl. — Till att deltaga i danska kriget drefs S. dels af längtan efter äfventyr och faror, dels och kanske framför allt af förhoppningen att därigenom komma ur de svårigheter i ekonomiskt och socialt hänseende, som tycktes ohjälpliga. Hans diktning, som vill påminna om Byrons och frossar i hemska och skrämmande utmålningar af död och skräck, är rik på skildringar ur soldatlifvet, sådant det formade sig för hans kraftiga fantasi, *Tonnerre, Demonerne, Grenadieren, Tambourmajoren* m. fl. samt i styckena *Bravon, Piraten* o. a., i hvilka det regellöst fria äfventyrarlifvet funnit en hänförd tolkare. Särskildt framträder hans djupa missnöje med allt, hans disharmoni och våldsamhet i dikterna *Conrad, Anselmo*, o. a. En grupp dikter är hånfulla och bittra skildringar af adel, prästerskap och brackor; ofta nog äro dessa tendentiösa tidsdikter i radikal anda. — S:s författarskap är formellt svagt, med svåra brister i komposition och versbehandling, *Hjelten, En tidsbild* m. fl. En ny tillökad upplaga af hans dikter utgafs 1867. Jfr C. Bååth-Holmberg, "Frihetens sångarätt" (1889).

3. Malte Johan Teodor S., sonsons son till S. 1, affärs- och kommunalman, f. 29 april 1851 i Holje (Blekinge), ämnade efter aflagd studentexamen 1872 i Kristianstad bli präst, men efter ett par års studier vid Lunds universitet slog han genom sin anställning vid Kristianstads enskilda bank in på bankbanan, där han snabbt gjorde karriär och slutligen blef ordf. i bank-a.-b. Södra Sverige, på hvilken post han kvarstod till 1910, då industrien och kommunalpolitiken alltmera utprägladt lade beslag på hans intressen och krafter. Redan 1892 verkställande direktör i Hälsingborgs sockerfabriks-a.-b., främjade han genom insiktsfull skötsel i hög grad detta företag, och då det 1907 uppgick i Svenska sockerfabriksaktiebolaget, blef han en af dettas direktörer. Tre af dess råsockerbolag stå alltjämt under hans ledning liksom hufvudparten af dess jordegendomar, som tack vare banbrytande moderna metoder med ångplöjning o. d. nått en synnerlig förkofran. Äfven Luggude härads mejeriförening har utsett S. till sin ordf. Han har dessutom anlitats som styrelseordf. i Hälsingborgs jutefabriks-a.-b., Hälsingborgs gummifabriks-a.-b. och Hälsingborgs järn- och lerkärlfabriks-a.-b. Sin framsynthet och handlingskraft har S. ej mindre ådagalagt i offentliga värf. I slutet af 1880-talet invaldes han i Hälsingborgs stadsfullmäktige, där han under årens lopp fick allt större inflytande och 1908 blef ordf. Snart sagdt otaliga äro de företag, inrättningar och kommittéer, hvari han varit medlem, styrelseled. eller ordf.; nämnas må: Hälsingborgs sparbank, Hälsingborgs högre handelsinstitut, köpmannaförening och handelsförenings fullmäktige, Hälsingborgs sjuksköterskehem, stadens orkesterförening, hvars verksamhet under hans v. ordförandeskap kraftigt befordrats, Hälsingborg—Landskrona—Eslöfs järnvägs-a.-b. m. fl. dylika, Malmöhus läns skogsvårdsförening och Baltiska utställningens förvaltningsutskott. 1911 valdes S. som högerrepresentant för trestadsvalkretsen Hälsingborg—Landskrona—Lund till led. af Andra kammaren, där han framträdt som en mycket ifrig målsman för särskildt det skånska näringslifvets intressen och bl. a. med framgång sträfvat att vinna riksdagens bevågenhet för åstadkommande af djupborrningar i Skåne. 1. K. af P—s. 2. A. U. B.*

Sommēlius (S.-Bottēro), Georgina, sångerska. Se Bottero 2.

Sommen [sω'mmen], insjö, belägen dels inom Ydre, Kinda och Göstrings härad i Östergötlands län, dels inom Norra Vedbo härad i Jönköpings län. Dess yta, omkr. 146 m. ö. h., har en areal af 123,4 kvkm., hvaraf 12,5 i Jönköpings län (enl. Hydrografiska byråns beräkning är sjöns areal 130 kvkm.). Viktiga tillflöden äro Bulsjöån, som utgör aflopp för sjöarna Ö. Lägern (197 m. ö. h., 15,4 kvkm.) i Ydre härad samt den långa, smala V. Lägern (207 m. ö. h., 12 kvkm.) på länsgränsen och utmynnar inom Ydre härad, samt Svartån inom Jönköpings län, hvilken ock utgör sjöns aflopp till

Roxen. Sjön, hvars stränder utmärkas för än leende, än vild natur, är rik på vikar och öar, bl. a. den stora Torpön. Inom Jönköpings län

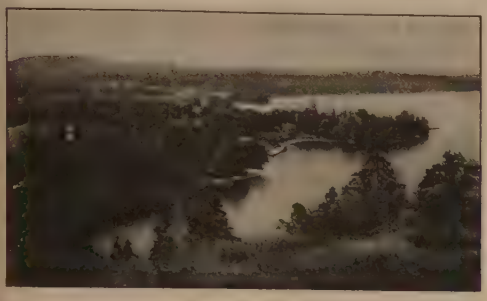

Utsikt af Sommen vid Norra Vi.

ligger vid sjön Romanäs' sanatorium (se d. o.). Fiskets afkastning uppges för 1914 (det första år, som en något så när tillförlitlig fiskeristatistik finnes) till 10,859 kr., hvilket är ovanligt litet i jämförelse med andra sjöar af motsvarande storlek. I S. förekommer liksom i Vättern röding, en relikt från en äldre kall period. S:s siklöja, som når ung. en vanlig strömmings storlek, kallas "strömming". Båtarnas och fiskredskapens värde (i nytt tillstånd) uppgafs till 17,842 kr. och antalet fiskare till 102 (däraf 12 yrkesfiskare). Ångbåtstrafik har sjön länge haft. Wbg.

Sommer, Hans, tysk tonsättare, f. 1837 i Braunschweig, blef 1858 filos. doktor i Göttingen och var 1859—84 professor i matematik vid tekniska högskolan i Braunschweig (1875—81 dennas föreståndare). Han har komponerat omkr. 200 sånger för en röst, hvaraf många gjort lycka i konsertsalen, och flera af R. Wagner påverkade operor, bl. a. *Loreley* (1891), *Rübezahl* (1904), *Der waldschratt* (1912) m. m. Tills. med R. Strauss, M. v. Schillings och Fr. Rösch stiftade S. Genossenschaft deutscher tonsetzer.

Sommer, Kurt, tysk operasångare, f. 1868 i Thüringen, utbildad vid konservatoriet i Dresden, är sedan 1893 anställd vid hofoperan i Berlin och har företagit många gästspelsresor samt verkat som oratoriesångare. Han deltog i Hans Richters turné med Wagner-operor i Petersburg 1898 och uppträdde 1901 på K. operan i Stockholm som *Arnold* i "Vilhelm Tell", *José* i "Carmen", *Faust, Lohengrin, Raoul* i "Hugenotterna" och *Lyonel* i "Martha". S:s röst är en äkta ljus tenor med smältande vacker klang och fylliga höjdtoner, som låna sig till uttryck äfven för lidelsefulla själstillstånd. Diktionen är klar och det sångliga uttrycket öfvertygande, men den dramatiska framställningen saknar adel. E. F—t.

Sommer, Otto, pseudonym. Se Möller, P. L., sp. 318.

Sommerfeld [-felt], stad i preussiska reg.-omr. Frankfurt a. d. O. (Brandenburg), vid Berlin—Breslau och S.—Liegnitz-banorna. 11,880 inv. (1910). Väfskola. Betydande klädesfabriker. (J. F. N.)

Sommerfeldt, Sören Christian, norsk präst, botanist, f. 9 april 1794 i Toten, d. 23 dec. 1838, blef 1811 student i Köpenhamn, 1818 präst i Saltdalen, 1824 i Asker, 1827 i Ringebu. S:s *Physisk-œconomisk beskrivelse over Saltdalen i Nordlandene* (i Videnskapsselsk:s skr., Trondhjem 1824—27) och ännu mera hans *Supplementum floræ Lapponicæ* (1826), som förträffligt kompletterar Wahlenbergs "Flora lapponica" (1812), ha ännu värde som källskrifter. Botaniska skrifter af S. finnas i "Nyt magazin for naturvidenskaber" och Vet. akad:s handl. Han utgaf äfven ett exsickatverk, *Centuria I et II plantarum cryptogamarum Norvegiæ exsiccatarum* (1826, 1830). S. var led. af Videnskabsselsk. i Trondhjem (1822), sv. Vet. akad. (1829) och Fysiogr. sällsk. i Lund. K. V. H. C. Lmn.

Sommerfeldt, Elisæus Janus, dansk ingenjörofficer, f. 5 febr. 1842, d. 18 april 1903 i Algeriet, inträdde 1861 som officer vid infanteriet, där han 1867 blef premiärlöjtnant, öfvergick 1868 till ingenjörkåren samt blef 1870 chef för telegrafkompaniet, anställdes 1871 vid byggnadstjänst i Köpenhamn samt blef 1873 kapten och lärare i byggnadskonst. Under längre studieresor besåg han de nyaste fästningsbyggnaderna och lärde personligen känna Brialmont och Schumann. Sedan han 1884 lösts från sin lärarverksamhet, ombetroddes honom att uppgöra förslag till Köpenhamns befästning, hvarefter han 1886 började byggandet af det första fortet, Garderhöj. S., som 1890 avancerade till öfverste, ledde därefter byggandet af landbefästningarna och afslutade dessa efter hans egna idéer utförda arbeten 1894. Köpenhamns pansarfort såväl som västfrontens egenartade befästning kunna således betraktas som S:s självständiga skapelser, ehuruväl de nog rönt inflytande af Schumanns idéer. L. W:son M.

Sommerfelt, Harald Vilhelm, norsk kyrko- och litteraturhistorisk författare, f. 24 dec. 1848 i Holmestrand, teol. kandidat 1871, blef 1894 föreståndare för kommunala mellanskolan i Larvik och var 1903—15 rektor vid realgymnasiet där. Bland S:s skrifter må nämnas *Aonio Paleario* (1891), *H. A. Brorson som salmedigter* (1892), *Francesco Spiera* (1893), *Girolamo Savonarola* (2 bd, 1893—94), *Novalis* (1895), *Vittoria Colonna* (1896), *Grundtvig som salmedigter* (1899), *Augustins omvendelse* (1904), *Jean Jacques Rousseau* (1906) och *Erindringer fra samvær med Björnstjerne Björnson* (1917). K. V. H.

Sommerhielm, Matthias Otto Leth, norsk statsman, f. 22 aug. 1764 i Kolding (Jylland), d. 15 nov. 1827 i Stockholm, juris kandidat 1785, assessor i norska öfverhofrätten 1789 och vid dennas upphäfvande assessor i Akershus stiftsoverret 1797, generalauditör 1801, sedan 1802 därjämte deputerad i norska kommissariatskollegium och 1808—10 led. af interimistiska regeringsrådet och 1810 amtman i Smaalenene. Han deltog i "notabelmötet" på Eidsvold 16 febr. 1814, blef 2 mars s. å. led. af Kristian Fredriks regeringsråd och var efter 17-maj grundlagens antagande 19 maj—11 nov. 1814 statsråd. 9 juli 1822 utnämndes han till norsk statsminister i Stockholm. Hans jämförelsevis betydliga boksamling inköptes af Karl XIV Johan som grundstomme till slottsbiblioteket i Kristiania. K. V. H.

Somnambul (af lat. *so'mnus*, sömn, och *ambulāre*, gå omkring), sömngångare, sömngångerska. Jfr Somnambulism.

Somnambuli'sm (af lat. *so'mnus*, sömn, och *ambulāre*, gå omkring), sömngång, ett under den naturliga sömnen ej alldeles sällsynt fenomen. Sedan under nyare tid hypnotismen tilldragit sig allmän uppmärksamhet, lärde man sig känna en form af somnambulism, hvilken ofta inställer sig som ett stadium i den med vissa handgrepp framkallade hypnotiska sömnen. Man skiljer alltså mellan två former af somnambulism: spontan och framkallad.

I. Den spontana somnambulismen, äfven kallad noktambulism (af lat. *nox*, natt), utvecklar sig hos vissa härför särskildt disponerade personer och framträder vanligen under barndoms- och ungdomsåren, men försvinner i mognare ålder. Ehuru detta fenomen onekligen vittnar om ett visst anlag för nervösa rubbningar och sålunda icke får lämnas utan afseende, bör man å andra sidan ej tillmäta det en alltför stor betydelse som varsel om kommande psykisk ohälsa. Många sedermera fullt friska människor ha som barn gått i sömnen. Sömngångartillståndet utvecklar sig under den *djupa* sömnen. Antingen utan förebud, ibland efter någon stunds oroligt beteende, hvarunder den sofvande kastar sig af och an i sängen, reser han sig plötsligt upp, icke sällan med vidöppet stirrande ögon, och beger sig så i väg vanligen med något visst mål i sikte, som under drömmen utfyller hans medvetande. Man ser honom gå omkring, stökande med hvarjehanda, han öppnar dörrar, går utför trappor, beger sig ut i det fria, ja, fall ha onekligen förekommit, då sömngångaren gett sig ut på de farligaste irrfärder och påträffats klättrande öfver hustak eller balanserande på takrännor. Svåra olycksfall och därunder ådragna allvarliga skador ha stundom inträffat, men anmärkningsvärdt är, att sömngångaren rör sig äfven på den farligaste väg med stor säkerhet. En mängd egendomliga fall berättas äfven, af medicinska auktorer och andra trovärdiga sagesmän, om sömngångare, som återtagit det arbete, hvarmed de under dagen varit sysselsatta och därvid åstadkommit de bästa resultat och lyckats lösa uppgifter, med hvilka de förut ansträngt sig förgäfves. Sålunda berättar skotske läkaren Abercrombie om en framstående advokat, hvilken, efter att under flera dagar ha nedlagt mycken möda på ett rättsligt utlåtande i en sak, hvarom han anlitats, plötsligt en natt sågs lämna sängen, sätta sig vid skrifbordet och efter en längre stunds arbete ånyo uppsöka sin bädd. Morgonen därpå berättar han sig under natten ha drömt, att han afgett ett synnerligen väl funnet utlåtande, tilläggande, att han skulle ge mycket för att ånyo få tag i de tankar, som föresväfvat honom i drömmen. Märkligt nog befanns hans under somnambulism gjorda utlåtande i allt tillfredsställande. Holländske neurologen van Renterghem berättar, att en 78-årig, i full verksamhet varande läkare H. en dag hade satt sig för att i sin hvilstol taga en middagslur, då en barnmorska kallar honom till hjälp vid en förlossning. Mycket trött efter en nyligen utförd svårare operation, hade H. djupt insomnat. Emellertid synes han vakna upp, ty han tar fram nödiga instrument och tar på sig sin rock, hvarefter han följer med till barnsängskvinnan. Där fullgör han, ehuru till synes egendomligt förströdd och förvirrad, sitt arbete, gör "vändning och extraktion" på fostret, hvilket framföddes i skendödt tillstånd, men af H. efter ½ timmes ansträngande upplifningsförsök räddades. Sedan allt var klart, återvände han i stark blåst och hällande regn till sitt hem, hvarest han ånyo intar sin plats i hvilstolen för att efter en kort stund uppvakna. På hans fråga "Har man icke kallat mig till fru X? Det förefaller, som hade jag drömt därom", upplystes han om, hvad som passerat. Han kan icke öfvertygas om, att så var förhållandet, men somnar ånyo in och har vid förnyadt uppvaknande intet minne hvarken af besöket hos fru X. eller af sin hemkomst. De här anförda fallen visa, att sömngångarens själstillstånd i rätt mycket skiljer sig från den vanliga drömmen, med dess sammanhangslösa föreställningar, absurda idéer, oförmåga af följdriktigt tänkande och kaleidoskopiskt växlande situationer. Helt annorlunda under det somnambula tillståndet. Vogt har betecknat detta som en *partiell och systematisk vakenhet*. Medvetandet befinner sig i ett egendomligt tillstånd af förträngning, men inom de trånga gränserna fasthålles klart en viss idé, syftande mot ett visst mål, en uppgifts lösande, ett arbetes utförande. Medan personligheten i öfrigt sofver, befinner sig en afsplittrad *komplex* af föreställningar i vaket tillstånd och kan fullfölja sin verksamhet målmedvetet och i bästa ordning. Detta förutsätter, att icke blott de associativa vägarna stå öppna, som från den dominerande komplexen leda till fullföljandet af den däri inneboende afsikten, utan äfven de motoriska banor, som för denna afsikt behöfva anlitas. Att så verkligen förhåller sig, under det samtidigt alla andra vägar genom djup sömn äro afstängda, visar till fullo sömngångarens beteende. Han rör sig och handlar så att säga med skygglappar för ögonen, som utesluter allt, som icke ligger i den linje den starkt begränsade afsikten uppdrager. Han kan iakttaga personer och med dem t. o. m. samtala om saker, som med denna afsikt ha omedelbart sammanhang, men allt, som ligger utanför, existerar ej för hans medvetande. Redan Shakspere har i sin skildring af "Lady Macbeth" på ett träffande sätt tecknat den somnambule, som trots vidöppna ögon är blind för allt utom den enda tanken, som vakar, medan allt annat sofver. Den starka begränsningen af sömngångarens medvetande förklarar ock den säkerhet, med hvilken han stundom rör sig på vägar, som en vaken människa ej skulle våga beträda. Alla hämmande eller handlingen störande inflytanden utestängas från hans medvetande, och han känner ingen fruktan, gripes ej af svindel. Men begränsningen af hans tankelif, som koncentrerar sig i en enda idé (monoideism), är också anledningen till, att sömngångaren emellanåt därigenom, att den moraliska hämningen utestänges, kan ledas till kriminella handlingar. Desertering och rymning ur militärtjänst, våldshandlingar, ja, t. o. m. attentat mot andra människors lif ha begåtts under dylika omständigheter. Dock är det klart, att sistnämnda fall äro ytterst sällsynta, enär en människas moraliska allmänbeskaffenhet instinktlikt och under alla förhållanden skyddar henne mot möjligheter af här antydd art. — En annan form af spontan somnambulism är den *hysteriska*, som i en del kroniska fall af hysteri an-

fallsvis ger sig till känna. Egendomliga fall af denna art äro beskrifna af Azam och senare af P. Janet m. fl. Anmärkningsvärdt är, att vid hysterisk somnambulism en s. k. "dubbel personlighet" brukar komma till utveckling. Klassiskt är det af Azam beskrifna fallet Fellida X. En ung flicka, som redan vid 13 års ålder led af hysteriska anfall, hemsöktes något år senare af dagligen påkommande hysteriska sömntillstånd, och vid uppvaknandet ur dessa visade hon sig fullständigt förändrad. Medan hon i normaltillstånd visade sig tystlåten och missnöjd, var hon nu gladlynt och meddelsam. Under sitt normala befinnande klagade hon öfver tusen krämpor, i sitt nya tillstånd var hon tillfreds och syntes fullständigt fri från desamma. Dylika perioder återkommo dagligen och afslutades på samma sätt, som de började, med ett kortvarigt anfall af sömn. Under normaltillståndet hade hon förlorat all erinring af hvad hon under dessa perioder genomlefvat, men, märkligt nog, i dessa senare erinrade hon sig äfven, hvad som tilldragit sig i normaltillståndet. Småningom blefvo de kortvariga perioderna allt längre för att slutligen räcka under månader, medan normalperioderna krympte samman därhän, att den sjuka till sist betraktade dessa som abnorma "kriser". I en annan grupp af fall, som också är att hänföra till den hysteriska somnambulismen, ter sig den sjuke mera förvirrad och synes vara ett rof för lifliga hallucinationer. Äfven i dessa tillstånd är medvetandet ytterligt inknappadt och förträngdt. Den sjuke genomlefver oupphörligt en serie af föreställningar tillhörande någon bestämd situation, och därvid förråda mimik och åthäfvor, hur lifligt medryckande de själsbilder äro, som i en egendomlig trollkrets hålla den sjuke fången. Af sin omgifning tar han ej det minsta intryck; han synes hvarken höra eller se, och han är fullkomligt okänslig för äfven de starkaste smärtretningar. Dylika tillstånd af förvirring utveckla sig ej sällan i sammanhang med någon upprörande händelse, hvilken på den sjuke verkat som en psykisk shock. Ehuru hysterien i allmänhet visserligen är vanligare hos kvinnor än män, är dess uppträdande hos mankönet intet ovanligt. Många fall af hysteri ha under Världskriget observerats, och sist beskrifna form af somnambul förvirring har i sammanhang med granatexplosioner och andra på nervsystemet starkt inverkande situationer ej sällan iakttagits.

II. Den framkallade somnambulismen förekommer som ett föga sällsynt fenomen vid hypnotisk behandling. Hypnosen uppträder ju dels som inverkan af lättare art, dels som djup sömn. Symtomen vid den senare äro allmän känslolöshet jämte tydlig skärpning af vissa sinnen, syn, hörsel och lukt. Därjämte karakteriseras den framkallade somnambulismen af en ytterligt stegrad *suggestibilitet*. Vanligen står den somnambule i intim förbindelse med hypnotisören och låter lätt införa sig i vissa fingerade situationer, hvarvid de suggererade föreställningarna ofta anta en hallucinatorisk liflighet. Fantasiens gestaltningsförmåga synes hos den somnambule vara i hög grad förstärkt, så att han omformar omgifvande föremål i öfverensstämmelse med de tankar, som hypnotisören ingett honom. Verkliga sinnesintryck kunna utestängas och ersättas af suggererade; en rå potatis blir ett välsmakande äpple, en flaska bläck ett glas vin o. s. v. Innan ordningsstadgan för rikets städer (af 24 mars 1868) på denna punkt hunnit ändras, anställdes af offentligen uppträdande hypnotisörer en rad osmakliga experiment med personer, hvilka under somnambult tillstånd voro lekbollar i hypnotisörens händer. Dylika offentliga föreställningar äro numera genom en k. förordning af 26 maj 1916 förbjudna. Emellertid bör man icke öfverdrifva risken af det suggestiva inflytande hypnotisören förmår utöfva. Den somnambule låter ingalunda påverka sig till hvad som helst och af hvem som helst. Hans moraliska allmänkaraktär skyddar honom instinktlikt äfven i dessa situationer Risken af alla okontrollerade, utan medicinsk sakkunskap bedrifna experiment ligger här i möjligheten att genom desamma ett anlag till nervösa li danden (hysteri, schizofreni) kan bringas till utveckling, ty mellan somnambulismen, den spontana såväl som den framkallade, och nämnda patologiska tillstånd finnes otvifvelaktigt ett djupare sam manhang.

Hvad det egendomliga fjärrseende i rum och tid (telepati, clairvoyance) beträffar, som sedan gammalt anses utmärkande för somnambulismen, så tillhöra dylika fenomen det ovissa område, där vetenskaplig forskning ännu ej hunnit framträngа till några säkra resultat. Möjligheten af de telepatiska fenomenen kunna vi med den trådlösa telegrafien för ögonen icke utan vidare förneka. Inför frågan om ett fjärrskådande i tiden och möjligheten af profetiska uttalanden ställer sig den vetenskapliga kritiken för visso mera tviflande. Detta tvifvel bör om möjligt ännu mera skärpas, när det gäller vissa andra under det somnambula tillståndet framträdande s. k. spiritistiska fenomen. (Jfr Hypnotism, Hysteri, Schizofreni, Spiritism och Telepati.) (F. B.) G—s.

Somnath, förfallen indisk stad i Kathiawar i prov. Bombay, med omkr. 8,300 inv. (1901). S. ligger på något afstånd från hamnen, s. om en vik, och är omgifvet af massiva befästningar. Dess ruiner och grafvar vittna om förgången storhet. Strax utanför murarna låg det ryktbara templet åt Siva såsom Somnath (månens herre), som förstördes af Mahmud af Gazni från Afganistan. Tvifvelaktigt är, om de berömda dörrarna af deodarträ med geometriska arabiska mönster, som nu förvaras i Agra, tillhört detta tempel. J. C.

Somnifera (af lat. *so'mnus*, sömn, och *fe'rre*, bringa), sömnmedel (se d. o.).

Somniōsus microce'phalus, *zool.* Se Håkäringen och Grönland, sp. 499.

Somnole'ns (af lat. *so'mnus*, sömn), sömnaktighet. Se Koma, sp. 617.

So'mnus, lat., sömn, sömnguden. Se Hypnos och Morfeus. — Om Somnus plantarum se Växternas sömn.

Somogy [ʃå'mådj], ty. *Sümeg*, ungerskt komitat, mellan Balatonsjön och Drava. 6,675 kvkm. 365,961 inv. (1910), hvaraf 91,2 proc. ungrare och 5,1 proc. tyskar; 74,8 proc. katoliker. Landet är rikt vattnadt samt kuperadt och till 1/5 bevuxet med skog. Jordbruket är blomstrande. Hufvudstad är Kaposvár, 24,124 inv. (1910).

Somorrostro [såmårå'strå], by i spanska prov. Vizcaya, 19 km. n. v. om Bilbao, ryktbar genom sina ofantliga tillgångar på järnmalm (järnoxidhydrat) i berget Triano, som består af nästan idel järnmalm (omkr. 40 proc.). (J. F. N.)

Somosie'rra [såmå-], spansk by i Nya Kastilien, prov. Madrid, 75 km. n. om Madrid, vid ett öfver Sierra de Guadarrama ledande pass, hvilket efter en häftig strid 30 nov. 1808 af fransmännen under kejsar Napoleon fråntogs spanjorerna under don Benito San-Juan, därigenom lämnande Napoleon vägen öppen till Madrid, där han intågade 4 dec. (J. F. N.)

Somov [så'måff], Konstantin, rysk målare, f. 1869 i Petersburg, studerade vid Petersburgs akademi 1888—95, för Repin 1894—96, vistades 1897—99 i Paris, gjorde sig 1898 känd i Tyskland, där han sedan flera gånger utställt, som en högeligen originell och idérik konstnär. Hans område är dels rokokoscener med dockaktiga figurer inplacerade i klippta trädgårdars upplinjerade grönska, människorna lika förkonstlade som naturen, dels typer af 1830-talets sentimentala och spetsborgerliga människosläkte, drömmande i en romantisk, elegisk natur. Man nämner ofta S. i samband med tysken Th. Th. Heine och engelsmannen Beardsley; hans hvassa ironi och karikeringslust är släkt med den förres, och hans sinne för dekorativt linjespel och för konstfullt raffinemang har beröringspunkter med den senare. Han är blaserad och hypermodern, men har på samma gång en ursprunglighet af alldeles egen art, en rent personlig fantasi och ett lika personligt stilsinne. Bland hans rokokobilder märkas *Galant konversation*, *Arftanten*, *Migrän*, *Budbäraren*, bland öfriga kompositioner *De båda sentimentala*, *Par i det fria*, *Kavalkad*, *Paviljongen*, *Kärleksö*, *Dam i blått* (m. fl. i Tretjakovs galleri i Moskva), *Dam och pierrot*, *Dam och harlekin* (i flera varianter), *Nyårsnatt*, *Hvit natt*, sagobilden *Ludmila i den förtrollade parken*, *Trolleri*, kraftfullt hållna, stiliserade landskap, äfven moderna belysningsstudier (*I friluftsrestaurangen*). Han målar gärna i akvarell och pastell (*Regnbågen*, i Helsingfors' galleri), har illustrerat bl. a. Pusjkin, tecknar vinjetter, affischer och konstindustriella föremål och har modellerat små läckra grupper (*Kärlekspar*, *Dam med mask* m. fl. i porslin). Ej minst betydande är S. som porträttmålare. Hans skarpa karakteriseringskonst och hans pikanteri i sättet att presentera sin modell kommer äfven på detta område förträffligt till sin rätt, likaså hans koloristiska förmåga. G—g N.

Somovit (Samovit), Donauhamn och betydande handelsplats i Bulgarien ofvanför Nikopoli, vid Vids utlopp i Donau och vid järnvägen från Plevna. J. F. N.

Son [sōn], fordom och ännu ibland Soon, lastageplats vid mynningen af den lilla Hölen-elv mellan Moss och Hvidsten ö. om Kristianiafjorden, Akershus amt, Norge. Omkr. 1,000 inv. (1917; 604 år 1910). Befolkningen är till större delen fiskare, sjömän och numera industriarbetare; om sommaren många badgäster. K. V. H.

Son (isl. *Són*) *nord. myt.*, ett af de tre kärl, i hvilka skaldemjödet förvarades. Jfr Bodn, Gunnlod och Odrörer.

Son, Joris van, flamsk stillebensmålare, f. 1623 i Antwerpen, d. där 1667, målade företrädesvis fruktstycken och s. k. frukoststycken, d. v. s. allehanda finare matvaror, humrar, ostron, viner o. s. v., grupperade på en bordsskifva. Utmärkta taflor af honom finnas i Schleissheims galleri, i museerna i Madrid, Gotha och Köpenhamn samt i svenska privatsamlingar. En mindre tafla af hans hand, *Frukter och kokta kräftor*, finnes i Stockholms Nationalmuseum. O. G—g.

Sona'nter, *språkv.* Se Språkljud. Jfr Konsonant, sp. 821—822, och Språktakt.

Sonāt (it. *sonāta*), *mus.*, "klangstycke", betecknade urspr. instrumentalstycke i allmänhet, i motsats till cantata, "sångstycke". I nyare mening däremot är sonat en bestämd, klassisk art af cyklisk instrumentalmusik, närmast afsedd för ett soloinstrument, men äfven utsträckt till duor och som formprincip bestämmande för trior, kvartetter, kvintetter, symfonier o. s. v. Satserna äro vanligen 3—4, stundom med en kortare introduktion. Första satsen, i regel ett allegro, är den för sonaten karakteristiska, hvarför den ock företrädesvis fått namnet "sonatform". Denna form består af tre hufvuddelar: i den första exponeras temata, vanl. ett mera energiskt "hufvudtema" och ett mera vekt "sångtema" (dominanttonarten, i dur; paralleltonarten, i moll); i den andra "genomföras" de, d. ä. underkastas en motivisk, harmonisk eller kontrapunktisk bearbetning; i den tredje upprepas första delen, med modifikationer till förmån för hufvudtonarten, hvarpå ofta en "coda" afslutar satsen. Andra satsen går, i motsats till den första, vanligen i långsamt tempo; dess form är antingen den nyss beskrifna eller ock den af visa, rondo eller tema med variationer. Tredje satsen (som dock kan saknas) är vanligen menuett eller scherzo med tillhörande trio, och sista satsen l. finalen har hastigt tempo samt formen antingen af första satsen eller ock af rondo, variationer, fuga eller friare sammansättningar. — Den förste tonsättare, som använde namnet sonat, var Andrea Gabrieli, hvars 1586 utgifna sonater dock nu äro förlorade. Af hans brorson, Giovanni Gabrieli, äro däremot flera i behåll. Dessa äro satta för flera instrument och spelades som inledning (= "sinfonia") till kyrkliga kantater. På 1600-talet indelade man sonaterna i "sonata da chiesa" (kyrkosonat) och "sonata da camera" (kammarsonat); den förra, vanligen skrifven för 2 violiner med basso continuo, bestod af långsamma satser, blandade med fugerade, den senare utgjordes af idealiserade dansmelodier och skilde sig icke väsentligen från sviten. Bägge arterna sammansmälte småningom, och "sonatformen" började utveckla sig i inlednings- och mellanspel till sviten och operan. Sonater skrefvos i slutet af 1600-talet för violin (Corelli, Biber) eller klaver (Kuhnau). Hos Kuhnau börjar sonaten antaga den sedermera häfdvunna formen, men först hos Domenico Scarlatti finner man typen för den karakteristiska första satsen mera utpräglad. Violinsonater med utarbetad klaversats till skrefvos först af Seb. Bach. Äfven orgel-, fröjt- och violoncellsonater komponerades. Från 1700-talets midt blef sonaten den viktigaste formprincipen för högre instru-

mentalmusik, genom Händel, Bach, Locatelli, Tartini, Mannheimskolan, Gluck o. s. v. Phil. Em. Bach stadgade den tresatsiga sonatens gestalt, hans broder Joh. Christian ingöt däri en mer kantabel anda, Haydn tillade (närmast inom stråkkvartetten) menuetten, Mozart utbildade sångtemat, Boccherini, Clementi och Dussek gingo som talanger i geniernas spår, och Beethoven lyfte sonaten till högsta poetiska fullkomning. Senare namn af betydenhet på sonatkompositionens område äro Schubert, Weber, Mendelssohn, Schumann, Chopin, Brahms, C. Franck, Saint-Saëns, Tjajkovskij, Grieg, Sjögren. Ännu i vår experimentlystna nutid häfdar sonatformen sin rang som det högsta förverkligade idealet af musikalisk konstform, genom sluten enhetlighet i förening med rikedom och kontrastverkan. — Litt.: S. Bagge, "Die geschichtliche entwickelung der sonate" (1880), Shedlock, "The pianoforte-sonata" (1895), Klauwell, "Geschichte der sonate" (1899), och Gascue, "Historia de la sonata" (1911). A. L. (E. F—t.)

Sonatin (fr. *sonatine*), *mus.*, en mindre, enklare och mera lättspelt sonat i 2—3 satser. A. L.*

So'nchus L., Mjölktistelsläktet, *bot.*, växtsläkte af fam. *Compositæ*, afd. *Liguliflorœ* med 45 arter i Gamla världens tempererade trakter (endast 4 äro tropiska). De flesta äro örter. Holkfjällen äro tegellagda. Blommorna äro gula. Frukten är försedd med hårpensel. Som ett allmänt ogräs i våra trädgårdar förekommer den 30—60 cm.

Sonchus oleraceus (mjölktistel). *1* växtens öfversta del och ett blad från dess nedre del, *2* blomma, *3* frukt, *4* frukt med affallen hårpensel l. flygapparat.

höga *S. oleraceus* L., mjölktistel (se fig.), som har glatt och grenig stjälk, tunna, blågröna blad, hvilka äro lyrformigt flikiga. De blekgula blommorna sitta i blomkorgar, som bilda en oregelbundet kvastlik blomställning, hvars skaft först äro fint ullhåriga, sedermera glatta. *S. arvensis* L., fettistel, och *S. asper* L., svintistel, äro äfvenledes allmänna å åkrar och stränder. *Sonchus*-arterna innehålla ymnig mjölksaft, hvaraf man försökt framställa kautschuk, ett försök, som dock ej visat sig vara ekonomiskt lönande. O. T. S. (G. L—m.)

Soncino [sånt'jinå], stad i italienska prov. Cremona, nära Oglio, genom spårvägar förenad med Milano, Brescia och Bergamo. 9,517 inv. (1911) i hela kommunen. Sidenindustri. J. F. N.

Sonck, Lars Eliel, finsk arkitekt, f. 10 aug. 1870 i Kelviå, arkitekt 1894, vann redan som elev vid polytekniska institutet i Helsingfors första priset i täfling om ritningar till *Mikaelskyrkan* i Åbo (färdig 1905). S. har vunnit många pris i täflingar, och hans verksamhet som arkitekt har varit synnerligen omfattande. Bland hans arbeten, flera monumentala byggnader i Helsingfors och den finska landsorten samt åtskilliga privathus, äro *Johanneskyrkan* i Tammerfors (1904), *Telefoncentralen* (1905), *Eira sjukhus* (1905 och 1910), *Hypoteksföreningens hus* (1910), *Berghälls kyrka* (s. å.), *Börshuset* (1911), *Helsingfors magasins-a -b:s hus* (s. å.), *Centraltryckeriets* (1914) och *A.-b. G. F. Stockmanns* affärspalats (s. å.), alla i Helsingfors, *Hyvinge sanatorium*, *Bad Grankulla* (1910), *Norrmarks sjukhus* (1911), Karaktärshuset på *Gullranda gods* (1913) och *Villa Ekblom* i Libau (1913). S. har inlagt stor förtjänst om skapandet af moderna stadsplaner och har själf uppgjort flera, såsom för Tölö stadsdel i Helsingfors (jämte G. Nyström), Tammerfors och Raumo, Brändö (1911) och Alberga (s. å.) villasamhällen, Joensuu (1912) och Åbo (1913). T. Stz.

Sond [sånd; fr. *sonde*, urspr. "sänklod"], *kir. med.*, i allmänhet ett instrument, hvarmed inre, för ögat icke synliga håligheter och kanaler i en organism kunna undersökas. Sådana sonder förfärdigas för vissa ändamål af metall (silfver, nysilfver och för vissa fall stål) eller hård kautschuk, för andra åter af mjuk kautschuk, guttaperka, tarmsträngar o. d. Man har solida, rörformiga, rännformiga sonder, raka sonder med eller utan knapp i spetsen samt krökta sonder, allt för olika användning. Med den fasta knappsonden undersökas bulnader, fistelgångar, skottkanaler (Nélatons sond med knapp af porslin till upptäckande af blyprojektiler i en skottskada, kulsond) o. s. v. Rörformiga sonder (kateter) användas till blåsans tappning; solida af olika groflek efter antagna skalor (en fransk och en engelsk) begagnas till utvidgning af strikturer. Särskilda sonder användas till uppsökande af sten i blåsan, till krossning af sten där och blåsans sköljning. Uterinsond har användning i gynekologiska fall. Magsonden (forna magpumpen), mjuk och böjlig, tjänar till upphämtning af magsäckens innehåll; esophagus-sonder kunna möjligen vidga förträngningar i matstrupen. Genom näsan inför man olika slag af sonder för att undersöka denna kavitets olika delar och för att intränga i eustachiska rörets mynning samt (Bellocska sonden) för att tamponera (tilltäppa) näshålans bakre mynningar vid svår näsblod. Med fina sonder kan tårkanalen undersökas och vidgas. För lokal behandling kunna ihåliga sonder genomspolas med kallt vatten, kylsonder. Det ges sålunda en stor mångfald olika slags sonder, af hvilka flera bära namn efter sina uppfinnare. O. T. S. J. A.

Sondén, släkt, härstammande från bonden Jöns Svensson (f. 1671, d. 1734) i Södra Sonderängen,

Flisby socken, Östergötland. Efter hemorten antog dennes son, apologisten Sven (f. 1701, d. 1765) namnet Sondenius, hvilket namn hans söner förkortade till Sondén.

1. Per Adolf S., sonson till ofvannämnde Sven Sondenius, litteraturhistoriker, f. 12 maj 1792 i Landeryds socken, Östergötland, d. 2 juni 1837 i Stockholm, blef 1809 student i Uppsala och slöt sig till de unge östgötar, hvilka med S:s kusin Atterbom i spetsen bildade "nya skolans" kärntrupp. Han uppträdde snart med bidrag till "Phosphoros" och "Poetisk kalender" samt utgaf *Sagobrott*: *Nickenbak*, *Fröken Snöhvit* (1812), en tolkning af Öhlenschlägers "Correggio" (s. å.) äfvensom "Fredmans handskrifter" af Bellman (1813). 1814 deltog han i fälttåget mot Norge, men blef redan 1815 filos. magister och prästvigdes 1817. S. flyttade då till Stockholm, delande sin tid mellan prästerliga värf och författarskap samt litterära forskningar, hvilka han med otrolig flit alltjämt fortsatte. Efter att 1822 ha blifvit pastorsadjunkt i Adolf Fredrik befordrades han 1826 till bataljonspredikant vid Svea lifgarde, 1831 till notarie vid stadens konsistorium och 1833 till komminister i Klara. Han kallades dessutom 1832 till sekreterare i revisionen öfver rikets elementarläroverk och i samfundet "Pro fide et christianismo" samt var vid 1834—35 års riksdag prästeståndets sekreterare. — S:s fåtaliga vittra arbeten, dikter, sagor på prosa och den dramatiserade sagan *Harpspelarens söner*, utgåfvos 1829 i två häften, *Dikter*. De äro obetydliga och följa formellt Atterboms föredöme (idyllisk är *Majsång*; öfversättningar från Grekiska antologien och ur persisk poesi efter von Hammer-Purgstall kunna nämnas); ett par angreps af Vitalis med skarp satir. Som litteraturhistoriker och biograf uträttade han under sin korta lefnad ett synnerligen omfattande och förtjänstfullt arbete. Det bästa minnesmärket af dithörande slag efterlämnade han i den af honom h. o. h. omarbetade och högst betydligt utvidgade 2:a uppl. af Hammarskölds "Svenska vitterheten" (1833), en rikhaltig handbok i svensk vitterhetshistoria. Vidare må nämnas hans uppl. af Freses, Bergklints, Ehrensvärds, Lidners, Kexels, Wallenbergs och Stagnelius' arbeten samt hans förträffliga upplaga af Bellmans skrifter (6 bd, 1835—36), som var epokgörande för skaldens text. Som biograf gjorde S. sig bemärkt genom Olaus och Laurentius Petris lefvernesbeskrifningar i tidskriften "Theophrosyne" (1823, 1825) samt som grundläggare, jämte Palmblad, och flitig medarbetare i "Biographiskt lexicon". Äfven på andra litterära områden var han verksam: så utgaf han öfv. af "Luthers skrifter i urval" (10 bd, 1828—31), arbeten af Fr. Strauss och Theremin, uppl. af Vergilius, Sallustius och Cornelius med svenska anmärkningar, en latinsk läsebok (4:e uppl. 1842) m. m. samt författade recensioner och uppsatser i "Svensk literaturtidning", "Stockholms kyrkotidning" m. m. Hans stora samlingar till en antologi af Sveriges äldre skalder skingrades efter hans död.

2. Karl (Carl) Ulrik S., den föregåendes broder, läkare, f. 29 maj 1802 i Landeryds socken, Östergötland, d. 6 maj 1875 i Stockholm, blef student i Uppsala 1821, förordnades 1832 till läkare vid Danviks hospital, gjorde 1833—34 en utländsk resa för studier i psykiatri och blef 1835 med. doktor. 1847—62 var han öfverläkare vid Danviken och 1858—74 medicinalråd. Han var led. af Vet. akad. (1849) samt af flera medicinska och filantropiska sällskap. S. var såväl genom skrifter som i kommittéer verksam för hospitalsväsendets förbättring och bröt med den gamla metoden att behandla sinnessjuka med tvångsmedel (se Sinnessjukvård, sp. 644). 1837—48 redigerade han "Svenska läkarsällskapets nya handlingar" och var 1839—49 hufvudredaktör för tidskriften "Hygiea", i hvars uppsättande han äfven deltagit. Han utgaf dessutom *Anteckningar öfver den epidemiska religiösa ecstas, som herrskade i Sverige åren 1841—42* (1843), *Danviks dårhus* (1853) samt flera öfv., särskildt i homeopati. Vet. akad. lät 1915 slå en medalj öfver S. Se H. Wieselgren, "Ur vår samtid", och K. Linroths biografi öfver S. i "Lefnadsteckningar öfver K. Vet. akad:s efter år 1856 aflidna ledamöter", bd 5 (1915).

3. Anders Fredrik S., de föregåendes broder, präst, skriftställare, f. 26 jan. 1807 i Landeryds socken, Östergötland, d. 29 maj 1885 i Skara, blef 1824 student i Uppsala, 1833 filos. magister och 1835 lektor i matematik vid Linköpings gymnasium samt erhöll 1846, efter att 1837 ha blifvit prästvigd, Skeda pastorat som prebende. 1840—41 och 1844—47 var han rektor vid nämnda läroverk. 1856 utnämndes han till kyrkoherde i Kvillinge och 1864 till domprost i Skara. 1868, vid Lunds universitets jubelfest, promoverades han till teol. doktor. S. var led. af prästeståndet under de fem sista ståndsriksdagarna. Genom motion vid 1856 års riksdag bidrog han kraftigt till omorganisationen af Gymnastiska centralinstitutet, och 1866 var han en af ståndets mest afgjorda anhängare af representationsreformen. Som led. af de tre första kyrkomötena representerade han Skara stift. Han arbetade från 1847 i den kommitté, som hade

att uppgöra förslag till en förbättring i allmänna läroverkens organisation, och var 1872—73 ordf. i kommittén för pensioneringen af änkor och barn efter präster och elementarlärare. Som skriftställare var han mycket verksam. Utom en *Lärobok i bibliska historien* (flera uppl.) skref han broschyrer och tidningsartiklar rörande kyrkliga frågor, fattigvården, brännvinslagstiftningen m. m.

4. Karl Mårten S., den föregåendes son, läkare, samlare, f. 10 mars 1846 i Linköping, d. 20 maj 1913 i Stockholm, blef 1863 student och 1869 med. kandidat i Uppsala, 1873 med. licentiat vid Karolinska institutet och 1874 med. doktor i Uppsala efter att ha försvarat afh. *Anteckningar om ruptura perinæi*. Han var 1875—78 t. f. ombudsman och fiskal i Sundhetskollegium, 1878—81 distriktsläkare och t. f. sundhetsinspektör i Stockholm, 1881—96 biträdande lärare och sedan 1896 professor vid barnmorskeundervisningsanstalten i Stockholm. S., som 1874 blef led. af Svenska läkarsällskapet, var 1880—95 detta sällskaps sekreterare, efter att redan 1878—79 ha bestridt dennes syssla. Han lämnade en mängd bidrag till "Hygiea" samt Svenska läkarsällskapets och Uppsala läkarförenings "Förhandlingar". S. egnade sig därjämte med stort intresse åt botaniken och företog flera botaniska studieresor samt egde ett omfångsrikt herbarium, hvilket han kort före sin död skänkte till Naturhistoriska riksmuseum. — Slutligen var S. en betydande samlare och kännare af grafisk konst och verkade under många år som ordf. i Föreningen för grafisk konst, till hvars stiftande 1887 han kraftigt bidrog. Hans samling af svenska gravyrer och svenska porträtt var den största i Sverige. Tack vare offervilligheten hos några mecenater inköptes densamma, som omfattade öfver 50,000 blad, några veckor före S:s bortgång för en summa af 70,000 kr. för svenska statens räkning och fördelades efter bestämda grunder mellan K. biblioteket, Nationalmuseum och universitetsbiblioteket i Uppsala.

5. Per Henning Simeon S., den föregåendes broder, arkivman, historiker, f. 12 april 1853 i Linköping, blef student i Uppsala 1872, promoverades där 1883 till filos. doktor på afh. *Nils Bielke och det svenska kavalleriet 1674—1679* och inträdde 1883 som e. o. amanuens i Riksarkivet, där han 1899 befordrades till ord. amanuens och arkivarie (1910 förste arkivarie). S. har af den storartade urkundspublikationen "Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling. Senare afdelningen" (bref till Oxenstierna), redigerat bd I, III, VI—X (1888—1900). För samlande och kopiering af Oxenstiernas egenhändiga bref har han besökt ett tjugutal utländska arkiv. Dessutom har han utgett "Svenska residenten Lars Nilsson Tungels efterlämnade papper" (i "Hist. handl.", d. 22, 1907—09) samt har skrifvit bl. a. *Axel Oxenstierna och hans broder* (i Föreningen Heimdals folkskrifter, 1903), uppsatser i "Hist. tidskr." och "Nord. tidskr." samt artiklar i Nordisk familjebok.

6. Klas Gustaf Anders S., den föregåendes broder, ingenjör, hygieniker, f. 5 aug. 1859 i Kvillinge, Östergötlands län, genomgick Tekniska högskolans fackskola för kemisk teknologi 1876—79, studerade därefter vid Fresenius' laboratorium i Wiesbaden och innehade 1879—82 olika kemistbefattningar i Tyskland. 1883 blef S. lärare i kemi och matematik vid Tekniska skolan i Eskilstuna samt 1885 ingenjör hos Stockholms stads hälsovårdsnämnd och föreståndare för dess kemiska laboratorium. Vid sidan af denna verksamhet fortsatte S. sin lärarbana, blef 1894 docent i teknisk hygien vid Tekniska högskolan, extra lärare där i samma ämne 1898 och jämväl i tillämpad värmelära 1904. S:s förnämsta arbeten ligga inom ämnesområdena vatterrening, uppvärmning, ventilation och gasanalyser, inom hvilka gebit han utfört och publicerat en mängd tekniska och vetenskapliga undersökningar af högt värde (jfr Hygrometer, sp. 1482). Så innehålla "Bihang till Stockholms stads Hälsovårdsnämnds årsberättelser" afh. om Stockholms afloppsvatten (1888), fukten i tegelbyggnader (1892), murars uttorkning (1897), olägenheterna genom rök från ångpanneeldstäder (1899), värmeugnar (1900) och kemiska och hydrografiska undersökningar om vattnet i sjöar och vattendrag inom Stockholm och i dess omgifning (1912). Ofta anlitad i offentliga uppdrag, som berört hans fack, lämnade S. väsentliga bidrag till det kommittéarbete, som låg till grund för den nya giftstadgan af 1906, samt det kommittéförslag, som 1914 framlades rörande åtgärder mot industriell förorening af luft och vatten. Hans anteckningar rörande svenska vattendrag belönades af Vet. akad. med Arnbergska priset 1915. Hans i samarbete med professor R. Tigerstedt utförda *Untersuchungen über die respiration und den gesammtstoffwechsel des menschen* (1905), hvarvid kom till användning en af S. konstruerad ny respirationsapparat byggd på användningen af Otto Petterssons precisionsmetod för kolsyreanalyser, belönades af Svenska läkarsällskapet med Regnellska priset (1895). För sina hygieniska arbetens förtjänster från medicinsk synpunkt utnämndes S. af Uppsala universitet 1907 till med. hedersdoktor. Han invaldes i Vet. akad. 1911 och kallades till led. af Medicinalstyrelsens vetenskapliga råd 1914. Ett annat område, inom hvilket S. varit en af banbrytarna i vårt land, är varukännedomen. Han tog initiativet till och ledde upprättandet (1897) af Handelsmuseet i Stockholm, hvars för våra förhållanden rikhaltiga samlingar af varuprof sedermera införlifvades med Handelshögskolan, samt utgaf en mycket använd lärobok i varukännedom (3:e uppl. 1916). S. redigerade 1887—92 tidskr. "Kemi-

ska notiser" och 1893—97 "Teknisk tidskrifts" afd. för kemi och metallurgi.
1.—rn.* 2. (R. T—dt.) 3. (P. S.) 4. R. T—dt. 6. G. H—r.

Sondēra (fr. *sonder*, eg. loda, pejla), undersöka med sond (se d. o.), utforska, söka utröna, känna sig före.

Sonderbund [så'nderbont], ett mellan de katolska kantonerna i Schweiz 1843 stiftadt förbund. Det upphäfdes genom Sonderbundkriget (1847). Se vidare Schweiz, sp. 1287.

Sonderburg, ty. Se Sönderborg.

Sondergötter, ty. ("särgudar"). Se Polyteism, sp. 1316.

Sondershau'sen [sån-], hufvudstad i furstendömet Schwarzburg-Sondershausen, vid Wipper och järnvägen Nordhausen—Erfurt, i en naturskön trakt, 204 m. ö. h. 7,759 inv. (1910). Furstligt residensslott (1538—50). Gymnasium, realskola, läraroch lärarinneseminarier, konservatorium. Tegelbruk. Nära S. ligger jaktslottet Possen. (J. F. N.)

Sondrio [så'ndriå]. 1. Provins i italienska landskapet Lombardiet, vid schweiziska gränsen. 3,194 kvkm. 129,928 inv. (1911). Provinsen omfattar öfre Addas af Bernina (4,052 m.) och Ortler (3,905 m.) i n. samt Bergamaskalperna (3,037 m.) i s. inneslutna dal (Val Tellina) samt Mairas nedersta dal (Bergell) jämte Comosjöns öfversta del. Den bördiga jordmånen frambringar i synnerhet vin, säd och frukt. Boskapsskötseln är betydande. Handeln samt siden- och bomullsindustrierna äro af vikt. Utmärkta mineralkällor finnas vid Bormio. — 2. Hufvudstad i nämnda provins, belägen 300 m. ö. h., vid ingången till Malencodalen och nära Maleros utlopp i Adda. 9,117 inv. (1911) i hela kommunen. Lyceum-gymnasium, teknisk skola. Bland de offentliga byggnaderna märkas ett gammalt kastell och en katedral med goda målningar. Bomullsindustri och vinodling; luft- och drufkurort. 1 o. 2. (J. F. N.)

Sone, socken. Se Söne.

Sone, Arasuke, vikomt, japansk statsman, f. 1849 i Choshu, d. 1910 i Tokyo, egnade sig först åt officersbanan, idkade 1872—77 militära studier i Frankrike, blef några år efter hemkomsten civil ämbetsman (1881) och 1890 sekreterare i det nyupprättade parlamentets representantkammare. Han blef 1892 vald till deputerad och kammarens vicepresident, var 1893—97 japanskt sändebud i Paris, blef 1898 justitieminister i Itos tredje kabinett samt var därefter jordbruks- och handelsminister i Yamagatas ministär (1898—99) och finansminister i Katsuras (1901—05). På sistnämnda post ålåg honom den svåra uppgiften att leda finansieringen af kriget mot Ryssland 1904—05. S. hade 1902 blifvit baron och upphöjdes 1907 till vikomt, samtidigt med att han blef furst Itos närmaste medhjälpare vid styrelsen af Korea. Juni 1909 efterträdde han Ito som generalresident i Korea, afslöt juli s. å. med koreanska regeringen ett fördrag, som öfverlämnade landets hela rättsväsen i japanska händer och förberedde den slutliga annexionen. Kort innan denna skulle genomföras, aflöstes S. som generalresident våren 1910 af grefve Terauchi. V. S—g.

Soneburg [såne-], Sonnenburg, ordensslott på Ösel, intogs 1568 af svenskarna, som förstärkte dess befästningar, men i Roskildetraktaten s. å. återgafs slottet åt hertig Magnus. Sverige hade dock fortfarande anspråk på S., och först i Knäredsfreden 1613 uppgåfvos de. Genom Brömsebrofreden 1645 kom slottet jämte Ösel till Sverige. L. W:son M.

Sonen i Örnskog, pseudonym. Se Arwidsson, A. I.

Soneren, norsk sjö. Se Simoa.

Sone'tt (it. *sone'tto*, af lat. *sonāre*, ljuda, klinga), "klingdikt", en metrisk form, som spelat en stor roll i poesiens historia. Inom fornfranska och provensalska litteraturen betydde "sonet" endast den melodi, på hvilken en visa sjöngs. Äfven inom den äldsta italienska poesien bibehölls denna betydelse, men inom kort utbildades inom den s. k. sicilianska skaldeskolan — som blomstrade under 1200-talets förra hälft — en speciell versform, för hvilken snart benämningen sonett uteslutande nyttjades. Denna versform antas af italienske litteraturhistorikern d'Ancona ha uppstått ur den sicilianska folkpoesien. I hvarje fall tycks sonetten vara en urspr. italiensk företeelse, hvilken icke, som man förut antagit, uppstått i Provence, om också hypotesen om sonettens provensalska ursprung ännu har anhängare. Ehuru sonetten redan från början framträdde i en mångfald växlande former, kan den i allmänhet kännetecknas på följande sätt. En "sonetto" består af fjorton elfvastafviga verser (s. k. endecasillabi), fördelade i fyra strofer, af hvilka de två första (de s. k. kvadernarerna) innehålla hvardera fyra verser, de båda senare (de s. k. terzetterna) tre hvardera. Rimflätningen synes äldst ha varit *abababab*: *cdcdcd*. Genom inflytande från den mera konstlade trubadurpoesien upphörde sonettens karaktär af sångbar visa. Den vardt reflexionspoesi. Särskildt ansågs den lämpad att uttrycka den skolastiska kärleksfilosofi, som blomstrade i Nord-Italien. Till följd däraf erhöll sonetten äfven en mindre folklig form. I kvardernarerna vardt rimflätningen *abba abba*, i terzetterna tillkom ett nytt rim, men schemat växlade starkt. Vanligast torde *cdecde* ha varit. Berömda sonettdiktare från denna tid äro Pier delle Vigne, Fra Guittone från Arezzo, som utbildade sonetten i en mångfald af konstlade, snart dock öfvergifna former, Guido Guinicelli, Guido Cavalcanti samt framför allt Dante och Petrarca, hvilken senare under århundraden blef alla sonettskalders mönster. På 1500-talet erhöll sonetten en egendomlig utbildning, beroende på inflytande från den klassiska smakriktningen. I tidehvarfvets poetiker började man jämföra sonetten med det romerska epigrammet, och en följd däraf blef, att äfven sonetten ansågs böra sluta i en "spets". Därigenom blef dess byggnad ännu mera konstfull. Kvadernarerna sattes i bestämd motsats mot terzetterna. "Sonetten", yttrar en författare, "blef ej längre en konstnärlig framställning af en känsla eller tanke, som harmoniskt förtonade i terzetten, utan större delen däraf fick nu endast tjäna till att framkalla en konstlad spänning, hvilken i den sista eller de sista verserna tillfredsställdes med ett mer eller mindre sinnrikt infall, med en concetto eller poäng". Sonetten gjordes samtidigt till uttryck för stämningar af alla slag. Vittoria Colonna diktade religiösa sonetter, och Pietro Aretino skref sina sedeslösa "sonetti lussuriosi". Så godt som hvarje italiensk skald har

nyttjat sonettformen. På 1500-talet öfverfördes sonetten från Italien till Europas öfriga kulturländer, dess upptagande utgör ett tecken på renässansens inträdande i ett land. Redan Santillana (d. 1458) hade efter Guido Cavalcantis mönster skrifvit en mängd spanska sonetter, men först genom Boscan i början af 1500-talet blef sonetten verkligt populär på Pyrenéiska halfön. Af portugiskiska sonettskalder kunna nämnas Camões och Anthero de Quental. I England infördes sonetten af Wyatt (d. 1542) och Surrey (d. 1547), hvilka efterföljdes af Sidney, Spenser, Daniel, Shakspere m. fl. Eburu den regelbundna, italienska sonettformen är mycket vanlig i England, visar sig tidigt en tendens att spränga dåtidens fasta byggnad. Redan Surrey har t. ex. rimföljder som *ababababababcc* eller *abababcdcdefefgg*, hvarigenom strofbyggnaden ändras till tre kvadraturer och en kupletti. Denna form (tre kvadraturer och en kupletti) är känd som den engelska och har särskildt genom Shakspere vunnit stor rytmiskhet. Milton, den engelska renässansens sista sonettskald, brukade likväl den regelbundna formen. Tillbakasatt under 1700-talet, vann sonetten ånyo mark med Wordsworth m. fl. I Frankrike voro Clément Marot och Mel(l)in de Saint-Gelais de förste sonettskalderna. Likväl var det först genom Joachim du Bellays 1549 utgifna samling "Olive", som sonettdikningen på allvar infördes i Frankrike. Bland hans efterföljare märkas Ronsard, Baïf m. fl. Genom att brukas i allehanda tillfällighetsdiktning, t. ex. i striden om Pradons intriger mot Racine, den s. k. *querelle des sonnets*, miste sonetten i anseende, men återupptogs af romantikerna och les parnassiens (Sainte-Beuve, Musset, Heredia m. fl.). Tidigast voro de franska sonetterna vanligen affattade på tiostafvig vers (motsvarande de italienska endecasillabi), men redan före 1560 började det bli tillåtet att i stället använda den tolfstafviga alexandrinen. Detta har sedermera blifvit en nästan undantagslös regel inom den franska poesien. I Holland har sonetten haft en glansperiod efter 1880. Den första tyska sonetten tryktes 1556, men fullt införd blef denna versform först genom skalderna i början af nästa århundrade. Weckherlin, Opitz m. fl., och dess första utvecklingsperiod räknas från 1616 till 1742. De flesta af Opitz' sonetter äro efter franskt mönster affattade på alexandriner. Ett nytt skede invigdes af Bürger 1789, och med A. W. von Schlegel (teoretiskt likaväl som praktiskt), Novalis, Tieck, Goethe o. a. vann sonettformen betydelse och allmän utbredning, ja, vardt så öfverdrifvet nyttjad, att det uppstod polemik (af bl. a. Baggesen) och reaktion. A. von Platen-Hallermund, Heine m. fl. ha likväl varit framstående sonettister, och formen är alltjämt lifligt i bruk. I Danmark odlade Hans Mikkelsen Ravn och Peder Syv sonettformen på 1600-talet; med Staffeldt och Öhlenschläger vardt den ånyo bemärkt och omtyckt. Af norska sonettister står Welhaven främst med cykeln "Norges dæmring". — Svenskar, som studerade vid tyska universitet, synas ha varit de tidigaste svenske sonettförfattarna och skrefvo på såväl tyska som franska, italienska och spanska. De tidigaste kända sonetterna på svenska äro af Stiernhielm och tryktes 1644. Liksom flertalet sonetter hos oss ända till 1700-talets slut äro dessa skrifna på alexandriner. Förnämst af 1600-talets svenska sonettister var Gustaf Rosenhane, hvars "Venerid", en samling af 101 sonetter, är ett betydande verk; vidare kunna nämnas Wennæsius, Dahlstierna och fru Brenner. Äfven i tillfällighetsdiktningen vardt sonetten vanlig efter 1680 och nådde rik utveckling under detta skede, både som religiös, satirisk, beskrifvande och känslodikt; i formellt hänseende märkas experiment med hexameter, daktyler o. s. v. Med Eld (d. 1727) slutar den svenska sonettens första glansperiod. Rent enstaka exemplar (hos A. Nicander, Dalin, fru Nordenflycht) oräknade, försvann sonetten sedan ur vår poesi och återupptogs först 1795 af Franzén, som likväl mest brukade femfotade trokéer, och 1806 af Lorenzo Hammarsköld, vanligen med svåra formfel. Atterbom, som införde de femfotade jamberna, lyfte åter sonetten till hög poesi och är jämte Stagnelius formens mästare under nyromantikens skede, då sonetten trots häftigt motstånd ånyo vardt allmän och populär; till epokens sista sonettister höra Nicander (ojämn) och Böttiger (flitig, oftast svag). En för oss ny art, den politiska, agitatoriska, odlades mästerligt af Talis Qualis, medan sonettdiktningen för öfrigt sjönk till obetydligheter. Med Snoilsky inträdde på 1860-talet åter en glanstid för sonetten; färgstarka, omväxlande, ofta genreartade, lifliga och koncentrerade, tillhöra hans sonetter våra yppersta. Senare sonettförfattare af betydelse äro K. A. Tavaststjerna, Per Hallström, Bertel Gripenberg och Sigurd Agrell. Se Tomlinson, "The sonnet" (1874), Welti, "Geschichte des sonetts" (1884), Olmsted, "The sonnet in french literature" (1897), Jasinski, "Histoire du sonnet en France" (1903), H. Vaganay, "Le sonnet en Italie et en France au XVI:e siècle" (s. å.), Fröberg, "Beiträge zur geschichte und charakteristik des deutschen sonetts im 19. jahrhundert" (1904), samt K. A. Melin, "Om sonettdiktningen under det s. k. Stjernhjelmska tidehvarfvet" (1857). H. S. (R—n B.)

Sonfjället, fjällparti i Härjedalen, omfattar eg. sex fjäll: S. (det högsta, 1,249 m.), Valmfjället, Högfjället, Korpflygget, Mestöten och Gråsida med mellanliggande dalar. Partiet kan ej räknas bland Sveriges högsta, men det är märkligt på grund af sitt dominerande fria läge ("Härjedalens hjärta"), i det att dess snöhöljda, sakta sluttande kägla å nära håll har endast lägre höjder som grannar, hvarför det är synligt vida omkring; och särskildt ha de, som följa Ljusnans lopp, detta fjäll i sikte under flera mils färd, emedan älfven beskrifver nästan en halfcirkel n. och ö. om fjället som medelpunkt. Fjälltoppen och dess branta sluttningar utgöras af väldiga, nästan vegetationslösa stenör af löst liggande kantiga stenar och smärre block. Växtligheten för öfrigt är ganska fattig, enär den förut befintliga gröfre skogen afverkats, så att endast smärre skog af blandad gran och björk finns, men tall i jämförelsevis ringa mängd. Det vatten, som rinner ned från S., samlas i Rånda älf, som följer fjällets södra fot, liksom dess tillflöde Valmån går längs norra sluttningen. Sedan Vet. akad:s naturskyddskommitté framhållit önskvärdheten, att något område i de södra fjälltrakterna afsattes som nationalpark, särskildt för iakttagelser rörande fjällgränsens nedgående eller, med andra ord, skogens undanträngande från fjällsidorna, och Domänsty-

relsen föreslagit, att den kronan tillhöriga delen af S. i Hede socken, hvilket fjäll hittills icke besökts af renar, måtte som naturskyddsområde få

Utsikt af Sonfjället.

afskiljas och fredas, beslöt K. M:t 25 nov. 1910, att Sonfjällets nationalpark "med de af prof. Lönnberg föreslagna gränserna skulle utgöras af den s. och v. om den s. k. Valmån belägna delen af Hede kronopark" (omkr. 27 kvkm.). Wbg.

Songa, älf. Se Tokke.

Songari, flod. Se Sungari.

Songariet, landskap. Se Dsungariet.

Song-bo, flod. Se Song-koi.

Songha'i l. Sonrhay, negerfolk, tillhörande nigritiernas grupp, i västra Sudan och Senegal. De äro bosatta på gränsen mellan Sudan och Sahara, från Timbuktu till Asben samt utmed Nigers mellersta lopp. De äro i n. uppblandade med ruma från Marokko och i s. med fulaher. Med mandingo som hufvudbeståndsdel bildade S. fordom ett mäktigt, öfver en stor del af Central-Afrika utbredt rike, hvars hufvudstad var Garo. Stammen antog på 1000-talet islam, dess rike blef 1588 svårt skadadt af Marokko och slutligen på 1700-talet förstördt af tuaregerna. F. n. stå de i beroende af imosjarstammarna. Märkligast är deras egenartade språk; det intar nämligen en från alla andra negerspråk isolerad ställning. Deras hufvudstad är Gogo, belägen vid Niger. Deras antal har uppskattats till omkr. 2 mill. Se Hacquart och Dupuis, "Manuel de la langue Songhay" (1897). G. B—n.

Songkoi, Sangkoi l. Songtau (kin. *Hongkiang* l. *Ho-ti-kiang*; fr. *Fleuve rouge*, "Röda floden", med anledning af det röda grus, som floden för med sig), hufvudflod i franska kolonien Tonkin, upprinner i Jünnans berg, 20 km. s. ö. om sjön Tali, heter i sitt öfre lopp Malung-kiang och flyter ända till Mang-hau (157 m. ö. h.) i en cañonlik, af 1,000—1,800 m. höga berg inramad dal med en bredd af 150—200 m. Vid Lao-kai öfverskrider S. Tonkins gräns, omkr. 600 km. från källan, samt upptar längre ned fr. v. Son-ka ("Hvita floden") och fr. h. Song-bo ("Svarta floden"), som upprinner i samma trakter som hufvudfloden. 25 km. nedanför föreningen med den sistnämnda börjar vid Son-tay flodens 15,000 kvkm. vidsträckta delta. Floden är där 700 m. bred, 2—2,5 m. djup under regntid, vid Hanoi stiger hufvudarmen till 1,000 m. i bredd, 5 m. i djup, men från maj till okt. ända till 7 m. Deltaområdet är sankt och deladt i en otalig mängd öar, där risodling är befolkningens utkomst. I deltat mottager S. ett tillflöde från södra Kina, Thai-binh, vid hvilket ligger hamnstaden Haiphong (se d. o.), som genom järnväg och Changchi-kanalen är förenad med Hanoi samt bildar dess hamn. — S:s längd är omkr. 1,200 km., dess flodområde 100,000 kvkm. J. F. N

Songtau, flod. Se Song-koi

Songuldak, turkisk hamnort och kolstation i vilajetet Kastamuni vid Svarta hafvet, besköts af ryska örlogsfartyg 7 mars, 15 april, 7 juni, 16 juli och 1 okt. 1915 samt 3 febr. 1916. Utanför S. utkämpades 4 sept. 1915 en mindre sjöstrid, och 7 febr. 1916 bombarderades de turkiska fartygen i hamnen af ryska flygare. L. W:son M.

Songvaar [-vår], en 1888 uppförd större fyr på sydspetsen af S.-Hellersöen, ett stycke s. v. om Kristiansand, Norge. K. V. H.

So'nika i uttrycket *helt sonika*, "utan vidare", "utan invändning", af fr. *sonica*, som eg. i vissa kortspel betecknar ett kort, som får vinst, så fort det är möjligt, sedan nyttjades ordet i bet. "just precis", "utan vidare", t. ex. hos J. J. Rousseau. J. C.

Son-ka, flod. Se Songkoi.

Sonklar von Innstätten [få'nn], Karl, österrikisk militär och geograf, f. 1816 i Weisskirchen (Ungern), d. 1885 i Innsbruck, blef 1839 löjtnant, var 1848—57 lärare för ärkehertig Ludvig Viktor och 1857—72 lärare i geografi vid militärakademien i Wiener-Neustadt samt tog 1873 afsked som generalmajor. S. företog forskningsresor i Alperna, hvilkas orografi han väsentligen bidragit att klarlägga. Utom specialarbeten öfver flera alpina bergsgrupper utgaf han *Allgemeine orographie* (1873), hans hufvudarbete, *Anleitung zu wissenschaftlichen beobachtungen auf Alpenreisen* (1879), *Die gebirgsgruppen der Hohen Tatra* (1866) m. fl. skrifter. J. F. N.

Sonn., vid djur- och växtnamn förkortning för franske naturforskaren Pierre Sonnerat (se denne).

Sonnblick, en 3,106 m. hög bergstopp i Hohe Tauern. Meteorologisk station (3,095 m. ö. h.), en af de högst belägna, ständigt bebodda i Europa. J. F. N.

Sonne, danska konstnärer. 1. Jörgen Valentin S., målare, f. 24 juni 1801 i Birkeröd, d. 24 sept. 1890, studerade vid akademien och för C. D. Gebauer. Han kopierade dennes bataljoch djurmålningar och målade snart egna kompositioner med ämnen från samma områden. 1818 reste han med understöd från akademien till München, där han blef elev af Cornelius och H. Hess. 1831 flyttade han till Rom. Där målade han genretaflor ur landtbefolkningens lif i naturen, men äfven krigsbilder, komponerade efter studier af soldater i fredliga öfningar (*Morgonen efter ett slag*,

1833, i Thorvaldsens museum, motivet omarbetadt 1875, Hirschsprungs museum). Andra målningar från denna tid äro *Ett fartyg drages af oxar uppför Tiber* (1834), *Landtfolk utanför en osteria* (1835, Thorvaldsens museum) och *Tjurfäktning i en by* (1836). Efter sin hemkomst började han måla dansk natur och danska typer, men äfven sådana skildrande motiv som *Studenttågets afgång från Köpenhamn* (1845). Året därefter blef han medlem af akademien, och 1846—48 utförde han ett mycket betydande arbete, *frisen på Thorvaldsens museums yttermur*, skildrande Thorvaldsens landstigning i Köpenhamn vid hans återkomst från Rom 1838 och hans skulpturers transport till museet. Det var ett fullt modernt ämne konstnären här framställde i en monumentalt förenklad form, som han alltigenom konsekvent genomförde. Frisen utfördes i sgraffitoteknik i en ytterst enkel dekorativ färgskala, rödt, gult och gråblått på svart grund; den möttes med ovilja och motstånd, men har af senare släktled blifvit berömd som det mest geniala S åstadkommit. Inom den följande tiden falla hans krigsbilder. Han följde högkvarteret under 3 år och skildrade händelser och stämningar i en serie målningar, helt olika hans föregående fantasibilder ur fältlifvet. Äfven 1864 såg han kriget på nära håll, var med vid Dybböl och i Sönderborg. Flera af hans krigstaflor finnas i Köpenhamns konstmuseum, en *Fältvakt* i Hirschsprungs museum. Hans område är eljest folklif i dansk natur. Med förkärlek skildrade han elegiska och romantiska stämningar, sommarkväll och ljusa nätter, sedda med mera poetisk än målerisk blick, men äkta danskt i fantasi och känsla. Till hans mest representativa målningar på detta område höra *De sjuka vid Sankta Helenas graf* (1847), *Sankt Hansfest i Tisvilde* (båda i konstmuseet), *En likfärd*, *Julmorgon*, *Prästen hämtas till en sjuk* (båtledes i sommarnatten). Under sitt sista skede valde S. motiv äfven ur de högre klassernas lif och målade friluftsbilder med hästar och hundar.

2. Karl Edvard S., den föregåendes broder, f. 1 dec. 1804 i Birkeröd, d. 3 jan. 1878, lärde kopparstickarkonsten af sin fader, utbildade sig sedan under Toschi i Parma och återvände till Danmark 1847. S. var en flitig och samvetsgrann, men icke särdeles själfull konstnär. Som hans bästa arbeten nämnas *Juel och hans hustru* efter J. Juel, *Den girige* efter Simonsen, *Slaget vid Fredericia* efter J. V. Sonne och *Luther på riksdagen i Worms* efter A. A. Müller. 1. G—g N. 2. Ph. W.*

Sonneberg [så'n-], kretsstad i Sachsen-Meiningen, vid Koburg—Lauscha-banan. 15,878 inv. (1910). Realskola och teknisk skola. Tillverkning i stor skala af leksaker, förnämligast dockor, af papier-maché. Stadens handel är betydande, och hela kretsens industrialster utföras från S., under namn af Sonnebergvaror, förnämligast till England och Amerika. Vid Fellberg, ungefär 15 km. från S., erhålles i ofantlig mängd material för grifflar. (J. F. N.)

Sonnemann [så'n-], Leopold, tysk tidningsman och politiker, af judisk börd, f. 29 okt. 1831 i Höchberg nära Würzburg, d. 30 okt. 1909 i Frankfurt a. M., egnade sig där först åt affärsverksamhet och uppsatte 1856 tidningen "Frankfurter handelszeitung", hvars namn snart ändrades till "Frankfurter zeitung"; från 1867 var han ensam egare af tidningen. S. tillhörde på 1860-talet den sydtyska demokratiens federalistiska riktning och bekämpade i sin tidning lifligt Bismarcks preussiska politik, ej minst den fria riksstaden Frankfurts införlifvande med Preussen (1866). Han representerade sin hemstad i tyska riksdagen 1871—77 och 1878—84 samt tillhörde där tyska folkpartiets ledande män. 1871 uppträdde han i riksdagen mot Elsass-Lothringens införlifning med Tyska riket utan hörande af dessa landsdelars befolkning. Sina liberala idéer på det ekonomiska området förfäktade S. ofta i riksdagsdebatterna, särskildt om myntfot och bankfrågor, samt i sin tidning, hvilken öfvade starkt inflytande på tyska affärsvärlden. Han var sedan 1868 led. och under ett par årtionden ordf. i Frankfurts stadsfullmäktige och inlade som stadens ledande kommunalman stora förtjänster särskildt om hälsovården där. Till S:s 70-årsdag utgafs på tyska folkpartiets vägnar af A. Giesen som festskrift S:s samlade tal i riksdagen, *12 jahre im reichstag, reichstagsreden 1871—76 und 1878—84* (1901). V. S—g.

Sonnenburg [så'n-]. 1. Stad i preussiska reg.-omr. Frankfurt a. d. O. (prov. Brandenburg), vid Lenze. 4,258 inv. (1910). Staden eger ett slott, som 1514—1811 var säte för en af johanniterordens härmästare och f. n. är hufvudresidens för den nya preussiska johanniterorden. — 2. Slott. Se Soneburg. 1. (J. F. N.)

Sonnenfels [så'n-], Joseph von, friherre, österrikisk skriftställare, f. 1733 i Nikolsburg i Mähren, d. 1817 i Wien, blef 1763 professor i statskunskap i Wien och upphöjdes 1806 till friherre. Trots sina fienders angrepp verkade S. framgångsrikt för reformer inom polis- och finansväsendet samt genomdref bl. a. förbud mot pinbänkens användning i de österrikiska staterna. Hans hufvudarbete är *Grundsätze der polizei-, handlungs- und finanzwissenschaft* (2 bd, 1765—67; 8:e uppl. i 3 bd 1819—22). Med *Briefe über die wienerische schaubühne* (4 bd, 1768; ny uppl. 1884) och andra dramaturgiska arbeten åstadkom han genomgripande förändringar inom den sceniska konsten i sitt hemland. Hans samlade skrifter utkommo 1783—87 i 10 bd.

Sonnenstein [så'n-], slott. Se Pirna.

Sonnenthal [så'n-], Adolf von, österrikisk skå-

despelare, f. 1834 i Pest, d. 1909 i Prag, var först skräddare, debuterade 1851 i Temesvár, anställdes 1856 vid Burgteatern i Wien samt blef 1884 dess öfverregissör och vice direktör. Han adlades 1881. S. var en utmärkt konversations- och karaktärsskådespelare. Till hans förnämsta roller hörde *Hamlet*, *Posa*, *Nathan den vise*, *Clavigo* och *Wallenstein*. Se lefnadsteckningar af Eisenberg (2:a uppl. 1900) och Lothar (1904).

Sonnerat [sånra′], Pierre, fransk resande och naturforskare, f. 1745 i Lyon, d. 1814 i Paris, flyttade som ung till ön Ile-de-France (Mauritius) och utforskade 1768—1805 ett stort antal af öarna i Indiska oceanen och Kinesiska sjön. De rika samlingarna därifrån tillföllo naturhistoriska museet i Paris. Hans resebeskrifningar *Voyage à la Nouvelle-Guinée* (1776) och *Voyage aux Indes orientales et à la Chine de 1774 à 1881* (2 bd, 1782, 4 bd, 1806) äro värdefulla i synnerhet på det naturhistoriska området. C. Lmn.

Sonneratshönset, *zool.* Se Hönssläktet.

Sonnino [sånina], Sidney, baron, italiensk statsman, f. 11 mars 1847 i Florens, tillhör på fädernet en judisk köpmansläkt från Livorno; hans fader, baron Isak Saul S., förvärfvade som bankir och hög tulltjänsteman i Egypten under Muhammed Alis tid stora rikedomar, öfvergick vid sitt giftermål med en engelsk dam, Georgiana Terry, till protestantismen och erhöll baronvärdighet af storhertigen af Toscana. S. vann redan 1868 juris doktorsgrad vid universitetet i Pisa, blef därefter diplomat, men egnade sig efter några års attachétjänst (i Madrid, Wien, Berlin och Versailles) från 1873 åt nationalekonomiska och socialpolitiska studier samt utgaf 1877, jämte L. Franchetti, *La Sicilia*, ett för kännedomen om Siciliens jordbruk och bondefråga banbrytande arbete (2 bd, tysk öfv. 1906). 1878 uppsatte han, äfven i samverkan med Franchetti, den ekonomiska veckotidskr. ''Rassegna settimanale''. Till dess medarbetare och S:s vänkrets hörde bl. a. Carducci, historikern P. Villari och politikern A. Salandra. 1880 valdes S. till deputerad och förordade i kammaren en frikonservativ reformpolitik, särskildt på det sociala området. Hans skarpa kritik af finansministern Maglianis finanspolitik bidrog till dennes fall dec. 1888, hvarefter S. en kortare tid 1889 var understatssekreterare för skatteärenden i Crispis ministär. S. blef dec. 1893 finans- och skattkammarminister i Crispis andra ministär och lyckades genom sparsamhet och klok skattepolitik bringa ordning i de betänkligt tilltrasslade statsfinanserna samt genomförde en grundlig banklagsreform. Han lämnade finansportföljen april 1894 och afgick från skattkammarministersämbetet vid Crispis fall efter nederlaget vid Adua (1896) och ledde sedan en oppositionell centergrupp, hvilken särskildt bekämpade Luzzattis bländande, men äfventyrliga finanspolitik och stödde ministären Pelloux 1899—1900 under dess kamp för införande af en mot omstörtningsplaner riktad ''lag om allmän säkerhet''. Febr.—maj 1906 var S. konseljpresident i spetsen för en koalitionsministär (med bl. a. Salandra, Luzzatti, Boselli och Sacchi som medlemmar), hvilken existerade endast på Giolittis nåd och föll på frågan om inköp af de sydita-lienska järnvägarna. Äfven S:s andra ministär var kortlifvad (dec. 1909—mars 1910); den innehöll representanter från alla moderata grupper från den moderata högern till den demokratiska vänstern och afgick, när Giolittigruppens opposition omöjliggjorde genomförandet af regeringens förslag om statssubvention åt de stora rederierna. S., som 1901 uppsatte tidningen ''Giornale d'Italia'', hvilken alltsedan dess varit språkrör för hans idéer, hade inom utrikespolitiken emot radikalernas franskbeundran städse förordat ett godt förhållande såväl till centralmakterna Tyskland och Österrike-Ungern som till England. När han efter San Giulianos död inträdde som utrikesminister i den rekonstruerade ministären Salandra (nov. 1914), torde han redan ha varit vunnen för Italiens anslutning till trippelententen, och han har alltsedan dess varit den verklige ledaren af Italiens politik, såväl vid dess krigsförklaring mot Österrike-Ungern (maj 1915) som efter Salandras fall och ersättande med Boselli (juni 1916), i hvars ministär S. behållit utrikesportföljen. V. S—g.

Sonni′ster. Se Menno Simonis.

Sonomait, *miner.*, naturligt dubbelsalt af magnesium- och aluminiumsulfat, förekommer i Kalifornien. K. A. V—g.

Sonomēter, *mus.* Se Monokord.

Sonor [sånår], lat. *sonōrus*, klart ljudande, klangfull, malmrik. Se vidare Sonoritet.

Sonora [sånå′ra], stat i republiken Mexico, till läget den nordvästligaste, till storleken den andra af republikens stater, gränsar i n. till Arizona, i ö. till Chihuahua, i s. till Sinaloa och i v. till Kaliforniska viken. 198,496 kvkm. 275,107 inv. (1912), hvaraf $^3/_4$ äro bofasta indianer. Landet är i ö. uppfylldt af Sierra Madres berg och utgör i i v. en af höjdsträckningar genomdragen slätt, som, i allmänhet bördig, längst i n. v. är sandig och vattenfattig. De förnämsta floderna äro Rio Mayo, Rio Yaqui och Rio Sonora (360 km.). Klimatet är hett, men sundt, om man undantar den sumpiga kuststräckan. Jordbruket är betydande, äfvenså boskapsskötseln. Mineraltillgångarna äro stora, men bergsbruket ännu föga utveckladt. Handeln bedrifves hufvudsakligen utefter kusten. Förnämsta hamnen är Guaymas, dit järnväg går från Arizona (södra pacifikbanan). Hufvudstad är Hermosillo (14,578 inv. 1912). Se Indianer, sp. 497, och Sonoraspråken. Jfr ''En färd

till Baja California och Sonora" af G. Eisen i "Ymer" 1897. (J. F. N.)

Sonoragummi [sånå'ra-], *bot.* Se Prosopis.

Sonoraspråken [sånå'ra-] l. Sonoriska språken bilda tillsammans med de aztekiska en särskild stam bland de mexikanska språken, hvars mest utvecklade representant är det aztekiska nahuatl (se d. o.). De indelas af Buschmann i 5 grupper och ha samma namn som de sonoriska folken: sjosjoni, kizh, pima, opata och cahita. Vokalismen är densamma som i nahuatl, men den rikare konsonantismen omfattar äfven *g*, *d*, *b*, *h*, *ch* och *r*. Genus och artikel saknas. Pluralis bildas som i nahuatl genom reduplikation, t. ex. i pima: *hota*, "sten", *hohota*, "stenar", genit. däremot i olikhet mot nahuatl genom suffix *-te* l. *-ke*, t. ex. i opata: *tutsi-ke*, "tigerns". Verbalböjningen sker i somliga språk med självständiga pronominala subjekt, i andra med motsvarande prefix och i bägge fallen med oförändrad stam, t. ex. i opata: *ne hio*, "jag gör", *it hio*, "han gör"; i cahita: *ne-erja*, "jag älskar", *erja* (utan pref.), "han älskar". — Jfr Buschmann, "Grammatik der sonorischen sprachen" (1864—70). H. A.*

Sonori, *med.* Se Rhonchus.

Sonoritēt l. Hörbarhetsgrad är ett språkljuds egenskap att vara mer eller mindre *sonort*, "hörbart", alltefter hörselorganens större eller mindre känslighet för detsamma. Sonorast är det ljud, som under f. ö. lika förhållanden höres på längsta afståndet. Ljudens relativa sonoritet är mycket olika och beror i främsta rummet på rösttonens när- eller frånvaro. Alltså äro alla tonande ljud sonorare än de f. ö. lika bildade icke tonande. Vidare beror sonoritetsgraden på talkanalens större eller mindre öppenhet; ljud, som ligga högt på tonskalan, äro intill en viss gräns sonorare än de, som ligga lågt, o. s. v. Ordnar man språkljuden efter aftagande sonoritetsgrad, så komma alltså de tonande, med öppna läppar och lågt belägen tunga (*a*, *ä*) främst, de icke tonande explosivorna (*p*, *t*, *k*) däremot sist. — Från sonoritet är noga att skilja ljudens relativa grad af förmåga att fängsla uppmärksamheten, som vanligen förefinnes i samma mån, som de göra ett oestetiskt intryck. I detta afseende utmärka sig i synnerhet *s*- och *sch*-ljud (liksom bland rena toner *hvisslingen*), hvarför ock dessa slags ljud fått en vidsträckt användning vid "hyssjning" och "lystring". Se vidare Ad. Noreen, "Vårt språk" I, sid. 344 och 366, samt II, sid. 52 f. Ad. N—n.

Sons' of the clergy festivals [sa'nš ev thə klē'dʃi fe'stivlš], eng. Se Musikfester.

Sonsonate [sånsåna'te], stad i Salvador (Central-Amerika), vid Rio grande, i en bördig, af jordbäfningar ofta hemsökt trakt. 17,016 inv. (1901). S. har järnvägsförbindelse med kuststaden Acajutla. J. F. N.

Sonstorp [såns-], landt- och f. d. bruksegendom i Hällestads socken, Östergötlands län, vid Emmaån, ett af Finspångsåns källflöden, och nära S. station på Finspång—Pålsbodabanan. Egendomen omfattar $14\frac{299}{1296}$ mtl i Hällestads, Regna och Risinge socknar med en egovidd af omkr. 10,000 har (hvaraf omkr. 7,000 har skog), taxerade till 746,000 kr. (1915), samt tegelbruk, 2 kvarnar, såg, kraftstation m. m., taxerade till 65,000 kr. På 1300-talet egdes gården af Nils Jönsson (Rosenstråle) och tillhörde hans ätt till 1655, då den utgick på manssidan, hvarefter S. ärfdes af G. Crusebjörn och frih. K. Gyllenpistol. På 1760-talet egdes det i sin helhet af riksrådet frih. N. Palmstierna (d. 1766), hvars arfvingar 1792 läto uppföra den nuv. väldiga hufvudbyggnaden, men 1793 måste sälja egendomen till Ol. Burenstam. Dennes måg, ryttmästaren grefve Stellan Mörner, utlöste sina medarfvingar och lämnade gården i arf till sin son grefve G. Otto Mörner (d. 1903), hvilkens son, löjtnant grefve G. Osk. Mörner, som äfvenledes utlöst sina medarfvingar, sedan 1905 är ensam egare. Bruket, som privilegierades 1580, hade 4 hammare, 8 härdar och 1 knipphammare samt masugn och Annastinefors manufakturverk (privilegieradt 1752 och 1785), vid Hagsjön, 10 km. från S. Under grefve Otto Mörners tid utvidgades bruket flera gånger. 1910 nedlades bruksrörelsen fullständigt, men godsets vidsträckta skogar ha gett anledning till anläggning af sågverk och hyfleri; därjämte finnas vid gården tegelbruk och 2 kvarnar samt kraftstation.

Sontag [så'n-], Henriette Gertrude Walpurgis, berömd tysk sångerska, f. 3 jan. 1806 i Koblenz, d. 17 juni 1854 i Mexico, var dotter till ett framstående skådespelarpar och uppträdde redan i späda barnaåren på scenen, blef, elfva år gammal, elev vid konservatoriet i Prag och sjöng från 1822 på tyska och italienska operorna i Wien, där hon kreerade Webers *Euryanthe*. Sina första större triumfer vann hon dock i Leipzig, där hon 1825 uppträdde bl. a. som *Agatha* i "Friskytten", hvarefter hon s. å. anställdes vid Königstädtteatern i Berlin. 1826 skördade hon i Paris stormande bifall som *Rosina* i "Barberaren i Sevilla", där hon öfverglänste Catalani som koloratursångerska, och öfvergick 1827 till italienska operan därstädes. Hon firades allestädes med de mest öfversvinnliga loford och uppbar ovanligt höga gager. 1830 lämnade hon teatern, sedan hon 1828 gift sig med en sardinsk diplomat, grefve Carlo Rossi. Dessförinnan hade hon af konungen af Preussen adlats under namnet von Lauenstein. Hon följde sedermera sin man på dennes beskickningar (i Haag, Frankfurt, Petersburg) och lät endast då och då höra sig som konsertsångerska. Äktenskapet var mycket lyckligt, men af ekonomiska skäl nödgades hon 1849 åter beträda konstnärsbanan. Efter att med hänförelse ha hälsats i Tyskland, Paris och London begaf hon sig 1852 till Amerika, antog 1854 ett engagemang vid italienska operan i Mexico, men dog inom kort i kolera där. Henriette S. var en utomordentligt älskvärd och begåfvad sångerska, hvars sköna och böjliga sopran

förhöjdes af självfullt föredrag och fulländad teknik, förvärfvad genom de samvetsgrannaste självstudier. Hennes dramatiska begåfning var särskildt lämpad för lyriska och graciösa roller, såväl i tyska operor som i Bellinis, Rossinis och Donizettis. Biogr. af Stümcke (1913). E. F—t.

Sontius [så'n-], flod. Se Isonzo.

Sooden [åden], kurort i Hessen-Nassau, vid Werra, ligger 152 m. ö. h. Det är en saltkälla med en halt af 39,33 gr. koksalt på litern. Mineralvattnet begagnas utspädt till drickning och bad. Säsong maj—sept. Öfver 4,000 kurgäster. Ln.

Sookanalen [sōk-]. Se Sault-Sainte-Marie.

Soolbad [åål-]. Se Soole.

Soole [åle], ty., koksaltkälla, som håller större mängd af klorider. En svag soole håller 2 proc., en medelstark 3 proc. och en stark 4 proc. Utspädes en soole med vanligt vatten, kallas ett bad däri soolbad. Kurorter, där dylika bad serveras, finnas i stor mängd. Koksaltkällorna indelas i 2 stora grupper, den ena omfattande kalla kolsyrerika koksaltkällor och kalla soolen, den andra kolsyrehaltiga termalsoolen och enkla termalsoolen. En ännu öppen fråga är, huru soolbad verka. Somliga författare vilja ej tillerkänna dem andra verkningar än vanliga s. k. salta bad. Erfarenheten har dock lärt, att dylika salta bad ej äro af indifferent betydelse, och de begagnas inom balneologien i stor mängd. I Sverige, där inga soolen finnas, ersättas de genom tillsats af koksalt, så t. ex. i kreuznach- och nauheimbaden (jfr Saltsjöbad, sp. 522). Ln.

Soolskeppet [såål-]. Se Moderlut 2.

Soon [sōn], lastageplats. Se Son.

Sooneck [åån-], borg på vänstra Rhenstranden, nedanför Bingen, byggd 1015, förstörd af Rudolf af Habsburg 1282 och sedermera 1348. Restaureradt 1834, eges S. nu af tyske kejsaren. J. F. N.

Soop [sōp], adlig ätt, hvars släktledning upp till slutet af 1400-talet är säker, introducerades på Riddarhuset vid dess stiftelse, 1625, med ståthållaren Åke Haraldsson. Först hans barnbarn antogo familjenamnet S. Två grenar af densamma utslocknade 1700 och 1711. Den förra hade upphöjts i *friherrligt* stånd 1687; den senare, S. af Limingo, var *friherrlig* sedan 1651. — 1. Hans Åkesson, son till ofvannämnde Åke Haraldsson, riksråd, f. 19 maj 1552, d. 10 febr. 1619 på sitt gods Mälsåker i Södermanland, var Johan III:s hofmarskalk 1590 samt sattes 1598 af hertig Karl som slottslofven på Älfsborg och Gullberg och blef 1606 ståthållare öfver Skaraborgs län. 1608 var han en af de två svenske kommissarierna vid mötet med ryssarna vid Systerbäck. 1609 utnämndes han till riksråd samt kammarråd och 1611 till ståthållare på Stockholms slott med Upplands län, hvarjämte han från 1614 var häradshöfding i Trögds härad. S. var en af hertig Karls mest nitiska anhängare och förtrogne. — 2. Erik S., den föregåendes son, krigare, f. 21 aug. 1592, d. 15 mars 1632, deltog som ryttmästare (1623) och sedermera som öfverste för Västgöta kavalleri i Gustaf II Adolfs krig. Under träffningen vid Dirschau (1627) var det han, som i spetsen för sina ryttare tillbakakastade polackernas angrepp och afgjorde striden, hvarför han äfven s. å. af konungen å rikssalen dubbades till riddare. Att han skulle ha deltagit i slaget vid Stuhm (1629) och där räddat konungens lif, har förnekats af en senare kritik (G. Björlin). På det präktiga grafmonumentet öfver honom (från 1637) i Skara domkyrka (se fig. 5 i art. Grafmonument) framställer dock en hautrelieftafla i hvit marmor, huru han räddar konungen i en strid. S. deltog äfven i slaget vid Breitenfeld (1631). Ang. traditionen om S:s räddningsbragd se O. Mannerfelt, "Skara domkyrka. IV. Soopska grafmonumentet" (i "Västergötlands fornminnesför:s tidskr.", III, 1915). — 3. Mattias S., friherre af Limingo (sedan 1651), den föregåendes broder, riksråd, f. 7 sept. 1585, d. 1 juni 1653, blef 1615 hofmarskalk hos änkedrottning Kristina och 1616 hos hertig Karl Filip. Han inträdde i riksrådet 1627 och tillhörde där oxenstiernska partiet, utnämndes till ståthållare på Kalmar slott 1630 och lagman i Ingermanland 1634 samt var svenskt ombud vid fredsunderhandlingarna vid Brömsebro 1645. — 4. Gustaf S., friherre af Limingo, den föregåendes son, riksråd, f. 1623, d. 1 dec. 1679 i Stockholm, blef landshöfding i Närke samt i Nora och Lindes bergslag 1653 och tillika öfver Värmland 1654. Riksråd 1658, var han president i Reduktionskollegium 1660—63 samt utnämndes sistnämnda år till generalguvernör i änkedrottning Hedvig Eleonoras underhållsland och 1667 till lagman i Östergötland. S., som egde vidsträckta, efter hans död af reduktionen till stor del indragna gods i Sverige, Finland och Livland, var en af sin tids rikaste män. — 5. Erik S., friherre, den föregåendes kusin, krigare, reduktionsman, f. 16 dec. 1643, d. 3 mars 1700 i Stockholm, deltog i österrikisk tjänst i flera fälttåg, blef 1677 öfverste för Kalmar regemente och erhöll åtskilliga befordringar, sedan han vid 1680 års riksdag ifrigt uppträdt för en ny reduktion. Sålunda utnämndes han 1686 till generalmajor af infanteriet, s. å. till vice guvernör

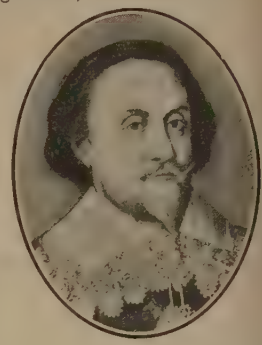

i Riga och 1687 till ord. guvernör där samt upphöjdes s. å. i friherrligt stånd. Han slöt själf sin friherrliga ätt. 1—5. (P. S.)

Soor [šår], by i nordvästra Böhmen, nära Jičin, bekant genom det nederlag, som preussiske konungen Fredrik II 30 sept. 1745 där tillfogade österrikarna under hertig Karl af Lothringen. 28 juni 1866 utkämpades på samma ställe en strid (äfven kallad striden vid Burkersdorf) mellan preussiska garden och österrikarnas 10:e armékår, hvarvid de förre segrade. (J. F. N.)

Soot [sōt], Eyolf, norsk målare, f. 24 april 1859 i Aremark i Smaalenene, växte upp i Nord-Amerika, kom vid 17 års ålder till Norge, studerade i Bergsliens skola i Kristiania och därefter kortare tider i Berlin för Gussow och i Paris för Bonnat. Han slöt sig på 1880-talet till den då unga realistiska konsten och väckte uppmärksamhet med *Käring med tunnbröd* (1885) och ännu mera med *Ett besök* (en förnäm bondkvinna tar emot gäster i dörren till sitt hem, 1890). 1889 utförde han ett dubbelporträtt af *Jonas Lie med fru*. Till stark och djup koloristisk hållning sträfvade han i *Barnamörderskan* (1895). Från 1897 förskrifver sig den mindre väl lyckade bilden af *Björnstjerne Björnson med fru* på sin balkong på Aulestad (liksom de tre föregående i Nationalgalleriet). Bland hans senare arbeten är *Paviljongen* (1903). G—g N.

Soothill [sō't-hil]. Se Dewsbury.

Sopdelning, Sopharpning. Se Renhållningsväsen, sp. 1395 och fig. 9.

Sophia. Se Sofia.

Sophiaförbundet (Sofiaförbundet). Se Sjuksköterskor, sp. 719.

Sophiahemmet (Sofiahemmet), en i Stockholm 1889 öppnad anstalt, som är afsedd till både *sjuksköterskeskola* och *sjukhem*, leder sin upprinnelse från det af drottning Sophia inrättade och i början uteslutande på hennes bekostnad underhållna Hemmet för sjuksköterskor. Detta började sin verksamhet 1 jan. 1884. Eleverna, till en början endast 4, fingo sin undervisning vid Sabbatsbergs sjukhus (se Sabbatsberg), och i närheten af denna sjukvårdsinrättning hyrdes i egendomen n:r 34 Upplandsgatan en lokal för hemmets räkning. Redan från början valdes elever endast ur de bildade samhällsklasserna. Hemmet, hvarmed 1 april 1885 förenades Drottningens sjukhem, en liten provisorisk anstalt, och till hvars utvidgning och fortsatta underhåll medel insamlades från alla delar af landet, utvecklade sig på ett synnerligen glädjande sätt, så att slutligen 18 nya lärjungar mottogos om året. Utbildningstiden, som till en början var 1 år, utsträcktes snart till $1^1/_2$. Eleverna fingo tjänstgöra äfven vid andra sjukvårdsanstalter än Sabbatsberg, och vid själfva hemmet inrättades några sjukrum för betalande patienter.

Detta hem flyttades 1 okt. 1889 till det efter ritning af arkitekten A. Kumlien uppförda Sophiahemmet, beläget på Djurgårdens mark, invid Valhallavägen. Anstalten bestod urspr. endast af två hufvudbyggnader. Den ena, uppförd för 160,000 kr. på konung Oskars och drottning Sophias egen bekostnad, inrymde själfva *sjukhemmet* (fig. 2) med plats för 60 à 70 sjuka, dels i enkelrum, dels i rum för 2—8 sjuka, under olika betalningsvillkor, hvarjämte i denna byggnad förlades operationsrum, badrum, tekök och samlingsrum för konvalescenter, förutom ljusa, rymliga korridorer samt expeditionsrum äfvensom bostäder

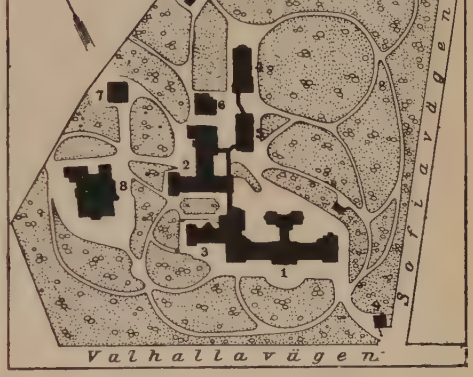

Fig. 1. Situationsplan af Sophiahemmet. *1.* Sjukhemmet. — *2.* Hemmet för sjuksköterskor. — *3.* Flygelbyggnaden. — *4.* Nya medicinska afdelningen. — *5.* Köksbyggnad. — *6.* Tvättinrättning. — *7.* Pastorsbostad. — *8.* Solhemmet, ålderdomshem för sköterskor. — *9.* Portvaktsstuga. — *10.* Grafkapell.

för föreståndarinnan, underläkaren m. fl. Den andra hufvudbyggnaden, uppförd med allmänt insamlade medel, är afsedd till *hem för sköterskor och elever* och innehåller utom bostad för husmodern efter ytterligare tillbyggnad rum för

Fig. 2. Sjukhemmet. (Sophiahemmets hufvudbyggnad.)

omkr. 75 elever och sköterskor, dessutom matsal och samlingsrum, ekonomirum m. m. samt i källaren lokaler för ångpanna och maskiner till uppvärmnings-, ventilations- och belysningsändamål o. s. v. (Om villkor för antagning till sjuksköterskeelev, om elevernas undervisning, om sjuksköterskornas ställning till Sophiahemmet,

deras pensionering m. m. se Sjuksköterskor, sp. 718.) Det ursprungliga sjukhemmet har dock sedermera tid efter annan utökats och utvidgats, så t. ex. i början af 1900-talet, då en stor flygelbyggnad med två mindre, från hvarandra isolerade afdelningar (enskilda sjukrum) jämte en särskild, fullt modern operationsafdelning, ett gudstjänstkapell m. m. tillkom på nordvästra delen af tomten, samt under senaste åren genom uppförande af en ny medicinsk afdelning i nordöstra delen af parken, bestående af 16 sjukrum med 22 sjukplatser, förutom undersökningsrum, laboratorium, en stor badafdelning m. m. Bland de hus, som under de sistförflutna åren — förutom de olika sjukafdelningarna — infogats i Sophiahemmets stora komplex, märkas Sophiasystrarnas ålderdomshem, Solhemmet, öppnadt 1907, och pastorsbostaden, som blef färdig 1909. Dessutom har den gamla tvättinrättningen ersatts af en ny, helt tidsenlig, och likaså särskild köksbyggnad uppförts. Sjukhemmet utgör, såsom sjukvårdsanstalt betraktadt, en i och för sig i många riktningar originell och betydelsefull insats i svensk sjukvård. I fråga om inre organisation står det ensamt i sitt slag i vårt land. Ej minst utmärkande för detsamma i detta afseende är, att sjukhemmet icke har i samma bemärkelse som andra sjukvårdsanstalter någon egen behandlande läkare, som obligatoriskt handhar sjukvården inom anstalten. Dess salar och sjukrum stå nämligen öppna för enhvar svensk läkare, som där kan sköta sina patienter lika självständigt som i ett enskildt hem.

Sjukhemmets angelägenheter handhas f. n. af en styrelse, hvilken, utom drottningen som ordf., består af 10 manliga och 3 kvinnliga ledamöter; de löpande ärendena ombesörjas af ett "förvaltningsutskott" af 4 personer, utsedda bland styrelsens led. Närmaste öfverinseendet inom hemmet utöfvas af en föreståndarinna. Såväl med afseende på styrelsens sammansättning som i en del andra hänseenden föreligger emellertid förslag till vissa ändringar. Vid hemmet äro, till biträde vid sjukvården och för undervisningen, anställda 2 läkare, af hvilka "husläkaren" är boende utom, men underläkaren inom detsamma. Antalet å hemmet 1915 intagna patienter var 1,068. Till nämnda år hade 106 olika arbetsfält varit upptagna genom hemmets försorg. Sköterskor från Sophiahemmet voro i verksamhet vid 33 olika sjukvårdsanstalter inom alla delar af landet. Af 716 utbildade elever hade 389 afskilts till sköterskor, och af dessa verkade fortfarande 116 i hemmets tjänst. Jfr "Festskrift i anledning af änkedrottning Sophias 75-årsdag". R. W.

Sophie [såfi], fr. Se Sofia.

Sophies minde [såfis minne], arbetsskola med internat för vanföra i Skaadalen vid Holmenkolbanan nära Kristiania, upprättades af Oskar II för de i anledning af hans 25-åriga regeringsjubileum (1897) i Norge insamlade medlen, som skänktes till en af de båda lärarinnorna för vanföra, systrarna Agnes (f. 1862, d 1909) och Nanna Marie Fleischer (f. 1865), 1 febr. 1892 grundlagd arbetsskola i Kristiania. Denna genom kungagåfvan, statsbidrag och privatunderstöd starkt utvidgade uppfostringsanstalt flyttades 1902 under namn af "Sophies minde" till Skaadalen, under det att en samtidigt inrättad poliklinik för vanföra fortfor att ha sin verksamhet i Kristiana. Stiftelsen, som 1916 förvärfvat en stor, bebyggd tomt ("Nationalbryggeriet") vid Trondhjemsveien i Kristiania, dit hela etablissemanget efter till 1919 färdigberäknade utvidgningar och ny inredning kommer att förläggas, förestås fortfarande af den ena grundläggarinnan. K. V. H.

So'phocles, lat. Se Sofokles.

Sophoniba. Se Sofonisba(e).

Sophōra tinctōria, *bot.* Se Baptisia tinctoria.

Sophōreæ, *bot.* Se Papilionatæ.

Sophro'nius, patriark. Se Sofronios.

Sopmossa, *bot.* Se Polytrichum.

Sōpor, lat., djup sömn. Se Koma.

Sopor, damm (se d. o.), trådändar, tyg-, pappers-, nål- och andra metall-, glas- och porslinsbitar samt köksaffall m. m., som förekomma inomhus; till gatsopor höra dessutom som väsentlig beståndsdel kreatursspillning. Sopor kunna efter sin härkomst (köksaffall, gatsopor m. m.) ha ganska växlande sammansättning, men innehålla i allmänhet så stora mängder af växtnäring, att de förtjäna tillvaratagas för jordens gödsling. Numera beredas de vid många städers renhållningsverk till gödsel. Sopgödselns värde beror i hög grad på, om köksaffallet ingår däri, i hvilket fall de i kväfvehalt vanligen öfverträffa blandad kreatursgödsel. I motsatt fall äro kväfvehalten och sopgödselns värde afsevärdt lägre. Om sopors uppsamling, bortförande, användning eller förstöring se Renhållningsväsen med pl. I—III H. J. Dft.

Sopori'ficum (af lat. *sōpor*, sömn), *med.*, sömnmedel.

Sopp (da. o. no. *sop*, svamp), namn på svamp (se Boletus).

Sopp, Olav Johan (till 1907 Johan-Olsen), norsk mykolog, näringsfysiolog, f. 6 okt. 1860 i Hamar, med. kandidat 1888, var sedan 1882 assistent hos A. Blytt och H. J. Heiberg och 1885—87 hos grundläggaren af den moderna mykologien O. Brefeld i München, där han deltog i utarbetandet af dennes "Untersuchungen aus dem gesamtgebiete der mykologie". I München utarbetade S. *Norske Aspergillus-arter, udviklingshistorisk studerede* (Kristiania vidensk. selsk:s forhandl., 1886) och *Om sop paa klipfisk* (ibid. 1887). 1887—90 var S. anställd som jäsningsfysiolog vid Ringnes & komp:s ölbryggeri i Kristiania, och sedan 1891 har han varit föreståndare för en fabrik i Toten för tillämpning af en af honom uppfunnen metod att framställa osockrad, kondenserad mjölk (fabriken och patentet såldes 1897 till schweiziska firman Henri Nestlé). 1903 tog S. doktorsgraden vid Kristiania universitet på afh. *Om sop paa levende jordbund.* S. har i Norge utfört ett grundläggande arbete för mykologiens tillämpning på det praktiska lifvet. Han har ifrigt arbetat för skogssvampars användning som näringsmedel, för planmässig användning af renodlad ostjäst (1887—1904), införande af renodlad öljäst i bryggerierna (1887—90), systematisk användning af antiseptik-aseptik och nästan obegränsadt varaktig sterilisering i mjölkhandteringen (sedan 1888), för förtä-

ring af surmjölk, yoghurt o. d. (1907—14) och vetenskaplig kontroll öfver konservfabrikationen (sedan 1915). Bland S:s många populärskrifter må nämnas *Om øllet og dets udvikling fra oldtid til nutid* (1900), *Om opbevaring av levnetsmidler til husbruk* (1901; 4:e uppl. 1909), *Alkohol, et indlæg mot forbudsbevægelsen* (1906), *Sopbogen* (1907) och *Hverdagslivets soplære* (1911). Därjämte har S. varit utomordentligt verksam som journalist och föreläsare. K. V. H.

Soppa (af stammen *sup* l. *sop*, dricka, som återfinnes bl. a. i fr. *soupe*), *kokk.*, användes urspr., förståndigt nog, som lätt kvällsmål (däraf fr. *souper* l. *soupé*). Soppa, som är födoämnen i flytande form eller där det flytande elementet spellar någon större roll, kan beredas af snart sagdt allt, som duger att äta och är lösbart i kokande vatten. De soppor, som beredas med kallt vatten (kallskål), äro väl snarare att räkna till limonaderna. Lösningen kan stundom ske i mjölk eller buljong (se nedan). Som grundämnen användas kött, fisk, produkter ur växtriket, gryn och mjöl. Soppor kunna sålunda lämpligen indelas i kött-, fisk-, grön-, vin- och fruktsoppor. Basen för köttsoppor är b u l j o n g eller c o n s o m m é (afkok af kött i buljong i st. f. vatten). För kött kan man i nödfall använda köttextrakt (se d. o.) eller Maggis buljongtärningar (se M a g g i p r e p a r a t). Man har skilt på betydelsen af fr. *soupe* och *potage*, men en dylik skillnad förekommer ej i realiteten. Är afkoket på kött svagt, därför att man vill, såvidt möjligt, bevara köttets näringsvärde, kallas det köttsoppa i inskränkt bemärkelse. F. ö. sammanfattar man under detta namn och under benämningen buljong (eg. medelstarkt köttafkok i vatten) en hel del enklare hithörande sopprätter, såsom *pot-à-feu*, franska folkets förträffliga soppa på oxkött och grönsaker; mörk och ljus buljong med klimpar, med ägg, med grönsaker o. s. v. Consommén (''den dubbla buljongen'') kan liksom vanlig buljong kokas på olika slags kött, oxe, kalf, höns, oxhufvud, oxsvans, kängurusvans, salt kött och fläsk (med gryn ''tisdagssoppa''), salt fläskrygg (med gula ärter, ''ärter och fläsk''), svinöron, på får (hals och hufvud; hotchpotchsoppa), kalkonkrås, gåskrås, vildt, hare, kramsfågel, rapphöns, dufva, tomat, färska ärter, kål, surkål, nässlor m. m. Vidare kan man försätta köttafkoket med en hel del andra ingredienser, såsom salep, konjak, indiska svalbon, ravioli (se d. o.), fisk, morot, curry, sköldpaddkött, makaroni, vermiceller m. m. Man kan af buljongen bereda puréer (se P u r é), om man med den blandar genom hårsikt drifna kvarlefvor af kalkon, höns, vildt, rapphöns, eller på samma sätt behandlade grönsaker, såsom morötter (morotspuré, *brunoise*), kålrötter, jordärtskockor, potatis, hvita bönor, bruna bönor, gröna ärter och linser, ärtskidor, blomkål, sparris, selleri, kastanjer, gryn och mycket annat. Men buljongen måste i alla händelser vara god och kraftig, ej sådan som den gamle Uppsalaprofessorn kännetecknade som ''skuggan af en oxe, fallen på diskvatten''. Fisksoppor, som med fördel kunna kokas äfven på ben och hufvud af större fiskar, förtjänade att i det svenska köket få vidsträcktare användning än nu. Man kan koka soppa på öfverlefvorna af nästan allt slags fisk, men bäst för detta ändamål äro lax, torsk, kolja, gädda, sik, ål; hit höra soppor på hummer och kräftor (kräftsoppan är den i Frankrike en gång så högt prisade *bisque*), musslor, ostron, ja t. o. m. grodlår kunna användas för detta ändamål. Af grönsoppor utan buljong må nämnas: färsk ärtsoppa, soppa på pumpa, på lök och champinjoner m. m. Vin- och fruktsoppor, vanligen kalla, begagnas som efterrätter, medan varma soppor numera, åtminstone i den värld, där man dinerar, börja måltiden. Bland senast nämnda är rabarbersoppan särdeles god och billig. Likaledes, vid riklig tillgång på frukt, äppel-, päron-, körsbärs-, nypon-, smultronsoppor. Saftsoppor af alla slag höra hit, liksom vinsoppor; befryndade äro äggöl och dickssoppor. Mjölksoppor, i allmänhet mycket hälsosamma, om de äro riktigt behandlade, med eller utan mjöl eller gryn, finnas i ett stort antal, såsom slät- och stänkvälling, majsenavälling, mjölk med choklad, äggmjölk, hetvägg, hafresoppa, kross- och helgryns-, ris-, mannagryns- och sagovälling. Till denna kategori kan äfven räknas allt slags gröt med mjölk eller med vin och vatten. Med ett ord, ''supanmaten'' kan variera i det oändliga. — Här ofvan har af naturliga skäl hänsyn tagits endast till den svenska och fransk-svenska matlagningen. I andra länders kokkonst finnes naturligtvis ett otal andra sopprätter.

Soppleikr, isl., bollspel. Se B o l l s p e l, sp. 1015.

Soppsköldpaddan, *zool.* Se S k ö l d p a d d o r, sp. 1376, och S k ö l d p a d d s r ä t t e r, sp. 1378.

Sopptabletter, *kokk.*, åtskilliga slags koncentrerade, torkade köttsopp- och buljongberedningar, som vid behof kunna snabbt lösas i kokhett vatten. Jfr M a g g i p r e p a r a t.

Sopra [så-], it., *mus.*, ''öfver'', vid korsning af händerna under pianospel beteckning för den hand, som skall föras öfver den andra. Jfr S o t t o.

Soprān (it. *soprāno*, lat. *supremus* l. *discaʼntus*, fr. *dessus*, eng. *treble*), *mus.*, den art af sångröst, som har högsta tonläget, med metallisk och klart genomträngande klangfärg. Sopran finnes hos kvinnor, gossar och kastrater. Den skiljer sig från alten ej allenast genom den absoluta höjden, utan äfven därigenom, att den har sin tyngdpunkt i det högre (hufvud-) registret, icke i det lägre (bröst-) registret. Omfånget växlar betydligt. Som normalt omfång plägar anges c^1—a^2, hvarvid bröstregistret sträcker sig ungefär upp till *fiss*^{1}. Likväl skiljer man mellan hög sopran och låg (mezzo-)sopran. De vanligaste omfången för hög sopran kunna sägas vara c^1—c^3 och g—c^3, undantag a—e^3; för mezzosopran de vanligaste f—f^2 eller a—a^2, undantag g—h^2. Fru Nissen-Saloman, som haft speciell erfarenhet om nordiska strupar, indelade ifrågavarande röstart i tre underarter med följande omfång: mezzosopran a—a^2 (c^3), sopran c—c^3 (d^3) och hög sopran d—f^3 (g^3). Jfr D i s k a n t och R ö s t. A. L.*

Soprānklav, *mus.* Se C - k l a v och K l a v.

Sopransaxofon [-fån]. Se S a x o f o n.

Sopron [ʃå'prån], komitat och stad i Ungern. Se O e d e n b u r g.

Sopuner, rysk sekt. Se M o l o k a n e r.

Sor., vid växtnamn förkortning för P. S o r a u e r (se denne).

Sora [såra], stad i italienska prov. Caserta (Kampanien), vid Garigliano. 16,245 inv. i hela kommunen (1911). På en brant klippa ofvanför staden (539 m. ö. h.) ligga polygonala murrester och medeltida borganläggningar. Urspr. tillhörande volskerna, förvandlades S. till en romersk koloni 303 f. Kr. och var under medeltiden ett betydande fäste. Flera berömda romare, bl. a. Decierna, Attilius Regulus, Q. Valerius, L. Mummius, hade sitt hem i S., kyrkohistorikern Cæsar Baronius var född i S.

Sora'cte (it. *Monte Soratte*), berg i Etrurien, 37 km. n. om Rom, i forntiden helgadt åt Apollo. S. är 691 m. högt och bar fordom på sin topp ett Appollotempel, där sällsamma fester firades till gudens ära. På östra sluttningen låg en åt den etruskiska blomstergudinnan Feronia helgad lund; varma källor funnos på bergets sluttningar. S. består af grå kalksten och är högst sällan täckt af snö. 748 anlade Pippin den lilles broder Karlman där ett åt den helige Silvester helgadt kloster, hvari han själf ingick som munk. Berget kallas därför stundom Monte San Silvestro, men ännu allmännare Monte Sant' Oreste, efter en på södra sluttningen belägen by. (J. F. N.)

Soranerne (''soranerna''), sammanfattande dansk litterär benämning på de tre professorerna i Sorö vid midten af 1700-talet, nämligen populärfilosoferna J. Kraft, A. Schytte och J. S. Sneedorff. E. Ebg.

Sorānos (grek. *Σωρανός*, lat. *Sorānus*), grekisk läkare från Efesos under 2:a årh. e. Kr., en samtida till Galenos, lefde i Rom under kejsarna Trajanus' och Hadrianus' tid och åtnjöt där stort anseende, särskildt som obstetriker. Bland hans många skrifter intar afh. om kvinnosjukdomar främsta rummet, och den är äfven den enda, som, i en bysantinsk kompilation, bevarats till vår tid (utg. af Dietz 1838, på grekiska och latin af Ermerius 1869; en tysk öfv. 1894 af Lüneburg och Huber). Af S. föreligga dessutom i en bearbetning af Caelius Aurelianus en skrift om de akuta och kroniska sjukdomarna, som utgör hufvudkällan för kännedomen om den metodiska skolan; ett fragment om benbrott, m. m. Se Lachs, ''Die gynäkologie des S.'' (1902). R. T—dt.

Soränsk tidsskrift. Se Sorö.

Sorāta [så-], Nevado de, en berggrupp i Anderna ö. om Titicacasjöns södra del. Dess högsta toppar äro Illampu (l. Sorata), 6,560 m., och Ancohuma, 6,617 m. J. F. N.

Sora'tte [så-], Monte. Se Soracte.

Soraū [så-], kretsstad i preussiska reg.-omr. Frankfurt (Brandenburg), nära schlesiska gränsen, vid Halle—S.—Gubenjärnvägen. 18,019 inv. (1910), hufvudsakligen protestanter. Gymnasium. Porslinsfabrik, järngjuterier, stora klädes- och linneväfverier m. m. Högre väfskola. I närheten finnas betydande brunkolslager. (J. F. N.)

Soraūer [så-], Paul, tysk botanist, f. 9 juni 1839 i Breslau, d. 9 jan. 1916 i Berlin, var 1871—93 lärare vid landtbruksakademien i Proskau och föreståndare för dess försöksstation, därefter sakkunnig rådgifvare vid biologiska försöksstationen i Berlin och docent i växtpatologi, sedan professor. Han var framstående växtpatolog och ifrig förkämpe för växternas skyddande mot parasitsjukdomar. På detta område författade han viktiga arbeten, särskildt hand- och undervisningsböcker: *Handbuch der pflanzenkrankheiten* (1874; 3:e uppl. 1905—07), *Atlas der pflanzenkrankheiten* (1887—93), *Die schäden der einheimischen kulturpflanzen* (1888), *Pflanzenschutz* (1892; flera uppl.), *Schutz der obstbäume gegen krankheiten* (1900) och *Rationelle pflanzenhygiene*. Han utgaf ''Zeitschrift für pflanzenkrankheiten'' (sedan 1891) och ''Zeitschrift zur internationalen entwicklung des pflanzenschutzes'' (sedan 1908). S. blef led. af sv. Landtbruksakad. 1901. C. Lmn.

Sorbenburg [så'r-], slott. Se Saalfeld 2.

Sorber [så'r-], slavisk folkstam. Se Slaver, sp. 1420, och Vender.

Sorbet (it. *sorbe'tto*, arab. *schurbe*, turk. *scherbet*, dryck), en vattenglass, i hvars tillredning ingår likör eller vin. Tillblandas i stället fruktsaft, kallas drycken granit (se d. o. 1). Hit hör äfven spongada (se d. o.).

Sorbiodūnum, stad. Se Salisbury 1.

Sorbiska, det numera i vetenskapliga arbeten använda namnet för den i Ober- och Nieder-Lausitz inhemska slaviska dialekten, som äfven kallas *lausitziska*, *lausitz(isk)-serbiska*, *lusatiska* eller oftast *vendiska* (jfr Slaviska språk och Vendiska språket). H. A.

Sorbiska litteraturen. Se Vendiska litteraturen.

Sorbit [sår-], *kem.*, med mannit och dulcit stereoisomer sexvärdig alkohol, $CH_2OH(CHOH)_4CH_2OH$, som förekommer i rönnbär (*Sorbus Aucuparia*, hvaraf namnet), äpplen, päron, mispel m. fl. pomacéers och drupacéers frukter. S., som bildar lättlösliga kristaller, är af särskildt intresse såsom varande den alkohol, som motsvarar drufsockret, af hvilket den kan erhållas genom reduktion (jfr Drufsocker). Genom inverkan af en mikroorganism, *Bacterium xylinum*, öfvergår sorbit i sockerarten sorbos (se d. o.). K. A. V—g.

Sorbonne [sårbå'nn], den byggnadskomplex i Paris, som är säte för de historisk-filologiska och naturvetenskapliga fakulteterna i Paris samt École pratique des hautes études (sedan 1868) och för Écoles des chartes (sedan 1897). S. leder sitt ursprung från ett af Ludvig den heliges biktfader, Robert de Sorbon, 1257 stiftadt kommunitet (se d. o.), som bar namnet ''Communauté des pauvres maîtres étudiant en théologie''. Stadfäst af påfven 1259, hade detta samfund till uppgift att främja den högre teologiens studium, hvarför endast sådana personer, som aflagt filosofisk grad, där vunno inträde. På grund af den alumnerna åliggande skyldigheten att meddela kostnadsfri undervisning uppkommo 1252—1751 sju offentliga, ständigt fortgående föreläsningskurser. Kommunitetet hade därjämte äran af att inom sina murar ha upprättat det första

boktryckeriet i Paris (1470). Dess rykte spred sig snart öfver hela Europa, och då Parisuniversitetets teol. doktorer och professorer under en följd af år hufvudsakligen utgingo från S., öfverflyttades kommunitetets namn på hela den teologiska fakulteten. I de religiösa striderna togo dess medlemmar liflig del. Kämpande för den gallikanska kyrkans privilegier, uppträdde de såväl mot jesuiterna som mot reformationen, men deras pedantiska förfördömelselust gentemot 1700-talets filosofer förstörde fakultetens anseende och framkallade dess upphäfvande genom ett af Ludvig XVI utfärdadt dekret (1792). S. återupprättades 1808 och har sedan 1821 varit Parisuniversitetets centrum med de tre ofvannämnda fakulteterna. Dess storartade byggnad, grundlagd redan på 1200-talet, sedan efter ritningar af Lemercier ombyggd af Richelieu (1626—53) och 1852 öfverlämnad i staden Paris' ego, är belägen i Quartier latin (se kartan till art. Paris, inre staden) och utgöres numera af en på en yta af 21,000 kvm. i fyrkant uppförd komplex, fullbordad 1901, hvars ena fasad prydes af ett kapell (uppfördt 1635—53) med kupol (se fig. 25 å pl. V till art. Paris) och den andra af en monumental byggnad, som, börjad 1884, invigdes 1889. Ombyggnadsarbetet leddes af H. P. Nénot, och "det nya S." är rikt smyckadt med konstverk af Dagnan-Bouveret, Puvis de Chavannes m. fl. Universitetsbiblioteket öfverflyttades redan 1823 till S. — Jfr A. Franklin, "La Sorbonne, ses origines..." (1875), A. Gréard, "Nos adieux à la vieille Sorbonne" (1893), och H. P. Nénot, "Monographie de la nouvelle S." (1903). S:s diplomatariska historia ingår i det af F. H. S. Denifle och E. Chatelain utgifna "Chartularium universitatis Parisiensis" (4 dlr, 1889—97), omfattande tiden 1200—1452, och dess komplement "Auctarium chartularii univ. Parisiensis" (d. 1—2, 1894—97), omfattande tiden 1333—1466. (R. G.)

Sorbos [sårbås], *kem.*, sockerart, $C_6H_{12}O_6$, som i mindre mängd, jämte motsvarande sexvärdiga alkohol, $C_6H_{14}O_6$, sorbit (se d. o.), förekommer i rönnbär. Den är stereoisomer med fruktsocker (fruktos) och liksom denna en ketos (se d. o.) samt vänstervridande. K. A. V—g.

So'rbus L., *bot.* Se Oxelsläktet och Rönn.

Sorby [så'bi], Henry Clifton, engelsk naturforskare, f. 10 maj 1826 i Woodbourne nära Sheffield, d. 9 mars 1908 i Sheffield, egnade sig uteslutande åt vetenskapliga forskningar, grundlade den mikroskopiska undersökningen af mineral och bergarter, införde spektralanalysens användning på mikroskopiska föremål samt konstruerade ett spektroskop för undersökning af färgade fluida. A. Hng.

Sordame'nte [sår-], it. Se Sordo.

Sordavala [så'r-; fi. *So'rtavala*]. 1. Domsaga i Viborgs län, Finland, under Viborgs hofrätt, består af 3 tingslag och omfattar Uukuniemi och Ruskeala socknar samt Leppälaks forna kapell i Soanlaks socken äfvensom Sordavala landsförsamling. Areal omkr. 1,800 kvkm. Omkr. 35,000 inv. (1914). — 2. Härad i nämnda län, med samma område som domsagan och fördeladt i 3 länsmansdistrikt. — 3. Stad i nämnda län, belägen på båda sidorna af en från norra Ladoga inskjutande vik. Den anlades 1643 och erhöll fundationsbref 1646. Under 1600-talet dref staden betydande tullfri handel på det öfriga Finland och Stockholm med spannmål, tobak och viktualier. 1705 förstördes den af ryssarna och har sedan ej återvunnit samma välstånd som förut. Ännu är den likväl en hufvudort för handeln på norra Ladoga. 3,382 inv. (1914), till större delen finsktalande, taxerade för en inkomst af tillsammans 2,526,000 mark, hvaraf för näring och yrke 760,400 mark. Handlande funnos 43. Utgifterna uppgingo 1912 till omkr. 257,000 mark; skulderna voro vid utgången af 1910 307,500 mark. I staden finnas ett finskt statens reallyceum, en finsk statens flickskola med en finsk privat fortbildningsklass, en finsk af staten subventionerad handelsskola och handelsbiträdesskola, en finsk lägre handtverksskola samt en slöjdskola för kvinnor. Staden har äfven ett historisk-etnografiskt museum, bankkontor m. m. Invid staden ligger Kymölä (l. Sordavala) finska folkskollärar- och lärarinneseminarium, grundlagdt 1880. Med S:s landsförsamling utgör staden ett imperiellt pastorat af 1:a kl. under Nyslotts stift. Landsförsamlingen hör judiciellt och administrativt till

Fig. 1. Sordavalas vapen.

Fig. 2. Situationsplan af Sordavala. *1.* Luthersk kyrka. — *2.* Grekisk-katolsk kyrka. — *3.* Stadshus. — *4.* Societetshus. — *5.* Postkontor. — *6.* Telegrafstation. — *7.* Järnvägsstation. — *8.* Museum. — *9.* Salutorg. *10.* Kasern.

Sordavala domsaga och härad samt har en areal af 807 kvkm. och en befolkning af 22,531 personer, finsktalande (1914). Sedan 1 nov. 1893 står staden i förbindelse med Finlands järnvägar (genom Antrea—Joensuubanan). Stadens vapen (se fig. 1) utgöres af en sköld med blått fält, i hvilket stå korsvis två gyllene glafvenstakar med röda sporrfanor (l. rytttarfanor), hvardera med en silfverspets från vidfästningen. — 4. Grefskap i Kexholms län, som 26 mars 1651 gafs åt Gustaf Adam Banér som erkänsla för hans fader fältmarskalken Johan Banérs förtjänster. Det omfattade S. stad samt 2,759 arviorubel jord med 508 bönder och 100 löskarlar samt gaf i årlig inkomst omkr. 5,693 dal. smt. Till kronan indrogs det med anledning af 1680 års reduktionsbeslut. 1—3. A. G. F. 4. S. C.

Sordin (it. *sordino*, fr. *sourdine*), *mus.* Se Dämmare. I bildlig bemärkelse något, som dämpar l. förmörkar en hög sinnesstämning.

Sordo [så'rdå] l. Sordame'nte, it., *mus.*, dämpadt, med dof klang.

Sore'dier, *bot.* Se Lafvar, sp. 805.

Sorel [såure'l], stad i Canada, prov. Quebec, vid Richelieuflodens utlopp i S:t Lawrence och genom detta läge af stor militär betydelse. 8,420 inv. (1911). Skeppsvarf och järnindustri, spannmålshandel. Staden har sitt namn efter fransmannen de Sorel, som där anlade ett fäste 1665. (J. F. N.)

Sorel [såre'll], Agnes, franske konungen Karl VII:s älskarinna, f. omkr. 1409 i Fromenteau (Touraine), d. 9 febr. 1450 på slottet Masmal-la-Belle. Hon var af adlig börd, dotter till en sire de Coudun, kom vid unga år till hertiginnans af Anjou hofstat och 1431 till Karl VII:s hof, där hon väckte uppmärksamhet genom sin skönhet och intelligens. Omkr. 1433 blef hon konungens älskarinna, den första i raden af de många "maîtresses en titre", hvilka under "l'ancien régime" utöfvade större inflytande på landets ledning. Hon blef hofdam hos drottningen, öfverhopades af konungen med frikostiga gåfvor och förläningar och förstod att samla omkring honom gunstlingar, hvilka väl tillvaratogo Frankrikes öden under den svage konungens styrelse. Hon sökte stärka hans egen dådkraft, aflägsnade från honom flera ovärdiga lycksökare och vann äfven drottningens bevågenhet. Med dauphin (sedermera Ludvig XI) kom hon snart på spänd fot, sedan han förgäfves sökt att genom hvarjehanda gåfvor vinna henne och hennes trogna för sina syften. Att hon skulle blifvit af honom förgiftad eller af J. Coeur (se denne), är obestyrkt. Hon dog i barnsäng efter att ha skänkt konungen fyra döttrar, bland hvilka den andra i ordningen, Marie de Valois, är mest bekant. Att hon utöfvat ett stort och på det hela lyckosamt inflytande på Frankrikes ledning, är allmänt erkändt. Hon är begrafven i Loches. En Jean Fouquet tillskrifven madonnabild (se fig.) — nu förvarad i museet i Antwerpen — för kyrkan i Melun anses återge hennes drag. Se Steenackers, "Agnes S. et Charles VII" (1868), och R. Duquesne. "Vie et aventures galantes de la belle S." (1909). E. A—t.

Agnes Sorel. Efter Fouquets målning "Maria med barnet" (omkr. 1450).

Sorel [såre'll], Charles, sieur de Souvigny, fransk historieskrifvare och romanförfattare, f. 1602, d. 1674, blef rikshistoriograf 1635. Hans förnämsta vetenskapliga arbeten äro *Histoire de la monarchie française* (1636), *Histoire de la monarchie française sous le règne de Louis XIV* (1662) och *Bibliothèque française* (1:a uppl. 1664). Bland hans romaner märkes *Le berger extravagant* (1627), en imitation af Don Quijote. Den komiska romanen *La vraye histoire comique de Francion, par Nicolas de Moulinet* (1622 eller 1623) vann stor popularitet och tillskrifves allmänt S., ehuru det är möjligt, att han här blott bearbetat en annan förf:s arbete. N. H—tz.

Sorel [såre'll], Albert, fransk historiker, f. 13 aug. 1842 i Honfleur (dep. Calvados), d. 29 juni 1906 i Paris, anställdes 1866 i utrikesministeriet och följde 1870 delegationen till Tours och Bordeaux, blef 1872 professor i diplomatisk historia vid École libre des sciences politiques och 1876 därjämte generalsekreterare vid senatens presidium. Han skref bl. a. *Histoire diplomatique de la guerre franco-allemande* (2 bd, 1875), *La question d'Orient au XVIII:e siècle* (1877; 2:a uppl. 1889), *Essais d'histoire et de critique* (1878; 2:a uppl. 1894), *Nouveaux essais* etc. (1898) och *L'Europe et la révolution française* (8 bd, 1885—1904; bd 1 i 3:e uppl. 1893), belönt af Franska akad. med stora Gobertska priset 1887 och 1888 och af Institutet med Osirispriset, 100,000 frcs, 1904, hans förnämsta arbete. Han betonar däri starkt revolutionens utrikespolitiska sida såsom dominerande, i det den återupptog och med dittills ouppnådd energi fullföljde de franske konungarnas gamla eröfringsplaner. I sin uppfattning af Napoleon röjer han en fläkt af Vandals anda, och "han återförde Napoleon i dennes historiska sammanhang genom att påvisa hans plats i revolutionens utveckling". Han författade vidare *Précis du droit des gens* (1876; 2:a uppl. 1887; med Funck-Brentano) samt essayer öfver *Montesquieu* (1887; 2:a uppl. 1889), *M:e de Staël* (1890; 3:e uppl. 1901) och *Bonaparte et Hoche en 1797* (1896). I det på hans förslag utgifna stora verket "Recueil des instructions données aux ambassadeurs" etc. redigerade han 1:a delen, omfattande Österrike (1884). S. skref äfven romaner. Hans son Albert Émile S. (f. 1876) utgaf 1909 *Notes et portraits d'Albert S. contenant des pages inédites.* S. var led.

af Acad. des sciences morales et politiques (efter Fustel de Coulanges, 1889), af Franska akad. (efter Taine, 1894) samt af Vitt. hist. o. ant. akad. (s. å.) och Vet. soc. i Uppsala (1903).

Sore'lla, pseudonym. Se Naumann 2, sp. 613.

Sorenskriver, no. (edsvuren skrifvare), en i kraft af Kristian V:s "Norske lov" (1687) fastslagen benämning på underdomaren (domaren i 1:a instans) i Norges förvaltningsområden. Jämte utöfningen af domarkallet har en sorenskriver att fullgöra en notaries plikter, bl. a. att föra inteckningsböckerna, hvarjämte en del administrativa göromål, förr tillhöriga de enl. lag af 21 juli 1894 upphäfda (krono-) fogdeämbetena (jfr Fogde, sp. 713), såsom häktningar och utfärdande af förbud samt skötseln af handelsregistret, efter hand på grund af dessa tjänsters indragning öfverflyttats på sorenskriveren. Hans ämbetsområde benämnes sorenskriveri; f. n. finnas 83 sorenskriverier. K. V. H.

Soresina [så-], stad i italienska prov. Cremona (Lombardiet). 11,053 inv. (1911) i hela kommunen. Teknisk skola. Sidenindustri. J. F. N.

Sörex, *zool.*, landnäbbmussläktet. Se Näbbmössen, sp. 314—315.

Sorg, *psyk.*, olustkänsla, som är förbunden med föreställningen om förlusten af något värdefullt eller något, som förut väckt lustkänsla. Vanligast är sorgen vid en persons död. Sorgen kan ega olika grunder af styrka och varaktighet, än vara en till förtviflan gränsande affekt, än en endast vemodig känslostämning. Dess vanliga uttrycksrörelse är fällandet af tårar. Därigenom lindras ofta sorgen, så att den öfvergår från affekt till stämning. S—e.

Sorgcypress, *bot.* Se Cupressus.

Sorge [så'rge], Georg Andreas, tysk musiker, f. 1703, d. 1778, alltifrån 1722 hof- och stadsorganist i Lobenstein, komponerade piano- och orgelsonater m. m. och var den förste upptäckaren af kombinationstonerna (se d. o.) Bland hans skrifter må nämnas *Vorgeschmack der musicalischen composition* (3 dlr, 1745—47), *Compendium harmonicum* (1760) och *Die natur des orgelklangs* (1771).

Sorgenfri, slott med vacker park vid Lyngby i Nord-Själland, byggdt i början af 1700-talet, egdes af Kristian VIII, som sedan 1823 både som prins och konung använde det till sommarresidens; äfven hans gemål, Karolina Amalia, vistades där gärna ända till sin död (1881). Sedan 1855 tillhörigt staten, har det alltsedan 1898 varit sommarbostad för prins Kristian (nuv. Kristian X). E. Ebg.

Sorgespel. Se Skådespel.

Sorgetid, *jur.*, i lag fastställd tid efter makes död, hvars utgång den efterlefvande maken måste afvakta före ingående af nytt gifte. Redan i romersk rätt var sådan tid föreskrifven för änka (*tempus luctui statutum*), från början tio månader, senare ett år; och ehuru föreskriften eftergifvits af den kanoniska rätten, har den flerstädes i de protestantiska länderna återupptagits. Här möta också, efter förebild från mosaisk rätt, påbud om sorgetid för änkling. Så fanns i 1686 års svenska kyrkolag och likaså i 1734 års lags giftermålsbalk (12 : 3) stadgad en sorgetid af ett år för änka och ett halft år för änkling, något som ännu gäller i Finland. Dansk rätt har likaledes en sorgetid af ett år för änka och tre månader för änkling, men medger för allmogebefolkningen densammas förkortande till tre månader resp. sex veckor. F. ö. förekommer institutet sorgetid ej mera i nutidens civilrätt; gemenligen måste dock änka liksom frånskild hustru vänta med ingående af nytt äktenskap, tills hon ej längre kan vara hafvande från förra giftet. En sådan bestämmelse återfinnes också i nu gällande svenska lag om äktenskaps ingående och upplösning 12 nov. 1915 (2: 11); den har ersatt ofvannämnda äldre svenska regel om sorgetid. C. G. Bj.

Sorgfluga, *zool.* Se Sväfflugor.

Sorgh, Hendrik Martensz, kallad Rokes, holländsk målare, f. före 1620 i Rotterdam, d. där 1669 eller 1670, var lärjunge af W. Buijteweg och utbildades vidare under inflytande af Cornelis Saftleven. Han målade hufvudsakligen genrestycken, men behandlade äfven bibliska motiv (dock alltid med genreartad uppfattning) samt efterlämnade f. ö. landskap och sjöstycken. Hans arbeten äro långt ifrån sällsynta. De träffas i museerna i Petersburg, München, Braunschweig, Amsterdam o. s. v. — Sedan länge tillskrifves honom, men utan skäl, en i Stockholms Nationalmuseum befintlig, ypperligt målad *Fårslaktare*. O. G—g.

So'rghum Pers., *bot. tekn.*, undersläkte af släktet *Andropogon*, bestående af högväxta gräs (fam. *Gramineæ*). Den i varma länder utbredda *S. halepense* är stamart till den i talrika former odlade *S. vulgare* (*Andropogon Sorghum*). Denna är ett ända till 5 m. högt gräs med stor och yfvig vippa, sammansatt af småax, hvilkas blommor äro dels 2-könade, dels 1-könade (hanblommor). Frukten ("fröet" l. "kornet"), stor ungefär som ett hampfrö, är beklädd af de hårda och glänsande agnarna; formen är rundad eller oval, med en fåra på ena sidan. Bland kulturformerna märkes först och främst durra, dari, Afrikas viktigaste sädesslag (fig. 1), som odlas i stor utsträckning äfven i Indien och Kina; under rysk-japanska kriget spelade durrafälten ("gaolian") en viss roll (se fig. 2). Durra odlas äfven i Syd-Europa både som säd och till grönfoder. I Egypten odlas 2 slag, "Durrha schami" och "Durrha beledi", vinter- och sommar-(eg. inhemsk)durra, och benämnes äfven af européerna fellahkorn, efter de egyptiske jordarbetarna. Detta sädesslag är f. ö. bekant under namnet negerkorn ("mor-hirs") och kallas i södra Afrika kafferkorn, emedan det odlas af kaffrerna, som förstå att af kornet bereda en

Fig. 1. Vippa af en borstbärande form af durra. (1/3 nat. storl.)

rusdryck ("tialva") samt af denna en ättika ("tiala"). Var, *saccharatum*, sockerdurra, sockerhirs, och andra varieteter innehålla i det saftiga strået (som liksom hos alla formerna är

Fig. 2. Gaolian som gömställe för japanska soldater. (Efter A. L. Clément i "La nature".)

solidt) rikligt med socker och odlas därför till sockerfabrikation i Kina och Nord-Amerika, särskildt i sydstaterna. En form af sockerdurra har styfva vippgrenar, som, sedan kornen aflägsnats med metallkammar, förarbetas till kvastar, viskor och borstar (s. k. riskvastar, rishalmsviskor o. d.); detta durraslag odlas mest i Italien och Ungern. Agnarna innehålla användbara färgämnen. O. T. S. G. L—m.

Sorgmanteln, *Vanessa antiopa*, *zool.*, en genom vingarnas ovanliga färg mycket i ögonen fallande dagfjäril, ofvan mörkt sammetsbrun, med bredt,

gulhvitt bräm längs vingarnas utkanter samt däriunanför ett svart band med en rad blå fläckar. Vingbredd 61—76 mm. Larverna, som äro svarta med röda ryggfläckar, lefva i juli i sällskap på björk, asp och vide-arter. Fjärilen är utbredd öfver hela vårt land, framträder ur puppan under sommarens senare del från slutet af juli, öfvervintrar därefter samt flyger åter i maj, då den i synnerhet besöker blommande sälg. G. A—z.

Sorgmarsch, *mus.*, en i tungt tempo och tunga färger hållen marsch, komponerad för att spelas till begrafningsprocession eller för att fira åminnelsen af någon hädangången storman. Arten har äfven användts t. ex. af Beethoven som långsam sats i symfoni (Eroican) och sonat (Assdursonaten op. 26), likaså af Chopin i B-mollsonaten. I Sverige spelas ofta K. Nordqvists sorgmarsch, vid Karl XV:s begrafning (1872). Sorgmarschens trio (jfr Marsch) tjänar till att med ett tröstande förklaringsljus bryta den dystra stämningen. E. F—t.

Sorgmyggor, *zool.* Se Svampmyggor.

Sorgue 1. Sorgues [sårg], biflod fr. v. till nedre Rhône, utgår med en vattenkvantitet af omkr. 20 kbm. i sekunden (stundom 120 kbm.) ur den berömda källan Vaucluse och faller ut i Rhône ofvanför Avignon, under sitt omkr. 35 km. långa lopp drifvande en mängd industriella verk. Se vidare Vaucluse 2.

Sōri (plur. af nlat. sorus, af grek. *soro's*, hög), Sporplättar, *bot.*, de samlingar af sporgömmen (*sporangia*), som utgöra de egentliga ormbunkarnas (se Filicales) så att säga frukter eller fröredningsdelar. Sori sitta hos vissa släkten på bladens baksida antingen bildande en sammanhängande rand vid bladflikarnas kanter eller som skilda plättar närmare medelnerven och aflägsnade från bladkanten. Hos andra släkten äro sori samlade på särskilda olika formade blad (t. ex. hos *Struthiopteris*) eller delar af sådana (t. ex. hos *Osmunda*). Sporplättarna äro till formen olika hos olika släkten samt hos några släkten täckta hvar och en af ett svepefjäll (*indusium*) af rundad, långsträckt, njurlik eller annan form (se fig. 3—5 till art. Aspidium). O. T. S. (G. L—m.)

Soria [så'ria], spansk provins, belägen i östra delen af Gamla Kastilien, i Dueros öfre floddal. 10,318 kvkm. 156,354 inv. (1910). S. är den kallaste, ogästvänligaste, torraste och folkfattigaste (15 inv. per kvkm.) af Spaniens alla provinser, till större delen en kal högslätt af i medeltal mer än 1,000 m. höjd, begränsad på tre sidor af bergskedjor: i n. kedjor med topparna Urbion (2,252 m.) och Cebollera (2,139 m.), i ö. Sierra del Moncayo (2,315 m.), som skiljer Dueros dal från Ebros, medan i s. en östlig fortsättning af Sierra Guadarrama skiljer prov. från Tajos bäcken. En stor del består af nakna berg, snöklädda en stor del af året, här och där finnas barrskogar; stora sträckor utgöras af betesmarker, där hjordar af nötkreatur, får och svin uppfödas och jämte skogsarbete utgöra befolkningens förnämsta näringskälla, ty jordbrukets afkastning är otillräcklig. Handel och industri äro till följd af de dåliga kommunikationerna endast obetydliga. Hufvudstaden Soria (7,535 inv. 1910) ligger på Dueros högra strand. Instituto, lärar- och lärarinneseminarium. Omkr. 6 km. nordligare ligga ruinerna af det gamla *Numantia*.

Soriano [såriåna], departement i sydamerikanska republiken Uruguay, mellan floderna Uruguay och Rio negro. 9,224 kvkm. 51,413 inv. (1913). Boskapsskötsel och fårafvel äro hufvudnäringarna; däremot är jordbruket föga utveckladt. Hufvudstad är Mercedes, vid Rio negro, 30 km. ofvanför dess utlopp i Paraguay. 15,667 inv. (1916). J. F. N.

Sori'cidæ, *zool.* Se Näbbmössen.

Sorit (grek. *sorites*, hop, hög), *log.* 1. Ett felslut, som uppställdes af Megariska skolan (se d. o.) i t. ex. följande form: ett sädeskorn bildar ännu icke en sädeshög, ej heller två eller tre o. s. v.; men slutligen, om man lägger till ett korn i sänder, bildas vid tilläggande af ännu ett korn en hög; alltså bildar ett korn en hög. 2. En sammandragen sammansatt slutledning, i hvilken ur flera än två premisser, bestående hvar för sig af självständiga omdömen, utdrages en gemensam slutsats. De olika omdömena ega två och två en gemensam term, så att sambandet mellan dem är obrutet. Den s. k. aristoteliska soriten är regressiv enligt formeln:

$$\begin{array}{ll} S & \text{är } M_1 \\ M_2 & \text{är } M_3 \\ M_3 & \text{är } M_4 \\ M^{n-1} & \text{är } M^n \\ M^n & \text{är } P \\ \hline \multicolumn{2}{c}{S \text{ är } P} \end{array}$$

Den gocleniska soriten är progressiv enligt formeln:

$$\begin{array}{ll} M^n & \text{är } P \\ M^{n-1} & \text{är } M^n \\ M_2 & \text{är } M_3 \\ M_1 & \text{är } M_2 \\ S & \text{är } M_1 \\ \hline \multicolumn{2}{c}{S \text{ är } P} \end{array}$$

Jfr Epicherem, Polysyllogism och Slutledning. S—e.

Sorkar l. Sorkdjur, *zool.* Se Sorksläktet.

Sorklina, *sjöv.* Se Sortlina.

Sorkočević [-tʃe'vitj], Petar. Se Serbokroatiska litteraturen, sp. 154.

Sorksläktet, *Arvicola* l. *Hypudæus*, tillhör fam. mössdjur (*Muridæ*) och ordn. gnagare (*Glires*). De förr till detta släkte sammanförda arterna ha af den senare systematiken uppdelats i skilda släkten. Alla äro små råttlika djur af tämligen klumpig kroppsform, med dolda eller blott obetydligt synliga öron och mer eller mindre kort hårbeklädd svans. Endast den oslitna kindtanden har en tandkrona med knölar, som snart nötas bort, hvarigenom kronan blir flat och kindtänderna komma att verka som sammansatta af tresidiga prismor med afrundade hörn, hos yngre individer utan, hos äldre stundom med rötter. Hela organisationen hos dessa djur ådagalägger, att de äro särskildt anpassade till att förtära vegetabilier och lefva i underjordiska gångar; flertalet sorkar torde dock förtära äfven animalisk föda. De tillreda vanligtvis underjordiska bon, som äro bäddade med torrt gräs, mossa, löf o. d.; stundom samla de vinterförråd. De yngla flera gånger om året. De anställa stundom stor skada för människan därigenom, att de uppäta säd och andra kulturväxter. De äro starkt förföljda af allehanda rofdjur och roffåglar. Af det mycket stora antalet arter, som äro fördelade öfver Europa, norra Asien och Nord-Amerika, lefva i Sverige sex, som tillhöra släktena *Evotomys*, *Arvicola* och *Microtus*.

1) *Evotomys*. I färgteckningen ingår rödbrunt; öronen större, något utstående ur fällen; de undre framtändernas rotdel orsakar ej någon upphöjning å underkäkens utsida. Långsvansade skogssorken, *E. glareolus*, liknar till bål och lemmar närmast en liten råtta; svansen är smal, ungefär lika med halfva kroppslängden; hela ryggsidan är rödbrun, buksidan hvitaktig; svansens öfversida är brun, dess undersida hvitaktig; hufvud och bål äro 90—110 mm., svans 40—60 mm. lång. Den förekommer, åtminstone sporadiskt, öfver hela Sverige, företrädesvis i skogstrakter. I olikhet med våra öfriga sorkar eger den förmåga att klättra. Endast i Lappland ha de två andra svenska arterna af detta släkte anträffats, båda från den föregående skiljaktiga genom den kortare svansen, som är knappt längre än hufvudet: *E. rutilus* med rödbrun ryggsida och grågula sidor; *E. rufocanus*, hvars ryggsida är rödbrun med inblandade svarta stickelhår, medan sidorna äro mörkt gråblåa.

2) *Arvicola* (jordsorkar). Detta släkte skiljer sig från förutnämnda genom mörkare, grå- eller svartaktig färg, genom sina ej utanför fällen synliga öron samt därigenom, att de undre framtändernas rot åstadkommer en tydlig upphöjning å käkbenets utsida. Vattensorken l. mullsorken (*A. terrestris* l. *amphibius*) är större än öfriga svenska sorkar (kroppens längd omkr. 180, svansens 105 mm.); färgen växlar från brunt till svart. Denna art företer en genom skiljaktigt lefnadssätt betingad klyfning i olika former, som ännu förbindas med hvarandra genom många morfologiska öfvergångar. De former, som företrädesvis vistas i och vid vatten, äro mörkare färgade och ha en längre svans (= Linnés *A. amphibius*) än de, som lefva å torrare områden (= Linnés *A. terrestris*); de senare uppges ock bygga mycket mera invecklade gångar och lefva företrädesvis af rötter, medan vattenformens diet ofta är starkt animalisk (fiskar, ungfågel, kräftor etc.). Som denna art kastar upp stora mullhögar, förväxlas den ej sällan med mullvaden. Den insamlar vinterförråd och är ett afgjordt skadedjur. Dess utbredning sträcker sig öfver hela Sverige.

3) *Microtus* (åkersorkar). De till detta släkte hörande arterna äro nära besläktade med närmast föregående, från hvilka de skiljas förnämligast genom olikheter i kindtändernas byggnad och genom kortare svans (omkr. $^1/_3$—$^1/_4$ af kroppslängden). I Sverige lefva följande två arter: *M. agrestis* (åkersorken): svansen ej $^1/_3$ af kropps-

Åkersork (*Microtus agrestis*).

längden; färgen ofvan gråbrun, under gråaktig; kroppens längd omkr. 115, svansens 35 mm. Ifrågavarande art, den allmännaste svenska sorken, finnes öfver hela landet såväl i skogstrakter som

på skoglösa slätter, såväl i dalarna som på bergen. Detta skadedjur torde nästan uteslutande lifnära sig af växter. *M. ratticeps* (mellansorken): svansen något mera än 1/5 af kroppslängden; färgen ofvan mörkt gråbrun, under grå med tämligen skarp färggräns; kroppens längd omkr. 130, svansens 50 mm. Den lefver i Lappland, endast sporadiskt anträffad längre söder ut. Nära besläktad med åkersorken är *M. arvalis* (fältsorken), som lefver i Jylland och i hela mellersta Europa, men ännu ej påträffats i Sverige. L—e.

Sor-kul (Sari-kul), en mindre sjö på södra delen af Pamirplatån, 3,800 m. ö. h., af sin upptäckare Wood äfven kallad Victoriasjön. Den afflyter genom Pamir darja till Pandsj (källflod till Amu-darja). J. F. N.

Sorle (isl. *Sørli*). Se Hamder.

Sorlingues [sårlä'g], ögrupp. Se Scillyöarna.

Sorma [så'rma], Agnes, tysk skådespelerska, f. 17 maj 1865 i Breslau, hette eg. Zaremba, uppträdde redan vid fjorton års ålder på teatern i sin fädernestad och 1880—83 på scener i Görlitz, Posen och Weimar, anställdes 1883 af L'Arronge vid Deutsches theater i Berlin, där hon fängslade publiken med sina utomordentligt behagfulla, naiva ingénuetyper och ungflicksroller. Hennes konstnärskap fördjupades snart, och hon omfattade efter hand såväl det innerliga och rörande som det humoristiska och uppsluppna. Med ett uttryck af sällsynt naturlighet framställer hon kvinnligheten i dess olika skiftningar, vann lika stor framgång med *Franziska* ("Minna von Barnhelm") som med Kleists *Kätchen von Heilbronn* och upptog med fulländad konst de shakspereska kvinnogestalterna *Desdemona*, *Julia*, *Ofelia* m. fl., hvarjämte hon tolkade ett antal af Grillparzers hjältinnor (*Esther*, *Edritha*, *judinnan från Toledo*) med gripande kraft. 1890—93 verkade hon vid Berliner theater, där hon beträdde ett nytt område, nämligen de ibsenska kvinnornas (*Nora*), och vann efter sitt återinträde vid Deutsches theater 1893 just i arbeten af Ibsen, Hauptmann (*Rautendelein* i "Die versunkene glocke"), Sudermann och Fulda nya segrar. 1896 började hon en rad gästspel vid olika teatrar, spelade med framgång "Nora" i Paris 1899, reste med eget sällskap 1900 till Belgien, Italien, Grekland och Konstantinopel, skördande lifligt bifall, men gjorde stora förluster. — 1890 vardt hon gift med grefve Demetrius Minotto.

Sormovo [så'rmava], fabriksstad i ryska guv. Nizjnij-Novgorod. 40,243 inv. (1910).

Soroa'ster. Se Zoroaster.

Soroki [sarå'ki], kretsstad i ryska guv. Bessarabien, på Dnjestrs högra strand. 25,523 inv. (1900), ryssar, judar och rumäner. På 1100- och 1200-talen låg på denna plats den genuesiska kolonien *Olchionia*, som försvann efter 1450-talet. Därefter anlade Stefan IV i Moldau en fästning. (J. F. N.)

Sorolla y Bastida [såråʼlja i basti'da], Joaquín, spansk målare, f. 1862 i Valencia, studerade i sin födelsestad, vann 1883 framgång med en historiemålning, *Den 2 maj 1808*, en episod från kriget mot fransmännen, fortsatte sedan sina studier i Rom 1884—88 och kom därifrån till Paris. Han upptog det moderna friluftsoch ljusmåleriet och skildrar i sina många genrebilder från Spanien och äfven Italien lifvets glada utsida under söderns gassande sol. Hans målningar ha en intensiv ljusstyrka och andas idel ungdomsglädje och lefnadslust. Hans europeiska rykte började med *Återkomsten från fisket* (fiskebåten drages i land af ett par oxar, 1895, Luxembourgmuseet i Paris). Han målade sedan *Kvinnor, som laga nät*, *Seglen lappas* (de hvita seglen utbredda på en grönskande pergola i stickande solsken, Venezias moderna galleri), *Måltiden* (i båten i skuggan af seglet, gassande sol där utanför), *Båtarna välsignas* samt många varianter af badande i hafvet i solglans och solglitter. Bland motiv, där S. anslagit helt andra toner, är *Fisken är dyr* (en fiskare, skadad under arbetet, förbindes af sina kamrater, i Madrids moderna museum). S. är äfven en framstående och spirituell porträttmålare. Hans damporträtt äro högt uppskattade. I Berlins nationalgalleri representeras S. af *Fiskare från Valencia* (1895) och *Badande gossar* (1900), i Luxembourgmuseet, förutom af den nämnda målningen, af *Russinberedning* (1906). Monografi af Doménecq (1910). G—g N.

Sôrraia [sårrâ'ə], flod i Portugal. Se Zatas.

Sorrento [sårre'ntå], stad uti italienska prov. Neapel, härligt belägen på norra sidan af den halfö, som skiljer Neapels golf från Salernoviken (se kartan till art. Neapel), omgifven af yppiga limon- och orangeträdgårdar på en omkr. 50 m. hög och brant tuffklippa. 9,857 inv. i kommunen (1911). Ärkebiskopssäte. Seminarium, navigationsskola, fackskola för intarsiaarbeten. Hufvudnäringar äro fiske och sidenfabrikation. S. är en af såväl italienare som främlingar omtyckt sommarvistelseort. Af det på tempel och villor rika romerska *Surrentum* finnas ännu murlämningar och underjordiska cisterner. Tasso, som

Hafsstranden och Albergo tramontano i Sorrento.

var född i S., har en marmorstaty på Piazzan, men huset, där han föddes, har jämte klippan, på hvilket det stod, störtat i hafvet.

Sorsele [så'r-], socken i Västerbottens län, Lycksele lappmarks tingslag. 7,835 kvkm. 3,830 inv. (1916). S. utgör ett pastorat i Luleå stift, Lappmarkens andra kontrakt. Inlandsbanan skall gå genom socknen.

Sort (fr. *sorte*, af lat. *sors*, eg. lott), slag, art, beskaffenhet. — *Biol.* Se Ras 1.

Sortavala [så'-]. Se Sordavala.

Sorte Friiser. Se Friis, sp. 1427.

Sorter är en i matematiken ännu bruklig sammanfattande benämning på de olika enheterna för uppmätning af mynt, mått, vikt m. m. Man skiljer mellan dekadiska sorter, där hvarje större sort innehåller 10 (eller 100, 1,000 o. s. v.) enheter af närmast mindre sort (se Decimalsystem), och icke dekadiska sorter, där reduktionstalen äro andra tal. Exempel på det förra slaget äro metersystemets olika enheter, exempel på det senare de vanliga enheterna för tid och stycketal (gross, tjog, tolft o. s. v.).

Sortēra (fr. *assortir*; jfr Sort), indela l. ordna efter olika slag l. sorter. — Sortera under, lyda under, vara inordnad under (en högre myndighet). — Väl sorterad, väl försedd (med olika sorter). Jfr Assortera.

Sortēring. 1. Jfr *Träv.*, klassificering af sågadt virke efter kvalitet. Redan på 1820-talet började man sortera det virke, som skulle säljas på utlandet, i två kvaliteter: "bättre och sämre sågadt", men snart uppgjordes sex klasser: vid försäljning till England: *Mixed*, 3*a* (tertia), 4*a* (quarta), 5*a* (quinta), 6*a* (sexta) och 7*a* (septima); vid försäljning på Frankrike 1*ma* (prima), 2*da* (secunda), 3*a*, 4*a*, 5*a* och 6*a*. Sedan 1907 används endast franska sorteringssättet. Sortering tillämpas vanligen på furuplank, furubattens och furubräder, men äfven på granplank. Granbattens, granbräder och virke från Öfverbotten säljas i regel osorterade. Sorteringen, som är subjektiv för hvarje verk, är icke fastslagen efter vissa normer, men man kan i stort sedt framhålla följande beträffande de olika kvaliteterna: *1ma* Ingen blåyta, ingen röta, inga sprickor och vankanter. De friska kvistar, som få förekomma, få ej vara större än $^1/_2''$. 2*da* Några lätta sprickor, ingen röta, friska kvistar om 1″, några små torra kvistar, vankant på $^1/_2''$ på 20 proc. af längden. 3*a* Långa, men ej genomgående sprickor tillåtna, 5 à 6 kvistar om 2″ eller ett par torra kvistar på 1″, vankant på $1^1/_4''$ får finnas på 30 proc. af längden, någon blåyta kan tillåtas. 4*a* Genomgående, dock ej mycket öppna sprickor, stora kvistar, vankant på $1^1/_4''$ på 50 proc. af längden. 5*a* Stor vankant, blåyta och röta tillåtna. De olika verken märka sina olika kvaliteter med skilda märken i plankornas ändar. Hyfladt virke sorteras vanligen i 2 eller 3 klasser.

2. *Trädg.* Frukt, som försäljes i den ordnade frukthandeln, måste sorteras i olika kvaliteter. Enligt det i Sverige tillämpade systemet (Sveriges pomologiska förenings system) indelas frukt, tillhörande mera värdefulla äppel- och päronsorter, dels i bordsfrukt, hvartill hänföras väl utbildade, felfria eller med endast oväsentliga fel behäftade frukter, dels hushållsfrukt, hvartill räknas något mindre väl utbildade och ej fullt felfria, men dock fullt hållbara frukter. Hvardera af dessa afdelningar uppdelas vidare i olika storleksgrupper. Outvecklade eller skadade frukter eller sådana, behäftade med fel, som kunna menligt inverka på hållbarheten, frånskiljas såsom olämpliga för den ordnade frukthandeln. Frukt, som tillhör mindre värdefulla sorter, betecknas som hushållsfrukt, äfven om den är väl utvecklad och fri från anmärkningsvärda fel. 1. W. E—n. 2. C. G. D.

Sorteringsbom, *skogsv.*, skiljebom för gemensamt flottadt flottgods' fördelning mellan de olika egarna; genom dessa skiljebommar ledas de olika virkespartierna in i skilda timmermagasin eller flottleder. H. J. Dft.

Sorteringsgods, *tullv.*, till olika varurubriker i den statistiska varuförteckningen hörande varor (i regel korta varor, modevaror, apoteksvaror), som inkomma till tullförvaltningen i en och samma förpackning. Hvarje sådant kolli måste därför uppackas och de olika varorna före förtullningen sorteras efter de varurubriker, dit de höra. Motsatsen till sorteringsgods är partigods, d. v. s. till samma varurubrik hänförliga varor; äro sådana varor packade i flera kollin, behöfver blott ett af dessa uppackas och undersökas, hvarefter hela partiet väges och förtullas. Å. W:son M.

Sorteringsmaskin l. Automatisk vägningsmaskin för myntplattar. Se Myntverk, sp. 70—71.

So'rterup, Jörgen, dansk skald, f. 1662, d. 1723, blef 1692 präst i Lyderslev vid Storeheddinge och 1713 därjämte prost i Stevns härad. Utom en del mindre tillfällighetsdikter, samlade i *Poetiske smaasagers 1:e part* (1714), skref S. dels satirer mot tidens dåliga skalder (*Poetisk skansekurv*, 1709), dels fem *Heltesange om kong Frederik IV:s lykkelige sejervindinger tillands og tilvands* (1716; ny uppl. 1889), där han på ett lyckligt sätt efterbildade kämpavisorna. Dessutom var S. lärd filolog och egnade sig äfven åt fornforskning; han skref bl. a. om *Ældgamle gyldne horn* (1718), hvilkas inskrifter han sökte tolka. E. Ebg.

Sortērverk. 1. *Bergsv.* Se Anrikning och Stöthärd. — 2. *Papperstekn.*, apparat för sortering af den från slipapparaten (defibrören) kommande trämassan. Man använder dels *cylinder*-sorterverk, dels *skyttel*-sorterverk. Vid cylindersorterverken har cylindern en diameter af omkr. 650 mm., en längd af omkr. 1,6 m. samt gör 20—25 hvarf i minuten. Den i vatten slammade fibermassan uthälles på en med siktduk beklädd cylinder, hvarvid den tillräckligt fina massan passerar genom duken, hvaremot den grofva föres vidare till "raffinörerna" att ommalas. Försorteringscylindern har gröfre mässingsduk (n:r 10), finsorterings-cylindern finare duk (n:r 14). Skyttel-, skak- l. plansorterverket består vanligen af 2 eller 3 öfver hvarandra anordnade, något lutande silar, omkr. 1,5 m. långa, 0,5 m. breda, försatta i vibrerande rörelse i sin längdriktning. Silarnas botten är gjord af mässings- eller kopparplåt, den understa (finast) med hål af 0,8—1 mm. diameter, den mellersta af 1,5—1,75 mm. Blott den massa, som passerat genom understa silen, är tillräckligt fin och passerar vidare till pappersmaski-

nen, den öfriga går till raffinörerna för ommalning, den odugliga (flis, spån) uppbrännes. 2. G. S—n.

So'rtes (lat., eg. lotter), i forntidens och medeltidens Italien vissa slag af orakelsvar. Dit hörde 1) *S. Prænestīnæ*, i Prænestes Fortunatempel liksom på åtskilliga andra ställen i Italien till mantik använda små taflor af ekträ eller brons, med ett språk på hvarje; de blandades och drogos af en gosse. Man har ännu kvar flera dylika, delvis i original, delvis i afskrift; 2) *S. sangallenses*, en antik orakelbok från tiden omkr. 200 e. Kr., på vulgärlatin, öfversatt från grek. och bevarad i en palimpsest i Sankt Gallen. Litt.: S. Bücheler i "Index scholæ æstatis Bonn." (1877), Winnefeld, "Sortes sangallenses ineditæ" (1887); 3) *S. Vergilianæ*, d. v. s. att man antingen uppslog den i hela medeltiden som trollkarl ansedde Vergilius och af den första vers man fick ögonen på drog slutsatser till svaret på frågor, som för tillfället croade sinnet, eller ock skref man en vers ur Vergilius på bitar af något fast skrifmateriel, lade dessa i ett kärl och drog eller lät utdraga en af dem. Under den kristna tiden använde man på samma sätt heliga böcker. Detta sätt att få ingifvelse kallades 4) *S. apostolōrum* l. *sanctōrum* och finner ännu i dag användning. Ofta sker denna slags divination så, att man sticker in en pappers- eller bordsknif i bibeln; detta kallas eller kallades i Sverige: skära i bibeln. Äfven hos hebréerna förekom en art lotter som orakel. Se Hauck, "Realencyklopädie für protestantische theologie", art. "Sortes Apostolorum" och "Los bei den hebräern". J. C.

Sortie [sårtī], fr. (af *sortir*, gå ut), bortgång, utgång; en skådespelares utträde från scenen i en roll (jfr Entré). — Sorties [-ti], *fortif.* Se Fästningsportar.

Sortime'nt (jfr Sortera), urval, varulager. — Sortimentsbokhandlare l. Sortime'ntare. Se Bokhandel, sp. 956.

Sortland, härad och pastorat kring Sortlandssundet, som skiljer Langöen från Hinnöen, Nordlands amt, Norge. 586,82 kvkm. 3,747 inv. (1910). Ångbåtsförbindelse med Harstad och Bodö. K. V. H.

Sortlandssundet. Se Sortland.

Sortlina l. Sorklina, *sjöv.*, ett tåg, hvari rodret blir hängande, om det skulle bli aflyft från sina hakar. Sortlinan instickes genom ett hål (sortlinehålet) i rodrets akterkant och genomhalas, tills en knop i dess ena ända stannar mot rodret, hvarefter den andra ändan går upp genom ett hål i hvalfvet eller leder öfver hackbrädet samt fastgöres i lämplig bult e. d. inombords. Jfr Nottaljekätting. R. N.*

Sorunda, socken i Stockholms län (Södertörn), Sotholms härad. 17,153 har. 2,942 inv. (1916). S. bildar med Torö ett pastorat i Strängnäs stift, Södertörns kontrakt. Se G. Westerin, "Anteckningar om Sorunda kyrka i Södertörn" (1906).

Sorö, stad i västra Själland, Sorö amt, vid den af vackra skogar omgifna Sorö sö. 2,412 inv., med tillhörande landsbygd 3,873 (1911). S:s tillvaro är närmast förknippad med därvarande skola, förr kallad Sorö akademi, likasom det leder sitt ursprung från det af Skjalm Hvides söner på 1100-talet grundlagda Sorö kloster. Detta cisterciensmunkkloster, som fick sin slutliga organisation af Absalon 1161, var ett af de viktigaste i Danmark, och dess abboter hörde till rikets främsta prelater samt hade säte i riksrådet. Också arbetade munkarna i Sorö kloster flitigt med Danmarks historia; broder Niels, den danska rimkrönikans författare, var munk i S. 1586 ombildades klostret till en skola och uppfostringsanstalt för 30 adliga och 30 borgerliga gossar. 1623 upprättades vidare

Sorö akademis byggnader på Holbergs tid. (Efter Thura, 1749.)

en riddarakademi, som besöktes af de k. prinsarna och unga adelsmän, men nedlades redan 1655. Akademien återupprättades 1747, då Holberg dit skänkte sitt baroni, och det hade en hel serie af ansedda vetenskapsmän till professorer, som sysselsatte sig i synnerhet med danska språket och historien; akademien (se fig.) upphörde dock 1793. 1822 upprättades i S. en lärd skola, och därmed förenades 1826 en akademi, som dock aldrig blef af någon synnerlig betydelse och nedlades 1849. Numera återstår blott ett högre allmänt läroverk jämte uppfostringsanstalt för 100 gossar; institutionen bär namnet Sorö skola. S. akademis rika tillgångar (kapitalförmögenhet på öfver 9 mill. kr. och dessutom en årlig inkomst af 160,000 kr. från herrgårdar, skogar, tionden) ha sedan till stor del användts att främja många andliga ändamål; men Grundtvigs 1838 framkastade tanke, som 1847 vann Kristian VIII:s gillande, att upprätta ett stort folkuniversitet, har hittills icke kunnat förverkligas. S. kyrka, som byggdes af Absalon, är hvilostad för honom och en mängd af Skjalm Hvides öfriga ättlingar, vidare för konungarna Kristofer II, Valdemar Atterdag och Olof Håkansson (drottning Margaretas lik fördes 1413 från S. till Roskilde) samt för Holberg. I Akademiträdgården ("Akademihaven")

aftäcktes 1898 Holbergs af professor V. Bissen modellerade staty, med komediens och historiens muser på ömse sidor om sockeln. — Sorans k tidsskrift (6 bd, 1865—1912) innehåller bidrag till akademiens nyare historia. E. Ebg.

Sorö amt omfattar sydvästra delen af Själland och några småöar, Sprogö, Agersö m. fl. 1,480 kvkm. 102,310 inv. (1911). Högsta punkterna äro Gyldenlöves höj vid Ringsted (128 m.) och Æterbjerg vid Slagelse (97 m.). En mängd insjöar finnes mellan Sorö och Ringsted (Sorö sö, Gyrstinge sö), hvilka afflyta genom Susaa; denna bildar tillika med Tjustrup Bavelse sö gränsen mot Præstö amt. S. amt omfattar flera af Danmarks vackraste och bördigaste trakter; öfver $^1/_{10}$ af hela arealen är skog, nämligen 15,364 har. 1912 nyttjades till odling (säd, rotfrukter m. m.) 70,571 har, till betesmark och äng 36,237 har, och 12,825 har lågo i träda, medan 1,782 har voro mossar och blott 604 har ouppodlade. 1914 funnos 27,000 hästar, 112,700 nötkreatur, 13,000 får och getter, 150,900 svin och 831,700 höns. I S. ligga grefskapen Bregentved och Holsteinborg, Gisselfelds adliga jungfrustift, många herrgårdar och följande 5 städer: Ringsted, Sorö, Slagelse, Korsör och Skjelskör med inalles 27,566 inv. (1911). Amtet är deladt i 5 härad och 3 kontrakt. E. Ebg.

Sosen, Mori, japansk målare. Se Shijoskolorna samt pl. till art. Djurmåleri och Japansk korst.

Sosiänske Apollo kallades en af kvestorn Sosius från Seleukeia till Rom förd Apollobild.

Sosi'fanes (grek. *Σωσιφάνης*), grekisk tragiker, tillhörande den s. k. Plejaden (se d. o. 1). Af hans 73 tragedier finnas fragment (utg. af Nauck, ''Tragicorum græcorum fragmenta'', 2:a uppl. 1889). J. C.

Sosi'genes (grek. *Σωσιγένης*), forngrekisk astronom i 1:a årh. f. Kr., sannolikt från Alexandria, kom till Rom och biträdde, enligt Plinius d. ä. (''Naturalis historia'', 18, 25), Julius Cæsar vid dennes kalenderreform (se Kronologi, sp. 40). J. C.

So'sii fra'tres, lat., ''Bröderna Sosius'', bokhandlare (och förläggare?) i Rom på Horatius' tid (1:a årh. e. Kr.).

Sosi'theos (grek. *Σωσίθεος*), forngrekisk skald från Alexandria Troas, tillhörande Plejaden (se d. o. 1), slöt sig förmodligen till den krets af ''skönandar'', som konung Hieron II af Syrakusa (264—216 f. Kr.) samlade kring sig. Det berättas, att han förut lefvat i Aten, där han fick en komedi uthvisslad. Ett fragment på 21 rader af hans herdedrama *Lityerses* finns i Nauck, ''Tragicorum græcorum fragmenta'' (2:a uppl. 1889). J. C.

So'sius, romersk släkt, till hvilken hörde 1. Cajus S., legat omkr. 38 f. Kr. och bekant för sina krigsbragder i Cilicien; tillsammans med Herodes eröfrade han Jerusalem (37 f. Kr.). — 2. Quintus S. Senecio, konsul 99 och 107 e. Kr., hvilken Plutarchos tillegnat flera skrifter. — 3. Quintus S. Falco, konsul 193 e. Kr., dömdes af kejsar Commodus till döden, men befriades efter tyrannens mord. Pretorianerna ville ha honom till kejsare, men han fick vika för Pertinax. 1—3. J. C.

Sosnowice [-vi'tse], köping i polska guv. Piotrków, nära tyska gränsen, vid bibanor till järnvägslinjen Warschau—Wien, hade före Världskriget öfver 20,000 inv. och mycket stor industri, som dock var endast ett par årtionden gammal, bl. a. stenkolsgrufvor, stora ullspinnerier, rörverkstad, egda eller ledda af tyska firmor.

Sōsos (grek. *Σῶσος*), mosaikkonstnär från den hellenistiska tiden, mest bekant för den mosaik han utförde i Pergamons konungapalats, framställande ett golf med alla slags kvarlefvor af en måltid. Denna obehagliga naturalism slog an på den efterklassiska kulturens dekadenter och fick efterhärmare, t. ex. Herakleitos, som förfärdigat den bekanta, på Aventinen funna, i Lateranmuseet förvarade liknande mosaiken. Emellertid skall, enligt Plinius d. ä., midtpartiet ha utgjorts af en präktig mosaik med fyra dufvor. Den ''dufmosaik'', som nu förvaras i Kapitolinska museet i Rom, är sannolikt en efterbildning af den pergamenska. J. C.

Sospiro [såspīrå], it., *mus.*, eg. suck; halftaktspaus. — Sospira'ndo, sospira'nte, sospiroso [-åså], *mus.*, suckande, klagande.

So'spita. Se Juno, sp. 293, och Soter.

Sost., *mus.* Se Sostenuto.

Sostenuto [såstenōtå], it., *mus.* (förk. sost.), uthållet, med uthållande toner, som tempobeteckning ung lika med andante, hvilket ord det ofta bifogas.

Sostomagus, stad. Se Castelnaudary.

So'stra, stad. Se Schuschter.

So'stratos (grek. *Σώστρατος*), grekisk läkare och naturvetenskapsman från Alexandria under 2:a hälften af 1:a årh. f. Kr., var en af sin samtids mest berömda kirurger. S. författade *Cheirurgu'mena.* Galenos har bevarat fragment ur S:s förbandslära. Bland hans öfriga skrifter må nämnas Om gifter och Om djur. Jfr Wellmann i ''Hermes'' 1891. J. C.

So'sylos (grek. *Σωσύλος*), från Sparta, följde Hannibal på hans fälttåg och skref hans lefvernesbeskrifning i 7 böcker. Af 4:e boken finnas fragment å en papyrus i Würzburg, innehållande beskrifning på ett sjöslag mellan romare, massalioter och kartager. Jfr Wilcken i ''Hermes'' 1906. J. C.

Sot (jfr ty. *sucht*), numera mindre vanlig benämning på sjukdom. Ordet kvarstår ännu i uttrycket ''taga bot, där man tagit sot'' och i vissa sammansättningar: blek-, blå-, gul-, hel-, hvit-, lung-, röd-, tvin- och utsot. — Sotdöd, död till följd af sjukdom, i motsats till bråddöd, död genom olyckshändelse. Avn.

Sot 1. Brand, *bot.*, gemensam benämning på ett flertal sädessjukdomar, lika hvarandra i så måtto, att sädeskornens inre fram mot mognadstiden befinnes fylldt af en brun—svart, kolsotliknande stoftmassa. Denna utgöres af sporerna till den svampart, tillhörande svampgruppen sotsvampar (*Ustilaginaceæ*), som framkallar sjukdomen. Af dylika sjukdomar må följande anföras: 1. Stinksot på hvete (*Tilletia Caries* och *T. lævis*), förr stundom brunsot kallad (fig. 1). De af sjukdomen hemsökta hveteplantorna afvika under uppväxten till sitt utseende ej synbart från de friska. Först fram mot mognadstiden göra de sig bemärkta genom mera utspärrade axfjäll samt kortare och tjockare korn. Vid

mognadstiden äro "sotkornen" grå på ytan samt fyllda inuti med en brunsvart stoftmassa. De ha stinkande lukt, som påminner om sillake. Sot-

Fig. 1. Stinksot på hvete. *a* två sotiga hveteax, *b* "sotkorn" helt och *c* genomskuret, *d* sporer, *e* en spor, som grott.

kornen följa hela med de friska kornen i logen. Först vid tröskningen gå de sönder, och det svarta sporstoftet blir spridt. Sporerna fastna därvid på de friska kornen, särskildt på hårpenseln i dessas topp. Med dylika korn öfverföres sjukdomen till nästa års gröda. Då hvetekornet gror, gro äfven sotsporerna på dettas skal och insända groddslangar i den späda hvetebrodden. Sådan infektion kallas "groddinfektion". Mot denna sjukdom ha tillgripits olika skyddsåtgärder. De viktigaste äro: a) utsädets betning i kopparvitriollösning ($^1/_2$ kg. kopparvitriol till 100 l. vatten) under 12—14 timmar samt därpå dess öfversprutning med kalkmjölk (1 kg. nybränd kalk till 100 l. vatten); b) utsädets betning i formalinlösning ($^1/_2$—$^2/_3$ l. formalin till 100 l. vatten) under 2—3 timmar; samt c) varmvattenbehandling, hvarvid utsädet nedsänkes i vatten af omkr. 56° C. (under 10—15 minuter). — 2. Flygsot på hvete (*Ustilago Tritici*; fig. 2) framträder synbart, så snart hvetet begynner gå i ax. Kornskalet, som omsluter stoftmassan, brister snart, och sporstoftet sprids af vinden. Till sist kvarstår af hveteaxet ej mer än den nakna axspindeln. Sporernas spridning inträffar samtidigt med de friska hveteaxens blomning. Sporer fastna på pistillens märken, gro på dessa samt sända groddslangar genom pistillens stift ned i fruktämnet, som på sådant sätt blir smittadt. Sådan infektion benämnes "blominfektion". Ett sålunda infekteradt kornämne växer ut och mognar som ett vanligt hvetekorn. Först i följande gröda kommer sjukdomen fram. Utsås det infekterade kornet, så blir den därifrån uppväxande plantan sotsjuk. Väderleken under blomningstiden inverkar på flygsotets spridning. Regnig väderlek motverkar denna, medan torrt väder gynnar uppkomsten af blominfektioner. Som skyddsåtgärd har förordats utsädets stöpning först i ljumt vatten (20—30°) under 4—6 timmar, därpå dess nedsänkning i varmt vatten (50—54°) under 30 minuter. — 3. Täcksot på korn l. täckt kornsot och hårdbrand (*Ustilago Jensenii*; fig. 3). De hemsökta kornaxen afvika vid blomningen föga från de friska. Först någon vecka senare sticka de af genom sin mörka färg. Småaxen i dem äro omdanade till en bred, uppsvälld, tretandad bildning, som innesluter sporstoftet. Skalet å denna bildning förblir som en silfvergrå hinna helt eller mestadels slutet ända till kornets mognadstid. Sotaxen, hela eller sönderstyckade, föras jämte de friska mogna sädesaxen in i logen. Sotkornen brista först vid sädens tröskning. Sporstoft fastnar då på de friska kornen. Finnes sporstoft kvar i grobart skick på dessa, då de nästa vår utsås, smittas den utväxande grodden ("groddinfektion"). Skyddsåtgärd: utsädets betning i formalinlösning (1 kg. formalin till 225 l. vatten) under 10—15 minuter samt säden därpå lämnad orörd i högen 7—8 timmar. — 4. Flygsot på korn l. naket kornsot (*Ustilago Hordei*; fig. 4) gör sig bemärkt, då kornet går i ax. Stoftmassan sprids omedelbart af vinden. Sporstoft införes i de öppna kornblommorna, fastnar på pistillernas märkesflikar, nedsänder groddslangar uti fruktämnena och smittar så de utväxande kornen ("blominfektion"). Ur dylika smittade korn framväxa nästa år sjuka plantor. Skyddsåtgärden är densamma som mot flygsot å hvete. — 5. Flygsot på hafre (*Ustilago Avenæ*; fig. 5) liknar i allt väsentligt flygsotsarterna å hvete och å korn. Redan vid sotvippornas första framträdande, hvilket inträffar, så snart vipporna bli synliga ur den sprängda bladslidan, är skalet på sotkornen mer eller mindre brustet och sporstoftet färdigt att spridas. Sporspridningen fortfar här längre än hos hvete och korn, ända fram emot mognadstiden. Sporspridningen framkallar sällan om ens någonsin blominfektion, utan sjukdomen öfverförs till nästa års hafregröda dels så, att under blomningen sporer hamna kring fruktämnet i den öppna hafreblomman, att där kvarhållas under kärnans utväxande, dels så att sedermera sporer fastna utvändigt å det utväxande hafrekornet. All infektion hos denna sotart är "groddinfektion". Skyddsåtgärderna äro desamma som mot stinksot på hvete och täcksot på korn. — 6. Täcksot på hafre, täckt hafresot (*Ustilago Kolleri*), en mindre ofta förekommande sotart, öfverensstämmer i afseende på sin natur och sin utveckling väsentligen med täcksot å korn. Skyddsåtgärderna äro desamma som

Fig. 2. Flygsot på hvete. *a* tre sotiga hveteax, det sista med sotkorn och agnar bortblåsta, *b* sporer, *c* märkesflik ur en blomma, infekterad med sporstoft.

emot flygsot å hafre. — Sotarter förekomma dessutom på ett stort antal gräsarter inom och utom vårt land. Bland inländska former kunna nämnas *Ustilago perennans* å knylhafre (*Avena elatior*) och

Fig. 3. Täcksot på korn.

Fig. 4. Flygsot på korn.

Fig. 5. Flygsot på hafre.

U. bromivora å losta-arter (*Bromus arvensis*, *B. mollis* m. fl.), samt bland utländska: *Ustilago Maydis*, *U. Fischeri* och *U. Reiliana* på majs; *U. Sorghi*, *U. bulgarea* och *U. cruenta* på Sorghum vulgare och S. saccharatum; *U. Panici-miliacei* på Panicum miliaceum och P. Crus galli. — I somliga fall uppträder sot å gräsarters strå och blad, bildande långa, parallella ränder, fyllda af olivgrönt eller svart sporstoft, som vid rändernas bristning frigöres och kommer ut i luften. En sådan form är bladsot (*Ustilago longissima*) på jättegröe (*Glyceria aquatica*). Boskap, som förtär dylika blad i färskt tillstånd, blir ofta sjuk och kan t. o. m. dö däraf. En annan sådan form är stängelsot på råg (*Urocystis occulta*), som åstadkommer missbildningar af hela strået och hämmar axsättningen. J. E—n.

Sot, *tekn.*, i allmänhet afsättningar ur brinnande, kolhaltiga gaser (lågor), då dessa genom att träffa kalla föremål hindras att fullständigt förbrinna. Vid eldning (se d. o.) är därför sotbildning (rökbildning) tecken till dålig förbränning och dålig ekonomi. Stundom används benämningen sot — ehuru oegentligt — äfven för sådana pulverformiga afsättningar i rökkanaler, hvilka hufvudsakligen bestå af flygaska, t. ex. vid eldning med koks. Rörande glanssot se d. o. — Sot, hvaraf det finaste benämnes lampsot, beredes fabriksmässigt för användning till tusch, trycksvärta och andra svarta färger. En annan benämning på sot är kimrök (ty. *kienruss*, af *kien*, tyre l. torrved); därmed afses dock f. n. vanligen malet träkol (se vidare Kimrök). K. S—n.

So'tades (grek. *Σωτάδης*), forngrekisk skald från Maroneia i Tracien, lefde i Alexandria under förra hälften af 3:e årh. f. Kr. Till straff för sina satiriska utfall mot Ptolemaios Filadelfos, med anledning af att denne förmält sig med sin syster Arsinoë, lär han ha blifvit innesluten i en blykista och nedsänkt i hafvet. S. var skapare af en ny diktart i satiriskt frivol riktning (s. k. *ki'nāidōi* l. *kināido'logōi*), och ett versmått i bruten jonisk rytm bär efter honom namn af sotadeiskvers (*metrum sotadēum*). Bibehållna fragment äro utgifna af J. G. Hermann i "Elementa doctrinæ metricæ" (1816). — En annan S. omtalas som författare af lustspel. A. M. A.

Sotaskär, en del af Västerhaninge socken i Södertörn, företrädesvis trakten kring Landfjärden, en vik på socknens västra sida, som skiljer socknen från Hammerstalandet i Ösmo socken. Vid Häringe ligga på en klippa några murar, kallade Sotesborg, möjligen rester af ett tidigt medeltidsfäste (se Dybecks "Runa", h. 2, sid. 50). I Olof den heliges saga berättas, hur denne i sin ungdom vid Sotaskär kämpade mot vikingar, anförda af en Sote. Efter honom bära gården Sotholm (under Häringe) och häradet (tidigare kalladt Yttre l. Västra Tör) sina namn. — Ett annat Sotaskär är en klippa utanför Sotehufvud i Askums socken, Bohus län.

Sotberg, Erik, adlad af S., språkforskare, f. 26 maj 1724 i Vadstena, d. 30 dec. 1781 i Stockholm, blef 1744 student i Uppsala och 1755 filos. magister med första hedersrummet. Redan 1752 hade han af Ihre, hvars förnämste lärjunge han var, blifvit anmodad att biträda vid samlingarna till dennes "Glossarium suiogothicum" och företog äfven, på uppmaning af denne sin gynnare, en

högst omsorgsfull granskning af den s. k. "Codex argenteus", hvilket ledde till utgifning af en för-

bättrad upplaga af Wulfilas gotiska bibelöfversättning, "Ulphilas illustratus" (1752—55). 1758 blef S. docent i litteraturhistoria, 1761 lektor i Karlskrona, företog 1763 en resa till Tyskland, Schweiz, Frankrike och England och var 1765—75 prinsessan Sofia Albertinas lärare. Han erhöll 1768 titeln lagman, 1772 adlig värdighet och 1778 titeln kansliråd. Från 1773 var han Vitterhetsakad:s sekreterare. Liksom åt gotiska språket egnade S. noggranna forskningar åt isländskan, i det han verkställde en granskning af Uppsala biblioteks pergamentskodex af den prosaiska Eddan, och åt modersmålet. Hans *Anmärkningar öfver svenska språket* (1773, i Vitterhetsakad:s handl. 1776) utgöra det till tiden andra försöket till en svensk språkhistoria (det första är Ihres "De mutationibus Lingvæ Sveo Gothicæ", 1742—43). Jämte dessa arbeten utgaf han *Om Romarbrefvet på mæsogothiska* (1759), *Begängelseact, då Dalin och Klingenstierna lades i hög tilsamman på Lofön* (1769), *Tal öfver Berch* (1778), en öfv. af Voltaires "Zayre" (1774) m. m. (Ad. N—n.)

Sotdagg, *bot.*, ett svart, sotliknande öfverdrag på blad och andra växtdelar, särskildt på deras öfversida, som består af hyfer och konidier af *Fumago*, en till *Sphæriaceæ* hörande svamp. Svampen är ej parasit på bladen, utan endast epifyt, lefvande af honungsdagg (bladlössens exkrementer), som faller ner från ofvanför sittande blad. Sotdagg kan därför också finnas på döda föremål, som befinna sig under af bladlöss angripna träd, t. ex. trädgårdsmöbler. Förefinnes sotdagg i större mängd, skadar den bladen genom att försvaga ljuset. Vissa växter i varmare länder angripas ej sällan svårt af sotdagg, t. ex. apelsiner, som därigenom förlora i saluvärde. G. L—m.

Sotdroppar, *farm. med.* Se Glanssot.

Sotdöd. Se Sot.

Soten kallas den del af Kattegatt, som ligger utanför Sotenäs härad af Göteborgs och Bohus län. Genom sitt ringa djup och sina många blindskär är dess vatten ytterst lättrörligt, hvarför denna passage af resande i allmänhet är fruktad.

Sotenäs härad, i Göteborgs och Bohus län, ingår i Sunnervikens domsaga, Tunge, Stångenäs, Sörbygdens och Sotenäs härads tingslag samt Sunnervikens fögderi och omfattar socknarna Tossene, Askum, Malmön, Kungshamn, Bärfendal. 15,733 har. 13,933 inv. (1916).

Sotēr (grek., räddare, frälsare), fem. *Sotēira*, lat. *Sospita*, ett tillnamn, som (under österländskt inflytande) af grekerna ofta tillades de förnämsta gudarna, såsom Zeus, Apollon, Asklepios (mycket ofta), Hermes, Poseidon, Serapis, Dioskurerna, Artemis, Athena, Isis, Kore, Nike, Themis, Tyche (Fortuna), Hygieia (Salus). Det är sålunda ingen för antikens uppfattning främmande tanke, som ligger till grund för de kristnes vanligaste benämning på Jesus. I forntiden tillade man namnen ofta äfven de som gudar betraktade konungarna, såsom egyptiske konungen Ptolemaios I och syriske konungen Antiochos I. Pompeius och Augustus fingo af de smickrande grekerna samma binamn. J. C.

Sotēr, romersk biskop (påfve) omkr. 167—174, anses vara författare till "Klemens' andra bref till korintierna'. Jfr Klemens, sp. 244.

Soteri'a (grek., "frälsar-festen") firades på flera ställen i det forna Grekland till ära för en gud, som från ett samhälle afvändt någon stor fara. Så åt Apollon, sedan han tillbakavisat gallernas angrepp på Delfi (279 f. Kr.). Soteria kallades äfven offer- eller tacksägelsefester, som den enskilde egnade någon gud för sin räddning. J. C.

Soteriologi (af grek. *soteri'a*, frälsning, och *lo'gos*, lära), läran om Jesus Kristus som frälsaren. Jfr Dogmatik, sp. 621, och Kristologi.

Sotfux. Se Fux.

Sotholms härad, i Stockholms län, ingår i Södertörns domsaga och fögderi samt omfattar socknarna Österhaninge, Ornö, Nämdö, Utö, Tyresö, Dalarö, Västerhaninge, Muskö, Ösmo, Sorunda, Torö och Nynäshamns köping. 92,566 har. 16,134 inv. (1916).

Sothönssläktet, *Fulica*, *zool.*, släkte tillhörande fam. sumphöns (*Rallidæ*), ordn. *Gruiformes* bland fåglarna. Sothönsen skiljas lätt ifrån sina samsläktingar genom sina fina, med en flikig hudfåll kantade framtår. Näbben är kort och tjock; näbbryggen sträcker sig upp å pannan, där den utvidgar sig till en naken, kullrig plåt. Stjärten är kort med mjuka fjädrar. Sothönan (*F. atra*;

Sothöna.

se fig.) är skiffersvart med i ytterkanten hvitaktiga vingar. I Sverige förekommer den allmänt i södra och mellersta delarna af landet vid vattendragen; enstaka exemplar ha anträffats i Norrland. Den simmar och dyker förträffligt och lifnär sig både af smärre vattendjur och af vegetabilisk föda. Flyttfågel. L—e.

Sotie [såtī]. Se Sottie.

Sotisperioden (af *Sothis*, det egyptiska namnet för Sirius), en af de forna egypterna uppställd period, efter hvars förlopp årstiderna åter inträffade vid samma datum af det borgerliga egyptiska året. Då nämligen detta bestod af 365 dygn, medan det verkliga året innehåller $365^1/_4$ dygn, måste t. ex. vår- och höstdagjämning, sommar- och vintersolståndet, likasom öfver hufvud hvarje vid årstiderna bunden företeelse, förflytta sig inom det borgerliga året, så att det, som ett visst år inträffade den första i en viss månad, efter fyra år inträffade den andra, efter åtta år den tredje o. s. v. När sålunda det verkliga året förskjutit sig i förhållande till det borgerliga från vecka till vecka, från månad till månad, återkom man slutligen till det ursprungliga tillståndet efter 4×365 l. 1,460 år, hvilket var Sotisperioden. Benäm-

ningen härrör däraf, att egypterna bestämde årstiderna och särskildt tidpunkten för Nilens öfversvämningar genom aktgifvande på Sirius' heliakiska uppgång. K. B. (B—d.)

Sotkamo [så'tkamå], socken i sydöstra delen af Uleåborgs län, Kajana domsaga och härad. Konsistoriellt pastorat af 1:a kl., Kajana kontrakt, Kuopio stift. Areal 2,628 kvkm. 10,641 inv. (1913), finsktalande. A. G. F.

So'tnik, ry., befälhafvaren för en sotnje (se d. o.).

Sotning, rengöring af rökkanaler, verkställes i numera i bostadshus vanliga, trånga murade rökpipor i regel med hjälp af så kallad *sotarkula*, en vid en lina fäst järnkula, samt en vid denna fastsatt riskvast. Större, "stigbara" rökkanaler befrias från sot med hjälp af *sotarskrapa* och borste. Ångpannetuber rensas med särskildt konstruerade tubrensare af ståltråd eller elastiska stålband och tubborstar. Fmn.

So'tnje (ry., ett hundratal), ett kompani eller en skvadron vid de ryska kosacktrupperna och vid landtvärnet.

Soto, Dominico de. Se De Soto.

Soto [så'tå], Ferdinando (Hernando) de, spansk sjöfarande och eröfrare, f. omkr. 1496 i Jeres de los Caballeros (prov. Badajoz), d. 1542, följde Pedrarias d'Avila 1519 på dennes andra expedition till Dariennäset, undersökte 1528 Guatemalas och Yucatans kuster och anförde 1532 en skara frivilliga till Pizarros förstärkning i Peru samt tog verksamt del i inkarikets eröfring och återvände till Spanien med en stor förmögenhet. På grund af Alvaro Nuñez' och andras berättelser om rikedomarna i Florida (hvilket namn då brukades i mycket vidsträcktare omfattning än nu) realiserade han en stor del af sin egendom, samlade en skara af 620 man och 123 hästar, utrustade 4 fartyg och erhöll af Karl V fullmakt som adelantado i Florida och guvernör på Cuba samt afseglade i april 1538 till Amerika. Ankommen dit, förde han i nära 4 år sitt folk hit och dit under fruktlöst sökande efter guld i sydöstra delen af kontinenten, i n. till 35°, i s. till trakten af Mobile och i v. till Mississippi, som han nådde 1541. På återvägen utför denna flod dog han. Om den olyckliga expeditionen finnas tre olika berättelser, bl. a. en publicerad 1557 i Evora af en portugis, som säger sig ha varit deltagare (utg. i engelsk öfv. af Hakluyt 1609 och omtryckt 1851 i Hakluytsällskapets publikationer). Han var icke, som ofta uppges, den förste europé, som såg Mississippi; det var Alonzo de Peneda (1519).

Soto [så'tå], Pedro de, spansk teolog, dominikan i Salamanca, f. 1518 i Córdoba, d. 1563 i Trident, var Karl V:s biktfader och rådgifvare i kampen mot protestantismen i Tyskland. Han var 1549—55 professor i Dillingen, 1555—59 i Oxford. 1561 kallades han som påflig teolog till Trident-konsiliet och öfvade där rätt stort inflytande till sin död. Hj. H—t.

Sotokromi (af sv. *sot* och grek. *chrōma*, färg), skämtsam benämning på sotritning, bildad i analogi med fotokromi, litokromi o. d. Se Sotritning.

Soto Major [så'to məjå'r], Antonio da Cunha, vikomt de, portugisisk politiker och diplomat, f. 18 nov. 1812 i Rio de Janeiro, d. 24 jan. 1894 i Stockholm, tillhörde en af Portugals allra förnämligaste ätter, beträdde tidigt den politiska banan och tillhörde på 1830- och 1840-talen det legitimistiska ("miguelistiska") partiet i Portugal. Han kom emellertid småningom att bli försonad med den liberala regeringen; och efter att ha gjort af med större delen af den förmögenhet (slottet São Miguel de Guizade i prov. Mello m. m.), som han ärft efter sin morfader, storkanslern Jayme Ribeiro, mottog han 1856 af regeringen posten som ministerresident vid svensk-norska (senare äfven vid danska) hofvet, helst som hans lifliga temperament i hemlandet vid ett par tillfällen gett anledning till obehagliga half-politiska duellhistorier. I Stockholm, där han kom att stanna hela sitt återstående lif (öfver 37 år), blef han redan året efter sin ankomst populär just genom en duellhistoria, dock icke af politisk, utan af chevaleresk innebörd, efter hvilken han måste underkasta sig polisförhör och blef bötfälld. Ehuru han 1870 upphöjdes till envoyé, spelade han dock af naturliga skäl ingen som helst politisk roll; beskicknningens upprätthållande var att anse närmast som en dynastisk artighet, grundad på svensk-norska och portugisiska kungafamiljernas släktskap (drottning Josefina var syster såväl till portugisiska drottningen Maria II:s förste gemål som till hennes styfmor). Vikomten hade också nöjet att 1883 se dåv. kronprins Karl och 1886 dåv. konung Ludvig besöka Stockholm. Där blef vikomten med tiden ett älskvärdt gatans och salongernas original: liten, sirlig, hypermodern, ett fullständigt modelejon, stor kvinnobeundrare och nästan lika stor gourmet. I alla händelser var han också Sverige och svenskarna varmt tillgifven. Han vardt på 1880-talet diplomatiska kårens doyen i Stockholm. P. M. G.

Sotra, Store S. och Lille S. Se Sartor.

Sotritning, *konstt.*, en ritning, som frambringas därigenom, att styft papper sotas öfver en ljuslåga, hvarefter sotet på behöriga ställen aflägsnas genom gnidning eller genom skrapning och ristning med ett hvasst instrument, en nål eller knif. Teckningen framstår antingen ljus mot mörk botten eller — om figurerna utsparas — mörk mot ljus samt fixeras genom att öfvergjutas eller öfversprutas med något lämpligt flytande bindmedel: en gummi-, lim- eller sockerlösning i sprit; en lätt tillgänglig sådan är t. ex. vanlig svensk punsch.

Sotsvampar, *bot.* Se Hemibasidii.

Sotsäck, *tekn.*, en större utvidgning å en rök- eller gaskanal, i hvilken pulverformigt material, som medföljer gasströmmen, afsätter sig. K. S—n.

Sotteville-lès-Rouen [såttvi'l läroä'], stad i franska dep. Seine-inférieure, vid Seine, 3 km. s. om Rouen. 20,023 inv. (1911; som kommun 21,026). Textilindustri, maskinverkstäder samt fabriker för tillverkning af kemikalier, olja och tvål. (J. F. N.)

Sottie l. Sotie [såtī], fr., narrspelet, en art komiskt medeltidsdrama, som leder sitt ursprung från narrfesten (*la fête des fous*; se Sermon joyeux), men som under 1400- och 1500-talen utbildades till en självständig diktart och spelades af glada sällskap (i Paris af *Les enfants-sans-souci*). Sottien utgör en mellanform mellan moraliteten (se

Mysterier) och farsen. Liksom den förra har den ett öfvervägande allegoriskt innehåll; från den senare skiljer den sig därigenom, att alla de uppträdande, eller åtminstone de flesta, äro narrar (*sots*) och kostymerade som sådana i den traditionella narrkostymen (på längden till hälften gul och till hälften grön samt med en mössa med långa öron). Narrspelets idé hvilar på den förutsättningen, att *numerus stultorum est infinitus* (''narrarnas antal är oändligt'', ''världen är tokig''). Handlingen tänkes utspelas i narrarnas värld mellan narrfursten och hans undersåtar, men hela skådespelet är dubbeltydigt, i det att allt, hvad som säges eller försiggår, af åskådarna kan myntas som satir på samhällsförhållandena öfver hufvud. Liksom den gamla narrfesten parodierade hierarkien, förlöjligar därför sottien medeltidssamhället i allmänhet. Oftast har den ett politiskt eller socialt innehåll och är skarpt satirisk. Det är fallet med den berömdaste af alla sottier, *Le jeu du prince des sots et mère sotte*, förf. af Pierre Gringoire och uppf. 1512 i hallarna i Paris af Les enfants-sans-souci. Skådespelet utgjorde ett genomgående angrepp på påfven Julius II, som då befann sig i krig med Ludvig XII. Ofta har dock sottien en allmännare syftning. Det är fallet med *Le monde, abus et les sots*, möjligen förf. af André de la Vigne (1513). Många sottier äro numera nästan obegripliga på grund af de många anspelningarna på samtida förhållanden. Sottien blomstrade under Ludvig XII, som tillät den stora friheter och äfven använde den för sina egna politiska syften. Den utdog under Henrik IV. Litt.: E. Picot, ''La sottie en France'' (1878), Petit de Julleville, ''Les comédiens en France au moyen âge'' (1885) och de i art. Sermon joyeux anförda arbetena. J. M.

Sottis (fr. *sottise*), dumt yttrande, dumhet; närgånget, otillständigt tilltal.

Sotto [så'ttå], it., *mus.*, ''under'', vid korsning af händerna under pianospel anvisning för hvilkendera handen skall föras under den andra. Jfr Sopra.

Sotto voce [så'ttå vå'tje], it., *mus.*, med dämpad röst, med halfröst.

So'ttunga, kapell under Föglö socken på Åland, består af en samling öar i Åländska skärgården. 407 inv. (1913), svenskar. A. G. F.

Sot-viska, *tekn.*, borste å skaft, hvarmed rökkanaler i en ångpanna e. d. rengöras. K. S—n.

Sou [so], i äldre tid (till 1715) Sol [sål; af

Sou (af koppar), slagen för Ludvig XV (1767).

lat. *so'lidus*, se d. o.], franskt mynt, präglades från merovingernas tid i guld och omkr. slutet af 1100-talet i silfver samt blef från 1300-talet = $^1/_{20}$ livre. En *sou tournois* innehöll 12 deniers, en sou parisis 15 deniers. På 1700-talet präglades soun i koppar, under franska revolutionen i klockmetall. När livren 1795 utbyttes mot den i värde nästan öfverensstämmande francen, kom 1 sou att motsvara $^1/_{20}$ franc = 5 centimes = 3,6 öre. Ehuru icke präglad sedan 1803, används sou ännu som benämning på 5-centimestycken.

Souain [soä'], by i franska dep. Marne, n. ö. om Châlonslägret, var jämte sin omnejd under Världskriget ofta skådeplatsen för häftiga strider, särskildt i okt.—dec. 1915 samt i jan., febr. och sept. 1916. L. W:son M.

Souärinötter, *bot.*, de stora delfrukterna med ätliga frön af *Caryocar nuciferum* och andra arter af samma till fam. *Caryocaraceæ* (se d. o.) hörande släkte. G. L—m.

Soubassement [sobassmä'], fr. Se Subassemang.

Soubeyran [sobärä'], Jean Marie Georges de, fransk politiker och finansman, f. 3 nov. 1829 i Paris, d. 1897, var 1860—78 biträdande direktör (*sous-gouverneur*) i franska hypoteksbanken (*Crédit foncier*). Han invaldes 1863 i lagstiftande kåren, 1871 i nationalförsamlingen och 1876 i deputeradekammaren, som han tillhörde till 1893. I sin politiska verksamhet intresserade han sig hufvudsakligen för finansiella frågor. Under tredje republiken slöt han sig till det monarkisk-konservativa partiet och sedermera till boulangismen. 1894 upptäcktes oegentligheter i två stora finansinstitut, för hvilkas styrelser S. varit ordf., i följd hvaraf han häktades. Innan domstolen fällt sitt utslag, afled S. N. H—tz.

Soubies [sobīs], Albert, fransk musikskriftställare och teaterhistoriker, f. 1846 i Paris, blef advokat och studerade musik vid konservatoriet samt verkade länge som musikrecensent. Han har från 1896 utgett smärre, skissartade arbeten om musiklifvet i olika länder: Tyskland, Ryssland, Ungern, Böhmen, Portugal, Schweiz, Spanien, Belgien, Holland, Danmark, Sverige, Norge, England samt de grundligare studierna *Histoire de l'Opéra-comique 1860—87* (1892; med Malherbe), *La Comédie-Française depuis l'époque romantique, 1825—1894* (1895; prisbelönt af Franska akad.), *Histoire du Théâtre lyrique de 1851 à 1870* (1899) och *Le Théâtre italien du 1801 à 1913* (1913) samt hela serier af teateralmanacker m. m.

Soubirous [sobirō], Bernadette, fransk svärmerska, f. 1844 i Lourdes, d. 1879 i Nevers, salig förklarad 1908. Se Lourdes.

Soubise [sobīs], gammal fransk släkt, hvars gods 1557 genom gifte öfvergingo till huset Rohan. — 1. Benjamin de Rohan, herre till S., broder till Henri de Rohan (se Rohan 1), f. 1583 i La Rochelle, d. 1642 i London, tjänade under Morits af Oranien och blef 1621 chef för hugenotterna i Poitou, Bretagne och Anjou. Han uthärdade en svår belägring i S:t-Jean d'Angély, kämpade såväl till sjöss som till lands och tillbragte, ehuru innesluten i freden 1629, sina sista år i England. — 2. Charles de Rohan, prins af S., pär och marskalk af Frankrike, f. 1715, d. 1787, var Ludvig XV:s adjutant 1744—48, blef kårbefäl-

hafvare vid Sjuåriga krigets utbrott (1756) och lyckades i början eröfra Wesel, Kleve och Gelderland, men blef i grund slagen af Fredrik II vid Rossbach (1757). Tack vare hofintriger bibehöll han dock sitt befäl och konungens gunst. Efter att ha vunnit några smärre framgångar vid Sondershausen och Lutterberg blef han 1759 krigsminister samt deltog, ehuru utan att uträtta något, i fälttågen 1761 och 1762. S. egde stor personlig tapperhet, men var i saknad af fältherrebegåfning.

Soubise, Sauce à la [såsala sobīs], har fått sitt namn efter marskalk Rohan de Soubise (se d. o. 2), af hvars kökschef den uppfanns. Den är en löksås, beredd af spansk sås, kalfbuljong, madeiravin, peppar och lökpuré.

Soubrette [sobre'tt]. Se Subrett.

Souches [sōʃ], Louis Raduit de, friherre, fransk krigare, f. 1608 i La Rochelle, d. 1683, var af hugenottsläkt, lämnade sitt fädernesland, sedan hugenotterna 1628 förlorat La Rochelle, och gick i svensk krigstjänst. Efter åtskilliga tvister med sina förmän lämnade han denna som öfverste 1642 och gick öfver till de kejserlige. Han ledde som kommendant det behjärtade försvaret af Brünn, när det af Torstenson belägrades maj—aug. 1645, och utnämndes s. å. till generalfältvaktmästare, 1646 till friherre samt 1648 till fältmarskalklöjtnant och kommendant i Mähren. S. öfvergick till katolicismen.

Souchez [soʃē], by i franska dep. Pas-de-Calais, 8 km. s. v. om Lens, var jämte trakten däromkring under Världskriget 1915—17 ofta platsen för heta strider, särskildt juni—25 sept. 1915, då kyrkogården, byn och det v. om denna liggande slottet Carleul togos af de allierade under deras stora offensiv. L. W:son M.

Soufflet [sofflä], fr., *kokk.* Se Suffl é.

Soufflot [sofflå], Jacques Germain, fransk arkitekt, f. 1713 i Irancy vid Auxerre, d. 1780 i Paris, förvärfvade i sin ungdom klassisk bildning, studerade arkitektur i Rom, Grekland och Mindre Asien, var efter sin återkomst till hemlandet till en början verksam i Lyon, där han utförde *banken* (1749), *hôtel Dieus* formvackra fasad med dess imponerande kupol och *teatern* (1754). Han hade 1749 öfverflyttat till Paris, där han blef medlem af akademierna och generalintendent öfver byggnaderna. Hans förnämsta verk är kyrkan *S:te Geneviève* — uppförd efter täflan 1758 —, ett af den nyklassiska arkitekturens första och ståtligaste alster. Under revolutionen blef kyrkan förvandlad till *Pantheon* (se d. o.). Ett annat verk af S. i Paris är *École de droit* vid Panthéon-platsen. S. skref *Œuvres ou recueil de plusieurs parties d'architecture* (1767). G—g N.

Souffrant [soffrã'], Jacques, pseudonym. Se Ulbach, L.

Sou'ghimoura, Koichi, japansk diplomat, f. 1857 i Kanazawa (japanska prov. Kaga), blef efter tjänstgöring i justitiedep. i Tokyo 1875—85 och i utrikesdep. 1885—87 legationssekreterare i Rom 1887, i Paris 1891, i Petersburg 1892 och i Wien 1894, hvilken befattning han innehade till 1899. — Han var envoyé 1902—06 i Mexico och 1906—11 i Stockholm. Sistnämnda år utnämndes han till ambassadör i Berlin, men återkallades före Världskrigets utbrott 1914 till Japan och försattes i disponibilitet.

Soulagera [sulaʃēra], fr. *soulager*, eg. lätta någons börda, lindra, lisa, hugsvala, trösta. — Soulagement [sulaʃma'ŋ], fr., lindring, lisa, tröst, ersättning.

Soulary [solarī], Joséphin, fransk skald, f. 1815 i Lyon, d. där 1891, var tjänsteman i sin födelsestad, gjorde sig känd som en originell, formskicklig poet, af hvars verk särskildt *Sonnets humoristiques* (1858) väckte uppseende och erkännande. Se Mariéton, "S. et la pléiade lyonnaise" (1884).

Soulas [sola's], Josias de, fransk skådespelare, känd under namnet Floridor, f. omkr. 1608 i Brie, d. 1672 i Paris, var först soldat, inträdde 1637 i Marais' trupp och efterträdde 1643 den ryktbare Bellerose som förste skådespelare i hôtel de Bourgogne. S. skapade hufvudrollerna i Racines och de båda Corneilles dramer: *Masinissa. Nero, Titus* m. fl. För hans skull utfärdade konungen en förordning, att skådespelarskap ej medförde förlust af adelskapet. S. lämnade teatern 1671.

Soule [sōl; bask. *Zuberoa*], franskt landskap i prov. Gascogne, dep. Basses-Pyrénées, arrondissemanget Mauléon, genomflutet af Saison, biflod till Gave d'Oloron. Hufvudort var Mauléon vid Saison. Se vidare Basker, sp. 1036. J. F. N.

Soulié [soliē], Melchior Frédéric, fransk dramatisk och romanförfattare, f. 1800 i Foix, d. 1847 i Bièvres, tjänstgjorde som underbibliotekarie vid arsenalsbiblioteket i Paris. Bland hans arbeten märkas dramerna *Roméo et Juliette* (1828), imitation af Shakspere, *Christine à Fontainebleau* (1829; sv. öfv. 1859) och *Closerie des genêts* (1846; "Stugan vid Ugglesjön", 1850) samt romanerna *Mémoires du diable* (1837), *Le lion amoureux* (1839) m. m. Se biogr. af Champion (1847).

Soulouque [solo'k]. Se Faustin.

Soult [so'lt], Nicolas Jean de Dieu, hertig af Dalmatien, fransk marskalk, f. 29 mars 1769 i Saint-Amans-la-Bastide (dep. Tarn), d. där 26 nov. 1851, ingick 1785 i regementet Royal-infanterie och deltog vid Rhen-arméns generalstab med utmärkelse i kampanjerna 1792 och 1793. Sedan han 1794 hufvudsakligen ledt de taktiska rörelserna vid general Lefebvres division, blef han efter slaget vid Fleurus (s. å.) utnämnd till brigadgene-

ral, hvarefter han under de följande åren kämpade i Tyskland. Divisionsgeneral 1799, kufvade han under Masséna öfverbefäl upproret i de schweiziska kantonerna och bidrog väsentligt till segern vid Zürich, men blef 1800 vid ett af utfallen under Genuas belägring tillfångatagen af österrikarna. Då han lösgetts efter slaget vid Marengo (s. å.), erhöll han först befälet i konungariket Neapel, blef 1803 chef för lägret vid Boulogne och upphöjdes 1804 till marskalk af Frankrike. I fälttåget 1805 kommenderade han stora arméns 4:e kår och afgjorde slaget vid Austerlitz genom sitt angrepp på höjderna vid Pratzen. Under de närmast följande åren spelade han en betydande roll i nästan alla "den stora arméns" viktiga slag och fick efter freden i Tilsit (1807) titeln hertig af Dalmatien. 1808 sänd till Spanien, segrade han vid Burgos (s. å.), tvang engelsmännen att inskeppa sig i Coruña och inryckte kort därefter i Portugal samt eröfrade Oporto (1809). Genom ett dröjsmål, troligen framkalladt af hans egna ärelystna planer på Portugals krona, blef han emellertid slagen af engelsmännen under Wellington och nödgad att återvända på spanskt område. Genom sin flankmarsch till Plasencia och Almaraz tvang han kort därefter Wellington att oaktadt "segern" vid Talavera öfver konung Josef i sin tur utrymma Spanien, vann segern vid Ocaña öfver spanjorerna samt kufvade (1810) Andalusien, där dock Cádiz förgäfves belägrades. 1811 gjorde han för att understödja Masséna ett nytt angrepp mot Portugal, eröfrade Badajoz och levererade mot engelsmännen det blodiga, men oafgjorda slaget vid Albuera. Efter Wellingtons seger öfver Marmont vid Salamanca (1812) och Madrids fall måste S. utrymma Andalusien, men sedan han efter en mästerlig reträtt mot Valencia förenat sig med konung Josef, fördref han engelsmännen från Madrid och tvang Wellington att ännu en gång draga sig tillbaka till Portugal. På grund af stridigheter med konung Josef blef han i början af 1813 hemkallad, deltog i vårfälttåget i Sachsen, där han förde befäl i slaget vid Bautzen. Efter nederlaget vid Vitoria (juni 1813), där Spanien gick förloradt, sändes han åter med oinskränkt myndighet till spanska gränsen och försvarade sedan i många månader med glänsande strategisk skicklighet södra Frankrike mot den betydligt öfverlägsne Wellington, ända tills han efter slaget vid Toulouse (april 1814) och underrättelsen om Napoleons abdikation slöt stillestånd med denne och erkände Ludvig XVIII. Ehuru öfverlägsen härförare och framstående administratör, var S. ytterst vacklande i sin politiska hållning. Restaurationens krigsminister 1814—15, öfvergick han under "hundra dagarna" till Napoleon och deltog som generalstabschef i slaget vid Waterloo (1815), men flydde efter Paris' fall (s. å.). 1819 återkom han ur den honom ådömda landsflykten, som han tillbragt i Düsseldorf, erhöll på nytt sin marskalksvärdighet 1820 samt utnämndes 1827 som ifrig rojalist till pär och 1830 som orleanist till krigsminister och senare ministerpresident. I detta ämbete kvarstod han till 1834. 1838 afgick han som utomordentligt sändebud till drottning Viktorias af England kröning, där han som Wellingtons forne motståndare hälsades med hänförelse, och var 1840—47 ministerpresident och krigsminister, hvarefter han på grund af ålder och vacklande hälsa drog sig tillbaka. 1847 fick han titeln maréchal-général. S. är den mest framstående af Napoleons marskalkar, den ende, hvilken som självständig härförare förstått och tillämpat "mästarens" idéer, ehuru politiska skäl vållat, att han i sitt fädernesland ännu ej blifvit så känd och uppskattad som af sina forna motståndare. Som krigsminister genomförde han flera viktiga reformer samt verkställde Paris' befästande, ehuru han ej tilläts utföra detta i enlighet med sina egna modernare idéer. Fastän han i sin armé upprätthöll sträng krigstukt, "räddade" han dock under sina spanska fälttåg för egen räkning en storartad konstsamling, ty oaktadt sin ursprungliga brist på bildning var han en fin konstkännare. S:s *Mémoires* (3 bd; ofullb.) utgåfvos 1854 af hans son. Se Clerc, "Campagnes du maréchal S. dans les Pyrénées occidentales en 1813—1814" (1893), och Bleibtreu, "Marschall S., Napoleons grösster schüler" (1902). — S:s son Napoléon Hector S., hertig af Dalmatien, f. 1802, d. 1857, var envoyé i Stockholm 1831—32 samt sedermera i Haag och Turin. Han var en tid led. af deputeradekammaren. (G. K.)

Soumet [somä], Alexandre, fransk skald, f. 8 febr. 1788 i Castelnaudary, dep. Aube, d. 30 mars 1845, utnämndes 1810 till auditor i statsrådet och 1815, då han besjöng bourbonerna liksom förut Napoleon, till bibliotekarie i Saint-Cloud. Sedan 1824 var han led. af Franska akad. och sedan 1830 bibliotekarie i Compiègne. S. grundlade sitt rykte med den vackra elegien *La pauvre fille* (1814) och de af Franska akad. 1815 prisbelönta poemen *La découverte de la vaccine* och *Les derniers moments de Bayard*. S. författade äfven dramatiska arbeten, *Clytemnestre*, *Saul* (båda från 1822), *Norma* (1831) m. fl., samt de episka dikterna *La divine épopée* (2 bd, 1840), en framställning af helvetets frigörelse genom Kristus, och *Jeanne d'Arc* (1846). Se L. Vitets inträdestal i Franska akad.

Soundboard [saû'ndbåd], eng. Se Resonansbotten.

Sounder [saû'ndə], eng., en vid telegramexpeditioner nyttjad mottagningsapparat. Se Telegraf.

Sound of Mull [saû'nd ev ma'l]. Se Mull.

Soupçon [sopsä'], fr., misstanke; (om maträtter) lätt bismak (t. ex. af lök).

Souper [sopē], fr. Se Supé.

Soupleradt silke, Souplesilke. Se Sidenindustri, sp. 363.

Source de l'Orbe [sōrs de lå'rb], fr. Se Thièle.

Sourdine [sordīn], fr., it. *sordino*, *mus.* Se Dämmare.

Souriau [soriå'], Paul, fransk estetiker, f. 1852 i Douai, professor i filosofi vid universitetet i Nancy, sedan i Paris, har författat bl. a. *L'esthétique du mouvement* (1889), *La suggestion dans l'art* (1892; 2:a uppl. 1909), *La rêverie esthétique* (1906), *Les conditions du bonheur* (1908) och *L'esthétique de la lumière* (1910).

Souriau [soriå'], Maurice, fransk litteraturhistoriker, f. 1856 i Châteauroux, vardt filos. doktor 1885, titulärprofessor 1895 i normandisk litteratur i Caen och sedermera ord. professor i fransk litteratur där. S. har författat ett stort

antal vetenskapliga arbeten, bland hvilka må nämnas *De la convention dans la tragédie classique et dans le drame romantique* (1886), *Victor Hugo, rédacteur du Conservateur littéraire* (1887), *La versification de Molière* (1888), *L'évolution du vers français au dix-septième siècle* (1893); *Pascal* (1897), *Bernardin de Saint-Pierre d'après ses manuscrits* (1904), *Moralistes et poètes* (1907) och *Deux mystiques normands au XVII:e siècle* (1913), samt utgett Victor Hugos företal till "Cromwell" (1897), arbeten af Bernardin de Saint-Pierre m. m.

Soury [sorī], Jules Auguste, fransk författare, f. 1842 i Paris, tjänsteman vid Bibliothèque nationale och lärare vid École pratique des hautes études, har öfversatt ett stort antal arbeten af Hæckel, Oscar Schmidt, Nœldeke m. fl. och författat flera arkeologiska, psykologiska och historiska verk: *Bréviaire de l'histoire du matérialisme* (1881), *Les fonctions du cerveau* (1886), *Le système nerveux central* (1899) m. fl.

Sousa [sāī'sa], Luiz de (Manoel Sousa de Coutinho), portugisisk munk och prosaförfattare, f. 1555, d. 1632, var i sin ungdom malteserriddare, togs till fånga af sjöröfvare, men utlöstes. S. gifte sig och bosatte sig i Almada midt emot Lissabon. Emellertid tillskansade sig Filip II:s guvernörer i Lissabon, där pesten härjade, hans hus; hellre än att vika för olagligheten satte han eld därpå. Han begaf sig till Spanien och lyckades ej allenast undgå straff, utan äfven komma i stor heder vid spanska hofvet. 1613 skilde han sig från sin hustru och ingick i dominikanorden 1614. I klostret egnade han sig åt litterär verksamhet och skref en ryktbar biografi öfver ärkebiskopen af Braga Bartolommeo (1619). 1623 utgaf han första delen af en krönika om dominikanorden (del 2 och 3 utgåfvos efter hans död 1662 och 1678; ny uppl. 1846). Litt. bl. a. Sousa Viterbo, "Manoel de Sousa Coutinho" (1902). J. C.

Sousa [sāī'sa], Manoel de. Se Faria y Sousa.

Sousa [sō'sa], John Philip, nordamerikansk tonsättare, f. 1856 i Washington, var 1880—92 anförare för Förenta staternas flottas musikkår och bildade sedan en egen militärorkester, med hvilken han gjort konsertresor äfven till Europa. Han har komponerat en mängd omtyckta militärmarscher och danser, flera operetter, sviter m. m., skrifvit instrumentala läroböcker och på offentligt uppdrag utgifvit "National patriotic and typical airs of all countries" (1890).

Sous-chef [fr. utt. soʃe'f; sv. utt. sūʃēf], fr., underchef, sekundchef, andre direktör, biträdande föreståndare.

Sous-préfet [soprefā], fr. Se Frankrike, sp. 1133.

Sousse [sōss], stad i Tunisien. Se Susa 3.

Soutachebroderi [sotāʃ-]. Se Sutaschbroderi.

Soutane [sotān], fr. Se Sutan.

Souteneur [sotnör], fr. Se Sutenör.

Souterrain [soterrā'], fr. Se Suterräng.

South [sāū'th], Robert, engelsk präst, kanonicus vid Christ church i Oxford, f. 1634, d. 1716, var en högt begåfvad talare, en mästare i analys af mänskliga svagheter. I den engelska predikans historia intar han ett berömdt namn. Hj. H—t.

Southall Norwood [sāū'thål nå'ωud], stadsliknande samhälle (*urban district*) i engelska grefsk. Middlesex, 15 km. v. om London, med kemiska fabriker och ångkvarnar. 26,323 inv. (1911). J. F. N.

South Amboy [sāū'th ä'mbāī], stad (sedan 1908) i nordamerikanska staten New Jersey, vid Raritan bay, midt emot Perth Amboy. 7,007 inv. (1910). Tegeltillverkning. Export af kol och eldfast lera. J. F. N.

Southampton [sāūthä'mptən]. 1. Stad och grefskap (*county borough*; före 1888 del af grefsk. Hampshire) på Englands södra kust, midt emot ön Wight vid Southampton Water (16 m. djup) och på halfön mellan floderna Itchen och Test. 18,6 kvkm. 119,012 inv. (1911). S. har blifvit hufvudstation för ångfartyg, som gå på Medelhafvet, Syd- och Central-Amerika, Ost- och Västindien, delvis äfven på Nord-Amerika, beroende därpå, att härifrån vägen till det 112 km. aflägsna London är kortare och mindre farlig än sjövägen genom Kanalen. S. är därför en uthamn åt London. Det sammanlagda in- och utgående tonnaget steg 1914 till öfver 9,3 mill. (1913 till öfver 13,3 mill.) ton, och det intar fjärde rummet bland Storbritanniens hamnstäder. Hamnen åtnjuter fördelen af dubbelt tidvatten, först från Solent och 2 timmar senare från Spithead. S:s industri omfattar nästan uteslutande maskintillverkning och skeppsbyggeri. Det är öfvervägande handelsstad, och dess fem dockor, hvilka tillhöra London—S.-Western-järnvägs-a.-b., kunna rymma de största fartyg. Dessutom finnas 6 torrdockor. Bland vetenskapliga anstalter märkas Hartley institution, en skola för naturvetenskap och konstslöjd, med bibliotek, museum, konstgalleri och laboratorium, vidare en latinskola, Tauntons tradeschool (1752) med teknisk afdelning, en handelsskola och en navigationsskola. Ordnance survey and map office, en statsanstalt för utgifning af generalstabskartor för riket, har sin lokal i S. Af den forna stadsmuren finnas rester kvar jämte 4 portar. Bland dess många kyrkor märkas S:t Mikaelskyrkan från 1100-talet, kyrkan Holyrood, den i grekisk stil uppförda Allhelgonakyrkan och det från 1100-talet härrörande franska kapellet, som tillhör ett ålderdomshem, Domus' Dei l. God's house, från Henrik III:s tid. — S. grundlades af sachsarna omkr. 495 och härjades flera gånger af danskarna. 1295 blef det berättigadt att sända ombud till parlamentet. På 1300-talet dref det betydande handel med Italien, hvilken dock aftog i slutet af 1500-talet. Dess nuv. blomstring kan dateras från 1830-talet, då stora hamnarbeten företogos och banan till London öppnades. — 2. S. l. Southamptonshire, grefskap, detsamma som Hampshire (se d. o.). 1 o. 2. J. F. N.

Southampton [sāūthä'mptən], baron, earl och hertig af, engelska adelstitlar, burna inom släkterna Fitzroy (se d. o. 1), Fitzwilliam (storamiralen sir William Fitzwilliam, f. omkr. 1490, d. 1542, blef 1537 earl af S. och slöt själf sin ätt) och Wriothesley (se d. o.). Barontiteln fortlefver ännu och bäres af en ättling till Charles Fitzroy, naturlig son till Karl II (och hertiginnan af Cleveland).

South Bend [sāū'th be'nd], stad i nordamerikanska staten Indiana, vid den därifrån segelbara S:t

Joseph-floden, som faller ut i sjön Michigan. 53,684 inv. (1910; 1915 beräknad folkmängd 67,030). I förstaden Notre Dame ligga de katolska S:t Mary's college and academy (1855, för flickor) och University of Notre Dame du Lac (1844, för manliga stud.). Studebakers vagnfabriker äro bland de största i världen; därjämte finnas kvarnar, mek. verkstäder för landtbruksmaskiner, järn- och stålgjuterier samt trämassefabriker och pappersbruk.

South Bethlehem [sa̅u̅'th be'thlihem], köping (*borough*) i nordamerikanska staten Pennsylvania, vid Lehigh, midt emot Bethlehem (se Bethlehem). 19,973 inv. (1910; 1915 beräknad folkmängd 23,522). Säte för det af Asa Packer (med en donation af mer än 2,5 mill. doll. jämte räntor) grundlagda Lehigh-university (hufvudsakligen teknisk högskola). I S. ligga Bethlehem steel co:s stora anläggningar för tillverkning och bearbetning af järn och stål, hvilka särskildt under Världskriget utvidgats ofantligt för att förse ententemakterna med ammunition och sprängämnen.

Southborne on Sea [sa̅u̅'thbån ån sī'], badort. Se Christchurch.

Southborough [sa̅u̅'thbərə], stad i engelska grefsk. Kent, 4 km. n. om Tunbridge Wells. 7,001 inv. (1911). Järnkälla. J. F. N.

Southbridge [sa̅u̅'thbridʃ], kommun (*township*) i nordamerikanska staten Massachusetts, vid Quinabaug river. 12,592 inv. (1910). Tillverkning af optiska instrument (American optical comp.), sannolikt den största i sitt slag i världen, bomulls- och yllevaror, eggjärn och väfskyttlar. J. F. N.

South Carolina [sa̅u̅'th kärəla̅i̅'nə]. Se Carolina.

South Carolina exposition [sa̅u̅'th kärəla̅i̅'nə ekspəsi'ʃən]. Se Nullifikation, sp. 111.

Southcott [sa̅u̅'thkət], Johanna. Se Nyisraeliter.

South Dakota [sa̅u̅'th dəka̅u̅'tə]. Se Dakota.

Southdown-fåren [sa̅u̅'thda̅u̅'n-; se Downs], *husdjurssk.*, äfven kallade Sussexdowns efter kalkkullarna i engelska grefsk. Sussex, hvarest de ha sin hemort, utgöra en högt förädlad, formfulländad och snabbvuxen ras, som karakteriseras af hornlöshet, kort och litet hufvud, mörk eller gråbrun färg å ansikte och ben, hvit ull samt medelstorlek. Ullafkastningen per år och individ uppgår till 1,6—2 kg. endast 8—10 cm. lång kamull. Rasen har användts till förädling af Englands kortulliga raser och, då den därvid visade sig framstående, importerats till flera länder, bl. a. Sverige, där den dock på grund af sin ömtålighet och ringa fruktsamhet undanträngts af mera härdiga engelska raser. Se Fårsläktet. H. F.

South Downs [sa̅u̅'th da̅u̅'nz]. Se Downs.

Southend-on-sea [sa̅u̅'the'nd ån sī'], stadsliknande samhälle (*urban district*) i engelska grefsk. Essex, vid Thames' mynning och London—Tilbury—S.-banan. Areal 21 kvkm. 62,713 inv. (1911). S. är en enklare, genom sitt grannskap till London mycket besökt badort. Under Världskriget bombarderade tyska luftskepp 10 och 27 maj samt 13 sept. 1915 befästningar vid S. J. F. N. L. W:son M.

Southern Nigeria protectorate [sa'thən na̅i̅dʒə̅'riə prəte'ktərət]. Se Nigeria.

Southern pacific railroad [sa'thən pəsi'fik rə̅i̅'la̅u̅d]. Se Pacifikjärnvägar, sp. 1215.

Southern Rhodesia [sa'thən ra̅u̅di'siə]. Se Rhodesia.

South-Esk [sa̅u̅'th e'sk], flod. Se Esk 2.

Southey [sa'thi l. sa̅u̅'thi], Robert, engelsk författare, f. 12 aug. 1774 i Bristol, d. 21 mars 1843 på Greta hall, Keswick, mottog undervisning i Westminster till 1792, då han relegerades för att ha skrifvit en uppsats i en kamrattidning mot skolagan. Han begaf sig 1793 till Oxford, starkt påverkad af Rousseau, Goethes "Werther" och Gibbon, och gjorde där bekantskap med Coleridge, som för en tid vann S. för sina pantisokratiska (kommunistiska) åsikter och i hvars skådespel "The fall of Robespierre" S. skref andra och tredje akterna. S. gifte sig 1795 med en syster till Coleridges hustru, vistades ett halfår i Lissabon, skiftade sedan bostad, dels i olika trakter af England, på Irland och ännu en gång i Lissabon (1800—01), tills han med sin familj i sept. 1803 slog sig ner på Greta hall i det s. k. Lake country, Cumberland. S. fick ett årligt understöd af en vän till 1807, då han, numera vorden tory, började uppbära en årspension af 200 pd st., utnämndes 1813 till poeta laureatus och lefde i oafbrutet, strängt arbete på olika litterära verk. 1793 skref han ett romantiskt epos, *Joan of Arc* (tr. 1796), 1794 det revolutionära skådespelet *Wat Tyler* (tr. 1817), och 1795 trycktes ett band *Poems* af S. och hans svåger R. Lovell. Närmast följde *Letters written during a short residence in Spain and Portugal* (1797), två band *Minor poems* (1797—99) samt det stora mytologiska eposet *Thalaba, the destroyer* (1801). Hans poetiska verk äro vidare *Madoc* och *Metrical tales and other poems* (1805), *The curse of Kehama* (1810) och *Roderick, the last of the goths* (1814; det minst fantastiska, det värdefullaste), *A vision of judgment* (1821; en dikt öfver Georg III:s död med angrepp på "den sataniska skolan" och lord Byron, som svarade med en våldsam dikt med samma namn) och bearbetningar af medeltidsämnen: *Amadis* (1803), *Palmerin of England* (1807) och *Chronicle of the Cid* (1808). Dessutom skref S. en mängd biografier (öfver Nelson 1813, Wesley 1820 och Bunyan 1830) och historiska verk (*History of Brazil*, 1810—19; *History of the peninsular war*, 1823—32; *Lives of the admirals*, 1833—40, m. fl.) samt allehanda andra prosaarbeten, såsom *The doctor* (1834—47), innehållande betraktelser och berättelser af skilda slag. Till "Quarterly review" bidrog han med ett mycket stort antal uppsatser. — S:s skaldskap, medan han lefde mycket uppskattadt, har fallit i nästan fullständig förgätenhet. Hans stora mytologiskt fantastiska epos sakna fasthet och djupare idéhalt, men rymma storslagna och tilltalande

enskildheter. Bäst lyckades han i kortare dikter (*The holly tree, Lines written in his library* m. fl.) och balladaktiga sånger, af hvilka en hel del (*Lord William, The old woman of Berkeley, The battle of Blenheim, The well of S:t Keyne* m. fl.) ännu är omtyckt. Hans prosa åtnjuter alltjämt hög uppskattning för klarhet och direkthet. — En älskvärd och utomordentligt hjälpsam natur, lefde S. trots sin oaflåtliga möda ett lyckligt lif, som först mot sin afton förmörkades af sorger: hans hustru vardt sinnessjuk och dog 1837, och själf drabbades han af själssjukdom 1840. — S:s *Poetical works* utgafs 1837—38 i 10 bd; af smärre urval kan nämnas ett 1895 i ett band. S:s "Life and correspondence" utgafs 1849—50 i 6 bd (ett urval i 4 bd 1856), hans *Commonplace book* 1849—51 i 4 bd, och hans brefväxling med författarinnan Caroline Anne Bowles (f. 1786, d. 1854), som han 1839 gifte sig med, och Shelley utgaf Dowden 1881. Se biogr. af Dowden (1880) och Dennis (2:a uppl. 1894) och L. Stephen i "Studies of a biographer" (1902). R—n B.

South Foreland [sau̇'th få'ələnd]. Se Foreland.

Southgate [sau̇'thgêit], stadsliknande samhälle (*urban district*) i engelska grefsk. Middlesex, 14,5 km. n. om S:t Paul. 33,612 inv. (1911). Nordlig förstad till London. Colney Hatch, ett af Londons stora hospital (dårhus), öppnadt 1851 och sedan tillbyggdt, ligger där. J. F. N.

South Georgia [sau̇'th dʃå'dʃiə]. Se Georgien, sp. 1009.

South Hadley [sau̇'th hä'dli], kommun (*township*) i nordamerikanska staten Massachusetts vid floden Connecticut. 4,894 inv. (1910), kvinnlig högskola (Mount Holyoke college). Fabriker. J. F. N.

Southington [sau̇'thiŋtən], kommun (*township*) i nordamerikanska staten Connecticut, vid Quinnipiar river. 90,6 kvkm. 6,516 inv. (1910). Fabriker för tillverkning af knifvar och korta varor. J. F. N.

South island [sau̇'th ai̇'lənd], Sydön. Se Nya Zeeland, sp. 165.

South-Kanara [sau̇'th kā'nārā]. Se Kanara.

South Kensington museum [sau̇th ke'nsiŋtən mjōsī'əm]. Se Kensington, sp. 1421.

South Melbourne [sau̇'th me'lbən], hamnstad i australiska staten Victoria, vid Port Phillip, 10 km. v. om Melbourne. 46,016 inv. (1911). J. F. N.

South Norwalk [sau̇'th nå'ωåk], stad i nordamerikanska staten Connecticut, vid Long island sound. 8,968 inv. (1910). Maskin- och skofabriker. J. F. N.

South Omaha [sau̇'th au̇'məhå], förr stad i nordamerikanska staten Nebraska, vid Missouri, s. om Omaha, sedan 1915 inkorporerad i Omaha, hade 1910 26,259 inv., hvaraf 7,834 i utlandet födda (356 i Sverige). Exportslakterier, näst de i Chicago och Kansas city de största i unionen. J. F. N.

South Orange [sau̇'th å'rindʃ], kommun (*township*) i nordamerikanska staten New Jersey, omedelbart v. om Newark. 6,014 inv. (1910). Säte för det katolska Seton hall college. J. F. N.

South Platte [sau̇'th plä't]. Se Nebraska river.

Southport [sau̇'thpåt], stad och eget grefskap (*county borough*), 20,8 kvkm., förr hörande till engelska grefsk. Lancaster, på södra stranden af Ribbles breda æstuarium, ändstation för tre järnvägslinjer. 51,650 inv. (1911). På grund af sina hafsbad, sitt milda vinterklimat och grannskapet till Liverpool, Manchester och fabriksstäderna i Yorkshire besökes den välbyggda, med parker förskönade och med förströelsemedel af olika slag (museum, akvarium, botanisk trädgård) försedda badorten årligen af flera tusen personer. Vattenkuranstalt och marinhospital. S. erhöll stadsprivilegier 1867. — 3 km. s. v. om S. ligger Birkdale, omkr. 15,000 inv., vattenkuranstalt, förbättringsanstalt. J. F. N.

South Portland [sau̇'th på'tlənd], stad i nordamerikanska staten Maine, vid Cascoviken, midt emot Portland (se Portland 1). 7,471 inv. (1910). Tillverkning af fartygsutrustningar. Befäst hamn. J. F. N.

South Ronaldshay [sau̇'th rå'nəldʃêi], den södra af Ronaldshay-öarna. Se Ronaldshay.

Southsea [sau̇'thsi], en del af sjöstaden och grefsk. Portsmouth (se d. o.).

South Shields [sau̇'th ʃī'ldš]. Se Shields.

Southwark [sa'thək], förvaltningsområde (*metropolitan borough*) i London (se kartan till d. o.), på högra sidan af Thames, midt emot City, med hvilket det är förenadt genom Tower-, Southwark-, London- och Blackfriarsbroarna samt två järnvägsbroar. 458 har. 191,901 inv. (1911). I S. ligga bl. a. brandkårens hufvudstation, Barclay, Perkins and C:os bryggeri, humle- och maltbörsen, det stora sjukhuset Guy's hospital och dårvårdsanstalten Bethlehem royal hospital (Bedlam). S. är biskopsstift i episkopalkyrkan (sedan 1904), med suffraganbiskopar i Woolwich och Kingston-on-Thames, samt katolskt biskopsstift, och deras katedraler, S:t Saviour's och S:t George's, ligga inom området. Österut ligger Southwark park (25 har). J. F. N.

Southwell [sau̇'thωel], stad och sedan 1884 biskopssäte i engelska grefsk. Nottingham. 3,349 inv. (1911). Dess katedral (förr klosterkyrka) är en af de få engelska kyrkor från äldre tid, som ega kvar sina tre torn. Skepp, tvärskepp och torn äro från normandiska tiden, koret (från förra hälften af 1200-talet) är tidig gotik. Bredvid kyrkan ligga biskopens nya palats och ruiner af ärkebiskopens af York forna palats. Textilindustri. Spetstillverkning. (J. F. N.)

Southwell [sau̇'thωel], Robert, engelsk skald, f. 1561 nära Norwich, sattes vid unga år i jesuitskola i Frankrike, anställdes vid engelska jesuitkollegiet i Rom, återvände 1586 till England som jesuitmissionär, tillfångatogs där 1592 och afrättades efter att ha undergått flerfaldig tortyr 1595. Hans dikter, hufvudsakligen skrifna i fängelset och utgifna först kort efter hans död, äro af lyrisk-religiöst innehåll och ha till uppgift att trösta och uppbygga hans katolska landsmän. Nämnas må bland dem *Saint Peter's complaint* och *The burning babe*. I senare tider utgåfvos de af Turnbull 1856 och Grosart 1872. E. B—n.

Southwick [sau̇'thωik]. 1. Stad i engelska grefsk. West-Sussex, vid Kanalen, 7 km. v. om Brighton. 4,314 inv. (1911). Ostronfiske. — 2. S. on Wear [ån ωiə'], stad i engelska grefsk.

Durham, en förstad till Sunderland. 13,784 inv. (1911). 1 o. 2. J. F. N.

Southwold [saû'thωûld], stad i engelska grefsk. East Suffolk, nära Blythes utlopp i Nordsjön. 2,655 inv. (1911). Betydande sillfiske. Utanför S., i Solebay, utkämpades 7 juni 1672 en oafgjord sjöstrid mellan engelsk-franska flottan under hertigen af York, sedermera Jakob II, och holländska flottan under van Ruyter. S. besköts under Världskriget 26 jan. 1917 af tyska torpedfartyg. J. F. N. L. W:son M.

Soutien [sotiä̃'], *krigsv.*, benämnes i Frankrike en sådan infanteriafdelning, som har till uppgift att vid behof understödja skyttelinjen.

Soutman [saut-], Pieter Claesz., holländsk gravör och figurmålare, f. 1588 i Haarlem, d. där 1657, vistades i sin ungdom i Antwerpen, där hans konst tog starka intryck af Rubens. Sedermera hofmålare hos konung Sigismund III af Polen, återvände han slutligen till Haarlem, där han med lysande framgång fortfor att gravera efter taflor af Rubens samt egna kompositioner. I likhet med många andra holländska artister egnade han sig äfven åt praktiska saker och tillhörde ett sällskap, Schoonenvaarders, som dref handel på Skåne. Hans målningar, som visa ett blandadt inflytande af Rubens och Frans Hals, äro sällsynta. De träffas egentligen endast i Huis ten Bosch vid Haag och i museerna i Haarlem och Stockholm, i hvilken sistnämnda samling han företrädes af *De fyra evangelisterna*. O. G—g.

Souvenir [sovnir], fr., minne, hågkomst. Se vidare Suvenir. — S. français [fräsä], en 1887 i Neuilly-sur-Seine bildad förening med uppgift att underhålla krigargrafvar och resa vårdar till minne af framstående krigare till lands och sjöss, hvilka stupat i Frankrikes tjänst. Elsass-lothringska medlemmar utträdde 1912 ur organisationen och stiftade en Société du souvenir alsacien-lorrain.

Souverain [sovrä̃'], fr. Se Suverän.

Souvestre [sovä'stər], Émile, fransk vitter författare, f. 15 april 1806 i Morlaix i Bretagne, d. 5 juli 1854, var först tidningsredaktör i Brest, men begaf sig 1836 till Paris, där han uppehöll sig som litteratör och lärare i en skola. Bäst lyckades S. i sina stämningsfulla skildringar ur bretagneska folklifvet, *Derniers bretons* (1835—37), *Foyer breton* (1844) m. fl., samt i smärre berättelser, *Au coin du feu* (1851; "Vid brasan", 1858, "Vid eldbrasan", 1889), *Pendant la moisson* (1852), *Récits et souvenirs* (1853) o. a. Hans romaner, *Confessions d'un ouvrier* (1851), *Un philosophe sous les toits* (prisbelönt af Franska akad., s. å., "Filosofen på vindskammaren", 1857), *L'homme et l'argent* (1839; "Verldens beherrskare", 1872—73), *Le mémorial de famille* (1854) m. fl., ha i allmänhet en moraliserande syftning och sakna större originalitet, men utmärka sig för behagfull stil. S. utgaf äfven en samling spirituella essayer, *Causeries historiques et littéraires* (2 bd, 1854), samt dramatiska alster af mindre värde. I "Collection Lévy" finns en sammelupplaga af S:s verk (60 bd). Till svenska är bortåt ett tjugutal arbeten af S. öfversatt. R—n B.

Souza [soša'], Adélaïde, född Filleul, fransk romanförfattarinna, f. 1761 i Paris, d. där 1836, var gift först med grefve Flahault (giljotinerad 1793) och sedan (1802) med portugisiske ambassadören i Paris José Maria de Souza Botelho (f. 1758, d. 1825). Bland hennes romaner, hvilka, trots bristen på uppfinningsförmåga, behagfullt skildra 1700-talets sällskapslif, märkas *Adèle de Sénanges* (1794), *Émilie et Alphonse* (1799), *Charles et Marie* (1802), *Eugène de Rothelin* (1808), *La comtesse de Fargy* (1823) m. fl. *Œuvres complètes* utgåfvos 1811—22 i 6 bd, ett urval 1865 med inledn. af Sainte-Beuve. Se biogr. af Maricourt (1907).

Sova, Antonín, tjechisk skald, f. 1864, bibliotekarie vid stadsbiblioteket i Prag, debuterade 1890 med *Realistické sloky*, hvarpå följde de äfvenledes i naturalistisk, skeptisk stil hållna diktsamlingarna *Květy intimních ňalad* (Blommor af intima stämningar; 1891) och *Z mého kraje* (Från min hembygd; 1892). I midten af 1890-talet slöt han sig till den moderna riktningen genom att bryta med naturalismen och positivismen samt hylla den subjektiva individualismen i konsten och poesien i diktsamlingen *Zlomené duše* (Krossade själar; 1896; ny uppl. 1903). Stort uppseende väckte 1898 hans mot Theodor Mommsen riktade smädedikt. 1903 utkom hans dikt *Hlad* (Hungern). I hans berättelser på prosa, *Povidký a menší črty* (1903), samt romanerna *Ivův román* (1902) och *Výpravy chudých* behandlas sociala nutidsproblem (äktenskapet, fattigdomen m. m.) ur psykologisk synpunkt på realistisk grund. A—d J.

Sovāna [så-], Soana, by i italienska prov. Grosseto (Toscana), 44 km. ö. s. ö. om Grosseto. Omkr. 150 inv. Biskopssäte; påfven Gregorius VII:s födelseort. S. var i forntiden en betydande etruskisk ort.

Sowerby [saû'əbi], James, botanisk konstnär, f. 1757 i London, d. 1822 i Lambeth, deltog som tecknare och målare i utgifningen af James Edward Smiths (se denne) stora planschverk "English botany" (36 bd, 1790—1814) och utgaf praktverken *Flora luxurians* (3 bd, 1789—91) och *Coloured figures of english fungi* (440 foliotaflor, 1797—1815). S. skref dessutom arbeten i mineralogi och konkyliologi. — Hans söner, James de Carle S. (f. 1787, d. 1871; sekreterare i Royal botanic society), George Brettingham S. (f. 1788, d. 1854) och Charles Edward S. (f. 1795, d. 1842) voro alla naturforskare. Den sistnämnde medverkade som artist till "Supplement to English botany", och hans son John Edward S. (f. 1825, d. 1870) var likaledes botanisk konstnär. C. Lmn.

Sowerby Bridge [saû'əbi bri'dʒ], stad i engelska grefsk. York, West Riding, vid Calder och Lancashire—Yorkshirebanan, 6 km. s. v. om Halifax. 11,350 inv. (1911). Textilindustri, färgerier och tillverkning af kemikalier. Den 1526 grundlagda Christ church restaurerades 1819. (J. F. N.)

Sovereign [så'vrin; eg. "suverän"], engelskt guldmynt af 7,988 gr. vikt och $^{11}/_{12}$ finhet, präglas sedan 1817 och representerar 1 pound sterling (enheten i brittiska myntsystemet) = 18 kr. 16 öre. Det delas i 20 shillings och myntas i halfva och dubbla, mera sällan femdubbla sovereigns. Se fig. å sp. 465. Jfr Guinea, sp. 557.

Sowiński [såvi'ŋski], Albert, polsk kompositör,

pianist, musikskriftställare, f. 1803 i Ladyzyn i Ukrajna, d. 1880 i Paris, studerade för Czerny i Wien, där han blef förtrolig med Hummel, Moscheles och Schubert. S. var bosatt i Paris sedan 1830 och känd som en af sin samtids förnämsta lärare i pianospel. Han skref kompositioner för orkester, kammarmusik, sång och piano samt utarbetade lexikonet *Les musiciens polonais et slaves anciens et modernes, dictionnaire* etc., *précédé d'un resumé de l'histoire de la musique* (1857).

1 sovereign (1 pd st.), slagen för Georg V, 1915. (Till art. Sovereign, sp. 464.)

Sowiński [såvi'ŋski], Leonard, polsk skald, f. 1831, d. 1887, studerade vid Kievs universitet och blef läkare. Hans poetiska alstring väcktes genom en italiensk resa, och hans diktsamlingar utkommo 1875 och 1886. Hans lyrik röjer formell talang, men lider af entonighet och saknar tankedjup. I sina episka dikter (*Praznik* och *Prolog tragedye*) sökte han lämna objektiva nutidsskildringar i folklig stil. Dessutom skref han en polsk litteraturhistoria, *Rys dziejów literatury polskiej* (1874—78 i 5 dlr), och utgaf memoarer från sin studietid (*Wspomienia szkolne*, 1885). A—d J.

Sovrano [såvränå; it., "suverän"], österrikiskt guldmynt, som präglades 1824—57 för konungariket Lombardiet-Venezia, hade en finhalt af $^{9}/_{10}$ och i värde motsvarade 25 kr. 29 öre. Jfr Sovereign.

Sovreme'nnik "Samtiden", rysk tidskrift, uppsatt 1836 af Pusjkin, hvilken efterträddes af P. A. Pletnev. Den utkom 4 gånger om året till 1847, då den under ledning af A. V. Nikitenko blef månatlig. Den indrogs 1866 under Pypins redaktörskap af grefve M. N. Muravjev efter Karakozovs attentat på Alexander II. Sin blomstringsperiod hade tidskriften i senare delen af 1840-talet, då Nekrasov öppnade dess spalter för Rysslands förnämsta författare, Ivan Turgenev, Gontjarov, Granovskij, Antonovitj, Herzen, Dostojevskij, Druzjinin, L. Tolstoj, kritikerna Dobroljubov, Tjernysjevskij m. fl. A—d J.

Soxhlet, Franz von, tysk landtbrukskemist, f. 1848 i Brünn, var 1879—1913 professor vid tekniska högskolan i München och föreståndare för landtbruksförsöksstationen där. Han har gjort sig känd genom konstruktion af en apparat för fettbestämning i mjölk samt en apparat för beredning af "barnmjölk". S. är led. af sv. Landtbr. akad. (1898).

Soya. Se Soja.

Soyaux [swajå], Hermann, tysk botanist, resande och ekonom, f. 4 jan. 1852 i Breslau, deltog på uppdrag af Afrikanska sällskapet i Güssfeldts Loango-expedition 1873 och besökte Angola 1875—76, hvarefter han för ett handelshus i Hamburg 1879—85 anlade en kaffeplantage vid Gabun, där han äfven inrättade en meteorologisk station. I tjänst hos Tyska kolonialföreningen 1885, besökte han i koloniseringssyfte den sydbrasilianska provinsen (nu staten) Rio grande do Sul 1886 och återvände dit 1888 som föreståndare för Bom Retiro, en af de många tyska kolonierna i nämnda stat. S. är nu sekreterare i hushållningssällskapet i hufvudstaden Porto Alegre. Om sina resor har han skrifvit *Der verlorene weltteil* (1876), *Aus Westafrika* (2 bd, 1879) och *Deutsche arbeit in Afrika* (1888). C. Lmn.

Soymida febri'fuga, *bot.* Se Meliaceæ.

Sozojodol [såtsåjådål], Sozojodolsyra, Dijodparafenolsulfosyra, $C_6H_2J_2(OH)SO_3H$, *kem.*, *farm.*, är i terapeutiskt bruk endast i form af de kristalliniska salterna med kalium, natrium, zink och kvicksilfver, *Sozojodolas kalicus, natricus, zincicus* och *hydrargyricus*. Samtliga äro mer eller mindre kraftiga antiseptiska och antiparasitiska medel, zinksaltet tillika adstringerande, kvicksilfversaltet giftigt och verksamt mot syfilis. De tre förstnämnda äro hvita, kvicksilfversaltet orangefärgadt. Natriumsaltet löses lättast i vatten ("lättlösligt sozojodolsalt"), därnäst zinksaltet och kaliumsaltet, medan kvicksilfversaltet är nästan olösligt däri, men löses med hjälp af koksalt eller jodkalium. Samtliga preparaten användas i form af pulver, salfvor eller lösningar på hud och slemhinnor eller i sår. C. G. S.

Sozolith [såtsålit]. Se Preservsalt.

Sozolsyra [såtsål-], *farm.* Se Aseptol.

Sozo'menos, Hermias Salamanes, kyrkohistoriker, f. omkr. 400 nära Gaza i Palestina, d. där (efter 443), uppväxte under inflytande af munkar och blef sedermera advokat i Konstantinopel. S. är bekant genom sitt mellan 443 och 450 på grekiska skrifna kyrkohistoriska verk (9 böcker), hvilket från 324 till 425 (slutet till 439 är förloradt) fortsätter Eusebios' kyrkohistoria (utg. 1860 af Hussey). Hans arbete saknar självständighet, enär det hufvudsakligen är en tillökad uppl. af den samtida författaren Sokrates' kyrkohistoria. Genom strängt ortodox uppfattning och stark förkärlek för munkväsendet skiljer han sig dock från sin förebild. Man kan dock ej frånkänna honom egen källforskning. Se J. Bidez, "La tradition manuscrite de S." (1908), och G. Schoo, "Die quellen der kirchengeschichte des S." (1911). Texten är tryckt hos Migne 67. (Hj. H—t.)

Sozon [såtsån]. Se Näringspreparat.

Sozo'polis, Sozo'pol (turk. *Sizebolu*), stad i konungariket Bulgarien (Öst-Rumelien), länet Burgas, vid Svarta hafvet och Burgasvikens mynning. Omkr. 4,000 inv., nästan blott greker. Staden har en förträfflig hamn samt drifver handel med trä, vin och salt. Under namnet *Apollonia* anlades den urspr. af kolonister från Miletos på en med fastlandet genom en bro förenad ö.

Sozzini, Lelio och Faustus. Se Socinianer.

sp., förkortning för *species* (art) och *spalt.*

SP., *jur.*, förkortning för Strafflagens promulgationsförordning, såsom k. förordn. om nya strafflagens införande och hvad i afseende därpå iakttagas skall, 16 febr. 1864, brukar benämnas.

Spa (S p a a), stad och kurort i belgiska prov. Liège, vid Vesdres tillflöde Wayai, s. ö. om Liège. 7,804 inv. (1905).

Här finnas 8 i bruk varande järnkällor af växlande styrka. Den mest bekanta, *Pouhon*, ligger inne i S., de andra i dess närmaste omgifningar; en af dem,

Badbyggnaden i Spa.

Géronstère, ligger på längre afstånd. Pouhon har en temperatur af 10,8° C. och håller på 1 liter 0,1148 gr. dubbel kolsyrad järnoxidul och 2,552 gr. fri kolsyra (Glax). Utom järn hålla källorna natronsalter, kali och kalksalter. Géronstère håller svafvelväte i mindre mängd, men ger en karaktär af detta åt vattnet. Källorna anses i fråga om järnhalt vara bland de starkaste i Europa, och endast de svenska kunna konkurrera med dem. Bland många andra har Torbern Bergman utgett (1779) en analys af Spavattnet. Vattnet utsändes i stor myckenhet i handeln. Säsong 1 maj—1 nov. Kurgästernas antal är omkr. 25,000. Redan på 1500-talet var S. en mycket besökt kurort, och det hade sin största blomstring under 1700-talet, då det var mötesplatsen för Europas förnäma värld. Gustaf III vistades där 1780. Ln.

Spaccaforno [-få'rnå], stad på Sicilien, prov. Siracusa, 6 km. från södra kusten och vid järnvägen till Siracusa. 10,868 inv. (som kommun 1911). Norr om staden ligger djupt nedsänkt i kalkklippan grottdalen Val l. Cava d'Ispica med ett stort antal grottor, af hvilka några i senare tid inredts till bostäder. Dessa grottor, som ligga dels i våningar öfver hvarandra, dels i en våning, men med öppningen nästan alltid på manshöjd öfver marken, förmodas vara antingen en antik stads (måhända Kasmenæs) nekropol eller vara rester af en urgammal stad. Under 300-talet begagnades kamrarna af de kristne till begrafningsplats, såsom funna inskrifter visa.

Spach. 1. L o u i s A d o l p h e (L u d w i g A d o l f) S., elsassisk historieskrifvare, f. 27 sept. 1800 i Strassburg, d. där 16 okt. 1879, vistades 1823—40 som privatlärare och skriftställare i Paris, Rom och Schweiz och blef 1840 departementsarkivarie i dep. Bas-Rhin. Han var därjämte 1840—54 prefektens sekreterare och bibehöll äfven efter den tyska eröfringen sin föreståndarplats för arkivet i Strassburg, hvarjämte han innehade en honorarieprofessur vid Strassburgsuniversitetet. Såväl under den franska som under den tyska tiden inlade S. stora förtjänster om förmedlingen mellan fransk och tysk kultur i sin hembygd. Bland S:s skrifter märkas de samtidshistoriskt värdefulla sederomanerna *Henri Farel* (2 bd, 1834; på 1870-talet omarbetad på tyska) och *Roger de Manesse* (1849), hvilka han utgaf under pseudonymen L o u i s L a v a t e r, *Oeuvres choisies* (5 bd, 1863—71; en samling litteraturkritiska essayer och biografier öfver elsassare) samt de historiska arbetena *Histoire de la Basse-Alsace et de la ville de Strasbourg* (1859) och *Moderne kulturzustände in Elsass* (3 bd, 1873). — 2. É d o u a r d S., den föregåendes broder, botanist, f. 1801 i Strassburg, d. 1879 i Paris, blef 1826 konservator vid Musée d'histoire naturelle i Paris och är mest känd för det stora deskriptiva verket *Histoire naturelle des végétaux* (14 bd, 1834—48). 1. (V. S—g.) 2. C. Lmn.

Spackelfärg, en tjock, ofta degartad oljefärg, som används för grundning och fyllning, s p a c k l i n g, af ojämnheter och håligheter i ytor, som skola oljemålas. Spackelfärgen består vanligen af linoljefernissa försatt med krita m. fl. ämnen.

Spackla i byggnadskonst, snickeri, måleri: utfylla ojämnheter i en yta medelst murbruk, färg eller annat ämne, som pålägges och glättas medelst ett spadlikt verktyg eller med en målarborste.

Spada, pseudonym. Se J a n z o n, J. K r.

Spada, L e o n e l l o, italiensk målare, tillhörande Carracciernas skola, f. 1576, d. 1622. Elev af dekorationsmålaren Giovanni Curti ("il Dentone") i Bologna, egnade han sig först åt dekorationsfacket och smyckade ut- och invändigt en mängd af Bolognas palats med präktiga målningar. I Rom blef han därpå lärjunge af Michel-Ångelo da Caravaggio, följde denne till Neapel och Malta och slog sig efter sin återkomst till Bologna på freskomåleriet i strängare bemärkelse. Hans bästa bevarade fresker äro de i Madonna della Ghira i Reggio och i S. Domenico i Bologna. S:s stafflibilder träffas i Louvre, i museerna i Dresden, Neapel, Parma o. s. v. O. G—g.

Spadaro [-dårå], M i c c o, eg. D o m e n i c o G a r g i u l o, italiensk landskapsmålare af neapolitanska skolan, f. 1612 i Neapel, d. där 1679, var elev af Aniello Falcone, men bildade sig hufvudsakligen efter sin kamrat Salvator Rosa. S. målade duktiga landskap med bibliskt staffage, krigsmålningar, sjöstycken o. s. v. Hans arbeten återfinnas i Neapels museum, såsom bl. a. *Vesuvius' utbrott*, *Masaniellos uppror*, i hvilket han deltagit, och *Pesten i Neapel*, samt i Louvre, Schleissheim o. s. v. O. G—g.

Spade. 1. *Artill.* Se K a n o n, fig. 8 och 9, L a v e t t a g e, sp. 1425 och fig. 2, och R e k y l h ä m n i n g s m e d e l. — 2. *Landtbr.*, handredskap för gräfning, bestående af ett blad och ett skaft. Bladet, som förr ofta var af trä med ett beslag af järn, är numera alltid h. o. h. af stål. Efter bladets form skiljer man mellan *flata spadar* och *hålspadar*. För täckdikning användas särskilda spadar med smala blad (fig. 2), i aftagande bredder afpassade efter de nedåt afsmalnande täckdikena, de smalaste, afsedda att upptaga bottenrännan, kallas *stickspadar*. Bladets nedre rand är rätlinig eller spetsig (fig. 1), det senare för gräfning i hård jord. Stålspadar infördes förr hufvudsakligen från Amerika och England, men äro nu föremål för en stor svensk industri med de största fabrikerna i Eskilstuna, Vedevåg och Koppom. Trädgårdsspadar (fig.

3) äro försedda med rektangulära eller nedåt föga afsmalnande blad utan spets. 2. H. J. Dft. C. G. D.

Fig. 1. Vanlig spade.

Fig. 2. Spade för täckdikning.

Fig. 3. Trädgårdsspade.

Spader. Se Kort.

Spadharf, *landtbr.* Se Harf.

Spadiciflöræ (af lat. *spādix*, kolf, och *flōs*, blomma), Kolfblomstriga, *bot.*, afdelning af monokotyledonerna, som omfattar serierna *Pandanales*, *Principes*, *Synanthæ* och *Spathifloræ*, hvilkas blommor sitta tätt i ax eller kolf och ha mer eller mindre rudimentärt (icke kronlikt) eller felande hylle. Af E. Fries fördes äfven fam. *Potamogetonaceæ* och *Cyperaceæ* hit. G. L—m.

Spagirica, *kem. farm.* Se Spagirisk.

Spagirisk (af grek. *spāēin*, söndra, och *agēi'rēin*, förena) sades urspr. om kemien, såsom sysslande med kroppars sönderdelning i deras beståndsdelar och föreningars framställning af beståndsdelarna. Om *remēdia spagīrica*, spagiriska läkemedel, se Galeniska läkemedel, Kräkvinsten och Medicin, sp. 1430.

Spagna [spa'nja], Giovannilo, eg. Giovanni di Pietro, italiensk målare af toskansk-umbriska skolan, f. före 1495, d. mellan 1528 och 1533, var elev af Pietro Perugino, som han i hög grad imiterade, samt verksam i Spoleto. Fresker af honom finnas där i kommunalpalatset. Taflor af hans hand finnas i Louvre, i Vatikanen och i Berlins museum, alla ådagaläggande hans starka beroende af sin lärares maner. O. G—g.

Spagnolett [spanjå-]. Se Spanjolett.

Spagnoletto [spanjåle'ttå], Lo. Se Ribera, J. de.

Spahi (riktigare Sipahi) kallades urspr. den förnämligaste af de sex besoldade ryttarkårer (''kapu kuli''), som uppsattes af den turkiska statskassan; senare öfvergick benämningen till alla dessa kårer och slutligen till allt oregelbundet rytteri. Fransmännen upptogo benämningen för det rytteri, som de uppsatte i Afrika af infödt folk. Till en början afsedda endast för ordonnanstjänst, utgjorde spahi 1834 endast 4 skvadroner, men 1845 3 regementen på 6 skvadroner. De äro numera likställda med det öfriga kavalleriet. C. O. N.

Spak, *sjöv.* Se Bråspel, Handspak och Ratt. — Spakvatten, ett äldre namn på ''stillvatten'', då strömförändring från ebb till flod eller tvärtom eger rum. R. N.*

Spak, Fredrik Adolf, militär, vapenhistoriker, f. 1846 i Stockholm, d. där 1915, blef underlöjtnant vid Svea artilleriregemente 1864 och major 1892 samt tog afsked ur krigstjänsten 1903. S. var på sin tid en af den vapenhistoriska forskningens främsta målsmän i Sverige och en af banbrytarna för denna vetenskap i vårt land. Framför allt är hans namn förknippadt med grundläggandet af Artillerimuseum (se d. o.). Som löjtnant mottog han 1877, af dåv. generalfälttygmästaren, frih. K. G:son Leijonhufvud, uppdraget att ordna en historisk vapen- och modellsamling vid Artillerigården i Stockholm, och redan 1879 invigdes nuv. Artillerimuseum, hvars föreståndare S. blef, en befattning, som han bibehöll ända till 1902. Tack vare hans stora energi sammanbringades dessa värdefulla samlingar, hvilka i flera fall, exempelvis i afseende på äldre bronskanoner, modeller och originaluniformer, täfla med eller öfverträffa motsvarande samlingar i utlandet. S. sammanförde ock under denna tid resultatet af sina forskningar i en serie historiska upplysningar rörande uniformering, fanor, handeldvapen och blanka vapen m. m. Ett synnerligen värdefullt arbete nedlade han äfven på utarbetandet af en omfattande katalog öfver Artillerimuseum (1888; ny omarb. uppl. 1914). Sedan S. tagit afsked, verkade han 1902—08 vid Zeughaus i Berlin, särskildt sysselsatt med ordnandet af dess stora samling af blanka vapen. Vid Internat. vapenhistoriska kongressen i Stockholm 1914 kallades S. till hedersled. af Verein für hist. waffenkunde. O. K—a.

Spakvatten. Se Spak, *sjöv.*

Spalacīdeæ, *zool.* Se Blindråtta.

Spa'latin, Georg, Luthers vän och medarbetare i reformationsverket, f. 17 jan. 1484, d. 16 jan. 1545 i Altenburg, hette eg. Burkhardt, men antog namnet S. efter sin hemort Spalt, nära Nürnberg. Efter att ha studerat juridik i Erfurt och Wittenberg prästvigdes S. 1508 och blef 1509 lärare för kurprinsen Johan Fredrik. Han vann snart kurfurstens förtroende samt utnämndes efter hvartannat till dennes bibliotekarie, historieskrifvare, privatsekreterare och hofkaplan. Redan tidigt blef S. bekant med Luther, som väckte hans

religiösa intresse och som å sin sida i den visserligen försiktigt medlande vännen erhöll en förespråkare hos Fredrik den vise. Vid riksdagen i Worms och i alla de af reformationen framkallade politiska förvecklingarna var han kurfurstens rådgifvare och fick ofta viktiga statsuppdrag. I denna inflytelserika ställning befordrade han Luthers sak på många vis, ehuru vännens stormande ifver ofta beredde honom ängslan och svåra stunder och han stundom hindrade tryckningen af Luthers häftigaste skrifter (såsom från Wartburg). Efter sin herres död (1525) blef S. superintendent i Altenburg, där han inom kort gifte sig. Äfven nu förblef han de båda följande kurfurstarnas förtrogne, åtföljde Johan till Speier och Augsburg, Johan Fredrik till Schmalkalden, var 1527 en af visitatorerna i den stora sachsiska kyrkovisitationen, öfvervakade Wittenbergs universitet och dess bibliotek etc. Äfven litterärt verkade han genom öfv. af Luthers, Melanchthons och Erasmus' skrifter. På grund af flera värdefulla arbeten öfver Sachsens historia hade han erhållit titeln sachsisk historiograf. S:s *Deutsche annalen* utgåfvos 1718 af Cyprian. Se G. Berbig, "Spalatin und sein verhältnis zu Luther" (1906) och "Spalatiniana" (1908). (Hj. H—t.)

Spa'lato (fordom *Aspa'lathos*, nu, på kroatiska, Split l. Spljet), stad i Dalmatien, med omkr. 32,000 till största delen kroatiska inv. (endast omkr. 2,000 äro italienare), ligger i en bördig trakt under Dinariska alpernas sista utlöpare på en liten halfö i Adriatiska hafvet mellan Canale Castelli (Brazzaviken) och Canale di Spalato (Salonaviken). Järnvägsförbindelse med Sebenico, Knin och Sinj; ångbåtsfart. S. är Dalmatiens viktigaste handelsstad (hufvudsakligen olje- och vinhandel). Husen tyckas höja sig omedelbart ur hafvet; bland dem ser man, på en ej ringa del af hafsfronten, den långa fasaden af Diocletianuspalatset (jfr arkitekturbild i art. Diocletianus), i hvilket en stor del af staden är inbyggd. Där finnas lämningar från stadens alla olika skeden, det romerska, det bysantinska, kroatisk-ungerska och, talrikast, från det venezianska. Ej blott på fasaden (d. v. s. åt s.) äro hus inbyggda i palatset, utan ock i dess inre. Staden har nämligen uppkommit därigenom, att invånarna i det närbelägna Salonæ l. Salona (se d. o.) för avarernas förskräckliga härjningar 639 (enligt andra 613) togo sin tillflykt till den öfvergifna jättebyggnaden; ännu i dag bo i själfva palatset omkr. 3,000 människor. — När Diocletianus tröttnade på regeringen, bosatte han sig 305 jämte sin maka och sin dotter i det praktfulla, väldiga slott (215 m. i längd, 175 m. i bredd), som af en grekisk arkitekt och grekiska arbetare uppförts vid Salonæ och som fått formen af ett romerskt fältläger (se bild till Castra). Dess fyra hufvudportar ha namn af metaller; af dem är den norra, Guldporten (*porta aurea*), väl bibehållen. Vidare ses 4 större hörntorn och 12 mindre. På södra sidan funnos inga torn, utan från hörn till hörn löpte en korridor, med breda fönster åt s., en s. k. kryptoportikus. På de tre andra sidorna voro i murarna utsparade kamrar. Inkommen genom Guldporten, har man både till höger och vänster två byggnadskomplexer, af hvilka den ena måhända tjänat som bostad för lifvakten, den andra som ekonomilokaler. Från en bred tvärgata kan man åt s. se in på en öppen plats — långgatan går ej ända fram till muren — med arkader och däröfver arkivolter (se d. o.). Till vänster om denna plats ligger kejsarens mausoleum, numera domkyrka, Den heliga Dujmas (så kallad efter S:s

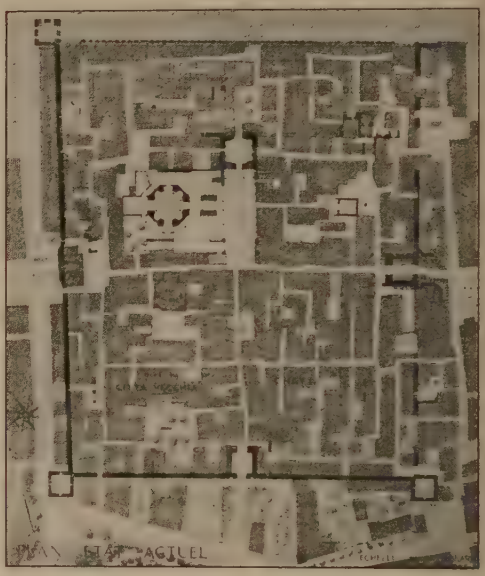

Plan af Diocletianuspalatset i Spalato, i dess nuv. skick med en mängd inbyggda hus. (Sjösidan öfverst på bilden. De ofvan jord synliga delarna af palatset äro tecknade med svart.) Efter Hébrard.

förste biskop). Bredvid den åttkantiga kyrkan har uppförts en 1908 restaurerad kampanil. Rakt framför gården åt s. synas lämningarna af det egentliga kejsarpalatset, numera till oigenkännlighet vanställdt genom tillbyggnader. En rund kupoltäckt vestibul kan man återfinna, men den stora festsalen, till hvilken en bred dörr ledde in från vestibulen, är h. o. h. förstörd; ej heller äro de kejserliga privatrummen igenkännliga. Efter år 480 hör man ej vidare talas om palatset. Under de gotiska krigen på 500-talet blef det sannolikt utplundradt och förstördt. På senare tider ha utgräfningar företagits både af österrikare, under ledning af arkitekten Niemann, och fransmän, under arkitekten Hébrard; båda ha därom utgett hvar sin stora volym. Dessutom kan hänvisas till E. Hébrard, "Le palais de Dioclétien à Spalato" (1911), och H. Gummerus i "Ord och bild" (h. 2 1915). Vid östra fronten af palatset finnes ett museum, anlagdt af Fr. Bulič. J. C.

Spa'lax, *zool.* Se Blindråtta.

Spaldencreutz [-kröjts], svensk adlig ätt, enligt uppgift från Skottland, härstammade från Gustaf Spalding (f. 1709, d. som titulär lagman 1778), hvilken 1756 adlades och 1773 introducerades med namnet S. Ätten utgick på manssidan 1848.

1. Johan Adolf S., son till ofvannämnde Gustaf S., ämbetsman, politiker, f. 17 juni 1747,

d. 17 dec. 1794, blef 1765 auskultant i Göta hofrätt och 1775 lagman i Östergötland. S. deltog i politiken som ifrig oppositionsman vid riksdagarna 1786 och 1789 och ansågs vara en af Riddarhusets bästa talare.

2. Arvid Johan S., den föregåendes son, vitterhetsidkare, f. 1782, d. 1828, tjänstgjorde någon tid vid hofvet, där han blef kammarherre. På sin egendom Gusum hade han ett handtryckeri och tryckte själf små upplagor af sina skrifter, dels original, dels öfversättningar. Bland de förra märkas romanen *Svärmarinnan* (1800) och en tidsskrift, "För mina vänner" (1805—07).

Spalding [spå'ldin], stad i engelska administrativa grefsk. Holland (Lincolnshire) i Fen-området, vid den segelbara floden Welland. 10,308 inv. (1911). Staden är hufvudort i ett rikt jordbruksdistrikt. (J. F. N.)

Spalding, Gustaf. Se Spaldencreutz.

Spalding, Johann Joachim, präst, författare, f. 1714 i Svenska Vorpommern, d. 1804, blef som studerande ortodoxt utbildad, men påverkades genom privat studium af Wolfs filosofi och den engelska deistiska och supranaturalistiska litteraturen. En tid var han sin fars hjälppräst och svensk beskickningssekreterare. Hans anseende steg; under det han i Pommern beklädde prästerliga platser 1749—64, besöktes han bl. a. af Lavater 1763. Hans hufvudverksamhet kom att förläggas till Berlin, där han 1764 blef prost och öfverkonsistorialråd och där han medverkade att göra Berlin till hufvudplatsen för den teologisk-religiösa upplysningen. S. var den ädlaste representanten för den öfvergångsform mellan ortodoxien och den fulla rationalismen (den rationala supranaturalismen), som vi enklast beteckna med namnet neologien och hvilken fasthöll vid kristendomens uppenbarelsekaraktär, men blott så, att uppenbarelsen kontrollerades af förnuftet och ej fick strida mot detta. S:s första korta skrift blef en af hela riktningens mest verkande: *Die bestimmung des menschen* (1748; 13:e uppl. 1794), som var en popularisering af engelsmannen Butlers tankar (S. öfversatte ock Butlers berömda "Analogy"). Människans mål var här moral, religion och odödlighet; lycksalighet skulle eftersträfvas. Alla S:s senare skrifter äro variationer på samma tema. S. blef angripen af Herder och kunde ej följa med den nya kulturella och religiösa väckelsen. Till följd af det Wöllnerska religionsediktet 1788 nedlade han sitt prästämbete, men stod kvar som öfverkonsistorialråd. Självbiografi, utg. af sonen 1804. Se W. Wendland i "Jahrbuch für Brandenburgische kirchengeschichte" (1913). Hj. H—t.

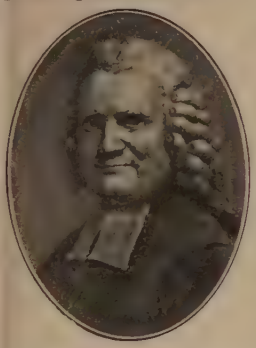

Spaljé (it. *spalliēra*, eg. axelstöd, af *spalla*, axel), *trädg.*, ställning af trä eller järn, anordnad som stöd för vissa träd eller klätterväxter. Man skiljer mellan fristående spaljé och väggspaljé. Fristående spaljé är uppbyggd på det sätt, att i marken nedslagits järn- eller träpålar med vissa afstånd och på dem utspänts järntrådar i vågrät riktning. På dessa trådar fästas i vissa fall lodräta bambukäppar eller ribbor. Väggspaljéer anbringas vid husväggar, murar eller plank och bestå af järntrådar, käppar eller ribbor, fästa antingen i lodrät eller vågrät riktning, stundom i båda riktningarna, och anbragta antingen direkt på väggen eller på särskilda, från väggen utspringande stöd. Alltefter ändamålet med spaljén planteras vid denna olika slag af växter. Afser man endast att med spaljéväxter pryda en väggyta, planteras klätterväxter af sådana slag som klängrosor, kaprifolium, blåregn, vildvin m. m. I de fall, då spaljén är anbragt vid vägg mot s. (s. v. eller s. ö.), kan man med fördel använda platsen för odling af spaljéfruktträd, och till följd af den jämförelsevis

Fig. 1. Äppelträd vid väggspaljé (palmett).

höga temperaturen på en sådan plats få dessas frukter en särdeles god utveckling. I södra Sverige användas med fördel vindrufvor, persikor, aprikoser, mullbär, på enstaka platser t. o. m.

Fig. 2. Körsbärsträd vid spaljé (s. k. solfjädersform).

fikon och mandel på sydspaljé. Mest lämpligt för spaljéodling i de fruktodlande delarna af landet är päronträdet, därnäst vissa äppel- och plommonsorter. På mindre soliga väggar kan man odla surkörsbär eller vinbär. För spaljéodling vid syd-

vägg väljas i synnerhet sådana finare fruktsorter, som på platsen i fråga ej nå tillräckligt god utveckling på fristående träd. Spaljéträden uppdragas i åtskilliga olika former, såsom palmett (fig. 1), kordong (se dessa ord), U-form, solfjädersform (fig. 2) o. s. v. C. G. D.

Spallanzani [-tsāni], Lazaro, italiensk naturforskare, f. 12 jan. 1729 i Scandiano (Modena), d. 11 febr. 1799 i Pavia, professor i Reggio 1756, sedermera i Modena och Pavia, sysslade företrädesvis med experiment inom djurfysiologien, såsom matsmältningen, blodomloppet, fortplantningen m. m., men utgaf f. ö. skrifter inom många skilda naturvetenskaper. Hans försök äro till en del alltför dilettantmässiga för att vara grundläggande eller bevisande. I *Expériences pour servir à l'histoire de la génération des animaux et des plantes* (1786) anför han äfven befruktningsförsök med växter, som dock delvis voro mindre noggranna eller misstyddes och därför af andra togos till stöd för ett förnekande af sexualiteten inom växtriket. S. var led. af sv. Vet. akad. (1775). C. Lmn.

Spalmatori [-tåri], namn på ögruppen Oinussai (se d. o. 2).

Spalt (ty. *spalte*, af *spalten*, klyfva), *boktr.*, benämning på de genom upprättstående linjer eller mellanslag skilda afdelningarna af en tryckt sida. I Nordisk familjebok har hvarje sida 2 spalter.

Spa'lteholz, Werner, tysk anatom, f. 1861, blef 1886 med. doktor i Leipzig, 1891 docent och 1892 e. o. professor i anatomi där. Han har utgett bl. a. en mycket använd *Handatlas der anatomie des menschen* (3 bd, 1895; 7:e uppl. 1914). R. T—dt.

Spaltning. Se Spjälkning.

Spaltugn. Se Kamin, sp. 727.

Spaltöppningar, *bot.* Se Klyföppningar.

Spa'ndau, stad (stadskrets) och till 1904 fästning i preussiska reg.-omr. Potsdam (Brandenburg), vid Sprees utlopp i Havel, 12 km. v. om Berlin, hvarmed det är förenadt genom elektrisk spårväg. 84,855 inv. (1910). Gymnasium, realskola. Staden drifver skeppsbyggeri och liflig

Citadellet med Juliustornet i Spandau.

handel med trä samt har staten tillhöriga storartade gevärs- och ammunitionsfabriker äfvensom maskin- och armaturverkstäder, glödlamp- och porslinsfabriker m. m. Fästningsverken, som förstärktes efter 1870—71 års krig, raserades i början af 1900-talet så när som de på det s. v. om S. belägna Hahnbergets befästningar jämte det 1560—94 uppförda citadellet med Juliustornet (se fig.), där en del af den franska krigsskadeersättningen (120 mill. mk i guld) förvarades för att genast vara tillgänglig vid krigsutbrott. S. var flera gånger residens för de förste kurfurstarna af hohenzollernska huset. Det innehades af svenskarna 1631—34, hvarunder genom öfverste Lillies försorg anlades en skans vid broändan, hornverk, ravelin och kontereskarp. 1675 belägrades S. förgäfves af svenskarna. 1806—13 hölls det besatt af fransmännen. Wbg. L. W:son M.

Spandemager, Hans Olufsen, en af de danske reformatorerna, d. 1571 i Lund, var 1527 munk i Malmö och blef genom Klaus Mortensen Töndebinder vunnen för reformationen. Han följde med honom till Haderslev för att erhålla större insikter i lutherska läran och var sedan hans medarbetare i Malmö, bl. a. vid den nya danska psalmbokens utgifning 1528. 1536 blef han präst i Lund. E. Ebg.

Spandri'ller (af it. *spa'ndere*, utbreda öfver, betäcka), *bygnk.*, de mursvicklar, som utgöra hvalfbågars påmurning och som begränsas af arkivolter

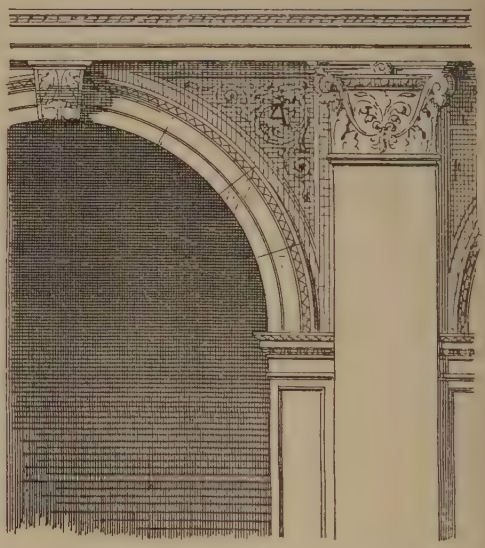

Hvalfbåge med spandrill. *A* är spandrillen.

och dessas rätvinkliga infattningar (se fig.). Ehuru spandrillen sålunda eg. är själfva murstycket mellan bågens extrados (rygg) och murpelarens öfre del, brukas benämningen i allmänhet dock endast för det tresidiga fält, som bildas af murstyckets utsida och som i exteriörer ofta dekoreras med reliefskulptur, i interiörer med skulptur eller målning (figur eller ornament). Andra, oftare förekommande benämningar på samma sak äro *bågsvickel*, *mursvickel*, *arkadsvickel*, *bågvinkel*, *bågfält*, *bågfyllning* etc. C. G—m.

Spandstind [-tinn], fjälltopp. Se Norge, sp. 1377.

Spa'neasdikter kallas åtskilliga versioner af en lärodikt från bysantinsk tid, som urspr. var byggd på Pseudo-Isokrates' tal "Pros Demo'nikon" (Till Demonikos). Den antagligen äldsta versionen utmärkes för objektivitet och genomförd uppränning. Senare förekomma andra versioner, försämrade till form och innehåll. Alla vilja de gälla som faderliga råd till en ung man, ordrika och med betänklig moral. En af Spaneasdikterna tillskrifves Alexios (d. 1142), son till kejsar Johannes Komnenos. Senare har "Spaneas" omarbetats flera gånger. I allmänhet ha dessa dikter värde endast som typiska för den bysantinska kulturen med dess intriglystnad, brist på öppenhet och sin under fromhetens mask dolda frivolitet. En efterklang af dessa dikter ljuder hos Depharanas och Sachlikis (se dessa). Om handskrifter, källor och bedömanden se K. Krumbacher, "Geschichte der byzantinischen litteratur" (2:a uppl. 1897). J. C.

Spangberg 1. Spangsberg, Morten, dansk upptäcktsresande, f. omkr. 1698 vid Esbjerg i sydvästra Jylland, d. 1761, blef 1720 löjtnant i ryska flottan och var 1725—28 souschef under Vitus Bering på hans första upptäcktsresa från Kamtjatka. 1732 blef S. kapten och begaf sig 1733 till Sibirien för att deltaga i Berings nya resor. Han utsändes 1738 med tre fartyg och undersökte Kurilerna, en ögrupp, som förut var nästan okänd, for ånyo ut 1739 och uppnådde under sommarens lopp flera af de japanska öarna, både Nippon och Yezo, men fick icke tillfälle att göra någon fullständigare undersökning. 1742 gjorde S. en tredje resa till Japan, men den misslyckades alldeles. Då S. nu blef föremål för grofva beskyllningar, i synnerhet för underslef, och illa behandlades af de ryska myndigheterna, lämnade han 1745 egenmäktigt Sibirien och reste till Petersburg för att försvara sig, men straffades där med degradation af kort varaktighet. Vid sin död var han kapten af 1:a klassen. S. har blifvit orättvist bedömd äfven af eftervärlden, som icke har velat erkänna, att han hade förtjänsten af att ha upptäckt Kurilerna och Japan norrifrån. E. Ebg.

Spangenberg, August Gottlieb, ledare af brödraförsamlingen i Herrnhut, f. 15 juli 1704 i Klettenberg i Harz, d. 18 sept. 1792 i Berthelsdorf, kom som fattig student i Jena i Buddeus' hus under pietistiska inflytelser, som föranledde honom att från juridikens studium öfvergå till teologiens. Från mystisk-teosofiska svärmerier vanns han 1727 genom beröring med herrnhutarna och deras hufvudman, Zinzendorf, och blef därefter medelpunkten för en krets af herrnhutiskt påverkade studenter i Jena, där han från 1729 som magister föreläste. 1732—33 vistades han i Halle som Francke d. y:s medhjälpare vid ledningen af barnhuset där, men skildes från denna plats sistnämnda år i samband med brytningen mellan Halle och Herrnhut och ingick då i brödraförsamlingen. 1733—62 uppehöll han sig till största delen i Amerika och lade därunder med stor organisatorisk skicklighet grunden till den amerikanska brödraprovinsen. Efter Zinzendorfs död kallades han 1762 till dennes efterträdare som biskop i brödraförsamlingen och ledde de trettio följande åren dess utveckling. Med mild och lugn fasthet bilade han alla praktiska och teoretiska strider samt dämpade de svärmiska tendenserna. Därigenom äfvensom genom sitt arbete *Idea fidei fratrum oder kurzer begriff der christlichen lehre in den evangelischen brüdergemeinen* (1779, sv. öfv. 1782), en sammanfattning af herrnhutarnas trossatser, kan han kallas församlingens andre stiftare. Han skref äfven *Leben Zinzendorfs* (8 dlr, 1772—75) samt flera andliga sånger. K. B. Wn.

Spangenberg, tyska målare. 1. Louis S., f. 1824 i Hamburg, d. 1893, var till en början arkitekt och järnvägsingenjör, studerade från 1846 landskaps- och arkitekturmåleri flerstädes i Tyskland samt i Bruxelles och Paris. Efter vidsträckta resor slog han sig ned i Berlin 1857. Han målade landskap från Nord-Tyskland (flera i Hamburgs Kunsthalle) samt från Grekland och Italien, stiliserade bilder af sträng, allvarlig hållning. I tekniska högskolan i Charlottenburg målade han som väggbilder en serie byggnadsminnen från forntiden. Monumentala landskap utförde han äfven i Bergakademien i Berlin. — 2. Gustav Adolf S., den föregåendes broder, f. 1828 i Hamburg, d. 1891, studerade i Hamburg för H. Kauffmann, därefter vid konstindustriella skolan i Hanau, sedan i Antwerpen och Paris och slog sig efter en vinter i Italien ned i Berlin 1858. Han målade till en början små genrebilder, från hvilka han öfvergick till större historiska ämnen, mestadels från reformationstiden och gärna hållna i ett framställningssätt, som ansluter sig till gamla tyska mästare. Bland hans målningar märkas *Luther i sin familjekrets* (1866, Leipzigs museum), *Luthers intåg i Worms*, berömd för kraftfull figurkarakteristik, *Dödens tåg* (en variant af de gamla dödsdansframställningarna, 1876, Berlins nationalgalleri), allegorierna *Vid skiljovägen* (1878) och *Irrblosset* (1879), *Kvinnorna vid Kristi graf* (1880) och *Valpurgisnatt* (Kunsthalle i Hamburg). Han utförde som väggbilder *De fyra fakulteterna* i universitetet i Halle, där han 1888 blef filos. hedersdoktor. 1—2. G—g N.

Spangereid, härad och socken på Lindesnæshalfön mellan Farsund och Mandal, Lister og Mandal amt, Norge. 63,36 kvkm. 1,825 inv. (1910). Häradet har sitt namn af det i östra delen belägna, rätt låga edet, egentliga S. mellan Njervefjorden i s. ö. och den trånga Lenefjord i n. v. På spetsen af halfön en första klassens kustfyr (jfr Lindesnæs). Om sjöförbindelsen öfver S. i medeltiden se Y. Nielsen, "Middelalderske samfærdselslinier i Norge" (i "Det norske geografiske selskabs aarbog", XVI, 1904—05). K. V. H.

Spangsberg, M. Se Spangberg.

Spa'nheim. 1. Friedrich S., tysk teolog och samtidshistorisk författare, f. 1600 i Amberg, Öfre Pfalz, d. 1649, blef 1627 filos. och 1631 teol. professor i Genève samt 1642 teol. professor i Leiden. Hans ortodoxt kalvinistiska, ofta polemiska teol. produktion röjer vidsträckt beläsenhet och tankeskärpa; i striderna rörande predestinationsläran framträdde han som utpräglad motståndare till Amyraut (se d. o.). Det mest bekanta af hans publicistisk-samtidshistoriska arbeten är *Le soldat suédois*, en svenskfärgad skildring af Trettioåriga kriget, hvilken utkom 1633 och senare af annan

(okänd) hand framförts till 1641. Stilen i S:s skrift berömmes för sin obestridliga elegans, glans och kraft, äfven om man här som i andra af 1600-talets historiska arbeten ej kan undgå att stundom märka skarfvarna mellan de olika källskrifter, som författaren nära följer. Uppslaget till publikationen utgick från Gustaf II Adolfs bekante diplomat Kristofer Ludvig Rasche, som för underhandlingar tidtals vistades i Genève, och denne har äfven lämnat S. material, ja, själf affattat vissa partier af arbetet, däribland troligen dess berömda karakteristik af Gustaf II Adolf. "Le soldat suédois", som uppenbarligen åtnjutit stor popularitet, utkom i flera uppl. på olika språk och har äfven i senare tid rätt ofta citerats. För vår kännedom om krigets förlopp förlorar den i betydelse i samma mån, som primärkällor ur arkiven framläggas. Se vidare N. Ahnlund, "Gustaf Adolf inför 'Den svenske soldaten'" (i "Sv. dagbladet", 7 nov. 1915).

2. Ezechiel von S., den föregåendes son, lärd och diplomat, f. 1629 i Genève, d. 1710 i London, kallades 1651 till professor i vältalighet i sin födelsestad och invaldes i stora rådet där. Som lärare för kurfurstens af Pfalz son Karl flyttade han 1657 till Heidelberg. I pfalzisk tjänst (1657—80) anlitades S. mestadels för diplomatiska uppdrag (resor till Italien 1661—65, till Paris 1666, 1668, till London 1675, 1678), men tann också till mångsidiga litterära sysselsättningar. Berömd blef han särskildt som numismatiker genom *Dissertationes de præstantia et usu numismatum antiquorum* (1664, tillegnadt drottning Kristina, hvars bekantskap S. gjort i Rom; ny utvidgad upplaga 1706—17). 1680 anställdes S. som geheimeråd i brandenburgsk tjänst. I egenskap af sändebud i Paris 1680—89 fick han förmedla den omfattande utvandring af protestanter från Frankrike till Brandenburg, som föranleddes af Nantesiska ediktets upphäfvande (1685). 1689—97 var S. ledare för de franska kolonierna i Brandenburg, sändes därefter för en tid åter till Paris (1698—1701) och var 1701—10 preussisk minister i London. Bland litterära arbeten från hans senare år märkas *Orbis romanus* (1697; ny uppl. 1704), kommentarer till klassiska förf. m. m. Frukter af hans diplomatiska verksamhet äro bl. a. värdefulla "relationer" om hofven i Paris (tr. af Schefer 1882) och i London (tr. i "English historical review" 1887). Se Loewe, "Ein diplomat und gelehrter des 17. jahrhunderts: E. S. in pfälzischem dienste" (i "Zeitschrift für geschichte des Oberrheins, neue folge", 29). 1. B. B—s. 2. N. H—tz.

Spani (Spanno), Prospero, kallad Clementi, italiensk bildhuggare från Reggio, d. 1584, var elev af sin farbroder, Bartolommeo S., och gick sedan i Michelangelos spår, likväl med förstånd och måtta. Han utförde grafmonument i kyrkor i Reggio, Parma, Mantua, Bologna o s, v. och började äfven utföra fasaden på domkyrkan i Reggio, där de liggande *Adam-* och *Eva*-bilderna äro typiska för hans konstnärskap. Monografier af F. Fontanesi (1826) och R. Coteleni (1903). (G—g N.)

Spaniel [spä'niəl], eng. (af nlat. *Hispaniōla*, ön Haïti, där denna hundras utvecklats bäst), *zool.* Se Hunden, sp. 1311 och fig. 4 å pl. I.

Spanien (sp. *España*), konungarike i södra Europa.

Läge, storlek, gränser. S. bildar tills. med Portugal Pyreneiska halfön l. Iberiska halfön, af hvilken det utgör omkr. $^{11}/_{13}$, och har enligt officiella uppgifter en areal af 505,207,7 kvkm. (utom Ceuta), hvaraf fastlandet utgör 492,921 kvkm., Balearerna 5,014 och Kanarieöarna, hvilka, ehuru i geografiskt hänseende tillhörande Afrika, äro administrativt förenade med S., 7,273 kvkm. De yttersta punkterna äro i n. Punta de la Estaca de Vares (43° 27′ 25″), i s. ön Tarifa (35° 59′ 50″ n. br.), i ö. Cabo de Creus (3° 19′ 12″ ö. lgd), i v. Cabo de Touriñán, prov. La Coruña (9° 18′ 19″ v. lgd). På alla sidor utom mot Portugal har riket naturliga gränser; genom Pyrenéerna skiljes det i n. från Frankrike, och i öfrigt omges det af hafvet: i ö. och s. af Medelhafvet, i s. v. och n. v. af Atlantiska hafvet; genom Gibraltars sund skiljes det i s. från Afrika; äfven mot den brittiska klippan Gibraltar är gränsen naturlig (ett lågt, smalt näs). Landgränsen mot Portugal är 987 km., mot Frankrike 677 km., Medelhafskusten 1,663 km. och Atlantiska kusten 1,481 km.

Kustlinjen i n. och n. v. är öfverallt brant och klippig; flera små inskärningar finnas, af hvilka många bilda mer eller mindre lämpliga hamnar, men strömmen, som går längs kusten från v., bildar ofta sandbankar i det lugnare vattnet. De bästa hamnarna ligga i de fjordlika inskärningarna (*rías*) på Galiciens västkust, där tidvattnet håller inloppen rena; där ligga de goda naturliga hamnarna Pontevedra och Vigo, La Coruña och Ferrol, den sista en af hufvudstationerna för den spanska flottan. Mindre växlande i konturer, men mera till karaktär äro kusterna i s. och ö. Mellan Portugals gräns och Gibraltar är kusten låg, än sandig (*arenas gordas*) och kantad af dyner, mellan Rio Tintos och Guadalquivirs mynningar, än sumpig (*las marismas*, vid Guadalquivirs mynning), hvarefter den blir mera omväxlande och bildar den vackra Cádizviken. Från Gibraltar sund är kusten brant och klippig nästan hela sträckan ända till Cabo de Palos, något bortom den vackra naturliga hamnen vid Cartagena. Norr därom är den låg, börjande med den smala landremsa, som afstänger lagunen Mar Menor från hafvet, ungefär utmed hälften af prov. Alicante,

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Nordisk Familjebok, 2:a uppl.

SPANIEN OCH PORTUGAL.
1:4500000
0 50 100 150 Km.
Provinserna i Spanien med undantag af de 3 baskiska provinserna, Navarra och Balearerna äro uppkallade efter sina understrukna hufvudstäder.
Hafsdjup:
under 50 m
50 - 100 m
100 - 200 m
öfver 200 m
Golfo de Valencia
Balearerna
Mallorca
Menorca
Ibiza
Formentera
Pityuserna
Barcelona
Tarragona
Zaragoza
Pamplona
Vitoria
Bilbao
San Sebastian
Perpignan
Toulouse
Valencia
Alicante
Murcia
Cartagena
Almeria
Tanger
Tetuan
Oran
Mascara
Sidi-Bel-Abbès
Algeria
Mar de Alborán
Cap de Palos
Cap de Gata
Cap Tenes
Cap Ivi
Cap Sigli
Cap Bougaroni
Cap Matifou
Cap Bougaroni
Cap Ferrat
Cap Cavalaire
Cap Bonifacio
Cap Corse
Cap Creus
Cap Ferret
Cap Finisterre
Cap Ortegal
Cap Espichel
Cap Carvoeiro
Cap Roca
Cap Mondego
Cap Espichel
Cap Sagres
Cap Spartel
Cap Tres Forcas
Cap Ivi
Cap Sigli
Cap Bougaroni
Cap Matifou
Cap Ferrat
Cap Cavalaire
Cap Bonifacio
Cap Corse
Cap Creus
Cap Ferret
Cap Finisterre
Cap Ortegal
Cap Espichel
Cap Carvoeiro
Cap Roca
Cap Mondego
Cap Espichel
Cap Sagres
Cap Spartel
Cap Tres Forcas
LISSABONS omgifning.
1:750000
5 Km.
LISSABON
Almada
Barreiro
Setubal
Cintra
Collares
Sacavem
Oeiras
Cascais
Carcavelos
Torre de Bugio
Tejo
GIBRALTARS SUND.
Skala 1:1000000
Kilometer.
Gibraltar (Brit.)
La Linea
Algeciras
Tarifa
Tanger
Tetuan
Ceuta
Melilla
Almeria
Malaga
Cartagena
Alicante
Valencia
Tarragona
Barcelona
Perpignan
Toulouse
Bordeaux
Bayonne
Pau
Tarbes
Saragossa
Pamplona
Vitoria
Bilbao
San Sebastian
Burgos
Madrid
Toledo
Ciudad Real
Cordova
Sevilla
Jerez
Cadiz
Huelva
Badajoz
Merida
Caceres
Salamanca
Zamora
Valladolid
Palencia
Leon
Oviedo
Santander
Vigo
Coimbra
Porto
Braga
Lisboa
Evora
Beja
Faro
Portimao
Setubal
Tomar
Leiria
Aveiro
Viseu
Guarda
Castelo Branco
Portalegre
Evora
Beja
Faro
Portimao
Setubal
Tomar
Leiria
Aveiro
Viseu
Guarda
Castelo Branco
Portalegre
Bibliographisches Institut, Leipzig.
Till artiklarna „Portugal" o. „Spanien".

hvars nordligare kust rundt om Cabo de la Náo är bergig. Hela kusten utmed Valenciaviken är låg och illa försedd med hamnar, och längs Katalonien är den än brant och klippig, än låg och sandig.

Ytbildning. S. är märkligt på en gång för slående kontraster och stora vidder af dyster enformighet. Det har berg, som med alpin storhet nå öfver snögränsen, men ofta skyddade, rika, präktiga dalar vid deras fot. Nakna väggar af hvit kalksten resa sig ofvan mörka skogar af ek, korkek och oliv. I andra trakter, såsom i Baskiska prov., i prov. Galicien, i Serrania de Cuenca (mellan Tajos och Júcars vatten), i Albarracin (mellan Tajo och Guadalaviar) ligga stora trakter af lågbergigt skogsland och nästan omedelbart därintill oöfverskådliga slätter eller trakter af jämnt platåland, några nästan obeboeliga, andra genomskurna af kanaler och väl odlade, såsom Requena de Valencia. Medan landskapet i allmänhet karakteriseras af sammanhängande bergskedjor samt breda slätter och platåer, finnas å ena sidan höga isolerade toppar, såsom Monseny, Montserrat och Mont Sant i Katalonien, Peña Golosa i Valencia och Moncayo på gränsen mellan Aragonien och Gamla Kastilien samt å andra sidan små instängda dalar, bl. a. Vich och Olot i de kataloniska Pyrenéerna. Större delen af det inre S. består af ett platåland, begränsadt af Kantabriska bergen i n. och Sierra Morena i s. samt af en rad bergskedjor deladt i en nordlig och en sydlig del. Den förra (landskapen León och Gamla Kastilien) har en medelhöjd af omkr. 820 m., den senare (provinserna Estremadura och Nya Kastilien) är något lägre, omkr. 790 m. Å alla sidor är platålandet isoleradt, hvarför passen vid dess gränser och floddalarna, som leda därifrån ned till de omgifvande slätterna, äro geografiska drag af synnerlig vikt. Mot v. i Portugal sjunker det gradvis i terrasser ned mot hafvet; i n. v. öppna Sildalen och en rad sydligare dalar, längs hvilka militärvägar tidigt dragits fram, förbindelsen mellan León och Galicien, hvilket förklarar, hvarför denna provins förenades med León redan före Portugals eröfring från morerna. Passen genom Kantabriska bergen i n. äro ganska många, och flera af dem skäras af järnvägar. De båda märkligaste äro Puerto de Pájares, genom hvilket järnvägen från León till Oviedo och Gijón slingrar sig, samt Puerto de Reinosa, som leder ned till Besayas djupa dal och nu skäres af järnvägen från Valladolid till Santander. I sin östra del skäres bergskedjan af järnvägar från Burgos till Bilbao och S. Sebastian; den sistnämnda linjen slingrar sig genom Pancorbos vilda och romantiska dalgång, innan den skär Kantabriska kedjan vid Idiazabal. I n. ö. och ö., där platålandets kant svänger ut i en vid båge, faller det i breda afsatser ned mot Ebrodalen och Valenciabukten och krönes här och där af mer eller mindre isolerade berg, af hvilka några blifvit ofvan nämnda. I n. ö. förmedlas förbindelsen med Ebrodalen hufvudsakligen af Jalóns dal, hvilken alltid utgjort en militärväg af högsta vikt och längs hvilken en järnväg går från Madrid till Zaragoza. Längre söderut göra de berg, som äro samlade i östra delen af högplatån (Albarracin, Serrania de Cuenca), den direkta förbindelsen mellan Madrid och Valencia ytterst svår, och den hufvudsakliga kommunikationen till östra kusten går fram, där La Manchas södra platåland öfvergår i den lågbergiga trakt, som förenar det inre af S. med Sierra Nevada. I s. sker öfvergången från platån till Guadalquivirs dal i allmänhet i afsatser, men äfven där, i östra hälften af Sierra Morena, äro passen få; det viktigaste är Puerto de Despeñaperros, där Rio Magaña har skurit en djup hålväg, genom hvilken järnväg nu går upp till Madrid från Andalusien. Mellan Andalusien och Estremadura längre i v. är förbindelsen friare, emedan Marianska bergssystemet (Sierra Morenas västra fortsättning) där är deladt i en rad mindre kedjor. — Af de berg, som tillhöra platålandet, bilda Kantabriska bergen (se d. o.) den mest sammanhängande kedjan. En egendomlighet för denna och närgränsande delar af platålandet bilda *parameras*, isolerade, af branta, nakna klippväggar begränsade platåer. Bland de större af dessa äro de kalla distrikten Sigüenza och Soria vid Dueros källor, distrikt, som skilja det s. k. Iberiska bergssystemet i platålandets nordöstra del från östra delen af halföns centrala bergskedjor. Af dessa kedjor, hvilka spanska geografer ge namnet Carpetano-Vetonica, är Sierra de Guadarrama (se Guadarrama) den östligaste. Det är forntidens Montes Carpetani, och en del af densamma, n. om Madrid, bär ännu namnet Carpetanos. En trakt med ytterst oregelbunden yta, fylld af höjder och parameras, skiljer denna sierra från den s. v. därom liggande Sierra de Gredos (se Gredos), den högsta och mest storartade i raden. I väster sammanhänger den genom lägre bergpartier med Sierra de Gáta (se Gáta 1). Dessa lägre partier mellan de mera sammanhängande kedjorna underlätta i hög grad samfärdseln mellan norra och södra hälfterna af platålandet. Men i allmänhet leda endast mulåsnestigar genom sierras, och ännu skär ingen järnvägslinje dem direkt. En järnväg genom det centrala bergssystemet går mellan Sierra de Guadarrama och Sierra de Gredos (Madrid—Avila), en annan från Madrid till Segovia genom Puerto de Navacerrada (1,778 m.). I södra hälften af platålandet går en kortare rad af sierras (Montes de Toledo och Sierra de Guadalupe), som skiljer Tajos och Guadianas bäcken. Högslättens södra kantberg, Marianska bergssystemet (se d. o.), bildar en mindre sammanhängande kedja än de båda föregående systemen. — Viktigare än de berg, som begränsa eller skära platålandet, äro de i n. ö. och s., hvilka endast med sina ändar sammanhänga med centralplatån. De förra äro Pyrenéerna (se d. o.), de senare Sierra Nevada (se Nevada 1) och kustkedjorna längre söderut. På båda sidor om Sierra Nevada ligga tätt bredvid hvarandra tvärdalar (*barrancas*), ofta afrundade i sin öfre del liksom de s. k. *cirques* (fr.) i Pyrenéerna. I många af dessa cirques ligga alpsjöar, och en af dem, Corral de Veleta, har t. o. m. en liten glaciär, den sydligaste i Europa. I s. löpa dessa tvärdalar ned i Alpujarras bergiga längddal, till hvilken äfven nedgå tvärdalar från de östligaste af kustkedjorna, Sierra Contraviesa och Sierra de Almijara. Omedelbart v. om den sistnämnda ligger Guadalhorces dalgång, genom hvil-

ken järnvägen mellan Córdoba och Málaga går, och på andra sidan denna utbreder det svårtillgängliga Serrania de Ronda sina kedjor i alla riktningar. Spanska geografer kalla dessa kustkedjor med ett gemensamt namn Sierra Penibetica. Nordöst om Sierra Nevada uppstiga två mindre kedjor, Alcaráz och La Sagra, tämligen brant öfver Murcias platå, där den öfvergår i centralplatån. — De enda större dalarna i S. äro Ebros och Guadalquivirs. Den förra, i nordöstra vinkeln mellan Pyrenéerna och centralplatån, delas af höjdkedjor från Pyrenéerna å ena sidan och Sierra del Moncayo å den andra i två delar. Den öfre, en platå af 300—400 m. höjd, är betydligt mindre än den nedre, som är ett lågland af 100—200 m. höjd, men skiljes från kusten af en höglandstrakt, hvilken sammanbinder det inre platålandet med utgreningar från Pyrenéerna. Guadalquivirs bäcken delas likaledes i en liten öfre del af betydlig höjd och en mycket större nedre del, hufvudsakligen lågland, som nedanför Sevilla är fullkomligt slättland och till stor del osundt alluvium (*las marismas*). — Om S:s geologiska bildning se Europa, sp. 1075—76.

Floder. Vattenskillnaden går öfverallt nära randen af platålandet i n., ö. och s. Af de stora floderna flyter Ebro ensam till Medelhafvet. De öfriga fyra: Duero, Tajo, Guadiana och Guadalquivir, ha västligt lopp till Atlanten. Af mindre vattendrag må nämnas Miño från Galiciens berg samt de i Medelhafvet utfallande Segura, Júcar och Guadalaviar. Samtliga floder på halfön äro, med undantag af Guadalquivir, segelbara endast korta sträckor och vattenfattiga, men svälla hastigt upp under regntiden. De ha därför föga värde för samfärdseln; särskildt de i ö. och s. äro af stor nytta för bevattningen, Júcar och Segura som flottleder. — De enda större sjöarna äro kustlagunerna: Albufera i Valencia, Mar Menor i Murcia och Laguna de la Janda i Cádiz innanför Cabo de Trafalgar. Däremot finnas många små bergsjöar äfvensom små saltsjöar i hvarje stäpptrakt. — De viktigaste segelbara kanalerna äro den 88 km. långa Kejsarkanalen längs Ebro, San Carlos-kanalen i Ebros delta och den 210 km. långa Kastiliska kanalen, som vid Alar del Rey går ut från Dueros biflod Pisuerga och mynnar ut i samma flod nedanför Valladolid; ofvanför Palencia förenar den sig med den från Medina de Rioseco kommande Canal de Campos och begagnas med största fördel till transport af Gamla Kastiliens produkter, i synnerhet sedan Alar del Rey blifvit utgångspunkt för järnvägen till Santander. Sammanlagda längden af landets segelbara floder och kanaler är omkr. 700 km. Af stor vikt äro de många bevattningskanalerna (se sp. 489). — Mineralkällorna äro många, omkr. 1,500, men endast ett mindre antal är undersökt. Af de undersökta är Fuente de Lapiorta i Guipuzcoa den kallaste (6° C.), Fuente de León vid Caldas de Mombuy i Katalonien den varmaste (70° C.)

S:s klimat är i allmänhet den varma tempererade zonens. Man särskiljer fyra klimatiska zoner. Den första omfattar platålandet, ehuru dit äfven kan räknas större delen af Ebrobäckenet. Den har de största ytterligheterna. Äfven om sommaren äro nätterna kalla, och på de höga paramera förekommer ej sällan rimfrost om sommarmorgnarna. Om våren insvepa täta dimmor landskapet hela dagar, medan om sommaren himmelen är fullständigt molnfri veckor igenom. Luften är ytterligt torr, hvilket är så mycket mer kännbart, som den är i ständig rörelse. I Madrid (40° 24,5′ n. br.) kan man åka skridsko i dec. och jan., och enär vintern öfver hela S., utom i kustprovinserna i n. och n. v., har den största nederbörden, äro snöfall vanliga, ehuru snön sällan ligger länge kvar utom på de större höjderna. Somrarna äro däremot icke allenast ytterligt varma, utan nästan regnlösa. I juli och aug. äro prov. Nya Kastiliens och Estremaduras slätter af solen brända ödemarker. I större delen af Ebrobäckenet är sommarvärmen ännu mera intensiv till följd af läget mellan bergen. — Till den andra zonen höra Medelhafsprovinserna utom de sydligaste; de klimatiska ytterligheterna äro där mindre, ehuru somrarna äfven där äro varma och vintrarna ganska kalla, i synnerhet i n. ö. — Den södra zonen, till hvilken höra prov. Andalusien upp till Sierra Morena, södra hälften af prov. Murcia samt prov. Alicante, har ett äkta subtropiskt klimat med ytterligt varma och nästan regnlösa somrar och milda vintrar, under hvilka temperaturen knappast någonsin sjunker under fryspunkten. De varmaste trakterna äro stäpperna på prov. Granadas kust samt slätterna och terrasserna på sydöstra kusten mellan Almería och Alicante. Vintern är där den förnämsta vegetationstiden; efter sommarens långa torka täckes marken på hösten af frisk grönska, som varar hela vintern. Östra delen af denna zon hemsökes af sirockons motsvarighet *leveche* och *solano*, den fuktiga östanvinden. — Den fjärde zonen, kustprovinserna i n. och n. v., kontrasterar afgjordt mot de öfriga; klimatet är mildt och jämnt, regn faller rikligt året om, dock mest på hösten. Nederbörden i Santiago (*el orinal de España*, ”Spaniens regnhål”) är bland de största på Europas fastland (omkr. 1,700 mm.). För den öfriga delen af landet är nederbörden mycket ringa, för mer än 1/5 mindre än 400 mm., i Salamanca och kring Segres utlopp i Ebro endast 275 mm. Mycket betecknande är uppträdandet af häftiga väldiga regnflöden i synnerhet på hösten, som anställa förhärjande öfversvämningar. Wbg.

Växtvärlden. Intet annat land i Europa med samma utsträckning har ett så stort antal växtarter som S.; ensamt kärlväxterna uppgå till öfver 5,500. Mest utmärkande för S:s flora, särskildt de södra provinsernas, är dess afrikanska karaktär. Af Marokkos växter har S. mer än 75 proc., och mer än 300 arter finnas endast i S. och Nord-Afrika. I landets vegetation spela buskväxter en viktig roll och bilda karakteristiska formationer; som exempel härpå kunna nämnas arter af släktena *Cistus* (jara), *Erica* (brezo), *Thymus* (tomillo), *Rosmarinus* (romero), *Genista* (piorno), *Retama* och *Sarothamnus* (retama) m. fl. Den spanska floran utmärkes vidare af de talrika labiaterna, cistacéerna, plumbaginacéerna och paronychiéerna. Stora släkten äro exempelvis *Centaurea* (104 arter), *Linaria* (80), *Ranunculus* (70), *Euphorbia* (55), *Ononis* (56), *Silene* (58), *Saxifraga* (61), *Genista* (46), *Thymus* (30), *Narcissus* (40). Icke mindre än

..,300 af S:s kärlväxter äro endemiska. S. indelas i 6 botaniska regioner: den norra (Galieien och Asturien), den västra (Estremadura), den södra (Sevilla, Andalusien och Granada), den sydöstra (Murcia), den östra (Valencia och Katalonien) och den centrala (León, Gamla och Nya Kastilien med La Mancha, Navarra och Aragonien). Kusttrakterna i Málaga och Granada ha en nästan tropisk rikedom och skönhet, medan å andra sidan . Alicante, Murcia och Almería utseendet är nästan afrikanskt, i det att bördiga oaser uppträda midt ibland klippöknar eller nakna stäpper. Den norra kustregionen har i enlighet med sitt klimat en vegetation, som liknar Central-Europas. Endast här finnas gräsrika ängar, och endast där intaga skogar af ek, bok och kastanje någon större del af ytvidden. Skogsarealen i S. är jämförelsevis liten, knappt 5 proc. af rikets areal, men antalet trädslag är större än i något annat europeiskt land. Ek, bok, kastanje och barrträd äro de vanligaste skogsträden. De södra provinsernas och Kataloniens korkek är af ofantligt värde, men tillgångarna äro hårdt medtagna. Bland andra karakteristiska träd må nämnas *Pinus Pinaster* och *P. Laricio*, den andalusiska granen *Abies Pinsapo*, *Quercus Tozza*, olivträdet, och *Fraxinus angustifolia*. Dvärgpalmen, *Chamærops humilis*, växer i mängd i Andalusiens lågland. (Om odlade träd och växter se vidare sp. 489.) — Ett särskildt omnämnande förtjäna de spanska stäpperna. Störst äro följande 6 stäppregioner: 1) i Gamla Kastilien v. om Valladolid, bestående hufvudsakligen af gipskullar; 2) i sydöstra delen af Nya Kastilien (La Mancha); 3) i Aragonien, i öfre delen af Ebros bassäng; 4) på sydöstra kusten från Alicante till trakten af Almería; 5) i östra delen af Öfre Andalusien (forna konungariket Granada), och 6) i nedre Andalusien på båda sidor om Genils dal. Alla dessa äro urspr. saltstäpper och ha, där marken ännu är rikt impregnerad med salt, endast sparsam vegetation, till stor del bestående af halofyter. Ett helt annat utseende ha grässtäpperna i Murcia, La Mancha, Guadix- och Huescarplatåerna i Granada m. fl., hvilka alla äro bevuxna med det värdefulla espartogräset. G. L—m.

Djurvärlden. Halfön tillhör den palearktiska regionens Medelhafs-underregion. Bland de till Afrikas fauna hörande däggdjuren märkas genetten, som går ganska långt mot n. och finnes äfven i södra Frankrike, piggsvinet (mycket sällsynt) och faraokatten, den enda af sitt släkte i Europa. Magoten, den enda nu lefvande apan i vår världsdel, finnes ock i S., men endast på Gibraltar. Bland spanska däggdjur, som ha mera frändskap med Europas öfriga fauna, äro följande mera karakteristiska: panterlon (*Felis pardinus*), en desmannäbbmus (*Myogale pyrenaica*) och en stenbock (*Capra pyrenaica*), båda karakteristiska för Pyrenéerna. Fågelvärlden är rik, emedan S. ligger på flyttfåglarnas väg mellan Europa och Afrika; många nordeuropeiska fåglar öfvervintra i S., i synnerhet på sydöstra kusten och i Guadalquivirs dal, där otaliga beckasiner och andra snäppor dödas och torgföras i Sevilla. Bland roffåglar märkas flera gamarter, såsom asgamen, grå gamen, gåsgamen, den spanska gamen (*Gyps occidentalis*), spanska kejsarörnen (*Aquila Adalberti*), ormörnen, flera ufvar, bl. a. *Bubo atheniensis*, falkar och glador.

Befolkningsförhållanden. Sannolikt hade S. sin största folkmängd under den tidigare romerska kejsartiden, då man — visserligen på otillräckliga grunder — beräknar den till 40—50 mill. Att det då hade en mycket stor folkmängd, bevisa de stora städerna Tarraco, som lär ha haft öfver 2 mill. inv., Nova Carthago, Italica (Sevillas föregångare) m. fl., som haft flera hundra tusen. Augusta Emerita (Merida) hade en besättning af 90,000 man, hvilket ock förutsätter en stor stadsbefolkning. Vid den första folkräkningen i nyare tid (1787) uppgick S:s folkmängd till 10,268,150 pers., 1797 till 10,541,221 pers. samt 60 år senare (1857) till 15,464,340 pers., utvisande en ökning af något under 50 proc. Folkräkningen 1897 gaf till resultat 18,121,472 pers., med en årlig ökning under dessa 40 år af $0,_{43}$ proc. — mindre än i något annat land i Europa utom Frankrike — och den sista folkräkningen (1910) 19,950,817 pers. eller $39,_{44}$ per kvkm. (årlig ökning sedan 1897 $0,_{76}$ proc.), hvartill komma 44,629 pers. i Afrika. Glesast befolkadt är det inre höglandet; tätast befolkade äro Vizcaya ($161,_{6}$) och i allmänhet de baskiska provinserna med sin stora järnindustri och Barcelona ($148,_{5}$), där fabriksindustrien är högt utvecklad. S. har få stora städer och en relativt stor landtbefolkning. 1910 funnos endast 7 städer med en folkmängd af öfver 100,000, näml. Madrid (599,807), Barcelona 587,411), Valencia (233,348), Sevilla (158,287), Málaga (136,365), Murcia (125,057) och Zaragoza (111,704); dessutom funnos 9 (med S:ta Cruz på Tenerife 10) medelstora städer med 50—100 tusen inv. — Antalet födda barn 1906—10 var $33,_{7}$ (större än i något annat land i västra Europa utom Ungern; i Sverige $25,_{4}$) pr mille och dödsfall $24,_{4}$ (i Sverige $14,_{3}$); ingångna äktenskap $7,_{10}$ (i Sverige $6,_{09}$). Oäkta födda barn utgjorde i proc. $4,_{6}$ (i Sverige $13,_{5}$). — Flertalet af befolkningen är afkomlingar af den keltiberiska urbefolkningen, till hvilken tidigt kommo feniciska och kartagiska kolonister på södra och östra kusten och därefter så betydande romerska element, att, med undantag af baskerna, hela halfön romaniserades. Senare, med folkvandringarna, kommo germaner (vandaler, suever och goter), hvilka företrädesvis röja sig i de nordöstliga bergstrakterna samt på centralplatån, medan i s. ännu senare tillkommet arabiskt blod skönjes. Därigenom har i förening med den fysiska skiljaktighet, som råder i olika trakter, en afgjord provinsialism bildat sig, som hufvudsakligen ger sig till känna i de särskilda romanska dialekterna, af hvilka den kastiliska blifvit upphöjd till skriftspråk. Bredvid denna romansk-germanska hufvudmassa af befolkningen ha två mindre folkrester bibehållit sig, näml. basker, omkr. 400,000, i de efter dem uppkallade provinserna och en del af Navarra, samt morisker (se d. o.), omkr. 60,000, i Alpujarras och omkring Valencia. Dessutom finnas omkr. 50,000 kringvandrande zigenare (*gitanos*) och omkr. 5,000 judar. Spanjorerna äro i allmänhet af medelstorlek och liksom riddaren från La Mancha sega, magra och muskulösa; de ha lättretligt, lidelsefullt temperament (brott mot nästans

lif äro mycket vanliga, i synnerhet i s. och ö.), högt utvecklad nationalkänsla, stark frihetskärlek, förenad med lätt i hat och förakt urartande misstro mot allt utländskt. Dels i denna nationalkänsla, dels i det äfven hos den mest obildade bonde lifliga minnet af landets stora förflutna ligger rotad spanjorens till ordspråk vordna stolthet. De från Nya världen inströmmande rikedomarna fördärfvade folket och alstrade ringaktning för det regelbundna arbetet samt den lättja, håglöshet och viljeslapphet, som nu karakterisera en stor del af folket och skapat det tiggeri, som utgör en verklig landsplåga. Då det var religionen, som tände och närde frihetskrigen under medeltiden, och då kyrkan ledde och formade samhället, ha alla spanska vanor och offentliga förlustelser sitt ursprung i kyrkofester. Till nöjen af världslig art höra danser, egenartade för hvarje trakt, bollspel och kapplöpningar samt framför allt tjurfäktningar, hvilka bilda *la fiesta nacional*, som sätter i rörelse de indolenta sinnena, skänker glädje, kanske den enda, åt den fattige och ger lifvet och litteraturen ett egendomligt pikant inslag.

1. 2. 3. 4.

Spanska folkdräkter från *1* Galicien, *2* Aragonien, *3* Katalonien och *4* prov. Salamanca. (Se äfven fig. i art. Basker.)

Materiell kultur. Af S:s jord klassificeras 13,23 mill. har (26,7 proc.) som för jordbruk produktiv mark (hvaraf 7 mill. l. 14 proc. egnas åt sädesslag, 1,84 mill. åt vinodling, 1,87 mill. åt olivodling, 106,000 har åt trädgårdsväxter, 713,000 har åt industriväxter, 893,000 åt baljväxter, 365,000 åt fruktbärande träd och buskar, 409,000 åt växter med ätliga rötter, lökar l. rotknölar, 980,000 åt naturliga eller artificiella ängar, som afmejas) och 37,8 mill. har som improduktiv mark (hvaraf 29 mill. har betesmarker och mer eller mindre skog- eller buskbevuxen mark). Jorden är delad mellan ett stort antal egare. Af de 3,428,083 egare af brukningsdelar, som 1905 erlade grundskatt, betalade 624,920 1—10 realer, 511,666 10—20, 642,377 20—40, 788,184 40—100, 416,546 100—200, 165,202 200—500 och 279,188 mer än 500 realer, medan återstående 279,188 voro stora gods, som betalade 500—10,000 realer och däröfver. Jordbruket är befolkningens viktigaste förvärfskälla, ehuru det i allmänhet befinner sig på en låg ståndpunkt och nu är mycket mindre gifvande än på romarnas och morernas tid. De senares fördrifning gaf på många ställen jordbruket ett slag, från hvilket det ännu ej hämtat sig. Aragonien och Estremadura, de glesast befolkade af alla de gamla provinserna, och östra hälften af Andalusien (ofvanför Sevilla) ha lidit därigenom, enär senare egare aldrig förmått täfla med morerna i att öfvervinna naturens sterilitet, såsom i Aragonien, eller tillgodogöra sig dess bördighet, såsom i Andalusien och Tierra de Barros. Jordbruksredskapen äro ytterst enkla. Men den regelbundna införseln af bättre sådana innebär en förbättring i detta hänseende. I allmänhet har en höjning i jordbruket inträdt efter anläggningen af järnvägar, och i hvarje provins finnes en k. kommissarie med uppgift att främja utvecklingen af landets modernäring. För samma ändamål verkar ock det k. landtbruksläroverket i Aranjuez, förenadt med mönsterfarm. De provinser, hvilkas jordbruk står högst, äro Valencia och Katalonien, i hvilka floddalarna äro genomdragna af bevattningskanaler och höjdsluttningarna omsorgsfullt terrasserade. I Baskiska provinserna och Galicien är marken lika väl tillgodogjord. De minst produktiva trakterna, utom Aragonien och Estremadura, ligga i södra och östra delen af Nya Kastilien, i Murcia och i nedre Andalusien (marismas vid nedre Guadalquivir och arenas gordas mellan denna flod och Rio Tinto). Större delen af platålandet är allt utom bördig, om man undantar Tierra de Campos, som säges vara den förnämsta sädesbärande trakten i S. (upptagande större delen af Palencia), och Tierra de Barros, i den del

af Badajoz, som ligger s. om Guadiana i Estremadura. — Utom i León och de prov., som gränsa till Vizcayaviken och Atlanten, är artificiell bevattning nästan öfverallt nödvändig, åtminstone för vissa skördeslag. Nästan alla slags grönsaker och trädgårdsfrukter växa enbart eller hufvudsakligen på vattnad jord, hvaremot de flesta sädesslag, vingårdsrankan och oliver odlas på torr jord. Vatten för bevattningen kommer antingen från källor och floder i bergdalarna, hvarifrån det i långa kanaler (*acequias*) föres längs bergssidorna till de fält, för hvilka det är afsedt, eller ock begagnas vattnet i hela floder eller stora artificiella reservoarer (*pantanos*) att fylla ett tätt nät af kanaler, som äro fördelade öfver slätterna. Sådana slätter kallas i Valencia och Murcia *huertas*, i Andalusien *vegas*. Många af de gamla vattningsverken härstamma från romarnas tid och ännu flera från morernas, medan nya ständigt anläggas. Där ej rinnande vatten är tillgängligt, upphämtas vatten från brunnar medelst vattenhjul (*norias*) af enkel konstruktion. På senare tid ha många artesiska brunnar anlagts för bevattningsändamål. Inalles äro omkr. 29 proc. af S. artificiellt vattnade, och 1900 antog representationen ett förslag till anläggning af nya kanaler och reservoarer i stor skala. De vattnade delarna af Ebro- och Tajodalarna lämna 12 gånger så stor skörd per ytenhet som de icke vattnade. — Af sädesslag intar hvete första platsen, därnäst kommer korn; båda odlas i alla delar af landet, men företrädesvis i de mera jämna delarna af Kastilien och León samt på slätterna kring Guadalquivir. Hafre och råg odlas endast i bergstrakterna, majs i alla provinser, ehuru i begränsadt omfång, ris i större skala endast i Valencia. Bland sädesslag af mindre vikt må nämnas bohvete, hirs (*Panicum miliaceum* och *Sorghum vulgare*) och negerkorn (*Penicillaria spicata*, i La Mancha). Enligt officiella uppgifter var i medeltal åren 1911—15 skörden af hvete 34 mill. dt., af korn 16, af råg $6,_4$, af majs 7 och af hafre $4,_3$ mill. dt., och en medelmåttig skörd af sädesslagen beräknas till $1,833,_9$ mill. pesetas, hvaraf ensamt på hvete $1,041,_8$ mill., af vinodlingen till $384,_7$, af olivodlingen till 233, af köksväxter till 225, af industriväxter till 104, af baljväxter till 193 och afkastningen af andra fruktbärande träd än vin och oliver till 261 mill. pesetas. I produktionen af balj- och köksväxter står S. främst af Europas länder. Kikärter (*Cicer*) ingå i den dagliga födan för alla klasser, och flera olika slag af bönor och ärter, lins (*Ervum lens*), spansk lins (*Lathyrus sativus*) och andra arter af släktet Lathyrus odlas allmänt liksom flera slag af lök, som bildar en oundgänglig beståndsdel i spanjorernas diet. Tomater och spansk peppar äro ock bland de viktigaste trädgårdsalstren. Det är åt sådana produkter, som den spanske bonden egnar sin förnämsta omsorg. Hufvudkällan till nationalrikedomen är dock odlingen af vinstocken och frukt- (främst oliv-)träd. Af vindrufvor skördades 1915 $16,_7$ mill. dt., hvaraf 15 mill. dt. för vinberedning, som lämnade $8,_{79}$ mill. hl. drufmust. Med afseende på kvantiteten står nordöstra delen af S. främst, men de enda spanska vinerna med världsrykte komma från södern och särskildt de med namnet sherry från grannskapet af Jerez. Från de södra provinserna (Málaga och Almería) exporteras äfven mycket vindrufvor och russin. Olivträdet upptar något större areal än vinstocken (hela södra hälften af platålandet, större delen af Ebrodalen och en smal remsa utmed Galiciens västkust). 1915 erhöllos $17,_{73}$ mill. dt. oliver, hvaraf största delen användes till pressning af olja ($3,_{26}$ mill. dt.). Apelsiner växa i ymnighet i Andalusien och längs Medelhafskusten, men ej på högslätten till följd af vinterkylan, och fikon, mandlar, granatäpplen, johannesbröd, kastanjer och andra sydfrukter växa i alla varmare delar, de båda första äfven i mellersta S. och mera skyddade trakter i norra kustprovinserna, där dock äppelträdet är af större vikt. Dadelpalmen är mycket allmän i sydöstra hälften af riket, men odlas för sin frukt endast i Alicante. Bomullsbusken odlas numera endast här och där, men sockerröret (i Granada, Málaga, Almería) får allt större ekonomisk vikt; sockertillverkningen (från 14 sockerbruk) var 1915 5,000 ton (mot 1914 6,850 ton från 21 sockerbruk). Mullbärsträdet växer i nästan alla prov., men företrädesvis vid Medelhafskusten, särskildt i Valencia. Hampa och lin odlas hufvudsakligen i de norra provinserna. — Åt ladugårdsskötseln har i senare år egnats ökad uppmärksamhet, men den kunde få ännu större värde för landet. Enligt beräkning 1915 funnos 512,500 hästar, 950,800 mulor, 826,000 åsnor, $2,_9$ mill. nötkreatur, 16 mill. får, $3,_2$ mill. getter, $2,_8$ mill. svin och 4,800 kameler (på Kanarieöarna). S:s åsnor och mulåsnor anses vara de bästa af alla. Dess får, hvilka i forna tider åtnjöto högt anseende och bildade en stor del af nationalförmögenheten, ha nu långt ifrån samma relativa betydelse. Den förnämsta fårrasen var merinos, hvilka inbragte staten och de store jordegarna ofantliga inkomster (se Fårsläktet); de ha nu till stor del ersatts af grofulliga får. I norra S. med dess stora ängsmarker drifves nötkreatursafvel på centraleuropeiskt sätt för produktion af kött, mjölk, smör och ost, i öfriga landsdelar mest får- och hästafvel. — Fisket vid kusterna (af tonfisk, sardiner, ansjovis, torsk och lax) sysselsatte 1914 64,540 båtar och 345,000 fiskare, och fångstens värde beräknades till 72 mill. pesetas. — Bergsbruk och hyttedrift ha en stor framtid. S. är utan tvifvel det på malmer rikaste landet i Europa och var i detta hänseende kändt redan i forntiden. I produktion af koppar- och blymalm samt kvicksilfver står det främst, af salt och silfver efter endast Österrike-Ungern. Följande siffror visa brytningen af några de förnämsta malmerna 1913.

	Tusental ton	Värde i tusental kr. vid grufvorna
Järnmalm	9,862	62,605
Blymalm	279	66,300
Silfverhaltig blymalm	23	5,340
Silfvermalm	$0,_{40}$	2,351
Kopparmalm	2,269	35,238
Kvicksilfver	20	3,156
Zinkmalm	172	6,142
Koksalt	60	500
Stenkol, antracit	4,016	73,569
Svafvelkis	927	7,992

Större delen af järnmalmen upptages i Vizcaya och Murcia och nästan all kopparmalmen i prov. Huelva, där de ryktbara Riotinto-grufvorna ligga. Blymalmen erhålles hufvudsakligen från Murcia (Linares) och Jaén, silfverhaltig blymalm mest i Almeria, silfverhaltig kopparmalm uteslutande från Ciudad Real. De ryktbara kvicksilfvergrufvorna vid Almadén, de rikaste i världen före upptäckten af de kaliforniska grufvorna vid New Almaden, tillhöra Ciudad Real. S:s salt hämtas dels ur hafvet, dels ur saltkällor, dels ur berg (vid Cardona i Barcelona). Stenkol erhålles hufvudsakligen i Oviedo, Palencia och Córdoba, men produktionen är obetydlig i förhållande till de stora tillgångarna, som beräknas uppta en areal af 9,000 kvkm., hvaraf nära $^1/_3$ i Oviedo. Grufarbetet drifves under statens uppsikt. Genom lagen af 6 juli 1859 reserverades ett stort antal viktiga grufvor (däribland alla saltverken och saltgrufvorna) som statsegendom, men finansnöden har tvingat regeringen att uppge den ena grufvan efter den andra, så att staten f. n. eger endast kvicksilfvergrufvorna och några saltverk. Många af grufvorna äro öfverlämnade till utländska (mest engelska) bolag. Nästan endast de malmer, som innehålla bly och kvicksilfver, tillgodogöras inom landet; största delen utskeppas. Järn- och koppartillverkningen är dock i starkt stigande. — I industriellt hänseende har S. först efter midten af 1800-talet gjort några väsentliga framsteg, såsom synes af den stigande införseln af råbomull, maskiner och stenkol. Hufvudsätena för den spanska industrien äro Baskiska provinserna och Katalonien, där den är af gammalt ursprung. Första platsen intar bomullsindustrien, som är koncentrerad i Barcelona och andra orter i Katalonien och nu spridts jämte linne- och pappersindustrien äfven till Baskiska provinserna, Navarra och Oviedo. Stor export af bomullsvaror gick till kolonierna. Denna utförsel har nu upphört, men i stället har tillverkningen kommit den inhemska förbrukningen till godo. 1910 funnos 742 bomullsfabriker med omkr. 68,300 väfstolar och nära 3 mill. spindlar; i ylleindustrien arbetade 8,800 väfstolar och 660,000 spindlar. Sidenindustrien, otillräcklig för den inhemska marknaden, idkas företrädesvis i Valencia, Murcia, Barcelona och Sevilla. Metallindustrien, till en början begränsad till Baskiska provinserna, särskildt kring Bilbao, har spridt sig till Asturien, Almeria och Galicien, nära de stora malmlagren och i grannskapet af många kolgrufvor. En gammal industrigren är tillverkningen af läder, men tillverkningen af karduan har för länge sedan upphört att vara en specialitet för Córdoba. Af vikt äro vidare pappers- och tobaksfabrikationen (hvilken sistnämnda är ett statsmonopol, utarrenderadt till ett bolag, som drifver tillverkningen i 11 fabriker), korktillverkningen (Gerona), spetsfabrikationen, tillverkningen af socker och choklad samt skeppsbyggeri. Den kemiska industrien lämnar utmärkta eteriska oljor, och Toledo är ännu, liksom i forna tider, bekant för sina svärdsklingor (Toledoklingor). Statsverkstäder för tillverkning af artilleri och andra krigsförnödenheter finnas i La Trubia i Asturien och Oviedo. Tillverkningen af glas och lergods är mycket utbredd, men står i kvalitet efter flera andra länders tillverkningar.

Perioden närmast efter Spansk-amerikanska kriget utmärkes af stor industriell och kommersiell utveckling, i industrien bl. a. af snabb ökning af elektricitetens användning som källa till belysning och kraft. Men i allmänhet motsvarar den industriella produktionen långt ifrån behofvet. Med skyddad hemmarknad, billig drif- och arbetskraft borde utvecklingen ha varit större. Utom de i Katalonien äro S:s kapitalister som klass öfverdrifvet konservativa, hvarför kapital för anläggning af elektriska industrier tecknats nästan uteslutande i utlandet (Tyskland, Frankrike, Belgien, Schweiz och Förenta staterna), liksom järnvägar och grufindustri hufvudsakligen finansierats af brittiska och sidenindustrien af franska förläggare. Utmärkande för den sista tiden är bildandet af truster eller sammanslagning af industribolag. — Handel. Med sina stora naturliga tillgångar och sitt fördelaktiga handelsläge borde S. intaga en ledande plats bland Europas handlande nationer. Det gjorde det ock en tid, när de skatter, som förvärfvats genom upptäckten af Amerika samt eröfringen af Mexico och Peru, utbyttes mot andra varor i England, Nederländerna och andra länder. Men under denna period af yttre välstånd såddes ock fröna till dess förfall. Genom morernas fördrifning från Granada, samtidigt med upptäckterna i Nya världen, förlorade landet sin mest idoga befolkning. För de inhemska näringarna, genom hvilka landets tillgångar kunde utvecklas, såsom skett genom morerna, saknade spanjorerna håg. Eggade af hoppet om snabbt förvärfvade rikedomar och af kärlek till äfventyr, beträdde de mera företagsamma bland dem upptäckternas väg, och jordbruk och andra näringar blefvo föraktade. Landets kommersiella öfverlägsenhet vardt därigenom kortlifvad. Politiska orsaker jämte ett kortsynt prohibitivsystem medverkade att påskynda landets förfall, och det är först på senare tid, efter anläggningen af järnvägar, som handelsomsättningen blifvit lifligare. I st. f. det forna prohibitivsystemet gäller nu ett skyddstullssystem med många och höga tullsatser å införda varor. Importens värde 1914 uppgick till 1,110,$_{86}$ mill. och exportens till 943 mill. pesetas. De högsta siffrorna (i mill. pesetas) förete bomull och fabrikat (138,$_2$ i import och 47,$_2$ i export), ull, hår och arbeten däraf (12,$_7$ och 59,$_8$), malmer och keramiska tillverkningar (114,$_5$ och 114), metaller, arbetade och icke (55 och 121), droger och kemiska produkter (113,$_3$ och 34,$_8$), maskiner (128,$_3$ och 4), näringsämnen, inberäknadt spannmål, socker, vin (251,$_5$ och 358,$_8$). Största omsättningen göres med Storbritannien, Frankrike, Nord-Amerikas förenta stater, Tyskland, Italien, Belgien, Portugal och Cuba. I hamnar inlöpte 1914 från främmande ort 18,915 fartyg om 22,$_{28}$ mill. tons dräktighet, af hvilka 10,619 om 8,$_{46}$ mill. ton förde spansk flagg; i kustfart besöktes hamnarna af 50,295 fartyg om 16,$_{35}$ mill. ton, hvaraf 22,526 ångfartyg om 15,$_{58}$ mill. ton. Hamnar har S ej mindre än 116, nämligen 56 vid Atlantiska och 60 vid Medelhafskusten. De viktigaste bland de förra äro S. Sebastian, Bilbao, Santander, Gijón, Ferrol, Coruña, Vigo, Huelva, Sevilla och Cádiz och bland de senare Barcelona, Tarragona, Valencia, Alicante, Cartagena, Almeria, Málaga och Algeciras. Handelsflottan räknade

1915 217 segelfartyg (öfver 50 ton) om 29,118 ton och 640 ångfartyg om 875,609 ton. — Den första järnvägen (mellan Barcelona och Mataro) öppnades 1848; i febr. 1851 följde linjen Madrid—Aranjuez. Under de senaste åren har järnvägsbyggandet gått mycket raskt. 1914 hade landet 15,091 km. järnvägar, hvaraf 11,483 km. af normal spårvidd (1,67 m.) och 3,596 km. smalspåriga; de återstående 12 km. voro bergbanor. Alla spanska järnvägar tillhöra enskilda bolag, men de flesta af dem ha erhållit understöd af staten, som efter 99 år blir egare af järnvägarna. Af strategiska skäl ha S:s järnvägar en annan spårvidd än de franska, och af militära skäl har byggandet af järnvägar genom Pyrenéerna uppskjutits, men 1904 ingicks en öfverenskommelse (bekräftad af vederbörande spanska och franska representationer) om anläggning af 1) en linje Huesca—Oloron, 2) en linje från Aix-les-Thermes i Ariège till Ripoll i Katalonien samt 3) en linje från S:t Girons i Ariège till Sort och därifrån till Lérida. Nästan alla öfriga vägar ha tillkommit på 1800-talet. 1808 funnos föga mer än 800 km. med vagn farbara vägar; nu är deras längd omkr. 65,500 km. Men i bergstrakterna finnas ännu flerstädes endast mulåsnestigar. — Antalet postanstalter 1914 var 6,912, som behandlade omkr. 429,9 mill. försändelser. — Telegraflinjerna hade s. å. en längd af 96,390 km., stationernas antal var 2,170 och telegrammens 6,27 mill. 1913 funnos 85 stadstelefonnät och 197 interurbana, med tills. 29,932 stationer. Ett bolag har koncession på trådlös telegrafering till och från fartyg, mellan halfön och Kanarieöarna samt, i internationell tjänst, med England, Italien och Österrike och har 10 stationer enligt Marconisystemet. Alla spanska handelsfartyg, som föra passagerare eller post eller ha statssubvention, måste vara utrustade med trådlös telegraf.

Mynt, mått och vikt. De franska mynt- och metersystemen ha införts, det förra 1871, det senare 1859. I fråga om vikt ha äfven de franska namnen antagits med nödiga språkliga förändringar, men det gamla spanska namnet *peseta* har bibehållits för myntenheten (franc) och indelas i 100 *céntimos*. Teoretiskt är myntfoten dubbel: guld och silfver i förhållandet $15^1/_2$ till 1. Men det enda silfvermynt, som är lagligt betalningsmedel till hur stort belopp som helst, är 5-pesetasmyntet, och myntningen däraf är begränsad. Guldmyntet har nästan försvunnit ur allmänna rörelsen och ersättes af banksedlar och silfvermynt. Före införandet af det franska myntsystemet var peseta $^1/_5$ af *peso duro*, som var = 20 *reales de vellon*, eller något mer än ett femfrancsstycke. Den enda sedelutgifvande banken är Banco de España (med 62 filialer), med ett grundkapital af 150 mill. pesetas och en reservfond (sista dec. 1915) af 24 mill. Sistn. dag hade banken utelöpande sedlar för 2,100,173,900 pesetas.

Andlig odling. Undervisningsväsen. Genom lag af 1857 förklarades primärundervisningen obligatorisk för alla barn i skolåldern (urspr. bestämd till 6—9 års ålder, nu 6—12 år) och kostnadsfri för de fattige, men resultatet, sådant det visat sig vid folkräkningar, ådagalägger, att denna lag ej blifvit strängt iakttagen. 1877 kunde endast 24,5 proc. af befolkningen läsa och skrifva (mot 20 proc. 1860), och ännu 1910 egdes dessa färdigheter af endast 38,6 proc. (1,77 proc. kunde läsa, men ej skrifva). Kvinnorna stå allmänt på lägre bildningsgrad än männen (1900 voro i åldern 11—20 år 57 kvinnor och 45,9 män på 100 okunniga i läsning och skrifning). Bäst äro förhållandena i Baskiska provinserna, Katalonien samt Gamla och Nya Kastilien. Enligt 1857 års skollag skulle det finnas en skola för hvarje 500-tal af befolkningen; följaktligen skulle då ha kräfts 34,400 skolor, medan det i verkligheten 1915 fanns endast 26,108, och högst få provinser hade skolor öfver minimifordringarna. Denna lucka fylles endast ofullständigt af de privata skolorna (5,669), de flesta ledda af ordensfolk. Ledningen och underhållet af de allmänna folkskolorna åligga kommunerna, under uppsikt af staten, som lämnar ett litet bidrag (1915: 34,7 mill. pesetas). De till kommunernas förfogande stående medlen äro mycket knappa och lärarnas aflöning så otillräcklig och oregelbunden, att de måste skaffa sig biförtjänster. De privata skolorna måste vara bemyndigade af regeringen och stå under inspektion af staten, som uppställer de för lärarnas anställning bestämda villkoren. Mellanskoleundervisningen meddelas dels i statens läroverk (*Institutos de segunda enseñanza*, 58 till antalet), hvilka förbereda för universiteten, stå under provinsdeputationernas förvaltning och ha en 5—6-årig kurs, dels i *colegios* (227), privatskolor, af hvilka ungefär $^1/_4$ står under andlig ledning. Utom dessa finnas yrkes-, tekniska. handels- m. fl. fackskolor, 43 lärar- och 47 lärarinneseminarier, i industriområdena äfven fortsättningsskolor för äldre. Flickornas undervisning ligger nästan fullständigt i händerna på de kvinnliga ordnarna och kongregationerna. — För högskolebildningen sörja 10 universitet: i Madrid (det största), Salamanca (det äldsta), Granada, Sevilla (med medicinsk fakultet i Cádiz), Barcelona, Valencia, Santiago, Valladolid, Zaragoza och Oviedo, hvart och ett med 3—5 fakulteter (med tills. 20,507 stud. 1914). I Madrid finnes jämte statens universitet en fri högskola med liberal och republikansk karaktär. Teologiens studium är uteslutet från universiteten och förbehållet stiftsseminarierna samt ordnarnas seminarier och skolor, som stå under kyrkans omedelbara ledning. Andra högre läroanstalter äro de kungliga skolorna för diplomatik, för väg-, kanal- och hamnbyggnadsingenjörer, högre centralskolan för utbildning af ingenjörer (alla i Madrid), centralskolor för industriingenjörer (i Madrid och Barcelona), högskolor för arkitektur (i Madrid och Barcelona), militärhygieniska institut, landtbruksinstitut, 12 navigationsskolor, generalstabsskola m. m., veterinärskolor i Madrid, Córdoba, León, Zaragoza och Santiago, artillerihögskola i Segovia, ingenjörskola i Guadalajara, kavalleriskola i Valladolid, krigsakademi i Toledo, sjökrigsskola i Ferrol etc. — Högsta ledningen af undervisningsväsendet tillkommer undervisningsministeriet, under hvilket sortera undervisningsrådet och flera direktioner. Landet är deladt i 10 undervisningsdistrikt, motsvarande de 10 universiteten, med en rektor som omedelbar chef för vederbörande universitet. I hvarje distrikt finnas som rådgifvande korporationer provins- och

kommunala utskott för den lokala tillsynen af provinsens och kommunens läroanstalter. I provinsutskottet är kyrkan representerad genom en af biskopen delegerad andlig och i de kommunala utskotten af sockenprästen. Frågan om neutrala skolor (utan dogma) i st. f. konfessionella har flera år stått på dagordningen. — I april 1913 utkommo 1,980 tidningar och andra periodiska skrifter, hvaraf 316 dagliga tidningar.

Förhållandet mellan kyrkan och staten är f. n. den inre politikens viktigaste fråga. Den katolska kyrkans ställning hvilar dels på författningen, dels på konkordatet af 6 maj 1851. Enligt art. 11 i författningen "är den katolska, apostoliska och romerska religionen statens religion, och nationen förbinder sig att underhålla kulten och dess tjänare. Ingen får förföljas på grund af sin religion eller religionsöfning, för så vidt han iakttar aktning för den kristna moralen. Alla offentliga ceremonier och manifestationer af någon annan än statsreligionen äro förbjudna". Under offentliga manifestationer innefattades enligt särskilda k. dekret äfven en kults yttre tecken, och följaktligen voro förbjudna alla manifestationer på offentliga gator eller yttermurarna af ett tempel eller en kyrkogård af från den katolska religionen afvikande kult för att tillkännage ceremonier, riter och bruk, vare sig genom processioner, inskrifter, fanor, emblem, annonser eller anslag; ej heller var det tillåtet att tillkännage öppnandet af någon ny icke-katolsk gudstjänstlokal eller kyrkogård. Genom k. dekret upphäfde Canalejas 1910 denna tolkning af uttrycket "offentliga manifestationer" och tillät de yttre tecknen af icke-katolsk kult, således kultbyggnaders kännetecken genom byggnadsstil, torn, klockor, skyltar o. s. v. Såsom offentliga manifestationer, som enligt författningen äro förbjudna icke-katolska konfessioner, gälla nu blott egentliga gatudemonstrationer och församlingar under bar himmel, såsom processioner o. d. Konkordatet af 1851 och konventionen 1859 ha ordnat kyrkans förmögenhetsrättsliga ställning. Före 1836 egde kyrkan stora rikedomar, hvilkas värde 1820 beräknades till 4,450 mill. pesetas; efter 1836 ha dessa gods småningom indragits. I konkordatet afstod kyrkan från sina indragna gods, och staten åtog sig att lämna hvarje präst bostad och trädgård samt af allmänna medel bestrida kostnaderna för kulten och klerus' underhåll. De 1851 ännu icke sålda kyrkogodsen indrogos likaledes af staten, men deras uppskattade värde utbyttes mot oförytterliga statspapper, som visserligen förvaltas af staten, men dock skola vara kyrklig egendom. Summan af de årliga inkomster, som staten fördragsenligt är skyldig kyrkan, utgör, inberäknadt räntorna af några indragna fromma stiftelser, omkr. 34 mill. pesetas, som således är sista återstoden af kyrkoegendomen. Dock utbetalas dessa räntor icke direkt till kyrkan, utan inkasseras af staten, som därmed bestrider den årliga kultusbudgeten. Enligt 1915 års budget utgör detta 41,689,479 pesetas, dock afdragas på denna blott nominella summa 7—20 proc. alltefter lönens storlek som ofrivillig "donativo del clero" (gåfva af klerus), och dessutom användas mer än 12 mill. pesetas på underhåll af katedraler och andra kyrkor, amortering, prästseminarier och bibliotek, för utomordentliga reparationer af kyrkobyggnader etc. Efter dessa afdrag får klerus blott omkr. 24 mill. pesetas, så att församlingsprästerna äro synnerligen dåligt aflönade (omkr. 3,500 ha mindre än 600 pesetas, 4,600 ha 600—800 pes., 6,500 800—900 pes., frånsedt det nämnda afdraget) och lefva i tryckande armod, och ej heller det högre prästerskapet kan skryta med någon rikedom, om man tar i betraktande anspråken på deras välgörenhet, representationsplikter m. m. Dessutom har staten några andra inkomster af kyrklig art, som ej komma kyrkan till godo, så att den af sitt samband med kyrkan drar betydande inkomster utöfver utgifterna. I spetsen för katolska kyrkan står ärkebiskopen af Toledo, S:s primas. S. är indeladt i 9 kyrkoprovinser (Burgos, Granada, Santiago de Compostela, Sevilla, Tarragona, Toledo, Valencia, Valladolid och Zaragoza) med 46 suffraganbiskopar och ett eximeradt priorat (Ciudad Real), de forna riddarordnarnas, under en ordensprior med biskopstitel. Det brittiska Gibraltar bildar (sedan 1910) ett särskildt biskopsstift. Staten eger patronatsrätt öfver kyrkan och rätt att nominera biskopar och de fleste öfrige prästerlige ämbetsmännen, påfven har rätt att i alla metropolitankapitel och i flera biskopliga kapitel utnämna en andlig ämbetsman, i öfriga kapitel blott en hederskanonikus. Antalet ordenspräster är omkr. 3,300 och världspräster omkr. 34,000, 1915 funnos 754 ordenshus för män och 2,918 för kvinnor med tills. 37,743 inv. (7,083 män). — Genom inflytande från utländska evangeliska kretsar (i Storbritannien, Holland, Nord-Tyskland och Schweiz) har protestantismen fått insteg, och predikostationer och församlingar ha bildats i alla delar af S., tills. ett par hundra, hvaraf omkr. 40 organiserade, äfven några af spansk nationalitet. De största tillhöra Iglesia evangelica española reformada med anglikansk bekännelse (10 församlingar), metodister (i ö., i Barcelona och på Balearerna), baptister (i några större städer) och den genom pastor Fr. Fliedner (d. 1901) genomförda sammanslutningen Iglesia evangelica española i de större städerna, omkr. 20 självständiga församlingar, som verka företrädesvis bland ungdomen och ha flera skolor, barnhem och sjukhus. Tillsammans finnas omkr. 12,000 protestanter.

Författning och förvaltning. S. är enligt författningen af 30 juni 1876 en monarki med inskränkt konungamakt, ärftlig inom dynastien Bourbon-Anjou både på manliga och kvinnliga linjen. Konungen bär titeln konung af S., Kastilien, León, Aragón, Båda Sicilierna, Jerusalem, Navarra, Granada, Toledo, Valencia o. s. v., katolskt majestät. Kronprinsen bär titeln prins af Asturien. Konungen blir myndig vid fyllda 16 år. Under hans minderårighet föres regeringen af hans fader eller moder eller, om dessa icke lefva, af den närmaste anförvanten (som måste vara spanjor och minst 20 år gammal). Om ingen person finnes, som regeringen författningsenligt tillkommer, väljer riksdagen 1, 3 eller 5 regentskapsråd. Konungen utöfvar lagstiftningsmakten tillsammans med riksdagen, mot hvars beslut han har en (faktiskt knappt utöfvad) absolut vetorätt. Han sammankallar och upplöser riksdagen (i sistnämnda fall skola nya val ega rum inom

; månader) samt har i allmänhet den verkställande makten. Ansvaret hvilar på den kontrasignerande ministern, som kan ställas till ansvar inför senaten. I spetsen för statsförvaltningen står ministerrådet (*consejo de ministros*), bestående af en konseljpresident och 8 ministrar. De olika departementen äro: stats- (utrikes-), benådnings- och justitie-, krigs-, marin-, finans-, inrikes-, departementet för undervisning och sköna konster samt dep. för jordbruk, industri, handel och allmänna arbeten. Utrikesministern är tillika minister för det kungliga huset, de kyrkliga ärendena tillhöra benådnings- och justitiedepartementet, post, telegraf och medicinalväsendet inrikesdepartementet. Ministrarna kunna vara deputerade eller senatorer och deltaga i båda kamrarnas diskussioner, men rösta blott i den kammare de tillhöra. Statsrådet (*consejo de estado*), som har en särskild president och består af de 8 ministrarna samt af konungen på förslag af ministerrådet utnämnda medlemmar, är en rådgifvande myndighet, som jämväl afgör kompetenstvister. Det är deladt i flera sektioner, som arbeta hvar för sig eller, vid vissa ärenden, samfälldt. En del af statsrådet fungerar som regeringsrätt i förvaltningsärenden. En självständig ställning bredvid minister- och statsrådet intar kammarrätten (*tribunal de cuentas*). Riksdagen, *cortes*, är delad på två kamrar: senaten (*senado*) och deputeradekammaren (*congreso de los diputados*), hvilka samlas årligen. Den förra består 1) af själfskrifna ledamöter (*senadores de derecho propio*): kungliga prinsar, grander af S. med en årsinkomst af minst 60,000 pesetas samt de högste statsämbetsmännen (generalkaptener, ameraler, ärkebiskoparna, presidenterna i statsrådet, högsta domstolen och kammarrätten samt högsta krigs- och marindomstolen efter 2 års tjänstetid); 2) af regeringen för lifstiden utsedda ledamöter (dessa båda kategorier tills. högst 180) samt 3) af de högst beskattade och af vissa statskorporationer valde ledamöterna. Af de sistnämnde, som väljas för 10 år, men omväljas till halfva antalet hvart 5:e, utses 9 af ärkebiskoparna, biskoparna och kapitlen, 6 af akademierna, en af hvart och ett af de 10 universiteten, 5 af de ekonomiska sällskapen, 150 af provinsrepresentationerna jämte valmännen i kommunalråden och de högst beskattade i orterna. Senatorer måste vara 35 år gamla. Några ämbeten äro oförenliga med senatorsvärdighet. — Deputeradekammaren består (enligt vallagen 8 aug. 1907) af 412 ledamöter, som väljas för 5 år genom allmänna, lika och direkta val af röstberättigade i hvarje valkrets. Röstberättigad är hvarje öfver 25 år gammal spanjor, som är i fullt åtnjutande af medborgerliga rättigheter och minst 2 år varit bosatt i den kommun han vid valet tillhör. Uteslutna från rösträtt äro alla aktiva medlemmar af den beväpnade styrkan eller vapenbärande korporationer, vidare de till vissa straff dömda, under konkurs stående eller icke rehabiliterade bankruttörer samt de, som häfta för utskylder till staten m. m. Valbara till kammaren äro alla 25 år gamla manliga spanjorer, som äro lekmän och ha rösträtt. Icke valbara äro de fleste innehafvare af borgerliga, militära och domarämbeten, entreprenörer för stat, provins eller kommun eller som ett år före valet i valkretsen beklädt ett aflönadt ämbete eller uppdrag för statens räkning. Valbarheten begränsas ytterligare däraf, att hvarje kandidat, som icke varit eller är deputerad, måste vara föreslagen af 2 nuv. eller f. d. deputerade eller senatorer i vederbörande valkrets eller af 3 medlemmar i provinsrepresentationen eller af $^1/_{20}$ af valmanskåren i valkretsen. Valmännen äro införda i vallistor, som årligen revideras. Röstplikt infördes 1907, så att hvarje valman med få undantag (ålder öfver 70 år, klerus, domare i första instans) måste vid vite eller förlust af rätten att söka eller bekläda ett offentligt ämbete deltaga i alla val inom valkretsen. Denna röstplikt infördes för att motverka befolkningens likgiltighet för allmänna värf. Genom lokalförvaltningens beroende af centralregeringen råder vidsträckt valkorruption, som ofta gör valen till ett narrspel. Valet beror nästan h. o. h. af regeringen och den af regeringen beroende lokala valmekanismen; den öfverlåter på förhand åt oppositionen $^1/_4$—$^1/_3$ af mandaten och sörjer i flertalet valkretsar för, att regeringstrogna kandidater uppställas, hvilkas val regeringen vet att genomdrifva med hjälp af sina anhängare, genom förfalskning af vallistor, genom skrämsel eller köp af valmän m. m. Valkretsar, som kunna motstå regeringens inflytande, äro mycket få. Hvarken senatorer eller deputerade få arfvode. Konungen utnämner talman och vicetalman i senaten bland dess medlemmar, men deputeradekammaren väljer själf sina talmän. Såväl konungen som hvardera kammaren ha initiativ i lagfrågor. Bevillningsfrågor behandlas först i deputeradekammaren. Provins- och kommunalförvaltningen är ordnad hufvudsakligen efter franskt mönster och starkt centraliserad. Riket är (sedan 1833) indeladt i 49 provinser, som i allmänhet ha namn efter sina hufvudstäder. (Enligt den gamla historiska indelningen var riket deladt i följande stater: konungarikena Galicien, Gamla Kastilien, Aragonien, Navarra, León, Estremadura, Nya Kastilien, Valencia, Murcia, Sevilla, Córdoba, Jaén, Granada och Mallorca, furstendömena Asturien, Katalonien och Canarias samt Baskiska provinserna.) Hvarje provins har en guvernör och ett landsting (*diputación provincial*), till hvilket äro valbara alla spanjorer, som kunna läsa och skrifva och äro bosatta inom valkretsen, äfvensom bland analfabeter de, som erlägga skatt och minst ett år idkat jordbruk eller minst två år haft industriell eller annan verksamhet. Det samlas årligen, men har ett ständigt utskott (*comisión provincial*), som består af så många medlemmar, som provinsen har valkretsar, och har guvernören till ordf. Hvarje provins är för val- och rättsärenden delad i distrikt (*partidos*) och dessa i kommuner (öfver 9,300), hvilka alla förvaltas likformigt utan skillnad mellan stad och land. Hvarje kommun har ett valdt kommunalråd (*concejo, ayuntamiento*), bestående af 5—39 ledamöter (*regidores* l. *concejales*) med borgmästaren (*alcalde*) som ordf. och verkställare af besluten och därför ansvarig inför regeringen. Borgmästaren i de större kommunerna (minst 6,000 inv.) utnämnes af regeringen bland kommunalråden, i de öfriga kommunerna väljes han af kommunalråden bland dess medlemmar. Större stad med egen domsrätt kallas *ciudad* (tills. 284),

mindre *villa* (tills. 4,660). Grundvalen för den spanska rätten bildar romerska rätten, gotiska sedvanerätten och den 1501 på riksdagen i Toro proklamerade spanska landsrätten (*leyes de Toro*). Polismyndighet utöfvas i kommunerna af alkalden, i de större städerna af särskilda kommissarier under guvernörens uppsikt. Rättskipningen utöfvas i hvarje kommun af en kommunaldomare (*juez municipal*), som utnämnes af presidenten i den öfverordnade appellationsdomstolen från en af kretsdomaren uppgjord lista; vad från honom går till kretsdomaren (*juez de partido juzgado de primera instancia*), omkr. 500, hvilken som ensamdomare dömer i civil- och brottmål i första instans. Öfverordnade äro 15 appellationsdomstolar (*audiencias territoriales*) och högsta domstolen (*tribunal supremo*) i Madrid, efter mönstret af den franska kassationsdomstolen delad på 3 afdelningar. Domarna kunna endast efter laga dom afsättas, men äro faktiskt i hög grad beroende af regeringen. I tryckfrihetsmål afgör jury. Allmän åklagare är generalprokuratorn (*fiscal*) jämte en generaladvokat (*teniente fiscal*) och ett antal advokater. — Genom lag af 27 febr. 1908 inrättades *Instituto nacional de previsión* för att bereda ålderdomsunderstöd och handha andra former af socialförsäkring. — Hufvudstad är Madrid.

De utländska besittningarna omfatta nu i Afrika: Fernando Póo med Annobón, Corisco och Elobey (2,106 kvkm., 24,000 inv.), Spanska Guinea (26,000 kvkm., 140,000 inv.), Rio de Oro (se d. o.) samt spanska protektoratet i Marokko (omkr. 29,000 kvm., omkr. 450,000 inv.).

Budgeten för 1915 (och på grund af ministerskifte i dec. 1915 äfven för 1916) upptog statens inkomster till 1,280,5 mill. pesetas, näml. 490 mill. direkta skatter, 421,3 mill. indirekta (tullar, socker-, alkohol- och saltskatt m. m.), 313,4 mill. af monopol (tobaks-, tändsticks- och sprängämnes-), nettoafkastningen af lotterier m. m., 55,8 mill. af statsförmögenheten, och dess utgifter till 1,465 mill., hvaraf bl. a. 124,8 mill. till verksamheten i Marokko och 422,5 mill. i räntor på statsskulden, hvilken 1 jan. 1916 uppgick till 9,404 mill., hvaraf 1,027,9 mill. utländsk skuld.

Riksvapnet (det lilla) består af en i 4 fält delad och klufven sköld med en oval midtsköld, den senare bärande huset Bourbon-Anjous vapen (3 gyllene liljor i blått); 1:a fältet bär Kastiliens vapen (ett gyllene torn i rödt fält), 2:a Leóns (ett krönt rödt lejon i silfver), 3:e fältet Aragoniens (4 röda pålar i guldfält) och 4:e Navarras (en i bård, kors och snedkors lagd kedja) samt i sköldfoten Granadas (ett granatäpple). Nationalfärgerna äro rödt och gult. Om flaggan se pl. till art. Flagga; om ordnar se art. Ordnar, sp. 838.

Litt.: Förutom den af J. Vising, "Spanien och Portugal" (1911), omnämnda, företrädesvis svenska reselitteraturen må här anföras de officiella "Anuario estadistico de España" (årl. fr. 1859; ny serie 1914 ff.) och "Reseña geográfica y estadistica" (4 bd, 1912—15), R. Foulché Delbosc, "Bibliographie des voyages en Espagne et en Portugal" (1896), R. del Castillo, "Gran diccionario geográfico de España" (4 bd, 1889—92), J. Perez Lopez, "Geografía de España y de sus posesiones de Africa" (1907), "España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia" (en illustrerad serie i 21 bd af olika författare, 1884—91), Th. Fischer, "Die iberische halbinsel" (i Kirchhoffs "Länderkunde", II. 2, 1893), Penck, "Die Pyrenäenhalbinsel" (1894), L. Mallada, "Explicación del mapa geológico de España" (i "Mem. Com. mapa geol. Esp."; 1895—1902), Tenne och Calderón, "Die mineralfundstätten der Iberischen halbinsel" (1902), M. Willkomm, "Die Pyrenäische halbinsel" (3 bd, 1883—85), "Prodromus floræ hispanicæ" (1861—80, 3 bd, med Lange, suppl. 1893), "Illustrationes floræ hispanicæ insularumque Balearium" (2 bd, 1881—92), "Grundzüge der pflanzenverbreitung auf der iberischen halbinsel" (1896); kulturella, sociala och politiska förhållanden behandlas af Morel-Fatio, "Études sur l'Espagne" (3 bd, 1888—1904), Guillardot, "Espagnols et Portugais chez eux" (1905), A. T. de Ganivet, "Hombres del norte. El porvenir de España" (1905), R. Davis, "España contemporanea" (1907), E. Pardo Bazán, "La España de ayer y la de hoy" (1899), R. Altamira y Creva, "Psicología del pueblo español" (1902), V. Gay, "Constitución y vida del pueblo español" (1905), och H. Gmelin, "Studien zur spanischen verfassungsgeschichte des 19. jahrhunderts" (1905). Wbg.

Försvarsväsendet befann sig i ett bedrägligt skick ända till konung Alfons XII:s tillträde till regeringen. Arméns nuv. organisation bestämdes genom lagen om obligatorisk krigstjänst af 19 jan. 1912; dess styrka fastställes genom lag för hvarje år. Konungen för högsta befälet öfver krigsmakten. Hans befallningar förberedes och utfärdas genom krigsministern, till hvars biträde stå 8 generaldirektioner. Dessutom finnes en högsta rådgifvande junta, som behandlar viktiga militära frågor. Fastlandet är i öfverensstämmelse med den borgerliga indelningen deladt i 9 militärdistrikt, hvart och ett under befäl af en generalkapten. Härtill komma Balearisk öarna, Kanarieöarna och Ceuta, hvilka utgöra hvar sitt mindre militärdistrikt. Militärdistrikten delas efter folkmängden i tillsammans 54 rekryteringsområden. De sex första militärdistrikten uppställa hvart och ett 2 divisioner, de tre följande 1 division, Balearerna och Kanarieöarna hvardera 2 brigader, Ceuta 1 brigad. Divisionen räknar 2 infanteribrigader med tills. 4 regementen och 12 bataljoner samt trupper af öfriga slag. Tillsammans finnas i 15 divisioner och 1 kavalleridivision. 70 infanteriregementen (210 bataljoner), 23 jägarbataljoner (3 brigader), 29 kavalleriregementen (5 brigader), 14 fältartilleriregementen med 72 batterier, 4 bergsartilleriregementen med 27 batterier samt 8 ingenjörregementen med 70 kompanier jämte förvaltnings- och sanitetstrupper. Ett antal kulspruteafdelningar är bildadt och tilldelas vissa regementen. Åtskilliga trupper ingå emellertid i den särskilda operationsarmén i Afrika med generalkommendanturer i Ceuta, Tetuan och el Araïsch. Truppernas fredsstyrka är i allmänhet liten (infanteriregemente 60 officerare och 500—1,000 man, kavalleriregemente 41 off. och 310—400 man, fältartilleriregemente 35 off. och 518 man), men växlar högst betydligt. Till armén räknas ytter-

igare gendarmeriet (*guardia civil*) med 1,000 officerare och 2,000 man samt tullstaten (*carabineros*) med 700 officerare och 14,000 man. Arméns *fredsstyrka* bestämmes årligen och uppgår t. ex. till 130,000 man med omkr. 15,600 officerare (hvaraf 200 generaler). *Krigsstyrkan* beräknas till 350,000 man, däri inberäknadt 116 reservbataljoner m. m., som äro afsedda att uppsättas i rekryteringsdistrikten. — *Rekryteringen* grundar sig på allmän värnplikt med 18 års tjänstskyldighet, delad i fem perioder, nämligen 1:a, till förfogande (tiden, längden obestämd), 2:a, aktiv tjänst under 3 år, 3:e, aktiv tjänst under 5 år, 4:e, reserv under 6 år, 5:e, andra reserv under återstoden af tjänstetiden; i fredstid inkallas endast manskap af 1:a och 2:a perioderna; den första tjänstgöringstidens längd är icke bestämd (utgjorde förut 2—3 år). Den, som erlägger 1,000 eller 2,000 pesetas, utrustar och underhåller sig själf samt eger visst mått af bildning, kan få tjänstgöringstiden minskad till tio eller fem månader, delad i kortare perioder. — *Underofficerarna* utbildas vid trupperna och ha efter 12 års sammanlagd tjänstgöring rätt till civilförsörjning. Två högre underofficersgrader, hvilkas innehafvare förrätta officerstjänst, ha blifvit inrättade, hvaremot underofficerarna numera befordras till officerare endast i reserven. — *Officersutbildningen* sker vid militärskolan i Madrid, hvarjämte för officerarnas vidare utbildning finnas skjutskola, ridskola, artilleri- och ingenjörakademi (med tvåårig kurs) och generalstabsakademi (med tvåårig kurs). Befordran till och med öfverstegraden sker efter tjänsteålder. — *Beväpningen* utgöres af Mausergevär med 7 mm. kaliber, fältkanoner, äldre med 9 cm., nyare, antagna 1906, med 7,5 cm., bergskanoner med 7 cm., fälthaubitser med 15 cm. kaliber, alla från Schneider-Creusot. — *Beklädnad* och utredning ansluta sig till franska modeller. En låg, efter hufvudet böjd schakå, enradig mörkblå vapenrock med röd krage för infanteriet, grön för jägarna, röda byxor med två smala, svarta lister för infanteriet och jägarna, mörkblåa byxor för artilleriet, mörkblå vapenrock för lanciärer, ljusblå dolman för husarer och hästjägare, blågrå kappa. — *Remonteringen* står i förbindelse med stuteriväsendet, och trupperna erhålla remonter från statens remontstationer. Mulåsnor ersätta delvis draghästarna vid artilleriet. Beridna officerare erhålla mot viss afgift hästar af staten. Vid mobilisering tillämpas en för ändamålet antagen rekvisitionslag. — Arméns *budget* uppgår till 210 mill. pesetas (med undantag af pensioner). C. O. N.

Det fasta försvaret. S. är utomordentligt rikt på gamla befästningar, men för moderna sådana hade eg. ej sörjts förrän efter Spansk-amerikanska kriget 1898, då vid de viktigaste kustplatserna 65 batterier för 192 kanoner och 102 haubitser byggdes; men huru de fördelats till de olika orterna, är ej med säkerhet kändt. Vid landbefästningarna synes däremot föga ha gjorts utom i Pyrenéerna, där nya befästningar nyligen påbörjats. De viktigaste af de ännu underhållna fästningarna äro vid Pyrenéervägarna: San Sebastian, Pamplona och fort Jaca vid den nya vägen Jaca-Canfranc, vid hvilka förstärkningsarbeten utförts under senare år, samt Figueras och Puigcerda; vid Ebro: Zaragoza, Tortosa och Mequinenza; vid Segre: Lérida; vid Medelhafvet och kustvägarna: Rosas, Gerona, Hostalrich, Barcelona, det nyligen förstärkta Cartagena, Almería, Velez-Málaga, Málaga, San Roque, Tarifa och det äfvenledes nyligen förstärkta Cádiz; mot Portugal: Olivenza, Badajoz och Ciudad Rodrigo; vid Atlantiska hafvet: Vigo, Coruña och Ferrol; vid Vizcayabukten: Santander, Santona och Fuenterrabia; i det inre: Valladolid, Burgos och Vitoria; samt på Balearerna: Palma (på Mallorca) och Mahón (på Menorca). Dessutom finnes på Tenerife: Santa Cruz de Tenerife; på afrikanska nordkusten: bland presidios (se P r e s i d i o) Ceuta och Melilla; samt i Guinea: Rio Muni. De flesta af dessa befästningar äro emellertid föråldrade. L. W:son M.

Krigsflottan, som under lång tid försummats, äfven efter sina förluster under kriget med Amerikas förenta stater, har på senaste tiden afsevärdt förkofrats. 1908 antogs af regering och riksdag en plan för flottan, enligt hvilken under den närmaste framtiden skulle nybyggas 3 slagskepp om 15,800 ton, bestyckade hufvudsakligen med 8 st. 30,5 cm. kanoner, 3 jagare, 24 torpedbåtar och 4 kanonbåtar. Dessa äro nu färdigbyggda. Enligt en 1915 antagen flottplan skola under 1915—17 härtill komma (eller påbörjas) 2 stora slagskepp, 2 små kryssare och 6 undervattensbåtar. Äfven organisationen har rönt ökad uppmärksamhet: en marinstab har inrättats, sjöofficerskårens föryngring genom obligatoriskt afskedstagande vid viss ålder har tryggats, varfven i Cádiz, Ferrol och Cartagena ha betydligt utvidgats o. s. v. Af äldre fartyg äro endast 3 pansarkryssare, 3 lätta kryssare samt en del kanon- och torpedbåtar jämte skolfartyg tjänstdugliga. Flottans personal utgjordes 1916 af: 401 officerare (däraf 22 flaggmän), 95 mariningenjörer, 38 präster, 32 auditörer, 100 läkare och 168 intendenter jämte underofficerare och manskap. Marinartilleriet räknade 53 och marininfanteriet 196 officerare. Marinbudgeten för 1915 uppgick till 68,783,557 pesetas. H. W—l.

H i s t o r i a. *S:s äldsta befolkning. Fenicisk och kartagisk kolonisation* (omkr. 1100—201 f. Kr.). S:s äldsta befolkning, *ibererna*, synes ha kommit från Afrika, där dess närmaste stamfränder äro kabylstammarna på Atlasbergen. I historisk tid voro de bosatta utefter Pyreneiska halföns gränser från Oviedo österut, sedan söderut och västerut till Guadianas mynning. En kvarlefva af dem äro *baskerna* (se d. o.). Från en del af centrala höglandet af halfön undanträngdes ibererna af *kelterna*, som från 500-talet f. Kr. inbröto på halfön, åtminstone delvis sjövägen. Kustområdet i n. v., Galicien, Portugal samt delar af León besattes af dem. I halföns midt uppstod genom sammansmältning af kelter och iberer det *keltiberiska* folket. *Feniciska* kolonier grundlades vid S:s kuster redan omkr. 1100 f. Kr. Främst bland dem stod Gadeira l. Gadir (det nuv. Cádiz). Feniciernas kolonisation afbröts omkr. 500 f. Kr. af *kartagernas*, som i likhet med de feniciske stamfrändernas utgjordes hufvudsakligen af handelsfaktorier vid kusterna; endast södra S. behärskades före 230-talet f. Kr. af kartagerna. När dessa började undanträngas från Sicilien, fick S. allt större betydelse som

handelsmarknad. Från 237 upprättade kartagiske fältherren Hamilkar Barkas i S. ett betydande välde, ett stort antal iberiska folk underkufvades. Efter Hamilkars död (229) fortsattes hans politik af Hasdrubal, som visade stor skicklighet att kunna diplomatiskt förbinda de olika iberiska stammarna med Kartago och grundlade Cartagena vid Medelhafvet. De kartagiska framgångarna sågos med missnöje i Rom, senaten lyckades 226 f. Kr. förmå Hasdrubal till löftet att ej sträcka sina eröfringar n. om Ebro. Staden Saguntum slöt förbund med romarna. Trots dessas varning angrep Hannibal, som 221 f. Kr. efterträdt Hasdrubal, Saguntum och eröfrade det 219 f. Kr. I följd häraf utbröt krig, det s. k. andra puniska kriget (218—201), mellan Rom och Kartago. Romarna, som i Italien anföllos af Hasdrubal, sökte då krossa det kartagiska väldet i S. I Tarraco fingo de en stödjepunkt, och efter en sjöseger vid Ebro 217 f. Kr. kunde de gå anfallsvis till väga. Deras framgångar gynnades däraf, att Hasdrubal måste öfverge S. för att kufva en resning i Afrika. Saguntum eröfrades 214 f. Kr. Kartagiska segrar 211 f. Kr. öfver Publius och Gnæus Scipio hejdade ej romarnas framsteg, hvilka i Publius Cornelius Scipio fingo en öfverlägsen ledare. Cartagena eröfrades 209 f Kr., och sedan Hasdrubal 208 f. Kr. kallats af Hannibal till Italien, blefvo de kvarvarande kartagiska trupperna besegrade vid Ilipa 206 f. Kr. I freden 201 f. Kr. måste Kartago afstå S.

S., en del af Romerska riket (201 f. Kr.—409 e. Kr.). Romarnas besittningar på halfön bestodo endast af kustområdena, där de i Tarraco, Saguntum och Cartagena hade sina främsta stödjepunkter. Gades slöt förbund med romarna. De iberiska och keltiberiska stammarna i halföns inre bevarade sitt oberoende. Romersk förvaltning infördes 197 f. Kr., då halfön delades i två provinser, *Hispania citerior* (''Hitre S.'') och *Hispania ulterior* (''Bortre S.''). Med de krigiske invånarna förde romarna ständiga strider. Uppror kufvades 196 f. Kr. af Cato. Lucius Æmilius Paullus lär 191—189 f. Kr. ha underkufvat 250 städer på halfön. Tiberius Sempronius Gracchus lyckades 179—178 f. Kr. genom fördrag med befolkningen införa bättre förhållanden. 154—134 f. Kr. hade romarna att bekämpa svårartade uppror, som genom de romerske befälhafvarnas felgrepp togo stor omfattning. Folket i Lusitanien (nuv. Portugal) gick 154—151 anfallsvis till väga, fick i Viriatus (147—139 f. Kr.) en betydande ledare, men kufvades efter dennes död. Det keltiberiska, samtidiga upproret hade sin medelpunkt i Numantia och betvangs efter denna stads eröfring 133 f. Kr. af Publius Scipio d. y. Därmed slutade de iberiska och keltiberiska folkens uppror mot romerska väldet. Senare strider inom S. orsakades af splittring inom romerska staten, ett tecken till S:s hastiga romanisering. Anledningen till, att Sertorius (se denne), som 81 f. Kr. blifvit ståthållare, gjorde uppror, är ej fullt klar; måhända var det uttryck för en konflikt mellan romerska administrationen och den mer eller mindre romaniserade befolkningen, på hvars sida keltibererna trädde. Den mot Sertorius år 76 sände Pompejus lyckades först småningom vinna terräng, men sedan Sertorius mördats (72 f. Kr.), blef S. åter kufvadt. Ett uppror i Lusitanien nedslogs 60 f. Kr. af Cæsar. Pompejus' anhängare, som i S. hade sitt förnämsta stöd i kampen mot Cæsar, öfvervunnos af denne genom segrarna vid Ilerda och Munda. Under Augustus kufvade romarna (27—19 f. Kr.) kantabrerna och asturerna, som voro iberer och dittills åtnjutit frihet i sina svårtillgängliga bergstrakter. Augustus vistades 27—25 f. Kr. i S. och organiserade dess förvaltning. Halfön delades i tre provinser: *Hispania Tarraconensis* i n. och ö., *Hispania Bætica* (motsvarande nuv. Andalusien) i s. och *Lusitania* i v. I n. v. utsöndrades under Caracallas tid (211—217 e. Kr.) en fjärde provins, *Gallæcia*. Bætica romaniserades tidigt genom invandring. Romerska kolonier grundlades, såsom Italica vid Sevilla och Carteja vid Gibraltar 171 f. Kr. Ett par årtionden senare anlades Valencia. Gades erhöll af Cæsar romersk medborgarrätt. Bætica ställdes på grund af det romerska elementets öfvervikt som koloni under senaten, under det att de öfriga provinserna styrdes af militära legater beroende af kejsaren. Under Augustus' tid skapades en rad nya städer, till en början som garnisonsorter, Emerita Augusta (Mérida), Asturica Augusta (Astorga), Bracara Augusta (Braga), Cæsarea Augusta (Zaragoza), Urbs Septimæ Legionis (León). Samtliga spanska kommuner erhöllo under Vespasianus (69—79 e. Kr.) ''latinsk'' medborgarrätt (ett slags öfvergång till den romerska). För S:s romanisering spelade kommunerna en utomordentlig roll. Under kejsartiden blef latinska språket förhärskande; det användes såväl vid alla offentliga förhandlingar som i det enskilda lifvet. Romerska sedvänjor antogos, romersk klädedräkt blef den vanliga. För det romerska härväsendet spelade S. en stor roll. De legioner, som lågo i garnison i S., utskrefvos där. Från denna börda förskonades Bætica i likhet med Italien. Urspr. af militära hänsyn skapades ett utveckladt vägnät i S., hvars underhåll senare öfverlämnades åt kommunerna. Det ekonomiska lifvet synes under kejsartiden ha varit rikt utveckladt. Silfvergrufvorna stodo i anseende ända sedan den feniciska tiden. Järnindustri liksom textilindustri utvecklades i betydande grad. Vin- och olivodlingen bragte stora rikedomar. De spanska produkterna såldes i Rom, som med S. idkade liflig handel. Särskildt Gades spelade stor roll som en af kejsarrikets främsta handelsstäder. Till den romerska kulturen och litteraturen lämnade de romaniserade spanjorerna betydande bidrag. Marcus Porcius Latro, Ovidius' lärare, Annæus Seneca (filosofens fader), båda från Córdoba, voro kända retorer. Columella, Martialis och Quintilianus härstammade från S. Flera af de store kejsarna, såsom Trajanus, Hadrianus och Theodosius, voro af spansk börd. Vid den af Diocletianus och Konstantin omkr. 300 företagna nyordningen af rikets förvaltning i fyra prefekturer (generalståthållarskap) lades S. som en särskild ''dieces'' till Præfectura Galliarum (omfattande Gallien m. m.); provinsernas antal ökades till 7, i det att från Tarraconensis utsöndrades *Cartagensis*, *Balearisk öarna* bildade en särskild provins, och till S. räknades äfven *Tingitana*, omfattande Marokko. De

tre äldre provinserna styrdes af "consulares", de öfriga af "præsides", ansvariga inför diecesens styresman ("vicarius"), som i sin tur var underställd pretorianprefekten (som residerade i Trier). Redan under Nero predikades måhända kristendomen i S. och vann snart anhängare i mängd, som utmärkte sig för trosifver (antalet spanska martyrer är betydligt). Om kristendomens snabba spridning talar det tidiga skapandet af stiften; 300-talets kyrkliga indelning afviker blott föga från den moderna. Synoder höllos omkr. 300, 380 och 400.

S. under folkvandringen. Västgoternas rike i S. (409—711). 409 öfverskredo de germanska folken suever, alaner och vandaler Pyrenéerna och utbredde sig öfver S. *Sueverna* skapade i n. v. ett självständigt välde. *Vandalerna* genomvandrade halfön och bosatte sig i det rika södern, som efter dem fått namnet Andalusien. *Alanerna* bosatte sig i västra och östra delarna af halfön. Mot dessa inkräktare uppträdde Ataulf, konung i västgoternas rike i södra Gallien, som romarväldets försvarare, och sedan han mördats (415), fullföljdes hans politik af efterträdarna, närmast Vallia (d. 419). Vandalerna gingo 429 öfver till Afrika, under det att sueverna utbredde sitt välde öfver S. Västgotakonungarna fortsatte emellertid under förbindelse med de romerske kejsarna sin spanska eröfringspolitik, och Eurik (466—484) lyckades besegra sueverna samt underlägga sig hela S. utom en liten del i n. v., som fortfarande tillhörde sueverna. Under efterträdarna försvagades den västgotiska staten, ej minst i följd af frankernas anfall och motsatsen mellan de arianske goterna och de ortodoxe spanjorerna. Goterna kunde ej förhindra, att bysantinerna under kejsar Justinianus (527—565) eröfrade ett område i sydöstra S. Västgotarikets tyngdpunkt blef genom frankernas eröfring af stora delar af södra Gallien förlagd till S. med Toledo som centrum. I Leovigild (568—586) fick riket åter en betydande härskare; största delen af bysantinernas spanska område eröfrades, och sueverna, som öfvergått till den ortodoxa katolicismen och åter sökt utbreda sitt välde, blefvo 585 fullständigt underkufvade, hvarefter hela S. alltså förenades i västgoternas stat (om denna se vidare art. Västgoter). Då Reccared I (586—601) öfvergick till katolicismen, upphörde småningom den skillnad mellan de olika folkelementen, som skillnaden i religion i hög grad hade bidragit att upprätthålla. I längden segrade det romerska elementet öfver goterna, i rikets förvaltning öfvertogo goterna de föregående institutionerna, provinserna egde bestånd med en gotisk *dux* (hertig) i spetsen och under dem mindre områden med en gotisk *comes* (grefve) som chef. De romerska städerna styrdes enligt sina gamla sedvänjor. Till en början rådde rättslig skillnad mellan de båda folken. Den lagkodifikation, *Breviarium Alarici*, som 506 påbjöds af Alarik II (484—507), var afsedd uteslutande för romarna. Rättslig enhet fick riket först genom den af Reccesvind (652—672) promulgerade *Lex visigothorum* (se Västgoter). Genom inre strider, särskildt mellan aristokratien och kyrkan, och i följd af ständig växling i styrelsen (af 35 regenter blefvo 15 afsatta) försvagades västgoternas stat (se vidare Västgoter). Det var i anledning af inre söndring, som konung Roderik 711 vid Vejér de la Frontera blef slagen af araber l., såsom muhammedanerna i Nord-Afrika kallades, *morer*, hvilka landstigit i södra S. under befäl af Tarik (se Gibraltar, sp. 1121), en underbefälhafvare åt Musa ibn Nuseir (se denne), den omajjadiske kalifens i Damaskus ståthållare i Nord-Afrika.

Arabernas l. morernas välde i S. Vid sidan däraf flera kristna smårikens uppkomst och strid mot morerna (711—1492). Slaget vid Vejér gjorde slut på Västgotariket. Toledo och Córdoba gåfvo sig. Inom få månader voro araberna under Musas ledning herrar öfver halfön. Eröfringen underlättades däraf, att massan af folket förtryckts af västgoterna. Judarna hälsade i araberna sina befriare. Deras herravälde kändes ej tryckande. De medgåfvo religionsfrihet. De skatter, som utkräfdes, voro ej heller synnerligen höga. Endast i södra S., där motstånd gjorts mot invasionen, indrogs jorden af segrarna: en femtedel tillföll staten, det öfriga de moriske soldaterna. Spanjorerna styrdes efter egna lagar. Ej ens prästerna förföljdes. Då det omajjadiska kalifatet störtades af abbasiderna, lyckades en omajjadisk prins Abd-ar-rahman (755—788) i S. 755 skapa ett *självständigt kalifat*, med Córdoba (se d. o.) som hufvudstad. Genom kraft och slughet lyckades Abd-ar-rahman att bli erkänd af de olika arabiska stammarna i S., och genom sin starka sjömakt underlade han sig äfven västra Nord-Afrika. Karl den stores försök att som bundsförvant till abbasiderna stödja Abd-ar-rahmans motståndare fick ej någon större betydelse. Genom fälttåget 778 eröfrades blott S. intill Ebro, hvarvid det s. k. Spanska Mark grundlades. Det moriska riket blef under framstående eller kulturintresserade regenter, bl. a. Abd-ar-rahman II (822—852) och Abd-ar-rahman III (912—961), en af sin tids mest lysande stater. Under det moriska herradömet nådde S. ett storartadt ekonomiskt uppsving. Genom konstgjord bevattning gjordes stora områden användbara för kultur. Orientens växter, ris, majs, sockerrör, dadelpalm, persikor, odlades i landet. Boskapsskötseln, äfven hästafvel, uppdrefs till en betydande höjd. Bergsbruket bedrefs med stor framgång, guld, silfver, järn, bly och kvicksilfver brötos. På grund af de ständiga krigen nådde vapenindustrien (Toledoklingor) stark utveckling. Textilindustrien, såväl ylle- som bomulls-, blomstrade; sidenväfveriet hade sitt centrum i Córdoba och lär en tid ha sysselsatt 130,000 människor, i Sevilla drefvos 16,000 sidenväfstolar. Handeln sträckte sig öfver Medelhafsområdet och en betydande del af Afrika. Jämsides med den ekonomiska utvecklingen blomstrade rik kultur. Ur skolorna, som voro en nödvändig förutsättning för den af religionen fordrade kunskapen i koranen, framgingo högre undervisningsanstalter, där historia, geografi, grammatik, poesi och naturvetenskap studerades. Córdoba var centrum för den arabiska kulturen. Vid kalifens hof lefde diktare, som rikligen belönades. Teologien studerades ifrigt och synes ha haft långt flera disciplar än någon annan vetenskap. Den arabiska filosofien hade i Averroës (se d. o.) sin mest betydande representant (1126—98). Naturvetenskap, matematik och astronomi kunde framvisa betydande

representanter, såsom Magriti. Inom läkarvetenskapen framstod kirurgen Abu-l-Kasim (Abulcasis). Stora bibliotek egde ej blott kaliferna (400,000 bd), utan alla mera framstående familjer. Om konstens, särskildt arkitekturens, höga ställning och dess olika skeden ge moskén i Córdoba, Alcázar (se d. o.) i Sevilla och Alhambra (se d. o.) en föreställning.

I Pyrenéerna och de kantabriska bergen, dit västgoterna dragit sig tillbaka, skapades småningom en rad små stater. Arabernas försök att underkufva det af konung Pelayo försvarade *Asturien* ledde till ett nederlag 718, som i de kristna krönikorna växte till enorma proportioner. Pelayo och hans män blefvo för de senare spanjorerna nationalheroer. Asturiska riket utvidgades under efterträdaren Alfons den katolske såväl västerut, i Galicien och Lusitania, som österut, vid Vizcayaviken. Alfons II gaf i Oviedo sitt rike ett centrum med utvecklingsmöjligheter. De kristne spanjorerna eldades till striden mot morerna genom legenden om Santiago, den helige Jakob, som skulle ha kristnat landet; hans helgedom i Compostela blef ett mål för ständiga vallfärder. Splittring uppstod inom det spanska kalifatet mellan kalifen och renegater, som sökte tillvälla sig makten inom olika områden. Murcia regerades nästan självständigt af en arabisk furste. Kalifatet reorganiserades af Abd-ar-rahman III; äfven Toledo, som gått förloradt, återeröfrades af honom 932. Sammanslutningen mellan de små kristna konungarikena var ytterst svag. Någon tanke på en närmare enhet synes ej ha förefunnits. Motsatsen mellan baskerna och de germaniserade keltibererna i Asturien samt den frankiska befolkningen i markgrefskapet Barcelona torde ha känts lifligt. Alfons III den store (866—910) eröfrade León och norra Portugal och vann genom gifte Navarra. Mellan Alfons' söner delades hans rike 910, då *León, Galicien* med Portugal och *Asturien* blefvo självständiga stater. Af León gjorde sig grefve Fernando Gonzales af Kastilien oberoende 933, och därigenom skapades konungariket *Kastilien*. Kalifatet Córdobas försvagande och, efter 1031, dess sönderfallande i tolf små furstendömen gynnade i hög grad de kristna staternas utvidgning. Under Sancho III (1000—35) af *Navarra* förenades hela det kristna S. Vid hans död (1035) delades hans rike mellan hans söner, af hvilka Ferdinand erhöll Kastilien och Ramiro *Aragonien*. Ledningen af det kristna S. öfvergick från Asturien och Navarra till Kastilien och Aragonien. Kastilien blef redan under Ferdinand I den store (1035—65) en betydande stat; León införlifvades 1037, en del af Navarra eröfrades 1054 och under Alfons VI (1065—1109) betydande moriska områden, såsom Toledo (1085), sedermera kalladt Nya Kastilien. Under klar uppfattning af det för dem farliga läget vände de moriske furstarna sig med bön om hjälp till Jusuf ibn-Tasjfin (i nuv. Marokko), sultan öfver *almoraviderna* (se d. o.), och dessa besegrade vid Zallaca 1086 de kristne riddarna. Mellan de mera frisinnade moriske furstarna och deras fanatiskt intoleranta hjälpare uppkommo snart stridigheter, som ledde till, att almoraviderna infogade det ena furstendömet efter det andra i sitt välde. Hela det moriska S. lydde 1110 under dem. Striderna mellan de kristna staterna och morerna fortsattes emellertid. Cid (se d. o.) eröfrade Valencia. Almoravidernas välde råkade snart i upplösning, deras maktställning i S. öfvergick 1154 till de mindre intolerante *almohaderna* (se d. o.). De kristna staternas undergång syntes afgjord efter almohadernas seger öfver dem 1195 vid Alarcos och striderna mellan Kastilien och Navarra, medan León ställde sig på almohadernas sida. Men det starka understöd, som tillfördes dem genom en af Innocentius III ledd korstågsrörelse, medförde deras stora seger vid Navas de Tolosa (1212), den afgörande vändpunkten i striden mellan kristendom och muhammedanism i S. Aragonien eröfrade Balearerna (1224—33), Valencia (1238) och Yátiva (1244), men afklippte genom det eröfrade Murcias öfverlämnande till Kastilien själf sina möjligheter till ytterligare expansion på halfön. Kastilien, hvarmed León förenats (1230), bemäktigade sig Andalusien (1236) med Córdoba. Den moriska staten inskränktes till Granada, och att detta rikes självständighet kunde bestå, synes främst ha berott på de kristna staternas tvister. Hos dessa utvecklades under de ständiga krigen mot morerna en i stort sedt rätt likartad författning. Adelns makt var i ständig tillväxt, men vid dess sida tilltog såväl prästernas som städernas. Ständerförsamlingarnas (*cortes*) inflytande blef synnerligen stort, särskildt i det politiskt och kulturellt starkt blomstrande Aragonien (se vidare d. o.). Den dynastiska union, som förbereddes genom prinsessan Isabellas af Kastilien gifte (1469) med prins Ferdinand af Aragonien (se Ferdinand, sp. 59), lade grunden till den moderna spanska staten, hvilket ock formellt fick sitt uttryck däri, att Ferdinand och Isabella antogo titeln konung och drottning af S., sedan den förre 1479 uppstigit på Aragoniens tron. De båda rikena bibehöllo emellertid sin inre självständighet. Konungamakten stärktes, särskildt i Kastilien, icke minst genom *Santa hermandad* (se Hermandad), en stående kår på 2,000 man, som genom cortes' bevillning upprättades. Öfver de andliga riddarordnarna och deras militära resurser kunde kronan förfoga, sedan Isabella skaffat Ferdinand stormästarställningen i dem. I Kastilien ersattes de många gamla *fueros* (se d. o.) och privilegierna af *ordenanzas reales* (k. förordningar) 1485. Af synnerlig betydelse blef den kyrkoreformation i strängt katolsk anda, som genomfördes under ledning af kardinal Jiménez de Cisneros (se d. o.). Den spanska kyrkan vann genom konkordatet 1482 en självständig ställning. Inkvisitionen blef ett redskap för såväl kyrkan som staten. Judar, som ej ville öfverge sin religion, fördrefvos fr. o. m. 1492 till ett antal af omkr. 1 mill. Morernas sista område, Granada, eröfrades efter långvariga strider 1492. I kapitulationen erhöllo morerna full religionsfrihet. När brutala metoder användes för att söka vinna dem för den kristna läran, utbröt ett uppror, som i grund förändrade deras ställning; de fingo välja mellan omvändelse och utvandring. Spanjorernas deltagande i de af portugiserna påbörjade stora upptäcktsfärderna ledde till, att Columbus 1492 upptäckte Amerika. Af påfven betingade sig Fer-

linand och Isabella 1493 alla länder, som lågo mer än hundra sjömil v. om Azorerna och Kap Verde-öarna. De stora upptäckterna ledde till skapandet af de väldiga spanska kolonierna, som, sedan Cortez eröfrat Mexico 1519—21, Pizarro Peru 1531—33 och Almagro Chile 1537, sträckte sig öfver hela Syd-Amerika (utom Brasilien), hela Central-Amerika, en del af södra Nord-Amerika samt öfver de västindiska öarna. I norra Afrika besattes Melilla 1497, och Jiménez de Cisneros eröfrade 1509 Oran. Från Frankrike lyckades Ferdinand återvinna Roussillon (1493). Af ännu större betydelse än denna tillökning af riket blef hans italienska politik, hvarutinnan han återupptog Aragoniens tidigare stora Medelhafspolitik, främst sökande vinna Neapel, som 1435—58 varit förenadt med Aragonien. Med Frankrike kom han öfverens (1500) om delning af Neapel, som 1501 eröfrades och öfver hvilket han, sedan han råkat i krig med Frankrike, blef (1503) ensam herre. Ferdinands och Isabellas plan att genom en dynastisk förbindelse åstadkomma en union med Portugal misslyckades. Efter Isabellas död (1504) öfvergick Kastiliens krona till dottern Johanna, som var förmäld med en son till kejsar Maximilian af huset Habsburg, nämligen Filip, genom arf efter sin moder herre öfver Nederländerna m. fl. länder, som tillhört det mäktiga burgundiska huset. Denne sökte i sin sinnessjuka gemåls namn vinna styrelsen i Kastilien och lyckades slutligen däri 1506 efter stridigheter med Ferdinand och antog konungatitel (Filip I), men afled redan s. å. Ferdinand öfvertog då regeringen för sin omyndige dotterson Karl, som efter Ferdinands död (1516) blef äfven Aragoniens konung.

S. under huset Habsburg (1516—1700). Karl I (1516—56), som 1519 valdes till tysk kejsare (som sådan Karl V), var sin tids mäktigaste furste. Han härskade ej blott öfver S. och dess biländer inom och utom Europa, utan hade efter sin fader ärft äfven de rika burgundiska länderna. Hans rike, inom hvilket enligt samtidas omdöme "solen ej gick ned", hade många förutsättningar att bli ett verkligt världsvälde. Denna utveckling förhindrades icke minst genom de långvariga krigen med Frankrike (1521—26, 1526—29, 1536—38, 1542—44), som dock förde till det resultat, att S:s ställning i Italien befästes; äfven Milano vanns. Försöken att fullfölja företrädarnas afrikanska politik buro ej någon egentlig frukt. Ej heller företaget mot Tunis (1535), ehuru framgångsfullt, och mot Alger (1541) ledde till större resultat. Inom S. hade Karl till en början att kämpa med stora svårigheter. Hans försök att styra med nederländska rådgifvare väckte stor förbittring. Cortes sökte 1518 binda konungen till att regera endast med inhemska män, ej afyttra kronogods o. s. v. Likväl insatte Karl vid sin afresa till Tyskland 1519 Hadrianus (senare påfve, Hadrianus VI) till regent. Karls ringa intresse för att afhjälpa de besvär cortes framlagt bidrog jämte hans regeringssystem i öfrigt därtill, att comunerosupproret utbröt 1520. Detta, som hade sitt egentliga stöd i Kastiliens städer, fick större innebörd därigenom, att man sökte begagna sig af drottning Johanna; alla den upproriska juntans befallningar utgingo i hennes namn. I Valencia fick rörelsen en radikalare prägel, skråna bildade ett förbund, "Germania", som särskildt riktade sig mot adeln. Genom att vinna adeln på sin sida vann regeringen öfverhand. Segern vid Villalar (1521) betydde upprorets fullständiga krossande. Karl vistades i S. 1522—29 och styrde efter rent spanska principer med inhemska rådgifvare. Från 1520-talet minskades äfven cortes' betydelse, i Kastilien inkallades de efter 1538 ej mer efter de gamla formerna, utan blott ståndsvis. Cortes' minskade betydelse berodde ej minst på de olika ståndens, särskildt adelns, trångsinta ståndsegoism, som hindrade införandet af allmänna skatter. Karl lyckades vinna spanjorerna för sina stora utrikespolitiska ideal. Filip II (1556—98) fortsatte sin faders kraftiga utrikespolitik. Genom freden i Câteau-Cambrésis (1559) måste Frankrike slutgiltigt afstå från sina anspråk på Italien. För den spanska Medelhafspolitiken betecknade sjösegern vid Lepanto 1571 öfver turkarna höjdpunkten; redan under de följande åren uppgafs den offensiva politiken. Genom eröfringen af Portugal 1580 genomfördes planerna på ett paniberiskt rike. De båda staterna, som förut på kolonialpolitikens område varit hvarandras fiender, kunde måhända ha verkligt sammansmält till ett rike, men Filips hårda politik — Portugal behandlades på allt sätt som eröfradt land — väckte stark förbittring mot hans herravälde. I Nederländerna (se d. o., sp. 693 f.) ledde Filips absolutistiska politik och åtgärder för protestantismens undertryckande till uppror och Nederländernas långvariga befrielsekrig. S. kunde ej, på grund af de intressen det samtidigt hade att tillvarataga emot såväl Frankrike som England, samla sin kraft mot Nederländerna. Det slutliga kriget med England medförde genom armadans nederlag 1588 spanska flottans förfall. Lika litet lyckades försöken att under hugenottkrigen ingripa i Frankrikes inre förhållanden för att stödja det katolska partiet och bevara ett inflytande på denna stats politik. Freden i Vervins 1598 bekräftade de tidigare förhållandena. Det öfversteg S:s kraft att intaga den ledande politiska ställningen i Europa och på samma gång söka genomföra den katolska reaktionens program. Under Filip II utvecklades fullständigare de tendenser till envälde, som tidigare förefunnos. I konungens kabinett samlades hela styrelsen. I Kastilien kallades ej längre adeln till cortes, hvars betydelse starkt minskades. I Aragonien företogs 1591 af Filip en förändring af den gamla fria författningen, hvarigenom friheten och privilegierna dels upphäfdes, dels förändrades så, att deras betydelse minskades. Redan under Filip II:s tid visade S. starka tecken till ekonomisk tillbakagång. Trots de stora inkomsterna från kolonierna stegrades statsskulden ständigt. Den gynnsamma utvecklingen af näringarna, såväl jordbruk som industri, under 1400- och förra hälften af 1500-talet afbröts. I st. f. en stark industri, särskildt textilindustri, och en blomstrande handel vid Filips trontillträde rådde vid hans död ett helt förändradt läge, förorsakadt icke minst af hans förvända ekonomiska politik, de tunga skatterna, främst *alcaba'la* (skatt på all handelsomsättning) och prisförändringen genom silfverimporten jämte de ständiga krigen. — Under Filip III

(1598—1621) fortsatte kriget med holländarna till 1609, då ett tolfårigt stillestånd ingicks. Genom edikt 1609 påbjöds utdrifvandet af moriskerna, morernas afkomlingar, hvarigenom landet förlorade 600,000 af sina flitigaste bönder och handtverkare. Till statens ekonomiska undergång bidrog denna åtgärd i hög grad. Dess enda vinst torde ha varit, att befolkningens enhetlighet blef större. Statsfinanserna försämrades, trots fredsåren, i hög grad under Filip III:s regering, blott en femtedel af statsinkomsterna kunde regeringen vissa år använda, återstoden var förut föryttrad. Under Filip IV (1621—65) drogs S. in i Trettioåriga kriget, som till stor del för detsamma sammanföll med den alltjämt pågående kampen med Nederländerna. Därtill kom från 1635 ett krig med Frankrike. Den spanska krigsmakten, som under 1500-talet varit Europas främsta, mäktade nu ej längre uppehålla sitt anseende. Med stöd af franska intriger uppstod i Katalonien ett farligt uppror 1640—52. Portugal lyckades 1640 göra sig oberoende, hvilken ställning S. dock först 1668 erkände. I Westfaliska freden (1648) nödgades S. erkänna Nederländernas självständighet. Till Frankrike måste det i Pyreneiska freden (1659) afträda Roussillon och Artois, samtidigt med att England erhöll Dunkerque. Jamaica eröfrades af engelsmännen 1655. Den egentliga styrelsen utöfvades 1621—43 af hertigen af Olivárez (se d. o.). Filips son Karl II (1665—1700) måste redan i början af sin regering till följd af det s. k. devolutionskriget 1667—68 (se därom Devolutionsrätt) till Ludvig XIV afträda Lille. Redan 1668 började Ludvig XIV och kejsar Leopold I, som båda voro gifta med spanska prinsessor, att, i anledning af spanska dynastiens bristande lifskraft, underhandla om det kommande arfvet efter Karl och uppgjorde en delningstraktat. S:s deltagande i koalitionskriget 1673—78 mot Ludvig XIV ledde till förlust af Franche-Comté jämte ett antal fästningar i Nederländerna i freden i Nijmegen 1678. Nya förluster betecknade de franska "reunionerna" (se d. o.), särskildt i Luxemburg (1681), hvilka områden Frankrike dock fick återlämna i Rijswijkfreden (1697). Under 1600-talet blef S:s författning genom grandernas (se Grand) allt starkare inflytande under de svage regenterna i viss mån förändrad. Ett venezianskt sändebud kunde t. o. m. karakterisera författningen såsom ej längre absolutistisk, utan aristokratisk. Den spanska tronföljdsfrågan blef under 1600-talets sista år ett hufvudspörsmål för den europeiska diplomatien. Delningstraktater uppgjordes, men vunno aldrig erkännande af spanska regeringen, hvars ledande grundsats var S:s integritet. Slutligen lyckades emellertid franska diplomatien förmå Karl II att göra ett testamente, som insatte Ludvig XIV:s sonson Filip till arfvinge, en lösning af frågan, som ledde till *Spanska tronföljdskriget* (se d. o.) 1701—14.

Huset Bourbon (1700—1808). Filip V (1700—46), Ludvig XIV:s ofvannämnde sonson, lyckades tidigt vinna särskildt kastilianarnas sympatier, och då motståndaren, den österrikiske ärkehertigen Karl ("Karl III"), fått stöd af katalanerna, föranledde detta blott starkare anslutning af kastilianarna till Filips sak. I Utrechtfreden (1713) erkändes Filip som S:s konung. De spanska biländerna i Europa tillföllo Österrike och Savojen. England erhöll Gibraltar, som det 1704 besatt, och Menorca samt betydande handelspolitiska förmåner, särskildt på de spanska kolonierna genom det s. k. assientofördraget (se Assiento). Filips gemål Elisabets sträfvan att förvärfva besittningar åt hennes söner framkallade ett försök att återvinna de italienska områdena. Dåvarande ledaren af den spanska politiken, italienaren Alberoni (se d. o.), sökte stöd mot Österrike i förbindelse med den stuartske pretendenten i England, Sverige, Ryssland och ett franskt parti. Sardinien och Sicilien återeröfrades 1717. Kvadruppelalliansen (kejsaren, England, Frankrike och Holland) tvang emellertid S. att ge vika, och i freden i Haag 1720 måste det åter afträda öarna, men Elisabets son Karl erhöll arfsrätt till Parma och Piacenza. Samma politik, att söka återvinna de förlorade italienska områdena åtminstone som sekundogeniturer, fortsattes under den följande tiden. I freden i Wien 1735 erhöll Karl Neapel och Sicilien i st. f. Parma och Piacenza, som 1748 tillföllo hans broder Filip. Bourbonerna införde flera förändringar i den spanska författningen. Saliska arfsföljden erkändes 1713 af cortes. På grund af det understöd, som katalanerna gåfvo "Karl III", upphäfdes 1707 Aragoniens och Valencias "fueros". Spanska staten var därefter en statsrättslig enhet efter kastilianskt mönster. Cortes i Aragonien förlorade sin betydelse och inkallades ej efter 1720. Först härigenom kunde en enhetlig förvaltning skapas. I motsats till de siste habsburgarna sökte bourbonerna utestänga granderna från allt verkligt inflytande, under det att de fingo behålla all sin gamla yttre glans. Fideikommiss skapades i stor skala. Utrikespolitiken leddes under Filips son Ferdinand VI (1746—59) af den engelsksinnade Carvajal, som efterträddes af irländaren Richard Wall. Ensenada sökte återupprätta den spanska flottan och vidtog en rad åtgärder för att stödja industri och handel. Ett stort förslag till skattereform, som gick ut på att ersätta alcabalan med saltskatt och tullar, hade framlagts, då Ensenada 1754 störtades till följd af sina underhandlingar med Frankrike. Ett konkordat af 1753 bekräftade spanska kronans patronatsrätt. Ferdinands halfbroder Karl III:s (1759—88) regering betecknade en brytning med den neutralitetspolitik, som S. dittills följt. Franska regeringen, främst Choiseul, lyckades med kraftigt biträde af spanska sändebudet Grimaldi 1761 sluta det s. k. bourbonska familjefördraget (se d. o.), som förband de bourbonska dynastierna till ömsesidigt skydd. S:s deltagande i Sjuåriga kriget ledde till, att det i Parisfreden 1763 måste afträda Florida till England, men till ersättning erhöll af Frankrike Louisiana v. om Mississippi, som tillträddes 1769. I nordamerikanska frihetskriget deltog S. från 1779 på de engelska koloniernas sida och planerade i förening med Frankrike en landstigning i England, en plan, som dock ej kom till utförande. Äfven de stort anlagda försöken att återtaga Gibraltar misslyckades. I Versaillesfreden 1783 återfick S. Florida och Menorca Redan 1759 återställdes en del af Kataloniens gamla privilegier.

Med stöd af dugliga ministrar, såsom Aranda, Campomanes, Florida Blanca, vidtogos reformer på olika områden. Karl III:s regering var en stor reformperiod. Inom kolonialstyrelsen genomfördes på Squillaccis föranstaltande noggrannare kontroll. Tätare och mera regelbundna förbindelser mellan moderlandet och kolonierna infördes. De olika åtgärderna medförde äfven betydlig ekonomisk vinst för statskassan. Af vikt, ej minst som klart uttryck för den nya regimen, var jesuiternas fördrifvande 1767, hvilket genomdrefs af Aranda, S:s ledande minister 1765—73. Hans försök att upphäfva inkvisitionen vunno ej full framgång. Emot kyrkan genomfördes statens öfverhöghet, bullor fingo ej giltighet, förrän de erhållit exekvatur. Skolväsendet reformerades, nya lärdomsanstalter och bibliotek grundlades, och i de förut befintliga kommo upplysningstidens ideal till heders. För den inre kolonisationen af tidigare bördiga områden, särskildt i Sierra Morena, vidtogos kraftiga anstalter. Efter Arandas fall fortsattes hans reformpolitik af Florida Blanca (1777—92). Samfärdseln underlättades, nya vägar och kanaler anlades. Jordbruket och handeln uppmuntrades, ekonomiska sällskap organiserades, en bank bildades 1783. Tidigare hade hvarje minister förhandlat med konungen, från denna tid sammanträdde ministerrådet (*junta de estado*) till gemensamma öfverläggningar. Karl IV:s (1788—1808) trontillträde betydde till en början intet afbrott i reformpolitiken. Konungen, som saknade all viljekraft, leddes helt af sin gemål Maria Lovisa och hennes älskare Godoy. Ministrarnas, t. ex. Florida Blancas, ställning blef beroende af deras förhållande till de nye maktinnehafvarna, och då dessa saknade hvarje sinne för reformpolitik, aflystes denna efter några år. Franska revolutionen utöfvade inflytande äfven i S. I cortes 1789 underkastades regeringens förvaltning sträng kritik, hvilket framkallade ängslan vid hofvet. Florida Blanca, som ej ville ge vika för drottningen och Godoy, störtades 1792 och efterträddes snart af Godoy. S:s politik i förhållande till Frankrike var under dessa år växlande, olika synpunkter gjorde sig gällande, såväl för inskridande till förmån för Ludvig XVI som för neutralitet. Då S. vid processen mot Ludvig XVI inlade protest, förklarade Frankrike krig 1793, hvilket gick olyckligt för spanjorerna. I Baselfreden 1795 måste S. afträda sin del af San Domingo. Under den följande tiden stod S. städse på Frankrikes sida och fördes därigenom till krig med England. Genom Ildefonsofördraget (1800) och Lunévillefreden (1801) afstod S. Louisiana mot, att arfprinsen af Parma erhöll Toscana. Amiensfreden (1802) beröfvade S. Trinidad. S:s kvarblifvande på Frankrikes sida under den förnyade kampen med England medförde, att engelsmännen intogo ännu flera af dess kolonier. I Trafalgarslaget (1805) krossades den spanska flottan. Den förlustbringande anslutningen till Frankrike blef synnerligen förhatlig. De klerikala kretsarna hade ständigt varit motståndare till denna förbindelse. I okt. 1806 sökte Godoy sadla om; i ett manifest till folket påkallades starka rustningar, i fall krig skulle utbryta med en fiende, som ej nämndes, ehuru den af alla förstods vara Napoleon. Dessa åtgärder gåfvo denne tillfälle att förverkliga sina planer på Pyreneiska halföns eröfring, planer, som först afsågo endast Portugal. I Fontainebleautraktaten (okt. 1807) öfverenskoms om en delning af Portugal, hvaraf ett område skulle tillfalla Godoy. Söndringen mellan Karl IV och kronprinsen Ferdinand gaf Napoleon tillfälle att ingripa. Franska trupper besatte norra S. under förevändning, att fara förelåg för engelsk landstigning. Troligen afsåg Napoleon, att spanska konungafamiljen skulle följa den portugisiskas exempel och fly till kolonierna. När Karl IV genom en folkrörelse tvingades abdikera till förmån för sonen, Ferdinand VII (1808, 1813—33), ingrep Napoleon och förmådde i sin ordning i Bayonne (maj 1808) såväl Karl som Ferdinand att afgå.

S. ett franskt lydrike under konung Josef Bonaparte (1808—13). På tronen uppsatte Napoleon sin broder Josef (1808—13). En junta af spanjorer uppgjorde i Bayonne en ny författning, som skulle åt S. förläna representation, pressfrihet och modern jurisdiktion; man afsåg äfven att afskaffa inkvisitionen och genomföra sociala reformer. Det parti af liberala (*josefinos*), som Josef lyckades vinna för sig, blef dock ytterst fåtaligt. Redan före afgörandet i Bayonne uppstod öfverallt i S. en mäktig folkrörelse, som stöddes af kyrkan. Spanska folket kämpade för sin oafhängighet mot främmande förtryck, för sin nationelle konung Ferdinand och för alla de gamla institutionerna. Öfverallt i provinserna bildades juntor, som sammanslöto sig till en *centraljunta* med Florida Blanca som chef. Josefs regeringsmakt sträckte sig aldrig längre, än de franska vapnen nådde. I juli 1808 vunno spanjorerna sin första framgång vid Bailén, samtidigt uppstod folkresning i Portugal, och en engelsk hjälphär landsattes. Hösten 1808 förde Napoleon sina veteraner till S. Hans seger underlättades genom bristande sammanhållning mellan spanjorerna, mellan juntorna och de militäre ledarna. Hela norra S. besattes. Innan det fullständiga afgörandet fallit, vände Napoleon åter till Paris. I Madrid hade han utfärdat flera viktiga dekret, hvarigenom bl. a. inkvisitionen upphäfdes, klostrens antal minskades, alla feodalrättigheter upphäfdes. Franska generalers felgrepp, oenigheten mellan Masséna och Soult, spanjorernas uthållighet i gerillakriget och understödet af engelsmännen under Wellington gjorde ett betvingande af S. alltmer utsiktslöst. I febr. 1810 hade Napoleon införlifvat S. n. om Ebro, det forna Spanska mark, med Frankrike. Efter Massénas motgång vid Fuentes de Oñoro (maj 1811) och Soults vid Albuera (s. m.) vände sig läget till spanjorernas och engelsmännens förmån. Redan 1812 besatte de Madrid. Afgörande betydelse hade Wellingtons seger vid Vitoria 1813, och i okt. s. å. föll Pamplona, fransmännens sista stödjepunkt. — Folkresningen stödde sig urspr. på folkets konservativa föreställningar. Vid sidan häraf gjorde sig snart liberala strömningar gällande, och centraljuntan inkallade maj 1809 konstituerande cortes. Dessa, som sammanträdde i Cádiz 1810, behärskades af liberalerna. Folksuveräniteten proklamerades som statens grundval. En liberal författning antogs 1812, bildad efter 1791 års franska.

Konungen erhöll blott suspensivt veto, åt enkammarrepresentationen, vald efter allmän rösträtt, gafs både lagstiftnings- och bevillningsmakt. Däremot infördes ej religionsfrihet, en tydlig eftergift åt de reaktionäres (*serviles*) synpunkter.

S. åter under Bourbonerna (1813—68). I fördraget i Valençay dec. 1813 mellan Napoleon och Ferdinand erkändes S:s oberoende. Provisoriska regeringen och cortes godkände ej denna öfverenskommelse, då enligt deras uppfattning ingen af Ferdinands åtgärder kunde få rättslig betydelse, förrän han aflagt ed på författningen. I mars 1814 återvände Ferdinand till S. Öfverallt mottagen med hänförelse, särskildt af det konservativa partiet, kände Ferdinand sig stark nog att i maj förklara alla den provisoriska regeringens åtgärder liksom 1812 års författning upphäfda. En fullkomlig reaktionsperiod inbröt på alla områden. Serviles, som nu kommo till makten, skyndade att ta hämnd på sina motståndare. Den egentliga maktinnehafvaren var konungens omgifning, *kamarillan* (se d. o.). Regeringen mäktade ej lösa de två stora uppgifter, som förelågo, nämligen att bringa ordning i de förvirrade finanserna och ordna de koloniala spörsmålen så, att det stora amerikanska koloniområdet bevarades åt riket. Omstörtningarna i moderlandet bidrogo att ge frihetsströmningarna i Spanska Amerika allt starkare fart. Colombia blef fritt 1819, Peru 1824, Mexico s. å. Den enda möjliga oppositionen utgick från hären, som genom befrielseverket intog en politiskt betydande ställning. En militärrevolt 1815 misslyckades. 1820 utbröt revolution i södra S., de trupper, som sammandragits i Cádiz för att öfverföras till Syd-Amerika, höjde under Riego upprorsfanan. Exemplet medförde en resning i Galicien. Ferdinand tvangs att proklamera 1812 års författning som gällande. I cortes antogs en rad vidtgående reformer, pressfrihet infördes, inkvisitionen afskaffades, alla kloster utom 14 stängdes. Snart klöfs det härskande partiet i två grupper: *moderados*, som togo ledningen, och ett längre gående radikalt parti, *exaltados*, som fick sitt egentliga stöd i städerna i Andalusien och Katalonien. Vid sidan af dem framstodo anhängarna af den absolutistiska styrelsen, ''serviles''. Liberalernas splittring gaf reaktionärerna ett ej obetydligt inflytande. Apostoliska juntor uppstodo öfverallt som medelpunkter för reaktionen. På kongressen i Verona 1822 enade sig stormakterna (utom England) om en intervention, som uppdrogs åt Frankrike. De franska truppernas tåg genom S. 1823 blef en ren militärpromenad. På fransmännens sida ställde sig det absolutistiska partiet. På alla punkter segrade reaktionen utom i ett afseende: inkvisitionen återupprättades ej. Den återstående delen af Ferdinands regeringstid betecknas af fullkomlig absolutism. Den franska ockupationskåren, som, ehuru förminskad, kvarstannade till 1828, spelade en ej liten roll som stöd för de mera måttfulle absolutisterna i motsats till de längst gående reaktionärerna, som samlade sig kring Ferdinands broder, don Carlos. Konungens politik svängde mellan det mera måttfulla regeringspartiet och det rent reaktionära. Bland ministrar tillhörande serviles spelade Calomarde (se denne) en betydande roll. När klerikalerna ej längre kunde behärska utvecklingen, framgick äfven ur deras led ett revolutionärt parti. Revolutionära rörelser stöddes sålunda både af de konstitutionelle och af de klerikale. De senares upprorsförsök 1825 misslyckades, de verklige ledarna undgingo dock sitt straff. De sista åren af Ferdinands regering blef frågan om tronföljden brännande. Ferdinand hade, trots fyra giftermål, ingen son; sedan han i sitt sista giftermål erhållit (1830) en dotter (Isabella), lyckades han förmå cortes att erkänna henne som laglig efterträdare. Motståndarna till den kvinnliga arfsrätten samlades kring don Carlos. Efter Ferdinands död utropades den treåriga Isabella (1833—68) till drottning, och styrelsen öfvertogs af hennes moder, änkedrottning Maria Kristina. Don Carlos' anhängare (*carlistas*) skredo omedelbart till uppror, och inbördeskriget varade till 1840. Carlisterna hade sitt stöd i norra S. hos kyrkan och högadeln. Baskiska provinsernas gamla självständiga ställning i spanska staten var hotad, om 1812 års konstitution skulle bli verkligt genomförd. Likartade motiv föranledde äfven i Aragonien, Katalonien och Navarra den stora massan af folket att ställa sig på carlisternas sida, men de bildade klasserna och storstädernas invånare intogo en motsatt ståndpunkt. Under det att carlisterna utgjorde ett homogent absolutistiskt parti, funnos hos deras motståndare, *cristinos*, alla möjliga åskådningar med mer eller mindre liberal anstrykning. I Zumala-Carregui (d. 1835) fingo carlisterna en betydande militär ledare, som särskildt förstod att organisera kampen som gerillakrig. I Espartero fingo drottningens anhängare ändtligen en krigare af rang; hans framgång 1836 vid Luchana afgjorde Bilbaos öde. Carlisternas försök att följande år tränga fram till Madrid förde på grund af don Carlos' bristande beslutsamhet ej till några större resultat. Ej minst splittringen inom carlisternas eget läger medförde, att Espartero och hans underbefälhafvare Narvaëz vunno framgång på framgång. Omsider slöt don Carlos' general Maroto kapitulationen i Vergara (aug. 1839). Amnesti utlofvades, de carlistiske officerarna skulle få inträda i spanska armén, baskernas ''fueros'' skulle bibehållas. Genom kvadruppelalliansen 1834 mellan England, Frankrike, Spanien och Portugal hade drottningarna fått stöd emot carlisterna, hvilka hade östmakternas sympatier. Interventionsplaner till förmån för ''cristinos'' hystes 1836 af Thiers, men kunde ej genomföras. Under carlistkriget skedde det verkliga konstitutionella genombrottet i S., då ministären Martinez de la Rosa 10 april 1834 utfärdade en ny författning, *estatuto real*, bildad efter franskt mönster. Representationen fick bevillningsrätt, men ej rätt till initiativ. Denna synnerligen moderata författning med stark konungamakt, som i öfverhuset kunde få ett betydande stöd, tillfredsställde ingalunda de liberala anspråken. De längst gående (*progresistas*) sträfvade efter ett återupplifvande af 1812 års författning, under det att moderados önskade bevara 1834 års författning. Med Mendizabal kommo de förre till makten 1835. En ny vallag utarbetades, pressfrihet infördes, klostren upplöstes, och deras egendomar indrogos till staten. Mendizabals af politiska skäl förestafvade försök att gynna importen af engelska

industrivaror förde till hans fall 1836. Mot efterträdaren, Isturiz, visade cortes genast sitt misstroende. I Barcelona, Málaga, Córdoba utbröto oroligheter. Gardesregementets revolt i aug. 1836 i La Granja framtvang ett systemskifte. Den af cortes antagna nya författningen (juni 1837), snarast en utbyggnad af 1834 års i konstitutionell riktning, med en senat af valda ledamöter, utgör slutet på den period i S:s författningshistoria, som betecknas af öfvergång från absolutism till konstitutionell monarki. Hvarken Kristinas eller Isabellas despotiska regering eller Esparteros, O'Donnells och Narvaëz' militärdiktatur kunde föra utvecklingen tillbaka. Efter inbördeskrigets slut präglades S:s historia af en strid mellan olika militära ledare om makten. Dessa förbundo sig med och stöddes af olika partier, men sträfvade snarast efter diktatur. Espartero förband sig 1840 med progressisterna. Stödd på sin genom carlistkrigets afslutande vunna popularitet, ingrep han i partistriderna, åsyftande bl. a. att motverka hofkamarillans inflytande. Han öfvertog i okt. 1840 verkställande makten, sedan Maria Kristina nedlagt förmynderskapet, och valdes af cortes i maj 1841 till regent. En radikal kyrkopolitik, upphäfvande af "fueros" i Baskiska provinserna i okt. 1841 väckte stor opposition, som hade sitt säte särskildt i Katalonien och stöddes af Maria Kristina från Frankrike. Esparteros hänsynslösa ingripande mot upproret i Barcelona nov. 1842 och cortes' upplösning i maj 1843 medförde hans fall i juli 1843. Den koalition af de konservative och radikale, som störtat honom, måste dock redan 1844 afstå ledningen till moderados. Isabella hade i nov. 1843 förklarats myndig. Den verklige maktinnehafvaren blef dock inom kort ledaren af moderados, Narvaëz, som med korta afbrott innehade ledningen maj 1844—jan. 1851. Han lyckades åstadkomma en finansiell reorganisation. En ny författning infördes 1845 såsom öfverenskommelse mellan kronan och parlamentet. Senatens sammansättning blef nu fullt beroende af suveränen. Stor utrikespolitisk betydelse spelade frågan om Isabellas och hennes systers giftermål. Planerna på att göra don Carlos' son till drottningens gemål misslyckades. Olika lösningar förordades af England och Frankrike. Slutligen löstes giftermålsfrågan i en för de franska intressena gynnsam riktning därigenom, att Isabella förmäldes med sin kusin Frans af Assisi och systern Louise med Ludvig Filips yngste son, hertigen af Montpensier. Motsatsen mellan Narvaëz och det engelska sändebudet Bulwer, som sökte stöda progressisterna, förde till afbrott af de diplomatiska förbindelserna med England maj 1848, men äfven till, att Österrike och Preussen ändtligen erkände Isabella och att förbindelsen med påfvestolen återknöts. De liberales upprorsrörelser krossades. En spansk kår under Córdoba sändes 1849 till Italien för att stödja påfven. Ett konkordat ingicks 1851, som bekräftade katolicismens ställning som statsreligion äfvensom skolans beroende af kyrkan. Under ledning af Bravo Murillo 1851—53 fördes regeringen alltmer i absolutistisk riktning; äfven Narvaëz slöt sig till oppositionen. Genom generalen O'Donnells *pronunciamento* (se d. o.) i Manzanares i juli 1854 framtvangs ett systemskifte. Espartero blef chef för en liberal ministär, O'Donnell erhöll krigsministerportföljen. Konstituerande cortes sammankallades, valda med allmän rösträtt. En ny författning i liberal anda, som utarbetades 1855 af en kommitté, bland hvars medlemmar var historikern Lafuente, blef dock ej stadfäst. Progressistiska partiets maktställning var synnerligen svag. På grund af sitt ingripande mot kyrkans egendom fick det drottningen till motståndare. Försäljning af kyrkogods inbragte stora penningsummor, som användes till statsskuldens afbetalning. Espartero afgick 1856 och efterträddes af O'Donnell; denne måste dock s. å. vika för Narvaëz, men innehade i spetsen för den liberala unionen åter ledningen juli 1858—63, juni 1865—juli 1866. Frankrikes framgångsrika politik i Algeriet synes ha lockat S. att åter fullfölja sina gamla intressen i Marokko. Genom kriget 1859—60, afslutadt genom freden i Vad Ras, tilltvang sig S. såväl pekuniär ersättning som någon utvidgning af de gamla *presidios* (se d. o.) och afträdelsen af det forna spanska Ifni (Santa Cruz de Mar Pequeña) i sydvästra Marokko, ett område, som det dock ej besatte. I den franska expeditionen till Mexico 1861 deltog äfven S., men slöt redan 1862 separat öfverenskommelse med Mexico. Efter O'Donnells afgång fortgingo partistriderna med allt större intensitet. Det absolutistiska partiet öfvergaf till stor del don Carlos' son och slöt sig till drottningen, som alltmer styrde i dess anda. Ministärerna aflöste hvarandra i hastig följd. Narvaëz' återkomst till makten sept. 1864 betydde absolutisternas och klerikalernas fullständiga seger. Progressisterna under ledning af Olozaga beslöto att ej ta del i det politiska lifvet (*retraimie'nto*). De revolutionära idéerna fingo allt större spridning. O'Donnells regering 1865—66 medförde ingen förbättring i förhållandena. Militärrevolter under ledning af general Prim i jan. och juni 1866 nedslogos. Narvaëz' och Bravos reaktionära politik — undertryckandet af pressfriheten, inskränkning i den kommunala självstyrelsen, skolans utlämnande åt kyrkan — medförde i aug. 1866 en sammanslutning mellan liberala unionen och progressisterna.

Septemberrevolutionen 1868. Efter flera misslyckade försök utbröt i Cádiz i sept. 1868 en verklig revolution, ledd af amiral Topete samt generalerna Prim och Serrano och riktad direkt mot konungahuset. Efter de kungliga truppernas nederlag vid Alcolea nära Córdoba måste Isabella nedlägga kronan. Om vissa allmänna principer, såsom folksuveränitet, religions- och pressfrihet, voro alla eniga, men om den blifvande författningen yppade sig olika meningar. Progressisterna ville behålla monarkien med en ny dynasti, demokraterna i Katalonien och Aragonien åter önskade en federativ republik, således den centraliserade statens upplösning. En provisorisk regering under Serranos ledning bildades okt. 1868. De konstituerande cortes genomförde 1869 en monarkisk författning, men af radikal natur. Den påbjöd samvetsfrihet (för första gången i S:s historia) och allmän rösträtt. Spörsmålet om konungadömet vållade partistrider; en grupp önskade hertigen af Montpensier, under det att andra ville ha en främmande furste. Prim, som var S:s verklige regent, tvekade i valet mellan olika kandidater. Bland de olika synpunkter, som gjorde sig gällande, var

äfven tanken på en förening mellan Portugal och S. Såväl den portugisiske konungen, Ludvig, som dennes fader, Ferdinand af Sachsen-Koburg, afböjde likväl kandidatur. Några föreslogo tyske prinsen Leopold af Hohenzollern-Sigmaringen, genom hvars släktskap med portugisiska konungahuset utsikt kunnat öppnas till en iberisk union. Tanken på en sådan har esomoftast dykt upp, men utan att någonsin ens litterärt ha vunnit allmännare anklang. Måhända var den hohenzollernska tronkandidaturen motiverad af ett försök från ledande spanskt håll till en orientering åt annan makt, Preussen, än förut åt Frankrike; den innebar i hvarje fall en åtgärd, som gick stick i stäf mot Napoleon III:s planer på en latinsk union och fick en opåräknad ödesdiger följd (se därom Fransk-tyska kriget 1870—71).

Det savojiska konungadömet (1870—73). Efter långvariga strider och förhandlingar valdes nov. 1870 en prins af det i Italien regerande huset Savojen, Amadeus (1870—73), tydligen på grund af savojiska husets rykte om sig för härskarförmåga och liberala åsikter. Amadeus lyckades aldrig vinna någon fastare grundval för sin regering; försöken att i motsats till de föregående regenterna styra som parlamentarisk monark slogo ej väl ut. Den partiunion, som stått bakom revolutionen 1868, höll ej länge ihop, försöken att skapa en koalitionsregering misslyckades liksom att regera med olika grupper. Ministärerna Malcampo, Sagasta, Serrano, Zorrilla aflöste hvarandra. I febr. 1873 abdikerade Amadeus.

S. republik (1873—74). Republiken infördes med Figueras (febr.—juni 1873) som president. Oenighet uppstod dock om, huru den skulle organiseras: som centraliserad stat eller som federativ; äfven anhängarna af den senare principen voro oense om, huru långt man borde sträcka statens sönderklyfning: till de historiska provinserna eller till andra smärre områden. Federalismen hade till en början öfverhanden. Författaren Pi y Margall (juni—18 juli 1873), en öfvertygad anhängare häraf, blef president; hans principer lyckades dock ej tränga igenom. I södra S. visade sig i städerna Cádiz, Sevilla, Málaga fullkomligt anarkiska förhållanden, under det att samtidigt carlistiska rörelser uppstodo stödda af klerikalerna, som fruktade, att den katolska kyrkan för alltid skulle förlora sin ställning, samt af monarkisterna. Salmerón (18 juli—8 sept. 1873) lyckades ej kufva anarkien. Castelar (sept. 1873—jan. 1874) fick på sin lott att försvara S:s enhet under form af militärdiktatur. Marskalk Serrano (jan.—dec. 1874) lyckades efter långvariga strider krossa carlistupproret. *Alfonsinos*, det parti, som önskade på tronen uppsätta Isabellas son Alfons, blefvo under dessa oroligheter allt starkare; sin egentlige ledare hade de i Cánovas del Castillo. Martinez de Campos gjorde i dec. 1874 ett pronunciamento i Sagunto för "Alfons XII", hvartill hufvudstaden slöt sig. Under Cánovas del Castillos ledning bildades en provisorisk regering.

S. åter konungarike under huset Bourbon (från 1875). Följd af folkets jubel, höll Alfons XII (1875—85) i jan. 1875 sitt intåg i Madrid. Konungens första uppgift, att krossa den åter uppflammande carliströrelsen, var ändtligen i mars 1876 fullgjord. En moderat författning utfärdades i juni 1876, hufvudsakligen grundad på 1845 års konstitution. Blott några medgifvanden, såsom pressfrihet, gåfvos åt de liberale. Cánovas del Castillos försök att skapa ett parti af monarkister af alla nyanser misslyckades. Klerikalernas inflytande blef synnerligen stort, civiläktenskapet afskaffades, skolan ställdes åter under kyrkan. Oenighet mellan Cánovas och Martinez de Campos om styrelsen af Cuba förde 1879 till den förres fall. Redan s. å. kom Cánovas till makten, men nödgades i febr. 1881 vika för Sagasta, som organiserat ett stort liberalt parti. Cánovas innehade 1884—85 åter ledningen. Konungens resa 1883 till tyska kejsarmanövern uppfattades som ett närmande till Tyskland och föranledde förolämpningar mot honom i Paris på återresan. En konflikt med Tyskland rörande rätten till ögruppen Karolinerna (se d. o.) 1885 bilades genom påflig skiljedom till S:s förmån. Alfons afled 25 nov. 1885, efterlämnande ett par döttrar, men ingen son. Hans änka, Maria Kristina af Österrike, befann sig emellertid i välsignadt tillstånd. 17 maj 1886 födde hon en son, som vid sin födelse blef S:s konung under namn af Alfons XIII (1886). Öfverenskommelsen i El Pardo 1885 mellan de båda partiledarna Cánovas och Sagasta, som förbundo sig att stödja dynastien, ledde till den ständiga växlingen af makten mellan de två partierna. Under Sagastas ledning fördes regeringen under den för monarkien kritiska tiden till 1890; republikanska rörelser undertrycktes. Allmän rösträtt till deputeradekammaren infördes juli 1890 och utsträcktes 1907. De båda partierna närmade sig hvarandra alltmer, så att ett ombyte af ministär ej betydde någon större principiell förändring. Den allmänna rösträtten t. ex. accepterades 1890 af Cánovas, som 1890—92 och 1895—97 åter var premiärminister. Hans afgång 1892 förorsakades af finansiella svårigheter. Under Cánovas senare ministär upptog kubanska frågan allt intresse. Upprorsrörelsen hade pågått från 1868, men krossats 1878 af Martinez de Campos. Kommunal självstyrelse infördes på ön, och sedan 1881 valde äfven Cuba representanter till de spanska cortes. Slafveriets afskaffande 1880 och fullständiga aflysande 1886 visade sig skadligt för den kubanska sockerodlingen. En svår ekonomisk kris förorsakades däraf, att betsockret undanträngde rörsockret på den europeiska marknaden. Ett nytt uppror utbröt 1895. Martinez de Campos, som åter fick i uppdrag att söka krossa detsamma, misslyckades trots human politik. Han ersattes i jan. 1896 af den kraftfulle, men brutale general Weyler, som ej minst genom uthungring sökte tvinga de upproriske till underkastelse. När Förenta staterna allt starkare protesterade mot Weylers metoder, gjorde spanska regeringen i febr. 1897 en mängd eftergifter för kubanerna; bl. a. utlofvades en representation. Då desssa löften ej åstadkommo någon förändring, ville Cánovas afgå, men förmåddes stanna kvar på sin post. Efter mordet på honom i aug. 1897 öfvertog Azcarraga för en kort tid ledningen. I okt. återkom Sagasta till makten. Det liberala kabinettets systemskifte på Cuba, återkallandet af

Weyler och den af Moret genomförda lagen om vidsträckt självstyrelse för Cuba i nov. medförde lika litet som den nye spanske befälhafvaren Blancos åtgärder någon förändring i situationen. Denna förvärrades genom Förenta staternas allt kraftigare inskridande, hvilket 1898 i april förde till krig (se Spansk-amerikanska kriget). Då detta för spanjorerna gick olyckligt, nödgades de gå in på fredspreliminärerna i Washington 12 aug. och freden i Paris 10 dec. 1898, hvarigenom S. afsade sig sin höghetsrätt öfver Cuba och afstod Puerto Rico, Filippinerna, Suluöarna och Guam till Förenta staterna mot en ersättning af 20 mill. doll. Sina återstående besittningar i Stilla hafvet, Karolinerna, Marianerna och Palauöarna, sålde S. 1899 för 30 mill. pesetas till Tyskland. Af det stolta spanska kolonialväldet återstod endast presidios i Marokko, Kanarieöarna, öarna Fernando Póo och Annobón i Guineabukten samt området Rio Muni l. Spanska Guinea. De afrikanska förhållandena började plötsligt spela en helt annan roll än tidigare. Marokko var ju det område, som bäst lämpade sig för spansk expansion. S. hänvisades härvid till förhandlingar med Frankrike, som efter Sudanfördraget mars 1899 var starkt intresseradt i Marokko. En öfverenskommelse mellan Frankrike och S. slöts nov. 1902 af Sagasta, hvari som spansk intressesfär erkändes det forna riket Fes. Då den konservativa ministären Silvela ej ratificerade traktaten, gick måhända det gynnsammaste tillfället förloradt för S. Under de följande åren sökte såväl trippelalliansen (Tyskland, Österrike, Italien) som ententen (England, Frankrike, Ryssland) vinna S. på sin sida. I öfverenskommelsen mellan England och Frankrike 8 april 1904 erkändes äfven S:s intresse i Marokko; S. hänvisades till förhandlingar med Frankrike härom. De spanska och franska zonerna afgränsades i okt. 1904 och sept. 1905, hvarigenom S. bl. a. vann en utvidgning af det område, som det erhållit 1860. Algeciraskonferensen 1906 leddes af spanske utrikesministern Almodovar. För S. betecknade den en vinst, ej minst genom erkännandet af dess ställning i Marokko vid sidan af Frankrike. Alfons' giftermål med engelska prinsessan Ena af Battenberg var uttryck för hofvets närmande till England. Genom öfverenskommelsen med England och Frankrike maj 1907 om status quo i Medelhafvet och Atlanten torde S. i realiteten förts ännu närmare dessa stater. Frankrikes militära inskridande i Marokko medförde 1909 en liknande spansk expedition i Rifområdet. Genom traktaten i nov. 1910 lyckades S. vinna gränsutvidgning vid Melilla äfvensom ersättning för krigskostnaderna af sultanen. Samförståndet med Frankrike stördes i grund af den franska expeditionen till Fes, som föranledde ett af samtliga spanska partier godkändt spanskt företag till bevarande af de spanska intressena. I maj 1911 besattes Larasch och Alcázar. Frankrike nödgades i nov. 1912 ingå på en för S. ej ogynnsam öfverenskommelse, äfven om det måste afstå några områden i södra Marokko som kompensation åt Frankrike för dess afträdelser i Kongo. Mellan Italien och S. uppstod 1913 en viss anknytning, som direkt endast förde till ömsesidig öfverenskommelse att i Libyen och spanska Marokko erkänna hvarandras rätt som mest gynnad nation, men torde ha afsett vida längre gående mål. S:s förbindelse med England och Frankrike syntes 1913 skola knytas ännu starkare; uttryck härför blef i viss mån Poincarés spanska resa. Huruvida i Cartagena 1913 S. formligen anslöt sig till ententen, torde vara en öppen fråga, måhända ingicks blott öfverenskommelse om en intimare samverkan i Marokko. Det konservativa kabinettet Dato torde ha låtit Cartagenaöfverenskommelsen förbli ett utkast. — Amerikaniströrelsen har gett uttryck åt sträfvandena att söka återknyta förbindelsen mellan S. och de spansktalande staterna i Amerika. På kongressen i Madrid 1900 förekommo såväl spörsmål om skiljedom, emigrationsfrågor, handels- och samfärdspolitik som frågan om vetenskapliga förbindelser. De stora planerna på en tullunion mellan S. och det latinska Amerika ha ej kunnat genomföras. Den spanska trafiken på Syd-Amerika har vuxit i stor skala genom direkta ångbåtslinjer. Planer på skapandet af ett spansk-amerikanskt universitet ha framställts, och ett samarbete mellan spanska universitet och sydamerikanska lärdomsinstitut har igångsatts genom utsändande af berömda spanjorer som Altamira, Posada.

Betecknande för spanska förhållanden äro de ständiga strejkerna och brolighetern a. Attentat mot konungafamiljen egde rum t. ex. 1906. Ett särskildt oroscentrum har Barcelona under långa tider varit. Den gamla motsatsen mellan katalanerna och S:s öfriga folk fick genom den nya katalanska litteraturen (se d. o.) ökad näring. Till missnöjets utbredning bidrog äfven, att industrien i Katalonien genom koloniernas förlust beröfvades sin bästa marknad. Den katalanska rörelsen inom Katalonien (företrädesvis Barcelona), som visat rent separatistiska tendenser, är vidt skild från de rent litterära strömningarna i Valencia. I Manresaprogrammet 1892 fick den katalanska politiska rörelsen ett uttryck för sina längst gående federalistiska idéer, hvars genomförande skulle betydt en upplösning af spanska staten. Ett försök att tillfredsställa katalanerna gjordes af Silvela. En kommitté tillsattes för att kodifiera den katalanska rätten. De separatistiska strömningarna växte och fingo ett i ögonen fallande uttryck 1900, då en fransk eskader besökte Barcelona. I Baskiska provinserna har en nationell rörelse, *vizcaitarras*, i ett program 1906 fordrat återinförandet af de gamla institutionerna före 1839. Efter don Carlos' död (1909) ha carlisterna alltmer spelat ut sin roll, deras fortsättning, *jaimisterna*, anhängare af don Carlos' son don Jayme (Jakob), har ej minst genom splittring mellan partiet och pretendenten gjort rörelsen maktlös. Uppgiften, att don Jaymes i mars 1914 frånträdt sina anspråk, har ej bekräftats. Sträfvandena efter en inre reorganisation efter 1898 hämmades af de starka partistriderna. Den imperialistiska utrikespolitiken hade i liberalerna sina främsta anhängare. Ett enhetligt republikanskt parti bildades 1903 under ledning af Salmerón. Efter de gamle partiledarnas, Sagastas och Silvelas, bortgång (1903 och 1905) lyckades ej längre de moderata elementen inom partierna bevara ledningen, det liberala partiet radikaliserades, det konservativa blef särskildt under pre-

miärministern Maura (1903—04, 1907—09) alltmer klerikalt. De klerikala tendensernas allt starkare framträdande föranledde en sammanslutning mellan de olika liberala grupperna. Af stor betydelse var Mauras andra ministär. Troligen på grund af yrkanden från ententemakterna, beviljades 1907 200 mill. pesetas som början till en stor nybyggnad af spanska flottan. I Barcelona framkallade det marokkanska fälttåget, hvilket betraktades som uteslutande företaget för storkapitalets intresse, i juli 1909 ett fruktansvärdt uppror. Ett stort antal kloster och kyrkor förstördes. I hela S. infördes belägringstillstånd. Med militärmakt krossades upproret. Stor uppståndelse inom och utom S. väckte det, att föreståndaren för "moderna skolan", anarkisten Ferrer, afrättades efter en under egendomliga former förd process. Mauras kabinett föll. Liberalerna under Moret kommo till makten i okt. 1909, men denne måste i febr. 1910 vika för ett nytt liberalt kabinett under Canalejas. Mot klerikalismen riktade sig flera af dennes åtgärder. Genom *ley del candado* ("hänglåslagen") sökte man förebygga munkväsendets vidare utveckling. En föreningslag 1911, som ställde alla sammanslutningar under den allmänna lagen, afsåg främst att hindra de andliga ordnarnas ofantliga förmögenhetstillväxt. Författningens princip om religionsfrihet häfdades. Allmän värnplikt, äfven för andliga, genomfördes 1912. I nov. s. å. mördades Canalejas af en anarkist. Ministären ombildades under ledning af Romanones. Genom det liberala partiets splittring — en grupp med radikalare program, "reformisterna", bröt sig ut under Garcia Prieto — störtades Romanones i okt. 1913. Konservativa partiet, ej längre under den klerikale Maura, utan under den mera moderate Dato, kom till ledningen. Dato, som tidigare gjort sig känd som socialpolitiker, försökte återupptaga Cánovas "liberalkonservativa" politik. Han måste 1 maj 1916 lämna platsen åt Romanones. Då denne icke kunde vinna sina kollegers medverkan till uppgifvande af den dittills följda fullkomliga neutraliteten under Världskriget och till ett närmande till ententemakterna, afgick han 19 april 1917 och fick till efterträdare den strängt neutrale Carcia Prieto. Sedan denne redan i juni s. å. begärt sitt afsked, bildade Dato ånyo en ministär. Kraftiga åtgärder ha vidtagits för militärmaktens stärkande. En omfattande flottplan antogs i febr. 1915. Härens fredsstyrka ökades, förut oöfvadt folk inkallades. Däremot har S:s finansiella svaghet klart framträdt.

Litt.: "Colección de documentos inéditos para la historia de España" (112 bd, 1842—95), "España sagrada", utg. af H. Florez m. fl. (51 bd, 1754—1879), H. Finke, "Acta Aragonensia" (2 bd, 1908), M. Lafuente, "Historia general de España" (2:a uppl., utg. af Valera, 24 bd, 1887—91), Historiska akademiens "Historia general de España" (1893 ff.), F. W. Lembke, H. Schäfer och F. W. Schirrmacher, "Geschichte von Spanien" (7 bd, 1834—1902), G. Diercks, "Geschichte Spaniens" (2 bd, 1894—95), U. R. Burke, "A history of Spain from the earliest times to the death of Ferdinand the Catholic" (2 bd, 1898), R. Altamira y Crevea, "Historia de España y de la civilización española" (4 bd, 1900—08), E. de Hinojosa, "Historia general del derecho español" (1887), R. P. A. Dozy, "Histoire des Musulmans d'Espagne de 711—1110" (4 bd, 1861; 2:a uppl. 1881), M. Hume, "The spanish people" (1901), "Spain. Its greatness and decay (1479—1788)" (1898), "Modern Spain 1788—1898" (1899; flera uppl.), W. Prescott, "History of the reign of Ferdinand and Isabella the Catholic" (3 bd, 1838, sv. öfv. 1859—60), E. Schäfer, "Geschichte des spanischen protestantismus und der inquisition" (3 bd, 1902), K. Häbler, "Geschichte Spaniens unter den Habsburgern" (1907), "Die wirtschaftliche blüte Spaniens und ihr verfall" (Untersuchungen, utg. af Jastrow, 1888), H. Forneron, "Histoire de Philippe II." (4 bd, 1882), A. Morel-Fatio, "L'Espagne aux 16:e et 17:e siècles" (1878), A. Baudrillart, "Philippe V et la cour de France" (5 bd, 1890—1901), E. Bourgeois, "Le secret des Farnèse. Philippe V et la politique d'Alberoni" (1909), E. Rousseau, "Règne de Charles III d'Espagne" (2 bd, 1907), H. Baumgarten, "Geschichte Spaniens zur zeit der französischen revolution" (1861) och "Geschichte Spaniens vom ausbruch der französischen revolution" (3 bd, 1865—71), Ch. Oman, "A history of the peninsular war" (3 bd, 1902—08), H. B. Clarke, "Modern Spain 1815—1898" (2:a uppl. 1906), E. H. Strobel, "The spanish revolution 1868—1875" (1898), A. Marvaud, "L'Espagne au 20:e siècle" (1913), P. Herre, "Spanien und der weltkrieg" (1915), A. Zimmermann, "Die kolonialpolitik Portugals und Spaniens" (1896), A. Posada, "Spanisches staatsrecht" (1914), A. Fabricius, "Forbindelserne mellem Norden og den spanske halvö i ældre tider" (1882), E. Gigas, "Spanien omkring 1789" (1904), J. Vising, "Spanien och Portugal" (1911), och O. Engström, "Tjugo år i Spanien" (1913). E. N—nn.

Spaning, S p a n i n g s t j ä n s t, *krigsv.*, innebär utforskande af motståndaren i krig och af hans förehafvande. Om spaning från marken se vidare R e k o g n o s c e r i n g. Spaning kan emellertid företagas äfven från luftballong, särskildt fjättrad ballong (*ballon captif*), eller, hvilket blir alltmer vanligt, från flygmaskin. Spaningen från luften måste emellertid fullständigas genom spaning på marken, och under ogynnsamma väderleks-, luft- eller andra förhållanden är den omöjlig att utföra. C. O. N.

Spaniöl, ett slags fint snus, som egentligen tillverkades i Amerika och Spanien af rödfärgade havannablad.

Spaniöler, eg. spanjorer, brukas framför allt som beteckning på ättlingarna af de judar. som 1492 fördrefvos från Spanien och funno en tillflykt i Turkiet. Med den osmanska invasionen trängde de långt in i Ungern. De utgöra den större delen af sefardim (se J u d a r, sp. 221) och tala ännu en ålderdomlig form af spanskan, uppblandad med lånord af slaviskt och turkiskt ursprung. Deras antal uppskattas till 300,000 personer. Se P. Fernandez, "Los israelitas españoles" (1904).

Spaniolit, *miner.* Se F a l e r t s.

Spanishtown [spä'ni∫täun], fordom S a n t i a g o d e l a V e g a, stad på brittisk-västindiska ön Jamaica, vid Cobre-floden och Kingston—Old-Harbourbanan. 7,119 inv. (1911). S. anlades 1520 af

Columbus' son Diego och var intill 1871 öns hufvudstad. (J. F. N.)

Spanjolett (fr. *espagnolette*, af *espagnol*, spansk). Se Fönster, sp. 362 och fig. 7.

Spann. 1. *Väg- o. vattenb.*, den del af en bro, som ligger mellan två stöd. En brokonstruktion, som hvilar på endast två landfästen, säges sålunda vara utförd i *ett* spann, en bro med två landfästen och en mellanliggande pelare kallas tvåspannig o. s. v. Se vidare Bro och Brobyggnadskonst. — 2. Se Spannkörning. — 3. *Idrottst.* Se Skidlöpning, sp. 987. — 4. Äldre, numera obrukligt mått, dels ett längdmått = 1 kvarter = 14,8 cm., dels ett sädesmått = $^1/_2$ tunna. Om dammspann se d. o. 1. Fmn.

Spannarp. 1. Socken i Hallands län, Himle härad. 1,964 har. 811 inv. (1916). Annex till Tvååker, Göteborgs stift, Varbergs kontrakt. — 2. Gods i Ausås socken, Kristianstads län, nära S. station på Västkustbanan, 7 km. s. om Ängelholm, omfattar nu $4^{119}/_{192}$ mtl, tax. till 398,800 kr. (1916). Gården, hvars äldsta kända egare tillhörde danska Gjeddeätten, öfvergick genom gifte till släkten Grubbe och på 1600-talet till öfverstelöjtnanten Patrik Dumbar (d. 1646), hvars änka Maren Munck innehade S., då Skåne blef svenskt. Senare tillhörde S. medlemmar af släkterna Stenbock, Douglas, Kruse, Cedercrantz, Brummer och sedan 1831 Barnekow. Frih. R. Barnekow sålde hufvudgården 1902 till nuv. egaren, frih. Axel Gyllenstierna. De nuvarande åbyggnaderna (se fig.) uppfördes 1740—41 af öfversten I. Cedercrantz, som 1739 köpte S., och bestå af en enkel tvåvånings hufvudbyggnad af tegel samt två fritt liggande envånings flyglar, omgifna af en vidsträckt park. Den nuv. egaren har vidtagit en genomgripande reparation. Wbg.

Manbyggnaden på Spannarp.

Spannbåge, en anordning med vidhängande svänglar (se fig.), som för spannkörning (se d. o.) upphänges på en å vagnsstångens yttersta ända befintlig krok, den s. k. spannkroken (se fig.); på spannbågens svänglar fästas för-löparnas draglinor. B. C—m.

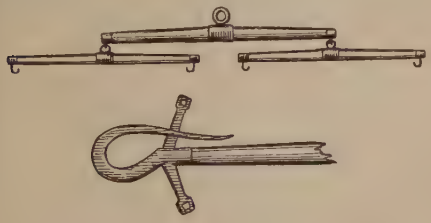

Öfverst spannbåge och därunder spannkrok.

Spannkrok. Se Spannbåge.

Spannkörning, körning med spann, d. v. s. hästar spända framför de egentliga draghästarna. Vid spannkörning användas flera olika sätt att placera hästarna för fordonet. I spannet kallas de främsta hästarna *för-löpare*, tömmarna, hvarmed de köras, *jaglinor* samt hästarna, som gå närmast vagnen, *stånghästar*. Vid enkelt spann, s. k. *tandem*, kallas den häst, som går mellan skaklarna, *gaffelhäst*, och vid sex- eller åttaspann kallas de mellersta hästarna *mellanhästar*. Att köra hästar i tandem l. enkelt spann (se fig.

Fig. 1. Enkelt spann (tandem).

1) med en eller flera hästar å rad framför gaffelhästen är en äfven här i landet ganska vanlig sport. Fyrspannet (fig. 2), med två stång-

Fig. 2. Fyrspann.

hästar och två hästar bredvid hvarandra som förlöpare, är det vanligaste anspänningssättet vid spannkörning. Trespannet förekommer allmänt i Indien och Syd-Afrika; två hästar sättas vid stången och den tredje som för-löpare. Femspann, då två hästar gå vid stången och tre som för-löpare, kräfver breda körvägar och har knappast någon vidare praktisk nytta. Sex- och åttaspann, med två och två hästar framför hvarandra (fig. 3), brukas vid de flesta europeiska hofven till gala; därvid begagnas inga spannbågar, utan för-löparnas linor spännas vid de efterföljande hästarnas, hvarjämte det främsta parets för-löpare styres af en på vänsterhästen ridande jockey, spannridare. Köras åter dessa spann blott för sportnöjes skull, styras hästarna medelst skilda

tömmar, förenade i kuskens hand, mellanhästarna draga då vid vanlig spannbåge (se d. o.), men för-löparnas draglinor äro fästa vid mellanhästarnas (se fig. 3). Vid anspänning "à la Daumont"

Fig. 3. Sexspann.

(se d. o.), som är vanlig vid gala (se fig. 4) och har sin motsvarighet äfven vid anspänningen af kanoner och militära fordon, köras inga hästar från

Fig. 4. Anspänning à la Daumont.

kuskbocken, utan de styras alla af ryttare, som sitta på vänsterhästarna. Därvid användas ej spannbågar; för-löparnas draglinor äro fästa vid de efterföljande hästarnas. Jfr Körkonst. Litt.: Wrangel, "Handbok för hästvänner" (1884—87). B. C—m.

Spannland, *kam.*, ett mått för jordvidder i de orter, där tunnlandsmåttet ej begagnas. I Dalarna, där allmänt räknades efter spannland, innehöll detta mått 7,200 kv.-aln. (25,$_{89}$ ar) och delades i 20 snesland samt 200 bandland. Ett halft spannland kallades kistland. Kbg.

Spannmål, gemensam benämning på sädesslagens frukter eller frön, säd, uppkommen däraf, att de brukade mätas med spann (se d. o. 4) eller målkärl, hvilket numera i allmänhet ändrats så, att åtminstone värdet beräknas efter vikt. Spannmål omfattar 1. stråsäd, d. v. s. frukterna af sädesväxter, tillhörande gräsväxternas eller graminéernas familj: hvete, råg, korn, hafre, majs, ris, hirs och några andra endast i tropiskt klimat odlade arter; 2. trindsäd, d. v. s. frön af ärter, bönor, vicker, linser, lupiner m. fl., tillhörande ärt- eller baljväxternas (papilionacéernas eller leguminosernas) familj; samt 3. bohvete, hörande till fam. *Polygoneæ*, och quinoa (se Chenopodium). Af dessa sädesslag utgöra de 6 förstnämnda stråsädesslagen viktiga artiklar i det mellanfolkliga handelsutbytet (se Spannmålshandel). Hela världsskörden af dem uppskattas i afrundade medeltal 1901—10 till följande mängder: hvete och majs hvardera 80 mill. ton, hafre 50, ris 45, råg 40 och korn 30 mill. ton. De förnämsta spannmålsexporterande länderna äro Ryssland (hvete, råg, korn, hafre), Förenta staterna (hvete, majs), Ostindien (hvete), Argentina (hvete), Ungern och Balkanstaterna (hvete), under det att alla Europas stater utom de nämnda ha öfverskjutande införsel af spannmål. Sverige hade länge de flesta år en införsel af några tiotusental ton hvete och råg, men från tiden omkr. 1840 öfversteg landets skörd den inhemska förbrukningen, så att en öfverskjutande utförsel, hufvudsakligen af hvete, korn och hafre, egde rum; från 1860-talets början har åter införseln af hvete och råg och från 1900-talets början äfven af hafre öfverstigit utförseln. Införselns öfverskott uppgick 1901—10 till i medeltal 3,$_{8}$ mill. dt. eller omkr. 14 proc. af förbrukningen och ett värde af omkr. 45 mill. kr. och nådde 1912 upp till öfver 5 mill. dt. med värde af omkr. 70 mill. kr. Förbrukningen pr invånare har länge varit i ökning och beräknas för Sverige ha stigit från 237 kg. 1890 till 445 kg. 1911—12, hvaraf 61 kg. hvete, 109 kg. råg, 45 kg. korn, 181 kg. hafre och 48 kg. blandsäd. Ökningen under senare år utgöres hufvudsakligen af hafre (och majs) till kreatursfoder och hvete till brödföda. H. J. Dft.

Spannmålshandel, *nationalek.* På grund af spannmålens (se d. o.) stora betydelse såsom det viktigaste folknäringsmedlet har handeln därmed alltid varit föremål för särskild uppmärksamhet och i äldre tider underkastats stränga reglering. Tillgodoseendet af brödbehofvet å särskilda orter är gifvetvis beroende dels af spannmålsproduktionen på stället, dels af den möjliga tillförseln från andra håll. Ända in i nyaste tid, man kan säga fram till midten af 1800-talet, lade det ännu outvecklade, för alla tillfälliga inflytelser känsliga jordbruket och den svagt utbildade transporttekniken mycket stora hinder i vägen för uppkomsten af folkrikare samhällen. Faran för hungersnöd var alltid och allestädes öfverhängande och gaf upphof till en speciell spannmålshandelspolitik, som afsåg att i möjligaste mån trygga tillgången på brödsäd. Den typiskt medeltida ordningen på detta område innebar, att hvarje litet territorium slöt sig inom sig självt och på allt sätt sökte förhindra, att säd utfördes öfver gränsen. I städernas torghandelsreglering ingick omsorgen om spannmålshandeln som ett viktigt led. Genom förbud mot landthandel tvungos de kringboende landtmännen att till staden införa sina produkter, och dit anländ vara fick i allmänhet ej åter utföras därifrån. Så vidt möjligt borde all handel ske på stadens torg öppet för alla, så att enhvar utan mellanhänder finge förse sig med hvad han behöfde. Ofta fastställdes af stadsmyndigheterna pristaxor, hvarefter producenterna hade att rätta sig. Eller ock tillämpades

den regel, att ett en gång begärdt pris ej senare fick öfverskridas, hvarvid till förekommande af att priset från början sattes för högt, en viss tidsfrist af t. ex. tre dagar var bestämd, inom hvilken det medförda förrådet skulle vara slutsåldt. På många håll, särskildt i Italien, kommo städerna på detta sätt att utveckla ett tryckande handelsherravälde öfver kringliggande landsbygd. I Rom behärskades all spannmålshandel af ett påfligt kollegium, kalladt Annona, som hade monopol på all upphandling af spannmål inom Kyrkostaten och med största godtycke utnyttjade denna sin maktställning till landtbefolkningens fullständiga utsugning. — Uppkomsten vid nyare tidens inbrott af större nationalstater i Europa medförde öfver hufvud en vidare orienterad ekonomisk politik, men i afseende på spannmålshandeln kvarstod man länge på den medeltida ståndpunkten. Det för denna tid typiska ekonomiska systemet (se Merkantilsystemet) sträfvade i sin renast utbildade form framför allt efter att utveckla och befordra exportindustrier. För detta ändamål voro billiga produktionskostnader önskvärda, och dessa förutsatte godt pris på lifsmedel. Utförselförbud på spannmål och sträng uppsikt öfver handeln därmed till förhindrande af oskäligt ocker betraktades allt fortfarande som det naturliga, utan tanke på, att ju mer rörelsefriheten härvidlag hämmades, dess mer förkväfdes lusten till ökad produktion. Till tryggande af en jämn spannmålstillgång och jämna pris inrättades därjämte flerstädes offentliga magasin, hvari vid god årsväxt spannmål upplades, för att vid inträffande dyrtid försäljas eller utlånas åt behöfvande. Grundtanken var alltjämt, att för spannmålstillförseln hvarje land i hufvudsak hade att sörja för sig självt, och omsorgen i detta stycke betraktades som en maktpåliggande statsangelägenhet. Sin högst utbildade form fick det offentliga magasinsväsendet i Preussen. Tvångsregleringen af spannmålshandeln åter torde ha mest typiskt utvecklats i Frankrike och har säkerligen icke oväsentligt bidragit till jordbrukets stagnerande i detta land under ''l'ancien régime'' (tiden före 1789 års revolution). — En beträffande spannmålshandelspolitiken liksom mycket annat afvikande riktning tog utvecklingen i England. Där hade alltsedan slutet af medeltiden den politiskt maktegande godsegarklassen genomdrifvit rätten till fri utförsel af spannmål och förbud mot införsel, då priset understeg en viss höjd (1393, 1463). Efter en tid af bakslag under de förste Tudorerna (slutet af 1400- och början af 1500-talet) befästes småningom alltmer detta begynnande agrarskyddssystem, tills det omsider kulminerade i en kort efter Vilhelm III:s tronbestigning utfärdad lag (1689), som icke blott afskaffade de dittills bestående utförseltullarna, utan äfven tillstadde en premie för utförd spannmål (5 sh. pr quarter för hvete, då det i utförselhamn gällde under 48 sh., och proportionellt för andra sädesslag). Detta system, som för kronan medförde stora finansiella uppoffringar, gjorde England ända fram till 1760-talet till ett starkt spannmålsexporterande land. Exportpremierna afskaffades formellt först 1814, men hade då längesedan förlorat praktisk betydelse. Agrarskyddslagstiftningen öfvergafs dock icke; den inriktades i stället på att förmedelst orimligt höga införseltullar för det engelska jordbruket bevara den inhemska marknaden. 1828 infördes en efter prisläget varierande (''glidande'') tullskala, som emellertid fortfarande medförde en förhöjning af priset på importerad spannmål med 30 à 40 proc. En med tilltagande häftighet förd agitation emot skyddssystemet, ledd af den s. k. Manchesterskolan med R. Cobden i spetsen (se Anti-cornlaw-league), lyckades 1846 genomdrifva tullarnas slopande i England; fullständigt afskaffades de först 1869. — På kontinenten medförde framför allt den fysiokratiska skolans (se Fysiokrater) framträdande på 1760-talet en förändrad riktning i spannmålshandelspolitiken med större tillgodoseende af jordbrukets kraf. De band, som fjättrat såväl den inre som den yttre spannmålshandeln, lossades (i Frankrike under revolutionen), och skyddstullar infördes. I Sverige skedde omsvängningen i hufvudsak under Gustaf III:s tid; 1775 genomfördes här ''spannmålshandelns frigifning''. — Den allmänna frihandelsvänliga strömningen (se Frihandel) inom handelspolitiken vid midten af 1800-talet bragte småningom skyddstullsystemet på fall i flertalet länder. Om dess återupplifvande i nyaste tid se Spannmålstullar.

Som föregångare till en senare tids frihandelssystem på detta område kan i viss mån den äldre spannmålspolitiken i Nederländerna betraktas. Förhållandena voro där olika dem i andra länder i så måtto, att landet redan vid nya tidens början endast till en del förmådde brödföda sig självt. För fyllandet af behofvet organiserades en omfattande spannmålsimport från Östersjöländerna (Polen och Nord-Tyskland) — den första mera betydande och långväga spannmålshandeln i Europa, om man frånser det gamla Romerska rikets. Amsterdam utvecklade sig till en stapelplats, hvarifrån äfven öfriga väst- samt sydeuropeiska länder vid behof försågos med säd. Där inrättades redan på 1600-talet en särskild börs för spannmålshandeln, hvarest en liflig leveranshandel drefs under former, som påminna om de nu brukliga.

Ett oerhördt uppsving har den internationella handeln med spannmål, speciellt hvete, tagit i våra dagar efter införandet af ångan och elektriciteten i kommunikationsväsendet. Numera är den obetingadt den mest omfattande af all handel liksom väl ock den tekniskt mest fulländade. Här kan med fog talas om en världsmarknad och världspris, hvarpå förhållandena i enskilda länder föga inverka. I högre grad än någon annan vara är spannmålen en börsartikel; och för så vidt det härvid är fråga ej om effektiv-, utan om spekulationshandel, ikläder sig denna gärna formen af terminshandel (se d. o.), hvilket förutsätter en långt drifven fungibilisering af varan (d. v. s. ett förenhetligande i kvalitativt hänseende). De omfattande börsaffärerna ha kraftigt bidragit att stadga spannmålsprisen och att efter behofven jämnt fördela världsproduktionen. Verklig hungersnöd är under fredstid numera så godt som en omöjlighet, då hvarje månad någon del af jordklotet afger sitt öfverskott till marknaden och de ledande handelskretsarna hvarje ögonblick äro underrättade om ställningen i alla delar af världen. De mest betydande spannmålshandelsplatserna äro numera: i införselländerna London,

Liverpool, Berlin, Antwerpen; i utförselländerna Chicago, Odessa, Budapest. — Ehuru handeln med spannmål och prisbildningen på denna vara längesedan och, som man trott, för alltid öfverlämnats åt den enskilda spekulationen och företagsamheten, har den stockning i det internationella varubytet, som vållats af Världskriget, medfört ett tillfälligt återfall i förra tiders regleringssystem, om ock under delvis andra former. Litt.: A. Araskhaniantz, "Die französische getreidehandelspolitik bis zum jahre 1789 etc." (1883), Sering, "Die landwirthschaftliche konkurrenz Nordamerikas in gegenwart und zukunft" (1887), Faber, "Die entstehung des agrarschutzes in England" (1888), Schumacher, "Der getreidehandel in den Vereinigten staaten Amerikas und seine organisation" (i "Jahrbücher für nationalökonomie und statistik", 1895, 1896), Fridrichovicz, "Die technik des internationalen getreidehandels" (1908), Naudé, "Die getreidehandelspolitik der europäischen staaten vom 13. bis zum 18. jahrh." (1896), och Åmark, "Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719—1830" (1915). K. Å—k.

Spannmålskreditivfonden. Se Undsättningsfonden.

Spannmålslagar, författningar ang. reglering af spannmålshandeln. Se Spannmålshandel och Spannmålstullar.

Spannmålstullar, *nationalek.*, tullar, som erläggas vid spannmåls ut- eller införsel, förekomma numera i regel endast i afseende på införseln och äro ämnade att befordra den inhemska spannmålsproduktionen. De äro alltså i främsta rummet att betrakta som skyddstullar (se d. o.), ehuru de, där de förekomma, ofta äfven i finansiellt afseende äro af stor betydelse. Om äldre tiders spannmålstullar se Spannmålshandel. Efter midten af 1860-talet hade frihandelssystemet (se d. o.) genomförts i de flesta europeiska länder beträffande landtmannaprodukter såväl som andra förnödenheter. Detta inträffade ungefär samtidigt med den stora omhvälfningen i transporttekniken, hvilken gjorde det möjligt att för ringa kostnad frakta stora varumängder från den ena ändan af världen till den andra. Följden blef i afseende på här ifrågavarande vara ett oerhördt uppsving i den internationella handelsomsättningen. De västeuropeiska länderna öfversvämmades af det växande skördeöfverskottet från Ryssland och Amerika till pris, som för det europeiska jordbruket med dess dyrare och ofta tungt skuldbelastade jord tedde sig ruinerande. Den öfvermäktiga konkurrensen framkallade en kris, som födde kraf på ett effektivt tullskydd. Signalen till en systemförändring i detta afseende gafs af Tyskland (på initiativ af Bismarck); där infördes 1879, icke utan hårdt motstånd, en moderat spannmålstull, som sedermera i flera repriser, senast 1902, afsevärdt stegrats. Andra länder följde exemplet, och under senare år ha hufvudsakligen endast Storbritannien, Danmark, Nederländerna och Belgien medgett en väsentligen tullfri införsel af spannmål. I Storbritannien har dock alltsedan 1903 drifvits en energisk kampanj för återinförandet af spannmålstullarna i samband med sträfvandena i allmänhet att tullpolitiskt närmare sammansluta rikets skilda delar. I *Sverige* antogs 1888 en tull af 2: 50 kr. pr 100 kg. för omalen råg, hvete, korn, majs, ris, ärter och bönor samt 1 kr. för hafre och vicker, 3 kr. för malt och 4: 30 kr. för malningsprodukter. Efter en tillfällig sänkning 1892 höjdes tullsatserna 1895 afsevärdt för flertalet spannmålsslag: för råg, hvete, korn, majs, ris, ärter och bönor till 3: 70 kr. pr 100 kg., för malt till 5 kr. och för mjöl och gryn till 6: 50 kr. Hafre och vicker blefvo däremot tullfria. I 1911 års tulltaxa har jämväl majstullen, hvilken icke kunnat anses som en direkt skyddstull, men betraktats som hinderlig för svinafveln, borttagits. Fr. o. m. 1914 har äfven tullen å ris upphäfts, hvarjämte tullen å risgryn sänkts till 2 kr. — En antagligen öfvergående suspension af samtliga spannmålstullar har påbjudits i Sverige liksom i åtskilliga andra länder efter Världskrigets utbrott (1914).

Enligt R. F. § 60 eger K. M:t rätt att utan riksdagens samtycke förhöja "stora sjötullen å inkommande och utgående spannmål". (Att K. M:t ock eger rätt att sänka densamma, har ansetts självklart.) Denna rätt, hvaraf K. M:t begagnat sig senast 1895, är en kvarlefva från den tid, då spannmålstullen årligen reglerades efter pris- och skördeförhållandena, ett system, som bragtes i tillämpning fr. o. m. 1776. Ett förslag vid 1895 års riksdag att fråntaga K. M:t den särskilda rätten öfver spannmålstullen, hvilken icke har någon motsvarighet i fråga om andra tullar och öfriga bevillningar, afstyrktes af konstitutionsutskottet och vann ej heller riksdagens bifall.

Spannmålstullarnas syfte är gifvetvis att höja priset på inhemsk säd. Deras verkningsförmåga i detta afseende är dock beroende på flera omständigheter, främst resp. länders behof af främmande spannmålstillförsel. Är behofvet stort, kan det hända, att prisskillnaden vid tullgränsen temporärt t. o. m. öfverstiger tullens belopp. Äfven inverkar här tullsatsernas relativa höjd: en hög tull har större förutsättningar att öfver hufvud taget påverka det inhemska spannmålspriset och speciellt att öfva inflytande på det för konsumenterna egentligen kännbara, nämligen brödpriset Att, som bl. a. Bismarck ville göra gällande, ett land skulle vara i stånd att öfvervältra tullens belopp på utlandet — säljaren—, får nog i regel anses uteslutet, frånsedt att tullens egentliga syfte väl då vore förfeladt. — Gifvet är, att spannmålstullar, då de införas i ett land eller höjas utöfver sitt förra belopp, betyda en omedelbar förmån för producenterna, åtminstone för så vidt dessa producera till afsalu. Få tullarna bestå längre tid, blir följden emellertid oundvikligen, att den därigenom framkallade värdeförhöjningen å jordbruksprodukterna kapitaliseras i form af stegradt jordvärde. Den ursprunglige jordegaren erhåller en gåfva, men för en senare köpare af jorden motväges det höjda spannmålspriset af ökade omkostnader för förräntning af grundkapitalet. På längden gagnar tullen icke jordegaren, utan kan fastmera skada honom genom att försvåra exporten af säd. Verklig fördel drager han endast af *stigande* priser, och till följd häraf är — som ock erfarenheten i skilda länder visat — frestelsen stor att, då skyddstullpolitikens väg väl blifvit beträdd, fortgå därpå med successivt stegrade tullsatser. — För den

konsumerande allmänheten äro spannmålstullarna mer än några andra tullar kännbara, enär de drabba den viktigaste af alla lifsförnödenheter, brödet. De förete i skärpt mått den indirekta beskattningens olägenheter att hårdast drabba de lindre bemedlade, då dessas utgifter för brödföda borde vara icke endast relativt — i förhållande till inkomsten —, utan äfven absolut större än de förmögnares. För ett lands industri innebära de ett betydande onus; i realiteten betyda de nämliga en för arbetarna en lönereduktion, som gärna medför kraf på ökad penninglön, och i samma mån försvårgöra de ett hinder i den internationella konkurrensen. — Å andra sidan kan ej förnekas, att införandet af spannmålstullar i vissa fall kan vara berättigadt, nämligen vid plötsligt inträffande prisfall, som hotar en större del af ett lands jordbruksnäring med ruin. Ett tillbakagående jordbruk betyder en kapitalförlust för hela folkhushållningen, hvars afvändande väl motiverar äfven betydande offer. Möjligheten af självförsörjning i afseende på brödsäd är ock en förmån, om hvars betydelse Världskriget gett en kraftig erinran och som, i den mån den kan främjas genom spannmålstullar, talar till dessas förmån.

Stundom ha spannmålstullarna förbundits med rätt till restitution af tullbeloppet vid export af malningsprodukter till den omfattning, hvari däri ingår utländsk vara (så bl. a. i Sverige), eller ock har tullfrihet (fr. *admission temporaire*) medgetts för spannmål, afsedd för reexport efter förutgången förädling. I Tyskland har man gått ett steg längre och lämnat befogenhet att på grund af verkställd utförsel af inhemsk spannmål, vare sig i omalet eller malet tillstånd, få tullfritt införa utländsk, till myckenhet motsvarande, hvad som utförts. Fordran på identitet mellan importör och exportör har härvid frångåtts; de vid utförseln erhållna bevisen (ty. *einfuhrscheine*) gå i handel och erläggas i likvid för tullskuld, numera t. o. m. för vissa andra varor än spannmål. Härigenom har man vunnit dels en lättare tillförsel af sådana spannmålsslag, som erfordras till blandning med inhemsk vara för framställande af godt mjöl, dels, och framför allt, en rättvisare fördelning af tullskyddets prisstegrande verkan mellan mer och mindre starkt spannmålsproducerande trakter.

En metod, hvarmed man trott sig göra spannmålstullarnas verkan mindre betungande och därjämte bidraga att stadga prisen, är den *glidande tullskalan*, som innebär, att tullens belopp höjes och sänkes i omvändt förhållande till spannmålspriset. Detta system har tidigare pröfvats i flera länder, men har numera kommit ur bruk, sedan man funnit, att det dels varit svårt att tillämpa, dels icke förmått uppfylla sitt ändamål, utan snarast varit egnadt att framkalla en konstlad spekulation i prisförändringar. K. A—k.

Spanno, Prospero. Se Spani.

Spannridare. Se Spannkörning.

Spannsele. Se Sele.

Spanska akademien. Se Akademi, sp. 408.

Spanska bibeln. Se Boktryckarkonst, sp. 969.

Spanska epoken. Se Kronologi, sp. 43.

Spanska fiolen (Spanska felan), ett straffredskap, som fordom användes bl. a. mot kvinnor, som varit i slagsmål. Enligt 1798 års krigsartiklar skulle straffet att bära spanska fiolen tillämpas på manskapets hustrur, barn och tjänstefolk inom garnison å fästning, "så ock på andra ställen i caserner", om de uppförde sig oordentligt. Straffet bestod däri, att man för en eller ett par timmar ställdes bunden vid en påle och med halsen instucken i en inrättning, som liknade en stor fiol. V. A—t.

Spanska flugor. Se Spansk fluga.

Spanska galeonen. Se Manilagaleonen.

Spanska Guinea (Rio Muni), ett Spanien tillhörigt område på Nedre Guineakusten, omslutet af Tyska Kamerun, mellan Rio Campos mynning i n. och Rio Munis i s. samt sträckande sig till 11° 20′ ö. lgd. 26,000 kvkm. 140,000 inv. Landet är öfvervägande bergigt och genomflytes i sin midt af Benitofloden. Hufvudort är Bata vid kusten. Området lyder under guvernören öfver de spanska öarna i Guineaviken. J. F. N.

Spanska halfön. Se Pyreneiska halfön.

Spanska hofridskolan i Wien, som omhuldar den s. k. höga skolans principer (se Skolridning) och fått sitt namn däraf, att där städse dresserats hingstar af ren spansk ras från stuteriet Lippiza (se d. o.), grundlades af kejsar Karl VI i början af 1700-talet; dess invid slottet belägna monumentala ridhus- och stallbyggnader fullbordades 1729. Vid ridskolan finnes vanligen ett trettiotal Lippizahingstar i dressyr, 157—167 cm. höga, alla grå eller hvita, men dessutom har ridskolan numera för fältridning en del engelska fullblodshästar till förfogande för privatelever (af mycket begränsadt antal) från Österrike och utlandet (från Sverige under senare hälften af 1800-talet flera framstående ryttare, t. ex. P. F. J. V. Fischerström, se d. o., och G. A. Boltenstern). Ridskolans stat upptar 1 öfverberidare, 4 beridare och 2 "scholärer" samt nödig stallpersonal. Bland ridskolans mera bekanta stallmästare under 1800-talet må nämnas M. von Weyrother, M. Niedermeyer och Fr. Gebhardt (se fig. 3 i art. Skolridning). B. C—m.

Spanska litteraturen indelas här för öfversiktlighetens skull i fem perioder, af hvilka den första omfattar tiden till omkr. 1400, den andra ungefär 1400-talet, den tredje storhetstiden och förberedelsen därtill, ungefär 1500—1600-talen, den fjärde förfallets tid 1700-talet och den femte 1800-talet och vår tid.

Tiden till omkr. 1400. Oafsedt ett fragment af ett liturgiskt trettondagsspel från omkr. 1200 (se nedan) är den äldsta litteraturen på spanskt språk *episk*. Nationalhjälten Rodrigo Díaz de Bivar (d. 1099), mer bekant under det arabiska tillnamnet Cid, besjöngs i två långa poem, de s. k. "Poema del Cid" och "Crónica rimada del Cid" l. "El Rodrigo". Det förra, sannolikt sammanskrifvet i slutet af 1100- eller början af 1200-talet

af en klosterbroder i S. Pedro de Cardeña, där Cid ligger begrafven, behandlar Cids mannaålder. Det visar en medvetet konstnärlig komposition och stor kraft och ursprunglighet i detaljerna, ehuru den form, hvari det föreligger, är ganska ofullkomlig (blott *en* afskrift, fr. 1307). ''El Rodrigo'', säkerligen nedskrifven senare, sannolikt af någon klerk i Palencia, och nu föreliggande blott i mycket förvanskadt skick, behandlar Cids ungdom, men är i fråga om komposition och allmänt estetiskt värde ''Poema'' mycket underlägsen. Båda dikternas ofullkomliga och oregelbundna form — långa rader med tydlig cesur i midten, men f. ö. af växlande längd (i allmänhet 14—16 stafvelser) i enassonerade oliklånga tirader — är kanske delvis att tillskrifva brytningen mellan en äldre, mer folklig form (''mester de juglaría'', tirader af 16-stafviga assonerade rader), som sedan gammalt användts i kortare episka sånger, och en ny konstfullare, från Frankrike kommen form (''mester de clerecía'', 14-stafvig alexandrin i rimmade 4-radiga strofer). I denna senare form, ''la nueva maestría'', föreligger ett annat längre nationalepisk poem, ''Poema de Fernán González'', Kastiliens förste grefve, författadt omkr. 1240, sannolikt af en munk i klostret Arlanza, och denna form blir sedan den vanliga i den berättande och didaktiska poesien allt till slutet af 1300-talet. Utom dessa tre längre nationalepiska poem, som voro verk af mer konsterfarna och lärda män ur prästerskapets krets, får man, som ofvan antyddes, redan för denna äldsta tid antaga tillvaron af kortare episka sånger —, motsvarigheter och delvis sannolikt direkta föregångare till hvad som senare kallades ''romanser'' —, hvilka, om också äfven de urspr. härrörande från yrkessångare, men världsliga 'juglares'', dock inträngde bland massan af folket, som lärde och sjöng dem och gjorde dem till en sin tillhörighet, en folkpoesi, fortlefvande från generation till generation genom muntlig öfverlämning. Sannolikt ha de ofvannämnda längre poemen sammanfogats af dessa gamla korta sånger, liksom äfven de äldsta prosakrönikorna uppenbarligen delvis direkt omskrifvits af dylika. Dock kan förhållandet nog också ibland ha varit det motsatta, och särskildt i fråga om de först långt senare uppteckнade s. k. romanserna (tryckta från början af 1500-talet, dels på flygblad, dels sedan i stora samlingar: ''Cancionero de varios romances'' 1550, ''Silva de romances'' 1550—51, ''Romancero general'' 1600 m. fl.) äro kanske de flesta, äfven af de sedan gammalt genom tradition fortlefvande — många äro nydiktade — utbrutna ur de längre episka sångerna och de gamla krönikorna. Den form, hvari dessa romanser framträda, en följd af vanligen 8-stafviga vers med samma assonans i de jämna raderna — en form, som sedan får en stor betydelse i den spanska litteraturen och än i dag lefver ett friskt lif — torde emellertid icke vara annat än en uppdelning på två rader af de urgamla korta episka sångernas 16-stafviga assonerade långrader. — Under 1200-talet uppkom vidare en *didaktisk diktning*, hvars främste representant är klerken Gonzalo de Berceo (d. 1268), den förste till namnet kände spanske diktaren, som, utom några andliga hymner, skref flera långa poem af religiös-didaktiskt innehåll (helgonbiografier o. d.) i ofvannämnda nyare metriska form, 4-radig rimmad alexandrin, ofta kallad ''la cuaderna vía''. Samma form används äfven i två längre berättande poem från denna tid, ''Libro de Alexandre'' och ''Libro de Apolonio'', efter latinska och franska källor, af hvilka det förra möjligen också författats af Berceo. Med förbigående af några andra längre poem efter utländska källor från denna tid må blott erinras om Alfons X den vises lyriska ''Cantigas en loor de S. Maria'' (sånger till Marias lof), som dock äro skrifna på galicisk dialekt och sålunda icke egentligen tillhöra spanska litteraturen. Under 1300-talet möta vi den spanska medeltidens mest originelle och begåfvade skald, Juan Ruiz, ärkepräst af Hita (d. omkr. 1350), som efterlämnat ett långt poem, ''Libro de buen amor'', hvilket i en tämligen lös ram innehåller en mängd berättande episoder, mest efter främmande källor, men dock originellt behandlade och mycket belysande för tidens seder, jämte åtskilliga till formen varierande cantigas, visor. Hufvudtemat är kärleken, och verkets glada galanta grundton förtages icke af den tydligen af försiktighetshänsyn påsmetade moralisk-religiösa fernissan. Af öfriga poeter må slutligen nämnas Pedro López de Ayala (d. 1407 såsom storkansler af Kastilien), som i enrimmade quatrainer och med inströdda religiösa sånger af växlande meter gaf en moralisk-satirisk revy af representanter från olika samhällsklasser, kallad ''Rimado de Palacio''. — *Prosaskrifter*. Från Alfons X den vise (d. 1284), som bl. a. lät utarbeta den berömda lagboken ''Las siete partidas'' — hans far, Ferdinand den helige, hade föranstaltat en öfversättning af Lex visigothorum, kallad ''Fuero Juzgo'' 1241 — daterar sig också den spanska historieskrifningen genom de på hans bud affattade ''Crónica d'España'' och ''Grande y general historia''. På dessa första följde från nästa årh. och ända in på 1500-talet en rad af andra krönikor, dels allmänna världs- och landskrönikor, dels krönikor om enskilda regenter, dels slutligen krönikor eller biografier om andra framstående personer. Med förbigående af åtskilliga prosaalster från 1200- och 1300-talen af didaktisk och sententiös art och hämtade ur medeltidens gemensamma förråd, erinras endast om Alfons X:s son Sancho IV:s (d. 1295) berömda ''Libro de los castigos y documentos'' samt om den kanske mest framstående prosaisten i spanska medeltiden, Alfons' brorson infanten Don Juan Manuel (d. 1348), hvars mest bekanta verk, ''El libro de los Euxiemplos del conde de Lucanor ó de Patronio'', utgör en i en gemensam ram grupperad följd af berättelser, hvaraf många af österländskt ursprung. Till 1300-talet har man slutligen också att förlägga ''Amadisromanens'' uppkomst. Man känner visserligen denna roman blott i en senare bearbetning af García Rodriguez de Montalvo (1:a kända uppl. 1498), men otvetydiga vittnesbörd ådagalägga, att den funnits åtminstone redan vid midten af 1300-talet. Möjligt är, att ''Amadisromanens'' okände författare är att söka i Portugal, men för denna åsikt ha dock fullt bindande bevis ännu icke kunnat framläggas (om denna bok med dess många efterbildningar jfr Amadisromaner).

1400-talet karakteriseras först och främst genom bildningen af en konstfull hofpoesi efter provensalskt mönster. Genom Katalonien och Portugal hade den provensalska diktkonsten och dess doktriner inträngt i Kastilien — i själfva verket hade spanska skalder länge diktat lyrisk poesi i provensalskt maner, men i allmänhet på galicisk-portugisiskt språk, så bl. a. Alfons X i sina "Cantigas" — och idkades då ifrigt af den krets poeter, som dvaldes kring konung Johan II (1405—54). Denna hofklicks diktning, korta stycken med invecklad versifikation enligt "el arte de trobar", mest tillfällighetspoesi, samlades i stora visböcker, cancioneros, hvaribland den af Alfonso de Baena kompilerade och konung Johan 1445 tillegnade kan anses som den officiella samlingen för dennes poetiska hof. På dessa cancioneros, som representera en viss grupp, en liten krets, följde sedan äfven dylika af mer allmän art, där poeter af helt olika tider och skolor sammanfördes. Den yngsta fullständigare kända af dessa allmänna visböcker är den "Cancionero general", som utgafs af Fernando del Castillo i Valencia 1511 och bl. a. innehåller äfven några romanser, hvilket visar, att denna gamla nationella poesi fortlefvat och idkats jämte den konstfulla imiterade. Vidare och jämte det nämnda provensalska visar sig nu äfven ett italienskt inflytande i spanska poesien. Denna riktnings främsta representanter äro markisen af Santillana, Iñigo López de Mendoza (d. 1458), som införde den italienska endecasillabon och sonetten, och Juan de Mena (d. 1456), hvars hufvudverk är ett långt, allegoriskt, af Dante starkt påverkadt poem, "El laberinto". Markisen af Santillana var en stor beskyddare af vitter idrott och själf i besittning af omfattande kännedom om Frankrikes och Italiens litteraturer, hvilket visas af den lilla poetik, hvarmed han i form af företal inledde sina verk. Det var också hufvudsakligen han, som gaf impulsen till ett djupare studium af antiken — det tredje karakteristiska draget för denna tid — genom att förranstalta spanska öfversättningar af Vergilius, Ovidius, Seneca o. a. Bland tidens öfriga poeter kunna nämnas Juan Alvarez Gato (d. 1496), Gómez Manrique (d. omkr. 1490) och den väl ursprungligaste begåfningen af dem alla, den döpte juden Antón de Montoro (d. 1480), "skräddaren från Córdoba", en äldre yrkes- och sångarbroder till Hans Sachs, som skref kvicka och mustiga satiriska skämtsånger i mer folklig tonart. — 1400-talets *prosalitteratur* erbjuder icke mycket, utom de ofvan antydda krönikorna och riddarböckerna. Bland historiska arbeten från denna tid må dock särskildt nämnas Fernán Pérez de Guzmáns (d. omkr. 1460) mästerliga biografier "Generaciones y semblanzas" och Hernando del Pulgars (d. omkr. 1493) likartade "Claros varones de Castilla". Ett originellt verk, fullt af saftiga drag ur samtidens seder, är vidare den till de många satirerna mot kvinnan hörande "Corbacho" af Alonso Martínez de Toledo, ärkepräst af Talavera (d. omkr. 1470). Den betecknande titeln ("piska"), men blott den, är lånad från Boccaccios liknämnda bok.

Dramat. Den världsliga teatern har i Spanien, liksom annanstädes, framgått ur den liturgiska. Ehuru man af det äldre liturgiska dramat känner endast ett fragment af ett trettondagsspel från slutet af 1100- eller början af 1200-talet (det s. k. "Misterio de los Reyes Magos"), är det dock säkert, att dylika spel allmänt brukade uppföras i templen vid de stora kyrkliga högtiderna, och detta icke blott rent religiösa stycken, utan äfven sådana, som förmodligen i en tunn religiös ram egentligen voro burleska farser. Vid den 1264 instiftade Kristi lekamens-festen, den mest populära kyrkliga festen i Spanien, uppfördes tidigt religiösa spel, s. k. autos sacramentales, hvilka, jämte de tidigare julspelen, autos al nacimiento, utvecklades alltmer, tills de slutligen på 1600-talet nådde sin höjdpunkt som storartade allegorisk-religiösa teaterstycken. De från kyrkan tidigt skilda farsartade spelen däremot fortlefde på gator och torg, hämtade typer och scener ur lifvet och blefvo en direkt förberedelse för det världsliga dramat. Detta nya drama kan anses börja i slutet af 1400-talet med Juan del Encina (d. 1534), äfven lyrisk skald och musiker, i hvars dramatiska stycken, af hvilka han med ett från Vergilius lånadt namn kallade de flesta églogas, rent profana figurer infördes och där det religiösa momentet till slut alldeles försvinner. Arten fullföljdes och utvecklades i någon mån af Lúcas Fernández och portugisen Gil Vicente (d. 1557), som äfven skref på spanska. Af obestridligt inflytande på dramats utveckling, ehuru eg. icke hörande till teatern, var den berömda, omkr. 1492 af Fernando de Rojas, en döpt jude, författade "Tragicomedia de Calisto y Melibea", bättre känd under namnet "La Celestina" (efter den mästerligt tecknade hufvudfiguren, en kopplerska). Den skarpa karaktärsteckningen, den flytande dialogen, den slående realismen i denna dramatiska kärlekshistoria, ehuru den med sina 21 akter icke gärna kan ha uppförts, men väl reciterats, kunde icke undgå att ge de dramatiske författarna värdefulla fingervisningar. Med Torres de Naharros (d. 1531) komedisamling (1517) och Lope de Ruedas (d. 1566) sedekomedier, hvilka bådadera röja något inflytande från Italien, tar dramatiken ett stort steg framåt, och när så Juan de la Cueva (d. omkr. 1609) och andra på scenen äfven infört den nationella historiens hjältar, var i det hela vägen banad för det klassiska spanska dramat. Hvad den förklassiska dramatikens form angår, var den ganska osäker, i det man dels om hvartannat skref på prosa och vers, hvarvid än användes den nationella åttastafviga versen, än den italienska endecasillabon, dels vacklade man i afseende på indelningen i akter, fem, fyra och tre. Utom de längre, i akter indelade styckena, hade man äfven korta förspel och mellanspel, hvaraf den nämnde Lope de Rueda skref några komiska entremeses och pasos.

Storhetstiden, ungefär 1500- och 1600-talen. Om de föregående skedenas icke särdeles omfattande litteratur i det hela visat starkt inflytande utifrån (Frankrike, Provence, Italien), karakteriseras däremot denna period i allmänhet af stor originalitet och utomordentlig produktivitet. *Lyriken*, särskildt den högre, söker dock i allmänhet sina mönster i Italien, liksom förut markisen af Santillana och

hans skola; men om denne imiterat den äldre italienska sångarskolan, vänder man sig nu till Italiens nyare litteratur. Hufvudmännen för denna nya italianiserande riktning äro Juan Boscán (d. 1542), Garcilaso de la Vega (d. 1536) och Diego Hurtado de Mendoza (d. 1575). Mot denna riktning uppstod emellertid en häftig opposition från idkare af den nationella lyriska poesien (romanser, redondillas), anförda af Cristóbal de Castillejo (d. 1556), men mot slutet af 1500-talet blef det italienska maneret fullständigt införlifvadt med den spanska lyriken, utan att dock därför den nationella strömningen undertrycktes: de båda riktningarna gå jämsides med hvarandra, och samme poet kan använda båda formerna för olika syften. De mest betydande lyrikerna under senare delen af 1500-talet voro Fernando de Herrera (d. 1597), kallad "El divino" (den gudomlige), som bildade skola i Sevilla, och den äfven som framstående prosaist bekante mystikern Fray Luis de León (d. 1591), som skref inspirerade andliga oden af stor skönhet. 1600-talets lyriska skalder äro legio, men af de enorma massor af olika slags vers de frambringade har största delen sjunkit i en välförtjänt glömska. Från denna tid må erinras om det nya bombastisk-perifrastiska maner, med bekanta motsvarigheter inom andra litteraturer, hvilket fått namn af kultism l. gongorism, efter Luis de Gongora (d. 1627). Denne var dock i bottnen en verklig skald och står vida framom den i hans spår följande skaran af efterhärmare. I den satiriska och epigrammatiska arten framstod Francisco de Quevedo Villegas (d. 1645), som dock vunnit större rykte genom sina prosaverk. Liksom lyriken hämtade äfven den genom Spaniens politiska storhet framkallade nya *epiken* sina mönster från Italien (Ariosto, Tasso). Men ingen af dessa visserligen rätt många episka dikter är af större värde, ingen kan tåla en jämförelse med Portugals storslagna nationalepos "Os Lusiadas". Bland de bättre episke skalderna äro Alonso de Ercilla (d. 1594), hvars "Araucana", trots enskilda skönheter, i det hela dock blott är rimmad historia, samt Cristóbal de Virués (f. omkr. 1550), och vidare må erinras om Lope de Vegas misslyckade försök att imitera Ariosto och Tasso. I det komiska epos lyckades spanjorerna något bättre, och inom denna art äro Lope de Vegas "Gatomaquia" och Villaviciosas (d. 1658) "Mosquea" ganska underhållande. Från Italien infördes också *herderomanen*, börjad med Jorge de Montemayors (d. 1561) "Diana enamorada", måhända renässansens bästa herdedikt, och vidare representerad bl. a. af Cervantes' "Galatea" och Lope de Vegas "Arcadia", samt likaså *äfventyrsnovellen*, som efter Cervantes, i hans mästerliga "Novelas ejemplares", odlades af en mängd författare. Kraftig originalitet uppenbarar sig i den satiriskt sedeskildrande, till formen vanligen autobiografiska s. k. *pikareska novellen*, en alldeles ny, af spanjorerna uppfunnen art af universell betydelse. Den börjar med den berömda "Vida de Lazarillo de Tormes" (1554), möjligen författad af Sebastián de Horozco (d. efter 1578). På denna följde en rad noveller af liknande art, bland hvilka de mest bekanta äro "Guzmán de Alfarache" (1:a delen 1599), af Mateo Alemán (d. efter 1614), och "Historia y vida del gran Tacaño Pablo de Segovia" (1626), af Quevedo. Emellertid rönte denna nationella art äfven i någon mån inflytande af den italianiserande äfventyrsnovellen, och till denna något modifierade pikareska novell hör bl. a. Vicente de Espinels (d. 1624) genialiska "Vida y aventuras del Escudero Marcos de Obregón" (1618) och Luis Velez de Guevaras (d. 1646) "Diablo cojuelo" (1641), efterbildad af Lesage. Ett verk, som nog i någon mån påverkats af den pikareska novellen, men som är alltför stort för att inrangeras i kategorier, är Miguel de Cervantes Saavedras (1547—1616) odödliga mästerverk "Don Quijote" (1:a d. 1605, 2:a d. 1615; se vidare Cervantes). — Originellt och nationellt i eminentaste mening är periodens *drama*, som icke blott är den spanska litteraturens praktblomma, utan en af världslitteraturens intressantaste företeelser. Produktiviteten inom detta område är rent af fabulös och de ämnen, som behandlas, af den mest växlande art. Från innehållets synpunkt brukar man dela den enorma mängden af stycken i A) *religiösa*, hvilka i sin ordning delas i a) *autos* (se ofvan) samt b) *comedias divinas* och *comedias de santos* (*comedia* = hvarje längre tragiskt eller komiskt stycke) med ämnen ur bibeln eller helgonhistorien, men annars ordentliga skådespel som de världsliga; B) *världsliga*, hvilka delas i a) *comedias de capa y espada*, med ämnen ur det dagliga lifvet och där de handlande personerna tillhöra medelklassen samt äro caballeros i den vanliga dräkten med kappa och värja, samt b) *comedias de ruido* l. *de teatro*, med större teatralisk apparat och där konungar eller deras vederlikar införas. Utom dessa längre stycken förekommer en mängd korta, mest komiska för-, mellan- och efterspel: loas, entremeses (hvarur sedan utvecklades sainetes), bailes (dans med sång), zarzuelas (operettartade). Den, som med rätta kan kallas skaparen af denna nya dramatik, är Lope Félix de Vega Carpio (1562—1635), hvarvid dock må erinras, att bland Lopes samtida fanns en liten krets självständiga dramatiker i Valencia, som icke kunna sägas tillhöra hans skola; mest berömd bland dem är Guillén de Castro y Belvis (d. 1631), hvars "Mocedades del Cid" blef förebilden för Corneilles "Cid". Men från Lope utgick dock, som sagdt, det följande dramat. I afseende på formen fastställande treaktsindelningen och användningen af den nationella åttastafviga versen (romansens mått), har denne produktive författare skrifvit tallösa stycken af alla de ofvan antydda arterna och dymedelst en gång för alla fixerat konstarten (se vidare Lope). Af Lopes talrika skola må nämnas blott Fr. Gabriel Tellez (d. 1648), mer känd under pseudonymen "Tirso de Molina", och Juan Ruiz de Alarcón (d. 1639), hvars berömda karaktärskomedi "La verdad sospechosa" blef förebilden för Corneilles "Menteur". En Lopes efterföljare, den ryktbaraste af dem alla, är också Pedro Calderón de la Barca (1600—81), med hvilken, enligt hvad man brukar anse, den spanska dramatiken når sin höjdpunkt. Något egentligt nytt kunde Calderón icke skapa, men han

visar i det hela noggrannare utarbetning, större formell fulländning än Lope, hvartill han lade mera vikt vid karaktären och särskildt mera uteslutande än förut gjorde äran till ett väsentligt motiv för sina personer. Hans storartade autos äro allegorisk-teologiska afhandlingar, ofta hårfint klyftiga, men utan större konstvärde. (Om honom och hans verk se f. ö. Calderón.) Bland Calderóns många efterföljare må erinras om Francisco de Rojas (d. 1661), hvars fina historiska stycke "Del rey abajo ninguno" är ett mästerverk, och Augustín Moreto (d. 1669), som särskildt excellerade i lustspelet och hvars mest bekanta stycke är "El desdén con el desdén". Bland professionella författare inom de sekundära formerna intages främsta rummet af Luis Quiñones de Benavente (d. omkr. 1652), som skref många kvicka entremeses. — *Historieskrifningen* når under perioden stor utveckling. Det gamla krönikemaneret hade blomstrat långt in på 1500-talet, men genom bekantskapen med de store latinske häfdatecknarna börjar man inse dess brister och söka skrifva kritisk historia i en stilistiskt fulländad form. Det första lyckade försöket i denna riktning är Diego Hurtado de Mendozas "Guerra de Granada" (om morernas uppror 1568), som dock blef offentliggjordt först efter det jesuiten Juan de Mariana (d. 1624) utgett sin berömda "Historia de España", som ännu i vissa afseenden står oupphunnen inom spanska häfdateckningen. Periodens siste framstående historieskrifvare är Antonio de Solis (d. 1186), hvars "Conquista de México" utkom 1684. Bland de *religiös-mystiska* skriftställare, som blomstrade särskildt under förra hälften af perioden, märkas Fr. Luis de Granada (d. 1588), Spaniens Bossuet, Juan de la Cruz (d. 1591), den högst märkliga, sedermera kanoniserade Teresa de Jesús (d. 1582) och den förut nämnde Fray Luis de León, som genom sin förträffliga afhandling om den gifta kvinnan äfven intar en framstående plats bland tidens *moralister*. Dessa äro annars visserligen många, men i allmänhet af ringa betydelse, om man undantar dem, som använde satirens form. Mästaren i den sociala *satiren*, liksom i den politiska och litterära, är Quevedo, som i sina berömda "Sueños" (Drömmar) obarmhärtigt gisslade samtidens lyten. Denne snillrike och originelle författare gör sig dock stundom skyldig till öfverdrift i det vid denna tid uppkommande maner, den s. k. konceptismen, som sträfvade efter tankedigert djup i framställningen, men oftast slog öfver i dunkel tvetydighet och som hvars kodex man kan anse Baltasar Gracián y Morales' (d. 1658) "Agudeza y arte de ingenio".

1700-talet. Med Spaniens politiska storhet gick också spanska litteraturens storhetstid till ända, och i jämförelse med den föregående periodens utomordentligt rika blomstring visar 1700-talets spanska vitterhet en bedrövligt anemisk karaktär. Med det bourbonska konungadömet gjorde det franska inflytandet inom litteraturen, liksom inom andra områden, sitt inträde på halfön och blef snart fullständigt härskande. För lyriken må blott erinras om Juan Meléndez Valdés (d. 1817) och den s. k. Salamancaskolan (se d. o.). Af det lilla verkligt originella, som under detta årh. frambragtes, må det f. ö. vara nog att nämna jesuiten José Francisco de Islas (d. 1781), med en doft af den gamla pikareska arten kryddade roman "Historia del famoso predicador Fr. Gerundio de Campazas", en mot tidens maniererade predikanter riktad skarp satir, som äfven innehåller förträffliga, sedeskildrande episoder, samt den genialiske D. Ramón de la Cruz Cano y Olmedillas (d. 1795) kvicka och kraftigt originella sainetes, som ge en intressant bild af spanska samhället från slutet af 1700-talet. Den franska riktningen fick sin Boileau i Ignacio de Luzán (d. 1754), som i en "Poética" (1737), icke utan en viss originalitet, för sina landsmän utvecklade pseudoklassicitetens bud och framför allt de famösa enheterna. Men de försök, som gjordes att imitera det franska dramat, blefvo platta och misslyckade, och den ende, som kan sägas med någon framgång ha skrifvit komedier efter franskt mönster, är Leandro Fernandez de Moratín (1760—1828), hvars bästa stycke är "El viejo y la niña". En viktig följd af det franska inflytandet var den 1713 efter fransk förebild inrättade Real academia española, som redan 1726—39 i sex folioband utgaf sin stora ordbok, ett ganska förträffligt arbete, och 1771 sin mer anspråkslösa grammatika. 1738 följde Real academia de la historia. Slutligen må erinras om, att den nationella historien och litteraturen under detta årh. funno samvetsgranna och lärda samlare och bearbetare i Enrique Flórez (d. 1773), som 1747—72 utgaf 27 bd af den viktiga kyrkohistoriska källsamlingen "España sagrada", litteraturhistorikerna Martín Sarmiento (d. 1772), Tomás Antonio Sánchez (d. 1798) och Antonio Capmany y Montpalau (d. 1813), filologen Gregorio Mayáns y Siscar (d. 1781) m. fl. — den spanska litteraturhistoriens grundläggare är Nicolás Antonio (d. 1684) genom sitt stora, ytterst viktiga "Bibliotheca hispana vetus" o. "nova", som 1783—88 med tillägg utgafs af Francisco Pérez Bayer — samt om de omfattande lärda samlingar inom alla vetandets grenar, som utgåfvos af den upplyste benediktinmunken Benito Feijóo y Montenegro (d. 1764).

1800-talet. Man kunde ha väntat, att spanjorerna, som under det ärorika frihetskriget 1808—14 så kraftigt och framgångsrikt kämpade mot de franske inkräktarna, äfven inom litteraturen skulle veta att afkasta det främmande oket. Men detta hände icke, och en så ifrig franskhatare som Manuel José Quintana (1772—1857), som i glödande patriotiska oden efter franskt snitt predikade frihet och hämnd, var den franska smaken lika trogen som anhängarna af den franska regimen. Detsamma var fallet med Quintanas samtida och sångarbroder Juan Nicasio Gallego (1777—1853). Den franska klassicitetens siste mer bemärkte målsman i Spanien var den f. ö. rätt medelmåttige Francisco Martinez de la Rosa (1789—1862). När sedan *romantiken* gjorde sitt intåg på halfön, var det också Frankrikes romantik, som blef det egentliga mönstret. Dock kunde de romantiska idéerna i Cids och Calderóns land icke undgå att också kraftigt anslå nationella strängar,

och den, som först lyckades fullt sammangjuta de nya tendenserna med det gamla spanska lynnet, är Ángel de Saavedra, hertig af Rivas (1791—1865), särskildt i sitt ödestragiska drama "Don Álvaro ó la fuerza del sino" Detta nationalromantiska drama fick sedan många odlare, bl. a. den lärde Eugenio Hartzenbusch (1806—80), hvars berömda "Los amantes de Teruel" uppfördes 1837, och Antonio García-Gutiérrez (1813—84), hvars populäraste stycke "El trovador" gått öfver scenen året förut. En genialisk romantiker af mer universell art, tillhörande Byrons eller de franske efterföljarnas af Byron skola, är lyrikern José de Espronceda (1808—42), hvars mest berömda dikt, "El diablo mundo", svagt erinrar om "Faust". En annan berömd romantiker af mycket stor, men till värdet mycket ojämn produktivitet är José Zorrilla (1817—93), kanske det populäraste diktarnamnet i 1800-talets Spanien. Bland hans många alster må erinras om diktsamlingen "Cantos del trovador", hans mästerverk, och den romantiska dramatikens fjärde praktblomster, det ännu alltjämt på Allhelgonadagen spelade dramat "D. Juan Tenorio", en ny för den spanska romantiken karakteristisk version af den gamla världsberyktade sagan (1844). Äfven komedien under denna tid visar en viss originalitet, ett återupptagande af 1600-talets traditioner i förening med en genuin lokalfärg, och dess främste representant är den mycket produktive Manuel Bretón de los Herreros (1796—1873). Bland tidens prosaister må nämnas den unge, begåfvade José de Larra (1809—37), som under pseudonymen Figaro kvickt satiriserade samtiden i en mängd pamfletter, och de båda humoristiske prosaisterna Ramón de Mesonero Romanos (1803—82), som i sina "Escenas matritenses" gett väl tecknade bilder ur hufvudstadens lif, och Serafín Estébanez Calderón ("El Solitario", 1799—1867), hvars "Escenas andaluzas", i en stil, som på ett något konstladt sätt söker efterbilda den pikareska arten, äro ganska underhållande. När mot 1840 1700-talets trånga principer ändtligen blifvit så godt som fullständigt tillintetgjorda, blef det den nu följande tidens uppgift att skapa en ny litteratur på nationell grund. Fullständigast har detta lyckats på prosaberättelsens område, där vägen banats af de senast nämnde. Här möter först Cecilia Arrón ("Fernán Caballero", 1796—1877), den spanska *byhistoriens* och öfver hufvud den *realistiska sedeskildringens* skaparinna. Samma område odlades sedan bl. a. af den något idealiserande Antonio de Trueba (1821—89), den fint ironiske, universellt bildade Juan Valera (1827—1905), José M. Pereda (1833—1906), Emilia Pardo Bazán (f. 1851), Leopoldo Alas (1852—1901), Armando Palacio Valdés (f. 1853) m. fl. De nu nämnde äro väsentligen objektivt sedeskildrande. Ett mer subjektivt, socialkritiskt moment infördes af den mycket produktive Benito Pérez Galdós (f. 1845) och har sedermera vunnit alltmer terräng. Antiklerikalismen är det starkast framträdande draget hos denna moderna spanska roman, som f. ö. hos sina främsta yngre representanter, Pío Baroja (f. 1872), José Martinez Ruiz (pseud. "Azorín", f. 1876) och Vicente Blasco Ibañez (f. 1867), karakteriseras af bitande ironi och pessimism. Den *historiska romanen*, hvars förste mer betydande målsman Patricio de la Escosura (1807—78) fick en rad efterföljare, har fått sin ojämförligt främste representant i den förut nämnde Pérez Galdós, hvars mycket volymstarka "Episodios nacionales" höra till det bästa, som någonsin frambragts inom denna genre. Inom *dramat* följde på de ofvannämnde romantiske författarna bl. a. de i sina första stycken ännu af romantiken starkt influerade Adelardo López de Ayala (1828—79), sedermera påverkad af Dumas och Augier, samt Manuel Tamayo y Baus (1820—98), hvars mästerverk, "Un drama nuevo", vunnit välförtjänt berömmelse. Sträfvan efter större originalitet och en viss revolutionär anda spåras hos den därefter framträdande, mycket olika bedömde José Echegaray (1832—1916), som väl dock alltid kommer att inta en bemärkt plats i 1800-talets spanska dramatik. Nära Echegaray står bl. a. Eugenio Sellés (f. 1844). Den ofvannämnde Galdós har också skrifvit för teatern och med sina kraftiga, men tekniskt ej så fullkomliga tesdramer väckt liflig uppmärksamhet. F. ö. är de moderne spanske dramatikernas antal legio. Det populäraste namnet i nyaste tid är väl Jacinto Benavente (f. 1866), som i sina komedier med älskvärd ironi mästerligt skildrar det moderna spanska samhället i alla dess lager. Bland den nyare spanska *lyrikens* tallösa representanter må blott erinras om den förut nämnde, i folklig tonart diktande Trueba, som fått det dock knappast träffande hedersnamnet "den spanske Béranger", och de tre, som väl stå i allra främsta ledet: Gustavo Adolfo Bécquer (1836—70), som icke utan rätt närmats till Heine, Ramón de Campoamór (1817—1901) och Gaspar Núñez de Arce (1834—1903). Slutligen må nämnas den i Nicaragua födde Ruben Darío (1867—1916), som delvis efter modernt franska förebilder sökt reformera den spanska lyriken och som otvifvelaktigt är en stor verskonstnär, om också många af hans nyheter äro mer kuriösa än lyckade. — Inom *historiens* område har särskildt sedan midten af 1800-talet en mycket liflig verksamhet rådt, kraftigt främjad af Historiska akademien. En mängd viktiga samlingar och många värdefulla monografier ha utgetts. Den mest omfattande allmänna spanska historien är Modesto Lafuentes (1806—66) "Historia general de España" (29 bd, 1850—67, ny af Juan Valera m. fl. fortsatt uppl. 1887—91), en smula retorisk och f. ö. nu i många stycken föråldrad. En modern, på nyare specialforskningar stödd, betydligt mer kortfattad handbok är Rafael Altamira y Cerveas "Historia de España y de la civilización española" (4 bd, 1902—11). Äfven inom *litteraturhistorien* har utvecklats synnerligen liflig verksamhet: omfattande samlingar och många kritiska upplagor af äldre litteratur samt en stor mängd förtjänstfulla litteraturhistoriska specialarbeten ha publicerats. Bland de förra märkas Rivadeneiras "Biblioteca de autores españoles" (71 stora bd, 1846—80), "Nueva biblioteca de autores españoles" (under utg., hittills 22 bd), "Clásicos castellanos" (under

utg., hittills 28 bd) m. fl. Bland specialstudierna må nämnas katalanen Manuel Milá y Fontanals' (1818—84) "Poesía heróico-popular castellana" (1876) och framför allt dennes berömde lärjunge, den grundlärde och skarpsinnige Marcelino Menéndez y Pelayos (1856—1912; se denne) många arbeten, bland hvilka "Antología de poetas líricos castellanos" (13 bd, 1890—1908, oafslutad) i inledningarna till de olika delarna ger synnerligen värdefulla litteraturhistoriska monografier. Betydande specialstudier ha vidare publicerats af Francisco Rodríguez Marín (f. 1855), Emilio Cotarelo y Mori (f. 1858), Ramón Menéndez Pidal (f. 1869) m. fl. och mera omfattande sådana öfver längre tidrymder bl. a. af Leop. Aug. de Cueto, markis de Valmar (d. 1901), "Historia crítica de la poesía castellana en el siglo XVIII" (3 bd, 1893), och augustinmunken Francisco Blanco García, "La literatura española en el siglo XIX" (3 bd, 1891—94), den senare ej så litet ensidig. En stor allmän spansk litteraturhistoria påbörjades af José Amador de los Ríos (7 bd, 1861—65), men stannade vid 1500-talet, vidlyftig och ej alltid tillförlitlig, f. ö. nu i mycket antikverad. F. n. är under utgifning en ny större "Historia de la lengua y literatura castellana" af Julio Cejador y Frauca (hittills 5 bd, 1915—16, nående till slutet af 1600-talet), något osammanhängande och katalogartad, men f. ö. "up to date" och innehållande ett mycket omfattande och värdefullt bibliografiskt material (de språkhistoriska partierna äro mera dilettantmässiga).

Litt.: Utom ofvan anförda spanska litteraturhistoriker må följande utländska författare anföras: amerikanen George Ticknor, "A history of spanish literature" (3 bd, 1849; 6:e uppl. 1888, ty. öfv. i ny tillökad uppl. 1867), förträfflig för sin tid och ännu värdefull, ehuru särskildt för de äldre perioderna nu föråldrad; engelsmannen James Fitzmaurice Kelly, "A history of spanish literature" (1898, sp. och fr. tillökade öfv. i nya uppl. 1913), tysken Ph. Aug. Becker, "Geschichte der spanischen literatur" (1904), och fransmannen E. Mérimée, "Précis d'histoire de la littérature espagnole" (1908), de tre sista kortare handböcker. En schematiskt vetenskaplig öfversikt ger G. Baist, "Die spanische literatur" (i Gröbers "Grundriss der romanischen philologie"). A. W:son M.

Spanska maneret, inom befästningskonsten. Se Befästningskonst, sp. 1198.

Spanska mark (lat. *Ma'rca hispánica*) kallades, efter dess fullständiga införlifning (801) med Karl den stores rike, den utkant, "mark" (se d. o., sp. 995), af riket, som låg mellan Pyrenéerna och Ebro och steg för steg eröfrats från morerna. Det indelades i 15 grefskap, bland hvilka grefsk. Barcelona fick en viss öfvervikt, och omfattade det område, som sedermera intogs af Katalonien, Navarra och (delvis) Aragonien.

Spansk-amerikanska kriget, den vanliga benämningen på de strider om herraväldet öfver Cuba, spanska Antillerna (särskildt Puerto Rico) och Filippinerna, som 1898 fördes mellan Spanien och Nord-Amerikas förenta stater. Ehuru krigets orsaker lågo djupare (se Nord-Amerikas förenta stater, sp. 1231—32), gaf dock amerikanska pansarskeppet "Maines" förolyckande i Habanas hamn 15 febr. 1898 genom en explosion, af amerikanerna tillskrifven en spansk mina, den omedelbara anledningen till kriget, som af Förenta staternas president officiellt förklarades 25 april s. å. De första krigshändelserna försiggingo på *västindiska krigsskådeplatsen.* Förenta staternas sjöstridskrafter voro vid krigets utbrott redan mobiliserade. En eskader (eller flotta), "North Atlantic squadron", bestående af 2 slagskepp, 4 pansarkryssare, 3 större monitorer samt ett stort antal kanonbåtar och andra mindre fartyg, under befäl af amiral Sampson (se denne), hvars flaggskepp var pansarkryssaren "New York", låg i örlogshamnen Cay west utanför Floridas kust. En annan eskader, "Flying squadron", som bestod af 3 slagskepp och 2 pansarkryssare, låg vid Hampton roads i Virginia med uppgift att trygga östkusten. Dess chef var commodore Schley (se denne). Vidare funnos två mindre eskadrar i de amerikanska farvattnen, hvaraf en på västkusten, och en större eskader i Kina (se nedan). — Af de spanska sjöstridskrafterna befann sig vid krigsutbrottet ett 60-tal örlogsfartyg — nästan uteslutande kanonbåtar, kanonslupar o. s. v. utan egentligt stridsvärde och ej heller sammanförda till eskadrar — i Västindien. Först 19 maj ankom amiral Cervera y Topetes (se denne) eskader, bestående af 4 pansarkryssare och några jagare, från Kap Verde-öarna. Den lyckades obemärkt af Sampson, som med sin eskader gått ut för att uppfånga Cervera, nämnda dag nå den befästa hamnen Santiago de Cuba på öns sydkust. Sampson, som förgäfves sökt spanska eskadern vid San Juan (som han bombarderade) på Puerto Ricos kust, lät från 29 maj blockera Santiagos hamn först med Schleys och efter 1 juni äfven med sin egen eskader (tills. 11 större fartyg). Ett försök att spärra det smala hamninloppet genom sänkning af en handelsångare misslyckades. Ej heller lyckades den amerikanska flottan att trots upprepad beskjutning tysta de till hamnens försvar mot sjösidan anlagda gammalmodiga och svagt bestyckade verken och batterierna Castillo del Morro, la Socapa, Estrella m. fl. Som hjälpbas för flottan besatte Sampson i början af juni den kubanska hamnen Guantamo, 38 sjömil från Santiago. — Emellertid hade en till amerikanska flottans understöd i Tampa i Florida sammandragen landstigningskår på omkr. 15,000 man under general Shafter, eskorterad af 15 örlogsfartyg, utan hinder af något slag nått Cuba och 22—25 juni landstigit vid Daiquiri (22 km. ö. om Santiago). De spanska trupperna på Cuba, en s. k. ockupationsarmé, nominellt öfver 160,000 man under befäl af marskalk Ramón Blanco, voro spridda öfver hela ön för att bekämpa insurgenternas af García skickligt ledda gerillakrig. Vid Santiago funnos, under befäl af general Linares, endast omkr. 10,000 man, hvaraf vid pass 3,000 utgjorde besättning i själfva staden. Omkr. 3,000 man hade besatt de till stadens försvar åt landsidan anlagda fältbefästningarna (skyttevärn, kanonbatterier och några blockhus); återstoden utgjorde dels besättning i befästningarna vid inloppet till hamnen, dels en rörlig reserv afsedd att trygga kusten mot landstigningsföretag. Af land-

frontens besättning voro 500 man, under general Vara del Rey, framskjutna som förpost till den lilla staden El Caney, 6,5 km. n. ö. om Santiago, och 200 man till gården San Juan, 2 km. s. om Santiago vid vägen från Daiquiri. Styrkan vid El Caney anfölls 1 juli af en amerikansk division om 6,500 man med ett batteri, under general Lawton, samt nödgades efter segt försvar, som kostade fienden 450 man, draga sig tillbaka mot Santiago. S. d. anfölló två amerikanska divisioner, tills. 8,500 man med 3 batterier, under general Kents befäl, den till 300 man med 2 kanoner förstärkta förposten vid San Juan under general Rubin, och lyckades, dock med en förlust af 900 man, bemäktiga sig ställningen, hvarvid dåv. öfverstelöjtnant Roosevelt (sedermera president) med sina "rough riders" särskildt utmärkte sig. Följande dag anföll general Shafter med hela sin härafdelning spanska hufvudställningen ö. om Santiago, i hvilken general Toral då förde befälet. Striden, som räckte hela dagen, blef oafgjord, men 3 juli antog spanske öfverbefälhafvaren ett erbjudet vapenstillestånd, helst som fullständig panik utbrutit i staden på grund af amerikanska flottans bombardemang. Sedan Santiago 10 och 11 juli ånyo bombarderats — denna gång från landsidan —, kapitulerade Toral, hvarvid staden öfverlämnades till Shafter och hären gjordes till krigsfångar. Emellertid hade amiral Cervera för att åtminstone söka rädda en del af flottan från att falla i fiendens våld 3 juli brutit sig ut från Santiago och styrt västvart utefter kusten. De amerikanska fartygen, som gjorde bättre fart, hunno dock snart upp de spanska och sköto dem i brand, så att de måste sättas på land. Efter 4 timmar var hela eskadern förintad. De öfverlefvande af besättningarna, omkr. 1,700 man, hvaribland Cervera, blefvo fångna.

På *östasiatiska krigsskådeplatsen* började operationerna därmed, att amerikanska eskadern i de kinesiska farvattnen, 4 pansarkryssare, 2 opansrade kryssare och några mindre fartyg, under befäl af commodore Dewey, 27 april afgick från sin tillfälliga operationsbas nära Hong-kong till Luzon med ändamål att uppsöka och slå den spanska till Filippinernas skydd afsedda eskadern under amiral Montojo, 2 pansrade och 5 opansrade kryssare, alla af äldre typ och svagt bestyckade, samt en del kanonbåtar och andra fartyg. Den låg förankrad i Manilabukten utanför marinarsenalen vid Cavite (9 sjömil från Manila), då den amerikanska eskadern 1 maj på morgonen inlöpte i bukten. Den strid, som nu utspann sig, afgjordes uteslutande genom artillerield och slöt med spanska eskaderns fullständiga förstöring. Dewey inskränkte sig därefter till att blockera Manila och närliggande kust med Cavite som operationsbas. 13 aug. kapitulerade Manila (se vidare d. o.).

Redan dagen förut hade fredspreliminärerna undertecknats i Washington. Definitiv fred slöts i Paris 10 dec. 1898. I denna förklarades Cuba fritt, hvarjämte Puerto Rico och de öfriga spanska Antillerna, Guam och Filippinerna afträddes till Förenta staterna.

Litt.: R. H. Davis, "The Cuban and Porto Rico campaigns" (1898), J. Müller y Tejeiro, "Combates y capitulación de Santiago de Cuba" (s. å.), Ch. Bride, "La guerre hispano-américaine de 1898" (1899), M. Plüddemann, "Der krieg um Cuba im sommer 1898" (s. å.), P. Dahlgren, "Kriget mellan Spanien och Amerikas förenta stater" (s. å.), A. M. T. E. Wester, "Santiagofälttåget 1898" (1901), och Kunz, "Der spanisch-amerikanische krieg im jahre 1898" (i "Taktische beispiele" 1901). H. J—dt.

Spanska Nederländerna. Se Belgien, sp. 1258.

Spanska nötter, *bot.* Se Hassel.

Spanska ryttare l. Frisiska ryttare (fr. *chevaux de frises*), *befästningsk.*, ett stormhinder, som fått sitt namn i anledning däraf, att de lära ha användts första gången vid Groningen i Frisland. Se Stormhinder. L. W:son M.

Spanska sjön, stundom förekommande benämning på Vizcayaviken och Atlantiska hafvet v. om Iberiska halfön.

Spanska språket. Oafsedt det icke indoeuropeiska baskiska eller euskaraspråket, som talas i en del af de baskiska provinserna, tillhör Iberiska halfön det romanska språkområdet. Men den utgör icke en lingvistisk enhet: tre språk, katalanskan, spanskan (kastilianskan) och portugisiskan existera där. De två senare kunna sammanfattas till en hispanisk grupp och äro direkta fortsättningar af det vulgärlatin, som romerska soldater och nybyggare införde till halfön, hvaremot katalanskan, som talas i det forna furstendömet Katalonien, det forna konungariket Valencia samt på Baleariska öarna, tillhör den galliska gruppen af de romanska språken och på det närmaste sammanhänger med la langue d'oc (se vidare Katalanska språket).

Af de hispanoromanska språken talas spanskan eller, som den vanligen kallas, kastilianskan (efter Kastilien, det mäktigaste elementet i den spanska monarkien) i större delen af det europeiska Spanien och i de vidsträckta utomeuropeiska områden, som koloniserats af spanjorerna. De delar af det europeiska Spanien, som icke tillhöra det kastilianska språkområdet, äro dels de ofvan antydda områdena för baskiskan och katalanskan, dels det forna konungariket Galicien (nuv. provinserna Coruña, Lugo, Orense och Pontevedra) med därtill gränsande smärre delar af Asturien och León, i det den på detta område talade galiciska dialekten på det närmaste sammanhänger med portugisiskan (se vidare Portugisiska språket).

Det till Spanska halfön införda vulgärlatinet och den därur utvecklade hispanoromanskan (som sannolikt ganska tidigt och rimligen till följd af ursprungliga etniska differenser skilde sig i en östlig och en västlig grupp, motsvarande spanskan och portugisiskan) ha nu varit underkastade åtskilliga främmande inflytanden. Af de på halfön förut inhemska iberiska språken (liksom af de där sedan gammalt etablerade feniciske och grekiske kolonisternas och de kartagiske eröfrarnas tungomål) torde dock vulgärlatinet ha upptagit blott ytterst obetydligt, hvarvid emellertid bör beaktas det för intet annat romanskt språk förefintliga förhållandet, att latinet i Spanien undanträngde ett icke indoeuropeiskt idiom. Icke heller medförde halföns eröfring på 400-talet af till stor del redan romaniserade germanska stammar (särskildt svever, västgoter) något nämnvärdt upptagande af germanska språkelement. De flesta spanska ord af germansk

härkomst inkommo senare (särskildt under 1000—1200-talen) från Frankrike. Mer betydande och särskildt karakteristisk för de hispanoromanska språken blef däremot den inblandning af arabiska element, som den 711 började, månghundraåriga arabiska ockupationen medförde. De flesta arabiska lånorden i spanskan äro substantiv, mest hörande till den materiella kulturens område (t. ex. *aceite* olja, *aleli* löfkoja, *fanega* sädesmått, *acequia* vattenledning, *alcázar* slott, *albañil* murare, *alcalde* domare). Under 1100-talet börjar kastilianskan (liksom å sin sida äfven portugisiskan) att litterärt odlas och ter sig redan i de äldsta bevarade litteraturminnesmärkena (ett fragment af ett liturgiskt trettondagsspel och den nationalepiska sången om Cid) som ett från portugisiskan bestämdt skildt språk. Det spanska riksspråket utformades inom Ferdinand III:s och Alfons X:s kanslier (1230—84), hufvudsakligen på grundval af Nya Kastiliens (Toledos) munart, ehuru äfven andra landsändars språk, särskildt leonesiskan, inverkat. Det sedan med litteraturen sig oafbrutet utvecklande riksspråket har vidare att visa ett fortgående upptagande, mest på lärd väg, af åtskilliga främmande element, särskildt från latinet och de romanska systerspråken, i synnerhet från franskan, provensalskan och italienskan, mindre från portugisiskan och katalanskan. Härjämte är äfven att erinra om den ännu icke nöjaktigt undersökta gradvisa inblandningen af element från baskiskan, som anses för en sista kvarlefva af iberiskt språk, samt slutligen om de från amerikanska tungomål upptagna orden, hvaraf sedan åtskilliga öfvergått till andra europeiska språk (t. ex. *canoa* kanot, *huracán* orkan, *maíz*, *cacao*, *chocolate*, *tomate*, *alpaca* m. fl.). Under den tid man med litteraturens hjälp i någon mån kan följa spanskans utveckling, visar sig språket äfven undergå en del fonetiska modifikationer. En af de sista viktigare bland dessa är det under 1500-talet inträdande förstummandet af det *h*-ljud, som framgått ur lat. initialt *f*, t. ex. lat. *filum*, äldre sp. *filo*, ännu under 1400-talet ofta etymologiskt skrifvet *filo* jämte *hilo* med hörbart h, nysp. *hilo* med stumt h. I flera folkmål (så i Andalusien, östra Asturien) är dock detta *h* ännu i dag fullt hörbart, i andra (västra Asturien) bibehålles det ursprungliga *f* liksom i portugisiskan. Sedan början af 1600-talet har rikssprakets uttal ej undergått några väsentligare förändringar. Den moderna högspanskan är ett vackert språk, klingande och bildrikt, men på samma gång kraftfullt och egande en viss grandezza, och måhända är det ej utan skäl, som man sagt, att af alla de nylatinska språken spanskan är det, som i klangfull kraft och värdighet kommer det stolta romarspråket närmast. — Notiser till den moderna spanskans *uttal och ortografi*. Vokaler: *a* uttalas alltid öppet som i sv. kall (*ala* vinge); *e* mellan sv. e och ä, grumlas aldrig i obet. utljud (*este* denne); *i* som sv. i (*mi* min), men i diftongisk förbindelse med annan vok. kort och konsonantartadt ung. som sv. j (*siete* sju, *seis* sex); *o* ung. som sv. å i såll (*oso* björn); *u* ung. som fr. ou i tout (*uno* en), men i diftongförbindelse med annan vok. kort och konsonantartadt (*suelo* mark, *deuda* skuld, *agua* vatten) och stumt i förbindelserna *gue gui que qui* (*guerra* krig, *aquí* här); *y* är ren vok. (och då uttaladt som i) blott i ordet *y*, och, annars konsonantartadt, ung. som sv. j (*yo* jag, *rey* kung). Konsonanter: *b* och *v* uttalas lika och i allm. som bilabialt v (*bobo* dum, *vive* han lefver), dock efter m, n och ibland äfven annars som sv. b (*sombra* skugga, *invierno* vinter); *c* före hård vok. o. kons. som oaspireradt sv. k (*cama* säng, *creo* jag tror), före len vok, som eng. th i think (*cinco* fem), och samma uttal har alltid *z*, hvilket vid böjning och afledning växlar med *c* (*luz* ljus, pl. *luces*) — i Syd-Spanien och det spansktalande Amerika uttalas i st. f. detta interdentala ljud vanl. s —; *ch* ung. som sv. tje-ljud (*muchacho* gosse); *d* är oftast frikativt, ung. som da. d i "fader" (*duda* tvifvel), dock vanligen explosivt efter l, n, r, s (*lindo* vacker, *verde* grön), ofta stumt intervokalt, särskildt i förbindelsen ado (*pra(d)o* äng) och likaså finalt (*bonda(d)* godhet), då det dock äfven uttalas som sp. z; *g* före hård vok. och ofta också före kons. frikativt, ung. som da g i "dage" (*gato* katt, *siglo* sekel) — efter n (som då blir äng-ljud) dock explosivt (*tengo* jag har), före len vok. ung. som ty. ch i "ach" (*gente* folk), hvilket senare ljud *j* alltid har (*bajo* låg, *Jesús*) — i Syd-Spanien och Amerika reduceras detta ljud ung. till sv. h; *h* är stumt (*hijo* son, *Alhambra*); *l* som sv. l (*lago* sjö); *ll* är muljeradt l (*caballo* häst, *lleno* full) — i Syd-Spanien och Amerika reduceradt ung. till sv. j; *ñ* är muljeradt n (*niño* barn); *p* som oaspireradt sv. p (*padre* fader); *q* finns blott i förbindelsen que qui och är = k (*queso* ost); *r* bildas med enkel vibration af tungspetsen (*oro* guld), initialt och dubbelskrifvet är det starkt rulladt (*río* flod, *perro* hund); *s* ung. som sv. s (*casa* hus), vanl. stumt före r-, j- (*do(s)* *rosas* två rosor); *t* som oaspireradt sv. t (*tú* du); *x* intervokalt i allm. som ks (*exótico* utländsk), annars som s (*extrangero* utländsk, skrifves äfven *estr.*) — i äldre ortografi var *x* äfven tecken för det nu med *j* tecknade ljudet, så bl. a. äldre *Mexico* (nu *Méjico*), hvilken i andra språk inlånade skrifform föranledt ett allmänt felaktigt uttal af detta namn. För betoningen gäller regeln, att näst sista stafvelsen har tonen i ord på vok. eller n, s, sista stafvelsen i ord på kons. utom n, s; undantag anges med accent (*canto cantas* jag du sjunger, *cantan* de sjunga; *cantar* att sjunga, *cantad* sjungen!; *cantaré cantarás* jag du skall sjunga, *cantarán* de skola sjunga). — Korta ljudhistoriska notiser. Som synes af ofvanstående ex. bevarar sp. stundom de lat. ljuden (sp. *canto* = lat. canto), men oftast är den sp. ljudformen mer eller mindre förändrad (sp. *lobo*, *hijo* < lat. lupum, filium). Här påpekas blott några få af dessa ljudförändringar. Sp. *e*, *o* gå ofta tillbaka till lat. ĭ, ŭ: *seno* < sinum, *torre* < turrem; sp. *e* har ibland framgått ur ett af ursprungligt l. sekundärt i påverkadt lat. a: *beso* < basium, *leche* < lactem; sp. *o* återgår ibland till lat. au, al: *toro* < taurum, *topo* < talpam; sp. *ie*, *ue* gå regelb. tillbaka till bet. lat. ĕ, ŏ: *diente* < dentem, *bueno* < bonum (i st. f. ie, ue skrifves initialt *ye-*, *hue-*: *yegua* < equa, *huele* < olet, jfr *oler* < olere); det obetonade sp. *e* före s impurum, hvilket aldrig saknas, har ej någon motsvarighet i höglatinet: *estar* < stare. Inljudande *b*, *d*, *g* återgå ofta till lat. p, t, c : *cabo* < caput, *edad* < ætatem, *suegro* < soc(e)rum; sp. *h-* går

ofta tillbaka till lat. f- : *hierro* < ferrum, *hoz* < falcem (före *ue*, *r* kvarstår f : *fuego* < focum, *frente* < frontem; ord som *fácil*, *fino* äro yngre lånord; ibland finns jämte den äldre formen en yngre biform: *hilo*, *filo* < filum); inljudande sp. *z* går bl. a. tillbaka till lat ci, ce, ti, te + vok.: *erizo* < ericium, *razón* < rationem (ord som *nación* < nationem äro yngre lånord) — finalt *z* vanl. till lat. -ce(m) : *paz* < pacem, *diez* < decem —; inljudande sp. *ch* återgår företrädesvis till lat. ct, (u)lt : *hecho* < factum, *mucho* < multum; inljudande sp. *j* återgår bl. a. till lat. ss, x, li, le + vok., cl, pl, tl : *pájaro* < passerum (för -em), *dije* < dixi, *mejor* < meliorem, *ojo* < oc(u)lum, *viejo* < vet(u)lum; initialt sp. *ll* går vanl. tillbaka till lat. cl, pl, fl: *llave* < clavem, *llorar* < plorare, *llama* < flamma; sp. *ñ* återgår vanl. till lat. nn, ni, ne + vok., mn, ng, gn: *año* < annum, *viña* < vineam, *sueño* < somnum, *puño* < pugnum; sp. *y* går bl a. tillbaka till lat. di, gi, ge, + vok.: *rayo* < radium, *huyo* < fugio, *haya* < fageam (fagus); sp. *-mbr-* (om det ej är urspr. som i *sombra* < subumbra) går regelbundet tillbaka till lat. m'r, m'n: *hombro* < hum(e)rum, *hombre* < hom(i)nem, *costumbre* < consuetum-(i)nem (för consuetud.). — Beträffande formlära och syntax må blott nämnas, att best. art., mask. sing. *el*, pl. *los*, fem. sing. *la* (*el*), pl. *las*, har en särskild neutral form *lo* (*lo hermoso* det sköna) och så också det pers. pron. *él*, *ella* han, hon, *ello* det, och de demonstr. pron. mask. och fem. *este esta*, *ese esa*, *aquel aquella* (den här, den där), neutr. *esto eso aquello*; att nomina bilda plur. med -s eller -es: *perro-s fiel-es* trogna hundar, *pobre-s mujer-es vieja-s* stackars gamla kvinnor; att komparativen bildas med *más* (lat. *magis*), icke med "plus" som i fr. o. it.; att 1:a och 2:a pers. plur. af det pers. pron. i modern sp. regelbundet sammansättes med *otros*, *-as* (alteros,-as): *nosotros,-as*, *vosotros,-as*, vi, I (ni); att tilltalspron. är *usted* (= vuestra merced, ers nåd); att lat. pluskvamperf. och fut. exactum äro bevarade i konjunktiv bet.: *cantara* < cantaveram, *cantare* < cantavero; att subjektet ej utsättes, om det är obetonadt pers. pron.: *veo* jag ser, *veamos* låtom oss se, och att det direkta objektet i regel anges med prep. *a*, om det är individuell person eller artikellöst namn på stad eller land: *he visto a tu amigo* jag har sett din vän. — Dialekter. De dialektala differenserna i Spanien äro i allmänhet ej så starkt utpräglade som på flera andra håll (t. ex. Italien, Frankrike). F. ö. äro de spanska dialekterna ännu blott ofullständigt undersökta. Man har särskilt tre dialektgrupper: den asturisk-leonska (större delen af Asturien och León jämte angränsande områden), den kastiliansk-andalusiska (de båda Kastilierna och Andalusien) och den navarrisk-aragonska. Den i de gamla kolonierna (i Syd- o. Mellan-Amerika m. fl.) omplanterade spanskan, som f. ö. står de andalusiska målen närmast, företer naturligen också mer eller mindre utpräglade särdrag bl. a. genom upptagande af många lånord ur infödingarnas språk.

Litt.: *Ordböcker*: "Diccionario de la lengua castellana", utg. af Spanska akad (14:e uppl. 1914), Tolhausen, "Neues spanisch-deutsches und deutsch-spanisches wörterbuch" (6:e uppl. 1913), Paz y Mélia, "Taschenwörterbuch der spanischen und deutschen sprachen" (Langenscheidt, liten fickordbok), Fahlstedt och Fredbärj, "Svenskt-spanskt parlörlexikon" (1912). *Språkläror*: Spanska akad:s "Gramática de la lengua castellana", hvaraf nya uppl. då och då utkomma, Bello-Cuervo, "Gramática cast." (13:e uppl. 1910), Nyrop, "Kortfattet spansk grammatik" (4:e uppl. 1908; hvartill "Lærebog i det spanske sprog", öfnings- och läsebok), Gräfenberg, "Praktisches lehrbuch der spanischen sprache" (4:e uppl. 1912; hvartill "Spanisches lesebuch", 2:a uppl. 1911); vetenskapl.-historiska: Baist, "Die spanische sprache" (i Gröbers "Grundriss der romanischen philologie", 1906), Zauner, "Altspanisches elementarbuch" (1908), Hansen, "Spanische grammatik auf historische grundlage", (1910), hvaraf tillökad spansk uppl.: "Gramática hist. de la lengua castellana" (1913). *Fonetik*: Josselyn, "Études de phonétique espagnole" (1907), Colton, "La phonétique cast." (1911). *Dialektologi*: Å. Munthe, "Folkmålet i en trakt af vestra Asturien" (1887), E. Staaff, "Étude sur l'ancien dialecte léonais" (1907), R. Menéndez Pidal, "Cantar de Mio Cid" I (1908, med grammatik och ordbok för gammalkastilianskan), Krüger, "Studien zur lautgeschichte westspanischer mundarten" (1914), samt F. Wulff, "Un chapitre de phonétique andalouse" (i "Recueil Gaston Paris", 1889); bidrag till kännedomen om modern aragonska ger J. Saroïhandy i "Annales de l'École des hautes études" (1898 o. 1901) och i "Bulletin hispanique" VI och till studiet af gammalaragonska Menéndez Pidal i "Revista de archivos" 1902 ("Poema de Yuçuf'). För den amerikanska spanskan se bl. a. Cuervo, "Apuntaciones críticas sobre el lenguaje bogotano" (5:e uppl. 1907), Lenz i "Zeitschrift für romanische philologie" XVII och "Phonetische studien" V, samt "Diccionario etimologico de las voces chilenas deriv. de lenguas indígenas" (1910), Espinosa, "Studies in new-mexican spanish" (i "Rev. de dialectologie rom.", I o. III). — R. Menéndez Pidal utger sedan 1904 en värdefull "Revista de filología española", som bl. a. lämnar en utförlig bibliografi. A. W:son M.

Spanska stöfveln eller "benskrufven" (lat. *Caliga hispānica*), ett tortyrinstrument, som man förr använde för att genom hoppressning af benet framkalla en oerhördt intensiv smärta. Det bestod af två halfcylindriska plattor, som på insidan kunde vara försedda med trubbiga taggar. Dessa båda plattor lades kring delinkventens ben, hvarefter de med tillhjälp af en skrufanordning, medelst inslagning af kilar i ett yttre plattorna omgifvande fast omhölje e. d., pressades intill hvarandra. Under sådan behandling fick delinkventen sina ben sönderkrossade, så att ofta märgen rann ut. Till smärtans förökande brukade man med hammare hårdt slå på plattorna. (V. A—t.)

Spanska trappan. Se Rom, sp. 674 och fig. 41 å pl. X.

Spanska tronföljdskriget kallas det stora krig, som 1701—14 rasade mellan Frankrike, kurfurstendömena Bajern och Köln samt hertigdömena Mantua och (till 1703) Savojen å ena sidan och Österrike, England, Holland, Preussen, Hannover och Tyska riket samt längre fram Portugal och det från det

franska förbundet affallna Savojen å den andra. Den spanska tronföljdsfrågan sysselsatte den europeiska diplomatien från 1600-talets midt. Ett delningsfördrag ingicks 1668 mellan Frankrike och Österrike. Då spanske konungen Karl II var barnlös, sjuklig och själf den siste manlige medlemmen af det spansk-habsburgska huset, blef problemet alltmer aktuellt. Arfsanspråk framställdes såväl af Ludvig XIV i Frankrike som af Leopold I i Österrike, hvilka båda voro söner af Karl II:s fastrar och förmälda den förre med hans äldre syster, Maria Teresia, den senare med hans yngre, Margareta Teresia. Ludvig XIV:s gemål hade visserligen vid sitt giftermål afsagt sig sina anspråk, men detta hindrade icke hennes make från att göra dem gällande. Förvärfvandet af hela det spanska väldet stod 1689 som mål för den franska politiken. De kejserliga arfsanspråken erkändes af Frankrikes motståndare i 1689 års alliansfördrag. För att icke väcka de europeiska makternas fruktan öfverlät Ludvig XIV emellertid sina anspråk på sin andre sonson Filip, hertig af Anjou, hvilket exempel följdes af Leopold, som till spansk tronföljare föreslog sin yngre son i ett tredje äktenskap, ärkehertig Karl. Svårigheten att genomföra vare sig de franska eller österrikiska anspråken ledde till förhandlingar för bevarande af den europeiska jämvikten, hvarvid framställdes arfsanspråk äfven för den bajerske kurprinsen Josef Ferdinand, som var son af kejsar Leopolds dotter Maria Antonia och enda barnet i dennes äktenskap med den spanska infantinnan. Det första delningsfördraget ingicks mellan Frankrike, England och Holland i Haag (okt. 1698), på grund hvaraf Neapel, Sicilien, markisatet Finale och baskiska provinsen Guipúzcoa skulle tillfalla Ludvig XIV:s son Ludvig, Milano ärkehertig Karl af Österrike och den öfriga spanska monarkien kurprinsen af Bajern. Denne utsågs af Karl II till arfvinge af hela det spanska riket. Genom kurprinsens plötsliga död (febr. 1699) kullkastades dock dessa bestämmelser. I ett andra delningsfördrag, afslutadt 1700 mellan Frankrike, England och Holland, öfverläts Spaniens krona på ärkehertig Karl och tilldelades Frankrike, jämte de i första fördraget bestämda områdena, äfven Lothringen, hvars hertig godtgjordes med Milano. Men emedan Österrikes intressen i Italien därvid åsidosattes, vägrade denna makt att ingå på öfverenskommelsen. Karl II afled 1 nov. 1700. Genom franska inflytanden hade han drifvits att i sitt testamente insätta Filip af Anjou till arftagare af alla sina stater. Efter någon tvekan beslöt Ludvig XIV att låta sonsonen mottaga den erbjudna kronan. 18 febr. 1701 höll den 17-årige konungen under folkets jubel sitt intåg i Madrid, och samtidigt lät Ludvig franska trupper besätta de fästningar i Spanska Nederländerna, som fördragsenligt innehades af holländska garnisoner. Dessa tilldragelser ledde dock ej genast till krig. Endast efter fortsatta franska utmanande åtgärder lyckades Vilhelm III vinna engelsmännen för kriget. Den spanske konungens arfsrätt i Frankrike förklarades fortfarande bestående, franska handelskompanier bildades för handeln på de spanska kolonierna. Efter den landsflyktige Jakob II:s död (sept. 1701) proklamerades hans son som konung af England. I Haag ingicks 7 sept. 1701 den s. k. stora alliansen mellan Österrike, England och Holland, sedermera biträdd af Preussen, Hannover, Tyska riket, Portugal och Savojen (från 1703). Alliansens syften voro att genomföra de kejserliga anspråken i Italien och Nederländerna, däremot ej att fördrifva Filip från Spanien. I samband med att Portugal vanns för alliansen 1703 förbundo sig sjömakterna (England och Holland) att söka vinna Spanien för Karl III. Själen i förbundet var Vilhelm III af England. Denne fick likväl icke själf leda det vidtomfattande kriget. Han afled 19 mars 1702, men hans planer fullföljdes med enighet och kraft af de engelske och österrikiske fältherrarna Marlborough och Eugen af Savojen samt den holländske rådspensionären Heinsius. Frankrike vann på sin sida Köln, Bajern, Savojen och Mantua. Kriget började i Italien, där Eugen af Savojen segrade vid Chiari (1 sept. 1701) och framträngde ända till Oglio, men under de båda följande åren med framgång bekämpades af franske fältherren Vendôme. I Spanska Nederländerna framryckte Marlborough med en engelsk-holländsk här och eröfrade 1702 landet kring nedre Meuse. I Syd-Tyskland åter segrade den franske fältherren Villars öfver markgrefven af Baden vid Friedlingen (okt. 1702), och följande år lyckades han genom Schwarzwald förena sig med kurfursten af Bajern, hvilken, under det fransmännen skyddade hans land, genom Österrike sökte bana sig väg till den i norra Italien stående Vendôme. Därifrån hindrade honom visserligen tyrolarnas resning under Sterzinger, men, återkommen till Bajern, vann han med Villars en seger vid Höchstädt (20 sept. 1703) öfver österrikaren Styrum och trängde sedermera på nytt mot österrikiska gränsen. För att omintetgöra dessa oroande operationer ryckte Marlborough (maj 1704) plötsligt in i Tyskland, sammanträffade nära Heilbronn med Eugen af Savojen och markgrefven af Baden, rikshärens öfverbefälhafvare, hvilka skyndat till hans möte, samt slog med den senares hjälp kurfursten af Bajern vid Schellenberg nära Donauwörth (2 juli 1704) och understödd af Eugen den med bajrarna förenade franska hären under Tallard i grund vid Höchstädt (13 aug. s. å.) eller, som engelsmännen kalla det, vid Blenheim. Följden af denna seger var, att fransmännen måste återtåga öfver Rhen och att Bajern prisgafs åt fienderna. Villars lyckades visserligen 1705 återupprätta de franska vapnens öfvervikt vid Rhen, men i Nederländerna segrade Marlborough vid Ramillies (23 maj 1706) öfver den oduglige Villeroi, och i Italien var Eugen herre, sedan hans store motståndare Vendôme sändts att rädda Nederländerna. Eugen tillfogade fransmännen ett nederlag vid Turin (7 sept. 1706) samt intog hela öfre Italien, hvarefter en österrikisk här under Daun besatte konungariket Neapel (1707), och engelsmännen eröfrade Sardinien (1708). Äfven till själfva Spanien hade striden förgrenat sig. Från Portugal, som genom Methuen-fördraget 1703 anslutit sig till koalitionen, hade visserligen till en början intet mera betydande infall gjorts, men redan 1704 satte sig engelsmännen i besittning af Gibraltar, och följande år landade ärkehertig Karl, i Wien i sept. 1703 utropad till Karl III af Spanien, med en tysk-engelsk-holländsk här vid Barcelona. Katalonien,

Aragonien och Valencia förklarade sig för honom, Cartagena och Estremadura föllo i hans händer, och han proklamerades som konung i Madrid (2 juli 1706). Omedelbart därefter skedde dock en allmän resning inom de kastilianska provinserna, och den franske marskalken hertigen af Berwick kunde genom en lysande seger vid Almansa (25 april 1707) tränga fienderna tillbaka till Katalonien. Med yttersta ansträngning rustade sig Ludvig XIV till krigets fortsättande, men drabbades icke dess mindre 1708 af svåra motgångar. Efter att i det närmaste ha rensat Italien från fiender och gjort en diversion till södra Frankrike tågade Eugen af Savojen mot n. och slog i förening med Marlborough Vendôme vid Oudenaarde (11 juli 1708) i Östflandern, hvarefter den viktiga gränsfästningen Lille eröfrades. Då en ny fransk här efter af Ludvig inledda fruktlösa fredsunderhandlingar blifvit uppställd, sammandrabbade den, under anförande af Villars, med de allierade vid Malplaquet nära Mons (11 sept. 1709). Slaget var det mest blodiga i detta långvariga krig. Med hjältemod försvarade sig det unga, till stor del oöfvade, franska manskapet, men måste slutligen retirera. Trots segern kunde de allierade ej tänka på en invasion i Frankrike. Alliansen blef allt svårare att sammanhålla, hvarför de allierade voro benägna att underhandla om fred. Ludvig XIV uppgaf, liksom vid förhandlingarna i maj—juni 1709, anspråken på Spanien och dess biländer, men kunde ej afge försäkran om, att Filip skulle nedlägga spanska kronan; han erbjöd slutligen t. o. m. subsidier till fördrifvande af Filip från Spanien, dock utan resultat. Under befäl af österrikiske generalen Starhemberg och den engelske lord Stanhope intogo de allierade Madrid för andra gången (sept. 1710). Redan i dec. s. å. måste de dock, efter motgångarna vid Brihuega och Villaviciosa, ånyo draga sig inom det tillgifna Kataloniens gränser. Frankrikes ställning var förtviflad; alla dess tillgångar syntes uttömda. Helt plötsligt förändrades emellertid situationen. I England egde 1710 en fullständig omsvängning rum. Nyvalen till parlamentet gåfvo torypartiet en öfverväldigande majoritet. Drottning Annas brytning med Marlborough och dennes gemål inledde förändring i ministärens sammansättning och förde till en fullständig omdaning af denna. Hemliga fredsunderhandlingar med Frankrike inleddes i juli 1710. Öppen form togo dessa, då kejsar Josef I, sedan 1705 sin fader Lepold I:s efterträdare, aflidit april 1711 och hans broder, ärkehertig Karl, bestigit tronen. Att under dennes spira förena Österrike och Spanien låg ingalunda i koalitionens intresse, och fredspreliminärer undertecknades i London (okt. 1711). Såväl whigpartiets som kejsarens försök att förändra situationen misslyckades. I jan. 1712 började den stora kongressen i Utrecht sina förhandlingar, och 11 april 1713 slöts freden mellan Frankrike å ena sidan samt England, Preussen, Holland, Savojen och Portugal å den andra. Enligt densamma behöll Filip af Anjou Spanien med dess utomeuropeiska besittningar, under villkor att Spaniens och Frankrikes kronor aldrig förenades. England fick af Frankrike Newfoundland, Nova Scotia och Hudson-bay-länderna samt af Spanien Gibraltar och Menorca, hvarjämte det genom en s. k. assiento-traktat erhöll uteslutande rättighet att under 30 år införa slafvar i Spanska Amerika. Det som konungariket Preussen erkända Brandenburg erhöll öfre Gelderland, men afstod sina anspråk på furstendömet Orange; af det oraniska arfvet erhöll Preussen Neuchâtel och grefskapen Mörs och Lingen vid Rhen. Holland tillförsäkrades vissa handelsförmåner och en fästningsbarriär mot Frankrike. Savojen tilldelades Sicilien som konungarike, och Portugal utverkade sig Frankrikes afsägelse af sydamerikanska kusten mellan Amasonfloden och Oyapok, det portugisiska Guyana, numera Brasilianska G. (se G u y a n a 5). Kejsar Karl VI, hvilken ingalunda ville minska sina anspråk, fortsatte kriget ännu ett år, men måste efter några motgångar bekväma, sig till freden i Rastatt (6 mars 1714), enligt hvilken med Österrike förenades Spanska Nederländerna, Neapel, Milano, Sardinien, Mantua, Mirandola och Comacchio, hvaremot kejsaren skulle återinsätta kurfurstarna af Bajern och Köln i deras länder. Mellan Frankrike och Tyska riket, hvilket senare återfick Freiburg, Kehl och Altbreisach, under det att Frankrike behöll Landau, bekräftades denna fred i Baden i Schweiz (7 sept. s. å.). I Spanien slöt striden med Berwicks eröfring af Barcelona (11 sept. s. å.). Förbindelsen mellan Österrike och Spanien, som redan genom westfaliska freden starkt försvagats, upplöstes fullständigt. I öfrigt inneburo krigets hufvudresultat det slutgiltiga misslyckandet af Frankrikes sträfvan efter öfvermakt i Europa. Den betydande ställning, som Holland under Vilhelm af Oranien intagit, öfvergick till England, som alltmera framstod som den främsta handels- och kolonialmakten. Litt.: K. von Noorden, ''Europäische geschichte im achtzehnten jahrhundert'' (3 bd, 1870—82), A. Hippeau, ''Avènement des Bourbons au trône d'Espagne'' (2 bd, 1875), A. Gaedeke, ''Die politik Oesterreichs in der Spanischen erbfolgefrage'' (1877), de Reynald, ''Louis XIV et Guillaume III'' (2 bd, 1883), O. Weber, ''Der friede von Utrecht'' (1891), A. Legrelle, ''La diplomatie française et la succession d'Espagne'' (2:a uppl., 6 bd, 1895—99), och G. F. Preuss, ''Wilhelm III von England und das haus Wittelsbach im zeitalter der spanischen erbfolgefrage'' (1904). (E. N—nn.)

Spanska viner. Spanien producerar årligen stora kvantiteter vin, hvaraf en stor del exporteras. Produktionen har vissa år uppgått till 20—30 mill. hl., men har ibland sjunkit till 15 mill. hl. Ehuru både vinkultur och vinberedning äro föga utvecklade, finnas flera förträffliga vinsorter, som äro mycket uppskattade t. ex. i England, Ryssland, Nord-Amerika och äfven i de skandinaviska länderna. Mest kända äro J e r e s-vinerna (s h e r r y), hvita, vid några års ålder bärnstensfärgade, vanligen ''torra'' viner från trakten mellan mynningarna af Guadalquivir och Guadalete, hvilka ha fått sitt namn efter Jeres de la Frontera, hufvudstad i prov. Cádiz. Hit höra märkena *Rancios*, *Soleras*, *Amontillado*, *Montilla*, *Manzanilla*, *Tintilla*, *Amofino* och *Coruña*. Vidare märkas M á l a g a-vinerna, det mycket söta *Pajarete*-vinet (af Pedro-Jiménes-drufvan), *Tinto di rota*, de ypperliga dessertvinerna *Granacho*, *Dulce*, *Moscatel*, *Malvasir*, *Requeña* m. fl. Enklare spanska viner importeras till Frankrike (Cette) och ''förädlas''. De sydspanska vinerna måste för att tåla

sjötransport tillsättas med sprit. Äfven det spanska landtvinet (*Vino común*) har flera goda sorter. Musserande viner beredas i synnerhet i Barcelona. — De spanska vinerna äro i allmänhet söta, starka och eldiga, men föga varaktiga. Det i Spanien gängse bordsvinet är dock syrligt. Förnämsta exportorter äro: Sanlúcar de Barrameda, Cádiz, Málaga, Tarragona och Barcelona.

Spansk fluga, *Ca'ntharis, farm. med.*, kallas de torkade individerna af skalbaggen spanska flugan, *Lytta vesicatoria* Fabr. (se Meloidæ, med fig.), som är utbredd öfver södra och mellersta Europa. Drogen erhålles i synnerhet från Ryssland, Rumänien, Ungern och Sicilien, i mindre mängd från Spanien. Insekten förekommer äfven i Skåne, på Gottland och Öland, vissa år i stor ymnighet å somliga lokaler. När skymningen inbryter, sätta spanska flugorna sig till hvila för natten i mängd å grenar och kvistar af ask, liguster, oliv, syren, fläder, af hvilkas blad de äta. Inemot soluppgången, då insekterna äro stela af nattkylan, nedskakas de öfver utbredda lakan eller dukar, ösas i burkar, dödas med ångor af ättika, ammoniak, eter, kolsvafla e. d. och torkas snarast möjligt, utbredda i solen eller i torkugnar. Därefter bortrensas möjligen inblandade främmande insekter. Andra grönskimrande skalbaggar träffas dock stundom i större mängd såsom förfalskning af drogen. Sådana skalbaggar äro andra arter af släktet *Lytta*, vidare guldsmeden (*Cetonia aurata* och *C. ænea* L.), hvars kropp är flera gånger bredare än hufvudet, myskbaggen (*Cerambyx moschatus*), som har mycket längre kropp än spanska flugan samt antennerna längre än kroppen, och de små gröna skalbaggarna *Chrysomela viridis* och *Chr. fastuosa*, hvilkas kroppsform är rundad och kullrig. Äfven nämnas arter af släktena *Carabus* och *Meloë*. Drogen spansk fluga har en egendomlig, obehaglig lukt, som dock ej får vara ammoniakalisk, samt brännande skarp smak. Pulver och damm af drogen reta lungorna ytterst svårt, hvarför vid pulverisering munnen och näsan måste skyddas genom en förbunden fuktig duk. Trots sina "skarpa" egenskaper angripes drogen lätt af flera skadeinsekter, i synnerhet de små skalbaggarna *Ptinus fur* och *Anobium pertinax*. Drogens blåsdragande verkan beror på kantaridinet, hvilket finnes ymnigast i insektens inre mjuka delar i mellan- och bakkroppen, mindre i hufvudet, vingarna och benen. Dessutom finnas i drogen fett, harts, flyktig olja, salter m. m. Kantaridinet, som ur drogen kan utdragas medelst kloroform eller kokande benzol, kristalliserar i färglösa prismor, som t. o. m. vid vanlig temperatur kunna fullständigt förflyktigas. Sammansättningen motsvarar formeln $C_{10}H_{12}O_4$. I kemiskt hänseende är det en laktonartad anhydrid, som genom inverkan af starka baser under upptagande af vatten öfvergår till salter af en tvåbasisk, organisk syra, kantaridinsyra, som ej finnes i fritt tillstånd. Behandlas ett kantaridinsyradt salt med en starkare syra, afskiljes ej kantaridinsyra, utan anhydriden kantaridin. Kantaridin är ett synnerligen häftigt retande och tillika giftigt ämne. Redan $^1/_{10}$ mg., löst i olja och ingnidet i huden, framkallar blåsbildning. Denna förlöper dock långsamt, under måttlig smärta, verkan förblir helt ytlig, och läkning inträder utan ärrbildning; endast en brunaktig pigmentering af huden kvarstår. Äfven från ett på huden anbragt spanskflugplåster (se nedan) uppsuges kantaridin, men i helt ringa mängd; först vid dess utsöndring genom njurarna hopar sig giftet så, att verkningar däraf uppstå: urinafsöndringen ökas, och blåsan retas, hvaraf följa täta trängningar. Vid afgång af något större mängd kantaridin genom njurarna uppstår en farlig njurinflammation med smärtor i njurtrakten, minskad urinmängd samt ägghvita och blod i urinen. Karakteristiskt är härvid äfven uppträdandet af häftig blodträngning åt könsorganen och häftig retning af dessa, som gett anledning till farligt missbruk af spansk fluga till stegring af könsdriften (genom s. k. "kärleksdrycker"). Intagande af spansk fluga eller än mer af kantaridin i lösning orsakar ytterst häftig retning af matsmältningskanalens slemhinna med starka smärtor, kräkningar och diarré, hvartill sälla sig andnöd, höggradig svaghet (kollaps), delirier, kramp och i svåra fall död. Troligen verkar härvid kantaridinet direkt förlamande på centrala nervsystemet i likhet med fenol (karbolsyra), hvarmed det visar kemisk släktskap. Medan flertalet däggdjur är känsligt för giftet, såsom människan, är igelkotten påfallande litet känslig; den kan förtära 30 lefvande spanska flugor, utan att dö däraf. På samma sätt förhålla sig höns, ankor och grodor; att vissa insekter med förkärlek förtära spanska flugor, är ofvan nämndt. — Af spansk fluga i form af blåsdragande plåster e. d. göres blott jämförelsevis sällan bruk såsom "afledande medel" vid en del smärtsamma åkommor, såsom inflammationer i serösa hinnor, särskildt i lungsäcken, eller vid neuralgier och andra nervsmärtor, hvarvid plåstret anbringas på huden å det område, där smärtorna kännas. För att draga blåsor används mest utbredt spanskflugplåster, dragplåster l. vanligen s. k. spansk fluga, *tela vesicatoria*, som jämte olivolja, gult vax och beck innehåller 35 proc. pulvriserad spansk fluga; på plåstrets ojämna, svarta, ej klibbande yta ser man små gröna splittror af spanskflugepulvret. Vanligen pålägges ett flathandsstort stycke plåster, som fästes med ett förband. Efter 8—10 timmar har därunder uppstått en stor eller flera mindre blåsor. Plåstret aflägsnas då försiktigt, så att öfverhuden ej sönderrifves, och vätskan tömmes ur blåsorna genom små instick, hvarefter ett aseptiskt förband med t. ex. borvaselin närmast huden anbringas. Som blåsdragande medel kan äfven användas spanskflugsalfva, *unguentum cantharidis*, som består af basiliksalfva (se d. o.) med 20 proc. spansk fluga. Mest som hudretande medel användas spanskflugdroppar, *tinctura cantharidis*, som kan ges äfven invärtes, 3—6 droppar i slemmig vätska såsom urindrifvande medel, samt Janins plåster (se d. o.), *emplastrum cantharidis cum euphorbio*, *empl. Janini* l. *empl. cantharidis perpetuum*. Ytterligare andra, särdeles kraftigt verkande spanskflugepreparat (se t. ex. Liniment) finnas upptagna i Sv. farmakopén för veterinärändamål. Blåsdragande insekter användes redan i forntiden, och utom den hos oss vanliga Lytta vesicatoria begagnas andra arter af samma släkte (*L. violacea*, *L. gigantea*) samt arter af släktet

Mylabris (*Cichorii*, *pastalata*, *indica*), hvilka äro svartbruna med brungula band öfver vingarna. Se Dragmedel, Insektgift och Meloidæ. O. T. S. P. T. C. (C. G. S.)

Spanskgröna, Kopparacetat, Ättiksyrad kopparoxid, *kem.* Den vanliga spanskgrönan utgöres af basiska kopparacetat och beredes i Frankrike på det sätt, att pressåterstoder efter vinberedning hvarftals läggas mellan kopparplåtar och utsättas för luftens inverkan. Dessa återstoder ge upphof till ättiksyra, som vid luft-tillträde angriper kopparn och ger basiskt kopparacetat. Detta kopparacetat skrapas från plåtarna och knådas med litet vatten till bollar eller kakor. Den så erhållna spanskgrönan är blågrön. Löses den i ättiksyra och låter man lösningen kristallisera, får man vackra, mörkgröna kristaller af neutralt kopparacetat, s. k. "destillerad (l. kristalliserad) spanskgröna". Spanskgröna används vid färgning, till beredning af målarfärger och för tillverkning af glödvax till förgyllning. Den är ganska giftig, liksom alla kopparsalter. P. T. C.*

Spansk humle, *bot.* Se Origanum.

Spansk krage, *Paraphimosis, med.* Se Phimosis.

Spansk körfvel, *bot.* Se Körfvel och Myrrhis.

Spansk lakritsrot, *farm.* Se Lakritsrot.

Spansk lök, *bot.* Se Lök.

Spansk peppar, *bot. farm.* Se Capsicum. Jfr Kapsaicin.

Spansk ryttare. 1. *Befästningsk.* Se Spanska ryttare. — 2. *Ridk.*, ett instrument, som stundom används vid longering (se Longera) för unghästens dressyr, anbringas på hästen, såsom fig. utvisar, och utgöres numera vanligen af uppstående armar af kautschukmassa och tyglar af gummiväf. Den kan med stor fördel användas för att bibringa hästen den rätta hufvudställningen, utan att därför inverka ofördelaktigt på hans mun, såsom fallet var vid äldre dylika anordningar. 2. B. C—m.

Spansk skridt, *ridk.* Se Skridt.

Spansk sköld, *her.* Se Sköld.

Spanskt grönt. Se Färg, sp. 274.

Spanskt hvitt. Se Vismuthvitt.

Spansk traf, *ridk.* Se Traf.

Spanskt rödt, detsamma som kartamin. Se Carthamus.

Spanskt rör, *bot.* Se Calamus och Rör 1.

Spanskt spel (Vindspel), *sjöv.*, en af en rulle och en eller två grofva pinnar eller märlspikar bestående maskin, som används vid ansättning, sammanridning, nockbänslars påläggande m. m. R. N.*

Spanskt svart. Se Korkfabrikation, sp. 1052.

Spanskt vax. Se Sigill, sp. 420.

Spansk-ungerska ordonnansen, *krigsv.* Se Ordonnans, sp. 843.

Spansk vägg. Se Paravent.

Spant, *skpsb.*, de tvärskepps utefter fartygets botten och sida från köl till reling eller däck gående delar, som ge fartyget dess tvärskeppsform och jämte köl och stäfvar utgöra stommen i fartygsbyggnaden (*c* i fig. till art. Förtimring).

I ett *träfartyg* (se fig. 1) sammansättes spantet af timmer, ställda ända mot ända och bildande en

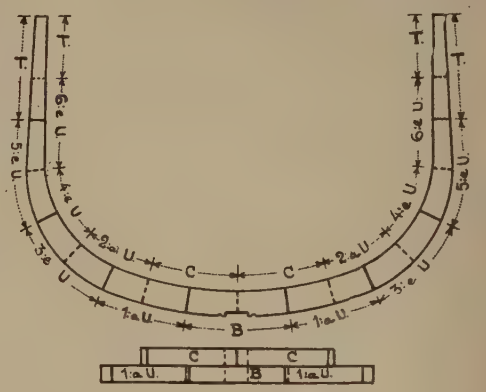

Fig. 1. Spant i träfartyg.

s. k. spantring. Spantet består antingen af två dylika, bredvid hvarandra placerade och med bultar sammanhållna spantringar, fast spant, eller ock af endast en ring, lösspant l. lösh ä s t. Vanligen är i större fartyg hvartannat eller hvart tredje spant fast och de andra lösspant. Då särskildt stor styrka erfordras, användas endast fasta spant, som i tätförtimrade fartyg placeras på ett afstånd från hvarandra af ung. $^1/_2$ spantrings tjocklek, hvarefter mellanrummet fylles upp till slaget eller vattenlinjen. Ringarna i ett fast spant benämnas *bottenstocksring* och *citterring*. Den förras understa timmer, *bottenstocken* (*B*), ligger tvärs öfver kölen, den senares understa timmer, de båda *cittrorna* (*C*), mötas midt öfver kölen; såväl bottenstockar som cittror bröstas öfver kölen. I båda ringarna finnes i nu nämnda timmers fortsättning ett efter fartygets storlek beroende antal *upplängor* (*U*), numrerade i bottenstocksringen med udda och i citterringen med jämna nummer, samt öfverst ett *topptimmer* (*T*). Skarfvarna i den ena ringen förläggas ungefär vid midten af timren i den andra. De fasta spanten kunna i st. f. på nu nämndt sätt sammansättas af 2 bottenstocksringar, hvilkas bottenstockar äro lagda så, att de på ung. $^1/_3$ från ena ändan bröstas öfver kölen och ha de längre grenarna vända åt motsatt håll, hvarigenom skarfvarna i spantets båda ringar komma att förskjuta hvarandra. I spanten upptas våghål på ömse sidor om kölen. I fartygets skarpaste delar, där resningen vidtar, kunna fasta spant med öfver kölen liggande bottenstock, äfven kallade helspant, ej användas, utan i stället begagnas halfspant, hvilkas bottenstock, som kallas *halfbottenstock* l. *halftimmer*, är i 2 delar och stannar vid resningen. Båda sidornas halftimmer förenas med horisontalt genom resningen gående bultar. Ofta kunna halftimmerna på grund af fartygets skarphet längst för- och akterut icke gå ned till spunningen, utan stanna ofvanför vid

den s. k. *sliktningslinjen*, så benämnd, emedan man mellan densamma och spunningen måste något afslikta resning och köl för att erhålla jämn tur af förtimringen. Spanten i närheten af fartygets midt äro vinkelräta mot fartygets midtlinje och kallas vinkelspant, men i närheten af stäfvarna användas ofta kantringsspant, som äro vinkelräta mot fartygssidan. Det aktersta kantringsspantet, *ransonstimmer* (n i fig. till art. Förtimring), går ej upp till relingen med sin aktra ring, utan denna stannar mot och uppbär häktbalken. Med spantdistans förstås afståndet mellan 2 närliggande fasta spants mallkanter och med spantöppning afståndet mellan 2 bredvid hvarandra liggande spant.

I ett *järnfartyg* bestå de vanliga spanten (fig. 2—4) af olikflänsade vinkeljärn (s. k. spantjärn), U- eller Z-järn (se Fasonjärn), oftast det första (*A*). Spantjärnets smalare fläns l. fjä-

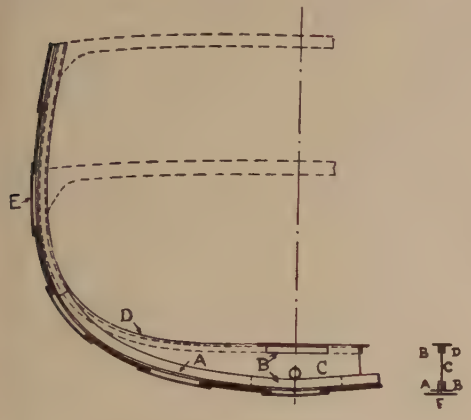

Fig. 2. Spant i järnfartyg.

der vändes mot bordläggningen, dess bredare fläns är vinkelrät mot fartygets midtplan, hvilket åstadkommes därigenom, att man vid behof skefrar spantet. Båda sidornas spantjärn mötas vid kölen, där de förenas med ett skarfjärn (*B*); deras långskeppsflänsar äro alltid vända mot nollspantet, så att spantvinkeln icke blir spetsig. Ett spant förstärkes dels nedtill med en bottenstocksplåt (*C*), dels, om det består af ett spantjärn, på större fartyg med kontraspant (*D*), hvilka äro placerade, på sätt fig. 2 och 3 utvisa (jfr fig. till art. Köl). Vid de bordläggningsplåtar, som icke ligga an mot

Fig. 3. Spantjärn.

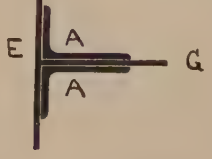

Fig. 4. Spantjärn.

spanten, anbringas mellan bordläggningen (*E*) och spantet mellanlägg (*F*), så att anliggning erhålles. Vid vattentäta skott (*G* i fig. 4) använder man i st. f. kontraspant dubbla spant för att säkert fästa skottet till fartygssidan, hvarjämte vid bordläggningens ytterstråk användas mellanläggsplåtar, sträckande sig mellan de närmaste spanten på ömse sidor om skottet. Där särskildt stor styrka erfordras, t. ex. i lastrum å stora fartyg, användas här och där djupa spant eller stagningsspant i förening med vägare. Ett djuptspant (fig. 5) bygges af spant (*A*) och kontraspant (*D*) utaf ökade dimensioner, hvarjämte kontraspantet är inflyttadt,

Fig. 5. Djupt spant.

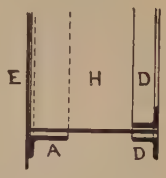

Fig. 6. Stagningsspant.

så att dess långskeppsfläns kommer innanför spantet. Ett stagningsspant (fig. 6) bygges af ett vanligt spant (*A*) jämte plåtspant (*H*) och dubbla kontraspant (*D*). I dubbelbotten användas byggda spant af samma konstruktion som stagningsspanten och af sådant djup, att de räcka upp till innerbottnen. De ha, beroende af om de skola vara vattentäta eller ej, hela eller utskurna plåtspant, eller ock äro de byggda af knäplåtar l. brackets. Jfr Dubbelbotten, Häktbalk, Knäplåt, Kontraspant och Långskeppsspant. Beträffande nollspant se d. o. C. K. S.

Spantdistans, *skpsb.* Se Spant, sp. 561.

Spantekow, gods i kretsen Anklam, reg.-omr. Stettin, prov. Pommern, med omkr. 200 inv., har sedan urminnes tid tillhört ätten von Schwerin (se d. o.).

Spantjärn, *skpsb.* Se Spant, sp. 561.

Spantring, *skpsb.* Se Spant, sp. 560.

Spantritning l. Spantruta, *skpsb.* Se Konstruktionsritning 2.

Spantöppning, *skpsb.* Se Spant, sp. 561.

Sparadrap [-dra′ l. -dra′pp], af nlat. *sparadrapum, farm. med.*, en förr bruklig benämning på häftplåster, som blifvit utbredt på lärft, bomullstyg, siden eller papper. Fabriksmässigt utbredt plåster kallas numera tela. Jfr Häftplåster.

Sparagmit, *petrogr.*, fältspatsrik sandsten, vanligen grofkornig och med skarpkantiga korn.

Sparagmitformationen, *geol.*, i Norge användt namn för där förekommande, till algonk eller eokambrium (se Kambrium, sp. 708) hörande, aflagringar af sparagmiter, kvartsiter, hårda kristalliniska skiffrar m. m., hvilkas motsvarighet inom Sverige benämnes Sevegruppen och här har stor utbredning, särskildt längs den skandinaviska fjällkedjans östra rand. Jfr Köligruppen. E. E.

Spara′ssis Fr., Blomkålssvamp, *bot.*, ett släkte af fam. *Clavariaceæ*. Blomkålssvamparna bildas af flera platta, bladlika, i ett rundadt hufvud eller tufva förenade flikar af blekgul eller hvitaktig färg. I södra och mellersta Sveriges barrskogar å mossklädda sluttningar träffas här och

där i sept. *S. crispa* (se fig.), en god matsvamp. Från en fast och köttig fot utgå många i alla rikt-

Blomkålssvampen *Sparassis crispa.*

ningar veckade och tillbakaböjda flikar, som i spetsen äro småsågade; utseendet erinrar mycket om blomkål, men svamphufvudet kan bli så stort som ett hvitkålshufvud. Arter af släktet *Clavaria* kallas ej sällan, oriktigt, blomkålssvamp. O. T. S. (G. L—m.)

Spara'xis Ker., *bot.* Se Tritonia.

Sparbank, rättare Sparkassa, är en penninginrättning, som hufvudsakligen afser att befordra kapitalbildning och ekonomisk förtänksamhet (särskildt hos de mindre bemedlade samhällsklasserna och det uppväxande släktet) genom att emottaga, fruktbargöra och genom räntans läggande till kapitalet förkofra samt i vederbörlig ordning till egarna återbetala företrädesvis smärre belopp. Sparbanker äro antingen 1) *offentliga*: *stats-* l. *kommunalsparbanker*, som skötas för en stats eller kommuns räkning och under dess garanti (de viktigaste af detta slag äro postsparbankerna; se Postsparbank), eller ock 2) *enskilda*. I motsats till egentliga banker eller andra penninganstalter, som afse *egen* vinst, äro alla verkliga enskilda sparbanker s. k *allmännyttiga* inrättningar eller ''subjektlösa hushållningar''; de förvaltas till förmån för andra personer än deras egentliga styresmän och ledare (ehuru *aflönade* tjänstemän och biträden naturligtvis kunna af dem användas), och deras ''egna fonder'' äro väl egentligen ''herrelöst gods'', ehuru närmast tjänande såsom reserv för att möta möjliga förluster å sparbanksrörelsen. Då sparbankerna icke afse egen vinst, böra de dels emottaga äfven mycket små insättningar (i Sverige f. n. mestadels $0,_{25}$ till 1 kr.; jfr nedan om ''hemsparbössor'') och vara tillgängliga för allmänheten så ofta och så länge som möjligt samt på sådana tider, som passa för deras i regel icke till den egentliga affärsvärlden hörande kunder, dels också underlätta kapitalbildningen genom att ge något högre ränta än den, som för depositioner af motsvarande beskaffenhet betalas af vanliga bankinrättningar. (Denna uppgift har på senare tid beklagligtvis förfuskats, i det att några sparbanker betalat *lägre* ränta än bankerna.) Ändå viktigare är dock, att sparbankernas placeringar äro fullt betryggande: hellre lägre ränta och prima säkerheter än hög ränta med säkerheter af tvifvelaktig godhet. Uti sparbanker insatta medel pläga vanligen utbetalas vid anfordran eller några få dagar efter uppsägningen, då denna gäller mycket små belopp; för jämförelsevis större summor är vanligen en längre uppsägningstid (ända till tre månader eller mera) bestämd — den s. k. ''säkerhetsklausulen'' —, men utbetalningen verkställes ofta tidigare, när så kan ske utan olägenhet för sparbanken. ''Säkerhetsklausulen'' är dock, jämte bestämmelse om ett visst, icke mycket högt maximum för räntebärande tillgodohafvanden (i Sverige f. n. oftast 2,000—10,000 kr., dock äfven högre, särskildt i Skåne), ett godt medel att hindra missbruk af motbok med sparbanken till ''upp- och afskrifningsräkning'' för att komma i åtnjutande af den högre ränta sparbanken godtgör. Om sådant missbruk afvärjes, kan en välskött sparbank utan fara placera en ganska stor del af sina medel i sådana säkerheter, som, ehuru fullt betryggande, icke alltid kunna *hastigt* realiseras, t. ex. fullgoda inteckningar med $^1/_2$ års eller längre uppsägningstid; erfarenheten i alla länder har nämligen visat, att hufvudmassan af sparbanksmedlen, oaktadt dessa innestå med kort uppsägningstid, i de allra flesta fall utgör en stående placering, emedan insättningarna i regel — äfven under dåliga tider — öfverstiga eller föga understiga uttagningarna.

Emedan insättarna (''delegarna'') naturligtvis ofta icke kunna förstå att bedöma soliditeten hos den sparbank, åt hvilken de anförtro sina medel, har lagstiftningen i de flesta länder sökt i någon mån skydda deras rätt genom bestämmelser rörande villkoren för sparbanks inrättande, ledarnas (styrelsens eller ''principalernas'') ansvarighet, normalstatuter o. d. Detta statens ingripande i sparbanksväsendet är mycket olika i olika länder. Under det sparbankerna på somliga håll äro relativt oberoende, ingriper lagstiftningen på andra mycket kraftigt, t. ex. i Frankrike och England. I det förra landet skola alla sparbanker (*caisses d'épargne*) inbetala sina medel till den af staten garanterade Caisse des dépots et consignations, som placerar pengarna i statens eller af staten garanterade obligationer eller i sådana, som utställts af departement, kommuner, handelskammare och Crédit foncier. I England måste de egentliga sparbankerna, de s. k. *Trustee savings banks* (''the trustees'', principalerna, äro förbjudna att emottaga lön eller ha någon pekuniär vinst af sina åtgöranden för sparbanken, men ha dock ett stort ansvar), aflämna sina medel till ''the commissioners for the reduction of the national debt'' till placering i engelska statspapper, hvarvid dock staten till en början gaf sparbankerna högre ränta än andra statskreditorer. Detta föranledde emellertid missbruk, och statsräntan nedsattes successivt på samma gång, som maximum för insatt räntebärande kapital minskades. Efter tillkomsten af postsparbanken (1861) och särskildt sedan 1889 trustee-sparbankerna icke tillätos betala högre ränta än postsparbanken, ha de förras utveckling afstannat och deras antal betydligt förminskats, hvilket naturligtvis innebär, att staten anser, att trustee-sparbankernas verksamhet bör öfverflyttas på postsparbanken.

Den tidigast kända sparkassan lär ha inrättats i Braunschweig 1765, den andra i Hamburg 1778. I Frankrike skall en sparkassa ha inrättats i Loire 1790; af ännu existerande franska sparkassor är den i Paris äldst, öppnad 1818. I England lär

en sparkassa ha inrättats i Tottenham 1798, en i Wendover 1799. Ingenstädes tog dock sparkassevesendet någon egentlig fart förrän efter 1815. (Den första sparbankslagen stiftades i Förenta staterna 1816, följd af en dylik i England 1817.) F. n. (1917) kan de enskilda och kommunala sparkassornas antal i den civiliserade världen räknas i tiotusental, insättarnas antal i tiotal mill.; och den samtliga behållningen torde ensamt i Europa uppgå till omkr. ett fyrtiotal milliarder kr.

Sverige fick sin första egentliga sparbank 1820, då en sådan inrättades i Göteborg på initiativ af en köpman Ludendorff från Stettin. (Stockholms stads sparbank inrättades 1821. Vid Bromö glasbruk anordnades 1813 en mera enskild sparinrättning för brukets arbetare.) Sedan 1911 publiceras en utförlig redogörelse för sparbanksväsendet i Sverige af Statistiska centralbyrån i serien "Sveriges officiella statistik" (motsvarande redogörelser för 1893—1910 finnas i den äldre serien "Bidrag till Sveriges off. stat." och för 1860—1892 i "Statistisk tidskrift"). Den senast (1917) utgifna redogörelsen omfattar 1915. Vid sistnämnda års slut uppgick sparbankernas antal till 444 (hvaraf 2 dock under utredning eller likvidation), af hvilka 74 hade inrättats 1820—50, 191 1851—75, 116 1876—1900 och återstående 63 efter 1900. Af dessa 444 sparbanksinrättningar kommo enligt hufvudkontorets belägenhet 115 på städerna och 329 på landsbygden (hvaraf dock 21 i köpingar och municipalsamhällen). Bland städerna hade (bortsedt från afdelningskontor) Malmö största antalet sparbanker (4), under det 10 af rikets mindre städer saknade egna sådana. Största antalet sparbanker på landsbygden visade Kristianstads län (69), under det egna sådana saknades i tre län (Stockholms, Västmanlands och Västerbottens). Antalet insättare (motböcker) utgjorde 1,807,498 (1900: 1,228,930, 1880: 762,638, 1860: 187,675) och insättarnas behållning omkr. 1,065,5 mill. kr. (1900: 437,4, 1880: 146, 1860: 27,3 mill. kr.). Behållningarna uppgingo till öfver 20 mill. kr. i 10 sparbanker (främst Stockholms stads sparbank med 56,5 mill.), till 10—20 mill. i 8, till 5—10 mill. i 36, till 1—5 mill. i 147, till 0,5—1 mill. i 83, till 50,000—500,000 i 155 och till mindre än 50,000 kr. i 5 sparbanker. Sparbankernas fonder eller "egna medel" utgjorde omkr. 87,8 mill. kr. (däraf för Malmöhus län omkr. 20,8, för Kristianstads län 7,87, för Stockholms stad och län omkr. 6,75, för Göteborgs och Bohus län 5,9 mill. kr.). Af de under sparbankernas förvaltning stående medlen, som tillsammans utgjorde omkr. 1,156 mill. kr., voro omkr. 14,6 proc. placerade i obligationer, aktier o. d. (1905: 10,7 proc.), under det omkr. 3,5 proc. utgjorde fordringar hos kommuner m. fl. och omkr. 74 proc. fordringar hos enskilda, däraf omkr. 61 proc. mot inteckning i fast egendom eller hypotek och omkr. 13 proc. mot borgen (1905: 17,3 proc.). Det sistnämnda procenttalet, ehuru högt, är lägre än någonsin och belyser den sedan länge skönjbara tendensen att inskränka den mindre betryggande utlåningen mot blott namnsäkerhet. — För att underlätta samlandet af äfven de minsta besparingar har hos oss på senare tid försökts den enligt uppgift från amerikanen Burns (1890) utgångna idén att till hemmen utlåna sparbössor med lås, till hvilka sparbanken har nyckeln, s. k. hemsparbössor. Den första svenska sparbank, som utlämnade sådana, var Göteborgs 1902. Enligt en 1916 utförd undersökning förekommo då sådana hemsparbössor i minst 41 sparbanker (35 i städer och 6 på landsbygden), och de utestående bössornas antal var 36,233. Bäst har idén utformats af Göteborgs och Örebro sparbanker, där 31 dec. 1915 på hemsparbössafdelningen innestodo resp. öfver 900,000 och nära 520,000 kr., hvilket visar, att vackra resultat kunna nås med en väl organiserad hemsparbössrörelse (jfr B. Linderoth i "Ekonomisk tidskr.", 1917). — Vår nu gällande sparbankslag är af 29 juli 1892 med tillägg af 25 maj 1905, 18 juni 1915 och 17 juni 1916.

Norge fick sin första sparbank 1822, i Kristiania. 1914 funnos i landet 525 sparbanker (*sparekasser*), hvaraf 66 i städerna och 459 på landsbygden. Insättarnas (motböckernas) antal utgjorde 1,175,157, deras tillgodohafvande 637,936,220 kr. och sparbankernas egen förmögenhet 75,3 mill. kr. — I *Danmark*, där den första sparbanken öppnades 1820, i Köpenhamn, utgjorde 31 mars 1914 de egentliga sparbankernas (*sparekassernes*) antal 510, hvaraf 113 i städerna och 397 på landsbygden. Insättarnas antal uppgick till 328,906, deras tillgodohafvande till 857,976,138 kr. och sammanlagda beloppet af förvaltade medel till omkr. 937,5 mill. kr. — *Finland*, som fick sin första sparbank 1823, i Åbo, hade 1912 391 sparbanker, hvaraf 50 i städerna och 341 på landsbygden, insättarnas (böckernas) antal utgjorde 328,906, deras tillgodohafvande 279,441,844 mark och de egna fonderna omkr. 26,6 mill. fi. mk.

Sparbanksväsendet har tvifvelsutan en mycket viktig social uppgift att fylla, och dess betydande utveckling i de flesta länder vittnar också både om dess behöflighet och dess lifskraft. Då emellertid dessa inrättningar i främsta rummet äro afsedda att mottaga och förränta den mindre bemedlade befolkningens besparingar och att placera dessa i säkra värden, är det af vikt att tillse, att de verkligen fylla denna sin egentliga uppgift. På sina håll ha dock kanske ej alldeles oberättigade klagomål riktats mot sparbankernas organisation och verksamhet, bl. a. det, att många sparbanker tendera att bli depositionsbanker för den bemedlade klassen, hvilket gifvetvis måste anses för ett svårt missförhållande, — och att sparbanksväsendet på åtskilliga håll behöfver reformeras, torde nog vara otvifvelaktigt. På senare tid ha i flera länder (bl. a. i Österrike, Tyskland och Finland) allmänna sparbanksföreningar organiserats, som på sparbanksmöten dryfta gemensamma intressen, hvarjämte i några länder (t. ex. Österrike) till underlättande af sparbankernas affärstransaktioner särskilda centralbanker inrättats. Jfr Seidel och Pfitzner, "Das sparkassenwesen" (i "Wiener staatswissenschaftliche studien", utg. af Bernatzik och Philippovich, 13,3, 1916), och tidskr. "Internationale sparkassenrundschau" (Wien). J. Lr. (A. W:son M.)

Sparbu, härad och pastorat s. om Beitstadfjord, N. Trondhjems amt, Norge. 259,04 kvkm. 2,788 inv. (1910). Landtbruksskola vid Mære (se d. o.), numera platsen för S. hufvudkyrka med omgifvande samhälle (851 inv.). K. V. H.

Sparbyggjafylki, fno., namn på landet n. om Verdælafylki ö. om Trondhjemsfjordens nordliga arm Beitstadfjorden, ung. motsvarande nuv. Sparbu (se d. o.). K. V. H.

Sparbössan, fästningsverk vid Wismar. Se Wismar.

Spardamm. Se Flottning.

Spardäck, *skpsb.* Se Däck.

Sparekasse, da. och no., sparbank (se d. o.).

Sparfhöken, *zool.* Se Hökarna.

Sparfnäfva, *bot.* Se Geranium.

Sparfpapegojan, *zool.* Se Sällskapspapegojor.

Sparfugglan, *zool.* Se Uggleslägtet.

Sparfven, *zool.* Se Husfinkslägtet.

Sparfwenfeldt (Sparfvenfelt), Johan Gabriel, lärd, språkkännare, f. 17 juli 1655 i Ämål, d. 2 juni 1727 på Äbylund i Romfartuna socken (Västmanland), studerade i Uppsala samt besökte därefter Holland, Frankrike och Italien. Efter fem års bortovaro hemkommen till fäderneslandet, afgick han med en svensk beskickning till Moskva samt företog 1689—94 en resa med uppdrag att i främmande länder uppsöka svenska och "götiska" minnesmärken, gamla manuskript m. m. Under denna färd begaf han sig äfven till Afrika, men måste inom kort återvända till Europa i följd af en härjande pest. Resultaten af hans efterforskningar föreligga i en kostbar samling handskrifna och tryckta verk, af hvilka en del (39 st.) kom Antikvitetsarkivet till godo (en tryckt förteckning öfver dessa utgafs 1705), en annan del (30 handskrifter och 118 tryck), mest på spanska, tilldelades K. biblioteket (tryckt katalog utgafs af G. Peringer Lilieblad 1706) samt ännu en del (112 st.), mest bestående af arabiska, persiska, turkiska, grekiska och latinska författares arbeten (katalog, utarbetad af Celsius och E. Benzelius, utgafs 1706). Utnämnd till ceremonimästare 1694, tog S. afsked från denna befattning 1712. — S. åtnjöt af sina samtida, äfven utlänningar, stort anseende för sin lärdom, särskildt för sin ovanliga språkkunnighet. Han talade och skref icke mindre än fjorton olika språk. Af hans arbeten må nämnas *Vocabularium germanico-turcico-arabico-persicum* (utan årtal), *Parentation på ryska öfver Karl XI* (1697; 4 bl. fol.; tr. ej med ryska, utan latinska typer) och *Lexicon slavonicum* (handskrift i Uppsala univ:s bibl.). I Linköpings stiftsbibliotek förvaras S:s korrespondens, bl. a. nio bref från Leibniz (utg. af H. Wieselgren i "Antiqv. tidskr. f. Sverige", d. 7, 1883). (R. G.)

Sparganiaceæ, Igelknoppsfamiljen, Sparganiacéer, *bot.*, växtfamilj af serien *Pandanales* bland monokotyledonerna. Blommorna äro enkönade och sitta i klotformiga hufvud (hanhufvudena ofvanför honhufvudena), ha ett hylle af 3—6 fjäll, 3—6 ståndare och 1 pistill. Frukten är stenfrukt. Bladen äro slidomfattande, jämbreda och helbrädade och sitta i två rader. Hithörande växter växa i vatten eller på mycket fuktig mark. Familjen omfattar endast 1 släkte, *Sparganium*, igelknopp, af hvars 15 i tempererade och kallare trakter utbredda arter 8 finnas i Sverige. *S. ramosum*, pölvass, är högväxt med breda, 3-eggade blad, *S. natans*, flotagräs, har flytande, flera m. långa, kullriga blad. G. L—m.

Sparga'nium, *bot.* Se Sparganiaceæ.

Sparkassa. Se Sparbank.

Sparkasseräkning. Se Bank, sp. 858.

Sparkboll. Se Bollspel, sp. 1030.

Spärkling hock, eng., musserande renvin. Se Hock.

Sparks [spä'ks], Jared, nordamerikansk historieskrifvare, f. 10 maj 1789 i Willington, Connecticut, d. 14 mars 1866 i Cambridge, Massachusetts, studerade vid Harvard, var därefter lärare och 1819—23 präst vid en unitarisk församling i Baltimore. S. utgaf 1824—30 den ansedda tidskr. "North american review", egnade sig därefter åt historiska studier och var 1839—49 professor i historia vid Harvard-universitetet i Cambridge, Massachusetts, samt därefter till 1853 universitetets rektor (president). S. var en af de förnämsta auktoriteterna för kännedomen om den revolution, som var upphofvet till Nord-Amerikas förenta stater, och särskildt var han banbrytande som samlare af källmaterial till amerikansk historia. Hans viktigaste arbeten om denna revolutions historia äro: urkundspublikationen "Diplomatic correspondence of the american revolution" (12 bd, 1829—30), "Life and writings of George Washington" (12 bd, 1833—40) och brefsamlingen "Correspondence of the american revolution" (4 bd, 1853). Han utgaf vidare *Library of american biography* (25 bd, 1834—48), en lefnadsteckning öfver Gouverneur Morris (3 bd, 1832), en förkortad biografi öfver Washington (2 bd, 1842) samt en upplaga af Franklins "Works" (10 bd, 1836—40). Jfr H. B. Adams, "The life and writings of Jared S." (3 bd, 1893). (V. S—g.)

Sparkstötting. Se Kälkåkning, sp. 557 med fig. 8, och Släddon med fig. 1.

Sparlakan. Se Bädd, sp. 834.

Sparlösa, socken i Skaraborgs län, Viste härad. 3,026 har. 1,050 inv. (1916). Annex till Levene, Skara stift, Barne kontrakt. Kyrkan, gemensam för S. och Slädene socken, kallas Salem.

Sparlösastenen, en märklig runsten, antagligen från 900-talet, som är inlagd i Sparlösa (se d. o.) kyrkas södra kormur. Den ursprungliga inskriften läses af F. Läffler som **a: iuls kaf: airikis sunR kaf alriki bu**, hvilket öfversättes: "Juls gåfva eger Eriks son. Han (Jul) gaf byn åt Alrik (Eriksson)". Af runorna har *a* den form, som närmast aflöste den urnordiska runan, och *l* en ålderdomlig form, som ock finnes på Slakastenen i Östergöt-

land, hvarom äfven runornas längd påminner, som uppgår ända till 60 cm. Under inskriften finnes en list af korsliknande figurer och därunder ett människoansikte. I yngre tid har till höger en ny runinskrift anbragts, nämligen: **kisli: karþi: iftiR: kunar: bruþr** "Gisle gjorde (inskriften) efter sin broder Gunnar". Se Västergötlands fornminnesför:s tidskr., bd 2, sid. 3 ff., 104 ff., bd 3, sid. 42. B—e.

Sparman, A. N. Se Palmcron.

Sparma'nnia, *bot.* Se Sparrmania.

Sparmärken. Se Postsparbank.

Sparr, Otto Christopher von, friherre, tysk krigare, f. 1605 i Lichterfelde bei Eberswalde i Mark, d. 1668, stred under Trettioåriga kriget i de kejserliges led, till sist som generalvaktmästare, och mest i nordvästra Tyskland, utförde 1649 som kurkölnisk generalfältvaktmästare exekutionen mot Liège och inträdde s. å. i tjänst hos kurfursten af Brandenburg, blef 1651 generalfälttygmästare och vinnlade sig företrädesvis om artillerimaterielens och befästningsväsendets utveckling. I slaget vid Warschau 1656 utmärkte han sig särskildt tredje dagen, då han utdref polackerna ur Pragaskogen. 1657, då han blef generalfältmarskalk och öfverbefälhafvare för brandenburgska armén, kämpade han fortfarande mot Polen, men 1658 mot svenskarna och eröfrade Demmin 1659. S. deltog äfven i fälttåget mot turkarna i Ungern 1663—64. Hans sista uppdrag var underkufvandet af det motspänstiga Magdeburg 1666. L. W:son M.

Sparre. 1. *Träv.*, fyrhugget virke om 3″—8³/₄″ fyrkantsida. De minsta sparrarna skeppas på Afrika och kallas vanligen egyptiska sparrar. De skola vara friska, fria från blånad, större sprickor och kvistar. En mindre vankant är tillåten. De vanligaste toppdimensionerna äro 3″×3″, 3″×4″, 4″×4″ och 4″×5″. Sparrarna tilltaga i groflek mot roten efter trädens dimensioner. Äfven till Danmark, Tyskland och England exporteras sparrar. De vanligaste dimensionerna på danska sparrar äro 3″×4″, 4″×4″, 4″×5″, 5″×5″, 5″×6″, 6″×6″, 6″×7″ och 7″×7″ och på engelska samma dimensioner, dock ej gärna öfver 6″. Numera sågas sparrar i rätt afsevärd utsträckning. Fordringarna på de sågade sparrarna äro ofta större än på de handskrädda. — 2. *Her.* Se Sköld, sp. 1362. 1. W. E—n.

Sparre, svensk, i många ätter förgrenad adlig släkt, som tagit sig namnet efter vapenbilden (se fig.), en sparre, ett vapen, som under medeltiden i Sverige bars af flera släktgrupper utan känd släktskap med här ifrågavarande ätt. Äldst af dessa större släktgrupper är den s. k. *Toftasläkten* (med sätesgården Tofta på Adelsön i Mälaren, Stockholms län). Dess förste genom urkunder kände medlem är drotsen Abjörn Sixtensson (d. 1310). Möjligen var han sonson till en herr Nils, som enligt krönikornas samstämmiga vittnesbörd var gift med konung Erik Knutssons dotter Märta. Men man har ej något skäl att antaga, att denne Nils hetat Sixtensson och haft en broder med namnet Knut. Toftasläkten var på 1300-talet Sveriges kanske mest lysande ätt; i flera generationer beklädde dess medlemmar rikets högsta ämbeten. Ätten utgick 1407 på manssidan med Abjörn Sixtenssons sonson, riksmarsken Karl Ulfsson (se denne). En annan sparre-släkt (*Ängsösläkten*, med sätesgård på Ängsön i Mälaren, Västmanlands län), som lefde in på 1500-talet, härstammade från Ulf Bengtsson till Lagmansö, af hvars söner Sigge Ulfsson var biskop i Strängnäs och Fader Ulfsson riddare och riksråd vid midten af 1400-talet. Bland män, som burit sparrevapnet, kunna vidare nämnas Arvid Gustafsson, lagman i Södermanland (d. 1317), Nils Abjörnsson till Ängsö, drots och riksråd (d. 1359) och Lars Karlsson (se denne), riksråd. Den enda släktgrupp, som upptagit *namnet* Sparre, är den s. k. *Sundbysläkten*, som kan ledas tillbaka till väpnaren Sigge Larsson, hvilken lefde i början af 1400-talet och hvars sonsonsson var riksmarsken Lars Siggesson (se S. 1) till Sundby. Flera af dennes söner skrefvo sig S. En af dem, Göran Larsson S. (se under S. 1), 1530—90, antog namnet *S. till Rossvik* (se d. o.; sätesgård i Södermanland), under hvilket ätten introducerades 1625. Ätten kvarlefver som adlig, men från densamma ha utgrenat sig: *friherrliga ätten S. till Kronoberg* (se d. o. 2), hvars stamfader, Per Eriksson S. (se S. 6), blef friherre 1647, och *friherrliga ätten Franc-Sparre*, som utslocknade 1837 med stiftaren, Bengt Erland Franc-S. (se S. 22), friherre 1815, grefve 1833, men i senare egenskap ej introducerad. — Från friherrliga ätten S. till Kronoberg härstamma i sin tur: *grefliga ätten S. till Sundby* (sätesgård i Södermanland; se Stora Sundby), som blef greflig 1719 med Erik S. (se S. 23) och utgick 1772, *grefliga ätten S. till Söfdeborg* (se d. o.; sätesgård i Malmöhus län), stiftad 1719 af Klas S (se S. 25), *grefliga ätten S. n:r 74*, utdöd 1728 med stiftaren, Axel S. (se S. 33), hvilken grefvevärdigheten tilldelades 1720, och *grefliga ätten S. n:r 111*, som med Fredrik S. (se S. 34) upphöjdes i grefligt stånd 1797 och utslocknade på svärdssidan 1812.

A. *Adliga ätten S. till Rossvik*:

1. Lars Siggesson, riksråd (födelseåret okändt), d. 12 jan. 1554 i Örebro, framstod under större delen af Gustaf I:s regering som en af hans verksammaste och mest dugande medhjälpare bland den tidens högadel. Jämte den då unge Gustaf Vasa var han en af de sex svenske herrar, som af Sten Sture d. y. 1518 lämnades som gisslan åt Kristian II och af honom mot tro och lofven fördes bort i fångenskap. Efter sin återkomst till Sverige ställde han sig snart på Gustaf Vasas sida i folkresningen mot Kristian och stod jämte Berent v. Mehlen i spetsen för den lübska undsättningsflottan 1522. Efter ett misslyckadt tåg till Skåne för att indraga detta land i resningen och lägga det under svenska kronan

deltog han med Ture Jönsson (Tre rosor) i en expedition mot södra Norge, men man lyckades taga i besittning endast större delen af Viken (utom Bohus' fäste), som dock sedermera gick förlorad. Redan vid konungavalet 1523 var han riksråd och nämnes s. å. som riksmarsk. Vid konungens kröning var han den förste, som erhöll riddarslaget; 1524 hade han varit i konungens följe till mötet i Malmö, hvilket dock fick en för Sverige ofördelaktig utgång. 1531 var han en bland dem, som till riket hemförde Gustafs första brud, prinsessan Katarina af Sachsen-Lauenburg, och 1536 den främste i en beskickning till Danmark, som bl. a. skulle utverka ratifikation af 1534 års under Grefvefejden afslutade fördrag. Då Kristian II 1531 hotade att från Norge bryta in i Västergötland, var han en af dem, som förde befäl öfver den svenska styrkan vid gränsen, hvars ansenlighet och goda utrustning afskräckte inkräktaren från företagets fullföljande. Den hårdhet, hvarmed han 1537 utförde sitt uppdrag att jämte Holger Karlsson Gera och Johan Turesson (Tre rosor) hålla konungsräfst i det oroliga Småland och därvid "förhöra alla saker och klagomål för rätta, hjälpandes till att straffa skalkar och ogärningsmän och hålla dannemän vid makt", dref den hårdt betryckta allmogen till förtviflan och var en af de största orsakerna till Dackefejden (se D a c k e). Den del han sedan som härhöfvitsman tog i denna väldiga kamp mellan bondefrihet och konungamakt tyckes ej ha varit synnerligen lysande, ehuru underrättelserna därom flyta tämligen sparsamt. Lars Siggesson hade som län innehaft landskapet Närke, där han 1525 blef utnämnd till lagman. — Hans son G ö r a n L a r s s o n S., furstligt råd, hertig Karls trogne anhängare, f. 1530, d. 1590, var den förste, som skref sig till *Rossvik* (se d. o.).

2. E r i k L a r s s o n S., den föregåendes son, statsman, f. 13 juli 1550, utan all gensägelse ättens mest öfverlägsna personlighet och en typisk representant för den svenska aristokratien i alla tider. Han fick en utmärkt uppfostran samt blef en af sin tids lärdaste män och en framstående skriftställare, som med lika stor skicklighet betjänade sig af det latinska som det svenska språket. Redan 1575 eller 1576 var han riksråd, tjänstgjorde tidtals som vicekansler eller hofkansler och lär särskildt ha intresserat sig för det dåvarande riksarkivets ordnande. Samtidigt blef han lagman i Västmanland och Dalarna och 1582 ståthållare öfver dessa landskap. Som statsrättslig auktoritet var han tvifvelsutan den främste i Sverige på sin tid, och under 1580-talets strider mellan Johan III och hertig Karl, då han afgjordt ställde sig på konungens sida, fick han tillfälle att utveckla sina teorier. Det skedde bl. a. i skriften *Pro lege, rege et grege* (förf. 1585, delvis tr. af J. H. Schröder 1854), närmast ett försvar för 1582 års stadga om kunglig och furstlig rättighet. I andra skrifter från samma tid, i hvilka han bevisligen haft del, diskuterades bl. a. frågan om valrikes eller arfrikes företräde. Han uttalade sig för arfrike, men önskade ett lagbundet sådant. Härmed förenade sig emellertid en högaristokratisk ståndpunkt. Det var "de förnämsta ständerna", som skulle begränsa konungamakten, och medeltidens adelsvälde tedde sig äfven för honom som eftersträfvansvärdt. Hans stora egenskaper togos snart i anspråk på ett annat område, då han (jämte Erik Brahe) 1587 afsändes till Polen för att genomdrifva Sigismunds val till konung. Han visade sig vara en skicklig diplomat, höll ett lysande valtal (tr. s. å.), men nödgades för sakens genomdrifvande afge ett sväfvande och villkorligt löfte om Estlands återlämnande till Polen, som senare skulle bereda honom åtskilligt obehag. Den kinkiga frågan om de statsrättsliga förhållandena mellan de svenska och polska rikena hade Johan III redan före valet sökt ordna genom en särskild stadga (känd under namnet Kalmare stadgar, se d. o.), enligt hvilken bl. a. under Sigismunds frånvaro ett sjumannaråd skulle styra Sverige. Man har tillskrifvit S. redigeringen af densamma; att han medverkat därvid, är obestridligt, men till god del var stadgan Johan III:s eget verk. Det är dock att förmoda, att S. icke varit främmande för paragrafen om detta sjumannaråd. I början af hösten 1589 begaf sig Johan III, åtföljd af några riksråd, bland dem S., till Reval och sammanträffade där med Sigismund. Det visade sig snart, att Johan, som redan ångrat sitt samtycke till Sigismunds val till polsk konung, ämnade föra honom med sig tillbaka till Sverige. Det var endast de mest energiska (af S. uppsatta) föreställningar af riksråden och krigsbefälet samt krigsfolkets missnöje, som hindrade planens verkställande. Johan måste ensam återvända, med harm i hjärtat, och hans vrede, underblåst af hertig Karl, vände sig mot riksråden. S. och några andra afsattes, förvisades till sina gårdar och anklagades därefter inför ständerna, som i början af 1590 sammankallades till en riksdag. De beskyllides, i främsta rummet S., för stämplingar mot konungahuset och arfsrätten, de hade skyndat Sigismund ur riket för att själfva få regera, de hade i Reval uppträdt otillbörligt mot konungen och annat mera. Men några verkliga bevis mot deras bestridande af beskyllningarna kunde ej framläggas och någon ständerdom ej utverkas. Konungens förbittring fortfor emellertid, han sökte förgäfves förmå dem till en förödmjukande bekännelse, och först på dödsbädden återgaf han dem sin nåd. Johans död förändrade hela ställningen. En försoning mellan hertig Karl och riksråden ingicks, och de öfvertogo samfälldt regeringen, tills Sigismund kunde infinna sig. Under tiden sammanträdde Uppsala möte. S., som under den liturgiska tiden haft förbindelser med Possevino (se denne), var jämte flera andra riksråd närvarande och undertecknade mötets beslut. Efter Sigismunds ankomst nödgade snart omständigheterna riksråden att ännu mer närma sig hertig Karl. Denne och S. torde ha haft största andelen i, att vid kröningen konungaeden för första gången under nyare tiden aflades i huf-

vudsaklig öfverensstämmelse med landslagens ryktbara formulär. Därjämte öfverlämnades till konungen en af S:s märkligaste statsskrifter, *Riksens råds, ridderskaps och menige adels oration och mund. skriftlig begäran* (tr. s. å., äfven i "Svenska riksdagsakter" III), som innehöll en vältalig protest mot den gångna tidens missregering och en kraftig bevisföring för, att äfven ett arfkonungadöme borde vara lagbundet. Den fick emellertid tjäna som inledning till en annan skrift, i hvilken S. hade väsentlig del, nämligen *Postulata nobilium* (tr. i "Svenska riksdagsakter", III), som gick ut på intet mindre än att adeln skulle återfå sin gamla maktställning från unionstiden. Slutligen lade S. hand äfven vid frågan om regeringens ordnande i Sverige under Sigismunds vistelse i Polen. Från honom härleder sig ett i rådets namn uppgjordt förslag till regeringsordning, ett märkligt aktstycke, som för första gången sökte ordna statsförvaltningen, om man bortser från von Pyhys misslyckade försök i den vägen. Men Sigismund afreste, utan att lämna efter sig någon tillfredsställande regeringsordning, och riksråden nödgades på hösten 1594 med hertigen träffa en öfverenskommelse om att samfälldt föra regeringen med den sistnämnde som förman. Motsträfvigt nödgades därefter riksråden infinna sig vid Söderköpings riksdag 1595, där hertigen erkändes som riksföreståndare och hvars beslut äfven S. undertecknat. Men när hertigen med vapenmakt ville genomföra beslutets tillämpning i Finland, skildes hans och S:s vägar. På mötet i Stockholm 1596 kom det till en brytning, som hertigens våldsamma tillvägagående snart gjorde obotlig. S. lämnade Sverige 1597, snart följd af andra riksråd, och det sista skedet i hans lif tog sin början. Hans inflytande gjorde sig snart gällande hos Sigismund, och han styrkte konungen i dennes afsikt att med vapen i hand återvinna sitt fädernerike. På en beskickning till Danmark i början af 1598 sökte han förgäfves förmå den danske konungen till väpnadt inskridande mot hertig Karl, och i en mot denne riktad stridsskrift hade han del. Jämte de öfrige landsflyktige rådsherrarna följde han Sigismund till Sverige (1598) och blef äfven jämte dem af konungen efter Stångebro slag utlämnad till hertig Karl. De fångne herrarna hade burit afvog sköld mot sitt land, och deras undergång var beseglad, då den af hertigen ansågs nödvändig för fullföljandet af hans med oböjlig kraft genomförda storverk till värn för Sveriges religiösa och politiska frihet. S. anklagades jämte sina olyckskamrater inför riksdagen i Linköping för högförräderi, blef i trots af ett lysande försvar och oaktadt sin protest mot domstolens befogenhet jämte dem dömd till döden och gick med värdighet och manlig ståndaktighet att lägga sitt hufvud under bilan på Linköpings torg 20 mars 1600. — S:s litterära intressen ha i det föregående berörts. Han har därjämte samverkat med Rostocksprofessorn David Chytræus vid dennes behandling af de nordiska rikenas historia i "Chronicon Saxoniæ et vicini orbis arctoi". Som en försvarsskrift mot Johan III:s anklagelser äro att betrakta hans "Minnesböcker" i 2 bd (i Riksarkivet och Uppsala univ:s bibl.). Om hans handskriftssamlingar se E. Hildebrand, "En konfiskerad handskriftssamling" (i "Hist. tidskr.", 1903), V. Gödel, "E. S. Till historien om hans litterära samlingar" (i "Nord tidskr. för bok- och bibl.-väsen", 1914), S. Bergh, "Svenska Riksarkivet 1618—1837" (1916). En del af S:s papper bildar en särskild samling i Riksarkivet. Svenska akad. lät 1870 prägla en minnespenning öfver S., och hans "minne" författades af V. E. Svedelius (infördt i Akad:s handl., d. 46, 1871). Jfr äfven H. Schück, "Svensk literaturhistoria" (I, 1890), och K. Nordlund, "Den svenska reformationstidens allmänna statsrättsliga ideer" (1900).

3. Johan Larsson S., den föregåendes broder, f. 1551, blef liksom denne ett offer för striden mellan Sigismund och hertig Karl. I yngre år hade han på andra sidan Östersjön kämpat under Pontus De la Gardie. 1592 sändes han att i Livland, Estland och Finland upptaga trohetsed åt den nye konungen, hvarvid han tillika skall ha haft det uppdraget att kräfva lydnad för den i Sverige tillförordnade regeringen, endast för så vidt det ansåges hälsosamt och nyttigt — ett förbehåll, som i synnerhet den finske ståthållaren Klas Fleming väl visste att begagna sig af. Då Sigismund 1598 kom till Sverige i spetsen för sin polska här, satte han Johan S. till ståthållare på Kalmar slott, den tiden en af landets hufvudfästningar och den punkt, hvarifrån förbindelsen med Polen och Danmark lättast kunde underhållas. På hösten s. å., då konungen efter sitt nederlag återvände till Polen, i stället för att efter sitt aftal med hertig Karl bege sig till Stockholm, ålade han S. att manligen försvara staden och slottet till hans återkomst, då han året därpå ämnade sig tillbaka med en ny härsmakt. Men på våren 1599 började hertig Karl belägra staden, som togs med storm 2 mars. Slottet höll sig däremot ända till 12 maj, då dess tappre försvarare till följd af hungersnöd måste ge sig på nåd och onåd. Karl betraktade de fångne som förrädare, gripna med vapen i hand, och efter ett strängt tal af hertigen blefvo S. och två af hans underbefäl, utan dom och rannsakning, halshuggna (16 maj 1599) och deras hufvud uppsatta på Kalmar stadsport. Detta var den första af de blodsdomar, med hvilka Karl betecknade sin väg till makten.

4. Johan Eriksson S., son till S. 2, landtmarskalk, f. 1587, d. 1632, blef guvernör öfver kopparhandelskompaniet 1625, ridderskapets och adelns förste landtmarskalk 1627 och förordnad att öfvervara traktaten i Lübeck 1629. Han utnämndes 1632 till ståthållare i Mainz.

5. Lars Eriksson S., den föregåendes broder, riksråd, f. 1590, d. 1644, var landtmarskalk vid riksdagarna 1633—40 samt utnämndes 1641 till riksråd och assessor i Svea hofrätt.

B. *Friherrliga ätten S. till Kronoberg.*

6. Per Eriksson S., friherre till Kronoberg, son till S. 2, riksråd, f. 1592, d. 1647, blef president i Dorpats hofrätt 1631, riksråd 1633, kanslirråd 1634 emot sin egen önskan, lagman i Kalmar län och på Öland 1643 äfvensom på Gottland 1646 samt president i Göta hofrätt s. å. Han var efter återkomsten från Livland såsom en af de få tillstädesvarande ledamöterna i Kanslikollegium under Kristinas förmyndarregering företrädesvis sysselsatt med utländska ärenden och värf. 1634 fram-

förde han som svenskt sändebud i Köpenhamn i en skrifvelse till rådet Kristian IV:s anspråk på det då lediga tyska ärkestiftet Bremen för dennes andre son, sedermera konung Fredrik III, hvaröfver rådet utlät sig, att Sverige borde antingen behålla stiftet för egen räkning eller ock hellre därmed förstärka en pålitlig vän än en täflande granne. Han skildras i öfrigt som en enkel och sparsam man, den där kunde "handtera både lechte och lärde"; i hans matsal funnos inga tapeter på väggarna, utan endast en blå himmel öfver bordet "till att hindra spindlarna att falla i maten". 1636—40 var han mycket sjuklig, så att han merendels var hindrad att sköta sin tjänst eller deltaga i rådets sammanträden. S. upphöjdes jämte brodern Ture Eriksson S. (f. 1593, d. 1664, hofmarskalk 1639, riksråd 1645, lagman öfver Gottland och Öland 1648—61) och sina brorsbarn eller alla då lefvande sparreska ättlingar af riksrådet Erik Larsson S (se S. 2) i friherrligt stånd 1647 med Kronoberg till friherreskap (se Kronoberg 2).

7. Axel Karlsson S., friherre, den föregåendes brorson, riksråd, f. 12 juni 1620, d. 16 april 1679 på Sundby, blef landshöfding 1650 på Gottland och 1654 i Östergötland samt 1655 riksråd. Han beklädde tre gånger riksjägmästarämbetet, blef 1664 president i Wismarska tribunalet, var 1665—73 öfverståthållare i Stockholm och därefter åter president i Wismarska tribunalet. Om hans söner Axel och Erik se S. 33 och 23.

8. Svante Larsson S., friherre till Kronoberg, den föregåendes kusin, son till S. 5, landtmarskalk, f. 1623, d. 1652, blef efter hemkomsten från sina utrikes resor kammarherre hos drottning Kristina, hos hvilken han liksom systern Ebba (se S. 10) synes ha stått i gunst. Ett uttryck af drottningens förtroende var för visso också den 26-årige mannens utnämning till landtmarskalk vid den viktiga riksdagen i början af 1649, då Karl Gustaf utsågs till tronföljare. Troligen var S:s omedelbart efter riksdagen följande utnämning till landshöfding i Stockholms och Uppsala län en belöning för hans tjänster vid riksdagen liksom också att han s. å. af drottningen erhöll egen borgrätt öfver sitt gods Bergkvara. Också under den följande stormiga riksdagen 1650 och vid utskottsmötet hösten 1651 förnyades förtroendeuppdraget för S. att vara landtmarskalk.

9. Gustaf Larsson S., friherre till Kronoberg, den föregåendes broder, riksråd, f. 1625, d. 1689, envoyé i Haag 1655, landshöfding i Västmanland 1660, riksråd och hofrättsråd i Svea hofrätt 1666. Han protesterade som riksråd efter 1680 års riksdag förgäfves mot den handling, hvarigenom rådet godkände ständernas förklaring för konunga- och mot rådsmakten, och fann sig omsider själf tvungen att underteckna den. Detta hindrade honom dock icke att fortfarande framstå som afgjord motståndare till det kungliga enväldet och att lika förgäfves protestera mot utsträckandet till rådet af räfsten mot riksförmyndarna. I början af 1682 måste S. liksom flertalet kvarstående riksråd från förmyndartiden nedlägga sitt rådsämbete.

10. Ebba Larsdotter S., den föregåendes syster, f. 1626, d. 1662, var en af de mest firade skönheterna vid drottning Kristinas lysande hof. Hon gick allmänt i och utom hofvet under namnet La belle comtesse ("vackra grefvinnan"). Hon var jämnårig med drottningen, stod högt i hennes ynnest och var hennes enda kvinnliga gunstling. Ebba S. fick dock icke mycken glädje af hennes vänskap. Hon hade varit förlofvad med Bengt Oxenstierna (den sedermera, under Karl XI:s tid, så bekante statsmannen), men under dennes frånvaro utrikes föll det drottningen in att bryta denna förbindelse och gifta sin gunstling med den några år yngre Jakob Kasimir De la Gardie (se d. o. 6), en broder till den allsmäktige Magnus Gabriel, hvars släkt Kristina nu på allt sätt ville gynna, helst då hon på samma gång kunde få det nöjet att förarga Oxenstiernorna. Ebba S., som oaktadt sin äldre förbindelse mottagit De la Gardies hyllning, var dock ej villig till detta giftermål, när det kom till allvar. Men Kristina visste att drifva sin nyck igenom; förlofningen firades vid hofvet under julen 1651 och giftermålet i början af följande år, båda under stora lustbarheter. Huru lyckligt ett under sådana omständigheter knutet äktenskap skulle bli, är lätt att tänka sig. Det upplöstes dock snart af döden, då De la Gardie stupade vid Köpenhamns belägring 1658; och inom fyra år därefter följde honom hans änka i grafven. Det förtroliga förhållandet till hennes annars så ostadiga kungliga väninna bibehöll sig dock, äfven sedan denna lämnat sitt fädernesland, intill Ebbas död.

11. Karl Larsson S., friherre till Kronoberg, den föregåendes broder, krigare, f. 1627, d. 1699, förordnades 1659 till guvernör på Ösel och deltog som generalmajor och öfverste vid lifgardet 1664 i stäfjandet af hertig Adolf Johans försök att vinna säte i förmyndarregeringen. 1664 blef han guvernör öfver Västernorrland, Jämtland och Härjedalen samt 1675 general. S. å. öfvertog han befälet öfver den omkr. 2,000 man starka här, som sammandrogs i Jämtland. Ett par försök till infall i Norge 1676 misslyckades. Sedan S. för den norska här, som i aug. 1677 inföll i Jämtland, gjort en snöplig reträtt till Borgsjö, utnämndes fältmarskalken H. Horn till högste befälhafvare. I nov. s. å. utrymde norrmännen oförmodadt Jämtland, och landet besattes åter af svenskarna. Sedan Horn i jan. 1678 lämnat armén, blef S. åter dess ledare och företog i juli s. å. ett infall i Norge, hvarunder Röros stacks i brand. På hösten s. å. entledigades S. från befälet, som öfvertogs af And. Planting (se J. Bromé, "Striderna om Jämtland och Härjedalen 1676—1679", 1915). Han utnämndes till president i trolldomskommissionen 1674 samt till lagman i Västernorrland, Jämtland och Härjedalen 1681.

12. Per Larsson S., friherre till Kronoberg, den föregåendes broder, krigare, diplomat, f. 12 mars 1628, d. 4 april 1692 i Stockholm, hade fått

sin egentliga uppfostran vid drottning Kristinas hof, utmärkte sig vid flera tillfällen i Karl X Gustafs krig och beklädde sedermera åtskilliga högre civila och militära poster, intill dess han 1674 blef rikstygmästare. Han användes äfven i diplomatiska värf, i det han 1672 jämte Ehrensteen och Klas Tott fick i uppdrag att vid kongressen i Köln medla mellan Ludvig XIV och dennes fiender och 1672—76 var svensk ambassadör dels vid engelska, dels vid franska hofvet. Som sådan lyckades han till den grad förvärfva sig Ludvig XIV:s ynnest, att han vardt upphöjd till fransk grefve (1675). Efter hemkomsten från Frankrike tog han del i Karl XI:s krig mot Danmark och var nära att bli tillfångatagen i nederlaget vid Uddevalla (1677). I de strider om enväldet och reduktionen, som fyllde de följande åren af Karl XI:s regering, tog han en verksam och framstående del. Vid 1678, 1680 och 1682 års riksmöten förde han med kraft och vältalighet högadelns och rådspartiets talan mot reduktionsplanerna och förmyndarräfsten; men ehuru en af sitt partis bäste talare, synes han dock ha saknat partihöfdingens förmåga att ordna och leda motståndet och måste omsider med bruten kraft ge vika för öfvermakten. Medan han sålunda i flera viktiga fall bekämpade konungens och hans anhängares planer, synes han dock samtidigt i en stark eller t. o. m. ökad konungamakt ha sett ett skydd för adeln mot de ofrälse, törhända också för högadelns ställning gentemot lågadeln.

13. Per Persson S., friherre till Kronoberg, son till S. 6, f. 1633, d. 1669 i Verden, blef 1658 vice president i Svea hofrätt, 1660 guvernör i Livland, 1664 riksråd och kansliråd. 1660 och 1664 var han landtmarskalk samt 1662 plenipotentiär vid kejserliga hofvet i Wien. S. var en mycket lärd man och uppträdde bl. a. som lycklig öfversättare af Curtius.

14. Ture Karlsson S., friherre till Kronoberg, son till S. 11, krigare, f. 1654, d. 1683, ingick aderton år gammal i holländska republikens tjänst och kämpade under prinsen af Oranien (sedermera konung Vilhelm III af England) i dennes stora krig med Frankrike, där han flerfaldiga gånger utmärkte sig för den mest lysande, att ej säga öfverdådiga tapperhet. Utnämnd till öfverste 1679, återkom han 1681 till fäderneslandet, höljd af ära, men också med hela kroppen öfvertäckt af ärr efter en mängd blessyrer, som väl äfven torde ha påskyndat hans tidiga död.

15. Karl Vilhelm S., friherre, den föregåendes syssling, son till landshöfdingen i Södermanland Erik Karlsson S. (f. 1628, d. 1678), broder till S. 7, militär, f. 19 juli 1671, d. 11 sept. 1709, öfverstelöjtnant vid öfverste Putbus' tyska regemente i svensk tjänst 1688, gick sedermera i holländsk tjänst och var en af de bäste befälhafvarna på Nederländernas sida i Spanska successionskriget. 26 juni 1703 eröfrade han såsom general linjerna vid Stekene i Flandern efter tre timmars blodig strid, hvarunder han sårades. 1704 besköt han Bruges för att förstöra de franska magasinen där. I aug. 1705 kröntes med framgång hans anfall från Stats-Flandern på de franska trupperna. Vid belägringen af Ostende 1706 var S. en af de tre generaler, som under Ouwerkerk kommenderade de allierades läger i löpgrafvarna framför fästningen. I slaget vid Malplaquet 1709, där S. förde befäl på yttersta vänstra flygeln, blef han dödligt sårad (''Nieuw nederlandsch biografisch woordenboek'', II, 1912).

16. Konrad S., friherre, sonson till S. 7, krigare, f. 4 dec. 1680 i Stockholm, d. 15 april 1744 på sin gård Malma i Skaraborgs län, var en af dessa karoliner, hvilka hvar och en med sin äfventyrliga lefnadssaga kunde ge ämne till en fängslande roman. Från 1698 var han i fransk krigstjänst, där han sedermera under sin farbror Erik Sparre kämpade i Spanska tronföljdskriget. Men Karl XII:s bragder lockade honom åter till hans hemlands fanor. I Polen stötte han 1708 till svenska hären, som han följde till Holowczin och Poltava. Sårad under en skärmytsling kort före slaget vid Poltava, måste han under själfva striden liksom konungen bäras på en bår, men lyckades ändock rädda sig till Turkiet. Han deltog i major C. Loos' af konungen anbefallda expedition 1710—11 till Egypten och Syrien (se därom Loos). Kapten vid lifgardet 1711, deltog han med konungen i kalabaliken vid Bender i febr. 1713, blef fången och utplundrad och efter nio dygns lidande utlöst. 1714 följde han polske konungen Stanislaus Leszczýnski på dennes resa från Turkiet till Zweibrücken, men slöt sig åter till Karl XII, då denne återkommit till Stralsund (s. å.), och sårades åter i den skarpa striden vid Stresow (1715) på Rügen. Efter Stralsunds kapitulation (s. å.) fördes han som fånge till Spandau,

men rymde och kom till Sverige 1717, blef öfverstelöjtnant vid Halländska regementet, deltog i 1718 års norska fälttåg och fick 1719 öfverstes afsked.

17. Karl Gustaf S., friherre, sonson till S. 11, krigare, diplomat, riksråd, f. 1688, d. 24 april 1741 i Stockholm, deltog i större delen af Karl XII:s krig och blef tillfångatagen vid Poltava 1709, men löstes ur fångenskapen redan följande år. S. befordrades på den militära banan till major 1716, generaladjutant 1717, öfverste 1719 och generalmajor 1732. I sept. 1719 blef han af drottning Ulrika Eleonora utan rådets hörande förordnad till envoyé i London. I början höll sig S. troget till konung Fredrik och Horn och gjorde dem och engelska regeringen viktiga tjänster vid tidpunkten för underhandlingarna om hannoverska alliansen. Gift med Karl Gyllenborgs styfdotter, en infödd engelska, stod han på grund af arfstvister i öppen fejd med sin svärfader, men omkr. 1734 närmade han sig Gyllenborg och det kotteri, som bedref opposition mot Horn. Han trädde nu äfven i så nära förbindelse med oppositionen i England, att engelska kabinettet icke dolde sin önskan att bli honom kvitt. Han hemkallades dock på egen begäran 1736. Efter hemkomsten kastade sig S. med ifver in i det unga hattpartiets våldsamma agitation mot Horn, men förstod på samma gång att genom sitt lätta och glada umgängessätt bibehålla konung Fredriks bevågenhet. 1737 utnämndes han till landshöfding i Nyköpings län. Vid riksdagen 1738 var S. en af hattpartiets mest framträdande ledare och belönades 1739 med upphöjelse till riksrådsämbetet. I rådet blef S. en af de främste förespråkarna för krigspolitiken och var upphofsman till den olyckliga truppsändningen till Finland på hösten 1739. S. hann dock icke upplefva utbrottet af ryska kriget och det elände, hvartill hattpartiets krigspolitik förde landet. S. karakteriseras af frihetstidens historieskrifvare K. G. Malmström som "en ränklysten, nitisk och hätsk partiman, med mera mod och framfusighet än omdöme och besinning".

18. Karl S., friherre, halfbroders son till S. 16, ämbetsman, militär, riksråd, f. 6 dec. 1723, d. 28 juni 1791, var i yngre år anställd dels i fransk, dels i preussisk krigstjänst och deltog under Fredrik II i Andra schlesiska kriget. Som svensk militär var han äfven med i frihetstidens båda krig, det finska 1741—43 och det pommerska 1757—62, samt utnämndes 1760 till öfverste och 1773 till generalmajor. S. deltog från 1755 med ifver i det politiska lifvet och var under slutet af frihetstiden en af hattarnas främsta och mest ansedda ledare. Sin främsta berömmelse skulle han finna på förvaltningens område, där han visade sig vara en ovanlig förmåga, alltsedan han under Pommerska kriget 1760 öfvertagit chefskapet för krigskommissariatet. 1763 blef han landshöfding i Gäfleborgs län och förvärfvade sig på denna post ett varaktigt minne i Norrlands odlings historia. Genom förbättrade och nyanlagda vägar, aftappning af vattensjuka marker, främjande af nybyggesanläggningar och stäfjande af skogsförödelsen verkade han med kraft och nit tör det vidsträckta länets förvandling från obygd till bygd. 1773 kallades S. af Gustaf III till öfverståthållare i Stockholm. Där visade S. sig som en organisatör af första rangen och lade i dagen ett nit och en skicklighet, som hufvudstaden ej sett på denna plats alltsedan Klas Flemings dagar. I enig samverkan med magistraten och borgerskapet, hvilkas gamla stridigheter han lyckats undanröja, och kraftigt understödd af den för alla försköningar nitälskande konungen, sökte han under sin adertonåriga ämbetstid med framgång ge Stockholm ett storstadsskick, värdigt dess egenskap af hufvudstad och dess härliga läge, men som det dittills öfver hufvud saknat. Gustaf I:s stod restes, börsbyggnaden fullbordades, Gustaf Adolfs torg med omgifningar anordnades, operahuset och flera andra offentliga byggnader uppfördes, nya gator och hamnar anlades, Riddarholmsbron byggdes (sådan den var före sammanbindningsbanans anläggning), Norrbro påbörjades, Brunkeberg planerades och började bebyggas. Äfven tillkomsten af den första diligensinrättningen i Sverige var S:s verk. S:s pröfvade duglighet som ämbetsman kom till en ännu vidsträcktare användning, då han i dec. 1775 inkallades i riksrådet, där han stod kvar till dess upplösning 1789 och där han med bibehållande af sitt ämbete som öfverståthållare fick i uppdrag att äfven förestå krigsväsendet. I denna egenskap förenade han på visst sätt en krigsministers och en sjöministers myndighet. S. har främsta andelen i de betydande förbättringar, som försvarsväsendet till lands undergick under senare delen af 1770-talet, särskildt begynnelsen till en generalstab, införandet af tätare öfningar, förbättrade gevärsmodeller, nya exercisreglementen, fyllandet af vakanser och framför allt införandet af passevolansafgifter vid kavalleriregementena genom underhandling med rusthållarna m. m. På 1780-talet började S. undanträngas af sin medhjälpare, den alltmera framträdande konungagunstlingen J. K. Toll. För att bereda rum åt denne fick S. åtfölja konungen på hans utländska resa 1783—84. Från denna tid är S:s politiska inflytande väsentligen slut. S. var en sällsynt mångsidig och rörlig man, användbar och använd snart sagdt på alla områden. Han hade dock äfven åtskilliga svagheter, som bidrogo till hans undanträngande; så var han icke fri från en viss ytlighet och älskade ett braskande uppträdande samt ansågs icke vara alldeles oegennyttig i förvaltningen af allmänna medel. S. bevarades i tacksamt minne af Stockholms borgerskap, som reste hans byst i marmor på börsen och lät öfver honom prägla en minnespenning. S. blef led. af Vet. akad. 1774 och var 1776 akad:s preses. 1783 blef han kansler för Åbo universitet.

19. Knut Johan Ulfsson S., friherre, ämbetsman, f. 7 april 1835 på Grimsberg i Solberga socken, Jönköpings län, var 1856—63 underlöjtnant vid Älfsborgs regemente, började

sedan därunder tjänstgöra vid statens järnvägsbyggnader och järnvägstrafik samt avancerade 1887 till öfverdirektör. 1895—1906 var han landshöfding i Jämtlands län och från 1896 ordf. i länets hushållningssällskap. Han har varit led. i flera kommittéer, bl. a. i kommittén ang. järnvägspersonalens pensionering (1870), ang. militära hälsovården (1884), ang. upphandlingar m. m. för statens räkning (1887) och järnvägskommittén 1893—95 samt deltog i utarbetande af förslag ang. järnvägarnas begagnande till militära ändamål (1878). S. är led. af Krigsvet. akad. (1883).

20. Emma Josefa S., friherrinna, född Munktell, målarinna, f. 29 juni 1851 på Grycksbo bruk i Dalarna, d. 8 sept. 1913 i Rättvik, gift 1870 med den föregåendes syssling, kaptenen och målaren frih. Karl Axel Ambjörn S. (f. 1839, d. 1910), skild 1891, studerade i Paris, utställde *I ro* (1882), *Trollbruden* (folksägen från Dalarna, 1887), *Modlös* (1890) samt porträtt, hvaribland *Konstnärinnans moder* (1885) samt en stor grupp af *familjen Wachtmeister* till Johanneshus (1896).

21. Märta Augusta Karolina Emma Axelsdotter S., den föregåendes dotter, konstnärinna. Se Améen 2.

C. *Friherrliga ätten Franc-S.*

22. Bengt Erland Franc-S., friherre (grefve), i sjätte led härstammande från S. 1, ingenjörofficer, f. 14 mars 1774, d. barnlös 20 aug. 1837 på Vegersberg, blef fänrik vid Södermanlands regemente 1785, konduktör vid Fortifikationen 1793, avancerade vid olika regementen samt blef öfverstelöjtnant vid Pommerska fortifikationsbrigaden 1806, öfverste vid Fortifikationen 1807, chef för Ingenjörkåren 1812, generalmajor 1813, friherre 1815, generallöjtnant 1826 och t. f. president i Krigskollegium 1832. Han upphöjdes i grefligt stånd 1833, men tog ej introduktion. S. hade under 1790-talet arbetat på Hangö befästningar och 1806 varit fortifikationsbefälhafvare i Stralsund, tills fästningen utrymdes, 1808 deltagit i träffningen vid Lier samt 1813—14 tjänstgjort som ingenjörbefälhafvare vid svenska armén i Tyskland och därunder återställt Stralsunds af fransmännen förstörda fästningsverk, befäst ställningen vid Rosslau och slagit broar öfver Elbe där och vid Boitzenburg. Insiktsfull och energisk, bidrog han under Karl XIV Johans ledning att väsentligen höja det svenska fortifikationsväsendet. 1818 inlämnade han "Anmärkningar öfver Sveriges närvarande ställning och behof af ett inre försvar", 1819 blef han led. af den då tillsatta kommittén "för rikets fasta försvar", men delade ej dennas flertals mening, att depåfästningen "i det inre" äfven skulle vara lägerfästning. Flertalets mening blef dock den bestämmande, och S. föreslog då Vanäs udde som plats för fästningen, till hvilken förslag äfven inlämnades. Detta godkändes, och 1820 påbörjade S. anläggandet af Karlsborg (se d. o.). Samtidigt hade han inlämnat förslag till stärkandet af Karlskrona fasta försvar åt sjösidan, och 1822 lät han igångsätta arbetena härmed. I början af 1830-talet försänktes Oxdjupet enligt S:s plan, och 1831—33 påbörjade han några arbeten i Solnaskogen för Stockholms befästande. S. var 1830—35 ordf. i Göta kanalbolag och direktion och den egentlige upphofsmannen till det 1837 stiftade Svenska nykterhetssällskapet. — Sedan 1836 var han led. af Vet. akad. Han hade 1814 af sin fasters man, majoren S. Fr. Franc, erhållit Vegersbergs fideikommiss och fick i anledning däraf k. tillstånd att kalla sig Franc-S.

B. E. Franc-Sparre.
Efter en gipsmedaljong.

D. *Grefliga ätten S. till Sundby.*

23. Erik S., grefve till Sundby, son till S. 7, krigare, f. 15 juli 1665, d. 4 aug. 1726, gick, endast aderton år gammal, 1683 i fransk krigstjänst, där han snart kom i stor gunst hos Ludvig XIV och blef öfverste vid 29 års ålder. 1703 infann han sig hos Karl XII i Polen, blef öfverste för ett infanteriregemente och deltog med utmärkelse i Thorns belägring. Sedermera återvände han dock till Frankrike och blef där 1707 generallöjtnant. Redan året förut hade han rest hem till Sverige, men vägrade i början att låta bruka sig i svensk krigstjänst, fast Stenbock erbjöd honom att bli sin närmaste man under skånska fälttåget. I stället sändes S. 1712 af rådet till Frankrike för att utverka penninghjälp åt Sverige, hvilket också lyckades. Karl XII, som varit ganska missnöjd med hans återvändande till fransk tjänst, blidkades häraf och utnämnde honom 1712 till svensk generallöjtnant. Det blef dock fortfarande som diplomat han kom att användas. 1714 skickades han till Berlin för att försöka vinna Preussen för Sverige, och senare på året blef han af Karl sänd till fredskongressen i Baden, dock utan att kunna uträtta något. Efter Karls hemkomst sändes han med instruktion af $^{19}/_{30}$ dec. 1714 som ambassadör till Paris, där han lyckades afsluta en för Sverige förmånlig subsidietraktat med Frankrike i april 1715. Strax därpå dog Ludvig XIV, och den nya franska styrelsen slog in på en för Sverige ogynnsam politik. Hos den var S. ej heller persona grata, och så kunde han föga uträtta. Han hade emellertid sedan gammalt förbindelser med jakobiterna, och förhandlingarna med dem under Karl XII:s sista år gingo till stor del genom S. och fortsattes, äfven sedan han återvändt till Sverige. 1717 hemkallades han nämligen, delvis på grund af en del misshälligheter med Goertz. Han föll dock ej i onåd, utan blef vid hemkomsten general och fick befälet öfver armén i Värmland, hvilket han dock ej tillträdde. Strax efter konungens död blef S., som sedan gammalt stod i stor gunst

hos Ulrika Eleonora och arfprins Fredrik, riks- och kansliråd och stod i denna egenskap 1719 en tid i spetsen för den svenska utrikespolitiken. Från kanslirådsämbetet tog han snart afsked, men skickades i stället i slutet af 1719 — s. å. grefve och fältmarskalk — ut på en rundresa till Wien, Paris, Hannover och Dresden för att söka åstadkomma ett stort förbund till Sveriges bistånd mot Ryssland — en förespegling, hvarmed England förmått Sverige att gå in på de oförmånliga frederna med de öfrige motståndarna. Planen strandade emellertid, i främsta rummet på Preussens obenägenhet. S. återvände därpå hem och deltog i rådet i de tunga öfverläggningar, som förde till freden i Nystad, men drog sig sedan till följd af tilltagande sjuklighet alltmer från det politiska lifvet och vistades mest på sitt stamgods, Sundby, fast han bibehöll sin plats i rådet. I tillkomsten af ännu ett förbund med Frankrike, hannoverska alliansen 1726, tog han dock en verksam del. Dödssjuk lät han till sist föra sig till Stockholm, där han inlämnade ett skriftligt votum för alliansen, som beslöts med 9 röster mot 8. Innan den riksdag hann sammanträda, som skulle bekräfta detta beslut, var S. redan död. — Se Lundberg, ''Sverige och Preussen 1709—1715'' (1893), P. Sörensson, ''Sverige och Frankrike 1715—1718'' (I—II, 1909, 1916) och ''Handlingar rör. Skandinaviens historia'', VI—X, ''Calendar of the Stuart papers'', S. Leijonhufvud, ''E. S. och Stina Lillie'' (1911).

24. Axel S., grefve, den föregåendes son, ämbetsman, upptog sin moders namn och kallade sig Wrede-S., f. 1 dec. 1708 i Stockholm, d. där 29 jan. 1772. Han inträdde 1728 som volontär vid Lifregementet till häst samt avancerade till öfverste för Västgöta kavalleri 1749, generalmajor af kavalleriet 1760 och president i Krigskollegium 1768. Han utnämndes 1770 till öfverståthållare i Stockholm. Med honom utgick grefliga ätten S. till Sundby på svärdssidan.

E. *Grefliga ätten S. till Söfdeborg.*

25. Klas S., grefve, halfbroders son till S. 23, sjömilitär, f. 6 jan. 1673, d. 25 april 1733, blef schoutbynacht 1700 och deltog s. å. som chef å linjeskeppet ''Wenden'' i expeditionen till Öresund samt 1705 i expeditionen till Retusaari. Han blef amiral 1712 och förde befälet 1715 i en skarp träffning med danska flottan utanför Rügen. 1719 utnämndes han till öfveramiral, riksråd, president i Amiralitetskollegiet och grefve. Kort därefter lämnade han rådet för att i Karlskrona öfvervaka den illa försedda örlogsflottans utrustning. När en del af denna efter otroliga svårigheter ändtligen kunde löpa ut, förde S. högsta befälet öfver densamma, förenade sig vid Ölands norra udde med en engelsk linjeskeppsflotta under amiral Norris och seglade upp till Stockholms skärgård. Vid underrättelsen om den förestående föreningen mellan flottorna hade emellertid de härjande ryska galärerna skyndsamt dragit sig tillbaka. Äfven 1720 och 1721 förde S. högsta befälet öfver svenska örlogsflottan, hvilken då, jämväl i förening med en engelsk flotta, skyddade mellersta och södra Sverige för ryssarnas anfall. 1727 upphörde S. att vara president i Amiralitetskollegiet för att i Stockholm gå K. M:t till handa vid rådslagen rörande flottan.

26. Johan S., grefve, den förres son, krigare, f. 1715, d. 31 mars 1791, tjänstgjorde i österrikiska och franska arméerna samt utnämndes 1759 till öfverste för ett svenskt regemente, 1772 till generalmajor och kommendant på Sveaborg och 1778 till generalöjtnant. S. ansågs som en af Sveriges bästa militärer på sin tid. I Pommerska kriget (1757—62) utmärkte han sig vid försvaret af Anklam samt i affärerna vid Friedland och Taschenberg. Vid statshvälfningen 1772 gick S. konungen till handa som generaladjutant. Ännu så sent som vid danskarnas infall i Bohuslän 1788 kallades den gamle S. från sitt hem i Skåne genom ett bevekande bref från Gustaf III till Göteborg och förordnades till öfverkommendant i st. f. den svage landshöfding Du Rietz.

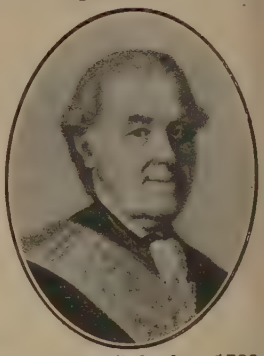

27. Per Georg S., grefve, den förres brorsons son, militär, romanförfattare, f. 4 maj 1790 på Lessebo bruk, d. 23 juli 1871 i Karlskrona. Tidigt faderlös, hindrades han af bristande tillgångar att egna sig åt den juridiska banan och kunde endast med svårighet få utbilda sig för krigaryrket. Han blef emellertid 1807 fänrik vid Kronobergs regemente och deltog i striderna i Finland 1808, vintertåget till Åland och tåget till Västerbotten samt sårades vid Säfvar 1809. Som löjtnant deltog han i 1813—14 års krig på tysk botten. Efter kriget blef han 1816 kapten vid den nybildade generalstaben och 1820 major där, 1823 öfverstelöjtnant vid Sjöartillerikåren och var 1832—56 Sjöartilleriregementets (sedan 1845 kalladt Marinregementet) förste öfverste och sekundchef. Som författare debuterade S. med ett större gotiskt skaldestycke, *Thora eller Grimsholms saga* (1829), närmast efterbildande Tegnérs stil. Större framgång vann han som prosaberättare närmast efter Ingemanns och Coopers mönster genom *Den siste friseglaren* (1832; 4:e uppl. 1892), hvilken tilldrar sig i brytningstiden under Sigismund och hertig Karl; det är en intressant historisk roman med åtskilligt af ''sjöromanens'' karaktär; den mystiske ''okände'', som spelar en roll i romanen, är direkt efterbildad efter likartade figurer hos Cooper (''The red rover'' och ''The water witch''). I *Adolf Findling eller tre år under drottning Kristinas regering* (1835; 3:e uppl. 1892) skildrar han drottningen som sammansatt af två olika naturer, en manhaftig, nyckfull kvinna, med öfverlägsna själsgåfvor; det mystiska och gåtfulla i hennes karaktär har han

dock icke lyckats pejla. Efter ett årtiondes tystnad framträdde S. med *Standaret* (1847; 3:e uppl. 1892), som upptar ett ämne från Karl XI:s tid, samt med *Sjökadetten i Gustaf III:s tid* (1850; 4:e uppl. 1893), där särskildt skildringen af sjölifvet och af bataljerna vid Hogland och Svensksund lyckats särdeles väl. Som historisk romanförfattare var S. en af de tidigaste hos oss och en af dem, som rönte största erkännandet, liksom hans arbeten länge lyckats bevara popularitet, i synnerhet hos ungdomliga läsare. S. försökte sig äfven, ehuru med mindre framgång, som dramatisk författare med det historiska sorgespelet *Kungslenafärden* (1847) och samtidsskådespelet *Vid ett bad* (1847). Han erhöll 1870 af Sv. akad. Karl Johans pris för litterära förtjänster och var hedersled. af Örlogsmannasällskapet (1858).

28. Gustaf Adolf Vive S., grefve, sonsons son af S. 16, justitiestatsminister, riksmarskalk, f. 4 sept. 1802 på Trolleholm i Skåne, d. 26 april 1886 i Stockholm, blef student i Uppsala 1816 och aflade hofrättsexamen 1823. Assessor i Svea hofrätt 1835, blef S. 1840 justitieråd och 1847 president i Kammarkollegium. Landtmarskalk vid 1847—48 års riksdag, ställdes han af Oskar I under riksdagens lopp som justitiestatsminister i spetsen för den konservativliberala ministär, hvars mest framstående ledamöter voro Sandströmer och Gripenstedt. Skrämd af 1848 års revolutionära rörelser, framlade denna regering inför riksdagen s. å. ett halfliberalt representationsförslag, som den emellertid vid följande riksdag, då reaktionen åter fått öfverhand i Europa, utan vidare lät falla. Efter det dess flesta liberala element blifvit utsöndrade, följde en kortare tid af öppet reaktionär politik, som bäst kännetecknas genom det af S. kontrasignerade förslaget vid 1853—54 års riksdag att utesluta tryckfrihetsförordningen från grundlagarna. Med Krimkriget började åter friskare vindar att blåsa, och då motståndet mot den friare rörelsen försvagades med konungens tilltagande kraftlöshet, nedlade S. 1856 sitt ämbete som justitiestatsminister. Därefter var han president i Svea hofrätt till 1867 och kansler för båda universiteten 1859—71. Han var medlem af alla ståndsriksdagar 1834—66 och därunder åter landtmarskalk vid 1859—60 års riksdag. 1867—75 satt han i Första kammaren som led. för Kopparbergs län, under hvilka riksdagar han var medlem af talmanskonferensen, men ej intog någon vidare framskjuten ställning inom det politiska lifvet. Sedan 1864 var han riksmarskalk. S. deltog i flera kommittéer; så insattes han 1841 i lagberedningskommittén, 1845 i Nya lagberedningen, 1865 i svensk-norska unionskommittén, blef 1858 ordf. i Serafimerordensgillet, 1861 i Riddarhusdirektionen och var 1857—65 ordf. bland Riksgäldskontorets fullmäktige. Han var led. af Vet. akad. (1855) samt hedersled. af Vitt. hist. o. ant. akad. (1848), Vet. soc. i Uppsala (s. å.), Landtbruksakad. (1853) och Fysiogr. sällsk. i Lund (1860). Han sysselsatte sig mycket med historiska och framför allt genealogiska forskningar samt promoverades till juris hedersdoktor i Lund 1868 och till filos. hedersdoktor i Köpenhamn 1879.

29. Erik Josias S., grefve, den förres syssling, ämbetsman, politiker, f. 2 mars 1816 i Gäfle, d. 17 juni 1886 genom följderna af en olyckshändelse, blef student i Uppsala 1833 och filos. magister 1836 samt juris kandidat 1840. Han utnämndes till assessor i Svea hofrätt 1850 samt hade gjort sig ett namn som jurist och politiker, då han 1858 kallades till landshöfding i Älfsborgs län. Där utvecklade han ända till sin död en verksamhet, som med skäl kan kallas enastående och som ställer honom långt framom alla sina samtida bland rikets landshöfdingar. Under sitt rastlösa och med hänsynslös energi drifna arbete för sitt läns förkofran i alla riktningar hade han företrädesvis blicken riktad på samfärdsmedlens tidsenliga utveckling, och Älfsborgs län har honom att tacka för, att det är nästan mera öfverspunnet med enskilda järnbanor än någon annan bygd i riket. Äfven Dalslands kanal räknar i honom sin upphofsman, och han bidrog genom sin kredit företrädesvis till, att Stockholm—Västerås—Bergslagens järnväg kom till stånd. Han bevistade alla ståndsriksdagar 1844—66, var led. af Första kammaren för Älfsborgs län 1866—69 och af Andra för Vänersborg-Åmål 1870—86. Från 1848 till 1877 (med undantag af 1873) ordf. i lagutskottet, verkade han såväl där som inom riksdagen i allmänhet i konservativ anda, ehuru han själf i frispråkig ton ofta gjorde anspråk på en demokratisk syn på samhällsförhållandena. Särskildt var han ifrig häfdare af protektionismens principer. Han skall länge ihågkommas som en af de mest utpräglade politiska personligheter vårt land på senare tider egt. Inom Andra kammaren var han ålderspresident alltifrån J. A. Gripenstedts död 1874 till sitt eget frånfälle.

30. Per Ambjörn S., grefve, son till S. 27, mekaniker, f. 10 juni 1828 i Karlskrona, inträdde efter aflagd studentexamen vid Motala mekaniska verkstad och har gjort flera sinnrika uppfinningar, såsom ett nytt slags sedeltryck, en maskin för tryckning af breffrimärken, pneumatiska apparater m. m. S. är sedan 1861 bosatt i Paris.

31. Nils Gustaf Alexander S., grefve, brorson till S. 28, politiker, talman, f. 31 maj 1834 på Almnäs i Skaraborgs län, d. 4 sept. 1914 på Mariedal i samma län, genomgick Karlbergs krigsakademi, blef 1852 underlöjtnant vid Lifgardet till häst samt 1855 löjtnant och 1859 ryttmästare. 1861 tog han afsked från regementet. Sedan 1859 egnade sig S. hufvudsakligen åt skötseln af sin fädernegård, som han egde till

1885, och sedan 1888 af det af honom då inköpta Mariedal, äfvensom åt kommunala värf. Sålunda var han 1863—72, 1876—83 och 1897—1904 led. af Skaraborgs läns landsting och under denna tid 1870, 1872, 1876—83 dess vice ordf. Som led. af ridderskapet och adeln deltog han i ståndsriksdagarna 1862—63 och 1865—66. Sedan 1870 var han led. af Första kammaren, först som representant för Skaraborgs län, men fr. o. m. 1888, då han på grund af sin frihandelsvänlighet uteslöts af sina gamla valmän, t. o. m. 1908 som representant för Västernorrlands län. 1872—74 var han led. af bevillningsutskottet, och under 21 riksdagar, 1875—95, hade han plats i statsutskottet, hvars vice ordf. han var 1881—82 och ordf. 1883—95 och där han utförde ett stort verk genom sin förmåga att medla mellan partierna och förlika stridiga meningar samt sålunda åstadkomma positiva resultat. Bland kammarens åt honom lämnade förtroendeuppdrag märkes f. ö. medlemskap af talmanskonferensen 1889—91, af särskilda utskottet 1892 och af hemliga utskottet 1895. Regeringen kallade honom till Första kammarens vice talman 1891(mars)—95 och talman 1896—1908. Under de många år han ledde kammarens förhandlingar behöll han utan minskning de sympatier, som hans förmåga att klart framlägga frågorna och hans flärdfria personlighet redan från början förskaffat honom. Som riksdagsman egnade sig S. i främsta rummet åt statsfinansiella frågor, skattefrågor och försvarsfrågan. Därvid alltid framträdande som sparsamhetsvän och i godt förstånd med landtmannapartiet, ehuru lifligt öfvertygad om, att tidsenligt ordnande af försvaret var villkoret för bevarandet af vår tillvaro som nation, deltog han i 1883 års kompromiss. Äfven för kommunikationsväsendets främjande, särskildt för järnvägsnätets utveckling, var S. synnerligen intresserad. I tullfrågor tillhörde han frihandelspartiet. S. arbetade som led. i kommittén för ordnandet af väghållningsbesväret på landet (1876—80), i skatteregleringskommittén (1879—83), i landtförsvarskommittén (1880—83) och i öfverskottsplaceringskommittén (1888—90) samt ledde som ordf. förhandlingarna i järnvägstaxekommittén (1887—88) och kommittén för utredning af Civilstatens pensionsinrättnings ställning och behof (1889—91). Han var ock led. af 1895—98 års unionskommitté. På grund af sin duglighet, sin inflytelserika ställning i riksdagen äfvensom sitt personliga anseende lär han vid ett par tillfällen ha fått erbjudande att bli statsminister, men undanbedt sig förtroendet. S. blef 1882 led. och 1893 hedersled. af Landtbruksakad.

32. Louis Per S., grefve, son till S. 30, målare, f. 3 aug. 1863 i Gravellona i Italien, studerade i Paris, begaf sig 1890 till Finland, grundlade 1897 i Borgå A.-b. Iris för konstindustriell verksamhet — hufvudsakligen möbler och krukmakeri — och var dess verkställande direktör intill 1901, hade sedan egen konstindustriell fabrik och flyttade 1905 till Helsingfors, där han upprättade en ritbyrå, hvarifrån utgick en mängd textila mönster, bl. a. för finska Handarbetets vänner. S:s verksamhet på dessa områden blef af betydelse för utvecklingen af finsk konstflit. Själf gjorde han ritningar till möbler, bokomslag och bokband m. m., illustrerade Runebergs "Elgskyttarne" 1892 och var flitigt verksam som målare. Oberäknadt en altartafla, *Herdarnas tillbedjan* (i Vasa kyrka), var hans område dels porträtt (*Henri Marteau*, grefve *K. M. Creutz*, ärkebiskop *Renvall* m. fl.), dels motiv ur allmogelifvet (*Finsk bondflicka*, Göteborgs museum), *Skidlöpare*, *Kyrkfolk*, *Middagsmål* (Helsingfors' galleri), dels landskapsstämningar från olika delar af Finland och äfven från Italien, Spanien och England, dels stadsbilder från Borgå och Helsingfors. 1909 öfverflyttade S. till Stockholm. Bland de många porträtt han där utfört äro statsminister *Kr. Lundeberg*, grefve *Eugen von Rosen*, fru *M. Key* och andra dambilder samt äfven barnporträtt. Till denna tid höra många bilder från Visby och från Stockholm — *Stadsgården*, *Kornhamnstorg*, *Strömmen*, olika motiv från "gamla staden", Slusspartiet och Södermalm i olika årstid och växlande stämning. I teckning, etsning, pastell, litografi har S. behandlat ämnen af samma art, som han målat. I uppsatser (i "Ord och bild") har han behandlat gamla Stockholm och Visby. Fem stora litografier med motiv från *Visby ringmur* utkommo 1911. 1898 hade han utgett *Det gamla Borgå* (text och teckningar), som bidrog till den gamla stadens räddning från hotande banalisering (se Borgå, situationsplanen, där den utdömda, men räddade gamla stadsdelen ses högst uppe på stadsplanen). — S:s hustru, Eva S., född Mannerheim, f. 30 juni 1870, gift 1893, har utfört bokband och pärmar till adresser af utsökt smak och stilsinne.

F. *Grefliga ätten S. n:o 74.*

33. Axel S., grefve, son till S. 7, krigare, målare, f. 9 jan. 1652 i Visby, d., barnlös, 31 maj 1728 på Brokind, Östergötland, gjorde sina krigiska lärospån i holländsk tjänst 1672—75 i kriget mot Frankrike, deltog i danska kriget 1676—79 samt avancerade 1676 till kapten vid gardet och 1677 till öfverstelöjtnant vid Närke-Värmlands regemente. Konungskt sinnad, medverkade han 1697 kraftigt till riksdagens beslut att förklara Karl XII myndig i förtid. Han utnämndes 1699 till öfverste och chef för Västmanlands regemente, stötte med detta omedelbart efter Narvaslaget (1700) till kungliga armén och deltog sedan i kriget, utmärkande sig vid Düna, Klissov och Fraustadt och 1705 befordrad till generalmajor, ända till slaget vid Poltava (1709), där han anförde en af infanteriets fyra

kolonner. Han var med i truppen, som följde konungen på flykten från Perevolotjna till Turkiet, utnämndes 1710 till generallöjtnant, blef under kalabaliken (febr. 1713) turkarnas fånge för några dagar och fick af konungen vid dennes afresa från Bender (s. m.) högsta befälet öfver de där kvarlämnade svenskarna, öfver 1,000 personer. Det blef hans ytterst svåra uppgift att lösa dem ur fångenskapen och skaffa dem underhåll, hvartill kom, att han måste sörja för konung Stanislaus, som anlände till Bender några veckor efter kalabaliken. I slutet af 1713 utnämndes S. till general af infanteriet. I sept. 1714 uppbröt han med sitt folk och förenade sig i okt. i Pitesci (Valakiet) med den på hemresa stadde konungen. Han förde befälet öfver de därifrån i 5 ''indelningar'' tågande trupperna på marschen genom Siebenbürgen, Ungern och Tyskland. I Hessen lämnade han i febr. 1715 befälet åt general Hårdh och stannade en tid som gäst, men 1716—17 som envoyé hos landtgrefven och vistades 1717—18 hos konung Stanislaus i Zweibrücken samt hemkom 1719. Han verkade för arfprins Fredriks af Hessen val till konung, blef 1720 grefve och 1721 fältmarskalk. S. var ''persona grata'' hos Karl XII på grund af sitt goda humör och skämtsamma lynne. Han var som porträttmålare en framstående dilettant (hans *porträtt af Karl XII*, 1712, finnes på Gripsholm). Se Th. Westrin, ''Anteckningar om Karl XII:s orientaliska kreditorer'' (i ''Hist. tidskr.'', XX, 1900) och de i sammanhang därmed tryckta brefven från S. till Karl XII 1713—15. Andra bref af S. äro tryckta i Gjörwells ''Det svenska biblioteket'' (I, 1757) och i De la Gardieska arkivet, d. XIII.

G. *Grefliga ätten S. n:o 111.*

34. Fredrik S., grefve till Åkerö, halfbroder till S. 18, måg till S. 24, ämbetsman, f. 2 febr. 1731, d. 30 jan. 1803 på Åkerö, ingick efter slutade studier och utrikes resor i kansliet, där han befordrades till kansliråd och 1773 till hofkansler. 1781 utnämndes S. till riksråd och samtidigt till guvernör för kronprinsen (sedermera konung Gustaf IV Adolf). 1788 entledigades han på egen begäran från sistnämnda befattning, men kvarstod i rådet till dess upplösning 1789, hvarefter han förordnades till led. af Högsta domstolen. Under den efter Gustaf III:s mord följande förmyndarregeringen ställdes S. med den återupplifvade titeln af rikskansler 1792 i spetsen för kansliet och utrikesärendena. I själfva verket blef han ett tämligen viljelöst verktyg i händerna på hertig Karls allsmäktige gunstling Reuterholm. Under slutet af förmyndarregeringen synes S. dock ha något frigjort sig från detta beroende. S. fick behålla sitt ämbete, äfven sedan konungen blifvit myndig, och upphöjdes 1797 till grefve, men något inflytande hade han icke vidare och nedlade sin höga värdighet i dec. 1797. — S:s roll under förmyndarregeringen utsatte honom för de ogynnsamma omdömen, som drabbat dess mer framträdande personer öfver hufvud. I själfva verket var han vida bättre än sitt rykte. Han var en rättrådig, plikttrogen och arbetsam man, något pedantisk och omständlig, men kunnig och erfaren. Dock saknade han nödig självständighet och skarpare omdöme. Hans olycka var, att han ställdes på högre poster, än hans förmåga berättigade till. Han hade ärft sin morbroder K. G. Tessins litterära intressen och egde grundlig bildning, ehuru hans stil var tung och otymplig. Hans bästa eftermäle är dock hans intresse för lärdomen och vetenskapernas förkofran samt för den allmänna folkbildningens höjande. S. efterlämnade en vidlyftig och detaljerad dagbok, hvaraf blott en del blifvit utgifven. Den finnes numera i Eriksbergs arkiv. Han var led. af Vet. akad. (1779). H. R—n.* 1 o. 3. (Ehd.) 2. Ehd 6 o. 10. (P. S.) 8. P. S. 9 o. 12. (G. W—k.) 17 o. 34. L. S. 18 o. 26. (L. S.) 20 o. 32. G—g N. 22. L. W:son M. 23. P. S-son. 25. H. W—l. 27. K. W—g. 29. (V. M.) 33. J. Th. W.

Sparre, tre danska adelsätter, som alla utslocknade på 1500- och 1600-talen. Till en af dessa hörde Aage S., dansk prelat, f. omkr. 1460, d. 1540, som var ärkedjäkne i Lund och 1519 af domkapitlet valdes till ärkebiskop. Han fick dock aldrig påflig stadfästelse och kunde tillträda ärkebiskopsplatsen först 1523, medan Kristian II självrådigt utnämnde tre personer efter hvarandra i hans ställe (bl. a. Didrik Slagheck). Då S. var alldeles beroende af Fredrik I, kunde han ej motsätta sig reformatorerna i Malmö, och 1532 lämnade han själf biskopsstolen för att intaga sin forna ställning. E. Ebg.

Sparre, norsk släkt, som härstammar från krigskommissarien Hans Jakob S. (f. 1794, d. 1887), hvilken urspr. hette Broch (broder till T. K. A. Broch, se d. o. 1), men upptog namnet S. efter sin morbroder och adoptivfader öfverstelöjtnanten Hans Jakob S.

1. Ole Jakob Louis S., son till ofvannämnde H. J. S., läkare, politiker, f. 1831 i Kristiania, d. där 1889, sedan 1879 stadsfysikus i Bergen, var stortingsman 1874—76 för S. Bergenhus amt och 1883—89 för staden Bergen samt en af vänsterns ledande män. 1886 var han ordf. i protokollkommittén.

2. Kristian S., den föregåendes son, sjömilitär, f. 30 juli 1859 i Höland, blef officer 1881, chef för sjökrigsskolan 1899 och kommendörkapten 1900, var 3 nov. 1900—23 dec. 1901 medlem af Steens ministär och blef därefter kommenderande amiral. Mellan S. och amiralstabens chef U. J. R. Börresen (se denne) utbröt i anledning af vissa tjänsteärenden, men med politisk bakgrund, en bitter tidningsfejd, som 1909 fick sin afslutning genom dom af en af stortinget tillsatt skiljedomstol. S. tog då 1910 afsked, och Börresen inträdde à la suite. Sedan 1913 representerar S. Horten i stortinget (vänstern). Han har skrifvit ett och annat i marinfrågor och, under pseudonymen Frederik Viller, några berättelser i C. Doyles stil.

3. Hans Jakob S., den föregåendes broder, arkitekt, f. 18 nov. 1861 i Nore, Numedal, studerade vid tekniska skolan i Bergen och därefter i Hannover, vistades i 9 år i Tyskland, var 1893

—97 byggnadsinspektör i Bergen och har från 1896 varit bosatt i Kristiania. Där blef han 1906 medlem af Kommunestyret, 1909 ordförande i Norsk ingeniör- og arkitektforening och 1912 stadens byggnadschef. Bland hans arbeten märkas *Johanneskyrkan* i Stavanger, *sparbank* i Bergen och *Justitiebyggnaden* i Kristiania. Han har äfven medverkat i utarbetandet af regleringsplan för Kristiania och har redigerat "Teknisk ugeblad" samt "Tidsskrift for haandverk og industri". 1—2. K. V. H. 3. G—g N.

Sparreholm, ett af Södermanlands förnämsta herresäten, i Hyltinge socken, Södermanlands län, invid järnvägsstationen med samma namn, naturskönt beläget vid Hyltingeviken af Båfven. Med underlydande omfattar det $22^{11}/_{16}$ mtl i Hyltinge

Sparreholms slott.

socken, tax. till 809,900 kr. (1915), samt kvarn och såg jämte flera lägenheter, tax. till 38,000 kr., och frälseränta i Dunkers socken, tax. till 800 kr. Egovidden är omkr. 5,040 har, hvaraf 1,077 har åker. S., som redan 1634 var säteri under namn af *Hyltingenäs*, uppkallades 1643 efter sin egare, landshöfdingen Göran Bengtsson Sparre till Rossvik. Då denne var gift med en ofrälse, fingo hans änka och barn ej behålla hans frälsegods, hvarför S. efter hans död öfvergick till hans aflidne broder Johans änka och barn och tillhörde deras ättlingar till 1757. Det inköptes då af änkegrefvinnan U. Ch(arlotta) De Geer, som öfverlämnade det till sin andre man, öfversten (sedan generalen) frih. J. V. Sprengtporten, som genom köp utvidgade S. till det stora gods det sedan varit (från 4 mtl till $31^{9}/_{16}$ mtl vid hans död 1795) och lät uppföra en solid och ståtlig hufvudbyggnad och vidlyftiga ekonomibyggnader samt börja storartade parkanläggningar, fullbordade af efterträdaren, f. d. öfverståthållaren frih. J. V. Sprengtporten. Vid dennes död (1875) ärfdes S. af hans dotterdotter Ulla Strömfelt, gift med öfverkammarherren G. H. Celsing. 1886 såldes S. till grefve Gust. Fr. Bonde och 1893 till kammarherren E. Dickson. Slottet (se fig.) är uppfördt i två våningar, medelst svängda gångar (arkader) förenadt med låga envåningsflyglar. Egaren har patronatsrätt i Hyltinge och vid hvarannan kyrkoherdetillsättning i Helgesta. Wbg.

Sparrgren, Lorens Svensson, målare, f. 1763 i Göteborg, d. 31 mars 1828 i Stockholm, blef 1780 elev vid konstakademien, där han särskildt handleddes af Hilleström. 1788 begaf han sig på ett af Ostindiska kompaniets skepp till Kina, i afsikt att lära sig glasmålning — dylika med kinesiska figurmotiv finnas i Nationalmuseum. Efter återkomsten studerade han miniatyrmåleri samt blef 1794 agré af konstakademien. Från 1796 uppehöll han sig länge i Paris. Då han 1803 återvände, var han en fullt utbildad konstnär, som med framgång upptog täflingen med Gillberg och Berndes, och det dröjde ej länge, innan han erkändes som den i sitt fack främste i Sverige. Han blef 1800 led. af akademien samt 1805 vice och 1810 ord. professor. S. målade under sin långa bana en mängd samtida personer. Karl XIV:s drag har han flera gånger återgett (ett porträtt, utfördt i akvarell, finnes i Nationalmuseum). Hans målningar utmärkas genom klar och tilltalande färg, konstnärligt utförande och en af samtida vitsordad likhet, som ofta höjes af det lefvande uttryck han förstod att förläna modellen. Hans färg formligen blomstrar och lyser, utan att bli osann eller öfverdrifven. S. utförde äfven, mot slutet af sin lefnad, en del halffigurer och hufvud efter äldre mästare, i hvilka målningar man återfinner samma goda egenskaper som i hans porträtt. Dessa senare äro tämligen vanliga i enskilda samlingar. Hans inflytande som lärare var ej synnerligen stort, ehuru hans föresyn uppmuntrade flera af eleverna att egna sig åt miniatyrmåleriet. Hans *självporträtt* (1800) finnes i konstakademien (se fig.), ett annat i Nationalmuseum, som eger flera af S. målade miniatyrporträtt. Några af hans bilder äro graverade af Åkerlund m. fl. —rn. (G—g N.)

L. Sparrgren. Efter ett självporträtt.

Sparr-Hofstedt, Karl Axel Zephyrinus, präst, författare, f. 30 okt. 1853 i Eskilstuna, blef 1873 student i Uppsala, prästvigdes för Strängnäs stift 1879 och är sedan 1901 kyrkoherde i Östra Vingåker. Han har utgett ett stort antal skrifter i religiösa, kyrkliga och sociala ämnen, bl. a. den märkliga socialetiska studien *Arbetets ära* (1899). — En son till S., Wathier S., f. 1884, d. 1914 som e. o. hofrättsnotarie, efterlämnade en samling själfulla elegier på vers och prosa, *Dikter i bunden och obunden form* (1915). E. N. S—g.

Sparris, *bot.* Se Asparagus.

Sparrisflugan, *Platyparea poeciloptera, zool.*, en till fam. borrflugor, *Trypetidæ*, hörande fluga, som i södra och mellersta Europa gjort sig känd som skadedjur på sparris. Honan lägger sina ägg under fjällen på sparristopparna, och de utkläckta larverna äta sig gångar genom sparrisstängeln ända ned till roten. Jfr Trädgårdens skadeinsekter, pl. II, fig. 16. Arten är ej anträffad i Sverige. G. G.

Sparriskål, *bot.* Se Brassica, sp. 29.

Sparrisärter, *bot.* Se Lotus.

Sparrm., vid växtnamn förkortning för botanisten och zoologen A. Sparrman (se denne).

Sparrman. 1. Anders S., naturforskare, forskningsresande, f. 27 febr. 1748 i Tensta socken, Upp-

land, d. 9 aug. 1820 i Stockholm, studerade i Uppsala som Linnés lärjunge och fick vid 17 års ålder som skeppsläkare medfölja ett af Ostindiska kompaniets fartyg till Indien 1765—67. Efter medicinsk

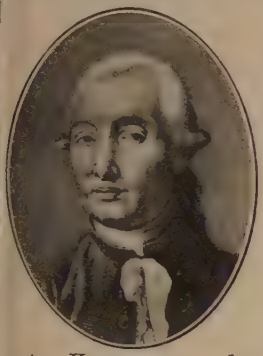

examen 1770 antog S. ett anbud att göra en forskningsresa i Kaplandet, och i egenskap af lärare i en högre tjänstemans hus erhöll han tillträde till detta land. Han vistades där under en del af 1772 samt 1775—76 och var under mellantiden, nov. 1772—mars 1775, vetenskaplig medlem af Cooks andra resa i Söderhafvet och Södra ishafvet. Han promoverades frånvarande till med. doktor i Uppsala 1775 och blef efter hemkomsten led. af Vet. skad. 1776; han innehade 1778—98 förordnandet att ha tillsyn öfver akademiens naturaliekabinett. Jämte K. A. Arrhenius och K. B. Wadström företog S. 1787—88 en resa till Senegaltrakten i Väst-Afrika med uppdrag att där utse plats för en svensk koloni, ett syfte, som dock ej uppnåddes. S. blef 1790 professor i naturalhistoria och farmakologi och 1803 assessor i Collegium medicum och var mot slutet af sin lefnad tillika fattigläkare i Klara församling. Som forskningsresande var S. ej blott ifrig och framgångsrik samlare af djur och växter (hans samlingar tillhöra Naturhistoriska riksmuseet), utan äfven skarp iakttagare och lycklig skildrare af folkslagen, deras seder och bruk. Sina forskningsfärder har han skildrat i *Resa till Goda Hoppsudden, södra polkretsen och omkring jordklotet samt till Hottentott- och Cafferlanden åren 1772—76* (2 dlr, 1783, 1802—18; d. 1 i eng. öfv. 1785, ty. 1784 o. fr. 1787). Han utgaf äfven beskrifningar på sina afrikanska samlingar samt dessutom *Museum Carlsonianum* (1786—89, en redogörelse för de zoologiska samlingarna på Mälby) och *Svensk ornithologie* (med kolor. taf., 1806—07), hvarjämte han var medarbetare i forskningsresandena Forsters botaniska arbeten "Characteres generum plantarum", "Florulæ insularum australium prodromus" etc. — 2. Gertrud Siri Louise S., af samma släkt som S. 1, sångerska, f. 7 nov. 1870 i Umeå, elev af Arlberg, Delle Sedie m. fl., fick under ett kort engagemang 1894—96 vid K. operan i Stockholm i början stora uppgifter, för hvilka hon hvarken vokalt eller dramatiskt räckte till (*Julia*, *Margareta*), men visade sedermera i blygsammare partier anmärkningsvärd talang (*Sylvia*, *Maria* i "Hexfällan" och *Greta* i "Hans och Greta"). Under artistnamnet Siri Lind uppträdde hon sedermera med framgång i Paris och engagerades vid dess Opéra-comique för 1899, blef 1900 gift med baron Morley Burnett Stears och vardt änka 1904. 1. C. Lmn. 2. A. L.*

Sparrma'nia (Sparma'nnia) L. f., *bot.*, ett släkte af 3 träd och buskar hörande till fam. *Tiliaceæ*, förekommande i Afrika. Bladen äro hjärtlika eller flikiga, mjukhåriga. Blommorna sitta i flock, äro fyrtaliga med de frie ståndarna ordnade i 4 grupper; de yttre ståndarna äro sterila. Frukten är en kapsel. En vanlig krukväxt är *S. africana*, rumslind, härstammande från Kap och blommande under våren med hvita blommor med vackert röda och gula, vågiga ståndarsträngar. G. L—m.

Sparrstuga. Se Ryggåsstuga.

Sparrsätra, socken i Uppsala län, Åsunda härad. 3,266 har. 697 inv. (1916). S. bildar med Bred ett pastorat i Uppsala stift, Åsunda kontrakt. Trakten är bekant genom det nederlag, som där tillfogades Holmger (se d. o.) 1247.

Sparsluss, *tekn.* Se Sluss

Sparta (grek. *Σπάρτη* l. *Σπάρτα*, nygrek. *Sparti*), hufvudstad i grekiska landskapet Lakonien (se d. o.) l. Lakedaimon och själf ofta betecknadt med namnet Lakedaimon (lat. *Lacedæmon*), liksom å andra sidan namnet S. i vidsträckt mening betecknar hela den spartanska staten. Staden är belägen nedanför bergskedjan Taygetos (Pentedak-

Fig. 1. Sparta (i bakgrunden Taygetos).

tylon; se fig. 1) på högra stranden af floden Eurotas vid dess sammanflöde med Knakion och omges af en bördig dalslätt. I motsats till de flesta forngrekiska städer egde den icke någon akropolis eller högt belägen borg, ty den jordkulle, hvilken man kallat så, blef först under Nabis' regering (omkr. 200 f. Kr.) befäst. Lika litet egde staden under sin blomstringstid någon ringmur, och dess medborgare brukade med stolthet framhålla, att deras stad skyddades af män, icke af murar. En naturlig följd häraf var, att staden till sitt byggnadssätt var mindre sammanträngd än andra städer. Den liknade mera en komplex af byar. Förmodligen ha väl äfven de fyra kvarter (*Limnai*, *Konoureis* l.

Fig. 2. Bronsmynt från det forntida Sparta (med Herakles' hufvud och två amforor).

Kynosureis, *Mesoa* och *Pitana*), i hvilka staden var fördelad, från början varit skilda byar, hvilka

sedermera sammansmält till en stadsenhet. De hade gemensamt torg (*agorá*), vid hvilket åtskilliga regeringsbyggnader voro belägna äfvensom den praktfulla, medelst det från perserna tagna segerbytet uppförda ''persiska pelargången''. På sydvästra sluttningen af den s. k. borghöjden låg en rymlig teater, af hvilken ännu lämningar finnas kvar. Bland öfriga forntida anläggningar nämnas en kapplöpningsbana (*dromos*) och en af platan-alléer omgifven plats (*platanistas*), på hvilken den spartanska ungdomen utkämpade sina ofta våldsamma täflingsstrider. Från torget ledde mot s. en bred hufvudgata (*Afeta* l. *Afetais*), som utanför staden fortsattes af den hyakinthiska vägen till den med S. nära förbundna orten Amyklai. Som hamnstad tjänade det ungefär 37 km. sydligare, vid Lakoniska viken belägna Gytheion. Kännedomen om S:s fornlämningar har i hög grad främjats genom de omfattande utgräfningar, som 1906—10 utförts af Englands arkeologiska skola i Aten (se ''The annual of the british school at Athens'', XII—XVI). Förutom många inskrifter ha dessa utgräfningar bragt i dagen en ofantlig mängd till stor del arkaiska jordfynd af brons, bly, ben och lergods (se fig. 3—6), hvilka väsentligen bidraga till att sprida ljus öfver S:s äldre kultur. Af byggnadsrester har man uppdagat bl. a. grundvalarna till två historiskt ryktbara tempel, helgade åt Athena Chalkioikos l. Poliuchos och Artemis Orthia, det förra på den s. k. borghöjden, det senare i östra delen af staden nära Eurotas, dessutom fästningsverk och andra byggnader från sengrekisk och romersk tid. Äfven har man ö. om Eurotas, midt emot S., på en höjd, som under historisk tid uppburit en åt Menelaos och Helena egnad helgedom (*Menelaïon*) funnit lämningarna af en förhistorisk (den mykenska perioden tillhörande) stad. — Redan i de homeriska sångerna omtalas S. som Menelaos' härskarsäte. Icke långt efter den tid, som dessa sånger afse att skildra, eröfrades såväl staden och dess landområde som större delen af det öfriga Peloponnesos af invandrande d o r e r (se D o r e r n a), hvarvid landets äldre inbyggare blefvo dels lifegna (h e l o t e r, se d. o.), dels skattskyldiga undersåtar (p e r i o i k e r, se d. o.). Det doriska S. tyckes till en början icke ha intagit någon framstående plats bland de öfriga doriska staterna på Peloponnesos. Dels låg det i fejd med sina arkadiska och argiviska grannar, dels förlamades dess kraft genom inre partistrider. En vändpunkt inträdde med stiftandet (enligt traditionell tidsberäkning omkr. 884 f. Kr.) af de berömda lagar, hvilka bära namn efter Lykurgos (se d. o.). Hufvudsyftet hos denna i sträng forndorisk anda affattade lagstiftning var att af den härskande doriska stammen, s p a r t i a t e r n a, bilda en inom sig sluten krigarkast, hvars medlemmar, frigjorda så mycket som möjligt från alla enskilda intressen, skulle uppgå i det samfällda statsintresset. Krigisk anda, utbildad genom en för alla gemensam militärisk uppfostran, och medborgerlig dygd med strängt fasthållande af fäderneärfd sed skulle vara statens säkra värn mot såväl yttre som inre faror. Vid sju års ålder togos gossarna från sina hem för att under offentliga ämbetsmäns tillsyn uppfostras i statens kadettskolor. Den uppfostran, som där egnades dem, afsåg i främsta rummet att härda och utbilda kroppen samt bibringa sträng militärisk disciplin och aktningsfull hörsamhet mot äldre personer. Deras lefnadssätt var i högsta grad strängt och den föda, som bestods dem, ofta så knapp, att de för att stilla sin hunger måste stjäla sig mat, hvilket man betraktade som en för blifvande krigare nyttig öfning i list och förslagenhet. För att vänja dem vid uthärdandet af smärtor var det brukligt, att vissa afdelningar af dem årligen gisslades vid Artemis Orthias altare, och den, som längst kunde utan klagan uthärda gisselslagen, hedrades som *bomonikas* (''segrare vid altaret''). Den andliga utbildningen främjades hufvudsakligen genom umgänget mellan äldre och yngre, och i synnerhet lade man mycken vikt vid förmågan att uttrycka sig kort och kärnfullt (se L a k o n i s m). Äfven tillerkände man stor uppfostrande kraft åt musiken, nämligen den stränga och allvarliga musik, som af ålder idkats inom den doriska stammen och efter den har sitt namn. Från 14:e till 20:e året kallades ynglingarna *eirenes* l.

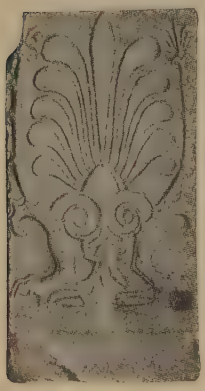

Fig. 3. Stele.

Fig. 4. Blystatyett.

Fig. 5. Lervas.

Fig. 6. Elfenbensplatta.

Fornfynd från de nutida utgräfningarna i Sparta.

iranes, och vid slutet af denna period inträdde de i de vapenföre männens klass, sedan de genomgått ett slags rekrytkurs, hvartill äfven hörde upprätthållandet af bevakningstjänsten på landsbygden (se Krypteia). De kunde nu träda i äktenskap, men måste fortfarande bo i de offentliga kasernerna, och sina hustrur fingo de endast förstulet besöka. Detta omyndighetstillstånd räckte antagligen t. o. m. det trettionde året. Men äfven för de fullmyndige männen var den individuella friheten i hög grad inskränkt. Den tid, som ej upptogs af krig och vapenöfningar eller jakt, voro de förbundna att hufvudsakligen tillbringa på de offentliga platserna eller i de för männen afsedda sällskaps- och samtalslokalerna (*leschai*), och äfven sina dagliga måltider måste de intaga i offentliga spisningslokaler (se Syssitia). Allt borgerligt näringsfång var spartiaterna förmenadt och lämnades åt perioikerna. Samlandet af rikedomar var förbjudet, och egandet af guld och silfver straffades som ett brott. Myntet var af järn och så tungt, att äfven en jämförelsevis ringa summa var svår att transportera. De spartiatiska jordagodsen odlades af heloterna och hade natur af fideikommiss. De gingo i arf till äldste sonen eller vid saknad af söner till döttrarna, hvilka i sådant fall kallades arfdöttrar och voro förbundna att äkta en anhörig, som saknade egen jordlott. Enligt Plutarchos företog redan Lykurgos en uppdelning af den spartiatiska åkerjorden i lika stora lotter, hvilkas antal åtminstone slutligen uppgått till 9,000, hvartill kommo 30,000 mindre lotter för perioikerna. Polybios, med åberopande af äldre sagesmän, omnämner samma sak, men utan att ange jordlotternas antal eller Lykurgos som upphofsman. Att en likformig fördelning af statsjorden, om också icke i sådan utsträckning, som Plutarchos låter påskina, under äldre tid egt rum, finnes icke giltigt skäl att betvifla. Men den har tydligen redan ganska snart rubbats, hufvudsakligen därigenom, att i många fall flera jordlotter genom arf samlades på en hand. Kvinnorna intogo en aktad ställning och utöfvade ej ringa inflytande på männens handlingssätt. Deras lefnadssätt var äfven långt mindre tillbakadraget än i andra grekiska stater. I synnerhet gäller detta om de unga flickorna, i hvilkas uppfostran kroppsöfningar, företagna offentligt och i männens åsyn, bildade ett viktigt moment.

Spartas statsförfattning var aristokratisk-republikansk. I spetsen för staten stodo visserligen två samregerande konungar af Agidernas och Eurypontidernas hus, hvilka enligt sägnen härstammade från Aristodemos' tvillingsöner Prokles och Eurysthenes. Men deras makt, redan af ålder begränsad, inskränktes ytterligare genom det i senare delen af 8:e årh. inrättade eforatet (se Efor), hvilket i förening med *gerusian*, de gamles råd (se Geronter), bildade den egentliga regeringsmakten, hvars bud konungarna, såväl som öfriga medborgare, måste hörsamma. Konungarna voro vid alla tillfällen med särskild misstänksamhet bevakade af eforerna och kunde af dem när som helst ställas inför rätta. Deras viktigaste funktioner voro att som föreståndare för religionsväsendet förrätta statsoffren och att föra befälet öfver krigsmakten, hvarmed åtminstone i äldre tid följde rättigheten att efter godtfinnande börja krig. I själfva verket var dock äfven konungarnas militäriska myndighet väsentligt inskränkt af eforernas, och det var under senare tider icke ovanligt, att dessa med förbigående af konungarna utnämnde andra härförare. Sjökrigets betydelse, som växte med S:s vidgade utrikespolitik, framkallade inrättandet af ett nauarks- eller amiralsämbete (se Nauark), hvilket med tiden vann sådant inflytande, att det ansågs vådligt för författningen. Liksom andra grekiska stater hade äfven S. en folkförsamling, kallad *apella*, i hvilken alla till mogen ålder komna spartiater egde rätt att rösta. Rättighet att inför folkförsamlingen uppträda och yttra sig tillkom endast konungar, eforer och geronter. I folkförsamlingen valdes eforer, geronter och öfriga ämbetsmän, hvarjämte myndigheterna stundom till dess afgörande hänsköto beslut om krig, fred och fördrag med främmande makter.

Den samlade kraft, som denna i sina hufvuddrag skildrade organisation tillförde den spartanska staten, visade sig snart verksam i de båda första messeniska krigen (se Messenien), af hvilka det andra slutade med Messeniens fullständiga underkufvande. Nya landvinningar erhöllos i striderna med Argos och Arkadien, och S., som redan var den mest betydande staten på Peloponnesos, började utsträcka sitt inflytande äfven till det öfriga Grekland, allestädes understödjande de aristokratiska partierna mot såväl tyranner som uppväxande folkvälden. Då i början af 5:e årh. f. Kr. hela Greklands frihet hotades af den persiska öfvermakten, var S. såsom Greklands förnämsta landtmakt själfskrifvet att öfvertaga ledningen (hegemonien) af det samfällda nationalförsvaret. Men ett par årtionden senare skakades den spartanska staten i sina grundvalar genom en ödeläggande jordbäfning i förening med ett allmänt helotuppror och det tredje messeniska kriget (se Messenien, sp. 222), och då kriget mot perserna efter hand utvecklade sig till hufvudsakligen sjökrig, kunde S. ej längre upprätthålla principatet emot det till sjöss vida mäktigare Aten. Sålunda uppstod mellan dessa Greklands båda hufvudstater det rivalitetsförhållande, som efter åtskilliga förberedande sammanstötningar fick sitt utbrott i Peloponnesiska kriget (se Grekland, sp. 241) och ledde till Atens fullständiga krossande. Men äfven det segrande S. gick med djupa sår ur striden. Stormaktspolitiken hade ej kunnat undgå att medföra betänkliga rubbningar i det spartanska statsskicket, hvilket i själfva verket passade blott för en stat med ringa omfång. Beröringen med utlandet och bekantskapen med främmande länders friare förhållanden gjorde S:s söner alltmera obenägna att lyda sitt eget lands stränga lagar. Njutningsbegär och vinningslystnad fingo öfverhand äfven bland statens främsta män. Stora rikedomar samlades trots förbudet på några få händer, medan flertalet nedsjönk i fattigdom, hvarmed följde en högst betänklig minskning af de spartiatiske medborgarnas antal. Genom Antalkidiska freden (se Antalkidas) måste S. åt perserna prisge de asiatiske grekerna, men fick under persiskt skydd sig tillerkänd ett slags öfverhöghet inom det europeiska Grekland. En ny fiende fick S. i det beotiska

Tebe, hvilket under Epameinondas' (se d. o.) ledning för en kort tid höjde sig till en grekisk stormakt och tillfogade S. det kännbaraste afbräck genom återupprättandet af Messeniens och Arkadiens självständighet. S:s maktställning var bruten, och när den macedoniska eröfringspolitiken hotade Greklands självständighet, kunde S. icke längre, såsom på perserkrigens tid, ställa sig i spetsen för ett samfälldt försvar. Visserligen gjordes af konung Agis IV (244—240 f. Kr.) och sedan med större framgång af Kleomenes III (235—220 f. Kr.) försök att medelst genomgripande reformer på den lykurgiska lagstiftningens grundval återupprätta den spartanska staten. Men med slaget vid Sellasia (222 eller 221 f. Kr.), i hvilket Kleomenes led ett afgörande nederlag mot Antigonos Doson, upphörde för alltid S:s självständiga politik. Den närmast följande tiden utmärktes genom tilltagande oreda och förfall, delvis under tvungen anslutning till Akaiska förbundet (se Akéer), tills omsider (146 f. Kr.) Greklands inre angelägenheter definitivt ordnades af romarna, hvilka af aktning för S:s ärorika forntid läto det behålla en viss grad af självstyrelse, men med mycket inskränkt landområde, och upptogo det bland de s. k. förbundna staterna. S. härjades 396 e. Kr. af goterna under Alarik och sedan af slaviska horder, hvarjämte det delade det öfriga Greklands öde under bysantinskt, frankiskt och slutligen turkiskt herravälde. Staden S. fortfor att ega bestånd under namn af Lakedaimonia, tills i midten af 1200-talet den frankiske hertigen Villehardouin 4 km. västligare, på ett utsprång af Taygetos, anlade en ny stad, Mistra (se vidare d. o.), som inom kort medförde S:s fullständiga ödeläggande. Efter upprättandet af det nuv. konungariket Grekland anlades 1834 på södra delen af det gamla S:s grund ett nytt S. (Sparti), hvilket är hufvudstad i nomos Lakedaimon. Invånarnas antal uppgick 1907 till 4,456. Gymnasium och ett af Stamatakis 1872 grundlagdt, 1907 utvidgadt arkeologiskt museum. — Kronprinsen af Grekland bär titeln *hertig af S.*

Litt.: Manso, "Sparta" (1800—05), Hermann, "Antiquitates laconicæ" (1841), Müller, "Die dorier" (2:a uppl. 1844), Trieber, "Forschungen zur spartanischen verfassungsgeschichte" (1871), Gilbert, "Studien zur altspartanischen geschichte" (1872), Busolt, "Die lakedaimonier und ihre bundesgenossen" (1878), Duncker, "Die hufen der spartiaten" (i "Berichte der Berliner akad." 1881), Crosby, "Topography of Sparta" (i "Amer. journ. archeol.", bd VIII, 1893), M. P. Nilsson, "Die grundlagen des spartanischen lebens" (i "Klio", XII, 1912); dessutom alla större verk öfver Greklands historia (se Grekland, sp. 246). A. M. A.

Sparta, hertig af, titel på grekiske kronprinsen.

Spa'rtacus, ledaren af det stora slafupproret mot Rom 73—71 f. Kr., var bördig från Tracien och hade tjänat i romerska hären, men deserterade, blef röfvare och, tillfångatagen, gjord till slaf. Insatt i gladiatorsskolan i Capua, lyckades han (73 f. Kr.) tillika med flera kamrater fly från denna och på Vesuvius finna en plats, hvarest han inom kort kring sig samlade en stor skara förrymda slafvar och andra rebeller. Efter att där med framgång ha tillbakaslagit ett angrepp tågade han under ett ständigt gerillakrig genom Kampanien till Lukanien och ville därefter vända sig mot n. för att uppnå sin och de galliske, germanske och traciske slafvarnas hembygd på andra sidan Alperna. Men hans af framgång berusade skaror, som räknade minst omkr. 70,000 man, sökte blott mord och plundring och betecknade sin väg med allmän ödeläggelse. Vid denna tidpunkt (72 f. Kr.) drogo årets båda konsuler ut mot rebellerna, men blefvo i grund slagna, hvaremot S. dref sina fiender upp mot Alperna och tillintetgjorde en af prokonsuln Gajus Cassius Longinus och pretorn Manlius kommenderad här. Förgäfves sökte han därefter förmå sina trupper att lämna Italien. Han nödgades i stället föra dem mot Rom, vid hvars åsyn de dock tappade modet och drogo sig tillbaka. Förföljd af en öfverlägsen här och slagen af pretorn Marcus Licinius Crassus, trängdes S. sedermera ned mot Messinska sundet, öfver hvilket han hade hoppats komma till Sicilien för att samla nya krafter. Men de sjöröfvare, som lofvat sitt understöd, ankommo icke med sina fartyg. Intet annat återstod än en förtviflad strid. I denna stupade S. (71 f. Kr.) jämte större delen af sin här, af hvilken en mindre styrka händelsevis påträffades och nedgjordes af den från Spanien återvändande Pompejus. 6,000 fångar korsfästes sedan på vägen mellan Capua och Rom. Litt. bl. a. Rathke, "De romanorum bellis servilibus" (disp. 1904), och Eug. Müller (progr. 1905). Konst och litteratur ha mer än en gång sysselsatt sig med S. (J. C.)

Spartän, invånare i Sparta, medlem af den spartanska staten, till skillnad från spartiat, medlem af en i Sparta (se d. o., sp. 596) härskande dorisk medborgarklass. I nyare språk används ofta ordet spartan bildligt om en person med enkla och stränga ("spartanska") lefnadsvanor. A. M. A.

Spartanburg [spā'tnbēg], stad i nordamerikanska staten Syd-Carolina, viktig järnvägsknut i statens nordvästra del. 17,517 inv. (1910). J. F. N.

Sparteïn. Se Sarothamnus.

Spartel, Cabo (Cabo Espartel), udde på Marokkos kust, 9 km. v. om Tanger, Afrikas nordvästligaste spets på 35° 47′ n. br., i forntiden kallad *Cotes* l. *Ampelusia Promontorium.* (J. F. N.)

Sparti, stad. Se Sparta, sp. 599.

Spartiänus, Ælius, antaget namn på en romersk biograf i senare hälften af 200-talet eller senare, som var en af de mest betydande medarbetarna i verket *Scriptores historiæ augustæ* (se d. o.). Hans stil vittnar om förfallets inträde i den klassiska litteraturen. Jfr J. E. Centerwall, "Spartiani vita Hadriani" ("Uppsala univ:s årsskr.", 1870).

Spartiät. Se Spartan och Sparta, sp. 596.

Spa'rtium L., *bot.*, växtsläkte hörande till fam. *Leguminosæ* (*Papilionatæ*), nära släkt med *Genista* och innehållande endast 1 art, *S. junceum*, en i hela Medelhafsområdet utbredd buske med vidjelika, fåbladiga eller bladlösa grenar och stora gula, välluktande blommor. De unga grenarnas fibrer användas i synnerhet i Spanien och Grekland till förfärdigande af nät, mattor, korgar m. m. Alla växtens delar ha bitter smak, och särskildt blomklasarna och fröna användes förr i tiden mycket i medicinen i Syd-Europa. Om *S. scoparium* se Sarothamnus. G. L—m.

Spartive'nto [-tå], Capo. 1. Italiens näst sydligaste udde, belägen på sydöstra kusten af Kalabrien, 37° 55′ n. br. Vanligen räknas S. som Italiens sydligaste udde, ehuru en punkt nära Melito di Porto Salvo (24 km. v. om S.) ligger 6′ sydligare. I forntiden kallades S. *Herculis promontorium*. — 2. Sydligaste udden på ön Sardinien. J. F. N.

Spa'rtokos, Spartokīder. Se Bosporanska riket.

Spartum. Se Beklädnadsväxter, sp. 1239.

Spartyrin, *kem.*, en organisk bas, $C_{15}H_{24}N_2$, som innehåller 2 väteatomer mindre än alkaloiden spartein (se Sarothamnus), $C_{15}H_{26}N_2$, och bildas ur detta ämne vid oxidation med kromsyra. Spartyrin bildar färglösa, i vatten nästan olösliga kristaller, som smälta vid 153—154° och af syror färgas gula. K. A. V—g.

Spa'rus mæna, *zool.* Se Laxerfisken.

Spasm, plur. spasmer (af grek. *spasmo's*, kramp), liktydigt med kramp (se d. o.).

Spasmodic school [späšmå'dik skö'l], eng., "den krampaktiga skolan", ett vedernamn, som af Carlyle fästes på Byron och hans imitatörer, men som i den engelska litteraturhistorien framför allt kommit att beteckna Ph. J. Bailey (se d. o.), S. T. Dobell (1824—74), George Gilfillan, Alexander Smith m. fl., hvilka sammanfattades under denna benämning af W. E. Aytoun (se d. o.) i satiren "Firmilian" (1854).

Spasmōdisk (af *spasm*, se d. o.), *med.*, krampartad. Ordet används som adjektiv till ryckningar eller abnorma rörelser för att beteckna dem som krampaktiga. (I. H.)

Spa'smus cy'nicus. Se Risussardonicus.

Spa'smus glo'ttidis, *med.*, en vid vissa sjukdomstillstånd uppträdande kramp i stämbandsspringan. Se Strupsjukdomar. I H.

Spasowicz [spaså'vitj], Włodzimierz (Vladimir-Danilovitj), polsk-rysk jurist och litteraturforskare, f. 1829 i Minsk, d. 1906 i Petersburg, studerade juridik vid Petersburgs universitet och anslöt sig litterärt till "Vjestnik Jevropy", hvari han blef flitig medarbetare, höll 1857—61 föreläsningar i straffrätt, men lämnade universitetet 1864 för att egna sig åt advokat- och litterär verksamhet. Han skref många juridiska afhandlingar, medverkade i den sedermera till Sibirien förvisade Ogryzkos "Volumina legum" (1859), utgaf en politisk monografi *Zjizn i politika markiza Wielopolskago* (1882) och öfversatte på polska Swiętoslaw Ormelskis latinska krönika om det polska interregnum 1572—76. Som litteraturforskare redigerade han den polska afdelningen i Pypins (se denne) "Istorija slavjanskich literatur" och författade en mängd litteraturhistoriska uppsatser om byronismen (Pusjkin, Lermontov, Mickiewicz m. fl.) samt intressanta studier om Hamlet, Schiller och Goethe m. m. Som försvarsadvokat i många politiska rättegångar utvecklade han glänsande talang i förfäktande af västeuropeiska rättsidéer emot trångsynt nationalism och klerikalism. För polsk-ryskt kulturnärmande verkade han i de polska tidskr. "Ateneum" i Warschau (efter 1876) och "Kraj" i Petersburg (efter 1883). Hans samlade verk, *Sotjinenija*, utkommo på ryska i 10 dlr (1889—1902) och på polska (*Pisma*) i 7 dlr (1892—99), hvartill kom en samling uppsatser och tal med titeln *Za mnogo ljet* (1879). A—d J.

Spastāras död (Grefvinnan Spastaras död), dikt af B. Lidner (se d. o.).

Spa'stisk (af grek. *spastiko's*), ryckande, krampaktig. — Spastisk kontraktūr, *med.* Se Kontraktur. — Spastisk mydri'asis, *med.* Se Mydriasis. — Spastisk spinalparalys, *med.* Se Lateralskleros och Ryggmärgssjukdomar, sp. 1337.

Spatel (af lat. *spa'tula* l. *spa'thula*, dim. af *spa'tha*, spade), *farm.*, ett spadformigt, litet verktyg af tenn, järn, porslin eller glas, till utbredning af plåster m. m. Till finare kemiska arbeten används ibland spatel af platina. Ett sådant verktyg (äfven kalladt spaktel) begagnas ock af målare.

Spatha, Blomhölster, *bot.*, kallas det högblad, som i form af ett hylle eller hölster med mer och mindre tjocka eller hinnaktiga, ibland träartade väggar omsluter en blomkolf eller en eller flera blommor före blommornas utsprickning. Spathan är hos aracéerna ofta färgad och tjänstgör som blomkrona. Den finnes äfven hos palmerna och amaryllidacéer (som därför äfven kallas *Spathaceæ*). Jfr Spathifloræ. O. T. S. (G. L—m.)

Spathāceæ, *bot.* Se Spatha.

Spathegaster, *zool.* Se Gallsteklar.

Spathiflōræ, Arāles, *bot.*, växtserie bland monokotyledonerna, utmärkt af de undersittande, små, oftast enkönade och nakna blommorna, som sitta i kolfvar utan högblad, i början omslutna af en spatha. Hit höra fam. *Araceæ* och *Lemnaceæ*. G. L—m.

Spathōdea, *bot.* Se Vattenfoder.

Spatig järnglans, *geol.* Se Blodstensmalm.

Spa'tium, plur. spatier, lat., rymd, sträcka, tidrymd, mellanrum; *boktr.*, den smalaste sorten "utslutning", ett stycke stilmassa (typ utan gravyr), användt till att skilja bokstäfver eller ord ifrån hvarandra; *mus.*, afståndet mellan två linjer i notsystemet. — Spatiōs (lat. *spatiōsus*), rymlig, med stora mellanrum.

Spatt, *veter.*, en företrädesvis hos hästen förekommande kronisk torr inflammation mellan småbenen, de s. k. glidlederna, på hasens inre sida, företrädesvis mellan det stora och lilla båtbenet, pyramidbenet, sken- och inre griffelbenet. Inflammationen utgår antingen direkt från dessa småben eller deras ledbrosk eller från utom leden liggande delar, såsom senor och ledband, och sprides därifrån till småbenen i leden. Genom benafsättningar på hasens insida och mellan småbenen, som orsakas af inflammationen, uppstår oftast en bensvulst på hasens inre kontur, s. k. *spattknöl*, och fullständig sammanväxning af småbenen i hasen kan åstadkommas (benspatt). Det händer äfven, att inflammationen håller sig endast till själfva ledytorna, utan att ge sig till känna genom ytliga bennybildningar, s. k. dold spatt. Orsaken till spatt är vrickning eller öfveransträngning af leden, och hästar med svaga eller felaktigt byggda hasar (smala, knipta, skefva, för raka eller krokiga) angripas lättare, och då dylika felaktiga hasformer lätt gå i arf, kan man säga, att en viss disposition eller anlag för spatt kan ärfvas, ehuru sjukdomen i och för sig ej är ärftlig.

Spatt ger sig först till känna därigenom, att hästen haltar, och karakteristiskt för spatthältan är, att den alltid är starkast i början och kan i lindriga fall alldeles försvinna, då hästen hållits i rörelse en stund. Man brukar därför vid undersökning för spatt hålla upp bakbenet ett par minuter och sedan låta hästen trafva, då hältan vanligen äfven i lindrigaste fall tydligt framträder vid de första stegen; finner man dessutom vid jämförelse mellan hasarna någon ojämnhet å hasens inre kontur, är diagnosen tämligen säker, och hos hästar, som längre tid lidit af spatt, förmärkes dessutom ofta, att korset å ena sidan är något lägre på grund af atrofi af musklerna, till följd af, att hästen sparat det sjuka benet. Då benbildningen ledt till fullständig sammanväxning af småbenen, försvinner hältan, och man kan därför finna hästar med betydande spattknöl utan hälta. Behandlingen går också ut på att åstadkomma en dylik sammanväxning och består i användning af skarpa salfvor eller, som verksammaste medel, bränning med glödande järn; hästen bör därvid sparas från allt arbete minst 4—6 veckor. — Benämningen spatt används äfven om en hel del andra åkommor, t. ex. blodspatt, en ansvällning å hasens inre, främre kontur, beroende på utvidgning (åderbråck) af en blodåder, spattådern (*vena saphæna magna*), som går snedt öfver hasen, där spattknölen brukar ha sitt säte, och kan till det yttre förväxlas med en sådan, men skiljes lätt därifrån genom sin mjuka konsistens och medför för hästen ingen olägenhet. — Om vattenspatt se Fyllda pannor och Has; om harspatt, oxspatt (ko- och skakelspatt) se Has. E. T. N.

Spattknöl, *veter.* Se Spatt.

Spatulāria, *zool.* Se Skedstörar.

Spave'nta, Bertrando, italiensk filosof, f. 1817 i Bomba, d. 1883 som professor i Neapel, tillhörde den Hegelska riktningen. Skrifter: *Introduzione alle lezioni di filosofia* (1862), *La filosofia di Gioberti* (1863), *Saggi di critica filosofica, politica e religiosa* (1867), *Principj di filosofia* (s. å.), *La dottrina della conoscenza* (1889) och *Principii di etica* (utg. af G. Gentile 1904). S—e.

Spave'nto [-tå]. Se Capitano.

Sp. Baird, vid djurnamn förkortn. för S. F. Baird (se denne).

S. P. D., *astron.* Se Polardistans.

S. P. D. Se S. D.

Speaker [spī'kə], eng., "talare"; engelska underhusets talman, vald af huset själft. Se vidare Parlament, sp. 121.

Specerier (fr. *épiceries*, af lat. *species*, se d. o.), eg "sorter", kryddor, kryddvaror. Bland specerier räknas ej allenast kryddor i egentlig mening, utan äfven socker, honung, te, kaffe o. d. — Specerihandel, kryddkramhandel. — Speceri's t, kryddkrämare.

Specht, Friedrich, tysk målare, f. 1839 i Lauffen vid Neckar, d. 1909 i Stuttgart, studerade där, blef djurmålare och är mest känd genom förträffliga djurteckningar. Han utgaf flera samlingar dylika samt illustrerade Brehms "Das thierleben" och Martins "Illustrierte naturgeschichte der thiere". G—g N.

Speciāl (mest i sammansättningar) och Specie'll (lat. *speciālis*), särskild, som afser någonting visst l. enstaka; utmärkande för en art eller ett släkte; synnerlig; undantags-. *Sjöv.* (substantiv), en karta i stor skala öfver en trång farled, ankarsättning, hamn (hamnspecial); i dylika sjökort finnas äfven vanliga förtoningar (afbildningar) af kusten. — Specialarrest, *jur.* Se Arrest. — Specialdomstol, *jur.* Se Domstol och Instansordning. — Specialencyklopedi. Se Encyklopedi, sp. 513. — Specialhandel, *statist.*, sammanfattningen af ett lands import af till förbrukning inom landet afsedda varor och export af i landet producerade varor (jfr Generalhandel). — Specialjordebok, *kam.* Se Jordebok. — Specialjuridik. Se Rättsvetenskap, sp. 118. — Specialkarta, *sjöv.* Se Sjökort. — Specialkonkurs, *jur.* Se Konkurs. — Specialkunskaper. Se Fackkunskaper. — Specialpreventionsteori, *jur.* Se Preventionsteori. — Specialpris, *nationalek.* Se Pris, sp. 287. — Specialreserver, *krigsv.* Se Reserv, sp. 1153—54. — Specialskola (Fackskola). Se Skolväsen, sp. 1117—20. — Specialvagn, *järnv.* Se Godsvagn. — Specialvapen, *krigsv.*, gemensamt namn på de trupper eller truppslag, som ingå i en armé, med undantag af infanteriet, d. v. s. kavalleri, artilleri, ingenjör-, sjukvårds- och trängtrupper.

Special constable [spe'ʃl ka'nstəbl], eng. Se Constable.

Special delivery [spe'ʃl dili'vəri], eng., *postv.* Se Expressbefordran.

Specialisēra (se Special), i enskildheter beteckna, bestämma eller framställa; inlåta sig på de enskilda fallen. Motsats: generalisera.

Speciali'st (se Special), person, som sysselsätter sig med en viss detalj; särskildt vetenskapsman, som valt en viss gren af en vetenskap till sitt egentliga studium, eller konstnär, som med förkärlek återger något visst slags naturföreteelser, föremål eller varelser; *bot.*, se Omnivor.

Speciāliter (se Special), lat., särskildt.

Specialitēt (se Special), särskildhet, särskild egenskap, beskaffenhet eller omständighet, utmärkande drag; särskildt fack, någonting, hvarmed någon företrädesvis sysselsätter sig eller hvaruti han företrädesvis är skicklig; vara, som en köpman hufvudsakligen handlar med.

Specialkommittén var en af Norges storting 18 febr. 1905 beslutad och 21 s. m. vald kommitté af 19 medlemmar, tillhörande alla partier, för upprättande af särskildt norskt konsulatväsen, sedan förhandlingarna med Sverige härom jan. 1905 hade strandat, med underförstådt, vidsträckt mandat att tillvarataga rikets intressen under eventuell fortsatt strid med unionsbrodern. Redan 6 mars framkom kommittén med ett "provisoriskt uttalande", hvilket som inledning till aktionen tillstyrkte det sittande stortinget att i laga form besluta upprätta eget norskt konsulatväsen och att låta bestämmelsen härom träda i kraft senast 1 april 1906, sedan den nya regering, som man på detta program förutsatte bildad, samtidigt skulle ha förklarat det med Sverige gemensamma konsulatväsendet försatt ur funktion för Norges del. Man hade på förhand klart för sig, att ett sådant steg skulle stöta på

motstånd från Sverige, och förberedde sig därför från norsk sida på alla eventualiteter. Unionens hufveckling hade blifvit Norges gemensamma program, som skulle genomföras af Michelsen—Lövlands 11 mars utnämnda ministär. Regeringens uppgift formulerades af Michelsen i en i stortinget 15 mars afgifven förklaring. 10 maj gjorde kommittén hos stortinget en hemställan ''ang. afslutande af förhandlingarna om särskilda konsulatväsen för Norge och Sverige'' och afgaf s. d. till odelstinget sitt förslag till lag om norskt konsulatväsen, som antogs af odelstinget 18, af lagtinget 23 maj, men hvarpå konungen 27 s. m. vägrade sanktion. Därigenom inträdde den kris, som 7 juni ledde till stortingets enhälliga beslut om upplösning af Norges och Sveriges förening. Sveriges vägran att erkänna detta besluts omedelbara giltighet medförde, att specialkommittén fick taga itu med lösningen af de konstitutionella och folkrättsliga frågor, som denna nya situation framkallade. I kraft häraf inkom den 28 juli med en hemställan till stortinget, att norsk folkomröstning måtte ega rum ang. föreningens upplösning, och 4 okt. med förslag om godkännande från norsk sida af de under förhandlingarna i Karlstad utarbetade förslagen till en serie öfverenskommelser mellan Sverige och Norge. S. d. hade kommittén sitt sista möte för att afsluta och underteckna förhandlingsprotokollet, hvaraf ett utdrag, dagtecknadt för offentliggörande 27 juli 1906, trycktes som stortingsdokument n:r 79 för sessionen 1905—06. Ordf. i specialkommittén var hela tiden dåv. amtmannen N. C. G. Prebensen (se d. o.). — Jfr J. V. Heiberg, ''Unionens oplösning 1905. Officielle aktstykker'' (1906). K. V. H.

Specialstål, *metall.*, götmetall, åt hvilken man afsiktligt gett en halt af främmande beståndsdelar, för att den må erhålla särskilda (special-) egenskaper. De mest bekanta specialstålen äro 1. Nickelstål och nickelkromstål (se dessa ord, sp. 936 och 937). — 2. Kromstål, kromhaltigt stål. En halt af krom ökar stålets hårdhet, men samtidigt äfven dess sprödhet. I vanligt verktygsstål låter man därför kromhalten icke öfverstiga 1 proc.; i regel håller den 0,3—0,6 proc. — 3. Manganstål (se d. o., sp. 761). — 4. Snabbsvarfstål, stål, som på grund af särskild kemisk sammansättning erhållit egenskapen att bibehålla sin hårdhet vid afsevärdt högre temperatur än vanligt kolstål. Ett härdadt kolstål sträfvar vid stigande temperatur att återgå till det ohärdade tillståndet. Stålet förlorar i hårdhet och säges löpa ut. Denna utlöpning är vid längre tids upphettning märkbar redan vid 100° C. och sker fortare, ju högre temperaturen är. Härigenom sättes en gräns för den arbetshastighet, som kan tillåtas vid ett verktyg, t. ex. ett svarf- eller hyfvelstål af kolstål. Vid för stor hastighet förstöres verktyget inom kort på grund af den inträdande upphettningen. En tillräckligt hög halt af volfram eller molybden tillsammans med krom har visat sig stabilitera det härdade tillståndet i stålet, så att detta äfven vid högre temperatur bibehåller sin hårdhet. Häraf begagnade sig amerikanerna Taylor och White för att framställa ett verktygsstål, som tillät flerdubbelt större arbetshastighet än det förut brukade. Detta s. k. Taylor-White-stål förevisades i Europa första gången på världsutställningen i Paris 1900 och väckte där utomordentligt uppseende. Inom kort tillverkades liknande stål, s. k. *snabbsvarfstål* eller *snabbstål* under allehanda fantasinamn, i alla stålproducerande länder. Framträdandet af dessa snabbsvarfstål har ledt till en fullständig revolution inom den mekaniska verkstadsindustrien, i det att arbetshastigheten och som följd däraf produktionen vid en verktygsmaskin kunnat flerdubblas. — De minsta halter af volfram eller molybden, som erfordras för ett snabbsvarfstål, äro resp. 10 och 3 proc. Molybden verkar sålunda omkr. 3 gånger så kraftigt som volfram, men på grund af lägre pris är det likväl i allmänhet den senare tillsatsen, som kommit till användning. De ursprungliga snabbsvarfstålen höllo vanligen 10—18 proc. volfram jämte 3—6 proc. krom; numera hålla de i allmänhet 16—20 proc. volfram, 3—4 proc. krom och intill 1 proc. vanadin, hvilken senare tillsats anses förbättra stålets egenskaper och särskildt minska sprödheten. Stundom ges äfven en halt af 0,2—1,5 proc. molybden. Ett modernt snabbsvarfstål kan med bibehållen hårdhet uthärda en temperatur af 600° C. eller t. o. m. därutöfver. — I Sverige tillverkas snabbsvarfstål vid Fagersta (''Sabelstål''), Österby (''Kejsarstål''), Söderfors (''Rekord'') och Vikmanshyttan (''Excelsior''). — 5. Kiselstål, mjukt götjärn med minst omkr. 3 proc. kisel, har visat sig ega en väsentligt ökad magnetisk permeabilitet och på grund däraf funnit användning för vissa delar till elektriska maskiner. F. S—e.

Specie, Species (se d. o.), Specieriksdaler, *myntv.*, benämning på 1 riksdaler i silfver, präglad i enlighet med någon af myntordningarna af 1664, 1770 eller 1830, äfvensom på det motsvarande silfvermyntet å 4 rdr rmt enligt 1855 års myntordning (jfr Riksdaler och fig. 4 i samma art.). Specie (speciedaler) benämndes äfven det danska och det norska hufvudmyntet i silfver, innan guldmyntfot infördes 1873. Både den danska och den norska specien voro dock af ringare värde än den svenska. Innehållet af fint silfver och värdet i guldmynt, enligt nu (1916 års medelpris) gällande silfverpris, äro för den

svenska specien	25,5045 gr.,	värde:	kr.	2,100
norska »	25,2966 »	»	»	2,083
danska »	25,2816 »	»	»	2,082

Specieriksdalern blef myntenhet 1766 och därjämte räkneenhet från 1777, men 1855 års myntordning fastställde räkneenheten till 1/4 af en riksdaler i silfver, hvilken räkneenhet benämndes 1 rdr rmt och delades i 100 öre. I Norge, där speciedalern fortfor att vara landets räkneenhet ända till 1875, ehuru man där liksom i Sverige och Danmark redan 1873 öfvergått till guldmyntfot (med 5 specier i guld som myntenhet), indelades densamma i 120 skilling. I Danmark, hvars räkneenhet var 1/2 dansk species och benämndes rigsdaler (rigsbanksdaler), indelade man rigsdalern i 6 mark och marken i 16 skilling. Den danska speciedalern var till sitt värde alldeles lika med ''1 reichsthaler hamburger banko'', eller ''3 mark hamburger banko'', ett ideellt mynt, hvilket aldrig präglades, men som på sin tid var af den största betydelse för handelsvärlden. E. B. (K. A. W.)

Speciedaler. Se Specie.

Specie'll. Se Special. — Speciell geografi. Se Geografi, sp. 964. — Speciell juridik. Se Rättsvetenskap, sp. 118. — Speciell korsning, *veter.* Se Korsning 2. — Speciell patologi. Se Medicin, sp. 1425. — Speciell rekognoscering, *krigsv.* Se Rekognoscering, sp. 1306. — Speciell terapi. Se Medicin, sp. 1425. — Speciell testamentstagare, *jur.* Se Arfvinge.

Speciell etik, den del af etiken (se d. o.), som handlar om sedligheten i dess förhållande till olika former af material, till skillnad från den allmänna etiken, som handlar om det i sedligheten alltid lika och gemensamma. S—e.

Speciell privaträtt, *jur.*, i Sverige beteckning för den del af rättssystemet, som afser regleringen af de enskildes närings- och yrkesverksamhet, såvidt densamma föranleder uppkomst af särskilda privaträttsliga förhållanden (se Privaträtt), hvaremot de politirättsliga förhållandena falla inom förvaltningsrätten. I utländsk doktrin åter behandlas vissa delar af den speciella privaträtten som fristående discipliner, enkannerligen såsom handels-, växel- och sjörätt, och öfriga delar tillhöra antingen den allmänna nationella privaträtten eller behandlas i samband med de politirättsliga förhållandena inom förvaltningsrätten, som i följd häraf får en delvis annan karaktär än i svensk doktrin, där den alldeles bortser från de privaträttsliga momenten och sålunda helt faller inom den s. k. offentliga rätten. Den speciella privaträtten såsom näringsrätt brukar delas i landtmanna- och stadsmannanäringarnas rätt, af hvilka den förra innesluter bl. a. den för Sverige synnerligen viktiga och omfattande skiftes-, vatten-, skogs- och grufrätten, hvarjämte till speciell privaträtt räknas äfven försäkrings-, bank- och industrirätt, s. k. immateriell eganderätt m. m., under det att handelsrätten är delad mellan den allmänna privat- eller civilrätten och den speciella privaträtten. Rld.

Speciériksdaler. Se Specie.

Spe'cies, lat., art, sort. 1. *Aritm.*, räknesätt. Om *quattuor species* se Quattuor. — 2. *Bot.*, *zool.*, underafdelning af genus. Se Art. — 3. *Farm. med.*, kryddor, till små fragment eller groft pulver genom skärning, raspning eller stötning sönderdelade växtdroger. Species kunna bestå af en enda drog; oftast utgöra de dock en blandning af flera sådana, ibland med tillsats af salter eller andra preparat. De användas mest till beredning af infusioner eller teer för in- eller utvärtes bruk, mera sällan till grötar eller fuktiga omslag. Förr användes species ofta till "torra omslag" (*fomenta sicca*) eller till att, insydda i påsar af tyll, bäras inpå kroppen öfver hjärttrakten, i "maggropen" e. d.; dylika "kryddpåsar" användas ännu af diverse kvacksalfvare. F. ö. märkes, att under en viss farmaceutisk benämning under olika tider och i skilda länder ofta gått mycket varierande blandningar. I Sv. farmakopén finnas upptagna: beska kryddor, *species ad infusum amarum*, äfven kallade Böckers beska te (se Te); bröstkryddor, *sp. ad infusum pectorale*, som bestå af stjärnanis, lakritsrot, fläderblom, altearot och isop (kungsljus, *flores Verbasci*, äro numera uteslutna ur bröstkryddorna likasom ur farmakopén), samt rökkryddor mot astma, *sp. contra asthma* (äfven *sp. antiasthmaticæ*), af lobeliaört, stramoniumblad, socker och kaliumnitrat. Vidare må bland kända slag af species nämnas *sp. ad decoctum lignorum* l. *sp. lignorum*, som bestå af guajakved, ononisrot, lakritsrot och sassafrasved; i andra kompositioner med samma namn ingå äfven kardborr-rot, sarsaparillrot, rödt sandelträ, enved m. m.; svett- och urindrifvande medel, *sp. ad longam vitam*, äfven kallade schwedische kräuter, af aloe, lärkträdssvamp, rabarberrot, zedoariarot, gentianarot, galgorot, myrra, "teriakmos" och saffran, macereras med brännvin och ges invärtes som "magstärkande" och afförande medel. — Om *sp. amaræ Hjærnei* se Hjärnes testamente. — *Sp. aromaticæ* l. *sp. pro Cucūpha*, af lavendelblom, pepparmynta, backtimjan (af *Thymus serpyllum* L.), romersk timjan (*herba Thymi* af *Th. vulgaris* L.), kryddnejlikor och kubeber. (Cucupha är ett från kaldeiskan härledt ord, som betyder "kryddmössa", d. v. s. ett omslag med kryddor om hufvudet.) — *Sp. demulcentes* l. *emollientes*, äfven *sp. ad cataplasma* (kryddor till deg), af alteablad, malvablad, melilotusblad, kamomill och linfrö. Se Emollientia. — *Sp. diureticæ*, af libstickerot, ononisrot, lakritsrot och enbär, till urindrifvande te. — *Sp. laxantes*, (kryddor till) *S:t Germainte*, många olika kompositioner, ungefär lika med lakritspulver (se d. o.). — *Sp. pro vaporibus chlori.* Se Klorrökning. — *Sp. resolventes*, fördelande kryddor, af citronmeliss, vildmejram (af *Origanum vulgare* L.), kamomill, lavendelblom och fläderblom, utvärtes till torra eller, i form af te, till fuktiga omslag. Se Fördelande medel. — 4. *Myntv.* Se Specie. 3. C. G. S.

Speciesdukat, danskt mynt. Se Dukat, sp. 1042.

Spe'cies fa'cti, lat., *jur.*, framställning af de tilldragelser, hvarpå ett mål är grundadt.

Speciesköp, *jur.*, köp af individuellt bestämdt löst gods. Motsatsen är leveransaftal (se d. o.). Jfr Köp, sp. 649.

Specificātio, *jur.* Se Specifikation 2.

Specificēra (fr. *spécifier*, af lat. *speciālis*, särskild, och *fa'cere*, göra), i detalj uppräkna eller bestämma, noga ange.

Speci'ficum (af lat. *speci'ficus*, särskild, artskiljande) 1. Specifikt läkemedel, medicin, som man förr ansåg verka uteslutande på något visst sjukt organ. Numera vet man, att läkemedlen i regel icke verka så ensidigt, utan utöfva inflytande på flera organ, ej sällan på kroppen i dess helhet, om än ofta starkare på vissa delar än på andra. Med ett specificum i vår tids mening åsyftas ett läkemedel, som på ett alldeles särskildt kraftigt sätt påverkar en viss sjukdom eller ett visst symtom vid en särskild sjukdom, men ej har på långt när så god effekt vid en annan sjukdom eller mot ett liknande symtom vid någon annan sjukdom. Som specifica beteckna vi t. ex. kvicksilfver vid syfilis eller kinin vid akut malaria (frossa). Dessa medel angripa de nämnda sjukdomarnas lefvande smittämnen, framkalla alltså en invärtes antiseptik. Kvicksilfver verkar ej alls vid tuberkulos eller spetälska såsom vid syfilis, kinin ej vid nervfeber eller lunginflammation som

vid frossa. Till specifica höra måhända äfven salicylsyrepreparaten vid akut ledgångsreumatism; särskildt verka de "specifikt symtomatiskt" mot de svåra ledsmärtorna vid denna sjukdom, men ej alls eller ej på långt när så kraftigt mot smärtorna vid en ledinflammation af annan natur. C. G. S.

Specifik (se Specificera), särskildt tillhörig, egendomlig, utmärkande för en art; grundad på en säregen naturlig beskaffenhet; synnerligen tjänlig till något; egentlig. — Specifika retmedel, *med. farm.* Se Järnmedel, sp. 413. — Specifika sinnesenergien, *fysiol.* Se Sinnesorgan, sp. 630—631. — Specifik dispersiōn, *fys.*, skillnaden mellan ett visst ämnes brytningsexponenter för linjerna *H* och *C* i solspektret. Jfr Dispersion och Ljusbrytning. — Specifik elektrisk laddning, *fys.*, förhållandet mellan den elektriska laddningen (*e*) och massan (*m*) hos de partiklar, som i elektriska strömmar äro bärare för elektriciteten ($\frac{e}{m}$). Jfr Elektron, Ion, Katodstrålar och Anodstrålar (i Suppl.). — Specifik fuktighet, *fys.* Se Hygrometri. — Specifik induktionskoefficient, *fys.* Se Dielektricitetskonstant. — Specifik ledningsförmåga, *fys.*, det omvända värdet af specifika ledningsmotståndet. Se Ledningsförmåga — Specifik retningsröskel, *psyk.* o. *fysiol.* Se Retningsröskel. — Specifikt ledningsmotstånd, *fys.* Se Ledningsförmåga. — Specifikt läkemedel, *med.* Se Specificum. — Specifikt värme, *fys.* Se Egentligt värme. — Specifik vikt, *fys.* Se Egentlig vikt. — Specifik volym, *fys.*, omvända värdet af tätheten (se d. o.), d. v. s. massenhetens volym. — Specifik vridning, *fys.* Se Sackarimetri.

Specifikatiōn (mlat. *specificātio*). 1. (Af *specificera*, se d. o.) Omständlig förteckning eller uppräkning. — 2. *Jur.* (Af lat. *spe'ciem fa'cere*, förfärdiga en särskild sak), förarbetande, förfärdigande af något nytt, eg. af råämne, som tillhör annan, hvarvid emellertid under vissa villkor eganderätten till detta nya tillfaller den, som förfärdigat det. De romerske rättslärarna hade tvistat om villkoren för ifrågavarande eganderättsförvärf; i den justinianska kodifikationen fastställdes, att den (för egen räkning) förfärdigande, som handlat i god tro, skulle bli egare till det nya föremålet, så framt detta ej kunde åter göras om till råämnet, och egaren till råämnet få ersättning för detta. Modern rätt går längre i skydd åt den förfärdigande: god tro kräfves sålunda ej med nödvändighet för hans eganderättsförvärf (själfva arbetet är förvärfsgrunden), icke heller omöjlighet att åter framställa råämnet; däremot begäres det, att arbetet skall vara mera värdt än råämnet. Efter enahanda grundsatser torde specifikationen böra bedömas enligt svensk rätt, där emellertid direkt tillämpliga lagregler så godt som fullständigt saknas. 2. C. G. Bj.

Specifikationsköp, *jur.* och *hand.*, leveransaftal (köp af blott generiskt bestämdt löst gods), i hvilket dimensioner eller andra egenskaper hos det gods, som skall levereras, ej bestämts, utan köparen fått befogenhet att välja mellan flera olika slag. Förrän säljaren genom s. k. specifikationsuppgift (sorteringsuppgift) fått besked om detta köparens val, kan leverans ej ega rum. Se vidare Almén, "Om köp och byte af lös egendom" I (2:a uppl. 1917, s. 479 ff.). C. G. Bj.

Spe'cimen, plur. speci'mina, lat., prof, profstycke; examensprof. — Speciminēra, aflägga prof.

Speckbacher, Joseph, kallad "mannen från Rinn", en af anförarna i tyrolarnas uppror 1809, f. 1767, d. 1820, öfverföll vid upprorets början bajerska garnisonen i Hall (12 april) och inlade sedan, djärf, beslutsam och energisk, stora förtjänster om upprorets organisation. I striderna 25—29 maj, genom hvilka fransmän och bajrare tvungos att utrymma Tyrolen, spelade han en framträdande roll. Sedan österrikarna genom stilleståndet i Znaim (12 juli) prisgett landet åt fienderna, var S. nära att ge tappt, men Hofer (se d. o.) vann honom utan svårighet för fortsatt motstånd. Vid det lysande försvaret af Stilfserjoch mot marskalk Lefebvre visade han stor taktisk begåfning, men den offensiv in på bajerskt område, som, delvis på S:s bedrifvande, igångsattes och för hvilken han, i egenskap af Hofers "underkommendant" för "Unter-innthal", öfvertog ledningen, öfversteg hans krafter. Han hängaf sig åt öfverdrifna förhoppningar om anslutning från grannbygdernas befolkning, och då fransmän och bajrare i okt. ånyo anryckte, ledo hans skaror vid Melegg ett förkrossande nederlag (17 okt.). Hans tolfårige son, som kämpat vid hans sida, blef tillfångatagen; själf undkom han genom flykten. Än en gång förmådde honom Hofer att gripa till vapen. Men företaget var denna gång utsiktslöst, och han måste nu lämna Tyrolen. Han medverkade sedan vid landets återeröfring af österrikarna 1813, slog sig därefter ned i Hall och belönades för sina tjänster med majorstitel och en kejserlig pension. Hans kvarlefvor flyttades 1858 till hofkyrkan i Innsbruck, där de hvila vid sidan af Hofers. Biogr. af J. G. Mayr ("Der mann von Rinn", 1851), J. F. Mair (1904) och Kiechl (1912). N. H—tz.

Speckle, Daniel, tysk militäringenjör, f. i Strassburg. Se Befästningskonst, sp. 1198. Det italienska befästningssystemets brister sökte han afhjälpa genom anvisningar i *Architectura von festungen* (1589). L. W:son M.

Specksten, *miner.* Se Späcksten.

Spectator [spektēi'tə], eng., "betraktaren", engelsk tidskrift, utgifven af Addison (se denne).

Spectātor, pseudonym. Se Gringmut, V. A.

Spectātum ve'niunt; ve'niunt specte'ntur ut ipsæ, lat., "(kvinnorna) komma att se, de komma att själfva bli sedda". Uttrycket (en hexameter) är hämtadt från Ovidius, "Ars amandi", 1, 5, 99.

Spe'ctrum, lat. Se Spektrum.

Spe'cula a'lba, fäste. Se Mispe 1.

Speculāria Heist., *bot.*, ett släkte af 10 enåriga örter, hörande till fam. *Campanulaceæ*, underfam. *Campanuloideæ*, skildt från *Campanula* genom nästan hjulformig blomkrona och cylindrisk kapsel. *S. Speculum*, ett sydeuropeiskt åkerogräs, odlas i olika former (enkla eller dubbla, blå, hvita eller

gredelina blommor) som prydnadsväxt i trädgårdarna. G. L—m.

Spe'culum, lat., spegel; *med.*, ett rörformigt instrument, som man inför i t. ex. näsan, svalget (jfr Laryngoskop) eller öronen (se Öronspegel) för att kunna undersöka och behandla mera djupt liggande delar; under medeltiden namn på vissa encyklopediska verk (t. ex. Vincent de Beauvais' *Speculum majus*) och uppbyggelseskrifter (se nedan).

Spe'culum humānæ salvatiōnis, lat., människornas frälsningsspegel. Se Biblia pauperum.

Spe'culum regāle, lat., konungaspegeln. Se Kongespeilet.

Spe'culum vi'rginum, lat., "jungfruspegel", en medeltida didaktisk-asketisk traktat, öfv. från latin till svenska mot slutet af 1400-talet. Den är ett alster af benediktinsk lärdom och utgör en under formen af samtal mellan lärofadern Peregrinus och klosterjungfrun Teodora framställd skildring af en klosterjungfrus vandring från novisstadiet till den fullkomliga helighetens högsta trappsteg. "Jungfruspegeln" består af 12 särskilda böcker, af hvilka dock de två sista endast lösligt sammanhänga med det hela. Den egentliga dialogen slutar redan med 9:e boken. De tre sista böckerna innehålla: den 10:e tacksägelser, den 11:e "den helige ands sju gåfvor" och den 12:e en utläggning af "Fader vår". Som bihang följer ett pompöst *Epithalamium*, en lofdikt öfver den heliga Jungfrun och jungfruståndets ära, i det latinska originalet affattad på s. k. ambrosiansk meter med parvis rimmade versrader, hvilkas begynnelsebokstäfver tillsammans bilda en akrostisk hymn. I den svenska öfv. är denna dikt återgifven på prosa. Författaren är ej till sitt verkliga namn känd. Endast så mycket vet man, att han var munk i benediktinklostret Hirsau i Bajern och lefde omkr. 1100 samt att han skref många arbeten, alla under det antagna namnet Peregrinus. Så nämnes han äfven i en omkr. 1165 upprättad, ännu bevarad katalog öfver Hirsaus klosterbibliotek. Först efter 1492 har den fantasirike abboten i Spanheim Johannes Trithemius (d. 1516), känd för sina frihandsteckningar i "Chronicon monasterii Hirsaugiensis", inventerat det eljest okända författarnamnet Conradus Hirsaugiensis, hvilket sedan oförskylldt ingått i litteraturhistorien. Den svenska öfv. är gjord i Vadstena omkr. 1480 af prästmunken Mathias Laurentii (Mats Larsson), som tillhörde klostret 1453—86, då han afled vid hög ålder. Han är känd som en i litterära ting väl bevandrad man. Af hans "Jungfruspegel" är ett enda exemplar kändt (cod. *A 8* i k. biblioteket i Stockholm). Det är alltigenom utskrifvet af den flitiga Vadstenanunnan Kristina Hansdotter Brasks hand i slutet af 1400- eller början af 1500-talet. Efter denna text utgafs "Speculum virginum" 1897—98 af R. Geete i Sv. fornskriftsällskapets samlingar. R. G.

Spe'dding, James, engelsk skriftställare, f. 26 juni 1808 i Cumberland, d. 9 mars 1881 i London, var ämbetsman i kolonialministeriet 1835—41, men egnade sig därefter nästan uteslutande åt studiet af Fr. Bacons lefnad och filosofi. Han utgaf, i samverkan med R. E. Ellis och D. D. Heath, Bacons samlade arbeten (7 bd, 1854—59; ny uppl. 1879—90) och därefter ensam *Letters and life of Francis Bacon, including all his occasional works* (7 bd, 1862—74; ny uppl. i sammandrag 1878 under titeln "Life and times of Francis Bacon"). För den brittiska Baconforskningen äro S:s om den samvetsgrannaste forskning vittnande arbeten på detta område af grundläggande natur. V. S—g

Speditiōn. Se Speditör.

Speditör (af it. *speditōre*, af *spedire*, sända i väg), *hand.*, agent, som mottager varor af en firma för att på lämpligaste sätt afsända dem till en annan mot arfvode för besvär och kostnader. — Speditiōn, varuafsändning; speditörens affär. Ibland används ock verbet *spediera*. Lagstiftningen har i synnerhet i de stora länderna mycket sysselsatt sig med speditörens rätt och skyldigheter. — Jfr Expediera.

Spee [spē], Friedrich von, tysk andlig skald, f. 1591, d. 1635 som medlem af jesuitorden, var författare till bl. a. en diktsamling, *Trutz-Nachtigall, oder geistlichs-poetisch lustwäldlein* (utg. 1649, nyaste uppl., af Balke, 1879), som, trots en stark påverkan af de på hans tid populära italienska mönstren, både med afseende på känslans innerlighet och språkets behandling tillhör den tyska diktningens bästa alster från 1600-talet, och en asketisk prosabok, *Goldenes tugendbuch* (1649; nyaste uppl. 1887, af Hattler), med inströdda dikter. S. är märklig äfven genom den lysande framgång, hvarmed han uppträdde mot häxväsendet i de tysk-katolska länderna. S. påverkade Clemens Brentano. Se biogr. af Diel (1872, i ny uppl. bearb. af Duhr 1901).

Spee [spē], Maximilian von, grefve, tysk sjömilitär, f. 22 juni 1861 i Köpenhamn, tillhörde flottan sedan 1878, var 1887—88 hamnkommendant i Kamerun, befordrades till kaptenlöjtnant 1892, deltog ombord å linjeskeppet "Brandenburg" i 1:a tyska eskaderns östasiatiska expedition 1900, beklädde efter återkomsten till Tyskland ledande poster dels inom en kommission ang. minväsendet, dels inom sjöförsvarsdep., utnämndes 1908 till stabschef hos stationsbefälhafvaren för Nordsjöflottan, avancerade 1910 till konteramiral och stod hösten 1911—sommaren 1912 i disponibilitet hos stationsbefälhafvaren för Östersjöflottan. Vid Världskrigets utbrott 1914 förde han som viceamiral (sedan 1913) befälet öfver tyska kryssareskadern i Stilla hafvet och besegrade i svår sjögång en underlägsen engelsk eskader vid chilenska kusten (ön Santa Maria) 1 nov. 1914, hvarvid med säkerhet en engelsk kryssare gick till bottnen, men anfölls 8 dec. s. å. af en betydligt öfvermäktig engelsk eskader vid Falklandsöarna, då fyra tyska fartyg sänktes, hvarvid S. och två hans söner omkommo.

Speech [spī'tʃ], eng., tal. Jfr Maiden speech.

Speed-Well cavern [spī′dωel kä′vən], grotta. Se Peak.

Speer [spēr], en 1,954 m. hög topp i schweiziska kantonen S:t Gallen, mellan Thur- och Linth-dalarna i västra delen af kedjan Churfirsten. Den erbjuder en af de skönaste utsikterna i Schweiz. (J. F. N.)

Spegel, *fys.*, hvarje blank eller polerad yta, som reflekterar ljuset på reguljärt sätt, d. v. s. i öfverensstämmelse med reflexionslagarna (jfr Reflexion). Spegelbildens läge, form och storlek, hvilka med stöd af dessa lagar alltid kunna på förhand beräknas, rätta sig i första hand efter spegelns form, men äro alldeles oberoende af det ämne, hvaraf spegeln blifvit förfärdigad. I afseende på formen indelas speglarna i plana och buktiga. I en planspegel afbildas hvarje lysande eller belyst föremål så, att bilden af hvarje dess punkt faller bakom spegeln på det ställe, som med tillhjälp af nyss nämnda lagar lätt bestämmes.

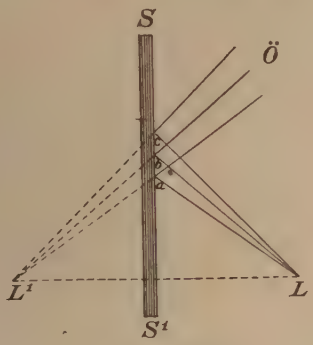

Fig. 1. Planspegel.

Låt *SS′* (i fig. 1) föreställa spegeln med den speglande ytan vänd åt höger och *L* en lysande punkt framför densamma. Alla från denna punkt utgående strålar (*La*, *Lb*, *Lc*) reflekteras på grund af reflexionslagen så, som om de utginge från punkten *L′*, som ligger på en från *L* vinkelrätt mot ytan fälld linje (normal), belägen lika långt bakom spegeln, som *L* ligger framför densamma. Ett öga (*Ö*), som träffas af de reflekterade strålarna, får därför intrycket af, att ljuset utgår från *L′*. Då något ljus i verkligheten icke kommer från *L′*, säges denna punkt vara en *skenbild* l. *virtuell* bild till *L*. Häraf följer, att bild och föremål ha samma form, att de äro symmetriskt belägna i förhållande till spegelplanet, så att det aflägsnare föremålet alstrar en mera aflägsen bild än det närmare spegeln placerade, vidare att i en vertikalt ställd spegel bilden af en person blir omvänd i så måtto, att personens högra sida återges genom bildens vänstra sida och tvärtom, medan i en horisontalt lagd spegel (speglande tak, speglande horisontal vattenyta) hvad som på föremålet är uppåtvändt synes på bilden vara vändt nedåt och tvärtom, hvaremot höger och vänster i detta sistnämnda fall icke byta plats på föremål och bild. Planspeglar förfärdigas mestadels af glas, som folieras på bakre sidan, men göras äfven af metall (härdadt gjutstål), som slipas och poleras. Utom den mångfaldiga användning planspegeln har i det hvardagliga lifvet är den af största betydelse som vetenskapligt hjälpmedel. En mängd vetenskapliga instrument är försedd med planspeglar. Till denna klass af instrument höra bl. a. *goniometern* (se d. o.), *heliostaten* (se d. o.) och *sextanten* (se Astronomiska instrument, sp. 296). På planspegelns egenskaper grundar sig äfven den observationsmetod, som fått namn af spegelafläsning (se d. o.). Om två plan-

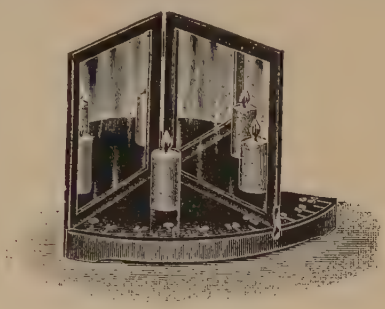

Fig. 2. Vinkelspegel.

speglar ställas i vinkel med hvarandra (fig. 2), så uppstå af ett föremål, som placeras i denna vinkel, flera bilder, hvilkas antal rättar sig efter vinkelns storlek. Är vinkeln 90°, erhåller man 3 bilder, vid 60° vinkel 5 och vid 45° vinkel 7 bilder. Äro speglarna ställda fullkomligt parallella med hvarandra, fås enligt teorien ett obegränsadt antal bilder, men som de mångfaldiga bilderna uppkomma genom upprepad reflexion i de båda speglarna och vid hvarje reflexion en del ljus absorberas, bli de allt svagare, ju flera reflexioner som frambringat dem, hvarför äfven vid parallella speglar endast ett mindre antal bilder blir tillräckligt ljusstarkt för att kunna ses. På egenskapen hos vinkelspeglar att ge flera bilder af ett och samma föremål grundar sig *kalejdoskopet* (se d. o.). — Af buktiga speglar är det endast den sfäriska, som spelar någon större roll. Den utgöres af ett stycke af en sfär, som är speglande antingen på konkava sidan (*konkav spegel*, se fig. 3) eller på konvexa sidan

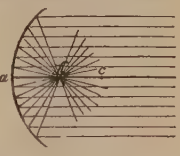

Fig. 3. Konkav spegel.

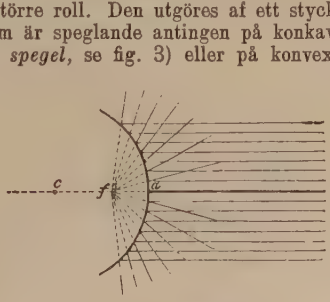

Fig. 4. Konvex spegel.

(*konvex spegel*, se fig. 4). Den linje, som förenar sfärens medelpunkt med spegelns midtpunkt, kallas spegelns *hufvudaxel* (*ac*). En skärning af spegeln

medelst ett plan genom hufvudaxeln kallas ett *hufvudsnitt* (*meridiansnitt* l. *principalsnitt*). Om strålar, som utgå från en mycket aflägsen lysande punkt, t. ex. en stjärna, en punkt på solen, och som därför äro att anse för parallella, falla på en konkav spegel parallellt med dess hufvudaxel, så sammanträffa de efter reflexionen i spegelns brännpunkt l. fokus, *f*, belägen på halfva afståndet, *af*, från spegeln till den sfäriska ytans medelpunkt, *c* (se fig. 3). Träffas däremot en konvex spegel af parallella ljusstrålar i hufvudaxelns, *ac*, riktning (se fig. 4), så spridas de efter reflexionen, såsom om de utgått från den virtuella eller skenbara brännpunkten, *f*, belägen på halfva afståndet mellan spegelns medelpunkt *c* och dess yta. Brännvidden, som är reell (*positiv brännvidd*) vid den konkava spegeln, men virtuell (*negativ brännvidd*) vid den konvexa, representeras af linjen *af* i de båda figurerna. Ligger den lysande punkten på ändligt afstånd framför spegeln, så uppkommer antingen en *verklig* l. *reell* bild af denna, då strålarna efter reflexionen åter träffa tillsammans framför spegeln, eller en *skenbild*, *geometrisk* bild l. *virtuell* bild, då de efter reflexionen bli divergerande och skenbart utgå från en bakom spegeln liggande punkt. Genom följande enkla konstruktion kan man bestämma bildpunktens läge. Från den lysande punkten *p* dragas två strålar till den konkava spegeln (se fig. 5), den ena, *pn*, genom spegelns medelpunkt, *c*, den andra, *pm*, parallellt med hufvudaxeln. Den förra reflekteras tillbaka i sin egen riktning, *np*, den senare passerar efter reflexionen spegelns fokus, *f*. De reflekterade strålarna träffas därför i *q*, som är bildpunkten till *p*. Är spegeln konvex (se fig. 6), blir konstruktionen endast därutinnan olika, att strålen *pm* reflekteras i riktningen *mr*, liksom om den utgått från den virtuella brännpunkten *f*. Således träffas väl icke de reflekterade strålarna *mr* och *np*, men förlängda bakom spegeln skära de hvarandra i punkten *q*, som är *p*:s virtuella bildpunkt. — Från hvarje punkt af ett lysande eller belyst föremål utgå ljusstrålar i alla riktningar. När dessa träffa en spegel, uppkommer antingen en reell eller en virtuell bild af hvarje punkt på föremålet. Dessa bilder falla bredvid hvarandra i rymden och formera på detta sätt en med föremålet likformig spegelbild. Genom att utföra konstruktionen för särskilda lägen och afstånd mellan det lysande föremålet och spegeln finner man, att en konkav spegel ger reella, omvända bilder, när föremålet ligger utanför brännpunkten, att dessa bli förstorade, när föremålet ligger innanför, och förminskade, när detta ligger utanför spegelns medelpunkt. Ett föremål däremot, som ligger innanför brännpunkten till en konkav spegel, afbildas virtuellt, upprätt och förstoradt. I en konvex spegel äro bilderna alltid virtuella, upprätta och förminskade. Mellan sfäriska speglar och linser är en fullständig öfverensstämmelse rådande på det sätt, att en konkav spegel har samma optiska verkan som en konvergerande lins, hvaremot en konvex spegel har samma egenskaper som en divergerande lins. Den hos de sfäriska linserna förekommande ofullkomlighet, som benämnes "sfäriska aberrationen", finnes äfven hos speglarna. I det föregående ha endast s. k. *centrala strålar*, d. v. s. strålar, som gå nära intill spegelns hufvudaxel, tagits i betraktande. Om man däremot undersöker, huru strålar, som träffa den sfäriska spegelytan på större och på olika afstånd från hufvudaxeln, reflekteras, finner man, att strålar, som utgå från en punkt, efter reflexionen icke skära hvarandra i en enda punkt, d. v. s. att sålunda i detta fall icke någon tydlig bild uppkommer. I fig. 7 visas en geometrisk konstruktion af skärningspunkterna vid de reflekterade strålarna, när det infallande ljuset kommer från en oändligt långt bort belägen punkt (parallella strålar) och infaller parallellt med hufvudaxeln. Endast de centrala strålarna skära hvarandra i brännpunkten (*F*); de andra strålarna ha icke någon gemensam skärningspunkt, men skära hvarandra längs en linje, den s. k. *kaustikan*. Genom att man ger spegeln *parabolisk* (se d. o.) i st. f. sfärisk form, kan den sfäriska aberrationen h. o. h. undvikas, i hvilket fall alla strålar, som utgå från en punkt, också skära hvarandra i en punkt. Däremot äro naturligtvis de sfäriska speglarna fria från den s. k. kromatiska aberrationen (se Lins, sp. 724), då de ju icke alls frambringa någon färgspridning. — Den konkava sfäriska spegelns förnämsta användning är som objektiv i de astronomiska instrument, hvilka benämnas teleskop l. reflektorer (se Astronomiska instrument, sp. 290). Äfven den af Helmholtz uppfunna ögonspegeln (se d. o.), med hvilken det inre af ett öga kan undersökas, utgöres hufvudsakligen af en sådan spegel. Om en stark lamplåga placeras i brännpunkten till en konkav spegel, utgå de reflekterade strålarna parallellt med hufvudaxeln. På denna egenskap

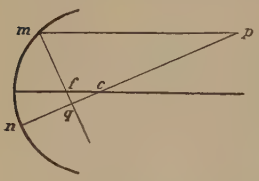

Fig. 5.

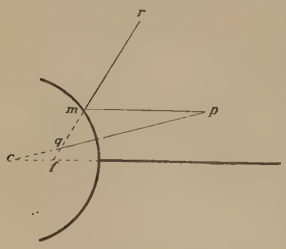

Fig. 6.

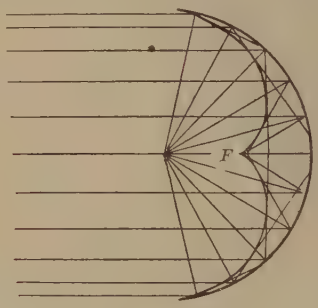

Fig. 7.

grundar sig den konkava spegelns användning vid strålkastare och fyrar. Som emellertid, till följd af den sfäriska aberrationen, denna parallellism icke är fullständig, försvagas ljuset i hufvudaxelns riktning. Man har sökt undvika detta genom att använda paraboliska speglar. Men som slipningen af sådana speglar är synnerligen svår, har man vid större fyrar h. o. h. frångått speglingen och använder i dess ställe den af Fresnel uppfunna linsfyrapparaten (se Fyr). Jfr Brännspegel. R. R.*

Spegel i öfverförd bemärkelse kallas en glänsande eller platt yta, t. ex. en vattenspegel, spegel på påfågelfjädrar, fjärilvingar o. s. v. (om akterspegeln se d. o.; om dörrspegel se Snickeri, sp. 113; om "spegeln" hos hjortdjur se Kronhjorten, sp. 18); äldre litterära arbeten af pedagogiskt och moraliskt innehåll (se Speculum), t. ex. kungaspegel (se Kongespeilet), furstespegel, dygdespegel, jungfruspegel (se Speculum virginum).

Spegel, Haqvin, ärkebiskop, andlig skald, en af den karolinska tidens mest betydande och verksamma kyrkomän, f. 14 juni 1645 i Ronneby, d. 17 april 1714 i Uppsala, tillhörde en småländsk släkt, känd från 1400-talet och enligt uppgift uppkallad efter en by Spegla; dess mest betydande medlem före S. var Gudmund S., domprost i Växjö under Gustaf Vasas tid och dennes pålitlige tjänare. S:s fader, Daniel S., var handlande i Ronneby, modern, Margareta Fischer, var tyska; hennes föräldrar hade för sin protestantiska bekännelses skull öfverflyttat från Westfalen. Tidigt föräldralös, måste S. lefva af fränders barmhärtighet; en fattig komminister i Elmeboda tyckes mest ha vårdat sig om honom. 1658 kom han i katedralskolan i Lund och blef student där 1662. Under ett par års akademiskt vandringslif hörde han Heinr. Müller i Rostock och Calovius i Wittenberg och besökte äfven Holland och England. 1666 blef han informator hos burggrefven i Malmö G. Ehrenberg och 1669 hos generalguvernören i Skåne, G. O. Stenbock. 1671 filos. magister vid den första promotionen vid Lunds nyinrättade universitet, blef han s. å. efter prästvigning af biskop Emporagrius i Strängnäs hofpredikant hos änkedrottning Hedvig Eleonora. I denna egenskap var han 1673 med i följet vid Karl XI:s eriksgata. 1675 tog konungen honom till sin öfverhofpredikant och biktfader; han blef tillika superintendent öfver armén i Skåne och preses i fältkonsistorium. I denna ställning vann han den under krigsåren till man mognande konungens synnerliga förtroende och vänskap. Aftonen före slaget vid Lund (4 dec. 1676) skall konungen ha tillkallat honom till ett enskildt förtroligt samtal, och vid konungens svåra sjukdom 1679 stod S. styrkande vid hans sida. Öfver händelserna under

kriget förde han en dagbok, som är en ej oviktig urkund i Karl XI:s historia (tryckt i "Det svenska biblioteket", I, II, V, 1757). 1680 vigde han på Skottorp konungen och Ulrika Eleonora. — 1679 utnämnd till kyrkoherde i Ronneby, förordnades han strax därpå i stället till superintendent på Gottland. Där genomförde han med takt, allvar och skicklighet en efter kriget välbehöflig reorganisation af de kyrkliga förhållandena, verkade framgångsrikt för införande af svenskt kyrkospråk och svensk gudstjänstordning och utförde ett grundläggande arbete för folkundervisningen. På kort tid — han var ej på Gottland mer än 1680—82, 1684—85 — hann han med förvånande mycket, bl. a. äfven utarbetandet af ett omfattande historisk-topografiskt arbete om ön, *Rudera gothlandica* (utg. af O. Wennersten, 1901). — 1682 kom han in i det stora rikskyrkliga organisationsarbetet, hvari han blef en af de ledande krafterna. Vid riksdagen s. å. deltog han i redigeringen och granskningen af prästeståndets kyrkolagsförslag. Efter riksdagens slut lät konungen honom stanna i Stockholm för kyrkolagsarbetets skull. I den blandade kyrkolagskommissionen 1685—86 torde han med sin rojalistiska hållning ha medverkat till att få de öfrige prästerlige medlemmarna med på juristernas strängare statskyrkliga tendenser. På en punkt — förbudet mot kusingiften — segrade hos konungen hans mening öfver juristernas. — De prästerlige medlemmarna af denna kommission arbetade samtidigt på en katekesförklaring, hvarvid S. tjänstgjorde som sekreterare. Denna katekes, som utkom 1686, rönte emellertid skarp kritik och blef indragen; den ansågs för hastigt hopkommen, och S. fick mesta skulden för misslyckandet. Dock lades den till grund för den omarbetning, som resulterade i ärkebiskop Swebilius' 1689 auktoriserade katekes. — Äfven i det förberedande arbetet på skolordningen af 1693, som växt fram i samband med kyrkolagsarbetet, tog S. betydande del. — För bibelarbetet intresserade S. sig alltifrån 1683, då han åt Gezelierna granskade en del af deras bibelverk. Han yttrade sig då till förmån för en revision af kyrkobibeln efter grundtexten, och när arbetet på en sådan kom i gång, stödde han det med råd och dåd. Af de mötande svårigheterna fick han erfarenhet redan 1685, då han vid en omtryckning af gamla öfversättningen fick i uppdrag att öfvervaka borttagandet af tryckfel och osvenska uttryck, men hans därtill uppgjorda förslag icke beaktades. Under revisionsarbetets långsamma och genom ortodox skuggrädsla hos Benzelius o. a. oupphörligt fördröjda fortskridande nedlade han, ehuru icke själf medlem i bibelkommissionen, mycket arbete särskildt på språkliga o. a. textförklaringar, men drefs till sin principiella ståndpunkt småningom öfver till att yrka på, att den gamla öfversättningen i möjligaste mån skulle behållas orörd, och när denna konservativa ståndpunkt i 1703 års kyrkobibel genomförts, ville han på gamla dagar som ärkebiskop äfven afstyra diskussion om den så fastslagna textens värde. — För psalmdiktning hade han tidigt intresserat sig. På Gottland parafraserade han Psaltaren på vers, ett verk, som aldrig i sin helhet blef utgifvet (en del trycktes i Lindschölds "Barnabibel" 1688). 1686 utgaf han en

samling af 21 psalmer som tillägg till ett *Manuale*. Vid arbetet på en rikspsalmbok ställde han alstren af sin psalmdiktning till Swedbergs förfogande, och i ''Gamla psalmboken'' (af 1695) ingå 56 psalmer af honom (30 original och 26 öfv. eller bearbetningar), hvaraf 29 kvarstå i Wallins psalmbok. S. är kanske den främste af den karolinska tidens psalmdiktare; dess fasta och manliga gudsförtröstan och handlingskraftiga kallelsefromhet ha hos honom fått i svenskt fromhetslif klassiska uttryck. Till hans bästa psalmer höra i 1819 års psalmbok n:r 75 (den allvarstungt mediterande passionspsalmen ''Jesu, lär mig rätt betänka''), 111 (påskpsalmen ''Jesu, du dig själf uppväckte''), 298 (''Oss kristna bör tro och besinna''), 325 (''O, huru ljuflig är Din boning, Herre kär'') och morgonpsalmerna 430 (''Vak upp, min själ, och var ej sen'') och 431 (''Vi tacke dig Så hjärtelig''). Den karolinska rikstanken återfinner man t. ex. i en af S. tilldiktad vers i en öfversatt aftonpsalm (443: 4 ''Herre, hela riket akta''), tidens kyrkomedvetande i 430: 5 (''Men dyrast är den nåd, o Gud''). — 1685 hade S. blifvit biskop i Skara och vigdes s. å. till biskop i Maria kyrka i Stockholm af ärkebiskop Swebilius. 1691 utnämndes han till biskop i Linköping, dit han öfverflyttade 1693 efter att vid jubelfesten s. å. i Uppsala ha promoverats till teol. doktor och såsom den främste af doctorandi fått besvara doktorsfrågan, om kyrklig endräkt kan ingås mellan evangeliska, reformerta och katoliker — ett svar, som afgafs i strängt konfessionell anda. I Linköping fick han sin längsta verksamhetstid. 1711 utnämndes han till ärkebiskop. Som stiftschef var han synnerligen duglig och outtröttligt arbetsam, nitisk för kyrklig ordning och laglydnad, för höjande af prästernas bildning och pastorala förmåga, äfvensom för undervisningsväsendet. Han utverkade k. cirkuläret af 18 dec. 1695, hvari prästerskapet vid ansvar ålades att icke admittera de äldre till nattvarden, såvida de icke kunde trons artiklar och instiftelseorden, ej heller de yngre, utan att de lärt hela katekesen. Ehuru mildrad genom ett nytt cirkulär af 1699, fick denna bestämmelse synnerlig betydelse för befrämjande af allmogens läskunnighet. — Poesiens konst var honom från ungdomen kär; till diktning drefs han ock — ehuru han erkände sig icke vara född till poet — af intresse för modersmålets uppodling och för meddelande af religiös och moralisk undervisning i diktens form. 1685 utkom hans stora poetiska hufvudarbete, *Gudz verk och hvila*, behandlande skapelsehistorien och tänkt som ett slags religiös-didaktiskt universalepos efter mönstret af Du Bartas och (i synnerhet) Arrebo. Föregångarna äro emellertid ganska fritt behandlade, och många och stora tillägg äro gjorda. Den poetiska inspirationen nedtynges i detta verk —, som senare försågs med fortsättningarna *Thet öpna Paradis*, *Thet tilslutna Paradis* och *Thet återvundna Paradis* efter förebild af Milton — rätt mycket af vidlyftiga utläggningar och beskrifningar ur tidens teologi, naturvetenskap och kulturhistoria; men dess trohjärtade, sunda och fromma realism, som är släkt med Stiernhielms, tilltalade i hög grad samtiden, och verket upplefde flera upplagor (1705, 1725, 1745, 1857). Det utkom anonymt; af G. E. Klemming (i ''Samlaren'' 1883) tillskrefs det i anslutning till vissa samtida yttranden väsentligen Lucidor, men denna åsikt vederlades af E. Wrangel (i ''Samlaren'' 1891). — Som predikant hörde S. till tidens förnämsta. Förutom strödda predikningar (hvaribland en för Karl XI vid krigets början 1675, *Ett affbrutitt Olive-lööff, eller fåå och eenfaldige betrachtelser om then hugneliga friden, huru han är förlorad och kan igen upsökias*) och kasualtal finnas passionspredikningar af honom från hofpredikantstiden (*Passions-andakt*, 1723). Han hör till ortodoxiens kyrklig-praktiska predikoriktning med starka intryck från J. Gerhard, är redig och klar, men försmår icke en viss lärd apparat; i förhållande till Swedberg dröjer han mera vid de objektiva frälsningsfakta och inblandar mindre temporära och lokala förhållanden. Af uppbyggelsearbeten har han skrifvit utläggningar öfver Höga visan (*Himmelsk brudekammare*, 1686) — där i olikhet med den samtida tyska uppbyggelselitteraturen den erotisk-sentimentala mystiken icke har något rum — och öfver Predikaren (1746). — Äfven andra områden af svensk odling egnade han sitt intresse. Han skref *Then swenska kyrkiohistorien* (bd II, 1707; bd I, 1708) och samlade därtill hörande *Skriftelige bevis* (1716), och hans intresse för språkets renhet utmynnade i en stor ordbok, *Glossarium sveogothicum eller Swensk ordabook* (1712), betecknande ett ej obetydligt framsteg i den svenska lexikografien. I manuskript har han efterlämnat arbeten af teologiskt, antikvariskt m. m. innehåll. — Under sina få år som ärkebiskop mötte han nya rörelser i kyrka och stat. Han fick sitta som ordf. i en kommission för att rannsaka om pietismen i Stockholm (1713); han skötte förhören vänligt och humant, men kunde icke förlika sig med pietisternas konventikelväsen, klandrande af predikoämbetet, fria skriftutläggning utan kännedom af grundspråket, lagiska tankegångar o. s. v. Vid utskottsmötet 1710 hade han under ärkebiskopsvakansen valts till prästeståndets talman; vid riksdagen 1713—14 var han självskrifven till samma plats. Ärligt konungskt sinnad som han var och i rikets nödställda läge framför allt yrkande på sammanhållning och offervillighet, rönte han vid det senare tillfället åtskilligt klander af oppositionen, som i ståndet anfördes af Swedberg och domprosten i Uppsala Molin. Han skall ha tagit detta så hårdt, att han insjuknade. Han ligger begrafven i Linköpings domkyrka. — S. var en ovanligt ren karaktär, fri från egennytta och småsinthet. Främst en förstånds- och viljemänniska, hade han icke Swedbergs rika gemyt, men en enkel och varm fromhet var drifkraften för hans outtröttliga verksamhetslust, och han hade något vinnande mildt och fridsamt i sitt uppträdande. — Han gifte sig 1683 med Anna Schultin (d. 1730), änka efter biskop Brodinus i Visby och Västerås. Ende sonen Jakob dog ung. En dotter blef gift med ärkebiskop J. Steuchius, en annan med riksrådet grefve J. v. Düben. Änkan och döttrarna adlades 1719. — Svenska akad. lät slå en minnespenning öfver S. 1793, hvarvid hans minne tecknades af K. G. Nordin. Se J. Helander, ''H. S., hans lif och gärning intill år 1693'' (1899); H. W. Tottie, ''H. S. såsom kateket och homilet'' (1890); K. Kastman, ''H. S.'' (1905); H. Levin, ''Visby stift under S:s ledning'' (i ''Kyrkohist. årsskrift'' 1903, 1904);

uppsatser af G. Westling om S:s verksamhetstid i Linköping (i "Pedagog. tidskr." 1883, 1886, "Teol. tidskr." 1884, 1885); jfr äfven "Kyrko-hist. årsskrift" 1900, 1901, 1910. K. B. W—n.

Spegelafläsning, *fys.*, en af Poggendorff uppfunnen metod för afläsning af mycket små vinklar. Om man t. ex. vill observera de små förändringar läget af en fritt hängande magnetnål undergår, kan detta ske med stor noggrannhet genom följande anordning. På magneten eller den tråd, hvarpå den hänger, fästes en liten planspegel *a* (se fig.), och på ett afstånd från densamma uppställes på ett säkert stativ en optisk teodolit eller astronomisk kikare, *e*, inställbar på kortare distanser. Denna tub placeras så, att dess axel kommer vinkelrätt mot spegeln. Strax öfver eller under tuben och vid dess objektivända, *o*, placeras en upp- och nedvänd, horisontell skala, *bcd*, hvilken likaledes står vinkelrätt mot tubens axel. Denna skala afspeglar sig i planspegeln och ses genom tuben i rättvänd ställning. Är skalan så inställd, att dess nollpunkt, reflekterad i spegeln, ses i tuben sammanfalla med hårkorset, märkes den allra minsta vridning, som magnetnålen och den på denna fästa planspegeln göra, därpå, att bilden af skalans nollpunkt lämnar hårkorset och en annan skaldel intar dess plats. Iakttar man nu genom tuben, hvilken skaldel som befinner sig invid hårkorset, så kan man lätt, med kännedom af skaldelarnas storlek och af tubens afstånd från spegeln, beräkna, hur stor vinkel magnetnålen vridit sig ur sitt ursprungliga läge. Härvid bör observeras, att spegelns vridning är endast hälften af den förflyttning, som bilden af skalans nollpunkt undergått. En variation af ifrågavarande metod består däri, att kikaren ersättes med en lampa, vanligen en liten glödlampa, framför hvilken en konvex lins placeras och inställes så, att en tydlig bild af lystråden erhålles på skalan. Om spegeln vrider sig, förflyttar sig bilden, och vridningsvinkeln kan på nyss omnämnda sätt lätt bestämmas. R. R.*

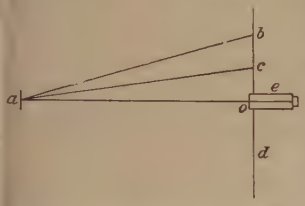

Spegelamalgam. Se Amalgam 1 och Folieering.

Spegelcirkel, *astron.*, instrument, konstrueradt enligt samma princip som prismacirkeln. Hos spegelcirkeln är den totalreflekterande prisman ersatt med en spegel (se Astronomiska instrument, sp. 296). B—d.

Spegelfölie. Se Bladmetall 4.

Spegelförsök, Fresnels. Se Interferens, sp. 765.

Spegelgalvanometer, *fys.* Se Galvanometer, sp. 671.

Spegelglas. Se Glasfabrikation, sp. 1280.

Spegelhvalf, *bygnk.* Se Hvalf, sp. 1390.

Spegeljärn, *metall.* Se Manganjärn.

Spegelkalkonen, *zool.* Se Meleagris.

Spegelkarpen, *zool.* Se Karpsläktet.

Spegelklädsel. Se Bordläggning, *skpsb.*

Spegelkvadrant, *astron.*, instrument, konstrueradt enligt samma princip som spegelsextanten (se Astronomiska instrument, sp. 296), men omfattande en fjärdedels cirkel i st. f. som hos sextanten en sjättedels. B—d.

Spegellist, *skpsb.* Se List 2.

Spegelpåfåglar, *zool.* Se Polyplectron.

Spegelsextant 1. Sextant. Se Astronomiska instrument, sp. 296.

Spegelstereoskop. Se Stereoskop.

Spegelteleskop 1. Reflektor. Se Astronomiska instrument, sp. 290, och Kikare.

Spegeltimmer, *skpsb.* Se Häktbalk.

Spegling, *fys.* Se Ljus, sp. 887, Reflexion 1 och Spegel.

Speglosa. Se Glosa 2.

Speidel [spa'j-], Wilhelm, tysk tonsättare, f. 1826 i Ulm, d. 1899 i Stuttgart, studerade i München, verkade från 1857 som kördirigent och konservatorielärare (pianospel) i Stuttgart och kompönerade i efterklassisk stil samt påverkad af Schumann gedigna sångverk för manskör (*Waldestrost*, *Frater Kellermeister*, *Wikinger ausfahrt*, *Volkers nachtgesang*, *Geisterchor aus "Faust"*), sonater m. m.

Speier 1. Speyer [spa'j-; lat. *Spira*]. 1. Fordom ett tyskt riksomedelbart biskopsstift, ett af de äldsta i Tyskland, mellan Kurpfalz, Baden, Elsass och grefsk. Leiningen, omfattade på 1700-talet 1,542 kvkm. på ömse sidor om Rhen. 55,000 inv. Genom freden i Lunéville (1801) kom den på vänstra Rhenstranden belägna delen till Frankrike, men afträddes 1815 till Bajern, och den öfriga delen införlifvades 1803 med Baden. Biskopens residens var Bruchsal. 1817 upprättades stiftet åter och omfattar nu Bajerska Rhenpfalz. Omkr. 400,000 katoliker. Se Remling, "Geschichte der bischöfe zu Speier" (1852—54). — 2. Hufvudstad

Domkyrkan i Speier.

i bajerska reg.-omr. Pfalz, vid Speierbachs utlopp i Rhen och vid flera järnvägslinjer. 23,045 inv.

(1910). Säte för en katolsk biskop och ett protestantiskt konsistorium. Bland sevärda byggnader märkes företrädesvis domkyrkan (se fig.), uppförd af röd sandsten 1030—61, i rundbågsstil med fyra torn, till en yttre längd af 147 m., största bredd 60 och tornhöjd 72 m. och näst Kölns domkyrka den största kyrkobyggnaden i Tyskland. Dess inre smyckas af fresker, utförda af Schraudolph 1845—54. I den västra förhallen stå sedan 1858 statyer af åtta tyska kejsare, hvilkas grafvar befinna sig i kryptan: Konrad II, Henrik III, Henrik IV och Henrik V, Filip af Schwaben, Rudolf af Habsburg, Adolf af Nassau och Albrekt I. Domkyrkan härjades af eldsvådor 1159, 1289 och 1540, blef till större delen bränd af fransmännen 1689 och återuppbyggdes först 1772—78, demolerades ånyo af fransmännen 1794 och förvandlades till ett hömagasin samt återställdes i sitt förra skick ej förr än 1846—58 (delvis redan 1822). Af arkitektoniska minnesmärken finnas dessutom bl. a. en gammal stadsport och ruiner efter det sannolikt biskopliga palatset (''Retscher''), förstördt 1689. Bland inrättningar må särskildt nämnas ett kvinnligt dominikankloster med skola och pensionat äfvensom ett prästseminarium, gymnasium, realskola, katolskt skollärarseminarium, museum i en storartad nybyggnad. Industrien är mångsidig (tobaksfabriker, celluloidfabrik, mekaniska verkstäder, bomullsspinneri m. m.). Staden, en af de äldsta vid Rhen (romarnas *Augusta Nemetum* l. *Nemetæ*, gallernas *Noviomagus*), eröfrades och befästes af romarna år 30 f. Kr., förstördes åtskilliga gånger af alemannerna omkr. år 300 samt ödelades af vandaler och hunner på 400-talet. 1294 upphöjdes den till fri riksstad. Från 1513 till 1689 var den med få afbrott säte för den s. k. rikskammarrätten (som därefter flyttades till Wetzlar), och under samma tid höllos där åtskilliga riksdagar, bl. a. den märkliga af år 1529, då de evangeliska ständerna afgåfvo sin ''protest'' (till minne hvaraf 1904 invigdes en af de evangeliska uppförd ''protestationskyrka'' med staty af Luther och vackra glasmålningar). Staden besattes dec. 1631 af svenskarna, intogs i maj 1632 af spanjorerna, men återtogs några dagar senare af svenskarna. 1. J. F. N. 2. (J. F. N. L. W:son M.)

Speis, *metall.* Se Nickel, sp. 934.

Speiskobolt Werner, Smaltīt Beudant, *miner.*, arsenikkobolt, $Co\,As_2$, af 71,8 proc. arsenik och 28,2 proc. kobolt, stundom med något nickel och järn, som ersätter kobolt, kristalliserar reguljärt hemiedriskt i kubens och oktaederns kombinationer, har tennhvit till stålgrå färg (med större kobolthalt) eller blygrå (med mera nickel) med gråsvart streck. Eg. v. = 6,4 — 7,8, hårdhet = 5,5. Smälter lätt för blåsrör under utveckling af arseniklukt till en grå magnetisk kula. Ger med salpetersyra röd lösning. Vid vittring betäckes detta mineral på ytan af rödt beslag af koboltblomma. Speiskobolt är en af de viktigaste koboltmalmerna i utlandet och används till färgning af glas, porslin, papper, till målarfärger o. s. v. samt förekommer på s. k. koboltgångar med kvarts, nickelkis, pyrit, blyglans och silfvermalmer vid Schneeberg i Sachsen, Marienberg, Annaberg, Johanngeorgenstadt, Joachimsthal; med baryt vid Riechelsdorf; med järnspat och kopparmalmer i kontakt med gabbro vid Dobschau i Ungern, samt i Tunaberg och vid Ålberga i Södermanland, vid Riddarhyttan i Västmanland och i Los i Hälsingland. Ant. Sj.*

Speitz, Hartvig Henriksson, finsk lagöfversättare, d. antagligen omkr. 1654, var lagläsare i Korpo och Virmo domsaga, då Åbo hofrätt 1623 inrättades, men afsattes redan 1624 för ämbetsfel. Med anledning af en process, i hvilken domen utföll emot honom, råkade han sedan i tvist med hofrätten och öfverhopade under en lång följd af år dess medlemmar med beskyllningar. Hans klagoskrifter äro orediga. För sitt våldsamma skrifsätt dömdes han 1645 till döden, men domen mildrades å högsta ort till sex års fängelse. S. öfversatte till finska Gustaf II Adolfs krigsartiklar, som trycktes 1642 med svensk text och bifogad finsk öfv. Jämte detta verk, som är det första tryckta lagarbetet på finska språket, öfversatte han några förordningar rörande bergverken, men hans afsikt att öfversätta hela lagen till finska blef icke fullföljd. M. G. S.

Spejare, *krigsv.*, enskilda män, som från en spaningsafdelning utsändas för att anskaffa underrättelser om motståndaren. C. O. N.

Speke [spī'k], John Hanning, engelsk officer och upptäcktsresande, Nilkällornas upptäckare, f. 4 maj 1827 i Somersetshire, d. 18 sept. 1864 genom olyckshändelse på jakt i närheten af Bath, ingick 1844 i indiska hären, deltog i Punjabfälttåget i Colin Campbells division samt vann anseende som soldat, sportsman och naturforskare. Med Burton (se denne) var han 1854 på en expedition i Somalilandet, där han svårt sårades i en strid mot somalierna, och 1857 på en expedition för att verifiera gängse rykten om tillvaron af stora sjöar i östra Central-Afrika och särskildt att söka finna Njassa-sjön, dit dock vägen var stängd af araber. Utgående från Sansibar i juni på en mera nordlig väg, som förde dem i nov. till Unyamwesi, där de af arabiska köpmän fingo veta, att längre norrut funnos 3 stora sjöar, slog S., medan Burton var sjuk, in i den nordligaste riktningen och fann efter 30 dagsmarscher Victoria njansa, som han genast antog vara Nilens sökta källsjö, hvarpå dock Burton tviflade. S. skyndade tillbaka till England, bekantgjorde sin mening och fick, trots tvifvel och gensägelser, understöd af Geografiska sällskapet, så att en ny expedition under ledning af S. och J. A. Grant utrustades af nämnda sällskap, äfven den utgående från Sansibar. 28 juli 1862 sågo de Nilens utlopp ur Victoria njansa, och ehuru de ej kunde följa floden hela vägen från sjön till Gondokoro och den del Albert-sjön hade i Nilsystemet då var okänd, tillkännagaf S. från Kartum, att Nilfrågan var löst. Burton och andra voro dock ej öfvertygade och kritiserade S:s slutsatser i ''The Nile basin'' (1864), hvari Tanganjika förfäktades som Nilens verkliga källa. Redan

före sin andra färd till Victoriasjön fick S. Geografiska sällskapets guldmedalj. Resultatet af den sista expeditionen nedlade S. i *Journal of the discovery of the source of Nile* (2 bd, 1863; "Upptäckten af Nilens källor", 1864—65). Wbg.

Spekeröd, socken i Göteborgs och Bohus län, Inlands Nordre härad. 5,790 har. 1,172 inv. (1916). S. bildar med Ucklum ett pastorat i Göteborgs stift, Älfsyssels södra kontrakt.

Spektäkel (lat. *spectāculum*), skådespel, teaterföreställning; någonting uppseendeväckande; larm, oväsen; förarglighet, otreflig händelse; spe, åtlöje; föremål för begabberi.

Spektatör (fr. *spectateur*), åskådare.

Spe'ktra, plur. af spektrum (se d. o.).

Spektrālanalys, *fys.*, grundlagd af Kirchhoff och Bunsen, afser att genom studiet af en kropps spektrum (se d. o.) söka afgöra, hvilka ämnen ingå i kroppen. Liksom den kemiska analysen kan spektralanalysen sägas vara antingen kvalitativ eller kvantitativ. Den kvalitativa spektralanalysen vill sålunda fastställa de i kroppen ingående ämnenas natur, under det att den kvantitativa därjämte vill bestämma ämnenas mängd. Af dessa båda grenar är den kvalitativa den ojämförligt viktigaste. Möjligheten att begagna studiet af spektra för analytiska ändamål beror på, att en kropp under samma försöksbetingelser alltid ger oföränderligt samma spektrum och att ingen kropp ger ett spektrum, som är precis lika spektret af en kropp med annan kemisk sammansättning. Omvändt kan man säga, att hvarje förändring i en kropps spektrum också motsvaras af en förändring i kroppens inre byggnad. Gasformiga kroppar ge sålunda i regel linje- eller bandspektra, fasta eller flytande kroppar däremot kontinuerliga spektra. Endast de förstnämnda spektren äro tillräckligt karakteristiska för att någorlunda bekvämt kunna användas för analytiska ändamål, hvarvid såväl emissions- som absorptionsspektra komma till användning. Ett spektrum karakteriseras genom läget eller våglängden hos dess hufvudlinjer eller band och äfven af intensitetsfördelningen inom spektret (se färgpl. I). I många fall har det visat sig, att en linje eller ett enda band karakteriserar ett visst ämne, så att man af förekomsten af linjen eller bandet kan sluta till förekomsten af ämnet i fråga. Sålunda kan man med säkerhet konstatera förekomsten af natrium, om den gula *D*-linjen förekommer i spektret. Många ämnen ha upptäckts på grund af förekomsten af en enda linje, t. ex. helium i solens atmosfär, hvars tillvaro i solen konstaterades, långt innan man upptäckte ämnet i kroppar på jorden. Om en viss linje saknas i ett spektrum, kan man däremot icke alltid med bestämdhet sluta till, att ämnet, som ger ifrågavarande linje, saknas. Icke alla ämnen äro lika känsliga för den spektralanalytiska metoden, och stundom kunna biomständigheter menligt inverka på metodens skärpa. Vissa ämnen visa inga tydliga linjer eller band i den synliga delen af spektret, medan mycket karakteristiska sådana förekomma i spektrets ultraröda och ultravioletta delar. Många kolväteföreningar ha sålunda sina mest karakteristiska absorptionsband i det ultravioletta spektret. Kvicksilfver ger i Bunsenlåga ingen synbar emissionslinje, men däremot en mycket tydlig linje i ultraviolett. Kolsyran har på samma sätt ett karakteristiskt och intensivt band i ultrarödt. En fullständig spektralanalytisk undersökning får därför icke inskränkas endast till det synliga spektret, utan måste utsträckas både till de ultravioletta och ultraröda delarna. Kataloger och kartor öfver de olika spektra, som omfatta hela spektralområdet, äro därför ett oundgängligt hjälpmedel vid spektralanalytiska undersökningar. — Gäller det att påvisa kemiska föreningar, användas i allmänhet absorptionsspektra (se färgpl. II), hvarvid man oftast framställer lösningar af den kropp, som skall undersökas. Vill man däremot påvisa kemiska grundämnen, äro i allmänhet emissionsspektra bekvämare att använda. För en undersökning äro ofta försvinnande små mängder af ämnet tillräckliga. Den spektralanalytiska metodens känslighet står långt framom alla andra metoder, endast med undantag af vissa elektriska metoder, som användas vid undersökning af radioaktiva ämnen (se Radioaktivitet, sp. 866). Af många metaller erfordras endast omkr. $^1/_{10,000}$ mg., för att metallen skall kunna på spektroskopisk väg påvisas. På grund af sin stora känslighet är spektralanalysen oanvändbar för många ändamål därigenom, att små spår af vissa ämnen, t. ex. natrium, finnas så godt som allestädes, till följd hvaraf den gula natriumlinjen uppträder i så godt som alla spektra. I andra fall erhålles vid den spektralanalytiska metoden reaktion för spår af vissa ämnen, som tillföras det undersökta profvet på sätt, som endast med största svårighet kan förhindras, t. ex. koppar genom dammet från luften, svafvel från glaskärl o. s. v. Jämför man den spektralanalytiska metodens känslighet för olika grundämnen och kemiska föreningar, finner man, att den är mycket olika och jämväl beroende af den metod, som används för att åstadkomma den glödande gasen. Så t. ex. kunna alkalier, då de införas i en Bunsenlåga, mycket lätt upptäckas och lättare, då de förekomma i form af klorider än som sulfat. Metaller, som först vid mycket hög temperatur kunna förgasas, t. ex. platina, och på samma sätt många gaser, t. ex. klor och vätgas, ge endast under vissa bestämda betingelser spektra i lågor och kunna vanligen tills. med känsligare ämnen icke alls iakttagas. Huruvida ett ämne skall kunna på spektroskopisk väg iakttagas, beror också på, om den metod, som används för att bringa ämnet i form af glödande gas, lämpar sig för att i tillräcklig mängd sönderdela, *dissociera* (jfr Dissociation), de för handen varande kemiska föreningarna. Förmågan att dissociera synes, enligt nyare undersökningar, förutom af temperaturen jämväl vara beroende af andra omständigheter, t. ex. närvaron af andra gaser m. m. Ehuru den kvalitativa spektralanalysen i ett stort antal fall erbjuder ett mycket bekvämt medel att undersöka kroppars kemiska beskaffenhet, är dock metodens användning i andra fall, särskildt om en fullständig analys åsyftas, mycket mödosam och kräfver stor erfarenhet och iakttagande af många försiktighetsmått, om pålitliga resultat skola kunna vinnas. — Kvantitativ spektralanalys är användbar inom ett jämförelsevis inskränkt område och grundar sig uteslutande på studiet af absorptions-

spektra. Genom att undersöka, till hvilken grad vissa ljussorter absorberas af en lösning, eller genom bedömande af lösningens färg, kolorimetri (se Kolorimeter 2), kunna i många fall slutsatser ang. mängden af det i lösningen befintliga absorberande ämnet dragas. Ett ungefärligt mått på koncentrationsgraden kan erhållas, om i det ena af två reagensglas hälles den lösning, som skall undersökas, och i det andra en normallösning af samma ämne, och de båda lösningarnas färg jämföres. Om normallösningen utspädes med bestämda mängder lösningsmedel, tills den får samma färg som den andra lösningen, kan koncentrationsgraden hos sistnämnda lösning beräknas. Metoden vinner i skärpa, om de båda lösningarna observeras samtidigt och därvid placeras omedelbart intill hvarandra. Man begagnar därför, då större noggrannhet åsyftas, särskilda instrument, medelst hvilka ljusstrålar, som passerat genom de båda lösningarna, lagras omedelbart intill hvarandra. Då absorptionsförmågan hos en lösning är beroende på antalet absorberande molekyler i lösningen, kan koncentrationsgraden beräknas, om absorptionsförmågan bestämmes. För att förenkla beräkningen införde Bunsen och Roscoe begreppet *exstinktionskoefficient*, hvarmed förstås reciproka värdet af den skikttjocklek, som en viss substans måste ha för att genom absorption nedsätta det genomgående ljusets intensitet till $^1/_{10}$ af det infallande ljusets. För två lösningar af samma ämne med koncentrationsgraderna c_1 och c_2 och exstinktionskoefficienterna e_1 och e_2 gäller relationen $\frac{c_1}{e_1} = \frac{c_2}{e_2} = A$, d. v. s. förhållandet mellan koncentrationsgraderna och exstinktionskoefficienterna är en konstant (A). På möjligheten att bestämma dessa förhållanden beror hela den kvantitativa spektralanalysen. Om vid en lösning med bekant koncentration (c) dess exstinktionskoefficient (e_1) bestämmes för en viss ljussort, är därmed konstanten (A) för detta ämne och denna ljussort funnen, och man kan vid en lösning med obekant koncentration (c_2), sedan exstinktionskoefficienten (e_2) bestämts, beräkna koncentrationsgraden ur ekvationen $c_2 = A \cdot e_2$. Vid den kvantitativa spektralanalysen gäller det således att inom ett visst område i spektret bestämma ljusstyrkan hos ljus, som fått passera genom det ämne, som skall undersökas. Uppgiften blir således af fotometrisk art, och samma slags apparater, som användas för bestämning af ljusstyrkor i allmänhet, kunna begagnas äfven för ifrågavarande undersökningar (jfr Fotometer). Den vätska, som skall undersökas, anbringas vanligen i ett litet glaskärl af det utseende, som fig. visar. I kärlet, som har planparallella väggar, finnes en parallellepiped af glas (a), hvars öfre yta är skarpt afslipad. Om afståndet mellan kärlets glasväggar är 11 mm. och parallellepipedens tjocklek är 10 mm., kommer, när kärlet fylles med vätska, vätskeskiktets tjocklek i den öfre delen af kärlet att vara 11 mm., under det att det i den nedre har endast 1 mm. tjocklek. Ljuset har således i den öfre delen att passera genom ett vätskeskikt, som är precis 1 cm. tjockare än i det undre. Efter bestämning af styrkan hos ljus, som passerar genom kärlets båda delar, kan exstinktionskoefficienten lätt beräknas. Den kvantitativa spektralanalysen är användbar vid alla färgade lösningar, som ha ett utpräglad absorptionsspektrum, t. ex. för lösningar af kaliumpermanganat, kaliumbikromat, kromalun, indigo och andra färgämnen, bestämning af minimala mängder koppar i form af kopparammoniumsulfat, vid medikolegala undersökningar af blod (jfr Absorption). — En betydligt enklare, men på samma gång också mindre skarp undersökningsmetod tillämpas vid kolorimetern (se d. o.), vid hvilken mätningarna icke utföras i ett bestämdt område af spektret, utan vanligt hvitt ljus används. — Om Absorptionsspektrum se Spektrum. Om Fraunhoferska linjerna, Kirchhoffs lag och Konkavgitter se Spektroskopiska apparater.

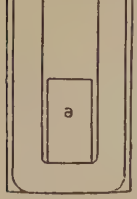

Litt.: J. Formánek, "Die qualitative spektralanalyse" (2:a uppl., 1905), samt H. och P. Krüss, "Kolorimetrie und quantitative spektralanalyse" (2:a uppl., 1909). T. E. A.

Spektralapparater, *fys.* Se Spektroskopiska apparater.

Spektralfärger, de färger, som förekomma i spektrum (se d. o.).

Spektrallinjer, *fys.* Se Spektrum.

Spektrobolometriska mätningar, *fys.*, mätningar i spektrum med tillhjälp af bolometer (se d. o.).

Spektrofotomēter, *fys.*, fotometer (se d. o.), speciellt anordnad för mätningar i spektret.

Spektrogrāf. Se Astronomiska instrument, sp. 299, och Spektroskopiska apparater.

Spektroheliogrāf, *astron.*, instrument, först konstrueradt af Hale och, oberoende af honom, af Deslandres omkr. 1892, tjänande till att erhålla monokromatiska bilder af solen i en viss spektrallinjes ljus. Spektroheliografen består till sin princip af en spektrograf, hvars kollimator och kameratub äro parallella med hvarandra och som är anbragt på en refraktor så, att kollimatorns spalt befinner sig i refraktorns brännplan, där solbilden faller. I kameratubens brännplan är en andra spalt anbragt, som till fotografiplåten genomsläpper af det där uppkomna solspektret endast en enda spektrallinje. Därigenom att hela apparaten får en med brännplanen parallell rörelse i spektrums längdriktning, blir successivt hela solskifvan afbildad i den ifrågavarande spektrallinjens ljus (se Solen). En så erhållen bild af solen kallas spektroheliogram. B—d.

Spektroheliogra'm, *astron.* Se Spektroheliograf.

Spektromēter, *fys.* Se Spektroskopiska apparater.

Spektroskop [-skåp], *fys.* Se Spektroskopiska apparater. — Spektroskopī, *fys.*, den gren af optiken, som afhandlar de i naturen förekommande eller på konstgjord väg åstadkomna formerna af ljus- och värmestrålning, strålarnas uppkomstsätt, sammansättning och egen-

S. F. PUBLIC LIBRARY

Spektra af några grundämnen och himlakroppar.

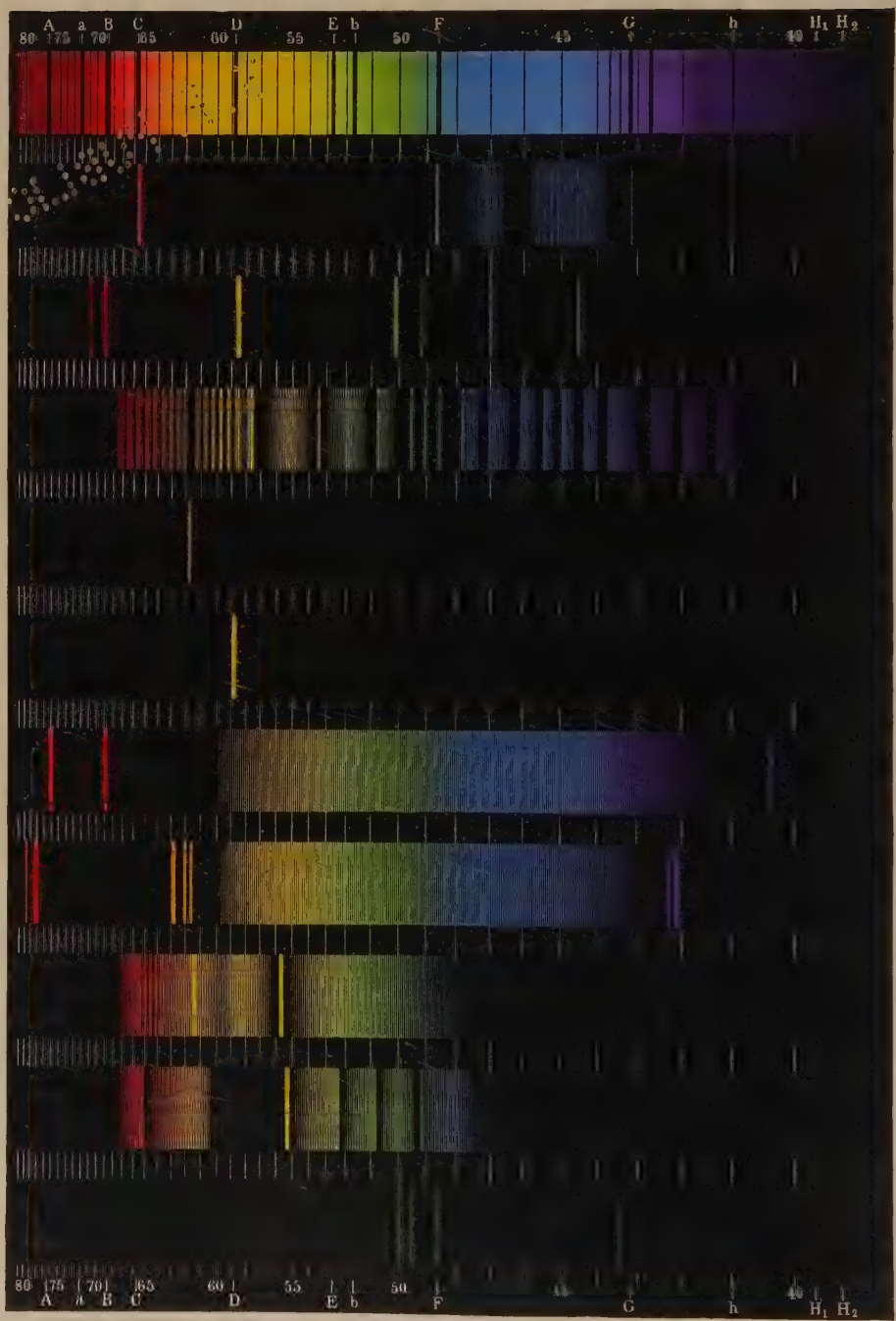

Bibliograph. Institut, Leipzig.

Absorptionsspektra.

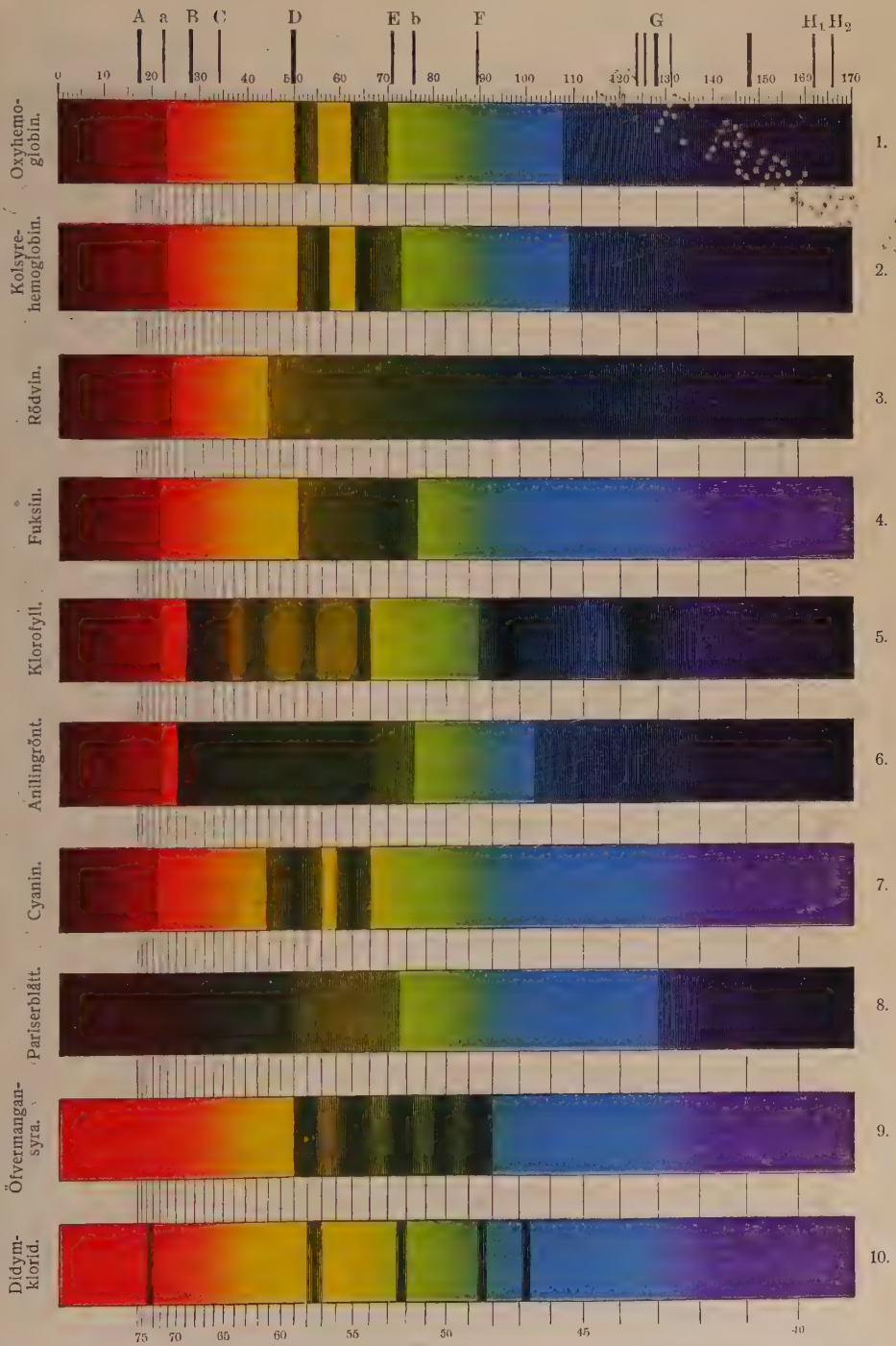

Bibliograph. Institut, Leipzig.

kaper. Se Ljus, Spektrum, Strålning och Ultraviolett ljus. T. E. A.

Spektroskopiska apparater, Spektralapparater, *fys.*, apparater, som användas vid studiet af spektra, ha alltefter de speciella ändamål, för hvilka de äro afsedda, olika benämningar. De hufvudsakligen för kvalitativ undersökning af spektra inrättade kallas spektroskop (af grek. *skopêi'n*, skåda). Kunna de därjämte användas för fastställande af läget af spektrets olika beståndsdelar eller för bestämning af de olika ljussorternas våglängder, kallas de spektrometrar (af grek. *me'tron*, mått). Äro de afsedda för registrering af spektra, kallas de spektrografer (af grek. *gra'fêin*, skrifva). Det enklaste och tidigast använda medlet för upplösning af en strålning i dess enkla beståndsdelar är en prisma (se d. o. och Dispersion). En annan och mycket viktig metod grundar sig på ljusets interferens (jfr Diffraktion och Interferens). — Den af Kirchhoff och Bunsen konstruerade spek-

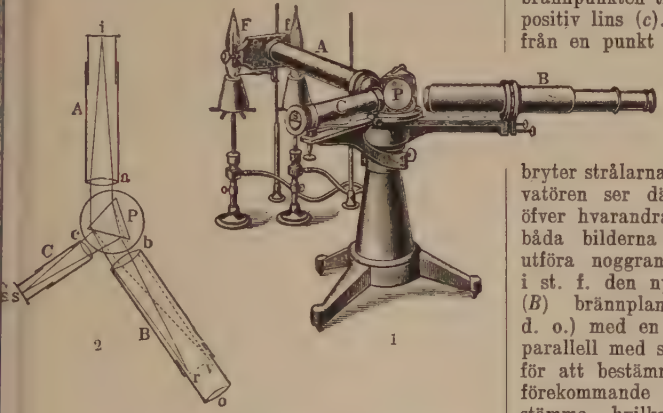

Fig. 1 o. 2. Kirchhoffs och Bunsens spektralapparat.

tralapparaten (fig. 1 och 2) består af en flintglasprisma (*P*) med 60° brytande vinkel och med vertikal brytande kant, placerad på ett gjutjärnsstativ, och omkring detsamma äro tre tuber (*A*, *B* och *C*) placerade. Det ljus, som skall undersökas, insläppes genom en springa (*i*, fig. 2), som är anbragt vid ena ändan af den s. k. *kollimatorn* (tuben *A*) på sådant sätt, att den befinner sig i brännpunkten till den i tubens andra, mot prisman vända ända befintliga positiva linsen (*a*). Springans bredd kan regleras med tillhjälp af en skruf (fig. 3). De från springan utgående strålarna, som passera genom linsen, brytas så, att de bli sinsemellan parallella och uppdelas, då de passera genom prisman, i sina enkla beståndsdelar, hvarvid strålar med samma färg fortfarande bli parallella (se strålarna *r* och *v*, röda och violetta, i fig. 2). Strålarna träffa, sedan de passerat prisman, objektivet (*b*) till en kikare (*B*), hvarigenom strålar af samma färg brytas tillsammans till samma punkt (*r* och *v* i fig. 2) i objektivets brännplan. Om det infallande ljuset innehåller ett större eller mindre antal olika färger (se Färg), erhålles sålunda ett spektrum (*r*—*v*), där hvarje färg ger en bild af springan och där de olika färgerna äro ordnade i förhållande till sin brytbarhet. Om hvitt ljus används, erhålles ett oändligt antal bilder af springan, som lagra sig tätt intill hvarandra, d. v. s. ett spektrum erhålles, där de olika färgerna omedelbart öfvergå i hvarandra (kontinuerligt spektrum). För att man må erhålla ett så tydligt spektrum som möjligt, bör dels springan vara mycket smal, dels prisman vara inställd i minimideviation, d. v. s. så, att den vinkel, som de infallande strålarna bilda med de utgående, blir så liten som möjligt. Spektret betraktas medelst okularet, luppen (*O*), hvarigenom en förstorad bild af detsamma erhålles. För att det inbördes läget af spektrets olika delar må kunna fastställas, finnes en tredje tub (*C*), som i sin yttre ända är försedd med en liten genomskinlig fotografisk skala (*S*, fig. 1 o. 2), som är placerad i brännpunkten till en i tubens andra ända befintlig positiv lins (*c*). Skalan belyses med en låga. De från en punkt på skalan utgående strålarna, som passera linsen, brytas så, att de bli parallella och reflekteras sedan mot prisman i en sådan riktning, att de träffa kikarens (*B*) objektiv, som sammanbryter strålarna till en punkt i brännplanet. Observatören ser därför skalan och spektret lagrade öfver hvarandra och kan sålunda lätt jämföra de båda bilderna med hvarandra. För att kunna utföra noggrannare mätningar nyttjar man ofta i st. f. den nyss beskrifna skalan en i kikarens (*B*) brännplan befintlig okularmikrometer (se d. o.) med en förskjutbar tråd, som är placerad parallell med springan. Vill man använda skalan för att bestämma våglängderna för de i spektret förekommande ljussorterna, måste man först bestämma, hvilka våglängder delstrecken i skalan motsvara. Detta kan enklast ske genom jämförelse med *Fraunhoferska linjerna* (se d. o. och Spektrum) i solspektret, för hvilka linjer de respektive våglängderna äro bekanta. För att möjliggöra en omedelbar jämförelse af två spektra använder man en *jämförelseprisma*, en liten liksidig prisma (*ab*, fig. 3), som placeras öfver springan *mn*:s nedre hälft, hvarigenom ljuset från den framför springan uppställda ljuskällan

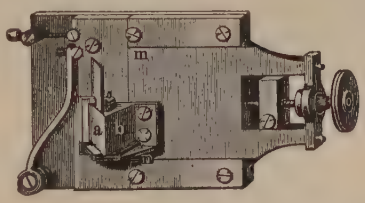

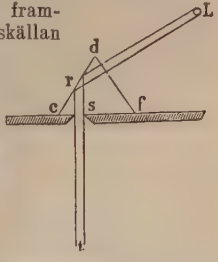

Fig. 3 o. 4. Jämförelseprisma.

(*F* i fig. 1) från denna del af springan utestänges. Genom totalreflexion (se Reflexion) kan emellertid ljus (*Lrt*) från en annan ljuskälla (*L* i fig. 4) kastas in genom springans nedre hälft.

Man ser då i synfältet omedelbart öfver hvarandra ett spektrum från hvardera ljuskällan. Låter man dagsljus falla in mot jämförelseprisman, kunna Fraunhoferska linjerna omedelbart användas som delstreck i en skala. — För att erhålla ett så utdraget spektrum som möjligt, något som vid spektralanalytiska undersökningar är synnerligen önskvärdt, emedan möjligheten att skilja närbelägna färger från hvarandra och noggrant fastställa färgernas inbördes läge härigenom i hög grad ökas, användas vid större spektralapparater flera prismor, så placerade, att ljuset, innan det kommer till kikaren, får passera genom alla prismorna. Fig. 5 visar en sådan af Kirchhoff och

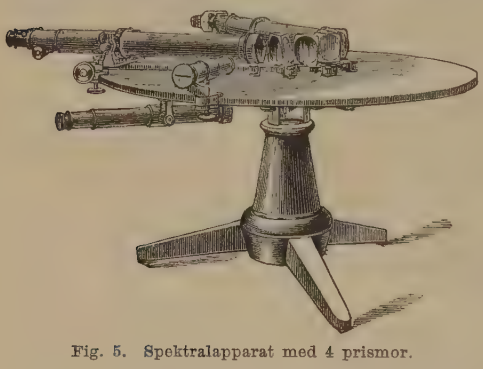

Fig. 5. Spektralapparat med 4 prismor.

Bunsen konstruerad spektralapparat med 4 flintglasprismor. Vid sådana apparater kan verkan af hvarje särskild prisma fördubblas, om man med tillhjälp af en spegel låter ljuset passera hvarje prisma 2 gånger, hvarvid prismorna äro förbundna med hvarandra och med kikaren på sådant sätt, att prismorna, om kikaren inriktas mot någon punkt i spektret, automatiskt inställas i minimideviation för den ifrågavarande ljussorten. Fig. 6

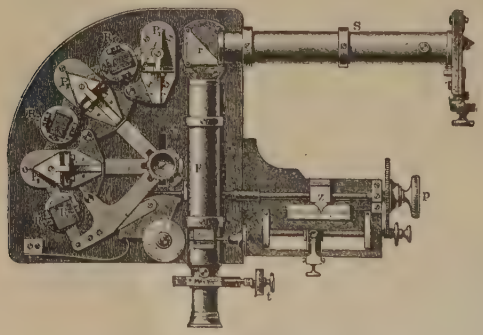

Fig. 6. Spektralapparat med automatisk inställning af prismorna och reflexion af strålarna.

visar en sådan spektralapparat. Ljuset passerar genom kollimatorn (*S*) och träffar först prisman P_1, sedan P_2 och slutligen P_3, hvarefter det träffar en reflexionsprisma (*R*), hvarest det efter två totalreflexioner kastas tillbaka och åter passerar genom prismorna, men nu i omvänd ordning och nu genom prismornas nedre del, efter att förut ha passerat genom den öfre delen. Sedan ljuset för andra gången passerat prismorna, träffar det slutligen en liten reflexionsprisma (*r*), medelst hvilken ljuset kastas in i kikaren (*F*), som ligger i ett plan, lika mycket lägre än det plan, hvari kollimatorn befinner sig, som prismornas halfva höjd. Reflexionsprisman *R*, som i fig. är placerad på bärplattan R_3, kan efter godtfinnande placeras äfven på plattorna R_2 eller R_1, så att man med samma apparat kan iakttaga ett spektrum som erhållits, sedan ljuset spridts genom 2, eller 6 prismor. Kikaren är försedd med en okular mikrometer (*t*) för uppmätning af små afstånd spektret. Större afstånd kunna mätas med tillhjälp af en annan mikrometerskruf (*p*) jämte skala (*z*). — Vid fotografering af spektra projicieras spektret direkt på den fotografiska plåten. Fig. 7 visar den stora spektrografen i det astrofysikaliska observatoriet i Potsdam. Refraktorns okularända är borttagen, och i dess ställe är en stålring (*A*) fastsatt, som medelst stålstänger bär kollimatorröret (*BC*), i hvilket vid *B* objektivet och vid *C* springan äro anbragta, och vid kollimatorn är en låda (*D*), innehållande två kraftigt färgspridande prismor. Ljuset, som passerat prismorna, går vidare genom en cylinder (*E*) och träffar slutligen en fotografikamera (*F*) med kassett (*G*). Instrumentet är dessutom försedt med en kontrollkikare (*H*), hvilken uppfångar ljus, som kommer in genom springan från den himlakropp, mot hvilken refraktorn är inriktad, och reflekteras mot den första prismaytan. Genom springan insläppes ljus från ett geisslerrör, innehållande vätgas, hvarigenom på den fotografiska plåten ett vätgasspektrum erhålles som jämförelsespektrum. (Ang. andra inom astronomien brukliga spektralapparater se Astronomiska instrument, sp. 299.) — Till följd af ljusets deviering, då det passerar prisman, kunna icke kollimatorn och kikaren placeras i rät linje, och ljuskällan kan således icke placeras i kikarens riktningslinje. Genom att sammansätta flint- och kronglasprismor med hvarandra på lämpligt sätt kan man emellertid åstadkomma en "prisma à vision directe", genom hvilken deviationen kan upphäfvas, utan att färgspridningen samtidigt upphäfves. Med tillhjälp af sådana prismor kunna spektralapparater byggas så, att kollimatorn och kikaren ligga i samma räta linje, hvarigenom man lättare kan inrikta instrumentet på det lysande föremålet, än hvad fallet är vid de förut beskrifna typerna. Fig. 8 visar ett sådant spektroskop, ett s. k. *fickspektroskop*. Den akromatiska linsen (*O*, fig. 8 A) åstadkommer af en springa (*S*) en bild, som betraktas genom en sammansatt prisma (*P*). Då färgspridningen icke är upphäfd, erhålles på vanligt sätt ett spektrum. Man reglerar springans bredd genom att vrida på en ring (*B*, fig. 8 B), och genom att förskjuta ett utdragsstycke (*C*), hvarigenom afståndet *SO* ändras, kan man ställa instrumentet så, att ett tydligt spektrum erhålles. — I st. f. en prisma kan man bruka ett gitter, hvarvid detta ofta göres konkavt, *konkavgitter* (se Diffraktion, sp. 389), för att åstadkomma spektra, och spektralapparaterna kunna lätt byggas så, att man efter godtfinnande kan begagna antingen prisma eller gitter. I fig. 9 visas, huru ett gitterspektroskop är anordnadt. Ljuset (*L*) kommer in på vanligt sätt genom en springa (*Sp*),

inbragt i brännpunkten till linsen (*B*) i en kollimator. De utgående parallella strålarna träffa ett gitter (*G*), vid hvilket böjning eger rum. Strålarna uppfångas sedan medelst en kikare. Om vinkeln (α) mellan de i kikaren inkommande och de mot gittret infallande strålarna bestämmes, kan våg-

på en gradcirkel (*m*), hvarvid för möjliggörande af större noggrannhet i afläsningen används nonie (se Astronomiska instrument, sp. 291), som afläses medelst lupp. — För undersökning af spektrallinjers finstruktur och för relativ uppmätning af våglängder används ofta s. k.

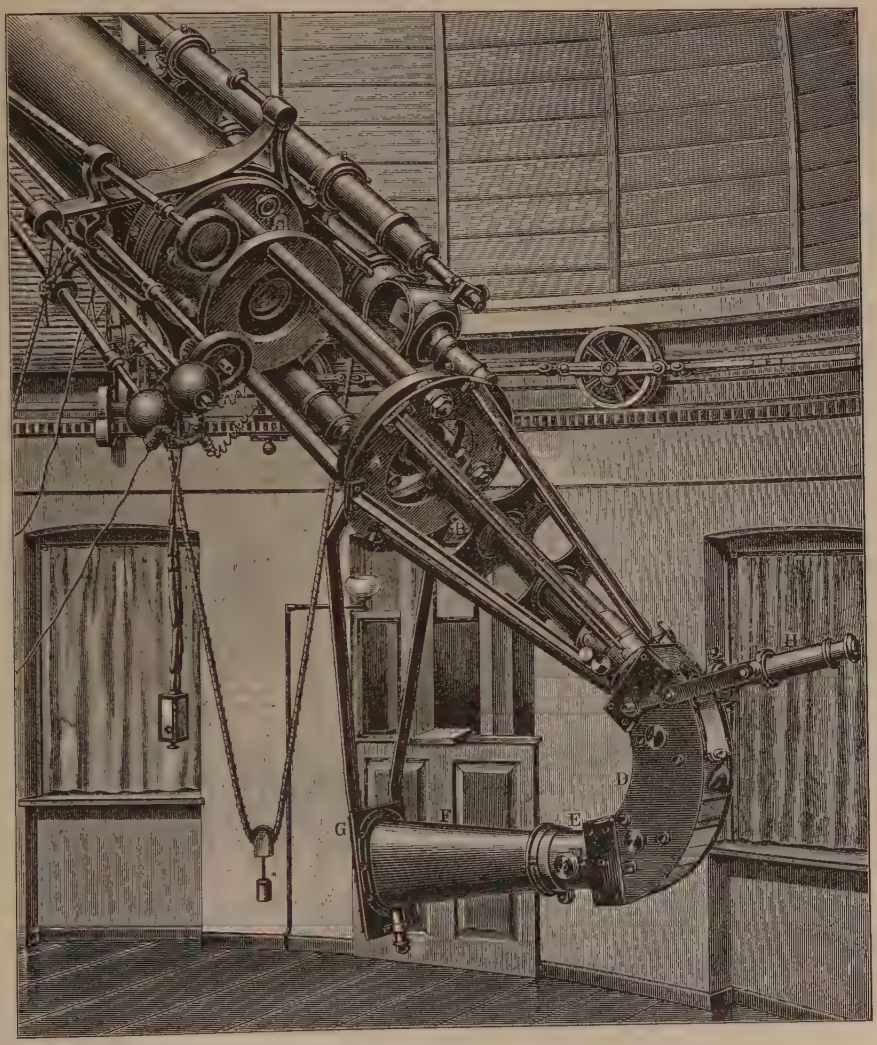

Fig. 7. Spektrograf i observatoriet i Potsdam.

längden (λ) för den ljussort, på hvilken kikarens hårkors är inställdt, lätt beräknas. Betecknas gitterkonstanten, d. v. s. afståndet mellan två närbelägna linjer i gittret, med *b*, blir våglängden $\lambda = b. \sin \alpha$ (jfr Diffraktion, sp. 389). I fig. 10 visas en för noggrann uppmätning af deviationen afsedd spektrometer. Gittret eller prisman uppställes på en vridbar platta (*q*), ljuset insläppes genom en kollimator (*C*) och observeras genom en vridbar kikare (*F*). Deviationen afläses

interferensspektroskop. Ett sådant är det af Lummer och Gehrke konstruerade. Hufvudbeståndsdelen utgöres af en noggrant planparallellt slipad glasplatta (fig. 11). Om en ljusstråle (*L*) får infalla mot plattan genom en liten vid densamma medelst kanadabalsam fäst prisma (*P*), så att den träffar plattans motstående plana begränsningsyta under en vinkel, som är nära lika med brytningsgränsen, kommer ljuset delvis att reflekteras, delvis att gå ut ur plattan nästan parallellt med ytan.

Efter upprepade reflexioner uppkommer på detta sätt ett knippe sinsemellan parallella ljusstrålar på hvardera sidan af plattan. Men då en vägskillnad

Fig. 8 A.

Fig. 8 B.
Fickspektroskop.

förefinnes mellan de olika strålarna inom dessa knippen, komma de, om de medelst en lins brytas tillsammans, att ge upphof till interferensband (jfr

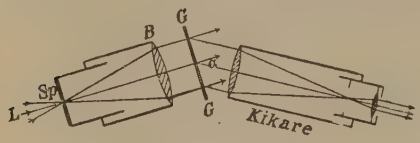

Fig. 9. Gitterspektroskop.

Interferens, sp. 765), och ett spektrum erhålles, som lätt kan iakttagas medelst en kikare. I ett sådant instrument har man ett utomordentligt

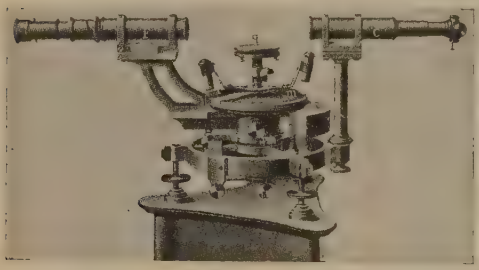

Fig. 10. Spektrometer för uppmätning af deviationen.

skarpt medel att afgöra, om en viss ljussort är homogen eller huruvida den består af en blandning af ljussorter med olika våglängd. För en viss

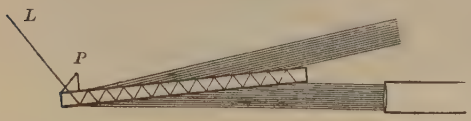

Fig. 11. Interferensspektroskop.

våglängd erhålles ett skarpt markeradt linjesystem, och för hvarje annan erhållas linjesystem, som äro belägna på andra ställen. Om en spektrallinje i verkligheten består af flera olika linjer, som i ett vanligt spektroskop icke kunna skiljas från hvarandra, visar den dock, om den undersökes medelst den Lummer-Gehrkeska interferensplattan, skilda linjesystem. Flera andra slags interferensspektroskop l. *interferometrar* finnas konstruerade. — Spektralapparater, som skola användas för de ultraröda och ultravioletta delarna af spektret, måste vara konstruerade särskildt med hänsyn till egenskaperna hos dessa strålar. Se härom art. Ultraviolett ljus och Värmestrålning. Litt.: Kohlrausch, "Lehrbuch der praktischen physik" (12:e uppl. 1914), och E. Baur, "Kurzer abriss der spektroskopie und kolorimetrie" (1907). T. E. A.

Spektroskopiska dubbelstjärnor, *astron.* Se Dubbelstjärnor, sp. 976.

Spe'ktrum (lat. *spe'ctrum*, bild), best. form spektret, plur. spektra och spektrer, *fys.*, den färgade bild, som uppstår, när sammansatt ljus uppdelas i sina enkla beståndsdelar. Olika ljussorter ha olika brytbarhet (jfr Dispersion). Violett ljus brytes t. ex. starkare än gult ljus och detta starkare än rödt. Om ljus, som innehåller olika färger, får passera genom en glasprisma, uppdelas det därför. (Jfr Newton, sp. 891.) Låt *A* i fig. 1 (se färgpl. III) föreställa en liten rund öppning, genom hvilken vanligt solljus kastas in mot en prisma (*P*). Uppfångas ljuset på en skärm, får man, om prisman tages bort, en hvit rund fläck (*PC*) på skärmen, men får ljuset passera genom prisman, erhålles i stället ett färgadt band (*V*—*R*), ett *spektrum*. I spektret kan man lätt urskilja vissa hufvudfärger: rödt, orange, gult, grönt, blått, indigo och violett, men i verkligheten ingå i det hvita ljusets spektrum oändligt många färger, som utan skarpa gränser öfvergå den ena i den andra. Ett på nyss omtalade sätt erhållet spektrum säges vara *orent*, emedan hvarje särskild ljussort på skärmen ger en färgad bild af öppningen, hvilka bilder delvis täcka hvarandra. Låt

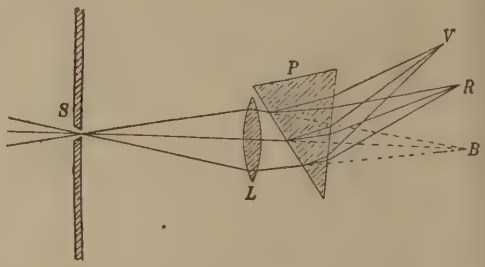

Fig. 2.

hvitt ljus falla genom en smal springa (*S* i fig. 2) i st. f. genom en rund öppning. Medelst en lins (*L*) göras ljusstrålarna konvergenta, så att de skulle förena sig till en tydlig bild af springan (*B*), som antingen kan uppfångas på en skärm eller direkt med blotta ögat eller genom en lupp kan iakttagas. Om en prisma (*P*) inskjutes omedelbart bakom linsen, komma ljusstrålarna att brytas och samtidigt att uppdelas i sina enkla beståndsdelar. (I fig. äro endast de violetta och röda strålarna antydda.) Alla röda strålar förena sig till en bild (*R*) och alla violetta till en annan bild (*V*). Alla andra ljussorter förena sig till bilder, som i ordning alltefter de resp. ljussorternas brytbarhet ligga mellan de röda och violetta bilderna, och man erhåller sålunda ett spektrum, som säges vara *rent*. De bilder af springan, hvaraf spektret

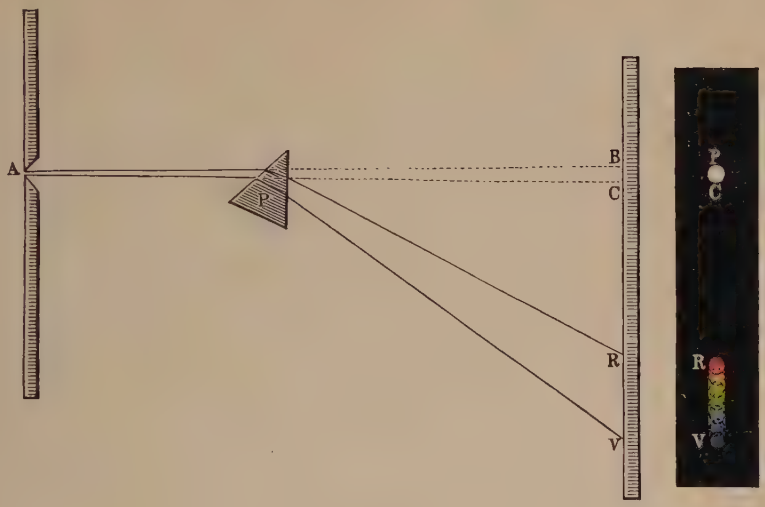

Fig. 1.

Brytningsspektrum.

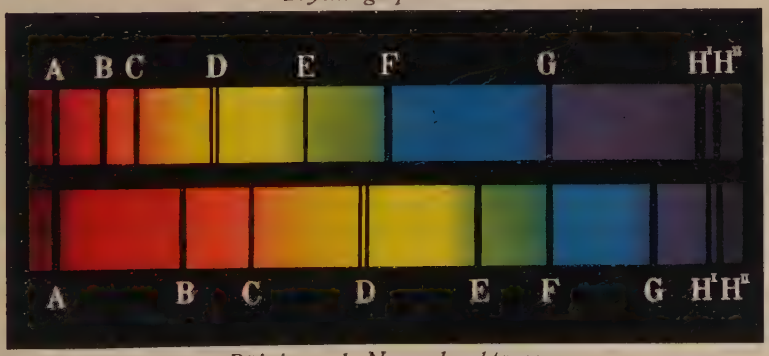

Böjnings- l. Normalspektrum.

Fig. 3.

Cederquists Graf. A.-B., Sthlm

står, utgöras nämligen här af fina linjer, m ligga tätt intill hvarandra, utan att öfver-gra hvarandra. För framställning af spektra an-ndas vanligen särskildt konstruerade apparater Spektroskopiska apparater). Om ektret framställes genom ljusets brytning i en isma, säges det vara ett *brytningsspektrum*, och n det framställes genom ljusets böjning vid ett tter (se Diffraktion), kallas det *gitterspek-um* l. *böjningsspektrum*. Sistnämnda spektra llas också till skillnad från brytningsspektra *nor-alspektra*. I fig. 3 (se färgpl. III) visas två spektra solljus, det ena öfver det andra. Af dessa är det re framställdt medelst en flintglasprisma och är llunda ett brytningsspektrum, det undre medelst tt gitter och är sålunda ett normalspektrum. Vid et förra är den blåa ändan mer utdragen och en röda sammantryckt i förhållande till normal-ektret. I brytningsspektret bestämmas de olika rgernas lägen genom de resp. strålarnas bryt-arhet, som är olika för olika slags prismor. I ormalspektret åter bestämmes färgernas läge endast i våglängden (jfr Ljus) och icke af det ämne, varaf gittret är förfärdigadt. Afstånden mellan ärgerna äro därför vid sistnämnda spektra alltid irekt proportionella mot skillnaderna mellan de esp. färgernas våglängder. Hela det numera be-anta spektralområdet sträcker sig från vågor af mkr. 0,85 mm. till 0,0001 mm. Området från 0,0008 mm. till större våglängder kallas *ultraröda ektret*, området mellan våglängden 0,0008 till 0,0004 mm. omfattar det synliga spektret, och om-ådet från 0,0004 mm. till kortare våglängder kallas *ltravioletta spektret*. Vid beskrifning af ett pektrum anges i första rummet de enskilda lin-ernas eller bandens våglängder eller, om dessa cke äro tillräckligt skarpt begränsade, läget för en största ljusintensiteten. Vid absorptionsspektra se nedan) beskrifver man ett spektrum enklast genom tt ange exstinktionskoefficienten (se Spektral-nalys) som funktion af våglängden. Jämte åglängden söker man så mycket som möjligt ange andens eller linjernas ljusintensitet genom tal ller intensitetskurvor. Som normalmått för våg-ängder används numera enligt internationell öf-erenskommelse våglängden hos den röda kadmium-injen, som vid 760 mm. och 15° C. är fastställd ill 0,64384696 μ (μ = 1 milliondels m. = 1 mikron). nom den synliga delen af spektret används all-nänt *Ångströmska enheten*, som är en tiomilliondels nm. och som för att skiljas från andra enheter etecknas med bokstafven Å. Nyss omnämnda linje ar sålunda i Ångströmska enheter våglängden = 6438,4696 Å. För fastställande af de olika trålarnas lägen i spektret användas förutom spektro-netrar (se Spektroskopiska apparater) lltefter den del af spektret, som skall under-ökas, olika hjälpmedel. I det ultravioletta om-ådet använder man fotografering, fotoelektriska netoder (se Fotoelektriska fenomen), luorescensfenomen och termoelement för att upp-äcka strålarna. Inom den synliga delen af spektret nvänder man därjämte direkta okulära observatio-er. För undersökning af det ultraröda spektret egagnar man företrädesvis bolometern, radiome-ern och termoelement (se dessa ord). För bestäm-ing af intensitetsfördelningen användas foto-metrar (se d. o.), radiometrar (se d. o.) eller fotografiska metoder. — Kroppar af lägre temperatur utsända uteslutande osynliga, s. k. värmestrålar (se Värmestrålning); men om temperaturen ökas tillräckligt, utsändas äfven synbara strålar. Vid en temperatur af något öfver 400° utsändes ett gråaktigt ljus, och då temperaturen stigit till omkr. 520°, börjar kroppen utsända mörkrödt ljus (rödglödgning). När temperaturen ytterligare stegras, utsänder kroppen strålar med allt kortare våglängd, nämligen gult, grönt, blått och slutligen violett. Alla de olikfärgade strålarna ge tillsammans intrycket af hvitt ljus (jfr Färg, sp. 266), och rent hvitt ljus börjar kroppen utsända vid omkr. 1500°. Om temperaturen ytterligare stegras, framträda strålar af ännu kortare våglängder, som icke äro direkt förnimbara för ögat, de ultravioletta strålarna. Den genom hög temperatur framkallade ljusstrålningen kallas *temperaturstrålning* till skillnad från strålningsfenomen, som framkallas på annat sätt, t. ex. genom elektriska gnistor i geisslerska rör (se d. o.). Åstadkommes med tillhjälp af ljus från en glödande fast kropp ett spektrum, finner man, att det är *kontinuerligt*, d. v. s. spektret innehåller alla färger, och de olika färgerna öfvergå omedelbart i hvarandra utan något afbrott af mörka linjer eller band. På samma sätt förhåller sig äfven en vätska, om den kan upphettas till så hög temperatur, att den utsänder ljus. I en gas- eller lamplåga utsänder icke den glödande gasen, utan de i lågan förekommande finfördelade kolpartiklarna ljuset, och därför erhållas från sådana lågor kontinuerliga spektra. Den färg, med hvilken en låga lyser, beror hufvudsakligen på dess temperatur. Lågan hos en fotogenlampa lyser med gulröd färg, emedan dess temperatur är jämförelsevis låg, men genom en väl reglerad lufttillförsel kan temperaturen höjas, hvarigenom ett hvitare ljus erhålles. Kolspetsarna vid en elektrisk båglampa utsända till följd af sin höga temperatur ett rent hvitt ljus, hvars spektrum sträcker sig långt bortom den yttersta synbara violetta ändan. Ett helt annat utseende har spektret från en glödande gas. Ett sådant spektrum är i regel *diskontinuerligt*, d. v. s. det består af lysande linjer eller band på en mörk botten (se färgpl. I) och kallas därför *linje-* eller *bandspektrum*. I många fall kunna banden med tillhjälp af spektralapparater med större dispersion upplösas i enkla linjer, i andra fall däremot icke. En glödande gas utsänder således icke alla ljussorter, utan endast strålar med vissa våglängder, som i spektret ge upphof till linjer eller band. De våglängder, som icke ingå i det ljus, som gasen utsänder, motsvaras därför i spektret af mörka områden. För att ett linje- eller bandspektrum skall åstadkommas af en kropp, måste denna således öfverföras i gasform och bringas att lysa; för detta ändamål betjänar man sig af olika metoder, beroende på den ifrågavarande kroppens beskaffenhet. Om kroppen under vanliga förhållanden befinner sig i gasform, inneslutes den i ett glasrör med insmälta elektroder, ett s. k. *Plückers rör* (fig. 4). Röret är på midten starkt förträngdt, och gasen i detsamma har ringa tryck. Om elektriska gnistor få slå genom röret, bringas gasen, särskildt i den förträngda delen, att lysa. Många

ämnen, särskildt alkalimetallerna och de alkaliska jordartsmetallerna, kunna bringas i gasform därigenom, att ett lämpligt salt af metallen införes i en låga, helst en Bunsenlåga. Medelst en med ögla försedd platinatråd införes ett litet prof af saltet, som då ofta ger lågan en karakteristisk färg, beroende på den i saltet ingående metallens natur, t. ex. gul för natrium, röd för litium, grön för barium o. s. v. Utan att använda spektroskop kan man genom aktgifvande på lågans färg i många fall draga viktiga slutsatser ang. profvets kemiska beskaffenhet, ett förfaringssätt, som inom den s. k. blåsrörskemien (jfr Analys, sp. 899) spelar en mycket viktig roll och som kan sägas vara föregångare till den moderna spektralanalysen. Mycket svårflyktiga ämnen, t. ex. järn och andra svårsmälta metaller, öfverföras i gasform därigenom, att elektriska gnistor eller en elektrisk ljusbåge får slå öfver mellan spetsar af det ämne, som skall undersökas. Om experimentet utföres i luft, erhåller man samtidigt med det för metallen karakteristiska spektret äfven syrgas- och kväfgasspektra. Hittills har man icke påträffat något ämne eller någon förening af ämnen, som icke kunnat öfverföras i gasform och sålunda underkastas spektroskopisk undersökning. Det är dock ingalunda likgiltigt, hvilket hjälpmedel som används för frambringandet af ett spektrum. Spektrets utseende kan nämligen vara något olika, beroende på hvilken metod, som man användt för att åstadkomma den lysande gasen. Med hänsyn till framställningssättet brukar man därför skilja mellan *lågspektra* (medelst Bunsenlåga), *gnistspektra* (medelst elektriska gnistor, glimurladdning, i geisslerrör; Plückerska rör) och *bågspektra* (medelst elektrisk ljusbåge), hvarigenom man vill karakterisera vissa hufvudtyper af spektra. Huruvida ett spektrum är kontinuerligt eller diskontinuerligt, beror i första rummet på, i hvilket aggregationstillstånd den lysande kroppen befinner sig, men under vissa förhållanden kunna dock de båda formerna öfvergå i hvarandra. Om t. ex. en gas underkastas mycket starkt tryck, kan den ge ett kontinuerligt spektrum. Undersöker man ett antal spektra, i första rummet linje- och bandspektra, som erhållas under samma försöksbetingelser, t. ex. i den elektriska ljusbågen, finner man, att hvarje kemiskt element har ett karakteristiskt spektrum. Om den lysande substansens mängd ändras, undergår visserligen spektrallinjernas intensitet eller bredd ändring, och om främmande ämnen finnas närvarande, kan detta i någon mån inverka på intensiteten, men strålarnas våglängd och därmed linjernas plats i spektret förbli oförändrade. Om substansmängden starkt minskas, försvinna vissa linjer, och endast ett fåtal, i regel de starkaste, linjer återstår. Ofta är konstaterandet af en eller annan karakteristisk linje fullt tillräckligt, för att man med bestämdhet kan konstatera tillvaron af ett visst element. Härpå grundar sig spektralanalysen (se d. o.). Plücker och Hittorff påvisade först, att kemiskt enhetliga kroppar kunna ha olika spektra. F. n. känner man för nästan alla element flera olika spektra, d. v. s. spektra, som i regel icke ha några linjer gemensamma med hvarandra och till sin allmänna karaktär i flera hänseenden skilja sig från hvarandra. I många fall kan man fullständigt skilja de olika spektra från hvarandra, men i andra fall får man en blandning af dem. De flesta element ha jämte ett linjespektrum ett bandspektrum, och i åtskilliga fall känner man olika linje- och bandspektra af en och samma kropp. Så har t. ex. argon två olika linjespektra, som fullständigt kunna skiljas från hvarandra. Syret har två linjespektra och minst tre bandspektra. Vid ändring af ljusförhållandena uppkommer i många fall en plötslig öfvergång af ett spektrum i ett annat. Man finner äfven ibland olika spektra hos ett och samma ämne i olika delar af ljuskällan, t. ex. i olika delar af ett geisslerrör. Öfvergången af ett spektrum i ett annat kan bero på olika omständigheter, t. ex. ändring i strömtätheten, dimensioner hos geisslerröret, mängden af den lysande substansen, temperaturen o. s. v. I allmänhet kan man säga, att vid högre temperatur elementens bandspektra öfvergå i linjespektra. Kemiska föreningar visa, om de kunna upphettas så starkt, att de lysa utan att sönderdelas, mer eller mindre karakteristiska spektra, antingen kontinuerliga eller bandspektra, däremot aldrig linjespektra. Ofta är det dock förenadt med mycket stora svårigheter att skilja dessa spektra från de bandspektra, som erhållas från kemiska element. — Sedan Balmer visat, att linjerna i vätgasspektret, sådant det under vanliga förhållanden erhålles, äro bundna vid hvarandra på ett sätt, som kan uttryckas genom en enkel formel, och sedermera Kayser och Runge samt Rydberg påvisat, att en liknande lagbundenhet gäller för många andra linjespektra, har man i allt större utsträckning lyckats sammanfatta linjerna i de enskilda spektra till s. k. serier. Med en *serie* menas en följd af linjer, som ligga i ett noga begränsadt område af spektret och som ha likartade egenskaper och med aftagande våglängd ligga allt tätare intill hvarandra och samtidigt aftaga i intensitet. Linjernas antal inom en serie antages kunna vara oändligt stort, och serier kunna ligga i alla delar af spektret. Fig 5 visar ett exempel på en sådan serie i natriums spektrum. De linjerna åsatta siffrorna (*m*) betyda linjernas ordningsnummer. Som abscissor äro i st. f. våglängderna svängningstalen utsatta. Dylika serier finner man i många elements spektra och ofta i stort antal. I vätgasens spektrum har man t. ex. funnit fyra sådana serier, af hvilka en tills för kort tid

Fig. 4. Plückers rör.

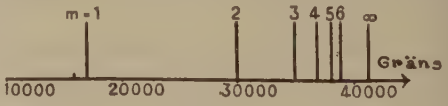

Fig. 5.

dan var bekant endast i vissa stjärnors spektra. r sambandet mellan läget af de i en serie gående linjerna ha olika formler blifvit upp-llda, af hvilka dock ingen kan generellt vändas. I vissa spektra förekomma enstaka rier, men vanligen äro två eller tre serier förnda med hvarandra till en dubbelserie eller en plettserie. — Zeeman visade 1896, att spekets utseende förändras, om den lysande gasen finner sig i ett magnetiskt fält. Vissa spektralnjer uppdelas nämligen i två eller flera. Om as, som fortplantar sig parallellt med de magneti-a kraftlinjerna, undersökes, finner man i enklaste ll i st. f. en enkel linje en dubbel (duplett), den a representerande en våglängd, som är något örre, den andra en våglängd något mindre, än ad som svarar mot den ursprungliga enkla njen. Båda ljusstrålarna äro cirkulärt polarisede (jfr Polarisation, sp. 1179), och den rst nämnda är cirkulärpolariserad åt höger, en andra åt vänster. I riktningen vinkelrätt mot aftlinjerna erhåller man tre linjer (triplett), en oförändrad våglängd lineärt polariserad paral-llt med kraftlinjerna, och två vinkelrätt mot aftlinjerna lineärt polariserade och med på samma tt förändrad våglängd som i föregående fall. — lla hittills omtalade spektra kallas med ett geensamt namn *emissionsspektra*, emedan deras sseende h. o. h. är beroende på beskaffenheten s det ljus, som de lysande kropparna utsända mittera), och till skillnad från ett annat slags ektra, *absorptionsspektra*, hvilkas utseende är eroende på beskaffenheten af de kroppar, genom vilka ljuset passerar (jfr Absorption, sp. 3). Låter man hvitt ljus, således ljus af alla åglängder, falla på färgade genomskinliga kropar, blir det genomgående ljuset också färgadt, en det spektrum, som detta ljus ger, är icke ängre kontinuerligt. Vissa färger fattas i spektret, varför spektret synes genomdraget af mörka njer eller band (se färgpl. II). Redan 1802 uppäckte Wollaston, att solspektret är genomraget af mörka linjer, som, då Fraunhofer 814 ånyo observerade dem och till betydligt örre antal, erhöllo namnet *Fraunhoferska linerna* (se d. o.). Genom *Kirchhoffska lagen*, enligt hvilken en glödande gas förmår att af de från n varmare ljuskälla kommande strålarna absorera samma slags strålar, som gasen själf utsänder, kan nyssnämnda linjers uppkomst lätt förklaras. Om en glödande gas utsänder t. ex. endast ett slags gult ljus, absorberar den, enligt Kirchhoffska lagen, endast detta gula ljus och genomsläpper alla andra ljussorter. Spektret från en svagt glödande natriumånga består endast af en svagt lysande dubbel gul linje (se pl. I), den s. k. D-linjen. Låter man ljus från en hvitglödande kropp passera igenom den glödande natriumgasen, absorberas motsvarande gula ljussort, och den svagt gult färgade linje, som natriumången ger, synes mörk mot bakgrunden af det ljusstarka spektrum, som den hvitglödande kroppen ger. Ett absorptionsspektrum består sålunda af mörka linjer på motsvarande ställen, där emissionsspektret af den glödande gasen ger ljusa. Man brukar beteckna absorptionsspektret som *omvändt* i förhållande till motsvarande emissionsspektrum. Solen består af en kärna af mycket hög temperatur, och från ytan af denna kärna, *fotosfären*, utsändes ett kontinuerligt spektrum. Utanför fotosfären finnes ett lager af glödande gaser, som af det från fotosfären utgående ljuset absorbera de ljussorter, som gaserna själfva utsända. Häraf följer, att i gashöljet omkring solkärnan alla de ämnen i form af glödande gaser måste finnas, hvilkas emissionsspektra öfverensstämma med enskilda grupper af Fraunhoferska linjer. Då i solspektret en mörk linje förefinnes på samma plats, där den glödande natriumgasen ger en gul, måste således natriumgaser förekomma i solens atmosfär. Om den kemiska beskaffenheten hos själfva solkärnan kunna Fraunhoferska linjerna däremot icke lämna någon upplysning. De tydligast framträdande absorptionslinjerna betecknade Fraunhofer med bokstäfver, *A*—*H*, hvilka beteckningar fortfarande användas (se fig. 3 och pl. I; jfr Solen, sp. 316). Åtskilliga af Fraunhoferska linjerna uppkomma genom absorption i jordens atmosfär; dessa linjer, hvilka betecknas som *telluriska linjer*, bero på vattenången, syrgasen och kolsyran. — Om hvitt ljus får passera genom en fast eller flytande kropp af vanlig temperatur, som sålunda icke själf utsänder ljus, uppkomma i spektret absorptionsband, och om kroppen är färgad, försvinna ofta stora delar af spektret (se vidare Absorption, sp. 68). Många kroppar ge på detta sätt så karakteristiska absorptionsspektra, att de med fördel kunna användas vid kemisk analys (jfr Spektralanalys). Om *Dopplers princip* se d. o. och rörande de särskilda himlakropparnas spektra de artiklar, som behandla dem. Se f. ö. Röntgenspektrum i Suppl., Strålning, Ultraviolett ljus och Värmestrålning. Litt.: J. M. Eder och E. Valenta, "Atlas typischer spektren" (1911), samt H. Konen, "Das leuchten der gase und dämpfe" (1913). T. E. A.

Spekula'nt. Se Spekulera.

Spekulatiōn (se Spekulera). 1. *Filos.*, försök att genom ett af erfarenheten oberoende tänkande upptäcka den högsta sanningen; motsatsen är empiri (se d. o.). — 2. *Hand.*, beräkning af sannolik vinst eller förlust i affärsföretag, förväntan att en vara eller ett värdepapper skall vid tilltänkt köp eller försäljning vare sig stiga eller falla i pris. Jfr Börs, sp. 907, samt Baisse och Hausse. 1. S—e.

Spekulationspapper, *hand.*, värdepapper (aktier o. d.), som äro underkastade starka svängningar i värdet och lämpligare för tillfälligt förvärf än till varaktig kapitalplacering, emedan de vid eventuell hastig värdestegring kunna säljas med god förtjänst.

Spekulativ (se Spekulation). 1. Djupsinnig, djupt begrundande; noggrant beräknande och djärf i affärsföretag. — 2. *Filos.*, kallas den filosofi, som bygger på spekulation. En sådan riktning framträdde inom den tyska filosofien efter Kant och nådde sin höjdpunkt i Hegels dialektiska metod. Hegel karakteriserade det spekulativa förfarandet som användning af "konkreta" begrepp i motsats mot reflexionen, som arbetar blott med abstrakta begrepp. Som spekulativ teism plägar man beteckna den religionsfilosofiska ståndpunkt,

som intagits af Fichte d. y. (*Spekulative theologie*, 1846—47), Weisse, Ulrici m. fl. (Jfr Rationalism.) 2. S—e.

Spekulēra (af lat. *speculāri*, spana), begrunda, tänka djupsinnigt; föreha eller uppgöra planer, företrädesvis i fråga om affärer (jfr Fond och Spekulation 2). — Spekula'nt, person, som förehar planer på att komma i besittning af någonting.

Spel (ty. *spiel*), eg. lek. 1. En sysselsättning af kropp eller själ med kropps- eller själsförmögenheternas utveckling samt icke minst vederkvickelse eller förströelse till syfte. Bland spel, vid hvilka kroppen hufvudsakligen är verksam, märkas bollspel, kägelspel, kulspel (se dessa ord) m. fl. Vid schack- och damspel, kortspel, tärningsspel o. s. v. tagas däremot i synnerhet själsförmögenheter (uppmärksamhet, iakttagelse- och uppfinningsförmåga) i anspråk. En mellanställning kan biljardspelet sägas inta. Om olofligt spel se Sedlighetsbrott. Berömda festspel med täfling i kroppsliga idrotter äro de i forntidens Grekland firade isthmiska spelen (se d. o.), nemeiska spelen (se Nemea), olympiska spelen och pythiska spelen (se dessa ord) samt de moderna (internationella) olympiska spelen (se bd 20, sp. 670—681), nordiska spelen och svenska spelen (se dessa ord). Jfr Folklekar och Lek. — 2. *Maskint.* Se nedan. — 3. *Mus.* Traktering af ett instrument; register i harmonium. — 4. Sammanfattningen af musikanterna i ett regemente, som förr voro dels särskildt genom kontrakt antagna fältmusikanter, dels s. k. "spel i nummer", hvilka senare tillhörde manskapet (jfr Musikpersonalen). — 5. *Zool.*, benämning på åtskilliga fåglars parningslekar. Särskildt användes detta namn i fråga om tjäder och orre, men äfven brushanens, dubbelbeckasinens och trapparnas parningslekar benämnas stundom spel. Jakt under parningstiden ("skytte på spel") var i äldre tider vanlig, men är numera förbjuden såsom alltför förödande. 5. G. G.

Spel, *maskint.*, maskiner för uppfordring af eller nedfirning af tyngder.

Spel drifna af lefvande motorer lämpa sig visserligen endast för mindre tyngder, små hastigheter och föga betydande uppfordringshöjder, men de ha dock en vidsträckt och viktig användning. Handvind är ett spel af enklaste beskaffenhet; den utgöres af en horisontal vals, hvars i en bock lagrade axel är vid hvardera ändan försedd med en handvef. På valsen är fäst en lina, som, då vinden är uppställd rätt ofvanför den plats, från hvilken uppfordring skall ega rum, nedhänger lodrätt och som vid användningen upplindas på eller afvecklas från valsen. Då vinden ej kan placeras på detta sätt, ställes den ett stycke åt sidan och linan får gå öfver en brytrulle, ledande denna ned till lasten. Handvinden ingår som väsentlig beståndsdel i små lyftkranar vid byggnadsplatser och hamnar, ombord å fartyg, i fabriker, verkstäder och magasin. Då större lyftkraft är erforderlig, användas en eller flera kugghjulsutväxlingar mellan handvefaxeln och valsen. Hästvind skiljer sig från handvinden ej endast därigenom, att motorerna äro dragare, anspända vid långa horisontala bommar, sittande i den vertikala axeln, utan ock därigenom, att från valsen utgå två linor, den ena på ena sidan, den andra på den motsatta. Härigenom kunna dubbla lastkorgar, utbalanserande hvarandra, komma till användning växelvis; den ena går ned, då den andra går upp. Utbalanseringen minskar behofvet af drifkraft, och driften blir därigenom förbättrad. De lefvande motorernas kraft- och effektutvecklingsförmåga är mycket begränsad. Af en man kan nämligen vid handvinden icke påräknas större drifkraft under längre tid än omkr. 8 kg. med en hastighet för kraftpunkten af ungefär $0,_8$ m. i sek., hvarför effekten icke uppgår till mer än omkr. $6,_5$ mkg. i sek., d. v. s. ungefär $^3/_{16}$ kilowatt (se Arbetsförmåga). Af en medelstor häst kan vid hästvinden påräknas en dragkraft af omkr. 45 kg. och en hastighet af $0,_9$ m. i sek.; alltså en effekt af i rundt tal $0,_4$ kilowatt. Oftast måste emellertid, vare sig lasten eller hastigheten är betydande, vid spelen uppoffras vida större effektbelopp än de, som kunna påräknas af muskelmotorer. — Om bråspel och pumpspel se Bråspel; om gångspel och dess utvecklingsform barbotinspelet se Gångspel; om spanskt spel se d. o. — Spel med maskinella motorer drifvas af *vattenhjul, ångmaskiner, tryckluftmotorer* eller *elektromotorer*. Ångvinschar (se Vinsch), vindspel drifna af små tvillingångmaskiner, äro mycket vanliga på fartyg. Elektriskt drifna spel med en lyftkraft af flera tiotal ton förekomma å *traverskranar* (se därom Kran, sp. 1208 och fig. 7). Fördelen af dessas användning är, att lasten kan lyftas från ett ställe hvar som helst och nedfiras hvar som helst inom de stora lokalerna. — Grufspel, äldre, drifvas af vattenhjul, nyare af ångmaskiner eller elektromotorer. De nyttiga lasterna uppgå i dessa spel ända till 5 à 10 ton och hastigheterna för lastkorgarna till inemot 30 m. i sek. Svenska grufspel drifvas dock icke med större hastigheter än 4 à 6 m. Vid en nettolast af 10 ton och en hastighet af 30 m. i sek. kräfves en nettoeffekt af motorn af 3,000 kilowatt, hvartill kommer det belopp, som erfordras för att öfvervinna de skadliga motstånden. Då därtill kommer, att uppfordringen kan behöfva bedrifvas från ett djup af 2,000 m., af hvilken anledning för linornas uppvindning erfordras stora lintrummor samt en hel del tillbehör, så bli dessa maskinerier i vissa fall verkligen jättelika. I stora grufspel förekomma lastkorgarna alltid parvis, och deras vikter bli då utbalanserade. Behof af linviktens utbalansering föreligger också. Detta framgår däraf, att vid en linvikt af 5 kg. per m. och ett schaktdjup af 2,000 m. den fritt nedhängande linans vikt kan uppgå till 10,000 kg. För utbalanseringen betjänar man sig ofta af starkt koniska, parvis förekommande trummor, på hvilka linorna upplindas spiralformigt. Linan fästes vid den mindre ändan af trumman och utgår därifrån, då den är fullt afvecklad och den ena lastkorgen befinner sig invid schaktbottnen; häfarmen för lasten blir i följd häraf minst, då belastningen är störst; den andra korgen hänger då i den på trumman fullständigt upplindade linan, och dess häfarm har då nått sitt största värde. Genom att afpassa lintrummornas största och minsta diameter

förhållande till schaktdjupet är det möjligt att fullständigt utbalansera linvikterna. Fig. 1 anger schematiskt anordningen af koniska lintrummor ämte brytskifvorna ofvan schaktet. Gruflinorna föras af ståltråd af utsökt beskaffenhet med en dragfasthet af intill 180 kg. per kvmm. Trådens

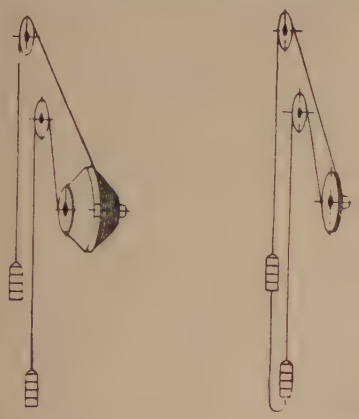

1. 2.

Fig. 1. Grufspel med koniska lintrummor (schematiskt framställdt). — Fig. 2. Koepespelet.

profilek växlar mellan 1 och 3 mm. Lintrummornas minimidiameter måste vara stor, helst mer än 100 gånger lindiametern, på det att linorna icke må bli skadade genom böjningen omkring trummorna och brytskifvorna. Då nu en lindiameter upp till 100 mm. och däröfver förekommer, erfordras alltså mycket stora trummor. I afsikt att förebygga de härmed förenade olägenheterna har man sökt ersätta rundlinorna med band- l. plattlinor, bestående af bredvid hvarandra liggande smäckra sammansydda rundlinor. Ehuru dessa band äro böjligare än lika starka rundlinor och sålunda icke träfva synnerligen stor diameter å de skifvor, *boliner*, å hvilka de upplindas med hvarfven liggande tanpå hvarandra, ha de dock ej visat sig fullt tämpliga; trådarna ansträngas ojämnt, och de på hvarandra liggande lindelarna föranleda vid på- och afvecklingen en gnagning på trådarna, som verkar förstörande. Rundlinan är därför alltjämt förhärskande. De svårigheter, som äro förenade med användningen af linor med af lastens läge i schaktet beroende variabel nedhängande längd, har man kommit ifrån genom bruk af *motviktslina*. Denna är fäst vid undre sidan af hisskorgbottnarna och styres, för att icke piska mot schaktväggarna och därvid förstöras, af en vid schaktets botten sittande skifva. På så sätt kan utbalanseringen af linor och lastkorgar bli fullständig utan användning af koniska lintrummor. Vid Koepespelet (fig. 2), där motviktslina alltid förekommer, äro lintrummorna reducerade till en skifva, försedd med endast ett spår, i hvilket linan är löst upplagd. Linan bindes vid skifvan af den af hennes tryck mot spåret utvecklade friktionen, som utgår från skifvan, verkar aktivt på linan och tar denna med sig, då motorn bringar skifvan att rotera åt ena eller andra hållet. För att linan icke skall slira, måste dock hennes tryck mot skifvan vara stort, af hvilken anledning detta friktionsspel icke lämpar sig för mindre djupa gruvor. Vid grufspelen betjänar man sig af *säkerhetsanordningar* af olika slag. Hisskorgarna förses med fjädrande gripare, som, om linan brister, hastigt fatta gejderna och hindra korgarna att störta ned. Vid ofta återkommande inspektioner granskas linorna noga, hvarefter upptäckta skador afhjälpas eller utbyte mot nya linor eger rum; linbrott äro i följd häraf numera sällsynta. Pröfning af griparmekanismerna återkommer ock ganska ofta. Vid persontrafik köres med betydligt mindre hastighet än eljest. När hisskorgarna komma i närheten af hållplatserna, minskas strömtillförseln vid motorerna automatiskt, och kort innan rörelsen skall upphöra, afstänges den fullständigt, hvarjämte bromsarna tillslås. Grindar och bommar vid schakten höra ock hit. Dessutom betjänar man sig af hastighets- och djupvisare samt signalanordningar, bestående af ringning, släckning och tändning af olika färgade elektriska lampor m. m. *Spelställningar* af en betydande höjd öfver marken uppbyggas dels för de stora brytskifvornas uppbärande, dels och hufvudsakligen för att den uppfordrade malmen skall kunna uti i eller invid dessa ställningar inredda lokaler bearbetas af tuggare eller andra krossverk, hvarefter skrädning eger rum och godsets fördelning och transport till stora fickor, från hvilka det slutligen tappas i järnvägsvagnar. Fördelarna af ett sådant arrangemang uppväga till fullo kostnaderna för tillskottet i uppfordring. Om spel för personhissar i boningshus se Hiss. O. E. W.

Spela, *sjöv.*, säges 1) om ett *spel* (vind- l. gångspel), som, då den vindande kraften ej motväger påkänningen, genom pallarnas eller annan bristfällighet vrides åt motsatt håll, hvarvid kättingen l. tåget löper ut; 2) om en *ratt* (drill), som trots rorgängarens ansträngning af honom ej kan fasthållas, utan kastas rundt åt ena eller andra hållet; 3) om en *mast* e. d., som till följd af bristfällig kilning har rörelse i "fisken" (hålet i däcket); 4) om en *förtöjning* e. d., som arbetar sig lös, så att tåget löper ut. Fara kan vid dessa olycksanbud lätt inträffa såväl för fartyget som för närstående människor. R. N.*

Spelapipa, *mus.* Se Låtpipa.

Spelaria, *mus.* Se Aria.

Spelbank (Spelhus), hus, där hasardspel bedrifs offentligt. Tidigare ha dylika inrättningar i allmänhet varit tillåtna i såväl Europa som andra världsdelar, vanligen mot hög skatt till vederbörande stat eller kommun. Bland ryktbara spelbanker kunna nämnas de i Spaa (Belgien), Saxon (i kantonen Valais), Baden-Baden, Homburg och Wiesbaden. Under 1800-talet har däremot lagstiftningen i flertalet länder förbjudit spelbankerna och belagt hasardspel med höga straff. I Europa finnes numera endast en offentlig spelbank, den i Monte Carlo i Monaco (se d. o.); i det fördolda torde det emellertid alltjämt bedrifvas mycket hasardspel särskildt i de stora städerna, hvarom då och då afslöjanden göras af polismyndigheterna. I svenska strafflagen kap. 18 § 14 stadgas det, att den, som håller "hus, där äfventyrliga spel om penningar eller penningevärde allmänneligen bedrifves", straffas med fängelse eller böter.

Spelbom, *skpsb.* Se Gångspel.

Spelbord, *mus.* Se Orgel, sp. 865.

Speldocka, *skpsb.* Se Gångspel.

Speldosa, *mus.*, en dosa med inlagda stålfjädrar, hvilka i viss ordning bringas att ljuda medelst stift, som äro fästa på en genom ett urverk kringvriden vals och så låta höra bestämda musikstycken. Sådana speldosor ha hufvudsakligen tillverkats i Schweiz. I Leipzig göras numera speldosor, hvari stiftvalsen ersatts af en roterande metallskifva med utskurna hål i (jfr Mekaniska musikapparater). A. L.*

Spelhufvud, *skpsb.* Se Gångspel.

Spelhus. Se Spelbank.

Spelkort. Se Boktryckarkonst, sp. 965, och Kort.

Spelkrans l. Tandkrans, *skpsb.* Se Bråspel, fig. 2 *c*, och Gångspel.

Spe'llo [-lå], stad i italienska prov. Perugia (Umbrien), på södra sluttningen af Monte Subasio (1,290 m.) och vid järnvägen Terontola—Perugia—Foligno. Omkr. 6,000 inv. Portar och torn från medeltiden, många intressanta kyrkor, bl. a. Santa Maria Maggiore (från 1500-talet), hvars Cappella Baglioni har några af Peruginos och Pinturicchios bästa fresker, Sant' Andrea (1190) med en stor altarbild af Pinturicchio. Gymnasium, teknisk skola. Olivodling. S. är det forntida *Hispellum*, hvaraf ruiner ännu finnas (bl. a. af stadsmuren, en amfiteater och några stadsportar). J. F. N.

Spelman [spe'lmən], sir Henry, engelsk fornforskare och rättshistoriker, f. omkr. 1564, d. 1641 i London, studerade i Cambridge, öfvertog vid unga år skötseln af familjens gods i Norfolk och egnade sin mesta lediga tid åt antikvarisk och rättshistorisk forskning. Från 1612 var han bosatt i London, och af underhuset var han medlem i 1597 och 1625 års parlament. Hans förnämsta arbete är *Consilia, decreta, leges, constitutiones in re ecclesiarum orbis britannici* (d. 1 utgafs 1636, d. 2, af sir W. Dugdale, 1664; ny uppl. af A. W. Haddan och W. Stubbs 1869—73), ett banbrytande försök att lägga kritiskt pröfvade dokument till grund för engelsk kyrkorättslig forskning. Grundläggande voro äfven hans lexikografiska arbeten öfver angelsaxiska och latinska lagtermer i England, *Archæologus in modum glossarii* (1626) och *Glossarium archaiologicum* (1664). S:s verk utgåfvos 1723 af biskop E. Gibson. V. S—g.

Spelmanstäflingar, enkla musikfester med täflan om pris mellan bondspelmän, ha på senaste tiden blifvit brukliga i Sverige och stärkt hågen för folkmusikens pågående renässans samt bragt i dagen många förut endast i afskilda bygder kända låtar (se Låt). Den första spelmanstäflingen, satt i verket och bekostad af konstnären A. Zorn, hölls 1 sept. 1906 på Gesundaberget vid Siljan, i Sollerö socken, Dalarna. 32 spelmän och kvinnor täflade därvid på fiol, kohorn och bockhorn. I aug. 1907 anordnades nästa täflan i Lund af folkmusikkännaren, stadsnotarien Nils Andersson, med 64 deltagare från Skåne, Halland, Blekinge och Småland; den yngste var 13 år gammal, den äldste 93 år. Andra, mera lokala täflingar följde i Värmland, Medelpad, Jämtland, Gottland samt efter hand i alla öfriga landskap, och Zorn har fullföljt sitt initiativ i Dalarna. Ståtligt anordnade voro de i Uppsala 7—8 maj 1909 för uppländska spelmän hållna, med 100 täflande, och riksspelmansstämman för hela Sverige på Skansen (och i Mus. akad.) i Stockholm 6—8 aug. 1910 (65 inbjudna spelmän). En allmän skånsk egde rum vid Malmöutställningen 1914. Vid nästan alla har den nämnde kännaren och samlaren N. Andersson varit med bland prisdomarna. Af instrument ha förekommit äfven nyckelharpan, låtpipan, vallhornet samt klarinetten, hvilken i förra hälften af 1800-talet hade rentaf täflat med fiolen i omtyckthet hos svenska allmogen. E. F—t.

Spelnock l. Spelvals, *skpsb.*, en å yttre ändan af spelstocken å ett bråspel fastkilad vals, afsedd att användas, då en tross "lägges till spels" för vindning. Se Bråspel, fig. 2 *b*. C. K. S.

Spelpost, *skpsb.* Se Bråspel.

Spelregēring, *mus.* Se Orgel, sp. 865.

Spelstock, *skpsb.* Se Bråspel.

Spel-ur, ett ur med spelverk (stiftvals, som bringar klockor eller orgelpipor att ljuda och vid fulla timmar afspelar ett tonstycke). Jfr Klockspel.

Spelvals, *skpsb.* Se Spelnock.

Spelventil, *mus.* Se Orgel, sp. 865.

Spelvik, socken i Södermanlands län, Rönö härad. 1,283 har. 298 inv. (1916). Annex till Ludgo, Strängnäs stift, Nyköpings östra kontrakt.

Spemann, Wilhelm, tyskt bokförlag, som grundlades 1873 i Stuttgart af kommerserådet Wilhelm S. (f. 1844, d. 1910) och under hans ledning växte till ett af Tysklands mera betydande. Bland firmans viktigare verk kunna nämnas "Die deutsche nationallitteratur", en samling urval ur landets klassiker, "Spemanns kunstlexikon", "Spemanns hauskunde" m. fl. uppslagsböcker; "Die baukunst" m. fl. tidskrifter, arkeologiska, medicinska, geografiska, pedagogiska, filosofiska, historiska och estetiska arbeten samt vitterhet.

Spenāt, *bot.* Se Spinacia.

Spenatmögel, sjukdom å spenat, framkallad af en svampart (*Peronospora effusa*), närbesläktad med potatisens bladmögelsvamp (*Phytophthora infestans*). Sjukdomen framträder som ett grått, tätt mögelludd, som täcker större eller mindre fält eller fläckar å bladens undersida. Å motsvarande ställen ofvan synas hvita fläckar. Kommer sjukdomen tidigt, kan på sin höjd en första bladskörd användas, och knappast det ens. Alla senare framskjutna blad bli obrukbara. Sjukdomen kommer väsentligen med frö, som skördats från sjuka plantor. Tar man frö från friska plantor, håller sig spenatsängen frisk hela växttiden, och den ena skörden af friska blad efter den andra står till kökets förfogande. J. E—n.

Spenaträtter (se Spenatväxter) kunna anrättas på flera sätt. Man kan t. ex. hacka och tillreda spenaten med smör, grädde och salt (muskot och stekt bröd) eller också med buljong i st. f. grädden; af hackad spenat kan äfven tillagas spenatpudding; äfven i bouchéer (små smördegsbakelser) försvarar stufvad spenat sin plats. Bäst torde dock vara den ohackade med smör o. s. v.

Spenatväxter, *bot.*, växter, hvilkas blad (och unga gröna delar) kunna användas som spenat (*Spinacia*). Bland de många växter, som användas på detta sätt, må nämnas *Tetragonia expansa*,

yzeeländsk spenat, hornspenat, en ill fam. *Aizoaceæ* hörande ört med tjocka blad, om lämnar en synnerligen rik afkastning från juli, ills den förstöres af frosten, flera chenopodiacéer, som *Chenopodium bonus Henricus* (*Blitum bonus henricus*), Stolt Henrik, *Atriplex hortense*, trädgårdsmolla, mangold (se Beta) och ankspenat (se Hablitzia tamnoides), ortlak (se Portulacaceæ), glimspenat (se ilene), syra och engelsk spenat (se Oxyria ch Rumex), tripmadam (se Sedum), brasilisk spenat (se Talinum), *Amarantus græcizans* ch andra arter af samma släkte (s. k. kinesisk penat) och kermesbärspenat af *Phytolacca*-arter. På Java och i andra tropiska länder r nattskattan (se Solanum) en mycket omtyckt penatväxt. G. L—m.

Spence-metall, en metall-legering, som framställes genom sammansmältning af föreningar af järn, zink och bly med svafvel och som utmärkes för stor seghet och ringa värmeledningsförmåga. Färgen är mörkgrå, eg. v. 3,5—3,7 och smältpunkten ungefär 110—170°. Liksom vatten och vismut utvidgar sig denna metall vid stelnandet och utfyller därför skarpt alla formens fördjupningar. Den har synnerligt stor motståndsförmåga mot inverkan af syror, alkalier och atmosfärilier. England har legeringen fått stor användning vid förbindning af gas- och vattenledningsrör samt som skyddsmedel omkring de senare emot köldens inverkan. Den används äfven för förbindning af järn med sten eller trä, för gjutformar, underlag till lichéer etc. (Fmn.)

Spencer [spe'nsə], kommun (*township*) i nordamerikanska staten Massachusetts. 88 kvkm. 6,740 inv. (1910). Bibliotek. Sko- och yllevarufabriker. Minnesvård öfver den där födde Elias Howe, sysmaskinens uppfinnare, samt hans båda farbröder, likaledes uppfinnare.

Spencer [spe'nsə], engelsk adelsslägt från Northamptonshire, där Althorp var dess stamgods. Släktens anspråk på att härstamma från den medeltida ätten Despenser (se d. o.) torde vara grundlösa; äldste kände stamfadern var den rike bokskapsuppfödaren sir Robert S., d. 1522. Peersvärdighet (baron S.) fick 1603 en annan sir Robert S., och dennes sonson, Henry S., f. 1620, anhängare till lord Falkland, upphöjdes 1643 till earl af Sunderland och stupade s. å. vid Falklands sida för Karl I:s sak i slaget vid Newbury. Hans hustru, Dorothy S., grefvinna af Sunderland, f. 1617, d. 1684, var berömd för sin skönhet, porträtterades flera gånger af van Dyck och besjöngs under namnet "Sacharissa" af skalden E. Waller; hon var syster till Algernon Sidney (se Sidney 5). Hennes sonson, Charles S., 3:e earl af Sunderland (se S. 2), var gift med en dotter till hertigen af Marlborough, och denna släktförbindelse gjorde, att hertigvärdigheten af Marlborough, slottet Blenheim och andra gods, sedan hertigens släkt utslocknat, öfvergingo till dennes dotterson Charles S. (se S. 3), hvilken blef 3:e hertig af Marlborough. Dennes sonson, den 5:e hertigen, antog 1817 släktnamnet Spencer-Churchill; om dennes efterkommande se Churchill 5—8. En sonson till 3:e earlen af Sunderland, John S., upphöjdes 1765 till earl Spencer, hvilken titel sedan dess burits af denna ättgrens hufvudman.

1. Robert S., 2:e earl af Sunderland, politiker, f. 1640 i Paris, d. 28 sept. 1702 på Althorp, användes af Karl II i viktiga diplomatiska uppdrag på 1670-talet, blef 1679 statssekreterare, motarbetade som sådan konungens broder Jakobs tronföljd, afskedades 1681, men lyckades återfå sitt ämbete 1683 och blef 1685 som lordpresident en af de inflytelserikaste medlemmarna af Jakob II:s råd. Samtidigt mottog han pension från Frankrike och underhöll hemliga förbindelser med Vilhelm af Oranien. Han öfvergick, för att stärka sin ställning hos Jakob, 1687 till katolicismen, men afskedades okt. 1688 för sitt dubbelspel. Efter statshvälfningen s. å. kunde han af samma skäl först 1691 återvända till England. Han blef nu åter protestant och lyckades snart bli en af Vilhelm III:s mest anlitade rådgifvare. Den allmänna misstro, som den opålitlige ränkmakaren åsamkat sig, nödgade honom att 1697 lämna statslifvet. Han bär ansvaret för många bland de regeringsåtgärder af Jakob II, som mest bidrogo att framkalla 1688 års revolution.

2. Charles S., 3:e earl af Sunderland, den föregåendes son, politiker och bibliofil, f. 1674, d. 19 april 1722, blef 1695, då ännu bärande titeln lord S., led. af underhuset, där han slöt sig till whigpartiet. Hans giftermål 1699 med Anne Churchill, dotter till hertigen af Marlborough, hade ej ringa politisk betydelse, enär det väsentligt bidrog att närma hertigen och i synnerhet hertiginnan till whigs. S., som 1702 ärft faderns earltitel, blef dec. 1706 statssekreterare och tillhörde 1708—10 den af fem whigledare bildade s. k. junta, som en tid helt behärskade drottningen. S. hade betydande andel i förföljelsen mot doktor Sacheverell (se d. o. 2) och afskedades juni 1710. Tidigt hade han knutit förbindelser med kurfurst Georg af Hannover, men då denne 1714 som Georg I blef engelsk konung, svekos S:s förhoppningar på en inflytelserik rådgifvarställning. Först 1715 kom han in i kabinettet, och 1717 lyckades han undanträng sin rival Townshend från dennes statssekreterarpost. Året därpå blef han lordpresident och förste skattkammarlord. Från denna sin ställning som faktisk premiärminister störtades han 1721 af Walpole till följd af den harm det af S. gynnade Söderhafskompaniets (se d. o.) finansiella katastrof framkallade bland allmänheten. Sin lediga tid använde han på samlandet af sällsynta böcker; hans af samtiden mycket prisade bibliotek på Althorp flyttades 1749 till Blenheim och såldes på 1880-talet af dåv. hertigen af Marlborough. Som politiker var S. intrigant, våldsam och högdragen.

3. Charles S., 5:e earl af Sunderland och 3:e hertig af Marlborough, den föregåendes son, militär, f. 22 nov. 1706, ärfde sin broders earlvärdighet 1729, blef 1733 hertig af Marlborough efter sin moster Henrietta Churchills död och ärfde 1744 efter Sarah, hertiginna af Marlborough, slottet Blenheim. Han stred som brigadchef vid Dettingen 1743, blef 1745 generalmajor, ledde 1758 med klent resultat en expedition mot de franska hamnarna S:t Malo och Cherbourg samt sändes 1760 i spetsen för förstärkningstrupper till Westfalen, där han kort efter ankomsten afled i

Münster 20 okt. s. å. I det politiska lifvet hörde han till den äldre Fox' anhängare inom whigpartiet och innehade flera ministerposter af sekundär betydelse.

4. George John S., 2:e earl S., den föregåendes brorsons son, bibliofil, f. 1758, d. 1834, bar åren 1765—83 titeln viscount Althorp och blef 1780 led. af underhuset, där han slöt sig till whigs. Han var dec. 1794—febr. 1801 förste amiralitetslord, just den tid, då brittiska flottan vann sina första glänsande segrar öfver den franska, och tillhörde 1806—07 som utrikesminister Fox-Grenvilles "talangernas ministär". Sedermera egnade han sig mest åt sina boksamlingar på Althorp och i London. Hans bibliotek, ett af de största och värdefullaste privatbiblioteken i Europa, inköptes 1892 af änkefru Enr. Rylands och skänktes till staden Manchester, där det utgör kärnan i "John Rylands' library".

5. Lord Henry John S., sonson till S. 3, diplomat, f. 1770, d. 3 juli 1795 i Berlin, egnade sig åt diplomatbanan och blef till följd af sina inflytelserika släktförbindelser redan innan han fyllt 20 år minister i Haag (april 1790). Han förflyttades sommaren 1793 som envoyé till Stockholm och därifrån dec. 1794 till Berlin, där han ett halft år senare afled. S. var hetsig, högdragen och oerfaren samt invecklade sig under sin ämbetstid i Stockholm i den ena etikettstvisten efter den andra med svenska regeringen, med hvilken han stod på spänd fot äfven till följd af sina häftiga klagomål öfver svenska fartygs kontrabandstrafik under kriget mellan England och Frankrike. Särskildt bekant är S:s uppträdande som ledare af de utländske diplomaternas i Stockholm protestaktion mot, att 1794 års kaffeförbud utsträckts att gälla äfven den s. k. Ministersocieteten l. Diplomatiska klubben, en föregångare till klubben Stora sällskapet. Om S:s verksamhet i Sverige se Lydia Wahlström, "Sverige och England under revolutionskrigens början" (1917).

6. John Charles S., 3:e earl S., mest känd under sin till 1834 burna titel lord Althorp, son till S. 4, statsman, f. 30 maj 1782 i London, d. 1 okt. 1845 i Wiseton, blef 1804 led. af underhuset och var 1806—07 skattkammarlord, men egnade länge på politikens bekostnad sitt öfvervägande intresse åt jakt, kapplöpningar och landtbruk. Först på 1820-talet började han göra sig gällande som politisk debattör, särskildt i finansiella frågor, och 1830 valdes han af underhusets whigparti till dess ledare. Han grep sig nu an med oppositionens organisering och blef vid tillkomsten af lord Greys liberala ministär (nov. 1830) skattkammarkansler och ledare i underhuset. Vid lord John Russells sida verkade han på denna post energiskt för den stora parlamentsreformens genomdrifvande och fick därvid under de långa detaljdebatterna bära den drygaste arbetsbördan. Som underhusets ledare åtnjöt han synnerligen stort förtroende inom alla partier, vunnet ej genom några lysande kunskaper eller politisk vältalighet, utan genom den allmänna öfvertygelsen om hans fullständiga uppriktighet och osjälfviskhet. Kabinettet Greys hela fortvaro berodde under dess sista år på detta underhusets förtroende för S., hvilken endast med svårighet förmåddes att kvarstanna äfven i Melbournes ministär (juli 1834); då S. vid sin faders död i nov. s. å. ärfde dennes plats i öfverhuset, försvagades därigenom ministärens ställning så afsevärdt, att Vilhelm IV omedelbart därefter kunde nödga Melbourne att afgå. Under sin återstående lefnad egnade sig S. uteslutande åt jordbruk och inlade bl. a. stora förtjänster om de engelska nötkreatursrasernas förbättring. Jfr E Myers, "Lord Althorp" (1890).

7. John Poyntz S., 5:e earl S., den föregåendes brorson, statsman, f. 27 okt. 1835, d. 13 aug. 1910 på Althorp, valdes 1857 till led. af underhuset, men ärfde redan dec. s. å. sin faders säte i öfverhuset och tillhörde där ända till 1905 det liberala partiets ledande män. 1868—74 var han, i Gladstones första ministär, lordlöjtnant på Irland, blef 1880 lordpresident i Gladstones andra ministär, men sändes maj 1882, då lord Cowper afgick af missnöje öfver Gladstones uppgörelse med jordligans ledare ("the Kilmainham treaty") för andra gången till Irland som lordlöjtnant. Mordet i Phoenixparken (6 maj; se Irland, sp. 867) inledde en period af ständiga sammansvärjningar och våldsbragder på Irland, men S. bekämpade med lugn och fasthet oordningarna samt åsamkade sig därigenom nationalistagitatorernas ursinniga hat (de gåfvo bl. a. den måttfulle mannen det oförtjänta vedernamnet "blodige S."). Han afgick med Gladstone 1885, vanns af honom 1886 för home-rule-politiken och var febr.—aug. s. å. lordpresident i den kortvariga tredje Gladstoneministären. I Gladstones fjärde ministär och under Rosebery var S. (1892—95) marinminister (förste amiralitetslord) och inlade mycken förtjänst om sjökrigsmaterielens förnyelse och modernisering, bl. a. genom införande af jagarvapnet. När Gladstone mars 1894 afgick, hade han ämnat hos drottningen föreslå S. till sin efterträdare, men fick ej tillfälle därtill, enär hon dessförinnan anförtrott ministärens rekonstruktion åt Rosebery. 1902—05 var S. den liberala oppositionens ledare i öfverhuset och utpekades som blifvande liberal premiärminister, men svår ohälsa nödgade honom sistnämnda år att lämna det politiska lifvet. 1—7. V. S—g.

Spencer [spe'nsə], Herbert, engelsk filosof, f. 27 april 1820 i Derby, d. 8 dec. 1903 i Brighton, studerade först ingenjörfacket, men egnade sig från 1845 åt vetenskapen, särskildt natur-

erskningen och filosofien, hvarvid den karaktärsta, planmässiga energi, med hvilken han, trots ag hälsa och medellöshet, fullföljde sitt forskarbete, var beundransvärd. 1848 blef han medbetare i veckoskriften "The Economist". Under 1850-talet publicerade han en mångfald essayer i Englands mest ansedda tidskrifter. Hans första arbete i bokform utkom 1850 under titeln *Social statics, or the conditions essential to human happiness specified and the first of them developped*, och fem år därefter utkom hans första arbete inom systematisk filosofi, *Principles of psychology*. Från 860 egnade han sig i första rummet åt att utrbeta en sammanhängande, utförlig framställning lf hela sitt filosofiska system, hvilken utkommit i 00 bd under titeln *A system of synthetic philoophy* (1862—96; enskilda delar i svensk öfv., äml. "First principles" under titeln "Utveckingsläran", 1883, och "The principles of ethics" under titeln "Grunderna för etiken", 1884). Utom detta sitt förnämsta arbete utgaf S. flera delvis ganska omfattande skrifter, bl. a. *Education, intellectual, moral and physical* (1860; öfv. till 14 språk, på sv. "Uppfostran", 1883; 2:a uppl. 1890), innehållande en originell pedagogisk teori; *The study of sociology* (1873; "Inledning till samhällsläran", 1880; ny uppl. 1909), tre serier *Essays, scientific, political and speculative* (1858, 1863 och 1868, ny, utökad uppl. 1891; ett urval i öfv. af pseud. Robinson under titeln: "Behaget och andra uppsatser", 1888), *The man versus the state* (1884; "Individen gentemot staten", 1912), en opposition mot utvidgandet af området för statsmaktens verksamhet och reglementerande; samt därjämte under biträde af flera fackmän ett stort samlingsverk, innehållande i tabellform uppställda redogörelser för de viktigaste fakta, som tillhöra samhällsvetenskapen, *Descriptive sociology, or groups of sociological facts* (8 dlr, sedan 1867).

S:s filosofiska system ansluter sig historiskt närmast till den engelska empirismen. Men under inflytande af Hamiltons och Mansels mera kritiska riktning har S. ej stannat vid Stuart Mills och Bains sensualism, utan höjt sig till en mera intellektualistisk ståndpunkt. Och under det att flertalet bland de engelske filosoferna öfvervägande sysslar med analys och detaljundersökningar, går hela S:s filosoferande ut på att genom alltomfattande syntes förena massan af erfarenhetsfakta till ett enda helt. Filosofien är enligt S. den allt till ett helt sammanslutna kunskapen ("the completely-unified knowledge"). Ett dylikt systematiserande, enande arbete ha de empiriska vetenskaperna hvar för sig att utföra inom sitt område. Filosofien är den universella disciplinen, som på sådant sätt enar *allt*. Äfven filosofien handlar sålunda om det relativa. Det absoluta är nämligen enligt S. ovetbart. Detta ådagalägger han genom en kritisk redogörelse för förhållandet mellan religion och vetenskap. Han utgår därvid från, att man aldrig får antaga, att af motsatta meningar den ena är fullkomligt sann, den andra alltigenom falsk. Hvarje osanning har tvärtom en själ af sanning. Detta gäller ock om den äldsta, vanligaste och djupaste af alla meningsmotsatser, om den mellan religion och vetenskap. Religionens grundfråga är den om världens väsen och upphof; i förhållande därtill bilda enligt S. de praktiska lärorna blott senare tillsatser. Men vare sig religionen sökt lösa frågan om världens upphof på ateistisk, panteistisk eller polyteistisk ståndpunkt, har den alltid kommit till något motsägande och ofattbart, ytterst beroende därpå, att vi ej kunna fullt tänka ut tanken om en verklighet utan uppkomst. Blott i ett äro alla religioner sålunda ense, i hänvisningen till ett absolut mysterium, en yttersta grund, som af ingen människotanke kan fattas, utan blott genom ofullkomliga symboler för känslan antydas. Och på samma sätt förhåller det sig med vetenskapen. Äfven de högsta vetenskapliga begreppen bli, om de fattas i absolut bemärkelse, självmotsägande. Redan begreppet absolut grund innebär en motsägelse, ty grund är det, som står i relation till en följd, men absolut det, som alls ej står i någon som helst relation. Allt vårt tänkande förutsätter dessutom, såsom Hamilton visat, ett jämförande och särskiljande af ett från ett annat; det, som såsom det absoluta ej skulle ha något annat bredvid sig, blir därför för oss rent ofattbart. Hvad kraft och materia, rum och tid, subjekt och objekt äro i och för sig, därom kunna vi intet veta. Sålunda, den grundsanning, som innebär försoningen mellan tro och vetande, mellan religion och filosofi, är denna: allt vårt vetande är relativt och om det relativa. Där bakom ligger det absolutas för oss oupplösliga, om ock oförnekliga mysterium. Vi måste antaga, *att* det finnes som yttersta grund för allt; men *hvad* det är, därom kunna vi intet veta. — Som vetenskap kan filosofien befatta sig endast med det vetbara, sålunda det relativa eller denna världen. Den yttersta principen för dennas förklaring ser S. i läran om oföränderligheten af kraftens kvantum. Ingen kraft kan uppkomma ur intet eller förgås i intet. *Kraftens bestånd* ("persistence") är ett axiom för vår tanke, likaväl som den utgör naturvetenskapernas säkraste erfarenhetsrön. Däraf följer materiens oförstörbarhet, rörelsens kontinuitet, krafternas öfvergång i hvarandra, rörelsens riktning mot det minsta motståndet och dess rytmiska natur, d. v. s. lagarna för tingens beståndsdelar. Men vidare följa därur, då enskilda delar mottaga olika påverkningar af omgifningarna, såsom grundformerna för fenomenens sammanslutning, *utveckling och upplösning* ("evolution and dissolution"). S. utreder närmare, hvari dessa båda grundformer för all verklighet bestå. Först och främst innebär utvecklingen en koncentrering ("integration") af materia jämte förlust af rörelse; upplösningen tvärtom en spridning ("disintegration") af materia och ökad rörelse. Himlakroppens uppkomst ur nebulosan, likaväl som samhällskroppens danande, exemplifierar, huru ett aggregats förstelning åtföljes af aftagande inre rörelse; och tvärtom tilltagandet af inre rörelse leder till aggregatets upplösning. Men vidare ådagalägger all erfarenhet, huru verkligheten börjar

med ett obestämdt, homogent tillstånd, hvarur först sedermera det specifikt bestämda, i särskilda moment organiserade utvecklas. Under det den materia, som bildar solsystemet, antagit en tätare form, har den också öfvergått från relativ likformighet till en ytterlig grad af mångformighet. Under loppet af sin utveckling från grodd till fullfärdig planta företer hvarje växt en liknande öfvergång från homogenitet till heterogenitet inom sig. Ett samhälles tillväxt i folkmängd och stadga åtföljes af ökad arbetsfördelning och utbildning af olikartade samhällsorgan. Och detsamma gäller om språk, vetenskap, konst och litteratur. Den andra väsentliga grundkaraktären i all utveckling består sålunda i en öfvergång från det obestämda och enkla till det bestämda och komplicerade. Och tydligen bör upplösningen innebära en motsatt öfvergång, ett återvändande till det mera elementära och kaotiska. — Utveckling och upplösning utgöra ej blott stadierna i hvarje tings historia, utan ock i dess detaljers eller moments. Och därför finnas hos allt båda processerna samtidiga i hvarje ögonblick; men alltid ges det ett differential-resultat i den ena eller andra riktningen — och hvarje förändring, äfven om den blott består i en omflyttning af delar, utgör oundvikligen ett framsteg för den ena eller den andra processen. Men nu är delarnas utveckling blott moment i det helas utveckling, och sålunda kan hela världshistorien fattas som en enda universell utvecklingsprocess. Men hvarje utveckling når på en viss punkt sitt kulmen och slår sedan om i upplösning. Så måste ock världsutvecklingen i det hela en gång upphöra och efterföljas af världsupplösningen. Denna förbytes enligt naturens lagar en gång åter i en period af utveckling — och så i oändlighet. Före oss har funnits en oändlig serie af världsbildnings- och världsupplösningsperioder; efter oss skall ock följa en oändlig serie sådana. Det är den form, hvari vi få en antydande föreställning om det absolutas, den ''okända realitetens'' eviga lif. Med denna ''allmänna filosofi'', som finnes framställd i ''First principles'', anser S. sig vara hvarken materialist eller idealist. Med begreppen materia, rörelse och kraft, till former hvaraf han söker reducera allt, anser han sig nämligen alls icke ha besvarat frågan, hvad verkligheten ytterst *är*, utan blott lämnat relativa symboler, som uttrycka de allmännaste lagarna för verklighetens (det ovetbaras) framträdande för oss.

Inom *biologien* bestämmer S. lifvet som bestående i ett lämpande af det inre efter det yttre. För att ett lefvande väsen skall kunna bestå i kampen mot sina olikartade omgifningar, måste dess inre undergå en motsvarande differentiering för olikartade funktioner. För att utföra dessa måste varelsens byggnad erhålla motsvarande omgestaltning. Så uppstår den organiska strukturen såsom följd af den organiska funktionen. Men vid denna omdaningsprocess bibehåller alltid organismen i viss grad sin självständighet. En sorts ''organisk polaritet'' gör sig gällande, så att hvarje del assimileras med det hela. Och under verksamhetens lopp tillväxer varelsen. Formen för hans lif blir därför utveckling. Och individens utveckling under lämpandet efter det yttre går sedan i arf till hans afkomma. Sålunda har S. redan före Darwin uppställt evolutionsteorien som grund för arternas uppkomst. Men han skiljer sig från Darwin därigenom, att han antar förvärfda egenskaper ärftliga, därför tillmäter det ''naturliga urvalet'' en blott underordnad betydelse och i stället lägger hufvudvikten på den direkta utvecklingen genom arf. För denna åsikt har han särskildt lämnat naturvetenskapliga bevis i *The factors of organic evolution* (1887). Skapelseteorien underkastar han skarp kritik och söker genomföra en mekanisk, i st. f. teleologisk, förklaring af lifsföreteelserna, under ständigt uppvisande, på grundvalen af jämförande anatomi och fysiologi, af de yttre orsakerna till det inres omdaning. Lifvets grad beror på den grad, hvari öfverensstämmelse uppnåtts mellan det yttre och det inre. Några fasta gränser kunna därför ej uppställas mellan naturens riken. — I *psykologien* uppvisas, huru de fysiologiska fenomenen utan bestämd gräns öfvergå i de psykologiska. Dock antar S., att medvetandet är en kraft af helt annan art än allt annat. Hvad dess väsen är, kunna vi lika litet veta, som vi kunna besvara frågan om materiens väsen. Men på samma sätt som vi åstadkomma en förklaring af de materiella fenomenen genom antagandet af vissa enkla kroppsliga delar, atomerna, likaledes förklara vi de psykiska företeelserna genom vissa psykiska enheter (''units of consciousness''). Alla olikheter inom själslifvet kunna återföras till olika kombinationer mellan dessa andliga element. Och vi tänka oss dessas förhållanden efter analogier från det materiella området. Såsom krafter äro de nämligen likartade med alla andra krafter och lyda samma allmänna lagar som dessa. Äfven medvetandet uppstår därför såsom ett lämpande af det inre efter det yttre. Och psykologiens uppgift är att följa själslifvets gradvis skeende utveckling, från de antydningar till psykiska företeelser, som kunna spåras hos infusionsdjurets reflexrörelser, ända upp till det mänskliga snillets klara idéer och självständiga viljeyttringar, under ständigt uppvisande af de kroppsliga förutsättningarnas och den yttre, omgifvande verklighetens kauserande betydelse. Denna uppgift fullföljer S. först på syntesens väg, sedan på analysens, med stor rikedom af originella detaljiakttagelser. Hvad som förnämligast skiljer hans hithörande åsikter från de öfrige samtidige engelske psykologernas, en Mills, en Bains m. fl:s, är den tillämpning han äfven på detta område gör af evolutionsläran och ärftlighetens teori. Han erkänner en medvetandets aktivitet, som bearbetar erfarenhetsintryckens material, och anser, att det finns vissa oupplösliga tankeförbindelser, som ej ega sin grund i individens erfarenhet; och han förklarar dessa som resultatet af föregående generationers erfarenhet, fortplantadt genom arf. Viljans frihet i vanlig bemärkelse förnekar han. Skillnaden mellan en ofri och en s. k. fri handling är blott den, att den senare framträder, först efter det att den blifvit uppfattad af medvetandet. — Pedagogiken utgör en tillämpning af psykologien. I afseende på undervisningens metod anser S., att denna skall värderas efter sin förmåga att väcka känsla af tillfredsställelse hos lärjungen. Barnets intellektuella instinkt är härvid mera beaktansvärd än våra förnuftsskäl. Värdet af de ämnen, som böra studeras, anser S. skola afgöras efter deras nytta för det mänskliga lifvet; och den viktigaste af alla kunskaper är därför fysiologien, som lär oss, huru vi

kola vårda vår egen kropp, och därnäst matemaiken och de öfriga naturvetenskaperna, som anvisa medlen för vinnandet af lifvets nödtorft. Från denna ståndpunkt opponerar han sig mot den klassiska och humanistiska bildningen som en intellektuell lyx och anser naturvetenskaperna ej blott framför andra studier tankeutvecklande, utan äfven som de mest moraliskt och religiöst uppbyggande af alla ämnen. — S:s *etik* är en sammanmälting af utilitarismen och evolutionsteorien. Äfven han söker ytterst härleda de sedliga begreppen ur den naturliga sträfvan efter lust och undvikandet af smärta, och han bestämmer den absoluta moraliteten som öfverensstämmelse med lagarna för det fullt utvecklade mänskliga lifvet ("conformity to the laws of complete life"). Men hans åsikt skiljer sig från den vanliga utilitarismen därigenom, att han ej anser den omedelbara nyttan som handlingarnas mål, utan nyttan för mänskligheten i det hela. Dessa aflägsna motiv kunna leda vår vilja till följd af de i den riktningen gående tendenser, som vi genom arf erhållit från föregående generationer. På sådant sätt har den ursprungliga egoismen under utvecklingens gång alltmera trängts tillbaka af den för hela släktet gagneliga altruismen. Och med naturnödvändighet skall därför utvecklingen en gång föra till en fullkomlig jämvikt emellan släktets fordringar och den enskildes drifter och därmed det moraliskt onda försvinna som en öfvervunnen ståndpunkt i mänsklighetens historia. — I öfverensstämmelse därmed står hans *sociologi*. Samhällets mål är intet annat än dess medlemmars välfärd. "Det finnes etiskt sedt intet annat berättigande för de många underdånighet under de få än det, att därigenom de många välfärd främjas". Statsmakten är ett nödvändigt ondt, som under egoismens stadier måste finnas för att skydda de enskildes rätt. Men i och med samhällets öfvergång från det krigiska tillståndet till den industriella samhällsformen, och samtidigt med altruismens utveckling hos individerna, minskas sfären för statens verksamhet och ökas individens självständighet, ända till idealet af en allas fullständiga självstyrelse. I denna socialismen rakt motsatta teori går S. så långt, att han t. o. m. opponerar sig mot fattigvård och andra åtgärder, hvarigenom de svage och lidande samhällsmedlemmarna bispringas af det allmänna. Därmed inskränkas blott de gagneliga följderna af "kampen för tillvaron", hvari annars de svage skulle gå under och släktet förädlas genom "det naturliga urvalet". I öfverensstämmelse med sin allmänna evolutionsteori gör sig i hela hans samhällsuppfattning den historiska synpunkten starkt gällande. Genom lagreformer och regeringspåbud kan i samhället föga uträttas; endast genom samhällsorganismens naturliga utveckling i det hela äro verkliga framsteg möjliga. Något återvändande till det s. k. naturtillståndet eller öfver hufvud till äldre ståndpunkter vill han naturligtvis ej veta af. Sålunda framhåller han t. ex. inom äktenskapsteorien monogamien som en afgjordt högre utvecklingsform än polygamien.

Äfven för den, som ogillar S:s metod med dess ständigt förekommande analogislut från den lägre verkligheten för förklaring af den högre, ega hans skrifter ett oskattbart värde genom den om en beundransvärd lärdom vittnande rikedomen på originellt uppfattade och klart ordnade erfarenhetsfakta, särskildt från naturvetenskapernas och etnologiens områden. Hans undersökningar bära ständigt prägeln af den sanne vetenskapsmannens opartiska pröfvande af skäl mot skäl. Hans stil är lugn och klar, men oftast något bred och tung. — Någon egentlig filosofisk skola kan S. knappast sägas ha bildat, men hans åsikter ha däremot i mycket vida kretsar utöfvat djupt inflytande på den allmänna meningen i alla bildade länder. — Sina lefnadsöden har S. själf skildrat i *An autobiography* (2 bd, 1904). Jfr D. Duncan, "The life and letters of H. S." (1912). En sammanfattning af S:s filosofi har F. H. Collins lämnat i "An epitome of the synthetic philosophy" (1895; 5:e uppl. 1901). Af den omfattande S.-litteraturen må här i öfrigt nämnas H. Höffding, "Den engelske philosophie i vor tid" (1874), B. P. Browne, "The philosophy of Herbert S." (s. å.), M. Guthrie, "On S:s formula of evolution" (1879), "On Mr S:s unification of knowledge" (1882), V. Norström, "H. S:s åsigt om religionen" (i "Teol. tidskr." 1887) och "Grunddragen af H. S:s sedelära" (i "Upps. univ:s årsskr.", 1889), J. Bager-Sjögren, "H. S. och utvecklingsfilosofien" (I, 1893), W. H. Hudson, "An introduction to the philosophy of H. S." (1895; 2:a uppl. 1904), samt Otto Gaupp, "H. S." (1897; 3:e upp. 1906). S—e.

Spencer-Churchill [spe'nsə tʃö'tʃil], engelsk släkt. Se Churchill.

Spencerviken [spe'nsəvi-], eng. *Spencer gulf*, en stor och djup vik på södra kusten af Australien (kolonien Syd-Australien), emellan Eyres halfö i v. och Yorke-halfön i ö. Den är strax n. om sin mynning 150 km. bred och tränger 325 km. in i landet. Vid dess innersta del ligger hamnstaden Port Augusta. J. F. N.

Spene, *anat.* Se Bröstvårta och Mjölkkörtel 2.

Spener, Philipp Jakob, tysk kyrkoman, pietismens fader, f. 13 jan. 1635 i Rappoltsweiler i öfre Elsass, d. 5 febr. 1705 i Berlin, var utgången ur ett fromt ämbetsmannahem och hämtade tidigt uppbyggelse ur Arndt och puritanska författare, Bayly o. a. 1651 kom han som student till Strassburg, blef magister 1653 och studerade teologi särskildt för Dannhauer, representant för en praktiskt och etiskt intresserad lutherdom. Han var en stillsam och flitig student; som informator hos en pfalzgrefve af Zweibrücken blef han intresserad för heraldik, ett intresse, som sedan följde honom genom lifvet. I Strassburg var lutherdomen alltid påverkad från det reformerta grannskapet; S:s akademiska vandringsår (1659—62) förde honom ock till reformerta universitet, Basel och Genève; på senare stället råkade han Labadie. Äfven Tübingen besöktes. 1664 blef han i Strassburg teol. doktor och ämnade egna sig åt den akademiska

banan. Men 1666 kallades han till Frankfurt a. M. i en betydande ställning som "senior der geistlichkeit", och det är från hans därvarande 20-åriga verksamhet, som den pietistiska rörelsen kan räknas ha tagit sin början. Jämte ett nitiskt arbete för den offentliga moralen, för ungdomens undervisning, för katekespredikningar m. m. anvisade han — första gången i en botpredikan 1669 mot fariseisk vanekristendom — som ett medel för uppväckande af uppriktig fromhet enskilda möten för gemensam uppbyggelse och satte 1670 i gång sådana "collegia pietatis" i sitt hem. I skriften *Pia desideria* (1675) gaf han ett reformprogram för kyrkans förnyelse, hvilket väckte mycket uppseende och gjorde hans tankar kända vida omkring (se Pietism, sp. 839 f.). S. var till sin uppfattning helt kyrklig och flyttade slutligen sina konventiklar till kyrkan; men bland hans anhängare uppstod efter några år (1682) en af honom bestämdt ogillad separation, som skadade hans arbete och rubbade hans ställning i Frankfurt. Han antog då 1686 en kallelse som öfverhofpredikant vid det sachsiska hofvet i Dresden, en post, som ansågs som Tysklands främsta kyrkliga befattning. Han mötte emellertid där stora svårigheter: kurfursten Johan Georg III:s råa seder ledde redan 1689 till en brytning med denne, prästerskapet förhöll sig kyligt till hans kyrkliga planer, och han råkade 1689 stöta ihop med fakulteten i Leipzig. 1691 flyttade han öfver till Berlin som konsistorialråd och prost vid S:t Nikolai. Ehuru utan synnerligt personligt inflytande på den brandenburgske kurfursten Fredrik III (konung Fredrik I i Preussen), fick han dock i viss mån kyrkopolitiskt ryggstöd i det reformerta hofvet; Halleuniversitetet upprättades 1694 under hans medverkan och fick en pietistisk prägel. Under den våldsamma pietistiska striden på 1690-talet deltog han som pietismens ledare med flera stridsskrifter. Efter 1698 drog han sig tillbaka från striden. Genom vidsträckt korrespondens utöfvade han stort inflytande som själasörjare. — S. var en lugn och harmonisk, samvetsgrann och anspråkslös natur med starkt sedligt allvar och ärlig ifver för Guds sak. Ett visst drag af pedantisk bokmänniska utmärkte honom. Till sin teologiska ståndpunkt ville han vara luthersk, men förskjutningen af intresset åt det subjektiva och praktiska inledde en skakning af systemet, hvars vidd han ej hade klar för sig. Någon större organisatorisk förmåga egde han icke; svårigheterna med den frivilliga verksamhetens förbindande med den ordinarie kyrkliga förmådde han icke lösa. Hans betydelse ligger i hans roll som religiös väckare, bekämpare af stelnad vanekristendom och öfver hufvud banbrytare för en förnyelse af praktisk-personligt religiöst lif inom lutherdomens kyrkor. Se Grünberg, "S." (3 bd, 1893—1906). K. B. W—n.

Spengel, Johann Wilhelm, tysk zoolog, f. 19 febr. 1852 i Hamburg, sedan 1887 professor i zoologi i Giessen, utger sedan 1886 den mycket spridda facktidskriften "Zoologische jahrbücher". Hans mest betydande arbeten behandla morfologien af Gephyrea och Enteropneusta, såsom *Die enteropneusten des golfes von Neapel* (1893); anmärkningsvärda äro ock *Zweckmässigkeit und anpassung* (1898) och *Über schwimmblasen, lungen und kiementaschen der wirbeltiere* (1904). S. är led. af Vet. soc. i Uppsala (1914) och sv. Vet. akad. (1915). L—e.

Spengl., vid djurnamn förkortning för tyske konchyliologen Lorenz Spengler, f. 1720, d. 1807.

Spenkanal, *veter.* Se Mjölkkörtel 2.

Spenkert, *sjöv.*, äfven kallad godtvädersapa, ett stagsegel, som förr fördes på särskild lejdare emellan stor- och mesanmasten ofvanför stormapan. R. N.*

Spennymoor [spe'nimåə], köping i engelska grefsk. Durham, 10 km. s. om Durham. 17,909 inv. (1911) i ett urban district, som jämte köpingen omfattar flera närliggande församlingar. Stenkolsgrufvor. J. F. N.

Spens, klädesplagg. Se Späns.

Spens, svensk adlig ätt, som är en gren af skotska adliga ätten S., hvars förste med full säkerhet kände stamfader, William S. of Wormeston, tillhörde en gammal baronetätt och lefde på 1500-talet. Ätten inkom till Sverige med dennes son Jakob S. (se S. 1), som 1622 blef *friherre* och hvars sonson Jakob S. (se S. 2) 1712 upphöjdes i *grefligt* stånd.

1. Jakob (sir James) S., son till ofvannämnde William S., krigare, diplomat, f. (året okändt) i Skottland, d. 1632 i Stockholm, företog redan 1606 värfning af krigsfolk för svensk räkning i England, utnämndes 1608 till svensk öfverste, kom 1610 som engelsk legat till vårt land, utnämndes då till general öfver alla brittiska trupper här och fick i uppdrag att värfva ytterligare 3,000 man. Han återkom som sändebud 1612, utnämndes då till diplomatisk korrespondent i England, och i den dubbla egenskapen af svensk-engelsk förtroendeman medlade han jämte sir Robert Anstruther 1612—13 freden i Knäred. Han blef 1613 svensk residerande kommissarie i England samt 1626 hofråd och legat där, men skickades flera gånger (1613, 1619, 1620, 1624) som engelsk legat till Sverige, 1624 till Nederländerna samt 1627 till Danzig och Brandenburg. 23 sept. sistnämnda år öfverlämnade han i Dirschau åt Gustaf II Adolf Strumpebandsordens insignier. 1628 fick han Orreholmen (se d. o. 2) till friherreskap. Han ligger begrafven i Riddarholmskyrkan. S. åtnjöt i högsta grad såväl Gustaf II Adolfs som A. Oxenstiernas förtroende och var på samma gång (enligt ambassadören G. Oxenstiernas utsago 1625) "i högt anseende" i England.

2. Jakob S., grefve, den föregåendes sonson, krigare, f. 1656, d. 1721, chef för Lifregementet 1693—1704, blef 1698 generalmajor och 1701 generallöjtnant. Han anförde högra flygeln i slaget vid Klissov (1702) och blef 1704 general samt mönsterherre hemma i Sverige. Han utnämndes 1710 till kungl. råd och president i Bergskollegium

h upphöjdes 1712 till grefve. S. och hans hustru ata, född Bonde, stiftade 1712 och 1714 Höja Gryta socken, Uppsala län) och Ängelholm (i tergötlands skärgård) till fideikommiss.

3. Axel S., grefve, den föregåendes son, kri re, politiker, f. 1681, d. 6 febr. 1745, blef till ngatagen efter slaget vid Poltava (1709) och åter kom ej till Sverige förr än 1722. S. utnämndes 1730 till generalmajor och 1737 till chef för Lifregementet, förde 1742 befälet öfver observationsarmén n. om Stockholm och befordrades 1743 till generallöjtnant och kommenderande öfverbefälhafvare i Skåne. S. deltog med ifver i det politiska lifvet och framlade vid riksdagen 1726—27 ett myc et bemärkt förslag, att adeln skulle representeras enom 200 länsvis valda riksdagsmän. Förslaget, m stöddes af Horn och hans anhängare, väckte tormiga debatter och bekämpades af den yngre och besutna adeln samt Stockholmsbyråkratien. Vid iksdagen 1738 räknades S. till hattpartiet, insattes sekreta utskottet och var ifrågasatt att uppföras å förslag till riksråd, men efter riksdagen skilde ig S. från krigspartiet och afstyrkte 1741 krigsförklaringen mot Ryssland. Han afböjde äfven det erbjudna öfverbefälet öfver armén i Finland efter Lewenhaupts hemkallande. S. räknades dåmera till mösspartiet, deltog i partiets rådslag och ansågs som en af dess främsta män vid riksdagen 1742—43.

4. Karl Gustaf S., grefve, sonsons sonson till S. 2, fältmätningsofficer, riksdagsman, f. 3 okt. 1792 på Salnecke, d. 24 febr. 1844 i Stockholm, blef 1812 filos. magister i Uppsala och s. å. underlöjtnant vid fältmätningsbrigaden. Efter att ha deltagit i norska fälttåget 1813—14 företog han en mängd viktiga bas- och triangelmätningar, hvilka ligga till grund för svenska kartverket, samt uppgjorde 1815 en ny kartprojektionsmetod. S., som 1843 blef major i Topografiska kåren samt 1817 led. af Vet. och Krigsvet. akademierna, bevistade alla riksdagar från 1818 och uppträdde 1834 med ett förslag till representation genom landskapsting.

5. Gustaf Harald S., grefve, den föregåendes son, militär, ämbetsman, f. 3 aug. 1827 på Grensholmen, Vånga socken, Östergötlands län, d. 26 juli 1914 i Stockholm, blef student i Uppsala 1844 och 1845 underlöjtnant vid Andra lifgrenadjärregementet, för hvilket regemente han var öfverste och chef 1871—88, samt generalmajor i armén 1886. April 1888—maj 1898 var han landshöfding i Kronobergs län. S. var ordf. i Östgöta hypoteksförenings styrelse 1870—76, i Kronobergs läns hushållningssällskap 1888—98 samt i samma läns landsting 1888—94. Han representerade i Första kammaren Östergötlands län 1875—79 och 1900—07 samt Kronobergs län 1891—99. Under denna tid var han 1879 och 1892—98 led. af bankoutskottet (vice ordf. 1894—96, ordf. 1897—98) samt 1892 led. af försvarsutskottet vid urtima riksdagen. Han tillhörde de mest konservative bland den protektionistiska majoriteten. S. innehade fideikommisset Höja. 3. L. S. 4. (L. W:son M.) 5. T—s.

Spenser [spe'nsə], Edmund, enligt samtidens omdöme Englands störste skald, f. sannolikt 1552 i London, där fadern var klädeshandlare, d. där jan. 1599, inskrefs 1569 vid Cambridges universitet, där han 1573 blef bachelor of arts och tre år senare master of arts. Under sina studieår knöt han nära vänskapsförbindelse med den lärde humanisten Gabriel Harvey, hvilken, själf utan poetisk begåfning, i S. erhöll en lärjunge, som genom sitt snille snart förmådde göra mästarens idéer fruktbärande. I Cambridge påverkades S. dessutom dels af de där rådande religiösa rörelserna, dels af den där högt uppskattade platonska filosofien, sådan den utlagts af italienaren Ficino. Denna filosofi blef grundläggande för hans poetiska åskådning och röjer sig tydligt redan i hans två ungdomsdikter *Hymns in honour of love and beauty* (publicerade först 1596). Efter någon tids vistelse i Lancashire erhöll S. genom Harveys förmedling anställning hos earlen af Leicester och gjorde där bekantskap med den snillrike skalden sir Philip Sidney, som kring sig samlat en krets af likasinnade författare och hvars glödande fantasi sporrade S. till egna skaldeförsök med den påföljd, att han inom kort blef skolans erkändt främste skald. Till en början sysslade han med metriska experiment och sökte inom den engelska poesien införa åtskilliga af antikens versformer. Därjämte skref han några nu förlorade dramer i antikhärmande riktning. I slutet af 1579 utkom (anonymt) hans första, mera betydande dikt, *The shepherd's calendar*, tillegnad Sidney. Detta arbete, för hvilket bl. a. Vergilius' ekloger tjänat till mönster, är en samling herdedikter, efter årets tolf månader ordnade i lika många böcker. De särskilda dikterna ega ej något samband med hvarandra samt ha både olika meter och olika karaktär. De uppträdande "herdarna" äro endast pseudonymer för S. själf och hans samtida, och dikterna skildra ej bondelifvet, utan innehålla under pastoralens mask och på ett högstämdt, arkaiserande och egenartadt språk skaldens uttalanden i tidens politiska, sociala och religiösa frågor. Herdediktens form valde S., dels emedan

den gaf godt tillfälle till allegorier, dels emedan den möjliggjorde behandlingen af de mest olikartade ämnen. S. hade noga studerat sina förebilder, bland hvilka märkas Marot, Sannazaro och de antike skalderna. Strax efter utgifvandet af detta arbete anställdes skalden såsom sekreterare hos lord Grey of Wilton, som kort förut utnämnts till lord deputy of Ireland (motsvarande vice-konung). I detta land stannade S. med afbrott af ett par uppehåll i England under större delen af sin återstående lifstid och erhöll efter några år af regeringen det betydande godset Kilcolman, kort förut indraget från den upproriska irländska familjen Desmond. 1598 utnämndes han till sheriff i Cork, men vid ett nytt irländskt uppror s. å. nedbrändes Kilcolmans slott, och S. kunde med nätt nöd rädda lifvet. Bruten till både kropp och själ, anlände han till London, där han i stort armod ändade sitt lif. Han begrofs i Westminster abbey. Redan före sin afresa till Irland synes han ha påbörjat sin förnämsta dikt, *The Faerie Queene*. Under de politiskt och religiöst stormiga år, hvilka föregingo och efterföljde den s. k. stora armadans angrepp på England, fulländade S. de tre första böckerna af denna protestantismens stora hjältedikt. De medfördes 1589 af S. till England och utkommo i London i början af följande år; de tillegnades drottningen. Hvarje bok indelas i tolf "cantos" l. sånger. 1596 trycktes de tre följande böckerna, och tio år efter S:s död utkommo ytterligare några cantos. Arbetet, som ursprungligen varit anlagdt på tolf eller rättare tjugufyra böcker, blef således endast ett fragment. "The Faerie Queene" är en romantisk-allegorisk hjältedikt, som åsyftar ett förhärligande af England, drottning Elisabet och den protestantiska religionen. Den saknar en klart framträdande enhet och behandlar de mest olikartade motiv; skalden rör sig ej med personer, utan med typer, och de dunkla hänsyftningar, i hvilkas lösning samtiden fann så stort behag, kunna numera näppeligen uppfattas. Starkt framträdande är skaldens dyrkan af konung Arthur, hvilken framställes som typen för en fullkomlig riddare. Orsaken till diktens popularitet var säkerligen, att samtiden i den såg sina mest ideella sträfvanden framställda, och denna idealitet visade sig äfven i det glänsande, delvis ålderdomliga språket och den vackra versformen, den s. k. spenserian stanza (se Spenserstansen). Den allegoriska formen var ock i enlighet med tidens skönhetslära, ty äfven Homeros och Vergilius ansågos ha begagnat hjältediktens form blott för att meddela moraliska och politiska lärdomar. S. var Englands största allegoriske skald och som sådan en nydanare, som stod jämförelsevis oberoende af tidens poetiska moderiktningar. Bland S:s öfriga skrifter märkas dels *Amoretti*, en samling sonetter, som af den engelska kritiken — på svaga grunder — anses riktade till den kvinna, som sedermera (1594) blef skaldens maka, dels "Colin Clout's come home again", en allegorisk herdedikt med anspelningar bl. a. på dåtidens seder och poesi, dedicerad till sir Walter Raleigh; särskildt glänsande är den poetiska stilen i hans bröllopskväde (*Epithalamion*). Ehuru skrifna förut, utgåfvos dessa dikter först 1595. S:s verk utgåfvos bl. a. af Grosart 1882—84 (10 bd). Se arbeten om S. af Craik (1871), Church (1888), Morley (1892) och Sawtelle (1896). H. S. (E. B—n.)

Spenserstansen (eng. *spenserian stanza*), *metr.*, en af engelske skalden E. Spenser (se denne) uppfunnen, nioradig strof med rimflätningen *ababbcbcc*. Denna strofform, hvars åtta första rader äro femfota jamber och hvars sista rad är en alexandrin, utgör en individuell förändring af ottava rima, hvilken blifvit rätt allmän i England (Thomson, Burns, Byron m. fl.). I Sverige har den föga brukats; som prof kan anföras Atterboms "Vid magisterpromotionen 1839". — En i afseende på rimflätningen förenklad form (*ababcdccd*) af spenserstansen nyttjade Tegnér i "Vid Svenska akademiens femtiåra minneshögtid". R—n B.

Spenshult. 1. Kronopark i Slättåkra socken, Halmstads härad, Hallands län, tillhör Hallands revir af Södra öfverjägmästardistriktet. Den har bildats af indragna militiebostället Spenneshult n:r 1, hvilket genom k. br. 21 sept. 1888 förklarades för kronopark. Areal 247 har (1910). — 2. Ett af staten bekostadt, men med konung Oskar II:s jubileumsfond införlifvadt och 18 april 1913 öppnadt tuberkulossanatorium, beläget å ofvannämnda kronopark, 23 km. n. ö. om Halmstad, på högra sidan af Nissan, har tillkommit för att bereda tillfälle för vissa statstjänare och militärer att kunna mottagas å jubileumsfondens sanatorier. Byggnaderna ligga omkr. 150 m. ö. h. på sydsluttningen mot Nissan, omgifna af högväxta bokar. Utom den af tegel uppförda hufvudbyggnaden i tre våningar (samlingssal, kök, matsalar, badrum m. m. på nedre bottnen, de hufvudsakliga sjukrummen i de två öfre våningarna) består anläggningen af särskilda ekonomihus, bostadshus för öfverläkaren och för sysslomannen, hus för betjäning m. m. Vid sanatoriet mottogos först endast patienter af mankön. Afgifterna för sjukvården äro kr. 3 i halfenskildt rum och kr. 1:50 i allmän sal (för mindre bemedlade 60 öre i dagafgift). Sanatoriet rymmer f. n. 110 sjukplatser. Byggnadskostnaden var omkr. 650,000 kr. Då öfverläkarbefattningen i maj 1916 blifvit vakant och, emedan patienternas uppträdande varit en källa till obehag för läkaren, ej kunde återbesättas, stängdes S. 1 sept. 1916. Sedan hufvudbyggnaden uppdelats i en afd. för män och en för kvinnor samt det bestämts, att statstjänarna skulle lika fördelas på fondens 4 sanatorier, öppnades S. ånyo 1 febr. 1917. I. S—r. 2. R. W.

Spent, eng. Se Sillsaltning, sp. 535.

Spenörten, *Laserpitium latifolium*, *bot.* Se Laserpitium.

Speräni, Bruno, pseudonym. Se Speraz, B.

Speranskij, Michail Michailovitj, grefve, rysk statsman, f. 1 jan. (g. st.) 1772 i Tjerkutino i guv. Vladimir, där fadern var rysk präst, d. 11 febr. (g. st.) 1839, studerade vid Nevski-klostrets seminarium i Petersburg och var 1792—97 anställd som lärare och prefekt vid denna anstalt. Han öfvergick dock snart till den administrativa banan, blef privatsekreterare hos furst Aleksej Kurakin, inträdde sedermera i statens tjänst och utnämndes 1801 till statssekreterare. 1809 fick han titel af verkligt geheimeråd. S. var genomträngd af frisinnade grundsatser i franska revolutionens anda,

arför han vann den på denna tid likaledes libe-
e Alexander I:s fulla förtroende. Under ett
al år var han den inflytelserikaste mannen i
ssland. Han utarbetade en plan till omorgani-
sation af riksstyrelsen, hvilken i okt. 1809 förelades kejsaren; denne kunde emellertid icke besluta sig för att genomföra projektet i dess helhet, utan valde delar därur, hvilka genom särskilda förordningar bragtes till verkställighet. Riksrådet ombildades till en allmän lagstiftande och kontrollerande myndighet, hvars verksamhet som sådan af kejsa-
n personligen öppnades 1 dec. 1810. Sam-
ligt anförtroddes det viktiga statssekreterar-
betet åt S. Ministerstyrelsen omorganiserades.
ofämbetsmännens företrädesrättigheter afskaffa-
s, och rangväsendets betydelse modifierades.
fven på Finlands öden vann han inflytande efter
ess förening med Ryssland. Han utsågs i början
1809 att inför kejsaren föredraga Finlands
ngelägenheter, var sedermera kejsaren följaktig
ll landtdagen i Borgå och kontrasignerade som
ejsarens sekreterare de akter, genom hvilka Fin-
nds nya statsskick grundlades. S. å. utnämndes
an till Åbo universitets kansler, i hvilken egen-
kap han utverkade förhöjning af universitetets
at samt upprättandet af nya lärostolar. Han
reslog, att en kommitté af infödda finnar skulle
tällas som rådgifvande myndighet vid föredra-
andens i Petersburg sida, men det blef G. M.
rmfelt, som på hösten 1811 efterträdde honom,
förbehållet att genomföra denna plan, likasom
fven att bringa den af S. förberedda föreningen af
Viborgs guv. med storfurstendömet till verkställig-
et. Vid denna tid började S:s ställning bli
acklande. Den högre och lägre hofadeln, gods-
garna och alla, som sågo sina intressen hotade,
rbetade emot honom. Hans fiender, bland hvilka
olisministern Balasjev var den främste, men till
vilka äfven G. M. Armfelt, Araktjejev m. fl.
örde, begagnade sig af den på denna tid upp-
omna kölden i förhållandet mellan Frankrike och
Ryssland, beskyllde honom, förutom för annat,
för hemlig förbindelse med Frankrike och anklag-
ade honom slutligen för förräderi. S. blef 17 mars
g. st.) 1812 plötsligt sänd till Nizjnij-Novgorod
ch därefter till Perm. 1814 fick han tillåtelse att
osätta sig på ett litet landtgods i guv. Novgorod,
lär han egnade sig åt att uppfostra en dotter, åt
andtbruk samt åt vetenskapliga sysselsättningar.
Han återkallades emellertid s. å. i statens tjänst,
tnämndes 1816 till civilguvernör i Pensa och
819 till generalguvernör i Sibirien. I sistnämnda
and genomförde han genomgripande förändringar
förvaltningen. I mars 1821 fick han tillåtelse att
tervända till hofvet, där han mottogs med myc-
en utmärkelse af kejsaren, som kallade honom till
ledlem af riksrådet. Dock återvann han icke sitt
örra inflytande. Kejsar Nikolaus uppdrog åt honom att göra en sammanfattning af ryska rikets lagar, hvilket arbete han afslutade 1833. Han var några år tronföljarens lärare och upphöjdes i grefligt stånd kort före sin död. — Om S:s dotter Jelisaveta (Elisabet) se Bagrejev-Speranskij. M. G. S.

Speräti, Paolo, italiensk musiker, f. 1821 i Turin, d. 1884 i Kristiania, var 1848—49 dirigent för ett italienskt operasällskap i Stockholm, anförde samma trupp i Köpenhamn 1849—50, blef 1850 kapellmästare vid Kristiania teater och sedermera vid småteatrarna där, var ock organist vid katolska kyrkan samt från 1854 förtjänstfull instruktör vid den norska militärmusiken. Han komponerade scenisk musik (bl. a. till Ibsens "Gildet paa Solhoug"), marscher och danser m. m. A. L.*

Speräti, Octavia, norsk skådespelerska, född Svendsen, f. 19 febr. 1847 i Kristiansand, debuterade 1865 på Kristiania Folketeater och anställdes 1876 vid Bergens Norske teater, hvarifrån hon öfvergick till den nationella scenen i samma stad. Hon har bl. a. utmärkt sig i flera Holbergs- och Ibsensroller samt författat *Theatererindringer* (1911). K. V. H.

Sperätus (eg. Spret), Paulus, en af Luthers medarbetare i reformationsverket, psalmdiktare, f. 1484 i Rötlen vid Ellwangen, d. 1551 i Marienwerder, blef 1520 dompredikant i Würzburg, slöt sig där till den evangeliska åskådningen, gifte sig och måste därför 1521 hemligt lämna staden. Han verkade som flykting i Salzburg och Wien och fann anställning som stadspastor i Iglau i Mähren. Han fängslades på anstiftan af en biskop och dömdes till döden, men lösköptes af inflytelserika gynnare och kom till Wittenberg, där han med några bidrag hjälpte Luther vid utgifningen af 1524 års sångbok; bland dessa var *Es ist das heil uns kommen her* (öfv. som n:r 144 i svenska psalmboken: "Gud har af sin barmhärtighet" etc.). S. å. kallades han af hertig Albrekt af Preussen till slottspredikant och blef 1530 biskop af Pomesanien (södra delen af hertigdömet). Han hade bestämmande inflytande redan vid de båda första preussiska kyrkovisitationerna 1526 och 1528 liksom vid den nya lärans införande. Hans teol. skrifter riktade sig mest mot spiritualisterna, t. ex. Schwenckfeld. Måhända medverkade han ock vid Königsbergssångboken 1527. Se P. Tschackert, "P. S." (1891), och J. Zeller, "Nachlese zu P. S." (1909). Hj. H—t.

Speraz [sperāts], Beatrice, italiensk romanförfattarinna under namnet Bruno Sperani, f. 1840 i Trieste, har författat ett stort antal romaner och berättelser (*Di casa in casa, Emma Walder, Le vinte, Nell'ingranaggio, Tre donne* m. fl.), hufvudsakligen skildrande italienska kvinnoöden.

Sperchē'os, flod. Se Hellada.

Sperenberg, en i preussiska reg.-omr. Potsdam belägen by, hvarest finnas betydande gipsbrott och ett 1867 upptäckt stensaltlager, som borrats till ett djup af 1,460 m., utan att man nått dess nedre slut. Jfr Permiska systemet, sp. 506. J. F. N.

Spe'rgula L., Spärgel, *bot.*, växtsläkte inom fam. *Caryophyllaceæ*, underfam. *Alsinoideæ*. Dithörande 3 arter äro spensliga, lågväxta örter, med trådsmala, stipelförsedda blad, som egentligen

äro 2 motsatta, men tills. med de tätbladiga smågrenarna i bladvecken bilda falska kransar kring stjälken. Blommorna äro små, hvita, med slutligen nedböjda skaft, och sitta i kvastliknande knippen i toppen af stjälken. Stiften äro 5. På odlade

Spergula arvensis (åkerspärgel). *1* växten med flera grenar afskurna, *2* blomma, *3* fröhus, *4* frö.

ställen växer åkerspärgeln, *S. arvensis* L., allmänt, och å berghällar träffas vårspärgeln, *S. vernalis* Willd., här och där. Den förra har stjälken sparsamt glandelhårig och fröna tjocka med smal och slät vingkant; dess ståndare äro 10. Den senare har glatt stjälk, bladkransarna samlade på stjälkens nedre del och blott 5 ståndare. Åkerspärgeln odlas ofta på sandig jord som foderväxt. O. T. S. (G. L—m.)

Spergulária Pers. (*Lepigonum* Fr.), *bot.*, ett till fam. *Caryophyllaceæ*, underfam. *Alsinoideæ* hörande släkte af små örter med motsatta, trådlika, stipelförsedda blad och klaselika knippen af blekt violettröda blommor, bildade af 5 foder- och kronblad; stiften äro tre och frukten en äggformig kapsel med många frön. Dessa växter förekomma dels å torra ställen, såsom *S. rubra*, rödnarv, dels och i synnerhet på hafsstränder. Jfr Kleistogami. O. T. S. (G. L—m.)

Sperillen (Spirillen), en 25,1 kvkm. stor, 24 km. lång (i n.—s.), 108 m. djup insjö, 150 m. ö. h., tillhörig Valdresvasdraget, Buskerud amt, Norge, upptar Drammensälfvens största biflod Begna. Regelbunden ångbåtstrafik. Mellan S:s sydända och stationen Hen på Randsfjordsbanan är järnväg under anläggning. K. V. H.

Sperling, svensk adlig ätt från Mecklenburg, blef med Kasper Otto S. (se S. 1) naturaliserad 1632 och *friherrlig* 1653 och med dennes son Göran (se S. 2) *greflig* 1687. Den utslocknade på svärdssidan 1769.

1. Kasper Otto S., friherre, krigare, f. 1596 i Mecklenburg, d. 6 okt. 1655, kom 1612 till Sverige, där han 1623 blef kapten och 1630 öfverste för Södermanlands regemente, och naturaliserades som svensk adelsman 1632. Han utnämndes till generalmajor 1644 och till guvernör öfver Halland 1646 samt upphöjdes 1653 till friherre. S. var en framstående krigare, men blef genom utpressningar som tjänsteman och enskild person illa beryktad.

2. Göran S., grefve, den föregåendes son, krigare, statsman, f. 6 dec. 1630 på Rådmansö, d. 22 sept. 1691 i Narva, blef 1664 öfverste för ett dragonregemente samt 1676 generalmajor af infanteriet och landshöfding i Halland. För sitt kraftiga ingripande i slaget vid Landskrona utnämndes han till generallöjtnant och guvernör öfver Skåne, Halland och Blekinge 1677, deltog i svensk-danska fredsunderhandlingarna 1678, förordnades till guvernör i Norrland 1679 samt afgick 1680 till Pommern och Bremen med uppdrag att jämte Klas Rålamb och Henrik Falkenberg undersöka dessa provinsers tillstånd efter kriget. 1683 blef S. general, 1687 generalguvernör i Ingermanland, Karelen och Kexholm, kungl. råd och grefve samt 1690 fältmarskalk.

Sperling. 1. Otto S., dansk läkare, f. 28 dec. 1602 i Hamburg, d. 25 dec. 1681, kom 1622 till Danmark, studerade 1624—27 medicin i Padua och tog därunder doktorsgraden. 1628 bosatte han sig som läkare i Bergen, men flyttade 1631 till Kristiania och 1634 till Själland. I Kristiania hade han kommit i förbindelse med rikshofmästaren Korfitz Ulfeld och kallades tack vare hans inflytande till Köpenhamn som läkare vid barnhuset samt var 1637—44 föreståndare för k. trädgården. Han blef äfven stadsläkare i Köpenhamn och hade stor praktik; han var Kristian IV:s läkare under konungens sista sjukdom (1648). Han medföljde Ulfeld 1646—47 och ånyo 1649 på hans beskickningar till Nederländerna och invecklades 1651 i Dina Winhovers process. Hon riktade nämligen den falska beskyllningen mot S. att ha åt Ulfeld tillagat det gift, hvarmed denne påstods ha velat mörda konungen. Då Ulfeld sedan lämnade Danmark, drog äfven S. bort, först till Amsterdam och 1654 till sin födelsestad. Han följde 1657 Ulfeld och svenska hären på deras tåg till Frederiksodde, hvilket medförde, att han 1658 tillfångatogs af danska myndigheterna och en längre tid hölls inspärrad i Glückstadt. Han frigafs mot löfte att ej stå i förbindelse med konungens fiender; men som hans vänskapliga förhållande till Ulfeld och dennes släkt fortfor, lockades S. 1664 från Hamburg till Altona, fängslades där på dansk mark, fördes till Köpenhamn och dömdes för högförräderi förlustig lif, ära och gods. Man hade säkerligen väntat att få bekännelser af honom om Ulfelds planer, men däri blef man besviken. S. hade dock haft en del af hans hemliga bref-

kling om hand och något af hans lösöre i för-
. Ända till sin död hölls S. i strängt fängelse,
tidigt med Ulfelds änka, i Blåtornet på Köpen-
mns slott. Hans självbiografi (till fängslingen)
fafs i öfv. 1885 af S. B. Smith.

2. Otto S., den föregåendes son, historiker,
1634 i Kristiania, d. 1715 i Köpenhamn, vista-
sedan sin tidiga ungdom i Tyskland, i synner-
i Hamburg, och 1681—83 i Paris, där han
lnade Colberts boksamling. 1692—97 och ånyo
01—10 var han professor i juridik vid riddar-
ademien i Köpenhamn. Han var flitig forskare
Nordens äldsta historia, författade många lärda
jinska afh. (särskildt om mynt och forntidsför-
llanden), och efterlämnade en mängd hand-
rifter, som förvaras i k. biblioteket i Köpen-
mn och sägas innehålla "ett haf af lär-
m". 1—2. E. Ebg.

Sperlingsholm, gods i södra Halland, med huf-
ddgården, 4 mtl S., belägen i Öfraby socken, 7
a. från Halmstad, vid Nissan, på hvars andra sida
ger S. järnvägsstation på Halmstad—Nässjö
rnväg. Godset omfattar i sin helhet 51,185 mtl
ed ett område af något öfver 10,000 har, hvaraf
500 har åker och 5,000 har produktiv skogsmark,
h ett tax.-värde af 2,698,300 kr. (1916) inom
orups, Snöstorps (jämte Nyhems municipalsam-
lle), Öfraby, Enslöfs och Trönninge socknar samt
nan fastighet, tax. till 504,500 kr., bl. a. ett
ar kvarnar och en 1906 vid Nissan anlagd elek-
isk kraftstation, som efter senare utvidgning ut-
ocklar omkr. 600 hkr samt lämnar kraft och be-
sning för gården och till industrier utanför Halm-
ad. Manbyggnaden, uppförd 1812 i nyantik stil

Manbyggnaden på Sperlingsholm.

fter ritningar af P. A. Nyström, består af ett midt-
arti i två våningar och därmed i rät linje samman-
ängande envåningsflyglar. På entablementet till
rostylen af granit framför hufvudingången erinra
vå bronsmedaljonger om byggherren Henning
Vrangel och hans maka Hedda Wrangel, f. Lewen-
aupt. 1891 uppförde den nuv. egaren präktiga
adugårdar och senare ett idealiskt stall och rid-
us, hvarjämte hela egendomskomplexen, bestående
est af arrendegårdar, är försatt i ett ypperligt
kick. Godset började bildas 1650 af Hallands
örste svenske guvernör, frih. K. O. Sperling,
om då till byn Klockerup, kärnan af det nuv.
odset, fick kunlig tillåtelse att öfverflytta den
ätesfrihet, som det af honom 1648 inköpta Snid-
trup (Snöstorp) förut egde. S., som det nu hette,
llhörde sedan andre sonen Göran och dennes änka
ll 1747, hvarefter det 1748 löstes af fältmarskal-
en frih. G. B. Staël von Holstein (g. m. Görans
otterdotter), men s. å. såldes till dennes svåger,
edermera fältmarskalken frih. K. H. Wrangel.
Det ärfdes 1755 af yngste sonen frih. G. G. Wrangel ("Brännvins-Wrangel"), som, när han 1789 lämnade landet, öfverlät S. till sin brorson excell. frih. K. Ad. Wrangel. Denne skänkte det 1810 jämte Araslöf i Skåne till sin son, öfverstekammarjunkaren frih. H. G. Wrangel, som, då han var barnlös, 1833 ärfdes af sina kusiner grefvarna Malcolm och Hugo Hamilton. Dessa måste ställa sig under administration, som 1866 sålde S. (tax. till 1,449,700 kr.) för 850,000 kr. till kammarherre K. J. G. Kuylenstjerna; han gaf 1888 egendomen till sin ende son, K. S. Kuylenstjerna, den nuv. egaren. Wbg.

Spe'rma (grek., säd), *anat.* Se Säd. — Spermätisk, som innehåller eller alstrar sädesvätska.

Spermacēti (af grek. *spe'rma*, säd, och lat. *cētus*, hval). Se Hvalraf.

Spermacētihvalen, *zool.* Se Hvaldjuren, sp. 1385.

Spermacētiljus, ljus framställda af hvalraf (se d. o.). Dylika ljus ha funnit användning som normalljus vid jämförande undersökningar mellan olika ljusstyrkor. Jfr Ljusenhet.

Spermatīder. Se Spermatozoer, sp. 671.

Spermätier (af grek. *sperma'tion*, litet frö), *bot.*, de med membran försedda, icke självrörliga hanliga könscellerna hos floridéerna (se Florideæ, sp. 633), lafvarna (se Lafvar, sp. 805) och *Laboulbeniaceæ* bland askomyceterna. Jfr Hanorgan och Uredinaceæ. G. L—m.

Spermätisk. Se Sperma.

Spermatobla'ster (af grek. *spe'rma*, säd, och *blasto's*, grodd). Se Spermatozoer, sp. 671.

Spermatocēle (af grek. *spe'rma*, säd, och *kēle*, knöl, tumör), blåsbildning vid testikeln (i vätskan inuti blåsan finnas sädeskroppar). J. Å.

Spermatoförer (af grek. *spe'rma*, säd, och *foro's*, bärande), *zool.* Se Kräfta, sp. 148.

Spermatofyter (af grek. *spe'rma*, säd, och *fyto'n*, växt), *bot.*, detsamma som fanerogamer.

Spermatogōnier (af grek. *spe'rma*, säd, och *go'nos*, alstring), ursädesceller. Se Spermatozoer, sp. 671.

Spermatologi (af grek. *spe'rma*, säd, och *lo'gos*, lära), läran om sädesvätskan.

Spermatorrhé (af grek. *spe'rma*, säd, och *rhoē*, flytning), sädesflytning (se d. o.).

Spermatozōer (af grek. *spe'rma*, säd, och *zōon*, djur), Spe'rmier, Hanliga könsceller l. Sädesceller, uppstå vid manbarhetens (pubertetens) inträde genom delningar och ombildningar af ursädesceller och bilda sädesvätskans väsentligaste innehåll, i det att deras uppgift är att befrukta äggcellen, d. v. s. att uppsöka, intränga i och sammansmälta med denna. Hos lägre ryggradslösa djur, såsom hos hydroidpolyper och medusor, finner man ursädescellerna och de sperma(säd-)-bildande cellerna mera diffust fördelade i djurkroppen, såväl i huden som i tarmen. Hos de högre djuren däremot äro de begränsade till bestämda organ, nämligen till de hanliga könskörtlarna l. testiklarna. Hos flertalet djurformer stå de spermabildande cellerna i intimt sammanhang med näringsceller, hvilka otvetydigt utöfva ett visst bestämdt inflytande på de förstnämnda cellernas utbildning. I regel står ett större antal spermaceller i förbindelse med en enda sådan stor närings-

cell. Ju högre utvecklad djurformen är, desto mera gör könskörteln skäl för benämningen körtel, i det att densamma uppbygges af slingrande körtelrör (sädesproducerande kanaler, *tubuli contorti seminiferi*), hvilkas väggar utklädas af spermaceller och näringsceller. Här kallas näringscellerna *Sertolis celler*. — Före manbarhetens inträde innehålla körtelrören endast unga Sertolis celler och mellan dem insprängda ursädesceller, *spermatogonier* (fig. 1). Vid puberteten tillväxa Sertolis celler, och ursädescellerna föröka sig och genomlöpa därvid en regelbunden serie af ombildningar, som till sist utmynna i bildningen af spermatozoerna. Den

foratoriets form kan växla betydligt från den ena djurgruppen till den andra. Centralkropparna förhålla sig på ett egendomligt sätt. Den ena, den ytligast liggande (den "distala"), omformar sig till en *ring*. Ur den andra, djupare (den "proximala"), utvecklas ett i längd alltmer tillväxande *gissel*, d. v. s. en tråd med kontraktila egenskaper, som träder i förbindelse med hufvudets eller kärnans centrala pol. Jämsides med dessa strukturers omformning och utveckling reduceras cellkroppens massa oaflåtligt, så att slutligen däraf återstår endast en tunn kornförande (mitokondrieförande; se Mitochondria) mantel omkring gisslets

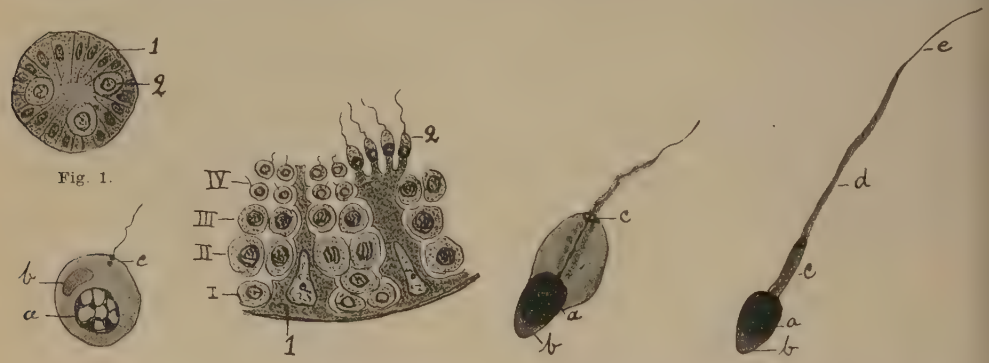

Fig. 1. Fig. 3. Fig. 2. Fig. 4. Fig. 5.

Fig. 1. Tvärsnitt af en sädeskanal före pubertetens inträde. *1* unga *Sertolis celler*; *2* ursädesceller, spermatogonier. — Fig. 2. Stycke af ett tvärsnitt genom en sädeskanal efter pubertetens inträde. *I* starkt förstorad Sertolis cell, *I* spermatogonier, *II* och *III* genom spermatogoniernas delning och tillväxt nytillkomna generationer vid spermiogenesen; *IV* spermatider; *2* spermatoblaster, sammanhängande med utskott från en Sertolis cell. — Fig. 3. Stark förstoring af en spermatid. *a* cellkärna, *b* idiozoma, *c* de båda centralkropparna med utväxande gissel. — Fig. 4. Spermatoblast. *a* kärnan-hufvudet, *b* idiozoma-hufvudkappan, *c* ringcentrosom. — Fig. 5. Färdig spermatozo. *a* hufvudet med hufvudkappan (*b*), *c* svansens förbindelsestycke, *d* svansens hufvudstycke, *e* svansens ändstycke. (Alla figurerna i mycket stark förstoring.)

första perioden i dessa ombildningar — i *spermiogenesen* — utmärkes genom tillväxt af cellernas storlek (jfr fig. 2). I de därpå följande, då celldelningar följa slag i slag på hvarandra, bli cellgenerationerna väsentligt mindre och erhålla en sådan sammansättning, att de bli lämpliga för en kommande befruktning (*spermatider*). Sedan de därefter ingått i direkt protoplasmatisk förbindelse med Sertolis celler, då de benämnas *spermatoblaster* (2 vid fig. 2), omformas de efter hand till de fullt färdiga *spermatozoerna*. — En spermatid bildar en liten rundad cell med relativt stor kärna (fig. 3). I närheten af cellens yta uppträda två centralkroppar (se Cell, sp. 1381), och mellan dessa och kärnan iakttages en rundad eller oval kropp, en cellsfär, *idiozoma*, som under tidigare perioder härbärgerat centralkropparna. Då spermatiden öfvergår i spermatoblaststadiet, har cellen börjat ändra sin allmänna form Från ett rundadt öfvergår den till långsträckt utseende, hvarvid kärnan kommer att ligga vid cellens ena ända och bildar den blifvande spermatozoens *hufvud* (fig. 4). Idiozomat förskjutes till hufvudets perifera omfång och omformar sig till en kapuschongliknande bildning, en *hufvudkappa*, som uppbär ett *perforatorium*, d. v. s. en struktur, som på grund af sin konsistens och form är af betydelse vid spermatozoens inträngande i äggcellen. Per-

närmast kärnan liggande parti. Detta område kallar man *förbindelsestycke*, och resten af gisslet uppdelas i ett *hufvudstycke* och ett *ändstycke*. Dessa tre skilda partier bilda tillsammans spermatozoens *svans* (fig. 5). Sedan spermatozoen blifvit fullt färdig, löses den från sin förbindelse med Sertolis cell och aflägsnas efter hand ur den sädesproducerande kanalen. Dock kan den under månader kvarstanna inom testikeln, utan att därför förlora sin befruktningsförmåga. Den färdiga spermien är rätt växlande till sin allmänna yttre gestaltning hos skilda djurgrupper och liknar hos människan närmast en knappnål af omkr. 60 μ (mikromillimeters) längd. Man urskiljer på den hufvud och svans. Denna senare företer självständig rörelseförmåga, i det att den kan vågformigt eller snärtliknande vrida sig, hvarigenom spermatozoen ställförflyttas. Man har beräknat, att den mänskliga spermien kan förflyttas med en hastighet af ung. $3{,}_5$ mm. i minuten. I rent testikelsekret saknas rörelsen, men framträder, sedan detta sekret blandats och förtunnats med afsöndringarna från bitestikeln, sädesledaren, sädesblåsorna, prostata och bulbo-urethralkörtlarna. Dessa afsöndringar tillföras sperman, då sädesvätskan fysiologiskt ledes ut på kroppens yta. I denna vätskeblandning bibehåller sig spermiernas rörelseförmåga ända till 1—3 dagar efter döden,

som äfven i de kvinnliga genitalias sekret, där kunna fortlefva ännu längre. Efter döden förföras spermierna ofta mycket långsamt, troligen beroende på deras kalkhalt, ett förhållande, som äfven ega stort intresse i rättsmedicinskt afseende. E. Hgn.

Spermatozoïd (af grek. *spe'rma*, säd, och *zoi'on*, litet djur). 1. *Anat.* Se Spermatozoer. — 2. *Bot.*, en medelst cilier självrörlig, liken hancell hos kryptogamer och gymnospermer (se fig. 1—10 i art. Befruktning). Spermatozoider förekomma hos följande växtgrupper: grönalger, t. ex. *Volvox* (se Klotdjur), *Œdogoniaceæ* och *Sphæropleaceæ*, gulgröna alger (*Vaucheria*), brunalger (*Cyclosporeæ* och *Dictyotaceæ*), alla kransalger (se Gyrophyceæ), mossor, pteridofyter, kottepalmer (se Cycadales) och *Ginkgo*. Troligen funnos spermatozoider hos de utdöda grupperna *Pteridospermæ*, *Cordaitales* och *Bennettitales*. Bland svamparna finnas spermatozoider endast hos *Monoblepharidaceæ* (hörande till *Phycomycetes*). Som af fig. framgår, ha spermatozoiderna hos olika afdelningar af växtriket olika utseende. Cilierna, som kunna vara 1—många, synas bildas af ett särskildt cellorgan, blefaroplasten (se d. o.). Hos kryptogamerna bildas spermatozoiderna i anteridier, hos gymnospermerna i pollenslangen. Jfr Befruktning, sp. 1193, cilier, sp. 317, och Hanorgan. 2. G. L—m.

Spe'rmier, dets. som spermatozoer (se d. o.).

Spermīn (af grek. *spe'rma*, säd), en ur testiklar och diverse andra organ i ringa mängd framställd organisk bas (s. k. leukomain), sannolikt identisk med den s. k. Schreinerska basen och rekommenderad i lösning till intagning eller till insprutning under huden såsom "fysiologiskt stimulans" vid tillfälliga svaghetstillstånd. Medlet har icke visat sig ega något värde. C. G. S.

Spermiogenēs (af grek. *spe'rma*, säd, och *ge'nesis*, uppkomst), *anat.* Se Spermatozoer, sp. 671.

Spermogōnier (af grek. *spe'rma*, säd, och *go'nos*, frälstring), *bot.* Se Hanorgan och Uredinaceæ.

Spermolīt (af grek. *spe'rma*, säd, och *li'thos*, sten), *med.*, grusbildning i sädeskärlen.

Spermo'philus, *zool.* Se Siselsläktet.

Sperōn, grek., *skpsb.* Se Ramm.

Sperōnare 1. Speronad, *sjöv.*, ett odäckadt, mindre Malta-fartyg af äldre konstruktion, starkt byggdt och flatbottnadt, för att lättare kunna halas upp på land. Tacklingen utgöres af en långt för-ut stående mast med ett stort sprisegel. Fartyget är afsedt äfven för rodd. R. N.*

Spe'rreuter [-röjter], Klaus (Nikolaus) Dietrich, till börden möjligen holländare (han hette eg. Dietrichs l. Dietrichson), var en af de mest typiske äfventyrsriddarna under Trettioåriga kriget. Han började sin bana som ryttare på protestantisk sida i bömiska kriget (1618—20), var sedan efter hvartannat i tjänst hos markgrefven af Baden, konungen af Danmark, Ernst af Mansfeld, Kristian af Braunschweig och staden Lübeck. Då Gustaf II Adolfs krigarrykte började öfverglänsa de fleste andras, sökte S. tjänst hos honom och blef 1623 ryttmästare för Herman Wrangels lifkompani. Betecknande nog är, att det första kungl. brefvet i Riksarkivet rörande honom innehåller en varning för olydnad mot hans närmaste chef, De la Barre, samt för bristande disciplin hos hans folk (1625). I aug. 1627 deltog S. i striderna vid Dirschau, och under samma års fälttåg blef han vid ett tillfälle, sedan 3 lansar brutits mot hans harnesk, sårad af en lans, hvarefter han antog namnet S. (ty. *speer*, lans) och avancerade till öfverstevaktmästare. 1628 blef han öfverstelöjtnant, och då D. von Falkenberg 1629 företog sin stora värfning för Gustaf Adolfs räkning af sex infanteriregementen i Holland, blef S. öfverste för ett af dessa. 1630 mottog han i stället ett kavalleriregemente under Johan Banér. Såsom varande en synnerligen skicklig värfvare anlitades han äfven i det följande att efter egen uppgift anskaffa ännu ett kavalleriregemente och ännu ett infanteriregemente för svenska armén. Hans anseende hos Gustaf Adolf var dock på grund af hans "meuteneriska sinne" icke det bästa, och fråga var t. o. m. om hans afskedande. Han kvarstannade emellertid i tjänst och blef 1634 generalmajor. Med sina öfverordnade hade han emellertid fortfarande svårt att komma öfverens. Med hertig Georg af Lüneburg och Dodo von Knyphausen kom han i uppenbar fejd, och naturligtvis var han en af de ledande vid det hotande myteriet i Banérs armé hösten 1635. Hans missnöje ledde nu till en brytning med svenskarna, och han öfvergick 1636 till de kejserlige. Han ställde sig under Jean de Werths befäl och föll liksom denne vid Rheinfelden, där han anförde midten i den kejserliga armén, 3 mars 1638 i hertig Bernhards af Weimar händer. Ur fångenskapen utväxlades han 1640. Under sin kejserliga tjänstetid gick S. öfver till katolicismen och utnämndes till friherre. 1642 inledde han underhandlingar med Salvius om återinträde i svensk tjänst, hvilket dock icke ledde till något resultat. 1645 antog han bajersk tjänst och 1646 veneziansk. Omkr. 1651 lämnade han äfven den sistnämnda tjänsten och uppges då ha blifvit utnämnd till kejserlig generalguvernör i Elsass. Hans dödsår är obekant. S:s bref till Axel Oxenstierna äro tryckta i "Axel Oxenstiernas skrifter och brefväxling", afd. II, bd 9. P. S.

Spēs (lat., hopp), Bona S., *rom. myt.*, hoppets gudinna, afbildades som en ungdomlig gestalt, i lång klädnad och med en ännu ej utslagen blomma i högra handen (se fig.). I Rom voro flera tempel helgade åt henne; det förnämsta låg vid Forum, det hade i Första puniska kriget lofvats af Aulus Atilius Calatinus, brann 31 f. Kr. och återuppbyggdes 19 e. Kr. Alltsedan Augustus' tid sattes S:s dyrkan i förbindelse med kejsarkulten. (J. C.)

Alexandrinskt mynt med bild af Spes.

Spessart 1. Spesshart (eg. Spechtshart, "Hackspettsskogen"), bergstrakt i västra Tyskland, i bajerska reg.-omr. Unterfranken och preussiska reg.-omr. Kassel, mellan Main, som begränsar den mot Odenwald, samt floderna Kinzig och Sinn. Det är en af djupa dalar genomskuren,

i ö. brant, i v. mera långsluttande bergmassa med afrundade toppar; dess längd uppgår till 75 km. och dess höjd till 450—580 m. Högsta toppen är Geyersberg i s. (615 m.). Bergens hufvudmassa består af trias-sandsten, endast i dess norra delar uppträda äldre bergarter, och där brytas järnmalm, basalt m. m. S. är bevuxet med täta skogar, särskildt af ek och bok, de vackraste i Tyskland; endast i v. är landet mera odlingsbart samt frambringar ypperlig frukt och vin. Skogshygge och bergsbruk äro den i allmänhet fattiga befolkningens hufvudnäringar; bergsbruket är dock nu obetydligt. (J. F. N.)

Spessartin (efter berget Spessart), *miner.*, till granatgruppen (se d. o.) hörande hyacintröda till brunröda mangangranater af sammansättningen $3\,MnO, Al_2O_3, 3\,SiO_2$. A. Hng.

Spesshart. Se Spessart.

Spets. 1. *Her.* Se Sköld, sp. 1361. — 2. *Krigsv.*, förr i Sverige benämning på den patrull eller mindre afdelning, som under bevakning under marsch gick främst eller sist, numera kallad förpatrull eller efterpatrull. I 1902 års fälttjänstreglemente öfverflyttades benämningen till den främsta eller eftersta (efterspets) slutna afdelningen, vanligen framsänd eller utsänd af förpostkompaniet eller förpostskvadronen. Spetsen utsänder i sin ordning förpatrull och möjligen en eller två sidopatruller. — 3. *Mat.* I allmänhet hvarje punkt, där två linjer sammanträffa, utan att skära hvarandra och utan att den ena linjen är en omedelbar fortsättning af den andra. Utgöras båda linjerna af kurvor, hvilka ur analytisk synpunkt kunna betraktas som grenar af en enda kroklinje, kallas spetsen vanligen rebroussementspunkt. Om konens spets se Kon 2. — Spetsig vinkel. Se Vinkel. — Spetsvinklig triangel. Se Triangel. 2. C. O. N. 3. (I. F.)

Spets, *zool.* 1. (Spetshundar) En rasgrupp hundar. Spetsarna kunna sägas representera en ursprunglig typ bland tamhundens mångskiftande raser, i det de otvifvelaktigt stå den ursprungliga tamhunden eller åtminstone vissa former af densamma nära. Utmärkande kännetecken för spetsarna äro den spetsiga nosen, de upprättstående öronen och den mer eller mindre krumböjda svansen. Hårlaget är i allmänhet långt och yfvigt. Rasgruppen är utbredd i synnerhet i norra tempererade zonen och norra polarländerna, hvarest olika folkslag ha sina olika raser, i den kynologiska litteraturen sammanfattade under benämningen nordisk spets. Se vidare Hunden, sp. 1313—14. — 2. Benämning på hjorthornens ändgrenar; ett hjorthorn säges ha så och så många spetsar l. taggar på hvardera sidan. Äfven ett ogrenadt horn benämnes spetshorn l. spets. Ett ungt älg-, hjort- eller rådjur med ogrenade horn benämnes resp. spetstjur, spetshjort och spetsbock. Se Hjortdjuren, sp. 803—804 med fig. 1—2. G. G.

Spetsai (Petsa, forntidens *Pityusa*). 1. En till grekiska nomos Argolis hörande klippö vid inloppet till Naupliaviken. 16,6 kvkm. Omkr. 4,500 inv. Fordom hade ön blomstrande handel. — 2. Stad och hufvudort på norra kusten af nämnda ö. Stor redd. 1 o. 2. (J. F. N.)

Spetsalkan, *zool.* Se Grissleslättet.

Spetsar (it. *punto, merlo, merletto*, sp. *encaje*, holl. *kant*, fr. *point, dentelle*, ty. *spitze*, eng. *lace*), den uddiga ornering, som afser att, fäst intill ett textilt föremål, smycka dettas kant och på samma gång afsluta det: ''det konstnärliga uttrycket för en utöfver afslutningens gränser sträfvande kraft''. Strängt taget, höra till spetsar endast de uddiga, genombrutna, hvita textilier, för hvilkas framställning man begagnat *spetssöm*, *knyppling* (se d. o.) eller *virkning* (se d. o.). Genombrutna sömnader (se Sömnad) af flera arter jämte en art af fransflätning gå ofta under namnet spetsar; till syfte och äfven art sammanfalla de icke sällan med dessa, men kunna, arbetade i det ornerade föremålets stoff, ej falla under begreppet spetsar. Till skillnad från dessa är spetsen den fullt fria och självständiga skapelsen; bildad genom ädlare arbetssätt, eger spetsen framför dessa arter af utsmyckning den rikare utvecklingen och den högre fullkomningen. I de sydda och knypplade spetsarna, där dessa uppträda skönast och rikast, når textilkonsten sin högsta förfining och sin högsta grad af fulländning. Som material för de sydda spetsarna har den ofärgade hvita linnetråden brukats med ytterst få undantag. De sydda spetsarna leda sitt upphof från de rikt genombrutna sömnader, hvilka tillhöra 1300-talets Italien. Deras hemland är Italien, tiden för deras framträdande är den tidigare delen af renässansen, 1400-talets senaste del och förra hälften af 1500-talet. De genombrutna sömnadernas utveckling intill spetsarna står i närmaste sammanhang med den större roll linneväfnaden vid denna tid kom att spela för såväl underdräkter som enstaka dräktplagg: hufvor, kragar, ärmar, näsdukar m. m. Från att under sin tidigaste period ha utgjorts af endast smala, knypplade eller sydda uddar, fogade till någon bård i genombrutet arbete, nådde spetsarna mot 1500-talets slut hastigt en hög blomstring. Den nya typen, *renässansspetsen*, uppträder, nära besläktad med den genombrutna sömnaden, i strängt geometrisk, men icke dess mindre ofta praktfullt rik teckning; en strängt stiliserad figural formgifning är icke utesluten. Denna typ kallas *punto a reticella* (se pl. I, fig. 1 o. 2). Man förmådde ännu icke sammansmälta kompositionen, hvarför det inre (''bården'') och uddarna ännu äro tecknade hvar för sig. De båda teknikerna sömnad och knyppling begagnades äfven omväxlande, då teckningen åt båda skänkte samma möjligheter. Som hufvudort för sydda spetsar anses Venezia, för knypplade Genua och Milano. Med det inträdande 1600-talet märktes en skiftning i de italienska spetsarna: ''bård'' och uddar sammansmälte till en komposition, strängheten upplöstes i någon mån, växtmotiven började. En väsentligare förändring gjorde sig samtidigt märkbar i Flandern, där knypplingen skapade en ny och självständig art af renässanstypen. Nästa förändring betydde framträdandet af en helt ny typ, *barockspetsen*. Venezia såg omkr. 1650 denna, den rikaste och skönaste af alla spetsarterna, utveckla sig. Växtmotivet härskade här oinskränkt: en ranka, bärande praktfullt och fantastiskt formade blommor och blad, hvälfver sig från kant till kant. Hufvudformerna, förbundna

g. 1. Knypplad reticellaspets (Genua, 600-talets början). Tillhört Gustaf II Adolf. (Nordiska museet, Stockholm.)

Fig. 2. Hur reticellaspetskrage bars: Marias af Pfalz porträtt, Gripsholm.

Fig. 3. Hur veneziansk reliefspetskrage bars: J. B. Colberts porträtt (efter Cl. Lefebvres målning).

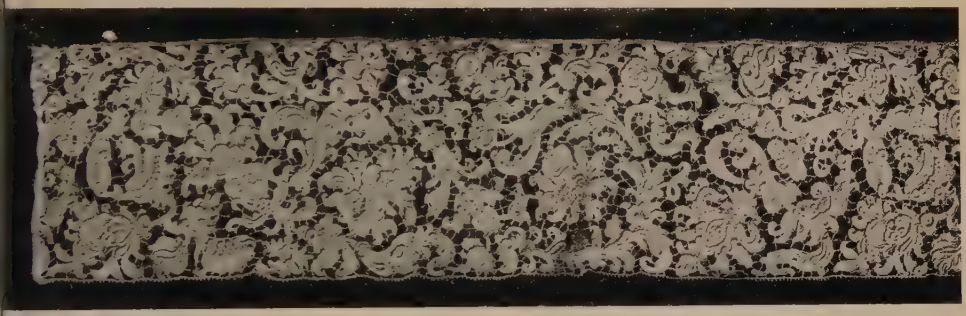

Fig. 4. Veneziansk sydd reliefspets, barockstil, 1600-talet. (Nord. mus.)

Fig. 5. Point d'Alençon, fransk sydd barockspets. (Nord. mus.)

Fig. 6. Point de France, fransk sydd barockspets, 1600-talets slut.

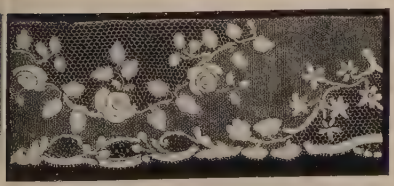

Fig. 7. Knypplad och sydd flandrisk Bruxellesspets, rokokostil, 1700-talets slut.

Fig. 8. Dansk knypplad Tönderspets, 1800-talets förra hälft.

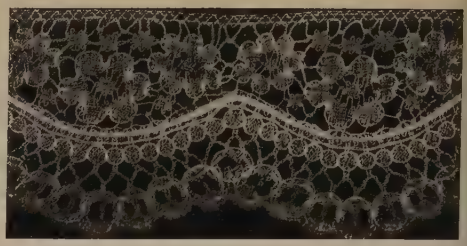

Fig. 9. Svensk knypplad Vadstenaspets, 1800-talet. (Nord. mus.)

Fig. 10. Hålsömsbroderi och (nedtill) knypplade spetsar på skånskt "klutaband" (kvinnomössa). Nord. mus.

Fig. 11. Knypplad spets på kvinno-"hatt", Gagnef, Dalarna. (Nord. mus.)

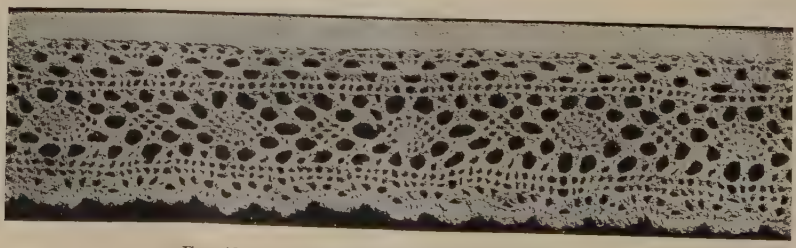

Fig. 12. Norsk knypplad spets från Selbu härad.

idast med ett lätt och glest stafverk, få genom iefer en allt starkare plastisk utformning, och nna praktfulla spetstyp eger därigenom mycket en skulpturs klarhet och fasta begränsning (fig. o. 4). Namnen på denna typ växla: *punto rose*, *nto relievo*; *point de Venise*. Venezia fyllde det na landets och utlandets stora behof. Spetsarna rro vid denna tid utsmyckningen framför alla dra på såväl manliga som kvinnliga dräkter. Året 65 är en tidpunkt af betydelse i spetsarnas histo-a. Franske ministern Colbert införskaffade till ankrike genom venezianska spetssömmerskor den lla konsten. Venezias spetsproduktion fick därige-m dödsstöten. De franska barockspetsarna (fig. 5 6), där teckningen fick mycket af sirlig grotesk-kitektur, på samma gång de stora formerna läm-ade rum för mindre och graciösare formgifning — ten kallades *points d'Alençon* —, fingo likväl snart edtäflare af betydenhet i de flandriska spetsarna. rik omväxling utvecklade sig i Flandern under det ligare 1700-talet *rokokospetsen*, icke en ny typ, an en utveckling af den föregående. Det för-ndande stafverket, tätare och tätare lagdt, vardt a botten, mot hvilken mönsterformerna tecknade g. Dessa bottenspetsar blefvo de typiska 1700-lsspetsarna. Deras botten (fr. *réseau*) är det emensamma och kännetecknande för de olika vari-nterna: *Argentan*, *Bruxelles*- (fig. 7) och *Flandre-etsar*, *Malines*, *Binche*, *Valenciennes* m. fl. ömnad och knyppling omväxlade åter, men gåfvo elt olika karaktär; de sydda spetsarna gå under enämningen *points*, de knypplade kallas *dentelles*. petsarna egde intill 1700-talets sista tredjedel ehag, luftighet och en förtjusande teckning. ed 1770-talet tycks förfallet inträda med samma nabbhet som en gång uppblomstringen. Spetsarna ommo att ligga under i täflan med de för de uftiga tygerna lämpade hvit- och tyllbroderierna. ruxelles fasthöll längst vid spetstillverkningen, en då smaken sjönk med de maskinfabricerade, äkta spetsarnas inträde på handelsmarknaden, jönk äfven denna sista rest af den gamla förnäma onstutöfningen. 1800-talets insats i spetsarnas istoria var framställningen af grofva och billiga omullsspetsar, de s. k. *torchons*. Först 1800-alets sista årtionden sågo tillverkningen af hand-jorda spetsar åter uppblomstra. — För spet-arnas utveckling ha andra länder än de nämnda ke varit af betydelse, om också, som t. ex. England, en eller annan art af lokalt präg-ad skiftning (bl. a. 1700-talets *Honitonspets*) ppstått. Otaliga varianter af de hufvudsakliga petstyperna finnas naturligtvis. *Tönderspetsarna* Danmark (fig. 8), *Raumospetsarna* i Finland och ära egna *Vadstenaspetsar* (fig. 9) äro således att ärleda från de flandriska spetsarna. — Spets-nyppling, någon gång äfven spetssömnaden, har pptagits af allmogen, framför allt i Tyskland Schlesien, Sachsen), England (Buckinghamshire, evonshire och Irland), Frankrike (Bretagne, Nor-nandie, Auvergne), Ryssland, Österrike-Ungern, är slöjden sedan 1904 fått en af staten under-tödd central, Central spitzen kurs, i Wien Galizien, Böhmen, Krain, Dalmatien), Italien (Bo-ogna, Burano, Genua, Torcello), Danmark, Norge fig. 12), Finland (Joutseno) och Sverige. De venska allmogespetsarna (Skåne, fig. 10, Dalarna, fig. 11, Hälsingland) äro, arbetade utan utstuckna pappersmönster och skiftande till typer liksom arter, af högt konstnärligt värde och vittna om stark formkänsla och fantasi. Icke sällan uppträda allmogespetsar i färg (en kvarlefva från de medeltida knypplingarna, *passementen*) och ofta äfven i samband med färgrika bårder i genombruten sömnad. Kännetecknande för allmogespetsarna är en kraftigt förenklad formgifning, icke sällan gjord med stort konstnärskap. Litt.: Séguin, "La dentelle" (1875), Tina Frauberger, "Handbuch der spitzenkunde" (1894), Dreger, "Entwicklungsgeschichte der spitze" (2:a uppl. 1910, det hittills förnämsta arbetet om spetsar), E. Hannover, "Tönderske kniplinger" (1911), Marie Schuette, "Alte spitzen" (1914), Ottilia Adelborg, "Om spetsar" (i "Bonniers månadshäften", 1908), Ellen Nordenstreng, "Spetsar" (i "Dagny", 1912), och Elisabet Thorman, "Äkta spetsar" (1913). Om gipyr se d. o. E. Thn.

Spetsbergen, en ögrupp i Norra ishafvet n. om Skandinavien, mellan ung. 76° 30′ och 80° 48′ n. br. samt mellan 10° 27′ och, inberäknadt Kung Karls land (se d. o.), 30° 30′ ö. lgd. Ögruppen höjer sig öfver den nordvästra delen af en underhafssockel, hvars västra gräns kan sägas sammanfalla med djupkurvan för 600 m., som från Lofoten ganska rätlinigt sträcker sig något utanför och parallellt med S:s västkust. V. om denna gräns stupar sockeln hastigt mot de stora djupen i Grönlandshafvet, och äfven n. om S. begränsas den af det egentliga polarbäckenets stora djup. S. intager så att säga ett hörn mellan två mycket djupa haf, hvilkas djupare delar skiljas från hvarandra af en underhafsrygg, som från nordvästra S. sträcker sig mot Grönlands nordöstspets. En landhöjning af endast 400 m. vore tillräcklig, för att S. skulle bli landfast med Skandinavien, Ryssland, Frans Josefs land och Novaja Semlja.

Det egentliga S. omfattar fem större områden med tillhörande småöar (se pl. I, fig. 1), och deras sammanlagda areal kan i rundt tal beräknas till omkr. 64,700 kvkm., af hvilka 39,710 komma på Väst-Spetsbergen, 630 på det utanför västkusten belägna Prince Charles foreland, 17,800 på Nordostlandet, 1,250 på Barents land, 5,300 på Stans foreland (Edges ö), hvarvid dock är att märka, att talen för de tre sistnämnda äro endast approximativa, enär dessa områdens östra gränser ännu ej äro säkert fastställda. Arealen af Kung Karls land utgör 195 kvkm. (Abels ö ej inberäknad), medan någon uppgift för den s. ö. om S. belägna ännu föga kända ön Hopen icke föreligger.

Väst-S., som genom Hinlopen strait skiljes från Nordostlandet och genom Storfjorden från Barents land och Stans foreland, har att uppvisa ett stort antal fjordar, af hvilka de största, Isfjorden och Bellsund på västra sidan, Woodbay och Wijdebay på den norra, skjuta långt in i landet. För flera af fjordarna utmärkande är en upprepad tudelning; den halfö, om åtskiljer de båda hufvudgrenarna, kallas vanligen Mitterhuk (l. Middlehook). Äfven Nordostlandet har åtskilliga stora fjordar, af hvilka Wahlenbergbay på västra sidan,

så vidt man hittills känner, är den största. En stor del af Nordostlandet är så fullständigt täckt af en sammanhängande inlandsis, att inga bergtoppar uppskjuta öfver densamma. Från denna ytterlighet har man alla möjliga öfvergångar till fullständigt isfritt land. På Väst-S. finnas sålunda ett par större områden med sammanhängande inlandsis och ur denna uppskjutande spridda bergspetsar, det ena mellan Wijdebay, Hinlopen och Storfjorden, det andra mellan sistnämnda fjord, Bellsund och Hornsund, medan S:s nordvästra del, där bergen framträda mera öfvervägande, närmar sig ett alplandskap med mer eller mindre snötäckta toppar, nevéer, och dalgångarna uppfyllande väldiga glaciärer, mot hvilka Alpernas äro obetydliga. Den inre delen af halfön mellan Isfjorden och Bellsund med närgränsande områden är till stor del isfri, med djupa, af älfvar genomdragna dalgångar, och så är äfven förhållandet annorstädes, t. o. m. på norra sidan, såsom områdena mellan Wijdebay och Woodbay samt n. om Liefdebay, äfvensom på Barents land och Stans foreland. Det är i dylika dalgångar ("rendalar") och isfria områden, som den spetsbergska renstammen haft sitt tillhåll och kunnat nå en oväntadt stor omfattning, innan den genom hejdlösa förföljelser från människans sida i oroväckande grad minskats.

S. (holl. *Spitsbergen*) erhöll af de holländske upptäckarna sitt namn på grund af de spetsiga bergtoppar, som äro utmärkande för Väst-Spetsbergens västra kuststråk och Prince Charles foreland och hvilkas former stå i samband med den uppresta ställningen af därvarande berglager. Hornsunds tind på södra S. ansågs länge för S:s högsta berg (1,430 m.), men det har sedermera visat sig, att Newtons (1,730 m.) och Poincarés toppar (1,660 m.) på Chydenii berg, som uppskjuter ur det förut omnämnda inlandsisområdet mellan Wijdebay och Storfjorden, äro vida högre och jämte andra på samma berg sannolikt landets högsta toppar. Kring det inre af Woodbay samt mellan denna fjord och Crossbay finnas toppar, som nå öfver 1,200, 1,300, ja t. o. m. 1,400 m., men inom större delen af S. understiger bergens höjd väsentligt 1,000 m. Af inom olika områden särskildt framträdande berg må nämnas Tre kronor ö. om Kingsbay (1,225 m.), Nordenskiölds berg vid Isfjorden (1,090 m.), Aspelins topp på Fagerstabergen vid Bellsund (1,245 m.), Monacotoppen (1,080 m.) på Prince Charles foreland.

Ehuru väldiga glaciärer på otaliga ställen skjuta ut i hafvet (fig. 2—4) och ge upphof till isberg, kunna dock dessa i storlek icke ens tillnärmelsevis täfla med de grönländska. Isförhållandena i hafven kring S. äro olika år ganska olika. Som regel gäller, att västkusten de flesta somrar är lätt tillgänglig, tack vare den omständigheten, att en gren af Golfströmmen når dit och till en del af norra kusten. Denna västkustens tillgänglighet och landets storslagna natur hade på senare årtionden gett upphof till en ganska omfattande turisttrafik, som förnämligast ombesörjts af norska och tyska rederier, men som genom Världskriget åter tills vidare måst inställas. Medan man under normala förhållanden i aug. kan färdas från Tromsö till S., utan att se någon drifis, händer det dock under andra år, att västkusten mer eller mindre spärras af dylik, som kommit från trakterna ö. om S., dubblerat Sydkap och sedan följt västkusten norrut. Norra kusten är oftast tämligen länge blockerad af den nordliga drifisen och kan stundom hela året vara spärrad af denna, men under vanliga förhållanden är dock äfven detta farvatten tillgängligt för fartyg, åtminstone i aug. och förra hälften af september. I de östra farvattnen anses isförhållandena i allmänhet vara svårare, men äro äfven där mycket växlande, så att drifisen vissa somrar icke erbjuder några nämnvärda hinder för sjöfarten och tidvis stundom nästan fullständigt saknas.

Den på S:s västra och norra kuster till stor myckenhet uppkastade drifveden torde till större delen, om ock först efter föregående irrfärder, ha ditförts med en gren af Golfströmmen, om hvars tillvaro härstädes man utom af de hydrografiska förhållandena bl. a. erhållit direkta vittnesbörd genom strandfynd af bönor af de västindiska baljväxterna *Entada scandens* (se Entada) och *Guilandina Bonducella* (se Guilandina) samt genom det bland drifveden förekommande amerikanska lärkträdet (*Larix americana*). Drifvedens hufvudmassa utgöres dock af sibiriska barrträd, såsom lärkträd (*Larix sibirica*), gran (*Picea obovata*), ädelgran (*Abies sibirica*), cembratall (*Pinus cembra*), som med de sibiriska floderna utförts i polarhafvet, där de med polarströmmen färdats mot Grönlands östkust och längs denna mot s., tills de mött och indragits i Golfströmmen för att med denna anträda återfärden mot norden, hvarunder de utanför Norge fått sällskap med från detta land härstammande drifved af vår vanliga gran och tall och slutligen jämte andra driftprodukter uppkastats på S:s stränder.

Geologi. Flertalet geologiska system är representeradt på S., och de organiska lämningar, som flera af dem innesluta, ha stor betydelse för kännedomen om jordens forna klimat. Huruvida det egentliga *urberget* förekommer, synes efter de senaste norska undersökningarna ovisst. Man har förut dit hänfört tvenne områden af Väst-S:s norra del, nämligen dels själfva nordvästra hörnet mellan Magdalenabay och Liefdebay, dels ett större område ö. om Wijdebay samt likaledes två områden på Nordostlandets nordkust, af hvilka det västra fortsätter norrut öfver Nordkap och Sjuöarna, medan det östra sträcker sig österut till Giles land. Bergarterna utgöras af olika kristalliniska skiffrar och kalkstenar, gnejser och graniter, af hvilka sistnämnda en del icke varit utsatt för pressning. Man anser det därför möjligt, att de kristalliniska skiffrarna kunna vara genom graniternas uppträngande förorsakade omvandlingar af *heklahookformationens* bergarter, och om denna uppfattning är riktig, skulle det egentliga urberget icke vara representeradt på S., en fråga, som dock ännu icke kan anses slutgiltigt afgjord. Heklahookformationen, som erhållit sitt namn efter berget Hecla mount l. Hecla hook vid Treurenbergbay, uppbygges af olika slags ler- och glimmerskiffrar, kvartsiter, dolomiter och konglomerat, hvilka vid de veckningar, för hvilka formationen varit utsatt, i någon mån metamorfoserats. Några bestämbara försteningar ha inom hit-

Fig. 1.

Fig. 2. Den lodräta isbräcka, som afslutar Nordenskiölds glaciär. I bräckans bortre del synes en glaciärport.

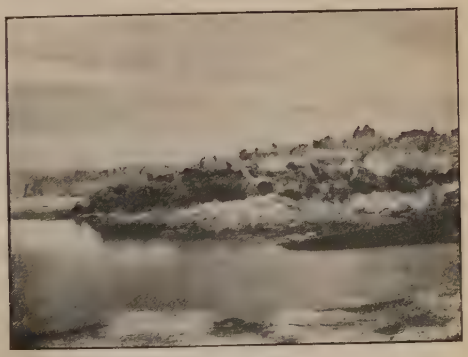

Fig. 3. Wahlenbergs glaciär, som skjutit ut i hafvet och sönderbrutits till ett virrvarr af klyftor och tinnar.

Fig. 4. Värmlandsryggen vid Ymers bay, med uppresta karbonlager öfverst. T. v. Frödings topp, i midten Tegnérs och t. h. Geijers topp samt Esmarks glaciärs isbräcka. I viken kanonbåten Svensksund.

Fig. 5. Erosionsrännor och nedtill talusbildningar på berget Capitolium.

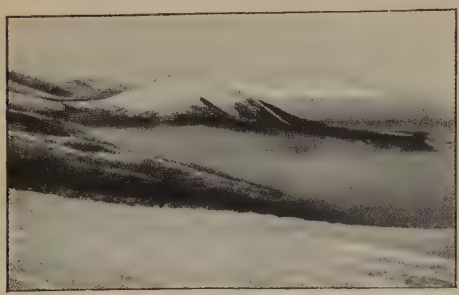

Fig. 6. Vulkanen Sverre. (Dess hitvända fot dold af dimma.)

Fig. 7. Varm källa med bassäng af kalktuff.

Fig. 8. Drifis från glaciärer. (Kanonbåten Svensksund i bakgrunden.)

Fig. 9. Harpunerade hvalar.

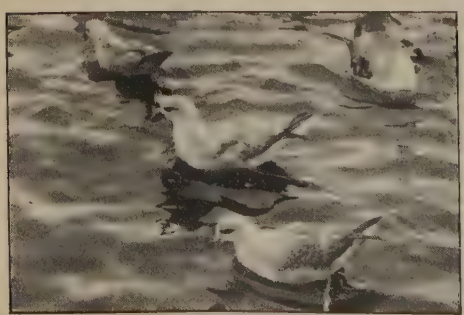

Fig. 10. Stormfågeln i hafhästen.

Fig. 11. Tufvor af polarvide med därur uppskjutande blad af fjällskräp (*Petasites frigida*).

hörande aflagringar hittills icke blifvit uppdagade, men då sådana af silurisk ålder funnits i ytterst närliknande bergarter på Björnön, är det sannolikt, att heklahookformationen motsvarar åtminstone en del af silursystemet och dessutom möjligen omfattar äfven aflagringar tillhörande det cambriska. De starka veckningar, för hvilka heklahookformationen varit utsatt, ha försiggått före det öfvergångsskede mellan silur- och devonperioden, som i England kallas det downtoniska (downtonian), och formationen utgör utan tvifvel en fortsättning af den skandinavisk-kaledoniska bergskedjan. På S. upptar den det yttre stråket i västkusten från Sydkap till s. om Kingsbay och uppbygger likaledes större delen af Prince Charles Foreland, allestädes utmärkt genom berg med branta petsiga toppar. Ett annat område mellan Treurenbergbay och Lommebay fortsätter på Nordostlandets västra sida upp till Brandewijnebay; ett tredje uppges från midten af Nordostlandets nordkust.

På heklahookformationens veckade lager afsattes en på norra S. vid Rödebay och Liefdebay iakttagna nära 3,000 m. mäktiga *rödebayserien*, uppbyggd af mäktiga, oftast röda, konglomerat, ljusa och gröna glimmerrika sandstenar, hvilka i seriens öfre del innehålla väl bevarade fisklämningar af *Downtonisk* ålder. Därpå följa *devonsystemets* omkr. 10,000 m. mäktiga aflagringar af olikfärgade (röda, bruna, gråa, gröna, ljusa) sandstenar och skiffrar, i sina undre och öfre afdelningar utbildade som Skottlands "old red sandstone", i midten något afvikande. Man har inom detta system urskilt undre, mellersta och öfre devon, de första och sista med många olika fisklämningar, den mellersta delen med åtskilliga musslor. Devonaflagringarna omfatta ett ganska stort område mellan Wijdebay i ö. och L. Rödebay i v. ned till Isfjordens nordligaste förgreningar och äro såväl i ö. som v. begränsade af förkastningar, mellan hvilka de bilda ett i förhållande till omgifvande berggrund nedsjunket parti, hvad geologerna kalla en "graf" (se d. o. 3). Ett devonparti af mindre utsträckning finnes på södra S. kring det inre af Hornsund och är äfven där på ömse sidor begränsadt af brottlinjer. Den sammanpressning, för hvilken devonaflagringarna vid sin nedsänkning i grafvarna voro utsatta, har i synnerhet vid gränserna föranledt rubbningar, så att lagren där kunna vara uppresta och pressade, hvarjämte äfven veckningar på sina ställen förekomma. Dessa sänkningar ha försiggått, innan det därpå följande *karbonsystemets* aflagringar togo sin början, ty dessförinnan hade devonlagren hunnit bortspolas från de icke sänkta områdena. Karbonsystemets undre del utgöres på S. af en minst 1,200 m. mäktig sandstensaflagring med inlagringar af bituminösa skiffrar samt kol, af hvilka kolen vid Pyramidberget i Isfjorden ha särskildt intresse såsom afsedda att tillgodogöras för svensk räkning (se nedan). Denna afdelning, som motsvarar *underkarbon* l. *kulm*, innehåller en jämförelsevis rik flora af landväxter af samma slag som i motsvarande aflagringar inom Europa. Efter ett afbrott i sedimentafsättningen, hvarunder kulmsandstenen på sina ställen åter förstördes och bortsvämmades, afsattes en serie af marina aflagringar, som till öfvervägande del tillhöra *öfverkarbon*; s. om Kingsbay har dock äfven en till *medelkarbon* hänförd aflagring blifvit iakttagen. Dessa marina aflagringar, hvilkas sammanlagda mäktighet icke torde öfverskrida 1,000 m., utgöras af olika slags kalkstenar, dolomiter, hvit och röd gips samt kiselrika flintliknande lager. Vissa horisonter äro ytterst rika på försteningar, hufvudsakligen koraller, brachiopoder, spongier och foraminiferer, hvilka utvisa, att aflagringarna försiggått på föga djupt vatten. Där de öfverkarbona lagren äro orubbade, såsom i Isfjordens inre och vid Hinlopen strait, bilda de platåformade berg, som på grund af lagrens skiftande färger och olika motståndskraft, erosionsrännorna och de mellan dessa framskjutande partierna framstå i storslagen skönhet, hvarom redan namnen på några af dem, såsom Capitolium (fig. 5), Colosseum, Tempelberget, Skansberget, bära vittne. Karbonsystemet upptar äfven sin plats i den uppresta lagerserie, som från Isfjorden sträcker sig parallellt med västkusten (se fig. 4) ända till Sydkap, och ett isoleradt parti af detsamma finnes äfven på södra sidan af Kingsbay. Det på karbon följande *permiska systemet* är på S. representeradt af en omkr. 300 m. mäktig serie uppbyggd af märgel-, ler- och sandstensskiffrar samt sandstenar, stundom med tunna kalkinlagringar. Fossilen utgöras hufvudsakligen af musslor och brachiopoder. *Triassystemets* aflagringar äro studerade företrädesvis i Isfjorden och Bellsund, ehuru de ha betydligt större utbredning på Storfjordens norra och östra sidor samt förekomma äfven på Nordostlandets sydkust. I Isfjorden, där deras mäktighet öfverstiger 500 m., uppbyggas de dels af mjuka, kalkhaltiga, svarta skiffrar med tunna kalklager samt bollar af bituminös kalk, dels af gråa sandiga skiffrar och sandstenar. En fosforsyre- och kalkhaltig bergart med i medeltal 23 proc. fosforsyra, hvilken förekommer som smärre lager, väckte på sin tid förhoppning att kunna tillgodogöras som gödselmedel, hvilket dock hittills icke kunnat realiseras. S:s trias tillhör systemets s. k. alpina facies och innehåller synnerligen intressanta fossil, såsom ammoniter, nautilider, musslor, brachiopoder, fiskar, stegocefaler, stora fisödlor (ichtyosaurier och plesiosaurier) samt i de öfre lagren växtlämningar — ormbunkar, cykadofyter, barrträd — af samma slag som i den europeiska kontinentens motsvarande aflagringar. Af *jurasystemet* saknas på S. de undre och mellersta afdelningarna (svarta och bruna juran), ty på triaslagren följa till öfre juran hörande marina lager, mörka skiffrar med ammoniter och belemniter, musslor af olika släkten, särskildt *Aucella*, utvisande en nära öfverensstämmelse med de öfre juralagren i Ryssland, lämningar af plesiosaurier m. fl. På dessa följa limniska lager med växtlämningar (ginkgoväxter, barrträd, ormbunkar) och kollager, hörande till öfvergångsbildningarna till *kritsystemet*, hvars allra understa del, *neokom*, är representerad af en serie skiffriga sandstenar och sandiga skiffrar med tunna inlagringar af kalk och lerjärnsten. Fossilen utgöras af ammoniter, belemniter, musslor samt de för dessa lager särskildt utmärkande kalkskalen af en rörmask. Jura- och kritsystemen äro kända från Isfjorden och Bellsund, från hvilket sistnämnda de sträcka sig parallellt med västkusten

till landets sydspets. Nu följer ett långt afbrott i sedimentafsättningen under återstoden af kritperioden, hvarunder S. sannolikt var höjdt öfver hafsytan, så att de redan afsatta lagren utsattes för en mycket genomgripande denudation. *Tertiärsystemet* hvilar nämligen omedelbart på neokom eller på ännu äldre lager, på sina ställen t. o. m. omedelbart på heklahookformationen. Det har sin största utbredning på södra S., där det från Isfjordens sydsida sträcker sig öfver det inre af Bellsund till Storfjordens västkust, som det till större delen uppbygger mellan Agardhbay och Keilhaus berg n. om Sydkap. Ett mindre parti finnes dessutom vid Kingsbay, andra småpartier bl. a. på östsidan af Prince Charles foreland och motsatta sidan af fastlandet. Tertiärsystemets mäktighet vid Isfjorden och Bellsund kan uppskattas till omkr. 1,500 m., det bildar där vackra platåformade berg. Man har urskilt flera hufvudafdelningar; beträffande dessa är det nog att här anföra, att den understa, som öfvervägande består af sandstenar, vid basen innehåller de kolflötser, som nu på flera ställen tillgodogöras. I denna afdelning finnas äfven en myckenhet växtaftryck samt en horisont med sparsamt förekommande marina musslor. Följande afdelningar utgöras af mörka skiffrar, gröna sandstenar, svarta mjuka skiffrar, skiffriga eller i plattor afsöndrade sandstenar, medan den allra öfversta åter uppbygges af sandstenar med tunna kolränder och utmärkes genom somliga lagers oerhörda rikedom på växtaftryck. Som representanter för S:s tertiärflora må anföras fräkenväxter, ormbunkar, sequoior, sumpcypresser, thujor, granar, tallar, ginkgo, popplar, pilar, alar, björkar, ekar, bokar, almar, plataner, magnolior, lindar, lönnar m. fl., af hvilka löfträden ofta företrädas genom ovanligt storbladiga former.

Alla ofvan anförda geologiska system utom det tertiära genomsättas på sina ställen af en eruptiv bergart, *diabas*, hvilken dels uppträder som äkta gångar afskärande lagren, dels äfven som lagergångar mellan skikten, i sistnämnda fall ofta som skenbara täcken på bergens krön, när de öfverliggande lagren blifvit bortsvämmade. Norska geologer ha dessutom påvisat rester af ända till 155 m. mäktiga täcken af *basalt* på de devoniska lagren vid Wijdebay och Woodbay och uppfatta dessa som de på ytan utgjutna lavaströmmarna af samma eruptiva magma, som i gångform utbildats som diabas. Utbrotten skulle ha försiggått under kritperioden, hvilket synes vara förhållandet äfven med basalterna på Kung Karls land. De ha vidare 1910 upptäckt två unga vulkaner, vulkanembryoner och varma källor nära den förkastningslinje, som begränsar devonlagren v. om det inre af Woodbay. De båda *vulkanerna* äro belägna vid ungefär 79° 15′ och 79° 25′ n. br., sålunda mer än 8 breddgrader nordligare än vulkanen Beerenberg på Jan Mayen, som förut ansetts som jordens nordligaste vulkan; de äro af postglacial ålder, den fullständigaste bildar en 500 m. hög kägla (fig. 6). *Vulkanembryonerna* äro lavarester, som utfyllt utbrottskanaler till vulkaner af små dimensioner med explosionskratrar, liksom hos ''maar''-vulkanerna i Tyskland, och anses äfvenledes vara af postglacial ålder. Antalet *varma källor*, af hvilka några omges af vackra bassänger af kalktuff (fig. 7), närmar sig tjugutalet; temperaturen är i allmänhet högre än 20° och uppgår hos somliga till 27°. Man har i de varma källorna funnit en mossa, ett dussintal blågröna och gröna sötvattensalger samt en characé (*Chara aspera f. spitsbergensis*), alla tillhörande sydligare former, som i öfrigt icke iakttagits på S. Särskildt characéns förekomst är i hög grad märklig, då familjen förut icke var känd från den höga norden.

Under *istiden* hade glaciärerna betydligt större utbredning än nu, och S. var då, möjligen med undantag af området mellan Wijdebay och Woodbay, sannolikt betäckt af en fullständigt sammanhängande inlandsis, lik Grönlands. Under den postglaciala tiden egde en sänkning rum, så att landet låg 130—140 m. lägre än nu, hvarefter höjning till den nutida nivån åter egde rum. De från denna tid härstammande, ofta synnerligen väl utbildade terrasserna och andra marina aflagringar innehålla flerstädes skal af många slags snäckor och musslor, däribland, upp till 70 m. ö. h., äfven sådana — *Littorina littorea, Cyprina islandica, Mytilus edulis* —, som icke numera lefva vid S:s kuster och som jämte i samma lager funna växtlämningar ange, att klimatet under ett visst skede af den postglaciala tiden var varmare än nu. Det är sannolikt äfven under denna varmare tid, som de på sina ställen rätt mäktiga torfmossarna bildats. Kvartärsystemets aflagringar utgöras i öfrigt af moränbildningar, terrassgrus, sand- och leraflagringar, hvilkas bildning delvis ännu pågår.

I fråga om de i de förkvartära systemen inneslutna fossilen må särskildt framhållas, att de i intet hänseende antyda, att S:s klimat under forna geologiska perioder skulle ha varit kallare än i öfriga delar af jorden. I detta hänseende äro växtfossilens vittnesbörd särskildt afgörande, sedan man i många fall kunnat ådagalägga, att de växter, hvarom det är fråga, verkligen ha lefvat på eller i omedelbar närhet af de ställen, där de nu anträffas, och icke blifvit ditsvämmade från lägre breddgrader, såsom från ovederhäftigt håll stundom påståtts. Inom kulmlagren förekomma sålunda stigmarierna, rötterna af *Lepidodendron* (se d. o.), af hvilket släkte många voro trädartade, på sina ursprungliga växtplatser med rotbihangen utbredda åt alla håll. Som ett motsvarande bevis från de öfversta tertiära lagren kan exempelvis anföras förstenad torf, som nästan uteslutande utgöres af på hvarandra hopade blad af en praktfull ormbunke, mycket lik vårt kungsbräken (*Osmunda regalis*) och förekommande på ett sådant sätt, att ditsvämning från längre håll är fullständigt utesluten. Man måste sålunda antaga, att växtvärlden under den tertiära tiden ännu vid 77°—79° n. br. hade ungefär samma sammansättning som skogsbältet i Nord-Amerikas östra och sydöstra förenta stater, till hvilket äfven sällat sig sequoior, mycket närstående nutidens redwood (se Sequoia). Heer ansåg, att S:s tertiära flora angaf en växtlighet, som fordrade en årlig medeltemperatur af ungefär 5,5°—6°. De sedan dess gjorda fynden tala snarast för, att denna temperatur icke antagits för hög. Huru de forntida varmare klimaten skola förklaras, är ännu oafgjordt; af största betydelse är fastställandet af själfva sakförhållandet, att både växt- och djurfossilen äfven

ä dessa höga breddgrader ådagalägga, att jordens mat under forna geologiska perioder var mera formigt än nu (jfr Jorden 2).

Endast de aflagringar, som räknats till urberlt, samt heklahookformationen ha varit utsatta för nomgående veckningar, som föranledt, att lagren ifvit uppresta, böjda, sammanpressade och på ånga sätt förändrade, hvilket försiggått före de wntoniska och devoniska lagrens afsättning. essa senare samt de följande sedimentära systen äro däremot inom vidsträckta områden tämgen orubbade, och de delar af Väst-S., Barents nd och Stans foreland, som uppbyggas af demma, utgöras därför mestadels af platå- eller iffelberg. Undantag härifrån ega dock rum vid de änser, som utgöras af brottlinjer, särskildt vid n, som i ö. begränsar västkustens af heklahookergarter uppbyggda horst (se d. o.), på hvars östra ida de yngre fossilförande lagren nedsänkts till mma nivå som horstens yta. Då förskjutningen d brottlinjen belöper sig till minst några tusen m., ar den gifvetvis åtföljts af starka rubbningar, . att lagren närmast ö. om brottlinjen i somliga ll äro starkt uppresta eller t. o. m. öfverstjälpta, edan i andra förskjutningens inverkan sträckt g ett godt stycke inom det sänkta området och som på Isfjordens nordvästra sida gett upphof ll verkliga smärre med hvarandra parallella ergskedjor med veckade och öfverskjutna lager. . om Kingsbay har den tangentiala spänningen o. m. varit så stark, att ett parti af heklahookrmationens bergarter skjutits flera km. öfver karonlagren. Hvad tidpunkten för dessa rubbningar ngår, måste de förläggas till slutet af tertiärtiden, h de torde sålunda ha varit ungefär samtidiga ed uppkomsten af jordens yngsta bergskedjor.

Stenkol. Ehuru förekomsten af stenkol på . varit länge bekant och ehuru tillfällig stenolsbrytning från fartyg stundom företagits, var et dock först under innevarande århundrae, sedan efterfrågan på kol alltmera ökats, m tillgodogörandet af koltillgångarna på allvar örjade ifrågasättas. 1905 bildades af amerianska kapitalister ett bolag, som följande år örjade driften på tertiära kol på sydvästsidan f Adventbay och sedan dess med storartade anäggningar och en betydlig arbetsstyrka fortsatt rbetena både vinter och sommar. Ett engelskt olag, som bildades s. å. som det amerikanska ör att upptaga driften på motsatta sidan af samma ik (på kol, hörande till gränslagren mellan juran ch kritan), slutade redan 1908. Vi kunna ej här ngå på någon redogörelse för öfriga amerikanska, ngelska, norska eller ryska företag för exploaering af kollagren vid Isfjorden, Bellsund, Kingsay och på Prince Charles foreland, utan måste nskränka oss till en öfversikt af de svenska åtgärlerna i samma riktning. Redan 1909 riktade Järnontoret sin uppmärksamhet åt frågan samt upprog 1910 åt B. Högbom att företaga en undersökning af koltillgångarna och eventuellt ockupera ämpliga områden för svensk räkning. Resultatet lef, att de till undre stenkolssystemet (kulm) höande lagren i Pyramidberget vid Isfjorden (se kartkissen) visade sig innehålla flera kolflötser af fsevärd mäktighet, hufvudsakligen af en kolsort, 'splintkol'', som särskildt lämpar sig till masugnskol, men äfven till ångkol m. m. Ett område kring Pyramidberget blef därför ockuperadt för svensk räkning, och så skedde äfven med det s. k. Bünsows land på motsatta sidan af Klaas Billen bay, där samma flötser antagas förekomma, ehuru där delvis belägna under hafsytans nivå. Några exakta uppgifter om kolkvantiteten inom dessa områden kunna ännu icke lämnas, men Högbom har på sin tid, dock med reservation, beräknat dem till 6 milliarder ton, och man kan i alla fall säga, att de äro ofantligt stora. Två andra för svensk räkning ockuperade områden vid Isfjorden, nämligen ett på östra sidan af Adventbay (tertiära kol), ett annat omfattande Erdmanns tundra på Isfjordens nordvästra sida (kol på gränsen mellan jura- och kritsystemen) må såsom af mindre betydelse blott i förbigående nämnas. Af stor vikt är däremot området kring Braganzabukten, den innersta viken af Van Mijens bay, Bellsunds stora nordliga hufvudarm. Det är här fråga om tertiära kolflötser, belägna nära formationens bas, sålunda tillhörande samma horisont som kolen vid den amerikanska grufvan vid Adventbay och på östra sidan af Greenharbour. De förekomma dels i Liljevalchs berg på Braganzabuktens norra sida, dels i Torells berg på dess södra. Högbom uppskattar koltillgångarna inom detta område till 340 mill. ton. De här omtalade fyndigheterna

Fig. 12. Kartskiss öfver de svenska kolfälten 1. ockupationsområdena (här streckade) på Spetsbergen. (Efter B. Högbom och G. De Geer.)

(se fig. 12) öfverlätos af Järnkontoret 1911 till A.-b. Isfjorden-Bellsund, som äfven förvärfvade de rättigheter och egendomar, hvilka tillhört det gamla fosforitbolaget Isfjorden från 1870. Bolaget

Isfj.-Bells., som 1916 ombildades till A.-b. Spetsbergens svenska kolfält, har hvarje sommar låtit utföra försvarsarbeten och anläggningar vid de svenska ockupationsområdena. Dessa försvarsarbeten ha kommit så långt, att 1917 en större arbetsstyrka är afsedd att uppsändas för att på allvar sätta kolbrytningen i samband med öfvervintring i gång. Kolbrytning vid så höga breddgrader medför naturligtvis sina olägenheter, men har äfven sina fördelar. Till de förra hör den omständigheten, att farvattnet endast under en del af sommaren är tillgängligt, hvarför utskeppning af de brutna kolen endast under kort tid kan ega rum, och områdena vid Pyramidberget och Braganzabukten ligga därtill allra längst in i fjordarna, där isen sent bryter upp. Denna olägenhet söker man motverka genom särskilda anordningar vid lastageplatserna, så att inlastning af de där efter hand upplagda kolen kan försiggå i stor omfattning utan tidsutdräkt. En annan svårighet består i att under så kort tid erhålla för transporten erforderligt tonnage, som ju icke kan påräkna nämnvärd returfrakt. Fördelarna vid kolbrytningen på S. ligga däruti, att flötserna äro så belägna, att inga schaktsänkningar behöfva utföras, grufvorna besväras ej, på grund af den ständigt frusna marken, af vatten eller gaser, förtimring behöfver blott obetydligt eller icke alls ifrågakomma. Temperaturen i grufvorna håller sig vid några grader under fryspunkten, motsvarande ställets medeltemperatur, och utgör sålunda intet hinder för arbetena året om. Särskild omsorg måste naturligtvis egnas åt bostäderna och deras upplysning under den långa vinternatten, läkarvård måste finnas att tillgå o. s. v.

Af andra bergarter, som måhända kunna få praktisk betydelse, må nämnas *gips*, som i de öfre karbonlagren bildar minst 90 m. mäktiga, tämligen rena bäddar, förutom de tunnare lager, som ingå i en ännu mäktigare serie i växling med kalk. Den rena gipsen innesluter äfven bollar af alabaster, och de blåndhvita gipslagren i bergssidorna erbjuda på sina ställen en praktfull anblick. En annan något äldre gipsaflagring innehåller äfven bäddar, som äro vackert laxfärgade. Skulle gipsen vinna praktisk betydelse, finnas outtömliga massor af densamma inom det för svensk räkning ockuperade Bünsows land. Huruvida den förut omtalade *fosforiten* inom triaslagren skall kunna på lönande sätt tillgodogöras, är ännu ovisst. Det för detta ändamål 1870 bildade svenska A.-b. Isfjorden upplöstes åter, sedan en del förberedande arbeten redan vidtagits. Så länge mäktiga och lättare tillgängliga fosforitlager i Nord-Amerika förefinnas, kan väl S.-fosforiten näppeligen konkurrera med dessa.

Sedan numera ett stort antal människor har ständigt arbete på S. och en mängd byggnader blifvit uppförd af stenkolsbolagen både i Adventbay och Greenharbour, på hvilket senare ställe äfven en hvalstation varit anlagd, har där uppförts en norsk station för trådlös telegrafering, systemet telefunken, som sedan hösten 1911 varit i verksamhet och äfven står i förbindelse med kolgrufvorna vid Adventbay. De svenska grufvorna vid Braganzabukten äro likaledes afsedda att ställas i förbindelse med densamma. Motsvarande station i Norge är belägen på Ingö nära Hammerfest. Telegrafstationen i Greenharbour är sedan 1911 äfven poststation med samma afgifter som i Norge och med norska frimärken, enär Greenharbour i postalt hänseende räknas som en norsk station. I äldre tider var postförbindelsen med S. mera tillfällig; under torskfiskeperioden på 1870- och 1880-talen fördes posten med de små ångare, som gingo till och från fiskeplatserna, och nedlades äfven i, resp. afhämtades ur lådor, som voro uppsatta på vissa ställen af kusten. Då en turiststation i Adventbay egde bestånd, tjänstgjorde den äfven som poststation, transporten till och från S. förmedlades i allmänhet af de på turisttrafiken insatta ångarna. Sedan 1912 har man försökt upprätthålla regelbunden posttrafik mellan Tromsö och S. genom smärre motorfartyg. A. G. N.

S:s klimat bestämmes väsentligen af ögruppens nordliga läge, hvarigenom årstiderna få den karaktär, som anges i art. Polardag (se d. o.). Då nord- och sydgränsen för S. är ung. 80° och 75° n. br., så börjar polardagen där omkr. 15 och 29 april, växling af dag och natt omkr. 22 och 7 febr. samt 30 och 16 aug., polarnatten omkr. 22 okt. och 6 nov., och polarvintern varar mellan 123 och 93, polarvåren mellan 52 och 81, polarsommaren mellan 137 och 109, polarhösten mellan 53 och 82 dygn. Det är klart, att det är denna omväxling af dag och natt, som i första hand bestämmer S:s klimat. Men detta påverkas i andra hand afsevärdt af ögruppens läge i Norra ishafvet, där en gren af Golfströmmen når Väst-Spetsbergens västra och delvis norra kust, under det att endast de öfriga delarna äro omgifna af det kalla ishafsvattnet. På grund häraf är S. mindre kallt än andra länder under samma breddgrad. Enligt de 8 öfvervintringar af vetenskapliga expeditioner, som hittills blifvit bearbetade, är månadernas och årets medeltemperatur vid 78° n. br. och 16° ö. lgd fr. Gr.

jan. $-14,_1°$, april $-13,_1°$, juli $+4,_8°$, okt. $-6,_9°$, året $-8,_2°$
febr. $-20,_7°$, maj $-5,_6°$, aug. $+2,_8°$, nov. $-10,_8°$,
mars $-19,_0°$, juni $+1,_4°$, sept. $-0,_5°$, dec. $-16,_8°$.

Extremerna voro $+13,_6°$ och $-45,_0°$. 1861 iakttogs af en svensk expedition i det inre af Wijdebay $+16°$, som är den högsta på S. iakttagna temperaturen. Under A. E. Nordenskiölds öfvervintring vid Mosselbay (79° 39′ n. br., 18° 48′ ö. lgd fr. Gr.), den första i sitt slag, inbröt vintern plötsligt i sept. 1872, som hade en medeltemperatur af $-6,_6°$. Temperaturgången under vintern var ytterst oregelbunden och bestämdes väsentligen af de förhärskande vindarna. Ännu i slutet af jan. 1873 var i hamnen sjögången så stark, att expeditionens tre skepp hotade att stranda, och först i början af febr. tillfrös hamnen varaktigt; april var kallare än vintermånaderna, undantagandes febr., och jan. mildare än okt. De förhärskande vindarna voro östliga och sydliga. De barometriska minima gå dels v. och n., dels s. om S.; därpå beror väderlekens, särskildt vindarnas, stora ostadighet. S. ligger nämligen på gränsen mellan två områden af lågt lufttryck, det ena mellan S. och Grönland, det andra mellan S. och Norge. Himmelen är i regel mindre mulen under den kalla än under den varmare årstiden, då dimma är vanlig, såsom alltid i närheten af ett delvis isfylldt polarhaf. Årliga antalet sol-

astimmar (i medeltal af två år, Kap Thordsen 22—83 och Treurenbergbay 1899—1900) var , hvaraf 228 i maj, men endast 133 i juni. nerbörden, mest snö, som ofta faller äfven under maren, var i medeltal för nämnda stationer 183 . årligen. Förkylning förekommer knappast på ttrots den kalla och ofta ostadiga väderleken, ket beror på frånvaron af sjukdomsalstrande ller. Icke ens ett ofrivilligt bad i det iskalla net förorsakar snufva eller bröstvärk. Man har o. m. föreslagit att där anlägga sanatorier, lka skulle mottaga patienter åtminstone under arsommaren. Litt.: J. Hann, "Handbuch der matologie" (3:e uppl. 1911). (N. E—m.)

Växtvärlden är naturligtvis rent arktisk. S:s omkr. 120—130 arter blomväxter och kryptogamer finnes vid pass ett hundratal de skandinaviska högfjällen eller i halföns dligaste del, och af de återstående finnes flert på Novaja Semlja, hvarför floran följaktligen stan alltigenom är europeisk. Dess allmännaste er äro polarvidet (fig. 11), nagelörter, röd-, l- och hvitblommiga stenbräckor, gulblommiga gerörter och smörblommor, fjällsippan, fjäll- lmon, maskrosor (hvit- och gulblommiga), fjäll- nm, polararv, polarljung, ängsull, många slags äs; äfven kråkris och ängskrasse må nämnas, n förra sätter stundom mogna bär, medan det nska sällsynta hjortronet icke är iakttaget med kt. Tufformen är för många af växterna särildt utmärkande. Största buskväxten är dvärgörken, som dock förekommer endast på ett fåtal llen. Under fågelfjällen kunna växterna, särildt gräsen jämte fjällsyra och skörbjuggsört, ra mycket frodiga, men i allmänhet äro mattor ddade af högre växter mindre vanliga, om de ksså, såsom af fjällsippa eller polarljung, icke o. h. saknas. Däremot kunna mossor bilda rkliga sammanhängande täcken, som i de inre llarna ha ganska stor utsträckning, och i kärren lda ängsull och åtskilliga gräs verkliga samhäln. Den rikaste växtligheten finnes i fjordarnas re, där himmelen ofta är molnfri, så att solljuset ag och natt kan verka. Den hastighet, hvarmed äxtligheten där, i synnerhet på de mot s. vända uttningarna, utvecklas, är nästan otrolig. Af mosr och lafvar finnas af hvardera klassen mellan 00 och 300 arter. Hafvets algflora är rikt föredd och, såsom Kjellman påvisat, äfven under täcket under den mörka vinternatten stadd i flig utveckling; i denna flora ingå bl. a. stora minarior af ända till 3 m. längd. Sötvattensamlingarna innehålla diatomacéer, desmidiacéer ch andra smärre alger, och slutligen bör erinras m den mikroskopiska algflora, som ger upphof ll grön och röd snö (se Röd snö, Snöalger) ch som vanligen först under senare hälften af mmaren blir mera allmän, särskildt i närheten f fågelfjällen.

Djurvärlden. Af landtdäggdjur märkas enen, fjällräfven och isbjörnen. Renen förekom rdom i stor mängd, men är numera genom skoingslösa förföljelser på väg att bli utrotad, såvida j de föreslagna skyddsåtgärderna (se nedan) snart idtagas. Renstammens bevarande är äfven förenskull särskildt önskvärdt, att spetsbergsrenen llhör en egen art eller ras, som icke förekommer annorstädes. Den ökade efterfrågan af räfskinn medförde tyvärr fångst med förgiftade beten (stryknin), för hvilka äfven andra djur falla offer. Isbjörnen, som väl knappast kan räknas som egentligt landtdjur, är genom förföljelser mycket undanträngd och träffas numera blott undantagsvis vid västra kusten. Hafvets däggdjur, som fordom voro synnerligen talrika, ha likaledes blifvit i hög grad decimerade eller t. o. m. nästan utrotade, såsom fallet är med grönlandshvalen och nordkaparen (se Hvaldjuren), som i forna tider förekommo synnerligen talrikt i vattnen kring S. och då gåfvo upphof till en kolossalt omfattande och vinstgifvande fångst (se nedan Historia). Under 1900-talet ha äfven fenhvalar (se d. o.) utgjort föremål för hvalfångst vid S. (fig. 9). Sedan fångst af dessa djur vid Norges kuster blef förbjuden, vände sig nämligen en del af de norska bolagen 1905 till S., där stationer anlades, den sista i Greenharbour. Åtta olika bolag med sammanlagdt 16 fartyg bedrefvo s. å. fångsten och dödade 599 djur. Då emellertid bytet minskades år från år, vände sig en del af bolagen till den mera vinstgifvande fångsten i Södra ishafvet, så att endast 6 fartyg voro i verksamhet 1909—12, hvarefter företaget inställdes. Fångstvinsten sistnämnda år utgjorde 55 djur. De hvalar, som under denna period fångades utanför Väst-Spetsbergen, voro knölhvalen (*Megaptera longimana*), sillhvalen (*Balænoptera physalus*), blåhvalen (*B. musculus*) och sejhvalen (*B. borealis*). Narhvalen förekommer endast tillfälligtvis. Hvithvalen (*Delphinapterus leucas*), som ännu under 1800-talet fångades till stort antal inne i fjordarna, är numera mycket decimerad, hvilket i ännu högre grad gäller om hvalrossen, som nu endast tillfälligtvis fångas och alldeles undanträngts från västkusten. Öfriga vid S. förekommande sälhundar, storsälen, vikaren, grönlandssälen samt, sällsynt, blåssälen, utgöra ännu föremål för en, dock alltmera aftagande fångst. Fågelvärlden är utomordentligt rik, hvad hafsfåglar beträffar, af hvilka en del i stora skaror bebor fågelfjällen. Af dessa må anföras spetsbergsgrisslan, tobisgrisslan l. tejsten, alkekungen, lunnefågeln, tretåiga måsen, ismåsen, stormåsen l. borgmästarmåsen, stormfågeln l. hafhästen (fig. 10). Vidare finnas tre olika labbar, den rödnäbbade tärnan, smålommen. Af andfåglar förekomma tre gåsarter, spetsbergsgåsen, prutgåsen och, sällsynt, den hvitkindade gåsen; ejdern häckar i stor mängd på smärre öar och skattas på såväl dun som ägg, praktejdern och alfågeln förekomma sparsamt. Af vadare är skärsnäppan vanlig, hvaremot den brednäbbade simsnäppan, större strandrullingen och roskarlen äro mera sparsamma. Af landtfåglar märkas spetsbergsripan och fjällugglan, som äro stannfåglar, samt snösparfven, som om vintrarna flyttar mot söder. Af fiskar må nämnas lax, som, ehuru sparsamt, uppgår i några af älfvarna; torsk var under en period af 1800-talets senare hälft föremål för fångst på bankar utanför västkusten. Håkäringen (*Somniosus microcephalus*) fångas för tillgodogörande af lefvern, som används till tran. Det lägre djurlifvet i hafvet, af hvilket hval- och säldjur samt hafsfåglarna för sin tillvaro äro beroende, är utomordentligt rikt och omväxlande. I

sötvattenssamlingarna finnas åtskilliga smärre kräftdjur, af hvilka den om en grodlarv erinrande *Lepidurus* (*Apus*) *glacialis* tilldrar sig särskild uppmärksamhet. 1898 upptäcktes i Kolbay de första skalbaggarna, nämligen två små stafylinidarter och en liten curculionid; i öfrigt är insektvärlden representerad hufvudsakligen af oskadliga mygg- och flugarter samt några små steklar. Fjärilar (utom en liten malfjäril) och humlor, som finnas vid ännu nordligare breddgrader på Grönland, saknas alldeles, dess bättre äfven den grönländska sommarens plågoris, myggen.

Historia. S. upptäcktes 25 juni 1596 af Barents, men först sedan Hudson 1607 besökt landet, vändes uppmärksamheten på detsamma såsom en vinstgifvande jaktmark. Sedan J. Poole 1610 upptäckt, att hvalar voro allmänna i dessa farvatten, styrde hvalfångarna sin kosa dit, i synnerhet engelsmän och holländare, men äfven spanjorer och fransmän, hamburgare m. fl. De stridigheter, som till en början egde rum mellan de olika ländernas fartyg, uppgjordes 1619 sålunda, att hamnarna delades mellan nationerna. Engelsmännens förnämsta hvalfångst i dessa vatten egde rum mot slutet af 1700- och i början af 1800-talet, så att af de 255 engelska hvalfångarfartyg, som utrustades 1788, det stora flertalet jagade i vattnen v. om S. Engelsmännen hade likvisst svåra medtäflare i holländarna, hvilkas förnämsta hvalfångstperiod sammanfaller med senare hälften af 1600- och större delen af 1700-talet. Från 1669 till 1778 utgingo sålunda från Holland till dessa vatten 14,167 fartyg, som fångade 57,590 hvalar, af hvilka rena behållningen belöpte sig till 3,691,066 pd st. Därefter började fångsten aftaga, och med de båda första årtiondena af 1800-talet kunna holländarnas färder i dessa trakter anses ha upphört. Holländarnas hufvudstation var Smeerenberg (af holl. *smeer*, fett, och *bergen*, förvara) på Väst-Spetsbergens nordvästra del, där en mängd hus uppförts, så att stället liknade en by eller mindre stad. I denna hamn lågo stundom 200 à 300 fartyg med mer än 12,000 mans besättning, och bostäderna hyste handtverkare och handlande af alla slag, väl förståendes endast under sommaren. Nu återstå af dessa bostäder endast kvarlefvor af grundmurarna. Ehuru fransmännen redan tidigt infunno sig vid S., kunde de dock i intet hänseende täfla med engelsmän och holländare, och redan under 1700-talet voro deras fångstfärder dit nästan h. o. h. uppgifna. Spanjorerna spelade en mera underordnad roll. Äfven danskarna sände fångstfartyg dit, i synnerhet mot slutet af 1600- och midten af 1700-talet samt likaså i början af 1800-talet. Hamburgarna drefvo fångsten i större skala än danskarna, så att de t. ex. från 1670 till 1719 utsände 2,289 fartyg, som lyckades fånga 9,976 hvalar. Ännu 1795 hade de 25 fartyg ute, men därefter upphörde äfven de under första fjärdedelen af 1800-talet. Från andra tyska städer, såsom Bremen och Altona, utsändes fångstfartyg, som mer än de öfriga synas ha vinnlagt sig om sälfångst. Under Gustaf III upprättades ett "Grönlandskompani" i Stockholm, men redan förut hade ett sådant bildats i Göteborg, och 1758 hade en af Linnés lärjungar, A. R. Martin, haft tillfälle att åtföljа ett af det senare bolagets farty till S. Också ryssarna ha haft sin fångstperio på S. Man vet ej, när den började, men säke är, att de funnos där redan i förra hälften a 1700-talet, från hvilken tid (1743) den ryktbar historien om de fyra ryska matrosernas vistelse sex år på en ö s. ö. om Stans foreland datera sig. Ryssarna idkade hufvudsakligen fångst p hvalross, säl, hvithval, björn och räf samt plägad öfvervintra i de enstaka hyddor, som ännu träffa här och där i mer eller mindre förfallet skick p många ställen af S:s kuster och äro bekanta unde benämningen "rysshus". I ett sådant hus vi Isfjordens mynning tillbragte ryssen Staratsji eller Sharostin ej mindre än 39 vintrar. Har dog där 1826. Efter 1840-talet synas ryssarna fångstfärder till S. ha upphört. Norrmännen äro nu mera de enda, som därstädes ännu bedrifva regel bunden fångst, hvilken, ehuru ett företag i detta syfte utfördes redan 1795, dock på allvar började först 1819. Fångstfartygen utrustas i synnerhe från Hammerfest och Tromsö, och bytet utgöres företrädesvis af hvalross, isbjörn, hvithval, säl, ren och ejderdun. (Deras fångst af fenhvalar 1905—12 är omtalad å sp. 690.)

I fråga om Spetsbergens vetenskapliga utforskning torde utan öfverdrift kunna påstås, att Sverige därom hittills inlagt de största förtjänsterna. Det har därpå offrat mer än 2 mill. kr. I öfrigt hänvisande till art. Polarexpeditioner, må här endast erinras därom, att S. Lovéns forskningar på S. 1837 gåfvo indirekt anledning till O. Torells expedition 1858, i hvilken äfven A. E. Nordenskiöld deltog, samt att den andra Torellska expeditionen 1861 inledde den serie af svenska polarfärder, som gjort den svenska forskningsmetoden särskildt berömd och sedermera tjänat till föredöme äfven för andra nationers expeditioner. Resultatet af svenskarnas forskningar föreligger i ett stort antal vetenskapliga arbeten och uppsatser, hvilkas antal f. n. (1917) torde belöpa sig till mellan 400 och 500. Sedan 1906 ha äfven norrmännen på ett mycket förtjänstfullt sätt egnat systematiska arbeten åt S:s undersökning och därvid utfört vackra kartläggningsarbeten och särdeles resultatrika geologiska undersökningar. Dessa arbeten, som till en början understöddes af furst Albert I af Monaco, men sedermera utförts på Norges egen bekostnad, ha hittills varit riktade företrädesvis mot nordvästra S. samt halfön mellan Isfjorden och Bellsund. Äfven engelsmän, skottar, fransmän, tyskar och ryssar ha lämnat bidrag till S:s utforskning, ehuru deras arbeten varit mera sporadiska.

S:s folkrättsliga ställning har varit föremål för åtskilliga tvister. När Barents upptäckt landet 1596, tog han det i besittning för Hollands räkning, men engelsmännen gjorde snart anspråk därpå, emedan de voro de förste, som där bedrefvo regelbunden hvalfångst, och äfven Danmark framträdde med liknande anspråk, emedan S. ansågs höra till Grönland. Att här följa dessa och fortsatta stridigheter skulle föra för långt; i förbigående må endast nämnas, att äfven ryssarna (1764) påstodo sig ha rätt till S. Småningom vande man sig emellertid vid att anse S. som herrelöst land, och först 1871 kom suveränitetsfrågan åter

al. Svensk-norska regeringen riktade nämligen
på grund af ett svenskt bolags tillämnade
odogörande af fosforittillgångarna vid Is-
den, en förfrågan till regeringarna i Ber-
Bruxelles, Haag, Köpenhamn, London,
s och Petersburg, om de hade några an-
k på S.; i annat fall skulle ögruppen annek-
s för de förenade rikenas räkning. Svaret
gynnsamt från alla stater utom Ryssland,
's regering, efter en häftig tidningsagitation,
i vänlighet afböjde annexionen och yrkade på
hållande af status quo, hvarefter frågan ansågs
allen. Sedan stenkolens tillgodogörande på all-
tagit sin början, framträdde emellertid mer
mer behofvet af ett rättsligt ordnande af för-
andena på S. 1906 öppnades i Norge en liflig
skampanj, för att S. skulle annekteras för norsk
ning, men sedan yrkandet väckt starkt mot-
d både i Sverige och Ryssland, förklarade
ske utrikesministern 1907, att någon afsikt att
ektera S. icke förefanns, att ögruppen borde
farande anses som ingens tillhörighet (*res nul-*
), men att ett ordnande af därvarande förhål-
den dock vore nödvändigt. Detta ansågs 1909
ma ske antingen sålunda, att öfriga intresserade
ter uppdroge saken åt Norge eller ock att upp-
get lämnades åt en internationell kommission.
det förra alternativet mötte motstånd, öfverens-
as, att delegerade från Sverige, Norge och Ryss-
H skulle uppgöra ett preliminärt förslag till en
rnationell konvention, som sedan skulle under-
las öfriga intresserade makter, till hvilka nu
en Nord-Amerikas förenta stater sällat sig, på
nd af det amerikanska bolagets stenkolsbrytning
Adventbay. Delegerade för de tre länderna
nmanträdde i Kristiania juli och augusti 1910,
det af dem utarbetade förslaget meddelades
iga makter för framställande af eventuella an-
rkningar. Sedan dessa ingått, sammanträdde om-
H för de tre länderna i jan. 1912 (Sveriges re-
sentanter voro dåv. svenske ministern i Kristiania
n. G. M. M. Falkenberg, landshöfding Hj.
mmarskjöld och legationssekreteraren K. G.
stman), som utarbetade förnyade förslag ("Pro-
de convention concernant le Spitzberg" och
'rojet d'arrangement concernant quelques occu-
tions de fonds de terre au Spitzberg"). Enligt
sa räknas under S. allt land mellan 10° och
ö. lgd (fr. Greenw.) samt mellan 74° och 81°
br., hvarför sålunda äfven Björnön, Kung Karls
d och Hopen falla under konventionens bestäm-
lser, af hvilka här f. ö. endast några punkter
nna anföras. S. anses fortfarande för *terra nul-*
s och får under ingen förevändning hvarken i
helhet eller delvis ställas under någon till-
ld makts suveränitet. Under krig är S. neu-
lt, hvarje neutralitetsvidrig handling är där
bjuden. Förvaltningen uppdrages åt en inter-
tionell kommission af tre personer, en svensk, en
rman, en ryss, som åtnjuta allmänt anseende
h erkänd sakkunskap i rättsfrågor; dessa, jämte
suppleant för hvardera, utses för sex år af resp.
geringar; mandaten kunna förnyas. Kommissio-
n utfärdar nödiga föreskrifter och reglementen
ordning och säkerhet på S. samt sammanträ-
r minst en gång årligen. En internationell polis-
er bevakningskår upprättas, och kommissionen utser för sex år en domare samt bestämmer den stad, där denne skall vara bosatt; af opportunitetsskäl blir denne sannolikt en norrman med säte i Tromsö. S:s mark anses som allmänning (*domaine public*), hvaraf delar må för vissa ändamål af kommissionen medgifna villkor ockuperas, men ockupationsrätten förfaller åter, om området under sex år icke användts för det uppgifna ändamålet. Alla ockupationsområden införas af domaren i ett särskildt register. I fråga om jakt föreskrifves fridlysning under viss tid af året för ren, räf, hvalross och isbjörn, dödande af ejder är förbjudet. Gift får icke användas vid fångst, ej heller explosiva ämnen vid fiske. De tre staterna betala ersättning åt sina medlemmar i kommissionen, öfriga kostnader beräknas delvis ersatta genom vissa inkomster, hvad som däröfver behöfves betäckes genom årliga bidrag från samtliga fördragsslutande stater. Eventuella tvistigheter, som ej kunna biläggas genom omedelbara diplomatiska förhandlingar, hänskjutas till den internationella skiljedomstolen i Haag; konventionen föreslås att gälla 18 år, sedan den af samtliga makter godkänts, sker ingen uppsägning, anses den förnyad för motsvarande tid o. s. v. Sedan detta konventionsförslag genom norska regeringen meddelats samtliga intresserade stater, hvilka till Sverige, Norge och Ryssland snarast möjligt borde afge eventuella anmärkningar, hoppades man få frågan afgjord vid en konferens i Kristiania af representanter för samtliga makter i juni 1912, men då hinder härför mötte, uppsköts denna till sommaren 1914, då en preliminär konferens mellan de nyssnämnda ländernas representanter, omedelbart följd af den slutgiltiga konferensen mellan ombuden för samtliga intresserade stater (Danmark, Frankrike, Förenta staterna, Holland, Norge, Ryssland, Storbritannien, Sverige och Tyskland), skulle sammankallas till Kristiania. Konferensen egde rum, men ajournerades 30 juli till följd af de politiska omständigheterna.

I samband med ofvan nämnda konferenser väcktes äfven förslag om ordnande af S:s naturskyddsfrågor. Den hejdlösa förföljelse, för hvilken S:s djurvärld var utsatt, ej blott från norska fångstmän, utan äfven från turister och s. k. sportsmän, hade länge bland naturskyddsvänner framkallat bekymmer. Till konferensen 1912 insände H. W. Conwentz (se denne) en skrifvelse, i hvilken påpekades nödvändigheten, att äfven naturskyddsfrågan upptoges till behandling. Han förklarade sig till nästa konferens skola inkomma med eget förslag, grundadt på de svar, som han till dess erhållit från en till framstående S.-kännare i olika länder kringsänd rundskrifvelse. Af de ingångna svaren, som offentliggjorts i en af Conwentz utgifven uppsats 1914 (se nedan under Litt.), förtjänar det svenska särskildt beaktande såsom grundadt på gemensamt utlåtande af med S. väl förtrogna personer. Det kompletterar från djurskyddssynpunkt i åtskilliga hänseenden konferensförslaget af 1912 i fråga om jakt och skytte, yrkar totalförbud för dödande af hvalross, exportförbud för renkött, total fridlysning af ren på hela Stans foreland och Barents land samt på ett område vid Van Mijen bay, total fridlysning af isbjörn på ögruppen Kung Karls land samt jakt- och fångstförbud på Björnön. Äfven norrmännen hade af-

gett ett gemensamt utlåtande, i hvilket yrkas totalförbud för dödande af ren, ripa, hvalross och ejder samt förbud för insamling af ett antal särskildt uppräknade sällsynta växter. De föreslå vidare, att hela Nordväst-Spetsbergen v. om Isfjorden, Dicksonbay och Wijdebay samt Prince Charles foreland afsättas som naturskyddsområden samt att de varma källorna med tillhörande kalktuffaflagringar vid Woodbay fridlysas. Själf föreslår Conwentz bl. a., att nya byggnader harmoniskt infogas i landskapsbilden, att förbud utfärdas för uppsättande af reklamskyltar och att redan befintliga borttagas, hvarjämte han påyrkar, att fågelfjällen skola betraktas som naturskyddsområden. Af hvad här anförts, framgår, att naturskyddsfrågorna vunnit allvarligt och allsidigt beaktande, ehuru Världskriget hindrat deras definitiva ordnande.

Litt.: För den ytterst vidlyftiga svenska litteraturen om S. före 1910 hänvisas till A. G. Nathorst, J. M. Hulth, G. De Geer, ''Swedish explorations in Spitzbergen 1758—1908'' (i ''Ymer'', 1909), samt J. M. Hulth, ''Swedish arctic and antarctic explorations 1758—1910'' (i ''Vet. akad:s årsbok'' för 1910, bil. 2). Se vidare ''Missions scientifiques pour la mesure d'un arc de méridien au Spitzberg entreprises en 1899—1902 sous les auspices des gouvernements suédois et russe'' (1903 ff.), A. G. Nathorst, ''Svenskarnas arbeten på S.'' (i ''Nord. tidskr.'', 1906), G. De Geer, ''The coal region of Central Spitzbergen'' (i ''Ymer'', 1912), B. Högbom, ''Spetsbergens koltillgångar'' (i ''Jernkontorets annaler'', 1914), R. Berr, ''Les gisements de charbon du Spitzberg'' (i ''Annales des mines'', 1914). Svenskarnas specialvetenskapliga arbeten efter 1910 återfinnas i Vet. akad:s skrifter, i ''Ymer'', i ''Geolog. fören:s förhandl.'', i ''Bulletin of the geological institution of Upsala'' o. s. v. De norske geologernas och geografernas arbeten äro offentliggjorda i ett flertal uppsatser af A. Hoel, O. Holtedahl och G. Isachsen hufvudsakligen i Videnskapsselskapets i Kristiania skrifter samt i ''Résultats des campagnes scientifiques accomplies sur son yacht par Albert Ier prince souverain de Monaco''. Se äfven M. Conway, ''The first crossing of Spitsbergen'' (1897) och ''No man's land'' (1906), samt H. Conwentz, ''Über den schutz der natur Spitzbergens'' (i ''Beiträge zur naturdenkmalpflege'', bd 4, 1914). A. G. N.

Spetsbergsexpeditioner. Se Polarexpeditioner.

Spetsbock. Se Spets, *zool.* 2.

Spetsborgare (ty. *spiessbürger*, eg. en med spjut beväpnad, till fots tjänande borgare, borgarsoldat, till skillnad från riddare, som tjänade till häst), småstadsborgare (med en viss anstrykning af ringaktning), ''bracka'', kälkborgare (se d. o.).

Spetsborrar, *maskinb.* Se Borrar.

Spetsbåge, Spetsbågsstil, *bygnk.* Se Båge 4 och Gotik.

Spetsekorrar, *Tupaïidæ, zool.*, familj, som i allmänhet föres till däggdjursordningen insektätarna (se d. o.). Spetsekorrarnas organisation har att uppvisa flera drag, som häntyda på närmare släktskapsförhållanden med däggdjursordningen halfapor (se d. o.). Hufvudet är spetsigt, kroppen långsträckt, svansen lång och vanligen försedd med yfviga, åt båda sidorna riktade hår. Till sitt yttre ha dessa djur en viss likhet me vår vanliga ekorre. Liksom denna äro de träddju samt lefva af frukter och insekter. Släktet *Tupai*

Tupaia tana, var. *chrysura*.

(*Cladobates*; se fig.) omfattar mellan 20 och 30 arter, som bebo Indien och den malajiska arkipelagens öar. Släktet *Ptilocercus* utmärkes därigenom att svansens öfre två tredjedelar äro nästan nakna medan spetsen är försedd med en dubbel rad af långa, utstående hår. L—e.

Spetsen, *zool.* Se Spetshunden.

Spetsflöjt, *mus.*, en 8—4 fots orgelstämma med uppåt afsmalnande tennpipor och mild klang.

Spetsglans, *miner.* Se Antimonglans.

Spetsgroblad, *bot.* Se Plantago.

Spetsgård kallas i äldre författningar den af vaktmanskap inneslutna plats, inom hvilken lifsfångar afrättades. Enligt cirkulär 30 jan. 1830 skulle prästen där vara till mötes för att meddela fången den sista styrkande trösten. I fråga om krigsrättsmål föreskrifver 1819 års tjänstgöringsreglemente att, då någon vid regemente skall undergå dödsstraff, kommenderas till vakt vid exekutionsplatsen det truppantal, som finnes stadgadt. Denna styrka, rangerad å afrättsplatsen, formerar där fyrkant. De, som bli därtill kommenderade, afhämta delinkventen från arresten, bevaka honom med noggrannhet och föra honom till afrättsplatsen, där han aflämnas i den där formerade fyrkanten. Då delinkventen kommit inom spetsgården, låter befälhafvaren, under skyldradt gevär, regementsväbeln uppläsa dödsdomen. Sedan kommenderar han på axel gevär och ger tecken till dödsdomens verkställande. Numera skall dödsstraff verkställas å fängelsegård (Straffl. kap. 2 § 2). I fält förfares enl. tjänstereglemente. V. A—t.

Spetsharpa, *mus.* Se Harpa, sp. 1495.

Spetshjort. Se Spets, *zool.* 2.

Spetshundar. Se Spets, *zool.* 1.

Spetshunden, Spetsen, *Canis familiāris.* Se Hunden, sp. 1313—14, 1316, fig. B och C samt fig. 2—4 och 10 å pl. III.

Spetskatarr, Lungspetskatarr, *med.*, en till lungspetsen eller lungspetsarna, alltså i trakten omkring nyckelbenen, lokaliserad inflammation i de fina där liggande bronkerna (bronkit) samt i lungväfnaden närmast omkring dessa (peribronkit). Erfarenheten har lärt, att en dylik katarr, särskildt om den är af mera kronisk natur, i de allra flesta fall är ett uttryck för en tuberkulös infektion och sålunda ofta nog det första vid en läkarundersökning iakttagbara tecknet till en begynnande lungsot. Riktig diagnos och energisk vård

ylika spetskatarrer äro därför af mycket stor delse för att förebygga en utbredd lungsot (se). I st. f. ordet lungspetskatarr används ofta ntligt af allmänheten sådana uttryck som m på lungspetsen" o. d. I. H.

oetsknopp, *bot.* Se Knopp.

oetsknyppling. Se Knyppling.

oetskula. Se Projektil.

petsmurkla, *bot.*, detsamma som toppmurkla (Murkla).

oetsmöss, *zool.*, förtyskad benämning på obmöss (se Näbbmössen).

petsprojektil. Se Projektil.

petsringar. Se Nål, sp. 307.

petsstakehjälpen, *kam.* Se Byggningsilpen.

petsstjärtade labben, *zool.* Se Labbsläktet.

petsstjärtade långbarnet, *zool.* Se Slemkar.

petsström, *fys.* Se Ionisering, sp. 829, Urladdare.

petssöm. Se Spetsar.

petstapp, *maskinb.* Se Axeltapp.

petstjur. Se Spets, *zool.* 2.

pets-under, Spets-öfver. Se Fäktkonst, 215.

petsurladdning, *fys.* Se Urladdare.

petsventil. Se Ventil, Elektrisk.

petsverkan, *fys.* Se Urladdare.

Spetsvifvelsläktet, *Apion*, *zool.*, ett till vifnas familj hörande skalbaggsläkte, omfattande stort antal små arter, med långt utdraget snyte klubbformiga antenner. Flera arter ha gjort sig da som skadedjur. Sålunda lefva några arters ver i klöfverns blomsamlingar; en annan art, uktspetsvifveln, *A. pomonæ*, angriper som ildad knoppar och skott af fruktträd. G. G.

Spettkaka, skånsk pyramidkaka af ägg och ker, bakas kring ett kägelformadt, vridbart spett trä) och torkas framför öppen eld.

Spettplantering. Se Skogsplantering.

Spettsläktet, detsamma som hackspettsläkt (se d. o.).

Spetälska (da. och no. *speda'lskhed*, af fsv. *etäl*, hospital) l. Le'pra, en redan i urgamla er känd sjukdom med ett smygande kroniskt lopp. Den orsakas af en bakterie, leprabaillen, Hansens bacill, som lokaliserar ; företrädesvis i perifera nerver och i huden, där n åstadkommer de mest utpräglade förändrinrna. Namnet lepra (grek.) betecknade urspr. e spetälska, utan en grupp fjällande hudsjukmar, speciellt psoriasis, *lepra græcōrum*, under t att spetälska hos de äldre författarna kallades *phanti'asis græcōrum*, *leonti'asis*, *morphœa* m. fl. mn samt sedermera äfven *lepra a'rabum*. Sjukmen synes ha kommit ifrån Orienten; och i Indien Kina, som än i denna dag äro de förnämsta härrna för sjukdomen, äfvensom i Egypten synes ha varit känd ett par tusen år f. Kr. I igveda" finnes den omtalad under namnet *kushta*, äfven det i gamla testamentet omtalade *zaath* har man ansett beteckna lepra, ehuruväl are undersökningar synas ha ådagalagt, att därd betecknats diverse andra hudsjukdomar. Gen fenicierna har den spridts kring Medelhafvet äfven genom judarna, som vid utvandringen ur Egypten medförde sjukdomen. Dess första uppträdande i Europa känner man föga till. Sannolikt kom den först till Grekland; till Italien infördes den af romerska legioner, som återvände från Egypten och Syrien, samt genom den mängd slafvar, som från dessa länder samlades i Rom. Den första noggranna beskrifningen af lepra finnes hos Celsus (1:a årh. e. Kr.). Småningom spred sig sjukdomen öfver Europa, och redan på 600- och 700-talen började man på flera ställen lagstifta mot sjukdomen och upprätta sjukhus, s. k. leproserier (se d. o.). Men särskildt under korstågens tid härjade farsoten med största häftighet i Västerlandet och spred sig till äfven dess minst befolkade och mest aflägsna länder. Det var på denna tid (1200-talet), som sjukdomen kom till Sverige och det öfriga Skandinavien samt till Island. I slutet af 1400-talet aftog lepran i Europa, tack vare de stränga isoleringsåtgärder, som under medeltiden vidtogos, och den försvann i vissa länder småningom, under det att i andra fortfarande leprahärdar kvarstodo, särskildt i Norge och Grekiska arkipelagen. Den har senare ånyo tagit fart och är f. n. en öfver hela världen utbredd och fruktad sjukdom. I sitt gamla hemland, Asien, finnes den öfverallt. Den har fått särskildt stor spridning i Mindre Asien, Persien, Främre Indien, där de leprösa uppskattas till öfver 100,000, Bortre Indien, med minst 25,000 sjuka, Kina, Japan, Korea, Sibirien, särskildt i guv. Irkutsk och Jakutsk. Den härskar öfver hela Afrikas kuststräckor, delvis äfven i det inre af landet; mest utbredd synes den vara i Syd-Afrika, vidare i Egypten, Abessinien samt hela östkusten jämte Madagaskar; den är mindre spridd i Algeriet, mera åter i Marokko, Senegal och är jämförelsevis sällsynt i andra delar af västra Afrika; äfven på Kap Verde-öarna, Kanarieöarna och Madeira finnes den. I Stilla oceanen äro Hawaiiöarna bekanta genom svåra leprahärjningar; hvar 15:e inbyggare där beräknades förr vara angripen. Sedan 1866 finnes ett leproseri där på ön Molokai (se vidare d. o.); på senare åren har sjukdomen dock varit stadd i aftagande. Den förekommer f. ö. på alla Söderhafsöarna, äfvenså i Australien och på Nya Zeeland. Till Amerika anses lepra ha importerats på 1500-talet med negrerna och sedan till Kalifornien genom kineserna. Den är sparsam på Grönland och i Nord-Amerika; 1909 var hela antalet leprasjuka i Förenta staterna blott 146, de flesta från sydstaterna. På Västindiska öarna äfvensom i Central- och Syd-Amerika anställer lepran svåra härjningar; Peru, Uruguay, Argentina och Chile äro dock jämförelsevis mindre angripna. I Europa torde f. n. de förnämsta leprahärdarna vara i Spanien och Portugal, Grekland och alla Balkanstaterna, Bosnien-Hercegovina, Östersjöprovinserna och vissa andra ryska distrikt, men äfven i vissa delar af Italien, särskildt Sicilien, är sjukdomen ingalunda sällsynt. Från dessa endemiska härdar sprids sjukdomen lätt till grannländerna; så torde den härd, som sedan några årtionden finnes i trakten af Memel (Ostpreussen), ha uppstått genom öfverföring från Ryssland, likasom de små härdarna i Syd-Frankrike sannolikt härledas från Spanien. I öfrigt förekomma i de stora länderna, framför allt i hamnstäderna, spo-

radiska fall, hvarvid sjukdomen uppkommit i de utomeuropeiska länderna; så uppges antalet af de leprösa, som uppehålla sig i Paris och medfört sjukdomen från kolonierna, till 160 à 200. På Skandinaviska halfön, särskildt i Norge, där lepra under midten af 1800-talet var mycket utbredd, har den numera tack vare ändamålsenliga isoleringsåtgärder i hög grad aftagit. 1857 funnos i Norge 2,833 kända fall af spetälska, år 1907 däremot endast 438, hvaraf mera än hälften vårdades på leproserier (plejestiftelser). 1917 uppgår icke antalet till 350. På grund af denna stora minskning ha också flera leproserier kunnat utrymmas och upplåtas till annat ändamål. Äfven förhållandena i Sverige ådagalägga, att hand i hand med sjukdomens öfvervakande och de sjukes isolering minskas dess utbredning. 1873 funnos i Hälsingland, den förnämsta leprahärden i Sverige, 103 kända fall, vid slutet af 1908 däremot endast 30, hvaraf 16 vårdades på lepraasylen i Järfsö (Hälsingland), hvilken öppnades 1867. Anslag till en ny asyl i Mora (Dalarna) har i år (1917) beviljats af riksdagen. Hela antalet leprafall i Sverige vid samma tid (1908) utgjorde 80, hvaraf från Dalarna 26. Från de gamla leprahärdarna i Uppland, särskildt i Älfkarleby, där sjukdomen gått under namn af Älfkarlebyssjukan, samt från Bohuslän funnos endast 3 fall från hvarje. Från Värmland, Gottland, Västernorrlands län, Jämtland och Kalmar län, äfven dessa gamla leprahärdar, funnos likaledes blott enstaka fall. 41 af dessa 80 vårdades i lepraasylen, de öfriga öfvervakades i hemorten. Vid slutet af 1915 hade antalet sjunkit ytterligare till 60, däraf från Hälsingland 32, från Dalarna 18. På Island, där sjukhusen för spetälska stängdes 1848, tilltog sjukdomen. Sedan ett nytt leproseri öppnats nära Reykjavik 1897 och en lag ang. de spetälskas isolering 1898 trädde i kraft, har antalet hastigt aftagit. 1907 funnos på Island 98 kända fall. I Finland, där ett nytt leproseri 1900 kommit till stånd invid Helsingfors, funnos 87 kända fall 1908.

I gamla tider ansågs spetälskan som en smittsam sjukdom, hvarför man afskydde och ofta på ett barbariskt sätt afskilde de spetälske från umgänget med de friske; men då sjukdomen, till en del helt visst genom dessa isoleringsåtgärder, minskades och under 1500-talet så godt som försvann ur Europa, gick också kännedomen om dess smittsamma natur likasom kännedomen om sjukdomen i dess helhet förlorad ända till vår tid. När man då ånyo började studera lepran, framkommo allehanda teorier om dess orsaker, som man trodde sig finna än i klimatisk-telluriska, än i hygieniska förhållanden, såsom det fuktiga ö- och kustklimatet, osnygghet och fattigdom. Mycket spridd var äfven den uppfattningen, att dålig kost och uteslutande fiskföda vore orsaken till lepran. De norske läkarna Boeck och Danielssen, hvilkas stora arbete öfver spetälskan (1848) är af grundläggande betydelse för vår kännedom om sjukdomen, företrädde den uppfattningen, att spetälskan är ärftlig och funno många anhängare, till dess läkaren A. Hansen i Bergen 1874 i de leprösa knölarna i huden upptäckt stafformiga baciller, hvilkas förekomst, bestyrkt af Neisser m. fl., gaf fast stöd åt den uppfattningen, att lepra är e parasitär sjukdom. Numera är det höjdt öfve hvarje tvifvel, att lepra är en smittsam sjukdom orsakad af Hansens bacill, och att den kan öfver föras från person till person, om också mycke ang. sättet för denna öfverföring är dunkelt Emellertid är denna smittförlighet särskildt unde goda hygieniska förhållanden icke alltför stark hvilket förklarar, att många personer kunnat un der långa tider lefva tillsammans med de spet älske, utan att själfva angripas. Den sjukdoms bild, som spetälskan uppvisar, är i hög grad växlande, men man kan dock urskilja 2 hufvudfor mer: den *knöliga* (*lepra tuberōsa*) och den *anestetiska* (*lepra maculo-anestetica*). Efter ett längre eller kortare prodromalstadium, hvarunder vanliger ett fläckigt utslag på huden uppträder, utbilda si vid den knöliga formen hårda stora infiltrat i hu den af mörk brunröd färg eller också mindre knö lar, som småningom förstoras. Dessa bildningar som bero på närvaron af leprabaciller och äfver innehålla sådana i riklig mängd, uppträda företrädesvis i ansiktet och på extremiteterna, men kunna ofta i stort antal angripa större delen a hudytan. Karakteristiska äro framför allt förändringarna i ansiktet. I pannan, särskildt omkring ögonbrynen, uppstå vulstiga, genom djupa fåror skilda infiltrat, ögonbrynen falla bort, kinderna svälla, läpparna bli uppdrifna, och den förtjockade underläppen blir hängande, öronen bli genom de leprösa knölarna betydligt förstorade. Dessa karakteristiska, vanställande förändringar har man kallat leontiasis l. facies leontina. Vanligen angripes äfven ögats bindehinna, och genom sjukdomens inträngande i ögat blir äfven fullständig förstöring af synen följden. Andra slemhinnor angripas ock, såsom näsans, munnens och struphufvudets, där infiltraten lättare än på huden öfvergå i sårnader. Hos de fleste lepröse innehåller därför särskildt sekretet från näsan en mängd leprabaciller. Leprösa förändringar uppstå äfven i inre organ, framför allt i testiklar lefver och mjälte. Efter ett eller annat årtionde leder denna form af lepra i de allra flesta fall till döden; någon gång öfvergår den småningom i den anestetiska formen, hvarvid de sjuke visserligen länge kunna förbli i lifvet, men föra en särdeles beklagansvärd tillvaro. Vid den anestetiska formen uppträda leprabacillerna och de leprösa nybildningarna hufvudsakligen i de perifera nerverna och åstadkomma därigenom dels blåsor och fläckar på huden, större eller mindre känslolösa områden särskildt på extremiteterna, dels atrofier af muskler na och förlamningar. Till följd af känslolöshet uppstå ofta sårnader, som med svårighe läkas och som ofta gripa omkring sig och särskild leda till afstötning af fingrar eller tår, ja ibland äfven af hela handen eller foten (*lepra mūtilans*). Atrofien af muskulaturen och förlamningen leda ofta till en egendomlig "kloställning" af handen förlamningen af ansiktsmuskulaturen leder till, at nedre ögonlocket hänger ned, så att ögat ej kan slutas, och att munnen blir stående öppen; tårar och saliv rinna ständigt ned öfver ansiktet, och genom den alltid öppna ögonspringan uppstå grumling af hornhinnan och minskning eller förstöring af synen. Den anestetiska formen läke

s småningom ut, och de, som varit hemfallna ukdomen, kunna bli mycket gamla, ehuru de, gsta grad vanställda, tillbringa sitt lif i ett llöst, beklagansvärdt tillstånd. Det kliniska et af lepran berättigar till det antagandet, jukdomen verkligen kan botas. Ehuru flera e haft goda resultat med det ena eller andra specifika medel, som mot sjukdomen prof- ega vi icke ännu något säkert verkande nedel, utan torde det viktigaste vid sjukdo- behandling f. n. ligga i höjande af allmänna ändet och förbättring af de hygieniska för- ndena. Då spetälskan öfverallt, hvilket land hvilket klimat det än gäller, visar stadig ten- till utbredning, om ej energiska åtgärder gas mot densamma, äro sjukdomens öfverva- e och de angripnes isolering af oerhörd bety- , och ett önskemål är, att i alla länder lik- i Norge en sådan isolering genom lagstift- åtgärder underlättas. På så vis skulle sjuk- n, såsom förhållandena i Norge tydligt visa, a begränsas och slutligen utrotas. De båda nationella vetenskapliga leprakonferenserna (i Berlin) och 1909 (i Bergen) ha i hög bidragit till att öka vår kännedom om lepran dess spridning samt att fästa respektive rege- ars uppmärksamhet på vikten af åtgärder mot lomen. L. Mbg.

oeusi'ppos (grek. *Σπεύσιππος*, lat. *Speusi'ppus*), grekisk filosof, d. 339 f. Kr., var Platons syster- och detta torde ha gett anledningen till, att blef dennes närmaste efterträdare som lärare kademeia i Aten (347—339) och därmed den e representanten för den s. k. nya akademien. tyckes ännu mera än Platon under dennes tid ha närmat sig pythagoreismen och iden- rat idéerna med talen. Han säges ej ha erkänt goda som alltings grund, utan som ändamålet de ändliga väsendenas utveckling. F. ö. tyckes med intresse ha bedrifvit biologiska studier, kas resultat han framlagt i ett större verk om neter. Hans efterlämnade skrifter skola genom ha öfvergått i Aristoteles' ego. Till vår tid ntet mer bevaradt af dem än ett elegiskt disti- , innehållande en apoteos af Platon. S—e.

pex (af lat. *spectāculum*, skådespel), säkerligen studentspråket kommet ord, som betecknar ett odiskt, vare sig tragiskt eller farsartadt, för torscenen afsedt stycke. Då studerande i äldre r uppträdde som skådespelare, var det som be- t i dramer med pedagogiskt syfte (jfr Skol- a m a), och långt in på 1800-talet uppförde de iske studenterna uteslutande för den verkliga ern eller i dess stil skrifna stycken. Omkr. ten af 1800-talet uppstod det emellertid en är- d, studentikos dramatik. Den omfattar dels syn- ligen uppsluppna och tokstolliga farser, ofta med en ur studenternas lif, dels våldsamt anakro- iska dramer i historisk kostym, dels äfven cken, som närma sig lustspelet eller operetten. stor del af denna numera ganska rika reper- är tillfällighetsstycken äfven i den bemärkel- , att de äro skrifna för särskilda festtillfällen innehålla aktuella häntydningar på personer tilldragelser. Det är numera icke endast vid versitetet och högskolor, utan mången annan- s, som spex skrifvas och uppföras, t. ex. i en- skilda sällskap (såsom S. H. T.), vid badorter o. s. v. Bland de äldsta kända är kanslisekreteraren L. A. Hedins (f. 1832, d. 1915) "Rudolf eller blodbadet på Sicilien", som, skrifvet af honom under skoltiden på djupaste allvar, af honom och hans kamrater omstufvades till skräckdramsparodi och uppfördes på Stockholms nation i Uppsala på 1850-talet (tr. 1868; jfr Hedins och A. Levertins skildringar af studentteaterlifvet i Uppsala i "Holmia", 1898). Af senare studentspex kunna nämnas Gustaf Meyers "Klosterrofvet" (uppf. f. g. i Uppsala 1870), det af N. Personne och E. A. Forssberg skrifna "Roms brand eller Kejsar Nero och katakomberna" (uppf. 1873, tr. 1876), Ernst Meyers "Erik XIV" (uppf. 1875) och "Ett dockhem" (uppf. och tr. 1881, Ibsenparodi), G. A. Ahlströms "Jean Gangère" (uppf. 1883, tr. 1884, Ibsenparodi) och K. E. Forsslunds "Sju supar eller tre mäns delirium tremens" (uppf. 1894). Bland de musikaliska spexen må framhållas författaren Hugo Montgomery-Cederhielms och tonsättarna A. Kulls och K. A. Forssmans operabuffa "På Madagaskar" (tr. 1870, många uppl.) samt "Klostersystern" (1895, af N. Personne, musiken arrangerad af E. Åkerberg). — Studentspexen, ofta vågade till formen och drastiska till innehållet, stundom af mer allmängiltig kvickhet och satir, äro merendels föga njutbara för den vanliga teaterpubliken, ehuru flera nyare spex (Lundastudenternas "Uarda", Stockholmsstudenternas "Simson och Delila", Sörmlands-Närkes nations nämnda "På Madagaskar") med framgång getts på stora scener. Deras verkan sammanhänger med studentlynnet och studentlifvets förutsättningar i studier, föreställningsvärld och lefnadsvillkor. De representera med denna begränsning på ett i vissa fall oöfverträffligt sätt och med lysande, originell uppfinningsförmåga en annars i litteraturen föga eller icke alls tillvaratagen art af den svenska humorn. R—n B.

Spey [spē'], flod i skotska högländerna, upprinner på Clach-a-Cheannaiche n. om Lochaber, grefsk. Inverness, 456 m. ö. h., bildar 1,5 km. från sin källa den lilla Loch Spey och 50 km. längre ned den stora Loch Inch samt faller genom flera mynningar ut i Moray firth. Längd 175 km., nederbördsområde 3,360 kvkm. Den är Skottlands stridaste ström, till följd af dels sin högt belägna källa, dels sin stora massa genom tillströmning af en mängd tillflöden.

Speyer [spa'jer]. Se Speier.

Spezia [spe'ttsia], La, stad i italienska prov. Genua, vid Speziavikens nordvästra ända på Riviera di Levante och vid Genua—Pisa- och S.—Parmabanorna. 73,599 inv. i hela kommunen (1911). Staden är sedan 1861 Italiens förnämsta örlogshamn. Den fordom under namnet *Lunæ portus* bekanta Speziaviken, hvars längd är 15 km. och bredd vid inloppet 7 km., är tillräckligt djup äfven för de största krigsfartyg och genom höjdsträckningar skyddad mot n., ö. och v., hvarjämte den genom en mängd bukter erbjuder flera smärre hamnar. Vid dess inlopp ligga öarna Palmaria, innanför hvilken hamnen Porto Venere är belägen, Tino m. fl., och tvärt öfver densamma löper en vågbrytare af 2,200 m. längd. Icke mindre än närmare 50 fästningsverk skola försvara staden åt sjö- och landsidan. Den storartade arsenalen, byggd

efter plan af amiral Chiodo, befinner sig i vikens nordvästra hörn vid S. Vito. Dess areal är 90 har, hvaraf de båda bassängerna uppta resp. 9 och 14,5 har; vid den inre ligga 6 dockor af 120—200 m. längd. På östra sidan af viken, vid S. Bartolomeo, finnas anläggningar för submarina vapen, i synnerhet torpeder. Ö. om staden ligger handelshamnen innanför en 500 m. lång molo. Flera af italienska flottans största krigsfartyg ha byggts i S. Bland byggnader märkas sjukhuset i Porto Venere och flera militäretablissemang. Staden har gymnasium, tekniskt institut, teknisk och yrkesskola. Invånarna idka skeppsfart och kusthandel samt tillverka hamptyg, läder och möbler. På grund af sitt sköna läge besökes S. äfven af en mängd badgäster. — Troligen grundlagdt efter den närbelägna staden Lunas (se d. o.) förstöring på 1000-talet, erhöll det sina privilegier på 1500-talet. Napoleon I påvisade dess lämplighet som örlogshamn, men först 1860 beslöt man att där anlägga en sådan. Starka befästningar började sedan anläggas, och när alla planerade anläggningar bli färdiga, kommer S. att skyddas af en mängd fort och batterier, hvilka då kräft en kostnad af omkr. 150 mill. lire. Viken mäter 2,600 har och begränsas af två 400—500 m. höga bergmassiv, så att landstigning är möjlig endast i Magras mynning, under det att landbefästningar behöfvas mot n. v., n. och n. ö. för att möta anfall från Magradalen. De förnämsta befästningarna äro fort Parodi (627 m. ö. h.) 4 km. n. v. om S., som behärskar öfvergången öfver Colle di Biassa; fort Sommovigo och batteriet Marinasco, som skydda vägen från Genua; vidare forten Vissegi (+ 349) och Castellazzo (+ 220) 3 km. n. om S., Garbia, M:te Albano, Mad. del Bacon Viaggio och batteriet Frosonara vid Magrajärnvägsbron, forten Monte Bastia och Capitulo. Ö. och v. om vågbrytaren, som har ett pansartorn å hvar ända, finnas 150, resp. 350 m. breda genomfarter. På ön Palmaria ligga ett fort (+ 187), pansartornet Umberto I och pansarbatteriet Scuola, hvardera med 2 st. 40 cm. Kruppkanoner. På halfön ligga Castagnabatterierna (ett högre jordbatteri och ett lägre pansradt), fort och batteri S:ta Maria och batterierna Pezzino samt härbakom forten Muzzerone (+ 319) och Castellana (+ 498). Ytterligare finnas i n. v. fort S:ta Croce (+ 546), batteriet M:te Bramapane och fort Verugali, som ansluter till Parodi. Vid hamnens bakgrund ligga batterierna Cappuzini och åt ö. batterierna Telegrafo, Bartolomeo alto och basso vid inre hamnen och fort Falconara vid vågbrytaren samt de pansrade sjöforten Ginestrone och Trebbiano samt fort Maralunga. Bakom dessa verk ligga från v. till ö. de högre forten Val di Lochi, Monte Rufino, Pianellani och Monte Canarbino, batteriet Pugliola, forten Lerici och Monte Branzi, redutten Valestreri samt forten Rochetta och Monte Marcello. J. F. N. L. W:son M.

Speziaviken [spe'ttsia-]. Se Spezia.

Spha'celus (lat., af grek. *sfa'kelos*, brand), *patol.* Se Brand 3.

Sphære'lla nivālis, *bot.* Se Grönland, sp. 497, Röd snö och Snöalger.

Sphæriāceæ, *bot.* Se Pyrenomycetineæ.

Sphæronites (af grek. *sfai'ra*, klot) l. Sphæronis, *paleont.*, släkte af cystidéernas ordning (se Cystidea). *S. pomum* är allmän i oc karakteristisk för ortoceratitkalken i flera svensk provinser. B. L—n

Sphæropsidāles, Sphæropsīdeæ, *bot.*, seri bland *Fungi imperfecti*, utgörande konidieforme af askomyceter. Konidierna utbildas i pykniden som vanligen öppna sig med en por eller en längs spricka. Hithörande svampar äro till stor de parasiter på kulturväxter och kunna förorsaka e obetydlig skada. Arter af släktet *Phyllosticta* bild fläckar på bladen af syren, murgröna, plommon körsbär, palmer o. s. v. *Phoma*-arterna parasiter i synnerhet på stjälkarna och kunna åstadkomm farliga sjukdomar. *P. Rostrupii* visar sig på öfr delen af morötter som insänkta gråa fläckar oc kan förorsaka rotens ruttnande och stjälkens viss nande, så att plantorna gå ut, utan att sätta frö *P. oleracea* är orsaken till kålplantornas "fall sjuka" och gör äfven stor skada på vinterförråde af kålhufvud. *P. Hennebergii* angriper hvete axen. Andra *Phoma*-arter lefva på kålrötter douglasgranen m. fl. *Ascochyta Pisi* bildar oft fläckar på ärtskidor, *Septoria graminum* visar si på bladen af sädesslag och andra gräs som bleka fläckar med små svarta punkter (pykniderna), *S. pyricola* förorsakar uppkomsten af många små hvitgråa fläckar på päronblad, *S. Apii* angriper ofta selleribladen, som få bruna fläckar. *Leptothyrium Pini* är mycket vanlig på bladen af flera barrträd. G. L—m

Sphæropsideæ, *bot.* Se Sphæropsidales.

Sphærothēca, *bot.*, svampsläkte af fam. *Erysiphaceæ* (se d. o.). Flera bland arterna äro farliga parasiter på kulturväxter, såsom *S. mors uvæ* (se Krusbärsmjöldagg), *S. Humuli*, som visar sig som ett gråhvitt, mjölliknande öfverdrag på humlens blad och blomställningar och äfven angrip per andra odlade växter, och *S. pannosa*, ros mjöldaggen. Den sistnämnda är de odlade rosornas mest bekanta fiende bland parasitsvamparna. Dess mycelium ter sig som ett hvitt mjö på de unga bladen och en tät, hvit filt på grena och blommor, särskildt deras fruktämnen. Frukt kropparna utbildas på grenarna och nyponen. D angripna bladen bli krusiga och vissna tidigt blomknopparna stanna i sin utveckling, och hel växten får ett föga tilltalande utseende. Olik rosor äro olika mottagliga för sjukdomen. Meda *R. rugosa* och polyantharosen *Mme Norbert Levavasseur* gå fria, äro andra sorter, t. ex. klätterrose *Crimson rambler*, nästan alltid mer eller mindr angripna. Sjukdomen, som gör skada äfven p persikor, härjar svårast under varma och torr somrar. Den bekämpas genom öfverpudring me svafvelblomma eller besprutning med svafvelkalk vätska, men den är ej lätt att utrota. G. L—m

Sphærothērium, *zool.* Se Glomeridæ.

Sphagia, ö. Se Sfakteria.

Sphagna, *bot.* Se Sphagnales.

Sphagnāceæ, *bot.* Se Sphagnales.

Sphagnacéer, *bot.* Se Mosse, sp. 1199, oc Sphagnales.

Sphagnāles, Sphagna, Hvitmossor, *bot.* underklass af löfmossorna, utmärkt af i rege bladlik protonema, stam utan rhizoider, nervlös blad, bestående af 2 slags celler, dels smala, klorof fyllförande, som bilda ett slags nätverk, samt del

ietta nätverk stora, klara, klorofyllfria celler, pillarceller, hvilkas väggar ha ring- och ralformiga förtjockningslager samt runda hål Löfmossor, fig. 3). Genom detta senare gs celler bortskymmes de förras gröna färg, så mossan får på sin höjd en svagt grönhvit, men hligen nästan hvit färg, hos somliga arter öfver- nde till rödaktig eller brunröd. Dylika stora ra celler bekläda äfven stjälkarna som ett slags k (Löfmossor, fig. 4). Genom dessa hål osuges vatten, så att hvitmossorna, då tillgång vatten finnes, alltid äro vattenfyllda likt svam- . Sporogoniet är klotrundt, oskaftadt, sittande en bladlös förlängning af moderväxtens stjälk saknar mössa och tandkrans, men är vid basen sedt med en slida (se Löfmossor, fig. 2). orhuset öppnar sig med lock. Hvitmossorna öra en familj, *Sphagnaceæ*, sfagnacéer, d 1 släkte, *Sphagnum* (se d. o.). O. T. S. (G. L—m.)

Spha'gnum, Hvitmossa, Rödmossa, *bot.*, formrikt moss-släkte af fam. *Sphagnaceæ* (se hagnales). Arterna växa i kärr, mossar på mycket fuktiga ställen i skogar o. s. v., rida vattnet ej är kalkhaltigt. De i Sverige van- aste arterna äro *S. cymbifolium* (se Löfmossor, . 1—3) och *S. acutifolium*. De växa i regel i tten, och genom kapillarcellerna (se Sphag- les) samt sin fortgående tillväxt äro de i nd att bilda ett sammanhängande vattengenom- änkt täcke, på hvilket andra växter kunna finna te. De nedre delarna af mossorna bortdö snart, n multna icke alldeles bort, utan bilda hvad vi lla torf, som slutligen h. o. h. fyller det vatten, r de växa, och bildar en högmosse (se Mosse, . 1199). Hvitmossa används till förbandsartiklar n vid odling af epifytiska orkidéer. Af mycket rre betydelse är den mer eller mindre multnade fitmossan (se Torf och Torfströ). G. L—m.

Sphakteri'a, ö. Se Sfakteria.

Spheco'des, *zool.* Se Sphecodinæ.

Sphecodinæ, *zool.*, underfamilj af fam. *Apidæ* n) och stundom räknad till gruppen sandbin d. o.), från hvilken den afviker genom den ünsande, nästan hårlösa, i svart och rödt färgade kkroppen samt genom bristen på samlingshår för llen. Detta senare förklaras däraf, att arterna hithörande släkte, *Sphecodes*, hvarken anlägga gra celler eller insamla några förråd, utan föra parasitiskt lif hos andra, solitära bisläkten. I parasitiska metod afvika de genom att gå till ga med öppet våld, i det de, trots det ihärdiga tstånd, hvarmed de mötas i ingången till boet dettas rättmätiga egare, intränga och döda denne nare, kasta ut hans döda kropp och sätta sig i sittning af hans med pollen provianterade celler, hvilka de nu anbringa sina egna ägg. Framför allt arter af släktet *Halictus*, men äfven af *Panurgus*, ha iakttagits hemsökas af dessa parasiter, men i betraktande af den mängd, i hvilken Sphecodes visar sig vid boplatserna för snart sagdt alla i marken gräfvande solitära bin, är det sannolikt, att den väljer sina offer äfven and andra än de nämnda släktena. — Till följd arternas stora variabilitet råda mycket växlande eningar ang. artantalet, i det somliga räkna öfver 100 arter, medan andra vilja medge tillvaron af blott några få. För Sverige uppges 8 arter af 5—10 mm. längd, svarta med främre delen af bakkroppen liflig röd. Den vanligaste arten och öfver hufvud det vanligaste af alla bin är den på alla torra, soliga marker förekommande *Sphecodes gibbus* (se fig.). G. A—z.

hecodes gibbus, hona.

Sphe'gidæ, *zool.* Se Rofsteklar.

Sphēn (grek., kil), *miner.* Se Titan.

Spheni'scidæ, Sphenisscus, Sphenisci- fo'rmes (af grek. *sfeni'skos*, dim. af *sfēn*, kil), *zool.* Se Pingvinerna.

Sphēnodon (af grek. *sfēn*, kil, och *odūs*, tand) l. Hatteria, *zool.*, ett ödleliknande kräldjur, som på grund af en del afvikande organisationsförhållanden blifvit fördt till en särskild ordning (*Prosauria* l. *Rhynchocephalia*), hvars enda nu lefvande representant S. är, medan alla öfriga utgöras af mer eller mindre närstående utdöda former, som uppträdde redan under permperioden. Den enda af denna grupps många medlemmar, som räddat sig in i nutiden, *S. punctatus*, har funnit en fristad på några små öar i Nya Zeelands närhet; på själfva hufvudön Nya Zeeland torde den numera ha blifvit utrotad genom dit införda svin, hundar och kattor samt de kräldjursätande maoristammarna. Den lefver i själfgräfda hålor af animalisk diet. Till det yttre erbjuder den ingen påfallande olikhet mot groft byggda ödlor. Å ryggens och stjärtens öfre midtlinje bär den en kamlik rad af erektila taggar; hufvudet är fyrkantigt, kroppen grof, stjärten hoptryckt; fem tår finnas på alla extremiteterna. Mera betydelsefull är byggnaden af de inre organen: hjässögat är högre utveckladt än hos någon annan nu lefvande varelse; tinningbågen på kraniet är dubbel, en öfre och en undre, och kvadratbenet orörligt förbundet med skallen, liksom förhållandet är hos krokodilerna; liksom hos dessa finnas bukrefben och hakutskott på refbenen; ryggsträngen kvarstår i stor utsträckning i det vuxna djurets ryggrad; underkäkens halfvor äro förbundna genom tänjbart ligament; unga individer ega tänder äfven på plogbenen; genom saknaden af parningsorgan skiljer sig S. från alla andra kräldjur. L—e.

Sphenophyllāles, *paleobot.*, en numera utdöd klass af kärlkryptogamer, som fått sitt namn efter släktet *Sphenophyllum*, som förekommer inom de paleozoiska aflagringarna från devon till perm och var utmärkt genom ledade stammar med vid lederna kransställda 6—18 (alltid en multipel af 3) blad, som i de på hvarandra följande kransarna ej alternerade, utan sutto midt öfver hvarandra (fig. 1). Bladen voro vigglika, flernerviga, antingen hela, i spetsen nag-

Fig. 1. *Sphenophyllum*, fragment af en stam, visande två bladkransar. (Nat. storl.)

gade eller upprepadt dikotomiskt förgrenade med smala ennerviga flikar; båda bladformerna kunna förekomma hos samma exemplar. De fårade stammarna, hvilkas diameter vanligen understiger en cm., hade innerst en i tvärsnitt mer eller mindre triangulär vedcylinder utan märg som utvecklades utifrån inåt. Utanför denna bildades af ett kambiumlager sekundär ved och bark. Stam-

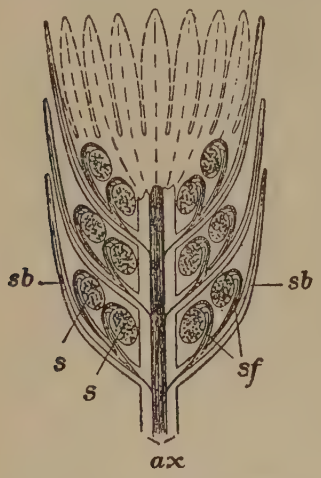

Fig. 2. *Sphenophyllum Dawsoni.* Diagram af en kotte i längdsnitt (betydligt förstorad); *ax* axeln, *sb* skärmblad, några genomskurna, andra sedda från inre sidan, *sf* sporangioforer, *s* sporangier.

mens smalhet och de relativt långa internodierna anses tyda på, att S. möjligen var klättrande eller åtminstone stödde sig på andra växter. Fortplantningsorganen voro hos somliga arter samlade till kottar eller ax, medan de fertila bladen hos andra arter föga afveko från de normala. Kottarna (fig. 2) voro till det yttre ganska lika dem hos *Calamites* (se d. o.), men sporofyllen sammansatta af en öfre och en undre del, af hvilka den förra vanligen var utvecklad som sporangiofor (sporangiebärande organ), den senare som skärmblad; hos några arter var dock äfven den undre delen fertil. Sporerna voro, så vidt man hittills känner, af ett enda slag. Ett annat släkte, *Cheirostrobus*, från karbonsystemets undre lager, af hvilket man känner endast de relativt stora kottarna — 10 cm. långa, 4 cm. i diameter — hade sporofyllen ännu mera sammansatta. Klassen har i systematiskt hänseende stor betydelse, emedan den hos sig förenar karaktärer af såväl *Equisetales* som *Lycopodiales*. A. G. N.

Sphenophy'llum Brongn., *paleobot.* Se Sphenophyllales.

Sphenopteridium Schimper, *paleobot.*, provisoriskt släktnamn för fossila ormbunkar eller pteridospermer, hvilkas blad äro byggda på ungefär samma sätt som hos *Sphenopteris* (se d. o.), men hvilkas småblad sakna medelnerv och i stället genomdragas af två eller flera jämnstarka, parallella eller något divergerande nerver. A. G. N.

Spheno'pteris Brongn., *paleobot.*, provisoriskt släktnamn för sådana fossila ormbunkar eller pteridospermer, hos hvilka de vanligen flera gånger förgrenade bladens småblad ha en mer eller mindre kilformig eller jämnbred gestalt samt äro försedda med en tydlig medelnerv. A. G. N.

Sphex (grek. *sfēx*, geting), *zool.* Se Rofsteklar.

Sphi'ncter, *anat.* Se Sfinkter.

Sphi'ngidæ (af Sphinx), *zool.*, familj af svärmarfjärilar (se d. o.), omfattande medelstora eller stora arter med tjock, spolformig kropp, mot spetsen afsmalnande antenner samt långa, smala framvingar. De flesta flyga i skymningen, några blott om dagen och andra om natten. Vid blombesöken sätta de sig ej på blomman, utan hålla sig sväfvande därframför, medan de sticka in sin långa sugtunga. Hos somliga släkten är emellertid den senare förkrympt (*Smerinthus*) eller kort (*Acherontia*), i hvilka fall den fullbildade fjärilen ej upptar någon näring från blommor. Larverna af de flesta kännas igen på ett på ryggsidan af sista kroppsleden befintligt hornlikt utskott (analhorn). De ha naken hud, utan hår eller tornar. Puppan hvilar på marken eller i jorden, utan att omges af någon egentlig kokong. — Till denna familj hör Sveriges största fjäril, dödskallefjäriln. Störst inom familjen är den sydamerikanska *Amphonyx antœus* med en spännvidd af ända till 180 mm. — I Sverige finnas af familjen följande släkten representerade: *Sphinx* (se d. o.), *Acherontia* (se Dödskallefjäriln), *Smerinthus* (se Nattsvärmare), *Deilephila* (se d. o.) och *Macroglossa* (se Dagsvärmarsläktet). G. A.—z.

Sphinx, *zool.*, ett till fam. *Sphingidæ* bland svärmarfjärilarna hörande släkte, utmärkt af den särdeles långa sugtungan och den bakåt tillspetsade bakkroppen, hvars 5 första leder äro tecknade med omväxlande mörka och ljusa sidofläckar eller tvärband. I Sverige finnas 3 arter. Den vanligaste är den öfver hela landet utbredda tallsvärmaren, *S. pinastri*, som har en vingbredd af 67—87 mm. och är mörkt askgrå med svarta teckningar på framvingarna och tvärband af samma färg på bakkroppen. Larven lefver på tallbarr. I landets södra hälft förekommer ligustersvärmaren l.

Ligustersvärmaren (*Sphinx ligustri*).

ligusterfjärilen, *S. ligustri* (se fig.), med en vingbredd af 90—110 mm. Den kännes lätt igen på bakvingarnas rosenröda färg med de 3 svarta tvärbanden samt den likaledes i rosenrödt och svart tvärbandade bakkroppen. Larven, som lefver på syren, liguster och ask, är ljusgrön med violetta, undertill hvitkantade snedstreck på sidorna. — Båda de nämnda arterna ses i skymningen besöka

nmande syren och kaprifolium för att i flykten a honung. G. A—z.

phinx, lat., *konsth.* o. *myt.* Se Sfinx.

Sphinx, internationell egyptologisk tidskrift, som 6 började utges af den svenske egyptologen rl Piehl (se denne). Efter dennes död, 1904, redaktörskapet skötts af docenten Ernst mar, sedan 1908 med biträde af franske ptologen George Foucart. Tidskriften, som ägeras på franska språket, utkommer med 4 hftn gen och innehåller såväl vetenskapliga uppser som framför allt recensioner af arbeten, tillande hela den egyptologiska forskningsgrenen. nd forna och nuvarande medarbetare märkes stort antal utländska vetenskapsmän, såsom élineau, Ebers, Erman, Lefébure, Lieblein, ville, Pietschmann, Le Page Renouf m. fl. iskriften, hvars tryckning de första åren bekostaf E. Cederlund, J. Bernström, O. Ekman och dra mecenater, har sedermera utkommit med derstöd af staten. P. L—n.

Sphragistik. Se Sfragistik.

Sphyræna, Sphyrǣnidæ, *zool.* Se Piddor. Om deras giftighet se Fiskgift, 437.

Sphy'rna, Sphy'rnidæ, *zool.* Se Hammarjar.

Spiaggia di Miniscola [spia'ddja - nīskåla], it., dtunga. Se Miseno.

Spianāto [-tå], it., *mus.*, glatt, jämnt, lidelset.

Spica (Axet), *astron.* Se Jungfrun.

Spica ce'ltica, *farm.* Se Valeriana.

Spica i'ndica, *farm.* Se Nardostachys tamansi.

Spiccato [spikåtå], it. (tydligt utpräglad l. afld), *mus.*, stackato (för stråkinstrument), särldt ett stackato med hoppande stråke.

Spicheren (Spichern), by i (tyska) Lothrinn, kretsen Forbach, 5 km. s. om Saarbrücn, bekant genom det fältslag, som där 6 aug. 70 utkämpades mellan fransmän och tyskar. a franska armékåren (Frossard) hade nämnda g på morgonen besatt höjderna n. om S., mot lka efter hand 3 tyska divisioner ur 1:a och a arméerna gingo till anfall. Striden, som var nska förlustrik, särskildt för tyskarna, hvilka tligen stormade den förstärkta ställningen, fortk till sent på kvällen och slutade med fransännens återtåg mot Metz. I slaget hade deltagit franska sidan 27,600 man och på den tyska ,600 man. Förlusterna uppgingo för fransmännen l 4,000 man (hvaraf 2,000 fångna) och för skarna till 4,600 man. Genom nederlaget vid S. f franska hufvudarmén nödgad att utrymma ar-linjen och draga sig tillbaka mot Moselle, arigenom de ofvannämnda tyska arméernas inckning i Frankrike obehindradt kunde förggå. H. J—dt.

Spicile'gium (af lat. *spīca*, ax, och *le'gere*, ocka), i äldre boktitlar: axplockning, efterskörd, val.

Spiegel [spīgel], Friedrich von, tysk orienlist, f. 1820 i Kitzingen (vid Würzburg), d. 1905 Münster, professor i österländska språk vid unirsitetet i Erlangen 1849—90, var verksam föreädesvis på de (fornindiska och) iranska språkens område. Särskildt betydelsefullt var under en vistelse i Köpenhamn hans arbete på de indiska och iranska handskrifternas område, hvarigenom han väsentligen bidrog till den senare af Westergaard utgifna katalogen. Studiet af palihandskrifterna resulterade i *Kammavākyam, liber de officiis sacerdotum Buddhicorum* (1841) och *Anecdota Pālica* (1845) med öfv. och noter. Sedermera egnade han sig nästan uteslutande åt iranska filologien. Bland hans många, delvis betydande arbeten där må nämnas *Chrestomathia Persica* (1846), *Die Alexandersage bei den Orientalern* (1851), *Grammatik der Pârsisprache nebst sprachproben* (1855), *Über einige eingeschobene stellen im Vendidad* och *Der 19. Fargard des Vendidad* (i "Abhandlungen der Königl. Bayerischen Akademie der wissenschaften", bd VI—VII, 1850, afd. III 1855), en öfv. af "Avesta" (I—III, 1852—63), "Avestas" grundtext jämte huvareschöfv. (I—II, 1853—58), *Einleitung in die traditionellen schriften der parsen* (I. *Huzwâresch-grammatik*; II. *Die traditionelle literatur*, 1856—60), en edition af *Neriosengh's sanskritübersetzung des Yaçna* med kommentar (1861), *Die altpersischen keilinschriften* (grundtext med öfv., grammatik och glossar, 1862; 2:a uppl. 1881), *Erân* (1863), kommentar till "Avesta" (I—II, 1864—68), *Grammatik der altbaktrischen sprachen nebst einem anhange über den gâthâdialekt* (1867), *Erânische altertumskunde* (I—III, 1871—78), *Arische studien* (I, 1874), *Vergleichende grammatik der alterânischen sprachen* (1882), *Die arische periode und ihre zustände* (1887). Om också S:s arbeten i språkvetenskapligt afseende äro väsentligen föråldrade, ha de ännu stor betydelse som källskrifter, särskildt på grund af den hänsyn S. tar till den inhemska traditionen. K. F. J.

Spiegelberg [spīg-]. Se Heuscheuer gebirge.

Spieghel [spīg-], Hendrick Laurenszoon, holländsk författare, f. 1549 i Amsterdam, d. 1612 i Alkmaar, till yrket köpman, författade tillfällighetsdikter, den versifierade sedeläran *Hertsspieghel* och dialogen *Twespraack der nederduytsche letterkunst*, ett arbete, som innehåller en nederländsk språklära och är utpräglad puristiskt och patriotiskt i renässansens stil. Till hans vänkrets hörde Coornhert, Jan van Hout och Roemer Visscher.

Spiekeroog [spikeråg], den östligaste af de östfrisiska öarna, i preussiska prov. Hannover, 9 km. från kusten. 14,15 kvkm. Hafsbad (äfven varma). Säsong 1 juni—30 sept. Omkr. 2,000 kurgäster. Ln.

Spielberg [spīl-], statsfängelse. Se Brünn.

Spielhagen [spīl-], Friedrich, tysk romanförfattare, f. 24 febr. 1829 i Magdeburg, d. 25 febr. 1911 i Charlottenburg, studerade från 1847 filologi och filosofi i Berlin, Bonn och Greifswald. 1857 debuterade han som författare med novellen *Clara Vere* ("Clara Vere", 1875), som följdes af *Auf der düne* (1858; "På sandreflarna", 1871). Båda dessa noveller mottogos med bifall, men sitt egentliga rykte grundlade S. med romanen *Problematische naturen* (1860, många uppl.; "Gåtfulla karakterer", 1875) och dess fortsättning *Durch nacht zum licht* (1861; "Från mörker till ljus", 1876—77). S. var en efterföljare af Gutzkow och Laube: didaktisk och tendentiös, speglade hans

dikt samtida rörelser och tilldragelser, med ifrigt partitagande för den liberala ståndpunkten. Lifliga färger, rask framställning, glänsande retorik och spännande "romanhandling" utmärka dessa arbeten, som frambragts af en ärlig, fast natur, en vinnande personlighet. Mot honom reste sig oppositionen 1884, då Heinrich och Julius Hart offentliggjorde "F. S. und der deutsche roman der gegenwart". Till hans förnämsta romaner höra, jämte de redan nämnda, *Die von Hohenstein* (1863), *In reih' und glied* (1866), *Hammer und amboss* (1869; "Slägga och städ", 1870), *Allzeit voran* (1872; "Alltid främst", 1877), *Was die schwalbe sang* (1873; "Hvad svalan sjöng", s. å.), *Sturmflut* (1876; "Öfversvämningen", s. å.) och *Quisisana* (1880; "Quisisana", s. å.). Hans popularitet sjönk hastigt under tredje årtiondet af hans författarskap; *Was will das werden?* (1886) och *Noblesse oblige* (1888), *Stumme des himmels* (1894; 8:e uppl. 1906) och *Faustulus* (1896) m. fl. kommo som representanter för en redan öfvervunnen och förlegad riktning. Bland novellerna märkas *Röschen vom hofe* (1864; "Rosa på herrgården", 1875), *Die dorfkokette* (1868), *Angela* (1880; "Ängela", 1881 o. 1882) m. fl. S. skref dessutom skådespelen *Liebe für liebe* (1875), *Hans und Grete* (1876), *Gerettet* (1884), *Die philosophie* (1887) m. fl., två band *Gedichte* (1892—99) samt utgaf *Vermischte schriften* (2 bd, 1864—68) och *Beiträge zur theorie und technik des romans* (1883 och 1896). S:s samlade arbeten utkommo i 16 bd 1871, i 14 bd 1878, i 22 bd 1895 (ny följd, 7 bd, 1902 ff.); valda romaner i 10 bd 1907 och 1910. S. var sedan 1862 bosatt i Berlin. 1890—91 utgaf S. en självbiografi, *Finder und erfinder*, i 2 bd. Många flera verk af S. äro öfversatta till sv., senast "Susi" (1897) och "Kärlek och svartsjuka" (1916). Se Karpeles, "F. S." (1889), och H. Henning, "F. S." (1910). (R—n B.)

Spielmannsdichtung [spīl--oŋ], ty., den tidiga tyska medeltidsdiktning, som författades af kringvandrande spelmän, lekare (ty. *fahrende leute*), och som kännetecknas af äfventyrsmotiv, enkel byggnad, grotesk komik, stereotypa vändningar och rätt konstlös framställning. Bland hithörande arbeten kunna nämnas "König Rother" (se Rother) och "Orendel" (se Örvandel). Se arbeten af Vogt (1876), Thien (1882), Tardel (1894), Wolf (1903) och inl. till W. Hertz, "Spielmannsbuch" (3:e uppl. 1905).

Spiering [spīr-], Pieter. Se Silfvercrona, P. S.

Spiero [spīrå], Heinrich, tysk kritiker, f. 1876 i Königsberg, juris doktor och docent vid Kunstgewerbeschule i Hamburg, har författat ett stort antal arbeten om modern tysk litteratur, bl. a. *Hermen* (1906), *Geschichte der deutschen lyrik seit Claudius* (1908; 2:a uppl. 1915), *Detlev von Liliencron* (1910, 1913); *Das poetische Berlin* (1911—12) och *Geschichte der deutschen frauendichtung seit 1800* (1913).

Spiertanjargga. Se Njargga.

Spiess [spīs], Christian Heinrich, tysk romanförfattare, f. 1755, d. 1799 som f. d. landsortsaktör, var en af de mest produktive representanterna för den tyska spök- och riddarromanen. Hans arbeten (*Hohenstaufen* kom ut i 2:a uppl. 1826—32) öfversattes i stor myckenhet på svenska och ha här varit mycket lästa och uppskattade. De ha påverkat bl. a. Almquist. Se K. Müller-Fraureuth, "Die ritter- und räuberromane" (1894).

Spiess [spīs], Adolf, tysk pedagog, en af grundläggarna af den moderna skolgymnastiken, f. 1810 i Lauterbach i Vogelsberg, d. 1858 i Darmstadt, blef 1833 lärare i Burgdorf, 1844 i Basel och var 1848—55 "oberstudienassessor" i Darmstadt. Han införde Jahns "turnen" (den tyska gymnastiken) i skolorna. Af hans skrifter må nämnas *Lehre der turnkunst* (4 dlr, 1840—46; 2:a uppl. 1867—74) och *Turnbuch für schulen* (2 dlr, 1847 och 1851; 2:a uppl. 1880—89).

Spiessbürger [spīs-], ty. Se Spetsborgare.

Spigēlia L., *bot.*, örtsläkte af fam. *Loganiaceæ* med öfver 30 arter i Amerikas varmare delar. Bladen äro helbräddade. Blommorna äro samkönade, femtaliga, med rörlik eller tallriksformig krona och sitta i axliknande ställningar i grenspetsarna. Ståndarna sitta fästa i den ofta utvidgade öfre delen af kronan. Frukten är en kapsel, som vid mognaden sönderfaller i två hälfter, hvilka öppna sig med valvler; fröna äro förenade i 2 grupper. *S. anthelmia* i Västindien är narkotiskt giftig och har användning som maskmedel, hvarför den odlas. Rotstocken af *S. marylandica* i södra Förenta staterna utgör drogen *rhizoma Spigeliæ*. Jfr Fevillea. G. L—m.

Spigēlius' lob, *anat.*, uppkallad efter belgiske anatomen Spigel (latiniseradt Spigelius), f. 1578, d. 1625. Se Lefvern, sp. 28.

Spiggolja är en animalisk olja, som erhålles genom utsmältning ur en liten fisk, spiggen (se Spiggsläktet). Den skiljer sig från öfriga animaliska oljor därigenom, att den är torkande och till följd däraf kan användas till fernissa. Tillverkning af spiggolja torde dock numera ha upphört. G. H. H.

Spiggsläktet, *Gasterosteus, zool.*, tillhör fam. *Gasterosteidæ*, ordn. *Acanthopterygii* (taggfeniga

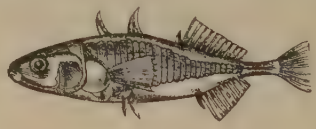

Storspigg.

fiskar) inom fiskarnas klass. Kroppen är mer eller mindre långdragen. Fjäll saknas, men ersättas stundom af tvärställda plåtar på kroppssidorna. Munöppningen är liten med tänder endast på käkarna. Flera fristående taggar, som kunna nedfällas, finnas framom ryggfenan. Omkr. 10 arter äro kända, hvilka förekomma i såväl salt som sött vatten. Hannen bygger af växtämnen m. m. ett

t bo med en sidoöppning, hvari han förmår n att afsätta sina ägg, och han bevakar samt varar boet med stor energi. Spiggarna lefva iskrom och fiskyngel och äro, enär de förema i stora stim, synnerligen skadliga för fisket.

oss förekomma tre arter: storspiggen, *aculeatus* (se fig.): kroppen hoptryckt, medeligt långsträckt, kroppssidorna med tvärställda plåtar, 3 fria taggar framför ryggfenan, längd 11 cm.; småspiggen, *G. pungitius*, 9—11 ar framför ryggfenan, inga sidoplåtar, längd 5 cm.; tångspiggen l. tångsnipan, *spinachia* (*Spinachia vulgaris*), 14 eller flera ar framför ryggfenan, kroppen långsträckt, ig, ej hoptryckt, nosen lång, stjärten smal lång, längd till 18 cm. Denna art lefver lutande i hafvet, hvaremot de föregående finnas de sött och salt vatten. Jfr Spiggolja. L—e.

pik, af järn eller annan metall tillverkad ten, dd att drifvas igenom två (eller flera) föremål ex. bräder) och sålunda fästa dem vid hvara eller att, inslagen i en vägg e. d., tjäna att hänga föremål (kläder, taflor o. d.) på. ler medeltiden funnos särskilda skrån för tillning af spik. Gamla kända platser för spikde äro Schmalkalden i Tyskland och Birming i England. Efter tillverkningssättet brukar skilja mellan smidd spik, klippspik, trådspik gjuten spik. Smidd spik, numera sällan kommande, tillverkas antingen för hand eller askin. I förra fallet utsmides det fyrkantiga esjärnet öfver städet, med ansatsen för hufet formad mot städkanten, därefter afhugges et öfver en i städet insatt huggtand, och slutn formas hufvudet i sänke, s. k. nageldorn, ligen försedd med flera hål för olika groflekar. nare fallet används antingen spikhammare eller rvalsverk, det senare med periodiskt återkomde urtagningar i spåret för hufvudenas bilde (t. ex. för rälsspik). *Spikhammaren* är en n stjärthammare (se Hammare 1) af 5—7 vikt och med en hastighet af minst 300 slag inuten. Den är vanligen försedd med *korspen*, v. s. att såväl hammarens pen som städet ha men af ett T, så att smeden, som sitter framl hammaren, kan bekvämt såväl tvärräcka spiket på den ena sidoarmen som släta det på gpenen, äfvensom slutligen afklippa den färdigdda spiken på den andra sidoarmen, som för ta ändamål utgöres af en egg. Till spikhamren hör äfven en nageldorn, fastsatt i städken och upptill försedd med ett hål, i hvilket dtlangaren, eller 'höfdaren'' (eg. hufdaren), ätter den afhuggna spiken för att medelst några g med en handhammare förse den med hufvud ufdning''). Den smidda spikens hufvudyta är ingen plan eller formad till en låg, fyrkantig ramid. Smidd spik sorteras efter groflek och gd. Äldre, dock ännu använda benämningar på dd spik äro: *skeppsspik* (gröfst), 12—30 cm.; *fspik*, 9—11 cm.; enkel och dubbel *läktspik*, -9 cm.; *brädspik*, 5—7 cm.; enkel och dubbel *spik*, 2,5—4 cm.; *skospik*, *klackspik* m. fl. *dellspik* (''hakspik'') har det smala hufvudet sedt med hakformade utsprång åt båda hållen. minsta slagen benämnas *nubb* (se d. o.). — ippspik tillverkades redan 1800 af hamrad plåt (af Guppy), sedan 1830 af valsad plåt. Denna klippes i remsor till en bredd, svarande mot spikens längd, hvarvid iakttages, att spikens längdriktning sammanfaller med plåtens valsriktning, i hvilken den har största styrkan och segheten. Spikämnena utklippas ur remsan till kilform, hvarannan med spetsen åt ena, hvarannan åt andra hållet,

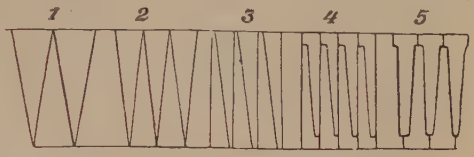

Fig. 1. Klippspik af olika former.

hvarigenom intet affall uppkommer (fig. 1). Ämnena utglödgas, och hufvudena utformas i kallt tillstånd, de smärre med hammare i nageldorn, de större med hejare eller slagpress, hvarjämte skaftet närmast hufvudet pressas rundt. Plåtämnets tjocklek växlar mellan 1 och 8 mm. alltefter spikens längd, som kan växla mellan 2 och 17 cm. Enligt amerikansk metod framställes klippspik sålunda, att plåtremsan i en klippningsprocedur sönderdelas i flera parallellt liggande spikar, hvilka alla vid nästa klipp afskiljas vinkelrätt mot längdriktningen

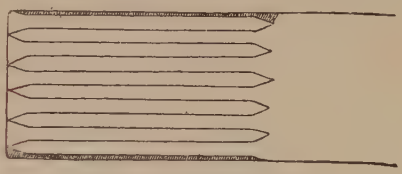

Fig. 2. Amerikansk klippspik.

(fig. 2). Den klippta spikens olägenheter äro, att kanterna äro råa, att spetsarna ej äro fullt skarpa och att hufvudena ofta bli sköra genom kallstukningen. Grof klippspik med 125 mm. och större längd går i handeln under benämningen *ekspik*, och klenare af samma längder kallas *furuspik*. —

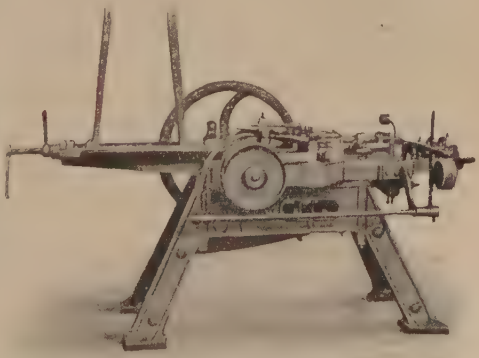

Fig. 3. Trådstiftmaskin.

Trådspik, trådstift, parisstift (Philippe i Paris 1832) tillverkas af hårddragen (ej

glödgad) järntråd af fyrkantig, mera sällan rund eller trekantig tvärskärning. Trådstiftmaskinerna (fig. 3) arbeta sålunda, att den förut riktade tråden fasthålles mellan två räfflade klämbackar, medan hufvudet formas genom stukning, hvarpå följer spetsning genom två andra klämbackar, som pressa spetsen till form af en pyramid och samtidigt frånskilja det färdiga stiftet. Somliga maskiner tillverka två stift samtidigt, i det att tråden först afklippes till dubbel längd, hvarefter hufvudena formas å båda ändarna af stiftet, hvilket slutligen tudelas genom klämbackarna, som i detta fall i stiftet inpressa *två* med spetsarna mot hvarandra vända pyramider. Smärre stift blåanlöpas genom upphettning på en järnplåt eller svärtas med linolja. Trådspik sorteras efter längden, som växlar från 6 mm. (groflek 0,6 mm.) till 200 mm. (groflek 6 mm.). Tre- och fyrkantspik ha stundom skrufform med mycket stor stigning hos gängan. Sådan spik sammanhåller kraftigare. Trådstift benämnas efter ändamålet: *skifferstift*, *spånstift*, *ribbstift*, *golfstift*, *skostift* etc. — Gjutenspik, numera sällan förekommande, tillverkas af gjutjärn, koppar, brons och zink.

Bland mera speciella arter af spik märkas följande: hästskosöm, breda och tunna, vanligen med skarpt tillspetsade hufvuden, tillverkas numera i maskiner. Ämnet utgöres af en valsad skena med en tvärprofil, motsvarande sömmets längdprofil, dock med hufvud åt båda hållen. Sömmen utklippas och uträckas till mycket tunn form, antingen mellan excentriska valsar eller genom pressning mellan två klämbackar. — Tenlikor, tapetserar- l. möbelstift, tämligen korta, men med stora, buktiga, ofta ornerade, till prydnad afsedda hufvuden af mässing eller liknande metall. De tillverkades förr h. o. h. genom gjutning. Numera pressas hufvudet af plåt och fästes vid stiftet antingen genom lödning eller genom tillstukning af metallen kring stiftets hufvud. — Häftstift tillverkas med mässingshufvud och järnstift eller h. o. h. af järnplåt med stiftet bildadt genom utstansning ur hufvudet, utböjning till rät vinkel samt spetsning och sammanpressning till rund form. Flera svenska järnverk bedrifva spiksmide. Hit höra Boxholms bruk (årlig tillverkn. omkr. 2,000 ton), Kallinge (omkr. 1,500 t.), Domnarfvet (omkr. 900 t.), Avesta, Degerfors m. fl. Söm tillverkas vid Hagfors, Uddeholm, Domnarfvet m. fl. Årliga tillverkningsvärdet af spik och stift i Sverige uppgår till omkr. $5^1/_2$ mill. kr. En mindre del. i synnerhet gröfre spik (öfver 45 mm. lång), exporteras. G. S—n.

Spikblad, *bot.* Se Hydrocotyle.

Spikborr, *tekn.* Se Spikning.

Spikböld, en i eller tätt under huden uppkommande, mindre bulnad, äfven kallad bolde (se d. o.).

Spikhammare, *mek.* Se Spik.

Spikharmonika (ty. *nagelgeige*, *eisenvioline*), *mus.*, ett instrument, som uppfanns 1740 af bajerske violinisten Joh. Wilde och består af ett antal i en resonansbotten fästa, runda och olika långa järn- eller stålspikar (merendels utan hufvud). De äro ordnade i halfcirkel eller $^3/_4$ cirkel, vanligen kromatiskt i $2—2^1/_2$ oktaver, och ange olika toner, som frambringas genom att spikarna bestrykas med hartsade stråkar. Tonen är klar och något hvass. Spikharmonikan förekom som

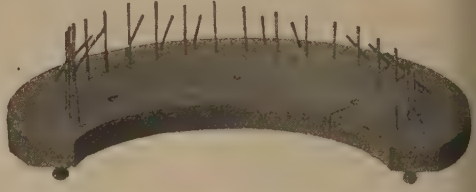

Spikharmonika från Uppland. (Nordiska museet, Stockholm.)

folkinstrument hos svenska allmogen under senare delen af 1700-talet och inpå 1800-talet. Jfr Harmonika. E. F—t.

Spikklubba. 1. *Bot.* Se Datura. — 2. *Krigsv.*, namn på morgonstjärna (se d. o.).

Spikning, *tekn.*, indrifning af spik, används hufvudsakligen till sammanfogning af träarbeten. För gröfre spik och hårdt trä förborras vanligen med spikborr, hvars diameter är högst $^2/_3$ af spikens. För indrifningen används antingen hammare eller press, den senare metoden mest använd vid masstillverkning af träarbeten, t. ex. vid lådfabrikation, hvarvid en särskild maskin, spikningsmaskin, används. För utdragning af inslagen spik används ett tångliknande verktyg, spikutdragare, eller en kloliknande del af hammarhufvudet eller den ena, med en liten urtagning försedda skänkeln hos en hoftång, för grof spik kofot (se d. o.). Spikning undanträngés alltmer af hopskrufning för sammansättning af träarbeten. Skrufven skonar träet mera, åstadkommer fastare anslutning, hvarjämte delarna lättare kunna tagas i sär, om så skulle erfordras. G. S—n.

Spikolja (ty. *spiköl*, af *spike*, namn på *Lavandula spica*), *Ætheroleum spicæ*, *farm.*, en flyktig olja, som beredes genom destillation ur blomaxen (*spicæ*) eller rättare blomsvansarna (*anthuri* hos *Lavandula latifolia* Vill. (*L. Spica* Chaix.), den bredbladiga formen af lavendeln. Snarlik olja erhålles äfven af *L. Stoechas* L. Den s. k. spikoljan, som väsentligen består af cineol ($C_{10}H_{18}O$), har kamferliknande lukt, men luktar därjämte af terpentin, som används vid dess beredning. Spikoljan må icke förväxlas med den fina, välluktande, hos oss officinella lavendeloljan (jfr Lavendel). Spikoljan nyttjas utvärtes i liniment o. d. till ingnidning mot reumatism, å svullnader o. s. v. O. T. S. (C. G. S.)

Spikreglar, virke, sågadt af furu och gran till 7,5 cm. tjocklek och 7,5—10 cm. bredd. W. E—n.

Spiksjuk, *skpsb.*, brukade man förr säga om fartyg, hvars järnförbindningar, bultar och spik i skrofvet voro förrostade. R. N.*

Spiksmide. Se Spik.

Spiktramp. Se Hoflidanden.

Spiktunna, ett tortyrredskap, som är kändt eg. endast från folksagorna och folkvisorna: hos oss svenskar särskildt genom visan om "Liten Karin" (se d. o.). Det bestod af en tunna med utifrån genomslagna spikar, mot hvilkas spetsar den i tunnan inneslutne sargades, då tunnan rullades om-

ig. Äfven i den tyska visan om liten Karin om-
nes spiktunnan (ty. *nägelfass*). I legenderna
Heliga Katarina (ursprunget för sångerna om
ten Karin") fästes helgonet på spikbeslagna
N. E. H.

pikutdragare, *tekn.* Se Spikning.

pila'nthes L., *bot.*, örtsläkte af fam. *Compositæ*, *Tubuliflorœ*, hörande till samma grupp som *ianthus*, med 30, till största delen ameri-
ska arter. Korgarna sitta ensamma på vanli-
långa skaft. Blomfästet är starkt hvälfdt,
elformigt eller cylindriskt. Bladen äro mot-
a. Frukterna äro plattryckta. Pappus består
2 borst eller saknas. Flera arter användas mot
bjugg, t. ex. *S. oleracea*, som används äfven
tandvärk (se Paraguay-roux) och dess-
m odlas som köksväxt för de krassesmakande
dens skull (s. k. Parakrasse). G. L—m.

pilderdalen. Se Spilderhesten.

pilderen l. Spildra, en 30,21 kvkm. stor,
gig, rätt ofruktbar ö i yttre Kvænangsfjorden,
msö amt, Norge. 121 inv. (1910). K. V. H.

pilderhesten, en målerisk fjällrygg med 6 top-
, mellan Spilderdalen i n. och Næver-
en i s., Nordlands amt, Norge. K. V. H.

pildra. Se Spilderen.

pilhammar, Johan Reinhold, skolman,
ningsman, skriftställare, f. 25 april 1836 i Gäfle,
1854 student i Uppsala, där han 1865 aflade
s. kandidatexamen, och var 1868—72 adjunkt
Nya elementarskolan i Stockholm. Redan 1866
de han inträdt i "Nya dagligt allehandas" redak-
a och tillhörde denna, 1872—74 som t. f. redak-
, till 1878, med stilistisk talang förfäktande tid-
ggens politiska grundsatser eller bedömande lit-
atur- och konstföreteelser. Efter att i mars 1878
s som andre redaktör öfvergått till "Aftonbladet"
han juni 1879—sept. 1884 denna tidnings huf-
dredaktör och ansvarige utgifvare samt gaf, såsom
hans publicistiska föregåenden var att vänta,
mingen en mera moderat hållning i inrikespoli-
ska frågor. 1887 antogs han till redaktör af
läsning för folket", och dec. 1894—30 juni 1912
han därjämte redaktör af "Post- och Inrikes
mingar" (se d. o., sp. 26). S. har bl. a. öfver-
t och bearbetat Stackes *Historisk läsebok*
skolan och hemmet (1871—76; ny uppl.
31—89) samt utgett *Fosterländska minnen* (1889)
m.

Spillage [-lä∫; af *spilla*], förlust af varor, be-
drade med sjölägenhet, på grund af dåligt em-
llage.

Spillern, Öfre och Nedre, två med hvar-
dra sammanhängande sjöar på gränsen mellan
nda härad i Östergötlands och S. Tjusts härad
Kalmar län (115 m. ö. h., 4,2 kvkm.), uppta
v. afloppet från sjön Hallången samt afrinna
t n. till Odensvi kyrksjö (86 m. ö. h., 3,6
km.), hvarefter vattendraget fortsätter mot s. ö.
nom Lillsjön, Långrammen (57 m. ö. h.), Koga-
n (2,1 kvkm.) och den 17 km. långa, men till
rre delen mycket smala Långsjön (55 m. ö. h.,
3 kvkm.) med aflopp österut förbi Ankarsrum ge-
m några småsjöar, af hvilka en upptar ett från
cknevi socken kommande vattendrag, som utgör
opp för Anen (helt nära S., 125 m. ö. h.),
kern (94 m. ö. h., 16,7 kvkm.), hvarefter det förenade vattendraget, som nu får namnet Botorpsströmmen, går genom flera mindre sjöar och faller ut i Östersjön vid Helgerums gård, hvarför dess nedre del äfven kallas Helgerumsån. Nederbördsområde 990 kvkm. Wbg.

Spillernot, *fisk.* Se Fiskredskap, sp. 451.

Spiller von Hauenschild [fä'nn -∫ilt]. Se Hauenschild.

Spillkråkan, *zool.* Se Hackspettsläktet.

Spillmark, *kam.*, det afdrag i vikt, som vid leverans af vissa norrländska räntepersedlar (smör, talg, kött m. m.) egde rum för spillning under transporten till leveransorten. Beräkningen af spillmarker upphörde i sammanhang med 1855 års ränteförenkling. Kbg.

Spillningsätare, *zool.* Se Skalbaggar, sp. 866.

Spillvatten, *tekn.*, förorenadt afloppsvatten (till skillnad från regnvatten; se Kloak, sp. 307); en del af en köpeskilling, resp. ett motvärde, som icke på årligt sätt redovisas och som vanligen utgör en vinstandel eller provision, hvilken af någon anledning hemligen uppbäres.

Spillånga, *zool.* Se Långa.

Spilo'grapha ce'rasi, *zool.* Se Körsbärsflugan.

Spilomēna, *zool.* Se Rofsteklar.

Spilta, *landtbr.* Se Stall.

Spilträ (Spilträstunna), äldre svenskt rymdmått för torra varor, innehöll 48 kannor = 1,26 hl. Det nyttjades till salt kött och fisk, packadt salt, packadt mjöl, beck och tjära.

Spin., vid djurnamn förkortning för italienske entomologen Max Spinola (f. 1780, d. 1857).

Spīna, lat. (eg. tagg), ryggrad. — *Spina bi'fida*, *med.*, klufven ryggrad, en medfödd öppning i ryggradskanalen, vanligen i den nedre delen, hvarigenom de med cerebrospinalvätska fyllda ryggmärgshinnorna tränga ut och bilda en svulst, i de flesta fall betäckt af huden. Åkomman har många grader, från en smal, kort springa till en lång bred öppning, som skiljer äfven främre delen af ryggkotorna. Någon gång ligga äfven ryggmärgshinnorna blottade, utan betäckning af hud. I de svårare fallen är fostret dödfödt eller dör snart efter födelsen. Endast de lindrigaste fallen äro förenliga med lifvets bestånd, vanligen blott för en kortare tid. Operation af svulsten, som stundom kan bli af ett barnhufvuds storlek, är farlig och ger osäkra resultat. — *Spina ventōsa*, *med.*, föråldradt namn för inflammatoriska, skrofulösa eller syfilitiska uppdrifningar af fingrar och tår med eller utan karies och nekros i benen. F. B.*

Spinācia L., *bot.*, örtsläkte af fam. *Chenopodiaceæ* med 4 arter i Orienten. Blommorna äro dioika. Hanblommornas hylle är 4—5-klufvet; ståndarna äro 4—5. Honblommornas hylle utgöres af två sammanvuxna förblad, som bli hårda och omge det enfröiga fruktämnet samt slutligen bilda en kantig eller tornbärande "fruktkalk", hvilken hela bildning är hvad som i handeln kallas "spenatfrö". Den vanliga spenaten odlas numera allmänt i kökträdgårdarna för bladens skull, hvilka anrättas stufvade och förtäras till ägg, kött, lax o. s. v. Af spenaten odlas flera varieteter hänförliga till 2 hufvudformer. Taggspenat (*S. oleracea* var. *spinosa*), den vanligaste formen, med tornbärande

frukter (''frön'') samt smärre, ljusgröna, pillika blad, och rundbladig l. rundfröig spenat (*S. oleracea* var. *inermis*), hvars blad äro större och rundade (se fig.) samt ''fröna'' obeväpnade, runda. Af de odlade varieteterna anses Gaudryspenat vara den förnämsta. Spenatfrö sås tidigt på våren, så snart snön gått bort, å väl gödslade sängar och sås sedan hvarannan vecka under hela sommaren till början af sept. Man brukar äfven så

Spinacia oleracea (svensk valkyriaspenat).

spenat å de tilltrampade smala gångarna mellan ärt- och bönsängar. Så snart spenaten ''går i frö'', d. v. s. skjuter upp stjälk med blomsamlingar i bladvecken, äro bladen icke längre användbara till stufning; därför måste förnyade sådder ske, för att man ständigt må ha tillgång på de mjälla ''rotbladen''. — Om spenatmögel se d. o. O. T. S. (G. L—m.)

Spina'cidæ, *zool.* Se Tagghajar.

Spinäl (lat. *spinälis*, af *spina*, ryggrad), hvad som har afseende på ryggraden eller ryggmärgen. Spinal-anestesi. Se Kokain, sp. 493. — Spinalga'nglion, *anat.* Se Ryggmärg, sp. 1331. — Spinal muskelatrofi, *med.* Se Ryggmärgssjukdomar, sp. 1336. — Spinal reflex, *fysiol.* Se Reflex 1, sp. 1170. — Spinalsystem, sammanfattningen af ryggmärgen och samtliga från densamma utgående nerver.

Spinalonga, ö och udde vid Mirabellaviken på nordvästra delen af Kreta.

Spinaroli [-råli], it., *bot.* Se Musseron.

Spinax, *zool.* Se Svarthå och Tagghajar.

Spinazzola [-natså-], stad i italienska prov. Bari (Apulien). 12,407 inv. i hela kommunen (1911). Oliv- och vinodling.

Spind, härad och socken i Lister og Mandal amt, Norge. 41,28 kvkm. 1,248 inv. (1910). Mycket söndersplittrad kusttrakt med flera öar. K. V. H.

Spindel. 1. *Mek.*, axel eller en annan roterande del i en mekanism, t. ex. axeln till oron i fickur, den axel i en borrmaskin, som står i omedelbart samband med borret, den axel i en svarfstol, hvars ur dockan framskjutande del, spindelhufvudet, är så inrättad, att arbetsstycken af olika slag därvid kunna fästas, vidare de axlar vid spinnmaskiner, som uppbära rullarna för den spunna trådens upplindning o. s. v. — 2. *Zool.* Se Spindeldjur. 1. G. R. D.*

Spindelaporna, *zool.* Se Klängaporna.

Spindeldjur, Spindlar, *Arachnoidea*, *zool.*, en klass, tillhörande typen leddjur (se d. o.). De andas liksom insekter och tusenfotingar genom luftrör (trakéer), hvilka dock på mångahanda sätt kunna vara ombildade till s. k. lungsäckar, d. v. s. ihåliga blad, hvilka liksom bladen i en bok ligga i stort antal bredvid hvarandra; endast de lägsta spindlarna sakna särskildt andedräktsorgan och andas genom huden. Från insekter och tusenfotingar skiljas alla spindeldjur lätt dels därigenom, att å kroppen, hvars form i öfrigt är mycket växlande, hufvud och bröst äro sammanväxta till ett stycke (*cephalothorax*, se d. o.), dels därigenom, att de äro utrustade med fyra benpar. Abdomen är än klotrund och bildad af ett enda stycke, än långdragen och ledad, än fullständigt sammanväxt med cephalothorax. Karakteristiskt är vidare, att pannspröt (antenner) städse saknas; i munöppningens närhet finnas två till tugg- eller gripredskap ombildade benpar. Nervsystemet utgöres hos de lägre (kvalsterdjuren) af en gemensam, svalget omgifvande massa; i regel finnes dock tydlig skillnad mellan hjärna (öfre svalgganglion) och bukmärg. Ögonen äro aldrig fasettögon (jfr Insekter), utan orörliga punktögon, till antalet växlande mellan 2 och 12 (se Insekter och Oceller); stafvarnas stora antal i synhinnan gör det antagligt, att synförmågan är god. Hörselorgan ha hittills ej blifvit påvisade, men väl särskilda känselorgan; outredd är också de s. k. *lyrformiga sinnesorganens* funktion, hvilka anträffas i bålens och benens hud hos flera spindeldjur. Från magsäcken utgå 3—5 blindsäckar, som ofta sträcka sig in i benen. Med undantag af *Tardigrada* (se nedan) äro alla spindeldjur skildkönade. Man indelar spindeldjuren i följande ordningar.

I. Tungmaskar (*Linguatulida*). Dessa djur har man länge ansett vara inälfsmaskar, och endast en mera detaljerad undersökning, särskildt af ungdomsformerna, har kunnat ådagalägga, att de sannolikt höra till spindeldjuren. Det är det parasitiska lefnadssättet, som gett dessa spindeldjur en masklik, ringlad kropp, hvars största del motsvarar de högre spindlarnas abdomen (se fig. 1). Mundelar saknas hos det fullt utvecklade djuret helt och hållet. De fyra i munnens närhet befintliga hakarna (*h*) tydas som rudimentära rester efter lika många ben, motsvarande de vanliga spindlarnas två främre benpar. Särskilda andedräkts- och blodomloppsorgan saknas. Hannarna äro mycket mindre än honorna. Den vanliga tungmasken, *Pentastomum* (*Linguatula*) *tænioides*, lefver i könsmoget tillstånd i hundens, vargens, hästens och, undantagsvis, äfven i människans näshåla och pannhåligheter. En fullväxt hona innehåller omkr. $^1/_2$ mill. ägg; dessa utstötas genom nysningar ur näshålan samt kunna då komma i beröring med växter och andra näringsämnen. Med dessa införas de i harens, kaninens, fårets, nötkreatu-

Fig. 1. Vanliga tungmasken. (Mycket förstorad.)

hästens eller (mera sällan) i människans kanal, hvars väggar embryonerna, som under kommit till utveckling, genomborra för att ma in i lefvern eller lungan. Där omges unga djuret med en kapsel samt under- en del förändringar och på samma sätt som kternas larver äfven hudömsningar. Först efter månaders förlopp har det uppnått ett sådant cklingsskede (fig. 1), att det ånyo kan bege ut på vandring, i det att det genombryter kap- och genomborrar lefvern, kommer in i kropps- gheterna, i bronkerna eller i tarmen och slut- n ut ur kroppen. Äro djuren närvarande i större ll, kunna de orsaka värdens död. Infektionen undens och andra djurs näshålighet sker antin- genom direkt upptagande af dessa larver eller genom förtärandet af den inficierade lungan lefvern; larverna kunna i dessa djurs näshåla cklas till könsmogna djur, men i annat fall gå under. Här liksom hos många andra parasitiska former omkomma sålunda tusentals ägg och er, medan flera sammanträffande lyckliga om- digheter erfordras, för att några få individer a kunna uppnå könsmogen ålder och förekomma ns utdöende.

II. Kvalster (*Acari*). Dit höra fästingen Fästingar; *Ixodes*), oret l. ordjuret rroglyphus) — en art, ost-oret (*T. siro*), ket liten (0,4—0,5 mm. lång), lefver i gammal — hårsäckskvalstret (se d. o.; *De- lex*), fågelkvalstret (*Dermanyssus*; se o.) och vattenkvalstret (*Hydrachnidæ*; ll. o.). Mera omtaladt, om ock ej mera kändt, är abbkvalstret (*Sarcoptes*), äfven kalladt abb l. skabbdjuret, ett mikroskopiskt lt, mjukt, ansvälldt djur utan ögon, med korta , som bära stjälkade fästskifvor eller långa st. Mundelarna bestå af en sugkägla med finger-

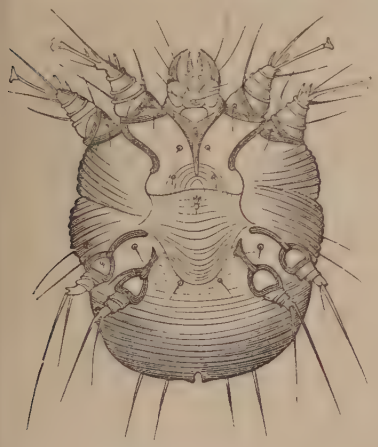

. 2. Skabbkvalstret (*Sarcoptes scabiei*), hona. (Mycket starkt förstoradt.)

a mandibler och intill sugkäglan tryckta palper. abbkvalstret lefver på eller i huden af rygg- dsdjur, och honan af *Sarcoptes scabiei* (fig. 2) sakar den under namnet skabb kända sjukdomen darom vidare Skabb). På våra husdjur lefva andra arter, som för kortare tid ock kunna innästla sig hos människan. Andra, såsom sammetskvalstret (*Trombidium*), lefva i fullt utbildadt tillstånd af vegetabilisk föda, ehuru de som larver snylta på insekter och andra spindeldjur.

III. Trögfotingar (*Tardigrada*), mikroskopiskt små, hermafroditiska former med sugande mundelar och korta, trubbiga ben utan hjärta och särskilda andedräktsorgan. Dessa djur, hvilkas släktskap med spindeldjuren är omtvistad, lefva mellan mossa i takrännor äfvensom vid hafsstränder och ha hufvudsakligen blifvit uppmärksammade därför, att de kunna efter långvarig intorkning åter väckas till lif genom befuktning.

IV. Egentliga spindlar (*Araneæ*). För kroppsformen mest kännetecknande är den ansvällda, oledade abdomen, som är fäst vid cephalothorax genom en smal och kort stjälk. Främre munbenparet är stort med klolik ändled, vid hvars spets utförsgången af en giftkörtel utmynnar (se Spindelgift). Vid bettet flyter vätska ur körteln i det sår, som klon åstadkommit, och förorsakar hos mindre djur nästan ögonblicklig död. Hannarnas andra munbenpar (*maxillipalpi*) är utrustadt med en behållare, som före parningen fylles med sperma; är detta infördt i honans könsöppning, så försvinner hannen hastigast från skådeplatsen, enär han i annat fall utsätter sig för att dödas och förtäras af den starkare honan. Abdomen, som hos honan städse är större än hos hannen, bär i spetsen fyra eller sex vårtlika upphöjningar, spinnvårtorna, genom hvilka spinnkörtlarnas sekret framträder; spinnkörtlarna ligga i abdomen och frambringa ett klibbigt ämne, som stelnar i luften och med fotklornas tillhjälp väfves till de bekanta spindelväfstrådarna. På buksidan af abdomens bas utmynna andedräktsorganen. Alla spindlar äro roféjur. — Ordningen kan indelas i följande underordningar:

a) *Tetrapneumones* äro spindlar med 4 lungor, med vanligtvis 4 spinnvårtor och 8 i två rader bakom hvarandra ställda ögon. Hit höra bl. a. fågelspindeln, *Mygale avicularia* (se Fågelspindlar), och minörspindlar (se d. o.).

b) *Dipneumones* ha 2 lungor samt dessutom trakéer; vanligtvis 6 spinnvårtor. Några (*Vagabundæ*) föra samma lefnadssätt som fågelspindlarna och använda trådarna blott till att förfärdiga säckar, i hvilka äggen förvaras och som bäras af spindeln eller gömmas å säkra platser. Sitt byte infånga de, *Citigradæ*, jakt- l. löpspindlarna, genom snabbt springande, medan andra, *Saltigradæ*, hoppspindlarna, ligga på lur eller smyga sig på sitt byte och öfverrumpla det med ett par hopp. Andra (*Sedentariæ*) spinna nät, i hvilka rofvet fångas. Dessa nät äro af mycket växlande beskaffenhet; somliga spindlar, såsom korsspindeln, förfärdiga ett hjulformigt nät, andra, såsom husspindeln, en tät, duklik väfnad; andra väfva rör, säckar etc. På hösten får man se unga spindlar segla genom luften, uppburna af långa, hopfiltade trådar ("Marietråd", "dvärgnät"); de använda denna fortskaffningsmetod för att komma till passande tillflyktsorter, där de kunna öfvervintra. *Citigradæ* ha hög cephalothorax med smal, rak rygg, kroppen van-

ligen betäckt med tätt, kort hår, långa ben. Hit hör taranteln (*Lycosa tarantula* l. *Tarantula Apuliæ*), som anträffas i Italien, Spanien och Portugal och lefver i jordhålor. Dess bett, som framkallar en smärtsam inflammation, har länge ansetts som orsaken till en epidemisk sjukdom (tarantismen); till denna sjukdoms svårare symtom (feber, gulsot, delirier) är taranteln oskyldig. Krabbspindlarna (*Latigradæ* l. *Laterigradæ*) ega förmågan att liksom krabborna röra sig bakåt och åt sidorna med samma lätthet som framåt; de spinna blott enstaka trådar och jaga under nedfallna blad insekter. — De talrika *Sedentariæ* skilja sig från hvarandra bl. a. genom den olika byggnaden af sina nät. Rörspindlarna (*Tubitelæ*) väfva åt sig en hylsa eller ett rör och framför detta ett vågrätt nät för insektfångst. Hit höra husspindlarna (se d. o.), *Tegenaria* l. *Agelena domestica*, äfvensom vattenspindeln (*Argyroneta aquatica*), en 12—20 mm. lång, gulbrun spindel, som lefver i vattnet och af de fina spindeltrådarna förfärdigar en dykare, hvilken af spindeln fylles med luft och är fäst vid dess abdomen; då den simmar, omges den med tät, sammetslik hårbeklädnad försedda abdomen af ett tunt luftlager. Väfspindlarna (*Inæquitelæ*) förfärdiga oregelbundna nät med trådar, som korsas i alla riktningar. Hjulspindlarna (*Orbitelariæ*) bygga de mest konstrika näten: lodräta, hjulliknande med cirkulära och radierande trådar; i nätets midtpunkt eller ock i något med spindelväf beklädt gömställe lurar spindeln på sitt rof. Se Hjulspindlar (med fig.).

V. Låckespindlar. Om dem se art. Låckespindlar.

VI. Gisselskorpioner (*Pedipalpi*). Om dem se art. Gisselskorpioner.

VII. Skorpioner (*Scorpionidea*). Första paret munfötter är klolikt, andra (''käkpalper'')

Fig. 3. *Euscorpius italicus*, en sydeuropeisk skorpion.

benlikt förlängdt, med en klo i spetsen (se fig. 3). Bakkroppens främre segment äro lika breda som cephalothorax, medan de sex bakre segmenten äro betydligt smalare och därför få utseende af ett svansbihang, hvars spets är utrustad med en krokig, med två giftkörtlar försedd tagg (*b*). Strax bakom det fjärde benparet sitter ett par kamformiga bihang, hvilka äro ombildade abdominalfötter och sannolikt tjänstgöra som stimulerande organ (*c*) vid parningen. Andedräktsorgan äro fyra par s. k. lungsäckar, hvilka mynna ut på abdominalsegmentens buksida. Blindsäckar å magen saknas. Skorpionerna lefva i varmare trakter och komma först i skymningen fram ur sina gömslen. De springa rätt snabbt, ofta också åt sidorna och baklänges, och hålla därvid svansen böjd uppåt och framåt öfver ryggen för att genast ha detta vapen färdigt till en stöt. De gripa med sina kraftiga käkpalper sitt rof (spindlar, större insekter etc.) och döda det med ett styng af svanstaggen. Somliga tropiska arter uppnå ganska betydlig storlek (15 cm.) och kunna dödligt såra t. o. m. människan. De i södra Europa förekommande arterna (omkr. 13) äro betydligt mindre.

VIII. Klokrypare (*Pseudoscorpionidea*). Se Bokskorpion och Klokrypare.

IX. Skorpionspindlarna (*Solifugæ*) närma sig insekterna, på samma gång de afvika från alla de öfriga spindeldjuren därigenom, att ej blott abdomen, utan ock cephalothorax är tydligt ledad. Första paret munfötter är starkt och tvåfingradt; andra paret liknar ben och tjänstgör som sådana. Det första benparet saknar klor och används som känselspröt. De andas genom trakéer och lefva uteslutande i varmare länder. En på de sydryska stäpperna förekommande form, *Galeodes araneoides*, fruktas mycket af kalmucker och kirgiser, enär dess bett är ytterst smärtsamt och medför inflammation, hufvudvärk o. s. v.; man påstår t. o. m., att bettet kan medföra döden, oaktadt några giftkörtlar ej blifvit funna hos djuret.

Till spindeldjurens klass hänföras ofta äfven de s. k. hafsspindlarna (*Pantopoda* l. *Pycnogonidæ*), utmärkta genom synnerligen långa ben,

Fig. 4. Hafsspindel.

kägellik sugsnabel, kort, ledad bål och rudimentär abdomen. Dessutom äro hannarna utrustade med ett öfvertaligt främsta extremitetpar, vid hvilket äggen fästas. Ifrån tarmkanalen utgå långa

blindsäckar, som sträcka sig in i benen (se fig. 4). Särskilda andedräktsorgan saknas. De lefva uteslutande i hafvet; de krypa trögt omkring mellan alger och stenar, vanligen helt nära stranden. Flera arter äro funna äfven vid Sveriges västkust. I—e.

Spindeldocka, *maskinb.* Se Docka 3.

Spindelgift, *toxik.* Af de äkta spindlarna ega många (alla?) särskilda giftkörtlar, som mynna på mandiblerna och afge ett mer eller mindre retande och giftigt sekret, hvarjämte vissa spindlar i sin kropp ega ett "kroppsgift", som kan lakas ut ur denna och som för däggdjur och fåglar är synnerligen giftigt. Detta senare gift förstöres vid kokning, men kan i torkadt tillstånd ganska länge förvaras, utan att förlora sin verkan. Efter insprutning i blodet dödar det redan i mindre dos än skorpiongift (se d. o.). Det retar först öfvergående och förlamar därpå det centrala nervsystemet och hjärtat. På många djurs röda blodkroppar verkar det upplösande. "Kroppsgiftet" är sannolikt af något olika beskaffenhet hos olika spindlar. — Hvad giftsekretet beträffar, verkar det från åtskilliga spindlar ej starkare än giftet hos bin eller getingar. Bett af den i Tyskland förekommande *Chiracanthium nutrix* Walck. framkallade häftig bränning, kortvarig frosskakning, yrsel och illamående, som räckte i ett par veckor; på bettstället uppträdde varbildning. Den äfven hos oss förekommande korsspindeln, *Epeira diadema* Walck. (se Hjulspindlar), angriper sällan människor och förmår ej bita igenom annat än helt tunn hud, såsom å röda läppkanten, hos barn. Den eger både sekret- och kroppsgift. Det förra dödar flugor, bin, getingar o. d., medan det är föga verksamt på högre djur. Sedan korsspindeln dödat eller döfvat en fluga med sitt gift, afsöndrar den saliv, som innehåller ett om trypsinet hos högre djur erinrande ferment, hvilket upplöser bytet, hvarefter spindeln suger detta i sig; den kan nämligen på grund af sin matsmältningskanals byggnad ej svälja fasta ämnen. Kroppsgiftet, det s. k. *epeiratoxinet,* är vida verksammare äfven för högre djur. Detta gift utvecklar sig i äggstockarna under brunsttiden (aug.—sept.) och öfvergår i äggen, som efter läggningen öfvervintra, samt förekommer äfven i de unga spindlarna af båda könen, då de kläckts på våren. Efter 1—2 månader försvinner epeiratoxinet hos samtliga djuren och uppträder sedan endast hos honorna. Dess uppgift synes vara att skydda ägg och ungar. Om epeiratoxinet förtäres af högre djur, förstöres det genast af magsaftens saltsyra. Huruvida det vid förtäring förgiftar lägre djur, som kunna tänkas angripa spindelns ägg och ungar, är ej kändt, men sannolikt. Vid insprutning i blodet på kanin eller hvit mus behöfvas blott några hundradels mg. epeiratoxin per kg. kroppsvikt för att döda. Kaniner bli slöa och matta, angripas efter längre eller kortare stund — förr, ju större dosen är — plötsligt af häftig kramp och andnöd samt dö hastigt. Epeiratoxinet kan framkalla immunitet på samma sätt som difteribacillernas toxin, och blodserum från immuniserade djur kan äfven motverka epeiratoxinets verkningar. I korsspindelns kropp finns äfven ett gift (*epeiralysin*), som verkar upplösande på de röda blodkropparna hos många djur, såsom från kanin, apa, råtta, mus, människa, nötkreatur, get, höns och gås, medan blodkroppar från marsvin, häst, hammel, svin, hund, dufva och groda äro okänsliga. Sannolikt äro epeiratoxinet och epeiralysinet identiska, d. v. s. det är samma ämne, som framkallar både toxinets giftverkningar och den för lysinet karakteristiska upplösningen af röda blodkroppar. — Arter af släktet *Lathrodectus* finnas i Frankrike, Italien och Grekland (fransk, italiensk och grekisk "*malignatte*") samt i Ryssland (*karakurte*, af *kara*, svart). Den i Frankrike förekommande formen uppges af somliga framkalla rätt obehagliga symtom. Den giftigaste är karakurten i Syd-Ryssland; dess bett åstadkommer mycket svåra smärtor och kollaps samt dödar stundom människor, ofta husdjur (hästar, nötkreatur, kameler), däremot ej får, hvilka i stället begärligt förtära karakurterna, utan att skadas däraf. När därför de sydryske nomaderna flytta till en ny betesmark, där karakurter kunna misstänkas förekomma på marken, släppa de först in får på dessa under några dagar, innan de föra dit sina öfriga djur. Lathrodectus-arter finnas f. ö. på många andra håll. Den förr så fruktade italienska taranteln, *Tarantula Apuliæ* l. *Lycosa tarantula*, hvars bett uppgetts framkalla stark upphetsning med våldsam dans (se Tarantella), som kunde botas blott med musik, åstadkommer likasom den ryska taranteln, *Trochosa singoriensis*, verkningar, som erinra om dem af Chiracanthium (se ofvan). De svåra följder, som i äldre tider uppgetts uppkomma genom den italienska tarantelns bett och som ibland utbredt sig epidemiskt, hvarvid hela band af allehanda löst folk vildt dansande dragit från ort till ort, anses ha berott på hysterisk eller annan form af sinnessjukdom, ej på tarantelbett. Den stora fågelspindeln, *Mygale fasciata*, och flera utomeuropeiska spindlar kunna med sina bett döda små däggdjur och fåglar, sannolikt äfven större djur och människor. Se R. Kobert, "Beiträge zur kenntnis der giftspinnen" (1901), och L. E. Walbum, "Experimentelle untersuchungen über die gifte der kreuzspinne" (i "Zeitschrift für immunitätsforschung", bd 23, 1915). C. G. S.

Spindelmygga, *zool.* Se Harkrankar.

Spindelolja. Se Massut.

Spindelskifling, *bot.* Se Cortinarius.

Spindelstaden. Se Lowell.

Spindelsteklar, *Mutillidæ, zool.*, familj af gaddsteklar (se d. o.), omfattande arter med vinglösa, mer eller mindre myrlika honor, men bevingade

Fig. 1. *Mutilla europæa*, hona. (Nat. storl.)

Fig. 2. *Myrmosa melanocephala*, hona. (2 ggr nat. storl.)

Fig. 3. *Methoca ichneumonides*, hona. (2 ggr nat. storl.)

hannar, som i både form och färg i så hög grad afvika från honorna, att de synas tillhöra helt andra stekelfamiljer och särskildt erinra om para-

sitsteklar. Familjen har många arter i varmare länder, framför allt i Syd-Amerika, medan i vårt land blott 2 släkten förekomma, *Mutilla* och *Myrmosa*, det förra med 2 arter, det senare med blott 1. *Mutilla* utmärkes genom brokigt färgade honor med teckningar af ljusare färgade hårband eller fläckar på svart eller rödbrun botten. *M. europæa* (fig. 1), 12—18 mm., träffas sällsynt i de sydligaste landskapen och är känd för att lefva parasitiskt i humlebon, där dess larver lefva på bekostnad af humlornas. Allmän på sandmarker i landets södra hälft är däremot den 4—7 mm. långa *M. rufipes*, som ses intränga i hvarjehanda slags i dylika marker gräfvande gaddsteklars bon, utan att man dock har närmare kännedom om dess parasitiska metod. Detsamma gäller äfven om den på dylika marker likaledes allmänna *Myrmosa melanocephala* (fig. 2), hvars 5—7 mm. långa hona är gleshårig, gulbrun, med hufvudet och bakkroppslederna ofvan svarta. — Stundom räknas till denna familj äfven en märkvärdig liten stekel, *Methoca ichneumonides* (fig. 3), hvars glatta, vinglösa honor i såväl den smärta kroppsformen som i den brunröda färgen med svart hufvud och bakkropp i hög grad likna något slags myror. Dess längd är 5—8 mm. Trots sin ringa storlek har denna stekel gjort till sin specialitet att öfverväldiga de med fruktansvärda käkar utrustade sandjägarlarverna, då de i mynningen af sitt i marken gräfda, lodräta fångströr (se Sandjägarfamiljen) lura på byte. Methoca spelar därvid själf rollen af byte, bestiger sandjägarlarvens hufvud och låter omsluta sig af hans käkar, men förlamar den i samma ögonblick genom ett styng i halsen, lägger sitt ägg vid roten af hans bakkropp samt begrafver honom sedan i hans egen fångsthåla, där han i ännu lefvande tillstånd förtäres af stekelns larv. Arten förekommer i vårt land åtminstone upp till Medelpad. G. A—z.

Spindelur. Se Ur.

Spindelväfshinnan, *anat.* Se Hjärnhinnor, sp. 848.

Spindelört, *Thesium alpinum* L., *bot.*, en till fam. *Santalaceæ* hörande liten ört med glatta stjälkar och blad, som äro spiralställda, hela, mycket smala och halftrinda. I stjälk- och grentopparna sitta klasar af små grönhvita blommor. Blommornas stödjeblad sitta till följd af förskjutning strax under blomman på blomskaftet. Blomkalken är vanligen 4-klufven. Frukten är en rundad, gul nöt; fröet saknar fröskal. Spindelörten träffas på torra backar sällsynt i södra Sverige parasiterande på andra växters rötter. O. T. S. (G. L—m.)

Spindlar, *zool.* Se Spindeldjur.

Spindler, Karl, tysk romanförfattare, f. 1796 i Breslau, d. 1855, var en tid skådespelare, men egnade sig sedermera uteslutande åt litterär verksamhet. S. grundlade sitt rykte med de af en flödande berättartalang utmärkta historiska skildringarna *Der bastard* (3 bd, 1826; 2:a uppl. 1829; "Bastarden", 1833), *Der jude* (4 bd, 1827; 3:e uppl. 1834; "Juden", s. å.) och *Der jesuit* (3 bd, 1829; "Jesuiten", 1833). S. skref dessutom flera mindre betydande romaner och noveller. Hans *Sämtliche werke* (1838—56) omfatta 95 bd; därjämte finnes ett urval i 14 bd (1875—77). Se J. König, "S." (1908).

Spindler, Fritz, tysk pianist och tonsättare, f. 1817 nära Lobenstein, d. 1905 nära Dresden, elev af Schneider i Dessau, var från 1841 musiklärare i Dresden. Han skref öfver 300 kompositioner, däribland förnämligast salongsstycken, men äfven 2 symfonier, en pianokonsert, kammarmusik m. m.

Spine'll, *miner.* Spinellgruppen omfattar en naturlig isomorf mineralgrupp, näml. föreningar emellan monoxider och seskvioxider af formeln $RO \cdot R_2O_3$, af hvilka de flesta äfven kristallisera reguljärt, vanligen i oktaedrar med dessas kombinationer. Till gruppen hör i främsta rummet spinellen, som är ett magnesiumaluminat, hvars kristaller ofta förekomma invuxna i eller omvuxna af, men sällan formade till druser, äfven lösa, mest små, samt i fragment och korn. Genomgångarna äro oktaedriska, brottet mussligt. Hårdhet = 8,0. Eg. v. = 3,5—4,1. För blåsrör och syror är den oföränderlig. Följande varieteter finnas: a) Ädel spinell, MgO, Al_2O_3, en ädelsten af första rang. Den skattas som sådan näst efter rubin; den är sällan färglös, ofta rosenröd, karminröd, konschonellröd, hyacint- eller blodröd. De högröda kallas rubinspineller, de blekröda balaisrubiner, de blåaktigt röda almandinspineller och de gulröda rubiceller. Den röda färgen lär bero på en halt af kromoxid. De flesta spinellerna komma från Ceylon, hvarest de hittas lösa i sanden tills. med pleonast, safir, zirkon, granat o. s. v. b) Vanlig l. halfädel spinell har en del af talkjorden ersatt af 3 à 4 proc. Fe, är gråblå, stundom med dragning i grönt eller rödt samt förekommer i kornig kalksten vid Åker i Södermanland, Löfberg i Dalarna samt i Nord-Amerika. c) Den gröna, klara spinellen i kloritskiffer från Slatoust innehåller jämte lerjord äfven järnoxid. d) Pleonast (se d. o.), ceylonit l. järnspinell är svart, innehåller utom MgO, Al_2O_3 och FeO äfven järnoxid och har mörkgrön, svartblå, mörkbrun till svart färg och eg. v. = 3,63, förekommer på Ceylon, Vesuvius och i Amerika samt i Sverige i Tunaberg, vid Löfberg m. fl. st. e) Pikotit l. kromspinell, en svart, pleonasten närstående art, som förekommer i lherzolit, harzburgit och andra ultrabasiska bergarter i Pyrenéerna, Transhimalaya m. fl. st. (se Pikotit). Eg. v. = 4,08. Till spinellgruppen räknas f. ö. zinkspinellen l. gahniten (se d. o.), manganspinellen l. franklinite (se d. o.), jakobsiten (se d. o.), magnetisk järnmalm l. magnetiten (se Järnmalmer, sp. 408), hausmanniten (se d. o.), kromiten (se Kromjärn) och magnesioferriten (se d. o.). Ant. Sj. (A. Hng.)

Spine'llo Aretino (d. v. s. från Arezzo), italiensk målare, f. i Arezzo (osäkert när), d. 1410, tillhörde Giottos skola och var verksam förstädes i Toscana. De freskomålningar af honom, som finnas kvar, visa honom som en temperamentsfull berättare, hans kompositioner äro hållna i Giottos stil, men figurerna äro uttrycksfullt gestikulerande och grimaserande. Det bästa af hans bevarade verk är serien af 16 bilder ur *S. Benedikts historia* (omkr. 1385) i S. Miniato i Florens. F. ö. märkas fresker ur *S. Efesus'* och *S. Potitus'* lefnad (omkr. 1391) i Campo santo i Pisa och bilder från *Fredrik*

Barbarossas strid med Alexander III (omkr. 1408) i Palazzo pubblico i Siena. G—g N.

Spine'tt (it. *spinetta*), *mus.*, ett slags klavecin. Se Klaver, sp. 227 och fig. 4.

Spingen, Spingstickor. Se Pärta.

Spi'nifex L. *bot.*, grässläkte af *Panicum*-gruppen, hvars 4 arter växa vid Australiens, södra Asiens och Japans kuster. Dessa gräs äro dioika med de enblommiga honliga småaxen sittande i hufvud, som vid fruktmognaden äro långtaggiga. Hela hufvudet lossnar vid fruktmognaden och kringdrifves af vinden som marklöpare (se d. o.) eller af vågorna och fastnar slutligen med taggarna i sanden, hvarefter det faller sönder. *S. hirsutus* bidrar i hög grad till att fästa dynsanden på kusterna af Australien o. s. v. De australiska resandes s. k. spinifex, som till stor del täcker öknarna och stäpperna i Australiens inre (se Australien, sp. 455 och 456), hör ej till släktet *Spinifex*, utan till *Triodia* (*T. pungens* och *T. irritans*). G. L—m.

Spi'nnaker, *sjöv.*, ett stort, trekantigt segel, hvilket föres på en yacht liksom ett slags ledsegel (se d. o.) och räcker från stångtoppen ända ned till däcket, där seglets underkant utsträckes längs en bom, som från masten sättes tvärs ut åt sidan. Ofta plägar åt spinnakern ges en sådan form, att den kan användas äfven på klyfvarbommen som "ballong-klyfvare". Se Segel. R. N.*

Spinnare, *Bombÿces* (*Bombÿcina*), *zool.*, underordning bland fjärilarna, omfattande arter med vanligen kort, tjock och luden kropp samt med i mellankroppen mer eller mindre indraget hufvud. Sugtungan är förkrympt eller saknas alldeles. Antennerna äro trådformiga eller tandade, hos hannarna ofta med långa kamtänder. Vingarna hållas under hvilan platt utbredda eller takformigt hoplagda. De äro stundom förkrympta eller saknas alldeles hos honorna. Larvernas utseende växlar mycket, men ofta äro de håriga eller borstiga. De spinna en kokong, inom hvilken förpuppningen eger rum. — Af hithörande familjer äro de viktigaste följande: *Lasiocampidæ* (se d. o.), *Endromidæ* (se Skäckspinnare), *Bombycidæ* (se Silkesfjärilar), *Saturniidæ* (se Påfågelspinnare), *Liparidæ* (se d. o.), *Notodontidæ* (se d. o.) och *Arctiidæ* (se Igelkottspinnare). G. A—z.

Spinnegods, *sjöv.*, gammalt tågvirke, hvaraf sjömansgarn m. m. spinnes. R. N.*

Spinnhjul, *text.* Se Spinning.

Spinnhus. Se Långholmen och Rasp- och spinnehus.

Spinning, Spånad, *tekn.*, arbetssätt för framställning af garn af fibrer medelst snodd. Spinnings-(spånads-)konsten var känd af alla forntidens kulturfolk. Egypterna tillskrefvo Isis uppfinningen af spånadskonsten, grekerna och romarna Arachne (se d. o.), kineserna kejsarinnan Vao, peruanerna Mama-Oello, Manko Kapaks gemål, o. s. v. Det äldsta kända verktyget för spinning är sländan (se fig. 1), en åt båda ändarna afsmalnande, omkr. 30 cm. lång träpinne, *spindel*, å hvars tjockaste del vanligen var anbragt en rund skifva af trä eller metall, hvilken vid spindelns försättande i rotation tjänstgjorde som svänghjul. Man har påträffat dessa verktyg vid gräfningar i de schweiziska pålbyggnaderna, och man antar, att de små, med hål försedda stenar, som påträffats i skandinaviska jordfynd från stenåldern, varit sländtrissor. Att sländan varit känd i Sverige vid järnålderns början, framgår med all säkerhet af gjorda graffynd. Den var ännu i början af 1700-talet ganska allmän i vårt land. Sländan växlar mycket till form och storlek. Sålunda har den toskanska en förtjockning på spindeln i st. f. svängskifva, den neapolitanska har två skifvor, mellan hvilka tråden upplindas. I Sverige utgjordes den till en början blott af en kort käpp eller spinnten med en liten krok i öfre ändan för trådens fästande. Verktyget hölls i högra handen och fibermaterialet, *tonaden* (lintotten eller ullen), som var lindadt kring en käpp (*linstaf*, *tottaträ*) i den vänstra handen eller under vänstra armen (vid spinning under gående) eller mellan knäna (vid spinning i sittande ställning), eller slutligen fästes käppen på en liten pall eller bänk, hvarvid hela apparaten benämndes *spinnrock* (af fnod. *rokkr*, slända). Själfva snodden åstadkoms antingen därigenom, att man bringade sländan i rotation, hängande i fibersträngen, eller därigenom, att man rullade verktyget med flata handen mot knäet. Först långt senare infördes metoden att försätta spindeln i rotation med handvef (*spinnvinda*, *långrock*; fig. 2) eller trampa (*spinnhjul*, *tramprock*). Spinnhjulet var kändt i Frankrike redan på 1200-talet, dock utan bobin (trärulle) på spindeln. Antagligen mot slutet af 1400-talet infördes bruket af bobin och spindelvinge, den senare till en början utgörande blott en vid spindeln fäst, böjd järntråd för garnets öfverförande till bobinen, sedermera dock tillverkad h. o. h. af trä. Anordnandet af trampa i st. f. handvef för spinnhjulets försättande i rotation tillskrifves bildhuggaren Johann Jürgens (omkr. 1530). Den äldsta kända hjulrocken från Dalarna bär årtalet 1580. De först brukliga, med tramphjul och snöre drifna spinnrockarna kallades *spinnvagnar*, en benämning, som förekom i Värendska bygdemålet ända in i midten af 1800-talet. — Den f. n. inom hemslöjden använda spinnrocken (fig. 3 o. 4) har en horisontal spindel med vingar och bobin (rulle) med fläns å båda ändarna. Spindel och rulle ha hvar sin snörtrissa, som drifves från ett gemensamt stort hjul, drifvet med vanlig tramprörelse. Enär spindeln roterar med något större hvarfantal än bobinen, kommer alltså en viss längd af garnet att lindas kring den senare, motsvarande skillnaden i hvarfantal. Den spinnande har dock i sin makt att genom handens motstånd mot garnets insugning på rullen i någon mån hindra pålindningen, hvarigenom ett starkare eller svagare snodt garn uppkommer. Württembergaren Alois Mager införde metoden att spinna

Fig. 1. Kvinna spinnande med slända. Efter en hvalfmålning från 1400-talet i Härkeberga kyrka, Uppland.

två trådar samtidigt med användning af två spindlar och två bobiner, hvarvid alltså den spinnandes båda händer skötte hvar och en sin tråd. Metoden, som försöktes äfven i vårt land, fick dock ej någon nämnvärd användning, ehuru produktionen nära fördubblades af en van spinnerska.

Fig. 2. Långrock från Västmanland. (Nordiska museet, Stockholm.)

Fig. 3. Spinnrock från Dalsland. (Nord. mus.)

Fig. 4. Spinnrock från Neder-Kalix. (Nord. mus.)

Först under senare hälften af 1700-talet infördes de mekaniska spinnstolarna, spinnmaskinerna, d. v. s. mekaniska anordningar, vanligen drifna af vatten, ånga eller elektrisk energi, för samtidig spinning af ett större antal trådar (50—500 à 800 eller ännu flera) utan någon synnerlig hjälp af arbetare. Bland de förnämste uppfinnarna inom detta område märkas engelsmännen James Hargreaves (1719—1803) och Richard Arkwright (1732—92; se dessa ord). Den förres spinnmaskin, af uppfinnaren benämnd *spinning Jenny* (se Jennystol), sedermera ändrad af Coniah Wood, tillhörde de *periodiskt* arbetande spinnmaskinerna, hvaremot den senares maskin var anordnad för *kontinuerlig* spinning. Hargreaves' spinnmaskin hade en klämapparat, som tidtals fasthöll kardbanden, medan de på en rörlig vagn sittande spindlarna aflägsnade sig, hvarefter de sålunda sträckta och snodda garndelarna upplindades vid vagnens tillbakagående rörelse. Arkwright uttog 1769 det första patentet på en bomullsspinnmaskin. Denna utgjorde en kombination mellan de redan år 1738 af Levis Paul införda sträckvalsarna för kardbandens sträckning och den vid spinnrocken använda vingspindeln med bobin. Denna s. k. *waterspinnmaskinen* (den drefs med vattenkraft) är grundtypen för våra dagars *trostelmaskin*. 1775 förenade Samuel Crompton (se denne) watermaskinens sträckvalsar med Woods spindelvagn, hvarigenom uppkom den s. k. *mulstolen* för periodisk spinning. Amerikanen Brewster och senare engelsmannen James Smith fulländade denna maskin, så att den blef fullkomligt självverkande och under namn af *selfactor* (själfspinnare; fig. 5) utgör den mest fulländade typen af nutida spinnmaskiner, på samma gång den är en af de mest komplicerade arbetsmaskiner, som finnas. Bland de kontinuerligt arbetande spinnmaskinerna äro äfven att märka den i Amerika på 1840-talet införda *ringspinnmaskinen* samt *klockspinnmaskinen*. Vid ringspindeln l. *Niagaraspindeln*, uppfunnen af amerikanen Jenks och förbättrad af Rabbeth, erhålles den för pålindningen på bobinen nödvändiga trådspänningen eller motståndet genom friktionen hos en på en ring kringlöpande, lätt hylsa, genom hvilken tråden är trädd, vid klockspindeln uppkommer samma motstånd genom trådens friktion mot undre kanten af en klocklik, fast hylsa. Den förra maskinen har fått stor användning såväl inom bomulls- som ullspinningen, den senare åter

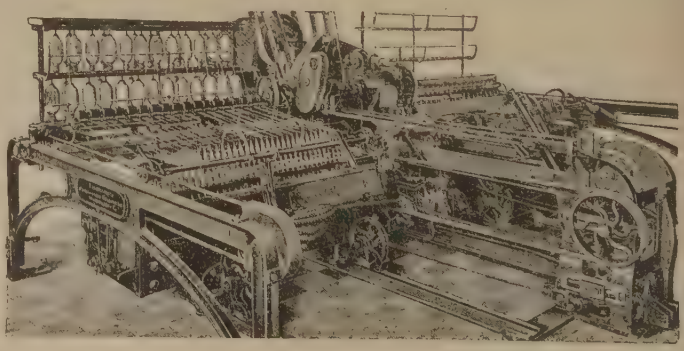

Fig. 5. Själfspinnare (selfactor).

har ej vunnit någon spridning. — I Sverige bragte Jonas Alströmer (se denne) garnspinning från husslöjd till industri. Hela antalet i gång varande spindlar inom Sveriges spinnerier 1912 utgjorde 749,000 st., nämligen inom bomullsspinnerierna 485,000, inom ullspinnerierna 240,000, inom lin- och hampspinnerierna 15,000 och inom jutespinnerierna 9,000. Till jämförelse må anföras, att Storbritannien s. å. hade 55 mill. spindlar i arbete *endast* i bomullsspinnerierna, Förenta staterna 29 mill., Tyskland 10 mill., Norge 74,000 etc. De största svenska spinnerierna äro Gammelstadens vid Göteborg, Norrköpings bomullsspinneri a.-b. ("Tuppen"), Rosenlunds fabriker och Holmen.

De ofvan nämnda maskinerna afse i allmänhet *finspinning*, d. v. s. framställning af det färdiga garnet. De flesta textila råmaterial fordra dock en förberedande spinning, *förspinning*, genom hvilken framställes en grof, jämntjock sträng med mycket svag snodd (1 å 2 hvarf pr cm.), *förspånad* (*slubbgarn*, se Bomullsindustri, sp. 1060). De vid förspinningen använda maskinerna likna trostelstolen, men ha större spindlar och bobiner samt långsammare gång. De olika förberedande procedurerna före spinningen äro af väsentligt olika antal och art alltefter fibrernas olika beskaffenhet. Sålunda undergår exempelvis kortare ull kardning, hvaremot längre ull, äfvensom ull och bomull för spinning af mycket fina garner, bearbetas i kammaskiner. De vid bomullsspinning förekommande procedurerna sträckning och förspinning erfordras ej för spinning af ordinärt ullgarn, enär fordringarna på jämnhet hos dylikt garn ej äro så stora, i all synnerhet om garnet skall användas till valkade eller klädesartade väfnader. Vid maskinspinning af längre fibrer, såsom lin, hampa och jute, bearbetas materialet med nålkammar i st. f. kardning, hvarpå följa sträckning och dubblering samt för- och finspinning likasom för bomull.

De mekaniska principer, på hvilka framställningen af spunna produkter grundar sig, ha sedan lång tid tillbaka varit föremål för ingående behandling såväl teoretiskt som praktiskt. Redan Lionardo da Vinci uppgjorde ritningar till spinnmaskiner, men de kommo ej till utförande. Och Kristofer Polhem behandlade i flera skrifter ingående spinningsproblemet. Han förklarade sålunda det kända förhållandet, att styrkan hos ett af flera parter snodt rep blir mindre än sammanlagda styrkan hos samtliga parterna, alltefter snoddvinkelns storlek, att spänningen i de olika parterna blir olika och störst i de yttersta, att samma förhållande inträder vid snodd af enkelt garn från fibrer, att starkare snodd erfordras för kortare fibrer etc., alla dessa uttalanden af stor praktisk betydelse inom spinningstekniken. Antalet snoddhvarf på en viss längdenhet beror hufvudsakligen på fiberarten och på garnets användning. För vissa ändamål fordras starka, alltså hårdt spunna garner, såsom till varp i väfnader, till syråd, spetsar m. m., för andra åter löst spunna, såsom till inslag, broderier m. m. Ju starkare snodden är, desto större blir garnets styrka, dock blott till en viss gräns. Vid alltför stark snodd blir garnet svagare, enär de yttersta fibrerna vid snodden bli alltför starkt ansträngda. Genom snodden ökas friktionen mellan fibrerna. Häraf följer, att man använder mycket olika snoddhvarf för olika textilfibrer, alltefter deras längd, ytbeskaffenhet, styrka m. m., samt att hvarje fibermaterial har sitt bestämda snoddhvarfsantal, vid hvilket garnet erhåller sin största styrka. Såväl höger- som vänstersnodd används vid spinningen, dock vanligen den förra för varp-, den senare för inslagsgarner. För erhållande af jämn tjocklek sker alltid en sträckning samtidigt med snodden, hvarvid finare partier sno sig starkare och alltså motstå sträckning bättre än de gröfre, hvilka senare utsträckas, tills de få samma groflek som de finare. Vissa spinnmaskiners anordning för detta ändamål är dock grundad på ett annat, kändt förhållande, nämligen att gröfre partier *förkortas* mera under snodden än finare. För att öka adhesionen mellan fibrerna under den för den slutliga spinningen erforderliga sträckningen kan man använda antingen blott en sammanpressning af fibersträngen eller en *tillfällig* ("falsk") snodd. Den förra kan åstadkommas genom strängarnas passerande mellan roterande och på samma gång i axelriktningen oscillerande valsar, alltså genom rullning, den senare genom strängarnas passerande genom roterande hylsor, som under sträckningen bibringa den å ena sidan om hylsan liggande strängen högersnodd, den andra vänstersnodd. Denna s. k. *frottersnodd* har sålunda blott tillfälligt bestånd. Metoderna ha vissa olägenheter — den senare är dock tillämpad vid Martins kontinuerliga spinnmaskin för kardull —, hvarför man i allmänhet vid såväl för- som finspinning begagnar en *varaktig* och ej en blott tillfällig snodd. Se f. ö. Bomullsindustri, Garn, Linneindustri och Ylleindustri. G. S—n.

Spinning, *fisk*. Se Metspö.

Spinnmalar, *Yponomeuta*, *zool.*, ett släkte malfjärilar, som erhållit sitt namn däraf, att deras larver förfärdiga spindelväfsartade nästen, inom hvilka de lefva och i hvilka de indraga de skott och blad, som utgöra deras näring. Själfva fjärilarna ha hvita, silkesglänsande framvingar med ett större eller mindre antal i längsrader ställda svarta prickar; bakvingarna äro gråa. I Sverige finnas flera arter, som uppträda på diverse löfträd och löfbuskar, såsom hägg, slån, äppelträd, Euonymus-arter m. fl. Spinnmalarna visa somliga år massförökning, hvarvid hela träd och trädgrupper kunna fullständigt kalätas och öfverdragas med larvernas väfnader. Ehuru den reella skadan vanligen ej är stor, emedan träden sällan dödas, äro likväl angreppen vanprydande i parker och trädgårdar. Angrepp på fruktträd medföra emellertid förlust därigenom, att fruktskörden minskas. G. G.

Spinnmaskin, *text.* Se Spinning, sp. 731.

Spinnrock. 1. *Text.* Se Spinning, sp. 730. — 2. *Zool.* Se Nattskärrorna, sp. 571.

Spinnsidan. Se Svärdssidan.

Spinnvagn, *text.* Se Spinning, sp. 730.

Spinnvinda, *text.* Se Spinning, sp. 730.

Spinola [spinåla], genuesisk patricierslägt, härstammande från borgen S. i Milanotrakten. En gren af ätten öfverflyttade till Genua, där den

från 1200-talet spelade en betydande roll. Den slöt sig liksom Doriasläkten till ghibellinska partiet och var jämte denna dess ledare. Oberto S. och Conrad Doria utsågos 1270 till "capitani" med oinskränkt myndighet. Äfven under de följande årtiondena innehades samma ämbete af andra medlemmar af släkten, såsom Conrad S. 1296 och Opizzon 1306, hvilken 1302 lyckats svinga sig upp till generalkapten och till 1309 innehade en ställning i Genua likartad med en antik tyranns. Mellan Doriasläkten och Spinolasläkten stod strid från 1306. Från 1500-talet är släktens stora politiska roll i hemstaden utspelad, äfven om den fortfarande, särskildt inom Genuas levantinska handel, intog en synnerligen framträdande plats. En markis Federico Costanzo S. var 1880—86 italiensk envoyé i Stockholm.

Ambrogio S., markis de los Balbazes, spansk fältherre, f. 1569 i Genua, d. 1630, son till Filippo S., markis af Sesto och Benafro, och Policena, dotter till fursten af Salerno. I den strid, som S. i enlighet med släkttraditionerna förde med Doriasläkten, misslyckades han. Jämte sin broder Federigo gick S. 1602 i spansk tjänst som anförare för en af honom värfvad styrka. I kriget mellan Spanien och Nederländerna deltog S. från 1602 och eröfrade 1604 Ostende, hvarefter han blef generallöjtnant och chef för de spanska trupperna i Nederländerna. Under de följande åren stred S. mot Morits af Oranien i Flandern, utan att likväl kunna tillkämpa sig några afgörande fördelar. Till grand af Spanien utnämndes han 1611. I Tyskland ingrep S. 1620, riktade från Koblenz ett angrepp på Pfalz, utan att dock angripa evangeliska unionens härsmakt Hans handlingssätt finner troligen sin förklaring i politiska motiv, att ej tvinga unionen till det yttersta och därigenom förstärka denna sönderfallande sammanslutning. Ett stort antal pfalziska städer eröfrades. Från 1621 förde S. i det då åter utbrytande kriget mellan Spanien och Nederländerna befälet öfver de spanska trupperna. Belägringen af Bergen op Zoom misslyckades 1622. Breda åter eröfrades 1625. I Mantuanska tronföljdskriget ledde S. 1629—30 de spanska härarna, fördref fransmännen från Monferrato och belägrade Casale. Se H. Kühnholz, "Des Spinola de Gênes" (1852), Sivet, "Spinola, épisode du temps d'Albert et d'Isabelle" (2:a uppl. 1855), och R. Villa, "A. S." (1905). (E. N—nn.)

Spinola [spinåla], Max. Se Spin.

Spinoza [-nå'sa], Baruch (Benedictus) de, holländsk filosof, f. 24 nov. 1632 i Amsterdam, d. 21 febr. 1677 i Haag, var son af judiska föräldrar, som undan religionsförföljelser utvandrat från Portugal. Bestämd till rabbin, erhöll han sin första utbildning af talmudkännaren Morteira, men lärde ock latin hos den humanistiskt bildade läkaren Fr. van den Enden och studerade kristna skolastiker, naturvetenskap och matematik samt Cartesius' filosofi. Härunder aflägsnade han sig alltmer från den judiska ortodoxien, och vid 23 års ålder utstöttes han som fritänkare ur den judiska synagogan och utsattes kort därefter för ett mordförsök af en fanatisk jude. Sedan lefde han i stilla tillbakadragenhet ute på landet, till dess att han på sina vänners begäran flyttade till Haag 1670. Sitt uppehälle förtjänade S. genom slipning af optiska glas, ett yrke, som torde ha bidragit till hans tidiga död i lungsot. Från trycket utgaf han endast två af sina skrifter, dels ett sammandrag af Cartesius' filosofi, hvilket han utarbetade till en sin lärjunges tjänst och offentliggjorde under titeln *Renati des Cartes Principiorum philosophiæ pars I et II* (1663), dels *Tractatus theologico-politicus*, som utgafs anonymt och med falsk tryckort (1674). I den senare skriften söker han uppvisa, att tankefriheten strider hvarken mot statens rättsordning eller mot religionens intresse. Staten har att befatta sig blott med de yttre handlingarna, och religionen består ej i vissa dogmer, utan i kärlek, rättrådighet och hängifvenhet åt Gud. Gamla testamentet som religionsurkund behandlar S. härvid på ett sätt, hvarigenom han blifvit en föregångare till den moderna bibelkritiken. För dessa moderna tankar var tiden ej mogen. De framkallade en mängd stridsskrifter, i hvilka författaren betecknades som "den krassaste ateist", och t. o. m. i det för sin tankefrihet berömda Holland blef skriften konfiskerad. Varnad häraf, meddelade S. sedan sina tankar endast åt vänner, på hvilkas tystlåtenhet han litade. Flertalet af hans skrifter offentliggjordes därför först efter hans död. Redan samma år, som han dog, utgåfvo hans vänner *B. de S. Opera posthuma* (1677). Däri inrymdes först och främst hans hufvudarbete, *Ethica ordine geometrico demonstrata*, därjämte *Tractatus politicus*, som behandlar statsläran, den kunskapsteoretiska afh. *De intellectus emendatione* samt en del bref af och till S. Ett ungdomsarbete, *Brevis tractatus de deo et homine eiusque felicitate*, upptäcktes först 1852 och utgafs i holländsk öfv. af Böhmer (af v. Vloten 1862; i tysk öfv. af Sigwart, 2:a uppl. 1881, och Schaarschmidt, 3:e uppl. 1907). En holländsk kommentar till Mose böcker hade S. själf förstört. — S. är en af historiens ädlaste personligheter. Likgiltig för yttre utmärkelser, med de mest anspråkslösa fordringar på lifvet, mild och välvillig mot andra, stränge endast mot sig själf, förverkligade han det stoiska idealet af den vise. En professur, som erbjöds honom vid universitetet i Heidelberg, afstod han från, då ej fullständig lärofrihet tillförsäkrades honom.

I sin filosofi utgår S. med afseende på problemställningen från Cartesius, men vid problemens lösning är han starkare påverkad af andan

i den judiska spekulation, som utgjort hans ungdomsbildning. Den judiska monoteismen skärper han till den radikalaste panteism, som någonsin utformats. I formellt hänseende såg han all vetenskaplig metods ideal i matematiken, och efter Euklides' föredöme söker han "på geometriskt sätt" ur abstrakta definitioner deduktivt härleda filosofiens hela innehåll såsom propositioner, korollarier och skolier, hvarvid han identifierar den reala kausaliteten med det logiska förhållandet mellan grund och följd, tagande för gifvet, att "ordningen och sammanhanget mellan tingen äro desamma som ordningen och sammanhanget mellan begreppen". Hans ståndpunkt är därför en ensidig rationalism, för hvilken den sinnliga erfarenheten saknar allt kunskapsvärde och de ideala lifsvärdena förflyktigas inför en determinism, som betraktar allt som uttryck för en logisk nödvändighet. "Ej le åt något, ej gråta öfver något, men förstå allt", är därför hans grundtendens. Men då han på detta sätt betraktar verkligheten under evighetens synpunkt ("sub specie æternitatis"), går på djupet af hans tänkande en undergifven religiositet, som slutligen mynnar ut i en halft mystisk intellektuell kärlek till Gud ("amor Dei intellectualis"). — Inom *metafysiken* utgår han från följande definition på s u b s t a n s: "Substans är det, som är genom sig själft och genom sig själft begripes". Substansen är sålunda sin egen orsak (lat. *causa sui*) och förutsätter intet annat. Då kan heller icke mera än en substans finnas, och denna måste vara oändlig och omfatta allt. Denna substans är "Gud eller naturen". Det andra grundläggande begreppet hos S. är a t t r i b u t. "Attribut är det, som förståndet fattar hos substansen såsom utgörande dess väsen". Då detta väsen är en oändlig realitet, så måste substansen ha oändligt många attribut, men af dessa känna vi människor endast två, tänkande och utsträckning. De enskilda tingen äro icke substanser, utan endast *modi* af den ena och enda substansen, olika sätt, hvarpå denna manifesteras. Modi begränsa och bestämma hvarandra inbördes genom den med den logiska konsekvensen identiska kausaliteten. Under tänkandets attribut uppträder en modus som själ; samma modus under utsträckningens attribut fattas som kropp. Själ och kropp äro sak samma, endast sedd från olika synpunkter. Ståndpunkten är sålunda en psykofysisk parallellteori på strängt monistisk grundval. Själ och kropp antagas därför icke kunna påverka hvarandra, men hvarje förändring på det ena området motsvaras af en förändring på det andra. Så löser S. Cartesius' dualism mellan de ändliga substanserna, själarna och kropparna, men flyttar i stället in den i den absoluta substansens väsen. — Inom *psykologien* gör S. till sin uppgift "att behandla de mänskliga handlingarna och begären på samma sätt, som om det vore fråga om linjer, ytor och kroppar". Det är särskildt känslorna han i sin etik behandlar, såsom viljans drifkrafter. Hvarje varelses grunddrift är att bibehålla sig själf i sitt bestämda vara. Därur härflyta de båda grundaffekterna, lust- och olustkänslorna eller glädje (*lætitia*) och sorg (*tristitia*). Den förra erfara vi, när något ökar själens makt, den senare vid minskning af denna makt. Ur grunddriften och grundaffekterna härledes en mångfald speciellare affekter, hvarvid S. gör en mängd anmärkningar, som vittna om stor människokännedom och ovanlig förmåga att analysera själslifvet. Men för en fri vilja finner han ingen plats. Människans handlingar regleras af samma logiska nödvändighet som all annan verklighet. Blott därför att vi icke känna orsakerna, tro vi oss fria. — *Etik*. Intet är godt eller ondt i och för sig, utan vi kalla för godt det, som vi eftersträfva, och ondt det, som vi vilja undvika. Dygden är intet annat än ett handlande efter ens egen naturs lagar, så att man icke bestämmes af något annat, något yttre. Men människan är icke ett självständigt väsen, utan blott en modus af Gud. Sin högsta aktivitet och den största frihet från allt främmande når hon därför, då hon riktar sin ande på Gud och fattar honom och sitt förhållande till honom i adekvata idéer. Men det, som höjer vår aktivitet, älska vi. Lifvets mål är därför en intellektuell kärlek till Gud (*amor Dei intellectualis*). Detta är den högsta dygden och på samma gång den största lyckan. "Saligheten är icke dygdens belöning, utan dygden själf." Vi erhålla den, ej därför att vi behärska våra begär, utan därför att vi ega den, kunna vi härska öfver begären. "Men allt upphöjdt är lika så svårt som sällsynt." — Inom *statsläran* är S. påverkad af Hobbes, men också af dennes motståndare. Äfven han utgår från att antaga ett naturtillstånd, i hvilket de enskilde, behärskade af sina sinnliga begär, lefva i ständig tvedräkt. Staten gör fred mellan dem möjlig och skyddar de enskildas intressen. Men statsmakten får icke vara absolut, såsom Hobbes fordrade, utan "statens ändamål är friheten". Därför är den bästa statsformen antingen aristokrati eller demokrati. — S:s skrifter framkallade häftig opposition. Länge vågade ingen erkänna sig som anhängare till denne "ateist". Både Bayle och Fénelon bekämpade hans åsikter; äfven Leibniz ställde sig afvisande, och i Wolffs "Theologia naturalis" blef han föremål för bittra angrepp. Så tystnade striden om honom, och han tycktes glömd, när Fr. H. Jacobi åter riktade uppmärksamheten på honom genom sina bref till Moses Mendelssohn "Über die lehre des S." (1785). Herder och Goethe slöto sig nu i mycket till hans åsikter, och ett djupt inflytande har S. sedan utöfvat på Schleiermacher, Schelling och Hegel, liksom genom parallellteorien på Fechner, Paulsen och många af vår tids monister (Hæckel m. fl.). — S:s bildstod restes i Haag 1880. — S:s *samlade arbeten* utgåfvos först af Paulus (1802—03); senast af van Vloten och Land (2 bd, 1882—83; 2:a uppl. i 3 bd, 1895). En lefnadsteckning öfver S. utgafs först på holl. af lutherske teologen J. Colerus (1705, fransk öfv. 1706, tysk 1733). I nutiden har hans lif behandlats i monografier af van Vloten (2:a uppl. 1871), V. Bolin (1894) och J. Freudenthal (1904). Om hans filosofi föreligger en rikhaltig litteratur af Camerer (1877), Pollock (1880), F. Erhardt (1908) m. fl. Utförligt behandlar K. Fischer S:s lif och lära i "Geschichte der neueren philosophie" (5:e uppl. 1909). S:s namnteckning meddelas å pl. I till art. A u t o g r a f. S—e.

Spinozism [-si'sm], Spinozas panteistiska åskådning. — S p i n o z i'st, anhängare af Spinozas filosofi.

Spinteroskop [-skåp; af grek. *spinthēr*, gnista, och *skopēi'n*, se], *fys.*, apparat för att påvisa och bestämma styrkan af α-strålningen vid radioaktiva ämnen, består af en mässingscylinder (fig. 1), på hvars botten finns en liten skärm (*z*), bestruken med zinksulfid. På spetsen af en öfver skärmen befintlig liten visare (*f*) är anbragt en ytterst ringa mängd af ett radiumsalt (*r*). Visaren kan medelst en skruf höjas eller sänkas i förhållande till skärmen, och medelst en förskjutbar lupp (*L*) kan skärmen noggrant observeras. På skärmen kan man iakttaga, att i närheten af radiumprepa-

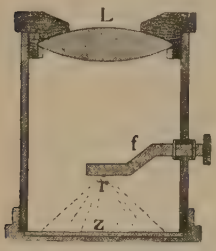

Fig. 1. Genomskärning af ett spinteroskop.

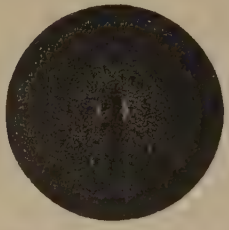

Fig. 2. Scintillationer ini spinteroskopet.

ratet synes en massa lysande punkter, som oupphörligen ändra plats, s. k. *scintillationer* (af lat. *scinti'lla*, gnista; fig. 2). Fenomenet förklaras därigenom, att de från radiumpreparatet utslungade α-partiklarna (jfr Radioaktivitet, sp. 869, och Radium, sp. 878), då de träffa skärmen, bringa densamma att lysa. Genom att räkna antalet scintillationer kan man bestämma antalet α-partiklar, som utkastas från preparatet. T. E. A.

Spiōn (it. *spiōne*, fnhty. *spëha*, sv. *spejare*), *krigsv.*, kallas i allmänhet hvarje person, som under vistelse i fiendens land eller bland hans trupper söker skaffa underrättelser, hvilka meddelas hans egen armés öfverbefäl. Man skiljer vanligen mellan spionering i krig och i fredstid. Före eller strax i början af ett krig kunna spionerna göra ganska god tjänst genom uppgifter om den fientliga arméns sammansättning, förläggning, utrustning, sinnesstämning m. m. Under ett rörligt fälttåg komma deras meddelanden oftast för sent, men kunna stundom vara af nytta. Sådant spioneri har enligt alla tiders folkrätt varit belagdt med dödsstraff och är det ännu. Förr hängdes en upptäckt spion utan rannsakning; nu anser man undersökning inför krigs- eller ståndrätt erforderlig, och mildrande omständigheter kunna därvid förskona från dödsstraff, hvilket eljest följer genom skjutning (arkebusering). Spioneri i fredstid har visserligen i alla tider mer eller mindre förekommit, men har genom den större hemlighetsfullhet, med hvilken alla militära åtgärder numera omges, ökats i omfattning och betydelse. För att skydda sig mot spioneri ha de flesta stater antagit spionerilagar (om den svenska se Spionerilagen), hvilka stadga stränga straff, om ock icke lifsstraff, för hit hörande förseelser. — Litt.: Kleinbowski, "Det militära spioneriet" (öfv. från ry.; 1912), och en uppsats i "Svensk militärtidskr." 1914. C. O. N.

Spionage [-nāʃ], fr., spionerande.

Spionerilagen, *jur.* Under denna beteckning sammanfattar man hos oss ofta lagen af 9 maj 1913 ang. ändring af vissa §§ i Straffl. kap. 8 samt lagen af samma dag, innefattande vissa bestämmelser till skydd för hemligheter af betydelse för rikets försvar. Före tillkomsten af dessa lagar kunde straffansvar för spionerihandlingar endast i ringa omfattning inträda enligt vår rätt. Frånsedt de fall, då gärningen innefattade kränkning af tjänsteplikt och ansvar kunde ådömas enligt Straffl. kap. 25 resp. enligt strafflagen för krigsmakten, voro dylika gärningar straffbelagda, endast om de innefattade meddelanden till fienden i krigstid (Straffl. kap. 8 § 9) eller om de innefattade uppenbarande af "hemliga underhandlingar, rådslag eller beslut i ärende, därå rikets säkerhet eller rätt emot främmande makt ligger" eller af "handling, som han i ty mål lönlig hålla bort" (numera Straffl. kap. 8 § 17), hvarjämte vissa bestämmelser funnos i T. F. för den händelse gärningen föröfvats medelst tryckt skrift. Härjämte kunde emellertid, därest vederlag bevisligen erhållits af främmande makt, ansvar inträda, oberoende af om någon spioneriverksamhet ännu utöfvats eller icke, för "tagande af gåfva eller förläning af främmande makt för att dess fördel mot riket främja eller riket eljest skada" (numera kap. 8 § 15). I öfrigt kunde in- eller utländska medborgare efter eget godtfinnande sysselsätta sig med uppspårande af militära hemligheter samt meddela dylika till andra, så långt icke faktiska hinder, t. ex. i form af anordnad militär bevakning, lade hinder i vägen därför. Genom den förstnämnda af de nya lagarna infördes nu i kap. 8 härutöfver *dels* ett allmänt straffbud för "uppenbarande för obehörig af sådana handlingar, afbildningar eller andra föremål eller sådana sakförhållanden, hvilkas uppenbarande för främmande makt kan skada rikets försvar och som man vet böra hemliga hållas" (§ 18), samt för försök till såväl detta brott som det i § 17 nämnda (§ 19), *dels ock* straff för den, "som med vetskap om, att ett dylikt föremål eller sakförhållande bör hållas hemligt, obehörigen sätter sig i besittning af sådan hemlighet" (i § 20) resp. för den, som gör försök till dylik gärning i syfte att uppenbara hemligheten för främmande makt (i § 21), hvarjämte vissa kompletterande tillägg infördes i T. F. Genom den senare af de båda ofvannämnda lagarna infördes härutöfver särskilda lägre straff för olofligt beträdande af militära anläggningar eller fartyg, öfverträdande af förbud att öfvervara manöver, afbildande (fotografering) eller beskrifvande af fasta försvarsanläggningar utan vederbörligt tillstånd i vissa fall samt sjömätning eller lodning i svenska farvatten utan dylikt tillstånd m. m. N. S—g.

Spion kop [spiån kå'p], höjdparti i Natal på Tugelaflodens vänstra strand, 30 km. v. s. v. om Ladysmith, bekant genom det slag, som 24 jan. 1900 utkämpades på dess västligaste platå mellan en boerstyrka af omkr. 600 man (under general Louis Botha), som hade besatt platån, och en brittisk härafdelning om närmare 5,000 man (under general Warren), som gick till anfall mot den förra. Slaget var ett af de blodigaste under hela kriget. Det slöt med boernas fullständiga seger,

hufvudsakligen beroende på den brittiska ledningens felaktiga dispositioner och svårigheten att understödja infanteriets anfall med en verksam artillerield. H. J—dt.

Spir, African, rysk filosof, f. 1837 i Jelizavetgrad (Syd-Ryssland), d. 1890 i Genève, först rysk sjöofficer, lefde sedan som privatlärd i Tyskland och Genève. S. är som tänkare påverkad af Spinoza, Kant och de engelske empiristerna. Hans allmänna ståndpunkt är agnostisk. Erfarenheten öfverensstämmer ej med identitetslagen, och verkligheten kan därför ej begripas. Vårt tänkande måste antaga något obetingadt. Detta finnes icke i världen, utan är Gud. Denne är ej världens grund, ty i världen finnes mycket abnormt, som strider mot idealen. Hvarifrån detta sistnämnda kommit, är omöjligt att förstå. Men vår uppgift är att förverkliga det normala, som för oss uppenbarar sig i poesien, moralen och religiositeten. — S:s hufvudarbete är *Denken und wirklichkeit* (1873; 3:e uppl. 1884); *Gesammelte schriften* utkommo 1883—85. Biogr. af hans dotter, Helene Claparède-Spir (1908). S—e.

Spira. 1. *Bygnk.*, en lång och smal afslutning af en byggnad, t. ex. ett kyrktorn, en gafvel o. d. Jfr Torn. — 2. *Skogsv.*, afkvistadt, jämnsmalt timmer af furu eller helst gran. Spirorna användas till master, stänger, rår, ställningsvirke o. d. Äro dimensionerna så små, att virket används till bärlingar o. d., nyttjas oftast benämningen slanor. Spirorna skola vara raka, jämna och väl afkvistade. Diametern växlar från 6 tum i topp till 15 à 16 tum på midten och längden från 36 fot till 80 fot. Spiror exporteras till flera länder, hufvudsakligen till England. — 3. (Lat. *sce'ptrum*, grek. *skēptron*) En kort staf, utmärkande befälsrätt. Hos Homeros bära höfdingarna spira. Bekant är det ställe i "Iliaden", där Odysseus med sin spira tuktar parlamentarikern Thersites. Spiror af olika form förekomma på de egyptiska, assyriska, persiska och kinesiska konungabilderna (egyptiska spiror ses i fig. 6 å pl. III och fig. 1 å pl. IV till art. Egypten). Den korta kommandostaf, hvarmed de romerske imperatorerna antydde sin öfverbefälsrätt, var ej annat än en spira, lika väl som nutidens marskalksstaf eller den svenske

Fig. 1. Etruskiske konungen Porsena. (Efter en antik gem.)

Fig. 2. Kejsar Marcus Aurelius. (Efter relief på hans kolonn i Rom.)

krigsministerns ämbetsstaf, som han bär, ifall honom förlänats öfverbefälet, näst konungen, öfver armén. En spira är vidare den engelske underhustalmannens "mace", som ligger framför honom på det stora bordet; likaledes den staf (*bâton*), som det franska advokatskrådets förman (*bâtonnier*) bär; vidare de spiror, som förr af kursorer (se fig. till Kursor, sp. 326) vid högtidliga tillfällen buros framför universitetsrektorerna — en sed, som ej var inskränkt till Sverige — o. s. v. Särskildt har emellertid ordet *spira* kommit till användning för det värdighetstecken, som monarker hålla i högra handen. Från Orienten hade de etruskiske konungarna (fig. 1) fått spiran, från dem de äldre romerske konungarna samt senare de romerske och bysantinske kejsarna (fig. 2) liksom senare de tysk-romerske samt Europas konungar. I Sverige buro konungarna spira ända från medeltidens början, och dess utseende förblef hela tiden detsamma: en staf, som afslutades med en lilja (se spiran i konung Knut Erikssons sigill, bd 14, sp. 417); under början af 1500-talet stiliserades liljespiran i öfverensstämmelse med Vasavapnet. Möjligen under Erik XIV fick detta regale ännu en annan form (jfr Riksregalier, sp. 380 och fig. 2). 2. W. E—n. 3. J. C.

Spira, latinska medeltidsnamnet på Speier.

Spira, Johannes de (Johann von Speier), den förste boktryckaren i Venezia och öfver hufvud taget den förste privilegierade boktryckaren, började sin verksamhet 1469. Hans första alster voro Ciceros *Epistulæ ad familiares* och *Plinii historia naturalis*, bägge tryckta 1469. S. hann emellertid ej trycka mer än sammanlagdt tre arbeten och påbörja ett fjärde, Augustinus' *De civitate dei*, som 1470 fullbordades af brodern (ex. finnes i k. biblioteket i Stockholm). Efter hans död 1470 fortsatte hans broder Vendelin de S. hans verksamhet till slutet af 1473, då hans press öfvergick i andra händer. I dec. 1476 återupptog han sin verksamhet, men nedlade den definitivt 1477. Han tryckte den första uppl. af *bibeln* på italienska, efter Malermis öfv. (1471), vidare arbeten af Petrarca och Boccaccio samt klassiska författare, såsom Cicero, Vergilius, Livius, Juvenalis, Sallustius, Terentius, Strabon, Propertius m. fl., äfvensom kyrkofäder och humanister, tills. ett fyrtiotal. Jfr Pellegrini, "Della prima origine della stampa in Venezia" (1794). R. G.

Spirāculum (plur. spiracula), lat. (af *spirāre*, andas), *zool.*, andhål. Se Insekter, sp. 711.

Spiræa L., Spirēa, *bot.*, ett artrikt släkte af buskar, bildande typen för en särskild underfamilj *Spiræoideæ* inom fam. *Rosaceæ*. De 60 arterna äro utbredda i den norra tempererade zonen, ha hela blad utan stipler och blommorna hvita eller röda, samlade i rika racemösa eller cymösa ställningar. Frukten är baljkapsel. Ett stort antal arter med mångtaliga varieteter odlas i våra trädgårdar för det prydliga bladverket och de vackra blommorna, t. ex. *S. chamædryfolia*, *S. Thunbergii*, *S. trilobata* m. fl. Förvildad finnes i Sverige *S. salicifolia*, med ljusröda blommor i täta klasar. De i våra floror upptagna arterna *S. Filipendula* och *S. Ulmaria* höra ej till släktet *Spiræa*, utan till släktet *Filipendula* (*Ulmaria*) af underfam. *Rosoideæ*. Båda äro fleråriga örter med pardelade blad och hvita blommor. Den förra, *Filipendula hexapetala*, med vanligen sextaliga blommor, brudbröd (med många andra namn i folkspråket), har rottrådarna här och där uppsvällda till små knölar (bröd, svinbröd etc.); den är allmän på ängsbackar. Den senare, *Filipendula Ulmaria* (se fig.), med vanligen femtaliga blommor, mjödört, älggräs m. m., växer å fuktig mark. Dess blad ha

en honungsliknande lukt och ha användts till att gnida insidan af bikupor och bikupsbottnar för att göra bostaden behaglig för bina. Båda arterna blomma under högsommaren. Flera af våra träd-

Filipendula (*Spiræa*) *Ulmaria* (mjödört, älggräs). *1* blomställning *2* blad från stjälkens bas, *3* blomma i längdsnitt *4* småfrukter.

gårdars s. k. spireor höra ej hit, utan till andra rosacéslägten. Sålunda hör den praktfulla, 2 m. höga vippspirean (*S. ariæfolia*) till släktet *Holodiscus*, *S. opulifolia* till släktet *Physocarpus*, *S. sorbifolia* till släktet *Sorbaria* och den eleganta *S. Aruncus* till släktet *Aruncus*. De i krukor mycket ofta odlade "spireorna" med hvita eller rödaktiga små blommor i rika ställningar och vackert bladverk höra till släktet *Astilbe* bland saxifragacéerna. G. L—m.

Spiræoideæ, *bot.* Se Rosaceæ och Spiræa.

Spirāl (af lat. *spīra*, kringla, ring), *mat.*, i allmänhet hvarje kroklinje, som gör ett oändligt antal vindningar omkring en fast punkt, den s. k. polen; den skäres således i ett oändligt antal punkter af hvarje genom polen gående rät linje. Den enklaste spiralen uppkommer, om en rät linje med likformig hastighet roterar omkring en af sina punkter, under det att en annan punkt med likformig hastighet rör sig utefter linjen och därvid beskrifver spiralen. Denna spiral, hvars ekvation i polarkoordinater är $r = av$, uppfanns af Conon och undersöktes närmare af Archimedes, efter hvilken den också erhållit sitt namn. Bland öfriga spiraler må nämnas den paraboliska, hvars ekvation är $(r - a)^2 = pv$, den hyperboliska, hvars ekvation är $r = \frac{a}{v}$, och den logaritmiska, som har till ekvation $r = a^v$; den sistnämnda spiralen har den märkvärdiga egenskapen, att för hvarje punkt radius vector gör samma vinkel med tangenten. — Om spiralens betydelse i ornamentiken se Ornament, sp. 934. — Ordet spiral förekommer ock som adjektiv, företrädesvis i sammansättningar, i betydelsen snäckformigt vriden.

Spiralborrar, *maskinb.* Se Borrar.

Spiralfjäder, *maskinb.* Se Fjäder, sp. 486.

Spiralkylare. Se Kylapparat.

Spiralkärl (jfr Spiral), *bot.* Se Kärl 2 och Kärlsträng, fig. 1, s, s¹.

Spiralnebulosa, *astron.* Se Nebulosa.

Spiraltrakeïd, *bot.* Se Kärlsträng, fig. 2, och Trakeid.

Spiralörten, *bot.* Se Vallisneria.

Spira'ngium Schimper, *paleont.*, problematiska föremål af organiskt ursprung, vanligen förekommande tills. med fossila växter i sötvattensaflagringar inom olika geologiska system, från och med stenkolssystemet till den äldre kritan (wealden). De äro några cm. långa, spolformiga, spiralvridna kroppar, skenbart sammansatta af sex med hvarandra förenade valvler, hvilkas beröringslinjer framträda som upphöjda spirallinjer eller åsar på föremålets yta. Detta afsmalnar såväl uppåt som nedåt till ett sexkantigt skaft eller en spets.

Spirangium uppfattades till en början allmänt som föremål härrörande af växter. Brongniart beskref dem först under namnet *Palæoxyris* i tanke, att de voro besläktade med xyridéerna, medan däremot Ettingshausen, antagande en förvantskap med bromeliacéerna, benämnde dem *Palæobromelia*. Schimper föreslog därpå namnet *Spirangium*, såsom endast hänsyftande på deras byggnad, utan någon bestämd antydan om deras systematiska plats. A. G. Nathorst jämförde S. med *Charas* karpogonier. Följande en antydan af Schenk, ha Renault och Zeiller sökt ådagalägga, att *Spirangium* jämte ett inom karbonsystemet förekommande närstående släkte, *Fayolia*, icke är af vegetabiliskt ursprung, utan ägg af fiskar (plagiostomer), en åsikt, som för närvarande anses såsom mest sannolik, ehuru frågan ännu måste betraktas såsom oafgjord. A. G. N.

Spira'nt (af lat. *spirāre*, andas), *språkv.* Se Frikativa ljud.

Spirdingsee [-se], Preussens största insjö, i reg.-omr. Gumbinnen (Ostpreussen). 119,4 kvkm., med sjöns förgreningar 154 kvkm., 117 m. ö. h. S. står genom de masuriska kanalerna i förbindelse med sjöarna Mauer, Rosch m. fl., emottager tillflöden från flera sjöar och har sitt aflopp genom floden Pissek, som genom Narev står i förbindelse med Bug och Weichsel. (J. F. N.)

Spirēa, *bot.* Se Spiræa.

Spirēm, *bot.* Se Cellbildning, sp. 1394, och Kärndelning, sp. 582.

Spiridon, rysk munk. Se Silvester.

Spirifer, *paleont.*, fossilt brachiopodsläkte, utmärkt därigenom, att armarna uppburos af i en utdragen spiral hoprullade, utåtriktade kalkstöd. De flesta arterna ha lång, rak låsrand och radierande ribbor på skalens utsida; dock finnas äfven glatta former. S. uppträder först i siluriska systemet samt är mycket allmän i det devoniska (spirifersandsten) och i bergkalken, hvarefter arternas antal hastigt aftar. Senast förekommer S. i lias. B. L—n.*

Spirifersandsten, *paleont.* Se Spirifer.

Spirilläceæ (af *spiri'llum*, liten skruf), Skrufbakterier, Spiriller, *bot.* Se Bakteriologi, sp. 708, 728—730.

Spirillen, sjö. Se Sperillen.

Spiri'ller. Se Spirillaceæ.

Spiriska kroklinjer, Spiriska kurvor, *mat.* Se Perseus.

Spiriti'sm (eng. *spiritualism*, af lat. *spiritus*, ande), tron på, att en förbindelse kan åstadkommas mellan aflidna människors andar och de kvarlefvande genom vissa fysiska eller psykiska handlingar, som antingen härröra omedelbart från andarna eller förmedlas af synnerligen lämpliga personer. Spiritismens odödlighetslära är icke densamma, som vi finna i högre system och religioner, såsom platonismen och kristendomen, enligt hvilka den mänskliga personligheten anses vara oförgänglig på grund af sitt gudomliga ursprung eller absoluta värde. Den motsvaras af den *animistiska* odödlighetstron, som ännu finnes hos primitiva folk och som behärskade äldre och lägre former af Orientens och antikens religioner. Enligt denna är människosjälen — eller en af människans själar — tänkt som en substans, vanligtvis af lättare ("subtilare") ämne än människokroppen, en skugga, en dimma, en ljussubstans eller en luftföreteelse, som uppehåller sig i eller vid grafven, på sin vanliga boningsplats, på ödsliga ställen eller i lägre luftregioner och som uppenbarar sig för människor i drömmar eller visioner eller för det vakna ögat, helst dock i mörker eller på ställen af en hemlighetsfull eller ohygglig karaktär. Den spiritistiska tekniken återfinnes därför i den *mantik* l. *nekromanti* (se dessa ord), konsten att frammana andar eller uppbesvärja döda, hvarpå vi ha ett tydligt exempel i bibelns berättelse om häxan i Endor, som tvingade Samuels ande att framträda synligen och tala till konung Saul (1 Sam. 28). I Israel var nekromantien officiellt förbjuden, men i den babyloniska religionen utgjorde sådana besvärjelser en väsentlig del af prästernas verksamhet (se Thompson, "The devils and evil spirits of Babylonia", 1904, och Tallquist, "Die assyrische beschwörungsserie Maqlû", 1895. Jfr E. Lehmann, "Textbuch für religionsgeschichte", 1912). I det senare (hellenistiska) skedet af den grekiska religionen trädde mantiken under orientaliskt inflytande starkt i förgrunden och gaf det gamla orakelväsendet en karaktär af nekromanti. Den samlade sig om Asklepiosdyrkan och praktiserades af Apollonios från Tyana. Nyplatonikern Iamblichos (omkr. 300 e. Kr.) gaf i en utförlig skrift "De mysteriis" detaljerad anvisning på det mantiska tillvägagående: bön, fasta, celibat och annan askes anser han vara behöfliga för besvärjaren. I våra dagar fortlefver denna praxis i religiös form i den s. k. schamanismen (se d. o.), som t. ex. idkas i den sibiriska hedendomen, hos eskimåerna liksom förut hos lapparna, där "schamanen" kallar andarna fram med hjälp af sin trumma e. d. och tvingar dem att uppenbara sin vilja (se Radloff, "Aus Sibirien", II, 1 f., 1884, E. Lehmann, "Mystik i hedendom och kristendom", 1915, kap. 2). Äfvenledes finnes det en ganska stor del religiös spiritism i den indiska *fakirismen* (se Fakir), där asketiska bramaner ha drifvit sådana konster upp till den högsta graden af virtuositet (jfr Jacolliot, "Le spiritisme dans le monde. L'initiation et les sciences occultes dans l'Inde", 1875).

Den moderna spiritismen, som från Amerika har spridt sig öfver Europa och europeiska kolonier sedan omkr. 1850, har icke samma direkta karaktär af religion som dessa äldre och nyare företeelser, utan är mera att betrakta som vidskepliga försök att förklara vissa företeelser, som icke anses vara begripliga på annat sätt än genom antagandet af "andarnas" ingrepp. Denna spiritisms yttre apparat röjer dess moderna ursprung: andarna uppträda i bebodda hus, begagna möbler, maskiner och instrument, böcker och skrift, papper och blyertspenna, fotografier o. d. och uppskattas i det hela som ett högre supplement till vår tids teknik och naturvetenskap. Spiritismen har därför också sysselsatt vetenskapsmännen och har i själfva verket framställt problem, som först en högt utvecklad vetenskaplighet kan hoppas lösa, fastän detta sker på annat sätt, än spiritismens förespråkare skulle önska.

Den första begynnelsen till denna epidemiska rörelse har emellertid en föga vetenskaplig karaktär: I ett hus i Hydesville vid New York, bebodt af familjen Fox, förnummos 1848 egendomliga knackningar och besynnerliga klagoljud, som ej kunde förklaras. Fenomenen följde familjens båda döttrar, den ena 9, den andra 12 år gammal. Snart visade sig dylika företeelser följa äfven andra personer, och inom kort voro de allmänna i de flesta delarna af Förenta staterna. Redan innan fenomenen i Hydesville började, hade en somnambul, A. Jackson Davis, "spiritismens Swedenborg", väckt stor uppmärksamhet i New York. Davis var en skomakarlärling, hvilken i sitt normala tillstånd beskrifves som "okunnig, tanklös, munter och tokrolig", men som i det somnambula tillståndet, enligt beundrarnas yttranden, "talade likt en storslagen, vis, allvarsam och värdig filosof". Hvad han under detta tillstånd dikterat upptar omkr. 30 volymer af växlande innehåll: naturfilosofi, moral, läkekonst samt siarblickar in i andevärlden. På alla vetenskapliga områden röjer förf. sin fullkomliga okunnighet och naivitet; för det sociala eländet i den moderna världen har han emellertid en skarp blick och talar i "A voice to mankind" med värme och vältalighet de lidande folkklassernas sak. Från Amerika kom spiritismen till Europa förnämligast genom det märkliga mediet D. D. Home, född i Edinburgh, men uppfostrad i Amerika. Genom honom fick spiritismen insteg i både England och Frankrike. I England tog den företrädesvis en experimentell riktning, i Frankrike däremot en mera filosofisk, detta väsentligen till följd af det ledande inflytande, som pedagogen Hippolyte Rivail, såsom spiritist känd under namnet Allan Kardec, där genom en serie af litterära arbeten utöfvade på den spiritistiska rörelsen. Upplefvandena i Hydesville voro ingalunda någonting nytt. Redan i medeltidens Tyskland talades om sådana knackningar, "Poltergeister" (jfr Podmore, "Modern spiritualism", I, kap. 2), som hänfördes under djäfvulens verksamhetskrets och emot hvilka de katolska agenderna innehålla besvärjelser. Nytt var det däremot att begagna sådana knackningar som ett andarnas artikulerade språk; och ännu nyare vissa iakttagelser och upptäckter på fysiskt och psykiskt område, hvilka begagnades än i hemlighetsfulla "séancer", än som sällskapliga förströel-

ser och hvilkas hastiga spridning spiritismen till stor del har att tacka för sin ryktbarhet. Sådana äro borddans (se d. o.), andefotografering, andeskrift (psykografi, se Psykograf, och pneumatografi), tankeläsning (se d. o.), telepati (se d. o.) m. fl.

Lockande var också den omständigheten, att de spiritistiska handlingarna som oftast utfördes eller förutsatte närvaron af ett s. k. *medium*, en person med egenartad nervös läggning, som i ett somnambult eller hysteriskt tillstånd af "trance", men också med stor manuell eller intelligent skicklighet förmår utföra och uttala det af andarna ingifna och på så sätt bringa budskap mellan dem och människorna. Kommunikationen eger då rum vare sig genom bord, som skakas och lyfta sig vid beröring, eller genom knackningar, hvilka i stil med fängelsespråket telegrafera ord, eller genom skrift med planschetten, en rörlig och mycket känslig skrifapparat, eller på dolda pappersblad eller tillslutna skriftaflor. Det mest sensationella var de s. k. "materialisationerna", som ofta bestå af ett framkallande af synbara, vanligen hvita och dimmiga andegestalter, som i somliga fall kunna uppfattas endast af den fotografiska plåten e. d. Dessa medier motsvara forntidens orakelprästinna, schamanen eller fakiren. De orakelspråk de förmedla äro ofta banaliteter af det vanligaste slag, men i somliga fall öfverraskande och fast obegripliga upplysningar om förhållanden, som måste antagas vara mediet fullkomligt obekanta. Ett sådant medium var t. ex. mrs Piper, som uppträdde sedan 1884 och som undersöktes af psykologen W. James, af doktor Hodgson o. a. kritiska vetenskapsmän. Hennes "intellektuella manifestationer" öfvergingo den ofvannämnde mr Homes underbara manuella skicklighet, ja t. o. m. amerikanen Slade, som från 1875 verkade i England och Tyskland och i Leipzig blef föremål för fysikern Zöllners undersökningar.

De mer eller mindre underbara resultaten af dessa mediers verksamhet eller af privata kretsars séanceprestationer tolkas af spiritisterna genom antagandet af andarnas ingrepp och som bevis på dessas existens och intresse för de kvarlefvande. Men äfven framstående vetenskapsmän ha sysselsatt sig med saken. 1869 tillsatte Dialectical society i London en kommitté af 30 personer för att "undersöka de som spiritistiska uppgifna fenomenen och afge utlåtande om dem". Efter närmare två års undersökningar, vittnesförhör och experiment afgaf kommittén en vidlyftig berättelse, ur hvilken spiritisterna läste ett oförbehållsamt medgifvande af deras älsklingstankar, men som i själfva verket blott konstaterar en rad ännu icke fullt förklarade (väsentligen fysiska) företeelser, utan att yttra sig om eller antyda dessas orsak. En af kommitténs ledamöter, den berömde naturforskaren A. R. Wallace, fortsatte sedermera under en följd af år sina studier öfver spiritismen och uppträdde i flera uppsatser (samlade under titeln "On miracles and modern spiritualism", 1875) offentligen till dess försvar. En annan känd engelsk vetenskapsman, kemisten W. Crookes, har utgett ett arbete, "Researches in the phenomena of spiritualism" (1874), hvari han redogör för en serie af med vetenskaplig skärpa utförda spiritistiska experiment, fortsatta under tre år, och förklarar sig själf ha iakttagit de flesta slag af "spiritistiska" fenomen, från simpla knackningar till direkt skrifning, självlysande händer och fullständiga skepnader. Den närmare undersökning af Crookes' dagböcker, som A. Lehmann har företagit, visar emellertid stor skillnad på dessa och hans officiella berättelser och röjer, att han stod under starkt inflytande af mediet Home, som i själfva verket hade experimentens ledning i sin hand. Äfven i Tyskland ha flera framstående vetenskapsmän uttalat sig till förmån för de spiritistiska fenomenens realitet. Så t. ex. astrofysikern i Leipzig Zöllner. Denne har i "Wissenschaftliche abhandlungen" (4 bd, 1878 — 81) utförligt beskrifvit en mängd spiritistiska experiment och anser dessa vara begripliga endast under förutsättning af andra rumsförhållanden än dem, i hvilka vi människor lefva. Han griper till antagandet af ett 4-dimensionalt rum — en hypotes, som matematiken just vid denna tid opererade med. Icke heller Zöllners försök anser A. Lehmann vara utfördt med en sådan noggrannhet, att ett så rutineradt medium som Slade icke kunde bedraga honom. I Paris har d:r Gibier, efter ett grundligt studium af de spiritistiska fenomenen, öfver dem utgett ett arbete, "Le spiritisme (fakirisme occidental)" (2:a uppl. 1889). Han meddelar däri bland mycket annat, att han en gång i mediet Slades närvaro erhöll direkt skrift på griffeltaflor, som han själf medfört och som mediet aldrig tog i sin hand. Senare experimentatorer (t. ex. Hodgson och den efter den engelske professorn Sidgwick benämnda kommittén för undersökning af hallucinationer etc., hvars arbete är nedlagdt i "Proceedings of the Society for psychical research", d. 10) ha arbetat med rikligare material och exaktare metoder och intagit en mera kritisk hållning. Dock finnas också framstående vetenskapsmän, såsom den franske psykiatrikern Ch. Richet, som under årens lopp ha fått en allt starkare böjelse för den spiritistiska förklaringen af företeelserna (jfr hans uppsats "De quelques phénomènes dits de matérialisation" i "Annales des sciences psychiques", 1905).

De vetenskapliga granskningarna ledde redan från den ofvannämnda "dialektiska kommitténs" tid (1867) till en ny och mera reserverad ståndpunkt, den s. k. *ockultismen* (se d. o.), som visserligen medger många företeelsers obegriplighet och dolda (ockulta), d. v. s. af oss ännu ej förklarade, krafters verksamhet, men som ej anser det nödvändigt att bestämma dessa krafter som "andars" verksamhet. Men äfven denna ståndpunkt begränsas alltmera och har på åtskilliga punkter måst ge vika för en ren vetenskaplig förklaring.

Närmare undersökningar ha nämligen 1:o afslöjat ganska många fall af obegriplighet som taskspelarkonster, ja t. o. m. som enkla bedrägerier, i synnerhet då det rör sig om andarnas kroppsliga uppträdande i materiell form ("astralkroppar" e. d.). 1884 lyckades kronprinsen Rudolf af Österrike öfverraska mediet Bastian: den andegestalt, som han framkallade, var ingen annan än mediet själft. Flera liknande upptäckter, som t. o. m. drabbade den skicklige virtuosen Slade, och i synnerhet afslöjandet af den s. k. "Coulomb-saken", i hvilken den teosofiska profetissan madame Blavatsky var invecklad och blef komprometterad (jfr "Procee-

dings of the Society for psychical research'', bd 9, där Hodgson behandlat saken), rubbade många vetenskapsmäns och delvis publikens tillit till spiritismen, utan att dock göra större intryck på de trogna spiritisterna. Äfven ''andefotografierna'' ha förlorat en del af sin ryktbarhet, sedan de fotografiska plåtarna eller objektivet oftare ha visat sig vara i förväg bearbetade. 2:o Den vetenskapliga undersökningen af de *fysiska* fallen har gjort ganska stora framsteg. Borddansen blef 1853 förklarad af fysikern Faraday genom påvisandet af en rytmisk ackumulation af skakningar, som ovillkorligen bildas, där flera personer samfälldt inta ställning med händerna på bordet i samma nervösa spänning. Tankeläsningen har af A. Lehmann delvis förklarats genom ett halft fysiskt fenomen: omedvetet hviskande (''Über unwillkürliches flüstern'', se W. Wundt, ''Philosophische studien'', 1895). Omedveten medverkan af deltagarna tjänar äfvenledes ofta till att framkalla knackningar eller den psykografiska planschettens rörelser o. s. v. 3:o Redan härigenom har medelpunkten för iakttagelserna förlagts från den fysiska till den *psykiska* världen, och det kan nu lättare förstås, att män som Crookes och Zöllner, hvilka arbetade som kemister och fysiker, icke lyckades komma till experimentella resultat. Det är *i* människan, icke *utom* människan, som fenomenens förklaring torde sökas; det är inför psykologiens och psykiatriens domstol, som saken kommer att afgöras.

Denna väg har utstakats bl. a. af tyske filosofen E. von Hartmann (''Der spiritismus'', 1885), som sökte förklara företeelserna genom hallucination, men olyckligtvis tillika genom antagandet af en psyko-fysisk kraft, som från individen kan meddela sig till omgifningen i delvis materialiserad form. Det blef ganska lätt för spiritisten ryska statsrådet A. N. Aksakov att bemöta Hartmann genom sin utförliga kritik ''Animismus und spiritismus'' (1890; ''animismus'' är här icke det religionshistoriska begreppet, utan hypotesen om själens psyko-fysiska alstringskraft motsatt den spiritistiska hypotesen). Äfven spiritisten C. du Prel hade framgång genom att snillrikt föra Zöllners fyradimensionshypotes vidare. Men psykologien har andra metoder än Hartmanns. Redan 1857 hade tyske läkaren H. Schindler i ''Das magische geistesleben'' talat om själslifvets ''nattpol'' som medverkande i de psykiska funktionerna, och M. Perty hade 1861 i ''Die mystischen erscheinungen der menschlichen natur'' (2:a uppl. 1873, 2 bd) på mera rationellt sätt sökt förklara de abnorma företeelserna fysiologiskt och psykologiskt. Den nyaste psykologien arbetar vidare i samma spår och riktar alltmera (t. ex. amerikanen W. James) sin uppmärksamhet på det *undermedvetna själslifvet* och dess ofantliga möjligheter för en ännu icke fullt förstådd psykisk aktivitet och receptivitet, som t. ex. torde ge förklaringen på telepati, clairvoyance o. a. Äfven de medvetna själsverksamheterna innehålla emellertid (enligt A. Lehmanns analys) en mångfald af iakttagelse- och minnesfel, af felaktiga slutsatser, af illusioner och framför allt af suggestibilitet — ett vidsträckt fält för själfbedrägerier, som är tillräckligt till att förklara större delen af de vanligt förekommande ''spiritistiska miraklerna''.

Den nuvarande spiritismen har under trycket af ockultismen och den vetenskapliga undersökningen alltmer uppgett sin experimentella verksamhet och antagit en mera *religiös* karaktär med anslutning till Swedenborgs och teosofiens lära om människoandarnas vidare utveckling efter döden i subtilare kroppsformer till högre fullkomlighet. Redan Davis hade gett spiritismen denna prägel; de nya perspektiv, som förde ut öfver kristendomens helveteslära, liksom läran om en successiv fullkomliggörelse, hvilken ställde saligheten i utsikt äfven för de ofullkomna, tyckas ha förskaffat spiritismen många anhängare; numera lär dess återupplifvande af den indiska re-inkarnationslära, som äfven förkunnas af teosofien, göra starkt intryck på de talrika spiritistiska menigheterna. Som religion har spiritismen på moraliskt område upptagit vackra drag af kristlig kärlek till nästan och af modern social humanitet; dess valspråk: ''utan barmhärtighet ingen frälsning'', vittnar om detta. Då den emellertid i psykologiskt afseende och i sin världsåskådning uppställer sig själf som en frigörande motsats till materialismen, förbiser den, att den själf just uppfattar själarna som (subtila) materiella varelser. Den röjer därigenom sin kontinuitet med de gamla religionernas animism, fortsatt i senare tiders spöktro, och sitt sammanhang med Swedenborgs, äfvenledes i själfva verket materialistiska själslära och hans bestämmelse af andarna som ursprungligen mänskliga varelser. På åtskilliga punkter bär spiritismen tydligen prägel af den materialism, som den söker bekämpa och i hvars stora period (efter 1850) spiritismen just uppstod. Litt.: historiskt material bäst hos Kiesewetter, ''Geschichte des neueren occultismus'' I (1891); allmän framställning och psykologisk kritik i A. Lehmann, ''Overtro og troldom'' (4 bd, 1893—96; 3:e delen öfv. till svenska: ''Den moderna spiritismen och ockultismen'', 1906; utvidgad och förbättrad tysk uppl. ''Aberglaube und zauberei'', 2:a uppl. 1908), och Fr. Podmore, ''Modern spiritualism'' (2 bd, 1902). Kortare kritik i A. Herrlin, ''Sjælelivets ubevidste verden'' (1905). — Vetenskapliga undersökningar med relativ anslutning till spiritismen eller ockultismen: Gurney, Myers och Podmore, ''Phantasms of the living''; F. W. H. Myers, ''Human personality and its survival of bodily death'' (2 bd, 1903; förkortad fransk uppl.: ''La personnalité humaine, sa survivance, ses manifestations supranormales'', 1905), O. Lodge, ''Life and matter'', ''The survival of man'', ''Man and the universe''. Liknande ståndpunkt intaga tidskrifterna ''Proceedings of the Society for psychical research'' (sedan 1882) och ''Annales des sciences psychiques'' (sedan 1891); på väsentligen spiritistisk ståndpunkt stå ''Psychische studien'' (uppsatt af Aksakov, från 1874), och svenska tidskr. ''Efteråt'' (sedan 1891). Inalles råder spiritismen öfver omkr. 100 tidskrifter. — Skrifter från spiritistiskt håll: Allan Kardec, ''Livre des esprits'' (1853, många uppl.), ''L'évangile selon le spiritisme'' o. s. v. (1864), ''Le ciel et l'enfer'' (1865), M. A. (Oxon., d. v. s. Will. Stainton Moses), ''Psychography'' (1878), ''Spirit. identity'' (1879) och ''Higher aspects of spiritualism'' (1880), ''Meddelanden från den osynliga verlden'' (1886), och Gibier, ''Physiologie transcendentale. Analyse des choses'' (1889). Bland skrifter

på svenska må nämnas Emanuel [O. A. Busch], ''Genom dolda verldar'' (1888) och ''Hvad vill spiritismen?'' (1889), Edelweiss [Huldine Beamish], ''Spiritismen i dess rätta belysning'' (s. å.), A. Noëll, ''Öfversikt öfver spiritismens grunddrag'' (1902), R. Hennig, ''Den moderna spiritismen'' (s. å.), O. J. Hultgren (O. A. Busch), ''Spiritismen. Mänsklighetens frigörande religion'' (1909), samt J. F. Frölén, ''Om svedenborgianismen och spiritismen'' (1881). Edv. Lehmann.

Spiriti'st, anhängare af spiritismen (se d. o.). Adj. Spiriti'stisk.

Spiritoso [-åså], it., *mus.*, liffullt, eldigt.

Spirituāler. 1. (Lat. *Fratres spirituales*) Ett strängare parti inom franciskanorden (se d. o., sp. 1069). — 2. Se Libertiner 2.

Spirituali'sm (af lat. *spīritus*, ande). 1. *Filos.*, betecknar i den nutida filosofiska litteraturen vanligen detsamma som idealism (se d. o.), i motsats till materialism. Stundom skiljer man dock mellan båda uttrycken och betecknar då med idealism den åsikt, som fattar det sant varande som någon sorts andliga objekt, ''tanketing'' (t. ex. Platons idélära), samt med spiritualism den åsikt, som fattar det sant varande och särskildt substansen hos människan som anden eller subjektet som sådant (t. ex. Cartesius' åsikt). Inom boströmska filosofiska skolan har termen plägat tagas i en ännu speciellare bemärkelse, nämligen som betecknande den idealism, som icke antar, att självmedvetandet själf är substansen, utan som anser detta vara blott en egenskap hos eller yttring af något bakom liggande självsvesende, som i och för sig vore mer eller mindre obekant (t. ex. I. H. Fichtes åsikt). — Spirituali'st, anhängare af spiritualismen. Särskildt finnes inom den nutida franska filosofien en riktning, hvars anhängare pläga kallas spiritualisterna, ''den spiritualistiska skolan'', och som vid sidan af positivisterna äro hufvudrepresentanterna för den nutida filosofiska forskningen i Frankrike. De hänvisa på Cartesius som sin främste föregångare och äro själfva närmast utgångna från den ''psykologiska skolan'' (Royer-Collard, Maine de Biran, Cousin och Th. Jouffroy). De ha förnämligast inlagt förtjänster om studiet af filosofiens historia samt kritiserat materialism och positivism och filosofiskt försvarat teismen och pliktmoralen. Skolans förnämsta namn torde vara Rémusat, Saisset, Paul Janet, Adolphe Franck, Jules Simon och E. Caro. Se M. Ferraz, ''Spiritualisme et libéralisme'' (2:a uppl. 1887).

2. *Kyrkohist.*, i vidsträckt mening den i kristendomens historia ständigt under skiftande former framträdande riktning, som eftersträfvar en omedelbar, rent andlig förbindelse mellan människan och Gud, under opposition mot religionens materialisering. Då denna senare nått längst i den katolska kyrkan och då Luthers verk innerst var en kamp just för människans rent personliga, andliga gudsumgänge, har den äkta protestantismen alltid ett inslag af spiritualism. Men vanligen begränsar man termen till att åsyfta den ensidiga riktning, som i sin sträfvan efter rent andlig religion mer eller mindre utsöndrar all yttre kyrkoauktoritet och alla nådebärande vehiklar, såsom sakramenten eller bibelordet. Redan under medeltiden skapade denna spiritualism en mängd sektartade företeelser, oc dess karakteristikon blef ofta, att den grep tillbak på den absoluta radikala naturrätten och ville ha e både social och religiös omgestaltning eller omstört ning af det bestående samfundet. Sin egentliga ut bildning fick spiritualismen under 1500-talet, då de trädde i förbindelse med reformationens krafter Den delades då i stort sedt i två motsatta linjer 1) Den organisationslösa spiritua lismen fullföljde Luthers religiösa individualisn och allmänna prästadöme till en rent kyrkofientlig mystisk-rationalistisk subjektivism, där både kyrko bildning, kult och dogmer tedde sig likgiltiga, oc den inre erfarenheten hos hvarje enskild blef af görande. I den linjen ligga bl. a. Schwenckfeld Sebastian Franck (den främste), Coornheert och de stora engelska spiritualismen på 1600-talet. 2) De organiserade sektspiritualisme förde Luthers kraf på personlig tro ända til krafvet på frivillighetsmenigheter af sant troende i afskildhet från allt stats- och kyrkolif, i form a den fast ordnade helighetsförsamlingen, sekten. I de linjen ligga döparna med alla deras fortbildninga i Holland och England. Af båda linjerna är de engelska frikyrkorörelsen påverkad. I den luther ska pietismen fick spiritualismen snart ett nytt upp sving (den s. k. radikala pietismen, Dippel, Zin zendorf m. fl.). Grundläggande för spiritualismen klargörande som kyrkohistorisk företeelse är E Troeltsch, ''Soziallehren der christlichen kirche und gruppen'' (1912). Jfr ock Rufus M. Jones, ''Stu dies in mystical religion'' (1909) och ''Spiritua reformers in the 16th and 17th centuries'' (1914) E. Lehmann, ''Mystik i hedendom och kristen dom'' (1915), Hj. Holmquist, ''Den luthersk reformationens historia'' (1915, §§ 8 och 24, me ytterligare litteraturhänvisningar) och ''Engels högkyrka, lågkyrka, frikyrka'' (1916), samt litt till de enskilde spiritualisterna och till ar Pietism 1. S—e. 2. Hj. H—

Spirituali'ster, anhängare af spiritualism (s d. o.).

Spiritualitēt (fr. *spiritualité*, af lat. *spīritu* ande), förfinad, spelande kvickhet.

Spiritual lords [spi'ritjuel lå'dš], Lords spi ritual. Se Lord.

Spiritue'll (af lat. *spīritus*, ande), spelande kvic

Spirituōsa (af lat. *spīritus* i bet. sprit) är en tän ligen sväfvande benämning, som rätteligen tord bestämmas så, att den omfattar brända och destill rade drycker af mera än omkr. 22 volymprocen sprithalt. Dit höra ej vin eller öl, ej heller vätsk af sådan alkoholstyrka, att de ej kunna förtär oblandade. Jfr f. ö. Spirituosa-accise

Spirituosa-accisen, en utvidgning af punsc skatten (se d. o.) kallas en konsumtionsskatt (j Accis) på spirituösa drycker, såsom punsc arrak, rom och brännvin tillsatt med smakfö ändrande ämnen; sprit och renadt egentligt brän vin höra ej under den förordning, som följde beslutet om accisen vid 1916 års riksdag. Accise belopp bestämdes till resp. 30 och 60 öre per lit beroende på hvem, som är köpare, och på arten det försålda. Förordningen gäller endast till u gången af 1917, men förnyades af detta års riksd äfven för 1918.

Spīritus, lat., ande. — S. animāles, lif

andarna. Se Retbarhet. — S. familiāris, skyddsande, tjänande ande, som lyder trollkarlens bud och utför hans befallningar (jfr Bära). — S. re'ctor, den styrande själen, den ledande anden i ett företag. — S. sa'nctus, Helige ande (se d. o.).

Spiritus, lat., Sprit, *farm.*, *med.*, förekommer å apoteken till olika alkoholhalt ("styrka") att använda till olika beredningars framställande. I det allra närmaste vattenfri l. absolut alkohol (*Alcohol absolutus*) beredes fabriksmässigt (ej på apoteken) och är en klar, färglös, flyktig, neutral vätska, som lätt antänds och brinner med svagt lysande låga, har egendomlig lukt och brännande smak. Dess kokpunkt är 78,5° C., eg. v. 0,7955—0,8005, motsvarande en halt af 99,6—98 viktproc. eller 99,7—98,7 volymproc. ren alkohol. Därnäst i styrka följer koncentrerad sprit, *Spiritus concentrātus*, med eg. v. 0,831—0,8335, motsvarande 87—86 viktproc., d. v. s. 91—90,3 volymproc. alkohol. Vidare märkas utspädd sprit, *S. dilūtus*, med eg. v. 0,889—0,891, motsvarande 63—62 viktproc. eller 70,5—69,6 volymproc., samt slutligen svag sprit, *S. te'nuis*, med eg. v. 0,934—0,938, motsvarande 43—41 viktproc. eller 50,6—48,4 volymproc. alkohol. — Med koncentrerad sprit beredas de i Sv. farmakopén upptagna preparaten anissprit med ammoniak, *Spiritus ammoniacātus anisātus*, vanlig tillsats till expektorerande bröstdekokter, lavendelsprit, *S. lava'ndulæ* (se Lavendel), kalitvålsprit, *S. sapōnis kalini*, och senapssprit, *S. Sināpis* (se Senap). Med utspädd sprit framställes kamfersprit, *S. camphorātus* (se Kamfer), och med svag sprit såpsprit med kamfer, *S. saponātus cum ca'mphora.* — Bland andra beredningar, som gå under namnet *spiritus* och som till en del beredas genom destillation af aromatiska droger tillsammans med sprit, alltså ej äro blandningar såsom Sv. farmakopéns sammansatta spiritus-preparat, märkas *S. æthe'reus* (se Hoffmanns droppar); *S. aromāticus*, *S. melissæ compo'situs*, *S. carmelitōrum* (karmelitersprit) l. *S. carminativus Sy'lvii*, bereds genom destillation med sprit af citronmeliss, citronskal, muskot, ceylonkanel och kryddnejlikor; *S. cornus cervi rectificātus* (se Hjorthornsspiritus); *S. formicārum*, myrsprit, af myrsyra, utspädd med sprit och vatten till hudretande ingnidningar; *S. fumālis*, röksprit, spritlösning af diverse droger, som vid antändning afge välluktande ångor, såsom benzoë, styrax, virak, myrra, bärnsten, kryddnejlikor o. d.; *S. fūmans Libāvii*, tennklorid (se Libavius och Tenn); *S. Frume'nti*, kornbrännvin; *S.* (l. *Liquor*) *cornus cervi succinātus*, Prinsens droppar; *S. Minderēri* (se Solutio); *S. ni'trico-æthe'reus*, *ætheris nitrōsi* l. *ni'tri dulcis*, förr officinell under benämningen *Æther nitrōsus spirituōsus*; *S. ory'zæ*, arrak (risbrännvin); *S. pyrolignōsus* l. *pyroxy'licus* (se Träsprit); *S. Sa'cchari*, rom (eng. *rum*; erhållen genom jäsning af rörsockermelass); *S. Vini*, alkohol (se d. o.); *S. vini gallici*, konjak (se d. o.); *S. Vitrioli*, utspädd svafvelsyra, o. s. v. Om de olika spritsorternas användning vid beredningen af tinkturer se Tinktur. Jfr Alkohol. C. G. S.

Spiritus (lat., andning), *språkv.*, i grekiska grammatikor dels det i början af vissa med vokal börjande ord uttalade skarpa *h*-ljudet, dels det i början af vissa andra med vokal börjande ord hörda tonande explosivljudet. Det förra slaget kallas spiritus asper och har formen ', t. ex. i ἥλιος (utt. *hēlios*, solen), det andra kallas spiritus lenis och har formen ', t. ex. i ἔπος (utt. *e'pos*, ord). I nygrekisk skrift bibehållas båda dessa tecken; men spiritus asper har förlorat sin betydelse och skiljer sig i uttalet alls icke från spiritus lenis. (A. M. A.)

Spirituös, i högre grad sprithaltig, spritstark. Spirituösa drycker, spirituosa (se d. o. och Spirituosa-accisen).

Spirkål, *trädg.*, skott, som på våren utskjuta från öfvervintrade plantor af härdiga kålslag, sådana som grönkål och brysselkål. C. G. D.

Spirlånga, vanligare Spillånga, *zool.* Se Långa.

Spirochæte (af grek. *spei'ra*, vindling, och *chai'te*, hår), gemensamhetsnamn för långsträckta, band- eller trådformiga, kring längdaxeln spiralvridna eller vågformigt slingrade mikroorganismer, hvarvid lämnas alldeles å sido, huruvida alla mikroorganismer med nu nämnda yttre kännetecken verkligen tillhöra ett och samma släkte. Samtliga spirochæte äro mycket böjliga, ega en aktiv flexibilitet samt förmåga af egenrörelse; de äro klorofyllfria och sakna äfven andra assimilerande färgsubstanser. Deras systematiska ställning i den organiska världen är ännu ej utredd; de uppfattas af en del forskare som bakterier, af andra som alger, af ännu andra som protozoer. Ytterligare en möjlighet föreligger i afseende på deras systemställning, nämligen att de äro hvarken bakterier, alger eller protozoer, utan utgöra en egenartad grupp för sig bland mikroorganismerna. De skulle, om sistnämnda uppfattning är riktig, bilda ett slags mellangrupp mellan de lägsta växtorganismerna (bakterierna) och de lägsta djurorganismerna (protozoerna). Spirochæterna äro allmänt förekommande mikroorganismer. Somliga äro parasiter, andra lefva fritt i hafs- och sötvatten. Som parasiter ha de påvisats hos en mängd olika djurarter, såsom hos hafs- och sötvattenmusslor, insekter, fiskar, fåglar samt många däggdjur. De förekomma i alla klimat, utbredda öfver hela jorden. De parasitära spirochæterna indelas alltefter den närmare platsen för sin förekomst hos den djurorganism, i hvilken de lefva, i följande tre grupper: ektospirochæter, blodspirochæter och väfnadsspirochæter. Till ektospirochæter höra bl. a. många arter, som förekomma normalt i munhålan hos såväl människor som djur. Till blodspirochæter höra framför allt de, som orsaka typhus recurrens (återfallsfeber) hos människa; vidare några funna hos djur (fåglar, nötkreatur m. fl.) vid vissa med feber förlöpande blodsjukdomar. Till väfnadsspirochæter hör framför allt *S. pallida* (se nedan); dessutom ha hos såväl människor som i synnerhet hos djur väfnadsspirochæter blifvit påvisade vid en hel del olika sjukdomar, utan att det ännu kunnat ådagaläggas, hvilken betydelse de ega för ifrågavarande sjukdomar. Spirochæternas kroppsform är hos många arter bandformig, hos andra tråd-

formig. Antalet spiraler eller vågformade vindlingar växlar hos olika arter, och vindlingarnas närmare karaktär är för många spirochæter ett artkännetecken. I regel torde vindlingarna vara att uppfatta som äkta spiraler kring organismens längdaxel. De förändra karaktär, allteftersom spirochæten är i hvila eller i rörelse. Spirochæternas storlek växlar afsevärdt hos olika arter; så t. ex. har den i förorenadt vatten funna *S. plicatilis* en genomsnittslängd af 100—200 μ (1 μ = 0,001 mm.), under det att *S. pallida*, som är mindre än de flesta andra spirochæter, har en längd, som växlar mellan 4 och 14 μ. I allmänhet höra dock spirochæterna i längdhänseende till de större mikroorganismerna. Grofleken hos dem är däremot ytterst ringa; den beräknas för *S. plicatilis* till högst 1 μ och för *S. pallida* till högst $^1/_4$ μ. Spirochæternas närmare struktur är ännu ej fullt känd; deras ringa groflek medför äfven stora undersökningssvårigheter i nämnda hänseende. Hos vissa arter har ett yttre hylle, en cellmembran, kunnat iakttagas, genom hvilken morfologiska egenskap spirochæte ställas nära bakterierna. Hos flera spirochæter har man trott sig kunna påvisa en med den hylleartade ektoplasman i samband stående *undulerande membran*, hvars förekomst ställer spirochæte vid sidan af flagellatæ bland protozoer. Likväl är ännu ej bevisadt, att hos spirochæte en äkta undulerande membran såsom hos flagellatæ verkligen förefinnes. En inre struktur är hittills något närmare känd blott hos vissa större spirochæter, men äfven beträffande dessa utgör den ringa grofleken stora svårigheter för en säkrare kunskap, hvarför äfven åsikterna därom äro mycket växlande. Spirochæternas egenrörelse är en ganska komplicerad företeelse. Följande tre hufvudformer af rörelse kunna iakttagas: 1) böjningsrörelser, 2) rotationsrörelser, 3) framåt- och bakåtrörelser. Alldeles särskildt karakteristisk är spirochæternas stora förmåga af aktiv flexibilitet, hvarigenom icke blott vindlingarna kunna förändras, utan äfven kroppen böjas på flera olika sätt. De större spirochæterna synas sakna rörelseorgan i form af gissel (se Cilier); däremot har man hos de mindre iakttagit bildningar, som åtminstone likna verkliga gissel. De flesta rörelser, som spirochæterna synas kunna utföra, torde icke vara uttryck för en specifik funktion hos en gisselapparat, men en del rörelser hos dem kunna knappast förklaras utan förefintligheten af den drifvande kraft, som ett ändstående gissel utöfvar. Spirochæternas förökning är äfvenledes en ännu ej utredd fråga. Härvid har det i första rummet gällt att afgöra, huruvida förökningen sker genom tvärdelning eller genom längsdelning; en tvärdelning skulle ställa spirochæterna närmare bakterierna, en längsdelning närmare protozoerna (flagellatæ). Äfven en förökning genom könsformer ha flera forskare trott sig kunna iakttaga; somliga forskare uppfatta därvid spirochæteformen som den hanliga könsformen till en ännu ej känd honform. Hela frågan om spirochæternas förökning och fortplantning är ännu långt ifrån utredd. Man har äfven försökt renodla spirochæter på liknande sätt som bakterier och har därvid funnit, att en del spirochæter växer på fasta näringssubstrat i form af kolonier alldeles som bakterier, genom hvilket förhållande dessa spirochæter väsentligt skilja sig från odlingsbara protozoer (amöbor, trypanosomer). Spirochæterna utgöra synbarligen en mycket viktig grupp af mikroorganismer, men de äro ännu mycket litet kända i såväl morfologiskt som biologiskt afseende. Några viktigare och mera kända spirochætearter äro följande. Till *icke patogena* höra *S. plicatilis*, som påvisats i förorenadt vatten, och *S. dentium*, som finnes i munhålan. Till *patogena* höra *S. Obermeieri* (upptäckt 1873 af Obermeier), som orsakar återfallsfeber hos människor; *S. anserina*, som orsakar hos gäss uppträdande epidemier och 1890 påvisades af Sacharov vid en epidemi i Transkaukasien; *S. gallinarum*, som orsakar en diarrésjukdom hos höns och 1903 påvisades af Marchoux och Salimbeni vid en hönsepidemi i Syd-Amerika; samt den viktigaste af alla hittills kända arter, *S. pallida*, som orsakar pian (se d. o.) och som 1905 upptäcktes af Schaudinn och Hoffmann. G. H.

Spirogȳra, *bot.* Se Conjugatæ.

Spirolōbeæ, *bot.* Se Pleurorrhizæ.

Spirometer (af lat. *spirāre*, andas, och grek. *me'tron*, mått), *fysiol.*, en apparat, konstruerad efter samma princip som gasklockan, afsedd att mäta den ut- eller inandade luftens volym. Ett vanligt andetag hos en fullvuxen man omfattar omkr. 500 kbcm. Efter en vanlig inandning kan man ytterligare intaga omkr. 1,600 kbcm., *komplementärluft*, och likaledes efter en vanlig utandning ytterligare utdrifva omkr. 1,600 kbcm., *reservluft*. Summan af komplementärluft, vanligt andetag och reservluft, uppgående till omkr. 3,700 kbcm. och motsvarande skillnaden i lungvolym vid djupaste inandning och djupaste utandning, kallas *vital lungkapacitet*. Dessa värden kunna bestämmas med tillhjälp af en spirometer, om man medelst en gummislang och en andningsmask eller ett munstycke förbinder apparaten med luftvägarna. De första mätningarna af detta slag utfördes af Hutchinson (1846). Det medelläge, omkring hvilket lungvolymen varierar vid lugn andning, kallas *vital medelställning* (Panum). Den luftvolym, som kvarblir i lungorna vid djupaste utandning, kallas *residualluft*. Då bröstkorgen öppnas, sammanfalla lungorna, och en del af residualluften utdrifves. Men äfven i detta sammanfallna tillstånd innehålla lungorna en del luft. Om däremot en lunga under lifvet sammantryckes, t. ex. genom "vatten i lungsäcken", blir det sammanpressade partiet fullkomligt lufttomt, enär luften i lungblåsorna under dessa förhållanden upptas och bortföres med blodströmmen. J. E. J—n.

Spirostre'ptus, *zool.* Se Julidæ.

Spirotri'cha, *zool.* Se Infusionsdjur, sp. 611.

Spirsläktet, *bot.* Se Pedicularis.

Spi'rula, *zool.* Se Blötdjur., sp. 831.

Spiruliro'stra, *paleont.* Se Belemnit, sp. 1245.

Spis, i dagligt tal dels den med väggar, hvalf, spiskappa och rökgång försedda ärilen, den s. k. öppna spisen (se Eldstad med bilder), dels en eldstadskombination af järnspisen, den s. k. köksspisen. De moderna järnspisarna (se fig. 1—3), hvilkas konstruktion tillhör först 1800-talet, äro försedda med slutna eldstäder;

då däri eldas med ved, kol e. d., får bränslet brinna på en rost. Därigenom blir värmet på ett något bättre sätt tillvarataget såväl för kok- nings- som uppvärmningsändamål. Vid födoämbetten och ut till rökröret. På svenska spisar är vattenreservoaren merendels placerad på spisens ena sida och uppvärmes direkt från denna, hvilken starkt upphettas af elden i eldstaden. Spisar finnas

Fig. 1. Huskvarnas järnspis för ved- och koleldning.

Fig. 2. Huskvarnas järnspis för gaseldning, med sidvarmskåp.

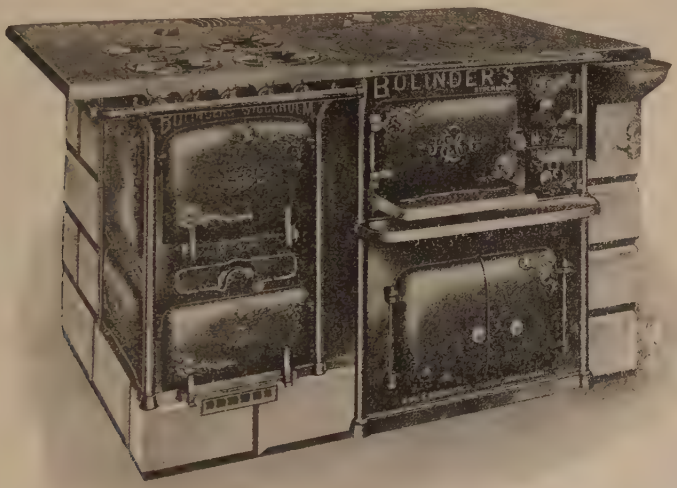

Fig. 3. Bolinders kombinerade ved- och gasspis (gasspisen t. v. å bilden), en alltmera använd typ.

nesberedning skyddas ock matvarorna bättre för rök, gnistor m. m., hvarförutom spisugnen har sin stora betydelse. Ofvanför eldstaden, som vanligen utgöres af ett rektangulärt rum, hvarunder en asklåda är anbragt, finnes en järnhäll, hvarpå kokkärlen äro placerade. Denna järnhäll är försedd med af ringar täckta hål, hvilken anordning medger, att olika stora kärl kunna direkt utsättas för de heta gaserna från elden. På vanliga nutida spisar finnas åtminstone en stekugn samt en varmvattenreservoar. De heta förbränningsgaserna från eldstaden stryka först öfver ugnens tak, emellan detta och spishällen samt upphetta därvid dessa bägge, gå sedan emellan ugnens ena sida och spisens yttersida i riktning nedåt, passera därefter under ugnens af de mest olika konstruktioner. På större sådana finnas stundom två eldstäder, i hvilka man icke behöfver elda samtidigt, samt två ugnar, en större och en mindre. Stundom finnas särskilda anordningar för stekning på spett, för griljering o. s. v. De vanliga spisarna göras af gjutjärn. De äro inmurade i en murmassa eller fritt stående. Man har numera konstruerat äfven ett slags kakelugnsspisar, afsedda för matlagning i arbetarbostäder, i syfte att göra ett särskildt kök öfverflödigt. Vid dylika är spisen inmurad i kakelugnens nedre del, och de bortgående gaserna få passera igenom dess kanaler för att därigenom uppvärma rummet. I *gasspisen* (se d. o.) används lysgas som bränsle, en spisform, som i storstäderna fått en allt större sprid-

ning. I den elektriska spisen sker uppvärmningen medelst elektricitet, en användning af denna, som dock förutsätter synnerligt lågt pris på den elektriska energien. Räknas spisens verkningsgrad som procent af nyttiggjordt värme, är denna verkningsgrad låg. K. af G. (—a—i.)

Spis, *boktr.*, uppstickande utslutning (se d. o.), som nåtts af färgvalsen och blifvit aftryckt (▪). Se Korrektur, profven å sp. 1071—72.

Spiskummin, *farm.* Se Cuminum cyminum.

Spisoffer. Se Offer, sp. 527.

Spisordning, äldre benämning på förplägnad (se d. o.).

Spisstind. Se Salten.

Spitalfields [spi'tlfildŝ], stadsdel i östra London, inom metropolitan borough Stepney, har sitt namn däraf, att marken tillhörde ett kloster, S:t Mary Spital. Den befolkades på 1600-talet af hugenotter från Frankrike, hvilka som sidenväfvare slogo sig ned där. J. F. N.

Spiterstulen, turiststation öfverst i Visdal (Jotunfjeldene), mellan Galdhöpartiet i v. och Glittertindpartiet i ö., Kristians amt, Norge. K. V. H

Spithead [spi'the'd]. Se Portsmouth. sp. 1441.

Spitsyn, Aleksandr Andrejevitj, rysk arkeolog, f. omkr. 1860, docent vid universitetet i Petersburg och föreståndare för arkeologiska sällskapets fornsakssamlingar, som han katalogiserat, var urspr. folkskollärare i guv. Vjatka, hvars fornlämningar hans första arkeologiska undersökningar gällde, och är f. n. kanske den mest framstående kännaren af Rysslands förhistoriska fornlämningar. Han har i Arkeologiska kommissionens och Arkeologiska sällskapets publikationer offentliggjort ett stort antal arbeten rörande alla perioder af Rysslands förhistoria. Här och där framträda hos S. vissa svagheter i metoden samt bristande kännedom om utomryskt fornsaksmaterial. T. J. A.

Spitta. 1. Karl Johann Philipp S., tysk andlig skald, f. 1801 i Hannover, d. 1859, af en invandrad hugenottsläkt de l'Hôpital, sattes som ung i urmakarlära, men återupptog snart studierna och studerade teologi i Göttingen 1821—24. Efter att från 1828 ha utöfvat prästerlig verksamhet på skilda orter blef han 1837 kyrkoherde i Wechold, 1847 superintendent i Wittingen, 1853 i Peine och 1859 i Burgdorf. S:s skaldegry gjorde sig gällande redan under studenttiden. Heine, till hvars vänkrets han hörde, ansåg honom både då och senare som en äkta skaldebegåfning. Under sin informatorstid 1824—28 öfvergick S., därvid påverkad ej af pietistiska strömningar, utan af bibeln och Luthers skrifter, från den världsliga till den andliga lyriken. På detta område vann han stor och välförtjänt berömmelse. Hans *Psalter und harfe* (I, 1833; II, 1843; många uppl.; sv. öfv. af T. Lundberg, 1907) har blifvit en af de mest spridda uppbyggelseböckerna i Tyskland. S:s sånger lämpa sig mest för den enskilda andakten, men många äro dock verkliga församlingssånger och ha införlifvats med nästan alla nyare tyska psalmböcker. S. hörde till den strängt konfessionella lutherdomen och är som andlig diktare af lutherskt kynne. Någon ensidig ortodoxism finnes dock ej i hans diktning, som kännetecknas af mycken innerlighet, klarhet, sångbar rytm och frånvaro af all förkonstling. Från 1843 egnade sig S. uteslutande åt sina prästerliga ämbetsplikter, i jämförelse med hvilka han alltid betraktat sitt poetiska skriftställarskap som en bisak. En icke obetydlig insats gjorde han i den väckelse af kyrklig färg, som egde rum i hannoverska landskyrkan vid 1800-talets midt. S. är företrädd i de senaste svenska psalmboksförslagen. — Postumt utgåfvos *Nachgelassene geistliche lieder* (1861; 5:e uppl. 1884) och *Lieder aus der jugendzeit mit briefen an Heine* (1898). Jfr Ph. Münkel, "Ph. S." (1861; 2:a uppl. 1891).

2. Johann August Philipp S., den föregåendes son, tysk musikskriftställare, f. 27 dec. 1841 i Wechold, Hannover, d. 13 april 1894 i Berlin, studerade filologi i Göttingen, verkade 1864—75 som gymnasielärare i Reval, Sondershausen och Leipzig, erhöll 1875 en nyinrättad professur i musikhistoria vid Berlins universitet samt blef ständig sekreterare i konstakademien och lärare vid k. musikhögskolan, hvars direktör han vardt 1882. Han utnämndes 1891 till geheime regeringsråd. — S. är jämte Chrysander grundläggare af den moderna musikhistoriska forskningen i Tyskland. Rykte vann han genom sitt stora verk *Johann Sebastian Bach* (2 bd, 1873—80), den hittills förnämsta biografien öfver sitt föremål, klassisk såväl i mannens karakteristik och de konstnärliga analyserna af hans verk som i den på trägna originalundersökningar stödda historiska framställningen, hvari bl. a. uppdagas de många rottrådar, som från Bach leda tillbaka till hela 1600-talets tyska musik. S. skref äfven en kort biografi öfver Schumann (1882), utgaf kritiska upplagor af Buxtehudes orgelverk (2 bd, 1876—78) och Heinrich Schütz samlade tonverk (16 bd, 1885—94) samt ett urval af Fredrik den stores kompositioner (4 bd, 1889) uppsatte och redigerade med Chrysander och Guido Adler den högligen värdefulla "Vierteljahrsschrift für musikwissenschaft" (1885—94) och gaf uppslag till utgifningsserien "Denkmäler deutscher tonkunst" (1892 ff.). Sina strödda uppsatser samlade han i *Zur musik* (1892) och *Musikgeschichtliche aufsätze* (1894). S. var en utmärkt lärare och föreläsare; han utbildade så framstående musikhistoriker som E. Vogel, O. Fleischer, M. Seiffert, Ad. Sandberger och M. Friedländer.

3. Friedrich Adolf Wilhelm S., broder till S. 2, tysk protestantisk teolog, f. 1853

i Wittingen, blef, efter att ha innehaft ett par prästerliga befattningar, 1887 professor i nytestamentlig exegetik och praktisk teologi i Strassburg. Bland hans många exegetiska, hymnologiska och liturgiska skrifter märkas *Der brief des Julius Africanus an Aristides* (1877), *Der knabe Jesus* (1883), *Luther und der evangelische gottesdienst* (1884), *Der zweite brief des Petrus und der brief des Judas* (1885), *Die offenbarung des Johannes untersucht* (1889), *Christi predigt an die geister* (1890), *Predigten* (2 bd, 1886—91), *Die apostelgeschichte, ihre quellen und deren geschichtlicher wert* (1891), *Zur geschichte und litteratur des urchristentums* (2 bd, 1893—96), *Gottesdienst und kunst* (1895), *Der gottesdienst des urchristentums und seine bedeutung für die liturgische praxis der gegenwart* (1901), *Die lieder Luthers in ihrer bedeutung für das evangelische kirchenlied* (1905), *Studien zu Luthers liedern* (1906), *Die synoptische grundschrift in ihrer überlieferung durch das Lukasevangelium* (1912; mot det vanliga antagandet, att Markusevangeliet är det äldsta, söker S. här åt Lukasevangeliet häfda prioriteten), *Ein lebensbild Jesu aus den drei ersten evangelien* (s. å.) och *Das deutsche kirchenlied* (s. å.). S. utger "Monatsschrift für gottesdienst und kirchliche kunst" (1896 ff.). Han är äfven psalmdiktare, och hans bönepsalm för kejsaren ("Gott und herr, in deinem sohne", 1897) sjunges allmänt inom tyska kyrkan. I den af F. Fehr utg. serien "I religiösa och kyrkliga frågor" ha öfversatts "Om den heliga nattvarden" (1891; ur S:s *Zur reform des evangelischen kultus*, s. å.) och "Bref rörande den evangeliska gudstjänsten" (1893).

4. (Spitta-Bey), Wilhelm S., den föregåendes broder, orientalist, f. 1853 i Wittingen, Hannover, d. 1883 i Lippspringe, Westfalen, studerade i Göttingen och Leipzig, blef filos. doktor 1875 och bibliotekarie vid kedivens bibliotek i Kairo 1875; han arbetade energiskt med katalogiseringen af dess rika samlingar, men fick först 1881 ett anslag till katalogens tryckning. 1882 blef han plötsligt afsatt, utan att något skäl därtill angafs. S:s förnämsta arbeten äro *Zur geschichte Abu 'l-Hasan al-Asch'arî's* (1876), *Grammatik des arabischen vulgärdialectes von Aegypten* (1880), den första rent vetenskapliga undersökningen af en modern arabisk dialekt, och *Contes arabes modernes recueillis et traduits* (1883).

5. Heinrich Theodor Johann S., filosof, f. 1849 i Berlin, professor i Tübingen. Skrifter: *Die schlaf- und traumzustände der menschlichen seele* (1878; 2:a uppl. 1892), *Die willensbestimmungen und ihr verhältnis zu den impulsiven handlungen* (1881; 2:a uppl. 1892) m. fl.

1. E.M.R. E.N.S—g. 2. E.F—t. 3. J.P. E.N.S—g. 4. K.V.Z. 5. S—e.

Spi'tteler, Carl, tysk-schweizisk författare, f. 24 april 1845 i Liestal, kantonen Basel, var under uppväxtåren starkt intresserad af teckning och musik, studerade 1863—65 juridik vid universitetet i Basel, öfvergick därpå till teologien, som han studerade i Zürich 1866, Heidelberg och Basel, där han tog sin examen våren 1871. Därefter vistades han som huslärare i Ryssland 1871—79, var 1879—85 lärare vid skolor i Bern och Neuveville, hvarpå han hade plats som tidningsman i Basel och Zürich till 1892. Ett arf gjorde honom då emellertid ekonomiskt oberoende, och sedan dess har han bott i Luzern, sysselsatt endast med författarskap. Han är hedersborgare i kantonen Luzern och har kallats till filos. hedersdoktor. — Efter mångårigt förberedelsearbete offentliggjorde S. 1880—81 under pseudonymen Felix Tandem den i viss mån om Nietzsches "Also sprach Zarathustra" påminnande, men tidigare utgifna *Prometheus und Epimetheus* (3:e uppl. 1911). I en af bibelns stil påverkad, rytmisk prosa gaf S. genom detta mytiska epos en svårmodigt storslagen bild af sin lifsuppfattning. De från grekiska och hebreiska mytologien hämtade namnen på diktens gestalter bäras af väsen, som genomlefva af S. fritt uppfunna öden. Den stora, handlande och lidande personligheten är diktens hjälte och manande ideal, motsatsen mellan hjältar och hjordmänniskor (Nietzsches "de mycket-för-många"), gudar och afgudar, själsstorhet och sinnlig njutning dess patos. — Denna, trots sin åskådlighet och kraft icke lättillgängliga diktning med sin heroiska och mot "tidsandan" oppositionella åskådning gick absolut obemärkt förbi. *Extramundana* (1882; 2:a uppl. 1905) ger sju allegoriska dikter (på femfotade trokéer) om världens uppkomst. *Schmetterlinge* (1889; 2:a uppl. 1907), *Balladen* (1896; 2:a uppl. 1906) och *Glockenlieder* (1906; 2:a uppl. 1910), tre samlingar mindre, lyriska och episka dikter, icke alltid formbehärskade, men rika på visuell skönhet, prakt och glans, och djupsinniga parabler. Liksom för att vinna mer realitet i sin framställning uppsökte han i berättelsesamlingen *Friedli der Kolderi* (1891) olika moderna prosaformer: rysk naturalism, fransk följetongsstil m. m. *Gustav* (1892) är en idyll, där ungdomsminnen bidragit till stämningens ro. Betydelsefullast af hans prosaberättelser är *Conrad, der leutnant* (1898; 2:a uppl. 1906), en med säregen naturalistisk teknik gifven, mörk och hård framställning ur samtidslifvet. Skarp, åt olika sidor riktad litterär satir är innehållet i parablerna *Literarische gleichnisse* (1892; 2:a uppl. 1908). *Lachende wahrheiten* (1898; 2:a uppl. 1905) samlar S:s alltifrån 1880 skrifna essayer och smärre uppsatser. Till S:s mindre verk hör äfven den friska pojkboken *Die mädchenfeinde* (skrifven 1890—91, i bokform 1907; "Flickhatarne Gerold och Hansli", 1913). 1900—04 utkom S:s största och personligaste verk, *Olympischer frühling* (en omarbetning utgafs 1909; ny uppl. 1911), ett mytologiskt epos på rimmad, sexfotad jambisk vers, hvars gestaltning påminner om konstnären Max Klinger, är liksom hans första arbete fylldt af gestalter, hvilkas namn hämtats från den grekiska myten, ehuru deras väsen och öden fritt skapats af skalden. Icke ett strängt slutet konstverk, utan en episodrik, i hvad man kallat "realistisk idealstil" affattad sångsamling med symbolisk innebörd,

är denna dikt en af den samtida litteraturens egendomligaste företeelser. Sublim i sin självständiga, personligt fantasifulla och energiskt genomförda konst, kan "Olympischer frühling" sägas vara rik på ädelt andligt patos och plastisk skönhet, i hvilken man skönjer en förening af helleniskt och schweiziskt. Språklig djärfhet, men äfven språkligt tvång utmärker formen, hög idealitet i den etiska åskådningen, stundom ej alldeles fri från trots på egen egendomlighet, och, framför allt, den lefvande, men i åtskilligt främmande och godtyckligt gestaltade mytvärld, dit händelserna äro förlagda, göra osannolikt, att den någonsin skall komma i åtnjutande af allmänynnest, liksom ett och annat hos S. otvetydigt vittnar om, att viljan trädt i ställe för inspirationen. Prosaromanen *Imago* (1906; 7,000 ex. 1911) innehåller i omdiktning hans egen själs- och utvecklingshistoria, *Meine frühesten erlebnisse* (1914) minnesbilder från hans barnaår. Landskapsskildring är *Der Gotthard* (1897). 1917 har annonserats ett nytt arbete af S., *Der neffe des herrn Bezenval.* — Mycket länge förbisedd, vardt S. sent omsider upptäckt i Tyskland, där en växande skara af litteraturbedömare och litteraturintresserade ifrigt framhöll hans betydenhet. Sedan han 1914 med föredraget *Unser schweizer standpunkt* och i det därpå följande ordskiftet än mer ställt sig sympatisk mot ententen, har en förändring kunnat märkas i hållningen mot honom i Tyskland. Se S:s egen framställning af sitt lif i "Kunstwart" (1908) samt F. Weingartner, "C. S." (1904), F. H. Hofmann, "C. S" (1912), C. Meissner, "C. S." (s. å.), A. Zelling, "C. S." (1914, i "Tijdspiegel"), R. Faesi, "C. S." (1915), och A. Steiger, "Spittelers sprachkunst" (s. å.). R—n B.

Spittler, Ludwig Timotheus, tysk historiker och statsman, f. 1752 i Stuttgart, d. 1810, blef professor i Göttingen 1779 i kyrkohistoria och 1782 i politisk historia. 1797 trädde han i württembergsk statstjänst och blef 1806 minister. Som politisk historiker tog han intryck af Voltaire, som kyrkohistoriker af Semler och Lessing. Han författade bl. a. *Grundriss der geschichte der christlichen kirche* (1782; många uppl.), *Geschichte Württembergs* (1783), *Geschichte des fürstentums Hannover* (1786), *Geschichte der spanischen inquisition* (1788), *Entwurf der geschichte der europäischen staaten* (1793), *Von der ehemaligen zinsbarkeit der nordischen reiche an den römischen stuhl* (1797) m. fl. Hans *Sämtliche werke* utgåfvos (af hans måg K. von Wächter-Spittler) i 15 bd 1827—37. Se G. Waitz, "Göttinger professoren" (1872), och E. Fueter, "Geschichte der neueren historiographie" (1911). Hj. H—t.

Spittler, Christian Friedrich, en af banbrytarna för 1800-talets kärleksverksamhet, f. 12 april 1782 i närheten af Pforzheim, Württemberg, d. 8 dec. 1867, omtalades 1808 som sekreterare i det s. k. Kristendomssällskapet (grundlagdt 1780) och var jämte Fr. Steinkopf och Ch. Gottlieb en af de drifvande krafterna vid bildandet af Baselmissionssällskapet 1815. 1820 var han verksam vid bildandet af Israels vänners förening och vid grundläggandet af räddningsanstalten för gossar i Beuggen. Under grekernas frihetskamp var han en af grundläggarna af Föreningen för sedlig och religiös inverkan på grekerna, som hade till syfte att uppfostra grekiska gossebarn, som räddats ur turkiskt slafveri, och för detta ändamål i anslutning till uppfostringsanstalten i Beuggen upprättade det s. k. "grekiska hemmet" (1826—32). Hans mest betydelsefulla gärning var upprättandet af *Chrischona-anstalten* utanför Basel för utbildning af lekmannaarbetare i den inre och yttre missionens tjänst, skriftspridare, kateketer, diakoner m. fl. Grundlagd 1840, blef den centrum för den s. k. pilgrimsmissionen, som utsände arbetare icke blott till Schweiz, Tyskland och Österrike, utan äfven till Amerika, Armenien och Palestina, där från 1847 upprättades ett s. k. "brödrahus" med ett par kristna arbetare, som dock senare anslöto sig till biskop Gobats mission. Med Jerusalem som utgångspunkt planerade S. och realiserade delvis en s. k. "Apostlaväg", som skulle omfatta 12 stationer, fram till Abessinien. S. var därjämte en bland grundläggarna af en döfstumanstalt, ett hem för värnlösa kvinnor, ett hem för ålderstigna, "den frivilliga tvångsanstalten i Maienbühl" (i närheten af Chrischona) för afsigkomna män; hans sista åtgärd var affattande af ett upprop till bildande af en förening i Strassburg med syfte att taga sig an de försummade vedhuggarna på Vogeseerna. Biogr. af J. Kober (1887). A. K.

Spitzmüller, Alexander von, österrikisk politiker och finansman, f. 12 juni 1862 i Wien, inträdde 1883 på ämbetsmannabanan inom finansförvaltningen i Nieder-Österreich och fick mot 1880-talets slut anställning i österrikiska finansministeriet, där han snart blef en bland de för finanstekniska utredningar mest anlitade arbetskrafterna. Särskildt tog han framträdande del i utarbetandet af lagar om valutareglering och bankväsen samt i förarbetena till den af Körber och Koloman Szell dec. 1902 genomförda ekonomiska uppgörelsen (*ausgleich*) mellan Österrike och Ungern. S. var 1903—10 president för Österrikes "finanzlandesdirektion" och lämnade därpå statstjänsten för att öfvertaga ledningen af österrikiska kreditanstalten. Nov. 1915 utnämndes S. till handelsminister i grefve Stürgkhs ministär, afgick, då efter mordet på Stürgkh E. v. Körber bildade ny ministär (1 nov. 1916), och fick vid Körbers afgång (dec. 1916) i uppdrag att själf bilda ministär. Detta lyckades honom emellertid icke,

men han ingick då i ministären Clam-Martinitz som finansminister, inlade på denna post mycken förtjänst om de österrikiska krigslånens organisering och afgick med sin chef juni 1917. V. S—g.

Spitzner, Rudolf Alfred, tysk pedagog, f. 1865 i Rothenkirchen, skolinspektor i Plauen, är en af de förnämste representanterna för barnpsykologien i Tyskland. Bland hans skrifter må nämnas *Bedeutung der lehre von den psychopathischen minderwertigkeiten für die pädagogik* (1894) och *Die pädagogische pathologie* (1897; 4:e uppl. 1909). S—e.

Spi'tzweg [-vech], Karl, tysk målare, f. 1808 i München, d. 1885, var apotekare, innan han 1836 egnade sig åt måleri. Han utbildade sig på egen hand, kopierade nederländska mästare och rönte inflytande af Ed. Schleich, Hermann Dyck och franska målare. Han gjorde 1851 en studieresa till Paris, London och Antwerpen, men var eljest bosatt i München. Hans område var hufvudsakligen borgerligt, idylliskt småstadslif, gamla ungkarlar vattna sina blommor, brefbäraren går sin rundvandring genom den gamla stadens gator, nattvakten promenerar i månskenet, studenter sjunga serenad, lärda män sitta vid boken, bibliotekarien står uppklifven på trappstegen i studierummet. Han gaf af dylika motiv en målerisk behandling, genomförde dem i ett ganska spirituellt föredrag i glada, friska färger. Den romantik, han förlänade småstadslifvet, återkommer i hans skildringar af ensamheten i skogen med bergbäckens lek och näktergalars sång, ibland med staffage af eremiter eller skogsväsen. Han målade äfven italienska motiv, och den franska strandbilden *Badande kvinnor vid Dieppe*, som han själf uppger vara en studie efter Isabey — fastän någon liknande målning af Isabey ej kunnat uppspåras —, är i ljusbehandlingens finhet och föredragets delikatess enastående i det samtida tyska måleriet (1851, Berlins nationalgalleri). S. är väl representerad där, i Nya pinakoteket och Schackgalleriet i München, i gallerier i Dresden, Hannover, Hamburg, Königsberg, Wien m. fl. st. Som tecknare blef S. högt skattad (han var från 1844 en flitig medarbetare i "Fliegende blätter). "S.-mappe", "S.-album", "Die gute alte zeit" m. fl. samlingar af hans teckningar ha utkommit 1887 ff. Jfr monografi af H. Uhde-Bernays (2:a uppl. 1914). G—g N.

Spix, Johann Baptist von, tysk zoolog, f. 1781 i Höchstadt i Bajern, d. 1826, blef 1811 konservator vid de zoologiska samlingarna i München. 1817—20 gjorde S. i sällskap med von Martius (se denne) en forskningsresa i Brasilien. Hans förnämsta arbeten äro *Cephalogenesis sive capitis ossei structura* (1815), *Reise in Brasilien* (1823—31; fortsatt af Martius) och flera praktverk öfver de i Brasilien funna aporna, fladermössen, reptilierna och fåglarna. L—e.

Spjut. 1. *Krigsv.*, ett vapen, bestående af en stång (skaft) med en spets (af metall eller annat hårdt ämne) och afsedt för kast eller endast för stöt. Hos våra nordiska förfäder var spetsen af sten, brons eller järn; skaftet, som vid stötspjutet var 3—4 m. långt, förfärdigades af trä, oftast af ask. Då rustningarna infördes, fingo de harneskklädde ryttarnas spjut namnet lans (se d. o.). Då rustningarna aflades, blef lansen under benämningen pik (se d. o. och Fotfolk) ett af fotfolkets vapen. Benämningen spjut används numera endast i fråga om vilda folkslags stångvapen och inom idrotten (se Kast 4).

Om de forna macedonernas stötspjut (*sa'rissa*) se Falang. Inom romerska hären förekommo spjut under olika namn: ha'sta (se d. o. med fig.), eg. stötspjut, samt pilum och ja'culum, bägge kastspjut. Pilum (eg. "mortelstöt") var

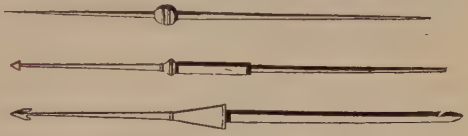

Olika former af *pilum*.

romerska infanteriets hufvudvapen (se fig.), hvarmed de båda första träffarna voro beväpnade. Urspr. hade det järnspets, infälld i det fyrkantiga träskaftet eller anbragt rundt om detta. Slungadt med kraft, kunde det genomtränga fiendens sköld och åtminstone göra den obrukbar. Enligt Marius' härordning fästes spetsen vid skaftet medelst en järnnagel och en tränagel. Vid anslaget bröts tränageln, och spjutet hängde kvar i fiendens sköld, som därigenom blef obrukbar; om det någon gång lyckades att utdraga pilum, kunde det åtminstone ej slungas tillbaka. Cæsar åstadkom samma effekt ännu säkrare genom att låta göra spetsen af mjukt järn, hvars yttersta del härdades. Längden var olika, i medeltal omkr. 1,96 m. Jaculum har en mera obestämd betydelse (kastspjut, slungprojektil m. m.); ofta betecknar det kastspjutet hos icke-italiska trupper.

2. *Trädg.*, smala, spetsiga skott (hufvudsakligen på äppel- och päronträd) af 8—20 cm. längd med anlag att i sin spets bilda blommor och sätta frukt. 1. C. O. N. O. K—a. J. C. 2. C. G. D.

Spjutand, *zool.*, detsamma som stjärtand (se Andfåglar, sp. 964).

Spjutkastning, *idrottst.* Se Kast 4.

Spjutrockor, *Trygonidæ, zool.*, familj, tillhörande underordningen rockor (*Rajæ*) och ordn. bredmunnar (*Plagiostomi*) inom fiskklassen. De skilja sig från de egentliga rockorna (*Rajidæ*) dels därigenom, att bröstfenorna omfatta nosen äfven framtill och sålunda bilda hufvudets spets, dels ock därigenom, att den långa, snärtlika stjärten saknar fenor eller ock har endast förkrympta sådana, men är på ryggsidan försedd med en på sidorna sågtandad tagg. Med denna tagg förmår djuret bibringa synnerligen smärtsamma sår, hvarför det mycket fruktas af fiskare. Det lefver på sandbottnen nära land och lifnär sig af fiskar, blötdjur och kräftor. En art (*Trygon pastinaca*), som är allmän i Medelhafvet, har anträffats äfven i Kattegatt. L—e.

Spjutstorp, socken i Kristianstads län, Ingelstads härad. 1,565 har. 767 inv. (1916). Annex till Tryde, Lunds stift, Ingelstads kontrakt.

Spjälkning l. Spaltning, *kem.*, uppdelning af sammansatta ämnen i enklare. Som exempel på rena spjälkningsprocesser må anföras följande reaktioner:

$$CaCO_3 = CaO + CO_2 \text{ (jfr Kalk)}$$
$$N_2O_4 = 2NO \text{ (se Kväfvetetroxid)}$$

Många spjälkningsprocesser, t. ex. de två nu anförda, försiggå reversibelt (se Reaktion 2) till ett visst af temperatur och tryck beroende jämviktsläge. En dylik, reversibel spjälkning brukar äfven betecknas med uttrycket dissociation; och i fall den åstadkommes genom upphettning, talar man om termisk dissociation. — I en hel mängd fall sker ett ämnes spjälkning under upptagande af vatten, så att spjälkningsprodukterna förena sig med vattnets beståndsdelar; företeelsen benämnes då hydrolytisk spjälkning l. hydrolys (se d. o.). Jfr t. ex. Raffinos. För utredande af organiska ämnens kemiska byggnad eller konstitution är kännedomen om deras spjälkningsprodukter af grundläggande betydelse. Jfr Strukturformel. Se Konstitution 4. K. A. V—g.

Spjälkorg, *trädg.*, ett slags öppen låda för transport och förvaring af frukt.

Spjäll kallas en i rökkanalen till en eldstad anbragt lucka, hvarmed kanalen kan fullständigt eller delvis tillstängas. Å fig. 8 i artikeln Eldstad ses en öppen spis från 1660-talet, där man under spiskappan satt in en järnplåt, som är lika bred som hela den öppna spisen, för att afstänga kanalen. Äfven på andra 1600-tals slott i Sverige anträffas denna primitiva anordning. Senare sattes spjället på ett ställe, där rökkanalen är smalare. Spjäll förekommer äfven tidigt på svenska kakelugnar. Under 1700-talets förra del sitter det på framsidan och är vridbart, senare upptas den ännu brukliga anordningen, där spjället är en utifrån skjutbar lucka af järn, hvilken manövreras medelst en järnten, som sticker ut på kakelugnens ena sida. Vid järnspisar och i kaminrör består det ofta af en rund lucka, vridbar omkring en axel, som utgör en diameter till luckan. Ofta är spjälluckan vridbar kring sin ena kant. Under primitiva förhållanden kan äfven ett lock eller en läm ofvanpå skorstenen tjänstgöra som spjäll (se t. ex. Hornborgastugan på Skansen). När man med spjället endast delvis kan tillstänga rökkanalen — såsom fallet är vid åtskilliga slags kaminer —, är bruket af detsamma icke förenadt med någon fara, ty dess enda verkan blir då, att draget minskas och förbränningen sålunda blir mindre häftig. Vid de vanliga kakelugnarna och kaminerna däremot, där spjället h. o. h. kan stänga gasafloppskanalen, medför begagnandet af detsamma en ganska stor fara, om det tillstänges för tidigt. De största försiktighetsmått vid användning af tätt slutande spjäll måste därför iakttagas. —a—i.

Spjæröen, Spjerö, en af Hvalöerne (se d. o.). 711 inv. (1910). Hummerfiske. K. V. H.

Splanchnologi (af grek. *spla'nchnon*, inälfvor, och *lo'gos*, lära), *anat.*, läran om djurkroppens inälfvor. Se Inälfvor. G. v. D.*

Spleen [splī'n], eng., mjältsjuka, hypokondri (se d. o.)

Splēn, lat., *anat.*, mjälten (se d. o.).

Splendīd (lat. *sple'ndidus*), lysande, glänsande, präktig, öfverdådig (företrädesvis om festmåltider).

Splendid isolation [sple'ndid aisəlēi'ʃn], eng., "ärofull isolering", ett bevingadt ord för Englands ensamma ställning, utan närmare politisk anknytning till de öfriga stormakterna (tre- och tvåmaktsförbunden) under slutet af 1800- och de första åren af 1900-talet. Med Edvard VII:s (se Edvard, sp. 1384) närmande till Frankrike 1903 trädde England ut ur densamma.

Splenītis (af lat. *splēn*, mjälte). Se Mjältsjukdomar.

Splint, *bot. tekn.* Se Hvitved.

Splintborrar, *zool.* Se Barkborrar.

Split, stad. Se Spalato.

Split-hill-forten. Se Kina, sp. 51.

Splits, *sjöv.*, två tågs förening med hvarandra utan knut, genom ändarnas sammanflätning, hvarvid de uppsnodda parterna instickas kryssvis mellan hvarandra. Splitsar kunna vara af olika slag, beroende på ändamålet med tåget. Skall detta ledas

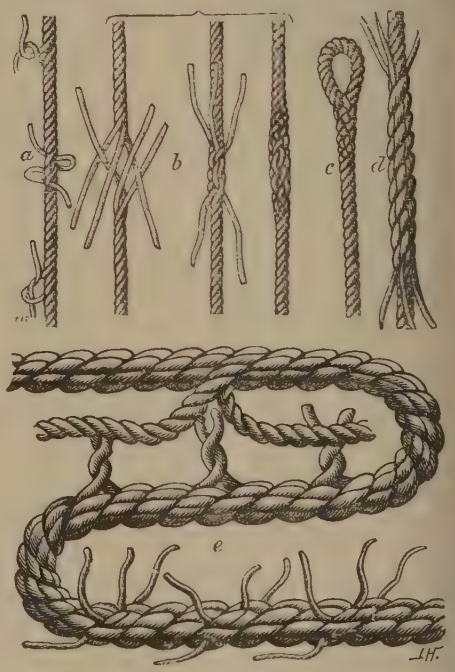

genom ett block, används långsplits (*a*), hvarvid det ena tågets ena part uppslås och det andras motsvarande part intar dess plats i tiren (fåran), hvarefter de mötande parterna sammanknytas och afskäras; därigenom blir knöligheten af splitsen fördelad på tre olika ställen. Kortsplits (*b*) är den vanligaste och starkaste samt används på blockstroppar äfvensom på tågvirke, som ej skall inskäras genom små hål eller skifvor. Förutom de nämnda finnas ögonsplits (*c*), liksplits (*d*), kabelsplits (*e*) m. fl. R. N.

Splitshorn, *sjöv.*, en stor pryl, ibland oriktigt kallad "splitsknop", urspr. förfärdigad af ett oxhorn, hvilken används vid splitsning. R. N.*

Splitsknop, *sjöv.* Se Märlprim.

Splittertak, *befästningsk.*, ett i en fältbefästning anordnadt skyddsrum (se d. o.), hvars täckning motstår endast granatsplitter och småkulor. I skyttevärn utföras de på enklaste sätt af pålar och bräder eller gärdsel, plank e. d. Äro de hindrande för eldgifningen, måste de kunna lätt och hastigt undankastas vid eldlinjens besättande; men man kan också anordna dem så, att täckningens bakre del bildar armbågsstödet. I förstärkta skyttevärn och i fältverk göras splittertaken i allmänhet omsorgsfullare. Jfr Granatskjul och Skyddsrum. L. W:son M.

Splitterverkan, *artill.*, den verkan, som en granat utöfvar genom kringslungade sprängstycken. Jfr Luftkrevad och Nedslagseld, fig. 2. G. af Wdt.

Splitved (eng. *splitwood*, af *split*, klyfva), *träv.* Se Firewood.

Spljet, stad. Se Spalato.

Splügen (it. *Spluga*), bergpass i schweiziska kant. Graubünden mellan Tambohorn och Surettahorn, hvilket förenar Hinterrhein- och Addadalarna, alltså Bodensjön med Comosjön. 2,117 m. ö. h. Detta pass, som begagnades till farled redan af romarna, passerades 1800 af den franska reservarmén under Macdonald, och 1818—22 byggdes där af Karl Donegani, på österrikisk-lombardiska regeringens bekostnad, en storartad postväg (Splügenstrasse), som med en längd af 40 km. och en bredd af 4,5 m. förbinder byn Splügen (1,475 m. ö. h.) med Chiavenna (317 m.) samt är försedd med långa murade gallerier, hvilka erbjuda den resande skydd mot snöstormar och laviner. Sedan länge har det varit föreslaget, att en järnväg skall byggas öfver detta pass. (J. F. N.)

Spodsbjerg. 1. Udde med hög fyr på Själlands nordkust vid inloppet till Isefjorden. — 2. Färjställe på Langelands östkust med öfverfart till Lolland och daglig ångbåtsförbindelse med Nakskov. E. Ebg.

Spodumēn (af grek. *spodo's*, aska), *miner.*, ett monoklint, till pyroxengruppen hörande litiumaluminiumsilikat af sammansättningen $Li_2O, Al_2O_3, 4SiO_2$ eller $LiAlSi_2O_6$. Se Jadeit och Pyroxengruppen, sp. 675. A. Hng.

Spoelberch de Lovenjoul [spålbä'rʃ de låväʃo'l], Charles de, vikomt, belgisk litterär samlare, bibliograf, f. 1836 i Bruxelles, d. 1907, hopbragte i sitt hem i Bruxelles stora samlingar af manuskript, originalupplagor, tidningsartiklar och annat, som tjänade till upplysning om Th. Gautier, George Sand, A. de Musset, Sainte-Beuve och framför allt H. de Balzac, och ställde dessa till litteratur- och personhistorikernas tjänst. Själf författade han ett antal verk rörande dessa sina älsklingsförfattare (bl. a. det af franska akad. belönta *Histoire des œuvres d'H. de Balzac*, 1879, 2:a uppl. 1886). Sina samlingar testamenterade han till Franska institutet. R—n B.

Spofsläktet, *Numenius, zool.*, tillhör fam. *Charadriidæ*, ordn. *Charadriiformes* bland fåglarna. Det skiljes lätt från närstående släkten dels genom den långa, nedåt bågböjda näbben, som är mycket längre än hufvudet, dels genom de medelst en bindhud vid roten förenade framtårna, dels genom de spetsiga vingarna. Benen äro höga; undre delen af underbenet är naken. Honan är något större än hannen samt har längre näbb och tarser. Medan ungarna äro i dundräkt, är näbben alldeles rak. Spofvarna vistas om sommaren parvis på sanka ängar och kärr, men sedan ungarna blifvit flygvuxna, bege de sig till hafskusterna, längs hvilka de flytta i spridda flockar till södern. De äro vilda och skygga, flyga högt och uthållande. Deras föda består af hvarjehanda mindre djur. Sina fyra päronformiga ägg rufva de i en håla på marken.

Småspof.

Två arter tillhöra Sveriges fauna. Den ena, storspofven l. kovipan (*N. arquatus*), har lärkgrå grundfärg och hufvudet ofvan svartaktigt med blekgråa fjäderkanter samt är 70 cm. lång. Den förekommer i norra Europa och Asien samt är i Sverige allmän i de södra och mellersta delarna af landet. Den andra arten, småspofven (*N. phaeopus*; se fig.), skiljer sig från den förra dels genom ringare storlek (kroppslängden är 52 cm.), dels genom förekomsten af ett hvitgrått band längs hufvudets midt. I motsats till storspofven bebor den under fortplantningstiden företrädesvis de nordliga fjälltrakterna; i de södra delarna af landet träffas den blott under flyttningstiderna. L—e.

Spofsnäppan, *zool.* Se Strandvipsläktet.

Spofvipan, *zool.* Se Strandvipsläktet.

Spohr [spår], Ludwig, tysk tonsättare och violinist, f. 5 april 1784 i Braunschweig, d. 22 okt. 1859 i Kassel, växte upp i ett musikaliskt hem. Han fick lärare i musikens teori och violinspel, blef 1799 anställd som kammarmusikus hos hertigen af Braunschweig, som bekostade hans vidare utbildning, och slutligen som elev anförtrodd åt violinisten Franz Eck (af Mannheimskolan). S. tog ock starka intryck af violinvirtuosen Rode (se denne). Som virtuos och kompositör väckte S. vid sin första konsertresa, 1804, stor sensation i Leipzig, och 1805 engagerades han som konsertmästare i Gotha. Han gifte sig 1806 med den framstående

harpisten Dorette Scheidler, med hvilken han företog nya konsertresor, hvarunder han 1812 kom till Wien. Där blef han kapellmästare vid Theater an der Wien, men lämnade 1815 denna plats, för att efter en konsertresa till Italien, där han täflade med Paganini, 1817 öfvertaga kapellmästarbefattningen vid Frankfurts stadsteater. 1820 företog S., jämte sin maka, en lysande turné i England, där konstnärsparet jämväl vid hofvet blef högt uppburet, samt därefter till Paris. Efter ett års uppehåll i Dresden kallades S. 1822 som hofkapellmästare till Kassel, där han högt ärad och ansedd tillbragte sin återstående lefnad. Vid sitt 25-årsjubileum som kapellmästare erhöll han titeln generalmusikdirektor, blef hedersborgare i staden Kassel och rönte andra utmärkelser. Änkling 1834, äktade han 1836 den framstående pianisten Marianne Pfeiffer. Hans senaste lefnadsår förbittrades i någon mån genom hans ofrivilliga pensionerande 1857, äfvensom genom ett armbrott, som tvang honom att nedlägga sin violin och frånsäga sig sina elever. Utan föregående sjukdom afled han af ålderdomssvaghet. I Kassel restes 1884 en staty öfver honom. S. var sedan 1840 led. af Mus. akad. i Stockholm. — Som violinvirtuos berömmes S. för sin stora, sjungande ton — den spohrska stråken har blifvit en terminus technicus —, sitt klassiskt lugna, själfulla föredrag och en fulländad teknik. Den nobless, den kärlek till det gedigna i konsten, som i så hög grad utmärka hans kompositioner, uppenbarade sig äfven i hans violinspel. Af hans inemot 200 elever blef Ferd. David den mest berömde, men äfven M. Hauptmann, J. P. E. Hartmann, Pacius m. fl. ha vunnit rykte som tonsättare eller violinister. Äfven som dirigent egde S. de lyckligaste gåfvor, ej minst ett i allo vinnande sätt. Han dirigerade flera stora musikfester i Tyskland och England. Hans flesta tonverk visa mycket släkttycke med hvarandra. Man får af dem intrycket af en högt begåfvad, ytterst produktiv konstnärsande, men mycket begränsad. Hans originalitet är omisskännlig och framstår i synnerhet genom hans karakteristiska sätt att modulera medelst (ej sällan tröttsamma) kromatiska fortskridningar. För det veka, milda, svårmodiga, till och med vekliga finner han lättast uttryck; lifsglädjen, där den någon gång bryter fram, återges på ett retande och behagfullt sätt, men aldrig bullrande. Han höll strängt på formens renhet och klarhet, öfvergaf aldrig sin förkärlek för Mozart, men var som tondiktarindividualitet egentligen romantiker och kan sägas bilda ett mellanled mellan den äldre och yngre romantiska skolan i Tyskland. Att han egde blick för utvecklingen inom den musikaliska konsten, därom vittna hans böjelse för symfonisk programmusik och den uppmuntran han skänkte Wagners sträfvanden. Sällan har en konstnär i lifstiden rönt så allmän hyllning, som städse egnades S. på grund af hans storhet som virtuos, dirigent och lärare, hans högtsträfvande tondiktning, karaktärens renhet, kraft och frihet från allt småsinne, vidhjärtenheten samt det imposanta och värdiga i hans personliga framträdande. Emellertid är hans musik numera till större delen föråldrad; endast en del af violinsakerna spelas alltjämt. — S. skref musik redan i barnaåren. Han komponerade sedermera omkr. 150 verk. Bland hans 10 operor märkas *Faust* (1814), *Zemire und Azor* (1819; "Zemir och Azor", uppf. i Stockholm 1828), *Jessonda* (1823; uppf. i Stockholm 1826), *Der berggeist* (1825) och *Die kreuzfahrer* (1845). Endast "Jessonda" eger en dräglig textbok. Utaf de 5 oratorierna, som åtminstone i England gjorde stor lycka, må nämnas *Die letzten dinge* (1826) och *Der fall Babylons* (1842), bland de 9 symfonierna *Die weihe der töne*, *Irdisches und göttliches*, *Historische symphonie* och *Die vier jahreszeiten*. Vidare komponerade han 3 konsertuvertyrer, uvertyr till "Macbeth", mässor, kantater och ett stort antal sånger. Bland de 17 violinkonserterna äro de i *A* dur ("sångscenen"), *E* moll och *D* moll mest kända och omtyckta. Därtill komma 34 stråkkvartetter, 4 dubbelkvartetter, 6 stråkkvintetter, en stråksextett, en pianoseptett, 2 pianokvintetter, 5 pianotrior, en mängd violinsonater, en oktett och en nonett för stråk- och blåsinstrument, 4 klarinettkonserter m. m. Vidare utgaf han en mästerlig *Violinschule* i 3 afdelningar (1831). Hans själfbiografi utgafs 1860—61 i 2 bd. Biografier öfver S. skrefvos af W. Neumann (1854), Schletterer (1881) m. fl. A. L. (E. F—t.)

Spoils-systemet [spå'jls-], *polit.*, benämning i Nord-Amerikas förenta stater på det system, som åt det segrande partiet vid politiska val, särskildt vid presidentvalet, förbehåller som byte (*spoils*) så många ämbetsplatser, som den nyvunna makten sätter det i tillfälle att öfverkomma. Systemet utbildades först i staten New York af A. Burr (se d. o.) och De Witt Clinton samt öfverfördes till unionsämbetsmännens område efter president Andrew Jacksons ämbetstillträde (1829) med hans statssekreterare, den från New York kommande M. van Buren, som organisatör. Sitt namn fick systemet från ett uttryck, som senator W. L. Marcy på 1830-talet använde i ett försvarstal för van Buren: "Våra politiker se intet ondt i den regel, i kraft af hvilken bytet efter fienden tillkommer segraren" (*to the victor the spoils*). Whigpartiet bekämpade häftigt systemet, så länge partiet själf var i minoritet, men efter whigsegern vid 1840 års presidentval öfversvämmades Washington af byteslystna ämbetsjägare af whigpartiet, hvartill de förbättrade kommunikationerna i sin mån bidrogo, och president Harrison måste i stor utsträckning tillmötesgå deras kraf på partibelöningar. Från demokraten F. Pierces ämbetstillträde 1853 kan man anse, att bägge de stora partierna erkände systemet som fullt naturligt och berättigadt. Om försöken att råda bot för den korruption, hvartill det ledde, se Civil service reform. Jfr W. Ostrogorski, "La démocratie et l'organisation des partis politiques", I (1903). V. S—g.

Spokane [spåukēi'n], stad i nordamerikanska staten Washington, vid Columbias biflod S., Great northern- och Northern pacific- m. fl. järnvägslinjer. 104,402 inv. (1910), hvaraf 21,220 i utlandet födda hvita (3,343 i Sverige). Staden är säte för en protestantisk episkopal biskop, har et Carnegiebibliotek och flera högre läroanstalter bl. a. de katolska Gonzaga college för gossar och Academy of the holy names för flickor. Floden S. bildar inom staden två fall om resp. 18 och 21 m.

hvilka, monterade för elektrisk drift, lämna drifkraft för den elektriska belysningen, spårvägarna och industrien, och ej långt utanför staden andra fall, som ock kommit industrien till godo. Denna hade 1899 ett tillverkningsvärde af 3,75 mill. doll., men 1909 nära 19 mill. doll., företrädesvis sågverk, snickerifabriker, kvarnar samt maskin- och mek. verkstäder. S., som ligger i ett rikt hvetedistrikt, är stapelplats för bergverksområdena i östra Washington och norra Idaho. — Första nybygget på platsen anlades 1874, samhället hette Spokane falls till 1890 efter en indianstam af selishgruppen och blef stad 1881. Den hade 36,848 inv. 1900. Wbg.

Spole (ty. *spule*, eng. *cop*, fr. *cannette*), *text.* 1. En antingen direkt vid spinningen eller sedermera med särskilda maskiner eller redskap bildad garnkropp af cylindrokonisk form. Spolar kunna antingen lindas direkt kring spinn- eller spolmaskinens spindlar och sedermera afdragas från dessa eller ock lindas kring spolpipor, rör af trä, bleckplåt eller papper, hvilka sträcka sig genom hela eller en del af spolens längd och medföljа spolarna vid aftagningen från spindlarna. Större spolar af nu nämnda beskaffenhet kallas ofta näsk och användas till varpgarn. Garn, som skall användas till inslag, spinnes eller spolas till mindre spolar för att kunna rymmas i väfstolens skyttel. Nu nämnda spolar bildas därigenom, att garnet lindas i många koniska lager ofvanpå hvarandra, det följande lagret alltid något högre upp eller längre ut på spindeln än det föregående. De aflindas vanligen från spetsen; endast s. k. slang- l. rörspolar (ty. *schlauchspulen*, i Sverige oegentligt ofta kallade copspolar) aflindas från bottnen eller begynnelseändan och bruka därför icke vid användningen vara uppträdda på någon spolspindel, utan fasthållas från yttersidan genom att hårdt inklämmas i skytteln. Slangspolarna äro särdeles lämpliga för i synnerhet gröfre inslagsgarn, emedan de kunna göras större och rymma mycket mera garn än sådana, som skola anbringas på en spolspindel med eller utan spolpipa och som behöfva rymlig plats i skytteln för att tillåta garnets obehindrade aflindning. En slangspole kan sålunda innehålla lika mycket garn som tre, fyra eller flera vanliga spolar, utan att kräfva större skyttel, hvarför väfstolen ej så ofta behöfver stannas för insättning af nya spolar. — 2. Garnkropp af cylindrisk och stympad konform, hvilken icke bildas genom att tråden lindas i koniska lager, utan så, att tråden hastigt föres fram och åter i den roterande spindel- eller röraxelns längdriktning, hvarvid de särskilda trådlagren komma att skarpt korsa hvarandra. Dylika kallas därför korsspolar (ty. *kreuzspulen*, eng. *cheeses*, till följd af den ostliknande form de kunna erhålla). Korsspolar äro synnerligen praktiska, emedan de kunna göras mycket stora, utan att bli ömtåliga, och emedan man kan varpa direkt ifrån dem utan omspolning. För garn, som är afsedt till försäljning, är denna form mycket bättre än de ömtåliga näsken och i ännu högre grad förmånligare än härfvor, som kräfva mycket arbete för omspolning och ofta genom ovarsam behandling bli tilltrasslade. Kostnaden för korsspolningen är ej större än för hasplingen till härfvor. — 3. Oegentlig benämning på väfstolsskytteln. 1—3. G. A. W.

Spole. 1. *Bot.* Se Kärndelning. — 2. *Zool.* Se Fjäder, sp. 484.

Spole, Anders, matematiker och astronom, f. 13 juni 1630 i Barnarp i Småland, d. 1 aug. 1699 i Uppsala, studerade 1652—63 i Greifswald och Uppsala samt företog 1664—67 vidsträckta utländska resor. 1667 utnämnd till professor i matematik i Lund, innehade han denna befattning till 1676, då akademien genom kriget upplöstes. Under detta krig deltog han flera gånger i fosterlandets försvar, bl. a. förstärkte han befästningarna kring Jönköpings slott, gaf ritning till en skans på småländska gränsen och deltog personligen i slaget vid Landskrona (1677). Han erhöll 1679 astronomiska professuren i Uppsala. S. egnade sig äfven åt astronomiska iakttagelser och var en af sin tids mest framstående universitetslärare. Hans söner adlades 1715 med namnet Rosenborg (se d. o.).

Spoleto [spålētå], kretsstad i italienska prov. Perugia (Umbrien), på en höjd vid Topino, biflod till Tiber och nära Rom—Faligno—Ancona-banan. 25,996 inv. (1911 i hela kommunen). Ärkebiskopssäte, lyceum, gymnasium, seminarium, tekniskt institut, bibliotek, stadsmuseum och vet. akademi. Staden har många ansenliga palats (bl. a. kommunalpalatset med målningar af Spagna), mer än tjugu kyrkor (bl. a. katedralen med fresker af Filippo Lippi) samt åtskilliga byggnadsminnen från antiken (ruiner efter några tempel, en akvedukt, en romersk teater m. m.). Ståtlig är den 206 m. långa och 81 m. höga viadukt (tillika vattenledning), som leder öfver en djup klyfta och som i sin nuv. gestalt byggdes 1355. Det gamla kastellet, La Rocca, som numera begagnas till straffängelse, uppfördes 1364 samt eröfrades 1831 af insurgenterna under Sercognani och 1860 af piemontesarna. Staden var i forntiden, då den hette *Spolet(i)um*, en af de mest betydande i Umbrien, blef 241 f. Kr. romersk koloni och försvarade sig 217 f. Kr. tappert mot Hannibal. Af goterna förstörd, återuppbyggdes staden af Narses. Under det langobardiska herraväldet i Italien blef den 574 hufvudstad i hertigdömet S., som egde bestånd äfven under frankernas herravälde och omfattade större delen af östra mellersta Italien. Guido II, sedan 882 hertig af S. (se Guido, sp. 551—552), blef 891 romersk kejsare, och hans son Lambert (se d. o., sp. 944), medkejsare 892, blef ensam kejsare 894. På 1000-talet var det en kort tid förenadt med Tuscien, men blef 1030 åter självständigt. Det införlifvades 1220 med Kyrkostaten, och 1860 ingick dess område i konungariket Italien. (J. F. N.)

Spolformig, Fusifo'rm (af lat. *fūsus*, spole, och *fo'rma*, form), används ofta om anatomiska eller histologiska bildningar, hvilka äro bukigt

uppdrifna på midten och afsmalna mot ändarna. E. Hgn.

Spo'lia, lat., byte, betecknade hos romarna det byte, som en krigare på slagfältet vann af en besegrad fiende, nämligen hans rustning och vapen. Fältherrar plägade uppsätta dessa byten i något tempel eller vid egen husdörr. — Spolia opīma kallades det vapenbyte, som en romersk öfverbefälhafvare lyckades vinna i personlig strid med den fientlige fältherren. Endast tre fall, då detta inträffat, äro omtalade i sagan och historien. Jfr Juppiter, sp. 296. R. Tdh.*

Spo'lia opīma. Se Spolia.

Spoliēra (lat. *spoliāre*, af *spo'lia*, se d. o.), plundra, utplundra, förstöra, förspilla. — Spoliatiōn l. spoliēring, roffning, utplundring.

Spolmaskar, *Asca'ridæ*, *zool.*, familj, tillhörande trådmaskarna (se Nematodes). Munnen är vanligen omgifven af tre papiller (''läppar''), af hvilka den ena är belägen på djurets rygg, de två andra på dess buksida (se fig. 1 *b*, *c*). Hannen

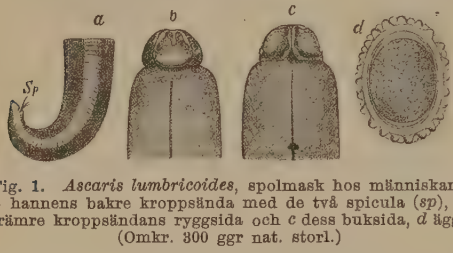

Fig. 1. *Ascaris lumbricoides*, spolmask hos människan: *a* hannens bakre kroppsända med de två spicula (*sp*), *b* främre kroppsändans ryggsida och *c* dess buksida, *d* ägg. (Omkr. 300 ggr nat. storl.)

bär på bakre kroppsändan två kitinstafvar, s. k. *spicula* (se fig. 1 *a*). Af hithörande maskar må nämnas släktet *Ascaris*, utmärkt därigenom, att matstrupen saknar bakre ansvällning, att spicula äro lika långa samt att läpparna äro mycket stora; alla arter lefva parasitiskt. Hit hör den hos människan förekommande *A. lumbricoides* (fig. 1 o. 2). Kroppen är långsträckt spolformig, i friskt tillstånd röd- eller grågul. Hannen, 15—25 cm. lång, har bakre kroppsändan hakformigt böjd (fig. 1 *a*). Honan är betydligt större, ända till 40 cm. lång, med kägellik, rak bakre kroppsända. Äggen (fig. 1 *d*) äro ovala med tjockt, genomskinligt skal och ägghvitehölje. Spolmasken hör till människans allmännaste parasiter och är sannolikt utbredd öfver hela den bebodda delen af vår jord. Vanligast förekommer den hos barn, men kan ock uppträda hos vuxna. I regel finnas endast några få exemplar i tunntarmen, men i vissa fall har man kunnat iakttaga flera hundra maskar hos samma individ. (Se vidare Masksjukdom, sp. 1172.) Spolmasken är enormt fruktsam: *en* hona beräknas kunna producera omkr. 64 mill. ägg. Strax efter befruktningen afgå äggen med exkrementerna; de utvecklas utan mellanvärd. I vatten eller fuktig jord utvecklas embryonerna under loppet af 2—3 månader. Komma ägg, innehållande dylika embryoner, in i människans tarmkanal, utbildas de där till könsmogna djur. Om ett annat hithörande släkte, *Oxyuris*, se Änger. L—e.

Fig. 2. *Ascaris lumbricoides*. T. v. hanne, t. h. hona. (1/6 nat. storl.)

Spolpump. Se Pump, sp. 592.

Spondé (grek. *spondēi'os*), *metr.*, versfot, bestående af två långa (resp. betonade) stafvelser (se Metrik, sp. 310). På grund af de båda taktdelarnas fullkomliga likformighet lämpar sig spondén icke att i oafbruten följd bilda något självständigt versmått. Däremot inträder den ofta i daktyliska och anapestiska verser i stället för en daktyl eller anapest (se Anapest, Daktyl, Hexameter och Pentameter), i hvilket fall spondén kan betraktas som uppkommen genom sammandragning af daktylens eller anapestens båda korta stafvelser. Äfven i trokaiska och jambiska verser kunna spondéer under vissa förhållanden inträda i st. f. trokéer eller jamber (se Troké och Jamb). Den daktyliska och trokaiska spondén har s. k. fallande rytm, d. v. s. iktus (se d. o.) på den förra stafvelsen (⏑ —), i motsats mot den anapestiska och jambiska, med iktus på den senare stafvelsen (— ⏑). Jfr Dispondé. A. M. A.

Spo'ndias L., *bot.*, trädsläkte af fam. *Anacardiaceæ* med 6 arter i Gamla och Nya världens tropiker. Blommorna äro polygama, små och talrika, ståndarna 8—10, pistillen ensam, frukten stenfruktt. Bladen äro parbladiga. Frukterna, mombinplommon, äro mycket välsmakande, hvarför *S. purpurea*, *S. dulcis* m. fl. allmänt odlas i tropiska länder som fruktträd. Dessa träd lämna äfven amraträ och amraharts. G. L—m.

Spo'ndylis, *zool.* Se Långhorningar.

Spondylit (af grek. *spo'ndylos*, ryggkota), *med.*, inflammation i ryggraden, kan uppkomma af skiftande orsaker. I praktiken viktigast är den tuberkulösa spondyliten, som är den vanligaste orsaken till puckelbildning (se Puckel). Denna synnerligen allvarliga och långvarigaa sjukdom begynner oftast redan i barnaåren och yttrar sig med svaghet, smärtor och stelhet i ryggen, sedermera genom utskjutande kotor (börjande puckelbildning). Under sakkunnig, men alltid långvarig behandling går sjukdomen i regel tillbaka, i de flesta fall, om behandlingen börjat nog tidigt, utan puckelbildning. Stor vikt ligger på, att sjukdomen observeras så tidigt som möjligt. Därför bör hvarje barn, som företer ofvan angifna tecken, snarast möjligt komma till undersökning af läkare; om detta försummas och tidig sakkunnig behandling uteblir, kan sjukdomen få synnerligen allvarliga följder (död, varbildningar, förlamningar). Andra former af spondylit, oftast mindre farliga, uppkomma efter olycksfall, efter reumatiska åkommor m. fl. P. Hgld.

Spongāda, *kokk.*, en italiensk art af vattenglass med grädde och frukter. En särskild sort är spongada med maraschinolikör; den består af fet grädde, ägghvita, socker, maraschino, sockerlag med vanilj, som arbetas i en glassdosa, till dess glassen ökats till dubbelt af sin ursprungliga volym. En i tillagningen besvärlig, men af många högt skattad anrättning.

Spongberg, Johan, klassisk filolog, universitetslärare, f. 21 aug. 1800 i Stockholm, d. 25 april 1888 i Uppsala, blef student där 1816, promoverades till filos. doktor 1830 och förordnades 1833 till

docent i arkeologi. 1833—34 företog han som innehafvare af Thunska resestipendiet en studieresa till Berlin och Leipzig, där han i synnerhet påverkades af G. Hermann. Efter hemkomsten mottog han anställning som huslärare i öfverståthållaren Sprengtportens familj, där han kom i beröring med societeten och tillegnade sig den förnämt sirliga världsmannabelefvenhet, som hos honom förblef ett utmärkande drag. Denna anställning beredde honom äfven tillfälle till en ny utrikesresa med längre uppehåll i Jena och Paris. Efter att 1837 ha utnämnts till e. o. adjunkt i grekiska språket och 1842 erhållit den nyinrättade s. k. Höijerska adjunkturen i samma ämne befordrades S. 1848 till e. o. professor med ett extra lönetillägg ur kronprinsen Karls privatkassa samt efterträdde 1853 Palmblad som ord. professor i grekiska språket och litteraturen. På denna plats, från hvilken han afgick 1874, verkade han hufvudsakligen som föreläsare och examinator med lågande nit och stor framgång för höjandet af det i djupt förfall råkade grekiska studiet. Om hans föreläsningar, hvilka egnades åt tolkningen af den grekiska litteraturens yppersta prosaister och skalder, de förra tolkade på latin, de senare på svenska, med minutiöst noggrant återgifvande af originalets metriska form, har väl icke utan skäl sagts, att de voro mera väckande och lifvande än i strängare mening undervisande. De erbjödo hvarken någon metodisk, på granskning och klassificering af handskrifter hvilande textkritik, eller någon den nyare vetenskapens fordringar motsvarande språkanalys. Men i stället hade de en underbar förmåga att åt det alltid talrika auditoriet meddela föreläsarens egen entusiasm för ämnet, och hans individuella, vanligen högst genialiska, uppfattning af den behandlade textens egendomligheter och skönhet. Den estetisk-stilistiska synpunkten var för S., liksom för hans förebild Hermann, den förhärskande. Realia kommo i betraktande, endast för så vidt det var behöfligt för textens förstående. Hans af trycket utgifna litterära kvarlåtenskap är i förhållande till det stora lärdomsrykte, som han med skäl åtnjöt, förvånande liten. Förutom två disputationer, den ena (pro gradu) innehållande tolkning med kommentar af Pindaros 2:a pythiska ode, den andra (för docentur) öfver Longinos' skrift "Om den sublima stilen", utgaf han blott tre akademiska program, det första som promotor vid 1863 års promotion, innehållande en latinsk öfv. af de 34 första kapitlen i Thukydides' 2:a bok, de båda senare under hans rektorsår (1865—66): en metrisk öfv. af Sofokles' Ajas, ett säkerligen oupphunnet mästerstycke af poetisk öfversättarkonst, om det också måste medges, att han stundom gått för långt i att intvinga svenska språket i vissa för den grekiska versbyggnaden egendomliga former. Ännu mera framträder denna benägenhet i hans öfversättning af Pindaros' segersånger, som föreligger i tredubbel omarbetning, men i alla fall långt ifrån fullfärdig, och förvaras jämte den digra samlingen af hans öfriga manuskript i Uppsala universitetsbibliotek. S., till sitt yttre en högrest och imponerande gestalt, var i sitt uppträdande vanligen artigheten och förbindligheten själf, men kunde också, när han ogillade något eller man trädde honom för nära, med sällspord uppfinningsförmåga skapa kraftuttryck, som ej saknade bitande kvickhet. Se Minnesrunor af A. M. Alexanderson i "Ny svensk tidskr." (1888) och af O. V. Knös i "Pedagogisk tidskr." (s. å.). A. M. A.

Spo'ngia, *zool.*, *farm.* Se Svampar 1. — Spongiös, svampaktig, svampig.

Spo'ngia cerāta och S. compre'ssa, *farm.* Se Press-svamp.

Spongiāria, *zool.* Se Svampdjur.

Spongin. Se Albuminoider.

Spongiös. Se Spongia.

Spongo'spora Brunch., *bot.*, ett svampsläkte, som är nära släkt med *Plasmodiophora*. *S. scabies* förorsakar ett slags skorf på potatis, visar sig som små fördjupningar, omgifna af en upphöjd kant. Sjukdomen förekommer företrädesvis i Amerika, Storbritannien och Norge och har gjort stor skada, särskildt på Irland. Den är äfven iakttagen ett par gånger i Sverige. G. L—m.

Sponneck. 1. Vilhelm Karl Eppingen S., grefve, dansk statsman, f. 16 febr. 1815 i Ringkjöbing, d. 29 febr. 1888, härstammade från en tysk adelsätt, som 1701 blef riksgreflig. Han blef 1836 juris kandidat och utgaf 1840 *Om toldvæsen i almindelighed og det danske toldvæsen i særdeleshed* ("Om tullväsende i allmänhet", 1843), som väckte så stor uppmärksamhet, att han s. å. blef sekreterare och 1844 deputerad i generaltoldkammer-kollegiet. 1848 var S. k. kommissarie vid de två sista ständerförsamlingarna. Han var nov. 1848—dec. 1854 finansminister och hade del i tillkomsten af grundlagen 1849, helstatsordningen 1852 och den första gemensamhetsförfattningen 1854. S ådagalade som finansminister stor duglighet och genomförde en mängd viktiga reformer: upphäfvandet af tullgränsen vid Kongeaa och af konsumtionsafgiften, ombildningen af brännvinsafgiften, afskaffandet af nummerlotteriet och införandet af frimärken för brefporto. Ehuru han 1848—49 hyllade det nationella programmet (han önskade likväl Slesvigs delning) och ännu 1851 visade stor ifver för en närmare förening mellan konungariket och Slesvig ("notabelprojektet"), slöt han sig sedan afgjordt till helstaten, upphäfde tullgränsen vid Eider och genomförde riksmyntfoten i hertigdömena, ja tillrådde t. o. m. 1859 öfverdrifna medgifvanden åt Holsteins ständer. Efter sin afgång ur ministären var S. generaltulldirektör till juli 1863. Därefter följde han som rådgifvare konung Georg till Grek-

land, men blef i nov. 1865 afskedad enligt folkets önskan. 1866—69 var S. folketingsman, blef 1868 direktör i nationalbanken och 1873 i den nystiftade handelsbanken, var dessutom styrelseled. i åtskilliga viktiga aktiebolag (t. ex. Store nordiske telegrafselskab) samt var 1872 ordf. i Skandinaviska myntkommissionen. — 2. Frederik Vilhelm S., grefve, den föregåendes son, diplomat, f. 23 mars 1842, blef 1869 juris kandidat och var 1870 anställd som frivillig i franska hären (han utnämndes till kapten i Bourbakis kår). Efter att ha varit legationssekreterare i London 1880—94 och därefter i Petersburg blef han 1888 ministerresident i Washington och förflyttades 1893 till Wien samt 1897 till Stockholm, där han var danskt sändebud ända till 1912. 1—2. E. Ebg.

Sponsālier, lat. *sponsālia*, trolofningsfest.

Spo'nsor, lat., löftesman; fadder, dopvittne.

Spont l. Spontning, *bygnk.*, skarfning mellan plank eller bräder sidovägen (längs kanterna) för att ge dem större sammanhang eller åstadkomma en så tät och för vatten ogenomträngelig fog som möjligt. En spont består vanligen af *fjäder* och *not*, som ingripa i hvarandra, såsom

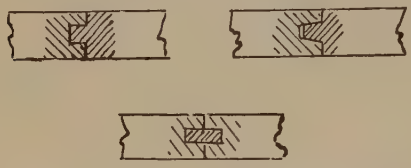

anges å fig., och göres antingen så, att rännan — noten — uttages i den ena plankan och listen — fjädern — i den andra, eller ock så, att noter uttagas i båda planken och en lös fjäder insättes, hvilken då ofta utföres af något bättre träslag eller af plattjärn. — Spontning utföres i stor skala i hyfvelmaskin eller för hand med hjälp af särskild sponthyfvel. Spontadt virke begagnas i stor utsträckning till golf, väggar, snickerier m. m. För panelningar å väggar och tak inomhus användas ofta i kanterna profilerade, s. k. *pärlspontade bräder*. — Spontvägg l. spont benämnes en vägg, som utföres af stående plank eller bjälkar insatta tätt intill hvarandra, för att utestänga vatten eller vattensjuk mark. Planken hopfogas då vanligen med något slags spontning som ofvan. Spontväggar kunna utföras af virke, fasonjärn eller armerad betong och användas antingen som provisoriska väggar vid utförandet af grundschakt eller rörgrafvar o. d. eller ock som permanenta väggar vid grunder i betong eller vid kajbyggnader och strandskoningar, för att upptaga och till kajens stomme öfverföra jordlagrens sidotryck. Särskildt ha i det senare fallet spontväggar fått stor konstruktiv betydelse vid moderna kajkonstruktioner, hvilka, om väggarna utföras i armerad betong, kunna fås att uppfylla alla de anspråk, som kunna ställas på dem. — Se den i art. Grundläggning anförda litt. P. Ax. L.

Spontān (af lat. *su'a spo'nte*, självmant, frivilligt), självverksam, självvillig, frivillig; *bot.*, vildväxande, självsådd. — Spontaneitēt, *filos.*, förmåga att själf med egen, inre kraft frambringa verkningar. Enligt Boströms åsikt äro alla organiska l. lefvande varelser spontana (= ega spontaneitet), till skillnad från de oorganiska, döda tingen, hos hvilka förändringarna ske blott till följd af utifrån verkande orsaker. Det mänskliga lifvet är enligt denna åsikt sålunda alltigenom spontant, ehuru det på sitt lägsta stadium, sensationens och driftens, är bundet af inre naturnödvändighet. Hos Kant framställes spontaneiteten hos förståndet såsom motsats till receptiviteten hos sinnligheten. Enligt de naturalistiska och materialistiska åsikter, som neka viljans frihet, är naturbestämd spontaneitet den högsta form af självständighet, som öfver hufvud finnes; men många af dessa åsikter förneka också denna rest af frihet och anse hela universum såsom en enda stor mekanism, hvars enskilda delar sättas i rörelse med blott yttre naturnödvändighet. — Spontana rörelser. Se Automatiska rörelser. — Spontan muskelsammandragning. Se Muskler, sp. 1466. — Spontan somnambulism. Se Somnambulism. — Spontant aneurysm. Se Aneurysm. — Spontan variation, *biol.* Se Mutation, sp. 1483. S—e.

Spontini [spån-], Gasparo Luigi Pacifico, italiensk tonsättare, f. 14 nov 1774 i Majolati i Mark Ancona, d. där 14 jan. 1851, af ringa härkomst, åtnjöt från 1791 konservatorieundervisning af Paisiello och Cimarosa i Neapel. S:s första opera, *I puntigli delle donne* (1796), fäste på honom Piccinis uppmärksamhet, och han blef dennes elev. Efter en tids vistelse i flera af Italiens större städer kom S. 1803 till Paris. Efter ett föga framgångsrikt uppförande af några bland hans i neapolitansk stil komponerade operor skref han *La Vestale* i en helt annan, af Gluck påverkad stil samt vann därmed 1807 fullständig framgång, så att han t. o. m. erhöll det af Napoleon stiftade operapriset, som skulle utdelas hvart tionde år. (''Vestalen'' gafs i Stockholm 1823.) Med storslagen enkelhet och lidelsefull kraft i uttrycket förhärligade S. i detta verk romarandan lika ypperligt, som Gluck förut återgett den helleniska. Därefter följde 1809 *Ferdinand Cortez* (Stockholm 1826), som äfven mottogs med ofantligt bifall och var en illustration till kejsardömets militärglans och eröfrarlust. S. utnämndes 1810 till direktör för italienska operan (Théâtre de l'impératrice), där han i oförfalskadt skick uppförde Mozarts ''Don Juan'' f. g. i Paris. 1812 frånträdde han detta direktörskap och utnämndes 1814 af Ludvig XVIII till hofkompositör. Efter några tillfällighetsoperor skref han 1819 sin tredje stora opera, *Olympie*. Vid denna tid erhöll S. från konung Fredrik Vilhelm III kallelse till Berlin, där han 1820 tillträdde en befattning som generalmusikdirektor och hofkompositör. Hans senare operor äro *Nurmahal*, *Alcidor* och *Agnes von Hohenstaufen* (1829, omarb. 1837), ett af hans

mera storstilade arbeten. Han blef 1829 hedersdoktor vid universitetet i Halle. S. var en utmärkt dirigent, men hans öfvermodiga, despotiska sätt, snikenhet och motvillighet mot den nationella tyska operan (Weber m. fl.) gjorde hans ställning alltmer ohållbar. Han pensionerades 1841 och lämnade 1842 Berlin. De sista lefnadsåren tillbragte han i Paris och Italien. Påfven upphöjde honom 1844 till grefve af Sant' Andrea. S:s förnämsta operor upplefde under 1840-talet en ny glansperiod på Tysklands scener. Sitt världsrykte har han vunnit som hufvudman för den franska heroiska operan. Han utmärker sig i det patetiska, i masskörer, dramatiska arior och mäktiga orkesterverkningar samt har utöfvat inflytande på såväl Berlioz och Meyerbeer som Wagner. S. var sedan 1811 led. af Mus. akad. i Stockholm. Biogr. af Öttinger (1843) och C. Robert (1883). Han har dessutom skildrats af bl. a. Wagner (i "Skrifter", del V) och Ph. Spitta (i "Zur musik"). A. L. (E. F—t.)

Spontning, *bygnk.* Se Spont.

Spontōn (it. *spontône*, fr. *esponton*), *krigsv.*, halfpik (se Pik), användes som vapen vid infan-

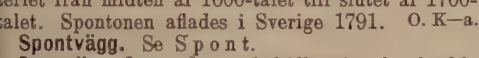

Sponton, omkr. år 1700. (Artillerimuseum, Stockholm.)

teriet från midten af 1600-talet till slutet af 1700-talet. Spontonen aflades i Sverige 1791. O. K—a.

Spontvägg. Se Spont.

Sponviken [spōn-], norsk hållstation för ångbåtar vid Svinesund, Smaalenenes amt. 695 inv. (1910). — Befästningar vid S., på Kjeön vid Svinesunds mynning, anlades 54 m. öfver vattnet i okt. 1675, då en träredutt byggdes och sedan bestyckades med 2 trepundiga järnkanoner. S. iståndsattes 1678 och ombyggdes fullständigt 1698—1701, hvarefter "forteressen" bestod af ett fyrkantigt stentorn, omgifvet af ett tenaljeradt murverk och jordvall samt var bestyckadt med 8 (sedan 1709 10) kanoner. Besättningen uppgick 1716 till 150 man. Enär S. d. å. befanns vara hinderligt för svenskarnas tillämnade broslagning öfver Svinesund och för deras in- och utsegling, sändes 22 maj ett mindre detachement att intaga detsamma, men detta misslyckades. 4 juni satte öfverste Rosenstierna sig då med 900 man fast i bergen omkring S., mot hvilken gevärseld öppnades; och den 6, då kung Karl XII själf kommit tillstädes, kastades bomber ur 2 mörsare med den påföljd, att kommendanten löjtnant Günther s. d. kapitulerade. Svenskarna brände sedan och raserade S. den 9 och förde kanonerna till Torpum. L. W:son M.

Spoof [spōv], Karl Johan, finsk krigare, f. 1773 i Paldamo socken i Österbotten, d. 1809 i Torneå, deltog i 1788—90 års krig, tjänte sedermera någon tid i Pommern och erhöll fältväbelsgrad. 1808, efter slaget vid Lappo, upprättade han tills. med J. J. Roth (se d. o.) en på militäriskt sätt inöfvad ströfkår af bönder, hvilken länge efter den finsk-svenska arméns återtåg mot Österbotten i trakterna af Näsijärvi och Ruovesi företrädesvis sjöledes uppsnappade ryssarnas ammunitions- och spannmålstransporter samt därigenom bragte hela ryska hären i stor fara. I de ryske generalernas rapporter gick S. under benämningen "general Spuff", liksom Roth nämndes "amiral Rutt", men nådde i själfva verket icke högre rang än underofficers. Han återgick sedermera till armén. A. G. F.

Spor, plur. sporer (grek. *spora'*, säd), Groddkorn, Fröstoft, *bot.*, benämnas fortplantningsorganen hos kryptogamerna, hvilka just för dessa organs skull äfven kallas sporväxter (*Sporophyta*). Sporerna, som bestå af en eller flera celler, ha mycket växlande form: rund, tetraedrisk, oval, elliptisk, långsträckt, trådlik o. s. v. Sporerna skulle motsvara fanerogamernas frön, men de skiljas från dessa väsentligt genom uppkomstsättet och därigenom, att de utbildade fröna innehålla ett växtämne (*embryo*), som helt och hållet saknas hos sporerna. De kunna uppkomma direkt eller indirekt som resultat af en befruktning eller på könlös väg, antingen endogent, i sporangier, eller exogent, afsnörda af andra celler. Direkt eller indirekt på sexuell väg bildas oosporerna och zygosporerna hos vissa alger och svampar (t. ex. *Oedogoniaceæ*, *Characeæ*, *Conjugatæ*, *Phycomycetes*), karposporerna hos rödalgerna och askosporerna hos askomyceterna och lafvarna. På endogen väg bildas sporerna (endosporer) hos bakterierna, de flesta slemsvampar, de nakna, självrörliga s. k. svärmsporerna l. zoosporerna hos grönalger, heterokonter, brunalger och oomyceter, tetrasporerna hos rödalger, askosporerna, och mossornas och ormbunkarnas sporer. Exogent bildas sporerna hos blåalgerna och svamparnas konidier (exosporer) och basidiosporer. Hos oosporer, zygosporer och mossornas och ormbunkarnas sporer är sporväggen bildad af två eller flera lager, af hvilka det yttersta (exosporium) vanligen är tjockare än det inre (endosporium) samt färgadt och försedt med porer, vårtor, lister eller andra slag af upphöjningar. Sporerna gro på olika sätt, hvarvid bildas groddtrådar, t. ex. hos algerna, svamparna och mossorna, nakna, självrörliga celler (hos slemsvamparna och oosporerna hos vissa alger och svampar) eller prothallier (hos ormbunkarna). Deras groning kan ske omedelbart efter mognaden eller först efter en hvilperiod (hvilsporer, se Hvilceller, klamydosporer l. klamydoter, se d. o.).

Många kryptogamer ha flera slag af sporer, af hvilka ofta ett slag speciellt tjänstgör som förökningsorgan och ett annat slag är tjockväggiga och på reservnäring rika hvilsporer, som uthärda torka och köld och trygga artens existens till nästa vegetationsperiod; så är fallet hos en mängd alger och svampar. Flera ormbunkartade växter, t. ex. *Selaginella*, *Azolla*, *Isoetes* m. fl., ha två slag af sporer, mikrosporer och makrosporer (megasporer), af hvilka de förra vid groningen utveckla hanprothallier, de senare honprothallier. En del bakterier, blåalger, *Caulerpa*, de flesta diatomacéerna samt alla fukacéer sakna alldeles sporer eller egentliga sådana. Ekonomisk betydelse ha sporerna af *Lycopodium*, som utgöra drogen nikt. Jfr Sporangium. G. L—m.

Sporäderna (grek. *spora'des*, "de spridda öarna", så kallade i mots. till Cykladerna, "de i ring liggande öarna"), gemensam benäm-

ning på en mängd öar i grekiska arkipelagen, belägna dels utanför Tessalien och Eubea, dels utanför Mindre Asiens sydvästra kust. De delas i två grupper: *norra S.*, inalles 77 klippöar, bestående af skiffer och marmor, belägna n. ö. om Eubea; af dessa äro de viktigaste Skiathos, Skopelos, Chiliodromia (l. Halonesos), Kyra, Panagia (oriktigt Pelagonisi) och Skyros, hvilken hör till nomos Eubea, medan de öfriga bilda en eparki i nomos Magnesia; och *södra S.*, som ligga s. v. om Mindre Asien och bestå af Chios, Psara, Samos, Nikaria (Ikaria), Patmos, Leros, Kalymnos, Kos, Nisyros, Iliaki, Symi, Rhodos, Karpathos jämte många smärre. Äfven södra S. äro bergiga; många sakna alldeles vatten, men de andra äro bördiga. Forntidens greker innefattade under namnet S. endast de i Ikariska hafvet liggande öarna (från Rhodos till Nikaria). J. F. N.

Sporäderna i Stilla hafvet kallas de små kringspridda korallöarna i nordöstra delen af mellersta Polynesien mellan 6° s. br. och 6° n. br. Dit höra Palmyra, Washington, Fanning, Christmas, Jarvis, Malden, Starbuck m. fl. öar, hvilka alla tillhöra Storbritannien och tillhopa omfatta 668 kvkm. med omkr. 200 inv. J. F. N.

Sporädisk (af grek. *sporadiko's*, spridd), förekommande här och där eller då och då, uppträdande enstaka. Sporadisk säges t. ex. om en sjukdom, när den förekommer i spridda fall, i motsats till epidemisk, när fallen äro samlade på en viss ort och en begränsad tid.

Spora'ngiefrukt, *bot.* Se Sporocarpium.

Spora'ngium, Sporgömme, *bot.*, en cell eller cellkomplex, som innehåller sporer. Sporerna frigöras därigenom, att sporangiet öppnar sig med ett hål eller en spricka eller alldeles upplöses. Sporangierna kunna vara ensamsittande eller samlade på olika sätt, hos de flesta askomyceter i ett hymenium, hos ormbunkarna i sori. De kunna innehålla ett stort antal eller endast några få sporer, hos askomyceterna, hvilkas sporangium kallas *ascus* (sporhylsa, sporsäck), vanligen 8, hos floridéerna 4 (tetrasporangium). Sporerna bildas antingen direkt af sporangiets cellinnehåll (hos de flesta alger och svampar) eller af särskilda spormoderceller, som uppstå i den cellkomplex, hvaraf sporangiet uppkommer (hos mossor och ormbunkar). G. L—m.

Sporck, Johann von, riksgrefve (1664), österrikisk fältherre, f. omkr. 1600 i närheten af Delbrück i biskopsdömet Paderborn, d. 1679, kämpade under Trettioåriga kriget först i Ligans här, hvarunder han 1645 föll i svensk fångenskap, men trädde 1647 i kejserlig tjänst. Han förde som rytterigeneral under Montecuccoli 1657—60 befäl mot svenskarna i Polen, Slesvig och Holstein, hade 1664 väsentlig andel i österrikarnas seger öfver turkarna i slaget vid S:t Gotthard, utnämndes till fältmarskalk samt kämpade 1673—75 mot fransmännen i Nederländerna och vid Rhen. Monogr. af G. J. Rosenkranz (2:a uppl. 1854).

Sporco (förk. *spco*), it. (bet. eg. smutsig), *hand.*, varors vikt med fastage eller omslag, detsamma som, men mindre ofta användt än brutto.

Sporer. Se Spor.

Sporfrukt, *bot.* Se Fruktkropp och Sporocarpium.

Sporgömme, *bot.* Se Sporangium.

Sporgömsamling, *bot.*, detsamma som sorus (se Sori).

Sporhus, *bot.* Se Sporkapsel.

Sporhylsa, *bot.* Se Ascomycetes och Sporangium.

Sporkapsel, Sporhus, *bot.*, namn på sporgömmet, "frukten", hos mossorna.

Sporkropp, *bot.* Se Fruktkropp.

Sporlager, *bot.* Se Hymenium.

Spormodercell, *bot.* Se Kärndelning, sp. 587, och Sporangium.

Sporoca'rpium (af grek. *spora'*, spor, och *karpo's*, frukt), Sporokarp, Sporfrukt, Sporangiefrukt, *bot.*, samling af sori hos marsiliacéerna, som äro inneslutna i särskildt ombildade bladdelar. G. L—m.

Sporocy'st, *zool.* Se Distomum, sp. 533.

Sporofy'll (af grek. *spora'*, spor, och *fy'llon*, blad), *bot.*, benämnas de sporbärande bladen hos ormbunkartade växter, särskildt när dessa genom form och storlek afvika från de sterila bladen (trofofyllen), såsom hos *Equisetum*, *Lycopodium* och strutbräken. G. L—m.

Sporofȳt (af grek. *spora'*, spor, och *fyto'n*, växt), *bot.* Se Mossor och Pteridophyta.

Sporogēn (af grek. *spora'*, spor, och *ge'nēin*, alstra), *bot.*, sporbildande.

Sporogōn, *bot.* Se Mossor.

Sporoka'rp, *bot.* Se Sporocarpium.

Sporon, Benjamin Georg, dansk språkforskare, f. 1741, d. 1796, blef 1773 af Guldberg utsedd till lärare för sedermera Fredrik VI, med titeln professor, och utnämndes 1784 till kabinettssekreterare, men afskedades tio dagar därefter, då kronprinsen öfvertog styrelsen. 1793 blef han amtman i Kolding. S. författade ett värdefullt verk, *Enstydige danske ords bemærkelse* (2 bd, 1775—92), som ånyo utgafs 1807 och bildar grundvalen för P. E. Müllers "Dansk synonymik". E. Ebg.

Sporo'phyta, Sporväxter, *bot.* Se Kryptogamer och Spor.

Sporotrichōs (af grek. *spora'*, spor, och *tri'choma*, hårväxt). Se Svampsjukdomar.

Sporozōa, *zool.* Se Protozoa, sp. 430.

Sporplättar, *bot.* Se Sori.

Sporre. 1. *Ridk.*, ett litet instrument, som består af en "hals", slutande med en "klinga" af metall, och anbringas på ryttarens klack för att begagnas vid ridning, dels till ökandet af benets inverkan, dels som straff. Vid lindrig beröring af sporren verkar denna upplifvande och som förstärkning af skänkelns inverkan. Då hästen ej följer benets tryck eller sporrens lindriga beröring, tryckes eller stötes denne med afpassad kraft emot hästens sida invid eller strax bakom sadelgjorden, utan att underbenet föres långt ut från hästen. Sporren måste användas med största urskillning och olika alltefter hästarnas olika ömtålighet och villighet. Lata hästar kunna behöfva mera påminnelse af sporren eller böra genom sporren sättas i större respekt för skänkeln, under det att mången nervös häst måste ridas utan beröring af sporren. Det är af största vikt, att sporren genast upphör att verka, så snart hästen lyder hjälpen, ty annars förslöas han för densamma eller drifves till ökadt

motstånd. Man skiljer på olika slags sporrar; t. ex. klack- l. skrufsporren, som skrufvas fast i stöfvelklacken (se fig. 1), och spännsporren, som spännes på foten (se fig. 2). Sporren kan ha krokig hals (se fig. 1) eller rak hals (se fig. 2) eller ock, som danssporren, sakna hals (se

Fig. 1. Klack- l. skrufsporre.

Fig. 3. Danssporre.

Fig. 2. Spännsporre.

Fig. 4. Sporrklingor af olika slag.

fig. 3). Äfven sporrklingan kan vara af olika slag: utan taggar eller med mer eller mindre skarpa sådana (se fig. 4). Spännsporren fasthålles medelst sporr-remmar (se fig. 2); svenska arméns modell af 1895 är den spännsporre, som fig. 2 utvisar. Redan under forntiden användes sporrar, i början bestående af endast en spetsig ståludd, fäst på hälen. Under medeltiden tillkom sporrklingan, som längre fram, särskildt i Amerika, fick en storlek af ända till 10 cm. Under senare delen af medeltiden erhöll den gyllene riddarsporren en symbolisk betydelse. Den förlänades under särskilda högtidligheter vid riddarslaget och medföljde i grafven. De österländska folken ersätta sporren med en skarp kant på stigbygeln, kosackerna med ridpiskan. Sporrklingan förekommer som sköldemärke (se fig. till Molett 3). — 2. *Skpsb.* Se Ramm. — 3. *Bot.* Se Fruktsporre och Honungskörtel. — 4. *Zool.*, hos olika djurformer förekommande, ej homologa "sporr"-liknande bildningar. Hos *fåglarna* ha sporrarna vanligen en kägellik form med bred bas; de bestå af ett yttre hornlager och en inre bentapp. Sporrar finnas på olika delar af fågelkroppen på mellanfoten (hos hönsfåglarna), på mellanhandsbenen, på ett handlofsben o. s. v. Sporrarna äro att uppfatta som anfallsvapen. — Hos *kloakdjuren* finnes en "sporre" på foten, och hos *fladermössen* betecknas med detta namn en skelettdel, som uppbäres af hälutskottet och uppbär svansflyghudens bakre rand. — Hos *insekterna* ges namnet sporre åt tagglika utskott, som uppträda å skenbenets undre ända. — 5. *Jaktv.*, en inom jägarkretsar vanlig benämning på den å bakfoten hos hunden stundom uppträdande rudimentära första tån.

1. B. C—m. O. K—a. 4. L—e. 5. G. G.

Sporreblomma, *bot.* Se Linaria.

Sporren, Gyllene, påflig orden. Se Gyllene sporren.

Sporrklinga. Se Sporre 1.

Sporrslaget (Sporrslaktningen), namn på slagen vid Courtrai och Guinegatte (se dessa ord).

Sporsäck, *bot.* Se Ascomycetes och Sporangium.

Sport, eng. (eg. lek, förströelse), urspr. detsamma som idrott (se d. o.). Inom idrottskretsar skiljer man emellertid ganska noga på begreppen sport och idrott. Sport är en förströelse, där materielen eller det af människan styrda djuret är hufvudvillkoret för utöfvandet och individens kroppsliga insats mera är en bisak (motorsport, hästsport, segelsport o. d.). Idrott är visserligen, liksom sport, "en genom öfning vunnen färdighet", där dock utöfvarens personliga och kroppsliga insats är hufvudsaken och den använda materielen mera bisak (hopp, kast, löpningar, simning, skidlöpning, skridskoåkning, roddidrott o. s. v.). E. B—ll.

Sportler (af lat. *spo'rtula*, se d. o.), *finansv.*, afgifter, hvilka omedelbart gå till tjänstemännen som ersättning för deras tjänstförrättningar. Rätten till sportler har på senare tiden i sammanhang med fastställandet af nya löneregleringar väsentligen inskränkts, enär det visat sig lämpligare, att staten uppbär afgifterna — t. ex. medelst stämpel å handlingar o. s. v. — och själf aflönar tjänstemännen. — I Sverige räknas till sportler hufvudsakligen sådana afgifter, som betalas för vissa förrättningar, hvilka tjänstemän verkställa för enskildas räkning. En del af dessa förrättningar består i utskrifvande och bestyrkande af offentliga handlingar, utfärdande af intyg o. d. Afgiften härför kallas lösen l. expeditionslösen (se d. o.). En annan del består i förrättningar af allehanda slag, till hvilkas utförande statens tjänstemän antingen äro förpliktade eller af enskilda anlitas, såsom syner, besiktningar, uppmätning af mark, uppskattning af skog, mätning af fartyg, tullbevakning af fartyg och gods under resa o. s. v. Till sportler kunna äfven hänföras efter viss procentberäkning utgående provisioner för medel, som i följd af tjänstemäns åtgärd inflyta i statens kassa, såsom danaarfsmedel, anmärkningsmedel, försäljningsmedel för i beslag tagna varor o. s. v., äfvensom uppbördsprovision, bötesandelar, debetsedelslösen o. d.

De belopp vederbörande tjänstemän ega som sportler uppbära äro bestämda genom taxor. En sådan af allmännare omfattning är k. förordn. ang. expeditionslösen 7 dec. 1883, en annan är k. taxa 23 dec. 1910 å ersättning, som skall af trafikerande utgöras för vissa af tulltjänstemän verkställda tjänstförrättningar.

Strafflagen föreskrifver, att ämbetsman, som tager eller eljest betingar sig för sin ämbetsåtgärd någon belöning eller sportel, hvartill han icke är berättigad, skall straffas med mistning af ämbetet på viss tid eller med böter; under synnerligen försvårande omständigheter kan straffet bli afsättning. Jfr O. M. T. Rabenius, "Handbok i Sveriges gällande förvaltningsrätt" (d. I o. III, 1866, 1873; I i 2:a uppl. 1875), L. G. Linde, "Sveriges finansrätt" (1887), och L. Cossa, "Första grunderna af finansvetenskapen" (1882). H. S—n. (R. V.)

Sports [spå'ts], eng., *biol.*, djur- eller växtexemplar, som genom språngartad variation mycket afvika från arttypen.

Spo'rtula (dimin. af *spo'rta*, en korg med två handtag), urspr. en liten fiskkorg; sedermera en gåfva, bestående af en liten korg med mat-

varor, som fattiga klienter fingo af sina förmögna skyddsherrar; slutligen i st. f. gåfva in natura en penningskänk, hvaraf ordet sportler (se d. o.).

Sporväxter, *bot.* Se Kryptogamer och Spor.

Sposalizio [spåsali'tsiå], it., trolofning, vigsel, den i konsthistorien vanliga benämningen på framställningar af Jungfru Marias trolofning med Josef. Den ryktbaraste behandlingen af detta ämne är Rafaels lilla målning i Breragalleriet i Milano (se Santi). — Om sposalizio del mare se Doge, sp. 613. G—g N.

Spott, Salīv, *fysiol.*, afsöndring från någon af spottkörtlarna (se d. o.) eller blandningen af dessa afsöndringar i munhålan (munspott). — Spotten hör till kroppens mest vattenhaltiga vätskor. Den innehåller endast 0,2—0,4 proc. salter, hufvudsakligen koksalt, vidare något ägghvita och slemämne (mucin) samt ett ferment, *ptyalin*, som öfverför stärkelse till maltsocker. Ptyalinets verkan förhindras af syror. Då magsaften innehåller saltsyra och födans bearbetning i munhålan tillika med sväljningen tar endast ringa tid i anspråk, kan det synas, som om knappast någon möjlighet förefunnes för ptyalinet att utöfva någon verkan, och dess betydelse i kroppens hushållning kunde tyckas tämligen gåtfull. Sedan det emellertid blifvit ådagalagdt, att maginnehållet ej omblandas och att magsaften intränger endast i de lager, som ligga närmast magväggen, blef det klart, att spottens matsmältningsverkan kan göra sig gällande i magsäcken utan hinder af saltsyran i magsaften. Spotten är vidare af största betydelse för sväljningen och för munhålans renhållning. Torra födoämnen uppmjukas af vattnet i spotten och omformas till ''tugga''. Ytan af tuggan öfverdrages med spottens slem och glider därefter lätt ned genom svalg och matstrupe. Den dagligen afsöndrade spottmängden uppgår för människan till 1 à 1,5 l. För gräsätande djur, såsom häst och nötkreatur, uppgår den till flera tiotal l. särskildt vid utfodring med torrt hö. Vattnet i den nedsväljda spotten uppsuges i tarmen, så att spotten kan sägas genomgå ett kretslopp i kroppens inre. J. E. J—n.

Spotta (Rödspotta), *zool.* Se Flundresläktet.

Spottcentrum, *fysiol.* Se Spottkörtlar.

Spottdrifvande medel, *farm.* Se Sialagoga.

Spottfågeln, *zool.* Se Härmfågeln.

Spottiswoode [spå'tisωud], John, skotsk prelat, f. 1565, d. 26 nov. 1639 i London, efterträdde efter studier i Glasgow sin fader som kyrkoherde i Calder i Lothian 1583 och utnämndes 1603 till biskop af Glasgow. Han blef 1605 medlem af konung Jakobs skotska råd och var dennes främste medhjälpare vid hans försök att utvidga den skotska konungamakten på de kyrkliga privilegiernas bekostnad. 1615 blef han ärkebiskop af S:t Andrews och den skotska kyrkans primas; 1618 genomdref han på en synod i Perth de beryktade fem s. k. Perthartiklarna, som skulle skapa likformighet mellan den skotska kyrkan och den engelska (jfr om dem Perth, sp. 593). S. var 1635—38 Skottlands lordkansler, förklarades efter covenant-riktningens seger (se Skottland, sp. 1175) afsatt (dec. 1637) och nödgades fly till England. Om aktningsvärda studier vittnar hans historiska arbete *History of the church and state of Scotland* (1655). V. S—g.

Spottkörtlar, *fysiol.*, 3 pariga organ: öronspottkörteln, *parotis*, underkäkskörteln, *submaxillaris*, och undertungkörteln, *sublingualis*, hvilkas läge antydes af benämningarna, samt en del spridda körtlar, belägna i munhålans slemhinna. Om principen för spottkörtlarnas byggnad och körtelrummens l. körtelsäckarnas (alveolernas) förhållande till utförsgången se Epitel, sp. 722, fig. 4. Somliga spottkörtlar, såsom öronspottkörteln, lämna en ägghvithaltig, andra, såsom hundens underkäkskörtel, lämna en slemhaltig spott. Människans underkäkskörtel kan betecknas som en blandform. Afsöndringen af vatten och salter synes vara en till viss grad självständig process, skild från afsöndringen af de specifika organiska sekretbeståndsdelarna. Afsöndringsprocessen i sin helhet är en cyklisk process, som utlöses genom vissa retmedel (se Retning), eger ett typiskt tidsförlopp, som man kunnat följa med mikroskopets tillhjälp (se Afsöndring, sp. 297) och efter hvars slut körteln återvänder till hvilstadiet. Processen omfattar dels den egentliga sekretbildningen, dels en nybildning och upplagring i körtelcellerna af ett material, som utgör förstadiet till de specifika organiska sekretbeståndsdelarna. Nervbanorna till spottkörtlarna förlöpa dels i vissa hjärnnerver, dels i sympaticus. De förra — upptäckta af Ludwig 1851, den första upptäckten af sekretionsnerver — reglera hufvudsakligen afsöndringen af vatten och salter; de senare — upptäckta af Eckhardt 1860 — reglera afsöndringen af de organiska sekretbeståndsdelarna och nybildningen af deras förstadier. Den normala spottafsöndringen förlöper som en reflex (se d. o.) i samband med födans införande i munnen och särskildt vid tuggningen. I munslemhinnan finnas retningsmottagare (receptorer), tillhöriga olika sinnen, särskildt smaken (se d. o.). Dessa påverkas dels mekaniskt vid beröring, dels kemiskt genom olika ämnen i den intagna födan. Den utlösta retningen ledes genom motsvarande sinnesbanor till centrala nervsystemet och öfverföres genom en särskild mekanism, spottcentrum, beläget i förlängda märgen på afsöndringsnerverna, till de olika spottkörtlarna. Pavlov har visat, att spottens beskaffenhet bestämmes genom den olika retning, som olika ämnen utöfva. Kött ger en seg slemrik spott, torra skorpor däremot en tunnflytande. Illasmakande ämnen, såsom kinin, ge riklig afsöndring af en synnerligen vattenhaltig spott. — Om de af Pavlov beskrifna villkorliga reflexerna se Reflex. J. E. J—n.

Spottsten benämnas stenhårda konkrement, som stundom afsätta sig i spottkörtlarna eller deras utförsgångar. Spottsten utgöres af kalciumkarbonat (jämte mer eller mindre kalciumfosfat) och organiska ämnen. Af väsentligen samma art är s. k. vinsten, som afsätter sig på tänderna. P. T. C.*

S. P. Q. R., förk. för lat. *Senatus populusque romanus*, romerska senaten och folket, d. v. s. romerska staten; numera beteckna bokstäfverna staden Roms tillhörighet.

Spr., vid växtnamn förkortning för tyske botanisten Kurt P. J. Sprengel (se d. o. 2).

Sprakfågel, *zool.* Se Agami.

Spranger, Bartholomeus, flamsk figurmålare, f. omkr. 1546, troligen i Antwerpen, d. 1627 i Prag, blef 1557 elev af Jan Mandijn i Antwerpen, reste senare utomlands och blef hofmålare hos kejsar Rudolf II. Hans arbeten — mest allegoriska och mytologiska framställningar — hade på hans tid stort rykte, ehuru hans kompositioner äro ytterst tillkrånglade, teckningen osäker och koloriten maniererad och falsk. Emellertid stod han hos kejsaren i hög gunst och var den äldste och mest ansedde inom den flamska konstnärskolonien i Wien. Ett bevis på, att hans taflor högt skattades, är, att de tillika med ett antal andra målningar vid stormningen af Prag bortfördes af de kejserlige och sålunda icke jämte det öfriga dyrbara tafvelgalleriet föllo i svenskarnas händer. S:s taflor hänga nu i stället i Wiens museum. De äro annars sällsynta. Dock finnes en sådan, *Venus' toalett*, i samlingen på Bysta (familjen Gripenstedts egendom). O. G—g.

Sprayapparat [sprē-; af eng. *spray*, stänka]. Se Inhalation och Pulverisatör.

Spreader [spre'də], eng. Se Repslageri, sp. 1439.

Spredningsevne, da., *skogsv.* Se Skiktförmåga.

Spree [sprē], biflod till Havel (fr. v.), i norra Tyskland, upprinner i sachsiska Oberlausitz, nära bömiska gränsen, genomflyter nämnda landskap äfvensom Schlesien och Brandenburg, hvarunder den på flera ställen delar sig i armar, som åter förenas, samt faller ut i Havel vid Spandau, efter att ha passerat Berlin och där bildat en ö (Spreeinsel), hvarpå en del af den tyska hufvudstaden är byggd. Dess förnämsta bifloder äro fr. h.: Schwarze Schöps, Malxe, den segelbara Rüdersdorfer Kalkfliess och Panke, samt fr. v.: Berste och den segelbara Dahme (äfven kallad Wendische Spree). Floden, hvars längd är 398 km., är segelbar på 176,4 km. (från Leibsch). Dess flodområde omfattar 10,370 kvkm. Genom Friedrich-Wilhelms-l. Müllroskanalen samt Oder—S.-kanalen (se Oder) står den i förbindelse med Oder. S:s latinska namn var *Suevus*; Colonia ad Suevum blef senare Kölln an der Spree (se Berlin, sp. 22). (J. F. N.)

Spreewald [sprēvalt], benämning på en sumptrakt i preussiska reg.-omr. Frankfurt a. d. O. Omkr. 275 kvkm. Detta område har sitt namn efter floden Spree, som där delar sig i flera armar, som vid högt vattenstånd öfversvämma den kringliggande marken. Området delas i Öfre S., mellan Peitz och Lübben (30 km. lång och 10 km. bred), samt Nedre S., nedanför Lübben, 15 km. lång och 6 km. bred. En del af det sumpigaste området är afvattnad genom kanaler och odlad, men större delen är skogsmark och tillgänglig endast med båtar. I vissa orter bildar hvarje gård en ö, och enda samfärdsmedlet är båtar. Invånarna voro i äldre tider slaver (vender). Numera finnas sådana endast i östra delen af Öfre S., det öfriga landet är germaniseradt. Boskapsskötsel, fiske och fruktodling äro befolkningens hufvudnäringar. J. F. N.

Sprekēlia, Jakobslilja, *bot.*, liljesläkte af fam. *Amaryllidaceæ*, underfam. *Amaryllidoideæ* med 1 art i Mexico, *S. formosissima* (*Amaryllis formosissima*), utmärkt af den ensamma, zygomorfa, tvåläppiga, stora, röda, honungsrika blomman, som belyst af solen synes vara öfverpudrad af guldstoft. Tyvärr varar den praktfulla blomman endast ett par dagar. Jakobsliljan odlas ofta i kruka. G. L—m.

Spremberg, kretsstad i preussiska reg.-omr. Frankfurt (Brandenburg), vid Spree och järnvägen Berlin—Görlitz. 11,706 inv. (1910). Realprogymnasium, väfskola. Betydlig klädestillverkning och ullspinneri, kvarnar, möbelsnickerier m. m. S. skall ha anlagts 893. J. F. N.

Sprengel. 1. Christian Konrad S., tysk botanist, f. 1750 i Brandenburg a. H., d. 7 april 1816 i Berlin, 1780—94 rektor vid lutherska stadsskolan i Spandau, uppvisar i sitt enda, men mycket betydelsefulla botaniska arbete *Das entdeckte geheimniss der natur im bau und in der befruchtung der blumen* (1793) betydelsen af blommornas färg, doft och honungsafsöndring såsom nödvändiga för växtens bestånd på könsfortplantningens väg genom de blombesökande insekternas förmedling. Hans samtid fattade ej betydelsen af detta arbete, och först efter mer än 60 år blef det af Darwin framdraget ur förgätenheten och till sitt fulla värde uppskattadt. S. nämnes därför som blombiologiens grundläggare. Han skref äfven *Die nützlichkeit der bienen und die nothwendigkeit der bienenzucht* (1811). — 2. Kurt Polycarp Joachim S., den föregåendes brorson, läkare, botanist, f. 3 aug. 1766 i Boldekow vid Anklam, d. 15 mars 1833 i Halle, blef 1787 med. doktor, 1789 e. o. och 1795 ord. professor i medicin i Halle, där han äfven var praktiserande läkare, och 1797 professor i botanik där. Inom medicinen skref han *Versuch einer pragmatischen geschichte der arzneikunde* (5 bd, 1792—1803; flera uppl.), *Handbuch der pathologie* (3 bd, 1795—97) och *Handbuch der semiotik* (1801). Inom botaniken skref han *Anleitung zur kenntniss der gewächse* (1802—04; ny uppl. i 3 bd 1817—18) och *Von dem bau und der natur der gewächse* (1812; "Om växternas byggnad och natur", 1820, öfv. af H. M. Rönnow), arbeten, genom hvilka S. väckte det första allmännare intresset i Tyskland för växtanatomi och fysiologi, *Historia rei herbariæ* (2 bd, 1807—08), *Geschichte der botanik* (2 bd, 1817—18) och *Flora Halensis* (2:a uppl., 2 dlr, 1832) samt öfversatte Theofrastos' "Historia" (1822). S. utgaf "Gartenzeitung" (4 bd, 1804—06) och (jämte Schrader och Link) "Jahrbücher der gewächskunde" (1818—20), "Neue entdeckungen im ganzen umfang der pflanzenkunde" (3 dlr, 1820—22) och Linnés "Systema vegetabilium" (1825—28; 16:e uppl.). Han blef led. af sv. Vet. akad. 1810. 1—2. C. Lmn.

Sprengel, Hermann Johann Philipp, tysk-engelsk kemist, f. 1834 nära Hannover, d. 1906 i London, blef 1858 filos. doktor i Heidelberg, 1859 assistent i Oxford, 1863 kemist vid Guy's och Bartholomew's hospital i London och var sedan 1870 privatman. S. är bekant som uppfinnare af Sprengelska luftpumpen 1865 (se Luftpump och "Phil. magazine" 1873). S. A—s.

Sprenger, Jakob, dominikanmunk, inkvisitor. Se Häxeriprocesser, sp. 195.

Sprenger, Aloys, tysk-engelsk orientalist, f. 1813 i Tyrolen, d. 1893 i Heidelberg, studerade

1832—36 i Wien, begaf sig sistnämnda år till London och 1843 till Indien, där han 1845 utnämndes till föreståndare för högskolan i Delhi. 1848—50 vistades han i Lucknow för att upprätta en katalog öfver därvarande bibliotek, och resultatet däraf, *A catalogue of the arabic, persian and hindústány manuscripts of the libraries of the king of Oudh. Vol. I containing persian and hindústány poetry* (1854; bd II har aldrig utkommit) blef ett verk, som genom sina biografiska anteckningar om persiska skalder och sina noggranna beskrifningar på den persiska vitterhetens förnämsta alster utgör en förträfflig källa för kännedomen om persisk litteratur. 1850 kallades S. till föreståndare för de muhammedanska högskolorna i Calcutta och Hugli samt till sekreterare i Asiatiska sällskapet i Bengalen. 1859 utnämndes han till professor i orientaliska språk i Bern. Bland de källskrifter i arabisk och persisk litteratur, som af honom utgetts, märkas *Sujūtī, Itqan on the exegetic sciences of the qoran* (1852—54), *Muhammed et-Tahānawī, A dictionary of the technical terms used in the sciences of the musalmans* (1853—64), *Ibn Hadjar, A biographical dictionary of persons who knew Mohammad* (1853—88), alla utg. med biträde af orientaliska lärde och införda i "Bibliotheca indica". Bland hans öfriga arbeten märkas Mas'ūdī, *Meadows of gold* (1841, engelsk öfv.), en upplaga af Sadis "Gulistan" (1851) samt *Das leben und die lehre des Mohammad* (1861—65; 2:a uppl. 1869), *Die alte geographie Arabiens als grundlage der entwicklungsgeschichte des semitismus* (1875) och *Babylonien, das reichste land in der vorzeit und das lohnendste kolonisationsfeld für die gegenwart* (1886). (K. V. Z.)

Sprengtporten, svensk adlig ätt, härstammande från öfverstelöjtnanten Volmar Jakob Rolandt, som 1651 adlades med namnet Sprengtport. Hans sonsöner Johan Vilhelm (se S. 1) och Jakob Magnus (se S. 2) upphöjdes 1766 i *friherrligt* stånd med namnet Sprengtporten. Deras halfbroder Göran Magnus (se S. 3) blef 1809 rysk grefve. Ätten utgick på svärdssidan 1875.

1. Johan Vilhelm S., eg. Sprengtport, friherre, krigare, diplomat, f. 1720 i Tobolsk, där fadern var rysk krigsfånge, d. 25 dec. 1795 i Köpenhamn, blef 1741 fänrik vid Lifgardet, gick 1745 i fransk tjänst, hvari han 1754 avancerade till öfverste, samt deltog i Leslies expedition till England (1746), i fälttågen i Flandern (1748) och i Westfalen (1757). Efter sin återkomst till Sverige afgick han 1761 som envoyé till Köpenhamn, där han kom att verka som Sveriges sändebud nästan hela sin återstående lefnad. Han utnämndes 1763 till öfverste för Löwenfelts värfvade regemente, därefter kalladt Sprengtportenska, samt upphöjdes 1766 till friherre (se ofvan), 1770 till generalmajor och 1775 till generallöjtnant. I nov. 1787 fick S. antaga titeln ambassadör, men den verkliga representationen vid danska hofvet öfvergick under den oroliga tid, som nu följde, till yngre krafter. I april 1791 erhöll S. tjänstledighet och återvände först på sommaren 1795 till sin post i Köpenhamn.

2. Jakob Magnus S., urspr. Sprengtport, den föregåendes broder, friherre, krigare, f. 1727 i Finland, d. 2 april 1786 på Biskopsudden, blef 1739 volontär vid fortifikationen, 1743 underofficer vid Lifgardet, där han avancerade till fänrik, tjänstgjorde vid fästningsbyggnader i Finland 1744—50, hvarefter han "brukades" vid konungens "particulaire fortifications contoire", blef 1755 öfvertalig kapten vid fortifikationen, 1757 ingenjörkapten vid Lifgardet och öfveradjutant hos generallöjtnant v. Fersen, 1759 major i armén, 1761 öfverstelöjtnant vid kavalleriet och 1762 vid husarkåren samt 1769 öfverste för Nylands och Tavastehus läns dragonregemente jämte Karelska skvadronen.

1766 upphöjdes han i friherrligt stånd. Under Pommerska kriget (1757—62) vann S. erkännande som en af arméns dugligaste officerare. 1761, då Ehrensvärd var öfverbefälhafvare, bildade S. en särskild frikår af lätta trupper, den s. k. Sprengtportenska frikåren (se Pommerska kriget, sp. 1333), segrade i spetsen för densamma s. å. vid Neuensund samt eröfrade med storm Malchin. Efter fredsslutet gällde hans ord såväl vid riksdagarna som utom dem mycket i militära frågor. Som medlem af den 1766 tillsatta fästningskommissionen för Finland författade han ett betänkande om Finlands försvar, hvilket bl. a. gick ut på, att den finska armén så vidt möjligt skulle ställas på lätt fot. Det antogs af kommissionen som dess yttrande och godkändes 1769 af regeringen. S. räknades som en af hattarnas ledande män, men det var dock först vid 1771—72 års riksdag, som han på ett afgörande sätt började ingripa i händelsernas gång. Trött vid den fortgående riksdagsoredan, närmade han sig under loppet af våren 1772 Gustaf III och bildade med hans bifall en riksdagsklubb, kallad "Svenska botten", där ett antal adelsmän, som voro beslutna att med konungens tillhjälp störta ståndsväldet, sammankommo. Sedan konungens betänkligheter blifvit öfvervunna, framlade S. inför denne den bekanta revolutionsplan, enligt hvilken han själf skulle taga första steget till revolutionen genom att framkalla en militärrevolt i Finland. Konungen gillade planen och meddelade å sin sida S. ett utkast till ny regeringsform, hvilket denne i hufvudsak godkände, om han äfven tyckte, "att herren tämligen skansat omkring sig". Slutligen fick han af konungen en skriftlig order, hvari alla hans mått och steg på förhand godkändes. Försedd med detta mandat, gaf S. sig 29 juli på väg till Finland, men förberedelserna kräfde lång tid, så att han först 14 aug. kunde skrida till handling. Han öfvertog befälet öfver ett kompani lätta dragoner, som stod invid Borgå. En mindre kommendering skickades landvägen till Helsingfors, för att afskära förbindelsen mellan denna stad och fasta landet, medan S. med sin yngre broder Göran Magnus och hufvuddelen af truppen steg om bord på en jakt på väg till Sveaborg. Hindrad af motvind, anlände han först 16 s. m. till fästningen, bemäk-

tigade sig inom några timmar de befästa öarna samt gjorde sig därefter till herre öfver Helsingfors. Soldaterna och officerarna aflade en af honom förestafvad ny trohetsed till konungen. Därefter kvardröjde S. någon tid i Finland, sysselsatt med att genomföra revolutionen i hela landet och med att vidtaga förberedelser för expeditionen till Stockholm. 28 aug. afgick han med en liten eskader och omkr. 800 man, men anlände först 7 sept. till Stockholm, där revolutionen då redan var slutförd. Konungen mottog honom med de största nådebevisningar. S. utnämndes till generallöjtnant och till öfverste för Lifgardet med bibehållande af befälet öfver lätta dragonerna samt erhöll efter Aug. Ehrensvärds död ledningen af fästningsarbetena i Finland. Men likväl blef hans sinnesstämning från denna tid allt bittrare. Den självständige, kärfve och misstänksamme mannen kunde icke trifvas i hoflifvets kvalmuppfyllda luft, i synnerhet som konungens eget handlingssätt gaf honom en mängd anledningar till missnöje. Förgäfves bad han att åter få bosätta sig i Finland; det beviljades icke. Med hans grämelse öfver, att revolutionen icke ledt till sådana frukter, som han afsett, blandade sig missnöje öfver, att hans roll i densamma icke vann fullt erkännande. Han trodde sig i muntliga och skriftliga yttranden, i synnerhet i Michelessis beskrifning öfver revolutionen, finna tadel, att han kommit för sent. Äfven bruten hälsa bidrog till hans tryckta stämning. Slutligen inträffade, på vårvintern 1774, en förveckling, som föranledde hans tillbakaträdande. Ett slagsmål hade förefallit mellan lätta dragoner, gardister och brandvakter. Utan hänsyn till gardets gamla privilegium, att inom detsamma förefallande brott skulle afdömas endast af en krigsrätt, formerad inom dess egen kår, kommenderade S. en dragonofficer att sitta i den med anledning af uppträdet tillsatta krigsrätten. Då dragonofficeren 1 mars 1774 infann sig i krigsrätten, blef han afvisad. S. klagade förgäfves; såväl konungen som rådet uttalade sig emot honom, hvarför han redan samma dag inlämnade sin afskedsansökan, affattad i sårande ordalag. Konungen återställde skriften, men S. förnyade om några dagar sin anhållan i mildare form och fick den beviljad. Med afskedet följde ett pensionsbref, hvarigenom S. erhöll en extra pension af 30,000 dal. smt årligen. S. återsände pensionsbrefvet och anhöll, att konungen ville nedsätta beloppet till en ringa summa, men konungen förklarade, att pensionen i alla fall skulle utgå för hans arfvingars räkning, så länge han lefde, hvarefter S. gick in på att uppbära den. S. lefde sedermera å Djurgården (Stockholm), å Biskopsudden, som konungen förlänat honom, riktande mot sig själf, sin omgifning och konungen skarpa förebråelser. I en skrift varnade han bl. a. konungen i stränga och allvarliga ord för den flärd och ytlighet, åt hvilka han hängett sig, erinrande honom om, att ett godt eftermäle kan vinnas endast genom dygdiga gärningar. Konungen besökte äfven under senare år enstöringen. Mot slutet af sitt lif var S. sysselsatt med att författa sin självbiografi, som, oafslutad, finnes i manuskript. En del däraf (*Ur J. M. S:s papper. Minnesanteckningar*) är tryckt af H. Schück i "Svenska memoarer och bref" VIII (1904).

3. Göran Magnus S., grefve, den föregåendes halfbroder, militär, politiker, landsförrädare, f. 16 dec. 1740, förmodligen å Gammelbacka gård i Borgå socken i Finland, d. 13 okt. 1819 i Petersburg, fick 1752 plats i den af Adolf Fredrik inrättade kadettskolan i Stockholm, blef 1756 konduktör vid fortifikationen och tjänade från 1757 på Sveaborg under Aug. Ehrensvärds ledning. Pommerska kriget (1757—62), till hvilket han åtföljde Ehrensvärd, blef hans krigsskola. Han ådagalade mod och fintlighet, i synnerhet i "lilla kriget", och vann snabb befordran, blef stabsadjutant 1760 och kapten i armén 1761 samt transporterades till halfbroderns, J. M. Sprengtportens, värfvade kår. Efter krigets slut ådagalade han stor skicklighet vid rekognosceringsarbeten såväl i Finland som på norska gränsen samt befordrades 1770 till sekundmajor vid Nylands och Tavastehus dragonregemente med halfbrodern som chef. Vid riksdagen 1771—72 gjorde han sig bemärkt som ifrig hatt och förfäktare af adelns privilegier, stod vid sin halfbroder Jakobs sida under revolutionsföretaget i Finland och åtföljde honom i sept. 1772 till Stockholm, där han af konungen befordrades till öfverstelöjtnant med lön vid Lätta dragonerna. S. stod på denna tid i gunst hos konungen och rönte bevis på dennes förtroende, då han i mars 1775 utnämndes till öfverste vid Savolaks infanteriregemente, hvarjämte Savolaks fotjägarkår och några andra kavalleri- och infanterikårer ställdes under hans befäl, så att han i själfva verket var brigadchef. Den afskilda och självständiga verkningskrets han sålunda erhöll var synnerligen lämpad för denna kraftiga, men själfrådiga personlighet, och det kan icke finnas mera än en tanke om den duglighet han på denna post ådagalade. Han ställde alla sina trupper på lätt fot och sammangöt dem till en likformigt organiserad arméafdelning, som genom rörlighet och snabbhet var särskildt egnad för lilla kriget. Han försåg manskapet med gevär af egen modell, de s. k. Sprengtportenska studsarna. Vargering och passevolans infördes. Ett nyanlagdt stuteri beredde tillgång till dugliga hästar. Särskild vikt lades på öfningsmötena, hvilka anordnades så, att de fingo största möjliga likhet med verkligt krig. Tillika egnade S. uppmärksamhet åt officerarnas utbildning. På öfverstebostället Brahelinna (se d. o.) inrättades en krigsskola för söner af adliga familjer, hvilken anstalt sedan omorganiserades till en offentlig krigsskola och förlades till Haapaniemi gård. I andra punkter trodde sig emellertid den lättretlige S. röna ett otillbörligt motstånd från vederbörandes sida. Ett förslag till ökning af Savolaksbrigadens styrka blef hvilande, och de mått och steg han vidtog för upprättande af en jägarbataljon i Karelen ogillades. I konungens främste rådgifvare i militära frågor, grefve Karl Sparre, såg han en fiende, som hindrade honom att bli öfverbefälhafvare öfver finska armén. Slutligen beslöt han att för någon tid lämna riket och begärde att på statens bekostnad få företaga en utrikes resa för att fullkomna sig i krigaryrket. Detta beviljades. I ett egenhändigt bref underrättade konungen honom, att han skulle få i reseanslag uppbära 1,000 rdr sp. för 1778 och lika mycket för 1779, utom de ord. inkomsterna. Inom kort ångrade lik-

väl S. det steg han tagit. Han trodde "resepasset" vara gifvet för att utestänga honom från den snart stundande riksdagen och klagade öfver, att han fått en mindre summa, än konungen tidigare lofvat. S. reste emellertid i mars 1779, sedan han till regeringen insändt ett med omsorg utarbetadt reglemente för de lätta truppernas öfningar.

Från denna tid är S:s lif oroligt och kringirrande. Hans väg gick öfver Petersburg, där han mottogs med stora hedersbevisningar. Sedan fortsattes resan genom Kurland, Warschau och Schlesien till Berlin, men hans afsikt att få deltaga i Bajerska successionskriget gäckades genom freden i Teschen. Redan före sin ankomst till Berlin hade han hos vederbörande i Sverige anhållit om tillökning i reskassan, men fått till svar, att för 1779 intet tillskott kunde beviljas, hvaremot han för 1780 skulle erhålla 2,000 rdr sp. I sept. 1779 reste han till Paris, där han, tryckt af ekonomiska bekymmer och gripen af tidens frihetsidéer, beslöt att åtfölja en fransk hjälpkår till nordamerikanska frihetskriget. Med anledning däraf inlämnade han till Stockholm sin afskedsansökan jämte begäran om ackord och pension. Hans anhållan om afsked beviljades 27 maj i smickrande ordalag, men pension och ackordsersättning vägrades. Oaktadt det sålunda visat sig, att Gustaf III tröttnat vid S:s ständiga penningkraf, uppvaktade han Gustaf III i Spa i aug. 1780, då konungen beviljade honom en ackordsersättning jämte löfte, att genom Sveriges ambassadör i Frankrike, grefve G. F. Creutz, en välaflönad plats i fransk tjänst skulle utverkas åt honom. Detta Gustaf III:s förhastade löfte blef anledningen till den slutliga, ohjälpliga brytningen mellan dem. S. blef visserligen fransk officer med titel af "mestre de camp dans l'infanterie", men fast plats och aflöning kunde han icke vinna, och i april 1781 återsände han till franske krigsministern sin tjänstefullmakt. I aug. 1781 begaf S. sig till Finland och slog sig ned på sin egendom Sesta i Nastola socken. Det var nu, som planen att grundlägga Finlands självständighet, hvilken sedan förblef hans lifsidé, började sysselsätta honom. I en krets af adelsmän, bland hvilka landshöfdingen R. V. De Geer och den bekante J. A. Jägerhorn voro de förnämste, plägade han vältaligt utveckla nödvändigheten af, att Finland blef en särskild stat. Det berättas, att han vändt sig till hertig Karl med anhållan, att denne skulle emottaga storfurstevärdigheten, under ryskt protektorat, och att hertigen svarat undvikande; men i öfrigt åtnöjde han sig ännu med att i hembygden drifva propaganda för saken. Konungen sökte icke hindra denna agitation, ehuru han icke var okunnig om densamma, men såg dock gärna, att S. 1785 lämnade Finland och ingick som öfverste i holländsk tjänst i afsikt att deltaga i det väntade kriget mellan Holland och Österrike; också erhöll S. af Gustaf III 1,000 dukater i respenningar. De hotande krigsmolnen skingrades, hvarför det närmaste ändamålet med resan förfelades, men i stället arbetade S. så mycket ifrigare för den finska självständighetsplanen. Han trädde i förbindelse med ryska sändebudet i Holland, Kalitsjev, och öfverlämnade till denne en skriftlig framställning om möjligheten att åstadkomma Finlands självständighet. Då han sedermera, i maj 1786, infann sig i Stockholm, där han under den pågående riksdagen tog plats i oppositionens led, utvecklade han närmare sina planer under sammanträffanden med ryska sändebudet i Stockholm, Morkov (se denne), och öfverlämnade åt denne en *Précis d'un tableau sur l'équilibre du Nord considéré dans le projet de rendre la Finlande indépendante*. Ryska trupper och ryska penningar skulle enligt detta projekt komma finnarna till hjälp vid deras resning mot Sverige, och sedan friheten blifvit vunnen, skulle ryska kejsarinnan garantera den författning finnarna komme att ge sig. Ett på denna tid af S. affattadt förslag till styrelseform för "Finlands förenade provinsers republik" vittnar om, att S. för det befriade Finland tänkte sig en författning, som nära skulle likna Nederländernas aristokratisk-federalistiska statsskick. Styrelsen skulle handhafvas af en permanent kongress, i hvilken provinserna skulle representeras ståndsvis. Kongressens medlemmar skulle väljas af riksdagen, som egde sammanträda hvart fjärde år. S. hade numera gått därhän i sina stämplingar, att han icke kunde förbli i Sverige. Han emottog därför med glädje Morkovs å kejsarinnans vägnar framställda förslag att inträda i rysk tjänst. Han tillbragte två månader i Finland och afreste därefter till Petersburg, dit han anlände i sept. 1786, emottogs där med utmärkt välvilja, blef kammarherre och generalmajor samt erhöll flera andra ynnestbevis och förmåner. Han hörde till kejsarinnans svit under hennes bekanta resa 1787 genom södra Ryssland. Dock blef kejsarinnans stämning, enligt hans följeslagare J. A. Ehrenströms berättelse, kyligare, sedan hon lärt känna S:s slösande vanor och oregelbundna lefnadssätt. Då kriget mellan Sverige och Ryssland 1788 utbröt, uppmanade Gustaf III S. att söka sig in i den mot Turkiet uppställda ryska armén för att undgå eventualiteten att kämpa mot sitt fädernesland, men han lyssnade icke därtill, utan åtog sig att i Olonetsguvernementet uppställa en armékår, hvilken öfver Sordavala skulle infalla i svenska Finland. S. var därför fjärran från finska armén, då myteriet inom densamma utbröt, och torde fått kännedom om händelserna i Liikala och Anjala, först då han på kallelse infann sig i Petersburg, där han i aug. inför kejsarinnan fick uttala sig om de förslag Jägerhorn framfört. Han kunde icke häfva det ryska kabinettets tveksamhet i denna fråga, och då han sedermera infann sig vid Kymmene, där han underhandlade med några af arméns officerare och hertig Karl, visade det sig, att den rätta tidpunkten var förbi. Likaså voro underhandlingarna med brigadchefen Hastfer i Savolaks fruktlösa. Under vinterns lopp utarbetade S. proklamationer, i hvilka finnarna manades att arbeta för befrielsen från Sverige. Själf ville han med vapen i hand kämpa för saken, hvarför han emottog anställning vid den ryska armé, som i juni 1789 inbröt i Savolaks. Men hans krigarbana afbröts redan i slaget vid Porrassalmi 13 juni s. å., där han blef svårt sårad. 1790 dömdes han frånvarande af Åbo hofrätt såsom den, hvilken burit afvog sköld mot konung och fädernesland, att mista lif, ära, gods och adelskap. De följande åren tillbragte han i Aachen och Maastricht. Han återvände 1793 till Petersburg, men

föll i onåd, hvarefter han 1795—98 för det mesta vistades i Töplitz i Böhmen. 1798 infann han sig åter i Petersburg, vann kejsar Pauls förtroende, utnämndes till general af infanteriet och erhöll uppdrag att som ambassadör afgå till Paris för att med Napoleon Bonaparte underhandla om öfverlämnandet af Malta till Ryssland och om återsändandet af de ryske fångarna till Frankrike. Uppdraget verkställdes lyckligt (1800—01), men S:s nya framtidsförhoppningar afbrötos genom kejsar Pauls mord. De nya styrande funno honom besvärlig. 1802 förordnades han att inspektera Rysslands södra gräns från Kiachta till Astrahan. 1806 afgaf han ett utlåtande om militärväsendet i ryska Finland, hvilket han ville bygga på upprättandet af en rysk milis. I det hela var han dock tvungen till overksamhet och fann sin ställning så svår, att han författade en till Gustaf IV Adolf ställd böneskrift om att få återkomma till fädernes-landet. Huruvida denna skrift blifvit inlämnad, är dock tvifvelaktigt.

Först då en brytning mellan Ryssland och Sverige 1808 åter förestod, fann man S. ännu en gång behöflig. S. deltog i öfverläggningar, som höllos i Petersburg i början af 1808, men fick ej befäl vid den i Finland inryckande armén, då han undanbad sig att tjäna under öfverbefälhafvaren, Buxhœvden. S. anbefalldes dock att åtfölja armén för att genom sina förbindelser bana ryssarna vägen. Han ledde i Lovisa underhandlingarna med kommendanten på Svartholm, K. M. Gripenberg, samt begaf sig därefter till Borgå och Helsingfors, men återvände redan mot slutet af mars till Petersburg, där han i ett till ministern Rumjantsev ingifvet memorial yrkade på de finska ständernas snara sammankallande. I Petersburg var man i början benägen att gå in på hans synpunkter, men sedermera började man finna en finsk ständerförsamling ändamålslös, hvarför S. för någon tid hade ringa inflytande på de finska angelägenheterna. Först då Finska deputationen (se Finland, sp. 319) infunnit sig i Petersburg, gjorde sig hans stämma återigen hörd. S. besvarade å kejsarens vägnar deputationens första yttrande, utnämndes 12 dec. (n. st.) 1808 till Finlands generalguvernör samt afgaf i förening med krigsministern Araktjejev och general von Knorring till kejsaren ett förslag om framtida ordnande af Finlands styrelse. Han stod nu vid det mål han länge drömt sig som högste civil styresman för det med Ryssland förenade Finland, men hans verksamhet på den nya platsen blef långt ifrån så betydande, som han hoppats. Allmänna opinionen i Finland var fientlig mot honom, och hans retsamma lynne gaf anledning till förvecklingar med de ryska myndigheterna. En tvist med öfverbefälhafvaren, Bogdan v. Knorring, om ämbetsvåning i Åbo, blef orsak till en skarp varning från kejsaren till dem bägge. Senare klagade S. i bref till Speranskij öfver att ha blifvit förbigången vid tillsättandet af kommittén för utarbetande af förslag till regeringskonselj, men fick ett skarpt svar och varnades för obefogad inblandning i Borgå landtdags verksamhet. Med anledning däraf begärde S. sitt afsked, som beviljades 17 juni (n. st.) 1809. De sista åren af sitt lif tillbragte han i stillhet dels på sin egendom Hietala i närheten af Viborg, dels i Petersburg. 1809 hade han blifvit upphöjd i grefligt stånd. Utdrag ur S:s dagbok ingå i Yrjö Koskinens skrift "Yrjö Maunu Sprengtportenista" (Om Göran Magnus Sprengtporten; 1870). I öfrigt är hans lif skildradt af K. K. Tigerstedt i en i "Finsk tidskrift" införd artikelserie (1877—88) samt i Åbo lyceums program 1881 och 1882 och af Th. Westrin i "Svenska literatursällskapets i Finland Förhandlingar och uppsatser" 3 (1887). Se äfven "Finsk tidskrift" för 1889.

4. Jakob Vilhelm S., friherre, son till S. 1, ämbetsman, militär, f. 9 okt. 1794 på Sparreholm, d. där 29 sept. 1875, aflade hofrättsexamen i Uppsala 1811, utnämndes 1812 till kornett vid Lifgardet till häst, deltog i tyska kriget 1813 och avancerade sedermera till generalljöjtnant i armén 1858 och tog afsked ur krigstjänst 1863. Sin betydelsefullaste verksamhet hade S. dock på det civila området. Han tjänstgjorde som attaché i Petersburg 1816—17 samt blef 1825 öfverstekammarjunkare, 1827 öfverhofjägmästare (afsked 1838) och 1828 chef för Skogsinstitutet och förordnades 7 okt. 1830 till öfverståthållare i Stockholm, men afgick 30 juni 1838 med anledning af de då i hufvudstaden timade oroligheterna. Den för sin älskvärda personlighet och sitt lugna allvar särdeles populäre mannen var 28 dec. 1844—26 juni 1848 ånyo öfverståthållare. Han utförde ministeriella beskickningar 1848 till Köpenhamn och 1858 till Paris. Som led. af ridderskapet och adeln 1823—65 och af Första kammaren 1866—75 deltog han i riksdagsförhandlingarna. Med mångsidig och fin bildning egnade han sig äfven åt skriftställeri: *Tankar i representationsfrågan* (1839) och *Vittra tidsfördrif* (1855; ny tillökt uppl. 1872) m. fl. småskrifter. S. var led. af Krigsvet. akad. (1827), hedersled. af Landtbruksakad. (1837) och led. af Vet. akad. (1848). Med S. utgick ätten S. på svärdssidan. Biogr. af H. Wieselgren i "Ur vår samtid" (1880). 1. (L. S.) 2—3. M. G. S.

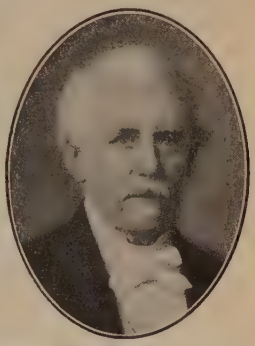

Sprengtportenska frikåren. Se Pommerska kriget, sp. 1333, och Sprengtporten, sp. 792.

Spret, P. Se Speratus.

Spretning, *jaktv.* Se Spår.

Spreustein [sprö'jstajn], *miner.* Se Natrolit.

Spri 1. Sprit, *sjöv.*, en smäcker (smal) stång, hvarmed ett sprisegel utbredes. Då ett dylikt segel skall *spritas*, instickes spriets öfre ända i spritögat, som sitter i seglets öfre bakre hörn, och dess nedre ända sättes i spristroppen, som smyger sig om masten; på större båtar hissas nämnda hörn af seglet upp till spriändan, som i så fall genom ett särskildt tåg kan firas ut till sitt stånd och halas upp till masten. Spri kallas äfven den smäckra rå, hvartill ett latin- 1. loggertsegels öfverkant fästes och hvarigenom seglet direkt utbredes, då det hissas. Jfr Galärsegel, Loggert och Segel. R. N.*

Sprickförkastning, *geol.* Se Förkastning.

Spridd ordning, *krigsv.*, kallas den vid infanteriet numera så godt som uteslutande förekommande stridsformen, i hvilken åt hvarje karl ges en viss grad af handlings- och rörelsefrihet. Den spridda ordningens formering är skyttelinjen (se Skyttar), hvilken följes af slutna afdelningar (understöd, reserver) med ändamål att förstärka skyttelinjen och före den afgörande stöten öka dess kraft. Äfven dessa understöd eller reserver måste numera vanligen använda spridd ordning. Den spridda ordningen, som eg. infördes under den stora franska revolutionen, har med de alltjämt förbättrade eldvapnen fått en allt större betydelse. Jfr Fotfolk. C. O. N.

Spridning. 1. *Fys.* Se Dispersion och Luftelektricitet, sp. 1294. — 2. *Krigsv.*, den vid alla skjutvapen oundvikliga företeelsen, att projektilerna, oaktadt vapnet bibehålles i så oförändradt läge som möjligt, dock aldrig kunna träffa en och samma punkt skott efter skott, utan *sprida* sig i en kulkärfve, som vid målet täcker en viss yta, kallad träffyta. Spridningen beror af a) variationer i utgångshastighet, beroende på ojämnheter hos ammunitionen, vapnets uppvärmning, förorening m. m., b) variationer i utgångsriktning, beroende på ojämnheter i vapnets rörelser i skottlossningsögonblicket och framför allt på olika inriktning, samt c) variationer i de luftlager projektilen genomlöper. Spridningen sker, om ett större antal skott skjutes, efter bestämda, matematiska lagar, i det träffarna gruppera sig likformigt omkring *medelträffpunkten* (M) samt glesare, i den mån de komma längre ifrån denna. Träffytan har alltid formen af en ellips. Vid *lodrät* träffyta (t. ex. då träffarna uppfångats på en lodrät tafla) är ellipsens större axel lodrät och anger sålunda *totala höjdspridningen,* under det att mindre axeln anger *totala sidspridningen.* Vid *vågrät träffyta* (t. ex. då träffarna uppfångats på marken) går större axeln i skjutriktningen och anger *totala längdspridningen*; mindre axeln anger äfven i detta fall sidspridningen. Tänkas två parallella linjer dragna, en på hvar sida om medelträffpunkten och så, att halfva antalet träffar ligger mellan dem, kallas afståndet mellan dessa linjer *femtioprocentig spridning.* Man skiljer härvid mellan

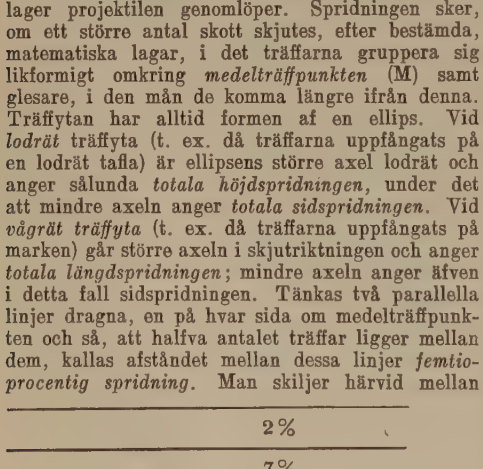

50 proc. spridning i *höjd* (enl. internationellt bruk betecknad H_{50}), i *sida* (B_{50}) och i *längd* (L_{50}), beroende på spridningsriktningen. Halfva 50 proc. spridningen, d. v. s. afståndet från medelträffpunkten till endera af de båda parallella linjer, som innesluta 50 proc. af träffarna, benämnes *sannolikt fel* (f_h^1). Totala spridningen är 4 gånger 50 proc. spridningen, och inom träffytan gruppera sig träffarna enligt ofvanstående skiss. De i skjuttabellerna upptagna värdena å H_{50}, B_{50} och L_{50} afse spridningen vid ett enda vapen och vid så jämn inriktning som möjligt, *enskild spridning.* Sker skjutningen med flera vapen samtidigt och under fältmässiga förhållanden, ökas spridningen, som då benämnes *fältmässig spridning*, betydligt dels på grund af olikheter hos vapnen, dels, och framför allt, på grund af olika skicklighet hos skyttarna. Vid artilleriet brukar den fältmässiga spridningen räknas till dubbla värdet af den enskilda spridningen. Under verklig strid anser man sig behöfva räkna med ytterligare ökad spridning, enär samma skjutsäkerhet som i fred då aldrig kan påräknas. Detta förändrar dock intet i lagarna för träffarnas gruppering inom träffytan. Med stöd af spridningssiffrorna kunna *träffsannolikheten* och *träffprocenten* (se dessa ord) beräknas mot mål af känd utsträckning. Gifvet är, att stor spridning för hvarje vapen är en olägenhet, och vid vapnets konstruktion sträfvar man därför alltid att nedbringa densamma. I den mån detta lyckas, säger man, att vapnet har stor *träffsäkerhet.* Vid handeldvapen, där inskjutning på grund af omöjligheten att observera nedslagen i regel ej kan ske, medför dock spridningen samtidigt den fördelen, att ett felaktigt val af sikte får mindre inflytande. Man blir där t. o. m. nödsakad att på större afstånd åvägabringa en *konstlad* ökning af spridningen genom användning af flera sikten. Vid artilleriet, där inskjutning alltid sker, är däremot spridningen under alla förhållanden en olägenhet. Jfr Inskjuta och Kulbana. — 3. *Jaktv.*, haglens större eller mindre fördelning vid gången genom luften. För att erhålla en jämn spridning med god "täckning", d. v. s. utan större luckor, böra haglen vara af så klotrund form som möjligt samt af samma storlek. För att minska spridningen används *trångborrning* af hagelpipan eller *koncentrator*, en kring hagelladdningen liggande öppen pappcylinder, som en stund medföljer haglen och sammanhåller dem. Någon gång kan det vara önskvärdt att öka spridningen. Detta kan ske genom att vid laddningen fördela hagelmassan medelst tunna tvärställda pappförladdningar. 2. G. af Wdt. 3. G. G.

Spridningsanordning, *bot.* Frukt- l. frö-spridning kallas de tillpassningar, som kunna anses underlätta frukters och fröns utbredning till platser mer eller mindre aflägsna från moderplantan. Spridningen sker väsentligen genom fyra medel: genom frönas kringkastande med tillhjälp af egendomlig byggnad hos frön eller frukter, genom vinden, genom vatten och genom djur. Det förstnämnda sättet åstadkommes genom väfnadsspänning i frukten eller fröskalet. Exempel på dylik fröspridning erbjuda bland svenska växter *Geranium* (fig. 3), *Impatiens* (se d. o.) och *Oxalis* (fig. 2). Särdeles märkvärdig är den s. k. spring- eller sprutgurkan (fig. 1; se Elaterium). Hit kunna äfven de s. k. ballisterna räknas, hos hvilka kringkastandet af fröna eller frukterna åstadkommes ge-

nom en utifrån verkande stöt (fig. 4 a, b, *Teucrium Euganæum*). Hos de hygrochastiska växterna (se Hygrochasi), t. ex. jerikorosorna (se Jerikorosen, med fig.), åstadkommer befuktning ett öppnande af de kring fröna eller frukterna slutna växtdelarna, hvarigenom fröna kunna spridas. — De anemokora växterna spridas genom vinden, och de vanligaste inrättningarna afsedda härför äro: utomordentlig litenhet och lätthet, såsom hos de lägre växternas sporer och hos orkidéernas frön; vinglika bildningar, uppkomna af dessas frön eller frukter ha nämligen mycket ofta förmågan att länge hålla sig flytande. Såsom exempel kunna anföras kokosnöten och näckrosorna. Hos den förra liksom hos andra af den tropiska zonens strandväxter upptages fruktens yttre del af en lös väfnad fylld af luft, som tillåter frukten att drifvas omkring af hafsströmmarna, medan den inre, benhårda delen skyddar embryot mot förstöring. Däraf förklaras kokospalmens allmänna förekomst på Stilla hafvets öar. Hos näckrosorna bildas inne i frukten luft-

fröskalet, fruktväggen hos nötter (t. ex. *lönn*, fig. 6) eller högblad (t. ex. *Carpinus*, fig. 13); hårbildningar på fröskalet (fröfjunet hos *bomullsväxterna*) eller på fruktväggen (pappus hos många *Compositæ*), sprötlika bildningar med fjäderliknande fjun (t. ex. många gräs, penseln hos *Taraxacum*, fig. 7, *Clematis*, fig. 14); ett egendomligt uppspringningssätt hos många fröhus, i det att öppningar finnas i deras öfversta del, genom hvilka fröna af starka vindstötar utskakas (t. ex. vallmo och blåklockor). Hit höra äfven marklöparna (se d. o.), t. ex. *Plantago cretica*, hvars fruktbärande stänglar böja sig nedåt och genom tryck mot marken lösgöra hela växten (fig. 5 *a*), som därefter lätt rullas omkring af vinden (fig. 5 *b*). — Genom vatten sprides en mängd vid och i vatten förekommande växter, de hydrokora växterna; blåsor, som uppbära frukten i vattnet, tills den ruttnat, då fröna bli fria och sjunka till bottnen. — Spridning genom djur, zookor spridning, sker stundom så, att frön medfölja den jord, som häftar vid däggdjurs och fåglars fötter. Om särskilda inrättningar finnas, äro de af två väsentligt olika slag. Bär, stenfrukter och andra köttiga frukter eller frön ätas af djur, men vanligen är fröskalet bildadt af så motståndskraftiga celler, att fröna osmälta genomgå djurens tarmkanal och på sådant sätt spridas (endozoisk spridning). De myrmekokora växterna sprida sina frön med myrornas tillhjälp (synzoisk spridning; se Myrmekofila växter, sp. 96). Andra frukter och frön äro genom hakar, hår o. d. egnade att fastna i hårbeklädnaden på förbipasserande djur (epizoisk spridning), där de ofta lång

tid kunna bli sittande och på detta sätt föras stora sträckor (t. ex. *Erodium*, se d. o., med fig., *Harpagophytum*, se Pedaliaceæ, *Torilis*, fig. 8, *Bidens*, fig. 9, *Linnæa*, fig. 10, *Tribulus*, fig. 11, *Xanthium*, fig. 12). Den viktigaste frö-spridaren är numéra, när det gäller större afstånd, människan (jfr Antropokorer), och äfven vid den genom henne försiggående spridningen spelar frukternas och frönas beskaffenhet en mycket stor roll. G. L—m.

Spridningsenhet, *bot.*, hvarje från en växt afskildt organ, frö, frukt, spor, skott, bulbill o. s. v., som tjänar till artens spridning. G. L—m.

Spridningsförmåga. 1. *Fys.* Se Dispersion. — 2. *Skogsv.* Se Skiktförmåga.

Spridningskoefficie'nt, *fys.* Se Luftelektricitet, sp. 1294.

Spridningskon, *krigsv.*, den böjda kon, som kulkärfven vid afskjutning af flera skott ur ett eldvapen bildar på grund af spridningen. Jfr Spridning 2. G. af Wdt.

Spridningslins, *fys.* Se Lins, sp. 720.

Spridt läge, *mus.* Se Läge 1.

Sprigg, sir John Gordon, sydafrikansk politiker, f. 1830 i Ipswich, d. 4 febr. 1913 i Kapstaden, emigrerade 1858 af hälsoskäl till Syd-Afrika, där han köpte sig en farm i distriktet East London (Kapkolonien) och 1869 valdes till led. af Kapkoloniens lagstiftande församling. S. var 1878—81 koloniens premiär- och inrikesminister, 1884—86 finansminister i ministären Upington samt 1886—90 premiär- och finansminister. Han erhöll 1886 knightvärdighet. I Cecil Rhodes' ministär var S. 1890—95 finansminister, efterträdde jan. 1896 Rhodes som premiärminister, då denne måste afgå till följd af Jameson's raid (se Jameson) och led 1898 nederlag först i parlamentet och efter dess upplösning i valstriden till följd af missnöje med regeringsförslaget om valkretsarnas omreglering. 1900—04 var S. ånyo premiär- och finansminister, sedan boerkrigets utbrott vållat ministären Schreiners fall. Han åtnjöt i hög grad särskildt det engelska folkelementets förtroende utom Kapkolonien och var som politiker en redbar medelmåtta, ytterst försiktig och strängt arbetsam. V. S—g.

Sprinchorn, Karl Knut Sigfrid, skolman, historiker, f. 13 maj 1851 i Lund, student där 1871 samt filos. doktor 1879 och docent i svensk historia s. å., blef 1881 lektor i historia och modersmålet vid Växjö högre allm. läroverk, förordnades, med bibehållande af nämnda lektorat, till rektor 1884 vid Visby, 1886 vid Lunds och 1906 vid Malmö högre allm. läroverk samt tog afsked 1917. För forskningar besökte S. 1880 och 1881 arkiv i Holland, Belgien och Frankrike samt för pedagogiska studier Tyskland (1887 och 1897) och Österrike (1887). Han var led. af 1890—91 års kommitté för utarbetande af förslag till ändringar i läroverksstadgan. S. var led. af Lunds stadsfullmäktige 1889—1906 och af Malmöhus läns landsting 1897—1905. S. har författat bl. a. *Kolonien Nya Sveriges historia* (i "Hist. bibl.", V, 1878; öfv. till eng.), *Om Sveriges politiska förbindelser med Frankrike före Gustaf II Adolfs tid* (därst.; VII, 1880), *Om Sveriges förbindelser med Nederländerna från äldsta tider till år 1614* (i "Hist. tidskr.", V, 1885), *Hvilken är den enklaste, nyttigaste och tacksam maste läroverksreformen* (i "Ny sv. tidskr.", 1886) *Bidrag till Lunds allm. läroverks historia efte Skånes förening med Sverige* (1896) och *Också e förslag till universitetsreform* (i "Statsvet. tidskr." 1904). Han har för skolbruk utgett handbok dansk och norsk vitterhet (1887) och i svensk vi terhet (2 bd, 1889—90). S. är led. af Nord. old skriftselskabet (1892).

Spring, *sjöv.*, tvärförtöjning i allmänhet. För springet visar vanligtvis något akter-öfver oc akter-springet något för-öfver, stundom kryss. Utföres ett varp tvärs ut från fartyget — vare sig ett ankare med vidfäst tåg eller endas ett tåg, som göres fast i land eller till en boj afsikt att hindra fartyget slå ner med aktern elle för att underlätta ett tillsegelsgående — kalla äfven det ett spring. Då spring för sistnämnd ändamål används, säges fartyget "gå till segel för spring". Jfr Ankra. R. N.

Spring. 1. Anton Friedrich S., tysk född läkare och botanist, f. 8 april 1814 i Gerolds bach, Bajern, d. 17 jan. 1872 i Liège, blef filos doktor i München 1835, konservator vid därvarand botaniska trädgård och museum, studerade medici och botanik i Paris och blef 1839 professor förs i fysiologi och anatomi, sedan i patologi i Liège Bland hans arbeten märkas främst *Über die natur historischen begriffe von gattung, art und abar* (1838, prisbelönad skrift) och *Monographie de l famille des Lycopodiacées* (1842—50).

2. Walther Victor S., den föregående son, belgisk kemist, f. 1848 i Liège, d. där 1911 sedan 1876 professor i kemi vid universitetet där är mest känd för sina lyckade försök att genor stark pressning af metallpulver förvandla dem til kompakt metall. Han framställde också på dett sätt legeringar (första afh. 1878). På samma sät pressade han ihop arsenik eller svafvel med metalle till föreningar (1883) och fuktade mineralpulve till sten (1888). S. utförde också försök om kalk spats och zinks lösningshastighet i syror (1887) om kolloidala lösningar (af svafvelkoppar 1887 och dennas fällning (1900) m. fl. andra fysikalisk kemiska frågor samt om himlens blåa färg (1902) S:s afhandlingar äro till största delen tryckt i Bruxelles-akademiens bulletin, i "Zeitschrif für phys. chemie" och "Zeitschr. für anorga nische chemie" samt i Société chimiques i Pari bulletin. 1. C. Lmn. 2. S. A—

Springa (eng. *to spring*), *sjöv.*, gå sönder; orde används såväl om tågvirke och kätting som o rundhult, maskindelar m. m. — Springa läc säges om ett fartyg, som hastigt får en läcka. — Springa rå. Se Rå, *sjöv.* R. N.

Springar, norsk folkdans. Se Slaat.

Springare, *spelt.* Se Schack.

Springaren, *Delphinus delphis, zool.* Se Del finsläktet, sp. 93.

Springbocken, *zool.* Se Antiloper, sp. 1146

Springbokfontein. Se Namalandet.

Springbrunn, Vattenkonst, en i fria natu ren gjord anläggning, i sin enklaste form bestående af en flat, på marken hvilande rund skål, från hvar midt en lodrät vattenstråle mer eller mindre hög uppspringer, men som i mera monumental form u göres af i brons eller annat material konstnärlig

utförda människo- eller djurgestalter, från hvilka eller kring hvilka vatten på ett eller annat sätt utströmmar. Af sistnämnda slag är t. ex. Molins fontän i Stockholm. Till en springbrunn föres vattnet medelst rörledning antingen från någon vid högre nivå belägen vattensamling (damm e. d.) eller från en för ändamålet särskildt anlagd vattenreservoar, hvilken medelst pumpning eller på annat sätt förses med vatten, eller också sättes den i förbindelse med en allmän vattenledning. Jfr Herons källa och Springkälla. E. E.

Springdans. Se Dans, sp. 1316.

Springer, Kristofer, politisk partigängare, f. 1704, d. efter 21 april 1778 (under hvilket datum han ännu omnämnes såsom lefvande i en svensk ministerdepesch från London), var köpman i Stockholm, då han under riksdagen 1742—43, ehuru icke riksdagsman, med häftighet kastade sig in i det politiska lifvet på mössornas sida. Med ifver omfattande den s. k. principalatsfrågan, förmådde han i juni 1743 borgerskapet i Stockholm affordra den bekante hattchefen i borgarståndet T. Plomgren redovisning för hans uppträdande vid riksdagen och, då Plomgren vägrade efterkomma denna anmodan, förklara honom afsatt från riksdagsmannaskapet. Äfven efter riksdagens slut uppträdde S. mot Plomgren och begärde hos Öfverståthållarämbetet, att han skulle anklagas för sitt uppförande under riksdagen. Till och under riksdagen 1746—47 tjänstgjorde S. därjämte som en af mössornas ifrigaste röstvärfvare och stod i hemlig, nära förbindelse med ryske ministern v. Korff. Sedan hattpartiet vid årsskiftet fått öfvervikt vid riksdagen, vågade sekreta utskottet på eget bevåg häkta S. och ställa honom till rätta inför en ständernas kommission. S. dömdes i nov. 1747 till lifstids fängelse. Han hade kort före domen lyckats fly till engelske ministern, men denne tvangs att utlämna honom, hvarefter S. inspärrades på Marstrands fästning. Härifrån flydde han 1752 och undkom till Ryssland, där han under namnet Sperat en tid vistades i Archangel som led. af kommerskontoret där, ehuru ryska regeringen officiellt vägrade erkänna någon vetskap om hans vistelseort. 1754 synes han åter ha gett sig på flykten och efter flera irrfärder hamnat i London. Där förvärfvade han efter hand ett visst anseende, särskildt som en af den därvarande svenska församlingens stödjepelare. Ännu på 1760-talet förmedlade han också förbindelserna mellan mösspartiet och engelska kabinettet. L. S.

Springer. 1. Anton Heinrich S., tysk historiker och konsthistoriker, f. 1825 i Prag, d. 1891 i Leipzig, var lärare vid akademierna i Prag, Bonn och Strassburg och sedan 1873 professor i Leipzig och vann ett berömdt namn företrädesvis genom sina konsthistoriska arbeten, i hvilka han fritt tillämpat Hegels estetiska system: *Kunsthistorische briefe*

(1852—57), *Die baukunst des christlichen mittelalters* (1854), *Handbuch der kunstgeschichte* (1855), *Geschichte der bildenden künste im 19:ten jahrhundert* (1858), *Bilder aus der neueren kunstgeschichte* (1867), *Rafael und Michel Angelo* (s. å.), *Dürer* (utkom efter förf:s död 1891) och åtskilliga smärre skrifter. Bland hans rent historiska arbeten märkas *Geschichte des revolutions-zeitalters* (1849), *Oesterreich und Preussen in Deutschland* (1851) och *Geschichte Oesterreichs seit dem wiener frieden* (1863—65). S:s lefnadsminnen (*Aus meinem leben*) utkommo 1891. — 2. Jaro S., den föregåendes son, konstforskare, f. 1856 i Prag, stupade i aug. 1915 i striderna vid Novogeorgievsk, studerade i Leipzig och Strassburg, blef filos. doktor och professor, 1885 assistent och 1909 "kustos" vid kopparstickssamlingen i Berlin, skref i sin ungdom temperamentsfulla uppsatser om M. Klinger, M. Liebermann m. fl. samtida konstnärer och utgaf sedan betydande arbeten om äldre gravörer, bl. a. om *van Ostades* raderade verk (1898), *Holbeins totentanz* (1907), *Sebastian Brants bildnisse* (s. å.), *Die radierungen des Hercules Seghers* (3 dlr, 1910—12, register 1913), S:s största verk. 1—2. G—g N.

Springeskatt, *kam.*, var redan på 1500-talet namnet på en jordeboksränta i Småland och på Öland. Namnet var föranledt af den dåv. egenskapen hos skatten att årligen flytta från en till annan skattskyldig för att efter ett antal år återkomma. Sedermera upphörde detta förhållande, och skatten inräknades i räntan. Kbg.

Springfield [spri'ŋfild], flera städer i Nord-Amerikas förenta stater. 1. Stad i Massachusetts, på östra sidan af floden Connecticut. 88,926 inv. (1910), hvaraf i utlandet födda hvita 22,999 (i Sverige 1,076). Staden anlades 1636 af nybyggare från Roxbury, men var en obetydlig handelsplats ända till järnvägens mellan Boston och Albany tillkomst 1839 och blef ej stad förrän 1852. Den har ett förträffligt skolsystem, som jämte de vanliga skoltyperna har en teknisk skola, ett högre och ett lägre seminarium samt ett internationellt college, hvilket, anlagdt 1885 för inflyttade franska kanadier, nu arbetar bland immigranter af andra nationer, bibliotek (omkr. 180,000 bd), konstmuseum i en vacker renässansbyggnad samt naturhistoriskt museum. Stadens industri är både stor och mångsidig (tillverkningsvärde 1909: nära 39 mill. doll.) och omfattar utom unionens gevärsfabrik (jämte tyghus) en privat revolverfabrik, slakterier, gjuterier och maskinfabriker, pappersbruk, automobilfabrik m. m. — 2. Stad i Ohio, vid föreningen af Ohios biflod Mad river med Lagonda creek, hvilken lämnar drifkraft till stadens industri, tillverkning af turbiner och landtbruksmaskiner. 46,921 inv. (1910). Staden ligger i medelpunkten af statens bördigaste trakt och har stor omsättning af landtmannaprodukter. Säte för det lutherska Wittenberg college. — 3. Hufvudstad i staten Illinois. 51,678 inv. (1910), af hvilka 6,900 i utlandet födda hvita (116 i Sverige). Staden, som är belägen på en vacker präri, har åtskilliga vackra offentliga byggnader: kapitolium, tullhuset, domstolsbyggnaden, arsenalen, naturhistoriskt museum samt flera colleges. Liflig handel och industri (tillverkningsvärde 1909: 8,5 mill. doll.), bl. a. en stor

urfabrik. Presidenten Lincoln, som bodde i staden, när han valdes till president (huset tillhör nu staten), ligger begrafven på en kyrkogård 1,6 km. n. om staden, under en präktig vård af brons och granit. I närheten flera kolgrufvor — 4. Stad i Missouri, vid Wilson creek i statens sydvästra del. 35,201 inv. (1910). Säte för Drury college (samskola), Loretto academy och ett lärarinneseminarium. Spannmålshandel, tobaks- och maskinindustri. Under det sista inbördeskriget egde där flera träffningar rum. 1—4. (J. F. N.)

Springflod. Se Ebb och flod.

Springfåglar, *zool.* Se Cursores.

Springgurka, *bot.* Se Elaterium och Spridningsanordning.

Springharen, *Pedetes caffer*, *zool.* Se Pedetidæ.

Springhead [spri'ŋhed], stadsliknande samhälle (*urban district*) i engelska grefsk. York, West Riding, 2 km. s. ö. om Oldham. 5,051 inv. (1911). Bomullsindustri. J. F. N.

Spring hill [spri'ŋ hi'l], stad i nordvästra delen af kanadensiska prov. Nova Scotia. 5,713 inv. (1911). Stenkolsgrufvor. J. F. N.

Springhäfvert, *fys.* Se Häfvert.

Springkorn, *bot.* Se Impatiens.

Springkula, *artill.* Se Projektil, sp. 343.

Springkälla, *geol.*, benämning för en naturlig utströmning af underjordiskt vatten till större eller mindre höjd öfver markens yta, antingen vattnet framspringer ur sprickor i en bergvägg eller utströmmar från mynningen af ett i marken nedrifvet borrhål. Hvad som i dagligt tal benämnes artesisk brunn (se d. o.) är således en springkälla och borde rätteligen kallas artesisk källa. Jfr Brunn och Källa. E. E.

Springlin, *bot.* Se Lin.

Springlås, *mek.* Se Lås, sp. 155.

Springmask. Se Masksjukdom, sp. 1172, och Ängersläktet.

Springorm, *veter.*, en form af rots (se d. o.).

Spring-Rice [spri'ŋ rai's]. 1. Thomas S., baron Monteagle, engelsk politiker, f. 1790, d. 1866, tillhörde 1820—39 whigpartiet i underhuset, var 1830—34 sekreterare vid skattkammaren i Greys ministär, juli—dec. 1834 sekreterare för kolonierna i första och 1835—39 skattkammarkansler i andra ministären Melbourne. Han genomförde 1839 det betydelsefulla lagförslaget om enhetligt penny-porto (se Frimärke, sp. 1447), sökte s. å. förgäfves bli underhusets talman och drog sig då tillbaka från politiken, hvarvid han upphöjdes till peer med titeln baron Monteagle. 2. Sir Cecil Arthur S., den föregåendes sonson, diplomat, f. 27 febr. 1859, blef efter diplomattjänstgöring i Bruxelles, Washington, Tokyo, Berlin och Konstantinopel 1900 brittisk chargé d'affaires i Teheran och 1901 kommissarie vid egyptiska statsskuldens förvaltning. S. var därefter förste ambassadsekreterare i Petersburg 1903—05, brittisk minister och generalkonsul i Teheran 1906—08, där han i det längsta motarbetade det ryska inflytandet, samt 1908—12 envoyé i Stockholm. Sedan maj 1913 är S. brittisk ambassadör i Washington och har på denna särskildt under Världskriget viktiga post framgångsrikt arbetat för gynnande från amerikanska regeringens sida af de allierades intressen, medan Förenta staterna ännu vidhöllo sin neutralitet, och sedan för deras inträde i kriget och effektiva anslutning till det engelska blockadsystemet mot centralmakterna och dessas neutrala grannstater. 1—2. V. S—g.

Springråttor, *Dipo'didæ*, *zool.*, familj tillhörande ordn. gnagare (*Glires*) inom däggdjurens klass. De skiljas från de närmast besläktade råttdjuren därigenom, att vanligen åtminstone *en* förkindtand (*premolar*) i öfverkäken bibehållits (alltså ega springråttorna fyra öfre kindtänder, medan råttorna ha blott tre) samt att magen saknar hornbeklädnad. För det stora flertalet är dessutom särskildt utmärkande, att de bakre extremiteterna blifvit förlängda och utbildade till kraftiga hoppredskap. De olika släktena förete en fullständigt gradvis påvisbar utveckling och fullkomning af dessa hoppredskap. Hos den i alla afseenden ursprungligaste medlemmen af familjen, buskmusen (*Sminthus* l. *Sicista*; se Buskmus), äro bakbenen ej förlängda eller väsentligen annorlunda byggda än hos råttorna. Hos släktet *Jaculus* l. *Zapus*, af hvilket en art förekommer i Kina, flera i Nord-Amerika (bland dessa den s. k. nordamerikanska springråttan, *J. hudsonius*), äro bakfötterna betydligt förlängda, men de fem mellanfotsbenen äro ännu fullkomligt fria. Hos *Alactaga* (t. ex. hästspringråttan, *A. jaculus*) äro såväl underbenet som mellanfotsbenen starkt förlängda, de mellersta mellanfotsbenen äro dessutom sammanväxta till ett enda ben, hvilket i sin spets bär 2—4 tår, medan 1:a och 5:e tån äro förkrympta (2 å fig.). Dessa senare saknas nästan fullständigt hos *Dipus*, hvilken sålunda är den högst differentierade inom familjen och hvars fot har likhet med en fågelfot (1 å fig.). Denna de bakre extremiteternas ovanliga utveckling möjliggör för de två sistnämnda släktenas representanter att tagas utomordentligt långa språng, stundom 20 gånger längre än deras egen kroppslängd; de främre extremiteterna ha däremot blifvit mycket förkortade. Svansen är mycket lång, ofta med en tvåsidig hårkvast i spetsen. Ögonen och vanligen äfven öronen äro mycket stora. Alactaga- och Dipus-arterna bebo mellersta och norra Asiens, sydöstra Europas och norra Afrikas stäpp- och ökentrakter. Deras föda består företrädesvis af växtämnen och insekter. De i nordligare trakter lefvande falla under den kallare årstiden i dvala. L—d.

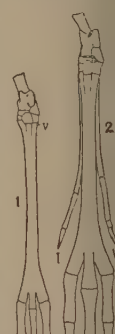

Vänstra bakfoten af (1) *Dipus* och (2) *Alactaga*.

Springtid. Se Ebb och flod.

Spring Valley [spri'ŋ vä'li], stad i nordamerikanska staten Illinois, på norra stranden af floden Illinois, i statens norra del. 7,035 inv. (1910). Export af stenkol. S. blef stad 1886.

Springvatten säges vara för handen där, under antingen naturliga ådror och kanaler eller ur till större eller mindre djup drifna borrhål, underjordiskt vatten med en viss kraft uppströmmar ("framspringer") *vid* eller *till* högre nivå än marken yta. Vid borrningar inom de skånska stenkolsfälten

nar på flera ställen springvatten framkommit. Sofiakällans i Hälsingborg vatten kommer från borrhål i triaslagren på 83 m. djup och stiger till 2 m. öfver jordytan. Hälsokällan med järnhaltigt vatten vid Ramlösa framrinner ur en nästan lodrät, af sandsten med underliggande skifferlera bestående bergvägg. — Till springvatten i allmännare bemärkelse hänföras också på konstlad väg framställda vattensprång. Jfr Springbrunn och Springkälla. E. E.

Springvåg. Se Fordon, sp. 839.

Springä langu. Se Folklekar, sp. 765.

Sprinklers [spri'ŋkleŝ], eng. Se Brandvässende, sp. 1496.

Sprinter [spri'ntə], *idrottst.*, fotlöpare eller cyklist, som täflar på kortaste sträckor.

Sprintkedja. Se Kätting, sp. 601.

Spristropp, *sjöv.* Se Spri.

Sprit. 1. (Lat. *spiritus*) Blandningar af vatten och alkohol med 70—95 volymprocent alkohol. I äldre tider användes samma namn äfven som beteckning för en mängd flyktiga vätskor, som ej innehålla alkohol, t. ex. *salmiaksprit* (ammoniak), *spiritus fumans* (tennklorid), *spiritus nitri* (salpetersyra), *spiritus vitri'oli* (svafvelsyra), *spiritus salis* (saltsyra) o. s. v. Se vidare Alkohol, Brännvinsbränning, Jäsning, Rusdrycker och Spiritus. — 2. *Sjöv.* Se Spri. 1. P. T. C. (K. A. V—g.)

Spritbad, *baln.* Se Bad, sp. 616.

Spritdrycker. Se Rusdrycker.

Spritfernissor. Se Fernissa.

Spritglödljus. Se Glödljus, sp. 1354.

Spritkompass. Se Kompass.

Spritkök. Se Kokapparater, sp. 494.

Spritning, *trädg.*, begjutning eller besprutning med vatten, fördeladt i små droppar. Spritning kan ske direkt på växterna eller ock på marken under dem, i växthus på golf och väggar, och afser att höja luftfuktigheten, så att transpirationen från växternas blad minskas. Spritning kan utföras med vattenkanna, hvars pip försetts med en s. k. stril, eller medelst spruta med lämpligt munstycke. C. G. D.

Spritprofvare. Se Alkoholometer.

Spritputs. Se Puts.

Spritris. Se Kina, sp. 37.

Sprits (Bakelsesprits; af ty. *spritze*, spruta), *kokk.*, är en liten påse med bleckpip eller en mindre spruta, ur hvilken pressas en deg, olika till mörsprits, smörsprits, mandelsprits och vindböjtlar (*petits-choux*), dock alltid med hvetemjöl, smör och socker. Degen gräddas i ej för het ugn. Bakverket kan formas och glaseras på olika sätt samt — i synnerhet petits-choux — med olika fyllning (sylt, kaffe, choklad o. s. v.).

Spritskoppar (eng. *blister copper*), handelsnamn på gjutna tackor af koppar, hvilka framställts genom vissa smältprocesser. Koppar har egenskapen att vid smältning upptaga vissa gaser, särskildt koloxid och svafvelsyrlighet, och åter vid afsvalnandet afge dessa. Detta eger företrädesvis rum vid vissa smältprocesser, såsom råkopparsmältning (koloxid) och bessemerering (svafvelsyrlighet). Gjutes på så sätt framställd koppar i tackor, stelna dessa först på ytan, hvarefter de frigjorda gaserna tränga genom denna, ofta med stor häftighet och under utkastande af kopparpartiklar, samt bilda på tackans yta blåsor och kraterformade upphöjningar. Sådan koppar går då i handeln under benämningen spritskoppar. Jfr Koppar. P. P—n.

Spritsning, *kem.* Se Silfver, sp. 483.

Sprittmaskar, *zool.*, benämning på larverna af vanliga tallstekeln, *Lophyrus pini*, och röda tallstekeln, *L. rufus* (*sertifer*). Detta namn ha de erhållit på grund af sin vana att, fasthållande sig endast med de bakersta benen, oroligt kasta med framkroppen åt sidorna. Se vidare Barrsteklar. G. G.

Spritärter. Se Ärter.

Spritöga, *sjöv.* Se Spri.

Sproge, socken i Gottlands län, Södra häradet. 2,430 har. 300 inv. (1916). Annex till Eksta, Visby stift, Södra kontraktet.

Sprogö, liten ö i Stora Belt, midt emellan Själland (Korsör) och Fyn (Nyborg). 34 har. 11 inv. (1911). Den tillhör sedan 1814 danska postverket, som där har en station för resande under transport med isbåtar. Ön består af flera bankar; på den högsta och östligaste står en fyr, byggd 1867—68. Valdemar den store uppförde ett fast torn på ön. Efter mordet på Erik Klipping besattes ön af konungamördarna, som därifrån härjade danska kusterna. E. Ebg.

Sprookspreker [språk-], holl. Se Holländska litteraturen, sp. 984.

Sproteid. Se Frösön, sp. 70.

Sprottau [språ'tt-], kretsstad i preussiska reg.-omr. Liegnitz (Schlesien), vid Bober. 7,735 inv. (1910). Realprogymnasium, landtmannaskola. Tillverkning af tobaksvaror och landtbruksmaskiner; kvarnar. I närheten ligger (i byn Eulau) Wilhelmshütte, ett af de största järnverken i Schlesien. (J. F. N.)

Spruce [sprō's], eng., inom trävarumarknaden benämning på amerikansk gran, som är lösare än svensk samt högligen kådig, hvarför den ej gärna tar emot färg eller polityr.

Spruce [sprō's], Richard, engelsk naturforskare och forskningsresande, f. 10 sept. 1817 i Ganthorpe, Yorkshire, d. 28 dec. 1893 i Coneysthorpe, företog 1845—46 en bryologisk resa genom Pyrenéerna och begaf sig 1849 till Syd-Amerika, där han till 1864 genomforskade Amazonas, Venezuela, Ecuador och Peru i botaniskt, geografiskt, etnografiskt och språkligt hänseende. Han utgaf *The Musci and Hepaticæ of the Pyrenees* (1849—50), *Hepaticæ Amazonicæ et Andinæ* (1885) samt flera beskrifningar öfver nya fanerogamer och de besökta ländernas naturförhållanden i allmänhet. Han besteg Chimborazo för att där insamla frön af ett kinaträd, *Cinchona succirubra*, hvaraf han uppdrog plantor, som sändes till Ostindien (1861), där de med framgång odlades. Hans stora botaniska samlingar fördelades på de flesta stora museerna i Europa, äfven Riksmuseum. C. Lmn.

Spruch [-ō-], mhty., utsago, sentens; en i den tyska medeltidslitteraturen vanlig litterär form, en reflexions- eller didaktisk dikt, vanligen enstrofig, senare ofta trestrofig. Namnet har nyttjats äfven om korta berättelser. Jfr Rathay, "Über den unterschied zwischen lied und spruch bei den lyrikern des 12. und 13. jahrhunderts" (1875). R—n B.

Sprudel [sprō-], ty., källa, hvars vatten är stadt

i en "kokande", svallande rörelse, vanligen på grund af starkt tillopp från bottnen. Benämningen används nästan uteslutande om vissa varma källor, t. ex. den i Karlsbad i Böhmen. — Sprudelsten, *geol.*, vulgär benämning för den af kalciumkarbonat med inblandning af järnoxid bestående sten (*kalksinter*, se Kalktuff), som bildas i och invid karlsbadsprudeln som en ganska tät massa med hvita, gula och bruna färger, hvilka vanligen randvis växla med hvarandra. På källans väggar och andra föremål, som komma i beröring med det kalkhaltiga varma källvattnet, utfälles nämligen en del af kalciumkarbonatet, när kolsyran bortgår från detsamma. Omkring sandkorn och andra småpartiklar, som genom rörelsen i vattnet sväfva däri, afsättes karbonatet i tunna, koncentriska skikt, hvarigenom ärtliknande, ofta sammangyttrade kulor, s. k. ärtsten l. pisolit, bildas. Blommor och andra föremål, som nedsänkas i karlsbadsprudeln, öfverdragas på ganska kort tid, t. o. m. blott några timmar, af en kalkskorpa. E. E.

Sprudelsten. Se Sprudel.

Sprudelströmbad, *baln.* Se Nauheim, sp. 610.

Sprudla (ty. *sprudeln*), forsa, strömma.

Sprund, *tekn.*, det i öfre delen af laggkärl, såsom fat, tunnor etc., anbragta, för kärlets fyllande afsedda hålet. G. S—n.

Sprundborr, *tekn.*, verktyg för borrning af sprund och tapphål hos laggkärl. Verktyget är anordnadt som en s. k. nafborr af konisk form, så att hålet blir något mindre inåt. För större hål används ett slags armborr, genom hvilken en rund skifva utskäres ur arbetsstycket. G. S—n.

Spruner von Merz [spröner fånn], Karl, tysk historiker och kartograf, f. 1803 i Stuttgart, d. 1892 i München som bajersk infanterigeneral och medlem af Historiska kommissionen, utgaf en stor historisk-geografisk handatlas (1837—52, 2:a och 3:e uppl. af Menke; Atlas antiquus, 4:e uppl. 1893 ff. af Sieglin) samt kartsamlingar för skolor och historiska kartor öfver Bajern, Österrike m. m.

Spruta. 1. Eldsläckningsredskap. Se Brandväsende, sp. 1489—93 och 1495. — 2. *Trädg.*

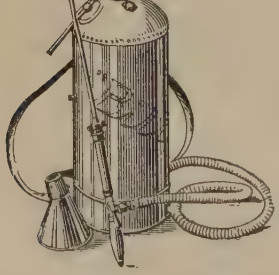

Fig. 1. Ryggspruta; *bill*-typ.

För besprutning af trädgårdsväxter användas sprutor af olika typer och storlekar. Handsprutor användas endast till spritning i växthus och bänkgårdar, Sprutor, som användas utomhus, måste vara lätt flyttbara, och vätskan bör utslungas med kraftigt tryck samt genom lämpliga munstycken fördelas i så små droppar som möjligt. I mindre skala utföres besprutning med ryggsprutor, så benämnda, då en man under arbetet med sprutan bär denna på ryggen. Innan besprutningen börjar, inpumpas luft till 5 atm. tryck i vätskebehållaren. Då en kran öppnas, utdrifves vätskan af luften, utan att ytterligare pumpning erfordras, förrän nästa sats af besprutningsvätska ifyllts i sprutan. De vanligaste hithörande typerna äro *bill-* (fig. 1) och *calimax-sprutorna*. För mera omfattande sprutningar används en på hjul anbragt tunna, försedd med en kraftig handpump (*dugg-* och *simplex-*

Fig. 2. Duggspruta,

sprutor; fig. 2). Ännu större och kraftigare sprutor måste lastas på vagnar och dragas af en eller två hästar. En sådan spruta är *sifonsprutan*, där det för vätskans utpressande nödiga trycket erhålles genom tillkoppling af en cylinder med komprimerad luft. Största afverkningsförmågan af alla hithörande sprutor ha de hufvudsakligast i Nord-Amerika använda sprutor, som äro försedda med bensinmotorpumpar. 2. C. G. D.

Sprutfisksfäktet, *Toxotes, zool.*, tillhör fam. *Squamipennes*, ordn. *Acanthopterygii* (taggfeningar) inom fiskarnas klass. Kroppen är sammantryckt, tämligen kort, nosen utdragen. En ryggfena finnes med fem starka taggar. Till släktet höra fem ostindiska och polynesiska arter, af hvilka arten *T. jaculator* blifvit särskildt uppmärksammad därför, att den sprutar vattendroppar på insekter, som befinna sig i vattenytans närhet, för att få dessa att falla ned i vattnet, där fisken griper dem. L—e.

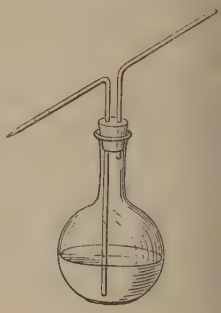

Sprutflaska, *kem.*, en till tvättning af fällningar, som uppslagits på filtra, mycket använd apparat (se fig.). Vid sprutflaskans användning inblåser man luft genom det kortare röret (till höger på fig.), så att vät-

dkan genom det andra röret utpressas i form af en in stråle. Jfr Herons kula och Herons ällа. (K. A. V—g.)

Sprutgurka, *bot.* Se Spridningsanordning.

Spruthus, byggnad för förvaring af eldsläckningsredskap, i synnerhet sprutor. Se Brandväsende, sp. 1500—01.

Språk i detta ords allra vidsträcktaste betydelse är en gemensam benämning för alla sinnesförnimmelser, genom hvilka en idé väckes till lif. I denna mening tages ordet i sådana uttryck som "Naturens skönhet talar sitt stumma språk", "Ruiner, som tala sitt mäktiga språk"; jfr "En tilltalande anblick", "Läsa i naturens bok" o. d. Denna användning af ordet måste dock betraktas som öfverförd och poetisk. I egentligare, men dock mycket vidsträckt bemärkelse förstås med språk alla afsiktligt använda tecken, genom hvilka människor meddela hvarandra sina tankar och föreställningar. Alltefter de olika slag af tecken, af hvilka man betjänar sig, får man olika slag af språk, såsom ljudspråk (t. ex. signaler, talspråk), bildspråk (t. ex. vissa slag af hieroglyfer, hällristningar, de aritmetiska och algebraiska tecknen), åtbördsspråk (åthäfvor, gester och minspel), blomsterspråk m. fl. Vanligen fattar man emellertid uttrycket språk i en vida inskränktare bemärkelse, lika med talspråk, hvarmed menas: artikulerade (d. v. s. genom regelbunden användning af talverktygen frambragta) ljud, hvilka vi afsiktligt använda som tecken för meddelande af våra tankar och föreställningar. Alltefter de talande individernas olikhet erhåller man olika slags talspråk. Strängt taget, kan hvarje människa i viss mening sägas ha sitt särskilda språk (t. o. m. olika under olika perioder af lifvet), egendomligt genom uttal, ordförråd och användning af orden. Men då många människor ega språk, som föga skilja sig från hvarandra, sammanfattar man dessa språk i grupper, som sedan i språkligt afseende betraktas som enhetliga. Dessa grupper kunna uppgöras på grundval af antingen de talandes nationalitet (t. ex. svenska, danska, tyska o. s. v.), språkets större eller mindre geografiska utbredning inom samma land (riksspråk å ena sidan, å den andra landsmål eller, hvilket är detsamma, munart, dialekt), de talandes yrke (t. ex. tekniskt språk, vetenskapligt språk, fiskar-, jägarspråk m. m.) eller samhällsställning (t. ex. bildadt språk, folkspråk, pöbelspråk), språkets egendomliga, på dess användning i ett speciellt syfte beroende prägel eller stämningsvärde (t. ex. högre språk, hvardagsspråk och vulgärt språk, slangspråk, tjufspråk eller rotvälska, poetiskt språk, kyrkligt språk) eller den ordning, i hvilken det inlärts ("modersmål", det språk man först tillegnat sig, i motsats mot "främmande språk", d. v. s. alla senare inlärda). Af dessa indelningar är den efter nationalitet den ojämförligt viktigaste. Alltså förstås t. ex. med "svenska språket" sammanfattningen af alla de språkliga uttryck svenskar begagna för att meddela sig med hvarandra. De nationalspråk, som i afseende på bildningssätt stå hvarandra närmast, sammanfattas till större grupper, som efter växande omfång plägа benämnas språkgrenar, språkfamiljer och språkstammar, det sistnämnda uttrycket sålunda användt om den största enhet, under hvilken man lyckats sammanföra flera språk på grund af hos dem ådagalagda lagbundna öfverensstämmelser. Så t. ex. bildar svenskan tillsammans med danskan, norskan och isländskan den nordiska eller skandinaviska språkgrenen inom den germanska familjen; denna åter tillsammans med bl. a. de romanska, keltiska, slaviska, grekiska och indiska språkfamiljerna bildar den indoeuropeiska språkstammen. Andra språkstammar äro t. ex. den semitiska (omfattande bl. a. hebreiska och arabiska) och den finsk-ugriska (dit bl. a. finska, lapska och ungerska höra). Likheten mellan de till samma språkstam hörande språken beror vanligen och väsentligen på gemensam härkomst hos de folk, som tala dithörande språk, hvilka sålunda genealogiskt sedt äro att betrakta som dotterspråk af ett och samma urspråk och geografiskt sedt som dialekter af en och samma folkstams språk. Huruvida några eller alla språkstammar kunna sammanföras till större enheter, är mycket tvifvelaktigt; åtminstone ha de försök, som hittills gjorts, särskildt i syfte att uppvisa ett närmare sammanhang mellan den indoeuropeiska och dels den semitiska, dels den finsk-ugriska språkstammen, ännu icke krönts af afgjord framgång. Snarare synes då den mycket diskuterade frågan om språkets väsen och ursprung närma sig en lösning, som åtminstone tillsvidare kan tillfredsställa vetenskapens kraf. Såsom numera allmänt öfvergifven torde den fordom äfven bland vetenskapsmän gängse åsikt få betraktas, enligt hvilken språket som en fullt utbildad färdighet nedlagts hos människan redan vid "skapelsen". Nu anses det som gifvet, att språket hos människosläktet liksom hos individer från en ringa början utvecklats och alltjämt utvecklas till en allt större fullkomlighet. Men ang. arten af denna utveckling äro åsikterna ännu tämligen skilda. Allt färre anhängare räknar dock den mening, som för ett par årtionden sedan var ganska allmänt härskande, nämligen att språket vore väsentligen en "naturprodukt", som i likhet med t. ex. hosta, nysning, gråt och skratt uppkomme och utvecklades, helt och hållet eller åtminstone öfvervägande, oberoende af människans viljelif. Det rätta torde fastmer vara, att språket liksom kläder och boning, sång och musik väsentligen är en "konstprodukt", som visserligen af de flesta individer produceras omedvetet och ofritt, således till följd af en blott konstdrift (liksom bäfverns hus, biets cell, näktergalens sång), men hvars fullkomnande dock i allmänhet beror på, att denna konstdrift hos vissa individer utvecklats och med stigande kultur alltmera utvecklas till en medveten och fri konstnärlig verksamhet. Från musiken, med hvilken konst språket företer många likheter, skiljer det sig väsentligen därigenom, att det icke produceras för sin egen skull, utan för att utgöra tecken för ett andligt innehåll. Möjligheten för den primitiva människan att ge sina röstresurser denna användning berodde tydligen därpå, att af hennes läten några redan ursprungligen egde en omedelbar förmåga att hos åhöraren uppväcka samma stämning eller föreställning, hvaraf de själfva framkallats; jfr härmed skrattets och gråtens smittsamhet, musikens förmåga att väcka

vemod eller glädje o. d. Huru denna magra grundfond af allmänfattliga utrop, lystringsljud, härmningsljud o. d. småningom ökades genom allt rikare artikulering hos talorganen, till sin betydelse differentierades för att hålla jämna steg med själslifvets allt större förmåga af nyansering, utvidgade sin betydelsesfär, så att de från att vara uttryck för subjektiva intryck blefvo fullkomligt konventionella tecken för yttre objekt, slutligen äfven för rent andliga föreställningar, därom har vetenskapen ännu så godt som intet att upplysa. — Talspråket (talet) är ett språk i första hand, d. v. s. ett direkt tecken för föreställningen. Annorlunda med skriftspråket (skriften), som är ett språk först i andra hand, enär det direkt endast åsyftar att vara ett tecken för talspråket, således tecken för ett tecken; ehuruväl hos en öfvad läsare föreställningen vanligtvis väckes till lif omedelbart genom det skrifna tecknet (hvaremot en mindre öfvad läsare nödgas antingen läsa högt eller åtminstone föreställa sig det talade uttrycket). Ett språk i tredje hand åter — alltså tecken för skriften — äro det af och till döfstumma använda fingerspråket samt den för blinda afsedda blindskriften. Se vidare Ad. Noreen, "Vårt språk", I, 1 ff. och "Spridda studier. Första samlingen" (2 uppl., s. 128 ff.). Ad. N—n.

Man har sökt sammanföra alla olika språk till högre enheter efter skilda synpunkter och indelningsgrunder. Efter språkmaterialets struktur och graden af sammansmältning mellan begreppselement och relationselement har man uppställt två hufvudgrupper. Till den ena höra monosyllabiska och polysyntetiska språk, till den andra agglutinerande och flekterande språk (se dessa ord). På grund af inbördes släktskap, ådagalagd genom ordrötter och språklagar, har man sammanfört språken i grenar och stammar (jfr ofvan); i många fall, där dylik släktskap ej varit bevislig, har man måst nöja sig med en blott geografisk sammanställning; jfr artiklarna Afrikanska språken, Amerikanska språk och Indianer, sp. 496, Bantuspråken, Baskiska språket och litteraturen, Dravida, sp. 836, Hamitiska språk, Hottentotter, sp. 1159, Indoeuropeiska språk, Kinesiska språket och skriften, Kolh, sp. 532, Malajiskpolynesiska språkstammen, Mon-annamitiska språk, Negerspråk, Orientaliska språk, Semitiska språk och Ural-altaiska språk samt artiklarna om de enskilda nationalspråken och smärre grupper af dessa (t. ex. Finsk-ugriska språk och Mandschuspråket) eller folk och folkstammar. — De språk, till hvilka en högre grad af odling är knuten, kallas kulturspråk. Ojämförligt mest spridt af dessa är kinesiskan, som talas af mer än 400 mill. människor; därnäst komma engelskan (i Storbritannien, Förenta staterna, Canada, Syd-Afrika, Australien, de brittiska kolonierna) af omkr. 150 mill., ryskan af omkr. 100 mill., tyskan af omkr. 80 mill. (Tyskland, Österrike-Ungern, Schweiz, Luxemburg, Ryssland, Nord-Amerikas förenta stater), spanskan af bortåt 60 mill. (i Spanien, Central- och Syd-Amerika samt Cuba m. fl. öar och de spanska kolonierna), franskan af omkr. 50 mill. (Frankrike, Belgien, Schweiz, Canada, de franska kolonierna), japanskan af omkr. 45 mill. och italienskan af bortåt 40 mill. (Italien, Schweiz, Corsica, Tyrolen, Istrien, Dalmatien). — Med klassiska språk i motsats mot moderna menas grekiska och latin; döda språk har man, särskildt i pedagogiska diskussioner, brukat företrädesvis kalla (forn)grekiska och latin (samt hebreiska). R—n B.

Språkband, en i den medeltida konsten, framför allt på målningar, vanligen förekommande bandliknande framställning, på hvilken apostlars,

Från en Mariabild med språkband i ett altarskåp i Forsa kyrka, Hälsingland.

helgons eller andras sentenser eller ord äro anbragta. Ofta anger texten i versifierad form eller på prosa, hvad bilden föreställer. Språkbanden placeras ofta framför munnen på den bild, som tänkes tala. O. J—e.

Språkbom, *skogsv.*, för timrets ledning i flottled afsedd bom, sammansatt af flathuggna stockar, stelt hopfogade med ofvanpå dem fästa tvärslåar, "språkar". Språkbom används, där bommen skall ligga i bestämdt läge och där flottningsfolket skall gå på bommen. H. J. Dft.

Språkbruk, den form af ett tal- eller skriftspråk, som är den vanliga hos en person eller, vid eftertanke, den, som i tvifvelaktiga fall väljes (såsom idiomatisk, se d. o., eller språkriktig, jfr Språkriktighet) af denne. Med språkbruket inom ett land menas den allmänna formen, så bestämd, af det där gängse tungomålet hos personer utan särskild språklig skolning och utan utpräglad personligt uttryckssätt. Gifvetvis är språkbruket i många fall icke fast eller detaljbestämdt, utan företer åtskillig vacklan och många inbördes olikheter; språkbruket inom t. ex. en landsdel eller en samhällsklass skiljer sig från en annans i flera afseenden, och de individuella skiftningarna äro ganska stora. Då språkläror och ordböcker uppgöras, i hvilka språkbruket fixeras, blir resultatet därför på enskilda punkter, att antingen parallellformer uppställas eller att ett språkbruk med endast begränsad utbredning anges som det allmänna. Språkbruket är f. ö. långt ifrån ensamt afgörande för den grammatiska (och lexikaliska) framställningen; denna vill nämligen i regel vara norme-

rande, icke beskrifvande, och de regler för språkriktighet, som då ges, afvika här och där från språkbruket af mångahanda grunder: logik, systematik, påverkan af främmande språks grammatiska system o. s. v. Den utilitaristiska språkvetenskapen var böjd för att i bruket (lat. *ūsus*) se den högsta språkliga auktoriteten. R—n B.

Språkfel, i vidsträckt bemärkelse alla de afvikelser från det normala eller konventionella (allmänt antagna) språkbruket, hvilka icke ha sin grund i afsiktlig sträfvan att ombilda uttryckssättet, utan härflyta från fysiska eller psykiska brister hos den talande eller skrifvande. Fel i uttalet, som bero på felaktigheter i talorganen, t. ex. stamning, eller hjärnskador (jfr Afasi och Hjärnsjukdomar), bruka ej benämnas språkfel, medan däremot diträknas sådana stadigvarande oriktigheter, som härröra af ofullständig eller skef inläring af språket (såsom då utlänningar icke kunna öfvergå från sitt till ett främmande språks ljudsystem), samt de tillfälliga felsägningar, som kallas attraktion (se d. o. 2 och R. G:son Berg i "Studier i modern språkvetenskap", 1905 och 1914) och kontamination (se d. o.) m. fl. I inskränkt bemärkelse menar man med språkfel de i tal och skrift uppträdande afvikelserna från det vedertagna bruket i ordens bildning, böjning, sammanfogning eller betydelse, som härröra af "slarf", okunnighet o. d. Gränserna mellan "riktigt" och "oriktigt" språkbruk äro gifvetvis flytande i många fall; förseelser mot en föråldrad språkläras bud äro ofta endast bevis för språkets fortgående förändring och intaga småningom det riktigas plats (t. ex. *hvems*, i st. f. *hvars*, medan däremot det bl. a. hos Messenius uppträdande *honoms* i st. f. *hans* icke trängt igenom); dialektala och lågspråkliga uttryck och former bli likaledes ofta efter hand gällande i s. k. riksspråk (se d. o.) och högre stilar, något som också icke sällan är fallet med utländska inflytanden (jfr Språkrensning). I fråga om dylika arter af språkfel måste man därför bedöma de enstaka fallen varsammare än dem, som framkallas af "slarf". Vanligen är det brådska, trötthet (eller annan psykisk depression), språklig likgiltighet eller okunnighet, som förorsaka språkfelen mot det idiomatiska uttryckssättet eller (den fraseologiska, grammatiskt logiska) korrektheten. — På senare tider har undersökningen af olika slags språkfel börjat drifvas med stor ifver, förnämligast på grund af det stora språkpsykologiska intresset och det icke ringa språkpedagogiska. Jfr Språkriktighet och se Meringer och Mayer, "Versprechen und verlesen" (1895), och Meringer, "Aus dem leben der sprache" (1908), samt läroböcker i stilistik. R—n B.

Språkfilosofi, det sedan W. von Humboldt vanliga namnet på vetenskapen om språkets begrepp och väsen samt dess andliga förutsättningar. Språkfilosofien utgör eller bör utgöra utgångspunkten för språkvetenskapen, medan å andra sidan den deskriptiva språkforskningen och språkhistorien lämna det stoff, hvaraf språkfilosofien uppbygges. I fråga om teorierna för språkets ursprung, orsakerna till språkliga nyskapelser och förändringar m. m. liksom i fråga om den ställning, som den enskilde kan eller bör intaga till språkbruket, de mål för språkutvecklingen, hvilka äro eftersträfvansvärda, och andra dylika spörsmål är den språkfilosofiska ståndpunkten afgörande. Junggrammatikerna undveko termen språkfilosofi och nyttjade hellre ordet principiära (se Paul, "Prinzipien der sprachwissenschaft", 4:e uppl. 1909). I nyaste tid har språkfilosofien fått sin väsentligaste utbildning i anslutning till och beroende af modern språkpsykologi (se d. o.; jfr W. Wundt, "Völkerpsychologie", I, 3:e uppl. 1912). Jfr Språkriktighet. R—n B.

Språkform. Se Morfem.

Språkforskning. Se Språkvetenskap.

Språkföreningen, Svenska. Se Svenska språkföreningen.

Språkljud, *gramm.*, skulle man i största allmänhet kunna kalla hvarje ljud, hvilket används som språkligt tecken eller uttryck, t. ex. signaler, djurläten o. s. v. Men vanligen förstår man under språkljud de ljud, hvaraf det mänskliga talspråket består. Språkljuden äro ett talspråks enklaste beståndsdelar och *frambringas af människorösten medelst en enda oförändrad artikulation eller placering af talverktygen.* Språkljuden bildas på det sätt, att den från lungorna vid utandning framträngande luftströmmen mer eller mindre hämmas och därigenom frambringar ett ljud, i vissa fall äfven förbundet med en *paus* eller fullständig hämning af luftströmmen, nämligen vid bildning af explosivorna *p*, *t*, *k*, *b*, *d*, *g*. Organen för språkljudens bildande äro andningsorganen (mellangärdet, lungorna, luftstrupen) och artikulations- eller resonansorganen (struphufvud, mun- och näshåla). Det är företrädesvis de senare organens sätt att verka, hvartill man har att taga hänsyn vid en klassificering af språkljuden. Artikulationen kan vara förlagd till struphufvudet, till mun- och näshålan eller samtidigt till båda delarna. Om stämbanden i struphufvudet närma sig hvarandra och försättas i vibrationer, uppkommer s. k. *stämton*. Allteftersom stämbanden vid ljudens bildande sålunda äro försatta i vibration eller ej, bli dessa respektive tonande och tonlösa. Till de förra höra vokaler, nasaler (*m*, *n*), s. k. likvider (*l*, *r*), explosiva medier (*b*, *d*, *g*), spiranterna *j* och *v*; till de senare explosiva tenues (*k*, *p*, *t*), spiranterna *f*, *s*. För öfrigt äro mun- och näshålorna mest verksamma vid artikulationen. Allteftersom munnen eller näsan uteslutande eller båda samtidigt äro artikulationsställen, bli språkljuden orala, de flesta svenska språkljud, nasala *m*, *n* (*ng*), nasoorala, t. ex. de franska nasalvokalerna. Mun- och näshålorna kunna antingen tjäna till att blott modifiera klangen hos språkljuden eller också att genom större eller mindre hämning ge det i struphufvudet bildade ljudet en tillsats af ett *buller* (ty. *geräusch*). Härefter indelas språkljuden i sonorljud och bullerljud. Till de förra höra vokaler, nasaler, på sätt och vis äfven tremulanter l. *r*-ljud och laterala frikativor l. *l*-ljud (båda dessa slag vanligen sammanfattade under namnet likvider). Skillnaden mellan vokaler å ena sidan och de öfriga ljuden såsom konsonanter å den andra består däruti, att de förra ha vidare pass, så att deras kvalitet bestämmes af munhålans form, som

i hvarje särskildt fall genom vissa *bitoner* ger stämtonen en bestämd *klangfärg*. Bullerljuden kunna alltefter det sätt, hvarpå de bildas, alltteftersom hämningen är fullständig eller ej, indelas i explosivor, så kallade, emedan luftens frambrytande genom det fullständiga hindret kan jämföras med en explosion, och frikativor, hvilka bildas därigenom, att luftströmmen frampressas genom en smal öppning och åstadkommer en hörbar skrapning mot dess väggar. Till de förra höra *p*, *t*, *k*, *b*, *d*, *g*; till de senare *s*- och *sch*-ljuden, *f*, *v*, *j*, vidare t. ex. ty. *ch*, fr. *j* (i *je*) o. s. v. Nära frikativorna stå laterala frikativor, *l*-ljuden, som bildas på det sätt, att luftströmmen silas fram på båda sidor om tungspetsen, som är fäst någonstädes öfver tänderna (i svenskan äro *l*-ljuden postdentala), samt tremulanter, *r*-ljud, som bildas därigenom, att en fritt rörlig del, vanligen tungspetsen eller tungspenen, vibrerar. Med afseende på *bildningsstället* l. *kontaktspunkten* indelas speciellt konsonanterna (äfven hvad rör vokalerna har man delvis samma namn) i läppljud (labialer), vare sig *bilabialer*, såsom *p*, *b*, *m*, eller *dentilabialer*: *f*, *v*; tungspetsljud (dentaler), med flera underafdelningar, såsom *interdentaler*: eng. *th*, *postdentaler*: *t*, *d*, *s*, *l*, *n* m. fl. arter; tungryggljud (vanligen kallade palataler och gutturaler), bland hvilka *prepalataler*: *j*, *k* (i *kisse*), *tj*-ljudet (när det ej uttalas som affrikata) och *mediopalataler*: *g*, *k*, *ng* (s. k. gutturalt *n*). (Se vidare Konsonant.) En annan indelning i sonanter (självljud) och konsonanter (medljud; ej att förväxla med indelningen *vokaler* och *konsonanter*) afser icke ljudens egen kvalitet, utan endast deras *funktion* i stafvelsebildningen. Sonanter äro sådana ljud, som kunna vara stafvelsebildande, uppbära stafvelsens accent; de äro då stafvelsens kärna, hvarom sedan konsonanterna kunna gruppera sig som bihang. Som sonanter fungera *vanligen* vokalerna, stundom vissa konsonanter, i synnerhet likvider och nasaler (*l*, *r*, *n*, *m*), t. ex. *handl*, *bindr*, *vattn* (skrifna *handel*, *binder*, *vatten*). Som konsonanter fungera vanligen konsonanterna (i deras motsats mot vokalerna), understundom — speciellt som komponenter i de s. k. diftongerna — vissa vokaler, i synnerhet *i* och *u*. Bland språkljuden ges det också sådana, som lämpligen kunna kallas sammansatta, vid hvilkas bildning "organen samtidigt intaga sådana utpräglade ställningar, hvilka eljest hvar för sig äro tillräckliga att karakterisera ett språkljud". Från denna synpunkt äro alla vokaler sammansatta samt vissa svenska *sch*-ljud Från sådana sammansatta ljud har man att skilja s. k. dubbelljud, bland vokalerna *diftonger*, bland konsonanterna exempelvis de s. k. *affrikatorna* (t. ex. *tj*-ljudet i *tjäna*, ifall det uttalas såsom *t* + en frikativa). — De teoretiskt tänkbara språkljudens antal är oändligt. Dock kommer blott ett visst fåtal af dessa möjligheter till användning, ofta dock olika i olika språk. Med afseende på beteckning i skrift skulle man teoretiskt fordra ett tecken åtminstone för hvarje faktiskt förefintligt ljud. Men på grund af den mängd tecken, som i så fall skulle bli nödvändiga, har man framför allt i de befintliga gängse alfabeten, men också i de för rent vetenskapligt ändamål uppgjorda transkriptionsalfabeten, sett sig nödgad att använda ett tecken för flera särdeles nära besläktade språkljud, sammanfattade som en särskild språkljudstyp. Däremot är det naturligtvis rent slöseri och totalt ändamålslöst att för ett språkljud (eller en afgränsad enhetlig typ däraf) använda flera tecken. Svenska riksspråket har gällande beteckningar för följande ljud: *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *y*, *å* (tecknadt med *o* och *å*), *ä* (tecknadt med *e* och *ä*), *ö*; *l*, *r*; *m*, *n*, gutturalt *n* (tecknadt *ng*, *nk*); *p*, *b*, *t*, *d*, *k*, *g*, *f*, *v* (tecknadt med *v*, *f*, *fv*, *hv*), *s*, *sch*- l. *š*-ljuden (tecknade med *c*, *ps*, *x*, *ge*, *g*, *j*, *sc*, *sk*[*j*], *stj*, *sj*, *sch*, *ti*), *j* (tecknadt med *j*, *hj*, *lj*, *g*, *gj*), *tj*-ljudet (när ej affrikata; tecknadt *k*, *kj*, *tj*) samt *h*; härtill kunna läggas supradentala *n*, *t*, *d*, *s*, *l* (tecknade *rn*, *rt*, *rd*, *rs*, *rl*). För en mera detaljerad systematisering af här behandlade frågor se Noreen, "Vårt språk" I, 358 ff., där dock en delvis afvikande terminologi kommit till användning. K. F. J.

Språkljudskvantum. Se Fonem.

Språklära. Se Grammatik.

Språkmelodi. Se Melodi 2.

Språk och stil, tidskrift för nysvensk språkforskning, utkommer fr. o. m. 1901 i Uppsala, utgifven af docenterna R. G:son Berg och O. Östergren samt professor B. I. Hesselman. Hvarje årgång omfattar 4 eller 5 häften. Tidskriften har innehållit stilistiska, metriska, grammatiska och äfven fonetiska afhandlingar och notiser rörande nysvenskan, med hufvudvikten lagd på litteraturspråket och modersmålets behandling i tal och skrift, samt har i allmänhet sökt tillgodose de tidigare mer försummade filologiska sidorna af språkforskningen. Den åtnjuter statsanslag (f. n. 2,000 kr.).

Språkpaleontologi (se Paleontologi), vetenskapen om urspråket som medel för kännedomen om vår äldsta gemensamma kulturståndpunkt.

Språkpatologi (se Patologi), vetenskapen om abnorma språkliga företeelser och rubbningar i språklifvet hos individer. Bland förhållanden, som behandlas af språkpatologien, kunna nämnas afasi (se d. o.), agrafi (se d. o.), alexi (se d. o.), alla beroende på hjärnskador, afoni (se d. o.) och anartri (se d. o.), som bero på skador af talverktygen. Jfr Talrubbningar. R—n B.

Språkpsykologi, den del af psykologien (se d. o.), som har språket till föremål. Om språkpsykologiens omfattning och uppgifter gå åsikterna ännu starkt isär, delvis på grund af, att den är en på det hela taget ny disciplin, som först för kort tid sedan börjat drifvas självständigt. Se Delbrück, "Grundfragen der sprachforschung" (1901), Wundt, "Sprachgeschichte und sprachpsychologie" (s. å.) och "Völkerpsychologie" (I; 3:e uppl. 1912), Dittrich, "Grundzüge der sprachpsychologie" (I, 1903) och "Die probleme der sprachpsychologie" (1913). R—n B.

Språkrensning, utmönstring af ett språks icke inhemska beståndsdelar. Hos hvarje folk, som icke lefver ensamt för sig, uppstår en påverkan på språket från de folk, med hvilka det på ett eller annat sätt kommer i beröring, och det finnes icke något europeiskt kulturfolk, som icke mottagit främmande gods i sitt språk. Särskildt stark blir naturligtvis en dylik påverkan utifrån i de fall, då

ett på något område mäktigare eller särskildt inflytelserikt grannfolk utöfvar den, då en betydande invandring från annat språkområde eger rum, då en utländsk troslära, vetenskaplig eller vitter riktning vinner insteg, då industri, handel eller annan praktisk verksamhet medför främmande tungomåls flitigare bruk på ett visst område. Äfven inom landet kunna utländska språkliga påverkningar ega rum på annat sätt: undervisningen i främmande språk, efterbildning af inrättningar och företeelser, öfversättningslitteratur m. m. möjliggöra språkblandning. Svenska språket har på mångfaldigt sätt rönt de mest långvariga och bestämmande påverkningar af andra, såväl muntligt som skriftligt. Från latin och grekiska upptogos redan under medeltiden många ord, och den lärda bildningen ökade dessas antal icke oafsevärdt under senare århundraden. Danska och lågtyska göra sig ännu starkare gällande i medeltidens svenska litteraturspråk, och deras inflytande sträckte sig icke blott till ordskatten, utan äfven till ordbildningslära, syntax och ljudlära. Denna påverkan rönte sitt första egentliga motstånd i början af 1500-talet, då reformationstidens öfversättare och författare medvetet motarbetade det danska inflytandet. I stället vardt nu högtyskans inverkan synnerligen stark, dels genom den lutherska teologien, dels genom det tyska ämbetsmannaspråket (''kanslistilen''), och såväl de utrikespolitiska förhållandena som de många inflyttningarna af utlänningar under stormaktstiden gynnade främlingsväldet öfver språket. Dess öfverdrift framkallade emellertid motrörelser. Stiernhielm har äran af att vid midten af 1600-talet ha gått i spetsen för språkrensningen. I sitt verk ''Gambla svea- och götha måles fatabur'' (1643) framlade han både ett program för sträfvan att aflägsna ur vårt språk ord af icke germansk stam och lämnade förslag på utbytesord. Detta uppslag fullföljdes af åtskilliga inflytelserika författare med mycken nitälskan. Bland dem, som under den närmast följande tiden särskildt ifrade för språkets försvenskning, kunna nämnas Spegel och Svedberg. Genom att själfva undvika främmande ord och i stället bruka ord ur fornspråket, folkmålen eller tyskan åstadkommo de en påfallande förändring. De vunno eller återvunno för vårt språk en hel del ord, som sedan stannat kvar i bruket, bl. a. *alster*, *duglig*, *dölja*, *fana*, *fräck*, *gåta*, *hyfsa*, *snille*, *ämbete*, *ämne*, *ätt*. Denna sträfvan fortsattes under 1700-talet, om också icke med samma framgång. Då Vet. akad. inrättades, 1739, angaf A. J. von Höpken som ett af dess syften ''at ränsa wåra fäders språk, ifrån alla främmande tillsatser, och återkalla det till sin första renhet''. Afsevärda insatser gjordes sedermera af S. Hof och A. Sahlstedt. Äfven Svenska akademien gjorde under sin första tid ansatser i språkrensande syfte, och enstaka af dess ledamöter, såsom J. H. Kellgren, togo itu med nybildningar. Snart stannade detta af, och akademiens språkliga arbeten blefvo under lång tid utan betydelse. På samma gång gjorde sig ett öfverstarkt franskt inflytande gällande, som satt outplånliga spår i ordskatt och syntax. På flera områden — t. ex. den botaniska och medicinska terminologien — nedlade man under 1700-talet likväl ett grundligt och fruktbärande arbete på att skapa behöfliga svenska ord. Början af 1800-talet såg en damm sättas mot den tidigare inströmningen af franska ord, och dessa trängdes tillbaka samt ha på det hela taget icke kunnat återvinna mark sedan dess. Däremot inträngde massor af tyska lånord och äfven åtskilliga danska. Under 1840- och 1850-talen var intresset på många håll lifligt för språkliga renhetssträfvanden: J. A. Hazelius i ''Svenska tidningen'', professor Karl Säve m. fl. verkade i denna riktning. J. E. Rydqvist stödde dylika arbeten, och bland hans lärjungar ha särskildt H. O. Hildebrand och Viktor Rydberg uppmärksammats som förkämpar för ett renare språk med rika upptag ur fornspråken; den sistnämndes uppsats ''Tysk eller nordisk svenska'' (i ''Svensk tidskr.'', 1873) och hans föredöme i egna skrifter från samma tid stodo länge i allmänna medvetandet som utgångspunkter och de viktigaste nya uppslagen. I motsatt riktning uppträdde E. Tegnér d. y. med ''Språk och nationalitet'' (därsammastädes, 1874), och öfver hufvud taget vände sig den då unga och segerrikt framträngande positivistiska språkvetenskapen med skärpa mot en språkrensning af estetiska och nationella skäl. Man kan också säga, att praktiskt taget all språkrensningssträfvan i Sverige dog bort under flera årtionden, liksom i det stora hela allt arbete på språkodling legat nere. På grund af ändrade åskådningar inom såväl språkvetenskapen som vitterheten har på sista tiden intresset för hithörande spörsmål åter börjat stiga och arbetet för språkets rening återupptagits, en rörelse, som i viss mån torde ha kommit till stånd jämsides med sträfvan för hembygdsvård, det starka intresset för att bevara historiska och konstnärliga värden från fordom liksom det på många områden återuppståndna häfdandet af det inhemskt svenska. Jfr P. Holm, ''Något om svensk språkrensning före V. Rydberg'' (i ''Svenska studier tillägn. Gustaf Cederschiöld'', 1914) och en uppsats i ''Tidskr. för det svenska folkbildningsarbetet'' (s. å.), R. G:son Berg, ''Tidningssvenska'' (i ''Det nya Sverige'', 1916), och R. Nordenstreng, ''Riktlinjer för svensk språkförbättring'' (i ''Svensk tidskr.'', s. å.) samt ''Kråkspråk och svenska'' (därst. 1917).

Af inflytande på den svenska språkrensningen har det tidtals varit, att man i Tyskland och Danmark ofta och framgångsrikt arbetat i samma riktning. I det förra landet voro de s. k. språksällskapen på 1600-talet verksamma i striden mot främlingsorden, och med mycken ifver arbetade på 1600-talet Gottsched och Campe för inhemsk ordbildning. På 1800-talet återupptogs striden af M. Moltke i tidskriften ''Deutscher sprachwart'' (1856—79), och den 1885 stiftade Allgemeiner deutscher sprachverein har med kraft arbetat i samma syfte, som genom Världskriget vunnit ännu vidare mark. Myndigheterna ha där, i motsats mot i vårt land, i allmänhet gynnat rörelsen och med särskild omsorg sett till, att nya termer i post, järnväg o. s. v. bildats af inhemskt språkgods (jfr I. Larsson, ''Tysk språkrensning sedan 1870-talet'' i ''Studier i modern språkvetenskap'', VI, 1917). I Danmark har man ända sedan 1700-talet med stor framgång stridt mot utländska påverkningar. Nämnvärda språkrensare äro Eilschow, Sneedorff, Rask, botanisterna Viborg och Drejer, H. K. Örsted och F. K. Sibbern samt i våra dagar Georg Brandes, O.

Jespersen (se hans "Sprogrögt" i "Tilskueren", 1902), och Ernst Möllers ("Per Sprogvilds") "Dansk sprogavl" (1901), som är af mycket intresse. I Norge har man sedan 1814 med ifver och hänförelse arbetat på språkets förnorskning i olika afseenden (se Norska språket, sp. 27). Den af allmänna meningen uppburna och med utomordentlig framgång ledda språkrensningen på Island är likväl utan tvifvel den rörelse, som lyckats fullständigast af alla på de skandinaviska språkens område. Den är likväl så godt som okänd i Sverige.

Språkrensningen har ofta kallats purism (se d. o.), hvilket äfven fått beteckna en öfverdrifven språkrensning, en sådan, som vill utrota alla ord af främmande ursprung. Detta är gifvetvis hvarken möjligt eller önskvärdt. Många ord äro lånade för så länge sedan och så införlifvade med det lånande språkets ordskatt, att endast härledaren kan bestämma deras utländska börd. Dessa kan man icke med fog hysa någon afvoghet emot, lika litet som mot en mängd andra, som ha riktat språket, där dettas egna hjälpkällor intet haft att lämna. Många andra äro så fast rotade, att deras utmönstring knappast kan förordas, ehuru de på sin tid inlånats utan verkliga skäl. Det är emellertid så, att de nyheter, som tillföras språket, f. n. till ytterst ringa del härröra från medveten språklig sträfvan, där insikt, smak eller ändamålsenlighet gjort sig gällande. Den ögonblickliga bekvämligheten har hos tidningsmän och författare varit afgörande; tanklöst och okunnigt upptas ett utländskt ord, mer eller mindre riktigt återgifvet, kommer i svang och fäster sig. Vetenskaps- och ämbetsmän bidraga i Sverige mycket till de utländska ordens införsel. Häremot vilja språkrensarna varna och vidtaga åtgärder. Tanklösa inlån förrycka på flerfaldigt sätt ett språks kynne och regler; genom att icke bruka språkets egna bildningsmöjligheter, slöas och aftynar själfva förmågan att nybilda. Praktiskt sociala skäl tala emot mängden af lånord. De flesta af ett lands invånare ha naturligtvis svårt att lätt och rätt begripa eller riktigt nyttja dessa ofta i såväl stafning som ljudform motsträfviga nyheter. Nationella skäl gå i samma riktning och äro likaledes af en vikt, som politiska förhållanden stundom stegra till tvånget att söka i möjligaste mån hålla språket enhetligt inhemskt. Filologiskt estetiskt har man slutligen städse varit böjd för att motsätta sig språkblandning, ett förhållande, hvari senare tiders internationella sträfvanden knappast åstadkommit någon djupare gående ändring. — Impurism är stark, onödig uppblandning med främmande ord (se d. o.). R—n B.

Språkriktighet, den egenskap hos en muntlig och skriftlig framställning, att dess form eger idiomatiskhet och grammatisk korrekthet (jfr Språkfel). Det är oundvikligt, att meningarna dela sig om, hvilketdera af dessa kraf skall ega företrädet, i händelse de icke sammanfalla (jfr Språkbruk). I en mängd, kanske flertalet, fall är det den språkfilosofiska grunduppfattningen, som afgör normen, efter hvilken man bestämmer riktigheten af ett uttryckssätt. Under den moderna språkforskningens hittillsvarande utveckling har det väsentligen varit tre åskådningssätt, som i detta hänseende härskat. Det första, som var filologiskt, uppställde som språkideal uttryckssätt och ordförråd från något förflutet skede, hvilket betraktades som det klassiska, och var böjdt för att anse afvikelser därifrån som oriktigheter, det andra, som var ensidigt lingvistiskt, tog bruket, det allmänna talspråket, till utgångspunkt och var böjdt för att betrakta dess former och uttryckssätt som den norm, hvilken grammatiken egde att registrera. Det tredje sökte i ändamålsenligheten ("bäst är den språkform, som med nödig tydlighet förenar största möjliga enkelhet") språkriktighetens grundprincip (jfr A. Noreen, "Om språkriktighet" i "Spridda studier", I, 2:a uppl. 1912, och där anförd litteratur; Noreen kritiserar strängt de båda förstnämnda åsikterna och sluter sig ifrigt till den tredje). Bland de många, delvis ytterst svårlösta spörsmål, som höra hit och som afgöras olika, beroende på den olika principiella ståndpunkten, kunna nämnas: förhållandet mellan tal- och skriftspråk som normgifvande, dialekters och individualspråks betydelse och ställning som källor för språkförnyelse, nationella syftens kraf på inflytande öfver språkutvecklingen, språkundervisningens mål, önskvärdheten af anslutning till fråndespråk och mer eller mindre allmänt mellanfolkliga uttrycksvanor och ordförråd, uppskattningen af stilarternas värde och den konstnärliga framställningens rätt till självständighet från normalstilen. — För de enklaste krafven på språkriktighet lämnas redogörelse i språklärorna och ordböckerna, för de högre finner man upplysningar i stilistiken. R—n B.

Språkrot. Se Rot, *språkv.*

Språkrör. Se Talrör.

Språkstam, den största enhet, under hvilken man lyckats sammanföra flera språk, som förete likheter, hvilka tyda på gemensamt ursprung. Se vidare Språk, sp. 814.

Språktakt l. Takt kallas den språkljudskvantitet (fonem, se d. o.), som sträcker sig från och med ett intensitetsmaximum (den s. k. hufvudtonen, se Accent I, 3) intill ett annat dylikt (eller en paus). En (språk)takt kan således icke uppvisa mer än ett intensitetsmaximum, men däremot kan den alltför väl förete flera intensitetsminima. Ett fonem, som ligger mellan två intensitetsminima, kallas tryckstafvelse, och dennas sonoritetsmaximum (d. v. s. hörbaraste ljud) kallas själfljud (sonant), under det att alla dess öfriga ljud kallas medljud (konsonanter). I svenskan kan en (språk)takt vara ända till 15-stafvig (eller mera), t. ex. *o!* (1-stafvig), *hederligare* (5-stafvig), *öfverhofstallmästareämbetet* (10-stafvig), *arbetareförsäkringskommittéutlåtandena* (15-stafvigt). Det fonem, som ligger mellan en paus och ett intensitetsmaximum, kallas upptakt. Denna kan i svenskan vara ända till 6-stafvig (eller mera), t. ex. *lekámen* (1-stafvig), *universitét* (4-stafvig), *individualitét* (6-stafvig). Se vidare Ad. Noreen, "Vårt språk", I, 364, och II, 142 ff., 304 ff. Ad. N—n.

Språkvetenskap (det stundom använda språkforskning bör få afse idkandet af språkvetenskap) l. Lingvistik, vetenskapen om (tal)språket såsom sådant, är noga att skilja från litteraturvetenskap l. filologi (se d. o.), som redogör för den andliga kultur, som i ett språk vunnit uttryck. Utom filologien har lingvistiken till

sina förnämsta hjälpvetenskaper **språkfilosofien**, som besvarar frågorna om språkets väsen och ursprung samt de inre (psykologiska, sociologiska och etnologiska) förutsättningarna för dess lif, och **fonetiken**, som behandlar de yttre (anatomiska, fysiologiska och akustiska) villkoren för språket. Lingvistiken kan vara dels **jämförande** (komparativ), behandlande flera besläktade språks förhållande till hvarandra och till sitt gemensamma ursspråk, dels **speciell**, redogörande för ett enda språks bygggnad, för hvilket senare fall vanligen används termen **grammatik** (med tillägget **historisk**, i händelse äfven språkets historiska utveckling behandlas). Enär språket, liksom hvarje annan konstprodukt, kan betraktas från tre hufvudsynpunkter: materialets, konstruktionens och funktionens, erhåller en fullständig grammatik tre hufvuddelar: **fonologi** l. **ljudlära**, **morfologi** l. **formlära** (om hvars indelning se Morfem) och **semologi** l. **betydelselära**. Af dessa kan ljudläran, som väsentligen stöder sig på fonetiken, knappast sägas ha börjat vetenskapligt bearbetas förr än efter 1850, men har sedan dess varit föremål för synnerligen liflig och framgångsrik verksamhet. För betydelseläran, som i mycket är beroende af språkfilosofien och psykologien och som först nyligen mera energiskt tagits under bearbetning, kan knappast ännu synnerligen mycket sägas vara i vetenskapligt afseende uträttadt. Däremot eger grammatikens centrala del, formläran, anor nästan lika gamla som den kristna tidräkningen, om det också måste medges, att för vissa delar af densamma icke mycket af beståndande värde blifvit förrän på 1800-talet åstadkommet, hvilket sammanhänger med, att öfver hufvud den språkvetenskapliga metoden först i senare hälften af nämnda århundrade vunnit verklig stadga. Jfr Ad. Noreen, "Vårt språk", I, 43 ff. Ad. N—n.

Språkvetenskapliga sällskapet i Uppsala stiftades 27 sept. 1882 på initiativ af dåv. docenterna A. Erdmann och Ad. Noreen samt med uppgift att "hålla medlemmarna au courant med den nutida språkforskningens resultat". Sällskapet, som består af akademiska lärare, bibliotekstjänstemän, filos. doktorer och några särskildt invalda filos. magistrar och kandidater, har 7 årliga sammanträden, hvarvid hållas föredrag, af hvilka en del hvart tredje år publiceras i universitetets årsskrift under titeln "Språkvetenskapliga sällskapets i Uppsala förhandlingar". Medlemmarnas antal var 1885 trettioåtta och 1916 åttiofem. Ordf. ha varit professorerna P. A. Geijer, Ad. Noreen, K. F. Johansson, P. Persson, O. v. Friesen och E. Staaff.

Språkö, ett mindre område, hvars befolkning talar ett annat språk än folket rundtomkring.

Språng. 1. *Fysiol.* Se **Gång**, sp. 812. — 2. *Skpsb.*, bukten långskeppsvägen af ett fartygs däck. Vanligen är däcket lägst vid fartygets midt och högre mot stäfvarna, synnerligast mot förstäfven. Ett fartyg med språng motstår lättare ryggbrytning och får ett smidigare utseende, hvarjämte vatten lättare rinner af från däcket. — **Språnglinjer** kallas stundom de kroklinjer, hvilka ange fartygets språng, nämligen relings-, skarndäcks- och däckslinjerna (se **Konstruktionsritning**). — 3. *Text.* Se **Skäl**. — 4. Se **Lyrik**, sp. 81. 2. R. N. J. G. B. (C. K. S.)

Språngben, *Astra'galus*, *anat.*, den trissformiga knota, som hos människan, delvis omfattad af fotknölarna, bildar leden mellan lägg och fot samt den förras stöljeyta mot den senare vid stående, gång och språng. Själf hvilar språngbenet på hälbenet och ledar framåt mot båtbenet, uppburet på hjässan af fothvalfvet. Se fig. till art. **Fot**. G. v. D.*

Språngdykarsläktet, *zool.* Se **Pingvinerna**, sp. 904.

Språnggrodan, *zool.* Se **Rana**.

Språnghöjd, *geol.* Se **Förkastning**, sp. 433.

Språnglinjer, *skpsb.* Se **Språng** 2.

Språngmarsch, *krigsv.*, en trupps förflyttning medelst språng. Enligt svenska bestämmelser utföres språngmarsch med 165 steg i minuten, stegen af minst 90 cm. längd, hvarigenom omkr. 150 m. tillryggaläggas i minuten. Skall längre vägstycke tillryggaläggas medelst språngmarsch, måste sådan omväxla med vanlig marsch. I spridd ordning utföres språng, vanligen i ansatser, med största möjliga hastighet. C. O. N.

Språngsegel, lifräddningsredskap. Se **Brandväsende**, sp. 1498, fig. 42.

Språngvariation, *biol.* Se **Halmatogenes** och **Mutation**.

Sprängbomb, *krigsv.* Se **Bomb** 1.

Sprängd, *veter.* Se **Kvickdrag**.

Spränggelatin [-jelatin], *krigsv.*, ett af A. Nobel uppfunnet sprängmedel bestående af 6—8 proc. nitrocellulosa, upplöst i 92—94 proc. nitroglycerin; det är en ljusgul, genomskinlig, geléartad massa, som är ganska okänslig för slag eller stötar och utvecklar större kraft än dynamiten. För att öka spränggelatinens okänslighet för slag o. d. tillsattes sedermera till 96 proc. spränggelatin 4 proc. kamfer, hvarvid den s. k. **krigsspränggelatinen** uppkom. Som sprängmedel i projektiler har denna dock numera undanträngts af andra ämnen. Jfr **Sprängämne**, sp. 829. G. af Wdt.

Spränggranat, *artill.*, en tjockväggig brisansgranat, inrymmande en relativt liten sprängladdning och afsedd hufvudsakligen för åstadkommande af splitterverkan (se d. o och **Projektil**, fig. 5). G. af Wdt.

Sprängjan, *spelt.* Se **Jan** och **Brädspel**.

Sprängkandidat, *polit.* Se **Lergök** 2.

Sprängkol tillverkas af fint kolpulver, som hopröres med dragantlösning och spritlösning af bensoeharts, och formas till stift, hvarefter det får torka. Sprängkol användas vid glasarbeten för att spränga af kärl, rör och andra föremål af glas. Medelst en skarp fil eller en diamant göres en ritsa på det ställe i glaset, där sprickan skall gå fram, hvarefter ett stycke sprängkol antänds och hålles mot ritsan. Till följd af den starka volymsutvidgningen vid det upphettade stället uppkommer en spricka, som genom lämpliga anordningar kan tvingas att taga en bestämd riktning. T. E. A.

Sprängladdning, *artill.*, den kvantitet sprängämne, som inrymmes i en artilleriprojektil. Jfr **Projektil**. G. af Wdt.

Spränglina. Se **Luftballong**, sp. 1281.

Sprängljud, *språkv.*, ett mera sällan användt namn på tenuis. Se **Explosiva ljud**.

Sprängmedel. Se **Sprängämne**.

Sprängning. 1. Se **Bergsprängning**. —

2. *Befästningsk.*, används såväl i fält- som fästningskriget dels för förstöring af sådana förbindelser e. d. (järnvägar, broar, tunnlar, dammar, m. m.), som man vill hindra en fiende att draga nytta af, dels som hjälpmedel för skjutfältets röjande och på långt håll skönjbara siktpunkters inom försvarsställningen (torn, skorstenar, träd, byggnader, m. m. d.) förstörande, dels för beredandet af anfallsväg genom stormhinder och för förstörandet af vissa försvarsanläggningar (flankeringsanordningar, murar, m. m.), dels i minkriget, dels för ödeläggandet af icke länge hållbara verk, dels slutligen för beredandet af öppning i is. För sprängningars utförande i fält medföras af ingenjörtrupperna sprängmedel och anordningar för dessas anbringande och antändning. Fästningskrigets behof af sprängningars utförande tillgodoses från ingenjörparken. Jfr Fältmina, Förstöringsarbeten, Minkrig och Stormhinder. 2. L. W:son M.

Sprängolja, namn på nitroglycerin (se d. o.).

Sprängpatron, detsamma som explosionspatron (se Patron 4).

Sprängprojektil, *krigsv.* Se Fullkula.

Sprängringar. Se Lokomotiv, sp. 1009.

Sprängrör, *krigsv.* Se Mina, sp. 563.

Sprängsalpeter. Se Sprängämne, sp. 830.

Sprängstycken, *artill.*, de oregelbundna bitar af mycket växlande vikt, hvilka vid en granats sönderspringande bildas af dess gods. Jfr Granat. G. af Wdt.

Sprängsviken, förr sågverk i Gudmundrå socken, Västernorrlands län, på norra sidan af en i nedre Ångermanälfven från västra stranden utskjutande halfö, som uppbär en fyr med intermittent hvitt sken med förmörkelser hvar 10:e sekund, och nära S. station på Härnösand—Sollefteå järnväg, 3,6 km. från Härnösand. Det tillhörde S. aktiebolag, men öfvergick till det 1914 bildade Nensjö cellulosaa.-b. (aktiekap. 2,010,000 kr.), som i st. anlagt sulfatfabrik (kallad Nensjö), tax. till 1,020,000 kr. (1916), och eger jordbruksfastighet inom socknen tax. till 101,000 kr.

Sprängverkan l. Minverkan, *artill.*, den verkan sprängladdningen i en granat åstadkommer, sedan granaten inträngt i marken eller i ett beskjutet föremål, eller m. a. o. granatens verkan med bortseende från den ofta nog samtidigt erhållna verkan genom kringslungade sprängstycken. Jfr Nedslagseld. G. af Wdt.

Sprängämne, ett sådant explosivt ämne (se Explosion), hvars egenskaper göra det användbart för sprängningsändamål, t. ex. inom bergsbruket, stenindustrien eller för militära ändamål. Till skillnad från de explosiva ämnen, krut af olika typer, som användas för att framdrifva projektiler i eldrör (kanoner, gevär o. d.), äro sprängämnena i allmänhet betydligt mera häftigt verkande, *brisanta*, en följd af deras högre detonationshastighet. En särskild grupp af sprängämnen bilda de s. k. initialsprängämnena, som i form af tändhattar, detonatorer m. m. användas för att bringa laddningar af andra sprängämnen till detonation.

De för praktiskt bruk använda sprängämnena utgöras antingen af enhetliga, kemiska kroppar eller af blandningar af två eller flera ämnen, som antingen själfva äro explosiva eller först i blandning med andra ämnen bilda ett explosivt system. De *enhetliga* sprängämnena utgöras oftast af salpetersyreestrar eller nitroföreningar af organiska ämnen. De viktigaste bland de förstnämnda äro nitroglycerin (glycerintrinitrat, se Nitroglycerin) och nitrocellulosa (se Bomullskrut, Krut och Kruttillverkning). Nitroglycerinen används icke numera enbart som sprängämne, men utgör hufvudbeståndsdelen i dynamit med flera sprängämnen. Den högnitrerade nitrocellulosan, innehållande 13,6—14,0 proc. kväfve, används under namn af bomullskrut (se d. o.) för militära ändamål, såsom till laddningar i minor och torpeder, i sprängladdningar för pionjärändamål m. m. Bland de organiska nitroföreningarna ha flera vunnit betydelse som sprängämnen, särskildt för militära ändamål. Pikrinsyran (se d. o.) fick sin betydelse som sprängämne i de på 1880-talet införda brisansgranaterna. Sprängämnena melinit, lyddit, shimose m. fl. innehålla som hufvudbeståndsdel pikrinsyra eller salter däraf. Pikrinsyrans egenskap att lätt bilda metallsalter, som äro synnerligen känsliga för mekanisk åverkan, har gjort, att den numera används i allt mindre utsträckning och ersättes af den betydligt ofarligare trinitrotoluolen (trotyl), hvilket sprängämne, i början af 1900-talet infördt i artilleritekniken, numera är det dominerande brisanssprängämnet, såväl för laddning af granater som för torpeder och minor. Äfven tetranitrometylanilin (tetryl), tetranitranilin (tetril), hexanitrodifenylamin samt trinitroanisol ha under senare tid funnit användning som militära sprängämnen. — Bland de *sammansatta* sprängämnena skiljer man mellan sådana, som innehålla en eller flera i sig själfva explosiva komponenter, och sådana, som uteslutande bestå af enbart icke explosiva ämnen. Ojämförligt viktigast bland den förstnämnda gruppens sprängämnen äro de s. k. nitroglycerinsprängämnena med nitroglycerin som hufvudbeståndsdel. Hit höra de olika slagen af dynamit (se d. o.). Den ursprungliga, af Nobel 1867 uppfunna gurdynamiten används numera endast i obetydlig utsträckning; den har ersatts af de s. k. gelatindynamiterna, uppfunna af Nobel i slutet af 1870-talet. Tack vare sina plastiska egenskaper och större säkerhet vid användningen samt stora kraft ha dessa dynamittyper vunnit oerhörd betydelse för bergsbruket. Gummidynamiten l. spränggelatinet innehåller 92—94 proc. nitroglycerin och 6—8 proc. nitrocellulosa och utmärkes för utomordentligt stor sprängverkan, motståndsförmåga mot vatten och relativt stor okänslighet för stöt och rifning. Dess alltför stora brisans gör den emellertid mindre lämplig för användning i lösare bergarter. Genom tillsats af vissa nitrater, såsom kali- eller ammoniumnitrat, samt vissa brännbara ämnen, såsom trämjöl, kolpulver o. d., framställde Nobel sedermera extradynamiten, hvars absoluta effekt visserligen är något lägre än gummidynamitens, men hvars sprängverkan är bättre afpassad för bergarter af normal hårdhet. (Exempel på sammansättningen hos olika dynamittyper återfinnas i

art. Dynamit.) Bland de sammansatta sprängämnena intaga numera de s. k. *ammoniumnitratsprängämnena* en viktig plats. Den första användningen af ammoniumnitrat för sprängämnesändamål daterar sig visserligen från 1867, då svenskarna Norrbin och Ohlsson läto patentera ett sprängämne på basis af ammoniumnitrat, men i konkurrensen med den samtidigt framträdande dynamiten gjorde sig detta sprängämne, som kallades ammoniakkrut (se d. o.), icke gällande. Först sedan det visat sig, att man på denna väg kunde framställa sprängämnen, som vid användning i kolgrufvor med explosiva gaser (*schlagende wetter*) icke medförde någon fara, vunno dessa ökad betydelse. Bland ammoniumnitratsprängämnen lämpade för användning i kolgrufvor märkas: ammonkarbonit, dahmenit, explosif Favier, monobel powder m. fl. På grund af sin relativa ofarlighet vid transport och handhafvande gäller i en del länder för vissa ammoniumnitratsprängämnen lindrigare bestämmelser beträffande förvaring och transport med järnväg eller fartyg, hvilket i viss mån bidragit till, att dessa sprängämnen fått ökadt afsättningsområde. Äfven i Sverige användas numera sprängämnen af denna typ, ehuru i mindre omfattning. För militära ändamål, t. ex. för laddning af handgranater, flygbomber o. d., ha ammoniumnitratsprängämnena äfven kommit till användning under senare tid.

I klorat- och perklorat-sprängämnena utgöres den syregifvande beståndsdelen af något salt af klorsyra eller öfverklorsyra, exempelvis kalium- eller natriumklorat, kalium- eller ammoniumperklorat m. fl. Flera sådana sprängämnen föras numera i marknaden, äfven i Sverige, t. ex. carlsonit. Som ett typiskt exempel på ett sprängämne tillhörande denna grupp må nämnas cheddit, hvilket jämte klorat eller perklorat innehåller något nitrokolväte, såsom dinitrotoluol eller nitronaftalin, samt ricinolja. Vissa olägenheter hos dessa sprängämnen tyckas ännu ej vara öfvervunna. Särskildt har det visat sig, att deras känslighet för rifning gett upphof till olyckor. Det vid explosionen bildade klorvätet medför ofta uppkomsten af oangenäma eller skadliga gaser, hvilket varit till hinder för dessa sprängämnens användning i underjordiska arbetsrum.

Bland sprängämnen, bestående af blandningar af i sig själfva icke explosiva ämnen, kunna flera olika typer särskiljas. Hit hör svartkrutet (se Krut), som består af en intim blandning af kalisalpeter, kol och svafvel. För bergsprängningsändamål används svartkrutet i form af s. k. *bergkrut* i korn af $^1/_2$ till 1 cm. storlek (rundt eller flisigt bergkrut). På grund af sin betydligt lägre detonationshastighet är bergkrutets verkan afsevärdt mindre häftig än de förut nämnda sprängämnenas. Det används därför hufvudsakligen i de fall, då det gäller att erhålla så stora stycken af det lössprängda berget som möjligt, t. ex. vid uttagning af byggnadssten, gatsten o. d. Den s. k. sprängsalpetern, som används speciellt i de tyska kaligrufvorna, är ett sprängämne af svartkruttyp, hvari kalisalpetern ersatts af natronsalpeter. Till den senare hufvudgruppen höra vidare de af Sprengel i början af 1870-talet föreslagna sprängämnena (hellhoffit), hvilka omedelbart före sin användning framställas på förbrukningsplatsen genom blandning af två eller flera ej explosiva ämnen, hvaraf det ena i allmänhet en vätska. Som syregifvande ämne skulle enl. Sprengels ursprungliga förslag användas salpetersyra, hvilket i själfva borrhålet blandades med nitrobensol e. d. Någon praktisk betydelse ha emellertid dessa sprängämnen aldrig fått. På senare tid har ett af Miedzianki uppfunnet sprängämne af denna typ, hvilket framställes omedelbart före laddningen därigenom, att man doppar en patron af kaliumklorat i petroleum, kommit till praktisk användning för vissa ändamål.

Sedan problemet att framställa luft i flytande form genom den tyske professorn C. von Lindes uppfinningar i slutet af 1890-talet blifvit praktiskt löst, föreslog Linde att använda syrerik flytande luft (se d. o.) som syregifvande ämne i sprängämnen. Han blandade för ändamålet ett kolrikt ämne, t. ex. petroleum, uppsuget i kiselgur, med flytande luft, och bringade denna blandning till explosion medelst tändhatt. På grund af det flytande syrets låga temperatur (—182°) afdunstar detta mycket hastigt, hvarför sprängämnet efter en viss tid förlorat så mycket syre, att dess explosion blir ofullständig eller uteblir totalt. Efter en del misslyckade försök vid byggandet af Simplontunneln kom man till den uppfattningen, att Lindes sprängämne, oxylikvit, saknade praktisk betydelse, och det är först på senare tid som det på nytt låtit tala om sig. Genom förbättring af den för syrets absorption använda, kolbärande substansen har man nämligen lyckats öfvervinna en del af de tidigare svårigheterna, hvarför den praktiska användningen af flytande luftsprängämnen numera ej synes utesluten.

Vissa af de i det föregående omnämnda sprängämnena kunna, om de äro fast inneslutna, t. ex. i ett borrhål, enbart genom antändning med låga bringas till explosion. Så är förhållandet med svartkrut och andra sprängämnen af denna typ, samt knallkvicksilfver, blyazid m. fl. ämnen. Andra sprängämnen åter erfordra för att bringas till explosion en betydligt kraftigare impuls, och det var först sedan Nobel i slutet af 1860-talet uppfunnit en metod att med hjälp af en med knallkvicksilfver laddad tändhatt framkalla en tillräckligt kraftig initialexplosion, som de sistnämnda sprängämnenas explosiva egenskaper kunde praktiskt nyttjas. Knallkvicksilfver (se d. o.) har hittills varit det allmännast använda initialsprängämnet för tillverkning af tändhattar för sprängämnen. I allmänhet ingår i laddningen äfven något kaliumklorat. Alltefter känsligheten hos det sprängämne, som skall bringas till explosion, användas tändhattar af olika styrka, t. ex. för extradynamit tändhatt n:r 4—6, för klorat- och perkloratsprängämnen n:r 6 och för ammoniumnitratsprängämnen n:r 6—8. Nedanstående tabell anger laddningsvikten i de allmännast använda tändhattarna.

Tändhatt n:r	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Laddning gr.:	0,3	0,4	0,54	0,65	0,8	1	1,5	2	2,5	3

I vissa fall användas med fördel tändhattar med en sekundär laddning af t. ex. trinitrotoluol eller tetranitrometylanilin, i hvilket fall knallkvicksilfverladdningen kan minskas till 0,2 à 0,3 gr. Betydligt större initieringsförmåga än knallkvicksilfret besitta vissa salter af kväfvevätesyran (se d. o.), de s. k. aziderna. Sålunda erfordras

0,35 gr. knallkvicksilfver för att bringa 0,5 gr. pikrinsyra till explosion, under det att endast 0,03 gr. blyazid eller 0,035 gr. silfverazid åtgår för samma ändamål. Sedan numera tillförlitliga metoder utarbetats för framställning af sådana azider, ha de också börjat finna praktisk användning för tillverkning af tändhattar.

Till sprängämnesindustrien räknas alla fabriker för tillverkning af explosiva varor, således äfven krut- och ammunitionsfabriker, fyrverkeriverkstäder m. m.; denna industri har sin upprinnelse i de gamla krutkvarnarna l. krutbruken, som funnos här i Sverige redan på 1400-talet. Af Stockholms stads gamla räkenskaper framgår, att redan 1464 fanns anställd i stadens tjänst en "Krutmakare Mäster Berend, som gjorde pulver till radhsins behoff". I början af 1700-talet funnos krutbruk vid Åker, Torsebro och Huskvarna, och i början af 1800-talet tillverkades sammanlagdt 6,100 centner krut årligen vid Åkers, Torsebro, Klosters, Husby och Fliseby krutbruk. F. n. finnes i Sverige endast två svartkrutbruk, nämligen vid Gyttorp och Torsebro med en årlig tillverkning af omkr. 300,000 kg. I och med införandet af de moderna nitrosprängämnena fick sprängämnesindustrien ett kraftigt uppsving. Den första nitroglycerinfabriken anlades af det af A. Nobel (se d. o., sp. 1108—09) grundade Nitroglycerin-a.-b. vid Vinterviken nära Stockholm 1866. Sedermera byggdes på Nobels initiativ flera fabriker i utlandet, bl. a. vid Krümmel, nära Hamburg, och vid Ardeer, nära Glasgow. Under det senast förflutna halfseklet har sprängämnesindustrien utvecklats oerhördt, beroende på bergsbrukets och kommunikationsväsendets ständigt stigande behof af sprängämnen. I alldeles särskildt hög grad har Världskriget medfört en mångsidig utveckling af sprängämnesindustrien. I Sverige finnas f. n. följande sprängämnesfabriker, nämligen statens fabrik för röksvagt krut vid Åker, statens ammunitionsfabriker vid Marieberg och Karlsborg, Nitroglycerin-a.-b:s fabriker för dynamit och andra sprängämnen samt svartkrut, röksvagt krut och jaktammunition vid Vinterviken, Gyttorp och Torsebro, A.-b. Bofors Nobelkruts fabriker för röksvagt krut, bomullskrut, trinitrotoluol och ammunition vid Björkborn, A.-b. Express Dynamits dynamitfabrik vid Grängesberg, Persbergs dynamitfabrik vid Persberg, Stockholms superfosfatfabriks a.-b:s fabrik för perkloratsprängämnen vid Månsbo samt A.-b. Nora tändrörsfabriks stubinfabrik vid Nora. 1915 representerade den svenska sprängämnesindustrien ett tillverkningsvärde af 14,150,000 kr. — Sprängämnestillverkningen samt handeln med och transporten af explosiva varor regleras genom bestämmelser i k. förordn. af 19 nov. 1897 samt k. kung. af 17 juni 1898. Sedan 1910 föreligger ett inom Civildepartementet af sakkunnige utarbetadt förslag till ny sprängämnesförordning, baseradt på modernare principer, men detta förslag har ännu icke blifvit af K. M:t fastställdt. S. Nff.

Sprängört, *bot.* Se Cicuta.

Sprättkusar, *zool.* Se Knäpparfamiljen.

Sprödarv, *bot.*, benämning på *Stellaria aquatica.* Se Stellaria.

Sprödglimmergruppen, *miner.*, en grupp glimmerliknande mineral, som med föga konstanta egenskaper intaga en mellanställning emellan glimmer- och kloritgruppen och utgöras af basiska, järn-, magnesium- och kalciumhaltiga aluminiumsilikat. Hithörande mineral äro i allmänhet utmärkta genom betydande hårdhetsgrad (= ända till 6), stark ljusbrytning och svag dubbelbrytning samt ha sin hufvudsakliga utbredning i fylliter, eklogiter och lerjordsrika kontaktbergarter. A. Hng.

Sprödhet, *fys.* Se Seghet och Smidighet.

Spröjsverk och Masverk (ty. *maasswerk*), det staf- och rosverk, medelst hvilket i medeltida, företrädesvis gotiska, monumentalbyggnader fönsteröppningarna delades i fält af passande storlek för att intäckas med glasrutor. (Termerna masverk, rosverk, spröjsverk, stafverk och fönsterbågverk nyttjas ofta om hvarandra, men egentl. är spröjsen endast ett smalt, afdelande stycke af sten, järn, bly eller trä emellan två glasrutor; i masverket inbegripas spröjsar och annat stafverk jämte det förenande bågverket upptill, och rosverk kallas masverkets öfre del, som har rosettformer eller fiskblåselikt svängda linjer.) Under den äldsta medeltiden, då de gammalkristna och bysantinska basilikorna och kupolkyrkorna sågo dagen, stod ännu glasfabrikationen mycket lågt. Glaset kunde fås endast i helt små stycken och var dessutom för dyrt för att enbart användas till fönsterintäckning. Man insatte då i fönsteröppningarna genombrutna skifvor af marmor eller alabaster, och i dessa, som redan i sig själfva voro något genomlysande, insattes i de små öppningarna glasstycken, vanligen färgade (se fig. 1). Den romanska stilens hvälfda kyrkor hade tjocka murar med ofta mycket smala fönsteröppningar; bredder på endast 15—20 cm. voro alls icke sällsynta, och glasets dyrhet var härvid en faktor af viss betydelse (se fig. 2). Voro fönstren åter för stora för att kunna intäckas med glas i ett fält, delades öppningarna medelst kolonner och bågar, bakom hvilka — på insidan — inpassades glasfönstrens rutverk af trä eller järn (se Fönster, sp. 374 och fig. 14 å sp. 371). Med införandet af det lättare gotiska hvälfningssystemet kunde murarna göras tunnare och fönstren bredare. Glasfabrikationen hade vid denna tid gått betydligt framåt, och under 1100- och 1200-talen utvecklade sig den beundransvärda, af ros- och spröjsverk i sten danade fönsterarkitektur, som i lätthet, formskönhet och elegans icke öfverträffats af senare stilarter. Då hvalfspänningen helt motverkades af sträfpelaren, kunde murarna göras tunnare och fönstret upptaga t. o. m. hela väggens bredd emellan sträfpelarna. Man kom nu till en motsatt ytterlighet i fråga om fönstermåtten; som exempel därpå må anföras fönster å katedralen i Metz af omkr. 14 m. bredd. För att dylika väldiga muröppningar skulle kunna glastäckas, var en indelning i mindre fält en tvingande nödvändighet. Delningen gjordes medelst vertikala poster, stafvar och spröjsar, gröfre och finare, upptill förenade genom bågverk, allt utfördt i sten: det s. k. masverket. I stil härmed dekorerades äfven fönsternischens sidor med stafverk. Masverksprofilerna gå mera på djupet än på bredden, af två skäl: för att spröjsverket bättre skulle motstå vindtrycket mot de stora glasytorna och för att insläppa mesta möjliga dager. Vanligen kan en fristående staf-

rofil inskrifvas i två mot hvarandra ställda lika ora och liksidiga trianglar eller i två på samma itt placerade kvadrater (se fig. 3). För ett större, 4, 6 eller flera fält deladt fönster sammansattes asverksprofilerna vanligen så, att från dem kunde skiljas smärre sektioner, passande för de finare röjsar, som skulle bilda underafdelningar i masrket. För detta finare spröjsverk gällde som egel, att dess profiler närmast glasytan skulle vara som mera vittnade om stenhuggarvirtuosernas originalitetsjäktande än om stilkänsla (se Flamboyant). Dylikt fönstermasverk har i Frankrike ej sällan fått benämningen *broderie*. Utom till fönstersprojsverk har masverket i gotiken haft en mycket vidsträckt användning, dels för konstruktiva element, tornhjälmar, bröstningar etc., dels ock i rent dekorativt syfte. I båda fallen kan det vara fristående eller "blindt", d. v. s. i senare

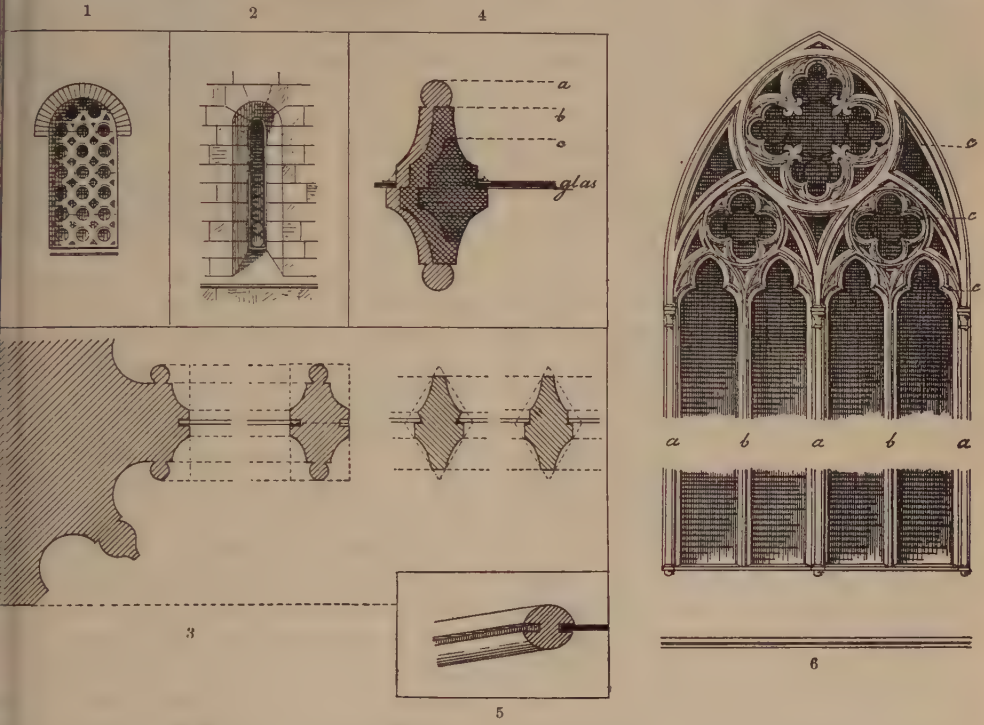

Fig. 1. Fönster i S. Paolo, Rom. — Fig. 2. Fönster i S. Giovinale, Orvieto. — Fig. 3. Masverksprofiler. — Fig. 4. Gröfre och finare masverk. — Fig. 5. Fönsterbly. — Fig. 6. Gotiskt fönstermasverk.

desamma som för de gröfre stafvarna; äfven här måste sektionen vara ungefär dubbelt så djup som bred (se fig. 4 och 6, a, b och c). Glaset skars med glödande järn eller kolstänger (först r. o. m. 1500-talet med diamant) och inpassades blyrutverk (s. k. fönsterbly, af 3 dlr bly och 1 d. tenn; se fig. 5) till lagom stora "fack" på ½ m. eller mera), som fästes i järnramar, vilka medelst dubbar och kitt insattes i masverket. Det hela förstärktes genom en utvändig armering af järn.

Masverkets utveckling tillhör till stor del öfvergångsperioden emellan de romanska och gotiska byggnadsstilarna; fullt konsekvent genomfördt förekommer det först i katedralen i Amiens 1235. Det är där komponeradt i geometriska mönster, ett sätt, som förträffligt harmonierade med gotikens skapande och därför blef af jämförelsevis lång varaktighet. Under gotikens senare skeden fingo de geometriska formerna vika för mera godtyckliga figurer, sammansatta af fiskblåseliknande konturer o. d., fallet endast bilda ett reliefmönster i murytan. Framstående exempel på såväl konstruktiv som dekorativ förekomst af masverk kunna ses i domen i Köln (se pl. I till art. Köln) och münstern i Strassburg. Den senare har en oförlikneligt rik västfasad, som nära nog kan sägas bestå af två till tre fasader utanpå hvarandra (se pl. till art. Strassburg). Jfr Bostad, pl. XII och XIII till art. Byggnadskonsten, Flamboyant, Fönster, Glasmålning och Hjulfönster. C. G—m.

Spröt (Känselspröt, Pannspröt), *zool.* Se Pannspröt.

Spuller [spylär], Eugène, fransk statsman, f. 8 dec. 1835 i Seurre (Côte d'Or), d. 23 juli 1896 i Sombernon, var son af en till Frankrike inflyttad tysk, blef efter juridiska studier i Dijon advokat och tidningsman i Paris och hörde på 1860-talet till den radikala krets, som samlades omkring Gambetta. Tillsammans med denne flydde han i ballong ur Paris (7 okt. 1870), då efter sla-

get vid Sedan tyskarna började kringränna staden, och vid nationalförsvarets organisation var han diktatorns högra hand. Medarbetare i Gambettas tidning "La république française" sedan 1871, blef han 1876 medlem af deputeradekammaren och slöt sig där till det "opportunistiska" partiet, hvars berömda manifest (af 1877) han redigerade och till hvars främsta män han hörde. I Gambettas kortlifvade ministär nov. 1881—jan. 1882 var han understatssekreterare för utrikes ärenden, och 1883 valdes han till en af kammarens vicepresidenter. Som undervisningsminister var han medlem af Rouviers kabinett (maj—dec. 1887), som utrikesminister af Tirards (febr. 1889—mars 1890). I sistnämnda egenskap fick han medverka vid boulangismens definitiva undertryckande, men också vid grundläggandet af de finansiella förbindelser med Ryssland (två stora lån 1889), som omsider ledde till den fransk-ryska alliansen. S. öfvergick 1892 från deputeradekammaren till senaten och var dec. 1893—maj 1894 undervisningsminister i Casimir-Périers kabinett. Den alltför försonliga hållning, som han därunder ansågs visa klerikalerna, rubbade i väsentlig mån den stora auktoritet han dittills åtnjutit inom sitt parti. 1901 invigdes en minnesvård öfver S. på Père-Lachaise i Paris. — Vid sidan af sin politiska verksamhet var S. flitig som författare; bland hans skrifter märkas utom 3 bd politiska tal, *Conférences populaires* (1879—92), arbetena *Ignace de Loyola et la compagnie de Jésus* (1876), *Michelet* (s. å.), *Figures disparues. Portraits contemporains, littéraires et politiques* (2 bd, 1886—91), *Histoire parlementaire de la seconde république* (1891), *Lamennais* (1892), *L'évolution politique et sociale de l'église* (1893), *Royer-Collard* (1895) och *Hommes et choses de la Révolution* (1896). N. H—tz.

Spunning, *skpsb.* Se Köl 1.

Spunt, Spuntning (ty. *spund*), inom skeppsbyggeriet vanliga ordformer i st. f. de inom byggnadskonsten brukade spont och spontning (se d. o.).

Spunthyfvel, dets. som sponthyfvel. Se Spont.

Spurgeon [spö'dʃən], Charles Haddon, engelsk predikant, f. 19 juni 1834 i Kelvedon, Essex, England, d. 31 jan. 1892 i Mentone, var son till en independentisk präst. Från fädernet ärfde han den gamla puritanska andan, och för honom, själf kallad "den siste puritanen", blef det lifslånga studiet af den äldre puritanska uppbyggelselitteraturen, hvilken han som ingen annan behärskade, af den största betydelse icke minst med hänsyn till hans predikoverksamhet. Under inverkan af en metodistpredikant erfor S. 1850 vid 16 års ålder en djupgående religiös väckelse — från det året daterar han själf sin "omvändelse" — men fann sitt andliga hem, först när han s. å. blef baptist. Sin önskan att bygga vidare på sin grundliga skolbildning såg han korsad, när han blott 17-årig, kallades att föreslå en liten baptistförsamling. På S:s teol. bildning utöfvade detta en ogynnsam inverkan, som icke häfdes genom hans längre fram förvärfvade beläsenhet på vidt skilda områden. Genom sina sällsynta predikogåfvor vann S. snart ryktbarhet. Efter ett års proftjänstgöring kallades han 1854 till föreståndare för den gamla förnämliga baptistförsamlingen på New park street i London. Skaran af åhörare vid gudstjänsterna blef snart nog större, än församlingens kapell kunde rymma. Fastän han hade den allmänna opinionen mot sig under det första årtiondet i London och ständigt karikerades i skämtpressen, var han utan tvifvel redan di en af de store predikanterna i England. 186 uppbyggdes för hans räkning Metropolitan taber nacle med 10,000 sittplatser. Årtionde efte årtionde förmådde han där fängsla tusentals åhö rare, när helst han uppträdde, i regel mins två gånger i veckan. Hemligheten i hans prediko konst var i första hand af personlig art. Utan at på något sätt vara ursprunglig eller banbrytande var S. ett religiöst geni. Därtill kom hans sällsyn stora talegåfva, hvarigenom han på kärnfull, klas sisk engelska förmådde ge uttryck åt sitt inre lif Tankarna klädde han i hvardagsspråkets enkl dräkt, och framställningen belystes af en rikedor af utomordentligt träffande bilder och analogier Hans äkta engelska humor lyste ofta fram, särskild i hans yngre dagar på ett också för hans lands män stötande sätt. I hans predikningar härskad den gammalpuritanska andan, och han fasthö strängt vid äldre tiders inspirationslära, utan at göra någon skillnad mellan gamla och nya testa mentet. Hans teologiska konservatism kom honom a mot slutet af 1880-talet efter en häftig fejd utträd ur Baptist union, utan att han därför upphörd att vara baptist. — S. räknade åhörare och läsar bland alla kyrkosamfund, och hans arbeten spred jorden rundt. Om graden af hans popularitet vit nar, att en längre tid hans söndagspredikningar sin helhet telegrafiskt meddelades de stora New Yorktidningarna. Mest betydande af hans skrift är en kommentar till Psaltaren, *The treasury David* (7 bd, 1870—85; "Davids skattkammare" 6 bd, 1895—99). Bland mängden af hans ti svenska öfversatta skrifter må f. ö. nämnas "Vald predikningar" (1867—73), "Mina predikoutkast (4 bd, 1:a uppl. 1885—89) och "Pilar ur Spu geons koger" (1907—08). Hans samlade predi ningar, *The tabernacle pulpit*, utgåfvos i öfv femtio bd. S. var också en mer än vanligt dugand organisatör, som verksamt deltog i ett vidt utgr nadt församlingsarbete; han fann också tid till e med framgång krönt arbete för predikanters utbil ning. Se S:s *Autobiography* (utarbetad af ha

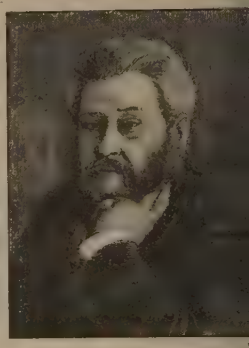

nka och privatsekreterare efter S:s dagbok, bref ... m., 1897—1900). E. M. R.

Spuri'nna. 1. Vestricius S., romersk fältherre i förra hälften af 1:a årh. e. Kr., fäktade segerrikt mot germanerna vid Rhen och författade vriska dikter, som mycket berömmas af Plinius. ne under hans namn först af Kasp. Barth 1613 tgifna skaldestyckena äro dock ett fabrikat af ämnde Barth. — 2. En romersk spåman, som arnade Cæsar för den ödesdigra Idus Martii.

Spu'rius (plur. *spurii*), oäkta barn. Se Naturliga barn.

Spurn head [spə̄'n he'd], udde. Se Holderness.

Spurt [spə̄'t], eng., *sportt.*, vid löpningar en tillfälligt starkare ökning af farten. — Slutspurt, den ökning af farten, som göres under upploppet till målet. B. C—m.

Spurzheim [spo'rts-], Johann Kaspar (Gaspar), tysk frenolog, f. 1776 i Longwich nära Trier, d. 1832 i Boston, begaf sig 1795 till Wien, där han blef bekant med Gall och omfattade dennes frenologiska system. Han blef med. doktor 1804, åtföljde sedan från 1805 Gall under dennes resor och utgaf tills. med honom flera arbeten. 1813 skildes S. från Gall och begaf sig 1814 till England, där han höll föreläsningar. I samma syfte reste han till Amerika 1832. S:s system, hvilket till och med förverträffar Galls i hypotesernas djärfhet, är utveckladt i *Anatomy of the brain* (1826). Öfriga skrifter äro *The physiognomical system of dr. Gall and S.* (2:a uppl. 1815), *A view of the elementary principles of education* (1821) m. fl. R. T—dt.

Spūtum (plur. *sputa*), lat., det utspottade, vanligen upphostade sekretet från respirationsorganen. Både Hippokrates, Galenos och de arabiske läkarna fäste härvid den största vikt, ej allenast för diagnosen, utan äfven för prognosen och terapien. I nyare tider har denna lära vunnit mera ansthet genom såväl den mikroskopiska som den kemiska undersökningen af sputas innehåll. Detta innehåll är högst växlande för olika sjukdomar och olika stadier i sjukdomarna. Hufvudbeståndsdelarna äro slem från svalg, strupe och luftrör (bronker), blod, var, epitelceller, stundom delar af lungväfnaden, elastiska trådar, bakterier, svampar och parasiter m. m. De äldre skilde mellan *sputum crudum* (rått) i början af sjukdomen af mera rent slemmig, hvit art; och *sp. coctum* (kokt), noget, varigt, gult, i den utvecklade sjukdomen. De nyare benämningarna rätta sig efter hufvudbeståndsdelen: blodigt, blodstrimmigt, rostfärgadt, slemmigt, varigt, purulent, putridt (ruttnande), seröst o. s. v. F. B. (I. H.)

Spy [spi], ort i Belgien, prov. Namur, där 1885 Loheste gjorde upptäckten af den sedan af Fraipont beskrifna diluvialmänniskan. Jfr Människan, sp. 260. J. F. N.

Spya-balk. Se Gille, sp. 1167.

Spydeberg, härad och pastorat v. om Glommen, s. v. om sjön Öieren, Smaalenenes amt, Norge. 138,86 kvkm. 2,353 inv. (1910). Genom S. går Smaalensbanans inre linje. K. V. H.

Spydeberg varde. Se Smaalenene.

Spyflugan, *zool.* Se Muscidæ.

Spygatt, holl., *skpsb.*, i vaterbordet och fartygssidan anbragta afloppsrör för vatten. J. G. B. (C. K. S.)

Spyri, Johanna, schweizisk författarinna, f. 1829 i Hirzel, kantonen Zürich, d. 1911 i Zürich, författade *Geschichte für kinder* (16 bd, 1878—94), af hvilka ett stort antal öfversatts på svenska.

Spådomskonst. Se Astrologi, Kiromanti, Magi, Mantik och Sejd.

Spåmanstistel, *bot.* Se Tistel.

Spån, *bygnk.*, material för taktäckning, stundom för väggbeklädnad. I vårt skogrika land, liksom äfven i andra länder med god tillgång på trävirke, har sedan äldsta tider till täckande af tak på alla slag af byggnader användts träspån. Sådan används af hufvudsakligen nedannämnda 2 olika arter. Stickspån l. pärt är helt tunn, vanligen blott 3—4 mm., har oftast en bredd af 8—12 cm. samt en längd af 30—40 cm. Den tillverkas i regel af furuvirke, medelst en art hyfvel. Stickspånen lägges enligt samma princip som stafspånen, ofta blott på underlag af läkt. Den används i stor utsträckning på uthus och enklare byggnader i alla delar af landet. I vissa trakter kokas den före påläggningen i järnvitriollösning och strykes efter påläggningen med rödfärg, mera sällan med tjära. Oftast stå de dock i träets egen af väta och sol grånade färgton och bli småningom nästan gråsvarta. Ett väl pålagdt tak af stickspån kan vara ett tätt och godt yttertak och har fördelen af att vara lätt och billigt. Dess varaktighet är inskränkt till 20—30 år, och det torde få betraktas som ganska eldfarligt genom sin lättantändlighet.

Stafspån l., som de oftast kallas, kyrkspån, äro små bräder, 10—12 cm. breda och 35—50 cm. långa. I den ända, som skall ligga nedåt, ha de en tjocklek af 25—30 mm., i öfre ändan endast 2—5 mm.; de äro sålunda kilformiga. I äldre tiden användes, i synnerhet på kyrktaken, spån af mycket stora dimensioner, med bredder upp till 20 cm. samt längder om 60—90 cm. Stafspånen äro af ek eller furu alltefter tillgången på det ena eller andra slaget af virke. I vissa trakter finnas kyrktak lagda med spån af asp. Beständigheten hos ett tak af stafspån är i hög grad beroende på trävirkets beskaffenhet och behandling. Till ett godt spåntak bör endast kärnvirke användas. Spånen böra *klyfvas* ut ur virket, så att ytan består af hela fibrer. Om spånen sågas ut, afskäras lätt ytans samtliga träfibrer, hvarigenom densamma naturligtvis lättare angripes af vätan. Spånen böra utklyfvas vinkelrätt mot årsringarna för att undvika deras kastning (jfr Snickeri). I stället för att med yxa afskräda det jämntjocka spånämnet till ofvan angifna kilform har man i senare tid, för att spara virke och tid, börjat klyfva ämnet medelst sågning snedt genom tjockleken, hvarigenom två kilformiga spån erhållas (fig. 1), hvilka ha en klufven och en sågad yta, hvilken senare lägges nedåt vid spånens påläggning. Vid påläggningen spikas spånen på takets träpanel. Endast 1/3 af spånens längd får bli synlig, om fullständig täckning under de i sicksack liggande fogarna mellan spånen skall ernås. Spånen måste för att bli beständig strykas med trä-

Fig. 1.

tjära; helst bör den före påläggningen kokas i tjära. Tjärningen af ett spåntak måste väl underhållas, emedan det är den, som konserverar trävirket. Ett väl pålagdt spåntak, hvars tjärning underhålles, är synnerligen hållbart. Exempel finnas på kyrktak, af hvilka stora delar äro flera hundra år gamla. De af tjock spån lagda taken äro icke heller så eldfarliga, som man har velat göra gällande, hvilket utrönts genom verkställda prof. Spåntaken ge genom sin lefvande yta ett särskildt behag åt de stora kyrktaken. Varierande verkningar kan man ernå genom att ge spånens

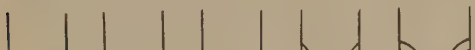

Fig. 2. Spån af olika form.

nedre ända olika form (fig. 2). Vanligen är spånen rakt afskuren; stundom är den afrundad eller på olika sätt spetsad. Genom en kombinerad användning af ett par af dessa former åstadkommas mönster i spånläggningen, hvilket ej sällan förekommer, särskildt på tornhufvar o. d. från 1600- och 1700-talen. Äfven på träkyrkornas väggar finner man spånklädsel i vissa trakter. Klockstaplarna äro mångenstädes h. o. h. klädda med spån. Äfven på andra byggnader ha spåntak varit vanliga, såsom på herr- och bondgårdar, särskildt i skogrika trakter. Öfver hufvud torde man kunna säga, att spån varit det mest använda taktäckningsmaterialet i norra, mellersta och större delen af södra Sverige ända från äldsta tider. Särskildt synes spån ha blifvit flitigt använd under 1600-talet. Under 1700-talet, i synnerhet efter dess midt, börjar man sträfva efter att spara skogarna, och flera k. förordningar förbjuda användning af träbetäckning (= spån) å vissa slag af byggnadsverk, såsom å kyrkogårdsmurar o. d. På kyrktaken använder man dock fortfarande spån, och än i dag är spån det oftast förekommande taktäckningsmaterialet på våra kyrkor.

Numera är det förenadt med betydliga svårigheter att erhålla goda nya spåntak, hufvudsakligen på grund af svårigheten att erhålla tillräckligt groft och kärnigt virke för rimligt pris. Flerstädes används nu sågad spån, hvilken är lättare att tillverka, men som dock icke kan mäta sig med den klufna i hållbarhet. S. C—n.

Spånadsväxter, *bot.*, detsamma som bekläd-nadsväxter (se d. o.).

Spång, *jaktv.*, benämning på den längsgående upphöjda skena, som å en dubbelbössa är belägen mellan piporna. På hagelgevär, som i regel sakna sikte och endast ha korn, spelar spången en stor roll vid siktningen. Spången är i allmänhet på öfversidan matträfflad för undvikande af starka reflexer. G. G.

Spång, plur. spänger, en smalare bro, afsedd att passeras hufvudsakligen endast af gående personer. Åt en militärspång ges 1,5 m. bredd eller mindre. Den kan passeras af infanteri på ett led samt, om den är slagen af krigsbromateriel, hvarvid enkla pontondelar användas som stöd, äfven af kavalleri i kolonn med en. Som stöd i en fältspång användas flottar, båtar, saxbockar, skanskorgar, pålok, virkesstaplar, arbetsfordon e. d., och broningen tillverkas vanligen af smäckra trädstammar eller slanor med tvärträn och längsgående bräder eller gärdsel (jfr Stegplan). Skall en fältspång kunna öfvergås äfven af kavalleri, måste särskild uppmärksamhet egnas åt såväl byggnadsmaterialiernas beskaffenhet som gångbanans konstruktion, hvarjämte räckverk bör anbringas. L. W:son M.

Spånga, socken i Stockholms län, Sollentuna härad. 5,158 har. 8,640 inv. (1916). Häri ingå de inom socknen belägna municipalsamhällena Dufbo med 47 har, 1,711 inv., Solhem med 197 har, 1,347 inv., Bromsten med 132 har, 1,943 inv., Hässelby villastad med 504 har, 1,672 inv., samt Flysta med 47 har, 418 inv. S. bildar med Järfälla ett pastorat i Uppsala ärkestift, Roslags västra kontrakt.

Spånga—Löfsta järnväg (sign. S. L. J.), normalspårig (1,435 m.), belägen inom Stockholms län, eges af Stockholms stad, men arrenderas och trafikeras af Stockholm—Västerås—Bergslagens nya järnvägs-a.-b. Järnvägen, som öppnades för trafik 1 nov. 1889, utgår från en punkt från Stockholm räknadt 266 m. bortom Spånga station, belägen vid nyssnämnda järnväg 11 km. från Stockholms centralstation, och sträcker sig utan mellanstationer i västlig riktning till stationen Riddersvik, 5,352 m., hvarifrån den fortsätter till Löfsta station 1,882 m. från den förra, båda dessa platser belägna i Järfälla socken vid Mälaren vid segelleden mellan Stockholm och Uppsala. Sträckan Riddersvik—Löfsta är öppen endast för godstrafik. Järnvägens sammanlagda egande banlängd är således 7,234 km., och den trafikerade banlängden 7,5 km. Vid 1916 års slut utgjorde den bokförda byggnads- och förrådskostnaden 711,436 kr., hvaraf för rullande materiel 219,986 kr. Järnvägen byggdes af Stockholms stad eg. för transport af latrin och sopor från lastplatser i eller vid Stockholm (sopstationer) till upplagsplatsen vid banans ändpunkt, hvarest bearbetningsverk för dylika ämnen inrättats. Sedermera ha emellertid villasamhällen och handelsträdgårdar uppstått inom banans trafikområde, hvadan äfven persontrafik, dock endast å sträckan Spånga—Riddersvik, förmedlas af densamma. Järnvägens postadress är Stockholm. A. d'A.

Spångberg, Karl Valfrid, tidningsman, f. 12 okt. 1871 i Kattnäs, Nyköpings län, aflade mogenhetsexamen i Nyköping 1891, var medarbetare i flera tidningar 1892—1905, redigerade nov. 1906—nov. 1912 veckotidningen "Svenska folket" och dec. 1909—nov. 1912 "Aftontidningen" Stockholm samt har varit verksam som författare af politiska korrespondenser till ett flertal lands ortstidningar. I bokform har han utgett *Statskuppen i Finland* (1899), *Adolf Hedin* (1901; 2:a uppl. 1912, i Studentför. Verdandis småskrifter) och flera radikala agitationsskrifter, bl. a. *E. G. Boström till Östanå* (1905) och *Förstakammargärningar* (s. å.).

Spånkäring, *zool.* Se Nattskärrorna, sp. 571.

Spånt och Spåntning. Se Spont.

Spår. 1. *Järnv.* Se Järnväg, sp. 422—425, Järnvägsspår och Spårvidd. — 2. *Ridk.* Se Ridbana. — 3. *Skpsb.* Se Bogspröt och Mast.

Spår, *jaktv.* Där ett djur går fram å marken, lämnar det vanligen mer eller mindre markerade spår efter sig. Ehuru dessa spår stå tydligast i snö, är dock möjligheten att spåra för jägaren ej inskränkt till den årstid marken är snöbetäckt; lägar efter regn, sandiga och leriga sjöstränder, storlek samt dessa spårstämplars inbördes ställning, den s. k. spårställningen. Spårstämpeln är karakteristisk ej blott för olika villebrådsslag, utan ofta äfven för individens ålder och kön. Spårstämpelns utseende växlar äfven med tårnas ''spretning'' (särställning), som ökas på mycket lös mark och då djuret är trött eller såradt. Spårställningen är beroende på den gångart djuret användt. Man kan hos däggdjuren urskilja fyra olika gångarter: *skridt, traf, hopp* och *språng.* (Se

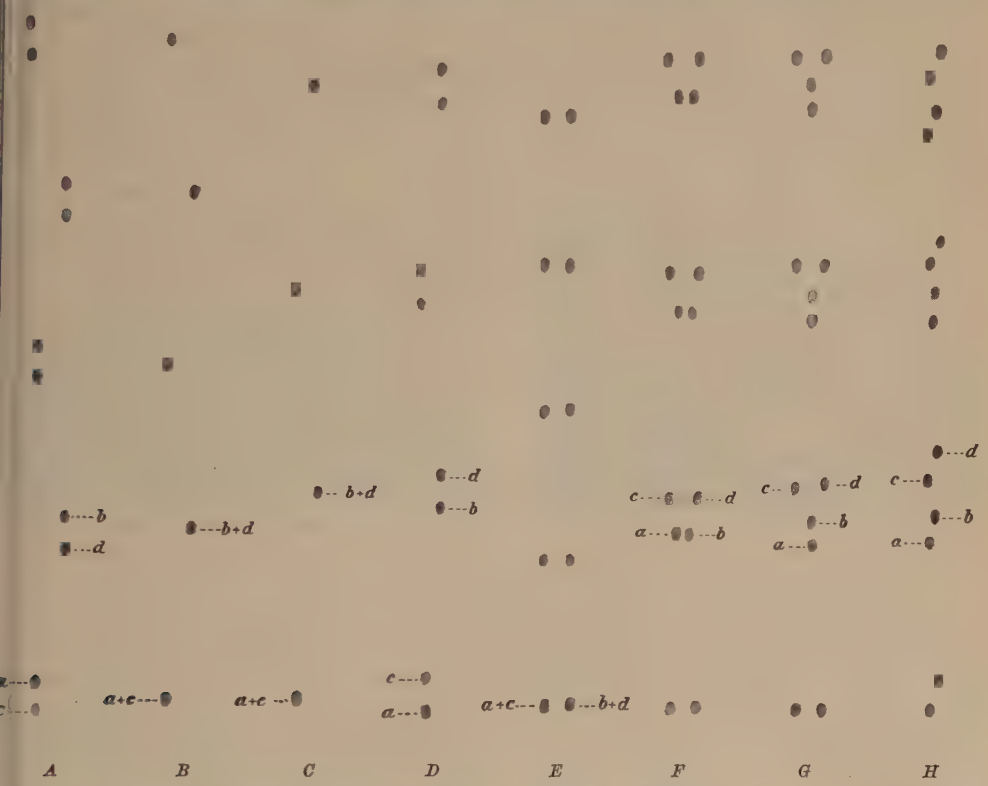

Halfschematisk bild af spårställningen vid olika gångarter hos fyrfota däggdjur: *A* vid skridt med trögsteg; *B* vid skridt, då djuret täcker; *C* vid traf med täckning; *D* vid traf, då djuret griper öfver; *E* vid hopp; *F*-*H* vid språng. (*F* utgör den enklaste och ursprungligaste spårställningen vid språng och är vanlig hos ekorre och vessla, är typisk för hardjuren, medan *H* är en vanlig spårform hos mera proportionerligt byggda djur, såsom hjortdjur och hunddjur.) *a* spår af vänster framfot, *b* höger framfot, *c* vänster bakfot, *d* höger bakfot.

mossar och flygsandsfält lämna några exempel på lokaler, som äfven vid barmark upptaga fullt tydliga spår, åtminstone af större villebrådsarter. Största betydelsen har spårandet, då det gäller däggdjursvillebråd (''hårvildt''), medan för fåglar (''fjädervildt''), som ju endast sällan tillryggalägga längre sträckor löpande på marken, spårandet spelar en underordnad roll. För konstaterande af vissa fåglars uppehållsplatser kan dock kännedomen om fåglarnas spår ha betydelse. Följande framställning afser emellertid endast däggdjurens spår. Vid bedömande af ett spår har man att taga hänsyn till själfva fotaftrycket, på jägarspråket benämnd spårstämpel, dess form och därom Gång 2, sp. 812). Skridt- och trafspåren äro hvarandra tämligen lika. Höger- och vänsterfotstämplarna stå alternerande i tvenne parallella serier, hvilkas afstånd inbördes betingas af höger- och vänsterbenens särställning, den s. k. skrefningen. Beträffande inbördes läget af samma sidas fram- och bakfotsstämpel kan bakfoten antingen nedsättas *bakom* (''trögsteg''), *i* (djuret säges ''täcka'') eller *framför* (djuret ''griper öfver'') framfotsstämpeln. Medan trögsteg eller täckning äro regel vid skridt, plägar djuret vid traf täcka eller gripa öfver. Medan relativt stor skrefning och liten steglängd äro utmärkande för skridt, kännetecknas trafspå-

ren af obetydlig skrefning och ökad steglängd (jfr *A—D* å fig.). Vid hopp och språng framkastas kroppen af bägge bakbenen samtidigt och uppfångas strax därefter af frambenen; härefter framföras bakbenen, hvarvid kroppen mer eller mindre böjes i båge, och bakfötterna taga mark antingen *i*, vid gångarten hopp, eller *framför*, vid språng, framfotsstämplarna. Spårserien kännetecknas vid hopp af parvis ställda spårstämplar, medan dessa vid språng stå i grupper om fyra och fyra (jfr *E—H* å fig.). Stundom kan dock vid språng ena bakfoten nedsättas i en framfotsstämpel, hvarvid en grupp om tre spårstämplar uppstår. Galopp och fyrsprång (karriär) äro olika former af språng (se Galopp). Medan de mera proportionerligt byggda djuren kunna använda alla olika gångarter, vanligen dock med undantag af hopp, använda de långsträckta djuren, såsom vesslorna och mården, i regel denna senare gångart, under det att djur, som äro starkt öfverbyggda, d. v. s. ha särskildt kraftiga bakre extremiteter, äro uteslutande hänvisade till gångarten språng. Som exempel på dylika djur kunna bland inhemska nämnas haren och ekorren, bland utländska kängurun och springråttorna. (Beträffande harens spårställning se art. Haren, fig. 4.) Kännedomen om djurens spår spelar vid jaktutöfning en stor roll, ej minst då det gäller uppsökande af skadskjutet vildt. G. G.

Spårankare, *elektrot.* Se Ankare, sp. 1052.

Spårhund, *zool.* Se Hunden, sp. 1312.

Spårrensare. Se Snöplog 2.

Spårsinne, *jaktv.*, förmåga att af villebrådets spår och spårtecken (se dessa ord) sluta till dess uppehållsorter och följa ett flyende villebråd. Denna förmåga finnes särdeles väl utbildad hos vissa naturfolk, medan den hos kulturfolkens jägare i allmänhet står tillbaka, i samband med jakthundsrasernas fullkomning och den strängt införda arbetsfördelningen mellan jägare och hund. ''Spårsinnet'' är naturligtvis intet sinne i egentlig mening, utan en genom öfning (och medfödda anlag) betingad skarp iakttagelseförmåga, parad med erfarenhet om villebrådets vanor. G. G.

Spårsnö, nyfallen snö, hvarpå man kan se villebrådets spår.

Spårspärrar, *järnv.*, anordningar, i form af klotsar, som anbringas öfver sidospår å järnvägsstationer i ändamål att hindra, att järnvägsfordon från sidospåret kunna införas på tågspåret, då tåg där väntas framgå. H. O.

Spårställning, *jaktv.* Se Spår.

Spårstämpel, *jaktv.* Se Spår.

Spårtecken, *jaktv.*, alla de olika märken, utom de egentliga fotspåren, spår i inskränkt bemärkelse, som djuren lämna efter sig i markerna. Hit höra i främsta rummet gnag- och betningsspår, lämningar efter måltider, exkrementer (på jägarspråket benämnda ''lösning''), fejstammar, fällda fjädrar, myllgropar m. m. G. G.

Spårvagn. Se Spårväg.

Spårvidd, *järnv.*, afståndet mellan rälshufvudenas innerkanter. Järnvägar med en spårvidd af 1,435 mm. kallas normalspåriga. Större spårvidder finnas också: t. ex. i Ryssland 1,524 mm., i Australien 1,600, Spanien, Chile och Indien 1,667 mm. Mindre spårvidder, varierande mellan 600 och 1,200 mm., förekomma i de flesta länder jämte de större. Spårvidderna hos svenska smalspåriga järnvägar äro: 600, 802, 891, 1,067 och 1,093 mm. Hos oss ha statens järnvägar och en stor del enskilda banor 1,435 mm. spårvidd. Ökning af spårvidden sker i kurvor och är större, ju mindre radie kurvan har. För att motverka centrifugalkraftens inverkan från tåget på kurva liggande spår förhöjes dessutom den yttre rälssträngen något i förhållande till den inre. Den s. k. normala spårvidden, 1,435 mm., hvilken är den öfver hela världen allmännast förekommande, har sitt upphof från England, hvarest på den 1804 färdigbyggda Merthyr-Tydfilbanan afståndet mellan spårkanterna var 1,524 mm. — med spårkant afses då en uppåtstående fläns på skenans inre sida, som verkade ledande på de då å detta järnvägsspår framförda vanliga landsvägsfordonens hjul. När sedan fordonens hjulringar försågos med en fläns å sin inre sida, samtidigt med att den på skenans insida uppåtstående flänsen togs bort, så uppkom därvid afståndet 1,435 mm. mellan skenornas farkanter, hvilket gäller för rakt spår. — Om spårvidd hos fordon se d. o. H. O.

Spårväg (eng., fr. och holl. *tramway*, ty. *strassenbahn*, *pferdebahn*, *dampfbahn* eller *die elektrische*, da. *sporvej*, no. *sporvei*, *trikken*), en länga af räler, som äro nedlagda i gators eller andra allmänna vägars plan och utgöra spår för ledigt och säkert framförande (numera nästan öfver allt medelst elektrisk kraft) af särskilda fordon, spårvagnar, afsedda hufvudsakligen för persontrafik i större städer eller inom tätare bebyggda trakter. Den hufvudsakliga skillnaden mellan spårvägar och egentliga järnvägar ligger däri att under det att dessa senare ha spåret utlagdt på egen byggd banvall (bortsedt från hamnspår o. d.) och äro afsedda att trafikeras endast af sådana vagnar, som kunna rulla på skenorna, spårvägarna anläggas på sådana vägar, som f. ö. trafikeras äfven af vanliga åkdon. (Spårvägar ut till för stadssamhällen ha dock flerstädes egen banvall.) En annan olikhet är, att spårvägarna taga upp trafiken utan några egentliga stationsanläggningar samt att upptagningsställena (hållplatserna) förläggas på helt korta inbördes afstånd. Driften af dessa trafikleder karakteriseras af många, ganska tätt på hvarandra följande färdlägenheter, oftast bestående af 1 å 2 vagnar, undantagsvis kortare vagnssätt på mer än 2 vagnar. Till en början lades skenorna på långsliprar af trä, hvilka nedlades i gatan eller vägen, så att endast den vid slipern fästa skenan, hvilken låg i jämnhöjd med gatan, var synlig (det brittiska dialektordet *tram* betydde urspr. timmer, bjälke). Skenorna voro flata och försedda med ett spår för vagnshjulets fläns. Numera gör man dock hela öfverbyggnaden af järn och stål, enär träsliprarna dels icke lämna säker fäste för skenorna, dels snart förstöras af röta. Många konstruktioner af sådana öfverbyggnader finnas. Hvarje skenstreng kan bestå af två tätliggande skenor, mellan hvilka hjulflänsen löper

Fig. 1. Tvärsektion af spårvägsskena (numera vanligast typ).

under det att hjulringen löper på ena skenan. Oftare utgöres dock hvarje skensträng af en enda skena, hvars hufvud är försedt med en ränna (se fig. 1). Äfven användas skenor med särskilda, löstagbara sedskenor. Dessa skenor hvila alltid direkt på ett fast makadamiseradt underlag och äro omgifna af ttenläggning, betong e. d., så att deras öfre plan ligger i jämnhöjd med gatan. Då växelspår förekommer, måste växeltungorna, för gatutrafikens skull, vara så anordnade, att de kunna omställas med tillhjälp af växelställ, som äro försänkta under gatuplanet. I större städer äro spårvägslinjerna vanligen dubbelspåriga. Då endast en linje begagnas, måste mötesplatser förekomma.

Vagnarna, hvilkas hjul liksom järnvägsvagnshjul äro försedda med flänsar, liknade till en början omnibusar. Deras hjul gingo lösa på axlarna. Numera har man ändrat vagnarnas konstruktion mera i likhet med järnvägsvagnarnas, i det att hjulen äro fasta på axlarna. Hjulbasen, d. v. s. afståndet mellan axlarna, är ganska liten, för att vagnen må med minsta möjliga motstånd kunna passera skarpa kurvor. Som dragkraft ha olika kraftkällor kommit till användning. Nu har man dock alltmera börjat utbyta den förut allmänt nyttjade dragkraften hästar mot andra kraftkällor, i synnerhet som vid större stigningar det fordras mycket betydligare kraft än på jämn mark, hvarför extra hästar måste förspännas. Äfven ångkraft har förut funnit stor användning. Dock ha ångvagnarna det emot sig, att de stöta ut rök och ånga, som i hög grad besvära i en stad, samt skrämma hästar och lätt föranleda olyckshändelser. Man har därför äfven konstruerat maskiner, i hvilka icke finnas någon eldstad. Drifkraften erhålles vid dessa från vatten, som upphettats under tryck till mycket hög temperatur i fasta ångpannor, från hvilka det fylles på smärre slutna cisterner, hvilka placeras på vagnen och utveckla ånga i tillräcklig mängd och af erforderlig spänstighet. Man har användt äfven komprimerad luft som drifkraft, och hvarje vagn har då fört med sig en reservoar, i hvilken en erforderlig luftkvantitet inpressats. I Amerika har man mångenstädes låtit spårvagnarna dragas af en rörlig, ändlös lina, som drifves i en riktning medelst en fast motor och är belägen i ett rör under spårvägen. I dennas midt finnes ett öppet, längs hela vägens längd löpande spår, i hvilket en bred stålarm från vagnen kan nedföras, hvilken arm gripes af en sinnrik, på linan fäst mekanism. Elektrisk energi såsom drifkraft kommer numera oftast till användning. Se därom Elektriska banor och Elektriska spårvägar med illustrationer.

En förebild hade spårvägarna i de enkla hästbanor (se d. o.), som förekommo redan på 1500-talet i tyska och engelska bergverk och på 1820-talet i tyska och engelska kolgrufvor. Den första verkliga spårvägen anlades i New York 1852 af en fransk ingenjör Loubat (ett kortvarigt försök hade tidigare gjorts där 1832). I England anlades de första 1860 af fransmannen G. F. Train; i Köpenhamn följdes föredömet 1862, Tyskland fick sin första spårväg 1865 i Berlin, Norge sin första i Kristiania 1875 (alla de nämnda trafikerade med hästvagnar). Stockholms nya spårvägsaktiebolag fastställdes våren 1876 (ett äldre, 1872, trädde aldrig i verksamhet), och 1877 öppnades spårvägstrafiken i de norra stadsdelarna och till Slussen, 1880 var "Ringlinjen" färdig. Bolagets koncession gällde för 40 år; vid utgången, dec. 1916, öfvertogs driften af ett nytt bolag, A.-b. Stockholms spårvägar, hvari Stockholms stad innehar halfva antalet aktier. Hästvagnarna ersattes 1904 med elektriskt drifna vagnar. Stockholms *södra* spårvägsaktiebolag fick 1886 koncession för 40 år framåt och öppnade 1887 trafik med ångvagnar och hästvagnar, som 1901 utbyttes mot elektriska. 1908 ombildades bolaget, hvarvid staden ingick som delegare med hälften. Samma bolag trafikerar den 1911 öppnade Södra förstadsbanan, egd af särskildt bolag. Spårvägar finnas i följande svenska samhällen: Stockholm, Göteborg, Malmö, Norrköping, Gäfle, Jönköping, Hälsingborg, Sundsvall, Uppsala, Karlskrona, Lidingö, Malmberget och Kiruna, samtliga med elektrisk drift.

Som ett snabbt och för allmänheten billigt fortskaffningsmedel ha spårvägarna blifvit en oumbärlig faktor i det nutida stadslifvet och ha i hög grad främjat dettas utveckling. I socialt afseende ha de varit af betydelse särskildt genom att för arbetarklassen möjliggöra lämpliga bostäder på längre afstånd från arbetsplatserna.

Spårvägarna ha nästan allestädes från början

Fig. 2. Motorvagn. (Stockholms södra spårvägar.)

Fig. 3. Öppen släpvagn. (Stockholms norra spårvägar.)

varit enskilda företag, men de kommunala förvaltningsmyndigheterna ha alltmera traktat efter att öfvertaga dem som egendom, både för deras egenskap att vara inbringande affär och för att lämpligen gynna såväl stadens som befolkningens intressen i afseende på spårvägarnas utsträckning, nätens sammanknytning, billiga färdafgifter o. s. v. (H. O.)

Spårväxel, *järnv.* Se Järnvägsväxel.

Spårö, en till Västerviks stad hörande bergig ö i Smålands skärgård. Där finnes det kronan tillhöriga sjömärket Spårö båk, ett fyrkantigt, vidt omkring synligt stentorn, samt (sedan 1884) Spårö fyr, anbragt i ett hvitt torn på ett rödt fyrhus, 36 m. öfver vattnet. Fyren visar fast, hvitt sken med två röda blänkar hvarje minut och har en lysvidd af 14 minuter. A. G.*

Spårösunds skans, i Smålands skärgård, anlades och underhölls under 1600-talet för försvar af inloppet till Västervik. Redan 1612 befallde Gustaf II Adolf, att Peder Michelsson (Hammarsköld) skulle slå en skans vid Spårösund, som ligger mellan Spårö och Grönö 7 km. s. ö. om Västervik; och i juli och aug. 1659 tillskrefs sedermera landshöfding Sack af Karl X om en skans' ''förfärdigande och upplagande'' där, hvarför han ditsände ingenjör Bergh att utföra detta arbete. 1675 iståndsatte denne än en gång den gamla skansen, som hufvudsakligen var byggd af trä, enär föga jord fanns på platsen. 27 aug. 1677 syntes först 2 och sedan ytterligare 8 danska krigsfartyg utanför S., dit landshöfding Kurck den 30 förde en del borgare och bönder som besättning; men då 13 fientliga skepp 31 aug. nalkades skansen, utrymdes denna efter ett kort försvar, och staden Västerviks öde var härmed afgjordt. L. W:son M.

Spåtrumma. Se Mytologi, sp. 180.

Späck, *anat., tekn., farm.*, hos vissa djur, företrädesvis sälar, hvalrossar och hvalar m. fl. hafsdjur samt svin, det under huden samlade tjocka lagret af fett, som likt underhudsfettet hos andra djur består af en grofmaskig bindväf, hvari massor af fettceller äro inbäddade. Utom för afrundande af kroppsformerna, för skydd mot tryck och till reservnäring har späcket för de i kalla haf lefvande djuren särskild betydelse för att bevara den inre kroppsvärmen. Späck är för de arktiska ländernas invånare en oumbärlig beståndsdel af födan likasom material till lyse och värme. Ju kallare klimatet är, där människor lefva, i desto högre grad utgöres deras föda af animaliskt fett just från hafsdjur. Sälspäck är ett gammalt folkmedel mot kikhosta, lungsot och kroniska bröstsjukdomar. Af hvalars och säldjurs späck kokas tran (se d. o.), som har stor teknisk användning. Ur sälspäck framställd, renad sältran (*oleum phocæ medicinale*) öfverensstämmer i mycket med fisklefverolja (se d. o.) och har rekommenderats till användning i samma syfte. Till skillnad från späcket hos de nämnda hafsdjuren samt svinet kallas både kött och fett hos det slaktade svinet fläsk, medan fettet invid njurar, tarmar och refben hos svin kallas ister (se d. o.) och fettet hos nötkreatur och får kallas talg (se d. o.). Det sistnämnda är rikare på fasta fettarter än späcket. Fettet hos människa kallas endast skämtsamt för späck, fläsk (''gubb- eller gumfläsk''), ister (''isterhaka'', ''isterbuk'') eller talg (''lägga på njurtalgen'', d. v. s. fetma, lefva för godt). O. T. S. (C. G. S.)

Späcka, *kokk.*, införa strimlor af späck (underhudsfett från svin) i stek för att göra denna mer fet och välsmakande.

Späckhals, *husdjurssk.* Se Hals 2, sp. 1172.

Späckhuggaren, *zool.* Se Hvaldjuren, sp. 1387.

Späcklefver, *med.* Se Lefversjukdomar, sp. 31.

Späcknjure, *med.* Se Njursjukdomar, sp. 1094.

Späcksten, Steatit, *miner.*, en tät talk, vattenhaltigt magnesiumsilikat, som lätt kan täljas, skäras och sågas. Färgen är hvit, grönaktig, grå; för känseln är den fet, häftar ej vid tungan. Hårdhet = 1,5; eg. v. = 2,6—2,8. Späcksten förekommer därb och insprängd som njurformiga partier i kornig kalk, dolomit, serpentin, glimmerskiffer och granit. De ofta förekommande pseudomorfoserna häntyda på två slag af bildning. De, som uppstått af salit och strålsten, äro omvandlingspseudomorfoser, de efter kvarts och dolomit anses däremot vara förträngningspseudomorfoser (se Pseudomorfoser). Späcksten begagnas till maskinsmörja och smink, till teckning på trä, glas, tyger och metaller och som eldfast material för gasbrännare. De kinesiska skulpturerna, hvilkas material blifvit kalladt bildsten, agalmatolit, pagodit, bestå till stor del af späcksten. Man har funnit vaser af späcksten (steatit) i grafkammare från 3:e årtusendet f. Kr. (se därom Hagia Triada med fig.). Förekommer vid Briançon i Frankrike, Göpfersgrün i Bajern, Lowell i Massachusetts. (Se Agalmatolit och Krita 2.) Ant. Sj.*

Späkning, det ännu inom katolska kyrkan förekommande och i vissa fall föreskrifna bruket att till sinnlighetens dödande eller som straff för någon begången synd pina sin kropp med gisslande l. piskande till blods, med fastande eller annan tortyr. J. P.

Spält. Se Hvete.

Spänger. Se Spång.

Spänna bälte. Se Bältespännare, sp. 843.

Spänna kyrka. Se Folklekar, sp. 765.

Spännare. 1. *Skpsb.* Se Diagonalförbindning. — 2. (Tempel) *Text.*, breddhållare, apparat för att hålla ut det väfda tyget i närheten af de sist väfda skotten, emedan inslaget har benägenhet att sammandra väfvens bredd. Vid handväfnad utgöres den vanligen af två raka, i ändarna med fina taggar försedda stafvar af trä eller järn, som så kunna hopsättas, att de tillsammans erhålla lämplig längd, lika med varpbredden.

Spännbuckla, *arkeol.*, kupigt, ofta ganska stort spänne från vikingatiden. De tre viktigaste formerna äro: ovala, runda och djurhufvudformade spännbucklor. De två sistnämnda formerna äro karakteristiska för Gottland, där de i stor mängd hittats, under det att de endast i mycket ringa antal träffats i andra trakter. De ovala spännbucklorna, som voro kvinnoprydnader och vanligen buros parvis, äro mycket allmänna på Sveriges fastland och i Norge samt förekomma äfven i Danmark och på Island; på Gottland äro de sällsynta. Utom Norden träffas de i ringa antal och endast i de trakter, där nordbor under vikingatiden bodde

ller som de ofta besökte. Se fig. 24 och 25 å l. III till art. Järnåldern. O. M.

Spänne (lat. *fibula*), *arkeol.*, alla de föremål af metall, som tjänat till att sammanhålla kläder . d., vare sig de likna hvad man vanligen kallar pännen eller ha större likhet med hvad man nu lägar kalla broscher. Särskildt spännena af sistämnda slag, hvilka uppstått genom utveckling af äkerhetsnålen (se Nål, sp. 306—307), äro af tor vikt för fornforskaren, emedan de varit af nycket olika former under olika tider. Genom ett orgfälligt studium af spännen från olika länder och olika tider kan man snart sagdt för hvar och en af de mångfaldigt växlande formerna uppge, till hvilket område och hvilken tid den hör. Särskildt de svenske fornforskarna ha sökt utreda denna fråga. De tidigaste fibulorna anses ha uppstått under den äldre bronsåldern i trakterna kring norra delen af Adriatiska hafvet. Ur dem utvecklade sig bronsålderns germanska fibulor. Sannolikt ur en italiensk form, "Certosafibulan", utvecklade sig under latènetiden (se d. o.) en ny serie spännen, och under romersk tid uppträder fullt utvecklad den s. k. "fibulan med omslagen fot", som utgör en ombildning af latènefibulan i södra Ryssland. I Norden fortforo ättlingar af dessa senare fibulor att användas inpå 1000-talet, då den 2,500-åriga traditionen här utslocknade. Afbildningar af spännen finnas i art. Bronsåldern (sp. 270—271), Hallstatt-tiden (fig. 6 o. 9), Järnåldern (pl. I och II) och Latènetiden (fig. 8—10). Jfr H. Hildebrand, "Bidrag till spännets historia" (i "Antiqvarisk tidskr.", 4:e d., 1872—80), och O. Montelius, "Spännen från bronsåldern och ur dem närmast utvecklade former" (samma tidskrift, 6:e d., 1880—82), "La civilisation primitive en Italie. I. Planches, Série I, Fibules" (1895) och "Den nordiska jernålderns kronologi" (i Sv. fornminnesfören:s tidskr., bd 9 och 10); O. Almgren, "Studien über nordeuropäische fibelformen" (1897); D. Viollier, "Étude sur les fibules de l'âge du fer trouvées en Suisse" (i "Anzeiger für schweizerische altertumskunde", 1907); R. Belz, "Latènefibeln" (i "Zeitschrift für ethnologie", 1911), och J. Déchelette, "Manuel d'archéologie", II, 2 o. 3 (1913—14). O. M. (T. J. A.)

Spännfjädrar, *maskinb.* Se Fjäder 2, sp. 485.

Spännhalsduk. Se Dräkt, sp. 941, och Halsduk.

Spänning, *fys.*, *elektrot.*, detsamma som potentialskillnad. Den praktiska enheten är volt. Jfr Absoluta enheter, Elektricitet, Elektrisk potential och Högspänning.

Spänning, *psyk.*, *estet.*, sinnenas inställning för en väntad, framtida retning (att skilja från uppmärksamhet, som är sinnenas inställning för en tillstädesvarande retning). Spänningen är icke något för leken och konsten egendomligt, utan förekommer på många andra områden. Uppmärksamhet, utan hvilken en noggrann iakttagelse icke är möjlig, är på grund häraf nödvändig för att stark lustverkan, t. ex. lekglädje eller konstnjutning, skall kunna uppstå. Spänningen kan gifvetvis endast då vara af betydelse i konsten, när det gäller ett skeende, alltså i främsta rummet i skådespelskonst, poesi, musik och dans. Den är en del af den illusion, hvarigenom konstverket väcker lust hos åhörare eller åskådare. Kolportage- och sensationsromaner, i hvilka författaren uteslutande haft för ögonen att väcka spänning och där han därför verkar med kriminalistiska och sexuella motiv, utan att ge illusion genom konstnärlig skildringsförmåga, genom suggestiv kraft, genom att ge psykologisk sanning, ha åstadkommit, att såväl många författare som konstdomare underskatta spänningens berättigande inom konsten. Den är likväl i många fall nödvändig, framför allt i episka verk, i hvilka illusionen kan vara svår att vidmakthålla, om ej en grad af spänning ingår i den. Jfr K. Lange, "Das wesen der kunst" (1901). R—n B.

Spänningsförlust, *fys.* För att en elektrisk ström skall kunna passera genom en ledare, kräfves en viss spänningsskillnad mellan ledarens ändpunkter, hvilken spänningsskillnad är lika med produkten af ledarens motstånd och strömstyrkan (jfr Galvanisk ström, sp. 660). Öfvervinnandet af motståndet i en ledare kan således ega rum endast genom uppoffrande af en viss spänningsskillnad, spänningsförlusten. Jfr Elektrisk arbetsöfverföring, sp. 306. T. E. A.

Spänningskedja, Spänningsserie, Tensionskedja, *fys.* och *kem.*, ordningsföljden mellan grundämnena med hänsyn till deras elektromotoriska och därmed sammanhängande kemiska egenskaper. Enligt den af Volta uppställda kontaktteorien uppkommer den elektromotoriska kraften hos ett galvaniskt element vid beröringsstället mellan de båda metaller, som utgöra elementets elektroder. Däremot skulle spänningsskillnaden mellan metallerna och den i elementet ingående elektrolyten i det närmaste vara noll. Volta uppställde för metallerna en spänningsserie, i hvilken metallerna ordnades på så sätt, att vid ett element, bestående af tvenne metaller, hvilka som helst, strömmen alltid flöt från en metall, som stod högre upp i serien, genom elektrolyten till den lägre ned i serien stående. Elektromotoriska kraften är större, ju längre de båda metallerna stå från hvarandra i serien. Denna teori har visat sig vara oriktig. Spänningsskillnaden vid direkt beröring mellan tvenne metaller är försvinnande liten, medan däremot spänningsskillnaden mellan en metall och en elektrolyt kan bli afsevärdt stor. Den vid ett galvaniskt element observerade elektromotoriska kraftens storlek bestämmes hufvudsakligen af spänningsskillnaderna vid beröringsytorna mellan elektrodmetallerna och elektrolyten. Enligt Nernst har nämligen hvarje metall, som är i beröring med en lösning, ett *visst elektrolytiskt lösningstryck*, d. v. s. metallen sträfvar att i lösningen utsända positivt elektriskt laddade atomer eller joner, hvarigenom lösningen erhåller positiv, metallen negativ elektrisk laddning. Härigenom utbildas mellan metallen och lösningen ett elektriskt dubbelskikt, som kan jämföras med en laddad elektrisk kondensator (se d. o.), i hvilken metallen bär den negativa, lösningen den positiva laddningen (jfr Kapillärelektricitet, sp. 847). Om de båda elektriska laddningarna oupphörligt bortledas, något, som sker i hvarje slutet galvaniskt element (se d. o.), fortgår metallens upplösning oafbrutet under alstring af en elektrisk ström. Om strömmen afbrytes, afstannar upplösningen,

så snart spänningen i det elektriska dubbelskiktet uppnått en viss storlek, beroende dels på metallens lösningstryck, dels på den halt af metallioner lösningen närmast intill metallytan har. Spänningsskillnaden mellan en viss metall och en lösning af ett salt af samma metall kan beräknas enligt en af Nernst härledd lag, enligt hvilken spänningsskillnaden $E = \frac{RT}{nF} \ln \frac{P}{p}$, hvarest R är gaskonstanten (jfr Gas), T absoluta temperaturen, n metallionernas valens, F 96540 (coulomb, jfr Ion), P det elektrolytiska lösningstrycket och p metallionernas osmotiska tryck.

Af Nernsts formel synes, att i vissa fall metallens elektriska laddning kan bli positiv och lösningens negativ. Om nämligen lösningstrycket, P, är mindre än ionernas osmotiska tryck, p, får värdet på spänningsskillnaden, E, ombytt tecken, hvilket innebär, att positivt laddade metallioner ur lösningen utfällas på metallen och till denna afge sin positiva elektriska laddning. Detta inträffar lätt med metaller, hvilka, som koppar och kvicksilfver, stå långt ned i spänningskedjan, i fall lösningens halt af metallioner från början är tillräckligt hög. För att kunna bestämma dessa spänningsskillnader måste man i allmänhet sammansätta ett galvaniskt element, i hvilket den ifrågavarande metallen ingår, och uppmäta elementets elektromotoriska kraft. Dylika element äro oftast uppbyggda efter samma typ som det bekanta Daniellska (se Galvaniskt element, sp. 662 och 667), eller schematiskt uttryckt: $Zn | Zn SO_4 | Cu SO_4 | Cu$, d. v. s. zink i zinksulfatlösning och koppar i kopparsulfatlösning, med lösningarna åtskilda af en porös mellanvägg (diafragma). Som jämförelseelektrod i st. f. koppar i kopparsulfatlösning används vanligen kvicksilfver i mättad lösning af kalomel ($Hg Cl$) eller af merkurosulfat ($Hg_2 SO_4$). Den i dylika element uppmätta elektromotoriska kraften utgör tydligen (om ionkoncentrationen i de båda saltlösningarna är densamma) ett mått på *skillnaden* mellan de 2 metallernas *lösningstryck*. (Ang. möjligheterna att bestämma de absoluta värdena på ifrågavarande storheter jfr Kapillärelektricitet, sp. 848.) Med *normalpotential* betecknas den spänningsskillnad, som en viss metall, omgifven af en elektrolyt, innehållande 1-normal lösning (se Normallösning) af metallens ioner, har i förhållande till en elektrod, bestående af ett med platinasvamp öfverdraget platinableck, som står i beröring med vätgas af 1 atm. tryck och är omgifvet af en 1-normal väteionlösning. — Äfven för vissa metalloider, saltbildarna, kan man på motsvarande sätt bestämma en lösningstension eller potential, utgörande ett mått på deras förmåga att bilda *negativt* laddade ioner (anioner). — Följande tabell anger i volt normalpotentialen (l. den elektrolytiska lösningstensionen) för några viktigare metaller och metalloider, d. v. s. den elektrolytiska *spänningskedjan* för dessa grundämnen. Tecknet — betyder, att metallen i förhållande till vätgaselektroden antar negativ, tecknet +, att den antar positiv elektrisk laddning. Siffrorna gälla för saltlösningar af 1-normal ionkoncentration. För andra koncentrationer ändras värdena i någon mån, och den därvid nödiga korrektionen kan beräknas enligt Nernsts formel.

Metall	Valens	Normalpotential i volt
Kalium	1	— 2,92
Natrium	1	— 2,71
Magnesium	2	— 1,55
Zink	2	— 0,76
Järn	2	— 0,43
Nickel	2	— 0,22
Bly	2	— 0,12
Tenn	2	— 0,10
Järn	3	— 0,04
Väte	1	± 0,00
Antimon	3	+ 0,1
Vismut	3	+ 0,2
Koppar	2	+ 0,34
»	1	+ 0,52
Silfver	1	+ 0,80
Kvicksilfver	2	+ 0,86
Guld	1	+ 1,5
Jod	1	+ 0,54
Brom	1	+ 1,08
Klor	1	+ 1,36

Den elektrolytiska spänningskedjan är af särdeles stort både fysikaliskt och kemiskt intresse. För fysikern möjliggör den beräkning af den elektromotoriska kraften hos olika galvaniska element. Denna är nämligen lika med skillnaden mellan lösningspotentialen hos de två metaller, som bilda elementet. I Daniells element t. ex. är den elektromotoriska kraften (om ionkoncentrationen i de bägge metallsalternas lösning är densamma) = 0,34 — (— 0,76) = 1,10 volt. Ett element af sammansättningen

$$Zn | Zn SO_4 | Ag_2 SO_4 | Ag$$

ger 0,80 — (—0,76) = 1,56 volt, o. s. v.

För kemisten utgör lösningspotentialen ett mått på den kemiska kraftens l. frändskapens storlek, när ett grundämne i vattenlösning uttränger ett annat ur en förening. Så t. ex. utfälles koppar ur en vattenlösning af ett kopparsalt medelst järn (se Koppar, sp. 973 och 976) och i allmänhet af alla metaller, som stå före koppar i spänningskedjan. Men koppar kan själf utfälla kvicksilfver, silfver och guld samt i allmänhet alla metaller, som i spänningskedjan följa efter koppar. Ju närmare en metall står mot slutet i spänningskedjan, desto ädlare är den. De metaller, som stå först i kedjan, sönderdela vatten under vätgasutveckling; de, som stå före väte, äro "väteutdrifvande", d. v. s. lösas i syror under vätgasutveckling. — För saltbildarna, som i motsats till metallerna bilda *negativt* laddade ioner (anioner), gäller en motsatt regel, så att klor utdrifver brom och brom utdrifver jod ur deras salters lösningar. — Litt.: W. Nernst, "Theoretische chemie" (6:e uppl., s. 739), R. Abegg, Fr. Auerbach, R. Luther, "Elektromotorische kräfte. Abhandlungen der Bunsengesellschaft" n:r 5 (1911) samt n:r 5 (1915), V. Palmær

"Grundämnenas kemiska frändskap" ("Svensk kemisk tidskr.", s. 88, 1917). T. E. A. K. A. V—g.

Spänningsreglering, *elektrot.* 1. Urspr. regleering af spänningen på en elektrisk strömkälla, t. ex. manövreringen af matarreostaten på en generator. Denna reglering kan ske automatiskt förmedelst vissa därför afsedda regleringsapparater. Vanligen åsyftas att hålla spänningen konstant för olika belastning. Typisk för detta slags apparater är Tirrillregulatorn (se d. o.), hvilken tjänat som förebild för de flesta andra befintliga s. k. snabbregulatorerna. (En mindre snabb reglering ernås vid användning af enklare anordningar.) — 2. Hos en generator spänningsstegringen från full belastning till tomgång vid konstant fält i procent af normalspänningen. 1—2. A. E—m.

Spänningsserie, *fys.* och *kem.* Se Spänningskedja.

Spänningsskillnad, *fys.*, detsamma som potentialdifferens (se d. o.).

Spänningstransformator, *elektrotekn.* Se Elektriska mätinstrument, sp. 299.

Spännkraft, *fys.* Se Elasticitet, sp. 151.

Spännkåda. Se Tuggkåda.

Spännrem. Se Rem.

Spänntanden, *krigsv.*, en del af mekanismen i Mausergeväret. Se Handeldvapen, pl. III, 19.

Spännverk, *bygnk.*, en konstruktion, hvarigenom en balk uppbäres af snedsträfvor, som spänna mot omgifvande murar. Den enklaste formen för spännverk föreligger, då balken uppbäres i en eller två punkter; vid större spännvidder kunna flera snedsträfvor insättas. Se Bro, sp. 195, fig. 8. P. Ax. L.

Spännvidd, *bygnk.*, öppningen mellan två vidliggande upplag för en bärande konstruktion, vare sig denna består af en balkanordning, som ger vertikala upplagstryck, eller annan konstruktion, som ger snedtryck å upplagen, såsom hvalf, spännverk o. d. Med det moderna götjärnets och de armerade betongkonstruktionernas tillkomst och användning, hvarigenom smäckra former och besparing af materiel kunnat erhållas, har man kommit till allt större spännvidder för olika slag af broar och taklag samt andra bärande konstruktioner. Några exempel på hvad man hittills i detta afseende åstadkommit vid användning af olika materialier och konstruktionstyper lämnas i art. Brobyggnadskonst (äfven Suppl.) och Tak. Litt.: "Handbuch der ingenieurwissenschaften" (4:e uppl. 1904—09), och "Armierter beton" (1915). P. Ax. L.

Spännvikt, *fys.* Se Elasticitet, sp. 151.

Späns (Spens; eng. *spencer*), klädesplagg, uppkalladt efter en engelsk lord Spencer, som uppfunnit det. Spänsen har formen af en tättsittande rock med afskurna skört.

Spänstighet, *fys.*, detsamma som elasticitet (se d. o., där, sp. 152, de hit hänvisade orden Dragbarhet och Duktibilitet förklaras).

Spänstighetsgräns, *fys.* Se Elasticitet.

Spänstighetskoefficient l. Elasticitetskoefficient. Se Elasticitet.

Spänstighetsmodyl l. Elasticitetsmodyl, *fys.* Se Elasticitet.

Spärgel, *bot.* Se Spergula.

Spärr. 1. *Järnv.* Se Plattformsspärr. — 2. Spärrlinje l. Stängsellinje, *krigsv.*, de för fientliga fartygs uppehållande eller skadande under deras fart genom en trängre led i denna anordnade hinder af olika slag. Se vidare Stängselanordningar. — 3. *Maskint.* Se Spärrinrättningar. — 4. (Vätskespärr) *Väg- o. vattenb.* Se Kloak, sp. 308. Jfr Lysgas, sp. 98 o. 105. 2. L. W:son M.

Spärrad prägling. Se Myntfot.

Spärrad stil, *boktr.*, kallas frakturstil eller antikva, när bokstäfverna till framhållande af vissa ord eller meningar äro skilda med spatier, hvarigenom stilen synes större. Se Korrektur (profven å sp. 1071—72).

Spärreld, *artill.*, en under Världskriget 1914 ff. uppkommen term, hvarmed förstås artillerield, som riktas mot en terränglinje i syfte att hindra fientliga trupper från att passera däröfver. G. af Wdt.

Spärrfort, *fortif.* Se Fort.

Spärrfästning, *fortif* Se Fästning, sp. 311.

Spärrhake, *maskinb.* Se Spärrinrättningar.

Spärrhjul, *maskinb.*, ett på en roterande axel anbragt hjul, afsedt att hindra axelns rotation i den ena riktningen, under det att rotation i den motsatta kan fortgå obehindradt. Spärrhjulet kan icke ensamt för sig tjäna detta ändamål; därtill fordras dessutom en griparanordning af ett eller annat slag, som fattar och fasthåller hjulet, så snart detsamma börjar vrida sig i den icke tillåtna riktningen. Se Spärrinrättningar. O. E. W.

Spärrinrättningar, *maskinb.*, förekomma af flera slag, tjänande vidt skilda ändamål; de äro i allmänhet att räkna till säkerhetsanordningarna. Inom maskinerier användas spärrinrättningar för att hindra rörelse i en riktning, som kan vara i ett eller annat afseende skadlig; detta är i synnerhet händelsen vid uppfordringsspelen (se Spel). Om af någon anledning ett afbrott i eller en afknappning af den för lastuppfordringen nödvändiga energi- l. arbetstillförseln eger rum, börjar lasten sjunka med en i allmänhet tilltagande hastighet, och stora olyckor kunna därigenom orsakas, särskildt i fråga om personhissar, bergbanor och liknande transportmedel. Mycket vanligt är i sådana fall, att en i uppfordringsmaskinen ingående axel är försedd med ett spärrhjul, d. ä. ett hjul, som vid omkretsen är försedt med antingen sneda tänder eller ett vanligen kilformigt spår, i hvilket en tillräckligt stark hämmande friktion kan utvecklas, då så erfordras. Tandade spärrhjul ha sneda tänder, på hvilka en antingen i stativet eller i en med detsamma på ett eller annat sätt förbunden maskindel vridbart infäst spärrhake l. klinka släpar, under det att gången är normal, men som, så snart hjulet börjar vrida sig i den motsatta riktningen, fastläser detsamma genom tryck mot den ifrågavarande tandens nära radiella begränsning, under det att tandens tryck mot klinkan går genom dess fäste, så att den ej kan vrida sig. Ett sådant spärrhjul med tillhörande spärrklinka visar fig. 4 i art. Broms. Spärrhjulet är där betecknadt med *b*, klinkan är vridbar omkring tappen *d* och hålles mot hjultänderna af fjädern *c*. Tappen *d* sitter fast i bromsskifvan *a*, som omslutes af ett bromsband. Detta åter fasthåller medelst den vid detsamma utvecklade pas-

siva friktionen skifvan *a* i stativet, då den vid *e* belastade handspaken icke hålles upplyft. Därvid kan spärrhjulet med tillhörande axel vrida sig i den af pilen *1* angifna riktningen, men icke i den motsatta. Lyftes däremot handspaken något, så släpper bromsbandet skifvan *a*, och axeln kan då vrida sig i den riktning, som pilen *2* anger; samtidigt kan lasten nedfiras och dess rörelse i behörig grad hämmas medelst handspaken och bromsbandet. Om spärrhjulet saknar tänder, men i stället är försedt med friktionsspår, så får under normal gång en kula rulla eller en kil glida i spåret, orsakande ett knappt nämnvärdt hinder i den önskade rörelsen. Men så snart rotation i motsatt riktning uppstår, drar friktionen kulan eller kilen in mellan spåret och en motsvarande del af stativet. Detta sker med sådan kraft, att hjulet stannar. Tandade spärrhjul med tillhörande klinkor använder man f. ö. icke allenast i de ofvan nämnda maskinerierna, utan äfven i urverk för att möjliggöra deras uppdragning på ett tillfredsställande sätt. — Om spärrinrättningar vid bangårdar se Plattformsspärr. O. E. W.

Spärrlinje, *krigsv.* Se Spärr och Stängselanordningar.

Spärrmedel, *krigsv.* Se Stängselanordningar.

Spärrningsblockad. Se Blockad, sp. 710.

Spärrsock, *maskinb.*, detsamma som borrsock. Se Borrar, sp. 1218.

Spärrventil, *mus.*, en i äldre orglars luftkanaler befintlig klaff, som, ledd af särskildt registerandrag, ögonblickligt afstänger vädret från luftlådorna och bringar pipan eller pipgruppen till tystnad. A. L.*

Spärrvippehafre, *landtbr.* Se Hafre, sp. 996.

Spätta (Rödspätta), *zool.* Se Flundreslägtet.

Spättrockan, *zool.* Se Rockor.

Späxeryd och Hohult, brunstens-(mangan-) grufvor i Ödestuga socken, Jönköpings län, s. om Tenhults station på linjen Jönköping—Nässjö. Brunstenen är samlad på sprickor i en grof granitgnejs. Grufvorna bearbetas af A.-b. Hohult-Spexeryds mangangrufvor. 1915 brötos på Späxerydsfältet 29,252 ton berg och malm, hvarur erhöllos 1,252 ton malm af 46 proc. metallhalt, och 23,850 ton produkt afsedd för anrikning, hvarvid erhöllos 3,325 ton slig.

Spögubbe. Se Kyrkvaktare.

Spökbaggen, *zool.* Se Jordlöparfamiljen.

Spökdjuret, *zool.* Se Vristdjur.

Spöken äro enligt öfvertron okroppsliga, mer eller mindre som skuggbilder framträdande väsen, hvilka förut som människor lefvat och verkat på jorden. Tron på spöken härleder sig dels från vissa allmänna psykiska fenomen, t. ex. drömmar, dels från subjektiva sinnesbedrägerier, framkallade af fruktan, ångest eller liknande affekter, dels ock från en sjuklig hjärnverksamhet. Förekommande hos alla folk, anknyter sig denna tro i regel till föreställningarna om själens lif efter döden. Merendels anses sålunda spökena vara aflidna personers vålnader, som af en eller annan orsak, ofta till straff för ett begånget brott eller för att åstadkomma ett brotts bestraffande, icke finna ro i grafven. Vanligen ha de sitt tillhåll i kyrkor, på kyrkogårdar och galgbackar eller, om de varit missdådare, på de platser, där de öfvat sina illgärningar. En fornåldrig åskådning möter i den ännu fortlefvande folktron, att aflidna personer, hvilka icke erhållit ordentlig begrafning, "gå igen". För att förekomma detta böra alla begrafningsriter noga iakttagas. Ordet "jordfästa" är ett ännu gängse uttryck för kyrklig begrafning. Hos de mest skilda folk jorden rundt ha dessutom hvarjehanda försiktighetsåtgärder iakttagits för att hindra den döde att återvända. Man binder liket, fäster det i jorden med en påle, afskär hälsenorna o. s. v. I olika världsdelar förekommer ock bruket att utföra den döde genom en för tillfället gjord öppning i väggen, hvilken sedan omedelbart tillslutes. Andra medel äro afsedda att afskräcka andarna, såsom vissa, ofta starkt luktande, ämnen, vissa tecken och amuletter o. s. v., eller att locka dem på afvägar eller förleda dem till dröjsmål. Spökenas l. gastarnas frihetstid räcker nämligen endast under midnattstimmen eller, enligt äldre uppfattning, från midnatt till hanegället eller soluppgången. Öfverraskas en gengångare ofvan jord af soluppgången, blir han enligt svensk folktro stående orörlig på samma plats till nästa midnatt. Ett sådant spöke, "dagstånd", är osynligt för alla, och råkar någon på det, blir han "gastkramad", d. v. s. angripes af någon plötslig sjukdom eller åkomma. En vida lindrigare följd af spökhemsökelse äro s. k. "dödnypor", d. ä. plötsligt och utan bekant anledning uppkomna blånader i huden. Särdeles hemskt är däremot i slavisk folktro gengångarens uppträdande som blodsugare (se Vampyrer). Medför icke spökuppenbarelsen direkt ondt, anses den i hvarje fall förebåda någon instundande olycka för den, som ser den, eller ock för den släkt eller familj, inom hvars område den visar sig (jfr Hvita frun). Med spöken menas någon gång äfven tomtar, älfvor, skogsrån, troll (se dessa ord) m. fl. dylika väsen, med hvilka folktron uppfyllt naturen. Dessa äro antingen mer eller mindre personifierade naturmakter (jfr Naturdyrkan) eller till sådana omartade rester af forn själakult. Se vidare Andeskådning, Dödskult (särskildt sp. 1236), Hallucination och Vision. (N. E. H.)

Spöken, *zool.* Se Phasmidæ.

Spökgräshoppor, *zool.* Se Phasmidæ.

Spökskräckor, *zool.* Se Phasmidæ.

Spöpåle, *jur.* Se Kåk.

Spörck, August Geelmuyden, norsk militär, f. 13 sept. 1851, officer 1872, öfverste 1905 och sedan 1 april 1914 generalmajor och generalinspektör för artilleriet, var stortingsman för Trondhjem och Levanger 1898—1903 samt statsråd och chef för försvarsdepartementet 20 aug. 1909—1 febr. 1910. K. V. H.

Spöslitning. Se Spöstraff.

Spöstraff, ett i vår äldre lagstiftning förekommande kroppsstraff bestående af slag med långa spön eller ris. I 1734 års lag förekom spöstraffet antingen ovillkorligt vid vissa brott eller ock alternativt jämte böter eller slutligen i st. f. böter i händelse af oförmåga att betala dem. Hvarje par spö eller ris motsvarade ett visst bötesbelopp, enligt en i Straffbalken kap. 5 angifven skala. Män

traffades med spö och kvinnor med ris. Maximum par 40 par spö och 30 par ris. Jfr Kropps-straff. N. S—g.

sq., förk. för lat. *se'quens*, följande. Jfr sequ.

S. q., på recept, förk. för lat. *suffi'ciens qua'ntitas*, tillräcklig mängd.

sqq., förk. för lat. *seque'ntes*, följande.

Squamāta, *zool.* Se Fjällreptilier och Myrkottsläktet.

Squamipe'nnes, Fjällfeniga fiskar, *zool.*, en till ordn. *Acanthopterygii* (taggfeningar) hörande familj bland fiskarna, utmärkt genom den sammanryckta kroppens mycket höga och korta form och det finfjälliga öfverdraget på större delen af fenorna. Fiskarnas storlek är icke betydlig, men färgprakten dess större. Rödt, blått och gult växla nos dem än med sammetssvart, än med brunt, som fördeladt i band och strimmor framhåller de ljusare färgerna; många arter ha mörka ringar och ringformiga fläckar på guld- eller silfverglänsande botten. Dessa fiskar tillhöra endast de varmare hafven, där de nära kusterna lefva uteslutande af små hafsdjur och allmänt fångas för sitt välsmakande kött. Dit höra bl. a. piskfisken och *Chætodon* (se dessa ord). (L—e.)

Squarcione [skvartjåne], Francesco, italiensk målare, grundläggaren af skolan i Padua, f. där 1394, d. 1474, var urspr. skräddare och konststickare, öfvergick efter en resa till Grekland, under hvilken han samlat konstverk, till måleriet och öppnade en mycket besökt läroanstalt, där eleverna hufvudsakligen sysselsattes med teckning och målning efter skulpturer, d. v. s. ej direkt efter naturen, hvilket för lång tid gaf den paduanska målarkonsten en viss stel och plastisk, på formen mer än på färgen riktad karaktär. S. var hufvudsakligen teoretiker och, såvidt man vet, ingen öfverlägsen konstnär, men blef som lärare för den store Mantegna af betydelse för konsthistorien. Hans arbeten ha till största delen gått förlorade, men i Padua bevaras ännu två målningar från hans verkstad, den ena t. o. m. signerad. O. G—g.

Square [skwäə], eng., fyrkant, kvadrat; en af hus på alla sidor omgifven, med planteringar försedd och vanligen med järngaller inhägnad öppen plats i engelska städer. Jfr London, sp. 1049.

Square mile [skwäə' mäl'l], eng., kvadratmil (se Mil).

Squātina, *zool.* Se Ängelhajsläktet.

Squatters [skwå'təs], eng. (af *to squat*, eg. huka sig ned, slå sig ned), i Nord-Amerikas förenta stater benämning på sådana personer, hvilka utan rättslig grund slå sig ned på ett stycke obebyggd jord, särskildt på staten tillhörig obebyggd mark. Genom squatters ha stora delar företrädesvis af de västra staterna blifvit koloniserade och uppodlade. Med tanke på detta goda resultat har man genom vissa lagar sökt skydda dessa merendels fattiga invandrare i besittningen af deras urspr. egenmäktigt ockuperade jordar. En sådan lag är den 1862 utfärdade "homestead bill" (jfr Homestead och Nord-Amerikas förenta stater, sp. 1190). I Australien är squatters benämning på personer, som för fårafvelns skull mot låg afgift arrendera obebyggda statsjordar. Äfven där ha squatters, bland hvilka urspr. frigifna deporterade utgjorde ett betydligt antal, inlagt stora förtjänster om odlingens utbredning.

Squatter sovereignty [skwå'tə så'vrənti], eng., detsamma som *popular sovereignty*, en i Nord-Amerikas förenta stater af St. A. Douglas framställd teori om rätt för territoriernas inbyggare att själfva reglera frågan om negerslafveriets tillåtlighet inom territoriet. Jfr Douglas, sp. 787, och Nord-Amerikas förenta stater, sp. 1226.

Squaw [skwå'], plur. *squaws*, benämning på gift kvinna bland indianerna.

Squeezer [skwī'zə], eng. Se Puddelprocessen.

Squi'lla, *zool.*, ett gruppen *Thoracostraca* tillhörande kräftdjurssläkte, som utmärkes genom en från alla sina släktingar mycket afvikande byggnad. Kroppen, som uppnår en betydande längd (18 cm.), är långsträckt med mycket kraftig abdomen, men svag cephalothorax, som ej räcker till att öfverlagra de tre bakre bröstsegmenten. Hufvudets främsta parti med ögon och antenner förblir rörligt. Förutom de två käkparen finnas fem munfötter, af hvilka det andra paret är utbildadt till starka roffötter med kraftigt griporgan. Abdominalfötterna äro stora simredskap med gälar. Alla arter tillhöra de varmare hafven, simma utmärkt och lifnära sig af andra hafsdjur, företrädesvis af kräftdjur och bottenfiskar. L—e.

Squilla Desmarestii.

Squillace [skvillätje], romarnas *Scylācium*, stad i italienska prov. Catanzaro (Kalabrien), nära en vik af Joniska hafvet (Golfo di S.). 3,261 inv. (1911). Biskopssäte. Cassiodorus' födelseort. 982 blef kejsar Otto II där i grund slagen af sarasenerna. Scylacium var urspr. en grekisk stad, omnämnd första gången 415 f. Kr. Den blef romersk koloni 122 f. Kr. (J. F. N.)

Squire [skwäl'ə], eng., förk. af *esquire* (se d. o.), godsegare, landtjunkare, "patron".

Squire [skwäl'ə], William Barclay, engelsk musikforskare, f. 1855 i London, uppfostrad i Frankfurt a. M., studerade juridik i Cambridge och var en tid advokat, tills han 1885 anställdes som bibliotekarie i British museums afd. för tryckta musikalier. S. har verkat som musikrecensent, skrifvit gedigna uppsatser i Groves musiklexikon, i "Encyclopædia britannica", "Dictionary of national biography" m. m., katalogiserat bl. a. British museums musiktryck (värdefullt arbete i 2 bd, 1912) samt utgett tonverk af Purcell, Bird, Palestrina och 1500—1600-talens madrigalkompositörer.

Sr, förk. för fr. *Sieur* (se d. o.); *kem.*, tecken för *strontium*.

s:r, förk. för lat. *senior* (se d. o.). Jfr sen.

S:r, på recept, förk. för lat. *signētur*, bör betecknas (på etiketten).

S. r., förk. för lat. *salva ratificatione* (se d. o.), med förbehåll af stadfästelse, eller *sub rubrica*, under rubriken.

S. R., förk. för lat. *Senatus Romanus*, romerska senaten.

Śraddha, *religionshist.* Se Själakult.

Sredets, bulgar., stad. Se Sofia, sp. 250.

Sredna gora (turk. *Orta dagh*), sydlig parallellkedja till Balkan i Öst-Rumelien, skild från Balkan af Topolnicas och Striemas (bifloder till Maritza) dalar. Högsta toppen når 1,572 m.

Śrepel [ʃre-], M. Se Serbokroatiska litteraturen, sp. 157.

Srė-Umbel, stad. Se Kambodja, sp. 706.

Srezne'vskij, Izmail Ivanovitj, rysk språkforskare, f. 1812, d. 1880, blef 1837 professor i politisk ekonomi och statistik vid Charkovs universitet. Redan tidigt började han syssla med slavisk filologi och etnografi och utgaf *Slovatskija pjesni* (Slovakiska folkvisor; 1832), det arkeologiska arbetet *Zaporozjskaja starina* (1833—38). Hans studier i det ryska slangspråket nedlades i det filologiska arbetet *Oferskij jazyk v Rossii* (Tjufspråket i Ryssland; 1839). Efter en studieresa i väst- och sydslaviska länder blef han 1842 professor i slavistik i Charkov och förflyttades 1847 till Petersburg. Hans undersökningar om ryska språkets historia, *Mysli ob istorii russkago jazyka* (1849), bilda epok i den ryska filologiens historia vid sidan af Buslajevs "Opyt istoritjeskoj grammatiki russkago jazyka". Bland hans många lärjungar märktes Lamanskij, Pypin, Makusjev, Budilovitj m. fl. 1854 blef han ord. led. af ryska vet. akad., i hvilken han redigerade de filologiska *Izvjestija* (Bulletins), det lexikografiska arbetet *Materialy dlja iziasnitelnago i sravnitelnago slovarja*. Dessutom gjorde han förberedelser för det stora fornryska ordboksarbete, som började publiceras först 10 år efter hans död. Bland hans språkvetenskapliga arbeten (omkr. 400) må nämnas *Iz obozrenija glagolitjeskich pamjatnikov* (1861—64), *Drevnie pamjatniki russkago pisma i jazyka* (1861—66), *Drevnie pamjatniki pisma i jazyka jugo-zapadnich slavjan* (1864), *Skazanija ob Antichristě v slavjanskach perevodach* (1874) och *Paleografitjeskija nabljudenija po pamjatnikam gretjeskago pisma* (1876). Dessutom redigerade han textkritiska editioner af ryska medeltidsskrifter (Af. Nikitins indiska reseskildring, "Zadonstjina", "Povjest o Tsaregradě", "Skazanija o svjatych Borisě i Glebě" m. fl.). A—d J.

Sri (Çri), *ind. myt.* Se Lakṣhmi.

S. R. I., förk. för lat. *Sanctum Romānum Impe'rium*, det heliga romerska riket.

Srikakolam, stad. Se Chicacole

Srinagar (sanskr., "lyckostaden") l. Surajnagar (hindust., "solstaden"), maharajans af Kashmir vinterresidens (sommarresidenset är Islamabad och Leh) och landets egentliga hufvudstad, ligger 1,600 m. ö. h. på båda sidor om Jhelam. 126,344 inv. (1911), $^{3}/_{4}$ muhammedaner, $^{1}/_{4}$ hinduer. Läget i den måleriska Kashmirdalen är vackert, men klimatet är osundt till följd af närliggande träskmarker. S. har trånga, smutsiga gator med höga träbyggnader, en stor moské, ett palats, en arsenal och flera högre skolor. Den ryktbara tillverkningen af schalar är nu så godt som utdöd, till följd af förlusten af den franska marknaden efter 1870 och hungersnöden 1877—79, som dref många af väfvarna till andra trakter; de, som kvarstannat, ha slagit sig på matt-tillverkning. F. ö. tillverkas silfver- och koppararbeten, papper, papier-maché, läder m. m. N. ö. om staden ligger sjön Dal med simmande trädgårdar, besjungen af Th. Moore i "Lalla Rookh" och scenen för händelserna i Palmblads novell "Holmen i sjön Dall". På dess stränder ha Kashmirs forna härskare anlagt präktiga parker. J. F. N.

Srira'ngam (Seringham), stad i brittisk-indiska presidentskapet Madras, distriktet Trichinopoli, vid Cauveri, 3 km. n. om Trichinopoli, på en af Cauveri bildad ö. 24,799 inv. (1911). Ryktbart för sitt Vishnu-tempel, bestående af 7 innanför hvarandra belägna inhägnader, omkr. 100 m. från hvarandra, den yttersta 6,5 km. i omkrets, och hvar och en försedd med en tornkrönt port på hvar sida.

Srjem, serbokroatiska namnet på Syrmien.

Srnena gora, bergskedja. Se Karadža dag.

S romānum. Se Colon, *anat.*

Srpska književna zadruga och Srpski književni glasnik. Se Serbokroatiska litteraturen, sp. 160.

S. S., förk. för lat. *Sacra Scriptūra*, den heliga skrift, eller *Sua Sa'nctitas*, hans helighet, eller *Scriptōres*, författare.

s. s., *mus.*, förk. för it. *senza sordino*, utan dämmare.

Ssottnowsky z Zamorzicz, Karel Iskreta (kallad Carlo Screta), tjechisk målare, f. omkr. 1605 i Prag, d. 1674, utbildades i Venezia, Bologna och Rom och var verksam i Prag, där han 1644 blef medlem af och 1653—61 var senior i målargillet. Bland hans arbeten märkas *Lukas målande Marias porträtt*, *Den helige Wenzel* och porträtt (båda dessa i Rudolfinum i Prag) samt *Evangelisterna* i Dresdengalleriet. Monogr. af E. Pazaurek (Prag, 1889). G—g N.

s. st., på recept förkortning för lat. *sine stipitibus*, utan stjälkar.

s. str., förkortning för lat. *sensu stricto*, i trängre (inskränkt) bemärkelse.

Ssuak, *Salvadora persica*, *bot.* Se Egypten, sp. 1464, och Salvadoraceæ.

S. S. U. H., d. v. s. Sveriges studerande ungdoms helnykterhetsförbund. Se Nykterhetsrörelsen, sp. 226.

s. s. v., förk. för *sydsydväst*.

Ssü-hai ("de fyra hafven"). Se Kina, sp. 26.

s. s. ö., förk. för *sydsydöst*.

St. (S:t), förk. för *sankt*.

st., förk. för eng. *sterling* (se d. o.) Jfr sterl.

S. T., förk. för lat. *Salvo Titulo*, med uteslutande af titeln.

s. t., *mus.*, förk. för it. *senza tempo*, utan bestämdt tidsmått.

Sta, förkortning för it. *Santa*, helig.

Staaasbatteriet [staås-], i Norge, utgör ett led

Grönsund-Öieren-afskärningens befästningar och tillhör sålunda Glommenlinjen (se d. o.). Batteriet, som byggdes i början af 1900-talet och ligger på Glommens västra strand strax v. om Nethus, är försedt för 6 kanoner. L. W:son M.

Staaff [stäv], svensk släkt, härstammande från Staftre by, Ljustorps socken, Medelpad, där dess äldste kände medlem Lars Ingemarsson på 1600-talet var hemmansegare. Hans son Erik (f. 1655, kyrkoherde i Sunne, Jämtland, d. 1704) antog efter födelsegården namnet S.

1. Per S., sonsonsson till ofvannämnde Erik S., jurist, f. 7 nov. 1776 i Sala d. 21 juli 1846 i Stockholm, tog 1774 kansliexamen i Uppsala samt tjänstgjorde därefter i Inrikes civilexpeditionen och i Svea hofrätt. 1800 utnämndes han till notarie vid Stockholms magistrat och 1807 till adjungerad led. af rådhusrätten samt erhöll 1810 advokatfiskalsnamn med tur och befordringsrätt. Under Lagkommitténs (se d. o.) hela tillvaro, 1811—34, var S. arbetande led. af densamma och egnade sig med varmt nit åt arbetet för förbättrad lagstiftning. 1839—40 var han led. af Rikets allmänna ärendens beredning och inträdde 1845 i Lagberedningen. S. var äfven känd som framstående advokat.

2. Karl Teodor S., den föregåendes kusins son, målare, f. 28 juni 1816 i Lillhärdals socken i Härjedalen, d. 3 maj 1880, sattes tidigt i lära hos en yrkesmålare och lyckades 1831 komma till Stockholm, där han blef elev vid konstakademien. Han täflade om medaljerna med historiska taflor (ännu 1846 med *Abraham och Hagar*), men lyckades ej få resestipendium och stannade hemma, då de mera energiske kamraterna begåfvo sig till sydliga länder. Han målade ett och annat religiöst ämne (*Kristus i örtagården*, 1851, m. fl. altartaflor) och små genrer i tidens smak (*Rökande pojkar*, 1851, Göteborgs museum, och från senare år *Barn leka på en kyrkogård*, *Barn med en kälke*, *Fiske i månsken* m. fl.). Men hufvudsakligen blef han upptagen af porträttmålning. Han utförde porträtt af *Karl XIV Johan* och *Oskar I* (Gripsholm; se Oskar, sp. 1005), det ståtliga ceremoniporträttet af den sistnämnde i riksalen på Drottningholm (1856), *Karl XV* (flera olika), landshöfding *G. F. Asker* (riksdagshuset), general *K. F. Akrell* (Telegrafstyrelsen), general *J. A. Hazelius* (Generalstaben). Bland mera intima porträtt äro *Markus Larsson* (Göteborgs museum) och *Markus Larssons moder* (Nationalmuseum). Till hans senare arbeten höra *Taflor till Fänrik Ståls sägner*, utg. i litografi 1862—63, *De 4 årstiderna* och *De 4 elementen* (8 dörrfält i Bouchers stil, Ulriksdal, 1872) samt plafonden i Järnkontorets stora sal (1875). S. blef 1854 teckningslärare i Slöjdskolan. Sedan 1856 var han led. af konstakademien.

3. Per S., son till S. 1, riksdagsman, f. 21 febr. 1819 i Stockholm, d. 23 dec. 1883 i Hudiksvall, blef student i Uppsala 1836, där han 1841 aflade hofrättsexamen, var därefter praktiserande jurist i Härnösand och utnämndes 1862 till häradshöfding i Norra Hälsinglands domsaga, var led. af borgarståndet för Härnösand 1859—60 och 1862—63 samt af Andra kammaren 1873—75 och 1877—78.

4. Albert Vilhelm S., den föregåendes broder, präst, pedagog, f. 24 nov. 1821 i Stockholm, d. där 23 jan. 1895, blef 1842 student och 1851 filos. doktor i Uppsala samt tjänstgjorde sedan som skolman och präst i Stockholm, där han 1865—70 var rektor vid Nya elementarskolan och sedan 1871 kyrkoherde i Adolf Fredrik. 1877 blef han teol. doktor. Han var 1873—75 led. af riksdagens Andra kammare och 1883, 1888 och 1893 af kyrkomötet. Som pedagog åtnjöt han mycket stort anseende och var 1876—93 led. af direktionen öfver Stockholms stads undervisningsverk, desslikes sedan 1877 af direktionen öfver Högre lärarinneseminarium och sedan 1878 af Nya elementarskolans i Stockholm direktion. Ett fängslande väsen, ett för lidandet och nöden ömmande hjärta och goda predikogåfvor gjorde S. till en högt älskad församlingsherde. Som författare gjorde han sig känd genom skriften *Om konfirmationens uppkomst och antagande i Sverige* (1871), minnestal och predikningar. Om hans betydande poetiska förmåga vittnar bl. a. *Dikter vid olika tillfällen* (1895).

5. Ferdinand Natanael S., den föregåendes broder, militär, f. 7 juli 1823 i Stockholm, d. 19 nov. 1887 i Paris, blef 1840 student i Uppsala och ingick därefter som volontär vid Svea artilleriregemente, där han befordrades till major 1878, från hvilken befattning han erhöll afsked 1881. Samtidigt blef han, efter att 1853 ha utnämnts till generalstabsofficer, i armén befordrad 1862 till major, 1867 till öfverstelöjtnant och 1876 till öfverste. 1850—62 var S. lärare vid krigsskolan på Karlberg och förordnades 1862 till militär-

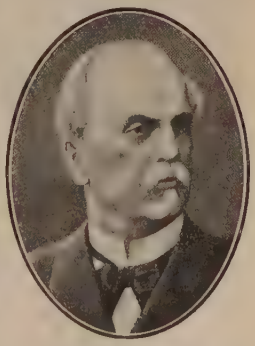

attaché i Paris. S. egnade sig äfven åt studiet af franska litteraturen och utgaf bl. a. ett med fin smak och vidsträckt beläsenhet verkställdt "Urval ur franska litteraturen" (2 dlr, 1859—64). Det utgafs i Paris i omarbetad och utvidgad form under titeln "La littérature française depuis la formation de la langue jusqu'à nos jours. Lectures choisies" (I—III; 5:e uppl. 1873—77), åtnjöt på sin tid mycken popularitet i Frankrike och har ännu stort värde som antologi.

6. Per Gustaf S., son till S. 4, tidningsman, f. 1 dec. 1856 i Stockholm, d. 17 april 1903 genom drunkning vid Schebo bruk, student i Uppsala 1874 och filos. kandidat där 1880, inträdde 1881 i redaktionen af "Stockholms dagblad", som han lämnade för att 1893 ingå i "Dagens nyheter". — Utrustad med betydande kunskaper, kvickhet och uddig stil, var S. en skicklig och mångsidig tidningsman, som gjorde sig känd både som författare af allvarliga politiska och litterära artiklar och som en lyckad satirisk och polemisk kåsör. Det område, som han mest egnade sig åt, var teaterkritiken, och där var han otvifvelaktigt en af Stockholms mest framstående författare, äfven om alltför utpräglade antipatier och sympatier gjorde honom partisk. För teatern verkade han äfven som öfversättare (bl. a. af Capus) och lustspelsförfattare; *En sommarsaga* (1887), *Sveas fana* (1888), *Ett lysande parti* (1891) och *Det stora förslaget* (1896) ega ledig och kvick dialog samt säker teknik. Öfverlägsna hans större arbeten äro likväl de små satirer och parodier m. m., hvarmed han bidrog till tidningar och tidskrifter; nämnas må särskildt den hufvudsakligen af S. 1886 författade parodien *Vid Sv. akad:s hundraåra minneshögtid* (i "Ur dagens krönika") på Tegnérs sång vid Svenska akad:s femtioårshögtid. Äfven en liten skrift om Strindberg, *Det nya riket och dess författare* (1882), är anmärkningsvärd. Postumt utgafs en samling *Satirer* (1893, med lefnadsteckning af E. Rosenius).

7. Karl Albert S., den föregåendes broder, statsman, jurist, f. 21 jan. 1860 i Stockholm, d. där 4 okt. 1915, blef efter i dec. 1877 aflagd mogenhetsexamen 1879 student i Uppsala, där han 1883 aflade filos. kandidatexamen och 1887 hofrättsexamen. Under Uppsalaåren gjorde S. sig särskildt bemärkt genom sitt försök att 1882 igångsätta en studentkårens demonstration i anledning af K. P. Arnoldsons riksdagsmotion i religionsfrihetsfrågan. Dessa sträfvanden hade ock till följd bildandet i okt. s. å. af föreningen Verdandi (se d. o.), hvars förste och flerårige ordf. S. blef. 1892 blef S. vice häradshöfding och innehade 1893—1905 en advokatbyrå i Stockholm. Som advokat tilldrog han sig snart och af olika anledningar stor, ibland ganska sensationell, uppmärksamhet (t. ex. i Broxvik-Fägerskiöldsmålet 1897—98 och i ett mål ang. en viss Dreager). Som advokat beifrade han med en viss förkärlek verkliga eller förmenta öfvergrepp från polisens och militära myndigheters sida samt bröt ganska tidigt med den dittills inom svenska advokatkåren förhärskande obenägenheten att uppträda som försvarsadvokat i brottmål. Hösten 1896 invaldes S. af Stockholms liberala i 3:e valkretsen i Andra kammaren, som han genom ständiga omval tillhörde ända till sin död, och anslöt sig där genast till folkpartiet. Under sina första riksdagar koncentrerade sig S. hufvudsakligen på juridiska reformfrågor, såsom ersättning åt oskyldigt häktade, afdrag från strafftiden i viss grad af rannsakningsfånges häktningstid, försvarsadvokater för alla i brottmål anklagade, oäkta barns arfsrätt, om närmare bestämd tid för häktades inställande för rätta etc. Men han gjorde äfven andra mycket bemärkta inlägg. Så t. ex. mot strejklagsförslaget (1897), i interpellationsdebatten s. å. ang. lockouten i de Sundsvallska sågverksdistrikten och i 1899 års remissdebatt genom ett skarpt angrepp på E. G. Boströms unionspolitik samt som reservant mot arbetarförsäkringsutskottets förslag 1900. Det var dock egentligen först vid 1901 års riksdag, som han rent politiskt trädde mera fram i förgrunden som en betydande politisk personlighet och en faktor att räkna med. S., som var förste suppleant i särskilda utskottet för härordningsfrågan, väckte vid denna riksdag två motioner, hvilka ledde till betydelsefulla resultat. Den ena afsåg revision af krigslagstiftningen och ledde närmast till, att i frågan tillsattes en kommitté (1901—05), hvaraf han var led. Den andra, som af S. upprepades 1903, 1904 och 1908, afsåg upprättande af en militieombudsmannainstitution (se Militieombudsman). S. intog som led. af rösträttsföreningarnas verkställande utskott i början på 1890-talet redan tidigt en bemärkt plats i rösträttsrörelsen, blef vid 1902 års riksdag en af de främste motståndarna till Hj. Hammarskjölds regeringsförslag (utvidgning af rösträtten efter graderad skala och med ett flertal garantier) och hade ganska mycken del i det liberala samlingspartiets motförslag på grundvalen af det s. k. v. Friesenska förslaget från 1900. Från denna tidpunkt intog S. en alltmer framskjuten och ledande ställning vid rösträttsfrågans behandling såväl inom liberala samlingspartiet (till hvilket han, liksom folkpartiets öfriga ledamöter, anslutit sig vid dess bildande 1900) och inom Andra kammaren. Han var den, som verksammast utarbetade och främst frambar samlingspartiets rösträttsförslag 1904, 1905 och 1907, och han framlade som statsminister 1906 års regeringsförslag i ämnet. På den liberala sidan var han främste motståndaren mot O. Bergers regeringsförslag 1904 och 1905 om proportionella val till Andra kammaren som villkor för allmän rösträtt samt 1907 mot Lindmanska regeringens förslag om dubbelproportionalism. Kravet på kvinnornas valrätt och valbarhet till båda kamrarna frambars af honom 1908 och 1911 som en partiets programpunkt och 1912 som ett regeringsförslag.

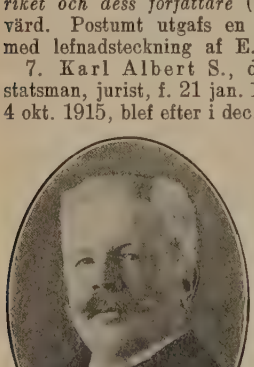

Den andra stora fråga, hvari S. intog en särskildt framträdande plats, blef den unionspolitiska. Utom ofvan omnämnda yttrande vid 1899 års remissdebatt må särskildt påpekas hans stora anförande i remissdebatten i jan. 1905 om Boströms unionspolitik i dess dåv. skick och om den ytterst

amtåliga situationen. Han blef sedan led. af hemliga utskottet vid samma riksdag och i särskilda utskottet vid juniriksdagen s. å. och anses ha haft en ganska stor del i åvägabringandet af sistnämnda utskotts kompromissförslag rörande förutsättningarna för underhandlingar om en unionsupplösning. Icke så litet i följd af sin mycket stora auktoritet bos meningsfränder lyckades han ock i kammarens debatt väsentligt afväpna motviljan och farhågorna för det s. k. krigskreditivet på 100 mill. kr. 2 aug. s. å. blef S. som de frisinnades främste representant konsultativt statsråd i Kr. Lundebergs koalitionsministär samt var en af svenska regeringens nyra delegerade vid de svensk-norska underhandlingarna i Karlstad s. å. och anses därvid i icke liinga grad ha bidragit till, att slutresultatet vanns. Sedan hans principiella och af intresse för rösträttsfrågans lösning bestämda vägran att kvarstå i en koalitionsministär ledt till Lundebergska ministärens afgång, bildade han på konungens uppdrag nov. 1905 en ministär (det s. k. frisinnade "genombrottet"), Sveriges första vänsterministär, hvilken han var både stats- och justitieminister. Vid 1906 års riksdag framlade och genomdref han de s. k. Staafflagarna (se d. o.). När s. å. Första kammaren afslagit, men Andra kammaren bifallit regeringsförslaget i rösträttsfrågan, grundadt på allmän rösträtt med majoritetsval, påyrkade han principiellt en vädjan till folket genom nya val till den folkvalda kammaren, för att genom en väntad lika eller ännu större majoritet där möjligen bryta Första kammarens motstånd ("folkmakt eller herremakt"). Men konungens obenägenhet för en sådan åtgärd föranledde S., som gjort saken till en kabinettsfråga, att afgå 29 maj 1906, då han efterträddes af Arv. Lindman. S. ledde därpå oppositionen mot den nya regeringen med mycken skärpa.

Högerns nederlag ("jordskredet") vid valen 1911 förde emellertid S. 7 okt. s. å. åter till statsministerposten. Under S:s andra ministär trädde försvarsfrågan och nykterhetsfrågan främst i förgrunden. Redan under sin första ministär hade S. i ett offentligt uttalande till statsrådsprotokollet häfdat nödvändigheten af en försvarsplan, byggd på närmare samverkan mellan här och flotta samt en utredning af landets förmåga att bära de ökade kostnaderna, och i konsekvens därmed tillsattes hösten 1911 den stora på flera afdelningar arbetande försvarsberedningen, som tidtals leddes af S. personligen. Samtidigt tillsattes äfven en stor nykterhetskommitté. När försvarsutredningens arbeten voro nästan fullbordade, blefvo af S. 21 dec. 1913 i Karlskrona i ett stort ryktbart tal, hvarunder han bl. a., utgående från ett yttrande af Gladstone om "de två nationerna", framhöll nödvändigheten af en utjämning af motsatserna inom folket, framlagda de riktlinjer för försvarsfrågans lösning, som skulle läggas till grund för de bebådade propositionerna vid följande riksdag. Då rörelsen för större ökning af landets krigsmakt, än S. syntes ha förebådat, utmynnade i bondetåget (se d. o. Suppl.) till konungen 6 febr. 1914 och dennes s. k. borggårdstal till svar på de framställda önskemålen af ministären ansågs ha åsidosatt grundlagarna eller åtminstone konstitutionell praxis, begärde S. och hans kolleger 10 febr. sitt afsked och efterträddes 17 s. m. af Hj. Hammarskjölds ministär. Ministärens afgång och riksdagens upplösning hindrade emellertid förslagens behandling. — Kort efter öfvertagandet af regeringen 1911 hade af ministären S. genomförts en upplösning af Första kammaren med omval efter de nya grundlagsbestämmelserna (nov. 1911). Genom nyvalen erhöll den förutvarande mycket fåtaliga liberala gruppen inom Första kammaren en ganska betydande förstärkning. Men ministärens uppseendeväckande åtgärd att i dec. s. å. suspendera 1911 års riksdagsbeslut om byggande af en större pansarbåt (den s. k. F-båten) framkallade en häftig opinionsrörelse i motsatt riktning, som ledde till 1912 års stora pansarbåtsinsamling (se Svenska pansarbåtsföreningen) och äfven gjorde sig gällande i de närmaste årens diskussioner i försvarsfrågan. Af S:s såväl första som andra ministär, hvaröfver han alltid bevarade en kraftig personlig ledning, utvecklades en mycket stor arbetsintensitet, som bl. a. tog sig uttryck både i ett dittills ovanligt stort antal kungl. propositioner och äfven i antalet igångsatta kommittéutredningar. Bland de många genomförda arbetsresultaten torde böra erinras förnämligast om följande. Under första ministären: Norrlandslagen, lagarna om villkorlig dom och frigifning, omorganisation af diplomat- och konsulatväsendet, Trollhätte kraftstations anläggning etc., lagen om medling i arbetstvister, bankinspektionens omorganisation, folkskollärarnas löneregler ing, organisation af centralanstalten för jordbruksförsöksväsendet, norrländska nyodlingsfonden m. m. Under den andra ministären: Socialstyrelsens organisation, ny arbetarskyddslag, försöksmobilisering, organisation af den högre skogsundervisningen, omorganisation af veterinärväsendet, förordningar om skogsvårdsafgifter, om frilager, lag om understödsföreningar, understöd till upprättande af vanföreanstalter, inköp af Södertälje kanal, seminariernas ombildning, Folkskoleöfverstyrelsens inrättande, alkoholistlagen, ny köttbesiktnings- och slakthuslag, den högre handelsundervisningens ordnande samt, framför allt, folkpensioneringen och kommunernas frigörande från ekonomiskt beroende af rusdrycksmedlen. Förnämligast genom Första kammarens afslag föllo däremot förslagen om den s. k. Åkarpslagens (se d. o.) revision, suspension af förordn. om 20-årig häfd, ny expropriationslag, afskaffande af bolags och omyndigas kommunala rösträtt m. m. Till 1914 års riksdag voro bebådade förutom i försvarsfrågan ingripande förslag i nykterhetsfrågorna (kraftiga kontrollbestämmelser rör. rusdrycksförsäljningen och lokalt veto), i skattefrågor (värnskatt, tobaksbeskattningens omläggning), folkskoleinspektionens förbättring, politisk valrätt och valbarhet för kvinnor, krigslagstiftningens reformering, militieombudsman m. m.

Före, mellan och efter sin ministertid var S., förutom hvad redan är nämndt, äfven led. af skogslagsutskottet 1903, lagutskottet 1904 och 1907, konstitutionsutskottet 1905, 1908—10 (ordf. 1909—10), rösträttsutskottet 1907 (vice ordf.) och af talmanskonferensen 1907—08 och 1915. Han var därjämte vice talman i Andra kammaren 1909 och 1910 till 20 april, då sjuklighet tvang honom att afsäga sig posten. Vid 1914 års andra lagtima riksdag var

han ordf. i försvarsutskottet. Som sådan förhjälpte han mot många vänners och partikamraters bestämda råd den Hammarskjöldska regeringens förslag i försvarsfrågan verksamt till framgång. 1907—09 hade S. varit led. af försvarskommittén, 1909 af nya tullkommittén.

Liberala samlingspartiets officielle ledare blef S. 1905, då S. von Friesen i juni s. å. ingick i Första kammaren; dess verklige hade han varit redan dessförinnan. Redan vid Frisinnade landsföreningens bildande 1902 blef han den ene af dess två vice ordf. (till 1906) och var med afbrott för ministertiden medlem af föreningens verkställande delegationer. Både som oppositionens och som regeringens ledare var S. en mycket stridbar man, och han gjorde sig tidigt ett namn som en af landets förnämsta politiska talare på senare tider. Hans ofta mycket långa tal utmärktes i regel för väl genomförd behärskning af de olika delarna, för kallblodigt utförande, noga beräknade effekter och mycket omsorgsfull formell utformning, men stundom äfven af viss pose. Icke minst under de stora politiska kampanjerna, t. ex. 1906, 1908, 1911 och äfven 1915 (då mot "aktivismen"), kunde han utveckla en utomordentlig andlig och kroppslig vigör under veckolånga turnéer i sträck som mötestalare.

I likhet med andra politiska personligheter med skarpt utpräglade åsikter blef S. både offentligt och icke minst enskildt föremål för angrepp. Mest uppseendeväckande bland dessa torde ha varit de af professor G. Mittag-Leffler i ett offentligt (i tryck samtidigt framlagdt) tal till Stockholms studenter 17 mars 1914 framställda beskyllningarna, att S. som statsminister bl. a. undanhållit vederbörande myndighet en till honom af annan statsrådsmedlem öfverlämnad hemlig handling af synnerlig vikt rörande rikets försvar. Sedan efter anmälan af S. justitiekansleren föranstaltat om åtal mot Mittag-Leffler för dessa beskyllningar och S. vid sidan däraf själf fört talan som målsegare, blef Mittag-Leffler såväl vid Stockholms rådhusrätt (30 okt. 1915) som vid Svea hofrätt (15 juli 1916) dömd till 400 kr. böter. Före målets afgörande i rådhusrätten hade emellertid S. afliidit, och då Högsta domstolen genom utslag (19 febr. 1917) afgjorde målet, befriades Mittag-Leffler från ansvar på den grund, att hans yttrande fällts på tid, då S. icke varit statsminister, hvarför allmän åklagare icke varit behörig att anställa åtal. Denna sakens utgång gaf anledning till en (af Röing framställd) interpellation i Andra kammaren samt till en ganska uppseendeväckande debatt vid dess besvarande 27 april 1917. En omedelbart efter S:s död igångsatt och i mars 1917 afslutad insamling inbragte öfver 65,000 kr. från omkr. 14,000 pers. Af dessa medel öfverlämnades 20,000 kr. till "Karl Staaffs fond för frisinnade ändamål", 15,000 kr. afsattes till resande af ett minnesmärke öfver S. på offentlig plats i Stockholm och återstoden öfverlämnades till Frisinnade landsföreningen. Själf hade S. i testamente donerat 75,000 kr. till en fond för frisinnade ändamål.

Flera af S:s politiska tal äro särskildt tryckta. Dessutom utgaf han *Församlingsrätten* (1891), *Den norska juryn* (s. å.) och *Den svenska lagstiftningen om kvinnan* (1893). I S:s litterära kvarlåtenskap funnos dels flera dramatiska arbeten, behandlande kriminalistiska och moraliska motiv, dels vetenskapliga afhandlingar. De sistnämnda utgåfvos i 2 bd 1917 af N. Edén och S:s broder, E. Staaff, under titeln *Det demokratiska statsskicket*; de förra förberedas f. n. (aug. 1917) till utgifning. Litt.: E. Thyselius, "Arvid Lindman och Karl Staaff" (i serien "Männen för dagen", 1914), och A. Grundel, "K. S., några minnesblad" (1915).

8. Erik Schöne S., den föregåendes broder, romanist, universitetslärare, f. 4 mars 1867 i Stockholm, student i Uppsala 1885, filos. kandidat 1889, licentiat 1894, filos. doktor 1896 och s. å. docent i romanska språk där, förordnades 1906 att uppehålla professuren i romanska språk där och utnämndes till dess ord. innehafvare 31 dec. 1908. S:s vetenskapliga alstring, som är betydande, utmärkes för skarpsinne och rikedom på synpunkter i förening med stor klarhet i framställningen. Dessa egenskaper kommo redan till synes i hans gediga gradualafh. *Le suffixe -arius dans les langues romanes* (1896), som alltså behandlade ett samromanskt ämne. Efter resor i Spanien 1903—04 egnade S. sitt hufvudintresse åt hispanologien, inom hvilket område han utgett synnerligen värdefulla skrifter: *Études sur les pronoms abrégés en ancien espagnol* (i "Skr. utg. af k. hum. vet. samf.", XI: 2, 1906), *Étude sur l'ancien dialecte léonais* (1907), ett omfattande verk af banbrytande betydelse, samt (i förening med Isak Collijn) *Evangelios e epistolas con sus exposiciones en romance según la versión castellana del siglo XV* (1908). F. ö. har S. publicerat ett antal mindre afh. och uppsatser i fransk och spansk filologi, bl. a. *Le suffixe -ime -ième en français, Sur le développement phonétique de quelques mots atones en français, Deux chartes léonaises* och *Le développement phonétique de -abilis et -ibilis en français*, i bd I, II, III och V af de "Studier i modern språkvetenskap", som utges af Nyfilologiska sällskapet i Stockholm, i hvilket sällskap S. från början varit medlem och som tillegnade honom det senast (1917) utgifna bandet af sina "Studier" som en hyllning på 50-årsdagen. Äfven som kritiker har S. varit lifligt verksam och som sådan lämnat många och vägande bidrag till in- och utländska publikationer. Sedan ett par år är S. ordf. i Språkvetenskapliga sällskapet i Uppsala och äfven president i den uppsaliensiska afd. av Alliance française. Särskildt i yngre år har S. också verkat som öfversättare (från franska, spanska och italienska) och därvid visat framstående formell begåfning. Bl. a. må erinras om hans mönstergilla öfv. af Balzac, hans öfversättning av Gaston Paris' "Studier öfver medeltida sagor" och hans fina metriska tolkningar af äldre franska (Romanen om rosen m. fl.) och spanska (Juan Ruiz) dikter.

9. Erik S., son till S. 2, f. 7 jan. 1860 i Stockholm, blef 1878 student och 1897 filos. doktor i Uppsala, läroverksadjunkt i Falun 1895 samt lektor i latin och grekiska vid Latinläroverket i Norrmalm i Stockholm 1899. S., som har stor anseende som lärare, har författat bl. a. *De origine gentium patriciarum* (gradualafh. 1896), en god poetisk öfv. af Sofokles' sorgespel "Oidipus"

(i Falu läroverks årsberättelse 1897, omarbetad i Schücks "Världslitteraturen" 1902) och *Om den horatianska odediktningen* (i Latinlärov:s å Norrmalm årsberättelse, 1910). 2. G—g N. 6. R—n B. 7. T—s. 8. A. W:son M. 9. J. C.

Staafflagarna [stäv-], i dagligt tal namn på de vid 1906 års riksdag af den dåv. Staaffska ministären genomdrifna ändringarna i Straffl. kap. 8 §§ 3 och 8 samt kap. 10 §§ 13 och 14. Ändringarna afsågo dels vissa lindringar i straffet för deltagare i upplopp (se d. o.), dels höjning af straffmaximum vid offentlig uppmaning till gröfre brott, dels ock ett förtydligande af lagen därhän, att med uttryckliga uppmaningar jämställas försök att förleda till brott, som framträda i en mera förtäckt form, t. ex. i form af lofprisande af brottslig gärning. Sistnämnda ändring vidtogs äfven i fråga om uppmaningar till ohörsamhet mot lag och laga myndighet Jfr Uppmaning till brott. N. S—g.

Staal [stal], Marguerite Jeanne Cordier Delaunay de, baronessa, fransk memoarförfattarinna, mera känd under namnet "madame de Staal-Delaunay", f. 1693 i Paris, d. 1750, fick som kammarjungfru tjänst hos hertiginnan af Maine samt gjorde sig genom spiritualitet och poetisk begåfning så skattad vid hofvet, att hon slutligen blef tongifvande i de parisiska salongerna. Under regentskapet delade hon i två år hertiginnans fångenskap i Bastiljen, och efter sin frigifning trädde hon i äktenskap med kaptenen vid schweizergardet baron de Staal. Efter hennes död utkommo en samling mästerligt skrifna *Mémoires* (1755) äfvensom två lustspel och åtskilliga bref. Hennes *Oeuvres complètes* utkommo 1821. Se Frary, "Études sur mad. S." (1863).

Staare [stare], Samuel Gustaf. Se Ehrenstam.

Staarsteine [stärstajne], ty., *paleobot.* Se Dendroliter.

Staaten insel [stäten], tyska namnet på Isla de Los Estados, den östligaste af öarna i Eldslandet (se d. o., sp. 176).

Stab (ty., fr. *état-major*, eng. *staff*), *krigsv.*, kallas inom en armé sammanfattningen af de personer, som ha till uppgift att biträda befälhafvarna öfver olika truppafdelningar, hvarjämte dit också pläga räknas dessa afdelningars befälhafvare. Man skiljer vanligen mellan truppstaber och högre staber, hvarvid till de förra räknas regements- och bataljonsstaber, till de senare brigad-, fördelnings-, armékårs-, arméstaber, generalstab, kommendanturstaber m. fl. Regements- och bataljonsstaber vid ett regemente ha i Sverige sedan gammalt varit förenade i regementsstaben, förr delad i högre, lägre och ringare staber. Brigad- och fördelningsstaber (de förra i den mån de i fredstid finnas) äfvensom de olika truppslagsinspektörerna med staber äro i Sverige förenade i generalitetsstaten. Generalstaben (se d. o.) utgör i de flesta arméer en särskild kår. I Sverige finnas dessutom artilleristaben och fortifikationsstaben, hvardera under inspektören eller chefen för vederbörligt truppslag. Arméstaber eller högkvarter bildas först i krigstid och innehålla alla tjänstegrenar, som erfordras för en armés ledning. — Inom svenska *marinen* finnas förutom marinstaben (se d. o.) flera staber, dels i land, dels till sjöss. De förra utgöras af inspektörens af flottans öfningar till sjöss stab, bestående af stabschef och minst två adjutanter, chefens för kustartilleriet stab, likaledes bestående af stabschef och adjutanter; kommendantstaberna vid kustfästningarna samt kustartilleriregementenas m. fl. staber. De senare utgöras af högste befälhafvarens, eskader-, flottilj-, divisions- och afdelningschefers staber. Stabschefen inom den förstnämnda kallas flaggkapten (se d. o.), adjutanterna flaggadjutanter, den civilmilitära stabspersonalen stabsingenjör, stabsläkare, stabsintendent o. s. v. En stab ombord (eg. högste befälhafvarens expedition) benämnes vanligen flaggen. C. O. N. H. W—l.

Stab (ty., "staf"), dubbelaln, äldre tyskt längdmått. Se Aln, sp. 688.

Stabat mater, "Modern (Jesu moder) stod" (näml. "vid korset"), begynnelseorden till en af de i katolska kyrkan ännu brukliga sekvenserna (se d. o.). Den gripande vackra texten, diktad af Jacopone da Todi (se Benedictis), har af många kompositörer tonsatts, bl. a. af Palestrina, Astorga, Pergolese, Rossini, Dvořák och Wennerberg. Jfr Marieklagan och Sekvens. A. L.*

Stabbarp, stenkolsgruffält och stenkolsgrufva i Trollenäs socken, Malmöhus län, omkr. 3 km. n. och n. v. om Eslöf. Kolfältet, upptäckt 1867, tillhör det mellersta af de tre områden, inom hvilka stenkol i Skåne förekomma, och ligger således alldeles afskildt från de öfriga kolgrufvorna. Gruffältet omfattar 49 utmål; inom dess nordöstra del äro 4 jämförelsevis oansenliga schakt afsänkta, det djupaste 63 m., de öfriga mellan 18 och 30 m. djupa. Brytningen inriktades i början på utvinnande af stenkol, men enär dessa voro af mindre god kvalitet och de tre där befintliga flötserna oregelbundet utbildade, blef snart nog tillgodogörandet af de rikligt förekommande, synnerligen goda eldfasta lerorna hufvudsak. Brytningen af stenkol uppgick ett af de första åren till 1,749 ton, men minskades sedan till en obetydlighet; lerbrytningen ökades däremot efter hand från 2—3 tusen ton årligen under förra hälften af 1870-talet till 11—12 tusen ton somliga år. Arbetet i grufvan upphörde 1904. Fr. o. m. 1867 hade då ur grufvan upptagits sammanlagdt 8,067 ton stenkol och 176,487 ton eldfast lera. — Vid ett i midten af 1870-talet anlagdt tegelbruk tillverkades t. o. m. 1903 ett väl ansedt eldfast tegel. Tillverkningsvärdet af sådant uppgick för 1900 till 147,678 kr. 1868 levererades från S. till statens och enskilda järnvägar 9,000 hl. stenkol; och detta torde ha varit första gången, som skånska stenkol försålts för användning vid svenska järnvägar. Eljest har den vid grufbrytningen vunna kvantiteten varit så obetydlig, att den ej ens täckt verkets eget behof af bränsle för tegelfabrik och maskiner. Antalet arbetare för grufarbetet och tegelfabrikationen har merendels varit omkr. 120. — S:s grufva anlades af Nya Skånska stenkolsbolaget, som 1872 öfverlät densamma, jämte inmutningsrätten till nära 2,000 har, till det nybildade Eslöfs stenkolsgrufveaktiebolag, som i sin tur 1878 sålde hela verket till Stabbarps a.-b Tio år senare öfvergick det till Höganäs a.-b. och tillhör numera Höganäs-Billes-

holms a.-b. Jfr E. Erdmann, "De skånska stenkolsfälten och deras tillgodogörande" (i "Sveriges geologiska undersökning", ser. Ca, n:r 6, 1915). E. E.

Stabbe, Stapel, Virkesstapel, *träv.*, upplag af plankor, battens och bräder för torkning. Virket lägges på stabbfoten, som ligger omkr. $^3/_4$ m. öfver marken, och stabben göres så lång, som längsta virkesdimensionen är. Stapelns bredd är vanligen något mindre än dess längd. Virket "säras", d. v. s. det lägges med bestämda, 8—10 cm. stora mellanrum, och det ena laget lägges rätt öfver det underliggande, dock med mellanlägg, s. k. "strö". Stapeln göres omkr. 6 m. hög och täckes med tillfälliga tak. En stabbe innehåller varierande kvantiteter virke alltefter densammas och virkets dimensioner. Ej ovanligt är, att en fullburen stabbe innehåller 90—100 kbm. virke. W. E—n.

Stabben. 1. En 37,33 kvkm. stor, ung. fyrkantig, fjällrik ö, n. ö. om Kristiansund, Romsdals amt, Norge. 303 inv. (1910). — 2. En 1905 ombyggd kustfyr på en liten holme strax v. om Florö, N. Bergenhus amt, Norge. 1 o. 2. K. V. H.

Stabbfot, *träv.*, det underlag, hvarpå virkesstaplarna i en brädgård uppbyggas. Stabbfötterna göras af korslagda hopspikade plankändar, som ställts på säkra underlag och upptill förenas genom längsgående bjälkar. W. E—n.

Stabbläggare, *skogsv.*, brädgårdsarbetare, som bära upp virket på staplarna i en brädgård eller frakta ned det från staplarna. W. E—n.

Stabbur, en på norska landsbygden allmänt förekommande fatbur (se d. o.), byggd på stolpar, därför ofta äfven kallad stolpebod, i nyare tid

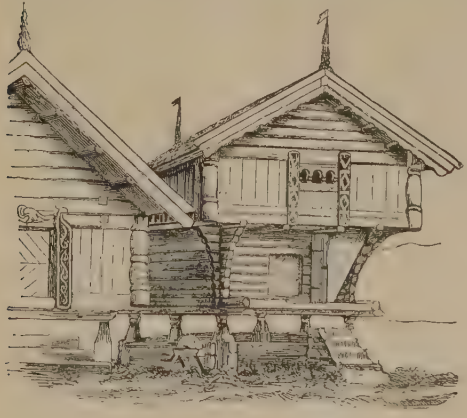

Ett vackert stabbur-par i Telemarken.

ibland hvilande på stenpelare, och i regel med en framspringande stenhäll mellan stolparna och huset för att hindra råttor och möss att tränga in. På grund häraf är också trappan upp till ingångsdörren skild från husväggen genom ett mellanrum. Stabburet på gårdar, som kännetecknades af välstånd, plägade ofta smyckas med sniderier och andra konstnärliga prydnader. Se E. Sundt, "Bygningsskik paa bygderne i Norge" (1900), och A. Helland, "Bratsberg amt", I, s. 224—228. K. V. H.

Stābel. Se Stabil.

Stabell, Fredrik Wilhelm Bruenech, norsk militär, f. 25 maj 1763 i Hole (Ringerike), d. 2 juni 1836 i Kristiania, deltog som löjtnant 1788 i fälttåget mot Sverige och 1802 som kapten i expeditionen mot de uppstudsige lærdölerne i N. Bergenhus amt. 1808—09 anförde han som major de lätta trupperna af brigaden Staffeldt i Solör och utmärkte sig i träffningarna vid Trangen och Jaren, hvarefter han 1809—10 var kommendant i Kongsvinger. Som öfverstelöjtnant sedan 1811 vid akershusiska skarpskytteregementet representerade han detta 1814 i riksförsamlingen på Eidsvold, där han tillhörde Wedel-Jarlsbergs för en förening med Sverige intresserade parti. Under 1814 års fälttåg förde S. befälet öfver försvarstruppernas högra flygel (2,000 man), som skulle utgöra betäckning för gränsen mellan Enningdalen och Krokfoss, hvarigenom han kom att mottaga det första anfallet ö. om Glommen och senare att skydda brigaderna Staffeldts och Hegermanns reträtt. Därunder ledde han träffningarna vid Kjölen, Rakkestadelven och Trögstads kyrka. Efter fredsslutet blef S. adjutant hos kronprinsen, 1815 chef för generalstaben och 1829 kommenderande general samt fick 1833 generals grad. K. V. H.

Stabell, Adolf Bredo, norsk tidningsman, politiker och bankman, f. 19 nov. 1807 i Trondhjem, d. 21 nov. 1865 i Kristiania, blef juris kandidat 1830 och kom s. å. in i revisionsdepartementet, där han 1834—41 var k. fullmäktig. Samtidigt var han 1832—57 redaktör af och sedan 1841 delegare i "Morgenbladet", som han från ett beskedligt nyhetsblad omskapade till ett betydande organ för den begynnande liberala oppositionen. 1845—58 representerade han Åkershus amt i stortinget, där han hela denna tid var en af bondepartiets ledare. Sedan han lämnat redaktörskapet, egnade han sig h. o. h. åt bank- och finansväsen. 1848—57 hade han varit verkställande direktör för Norges banks afdelningskontor i Kristiania. 1857 var han en af stiftarna af Den norske creditbank, hvars chef han blef 1858. S. var medlem af 1855 års mellanrikskommission. K. V. H.

Stabfossen, ett 42 m. högt vattenfall i Rösaaen, Nordlands amt, Norge, eges af norska staten och kan regleras till att leverera minst 23,000 hkr. K. V. H.

Sta'biæ, stad. Se Castellammare 1.

Stabil (af lat. *stābilis*), Stābel, stadig, fast, säker, varaktig, pålitlig. Om stabila kemiska föreningar se Kemiska föreningar; om stabil jämvikt se Jämvikt. — Stabilitēra, stadga, göra fast, varaktig. — Stabilitēt, stadighet, varaktighet, styrka. Jfr Krutprofning, Räffla 3 och Styfhet. — Stabilitetsgräns, Stabilitetskurva, Stabilitetstabell, *skpsb.* Se Styfhet.

Stabilime'nto metallurgico Gregarīni [-lo'rdjikå], it Se Lovere.

Stabilit, *elektrot.*, ett konstgjordt isoleringsämne, hvari torde ingå asbest som en hufvudbeståndsdel. Det används, pressadt till olika formstycken, som isolerande underlag till apparater, isolatorer, rör m. m. A. E—m.

Stable-boy [stēl'bl bāi] och **Stable lad** [stēl'bl läd], eng. Se Groom.

Sta'blo, tysk namnform för Stavelot (se d. o.).

Stabroek [-brok], stad. Se Georgetown 4.

Stabsadjutant, *krigsv.*, kallades i Sverige från mitten af 1700-talet officerare af kaptens eller lägre grad, som användes till tjänstgöring i de högre staberna. Benämningen bortföll genom k. bref 1816 rörande organisationen af "K. M:ts generalstab", men upptogs senare och användes för de officerare från trupperna, hvilka anställdes vid de 1833 inrättade militärdistriktens staber. Enligt 1809 års grundlag äro stabsadjutanter (liksom öfveradjutanter) förtroendeämbetsmän, och af denna anledning upptogs benämningen vid generalstabens nybildning 1873 för dess kaptener och löjtnanter, i sammanhang hvarmed den bortlades vid militärdistriktsstaberna. C. O. N.

Stabschef, *krigsv.*, kallas den äldste generalstabsofficeren inom en högre truppstab, hvilken har befälet öfver generalstabs- och adjutantspersonalen vid staben, ansvarar för tjänstgöringen inom densamma och är befälhafvarens närmaste biträde i allt, som hör till truppafdelningens verksamhet. Med nutidens stora truppmassor och hastiga rörelser faller ett stort ansvar på stabschefen vid en större härafdelning, en armé eller en armékår (arméfördelning). C. O. N.

Stabskapten. Se Kapten 1.

Stabskompani. Se Stabstrupp.

Stabsläkare, i flera arméer, såsom danska, tyska och österrikiska, benämning på en militärläkargrad. I tyska armén ha stabsläkarna kapitens rang, i den österrikiska majors, i danska överstelöjtnants. Chefen för veterinärkåren i såväl danska som norska arméerna kallas stabsveterinär. C. O. N.

Stabsofficer, i de flesta utländska arméer gemensam benämning på öfverstar, öfverstelöjtnanter och majorer. I franska armén motsvaras denna benämning af *officier supérieur*, i den svenska af *regementsofficer*.

Stabssergeant [-ser∫a'nt; jfr Sergeant], högsta underofficersgraden i danska armén.

Stabsskvadron. Se Stabstrupp.

Stabstrumpetare, i Sverige före 1901 trumpetare af den äldsta trumpetargraden vid indelta kavalleriet och vid artilleriet. Stabstrumpetare hade underofficers grad och aflöning.

Stabstrupp (Stabskompani, Stabsskvadron o. s. v.) kallas ofta en till tjänstgöring vid ett hög- eller stabskvarter afdelad truppstyrka (vanligen för tillfället bildad ur olika truppdelar). Denna styrka, som följer hög- eller stabskvarteret under hela kriget, vakar för dess säkerhet samt fullgör ordonnanstjänst o. d. C. O. N.

Stabsvakt, *krigsv.* Se Generalstabsvakt.

Stabsveterinär. Se Stabsläkare.

Stabæk, tätt bebyggdt, i rask utveckling stadt villasamhälle vid Drammensbanan, 8 km. s. v. om Kristiania i Bærums härad, Norge. 2,544 inv. (1910). Den gamla herrgården S. (slottet) inköptes 1908 af staten som lokal för en samtidigt upprättad offentlig hushållsskola för lärarinnor och husmodersskola för unga kvinnor. K. V. H.

stacc., *mus.*, förk. för it. *staccato* (se Staccato).

Sta'chau, friherre von. Se Kaltenborn.

Sta'chovitj, Michail Aleksandrovitj, rysk politiker, f. 1861, studerade vid juridiska institutet, var 1892—95 krets- och guvernementsmarskalk samt led. af 1:a (1906) och 2:a (1907) riksduman och under 3:e duman (1907—12) medlem af riksrådet. Känd öfver hela Ryssland gjorde han sig genom sitt tal om samvetsfriheten vid missionspredikanternas konferens 1900. Han var med om att organisera förbundet af 30 oktober, "oktobristpartiet" (1905), och "fredliga reformpartiet" (1906). Strax efter utbrottet af marsrevolutionen 1917 utsågs han till generalguvernör i Finland.

Stachyoïdeæ, *bot.* Se Labiatæ, sp. 725.

Stachyota'xus Nath., *paleobot.*, ett inom Skånes rätiska aflagringar först uppmärksammadt, numera utdödt släkte, som synes erbjuda någon frändskap med det nutida barrträdssläktet *Dacrydium*. Grenarna buro blad af två slag, dels utspärrade, tvåsidigt ställda, högst 10 à 15 mm. långa, dels spiralställda, kortare, fjällika, tryckta till grenen. De klaseliknande, vid frönas mognad 5—10 cm. långa honblommorna sutto i grenarnas spetsar, och deras glest ställda, skaftade, triangulära och spetsiga kottefjäll uppburo två äggformade, vid basen af en cupula omslutna, upprätta frön. Hanblommorna äro icke med säkerhet kända. Utom från Skåne, i hvars rätiska lager två arter förekomma, är släktet äfven kändt från motsvarande aflagringar i östra Grönland. A. G. N.

Sta'chys L., Syska, *bot.*, ett släkte af vanligen något högväxta örter eller mera sällan buskar, hörande till fam. *Labiatæ* och bildande typen för underfam. *Stachyoideæ*. I vinklarna af de hastigt i storlek aftagande högbladen sitta glesblommiga kransar af vanligen tämligen stora, vanligen röda

Ätliga jordstamdelar af *Stachys Sieboldii* (korogi l. koregi).

blommor; i stjälkens topp närma sig blomkransarna, så att de bilda en upprätt blomsvans. Foderflikarna äro 5, nästan likformiga; öfre kronläppen är konkav, mera sällan nästan platt, den

nedres mellanflik omvändt äggrund, hel eller urnupen. De 2 nedre ståndarna bli slutligen utböjda åt sidorna. De 4 små nötterna äro omvändt äggformiga, med rundad spets. Släktet innehåller 200 arter. Allmän på fuktiga ställen, men äfven på åkrar och i trädgårdsland är *S. palustris* L., som har bladen oskaftade, lansettlika, småningom afsmalnande. I lundar och å andra skuggiga ställen växer *S. silvatica* L., hvars bredt hjärtlika och groft sågade blad äro långt skaftade. Denna art, som har en obehaglig lukt (växten kallas stinksyska), har liksom andra arter af detta släkte varit använd i medicinen. En på senare år inom Sverige ofta odlad art är *S. Sieboldii* (*S. tuberifera*, *S. affinis*), härstammande från Öst-Asien och allmänt odlad i Japan. Dess inhemska namn cho-rogi har omsatts till de hos oss brukade korogi, choro gi eller koregi; den kallas äfven "crosnes du Japon" och kinesiska jordärtskockor eller kinesisk potatis. I vissa delar af den underjordiska stammen upplagras rikligt reservnäring (galaktan och sockerarten stachyos), så att de uppsvälla till pärlbandslika, några cm. långa och ungefär 1—2 cm. tjocka organ. Dessa ätas kokta, anrättade ungefär som blomkål eller sparris, och äro särdeles välsmakande och lättsmälta. Arten är fullständigt härdig äfven i mellersta Sverige och synnerligen lättodlad. O. T. S. G. A. (G. L—m.)

Stack. 1. *Landtbr.*, rund eller rektangulär hög af hö, otröskad säd eller halm. De läggas vanligen direkt på marken, men stundom, i synnerhet sädesstackar, på en "stackfot", bestående af en stackbotten, uppburen af trästolpar. Mindre vanligt användas stackställningar med tak, s. k. *hjälmar*, som bilda en öfvergång till åt sidorna öppna lador. Om stacken är väl lagd, så att vatten ej kan intränga, är dess innehåll lika väl skyddadt som i hus och torkar bättre genom vindens påverkan samt möjliggör en afsevärd besparing af byggnadskapital. — 2 Myrstack (se Myror, sp. 107). 1. H. J. Dft.

Stackāto [-tå], it. *staccato* (eg. "lösgjordt"), *mus.*, betecknar, att anslaget eller tonens ansättande skall vara kort, spetsigt, icke bundet, med en helt liten paus efter hvar ton. Stackato betecknas med en punkt öfver noten, och *staccati'ssimo* (mycket stackato) med ett komma öfver noten. Se Anslag 3 samt jfr Martellato, Saltato och Spiccato. E. F—t.

Stackelberg, en i den natursköna Linthdalen i schweiziska kantonen Glarus 664 m. ö. h. belägen klimatisk kurort med godt vindskydd. Svafvelkälla (8° C.), hvars vatten begagnas såväl till bad som till brunnsdrickning. Säsong från midten af maj till slutet af sept. J. F. N. Ln.

Stackelberg, adlig släkt af ovisst ursprung i Östersjöprovinserna, där den blomstrade redan på 1400-talet och ännu finnes ganska talrik i synnerhet på Ösel, där den från urminnes tid haft sina stamgods. Grenar af densamma ha introducerats på svenska riddarhuset (se följ. art.).

1. Otto Magnus S., grefve, rysk diplomat, f. 1736, d. 1800, var en tid rysk minister i Madrid och beklädde därefter den viktiga posten som ambassadör i Warschau, där han efter Polens första delning (1772) hade att hålla nere jäsningen hos de patriotiska och reformifrande kretsarna och under en lång följd af år faktiskt var landets verklige regent. Som ett erkännande af sina förtjänster härvid erhöll han 1775 af Katarina II:s intime bundsförvant kejsar Josef II grefvetiteln. 1790 återkallades S. från Polen och utnämndes 1791 till ambassadör i Stockholm, dit han anlände i maj s. å. Han fick där afsluta offensivalliansen mellan Sverige och Ryssland 19 okt. s. å. och betraktade i det följande som sin främsta uppgift att bevara den nya vänskapen mellan Gustaf III och Katarina II. S. skildras i svenska memoarer som "en begåfvad, men högdragen och slipad man" (drottning Charlottas dagbok). Ehuru icke särdeles välkommen i början, då konung Gustaf hoppats, att general Igelström, den ryske underhandlaren i Värrälä, skulle bli Rysslands representant i Stockholm, synes han snart ha kommit på mycket god fot med Gustaf III och sökte efter dennes död ifrigt stödja det gustavianska partiet. Efter dess fall fortsatte han sina förbindelser med gustavianerna och var icke främmande för deras intriger att återvinna makten. Detta föranledde hertigen-regenten att i jan. 1793 genom ett egenhändigt bref till ryska kejsarinnan begära hans återkallande, hvilket Katarina genast ansåg sig böra bevilja. S. lämnade dock Stockholm först i maj 1793.

2. Otto Magnus S. friherre, rysk arkeolog och målare, f. 6 aug. 1787 i Reval, d. 8 juni 1837, studerade målarkonsten i Dresden och Rom samt företog 1810 en arkeologisk forskningsresa i Grekland, där han 1812 ledde utgräfningen af Apollontemplet vid Figalia. Öfver detta fynd utgaf han 1826 en beskrifning tillegnad kejsar Nikolaus I, som med 18,000 piaster löskött honom från turkiska pirater. Dessutom skref S. *Costumes et usages des peuples de la Grèce moderne* (1825), *La Grèce* (1834) och *Die gräber der hellenen* (1837). Han efterlämnade betydande konstsamlingar. Biogr. af hans brorsdotter Natalie von S. (1882). 1. L. S.

Stackelberg, svenska adliga ätter, grenar af ofvannämnda släkt i Östersjöprovinserna. En gren introducerades 1626 som adlig på riddarhuset, och en annan vann 1664 svensk adlig värdighet samt blef *friherrlig* 1714 med Karl Adam S. (se S. 2). Båda äro nu utgångna i Sverige, men Karl Adams friherrliga ätt blomstrar i Östersjöprovinserna. En tredje gren upphöjdes i svenskt adligt stånd 1726, i *friherrligt* 1727 (med Berndt Otto S., se S. 1) och i *grefligt* 1763 (med dennes yngre son Volter Reinhold S., f. 1705, general 1773, d. 1801). Den friherrliga grenen, som 1818 immatrikulerades på finska riddarhuset, utgick i Sverige på manssidan 1888 (se S. 4), men den grefliga grenen lefver kvar. Jfr M. Stackelberg, "Kalender öfver ätten Stackelberg" (Hel-

singf. 1889). 1864 bildades "Stackelbergska familjestiftelsen", afsedd att bispringa behöfvande familjemedlemmar.

1. Berndt Otto S., friherre, krigare, f. 14 maj 1662 i Livland, d 29 aug. 1734 i Åbo, var generaladjutant vid Nordiska krigets utbrott (1700) och befordrades 1702 till öfverste för Björneborgs regemente. S. utmärkte sig i striderna i Kurland och Litauen, där han förde det egentliga befälet, medan Lewenhaupt vistades i Riga, och utnämndes 1704 till generalmajor. Han kommenderade 1708 vänstra flygeln vid Ljesna och hade s. å. en lycklig träffning med ryssarna vid Desna-strömmen. Tillfångatagen vid Poltava (1709), måste han deltaga i tsar Peters triumfintåg i Moskva och återkom först 1721 till Sverige. S. utnämndes 1722 till generalljöjtnant och chef för Åbo läns regemente samt 1727 till general af infanteriet, öfverbefälhafvare öfver trupperna i Finland och fältmarskalk. S. å. upphöjdes han i friherrligt stånd.

2. Karl Adam S. (se släktöfversikten), friherre, krigare, f. omkr. 1670 på Ösel, d. 1749, blef 1687 fänrik vid Österbottens regemente och följde 1700 Karl XII till Livland som öfverstelöjtnant för en bataljon värfvadt infanteri. Med ovanlig tapperhet deltog han sedermera i en mängd fältslag och belägringar samt blef 1703 öfverste för ett värfvadt regemente, 1710 generalmajor och 1712 öfverkommendant i Stade (se d. o.). Friherre sedan 1714, utnämndes S. 1715 till generallöjtnant och 1719 till guvernör på Ösel, men kom till följd af ryssarnas ockupation ej att tillträda ämbetet. Efter att 1723 ha tagit afsked ur svensk krigstjänst flyttade han till Estland.

3. Berndt Otto S., friherre, son till S. 1, militär, f. 25 nov. 1703, d. 4 juni 1787, gick i hessisk krigstjänst 1725, i kejserlig 1731 och tjänade 1739—46 i ett danskt kyrassiärregemente. Han deltog i Polska och Österrikiska tronföljdskrigen och kom hem först 1746, då han utnämndes till öfverstelöjtnant vid Åbo läns infanteriregemente. Öfverste för samma regemente 1749, deltog han i Pommerska kriget från början till dess slut (1757—62) och befordrades 1760 till generalmajor. S. utmärkte sig härunder som en synnerligen pliktrogen officer. Ehuru regementschef och hufvudman för sin ätt, kvarstannade han äfven under riksdagen 1760—62 på sin post vid armén. Han blef 1770 generallöjtnant och var 1772—80 general-en-chef i Finland, befordrad 1776 till general och 1778 till fältmarskalk.

4. Berndt Oskar S., friherre, den föregåendes sonsons sonson, sjöofficer, riksdagsman, vitter författare, f. 12 dec. 1824 i Hälsingborg, d. 4 sept. 1888 i närheten af Södertälje, genomgick krigsskolan, utnämndes 1845 till sekundlöjtnant i kungl. flottan, blef 1853 premiärlöjtnant, sedan han förut under ett par år haft anställning på handelsfartyg, och 1858 kaptenlöjtnant. 1854—56 tjänstgjorde han som adjutant i Sjöförsvarsdepartementets kommandoexpedition. 1866 utnämndes han till öfverstelöjtnant vid Skärgårdsartilleriet. 1869—74 var S. chef för nämnda kommandoexpedition, 1875—77 militärled. i Förvaltningen af sjöärendena. 1877 blef han kommendörkapten, 1878 kommendör, 1882 chef för Marinförvaltningens militära afdelning och led. af Krigshofrätten, 1883 chef för Marinförvaltningen och 1886 konteramiral. 1887 tog han afsked från sin militära befattning. S. kallades 1867 till led. i krigsundervisningskommissionen och var medlem af flera kungl. kommittéer för organisering af sjöförsvarets militärpersonal (1871), för uppgörande af förslag till sjötjänstgöringsreglemente och för granskning af nytt härordningsförslag (1873; ordf. i bägge), för ordnandet af sjöförsvaret på grundvalen af utsträckt allmän värnplikt (1874), för granskning af förslag till ny värnpliktslag (s. å.), för uppgörande af förslag till fartygstyper (1879) och för sjöförsvarets ordnande (1880; ordf.). Ovanlig duglighet och nitälskan för allmänna angelägenheter förskaffade honom i slutet af 1870-talet ledamotskap af Stockholms stadsfullmäktige, hvilket han bibehöll till sin död, samt plats som en af Stockholms riksdagsmän i Andra kammaren (1878—87). Inom riksdagen gjorde han sig mycket bemärkt genom intresse för humanitetsfrågor, särskildt för frågan om förbättring af kvinnans rättsliga ställning. För kvinnans rättigheter arbetade han f. ö. äfven som led. (och från 1886 som ordf.) i styrelsen för Föreningen för gift kvinnas eganderätt. För samma sak kämpade han äfven i en stor dikt, *Träkol af Olof Stig* (1870; 2:a uppl. 1872), ett under påverkan af Paludan-Müllers "Adam Homo" gjordt satiriskt angrepp på den rådande uppfattningen af mannens och kvinnans plikter och rättigheter. Med honom utgick den friherrliga ätten S. på svärdssidan. Biogr. af Esselde i "Dagny' 1888.

3. L. S. 4. (H. W—l.)

Stackens sommarhem. Se Lärarinnehem.

Stackmoln, *meteor.* Se Cumulus och Moln, sp. 862.

Stackmyror, *zool.* Se Myror.

Stad (fsv. *köpstaþer*), *jur.*, en genom utbrytning från omgifvande landsbygdskommun särskildt bildad kommunal enhet, som erhållit stadsprivilegier. I motsats mot antikens folk, som företrädesvis koncentrerade sig i stora städer, bildade germanerna först långsamt särskilda stadssamhällen. I den skandinaviska norden voro dessa bildningar särdeles länge svaga och obetydliga, tills konungarna började främja deras uppkomst och utveckling. De svenska städerna började redan under folkungaregenterna erhålla privilegier. Och då städerna efter hand erhållit egen rättsordning (se Bjärköa-rätten och Nordisk rätt, sp. 1326), egen lagskipning och administration (se Magistrat), då deras borgare (se Borgare, sp. 1171—74) erhållit särskildt politiskt inflytande som riksstånd samt stora företrädesrättigheter med hänsyn till idkande af handel och andra näringar än jord- och bergsbruk, så blefvo särskilda privilegier nödvändiga, för att ett samhälle skulle som stad erkännas. Att tilldela sådana privilegier har varit en regeringen

förbehållen rätt; Per Brahe och M. G. De la Gardie tillerkändes dock särskild befogenhet att inom sina grefskap anlägga städer. I samband med privilegierna för en ny stad fick staden också vanligen till sin fortkomst af regeringen sig tilldelad donationsjord (se d. o.) till större eller mindre omfång. Och genom k. försäkran 23 febr. 1789 tillförsäkrades städerna att orubbade få behålla dessa donationer. Visserligen har numera städernas särskilda rättsordning i mycket inskränkts (jfr Landsrätt), deras företrädesrätt till näringsdrift till största delen afskaffats genom näringsfrihetens genomförande (se Näringsfrihet) och deras borgares särskilda politiska betydelse som riksstånd bortfallit genom ståndsrepresentationens upphäfvande (1865). Men städerna skilja sig dock fortfarande i viktiga afseenden från landsbygden. De ha egna förvaltningsorgan, magistrater, egen jurisdiktion, då de icke undantagsvis lyda under landsrätt, de utgöra egna kommunala samfund, för hvilka särskild lagstiftning gäller (se Kommun, sp. 648 ff.), de bilda ock valkretsar för utseende af landstingsmän (se Landsting, sp. 1057); för deras byggnads-, brand-, sundhets- och ordningsväsen gälla i allmänhet särskilda bestämmelser i de s. k. stadsstadgarna (jfr Byggnadsordning, Brandordning och Stadsplan), likasom ock i viss mån för deras handels- och näringsförhållanden. Städerna äro också pliktiga att själfva bekosta sin särskilda jurisdiktion och administration med därtill hörande polisväsen. Hvad som skiljer stad ifrån land och ifrån andra från landsbygden utbrutna kommunala enheter, köpingar och municipalsamhällen, är dess kommunala självständighet. Landskommunerna, till hvilka i detta liksom i organisatoriskt afseende äfven köpingar och municipalsamhällen räknas, utgöra visserligen hvar för sig fristående enheter, men bero tillika med nödvändighet af hvarandra på det sätt, att deras inbyggare, hvilka i principiell motsats till hvad som gäller för stadsinvånarna, äro för sitt dagliga lifs behof hänvisade uteslutande till sig själfva, utan att härför kunna påräkna några kommunala anstalter, å andra sidan ega, med afseende å kommunala intressen, inbördes gemenskap ej blott med den särskilda enhet, till hvilken de närmast höra, utan ock med angränsande landsbygd utanför denna, t. ex. med hänsyn till vägbyggnad och vägunderhåll, hvarvid nya enheter uppstå (härad, väghållningsdistrikt). Staden åter är principiellt en sluten kommunal enhet, afsedd att själf kunna tillgodose sina inbyggares alla kommunala behof utan annan kommuns medverkan. Detta utesluter emellertid icke, att genom positiv lagstiftning vissa städer kunna tvingas till kommunal samverkan med omgifvande landsbygd för vissa dem gemensamt ålagda självförvaltningsuppgifter, såsom fallet är enligt gällande landstingsförordning, hvarvid dock ingen ny kommunal enhet bildas, utan blott ett för ifrågavarande stads- och landskommuner samfälldt organ (landstinget). Stadens egenskap af sluten kommunal enhet visar sig äfven däri, att hvarje stad kan, såsom städernas historia, särskildt i fråga om de s. k. enskilda riksdagsbesvären och deras behandling, utvisar, med samtycke af K. M:t tämligen fritt reglera sitt förhållande till stadsinvånarna, om än hvad beskattningen angår, genom ändringen 1865—66 i R. F. § 57, numera rikslagstiftning härom erfordras. — Bland städerna särskiljas fortfarande *stapelstäder* och *uppstäder*. I äldre tider åtnjöto de förra uteslutande rätt att idka handel med utlandet, men numera ha de endast det företrädet, att fartyg, som till större eller mindre del äro lastade med tullpliktiga varor, äro skyldiga att i sådan stad inklarera och lossa lasten. Stapelstäderna, som vanligen äfven åtnjuta nederlagsrätt och tolag, äro förbundna att åt tullförvaltningen å stället upplåta tjänliga hus och lägenheter samt att hålla sjömanshus (se Nederlag, Sjömanshus och Tolag). Stapelstadsrätt meddelas af K. M:t. För städerna ha också gällt bestämd klassifikation och nummerordning (de voro indelade i öfverklass och fem klasser), som hade betydelse ej blott för deras rangordning, utan äfven för tillämpningen af vissa stadganden såväl i riksdagsordningen som i bevillningsförordningen. Den första dylika rangordningen för städerna gafs 1647, och den senaste klassifikationen skedde genom k. resol. 11 april 1853. Numera är denna klassindelning betydelselös. Däremot kan, med fäst afseende på städernas olika rättsliga ställning, numera skiljas mellan dels *städer med och städer utan egen jurisdiktion*, hvarvid de senare, som f. n. (1917) utgöra 12, sakna egen rådhusrätt och lyda under vederbörande häradsrätt, dels *städer under och städer utom landsting*, hvarvid i de senare, som s. å. utgjorde 5 (Stockholm, Göteborg, Malmö, Norrköping och Gäfle), stadsfullmäktige utöfva landstingets funktioner, dels *städer under och städer utom län*, hvarvid de senare, hvilka dock utgöras af allenast en stad, Stockholm, ehuru det ifrågasatts att dit öfverföra äfven Göteborg, ha egen öfverståthållare i st. f. länets landshöfding, dels slutligen *större städer och mindre städer*, hvarvid gränsen är dragen vid 3,000 inv., i det att i stad med högre invånarantal stadsfullmäktige måste finnas, men i annan stad dessa kunna ersättas af allmänna rådstugan. — Sveriges städer, som vid slutet af medeltiden voro 41, vid midten af 1600-talet 60 och efter de sydsvenska landskapens förvärfvande 1664 uppgingo till 81, utgjorde i jan. 1917 ett antal af 103, hvarvid dock 2 (Skanör och Falsterbo) äro förenade under gemensam styrelse. — Om Svenska stadsförbundet se d. o.

Litt.: K. T. Odhner, "Bidrag till svenska stadsförfattningens historia" (1861), "Svenska stadsförbundets tidskrift" (1909 ff.), R. Malmgren, "Stadsbildningen från rättslig synpunkt" (1910), Y. Larsson, "Kommunalförvaltningens organisation. Inkorporeringsproblemet" (1913), det på P. A. Norstedt & söners förlag utgifna verket "Sveriges städer" (under utg.; beräknadt till 18 bd), "Svenska teknologföreningens afdelning för husbyggnadskonst", "Gamla svenska städer. Gator och gränder. Hus och gårdar" (5 hftn, 1911—16). K. H. B.* (Rld.)

Stad [sta], hanseatisk form *Stadt* l. *Stat*, fno. *Stað*, den i Norskhavet (den närmast norska kusten utanför Bergenhus och Romsdals amt liggande delen af Atlantiska hafvet) framspringande udden af den långsträckta halfön Stadlandet på gränsen mellan N. Bergenhus och Romsdals amt, Norge. Utanför S. finns ingen skärgård. Också är orten känd och fruktad som

af de för svårt väder mest utsatta styckena Norges västkust. K. V. H.

Stadarholsboken. Se Grågås.

Stade. 1. Regeringsområde (förut "landdrosdöme") i preussiska prov. Hannover. 6,786 kvkm. 139,355 inv. (1910). — 2. Stad och hufvudort i samnda reg.-omr., 6 km. ofvanom floden Schwinges utlopp i Elbe. 11,078 inv. (1910). Järnvägsknut. Sätte för åtskilliga domstolar och öfverstyrelser äfvensom för ett konsistorium (med generalsuperintendent). Bland undervisningsanstalter märkas gymnasium, skollärarseminarium och högre flickskola, bland andra inrättningar döfstuminstitut och militärlasarett. Betydande handel med trä m. m. Sågjuteri, mekanisk verkstad, skeppsbyggeri, tillverkning af tobaksvaror, spirituosa, tegel m. m. I närheten finnes en stor glasfabrik. Ehuru en hamn anlades 1882 (Schwingehafen), är Brunshausen vid Schwinges mynning i Elbe stadens egentliga hamnplats. Före 1882 var S. en ansenlig fästning, men sämnda år raserades större delen af fästningsverken. Staden, som var anlagd redan på 900-talet, kom 1227 till ärkebiskopsdömet Bremen, hölls 1532—35 besatt af svenskarna, inrymdes 1635 åter till ärkebiskop af Bremen valde hertig Fredrik, men intogs 1645 af svenskarna under Kr. von Königsmarck och afträddes 1648 till Sverige. Det var därefter hufvudort i de svenska provinserna ärtigdömena Bremen och Verden samt fick sina fästningsverk förstärkta, så att de slutligen omfattade 9 bastioner och 8 utanverk. Från april 1576 hölls den af H. Horn med 3,000 man försvarade staden innesluten af de till sist 20,000 man starka (danska, lüneburgska och münsterska trupper) allierade och måste 12 aug. s. å. ackordera (se N. Wimarson, "Sveriges krig i Tyskland 1675—1679", II, 1903), men återlämnades 1679 åt lüneburgarna. 14 aug. 1712 började danskarna belägra S., där K. A. Stackelberg förde befälet, besköto det våldsamt och beredde sig till stormning, då Stackelberg gaf sig med den från 1,500 till 270 man hopsmälta besättningen. S. tillföll 1719, jämte sämnda hertigdömen, Hannover, som 1866 blef en preussisk provins. 2. J. F. N. L. W:son M.

Stade, Bernhard, tysk protestantisk teolog, f. 11 maj 1848 i Arnstadt (Thüringen), d. 6 dec. 1906 i Giessen, där han 1875 blef ord. teol. professor. S. var på sin tid en af de längst avancerade bibelkritiske exegeterna, af stort anseende och stor betydelse. Hans teol. hufvudarbete var *Geschichte des volkes Israel* (bd 1, 1881—84, 2:a uppl. 1887; bd 2, tills. med O. Holtzmann, 1888); hans *Biblische theologie des alten testaments* fullbordades efter hans död af A. Bertholet och utgafs 1911. 1881 uppsatte han "Zeitschrift für alttestamentliche wissenschaft". S. var utrustad med stor lärdom i semitiska språk samt författade *Lehrbuch der hebräischen grammatik* (1 bd, 1879) och (tills. med Carl Siegfried) *Hebräisches wörterbuch zum alten testament* (1893). I Fr. Fehrs skriftserie "I religiösa och kyrkliga frågor" finns ett akademiskt högtidstal af S., "Om de uppgifter, som tillföra det gamla testamentets bibliska teologi". J. P.

Staden, Staden inom broarna l. Stadsholmen, den holme i Stockholms midt (se artan till art. Stockholm), på hvilken Stockholm först blef byggdt och från hvilken de öfriga stadsdelarna sedermera strålat ut, är belägen mellan Saltsjön i ö. samt Mälaren och Riddarholmskanalen i v. och begränsas f. ö. af Mälarens utflöden i Saltsjön, i n. Norrströms södra arm och i s. Slussen. Förbindelse söderut förmedlas af tvenne broar öfver Slussen, västerut öfver Riddarholmsbron till Riddarholmen, och öfver Norrström till Norrmalm leda Norrbro (södra delen färdig 1806), den s. k. Riksbron och längst i v. Vasabron (sedan 1878). Den bebyggda arealen är 1,816 ar; gator och allmänna platser upptaga 1,349 ar. Genom utfyllningar har arealen, som urspr. icke torde ha öfverstigit 24 har, under de senare århundradena betydligt utvidgats.

Stränderna rundtomkring Stadsholmen utgöras på alla sidor utom den norra af hamnar och salutorg. De förnämsta kajplatserna äro Skeppsbron i ö., en omkr. 800 m. lång hamn för fartyg, som trafikera Norrland, Tyskland, Ryssland, Finland och andra utrikes orter, i v. Munkbrohamnen, omkr. 140 m., för Mälartrafiken. Skeppsbron bildar äfven den bredaste genomfartsvägen öfver staden. I v. ledes trafiken från Norrmalm till Södermalm hufvudsakligen genom Stora Nygatan och den smala Västerlånggatan (mest gångtrafik). Den senare motsvaras i ö. af Österlånggatan, och båda mynna ut i en öppen plats, Järntorget, strax n. om Slussen. De viktigaste öppna platserna äro f. ö. Stortorget, en gång Stockholms hjärta, där den gamla rådstugan (se Stockholms rådhus), rifven 1767, var belägen och där Stockholms blodbad (se d. o.) försiggick; Slottsbacken, som fordom till stor del var öfverbyggd af det gamla slottet, hvars sträckning delvis är markerad i gatuläggningen, Riddarhustorget, som betydligt förminskats genom den 1916—17 framför Riddarhuset anlagda förgården, Mynttorget och Köpmantorget samt åt Mälarsidan saluplatserna Munkbrohamnen, Mälartorget och Kornhamnstorg.

I kyrkligt hänseende utgör Stadsholmen jämte Riddarholmen (sedan 1807) och Helgeandsholmen (sedan 1906) Nikolai församling l. Storkyrkoförsamlingen, dit äfven holmen Strömsborg i Mälaren räknas. Församlingskyrka är Sankt Nikolai l. Storkyrkan (om denna se Nikolai församling), som äfven rymmer lokal för Stockholms stads konsistorium. K. slottet tillhör k. hofförsamlingen, hvars kyrka, Slottskapellet, är inrymd i slottets södra parti. Tvenne icke territoriella församlingar ha sina kyrkor inom Staden, nämligen Tyska församlingen, hvars kyrka, Sankt Gertrud l. Tyska kyrkan, uppförd 1638—42, ligger i hörnet af Tyska brinken och Svartmangatan (om kyrkan se vidare Tyska församlingen i Stockholm), och Finska nationella församlingen (se denna), som sedan 1725 har till kyrka det forna Lilla bollhuset (se Bollhus) vid Slottsbacken.

Staden brukar kallas Stockholms "city", hvilken benämning är riktig i den mening, att dess invånarantal i förhållande till den öfriga stadens företer en typisk citybildning. Befolkningen, som inom Storkyrkoförsamlingen 1916 uppgick till 10,863, har oafbrutet, dock mindre faktiskt än i förhållande till de andra stadsdelarna, nedgått i antal och utgör nu endast 2,9 proc. af Stockholms stads

befolkning (med Brännkyrka och Bromma borträknade). 1650, det första år, från hvilket man har något så när säkra folkmängdsuppgifter, var motsvarande siffra ungefär 20 proc., 1750 12 proc., 1875 $8,_8$ proc. och 1900 4 proc. I affärshänseende utgör Stadsholmen icke längre någon "city", hvilken numera är lokaliserad till nedersta Norrmalm. Skeppsbron torde dock fortfarande kunna betraktas som ett centrum för rederinäringen, och Västerlånggatan har ännu betydelse som affärsgata, särskildt för detaljhandeln i manufaktur. Äfven de administrativa organen ha sedan länge stått i utflyttning från holmen. Af de byggnader, som ännu tjäna offentliga ändamål, märkes främst kungliga slottet (se Stockholms slott) i stadens nordöstra hörn. Vid Mynttorget ligger Kanslihuset, ombyggdt 1790, som inrymmer statsdepartementen med undantag af Utrikesdepartementet samt Sjöförsvarsdepartementet, hvilka äro förlagda till f. d. Arffurstens palats (se d. o.), och Finansdepartementet, hvars bostad är Axel Oxenstiernas af Tessin d. ä. uppförda forna palats vid Storkyrkobrinken (se fig. i art. Mezzanin). Telegrafverket disponerar dels öfver Slottsbacken 8, det vackra forna Flemingska palatset, och det bredvidliggande Skeppsbron 2, dels öfver gamla riksbanken vid Järntorget (se fig. 1 i art. Riksbanken), uppförd till sin öfre del af Tessin d. ä. och färdig 1680, tillbyggd åt skeppsbrosidan af Hårleman 1738. I Skeppsbron 2 hade Vitt. hist. o. ant. akad. sina samlingar inrymda 1846—63 före Nationalmuseets tillkomst. Medicinalstyrelsen (förut Sundhetskollegium) bebor sedan 1847 Nummerlotteriets hus, Svartmangatan 9. Posthuset, Lilla Nygatan 6, uppfördt 1820—26 af Fr Blom, var fordom postverkets hufvudlokal och rymmer numera äfven ett postmuseum. Tullpackhuset, Skeppsbron 38, uppfördes 1788 efter Palmstedts ritningar. Stadsstyrelsen har däremot tills vidare fortfarande sina förnämsta förvaltningsbyggnader kvar i Staden. I det nyligen ombyggda Slottsbacken 6, f. d. Skomakarkällaren, är lokal för Öfverståthållarämbetet och byggnadsnämnden, under det att öfverståthållaren själf sedan 1774 residerar i Tessin d. y:s palats, Slottsbacken 4, en af dennes mest förfinadt arkitektoniska skapelser. I Börshuset vid Stortorget (se fig. å pl. XXIII till art. Byggnadskonsten), färdigt 1776 efter Cronstedts och Palmstedts ritningar, numera Svenska akademiens bostad, ha äfven stadsfullmäktige och deras beredningsutskott sina lokaler liksom handels- och sjöfartsnämnden, under hvars förvaltning fondbörsen är förlagd. Det s. k. Bergstrahlska huset vid Riddarhustorget, Stora Nygatan 2, som ännu har kvar ett flertal portaler från sin äldste byggherres, amiralen Erik Rynings, tid, innehafves af drätselnämnden och dess underlydande kontor. Midt emot öfver torget ligger Riddarhuset (se d. o.) och i bredd med detta på andra sidan den smala Riddarhusgränden det gamla, 1915 af rådhusrätten öfvergifna rådhuset (se därom Stockholms rådhus), f. d. Bondeska palatset, som nu inrymmer ett flertal kommunala kommittéer och ämbetsverk liksom de bredvidliggande husen vid Myntgatan. Utflyttningen från Stadsholmen har närmast sin grund i, att denna ännu i det stora hela bevarar sin medeltida stadsplan, som är af utomordentligt historiskt intresse, i hvilken hela dess äld utveckling kan aflästas och som med sina sma brinkar och gränder och kompakta husmassor skär ker åt denna stadsdel en säregen stämningskaral tär. Däremot äro husen betydligt yngre, och me undantag af Storkyrkan kvarstår ingen medeltid byggnad. Medeltida murpartier kunna dock mån genstädes spåras, t. ex. under det forna Gyllen hielmska huset i kv. Venus, där Svartbrödraklostr varit beläget, och i trakten af de gamla stad murarna. Äldst är området mellan Präst- oc Baggensgatorna, utanför hvilka gator de äldst kända murarna gingo, omslutande en typisk stad plan af 1200-talets köpstadstyp, något större än de s. k. bystan på Björkön. I s. slutade murarna ett starkt porttorn n. om Järntorget, hvarifrån bro till Södermalm utgick, i n. i Norreport i närhete af Helvetesgränden, hvarifrån bro ledde öfv Norrström. Redan före 1400 hade detta stadsområd blifvit för trångt, och en ny stadsmur byggd ungefär i Väster- och Österlånggatornas yttersido Äfven mot slottet, som under medeltiden icke räl nades till den egentliga staden, var denna befäs En klosterannal från 1317 omtalar äfven försvar verk af trä, och i 1600-talets fastighetshandlings nämnes ofta s. k. kivenäbb (se d. o.), särskildt trakten af Köpmantorget och Grråmunkegränder Från Österlånggatan leder ett stort antal grände omslutande smala kvarter, ner till Skeppsbro forna vägar till vattnet, och motsvarande vatt gränder finner man äfven mellan Västerlånggata och Stora Nygatan. Området v. om sistnämnda gat med sina regelbundna kvarter är ett resultat den stora stadsplanereglering, som omkr. 1640 p börjades af Klas Fleming och hade sin yttersta orsa i den brand, som 1625 öfvergick detta stadspart

Områdets mindre rentabilitet, dess brist på lu och ljus, det ringa antalet bostadslägenheter (191 endast 3 proc. af hela Stockholms) och dess omoderna beskaffenhet ha medfört, att stadspl nens omreglering sedan öfver hundra år stått p dagordningen. 1800-talets stora vandaliseringspr jekt, som rutade upp Stadsholmen i kvadratisk kvarter mellan breda gator, ha lyckligtvis stra dat på grund af de stora kostnaderna. Senast 191 har ett nytt förslag till omreglering med bibehå lande af vissa historiskt märkvärdiga platser fran förts inom stadsfullmäktige. Frågan torde va ytterst svårlöst, och något ur alla synpunkter til närmelsevis antagligt förslag har ännu icke fran kommit. Det kan icke nog ofta betonas, att Stad holmens stadsplan är Stockholms yppersta hist riska minne. Genom gynnsamma vattenaflopp, or sorgsfull renhållning och det friska läget mell öppna vatten äro farhågorna för bristande hygi till största delen borteliminerade.

Af de många på 1600-talet byggda borga och patricierhus, som då gåfvo staden ett he nytt utseende, återstå nu mestadels endast spi ror. Staden är emellertid ännu rik på framståen stenhuggeriarbeten från denna period, särskil portaler och minnestaflor. Bland hus med i d stora hela ännu bevarade 1600-talsfasader märka utom förut nämnda, af Petersenska huset (uppför 1645—47 af underståthållaren R. Leuhusen), s har en ståtlig trappgafvel och en rikt skulpter dubbelportal åt Munkbron, Ribbingska huset v

ortorget, likaledes med trappgafvel och numera köpt af Stockholms stad, samt Tessin d. ä:s da skapelser Skeppsbron 36 och 40. Exempel särskildt präktiga portaler återfinnas i husen gränd 2, Skärgårdsgatan 2, Köpmangatan 15, sterlånggatan 65 och Lorens von der Lindes hus sterlånggatan 68 (se fig. å sp. 590 i bd 16). II Staden inom broarna är ett stort antal offent-a monument uppställdt. Gustaf Vasas bildstod, odellerad af Larchevesque och rest 1774 af rid-rskapet och adeln på Riddarhustorget, är Stock-lms äldsta staty. På Riddarhusets gård står irjesons staty af Axel Oxenstierna (se denne), st 1890, på Skeppsbron Sergels staty öfver ustaf III (se denne), aftäckt 1808, och på Slotts-acken sedan 1800 den obelisk, hvarmed Gustaf III sett att hedra borgerskapet för dess trohet under ns finska krig. Slottsbacken prydes äfven af den 898 framför Storkyrkan uppställda, af T. Lund-erg modellerade statyn öfver Olaus Petri (se denne). å Köpmantorget finnes sedan 1912 en bronsaf-utning af Storkyrkans bekanta medeltida trä-ulptur, Sankt Göran och draken, och på Korn-amnstorg uppställdes 1917 Kr. Erikssons urspr. r ett Engelbrektsmonument afsedda grupp Båg-bännaren. Till monument kan äfven räknas den ackra brunnsöfverbyggnad, Tyska brunn, som 787 byggdes i hörnet af Svartman- och Skär-ärdsgatorna. På huset Västerlånggatan 27 finnes n gränssten mellan Uppland och Södermanland, å hvilken de båda i bredd stående landskapsvap-en äro skulpterade; den uppsattes på 1660-talet ärmast för att markera stiftsgränserna.

Bland värdefulla topografiska undersökningar rö-ande Stadsholmen märkas "Utredningar rörande tatens mark och tomter i Stockholm verkställda enom riksarkivet", 2 (1911) och F. de Brun, "Det medeltida Stockholm" (1911). Byggnads-eskrifningar återfinnas i O. Sirén, "Gamla Stock-olmshus", 1—2 (1912—13) och Samfundet Sankt Eriks publikation "Borgarhus i gamla Stockholm", 1 (1916). I. Sn.

Stadens mantel, *rättsh.* Se Stadens stenar.

Stadens stenar, *rättsh.* Att bära stadens stenar var ett i allmänna stadslagen förekom-mande skamstraff, hvilket drabbade ogift kvinna, som haft lägersmål med gift man. I den äldre stadslagen, Björköarätten, omtalas skyldigheten att bära stadens mantel som straff för gift kvinna, som begått horsbrott. De i Stockholm förr använda "stadens stenar" förvaras i Statens hist. museum. V. Sgn.

Stadens 24 eller 48. Se Borgare, sp. 1171.

Stadens äldste. Se Borgerskap och Äldste.

Stadfeldt, Asger, dansk läkare, f. 1830, d. 1896, med. doktor 1857, öfverackuschör vid Födsels-og plejestiftelsen 1866, lektor 1867, professor vid Köpenhamns universitet 1869, vann stort anseende genom att redan 1870 införa antiseptiken inom Födselsstiftelsen och undervisa såväl läkare som barnmorskor i bruket däraf, hvarigenom barnsängs-feber väsentligen bekämpades i Danmark. På hygieniska kongressen i Bruxelles 1876 väckte han stort uppseende genom att meddela de vunna re-sultaten. E. Ebg.

Stadga. Jfr Förordning, Statut och Lag. Gränsen mellan dessa olika begrepp är i viss mån flytande, i synnerhet som de inom olika länders rätt användas i olika betydelser. Emeller-tid beteckna uttrycken stadga och stadgar i all-mänhet blott sådana föreskrifter och sammanfatt-ningar af rättsnormer, som afse visst specialförhål-lande, utan att ha generell giltighet. Dock kunna de, t. ex. genom beteckningen *laga stadgar*, an-vändas äfven i vidsträcktare betydelse. Rld.

Stadgad åborätt, *kam.* Se Åborätt.

Stadgehemman, *kam.* Se Sämje- och stad-gehemman.

Stadgeränta, *kam.*, namnet på den grundränta, som inom Nora och Linde bergslag hvilade på hem-man, uppodlade efter 1620, och som före ränte-förvandlingen utgick med järn. Kbg.

Stadighet, *skpsb.* Se Maklighet och Me-tacentrum, sp. 237.

Stadilfjorden. Se Holmsland.

Stading, Sofia Fransiska, operasångerska, f., antagligen 1763, i Berlin, d. 8 febr. 1836 i Dresden, kom, en-ligt hvad det uppges, till Sverige vid tio års ålder, antogs till elev vid k. operan, debuterade där 1779 som *Myris* i Monsig-nys "Arsène" och engagerades s. å. Hon var den, som först utförde *Cora* i Nau-manns "Cora och Alonzo" (1782), och i denna liksom andra roller (*Iphigenie*, Gre-trys *Andromaque*, *An-tigone* i "Oedip" m. fl.) "väckte hon den största hänförelse genom det ljufva och blygsamma behag, den enkelhet och flärdlöshet, som utmärkte hennes sång och spel". Hon blef 1788 led. af Mus. akad. och utnämndes till första hofsångerska. Vid operans indragning 1806 erhöll hon afsked med pension och lämnade Sverige. A. L.*

Fransiska Stading som Iphi-genie. Efter konturetsning af L. H. Roos.

Sta'dion (eg. något "bestående" eller "be-stämdt"). 1. Forngrekiskt längd- eller vägmått, som indelades i 6 *plethra*, 100 famnar (*orgyiai*) och 600 (motsv. 625 romerska) *fot*. De hos forn-tida författare förekommande uppgifterna om väg-längder ådagalägga, att stadiets längd ingalunda alltid beräknades lika, hvilket torde ha sin grund dels i olika storlek af det till grund liggande fot-måttet, dels däri att man för uppmätning af väg-längder åtnöjde sig med stegräkning. Lägger man till grund den attiska foten, kan stadiets normal-längd beräknas till i det närmaste 185 m. Ett kor-tare stadion (157,5 m.) lades af den alexandrin-ske matematikern Eratosthenes (se d. o.) till grund för hans geografiska måttbestämningar.

2 a) Bana för fotlöpning och andra idrottstäf-lingar. Emedan de för löpning till fots afsedda banorna vanligen höllo ungefär ett stadion i längd, kom ordet stadion att användas äfven i betydelsen af löparbana. Den berömdaste bland dessa täflings-

banor var stadiet i Olympia (se d. o. och Olympiska spelen).

b) *Moderna stadier.* Det moderna idrottslifvets kraftiga utveckling har gett upphof till åtskilliga anläggningar både i Europa och Amerika, som motsvara de antika grekiska stadierna. Man har dock sparat hedersbeteckningen *stadion* åt de idrottsplatskomplex, som byggts såsom täflingsplatser för moderna olympiska spel. Sådana stadier äro Atens, Londons, Stockholms och Berlins.

Atens stadion (fig. 1), byggdt 1894—96, är en ren kopia af det antika af Lykurgos upp-

Fig. 1. Atens stadion (1896. Jfr pl. I till art. Olympiska spelen.)

förda atenska stadion. Det är liksom detta uppfördt uteslutande af pentelisk marmor och är förlagdt på samma plats i Ilissosdalen. Det rymmer omkr. 50,000 åskådare. Marmorsätena äro anbragta direkt på marken å sluttningarna af de kullar, som omsluta Ilissosdalen. Mot den öppna sidan af dalen bilda de med pelare rikt smyckade propyléerna ett stycke klassiskt skön byggnadskonst. Atens stadion är lagom stort för att samtliga åskådare från bänkraderna skola kunna uppfatta hvad som sker på arenan, hvilken upptar endast löparbana, hopp- och kastbanor samt gymnastik-

Olympiska spelen 1908 af den fransk-brittisk utställningskommittén. Det utfördes utan någr som helst anspråk på skönhetsvärde och utgjord eg. endast en väldig idrottsplan, omsluten af nakn läktare, som hvilade på höga järnkonstruktione och rymde 66,000 åskådare. Arenan hade mycke stora dimensioner, hvilket gjorde det engelsk stadion obekvämt ur åskådarsynpunkt, enär afstån den blefvo för stora, för att man från någo plats skulle kunna följa hvad som försiggick p hela arenan. Löparbanan, som omslöt fotbollspla nen, mätte 536,4 m. i omkrets vid innerkanten Utanför denna löparbana låg en cykelbana o 603,5 m. omkrets. I arenan var äfven insprång en 100 m. lång och 15 m. bred simbassäng me 1,20 m. minsta och 3,70 m. största djup. Kost naderna för detta stadions utförande var i rund tal 900,000 kronor. Det fyllde väl sitt ändamå som en utmärkt täflingsplats för en moder olympiad, men kunde på grund af sina stor dimensioner och sin obekvämhet ur åskådarsyn punkt ej praktiskt utnyttjas efter Olympiska spele 1908. Det är också numera rifvet.

Berlins stadion var afsedt att utgör täflingsplatsen för 6:e olympiaden 1916. De fullbordades redan i juni 1913 och har för e kostnad af $2^1/_2$ million mark, som anskaffats p privat väg, uppbyggts vid den stora kapplöp ningsbanan i Grünewald utanför Berlin. Dett stadion är säreget i sitt slag, enär det är ned gräfdt i marken, detta för att dess byggnader e skola skymma den utanför detsamma gående kapp löpningsbanan. Den med grästorf belagda stor fotbollsplanen omslutes af en 600 m. i omkret mätande löparbana, hvilken $7^1/_2$ m. breda bana sin ordning omslutes af en cykelbana, som ä utförd af cement och mäter 666,66 m. i omkret vid innerkanten. Arenan omgärdas af åskådar bänkarna, där plats finns för 30,000 åskådare På ena långsidan afbrytes åskådarläktarnas kret genom en 120 m. lång infällning, där en 10 m. lång och 22 m. bred simbassäng är ned gräfd i marken med ett minsta djup af 2 m och ett största djup af 4,2 m. Åtskilliga statye pryda stadiet vid hufvudingången och kring sim

Fig. 2. Londons stadion.

plan. Den är för smal, för att en fotbollsplan skall kunna få rum därinom. Stadion är utfördt på bekostnad af en rik grek i Alexandria, Georgios Averov.

Londons stadion (fig. 2) uppfördes till

bassängen. Berlins stadion gör ej samma vackr intryck som Stockholms eller Atens, men ä icke fult, ehuru det verkar egendomligt, ned sänkt som det är i den omgifvande flacka marke och kransadt af träd och skogsdungar sam

taurangbyggnader, som resa sig ofvanför de ersta åskådarplatserna.

Stadion i Stockholm intar bland mo-na stadier det erkändt främsta rummet både på nd af sin arkitektur och genom sin väl af-da anpassning till ändamålet, nämligen att konstruktion och förlagd till Östermalms idrotts-plats, omkr. 500 m. längre bort än dess nu-varande läge, men på förslag af Öfverintendents-ämbetet bestämdes, med hänsyn till dess fortbe-stånd, att stadion skulle utföras i stenkonstruk-tion, hvarjämte det förlades till dåv. Idrottspar-

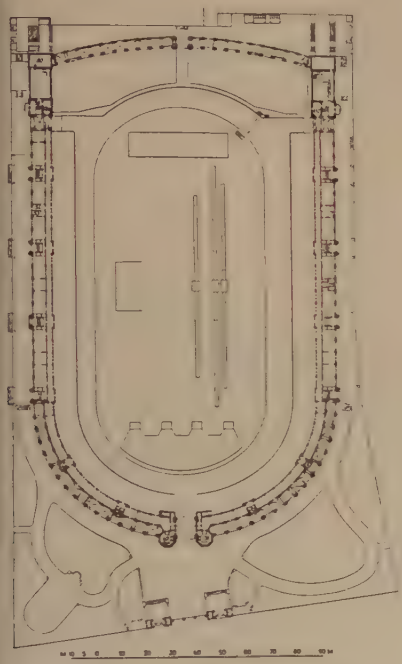

Fig. 3. Plan af stadion i Stockholm.

Fig. 4. Östra signal- och vårdkastornet i stadion, Stockholm.

g. 5. Södra porthvalfvet (hufvudingången) i stadion, Stockholm.

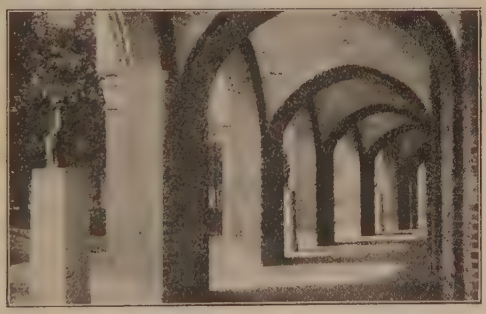

Fig. 6. Södra arkaden i stadion, Stockholm.

ra en högsta klassens täflingsplats för all-än idrott och fotboll, omgärdad af åskådar-ktare, från hvilka utsikten öfver banorna är d på alla platser. Arkitekt är Torben Grut. yggnaden är uppförd af sten med endast den dre delen af läktarna i träkonstruktion samt alla tplatsbänkar af trä. Urspr. var den afsedd att i af mera provisorisk natur, h. o. h. i trä-kens område. Egare är svenska staten, som genom beviljandet af penninglotteri indirekt bekostat an-läggningen. Stadion förvaltas af en särskild sty-relse, bestående af fem personer, som tillsättas af K. M:t på förslag af Svenska gymnastik- och idrottsföreningarnas riksförbund och Sveriges cent-ralförening för idrottens främjande. Byggnadsfö-retaget handhades af en af Centralföreningen tillsatt

byggnadskommitté. Byggnadsarbet utfördes af firman Kreuger & Toll. Kostnaden för hela stadionanläggningen med byggnader och täflingsbanor har varit i rundt tal 1¼ mill. kr. Grundläggningsarbetena påbörjades 23 nov. 1910, och 1 juni 1912 kunde stadion invigas.

Stadion är förlagdt till K. Djurgårdens område vid Valhallavägen mellan Sturevägen och Sofiavägen. Dess storlek bestämdes af måtten på fotbollsplanen, ökade med rundtom densamma förlagda löparbanor, amfiteater och promenadgång (se planen, fig. 3). Vid södra ändan har den naturliga parken kunnat bevaras och förskönas. Vid norra ändan har berget medtagits i byggnadens komposition som åskådarramp. Stadionbyggnaden (se fig. 7) består dels af

park arkitekten tänkt sig som publikens blifvand älsklingsplats, rikt smyckad med monumental skul tur. De höga tornen i norr sammanbindas äfve af en arkad emot innerplanen. Stadions arkitekt är en modernt konstruktiv tillämpning af medeltid handtverksmässig tegelbyggnadskonst, sådan de förekommer i gamla svenska stadsmurar, fäste kloster och kyrkor. Grunden är utförd i beton delvis med järnarmering. Sockeln är satt af gro huggen röd granit. Vid södra portalen (fig. 5) h sockeln satts af rullsten. Murarna äro öfverallt up förda i rödt Mälartegel. I fasaderna har använd Hälsingborgs handslagna tegel. Endast svensk m teriel har användts till bygget Alla hvalf ä slagna på gammalt hederligt sätt och på fri han

Fig. 7. Half vy af Stockholms stadions inre, under täfling. (Jfr pl. II till art. Olympiska spelen.)

den yttre monumentala ringbyggnaden med 7,500 sittplatser å läktare under tak. Nedanför dessa anordnades under Olympiska spelen provisoriska läktare af trä, hvilka ännu kvarstå, och på den sluttande marken framför arkaden på norra sidan äro ståplatser anordnade. Inalles rymmer stadion nu inemot 19,000 åskådarplatser. Under Olympiska spelen 1912 var dessutom en extra träläktare uppbyggd öfver norra arkaden, rymmande 3,050 sittplatser. Den borttogs omedelbart efter spelen. I ringbyggnaden äro omklädnadsrum och förrådsrum inrättade under läktarna. Mot norr är den slutna amfiteatern infäst medelst två fasta, 30 m. höga signaltorn, af hvilka det östra med urtaflan (fig. 4) står midt i Sturegatans fond. Två tornbyggnader, inrymmande expeditionslokaler och en del bostadslägenheter för stadionchefen m. fl., afsluta i n. den stora bygel, som läktarkomplexen bildar kring arenan. Ringbyggnadens södra böjda del är på yttersidan komponerad som en arkad emot löfträdsparken vid Valhallavägen, hvilken

Bjälklaget i amfiteatern är utfördt i armerad b tongkonstruktion. Å fasaderna äro i muren infäll granitblock, afsedda att framdeles utformas t figurskulptur: trettio block på södra arkaden, t på södra portalen, sexton på långsidorna, två norra arkadens midthvalf och två på östra torn under en stor urtafla (fig. 4). De två sistnämnda h arkitekten komponerat som Ask och Embla, och äro schematiskt huggna af bildhuggaren Sundströ efter modeller af Fagerberg. Vid de stora torne socklar äro förlagda springbrunnar med hvalro hufvud, efter ritning af arkitekten. De kubis blocken om 40 cm. sida på långsidornas lisener ä afsedda att uthuggas till groteska hufvuden. ömse sidor om södra portalen äro granitfält reliefskulpturer. I södra arkaden (fig 6) står hvarannan båge ett granitpostament för bronsfig i ¾ storlek med idrottslig karaktär. Meningen att framdeles erhålla sexton verk af svenska bi huggare. I parken vid entrén finnas dessutom å stora granitplintar, nu bevuxna med rosor. De

edda att sedermera bära skulpturgrupper. Bygg-
den lämnar alltså stora och monumentala upp-
ter för våra bildhuggare. Rundt hela stadions
råde löper ett staket af smidesjärn. Detta är
hvändigt, emedan publikens promenadgångar för-
ts utanför murarna, för att vinna koncentration
i interiören. Allmänhetens ingångar äro förlagda
em grupper. Tillträdet till amfiteatern sker en-
st från den yttre promenaden medelst hvälfda
ppor, utmynnande i respektive "sektioners"
ldtpunkter. Det finns tolf sådana trappor. Sta-
ons inre område upptages af en fotbollsplan af
m. bredd och 105 m. längd. Utanför båda
rtsidorna af denna fotbollsplan äro förlagda en
ll hoppbanor, ansatsbanor för kast och drag-
mpsbana m. m., och rundt allt detta går en
parbana, s. k. kolstybbsbana, som mäter 385 m.
omkrets vid innerkanten. Fotbollsplanen är be-
gd med gräsmatta. Täflingsbanorna på inner-
anen kostade sammanlagdt öfver 120,000 kr. i
läggning. Om vintrarna är stadionplanen för-
ndlad till skridskobana.

3. (Dro'mos) Själfva löpningen vid grekiska
rottstäflingar. 1 o. 2 a. A. M. A. 2 b. E. B—ll.

Sta'dion, Johann Philipp Karl Jo-
eph von, grefve, österrikisk statsman, f. 18
uni 1763, d. 15 maj 1824, representerade Öster-
ike i Stockholm 1787—90, i London 1790—93,
i Berlin 1800—03 och
i Petersburg 1803—05;
i sistnämnda egenskap
hade han stor andel
i den s. k. tredje koali-
tionens tillkomst. Ome-
delbart efter Österri-
kes och Rysslands ne-
derlag vid Austerlitz
1805 utnämndes S. till
statskansler i Cobenzls
ställe. Det stod snart
klart för honom, att
en ny brytning med
Frankrike förr eller
senare var oundviklig,
och han insåg till fullo den svaghet, som vid
föregående konflikter legat däri, att den öster-
rikiska politiken uteslutande varit regeringarnas,
j folkets, sak. I högre grad än någon österrikisk
tatsman före honom vädjade han därför till de
olkliga krafterna (märkligt är särskildt upprättan-
et af ett landtvärn 1807), och i statsförvaltningen
örjade en ny och friare anda göra sig gäl-
ande. Då upproret i Spanien gaf Napoleon full
ysselsättning på annat håll, fann S. tiden vara
nne. I samverkan med Metternich, då österrikisk
mbassadör i Paris, och stödd af folkmeningen i
österrike, men under ett visst motstånd från ärke-
ertig Karl, härens reorganisator, genomdref han
vintern 1808—09) krigsbeslutet. Syftet med frids-
rottet hettes vara att bryta det napoleonska sy-
temet, och S. hade hoppats att för denna sträfvan
unna vinna Rysslands och Preussens bistånd och
tt kunna organisera det öfverallt i Europa (sär-
kildt i Tyskland) jäsande missnöje, som redan tagit
ig uttryck i det spanska upproret. Men tiden var
nnu ej mogen. Ryssland och Preussen höllo sig
ndan, och de väntade folkresningarna (utom i
Tyrolen) uteblefvo. Napoleon kunde med öfver-
lägsna krafter kasta sig mot Österrike, och fälttåget
fick ett för österrikarna ogynnsamt förlopp. Mot
S:s råd afslöt kejsar Frans först stilleståndet i
Znaim och sedan freden i Schönbrunn (14 okt.).
Då hade S. redan nedlagt sitt ämbete och efter-
trädts af Metternich, som nu förordade fred och
vänskap med Frankrike. Men några år senare
(1813) fick S. som Österrikes diplomatiska ombud
(bl. a. vid mötet i Reichenbach) medverka vid till-
komsten af den stora koalition, som kastade Napo-
leon öfver ända; i denna egenskap undertecknade
han också freden i Paris 1814. Från 1814 till
sin död var han finansminister. N. H—tz.

Sta'dium, lat. (sv. plur. *städier*). 1. Detsamma
som stadion (se d. o.; jfr Rom, sp. 656). —
2. Utvecklingsskede, en saks läge eller ställning.
— Stadium increme'nti, *med.*, feberns
period af tillväxt (se Feber, sp. 1480).

Stadlandet [sta'lanne], en 27 km. lång, 4—13
km. bred, af fjäll uppfylld halfö, landfast med
Nordfjords fastland genom det 2 km. breda Mands-
eid mellan Sildegapet (se d. o.) i v. och Vann-
elvsfjorden i ö., N. Bergenhus amt, Norge. K. V. H.

Stadler, Toni, tysk målare, f. 1850 i Göllers-
dorf i Nedre Österrike, studerade i München, där
han varit bosatt sedan 1878. Hans skogs-, hed-
och kustbilder från olika delar af Tyskland, Hol-
land m. fl. st. ha blifvit uppskattade för sin in-
tima stämning och för behandlingens styrka. S.
är representerad i gallerier i München, Dresden,
Prag m. fl. tyska städer. S. har äfven utfört goda
litografier. 1913 blef han Justis efterträdare som
chef för de bajerska statsgallerierna. Utnämnandet
af en målare utan konstvetenskaplig utbildning
till en dylik befattning möttes med stark oppo-
sition. G—g N.

Stadling, Jonas Jonsson, tidningsman,
skriftställare, f. 12 nov. 1847 i Myssjö, Jämtland,
studerade i Uppsala 1875—76, Genève och Man-
chester 1876—78 samt företog 1880—83 vid-
sträckta resor i Amerika. Efter hemkomsten egnade
han sig åt undervisning och tidningsmannaskap i
frikyrklig riktning. 1891 blef han medarbetare i
"Aftonbladet". S. å. utkom hans skildring *De
religiösa rörelserna i Ryssland.* Under hungers-
nöden i Ryssland 1892—93 bereste han detta land,
där han som ombud för amerikanska filantroper
understödde Leo Tolstojs verksamhet till nödens
lindrande, hvilket han skildrade i *Från det hung-
rande Ryssland* (1893; eng. öfv.). 1897 medföljde
han som korrespondent till "Aftonbladet" Andrée
till Spetsbergen. På våren följande år anträdde
han med två följeslagare en färd till norra Sibirien
för att där, om möjligt, inhämta upplysningar om
den förolyckade Andréeexpeditionen. Färden ställ-
des till Irkutsk och därifrån till Lenaflodens myn-
ning, hvarifrån S. fortsatte i öppen båt, efter hund
eller ren längs kusten öfver Taimyrhalfön till
Jenisejs mynning samt uppför denna flod, hvar-
efter expeditionen återvände till Petersburg och
Stockholm, dit den anlände i dec. 1898. Något
spår af Andrée fanns ej, men i botaniskt afseende
gaf resan vetenskapliga resultat af värde. S. har
sedan varit verksam som föreläsare och skriftstäl-
lare samt sysslat med filantropiska ärenden. Han
har utgett *Shamanismen i norra Asien* (1912, i

"Populära etnologiska skrifter") och *Kriget och religionen ur etnologisk synpunkt* (1915) T. B.

Stadma'nnia sidero'xylon, *bot.* Se Järnträ.

Stadra, kronopark i Nora, Järnboås och Grythytte socknar, Hjulsjö och Hällefors härad, Örebro län, tillhör Örebro revir af Bergslagsdistriktet och bildades i enlighet med bestämmelserna i k. br. 8 mars 1907 genom inköp af sammanlagdt 13 skogshemman tillhörande byarna Greksjöhöjden, Grekskog, Greksnäs, Skärhyttan, Finnån, Moshyttan, Löfnäs, Brunnshyttan, Bredsjöhöjden, Kronoberg och Sundsboda i ofvannämnda socknar. Genom k. br. 17 okt. 1913 inköptes därtill hemmanet Algutstorp n:r 1. Areal 6,922 har (1910). S—r.

Stadsarkitekt, kommunal tjänsteman tillsatt enligt byggnadsstadgan för rikets städer (han kallas där stadsbyggmästare), skall vara tillstädes vid byggnadsnämndens sammanträden, med rättighet att i öfverläggningarna, men ej i besluten deltaga samt att, där han det äskar, få sin mening till protokollet antecknad. Stadsarkitekten öfvervakar den enskilda byggnadsverksamheten i staden och har att afge utlåtande till byggnadsnämnden i stadsplane- och byggnadsfrågor samt på vissa platser frågor, som röra tomtindelning. I Stockholm tillsättes stadsarkitekten af byggnadsnämnden, i en del andra städer af magistraten, efter stadsfullmäktiges, drätselnämndens och byggnadsnämndens hörande. Stadsarkitekten får i Stockholm, Göteborg och Malmö ej utföra enskild praktik som arkitekt för byggnadsföretag, som skola behandlas af byggnadsnämnden. I en del städer förenas stadsarkitektbefattningen med andra stadens tjänster, såsom stadens byggnadschef, stadens arkitekt, stadsingenjör o. a. I vissa städer har stadsarkitekten icke skyldighet att bo inom samhället, utan kan ha sin öfriga sysselsättning å annan ort. K. Sln.

Stadsarkiv, samling af handlingar, tillhörande en stad. Hufvudbeståndsdelen i ett svenskt stadsarkiv utgöres af rådstufvurättens och magistratens arkiv. Vidare bruka där förvaras vissa numera upphörda domstolars arkiv (kämnärsrätters, accisrätters, hallrätters etc.). Sedermera ha därjämte tillkommit handlingar, hörande till kommunala institutioner, såsom allmänna rådstugan, stadsfullmäktige och dem underlydande nämnder och styrelser m. fl. Stadsarkiven bruka vara inrymda i rådhusen, hvad större städer beträffar delvis äfven i andra lokaler. På senare tid utfärdade arkivförfattningar ha gett anledning till, att en mängd städers arkiv, som förut varit så godt som otillgängliga, blifvit ordnade och förtecknade. Sålunda har i 1900 års arkivstadga föreskrifvits, att förteckningar skola insändas till Riksarkivet, och plan till förteckning öfver rådstufvurätters och magistraters arkiv utfärdades 1903. Vidare skola, enligt k. kungörelser af 1899 och 1902, stadsdomstolarnas äldre protokoll och handlingar öfverlämnas till landsarkiv. Undantag från sistnämnda bestämmelse har dock af K. M:t på vissa villkor beviljats för följande städer: Norrköping (1900), Malmö (1902), Arboga (1904), Söderköping (1905), Borås (1908), Strängnäs (1912) och Jönköping (1914); deras arkiv stå under riksarkivariens inspektion. Somliga städer ha numera fullt tidsenliga arkivlokaler, särskildt där nya rådhus blifvit uppförda. Hvad Göteborg beträffar har staden afgiftsfritt upplåtit tomt och lämnat byggnadsbidrag till uppförande af en landsarkivbyggnad därstädes (färdig 1911) under villkor bl. a. att staden berättigas att för all framtid till landsarkivet öfverlämna ej blott till rättskipningen och administrationen hörande handlingar, utan äfven kommunala. Rörande Stockholms stads arkiv se d. o. Några stadsarkiv gå tillbaka till medeltiden, men de flesta börja först på 1600-talet. Jfr Arkiv, sp. 1493 och 1495. S. B—h.

Stadsbana (ty. *stadtbahn*), *järnv.*, sådan bana eller järnväg af ena eller andra slaget, som är afsedd att förmedla den lokala trafiken inom eller omkring en storstad. Se Berliner stadt- und ringbahn, Elevated railroads, Ringbana, hvilka jämte de i art. Paris, sp. 80, beskrifna ringbanorna lämna exempel på stadsbanor. H. L.

Stadsbetjänte, personalen vid rådstufvan.

Stadsbibliotek, offentlig boksamling, afsedd närmast för den bildningssökande allmänheten i en viss stad. Stadsbiblioteken äro en blott till namnet, ej till begreppet skild form af folkbibliotek (se d. o.), och de ha också sin historia gemensam med dessa. Med få undantag — så t. ex. hade staden Hamburg redan från 1529 ett *stadtbibliothek*, tillgängligt för allmänheten — har den sida af folkbildningsarbetet, som representeras af stads-, kommunal- och församlings-(socken-)bibliotek, kommit till sin rätt först med ingången af 1800-talet. England och Nord-Amerikas förenta stater togo härvid ledningen. Först efter midten af 1800-talet blef Sverige delaktigt af denna humanitära rörelse. Stadsbiblioteken äro kommunalbibliotek, som ofta ha enskilda donatorer att tacka för sin uppkomst och fortsatta verksamhet. Ett undantag från den i Sverige vanliga innebörden af ordet stadsbibliotek utgör Göteborgs stadsbibliotek (se Bibliotek, sp. 289), som är en institution afsedd för vetenskapliga studier och närmast jämförligt med våra universitetsbibliotek (dess chef bär liksom de nämnda lärda bibliotekens titeln "öfverbibliotekarie"). Stadsbibliotek i den vanliga populär-litterära betydelsen finnas, delvis sedan längre tid tillbaka, inrättade i de flesta svenska städer, ehuru ej alltid under detta namn. Endast rikets hufvudstad väntar ännu på sitt stadsbibliotek, till hvilket dock ej ringa material (bl. a. Wernerska biblioteket) redan är hopbragt. För större delen af stadsbiblioteken finnas tryckta kataloger, reglementen m. m. utgifna. Med undantag af 3—4 rikare utrustade stadsbibliotek äro de flesta stadda i relativt blygsamma villkor med bokbestånd af endast några hundra volymer och dessa dessutom ej af nyare datum. Bland de större boksamlingarna (alltjämt med bortseende från Göteborgs stadsbibliotek) må nämnas följande: *Norrköpings stadsbibliotek*, med hvilket 1906 Finspångssamlingen (omkr. 20,000 bd) införlifvades, har en präktig lokal ("villa Swartz"; se fig. 14 å pl. II till art. Norrköping), en fackutbildad föreståndare och utger alltifrån 1906 årsberättelse. *Göteborgs stads folkbibliotek*, grundlagdt af James R:son Dickson 1862, är trots namnet (se ofvan) ett verkligt stadsbibliotek i högsta mening. Katalog utgafs 1892 och 1896 af V. Hjertberg med därefter följande årliga redogörelser för accessionerna.

sedan 1903 utger biblioteket årsberättelser. *Malmö stadsbibliotek*, likaledes ett af de större, med omkr. 10,000 bd, öppnades i dec. 1905 och utger sedan dess årsredogörelser. Slutligen må i detta sammanhang nämnas *Örebro stadsbibliotek* med omkr. 4,000 n:r. Katalog utgafs 1910 (red. J. Nosselius) med suppl. 1912 och 1914. Under benämningen stadsbibliotek finnas f. ö. kommunala bokamlingar af större eller mindre omfång och värde i följande städer: *Borås* (225 n:r, katalog tr. 1895), *Hälsingborg* (1,166 n:r, kat. 1905, med tilläggsäft. 1, 2, 1911 o. 1915), *Kalmar* (986 bd; kat. 8867), *Karlshamn* (omkr. 3,000 n:r; kat. 1912), *Kristianstad* (1,564 n:r; kat. 1904—06), *Lund* 3,026 n:r; kat. 1907, 1909, med suppl. t. o. m. 9911), *Oskarshamn* (kat. 1883, med suppl. 1, 1887), *Strömstad* (200 n:r; kat. 1862), *Visby* (965 n:r; kat. 1909), *Västervik* (kat. 1908 med suppl. t. o. m. 1914), *Ystad* (966 n:r; kat. 1907 med suppl. t. o. m. 1914), *Åmål* (575 n:r; kat. 1882 med tilläggsbl. 1, 1906) och *Ängelholm* (omkr. 1,300 n:r; kat. 1912, med tillägg 1915). R. G.

Stadsbok är en benämning på af stadsmyndighet, särskildt under medeltiden, förda och i bokform sammanbundna anteckningar ang. stadsangelägenheter af judiciell, kameral, finansiell, kommunal och äfven politisk natur. Stadsbok fördes af stadsskrifvaren. Såväl för Sverige som för andra länder finnas medeltida stadsböcker ännu i behåll. Af tyska stadsböcker märkas sådana för t. ex. Lübeck, Hamburg, Kiel, Stralsund och Riga. Stadsbok nämnes på ett par ställen i svenska stadslagen; enligt dess konungabalk kap. 15, § 3 skulle ett inskrifvande i "stadens bok" af t. ex. fastighetsöfverlåtelser ega samma rättskraft, som om ett bref med stadens sigill därom utfärdats. Medeltida stadsböcker finnas bevarade för Stockholm, Kalmar, Jönköping och Arboga. 1902 påträffades i Stockholms rådhus 16 som förlorade ansedda stadsböcker, nämligen 11 s. k. tänkeböcker (ett slags allmänt stadsprotokoll), 1 ämbetsbok 1419—1544 (en förteckning öfver stadens ämbetsmän), 1 räkenskapsbok [1431] 1436—41 (diverse räkenskaper), 1 burspråks- och räkenskapsbok 1459—82 (kommunala förordningar med senare tillägg och kämnärsräkenskaper 1460—73), 1 skottebok 1460—69 (ang. uppbörd och utgift af skott-pále- och gästpenningar) och 1 räkenskapsbok ("skypboken") 1489—1533 (för stadens fordringar och skulder). Dessa jämte 4 förut kända, nämligen 2 jordeböcker, omfattande tiden 1420—74 och 1474—98 (ang. fastighetsöfverlåtelser m. m.) och 2 skotteböcker för 1501—09 och 1516—24 tillhöra medeltiden. För tiden 1524—29 finns bevarad en af Olaus Petri skrifven tänkebok. Den förstnämnda gruppen är f. n. deponerad af Stockholms stad i Riksarkivet, den senare i K. biblioteket. På 1870-talet började Samf. f. utg. af handskrifter rör. Skandinaviens historia utge, med understöd af stadsfullmäktige, Stockholms då kända stadsböcker. Genom öfverenskommelse 1915 mellan ofvannämnda samfund och Samfundet S:t Erik är utgifningen jämväl af de 1902 funna stadsböckerna tryggad, och enligt stadsfullmäktiges beslut s. å. kommer visst antal exemplar att för stadens räkning inlösas. Arbetet pågår under E. Hildebrands redaktion. I serien "Stockholms stadsböcker från äldre tid" ha hittills (under redaktion af H. Hildebrand och L. M. Bååth) utkommit jordeboken 1420—74, 1474—98 och skotteboken 1501—10. Olaus Petri tänkebok 1524—29 är utg. af N. Sjöberg i "Samfundet S:t Eriks årsbok" 1908—11, 1913—15. — Jönköpings stads tänkebok från 1456 är under utgifning i "Meddelanden från Norra Smålands fornminnesförening", h. 1 ff. — Jfr S. Clason, "Stockholms återfunna stadsböcker från medeltiden" (i "Hist. tidskr.", 1903). Se art. Burspråk. L. M. B.

Stadsbokhållare, den af vederbörande kommunal myndighet i städerna tillsatte tjänsteman, som närmast under stads- eller drätselkammaren i olika utsträckning har att ombesörja stadskommunens bokföring. Före stadskamrers- och stadskassörsbefattningarnas frånskiljande vid 1600-talets slut var stadens bokhållare eller stadsbokhållaren i allmänhet städernas ende kamerale tjänsteman. I. Sn.

Stadsbref. Se Köpebref.

Stadsbudsinstitution, en inrättning, hvars syfte är att till allmänhetens förfogande ställa personer, som mot afgift, enligt en af platsens polismyndigheter fastställd taxa, transportera resgods, fortskaffa bref m. m. Stadsbuden, som äro posterade på gator och torg, bära för dem alla gemensamt utmärkelsetecken, mössa med metallplåt. Vid mottagande af uppdrag äro de skyldiga att lämna kvitto, och skulle något dem anförtrodt gods försvinna, lämnar institutionen skadeersättning. Stadsbudsinstitutionen infördes i Stockholm 1863.

Stadsbygden, härad och socken n. ö. om Trondhjemsfjorden, S. Trondhjems amt, Norge. 135,77 kvkm. 1,926 inv. (1910). K. V. H.

Stadsbyggmästare. Se Stadsarkitekt.

Stadsböcker. Se Stadsbok.

Stadsfiskal är allmän åklagare i stad i alla de fall, där icke åtalsrätten på grund af gällande stadganden tillkommer annan allmän åklagare eller sådan för visst fall blifvit af vederbörande myndighet förordnad (se § 2 i k. instr. för stadsfiskaler 12 okt. 1894, som närmare bestämmer stadsfiskals ställning och åligganden). Stadsfiskal tillsättes af justitiekanslersämbetet medelst förordnande samt står under tillsyn och inseende af detta ämbete. Enligt § 19 mom. 9 i förordn. 16 febr. 1864 om Strafflagens införande har stadsfiskal häktningsrätt. E. K.

Stadsfogde är enligt kap. 1 utsökningslagen, som handlar om "de myndigheter, som med utsökningsmål hafva befattning", utmätningsman (underexekutor) i stad. Enligt § 2 i nämnda lag skall, om i stad erfordras mer än en stadsfogde, konungen bestämma deras antal och omfånget för hvarderas befattning. E. K.

Stadsfullmäktige, den kommunala representationen för de svenska städerna, som infördes genom kommunalförordningarna af 1862. Stadens beslutanderätt skall uppdragas åt stadsfullmäktige i hvarje stad med öfver 3,000 invånare. I stad med 3,000 invånare eller därunder är det öfverlämnadt åt de vid "allmän rådstuga" röstberättigade att afgöra, huruvida de vilja öfverlåta sin beslutanderätt åt stadsfullmäktige. För ett sådant beslut fordras mer än $^2/_3$ af de närvarandes röstetal efter röstvärdet. Är ett sådant beslut fattadt,

kan förslag om dess upphäfvande icke väckas förr än 5 år därefter. För antagande af ett sådant förslag fordras så beskaffad röstöfvervikt, som nyss nämndes. Nästan alla städerna ha infört stadsfullmäktige. Se vidare Kommun, sp. 651—652. Verkställighets- och förvaltningsorgan för stadsfullmäktige äro under magistratens inseende: Drätselkammaren (i Stockholm Drätselnämnden), Hälsovårdsnämnden, Fattigvårdsstyrelsen (i Stockholm Fattigvårdsnämnden), Byggnadsnämnden (i Stockholm dessutom Handels- och sjöfartsnämnden, Mantalsnämnden, Kyrkogårdsnämnden, Folkskoledirektionen, Landtegendomsnämnden, Hamnstyrelsen m. fl. specialstyrelser), stadsingenjörer och stadsarkitekter samt brandchefen. När stadsfullmäktiges beslut skola underställas k. befallningshafvandes eller K. M:ts pröfning, se Kommun, sp. 655.

För Stockholm gälla särskilda kommunala bestämmelser. I Stockholm utgöres kommunalrepresentationen af 100 stadsfullmäktige. För ärendenas beredning finnes ett särskildt beredningsutskott, som äfven har förslagsrätt. I stad med en folkmängd större än $^1/_{150}$ af hela rikets välja stadsfullmäktige ledamöter i riksdagens Första kammare (se Riksdagsmannaval, sp. 352). Se f. ö. Allmän rådstuga, Kommun, Kommunalbeskattning, Kommunallagar, Kommunal röstskala, Kommunernas finanser, Magistrat, Stad och Stockholm. Jfr Rabenius, ''Handbok i Sveriges gällande förvaltningsrätt'', d. 1 (1875), K. G. Hammarskjöld, ''Bidrag till tolkning af k. förordningarna den 21 mars 1862'' (1888), K. H. Blomberg, ''Den nordiska förvaltningsrätten'', allmänna delen (i ''Nordisk retsencyclopædi''), samt G. A. Aldén, ''Medborgarens bok'', d. II (12:e uppl. 1915). H. S—n. (G. A. A.)

Stadsfysikus. Se Fysikus.

Stadsfånge. Se under art. Statsfånge.

Stadsfästning, *krigsv.* Se Fästning, sp. 311.

Stadsförbundet, Svenska. Se Svenska stadsförbundet.

Stadsholmen, i Stockholm. Se Staden.

Stadshus, i några svenska städer kommunens representations- och förvaltningsbyggnad, motsvarande ty. *rathaus*, da. *raadhus* och fr. *hôtel de ville*. Urspr. fyllde rådhuset denna uppgift för staden, som det också ofta har kvar, men sedan borgmästare och råd alltmera skilts från förvaltningen, har rådhuset börjat bli en uteslutande domstolsbyggnad. Denna skillnad är emellertid icke strängt genomförd, och särskildt stadshus, som i det svenska stadsväsendet, med undantag för Stockholm, är en modern term, finnes utom där, endast i ett fåtal städer (t. ex. Västerås, Eskilstuna, Trollhättan). Ofta är med stadshuset förenad utskänknings- och hotellrörelse. I Stockholm uppstod vid midten af 1600-talet i samband med rådhus- och börsbyggnadsplaner äfven tanken på anordnandet af tre stadshus, ett för hvarje stadsdel, för härbärgerande af främlingar, utskänkning och borgerliga fester och sammankomster af olika slag. Urspr. afsågs icke att i dem inrymma några förvaltande myndigheter. Till stadshus för Norrmalm utsågs den för norra kämnärsrätten på 1640-talet uppförda byggnaden vid Gustaf Adolfs torg (på tomten nu Skand. kreditaktiebolagets hus), dit äfven en privilegierad källare hörde. Huset kallades någon gång

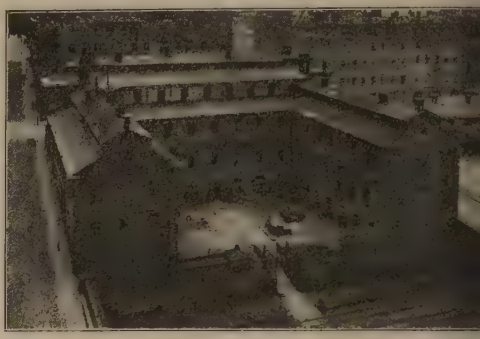

Fig. 1. F. d. södra stadshuset i Stockholm, sedt från saltsjösidan (Katarinahissen).

under 1600-talet Norrmalms stadshus, men dess vanliga namn blef Kastenhof (se d. o.), och det kom att fylla en mängd olika med ett stadshus oförenliga uppgifter. På samma tomt uppförde Grosshandelssocieteten det ''hôtel de ville'', till hvilket grosshandlaren A. Rydberg (se denne) testamenterade 100,000 rdr b:ko, men genom misstolkning af testamentet blef denna byggnad icke ett stadshus, utan

Fig. 2. Ett hufvudparti af nya stadshuset i Stockholm under byggnad sedan 1911. (Efter modell.)

ett vanligt hotell (Hotell Rydberg). För stadet inom broarna projekterades till stadshus, utan att komma till utförande, det s. k. guldsmedshus (sedermera Malmens källare vid Myntgatan). Södra stadshuset i kv. Stadsgården å Södermalm (Gö

atan 1), med en mot Saltsjön vettande hufvudbygg-
ad bakom en af tvenne flyglar omsluten stor öppen
gård (fig. 1), började uppföras 1664 i samband med
yggandet af den s. k. Ryssgården på en plats,
där de ryske köpmännen förut haft sina bodar. Se-
an staden 1667 fått nederlagsfrihet på åtskilliga
dags varor, tog byggnadsarbetet fart, och stads-
huset efter N. Tessin d. ä:s i fransk smak upp-
jorda ritningar torde i hufvudsak ha varit färdigt
1676. Efter branden 1680 gjorde N. Tessin d. y.
1683 upp nya ritningar i italiensk stil, efter hvilka
byggnaden småningom, dock icke i full utsträck-

på grund af den entusiasm, som de ståtliga, urspr. för ett rådhus uppgjorda ritningarna väckte. Stadshuset (se fig. 2 o. 3) är beläget på Kungsholmens sydöstra hörn (den s. k. ''Eldkvarnstomten'' mellan Handtverkargatan, Mälaren och Klara sjö) vid vattnet omedelbart bakom den 1917 beslutade ''Klarabro''. Byggnads- och inredningskostnaderna äro beräknade till 7 mill. kr., af hvilken summa bankdirektörerna K. A. Wallenberg och L. Fränckel hvardera donerat 500,000 kr. (den senare till möblering och konstnärlig utsmyckning). Af det öfriga beloppet skall hälften tagas af lånemedel, hälften af

Fig. 3. Stockholms nya stadshusbygge i aug. 1917.

ning, fullbordades. Under midten af 1700-talet
ombyggdes stadshuset af stadsarkitekten J. E. Carl-
berg, men det blef alltmera vanvårdadt och bo-
fälligt under följande tider, och nu återstår icke
mycket af dess forna arkitektoniska skönhet. Sär-
skildt har det lidit genom Sammanbindningsbanans
framdragande (färdig 1871) framför detsamma.
Man har småningom glömt bort dess ursprungliga
uppgift, och det har i stället kommit att tagas i
bruk af olika, på andra håll trångbodda institu-
tioner. Så har det under skilda perioder varit
lokal för kämnärs-, hall- och rådhusrätt, rysk och
romersk-katolsk kyrka, anatomisal, fängelse, där
bl. a. Goertz och generalen Ch. E. Lewenhaupt
suttit fängslade, allmänt läroverk och är numera
lokal för Södertörns domsaga. Vid det nära före-
stående ordnandet af uppfartsvägarna till Söder-
malm torde stadshuset komma att rifvas. — Stock-
holms nya stadshus, påbörjadt 1911 efter ritningar
af arkitekten R. Östberg och afsedt att vara färdigt
mkr. 1920, är tillkommet för att bereda utrymme
åt stadens decentraliserade förvaltningslokaler och

uttaxerade medel. Bygget står under ledning af en af stadsfullmäktige tillsatt stadshusnämnd på 5 personer, för hvilken K. M:t fastställt instruktion 28 april 1911. Stadshuset skall inrymma lokaler för stadsfullmäktige och deras beredningsutskott, drätselnämnden med underlydande kontor och byggnadsnämnden samt stora festivitetslokaler (banketthallen ''Gyllene salen'' m. m.). I samband med stadshuset, på motsatta sidan af Handtverkargatan, har projekterats ett ''nämndhus'' (efter plan af Östberg), afsedt för de kommunala myndigheter (''nämnder''), för hvilka ej kunnat beredas plats i stadshuset. I. Sn.

Stadshypoteksföreningar. Se Hypoteksförening.

Stadshypotekskassa. Se Konungariket Sveriges stadshypotekskassa.

Stadshäkte. Se Fängelse.

Stadsingenjör, kommunal teknisk tjänsteman, som i mindre städer vanligen handlägger samtliga frågor af teknisk natur och därvid förestår stadens gatu- och vägbyggnader, vattenlednings- och be-

lysningsverk m. m. samt sorterar under ett flertal kommunala myndigheter, såsom drätselnämnd och byggnadsnämnd. I de större och medelstora städerna, där särskilda tekniska tjänstemän anställas för olika grenar af förvaltningen, sorterar stadsingenjören endast under byggnadsnämnden samt verkställer tomtmätningar och handlägger frågor rörande stadsplan och tomtindelningar m. m. A. E. P.

Stadsjord, *förv.*, den jord, som ligger inom en stads område. Stadsjord kan vara enskilda personer tillhörig, gammal odaljord (se d. o.), på hvilken stadssamhället efter hand utvecklat sig (fundationsjord), eller villkorligt gifven kronojord (donationsjord; se vidare d. o.) eller af staden genom köp, byte, danaarf o. s. v. med full eganderätt förvärfvad jord. I inskränkt betydelse är stadsjord (stadsjordar) den del af en stads territorium, hvilken icke ännu är bebyggd, d. v. s. använd till hus, tomter, gator och torg, men ofta delvis ingår i det till stadskvarter och gator planlagda området. Under tidernas längd ha olika sätt för disposition af stadsjord utvecklat sig i rikets många olika städer, och de administrativa benämningarna på stadsjord eller därpå hvilande skatter ha varit mycket skiftande och ofta vilseledande. Så t. ex. benämnes stundom den del af donationsjorden, som urspr. var odlad och fördelades bland borgarna, "odaljord", ehuru den icke fullt eges af innehafvaren. Allmänt indelas stadens grund i *fri* och *ofri*. Den förra eges oinskränkt af innehafvaren, som dock flerstädes får sig påförd en årlig, ehuru obetydlig jordskatt till staden. Den senare kan vanligen friköpas, men så länge den är ofri, erlägger innehafvaren årligen en afgift, hvars benämning växlar, vanligen beroende på, huruvida jordstycket varit tomt eller åker. Mest används namnet *jordskyld* (se d. o.) eller dess synonym *grundega*. Öfvergår ofri grund till ny innehafvare, betalar denne till stadskassan "friskilling", en städja med viss procent af köpeskillingen eller taxeringsvärdet, stundom, ehuru oegentligt, kallad *trettiondepenning*. (Se vidare L. G. Linde, "Försök till systematisk framställning af svenska kamerallagfarenheten", 1867.) En del stadsjord är numera utarrenderad. Att städernas grundskatteförhållanden utvisa stora olikheter inbördes, beror hufvudsakligen därpå, att olika villkor blifvit fästa vid den af kronan donerade jorden. Några städer ha fått skattehemman af kronan med rätt att lösa jorden af dess rätte egare, andra städer ha fått kronohemman, med skyldighet att låta åbon sitta kvar i sin stadgade åborätt o. s. v. Det finnes äfven städer, där en stor del grundränta tillhört allmänna stiftelser, i synnerhet hospital, men vid inträffade reformer till statsverket indragits och delvis blifvit såld å auktion. I början af 1600-talet pålades städerna *boskaps-* och *åkerskatt*, dock med undantag af Norrköping, Sala och Säter. En specifik utredning af denna sak har Kammarkollegium gett i ett utlåtande 5 dec. 1856. Kronotiondesättning har öfvergått halfva antalet städer, men skatten i allmänhet varit af kronan tilldelad någon funktionär eller något ändamål. I de flesta städer uppbars den af prästerskapet jämlikt regeringsbeslut eller gammal häfd. I de f. d. danska landskapen erlades denna skatt endast i Ängelholm, Karlshamn, Malmö, Trälleborg och Simrishamn. Genom beslut 30 aug. 1861 förordnade regeringen, att någon åtgärd för kronotiondesättning i de öfriga städerna i dessa provinser ej skulle vidtagas. Se vidare Linde, "Sveriges finansrätt" (1887). Kbg.

Stadskamrerare, i några städer drätselkamrerare, är i de svenska stadskommunerna titeln på drätselkammarens (i Stockholm drätselnämndens) betydelsefullaste tjänsteman och chefen för dess (drätsel-)kammarkontor. Han har att fullgöra ett stort antal olikartade uppgifter inom stadens administration, främst inom dess finansförvaltning. I de mindre städerna är han vanligen också drätselkammarens sekreterare, på något håll äfven stadsfullmäktiges. I Stockholm har stadskamrerartjänsten utvecklat sig ur den gamla "stadsens bokhållares", i det att innehafvaren af denna syssla 3 maj 1673 af öfverståthållaren tillerkändes rätt att kalla sig stadskamrerare, dock utan att åtnjuta några ytterligare förmåner. Först genom k. reglementet ang. Stockholms stads medel och inkomster 20 dec. 1693 och den därpå följande instruktionen för stadskamreraren 2 febr. 1694 blef ämbetet ordentligt regleradt och dess innehafvare försedd med k. fullmakt. Ny instruktion utfärdades af K. M:t 7 dec. 1813 i samband med bildandet af drätselkommissionen, hvarvid utnämningsrätten förbehölls denna jämte öfverståthållaren. Numera utses stadskamreraren af drätselnämnden, som senast 3 nov. 1880 i sin instruktion för kammarkontoret uppräknat hans åligganden. I det af bankdirektören P. R. Rabe 1914 på stadsfullmäktiges uppdrag afgifna förslag om hufvudstadens kommunalförvaltnings omorganisation har stadskamrerartjänsten indragits och det viktigaste af dennes åligganden, finansförvaltningen, öfverflyttats på en i ett flertal fall självständigt beslutande "stadsdirektör" med yttranderätt inför stadsfullmäktige. I. Sn.

Stadskassör, den af vederbörlig kommunal myndighet i städerna antagne tjänsteman, som förestår stadens centrala kassa och sålunda sköter dess in- och utbetalningar. Under det att i de mindre städerna denna syssla vanligen är förenad med annan tjänst, är stadskassören i de större chef för ett stadens kassakontor. Stadskassören är en af de kommunale ämbetsmän, som under 1600-talet uppgingo den gamle stadsbokhållarens sysslor. I Stockholm började denna skillnad med särskild bokhållare och särskild kassör 1644 i samband med reform i stadsbokföringen efter slottsböckernas mönster. Stadskassörens åligganden äro för Stockholm senast beskrifna i drätselnämndens instruktion för dess kammarkontor 3 nov. 1880. I. Sn.

Stadskommun, kommun, som omfattar en stad. Se Kommun.

Stadskrets. Se Krets, sp. 1271.

Stadslag, *jur.*, i främsta rummet konung Magnus Erikssons stadslag, d. v. s. den lag, som i Sverige förr gällde för städerna vid sidan af den för landsbygden gällande landslagen (se d. o.). I Sverige likasom i andra germanska länder uppkommo särskilda stadslagar först under medeltiden. Uppkomsten af dessa lagar var en naturlig följd af städernas egendomliga rättslif och självständiga rättskipning. Sveriges äldsta stads-

ag är Bjärköarätten (se d. o.). Visby hade in särskilda lag. Dessutom har för Söderköping unnits en stadslag, hvaraf dock endast ett obetydegt fragment bevarats. På grundvalen af landsagen och i städerna gällande rättssedvänjor har konung Magnus Erikssons stadslag utarbetats 1349—57. Detta är den s. k. allmänna stadsagen, äfven benämnd den yngre stadslagen. De delar, hvari stadslagen afviker från landslagen, förete, såsom af allmänt historiska skäl er naturligt, större eller mindre likhet med de tyska stadsrätterna. Men i hvilken mån särskilda bestämmelser omedelbart hämtats från tyska källor, har ännu icke i detalj blifvit fastställdt. Af trycket utkom stadslagen första gången 1618, försedd med stadfästelse af Gustaf II Adolf. Stadslagen förblef likasom landslagen gällande till 1736, då båda lagarna ersattes af Sveriges rikes lag.

Litt.: K. J. Schlyter, "Sveriges gamla lagar" (bd XI, 1865) och Sveriges stadslag (utg. af Isr. Arnell, 1730). — En af J. Loccenius verkställd öfv. till latin utkom 1672. En tysk öfv. af J. Ehnander m. fl. utgafs 1709. — Anteckningar af Olaus Petri till några balkar i lagen utgåfvos 1896 af C. G. Björling under titeln "Vår äldsta lagkommentar". Johan Skyttes kommentar (1608) till de sex första balkarna har utgetts af Wolff 1905. — K. G. Westman, "De svenska rättskällornas historia" (1912). V. Sgn.

Stadsläkare besörjer i stad de åligganden, som på landsbygden tillkomma provinsialläkare (se d. o.). Stadsläkare saknas numera endast i 4 af Sveriges städer. I Stockholm, Göteborg och Malmö är förste stadsläkaren, resp. stadsläkaren, likställd med förste provinsialläkaren i länen, med i det närmaste samma tjänsteåligganden som denne. I hvarje stad tillkommer, utan särskildt tillstånd, *en* af staden antagen och aflönad läkare rätt att vid befordran räkna tjänstår lika med civila läkare i statens tjänst. Önskar stad bereda rätt till sådan tjänstårsberäkning jämväl åt flera läkare (en andre stadsläkare eller en eller flera stadsdistriktsläkare), får ansökning därom göras hos K. M:t. Stadsläkare utses af stadsfullmäktige, sedan Medicinalstyrelsen afgett yttrande öfver resp. sökandes kompetens samt åt hälsovårdsnämnden i staden lämnats tillfälle att yttra sig i ärendet. Stadsdistriktsläkare, d. v. s. person, som endast inom ett visst distrikt af staden utöfvar stadsläkares funktion, utses i samma ordning af stadsfullmäktige, såvida icke förvaltningen af den allmänna sjukvården uppdragits åt hälsovårdsnämnden, då antagandet af dessa läkare jämväl kan öfverlåtas åt samma nämnd. Vid 1917 års början funnos inalles 176 stads-, resp. stadsdistriktsläkartjänster, af hvilka dock 17 voro vakanta. Jfr Sjukvård. R. W.

Stadsmilitärkompaniet. Se Stadsvakten i Stockholm.

Stadsmusikant, medlem af musikantskrå. Se Musikantskrån.

Stadsmäklare, i Sverige benämning på offentlig, af en stads handels- och sjöfartsnämnd auktoriserad mäklare, dock vanligen i den inskränktare betydelsen af sådan mäklare, som icke är fondmäklare (se vidare Mäklare). A. W:son M.

Stadsmätare kallas de i städerna tillsatte betjänte, som äro anställda för officiell mätning af torra varor, då sådan af köpare eller säljare begäres, enligt särskildt stadgade taxor. I Stockholm fastställas dessa hvart fjärde år af stadsfullmäktige. I de medeltida städerna och långt senare var på grund af de invecklade och divergerande måttsystemen mätarnas bemedling nödvändig och lagstadgad vid köp mellan borgare och de främmande. Stadslagens konungabalk (kap. 16) stadgar, att hvarje stad skall ha sina justerade målkärl, i Stockholms ämbetsbok äro under 1400-talet (från 1444) införda namnen på de särskildt anställde vräkarna eller mätarna af ved, bräder, fisk, lin, hampa och allehanda tunnegods, edsvurna mätare omtalas i Stockholms stads af Johan III 1575 konfirmerade gamla statuter, och i ämbetsboken äro åter 1618 införda namnen på saltmätare (se d. o.) och 1636 på kalkmätare. Efter skråmönster organiserades senare under 1600-talet i två olika lag salt- och spannmålsmätare samt kalk-, krita- och stenkolsmätare, hvilken indelning sedan i hufvudsak kvarstod. På grund af 1638 års riksdagsbeslut förordnades, att i alla städer skulle finnas edsvurna mätare, och städerna fingo rättighet att upptaga mätarpengar af alla inkommande varor, som blef en riklig, numera bortfallen, del i deras inkomster. Redan två år tidigare hade Stockholm genom privilegium erhållit rätt att uppbära tunnepengar. Genom resolution på städernas besvär 1723 stadgades, att mätarhus skulle uppföras i alla de städer, där sådana ej förut funnos. Parmmätare kallades mätarna af hö, hvilket såldes efter parm (se d. o.), innan det började säljas efter vikt. I Stockholm upphörde mätningsskyldigheten på inkommande varor med år 1872, och redan ett år tidigare hade det gamla salt- och spannmålsmätarlaget erhållit afsked. Enl. k. br. 13 juli 1887 skola mätarna ej längre vara edsvurna. I. Sn.

Stadsnotarie, vid åtskilliga rådstufvurätter anställda lagfarna tjänstemän. De tillsättas af vederbörande magistrat, och deras åligganden äro bestämda genom den i vederbörlig ordning tillkomna, för rådstufvurätten i staden gällande arbetsordningen. Det i kap. 1 § 4 Rättegångsb. gifna stadgandet, att i rådstufvurätt "ega stadens borgmästare och rådmän döma", har icke ansetts utgöra hinder för, att stadsnotarie tjänstgör som domare i rätten. E. K.

Stadsnämnd. Se Kommunernas historia, sp. 677.

Stadspark. Se Park, sp. 105.

Stadsplan, plan för ordnandet och bebyggandet af stad, köping och annan ort med större sammanträngd befolkning, för hvilken byggnadsstadgan för rikets städer och stadsplanelagen skola gälla, omfattar numera såväl byggnadskvarterens gränser jämte dessas bebyggande och anordning som ock gator och torg samt dessas höjdlägen eller gatuprofiler äfvensom planteringar och andra allmänna platser. Upprättandet af stadsplan, hvilket kan ske antingen för hela samhället eller för en del däraf, såsom vid utvidgning af planen, handhas af stadens byggnadsnämnd, som för ändamålet anlitar stadsingenjören eller oftare någon i facket särskildt sakkunnig. Det upprättade stadsplaneförslaget, hvilket inritats på en karta i skala 1: 2 000

eller större och försetts med beskrifning, skall först i föreskrifven ordning göras kunnigt och för granskning allmänt tillgängligt, hvarefter detsamma jämte inkomna anmärkningar och nämndens yttrande öfver dessa lämnas till stadsfullmäktige eller motsvarande myndighet för godkännande. Blir förslaget härvid antaget, skall detsamma underställas K. M:ts pröfning och fastställelse; vissa smärre jämkningar i fastställd stadsplan kunna dock utan underställning hos K. M:t af länsstyrelsen godkännas. Byggnadskvarterens indelning i tomter sker däremot genom beslut af byggnadsnämnden och fastställelse genom länsstyrelsen, såvida ej stadsplanen själf i undantagsfall är till större eller mindre del grundad på viss tomtindelning. Om principerna för stadsplans uppgörande finnas särskilda föreskrifter i byggnadsstadgan för rikets städer af 8 maj 1874, kap. 2, under det att reglerna för stadsplanebeslutens åvägabringande finnas i stadsplanelagen af 31 aug. 1907 och en särskild k. kung. af s. d. Tillämpningen af principerna åter kan växla, och härvid blir i praxis den uppfattning, som hos Öfverintendentsämbetet gör sig gällande, gemenligen afgörande; bestämmande för denna uppfattning åter är stadsplane- eller stadsanläggningskonstens egen utveckling i olika tider.

Öfver de svenska städerna finnas i allmänhet sedan äldre tider åtskilliga plankartor, ofta benämnda ''planta'', men ej alla dessa ha blifvit vederbörligen fastställda eller eljest officiellt erkända eller fått sig tillagda vitsord i fråga om rättsliga förhållanden m. m.

Efter byggnadsstadgans tillkomst upprättades för de flesta svenska städer på 1870—80-talen stadsplaner efter mönster af normalstadsplaner, som hämtats från Finland. Dessa upptogo ett i allmänhet strängt rektangulärt nät af breda gator och esplanader med en eller annan kvartersruta utlagd till torg eller plantering. De sökte stäkildt tillfredsställa behofvet af ljus och luft, d. v. s. de hygieniska krafven, och lades vanligen, utan hänsyn till terrängen, öfver stadens gamla gatunät, ofta oberoende af detsamma, så att i många fall af hela staden endast kanske kyrkan och rådhuset kunde behållas, om den nya planen skulle genomföras. De voro visserligen af K. M:t fastställda, men i allmänhet tillämpades de endast efter stora eldsvådor och andra undantagsfall samt vid stadens utvidgning och ha därför till stor del stannat på papperet. I slutet af 1800-talet framträngde till Sverige de nya från Österrike genom Camillo Sittes (se denne) väckande bok ''Der städtebau nach seinen künstlerischen grundsätzen'' (1889) härstammande och i Tyskland systematiskt utarbetade stadsplaneidéerna, hvilka afsågo ett grundligare studium af de olika hänsyn, som böra tagas vid uppgörande af stadsplanerna, d. v. s. ett mera pietetsfullt behållande af det bestående, beredande af mera trefnad och omväxling åt invånarna, gatornas och platsernas estetiska utarbetande, trafikförhållandenas ordnande, den naturliga terrängens riktiga användning m. m. Det nyvaknade intresset för stadsplanekonsten erhöll i Sverige sitt förnämsta genombrott vid stadsplanetäflingen i Göteborg 1901 och utvecklades därefter raskt, hvarvid särskild betydelse kan tilläggas stadsplanetäflingarna i Hälsingborg 1905, i Trollhättan 1908 och i Stockholm 1909. Med stadsplanelagens ikraftträdande 1908 ökades intresset för stadsplanerandet i hög grad, enär genom densamma bereddes såväl möjlighet som skyldighet för städerna att genomföra sina stadsplaner, hvarigenom de oerhördt viktiga ekonomiska spörsmålen kommo i förgrunden. Härtill kom, att genom stadsplanelagen fastställelse kan beredas icke blott för gator och torg samt parker och andra allmänna platser, utan äfven för gatornas höjdlägen (gatuprofiler) samt för särskilda bestämmelser i afseende på sättet för byggnadskvarterens anordning. Icke minst viktiga ha dessa särskilda bestämmelser visat sig vara, enär därigenom tillägg och afvikelser från byggnadsstadgan beträffande byggnaders tillåtna höjd och våningsantal, bebyggd del af tomten, förgårdar m. m. kunnat i samband med stadsplanen bestämmas. De nya stadsplaneidéerna från slutet af 1800-talet ha därigenom icke minst under senare år alltjämt utvecklats. Som banbrytare eller utvecklare af den nyare stadsanläggningskonsten i Sverige äro därvid att nämna F. Sundbärg, P. Hallman, N. Gellerstedt, A. Nilsson och A. Lilienberg.

Den moderna stadsanläggningskonsten och dess praktiska utöfning stå f. n. högst i Tyskland, Sverige och Finland. I Norge har på senare åren intresset härför varit mycket lifligt, men vid där anordnade stadsplanetäflingar ha dock prisen i allmänhet gått till svenskar. I andra planet komma Holland, Danmark och England, där särskildt för arbetarbostäder gjorts vackra detaljanläggningar, samt Förenta staterna, som på senare år visat stort intresse för hithörande frågor, särskildt parkanläggningar. I de latinska länderna liksom hittills i Amerika och andra utomeuropeiska länder används i allmänhet fortfarande det gamla schablonmässiga stadsplanerandet. Rld. N. G—dt.

Stadspost (ty. *stadtpost*), *postv.*, lokala kommunikationsinrättningar, som af enskilda personer eller bolag igångsatts med ändamål att mot betalning ombesörja regelbunden befordran af bref och andra postförsändelser inom ett stadssamhälles gränser, antingen som komplement till de genom statens försorg underhållna, egentliga postförbindelserna orterna emellan eller ock i konkurrens med statens postverk, nämligen å sådana orter där detta anordnat lokalbefordran. Där stadsposter inrättats i uppenbart syfte att konkurrera med statens postverk, ha de städse af statsmakterna bekämpats såsom utgörande ett intrång på postregalet (se d. o.). De äldsta kända stadsposterna inrättades i Paris och London. Under Ludvig XIV:s regering erhöll en viss de Vélayer tillstånd att i Paris inrätta en särskild stadspost, kallad *petit poste* till skillnad från den vanliga posten (''grand poste''). Den förde en tynande, snart ändad tillvaro. En af räntmästaren de Chamousset 1760 i Paris öppnad stadspost synes däremot ha haft stor framgång; den indrogs till kronan mot godtgörelse till de Chamousset. Den af tapetserare Robert Murray i London 1680 började, snart till köpmannen William Dockwra öfverlåtna *penny posten* blef mycket populär och i hög grad vinstgifvande. Då den betraktades som ett ingrepp i generalpostmästarens monopol, tilldömdes de

nellertid denne, och Dockwra afspisades med en pension (som efter några år indrogs). Denna lokalpost utvecklades sedan till en mönsterinstitution i ett slag. — Med "petite poste" och "pennyposten" som förebilder planerades med myndigheternas begifvande inrättandet i Stockholm af dknande företag, 1774 af en Biörkdahl, 1825 af cosshandlaren N. Kemner ("tvåskillingsposten"), 1831 af öfverstelöjtnanten C. de Mottoni och 1832 af kaptenen F. L. Rosenqvist af Åkershult. Intet af dessa företag, af hvilka åtminstone det förstnämnda synes ha stannat vid blotta afsikten, rönte någon framgång. Daremot hade den af E. E. Hallén (se d. o.) 1838—55 skötta gångposten en viss betydelse. Efter erhållen oktroj började ett af redaktören A. Jeurling (se denne) bildadt aktiebolag "Stadsposten" i dec. 1887 sin verksamhet inom hufvudstaden. Ett "hufvudkontor" öppnades, breflådor, till färgen gula, anbragtes på ett antal platser i staden, särskilda frimärken tillverkades och saluhöllos, en "poststadga för Stockholms stadspost" utgafs från trycket o. s. v. 1888 uppnades i Göteborg af en firma, "Göteborgs stadspost (E. Wiberg)", en liknande rörelse, om än betydligt mindre skala. Dessa företeelser påtallade statsmakternas uppmärksamhet. Dylika privata postinrättningars nytta var högst tvifvelaktig till följd af bristande prestationsförmåga och de ständiga förväxlingarna (vid Stockholms stadspost omkr. 150 fall dagligen) af deras och postverkets breflådor, och fara var, att de inrättade till afsevärdt antal på olika orter kunde genom samverkan sinsemellan kringskära den monopoliserade postinrättningens verksamhet. K. kung. 21 dec. 1888 fastslog därför uteslutande rätt för statens postverk att mot afgift besörja regelbunden befordran af förseglade eller eljest tillslutna bref äfvensom af brefkort fr. o. m. 1 okt. 1889, och genom k. bref 10 sept. 1889 bemyndigades Generalpoststyrelsen att för 3,143 kr. inköpa a.-b. "Stadspostens" i Stockholm materiel. S. k. stadsbudsexpeditioners och liknande affärsföretags åtaganden att inom ett samhälle vid sidan af sin egentliga verksamhet ombesörja rent tillfällig befordran af expressbref har icke ansetts kunna betraktas som ett intrång i statens rätt att uteslutande handhafva den ordnade och regelbundna brefbefordringen. R. L—n.

Stadsprivilegier. Se Stad.

Stadsprofoss. Se Profoss.

Stadsrevisor kallas den af vederbörande kommunalmyndighet i städerna tillsatte tjänsteman, som i olika utsträckning utför granskning af stadens räkenskapsväsen. Särskild stadsrevisor finnes dock icke i alla städer. I de större är han chef för stadsrevisionskontoret. I. Sn.

Stadsrätt. 1. Sammanfattningen af de rättsgrundsatser, som gälla sådana förhållanden, hvilka äro egendomliga för stad. Den äldre germanska rätten är — i motsats mot den romerska, som urspr. är en stadsrätt — en landsrätt, emedan hos de germanska folken verkliga rättssamhällen tidigast utvecklat sig på landet. Småningom uppväxte emellertid äfven hos dem stadssamhällen, i hvilka särskilda näringar drefvos och i öfrigt särskilda förhållanden utbildade sig. Dessa äldsta stadssamhällen, i hvilka sannolikt tidigast den rätt tillämpades, som gällde för det kringliggande landet, synas först småningom ha lösgjort sig från landets rättsområde och erhållit egen jurisdiktion, hvarefter de för städerna mer och mer sig utbildande egendomliga förhållandena medförde en omskapning af själfva den materiella rätten. (Om den särskilda stadsrättens utbildning i de nordiska länderna se Nordisk rätt, sp. 1326, 1329, 1331—32.) — 2. Stadsdomstol. I de flesta svenska städer funnos före 1849 två stadsdomstolar, af hvilka kämnärsrätten (se d. o.) utgjorde en lägre och rådstufvurätten (se d. o.) en högre instans. Kämnärsrätterna upphäfdes 1849. I. L.*

Stadssigill. Se Sigill, sp. 420.

Stadsskolor. Se Lärdomsskola.

Stadstjänare, den alltifrån medeltiden kvarstående titeln på de betjänte, som utföra Stockholms magistrats vaktmästarsysslor. I. Sn.

Stadsträdgård, en af stad anlagd och underhållen trädgård för uppdragning af sådana blomsterväxter, som användas till utplantering i prydnadsanläggningar på offentliga platser eller eljest åtgå för stadens behof. Ofta finnas växthus för öfvervintring af dekorationsväxter o. s. v. I vissa städer (t. ex. Karlstad) omfattar stadsträdgården såväl ekonomi- och prydnadsafdelningar som park och promenadplatser. C. G. D.

Stadsträdgårdsmästare, *trädg.*, har till uppgift att leda alla arbeten i stadens parker, prydnadsplanteringar och ekonomiträdgårdsafdelningar och finns numera i de flesta svenska städer. C. G. D.

Stadstullen. Se Tull.

Stadsvakten i Stockholm. De medeltida burspråken (kommunala ordningsregler) fordrade af hvarje borgare, att han ständigt skulle ha sina vapen och brandredskap i ordning, beredd att skydda sin stad, och hvar i sin tur efter vårdskrifvarens tillsägelse i egen person gå burvård (nattlig vaktpatrullering) i staden. För detta ändamål var staden indelad i fyra kvarter under årligen ombytta brand- och kvartermästare (de senare för mönstring af vapnen). Under den medeltida stadsordningens upplösning under 1500-talet slappades småningom upprätthållandet af dessa bestämmelser, och vid slutet af århundradet blef det för ordningens upprätthållande nödvändigt att öfverlämna bevakningen åt yrkessoldater, och knektpengar började upptagas af borgerskapet, hvars vaktskyldighet dock alltjämt kvarstod. Sålunda uppstod omkr. 1600 en särskild stadsvakt, hvars första corps-de-garde 1624 byggdes utanför rådstugan vid Stortorget. Denna vakt organiserades militäriskt som ett kompani, det under 1700-talet kallade stadsmilitärkompaniet, som stod under politikollegiets inseende (från 1821 politi-, byggnings- och ämbetskollegiets). Vid 1600-talets midt utgjorde dess styrka 70 man, hvilket antal, sedan 1667—69 försök gjorts med en beriden nattvakt, de s. k. archererna (se Archer), ytterligare ökades, så att det 1761 utgjordes af 130 man under en kapten eller kompanichef, förutom öfrigt befäl och den s. k. separationsvakten (se d. o.). 1809 reglerades styrkan till 136 man. Vaktens hufvudsakliga uppgift var då att bestrida nio poster, eskortera fångar, utsända handräckningspatruller, anskaffa

eller större och försetts med beskrifning, skall först i föreskrifven ordning göras kunnigt och för granskning allmänt tillgängligt, hvarefter detsamma jämte inkomna anmärkningar och nämndens yttrande öfver dessa lämnas till stadsfullmäktige eller motsvarande myndighet för godkännande. Blir förslaget härvid antaget, skall detsamma underställas K. M:ts pröfning och fastställelse; vissa smärre jämkningar i fastställd stadsplan kunna dock utan underställning hos K. M:t af länsstyrelsen godkännas. Byggnadskvarterens indelning i tomter sker däremot genom beslut af byggnadsnämnden och fastställelse genom länsstyrelsen, såvida ej stadsplanen själf i undantagsfall är till större eller mindre del grundad på viss tomtindelning. Om principerna för stadsplans uppgörande finnas särskilda föreskrifter i byggnadsstadgan för rikets städer af 8 maj 1874, kap. 2, under det att reglerna för stadsplanebeslutens åvägabringande finnas i stadsplanelagen af 31 aug. 1907 och en särskild k. kung. af s. d. Tillämpningen af principerna åter kan växla, och härvid blir i praxis den uppfattning, som hos Öfverintendentsämbetet gör sig gällande, gemenligen afgörande; bestämmande för denna uppfattning åter är stadsplane- eller stadsanläggningskonstens egen utveckling i olika tider.

Öfver de svenska städerna finnas i allmänhet sedan äldre tider åtskilliga plankartor, ofta benämnda "planta", men ej alla dessa ha blifvit vederbörligen fastställda eller eljest officiellt erkända eller fått sig tillagda vitsord i fråga om rättsliga förhållanden m. m.

Efter byggnadsstadgans tillkomst upprättades för de flesta svenska städer på 1870—80-talen stadsplaner efter mönster af normalstadsplaner, som hämtats från Finland. Dessa upptogo ett i allmänhet strängt rektangulärt nät af breda gator och esplanader med en eller annan kvartersruta utlagd till torg eller plantering. De sökte särskildt tillfredsställa behofvet af ljus och luft, d. v. s. de hygieniska krafven, och lades vanligen, utan hänsyn till terrängen, öfver stadens gamla gatunät, ofta oberoende af detsamma, så att i många fall af hela staden endast kanske kyrkan och rådhuset kunde behållas, om den nya planen skulle genomföras. De voro visserligen af K. M:t fastställda, men i allmänhet tillämpades de endast efter stora eldsvådor och andra undantagsfall samt vid stadens utvidgning och ha därför till stor del stannat på papperet. I slutet af 1800-talet framträngde till Sverige de nya från Österrike genom Camillo Sittes (se denne) väckande bok "Der städtebau nach seinen künstlerischen grundsätzen" (1889) härstammande och i Tyskland systematiskt utarbetade stadsplaneidéerna, hvilka afsågo ett grundligare studium af de olika hänsyn, som böra tagas vid uppgörande af stadsplanerna, d. v. s. ett mera pietetsfullt behållande af det bestående, beredande af mera trefnad och omväxling åt invånarna, gatornas och platsernas estetiska utarbetande, trafikförhållandenas ordnande, den naturliga terrängens riktiga användning m. m. Det nyvaknade intresset för stadsplanekonsten erhöll i Sverige sitt förnämsta genombrott vid stadsplanetäflingen i Göteborg 1901 och utvecklades därefter raskt, hvarvid särskild betydelse kan tilläggas stadsplanetäflingarna i Hälsingborg 1905, i Trollhättan 1908 och i Stockholm 1909. Med stadsplanelagens ikraftträdande 1908 ökades intresset för stadsplanerandet i hög grad, enär genom densamma bereddes såväl möjlighet som skyldighet för städerna att genomföra sina stadsplaner, hvarigenom de oerhördt viktiga ekonomiska spörsmålen kommo i förgrunden. Härtill kom, att genom stadsplanelagen fastställelse kan beredas icke blott för gator och torg samt parker och andra allmänna platser, utan äfven för gatornas höjdlägen (gatuprofiler) samt för särskilda bestämmelser i afseende på sättet för byggnadskvarterens anordning. Icke minst viktiga ha dessa särskilda bestämmelser visat sig vara, enär därigenom tillägg och afvikelser från byggnadsstadgan beträffande byggnaders tillåtna höjd och våningsantal, bebyggd del af tomten, förgårdar m. m. kunnat i samband med stadsplanen bestämmas. De nya stadsplaneidéerna från slutet af 1800-talet ha därigenom icke minst under senare år alltjämt utvecklats. Som banbrytare eller utvecklare af den nyare stadsanläggningskonsten i Sverige äro därvid att nämna F. Sundbärg, P. Hallman, N. Gellerstedt, A. Nilsson och A. Lilienberg.

Den moderna stadsanläggningskonsten och dess praktiska utöfning stå f. n. högst i Tyskland, Sverige och Finland. I Norge har på senare åren intresset härför varit mycket liflig, men vid där anordnade stadsplanetäflingar ha dock prisen i allmänhet gått till svenskar. I andra planet komma Holland, Danmark och England, där särskildt för arbetarbostäder gjorts vackra detaljanläggningar, samt Förenta staterna, som på senare år visat stort intresse för hithörande frågor, särskildt parkanläggningar. I de latinska länderna liksom hittills i Amerika och andra utomeuropeiska länder används i allmänhet fortfarande det gamla schablonmässiga stadsplanerandet. Rld. N. G—dt.

Stadspost (ty. *stadtpost*), *postv.*, lokala kommunikationsinrättningar, som af enskilda personer eller bolag igångsatts med ändamål att mot betalning ombesörja regelbunden befordran af bref och andra postförsändelser inom ett stadssamhälles gränser, antingen som komplement till de genom statens försorg underhållna, egentliga postförbindelserna orterna emellan eller ock i konkurrens med statens postverk, nämligen å sådana orter, där detta anordnat lokalbefordran. Där stadsposter inrättats i uppenbart syfte att konkurrera med statens postverk, ha de städse af statsmakterna bekämpats såsom utgörande ett intrång på postregalet (se d. o.). De äldsta kända stadsposterna inrättades i Paris och London. Under Ludvig XIV:s regering erhöll en viss de Vélayer tillstånd att i Paris inrätta en särskild stadspost, kallad *petite poste* till skillnad från den vanliga posten ("grande poste"). Den förde en tynande, snart ändad tillvaro. En af räntmästaren de Chamousset 1760 i Paris öppnad stadspost synes däremot ha haft stor framgång; den indrogs till kronan mot godtgörelse till de Chamousset. Den af tapetseraren Robert Murray i London 1680 började, snart till köpmannen William Dockwra öfverlåtna *pennyposten* blef mycket populär och i hög grad vinstgifvande. Då den betraktades som ett ingrepp i generalpostmästarens monopol, tilldömdes den

emellertid denne, och Dockwra afspisades med en pension (som efter några år indrogs). Denna lokalpost utvecklades sedan till en mönsterinstitution i sitt slag. — Med "petite poste" och "pennyposten" som förebilder planerades med myndigheternas begifvande inrättandet i Stockholm af liknande företag, 1774 af en Biörkdahl, 1825 af grosshandlaren N. Kemner ("tvåskillingsposten"), 1831 af öfverstelöjtnanten C. de Mottoni och 1832 af kaptenen F. L. Rosenqvist af Åkershult. Intet af dessa företag, af hvilka åtminstone det förstnämnda synes ha stannat vid blotta afsikten, rönte någon framgång. Daremot hade den af E. E. Mallén (se d. o.) 1838—55 skötta gångposten en viss betydelse. Efter erhållen oktroj började ett af redaktören A. Jeurling (se denne) bildadt aktiebolag "Stadsposten" i dec. 1887 sin verksamhet inom hufvudstaden. Ett "hufvudkontor" öppnades, breflådor, till färgen gula, anbragtes på ett flertal platser i staden, särskilda frimärken tillverkades och saluhöllos, en "poststadga för Stockholms stadspost" utgafs från trycket o. s. v. 1888 öppnades i Göteborg af en firma, "Göteborgs stadspost (E. Wiberg)", en liknande rörelse, om än i betydligt mindre skala. Dessa företeelser påkallade statsmakternas uppmärksamhet. Dylika privata postinrättningars nytta var högst tvifvelaktig till följd af bristande prestationsförmåga och de ständiga förväxlingarna (vid Stockholms stadspost omkr. 150 fall dagligen) af deras och postverkets breflådor, och fara var, att de inrättade till afsevärdt antal på olika orter kunde genom samverkan sinsemellan kringskära den monopoliserade postinrättningens verksamhet. K. kung. 21 dec. 1888 fastslog därför uteslutande rätt för statens postverk att mot afgift besörja regelbunden befordran af förseglade eller eljest tillslutna bref äfvensom af brefkort fr. o. m. 1 okt. 1889, och genom k. bref 10 sept. 1889 bemyndigades Generalpoststyrelsen att för 3,143 kr. inköpa a.-b. "Stadspostens" i Stockholm materiel. S. k. stadsbudsexpeditioners och liknande affärsföretags åtaganden att inom ett samhälle vid sidan af sin egentliga verksamhet ombesörja rent tillfällig befordran af expressbref har icke ansetts kunna betraktas som ett intrång i statens rätt att uteslutande handhafva den ordnade och regelbundna brefbefordringen. R. L—n.

Stadsprivilegier. Se Stad.

Stadsprofoss. Se Profoss.

Stadsrevisor kallas den af vederbörande kommunalmyndighet i städerna tillsatte tjänsteman, som i olika utsträckning utför granskning af stadens räkenskapsväsen. Särskild stadsrevisor finnes dock icke i alla städer. I de större är han chef för stadsrevisionskontoret. I. Sn.

Stadsrätt. 1. Sammanfattningen af de rättsgrundsatser, som gälla sådana förhållanden, hvilka äro egendomliga för stad. Den äldre germanska rätten är — i motsats mot den romerska, som urspr. är en stadsrätt — en landsrätt, emedan hos de germanska folken verkliga rättssamhällen tidigast utvecklat sig på landet. Småningom uppväxte emellertid äfven hos dem stadssamhällen, i hvilka särskilda näringar drefvos och i öfrigt särskilda förhållanden utbildade sig. Dessa äldsta stadssamhällen, i hvilka sannolikt tidigast den rätt tillämpades, som gällde för det kringliggande landet, synas först småningom ha lösgjort sig från landets rättsområde och erhållit egen jurisdiktion, hvarefter de för städerna mer och mer sig utbildande egendomliga förhållandena medförde en omskapning af själfva den materiella rätten. (Om den särskilda stadsrättens utbildning i de nordiska länderna se Nordisk rätt, sp. 1326, 1329, 1331—32.) — 2. Stadsdomstol. I de flesta svenska städer funnos före 1849 två stadsdomstolar, af hvilka kämnärsrätten (se d. o.) utgjorde en lägre och rådstufvurätten (se d. o.) en högre instans. Kämnärsrätterna upphäfdes 1849. I. L.*

Stadssigill. Se Sigill, sp. 420.

Stadsskolor. Se Lärdomsskola.

Stadstjänare, den alltifrån medeltiden kvarstående titeln på de betjänte, som utföra Stockholms magistrats vaktmästarsysslor. I. Sn.

Stadsträdgård, en af stad anlagd och underhållen trädgård för uppdragning af sådana blomsterväxter, som användas till utplantering i prydnadsanläggningar på offentliga platser eller eljest åtgå för stadens behof. Ofta finnas växthus för öfvervintring af dekorationsväxter o. s. v. I vissa städer (t. ex. Karlstad) omfattar stadsträdgården såväl ekonomi- och prydnadsafdelningar som park och promenadplatser. C. G. D.

Stadsträdgårdsmästare, *trädg.*, har till uppgift att leda alla arbeten i stadens parker, prydnadsplanteringar och ekonomiträdgårdsafdelningar och finns numera i de flesta svenska städer. C. G. D.

Stadstullen. Se Tull.

Stadsvakten i Stockholm. De medeltida burspråken (kommunala ordningsregler) fordrade af hvarje borgare, att han ständigt skulle ha sina vapen och brandredskap i ordning, beredd att skydda sin stad, och hvar i sin tur efter vårdskrifvarens tillsägelse i egen person gå burvård (nattlig vaktpatrullering) i staden. För detta ändamål var staden indelad i fyra kvarter under årligen ombytta brand- och kvartermästare (de senare för mönstring af vapnen). Under den medeltida stadsordningens upplösning under 1500-talet slappades småningom upprätthållandet af dessa bestämmelser, och vid slutet af århundradet blef det för ordningens upprätthållande nödvändigt att öfverlämna bevakningen åt yrkessoldater, och knektpengar började upptagas af borgerskapet, hvars vaktskyldighet dock alltjämt kvarstod. Sålunda uppstod omkr. 1600 en särskild stadsvakt, hvars första corps-de-garde 1624 byggdes utanför rådstugan vid Stortorget. Denna vakt organiserades militäriskt som ett kompani, det under 1700-talet kallade stadsmilitärkompaniet, som stod under politikollegiets inseende (från 1821 politi-, byggnings- och ämbetskollegiets). Vid 1600-talets midt utgjorde dess styrka 70 man, hvilket antal, sedan 1667—69 försök gjorts med en beriden nattvakt, de s. k. archererna (se Archer), ytterligare ökades, så att det 1761 utgjordes af 130 man under en kapten eller kompanichef, förutom öfrigt befäl och den s. k. separationsvakten (se d. o.). 1809 reglerades styrkan till 136 man. Vaktens hufvudsakliga uppgift var då att bestrida nio poster, eskortera fångar, utsända handräckningspatruller, anskaffa

s. k. vallsedlar, aflämna kungörelserna till kyrkorna o. s. v. 1835 omorganiserades stadsvakten till Stockholms stads militärkår på tvenne kompanier, af hvilka det ena fick öfvertaga det samtidigt upplösta, 1730 bildade brandvaktskompaniets nattbevakning. Militärkåren var ställd direkt under Öfverståthållarämbetet. Vid polisverkets omorganisation 1850 indrogs nattbevakningskompaniet, och 1875 i samband med inrättande af civil brandkår försvann den sista resten af den gamla stadsvakten. Om denna i sin helhet kan sägas, att den, illa rekryterad som den alltid var, icke varit tillräcklig för ordningens upprätthållande i staden, hvarigenom den också städse varit utsatt för borgerskapets klagan. I. Sn.

Stadsvapen. Se Vapen.

Stadsvåg. Se Våg.

Stadt, udde. Se Stad.

Stadt am hof [håf], förstad till Regensburg (se d. o.).

Stadthagen, stad i furstendömet Schaumburg-Lippe. 7,076 inv. (1910). Säte för amtman och amtsdomstol. Glasfabriker och stenkolsindustri; realprogymnasium. Ett gammalt slott, fordom residens för grefvarna af Schaumburg. (J. F. N.)

Stadtilm, stad i furstendömet Schwarzburg-Rudolstadt vid Ilm och järnvägen Arnstadt—Saalfeld, 484 m. ö. h. 3,798 inv. (1910). Slott. Porslins-, klädes- o. a. industri. (J. F. N.)

Stadtkreis [-krajs], ty. Se Krets och Preussen, sp. 212.

Stadtlohn [-lån], stad i preussiska reg.-omr. Münster (Westfalen), 5 km. från nederländska gränsen, vid ån Berkel. 4,026 inv. (1910). Där besegrade de kejserlige, under Tilly, 6 aug. (n. st.), 1623 hertig Kristian af Braunschweig. (J. F. N.)

Stadträte, ty. Se Preussen, sp. 212.

Stadtverordnete [-fer-], ty. Se Preussen, sp. 212.

Stadt zum Hof [håf], stad. Se Hof, sp. 898.

Staël von Holstein [stal fånn], adlig ätt, som egde slottet Holstein vid Homburg (Hessen-Nassau). En gren öfverflyttade på 1400-talet till Estland, och medlemmar af densamma, Jakob (se S. 1), dennes halfbroder Johan S. (verksam vid fortifikationsarbetena i Östersjöprovinserna, öfverstelöjtnant vid artilleriet 1674, d. 1703) samt tre deras kusiner, upptogos 1652 på svenska riddarhuset. Tre grenar af denna naturaliserade ätt upphöjdes i friherrligt stånd. Den första blef friherrlig 1719 med Jakobs son Otto Vilhelm S. (se S. 2) och fortlefver ännu, liksom den adliga grenen; den andra, friherrlig 1731, utdog 1763 med stiftaren den ofvan nämnde Johans son Georg Bogislaus S. (se S. 4); den tredje stiftades 1788 af Johans sonsons son Erik Magnus S. (se S. 5) och utslocknade på 1830-talet i Frankrike. — Den del af den svenska adliga ätten, som stannade kvar i Östersjöprovinserna efter deras skilsmässa från Sverige (1721), blef immatrikulerad på riddarhusen i Reval och Riga och fick genom kejserlig ukas 1869 friherrlig värdighet. Se A. Fahne, "Geschichte der herren S." (2 bd, 186, 487), omfattande släktens äldsta historia, och C. Russwurm, "Nachrichten über das adeliche und freiherrliche geschlecht S. ehstländischer linie. II. Urkunden und regesten" (Reval 1873; "Nachträge und register", 1877).

1. Jakob S., militär, f. (årtalet okändt) i Pernau, ingick vid artilleriet, naturaliserades 1652 som svensk adelsman (ända till 1674 skref han sig Stahl), öfvergick till infanteriet och avancerade till öfverstelöjtnant vid Upplands regemente, deltog i polska och danska krigen och blef 1658 kommendant i Kjöge, där han byggde fästningsverk (se därom Kjöge). 1660 blef han öfverste för artilleriet i fästningarna i Östersjöprovinserna och förordnades därjämte att som generalkvartermästare ha inspektion öfver fortifikationsbyggnaderna där. I den senare egenskapen utvecklade han rastlös verksamhet: han uppgjorde förslag och desseiner till de flesta fästningars, slotts och stadsbefästningars iståndsättande eller förstärkande. 1673 blef han ståthållare på Revals slott och var s. å. Karl XI följaktig vid inspektionen af försvarsverken i södra och västra Sverige och utarbetade s. å. ett betänkande öfver dem. I jan. 1674 befullmäktigades han att vara krigsråd och, efter Wärnschiöldh, generalkvartermästare, men synes ej ha tillträdt befattningen (som gafs åt Dahlbergh), utan utnämndes 3 aug. s. å. till generalmajor vid artilleriet i Tyskland, dock med bibehållandet af direktionen öfver fortifikationsarbetena i Östersjöprovinserna, som under hans frånvaro i kriget skulle skötas af hans halfbroder Johan och von Weingarten. I 1675 års misslyckade tyska fälttåg deltog S. som artillerichef, men tillsåg därjämte fortifikationsväsendet i Pommern; vid Fehrbellin lyckades han ersätta den uppbrända bron öfver Rhin med en annan, öfver hvilken Wolmar Wrangel efter nederlaget kunde fortsätta återtåget till Wittstock. S., som frikallades från allt ansvar för nederlaget, ledde under en del af 1677 det fortifikatoriska anfallet mot Kristianstad, särskildt dämningsverkets anläggning vid Åhus, och biträdde M. G. De la Gardie vid norska gränsen, men återtog 1678 direktionen i Östersjöprovinserna, om hvilkas befästningar han 1679 insände en relation till Krigskollegium. 1 okt. 1679 bragtes han svekfullt om lifvet af sin mot honom hätske svåger O. von Mengdens son Gustaf och sonson Otto Reinhold.

2. Otto Vilhelm S., friherre, den föregåendes son, krigare, f. 28 juni 1668 i Estland, d. 27 april 1730 i Stockholm, blef löjtnant vid Västerbottens regemente 1689 och var 1690—93 i fransk tjänst, där han deltog i fälttåget i Brabant, belägringarna af Namur och Charleroi m. m. 1700 utnämnd till generaladjutant, bevistade han 1701 öfvergången af Düna. 1704 befordrades han till öfverstelöjtnant och kommendant för holsteinska infanteriet, och då han af änkehertiginnan af Holstein flera gånger sändes med bref till Karl XII, kom han att deltaga i några af dennes krigsföretag, såsom belägringen af Thorn, tåget till Sachsen m. m. 1709—11 var han som chef för ett holsteinskt infanteriregemente med i Spanska tronföljdskriget och blef 1712, vid sin hemkomst till Sverige, öfverste för adelsfanan. Han utnämndes till generalmajor och öfverste för Halländska regementet 1717 och upphöjdes i friherrligt stånd 1719.

3. Jakob Axel S., den föregåendes broder,

krigare, f. 1680 i Livland, d. 19 mars 1730 i Stralsund, deltog som svensk, sedan som holsteinsk militär med utmärkelse i slaget vid Düna (1701) m. fl. strider, kom sedan i tjänst hos Stanislaus af Polen och utnämndes till öfverste för ett tyskt regemente. Han nedstack i duell vid Hildesheim 12 nov. 1720 Tordenskjold, som beskyllt honom för att vara falskspelare.

4. Georg Bogislaus S., friherre, den föregåendes kusin, krigare, f. 6 dec. (g. st.) 1685, d. 17 dec. 1763 i Malmö, volontär vid Lifgardet 1700, blef som kapten tillfångatagen vid Narvas belägring (1704) och utväxlades först 1711. S. å. skickades han med viktiga depescher till Karl XII vid Bender. 1717 utnämnd till öfverste för Skaraborgs regemente, gjorde han fälttåget i Norge följande år och räddade 1720 Älfsborg från Tordenskjolds anfall. 1721 befordrades han i holsteinsk tjänst till generalmajor och generalkrigskommissarie. Återkommen till Sverige, hugnades han med friherrlig värdighet 1731 samt utnämndes 1734 till landshöfding och öfverkommendant i Kalmar län och på Öland, 1743 till generallöjtnant, 1754 till landshöfding och öfverkommendant i Malmö och 1757 till fältmarskalk. 1743 afsändes han till Hamburg för att för Adolf Fredrik tillkännage hans val till svensk tronföljare.

5. Erik Magnus S., friherre, den föregåendes brorsons son, diplomat, f. 25 okt. 1749 på Loddby i Östergötland, d. 9 maj 1802 i Poligny (Franche-Comté), var stabsfänrik vid Östgöta infanteriregemente, då han 1772, till belöning för sin medverkan vid statshvälfningen, utnämndes till löjtnant i armén, hvarefter han genom tjänstebyten 1773 blef löjtnant vid Södermanlands regemente och 1778 stabslöjtnant. 1776 reste han utrikes för att söka sin lycka genom att i engelsk tjänst deltaga i Nordamerikanska frihetskriget och anhöll då hos konungen om en kaptensfullmakt, som han emellertid erhöll först 1780. Afsikten att gå i engelsk tjänst fullföljdes ej, utan han slog sig i stället ned i Paris i hopp att få anställning vid svenska legationen där. Upptagen i den högsta societeten, förde han här ett dyrbart lefnadssätt, som ådrog honom stora skulder, men vann mäktiga beskyddarinnor i Gustaf III:s väninnor, grefvinnorna de La Marck och de Boufflers (se denna, sp. 1336), och i själfva drottning Marie-Antoinette. Genom deras bemedling fick han 1776 ett slags attachéplats i Paris, utnämndes 1778 till kammarherre hos Gustaf III:s gemål och s. å. till sekreterare vid svenska ambassaden i Paris samt erhöll 1783 Sveriges då viktigaste diplomatiska post: ambassadörskapet i Frankrike. Denna utnämning var det pris, som Gustaf III måste betala, för att den fattige svenske adelsmannen skulle få utsikt att bli måg till den då rike och mäktige Necker (se d. o. och S. 7). Giftermålet egde rum 1786 efter flerårigа formliga underhandlingar — genom grefvinnan de Boufflers och Marie-Antoinette — mellan Gustaf III och familjen Necker, som äfven uppställde andra villkor. Ett af dessa var legitimering af friherretiteln, som S. tillegnat sig efter sin ankomst till Paris, men det uppfylldes först 1788. Genom giftermålet erhöll S. stor hemgift och skulle få sina skulder betalda, men då han ej fullständigt uppgett dessa och ständigt var oefterrättlig i affärer, blef hans ekonomiska ställning alltjämt bekymmersam. Efter franska revolutionens utbrott ådrog sig S. Gustaf III:s misshag genom sin och i synnerhet sin frus sympatier för revolutionen, och i dec. 1791 hemkallades han under form af "permission". Gustaf III:s död, som inträffade vid tiden för S:s ankomst till Stockholm, öppnade nya möjligheter för honom, som genom ordensmysticism var nära förbunden med de nye maktinnehafvarna, hertig Karl och Reuterholm. Efter att ha tagit afsked från sin officersbeställning återvände han till Paris 1792 med hemliga uppdrag från hertigen och Reuterholm, och det var förnämligast han, som nu åvägabragte den sedermera ej ratificerade defensiv- och subsidiealliansen 17 maj 1793 mellan Sverige och Frankrike, det svensk-danska neutralitetsförbundet 27 mars 1794 och den svensk-franska alliansen 14 sept. 1795 (se härom Reuterholm, sp. 37—38). Genom 1793 års allians försökte han rädda sin forna beskyddarinna Marie-Antoinette, i det han föreslog hertigen att hos den vänskapligt sinnade franska regeringen göra en hemställan om hennes frigifning, men hertigen synes ej ha brytt sig därom. För att främja afslutandet af 1795 års allians infann S. sig — i viss mån med öfverskridande af sina instruktioner — som ambassadör 23 april 1795 i konventet och erkände å Sveriges vägnar franska republiken — ett steg, som väckte stort uppseende. Upplösningen af denna allians sommaren 1796 i sammanhang med Gustaf IV Adolfs tillämnade ryska giftermål blef ödesdiger för S. Han måste i aug. lämna Paris och erhöll i nov. formligt afsked från ambassadörskapet. Vid afslutandet af alliansen 1795 hade han enligt bemyndigande af hertigen-regenten till mutor åt franska statsmän utgett 100,000 livres, som han i eget namn upplånat, men då vid alliansbrottet de franska subsidieutbetalningarna inställdes, ersatte hertigen ej förskottet och synes ej heller ha låtit förmå sig att efter Gustaf IV Adolfs regeringstillträde bestyrka S:s fordran. Genom att godtroget lämna ifrån sig bevisen på att hertigen vid 1793 års underhandlingar ej haft rena händer hade S. förlorat möjligheten att tvinga honom därtill. Följden blef, att S. råkade i svårt ekonomiskt betryck. Misslyckandet af den ryska giftermålsplanen och den däraf föranledda spänningen mellan Sverige och Ryssland gjorde emel-

lertid den unge konungen benägen för ett nytt närmande till Frankrike, och häraf sökte fru Staëls mäktiga franska vänner, särskildt utrikesministern Talleyrand (se d. o.), begagna sig för att återförskaffa ambassadörsplatsen åt hennes man. Mot sin vilja nödgades också Gustaf Adolf i dec. 1797 uppfylla denna fordran. Då franska regeringen (direktoriet) oaktadt detta tillmötesgående dröjde med att å sin sida återställa den afbrutna diplomatiska förbindelsen med Sverige, uppdrogs åt S. att föra de häraf föranledda underhandlingarna, men ej som ambassadör, utan som "commissionnaire plénipotentiaire" (febr. 1798) och därpå (april s. å.) som "ministre plénipotentiaire". Då han ej lyckades hindra, att franska regeringen mot Gustaf IV Adolfs önskan beslöt låta representera sig i Sverige af en ambassadör i st. f. en minister (såsom reciprociteten fordrat) och att till innehafvare af platsen utnämndes en för konungen misshaglig person, blef S:s ställning så ohållbar, att han begärde sitt afsked, som genast (13 juli 1799) beviljades. Bruten till kropp och själ och olycklig i sitt äktenskap, var S. då för sitt uppehälle hänvisad till understöd af svärfadern och hustrun, från hvilken han 1798 sökt skilsmässa till säng och säte och som efter hans rappell genomdrifvit boskillnad. Då hon ville föra honom till en badort i närheten af sin fars gods Coppet i Schweiz, dog S. på resan. — En del af S:s "Correspondance diplomatique", belysande franska revolutionen, har utgetts af L. Léouzon Le Duc (1881; anm. af A. Hedin i "Hist. tidskr." s. å.). Jfr f. ö. S. J. Boëthius, "Gustaf IV Adolfs förmyndareregering och den franska revolutionen" (i "Hist. tidskr.", 1888—89), J. V. Nilsson, "De diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Frankrike under Gustaf IV Adolf" (1899), H. Schück, "M. och M:e de Stael" (1905), och J. Wickman, "M:me de Staël och Sverige" (1911).

6. Korfitz Ludvig S., friherre, sonson till S. 2, militär, politiker, f. 24 dec. 1753, d. 8 maj 1819 å sin egendom Skyrup i Skåne, blef 1770 fänrik vid von Blixenska regementet, där han 1783 befordrades till kapten, och transporterades 1785 till Kalmar regemente, med hvilket han deltog i 1788—90 års krig. 1793 tog han afsked ur krigstjänsten för att egna sig åt landtbruk. Vid alla riksdagar 1800—18 deltog S. i riddarhusets förhandlingar, städse räknad till den frisinnade oppositionen och under den första förtjusningsfebern efter Karl Johans ankomst dess nästan ende konsekvente banerförare.

7. Anne Louise Germaine S., S. 5:s hustru, fransk författarinna, f. 22 april 1766 i Paris, d. där 14 juli 1817, var dotter till den som statsman och finansminister berömde Necker, hvars hus var en samlingsplats för många af Frankrikes ryktbaraste personligheter, i hvilkas midt den lifliga flickan uppväxte och mottog de mest mångskiftande intryck, som brådmognade hennes förstånd och fantasi och tände hennes ärelystnad, då hon tidigt väckte allmän beundran för sin kvickhet och sin sällsynta konversationsförmåga. Modern, en protestant af strängare sinnesriktning, sökte fåfängt mildra och motarbeta dotterns förvetenhet, djärfva uppträdande och själfsvåldiga sätt. Denna hyste en svärmisk beundran för sin fader, och hennes politiska åskådning bestämdes till en början af dennes uppträdande; en parlamentarisk och doktrinär liberalism efter engelskt eller amerikanskt mönster vardt sedermera hennes på flera sätt under olika skeden modifierade grunduppfattning. Hennes föräldrar utsågo till hennes make svenske ambassadören E. M. S.; någon starkare känsla eller väsensfrändskap förenade ej makarna, men hon fick som en ambassadörs hustru större sociala möjligheter än annars att föra salong och spela den roll, hvartill hennes fåfänga eggade henne och hennes rikedom gaf henne tillfälle. 1788 publicerades för vänkretsen ett arbete af madame S., *Lettres sur les ouvrages et le caractère de J. J. Rousseau*, som lade grunden till hennes ryktbarhet. Faderns flykt 1790 till slottet Coppet vid Genèvesjön var förspelet till revolutionära våldshandlingar, som drefvo äfven dottern till samma fristad under Septembermorden 1792. Återkommen till Paris 1795, höll hon där salong och förband sig med direktoriet. I dess statskupp mot lagstiftande råden 1797 misstänktes hon ha del — med hvad rätt är oafgjordt. Hon utgaf *Réflexions sur la paix* (1795), *De l'influence des passions sur le bonheur des individus et des nations* (1796), *De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales* (1800) och den i mycket själfbiografiska romanen *Delphine* (s. å.; öfv. 1803—04). Hennes salong, vid denna tid den förnämsta i Paris, var en härd för intrigerna mot Napoleon, som i okt. 1803 förbjöd henne att vistas inom fyrtio mils afstånd från Paris. Detta blef anledningen till madame S:s utländska resor. Hon besökte Weimar, där storhertigen Karl August beredde henne ett smickrande emottagande, samt därefter Berlin och Wien, hvarifrån hon kallades till Coppet och faderns dödsbädd. Hon besökte ock Italien, hvars natur och konstnärslif gåfvo upphof till *Corinne ou l'Italie*, hennes ryktbaraste roman (utg. 1807; öfv. 1808—09). Dessa år tillbragtes omväxlande i Frankrike och på resor genom Tyskland (andra tyska resan 1807, efter hvilken hon öfvergick till katolicismen) eller i Coppet, där hon omgafs af ett fullkomligt vetenskapligt och konstnärligt hof, bland hvars förnämste och trägnaste uppvaktande räknades Bonstetten, historieskrifvaren Sismondi, A. W. Schlegel, fäst vid hennes person i egenskap af sönernas guvernör, och Benj. Constant (det senare vänskapsbandet bröts likväl 1808). Ett nytt arbete, *De l'Allemagne*, som afslutades 1810 och som hon haft oförsiktigheten att trycka i Paris, föranledde kejsaren att konfiskera boken och utvisa henne från Frankrike; hon stannade, bevakad, på Coppet, där hon förbjöds att mottaga sina vänner. Hon lyckades 1812 fly från sitt hem och begaf sig först till Ryssland, därifrån till Stockholm, dit hon ankom i sept. 1812 och där hon ifrigt arbetade för

koalitionen mot Napoleon, och författade *Dix années d'exil*. (Om det uppseende hon väckte här se Malla Montgomery-Silfverstolpes memoarer och fru Knorrings roman "Illusionerna".) 1813 utgaf hon *Réflexions sur le suicide* ("Tankar om sjelfmord", 1883). I maj 1813 styrde hon kosan till England. Vid Napoleons fall återvände hon till Frankrike, där hon sysselsatte sig med sitt sista arbete, *Considérations sur la révolution française* (3 bd, 1818, ny uppl., 6 bd, 1861; öfv. 1818—19), förstämd af restaurationens allt starkare reaktionära karaktär. — Madame S. har haft stort litterärt inflytande genom att förbereda den romantiska perioden i Frankrike. Hon är en kosmopolit, som med suggestiv och yppig framställning gjorde sina landsmän bekanta med främmande kulturer, framför allt den tyska, genom att hänvisa till och förstående skildra olika samhälleliga och litterära förhållanden i Europa. Befryndad med Rousseau genom intensiteten i sitt känslolif, var hon samtidigt en mondän och resonerande natur; saknande konkret skaparkraft och artistisk form, verkade hon i romaner som den internationella "Corinne" och teoretiskt agitatoriska böcker som "De l'Allemagne" likväl omskapande och nybildande genom att sprida idéer, vidga kunskaperna och meddela ett rikt, ofta stimulerande iakttagelsematerial. Efter sin förste makes död gifte hon i hemlighet om sig 1811 med den schweiziske officeren Rocca. En upplaga af hennes samlade arbeten utgafs i 17 bd 1820—21 af hennes son, Auguste Louis, baron de S. (f. 1790, d. 1827); *Œuvres diverses* utkommo 1829 i 3 bd, *Des circonstances actuelles qui peuvent terminer la révolution* o. s. v. utgafs 1906. — Af den rika litteraturen om henne må nämnas (utom framställningar i arbeten af G. Brandes, Faguet och Brunetière) arbeten af A. Stevens (2 bd, 1881), lady Blennerhassett (3 bd, 1887—89), Sorel (3:e uppl. 1901), Hémon (1903), Francis Gribble (1907; sv. öfv. s. å.), "M:me de Stael and B. Constant. Unpublished papers" (s. å.), och Chapuisat (1910), samt L. Maury, "Lettres de mad. de S. à Nils von Rosenstein" (i "Revue bleue", 1905), Schücks och Wickmans å sp. 915 nämnda arbeten.

8. Otto Vilhelm S., friherre, sonsons son till S. 2, ämbetsman, f. 14 sept. 1802 på Hjälmshult i Allerums socken, Skåne, d. 4 okt. 1884 på Järla, Nacka socken, Stockholms län, blef 1816 student i Lund och tog 1820 juridisk examen i Uppsala samt ingick därefter som auskultant i Svea hofrätt. Han utnämndes redan 1826 till assessor och 1839 till hofrättsråd. 1840 utnämnd till justitieråd, kallades han 14 jan. 1841 till konsultativt statsråd och innehade denna befattning till 10 april 1848, då han entledigades, när han ej med sina kolleger själf begärde sitt afsked. Han fick återgå till ledamotskapet af Högsta domstolen och var 5 okt. 1850—26 nov. 1867 generalpostdirektör. S. var rikt begåfvad samt egde framstående juridiska kunskaper och ovanlig ämbetsmannarutin. Från hans chefskap öfver postverket daterar sig början till en mängd reformer i svenska postväsendet (se t. ex. Frimärke, sp. 1449).

9. Otto Vilhelm S., friherre, den föregåendes son, jurist, ämbetsman, f. 1 nov. 1834 i Stockholm, d. 14 mars 1902 i Jönköping, blef student i Uppsala 1852, där han 1858 aflade filos. kandidat- och 1860 hofrättsexamen, ingick därefter i Svea hofrätt samt blef 1862 vice häradshöfding, 1873 assessor i nämnda hofrätt, 1879 t. f. byråchef för lagärenden i Justitiedepartementet och led. af Nya lagberedningen samt 1883 president i Göta hofrätt. 1893 kreerades han till juris hedersdoktor i Uppsala. S. var sekreterare i vattenrättskommittén 1863—65, led. af sjölagskommittén 1877—78 och af Förstärkta lagberedningen 1884—87 samt ordf. i kommittén för jordbrukskreditlagstiftningen 1886. Han intog genom stil, skarpsinne och modern rättsuppfattning en framstående plats bland Sveriges jurister. Bland hans skrifter må nämnas *Fastighetsböcker eller icke? Betänkligheter vid Kongl. Maj:ts proposition till 1875 års riksdag* (1875), *Om rättegångsformen i de nordiska länderna* (i "Nord. tidskr.", 1892) och *Om dödsstraffets afskaffande* (ibid. 1893). 1. L. W:son M. 5. S. B. 6. V. M. 7. (R—n B.) 9. (C. G. Bj.)

Staf. 1. *Bygnk.*, listverk med rund profil. Jfr Gesims och Rundstaf. — 2. *Farm.*, läkemedel i form af en smal, cylindrisk stång. Se Baciller 2. — 3. *Oftalm.* Se Näthinna. — 4. *Träv.*, ämnen till tunnor, tillverkas af furu- och granaffall vid sågverken. Virket skall vara friskt, skarpkantigt, fritt från blåyta och röta och stora kvistar. Se vidare Plank. — 5. Den raka, lodräta linjen i runskriften. Se Runor, sp. 1214. 4. W. E—n.

Stafbakterier, Baciller. Se Bakteriologi.

Stafby, socken i Uppsala län, Olands härad. 6,625 har. 856 inv. (1916). Annex till Tuna, Uppsala stift, Olands och Frösåkers kontrakt.

Stafe'tt (fr. *estafette*), ilbud, kurir; *idrottst.*, en vid stafettlöpning (se Löpning, sp. 284 och fig. 4), d. v. s. ilbudslöpning i lag, bruklig rulle af papp eller trä, som öfverbringas från löpare till löpare. Sådant öfverbringande kallas stafettväxling och måste ske efter vissa regler. Sålunda får ej stafetten kastas, utan måste öfverlämnas från hand till hand, och växlingen måste vid kortare lopp ske inom ett markeradt område af tio m. på hvardera sidan om gränslinjen för stafettbytet. E. B—ll.

Stafettlöpning, *idrottst.* Se Löpning, sp. 284, och Stafett.

Stafettväxling, *idrottst.* Se Stafett.

Staff, Leopold, polsk skald, f. 1878 i Lemberg, där han studerade vid universitetet. Hans djupsinniga reflexionslyrik, som röjer inflytande af Słowacki, Nietzsche, Maeterlinck och Hauptmann, har stor formskönhet och känslorikedom. Hans förnämsta verk äro diktsamlingarna *Sny o potędze* (Drömmar om makten; 1901), den i terziner affattade tankedikten *Twardowski* (5 sånger 1902), *Dzień duszy* (Själens dag; 1903) och *Ptakom niebieskim* (Som himlens fågel; 1905) samt de lyriska sorgespelen *Skarb* (1904) och *Godiva* (1906). Den sista diktsamlingen *Gałąź kwitnąca* (Den blommande grenen; 1908) innehåller fina stämningsbilder från Italien och Grekland, melodiska visor och sonetter. A—d J.

Staffa [stä'fa], liten ö bland de inre Hebriderna, Skottland, 11 km. v. om Mull, reser sig tvärbrant ur hafvet till en höjd af 41 m., areal 29 har. Ön är obebodd och endast bevuxen med gräs. På ett underlag af tuff uppstiger en skog af ända till 20 m. höga basaltpelare, mellan hvilka finnas flera grottor. Mest berömd af dessa är Fingals grotta (se d. o.). (J. F. N.)

Staffage [-fa'ʒ], fr., kallas de enskilda figurer eller grupper af människor och djur, som anbringas i landskaps- eller arkitekturtaflor för att lifva dessa. Dylika figurer måste ingå i taflans stämning och böra icke ådraga sig självständigt intresse.

Staffan. 1. En namnform för Stefan. Se Staffansskede, Staffansvisor, Stefan och Stefanus. — 2. Pseudonym. Se Widmark 4.

Staffans församling i Gäfle stad bildades 1 maj 1916, då Gäfle delades i två församlingar, Heliga Trefaldighets och Staffans. 19,049 inv. (1 jan. 1917). S. utgör ett pastorat i Uppsala stift, Gästriklands östra kontrakt.

Staffansgångare, Staffansriddare. Se Staffansvisor.

Staffansskede (af Staffan, se Stefan, och fsv. *skedh*, lopp, löpande), kappridning annandag jul (Stefanus' dag) eller ock, på somliga orter, kappkörning från kyrkan under julen. Öfver större delen af Europa likasom i Nord-Afrika är den folktron spridd, att vattnet i källor, brunnar eller floder vid vissa årshögtider, särskildt årsskiftestiderna, vid midnatt eller före soluppgången erhåller ett underbart kraftämne. I Sverige likasom i flera andra länder säges, att vattnet förvandlas till vin, men man talar i vårt land också om "grädden" eller "fettet" på vattnet. Om detta ämne har det nästan lika vidsträckt, som tron därpå förekommer, vid nämnda årstidpunkter rådt ifrig äflan icke blott att från egna vattenflöden tillvarataga, utan ock att från andras tillskansa sig det för att utnyttja dess välsignelse för människor eller husdjur. I Sverige framträder denna sträfvan bl. a. i den gamla folkseden att annandag jul före soluppgången kapprida till vatten, som befinner sig på ett främmande by- eller samhällsområde, för att där låta hästarna dricka "grädden på vattnet". Den, som kom först, erhöll den bästa kraften ur vattnet och skulle t. o. m. få den bästa grödan eller denna först inbärgad. Efter vattningen red man åter hem i sporrsträck, hvarefter en kringridning från gård till gård i byn företogs och traktering vankades. Befanns det, att folket i en gård ännu ej vaknat, tillställdes hvarjehanda ofog i stallet. Ryttarna buro ofta bloss och sjöngo staffansvisan (se Staffansvisor). Denna folksed, som tydligen anknutit sig till julen i dennas egenskap af gammal nyårsfest och

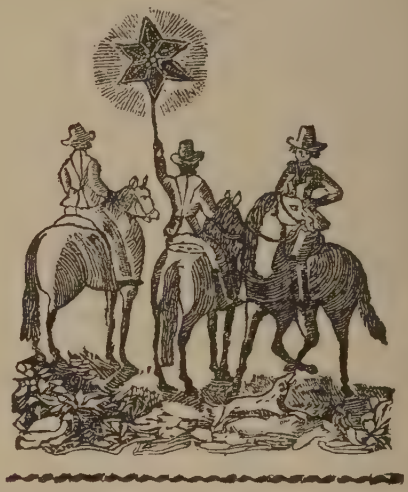

Staffansskede, träsnitt å "Staffansvisan", skillingstryck 1847, Skara.

alltså eg. bort tillhöra själfva juldagen, har med tiden tagit formen af kappkörning hem från kyrkan på juldagen eller ock annandagen. Enligt Olaus Magnus (se d. o.) hade redan i slutet af 1400-talet annandagsvattningen gett upphof till på isen hållna ridtäflingar om utsatta pris. Annandagen var en hästarnas dag, på hvilken man fordom ej blott offrade i kyrkan för dessas välfärd, utan äfven, trots helgen, åderlät dem. Sistnämnda sed, hvilken förekom äfven i Tyskland, Schweiz, Danmark och England, synes vara en lämning af ett forntida hästoffer, så mycket hellre som det aftappade blodet tillvaratogs som ett läkemedel. Staffansskedet är kändt från Skåne till Hälsingland och Finland. Flerstädes fattade under 1700-talet sockenstämman beslut om upphäfvande af denna sed, och redan på 1600-talet ifrade prästerskapet däremot. Utanför svensktalande områden förekomma kappridt och ridupptråden på annandag jul i Norge (Telemarken), Schleswig-Holstein, Bajern, Österrike m. fl. st. Se äfven Staffansvisor och där angifven litteratur samt H. F. Feilberg, "Jul" (bd 1, 1904), och M. P:n Nilsson, "Årets folkliga fester" (1915). N. E. H.

Staffan stalledräng. Se Staffansvisor.

Staffanstorp, stations- och industrisamhälle i Brågarps socken, vid Lund—Trälleborgs och Malmö—Simrishamns järnvägar, med flera handlande och handtverkare och åtskillig industri, bl. a. den af Lunds sockerfabriks a.-b. 1885 anlagda hvitbetssockerfabriken (nu tillhörig Svenska sockerfabriks-a.-b.), tax. till 1,310,600 kr. (1916), och väderkvarn, tax. till 9,000 kr.; till samma egare höra ock 0,65675 mtl jordbruksfastighet inom socknen, tax. till 96,000 kr., samt saftstation i Klågerup

å Hyby socken, jämte vattenkvarn, tax. till 276,200 kr., och omkr. 0,9 mtl jordbruksfastigheter, tax. till 597,800 kr.

Staffansvisor, gamla kväden, som eg. på annandag jul, Stefans l. Staffans dag, sjungits eller sjungas af från hem till hem inom samhället ridande eller vandrande yngre män eller gossar (staffansriddare l. staffansgångare). Dessa voro i regel utklädda, i några orter i halm, men vanligen, genom sammanblandning med trettondagsupptåg, till de tre vise män eller heliga tre konungar samt Herodes och "Herodes' dräng" eller "knekt". Vidare medföljde en löjligt utstyrd figur, kallad "Judas med pungen" eller "Jussup" (Josef), hvilken hade att uppsamla de gåfvor, som tillföllo sångarna, äfvensom stundom vid dennes sida en till kvinna lika groteskt utklädd mansperson, "Judas' käring", i några orter också kallad "Staffans gumma". Tåget inleddes med ett slags af en särskild bärare på en stång buren cirkelrund eller stjärnformig, kring sin axel roterande pappersslykta, "stjärnan". Stundom benämndes denne stjärnbärare Staffan, stundom ock "kungen". Eljest uppträdde Staffan ofta ridande på något föremål eller på ryggen af en eller tvenne karlar, hvilka, höljda af ett lakan eller dylikt, bildade "häst". Till sällskapet anslöt sig också mångenstädes en till bock på ett eller annat sätt utklädd deltagare, "julbocken" (jfr Jul). Sällskapet kunde således vara ganska brokigt, och upptåget var under den tid, som här åsyftas (början af 1800-talet), tydligen sammansatt af flera urspr. skilda element. Staffansuppträdet skulle ega rum före dagningen. Bland de sånger, som härvid föredrogos, förekom regelbundet en, som kallades Staffansvisan. Denna finnes emellertid i två fullkomligt skilda hufvudformer: den ena i alla sina versioner handlande om, huru Staffan vid skenet af "den ljusa stjärnan" vattnar sina fem fålar, af hvilka två äro hvita, två röda eller svarta och den femte, på hvilken Staffan själf rider, "apelgrå"; den andra, i sina svenska versioner, föga eller i ett fall t. o. m. alls icke berörande Staffan, utan förtäljande om konung Herodes och undret med en på hans bord åter upplefvande stekt tupp, hvilken förmäler, att Kristus är född, samt om Josefs och Marias flykt med barnet till Egypten och ett därvid timadt nytt under, i det att en nysådd åker omedelbart mognar till skörd. Denna senare hufvudform af Staffansvisan synes emellertid inom vårt land ha haft föga spridning — den är känd endast från ett i Skara 1851 tryckt skillingstryck samt från ett par socknar i Uppland —, under det att den förra i en mångfald variationer varit spridd från södra Norrland till sydligaste Sverige samt i en del af det svenskbebodda Finland och möjligen, i en mycket afvikande form, äfven i Norge (Mandal). Den äldsta svenska anteckningen förskrifver sig från början af 1700-talet och är gjord af prosten O. Broman i Hudiksvall. Denne omtalar samtidigt, att uppträdandet af "staffanskarlar" var vanligt i Hälsingland under 1600-talet. Han omnämner ock ett förbud mot denna sed (jfr Jul, sp. 259). Märkligt är, att redan i denna anteckning tiggarverser anknutits till den egentliga visan. Enligt en 1748 tryckt uppgift begynte visan sålunda:

Staffan han var en stalledräng
— Hålt dig väl fålan min! —
han vattnade fålarna alla fem.
— Hjälp Gud och Sankte Staffan! —

Omkvädet "Hålt dig väl fålan min!" anger, att sångarna ursprungligen uppträdt till häst (jfr Staffansskede). Redan Broman sammanställde visans Staffan med Hälsinglands apostel med samma namn (se Stefan), och han hade länge efterföljare i denna åsikt. Sedan vid midten af 1800-talet visornas utbredning utredts, har emellertid denna teori bevisats vara ohållbar. Med visornas Staffan afses urspr., trots bristen på all motsvarighet i den nytestamentliga berättelsen, den förste martyren Stefanus (se d. o.), åt hvilken annandag jul blef helgad redan ungefär samtidigt med kyrkans antagande af 25 dec., Mithras (se d. o.) och Solens dag (se Soldyrkan), som Kristi födelsedag. Liksom Kristus sålunda samställdes med *invictus Sol* ("den obesegrade solen"), upphöjde kyrkan den andra juldagens helige till *invictus signifer cœlestis militiæ* ("den himmelska härskarans obesegrade fältteckenbärare"). Juldagen föddes Frälsaren, "världens ljus", hit till jorden, annandagen föddes den förste martyren till himmelen. Den senares död sammanställdes sålunda på ett märkligt sätt med den förres födelse. Hos de germanska folken synes Stefan ha mycket tidigt blifvit särdeles populär. 779 förbjöd Karl den store Stefansgillen. Stefan och hans häst förekomma i en tidig medeltida besvärjelseformel mot häståkommor. Äfven i Sverige blef Stefan under medeltiden hästarnas skyddshelgon.

Fig. 1. Stefan vattnande 2 sina hästar. Från takmålningarna i Dädesjö kyrka (jfr pl. till art. Kyrkmålningar).

I Flistads kyrka i Östergötland offrades åt helgonets bild för hästlycka, och flerstädes bibehöll sig länge seden att på annandag jul offra i kyrkan för hästarnas trefnad. Annandag jul var en hästdag (se vidare Staffansskede). Staffan framställes gärna antingen på en grå häst eller om-

gifven af hästar. Bland målningarna i Dädesjö kyrka i Småland, senast från omkr. 1300, framställer en, måhända af utrymmesskäl, Stefan vattnande endast två hästar, den ena en "apelkastad" skimmel (se fig. 1). Ofvan dem ses stjärnan, som bebådar Frälsarens födelse. Bland konsolrelieferna i Uppsala domkyrka, från 1300-talet, finnes en likartad framställning; hästarna äro där

Fig. 2. Stefan med sina hästar, konsolrelief i Uppsala domkyrka.

fyra (se fig. 2). Märkligt är, att däremot i de till den här förut antydda senare kategorien hörande visorna intet nämnes om Staffans hästar. Dock återfinnes detta drag i en 1736 upptecknad, men redan 1695 omnämnd dansk Staffansvisa, hvilken, i likhet med en på 1300- eller 1400-talet i England och en vid midten af 1800-talet på Färöarna gjord uppteckning, så till vida tillhör samma grupp, som underverket med den Frälsarens födelse bebådande tuppen på Herodes' bord hos dem alla utgör ett hufvudmoment. I båda de sistnämnda visorna förekommer väl Staffan likasom äfven den Frälsarens födelse järtecknande stjärnan, men Staffan har ock i dem ingen befattning med hästar. Äfven legenden om tuppen har tidigt varit känd i Sverige. Den återfinnes i bild på ett antemensale (se Antependium) från 1100-talet från Broddetorps

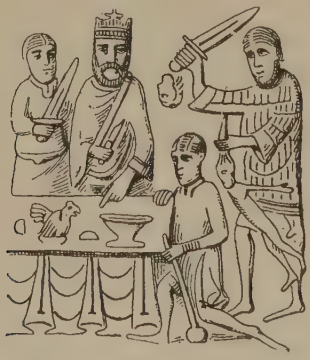

Fig. 3. Stefan, Herodes och tuppen, bild på ett antemensale från Broddetorps kyrka.

kyrka i Västergötland (se fig. 3), på ett par gottländska dopfuntar, på ett stenfragment i Skara domkyrka samt i Dädesjömålningarna. Tidigast omnämnes detta under i samband med Jesu födelse (Herodes och de tre vise) i en fransk romans från 1100-talet. Äfven långt tidigare förekommer väl samma under nämndt i den religiösa litteraturen, men den återupplefvande hanen anger då i stället Jesu uppståndelse. Beträffande åter den endast i de svenska Staffanssångerna af denna senare kategori ingående episoden om den omedelbart skördebärande åkern, som förmår den Kristusbarnet följande Herodes att återvända, härleder sig detta likaledes af den kyrkliga konsten under medeltiden här i Norden omtyckta motiv, som redan ingår i Dädesjömålningarna, påtagligen från någon af de många böcker om Jesu barndom (jfr Jesu barndomsbok), som under medeltiden kommo till. Staffansupptåget leder otvifvelaktigt sin, om ock icke allra äldsta, härkomst från sådana folkupptåg under julen, som i Syd-Tyskland redan omkr. 1300 föranledde myndigheternas ingripande, samt genom dessa folkdramer från de kyrkliga julskådespelen (se Mysterier), men å andra sidan eger det delvis påtagligen ock anor från de rent hedniska upptåg vid årsskiftet, hvilka kyrkan redan under de första kristna århundradena ifrigt motarbetade. Af åtskilliga forskare har Staffan sammanställts med Frej (se d. o.) eller dennes tjänare, "skosven", Skirner. Till mycket väsentlig del har Staffansuppträdet, såsom W. Mannhardt (se d. o.) påvisat, påtagligen utgått ur den urgamla folksed, som utgör det hufvudsakliga i Staffansskedet (se d. o.). Litt.: Afzelius-Geijer, "Svenska folkvisor" (d. 1—3, ny uppl. af R. Bergström o. L. Höijer, 1880), S. Grundtvig, "Danmarks gamle folkeviser" (d. 2 o. 3, 1856, 1862), G. Djurklou, "Hvem var Staffan stalledräng?" (i "Svenska fornm. för:s tidskr.", bd 11, 1902), J. Roosval, "Legender och symboler i Uppsala domkyrkas koromgång" (1908), A. Lindblom, "Sankt Staffan i Östergötland" (i "Meddelanden från Östergötlands fornm. förening", 1909), T. Norlind, "Studier i svensk folklore" (1911), och E. Wrangel, "Staffan stalledräng i ord och bild" (i "Svenska studier tillägnade Gustaf Cederschiöld", 1914). Senast har ämnet behandlats i A. Lindblom, "La peinture gothique en Suède et en Norvège" (1916). N. E. H.

Staffel, by och station på Arth—Rigi-banan (se Rigi, sp. 280).

Staffeldt, Bernhard Ditlev von, norsk militär, f. 23 okt. 1753 i Svenska Pommern, d. 11 jan. 1818 vid Larvik, uppfostrad och naturaliserad i Danmark, officer 1773, kom 1787 till Norge, blef 1788 major vid den nyupprättade norska jägarkåren ("Norske jægerkorps"), som han gjorde till en elittrupp och hvars öfverste och chef han blef 1803. 1807 fick han befälet öfver den vid Larvik samlade brigaden, och då kriget med Sverige bröt ut våren 1808, anförtroddes honom försvaret af gränspassen mellan Elverum och Kongsvinger, och hans namn förknippades med träffningen vid Trangen 25 april och angreppet på Jaren 12 maj. 1814 blef S. kommenderande general öfver en brigad på 4,000 man ö. om Glommen, där han skulle möta svenskarnas första framstöt. Hans operationer präglades af obeslutsamhet och vankelmod, delvis en följd af Kristian Fredriks militära oduglighet; han blef emellertid syndabock för detta misslyckade fälttåg och anklagad inför en öfverkrigskommission. Denna frikände honom, men Höjesteret dömde honom, säkerligen af undfallenhet för allmänna opinionen, 1816 till döden. Karl XIII mildrade domen till fästningsarrest "af kunglig nåd", d. v. s. tills vidare, och 1817 försattes S. i frihet. Jfr Morgenstierne 1. K. V. H.

Staffeldt, Adolf Vilhelm Schack S., dansk skald, ämbetsman, f. 28 mars 1769 på

Rügen, d. 26 dec. 1826, son till en pommersk adelsman, som varit dansk officer, blef 1786 fänrik, men studerade 1791—93 i Göttingen statsvetenskap och konsthistoria och öfvergaf efter sin utrikesvistelse 1796—1800 den militära banan för att 1801 bli assessor i kommerskollegiet, 1808 kammarjunkare vid hofvet i Kiel och 1810 amtman i Holstein samt 1813 i Gottorp amt (Syd-Slesvig), en bana, som ej heller tillfredsställde honom, ehuru han var en utomordentligt samvetsgrann ämbetsman. S. kände sig som dansk trots sin tyska börd och deltog redan 1789 i en litterär-samhällelig polemik mellan danskt och tyskt tänkesätt, där han häftigt tog parti mot de invandrade tyskarna. Hans lif vardt ett martyrium för denna hans kärlek till danskheten. I hvardagslag, i bref och dagböcker använde han nästan uteslutande tyska språket — under sin stora utländska resa och efter 1808 skref han t. o. m. ypperliga dikter på tyska —, men han ville dock framför allt vara dansk och författade 1788—1808 omkr. 500 danska dikter, företrädesvis lyriska och däraf många sonetter. — Han utsände två samlingar *Digte* 1803 och 1808, men de förblefvo obeaktade af läsvärlden, en för S. bitter missräkning, som slutligen hämmade hans verksamhet som dansk skald och säkerligen bidrog att stegra hans alltifrån ungdomen framträdande tungsinne till djup pessimism och människofientlighet. Efter mycken strid och sträfvan med språket, som ju ej var hans modersmål, nådde S. fram till en i stort sedt fullgiltig form, men ställdes helt och hållet i skuggan af Öhlenschläger. Han var den danska litteraturens mest utpräglade romantiker, fullkomligt införlifvad med Schellings och Novalis' idévärld och ton. Symbolisk och mystisk, är hans diktning uttryck för en stolt, ensam natur, som i världsfrämmande, abstrakt, psykologiskt fördjupad, stämningsmättad konst söker sitt personliga uttryck. Dikter af S. äro i stort antal tolkade på svenska, tidigast af J. H. Kellgren. — F. L. Liebenberg utgaf S:s *Samlede digte* (2 bd, 1843), därefter ett mindre urval (1855) och ett fylligare, omfattande mer än hälften af hans diktning (1882), samt "Samlinger til S. S:s levned" (2 bd, 1846—51), hvaribland hans *Rejsedagböger*. Ett mindre urval utkom 1902. En utmärkt studie öfver S. finnes i G. Brandes' "Samlede skrifter" (I). E. Ebg. R—n B.

Sta'ffeltariff (af ty. *staffel*, trappsteg, afsats), T r a p p s t e g s- l. A f s a t s t a r i f f, *järnv.*, en för person- eller godsbefordring afsedd tariff, som vid grafisk framställning af avstånd och fraktsatser höjer sig trappstegsformigt. I en staffeltariff ökas alltså icke afgifterna proportionellt med avståndet, såsom fallet är med en s. k. kilometertariff, hvilken grafiskt återges med en rak linje, utan enhetssatserna, af hvilka fraktsatserna bildas, bli lägre med växande avstånd. Vid uppställningen af en staffeltariff går man till väga antingen så, att från en viss avståndsgrupp enhetssatsen för denna tillämpas på hela transportsträckan, eller så, att enhetssatsen tillämpas endast för vidaresträckan och att till den så bildade fraktsatsen lägges den för en föregående avståndsgrupp efter en annan enhetssats bildade fraktsatsen. Till belysande häraf må tjäna följande exempel. Enhetssatsen för de första 100 km. utgör 10 öre pr tonkilometer, för avstånden 101—200 km. 8 öre pr tonkilometer o. s. v. De olika avståndsgrupperna behöfva icke omfatta samma antal km., utan kunna vara af olika längd. Vid fraktsatsernas uträkning för exempelvis 150 km. kan man enligt ofvanstående antingen för hela detta avstånd räkna efter 8 öre pr tonkilometer eller beräkna de första 100 km. efter satsen 10 öre och de efterföljande 50 km. efter 8 öre pr tonkilometer och sedan sammanlägga dessa satser. Det sistnämnda beräkningssättet anses vara att föredraga dels därför att den nedsättning, som staffeltariffen innebär, kommer att verka jämnare, dels emedan därigenom undvikas åtskilliga svårigheter i tariffteknisk hänseende, som det förra beräkningssättet medför. Vid fraktsatsernas beräkning för de olika avstånden inom en och samma avståndsgrupp med samma enhetssatser pläga fraktsatser icke uträknas för alla avstånd, utan flera närliggande avstånd förses med samma fraktsats, exempelvis hvartannat, hvart femte eller hvart tionde avståndstal; för exempelvis 141 km. sättes samma fraktsats som för 142, 145 eller 150 km. Äfven härigenom framträder karaktären af trappstegs- eller afsatstariff, men denna karaktär delar staffeltariffen äfven med andra slag af tariffer.

Till grund för staffeltariffen ligger principen att underlätta transporten å längre sträckor, och dess rot ligger i det förhållandet, att kostnaden för en transport icke växer proportionellt med avståndet; vid ett längre avstånd kan enhetssatsen sättas lägre än vid ett kortare avstånd. D. Dn.

Staffli (ty. *staffelei*), en ställning af trä, som konstmålare använda för att därpå uppställa sin målning under arbetet. — S t a f f l i t a f l a kallas, i motsats mot väggmålning, en flyttbar målning, oftast af måttlig storlek. G—g N.

Stafford [stä'fəd]. 1. (S t a f f o r d s h i r e) Grefskap i mellersta England, omgifvet af grefsk. Warwick, Worcester, Shrop, Chester och Derby. 2,876 kvkm. 738,990 inv. (1911; frånräknadt sex större städer, Burton, Smethwick, Stoke, Walsall, West Bromwick och Wolverhampton, som bilda egna grefskap, "county boroughs"). Landet genomdrages i n. af kullar, som uppnå i dess norra del en höjd af ända till 547 m. (Axe edge), men är f. ö. en hedartad slätt med några bördiga dalgångar. De förnämsta vattendragen äro Trent, med bifloderna Tame, Sow, Penk och Blythe, samt Severn, med Stour, under en kortare sträcka. Nära $^4/_5$ af arealen äro odlade, och däraf är mer än $^2/_3$ gräsbärande mark, gifvande näring åt den mängd mjölkboskap, som hålles, men sädesodlingen är i aftagande. Stenkol förekomma företrädesvis i tre fält, af hvilka det norra tillhör the Potteries (se d. o.) och det södra, mellan Birmingham och Wolverhampton, vanl. kalladt "Black country", är hufvudsätet för Englands järn- och stålindustri och liknar en enda stor stad, inneslutande sådana in-

dustrisamhällen som Walsall, Wednesbury, Dudley och West Bromwick. Andra industrier äro ölbrygd (i Burton), kemisk och lergodsindustri, glasindustri samt textilindustri (i Newcastle), skotillverkning (i Stafford och Stoke). Handeln främjas genom ett nät af kanaler och järnvägar. — Grefskapet, som, urspr. bebodt af ett folk, kalladt *Cornavii*, af romarna benämndes *Flavia cæsariensis*, utgjorde under sachsarnas välde en del af konungariket Mercia. Det eger en mängd fornlämningar. — 2. Stad och hufvudort i nämnda grefskap, vid Trents biflod Sow och flera järnvägslinjer. 23,383 inv. (1911). Tillverkning af läder och skodon. Af stadens byggnader må nämnas kyrkan S:t Chad, som troligen är af sachsiskt ursprung, men äfven eger utsökta partier af normandisk arkitektur, samt den vackra kyrkan S:t Mary (restaurerad 1844—45). Flera välgörenhetsinrättningar. Af bildningsanstalter finnas en gammal latinskola, utvidgad 1550, två bibliotek och museum med stora samlingar af fossil. S. var af betydenhet redan före 1066. Dess slott, grundlagdt af Vilhelm Eröfraren (1066—87), förstördes omkr. 1644. 1—2. (J. F. N. Wbg.)

Stafford [stä'fəd], baron, viscount, earl och markis af, engelska adelstitlar, som burits inom flera historiskt bekanta släkter. Earltitel af S. bars 1351—1521 inom den under medeltiden berömda släkten Stafford (se följande artikel). Karl I upphöjde 1640 den med arftagerskan till denna ätt förmälde William Howard först till baron S. och sedan till viscount af S. (se om honom Howard 10). Hans son Henry Stafford Howard blef 1688 earl af S., men inom släkten Howard utslocknade denna earlvärdighet 1762. Titeln baron S. tillerkändes 1824 en ättling på kvinnolinjen till William Howard, sir George Jerningham, och bäres alltjämt inom dennes ätt. Granville Leveson-Gower (se Leveson-Gower 1) fick 1786 titeln markis af S., och sedan hans son 1833 upphöjts till hertig af Sutherland, bäres titeln markis af S. numera af äldste sonen till hertigen af Sutherland under faderns lifstid. V. S—g.

Stafford [stä'fəd], engelsk adelssläkt af normandisk härkomst, uppkallad efter slottet Stafford castle, som en af Vilhelm Eröfrarens vasaller, Robert de S., af denne erhöll i förläning. Länet öfvergick efter dennes ätts utslocknande 1194 genom gifte till Hervey Bagot, som antog namnet S. Hans ättlingar utmärkte sig i krigen mot Frankrike, och genom släktskapsförbindelser med konungahuset vann ätten stort inflytande, så att den vid medeltidens slut intog en ledande ställning inom engelska högadeln. Dess fall stod i nära samband med de tronföljdskraf, som framställdes af eller misstänktes hos flera bland dess medlemmar under nästföljande århundrade. Hufvudlinjen utslocknade på manssidan 1640.

1. Ralph de S., 1:e earl af Stafford, krigare och diplomat, f. 1299, d. 1372, utmärkte sig som krigare i slaget vid Crécy 1346, upphöjdes 1351 till earl af S. och var 1360 en bland de främste engelske fredsunderhandlarna med Frankrike i Brétigny.

2. Humphrey S., 5:e earl af S. och 1:e hertig af Buckingham, den föregåendes sonsons son, f. 1402, d. 1460, var dotterson till Edvard III:s yngste son Thomas af Woodstock; hertig af Gloucester, och ärfde af modern släkten Bohuns vidsträckta gods. Han inkallades 1424 i Henrik VI:s råd, var 1430—32 först engelsk kommendant i Paris och sedan befälhafvare i Normandie, bekämpade i rådet hertig Humphreys af Gloucester krigspolitik och upphöjdes 1444 af Henrik VI till hertig af Buckingham. Mot Yorkättens tronföljdsplaner stödde han konungaparet, stred på den kungliga sidan i första slaget vid S:t Albans 1455 och stupade i slaget vid Northampton 10 juli 1460. Han ansågs vara sin tids rikaste godsmagnat i England.

3. Henry S., 2:e hertig af Buckingham, den föregåendes sonson, f. 1454, afrättad 2 nov. 1483, var son till den 1455 vid S:t Albans stupade Humphrey S. och Margaret Beaufort, genom hvilken han härstammade från Edvard III:s fjärde son Johan af Gaunt. Hans kungliga börd både på fäderne och möderne tillförsäkrade honom en framskjuten politisk ställning, och Edvard IV sökte fästa honom vid Yorkpartiet genom att erkänna hans af fadern förverkade hertigtitel och (1466) gifta honom med sin svägerska, Catherine Woodville. Efter Edvards död, 1483, hjälpte S. hertig Rikard af Gloucester att bemäktiga sig den unge Edvard V:s person, verkade kraftigt för Rikards tronbestigning och lönades af den nye konungen med höga ämbeten och stora förläningar. Några månader senare hade han af biskop Morton vunnits öfver till Lancasterpartiet och organiserade i okt. ett uppror mot Rikard till förmån för sin syssling Henrik Tudor (sedermera Henrik VII), kanske äfven med tronföljdsplaner för egen räkning. Upproret kufvades utan svårighet af Rikard III; S. sökte fly, men utlämnades af en medsammansvuren och blef omedelbart afrättad.

3. Edward S., 3:e hertig af Buckingham, den föregåendes son, f. 1478, afrättad 17 maj 1521, intog tidigt en framskjuten plats vid Henrik VII:s hof (hans far var dennes syssling och modern omgift med konungens farbror Jasper Tudor). Henrik VIII anförtrodde honom viktiga ämbeten, men misstänkte honom ständigt för planer på kronan, och dessa misstankar skärptes, när S. trädde i spetsen för högadelns opposition mot konungens mäktige rådgifvare, den lågättade kardinal Wolsey. S. angafs dec. 1520 som förrädare (han skulle ha "lyssnat till profetior om konungens död och sin egen tronbestigning"), insattes april 1521 i Tower, dömdes efter en partisk rättegång till döden och afrättades.

4. Thomas S., den föregåendes sonson, konspiratör, f. omkr. 1531, afrättad 28 maj 1557, var son till Henry S. (f. 1501, d. 1563), hvilken 1522 återfått släktgodsen och 1547 erhållit peersvärdighet som baron S. Thomas S. vistades 1550—54 i Italien och Polen, deltog 1554 i Suffolks resning mot Maria Tudor och flydde därpå till Frankrike, där han uppträdde som laglig engelsk tronarfvinge under förebärande, att Maria förverkat sin rätt genom sitt äktenskap med Filip II. S. erhöll i hemlighet fransk hjälp, landsteg april 1557 vid Scarborough, öfverrumplade slottet där och antog titeln protektor. Hans fåtaliga följeslagare öfvermannades utan svårighet och själf blef han hängd som upprorsmakare. 1—4. V. S—g.

Stafhopp, *idrottst.*, en speciell, modern idrottsgren, där utöfvaren skall med hjälp af en staf (af bambu) svinga sig öfver en viss markerad höjd. Idrottsgrenen anses i det moderna idrottsäfvet härstamma från Frankrike, där äfven staf-

Stafhopp (af svensken Gille) i stadion, Stockholm.

hopp på längd förekommer. Den träffas äfven bland vissa i sumptrakter boende naturfolk, där stafven då används som hjälpmedel vid förflyttning öfver breda diken, bäckar eller vattensamlingar. Afsevärda höjder kunna uppnås af en tränad stafhoppare. Världsrekordet är öfver 4 m., och det senast satta olympiska rekordet (1912) 395 cm. E. B—ll.

Stafisagrin, *bot. farm.* Se Delphinium.

Stafkarl, fnod. (eg. gammal och svag man, som går med staf), tiggare. Ur detta ord har *stackare* utvecklat sig.

Stafkyrka, sådan träkyrka, där väggarna bestå af resvirke (d. v. s. lodrätt ställdt virke). Detta

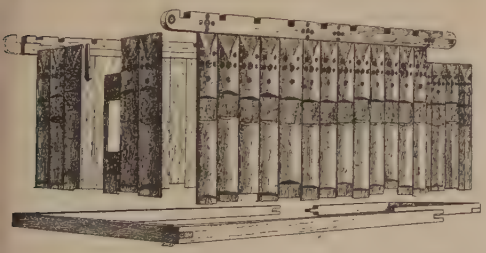

Fig. 1. Hemse stafkyrka på Gottland, sammanställning af det funna materialet.

sammanhålles upptill af ett hammarband (no. *staflægja*). Omsider inskjutas plankorna nedtill i en liggande sylle, hörnen slutas och markeras genom hörnstolpar. Länge ansågos stafkyrkorna som en uteslutande norsk företeelse, och de exemplar af sådana, som finnas i andra länder, förklarades som afläggare af de norska. De senaste årens fynd

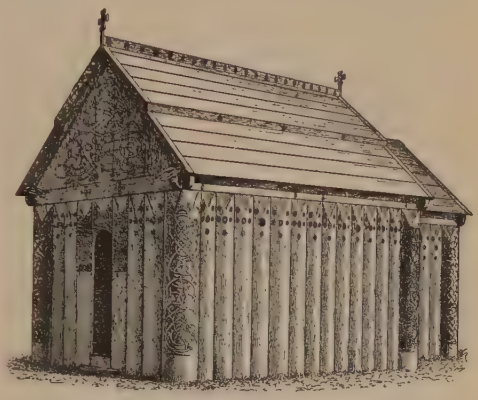

Fig. 2. Försök till rekonstruktion af Hemse stafkyrka.

och forskningar ha dock ådagalagt, att stafkyrkor, särskildt under den äldre medeltiden, inga-

Fig. 3. Portalplankorna från Guldrupe stafkyrka, Gottland.

lunda hörde till sällsyntheterna äfven i Sverige. Blott en af dessa, den relativt sena och obetydliga Hedareds kyrka i Västergötland, finnes dock

ännu stående. Större eller mindre delar af 13 stycken svenska stafkyrkor ha under de senaste årtiondena kommit i dagen och förvaras nu nästan alla i Statens historiska museum (jfr fig. 1—3). De härstamma från Gottland (3), Småland (1), Skåne (1), Västergötland (5), Värmland (1), Närke (1) och Östergötland (1). Härtill bör läggas den forna förekomsten af en del stafkyrkor i Sverige, hvilka kunna konstateras genom skriftliga uppgifter eller andra företeelser. De äldsta stafkyrkorna i såväl Sverige som Norge synas ha haft skepp med smalare och lägre kor utan absid. I Norge, där träkyrkorna under medeltiden nästan utan undantag voro af stafkonstruktion, utbildades småningom en egenartad stafkyrkoarkitektur. I sin rikaste utveckling visar grundplanen (fig. 4) där ett nästan kvadratiskt långhus och ett mindre, kvadratiskt kor med absid samt — och detta är en nyhet för kyrkobyggnadskonsten — kring hela den egentliga kyrkan en utåt till hälften öppen svale, en s. k. löpgång, afsedd till uppehållsort för de långväga besökandena före och efter gudstjänsten; från denna löpgång framspringa portalbyggnaderna som ett slags förstugukvistar. Långhuset är stundom genom inställda stolpar eller pelare deladt i ett midtrum och detta omgifvande lägre sidorum; men dessa följa här ej, såsom i vanliga romanska kyrkor, blott långsidorna, utan sluta sig till midtskeppet äfven på kortsidorna och bilda sålunda i v. ett slags förhall, i ö. ett slags tvärskepp.

Det yttre ter sig vid första ögonkastet som en förvirrad mängd af tak, gaflar, väggytor och spiror, beroende i hufvudsak därpå, att hvar och en

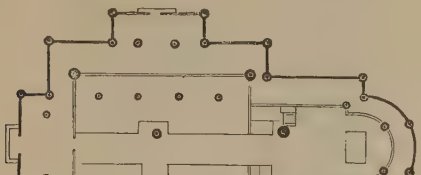

Fig. 4. Plan af norsk stafkyrka.

af de i grundplanen angifna delarna äfven utåt framträder med en viss självständighet. Kärnan utgöres alltså af långhusets midtskepp, hvars branta kroppåstak, ofta krönt af en hög takryttare, behärskar det öfriga. Mot midtrummets öfre vägg stödja sig de omgifvande sidoskeppens pulpettak, och i ö. sluta sig härtill koret och korrunden med sina lägre tak och spiror. Längst ned kommer löpgången med sitt pulpettak, med de framspringande gafvelkrönta portalbyggnaderna och med de små öppna bågställningarna, som resa sig från en bröstning. Mängden af vinklar och profiler ökas stundom ytterligare därigenom, att portalernas gafvelrösten upprepas både å sidoskeppens och midtskeppets, någon gång äfven å korets takfall. — Ljusöppningarna äro däremot få och små. Väggar och tak äro klädda med grof, huggen spån, lagd som fjäll, indränkt med tjära eller mörk af ålder. Från gafvelspetsarna framspringa ryggåsbjälkarnas förlängningar, groft tillskurna i underliga former, djurhufvud o. d. Men f. ö. inskränker sig den arkitektoniska orneringen dels till de nämnda bågställningarna å löpgången, dels till rika sniderier, som pryda portalerna och deras närmaste omgif-

Fig. 5. Norsk stafkyrka (Hiterdals; före restaureringen 1849—51).

ning. I de äldsta byggnaderna bära dessa sniderier ännu den yngre järnålderns karaktär; senare framträda de romanska formerna. Intrycket af det hela är allvarsamt, tungt, på samma gång som fantastiskt. Det inre bildar ett enda stort rum, skumt genom bristen på ljusöppningar, men luftigt och rymligt, med takstolen och alla träkonstruktionens detaljer åtminstone urspr. blottade. Träpelarnas hufvud af det romanska tärningskapitälets form äro stundom prydda med sniderier. Triforielika öppningar motsvara stundom inåt den plats, som utåt upptages af sidoskeppens pulpettak. Som de märkligaste norska stafkyrkorna kunna nämnas kyrkorna i Borgund (se d. o. med fig.), Hiterdal i Telemarken (fig. 5) och Urnæs. Stafkyrkorna förekomma till inemot ett antal af 30 i mellersta och västra Norges fjälldalar, men man beräknar de norska stafkyrkornas antal under medeltiden till omkr. 750 st. De äldsta befintliga anses härröra från tiden omkr. år 1200, men flera af dem innesluta delar af äldre kyrkor, ända från 1000-talet.

Äfven i Danmark visa några funna byggnadsrester med tydlighet hän på förekomsten af stafkyrkor under den tidigare medeltiden. I England finnes en intressant representant af stafkyrkor i Greensteads kyrka i Essex, där långhuset härrör från en stafkyrka af tidig typ. En i Riesengebirge, Brückenberg i Schlesien, befintlig stafkyrka är ditförd 1842 från Vang i närheten af Trondhjem. — Litt.: L. Dietrichson, ”De norske stavkirker” (1891—92), och E. Ekhoff, ”Svenska stavkyrkor jämte iakttagelser över de norska samt redogörelse för i Danmark och England kända lämningar av stavkonstruktioner” (1916). Upk. (O. J—e.)

Staflösa runor. Se Runor, sp. 1215.

Stafmagnet, *fys.*, magnet i stafform. Jfr Magnetism, sp. 490.

Stafmetoden, *pedag.* Se Ljudmetoden, sp. 858.

Stafning. Se Rättstafning.

Stafnäs, socken i Värmlands län, Gillbergs härad. 22,050 har. 2,646 inv. (1916). S. bildar med Värmskog och Högerud ett pastorat i Karlstads stift, Gillbergs kontrakt.

Staforsen (Stadsforsen), en staten tillhörig, delvis på kronopark belägen fors (15,1 m.) i Indalsälfven, Fors socken, Jämtlands län, 5 km. från Ristjispgårdens järnvägsstation. Dess vattenmängd (varierande mellan 80 och 400 kbm. i sek.) kan i medeltal anslås till omkr. 190 kbm., utvecklande omkr. 28,000 hkr.

Stafparkett, *bygnk.* Se Golf, sp. 1439.

Stafrim, *metr.* Se Allitteration.

Stafrum. Se Vedmått.

Stafsing, Frans Birger, väg- och vattenbyggnadsingenjör, f. 21 april 1856 i Kolbäck, Västmanlands län, student i Uppsala 1875, aflade fullgångsexamen från mekaniska fackafdelningen i Teknologiska institutet (nu Tekniska högskolan) 1879 och från fackafdelningen för väg- och vattenbyggnadskonst 1881, aflade examen för inträde i Väg- och vattenbyggnadskåren 1886, utnämndes till löjtnant där och blef 1903 öfverstelöjtnant. Han var ingenjör vid statens järnvägsbyggnader 1881—91, arbetschef för anläggning af Saltsjöbaden och Saltsjöbadens järnväg 1891—94, för vattenkraftanläggning vid Avestaforsen för Månsbo-verken 1893—94 och nya Djurgårdsbron 1895—97. Han var byråingenjör i Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen 1894—98, t. f. byråchef i Telegrafstyrelsen (för linjebyrån) 1898—1902 och är sedan 1902 byråchef i Väg- och vattenb.-styrelsen (för ärenden rör. enskilda järnvägar). S. har vidare utöfvat en mycket omfattande och uppmärksammad verksamhet som rådgifvare och förslagsställare inom väg- och vattenbyggnadsfacket, särskildt för järnvägs-, vattenrätts- och vattenkrafts- samt grundläggningsärenden, såsom Stockholms järnvägsfrågor, Kapellskärsbanan, kraftverk vid Ljungafors, Ljusne strömmar, Siljans reglering m. m. Han var led. i kommittén ang. förslag till stadgar för elektriska starkströmsanläggningar 1899—1901 och i den s. k. Södertäljekommissionen 1911, är verkställande led. i Byggnadskommissionen för dubbelspåret Rönninge—Ström från 1912 och var tillkallad som sakkunnig för afgifvande af förslag till Väg- och vattenbyggnadskårens omorganisation 1914—15. S. var 1895—98 redaktör af "Teknisk tidskrifts" afd. för väg- och vattenbyggnadskonst och har utgett flera broschyrer, bl. a. *Om nya infartsleder till Stockholm, Om ny kommunikationsled mellan Stockholm och Finland —Ryssland.* Bland hans uppfinningar må nämnas mekaniska pålkranar, isbrytarfartyg, skenskarf, sprängämnen, telefonhytt, mikrotelefon, telefonlås, lystringsvisare för telefoner, elektrisk kabel, bromsanordning och täckta telefonledningar. S. L—k.

Stafsinge, socken i Hallands län, Faurås härad. 4,331 har. 2,751 inv. (1916). Annex till Vinberg, Göteborgs stift, Falkenbergs kontrakt. I socknen finnes en af Svenska sällskapet för räddning af skeppsbrutna 1906 anlagd lifräddningsstation, försedd med lifbåt och raketapparat.

Stafsjö, bruksegendom i Kila socken, Södermanlands län, på Kolmården, nära länsgränsen och S. station på statsbanelinjen Järna—Norrköping, omfattar gjuteri och mekanisk verkstad samt (obegagnad) masugn, såg och betydande skogs- och landtbruk (egovidd 6,684 har, hvaraf 532 har åker), tills. $8^{7}/_{16}$ mtl, jämte en mängd torp, det hela tax. till 1,241,900 kr. (1916), hvaraf 250,900 kr. på icke jordbruksfastighet, bl. a. 22,000 kr. å elektrisk kraftstation. Bruket ligger vid den lilla Stafsjön och den å, som förenar denna med Löfsjön. Tillverkningen utgöres af ångmaskiner och pannor, kvarnverk, tegelbruksmaskiner m. m. samt alla slag af gjutgods. Bruket anlades 1669 af Gert Störning som masugn och utvidgades 1683 till styckebruk samt fortgick som sådant in på 1860-talet. Det egdes länge inom släkterna von Berchner och Ridderstolpe, till 1852, då största delen af egendomen, som vid den tiden innehöll omkr. 20,000 har skog, skingrades. Sedan 1874 har S. tillhört S. aktiebolag (aktiekapital 400,000 kr.). 1909 köpte detta bolag Virå bruk (1 franche-comtéhärd samt stångjärns- och manufakturmedja), kvarn och såg jämte tillhörande skogs- och landtegendom, öfver 5,000 har, hvaraf omkr. 700 har åker, i Björkviks socken, jämte Mörtbol $11^{5}/_{32}$ mtl, tax.-v. 713,200, hvaraf 54,000 kr. på annan fastighet än jordbruksfastighet. Äfven Virå bruk anlades af Störning med 5 privilegierade tyskhärdar, som på 1850-talet ombyggdes till 2 franche-comtéhärdar, hvarjämte anlades 5 spikhammare, som nu äro nedlagda. Bruket köptes 1860 af P. A. Enhörning & Co. i Norrköping och öfvergick 1882 genom arf till konsul G. F. A. Enhörning, som 1909 sålde det till S. aktiebolag. Detta eger äfven $3^{3}/_{4}$ mtl, bl. a. 2 mtl Krokeks gästgifvargård, i Krokeks socken, tax. till 107,000 kr., och Sandvikens lastageplats (se Sandviken 2), tax.-v. 24,000 kr., ändpunkt på den af bolaget egda och trafikerade järnvägen till Virå bruk (Kolmården). Se Stafsjö järnväg. Wbg.

Stafsjö järnväg (sign. Stafsjö J.), smalspårig (0,600 m.), 17,7 km. lång, eges och trafikeras af A.-b. Stafsjö järnväg. Järnvägen är med 6,1 km. belägen inom Östergötlands och med 11,6 km. inom Södermanlands län. Den utgöres dels af den 17 km. långa hufvudlinjen, som sträcker sig från Kolmårdens (Sandvikens) lastageplats vid Bråviken i Krokeks socken norrut öfver Stafsjö station, där förbindelse finnes med statsbanelinjen Järna—Nyköping—Norrköping, och Stafsjö bruk i Kila socken till Öfre Virå station i närheten af Virå bruk i Björkviks socken, dels af ett 0,7 km. långt bispår från håll- och lastplatsen Stafsjö såg till sågen. Den öppnades för trafik 26 aug. 1903. (Å bispåret ombesörjes dock endast godstrafik.) Vid 1916 års slut utgjorde bokförda byggnadskostnaden 465,928 kr., hvaraf för rullande materiel 57,870 kr., och aktiekapitalet 250,000 kr. Anledningen till banans byggande voro de stora virkestransporter, som nödvändiggjordes på grund af skadeinsekten nunnefjärilens (se Nunnan) svåra härjningar 1898—1902 i skogarna inom en del af trafikområdet, hvarför banan i dagligt tal stundom benämnes Nunnebanan. Järnvägens postadress

är Kolmården, och styrelsen har sitt säte i Norrköping. A. d'A.

Stafs- och stolsbo, i äldre tider benämning på biskops boställe.

Stafspån. Se Spån.

Stafsten, ort strax v. om Trälleborg, där Karl XII landsteg vid sin återkomst till Sverige 13 dec. 1715. Se Skåre 1.

Stafsund, gods i Ekerö socken, Stockholms län, på södra stranden af Ekerön, vid det s. k. Norrsundet, som skiljer Ekerön från Lillön l. Kaggeholmsön. $5^1/_4$ mtl säteri jämte $1^1/_2$ mtl Sanda och Trönninge samt flera torp, tax. till 274,000 kr. (1916). Godset bildades på 1670-talet af k. rådet Erik Lindschöld, hvilken äfven lät uppföra den

Stafsunds manbyggnad.

ståtliga hufvudbyggnaden, sannolikt ett verk af Nik. Tessin d. ä. I midtpartiet finnes en urspr. dubbel trappa och i våningen en trappa upp en ståtlig kungssal, som upptar hela den mot ö. belägna delen af midtpartiet. Åt baksidan ligga två flyglar, af hvilka den norra inrymmer det stora Klinckowströmska biblioteket och arkivet (omkr. 20,000 bd), hvartill grundstommen jämte en mängd porträtt af frih. R. M. Klinckowström förvärfvades från fersenska egendomen Ljung. — Genom Lindschölds dotter kom S. till frih. Is. Funck och sedan, likaledes genom gifte, till G. Boneausköld och presidenten K. A. Rosenadler. 1817 köptes det af grefve Matt. Rosenblad, som tillbragte sina sista år där, 1849 af publicisten och politikern S. G. Lallerstedt och 1865 af politikern frih. R. M. Klinckowström, hvars son, skalden och zoologen frih. Ax. Klinckowström, nu är egare af S. Wbg.

Stafsunda, Norra och Södra. Se Möja.

Stafsäter, säteri. Se Bjärka-Säby.

Stafvelse, *språkv.*, används i två olika betydelser: 1) Tryckstafvelse, så stor ljudmassa, som frambringas genom en enda utandningsstöt, d. v. s. som sträcker sig från ett tryckminimum till det nästföljande. 2) Ljudstafvelse, den ljudmassa, som är belägen mellan två hörbarhetsminima. Tryckstafvelse och ljudstafvelse sammanfalla långtifrån alltid. Så t. ex. går gränsen mellan de båda ljudstafvelserna i *solår* alltid i *l*, som är mindre hörbart än de omgifvande vokalerna. Däremot är gränsen mellan ordets båda tryckstafvelser rörlig, så att man kan säga vare sig *so-lår* eller *sol-år*, allteftersom man låter ett ökadt tryck taga sin början med *l* eller först med *å* (hvilket åter beror på, om man vill framhäfva, att det är fråga om ett *lår* eller ett *år*). Det ljud, som uppbär en stafvelses hörbarhetsmaximum, kallas dess *sonant* (själfljud), de öfriga *konsonanter* (medljud). Hvarje stafvelse utgöres alltså af en sonant ensam eller i förening med en eller flera konsonanter. I svenskan kan en tryckstafvelse ha före sonanten högst tre konsonanter, t. ex. *strå*, efter däremot ända till 5 eller 6, t. ex. ett *skälmskt* leende, ett *ranfskt* teaterstycke. Se Noreen, "Vårt språk" I, 364 ff., och II, 52 ff. Ad. N—n.

Stafvelsealfabet. Se Alfabet, sp. 553.

Stafvelsegåta. Se Charad.

Stafvelserim, en stundom nyttjad benämning på slutrim (om detta se Rim).

Stafvelseräknande vers, *metr.*, kallas ofta den vers, där antalet stafvelser är konstant, medan däremot antalet versfötter kan växla.

Stafvelseskrift. Se Skrift.

Stafyloko'cker (af grek. *stafylē*, vindrufva), ett slags bakterier. Se Bakteriologi, sp. 708.

Stafylom [-åm] l. Staphylōma (grek. *stafylē*, drufva), *oftalm.* När vid en bristning af hornhinnan iris tränges fram i såret och sålunda indras i ärrbildningen, blir ärret ofta ej tillräckligt motståndskraftigt för att kunna uppbära trycket af ögats vätskor. Det uppstår då en utbuktning, som i vissa fall, i synnerhet vid rikligt irispigment, kan ha ett drufklasliknande utseende. Däraf benämningen hornhinnestafylom för utbuktningar af sådana hornhinneärr, uti hvilka iris är inläkt. I öfverflyttad bemärkelse används benämningen stafylom äfven om utbuktningar af senhinnan i dess främre del, s. k. främre skleralstafylom. Med bakre skleralstafylom förstås åter den utbuktning af ögats samtliga hinnor, som i vissa fall af höggradig närsynthet uppträder på yttre sidan om platsen för synnervens inträde i ögongloben. Numera menar man emellertid med bakre stafylom i allmänhet endast en med ögonspegeln iakttagbar karakteristisk förändring å detta ställe, äfven om denna ej är förbunden med utbuktning. G—d.

Stafyloplastik, *kir.* Se Stafylorafi.

Stafylorafi (af grek. *stafylē*, tungspen, och *rhāfe*, söm) l. Stafyloplastik, *kir.*, benämnes den operation, hvarigenom en medfödd eller förvärfvad klyfning af gommen hopslutes. Operationen består däri, att klyfningens kanter genom inskärning beröfvas sin betäckning, hvarefter sårytorna medelst hopsyning (hopfästning med s. k. suturer) tätt förenas med hvarandra, på det att de må kunna sammanväxa och klyfningen af gommen sålunda försvinna. O. T. S.*

Stafylotom [-tåm; af grek. *stafylē*, tungspen, och *tomē*, snitt], *kir.*, ett slags fordom använd knif med kort klinga i spetsen af en längre icke skärande del, med hvilken man kan rista i gomseglet och i tungspenen, utan att löpa fara att därunder såra tungan. O. T. S.*

Stag, *sjöv.*, de tåg, som stötta master och stänger för-ifrån (framifrån). Stagen benämnas efter de master och stänger de tillhöra: fockstaget, hvilket jämte sitt hjälpstag, fockeborgstaget, stöttar fockmasten, storbram-

staget, som stöttar storbramstången o. s. v. kockebogstagen, ett på hvardera sidan, stötta bogsprötet. Att medelst stagen ge en mast eller stång sitt rätta fall (lutning) kallas att staga. Stagen fastgöras upptill vanligen med ett stort splitsadt "öga", som "kränges" öfver maast- eller stångtoppen, och nedtill vanligen medelst taljrep, som, hvad de större tågen beträffar, inskäras i en till staget "bänd" jungfru och i en i däcket, på bogsprötet etc. fastsatt jungfru. Jfr Bänd, Jungfru och Tackling. R. N.*

Stag-apa. Se Apa, *sjöv.*

Stage, Johan Adolf Gottlob, dansk skådespelare, f. 1791, d. 1845, debuterade 1815 på k. teatern och erhöll genast anställning. Han fick efter hand en stor och mångsidig repertoar samt utmärkte sig särskildt i skådespelet både som père noble och jeune premier, men äfven i flera komiska uppgifter. Därjämte var han sedan 1829 regissör och sedan 1835 instruktör. Han gifte sig 1836 med Ulrica Augusta Kofoed (f. 1816, d. 1894), som 1834—47 var en skicklig sångerska vid k. teatern, mest i det lättare sångspelet, men äfven i enstaka stora operor. E. Ebg.

Stagfock, *sjöv.*, ett trekantigt segel, hvilket göper på fockstaget. Detta segel finnes på de flesta fartyg och båtar Se Segel och Stormsegel. R. N.*

Stagg. 1. *Bot.* Se Nardus. — 2. *Zool.*, liktydigt med storspigg. Se Spiggsläktet.

Staghound [stä'g-haund], eng., *jaktv.* Se Jaktridning.

Stagira (grek. *Sta'gēira* l. *Stagēi'ros*), stad i Macedonien, anlagd 656 f. Kr. på Chalkidiska halfön, vid Strymoniska viken. S. är bekant som Aristoteles' födelseort. Dess ruiner vid det nuv. Nizvoro. — Stagirīt, benämning dels på Aristoteles, dels på anhängare af hans lära. (J. F. N.)

Staglik, *sjöv.*, ett stagsegels "främre" lik, eller det lik, som kommer att sitta vid staget l. lejdaren. Se Lik 3. R. N.*

Stagnatiōn (af lat. *sta'gnum*, stillastående vatten, som ej har aflopp), stillastående, stockning; *med.* Se Blodstockning. — Stagnēra, vara stillastående, försumpas.

Stagnēlius. 1. Magnus S., biskop, f. 19 dec. 1746, d. 5 april 1829 i Kalmar, brorson till J. Stagnell (se denne), vardt student 1766, filos. doktor 1773, docent i grekisk litteratur 1779 och e. o. adjunkt i filosofiska fakulteten 1783, allt i Uppsala, där han jämväl s. å. aflade teol. kandidatexamen och 1787 vardt e. o. teol. adjunkt. Han fick 1788 Gärdslösa och Bredsätra regala pastorat på Öland, vardt 1790 prost honoris causa, fick 1793 professors n. h. o. v., utnämndes 1800 till teol. doktor och 1807 till biskop i Kalmar.

2. Erik Johan S., den föregåendes son, skald, f. 14 okt. 1793 i Gärdslösa prästgård, Öland, d. 3 april 1823 i Stockholm, härstammade från prästsläkter på både fädernet och mödernet — hans moder var kyrkoherdedottern Maria Sofia Bergstedt från Österåker. Han ådagalade redan från sin tidigaste barndom utomordentlig lätthet att lära. Föräldrarna flyttade 1810 till Kalmar, i hvars gymnasium han gick ett år, hvarefter han hösten 1811 inskrefs som student vid Lunds universitet. Där stannade han emellertid endast en termin, i april 1812 flyttade han till Uppsala och aflade där kansliexamen 1814. 1815 inskrefs han i ecklesiastikexpeditionens kansli, vardt 1818 ord. kopist och 1822 kanslist. Han lefde enstöringslif såväl i Uppsala som i Stockholm, gjorde ej be-

E. J. Stagnelius. Medaljong, skuren i trä af L. G. Malmberg.

kantskap med de samtida unge uppsalaromantikerna och tyckes öfver hufvud taget ej ha haft litterärt umgänge af något slag. Endast vid besök i hembygden, Kalmar och Dörby prebendepastorat, var han, så vidt man känner, tillsammans med jämnåriga, sällskaplig och munter. Redan mot slutet af vistelsen i Uppsala led han af ett svårt organiskt lidande, antagligen en hjärtsjukdom, och detta förvärrades med åren. Hans lefnadssätt var oregelbundet, och sjukdomen framkallade ett utsträckt bruk af döfvande medel, bl. a. opiat; S. föreföll sina bekanta stundom rent af sinnesrubbad. Föga faktiska upplysningar finnas likväl om hans lefnad; en hypotes, att den poetiske cynikern i S. Fryxells roman "Pehrsmässefärden" (1824), skulle vara tecknad med S. som förebild, synes icke synnerligen öfvertygande. S. utgaf själf endast en mindre del af sin poetiska alstring, nämligen hexameterdikten *Vladimir den store* (1817; skoluppl. 1884 och 1889), tre häften *Liljor i Saron* (1821; innehålla 22 smärre dikter och sorgespelet *Martyrerna*) och sorgespelet *Bacchanterna eller fanatismen* (1822), alla tre anonymt. Troligen på uppmaning af sin förman och gynnare Nils von Rosenstein täflade han 1818 i Svenska akad. med *Sång öfver qvinnan i Norden*, som 1818 fick andra priset, hvilket han personligen mottog.

S:s tidigaste diktning anslöt sig till vår gustavianska diktning (Oxenstierna, Lidner m. fl.) och antikens latinska skalder (Ovidius, Horatius, Propertius). Han besjöng liksom dessa "dygden" och den klippfaste stoikern och samtidigt äfven nöjet, vällusten; som ram kring scenerna af njutning och kärlek valde han med förkärlek idylliska situationer och landskap, hvarvid äfven Gessner spelade en viktig roll som uppslagsgifvare och förebild. Under de tydliga påverkningarna visar sig häri hans slitning mellan religiöst färgad asketism och starkt utpräglad sinnlighet. Icke minst Wieland gjorde intryck på S.; hans första större dikt,

Blenda (1813), som behandlar den kända småländska sägnen om Värendskvinnorna, har sitt ämne till trots blifvit en komisk epopé i dennes stil. Den stora dikten *Gunlög* (börjad sannolikt 1812, fortsatt ännu 1814) ådagalägger S:s anslutning till den fornnordiska ämneskretsen; diktens kärna är besjungandet af skaldekonsten, och de båda skalderna Kunser och Hjalmar äro de figurer, hos hvilka han nedlagt sin personlighets uttryck. Äfven smärre dikter tillhöra samma götiskt romantiska strömning. I andra sånger från åren 1812—15 besjöng han de samtida krigshändelserna, slagen vid Salamanca (1812), Vitoria (1813) och Waterloo (1815). Han tillgodogjorde sig vidare modern tysk och fransk litteratur: Goethe, A. W. von Schlegel och Chateaubriand äro särskildt nämnvärda bland dem, som påverkat S. Af större verk, som sysselsatte honom under tiden omkr. 1814—16, äro skådespelen *Sigurd Ring* och *Visbur* (utg. särskildt 1911) vittnesbörd om stigande mognad; var stöten till att upptaga dessa motiv i dramatisk form gifven af Ling och Öhlenschläger, tog S. i formen intryck af Goethe och A. W. von Schlegel. Körer och monologer i dessa skådespel, till hvilka hör brottstycket *Svegder*, äro lyriskt upphöjda och personligt djupkänsliga. En rik romantisk diktning uppstod i skiftande former, hvilka S. under sina läroår med oaflåtlig arbetsflit tillegnat sig. Ypperst äro kanske hans romanser, i hvilka stilens musikaliska välklang och stämningens dunkla behag försinnliga en yppig, af starka svallningar upprörd känslovärld. Sagornas och myternas gestalter lämna ofta symbolerna: *Älfvorna*, *Fiskaren*, *Näcken*, *Endymion* m. fl. Formfulländade elegier och sonetter finnas också i rikt antal bland hans mindre poem. "Vladimir den store" är, i mönstergill episk form, ett katolskt religiöst, nyromantiskt epos, med utpräglad sympati för den heliga alliansen. Om den rad dikter, i hvilka S. besjöng sin obesvarade kärlek till den unga kvinna han kallat Amanda, äro meningarna alltjämt delade, i det att många anse, att denna kärlekshistoria endast är en fiktion, under det att andra äro öfvertygade om, att en verklig lidelse till en bestämd kvinna fängslat S. Det senare synes psykologiskt sannolikare; i alla händelser skedde omkr. 1818 en fullkomlig förändring i S:s åskådning. Han vardt fri från sin passion, verkligheten miste sin lockelse, och med nervös ifver omfattade han en världsförnekande, asketisk tro. Den åskådning, hvaråt hans diktning sedermera gaf uttryck, byggdes på afgörande intryck från läsningen af mystiker och romantiska filosofer. Den terminologi och symbolik, hvari S. klädde sina tankar och drömmar, hämtade han till en del från den gnostiska litteraturen, hvarför man länge öfverskattade gnosticismens inflytande på hans uppfattning. Senare undersökningar lägga hufvudvikten på inflytandet af Schelling, Böhme och Platon, hvilkas läror om själarnas affall från det absoluta väsendet, sinnevärldens uppkomst, kärlekens natur m. m. han upptog och delvis ombildade med tillsatser från andra håll. Hans åskådning utformades till en teosofi, hvars fantasifullt, men svårtydt uttalade tankar och föreställningar fylla hans diktning under senare år; den är jämte Almquists och Atterboms den mystiskt nyromantiska riktningens i Sverige förnämsta representant. "Liljor i Saron" rymma en hufvuddel af hans hithörande dikter. *Flyttfåglarne*, *Suckarnas mystär*, *Rosen i världsfurstens park*, *Kreaturens suckan* m. fl. variera den stämning af förtviflan vid den jordiska tillvaron, ångest öfver syndafall och frestelse, dröm om försoning och återvinning af barndomens oskuld, som är S:s grundkänsla. "Martyrerna" och "Bacchanterna" ega samma känslobotten: jordelifvet är ett häkte och en graf, ur hvilken vi efter tåligt buret lidande lyftas till återförening med det gudomliga; Orfeus i den sistnämnda är S:s språkrör, sådan han efter genomgångna kriser i luttrad längtan predikar undergifvenhet och försakande fromhet, medan de sensuellt vilda bacchanterna representera de jordiska njutningarna. — Om tillkomsttiden för några andra af S:s verk råder ovisshet. *Riddartornet* är en skräcktragedi med blodskamsmotiv; *Glädjeflickan i Rom* skildrar, hur en brottslig älskares vålnad kallar henne till dödsriket för att där fortsätta samlifvet; i *Albert och Julia* försakar älskarinnan himmelen för att åtfölja sin älskare till helvetet. — Som det sista af S:s skådespel betraktas *Torsten fiskare*, en skämtsam behandling af konung-för-en-dag-motivet. — S:s diktion är praktfull, med ett öfverflöd af ofta återvändande karakterismer, med ord för välljud, glans, rikedom, yppighet, vällukt rikligt brukade. Han har utöfvat starkt inflytande på en mängd senare svenska skalder genom sin lidelse och sin prunkande, suggestiva form. — Vid S:s död var hans diktning blott till en ringa del utgifven; med hänförelse, men slarfvigt och ometodiskt utgafs den första samlade upplagan af hans verk af L. Hammarsköld 1824—26 (öfversedd och förbättrad af P. A. Sondén 1836). *Hittills outgifna dikter* utkommo 1856. En ny textrevision företogs 1868 och 1881 af K. Eichhorn, som också utgaf *Outgifna skaldestycken* (1882). Med modern vetenskaplig apparat utges S. f. n. i "Svenska vitterhetssamfundets" serie af Fr. Böök (hittills 4 bd, 1911 ff.), hvars kommentar är banbrytande för uppfattningen af S:s utveckling. *Valda dikter* äro utg. 1897 och 1912. På tyska ha utgetts: Gesammelte werke (6 bd, 1851, öfv. af K. F. L. Kannegiesser) samt enskilda öfv af "Vladimir" (af O. Berg 1827 och R. Wellman 1874), "Martyrerna" (1853, af L. Carus), "Visbur" (1867, af E. Ziehen) och en del lyriska stycken (af Willazen, F. O. v. Nordenflycht, E. Lobedanz m. fl.); på franska: "Albert och Julia" (af Léouzon-le-Duc, 1846, 1853), "Martyrerna" (af L. Boutillier 1855) m. m.; på finska: "Martyrerna" (af K. Kiljander 1848); på latin: "Vladimir Magnus" (1840—42, ofullb., af P. J. Peterson; forts. af J. Bergman 1890) och "Bacchæ" (1874, af K. A. Fahlcrantz). Se P. D. A. Atterbom i "Litterära karakteristiker" (1870), J. B. Simonsson, "S." (I, 1909), Böök, "Studier i S:s ungdomslyrik" (1911), och ofvannämnda kommentar samt A. Nilsson, "Svensk romantik" (1916). 1871 lät Svenska akademien prägla en medalj öfver S., hvarvid K. V. Böttiger skref hans "Minne" (i akad:s "Handl. ifrån år 1796", XLVII, 1872). 1 o. 2. R—n B.

Stagnell, Johan, lustspelsförfattare, farfarsbror till skalden Stagnelius, f. 8 april 1711 i Mortorp i

kalmar län, d. 1 febr. 1795, blef 1735 student i Lund, 1741 filos. magister, 1744 docent, vistades i Stockholm 1751—56, hade 1755 utnämnts till doctor scholæ trivialis i Kalmar, tillträdde platsen 1756, men utnämndes s. å. till lektor vid Kalmar högre lärdomsskola, först eloquentiæ, så linguæ orientalis. S. var en oppositionell natur, som först i sen ålder lugnade sig, en liflig ande, med starka intressen, men som förgick sig och var ardt plump och rå. Han låg i ständig fejd, ofta inför domstolarna, med biskop och konsistorium, liksom med enskilda personer, och han var suspenderad än för ett, än för ett annat; det lindrigaste fallet var väl, då han "oriktigt korrigerat djäknarnas stilar"; en annan gång gällde det hans förhållande till en annan skolmans hustru, med hvilken han efter mannens död gifte sig; en tredje gång "hetsig skrifart och andra förseelser". — Slutligen, 1775, dömdes han till förlust af tjänsten som han dock återfick) samt ett års fängelse för obevista beskyllningar mot en handelsman och en öfverste, som påstods ha öppnat fästningsportarna till införande af förbjudna handelsvaror; men stadens invånare tyckas ha hållit med S., och djäknarna följde honom i båtar med flygande fanor och klingande spel, då han fördes till slottsfängelset. S:s egentliga betydelse ligger i de lustspel han författade under sin Stockholmstid, nämligen *Baron Sjelfklok och fröken Granlaga* (1753), *Den lyckelige banquerotièren* (s. å.), *Tragicomedie uti en akt kallad Risbadstugan* (1755), *Jesper Hiernlös eller Den förvända hushållningen* (1756), liksom äfven *Amman* (1756) med full säkerhet kan antagas vara författad af honom. S. är närmast lärjunge af Holberg, ehuru han drifver dennes stundom framträdande cynism till öfverdrift; särskildt är "Amman" en uppenbar Jeppestudie, och stycket annonserades t. o. m. såsom författadt af Holberg. "Risbadstugan" är en fars, hvari en äktenskapsskandal, som vid denna tid timat i Stockholm, då en hustru med några grannkvinnors hjälp pryglat sin man, dramatiserats på ett grofkornigt sätt. "Baron Sjelfklok och fröken Granlaga" samt "Jesper Hiernlös" äro rätt enkla försök till karaktärskomedier i den Holbergska stilen. Mest betydande är "Den lyckelige banquerotièren", som är en politisk-socialt intressant satir af dåtida affärsförhållanden, som framställas i bjärta färger. Hufvudpersonen är en svindlare och bankruttör, som drifver procentarverksamhet, uppdyrkar kurserna, rymmer sin kos, men, sedan han fått kunglig lejd, återkommer, gör upp med sina kreditorer och — triumferar. Stycket är realistiskt, stundom naturalistiskt hållet; af särskildt intresse är börsscenen i första akten med sitt blottande af smuggleriet och andra oseder inom finansvärlden, liksom i den följande scenen på Goldfressers kontor. Stycket har sannolikt påverkats af likartade franska dramer, närmast Fatouvilles "Le banquerotier", en s. k. "italiensk komedi", med hvilket det i händelseutvecklingen, karaktärsteckning och tendens företer vissa likheter, men själfva modellerna voro tydligen tagna ur det samtida ruttna affärslifvet, och i detta afseende har S:s stycke i hvarje fall kulturhistorisk betydelse. S. deltog 1768 i en mycket liflig politisk versfejd, som hade sin utgångspunkt i en af honom författad bröllopsdikt till hofpredikanten Stricker och som utgjorde mindre en bröllopslyckönskan än ett — gisslande af den dåvarande mösstyrelsens ekonomiska politik, ett af de många uttryck af missnöje, som föregingo 1769 års riksdag. Litt.: N. I. Löfgren, "Tjenstemän vid församlingarne och läroverken uti Kalmar stift" (1836—41), K. Warburg, "Det svenska lustspelet under frihetstiden" (1876), och O. Wieselgren, "Stagnells 'Den lyckelige banquerotieren', en studie öfver vår första affärskomedi och dess sociala bakgrund" (i "Årsskr. utg. af Svenska teaterhistoriska samfundet", 1913). K. W—g.

Stagnēra. Se Stagnation.

Stagningsspant, *skpsb.* Se Spant.

Stagnit, *tekn.*, en sådan nit, som sammanhåller två icke mot hvarandra tätt sammanliggande stänger eller plåtar i en järnkonstruktion. Vid anbringande af stagnit inlägges mellan de delar, som skola hopnitas, en *mellanläggsbricka* af tjocklek motsvarande det afstånd, hvilket önskas bibehållet mellan de båda delar, som hopfogats. Jfr Nitning. Fmn.

Stagnone [stanjåne], Isole dello, en liten ögrupp v. om Sicilien, bestående af öarna San Pantaleo (se Marsala), Isola Longa och Santa Maria. De tillhöra prov. Trapani. J. F. N.

Stagsegel, *sjöv.*, trekantiga segel, som löpa på stag eller ock på s. k. lejdare, hvilka gå till bogsprötet och klyfvarbommen eller emellan masterna (den senare sorten har stundom fyrkantig form). Jfr Segel. R. N.*

Stagstycke, *sjöv.* Se Skägg 2.

Stagsvis, *sjöv.*, i stagens riktning. Man säger om ankarkättingen, att den visar kort l. långt stagsvis, allteftersom den har samma riktning som de mera lodräta eller som de mera horisontala stagen på fartyget. R. N.*

Stagvända, *sjöv.* Se Vända.

Stahl 1. Stahell, Henrik, superintendent, f. (året okändt) i Reval, d. 1656 eller 1657 i Narva, besökte flera tyska universitet (sannolikt åren 1620—23) och förvärfvade magistergraden. Efter sin hemkomst och ordination 1623 tjänstgjorde han flera år som pastor på Estlands landsbygd, men kallades 1638 till tysk pastor vid kyrkan på Domberget i Reval och förordnades s. å. till domprost och assessor i det då nybildade konsistoriet. 1641 utnämndes han, som åtnjöt Axel Oxenstiernas bevågenhet, till superintendent öfver Ingermanland med säte i Narva. S. gjorde sig högt förtjänt om den estländska kyrkan genom sina utgifna arbeten, hvilka äfven blefvo grunden för en tryckt litteratur på Reval-estniska dialekten. Mest bekant är *Hand-, haus- und kirchenbuch* (1632—38), som innehåller bl. a. öfv. till nämnda språk af evangelier, epistlar samt en mängd tyska psalmer (öfversättningarna anses vara endast aftryck af äldre sådana i handskrift). I Ingermanland visade S. sig som en nitisk styresman. Han inrättade ett konsistorium i Narva, indelade landet i prosterier, visiterade och höll prästmöten, upprättade en trivialskola i Narva och ifrade f ö. för folkets undervisning, men genom häftighet och härsklystnad invecklades han i bittra strider, som skadade hans verksamhet. Fr. W.

Stahl, Jakob, militär. Se Staël von Holstein 1.

Stahl, Samuel Herman von, målare, f. 1802, d. 1833, ingick vid Västgöta-Dals regemente som fänrik, men tog redan 1822 afsked, med löjtnants rang. Han egnade sig sedan åt konsten, hufvudsakligen under Westins handledning, och utförde i dennes maner ett och annat porträtt. Äfven utförde han ett par litografier efter taflor af sin lärare. —rn.*

Stahl, Georg Ernst, tysk läkare och kemist, f. 21 okt. 1660 i Ansbach, d. 14 maj 1734 i Berlin, blef med. doktor 1684, kallades 1694 till andre med. professor vid universitetet i Halle, hvarifrån han 1716 öfverflyttade till Berlin som lifmedikus hos konungen i Preussen. S. har såväl i medicinens som i kemiens historia förvärfvat sig ett betydande namn. Enligt hans uppfattning representeras kroppens enhetlighet af själen. Lifvet beror uteslutande på den normala sammansättningen af kroppens olika delar, och denna underhålles af själen. Därför inträffar döden, då själen skiljes från kroppen. Denna animism genomförde nu S. i dess yttersta konsekvenser, och alla processer i den friska och sjuka kroppen härleddes ur denna aprioristiska ståndpunkt i S:s hufvudarbete, *Theoria medica vera* (1707; ny uppl. 1831—33; tyska öfv. 1802, 1831—32). Han utgaf dessutom omkr. 240 skrifter, de flesta af ringa omfång. Som kemist upptog och utvecklade S. Beckers lära om *flogiston* (se Eld, sp. 160). R. T—dt.

Stahl, Friedrich Julius, tysk rättsfilosof och konservativ politiker, f. 16 jan. 1802 i München, d. 11 aug. 1861, af judisk släkt, öfvergick 1819 till evangeliska läran. Han blef docent i München 1827 samt professor i rättsfilosofi, politik och pandekterna 1832 i Würzburg, 1835 i Erlangen och 1840 i Berlin. På Tysklands politiska utveckling under 1800-talet utöfvade S. som universitetslärare och författare och som praktisk politiker ett inflytande, som först på senaste tiden blifvit till fullo uppskattadt. I sitt hufvudarbete, *Philosophie des rechts* (2 bd, 1830—37; 5:e uppl. 1878), uppbygger han med utgångspunkt företrädesvis hos Schelling och den historiska rättsskolan ett eget rättsfilosofiskt system af politisk-konservativ och ortodoxt kristen karaktär. Dess grundtanke är att ge den historiska rättsåskådningen filosofisk grundval i en teistisk världsförklaring: endast genom att betrakta världshistorien som en fri skapelse af en personlig Gud vunnes en tillfredsställande motivering för historiska skolans lära om historiens och de historiska institutens värde. Denna tes utvecklas under polemik dels mot naturrättsfilosofien och dess arftagare, liberalismen, dels mot Hegel, af hvilken S. själf lärt åtskilligt, men hvars logiska schematism han ansåg införa ett rationalistiskt moment i den historiska åskådningen och därigenom förvanska denna. I praktiskt hänseende ger han sin lära i allmänhet en utpräglad konservativ tillämpning, men var i författningsfrågan icke reaktionär, utan häfdade ett konstitutionellt program med front såväl mot det feodal-absolutistiska lägret och dess lärofader von Haller som mot liberalismens folksuveränitetsidéer och parlamentariska program — sålunda med hänsyn till det aktuella läget urspr. ett slags centerståndpunkt. Som medlem af bajerska deputeradekammaren 1837 förfäktade han energiskt riksdagens budgeträttsliga befogenheter emot regeringen, hvilket ådrog honom bestraffningsåtgärd från den senares sida. Sedermera föll tyngdpunkten af hans politiska verksamhet på fronten mot vänster. Under revolutionsåren 1848—49 kämpade han i tidningsartiklar och broschyrer (bl. a. *Die revolution und die constitutionelle monarchie*, 1848) energiskt framför allt mot parlamentarismen, som nu äfven på moderat håll af många ansågs som konungadömets enda räddning, samt bidrog kraftigt att upprätthålla tron på den oparlamentariska konstitutionalismen, då denna af de fleste var uppgifven som hopplös. Vid revisionen af 1848 års oktrojerade preussiska författning 1849 och 1850 arbetade han som medlem af Preussens första kammare med framgång på att i författningen inlägga garantier för konungadömets självständighet och styrka samt i allmänhet att utforma författningen i monarkisk-konservativ riktning. Som ledare af denna kammares konservativa majoritet 1850—61 fullföljde han samma verk, medan han å andra sidan med skärpa uppträdde mot reaktionära försök att afskaffa författningen samt omsider lyckades vinna det konservativa partiets största del öfver från den Hallerskreaktionära doktrinen till sitt eget konstitutionella program. S. kan därigenom i viss mån betecknas som den moderna tyska konservatismens grundläggare, och hans idéer ha haft ett påvisbart starkt inflytande på Bismarck. På samma gång har S. genom sitt kraftiga uppträdande på en för Tysklands moderna författningsutveckling kritisk punkt verksamt bidragit till att från Tysklands statslif utestänga parlamentarismen och att utbilda den egenartade oparlamentariska konstitutionalism, hvari den tyska författningsutvecklingen under 1800-talet utmynnat. Bismarcks verk har sin förutsättning däri, att det preussiska konungadömet räddades oskadt öfver revolutionsårens (1848) stormar, och härtill medverkade icke minst S. Bland hans verk märkas utom de ofvannämnda *Das monarchische prinzip* (1845), *Parlamentarische reden* (1856) och *Die gegenwärtigen parteien in staat und kirche* (postumt 1863). G. R—s.

Stahl, Ernst Christian, tysk botanist, f. 21 juni 1848 i Schiltigheim, Elsass, blef 1880 e. o. professor i botanik i Strassburg och 1881 professor och föreståndare för botaniska trädgården i

ena. Hans mest betydande forskning omfattar äxtbiologi och fysiologi samt experimentella, ysiologisk-morfologiska undersökningar, hvarvid ärskildt bladens form, ställning och färg utgöra föremålet. Arbeten i denna riktning äro *Ueber ogenannte kompasspflanzen* (2:a uppl. 1883), *pflanzen und schnecken* (1888), *Regenfall und lattgestalt* (1893), *Ueber bunte laubblätter* (1896), *Ueber den pflanzenschlaf* etc. (1897), *Biologie des hlorophylls* (1909) m. m. S. blef led. af Vet. oc. i Uppsala 1911. C. Lmn.

Stahleck, borg. Se Bacharach.

Stahls afförande piller, *med. farm.*, ha namn efter tyske läkaren G. E. Stahl (se denne). Se Järnpiller.

Stahr, Adolf Wilhelm Theodor, tysk skriftställare, f. 1805 i Prenzlau i Ukermark, d. 1876 i Wiesbaden, var lärare vid gymnasiet i Oldenburg 1836—52 och bosatte sig därefter i Berlin. Han gifte sig 1854 med författarinnan Fanny Lewald (se d. o.). S. var icke betydande som vitter författare, men gjorde sig ett namn som kulturskildrare och kritiker. Af hans verk kunna nämnas *Ein jahr in Italien* (3 bd, 1847—50; 4:e uppl. 1874), *Weimar und Jena* (2 bd, 1852; 3:e uppl. 1892), *Torso, oder kunst, künstler und kunstwerke der alten* (2 bd, 1854—55; 2:a uppl. 1878), *G. E. Lessing* (2 bd, 1858; 9:e uppl. 1886), *Herbstmonate in Oberitalien* (1859; 3:e uppl. 1884), *Goethes frauengestalten* (2 bd, 1865—66; 8:e uppl. 1891), *Ein winter in Rom* (tills. med sin fru; 1869; 2:a uppl. 1871), *Kleine schriften zur literatur und kunst* (4 bd, 1871—75) och rehabiliteringen af Agrippina, Kleopatra och Tiberius i *Bilder aus dem altertum* (4 bd, 1863—66). F. ö. utgaf han arbeten af och om Aristoteles, af Tacitus m. m. Geiger utgaf 1903 "Briefe von und an S."

Stahre, Nils Ludvig, kemist, f. 18 jan. 1843 i Stockholm, d. där 18 maj 1909, aflade 1866 apotekarexamen, blef 1873 laborator och lärare i författningskunskap (under läsåret 1873—74 och året 1876), 1877 därjämte lärare i kemi och farmaci vid Farmaceutiska institutet samt utnämndes 1883 till professor och 1894 till inspektor för detsamma. Från 1901, då de nya stadgarna för Farmaceutiska institutet, till hvilka det grundläggande förslaget utarbetats af S., vunnit K. M:ts stadfästelse, kvarstod S. som institutets föreståndare och (som det numera hette) e. o. professor i kemi och kemisk farmaci vid detsamma, till 1903, då han blef innehafvare af apoteket "Leoparden" i Stockholm. — S:s hufvudsakliga lifsgärning inföll under de 30 år han oafbrutet var fäst vid den farmaceutiska högskolan, för hvars utveckling han var rastlöst och framgångsrikt verksam. Såväl beträffande undervisningens anordnande i tidsenlig riktning, särskildt genom införande af praktiska öfningar i de olika ämnena, som ock med hänsyn till studieplan och stadgar samt ej minst den viktiga frågan om Farmaceutiska institutets skiljande från Medicinalstyrelsen och förläggande under Ecklesiastikdepartementet var det oftast S., som tog initiativet och med energi och ovanlig arbetsförmåga genomdref sina förslag. — S. var äfven under några år apoteksvisitator, tog verksam del i utarbetandet af den första på svenska utgifna uppl. af farmakopén (1901) och publicerade en del vetenskapliga uppsatser. S. J—n.

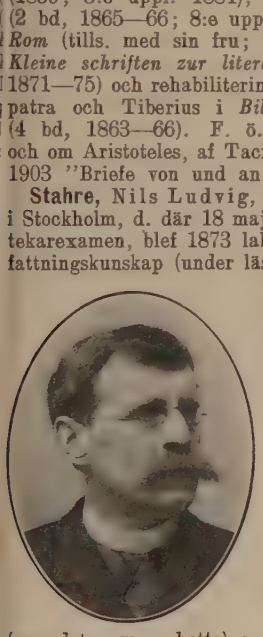

Stai [sta'-ī], samhälle och postanstalt vid Hamar—Trondhjemsbanan, 10 km. s. om Koppang, Hedemarkens amt, Norge. 215 inv. (1910). K. V. H.

Stäi'ner (Steiner), Jakob, tysk violinfabrikant, f. 1621 i byn Absam vid Hall, Tyrolen, d. där 1683, utbildade sig i Cremona. Han förde ett bekymmersamt lif, ehuru han 1669 fick titeln kejs. hofviolinfabrikant; han blef af jesuiterna förföljd som kättare och hemföll åt sinnessjukdom. Hans violiner och violonceller skattas mycket högt af kännare. Biogr. af Ruf (1872 o. 1892) och Lentner (1898).

Stainer [stē'nə], sir John, engelsk musiker, f. 1840 i London, d. 1901 i Verona (under en resa), var redan vid 14 års ålder organist, blef 1865 doktor i musik i Oxford, 1872 organist vid S:t Paulskyrkan i London, 1876 professor vid National training school of music (1883 ombildad till Royal college of music), adlades 1888 och erhöll 1889 musikprofessuren vid Oxfords universitet. S. komponerade, påverkad af Mendelssohn, oratoriet *Gideon*, passionen *The crucifixion*, kantaterna *The daughter of Jairus* och *S:t Mary Magdalen*, skref handböcker i orgelspel och harmonilära m. m. samt utgaf urval af äldre musik i Oxfordsamlingarna ("Dufay and his contemporaries", "Early Bodleian music").

Staines [stē'nṡ], stadsliknande samhälle (*urban district*) i engelska grefsk. Middlesex, 9 km. s. ö. om Windsor, på Thames' vänstra strand. 6,755 inv. (1911). Tillverkning af linoleum och senap. J. F. N.

Stainland with Old Lindley [stē'nlənd *with* ōu'ld li'ndli], stadsliknande samhälle (*urban district*) i engelska grefsk. York (West Riding), 5 km. s. v. om Halifax. 4,449 inv. (1911). Tillverkning af ylle-, kamgarns- och bomullsvaror, papper och papp. J. F. N.

Stainville [stävi'l], grefve de. Se Choiseul 2.

Stair [stäə'], viscount och earler. Se Dalrymple 1, 2 och 3.

Stake [stē'k], eng., insats, vadsumma vid kapplöpningar eller annan sport.

Stake, Harald, friherre, krigare, riksråd, f. 20 juni 1598 på Hönsäter, Kinnekulle, d. 1677, blef 1618 kammarjunkare hos Gustaf II Adolf och sändes af honom 1620 att lära sig krigskonst under Morits af Oranien. S. deltog med utmärkelse i slaget vid Fleurus 1622, och efter sin hemkomst befordrades han 1624 till kornett, 1625 till häradshöfding i Stranda härad af Småland och 1629 till ryttmästare vid Västgöta kavalleri. Under tyska kriget utmärkte han sig under konungens ögon vid stormningen af Burgstallhöjden 1632. I slagen vid Nördlingen, Dömitz och Wittstock deltog han med stor utmärkelse och blef, då han

tagits till fånga af brandenburgarna, för sin tapperhet bemött med stor aktning och utväxlad mot en tysk öfverste. Utnämnd till öfverste för Västgöta kavalleri 1638, hemkom han till Sverige 1639 och tillbakaslog 1645, under danska kriget, flera angrepp på Göteborg. 1648 förordnades han till landshöfding i Skaraborgs län, 1654 blef han friherre, 1657 generalmajor, 1658 riksråd och 1659 generalöjtnant samt ledde under Karl X Gustafs båda danska krig försvaret mot Norge. Som guvernör öfver det nyförvärfvade Bohus län, hvartill han utnämnts 1658, utmärkte han sig som en synnerligen duglig och nitisk ämbetsman samt främjade skatteväsendets ordnande äfvensom domstolsväsendets, näringslifvets och försvarets utveckling, men glömde samtidigt ej att tillgodose sin egen fördel. 1676 försvarade han Bohus mot Gyldenlöves anfall. I maj 1677 erhöll han begärdt afsked ur statens tjänst. Han var en af Sveriges tappraste och skickligaste fältherrar på sin tid. L. W:son M.

Staked plain [stēl'kt plēl'n], eng. Se Llano estacado.

Stakenät, *fisk.* Se Fiskredskap, sp. 449.

Stakes of Zion [stēl'ks ev sāl'ən]. Se Mormoner, sp. 1128.

Staket. Se Stängsel.

Stakhr, vanligare Istakhr och Istakar (se d. o.). Se Persepolis.

Stakning (Järnvägsstakning). Se Järnvägsbyggnad, sp. 434.

Staksill, *zool.* Se Sillsläktet, sp. 541.

Stala, socken i Göteborgs och Bohus län, Orusts östra härad. 5,088 har 1,379 inv. (1916). Annex till Tegneby, Göteborgs stift, Orusts och Tjörns kontrakt.

Stalagmit (af grek. *stala'gma*, droppe), *geol.*, en utbildningsform af droppsten (se d. o. 1).

Stalaktit (af grek. *stalakto's*, droppande), *geol.*, en utbildningsform af droppsten (se d. o. 1). — Stalaktithvalf, *bygnk.* Se Droppsten 2 och Hvalf, sp. 1392.

Staleim. Se Stalheim.

Staleybridge [stēl'librid ʒ]. Se Stalybridge.

Stalheim (Staleim), stort hotell i Opheims härad, S. Bergenhus amt, Norge, på krönet af det tvärbranta Stalheimsklev, genom hvilket en landsväg för turisttrafiken i Väst-Norge leder ned till Nærödalen i Sogn. På ömse sidor om vägen finns en vacker fors, den 126 m. höga Stalheimsfossen t. h., Sivlefossen t. v., den senare störtande nedför den praktfulla fjällkupolen Jordalsnuten (omkr. 1,100 m.). Se fig. å sp. 948. K. V. H.

Stalheimsfossen. Se Stalheim.

Stalheimsklev(en). Se Stalheim.

Stalimēne, ö. Se Lemnos.

Stall, bostad för husdjur. Ett godt stall bör ha ett lämpligt läge, vara ljust och väl ventileradt,

Stalheim och Nærödalen. T. v. Jordalsnuten. (Till art. Stalheim, sp. 947.)

lagom varmt, tillräckligt rymligt och lämpligt inredt. Läget bör vara torrt och tillräckligt fritt, så att nödigt luftombyte ej hindras, samt väljas med hänsyn till behöflig kommunikation med andra ekonomibyggnader; med hänsyn till väderstrecken lägges stallet helst i n. och s., om båda långsidorna användas för dörrar och fönster, då man bäst drar nytta af solljuset med undvikande af den hetaste middagssolen; används endast den ena långsidan för fönster, lägges denna helst mot s. ö. För att stallen skola bli tillräckligt ljusa, böra fönstren utgöra $^1/_{12}$—$^1/_{10}$ af golfytan och fönstren anbringas högt upp med fönsteröppningen starkt vidgande sig inåt. Mörka stall bli osunda därigenom, att renhållningen försvåras, och mikroorganismer af hvarjehanda slag trifvas bättre i mörker; solljuset är däremot ett godt desinfektionsmedel och befrämjar äfven djurens trefnad, utveckling och hälsa. Af största betydelse i hygieniskt afseende är en god ventilation, då luften i stallen är utsatt för att förorenas på mångahanda sätt, såsom genom djurens utdunstningar, sönderdelning af urin och gödsel, damm m. m. En god ventilation bör hålla luften ren utan åstadkommande af drag eller för stor sänkning af temperaturen. Den förorenade stalluften aflägsnas bäst genom vertikala taktrummor med en genomskärningsyta af 1 kvdm. pr större husdjur (häst, nötkreatur, 5 svin eller 10 får), hvarje trumma dock ej mindre än 0,3 m. och ej större än 0,6 m. i fyrkant. Taktrummorna göras helst med dubbla väggar med luftrum eller lämplig fyllnad emellan, för att förekomma, att den utströmmande varma och fuktmättade stalluften afkyles, så att fukt afsättes vid passagen genom trumman, och trummorna böra utvändigt förses med en skyddande huf och inåt med stängbara luckor. För insläppande af frisk luft användas väggventiler, 15—20 cm. i fyrkant, som anbringas på långsidorna, en på hvar 3:e eller 4:e längdmeter, och äfven dessa böra förses med luckor för att vid behof kunna afstängas. Luftens renhållning underlättas äfven i väsentlig grad genom lämpligt, för urin och gödselvatten ogenomträngligt golf, såsom cement eller klinker, och urinens bortledande genom urinrännor eller uppsugning genom pas-

sande strömedel, framför allt torfströ. För att tillåta tillräcklig ventilation böra stallen vara varma, hvilket i första hand betingas af lämpligt, d. v. s. föga värmeledande byggnadsmaterial (trä, tegel) eller luftrum i väggarna (leantegel, effektivväggen). Är väggmaterialet för mycket värmeledande, hålla sig väggarna kalla, och stallen fukta därigenom, att den varma stalluften kondenseras vid beröring med de kalla väggarna, och bli dessutom under sommaren för varma och på vintern för kalla. Lämplig temperatur är i häst- och nötkreatursstall 12—16° C., i fårstall 10—12° och i svinstall 12—16°, något lägre för gödsvin, men högre för modersuggor; för varma stall göra djuren ömtåliga, för kalla öka foderförbrukningen för underhåll af kroppsvärmen.

Utrymmet i stallet bör beräknas till omkr. 20—30 kbm. för större djur och regleras bäst genom höjden i taket; beträffande utrymmet i häst- och nötkreatursstall se Hästskötsel och Ladugård. I fårstall är det i vanliga fall tillräckligt med en höjd af 2,75 m., men för mycket stort antal djur (300—500 st.) 3,8—4,5 m. och i svinstall 2,40 m.; i fårstall bör golfytan utgöra 0,6—0,9 kvm. per djur, för dräktiga tackor 0,7—1 kvm., för modertackor med lamm 1,20—2 kvm. och för baggar minst 2 kvm. och 1-åriga ungfår 0,5—0,8 kvm.; i svinstall beräknas kättar för modersuggor till 4—6 kvm., för fargalt 5—10 kvm., ungsvin 1,5 kvm. och gödsvin 1,7—1,8 kvm., något mera per st. för få och mindre för flera tillsammans i samma kätte.

Inredningen bör vara sådan, att djuren bekvämt kunna lägga och resa sig samt komma åt foder och dryck och nödiga arbeten lätt kunna utföras.

Interiör från K. hofstallet i Stockholm.

I häststall (se fig.) användas vanligen fasta spiltbalkar för att skilja djuren från hvarandra; spiltbalkarnas längd bör vara 2,20—2,80 m. och höjden 1,10—1,60 m. och framtill helst 2 m.; för låga balkar ge otillräckligt skydd och för höga göra spiltorna mörka; för att få den nödiga höjden framtill brukar man där anbringa en genombruten gjutjärnsuppsats. Inredningen i spiltan bör utgöras af en krubba för kraftfodret och en häck för stråfodret; krubban göres af något för vätskor ogenomträngligt material (gjutjärn, Höganäslera, cement eller marmor), och storleken bör vara: längd 75—80 cm., bredd 30 cm. och djup 25 cm. och höjden till krubbans öfre kant 1—1,10 m. För stråfodret användes förr allmänt en häck ofvanför krubban, hvilket dock är mindre lämpligt, dels emedan hästen därigenom dels nödgas anta en onaturlig ställning, dels äfven förorenas af nedfallande hösmål; numera anbringas därför höhäcken i jämnhöjd med kraftfoderkrubban, s. k. krubb-bord. Golfvet i spiltan bör slutta något bakåt, dock ej mer än 6 cm., och bakom spiltan anbringas en ränna för bortledande af urinen. (Om inredning af stall för nötkreatur se Ladugård.) I fårstall användas bäst flyttbara dubbla häckar med krubbor, hvarigenom huset lätt kan afdelas i olika afdelningar; de lösa häckarna ha den fördelen framför fast inredning, att de kunna höjas, allteftersom gödsellagret stiger, hvilket är nödvändigt, då gödseln i fårstall vanligen blir liggande i flera månader. Plats vid häcken beräknas för fullvuxna får till 40 cm., ungefär 30 cm., lamm intill 4 mån. 16—20 cm. och hela häckens höjd 70 cm. För dräktiga tackor användas med fördel runda häckar med en diameter af 1,5 m., som ge dem bättre utrymme och skydda dem för tryck på buken; för lammen bör alltid anordnas en särskild afdelning, som genom smärre öppningar står i förbindelse med moderkättarna och där lammen, sedan de uppnått en ålder af 3—4 veckor, kunna erhålla ett extra tillskott af lämpligt foder. Getstall inredas, om man har många getter, helst på samma sätt som för nötkreatur med dubbla foderbord, eller ock ställas getterna längs väggen och förses med en träkrubba och en däröfver anbringad höhäck. Golfytan bör utgöra 1,5—2 kvm. per djur, plats vid häcken beräknas till 50—75 cm. och höjden till krubban 25—40 cm., beroende på djurens storlek; nödig plats bör dessutom beräknas till afbalkning för killingarna och för bocken. Svinstall inredas med särskilda kättar för ett eller flera svin, och kättarna anordnas i större stall lämpligast på ömse sidor om en 2 m. bred midtgång; dessutom kan i stall för modersuggor mellan kättarna och ytterväggen lämnas en 75 cm. bred gång till foder- och motioneringsplats för smågrisarna. Kättarnas väggar böra ha en höjd af 1 m., för galtar t. o. m. 1,25 m. Skiljeväggarna böra helst vara täta; för ung- och gödsvin kan möjligen den mot gången vettande väggen få utgöras af järngaller, hvarigenom kättarna bli ljusare. Bäst äro skiljeväggar af trä, då kättarna

därigenom bli varmare och djuren trifvas bättre. Inuti kättarna anbringas en liggplats af bräder, som för större svin beräknas till 1,8 m. längd och 1,75 m. bredd; i kättar för modersuggor fästes rundt om liggplatserna ett 1½ tum groft järnrör eller en stark stång på ett afstånd af 20—25 cm. från väggen och lika högt öfver golfvet, för att hindra suggan att ligga ihjäl smågrisarna. Inredningen i svinkättarna utgöres f. ö. endast af ett fodertråg af järn eller glaserad lera, som anbringas vid väggen mot gången, helst så, att hälften af tråget skjuter utanför väggen, hvarigenom såväl utfodring som rengöring af fodertrågen underlättas; plats vid fodertråget för fullvuxna djur 40—60 cm., ungsvin 30 cm., nyss afvanda grisar 25 cm. Golfvet i kättarna bör luta utåt mot en urinränna längs med gången. — Om skostall se Hofbeslagskonst, sp. 904. E. T. N.

Stall (ty. *steg*, fr. *chevalet*, eng. *bridge*), *mus.*, på stråkinstrument det mellan resonansbottnens *f*-formiga ljudhål upprätt stående hvälfda och utsirade trästycke, öfver hvilket strängarna äro spända; på pianot den tvärs öfver resonansbottnen löpande list, som uppbär strängarna. A. L.*

Sta'llaert [-lart], Joseph, belgisk målare, f. 1825 i Merchtem (Brabant), d. 1903, var lärjunge af Navez, utförde liksom denne klassiska ämnen i klassisk stil: *Didos död*, *Diomedes* (båda i museet i Bruxelles), *Polyxenes offer* (museet i Gent), *Odysseus* m. fl. Han utförde dekorativa målningar i grefvens af Flandern palats och i Nationalbanken i Bruxelles. S. var direktör för akademien i Tournai och därefter för akademien i Bruxelles. G—g N.

Stallare. Se Hird, sp. 743, och Marsk.

Stallbacka kanal. Se Göta älf och Trollhätte kanal.

Sta'llbaum, Johann Gottfried, tysk klassisk filolog, f. 1793, d. 1861 som e. o. professor vid universitetet i Leipzig, var en ovanligt både lärd och flitig forskare. Han efterlämnade vidlyftiga, delvis i flera uppl. utgångna kritiska undersökningar eller kommentarer till Platon, till Jacobs-Rosts "Bibliotheca græca", till Parmenides (med Proklos' kommentar), Herodotos m. fl. Han bearbetade äfven Ruddimans "Institutiones grammaticæ latinæ" (1823). Biogr. af Brause, "J. G. S." (3 dlr, 1897—99). J. C.

Stallgödsel. Se Kreatursgödsel.

Stallkanalen. Se Norrström.

Stallmästare, en person, som yrkesmässigt sysselsätter sig med hästdressyr, särskildt skolridning (se d. o.). Benämningen används äfven för föreståndare af ett större stall. Om hofstallmästare, regementsstallmästare och öfverhofstallmästare se d. o. Om riksstallmästare se Riksämbetsmän. B. C—m.

Stallmästargården, utvärdshus i Solna socken, Danderyds skeppslag, Stockholms län, vid Brunnsviken, strax utom Stockholms norra tull. Gården är kronoegendom (säteri) och består af 11/128 mtl med en egovidd af 4,8 har. Taxeringsvärde 60,000 kr. (1916).

Stallprofvet. Se Mjölkprofning, sp. 750.

Sta'llupönen, kretsstad i preussiska reg.-omr. Gumbinnen (Östpreussen), vid flera järnvägar. 5,646 inv. (1910). Realskola; järn- och kvarnindustri. Där stodo strider emellan tyskar och ryssar i sept. och nov. 1914. J. F. N.

Stallört, *bot.* Se Ononis.

Stalo. Se Mytologi, sp. 174.

Sta'ltica. Se Staltisk.

Sta'ltisk (grek. *staltiko's*), sammandragande. — Sta'ltica, *med.*, sammandragande medel. Se Adstringerande medel.

Stalwarts [stå'lwəts], The, eng. ("de duktige"), kallades de republikaner i Förenta staterna, som efter inbördeskriget (1861—65) under ledning af Conkling, Logan och Cameron ville hänsynslöst utnyttja de möjligheter, som krigets utgång gett dem, och mot den konstitutionella häfden välja Grant (se d. o.) till president för tredje gången. Jfr Republikaner, sp. 1444.

Stalybridge l. Staleybridge [stē'librid ʃ], stad i engelska grefsk. Cheshire, vid floden Tame. 26,513 inv. (1911). Bomulls- och järnindustri. S., som är en af de platser, där bomullsindustri först bedrefs i England (1776), erhöll stadsprivilegier 1857. (J. F. N.)

Stam. 1. *Anat.* Se Ryggmärg, sp. 1331. — 2. *Bot.* Stammen, *caulis*, kaulom, skottaxeln, är ett af växtens morfologiska grundorgan. Det är den del af växtens axelorgan, som utvecklar sig uppåt, i regel i motsatt riktning mot roten. Stammen tillväxer i spetsen, och den begränsas, eller dess tillväxt afslutas, normalt endast genom bildningen af en blomma eller en blomställning; blomskaftet af en ros är således en del af stammen. Stamspetsen har aldrig någon beklädnad liknande rotmössan. På stammen utvecklas blad; en stamdel med tillhörande blad kallas skott (se d. o.). Stammens spetstillväxt sker genom en toppcell eller flera initialer (se Meristem). Man har urskilt 3 cell-lager i stamspetsen, dermatogen (ytterst), periblem och plerom (innerst), af hvilka det första skulle ge upphof till epidermis, det andra till barken och det tredje till märgen och kärlsträngarna, men några skarpa gränser finnas ej. Själfva spetsen af en stam med därpå sittande outvecklade blad utgör hvad man kallar en knopp, hvilken således är ett ännu outvecklad skott (se d. o.); om fortplantningsskott och andra slag af skott se Skott och Skottbyggnad. Stammen befinner sig antingen öfver jordytan, luftstam, eller under jordytan, jordstam. Den förra är antingen örtartad, stjälk, stängel, och bortvissnar årligen, eller vedartad och varaktig. Bland luftstammar skiljer man mellan följande former. Kronstam (*truncus*) är den vedartade stammen hos våra löfträd och barrträd, hos hvilka finnes en hufvudstam, som förgrenar sig åt sidorna och bildar en krona. Buskstam (*frutex*) grenar sig i flera grenar från roten; ingen hufvudstam finnes. Buskstammarna äro vedartade ända ut i grenspetsarna och skiljas därigenom från halfbusken (*suffrutex*), hvars stammar nedtill äro vedartade, men i öfversta delarna sakna ved (äro "örtartade"), och hvilka delar därför om vintern affrysa. Hos monokotyledoner finnas palmstam, den jämtjocka, oftast kortledade och i regel ogrenade stammen hos palmerna och de trädartade ormbunkarna, strå (*culmus*), gräsens stjälk, som är i regel ihålig eller rörformig mellan de knölformigt

lidgade lederna, hvilka bilda tvärgående väggar, om afdela mellanstyckena (*internodierna*) från varandra, samt säfstjälken (*calamus*), som r oledad och inuti märgfylld. Dessa 2 sistnämnda slag af stam äro i de flesta fall örtartade, liksom den dikotyledona bladlösa stängeln, vidare stjälken, örtstjälken (*caulis*), som r bladbärande och lefver blott en vegetationsperiod samt inuti är tät till skillnad från den som en särskild form uppställda pipstjälken hos Umbelliferæ, hvilken liksom strået är ihålig och vid de svällda lederna försedd med tvärväggar. — Jordstammarna äro fleråriga, och bland dem träffas rotstocken (se d. o. och Skottbyggnad, sp. 1148), knölstammen l. stjälknölen (se Knölstam) och lökstammen (se Lök). — 3. *Bygnk.* Se Pelarordning. — 4. *Krigsv.* Stam l. stamtrupp kallades i Sverige, tills 1901 års härordning ancogs, den del af armén, som utgjordes af de värfvade och de indelta, till ständig tjänstgöring användbara trupperna, hvilka vid öfvergången till krigsfot skulle förstärkas med den på grund af allmän värnplikt rekryterade beväringen. *Stamsystemet*, hvarmed denna organisationsgrund betecknas, medför den oundvikliga olägenheten, att armén kommer att utgöras af två olika beståndsdelar, stammen och krigsreserven, hvilka äro bildade efter fullkomligt olika grunder och hvilkas krigsduglighet är olika. Efter 1885 benämndes *stammanskapet* vanligen *stamanställda* till skillnad från det värnpliktiga manskapet. Enligt 1901 och ännu mera 1914 års härordning utgör det värnpliktiga manskapet själfva armén, men genom dettas i flera fall för korta tjänstgöringstid har en, om än mindre, stam bibehållits, i det att, särskildt vid de beridna truppslagen, ett ganska stort antal volontärer anställes, s. k. *fast anställda* (se Fast anställd). — 5. *Sjöv.*, fornnordiskt namn på stäf (se d. o.). — 6. *Skpsb.* Se Bakstam, Framstam och Drake, sp. 817. — 7. *Språkv.*, den del af ett böjdt ord eller af en grupp af färdiga former, hvilken, utan att ega själfständig tillvaro, uppbär ordets eller formernas allmänna betydelse, i motsats till flexionssuffix, hvarigenom det färdiga ordet i dess särskilda förhållande till andra ord i satsen uttryckes. Så är *man-* stam i *man-s*, *mannen-* i *mannen-s*, hvarest *s* är suffix; *kalla-* är stam i förhållande till *kalla-r*, *kalla-de* o. s. v. Så är t. ex. i latinet *gener-* stam i *gener-is*, *gener-i* af **genes-*, liksom *amā-* är stam för presensformerna, *amābā-* för imperfektum, *amāv-* för perfektum o. s. v. Stam som sådan finns endast till för den grammatiska analysen af formerna, ej som själfständig beståndsdel af det talade språket. En stam kan i sin tur med afseende på sin historiska uppkomst antingen uppdelas i enklare element eller ej. I det senare fallet säges den vara lika med roten, sådan den kan tänkas i ett visst språkskede. I det förra fallet kan den uppdelas i ett sådant s. k. rotelement och ett eller flera aflednings- eller stambildningssuffix, som bärare af en bestämd modifikation af den allmänna rotbetydelsen. Så är t. ex. *vinning* med suffixet *-ing* en afledning af roten i *vinna* och stam för de olika grammatiska former, hvari det kan uppträda. *Victor* i lat. *victor-is*, *-i*, *-em* är stam, som består af rotelementet *vic-* och stambildningssuffixet *tor* (jfr Affix och Rot). 2. G. L—m. 4. C. O. N. 7. K. F. J.*

Stamaktie. Se Aktie

Stamanställd, Stammanskap. Se Stam 4.

Stamapotek. Se Apotekprivilegium.

Stamatakis' museum. Se Sparta, sp. 599.

Stambana, en för fjärrtrafik och godstransport viktig järnväg, hufvudbana; till en sådan ansluta sig relativt mindre betydelsefulla grenbanor (se Bibana). Om de svenska stambanorna se Järnväg, sp. 429, och de särskilda artiklarna om de där uppräknade stambanorna.

Stambanan genom öfre Norrland benämnes den 795,5 km. långa statsbanelinjen, som från Bräcke station, 515,1 km. från Stockholm, vid *Norrländska tvärbanan* (se d. o.) öfver Långsele, Mellansel, Vännäs, Bastuträsk, Jörn och Älfsby framgår till stationen Boden vid *Luleå—Gällivarebanan* (se d. o.) och vidare öfver Morjärv, Lappträsk och Karungi till Haparanda, 1,310,8 km. från Stockholm.

Från Bräcke municipalsamhälle och station vid Refsundsjöns södra ända är banan framdragen i öfvervägande nordöstlig riktning öfver sjön Grötingen och förbi Idsjöns norra ända till Nyhem vid Mellsjöns södra strand samt vidare efter stark stigning fram förbi sjön Graningens södra strand till Ramsjön. Vid den här liggande Dockmyren uppnår banan sin högsta punkt, 354,4 m. ö. h. Därifrån fortsättes åt ö. förbi Gastsjön och Mellansjön och därefter åt n. ö. förbi Ansjöns norra ända till Kälarne station och vidare mellan Kvarnberget och Hungsjöbergen i östlig riktning passerande Singsjöns norra strand under starka lutningar till Håsjö vid sjöns östra ända. Där passeras vattendelaren mellan Ljungan och Indalsälfven. Under fortsatt sänkning och efter en skarp s-formig kurva norrut till Ragunda nedgår banan till Indalsälfven, som passeras på en 211,8 m. lång bro med 4 spann, hvaraf 2 af 61 m. och 2 af hvartdera 41,7 m. längd. Skenornas underkant å bron, som är en af statsbanornas största, är belägen 28 m. öfver älfvens lägsta vattenyta. Därefter går banan under stigning utefter älfven och förbi det s. k. Döda fallet, älfvens gamla strömfåra (se art. Indalsälfven, sp. 468), till stationen Bispgården och vidare åt ö. förbi Järfsjön, där vattendelaren mellan Indalsälfven och Ångermanälfven öfvergås, och öfver Fångsjöbackens lastplats, strax bortom hvilken gränsen mellan Jämtlands och Västernorrlands län eller mellan Jämtland och Ångermanland passeras, samt i nordlig riktning utefter Graningesjön och fram till stationen Helgum, från hvilken ett grenspår leder till Helgumsjön, en utvidgning af Faxeälfven, med reguljär ångbåtsförbindelse. Därefter följer banan Faxeälfvens vänstra strand till Långsele station, från hvilken en grenbana utgår till Sollefteå (se nedan). 1 km. n. om Långsele öfvergår banan Faxeälfven på en 127 m. lång bro med ett längsta spann om 61,8 m., fortsätter till Forsmo, 7 km. n. om Österås station, där Ångermanälfven öfvergås på en 263,6 m. lång bro med 4 spann, af hvilka bågspannet öfver strömfåran är 104 m. långt och ligger på en höjd af 48,8 m. öfver älfvens lägsta vattenstånd. Denna bro, hvars öfverbyggnad väger

1,244 ton och som dragit en kostnad af 860,000 kr., är den största i Sverige. Den blef efter 4 års byggnadstid färdig i sept. 1912 och ersätter den 30 m. längre nedåt älfven, parallellt liggande gamla bron (se Forsmo bro med fig.), som blef färdigbyggd i sept. 1888 och som antagligen kommer att användas som landsvägsbro. Sedan älfven passerats, stiger banan och följer vänstra älfstranden åt n. under 3 km., framgår öfver Selsjön till Selsjöns station och vidare öfver stationerna Skorped och Anundsjö till Mellansel, från hvilken station en grenbana utgår till Örnsköldsvik (se nedan). Därefter fortsätter banan öfver Gottne och Björna stationer, passerar vid denna Gide älf på en 90,8 m. lång trespannsbro, går vidare förbi Storsjön och Långviken till Trehörningsjön och Lemelsjön. Omkr. 10 km. n. om den där belägna Trehörningsjö station passeras gränsen mellan Västernorrlands och Västerbottens län. Sedan därpå Lögdeälf öfvergåtts vid Norrfors på en bro, framkommer banan till Nyåkers station och passerar 4,5 km. n. om denna Öre älf på en 168,9 m. lång bro med 4 hängande parabelspann, af hvilka de två längsta äro 53 resp. 52,1 m. och som med sin höjd af 43 m. öfver lägsta vattenytan är den näst högsta i landet. (Den kommer emellertid att ersättas af en omkr. 140 m. nedanför liggande, under byggnad varande omkr. 216 m. lång bro af armerad betong, hvars hufvudspann får en spännvidd af 92 m.) Efter passerandet af älfven stiger banan starkt, går genom den 130 m. långa Tallbergstunneln, den enda mellan Långsele och Boden, och nedgår till och öfvergår Hörnån bortom Hörnsjö station, passerar vattendelaren mellan denna och Ume älf och därpå gränsen till Västerbottens län. Banan framgår så till Ume älf, som passeras på en större bro med 3 spann om 61 m. hvartdera, och vidare till Vännäs municipalsamhälle och station, hvarifrån en grenbana utgår till Umeå (se nedan). Från Vännäs inslår banan nordlig riktning, framgår öfver Tvärålunds station och öfvergår 8 km. bortom denna Vindelälfven på en 181 m. lång bro med 4 spann, de tvenne största hvartdera 62 m. och liggande 34,3 m. öfver lägsta vattenståndet. 3 km. n. om bron ligger den stora Degerfors by med stationen Vindeln. Banan går så vidare åt n. utefter älfven förbi de stora forsarna Kvarnforsen och Renforsen och framkommer så till Hällnäs station, där älfven, tagande en mera nordvästlig riktning, aflägsnar sig från banan, som efter passerandet af stationerna Ekträsk och Åsträsk vid Risån inkommer i Skellefte älfs flodområde, går vidare till Bastuträsk station, utgångspunkt för grenbanan till Skellefteå och Kallholmen (se nedan). Banan sänker sig ned till Skellefte älf, som passeras på en bro med 122 m. fri öppning med 3 spann, 2 hvartdera på 30 m. och 1 på 61 m., nedanför hvilken älfven bildar den vackra Kusforsen, går öfver Petikån och fram till Jörns station, där en viktig handelsväg af ålder går fram till Arvidsjaur, Avaviken och Arjepluog. Banan fortsätter till Storträsk, där Skellefte älfs flodområde lämnas, hvarefter först Kåge älf passeras och sedan strax intill Myrhedens station Byske älf på en bro i ett spann om 61 m. Banan inkommer vid Storblåliden, 352 m. ö. h., i Pite älfs vattenområde. Går vidare till Koler vid Kolerträsk, där spåren å den från båda hållen skenlagda banan 5 dec. 1893 sammanknötos, fortsätter öfver Storsund station förbi och öfver Teugerträsk och uppnår så Pite älf vid Älfsby station, utgångspunkt för grenbanan till Piteå (se nedan). Älfven öfvergås strax n. om stationen å en 77,9 m. lång bro om 2 spann, det ena om 25,8 m. och det andra om 51 m. Några km. före nästa station, Brännberg, inkommer banan i Lule älfs flodområde, inslår östlig riktning och möter vid stationen Hednoret Lule älf, som passeras 4 km. därifrån på en 169 m. lång bro med 2 spann af 51 m. längd och 1 af 63 m., hvarefter banan öfver Trångfors station framkommer till stationen Boden vid Luleå—Gällivarebanan. Från Boden följer banan under 6 km. denna senare åt n. till Buddby, efter ytterligare 5 km. i nordlig riktning viker den åt ö. öfver Hundsjö station, går å två broar, den större 56 m. lång, öfver Råne älf vid Niemifors vid sjön Degerselets östra ända och framföres vidare öfver Niemisels och Avafors stationer till Morjärvs station och by vid västra stranden af Kalix älf, som här bildar Morjärvsjön och Kamlungeträsket, förbundna genom två älfgrenar, af hvilka den första, Stryckån, öfvergås på en bro med ett spann om 60 m. och den andra, hufvudgrenen, på en 156,4 m. lång bro med 2 ändspann, hvartdera om 46,4 m. och ett midtspann om 61,8 m. Jämsides med denna bro går en landsvägsbro, hvilande på samma stöd. Banan fortsätter utefter Morjärvsjöns östra strand, öfvergår Stråkan och går förbi sjön Räcktjärvs södra vik, Räcktjärvändan, öfvergår så Lillån, passerar Hvitvattnets station och korsar ån Kukkasjokki samt framkommer strax därpå till Lappträsks station, från 1 dec. 1910 till 1 juli 1913 banans ändpunkt. Härifrån fortsättes genom ödsliga nejder till Karungi vid Torne älf, som under Världskrigets första tid, tills linjen till Haparanda 17 juni 1915 blef färdig, tillsvidare för provisorisk trafik med särskild taxa, hade att förmedla en oerhörd trafik till och från Ryssland. Från Karungi går banan utefter västra stranden af Torne älf, som dock mestadels ligger utom synhåll, öfver Lomkärrs station i närheten af den stora vid älfven belägna byn Kukkola och öfver Bäverbäck station till Haparandas s. om staden belägna provisoriska station. En förbindelse skall emellertid åvägabringas mellan de svenska och finska statsbanorna öfver Björkön i älfven, för hvilket ändamål en bro mellan denna och svenska fastlandet är under byggnad, och en ny station kommer att anläggas på samma plats som den nuvarande.

Från Stambanan genom öfre Norrland utgå, räknadt från s., följande Statens järnvägar tillhörande grenbanor, de sex första åt ö., den sistnämnda åt n.: Långsele—Sollefteå, 13,8 km., framgår österut på något afstånd från Faxeälfvens högra strand till Hjälta, 4,6 km., hvarpå banan efter skarp krökning åt s. ö. och med starka lutningar följer Ångermanälfven till Sollefteå. Därifrån utgår ett 1,5 km. långt sidospår till hamnplatsen Djupön vid älfven. I Sollefteå står banan i förbindelse med Härnösand—Sollefteå järnväg. — Mellansel—Örn-

köldsvik, 28,8 km., hvars hufvudsträckning går i östsydöstlig riktning, följer i början Moälfvens högra strand, framgår därefter på det branta Cösåsbergets norra sluttning, går så åter utefter Moälfven, som öfvergås på en bro med 51 m. spännvidd, och följer sedan Happsta- och Själevadsfjärdarnas östra strand förbi Själevad till Örnsköldsvik. — Vännäs—Umeå, 31 km., med öfvervägande östlig riktning, utgår från Vännäs station och municipalsamhälle, öfvergår kort därpå Tvärån samt följer Ume älfs vänstra strand till Åsköland, där Vindelälfven strax före dennas inflöde i Ume älf öfvergås å en 217 m. lång trackverksbro med 3 spann, hvartdera om 71,2 m. spännvidd. Därefter följes Ume älfs vänstra strand till Brännland, där älfven genom inflåendet af en mera sydlig riktning aflägsnar sig från banan. Efter stigning till Koddis sänker sig banan i brant lutning till Umeå, från hvars station (vid norra stadssidan) ett bispår utgår till hamnen vid älfven. Från Umeå station fortsatte banan utefter älfvens vänstra strand, öfvergick därefter på en 300 m. lång bro en gren af älfven, Norrån, och framkommer så till slutpunkten på Storsandskär, 8 km. från Umeå. Denna sträcka har dock icke öppnats för trafik, och bron är sedan 1909 borttagen, enär på grund af dels uppslamning af älfven, dels landets fortgående höjning mera djupgående fartyg icke kunna angöra denna banans afsedda slutpunkt, hvarför järnvägens fortsättande till uthamnen Holmsund längre ut vid Österfjärden af riksdagen 1917 beslutats. — Bastuträsk—Skellefteå—Kallholmen, 63,2, km., med hufvudsakligen östlig riktning, framgår från Bastuträsk till Klutmark, en sträcka af 32 km. genom skogs- och myrmarker. I närheten af stationen Finnforsfallet bildar Skellefte älf det 20 m. höga fallet Finnforsen, där Skellefteå stad anlagt en elektrisk kraftstation för 20,000 hkr. Vid Krångfors station, 7 km. längre åt ö., tangerar banan älfven, som där bildar det omkr. 18 m. höga, Skellefteå stad tillhöriga Krångforsfallet. 1 km. ö. om Klutmarks station öfvergår banan Skellefte älf på en 132 m. lång bro med 3 spann, hvartdera å 24 m. och 1 å 60 m., och följer sedan dennas norra strand genom ytterst tätt bebyggda trakter till Skellefteå, där stationen är belägen omkr. 200 m. n. om staden. Banan fortsätter vidare, följande först älfven och därefter norra sidan af Ursviken med stadens gamla uthamn, till slutstationen Kallholmen, hvarifrån ett spår utgår till den på en ö belägna hamnplatsen, Skelleftehamn. — Älfsby—Piteå, 52,5 km., med sydöstlig riktning, följer Pite älfs högra strand förbi Kälsberget och Salberget till Vargbackens station vid Sikfors. Omkr. 500 m. bortom stationen öfvergås Pite älf på en 130,8 m. lång bro med 4 spann, 3 af betong och 1 bågspann af järn, 55,8 m. långt, hvarefter den följer älfvens vänstra strand öfver Arnemark till Bölebyn och därefter framgår utefter Långnäsfjärdens östra sida öfver kyrkbyn Öjebyn, Piteå gamla stad, till inre Pitfjärden och Piteå station. — Karungi—Öfvertorneå, 44,8 km., med öfvervägande nord-nordöstlig riktning, följer, med undantag endast för några få km. mellan Skogskärr och Risudden, Torne älfs västra (högra) strand förbi Hietaniemi kyrka och stationen Hedenäset och vidare förbi det egendomliga midnattssolsberget Luppio fram till slutpunkten Öfvertorneå station, 1,331,4 km. från Stockholm, vid den stora byn Matarengi midt emot det bekanta berget Aavasaksa på finska sidan.

De olika delarna af Stambanan genom öfre Norrland jämte grenbanor öppnades för trafik: Bräcke—Håsjö, 67,2 km., 16 okt. 1883, Håsjö—Ragunda, 12,8 km., 1 dec. 1884, Ragunda—Långsele—Sollefteå, 64,4 km., 1 okt. 1886, Långsele—Anundsjö, 82,6 km., 15 okt. 1889, Anundsjö—Vännäs, 128,7 km., 1 okt. 1891, Mellansel—Örnsköldsvik, 28,8 km., 1 nov. 1892, Vännäs—Hällnäs, 47,6 km., 15 nov. 1892, Hällnäs—Jörn, 97,0 km., 8 dec. 1893, Jörn—Boden, 142,8 km., 6 aug. 1894, Vännäs—Umeå, 31,0 km., 29 sept. 1896, Boden—Niemisel, 32,0 km., 1 okt. 1900, Niemisel—Morjärv, 41,2 km., 1 aug. 1902, Morjärv—Lappträsk, 46,2 km., 1 dec. 1910, Bastuträsk—Skellefteå—Kallholmen, 63,2 km., 5 sept. 1912, Lappträsk—Karungi, 20,9 km., 1 juli 1913, Karungi—Öfvertorneå, 44,8 km., 15 dec. 1914, Karungi—Haparanda, 26,1 km., 17 juni 1915, Älfsby—Piteå, 52,5 km., 1 okt. 1915.

Af Stambanan genom öfre Norrland utgör sträckan Bräcke—Långsele—Sollefteå en del af Statens järnvägars 11:e trafiksektion, som tillhör dessas 4:e distrikt. Sträckan Långsele—Jörn jämte grenbanorna Mellansel—Örnsköldsvik, Vännäs—Umeå och Bastuträsk—Skellefteå—Kallholmen utgöra 14:e trafiksektionen, och sträckan Jörn—Boden—Karungi—Haparanda samt grenbanan Karungi—Öfvertorneå 13:e trafiksektionen. Båda dessa trafiksektioner höra till 5:e distriktet. Grenbanan Älfsby—Piteå, för hvilken särskild taxa används, ingår icke i någon trafiksektion, utan skötes af en särskild banförvaltare, som sorterar direkt under distriktschefen vid 5:e distriktet. A. d'A.

Stamberg, Anders Henrik, lärd, f. 9 dec. 1759 i Köping, d. 31 maj 1840 i Västerås, blef 1780 student i Uppsala och 1782 promoverad till filos. magister samt prästvigdes 1784. 1789 utnämnd till gymnasieadjunkt och bibliotekarie i Västerås, 1797 till eloquentiæ et poeseos lektor, förordnades han 1810 till teol. lektor samt erhöll 1812 professors titel och 1815 Badelunda prebendepastorat. Han blef teol. doktor 1818. S. utgaf en högst förträfflig upplaga af *Qu. Horatius Flaccus, med historiska, mythologiska och philologiska anmärkningar* (1791; 3:e uppl. 1817) äfvensom *Er. Benzelii Breviarium historiæ ecclesiasticæ ad præsens usque tempus continuatum* (1802).

Stambo. Se Drake, sp. 817, och Hird, sp. 743.

Stambok. 1. En längd, afsedd för anteckning af frivillige gåfvor till uppförande af ny kyrka inom församling, som erhållit K. M:ts tillstånd att, genom "kollekt och stambok" samla bidrag därtill. Stamboksförmån beviljas att utgå öfver hela riket, utom Gottland, som är befriadt från stamböcker från de öfriga stiften. — 2. Bok, innehållande anteckning om en släkts härstamning; dess stamtafla l. stamträd. — 3. Bok (till en början antagligen en stambok i den under 2 angifna bet.), i hvilken släktingar, vänner och andra till minne af sig teckna sina namn, vanligen före-

gångna af ett tänkespråk, en versifierad utgjutelse, en teckning e. d. Om några svenska stamböcker af intresse se "Äldre stamböcker" (i "Sv. autografsällskapets tidskr.", II, 1889—97). — 4. En förteckning öfver djur, tillhörande en viss ras med uppgift om deras egare, härstamning, signalement och i vissa fall äfven om en del för deras värde och användning viktiga egenskaper, såsom för hästar prestationer vid kapplöpningar eller andra täflingar och för nötkreatur mjölkproduktion och mjölkens fetthalt. Afsikten med stamböcker är att hålla reda på de djur, som tillhöra en viss ras, och sålunda möjliggöra renafvel och urval af de bästa individerna till afvel. Om riksstambok se d. o. Om stamboksföreningar jfr Hästafvel, sp. 168. 4. E. T. N.

Sta'mbolov [-ålåff], Stevan Nikolov, bulgarisk statsman, f. omkr. 1854, enligt en uppgift 31 jan. (g. st.?) i Trnova, där fadern var värdshusvärd, d. 18 juli 1895 i Sofia, fick först en knapphändig undervisning i fädernestaden och studerade sedan på rysk bekostnad i Odessa, men måste efter ett par år lämna staden på grund af sitt deltagande i nihilistiska möten. Han anslöt sig tidigt till de rörelser, som åsyftade Bulgariens frigörelse från turkarna, nämligen L. Karavelovs och K. Botjovs revolutionärt patriotiska krets af bulgariska emigranter i Bukarest, skref frihetsdikter och var en af de förste, som började den misslyckade resningen i Bulgarien 1875—76. Efter Bulgariens nyskapande som stat 1879 blef S., hvilken nu egnade sig åt advokatverksamhet, från början deputerad i sobranjen (riksdagen), där han tillhörde det liberala partiet, som i regel stod i spändt förhållande till furst Alexander. 1884 blef han vald till sobranjens president, hvilken betydelsefulla ställning han intog, då den bulgariska krisen utbröt i och med Öst-Rumeliens revolutionära förening med Bulgarien (18 sept. 1885). S. verkade kraftigt för, att Bulgarien skulle antaga föreningen och gaf furst Alexander, som ställde sig i spetsen för den nationella rörelsen, sitt oförbehållsamma stöd. Då fursten 21 aug. 1886 störtades genom en af ryska intriger underblåst sammansvärjning, ställde sig S., efter ett ögonblicks tvekan, resolut i spetsen för en motrevolution, som efter några dagar återförde furst Alexander till makten. När denne emellertid på grund af Rysslands oförsonlighet 7 sept. 1886 abdikerade, blef S. främste ledamoten af det tremannaregentskap, åt hvilket regeringen anförtroddes. Han var nu under nära åtta år Bulgariens verklige styresman; furst Ferdinands regeringstillträde 14 aug. 1887, i samband hvarmed S. öfvergick från regent till ministerpresident, medförde icke på länge någon förändring i hans faktiska diktatorsställning. (Om händelserna under denna period se Bulgarien, sp. 565—566.) Hela S:s regeringsverksamhet utmärktes af en järnhård energi. Utåt häfdade han mot Ryssland utan tvekan och eftergifter Bulgariens självständighet, hvarvid han främst sökte och fann stöd hos Österrike och äfven erhöll sådant från England. Till den suzeräna makten, Turkiet, sökte han iakttaga ett godt förhållande, för vinnandet af Bulgariens formella oberoende ville han ej offra några reella fördelar, och den revolutionära rörelsen i Macedonien hade ingen vän i honom; i stället utverkade han på underhandlingens väg eftergifter för Bulgariens nationellt kyrkliga kraf i detta land. Inåt nedslog han utan förskoning den revolutionära ryssvänliga oppositionen, hvars upprepade utbrott i form af upprorsförsök och attentat hårdt straffades, ofta med döden, och hvars politiska ledare en efter annan måste lämna landet. Också den lojala oppositionen behandlade han emellertid utan hänsyn, och vid lagens bokstaf fäste han ringa afseende. Hans despotiska styrelsemetoder ökade jäsningen mot honom, och äfven furst Ferdinand, hvars självkänsla och verksamhetskraft han tydligen underskattade, ledsnade vid förmynderskapet, i synnerhet sedan hans egen ställning tack vare S. efter hand blifvit fastare. Då S. inblandades i en äktenskapsskandal i krigsministern Savovs familj, utbröt våren 1894 en kris, som slutade med, att fursten beviljade S:s inlämnade afskedsansökan och utnämnde Stoilov till ministerpresident; våldsamma gatudemonstrationer mot S. beledsagade hans fall. S. inlät sig nu muntligen och skriftligen (genom sitt organ "Svoboda") i en ursinnig kritik af de nye maktinnehafvarna och fursten själf och blef å sin sida föremål för en formlig förföljelse från dessas sida; hans ämbetsförvaltning underkastades undersökning af en parlamentarisk kommission, hans egendom sekvestrerades, och personligen utsattes han för upprepade trakasserier. Hans begäran att för sin försvagade hälsas återställande få lämna landet afböjdes, och inga åtgärder vidtogos för att skydda honom för de mot hans lif stämplande macedonier, som ville hämnas den 1890 afrättade patriotiske orostiftaren major Panitza. 15 juli 1895 blef han på öppen gata i Sofia öfverfallen af några bland dessa och så svårt sårad af deras knifvar, att han efter ett par dagar afled. Ända till grafven följdes han af det hatfyllda folkets gatutumult. S. har blifvit föremål för mycket skilda omdömen. Det torde vara sant, att han icke varit herre öfver sina passioner, att hans styrelse öfvergick till despotism och hans hårdhet stundom till onödig grymhet. Men ej mindre säkert är, att han genom sin glödande fosterlandskärlek, sitt hänsynslösa mod och sin målmedvetna viljekraft under ovanligt stora svårigheter och faror i afgörande grad, sannolikt mer än någon annan, bidragit till att ge stadga och styrka åt den nya och jäsande bulgariska statsbildningen, och genom det allvarliga afbräck, som han på en viktig punkt tillfogade Rysslands orientpolitik, vann han betydelse långt utöfver det egna landets gränser. — Jfr Beaman, "S." (1895) och öfrig under art. Bulgarien anförd litt. H. B—n.

Stambråk, *mat.*, ett bråk, hvars täljare är 1.

Stambul. Se Istambul.

Stämen, lat., *bot.*, ståndare (se d. o.).

Stamford [stä'mfød]. 1. Stad i engelska grefsk. Lincoln (Kesteven), vid floden Welland samt vid Midland-, North Western- och Great Northern-banorna. 9,647 inv. (1911). Latinskola, litterärt institut med museum. Handel med kol, ved och sten. Tillverkning af landtbruksredskap, vagnar m. m. Staden har 6 kyrkor, daterande sig från 1200—1400-talen, och ruiner af flera kloster samt åtskilliga välgörenhetsinrättningar. — Urspr. kallad *Staunford*, var staden, enl. traditionen, 449 skådeplats för en strid mellan pikter och skoter å den ena sidan samt britter och sachsare å den andra och var sedermera en af danskarnas fem städer, som 941 eröfrades af Edmund. På 1000-talet uppfördes ett slott där, och så tidigt som 1298 funnos där klosterskolor, hvilka för en tid t. o. m. lockade studerande från Oxford. — 2. Stad i nordamerikanska staten Connecticut, vid Long island sound samt vid New York—Hartford-banan. 25,138 inv. (1910). Tillverkning af vagnar, automobiler, skrifmaskiner, byggnadssmide m. m. Sommarvistelseort för New-York-bor. — 3. Earl af. Se Grey, sp. 285. 1 o. 2. (J. F. N.)

Stamfordbridge [stä'mfød bri'dʃ], Stamfordbro, by i engelska grefsk. York (West Riding) omkr. 10 km. ö. om York, uppkallad efter en bro, som leder öfver ån Derwent, ett tillflöde till Ouse. 3,477 inv. (1911). Där besegrade angelsaxiske konungen Harald Godwinsson norske konungen Harald Hårdråde (se Harald, sp. 1442—43), som kommit för att eröfra England, och sin med denne förbundne broder jarlen Tostig 25 sept. 1066. Slaget, i hvilket den norske konungen och Tostig stupade, gjorde för alltid slut på skandinaviskt välde i England. (J. F. N.)

Stamga'nglion, *anat.* o. *fysiol.* Se Hjärnan, sp. 829.

Stamgöter. Se Götiska förbundet, sp. 918.

Stamhemman, *kam.*, hemman, från hvilket jordafsöndring (se d. o.) egt rum. Benämningen förekommer i lagen af 27 juni 1896 om hemmansklyfning, egostyckning och jordafsöndring, samt i åtskilliga därmed sammanhängande författningar. R. V.

Stamholländeri (jfr Holländeri), *husdjurssk.*, kallas en hjord af nötkreatur, hvilkas afvel är afsedd att spridas inom den ort, där stamholländeriet finnes, till förbättrande af boskapsstammarna. Svenska staten har egt stamholländerier af olika raser (ayrshire-, allgau-, voigtland-, pembroke- och korthornsraserna). Stamholländerier ha underhållits äfven af åtskilliga hushållningssällskap och bolag. Genom försäljning af de svenska staten tillhöriga stamholländeri- och fårhjordarna har bildats *fonden för svenska hornboskapens och fårafvelns förädling*. Dess afkastning används till pris vid statens landtbruksmöten m. m. C. A. L.*

Stamhus, en sedan Kristian V:s danska och norska lagkodifikation af 1687 vedertagen privilegierad form för besittning af jordagods i Danmark och Norge, motsvarande familjefideikommiss i Sverige (se därom Fideikommiss). I kraft af denna lag fingo adliga eller i likhet med bördsadel privilegierade egare af en sätesgård jämte underlydande gods, af minst 400 tnr hartkorn (se d. o.), genom ett s. k. stamhusbrev rätt att låta godset öfvergå till ett enda af sina barn eller till en annan bestämdt angifven arfvinge. Egaren fick njuta endast afkastningen af "stamhuset"; blott i särskilda fall tilläts honom att pantsätta denna afkastning. Till 1746 hade upprättats 17 stamhus; under 1900-talet har antalet af dem varit 36. — I Norge har på grund af Kristian V:s lag ej upprättats mer än ett enda stamhus, Rosendal (se d. o.) 1749; enstaka andra upprättades emellertid i kraft af särskildt k. tillstånd. 1814 års grundlag (§ 108) afklippte möjligheten att sedermera upprätta nya stamhus. Dock tillerkändes länsgrefskapet Jarlsberg ånyo genom särskild lag af 8 aug. 1842 en 3 jan. 1684 stadgad arfföljd. F. ö. kan genom k. dispens beviljas rättighet till afyttring af delar af ett stamhus' jordagods, med villkor att försäljningssumman fixeras som fideikommisskapital. — Se Adel, sp. 145 o. 147. K. V. H.

Stamhusbrev. Se Stamhus.

Staminödier (af lat. *stāmen*, ståndare, och grek. *eī'dos*, utseende), *bot.*, vanligen trådformiga eller vårtliknande organ, utgörande ofullständigt utvecklade, sterila ståndarblad. Staminodier finnas i vissa blommor regelbundet, såsom hos orkidéerna och *Cannaceæ*, där de äro kronbladlika, samt de flesta andra *Scitamineæ*. Hos *Scrophularia* är af de 5 ståndarna den öfversta utbildad till en tråd, hos *Lauraceæ* ombildas stundom en hel krans af ståndare till staminodier i form af körtellika bildningar, hos *Parnassia palustris* sitter innanför de normala ståndarna en krans af flikiga staminodier. (G. L—m.)

Stāmitz, tysk musikerfamilj. 1. Johann Wenzel Anton S., f. 19 juni 1717 i Deutsch-Brod, Böhmen, d. 27 mars 1757 i Mannheim, åvägabragte en högeligen märklig och vidtgående stilreform inom instrumentalmusiken. Om denna reform och om S:s genialiska egenskaper som tonsättare och dirigent se Mannheim-skolan. Sedan han tidigt nog gjort sig bemärkt som violinvirtuos, anställdes han 1742 som kammarmusiker hos pfalziske kurfursten Karl Teodor i Mannheim samt blef där 1745 konsertmästare och ledare af kammarmusiken. Under sin korta lefnad hann S. göra sin orkester till den utmärktaste för långa tider samt komponera inemot 50 symfonier (ett urval utg. af H. Riemann i "Denkmäler der tonkunst in Bayern"), förutom orkestertrior (9 utg. i Riemanns "Collegium musicum") samt konserter och sonater för violin. — 2. Karl S., den föregåendes son, f. 1746 i Mannheim, d. 1801 som akademisk konsertmästare i Jena, förde mest ett kringflackande lif som virtuos på altfiol och viola d'amour. Han skref i faderns stil 70 symfonier, ett antal stråkkvartetter, triosonater, duor, konserter och 2 operor. Af flera bland hans alster har Riemann ombesörjt nytryck i "Denkmäler der tonkunst in Bayern". — 3. Johann Anton S., den föregåendes broder, f 1754 i Mannheim, d. omkr. 1820, bosatte sig tidigt i Paris och komponerade under påverkan af Mannheimskolan symfonier, konserter för olika instrument samt åtskillig kammarmusik. 1—3. E. F—t.

Stamknopp, *bot.* Se Frö, sp. 54, och Groddplanta.

Stamkryptogamer, *bot.*, de kryptogamer, som ha stam och blad (ormbunkar och mossor).

Stamm, Johann Wendel, d. mellan 1667 och 1676, sten- och bildhuggare från Giessen, kom till Stockholm omkr. 1640 och utförde, såvidt man vet, blott dekorationsarbeten o. d. Uttryckligen säges i handlingarna, att han förfärdigade byster i marmor och gips af flera grefvar Brahe för Visingsborgs slott. Han blef slutligen ålderman för stenhuggarambetet och k. bildhuggare. —rn.*

Stamm, Theodor, pseudonym för grefve Theodor Heusenstamm, österrikisk författare, f. 1801 i Wien, d. där 1889, lefde som rik konstvän i sin födelsestad eller på resor i Tyskland, Frankrike och Italien, författade romaner, dikter, skådespel m. m. af värde. Flera af hans lyriska dikter ha tolkats på svenska af Talis Qualis. Hans *Gesammelte werke* utkommo i 6 bd 1897 ff.

Stammanskap. Se Stam 4.

Stammler, Rudolf, tysk rättslärd, f. 19 febr. 1856 i Alsfeld (Hessen), blef 1878 juris doktor, 1880 docent i Leipzig samt, efter lärarverksamhet i Marburg och Giessen, 1885 professor i Halle. Han är ock filos. hedersdoktor. Bland hans många arbeten äro särskildt kända en del praktisk-juridiska exempelsamlingar — *Praktische pandektenübungen* (1893; 2:a uppl. 1896), *Aufgaben aus dem römischen recht* (1910; eg. 3:e uppl. af *Praktische institutionenübungen*), *Übungen im bürgerlichen recht für anfänger* (1898—1903; 4:e uppl. 1915), *Praktikum des bürgerlichen rechts für vorgerückte* (1898; 2:a uppl. 1903) — och framför allt de rättsfilosofiska skrifter, i hvilka han bekämpar den historiska skolans och den materialistiska historieuppfattningens öfverdrifter, bl. a. *Über die methode der geschichtlichen rechtstheorie* (1888), *Die theorie des anarchismus* (1894), *Wirtschaft und recht nach der materialistischen geschichtsauffassung* (1896; 3:e uppl. 1914), *Die lehre von dem richtigen rechte* (1902) och *Theorie der rechtswissenschaft* (1911). C. G. Bj.

Stamnared, socken i Hallands län, Himle härad. 1,109 har. 364 inv. (1916). Annex till Hvalinge, Göteborgs stift, Varbergs kontrakt.

Stamnes. 1. Härad och socken, omfattande norra delen af Alstenö (se d. o.) och partiet kring Leirfjorden, S. Helgeland, Nordlands amt, Norge. 316,$_{76}$ kvkm. 3,062 inv. (1910). — 2. Socken i Bruviks pastorat, Bergen stift, Norge. 181,$_{98}$ kvkm. 929 inv. (1910). 1 o. 2. K. V. H.

Stamning är en funktionell talrubbning, som förekommer hos en del nervösa personer. Den framträder ofta första gången, sedan någon tillfällighet, t. ex. akut sjukdom, skrämsel, fruktan e. d., gjort dem mera känsliga. Grunden till dess framträdande anses vara ett bestående eller tillfälligt missförhållande mellan benägenhet att tala och förmåga att uttrycka sig. Ett stöd för detta ser man däri, att åkomman oftare drabbar gossar än flickor. Gossarnas talutveckling är nämligen senare.

Det mest iögonfallande tecknet på denna sjukdom är afbrott i det fortlöpande talet. Afbrottet eger i regel rum i början af ett ord, men kan, ehuru mera sällan, förekomma i början af en stafvelse inuti ett ord. Denna stockning af talet inträder på konsonanterna. Skenbart förekommer den äfven på vokaler. I själfva verket är denna vokalstamning en konsonantstamning på det före ett vokalljud föregående stämbandsslutningsljudet. Afbrotten bero på det flytande talet störande rörelser af andnings-, stämbands-, tung- eller läppmusklerna. De oriktiga andningsrörelserna ha varit föremål för särskilda studier med Mareys pneumograf. Gutzmann och Liebmann ha lyckats visa, att andningen redan ögonblicket före talandet blir oregelbunden och att under detsamma störande ut- och inandningsrörelser förekomma. Vid friskas tal följer på en kort djup inandning en lång, småningom skeende utandning. Från talapparaten själf iakttages en alltför lång bildningstid för konsonantljuden. Denna förlängning kommer till stånd därigenom, att det för konsonantbildningen nödvändiga motståndet vid läppar, tandrad, gom eller tunga göres för kraftigt eller ock upprepas flera gånger efter hvartannat. Det är alltså fråga om i förra fallet en tonisk, i senare fallet en klonisk koordinationskramp (se därom Kramp), på dessa ställen. Skall stammaren exempelvis säga "pil" och stammar, ser man antingen en lång eller flera korta sammanpressningar af läpparna. Vid ordet "kål" pressas tungryggen antingen för ihållande eller gång på gång mot gommen. Vid "timma" pressas tungspetsen på analogt sätt mot öfre tandraden. Vid exempelvis "håll" och "öl" eger vid stamning en sammanpressning af stämbanden rum, stundom så stark, att man på afstånd kan höra ett knarrande eller knakande. Vanligast förekommer stamning på explosivljuden p, b, t, d, k, g och stämbandsslutningsljudet. Att märka är, att denna kramp ej uppträder alltid och att den kan växla ljud, så att en, som en tid stammat på p, en tid därefter exempelvis stammar endast på k. Det är emellertid ej endast från andningen och ljudbildningen felaktigheter iakttas. Det är synnerligen vanligt, att stammaren ledsagar sitt tal med allehanda onödiga rörelser, såsom nickningar, förvridningar af ansiktet, knipningar med ögonen, smackningar, gapningar, bockningar, stampningar, viftningar med armarna o. s. v. Så kan man se stammare, som, innan de börja tala, flera gånger stampa i golfvet eller slå sig på låren. De allra flesta af dessa sjuka ha utpräglad rädsla för att tala. Emellertid framträder de as talfel mycket olika, dels växla de ljud, som de ha svårighet med, dels kan samma person tala obehindradt med bekanta eller då han är ensam — detta senare är regel —, men ej tala utan att stamma med främmande eller med någon viss person. Sjunga kunna de i allmänhet, utan att stamma. Hos somliga framträder felet äfven vid läsning, hos andra ej.

Alla forskare äro ense om, att stamning är en neuros, alltså en funktionell åkomma och ej beroende på förändringar i talorganen eller nervsystemet. Så långt råder väl enighet bland de sakkunnige, men eljest går uppfattningen om sjukdomens natur isär. Denhardt anser, att all stamning är psykiskt betingad och att alla de omotiverade och störande rörelserna äro afsiktliga för att öfvervinna en fruktad svårighet. Gutzmann anser de störande rörelserna för kramper, alltså ofrivilliga, på grund af bristande förmåga att låta de vid talet nödvändiga rörelserna utföras i ett ord-

vidt sammanhang. Liebmann anser, att i första hand orsaken till stockningen i talet och det öfverdrifna konsonantuttalet ligger i ett missförhållande mellan förmåga och lust att tala. Han anser, att alla de öfriga frivilliga och ofrivilliga rörelserna och äfven den sjukes psykiska symtom äro sekundära. Denna för patienten så tyngande, hången gång honom all lifsglädje beröfvande komma har föranledt många försök till behandling, från Demosthenes' självförsök med kiselstenar under tungan till Dieffenbachs operationer. Båda metoderna äro lika irrationella som det gamla svenska folkmedlet (som Retzius 1846 omtalade i svenska läkarsällskapet) att helt oförmodadt slänga armarna af ett nyss slaktadt djur i ansiktet på den sjuke. I ett gifvet fall kunna emellertid de i och för sig mest olämpliga medel vara botande, i det fall nämligen, att de med innerlig öfvertygelse befästa föreställningen "nu behöfver jag ej längre vara rädd att tala", alltså i sådana fall, där talfruktan är det förhärskande, kan man uppnåfva sådana under som det af Retzius omnämnda fallet. Det är i dessa fall fråga om en elementär psykoterapi (se d. o.). En riktigt bedrifven behandling af patientens psyke är ofantligt viktig och erkännes allmänt. Detta är synnerligen viktigt just vid en börjande stamning i barnaåldern. Kan man få omgifningen att förhålla sig så, att den lilla ej blir uppmärksamgjord på sitt talfel genom påpekningar, hån och begabberi eller öfningar af svåra ord, utan att omgifningen i stället talar långsamt och utan onödigt distinkt uttal af konsonanterna, försvinner i regel talfelet efter hand. Men äfven hos den, som stammat länge, och framför allt hos denne är den rent psykiska behandlingen ofantligt viktig. Man måste öfverlagdt söka arbeta bort hans nervositet, skygghet, blyghet, modlöshet och hos honom söka ingjuta förtroende till sig själf, öfvertygelse om att kunna bli fullt bra från sitt lidande. Om man är så skicklig psykoterapeut som t. ex. Alb. Liebmann, att man i det öfvervägande flertalet fall redan vid första konsultationen kan få patienten att tala flytande, då är det självklart, att man ej kan behöfva mer än 4 veckors efterbehandling för att befästa det med en gång vunna resultatet. Liebmanns behandling är larveradt psykoterapeutisk, i det att han förklarar sjukdomens väsen för patienten och betonar vikten att uttala konsonanterna med tillräcklig liten kraft och därmed får dem att med ens tala flytande. Gutzmann, som äfven fäster stort afseende vid de sjukes psykiska tillstånd, låter dem metodiskt inöfva den riktiga andningstypen, ljudbildningen, accenten o. s. v. och får därigenom patienten att till en början under uppmärksamhet på de olika muskelrörelserna tala öfverdrifvet noggrant, först därefter öfvergå till vanligt tal. Till grund för denna metod ligger erfarenheten, att en till sina delar väl inöfvad sammansatt rörelse till fast kan utföras utan uppmärksammande af de enskilda rörelserna. Äfven i denna metod finnes det psykoterapeutiska momentet i mycket hög grad, särskildt om den handhas skickligt. Men äfven med andra metoder kan man få resultat. Dock kan man understundom se hela resultatet äfventyras, trots det att man fått patienten att tala flytande, genom en starkt uttalad talfruktan, som gör, att patienten bäfvar hvarje gång, han måste tala eller på förhand vet sig vara tvungen att tala. En riktigt ledd efterbehandling tar vanligen bort den. I en del fall kan man vara tvungen att använda hypnos. Oförgätligt är för förf. ett 1911 behandladt fall. Trots det att patienten talade flytande, sade han med öfvertygelse: "Doktor X har sagt mig, att jag har tungband och därför ej kan komma kunna tala". Får man ej efterbehandla ett sådant fall tillräckligt, inträder lätt återfall. I förbigående bör anmärkas, att tungband ej spelar någon roll för talet. I vårt land ha bland läkarna på senare åren K. Weinberg och Alfhild Tamm nedlagt ett målmedvetet och framgångsrikt arbete på behandling af stamning. I utlandet finnas flerstädes institut och polikliniker för behandling af åkomman. C. V. S—d.

Stamord, *språkv.*, kallas i förhållande till ett annat ord det äldre ord, som utgör den historiska förutsättningen för det yngres uppkomst, alltså det ord, från hvilket det senare säges "härstamma", t. ex. *städa* i förhållande till *städning* och *städerska*. Jfr Primitiva ord. Ad. N—n.

Stamp. 1. (Stampverk). Se Krossverk, sp. 69. — 2. (Sigillstamp). Se Sigill, sp. 421 och pl. II.

Stampa, *sjöv.*, säges ett fartyg göra, när det har svängningsrörelse långskeppsvägen omkring en tvärskeppsaxel. Akterskeppets rörelse nedåt får därvid namn af *sättning*, förskeppets af *dufning*. Stundom begagnas uttrycket stampning liktydigt med dufning. Jfr Dufva 3. J. G. B.*

Sta'mpa, Gaspara, italiensk skaldinna, f. 1523 i Padua, d. 1554 i Milano, skref erotisk lyrik af personlig stämning (utg. 1554 och 1877). Se biogr. af A. Borzelli (2:a uppl. 1888) och Minozzi (1893).

Stamp act [stä'mp äkt], stämpelförordning. Se Nord-Amerikas förenta stater, sp. 1215.

Stampa'lia (nygrek. *Astropalia*), ö i Sporadernas grupp i Egeiska hafvet, s. v. om Kos, tillhörande turkiska vilajetet Djezaïr-i-Bahr-i-Sefid. 137,65 kvkm. Omkr. 2,000 inv., hufvudsakligen fiskare. Ön är bergig och har flera goda hamnar; den hette i forntiden *Astypa'laia* ("gammelstaden"). (J. F. N.)

Stampasfalt (fr. *asphalte comprimé*), *tekn.*, den på ett särskildt sätt utförda asfaltbeläggning, som ofta används i utlandets större städer vid lifligt trafikerade gator uti centralare stadsdelar. Se vidare Asfalt, sp. 146, och Gatläggning. P. Ax. L.

Stampbetong, *tekn.* Se Betong.

Stampdäfvert, *sjöv.*, ett gaffelformigt mindre rundhult, som sitter på underkant af bogsprötets ytterända, vanligtvis vinkelrätt mot detsamma, och som tjänar till att bättre sprida den tackling, som nedifrån stöttar klyfvar- och jagarbommarna. R. N.*

Stampe, Henrik, dansk rättslärd, statsman, f. 28 jan. 1713, d. 10 juli 1789, prästson, blef 1728 student, 1733 konrektor i Aalborg, tog 1736 magistergraden och 1740 den juridiska doktorsgraden, efter att i två år ha studerat filosofi i Marburg under K. Wolf. 1741 blef han professor i filosofi — den förste, som i Danmark föreläste den wolfska läran — och

1743 i juridik, i hvilken egenskap han utöfvade ett väsentligt inflytande på rättsstudiet. 1753 blef han "generalprokurör" (d. v. s. regeringens juridiske rådgifvare) och 1756 därjämte assessor i kansliet samt fick 1767 säte och stämma i landvæsenskommissionen, 1768 i landvæsenskollegiet och 1777 i overskattedirektionen. Han medverkade till Guldbergs fall 1784 och blef geheimestatsminister. Redan 1759 hade S. adlats och 1774 blifvit geheimeråd. S. visade vid utöfningen af sina ämbeten stor dugliglhet och frisinthet samt var särskildt en djärf förespråkare för bondeståndet och verkade ifrigt för dess frigörelse. Inom lagtolkningens område gjorde han epok genom de för skärpa i uppfattningen och klarhet i framställningen utmärkta *Erklæringer, breve og forestillinger*, hvilka han utgaf som generalprokurör 1753—82 och som efter hans död samlades i 6 bd (1793—1807). 1772 var S. medlem af den kommission, som dömde Struensee, och det var han, som affattade domen. E. Ebg.

Stampe-Feddersen, Astrid, dansk förkämpe för kvinnosaken, f. 19 dec. 1852, dotter till länsbaron H. Stampe och gift 1881 med assistenten i inrikesministeriet G. Feddersen (f. 1848, d. 1912), som 1895 blef amtman i Ringkjöbing amt och 1903 stiftsamtman i Lolland-Falsters stift. S. har tagit viktig del i Dansk kvindesamfunds verksamhet, som styrelseled. 1883—87 och ånyo sedan 1903 samt (sedan 1913) som ordf. Dessutom har hon författat flera småskrifter om kvinnosaken. E. Ebg.

Stampenborg, danskt baroni i södra Själland, Præstö amt, upprättades 1809 till förmån för en brorson till Henrik Stampe samt omfattar hufvudgårdarna Nysö och Jungshoved med en del bondgårdar, mest ärftliga fästegods, samt 1 mill. kr. i fideikommisskapital. E. Ebg.

Stampeströmsfallen. Se Trollhättan.

Stampkalander. Se Kalander.

Stampkvarn, detsamma som stampverk (se Krossverk).

Stampning, *text.* Se Appretera, sp. 1249—50.

Stampstag, *sjöv.* Se Tackling.

Stamros, *bot.* Se Rosa.

Stamrote, *krigsv.* Se Indelta armén, sp. 475.

Stamrulla, *krigsv.*, kallas den vid hvarje kompani, skvadron och batteri förda rulla, i hvilken kompaniets, skvadronens och batteriets hela personal är införd. Inom hvarje rullföringsområde och landstormsområde föres en stamrulla öfver det värnpliktiga manskapet inom området, upplagd för hvarje åldersklass. C. O. N.

Stamschäferi. Se Schäferi.

Stamsill, *zool.* Se Sillsläktet, sp. 541.

Stamskorf, sjukdom å yngre grenar af päronträd. Se Fruktskorf, sp. 6. J. E—n.

Stamsuckule'nter (af lat. *succule'ntus*, saftfull), Chylokauler (af lat. *chȳlus*, mjölksaft, och *caŭ'lis*, stjälk), Nopalväxter, *bot.*, xerofytiska växter utan blad eller med ofullständigt utbildade blad med tjock och saftrik stam. Som exempel härpå kunna anföras de flesta kaktusväxterna, afrikanska *Euphorbia-arter*, *Stapelia*, m. fl. Den enda svenska stamsuckulenten är *Salicornia*. G. L—m.

Stamsund, fiskeläge på Vestvaagön, Nordlands amt, Norge, är en knutpunkt för Lofotens ångbåtstrafik, med post, telegraf, telefon, flera hotell, sparbank, åtskilliga fabriker m. m. Den fasta befolkningen utgör 261 inv. (1910), men orten besökes under storfisket där utanför af tusentals pers.; 1910 hade 4,169 fiskare station här. K. V. H.

Stamsystem, *krigsv.* Se Stam 4.

Stamtafla, i vidsträckt mening en förteckning öfver alla en viss persons (stamfaderns) afkomlingar samt dessas giften och inbördes släktskap; i inskränkt och vanlig mening en förteckning, upptagande blott de stamfaderns afkomlingar, som tillhöra hans egen ätt, d. v. s. bära hans namn. För att skilja denna senare art af stamtafla från den förra plägar man stundom åt den förra förbehålla ordet stamtafla, men kalla den senare ättartafla. Stamtaflor och ättartaflor kunna vara uppställda antingen tabellariskt eller schematiskt. Den tabellariska stamtaflan är ordnad i numrerade tabeller, med obegränsadt utrymme för biografiska uppgifter. Den schematiska stamtaflan är vanligen en grafisk framställning af släktskapen mellan stamfadern och hans afkomlingar. Af utrymmesskäl bli vid denna uppgifterna om de särskilda personerna i allmänhet ganska knapphändiga. Den tabellariska är således utförligare i sina uppgifter, då däremot den schematiska är mera öfverskådlig. H. F—d.

Stamtorn, *bot.* Se Tornar.

Stamtrupp, *krigsv.* Se Stam 4.

Stamträd, en i form af ett träd uppsatt stamtafla (se d. o.) eller ättartafla. Stamfaderns namn eller vapen är anbragt vid trädets rot eller stam. Stammen delar sig därefter i lika många hufvudgrenar, som stamfadern har barn, hufvudgrenarna åter i mindre grenar för barnbarnen o. s. v. (se fig. å sp. 969). På hvar gren anbringas namn eller vapen (eller bådadera) för den person, som den representerar. Ingifta personers namn (vapen) anbringas bredvid makens eller makans. Utdöda grenar plägar man stundom afsluta med torra kvistar, ännu lefvande med några gröna blad. Om anträd se Anor. H. F—d.

Stamvapen, *her.* Se Vapen.

Stamvildt, *jaktv.*, det villebråd, som konstant eller med kortare utflykter åt andra håll uppehåller sig på en trakt och utgör själfva villebrådsstammen, till skillnad från tillfälligtvis uppträdande individer. Till denna senare kategori måste ju alla stryk- och flyttfåglar räknas, då de uppträda utom sitt häckningsområde, medan flyttfåglar på häckningsplatsen, som ju bevisligen i regel återkomma år efter år, måste räknas som stamvildt. G. G.

Stanco [sta'nkå], Stanchio, italienska namnet på ön Kos (se d. o.).

Stańczyk [stäńtjyk], hofnarr hos Sigismund I och

ggismund II August i Polen. Hans af samtida rfattare uppteckade infall och anekdoter utfvos 1843 af Wojcicki i "Obrazy starodawne". 1869 publicerade några konservativa adelsmän Galizien en samling politiska satirer med titeln Teka Stańczyka" ("S:s portfölj"); däraf uppm uttrycket Stańczyk-partiet som beckning för det högkonservativa elementet i den liziska landtdagen. A—d J.

venskt stamträd (adliga släkten Wolffelts; upprättadt af K. L. von Schantz omkr. 1720-talet). (Till art. Stamträd, sp. 968.)

Standaert [-dart], målare. Se Bloemen 1.

Standār (ty. *standarte*, eng. *standard*, fr. *étendard*, it. *stenda'rdo*, af lat. *exte'ndere*, utbreda). 1. *Krigsv.*, ett vanligen hos rytteriet förekommande fälttecken, motsvarande fanan hos fotfolket. Standarets duk (se fig. 1 och 2) är betydligt mindre än fanans och vanligen af tjockare material, damast eller atlas. Icke sällan är duken för att vinna ökad styfhet dubbel, stundom ytterligare förstärkt genom mellanliggande foder. Den omges vanligen af fransar, och bilderna anbringas på densamma genom målning, infällning eller brodering. Standarstången, som är försedd med handtag och vanligen prydd med tofsar, föres till häst med doppskon i en vid högra stigbygeln fäst hylsa (s. k. lanssko). Under 1500—1700-talen fördes standar vid hvarje "kompani", men antalet minskades sedan, och numera har hvarje kavalleriregemente sällan mera än ett sådant. I några arméer äro de bortlagda. I svenska armén har Kronprinsens husarregemente 2 hedersstandar, erhållna för strider vid Bornhöved 1813. Vid öfriga rytteriregementen växlar antalet standar betydligt, beroende på ännu bibehållna äldre sådana. Vid Lifgardet till häst är standaret (fig. 2) broderadt af drottning Lovisa. Vendes artilleriregemente har liksom Kronprinsens husarregemente hedersstandar för sitt deltagande i kriget 1813. Dragonregementena, hvilka fordom intogo en mellanställning mellan det egentliga rytteriet och fotfolket, förde i st. f. standar s. k. dragonfanor (se

Fig. 1. Lifregementets standar, 1686 års modell.

bild å illustrationssidan till art. Fana), hvilka voro något större än standaren, af enklare material och stundom klyfna på flygsidan. Jfr Baner,

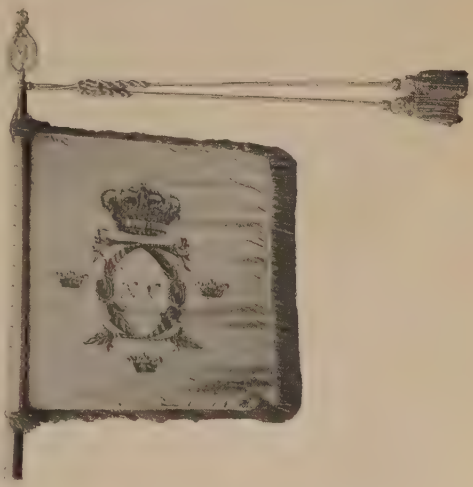

Fig. 2. Lifgardets till häst standar.

Fana och Troféer. — 2. Kår- och föreningstecken, bestående af en duk vid en tvärstång, som genom snören är fäst vid fanstången (fig. 3). — Bland fackmän benämnes detta slags standar numera processionsfana. — 3. Jägarmässig benämning

på räfvens svans. Den yttersta hvita svansspetsen kallas stundom blomman. 1. J. P—i. 3. G. G.

Fig. 3. Uppsala studentkårs standar.

Standard [stä'ndəd], eng., normalmått. 1. *Sjöv.*, ett vid fartygs befraktning användt rymdmått för trävirke. S:t Petersburgstandarden, som nästan uteslutande förekommer i Östersjö-, norska och de flesta europeiska hamnar, är olika för olika formadt virke, så att den innehåller $4,_{672}$ kbm. (= 165 eng. cub.-feet) bräder, plank o. d., $4,_{247}$ kbm. (= 150 eng. cub.-feet) fyrkantiga balkar samt $3,_{397}$ kbm. (= 120 eng. cub.-feet) rundt timmer. Enligt denna beräkning skall ett fartyg rymma ungefär lika många P.-standards, vare sig det lastas med den ena eller den andra sorten. 1 Petersburg-standard är = $^3/_5$ Quebec-standard. — 2. (Myntstandard). Se Myntfot. — Imperial standard [impi'riəl], eg. riksstandard, det för England lagligt gällande normalmåttet. Jfr Standard work och Standard of life. 1. R. N.*

Standard [stä'ndəd], The, daglig tidning i London, uppsatt som organ för toryintressen 1827, var daglig aftontidning ända till juni 1857, då den vardt morgontidning, men det utgafs samtidigt en kvällsupplaga, som fick titeln "Evening standard" och 1905 sammanslogs med "S:t James's gazette", hvarefter den kallades Evening standard and S:t James's gazette. "Standard" fick genast stort politiskt inflytande och blef efter en tid äfven en god affär. Sedan gick tidningen tillbaka, men tog ny fart efter 1857, gjorde sig särskildt känd för sin ypperliga utrikesafdelning (berömda voro dess korrespondenser från krigen i Förenta staterna samt mellan Preussen och Österrike 1866 och fransk-tyska kriget 1870). 1904 såldes tidningen till C. A. Pearson, egaren af "Daily express", som öfverlät den till ett bolag, hvars aktiemajoritet 1910 inköptes af Davison Dalziel. "Standard" hade i stil och uppträdande sökt bevara den äldre engelska journalistikens arflynne. Den upphörde 1916.

Standard alphabet [stä'ndəd ä'lfəbet], ofta namn på det af K. R. Lepsius (se denne, sp. 224) utarbetade teckensystemet för olika språkljud.

Standardisēra (jfr Standard), *tekn.* Att standardisera en tillverkning innebär att, särskildt med tanke på massproduktion, inrikta fabrikationen på ett begränsadt antal typer, storlekar eller modeller. Fördelarna af en standardisering äro främst, att tillverkningskostnaderna minskas och att utslitna eller skadade delar (af maskiner o. d.) lätt kunna bytas ut mot nygjorda. Fmn.

Standardkompass, *sjöv.* Se Kompass, sp. 693.

Standardmåttsatser, *mek.* Se Måttverktyg, sp. 228.

Standardmönster. Se Arbitration.

Standard of life [stä'ndəd əv lāi'f], eng., Lefnadsstandard, *nationalek.*, betyder rent språkligt "lefnadsmåttstock" och betecknar den eftersträfvade eller uppnådda kvantiteten och kvaliteten af nödvändighets-, bekvämlighets- och lyxmedel, som en person anser vara för honom och hans familj så pass önskvärda, att han för dem utvecklar alla sina krafter. Begreppet är ju relativt nog, och standarden växlar från land till land, från samhällsklass till samhällsklass, från tidsrum till tidsrum. Inom den engelska litteraturen begagnas ibland uttrycket *standard of comfort* som synonymt med "standard of life". Lefnadsstandarden kan i allmänhet sägas omfatta, i uppåtstigande skala, först nödvändighetsartiklar, sedan förbrukningsföremål, som fylla behof af bekvämlighet, sammanfalla med vissa ståndsmässiga lefnadsvanor o. s. v. (eng. *decencies*), samt slutligen rena lyxföremål (jfr Konsumtionsbudget). Det säger sig självt, att icke ens för massan af yrkesolärda arbetare bör lefnadsstandarden stanna vid ett naket *existensminimum* (se d. o.). Den måste åtminstone innebära hvad Marshall (se d. o.) kallar en *effektivitetsstandard*, hvilken för "en ordinär jordbruksarbetare eller en icke yrkeslärd stadsarbetare med familj i England under nuvarande generation" kan sägas omfatta: "bostad på väl dränerad grund med flera rum, varma kläder, tillfälle till vissa ombyten af underkläder, rent vatten, riklig tillgång på sädes- och rotfruktsföda, med en måttlig kvantitet af kött och mjölk, något te o. s. v., tillfälle till åtnjutande af åtskilliga uppfostrings- och upplysningsmedel och en viss rekreation samt tillräckligt med frihet för hustrun från annat arbete, på det att hon må sättas i stånd att ordentligt fylla sina moders- och hushållsplikter". Brist på någon af dessa saker verkar på arbetaren lika menligt som dålig skötsel på hästens och otillräckligt med kol på ångmaskinens effektivitet. Från denna standard vill Marshall icke utesluta en viss alkohol- och tobaksförbrukning samt en viss utstyrsel med snygga kläder, som blifvit konventionellt nödvändiga. För yrkeslärda arbetare förutsättes effektivitetsstandarden ligga ännu högre. Men under alla förhållanden är denna standard relativt låg.

Malthus (se d. o.) framhöll med styrka betydelsen af, att särskildt de lägre klassernas lefnadsstandard höjdes genom bättre uppfostran och bättre omgifning; denna stegring borde medföra verkliga preventiva hinder af moralisk innebörd (sena äktenskap med återhållsamhet) emot en beständig befolkningstillväxt. Ricardo (se d. o.), till vilken framför allt teorien om den "järnhårda lönelagen" (jfr Arbetslön) kan ledas tillbaka, betonar i sina "Principles" (kap. 5): "Mänskligheten vänner kunna ej annat än önska, att i alla länder skola de arbetande klasserna ha smak för bekvämlighet och trefna lefnadsvanor och att de skola eggas med alla lagliga medel i sina ansträngningar att skaffa sig sådana. Det kan icke ges en bättre säkerhet mot en öfvertalig befolkning". Från olika håll har påpekats, hurusom lefnadsstandardens inverkan på befolkningstillväxten först under en något längre tidsperiod kan minna göra sig gällande. Frågan om löneförhöjningarnas betydelse för folkmängden står i intimt beroende af lefnadsstandarden och dess känslighet — ett ämne, hvilket i nedannämnda arbete behandlas af Bagge, som dock stannar vid det antagandet, "att den totala tillgången på arbetskraft, i den mån denna är beroende af arbetarnas antal, bestämmes af faktorer, som hufvudsakligen ligga utanför löneförhöjningens inflytande". Lefnadsstandardens betydelse för arbetslönen torde emellertid kunna betecknas som dubbelsidig: den inverkar i längden dels på tillgången, dels på efterfrågan på arbetskraft. Omedelbart, såväl som medelbart, är en högre lefnadsstandard egnad att inskränka tillgången. Samtidigt är den egnad att medföra ökad produktionsförmåga och att därigenom stegra arbetskraftens uppskattning. Marshall förklarar, att en höjning af lefnadsstandarden innebär en stegring af intelligensen, energien och själfaktningen samt större omsorg, klokare omdöme i fråga om utgifter o. s. v. Förutsättningen för, att en inkomststegring för lönearbetare och andra skall leda till högre effektivitet, är, att den går hand i hand med en höjning af lefnadsstandarden, inom hvilken också de nutida och framtida behofven måste klokt afvägas mot hvarandra. — Särskildt hvad de lägre inkomstklasserna angår, är utrymmet för en högre lefnadsstandard rätt så obegränsadt. Eller som Smart (se d. o.) framhåller i "Second thoughts etc.", sedan han uttalat den förmodan, att de välställda klasserna i allmänhet finna sina inkomster icke mer än tillräckliga för sin "standard of life": "Vi böra vara säkra på, att arbetaren i gemen skulle kunna använda en lön, dubbelt, tredubbelt eller mångdubbelt så stor som den nuvarande på sätt, hvilka skulle vara nyttiga för honom själf och nyttiga för samhället". (Jfr Socialpolitik.) — Litt.: Pigou, "Wealth and welfare" (1912), Marshall, "Principles etc." (särskildt bok 2, kap. 3, och bok 6, kap. 13), Thörnberg, "Lefnadsstandard och sparkraft" (1915), och G. Bagge, "Arbetslönens reglering" (1916). E. H. T.

Standardtal, *fysiol.*, i fråga om näringsämnenas förbränningsvärden. Se Kroppsvärme, sp. 66.

Standardtvättaren, *tekn.* Se Lysgas, sp. 101.

Standard work [stä'ndəd *wə̄*'k], eng. (*standard* = norm, typ, mönster), mönstergill, af bestående värde, klassiskt, mönstergillt verk (företrädesvis om litterära arbeten).

Standart redd, ort i Finska viken i östra delen af skärgården utanför Finlands södra kust (Viborgs län). Där plägade tsarerna Alexander III och Nikolaus II ankra med den kejserliga lustyachten under sommarfärder i finska skärgården. Platsen benämnes ibland efter den närliggande finska orten Pitkäpaasi. Om det möte mellan Nikolaus II och Gustaf V, som där egde rum 23—24 juli 1912, se Pitkäpaasi.

Sta'ndert (se Standar), *sjöv.*, i allmänhet namn på en trekantig flagg med föga utdragen spets. Som befälstecken utgöres standerten af en tvåtungad flagg, hvars öfre hälft är blå och nedre gul. Denna standert, örlogsstandert, föres af kommendör vid flottan, hvaremot de befälstecken (se d. o.), som enligt sin form skulle kallas standertar, betecknas med ordet tecken och förs af afdelningschef och flottiljchef samt äldste befälhafvarens tecken, som utmärker den äldste "vimpelmannen" på platsen. Underofficer, som är fartygschef, för som befälstecken en standertliknande, trekantig, blå örlogsgaljadet. Lotsverkets standert äfvensom fiskeriinspektionsstanderten äro trekantiga (ej klufna l. "tungade"). Jfr Signal. — Standertman, kommendör, som för örlogsstandert. L. H.*

Standesherren, ty. ("ståndsherrar"), kallas medlemmarna af (eller i inskränkt mening: hufvudmännen för) fordom riksomedelbara, men sedermera "mediatiserade" (se Mediat) furstliga och grefliga hus. I ersättning för sin förlorade *reichsstandschaft* ("riksståndskap") tillförsäkrades dessa i tyska förbundsakten (1815) vissa privilegier: de skulle räknas till Tysklands högadel, förklarades jämbördiga med de suveräna furstehusen, fingo rättighet att inom vissa af riks- och landslagstiftning dragna gränser utfärda förordningar för sina gods (*standesherrschaften*) och familjer o. s. v. Den särställning i fråga om rättskipning, som tillerkändes dem, har upphäfts genom den tyska processreformen 1877. Andra af privilegierna ha småningom förlorat praktisk betydelse. — Under Tyska förbundets tid (1815—66) förlänades ståndsherrliga befogenheter stundom åt icke mediatiserade familjer; numera ökas icke vidare de på detta sätt privilegierade familjernas antal. *Verein der deutschen standesherren* bevakar sedan 1864 ståndsherrarnas intressen och utger skrifter rör. deras rättsliga ställning. Inom de länder, där de äro bosatta, ega ståndsherrarna i regel med ärftlig rätt säte i representationernas första kammare. N. H—tz.

Standesherrschaft, ty. Se Standesherren.

Sta'ndfuss [-foss], Max, tysk biolog, f. 6 juni 1854 i Schreiberhau, Schlesien, d. 22 jan. 1917 i Zürich, docent i entomologi och titulärprofessor vid universitetet i Zürich, blef ryktbar särskildt genom sina undersökningar rörande temperaturens inverkan på fjärilarnas utveckling i puppstadiet, undersökningar, som lämnat resultat, hvilka anses som bevis för möjligheten däraf, att de af en individ förvärfvade egenskaperna kunna ärfvas af dess afkomma. L—e.

Sta'ndia, ö. Se Dia.

Standish [stä'ndiʃ], Miles, nordamerikansk kolonipionjär, f. omkr. 1584 i Lancashire, d. 3 okt. 1656 i Duxbury, Massachusetts, blef 1620 den mi-

litäre ledaren för "pilgrimsfäderna", de puritanske kolonister, som grundlade Nya England (se Mayflower) och lyckades med tapperhet och klokhet försvara det unga nybyggarsamhället vid Plymouth bay mot kringboende indianstammar. Till hans namn ha knutits flera romantiska sägner; en af dem har poetiskt behandlats i Longfellows epos "The courtship of Miles S." (svensk öfv. af Hj. Edgren). Vid S:s gård i Duxbury, som ännu är i hans släkts ego, restes på 1870-talet ett ståtligt monument öfver honom. Jfr W. Bradford, "History of the Plimouth plantation" (1858; ofta omtr.), och T. Jenks, "Captain Myles S." (1905). V. S—g.

Standish with Langtree [stä'ndiʃ ωith lä'ŋtrī], stadsliknande samhälle (*urban district*) i engelska grefsk. Lancaster, 5 km. n. v. om Wigan. 7,280 inv. (1911). Stenkolsgrufvor. J. F. N.

Standortskatalog. Se Katalog.

Staněk, Edvård Prokop Ferdinånd Ådolf, musiker, f. 1851 i Grosswardein, Ungern, d. 1915 i Stockholm, utbildad vid konservatoriet i Wien, var från 1876 kontrabasist vid K. teatern i Stockholm och 1889—93 kormästare där samt från 1911 lärare i kontrabas vid konservatoriet. Han skref åtskilliga orkesterstycken. S. blef 1912 led. af Mus. akad.

Stanfield [stä'nfild], William Clarkson, engelsk målare, f. 1794, d. 1867, började som teaterdekorationsmålare, målade sedan marin- och sjöstrider och vann genom dem mycken popularitet; han målade äfven landskap och utförde litografier. G—g N.

Stanford [stä'nfəd], sir Charles Villiers, engelsk tonsättare, f. 1852 i Dublin, studerade för bl. a. Reinecke i Leipzig och Kiel i Berlin, dirigerade förtjänstfullt 1872—93 universitetsmusikföreningen i Cambridge, tog 1877 filos. magistergrad och blef sedermera hedersdoktor i musik i Oxford och Cambridge, 1883 professor vid Royal college of music, 1885 O. Goldschmidts efterträdare som ledare af Bachkören i London, 1887 professor vid Cambridges universitet och 1897 dirigent för filharmoniska sällskapet i Leeds, där han ledde de stora musikfesterna 1901—10. Han adlades 1901. S. har skrifvit en mängd betydande verk, däribland operorna *The veiled prophet of Khorassan* (1881), *Savonarola* (1884), *The Canterbury pilgrims* (s. å.), *Shamus O'Brien* (1896) och *Much ado about nothing* (1900), musik till Aischylos' "Eumeniderna" (1886) och Sofokles' "Konung Oidipus", symfonier, konserter, en mängd kammarmusik och kyrkomusik, oratorierna *The three holy children* (1885) och *Eden* (1891), ett *Stabat mater*, flera större och smärre världsliga körverk, solosånger, piano- och orgelstycken, hvarjämte han utgett samlingar af irländska folkvisor och författat *Studies and memories* (1908), *Musical composition* (1911), *Pages from an unwritten diary* (1914) och (med C. Forsyth) *A history of music* (1916). E. F—t.

Stanford university [stä'nfəd joniv'siti], officiellt Leland Stanford junior university, utanför staden Palo Alto (se d. o.) i Kalifornien, grundlades af mr. och mrs. Leland Stanford 1885 till minne af deras året förut aflidne ende son och öppnades 1891. Stiftelsen består af omkr. 36,500 har, hvars afkastning uteslutande går till universitetet. Värdet af densamma, hvartill äfven hör en stor del af Södra pacifikbanan, utgör omkr. 40 mill. doll. Universitetsområdet, omkr. 3,400 har, utgöres af Stanfords farm P. A., på en slätt nära kustbergen. Byggnaderna äro uppförda af gulaktig sandsten i en från de spanskkaliforniska missionerna lånad stil (morisk-romersk), långa och låga, med kolonnader och öppna arkader samt röda tegeltak och bilda två kvadrater, den ena innanför den andra, den yttre bestående af 14, den inre af 12 byggnader, hvilka omsluta en gård, 180 m. lång, 60 m. bred, omgifven af öppna arkader och fylld med en tropisk vegetation. En ståtlig minnesbåge (30 m. hög), prydd med en fris, föreställande civilisationens framsteg i Amerika, förstördes liksom flera andra byggnader genom jordbäfningen 1906, men har återställts. Utanför kvadraterna ligga andra byggnader, bl. a. ett konst- och arkeologiskt museum, kemiska laboratorier, verkstäder, härbärgen och grundläggarens mausoleum. Till universitetet höra ett vackert arboretum och en kaktusanläggning. Universitetet förvaltas af en förtroendenämnd af 15 pers., som väljas för 10 år. Undervisningen är fullständigt afgiftsfri, och stor valfrihet i fråga om undervisningsämnena råder. De studerande voro läsåret 1912—13 1,792, hvaraf omkr. 500 kvinnor. Vid Pacific grove nära Monterey ligger ett hafsbiologiskt laboratorium, gemensamt för detta och Kaliforniens universitet i Berkeley. Wbg.

Stang, norsk släkt, som härstammar från en godsegare i Smaalenene, Thomas Andersen S. (f. 1741, d. 1791). Se H. Krog Steffens, "Slægten S." (1905).

1. Fredrik S., rättslärd och statsman, sonson till Thomas S., f. 4 mars 1808 i Stokke nära Tönsberg, d. 8 juni 1884 på Helgerud, Akershus amt, vardt 1824 student, 1828 juris kandidat, 1829 docent och 1831 lektor i lagkunskap vid Kristiania universitet. S. är en af rättsvetenskapens grundläggare i Norge. 1833 utgaf han *Systematisk fremstilling af kongeriget Norges konstitutionelle eller grundlovsbestemte ret*, den första handboken i norsk författningsrätt, skrifven i liberal anda och af stor politisk betydelse. För utkomstens skull afgick han från docenturen och blef höjesteretsadvokat samt var tillika 1837—39 regeringsadvokat. S. vardt snart en af landets mest anlitade sakförare. 1845 var han defensor för statsrådet J. H. Vogt vid riksrättsåtalet; hans försvar för denne är ett historisk-politiskt dokument af förblifvande värde. Han var vidare led. af flera k. kommittéer och 1837—45 af Kristiania kommunalstyrelse. Från denna mångsidiga verksamhet hämtade han impulser och erfarenheter, som kommo det allmänna till godo, då han 6 dec. 1845 utnämndes

till statsråd och chef för det nyupprättade departementet "for det indre". I denna ställning inlade han stora förtjänster om landet genom att i en ekonomisk genombrottstid taga energiska initiativ till främjan af de då föga utvecklade samfärdsmedlen och näringsfången. Hans administration inledde ett nytt skede i Norges materiella utveckling, men det ansträngande arbetet undergräfde hans hälsa. I juni 1855 måste han söka tjänstledighet och 21 april 1856 begära afsked. Efter att ha återvunnit sin hälsa inträdde han 11 sept. 1857 i interimsregeringen i Stockholm under Oskar I:s sjukdom, var 1859—60 stortingsledamot för Kristiania, i hvars stadsstyrelse han invaldes 1859 och blef ordförande 1861. Efter ministerkrisen 1861 återinträdde han i regeringen, där han strax intog presidiet och utnämndes 1873, då ståthållarämbetet upphäfts, till statsminister, Norges förste. Hans verksamhet under detta skede präglades af de bittra konstitutionella striderna mellan den af Johan Sverdrup ledda oppositionen och den konservatism, som motståndarna kallade "stangska systemet", men som aldrig framträdde med någon utbildad teori. Motsättningen skärptes till öppen strid, då stortingsmajoriteten från 1872 uppställde parlamentarismens genomföring som sitt oafvisliga kraf (jfr Norge, sp. 1431). S. och hans regering sågo häri ett ingrepp i konungamaktens konstitutionella prerogativ och en fara för de konservativa intressena, som han med seg uthållighet och all kraft försvarade. 4 okt. 1880 tog S. afsked och drog sig ifrån det offentliga lifvet. Regeringen tilldelade honom en utomordentlig hederspension på 12,000 kr., men stortinget nedsatte den till hälften; i Kristiania insamlades då en fond på 81,000 kr., af hvilken han och hans hustru skulle åtnjuta afkastningen, så länge de lefde. Af kapitalet bildade S. "Stiftelsen till statsminister F. S:s minne", som trädde i verksamhet 1887, till fromma för rätts- och statsvetenskapliga studier. S. offentliggjorde 1883 *Om den kongelige sanktionsret efter Norges grundlov* (i "Norsk retstidende"; sv. öfv. s. å. i "Nytt jur. arkiv"). 1868 vardt S. jur. hedersdoktor i Lund. S. efterlämnade minnet af en bland Norges betydelsefullaste personligheter på 1800-talet, en öfverlägsen, villigt följd partiledare, på hvars oegennyttiga fosterlandskärlek de ursinniga politiska striderna ej kunnat kasta någon skugga. — S:s efterlämnade självbiografiska anteckningar finnas i den sp. 976 nämnda släktöfversikten; jfr uppsatser af N. Vogt i "Nordmænd i det 19:de aarh." (1914) och B. Morgenstierne i "Vore hövdinger" (s. å.).

2. Emil S., den föregåendes son, jurist och statsman, f. 14 juni 1834 i Kristiania, d. där 4 juli 1912, juris kandidat 1858, höjesteretsadvokat 1862—89, samtidigt medlem af flera k. kommittéer och 1877—89 led. af Kristiania stadsstyrelse. S. framträdde som den födde ledaren af sitt parti, högern, först sedan hans fader dragit sig tillbaka. Han valdes till Kristianias förste stortingsrepresentant 1883 och återvaldes för perioderna 1886—94. I stortinget blef S. genom sin vältalighet och slagfärdighet genast bemärkt. Hans första stora uppgift efter nederlaget för faderns politik, besegladt genom riksrättsdomarna 1884, var att ombilda högern till ett praktiskt arbetande parti genom att ta parlamentarismen i sin tjänst. S. var den förste norske oppositionsledare, som störtade en regering genom att väcka förslag om misstroendevotum, och sedan han bildat ministär och suttit som statsminister sedan 12 juli 1889, tog han afsked 6 mars 1891, den förste högerminister, som afgick på grund af en dagorder i stortinget. S. var en målmedveten realpolitiker, som föresatte sig positiva, genomförliga uppgifter, och han vardt den skickligaste utbildaren af det nya statsskick, som hans motståndare infört efter en mångårig strid mot hans fader och den gamla högern. S. reformerade sitt parti äfven till det inre, gaf det nya mål och lämpade dess politik efter tidens kraf. Ehuru varm vän af unionen med Sverige, hvilken han en gång sade sig vilja försvara "till sista blodsdroppen", emedan han i den såg tryggheten mot gemensamma yttre faror, lade han grunden till den högerpolitik, hvars slutresultat blef den nationella samlingen 1905, då han 2 maj 1893 trädt i spetsen för en konservativ regering och som dess program angaf häfdandet af Norges fulla jämställdhet med Sverige i unionen genom att inleda nya underhandlingar med Sverige "på fri grundval". När valen 1894 icke dess mindre gingo honom emot, inlämnade ministären 31 jan. 1895 sin afskedsansökan, hvilken likväl beviljades först efter långvariga förhandlingar 14 okt. s. å., då den Hagerup-Gramska koalitionsministären bildades och upptog de af S. förberedda unionella förhandlingarna. 1898—1900 representerade S. Fredrikshald i stortinget, men undanbad sig omval 1900. Bortsedt från den tid han var statsminister beklädde han 1880—99 ordförandeplatsen i högerns centralstyrelse och var hela tiden partiets erkände ledare. 1895 hade han utnämnts till lagmand i Borgarting och Agder och var 1901—04 höjesteretsassessor. Vid hans död yttrades i stortinget, att S. var en sällsynt politisk begåfning med stora kunskaper, vidsträckt bildning, mycket skarpsinne och en förmåga som få att deltaga och fördjupa sig i arbetet samt fördomsfri i att bedöma motståndarnas bevekelsegrunder. Se N. Vogt i "Vore hövdinger" (1914).

3. Fredrik S., den föregåendes son, rättslärd och politiker, f. 27 dec. 1867, juris kandidat 1890, studerade 1893—94 privaträtt i Berlin, Strassburg och London, blef höjesteretsadvokat 1896, professor i rättsvetenskap 1897, och var sedan 1901 e. o. assessor i höjesteret, 1901—03 led. af den skandinaviska kommittén rörande lag om köp, hvars motivering han författat, studerade 1905—06 fransk och jämförande förmögenhetsrätt i Paris, var 1905—08 led. af Kristiania stadsstyrelse, kom därigenom in i det offentliga lifvet, var 1906—09 stortingsman, vald af de förenade högern och de frisinnade i Kristiania, och 1908—11 högerns ledare i egenskap af partistyrelsens ordförande, men afsade sig båda dessa värf för att återvända till sin läro-

stol, ehuru hans vältalighet, mångsidiga kunskaper och vinnande personlighet gjort sig utmärkt gällande i stortinget. I högerministären Bratlie var han 19 febr. 1912—30 jan. 1913 justitieminister. S. intar en framstående plats i den moderna norska rättsvetenskapen. Utom en rad specialafhandlingar, betänkanden m. m. har han offentliggjort *Norsk formueret* (I. "Indledning", 1911) och en större samling förmögenhetsrättsliga och rättsfilosofiska monografier, *Fra spredte retsfelter* (2 bd, 1916—17), i mönstergill framställning. På senare år har S. äfven bedrifvit historiska studier, förarbeten till ett större verk om Norges historia under 1800-talet. 1—3. K. V. H.

Stang, Hans Georg Jacob, norsk militär och politiker, f. 17 febr. 1858 i Kongsvinger, d. 11 sept. 1907 i Kristiania, var son till Hans Georg Jacob S. (f. 1830, d. 1907, 1884—86 medlem af stadsrådsafdelningen i Stockholm och 1888—89 statsminister där), vardt officer 1877, studerade 1885 vid Tekniska högskolan i Stockholm, senare i Frankrike och Italien, blef kapten 1889, artillerikonstruktör 1897, studerade 1898 som statsstipendiat spansk-amerikanska kriget, blef 1900 öfverstelöjtnant vid kustartilleriet och kommendant öfver Agdenes befästningar. 3 nov. 1900 utnämndes S. till försvarsminister i Steens andra ministär. Han fortsatte som sådan det arbete han börjat 1899 som led. af kommittén för utarbetning af befästningsplan för sydöstra Norge och framlade 19 april 1901 den politiskt betydelsefulla k. propositionen om gränsfästningarna (se d. o.) och ny fältartillerimateriel som ett led i Norges försvar, för den händelse en brytning med Sverige skulle bli följden af, att unionen upplöstes. Denna tanke, förkroppsligad i S., gjorde honom till regeringens mest omstridda personlighet, afgudad af de unga, som i honom sågo nationalhjälten och sin ledare, af andra bedömd som en fantast, farlig för landets fred. Sedan S. 9 juni 1903 utträdt ur regeringen, arbetade han ohindrad af kollegiala hänsyn för programmet: stärkt försvar med front mot öster och med blicken fäst på en väntad unionspolitisk aktion. Vid sin afgång utnämnd till kommendant på Oskarsborg, intog han likväl en tillbakadragen och afvaktande hållning. Händelserna vid nyåret 1905 kommo honom åter att framträda. I föredrag, som han höll i Kristiania 24 och 25 febr. 1905, gaf han grunddragen till hvad som enligt hans uppfattning borde bli den närmaste framtidens norska politik. Han kom likväl ej att direkt medverka vid dess genomförande, då han var de ledande männen för omedgörlig. S. var den typiske representanten för det oafkortade självständighetskrafvet och vardt själen i det motstånd, som mötte de svenska kraf, hvilka ledde till Karlstadsöfverenskommelsen. Han böjde sig lojalt för faktum, men framlade våren 1907 i Kristiania militära samfund en plan att återställa Norges försvar, bl. a. genom att anlägga en ny befästningslinje bakom de nedlagda gränsfästningarna; den postumt utgifna *Glommen-linjen* (1908; se d. o. och Lowzow, H. D.) var hans politiska testamente. S. författade dessutom värdefulla militära afhandlingar och utlåtanden och uppfann en i Norge nyttjad orograf. En helgjuten, viljestark och målmedveten personlighet, hänsynsfull och behärskad i sitt uppträdande, blef S. saknad som få vid sin plötsliga bortgång. 1908 restes en bautasten till hans minne vid Holmenkollen, och 1909 aftäcktes hans staty (af G. Lœrum) på hans graf. Se S. C. Hammer, "G. S." (1912). K. V. H.

Stange, härad och pastorat, s. ö. om Hamar på Mjösens östra sida, Hedemarkens amt, Norge. 327,38 kvkm. 7,259 inv. (1910). S:s norra tredjedel tillhör Norges bördigaste och bäst odlade jordbruksdistrikt. Genom S. stryker Eidsvold—Hamarbanan fram; stadslikt bebyggda äro samhällena kring stationerna Tangen (730 inv. 1910) och S. (487 inv.) med mejeri- och husmoderskola. I få trakter af Norge ha gjorts så många jordfynd som i S. K. V. H.

Stangenberg, Knut, tecknare, f. 13 juli 1871 i Vassunda, Stockholms län, blef student 1890 och idkade konststudier vid Konstnärsförbundets skola 1892. S. har medverkat i skämtpressen från midten af 1890-talet och har utgett flera samlingar teckningar (teaterporträtt o. a.) af mycken karakteriseringsförmåga och grotesk fantasi. G—g N.

Stangholmen, norsk kustfyr vid inloppet till Risör, Nedenes amt, byggd 1855, förändrad 1897. K. V. H.

Stangvik, härad och pastorat kring Stangvik- och Todalsfjordarna med innanför liggande fjälldalar, Romsdals amt, Norge. 510,98 kvkm. 2,216 inv. (1910). S. är ett alpland, särskildt sydöstra delen, med toppar, som nå öfver 1,600 m. Längs fjordarnas 107 km. långa kustlinje finnas välodlade partier. K. V. H.

Stangvikfjorden. Se Stangvik.

Stanhope [stä'nəp], engelsk adelssläkt.

1. James S., 1:e earl S., krigare och statsman, f. 1673 i Paris, d. 5 febr. 1721 i London, blef 1695 officer i engelska armén, avancerade 1704 till brigadgeneral och deltog under Spanska tronföljdskriget från 1704 i striderna i Portugal och Spanien. 1706 blef han engelskt sändebud hos konung Karl VI, påyrkade som sådant med ifver en djärfvare krigföring mot fransmännen och deras skyddsling Filip V samt utnämndes 1708 till generalmajor och befälhafvare för de brittiska trupperna i Spanien. Han eröfrade sept. s. å. ön Menorca med hamnen Port Mahon, hvarigenom brittiska flottan fick en god öfvervintringshamn i västra Medelhafvet. S. bidrog äfven väsentligt till segrarna vid Almenara (27 juli 1710) och Zaragoza (20 aug. s. å.), eggade därefter Karl VI till framryckning mot Madrid (sept.), men blef vid det snart nödtvungna återtåget omringad af öfverlägsna franska trupper vid Brihuega och nödgades kapitulera (9 dec.). Han frigafs först efter halftannat års fångenskap i Zaragoza och återvände då till England, där han sedan 1701 var led. af underhuset. Där blef han nu en af whigoppositionens ledare, ifrade för den hannoverska tronföljden och utsågs

efter Georgs I:s tronbestigning 1714 till statssekreterare. S. ledde 1715 organiserandet af den jakobitiska resningens bekämpande, blef vid Townshends fall 1717 förste skattkammarlord och skattkammarkansler, men återgick 1718 till sin forna statssekreterarpost. Han upphöjdes 1717 till viscount S. of Mahon och 1718 till earl S. Från 1716 var han den verklige ledaren af Georg I:s utrikespolitik, åvägabragte 1718 kvadruppelalliansen mellan England, Frankrike, Österrike och Holland samt vann efter Alberonis fall 1719 anslutning till denna allians äfven af Spanien. S. genomdref 1719 afslutandet af fred mellan Hannover och Sverige och sände därpå till Östersjön en eskader under amiral Norris, hvilken dock anlände för sent för att hindra de ryska härjningarna på Sveriges östkust. S angreps häftigt i parlamentet i samband med Söderhafskompaniets affärer, och sinnesrörelse öfver dessa angrepp uppges ha vållat hans död. Genom sitt giftermål med Lucy Pitt, en faster till William Pitt d. ä., inledde S. den intima förbindelsen mellan släkterna Pitt och S.

2. Philip Dormer S., 4:e earl af Chesterfield, den föregåendes kusins son, statsman och författare, f. 22 sept. 1694 i London, d. 24 mars 1773, blef redan 1714 led. af underhuset, men egnade sig mest åt sina nöjen och började, först sedan han efter faderns död 1726 tagit säte i öfverhuset (han hade förut burit titeln lord S.), taga verksam del i det politiska lifvet. Han var 1728—32 brittisk ambassadör i Haag och skötte därunder med skicklighet de förhandlingar, som ledde till afslutandet 1731 af Wienalliansen med Spanien, Holland och Österrike om garanti för pragmatiska sanktionen (se d. o.), motsatte sig efter hemkomsten Walpoles accisbill och fick därför 1733 afsked från det ämbete som öfverhofmarskalk (lord high steward) hos Georg II han innehaft sedan 1727. S. blef därpå ledare för oppositionen i öfverhuset och gjorde där allt för att bringa Walpole på fall. Dessemellan företog han resor på kontinenten och knöt vänskapsförbindelser med Voltaire, Montesquieu och Crébillon d. y. Med Georg II hade han stött sig genom sitt äktenskap (1733) med en oäkta dotter till Georg I, Petronilla Melusina von der Schulenburg, och sin hotelse att öppna process mot kronan om ett åt hennes moder af Georg I gifvet legat. S. fortfor äfven efter Walpoles fall (1742) med sin opposition mot regeringen, hvilken han angrep i elaka broschyrer och tidningsartiklar. Efter Walpoles efterträdare Carterets fall blef S. 1744 medlem af Pelhams ministär och lyckades s. å. på en ny ambassad till Holland förmå republiken att kraftigt deltaga i Österrikiska tronföljdskriget. Som lön härför blef han 1744 lordlöjtnant på Irland, hvars styrelse han till 1746 ledde på ett statsklokt och framgångsrikt sätt. Han uppmuntrade öns näringslif och lyckades genom en

både fast och tolerant politik afhålla de hvarandra bekämpande partierna från att störa lugnet. 1746—48 var han statssekreterare, men nödgades genom konflikter med sina ämbetsbröder i kabinettet att afgå och lämnade då för alltid det politiska lifvet för att helt egna sig åt studier och författarskap. 1751 tog han ledande andel i tillkomsten af parlamentsbeslutet om införande i England af den nya (gregorianska) kalendern. På äldre dagar blef han döf och slutligen äfven blind. — S. egde en glänsande, men ytlig begåfning, var god talare och skicklig ämbetsman, men saknade sedliga grundsatser, var ytterligt självfisk, gjorde förställning till sin andra natur och hängaf sig lidelsefullt åt högt spel. I samtal liksom i sina skrifter visade han sig vara en kvick epigrammatiker; som författare är han mest känd genom *Letters to his son* (2 bd, 1774; ånyo utg. af lord Mahon, 5 bd, 1845—53, och af J. Bradshaw, 3 bd, 1892), en samling till hans naturlige son Philip S. ställda bref om världsmannaklok lefnadskonst. De kännetecknas af elegant stil, liflig och träffande observationsförmåga och förfinad litterär smak samt tolka med ofta cynisk öppenhjärtighet sin tids ytliga och självfiska moraluppfattning. Ett liknande arbete är *Letters to his godson* (1817; ny uppl. af lord Carnarvon 1890). Biogr. af W. Ernst (1893) och W. H. Craig (1907).

3. Charles S., 3:e earl S., sonson till S. 1, politiker och vetenskapsman, f. 3 aug. 1753 i London, d. 15 dec. 1816 på släktgodset Chevening i Kent, bar 1767—86 titeln lord Mahon, dref som yngling i Genève ifrigt matematiska studier, fick 1771 en afhandling om pendeln prisbelönt af sv. Vet. akad. samt tog under sin vistelse i Schweiz djupt intryck för lifvet af där rådande demokratiska frihetsidéer. Han var 1780—86 led. af underhuset och understödde där sin svåger William Pitt d. y., men bröt sedermera med denne under intrycket af Pitts motstånd mot franska revolutionen. S. var ordf. i en till minne af 1688 års revolution stiftad Revolution society, hvars medlemmar 1790 öppet gåfvo uttryck åt sin sympati för republikanerna i Frankrike, och s. å. publicerade han ett svar på Burkes kritik af franska revolutionen. I öfverhuset, där han 1786 fått säte vid faderns död, stod han till sist ensam, "i en minoritet af en", i sitt motstånd mot hvarje engelsk inblandning i Frankrikes inre politik, och han ifrade lika fruktlöst för den radikala engelska oppositionens kraf på tryckfrihet, parlamentsreform, negerslafveriets upphäfvande o. s. v. S. utgaf 1779 ett naturvetenskapligt arbete, *Principles of electricity*, och sysslade träget med mekaniska experiment. Bl. a. konstruerade han en förbättrad tryckpress ("Stanhopes press"), räknemaskiner m. m. samt egnade mycken möda åt ångmaskinsproblemet. — Sonen Philip Henry S., 4:e

earl S., f. 1781, d. 1855, ärfde sin faders naturvetenskapliga intressen; mest bekant är han genom det beskydd han gaf Kaspar Hauser (se d. o.).

4. Lady Hester Lucy S., dotter till S. 3 och William Pitt d. y:s syster lady Hester Pitt, f. 12 mars 1776 i London, d. 23 juni 1839 på Libanon, var utrustad med stor intelligens, okuflig energi och mycket imponerande sätt i sitt yttre uppträdande. Hon vistades från 1803 i sin morbroder W. Pitt d. y:s hus, i det hon dels var hans privatsekreterare, dels gjorde les honneurs vid hans mottagningar; vid hans död (1806) erhöll hon af engelska staten en lifstidspension om 1,200 pd st. Drifven af sitt oroliga härsklystna lynne, lämnade hon fäderneslandet 1810. Efter att under några år ha fört ett kringirrande lif och därunder företagit en pilgrimsfärd till Jerusalem samt en tid vistats hos beduinerna bland Palmyras ruiner bosatte hon sig först i det öfvergifna klostret Mar Elias på Libanon, sedermera i ett för henne uppfördt palats i en vild bergstrakt vid Djoun nära Saida. Hennes storartade välgörenhet och den slöja af hemlighetsfullhet, hvarmed hon omgaf sig, gjorde stort intryck på de kringboende drusiska stammarna, hvilka kallade henne för "Tadmors drottning" och "Libanons sibylla". Enligt deras uppfattning hade hon gemenskap med andevärlden, och hennes makt ansågs så stor, att den i Syrien 1832 inryckande Ibrahim pascha utbad sig hennes neutralitet. Till sist aftogo dock penningtillgångarna, och hennes ställning försvårades betydligt. Hon mottog esomoftast besök af resande européer, bl. a. Lamartine och Kinglake, men var vid sin död omgifven endast af uppstudsiga tjänare, som därefter plundrade huset och flydde. Doktor Ch. L. Meryon, som länge vistades hos henne som husläkare, utgaf *Memoirs of the lady Hester S. as related by herself in conversations with her physician* (3 bd, 1845) och *Travels of lady Hester S.* (3 bd, 1846). Jfr Ch. Roundell, "Lady Hester S." (1910).

5. Philip Henry S., 5:e earl S., mest känd som viscount Mahon (hvilken titel han bar 1816—55), den föregåendes brorson, historieskrifvare, politiker, f. 30 jan. 1805, d. 24 dec. 1875 i Bournemouth, inträdde i underhuset 1830, där han häftigt bekämpade parlamentsreformen, samt var 1834—35 utrikes understatssekreterare i Peels första ministär och 1845—46 sekreterare i Board of control i dennes andra ministär. S:s rykte grundar sig dock på hans historiska verk, hvilka utmärkas genom innehållets opartiska behandling och stilens enkla klarhet, hvarjämte de i ljuset framdragit mycket förut otryckt källmaterial, till hvilket han genom sina släktförbindelser egde tillgång. Af S:s historiska verk må nämnas *History of the war of the succession in Spain* (1832), *History of England from the peace of Utrecht down to the peace of Versailles 1713—1783* (7 bd, 1836—53), *Life of William Pitt* (4 bd, 1862; 5:e uppl. 1879) och *History of England comprising the reign of queen Anne until the peace of Utrecht* (1870; ny uppl. 1908). S. utgaf äfven lord Chesterfields bref (1845) och R. Peels memoarer (1856) samt inrättade 1858 i Oxford det s. k. Stanhope-priset för forskningar i nyare tidens historia. Han genomdref 1856 upprättandet af brittiska nationalporträttgalleriet.

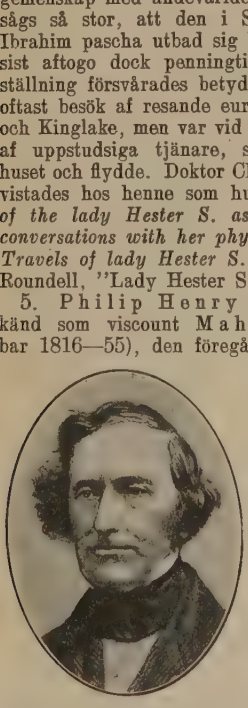

6. Edward S., den föregåendes son, politiker, f. 24 maj 1840 i London, d. 21 dec. 1893, blef 1865 advokat och var från 1874 till sin död led. af underhuset, där han tillhörde det konservativa partiets mest arbetsamma medlemmar. I Disraelis ministär var han 1875—78 parlamentssekreterare vid Board of trade, hade som sådan ledningen vid utarbetandet 1876 af den s. k. Plimsoll-lagen (se d. o.) och var 1878—80 understatssekreterare för Indien. I Salisburys första ministär (1885—86) var han först vice-president för undervisningsrådet och sedan handelsminister, i den andra ministären Salisbury (1886—92) först kolonialminister och därpå, från jan. 1887, krigsminister. På sistnämnda post genomförde han en omfattande arméorganisationsreform, skaffade armén bättre kaserner och moderniserade det föråldrade befordringsväsendet.

7. Philip James S., baron Weardale, den föregåendes broder, politiker, f. 8 dec. 1847, d. 1917, var 1886—92, 1893—1900 och 1904—05 led. af underhuset samt erhöll 1906 peersvärdighet med titeln baron Weardale. S. gjorde sig i underhuset bemärkt som en af de ifrigaste talarna på det liberala partiets radikala flygel; bl. a. tillhörde han den Chamberlainska imperialismens och boerkrigets häftigaste bekämpare i parlamentet och föll med anledning däraf igenom vid "khakivalen" 1900. S. var en af fredsrörelsens veteraner i England och intog en ledande ställning inom den engelska gruppen af Interparlamentariska unionen, till hvars president han utsågs 1906. 1—3, 5—7. V. S—g. 4. (V. S—g.)

Stanhōpea Frost, *bot.*, ett i tropiska Amerika inhemskt släkte af epifytiska orkidéer, hvaraf flera arter allmänt odlas i växthus i korgar med genombruten botten, genom hvilken de fåblommiga blomställningarna bryta fram. De mycket stora, starkt vaniljdoftande blommorna öppna sig tidigt på morgonen med en hörbar smäll, men vara endast några dagar. G. L—m.

Stanhopes press [stä'nəps-]. Se Boktryckarkonst, sp. 983, Stanhope 3 och Tryckpress.

Stani'maka, stad i konungariket Bulgarien (Öst-Rumelien), 17 km. s. ö. om Filippopel, vid norra foten af Rhodope, midt i ett rikt vinland. 12,969 inv. (1910), till stor del greker. Silkesodling och vinhandel. J. F. N.

Stanislau (po. *Stanisła'wow*, på ukrainska *Stanisła'viv*), stad i Galizien, vid de bägge Bystrzycas (högerbiflod till Dnjestr) förening, knutpunkt för fem järnvägslinjer. 33,328 inv. (1910; enl. Rudnyćkyj öfver 60,000 inv. 1915). Grekisk-katolsk biskop, kretsdomare, statsbanedirektion, ett polskt och ett ukrainskt högre gymnasium, högre realskola, folkskollärarseminarium, yrkesskola för snickare, teater m. m. Stor järnvägsverkstad,

ångkvarnar o. a. industrier. S., urspr. *Zablat*, blef stad 1654 och försågs 1674 med fästningsverk, som förstördes 1812. Under Världskriget besattes S. sept. 1914—aug. 1915 omväxlande af ryssarna och af österrikarna, som till slut tvingades att utrymma det. I S:s närhet utkämpades sedermera heta strider 1916—17 särskildt under ryska offensiven i juli sistn. år, 3 aug. 1917 återeröfrade österrikarna staden. J. F. N. L. W:son M.

Stanisläus (po. *Stani'sław*), polskt helgon, f. 1030, biskop i Krakau 1072, ådrog sig konung Boleslav den djärfves hat genom godsförvärf och genom att mot honom beskydda polska riddare, som öfvergett honom under ett ryskt fälttåg efter Kievs erövring 1077. Då S. bannlyst konungen, klöf denne hans hjässa i en kyrka utanför Krakau 1077. S. kanoniserades 1253 och blef Polens skyddshelgon. Till hans ära stiftades Stanislausorden 1765. Hans minnesdag är 7 maj. Litt.: U. Chevalier, "Répertoire Bio-Bibliographie" II, och Polkowski, "Legenda minor de S. Stanislao" (1882). Hj. H—t.

Stanisläus (po. *Stani'sław*), konungar af *Polen*:

1. S. I Leszczyński, f. 20 okt. 1677 i Lemberg, d. 23 febr. 1766 i Nancy, son af Raphael Leszczyński (se d. o.), vojvod af Posen, utnämndes till dennes efterträdare. I kampen mellan konung August II och Karl XII uppträdde han som den senares trogne anhängare samt skickades ock i mars 1704 af den af honom organiserade konfederation, som afsatt August, till Karl för att utverka dennes kraftiga hjälp. Han lyckades behaga Karl till den grad, att denne genomdref hans val till konung af Polen på riksdagen i Warschau 2 juli (g. st.) 1704. 24 sept. (g. st.) 1705 kröntes S. och hans gemål, Katarina Opalinska (en ceremoni, som Karl XII åskådade inkognito), hvarefter den afsatte August i Altranstadt 1706 till hans förmån afsade sig alla anspråk på Polens krona. Men efter svenskarnas nederlag vid Poltava (1709) kunde S., hvars välde aldrig varit obestridt, icke hålla stånd mot sachsare och ryssar. Han drog sig med den under Krassows befäl stående svenska armén till Pommern s. å. och öfverflyttade 1711 med sin familj till Sverige, där det polska hofvet fick Kristianstad till residens och lefde på en svensk pension under ekonomiskt betryck. Vid ett besök i Stockholm s. å. deltog han kuriöst nog i rådets sammanträden. I sept. 1712 medföljde han Magnus Stenbock till Pommern. Då han ansåg sin afsägelse af kronan som nyttig för sitt land och äfven för Sverige, sökte han personligen förmå Karl XII att tillåta honom taga detta steg samt begaf sig för ändamålet till Karl XII i Turkiet. Han kom till Bender kort efter kalabaliken och Karl XII:s bortförande därifrån (febr. 1713) och uppehöll sig där, utan att ha fått sammanträffa med denne, ända in i juni 1714. Han begaf sig då till Karl XII:s stamland Zweibrücken, där hemvist bjudits honom och dit hans familj på hösten s. å. anlände från Sverige. Där undgick han lyckligen ett attentat, riktadt mot honom af en sachsisk officer. Efter sin beskyddares död måste han (1720) lämna Zweibrücken, som tillfallit Karls kusin pfalzgrefve Gustaf Samuel. Själf fick han af franska hofvet en tillflyktsort först i slottet Weissenburg i Elsass, sedan i Bergzabern och Chambord, och han åtnjöt många år ett betydande anslag af svenska riksdagen. 1725 förmäldes hans dotter Maria med Ludvig XV. Dynastiska såväl som politiska intressen förmådde därför Frankrike att vid August II:s död (1733) understödja S:s val till dennes efterträdare som konung i Polen. 12 sept. 1733 vald af ett parti, begaf han sig, förklädd till köpman, till Warschau; sedan reste han till Danzig, men utan tillräckligt understöd från Frankrike och, med undantag af några hundra frivilliga, lämnad utan all hjälp af Sverige, undanträngdes han af sin af Ryssland och Österrike understödde medtäflare, kurfurst August af Sachsen (se Polska tronföljdskriget). Från Danzig, som belägrades af ryssarna och i hvars tappra försvar de svenske frivillige utmärkte sig, räddade han sig i juni 1734, förklädd till bonde, och vistades i Königsberg till maj 1736. Genom preliminärfreden i Wien (1735) afsade S. sig Polens krona, men behöll konungatiteln, återfick sina konfiskerade gods och erhöll hertigdömena Lothringen och Bar med villkor, att de efter hans död skulle tillfalla Frankrike. Mot en årlig pension af 2 mill. frcs afträdde han snart till Frankrike regeringen, som dock utöfvades i hans namn. Älskad af sina lothringska undersåtar, tillbragte S. sitt återstående lif i Lunéville och Nancy. Hans död föranleddes af brännskador, som han erhållit därigenom, att han fallit i en brinnande kamin. S. var en varm vän af konst och vetenskap och skref flera arbeten i politik och filosofi, hvilka utgåfvos under titeln *Oeuvres du philosophe bienfaisant* (4 bd, 1765; 2:a uppl. 1850), som inledas med ett bref, "Avis", till dottern vid hennes förmälning (omkr. 1725 öfversatt på sv.: "Konung Stanislai faderliga råd och förmaning til sin dåtter drottningen af Frankrike"), och *Oeuvres choisies* (1825). *Lettres inédites du roi Stanislas à Marie Leszczynska* utgåfvos 1901 och S:s *Correspondance inédite* med Fredrik Vilhelm I och Fredrik II af Preussen 1906. Se H. Wieselgren, "Den välgörande filosofen, Karl XII:s vän" (i "Ord och bild", 1892), P. Boye, "Un roi de Pologne et la couronne ducale de Lorraine, Stanislas Leszczýnski et le troisième traité de Vienne" (1898), och G. Maugras, "Les dernières années du roi Stanislas" (1906).

2. S. II August, Polens siste konung, son af grefve Stanislaus Poniatowski (se Poniatowski 1) och furstinnan Konstantia Czartoryiska, f. 17 jan. 1732 i Wolczyn, d. 12 febr 1798 i Petersburg, vistades en tid i Paris, var 1752 medlem af polska riksdagen samt sändes som ambassadör till Petersburg. Genom sin skönhet och sitt behagliga väsen vann han dåv. storfurstinnan Katarinas kärlek och blef, sedan hon bestigit tronen (1762), genom hennes inflytande vald till konung i Polen 7 sept. 1764 efter August III. S. var begåfvad och af ädelt sinnelag, men ytterst svag och rädd och

därför oförmögen att med självständighet uppträda mot Ryssland eller tygla de inom landet kämpande partierna. Han betraktades äfven af fosterlandsvännerna som Rysslands verktyg och blef af några bland dessa hemligen bortförd från Warschau i nov. 1771, men räddade sig genom flykt, sedan han lyckats för sig vinna en af de sammansvurne. Vid Polens första delning (1772) protesterade han, ehuru förgäfves, och tycktes t. o. m. vilja trotsa Rysslands angrepp, då han undertecknade den nya, af fosterlandsvännerna utarbetade författningen af 3 maj 1791. Men redan följande år biträdde han, därtill skrämd af Ryssland och Preussen, den mot samma författning riktade konfederationen i Targowica, hvilken till allmänt fördärf återställde "den polska friheten". Emedan han vägrat erkänna sitt rikes andra delning (1793), fördes han på Katarinas befallning till Grodno, där han måste underteckna det tredje delningsfördraget och afsäga sig sin krona 25 nov. 1795. Delningsmakterna gåfvo honom ett årsunderhåll på 200,000 dukater. Efter Katarinas död (1796) lefde han i Petersburg. Se vidare Polen, sp. 1213—16. Jfr "Mémoires secrets et inédits de S." (1862) och "Correspondance inédite du roi S. A. Poniatowski et mad:e Geoffrin 1764—1777" (1887), S:s bref (i "Vjestnik Jevropy", 1908 och R. N. Bain, "The last king of Poland and his contemporaries" (1909; sv. öfv. 1914).

Stanislausorden, Sankt, urspr. polsk, sedermera rysk orden. Se Ordnar, sp. 837.

Stani'tsa, ry., kosackkommun. Se Kosacker, sp. 1120.

Stanke'vitj, Nikolaj Vladimirovitj, rysk författare, f. 1813, d. 1840 i Novi (Italien), spelade en stor roll i universitetslifvet i Moskva på 1830-talet jämte Herzen och studerade flitigt filosofi, estetik och litteratur. Utan att vara produktiv — hans skrifter, som utgåfvos 1857 och 1890, inrymmas i ett litet band — fick han stort inflytande genom sin fina personlighet och blef en af ledarna för den västerländska kulturströmningen (*Zapadnitjestvo*, se d. o.). A—d J.

Stanley [stä'nli]. 1. Stad i engelska grefsk. Durham. 23,294 inv. (1911). Industri. — 2. Stad i engelska grefsk. York (West Riding), vid Calder, 3 km. n. ö. om Wakefield. 13,586 inv. (1911). Tillverkning af band och garn, alun och tegel. Stenkolsgrufvor. 1—2. J. F. N.

Stanley [stä'nli], gammal engelsk adelsslägt, härstammande från sir John S., f. omkr. 1350, d. 1414, hvilken var ståthållare på Irland under Henrik IV och Henrik V samt 1406 erhöll ön Man som evärdligt län. Länet behölls inom ätten ända till 1736, och hufvudmannen bar till 1505 titeln "konung af Man", sedan "lord af Man". Sedan 1485 bär släktens hufvudman titeln earl af Derby.

1. Thomas S., 1:e earl af Derby, krigare och statsman, f. omkr. 1435, d. 1504, var sonson till sir John S. (se ofvan) och ärfde 1459 sin faders titel baron S. Under Rosornas krig växlade han flera gånger parti i samband med sina släktförbindelser. Han var nämligen svåger med "kungamakaren" Warwick (se Neville 4) och i sitt andra äktenskap (sedan 1482) förmäld med Henrik Tudors (sedermera Henrik VII:s) moder Margaret Beaufort. S. var 1483 en af Edvard IV:s testamentsexekutorer och fann som sådan för godt att foga sig i Rikard III:s tronbestigning med undanskjutande af den unge Edvard V:s tronföljdsrätt, men han var alltjämt föremål för Rikards misstro, i synnerhet sedan han i början af 1485 dragit sig undan från hofvet och de höga ämbeten han där beklädt sedan Edvard IV:s tid. Rikard nödgade honom på sommaren att utlämna sonen, lord Strange, som gisslan, och då Rikard vid början af slaget vid Bosworth (22 aug. s. å.) uppfordrade S. att låta sina trupper sluta sig till den kungliga hären, gaf denne ett undvikande svar, hvilket föranledde Rikard att påbjuda lord Stranges afrättning (befallningen åtlyddes emellertid ej). S. bibehöll under slaget sin afvaktande hållning, men var därpå den förste att hälsa sin segrande styfson Henrik Tudor som Englands konung. S. lönades härför (okt. s. å.) med earlvärdighet af Derby och hade till sin död stort inflytande vid Henrik VII:s hof.

2. Sir William S., den föregåendes broder, krigare och partigängare, d. 1495, stred under Rosornas krig från 1459 för York-ätten och erhöll af Edvard IV och Rikard III höga ämbeten och stora förläningar, men slöt sig 1485 till Henrik Tudor och afgjorde genom sina krigares ingripande utgången af slaget vid Bosworth (22 aug. s. å.) till Henriks förmån. Han lönades med lordkammarherrevärdighet af Henrik VII, men kom sedermera i delo med honom och afrättades 1495 såsom invecklad i Perkin Warbecks (se d. o.) sammansvärjning.

3. Sir William S., krigare och partigängare, f. 1548, d. 3 mars 1630 i Gent, fick sin militära utbildning i spansk tjänst under hertigen af Alba, deltog 1570—85 med utmärkelse i bekämpandet af upprorsrörelsen på Irland och stred därefter tappert i Nederländerna som befälhafvare för af honom värfvade irländska trupper i Elisabets tjänst, tills han jan. 1587 förrädiskt uppgaf Deventer åt spanjorerna, tog tjänst hos dem och i Madrid verkade för en spansk invasion på Irland. Han var sedermera spansk guvernör i Mecheln.

4. James S., 7:e earl af Derby, till 1642 känd under titeln lord Strange, krigare, f. 1607, afrättad 15 okt. 1651, slöt sig vid inbördeskrigets utbrott 1642 till det kungliga partiet och stred med växlande vapenlycka i Lancashire, drog sig efter nederlaget vid Marston moor 1645 tillbaka till sitt län ön Man, där han i Karl I:s namn förde en sträng styrelse och beredde många flyende rojalister en fristad. Aug. 1651 landsteg han i Lancashire för att stödja Karl II:s invasion i England, men blef 25 aug. i grund slagen vid Wigan, tillfångatogs i sept. under flykten från Worcester, dömdes till döden som förrädare, fast han vid tillfångatagandet fått löfte om lifvet, lyckades fly, men greps ånyo och afrättades i Bolton.

Han skildras som en from, högsinnad och oegennyttig man och betraktades af rojalisterna som en martyr ("the martyr earl"). — S:s hustru Charlotte de la Trémouille, f. 1599, d. 1664, dotterdotter till Vilhelm af Oranien, vann nyktbarhet genom sitt hjältemodiga försvar febr.—maj 1644 af familjeslottet Lathom house mot belägrande parlamentstrupper.

5. Edward Geoffrey Smith S., 14:e earl af Derby, statsman, f. 29 mars 1799 på familjegodset Knowsley i Lancashire, d. där 23 okt. 1869, benämndes under sin farfars lifstid (till 1834) m:r S. och därpå till faderns död 1851 lord S. Efter studier i Eton och Oxford blef han 1820 led. af underhuset, där han slöt sig till whigpartiet och 1827 gaf sitt stöd åt Canning vid bildandet af dennes moderata koalitionsministär, i hvilken han ingick som understatssekreterare för kolonierna. Efter Cannings död bibehöll S. denna post i Goderichs ministär, men återvände vid tillkomsten af Wellingtons ministär (jan. 1828) till whigoppositionen och ingick, då whigpartiet nov. 1830 kom till makten, i Greys ministär som förste sekreterare för Irland. Han hade nu vunnit allmänt erkännande som en bland underhusets mest lysande debattörer och tog framträdande del i kampen för genomdrifvandet af den stora parlamentsreformen, hvars vidtgående innebörd han i likhet med Grey och andra ledande whigaristokrater torde ha underskattat. Som minister för Irland genomdref han 1831 en värdefull skolreform; han låg i ständig konflikt med O'Connell, och den undantagslag för ordningens upprätthållande på Irland han 1833 genomdref var så sträng, att den höll på att framkalla ministärens sprängning. S. blef i mars 1833 kolonialminister (med säte i kabinettet) och lyckades s. å. genomföra en lag om slafveriets afskaffande inom brittiska riket mot ersättning åt slafegarna och rätt för dem att under en kort öfvergångstid disponera de forne slafvarnas arbete som "lärlingar". Oenighet mellan S. och hans kabinettskolleger, särskildt lord John Russell, om regeringens irländska kyrkopolitik vållade maj 1834 S:s afgång, men då whigministären i dec. s. å. nödgades afgå, afböjde S. sir Robert Peels anbud om en plats i dennes moderat-konservativa ministär, hvilken ej minst på grund däraf fick så kort varaktighet. S. torde ha ansett, att en modernisering af torypartiet först kräfdes, innan hans vänner med fördel kunde ansluta sig till det; alliansen fullbordades emellertid redan 1835, och i Peels andra ministär ingick han sept. 1841 som kolonialminister. Han upphöjdes 1844 till peer (som baron S. of Bickerstaffe) och blef därmed regeringens mest anlitade debattör i öfverhuset. Möjligen bidrog till förflyttningen en begynnande brytning mellan S. och Peel, som 1846 kom till utbrott i frågan om spannmålstullarnas upphäfvande. S. afgick och blef först den protektionistiska gruppens ledare och kort efter Peels afgång (juni 1846) därpå äfven ledare för det konservativa partiet. Då den liberala ministären Russell febr. 1852 afgick, blef S. premiärminister, men lyckades hvarken få majoritet vid valen eller vinna stöd hos den lilla grupp peeliter, som utgjorde tungan på vågen i det nyvalda underhuset. Han störtades därför dec. s. å. och förmådde, sedan Aberdeens koalitionsministär jan. 1855 fallit på grund af missnöjet med krigföringen under Krimkriget, ej vinna det stöd af peeliterna och Palmerstons moderata whiggrupp, som behöfdes för att bilda en regeringsduglig moderat ministär. Febr. 1858 blef han efter Palmerstons fall ånyo chef för en rent konservativ ministär och genomförde med denna nyordningen af Indiens styrelse efter seapoysupproret, men afgick juni 1859, sedan regeringens trefvande försök till parlamentsreform visat sig ej kunna vinna underhusets eller, vid därpå företagen parlamentsupplösning, valmännens bifall. Mot Palmerston, som nu åter kom till styret, iakttog S. en försonlig hållning och påverkade starkt dennes politik i moderat riktning. Hans ingripande hade väsentlig andel i regeringens beslut 1864 att ej intervenera i den danska frågan. Efter ministären Russells fall juli 1866 blef S. för tredje gången premiärminister med Disraeli som sin närmaste medhjälpare och underhusets ledare. Inseende, att en ny parlamentsreform ej längre kunde undvikas, förmådde han aug. 1867 öfverhuset att ge sitt samtycke till den vidtgående reformbill underhuset under Disraelis ledning antagit; historiskt är hans yttrande under debatten, att beslutet var "ett språng ut i mörkret". S. hade länge plågats af gikt, och han nedlade febr. 1869 af hälsoskäl premiärministersämbetet, som då öfvertogs af Disraeli. — S. var en ridderlig karaktär och varm patriot, lysande som parlamentarisk debattör — hans slagfärdighet i angrepp och repliker förvärfvade honom det först af sir E. Bulwer Lytton om honom använda tillnamnet "debattens Rupert" —, och hans förnämsta insatser i statslifvet sammanfattades vid aftäckandet 1874 af hans staty invid parlamentshuset af Disraeli sålunda: "han afskaffade slafveriet, uppfostrade Irland, reformerade parlamentet". En viss räddhåga för att taga ämbetsansvar gjorde hans ställning i engelsk politik mindre dominerade, än den eljest med hans rika personliga förutsättningar för en verkligt ledande roll kunnat bli. S. egde mångsidig vetenskaplig bildning, och hans 1864 utgifna öfv. af "Iliaden" på engelsk blankvers har upplefvat många upplagor. Jfr T. E. Kebbel, "Life of the earl of Derby" (1890), och G. Saintsbury, "The earl of Derby" (1892).

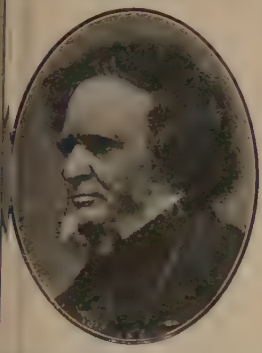

6. Arthur Penrhyn S., teolog, f. 13 dec. 1815 i Alderley, Cheshire, d. 18 juli 1881 i London, tillhörde släktgrenen S. of Alderley och var son till Edward S., biskop af Norwich (f. 1779, d. 1849), en frisinnad och för skolreformer ifrigt verksam prästman. Han kom, efter att några år ha varit lärjunge till den bekante d:r Arnold i Rugby, till Oxford 1833, där han prästvigdes 1839 samt valdes till fellow och tutor. 1845 utnämndes han till universitetspredikant och 1850 till sekre-

terare i den för universitetets reformerande tillsatta kommittén. Såväl genom sin sällsynt älskvärda personlighet som genom en betydelsefull prästerlig verksamhet vann han tidigt stort inflytande. Sitt litterära rykte grundlade han med den förträffliga biografien *Life of Arnold* (1844) och *Sermons and essays on the apostolic age* (1847). 1851 flyttades S. som domherre till Canterbury, där han utgaf bl. a. *Commentary on the epistles to the corinthians* (1855) och *Historical memorials of Canterbury* (s. å.; senast utg. 1906), i hvilket senare arbete han utvecklar hela sin glänsande framställningsförmåga. 1852—53 gjorde han en resa i Egypten och Palestina, som han lefvande skildrat i *Sinai and Palestine* (1855; senast utg. 1905), samt utnämndes 1858 till professor i kyrkohistoria i Oxford och domherre vid Christ church. Under närmast följande tid höll han de mästerliga föreläsningar, som publicerades 1863—65 under titeln *History of the jewish church* och kompletterades med en tredje del 1875 (senaste uppl. 1906). 1863 följde han prinsen af Wales till Orienten och blef 1864 domprost i Westminster abbey. Redan förut hade han af de högkyrklige betraktats med missnöje, emedan han öppet uppträdde som en af broadchurchpartiets ledare, och då han jämte andra yrkanden framställde det, att athanasianska symbolum icke skulle vara ovillkorligt inom engelska kyrkan, invecklades han i en mängd teologiska tvister. Oförskräckt kämpande för tolerans och en friare uppfattning af kristendomen, arbetade han äfven kraftigt på att höja den fattiga befolkningens lefnadsvillkor. Jämte redan nämnda arbeten utgaf han *Historical memorials of Westminster abbey* (1867; 5:e uppl. 1882), *Essays on questions in church and state from 1850 to 1870* (1870), *Christian institutions* (1881) m. m. Se arbeten om S. af Bradley 1883, af Bradley och Prothero 1893 och af Bryce 1903.

7. Edward Henry S., 15:e earl af Derby, son till S. 5, statsman, f. 21 juli 1826, d. 21 april 1893 på släktgodset Knowsley, benämndes under farfaderns lifstid (till 1851) m:r S. och därpå till faderns död 1869 lord S. Efter studier i Rugby och Cambridge valdes han 1848 till led. af underhuset för King's Lynn, hvilken valkrets han representerade till 1869, då han ärfde sin faders säte i öfverhuset. S. ingick i det konservativa partiet och var mars—dec. 1852 understatssekreterare för utrikesärenden i faderns första ministär samt i den andra, 1858—59, först kolonialminister och därpå minister för Indien, på hvilken sistnämnda post han ledde genomförandet af lagen om Indiens styrelse efter statens öfvertagande af ostindiska kompaniets rättigheter. Efter konung Ottos af Grekland afsättning 1862 var S. på allvar af grekerna påtänkt till tronkandidat, men afböjde detta projekt, innan något formligt erbjudande gjorts honom. Han blef juli 1866 utrikesminister i sin faders tredje ministär och bibehöll detta ämbete äfven under Disraeli till den konservativa ministärens fall dec. 1868. Medlingen mellan Frankrike och Preussen 1867 i den luxemburgska frågan var S:s verk. I Disraelis andra ministär inträdde han febr. 1874 som utrikesminister. Han tog 1876 initiativ till diplomatkonferensen i Konstantinopel om Balkanfrågornas lösning, men råkade efter rysk-turkiska krigets utbrott 1877 i allt starkare konflikt med den impulsive premiärministern om den orientaliska frågan, i hvilken han misstrodde Disraelis djärfva planer och framför allt motsatte sig hvarje steg, som skulle kunna leda till Englands indragning i kriget. När regeringen jan. 1878 beslöt låta en engelsk eskader löpa in i Dardanellsundet, begärde därför S. sitt afsked, men lät öfvertala sig att stanna, då ordern till flottan omedelbart kontramanderades. Beslutet om reservernas inkallande under fanorna blef för honom två månader senare den yttre anledningen att göra sin afgång definitiv (28 mars). S. hade af gammalt, särskildt i kyrkopolitiska frågor, starka anknytningspunkter till det liberala partiets moderata flygel — Palmerston hade 1855 erbjudit honom plats i sin liberala ministär —, och mars 1880 utträdde han formligen ur det konservativa partiet. Han var dec. 1882—juni 1885 kolonialminister i Gladstones andra ministär och hade som sådan närmaste ansvaret för 1884 års dubbeltydiga och för riket ödesdigra konvention med boerrepubliken Transvaal. Home-rule-frågan förmådde honom 1886 att bryta med Gladstone, och till 1891 var han därefter ledare för de liberale unionisterna i öfverhuset. Liksom sin fader var S. grundligt litterärt bildad och varmhjärtadt intresserad för förbättringar i de arbetande klassernas ställning, särskildt i Lancashire, där de bägge som godsmagnater utöfvade trägen social verksamhet. Som statsman var S. alltför obeslutsam för att bli ledande, och han besvärades äfven länge af sin dubbelställning såsom son till det konservativa partiets ledare och själf i grund och botten moderatliberal. S:s *Speeches and addresses* utgåfvos af W. E. H. Lecky med biografisk inledning (2 bd, 1894).

8. Frederick Arthur S., 16:e earl af Derby, den föregåendes broder, politiker, f. 15 jan. 1841, d. 14 juni 1908 på Holwood i Kent, benämndes till 1886 m:r S., upphöjdes nämnda år till baron S. of Preston och ärfde 1893 sin broders earlvärdighet. Han blef 1865 led. af underhuset, var aug.—dec. 1868 civil amiralitetslord, blef febr. 1874 finanssekreterare i krigsministeriet och aug. 1877 finanssekreterare vid skattkammaren samt var april 1878—april 1880 krigsminister i Disraelis andra ministär. I Salisburys första ministär (juni 1885—febr. 1886) var han kolonialminister, i den andra blef han aug. 1886 handelsminister, men

utbytte maj 1888 denna syssla mot generalguvernörsposten i Canada, som han förvaltade till 1893. S. var ifrig imperialist och en af de ledande männen i British empire league.

9. Edward George Villiers S., 17:e earl af Derby, den föregåendes son, politiker, f. 4 april 1865 i London, benämndes till farbroderns död 1893 m:r S. och därpå lord S. till 1908, då han ärfde faderns earlvärdighet. Han var 1885—95 gardesofficer, 1892—1906 led. af underhuset, där han slöt sig till det konservativa partiet, och verkade 1899—1901 under boerkriget först som presscensor, sedan som privatsekreterare åt lord Roberts. 1900—03 var S. finanssekreterare vid krigsministeriet och därefter postminister till ministären Balfours fall nov. 1905. Han höll sig därpå länge utanför det offentliga lifvet, upptagen med skötseln af de stora släktgodsen i Lancashire, men kom under Världskriget plötsligt i hösten 1915 att intaga en mycket framskjuten ställning som ledare för den frivilliga rekryteringen. Efter den allmänna värnpliktens af honom varmt förordade genomförande 1916 blef han först understatssekreterare för krigsärenden och därpå vid ministären Lloyd Georges tillkomst dec. s. å. krigsminister. För organiseringen af Englands nya värnpliktsarmé har han verkat med outtröttlig energi och bär i ministären en bland de drygaste arbetsbördorna. 1—5 o. 7—9. V. S—g. 6. (E. S—e.)

Stanley [stä'nli], dansk konstnärssläkt. 1. Simon Karl S., f. 1703 i Köpenhamn, d. 1761, var son till invandrade engelska föräldrar, utbildade sig hufvudsakligen i Amsterdam och London, kallades 1746 tillbaka till Danmark, blef 1754 professor vid konstakademien och 1755 kungl. hofbildhuggare. S. utförde bl. a. allegoriska grupper för hofvet. — 2. Karl Frederik S., den föregåendes son, f. 1738 i Westminster, d. 1813, studerade för fadern, blef 1777 medlem af akademien samt var 1778—1810 professor vid modellskolan. Hans arbeten röja en reflekterande och begåfvad konstnär. — 3. Charles Frederik S., den föregåendes son, arkitekt, f. 1769 i Köpenhamn, d. 1805 i Rom, var kanhända den talangfullaste af denna konstnärssläkt. 1—3. Ph. W.*

Stanley [stä'nli], sir Henry Morton (hette eg. John Rowlands), tidningsman, Afrikaresande, f. 29 juni 1841 (enl. annan uppgift 10 juni 1840; enl. hans egen "Autobiography" 1842), nära Denbigh i Wales, d. 10 maj 1904 i London, förlorade sin fader 1843, då hans moder nödgades öfverlämna honom till en uppfostringsanstalt för fattiga barn i S:t Asaph, hvarifrån han, på grund af dålig behandling, rymde i maj 1856 till sina släktingar och togs om hand af en kusin, skollärare i Brynford. Efter ett år sändes han till Liverpool, där han hade plats hos en småkrämare och en slaktare. Vintern 1859 steg han i Liverpool ombord på ett fartyg, som förde honom till New Orleans; och då han fullkomligt saknade tillgångar, måste han betala öfverresan med arbete ombord. Efter framkomsten lyckades han vinna anställning hos en rik köpman, som omfattade honom med mycken välvilja och syntes ämna adoptera honom, hvarför han antog dennes namn, Henry Morton S. Förhoppningar om en stor förmögenhet krossades genom hans välgörares plötsliga frånfälle (1861), och han tog s. å. anställning i sydstaternas armé. Men redan i slaget vid Shiloh april 1862 blef han gjord till fånge. Frigifven efter ett par månader, ingick han i nordstaternas artilleri, men fick ej tillfälle att deltaga i dess strider, enär han efter några dagar svårt insjuknade och affördes ur rullorna. I nov. 1862 for han tillbaka till Liverpool, "sjuklig, fattig och dåligt klädd", men försköts af sin moders släkt och återvände till Amerika samt tillbragte ett par år på nordstaternas flotta under hvarjehanda äfventyr, som han tog sig för att skildra i korrespondenser till tidningar. När han efter krigets slut i april 1865 lämnade flottan, hade han med sin samling äfventyr, sin skarpa iakttagelseförmåga och sin målande stil fått ett visst rykte och vardt väl betald. Sommaren 1866 reste han med ett par kamrater i Mindre Asien. Sina korrespondenser från den tiden utgaf han 1895 i bokform: *My early travels and adventures in America and Asia*. Hans korrespondenser från Hancocks expedition mot några oroliga indianstammar väckte uppmärksamhet och hade till följd, att den bekante James Gordon Bennett sände honom som flygande korrespondent för sin tidning "New York herald" med engelsmännens expedition mot konung Teodor af Abessinien 1867—68. Han besökte 1868 det i uppror stadda Kreta och bevistade revolutionen i Spanien och de följande tilldragelserna, då ett telegram i okt. 1869 från Bennett kallade honom till Paris. Livingstones öde, hvarom man på flera år ingenting hört, oroade hela den bildade världen; Bennett utsåg S. att uppsöka och undsätta honom, hvar han än befann sig. Färden skulle hållas hemlig, men anträdas genast. I enlighet med Bennetts uppdrag skildrade S. festligheterna i samband med Sueskanalens öppnande, Warrens undersökningar af det underjordiska Jerusalem (se d. o., sp. 1366), besökte Konstantinopel, slagfälten på Krim, passerade Baku och Kaukasus, gjorde en äfventyrlig resa genom Persien till Abusjer, hvarpå han öfver Bombay for till Sansibar. Där kunde han i början af 1871 organisera sin expedition till det inre Afrika. Han lämnade Bagamojo 21 mars, och 28 okt. inträffade han i Udjidji vid Tanganjikasjöns strand, dit Livingstone kommit några dagar förut i fullkomligt utblottadt tillstånd, sjuk och öfvergifven af större delen af sina tjänare. I sällskap med Livingstone företog han en resa till Tanganjikas norra ända, hvarigenom ådagalades, att denna sjö icke hade något utlopp åt detta håll och således ej kunde tillhöra Nilens vattensystem. Därefter skildes de båda resandena, och S. återvände till Sansibar, hvarifrån han sände till Unjanjembe en karavan, med hvilken Livingstone skulle företaga sin sista färd. Denna sin resa beskref S. i *How I found Livingstone* (1872; "Huru jag fann Livingstone", 1873; 2:a uppl. 1889). 1873 deltog S., ånyo som "Heralds" korrespondent, i engelsmännens krigsföretag i Asjantilandet,

hvilket han jämte den förutnämnda expeditionen till Abessinien skildrade i *Coomassie and Magdala* (1874; ''Coomassie och Magdala. Skildring af två brittiska fälttåg i Asjanti-landet och Abyssinien'', 1875). Livingstone var emellertid död, och för fullföljande af dennes samt Spekes, Burtons, Grants och Bakers upptäckter fick S. ånyo, tack vare egarna af den amerikanska ''New York herald'' och den engelska ''Daily telegraph'', utrusta en afrikansk expedition, sannolikt den bäst utrustade, som någonsin följt en hvit i det inre Afrika, bestående af 2 hvita följeslagare, F. och E. Pocock, en hvit tjänare och 356 infödingar. 11 nov. 1874 utgick han från Sansibar, och 9 aug. 1877 anlände han till Boma, nära Kongos mynning. Under denna i den afrikanska upptäcktshistorien epokgörande färd hade han kringseglat Victoriasjön och sålunda ådagalagt, att denna är ett sammanhängande vatten, ej en samling af sjöar, såsom en del forskare förut påstått, han hade upptäckt en ny betydande sjö, Edward njansa, närmare utforskat Tanganjikas stränder och slutligen följt Kongos hela lopp från Njangwe till Atlantiska oceanen, således med ett slag löst de flesta af de centralasiatiska problem, som länge sysselsatt geograferna. Mera vidtgående voro färdens aflägsnare följder, ty ur den framgick bildandet af Kongostaten och det anglo-egyptiska väldet, och därifrån kan härledas den täflingskamp mellan europeiska makter om nya besittningar, protektorat och intressesfärer, som utmärkte de senaste årtiondena af 1800-talet, samt politiska kombinationer och allianser i Europa. Beskrifningen öfver resan utkom redan 1878, under titeln *Through the dark continent* (''Genom de svartes verldsdel'', 1878). S:s försök att intressera engelska affärsmän för Kongobäckenets materiella tillgångar voro resultatlösa. De förekommos af belgernas konung Leopold II, hvars kommissarier redan i aug. 1878 hade ett möte med S. i Paris och som själf inbjöd S. i nov. till Bruxelles, där S. medverkade vid bildandet af Comité d'études du Haut-Congo. Det var som representant för denna kommitté S. i aug. 1879 landsteg vid Kongos mynning med ett antal hvita och svarta medhjälpare och en liten flottilj af ångare och roddbåtar för att lägga grunden till Kongobäckenets systematiska undersökning. I Kongos kataraktområde anlades ett antal stationer, farkosterna fördes under oerhörda svårigheter förbi vattenfallen, och en kommunikationsled upprättades, på hvilken man dock först i dec. 1881 nådde Stanley pool, den punkt, där flodens segelbara lopp vidtar. Uppför detta lopp begaf sig nu S. på sina ångare, anlade nya stationer för att förekomma Frankrikes samtidigt af De Brazza ledda annekteringsträfvanden, slöt fördrag med negerhöfdingar, köpte land, byggde befästa blockhus, valde plats för kajer, flodhamnar och vägar, europeiska nybyggen; arbetet försiggick under hans personliga ledning, delvis med hans egna händer under Afrikas brännande sol. Hans energiska arbete vid väganläggningen längs nedre Kongo förskaffade honom af infödingarna namnet ''Bula matari'' (stenbrytaren), som inristats på hans grafvård. Ofta hemsökt af feber, måste han 1882 göra en rekreationsresa till Europa, men återvände efter några veckor till Kongo, där landförvärf och anläggning af stationer fortsattes i än större skala. Den yttersta stationen, Stanley falls, anlades af honom själf på den punkt, där Kongo i midten af kontinenten upphör att vara segelbar. Han lade i dagen stor administrativ förmåga och på det hela taget rättvisa och opartiskhet i fråga om de grundsatser, som skulle vara ledande för den europeiska styrelsen, och om hans råd följts, skulle de missbruk, som några år senare vunno insteg i förvaltningen, ha undvikits. För dessa skandaler i den belgiska styrelsen var S. ingalunda ansvarig, och de väckte hos honom mycken harm, som han stundom enskildt gaf luft åt, men som hans lojalitet för den forne arbetsgifvaren hindrade honom att bringa till offentlighet. Han deltog som erfaren rådgifvare i geografiska och tekniska frågor åt den amerikanska delegationen vid den i Berlin 1884—85 sammanträdande konferensen, hvarvid den oberoende Kongostaten bildades. Den verksamhet, som föregick upprättandet af den nya staten, har S. skildrat i sin bok: *The Congo and the founding of its free state* (1885; ''Kongo. Den nya fristaten i de svartes verldsdel'', s. å.). Han höll föreläsningar i Tyskland och England och sökte intressera dessa länders kapitalister och beklagade, att England tillåtit andra att skörda de första frukterna af hans sådd, men han var angelägen, att England skulle få dra vinst som banbrytare i den del af Afrika, som ännu var oupptagen, och det var i detta syfte, som han inlät sig på sin nästa och sista mission till Central-Afrika. S. hade blifvit intresserad i W. Mackinnons, direktör i British India steam navigation co., plan att upprätta ett brittiskt protektorat i östra Ekvatorial-Afrika, och man trodde, att detta mål kunde främjas, samtidigt med att hjälp lämnades Emin pascha (Ed. Schnitzer, se d o.), hvilken som guvernör i egyptiska Ekvatorialprovinsen blifvit isolerad genom mahdiströrelsen 1881—85. S. ställdes i spetsen för undsättningsexpeditionen, nominellt i kedivens af Egypten tjänst, men större delen af utrustningen bekostades af en kommitté, i hvilken Mackinnon var ordförande. I st. f. att taga den direkta vägen öfver Sansibar valde S. att följa Kongo, emedan han därigenom kunde gagna den unga Kongostaten, som då kämpade med stora svårigheter, förorsakade af Sansibararaber vid öfre Kongo. I Sansibar ingick han en öfverenskommelse med den mäktige arabchefen Tippu Tip, som han utnämnde till guvernör öfver stationen Stanley falls, mot att denne försåg karavanen med munförråd, vägvisare och bärare. Med denne och hans folk samt en stor mängd värfvade sansibariter for han därpå med ångbåt rundt Kap till Kongo, till hvars mynning han anlände 18 mars 1887. Färden uppför floden anträddes genast, och i början af juni nåddes mynningen af Aruvimi, hvars lopp S. beslutat följa för att uppnå Wadelai vid öfre Nilen, Emin paschas vistelseort. Vid Jambuja, ej långt från Aruvimis mynning, upprättades ett befäst läger, där S. lämnade en del af sin styrka, under befäl af major E. M. Barttelot och J. S. Jameson, jämte det bagage han icke kunde medföra. 28 juni 1887 bröt S. upp därifrån med en karavan af 6 européer och 384 svarta bärare och soldater. Redan under den första dagsmarschen råkade man in i en urskog, där väg måste röjas genom nästan ogenomträngliga snår af slingerväxter och buskar, och först 4 dec. nåddes

gränsen af denna skog, som beredt expeditionen outgliga lidanden, och man trädde ut på det öppna gräslandet väster om Albertsjön. 13 dec. stod S. på höjderna ofvanför denna sjös sydvästra ända vid Kavalli, och dit kom slutligen (29 april 1888) Schnitzer, som emellertid icke obetingadt var beredd till aftåg från sin provins (jfr art. Schnitzer, Eduard). Sedan S. hos Schnitzer kvarlämnat sin följeslagare Jephson, begaf han sig tillbaka mot Jambuja-lägret för att uppsöka major Barttelot, hvilken fått befallning att med expeditionens eftertrupp och ett antal bärare, som Tippu Tip förbundit sig att tillhandahålla, följa S. i spåren. Först 17 aug. påträffades eftertruppen vid Banalja, 365 km. ö. om Jambuja; Tippu Tip hade underlåtit att fullgöra sitt åtagande, Barttelot var då mördad af sitt eget folk, Jameson (som kort därefter dog af feber) var vid Stanley falls, och endast en hvit var kvar i lägret. Med spillrorna af eftertruppen anträdde nu S. för tredje gången färden till Albertsjön, dit han anlände 16 jan. 1889 och möttes af underrättelsen om Emins och Jephsons fångenskap hos den förres upproriska trupper (se Schnitzer). Sedan dessa lyckats återvinna frihet, förenade de sig med S. i dennes läger vid Kavalli, dit småningom en mindre del af Emins folk samlades. Uppbrottet till kusten skedde 10 april, och vägen togs längs Semliki utefter foten af det väldiga, nu först af en hvit skådade Ruvenzori till Edvardsjön, som S. upptäckt 1876, och s. om Victoriasjön på den vanliga karavanvägen till Bagamojo vid Indiska hafvet. Efter ankomsten dit, 4 dec. 1889, begaf S. sig öfver Sansibar till Kairo, där han vistades några månader, sysselsatt med utarbetandet af sin reseberättelse, som 1890 utkom under titeln: *In darkest Africa or the quest, rescue and retreat of Emin, governor of Equatoria* (''I det mörkaste Afrika, Emin pasjas uppsökande, befrielse och återtåg'', s. å.). Vid sin hemkomst möttes han af mycket tadel för det illa planlagda undsättningsföretaget, och en bitter polemik följde rörande den förolyckade eftertruppen, men värdet af hans arbete och storheten i hans bedrift erkändes af dem, som bäst förstodo uppskatta dem. 1890, sedan han gift sig, besökte han Amerika och de trakter, där han tillbragt sin ungdom, 1891—92 gjorde han en föreläsningstur till Australien och Nya Zeeland samt återupptogs 1892 som brittisk undersåte. Enligt sin hustrus önskan lät han s. å. uppställa sig som kandidat till parlamentet bland de liberale unionisterna, föll då igenom, men valdes 1895. Han hade dock intet intresse för politiken och sökte ej bli omvald 1900. Sina sista år tillbragte han i tillbakadragenhet på en inköpt liten egendom nära Pirbright i Surrey.

S. är, näst efter Livingstone, otvifvelaktigt den, som uträttat mest för Afrikas geografiska utforskning. För sina förtjänster i detta hänseende fick han mottaga en mängd utmärkelser, bl. a. doktorsvärdighet af Oxfords, Cambridges och Edinburghs universitet och 1899 Bathordens storkors; Svenska sällskapet för antropologi och geografi tillerkände honom 1883 sin ''Vegamedalj''. Som resande utmärkte han sig för utomordentlig djärfhet och hänsynslös energi, som ej visste af några hinder, men ej heller skydde några medel för att nå sitt mål. Hans litterära arbeten innehålla lifliga och underhållande skildringar samt ge i allmänhet en god bild af de besökta trakternas geografiska beskaffenhet. Däremot bära de ofta spår af den hast, med hvilken de blifvit åstadkomna, och till följd af författarens fullständiga brist på vetenskaplig bildning söker man i dem så godt som förgäfves några brukbara naturhistoriska eller etnografiska underrättelser. — Litt.: ''The autobiography of sir H. M. S.'' (1909, utg. af hans änka, innehåller berättelsen om hans ungdom och erfarenheter i Amerika, till dess han lämnade nordstaternas armé), ''H. M. S., the story of his life'' (1872, skrifven af en släkting, innehåller oaktadt många felaktigheter värdefulla upplysningar om hans familj och tidigare bana); rör. Emin-paschaexpeditionen och polemiken i samband med den: H. Brode, ''Tippoo Tib, the story of his career in Central Africa'' (1907), G. Schweizer, ''Emin Pascha'' (1898), samt A. J. Mountnay Jephson, ''Emin Pasha and the rebellion at the equator'' (1890), Mrs J. S. Jameson, ''The story of the rear column of the Emin Pasha relief expedition'' (s. å.), och W. G. Barttelot, ''The life of E. M. Barttelot'' (s. å.), hvilka, i synnerhet den sista, böra läsas med kritik, enär de äro ytterst förbittrade mot S. E. W. D. (Wbg.)

Stanleyfallen [stä'nli-]. Se Kongo, sp. 734 och fig. å sp. 735.

Stanley pool [stä'nli pō'l], sjö i västra Afrika, bildad af Kongofloden under 16° ö. lgd och 4° 15′ s. br. Den är belägen 280 m. ö. h., har en längd af 40 km. och en bredd af 26 km. och en ytvidd af omkr. 600 kvkm. Sjön, som af infödingarna kallas Nkuna, är till största delen fylld af skogklädda öar, af hvilka den största är Bamu. Dess djup är betydligt, stränderna höga, särskildt på norra sidan. Vid dess norra strand ligger den af S. de Brazza anlagda franska stationen Brazzaville och på den sydvästra den af H. Stanley 1882 anlagda stationen Leopoldville i Kongostaten. Sjön upptäcktes af Stanley 12 mars 1877. (J. F. N.)

Stanley range [stä'nli rēj'nd(j] l. Burkley range, bergskedja i australiska staten Nya Syd-Wales, nära gränsen mot Syd-Australien. Bergen äro rika på silfver, särskildt i trakten af Broken hill (se d. o.) och Silverton (se d. o.). J. F. N.

Stanleyville [stä'nlivil], stad i Belgiska Kongo, på Kongos högra strand, strax nedanför Stanleyfallen och vid Tshopos utlopp i Kongo, grundlagd 1883 af H. Stanley. Hufvudstad i Kongolandets östra provinser, slutpunkt för segelfarten nedanför Stanleyfallen och ena ändstationen för den 127 km. långa järnvägen S.—Ponthierville (öppnad 1906), som kringgår dessa fall. J. F. N.

Stannard [stä'nəd], Henrietta Eliza Vaughan, född Palmer, engelsk författarinna under namnet John Strange Winter, f. 1856 i York, d. 1911, skref ett stort antal romaner (flera öfv. till sv.), af hvilka *Bootles' baby* (först meddelad i ''The graphic'', 1885; sv. öfv. 1908) grundlade hennes ryktbarhet. Fru S:s böcker voro muntra och underhållande. Som journalist var hon verksam i kvinnofrågor. 1884 ingick hon äktenskap med ingenjören Arthur Stannard.

Stannaries courts [stä'nəriš kå'ts]. Se Cornwall 1.

Stannät, *kem.* Se Tenn.

Stannfåglar, *zool.* Se Fåglar, sp. 184.

Stanniöl (af lat. *sta'nnum*, tenn). Se Bladmetall 4. Jfr Foliering.

Stannit (af lat. *sta'nnum*, tenn), ett som tennmalm, stundom ock som kopparmalm användt mineral, enligt Dana bestående af 26—32 proc. tenn, 24—30 proc. koppar, 5—12 proc. järn och omkr. 30 proc. svafvel. Färgen är gråaktig eller bronsgul. Den har träffats som gång vid Wheal Rock, Cornwall, och vid Carn Brea, förekommer i ansenlig myckenhet i granit i St. Michael's mount och f. ö. på flera andra ställen, t. ex. i Zinnwald i Erzgebirge. E. E.

Stannotypi (af lat. *sta'nnum*, tenn, och grek. *ty'pos*, aftryck), *fot.*, ett af W. B. Woodbury 1881 uppfunnet fotografiskt reproduktionsförfarande, som till sin princip liknar Woodburytrycket (se d. o.), men vid hvilket man i st. f. en afformning i metall af den på fotografisk väg erhållna gelatinreliefen använder en med stanniol öfverdragen gelatinrelief som tryckform. J. Htzg.

Sta'nnum, lat. Se Tenn.

Stanovojbergen [stanavå'j-], bergskedja i östra Sibirien. Bildande en fortsättning af de från Mongoliets gräns utgående Jablonoibergen (se Jablonoi chrebet), sträcka de sig på gränsen mellan Amurprovinsen och Kustprovinsen i s. och ö. samt prov. Jakutsk i n. och ö. ganska jämlöpande med och ofta på ringa afstånd från östra kusten, tills de vid Ochotska hafvets innersta del böja sig mot n., och utlöpa slutligen i Kap Desjnev vid Berings sund. De bilda vattenskillnaden mellan Norra ishafvet och Stilla hafvet och äro ytterst branta. Höjden är icke betydlig, 800—1,000 m. är den vanliga; högsta spetsen (omkr. 1,200 m.) torde vara Sergatjinskaja Sopka, ö. om öfversta Tungir (biflod till Olekma). J. F. N.

Stans 1. Stanz, köping och hufvudort i schweiziska halfkantonen Nidwalden, vid foten af det 1,900 m. höga berget Stanserhorn. 2,936 inv. (1910). Minnesvård öfver Arnold von Winkelried. I S. är Nikolaus v. d. Flüe (se d. o.) begrafven. Från S. går en hissbana upp till toppen af Stanserhorn (se Hissbana, sp. 764). (J. F. N.)

Stans. 1. (It. *sta'nza*) *Metr.*, eg. uppehåll, afdelning, hette urspr. hvarje strof i en längre eller kortare dikt, men termen nyttjas i synnerhet om den s. k. ottava rima (se d. o.) och den ur densamma utvecklade spenserstansen. — 2. *Skpsb.* Se Nitning. — 3. *Tekn.*, verktyg för uttagande af hål i plåtämnen, papp o. d. Se Bleckslageri, sp. 666, och Stansning.

Sta'nserhorn [-hårn], mycket besökt klimatisk kurort i schweiziska kantonen Unterwalden (halfkantonen Nidwalden) ofvanför Stans (se d. o.), vid Vierwaldstättersjön, 1,900 m. ö. h. Ln.

Stanser verko'mmniss [fer-]. Se Flüe och Schweiz, sp. 1281.

Stansfeld [stä'nsfeld], sir James, engelsk politiker, f. 5 okt. 1820, d. 17 febr. 1898, blef advokat 1849 och (radikal) led. af underhuset 1859. Yngre amiralitetslord 1863, afgick han 1864, därtill förmådd genom Disraelis angrepp på hans intima förbindelser med Mazzini och förmodade korrespondens med deltagarna i en sammansvärjning mot Napoleon III. S. blef understatssekreterare för Indien 1866 och var tredje skattkammarlord 1868—69, skattkammarsekreterare 1869—71 och president i Local government board 1871—74. Sistnämnda befattning innehade han på nytt i Gladstones tredje ministär (febr.—aug. 1886).

Stansmaskiner. Se Stansning.

Stansning, *tekn.*, arbetssätt för uttagande af hål i plåtämnen, papper, papp etc. genom ett skjufvande eller skärande verktyg. Detta arbetssätt, stundom oriktigt benämndt pressning (liksom stansmaskiner stundom kallas pressar), skiljer sig från klippning blott däruti, att den skjufvande eggen i senare fallet bildar en *öppen*, rak eller krokig linje, i förra fallet åter en *sluten* linje, vanligen en cirkel. Arbetsstycket *c* (å fig.), t. ex. en metall-

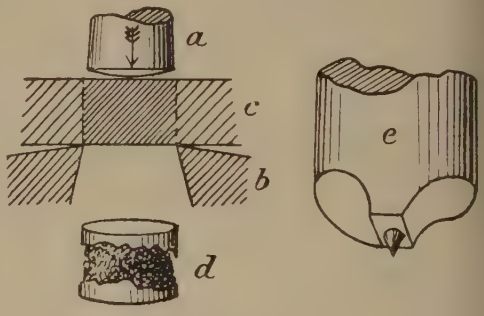

Stansverktyg. *a* stans, *b* dyna, *c* plåt, *d* affall (puts), *e* spiralstans.

plåt, lägges emellan ett upp- och nedgående verktyg *a* af härdadt stål, *stans*, samt ett stillastående verktyg *b*, *dyna*, äfven af stål och försedt med en nedåt vidgad urtagning af en form, svarande mot stansens egg. Ett affall, *d*, s k. "puts", bildas vid stansning, hvilket nedfaller genom dynans hål. Utstansningen sker i allmänhet med metallen i kallt tillstånd. Är plåten af ett mjukt material, t. ex. bly, afskjufvas metallen likformigt under stansens hela nedgångsperiod; är metallen åter hård, t. ex. stål eller smidesjärn, ökas motståndet hastigt till metallens skjufningshållfasthet, hvarefter en ögonblicklig afskjufning af återstoden eger rum. Härigenom blir hålets innervägg, likasom affallets yttre yta, delvis ojämn, hvartill kommer, att denna ögonblickliga afskjufning icke sker efter en cylindrisk, utan efter en konisk yta, hvars lutning beror på den ifrågavarande metallens s. k. verkningsvinkel. Häruti ligger en olägenhet, som medför, att ett kallstansadt hål måste efterbearbetas genom skafning, uppborrning eller upprymning ("brotchning") för erhållande af fullt cylindrisk form, som alltid erfordras för noggrannare nitningsarbeten. På grund häraf har man inom den moderna plåtslageritekniken alltmera öfvergått från stansning till borrning af nithål, i synnerhet sedan snabbstålen infördes, genom hvilka en borrning kan utföras nästan på samma tid som en stansning. — I vissa fall utgör den lösgjorda, utstansade delen själfva arbetsprodukten, och den mellanliggande delen bildar affall, exempelvis vid varmstansning af mutterämnen ur plåt, vid framställning af plattor till mynt, knappar, patronhylsor m. m. Stundom användas 2 eller flera stansar inuti hvarandra, t. ex. då hålen i muttrar

stansas samtidigt med mutterämnena. En speciell art stansning utgör bortklippandet af det s. k. "skägget", d. v. s. den tunna hinna, som bildas vid föremål, framställda genom sänksmide (se ovan). För stansning af runda hål eller ämnen böres verktygets tryckyta svagt konvex, stundom försedd med en konisk spets i midten för noggrann centrering. För att lättare intränga i plåten och mera likformigt fördela trycket under arbetet kan stansens egg formas efter 2 skruflinjer (Kennedys spiralstans, *e*), hvarvid den tryckande ytan ej är plan, utan bildar 2 buktiga ytor. Dessa stansar äro dock svåra att tillverka och ha ej vunnit någon större spridning. Stansen bör afsmalna uppåt, och dynan bör vara svagt konisk å öfverytan. Den genares hål bör vara något större och stansens diameter något mindre än det hål, som skall utstansas, skillnaden i diametrar $^1/_4$ à $^1/_8$ af plåtjockleken.

För stansningens utförande användas dels handapparater för tunnare plåt och bleck (under 5 mm.), dels *stansmaskiner*. Vid de förra nedtryckes verktyget förmedelst en häfarm antingen genom en excenterskifva, knähäftyg etc. eller genom hydrauliskt tryck, åstadkommet med handpump. Vid stansmaskinerna, som vanligen äro försedda med plåtsax (*kombinerade klipp- och stansmaskiner*), är verktyget fäst vid en upp och ned rörlig slid, drifven af en kraftig excentertapp. Dessa maskiner erfordra tungt svänghjul för uppsamlande af energi under tomgången eller tiden för verktygets uppåtgående rörelse samt aflämnande af densamma under arbetstiden. Enär det är af största vikt, att hålen bildas i sina rätta lägen, förut vanligen med hvit färg märkta cirklar å plåten, måste, då denna flyttas för hand, alltid finnas en anordning för ögonblicklig till- eller frånkopplning af verktyget vid slidens nedgående rörelse. För detta ändamål används antingen en tryckklots (äldre anordning), som genom ett hastigt handgrepp kan utryckas, eller också en vridbar kil (Schulers anordning), som tillika utgör en säkerhetsanordning, i det att verktyget automatiskt stannar i sitt högsta läge, liksom vid de vanliga excenterpressarna. Bland nyare maskiner märkas den John'ska (Berlin-Erfurter-maschinenfabrik), som väsentligt skiljer sig från den vanliga typen genom sin lättare byggnad och sitt egendomliga driftsätt, nämligen genom en tandhjulsmekanism, som ryckvis nedpressar stansen. Konstruktionens grundtanke är den, att stansens långsamma, kontinuerliga rörelse ersättes med en serie snabbt på hvarandra följande tryckspänningar, hvarvid svänghjulet alltjämt roterar med samma hastighet. Större stansmaskiner drifvas vanligen med elektrisk motor, anbragt å maskinen, hvilket alltid är fördelaktigt vid maskiner med långa uppehåll i arbetet. Maskinens skärhastighet är 15 à 20 mm. per sekund och slaghöjden 2 à 3 ggr plåttjockleken. Inom bleckbearbetningen ha stansmaskinerna stor användning, särskildt vid massfabrikation, hvarvid plåtämnet automatiskt frammatas antingen i rät eller krökt linje (cirkel) för hålens regelbundna placering (se Blecksläger i). En särskild art stansning är s. k. *uthuggning*, vanligen åstadkommen genom ett verktyg med skarp, knifformig egg, *huggpipa*, t. ex. för uthuggning af olikformade föremål ur läder, väfnader, papp, papper etc. Någon underliggande "dyna" erfordras ej i sådant fall. G. S—n.

Stans foreland [stä'ns fåə'lənd]. Se Spetsbergen.

Stanssmide. Se Hammare och Sänksmide.

Sta'nte pe'de, lat., på stående fot, på stället, ögonblickligen. Samma betydelse har lat. *stans pede in uno* (eg. "stående på ena foten"; citat från Horatius).

Stantienit, en art bärnsten, se d. o., sp. 850.

Stanton [stä'ntən], Edwin M'Masters, amerikansk statsman, f. 19 dec. 1814 i Steubenville, Ohio, d. 24 dec. 1869 i Washington, egnade sig åt advokatyrket, var före inbördeskrigets utbrott demokrat, men motståndare till negerslafveriet och innehade sista tiden af Buchanans presidentskap generaladvokatposten i dennes kabinett (1860—61). Trots tidigare skarpa politiska sammanstötningar dem emellan gjorde Lincoln honom jan. 1862 till krigsminister. Med outtröttlig energi och stor organisationsförmåga ledde han krigsdepartementet under inbördeskriget 1867—68 råkade han med presidenten Johnson i en strid, som framkallade dennes konflikt med kongressen. S. afgick maj 1868, sedan försöket att ställa Johnson inför riksrätt misslyckats. 1869 utsåg presidenten Grant S. till led. af unionens högsta domstol, men han afled redan fyra dagar efter denna utnämning. Energi, patriotism och stridbart lynne voro S:s utmärkande karaktärsdrag. Jfr biografier öfver S. af G. C. Gorham (2 bd, 1899) och F. A. Flower (1905). (V. S—g.)

Stanton [stä'ntən], Elizabeth Cady, nordamerikansk kvinnlig reformator, f. 12 nov. 1815 i Johnstown, staten New York, d. 26 okt. 1902 i New York, var dotter till domaren D. Cady och 1840—87 gift med antislafveriagitatorn Henry Brewster S. (f. 1805, d. 1887). Själf egnade hon sig från 1840-talet med ifver åt agitation för vidgande af kvinnornas medborgerliga rättigheter och bidrog väsentligt till genomförande i staten New York af flera lagändringar i detta syfte. Hon var 1865—90 ordf. i amerikanska nationalföreningen för kvinnans rösträtt. Jämte Susan B. Anthony och Mathilda Joslyn Gage utgaf hon *The history of woman suffrage* (3 bd, 1880—86).

Stanz [stants], köping. Se Stans.

Sta'nzerna (af it. *sta'nza*, plur. *sta'nze*, boningsrum), den traditionella benämningen på en af Rafael och hans efterföljare dekorerad våning i Vatikanen i Rom (se Loggia, sp. 980, och Santi, sp. 756). G—g N.

Stanzioni [-tsiåni], Massimo, italiensk målare af neapolitanska skolan, f. 1585 i Neapel, d. där 1656, studerade först under Fabrizio Santafede, men blef senare, ehuru äldre än Ribera, dennes lärjunge. Han utbildade sig vidare i Rom

efter Carracciernas och Guido Renis arbeten samt blef efter återkomsten till Neapel betraktad som en af stadens allra förnämsta målare. Vekare och innerligare i sin uppfattning än Ribera, tilltalar S. ännu genom sina verk, af hvilka ett i våra dagar t. o. m. jämförts med en A. van Dycks. Hans flesta målningar bevaras i Neapel. Några träffas dock i Madrids museum. O. G—g.

Stapel (ty.), hög eller hop af på hvarandra lagda föremål; förråd, nederlag af varor. — 1. (Stapelplats), ort med nederlag af vissa varor. — 2. (Galvanisk stapel). *Fys.* Se Galvaniskt element. — 3. (Stapelbädd) *Skpsb.*, en mot vattnet lutande, på stranden anbringad bädd af trä eller betong, på hvilken ett fartyg bygges. Under byggnadstiden säges fartyget "stå på stapeln"; då det sättes i sjön, säges det "gå l. löpa af stapeln". Jfr Bädd 2 a. — 4. *Träv.* Se Stabbe. 3. R. N.*

Stapelaflöpning, *skpsb.* Se Afloöpning och Skeppsbyggeri, sp. 962.

Stapelartikel, en vara, som särskildt är föremål för en orts eller en firmas handelsverksamhet och därför är upplagd i större mängder.

Stapelblock, *skpsb.* Se Block 2.

Stapelbädd, *skpsb.* Se Stapel 3.

Stapelfrihet. Se Stad.

Stapēlia L., Asblomma, *bot.*, ett släkte af kaktusliknande växter, hörande till fam. *Asclepiadaceæ*, hos hvilka stammar och grenar blifvit köttiga och bladen förminskade till köttiga, trubbiga fjäll, som sitta i spiral kring stammen. Blommorna, som sitta vid grenarnas bas, ha den hjulformiga blomkronans bräm deladt i 5 flikar, som hos flera arter äro håriga. De äro ofta ganska stora, ha brun färg med mörkare och ljusare ränder eller fläckar samt utveckla oftast en aslik, stinkande lukt. De flesta arterna finnas på Kaplandets torra, sterila slätter, där de spädare delarna af flera arter förtäras likt spenat af infödingarna. O. T. S. (G. L—m.)

Stapelplats. Se Stapel 1.

Stapelrätt. Se Stad.

Stapelstad, eg. förrådsstad. Se Stad.

Stapelstadsvikt, äldre svensk järn- och kopparvikt. Se Mark, sp. 994.

Stapes, lat., *anat.*, stigbygeln. Se Hörselorgan, sp. 288.

Stapf, Otto, österrikisk botanist, f. 1857 i Ischl, blef docent vid Wiens universitet, företog en forskningsresa i Persien 1885, anställdes 1890 vid herbariet i Kew och blef sedan dettas föreståndare. Hans verksamhet faller inom den deskriptiva botaniken och rör företrädesvis Afrikas flora. C. Lmn.

Stapfer [stapfär]. 1. Paul S., fransk författare, f. 14 maj 1840 i Paris, d. jan. 1917, vardt 1876 professor i utländsk litteratur vid fakulteten i Grenoble, flyttade 1883 i samma egenskap till Bordeaux, där han 1898 pensionerades på grund af sin dreyfusism, men dit han sedermera återvände som fakultetens "doyen honoraire". S. författade åtskilliga fina och idérika arbeten i sin vetenskap, bl. a. *Laurence Sterne* (1870; 2:a uppl. 1880), *Shakespeare et l'antiquité* (1879—80; 2:a uppl. i 3 bd 1883—88; prisbelönt af Franska akad.), *Études sur la littérature française* (1880), *Molière et Shakespeare* (s. å., flera uppl.), *Goethe et ses deux chefs-d'œuvre classiques* (1881), *Racine et Victor Hugo* (1886), *Rabelais* (1889), *Montaigne* (1894, 1905), *Études sur Goethe* (1906) och *Récréations grammaticales et littéraires* (1909).

2. Edmond Louis S., den föregåendes broder, fransk protestantisk teolog, f. 1844 i Paris, d. 1908, utbildades till teolog i Montauban och vid flera tyska universitet, blef 1870 pastor i Tours, 1877 professor i nytestamentlig exegetik vid Paris' protestantisk-teologiska fakultet och var dekanus där från 1901 till sin död. Hans mest spridda skrifter äro *La Palestine au temps de Jésus-Christ* (1883; 8:e uppl. 1908), *Jésus-Christ, sa personne* o. s. v. (3 bd, 1891; 4:e uppl. 1908) samt en fransk folkupplaga af nya testamentet (1896; 6:e uppl. 1908). Han utgaf äfven 2 band *Sermons* (1904 och 1908). 2. Hj. H—t.

Staphylēa L., *bot.*, ett släkte af buskar, som tillsammans med 2 andra släkten bildar den lilla fam. *Staphyleaceæ* i serien *Sapindales*. Bladen äro sammansatta, trefingrade eller jämnt parbladiga. Blomfodret är 5-deladt, kronbladen äro 5, fruktämnet är 2—3-deladt med fria stift. Den mogna frukten är en uppblåst 2—3-rummig kapsel, som öppnar sig i spetsen och har många, benhårda, glänsande frön. I svenska trädgårdar odlas icke sällan dels *S. pinnata* L., pimpernöten, inhemsk i mellersta Europa, hvars blad mycket likna fläderbuskens blad och hvars vackra, hvita blommor sitta i hängande klasar, dels den kaukasiska *S. colchica* Stev. Båda arterna trifvas väl ännu i mellersta Sverige. Fröna kunna förtäras, men smaka oljigt och sötaktigt bittert samt verka afförande. O. T. S. (G. L—m.)

Staphyleāceæ, *bot.* Se Staphylea.

Staphylīnus, Staphylinidæ. Se Brachelytra (äfven Suppl.).

Staphylokocker, en form af bakterier. Se Bakteriologi, sp. 708 och 719.

Staphylōma, *oftalm.* Se Stafylom.

Staples [stēi'plš], grupp af holmar och skär. Se Farne islands.

Stappen, Pierre Charles van der, belgisk skulptör, f. 1843 i trakten af Bruxelles, d. 1910, studerade från 1860 vid akademien i Bruxelles och därefter i Paris, där han framför allt tog intryck af Chapu och Mercié. Han gjorde sig först känd genom *Faun gör sin toalett* (1869). Bland hans följande arbeten märkas *Mannen med svärdet* (1876, museet i Bruxelles) samt åtskillig dekorativ skulptur för byggnader där. I slutet af 1870-talet begaf han sig till Italien, där han studerade i främsta rummet Donatello och Michelangelo. Statyn *David* (Antwerpens museum) är ett representativt verk från dessa år. Efter sin hemkomst blef han 1883 professor vid akademien i Bruxelles och 1898 dess direktör. Han intog en ledande ställning i sitt lands konstvärld och var en tid framåt jämte C. Meunier dess mest betydande skulptör. Hans verksamhet omfattar de mest olika områden, från monumental skulptur till småskulptur, bordsuppsatser och konstindustriella prydnadsföremål af olika slag, arbeten i silfver, andra ädla metaller och elfenben. Bland hans större arbeten märkas *Vilhelm af Oranien* (staty i Bruxelles), *Tiden vägleder ungdomen* (grupp i botaniska

trädgården i Bruxelles), *Chimærafontänen* där, *Arbetet*, *Den oändliga godheten*, *Konstundervisning* (på konstpalatsets fasad), *S. Mikael besegrar draken* (rådhusets trapphus), *Städernas uppbyggare* (grupp af två utmärglade och uttröttade arbetare), *Den drunknade* (högrelief), *Kvinna, som samlar bränsle* (i Mesdags museum i Haag), många andra arbetartyper, *Brottarna* (grupp), *Sfinx* (i elfenben, guld och silfver, liksom föregående i museet i Bruxelles), *Pax vobiscum* (Kristushufvud), *Johannes döparen* (Antwerpens museum), statyetter (spirituellt uppfattade, elegant genomförda) och kärnfulla porträttbyster af kraftig karakteristik. S. är representerad utanför Belgien i Berlins nationalgalleri och Venezias moderna galleri. Jfr monografi af C. Lemonnier. G—g N.

Stappene, en liten grupp egendomligt formade, höga och branta småöar med präktiga fångstplatser för dun och fågelägg rakt n. om fiskeläget Gjæsvær på Mageröen, Finnmarkens amt, Norge. K. V. H.

Star [stā'r], The ("Stjärnan"), engelsk aftontidning, som uppsattes 1888 af T. P. O'Connor (se d. o.) och var den första engelska tidning, som upptog de moderna amerikanska journalistiska metoderna. Den understödde Gladstone i home-rule-striden och var oppositionell mot den allmänna stämningen i England under boerkriget. Dess litterära afdelning har alltid varit synnerligen väl tillgodosedd.

Sta'ra. Se Staryj.

Stara Boleslav. Se Bunzlau 3.

Stara-Gra'diška. Se Gradiška 2.

Sta'raja, ry. Se Staryj.

Sta'raja Ladoga. Se Novaja Ladoga.

Sta'raja Rjazan. Se Rjazan 2.

Sta'raja Russa ("gamla Russa"), kretsstad i ryska guv. Novgorod, vid floden Polistj. 16,500 inv. (1905). Progymnasium för flickor. Tillverkning af tegel och läder. Handel med säd och lin. I närheten ligga fordom till saltberedning använda mineralkällor, som årligen besökas af några tusen kurgäster. S. var redan 1167 en af de mindre städerna i republiken Novgorod. Det intogs af svenskarna 1611, och 1614 vann Jak. De la Gardie där en seger öfver ryssarna. (J. F. N.)

Stara planina ("gamla fjället"), bulgariskt namn på västra Balkan.

Star-apple [stā'r-äpl], eng., *bot.* Se Chrysophyllum.

Starar, *Sturnini*, *zool.*, underfamilj tillhörande fam. starar (*Stu'rnidæ*), ordn. tättingar (*Passeriformes*) bland fåglarna. Stararna skiljas från närstående fåglar därigenom, att näsborrarna äro täckta af en hvälfd hinna, ej af framåt liggande hårfjädrar, samt därigenom att tarsernas baksida är beklädd med längsskenor. De tillhöra Gamla världen. Deras föda är dels animalisk, dels vegetabilisk. Viktigare släkten äro glansstararna (*Lamprotornis*), maskhackaren (*Buphaga*), rosenstaren (*Pastor*; se Drosselsläktet) och staren (*Sturnus*; se Staresläktet). L—e.

Stara-Zago'ra (turk. *Eski-Zagra*), "gamla Zagora", bulgarisk kretshufvudstad i Öst-Rumelien, på södra sluttningen af Srnena-gora, 190 m. ö. h., vid järnvägen Filippopel—Burgas, i en bördig och på mineralkällor rik trakt. 22,003 inv. (1910). Stark vinodling, tillverkning af groft kläde, mattor och rosenolja; kopparindustri, garfverier. Efter ryssarnas öfvergång öfver Balkan (1877) intog general Gurko 27 juli s. å. en fast ställning vid S. Reuf pascha angrep honom där 30 och 31 juli, men blef tillbakaslagen; under den följande natten ankom Sulejman pascha, samlade ånyo de spridda turkarna och kastade sig på morgonen 1 aug. öfver de oförberedde ryssarna samt tvang dem, trots deras tappra motstånd, att draga sig tillbaka mot Schipkapasset. Staden sattes i brand af turkarna, och stora grymheter föröfvades mot de kristne invånarna. Sedermera har staden alldeles nybyggts. — S. daterar sig från den romerska tiden och hette en tid *Augusta Trajana*. J. F. N.

Starbo, masugn och ångsåg i Norrbärke socken, Kopparbergs län, 10 km. n. om Smedjebacken, tillhör öfverstelöjtnant K. F. K. Reuterswärd, som eger äfven Schisshyttans masugn, kvarn och 4 sågar i samma socken, Siksjöbergs gruffält, delar i Bråt- och Långgrufvan samt jordbruksfastighet, företrädesvis skog, med ett tax.-v. af 686,000 kr. (1916), annan fastighet tax. till 166,500 kr. Ur Siksjöbergsgrufvan brötos 1915 15,715 ton berg och malm, hvarur erhöllos 6,315 ton skrädd, direkt användbar malm med en halt af 64,7 proc. järn, 0,01 proc. fosfor och 0,008 proc. svafvel.

Starbuck [stā'bak], en af Sporaderna i Stilla oceanen, 5° 30′ s. br., 155° v. lgd. 2,6 kvkm. Ön är en korallö och obebodd. J. F. N.

Starbuck [stā'bak], Edwin Diller, amerikansk filosof, f. 1866, sedan 1906 professor i filosofi vid Iowas statsuniversitet, är bekant företrädesvis genom arbetet *The psychology of religion* (1899; 2:a uppl. 1901).

Starbus, Johan, målare, f. 1679 i Amsterdam, d. 1724, inkom som barn till Sverige med fadern, den skicklige pistolsmeden Peter S., och blef lärjunge af David von Krafft. Det berättas, att han var den, som räddade Karl XI:s lik undan slottsbranden 1697. Han begaf sig 1702 till Frankrike och synes ha återkommit senast 1706. Han blef hofmålare hos prinsessan Ulrika Eleonora och målade flera gånger hennes porträtt. För hennes räkning porträtterade han 1713 polske konungen Stanislaus' gemål. Han målade likaså porträtt af hennes moder och döttrar (på Gripsholm och Drottningholm). På Skokloster finnes ett förträffligt porträtt af grefvinnan *Potocka* (1714). S. tillhör den skola, som von Krafft utbildade, men utmärker sig framför andra dess medlemmar genom säker teckning, fin, ofta något blek karnation med mycket fördrifna och tunna skuggor samt elegant behandling af accessoarerna. Tidigast är dock hans köttfärg något tegelaktig, såsom i bilderna af Stanislaus' gemål och döttrar. Eljest målade han mest medlemmar af de högadliga släkterna. Han målade äfven miniatyrporträtt i olja och akvarell. Något inflytande på det svenska måleriets utveckling utöfvade hans konst knappast. —rn. (G—g N.)

Starby, socken i Kristianstads län, Södra Åsbo härad. 1,109 har. 501 inv. (1916). Annex till Höja, Lunds stift, Södra Åsbo kontrakt.

Starbäck, svensk släkt från gården Starbäck, Arby socken, Kalmar län, där äldste kände stamfadern Jonas var bonde i slutet af 1500-talet.

Hans sonson var kontraktsprosten Israel Starbeckius, d. 1659.

1. Nils S. (skref sig Starbeck), ättling af I. Starbeckius, bergstjänsteman, f. 8 maj 1796, d. 28 nov. 1856 i Västerås, aflade hofrätts- och bergsexamen, tjänstgjorde som auskultant i Bergskollegium, biträdde sedermera på förordnande af Järnkontoret Sven Rinman vid omarbetning af dennes afhandling om järn- och stålförädlingen samt blef 1828 öfvermasmästare i Östra och Västra bergslagens distrikt. 1829 tilldelades honom Järnkontorets stora guldmedalj som belöning för bl. a. utförda kolningsförsök och för en af honom uppfunnen metod för rostning af järnmalm. 1837 erbjöds S. befattningen som öfverdirektör för järnhandteringen i Finland, hvilken han dock afböjde. S. fick 1853 afsked med pension.

2. Karl Georg S., den föregåendes son, historiker, romanförfattare, f. 18 juli 1828 i Falun, d. 8 okt. 1885 i Uppsala, genomgick Klara skola och gymnasiet i Stockholm (tillsammans med några kamrater stiftade han det ännu bestående gymnasistsällskapet "Concordia") samt blef 1849 student i Uppsala. S. promoverades till filos. doktor 1854 på afh. *Vasaätten under unionstiden* och blef s. å. vikarierande kollega i Västerås, anställdes 1855 som lärare vid privata nya elementarskolan i Norrköping och blef 1858 tillika, jämte D. A. Sundén, föreståndare för sistnämnda läroverk. I dessa befattningar stod han kvar till 1862, på sista tiden sysselsatt dessutom dels med redigeringen af en illustrerad veckotidning, "Svenske arbetaren" (1861—65), dels med skötseln af ett tryckeri. Han lämnade sin lärarverksamhet för att ostörd kunna egna sig åt litterär produktion. Men efter att redan på hösten 1862 ha haft förordnande som folkskolinspektör i Stockholm sökte och fick han 1864 lektoratet i historia och svenska vid Norrköpings högre elementarläroverk. Träffad af ett slaganfall, som medförde förlamning i högra armen och betydlig svårighet att tala, måste han redan 1872 söka tjänstledighet från befattningen och erhöll 1875 afsked med af riksdagen beviljad pension.

S. var en af vårt lands på samma gång produktivaste och populäraste författare samt utgaf såväl rent historiska arbeten som historisk-romantiska skildringar, större och mindre. Hans förnämsta historiska verk är *Berättelser ur svenska historien* (11 dlr och början af 12:e 1860—75, flera delar omtryckta), hvilket 1875—81 fortsattes och afslutades af P. O. Bäckström (flera uppl., senast 1901—03). Ett par arbeten, som utkommit i en mängd upplagor, äro hans *Försök till lärobok i svensk historia för folkskolor och nybegynnare* (1862; 11:e uppl. 1885) och *Små berättelser ur svenska historien* (1867; många uppl., senast 1889). Bland hans öfriga skrifter märkas *Inledning till medeltidens historia* (1856), *Historiens betydelse som undervisningsämne* (1859), *Öfversigt af riksföreståndarskapet i Sverige under unionstiden* (1864), *Läsebok, innehållande smärre berättelser ur svenska historien* (1865; 3:e uppl. 1879), *Skarpskyttens ungdomsminnen, historisk berättelse* (1867; senast 1908) och *Små berättelser om märkliga orter i Sverige* (1868; 4:e uppl. 1888). Hans första novell, *Gud och guld*, trycktes 1853. Den följdes af *Grafvens son* (1859), en roman från 1800-talets förra hälft, den romantiserade berättelsen *Mäster Olofs bröllop* (1871; senast 1909), den historiska romanen *Engelbrekt Engelbrektsson* (1868—69; många uppl., senast 1915), *Taflor ur historien och vår tid* (1870), den historiska romanen *Öfverste Stålhammar* (s. å.; senast 1909), den historiska romancykeln *Nils Bosson Sture* (1870—71; senast 1907), *Berättelser ur gamla historien* (1871), *Historiska bilder* (s. å.; 4:e uppl. i 4 bd 1892), *Lifknektens berättelser om händelser ur Gustaf II Adolfs historia* (1879; senast 1909) m. fl. berättelser, där varm kärlek till vår historia råder och där S. anslutit sig till ett närmast om Ingemann påminnande berättarsätt. Nämnas må ock en af honom utgifven *Lärobok i svensk prosastil* (1869). Tillsammans med F. R. von Kræmer utgaf han en *Läsebok i fäderneslandets häfder* (1878—83). S. bidrog särskildt genom sina berättelser ur svenska historien betydligt till att sprida historisk kunskap bland folket.

3. Karl S., den föregåendes son, botanist, politiker, f. 26 dec. 1863 i Norrköping, studerade i Uppsala, blef filos. doktor 1894, docent i botanik vid Uppsala universitet 1895, läroverksadjunkt i Hudiksvall 1897 och lektor i naturalhistoria och kemi i Gäfle 1902. Han var led. af Andra kammaren 1902—05 för valkretsen Östersund—Hudiksvall och 1906—14 för Gäfle. S. gjorde sig i kammaren snart bemärkt för arbetsförmåga samt lätthet att utreda och debattera frågorna och tillhörde sedan 1906 statsutskottet. Han var medlem af liberala samlingspartiets liksom af frisinnade landsföreningens förtroenderåd, men öfvergaf öppet partiet 1917. S. har blifvit ovanligt mycket anlitad för kommittéarbete. 1906 blef han medlem af kommittén för skogsundervisningens ordnande och i den för omorganisation af telegrafverket. 1907 insattes S. i kommittén för omorganisation af postverket, 1908 i postsparbankskommittén och i den för landtmäteriundervisningens ordnande, 1909 i kommittén ang. elementarlärarnas änke- och pupillkassa (ordf.), 1911 i kommittén för telefonväsendet och i tredje försvarsberedningen (ordf.) samt 1914 i kommittén för utredning af vissa löneförhållanden vid statens järnvägar och 1916 i löneutjämningskommittén (ordf.) samt har sedan 1907 varit telegraffullmäktig. I försvarsberedningen intog S. en strängt saklig ståndpunkt och blef därför utesluten ur riksdagen vid nyvalen 1914. Vid 1904 års riksdag väckte S. motion om skrifvelse till K. M:t angående skyddsåtgärder för vårt lands natur och naturminnesmärken, hvilket blef upphofvet till den lifliga naturskyddsrörelsen i Sverige (se Naturskydd). S. har utgett flera botaniska afhandlingar, bl. a. *Studier i Elias Fries' svampherbarium* etc. (1894), *Discomycetenstudien* (1895), *Ascomyceten der ersten Regnellschen expedition*

I—III, 1899—1904) samt några populära skrifter botanik m. m. och tagit verksam del i folkbildningsarbetet. Vidare har S. verkat för hembygdsvård och är ordf. i det 1916 bildade samfundet Kärför. 1. Fmn. 2. (R—n B.) 3. J. C.

Starčević [sta'rtʃevitj], Ante, kroatisk politiker, f. 1823, d. 1896, var advokat i Agram och ombudsman valdes 1861 i kroatiska landtdagen, där han med tidelsefullt kämpade för den s. k. kroatiska statsrätten, oafhängighet af Ungern och "förening af alla kroatiska länder" och blef ledare af det radikala "rättspartiet" med tidningen "Hrvatska" som organ. Förutom politiska broschyrer på kroatiska skref han 1878 den mot Ryssland riktade skriften *Woran stehen wir?* — Hans brorson David S., f. 1841, advokat och radikal politiker, stod i häftig opposition mot regeringen, uteslöts ur landtdagen 1887 och blef s. å. för bedrägeri dömd till 2½ års fängelse. A—d J.

Star chamber [stä' tʃêimbə], eng. Se Stjärnkammaren.

Starck, Ingeborg. Se Bronsart von Schellendorf 1.

Starcke, Karl Nikolaj, dansk filosofisk författare, f. 29 mars 1858, tog 1881 magisterkonferens och 1883 doktorsgrad i filosofi samt var 1899—1911 föreståndare för Det danske selskabs skola, som leddes efter rätt egna grundsatser, men blef ej bar sig. Han invaldes 1913 i folketinget och slöt sig närmast till vänstern, fastän han förr hyllat ganska radikala åsikter. 1916 blef S. professor i filosofi vid universitetet. S har författat bl. a. *Die primitive familie* (1888, eng. öfv. 1890, fransk 1891), *Etikens teoretiske grundlag* (1889), *Skepticismen som led i de aandelige bevægelser siden reformationen* (1890), *Samvittighedslivet* (I, 1894, II, 1 o. 2, 1896—97) och *Frimureriet, dets oprindelse og udvikling* (1911). E. Ebg.

Staresläktet, *Sturnus, zool.*, tillhör fam. starar (*Sturnidæ*), ordn. tättingar (*Passeriformes*) inom fåglarnas klass. Staren (*S. vulgaris*) har lång-

Stare (*Sturnus vulgaris*).

spetsade fjädrar på hufvud, hals och bröst samt näbben plattad af hufvudets längd; den är svart med grön eller purpurröd metallglans och små rostgrå fläckar samt har en kroppslängd af 22 cm. Staren är en flyttfågel, som om sommaren bebor skogstrakterna i de norra och mellersta, om vintern de sydligaste delarna af Europa och norra Afrika. I Sverige förekommer den om sommaren från södra Skåne ända upp inom polcirkeln. Den förtär insekter, daggmaskar och åtskilliga slags frön och bär. Ofta sätta sig stararna på ryggen af boskapsdjuren för att bortplocka flugor, brömsar o. s. v. Staren har förmågan att lära eftersäga ord och efterhärma andra djurs läten, hvissla melodier o. s. v., hvarför den blifvit en omtyckt burfågel. I hål af gamla träd, under tak, i murar o. d. lägger den sitt bo, som består af strån, löf, hår, ull, fjädrar m. m., och i detta omkr. 5 blågröna ägg. Fångst och dödande af stare äro förbjudna 1 mars—15 sept. L—e.

Stargard. 1. Stad i preussiska reg.-omr. Stettin (prov. Pommern), vid Ihna samt Berlin—S.-, Posen—S.- och S.—Danzig-banorna. 27,551 inv. (1910). Handel med boskap, säd och ull. Tillverkning af ylle- och linnevaror; järnindustri, kvarnar m. m. Gymnasium och realskola. Staden eger en präktig gotisk kyrka från 1300-talet. Af slaverna kallad *Starograd* ("gamla staden"), fick S. sina privilegier 1229 och blef sedermera hufvudstad i Hinterpommern. Som medlem af hanseförbundet hade S. blomstrande handel. Starkt befäst, belägrades det gång på gång under medeltiden och under Trettioåriga kriget. — 2. (Stargardt l. Preussisch-S.) Stad i preussiska reg.-omr. Danzig (prov. Westpreussen), vid Ferse och Dirschau—Schneidemühl-banan. 10,419 inv. (1910). Handel med landtmannaprodukter och linnevaror. Gymnasium. S. skänktes 1198 af hertig Primislav af Pommerellen till johanniterna. 1461 eröfrades det af Tyska orden samt intogs därefter flera gånger af polackerna samt eröfrades af svenskarna i juni 1626 och dec. 1655, utrymdes af dem i sept. 1657, men återtogs 8 maj 1659. — 3. (S. an der Linde) Stad i storhertigdömet Mecklenburg-Strelitz, vid järnvägen Berlin—Stralsund. 2,472 inv. (1910). Ylleväfveri. Vid S. ligger den gamla borgen S., efter hvilken "herrskapet S." uppkallats, hvilket i nyare tid utan historisk grund kallats hertigdömet Strelitz. S. besattes af svenskarna 1631, och dess befästningar förstärktes. 1. J. F. N. 2—3. J. F. N. L. W:son M.

Star-gauging [stä' gêidʃiŋ]. Se Herschel, sp. 567.

Starhemberg, urgammal österrikisk furstlig och greflig släkt, uppkallad efter det 1176 byggda slottet Storchenberg i Öfre Österrike. Af de tre linjer, hvari släkten på 1500-talet förgrenades, utdog den mellersta 1643 och den yngsta, som 1643 fick riksgreflig värdighet, 1857. Den äldsta linjen (riksgreflig 1643) fortlefver ännu i en furstlig (sedan 1765) och en greflig gren.

1. Ernst Rüdiger, grefve von S., fältherre, tillhörande den äldsta linjen (se ofvan), f. 1638 i Graz, d. 1701 i Wesendorf vid Wien, egnade sig urspr. åt civil statstjänst, men öfvergick snart till krigaryrket, kämpade mot turkarna 1664 och mot fransmännen under 1670-talet. Befordrad till öfverste 1669, till fältmarskalklöjtnant 1675 och till fälttygmästare 1682, utnämndes han 1683, då turkarna hotade Wien, till kommendant i staden. Med outtröttlig energi ledde han

under en långvarig belägring stadens försvar. tills en undsättningshär dref belägrarna på flykten.

Denna bragd, som belönades med fältmarskalks- och geheimerådsvärdighet, förde hans rykte öfver Europa och bildar höjdpunkten af hans militära bana. Han anförde 1683—84 och 1686 det kejserliga infanteriet i Ungern, men sårades vid Ofens belägring sistn. år och drog sig därefter tillbaka från aktiv krigstjänst. 1691—1701 var han president i hofkrigsrådet. Biogr. af Thürheim (1882).

2. Guido, grefve von S., fältherre, f. 1657 i Graz, d. 1737 i Wien, tillhörde den yngsta linjen af släkten (se ofvan). S. utmärkte sig vid Wiens belägring 1683 samt under fälttågen mot turkarna på 1680- och 1690-talen, avancerade 1688 till öfverste, 1692 till fältmarskalklöjtnant och 1696 till fälttygmästare. I Spanska tronföljdskriget stod S. till en början (från 1701) under Eugens af Savojen befäl vid armén i Italien, men mottog 1703 öfverbefälet öfver denna. Trots det otillräckliga understöd i manskap och penningar, som han mottog från hofvet i Wien, höll han de öfverlägsne fransmännen stången. Berömd är särskildt den äfventyrliga marsch, genom hvilken han på nyåret 1704 räddade den hårdt ansatte hertigen af Savojen. Denna bragd belönades s. å. med fältmarskalksvärdighet. 1706—08 förde S. befäl mot de upproriske ungrarna, och 1708 fick han öfverbefälet öfver österrikiska armén i Spanien. Det gällde där att under samverkan med engelsmän, holländare och portugiser samt med det habsburgskt sinnade partiet bland spanjorerna drifva bort fransmännen och bana väg för den österrikiske tronpretendenten, ärkehertig Karl. S. gjorde det bästa möjliga af den svåra situationen. 1710 lyckades han efter segrarna vid Almenara och Zaragoza besätta Madrid. Han skulle dock gärna ha försmått denna framgång, om han i stället fått fullständigt tillintetgöra den fientliga armén och befästa sin ställning i Aragonien (marschen till Madrid företogs mot S:s önskan). Framgången blef också kortvarig. Vendôme, hans gamle motståndare från de italienska fälttågen, tvang honom genom slaget vid Villaviciosa (s. å.) att öfverge Madrid och retirera till Barcelona. Därefter blef han tvungen att hålla sig på defensiven, i synnerhet sedan ärkehertig Karl, vorden kejsare, lämnat landet (S. utnämndes då till vicekonung af Spanien) och England öfvergett alliansen med Österrike. 1713 utrymde S. Spanien och drog sig tillbaka till privatlifvet. — En mästare i att finna utvägar under de vidrigaste förhållanden, kan S. betraktas som, näst Eugen af Savojen, Österrikes störste fältherre på sin tid. Biografi af Arneth (1853).

3. Georg, grefve, sedan 1765 furst von S., diplomat, f. 1724, d. 1807, slöt som ambassadör i Paris (sedan 1754) 1755 års ryktbara fransk-österrikiska allians, blef 1766 stats- och konferensminister och var 1770—83 befullmäktigad minister i Österrikiska Nederländerna. — Hans son furst Ludwig S., f. 1762, d. 1833, var 1793—1810 ambassadör i London. 1—2. N. H—tz.

Starigrad, slav. ("gamla staden"). Se Cittavecchia 1.

Staring, Antony Christiaan Winand, holländsk skald, f. 1767 i Gendringen, d. 1840 på sitt gods Wildenborch vid Zutphen, skref fyra smärre samlingar dikter (utg. tillsammans 1837; 7:e uppl. 1898 med inl. af N. Beets) och prosaarbetena *Schetsen* (1816) och *Kleine verhalen* (1837). Hans alstring utmärks af ursprunglig, inhemskt betonad humor och känsla. Se lefnadsteckning af Lulofs (1843).

Stark, Karl Bernhard, tysk arkeolog, f. 1824 i Jena, d. 1879, blef 1855 professor i arkeologi i Heidelberg och 1866 direktor för det på hans initiativ där upprättade arkeologiska institutet. Af hans skrifter må nämnas *Archäologische studien* (1852), *Städteleben, kunst und altertum in Frankreich* (1855), *Niobe und die niobiden* (1863), *Nach dem griechischen Orient* (1874), *Systematik und geschichte der archäologie* (1878) m. fl. (T. J. A.)

Stark, Ludwig, tysk musiker, f. 1831 i München, d. 1884 i Stuttgart, var från 1857 lärare vid Stuttgarts konservatorium, i hvars stiftande han deltagit, blef 1873 filos. hedersdoktor vid Tübingens universitet och fick professors titel. Han komponerade instrumental- och sångstycken samt verkade som utgifvare af klassisk musik m. m. Om hans arbeten tills. med Faisst och S. Lebert se dessa.

Stark, Johannes, tysk fysiker, f. 1874 i Schickenhof, Bajern, studerade 1894—97 i München, där han 1897 blef assistent hos fysikern v. Lommel, utnämndes 1907 till professor i fysik i Hannover och s. å. i Greifswald, 1909 i Aachen och 1917 i Greifswald. S. är en utomordentligt flitig forskare, som, efter att först ha utfört några mindre undersökningar i andra delar af fysiken, sedan 1898 helt egnat sig åt elektricitetsläran och alldeles särskildt åt elektriska urladdningar i gaser och läran om elektroner. Sina undersökningar på detta område sammanförde han i monografien *Die elektricität in gasen* (1902). Han har äfven sedan dess fullföljt detta arbete och särskildt utfört märkliga undersökningar af kanalstrålar och deras hastighet, sammanfattade i *Die atomionen chemischer elemente und ihre kanalstrahlenspektra* (1913). Sedan 1913 arbetar han jämte sina lärjungar med iakttagelser ang. ett elektriskt fälts inverkan på spektrallinjer (i flera afh. med titeln "Beobachtungen über den effekt des elektrischen feldes auf spektrallinien", 1914). Han upptäckte därvid samtidigt med italienaren Lo Surdo en vanligen *Stark-effekt* kallad elektrisk analogi, till den s. k. "Zeemaneffekten", af stort teoretiskt intresse. Han

har också genom sina forskningar kommit in på valensläran, dissociationens och fluorescensens fenomen. Hit höra monografierna *Die dissociierung und umwandlung chemischer atome* (1903), *Die elementare strahlung* (1911) och *Folgerungen aus einer valenzhypothese* (4 afh. 1912—13). Nära detta står *Die prinzipien der atomdynamik*, I (1910). Sedan 1904 utger han "Jahrbuch der radioaktivität und elektronik". S. A—s.

Starkad (mindre lämpligt Starkodder eller Starkotter, isl. *Starkaðr*, *Storkuðr*, Saxos *Starcatherus*), fornnordisk sagohjälte och skald, hvars öden utförligast på latin berättas af Saxo, men delvis omtalas äfven i isländska källor. Saxo säger, att S. var son af Storuerkus, räddade sig ensam ur ett skeppsbrott, upptogs af den danske konungen Frotho, behandlades allt mera ärofullt och fick ett skepp med uppdrag att som viking bevaka kusterna, ty ingen dödlig var hans like, enär han var begåfvad med en öfvermänsklig gestalt och ädelt sinnelag. Han uppgafs vara född i länderna ö. om Östersjön af jättar och med många händer, hvilka Tor slet bort, så att blott två återstodo. Åt S., som icke blott utmärkte sig genom storlek och djärfhet, utan ock genom färdighet att dikta sånger, skänkte Othinus (Oden) en lifslängd af tre människoåldrar, för att han under dessa skulle begå lika många nidingsdåd, och det första var mordet på norske konungen Wicarus. Då S. var på vikingatåg med denne, hindrades de af motvind, beslöto att försona gudarna genom människoblod, och en lottkastning utföll så, att konungen skulle offras. S. gjorde en snara af vide och lade om halsen på konungen, såsom skulle han för syns skull undergå dödsstraffet, men knutens styrka beröfvade honom lifvet, och S. gaf honom dödsstöten med sitt svärd; andra berätta, att de mjuka kvistarna vid åtdragandet plötsligt blifvit hårda. S. förband sig så med den danske vikingen Bemonus, och båda höllo strängt på manskapets återhållsamhet från starka drycker. Vid ett infall i Ryssland skyddade sig danskarna genom träsulor från fiendens fotanglar. Sedan Bemonus dött, inbjöds S. af bjarmernas kämpar, och efter många storverk hos dem lefde han sju år hos sönerna af Frö i Sverige, men begaf sig därefter till Haco, Danmarks tyrann, emedan han vid offren i Uppsala vämjdes vid klockornas vekliga klang, dansen och skådespelen. Med Haco angrep han den girige konung Hugletus i Hibernia, som slösade blott på skådespelare och gycklare, hvaraf han omgafs, men försvarades af kämparna Gegathus och Suibdauus, af hvilka den förre tillfogade S. det svåraste sår han någonsin fått. Sedan Hugletus fallit, segrade S., lät piska gycklarna och plundra skatterna. Med slavernas furste Winus sändes S. att stäfja österlänningarnas affall och stred med kurer, sember, semgaller m. fl., besegrade Wisinnus, en förtryckare, som bodde vid klippan Anafial i Ryssland och med sin blick döfvade hvarje vapen, i det S. öfverdrog sitt svärd med en tunn hud, och därpå i Byzantium jätten Tanna och i Polen kämpen Wasce eller Wiłzce. Då de affällige sachsarna i S:s frånvaro utmanade konung Frotho till envig, återkom S. oväntadt och öfvertog striden mot sachsaren Hama, som föraktligt med knytnäfven slog till S., så att han knäade, men strax själf höggs itu af den uppspringande S. Sedermera föll Frotho genom svek af sachsaren Swertingus, hans son Ingellus hängaf sig åt ett vekligt och lättjefullt lif och äktade en dotter af faderns mördare, hvarför S. uppsökte svenskarnas konung Haldanus. Då han hörde, att Helga, en syster till Ingellus, var nära att förföras af en lågättad guldsmed, infann han sig förklädd, näpste guldsmeden genom ett skymfligt sår och flickan genom förebråelser och en öröl och återvände till Haldanus. Ingellus lofvade Helga åt norrmannen Helgo, om denne kämpade med nio bröder från Själland, som friade till henne, af hvilka den äldsta hette Angaterus. Helgo uppsökte S. i Uppsala, som lofvade hjälpa honom och öfvervar bröllopet, men lämnade Helgo i brudgemaket och gick ensam emot de nio bröderna på Roliung hed och slog dem, men fick sjutton sår, så att inälfvorna hängde ur hans buk, försmådde dock erbjuden vård af tre lågättade förbikommande, men antog af en bondeson och återvände till Sverige. Då Ingellus fortsatte sitt lastbara lif och underlät att hämnas sin fader, visade sig plötsligt S. i hans sal, där han spisade med sönerna till Swertingus, straffade i kraftiga ordalag hans beteende och skymfade hans drottning, som förgäfves sökte blidka honom genom vänlighet och gåfva af sitt kostbara hårband, och lyckades egga Ingellus att vid gästabudet till hämnd döda sina svågrar, hvartill S. var behjälplig, och förskjuta sin tyska gemål. I slaget på Bråvalla hed vid Bråviken mellan den danske konungen Haraldus Hyldetan och den svenske konungen Ringo kämpade S. på den svenska sidan, dödade många, men fick ett så svårt sår, att lungan hängde ut ur bröstet, hufvudskålen var klufven till midten och ett finger afhugget, och måste lämna striden. S. upptogs med heder af den norske hjälten Olo i hans vikingaskara, men då de fått välde öfver Själland och förtryckt landet, lät S. vinna sig af Lennius (Lenus, Lennus) att öfverfalla Olo i badet, men studsade för dennes skarpa blick och kunde först döda honom, då denne betäckt sitt ansikte. S. fick 120 pund guld som belöning, men ångrade sitt nidingsdåd och hämnades på anstiftaren. Då S. blifvit lastgammal och synen svag, sökte han döden, i det han hängde det guld, han vunnit genom Olofs mord, om halsen som lockelse att döda honom, omgjordade sig med två svärd och vandrade, stödd på två stafvar, dödade en landtman, som bad om ett af svärden, och ett par ryttare, som anföllo honom på befallning af Hatherus, son till den Lenno, som S. dödat. Inför Hatherus besjöng S. alla sina bedrifter, och då han af dennes svar fann, af hvilken ädel ätt han var, bad han honom döda sig, hans faders mördare, och lofvade honom guldet samt osårbarhet, om han vid kroppens fall sprunge mellan hufvudet och bålen. Hatherus högg af hufvudet på S., men aktade sig för språnget af fruktan att krossas af kroppens tyngd. Fast skildt från kroppen, bet hufvudet i en grästorfva och vittnade om, hur vildsint S. var. De norsk-isländska källorna om S. känna dels redan anförda sagor, dels egna motiv, berätta om S:s jättebörd och sveket på Vikar. Natten före kom Hrosshársgráni (Oden) till S.; de rodde öfver till en holme och funno gudarnas rådsförsamling, som Oden befallde att döma om S:s

öde. Tor, som hatade S. för hans härstamning från en jätte med åtta armar, nekade S. afkomma och jordegendom, dömde honom att begå ett nidingsdåd i hvar människoålder, han lefde, att aldrig tro sig ega nog, att i hvar strid få farliga sår, glömma sina dikter och hatas af allmogen, medan Oden förlänade honom motsvarande goda gåfvor: att lefva tre mansåldrar, ega de yppersta vapen och öfverflöd på lösören, seger i strid, skaldskap och anseende hos högtstående. Förstadiet till S. finnes i Beowulf (se d. o.). Fejden mellan danskar och hadubarder skulle försonas genom ett gifte mellan Ingeld, hadubardernas konung, son till den fallne Frode, och Freaware, dotter till den danske konungen Hrodgar. Vid bröllopet påminner en gammal kämpe de unge hadubarderna om deras nederlag och eggar till hämnd, hvilket utgör fröet till S:s strafftal till Ingellus. Det är därför sannolikt, att S. Bugge har rätt i, att namnet S. betyder "den starke hadubarden" och urspr. icke är ett egennamn, fast det sedan förekom som sådant. Om Starkad-sagans utveckling se A. Olrik, "Danmarks heltedigtning 2: Starkad den gamle og den yngre Skjoldungrække" (1910). B—e.

Starkeffekt, *fys.* Se Kanalstrålar och Stark, J.

Starkenburg, provins i sydvästra delen af storhertigdömet Hessen, omgifven af Baden, Unterfranken, Hessen-Nassau och Rheinhessen. 3,019 kvkm. 530,380 inv. (1910). Landet är i s. ö. uppfylldt af Odenwald, men öfvergår i n. och v. i en lågslätt. S., hvars namn härleder sig från en numera raserad borg vid Heppenheim (se d. o.), är indeladt i 7 kretsar. Hufvudstad: Darmstadt. (J. F. N.)

Starkmagnetiska ämnen, *fys.* Se Permeabilitet 2.

Starkodder l. Starkotter. Se Starkad.

Starkpeppar, *bot.* Se Piper, sp. 913.

Starkströmsledning, *elektrot.* Se Elektriska anläggningar, sp. 233, och Elektriska ledningar.

Starkströmsmikrofon, *fys.* Se Mikrofon.

Starkströmsteknik, *elektrot.* Se Elektroteknik.

Starley [stä'li], James, engelsk industriidkare, uppfinnare, f. 1830 (döpt 13 juni) i Albourne (Sussex), d. 17 juni 1881, fick anställning i en symaskinsfirma i London, där han snart visade prof på sin uppfinningsförmåga genom betydande tekniska förbättringar. 1857 flyttade han till Coventry, som tack vare det af honom grundlagda Coventry machinists' company blef ett riktigt centrum för vidtfrejdade fabrikat först inom symaskins-, senare inom velocipedindustrien. — Hans brorson, J. K. Starley, f. 1855, d. 29 okt. 1901, blef likaledes ryktbar inom cykelindustrien, särskildt genom uppfinningen af den s. k. "säkerhetsbicykeln".

S-tarm, *Sigma romanum, anat.* Se Colon.

Starnberg, by i bajerska reg.-omr. Oberbaiern, 26 km. s. v. om München, vid järnvägslinjen München—Murnau. 588 m. ö. h., klimatisk kurort, besökt af omkr. 2,000 gäster. Säsong maj—okt. Byn har gett sitt namn åt Starnbergsjön l. Würmsjön (55 kvkm.), som genom Würm har sitt utlopp i Ammersjön och är berömd för sina af lustslott och villor kantade naturskönа stränder. Den vansinnige konung Ludvig II af Bajern dränkte sig i S., vid det kungliga jaktslottet Berg, 13 juni 1886. J. F. N Ln.

Sta'ro. Se Staryj.

Starobje'lsk, ukrain. *Starobi'lsjk,* kretsstad i ryska guv. Charkov, vid Aidur, ett tillflöde till Donets. 14,292 inv. (1900). Gymnasium. Spannmålshandel, vagntillverkning. Marknader. J. F. N.

Starobrjadëter, rysk sekt. Se Raskolniker.

Starodu'b, kretsstad i ryska guv. Tjernigov. 12,451 inv. (1897), hufvudsakligen ukrainare. Staden drifver liflig handel med lin och säd. Dess trädgårdsskötsel är betydande. S. var fordom hufvudstad i Severien. Se Karl, sp. 977, och Lagercrona, A. (J. F. N.)

Staro-Konstantinov ("gamla Konstantinov"), kretsstad i ryska guv. Volynien, vid floden Slutsj. 21,618 inv. (1900), mest judar. Liflig handel med säd, boskap och salt. Staden leder sitt ursprung från 1500-talet.

Staro Mjesto. Se Cividale.

Staroschve'dskaja, ry. Se Gammelsvenskby.

Sta'rosta (af slav. *star,* gammal), betydde urspr. en ämbetsman af högre rang, men har i de slaviska länderna fått skiftande betydelse. I det gamla Ryssland var starosta urspr. en befallningsman i staden eller på landsbygden och används nu som beteckning för byfogde. I Böhmen är ordet liktydigt med borgmästare. I det polska konungariket var starosta titel för en kunglig ståthållare (lat. *generalis capitaneus*) eller slottsfogde. A—d J.

Starotjerka'sk. Se Novotjerkask.

Starove'rtser. Se Raskolniker.

Starowolski, Szymon, polsk historiker, f. 1588, d. 1656, företog med furstarna Konstantin och Jan Ostrožskij en längre studieresa i västra Europa och blef sedan sekreterare hos kronhetmanen J. K. Chodkiewicz. Frukten af en ny studieresa blef hans biografiska verk *Życiorysy sławnych i uczonych Polaków* (Lefnadsteckningar af berömda och lärda polacker; 1624). 1639 blef han prästvigd och 1654 domherre i Krakau. Han anses som 1600-talets främste historiker i Polen och var mycket produktiv: *De rebus Sigismundi I libri IV* (1616), *Sarmatiæ bellatores* (1631, 1734), *Scriptorum polnicorum Hecatontas* (1625, 1733), *Reformacya obyczajów polskich* (omtryckt 1692), *Eques Polonus* (1628), *Polonia sive status regni Poloniæ descriptio* (1632), *Opisanie królestwa Polskiego za czasów Zygmunta III* (tr. 1765), *Dwór cesarza tureckiego* (1646; 7:e uppl. 1858), *Monumenta Sarmatorum* (1655) m. fl. I handskrift bevaras (i Lembergs Ossolinskiska bibl.) hans skildring af svensk-polska kriget 1655. A—d J.

Starr, Starrgräs, *bot.* Se Carex.

Starr, *med.* 1. Grå starr l. Katarakt (lat. *catara'cta*) beror därpå, att kristall-linsen inuti ögat fördunklas, och utgöres ingalunda af en hinna i ögat, såsom läkarna fordom antogo och som ännu åtskilliga personer utom läkaryrket föreställa sig. Den grå starren förekommer i alla åldrar, vanligare dock hos gamla personer. Linsen undergår med tiden hos alla en förändring, bestående däruti, att den blir alltmer hård; dess kärna begränsar sig mera från barksubstansen, och just i det mellanliggande lagret uppträda i regel

dunklare punkter och strimmor, början till grå starr. Härvid stannar det dock hos de fleste, och synförmågan inskränkes ej däraf i märkbar mån. Hos andra går fördunklingen vidare, och nu uppstår skymmel för synen småningom och, om patienterna hinna upplefva det, fullkomlig oförmåga att se, äfven större föremål. Till sist inträffar blindhet, dock ej så fullständig, att förmågan att urskilja mörker från ljus förloras, så framt ingen annan sjukdom i ögat förefinnes. Starren är då knvad man kallar mogen och färdig att opereras. I nödfall kan man operera något tidigare, men erfarenheten har till fullo ådagalagt, att resultatet af sådana operationer i regel är mera vanskligt.

Men äfven hos yngre personer kan grå starr uppkomma, utan att man därtill kan, i de flesta fall åtminstone, spåra orsaken. Vissa allmänna sjukdomar, såsom sockersjuka, betinga uppkomsten af grå starr, men i synnerhet är det andra sjukdomar inuti ögat, som därvid äro fruktsamma. En mängd inflammationer i ögats olika delar, i all synnerhet de kärlrikaste, regnbågshinnan och kärlhinnan, kunna genom nutritionsrubbningarna medföra grå starr. Således visar den sig äfven vid glaukom (grön starr), då denna för länge sedan åstadkommit fullständig blindhet. Just därför är det af yttersta vikt att noggrant pröfva synförmågan hos patienter, som lida af grå starr. Kan ej skillnad mellan ljus och mörker fullt tydligt uppfattas eller kan patienten ej redogöra för, i hvilken riktning ljuskällan befinner sig, då är förhållandet i hög grad misstänkt; är blindheten fullständig, kan ingen operation för starren skaffa den ringaste del af synen tillbaka. Hos mycket närsynta personer, hvilka ej sällan träffas af s. k. retinalaflossning och slutligen bli kataraktösa, är faran för en resultatlös operation alltid mycket stor, äfven om någon grad af ljusperceptionsförmåga finnes kvar. Grå starr uppkommer äfven, om linsen såras; genom i ögat inträngda främmande kroppar, knif- och glasspetsar, skärfvor af glas eller sten m. m., kan, äfven om de ej stanna kvar, linsens kapsel bli öppnad. Linsens massa kommer då i beröring med vätskan i främre kammaren, och dess fördunkling är oundviklig. Detta slag af starr förekommer i vissa länder, och däribland i vårt, mycket oftare än i andra, till följd af, att så många ha att förrätta arbeten, som mera än andra utsätta för sådana olyckor. Bergsprängare och smedsarbetare lämna en förfärande stor kontingent till dessa s. k. traumatiska (d. v. s. genom yttre åverkan framkallade) starrar. Ofta nog är starren härvid det jämförelsevis minsta onda; de främmande kropparna stanna nämligen, när de ej utgöras af järnflisor och kunna aflägsnas med magnet, mestadels kvar i ögat och kunna göra vida mera skada än starren; inflammationer, ibland häftiga, ibland mera smygande, ödelägga esomoftast ögat, och det allra värsta är, att denna inflammation kan sprida sig till det andra ögat och däri förorsaka en obotlig inflammation och förlust äfven af detta. Det ursprungligen träffade ögats borttagande i tid är fördenskull ofta påkalladt, just med hänsyn till möjligheten af denna s. k. sympatiska ögoninflammation (hvilken visserligen äfven kan förekomma vid andra tillfällen än traumatisk starr). Äfven hos barn förekommer starr, ja så tidigt, att dess egenskap af medfödd ej låter sig bestridas. Vanligen går det med denna som med åldersstarren: den tilltar småningom, tills hela linsen blifvit fördunklad. Men i andra fall är fördunklingen stationär, d. v. s. går ej öfver de gränser, som den från början innehaft. Åtskilliga former af sådana stationära starrar förekomma, den vanligaste den, då endast ett intermediärt lager, såsom en sammanhängande hylsa, är fördunkladt, midten och periferien däremot fullt klara. I sådana fall kunna patienterna se hjälpligt nog, antingen tvärsigenom den tunna hylsans båda väggar eller på sidan om densamma. Är synen otillräcklig, hjälpes saken i vissa fall bäst ej med en vanlig starroperation, utan med bildande af en förlängd, artificiell pupill, som insläpper ljusstrålarna på sidan om det fördunklade partiet. Hos äldre personer är starren vanligast hård till sin hufvudmassa; endast de ytligaste lagren äro mjukare. Hos barn är den tvärtom i regel lös; hos medelålders personer består starren vanligen af en liten fast hinna med ett rikt lager lös barksubstans. Där inflammationer i iris och ciliarkroppen framkallat starrbildningen, kan starren bli än mera fast, ja till större eller mindre del kalkvandlad ("kritstarr"), och där är den dessutom fastväxt vid iris, hvilket fordrar särskilda försiktighetsmått före och under operationen.

Igenkännandet af grå starr är i dess början svårt, åtminstone vid direkt undersökning. Pupillen kan se ganska svart och klar ut och starren ändå vara tämligen långt framskriden. Med ögonspegelundersökning och vid sned belysning (medelst koncentration med en glaslins från lämplig ljuskälla i mörkt rum) upptäckas dock af en van undersökare äfven de obetydligaste fördunklingar i ögats lins, liksom i dess ljusbrytande medier i öfrigt. Då starrbildningen framskridit längre, synes den som en hvitgul eller gråbrun fläck i pupillen. Om mognadstiden för grå starr hos äldre personer kan man aldrig med full säkerhet yttra sig. Äro strimmorna många och oregelmässiga, häntyder detta på en hastigare utveckling, de finare och mera reguljära på en långsammare. Men ganska ofta inträffar motsatsen af hvad man väntat. Fall ges, då en starr, som i början utvecklar sig hastigt, därefter står nästan stilla år, ja årtionden igenom; i andra kan den bli mogen på ett år. Så länge starren uppträder endast i det ena ögat, bör den icke opereras. Synen blir i bästa fall så olika på båda ögonen, att patienterna ha af sin nyvunna syn mera obehag än gagn, ja öfver hufvud bör med operationen väntas till den tidpunkt, då det andra ögat ej mera gör väsentligt gagn, ifall, såsom oftast är förhållandet, starrbildningen försiggår ojämnt på båda ögonen. Ingenting annat hjälper för grå starr än operation, och intet medel finnes, som kan hindra dess utveckling. Alla kurer medelst ögonvatten, elektricitet eller hvad de heta må äro absolut vanmäktiga, och detta är t. o. m. ej alltid deras värsta fel. Operationsmetoden rättar sig efter omständigheterna. Hos unga personer och för mjuka starrar gör man operation medelst en nål, som införes i ögat och öppnar linsens kapsel, s. k. *discission*. Linsmassorna komma i beröring med vattenvätskan, som efter hand absorberar hela starren. Dock kan man bli nödd att göra operationen om igen. Den grå starren hos äldre personer

opereras numera uteslutande genom starrens uttagande ur ögat, s. k. *extraktion*. Till operationen hör en incision i hornhinnans periferi, vanligast gjord uppåt och mer eller mindre bågformig; i vissa fall uttagande af ett stycke iris; öppnande af linskapseln med särskildt instrument och den fördunklade linsens utkramande ur ögat. Så mycket som möjligt måste alla starr-rester aflägsnas och såret därefter noggrant renas. I vanliga fall läkes detta inom andra till tredje dagen. Ibland förekomma visserligen, utan att något obehag vid operationen inträffar, efteråt inflammationer, som i mer eller mindre grad omintetgöra resultatet; dock har detta missförhållande blifvit alltmera sällsynt, sedan operationens teknik blifvit fullkomnad och den aseptiska metoden, i tillämpliga delar, tagits till hjälp. I forna tider ansåg man det redan för ett godt resultat, om 3 af 5 starrextraktioner lyckades väl; nu har man kommit därhän att anse 2 fall fullständig synförlust och 6 à 8 med halfgod syn af 100 opererade ögon såsom ett ej mer än tillbörligt resultat. Efter operationen måste patienterna bära glasögon, så starka, att de ersätta den ljusbrytning, som normalt sker genom ögats lins, till följd af ackommodationens förlust, olika glas för olika afstånd. — Hos husdjur förekommer grå starr jämförelsevis sällan, utom hos äldre hundar, som ganska ofta angripas af detta lidande.

2. Svart starr var före ögonspegelns upptäckt i allmänhet beteckning för de fall af fullständig blindhet, amauros, vid hvilka pupillen har sitt normala, svarta utseende, och denna benämning fortlefver ännu i folkspråket. Med nutida hjälpmedel kunna blindhetens orsaker i regel fastställas, och amaurosen benämnes efter den sjukdom, af hvilken den uppkommit. — Däremot finns i mera sällsynta fall en verklig svart starr, som emellertid är en varietet af den grå starren och ger lika goda utsikter för operation som denna. Den uppkommer, om linsen hårdnar i sin helhet. Då det nämligen är de mjukare ytlagren, som ge pupillen det gråa utseendet vid den vanliga starren, företer den i stället vid denna starrform en mörkbrun eller gråbrun färg. — 3. Grön starr. Se Glaukom. 1—2. Rsr. (G—d.)

Starrfamiljen, *bot.*, namn på fam. *Cyperaceæ*.

Starrgräs, *bot.* Se Carex

Starrkärr (Stärkered), socken i Älfsborgs län, Ale härad. 7,777 har. 3,041 inv. (1916). S. bildar med Kilanda och Nödinge ett pastorat i Göteborgs stift, Domprosteriets norra kontrakt.

Starrkärr, *landtbr.*, kärr (se d. o.), hvars växtlighet utgöres hufvudsakligen af starr och närbesläktade växter, användas i norra Sverige till slåtterängar och bete och kunna, där marken årligen öfversvämmas af slamförande älfvatten, lämna en betydande foderskörd, om än af grof beskaffenhet. I södra och mellersta Sverige användas de föga till foderskörd. Af växtlighetens lämningar bildas en seg, men för odling godartad torf. H. J. Dft.

Stars and stripes [stä'ś en strä'pś], eng. (''stjärnor och strimmor''), ett ofta användt namn på Amerikas förenta staters flagga (''stjärnbaneret'').

Starsjina' (af ry. *star*, gammal), en kommunal tjänsteman i Ryssland (se d. o., sp. 1424). I Lill-Ryssland var starsjina beteckning för den samling af män, som innehade ämbeten och bildade en rådgifvande korporation i kosacksamhället. I slutet af 1500-talet utvidgades begreppet, så att det kom att innefatta äfven ättlingar af statstjänare och sådana, som fått jord af staten, bildande ett slags adelsklass. A—d J.

Starspangled banner' [stä'spängld bä'nə], eng. Se Nationalsång.

Start (af eng. *start*), *sportt.*, början af en täfling (t. ex. kapplöpning, kapprodd o. s. v.). Vid kapplöpning (se d. o.) samlas de täflande på fastställd tid och defilera förbi domaren, innan de bege sig till starten. På väg till startplatsen sätter man hästarna vanligen i en förberedande galopp (eng. *preliminary canter*) för att lämna åskådarna tillfälle att bedöma deras ''kondition'' (krafttillstånd) samt för att sätta deras lungor och ben i gång för den stundande täflingen. Bakom startpålen ordnas de täflande i en genom lottdragning bestämd ordning (se fig. 1), så att lägsta numret kommer närmast banans innersida. Startern ger tecken till täflingens början, i regel genom att fälla en s. k. startflagga och uttala kommandoordet ''rid'', eller genom en s. k. startmaskin (vid täflingar till fots eller kappsegling o. s. v. ges vanligen signalskott som tecken till start). Vid hästkapplöpningar sker starten i skridt, och de täflande skola vara inrättade på en linje (fig. 2), innan de passerat startpålen, då startflaggan fälles; i annat fall är starten ogiltig, s. k. falsk start. Miss-

Start, fig. 1. Täflande i kapplöpning ordnas för starten.

ckas starten, hålles flaggan uppe, och de täflande kola då vända tillbaka för att på nytt ordna sig. Startmaskinen (fig. 3), som numera allmänt används i utlandet vid slätlöpningar, har

Fig. 2. Starten försiggår.

Fig. 3. Start med startmaskin.

ett bredt band, bakom hvilket hästarna ordnas och som på starterns tecken springer upp i luften, då täflingen är färdig att börja. Starten är något af det viktigaste vid många täflingar, särskildt på korta distanser; blott för en längre löpning, såsom steeple-chase, är starten af underordnad betydelse. Den täflande, som ej genast efterkommer starterns tillsägelser eller försöker att i starten vinna otillbörligt försprång, kan på starterns anmälan till skiljedomstolen frånkännas pris och äfven på annat sätt bestraffas. Startern allena afgör öfver startens riktighet. B. C—m.

Starta (af eng. *to start*), börja (en täfling, en färd eller affär o. s. v.).

Starter (eng. *starter*), *sportt.*, startledare. Jfr Start.

Startflagga, *sportt.* Se Start.

Startmaskin, *sportt.* Se Start.

Startmotstånd, *elektrot.*, detsamma som pådragningsmotstånd, igångsättningsmotstånd (se Elektriska maskiner, sp. 275).

Startplats, *sportt.* Se Start.

Startpåle, *sportt.* Se Start.

Sta'ryj, fem. sta'raja, sta'ra, afledt sta'ro, gammal, förekommer i många slaviska ortnamn.

Sta'ryj By'chov, kretsstad i ryska guv. Mohilev, vid Dnjepr. 6,951 inv. (1900). S. var under polska tiden en af Hvita Rysslands starkaste fästningar och kom 1772 till Ryssland. J. F. N.

Sta'ryj Krym, stad i ryska guv. Taurien, på halfön Krim, 25 km. v. om Fedosia. 3,330 inv. (1897). S. var på 1200-talet kanens af Krim residensstad. J. F. N.

Sta'ryj Margelan. Se Margelan.

Sta'ryj Merv. Se Merv, sp. 198.

Sta'ryj Oskol, stad i ryska guv. Kursk, vid floden Oskol. 16,662 inv. (1897). Liflig handel med säd, boskap, talg, honung, salt och hampa. (J. F. N.)

Stas (af lat. *stāre*, stå), blodstockning (se d. o.).

Sta's, Jean Servais, belgisk kemist, f. 1813 i Louvain, d. 1891 i Bruxelles, studerade medicin i Gent och blef sedan professor vid militärakademien i Bruxelles. Sedan 1841 var han medlem af Belgiska akad. S. började sin vetenskapliga bana med undersökningar inom den organiska kemiens område, bl. a. ang. floridzin och acetol. Han studerade också solljusets natur. 1841 utförde han tills. med Pariskemisten J. B. Dumas

på dennes laboratorium ett arbete om kolets atomvikt jämförd med syrets. Berzelius hade funnit förhållandetalet 76,2 till 100. S. och Dumas funno 75:100, d. v. s. 3:4. Detta enkla förhållande föranledde S. att tro på den af Prout upp-

ställda hypotesen, att grundämnena voro uppbyggda af något ur-grundämne, troligen väte. Berzelius yttrade sig tviflande om denna hypotes och äfvenledes om S:s resultat, men dessa bekräftades genom nya undersökningar af S. 1842—45. S. fastställde sedermera för att pröfva sagda hypotes, med en dittills ouppnådd noggrannhet, atomvikterna för kväfve, klor, svafvel, kalium, natrium, bly och silfver (1860). Hans slutresultat blef emellertid kullstörtande för Prouts hypotes. Marignac återupptog emellertid Berthollets gamla åsikt, att de kemiska ämnena ej ha konstant sammansättning. Denna vederlades i ett nytt grundligt arbete af S. (1865). S. blef genom dessa arbeten sin tids främste analytiske kemist och erhöll därför af Royal society Davy-medaljen 1885. S. utförde också viktiga arbeten inom den tekniska kemien och rättskemien (påvisande af alkaloider i animala substanser). S:s *Oeuvres complètes* utgåfvos 1894 i 3 bd. S. invaldes i sv. Vet. akad. 1889. S. A—s.

Sta'simon (grek., "ståndkör"), i det forngrekiska dramat en större i lyriska versmått affattad körsång, som tjänade att utfylla uppehållet mellan två af de hufvudafdelningar (*epeiso'dia*) i den dramatiska handlingen, hvilka närmast motsvara det moderna dramats akter. Körsången var åtföljd af dansrörelser. Namnet S. innebär således icke, att kören under denna sång stått orubbligt stilla, utan endast att den från början däraf befunnit sig på sin plats i orchestran, i motsats till *parodos*, den sång, under hvilken kören gjorde sitt intåg. A. M. A.

Stasinos, forngrekisk episk skald. Se Kykliska skalder.

kade nitiskt för folkskoleväsendet i Petersburg och utgaf flera läroböcker i historia. 1865 uppsatte han den förträffliga tidskriften "Vjestnik jevropy", i hvilken han publicerade många artiklar af sin egen penna. I Petersburgs kommunala lif spelade han ock en framstående roll. A—d J.

Staspapill (se Stas), *oftalm.*, en med ögonspegeln iakttagbar, väsentligen af venös blodstockning och svullnad bestående sjuklig förändring af den del af synnerven, som ligger ini ögat, den s. k. papillen. Den orsakas i regel af sjukdomar i hjärnan, oftast tumörer eller sådana, som äro förbundna med höjdt hjärntryck (se d. o.), men äfven af andra. Liknande förändringar af synnervspapillen kunna f. ö. uppkomma genom inflammation i densamma (se Ögonsjukdomar). G—d.

Stassfurt [-fort], stad i preussiska reg.-omr. Magdeburg (prov. Sachsen), vid Bode samt S.—Schönebeck-, S.—Löderburg- och Güsten—Eislebenbanorna. 16,794 inv. (1910). S. är medelpunkten för den storartade kaliindustrien, som länge försett nära nog hela världen med dess behof af kalisalter för tekniskt och jordbruksändamål (se vidare Stassfurtsalter). (J. F. N.)

Stassfurtit, *miner.* Se Boracit.

Stassfurtsalter, *geol.*, *kem.* o. *tekn.*, kaliumhaltiga salter, som erhållas ur de i närheten af staden Stassfurt (se d. o.) förekommande saltlagren. Redan 1227 omtalas Stassfurts saltkällor och saltbrunnar. 1452 anlades nya s. k. konstbrunnar, och under senare hälften af 1700-talet erhöllos ur 30 saltpannor årligen omkr. 30 mill. kg. salt. 1843 anträffades vid borrning fast bergsalt

Stassfurtsalter, fig. 1. Vy af en kaligrufva (Vienenburg i Hannover).

Stasiule'vitj, Michail Matvjejevitj, rysk historiker och publicist, f. 1826, d. 1911, blef 1859 e. o. professor i historia vid Petersburgs universitet, men afgick efter studentoroligheterna 1861. Han var 1862—66 medlem af den ministeriella kommittén för folkupplysningen, ver-

(se d. o.) på 256 m. djup. Sedan 1851—56 två schakt nedsänkts till saltlagret, befunnos de öfre delarna af detta så rika på magnesiumsalter, att de till en början ansågos böra undanröjas som odugliga. Vid närmare undersökning fann man emellertid, att dessa s. k. abraumsalze

genom sin höga kalihalt i själfva verket voro ytterst värdefulla "edelsalze". Det är just dessa salter, som sedan 1861 blifvit tillgodogjorda icke blott vid Stassfurt och på andra ställen i prov. Sachsen, utan äfven i Anhalt, Hannover, Mecklenburg och Braunschweig, i snabbt stigande skala, så att 1911 tyska kalisyndikatet omfattade 69 olika kalibergverk (fig. 1).

Saltlagren under denna del af det nordtyska låglandet, det s. k. Magdeburg—Halberstadtbäckenet, äro af en ofantlig mäktighet. Så t. ex. har man vid Sperenberg, s. om Berlin, borrat 1,460 m. i bergsalt, utan att uppnå underlaget. Om saltlagrens uppkomst ha två olika teorier gjort sig gällande. Enligt den äldre (Ochsenius m. fl.) har denna trakt utgjort ett inhaf, som endast genom under loppet af årtusenden. Uti den härigenom bildade restsjön vid Stassfurt, som från omgifvande stäppländer mottog många saltrika tillflöden, utkristalliserade årligen (under den kalla årstiden) ett lager af stensalt samt (under den varma) en rand af anhydrit, hvarigenom bildades den s. k. anhydritregionen (se nedan). Och när härigenom moderlutsalterna anrikats tillräckligt, började successivt afsättning af polyhalit, kieserit och karnallit (se nedan).

Efter saltlagrens mineralogiska sammansättning ha (af Bischoff) vid Stassfurt urskilts 4 olika "regioner". Underst 1) anhydritregionen, som har en mäktighet af omkr. 300—500 m., och utgöres af bergsalt i omkr. 8—10 cm. tjocka skikt, åtskilda af omkr. 6 mm. tjocka ränder af anhydrit

Fig. 2. Takbrytning och utschaktning af kalisalt.

ett grundt och smalt sund stått i förbindelse med världshafvet och som själft haft så obetydligt tillflöde af sött vatten, att saltvatten oupphörligt måst strömma in för att ersätta, hvad som bortgått genom afdunstning. Sedan detta pågått tillräckligt länge, började fasta salter utkristallisera på inhafvets botten, hvarvid först det i hafsvattnet i största mängd förekommande, klornatrium, $NaCl$, samt det mest svårlösliga, kalciumsulfatet, $CaSO_4$, utskildes, hvarpå, allteftersom hafsvattnets öfriga salter, klorider och sulfat af kalium och magnesium, blefvo tillräckligt anrikade i inhafvets vatten, äfven dessa började afskiljas i en eller annan form, som polyhalit, kieserit, karnallit etc. Enligt den nyare, af geologerna numera allmänt omfattade insjöteorien (J. Walther) voro under ifrågavarande geologiska period, den permiska, Nord-Tyskland och angränsande länder täckta af en ofantlig insjö, med salt vatten, som intorkade (se d. o.), $CaSO_4$. Uppåt öfverlagras anhydritregionen af 2) den omkr. 40—60 m. mäktiga polyhalitregionen, i hvilken bergsaltet växellagrar med ränder af det tredubbla saltet polyhalit (se d. o.): K_2SO_4, $2CaSO_4$, $MgSO_4$, $2H_2O$. Härpå följer 3) kieseritregionen, där bergsaltet är uppblandadt med kieserit (se d. o.), $MgSO_4$, H_2O, och karnallit (se d. o.), KCl, $MgCl_2$, $6H_2O$. Därigenom att karnalliten mer och mer tar öfverhand, öfvergår sistnämnda region i 4) karnallitregionen, som med en mäktighet af omkr. 30—40 m. betäcker hela saltlagret och lämnar det hufvudsakliga råmaterialet för den stora kaliindustrien. Karnallitregionen utgöres af 55 proc. karnallit, 26 proc. bergsalt, 17 proc. kieserit och 2 proc. anhydrit, hvarjämte här och där träffas bollar af boracit (se d. o.). — Öfver karnallitregionen anträffas ett 4—10 m. mäktigt lager af s. k. saltlera, hvilken utgör

det skyddande täcke, som hindrat de lättlösliga salternas upplösning, när trakten under senare geologiska perioder blef öfversvämmad af vatten. Häröfver anträffas på några ställen ett yngre bergsaltlager om 40—120 m., utmärkt af mycket större renhet än det äldre bergsaltet.

Utom de ofvan anförda ursprungliga l. primära salterna anträffas descendenta l. sekundära saltmineral, som uppkommit ur de förra genom inverkan af vatten, hvars verkan i allmänhet bestått i upplösning af den lättlösliga magnesiumkloriden. Af karnallit + bergsalt har härigenom uppstått s. k. *sylvinit*, en blandning af kaliumklorid (sylvin, se d. o.) med natriumklorid; af karnallit + kieserit har bildats dubbelsaltet *kainit* (se d. o.), KCl, $MgSO_4$, $3H_2O$. Om vattnets inverkan skett vid högre temperatur, öfver 73°, ha karnallitregionens mineral ombildats till s. k. *hartsalz*, en blandning af sylvinit med kieserit. Till de sekundära stassfurtsalterna hör äfven *schönit* (se d. o.), äfven kalladt *pikromerit*, K_2SO_4, $MgSO_4$, $6H_2O$, som dock förekommer i mindre mängd än kainit.

Brytningen af salterna sker genom sprängning med svartkrut (se fig. 2). Af de uppfordrade salterna användas den mesta kainiten samt bättre sorter af sylvinit och hartsalz direkt som gödselmedel, synnerligast inom Tyskland, medan karnallit och fattigare råsalter i många klorkaliumfabriker genom omkristallisering ur vatten förarbetas för renare fabrikat: klorkalium, kaliumsulfat och kaliummagnesiumsulfat, jämte en rad biprodukter, såsom bittersalt, glaubersalt, klormagnesium, magnesia, brom och borsyra. Enligt lagen af 1910 står kalisaltförsäljningen under statens öfverinseende, och salterna fördelas i 5 grupper, för hvilka maximipris äro fastställda:

1) klorkalium med minst 80 proc. KCl = 50 proc. K_2O; 2) sulfat: K_2SO_4, med minst 42 proc. K_2O samt kaliummagnesiumsulfat; 3) kaligödselsalter med 20—22, 30—32 och 40—42 proc. K_2O; 4) kainit, hartsalz och sylvinit med 12—15 proc. K_2O, och 5) karnallit med 9—12 proc. K_2O.

Klorkalium och kaliumsulfat användas, förutom som gödselmedel, i stor utsträckning för framställning af andra kaliumföreningar, såsom kalisalpeter, alun, kaliumklorat, kaliumkromat, pottaska och kaustikt kali. Af de högprocentiga salterna exporteras under normala förhållanden ofantliga massor till utlandet, i synnerhet till Förenta staterna. Produktionen uppskattades 1909 till ett värde af öfver 100 mill. mark. Till Sverige importerades 1913 i form af Stassfurtsalter 19.000 t. rent kali (K_2O), till ett värde af 5,48 mill. kr. För stassfurtsalternas utforskande bildades 1906 Verband für die wissenschaftliche erforschung der deutschen kalisalzlagerstätten.

Litt.: Hj. von Feilitzen, "Ett besök vid kaligrufvorna i Stassfurt" (bilaga till "Sv. mosskulturföreningens tidskr." 1905, n:o 2), J. H. van't Hoff (se denne), "Zur bildung der ozeanischen salzablagerungen" (I, 1905, II, 1909), och R. Görgey, "Die entwickelung der lehre von den salzlagerstätten" (i "Geologische rundschau", 1911), med många litteraturhänvisningar. K. A. V—g.

Staszów [sta'ʃov], ry. *Stasjev*, stad i ryskpolska guv. Radom, vid Czarna, biflod till Weichsel. 8,500 inv. (1897). J. F. N.

Staszyć [sta'ʃytj], Stanislaw Wawrzyniec, polsk författare och politiker, f. 1755, d. 1826, studerade i Tyskland och Frankrike, var en tid lärare i franska vid Zamojskis akademi i Zamość och blef 1808 president i Towarzystwo przyjaciól nauk i Warschau. Han öfversatte 1779—85 arbeten af Racine, Buffon, Florian och Thomson. Som historiker gjorde han sig bemärkt genom en studie öfver *Jan Zamojski* (1785). En framstående roll spelade han i Polens historia under och efter delningsperioden; varm anhängare af Rousseaus politiska åsikter, ifrade han kraftigt för demokratiska reformer och folkbildning. Af stort politiskt värde är hans *Przestrogi dla Polski z terazniejsznych Europy związków i z praw natury wypadające* (1790). Efter Napoleons störtande utgaf han *Myśli o równowadze politycznej w Europie* (Den politiska jämvikten i Europa 1815). Hans samlade skrifter utgåfvos 1815—21. Biografier öfver S. af Zawadzki (1860) och Wojewodzki (1879). A—d J.

Stat (af lat. *sta'tus*, ställning, fast ordning). 1. *Politiskt samhälle.* Hvad som i första hand karakteriserar staten är, att den utgör en till fortbestånd, oberoende af individernas växling, organiserad sammanslutning af människor. Såsom en sådan är staten en art af samhälle (se d. o.), men skiljer sig från andra samhällen däruti, att dess öfverindividuella ordning är en rättsordning (se Rätt 2) och att den tvångs- l. härskarmakt, som ytterst garanterar dennas giltighet, är ursprunglig, ej förlänad. I andra samhällen regleras nämligen sammanlefnaden ej genom en af tvångsmakt garanterad rättsordning, utan genom sed, religion eller moraliska inflytanden; eller, om i dessa samhällen finnes en viss tvångsmakt (t. ex. i kommuner), är den ett utflöde af statens härskarmakt, är således ej ursprunglig. Staten kan därför definieras som ett samhälle med ursprunglig härskarmakt (jfr Statsmakt). Det, som angår staten, plägar betecknas med ordet *politiskt* (jfr Politik); det, som angår andra samhällen, med ordet *socialt*. — Emedan människan, såsom redan Aristoteles påvisade, till sin natur är en samhällsvarelse (*zōon politiko'n*), ha människorna alltid lefvat i samhällen. Dessa saknade och sakna emellertid hos primitiva folk utbildad statskaraktär, men alltid finnes dock i det primitiva samhället en tendens till sådan, och potentiellt kan därför människan sägas vara också en statsvarelse. Aktuell blir emellertid staten för henne först vid högre utveckling. I allmänhet har det slags icke-statliga samhälle, hvarur staten utvecklat sig, varit *släktsamhället* (det *gentiliska samhället*), oeg. äfven kalladt *släktstaten*, som i sin ordning leder sitt ursprung från familjen. Öfver denna hade under den s. k. patriarkaliska tiden husfadern en oinskränkt och allt omfattande härskarmakt, och en fristående patriarkalisk familj skulle därför kunna synas ha varit stat, men den var det dock ej, ty rättsordningen gäller här ej ett genom generationer fortbestående samhälle, då hvarje familj omfattar blott en generation. Den ur familjen framvuxna släkten utgör däremot ett samhälle af successiva generationer och uppfyller

därför den fordran på potentiell kontinuitet, som måste ställas på staten. Men ej heller släktsamhället utgör en verklig stat, ty det har ej egen (ursprunglig) härskarmakt, utan dess myndighet är ett lån från familjemakten, hvarför såsom medlemmar däraf räknas endast personer, som härstamma eller fingeras härstamma från urfamiljen. Den verkliga statens rättsordning är däremot dess egen och gäller alla inom statens maktområde, oberoende af härstamning. Åtminstone sedan nomadlifvet öfvervunnits, sträcker sig statens makt äfven öfver det *landområde*, där statsmedlemmarna (folket) äro bosatta, och den fullt utvecklade staten kännetecknas därför af ursprunglig härskarmakt ej blott öfver sina medlemmar — det folk, som bildar staten —, utan ock öfver ett visst landområde. Är detta så stort, att det omfattar en flerhet samhällen utan suverän statsmyndighet (se Suveränitet), kallas staten ett *rike*. När antikens folk, greker och romare, öfvergingo till statslif, blef emellertid hos dem statens område blott en befäst stad med dithörande landsbygd, och den grekisk-romerska staten var därför principiellt *stadsstat*, hvarför det grekiska namnet på stat, *po'lis*, också betyder stad. Då ett stadsområde ej kan obegränsadt utvidgas, blef följden, när under antiken en storstat, det romerska världsriket, uppstod, till en början ett tryckande öfvervälde till förmån för staden Rom och därefter sönderbrytning af den efter en stadsstats behof lämpade republikanska författningen. Statsidéns genombrott hos greker och romare utmärktes dessutom däraf, att det var de gamla gentiliska (släkt-) myndigheterna, som här öfvertogo handhafvandet af statsmakten. Denna blef därför i den antika staten lika socialt obegränsad som släktsamhällets ur den husfaderliga myndigheten uppkomna makt varit, och då familjens och släktens sammanhållning i främsta rummet berott af religiös gemenskap (kult), blef den antika staten till sitt innersta väsen ett kultsamhälle, hvars religionsbruk individen måste, åtminstone till det yttre, ovillkorligt iakttaga. Principiellt var därför enligt antik åskådning individen endast statsborgare, och med frihet menades endast rätt att deltaga i statsmaktens utöfning (*politisk frihet*), men ej rätt för individen till en emot statstvång lagligt afgränsad personlig frihetssfär (*personlig frihet*). Hos germanerna, genom hvilkas inträde i historien nya möjligheter öppnades för statslifvets utveckling, var visserligen staten till en början också inskränkt till ett mindre område (landskap, fylke), men detta utgjorde ej ett slutet stadsområde, utan en öppen landsbygd, hvarför uppkomsten af stora stater (riken) ej här var förenad med samma vanskligheter som hos antikens folk. Dessutom framträdde statsmakten hos germanerna från början lösgjord från släktbanden, nämligen i tinget (jfr Germaner, sp. 1040 ff.), och hade därför ej den sociala omfattning som den antika, till sitt ursprung gentiliska statsmakten. Samtidigt med germanernas inträde i historien bröt också den kristna åskådningen igenom, enligt hvilken människan är ej blott statsborgare, utan framför allt danad till medlem i Guds rike. Till följd af germansk och kristen uppfattning ha därför inom det västerländska civilisationsområdet de personliga frihetsrättigheterna (''de negativa medborgerliga'') småningom betryggats emot staten (se Medborgerliga rättigheter). Hvad den religiösa friheten angår, skedde detta till en början på så sätt, att religionens vård h. o. h. undandrogs staten och öfvertogs af ett internationellt kyrkligt samhälle — den katolska medeltidskyrkan, hvilken gjorde anspråk på att såsom varande af ett högre — gudomligt — ursprung än staten få legitimisera och behärska denna, därvid begagnande dess maktmedel för att i sitt intresse utöfva samvetstvång. Genom reformationen emanciperades staten från denna kyrkliga teokratism (jfr här nedan). Den då uppkomna gammalprotestantiska *statskyrkan* liknade dock så tillvida den antika kultstaten, att den omfattade alla statsborgare och själf var en statsinstitution, men skilde sig därifrån genom kraftet, att dess rent religiösa angelägenheter skulle ordnas enligt dess egna principer. Numera är inom kristenheten i allmänhet till betryggande såväl af statens självständighet som af religionsfriheten förhållandet mellan stat och kyrka så ordnadt, att antingen stat och kyrka äro fullständigt skilda — frikyrkoväsen — eller ock, att staten väl understöder och i viss mån kontrollerar kyrkliga samfund inom sig, men ej tvingar sina medlemmar att tillhöra dem (jfr Religionsfrihet). Visserligen måste, för att statsmyndigheten ej skall prisges åt enskildt godtycke, staten alltid ha den formella rätten att begränsa den personliga frihetssfärens omfång, men rättsmedvetandet fordrar nu, att detta ej sker i större utsträckning, än den statliga sammanlefnaden gör nödvändigt, och genom ''rättighetsförklaringar'' eller annan lagstiftning ha därför de flesta moderna stater fastställt en personlig frihetssfär och förpliktat sig själfva att ej godtyckligt rubba dess gränser. — Till statslifvets grund och uppkomst ha åtskilliga förklaringar försökts. En är den från Österlandets monarkier härstammande teokratiska, enligt hvilken Gud är statens grund — omedelbart eller enligt den medeltida teokratismen medelbart genom kyrkan — och styr den genom monarken såsom sin ställföreträdare. Då blir monarkiskt envälde den enda riktiga statsformen och statslifvets utveckling genom mänsklig inverkan utesluten, men om också statslifvets ursprung är människans gudaborna förnuftighet, som fordrar sammanlefnadens reglerande genom *rätt*, och så till vida all statsmyndighet kan sägas vara ''af Gudi'', så innebär detta ej — lika litet som vid andra yttringar af människans förnuftiga natur —, att statslifvets utformning är undandragen mänsklig handlingsfrihet och att en viss form däraf är af Gud föreskrifven. Också uppställde den antika filosofien en annan förklaringsgrund, nämligen människans natur, och denna riktiga tanke upptogs af Machiavelli (se d. o.) i hans kamp mot medeltidens kyrkliga teokratism, men förrycktes af honom till en brutal maktlära. Från samma utgångspunkt försökte däremot sedermera den naturrättsliga skolan (se Naturrätt) vinna en rationell och rättslig förklaring till statslifvet. En sådan trodde den sig ha funnit, då den lät staten uppstå genom ett fritt, men juridiskt bindande fördrag: samhällsfördraget (se d. o.), mellan förut statlösa individer. Statsmyn-

digheten, hvars uppgift är att tygla individernas godtycke, kan dock ej härledas ur individernas godtycke, och då juridiskt bindande rätt förutsätter statens härskarmakt, kunde ej det fingerade samhällsfördraget, som antogs ha gett upphof till staten, innebära den fasta juridiska rättsgrund för staten, som naturrätten därmed trott sig vinna. Också har man numera i allmänhet afstått från att söka en juridisk grund till staten. Man nöjer sig med att i denna liksom i mycket annat i vår värld se ett *faktum*, som ej kan juridiskt härledas. Däremot betraktas staten som *källan* till all juridisk rätt. Grunden till den juridiska rätten *i staten* blir då ej en föregående juridisk rätt, som i sin ordning skulle kräfva en juridisk rättsgrund och så i oändlighet, utan ett i människans väsen inneboende nödvändigt postulat. Detta är ej det Machiavelliska maktbegäret, utan människans behof att göra sig gällande som förnuftsvarelse. Såsom sådan har hon visserligen ett eget personligt ändamål, som hon endast genom personlig självverksamhet kan tillgodose, och det är därför hon behöfver en personlig frihetssfär; men å andra sidan har hon i sin egenskap af samhällsvarelse ändamål, som kunna främjas endast genom samverkan med andra människor, och för att äfven denna skall kunna ske på ett sätt, som motsvarar förnuftighetskrafvet, är det, som hon drifves till statslif, d. v. s. till att låta sammanlefnaden regleras genom juridiska rättsnormer. Maktmomentet (härskarmakten) i statslifvet är därför ej dettas grund, utan en följd däraf med uppgift att möjliggöra, det människan äfven som samhällsvarelse skall kunna realisera sin förnuftighet. Statens uppkomst beror då ej heller på ett individuellt godtycke, som blir juridiskt bindande genom en förstatlig rätt, utan är ett i människans förnuftiga väsen grundadt, självt juridisk rätt skapande faktum, som med *nödvändighet* kommer till stånd vid en viss utveckling. Detta sker, när en afdelning af människosläktet — ett dittills statlöst folk eller samhälle — kommit därhän, att det vill eller på ett eller annat sätt låter förmå sig vilja för all framtid lefva efter en rättsordning, som ovillkorligt reglerar sammanlefnaden. Då upphör folket att vara en blott social eller kulturell enhet och blir ett *statsfolk*. Därmed uppstår en statsindivid, och så länge denna består, har densamma makt öfver sina medlemmar liksom människoindividen öfver sina lemmar. Härpå grundar sig, att man genom att födas till medlem af ett statsfolk blir underkastad dess statsordning. — I olikhet med statens uppkomst kan statens *undergång* vara en rättslig akt, ty i en existerande stat finnes en rättsordning, i kraft hvaraf rättsliga beslut kunna fattas om den hittillsvarande statsenhetens upplösning eller om det hittillsvarande statsområdets förvandling till en provins i en annan stat. Men äfven undergången kan ske på blott faktisk väg — genom anarki eller genom yttre våld (t. ex. krig). Blott och bart förändring i en stats område — genom minskning eller ökning — innebär ej, att den förutvarande staten gått under och ersatts af en ny, möjligen med undantag för det fall, att ökningen varit så stor, att den ursprungliga staten faktiskt därigenom nedsjunkit till en provins, såsom skedde, när genom annekteringarna till konungariket Sardinien det enade Italien bildades. Icke heller uppstår en ny stat därigenom, att författningen ändras. Därigenom blir endast den form en annan, hvari rättsordningen — grunden till statens rättssubjektivitet — får sitt uttryck. Af uppfattningen, att statslifvets grund är af faktisk, ej rättslig art, följer slutligen att, om ett samhälle blott kan själf organisera sig som stat, så är det en stat oberoende af, om det såsom sådan vinner folkrättsligt erkännande. Därförutan är staten dock folkrättsligt illegitim, d. v. s. saknar den säkerhet och de fördelar med afseende på förhållandet staterna emellan, som folkrätten kan medföra. Har den nya statsbildningen skett med kränkning af en äldre stats rätt — genom revolutionär utbrytning —, är denna stat folkrättsligt befogad att undertrycka den nya staten, till dess den folkrättsligt erkänt densamma. — Statens härskarmakt kallas *suveränitet*, när den både inåt och utåt eger full självständighet. Men såsom suveränitet plägar stundom mindre egentligt *all* statlig härskarmakt betecknas (jfr härom Suveränitet). Att suveränitet i båda betydelserna tillhör staten själf, erkännes af alla, som godtaga suveränitetsbegreppet (om åsikter, som förkasta det, se Suveränitet), men en vanlig missuppfattning har varit, att de lefvande människor, hvilka såsom organ åt staten *utöfva* dess suveränitet, äfven själfva *inneha* suveräniteten (organsuveränitet). Om utöfvaren varit en monark, har då suveräniteten blifvit härskarsuveränitet; om utöfvaren varit hela (det lefvande) folket, har den blifvit folksuveränitet. Det förra har ledt till, att monarken identifierats med staten (''Staten är jag''; jfr Ludvig, franska konungar, sp. 1246, och État), det senare till att summan (eller den härskande majoriteten) af de samtidigt lefvande folkmedlemmarna betraktats såsom staten (jfr Rousseau, sp. 1036). Konsekvensen häraf vore emellertid, att en ny stat uppstode vid hvarje regentombyte eller vid hvarje folkgenerations utdöende, men i och med detsamma upphörde staten att kunna främja förnuftighetens *kontinuitet* och *utveckling* i den mänskliga sammanlefnaden, hvilket dock just är statens högsta uppgift. Efter den historiska skolans framträdande (se Naturrätt, sp. 601) har därför den uppfattningen alltmer slagit igenom, att den verkliga suveränen och således staten visserligen är folket, men det *fortlefvande* folket, enheten af gångna, lefvande och kommande generationer, organiserad genom rättsordningen. Så fattad, blir staten en *juridisk person* (se d. o.), d. v. s. ett öfver alla i densamma ingående växlande individer upphöjdt fortbestående *rättssubjekt*. — Då staten sålunda är en enhet af döda, lefvande och ofödda människor, kan den ej själf utöfva sin härskarmakt, utan detta måste ske genom medlemmar däraf, som för tillfället lefva och hvilka därvid endast äro dess organ — *statsorgan*. I och med insikten härom förlorar såväl härskarsuveränitetsteorien som folksuveränitetsteorien allt berättigande. Hvarken en härskande monark eller det vid tillfället lefvande folket såsom beslutande myndighet är detsamma som staten — suveränen. Om, såsom ofta sker, regenterna i monarkien ändock kallas suveräner och folket i demokratiska stater betecknas som suveränt, är detta blott oegentliga uttryck för,

att de äro de *högsta* statsorganen. De viktigaste slagen af *statsorgan* äro dels primära och sekundära, dels omedelbara och medelbara. *Primärt statsorgan* är ett sådant, som är innehafvare af organställningens befogenhet, *sekundärt* ett sådant, som vid dennas utöfning representerar det primära organet (se Representant och Representation). Så är riksdagen sekundärt organ åt det väljande folket. *Omedelbara* statsorgan äro sådana, som genom själfva författningen få sin organställning och därför ej ha lydnadsplikt till andra statsorgan. *Medelbara* statsorgan utöfva däremot liksom sekundära sin befogenhet i ett annat organs tjänst, men skilja sig från de sekundära däri, att de kunna bindas genom instruktioner af det öfverordnade organet, eller att detta kan upphäfva deras beslut. Genom omedelbara organ utöfvas statens högsta funktioner: regeringsmyndighet, lagstiftningsmakt och domsrätt i sista hand. (Jfr Förvaltning och Lagstiftande makt.) Först när ett folk erhåller organ härför, blir dess rättsordning effektiv, d. v. s. det själft en stat, hvarför också staten går under, om de omedelbara organen upphöra att funktionera, utan att ersättas genom nya, såsom skedde vid det gamla Tyska rikets upplösning 1806. På de omedelbara statsorganens anordning beror statens *författning* (se Statsförfattning) och *statsformen* (se d. o.). — Ang. statens ändamål ha olika åsikter framträdt. Att staten ej skulle ha annat ändamål än att häfda sin egen tillvaro eller makt, såsom stundom ansetts, strider mot förnuftskrafvet i människans väsen. Men hvilket statens förnuftiga ändamål är, har äfven varit omtvistadt. Enligt en åsikt är det mänsklighetens religiösa och sedliga fullkomning, men sann religiositet och sedlighet kunna ej omedelbart åstadkommas genom yttre normer. Det är endast sådana, som staten kan ge, och däraf måste dess specifika ändamål betingas. Detta kan då endast vara sådan mänsklig fullkomning, som kan befordras genom en af yttre normer reglerad samverkan. Härvid uppstår frågan, huruvida det är de i staten lefvande individernas bästa eller statens eget, som är ändamålet. Naturrätten och 1800-talets liberalism ansågo i enlighet med sin individualistiska statsuppfattning (se Naturrätt, sp. 601, och Liberal) det förra. Enligt den organiska statsuppfattning, som med förkastande af denna individualism i staten ser det fortlefvande folket, måste däremot staten ha ett öfver individerna upphöjdt ändamål: statens eget bästa, dock ej blott dess bestånd och makt, utan ock dess förnuftiga lif. Då individerna ingå i staten, kommer visserligen realiserandet af statsändamålet, så fattadt, äfven dem till godo, men blott som medlemmar af det fortlefvande folket, hvarför deras anspråk på statslifvets fördelar måste begränsas med hänsyn till kommande släktens bästa, ja offer af individuell välfärd kan kräfvas för att betrygga folkets framtid. Hvad som närmast faller under statsändamålet är rätten i inskränkt mening eller statens och dess medlemmars skyddande mot yttre och inre våld och godtycke. En stat, hvars uppgift inskränkes härtill, har betecknats som *rättsstat*. Sådan var i hufvudsak den forngermanska staten, att en dylik begränsning af statsändamålet var äfven hvad frihandelsliberalismen åsyftade (se Liberal). Är nu statens första uppgift att stäfja godtycke, så bör emellertid ej heller staten själf göra sig skyldig till sådant, utan låta sin formellt obundna härskarmakt bindas af sin egen rätt. Äfven detta har betecknats med ordet *rättsstat*, som sålunda används i *dubbel betydelse*. Rättsstaten i den senare — moderna — meningen är emellertid en produkt af den västerländska statsutvecklingen. Den österländska despotismen erkänner inga rättsskrankor, och en återgång härtill har på västerländsk mark framträdt, då i folkorgansuveränitetens namn samma rättsliga obundenhet kräfts åt den s. k. folkviljan (jfr Rousseaus sats, att "la volonté générale har alltid rätt", och frihetstidens maxim, att "lagstiftaren står öfver lagen"). Rättsstaten i den förra meningen har dock aldrig fullständigt kunnat genomföras. I någon mån har nämligen alltid den ökade styrka, som statlig organisation beredt mänsklig verksamhet, fått tjäna kulturuppgifter, och när detta medvetet och afsiktligt sker i större utsträckning, blir staten *kulturstat*. I denna har rättsordningen en vidsträcktare verkningskrets än att blott skydda mot öfvervåld — den manifesterar sig ej blott i negativa, utan äfven i positiva rättsnormer (rätt i vidsträckt mening; jfr Rätt, sp. 78). Därmed blir emellertid frågan om statsmyndighetens begränsning gentemot individen brännande, ty en mängd kulturprestationer, framför allt sådana af andlig art, kan ej åvägabringas genom rättstvång. Frågans lösning blir olika efter olika tidsförhållanden, men följande ledande grundsatser torde kunna uppställas: kulturuppgifter, som *endast* eller *bäst* realiseras genom statlig samverkan, böra öfvertagas — de förra helt, de senare åtminstone delvis — af staten, men med afseende på sådana, som äro af rent individuell art, t. ex. religion och sedlighet, bör staten på sin höjd utöfva en stödjande och reglerande verksamhet. — Ett område, inom hvilket en och samma statsmakt är rådande eller — om lokal själfstyrelse (se Själfstyrelse) förekommer — är källan till de lokala myndigheternas tvångsmakt, utgör en helstat. Mellan helstater kunna förbindelser (statsförbindelser) af olika slag ega rum. Stater, som ha en så likartad kultur, att de *utan* aftal därom erkänna en gemensam folkrätt (se d. o.) såsom bestämmande för sina inbördes förhållanden, kunna sägas bilda ett statssystem, som emellertid också kan specialiseras i flera lokala statssystem (t. ex. det europeiska, det amerikanska). Men på grundvalen af den gemensamma folkrätten kunna också *aftalade förbindelser* (folkrättsliga statsförbindelser) ingås: dels *tillfälliga* (allianser, aftal ang. speciella frågor), dels *permanenta*. Af senare slaget äro unioner (se Union), protektoratsförhållanden (hvilka dock äfven kunna förekomma mellan stater, ej tillhörande samma folkrättsliga statssystem; se Protektorat) och statsförbund (se d. o.). Då de åvägabringas blott genom folkrättsliga aftal, lämna de, åtminstone nominellt, de förbundna staternas suveränitet ograverad. Men permanenta statsförbindelser kunna äfven vara af *statsrättslig art* (statsrättsliga statsförbindelser), d. v. s. grun-

dade ej på folkrättsliga aftal, utan på en absolut bindande rättsordning. Genom sådana uppstå *sammansatta stater*. Hit hör *suveränitets-* l. *lydstatsförhållande* (oeg. äfven kalladt *halfsuveränitet*; se Suveränitet och Suveränitet). Det består däri, att en stat, med egen härskarmakt i sina inre förhållanden, är underordnad en annan. Upplösning af feodalstater (t. ex. det gamla Tyska riket) och frigörelse af undertryckta nationaliteter (t. ex. i Turkiska riket) ha gett upphof till detta slags statsförbindelser, och som en mera modern typ däraf torde det förhållande kunna anses, hvari de engelska kolonierna med parlamentarisk själfstyrelse stå till moderlandet. Liksom statsförbundet är lydstatsförhållandet ofta en öfvergångsform, som i sig bär fröet till fullständig upplösning (de turkiska lydstaterna) eller kanske till den viktigaste af de statsrättsliga förbindelserna: *förbundsstaten* (de engelska kolonierna). Sitt inträde i historien har förbundsstaten gjort genom den nordamerikanska unionens uppkomst, och den karakteriseras däraf, att flera icke-suveräna stater *tillsammans* utgöra en suverän enhetsstat, i bildande af hvars statsvilja de ha del (jfr Förbundsstat). Möjligt är, att förbundsstaten kommer att spela en stor roll såsom ett medel att förena sträfvandet efter större statsenheter med behofvet af statlig differentiering. — Ordet stat i sin nu angifna betydelse fick allmännare användning först under renässansen och genom Machiavellis auktoritet. Om republik i betydelsen stat se Republik. — Jfr G. Jellinek, "Allgemeine staatslehre" (1900 o. f. uppl.), S. J. Boëthius, "Om statslivet" (1916), och R. Kjellén, "Staten som lifsform" (s. å.).

2. *Admin.*, sammanfattning af de civila och militära ämbets- och tjänstemän, som tillhöra ett rikes förvaltning och krigsmakt eller en viss afdelning däraf (t. ex. ecklesiastikstaten, fångvårdsstaten); tablån öfver en stats ekonomi (utgifts- och inkomststat; se Statsreglering); anslagen till en förvaltningsgren ("specialstat", se Statsanslag, sp. 1073).

3. Stat i *ekonomisk* mening har en tvåfaldig betydelse. Dels betecknar det någons ekonomiska ställning, hvad tillgångar och skulder beträffar i ett visst tidsmoment (lat. *status œconomicus*), i hvilken betydelse ordet förekommer bl. a. i uttrycken uppge och beediga sin stat i konkurs, dels utmärker detta ord sammanfattningen af någon persons, något bolags, ämbetsverks, samfunds för viss tidsperiod tillgodokommande inkomster för bestridande af samma periods utgifter och därtill hörande hushållningsplan. På de ställen i våra grundlagar, som afhandla hushållningen med statsmedlen, förekommer ordet stat i den senare bemärkelsen, ofta därjämte närmast med hänsyn till utgiftsberäkningen. Statsreglering betyder därför beräkning och balansering af inkomster och utgifter för en viss tid, stats upprättande, fastställande af en hushållningsplan för en viss tid, särskildt med afseende på statens inkomster och utgifter.

4. Årsaflöning i naturaprodukter. Detta aflöningssätt har sedan gammalt förekommit i Sverige såväl för offentliga tjänstemän som för enskildas tjänare, men begagnas numera blott för de senare från förvaltarna ned till drängen och så godt som endast på bruks- och herrgårdar. Sedan 1800-talets början ha på detta sätt aflönade arbetare, statare l. statfolk, kommit att utgöra allt större del af de fasta tjänarna vid dylika gårdar. Statare äro vanligen lagstadda arbetare med eget hushåll och boende i husbonden tillhörigt hus. De åtnjuta kontant städja och årslön, fri bostad med bränsle, sjukvård samt stat, som plägat bestå i de flesta af löntagarnas vanliga lifsmedel och således för arbetare af spannmål till människoföda och oftast till gris, potatis (potatisland), mjölk, kött och fläsk, sill, salt samt, förr, äfven läder, lin, ull eller väfnadsstycken, eller vissa klädesplagg. Arbetarnas sträfvan att få aflöningen kontant har dock ledt till, att flertalet af dessa "persedlar" numera bortfallit. Sålunda är numera, särskildt i Skåne, vanligt, att statdrängs stat består af endast brödsäd, potatis och nysilad mjölk, under det att i mellersta Sverige hans stat fortfarande innehåller åtskilliga olika förnödenheter, såsom följande exempel visa.

Stat i	Skåne	Uppland
Hvete, kg.	—	100
Råg »	1,200	600
Korn »	—	300
Hafre »	—	100
Ärter »	—	50
Potatis, hl.	8	12
Fläsk, kg.	—	25
Strömming, fjärding	—	1
Salt, liter	—	25
Mjölk, nysilad, dagligen, liter	3	2,5
» skum- » »	—	2

Värdet af staten uppgår, då alla naturaförmåner medräknas, i allmänhet till fullt hälften af okvalificerade statares hela aflöning. De kvalificerade tjänarnas: rättarens, kuskens, trädgårdsmästarens m. fl:s, stat är ofta något rikare tillmätt än statdrängens. Mindre ofta förekommer s. k. halfstatare; denne är skyldig att för sin årsaflöning arbeta blott 3—4 dagar i veckan. Vanligare har i senare tid blifvit stattorpare; denne aflönas genom brukningsrätten till ett mindre torp, som han bebor, och en stat, hufvudsakligen af spannmål. — Staten är i allmänhet tillmätt så, att den väl motsvarar arbetarens och hans hustrus behof af lifsmedel, och då dess värde är högre än kostnaden för den ogifte drängens fria kost, är den kontanta aflöningen oftast mindre än dennes. Så länge hustrun kan göra arbete och därigenom bidraga till inkomsten, är oftast statarens ställning jämförelsevis god, men med åren och i den mån familjen växer, blir den ofta sämre, i det att behofven växa, men inkomsterna snarare minskas, i det att väl mannen trots aftagande arbetsförmåga får behålla oförminskad lön, men hustrun af husliga sysslor alltmer hindras från aflönadt arbete. Därför äro statdrängens ställning och framtidsutsikter i allmänhet mindre goda och förhållandet till husbonden likaså, framför allt om stathustrun är ovillig att utföra önskadt arbete, särskildt kornas mjölkning, hvilket vanligen påfordras och betalas högt, 50—90 öre för 2—4 timmars arbete. Statdrängarna, som merendels äro äldre än de ogifta tjänarna, äro därför ofta mindre arbetskraftiga och driftiga samt byta ofta tjänst. Där

de stanna längre i tjänsten, sörjer dock oftast husbonden för dem, så att de ha sin säkra försörjning, men dock vanligen föga utsikt till förkofran, annat än möjligen genom öfvertagande af ett torp. 1 o. 2. S. B. 4. H. J. Dft.

Stat, norsk udde. Se Stad.

Statare. Se Stat 4.

Statärisk (jfr lat. *statārius*, stillastående) säges om läsning l. lektyr, som icke är fortlöpande, utan afbruten af undersökning af eller utredningar ang. den föreliggande textens enskildheter, i afseende på innehållet eller, ofta, i afseende på den språkliga formen; motsats kursiv l. kursorisk (se under Kursiv). P. E. L—m.

Statenflandern [stäten-], Stats-Flandern, södra delen af nederländska prov. Zeeland (se d. o. och Flandern).

Statenhuk. Se Farewell, Kap.

Staten generaal [cheneräl], holl. Se Generalstaterna.

Staten island [stä'tn ai'lənd]. 1. Ö tillhörig nordamerikanska staten New York och belägen i New York bay, är skild från fastlandet genom Arthur-Kill- och Kill-van-Kull-kanalerna samt genom The narrows från Long island (jfr New York, karta). Dess nordöstliga udde ligger 9 km. s. v. om Manhattan, dess längd i n. ö.—s. v. är 22 km., dess bredd högst 13 km., arealen 154 kvkm. Omkr. 67,000 inv. (1900). Ön är lätt kuperad och har en höjdsträcka i n. Järnmalm förekommer. En mängd sommarbostäder och en sjömansasyl finnas på S. Sedan 1898 är S. införlifvadt med staden New York under det administrativa namnet *Richmond borough*. Ön genomdrages af en järnväg, som från Elizabeth town i New Jersey går i östlig riktning utefter norra kusten och därpå följer östra kusten. På S. ligga några af de fort, som försvara inloppet till New York (se d. o., sp. 901, och kartan till denna art.). — 2. Engelska namnet på Isla de los Estados, den östligaste af öarna i Eldslandet (se d. o., sp. 176). 1. J. F. N.

Statens allmänna läroverk. Se Skolväsen.

Statens arbetslöshetskommission, en af K. M:t 10 aug. 1914 tillsatt kommission för att i samråd med Socialstyrelsen upprätta förslag till åtgärder att motverka den under Världskriget väntade arbetslösheten och att mildra verkningarna af densamma. Den bestod af 8 led. under ordförandeskap af civilministern samt f. d. generaldirektören F. V. N. Pegelow som vice ordf. och hade byråchefen G. Huss till sekreterare. För kommissionens arbete anlitades medverkan företrädesvis från Socialstyrelsen. Dess första uppgift blef att ordna ett enhetligt arbete öfver hela landet, och på dess initiativ upprättades 25 länskommittéer som sammanhållande mellanled mellan kommissionen och kommunala arbetslöshets- och hjälpkommittéer (94 stads- och 252 landskommittéer). Anslag till offentliga nödhjälpsarbeten, statsbidrag (i förening med kommunalbidrag) till arbetslösa och till arbetssökandes halfva resekostnad m. m. voro åtgärder för ändamålets vinnande.

Statens bakteriologiska laboratorium. Se Statsmedicinska anstalten.

Statens biografbyrå, en genom k. förordn. 22 juni 1911 inrättad anstalt, som har till uppgift att granska till offentlig förevisning på biografteatrar (se härom Kinematograf) bestämda kinematografiska bilder (vanligen kallade filmer, jfr Film). Byrån består af två ord. och två e. o. granskningsmän jämte erforderligt antal suppleanter; en af de e. o. tjänstemännen och hans suppleant skola vara i militäriskt afseende sakkunniga personer. Förevisare af bilder är skyldig att till godkännande inlämna alla filmer, med visst undantag för s. k. aktuella bilder, som få visas högst 10 dagar, sedan den afbildade tilldragelsen egt rum, efter polismyndighets tillstånd; för granskningen erlägges afgift med 1 kr. för 100 m. naturfilm och 3 kr. för 100 m. dramatisk film. Enligt förordningen skall godkännande vägras bild, hvars förevisning skulle strida mot allmän lag eller goda seder, verka förråande, upphetsande eller förvilla rättsbegreppen. Genom "klipp" af sådana filmdelar, hvilkas förevisning förbjudes och som tagas i förvar af byrån, bli vissa filmer tillåtna. 1914 granskades 1,125,142 m. filmer, af hvilka 46,013 m. förbjödos (s. k. hvita filmer), 799,424 m. tillätos äfven för barn (s. k. röda filmer), för hvilkas biografbesök särskilda bestämmelser vidtagits, och 279,705 m. godkändes för personer öfver 15 år (s. k. gula filmer). Byråns förestånd are lämnar hvarje månad statistiska uppgifter, hvarjämte byrån tagit initiativ och lämnat utlåtanden i frågor rörande landets biografväsen. Byråns stat, som h. o. h. bekostas af granskningsuppgifterna, belöpte sig för 1915 till 26,000 kr.

Statens bränslekommission. Statens lifsmedelskommission (se d. o.) upprättade i maj 1916 en vedbyrå, som fick till uppgift att tillgodose hushållens behof af ved och hade hufvudkontor i Stockholm med redaktör A. J. Christiernson som föreståndare och 28 länsbyråer i landsorten. Vedbyrån arbetade ifrigt på att förmå skogsegare att verkställa syrfällning af skog för att öka vedtillgången, hvarjämte en k. förordn. utfärdades 14 aug. 1916 med förbud för industriella verk att utan särskildt tillstånd använda ved af stamvirke med större genomskärning än 74 mm. Därigenom blef det möjligt att under därpå följande vinter ej blott tillgodose enskildas, utan äfven i stor utsträckning industriens och kommunikationernas bränslebehof. Då emellertid kolimporten på våren 1917 betydligt minskades, tillsatte K. M:t en bränslekommission, som i sig upptog "vedbyrån" och som erhöll uppdrag att sörja för hela rikets bränslebehof. För att möjliggöra detta förelade K. M:t riksdagen ett lagförslag om "allmän tjänsteplikt", hvarigenom arbetare, utan att skada landtbrukets behof af arbetskraft, skulle kunna erhållas för skogsafverkning. Riksdagen afslog emellertid förslaget, och bränslekommissionen måste i stället inrikta sin verksamhet efter andra linjer, bl. a. till inköp af sådana virkesslag, som t. ex. pitprops, hvilka ej annars pläga begagnas som bränsle, samt inköpa och använda enskildas skogsbestånd. Kommissionen omfattade dels den centrala ledningen i Stockholm (arbetande på ett 20-tal byråer), dels de s. k. länsbyråerna, 23 till antalet, och under dem 200 distriktsorganisationer. Kommissionen bestod (sept. 1917) af 6 led., hvaraf tre voro helt upptagna af dess arbeten. Ordf. var skogschefen H. Petterson och verkställande led. A. J. Christiernson.

Statens entomologiska anstalt. Se Försöksväsendet på jordbruksområdet.

Statens farmaceutiska laboratorium. Se Statsmedicinska anstalten.

Statens fartygsinspektion (off. Fartygsinspektionen), en jämlikt § 2 i lagen om tillsyn å fartyg 16 okt. 1914 år 1915 upprättad, till Kommerskollegium hörande organisation, som har att utöfva svenska statens preventiva l. förhandskontroll öfver fartygs sjövärdighet. Organisationen utgöres i hufvudsak af fartygsinspektionens chefsmyndighet i Stockholm, fartygsinspektörer samt i viss mån konsulerna och ombudsmännen vid sjömanshusen. Kommerskollegiets verksamhet i olika former med hänsyn till sjöfartssäkerheten regleras genom instruktionen för fartygsinspektionens chefsmyndighet 31 dec. 1914, och enl. denna skall bl. a. tills vidare inom kollegiets byrå för ärenden ang. utrikes handeln och sjöfarten vara inrättad en särskild afdelning, kallad fartygsinspektionsafdelningen. Denna förestås närmast af en *öfverinspektör och chef*. Närmast under honom lyda: en förste byråinspektör, en sekreterare och en byråinspektör. Vidare äro å afdelningen anställda amanuenser och kvinnliga biträden. För utöfvande af den lokala tillsynen å fartyg inom riket skall detta enl. k. förordn. 31 dec. 1914 vara indeladt i tills vidare 6 distrikt (fartygsinspektionsdistrikt), nämligen Sundsvalls, Stockholms, Oskarshamns, Malmö, Göteborgs och Kristinehamns distrikt. Hvarje distrikt står under inseende af en *förste fartygsinspektör* (med vissa ingenjörstekniska och praktiska kvalifikationer). Inom distrikten finnas vidare på lämpligt sätt fördelade tills vidare 16 underlydande tjänstemän, benämnda *andre fartygsinspektörer* (med viss ingenjörsteknisk, nautisk eller maskinteknisk sakkunnighet). Den lokala tillsynen utöfvas af fartygsinspektörerna genom olika slags förrättningar. Dessa äro hufvudsakligen: *sjövärdighetsbesiktning*, d. v. s. en periodisk, mera omfattande undersökning; *inspektion*, en tillfällig, mindre omfattande undersökning af först och främst fartygets utrustning och lastningsförhållanden m. m.; *passagerarfartygsbesiktning*, en till blott passagerarfartyg inskränkt speciell undersökning, som utmynnar i passagerarfartygscertifikat; *materialprofning*, undersökning, huruvida det i fartyget ingående järnmaterialet fyller vissa betingelser; *fribords-uppmätning och beräkning*, d. v. s. fastställande af ett fartygs högsta tillåtna nedlastning. — 12 febr. 1864 utfärdades k. förordn. om hvad som borde iakttagas i afseende på passagerarångfartygs byggnad, utrustning och begagnande, och nya sjölagen af 12 juni 1891 innehåller en del bestämmelser i syfte att trygga sjöfartssäkerheten, men någon annan kontroll öfver bestämmelsernas efterlefnad fanns icke än den, som ansetts ligga i stadgandet af straff för befälhafvare vid uraktlåtenhet att tillse, att vid resans anträdande själfva fartyget är sjövärdigt och att annat för resans erfordrande är i behörigt skick. Genom k. skrifvelsen 29 mars 1899 tillsattes visserligen särskilda inspektörer för passagerarångfartyg, men den af dem utöfvade kontrollen visade sig ej fullt effektiv. Först efter mer än tjuguåriga förberedelser och kommittéarbeten var det vidlyftiga lagstiftningsarbetet rörande sjöfartssäkerheten vid 1914 års slut fullbordadt (se Sjöfartssäkerhetslagstiftning) och den nya organisationen för utöfvande af statskontrollen skapad genom den ofvannämnda lagen af 16 okt. 1914. N. G. N.

Statens handelskommission, en 8 juni 1915 af K. M:t tillsatt, af de särskilda förhållandena under då pågående Världskrig föranledd kommission med ursprungligt uppdrag att bereda ärenden rörande utfärdande och upphäfvande af utförselförbud, beviljande af dispens från dylika förbud, meddelande af bestämmelser ang. transitoförsändning af till utförsel förbjudet gods och andra därmed sammanhängande frågor. Frågor af ofvannämnda slag hade tidigare under kristiden behandlats direkt inom Finansdepartementet, och den erforderliga sakgranskningen hade i regel skett genom formliga remisser till vederbörande myndigheter eller kommissioner, men denna ordning hade visat sig vara förbunden med vissa olägenheter. Kommissionen bestod urspr. af 7 ord. led. under ordförandeskap af landshöfding E. B. Trolle. Till kommissionen, hvars verksamhetsområde till en början hänförde sig allenast till exportärenden, förlades 1 nov. 1915 handläggningen af samtliga ärenden ang. Sveriges ut- och införsel (inklusive genomförsel) från eller till de krigförande länderna. En afsevärd del af Utrikesdepartementets befattning med dylika frågor öfverflyttades därigenom till kommissionen. Efter tillkomsten af lagen ang. vissa utfästelser rörande in- och utförsel af varor m. m. 17 april 1916 (den s. k. krigshandelslagen) öfverläts tillämpningen af denna lag till kommissionen, hvars medlemsantal därvid ökades. 8 juli 1916 uppdrog K. M:t åt kommissionen att handlägga vissa ärenden om undantag från förbud mot tidsbefraktning af svenskt fartyg, mot fortskaffande af gods med svenskt fartyg mellan utrikes orter och mot upplåtande af nyttjanderätt till svenskt fartyg åt utlänning, och i samband därmed ökades ytterligare kommissionens ledamotsantal. Jämväl efter sistnämnda tidpunkt förordnades tid efter annan nya ledamöter i kommissionen. Hos densamma voro 1 jan. 1917 fast anställda 37 manliga och 27 kvinnliga biträden samt 29 tillfälliga biträden.

Statens historiska museum, i Stockholm, är Sveriges centralmuseum för minnen af förhistorisk och medeltida kultur. Museet står sedan 1786 under Vitt. hist. o. ant. akad:s vård och är sedan 1866 inrymdt i Nationalmuseets bottenvåning.

Samlingarna utgöras af den förhistoriska l. fornsakssamlingen, medeltidssamlingen, samlingarna från nyare tid, k. myntkabinettet, antikvarisk-topografiska arkivet och biblioteket. För samlingarnas konservering och vetenskapliga bearbetning finnas en särskild konserveringsafdelning samt stora samlingar af klichéer och ljusbilder. Samlingarna äro införda på omkr. 16,000 inventarienummer, men ett enda nummer omfattar ofta 100- och 1,000-tals föremål. Ensamt af guld (frånsedt mynt) torde finnas omkr. 1,500 föremål.

1. Förhistoriska samlingarna äro kronologiskt ordnade efter de tre stora förhistoriska perioderna, sten-, brons- och järnåldern. En betydande del af museets samlingar är på grund af lokalbrist magasinerad. *Stenåldersafdelningen* är uppdelad på två hufvudgrupper: en kronologiskt ordnad typsamling med ben- och stenredskap (se pl. I,

Fig. 1. Stenålderssalen.

Fig. 2. Yngre järnålderssalen med bl. a. afgjutningarna af Rökstenen och (t. v. delvis synlig) Sigurdsristningen på Ramsundsberget.

Fig. 3. Medeltidssalen (Kyrksalen, "koret").

Fig. 4. K. Myntkabinettet (ställdt under gemensam vård med Statens historiska museum).

fig. 1) från tiden för människans första uppträdande i Sverige och fram till början af 2:a årtusendet f. Kr. samt vidare hufvudmassan af stenåldersfynden, grupperad på två topografiskt ordnade afdelningar, den ena omfattande lämningar från boplatser, den andra s. k. lösa fynd, depåfynd och graffynd. Grafmodeller, fotografier och planer förtydliga i någon mån det utställda materialet. Här ses bl. a. en del af de viktiga fynden från pålbyggnaden vid Alvastra samt i en särskild monter prof på stenåldersfolkets konst, skulptur och teckning. — *Bronsåldersafdelningen* omfattar en afd., ordnad kronologiskt efter bronsålderns 6 hufvudperioder, samt en annan med hufvudmassan af materialet, guld- och bronsföremål, gjutformer, keramik, textilrester, grafkistrester o. s. v. grupperade landskapsvis från s. till n. I en särskild monter förvaras praktpjäser af guld och brons. Afgjutningar af hällristningar (t. ex. från Kiviksgrafven) äro uppsatta på väggarna jämte typplanscher och fotografier. — *Järnåldersafdelningen* är den mest omfattande af de förhistoriska samlingarna. Gottlandsfynden bilda på grund af sin rikhaltighet tills vidare en särskild afd., som dock är afsedd att kronologiskt inordnas i det öfriga svenska materialet. De gottländska fornsakerna äro till en del ordnade nästan århundrade efter århundrade, börjande med 6:e årh. f. Kr. och slutande i 11:e årh. e. Kr. Utvecklingen kan alltså följas från järnets första uppträdande under s. k. hallstatt-tid öfver latènetid, romersk tid, folkvandringstid med dess olika stilar och till vikingatidens slut. Synnerligen rika äro silfverfynden från vikingatiden, men äfven brakteat- och solidusfynden af guld från folkvandringstiden och denarfynden från romersk tid. De undersökta stora gottländska graffältens innehåll är utställdt i fristående montrer. Här märkas äfven den berömda Kylfverstenen med den äldre runraden, en mängd run- och bildstenar, t. ex. från Ardre och Tjängvide, samt stenklot, handkvarnar o. d. Järnåldersfynden från fastlandet och Öland äro ordnade efter hufvudperioder samt inom dessa efter landskap. Här ses de rika latènegraffynden från Öland med vapen och järnskodda bronskittlar, vidare romerska glas, statyetter och bronskärl från olika provinser, de rika guldfynden från folkvandringstiden, af hvilka några af de förnämligaste, Tureholms- och Timboholmsskatterna, guldhalskragarna från Öland och Västergötland samt en del brakteater, bland dem Vadstena- och Åsumbrakteaterna, utställts i en särskild praktmonter. Här förvaras äfven lämningar ur konungagrafvarna vid Gamla Uppsala och Vendel (däribland Ottarshögen). Vikingatiden är rikt representerad, främst genom fynden från 1,100 grafvar och Svarta jorden på Björkö i Mälaren. Många graffynd föreligga äfven från andra landskap, däribland de norrländska. Lappland har att uppvisa stora offerplatsfynd från vikingatidens slut och medeltidens början. Synnerligen rika äro guld- och silfverskatterna, bland hvilka de arabiska mynten spela en framträdande roll. Runstenar och afgjutningar af sådana, såsom Rökstenen och Sigurdsristningen på Ramsundsberget, äro här uppställda (fig. 2).

2. Medeltidssamlingarna äro synnerligen rika och betydande, men på grund af utrymmesbrist provisoriskt ordnade. Här märkas rester af den äldsta medeltidens stafkyrkor med sniderier och målningar (Hemse och Eke kyrkor på Gottland), stora och dyrbara guld- och silfverfynd, särskildt från Gottland (Dunefyndet), emaljerade kors och relikskrin, sigillstampar och vaxsigill, några pergamenthandskrifter, husgerådssaker, trämöbler (t. ex. Kungsårabänken från Västmanland), fynd ur uppgräfda slottsruiner, vapen, kyrkokärl af guld, silfver och koppar, textilier (antependier, såsom det från Biskopskulla i Uppland och tapeten från Skog i Hälsingland, mässkrudar, broderier), orglar, däribland den äldsta daterade i hela Europa (från Sundre kyrka på Gottland), dörrar och kistor med rikt järnsmide, altarskåp med målningar och skulpturer, till en del från Lübeck och Antwerpen, helgonbilder (Jungfru Maria, S:t Olof, S:t Georg, S:t Mikael, Thomas Becket, S:ta Birgitta m. fl.), kyrkklockor (öfver 50), dopfuntar och grafstenar i stort antal (jfr fig. 3). I åtskilliga stycken är museet det rikaste i Europa, hvad medeltida föremål beträffar.

3. Samlingarna från nyare tid ha delvis deponerats i Lifrustkammaren och Nordiska museet, delvis äro de inhysta i Myntkabinettet eller magasinerade. Förutom af kyrkliga föremål och dyrbara jordfynd samt arkitekturlämningar utgöras de väsentligen af minnen efter kungliga personer eller framstående män och kvinnor, såsom Stiernhielm, Linné, Bellman, Berzelius, A. M. Lenngren, Andrée. Här finnas dyrbara pjäser, som tillhört Gustaf I, Karl IX, Gustaf II Adolf, Karl XII, Gustaf III och Karl XIV Johan, en stor samling miniatyrporträtt, ur, silfverskedar, bägare och andra kärl af guld, silfver, agat, onyx, bergkristall, elfenben, bärnsten m. m., briljanterade gulddosor, ordnar m. m.

4. Om Myntkabinettet, som först 1816 ställdes under Vitt. hist. o. ant. akad:s vård, se Myntkabinett och fig. 4.

5. Antikvarisk-topografiska arkivet, grundlagdt af riksantikvarien H. Hildebrand, innehåller en efter landskap, härad, socknar och gårdar ordnad samling uppgifter om fasta fornlämningar och fynd, om kyrkor och deras inventarier, restaureringar o. d. Till detta arkiv hör också den stora samlingen af reseberättelser och arbeten i manuskript, som insändts af Vitt. hist. o. ant. akad:s stipendiater och andra forskare. Till arkivet hör äfven en omfattande samling på kartonger uppklistrade fotografier, planer och andra afbildningar af fasta fornlämningar, bilder af fornsaker i statens samlingar, i provinsmuseer eller enskilda samlingar, bilder och planer af kyrkor och profanbyggnader samt afbildningar af alla slags kyrkoinventarier. Hit kan äfven räknas den stora samlingen af runstensfotografier med tillhörande text.

6. Biblioteket är särskildt rikt på arkeologisk, numismatisk och historisk litteratur, framför allt vetenskapliga tidskrifter från de inemot 800 vetenskapliga sällskap, med hvilka Vitt. hist. o. ant. akad. står i bytesförbindelser. Den årliga accessionen uppgår till mellan 2,000 och 3,000 bd eller häften. Genom donation af arfvingarna år 1822 innehar akademien äfven det s. k. Schering Rosenhaneska biblioteket, som innehåller en ytterst värdefull samling äldre arbeten (1500—1800) rörande Sveriges historia på olika områden, topografi och

reseskildringar, gravyrer och planschverk m. m. Till biblioteket hör äfven en del arkivalier, såsom Rääfs diplomatarium, ''Svenska skråck och signerier'', Örnhielms kyrko- och klosterbref samt diarium, Peringskölds diplomatarium, Broocmans diplomatarium, B. E. Hildebrands samlingar till ''Svenskt diplomatarium'', Antikvitetskollegiets handlingar, Götiska förbundets papper och diverse brefväxlingar.

I museet förvaras äfven, utom alla handlingar, inventariebilagor och protokoll, som angå dess egna samlingar, handlingar rörande provinsmuseerna, deras innehåll och förvaltning. Närmast till den förhistoriska afd. höra *den komparativa samlingen* och *bensamlingen*. Den förra omfattar fornsaker från olika europeiska och utomeuropeiska länder, särskildt Italien, Frankrike (stenålder), Ryssland (Litauen och Dünaområdet, guv. Charkov, Hvitahafstrakten, Krim, västra Sibirien), Främre Asien, Egypten och Sudan, Nord-Amerika. Till bensamlingen höra de många skelett och skelettdelar af människor och djur, som anträffats i grafvar och på boplatser. Äfven material från Ryssland ingår i denna samling. Museet eger äfven en samling afgjutningar i brons och gips af fornsaker och medeltidsföremål.

Förvaltning. Museet är ställdt under Vitt. hist. o. ant. akad:s vård, och dess sekreterare, riksantikvarien, är museets chef. Den närmaste vården af samlingarna handhas af 4 antikvarier, en för sten- och bronsåldern, en för järnåldern, en för medeltiden och nyare tiden samt en för k. myntkabinettet. Vidare finnas 1 bibliotekarie, 1 biträde vid Antikvarisk-topografiska arkivet, 6 amanuenser, däraf fyra vetenskapligt utbildade, 1 konservator, 1 tecknare samt 3 biträden för skrifning, konservering och fotografering. Att märka är dock, att dessa tjänstemän ej endast ha att göra med museets skötsel, utan med landets fornminnesvård i dess helhet. Det ord. anslaget till samlingarnas förökande och vård uppgår till 10,500 kr., hela det af akademien uppburna statsanslaget till omkr. 90,000 kr. årligen. Af akademiens enskilda fonder ha under årens lopp stora summor gått till museets förökande. För allmänheten hålles museet öppet 2—3 timmar alla dagar utom måndagar.

Historia. Det för museet och k. myntkabinettet gemensamma inventariet begynner med ett myntfynd, anträffadt 1599 i Södermanland. Möjligen har fyndet tillvaratagits genom Johan Bureus' försorg, hvilken detta år af hertig Karl sattes att ha uppsikt öfver antikviteterna i hertigdömet. De äldre samlingar, som tillvaratogos af Antikvitetskollegium (se d. o.), öfvergingo sedan till dess fortsättning Antikvitetsarkivet. Under 1600- och 1700-talen förde samlingarna en tynande tillvaro, hvilket framgår af de ofullständiga och knapphändiga inventeringslistorna. Några fasta anslag till inköp funnos icke förrän långt fram på 1800-talet, utan medel måste hvarje gång särskildt begäras för förvärf af jordfynd. Det äldsta fyndåret för ett föremål i museet är 1670, då ett bronssvärd från Skåne förvärfvades. Till ett museum i modern mening utvecklade sig samlingarna först genom B. E. Hildebrand (se d. o. 1), som 1837 blef riksantikvarie och föreståndare för museet. Vid denna tid voro samlingarna inrymda i k. slottets s. k. kommendantflygel, hvarifrån de 1846 flyttades till det närbelägna f. d. Ridderstolpeska huset i hörnet af Slottsbacken och Skeppsbron. 1866 öppnades museet för allmänheten i sin nuv. lokal i Nationalmuseets bottenvåning. Samlingarna förökades under flera årtionden starkt genom inköp af större och mindre enskilda samlingar, särskildt från Skåne och Bohuslän. Den värdefullaste tillväxten till de förhistoriska samlingarna har sedan omkr. 1870 skett genom systematiska vetenskapliga utgräfningar. Museets rikedom på guld och silfver beror på lagstiftningen, som tillförsäkrar hittaren guld- eller silfvervärdet plus en åttondel däröfver. Medeltidsafd. har förutom genom jordfynd och i smärre skala företagna utgräfningar ökats väsentligen genom köp och depositioner från svenska kyrkor. Den moderna samlingen består till väsentlig del af föremål, som dit öfverlämnats från Stockholms slott och de kungliga lustslotten. Äfven från många andra håll har museet mottagit värdefulla gåfvor. — Det alltmer trängande behofvet af en egen, tillräckligt ymlig byggnad för museet har gett upphof till några förslag att förlägga en sådan till närheten af Nordiska museet på k. Djurgården.

Litt.: Öfver museet är katalog utgifven af O. Montelius (senaste upplagan 1912). De årliga förvärfven meddelas i Vitt. hist. o. ant. akad:s tidskr. ''Fornvännen'' (före 1906 i dess ''Månadsblad''). Det förhistoriska materialet finnes utgifvet och bearbetadt i dessa tidskrifter, i ''Sv. Fornminnesföreningens tidskr.'' och ''Antikvarisk tidskrift'' samt i akad:s ''Arkeologiska monografier''. Material ur museets medeltidssaml. finnes utg. af A. Lindblom, ''Nordtysk skulptur och måleri i Sverige från den senare medeltiden'' (1916) och af J. Roosval, ''Dopfuntar i Statens historiska museum'', samt i publikationer af H. Hildebrand, E. Ekhoff, O. Janse. Jfr äfven H. Hildebrand, ''Statens historiska museum och k. myntkabinettet'' (i ''Antiqv. tidskr. f. Sverige'', d. VI), densammes katalog med liknande titel (Sthlm 1873), J. Hallenberg, ''Berättelse om Sv. Kongl. Mynt-Cabinettet'' (1804), och ''Sveriges nationalmuseum. Dess konstskatter och historiska samlingar i bilder'' (1906—07). T. J. A.

Statens hästexportkommission tillsattes 26 mars 1916 med uppdrag att handha försäljning och plombering af till utförsel ur riket bestämda hästar och bestod af 3 personer med godsegaren A. J. Lindström som ordf Hästexport var ett led i handelspolitiska aftal. Hästegaren skulle af försäljningssumman afstå 8 proc. för bestridande af kostnader för hästarnas försäljning samt till åtgärder för hästafvelns befrämjande. Hushållningssällskapen i länen (utom Västerbottens, som dock senare fick tillstånd att exportera, och Norrbottens) skulle enligt förordn. 10 april s. å. taga viss befattning med 8-procentsafdraget.

Statens industrikommission, en 10 aug. 1914 strax efter Världskrigets utbrott af K. M:t tillsatt kommission med uppdrag att under de inträdda kritiska förhållandena verka för vidmakthållandet af landets industriella verksamhet. Till en början fungerade finansministern A. Vennersten som kommissionens ordf. Senare var amiralen A. Lindman ordf. och efterträddes i april 1917 af Vennersten, som under tiden lämnat statsrådet.

Kommissionen, som var afsedd att utgöra ett representativt centralorgan för näringslifvet, kom att småningom bestå af ett 30-tal led. Endast för frågor af större vikt och betydelse sammanträdde den in pleno och fattade beslut. Den egentliga verksamheten utöfvades af ett 13 aug. 1914 af kommissionen tillsatt *arbetsutskott*. Till en början sökte detta med ledning af samlade uppgifter om läget på olika industriområden verka för ordnandet af transportförhållandena till sjöss och lands (fraktnedsättningar å järnvägar m. m.), för anskaffning af råvaror och andra förnödenheter för industrien, för förvärf åt industrien af beställningar och afsättningsmöjligheter, för reglering af kreditförhållandena m. m. samt för åtskilliga ärenden rörande tillvaratagande och besparing af bränsle inom landet. Ett af dess kanske viktigaste verksamhetsområden blef småningom dess befattning med ärenden ang. regleringen af landets utförsel af andra varor än lifsmedel medelst exportförbud och licenser från sådana förbud. I den mån knappheten på varor inom landet tilltog genom försvårad eller omöjliggjord import eller af andra anledningar, sökte det att finna utvägar för att nå en rättvis fördelning af befintliga förråd, hvarjämte åtgärder vidtogos i sparsamhetssyfte eller för att framskaffa ersättningematerial äfvensom för att reglera prisen. På så sätt svällde utskottets först gifna uppgift ut att omfatta frågor för tillgodoseende icke endast af industriens, utan äfven af den stora konsumerande allmänhetens intressen. De åsyftade regleringarna sökte utskottet i första hand genomföra på frivillighetens väg. I de fall då rättvis fördelning af befintliga förråd icke kunde på detta sätt åstadkommas eller det gällde att förebygga osund spekulation med åtföljande undanhållande af vara, förordnade K. M:t på framställning af utskottet om tillämpning af den s. k. förfoganderättslagen. Härvid lämnades åt utskottet i uppdrag att handlägga vissa frågor rörande beslag och expropriation samt distribution till förbrukarna af beslagtagna partier. I samband med dylika uppdrags verkställande beaktades gifvetvis de prisreglerande frågorna af utskottet. I åtskilliga fall reglerades den åsyftade fördelningen af och en sparsam hushållning med varor, på hvilka knapphet rådde, genom bestämmelser i särskilda af K. M:t på framställning från utskottet utfärdade författningar, där olika vägar valts för vinnande af nämnda syften. Som mellanhänder att handha varufördelningen betjänade utskottet sig af särskilda, under dess ledning organiserade råvaruföreningar eller andra sammanslutningar af industriidkare och handtverkare. Utskottet egnade spörsmålet om importerade eller andra svåråtkomliga råvarors ersättande med inhemska materialier särskild uppmärksamhet. Det handlade vidare åtskilliga andra frågor, såsom ärenden rörande uppskof med eller befrielse från militärtjänstgöring för personal, anställd inom industrien och handeln, äfvensom ansökningar, och verkställde utbetalningar af beviljade statsbidrag enligt bestämmelserna i k. kung. 13 mars 1917 ang. statsbidrag å 4 mill. kr. till uppförande af bostadshus med smålägenheter. Kommissionens sekreterare var till en början kommerserådet G. Dillner; denne efterträddes af tullkontrollören K. E. Lindmark, hvilken var äfven arbetsutskottets sekreterare. Antalet i arbetsutskottet anställda tjänstemän och skrifbiträden var 114 (sept. 1917). C. E. L—k.

Statens inköpsnämnd. Se Nationalmuseum.

Statens järnvägar. Se Järnväg, sp. 424—433, Järnvägsbyggnadsstaten, Järnvägsfullmäktige, Järnvägsråd, Järnvägsstaten, Järnvägsstyrelsen och Statens järnvägstrafiks pensionsinrättningar.

Statens järnvägars milkontor. Se Milkontor 1.

Statens järnvägars änke- och pupillkassa. Se Statens järnvägstrafiks pensionsinrättningar, sp. 1048.

Statens järnvägstrafiks pensionsinrättningar. Af 1872 års riksdag beslöts, att af järnvägstrafikmedlen årligen fr. o. m. 1872 skulle som statsbidrag till en pensionsinrättning för tjänstepersonalen vid statens järnvägar afsättas ett belopp motsvarande 1,5 proc. af statens nettovinst af järnvägstrafiken, dock med förbehåll att, när denna vinst första gången uppginge till 5 proc. af de trafikerade statsbanornas anläggningskostnad, den till pensionsinrättningen utgående procenten ånyo skulle bestämmas. 6 sept. s. å. utfärdades K. M:ts reglemente för Statens järnvägstrafiks pensionsinrättning. Pensionerna, som med hänsyn till storleken af delegarnas afgifter och statsbidraget uppgingo till högst 50 proc. af aflöningen, voro dock alltför låga. På grund häraf och sedan riksdagen medgett statsbidragets höjning till 2 proc. af nettovinsten å järnvägstrafiken mot villkor, att delegarnas årsafgifter höjdes med 1,7 proc. af resp. aflöningar, utfärdades 3 nov. 1882 nytt reglemente. Då emellertid pensionsinrättningens ställning efter hand utvisade en småningom alltmer ökad brist i tillgångar, utfärdades 4 juli 1910 *lag ang. rätt till pension för tjänstemän vid statens järnvägar*, i hvilken 24 sept. 1914 tillägg egt rum. Rätt till pension tillkommer dels hvar och en, som vid lagens trädande i kraft var delegare i Statens järnvägstrafiks pensionsinrättning, dels ock hvar och en, som efter lagens trädande i kraft varder anställd i ord. tjänst vid statens järnvägar. Från lagens tillämpning göras vissa undantag, för hvilka det här skulle bli för långt att redogöra. Generaldirektör samt öfverdirektör och souschef vid statens järnvägar äro ock undantagna från pensionsrätt enligt lagen. Pensionsrätt tillkommer a) den, som till följd af olycksfall i tjänsten eller eljest till följd af sjukdom, hvilken han i tjänsten sig ådragit, icke vidare kan sköta sin befattning och fördenskull erhåller afsked; b) den, som efter minst tio års tjänstgöring i ord. anställning vid statens järnvägar antingen till följd af kroppsskada eller sjukdom i andra fall än under a) sägs eller ock till följd af väsentligen minskad arbetsförmåga icke vidare kan sköta sin befattning eller lämpligen kan flyttas till annan befattning samt fördenskull erhåller afsked; c) den, som under förutsättning af minst 10 års anställning i ord. statstjänst, däraf åtminstone de fem sista åren i statens järnvägars tjänst, vid afgång från tjänsten uppnått en lefnadsålder, bestämd så-

lunda: för lokomotivförare och kvinnlig tjänstinnehafvare 60 år, för banmästare af 1:a och 2:a klass, bangårdsmästare, tågmästare, konduktör, stationsförman, lokomotiveldare, vagnskötare, banvakt och stationskarl 63 år, för öfriga tjänstemän vid distrikten samt byråchef, byrådirektör, öfverkontrollör, sekreterare och byråingenjör af 1:a och 2:a klass 65 år samt för manliga befattningshafvande i Järnvägsstyrelsen (med undantag af de här ofvan nämnda) 67 år. Årliga beloppet af ålderspensionen beräknas i regel å de senaste fem årens medelaflöning och utgör för minst 30 tjänstår 70 proc. af aflöningen. Understiger tjänstårens antal 30, minskas ålderspensionen i förhållande till antalet tjänstår och utgör, beräknad å aflöningen, för fulla 10 tjänstår 17,5 proc. För hvarje följande tjänstår ökas pensionen hvartannat år med 1,7 proc. och hvartannat med 1,8 proc. t. o. m. uppnådda 20 tjänstår. Fr. o. m. 21 t. o. m. 29 tjänstår utgör den årliga ökningen under hvartdera af 21:a, 23:e och 25:e året 2,5 proc. och under hvarje af de öfriga åren 3,5 proc., i följd hvaraf pensionen vid uppnådda 29 tjänstår utgör 66,5 proc. af aflöningen. Med aflöning förstås det ord. arfvodet ökadt med 20 proc. För beräkning af tjänstår gälla vissa stadganden. För den, som i följd af sjukdom eller olycksfall nödgas afgå från tjänst, äro vissa bestämmelser om förbättrad pension meddelade. Pension må utgå med högst 6,000 kr. Rätt till pension tillkommer ej den, som icke kan räkna 10 tjänstår, ej heller den, som blifvit från tjänsten afsatt eller för fel eller försumlighet från tjänsten skild, ej heller den, som vid afgång från tjänsten icke är svensk medborgare. Pensionstagare, som blifvit dömd till förlust af medborgerligt förtroende eller i st. f. afsättning till straff enligt kap. 2 § 17 Strafflagen, har förverkat sin pension, dock med rätt för honom att utbekomma pension, motsvarande årliga lifräntan å sammanlagda kapitalet af de utaf honom erlagda pensionsafgifterna jämte ränta på ränta däråt. Som bidrag till kostnaden för beredande af pension skall tjänsteman medelst afdrag på aflöningen månadsvis erlägga pensionsafgift till årligt belopp motsvarande viss proc. af aflöningen och utgör, då aflöningen uppgår till högst 2,800 kr., 3,2 proc. af densamma och höjes sedermera för hvarje tillökning i aflöningen af 400 kr. med 0,1 proc. af densamma och ökas, då aflöningen uppgår till högst 8,000 kr., till 4,5 proc. däraf. Afgifterna ingå till en särskild fond, till hvilken öfverföras jämväl pensionsinrättningens tillgångar. Af statens järnvägstrafiks medel gäldas årligen så stor del af utgående pensioner, som fonden enligt matematisk beräkning ej är i stånd att bestrida. Fonden, som står under Statskontorets förvaltning, uppgick vid 1914 års slut till 17,965,078 kr. Pension sökes hos Järnvägsstyrelsen, som, där ansökningen beviljas, utfärdar pensionsbref, och utbetalas kvartalsvis. Genom k. kung. 4 juli 1910 är förordnadt, att generaldirektör är berättigad att vid uppnådda 65 lefnadsår under sin återstående lifstid af trafikmedel uppbära årlig pension af 6,000 kr. Afgår han, innan han af vissa i kungörelsen uppräknade orsaker uppnått 65 lefnadsår, är han berättigad att i pension uppbära ett årligt belopp af 6,000 kr. för tiden, intill dess han uppnått 65 års ålder. Samma bestämmelse gäller, då han är skyldig att afgå, om han före utgången af den tid erhållet förordnande afser är af sjukdom oförmögen till vidare nöjaktig tjänstgöring. Som pensionsafgift skola å arfvodet eller den honom under tiden, intill dess han uppnått 65 år, tillkommande pensionen afdragas årligen 360 kr., som gå till ofvan nämnda fond. Hvad sålunda är stadgadt om generaldirektör gäller äfven om öfverdirektör.

För Statens järnvägstrafiks änke- och pupillkassa utfärdade K. M:t 6 sept. 1872 reglemente, hvilket sedermera undergått ändringar. Enligt nu gällande k. reglemente för Statens järnvägars änke- och pupillkassa 30 dec. 1910 med ändring däri 23 dec. 1914 är delegare i kassan: enhvar vid statens järnvägar anställd tjänsteman, som redan är delegare i Statens järnvägstrafiks änke- och pupillkassa, hvarje ord. tjänsteman vid statens järnvägar, enhvar, som efter erhållet afsked eger uppbära pension, samt den, som efter uppnådd viss lefnads- och tjänstålder frånträder tjänst och sedermera erlägger afgifter för bibehållande af delaktighet. För generaldirektör och öfverdirektör, som ej förut tillhört statens järnvägar, är inträdet som delegare frivilligt. Kassans tillgångar utgöras af den vid reglementets trädande i kraft befintliga behållning i Statens järnvägstrafiks änke- och pupillkassa. Inkomsterna bestå af delegarnas afgifter, böter ådömda järnvägspersonalen för tjänstefel, afkastningen af statens järnvägar tillhöriga och för desamma icke behöfliga jordstycken äfvensom åtskilliga andra i följd af järnvägstrafiken uppkommande biinkomster samt afkastningen af kassans fasta egendomar. Som inträdesafgift erlägger den inträdande hälften af honom då tillkommande aflöning för en månad. Med aflöning förstås ord. arfvode, ökadt med 20 proc. För den, som aflönas enligt beting eller efter dag och timme, bestämmer Järnvägsstyrelsen aflöningsbeloppet, efter hvilket afgifterna skola utgå. Årsafgiften utgör för delegare, som inträder före fyllda 30 år, 3,5 proc. af aflöningen och ökas för den, som inträder vid högre ålder, hvartannat år intill 40 år med 0,1 proc. Afgiftsökningen utgör sedermera årligen t. o. m. 50 år vid inträdet 0,1 proc., däröfver t. o. m. 55 år 0,2 proc. och för den, som inträder därefter, t. o. m. 58 år 0,3 proc., hvadan högsta årsafgiften utgör 7 proc. af aflöningen. Den, som vid anställning i ord. tjänst fyllt 30 år, skall dessutom erlägga retroaktivafgift motsvarande förmånen att icke behöfva erlägga högre årsafgifter än de ofvannämnda. Pensionsafgift må ej beräknas å högre belopp än 8,000 kr. och inbetalas medelst afdrag på tjänstinnehafvarens aflöning. Pensionstagare är befriad från årsafgift. Den, som efter uppnådda 50 lefnadsår ej eger pensionsberättigade anhöriga, upphör att vara delegare i kassan och är ej skyldig att vidare erlägga afgift. Delegarrätt upphör äfven för den, som, innan han uppnått 45 lefnads- och 20 ord. tjänstår, erhåller afsked. Pensionsberättigade äro den aflidnes änka, så länge hon lefver ogift, samt barn, som är yngre än 18 år; dock kan understöd tilldelas barn öfver 18 år, hvilket till följd af sjuklighet eller kroppslyte är oförmöget att bidraga till egen försörjning. Pensionen utgår till nedan angifna procenttal af det belopp, för hvilket den aflidne senast erlagt afgifter:

för ensam änka eller änka och ett barn 22 proc.
» ett eller två moderlösa barn ..... 22 »
» änka och två barn ..... 24,5 »
» tre moderlösa barn ..... 24,5 »
» änka och tre barn ..... 27 »
» fyra moderlösa barn ..... 27 »
» änka och fyra barn ..... 29,5 »
» fem moderlösa barn ..... 29,5 »
» änka och fem eller flera barn ..... 32 »
» sex eller flera moderlösa barn ..... 32 »

För vissa i § 7 af reglementet nämnda fall utgår pensionen för änka och barn med minskadt belopp. Pension sökes hos kassans direktion, som utfärdar pensionsbref, och utbetalas kvartalsvis. Delegarna i kassan välja fullmäktige, som sammanträda till lagtima möte hvart tredje år. Kassan förvaltas af en direktion bestående af ordf. och vice ordf., förordnade af K. M:t, 1 led. utsedd af Järnvägsstyrelsen och 2 led. valda af fullmäktige. Granskning af kassans räkenskaper skall årligen verkställas af 3 revisorer. Kassans behållning uppgick vid 1914 års slut till 22,644,809 kr. A. A.

Statens kraftverksförvaltning. Se Vattenfallsstyrelsen.

Statens krigsförsäkringskommission, en af K. M:t 17 aug. 1914 till följd af Världskriget tillsatt kommission för att handha förvaltningen af krigsförsäkringen af fartyg och last. Kommissionen bestod i sept. 1917 af följande ledamöter, landshöfdingen E. B. Trolle (ordf.), öfverdirektören P. G. Laurin (vice ordf.), assuransdirektörerna H. Andersson och E. Lange, direktören Hj. Blomberg och byråchefen T. Fürst, med advokaten K. L. Schönmeyr som sekreterare. Urspr. skulle endast svenska fartyg försäkras hos kommissionen, men sedermera utvidgades rörelsen i detta afseende till att afse jämväl utländska fartyg under vissa angifna omständigheter. Vid försäkring af last gällde den inskränkningen, att försäkringen finge afse endast inrikes varuförsändningar eller försändningar af varor bestämda till Sverige eller af svenska varor bestämda till utlandet. Tillika gällde till en början, att försäkring af last fick tecknas endast för transport å fartyg, som voro krigsförsäkrade hos kommissionen, men denna bestämmelse ändrades sedermera därhän, att försäkring jämväl kunde tecknas af last, som fördes å utländskt fartyg, äfven om detta icke var försäkradt hos kommissionen. Urspr. gällde vissa maximivärden för riskernas öfvertagande, men inom jämförelsevis kort tid lämnades kommissionen ganska fria händer i detta afseende, och den beslöt försäkringar till högst ansenliga värden på en och samma köl. Förutom försäkring af fartyg och last förmedlade kommissionen till att börja med försäkring af befälhafvare och manskap å krigsfartyg enligt aftal med vissa svenska olycksfallsförsäkringsbolag. Senare öfvertog emellertid kommissionen direkt denna del af försäkringen för egen räkning. Den afslöt försäkringar till följande sammanlagda belopp:

1914, aug.—dec.:
Kaskoförsäkringar ..... kr. 300,426,206: —
Varuförsäkringar ..... » 180,755,407: 56

1915, jan.—juni:
Kaskoförsäkringar ..... kr. 489,541,912: —
Varuförsäkringar ..... » 240,049,921: 49

1915, juli—dec.:
Kaskoförsäkringar ..... kr. 534,348,207: —
Varuförsäkringar ..... » 411,934,983: 12

1916, jan.—juli:
Kaskoförsäkringar ..... kr. 449,095,536: —
Varuförsäkringar ..... » 280,658,638: 86

1916, juli—dec.:
Kaskoförsäkringar ..... kr. 487,379,818: —
Varuförsäkringar ..... » 326,554,842: 17

1917, jan.—juni:
Kaskoförsäkringar ..... kr. 343,729,229: —
Varuförsäkringar ..... » 166,689,907: 29

Kommissionens inkomster ha utgjort:
1914 ..... kr. 5,836,478: 52
jan.—juni 1915 ..... » 8,096,571: 68
juli—dec. » ..... » 9,633,540: 96
jan.—juni 1916 ..... » 11,847,238: 96
juli—dec. » ..... » 16,219,534: 83

Kommissionens utgifter ha varit:
1914 ..... kr. 1,752,056: 37
jan.—juni 1915 ..... » 4,210,763: 85
juli—dec. » ..... » 6,966,000: 67
jan.—juni 1916 ..... » 9,388,780: 78
juli—dec. » ..... » 11,275,731: 61

Vid utgången af 1916 hade kommissionen varor beslagtagna i England och Tyskland till ett sammanlagdt värde af omkr. 60 mill. kr., hvaraf största delen, öfver 59 mill. kr., beslagtagits af de engelska myndigheterna.

Statens krigsmaterielkommission, bestående af ordf. och 5 (sedan 6) led., tillsattes af K. M:t 26 juli 1915 med uppdrag att organisera och leda samarbetet mellan militära förvaltningsmyndigheter och industrien i syfte att vid ett eventuellt krigsutbrott denna senare måtte vara i möjligaste mån rustad för tillverkning af olika slags krigsmateriel. Då kommissionens verksamhet emellertid till stor del berör frågor af hemlig natur, kan om densamma meddelas endast, att den till de olika militära förvaltningarna anvisar behöfliga industriella inköpskällor samt tillser, att enhetliga grunder, såvidt möjligt, tillämpas vid leveransuppgörelser; att den tillhandagår den del af industrien, som är afsedd att arbeta med krigsmaterielleveranser, med hjälp beträffande företagens krigsberedskap särskildt i afseende på personal- och råvarufrågor; att den egnar uppmärksamhet åt frågorna om råvaruanskaffning, om tillverkning inom landet af förut importerade varor och om ersättningsmedel för svåranskaffliga ämnen, m. m. d.; att den verkställt vissa utredningar om behof af ytterligare statliga föreskrifter, som sammanhänga med krigsmaterielanskaffningen i sin helhet; att den för utredning af vissa frågor tillkallat sakkunnige och tillsatt specialkommittéer samt hållit konferenser med fackmän på olika militära och civila områden; och att den arbetar på olika organisationsfrågor, särskildt beträffande industriens krigsmaterieltillverkning under krig. L. W:son M.

Statens landtbruksingenjörer. Se Landtbruksingenjör.

Statens lifsmedelskommission, en af regeringen i anledning af Världskrigets utbrott 11 aug. 1914 tillsatt central institution med uppgift att i samverkan med vederbörande myndigheter och orga-

nisationer samt, i mån af behof, särskildt tillkallade sakkunniga följa förhållandena å marknaden för lifsförnödenheter äfvensom att efter omständigheterna själf vidtaga eller hos K. M:t eller hos vederbörande myndigheter föreslå åtgärder för afhjälpande och utjämnande af rubbningar å nämnda marknad. Till ledamöter af kommissionen utsågos landshöfdingen grefve H. Hamilton (ordf.), generaldirektören i Kommerskollegium K. A. Fryxell, generaldirektören i Socialstyrelsen H. Elmquist och öfverdirektören i Landtbruksstyrelsen V. Flach. Sekreterare ha varit filos. doktor M. Marcus och (från 1 maj 1917) aktuarien K. Mannerfelt. 23 sept. 1915 ställdes vid kommissionens sida ett lifsmedelsråd, sammansatt af personer med speciell sakkunskap inom olika för kommissionens verksamhet hörande områden, med befogenhet för kommissionen att kalla antingen detta råd i dess helhet eller vissa medlemmar att deltaga i utredningen och handläggningen af förekommande ärenden. Medlemmar af nämnda råd ha varit godsegaren G. R. Sederholm, led. af riksdagens Första kammare landtbrukaren J. Nilsson, verkställande direktören i Uppsala ångkvarns a.-b. G. Åkerlindh, led. af riksdagens Andra kammare redaktören C. E. Svensson, handlanden O. P. Jonsson och kassaförvaltaren i Kvinnornas andelsförening Svenska hem fröken H. Carlberg. Vid skilda tillfällen har äfven ett stort antal sakkunniga inom olika branscher tillkallats. I allmänhet har kommissionen sammanträdt in pleno två å tre gånger i veckan. Tid efter annan ha specialbyråer upprättats för handhafvande af de mest betydelsefulla grupperna af ärenden. Sålunda tillsattes i dec. 1914 en spannmålsbyrå (3 led.), i aug. 1915 en fodermedelsbyrå (2, sedermera 3 led.), en bär- och fruktbyrå samt en varuförmedlingsbyrå (2 ständiga led., dessutom specialled.) och i nov. 1915 en kolbyrå (3 led.). Våren 1916 tillkommo en fröbyrå (4 led.) och en vedbyrå (3 led.) samt i nov. 1916 en smörbyrå (3 led.). Genom en konsulent för de lokala lifsmedelsnämnderna har kommissionen sedan febr. 1916 utöfvat uppsikt öfver dessa nämnder samt lämnat dem vägledning i deras arbete. Kommissionen har äfven genom en specialafdelning handlagt ärenden i samband med utdelning af bidrag ur det statsanslag å 5 mill. kr. till beredande af lindring i de mindre bemedlades lefnadsförhållanden, som anvisats af 1916 års riksdag.

En af kommissionens allra viktigaste uppgifter för folknäringens tryggande har varit att genom *import* söka säkerställa tillgången af de för landet mest betydelsefulla lifsförnödenheterna. Alltsedan 1 dec. 1914 har kommissionen vid olika tider af regeringen bemyndigats för statens räkning inköpa och hemfrakta utländsk brödspannmål. Kommissionens spannmålsbyrå hade sålunda under tiden t. o. m. 30 juni 1917 från utlandet (Syd- och Nord-Amerika) inköpt omkr. 650,000 ton hvete och råg för statens räkning, hvarjämte äfven för enskilda kommuners räkning genom byråns försorg importerats vissa mängder brödsäd och mjöl. Genom två särskilda underafdelningar har spannmålsbyrån dessutom bedrifvit import af såväl råvaror för margarinindustrien som torkad frukt. Genom fodermedelsbyrån hade till 1 jan. 1917 inköpts öfver 285,000 ton utländskt kraftfoder (hufvudsakligen majs och oljekakor) och konstgjorda gödselmedel. Fodermedelsbyrån har äfven drifvit importverksamhet beträffande linfrö och rapsfrö. Af kolbyrån ha antracit och hushållskol införskaffats från England, resp. Tyskland. 1916—17 egde rikets import af islandssill och norsk slofetsill rum genom kommissionens försorg, hvarjämte varuförmedlingsbyrån och smörbyrån 1917 bedrifvit import från Danmark af fläsk och smör.

Beträffande de genom kommissionens försorg importerade varorna ha vissa åtgärder vidtagits, hvarigenom dessa kommit den konsumerande allmänheten till godo *till skäliga pris samt med rättvis fördelning bland skilda förbrukare.* Äfven beträffande vissa andra varor ha genom kommissionens försorg åtgärder vidtagits i syfte att reglera den inhemska afsättningen. Sålunda har den allmänna prisstegringen motarbetats genom aftal, genom af regeringen utfärdade maximipris, genom prisregleringar i samband med beviljade exportlicenser, genom prissänkningar, åstadkomna tack vare tillskjutna statsbidrag etc. Genom en följd af aftal alltsedan nov. 1914 ha kvarnföreningens medlemmar äfvensom vissa andra kvarnar förbundits att till vissa fastställda pris saluhålla den af kvarnarna förmalda, genom kommissionen importerade brödspannmålen. Efter kommissionens förslag fastställdes i nov. 1915 maximipris på råg, korn och hafre, hvilka pris sedermera emellertid undergått vissa förändringar. För att påverka äfven brödpriset förmådde kommissionen i april 1915 Svenska bageriidkarföreningen att vid sidan af öfriga brödsorter tillhandahålla s. k. krigsbröd till ungefärligt självkostnadspris och ej på någon ort öfverstigande ett visst fastställdt pris. Efter hemställan af kommissionen ha af regeringen och riksdagen anvisats högst betydande penningbelopp att användas för att tillhandahålla åt jordbrukarna såväl utländskt kraftfoder som konstgjorda gödselmedel till nedsatta pris. Genom aftal med de under offentlig kontroll stående exportslakterierna och kommunala slakthusen har kommissionen kunnat utöfva kontroll rörande handeln med fläsk. Dessa aftal voro i stort sedt byggda på den principen, att viss kvantitet fläsk per vecka medgafs till export under villkor, att motsvarande kvantitet fläsk (''kompensationsfläsk'') ställdes till varuförmedlingsbyråns förfogande till visst nedsatt pris. I samband med beviljandet af exportlicenser för vissa till utförsel förbjudna lifsförnödenheter, såsom kött, fisk, ägg, lingon och kaffe, har det ålagts exportörerna att till eller genom varuförmedlingsbyrån leverera varor till konsumtion inom landet till väsentligt nedsatta pris. Dessa s. k. kompensationsvaror — hvilka förbehållits de mindre bemedlade — ha genom varuförmedlingsbyråns försorg distribuerats till de lokala lifsmedelsnämnderna, som i sin tur ombestyrt den vidare distributionen direkt till konsumenterna. Äfven beträffande vissa förnödenheter för jordbruket, såsom kalkkväfve och torfströ, har genom kommissionens försorg prisreglering egt rum i samband med medgifna undantag från gällande exportförbud. I prisreglerande afseende har, förutom nämnda maximipris å spannmål, på förslag af kommissionen fastställts högsta pris å vissa andra

varor, såsom socker, smör, potatismjöl och kalfkött.

Äfven ha åtgärder vidtagits af kommissionen eller af denna föreslagits inför K. M:t i syfte att *utnyttja och utdryga de tillgängliga förråden af lifsmedel för landets eget behof.* Sålunda har på framställning af kommissionen utfärdats exportförbud på så godt som samtliga varor, som kunna ega någon betydelse som lifs-, foder- eller gödselmedel. På hemställan af kommissionen utfärdades hösten 1916 förbud mot att fodra kreaturen med brödsäd. Sedermera har kommissionen jämväl påyrkat reglering af användning af potatis till stärkelsetillverkning, mjölk för osttillverkning, hvilka förslag äfven vunnit regeringens bifall. Så godt som samtliga andra förordningar under krisåren för reglering af förhållandena på lifsmedelsmarknaden ha tillkommit på förslag af kommissionen eller efter dess hörande. Genom fröbyråns försorg har 1916 igångsatts omfattande odling af köksväxter. Vedbyrån, som emellertid våren 1917 öfverflyttats till Statens bränslekommission (se d. o.), har vidtagit vidlyftiga åtgärder för anskaffning af hushållsbränsle.

Kommissionen har på regeringens anmaning dessutom afgett utlåtande öfver en mängd skilda framställningar rörande lifsmedelsförhållandena under krisen, hvarjämte vid olika tillfällen utarbetats ett stort antal promemorior och utlåtanden rörande förhållanden i in- och utlandet inom de af kommissionens verksamhet berörda områdena.

Sedan regeringen i sept. 1916 tillsatt en särskild kommission, Folkhushållningskommissionen (se d. o., suppl.), med uppgift att utarbeta förslag till och genomföra allmän konsumtionsreglering speciellt å bröd och socker, öfvertogs småningom af denna nya kommission en del af de uppgifter, som förut handhafts af lifsmedelskommissionen. 1 juli 1917 öfverflyttades på Folkhushållningskommissionen samtliga de befogenheter i förvaltningshänseende, som tidigare ankommit på lifsmedelskommissionen, hvarvid denna återfördes till sin ursprungliga uppgift att vara rådgifvande. C. M—t.

Statens meteorologiska centralanstalt. Se Meteorologiska centralanstalten.

Statens presskommission, en af K. M:t i sept. 1916 tillsatt kommission, bestående af chefen för Utrikesdepartementets pressafdelning kanslirådet T. Höjer (ordf.), riksdagsmannen K. E. Svensson och konsul K. G. Wetterlund med uppdrag att förmedla förbindelsen mellan handels-, industri-, lifsmedels-, bränsle-, krigsförsäkrings- och arbetslöshetskommissionerna samt tidningspressen. Denna kommission upprättade Statskommissionernas pressbyrå med direktör P. Sundgren som föreståndare. Pressbyrån har till uppgift att följa de svenska tidningarnas uttalanden på de olika områden af handels- och näringslifvet, som de förutnämnda kommissionerna äro satta att bevaka, och att delge dem dessa uttalanden samt att ge akt på de annonser om försök till öfverträdelser af utfärdade exportförbud och lämnade utförsellicenser, som kunna förekomma i pressen. Pressbyrån går pressen tillhanda med de meddelanden och kommunikéer, som de olika kommissionerna kunna få anledning utsända. Den mottar vidare förfrågningar från hvarje särskild tidning rörande ärenden, med hvilka ofvannämnda statskommissioner eller deras olika byråer ha att skaffa, och lämnar de svar på förfrågningarna, som erhållas från vederbörande. Pressbyrån verkar sålunda som en uppsamlingscentral för att underlätta tidningarnas bemödanden att erhålla de korrekta nyhetsunderrättelser, som stå att inhämta hos de olika statsorgan, som kunna komma ifråga. Pressbyrån besvarar äfven frågor rörande till tidningarna ingående eller i pressen publicerade uppgifter, hvilkas riktighet kan dragas i tvifvelsmål. P. S—gren.

Statens profskola kallas Nya elementarskolan i Stockholm (se d. o.), emedan den har till särskild uppgift att vara ett läroverk, där förutsatta förändringar i undervisning eller organisation *företrädesvis* må på försök tillämpas.

Statens provianteringskommission. Se Provideringskommissionen.

Statens rättskemiska laboratorium. Se Statsmedicinska anstalten.

Statens sjökrigshistoriska samlingar. Se Museum, sp. 1432.

Statens skogsförsöksanstalt, på grund af k. br. 9 april 1905 namn på en under namnet Forstliga försöksanstalten (se äfven Använd botanik) 1902 inrättad statsinstitution för skogliga undersökningar. Den står fr. o. m. hösten 1912 under öfverinseende af en för Skogshögskolan (se d. o.) och anstalten gemensam styrelse. Anstalten är uppdelad på två hufvudafdelningar, skogsafdelningen för skogsskötsel och skogsuppskattning, samt naturvetenskapliga afdelningen, för skogsbotanik och marklära. Hvar och en af dessa afdelningar föreslås af en föreståndare (professor), af hvilka den ene tillika skall vara chef för anstalten i dess helhet. Vidare finnas anställda en laborator för de entomologiska undersökningarna och en försöksledare, jägmästare, för vissa frågor rörande de norrländska skogarnas föryngring, samt assistenter, skogsbiträden, kemist- och skrifbiträden. Personalen bestod 1917 af 16 personer och det årliga anslaget var något öfver 100,000 kr. — Skogsförsöksanstaltens uppgift är att lösa frågor, som äro grundläggande för landets skogshushållning. I sådant afseende har anstalten att förebringa utredning om de inom landet förekommande skogsträden och af dem bildade samhällen (se Skogstyper), deras raser, deras sjukdomar samt sådana skador, som orsakas af insekter eller andra yttre faktorer. Den skall vidare utröna verkan af olika sätt för skogens skötsel, hvad angår såväl dess föryngring genom självsådd eller kultur som dess behandling under uppväxttiden, samt undersöka lämpligheten af att inom landet uppdraga främmande trädslag. För olika slag af skogar skola beräknas lämpliga omloppstider i skilda delar af landet samt förebringas utredning om andra förhållanden, som äro grundläggande för skogarnas uthålliga afkastning. Slutligen skall ock utrönas, huru skogsmarken bör behandlas och vårdas, för att dess alstringskraft med afseende på skogsbestånden må bli den största möjliga. Undersökningarna ske såväl å statens skogar som å enskildas marker, då platsen för undersökningen kan antagas få för ändamålet disponeras under erforderlig tid. För sådana undersökningar, som kräfva en längre tid för sin lösning,

såsom föryngrings- och planteringsförsök, gallringar m. m., anläggas särskilda s. k. försöksytor i skilda delar af landet. Dessa undersökas noga vid vissa tidsmellanrum därigenom, att hvarje träd uppmätes, kartlägges och registreras. Vid 1916 års slut hade skogsafdelningen inalles anlagt 422 försöksytor med 1,197 afdelningar, utgörande tills. nära 300 har. Naturvetenskapliga afdelningen hade vid samma tid 2 större fält för föryngringsförsök å norrländska tallhedar samt 3 stora områden för studier af skogarnas försumpning. — Laborationer och räknearbeten m. m. utföras i den särskildt för anstalten 1914—15 uppförda institutionsbyggnaden (se fig.) i närheten af Experimentalfältets station i den s. k. Vetenskapsstaden utanför Stockholm. Resultaten af de vid Skogsförsöksanstalten utförda undersökningarna publiceras i "Meddelanden från statens skogsförsöksanstalt", hvaraf t. o. m. 1917 utkommt 14 bd. Dessutom utges äfven smärre flygblad. G. Sch.

Skogsförsöksanstaltens byggnad.

Statens (statsverkets) skogsmedel, *förv.* Under denna benämning redovisas de inkomster, som tillflyta statsverket af kronans skogar. De indelas i skogsförsäljningsmedel, betesmedel, arrendemedel och diverse. Kbg.

Statens uppfostringsanstalt vid Bona. Se Förbättringsanstalter, sp. 394.

Statens varuförmedlingsbyrå. Se Statens lifsmedelskommission.

Statens vattenfallsverk. Se Vattenfallsstyrelsen.

Statens veterinärbakteriologiska anstalt började 1 nov. 1911 sin verksamhet i för densamma anordnade lokaler uti byggnaden för patologisk anatomi och bakteriologi vid Veterinärinstitutet. Anstalten sorterar direkt under Medicinalstyrelsen samt har till uppgift att tillhandagå myndigheter med utredningar rörande smittsamma djursjukdomar, att bistå veterinärerna med diagnostiska undersökningar af bakteriologisk, patologisk-anatomisk och serologisk art, att bereda och tillhandahålla preparat för diagnostiska undersökningar, vacciner och sera mot smittsamma djursjukdomar och slutligen att lämna tillfälle till självständig vetenskaplig forskning inom anstaltens verksamhetsområde. Från trycket utges dels vetenskapliga arbeten, af hvilka de större betecknas som meddelanden (11 n:r utkomna i aug. 1917), dels populära uppsatser och årsberättelser.

Bland sjukdomar, som varit föremål för särskilda undersökningar, kunna nämnas tuberkulos, blodstallning (piroplasmos), paratuberkulos och smittsam kastning hos nötkreatur och de smittsamma kalfsjukdomarna; smittsam ögoninflammation och pasteurellos hos ren; rosartad influensa och infektiös anemi hos häst, hvarjämte renbromsarnas utveckling och betydelse klargjorts. Det diagnostiska arbetet har under de år anstalten varit i verksamhet starkt ökats. Så var antalet undersökningar under år 1916 1,515 mot 480 under 1912. För Landtbruksstyrelsens räkning framställas vid anstalten årligen omkr. 45,000 gram tuberkulin till diagnosticering af tuberkulos hos nötkreatur. För diagnosticering af sjukdomen rots hos hästar framställes ett liknande preparat, mallein, samt antigener för serologisk undersökning. Serumberedningen tog sin början 1913 och har sedan starkt utvidgats. Så utlämnades 1916 124,984 kbcm. mot 32,470 kbcm. under 1914. F. n. omfattar framställningen 8 olika sera. Af dessa äro de mot rödsjuka hos svin, kvarka hos häst och mot de smittsamma kalfsjukdomarna de viktigaste.

Det ständigt ökade arbetet vid anstalten har medfört, att de redan från början knappt tillmätta lokalerna blifvit alldeles otillräckliga och att utvidgningar ha måst företagas. Så har särskild lokal hyrts för serumpröfning och malleinberedning. För vissa af serumhästarna ha arrenderats en landtegendom nära Stockholm och stall på Veterinärhögskolan. Medicinalstyrelsen har hos K. M:t 1917 gjort framställning om reservering af tomt för nybyggnad. Personalen består af 1 föreståndare med titel professor, 1 laborator, äfven lärare i bakteriologi vid Veterinärhögskolan, och 1 assistent, förutom kvinnliga biträden, vaktmästare och hästskötare. Anstalten är sedan ingången af 1916 upptagen på ord. stat med ett årsanslag af 42,700 kr. K. A. Hmn.

Staten är jag. Se État.

Statēr, grekisk öfv. af semitiska *shekel*, "våg", betecknade urspr. en för handelsändamål genom vägning bestämd kvantitet af ädel metall (guld, silfver eller elektron), sedermera äfven ett mynt-

Guldstater från Tarent, med Demeters hufvud och på frånsidan Poseidon tronande. (Jfr fig. 1 i art. Rhodos.)

stycke, som genom sin prägel garanterades innehålla en gifven vikt af den ifrågavarande metallen. Hufvudsakligen nyttjades stater för att beteckna den inom något visst myntsystem allmännast förekommande större präglingsenheten, som ofta var en tvåfald eller mångfald af den inom samma system gällande räkneenheten. I äldre tid var den eginetiska silfvermyntfoten gällande i en stor del af Grekland, och dess tvådrachmestycke (*didrachmon*, se Drachme), af ung. 12,3 gr., var då

stater. Den undanträngdes efter hand af den lättare korintisk-eubeiska myntvikten, hvars tvådrachmestycke 1. stater vägde blott ung. 8,7 gr. Samma myntvikt var från Solons tid gällande i Aten, men den vanliga präglingsenheten var där fyradrachmestycket (*tetradrachmon*) af ung. 17,4 gr. Detta var således det attiska silfvermyntets stater, men denna benämning synes i Aten ha nyttjats blott om ett guldmynt af samma vikt som den dubbla silfverdrachmen (8,7 gr.). Macedoniska guldstatern af samma myntfot präglades sedan i stor mängd af konungarna Filip II och Alexander den store. De stodo i myntvärde ganska nära den persiska dareiken och äfven det franska tjugufrancstycket. A. M. A.

State railroad commissions [stēl't rēl'lrâud kəmi'ʃəns]. Se Interstate commerce.

Statfolk. Se Stat 4.

Stathelle, lastageplats (enl. k. resol. 22 febr. 1774) s. om Frierfjorden, midtemot Brevik, Bratsberg amt, Norge. 500 inv. (1915). Timmerexport. Mellan S. och Brevik går färja. K. V. H.

Statholderstriden ("Ståthållarstriden"), norska namnet på hvad i Sverige på sin tid kallades norska frågan, d. v. s. frågan om unionskonungens rätt att öfverlämna styrelsen i Norge åt en riksståthållare (se d. o., äfvensom Norge, sp. 1430, och Sverige-Norge). — Se H. Koht, "Joh. Sverdrup" (kap. XIX, 1917). K. V. H.

Stätice L., *Limonium*, *bot.*, ett släkte af örter och buskar hörande till fam. *Plumbaginaceæ* med omkr. 120 arter, hvilka hufvudsakligen växa på hafsstränder och saltstäpper. I Sverige finnas 2 arter, mar-risp och strandsyren, som tillhöra västkusten från Skåne till Bohus län. De äro glatta örter med hela, platta, läderartade blad vid basen af den rislikt förgrenade stängeln, som bär en mängd blommor i sammansatta, ensidiga ax i toppen af grenarna. Blommorna äro ljusgredelina med sambladiga, femklufna kronor. Flera arter odlas som prydnadsväxter för de många, mycket hållbara blommornas skull. Om *S. brasiliensis* se Baykuru-rot. Om *S. Armeria* (*Armeria elongata*, gräsnejlika) se Plumbaginaceæ. O. T. S. (G. L—m.)

Stāti degli presidii [l. presidi; -de'lji-], it., kallades med ett gemensamt namn 7 hamnar i Toscana: Porte Ercole, Orbetello, Telamone, Monte Argentaro, Porte San Stefano, Porte Longone och Piombino, hvilka af Filip II (1556—98) förenades med konungariket Neapel. Genom Spanska tronföljdskriget (1701—14) afträddes de till Österrike, men blefvo 1735 af denna makt återförenade med det då som självständig monarki erkända Neapel. I freden i Lunéville (1801) tillföllo de Frankrike, men införlifvades 1815 med Toscana. (J. F. N.)

Statik (grek. *statikē*, läran om vägning) kallas den del af mekaniken, som afhandlar lagarna för kroppars jämvikt under inverkan af krafter. Är det särskildt fråga om vätskor eller gaser, benämnes den hydrostatik eller aërostatik. Af dess praktiska tillämpningar må i synnerhet nämnas byggnadsstatiken, hvilken innefattar läran om de villkor, som äro gällande för jämvikten hos byggnader och byggnadsdelar, t. ex. hvalf och vederlag, beklädnadsmurar och broreglar. Äfven teorien för fasta kroppars elasticitet samt den därpå grundade läran om kroppars hållfasthet äro tillämpningar af statiken. Den grafiska statiken löser hit hörande problem medelst geometriska konstruktioner. Någon gång är krafternas natur äfven indelningsgrund, t. ex. elektrostatik. Se vidare Mekanik och Skogsstatik. G. R. D. (G. K.)

Statiōn (lat. *sta'tio*, af *stāre*, stå). 1. Ställe, där man stannar, hviloställe. — 2. Ständig uppehållsort för någonting (t. ex. en flotta). — 3. *Järnv.*, dels allmän trafikplats, å hvilken bantåg göra regelbundna uppehåll för besörjande af person- och godstrafik, dels ock plats med sidospår för tågmöte och tågförbigång. Se vidare Bangård, Byggnadskonsten, pl. XX, Järnvägsstation och Stationshus. — 4. Lokal för polisafdelning. — 5. Ställe, där skjutshästar ombytas. — 6. Hållplats för lediga droskor eller automobiler. — 7. Underordnad anstalt för postexpedition (se Poststation); ställe (anstalt) för expediering af telegram (telegrafstation). — 8. Ställe med ett upprest kors eller en bild (i en serie sådana) ur Kristi lidandes historia, för troende katoliker att stanna och förrätta sin andakt vid (se därom Kalvarieberg och jfr Krafft, Adam, samt Nürnberg, sp. 267). — 9. Anstalt för oafbrutna eller direkta vetenskapliga iakttagelser (se Meteorologiska stationer och Zoologiska stationer). — 10. *Mus.* Se Relä 3. 3. H. O.

Stationārius, lat. (eg. postmästare), bokhandlare. Se Bokhandel, sp. 958.

Stationen, en skatt. Se Livland, sp. 840.

Stationēra (se Station), förlägga till någon viss plats.

Stationers' company [stēl'ʃənəs ka'mpəni], af lat. *stationārius* (se d. o.), det engelska bokhandlargillet, som funnits alltsedan 1403 i London och som 1557 fick korporationsrättigheter och privilegier. Ända till 1842 hade det monopol på att utge böcker, och i *Stationers' hall* infördes alla nyutkommande engelska böcker i en liggare.

Stationpointer [stēl'ʃən pâl'ntə], eng., *sjöv.*, ett slags vinkel- l. dubbeltransportör. Instrumentet utgöres af en uppgraderad cirkelring, försedd med en fast (vid nollpunkten) och två rörliga radier. Sedan man med reflexionsinstrument observerat de båda vinklarna emellan tre föremål, afsättas dessa på instrumentet, hvilket lägges (t. ex. i ett sjökort) så, att radierna komma att ligga invid de ifrågavarande punkterna, då instrumentets medelpunkt anger den punkt, där observatorn befinner sig. Förutom vid navigering längs land används detta instrument företrädesvis under sjömätning, för att man dymedelst må kunna utsätta de resp. djupen på rätt ställe å kartan. Jfr Navigation, Pothenotska problemet och Sjömätning. R. N.*

Stationsbefälhafvare, *sjöv.*, titel för chefen för hvardera af flottans stationer i Karlskrona och Stockholm. Stationsbefälhafvarämbetet inrättades genom k. br. 2 nov. 1824. Vid Karlskrona station kallades stationsbefälhafvaren befälhafvande amiral till 1866. Ämbetet upphörde 1874, då militärchef i stället tillsattes, men återinfördes 1884. Numera är stationsbefälhafvaren i

Karlskrona i regel tillika befälhafvande amiral och kommendant i Karlskrona fästning. L. H.*

Stationsblockering, *järnv.*, en elektriskt verkande anordning, hvarigenom en stationsföreståndare kan behärska körsignalers gifvande för tågs infart på eller utfart från stationen äfvensom hindra körsignalers gifvande för tågs framgående samtidigt å fientliga tågvägar. Se vidare Signal C. H. O.

Stationsgasmätare. Se Lysgas, sp. 104.

Stationshus, *järnv.*, persontrafikens utgångs- och hållpunkter, utgöra dels orten för det offentliga sambandet mellan tågtrafiken och allmänheten, dels orten för de angelägenheter och arbeten, som påkomma för besörjandet af persontrafiken och hvad därtill hör (försäljning och visering af biljetter, expediering af resgods, eventuellt äfven ilgods, telegraf- och öfriga expeditioner för tågtjänsten). Stationshus i större trafikcentra kräfva därför en hel mängd utrymmen, hvilka vid större utveckling af trafiken växa ut till mer eller mindre själfständiga grupper, t. ex. skilda hus för ankommande och afgående persontrafik, för ilgods, för fraktgods o. s. v., under det att vid ringare trafik dylika anläggningar i regel sammanföras inom en byggnad, hvarest äfven fraktgods kan uppläggas och expedieras. — Stationshus böra innehålla följande lokaler, hvilkas antal och storlek äro beroende på förhandenvarande trafik: en förhall, en eller flera väntsalar, expeditioner för biljetter, resgods, telegraf, ilgods och förtullningsgods, vidare tjänsterum för stationsföreståndaren och den öfriga tjänstepersonalen, rum för rengöring och påfyllning af stationens lampor och lyktor, oljerum, restaurationslokaler, afträden o. s. v., hvilka lokaler eventuellt fördelas i två eller flera skilda byggnader. Stationshusens plananordning bör i allmänhet vara sådan, att allmänheten har bekväm tillgång till biljett- och resgodsafdelningar och därjämte kan, utan att onödvikligen behöfva passera genom väntsalarna, bekvämt komma till eller från perrongen, hvarjämte är att tillse, att folkströmmar icke korsa hvarandra. — Afbildningar af svenska stationshus finnas å pl. till art. Järnväg, sp. 456. H. O.

Stationsingenjör, *sjöv.*, mariningenjör vid flottans station, motsvarande hvad som förr benämndes byggmästare, är chef för varfvets byggnadsdepartement, hvartill höra stationens hamnområden, slipar, bäddar, dockor, byggnader inom och utom varfvet o. s. v. H. W—l.

Stationsinspektör, *järnv.*, sådan järnvägstjänsteman, som är föreståndare för en järnvägsstation af högre klass (vid svenska statsbanorna af 4:e t. o. m. 2:a klass). H. L.

Stationskorpral, *sjöv.* Se Korpral 2.

Stationskrigsrätt. Se Krigsrätt 3.

Stationsmästare. 1. *Järnv.*, sådan järnvägstjänsteman, som är föreståndare för en järnvägsstation af lägre klass (vid svenska statsbanorna af 7:e t. o. m. 5:e klass). — 2. Tjänsteman vid statens vattenfallsverk, som närmast ansvarar för driften vid elektriskt kraftverks understation eller transformatorstation. 1. H. L. 2. Fmn.

Stationssamhällen, mer eller mindre stadslikt bebyggda platser med mera sammanträngd befolkning, som i stort antal uppstått och fortfarande uppstå vid järnvägsstationer på landsbygden. Enär landskommun ej eger vidtaga med utgifter förenade åtgärder, som tillgodose blott särskilda kommundelars eller kommunmedlemmars intressen, men K. M:ts befallningshafvande finner nödigt, af hygieniska eller andra skäl, att någon eller några af stadsstadgorna (byggnads-, brand- etc. stadgorna) skola tillämpas inom dylikt samhälle, förordnar K. M:t därom, sedan ortsinvånarna hörts, och samhället blir då municipalsamhälle (se d. o.).

Stationsskrifvare, *järnv.*, sådan tjänsteman vid en järnvägstrafikafdelning, som är underställd vederbörande stationsinspektor (se d. o.) eller annan befälsperson vid en större järnvägsstation och är afsedd att inom någon tjänstegren vid stationen biträda dessa sina öfverordnade i expeditions- eller bangårdstjänsten. H. L.

Stationssträcka, *järnv.*, bandelen mellan två närmast hvarandra liggande stationer med tåganmälningsskyldighet. H. O.

Stationär (af lat. *stāre*, stå; jfr Station), stillastående, som varaktigt förblir på ett ställe. — Stationära radianter, *astron.* Se Radiationspunkt.

Statisk, som afser eller förklarar jämviktsförhållanden; som hör till eller är grundad på läran om kroppars jämvikt. Se Statik. — Statisk elektricitet, *fys.* Se Elektricitet, sp. 201. — Statisk pedagogik. Se Pedagogik. — Statisk refraktion, *med.* Se Refraktion, sp. 1185. — Statisk rekognoscering, *krigsv.* Se Rekognoscering. — Statiskt moment, *mek.* Se Moment, sp. 882. — Statiskt muskelarbete, *fysiol.* Se Muskelarbete, sp. 1458. — Statisk voltmeter. Se Elektriska mätinstrument, sp. 296—297.

Stati'st (af lat. *stāre*, stå), person, som på teatern har att utföra endast stumma roller som "en af folket" e. d. Jfr Kompars.

Statistik (af lat. *sta'tus*, it. *stato*, stat, och mlat. *statista*, statsman) är det allmänna namnet på en samhällsvetenskap, som efter 1700-talets midt i hufvudsak kommit att få sitt nuv. innehåll, men som till en början ungefär motsvarade hvad vi nu benämna statskunskap (i denna betydelse tyckes namnet som substantiv först på 1720-talet ha användts i Tyskland) — med upptagande af siffermaterial i den mån sådant blef tillgängligt. Åtminstone efter 1800-talets midt talar man också om en särskild statistisk metod, med användning äfven utanför samhällsvetenskapernas krets, äfven den ofta benämnd endast statistik. Sammanfattar man under begreppet statistik alla de kunskapsgrenar, som under olika tider betecknats med detta namn, är statistiken uråldrig. Redan hos de äldsta folken, kineserna och egypterna, såväl som hos grekerna och i synnerhet hos romarna, finner man regeringsmyndigheterna insamla upplysningar om topografi, befolkning, näringar, samfärdsel och egendomsförhållanden, i regel för militära och finansiella ändamål. Under medeltiden fanns öppen blick för värdet af en dylik forskning såväl hos flera arabiska furstar och lärde som äfven här och där inom det germanska Europa. Redan från början af 300-talet omtalas af de andlige förda register öfver vigslar, dop och begrafningar; af

dessa register finnes dock tyvärr intet bevaradt till vår tid. Däremot eger man ännu från medeltiden en mängd uppteckningar af militär- och finans-statistiskt innehåll, såsom Vilhelm Eröfrarens "Domesdaybook", Valdemar II:s "Jordebog", m. fl. - Mot slutet af medeltiden begynte statsekonomiska fakta tilldraga sig en långt större uppmärksamhet än förr, och än mera blef detta fallet redan under de första århundradena af den nyare tiden. Såväl näringsverksamhetens uppblomstring som statslifvets koncentration och statsmyndigheternas i sammanhang därmed alltmer växande intresse för ekonomiska frågor ("kolonialpolitiken") gjorde behofvet af en noggrannare kännedom om den egna statens och grannfolkens tillgångar och maktmedel alltmera kännbart. Också finner man den tidens regeringar ifrigt sysselsatta med att förskaffa sig statsekonomiska upplysningar af alla slag. En rik källa för iakttagelser öfver främmande länder vanns bl. a. genom det nyuppfunna diplomatiska beskickningsväsendet. Med den större ordningen och likformigheten i förvaltningen följde äfven insamlandet och bevarandet af planmässigt affattade redogörelser och längder, behandlande hela nationen från någon viss synpunkt. Afsedda nästan uteslutande för ögonblickets praktiska behof, blefvo visserligen dessa längder icke närmare bearbetade, men om den rikedom af upplysningar, som härutinnan döljer sig i de gamla arkiven, får man en föreställning genom de bearbetningar, som på en eller annan punkt utförts i våra dagar, t. ex. i Sverige af Hans Forssell ("Sverige 1571" o. a. arbeten). Efter reformationen kom en ordnad kyrkobokföring snart nog i gång i flera länder. De första försöken till ett planmässigt bearbetande och framläggande af det sålunda på olika vägar samlade materialet gjordes mot slutet af 1600-talet i England.

Som grundläggare af den äldre tyska "politisk-statistiska" skolan pläga anföras H. Conring (1606—81) och G. Achenwall (1719—72), af hvilka den senare bragte namnet statistik till allmännare användning och därför fått ge denna äldre riktning sitt namn. För Achenwall och hans skola är statistiken "die kenntniss der staatsmerkwürdigkeiten"; dess uppgift är alltså en skildring af statens förhandenvarande tillstånd inom alla grenar, land och folk, statsförfattning och näringar m. m. Framställningen var oftast rent deskriptiv, och endast det närvarande var af intresse; det förflutna var för statistiken värdelöst. Om företeelsernas orsaker och lagar forskade man alltså ännu icke. Sifferformen var icke den förhärskande vid framställningen. Skolans ståndpunkt anges i Schlözers ryktbara ord: "historia är fortlöpande statistik, och statistik är stillastående historia", — en sats, som dock är oriktig redan därför, att dessa båda vetenskaper ge en helt olika betydelse åt det personliga elementet. En kvarlefva af den achenwallska åskådningen är, att vid våra universitet statistiken ända till 1910 varit endast ett biämne till statskunskapen och tills dato är frånskildt som eget ämne endast i Uppsala.

Som den moderna statistikens, närmast befolkningsstatistikens, grundläggare torde preussiske konungen Fredrik II:s fältpredikant J. P. Süssmilch (1707—67) kunna räknas. Som epokår kan anges 1761, då hans "Göttliche ordnung" utkom i sin 2:a uppl. Süssmilch hade mottagit många värdefulla impulser från de engelske politiske aritmetikerna — John Graunt, som 1662 utgaf ett berömdt arbete, innehållande ett försök till dödlighetsberäkningar, på grundval af för London publicerade kyrkböcker, hans vän William Petty (se d. o.), mest bekant som uppfinnare af beteckningen "politisk aritmetik" och som utgifvare af en senare upplaga af Graunts verk, och den berömde astronomen Edm. Halley (se d. o.), hvars 1693 publicerade dödlighets- och folkmängdsberäkningar (med ledning af dödböcker för Breslau) höra till dödlighetsstatistikens mest geniala produkter. Den bärande idén i Süssmilchs verk är den öfverallt i människo- liksom i naturlifvet framträdande lagbundenheten, som han visserligen betraktade som ett utflöde af en "gudomlig ordning", men som lätt omskrifven i moderna vändningar ter sig som dikterad af "de stora talens lag". I sina med oerhörd flit, delvis efter äldre mönster, men i dittills okänd omfattning från in- och utland, ej minst från Sverige (genom Wargentin), hopbragta materialsamlingar, i första rummet af befolkningsstatistiska data, inarbetade han flera af de politiske aritmetikernas metodiska uppslag och satte lagbundenhetsforskningen i system. Sedan detta klassiska arbete, hvars ofta förträffliga källkritiska anmärkningar icke äro det minst värdefulla, utkommit, kan statistiken betraktas som i princip frigjord från statskunskapen som egen vetenskap. Ännu i början af 1800-talet uppblossade emellertid i Tyskland en häftig strid mot "tabellvetenskapen", som af representanter för den äldre, achenwallska, skolan beskylldes för ett "omoraliskt-materialistiskt" betraktelsesätt af samhällslifvet.

I högre grad kunde denna förebråelse ha riktats mot belgaren A. Quetelet (se d. o.), den moderna statistikens andre grundläggare. Quetelet var naturvetenskapsman, i första rummet astronom. För honom var den i samhällsföreteelserna framträdande lagbundenheten af samma slag som naturlagarnas, en uppfattning, som knappast behöfde menligt påverka forskningen inom ett gränsområde sådant som antropologien (och antropometrien), men som oundvikligen vållat missriktningar inom hans älsklingsspecialitet, kriminalstatistiken. Hans entusiastiska, i ofta ganska naturalistiska vändningar klädda framställning af "normalmänniskan" ("l'homme moyen") med alla hennes i talens fortlöpande regelbundenhet återspeglade normalegenskaper, hennes normalkriminalitet o. s. v., väckte sensation, fann snart i tidens naturvetenskapligt materialistiska åskådning tacksam jordmån (hans hufvudverk, "Sur l'homme et le développement de ses facultés", utkom 1835) och påverkade kraftigt litteratur, konst och filosofi. Till en tid blef hans åskådning förhärskande. Statistiken blef en modevetenskap med universella anspråk. På dessa öfverdrifter följde med naturnödvändighet ett svårt bakslag. I trots af sin matematiska skolning (och sin förfarenhet med "de stora talens lag") hade Quetelet af sin entusiasm ofta låtit förleda sig att draga de djärfvaste slutsatser af ett otillräckligt eller inhomogent material, att intolka alltför mycket i talen. Särskildt olyckligt var nog valet af kriminalstatistiken som experimentalfält. Sedan kri-

tiken väl börjat sysselsätta sig med de svaga sidorna, ville den snart göra rent bord. Så hölls statistiken af många till slut som föga mer än ett raffineradt medel att undandölja sanningen (enligt en bekant vits), som kunde lämpas till försvar för ungefär hvilken mening som helst — en ståndpunkt betecknande ett tillfälligt återfall i den gamla achenwallska uppfattningen af ''tabellvetenskapen'', som naturligtvis blef af kort varaktighet.

När reaktionen mot de queteletska öfverdrifterna så ånyo lämnade rum för återuppbyggande, skedde det på två vägar. Den ena var inriktningen på nytt systematiskt insamlingsarbete af ett alltmer rikt förgrenadt samhällsstatistiskt material, å efter omsorgsfullaste förberedelse utarbetade frågeformulär (med hvarjehanda profundersökningar) och med sakkunnigaste tabellbearbetning och efter hvarje särskildt materials beskaffenhet afpassad tolkning (med användning också af beskrifvande material). Den andra var matematisk fördjupning af siffertolkningen — af statistiskt material öfver hufvud. Allteftersom dessa båda riktningar gått isär, har fröet utvecklats till nya skolstrider om statistikens rätta innebörd. Redan vid 1800-talets midt blef den nya frågeställningen: Är statistiken en självständig (samhälls)vetenskap eller blott en särskild, för flera vetenskaper gemensam, forskningsmetod? — ytterst ingenting annat än den allmänna logiska induktionsmetoden i dess renaste form — aktuell (så genom en 1850 af tysken Knies utgifven skrift). I realiteten blir det blott en strid om namn. Som den systematiska, talmässiga utforskningen af samhällslifvet i dess naturmiljö, af människan, hennes handlingar och verk, är den moderna statistiken med fullt samma rätt en egen samhällsvetenskap som exempelvis statskunskapen eller nationalekonomien (hvilken senare vetenskap börjat visa tendenser att vilja återupplifva den gamla politisk-statistiska skolans höga later mot ''tabellvetenskapen'', naturligtvis med annan motivering) —, hvilket naturligtvis på intet sätt hindrar, att en långt drifven matematisk fulländning af den rent formella sifferbehandlingen såsom allmän statistisk metodlära blir en speciell matematisk disciplin. Att t. ex. meteorologien eller biologien använder den (matematisk) statistiska metoden, har aldrig ansetts inkräkta på någonderas rätt som ''egen'' vetenskap och borde lika litet kunna anföras mot samhällsstatistiken, i första rummet befolkningsstatistiken, som tydligast har sitt eget kunskapsfält med sin egen specifika utbildning — af samma betydelse för den riktiga siffertolkningen, trots alla olikheter för öfrigt, som en grundlig arkivutbildning för historikern och af på intet sätt lägre valör än den matematisk-statistiska utbildningen. I fråga om primärmaterialets behandling, ''källkritiken'' (både den ''yttre'' och den ''inre''), erbjuder statistiken faktiskt stora likheter med historien; om man så ville, kunde man lika väl tala om en historisk-statistisk metod som om en matematisk-statistisk metod. Denna ''historisk-kritiska'' riktning inom statistiken har fått sin yttersta utprägling i ''individualstatistiken'' (där hvarje statistisk enhet följes steg för steg). För att afhjälpa den dubbeltydighet med åtföljande stridigheter, som ligger däri, att både en särskild vetenskap och en allmän metodlära ha samma namn, ha några forskare framställt förslag att ge endera ett annat namn (t. ex. numerisk metod i st. f. statisti(s)k). — Emot invändningen om samhällsstatistikens bristande enhetlighet behöfver man endast hänvisa till geografien. Att en vetenskap har flytande gränser mot andra vetenskaper, är ju f. ö. endast en självfallen följd af en lifskraftig utveckling, som oafbrutet skapar nya specialgrenar, ofta med betydelseväxling af äldre namn.

Hvilkendera riktningen, den mera sociologiska eller, om man så vill, historisk-statistiska eller den mera matematiska, som kan tänkas föra samhällsstatistiken (och vetenskapen öfver hufvud) längre fram, beror naturligtvis i första rummet på hvarje tids särskilda kraf. Frågan kan således ej besvaras allmängiltigt. Att samhällsstatistiken ännu en tid framåt i första rummet tarfvar fördjupning på den förra riktningens väg och snarare kan undvara utformandet af nya matematiska formler för materialets ''finbearbetning'', må det vara tillåtet att hålla troligt. Faran från matematikernas sida ligger i, att de för glädjen öfver nya formler frestas åsidosätta det absolut oundgängliga ''grofarbetet'' — de härför erforderliga förutsättningarna äro ju också andra än den matematiska begåfningen —, ofta också sambandet med de absoluta talen. Säkert är, att det i första rummet är försummelser beträffande ''grofarbetet'', som vållat det vanrykte, i hvilket statistiken under lång tid ej med orätt befunnit sig. Vid mera komplicerade statistiska undersökningar är det också oftast af långt mindre betydelse att med någon högre grad af precision kunna utmäta en viss faktors verkan än att öfver hufvud konstatera, i hvilken riktning, på sin höjd inom hvilka gränser, denna verkan gör sig gällande. Då de statistiskt åtkomliga faktorerna ofta ytterst ändå endast äro symtomatiska återspeglingar af vissa, ej närmare kända urfaktorer, skulle fortsatta räkneoperationer mången gång endast ge ett falskt sken af exakthet och i hvarje fall kräfva ett i förhållande till resultatet alldeles oproportionerligt arbete. För användandet af de vanligaste formlerna, om hvilka hvarje modern statistiker naturligtvis måste ha kännedom, erfordras ingen högre matematisk utbildning.

Samhällsstatistiken plägar indelas i befolknings-, moral-, bildnings-, politisk och ekonomisk statistik, med åtskilliga särgrenar (se t. ex. Rättsstatistik). Befolkningsstatistiken (se d. o.) har utbildats tidigast och är alltjämt den vetenskapligt sedt ojämförligt bäst utvecklade grenen, den enda med en mera fortskriden utveckling skulle man kunna säga; särskildt gäller detta om dödlighetsstatistiken, från hvilken t. o. m. utkristalliserat sig en särskild matematisk specialvetenskap, försäkringsstatistiken. Efter att under en längre tid ha varit något distraheradt, särskildt af uppmärksamheten på den ekonomiska statistiken — som dock fortfarande är jämförelsevis lågt utvecklad — återuppflammade intresset för befolkningsstatistiken i slutet af 1800-talet i samband med den äktenskapliga fruktsamhetens påfallande tillbakagång och tog sig nu formen af krafvet på familjestatistisk forskning, genom användning af ''individualstatistisk'' metod och kombination af en mängd olika faktorer, i sin mest komplicerade gestalt i samband med ärftlighets-

forskning, ett område, där den matematiska statistiken, tills. med rasbiologien, kan väntas ge goda bidrag. Familjestatistiken är redan på god väg att bli en egen specialvetenskap.

Af väsentlig betydelse för den statistiska forskningens utveckling har utan tvifvel varit upprättandet af en *officiell statistik*. I detta hänseende är det Sverige, som gått i spetsen för de andra folken — likasom så ofta annars i fråga om nya idéer inom statsförvaltningen. Det äldsta statistiska ämbetsverket är den svenska Tabellkommissionen, som upprättades 1756 (och 1858 aflöstes af Statistiska centralbyrån). Uppgiften var länge uteslutande befolkningsstatistikens anordnande och bearbetande, såsom förhållandet till en början var äfven med de statistiska ämbetsverk, som under 1800-talet efter hand upprättades i Europas öfriga länder, i det att de statistiska data, som inflöto i sammanhang med den allmänna förvaltningen, bearbetades inom de centrala förvaltningsverken. Småningom har dock de statistiska byråernas (''centralbyråernas'') verksamhet alltmera utvidgats, dels genom upptagande af h. o. h. nya arbetsfält, dels genom öfverförande af delar af de förvaltande verkens statistik. Till våra dagars statistiska centralbyråer inflyter alltså en mångfald af upplysningar rörande samhällsförhållandena; man har kallat dem det mänskliga samhällets ''observatorier''; från en annan synpunkt kan statistiken sägas vara en samhällets bokföring. — För vinnande af den enhet uti arbetets utförande, som är ett så väsentligt villkor för jämförligheten, anordnades 1853 den Internationella statistiska kongressen (se d. o.). Sedan lekmannaelementets alltför starka inflytande börjat verka hämmande på den vetenskapliga behållningen vid sammanträdena och kongressen till på köpet sökte tillvälla sig inflytande på de enskilda staternas officiella statistik, måste denna sammanslutning upphöra (sista sammanträdet i Paris 1878). Redan 1885 framlades emellertid planen till en ny, rent privat vetenskaplig sammanslutning, Internationella statistiska institutet, som 1887 hade sitt första plenarsammanträde och sedan haft nya dylika i olika europeiska (och amerikanska) städer hvart annat år t. o. m. 1913. Institutet har genom sina medlemmar (sedan 1901 få högst 200 samt högst 20 hedersled. inväljas), af hvilka en stor del bekläder eller beklädt viktiga administrativa poster, utöfvat stort inflytande på den officiella statistiken. Af dess förhandlingar, ''Bulletin de l'institut international de statistique'', ha utkommit 20 bd (det sista, 1915, med register öfver samtliga publikationer; i näst föregående band ha alla af institutet fattade beslut sammanförts). 1909 framlades inom institutet ett förslag att dessutom upprätta en Permanent internationell statistisk byrå med stadigvarande förläggningsort och egen personal och med ekonomiskt understöd af de enskilda staterna, hvilken skulle utge periodiska (ev. t. o. m. månatliga) internationella sammanställningar af den officiella statistiken, tjäna som internationellt statistiskt centralbibliotek och arkiv samt utge meddelanden rörande den statistiska organisationens utveckling. Sedan institutet 1911 och 1913 fattat de nödiga besluten, trädde den nya organisationen i slutet af 1913 i verksamhet. Den står under institutets öfverinseende, med dess generalsekreterare som direktör, och är tillsvidare förlagd till Haag. 1916 har den utgett sin första publikation, behandlande de senaste europeiska folkräkningarna (under öfvertiteln ''Annuaire international de statistique publié par l'office permanent de l'institut international de statistique''). Sedan 1905 finnes i Rom ett *internationellt landtbruksinstitut* (se Landtbruksinstitut), som bl. a. utger jordbruksstatistik. Af öfriga internationella sammanslutningar af statistiskt intresse må här till slut nämnas endast *Internationella kongressen för hygien och demografi* (sedan 1878). De förnämsta statistiska publikationerna i våra dagar äro de officiella, bland hvilka jämväl finnas flera tidskrifter. Några länders statistiska årsböcker innehålla icke blott statistik, utan äfven en kort historik öfver allt det viktigaste, som under året tilldragit sig, redogörelse för nya lagar m. m. och meddela också bibliografiska upplysningar — en högst förträfflig form för återupptagande af den gamla ''beskrifvande statistiska skolans'' traditioner. Af enskilda statistiska tidskrifter äro de viktigaste ''Journal of the royal statistical society'' i London, ''Journal de la société de statistique de Paris'', ''Deutsches statistisches zentralblatt'', ''Allgemeines statistisches archiv'' och ''Quarterly publications of the american statistical association''. K. A. E—n.

Stati'stiker, idkare af statistikens vetenskap.

Statistiska beredningen. Se Statistiska tabellkommissionen.

Statistiska byrån, Permanenta internationella. Se Statistik, sp. 1065.

Statistiska centralbyrån är ett till Finansdepartementet (före 1900 Civildepartementet) hörande centralt ämbetsverk, upprättadt 1858 (se Statistiska tabellkommissionen). Dess instruktion är af 7 nov. 1879 med ändringar 22 nov. 1912, 19 sept. 1913 och 17 nov. 1914. Ämbetsverket har att bearbeta och offentliggöra de grenar af den officiella statistiken, som icke tillhöra annat ämbetsverks handläggning, och däribland särskildt befolkningsstatistik, statistik öfver fast egendom, jordbruksstatistik, fiskeristatistik, statistik öfver vägar och skjutsanstalter, allmän sparbanksstatistik, rättsstatistik, valstatistik samt statistik öfver statens och kommunernas finanser. T. o. m. 1913 utgaf ämbetsverket *Statistisk tidskrift* och utger sedan 1914 en utförlig *Statistisk årsbok*. Rörande öfriga af ämbetsverket utgifna statistiska publikationer se Bidrag till Sveriges officiella statistik, Statistiska meddelanden och Sveriges officiella statistik. Ämbetsverket har därjämte att fylla vissa administrativa uppgifter, nämligen att föra anteckning öfver skeende förändringar i rikets administrativa, judiciella och ecklesiastika indelningar samt att i fråga om kyrkbokföringen dels ombesörja förmedlingen mellan olika myndigheter af vissa härför erforderliga uppgifter m. m., dels i allmänhet med uppmärksamhet följa kyrkbokföringens tillstånd i riket. Härigenom samt ännu mera genom granskningen af de till centralbyrån egentligen för befolkningsstatistiskt ändamål af prästerskapet insända utdragen ur kyrkböckerna

har ämbetsverket kommit att i viss mån bli en centralmyndighet för kyrkbokföringen. Af till vederbörande statsdepartement tillkallade sakkunniga har därjämte föreslagits, att åt ämbetsverket skulle uppdragas förandet af ett s. k. kreditregister samt handläggningen af frågor rörande släktnamn. Dessa förslag äro dock ännu ej genomförda. I arkivet förvaras bl. a. nominativa utdrag ur rikets kyrkböcker fr. o. m. 1860. Biblioteket, särskildt af statistiskt, men äfven af topografiskt och statsekonomiskt innehåll, är betydande. Genom centralbyråns bibliotek förmedlas i allmänhet bytesförbindelserna med utlandets statistiska ämbetsverk, äfven hvad angår publikationer, utg. af andra ämbetsverk. Till utländska kalendrar, samlingsverk o. d. meddelas i allmänhet de statistiska uppgifterna af centralbyrån. Ämbetsverkets personal utgöres fr. o. m. 1918 af en öfverdirektör och chef, som i alla frågor är ensam beslutande, 1 byråchef, 5 förste aktuarier, 5 aktuarier, hvaraf en bibliotekarie och en registrator, tillika arkivarie, 14 kvinnliga biträden af andra och 25 af första lönegraden samt dessutom amanuenser, tillfälliga biträden och vaktmästare. Det statistiska arbetet och den härför använda personalen äro fördelade på fyra afdelningar: den *befolkningsstatistiska*, den *jordbruksstatistiska*, den *finansstatistiska* och den *rättsstatistiska*, under chefskap af byråchefen och tre förste aktuarier. Ämbetsverkets stat för 1918 slutar på 150,960 kr., hvaraf ord. anslag 101,690 kr. Härtill komma anslag till ålderstillägg och expenser. Förslag till omorganisation och utvidgning af ämbetsverket framlades 1910 af den s. k. statistiska kommittén, men har hittills (1917) endast delvis genomförts. L. Wll.

Statistiska centralbyrån i Finland bearbetar närmast Finlands folkmängdsstatistik, men offentliggör äfven dels årliga, dels periodiskt återkommande redogörelser för Finlands fattigvård, för landtdagsvalen m. m. På statens förlag utger centralbyrån sedan 1903 *Statistisk årsbok*, som tidigare (sedan 1875) i mindre omfång utgafs af byrån på privat förlag. "Statistisk årsbok för Finland" innehåller i korta, tabellariska sammanställningar de viktigaste och allmännaste statistiska uppgifterna från hela området af landets befolknings- och ekonomiska statistik. Ämbetsverkets uppkomst daterar sig från 1865, då Statistiska byrån för Finland inrättades. Till 1870 stod byrån på provisorisk fot. Dess närvarande organisation är af 1884. Byrån utgöres af en direktor som chef samt en tjänstepersonal af 1 förste och 3 andre aktuarier samt räknebiträden m. fl. A. G. F.

Statistiska föreningen, som bildades 10 jan. 1901 i Stockholm med dåv. aktuarien G. Sundbärg som en af initiativtagarna, har till ändamål att utgöra ett samband mellan statistikens idkare och vänner samt att genom föredrag, diskussioner och referat bidraga till utredande af frågor, som falla inom denna vetenskapsgrens område. Sammanträden hållas i regel en gång i månaden, undantagandes juni—aug. Omkr. 150 medlemmar (1917).

Statistiska institutet, Internationella. Se Statistik, sp. 1065.

Statistiska kongressen, Internationella (fr. *Le congrès international de statistique*), församling af dels officiella delegerade, dels privata statistiker, som sammanträdde första gången i Bruxelles 1853, i ändamål att åvägabringa nödig enhet i den statistiska forskningen, och sedermera samlades ånyo i Paris 1855, i Wien 1857, London 1860, Berlin 1863, Florens 1867, Haag 1869, Petersburg 1872, Budapest 1876 och Paris 1878. En s. k. *commission permanente*, bestående uteslutande af officiella delegerade, sammanträdde därjämte 1873 i Wien, 1874 i Stockholm samt 1875 och 1878 i Paris. Statistiska kongressen uträttade ganska mycket för främjandet af enhet i de statistiska undersökningarna och införandet af strängare vetenskapliga metoder äfvensom för lifligare beröring mellan de statistiska byråerna i olika länder. Det af kongressen beslutade stora samlingsverket "Statistique internationale" blef ofullbordadt och har, med undantag af ett par häften, näppeligen haft någon större betydelse. Jfr Statistik. — Ett nordiskt statistikermöte hölls 1917 i Kristiania.

Statistiska kontor. Se Järnvägsstatistik och Stockholms stads statistiska kontor.

Statistiska meddelanden är den genom k. bref 29 sept. 1911 fastställda gemensamma benämningen på ett antal serier af statistiska publikationer, hufvudsakligen af tillfällig eller preliminär natur. De i dem ingående olika serierna äro f. n. (1917): A) Tillfälliga statistiska undersökningar, hvaraf samtliga hittills offentliggjorda häften utgetts af Statistiska centralbyrån, C) Månadsstatistik öfver handeln, utg. af Kommerskollegium, D) Järnvägsstatistiska meddelanden, utg. af Järnvägsstyrelsen, E) Uppgifter om bankerna, utg. af Bankinspektionen, och F) Sociala meddelanden, utg. af Socialstyrelsen. L. Wll.

Statistiska tabellkommissionen är en till Finansdepartementet (före 1900 Civildepartementet) hörande central myndighet. Sedan de befolkningsuppgifter, som enligt särskilda k. bref insamlades sedan midten af 1730-talet, påkallat behofvet af en metod däri, tog *tabellverket*, d. v. s. den svenska befolkningsstatistiken, sin början med 1749. Dess s. k. generaltabell bearbetades först af särskilda kommitterade och enligt k. br. 11 okt. 1756 af kommissionen öfver tabellverket, Tabellkommissionen, som upplöstes genom k. br. 22 juli 1858, då i stället inrättades ett nytt statistiskt ämbetsverk, benämndt Statistiska tabellkommissionen, i hvars verksamhet skulle ingå äfven andra grenar af statistiken än endast befolkningsstatistiken. Denna kommission bestod af två afdelningar: Statistiska beredningen, som var en rådplägande församling, och Statistiska centralbyrån (se d. o.), ett verkställande ämbetsverk. Faktiskt oberoende af hvarandra förut, fick Statistiska centralbyrån sin särskilda instruktion 1879 och beredningen sin instruktion 22 okt. 1886, då föreskriften, att beredningen och centralbyrån skulle utgöra hvar sin afdelning af kommissionen, upphäfdes och Statistiska beredningen erhöll benämningen K. Statistiska tabellkommissionen. Enligt sistnämnda instruktion är denna rådplägande myndighets hufvudsakliga ändamål att mellan de ämbetsverk, som offentliggöra bidrag till Sveriges officiella statistik, åstadkomma nödigt samband i hvad deras statistiska verksamhet

rör. Det åligger därför kommissionen att upptaga till granskning såväl den allmänna planen, till form och innehåll, som ock formulären till uppgifterna för nya statistiska redogörelser äfvensom viktigare ändringar i de till den officiella statistiken redan hörande berättelserna, att åstadkomma enhet i berättelsernas form samt verka för utveckling och förbättring af den officiella statistiken. Kommissionen, som sammanträder, så ofta ärendena det fordra, utgöres af chefen för Statistiska centralbyrån som ordf. och af en representant för hvart och ett af de ämbetsverk, som ha att offentliggöra bidrag till Sveriges officiella statistik, som ledamöter. Dessa ämbetsverk (f. n. 20) representeras af ledamot, byråchef eller föredragande eller, beträffande afdelning af K. M:ts kansli, äfven annan ämbetsman inom departementet än byråchef. Sekreterare är den tjänsteman i Statistiska centralbyrån, som därtill utses af chefen. Ordförande, ledamöter och sekreterare åtnjuta i denna sin egenskap ej något arfvode. Statistiska tabellkommissionen har på grund af sin för nuv. förhållanden mindre lämpliga organisation endast i ringa mån kunnat fylla sin uppgift. Sedan åtskilliga år står också frågan om dess omorganisation eller upphäfvande och ersättande af annan myndighet på dagordningen, men har ännu ej vunnit sin lösning. K. S. (L. Wll.)

Statistisk årsbok. Se Statistiska centralbyrån, sp. 1066 och 1067.

Sta'tius, Cæcilius, romersk författare. Se Cæcilius Statius.

Sta'tius, Publius Papinius, romersk skald från Neapel, lefde omkr. 45—96 e. Kr. S., som ett par gånger vann seger i vittra täflingar, vistades länge i Rom och var en gunstling hos kejsar Domitianus; senare drog han sig tillbaka till Neapel. Af S:s bevarade arbeten var hans epos *Thēbāis*, om brödrastriden mellan Eteokles och Polyneikes, mest beundradt af samtiden; oss synes det lida af förkonstling. Mera tilltalande är hans ofullbordade epos *Achillēis*, om Akilles' ungdomshistoria. Största intresse ega för oss hans *Silvæ*, tillfällighetsdikter till förnäma personer; dessa dikter äro nedskrifna "med en neapolitansk improvisatores lätthet" (Schück), men därför också mera friska och omedelbara och innehålla åskådliga bilder af den tidens lif i de högre kretsarna. Nyaste uppl. af A. Klotz 1902—11. Jfr ock V. Lundström, "Quæstiones Papinianæ" (1893), och F. V. Gustafsson, "Statii poetiska skizzer" (1899). H. Sgn.

Stativ (lat. *stativus*, som står), ett slags flyttbar ställning, hvarpå något är afsedt att placeras: vid fältmätningar instrument, vid fotografering fotograferingsapparaten (se Fotografi, fig. 3 o. 4) m. m. — *Kem.* o. *fys.*, ställning, som på ett laboratorium används för uppbärande af trattar vid filtrering, filtrerstativ, eller för kolfvar, bägare, deglar o. d. vid kokning och glödgning, för fysikaliska apparater o. s. v. De vanligaste laboratoriestativen utgöras af en tung järnplatta eller trefot, i hvilken en lodrät ståndare af järn är fäst. På denna (se fig.) kan man medelst skrufmuttrar på olika höjd anbringa klämmare, ringar af olika vidd, gasbrännare o. s. v. K. A. V—g.

Laboratoriestativ.

Stativvåg (jfr Stativ). Se Medicinalvikt, sp. 1438.

Statkarl. Se Stat 4.

Statobla'ster, *zool.* Se Mossdjur, sp. 1195.

Stato de'lla chiesa [ståtå-kiēsa], S. pontificio [-fi'tjå], S. romano [råmånå], it., Kyrkostaten (se d. o.).

Statolitorganet, *bot.* Se Sinnesorgan 2.

Sta'tor, *elektrot.* Se Elektriska maskiner, sp. 285.

Statoskop [-skåp] l. Ballongvariometer, *fys.*, en apparat, hvars ändamål är att vid ballonguppstigningar visa, huruvida ballongen stiger eller sjunker, består hufvudsakligen af ett kärl, innehållande luft, som dels genom ett fint glasrör, hvari finns litet färgad vätska, dels genom ett ytterst fint hål i kärlet står i förbindelse med yttre luften (se fig.). Om en tryckskillnad förefinnes mellan den yttre luften och luften uti kärlet, kan denna endast mycket långsamt utjämnas därigenom, att luft strömmar ut eller in genom hålet. Medan apparaten höjes, kommer det därför, på grund dels af att lufttrycket aftar uppåt, dels af att luften endast långsamt strömmar ut, att uti kärlet förefinnas ett öfvertryck, hvarigenom den färgade vätskan i röret pressas utåt. Då apparaten sänkes, kommer trycket i den yttre luften att vara större än inuti kärlet, till följd hvaraf vätskan pressas inåt. Genom att ge akt på vätskepelarens ställning kan man icke blott afgöra, huruvida ballongen är i stigande eller fallande, utan äfven medelst en empirisk skala bestämma den vertikala hastigheten.

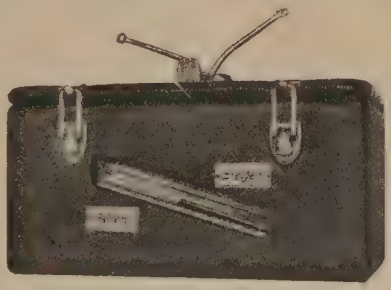

Bestelmeyers statoskop l. ballongvariometer.

Fig. visar en af Bestelmeyer enligt här omtalad princip konstruerad ballongvariometer. T. E. A.

Statsadvokat. Se Norge, sp. 1408.

Statsagronom (se Agronom), stundom använd benämning på statskonsulenterna i särskilda delar af landthushållningen. Se Landtbruksingenjör och Statskonsulent.

Statsanslag, de summor, hvilka i länder med fri författning folkrepresentationen såsom deltagare i utöfningen af statens finansmakt (se Högbetsrättigheter) beviljar till bestridande af statsutgifter. Dessa summor kallas i Norge, Danmark, Tyskland och England bevillningar (eng. *grants*), men i Sverige menas med detta ord ett slags skatter (statsinkomster), ej anslag till statsutgifter (se Bevillning). — Statsanslagen uppföras nu i Sverige i riksstaten (se d. o. och Statsreglering) dels under rubriken "verkliga utgifter", dels under rubriken "utgifter för kapitalökning". De flesta af *anslagen till verkliga utgifter* äro fördelade på 10 hufvudtitlar, motsvarande hofstaten, departementen och pensionsstaten (se Hufvudtitel och Departement); utanför hufvudtitlarna uppföras endast vissa genom Riksgäldskontoret mot ersättning från statsverket (se d. o.) åliggande utbetalningar (se om dessa Riksgäldskontoret, sp. 371) samt utomordentliga anslag af det slag som det 1914 till "engångskostnader för försvaret" beviljade. Med *utgifter för kapitalökning* menas sådana utgifter, som afse främjande af statens vinstgifvande affärsverksamhet och kapitalbildning (hvartill äfven räknas amortering af statsskulden, som Riksgäldskontoret ombestyr) och hvilka sålunda antas skola med tiden komma att bereda statsverket lättnad. Anslagen till de på hufvudtitlarna uppförda utgifterna äro dels *ordinarie*, dels *extraordinarie* (anslag *på ordinarie* och *på extra stat*). De ordinarie anslagen äro sådana, som förutses skola behöfvas under en längre tid, således för tillgodoseende af likartade konstanta statsbehof; de uppföras därför i riksstaten till utgående utan att vid statsregleringen underkastas pröfning i annat fall, än att särskild fråga väckes om deras förändrande. De extra ordinarie anslagen grunda sig på mera tillfälliga, men dock på förhand kända behof och skola för att fortfarande utgå särskildt ånyo af riksdagen vid statsregleringen beviljas. Under början af 1809 års statsskick utgingo de ej från statsverket, utan från Riksgäldskontoret, upptogos ej på hufvudtitlarna och betecknades vid 1828—30 års riksdag, då Riksgäldskontorets behållning medgaf anvisandet af dylika anslag till betydande belopp, såsom extra statsreglering. Sedan deras utbetalning 1868 öfverflyttats till Statskontoret (se Riksgäldskontoret, sp. 371), genomfördes den nu brukliga uppdelningen af hufvudtitlarna i ordinarie och extra ordinarie anslag, af hvilka de senare ersatt den förra "extra statsregleringen". Denna term har till följd häraf kommit ur bruk och eger numera blott historiskt intresse. Mellan ord. och e. o. statsanslag har man också velat se den skillnaden, att de förra ej skulle kunna af riksdagen utan konungens samtycke indragas eller nedsättas, under det att riksdagen skulle ha oinskränkt beslutanderätt öfver de extra ordinarie. Något bestämdt stöd härför finnes dock ej, vare sig i grundlag eller historiska förhållanden. Om den verkliga begränsningen af riksdagens makt att indraga och nedsätta anslag se Statsreglering. Med frågan om riksdagens rätt att indraga eller nedsätta statsanslag sammanhänger frågan om konungens rätt att anslå medel till utgifter, som ej upptagits i den af riksdagen fastställda staten. I hvarje verkligt konstitutionellt land måste grundregeln vara, att alla statsutgifter skola beviljas af riksdagen, men dels äro statsbehof, som yppa sig under en statsregleringsperiod, ej alltid kända vid upprättandet af staten, särskildt när, såsom hittills hos oss, dennas upprättande skett under början af föregående år, dels kunna rättsförhållanden oberoende af riksstatens bestämmelser nödvändiggöra utbetalningar (se Statsreglering, sp. 1094), och därför måste någon möjlighet finnas att tillgodose i riksstaten ej beaktade behof. En utväg härtill är, att anslagen ej af riksdagen strängt specialiseras eller, om specialisering sker, regeringen kan få öfverflytta medel från en specialpost till en annan (såsom särskildt brukas i England). I Sverige drifves emellertid specialiseringen mycket långt och är strängt afgränsad, men ej heller här har den kunnat göras absolut bindande. För det första uppföras nämligen på de flesta hufvudtitlarna *ordinarie anslag till extra utgifter* (ej att förblanda med de extraordinarie anslagen), hvilka ej specialiseras, men de röra sig blott om mindre summor. Vidare, och detta är af större betydelse för ifrågavarande sak, indelas statsanslagen (såväl ord. som e. o.) i fasta l. bestämda anslag samt i förslagsanslag och reservationsanslag. De fasta statsanslagen ges till utgifter, hvilkas belopp kan med säkerhet förutses. De få ej öfverskridas, men om besparingar på dem uppstå, få dessa af regeringen disponeras till andra ändamål, nämligen inom samma hufvudtitel. Häruti skedde dock vid riksdagen 1840—41 den inskränkningen, att ändamålen ej få ha förut af riksdagen pröfvats och att de ej utgöras af fasta löner och arfvoden, hvartill 1904 fogades det förbehållet, att besparing, som uppkommer därigenom, att ett ämbete står obesatt, i fall detta beror af, att ett nyinrättadt ämbete ej hunnit besättas, ej får disponeras af regeringen. Förslagsanslag ges till utgifter, hvilkas belopp ej kan på förhand beräknas (t. ex. utgifter för fångvården). De få af regeringen öfverskridas, om de för dem i riksstaten beräknade summorna ej visa sig tillräckliga, men öfver besparingar, som kunna uppstå därigenom, att de till ifrågavarande anslag beräknade summorna visa sig för höga, har regeringen ingen dispositionsrätt. Stundom rubriceras anslag i riksstaten såsom "förslagsanslag högst". De förlora då förslagsanslagets egenskap att kunna öfverskridas, men behålla dess egenskap att ej medge regeringen dispositionsrätt öfver å dem uppkommande besparingar, och genom en dylik rubricering af anslag, som till sin natur borde vara fasta, inskränkes den möjlighet att möta oförutsedda behof, som annars skulle vunnits. Reservationsanslag (namnet först i 1841 års stat) få liksom de fasta anslagen ej öfverskridas, men de å dem uppkommande besparingarna reserveras till följande år, under hvilket de få användas till då uppkommande behof, dock endast af det slag, för hvilket anslaget getts (således ej fritt inom hufvudtiteln). De komma i fråga med afseende på utgifter, som behöfva modifieras efter växlande förhållanden, t. ex. näringars och vetenskapers behof af understöd, utsträckningen af flottans öfningar. Emeller-

tid kunna oförutsedda statsbehof yppa sig, till hvilkas mötande de nu angifna sätten ej bereda utvägar. Af denna anledning är riksdagen skyldig att till regeringens disposition ställa de två s. k. kreditiven (se Kreditiv 3). Men andra sådana behof än de, för hvilka kreditiven äro afsedda, kunna också förekomma. Då finnas tvenne möjligheter. Är riksdagen samlad, så upprättar den en tilläggsstat till den löpande staten, eller ock uppför den anslag på nästa års stat med rätt för regeringen att förskottsvis använda dem under pågående år. Är riksdagen icke samlad, blir, då behofvet synes regeringen oundvikligt, denna nödsakad att med öfverskridande af sin formella rätt själf tillgodose detsamma, ankommande det sedan på riksdagen att antingen ställa vederbörande statsråd till ansvar härför eller att med godkännande af de gjorda utbetalningarna bevilja anslag till deras betäckande (jfr Indemnitet). — Med afseende på anslagens specialisering är vidare att märka, att antingen för hvarje ändamål uppföres en *specialsumma*, som regeringen fritt får använda inom den af ändamålet bestämda gränsen, eller ock att för en förvaltningsenhet (t. ex. ett ämbetsverk) gäller en *specialstat*, hvars anslagsbelopp utgör slutsumman af en mängd vid olika riksdagar för olika föremål beviljade smärre anslag. Vid utgifternas utanordnande i senare fall ha vederbörande att rätta sig ej allenast efter den sista statsregleringen, utan ock efter hvarje af de bestämmelser, som blifvit intagna i riksdagens hithörande skrifvelser och i därpå grundade kungliga regeringsbref. Dessa bref, så vidt de gälla ord. anslag, ega nämligen fortfarande giltighet, utan att de däri innehållna bestämmelserna vid hvarje ny statsreglering behöfva fastställas, till dess ändring af anslaget på behörigt sätt sker (jfr ofvan om ordinarie anslag). — De af riksdagen beviljade anslagen stå i Sverige, i olikhet med i åtskilliga andra länder, fortfarande — såvida ej annorlunda bestämts — till konungens disposition, äfven om de ej kommit till användning under den statsregleringsperiod, för hvilken de getts. Härigenom möjliggöras bl. a. reservationsanslagen (se ofvan). Det normala är emellertid, att de tagas i bruk under nämnda statsregleringsperiod. Jfr H. Rydin, "Svenska riksdagen" (1873—79). Se vidare Statsreglering, Statsutgifter och Statsverket. S. B.

Statsarkeolog, i Finland titel på den ämbetsman, som, i likhet med riksantikvarien i Sverige, har till åliggande att vårda statens samlingar af fornsaker m. m. Se vidare Arkeologiska kommissionen i Finland.

Statsarkiv, ämbetsverk, som har till uppgift att mottaga och hålla tillgängliga handlingar, som dit öfverlämnas från statens styrelseverk, i första rummet ministerierna, men som därjämte äfven samlar, vårdar och ordnar äldre handlingar till den historiska forskningens tjänst. I de skandinaviska länderna och Nederländerna benämnes motsvarande institution riksarkiv (se Riksarkivet), i Frankrike nationalarkiv (*Archives nationales*, se d. o.), i England *Record office* (se d. o. och London, sp. 1052). Om Finlands statsarkiv, se d. o. I Preussen benämnas äfven de stora arkivcentra i provinserna statsarkiv (*staatsarchiv*), medan det egentliga regeringsarkivet (riksarkivet) i Berlin benämnes *das geheime staatsarchiv*.

Statsbana, *järnv.*, staten tillhörig järnväg.

Statsbanan genom Bohuslän, äfven kallad Längdbanan genom Bohuslän och Bohusbanan, sträcker sig i öfvervägande nordlig riktning från Olskrokens station vid Västra stambanan öfver Uddevalla och Skee till Strömstad och har en längd af 178,7 km. Från Olskrokens station, 1,9 km från Göteborgs statsbanestation, går banan åt v. på en 931,1 m. lång viadukt öfver Säfveån, Västergötland—Göteborgs järnväg och Göta älf till Göteborg-Tingstads hållplats på ön Hisingen, hvarefter den, vikande af åt n., går öfver denna ö till Göta älfs öfre utloppsarm, Nordre älf, som i närheten af staden Kungälf öfvergås på en 134 m. lång bro med ett fast spann om 83,8 m. spännvidd och ett svängspann med tvenne öppningar, hvardera om 20,5 m. Banan fortsätter så öfver stationerna Ytterby och Jörlanda till Stenungsunds station vid Hakefjorden och vidare till västra sidan af sjön Stora Hällungen och öfver sjön Lilla Hällungens utlopp i denna till Ljungskile samt framkommer, efter att på en fast bro ha passerat Bäfveån, till Uddevalla, 86,7 km. från Olskroken. Därifrån går banan åt v. utmed Byfjordens norra strand, sedan åt n. v. till hållplatsen Saltkällan vid Gullmarsfjordens inre östra förgrening, Saltkällefjorden, öfvergår så Örekilsälfven på en bro med ett spann om 67 m. och framkommer till Munkedal. Därifrån fortsättes öfver stationerna Dingle, Hällevadsholm, Rabbelshede och Orrekläpp till Tanum, 4 km. från Gräbbestads municipalsamhälle vid Kattegatt. Därifrån är banan framdragen i hufvudsakligen nordlig riktning öfver stationerna Kragenäs och Öfverby till Skee station, 84,9 km. från Uddevalla och 171,6 km. från Olskroken, hvarefter banan framgår åt v. till sin ändpunkt Strömstad. Af banan byggdes först sträckan Uddevalla—Skee, 84,9 km., hvilken öppnades för trafik 16 dec. 1903. Af den öfriga linjen, Olskroken—Uddevalla, öppnades sträckan Tingstad—Ljungskile, 65 km., för trafik 1 juni 1907, Ljungskile—Uddevalla, 19,5 km., 9 juni 1907 och Olskroken—Tingstad, 2,2 km, 1 mars 1909.

På grund af beskaffenheten hos terrängen, som, särskildt på sträckan n. om Uddevalla, flerstädes utgöres af lätt förskjutbar lera, ha betydande och kostsamma terrasseringsarbeten måst verkställas. Å banan finnas flera tunnlar, af hvilka den vid Kristineberg har en längd af 448,5 m.

Då 1898 års riksdag beslöt anläggningen af en statsbana från Göteborg öfver Uddevalla till Skee, hvilken var afsedd att åstadkomma en ny järnvägsförbindelse mellan Sverige och Norge öfver Svinesund, uppställdes som villkor, att landsting, kommuner eller enskilda skulle två år efter tillsägelse, som dock ej finge ske före 1901, ha anlagt och för trafik öppnat en normalspårig järnväg från Skee till Strömstad, så byggd, att statsbanans tåg med vederbörlig hastighet kunde framföras å densamma. På grund häraf blef den 7,1 km. långa Strömstad—Skee järnväg byggd af Strömstad—Skee järnvägs-a.-b. och öppnad för trafik 16 dec. 1903, samma dag, som statsbanelinjen Uddevalla—Skee. Järnvägen trafi-

kerades emellertid af Statens järnvägar. 1906 års riksdag beslöt att för 600,000 kr. inlösa järnvägen, som 1 jan. 1907 införlifvades med Statens järnvägar.

Vid 1917 års riksdag väcktes, liksom 1914, i Andra kammaren motion om åtgärder för undersökning och förslag till fortsättandet af längdbanan genom Bohuslän för ernående af en direkt genomgångstrafikled öfver Svinesund mellan svenska och norska järnvägar. Järnvägsstyrelsen, hvars yttrande infordrades, ansåg det uppenbart, att de största fördelarna af en sådan förbindelse komme att stanna på norsk sida, och höll före, att med undersökningar eller närmare utredningar borde anstå, till dess något samarbete efter initiativ från norsk sida kunde åvägabringas. Motionen blef afslagen.

I Uddevalla står banan i förbindelse med Uddevalla—Vänersborg—Herrljunga järnväg genom ett denna järnväg tillhörigt spår mellan statsbanestationen och den enskilda järnvägens station där. Genom samma spår vinnes äfven förbindelse med den smalspåriga Uddevalla—Lelångens järnväg, som anknyter vid sistnämnda station. Från håll- och lastplatsen Smedberg, 5,6 km. n. om Munkedals station, utgår Lysekils normalspåriga järnväg, hvars tåg jämväl trafikera statsbaneträckan Smedberg—Munkedal.

Statsbanan genom Bohuslän ingår i Statens järnvägars 17:e trafiksektion, som tillhör dessas 2:a distrikt. A. d'A.

Statsbanan Kilafors—Stugsund, 35,6 km., utgår från stationen Kilafors vid Norra stambanan (se d. o.), belägen 300,2 km. från Stockholm, och sträcker sig i öfvervägande östlig riktning öfver Söderhamn till denna stads uthamn, Stugsund, vid Bottniska viken. Från Kilafors går banan åt n. ö. förbi norra stranden af sjön Bergviken, öfvergår Ljusne älf på en större, nyligen ombyggd bro med 3 spann, hvartdera om 61,8 m., och framkommer strax därpå till Landa station nära älfvens inflöde i sjön. Därefter stiger banan till stationen Mobodarne, sänker sig därpå till den vid sjöns östra ända belägna stationen Bergvik och går så vidare öfver Myssje station vid sjön Marman samt öfver Kinstaby station och Söderala hållplats till Söderhamns västra station. Vid banans framförande vidare från denna genom staden utefter Bergviksströmmens (Söderhamnsåns) södra strand till hufvudstationen Söderhamn vid hamnen passeras två för dubbelspår ombyggda viadukter, af hvilka den första, som framgår öfver en öppen plats i staden, har en längd af 285,8 m. och räknar 40 spann och den andra genom ombyggnaden förkortats från 38 m. till 13 m. Från Söderhamns västra station utgår till Granskär och Flaket den normalspåriga, Söderhamns stad tillhöriga, men af Statens järnvägar trafikerade järnvägen *Söderhamn västra—Granskär—Flaket*, å hvilken sedan 31 dec. 1900 godstrafik eger rum till Granskär, 3 km. Från Söderhamns station, 333,1 km. från Stockholm, fortsätter banan till den 2,7 km. längre åt öster belägna slutstationen, Stugsund. I Söderhamn kommer banan att erhålla anknytning till den under byggnad varande Östkustbanan från Gäfle till Härnösand. Sträckan Kilafors—Bergvik, 17,9 km., öppnades för trafik 15 dec. 1885 och sträckan Bergvik—Söderhamn—Stugsund, 17,7 km., 17 maj 1886. Statsbanan Kilafors—Stugsund ingår i Statens järnvägars 12:e trafiksektion, som tillhör dessas 4:e distrikt.

Redan långt innan Söderhamn genom denna bana kom i direkt förbindelse med Norra stambanan, hade staden emellertid järnvägsförbindelse med Bergvik genom den smalspåriga (1,217 m.), 15 km. långa, Söderhamns järnvägsa.-b. tillhöriga Söderhamns järnväg, öppnad för trafik i sept. 1861. Genom ångbåtstrafik öfver sjön Bergviken och förmedelst ett i maj 1879 för trafik öppnadt, af staten anlagdt sidospår från Kilafors station till stranden af nämnda sjö hade, under den tid sjötrafiken kunde pågå, samtrafik mellan den smalspåriga järnvägen och Statens järnvägar åstadkommits. Söderhamns järnväg inlöstes 1883 af statsverket, hvarvid dels erlades 400,000 kr. kontant, dels afskrefs järnvägens oguldna statslån, 291,764 kr. Vid anläggningen af statsbanan mellan Bergvik och Söderhamn ingick sträckan Bergvik—Myssje och en kortare sträcka österut från Kinstaby efter ombyggnad i den nya statsbanelinjen, medan öfriga sträckor af denna utefter den gamla banan nybyggdes. A. d'A.

Statsbanan Ljusdal—Hudiksvall är en 61,3 km. lång, i öfvervägande östlig riktning framdragen, inom Gäfleborgs län belägen grenbana till Norra stambanan. Från Ljusdals station, 380,3 km. från Stockholm, följer banan stambanan åt i sydöstlig riktning till en punkt n. om Hybosjön, där den vikande åt ö. lämnar stambanan. Från Hybo station vid nämnda sjö är banan dragen utefter norra stranden af sjön Gryttjen till stationen Långbacka vid sjön Lången och vidare s. om sjön Långede till Delsbo station, 2 km. s. om Delsbo kyrkby vid västra ändan af Södra Dellen, hvars södra sida därefter på kort afstånd följes till Fredriksfors station. Strax ö. om denna nedgår banan till sjöns strand, som med passerande af tvenne, resp. 137 m. och 163 m. långa tunnlar följes till stationen Näsviken vid sjöns utlopp vid dennas östra ända, samt fortsätter därifrån, två gånger korsande Forsaån, till Forsa station vid denna å och vidare till Hudiksvalls station 441,6 km. från Stockholm vid innersta ändan af Hudiksvallsfjärden af Bottniska viken. Från stationen utgår dels ett spår till stadens hamn, dels ett 2,1 km. långt spår genom staden och utefter fjärdens norra strand till lastplatsen Djupe. I Hudiksvall har banan förbindelse med Norra Hälsinglands järnväg (se d. o.) och kommer där att anknytas till den under byggnad varande Östkustbanan. Sträckan Ljusdal—Delsbo öppnades för trafik 1 okt. 1887 och sträckan Delsbo—Hudiksvall 1 juni 1888.

Innan statsbanan tillkom, hade Hudiksvall järnvägsförbindelse med Näsviken genom den 16 km. långa, smalspåriga (1,217 m.), Hudiksvalls järnvägs-a.-b. tillhöriga Hudiksvalls järnväg, af hvilken sträckan Hudiksvall—Forsa öppnats för trafik 8 maj 1860 och sträckan Forsa—Näsviken 20 nov. 1874. Enligt 1885 års riksdags beslut öfvertogs denna järnväg 1 nov. 1887 af staten mot en köpeskilling af 536,488 kr., hvarvid 350,810 kr. erlades kontant och 185,678 kr., utgörande järnvägsbolagets oguldna statslån, afskrefvos, hvarjämte till statsverket öfverlämnades bolagets oin-

lösta obligationer, representerande ett belopp af 105,624 kr. Vid statsbanans byggande ingick den inköpta järnvägen efter ombyggnad till normalspårig i denna utom hvad beträffar nedgången till Hudiksvall, där man åt linjen för att erhålla mindre stark lutning måste ge en afvikande, något längre sträckning. Under ombyggnadstiden pågick emellertid trafiken å den smalspåriga linjen.

Statsbanan Ljusdal—Hudiksvall ingår i Statens järnvägars 11:e trafiksektion, som tillhör dessas 4:e distrikt. A. d'A.

Statsbankrutt, *finansv.*, partiellt eller totalt inställande af betalningen af statsskulderna.

Statsbanornas tjänstemannaförening. Se Järnvägstjänstemannaföreningar.

Statsberedning kallades en kommitté, i viss mån motsvarande frihetstidens statskommission (se d. o.), som tillsattes 20 april 1792 för uppgörande af förslag till riksstat och upplöstes 29 aug. s. å. Den ersattes då med en ny kommitté, kallad K. statsutredningen, hvars ledande kraft var Karl Lagerheim (se Lagerheim 1) och hvars uppgift skulle vara ej blott att uppgöra statsregleringsförslag, utan ock att granska hela finansförvaltningen under Gustaf III:s tid med undantag af Riksbankens och Riksgäldskontorets (om en påföljd däraf se E. Ruuth, sp. 1285). Den upplöstes 1 maj 1794. Under Gustaf IV Adolfs egen regering anförtroddes åter tidtals (1796—1809) i st. f. åt Statskontoret åt en statsberedning, väsentligen ledd af Lagerheim, att upprätta statsregleringsförslag. Jfr Riksstat, sp. 395. S. B.

Statsborgarskap. Se Medborgarrätt.

Statsborgeren. Se Soelvold, P. P.

Statsbrist, *finansv.*, föreligger, då statens inkomster icke räcka till för bestridande af statsutgifterna. Från statsbrist i denna dess egentliga bemärkelse bör skiljas s. k. kassabrist, som består däri, att statsinkomsterna för en viss period icke inflyta så tidigt, som erfordras för bestridande af samma periods statsutgifter. För att häfva en sådan kassabrist måste staten antingen anlita krediten (se Statsskuld) eller ock hålla en kassa af sådan storlek, att ifrågavarande brist ur densamma städse kan fyllas. Den förra utvägen är den vanligen anlitade. I Sverige används den senare, hvilken dock i allmänhet är mindre lämplig därför, att en betydlig del af en sådan kassa ofta måste komma att ligga oanvänd och staten därigenom orsakas kostnader i form af ränteförlust. — Den egentliga statsbristen undanröjes antingen därigenom, att man minskar statsutgifterna, eller därigenom, att man ökar de för dessa disponibla medlen. Det sistnämnda kan ske genom att öka statsinkomsterna (i regel genom att öka beskattningen), genom att försälja domäner, genom att tillgripa en under gynnsammare tider samlad statsskatt eller genom att upptaga lån. Då domänförsäljning och samlandet af en statsskatt endast undantagsvis kunna med fördel användas, kommer valet att egentligen gälla ökning af skatter och upptagande af lån. Ordinarie utgifter i den bemärkelsen, att de regelbundet återkomma, böra betäckas med skatter. Att anlita statens kredit för att anskaffa medel för dessa utgifter bör endast ske i ytterst tvingande fall och äfven då endast öfvergående. Med hänsyn till extraordinarie utgifter måste man göra skillnad dels mellan kapitalrika och kapitalfattiga länder, dels mellan inländska och utländska lån. I kapitalfattiga länder är lån att föredraga framför beskattning, i den händelse upplåningen sker i utlandet, enär ökad beskattning skulle undandraga näringslifvet kapital, som antingen redan äro i detsamma använda eller som behöfvas för att fylla näringslifvets växande behof af kapital. Visserligen har man mot utländska lån anmärkt, att de ställa landet i ett merendels skadligt beroende af utlandet och försämra landets utländska betalningsbalans, men äfven i det fall, där så skulle vara förhållandet, äro dessa olägenheter mindre än de, som en ökad beskattning medför. De, som ifra mot den utländska skuldsättningen, förbise, att grunden till det onda icke ligger uti denna, utan uti statsutgifternas höjd. Framför inländska lån är däremot beskattning att föredraga, enär den ökade beskattningen innebär dels en hämsko på konsumtionen, dels en sporre till ökad näringsflit. I kapitalrika länder ega inländska lån företräde framför utländska. Svårare att afgöra är i detta fall frågan om förhållandet mellan inländsk upplåning och ökad beskattning. I alla de fall, då upptagande af statslån används för att skaffa medel till statsutgifterna, gäller likväl, att staten bör, i den mån detta kan ske, afbetala de sålunda åsamkade skulderna, för att skuldsumman ej oupphörligen må tillväxa och slutligen bli staten för tung. En sådan afbetalning är i synnerhet påkallad med hänsyn till den del af statsskulden, som orsakats af sådana extraordinarie utgifter, hvilka icke skapat några nya, vare sig direkta eller indirekta inkomstkällor för staten: krigskostnader, anläggning af fästningar, anskaffning af vapen, utgifter för själfva statsförvaltningen o. d. D. D.*

Statsdeparteme'nt, i flera länder benämning för vissa grenar af statsförvaltningen. Se Departement 1.

Statsdeputationen. Se Deputation, sp. 170.

Statsdespotism. Se Despotism, sp. 231.

Statsekonomi, dels ett numera föråldradt namn på nationalekonomien, dels likbetydande med statshushållning eller statens finansväsen. D. D.*

Statsexpedition, före departementalstyrelsens införande (1840) benämning på fördelningarna af konungens kansli. Se Kansli, sp. 809—811.

Statsform är den gestaltning staten erhåller genom det sätt, hvarpå statsmaktens (se d. o.) utöfning är organiserad i statsförfattningen (se d. o.). Då detta sätt kan vara olika, finnas flera statsformer. Att karakterisera och indela dem har alltid varit en hufvuduppgift för statsvetenskapen, men därvid har man utgått från olika synpunkter, hvaraf följden blifvit flera statsformssystem. Det — åtminstone till sina grundprinciper — mest använda har varit Aristoteles', hvilket, utgående från de styrandes antal, uppställde tre statsformer: enmansvälde (*monarki*), fåmansvälde (*aristokrati*) och mångvälde (vanligen kalladt *demokrati*). Äfven monarkier kunna emellertid vara aristokratiska och demokratiska (jfr Aristokrati och Demokrati). Med rätta reducerade därför Machiavelli statsformstyperna till två: *monarki* och *republik* (se dessa ord och Envälde), och med denna modifikation har den aristoteliska indelningen

vanligen accepterats af eftervärlden, hvarvid den dock på senare tid moderniserats (särskildt af G. Jellinek; se d. o.) genom att till indelningsgrund tagits, huruvida det högsta omedelbara statsorganet (se Stat, sp. 1033) utgöres af *en* fysisk person eller af en *flerhet* fysiska personer. På åtskilliga håll har man emellertid ansett det aristoteliska statsformssystemet (i sin ursprungliga eller modifierade form) alltför "artificiellt" och sökt ersätta det med "naturliga" eller "rationella" system (så P. E. Fahlbeck i "Sveriges författning och den moderna parlamentarismen", 1904, och R. Kjellén i "Försök till ett statsformernas naturliga system", 1915). Onekligen ge sådana en fylligare kunskap, men svårigheten är att åt dem bereda den påtaglighet och den statsrättsliga fasthet, som utmärka motsättningen: monarki och republik, och i alla fall är denna motsättning ett faktum, som även det tarfvar vetenskaplig utredning. Statsformernas indelning i monarki och republik torde därför behålla en *grundläggande* betydelse. Jfr S. J. Boëthius, "Om statslivet" (1916). S. B.

Statsfru, hofdam tillhörande drottningens uppvaktning med rang under öfverhofmästarinnan och öfver hoffröknarna. Henne tillkommer i första rummet att i drottningens och öfverhofmästarinnans frånvaro göra les honneurs vid hofvets samkväm och fester. Befattningen infördes 1774, då sex damer utnämndes till statsfruar. De erhöllo 800 dal. smt i lön och 1,200 dal. i traktamentspengar (k. br. 26 mars 1774). F. n. är deras antal 8.

Statsfyllnadssumma. Närmast för att medel skulle beredas till riksskuldens skötande, ingick länge en betydande del af statsinkomsterna till Riksgäldskontoret i st. f. till Statskontoret. Till följd häraf räckte det senares intäkter vanligen ej till bestridande af de statsanslag, som skulle utbetalas därifrån, under det att Riksgäldskontorets intäkter öfverstego dess utgifter, och då måste bristen täckas genom en utbetalning från Riksgäldskontoret till Statskontoret. Den härtill erforderliga i statsregleringen upptagna summan kallades statsfyllnadssumman. Genom brännvinslagstiftningen vid 1853—54 års riksdag ökades så betydligt de till Statskontoret ingående brännvinsmedlen, att statsverket i normala fall ej vidare behöfde bidrag af Riksgäldskontoret, men då den s. k. extra statsregleringen (se Statsanslag, sp. 1071) 1868 öfverflyttades på Statskontoret, uppstod åter behof af sådant bidrag. Detta upphörde emellertid, när 1873 Statskontoret öfvertog nästan hela Riksgäldskontorets dittillsvarande uppbörd, bl. a. uppbörden af den "allmänna bevillningen" (se Allmän bevillning och Bevillning), och därefter försvann statsfyllnadssumman ur statsregleringen. Se vidare Riksgäldskontoret, sp. 370 ff. S. B.

Statsfånge, en benämning, som stundom nyttjas omväxlande med "kronofånge" för att beteckna en på statens (kronans) bekostnad omhändertagen fånge till skillnad från sådan, som det åligger någon stad att underhålla, stadsfånge. Härom föreskrifver k. br. 4 dec. 1816, att städerna böra underhålla personer, som där för brott häktas, så länge de vid domstol därstädes äro under rannsakning och målet utgör ämne för den polis, städerna själfva böra vidmakthålla, men att däremot, när antingen brottet finnes vara af den gröfre beskaffenhet, att det skall öfverdomstols granskning underställas eller ock saken genom besvär drages under högre rätts pröfning, kostnaden till de häktades underhåll bör utgå af allmänna medel ifrån den dag, stadsdomstolarna hufvudsakligen afgjort målet, till dess slutlig dom fallit och verkställes. Jämf. k. br. 14 aug. 1841 skola i städer, där kronofängelse finnes, stadens fångar i detta förvaras, med skyldighet för staden att ersätta fångens förplägnad och vård samt äfven bidraga till fängelsets underhåll. Stockholms stad har dock sina fångar i eget fängelse. — Statsfånge brukas äfven såsom benämning på person, som af politiska skäl, utan att vara tilltalad eller dömd för brott mot allmän lag, beröfvats friheten, såsom efter kronans förlust Gustaf IV Adolf, Napoleon I, Nikolaus II m. fl. I autokratiskt styrda länder var förr sådan fångenskap vanlig. V. A—t.

Statsförbrytelse, *jur.*, betecknar i vidsträckt mening ett brott, som riktar sig mot staten, i motsats mot ett brott, som riktar sig mot enskild man. I en inskränktare och vanligare bemärkelse omfattar ordet endast sådana brott, som innebära angrepp på statens bestånd eller dess rätt eller säkerhet i förhållande till främmande makter eller ock på statsöfverhufvudet eller folkrepresentationen — alltså i hufvudsak detsamma, som kommer under högförräderi, landsförräderi och majestätsbrott (se dessa ord), men icke sådana mot staten riktade förbrytelser, hvilka ej äro af denna allmänna betydelse (t. ex. våldsamt motstånd vid en offentlig förrättning). Jfr Politisk förbrytelse. J. H—r.*

Statsförbund (i Amerika kalladt konfederation, se d. o., sp. 723), en permanent folkrättslig förbindelse mellan suveräna stater för behandling af angelägenheter, hvilka enligt förbundsaftalet skola vara gemensamma. Dessa afgöras af ombud från de särskilda staterna, men den på sådant sätt bildade förbundsmyndigheten saknar självständighet emot de representerade staterna. Ombuden kunna af dessa godtyckligt återkallas eller äro bundna genom instruktioner, eller också äro deras beslut underkastade referendum (se d. o.). Viktigast är dock, att förbundsmyndigheten ej har egen tvångsmakt, hvarför verkställigheten af dess anordningar är beroende af de särskilda statsmyndigheternas goda vilja. Ehuru afsedd att vara permanent, har statsförbundsformen till följd af folkrättens svaghet emot staternas suveränitet visat sig föga hållbar (se "Tyska förbundets" upplösning 1866), och f. n. existerar den ej. De märkligaste statsförbunden i nyare tider ha utom Tyska förbundet varit Förenade nederländernas republik (genom franska revolutionens hvälfningar förvandlad till en helstat), Schweiziska edsförbundet (före franska revolutionen och från 1815 till 1848, då det blef en förbundsstat) samt den nordamerikanska "konfederationen", som redan 1787—89 ombildades till en förbundsstat ("union", se d. o.). Jfr f. ö. Förbundsstat och Stat, sp. 1034. S. B.

Statsfördrag, detsamma som internationella fördrag (se d. o.).

Statsförening, dets. som statsförbindelse (se Stat 1).

Statsförfattning, sammanfattningen af de rättsnormer, som bestämma sättet för statsmaktens

högsta utöfning och de därmed betrodda omedelbara statsorganens befogenheter, men också statsmaktens gränser emot statsmedlemmarnas personliga frihetssfär (jfr Stat, sp. 1030, Statsform och Statsmakt). Hvarje stat har naturligtvis en författning, men i den oinskränkta monarkien innehåller denna ej något annat, än att odelad och obegränsad maktutöfning tillkommer monarken (se Envälde och Monarki), och författningen innebär därför här intet rättsskydd för statens öfriga medlemmar. Att åstadkomma ett allmänt rättsskydd är däremot meningen med författningen, då också kallad konstitution, i inskränkta monarkier och i republiker, hvarför namnet författningsstat plägar förbehållas dessa och deras statsskick, särskildt de förras, betecknas som konstitutionellt (jfr Konstitutionell 2). En statsförfattning kan helt eller delvis bero blott på sedvanerätt (oskrifven författning), men kan också vara helt eller delvis fixerad i skrifna lagar, och om dessa äro sammanförda i en eller flera urkunder, kallas den kodifierad. Till skillnad från andra lagar benämnas författningslagar grundlagar (se Grundlag), och om dessa själfva stadga försvårande former för sin ändring, säges författningen vara oböjlig, annars böjlig. S. B.

Statsförmögenhet, summan af de värdeting, som befinna sig i en stats ego. En stat har till uppgift att betrygga sin tillvaro, öfvervaka allmänt rättstillstånd samt främja stigande utveckling hos dess medborgare i såväl materiellt som andligt afseende. För detta ändamål erfordras såväl skatter af statens medborgare som andra tillgångar, hvilka ha egenskap af *statsförmögenhet*. Hvad svenska statens förmögenhet angår, må i korthet omnämnas följande. Genom uppodling i äldsta tider af det obebodda landet erhöll staten likasom enskilda en del af sina egendomar. De nybyggen och gods, som sålunda tillkommo staten, benämndes urspr. *Uppsala öd*. Oaktadt den ökning i statens egendomar, som genom uppodling efter hand egde rum, uppstod efter den katolska lärans införande småningom en alltmer betydande minskning i desamma dels genom upplåtande af gods till kyrkor och andliga stiftelser, dels ock genom förläningar. I sammanhang med den under Gustaf Vasas regering beslutade öfvergången från den katolska till den lutherska läran beslöts på riksdagen i Västerås 1527, att de statens egendomar, som under förgången tid upplåtits till religiösa institutioner, skulle, i den mån de icke behöfdes för desamma, till staten återgå. Härigenom erhöllo statsegendomarna en afsevärd ökning. Genom förläningar af kronogods minskades sedermera under 1600-talet efter hand statens tillgångar, med anledning hvaraf en reduktion af sådana gods vid 1655 och 1680 års riksdagar beslöts och sedermera utfördes. Svenska statens egendom består f. n. af både fastigheter och lösegendom, som används dels för konungens och konungahusets samt riksdagens bruk, dels för statens ämbetsverk och några af dess tjänstemän, dels för landt- och sjöförsvaret, dels för vissa stiftelser och undervisningsanstalter. De egendomar, som lämna staten en mera betydande inkomst, äro bl. a. kronoparkerna och de utarrenderade kronogodsen. För anordnande af en i samband med landets stigande utveckling alltmer betydande verksamhet har förutom postverket, som redan tidigare tillkommit, följande affärsdrifvande verk inrättats, nämligen statens järnvägar, statens telegraf- och telefonväsen, statens vattenfallsverk. Staten eger därjämte aktier i bolag samt disponerar utlåningsfonder m. m. Enligt Statistiska centralbyråns årsbok för 1917 utgjorde statens bokförda tillgångar vid ofvannämnda verk vid 1915 års slut ..... kr. 1,659,119,664.

Afräknas härifrån de fonderade statslånen	»	812,608,666
återstå bokförda tillgångar ...	»	846,510,998
Byrån uppger vidare:		
Tillkommer fastigheter och vid behof realiserbar lösegendom ej bokförda	»	400,000,000
Summa statsförmögenhet	kr.	1,246,510,998

Från statsförmögenhet bör noga skiljas nationalförmögenhet (se d. o.). A. A.

Statsförvaltning. Se Förvaltning.

Statsförvaltningens tjänstemannaförening. E. o. tjänstemän inom statsdepartementen och de centrala ämbetsverken i Stockholm bildade 8 dec. 1904 De extra ordinaries förening. De ordinarie tjänstemännen inom 1:a, 2:a och 3:e eller därmed jämförliga lönegrader inom ofvannämnda departement och ämbetsverk bildade 25 april 1907 Statstjänstemännens förening i Stockholm. Efter åtskilliga förarbeten beslöto De extra ordinaries förening 1910 och Statstjänstemännens förening i Stockholm 1911 att sammanslå båda föreningarna till en, Statsförvaltningens tjänstemannaförening. Dess ändamål är att åstadkomma en närmare sammanslutning mellan tjänstemännen i syfte att tillvaratagа dessas gemensamma intressen. Första sammanträdet hölls 29 april 1912. (Se vidare tidskr. "Från svenska statsförvaltningen".) Ldht.

Statsgaranti är en finansrättslig åtgärd, hvarigenom staten åtar sig ansvar för en viss ekonomisk förpliktelses fullgörande och därigenom möjliggör den för ett visst företag af större samhälleligt intresse behöfliga krediten. Från statsgarantien, som eventuellt medför betalningsskyldighet för staten, bör skiljas statskontrollen, som blott innebär, att ett visst företags skötsel ställes under statens tillsyn och därigenom erhåller en viss auktorisering, utan att staten har något eget ansvar för företaget. Rld.

Statsgeolog, sedan 1915 officiell titel på vissa ord. tjänstemän vid Sveriges geologiska undersökning.

Statshushållning kallas sammanfattningen af de planmässigt ordnade åtgärder, som i en stat äro nödvändiga för regelbunden anskaffning och förnuftig användning af de till statsändamålet erforderliga medlen. Se Statsreglering.

Statshvälfning. Se Revolution.

Statshöghetsrättigheter. Se Höghetsrättigheter.

Statsinkomster, de ekonomiska tillgångar, som stå till en stats disposition för lösandet af dess uppgifter. De kunna vara omedelbara naturaprestationer till vissa statsändamål, s. k. *allmänna besvär* (se Besvär 1), hvarpå den allmänna värn-

plikten är det mest omfattande exemplet, men sådana upptas ej bland hvad som vanligen kallas statsinkomster. De med detta ord betecknade statstillgångarna kunna alltefter beskaffenheten af de källor, hvarur de härflyta, indelas i: 1) *privatinkomster*, så kallade, emedan källorna till dem äfven kunna innehas af enskilda (af detta slag äro inkomst af jord, skogar, hus, kapital och afgifter för begagnande af anstalter, dem staten, utan uteslutande af likartade privata företag, inrättat, t. ex. järnvägar, skolor); 2) *inkomster af höghetsrättigheter*, d. v. s. rättigheter, som staten på grund af sitt jus eminens tagit uteslutande i anspråk för sig, t. ex. myntningsrätt, rätt att utkräfva böter och konfiskera gods, rätt till danaarf och till hittegods, rätt till rättsliga monopol (se d. o.); 3) *afgifter för anlitande* af statens förvaltnings- eller domstolsorgan: stämpelpappersafgifter, lösen, fullföljdsafgift (se Revisionsskilling) o. d., samt af genom statens försorg upprättade säkerhetsanstalter, såsom fyr- och båkmedel, kontrollstämpelafgifter; 4) *skatter* (se Skatt). Med afseende på sin beräknelighet äro statsinkomsterna antingen *konstanta* eller *tillfälliga*, hvilka senare i Sverige utgöras af: behållning på föregående års statsreglering, inkomst genom försäljning af kronodomäner, men ej genom skatteköp (se d. o.), hvaraf inkomsten räknas till de konstanta statsinkomsterna, resultaten af Riksgäldskontorets lånerörelse, riksbanksvinsten, donationer och medel, som tillflyta riket genom traktater med främmande makter. Båda slagen förete olikheter med hänsyn till de konstitutionella regler, som gälla dispositionsrätten öfver dem, men denna indelningsgrund är af större vikt blott med afseende på de konstanta. Dessa uppdelas hos oss från sådan synpunkt genom själfva regeringsformen §§ 59 o. 60 i: 1) extra ordinarie l. bevillningar, hvaröfver riksdagen ensam har beslutande rätt (se Bevillning), och 2) ordinarie. De senare ha det gemensamt, att de grunda sig på af riksdagens årliga bevillningsrätt oberoende lagar eller förordningar och att de därför oförändrade ingå till statsverket, så länge de grundläggande bestämmelserna ej blifvit ändrade enligt former, som deras natur kräfver, och till dess ändringen kan genomföras utan kränkning af gällande privata rättsförhållanden (ett exempel härpå lämnar R. F. § 77). Alltefter de normerande grundernas beskaffenhet fördela sig de ord. statsinkomsterna i följande grupper: a) sådana, som grunda sig på civillag, stiftad enl. R. F. § 87; dit höra böter, fullföljdsafgifter, danaarf, hittegods; b) sådana, som bero af bestämmelser, gifna af konungen ensam i kraft af hans administrativa och ekonomiska lagstiftningsrätt (se Lag, sp. 808), nämligen afgifter för begagnande af statens inkomstgifvande inrättningar (postverket oberäknadt, hvars afkastning räknas till bevillningarna), såsom järnvägar, telegrafverket, eller för anlitande af vissa af staten anordnade säkerhetsanstalter, såsom kontrollverket, lots-, fyr- och båkväsendet; c) sådana, öfver hvilka konung och riksdag tillsammans ha bestämmanderätt (riksdagen genom samstämmigt beslut af båda kamrarna), utan att R. F. § 87 behöfver tillämpas vid fastställandet af de för dem gällande grunderna. Sådana inkomster äro: stående skatter, af hvilka efter grundskatternas (se Grundskatt) och indelningsverkets (se d. o.) afskaffande blott mantalspenningarna (se Mantalspenningar) återstå, inkomsten af skatteköp, afkastningen af kronans domäner, hvilka förvaltas af konungen, men enligt af riksdagen antagna grunder, samt vinsten af uppgörelser, hvarigenom staten gjorts till medintressent i affärsföretag (t. ex. uppgörelsen om de norrländska malmfälten, se Grängesberg—Oxelösund, sp. 470, och Tobaksmonopolet; se d. o.). Vissa statsinkomster användas omedelbart, utan att först ingå till statskassan (Statskontoret), såsom till särskilda ändamål donerade medel, sådana skolafgifter, hvarmed en del utgifter vid läroverken (såsom för belysning) bestridas, expeditionslösen, lotspenningar, och dessa liksom de med dem bestridda utgifterna komma ej till synes i riksstaten. Detta är emellertid nu ett betydelselöst undantag, men hade under första tiden af 1809 års statsskick en stor räckvidd, och därmed sammanhängde den då utkämpade striden om statsverksrevisionens inskränkning till Statskontorets räkenskaper (se Riksdagens revisorer, sp. 343, och G. Rexius, "Studier rör. striden om finansmakten under Karl XIV Johan", 1917). Huru de i riksstaten upptagna inkomsterna nu däri grupperas se Statsverket. S. B.

Statskalender, en handbok, som årligen i de flesta stater utges och som jämte kalendarium och förteckningar öfver det inhemska furstehusets och ofta äfven främmande regenthus' medlemmar samt öfver främmande makters beskickningar och konsuler innehåller hufvudsakligen en systematiskt ordnad förteckning öfver den ifrågavarande statens ämbetsmän. Den franska *Almanach royal*, grundad 1679 af bokhandlaren Laurent Honry i Paris, är den första handboken af detta slag. Under 1700-talet började dylika kalendrar utges i de flesta europeiska stater: i de förenade Nederländerna 1700, i Preussen-Brandenburg 1704, i England 1730 o. s. v.

De gamla statskalendrarna ha gett upphof till statshandböcker, hvilka jämte statskalenderns innehåll lämna meddelanden af allmännare betydelse. Den sträfvan gör sig alltmera gällande, att dessa statshandböcker skola i kortfattade drag lämna en bild af statens förhållanden. De innehålla därför topografiska, statistiska och legislatoriska meddelanden. En typ för detta slags handböcker är *Almanach de Gotha* (se d. o.). I Sverige ha statskalendrar utgetts årligen sedan 1738, fastän under växlande titlar. 1739—90 utgafs *Historisk Almanach*, nästan hela tiden af Vet. akad. Den innehöll alltifrån början: I. Lista på världens åldrar. II. Kalendarium med astronomiska uppgifter, jämte erinran om viktiga historiska händelser för de olika dagarna, uppräkning af alla festdagar och marknader i riket samt mässor och marknader i utlandets främsta städer. III. Lista på de i Europa varande kejsares, konungars och furstars ålder, giftermåls- och regeringstid. IV. Underrättelser i kort begrepp om Sveriges dåv. stat (utgörande en uppräkning af landets högsta civila, militära och kyrkliga ämbetsmän samt en redogörelse för landets indelning i administrativt, rättsligt, ecklesiastikt och militäriskt

hänseende). Härtill kom senare en afdelning, i hvilken lämnades åtskilliga praktiska uppgifter, såsom jämförelse mellan olika länders mått, mål och vikt m. m. 1791—1812 utgafs, jämväl af Vet. akad., Sveriges civil- och krigscalender (vissa år äfven kallad "Sveriges krigs- och civil-calender"), hvilken jämte kalendarium innehöll fullständig öfversikt öfver Sveriges ämbetsmannakår. 1738 började Hofkalendern utges, men afstannade med år 1741, hvarefter den från 1749 t. o. m. 1823 utgafs af Vet. akad. och var under denna senare period något fullständigare än under de fyra första åren af sin tillvaro. Den innehöll kalendarium, Europas regerande furstehus, rikets högsta civila och militära ämbetsmän samt ordensmedlemmar. En föregångare till den nuv. statskalendern utgjorde äfven den af Vet. akad. 1761—1812 utgifna Stockholms stads calender (1761—62 kallad "Stockholms stads historiske calender"), hvilken innehöll förteckning på "Ämbetsmän och betjening vid de i Stockholm varande Kongl. Collegier och andra publike Wärk, af Civil- och Kyrko-staterna". Sveriges statskalender började utges 1813. Åren 1816—76 kallades den *Sveriges och Norges statskalender*. Därefter och till unionsbrottet 1905 utkommo svenska och norska statskalendrarna hvar för sig, hvardera dock försedd med ett bihang, innehållande ett utdrag ur den andra. Statskalendern har städse utgetts af Vet. akad. Innehållet har utvidgats med åren, och uppställningen har förändrats i och med organisation af ämbetsverken. Fr. o. m. 1914 års årgång har statskalendern, efter mönstret af Svensk rikskalender (se nedan), erhållit en betydande utvidgning dels därigenom, att däri införas data för ämbetsverkens instruktioner samt statstjänstemännens löner och pensioner, dels ock därigenom, att ett bihang tillagts, innehållande uppgifter om en del med statsförvaltningen nära sammanhängande kommunala och enskilda verksamhetsområden. Redaktörer af statskalendern ha varit J. A. Leyonmarck (1813—49), E. G. Leyonmarck (1849—60), F. E. Fåhræus (1860—67), K. R. S. Mörner (1868—69). P. E. Sidenbladh (1869—77), K. Sidenbladh (1877—1911), O. H. G. Burström (1912—13) och T. V. Törngren (sedan 1913). — Då tryckningen af Sveriges statskalender, som dittills skett i Stockholm, under en lång följd af år i K. boktryckeriet (P. A. Norstedt & söner), med årg. 1905 öfverlåtits åt Almkvist & Wicksells boktryckeri-a.-b. i Uppsala, utgaf firman P. A. Norstedt & söner på eget förlag i konkurrens med statskalendern Svensk rikskalender för åren 1905—13, hvilken meddelade ej allenast uppgifter af samma slag som statskalenderns, utan ock upplysningar om kommunala och enskilda verksamhetsområden, som på det närmaste sammanhänga med statsförvaltningen, samt öfversikter af administrationens utveckling och redogörelser för de förvaltande verken m. fl. institutioners nuvarande organisation m. m. Den kunde således göra tjänst som administrativ handbok.

Statskommissarie, titel för vissa ämbetsmän i Statskontoret (se d. o.).

Statskommissionen, en kommission, som under frihetstiden uppgjorde rikets stat. Statsregleringen (se Statsreglering) betraktades före 1719 som regeringens ensak. Förslag till riksstat utarbetades, på grund af infordrade uppgifter, af Kammarkollegium, från 1680 af Statskontoret, och staten fastställdes sedan af K. M:t. Men under frihetstiden togo ständerna hand om statsregleringen, som behandlades i sekreta utskottet och dess statsdeputation. Enligt instruktionen för Statskontoret 1720 skulle detta ämbetsverk fortfarande vidtaga vissa förberedande åtgärder, som borde vara undangjorda i nov. månad, hvarefter en s. k. statskommission skulle "projektera" staten för följande år. Denna kommission bestod af 1 led. från Svea hofrätt och 1 från hvartdera af kollegierna, äfvensom presidenten, 1 statskommissarie och kamreraren i Statskontoret; sekreteraren i samma verk förde protokollet. Den af statskommissionen uppgjorda staten underställdes sedan rikets ständers pröfning, om de voro samlade; "eljest förblifver det vid hvad denna statskommission projekterat", hette det. Efter 1772 års revolution öfvertogs statsregleringen åter af regeringen, men utarbetandet af riksstaten uppdrogs fortfarande vanligtvis åt en särskild kommission under växlande benämningar: statskommissionen, kommitterade för statsutredningen, statsberedningen m. fl. (se vidare Statsberedning). S. B—h.

Statskommissionernas pressbyrå. Se Statens presskommission.

Statskonst. Se Politik.

Statskonsulent, af staten anställd rådgifvare i någon gren af landthushållningen. En sådan rådgifvare kallades först vanligen agronom eller undervisare, 1888 blef den officiella titeln instruktör och 1906 statskonsulent (i fårskötsel dock fortfarande "undervisare", i slöjd "instruktör"). Först (1831) antogs rådgifvare i fårskötsel. 1850—63 fanns en undervisare i lins odling och beredning, 1854 en undervisare i fiske och fiskevård, hvilken 1899 öfvergick till fiskeriassistent hos Landtbruksstyrelsen. 1859 tillsattes en och 1866 ännu en undervisare i boskapsskötsel och mejerihandtering. Dessa tjänster fördelades 1888 så, att den ene fick boskapsskötsel, den andre mejerihandtering sig anförtrodd. 1874—76 fanns en undervisare i sprit-, öl-, jäst- och ättiktillverkning. Sedan 1874 finnes en och sedan 1877 ytterligare en undervisare i slöjd, sedan 1903 en statskonsulent i svinskötsel, sedan 1909 en för det mindre jordbruket och sedan 1911 en i fröodling. Dessa tjänstemän lydde under Landtbruksakad. till 1890, då de öfverflyttades till den då nyinrättade Landtbruksstyrelsen. De äro numera snarare denna styrelses rådgifvare och inspektörer än rådgifvare för allmänheten, hvilken uppgift i hufvudsak öfvertagits af de under hushållningssällskapen lydande konsulenterna (se Hushållningssällskap). H. J. Dft.

Statskontoret, ett af de till Finansdepartementet hörande centrala ämbetsverken. Enligt senast utfärdade instruktion af 21 nov. 1913 åligger det Statskontoret att, där ej för särskilda fall annorledes är förordnadt, mottaga och redovisa statsverkets inkomster, bestrida statsutgifterna enligt fastställda stater, allmänna författningar eller särskilda nåd. föreskrifter och i kronans kassor jäm-

väl låta mottaga andra verks och myndigheters särskildt ingående uppbörd för att vederbörande tillhandahållas; att handlägga ärenden ang. stämpelväsendet och kortstämplingen samt ang. särskild stämpelafgift för försäljning af punsch, arrak och rom äfvensom vid köp och byte af fondpapper; att förvalta de under Statskontorets vård stående särskilda fonderna och kassorna samt göra deras tillgångar räntebärande; att i enlighet med gifna bestämmelser ombesörja de olika slag af lånerörelse, hvilkas handhafvande blifvit Statskontoret anförtrodt; att öfver allt detta verkställa erforderlig bokföring samt f. ö. tillse, att kronans rätt och bästa städse iakttagas; att i fråga om anskaffande af normalpapper äfvensom blanketter till de för kronans uppbörd m. m. erforderliga längderna och kvittenserna iakttaga, hvad därom föreskrifves; att upprätta rikshufvudbok (se d. o.), utvisande statsverkets samtliga tillgångar, inkomster och utgifter; att årligen upprätta och till trycket befordra en liggare (se Statsliggaren) öfver statsverkets specialutgiftsstater samt upprätta och till vederbörande i god tid öfversända stater för länen; att utöfva kontroll å kronouppbörden genom granskning dels af årligen ingående relationer om restantierna, dels af inkommande årliga bevillningssammandrag, öfver hvilka ett generalsammandrag skall upprättas; att årligen till K. M:t afge berättelse om statsverkets ställning vid föregående års slut samt insända ett kapitalkonto till rikshufvudboken äfvensom afge berättelse om undsättningsfonden och om stämpeluppbörden; att hvarje år före 15 dec. till K. M:t inkomma med förslag till beräknande af statsverkets inkomster vid nästföljande statsreglering; att tillhandagå riksdagens statsutskott och revisorer samt cheferna för statsdepartementen med nödiga upplysningar ang. statsverkets inkomster och utgifter m. m.; samt att hvarje halfår låta verkställa inventering af Mynt- och justeringsverkets behållning och däröfver till K. M:t afge berättelse.

Statskontorets styrelse består af en generaldirektör som chef för verket och 4 statskommissarier som led. i styrelsen och chefer enhvar för sin byrå, nämligen en för *fond- och stämpelbyrån*, en för första och en för andra *utgiftsbyrån* och en för *riksbokslutsbyrån*. Öfriga tjänstemän äro: å fond- och stämpelbyrån 1 kamrer, 2 revisorer och bokhållare samt 1 stämpelkassör; å de bägge utgiftsbyråerna 4 revisorer och bokhållare; å riksbokslutsbyrån 1 förste revisor samt 4 revisorer och bokhållare; å kansliet 1 sekreterare samt 1 registrator och aktuarie; å *räntekammaren* (se d. o.) 1 räntmästare samt 1 kamrer och kassakontrollant och å ombudsmansexpeditionen 1 ombudsman. Generaldirektören eger ensam beslutanderätt i ärenden, som för honom af statskommissarierna föredragas, dock med undantag af sådana, som på grund af viktigare beskaffenhet skola i plenum behandlas. I plenum skola förutom generaldirektören och föredraganden minst två af de öfrige led. deltaga, och uppkommer vid omröstning lika röstetal, gäller den mening, som generaldirektören biträder. Statskontoret, hvars ämbetsverksamhet till en början handhades af en under Kammarkollegium hörande afdelning, erhöll 1680 sin första instruktion och fick, då ny instruktion 1720 utfärdades, sin egen president; sedan 1876 bär chefen titeln generaldirektör. Statskontoret är sedan 1750-talet (?) inrymdt i det s. k. Kungshuset (se d. o., sp. 267—268 o. fig.). — Om ett motsvarande ämbetsverk i Finland se Finlands statskontor. A. A.

Statskontroll. Se Statsgaranti.

Statskunskap, den i Sverige vanliga benämningen på den vetenskap, som söker ge en samlad bild af det faktiska statslifvet såsom resultat af historiska, geografiska, etnografiska, sociala, ekonomiska och rättsliga (juridiska) faktorer. Den kan vara rent deskriptiv (*statskunskap i inskränkt mening*), men den kan också söka utreda de statliga företeelsernas mening och innebörd (*allmän statslära*; se Statslära). Deskriptiv statskunskap (vetenskapen om "statsmärkvärdigheter") började som självständig vetenskap idkas vid tyska universitet från slutet af 1600-talet (se Achenwall) och kallades ända in på 1800-talet statistik (se d. o.). S. B.

Statskupp. Se Kupp 2 och Revolution.

Statskyrka, ett kyrkosamfund, hvars upprätthållande betraktas som en statsangelägenhet, så att staten ej allenast genom lagstiftning ordnar dess författning, utan äfven i ekonomiskt hänseende drar försorg om detsamma. Se vidare Religionsfrihet, Stat, sp. 1030, och Statsreligion.

Statsliggaren kallas en af Statskontorets riksbokslutsbyrå årligen upprättad och till trycket befordrad sammanfattning af statsverkets specialutgiftsstater. A. A.

Statslotteri. Se Lotteri.

Statslån. Se Statsskuld.

Statslära används dels som namn på en filosofisk disciplin ("filosofisk statslära"; så af K. J. Boström, se d. o., sp. 1286 o. 1288), fallande under rättsfilosofien (se d. o.), dels i samma betydelse som statskunskap (se d. o.). I senare mening brukas termen (ty. *staatslehre*) i synnerhet i Tyskland, men under äldre tider och ännu i den romanska och engelska litteraturen samt i Sverige hos R. Kjellén hade och har politik, dock vanligen med inbegrepp af statskonstlära, motsvarande betydelse (se Politik). Använd som synonym till statskunskap, delar sig statsläran i deskriptiv och allmän. Allmän statslära har många beröringspunkter med den filosofiska statsläran, men söker ej såsom denna finna en allmängiltig norm för statslifvet, utan nöjer sig med att söka klargöra, hvad som är det väsentliga och gemensamma i de faktiskt existerande statliga företeelserna. Den har på senare tider blifvit föremål för växande intresse. S. B.

Statsmakt är detsamma som den ursprungliga härskarmakt, hvars tillvaro gör ett samhälle till stat (se Stat, sp. 1028. Om de i statsmakten ingående höghetsrättigheterna se d. o.). Den är formellt obunden inom sitt område, men bör enligt nuv. västerländsk uppfattning begränsa detta till sådant, som oundgängligt kräfves af statsändamålet, och den är enligt den moderna rättsstatsidén skyldig att själf respektera de rättsnormer den gett (se härom äfven Stat, sp. 1034). För att statsmakten skall bli effektiv, fordras å ena sidan passiv lydnad mot densamma af statsmedlemmarna (statens undersåtar), å andra sidan

aktiv verksamhet af statsmakten själf, yttrande sig i lagstiftning, förvaltning och rättskipning. Såväl lydnadspliktens utkräfvande som den aktiva verksamheten måste ske genom lefvande människor, som därvid blott äro organ åt statsmakten och därför ej som denna kunna principiellt göra anspråk på maktfullkomlighet (se Stat, sp. 1032—33). Också inskränkes deras befogenhet i regel genom lag och inbördes kontroll. När statsskicket är fritt, drabba sådana inskränkningar äfven det *högsta* organ, som för sammanhållningens skull måste finnas i hvarje stat. Ej heller det är identiskt med statsmakten; det är blott dess främste representant (se d. o. och Representation), hvarför innehafvaren af en dylik organställning ofta utan vidare kallas statens representant (så monarken i monarkiska stater). Hvilket detta högsta organ är och hvilken dess befogenhet och ställning i förhållande till andra statsorgan äro, beror af statsformen och statsförfattningen (se dessa ord). Statsmakten själf måste vara odelbar, ty annars skulle statens enhet upplösas. Hvad som utmärker sammansatta stater (se Stat, sp. 1035) är icke statsmaktens delning, utan samverkan af flera statsmakter. Mot omöjligheten af statsmaktens delning synes Montesquieus maktfördelningslära strida, men gör det ej, om hans tre "makter" (*pouvoirs*) fattas blott som statsmaktens tre verksamhetsyttringar: lagstiftning, förvaltning (verkställande) och rättskipning, fördelade på olika organ. (Jfr Montesquieu, sp. 1006, och Lagstiftande makt.) I denna form ligger maktfördelningsläran till grund för all konstitutionell frihet. Därvid ha dock i allmänhet de s. k. makterna reducerats till två: lagstiftande och verkställande, hvartill ansatser finnas redan hos Montesquieu, och deras åtskiljande ej blifvit så absolut, som han tänkte sig. Med anledning af tidningspressens stora betydelse i vår tid har också den stundom kallats en statsmakt ("den fjärde"), men detta är tydligen en oegentlighet, då dess verksamhet ej är ett utflöde af statens härskarmakt. S. B.

Statsmedicinska anstalten, en under Medicinalstyrelsens öfverinseende och ledning ställd institution, afsedd att tillhandagå medicinalförvaltningen med nödiga vetenskapliga undersökningar samt att därutöfver, i den mån omständigheterna medge, utöfva självständig vetenskaplig forskning. I proposition till 1907 års riksdag hemställde K. M:t om anslag till upprättande af en statsmedicinsk anstalt, bestående af 4 afdelningar, 1 medicinsk-bakteriologisk, 1 veterinär-bakteriologisk, 1 hygienisk och 1 rättsmedicinsk. Men utan angifvande af några egentliga skäl gjorde statsutskottet den inskränkningen, att endast 2 afdelningar, 1 medicinsk-bakteriologisk och 1 rättskemisk, tillstyrktes, och riksdagens beslut gick i samma riktning. 1908 beslöt emellertid riksdagen på K. M:ts förslag, att en veterinär-bakteriologisk anstalt, förenad med undervisningsskyldighet, skulle inrättas vid Veterinärinstitutet (se Statens veterinärbakteriologiska anstalt). 1914 tillkom ett farmaceutiskt laboratorium i samband med den rättskemiska afdelningen. I proposition till 1917 års riksdag hemställde K. M:t om anslag till inrättande af flera nya platser vid den bakteriologiska afdelningen samt om uppdelning af staterna för de båda afdelningarna. Sedan riksdagen beviljat de begärda anslagen och medgett en förändring af benämningarna på anstaltens afdelningar, består anstalten fr. o. m. 1918 af Statens bakteriologiska laboratorium, Statens rättskemiska laboratorium och Statens farmaceutiska laboratorium. Statens bakteriologiska laboratorium, hvars personal utgöres af 1 föreståndare med titel professor, 2 laboratorer, 2 assistenter, 1 inspektor och kontrollant och 1 veterinärbiträde, tillkommer hufvudsakligen: att vid hotande eller utbruten epidemi eller då det eljest pröfvas nödigt, på uppdrag af Medicinalstyrelsen, utföra bakteriologiska undersökningar för bestämmande af misstänkta sjukdomsfalls rätta art; att bereda bakteriologiska medel, som användas i diagnostiskt eller terapeutiskt syfte; att med iakttagande af gällande bestämmelser undersöka inom riket till salu hållet antidifteriserum; att utföra jämväl andra för medicinalförvaltningen behöfliga bakteriologiska arbeten; samt att bereda animal koppvaccin för Medicinalstyrelsens vaccinationskontor. På afdelningen bör tillfälle till självständig bakteriologisk forskning beredas där anställda vetenskapsidkare. På Statens rättskemiska laboratorium, där rättskemisten är föreståndare och biträdes af 1 assistent, skola utföras alla de rättskemiska undersökningar och de rättsmedicinska undersökningar af fläckar o. d., som af Medicinalstyrelsen påfordras. Statens farmaceutiska laboratorium, med 1 laborator och 1 assistent, står under tillsyn och vård af rättskemisten. Detsamma tillkommer hufvudsakligen: att utföra undersökningar, huruvida vara, jämlikt bestämmelserna i gällande apoteksvarustadga, ej är att anse som apoteksvara, samt rörande förhållanden, som f. ö. afses i berörda stadga; att utföra inspektioner af fabriker och grosshandelsaffärer, afsedda för tillverkning af eller handel med apoteksvaror, äfvensom verkställa undersökningar, som kunna föranledas af på sådan fabrik eller affär anordnad kontroll eller som af Medicinalstyrelsen förordnas; att biträda Medicinalstyrelsen vid förekommande revision af apoteksvarustadgans bilagor; att verkställa farmaceutiska undersökningar, som af Medicinalstyrelsen äskas; samt att på uppdrag af denna utföra undersökning af vid apoteksvisitation eller apoteksinspektion eller på annat sätt från apoteksinrättning i riket anskaffadt prof af sådant läkemedel, hvars undersökning ej lämpligen kan utföras vid visitation eller inspektion å apotek. — Afdelningsföreståndare skall, då Medicinalstyrelsen påkallar, deltaga i dess öfverläggningar med rätt att få sin mening till styrelsens protokoll antecknad, och han skall dessutom af eget initiativ i vissa fall göra framställningar hos denna. Föreståndare och laboratorer utnämnas af K. M:t, assistenter förordnas af Medicinalstyrelsen tillsvidare eller för tre år i sänder. Anstalten är ännu helt provisoriskt anordnad, inrymd på skilda platser inom privata egendomar och med de för bakteriologiska afdelningen erforderliga stallarna förlagda på afsevärdt afstånd från arbetslokalerna. R. W.

Statsminister är nu i Sverige och Norge titel på statsrådets främste ledamot och motsvarar i viss

mån, hvad som i åtskilliga andra länder kallas premiärminister l. konseljpresident (se d. o.). I Sverige fördes statsministertiteln före 1876 af två statsrådsmedlemmar — justitiestatsministern och utrikesstatsministern — och i Norge före 1905 likaledes af två — den norska statsrådsafdelningens i Kristiania främste ledamot (sedan 1873) och föredraganden i norska statsrådsafdelningen i Stockholm. Statsministern tituleras excellens (se d. o.). Jfr Minister, Statsministerämbetet och Statsråd. S. B.

Statsministerämbetet (det nuv.) upprättades i Sverige 1876. De svenska grundlagarna säga (efter 1909, se Ministeriella mål, sp. 601) blott om statsministern, att han (R. F. § 5) är statsrådets främste ledamot, att han (R. F. § 34) jämte ministern för utrikesärenden innehar rikets högsta värdighet (excellenstiteln) och att han (R. O. §§ 34 och 36) öppnar och afslutar riksdag i konungens ställe, då denne är hindrad (dock kan äfven annan statsrådsledamot af konungen erhålla detta uppdrag). Den svenske statsministern kan icke, såsom vanligt är i länder med fullständig parlamentarism, presidera i statsrådet (det kan endast konungen eller regenten) och utse sina ämbetsbröder i statsrådet (om han ock faktiskt utöfvar inflytande på deras val), men han är den ledande och enande kraften i ministären, presiderar i fullständig statsrådsberedning (se Statsråd), är den, som i främsta hand inför riksdagen redogör för regeringens politik i viktiga frågor, och till honom skola statsrevisorerna vända sig för att utverka konungens bemyndigande att erhålla upplysningar från ämbetsverken (se deras instruktion § 15 och Riksdagens revisorer, sp. 343—344). Statsministern kan vara departementschef, men är vanligen konsultativt statsråd för att få tid att öfvervaka regeringens samtliga grenar. Jfr Minister, sp. 598, och Statsminister. S. B.

Statsmonopol. Se Konsumtionsskatt, sp. 891, och Monopol.

Statsobligation, af staten utställd obligation. Se Obligationslån, Statsskuld och Statsskuldbok.

Stats- och rättsvetenskapliga afdelningen vid Stockholms högskola har med stöd af donationer och med bidrag af Stockholms stad bragts till stånd 1907 som en motsvarighet till de juridiska fakulteterna vid rikets universitet. Afdelningen räknar f. n. (1917) 7 professorer och åtskilliga ord. lärare samt öfver 300 studenter. C. G. Bj.

Statsorgan. Se Stat, sp. 1032.

Statspapper. Se Statsskuld och Värdepapper.

Statsreglering, enligt svensk statsrättslig terminologi (R. F. § 109) fastställandet af den plan, som skall utgöra grunden för hushållningen med statens tillgångar under en viss tid eller m. a. o. en normerande beräkning af statens utgifter och inkomster därunder. Resultatet däraf kallas riksstat (R. F. § 62) eller blott stat (R. F. § 64). Statsregleringsrätt anses stundom ingå i beskattningsrätt (se d. o.), men är i verkligheten en fristående rättighet af sådan vikt att, om en folkrepresentation saknar densamma, den andel i utöfningen af statens finanshöghet (se Höghetsrättigheter), som i hvarje modern stat med fri författning bör tillkomma representationen, ej blir fullt effektiv. Om statsregleringsrätten i Sverige före 1809 se Riksstat. I kraft af 1809 års R. F. tillhör den numera uteslutande riksdagen. Motsvarande term i andra länder är vanligen budgetsrätt, och hvad som hos oss kallas riksstat benämnes då budget (se d. o.). Där, hvarest den s. k. finanslagsteorien är rådande, tillskrifves budgeten lagkaraktär. I konstitutionella monarkier måste då monarken antingen i dess helhet antaga eller förkasta den af representationen beslutna budgeten (hvilket senare ej gärna är möjligt), och han borde sålunda vara skyldig att utan pröfning bringa alla budgetsdetaljerna till verkställighet. En budgetslag är dock blott *formell*, ej materiell lag (se Lag 2, sp. 807), ty den har blott temporär giltighet — för statsregleringsperioden — och fastslår ej normer, som under alla förhållanden måste tillämpas. Däri skiljer den sig från egentliga beskattningslagar. All statsreglering tillhör materiellt förvaltningens, ej lagstiftningens område; hvad därigenom åstadkommes, är blott en *hushållningsplan*, hvars genomförande ytterst måste bero på regeringen, ehuru denna därvid är vid konstitutionellt ansvar skyldig att respektera de gifna statsregleringsbestämmelserna och representationen genom dessas fastställande får en vidsträckt medbestämmande och kontrollerande rätt i afseende på den under regeringsmakten hörande statsförvaltningen. Äfven när statsregleringen försiggått i enlighet med finanslagsteorien, kan regeringen till följd af sin ansvarighet för riksangelägenheternas behöriga skötsel bli nödsakad till utbetalningar, som ej förutsetts i statsregleringen, och för upprätthållande af fiktionen om dennas lagkaraktär måste då afvikelserna *efteråt* legitimeras genom tilläggslagar (i Danmark kallade "tillægsbevillingslove" eller "efterbevillingslove"). I länder, hvilkas statsregleringsrätt behärskas af finanslagsteorien, sammanfattas budgeten, både till utgifter och inkomster, vanligen i en enda lag (i Danmark kallad *finansloven*), men i England fördelas den på två akter (före det definitiva antagandet: "biller"), af hvilka den ena, den s. k. *appropriationsakten*, upptar de beviljade anslagen (*grants*) samt bemyndigar regeringen att från statens kassaräkning i Englands bank ("the consolidated fund") lyfta de till deras bestridande nödiga summorna, och den andra (*finansakten*) anger utvägarna att genom skatter fylla det häraf föranledda inkomstbehofvet. (Jfr Appropriationsbill och Parlament, sp. 117.) Den förra akten lämnar regeringen ganska stor frihet med afseende på medlens användning, hvarför, i trots af dess formella lagkaraktär, dess egenskap af blott en hushållningsplan rätt tydligt framträder. De båda akterna ge t. o. m. blott en begränsad hushållningsplan, enär väsentliga delar af både statsinkomsterna och statsutgifterna ej upptagas i dem, utan grunda sig på fasta skatte- och utgiftslagar, som ega bestånd oberoende af parlamentets årliga budgetslagstiftning. På de håll, där den engelska budgetsrätten utan tillräckligt beaktande af dess egendomlighet efterbildats, ha finanslagsteoriens konsekvenser mera gjort sig gällande. — I *Sverige*

liksom i Norge gäller ej finanslagsteorien, hvarför vid statsregleringen andra former för riksdagsarbetet (hvad Sverige angår, *gemensam omröstning*; se Omröstning, sp. 707 o. f.) än de för lagstiftningen bestämda komma till användning och kunglig sanktion är utesluten. Den svenska statsregleringen är så tillvida enhetlig, att riksstaten utgör såväl *utgifts-* som *inkomststat*, d. v. s. att däri upptagas både utgifter och inkomster (tillfälliga och konstanta, om ock ej alla; se Statsinkomster, sp. 1084), men en egenhet därför är, att konungen ej ombesörjer hela finansförvaltningen, utan endast *statsverkets* (se d. o.), medan en del af denna förvaltning, *riksgäldsverkets*, handhas af Riksgäldskontoret (se d. o.). För båda delarna är emellertid riksstaten en af riksdagen ensam fastställd hushållningsplan, och den del af denna, som angår riksgäldsverket, göres genom ett af riksdagen beslutadt reglemente absolut bindande för Riksgäldskontoret, som är ett riksdagens eget verk och hvars omhänderhafvande medel ej "under någon förevändning" må "användas till andra behof, än dem riksdagen bestämt" (R. F. § 68). Hvad riksstatens bestämmelser om statsverket angår, får konungen ej disponera öfver mera af de i dem uppförda *inkomsterna*, än som fordras för bestridande af statsverkets i riksstaten beräknade utgifter; uppstår behållning (öfverskott), så skall den redovisas för riksdagen och ingår numera till statsverkets kassafond (se d. o.). Huruvida riksdagen har rätt ej blott att vid riksstatens uppgörande *beräkna* statsinkomsterna, utan ock att med eller utan konungens medverkan *höja* eller *sänka* de särskilda inkomsttitlarna, beror på dessas natur af ordinarie eller extraordinarie. Se härom, hvad de förra angår, Statsinkomster. Öfver de senare (bevillningarna) har riksdagen ensam beslutanderätt. Dock ger R. F. § 60 konungen rätt att utan riksdagens samtycke höja tullen på inkommande och utgående spannmål, och han anses berättigad att helt eller delvis ej begagna sig af en bevillning, hvilket senare emellertid i allmänhet blir betydelselöst, då han ej förmår tillgodose statsverkets behof genom att själf skapa andra inkomster. Statsverkets *utgiftsstat* kan konungen alls icke ändra, men äfven därom gäller, att han ej nödvändigt behöfver begagna sig af dess bestämmelser. Om det ändamål, till hvilket riksdagen gett ett anslag, för sitt realiserande fordrar användning af konungens ekonomiska och administrativa förordningsrätt och konungen finner det obehöfligt eller oförenligt med landets bästa, eger han nämligen underlåta vidtagandet af de med anslaget åsyftade åtgärderna, men han får ej använda anslaget för något annat ändamål. Vill han låta ett anslag komma statsverket till godo, så måste han ställa sig till efterrättelse de villkor, som äro fästa vid anslagets beviljande. Dessa finnas angifna i riksdagsskrifvelser, som afges successivt, allteftersom anslagen beslutas, och som utgöra förklarande bilagor till den fullbordade riksstaten. De förpliktiga emellertid ej omedelbart vederbörande ämbetsverk, utan därtill fordras på dem grundade kungliga regleringsbref (se Statsanslag, sp. 1073, och Statsutgifter). Huruvida riksdagen kan genom sin makt öfver statsregleringen sänka eller alldeles indraga anslag, beror ej på anslagens natur af ordinarie eller extra ordinarie (se Statsanslag), utan på befintligheten eller obefintligheten af rättsförhållanden, som kunna gälla bådadera. Om verkställigheten af en lag (t. ex. om fångvård) kräfver statsanslag, måste dessa utgå, till dess lagen upphäfts eller ändrats, hvilket ej kan ske genom statsregleringen. Ett fast ämbetsverk kan konungen i kraft af sin administrativa förordningsrätt upprätta eller omorganisera, men de härtill nödiga penningmedlen måste beviljas af riksdagen. Har detta emellertid skett med tyst eller uttryckligt gillande af organisationens grunder, så kunna anslagen ej af riksdagen indragas eller nedsättas, utan att dessa grunder ändras, hvartill fordras konungens medverkan. Dessutom kunna anslag beröra privaträttsliga förhållanden, som hvarken konung eller riksdag har rätt att rubba. Så är fallet med rätt till lön på grund af ämbetsfullmakter, som utfärdats i enlighet med de af riksdagen godtagna grunderna. De nu påpekade inskränkningarna i makten öfver anslagen gälla i allmänhet ord. sådana, men ej heller med afseende på e. o. anslag har riksdagen alltid fria händer, ty äfven sådana kunna grunda ett förpliktande rättsförhållande. Om t. ex. riksdagen på extra stat beviljar ett byggnadsanslag att fördelas på flera statsregleringsperioder och regeringen till följd häraf afslutar ett öfver dessa sig sträckande arbetskontrakt, kan riksdagen ej vägra de anslag, som däraf successivt bli behöfliga, men gör riksdagen det och kontraktet till följd häraf kränkes, så kunna anslagssummorna på rättslig väg utkräfvas från staten. T. o. m. den i princip oinskränkta regleringsrätt, som tillkommer riksdagen öfver riksgäldsverket (se ofvan), begränsas af rättsförhållanden, ty de räntor och amorteringar, som stipulerats i af Riksgäldskontoret på bemyndigande af riksdagen afslutade låneaftal, måste utgå, vare sig anslag därtill uppföras i riksstaten eller ej. 1809 års grundlagsstiftande riksdag erkände också uttryckligen, att gränser finnas för riksdagens rätt att indraga anslag, då den i skrifvelse 10 april och i riksdagsbeslutet 2 maj 1810 förklarade, att den ej vidtagit andra indragningar och besparingar än sådana, "som stode att förena med riksstyrelsens tillbörliga handhafvande, rikets försvar och hvarje undersåtes i lag grundade säkerhet". Om i riksstaten ej sörjts för af rättsförhållanden betingade utgifter, måste således konungen ändock ha ej blott rätt, utan också plikt att utanordna dem genom till efterrättelse för Statskontoret ländande regleringsbref; men kränkas ej några rättsförhållanden genom de af riksdagen i statsregleringen gifna anslagsbestämmelserna, måste dessa anses för konungen bindande, vare sig de röra ord. eller e. o. anslag, och så till vida är alltså riksdagens makt öfver båda lika oinskränkt. Förklaringen till, att svensk konung eger den pröfningsrätt med afseende på statsregleringens detaljer, som nu påvisats, är det förut anmärkta förhållandet, att riksstaten hos oss ej är en lag, som af konungen i sin helhet antages eller förkastas, utan en hushållningsplan för finansförvaltningen, som visserligen inskränker hans makt öfver denna, men endast så långt, som låter sig förena med statsskickets öfriga principer. Tack vare bestämmelserna om *besparingar på fasta an-*

slag, om *förslagsanslag* och *reservationsanslag* samt om *kreditiven* saknar han ej heller alldeles konstitutionella medel att utan urtima riksdags sammankallande (jfr Statsutgifter) bestrida vid statsregleringens uppgörande ej förutsedda eller beaktade behof (se Statsanslag och Kreditiv 3). För det fall att riksdagen, när den afslutas, icke skulle reglerat staten eller någon ny bevillning till bestämdt belopp sig åtagit, stadgar R. F. § 109, att den förra statsregleringen och bevillningen då skola fortfara intill nästa riksdag. Härigenom har förebyggts, att riksstyrelsen skulle kunna omöjliggöras genom fullständig saknad af statsreglering (förorsakad af försumlighet eller obstruktion från riksdagens sida), men tillika öppnades härmed en möjlighet för konungen att, om en riksdag visade benägenhet att upprätta en enligt hans åsikt otillfredsställande statsreglering, men ej ännu hunnit utföra sin afsikt, åtminstone till nästa riksdag försäkra sig om de tillgångar, som den förra statsregleringen gaf, hvilket särskildt kunde vara betydelsefullt, så länge lagtima riksdag sammanträdde blott hvart femte (före 1845) eller hvart tredje år (före 1866). — Statsregleringen i Sverige försiggår på följande sätt. Initiativet tages af K. M:t genom den s. k. statsverksproposition en. Denna, som vid hvarje lagtima riksdags öppnande skall tillställas kamrarna i hvar sitt exemplar, innehåller redogörelse för "statsverkets tillstånd i alla dess delar, till inkomster och utgifter, fordringar och skulder" jämte "förslag rörande sättet att genom bevillningar fylla, hvad staten kan utöfver de ordinarie inkomsterna erfordra", och åtföljes dels af utdrag ur statsrådsprotokoll till motivering af de gjorda framställningarna, dels af en redogörelse från fullmäktige i Riksgäldskontoret för dettas ställning. Till grund för riksdagens arbete på statsregleringen lägges dock ej endast statsverkspropositionen, utan också motioner (se Motion 2), hvilka (i olikhet med i England) äfven kunna gå ut på ökning i regeringens förslag till utgifts- och inkomststat. Vid statsverkspropositionens remiss till vederbörande utskott plägar förekomma en s. k. *remissdebatt* (se Remiss 2), hvari äfven statsråden kunna deltaga. Såvida ej särskildt utskott tillsättes, sker den förberedande utskottsbehandlingen i statsutskottet, utom angående anslag till jordbruks- och pensionsstaterna, hvilka handläggas, den förra af jordbruks-, den senare af bankoutskottet. Utskottsbehandlingen spelar en stor roll, och regeringen utöfvar därpå, åtminstone synbart, ej något inflytande. Först när utskottens förslag förekomma till afgörande i kamrarna, kan ett officiellt ingripande af statsrådets medlemmar ega rum, närmast bestående däri, att de olika departementscheferna uppträda till försvar för de af dem tillstyrkta förslagen. Sedan riksdagen med ledning af utskottens förslag fastställt anslagens belopp, på förslag af statsutskottet beräknat de ord. inkomsternas belopp och på förslag af bevillningsutskottet beräknat beloppet af bevillningarna (se Bevillning, sp. 192), afger statsutskottet det s. k. *finansbetänkandet*, innehållande ett fullständigt sammanfattande förslag till riksstat. Då beslut med anledning däraf af riksdagen fattats, är riksstaten färdig att till konungen öfverlämnas, hvilket sker dels genom en skrifvelse, dels genom omnämnande i riksdagsbeslutet. Såsom synes af det föregående, ingår i staten blott en beräkning af inkomsternas *belopp*. Ändringar i deras *grunder*, för så vidt de kunna bli föremål för riksdagens pröfning, skola särskildt behandlas, alltefter deras natur (jfr Statsinkomster, sp. 1083), och denna behandling faller ej under statsregleringen. — Af de anslag, som riksdagen efter pröfning af statsverkets behof beviljat, skola enl. R. F. § 62 särskilda summor till särskilda ändamål användas och under bestämda hufvudtitlar anslås. Ehuru paragrafen talar om dessa anslag såsom utgående blott af bevillningarna, har dock därpå riksdagens rätt att specialisera *alla* anslag grundats. Hvilka hufvudtitlarna skola vara, säges ej i grundlagen. Alltsedan det (på 1600-talet) blifvit bruk att upprätta ordentlig riksstat (se d. o.), hade denna varit indelad i underafdelningar (specialstater), men dessa hade ej sammanförts i större grupper. Ännu 1696 års "normalstat" bestod utan vidare af 22 specialstater. Den stat, som 27 april 1809 upprättades af hertig Karl som riksföreståndare, var emellertid fördelad på 7 "hufvudsummor", och dessa lades med några modifikationer till grund för de hufvudtitlar, hvari efter antagandet af 1809 års R. F. och till följd af denna 1809—10 års riksdag uppdelade riksstaten. Hufvudtitlarna blefvo då: 1) anslag till hofvet, 2) till civilförvaltning, 3) till landt- och sjöförsvaret, 4) till kyrkan och läroverken, 5) till de fria konsterna, 6) till milda stiftelser, 7) till pensionsväsendet, 8) till allmänna och extra utgifter (motsvarande bl. a. de nuv. hufvudtitlarnas ordinarie anslag till extra utgifter; se Statsanslag, sp. 1072) och 9) till jordbruket, handeln och näringarna. Denna fördelning bibehölls sedan till 1840 endast med den förändringen, att sjöförsvarsstaten 1823 afskildes från den 3:e hufvudtiteln och blef en 10:e hufvudtitel. Om den vid sidan af hufvudtitlarna förekommande *extra statsregleringen* se Statsanslag, och om den nuv. efter 1840 genomförda fördelningen i hufvudtitlar se Hufvudtitel. — Tiden för statsregleringens giltighet (*statsregleringsperioden*) framgår af R. F. § 61, som stadgar, att (de i riksstaten beräknade) bevillningarna ej skola utgöras längre än till slutet af det år, under hvars lopp den nya bevillningen fastställes. Däraf följer, sedan lagtima (bevillningsgifvande) riksdag skall sammanträda 15 januari hvarje år (1866), att den svenska statsregleringsperioden är enårig och börjar 1 jan., men också att riksstaten ej kan tillämpas förr än året efter det, hvarunder den fastställts — vanligen först efter omkr. sju månader. Vid 1917 års riksdag har emellertid förslag bragts å bane, att statsregleringsperiodens början skall framflyttas till 1 juli under det år, då staten upprättas. Under statsregleringsåret står statsregleringen fast. Dock kunna *tilläggsanslag*, som blifvit nödvändiga till följd af den hittills så långa tiden mellan fastställandet och tillämpningen, ges (se Statsanslag, sp. 1073), och under året sammanträdande riksdag är berättigad att höja eller sänka för detta bestämda bevillningar — det senare likväl endast med samtycke af konungen, som har ovillkorlig rätt att, om han så vill, uppbära det för året bevil-

jade beloppet. — Litt.: H. L. Rydin, "Svenska riksdagen" (1873—79) och "1809—10 års riksdags statsrättsliga betydelse för statsregleringen" (1875—76); K. Hagman, "Sveriges grundlagar" (1902), och Riksdagens protokoll med bihang. S. B.

Statsregleringsperiod, *statsr.* Se Statsreglering, sp. 1096.

Statsreligion föreligger, när religionen ligger så till grund för en stats inrättningar, lagstiftning och förvaltning, att bekännandet af densamma är villkor för åtnjutande af *fullständiga* medborgerliga rättigheter. Statsreligion hade t. ex. judar, egypter, greker, romare. Statskyrkosystemet innebär också ett statens inflytande på kyrkoinstitutionen. Efter förföljelsernas tid blef den kristna kyrkan, i hvilken de romerske kejsarna sågo ett mäktigt stöd för sammanhållningen inom riket, snart nog statskyrka, ersättande den hedniska statsreligionen. Redan Konstantin den store (d. 337) inledde den cæsareopapism (se d. o.), som sedermera blef förhärskande i Östromerska (Bysantinska) riket. I Västerlandet kunde det romerska herraväldet icke upprätthållas mot folkvandringarnas anlopp. Från Gregorius den stores tid (590—604) trädde kyrkan under Roms ledning på sätt och vis i dettas ställe såsom den enda universella auktoriteten. Detta inverkade såväl på kyrkans organisation, hvilken genom kanoniska rätten erhöll juridiskt fasta former, som på uppfattningen af kyrkans uppgift. Kyrkan blef i hög grad ett rättsinstitut. De berömdaste påfvarna, såsom Innocentius III (1198—1216), voro sin tids yppersta jurister. En strid mellan påfven och den världsliga makten var oundviklig, så snart den senares styrka tillväxte. Denna strid fyller medeltidens historia alltifrån Gregorius VII (1073—85). Där det lyckades den världsliga öfverheten att häfda sig, framträdde mot slutet af medeltiden både i Frankrike och i vissa tyska stater ansatser till statskyrkodöme. Landsfursten blef den utslagsgifvande vid åtminstone en del kyrkliga angelägenheters afgörande. För protestantiska kyrkoförhållanden blef denna utveckling af stor betydelse, lika mycket som den stred mot medeltida kyrklig åskådning. — För äldre tiders protestantiska åskådning var det självklart, att en statens religion måste finnas, att statsmakten måste bekänna sig till och upprätthålla en viss konfession. Luthers uppfattning var något annorlunda orienterad. Han utgick från den medeltida uppfattningen om det universella, kristna samfundet, då ett andligt och ett världsligt regemente funnos. Enligt Luther måste man emellertid rätt skilja mellan dessa bägge regementen. Det andliga regementet borde icke, såsom dittills skett, till förfång för den sak det ville tjäna och till förfång för det världsliga regementet, ingripa i detta, utan inskränkas till sin sfär, att fritt verka genom ordet. Det yttre stödet och de pedagogiska hjälpmedlen skulle öfverheten i enlighet med sin af Gud gifna kallelse och i sitt eget självförstådda intresse ge. I samma mån som den medeltida totalåskådningen trängdes i bakgrunden, icke minst genom Luthers häfdande af det världsligas berättigande och självständiga betydelse, trädde statsbegreppet i st. f. det världsliga regementet. Fråga blef nu om förhållandet, icke mellan det världsliga och det andliga regementet, utan mellan stat och kyrka. I de evangelisk-lutherska länderna, mindre kanske i Sverige än i Tyskland, hade öfverhetens plikt och rättighet att skydda och stödja det andliga regementet medfört ett betydande inflytande för denna på det kyrkliga området. Så länge tanken på det universella, kristna samfundet var lefvande, hölls denna den världsliga öfverhetens maktbefogenhet inom vissa skrankor, men dessa föllo, när tanken på den självständiga nationalstaten gjorde sig gällande. Då man allt fortfarande fasthöll öfverhetens, d. v. s. statens, religiösa uppgift och då därtill i de nya nationalstaterna enighet i religionen ansågs som en väsentlig förutsättning för statslifvets fasthet, inträdde en sammanblandning af andligt och världsligt, motsatt den under medeltiden förefintliga. Staten upprätthöll statsreligionen genom strängt statskyrkotvång. Staten tenderade att i sig upptaga kyrkan som en statsinstitution vid sidan af andra, en process, som Johannes Rudbeckius här i Sverige spårade i planerna på ett generalkonsistorium (se Consistorium generale), hvilka han energiskt motsatte sig, samtidigt som han dock f. ö. delade tidens allmänna åskådning. Särskildt två omständigheter åstadkommo förändringar i denna. Å ena sidan blef toleransen emot bekännare af annan religion än statsreligionen något, som man från slutet af 1600-talet måste finna sig i, hvarvid man gjorde den erfarenheten, att enhetlighet på det religiösa området icke längre var af den öfvergripande betydelse för statslifvets enhet, som man förut ansett. Å andra sidan började den hårdhändta undervisning i reformationens evangelium, som under statskyrkotvånget blifvit gifven, att bära frukt så tillvida, som det i detta evangelium inneburna krafvet på individens fria ställning till Gud i tron och dess häfdande af och tilltro till ordets makt kommo till sin rätt. Statskyrkotvånget lättades, hvilket innebar större frihet såväl för kyrkan emot staten som för andra trosbekännare emot den hittillsvarande statskyrkan. Lösningen af problemet stat och kyrka började man nu söka på motsatt håll mot förut. Kunde och måste en stat inom sig tolerera olika konfessioner, ja, dem som togo afstånd från kristen åskådning, så kunde det icke ligga i statens uppgift att upprätthålla en viss konfession eller religion. Dess uppgift var af rent världslig natur. Statsreligion innebar i sig en motsägelse, ty staten med sitt rättsliga tvång var något rent världsligt, religionen något andligt. Genom förbindelsen med staten förvärldsligades en kyrka med naturnödvändighet. Inom olika länder följdes dylika principer vid religionslagstiftningen, utan att dock konsekvent genomföras. Man kom till rätta, i viss mån, med den individuella trosfriheten, resp. friheten att icke ansluta sig till någon religion, men problemet stat och kyrka kunde icke heller på denna linje lösas. Religionen upphörde icke att vara för mer än en privatsak. Äfven om den äldre uppfattningen af statsreligionen icke lät försvara sig, så kunde dock åskådningen om statens religionslöshet icke upprätthållas. Faktiskt finnes alltid en statsreligion, nämligen den religiösa åskådning, som utgör bakgrunden för de moraliska principer,

hvarpå staten i sin lagstiftning bygger. Om den kristna moralen är den högsta, blir problemet, huru man skall göra den faktiska statsreligionen så kristlig som möjligt. Det kan icke ske genom statens tvångsmakt. Man kan tänka sig en inverkan blott genom kraften af den allmänna opinionen, utan att staten träder i direkt förbindelse med folkets organiserade, religiösa lif. Finnes det en hufvudström inom ett folks religiösa lif, en folkkyrka, ligger det i sakens natur, att förbindelsetrådar knytas mellan stat och folkkyrka. Denna kan då kallas statskyrka. Förbindelselinjerna äro af olika slag. En af de viktigaste är kristendomsundervisningen i statens skolor. Därför att förbindelser mellan stat och kyrka knytas på en mängd olika områden, sönderfaller problemet stat och kyrka i en mängd särfrågor. Problemet är i sin helhet, djupast sedt, olösligt, därför att kristendomen i sig innesluter ett öfvervärldsligt moment. Hvad man kan vinna är ett jämviktsläge för längre eller kortare tid. Jfr Cæsareopapism, Kyrkoregemente och Religionsfrihet. E. M. R.

Statsrevision, Statsrevisorer. Se Riksdagens revisorer.

Statsråd, *statsr.* 1. I en del länder namn på ett kollegium — ej att förblanda med ministären (se d. o.) —, som har att ge utlåtande öfver förslag till lagar och förordningar och äfven kan vara en administrativ öfverdomstol. Urtypen därtill är det franska Conseil d'état (se d. o.), efter hvars mönster likartade institutioner, ehuru ej alltid med samma kompetens, inrättats i åtskilliga stater (t. ex. det preussiska och nederländska statsrådet). Motsvarighet därtill äro i Sverige Lagrådet och Regeringsrätten (se dessa ord). — 2. I de skandinaviska länderna namn på ministären (se d. o. och Minister), men i Sverige och Norge också titel på dennas medlemmar, dels specialtitel på vissa af dem, dels gemensam benämning. I Ryssland före 1917 års revolution brukades statsrådstiteln som en utmärkelse utan verklig befattning (jfr Geheimeråd). — I *Sverige* motsvarades statsrådet i äldre tider af riksrådet (se Riksråd) l. senaten, som emellertid skilde sig från det nuv. statsrådet dels däri, att det äfven var högsta domstol (se Högsta domstolen), dels däri, att dess konstitutionella ansvarighet ej var så utvecklad (utom under frihetstiden). Riksrådet, liksom Englands Privy council (se d. o.), hvilket det i mycket liknade, var i åtskilliga hänseenden olämpligt som regeringsorgan, men då Privy council fick stå kvar som en tom form vid sidan af det moderna regeringsorganet: kabinettet (se Kabinett, sp. 516, och Minister, sp. 595), afskaffades riksrådet 1789 utan att ersättas med en ny konstitutionell rådkammare. En sådan kom dock till stånd 1809, men under namn af statsråd, i dagligt tal äfven kalladt konselj ("hålla konselj"). Enligt 1809 års R. F. i dess ursprungliga lydelse bestod statsrådet af två statsministrar, en för justitieärendena och en för utrikesärendena, en hofkansler (se d. o.), sex statsråd (motsvarande de nuv. s. k. konsultativa statsråden; se Konsultativ och nedan; ordet hade förut som titel på konungens rådgifvare användts endast under Karl XII:s tid; se Statssekreterare) samt i de flesta fall dessutom en statssekreterare (se äfven härom d. o.) som föredragande, hvarjämte undantagsvis äfven justitiekansleren (se d. o.) kunde ha plats i statsrådet (se nedan). Häri skedde 1840 genom den s. k. departementalstyrelsens införande den förändringen, att fem statsråd med bibehållande af statsrådstiteln blefvo föredragande departementschefer (liksom justitie- och utrikesstatsministrarna), hofkanslers- och statssekreterarämbetena afskaffades och de sex statsråden utan portfölj reducerades till tre (de s. k. konsultativa). Då det nuv. statsministerämbetet (se d. o. och Statsminister) 1876 inrättades, förlorade justitie- och utrikesministern statsministertiteln, den senare dock med bibehållande af titeln minister, och sålunda blefvo då departementscheferna: *utrikesministern* och 6 statsråd, af hvilka ett var chef för *Justitiedepartementet*, ett för *Landtförsvars-*, ett för *Sjöförsvars-*, ett för *Civil-*, ett för *Finans-* och ett för *Ecklesiastikdepartementet*. Härtill lades 1900 ett statsråd som chef för *Jordbruksdepartementet* (jfr Departement 1), så att statsrådet nu enl. R. F. består af 8 departementschefer och 3 konsultativa statsråd (summa 11 led.), kunnande statsministern vara antingen en af departementscheferna eller ett af de konsultativa statsråden. Enligt ett 1917 till hvilande antaget grundlagsändringsförslag skola emellertid departementsindelningen och departementschefsplatsernas fördelning inom statsrådet ej längre bli grundlagsfästa, utan bestämmas genom vanlig lag, dock med förbehåll, att departementens antal ej får understiga 8 och ej öfverstiga 10. Statsministern och utrikesministern inneha rikets högsta värdighet och tituleras excellenser; närmaste värdigheten i riket tillerkänner R. F. de öfriga statsrådsledamöterna. Konungen eger fritt utse sitt statsråd blott med följande inskränkningar: att till ledamöter däri få kallas endast kunniga, erfarna, redliga och allmänt aktade infödda svenska män af den rena evangeliska läran; att aldrig far och son eller bröder på en gång få sitta i statsrådet samt att af de tre konsultativa statsråden två böra ha förvaltat civil beställning. Statsrådsledamot får ej tillsättas på förordnande och får ej utöfva annat ämbete eller uppbära inkomster däraf. Statsrådets medlemmar äro förtroendeämbetsmän (se Förtroendeämbete) och kunna därför af konungen fritt afskedas. Sin konstitutionella betydelse har statsrådet därigenom, att intet regeringsärende kan af konungen afgöras utan i samråd med en eller flera statsrådsmedlemmar. Hela statsrådet skall vara närvarande vid besluts fattande i mål af synnerlig vikt och omfattning, såsom frågor om lagar, författningar och nya inrättningar. Särskildt är detta föreskrifvet, när konungen i enlighet med R. F. § 39 inhämtar statsrådets tankar om sin afsikt att resa utrikes och när beslut skall fattas om kreditivens lyftande (se Kreditiv) — s. k. statsrådsplenum — samt för behandling af fråga om krig och fred enligt R. F. § 13, då före 1840 äfven alla fyra statssekreterarna skulle närvara — s. k. utomordentligt statsråd. I andra regeringsärenden fordras numera med blott ett undan-

tag närvaro af minst tre statsråd utom föredraganden — den s. k. lilla konseljen. Undantaget är behandlingen af s. k. kommandomål (se d. o.), hvari blott ett statsråd deltar. Före 1909 var en särskild ordning stadgad för ministeriella mål (se d. o.) och justitieärenden (se d. o.). I de senares handläggning skulle enligt den ursprungliga lydelsen af R. F. (dåv. § 26) deltaga justitiestatsministern, minst två statsråd, två justitieråd och justitiekanslern, och detta stadgande undergick genom departementalstyrelsens införande ej annan väsentlig ändring, än att justitiekanslerns deltagande bortföll. Voro de deltagande statsråden blott två, kallades ett sådant statsråd lilla justitiekonseljen; voro alla statsrådets medlemmar närvarande, hvilket fordrades, då justitieärendet rörde lagändring, benämndes det stora justitiekonseljen. Justitieärendena undergingo en förberedande behandling i Högsta domstolen, och till följd häraf medverkade Nedre justitierevisionens (se d. o.) tjänstemän vid deras beredning och föredragning. Genom en grundlagsändring 1909 afskaffades båda justitiekonseljerna, och justitieärendena behandlas nu som andra regeringsärenden i departementen och i statsråd utan deltagande af justitieråd, blott med den skillnaden, att i vissa fall förberedande yttrande skall afges af Lagrådet, Regeringsrätten eller Högsta domstolen (af den sistnämnda blott rörande ansökningar om nåd i brottmål — därför de enda statsrådsärenden, med hvilka Nedre justitierevisionen numera tar befattning). När på den svensk-norska unionens tid frågor, som rörde bägge rikena, behandlades i svenskt eller norskt statsråd, skulle i det förra 3 norska och i det senare 3 svenska statsråd enligt Riksakten ha plats. Sådant statsråd kallades sammansatt; det försvann med unionsupplösningen 1905.

Statsrådets samtliga ledamöter ha till åliggande att under ansvar råda konungen till beslut, som öfverensstämma med grundlag och allmän lag och äro egnade att befrämja rikets sannskyldiga nytta, men konungen ensam har att besluta. Därför äro statsråden ej ansvariga för besluten, utan endast för sina rådslag, men om de ej till protokollet afstyrkt en åtgärd, anses de ha tillstyrkt densamma och äro således därför ansvariga. Strider beslutet uppenbart mot rikets grundlag och allmän lag, kunna de öfriga statsrådsmedlemmarna freda sig för ansvar genom att göra kraftiga föreställningar, men för den föredragande departementschefen är detta ej nog, ifall beslutet strider mot regeringsformen, utan honom åligger då också att genom kontrasignationsvägran hindra dess verkställighet (se Kontrasignation, sp. 917—918). Alla konungens beslut utom i kommandomål skola nämligen för att bli giltiga kontrasigneras af föredraganden. Å andra sidan skola alla verkliga regeringsärenden för att få verkställighet ha beslutits af konungen själf, och detta skall med undantag endast för kommandomålen ha skett i kollegialt statsråd, där konungen ensam presiderar. Om man bortser från kommandomålen, kunna därför alla former af ministerstyrelse (se d. o.) sägas vara främmande för svensk statsrätt. Det ytterst ringa antal ärenden, som departementschef utan föredragning inför konungen kan själf afgöra, äro nämligen så obetydliga, att de ej kunna räknas som regeringsärenden. Är beslut af konungen fattadt, har däremot vederbörande departementschef att besluta och vidtaga *för dess genomförande* nödiga åtgärder, därutinnan olika statssekreteraren, som endast expeditionen ålåg. Departementschefs speciella uppgift är annars att *bereda* alla till hans departement hörande ärenden och i allmänhet äfven att för konungen *föredraga* dem. Endast i några få fall (såsom statsrådsutnämningar, förtroendeämbetsmäns afskedande, fråga om konungs utrikes resa) sköter konungen själf föredragningen. Vid sidan af grundlagen har blifvit en praxis att vid beredandet medverkar den s. k. statsrådsberedningen. Denna utgöres i vanliga fall af vederbörande departementschef och konsultativa statsråd, merendels två. Föredragningen skötes af departementstjänstemän eller af tillkallad sakkunnig (se Särskild föredragande). Vid viktiga ärendens behandling i statsrådsberedningen deltaga i denna samtliga statsråden och ledas förhandlingarna af statsministern: s. k. fullständig statsrådsberedning (jfr Statsministerämbetet). — Statsrådens *ansvarighet* är dubbel: dels inför konungen, dels inför riksdagen. Den förra framträder blott i konungens rätt att utan vidare afskeda dem. Den senare är enligt grundlagarna h. o. h. bunden vid konstitutionsutskottets granskning af statsrådsprotokollen (se härom Konstitutionsutskottet, sp. 863 o. f.) och kan leda dels till åtal enligt R. F. § 106 inför *riksrätt* (se d. o.), då påföljden enligt "ansvarighetslagen för statsrådets lelamöter" (jfr Ansvarighet) kan bli ej blott afsättning, utan också andra straff, t. o. m. dödsstraff (*juridisk ansvarighet*; jfr Impeachment), dels till en anhållan af riksdagen enligt R. F. § 107 om statsråds afskedande (*politisk ansvarighet*), som dock konungen ej behöfver efterkomma. Åtskilliga af grundlagsbestämmelserna om statsrådet äro egnade att motverka uppkomsten af ett rent parlamentariskt statsskick (se Parlamentarism). Så är fallet med dem, som omöjliggöra ministerstyrelse (se ofvan), och med dem, som tillåta statsråd att genom anförande till protokollet undandraga sig ansvar, hvarigenom den för en parlamentarisk regering nödvändiga ministeriella solidariteten brytes. Utan tvifvel afsågo 1809 års grundlagsstiftare också med de stränga formerna för politisk ansvarighets utkräfvande (R. F. § 107) att hindra det fria meningsutbyte mellan ministrar och representation, som ingår i parlamentarismen, och ett ytterligare hinder härför var, att 1810 års riksdagsordning ej gaf statsrådets medlemmar rätt att uppträda i riksdagen, så vida de ej själfva voro riksdagsmän, och det kunde i allmänhet endast adliga statsråd vara. Den sistnämnda skrankan, som hindrade en äfven i ett icke-parlamentariskt statsskick behöflig samverkan mellan regering och folkrepresentanter, bortföll dock genom 1866 års riksdagsordning, som ej blott gjorde det möjligt för statsråd att vara riksdagsmän, utan ock gaf dem rätt att jämväl annars deltaga i kamrarnas öfverläggningar, och till följd häraf har *rätten*

att interpellera statsråd (se Interpellation), ehuru vid sidan af grundlagarna, vunnit insteg i svenskt statsskick (erkänd och organiserad i Andra kammarens "arbetsordning" 1867 och i Första kammarens "ordningsstadga" 1912; jfr Riksdagsordningen, sp. 355). Däremot är parlamentariskt misstroendevotum (se d. o. och Parlamentarism, sp. 127) fortfarande främmande för svenskt statsskick i annan form än en anhållan enligt R. F. § 107. — Om statsrådet som *interimistiskt regerande* och som *tillförordnad regering* se Interimsregering. I dessa fall äro statsråden ansvariga ej blott som rådgifvande, utan ock som beslutande

Norska statsrådet består efter unionsupplösningen 1905 af en statsminister och minst sju andra ord. medlemmar, men e. o. bisittare kunna också tillfälligtvis få plats däri. Efter uppnådd myndighetsålder har tronföljaren rätt att närvara i statsrådet, men utan rösträtt och ansvar. Statsrådets medlemmar tillsättas och afskedas af konungen, och han ensam fattar besluten. För att ett regeringsbeslut (utom i kommandomål samt mindre viktiga saker) skall komma till stånd, fordras, att det fattas i statsrådet i närvaro af mer än halfva antalet af dettas medlemmar, men antalet kan uppnås genom tillkallande af e. o. bisittare. Departementsindelning är ej fastslagen i grundlagen, utan konungen fördelar efter behag ärendenas beredande, föredragning och expedition mellan statsråden. Alla regeringsbeslut kontrasigneras af statsministern utom i kommandomål, då ingen kontrasignation erfordras. I olikhet mot i Sverige kunna departementschefer själfva afgöra mindre viktiga ärenden. Äfven i Norge är statsrådens ansvarighet inför representationen bunden vid hvad de enligt statsrådsprotokollen, som föras af statssekreteraren (se d. o.), tillstyrkt eller underlåtit att afstyrka. Statsrådsprotokollens granskning verkställes af ett utskott af odelstinget (*protokollskommittén*), och följden af granskningen kan bli åtal inför riksrätt (se d. o., sp. 392), men sådant beslutes ej af utskottet, utan af odelstinget själft, och ansvarigheten gäller ej blott lagstridiga råd, utan också råd, som anses skadliga. Däremot känner grundlagen ej till någon ansvarighet, motsvarande den enligt svenska R. F. § 107, men då stortinget har oinskränkt petitionsrätt, finns intet, som hindrar det från att utan vidare hos konungen hemställa om statsråds entledigande. Det kan också till förhör inkalla inför sig statsråd, och sedan 1884 ega dessa att af sig själfva deltaga i stortingets öfverläggningar. Till medlemmar af stortinget äro de emellertid ej valbara. I verkligheten har Norges statsskick trots de formella svårigheter, som äfven vissa af dess grundlagsbestämmelser resa mot parlamentarismen, blifvit fullständigt parlamentariskt. Är konungen hindrad att regera och finnes ej myndig tronföljare, tjänstgör statsrådet som interimsregering. Är han bortrest från hufvudstaden, bildas en tillförordnad regering af statsministern och minst fem andra statsrådsmedlemmar. Om det norska statsrådet under den svensk-norska unionen se Sverige-Norge.

Danska statsrådet består af ministrar under en konseljpresident. Konungen bestämmer deras antal och ärendenas fördelning dem emellan. Den formella beslutanderätten tillhör konungen, och hans beslut skola för att bli gällande kontrasigneras, men kontrasignant är ej nödvändigt vare sig konseljpresidenten eller föredraganden, utan en eller flera ministrar, hvilken eller hvilka som helst. I Danmark råder fullständig ministerstyrelse. För det första kunna ministrarna under konseljpresidentens ordförandeskap fatta beslut, som sedan af konseljpresidenten meddelas konungen. En sådan sammankomst kallas ministerråd. Ett sammanträde af ministrarna under konungens ordförandeskap kallas däremot statsråd, och af detta är äfven myndig tronföljare medlem. Vägrar konungen att godtaga ministerrådets beslut, går saken till statsrådet, där han träffar det slutliga afgörandet. I statsrådet skola lagfrågor och i allmänhet alla viktiga frågor behandlas, och statsråd, ej ministerråd är den vanliga formen för regeringsärendenas kollegiala behandling. Men — och häri framträder i synnerhet den danska ministerstyrelsen — en mängd regeringsärenden behandlas ej kollegialt, utan afgöras af konungen tillsammans med blott *en* minister eller af vederbörande fackminister på egen hand. De danske ministrarna ha sålunda en vidsträckt beslutanderätt, och däraf får deras ansvarighet en annan karaktär än de svenska statsrådens. De äro ansvariga ej blott för sina råd, utan ock för *regeringens förande*. I sammanhang härmed står, att äfven konungen (med folketingets samtycke) kan åtala dem inför *riksrätt* (se d. o., sp. 392). Annars tillhör åklagarskapet inför denna folketinget, som vid detta sitt utkräfvande af ministrarnas juridiska ansvarighet ej är bundet vid statsrådsprotokollen, såsom naturligt är, då regeringens förande till en så betydande del sker utom statsrådet. Någon granskning af dettas protokoll (ehuru sådana föras) eger ej heller rum i den danska riksdagen. För statsrådets politiska ansvarighet inför riksdagen äro inga former stadgade, utan till dess häfdande användas fria misstroendevota, anslagsvägran och interpellationer, till hvilka tillfälle finnes, då statsrådets medlemmar ej blott kunna vara riksdagsmän, utan ock annars få deltaga i riksdagsdiskussionerna. Interpellationen är också här ett grundlagsfäst institut. Under den konstitutionella krisen på 1880-talet använde riksdagsoppositionen äfven s. k. "visnepolitik" i lagfrågor som kampmedel mot regeringen (se Danmark, sp. 1301). Från 1901 har det danska statsrådet blifvit alltmer parlamentariskt. — Såsom kollegial interimsregering, när konungen är förhindrad att föra regeringen och myndig tronföljare ej finnes, fungerar det danska statsrådet, endast till dess ett regentskap hinner konstitueras (se Interimsregering, sp. 770). S. B.

Statsrådsafdelningen (no. *Statsraadsavdelingen*) i Stockholm, kallades under Sveriges och Norges förening 1814—1905 den del af norska regeringen, som i kraft af § 15 i den reviderade grundlagen af 4 nov. 1814 "ständigt skulle kvarstanna hos konungen under hans vistelse i Sverige". Den bestod af en statsminister och två statsråd, "hvilka sistnämnda årligen ombytas". Norska statsangelägenheter, som skulle afgöras af konungen, förelades alltid statsrådsafdelningen och voro

föremål för dess handläggning och rådplägning. Dock inhämtades i största möjliga utsträckning betänkande från norska regeringen i Kristiania. Då efter ståthållarskapets upphäfvande 1873 ett statsministerämbete upprättades äfven i Kristiania, minskades statsrådsafdelningens betydelse så till vida, som statsministern i Kristiania blef hela norska regeringens ledare och chef, medan statsministern i Stockholm endast blef statsrådsafdelningens ordf. Under konungens besök i Norge åtföljdes han alltid af statsrådsafdelningen, som då ingick som ett led och en del i hela norska regeringen. K. V. H.

Statsrådsansvarighet. Se Statsråd.

Statsrådsberedning. Se Beredning och Statsråd, sp. 1102.

Statsrådsprotokoll, officiella anteckningar om regeringsärendens behandling i Sverige, Norge och Danmark. Om deras betydelse för statsrådens ansvarighet se Konstitutionsutskottet, sp. 863, och Statsråd, sp. 1102—04. I Sverige skola sådana föras öfver alla regeringsärenden, som ej äro kommandomål (se d. o.), och äfven öfver dessa, om föredragandens mening icke med konungens beslut öfverensstämmer. Riktigheten af ett sådant protokoll skall intygas genom konungens egen påskrift. Obefintligheten af protokoll i kommandomål betyder således, att föredraganden tillstyrkt det fattade beslutet. Öfver förhandlingar i statsrådet om rikets förhållande till främmande makter skall, då rikets säkerhet eller eljest synnerligen viktiga skäl kräfva ärendets hemlighållande, *särskildt protokoll* föras. Sådana protokoll liksom protokoll i kommandoärenden kunna af konstitutionsutskottet infordras endast i det, som rör allmänt kända och af utskottet uppgifna händelser (R. F. § 105). Statsrådsprotokollen äro utan regeringens medgifvande ej tillgängliga för andra utomstående än konstitutionsutskottet förr än efter 50 år (T. F. § 2). Utom i kommandomål föras statsrådsprotokollen af kanslisekreterare (se d. o.) från det departement, hvarunder regeringsärendet hör. Justeringen sker enligt praxis i statsrådsberedningen (se Statsråd, sp. 1102), men det är äfven praxis, att konungen och alla i sammanträdet deltagande statsråd därefter underteckna protokollet. S. B.

Statsrätt är sammanfattningen af de rättsnormer, som ha till föremål statsmaktsutöfningens organisation och statsmaktens förhållande till de densamma underkastade individerna och samhällena (jfr H. Blomberg, "Svensk statsrätt", 1904). Statsrätten är den gren af den *offentliga* rätten (jfr Privaträtt), som bestämmer de statliga förhållandena *inom* helstater eller sammansatta stater, under det att denna rätts andra gren (folkrätten; se Folkrätt) bestämmer rättsförhållandena *mellan* suveräna stater. Under statsrätten falla *straffrätt* (se d. o.), *processrätt* (normerna för domsrättens utöfning), *förvaltningsrätt* (se d. o.), *finansrätt* (se d. o.) och *statsrätt i inskränkt mening* l. *författningsrätt*, hvars hufvudgrunder bestämmas genom statsförfattningen (se Statsförfattning). Kyrkorätt (se d. o.) kan ingå i alla dessa arter af statsrätt. — Ordet statsrätt begagnas äfven som namn på *läran* om statsrätten. Den skiljer sig i denna mening från politik eller statskonstlära därigenom, att den anger, hvilka de statsrättsliga förhållandena *äro*, ej hvilka de anses *böra vara* (se Politik). Statsrättsläran ingår som hjälpvetenskap i statskunskapen (se Statskunskap), men är också en självständig juridisk disciplin. Som sådan utreder den, hvilka de statsrättsliga förhållandena äro *enligt positiv lag*, oberoende af historiska, sociala och politiska inflytanden. S. B.

Statssekretariatet, Norska. Se Norge, sp. 1406.

Statssekreterare, en ämbetstitel i Sverige och i vissa andra länder. I Sverige användes titeln sekreterare under Sturarnas tid stundom om riksföreståndarens kansler (se d. o., sp. 804), men under Gustaf Vasas tid voro kanslern och sekreteraren skilda personer, och då började titeln sekreterare användas för att beteckna en högre rang för vissa af kansliets "skrifvare". Af dessa sekreterare blefvo 1629 två till skillnad från de öfrige (lägre) kallade statssekreterare (lat. *secretarii status*), och genom 1634 års regeringsform gjordes statssekreteraren till bisittare i kansliets ledande och beslutande afdelning: kanslikollegiet (se Kansli). Enligt 1661 års kansliordning skulle statssekreterarna "ordinarie" vara två och som biträden åt kansliråden (se d. o.) närmast ha befattning, den ene med alla inrikes och Danmark vidkommande ärenden och den andre med ärenden rörande andra främmande länder. Meningen var, att de blott skulle *bereda* de dem anförtrodda ärendena till föredragning inför regeringen (konungen och riksrådet) och sedan ombestyra deras expedierande. Men den fackkunskap i regeringsärenden, som detta medförde, var egnad att ge inflytande äfven på ärendenas realbehandling, och för konungarna kunde det vara frestande att med förbigående af de myndiga riksråden direkt anlita statssekreterarnas hjälp (jfr Sekreterarregemente). Konkurrensen mellan riksrådsinstitutet och statssekretariatet har också spelat en viktig roll i vår historia. Efter rådsväldets fall under Karl XI fingo statssekreterarna tjänstgöra som verkliga ministrar, men utan att deras ställning som sådana organiserades och under täflan med andra kungliga förtroendemän. Karl XII gaf emellertid de båda statssekreterarna (och kansliråden), Piper (se d. o. 1) och Polus (se d. o.), en officiell ministerställning, då han 1697 gjorde dem till medlemmar af det kungl. rådet med titel statsråd. Då han efter den förres iråkade ryska fångenskap (1709) och den senares död (1708) genom 1713 års kansliordning inom kansliet upprättade formliga regeringsdepartement: 3 inrikes och 2 utrikes statsexpeditioner, ställdes dock ej i spetsen för dem såsom fackministrar män med statssekreterar- l. statsrådstitel, utan s. k. ombudsråd (se d. o.), hvilka skulle ha hvar sin statssekreterare till biträde. Vid rådsväldets återställande efter Karl XII:s död afskaffades denna ministerstyrelse, men statsexpeditionerna bibehöllos, ehuru reducerade till 3: Utrikes-, Krigs- och Inrikesexpeditionerna, och de fingo nu till chefer statssekreterare, hvilka sålunda blefvo tre, men de hade ej plats i rådkammaren, utan voro blott beredande, föredragande, kontrasignerande och expedierande kansliämbetsmän. I kanslikollegiet, hvarifrån statssekreterarna uteslutits genom 1713

års kansliordning, fingo de emellertid åter säte och stämma. Bristen på fackministrar inom rådkammaren blef en svaghet i frihetstidens statsskick och afhjälptes ej genom 1772 års regeringsform. Till följd såväl häraf som af sin misstro mot riksrådet använde Gustaf III ofta statssekreterare som (icke officiella) ministrar, och sedan riksrådet i kraft af Förenings- och säkerhetsakten 1789 afskaffats, blef detta ännu mer fallet. Genom upprättandet af handels- och finansexpeditionen hade han 1773 ökat statssekreterarnas antal till fyra, och sedan 1789 en Ecklesiastik expedition anordnats inom kansliet, voro de i sak fem, ehuru denna expeditions föredragande chef (biskop Wallqvist) ej förde statssekreterartiteln. Statssekreteraren för utrikesärendena förlorade emellertid i betydelse genom inrättandet af Presidentkontoret, hvarigenom en viktig del af hans dittillsvarande åligganden öfverflyttades till presidentsekreteraren, efter 1791 kallad kabinettssekreterare (se härom Utrikesdepartementet). Under den följande gustavianska tiden var detta statssekretariat tidtals obesatt, och enligt 1801 års kansliordning kunde chefskapet för Utrikesexpeditionen tillhöra hofkanslern (se d. o.). Handels- och finansexpeditionen samt Ecklesiastika expeditionen hade afskaffats 1793, och vid tiden för 1809 års statshvälfning funnos därför endast två tjänstgörande statssekreterare (inrikes- och krigs-). Då nu en konstitutionell rådkammare (statsrådet) skulle upprättas, framträdde åter motsättningen mellan statssekreterar- och rådsintresset. Enligt det s. k. Håkanssonska förslaget till regeringsform (se Håkansson 2, sp. 46) skulle fem ledamöter af statsrådet med titel af statsministrar vara fackministrar och statssekreterarna endast bli biträdande kansliämbetsmän. Å andra sidan yrkades (af E. Bergstedt, se d. o. och A. Forssells uppsats om "Ståndsstriden inom centralförvaltningen", i "Hist. tidskr." 1911), att statssekreterarna såsom officiella fackministrar skulle tillhöra statsrådet. Lösningen blef en föga lycklig kompromiss. Regeringsformen af 1809 gaf statssekreterarna, nu fyra till antalet (en för krigs-, en för finans-, en för ecklesiastika och en för öfriga civila ärenden), plats i statsrådet, men blott när ärenden där förekommo, som af statssekreteraren föredrogos eller eljest hörde till hans befattning. (Om hans skyldighet till kontrasignationsvägran se Kontrasignation, sp. 917.) Endast till s. k. utomordentligt statsråd enl. R. F. § 13 (se Statsråd, sp. 1100) skulle samtliga statssekreterarna tillkallas. Då denna ordning visade sig otillfredsställande, afskaffades 1840 statssekreterarämbetet jämte statssekreterarnas expeditioner och ställdes ordinarie statsråd som departementschefer i spetsen för de olika förvaltningsgrenarna (se Kansli, sp. 810—811). Emellertid har ett statssekreterarämbete, ehuru af helt annan karaktär än det nyss nämnda, återinförts. I sammanhang med en lönereglering för statsdepartementen vid 1917 års riksdag beslöts nämligen, att, utom i Justitie-, Utrikes- och Sjöförsvarsdepartementen, de hittills expeditionschefen (se d. o.) åliggande göromålen skola fördelas mellan en expeditionschef och en statssekreterare, af hvilka den förre hufvudsakligen skall handlägga de admisistrativa ärendena och statssekreteraren vara departementschefens biträde med afseende på s. k. politiska — i främsta rummet riksdagspropositioner. Det nya svenska statssekretariatet kommer därför att i viss mån motsvara det engelska (parlamentariska) understatssekreterarämbetet samt det franska (se nedan). — I *Norge* finnes en statssekreterare, men han är endast chef för regeringens kansli och har som sådan att uppsätta och förvara statsrådsprotokollen. I *England* ha ur statssekretariatet uppstått fem fackministerplatser, hvilkas innehafvare bära titeln statssekreterare (*principal secretary of state*) och höra till kabinettets (se Kabinett 2, sp. 516) mest betydande medlemmar. Deras respektive departement (*offices*) äro utrikes-, krigs-, inrikes- (*home-*), kolonial- och indiska departementen. De, liksom de fleste andre departementscheferna, ha till medhjälpare under-(stats-)sekreterare. Sådana kunna vara dels parlamentariska, som äro departementschefernas politiska biträden (i parlamentet), dels permanenta, som äro förvaltande ämbetsmän och behålla sina platser oberoende af politiska partiväxlingar. I *Frankrike* före revolutionen förde fyra af ministrarna titeln statssekreterare (*secrétaire d'État*), men därefter ha konseljernas medlemmar blott kallats ministrar. Ett minne af den gamla titeln är dock, att de (efter 1816) stundom haft medhjälpare, som benämnts understatssekreterare (*sous-secrétaires d'État*). I *Tyska riket* är rikskanslern den ende egentlige ministern, men efter 1878 ha ansvariga statssekreterare som hans ställföreträdare och under hans ledning ställts i spetsen för vissa förvaltningsgrenar ("ansvariga underministrar"). — I *Nord-Amerikas förenta stater* är statssekreterare benämningen på den förnämste af ministrarna, till hvars departement (*state department*) höra utrikesangelägenheterna, vården af statssigillet och lagarnas publicerande. De öfrige departementscheferna utom generalpostmästaren och attorney general (justitieministern) kallas blott sekreterare. Om den hittillsvarande finske ministerstatssekreteraren se d. o. Jfr f. ö. Minister och Statsråd. Om det svenska statssekretariatets historia se N. Edén, "Om centralregeringens organisation under den äldre Vasatiden" (1899) och "Den svenska centralregeringens utveckling till kollegial organisation i början af sjuttonde århundradet" (1902), samt A. B. Carlsson, "Den svenska centralförvaltningen 1521—1809" (1913). S. B.

Statsservitut, *folkr.*, fortbestående inskränkningar i en oafhängig stats höghetsrätt öfver sitt område eller territorium till förmån för en annan stat eller dess medborgare, hvarigenom den förra staten varaktigt förpliktas att tillåta eller underlåta något, som den eljest vore berättigad förhindra eller utföra. De egentliga folkrättsliga statsservituten stödja sig på häfd eller grundas genom öfverenskommelse mellan vederbörande stater. Statsservituten upphöra, dels om de två staterna sammansmälta till en stat, dels om servitutsföremålet upphör att existera, dels ock genom internationell öfverenskommelse, som upphäfver det grundläggande fördraget. Som exempel på folkrättsliga statsservitut må nämnas rätt att ha militärväg genom eller fästning, krigshamn e. d.

nom en annan stat. Äfven den betesrätt för renar, som under viss årstid är tillerkänd svenska lappar i Norge och under annan tid norska lappar i Sverige (k. förordn. 6 juni 1883), kan anföras som ett ömsesidigt statsservitut. Likaså utgör den mellan Sverige och Norge upprättade s. k. neutrala zonen (se Neutral zon) ett ömsesidigt statsservitut. Skillnaden mellan ett områdes neutralisering genom neutralitetsfördrag och genom upprättande af statsservitut visar sig däri, att neutralitetsfördraget innefattar sig till och afser ett eventuellt krig, under det att neutraliseringen i form af statsservitut i första hand hänför sig till förhållandena under fred och dispositionen öfver området därvid. Ett neutralitetsfördrag, som tillika medför afväpning och skyldighet att ej organisera trupper eller uppföra befästningar, t. ex. beträffande Luxemburg, är därför i grunden ett statsservitutsfördrag. Begreppet statsservitut är emellertid synnerligen omtvistadt. K. H. B. (Rld.)

Statsskick, detsamma som statsform (se d. o.).

Statsskuld, *finansv.* Med hänsyn till statsskulders uppkomst skiljes mellan s. k. förvaltningsskulder och statsskulder i egentlig bemärkelse. Förvaltningsskulder uppkomma därigenom, att de resp. förvaltningsgrenarna genom sin normala verksamhet måste ikläda sig skuldförbindelser, t. ex. till följd af ingångna leveranskontrakt, depositioner af omyndigas medel, insättningar i postsparbanken m. m. De egentliga statsskulderna däremot härröra ur bristande öfverensstämmelse mellan statens utgifter och inkomster. Ibland kan en statsskuld vara en kombination af dessa två arter, t. ex. då postsparbanken placerar i densamma insatta medel uti statspapper. Den brist i statsinkomsterna, som nödvändiggör egentliga statslån, kan vara dels af mer öfvergående natur (såsom då årets statsinkomster ej inflyta i samma mån, som de behöfvas för statens utgifter, eller då i ett års statsinkomster inträder en minskning, som dock kan utjämnas genom förutsedd ökning af de närmast följande årens inkomster), dels af mera stadigvarande natur (såsom då det gäller medel för anläggning af järnvägar, för betalning af krigskostnader m. m.). I nära förbindelse därmed står indelningen af statsskulder i sväfvande och fonderade skulder, hvarvid indelningsgrunden är tidpunkten för skuldernas betalning. Denna tidpunkt kan vid statskrediten vara bestämd på lika många olika sätt som vid kredit i allmänhet (se Kredit 4). Till den sväfvande skulden höra lån på obestämd tid med uppsägningstid på fordringsegarens sida, lån på bestämd tid med kort förfallotid, inlösligt statspappersmynt samt alla de s. k. förvaltningsskulderna. Till den fonderade skulden höra däremot lån på obestämd tid, utan uppsägningsrätt för fordringsegaren (resp. h. o. h. ouppsägbara lån), lån på bestämd tid med lång förfallotid (vare sig att denna är en och densamma för hela lånet eller att lånet skall småningom amorteras) samt lån utan förpliktelse för staten att återbetala kapitalet. Oinlösligt pappersmynt uppföres vanligen som en självständig skuldform vid sidan af den sväfvande och fonderade skulden (se Pappersmynt). Den sväfvande skulden kan, om den blir af mer betydande storlek, lätt bli ödesdiger för statens ekonomi. Staten bör därför inskränka dess belopp till det minsta möjliga och, så snart den tillväxer i alltför hög grad, ersätta en del däraf med fonderad skuld. Som en norm, från hvilken endast i tvingande nödfall afvikelse må ske, bör gälla, att staten ikläder sig sväfvande skuld endast för kreditbehof af mer öfvergående natur, men däremot upptar fonderade lån för fyllande af mera stadigvarande behof. Den sväfvande skulden kan ikläda sig alla de former som kredit i allmänhet kan antaga (se Kredit). Den viktigaste af dessa äro de s. k. *skattkammarinvisningarna* (eng. *exchequer-bills*, se d. o., och *exchequer bons*, fr. *bons du trésor*, ty. *schatzanweisungen*). Dessa äro vanligen utställda med kort förfallotid, 3—12 månader, endast undantagsvis på flera år. De löpa antingen med en bestämd ränta, eller ock äro de icke räntebärande, i hvilket fall de liksom växlar säljas med afdrag af diskontoränta (jfr Skattkammarväxel). Den fonderade skulden är antingen inlöslig eller oinlöslig. Den *inlösliga skulden* omfattar de lån, i afseende på hvilka staten uttryckligen utfäst sig att afbetala skulden, den *oinlösliga* däremot de lån, med hänsyn till hvilka staten icke iklädt sig någon sådan förpliktelse. Bland den inlösliga skuldens olika former äro att märka: 1) vanliga amorteringslån, hvilkas afbetalning sker därigenom, att staten på bestämda tider inlöser obligationer till ett bestämdt belopp, antingen genom inköp på börsen, efter gängse kurs, eller genom utlottning af det bestämda antalet obligationer, som inlösas till pari; 2) s. k. annuitetslån, vid hvilka hvarje fordringsegare årligen erhåller en bestämd annuitet, som innefattar både ränta och kapitalafbetalning och hvilka antingen äro annuitetslån på visst antal år eller annuitetslån på lifstid (de sistnämnda kunna ha formen af vanliga lifstidsräntor, som gälla blott för hvarje särskild fordringsegares lifstid, eller af s. k. tontiner), samt 3) premie- eller lotterilån. Af dessa former eger den förstnämnda afgjordt företräde. Båda de andra formerna omöjliggöra konvertering och hindra sålunda staten att draga fördel af räntefotens sjunkande. Annuitetslånen uppmuntra lätt till konsumtion af kapitalet, då detta återfås i små summor, hvarjämte, hvad särskildt lifstidsräntorna beträffar, staten icke kan förutse, huru mycket den får betala. Premielånen lida af samma fel som lotterier (se Lotteri, sp. 1151). Vid de oinlösliga lånen ega fordringsegarna icke rätt att fordra återbetalning af kapitalet. Däremot kan staten ega rätt till sådan återbetalning. I detta hänseende skiljer man mellan uppsägbara och ouppsägbara oinlösliga lån. De förra eger staten uppsäga till betalning till pari, de senare kan staten återbetala endast på det sätt, att staten själf inköper obligationerna. Därför behöfva ock vid oinlösliga lån af senare slaget obligationerna endast lyda på betalning af en viss ränta, som blott är till sin absoluta storlek bestämd, men icke anges som en viss procent af en kapitalskuld, hvaremot vid de uppsägbara oinlösliga lånen räntan framstår som en viss procent af ett kapitalbelopp, som vid inlösningen af obligationerna måste erläggas, vare sig att (såsom i Tysk-

land, Österrike och numera delvis äfven i England) detta kapitalbelopp finnes i obligationerna angifvet, eller dessa (såsom i Frankrike och delvis i England) lyda endast på en viss ränta, som dock anges som en viss procent af ett (underförstådt) kapitalbelopp — en skillnad, som endast är af ren formell natur. I praxis användas i regel oinlösliga lån med uppsägningsrätt för staten, om ock denna rätt ibland är begränsad, så att den ej får begagnas förr än efter vissa års förlopp. Dessa oinlösliga lån — eller s. k. perpetuella räntor — äro i det hela att föredraga framför äfven den bästa formen af inlösliga lån eller amorteringslånen. Benämningen perpetuell ränta är så tillvida mindre lämplig, som den lätt kan förleda till att likställa denna lånetyp med lån, som icke afbetalas, hvilket är lika oriktigt som att likställa amorteringslånen med lån, som verkligen afbetalas. Skillnaden mellan dessa låneformer är endast den, att staten eger fritt bestämma tidpunkterna för och storleken af afbetalningarna å den perpetuella räntan, under det att vid amorteringslånen afbetalningarna äro på förhand bestämla såväl med afseende på betalningstiderna som beloppet. Å ena sidan är alltså den perpetuella räntan mycket väl förenlig med statsskuldens afbetalning, å andra sidan innebär amorteringslånetypen visst icke någon garanti för, att statens skuld enligt den uppgjorda planen verkligen kommer att amorteras, ity att afbetalningarna ju kunna ske genom medel, som erhållits genom ny upplåning. Det tvång till verklig skuldamortering, som amorteringslånetypen förmenats pålägga staten, är därför i det hela illusoriskt. Så till vida är det alltså ingen reell skillnad mellan dessa olika lånetyper. Däremot medföra amorteringslånen den olägenheten, att staten, äfven i tider, då den icke kan minska sin skuld, utan kanske tvärtom måste öka densamma, ändock formellt måste fullgöra afbetalningar, till hvilka i så fall medel måste anskaffas genom ny upplåning. Som emellertid amortering af äldre skulder medelst ny upplåning å ena sidan icke leder till verklig minskning af statsskulden, men å andra sidan är förenad med icke obetydliga kostnader, är den perpetuella räntan för staten fördelaktigare än amorteringslånen. Ur denna synpunkt måste därför 1888 års svenska treprocents lån betraktas som en förbättring af Sveriges statsskuldsväsen, om ock detta lån, såsom strax skall visas, är behäftadt med en brist, som dock ej har något samband med dess egenskap af perpetuell ränta.

Statsskulder äro antingen i n l ä n d s k a eller u t l ä n d s k a. Till de senare räknas icke blott de lån, som urspr. upptagits i utlandet, utan äfven de, som efter upptagandet öfvergått från inländska på utländska händer. — Vidare är att skilja mellan *statslån mot säkerhet* (af vissa statens tillgångar eller inkomster) och *statslån utan säkerhet*. — Statsskulder äro i regel räntebärande. Det viktigaste slaget af icke räntebärande statsskuld är statspappersmynt. — Slutligen kunna statslån vara *frivilliga lån* eller *tvångslån*. Det förnämsta slaget af tvångslån är numera oinlösligt pappersmynt. — Med hänsyn till *emissionssättet* kan staten antingen 1) själf ombesörja emissionen genom att för egen räkning sälja obligationerna på börsen eller genom allmän offentlig subskription, eller ock 2) använda banker eller bankhus som mellanhänder, hvilka mot en viss provision öfvertaga lånet till en viss kurs, i syfte att sedermera sälja obligationerna för en högre kurs. Den förra metoden besparar staten de ganska dryga kostnader, som anlitande af dylika mellanhänder orsakar. Vid lån, som skola upptagas i utlandet, är det dock vanligen svårt att undvika dessa mellanhänder. I sådana fall bör staten genom offentligt utbud af lånets öfvertagande eller på annat sätt framkalla konkurrens mellan spekulanter. — Med hänsyn till den *ränta*, hvarmed ett statslån löper, måste man skilja mellan obligationernas nominella räntefot och den reella räntefoten. Den senare bestämmes af förhållandet mellan den nominella räntefoten och emissionskursen. Ett lån mot 4 proc. ränta, hvars obligationer emitteras till 93 proc., löper i verkligheten med en ränta af 4,3 proc. Då ett lån emitteras till pari, är den reella räntefoten densamma som den nominella. Praxis har stor förkärlek för lån mot låg nominell ränta med däraf beroende låg emissionskurs, som betydligt understiger pari, och ett stort antal statslån är utgifvet på dylika villkor. För staten är det dock fördelaktigare att utge lånen till pari eller obetydligt under pari. Emitteras nämligen ett lån betydligt under pari, erhåller staten vid lånets upptagande ett betydligt mindre belopp än obligationernas nominella totalbelopp. Skillnaden mellan det kapitalbelopp, som staten sålunda förbinder sig att betala, och det belopp, som staten vid upplåningen erhåller, eller den s. k. kapitalrabatten, är i själfva verket detsamma som en uppskjuten räntebetalning. Enär vidare den reella räntefoten för ett dylikt lån är antingen densamma som eller ock obetydligt lägre än den, som ett till pari eller nära pari emitteradt lån skulle betinga, blir ett lån af förra slaget i regel betydligt dyrare än ett lån af senare slaget. Därtill kommer, att emission af lån betydligt under pari hindrar staten att genom konvertering minska räntan å sin statsskuld. Det förnämsta föremålet för *konvertering* är räntefoten, antingen höjning eller sänkning af densamma, vanligen det senare. Konvertering är antingen frivillig eller tvångskonvertering. Den senare formen är i regel en förstucken statsbankrutt. Vid den frivilliga konverteringen erbjuder staten sina fordringsegare valet mellan att ingå på konverteringen eller att få sina obligationer inlösta till pari. Förutsättning för möjligheten af frivillig konvertering är således, att staten förbehållit sig rätt att uppsäga lånet i dess helhet till betalning. Konvertering i form af nedsättning af räntefoten är för statskassan fördelaktig, först då den allmänna räntefoten sjunkit under den nominella räntefoten å statens lån. Om en stat t. ex. vill låna 8 mill. kr. och den allmänna räntefoten är 5 proc., kan staten antingen utge obligationer med nominell räntefot af 5 proc. och emitterade till pari, i hvilket fall lånets nominella belopp blir 8 mill. kr., eller ock utge obligationer med en nominell räntefot af t. ex. 4 proc., i hvilket fall obligationernas emissionskurs kommer att stå under pari, t. ex. omkr. 85 proc., och staten således blir tvungen att emittera obligationer

för ett sammanlagdt nominellt belopp af omkr. 9,4 mill. kr., för att erhålla de behöfliga 8 mill. kr. om så den allmänna räntefoten sjunker till $4^1/_2$ proc., är det tydligt, att staten, ifall det första sättet användts, kan draga fördel af räntans sjunkande genom att upptaga ett nytt lån å 8 mill. kr. mot obligationer löpande emot $4^1/_2$ proc., hvilka då kunna emitteras till pari, och med de så erhållna medlen inlösa de gamla 5-procents obligationerna. Har staten ursprungligen förfarit efter den andra metoden, kan den ej företaga någon konvertering. Ty då det gamla lånet måste inlösas till pari, måste staten, för genomförande af en sådan, upplåna 9,4 mill. kr. mot $4^1/_2$ proc. ränta och med de så erhållna medlen inlösa det gamla med 4 proc. löpande lånet å samma nominella belopp. Resultatet af en sådan konvertering blefve således, att staten finge betala ett högre belopp i ränta än förut. Däraf framgår ock tydligen, att en stat, som emitterat sina lån betydligt under pari, i hög grad förhindras att med afseende på den redan förefintliga statsskulden draga nytta af, att den allmänna räntefotens sjunkande eller förbättring af statens kredit sätter staten i stånd att upptaga lån mot lägre reell räntefot än förr. Skulle Sverige kunna upptaga lån mot 3 proc. reell räntefot, kan sålunda den för 1888 års treprocentslån belöpande räntan, som utgör omkr. 3,5 proc. reell ränta å det erhållna beloppet, icke minskas, hvilket däremot kunnat ske, ifall den nominella räntefoten för berörda lån satts till 3,5 proc. och lånet till följd däraf kunnat emitteras obetydligt under pari. Att en lyckad konvertering är en vinst för statskassan är tydligt. Om en sådan äfven i öfrigt är det allmänna till båtnad, är en omtvistad fråga.

1800- och 1900-talen utmärkas genom en enorm tillväxt af statsskulderna. De förnämsta orsakerna till denna tillväxt ha varit krig och järnvägar. — Jämförelsen mellan olika staters skulder stöter på nästan oöfvervinneliga svårigheter på grund af de olika villkor, hvarpå dessa skulder äro kontraherade. Till grund för en sådan jämförelse kan läggas antingen skuldernas nominella kapitalbelopp eller det årliga räntebeloppet. Ingendera af dessa måttstockar är likväl tillförlitlig. Då en stor del skulder emitterats under pari och då staterna med hänsyn till en stor del af sina skulder ega i sin makt att inlösa dem efter en lägre kurs än pari, anger nominalkapitalet icke exakt storleken af skuldbördan. Därtill kommer, att skuldbördans tyngd lika mycket beror på storleken af den årliga räntan som af det kapitalbelopp, som densamma utgör. Man måste därför äfven taga hänsyn till de belopp, som årligen erläggas i ränta för statsskulden. Men att fastställa dessa belopp möter svårigheter af det skäl, att i de kända årliga utgifterna för statsskulderna ingå äfven utgifter för amortering. Därjämte är att beakta, att vissa stater ha en icke obetydlig icke-räntebärande statsskuld. Alla de statistiska uppgifter, som förekomma om statsskulder, böra därför användas med synnerligen stor försiktighet. Med denna reservation kunna meddelas följande uppgifter, hämtade ur "Bulletin der Studiengesellschaft für soziale folgen des krieges" (n:r 1, Köpenhamn, mars 1917):

	Kapitalbelopp i mill. mark vid Världskrigets utbrott	Ränta och amortering i mill. mark	Kapitalbelopp i mill. mark 1 aug. 1916	Ränta och amortering i mill. mark.	Per individ (ränta och amortering) i mark 1 aug. 1916
Frankrike	26,300	1,050	58,300	2,550	79,7
Ryssland	19,000	893	61,700	2,909	16,7
Österrike-Ungern	15,300	646	37,100	2,060	41
England	14,140	490	58,000	2,520	56
Italien	11,600	345	18,850	680	19
Tyskland	5,000	167	49,000	1,267	18,5
Turkiet	2,800*	195	—	—	—
Belgien	2,400	—	—	—	—
Nederländerna	1,940*	65	—	—	—
Rumänien	1,456	76	1,776	96	12,8
Grekland	1,000	40	1,300	54	12
Bulgarien	960	58	1,520	88	19
Serbien	736	36,8	1,840	100	22
Sverige	715	25	950	38	7
Danmark	415	15	580	22	8
Norge	400	14	505	19	8
Schweiz	118	4	300	17	4,5

Jfr Riksgäldskontoret och Statsbrist samt H. Cavalli, "Sveriges statsskuld. Några siffror för tiden 1857—1913" (i "Festskr. tillegnad M. Wallenberg 1914). D. D.*

Statsskuldbok, ett officiellt register, hvari kunna införas lånefordringar hos staten (statsobligationer) i form af bokskuld. En anordning till förmån för innehafvare af svenska statsobligationer har sedan början af 1880-talet varit införd i Riksgäldskontoret på så sätt, att åt obligationsinnehafvare medgetts att där deponera obligationer med tillhörande kuponger. På framställning af Riksgäldsfullmäktige medgaf 1907 års riksdag, att i Riksgäldskontoret inrättades en statsskuldbok, hvars anordning skulle bestämmas af fullmäktige, som äfven skulle bestämma villkoren för dess begagnande. Dessa bestämmelser utfärdades 18 mars 1909 och innehålla i hufvudsak följande. På innehafvaren lydande obligationer af svenska statslån kunna på skriftlig ansökan få deponeras i Riksgäldskontoret och inskrifvas i statsskuldboken såsom tillhöriga viss uppgifven egare. Till bevis härom utfärdar Riksgäldskontoret certifikat. Obligationer få deponeras antingen tillika med tillhörande kupongark, klass A, eller ock utan kupongark, klass B, och införas i statsskuldboken i två afdelningar, en för hvardera klassen. Räntan å de klass A tillhörande deponerade obligationerna tillhandahålles i utlandet bosatt obligationsegare i check genom förmedling af den utländska bank eller bankir, som anges i certifikatet, och till obligationsegare, bosatt i Sverige, utbetalas räntan i Riksgäldskontoret eller ock, efter därom framställd begäran, genom check eller postanvisning. Förfaller deponerad obligation till betalning, erhåller egaren likvid, om han är bosatt i utlandet, genom förmedling af den utländska bank eller bankir, som anges i certifikatet, och om han är bosatt i Sverige, i Riksgäldskontoret. Någon afgift erlägges icke för obligationers deponering i Riksgäldskontoret eller för deras uttagande därifrån. Riksgäldskontorets ombud i utlandet för förmedling af obliga-

* Fonderad skuld

tioners deponerande samt för ränte- och kapitallikvider äro för Frankrike: Banque des Pays-Bas (Paris), för England C. J. Hambro et son (London) och för Tyskland M. M. Warburg & Co. (Hamburg). A. A.

Statssociali'sm betecknar, att staten själf eger och utnyttjar produktionsmedel (se Produktion, sp. 325) och drifver ekonomiska företag. All statssocialism förkastades af 1800-talets liberalism (se Liberal), under det att socialismen (se Socialism) vill bygga hela det ekonomiska lifvet därpå. På icke-socialistiskt håll erkännes nu allmänt, att en begränsad statssocialism är berättigad och nyttig, och en sådan har också blifvit genomförd (med afseende på skogar, vattenfall, kommunikationsmedel o. s. v.). S. B.

Statsspråk. Se Riksspråk.

Statsstreck. Se Revolution.

Statsstämplar. Se Stämpelpapper.

Statssystem. Se Stat, sp. 1034.

Statstidningen, i dagligt tal benämning på Sveriges statstidning. Se Post- och Inrikes tidningar, sp. 23—25.

Statstjänarnas i Stockholm förbund bildades 28 april 1908 och har till ändamål att verka för nedbringandet af lefnadsomkostnaderna för dess medlemmar genom att åstadkomma billiga bostäder och lifsförnödenheter samt genom att i öfrigt tillvarataga medlemmarnas gemensamma ekonomiska intressen. Till inträde i förbundet är hvar och en berättigad, som är i svenska statsverkets tjänst anställd och har sin verksamhet förlagd till Stockholm. Ett betydelsefullt resultat af förbundets verksamhet nåddes vid 1911 års riksdag genom skapandet af tjänstemannasamhället vid Mörby (se Mörby och tidskr. "Från svenska statsförvaltningen"). Ldht.

Statstjänstemännens förening i Stockholm. Se Statsförvaltningens tjänstemannaförening.

Statstjänstemännens riksförbund bildades i Stockholm 5 nov. 1909. Det skulle utgöra en centralorganisation för sammanslutningar af statsfunktionärer af alla grader och kårer och hade till ändamål dels att arbeta för vinnande af, såvidt möjligt, enhetliga löne-, tjänste-, pensions- och andra dylika förhållanden för med hvarandra jämförliga grupper af statstjänstemän, dels ock att bevaka statstjänstemännens intressen i socialt, rättsligt och humanitärt hänseende samt stödja enskilda kårer i framförandet af deras kraf, då förbundet ansåge skäl därtill föreligga. Förbundet tyckes icke ha erhållit någon vidare anslutning och existerar icke längre (se tidskr. "Från svenska statsförvaltningen"). Ldht.

Sta't su'a cui'que dies, lat., "hvar och en har sin föresatta (döds)dag", del af hexameter, citat från Vergilius, Æneiden X, 467.

Statsutgifter, de utgifter, som erfordras för statens ändamål. De ombesörjas i Sverige i allmänhet af konungen genom Statskontoret, hvarifrån sedermera medel tillhandahållas för de särskilda förvaltande myndigheter, som icke själfva äro medelförvaltande och sålunda omedelbart under redovisning för Statskontoret kunna ombesörja de utgifter, som för dem själfva kräfvas. Regelbindande för statsmedlens användning är riksstaten jämte statsregleringsskrifvelserna, som blifvit öfverlämnade till konungen. Men denna stat med därtill hörande skrifvelser är icke såsom enligt den i de flesta andra monarkier rådande finanslagteorien ett lagförslag, som konungen måste i dess helhet antaga, därest han icke vill låta hela statsregleringen förfalla, utan den är en hushållningsplan, som konungen har att ställa sig till efterrättelse på det sätt grundlagen föreskrifver (jfr Statsreglering). I denna riksstat kan konungen ej göra några ändringar, men han eger att med den rätt honom tillkommer såsom styrelsens ledare och förvaltningens öfverhufvud lämna utan afseende alla statsregleringen ej tillhörande bestämmelser, som däri kunnat inflyta, besluta, huruvida de fastställda anslagen skola under möjligen förändrade förhållanden, sedan de ifrågasattes och beviljades, af honom begagnas, samt slutligen pröfva, huruvida villkoren för deras användning äro af beskaffenhet att böra godtagas, kunnande jämväl konungen, om han finner något anslag indraget, vägradt eller nedsatt, som är oumbärligt för riket åliggande förpliktelsers fullgörande, anordna därtill erforderlig utgift. Riksstaten med därtill hörande skrifvelser blir därför som sådan ej gällande för vederbörande ämbetsverk, utan konungen, som har anordningen af statsutgifterna i sin makt, aflåter till Statskontoret s. k. regleringsbref, upptagande de anslag, som böra utgå, med af honom lämnade särskilda föreskrifter, då sådana erfordras, om hvad till verkställigheten hör. Den konungen sålunda tillkommande makten att vid verkställigheten modifiera, hvad i riksstaten innehålles, har sin gräns i de tillgångar, som stå till konungens disposition. Konungen kan genom anlitande af, såsom det heter, omhänderhafvande medel eller i särdeles trängande fall af det mindre kreditivet, så långt dessa tillgångar förslå, bestrida utgifter, som han anser nödvändiga. Men om dessa tillgångar äro otillräckliga, blir konungen urståndsatt att utan sammankallande af urtima riksdag på författningsenligt sätt sörja för i riksstaten ej tillgodosedda behof. Till garanti för, att de lagbestämda gränserna för statsmedlens användning iakttagas, äro statsrådets ledamöter enligt R. F. § 65 underkastade ansvar, hvilket i ansvarighetslagen för statsråd är bestämdt till minst ämbetets förlust. Anslagen disponeras af konungen antingen genom fastställda stater, som sedan tillämpas af vederbörande ämbetsverk, eller genom särskilda föreskrifter. Hans befallningar om medlens utbetalande meddelas Statskontoret, dock att beträffande anslagen till de ämbetsverk och myndigheter, hvilka ega själfva att fördela och redovisa sina anslag, Statskontoret erhåller underrättelse om anslaget i dess helhet, icke om de särskilda dispositionerna. Hvad de verk angår, som själfva ha uppbörd, tillhörande statens inkomster, såsom tullverket, posten, telegrafen och järnvägsförvaltningen, har Statskontoret blott med deras penningförvaltning ej annat att göra än att mottaga dessa verks nettobehållning, sedan kostnaderna för förvaltningen blifvit afdragna. Bestämmelser om utbetalningen af medel från dessa verk meddelas dem omedelbart. (Se Statsanslag, Statsreglering och Statsverket.) Om Riks-

gäldskontorets utgifter se Riksgäldskontoret. H. L. R. (S. B.)

Statsutredning. Se Statsberedning.

Statsutskottet, ett af den svenska riksdagens ständiga utskott, bestående af 24 ledamöter, 12 från hvardera kammaren. Enligt R. O. § 39 skall det få del af statsverkspropositionen (se Statsreglering, sp. 1095) och ega tillgång till alla statsverkets räkenskaper och handlingar. På grundvalen af detta material och statsregleringen berörande motioner har utskottet att, i den mån det icke gäller jordbruksärenden eller pensions- och indragningsstaten — hvilka från 1909 behandlas de förra af jordbruksutskottet, de senare af bankoutskottet —, utreda statsverkets behof; vidare att föreslå de båda kreditivsummornas storlek (se Kreditiv), att uppge, huru mycket genom bevillningar eller lån skall anskaffas till fyllande af statsverkets behof och sålunda uppgöra förslag till riksstaten i dess helhet. I sammanhang härmed tillkommer det utskottet att efterse och granska, huruvida gjorda eller förordnade utbetalningar icke öfverstigit beloppet af de hufvudtitlar, som af riksdagen i uppgjord statsreglering fastställts, och huruvida utbetalningarna äro grundade på behörigen upprättade stater eller konungens med vederborlig kontrasignation utfärdade anordningar samt styrkta med behöriga kvittenser af dem, som medlen mottagit. Till grund för denna granskning lägges statsrevisorernas berättelse (se Riksdagens revisorer, sp. 343), med anledning hvaraf utskottet afger framställning till riksdagen, utskottet dock obetaget att äfven omedelbart utöfva sin granskningsrätt. Skulle granskningen ge vid handen, att till någon hufvudtitel anslagna summor mot riksdagens beslut dragits till andra ändamål än till hufvudtiteln hörande eller att något af riksdagen fastställdt anslag öfverskridits, då skall utskottet hos kamrarna göra anmälan mot den ämbetsman (statsrådsledamot), som kontrasignerat en sådan utanordning, hvarefter saken går till konstitutionsutskottet och af detta behandlas enl. R. F. §§ 106 och 107 (se Konstitutionsutskottet). Statsutskottet får dock ej vid granskningsrättens utöfvande mot föreskriften i R. F. § 90 ingå i något klander af konungens gjorda anordningar, och underordnade, för statsutgifterna redovisande tjänstemän få ej ställas till ansvar inför utskottet eller riksdagen, utan om granskningen anses ge anledning till ansvarsyrkande mot någon sådan, eger riksdagen endast hos konungen anmäla, att anledning till åtals anställande i laglig ordning synes föreligga. Riksdagen är också berättigad att med anledning af utskottets framställning rörande granskningen göra hemställan till konungen om däri anmärkta missförhållandens afhjälpande. Enligt praxis hänvisas till utskottet också sådana förslag om ändring af grunderna för de ord. statsinkomsterna, som ej falla under andra utskotts behandling (jfr Statsinkomster, sp. 1083 under c). — Före 1909 hade statsutskottet äfven att behandla riksgäldsverket, men detta åliggande öfverflyttades då till bankoutskottet (se Riksgäldskontoret, sp. 370). — Enligt 1810 års riksdagsordning bestod statsutskottet af 36 medlemmar, 9 från hvart stånd. När två stånd stannade mot två i beslut rörande statsreglerings- och riksgäldsfrågor, förstärktes utskottet med 21 från hvart stånd, så att det utgjordes af 120 medlemmar, och sådant s. k. förstärkt statsutskott egde då att med riksdagens rätt afgöra nämnda frågor. Om "förstärkt statsutskotts" makt före 1853 års riksdag att på samma sätt besluta vid oförenlig meningsskiljaktighet stånden emellan angående bevillningarnas grund och fördelning se Bevillning, sp. 191. Jfr vidare Utskott. S. B.

Statsvagn. Se Kaross.

Statsverket. Under striden om statsverksrevisionens utsträckning (se Riksdagens revisorer, sp. 343) förklarades i en riksens ständers skrifvelse 18 sept. 1823, att med statsverket menades "den allmänna fond, dit medborgares gemensamma bidrag till bestridande af statens utgifter ingå", således hela finansförvaltningen. Meningen härmed var, att till statsverket borde räknas äfven andra medel än de af Statskontoret omedelbart handhafda, hvilket utan tvifvel var riktigt. I de svenska grundlagarna har emellertid ordet statsverk den inskränktare betydelsen att därmed betecknas den del af finansförvaltningen, som lyder under konungen, i motsats till den, som skötes af Riksgäldskontoret — det s. k. riksgäldsverket. Förr var Riksgäldskontorets finansförvaltning mera omfattande, men är nu hufvudsakligen inskränkt till rikets lånerörelse i god öfverensstämmelse med R. F. §§ 64 och 66, som förbinda riksdagen att till konungens disposition ställa alla rikets inkomster med undantag af hvad som kräfves af rikets gäld (se Riksgäldskontoret, Extra statsreglering under Statsanslag, sp. 1071, och Statsfyllnadssumma). Med statsverkets tillgångar bestridas (i allmänhet genom Statskontoret) i enlighet med den upprättade staten (se Statsreglering) utgifterna för rikets styrelse (om sättet härför se Statsutgifter; jfr ock Statsinkomster, sp. 1084). Tillgångarna utgöras af statsinkomsterna. Om de olika slagen af sådana se Statsinkomster. Före 1911 upptogos de konstanta statsinkomsterna i riksstaten fördelade i ordinarie inkomster och bevillningar, men numera grupperas i staten statsinkomsterna, för vinnande af bättre öfverskådlighet af rikets finansiella ställning, på följande sätt.

A. Egentliga statsinkomster: I. skatter (mantalspenningar, tullar, acciser, stämpelafgifter och den årliga bevillningen); II. uppbörd i *statens verksamhet*, hvartill räknas afgifter till af staten upprättade säkerhets- och kontrollinrättningar, de till statsverket ingående, ej för ändamål vid de särskilda läroverken afsedda skolafgifterna och "diverse inkomster", innefattande "bevillningsafgifter för särskilda förmåner" (såsom skogsfång på allmänningar) och vissa under särskilda titlar ej hänförda mindre betydande inkomster, såsom fullföljdsafgifter (revisionsskilling), observationsmedel (se Observationsmål), skatteköpsskilling, afkastning af under ämbetsverkens förvaltning stående medel, hvilka alla sammanfattas under benämningen extra uppbörd.

B. Inkomster af statens produktiva fonder: I. *inkomster af statens affärsverksamhet* (postverket, telegrafverket, statens järnvägar, vattenfall och domäner); II. *inkomster*

af statens aktier (i Luossavaara-Kirunavaara, i tobaksmonopolet); III. *inkomster af utlåningsfonder* (öfverskott).

C. Andel i riksbankens vinst.

D. I anspråk tagna kapitaltillgångar: besparingar på statsanslag, medel från Statsverkets kassafond (se d. o.) och vissa andra fonder, återbetalningar af utlåningsfonder.

E. Lånemedel (se Riksgäldskontoret, sp. 371). S. B.

Statsverkets kassafond, förr kallad Statsverkets kassaförlagsfond, har inrättats på grund af det behof af rörelse- och förlagskapital, som gör sig gällande vid statsförvaltningens verksamhet. Staten uppbär nämligen en del af sina inkomster först under året näst efter det eller ock mot slutet af det år, för hvilket inkomsterna blifvit i riksstaten upptagna för bestridande af utgifter. Medel erfordras också ej allenast för detta ändamål, utan äfven för att förskottsvis tillgodose tillfälliga behof. Vidare är ett kassaförlag behöfligt dels af den anledningen, att statsförvaltningen är fördelad mellan flera myndigheter, hos hvilka städse måste finnas kontanta medel till bestridande af hos dem förekommande utgifter, dels äfven därför, att statsmedelsutgifterna icke äro jämnt fördelade under året och ej heller motsvaras af samtidigt i statens kassor inflytande medel. Kassafondens behållning utgjorde vid 1915 års slut 57,789,149 kr. 60 öre. A. A.

Statsverkets kassaförlagsfond. Se Statsverkets kassafond.

Statsverksproposition. Se Statsreglering, sp. 1095.

Statsvetenskaper, en företrädesvis i Tyskland bruklig benämning på en grupp vetenskaper, som ha staten eller olika sidor af densamma till föremål: statistik, nationalekonomi, statslära, förvaltningsrätt, finansvetenskap m. fl. Hvilka bland dessa vetenskaper, som böra hänföras till gruppen, uppges af olika författare på olika sätt. Th. R.*

Statsvetenskaplig tidskrift för politik, statistik, ekonomi uppsattes hösten 1897 af O. Alin, H. Blomberg, P. Fahlbeck och K. A. Reuterskiöld. Den utgafs först i Uppsala, men öfvertogs hösten 1899 af Fahlbeck ensam, hvarvid redaktion och utgifning flyttades till Lund. Samtidigt utvidgades den från 3 till 5 häften om året. Vid olika tillfällen (t. ex. 1905, 1907, 1910) ha äfven extrahäften för större afhandlingar utgetts. Tidskriften åtnjöt 1904—14 1,000 kr. årligen i statsanslag, men då anmärkningar inom riksdagen gjordes i anledning af dess politiska hållning vid Världskrigets utbrott, afsade sig utgifvaren detta för att skydda sin åsiktsfrihet.

Stattorpare. Se Stat 4 och Torp.

Statuārisk (fr. *statuaire*, af *statue*, bildstod), som hör till bildhuggarkonsten, statyliknande, bildstodsaktig.

Statuēra (lat. *statu'ere*), fastställa, stadga, uppställa till varning (statuera ett exempel).

Statūr (lat. *statūra*), ställning, kroppsställning, växt.

Sta'tus, lat., stånd; tillstånd, läge; *hand.*, förhållandet mellan en affärs aktiva och passiva. — Status antecēdens, föregående tillstånd, och status præsens, närvarande tillstånd (se Medicin, sp. 1425). — Status exaltatiōnis och Status exinanitiōnis, *teol.* Se Förnedring. — Status quo, tillstånd, hvari någonting befinner sig (jfr In statu quo). Uttrycket Status quo begagnas ofta felaktigt i st. f. Status quo ante (se nedan). — Status quo ante, tillstånd, hvari någonting (t. ex. ett land före ett krig) befann sig före en viss tidpunkt eller händelse. — Status regni, riksstånd (se d. o.). — In statu nascenti eller nascendi, "födslotillstånd", säges om kemiska beståndsdelars sammanträffande i samma ögonblick, som de frigöras ur andra föreningar.

Statūt (mlat. *statūtum*, plur. *statūta*, af lat. *statu'ere*, fastställa, stadga), stadga, förordning. Med statut kan afses dels sådana föreskrifter och normer, som gälla för korporationer och föreningar, vare sig de genom privat rättsbildning medelst aftal eller annorledes enskilda emellan tillskapas och i skrift autoritativt fixeras, t. ex. föreningars eller sällskaps stadgar, eller de af staten ges eller stadfästas, t. ex. universitetsstatuter, statuter för visst samfund o. s. v.; dels bestämmelser rörande vissa förhållandens reglering genom något slags ömsesidig öfverenskommelse mellan offentligrättsliga maktorgan i en stat, t. ex. de engelska *statutes*, gifna med parlamentets samtycke af kronan (se Statute law och Parlament, sp. 116); dels slutligen sammanfattningen af ett lands i visst afseende på ett gifvet förhållande tillämpliga rättsnormer, t. ex. normal- och materialstatut inom den privatinternationella rätten (se Internationell privaträtt och Statut-teorien). — Om statuta provinciālia och synodālia se Kyrkolag, sp. 503. — Statutārisk, stadgeenlig. — Statutarisk religion, religion med bestämda dogmer och fastställd kult. — Statutārrätt, rätt, som bildas genom stadgebeslut. Rld.

Statute law [stä'tjōt lå'], eng., *jur.* (eg. "i stadgar nedskrifven lag"), i engelsk rättsvetenskap beteckning för den skrifna, genom parlamentsbeslut tillkomna lagen i motsats mot sedvanerätten (*common law*). Jfr Common law, Parlament, sp. 116, och Strafflagstiftning. V. S—g.

Statute mile [stä'tjōt māi'l], eng. Se Mil.

Statutes at large [stä'tjōts et lä'dʒ], eng. Se Strafflagstiftning.

Statūt-teorien, den moderna privatinternationella rättens urkälla, har sitt namn däraf, att den urspr. afsåg en reglering af tillämpningsområdena för de olika italienska stadssamhällenas partikulärstadganden (*statuta*). Den romerska rätten var den öfverallt och gemensamt härskande, men modifierades genom nämnda *statuta*, som voro sinsemellan afvikande, i följd hvaraf det blef nödvändigt att bestämma, i hvilka fall den ena eller den andra ortens *statuta* voro behöriga. Teorien, som utvecklats i växlande former, skilde vanligen mellan *statuta personalia*, som följde personen med behörighet i första rummet för dennes *lex domicilii*, lagen å hemorten, *statuta realia*, som följde egendom, i synnerhet fastighet, med företräde för lagen å den ort, där fastigheten fanns, *lex rei sitæ*, samt *statuta mixta*, som antingen afsågo såväl person som sak eller reglerade rättshandeln

mellan enskilda, hvarvid handlingsortens lag, *lex loci actus*, blef bestämmande. Statut-teorien utvecklades i de *glossæ* och *glossæ glossarum* till Corpus juris civilis, som skrefvos af de s. k. postglossatorerna, främst Bartolus (1314—57), och efter honom dels af den franska rättsskolans lysande representanter Dumoulin (1500—66), d'Argentré (1519—90) och, längre fram, Boullenois (1682—1762), dels af den holländsk-belgiska genom Bourgoigne (1586—1649), Paul (1619—77) och Jean Voët (1647—1714) m. fl. Först genom v. Wächters kritik i "Archiv für civilistische praxis" (1841) kan statut-teorien anses slutgiltigt vederlagd och öfvergifven, äfven om den ännu emellanåt söker göra sig gällande. Rld.

Staty (fr. *statue*, lat. *sta'tua*), stod, bildstod, med diminutivet statyett (fr. *statuette*). Se Bildstod.

Statybrons. Se Brons och Legering, sp. 40.

Statygjutning. Se Brons och Gjutning IV, sp. 1235.

Statymarmor. Se Carraramarmor och Marmor, sp. 1022.

Stau'bbach. Se Lütschine.

Staubfossen. Se Staupfossen.

Stau'dinger, Otto, tysk entomolog, f. 1830, d. 1900, utöfvade som samlare och beskrifvare af fjärilar omfattande verksamhet. Mycket bekanta äro hans kataloger öfver de palearktiska fjärilarna (1861; 3:e uppl. 1901). — Hans son Paul (f. 1859), som på 1880-talet genomreste västra Sudan, Haúsaländerna, Nord-Afrika och Nederländska Indien, har utgett bl. a. *Im herzen der Haussaländer* (1889). L—e.

Stau'dt, Karl Georg Kristian von, tysk matematiker, f. 1798, d. som professor i Erlangen 1867, var en af skaparna af den nya (projektiva) geometrien och upptäckte den s. k. Staudtska satsen öfver "bernoulliska talen" (se Bernoulli 1). S:s hufvudarbete är *Geometrie der lage* (1847).

Stau'fer, tysk fursteätt. Se Hohenstaufen 2.

Stau'ffacher, Werner. Se Fürst, Walter.

Stau'ffen, Hoher Stauffen, bergkägla. Se Hohenstaufen 1.

Stau'ffer-Bern, Rudolf Karl, schweizisk konstnär, f. 1857 i Emmenthal, d. 1891 (genom självmord) i Florens, studerade vid akademien i München för Raab, Diez och Loefftz, flyttade 1880 till Berlin och slog sig ned i Rom 1888. Han målade porträtt af stark och allvarlig hållning (*Gustav Freytag*, 1887, Berlins nationalgalleri). Hans raderingar (figurstudier) utmärkas för på en gång kraft och skönhet. Sedan 1886 var han verksam äfven som skulptör. Hans *Familienbriefe und gedichte* utkommo 1914. Jfr monografier af M. Lehrs (1908) och G. J. Wolf (1909). G—g N.

Stau'ffers system, *tekn.* Se Smörjapparat.

Stauning, Thorvald August Marinus, dansk politiker, f. 26 okt. 1873 i Köpenhamn, framträdde tidigt som ifrig anhängare och agitator af socialistiska idéer, blef 1896 ordf. i en fackförening och redaktör af dess tidning samt 1898 hufvudkassör hos socialdemokratiska förbundet, till hvars "forretningsförer" han valdes 1910. Sedan 1906 är han folketingsman för Faxekretsen. Han blef 1910 ordf. i socialdemokratiska riksdagsgruppen och är sålunda partiets officielle parlamentariske ledare (se Socialdemokrati, sp. 177). 30 sept. 1916 inkallades han i koalitionsministären Zahle som minister utan portfölj, den förste socialdemokrat, som haft plats i något statsråd i de skandinaviska länderna. Då han, ehuru medlem af en neutral stats regering, på sommaren 1917 genom deltagande i den af holländska och nordiska socialister anordnade internationella socialistkonferensen i Stockholm arbetade för påskyndande af fredsförhandlingars inledande, väckte detta en storm af ovilja inom Danmarks konservativa kretsar och entente-ländernas press, där Stockholmskonferensen misstänktes för att vara en manöver i centralmakternas intresse. Man fordrade i juni hans utträdande ur ministären, men socialdemokraterna mötte denna fordran med kraf på nya val till folketinget, och genom konung Kristian X:s personliga ingripande afvärjdes, åtminstone för tillfället, den svåra kris, som hotat uppstå.

Staunton [stä'ntən], flod. Se Roanoke.

Staunton [stä'ntən], stad i nordamerikanska staten Virginia, vid Lewis creek. 10,604 inv. (1910). Militärakademi och högre skolor, statshospital, döfstum- och blindinstitut. Besökt turistort. J. F. N.

Staunton [stä'ntən]. 1. Sir George Leonard S., engelsk diplomat, f. 1737, d. 1801, med. doktor i Montpellier 1758, praktiserade som läkare i Västindien och förvärfvade stor förmögenhet, som gick till spillo, när Grenada 1779 intogs af fransmännen och S. som gisslan fördes till Paris. Han följde 1781 sin vän Macartney som sekreterare till Madras och 1792—94 på hans beskickning till Kina och skildrade den sistnämnda i *An authentic account of the earl of Macartney's embassy from the king of Great Britain to the emperor of China* (2 bd, 1797). — 2. Sir George Thomas S., den förres son, sinolog, f. 1781, d. 1859, följde 1792 sin fader till Kina och lärde sig tala och skrifva kinesiska språket, så att han vid en audiens hos kejsaren var den ende i ambassaden, som kunde föra samtalet på kinesiska. Han kvarstannade i Kina till 1817, dels i Ostindiska kompaniets tjänst vid dess faktori i Kanton, hvars chef han slutligen blef, dels som kommissarie vid den brittiska ambassaden, i hvilken senare egenskap han var af stort värde genom sin kännedom om landets språk och förhållanden. 1818—52 satt han med få afbrott som liberal tory i parlamentet. 1823 medverkade han med Colebrooke m. fl. vid stiftandet af Asiatic society och skänkte sällskapet 3,000 bd kinesisk litteratur. S. skref *Miscellaneous notices relating to China and the british commercial intercourse with that country* (1822; 3:e uppl. 1850) samt öfversatte från kinesiska "Ta tsing leu li" (Kinas grundlagar, 1810) samt "Narrative of the chinese embassy to the khan of the Tourgouth tartars in the years 1712, 13, 14 and 15" (1821).

Staunton [stä'ntən], Howard, engelsk schackspelare, f. 1810, d. 1874, var en af schackspelets förnämsta företrädare i England både som spelare och teoretiker. S. var äfven en framstående kännare af Shakspere och utgaf textkritiska arbeten om honom.

Staupfossen (Staubfossen). 1. Ett omkr. 100 m. högt vattenfall i den från fjällsjön Maarvatn (1,109 m. ö. h., 20,2 kvkm.) flytande Maarelv, 5 km. från dennas utlopp i Tinnsjöen (Telemarken), Bratsberg amt, Norge. — 2. Ett 6 m. högt vattenfall i älfven Rana (se d. o.), Nordlands amt, Norge. K. V. H.

Stau'pitz, Johann von, Luthers vän och gynnare (födelseort och födelseår okända), d. 1524, härstammade från en adlig släkt i kursachsiska kretsen. Han tillhörde augustin-eremiternas orden och kallades 1503 till det nyupprättade universitetet i Wittenberg som professor i bibelkunskap och förste dekan för teol. fakulteten. Mesta betydelsen fick han som generalvikarie för den reformerade delen af sin orden efter Proles. 1504 sammanfattade han och tryckte ordenskonstitutionerna och arbetade vidare på ordens reform. Ett försök att lägga äfven de icke reformerade tyska klostren till den reformerade grenen misslyckades efter fleråriga förhandlingar till följd af Erfurts och 6 andra konvents motstånd, trots att ordensgeneralen Egidio Canisio och påfven själf stödde S. Det var denna strid, som förde Luther till Rom. S:s världshistoriska betydelse ligger i den hjälp, som han under en visitation i Erfurts kloster gaf den om sin själs frälsning förtviflade munken Luther. Huru långt han hjälpte Luther på väg mot den evangeliska insikten om syndaförlåtelsens nåd genom tro utan gärningar, därom kunna meningarna vara delade; Luther själf intygar, att S. var den, som räddade honom och som gjort honom större tjänst än någon annan människa. Det var ock S., som öppnade Luther vägen till en större framtid genom att försätta honom som professor till Wittenberg, 1508 i filosofi och 1512 i bibelkunskap i st. f. S. själf, som då drog sig tillbaka från universitetet och flyttade till Syd-Tyskland. Äfven på Hans Denk inverkade S. med sin innerliga humanistisk-bernhardinskt färgade mystik. När kampen mot Luther började, beskyddade S. sin munk i Heidelberg och Augsburg, men fick själf sin ställning så rubbad, att han 1520 nedlade sitt ämbete som generalvikarie. Han kände, att Luther hade rätt, och uppträdde ej mot honom, men han ville ej heller följa honom i brytningen med Rom, både af bristande mod och af kärlek till sin kyrka. Som hofpredikant hos kardinalärkebiskopen Matteus Lang i Salzburg pressades han allt hårdare af romerska misstankar, till dess han med påfligt medgifvande utträdde ur sin orden och blef abbot i benediktinklostret S:t Peter i Salzburg samt afgaf ett betänkande 1523 mot Agricola, hvari han kräfde inkvisition och bestraffning af lutheranerna. Dock bevarade han alla Luthers skrifter och förblef väl i hemlighet dennes anhängare till sin död. Några skrifter finnas bevarade af honom (utg. af J. Knaake 1867), burna af medeltida mystik och augustinsk fromhet. Se Th. Kolde, "Die deutsche augustinerkongregation und J. S." (1879), och L. Keller, "Die reformation und die älteren reformparteien" (1885) och den i art. Luther anförda litt. Hj. H—t.

Stau'pitzbad, badort. Se Döbeln.

Stauri, Rasmus Eriksen, norsk skolman, författare, f. 3 mars 1867 i Stryn, upprättade 1902 på Vik (Gudbrandsdalen) egen folkhögskola, som han 1915 flyttade till sin historiskt bekanta egendom Hundorp i S. Fron. S., som är en förgångsman på sitt område, har sedan 1908 hållit kurser äfven för äldre lärare med ända till 700 deltagare, hvaraf många från Sverige och Danmark. Han har dessutom ofta uppträdt som föreläsare äfven i Sverige och Danmark. Genom sina böcker, hvaribland *Folkehögskulen i Danmark, Norge, Sverige og Finland* (1910), *Fraa sjælelivet* (1911), *Gudbrandsdalens folkehögskule 1902—12* (1912) och berättelsen *Nyaarshelg* (1914; 2:a uppl. 1915), har han medverkat till landsmålsrörelsen i Östlandet (den s. k. "östlandske maalreisning"). K. V. H.

Staurolit Karsten (af grek. *stauro's*, kors, och *li'thos*, sten), *miner.*, ett lerjords-järnoxidulsilikat, som kristalliserar rombiskt i korta prismatiska eller tjockt tafvelformiga kristaller. Hårdhet = 7—7,5, eg. v. = 3,3—3,8. Stauroliten är rödbrun till svartbrun, glasglänsande och genomskinlig till genomlysande. För blåsrör är den osmältbar och angripes ej af syror. I form af väl utbildade kristaller förekommer den i hvit glimmerskiffer vid Faido i kant. Ticino, Airolo å S:t Gotthard samt dessutom äfven i Steiermark, Ural och Nord-Amerika. Ant. Sj.*

Stau'ropus, *zool.* Se Ekorrspinnare.

Stau'ros, ort. Se Sifnos.

Stauroskop [-skåp; af grek. *stauro's*, kors, och *skopei'n*, se], *fys.* och *miner.*, ett polarisationsinstrument, hvarmed man kan bestämma läget af principalsektionen hos en dubbelbrytande kristallskifva. R. R.*

Stavanger (fno. *Stafangr*, af *stafr*, staf, och *angr*, fjord), Norges till storleken fjärde stad, i Stavanger amt, Kristiansands stift, ligger på 58° 58′ n. br. i moränlåglandet Jæderens nordöstra hörn vid Boknfjordens arm Stavanger- l. Byfjorden, som från stadens hamn ("vaag") skjuter ned i sydlig riktning under namn af Gandefjorden. Staden ligger liksom Bergen kring en hafsbukt ("vaag"), men utan höga fjäll i närheten; klimatet är mindre regnigt än Bergens. 44,093 inv. (1917; 37,261 år 1910; omkr. 31,000 år 1900). De äldre stadsdelarna bestå af gammaldags, tätt intill hvarandra stående, oregelbundna trähus jämte ofta trånga, backiga gator, hvarigenom en tidsenlig reglering stöter på många svårigheter. Efter en eldsvåda 13 mars 1860, som lade 204 hus i aska, finnas blott några få framstående byggnader kvar från äldre tid. Viktigast af dessa, utom domkyrkan, är det gamla biskopsresidenset, "Kongsgaarden" (nu skola), med det i nyare tid restaurerade biskopliga privatkapellet "Munkekirken". Staden har 3 moderna kyrkor: S:t Petri, Johannes och Frue (l. Hetlands) kirke, 2 kyrkogårdar och 3 torg (jämförelsevis små). Utom den lilla parken vid domkyrkan finnas större parker

vid Bjergsted och Mosevand och den öppna platsen på Valberget med präktig utsikt öfver Ryfylkefjordene från det höga, 1850—53 uppförda brandvaktstornet, som dominerar staden. S:s promenader äro belägna kring det lilla Bredevand, nära gamla torget, ej långt ifrån stadens medelpunkt.

betydelse, först då Sigurd Jorsalafare gjorde det till biskopssäte med den brittiske munken Reinald som förste biskop (omkr. 1128, då Sigurds bröllop med drottning Cecilia egde rum där). Ej många år därefter påbörjades uppförandet af den åt brittiska helgonet S:t Svithun invigda domkyrkan, näst

Situationsplan af Stavanger. *1.* Domkyrkan. — *2.* S:t Petri kirke. — *3.* Johannes kirke. — *4.* Frue kirke (Hetlands kirke). — *5.* Katolska kyrkan. — *6.* Rådhus. *7.* Latinläroverk (Kongsgaarden med Munkekirken). — *8.* Börs. — *9.* Tullhus. — *10.* Posthus och telegrafstation. — *11.* Valbergets torn. — *12.* Stadsbibliotek. — *13.* Museum. — *14.* Teater. — *15.* Gasverk. — *16.* Sjukhus. — *17.* Järnvägsstation. — *18.* Idrottsplats.

Vid 1913 års slut hade S. 31,997 m. stenlagda gator, 27,496 m. vägar, med inalles 58,700 m. kloakrör, ett 60,024 m. stort vattenledningsnät och 847 brandposter Stadens hamn är lätt tillgänglig, väl skyddad, bekväm och tillräckligt djup t. o. m. för större transatlantiska ångare (på 12,000—15,000 ton), men i förhållande till den utomordentligt ökade och raskt stigande trafiken är den mindre väl utrustad med kajer, inalles blott 716 m. (1915); genom planerade nyanläggningar torde emellertid kajlängden i sin helhet komma att uppgå till 1,200—1,300 m. S. är en af Norges äldsta städer och omtalas redan på Magnus den godes tid (1035—47), men fick

Nidaros-domen Norges märkligaste medeltida byggnadsverk och i allt väsentligt ännu bevarad (se Byggnadskonsten, pl. XXV). Först på 1400-talet började S. få någon betydelse som handelsstad, men den gick tillbaka, sedan biskopsresidenset 1682 flyttats till Kristiansand, och den förstördes nästan fullständigt genom eldsvåda 1684. En ny stor brand härjade där 1716. Ännu 1769 hade befolkningens antal ej stigit till mer än 2,154. Men i slutet af 1700-talet började en ekonomisk blomstring för handel och sjöfart, inledningen till en ny tid i S:s utveckling, buren ej minst af den 1751 grundlagda, flera släktled igenom utomordentligt mäktiga firman Kielland,

som 1799—1801 på sin egendom, då utanför staden, uppförde det präktiga herresätet Ledaal (1917 förvärfvadt som mötes- och festlokal för S. kommun). Efter 1814 gick S. raskt framåt i välstånd, i synnerhet tack vare den ständigt växande vårsillexporten, som omkr. 1850 nådde sitt maximum. Som rikedomskälla aflöstes fiskerierna af rederinäringen, som tog fart särskildt mellan 1850 och 1880 och därjämte bidrog till en intensiv skeppsbyggeriverksamhet, så länge segelfartygen stodo i kurs. S. hade 1875 omkr. 600 fartyg med ett tonnage af inalles öfver 100,000 reg.-ton; men staden dröjde med att öfvergå från segel- till ångbåtsdrift, hvilket hämnade sig. 1882 inträdde en handelskris, som en följd af år förlamade utvecklingen. Men denna sköt ny fart på 1890-talet och särskildt efter 1900. Den raska och kraftiga förkofran, som då inträdde, beror först och främst på uppkomsten (1873) af konservindustrien, som eröfrat världsmarknaden och 1914 omfattade mer än 46 fabriker med öfver 4,000 arb. och 1915 exporterade för 43,85 mill. kr., medan stadens hela exports värde var 52,54 mill. kr. Värdet af S:s införsel s. å. utgjorde 48,14 mill. Dess handelsflotta bestod vid 1916 års slut af 123 fartyg med ett tonnage af inalles 43,584 nettoton, hvaraf 95 ångbåtar (35,283 nettoton; 57,536 bruttoton). 1915 inkommo till S. 333 lastade fartyg (118,852 ton), och därifrån afgingo s. å. 103 fartyg (40,339 ton). Af beräknad förmögenhet och inkomst, resp. 89,72 och 31,12 mill. kr., utdebiterades för skatteåret 1915—16 i statsskatt 1,42 mill. och i kommunalskatt 1,69 mill. kr. S. har 5 banker, hvaribland en afd. af Norges bank. Utom latinläroverk finnas två privata realskolor, flera flickskolor, folkskolor (1913—14 med 6,055 barn), teknisk aftonskola, handels-, maskinist- och navigationsskola samt missionsskola (S. är hufvudsätet för norsk missionsverksamhet; jfr Skrefsrud, L.); dessutom har med den stora, af prästen L. Oftedal (se d. o.) grundlagda Bethaniastiftelsen förknippats en rad skolor och fackliga läroanstalter. I S. utges 3 dagliga tidningar: ''Stavanger aftenblad'' (radikal), ''Stavangeren'' (liberal) och ''1:e mai'' (socialistisk), samt omkr. ett dussin mindre tidningar och tidskrifter (mest religiösa). Museum med intressanta antikvariska och etnografiska samlingar, fast teater, konstförening. Staden väljer 2 stortingsmän. På Udlandshaugen, 4 km. från S., är under byggnad S. radiostation, som kommer att bli en af Europas kraftigaste stationer för trådlös, transatlantisk telegrafering. — Redan 1644 fanns ytterst på ''Holmen'' ett med 17 kanoner bestyckadt blockhus. Senare uppfördes på Skansberget ett batteri, som af stadsborna i början af 1800-talet utvidgades till 2 bastioner och bestyckades med 12 kanoner; dessutom anlades på Ydre Kalhammer vid nordvästra inloppet ett par batterier för 13 pjäser. 1815 slopades batterierna. Se A. E. Erichsen, ''Samlinger til S:s historie'' (2 dlr, 1903, 1906), ''S. 1814—1914'' (skilda förf., 1914), N. Nicolaysen, ''S. domkirke'', 18 planscher in fol. med text, utg. af Foreningen til norske fortidsmindesmærkers bevaring (1895), och A. W. Brögger, ''S:s historie i middelalderen'' (1915). K. V. H. L. W:son M.

Stavanger amt omfattar Norges sydvästra hörn, kustpartiet från Aaensire i s. norr ut förbi Karmöen och Haugesund samt trakterna kring Boknfjordens många förgreningar med innanför liggande fjällplatåer (''heier'') ända till gränsen mot S. Bergenhus amt i n. och Lister og Mandals samt Nedenes amt i ö. (se kartan till art. Norge). Amtet består af 3 väsentligen skilda landskap: i s. ö. Dalene, en låg högplatå med en oändlig mängd små oregelbundna dalgångar; i s. v. den bördiga, böljande låglandsslätten Jæderen (se d. o.) l. Jæren, ett af Norges fruktbaraste jordbruksområden, och i n. Ryfylke, ett af Boknfjordens armar starkt söndersplittradt klipplandskap med höjder ända upp till 1,600—1,700 m. (Vassdalseggen i ö., där de tre nämnda amten mötas, 1,657 m.). Hafsklimat; årets medeltemperatur vid kusten +7°, högre än i något annat amt, med blid, regnig vinter och lång, sval sommar. Amtet tillhör Norges mindre, men på det hela taget tätast befolkade: 9,147 kvkm. med 150,278 inv. (1915); befolkningen hopas mot kusten, de höga fjälltrakterna i ö. däremot nästan sakna inbyggare. Viktigaste näringsgrenar äro jordbruk med binäringar (348 kvkm. odlad jord, 222 kvkm. naturlig äng), fiske, skeppsrederi och fabriksverksamhet. På Jæderen äro åkerbruk och trädgårdsskötsel mycket högt utvecklade; brödsäd är framför allt hafre. Amtet går i spetsen i fråga om nyröjning af jord och är ett af de främsta (särskildt är detta fallet i Ryfylke) i afseende på köttproduktion, mejerihandtering och hönsafvel. 1915 funnos 69,951 st. storboskap (oxar och kor), 173,520 får och 10,799 hästar. Amtet har landtbruksskola vid Nerstrand i Tveit, ambulerande vinterlandtbruksskola på Jæderen, trädgårdsskola på Sandved vid Sandnæs, där äfven Norges första plantskola för skogsträd anlades 1868. Fastän i saknad af timmerskog, utmärker sig amtet genom sitt intresse för skogsplantering och fridlysning af skog, så att ny ungskog redan börjar förändra landskapets utseende; det finns 904 kvkm. skogsmark. Industrien spelar en alltmer framstående roll: 1915 funnos 461 företag, som använde inalles 12,287 arbetare och 28,800 hkr; vidare funnos där 24 spinnerier och väfverier (med 1,033 arb.), bland hvilka de 1870 grundlagda Aalgaards yllevarufabriker i Gjesdal på Jæderen äro störst. Dessutom finnas bl. a. ett stort antal konservfabriker (se Stavanger), mekaniska verkstäder och skeppsbyggerier, tegelbruk, krukmakarverkstäder, en fajansfabrik (i Egersund), ett större stålverk (i Stavanger), torrmjölksfabrik och många fabriksmässigt drifna mejerier. Vattenfallen i S. representera omkr. 750,000 hkr, hvaraf staten eger omkr. 57,000 samt åtskilliga kommuner och härad omkr. 114,000. Ända till 1915 voro omkr. 340,000 hkr alldeles fria och blott omkr. 20,000 fullt utnyttjade. Under utbyggnad äro f. n. de stora fallen vid Saude (se d. o. 2), där 70,000 hkr vinnas. Genom S. går från n. åt s. ö. den 150 km. långa Stavanger—Flekkefjords-(''Jæder''-)banan. En mängd ångbåtslinjer trafikerar amtets städer och hamnplatser — S., som under den tidigare medeltiden utgjorde eget fylke, Rogaland, sedan 1200-talet kalladt Rygjafylki, bestod under den danska tiden och ända tills fogderiindelningen för några få år sedan upp-

häfdes af två fogderier: Jæderen och Dalene i s., Ryfylke i n. Judiciellt sorterar amtet numera under Gula og Frostatings lagdömme, kyrkligt under Kristiansands stift; militärt tillhör det 3:e brigaden. Amtet indelas i 4 sorenskriverier, 42 härad, 9 civila läkardistrikt, 5 kontrakt med 30 pastorat och 60 socknar. Det har 2 städer (Stavanger och Haugesund), 5 lastageplatser (Sogndal, Egersund, Sandnes, Skudesneshavn och Kopervik) och flera stadsliknande samhällen, alla med åtskillig industriell verksamhet. Amtet har 5 representanter i stortinget. Anmärkningsvärdt är det starka religiösa intresset, ofta ledande till sekterism, fanatiska väckelserörelser (på sista tiden t. ex. Storm-Monsens propaganda) och obskurantism ("den mörka kustremsan"); här har missionsrörelsen sitt högkvarter och absolutismen sin utgångspunkt med agitatorn Asbjörn Kloster (f. 1823 i Utstein kloster, d. 1876), som här 1859 stiftade den första norska nykterhetsföreningen och till hvars minne 1 dec. 1912 en bildstod aftäcktes i Stavanger. K. V. H.

Stavangerfjorden, ett på senare tiden oftare nyttjadt namn dels på hela Boknfjord (föråldrad dansk språkform: Buknfjorden, se d. o.), dels — alltid af traktens befolkning — på fjordens södra del till staden Stavanger (se d. o.), ett parti, som f. ö. äfven kallas Byfjorden. Hufvudfjorden och alla dess bifjordar har man börjat sammanfatta under benämningen Ryfylkefjordene. K. V. H.

Stave (till 1884 Erikson), Erik Erikson, teolog, universitetslärare, f. 10 juni 1857 i Gustafs socken, Kopparbergs län, blef student i Uppsala 1880, filos. kandidat 1884, teol. kandidat 1889, docent i exegetik s. å., prästvigdes 1890, studerade 1890—91 vid Berlins och Leipzigs universitet, företog sistn. år en resa till Egypten, Asien och Grekland och blef 1899 e. o. professor i exegetik, 1900 ord. professor i detta ämne och 1917 domprost och förste teol. professor. S. har varit led. af kyrkomötena 1908—10 och 1915. S. har skrifvit bl. a. *Om aposteln Pauli förhållande till Jesu historiska lif och lära* (1889), *Sjön Gennesaret och dess närmaste omgifningar* (1892), *Genom Palestina* (1893), *Om uppkomsten af gamla testamentets kanon* (1894; i Upps. univ:s årsskr.) samt om källorna till 1526 och 1541 års öfv. af nya test. (i "Skr. utg. af K. Hum. vet. samf. i Uppsala", bd 3—4, 1893, 1896), *Daniels bok* (1894), *Parsismus und judenthum* (1900), ett arbete, behandlande parsiskt inflytande på judendomen och vägledande för alla kommande undersökningar i ämnet (Lehmann), *Anmärkningar till bibelkommissionens öfversättning af Gamla testamentet* (1906), *Kort framställning av Jesu liv och verksamhet* (skolbok, 1907; 2:a uppl. 1909), *Bibelkommissionens proföfversättning af nya testamentet* (1908), *Första Mosebok* (1911), *Inledning till gamla testamentets kanoniska skrifter* (1912), *De mindre profeterna* (I, s. å.), *Handledning för undervisare i gamla testamentet* (1914), *Jesu liv och verksamhet* (1915), *Israels historia* (1916) och *Gamla ord för ny tid. Bibliska föredrag* (1917) samt ett mycket stort antal artiklar i Nordisk familjebok. Sedan 1901 är S. utgifvare af tidskr. "Bibelforskaren". Han är led. af Humanistiska vet. samfundet i Uppsala (1901).

Staveley [stēl'vli], kommun (*parish*) i engelska grefsk. Derby, vid Midland railway. 11,000 inv. J. F. N.

Stawell [stēl'ωəl], stad i västra delen af australiska staten Victoria, vid järnvägen Melbourne—Adelaide. 4,550 inv. (1914). I närheten guldfälten Pleasant-creek. J. F. N.

Stawell [stēl'ωəl], sir William Foster, brittisk politiker, f. 27 juni 1815, d. 1889 i Neapel, blef 1839 advokat på Irland, emigrerade 1842 till Australien, där han blef en af de politiskt ledande männen i Victoria, sedan denna koloni utsöndrats från Nya Syd-Wales. Han hade väsentlig andel i tillkomsten af ordnad förvaltning i kolonien samt i utarbetandet af dess författning, blef 1856 justitieminister i Victorias första ansvariga ministär samt 1857 koloniens öfverdomare. S å. erhöll han knightvärdighet. S. nedlade 1886 sitt öfverdomarämbete och var 1887—89 Victorias vice-guvernör. V. S—g.

Stavelot [stavlå], förr Stablot och Stabla, stad i belgiska prov. Liège, vid floden Amblève. 5,007 inv. (1905). Betydande garfveri; tobaks- och pappersfabrikation. Till 1792 var S. hufvudort i det liknämnda berömda benediktinstiftet, hvilket grundlades 648 och hvars abbot i en senare tid upphöjdes till tysk riksfurste. (J. F. N.)

Stavenes, en 1842 byggd, sista gången 1904 förändrad kustfyr på nordöstra udden af Bremsneset strax v. om Kristiansund, Norge. K. V. H.

Staveneslandet. Se Stavfjorden.

Stavenhägen [stafen-], stad i storhertigdömet Mecklenburg-Schwerin. 3,439 inv. (1910). Slott; realprogymnasium. 1911 restes i S. en minnesvård öfver den där födde Fritz Reuter. (J. F. N.)

Stavenhagen [stafen-], Willibald, tysk militärskriftställare, f. 24 aug. 1859 i Swinemünde, officer i Ingenjör- och pionjärkåren 1877, tog som kapten och kompanichef afsked ur aktiv militärtjänst 1895. Bland hans många arbeten må nämnas *Grundriss der feldkunde* (1896; 2:a uppl. 1898), *Verkehrs-, beobachtungs- und nachrichtenmittel in militärischer beleuchtung* (1896; 2:a uppl. 1905), *Militärgeographische skizzen von kriegsschauplätzen Europas* (1898), *Grundriss der befestigungslehre* etc. (1900; 4:e uppl. 1910), ett utmärkt arbete, som vunnit stor spridning icke endast inom Tyskland, *Grundriss des festungskrieges* (1901), fullständigadt med *Der kampf um sperrbefestigungen* (1907; 2:a uppl. 1913), *Der gleislose kraftwagen in militärischer beleuchtung* (1907; 2:a uppl. 1908), *Die küstenbefestigungen der ausserdeutschen seemächte* (1909), *Feldbefestigung* (1912), *Sperrbefestigungen im landkriege* (1913) samt *Das deutsche volksheer* (1913; 2:a uppl. 1914). H. J—dt.

Stavenhagen [stafen-], Bernhard, tysk pianist, f. 1862 i Greiz, d. 1914 i Genève, elev af Kiel och Liszt, erhöll 1880 Mendelssohnpriset, konserterade tills. med Liszt, blef 1890 storhertiglig hofpianist i Weimar, 1895 hofkapellmästare där och 1898 i München, hvarest han 1901—04 var musikakademiens direktör. Från 1907 var han konsertdirigent i Genève. Sedan 1884 företog han konsertresor (Stockholm 1894) och vann anseende för sitt mästerligt fina och färgrika pianospel. S. komponerade, påverkad af Brahms och än mer af

Liszt, 2 pianokonserter, smärre pianostycken, körverk och solosånger. A. L.*

Sta'venow, Ludvig Vilhelm Albert, universitetslärare, historiker, f. 12 okt. 1864 i Stockholm, blef 1882 student i Uppsala, 1890 filos. licentiat, försvarade s. å. afh. *Om riksrådsvalen under frihetstiden. Bidrag till svenska riksrådets historia* (belönt med Geijerska priset), kallades s. å. till docent i historia och promoverades 1891 till filos. doktor. Efter att tidtals ha förestått e. o. professuren i historia i Uppsala kallades han 1894 att förestå professuren i historia och statskunskap vid Göteborgs högskola och blef professor i samma ämnen där 1895. Rektor för högskolan var han 1909—14 och kallades sistnämnda år till professor i historia vid Uppsala universitet. S. är led. af Vet. o. vitt. samh. i Göteborg (1896), Vitt. hist. o. ant. akad. (1902), Hum. vet. samf. i Uppsala (1914) och Vet. soc. i Uppsala (1916). S. har som historiker utvecklat framstående författarverksamhet, särskildt med afseende på frihetstiden, af hvilken han är en grundlig kännare. Hans arbeten utmärkas ej endast för lärdom, utan äfven genom inträngande uppfattning af ämnet och idérik framställning. Nyssnämnda period behandlas, utom i hans gradualafh., i *Ett förslag från frihetstiden om inrättande af en särskild högsta domstol* (i "Hist. tidskr.", X, 1890), *Om formerna för utskottsval under frihetstiden* (s. å.), *Till belysning af partistriden vid riksdagen 1746—47* (s. å.), *Några ord om frihetstidens allmänna betydelse och plats i det svenska folkets historia* (i Göteb. högskolas festskrift till konung Oskar II 1897), *De politiska doktrinernas uppkomst och första utveckling under Frihetstiden* (i "Hist. studier. Festskrift tillegnad C. G. Malmström", s. å.), *Om konungens provisoriska lagstiftningsmakt under frihetstiden* (Göteb. högsk:s årsskr., 1913) samt den på populära föreläsningar grundade intressanta öfversikten *Frihetstiden, dess epoker och kulturlif* (1898; 2:a uppl. 1907). I "Sveriges historia intill tjugonde seklet" har S. i 2 bd skildrat *Frihetstiden* (1903) och *Den Gustavianska tiden* (1905). Den förra afd. utgafs 1908 i bearbetadt skick i Heeren-Ukerts samling under titeln *Geschichte Schwedens 1718—72*. Gustavianska tiden gäller dessutom den på populära föreläsningar grundade öfversikten *Konung Gustaf III* (1901; 2:a uppl. 1910), *Jacob v. Engeströms förslag till regeringsform och kungamördarnes författningsprogram* ("Hist. studier tillägn. H. Hjärne", 1908), *Tvenne utkast till oppositionsprogram från slutet af Gustaf III:s regering* (i "Hist. tidskr.", 1908), *Ur kanslirådet Jacob v. Engeströms papper* (Göteb. högsk:s årsskr., 1911), *Anckarströms Gottlandsresa och däraf följande högmålsprocess* (i "Studier tillägnade K. Warburg", 1912). Utom uppsatser i Nordisk familjebok, tal och recensioner har S. vidare offentliggjort den tankerika minnesskriften *Gustaf II Adolf, hans personlighet och hans betydelse* (i Föreningen Heimdals folkskrifter, 1894), *Studier i ståndsriksdagens senare historia. Prästeståndets sammansättning och formerna för dess riksdagsmannaval* (i Göteb. högsk:s årsskr., 1895), *Sveriges politik vid tiden för Altonakongressen 1686—89* (i "Hist. tidskr.", XV, 1895), *Den stora engelska revolutionen i det sjuttonde århundradets midt* (s. å.), *Den moderna vetenskapens genombrott i svensk historieskrifning* (Göteb. högsk:s årsskr., 1913), *Gustaf Adolfsproblemet och den svenska historieforskningen* (i "Nord. tidskr.", 1914). Ehd.

Sta'veren [-fer-], stad. Se Stavoren.

Sta'veren [-fer-], Johannes Adriaensz van, holländsk genremålare, f. före 1625 i Leiden, d. 1668, tillhörde Leiden-skolan och var elev af Gerard Dou. Han var led. af konstnärsgillet i Leiden 1645—68 samt icke endast artist, utan äfven militär och, 1659—68, borgmästare. Hans arbeten, som förråda, att han var en af Gerard Dous klenare imitatörer, äro sällsynta. Förmodligen var han eg. endast dilettant. En vacker tafla, ett litet porträtt i helfigur af *en ung officer*, dat. 1644, finnes hos grefve Hamilton på Hedensberg och en *köksscen* (från 1651?) i Stockholms Nationalmuseum. Andra af hans fåtaliga verk träffas i Amsterdam, Glasgow och Petersburg. O. G—g.

Stavfjorden, N. Bergenhus amt, Norge, skär från hafvet in mellan Staveneslandet, Söndmör, i s. och Svanöen i n. och bildar det yttre, 150—165 famnar djupa inloppet till Fördefjorden, hvilken som en arm tränger omkr. 36 km in i landet. Brist på skärgård utanför S. gör ofta mynningen svår att passera. K. V. H.

Stavnsbaandet [-bånnet], da., "bundenhet vid torfvan", kallas det ofrihetstillstånd, i hvilket det danska bondeståndet hölls 1733—99. Det aflöste "vornedskabet" (beroendeförhållandet mellan arrendatorn och jordegaren), som 1702 upphäfdes för de bönder, hvilka voro eller blefvo födda efter konung Fredrik IV:s tronbestigning 1699, men det utsträcktes också till Fyn och Nörrejylland, hvarest vornedskabet icke fanns. Förr hade man satt dess införande till 1701, då landtmilisen upprättades, och nog fingo bönderna i värnpliktsåldern lida flera inskränkningar i sin flyttningsfrihet (de skulle ha pass och skriftligt vitsord efter laglig uppsägning), men endast för att man skulle försäkra sig om deras närvaro vid utskrifningen. Dessa inskränkningar skärptes 1724, och vägen banades därmed för stavnsbaandet. Men detta, som 1731 infördes oberoende af landtmilisen, blef först riktigt genomfördt genom förordningen af 4 febr. 1733, då det uppdrogs åt godsegarna att upprätta listor öfver alla bönder mellan 14 och 36 år med rätt att utskrifva hvilka de ville, och då bönderna samtidigt ålades att stanna på de gods, där de voro födda, tills de hade gjort krigstjänst eller fyllt 36 år. Senare blef stavnsbaandet ändå strängare, emedan förpliktelsen att stanna vid "födestavnen" (däraf namnet) skulle börja med 9:e året (1764 slutligen 4:e) och det 1746 ålade de soldater, som gjort krigstjänst, att återvända till det gods, de tillhörde, och mottaga städjehemman, likväl under förbehåll att ånyo kunna ut

skrifvas. Således skiljer stavnsbaandet sig blott föga från vornedskabet utom däri, att kvinnorna voro undantagna. Först 20 juni 1788 löstes detta band för de bönder, som voro öfver 36 eller under 14 år, och 1 jan. 1800 för alla andra bönder. E. Ebg.

Stavnsfjord. Se Samsö.

Sta'voren [-fåren] l. Sta'veren, stad i nederländska prov. Friesland, vid Zuiderzee. 974 inv. (1909) i hela kommunen. S. är en af Nederländernas äldsta städer, fick 838 ett kloster och var under 1200-talet och en lång tid framåt stort och mäktigt genom handel och sjöfart samt medlem af hanseförbundet; genom hamnens igenfyllning gick det utför för S.

Stavro'pol. 1. Guvernement i Ryssland, i norra Kaukasus, begränsadt i n. af Astrahan och Donska kosackernas provins, i v. af Kuban, i s. af Terek och i ö. af Kaspiska hafvet, har en areal af 54,310 kvkm. och en folkmängd af 1,329,000 inv. (1904), hvaraf omkr. nio tiondelar äro ryssar, vidare nogaier, turkmener, kalmucker, armenier, greker m. m. Landet bildar i v. en vågig slätt af 450—600 m. ö. h. N. och ö. om denna utbreda sig vidsträckta stäpper; i s. reser sig bergsgruppen Besjtau. De förnämsta vattendragen äro Kuma, Manytj på nordöstra gränsen, de båda Jegorlyk och Kalau, men dessas vattenmängd är genom den starka afdunstningen tidtals obetydlig. Hufvudnäringar äro jordbruk och boskapsskötsel. Därjämte förekommer tillverkning af siden- och bomullsvaror, af läder- och metallarbeten. — 2. Stad och hufvudort i nämnda guv., på en höjd 600 m. ö. h., vid S.—Rostov-banan. 64,100 inv. (1913). Liflig handel med säd, boskap, talg m. m.; textilindustri; tillverkning af läder och metallvaror. Den välbyggda staden anlades 1776 för militära ändamål. 1 o. 2. (J. F. N.)

Staværn (fno. *Staferni*), "strandsted" i Norge, vid Larviksfjorden. På en ö i hamnen anlades på 1680-talet Staværns fort, hvilket sedermera under namn af Citadellet ingick i Fredriksværns befästningar. 1750 ändrades nämligen namnet S. till Fredriksværn (se vidare d. o.). L. W:son M.

Staværnsodden (fyr), en 1855 uppförd, 1905 förstärkt kustfyr på en ö i Larviksfjorden ö. om södra inloppet till Fredriksværn, Norge. K. V. H.

Staxrud, Arve, norsk militär och polarfarare, f. 1881, deltog 1906 och 1910 som kartograf i de af G. Isachsen ledda norska forskningsfärderna i Nordväst-Spetsbergen och ledde somrarna 1911—14 tills. med geologen A. Hoel en serie af norska staten utrustade expeditioner till samma område, hvarvid betydande sträckor blefvo i detalj kartlagda. Våren 1913 ledde S. en undsättningsexpedition för räddning af den förolyckade Schröder-Stranzska expeditionen (se Polarexpeditioner, sp. 1163), hvars å fartyget kvarlefvande medlemmar han lyckades föra till Isfjorden. O. N—d.

Stayer [stē'ə], eng. (af *to stay*, hålla ut), *sportv.*, kapplöpningshäst, som eger stor uthållighet i motsats mot flyer (se d. o.). B. C—m.

Stdgr., vid djurnamn förkortning för O. Staudinger (se denne).

stds, förkortning för standards.

Stead [ste'd l. stī'd], William Thomas, engelsk journalist, f. 5 juli 1849 i Embleton, Northumberland, omkommen vid oceanångaren "Titanics" undergång utanför New Foundland natten mellan 14 och 15 april 1912, var son till en kongregationalistisk präst, anställdes vid 14 års ålder på ett köpmanskontor i Newcastle, egnade sig som helt ung man åt tidningsmannaverksamhet och blef 1871 redaktör för den liberala tidningen "Northern echo" i Darlington. 1880 kom S. till London som biträdande redaktör vid "Pall Mall gazette", hvars hufvudredaktör J. Morley då var. S. blef 1883 dennes efterträdare och behöll t. o. m. 1889 ledningen af "Pall Mall gazette" (med den blifvande koloniguvernören A. Milner som sin närmaste medhjälpare till 1885), under hvilken tid han genom att införa djärfva tekniska nyheter i redigeringskonsten öfvade starkt inflytande på den engelska dagspressens hela framtida yttre gestaltning. Det var sålunda S., som från amerikansk journalistik till den engelska införde bruket af intervjuer, hvarjämte han var en bland de förste främjarna af illustrationers användning i dagspressen och plägade fängsla allmänhetens intresse genom stora kampanjer medelst serieartiklar i brännande dagsfrågor. Artikelserien "Sanningen om flottan" anses ha ledt till 1884 års stora nybyggnadsprogram för marinen, och än större uppseende väckte 1885 artikelserien "The maiden tribute of modern Babylon" ("Jungfruoffret i det moderna Babylon", s. å.), hvilken afslöjade en rad upprörande sedlighetsbrott, som kunde bedrifvas i England utan lagens ingripande. S. ådrog sig under denna kampanj tre månaders fängelse, och hans artiklar hade till följd ett tillägg till strafflagen, men den skandal hans kampanj väckt gjorde i längden hans egen ställning vid tidningen ohållbar. S. började då (1890) utge månadsskriften "Review of reviews", som genom sitt billiga pris gjorde revolution på det engelska tidskriftsområdet och snart vann oerhördt stor spridning. Den tog till uppgift att "skumma" tidskrifter i alla länder genom att lämna korta öfversikter af eller utdrag ur deras hufvudsakliga innehåll samt förminskade reproduktioner af dagspolitiska karikatyrer; därjämte innehåller den öfversikter af de viktigaste dagshändelserna, korta uttalanden i in- och utrikespolitiska frågor, bokrecensioner och biografier m. m. Tidskriften fick snart en aflägga're i New York ("American review of reviews") och en i Melbourne samt har fått efterföljare i olika länder. 1890 började S. äfven utge "Annual index" (en redogörelse för alla engelska och amerikanska tidskrifters innehåll) och utgaf 1893—97 kvartalsskriften "Borderland", som egnades åt spiritism och hvarjehanda ockulta fenomen. Större folkuppfostrande värde hade de serier af engelska litteraturens mästerverk han utgaf i ytterligt prisbilliga upplagor. "Penny poets" och "Penny novels",

samt en serie af rikt illustrerade goda barnböcker, "Books for the bairns". Från 1895 utgaf S. äfven för mass-spridning i hundratusentals exemplar en serie politiska flygskrifter, "Political papers for the people". S. var äfven på det politiska och sociala området en synnerligen uppslagsrik personlighet och egnade sig hvarje gång med lidelsefull outtröttlighet åt den kampanj, som han för tillfället, ej sällan mycket ensidigt och våldsamt, förde. Han var entusiastisk ryssvän och bidrog nog mycket genom sina tidskrifter att påverka den engelska opinionen i en för Ryssland förmånlig riktning. Fredssaken hade i S. en ifrig anhängare, och tsar Nikolaus II:s fredsmanifest 1898 uppväckte hos honom den mest okritiska beundran; bl. a. föranledde det honom att framkasta planen till ett stort "fredskorståg", agitationsresor från land till land af ledande fredsvänner, som till sist i samlad skara skulle i Petersburg uppvakta tsaren. S. har i "Review of reviews" bl. a. gjort mycket för den brittiska rikstankens popularisering bland de breda lagren; särskildt påverkade han kraftigt den sydafrikanske statsmannen Cecil Rhodes, bl. a. vid uppsättandet af dennes testamente med däri föreskrifna stora stipendielegat (se Rhodes, sp. 113; S. skildrade sin insats härvidlag i *Last will and testament of C. J. Rhodes*, 1902). Med Rhodes bröt han genom sitt häftiga partitagande mot brittiska regeringen under boerkriget. Bland S:s skrifter i bokform märkas *Josephine Butler* (1887; sv. öfv. 1891), apologien *The truth about Russia* (1888), *The pope and the new era* (1889), de mot missförhållanden i amerikanska storstäder riktade stridsskrifterna *If Christ came to Chicago* (1893; sv öfv. 1896) och *Satan's invisible world: a study of despairing democracy in New York* (1897), *The united states of Europe* (1899), *Mrs. Booth* (1900) samt *La conférence de la Haye* (1901). Under sina propagandaresor besökte S. 1907 äfven Stockholm. — S. egde sällspord förmåga som popularisator och skriftlig agitator, men förföll ofta till ytlighet och orättvisa i sin nästan fanatiska entusiasm eller indignation. Hans glödande sociala och pacifistiska reformifver beredde uppriktigt erkännande åt hans ärliga uppsåt äfven från dem, som mest kritiserade hans sensationsjäktande och ensidighet. Jfr självbiografiska anteckningar af S. i "Review of reviews" (juni 1912). V. S—g.

Steapsin (af grek. *ste'ar*, talg), *fysiol.* Se Bukspottkörtel och Matsmältning, sp. 1260.

Stearin (af grek. *ste'ar*, talg). 1. *Kem.*, en i de naturliga fettarterna allmänt förekommande eterart eller ester af glycerin och stearinsyra, med formeln $C_3H_5O_3(C_{18}H_{35}O)_3$, bildande färglösa, små kristallfjäll. — 2. *Hand.*, en blandning af stearin- och palmitinsyra, hvaraf (stearin-)ljus stöpas. Råmaterialet för dess framställande utgör fett (se d. o.), såsom talg, benfett, palmfett etc. De Milly möjliggjorde 1831 tillverkning af stearinljus därigenom, att han uppfann den s. k. kalksaponifieringen, hvilken bestod däri, att man först genom inverkan af kalk framställde kalktvål, som sedermera behandlades med svafvelsyra, hvarvid de feta syrorna frigjordes och svafvelsyran och kalken bildade gips. Dessa operationer utfördes i stora, slutna kärl, invändigt täckta med blyplåt. Sedan talgen smälts genom inledd ånga, tillsattes kalkmjölk, hvarefter blandningen väl omrördes och hölls vid hög temperatur. Därvid afsatte sig kalktvålen som hvita, knöliga massor, under det att det frigjorda glycerinet stannade i lösningen. Sedan denna aftappats, tillsattes utspädd svafvelsyra, hvarvid de frigjorda feta syrorna flöto upp till ytan och bildade ett klart lager, som aftappades. Omkr. 1855 lyckades de Milly genom att utföra saponifieringen (försåpningen) vid hög temperatur, i autoklav (se Papins gryta), minska den behöfliga mängden kalk till $^1/_6$ af den teoretiskt beräknade. Vid en temperatur af 170—180° och 8—10 atmosfärers tryck behöfs nämligen blott en ringa mängd kalk för att inleda försåpningen, som därefter fullbordas genom inverkan af det öfverhettade vattnet. Större delen af fettsyrorna erhålles alltså härvid i fritt tillstånd, och det åtgår blott en ringa mängd svafvelsyra för att frigöra resten. Den som biprodukt erhållna vattenlösningen innehåller nästan blott glycerin, som härur lätt kan framställas i rent tillstånd. Saponifieringen kan t. o. m. åstadkommas enbart medelst öfverhettadt vatten, men måste då ske vid så hög temperatur, öfver 200° (motsvarande 15—20 atmosfärers tryck), att både fettsyror och glycerin redan börja delvis sönderdelas. Man arbetar därför hellre med en ringa tillsats af kalk (1—2 proc.) eller bättre magnesia (1 proc.), hvars lösliga sulfat efteråt lätt kan tvättas bort från fettsyrorna.

En annan mycket använd saponifieringsmetod är den 1842 af Wilson i England införda svafvelsyresaponifieringen l. acidifieringen. Denna metod grundar sig därpå, att svafvelsyra i värme vid inverkan på fett sönderdelar detsamma i glycerin och feta syror, hvarvid svafvelsyran förenar sig med glycerinet till i vatten lättlöslig glycerinsvafvelsyra. För att utföra dessa operationer upphettar man fett och svafvelsyra hvar för sig i tvenne skilda kärl, hvarifrån de inledas i ett gemensamt, där den kemiska processen försiggår. Från detta sista kärl utledas produkterna i ett stort kar, fylldt med vatten, som kan upphettas genom inledd vattenånga. Genom inverkan af vattnet afskiljas fettsyrorna såsom ett ofvanpå blandningen flytande lager, och glycerinsvafvelsyran sönderdelas i glycerin och svafvelsyra, som båda stanna i vattnet. Svafvelsyresaponifieringen kan vid 120° utföras med blott 3 proc. svafvelsyra (i st. f. teoretiskt 11 proc.), emedan äfven här fettets spaltning blott behöfver *inledas* för att sedan fullbordas genom inverkan af vatten vid den fortsatta kokningen. En olägenhet vid metoden är, att massan blir starkt svärtad genom svafvelsyrans förkolande inverkan på hinnor o. d. föroreningar i fettet. De erhållna fettsyrorna måste därför renas genom destillering vid minskadt tryck, i en ström af vattenånga, upphettad till omkr. 300°, hvarigenom de fås fullständigt färglösa. Men å andra sidan ger svafvelsyresaponifieringen större behållning af *fasta* fettsyror därigenom, att den flytande oljesyran vid inverkan af svafvelsyra delvis öfvergår i oxistearinsyra, $C_{17}H_{34}(OH)COOH$, som vid fettsyrornas destillation ger fast isooljesyra, $C_{17}H_{33}COOH$, smältande vid 44°. I stället för en vinst af 45—48 proc. fasta syror vid andra metoder kan man vid svafvelsyresaponifiering erhålla

55—60 proc., fastän af något sämre kvalitet (lägre smältpunkt). — En förbättring af svafvelsyresaponifieringen utgör Twitchells metod, vid hvilken fettet kokas med en sulfonfettsyra, framställd genom inverkan af koncentrerad svafvelsyra på en blandning af oljesyra och naftalin. Sulfonfettsyrelösningen verkar starkt emulgerande (se Emulsion) på fettet, så att saponifieringen sker lättare än med koncentrerad svafvelsyra.

Den nyaste saponifieringsmetoden utgör enzymsaponifieringen, som grundar sig på, att vissa i växt- och djurkroppen förekommande enzym (se d. o.), s. k. lipaser, ega förmågan att utan starkare uppvärmning spjälka fett i glycerin och fria fettsyror. Oftast används den af Connstein, Hoyer och Wartenberg i ricinusfrön (se Ricinus) upptäckta, starkt verksamma lipasen. 100 dlr smält fett utröras vid en temperatur under 40° med 5—10 dlr finmalda ricinusfrön eller bättre med ett klart extrakt af enzymet, beredt medelst 60 dlr vatten och något ättiksyra. Efter 24 timmars rörning är fettet saponifieradt till 80—90 proc. Saponifieringen kan sedan fullbordas genom upphettning med något svafvelsyra. Metoden kräfver mycket enkla anordningar, ger föga färgade fettsyror och god glycerin.

Den efter någon af dessa metoder framställda fettsyreblandningen utgöres dels af *fasta* fettsyror (hufvudsakligen af stearin- och palmitinsyra, eventuellt äfven något isooljesyra), dels af *flytande* (hufvudsakligen oljesyra). Den används ibland, sådan den är, för tillverkning af tvål och såpa genom kokning med soda- eller pottaskelut. Men oftast afskiljas först de fasta fettsyrorna i och för ljustillverkning. För detta ändamål får blandningen stå och kristallisera vid låg temperatur i skålar af förtent järnbleck eller nickel, hvarefter de stelnade, ungefär 5 kg. tunga kakorna i hydrauliska pressar (se Hydrauliska pressen) befrias från den flytande oljesyran. Först pressas i köld, vid 250—300 atmosfärers tryck, därpå i svag värme vid starkare tryck. De erhållna, hårda, snöhvita presskakorna omsmältas, hvarpå massan efter klarning kan direkt användas för ljustillverkning (se d. o.). Ur pressoljan utvinnes genom afkylning ytterligare en del fasta fettsyror. Den flytande återstoden, som hufvudsakligen består af oljesyra, används under det oegentliga namnet olein för tillverkning af såpa. 1 o. 2. K. A. V—g.

Stearinljus (af grek. *ste'ar*, talg). Se Stearin och Ljustillverkning.

Stearinsyra (af grek. *ste'ar*, talg), *kem.*, en enbasisk, organisk syra, $C_{17}H_{35}CO_2H$, som i form af glyceriden stearin (se d. o.) förekommer i talg, kinesiskt växtfett, sheabutter (se Butyrospermum Parkii) och en mängd andra djur- och växtfett. Stearinsyran, som är en mättad syra af fettsyreserien (se Fettsyror), kan framställas af den omättade oljesyran (se d. o.), $C_{17}H_{33}CO_2H$, om denna reduceras, d. v. s. bringas att upptaga 2 väteatomer. Den genom spaltning af fett erhållna stearinsyran är vanligen förorenad af den närbesläktade palmitinsyran, från hvilken den kan befrias genom fraktionerad destillation i vakuum. Ren stearinsyra bildar små kristallblad, som äro olösliga i vatten, något svårlösliga i kall alkohol och smälta vid 69°. K. A. V—g.

Stearode'ndron, *bot.* Se Allanblackia.

Stearoptēn (af grek. *ste'ar*, talg, och *ptēnos*, flyktig), *kem.*, benämning på kristalliniska massor, som många flyktiga oljor afsätta vid förvaring eller vid afkylning. Stearoptener utgöras vanligen af kamferarter, fenoler och fenoletrar. Jfr Eleopten, Eteriska oljor, sp. 978, och Kamfer, sp. 723. P. T. C.*

Stears [stī'ərs]. Se Sparrman 2.

Stearyllecitin, *kem.* Se Lecitin, sp. 1480.

Steatit, *miner.* Se Späcksten.

Steatopygi (af grek. *ste'ar*, fett, och *pygē*, bakdel, säte). Se Bongo, Buschmän och Hottentotter.

Steato'rnis caripe'nsis, *zool.* Se Fettfågeln.

Steben, kurort i bajerska reg.-omr. Oberfranken, Frankenwald, 581 m. ö. h. Där finnas två järnkällor: Tempelquelle och Wiesenquelle, hvilkas järnhalt motsvarar Porlas i Sverige. Fri kolsyra i större mängd. Säsong från midten af maj till slutet af sept. Kurgästernas antal öfver 2,000. Vattnet försändes i handeln. Ln.

Stebler, Karl Friedrich, schweizisk landtbruksbotanist, f. 1852 i Safnern, kant. Bern, upprättade 1875 frökontrollanstalten i Zürich, 1901 förändrad till agrikulturbotanisk försöksanstalt, för hvilken han från början varit föreståndare. I förbindelse med stationen har han utfört omfattande försök med vallväxter på försöksfält och därvid ej blott pröfvat olika foderväxters lämplighet på växtplatser i olika höjd och lägen, utan äfven utarbetat mycket allmänt tillämpade regler för vallars sammansättning. — S. var 1876—1901 docent vid polytekniska läroanstalten i Zürich. Han är led. af Landtbruksakad. (1891). Skrifter bl. a.: *Die besten futterpflanzen* (tills. med A. Volkart, 4:e uppl. 1913), *Die Alpenfutterpflanzen* (tills. med C. Schröter, 1889), *Die besten streupflanzen* (1898) och *Der rationelle futterbau* (7:e uppl. 1912), *Alp- und weidewirtschaft* (1903). H. J. Dft.

Stebnitskij, M., pseudonym. Se Ljeskov, N. S.

Stecchetti [stekke'tti], Lorenzo, pseudonym. Se Guerrini, O.

Stecknitz l. Steckenitz, å i preussiska prov. Schleswig-Holstein, hertigdömet Lauenburg, rinner upp ur Gudowsjön och mynnar vid Genin fr. h. ut i Trave. Den 1390—98 byggda Stecknitzkanalen, den äldsta inom Tyska riket (43 km.), förenade Trave med Möllnsjön, hvarifrån ån Delvenau rann till Elbe genom Lauenburg (51 km.). Sedan 1896 är denna trafikled ersatt af den ungefär samma sträckning följande Elbe—Travekanalen (se d. o.). (J. F. N.)

Stedingar (af fnsachs. *stath*, strand), hette ett af sachsare och friser (jfr Chauker) bestående blandfolk, som bebodde det inom nuv. Oldenburg belägna området utefter Huntes högra strand (Stedingerland). Stedingarna, som till stor del voro bönder, hade en på självstyrelse grundad förbundsförfattning, liknande frisernas (se d. o., sp. 1458), men stodo under de bremiske ärkebiskoparnas och de oldenburgske grefvarnas länsöfverhöghet. Omkr. 1230 reste de sig med framgång mot sina herrar. Då lät ärkebiskop Gerard II af Bremen (1232) predika korståg mot dem, men först på ett tredje tåg (1234) lyckades korsfararna

vid Altenesch i grund besegra dem. Stedingarna utrotades härvid till stor del, och deras land, som skiftades mellan ärkebiskopsdömet Bremen och grefsk. Oldenburg, uppläts åt inflyttade kolonister. Till betryggande af det oldenburgska väldet anlades Delmenhorst (se d. o. och Oldenburg, sp. 597). S. B.

Stedingk, svenska adliga ätter, härstammande från Pommern, där deras förfäder äro kända sedan 1200-talet. Kristofer Adam von S. (major, d. 1791) hade i sitt gifte med en dotter till preussiske generalfältmarskalken K. Chr. von Schwerin (se denne, sp. 1304) sönerna Kurt von S. (se S. 1), som, naturaliserad 1797, friherre 1800 och grefve 1809, blef stamfader för *friherrliga ätten von S. n:r 316* och *grefliga ätten von S.*, samt Viktor von S. (se S. 2), som, naturaliserad 1811 och friherre s. å. enligt R. F. § 37, blef stamfader för *friherrliga ätten von S. n:r 342*.

1. Kurt Bogislaus Ludvig Kristofer von S., grefve, fältmarskalk, diplomat, f. 26 okt. 1746 i Pommern, d. 7 jan. 1837 i Stockholm, anställdes vid Kronprinsens (sedermera Konungens eget värfvade) regemente, befordrades 1772 till kapten och utnämndes inom kort till kammarherre hos drottningen, som förut omfattat honom med stor ynnest. Samtidigt hade han emellertid — från 1766 — tjänstgjort vid franska armén, blef 1770 kapten och 1773 kapten-major vid regementet Royal suédois samt utnämndes 1778 till öfverste à la suite. Som sådan medföljde han den till Amerika afsända franska undsättningshären och deltog under d'Estaings befäl med utmärkelse i flera blodiga strider, särskildt stormningen af Savannah, 1779, vid hvilket tillfälle han blef sårad. Hemkommen förordnades han 1783 till chef för Karelska dragonregementet. Under Gustaf III:s ryska krig fick S. efter Hastfer befälet öfver Savolaksbrigaden. 13 juni 1789 tillbakadref han med sina trupper ryssarna vid Porrassalmi, och 21 juli s. å. vann han öfver dem den vackra segern vid Parkumäki. Han blef s. å. generalmajor och 1792 generallöjtnant. Utnämningen till ambassadör i Petersburg 1790 blef för S. begynnelsen till en lång och hedrande diplomatisk bana. Den viktiga post, som anförtroddes honom, kräfde mera än någon annan af innehafvaren såväl diplomatisk skicklighet och försiktighet som personlig grannlagenhet och takt. Att S. i hög grad lyckades uppfylla de fordringar, som betingades af hans ansvarsfulla ställning, framgår såväl af den ovanliga bevågenhet, som kom honom till del från Katarina II:s och senare äfven från Alexander I:s sida, som ock af de ynnestbevis, hvarmed han af den svenska regeringen hedrades. Sålunda blef han 1794 serafimerriddare och upphöjdes 1796, ehuru han då ännu ej var naturaliserad svensk adelsman, till En af rikets herrar. Naturaliserad 1797, blef han 1800 friherre och 1809 grefve. Vid utbrottet af 1808 års svensk-ryska krig, som S. fåfängt bemödat sig om att förebygga och för hvilket han varnat svenska regeringen, återkallades han från sin post och fick året därpå det tunga uppdraget att å sin regerings vägnar underteckna freden i Fredrikshamn. Han återtog därefter ambassadörsplatsen, och helt visst bidrog hans personliga inflytande i Petersburg verksamt till, att det goda förhållandet mellan Sverige och Ryssland ganska snart återställdes. 1811 lämnade han sin befattning i andra händer. Få torde de svenske diplomater ha varit, som vid något främmande hof lyckats förvärfva ett anseende jämförligt med det, som S. under åratal egde inom Petersburgs högre sällskapskretsar såväl som hos den kejserliga familjen. — Inom armén hade S. 1807 befordrats till general af infanteriet samt 1811 till fältmarskalk; under tyska kriget 1813—14 förde han närmast under kronprinsen befälet öfver de svenska trupperna och ledde som chef deras operationer, sedan Karl Johan öfvertagit kommandot öfver hela den s. k. norra armén. Efter de afgörande striderna i Tyskland deltog han i de allierades marsch mot Frankrike och representerade svenska regeringen vid fredsslutet i Paris maj 1814. Under några år tjänstgjorde S. sedermera som kansler vid Karlbergs krigsakademi. 1826 skickades han i utomordentlig ambassad till Ryssland för att framföra svenska hofvets deltagande i anledning af Alexander I:s död och bevista Nikolaus I:s kröning. — 1844—46 utgafs af S:s måg, dåv. ministern i London grefve M. Björnstjerna, en publikation, *Mémoires posthumes de Feldmaréchal comte de Stedingk* (3 dlr). Det är eg. ett urval ur S:s depescher. Publikationens värde minskas af den mängd godtyckliga uteslutningar, gjorda i tendentiöst syfte, som utgifvaren tillåtit sig. Jfr S. Clason, "Stedingks memoarer, en tendentiös aktpublikation" (i "Gustaf IV Adolf och den europeiska krisen under Napoleon", 1913). En fullständig samling af S:s depescher förberedes till utgifning af kejs. ryska historiska samfundet.

2. Viktor Karl Ernst Berend Henrik von S., friherre, den föregåendes broder, sjömilitär, f. 11 nov. 1751 på godset Letzau i Pommern, d. 30 aug. 1823 i Stockholm, antogs 1762 som förare vid Hamiltonska regementet i Stralsund, hvilket dock ej hindrade honom att 1762—63 idka studier vid Uppsala universitet. 1764 gjorde han på ett handelsfartyg sin första sjöresa. Sedan han genomgått kadettskolan i Karlskrona, gjorde han 1767—68 sjöresor på kronans lastdragare till flera Östersjöhamnar. Under dessa förrättade han medelstyrmans tjänst. 1768 undergick han sjöofficersexamen. 1768—70 idkade han som permitterad kofferdisjöfart på svenska skepp och utrikes samt utnämndes 1769 till underlöjtnant

vid örlogsflottan. 1770—74 förde han genuesiska och preussiska kofferdifartyg samt var i spansk örlogstjänst. 1774 blef han kapten och 1777 major vid örlogsflottan, men förflyttades omedelbart till Arméns flotta, vid hvilken han blef artillerimajor. 1778—83 var han i fransk örlogstjänst och bevistade därunder kampanjer såväl i Europa som i Amerika under grefve d'Estaing. Han deltog med utmärkelse bl. a. i det i juli 1779 vid ön Grenada i Västindien utkämpade sjöslaget. Då han från Frankrike skulle återvända till Sverige, fick han en gratifikation af 2,400 livres. 1784 blef han öfverstelöjtnant och s. å. öfveradjutant vid Arméns flotta. 1788 deltog han som chef på fregatten "Sprengtporten" i slaget vid Hogland. S. å. i aug. fick han befälet öfver de fartyg, som skulle försvara västra finska skärgården, enkannerligen inloppet till Åbo, till hvars försvar han anlade starka batterier och förskansningar vid Killingholmen. Detta befäl innehade han äfven 1789. I början af 1790 var S. beordrad att öfvervaka byggnaden af kanonslupar på åtskilliga varf i Norrland. Till Finland afgick han i maj s. å. från Stockholm med två kanonslupar och den 36 kanoner förande hämeenmaa "Styrbjörn", hvars namn han gjort odödligt. I Björkösund förenade han sig 3 juni med den under Gustaf III:s eget befäl där liggande skärgårdsflottan. Vid genombrytningen af ryska flottan vid Viborg 3 juli kommenderade han avantgardet af skärgårdsflottan. Med "Styrbjörn" trängde han igenom de ryska örlogsskeppens linje omedelbart efter "Dristigheten". Den manöver han efter genombrytningen gjorde mot de ryska skeppen för att underlätta de efterföljande fartygens genombrytning väckte kännares beundran. I det stora sjöslaget vid Svensksund 9 och 10 juli 1790 kommenderade S. centern af svenska skärgårdsflottan, som bestod af de större fartygen och de flesta galärerna. 1790 vardt han öfverste i armén, 1793 generaladjutant och kort därefter konteramiral och chef för Åbo fördelning af skärgårdsflottan. 1802 blef han viceamiral och 1803 chef för göteborgska eskadern. 1808—09 kommenderade han skärgårdsflottan vid rikets södra och västra kuster. 1809 blef han amiral och generaladjutant för flottorna, 1811 chef för Förvaltningen af sjöärendena och flottans konstruktionskår samt naturaliserad svensk adelsman och friherre. S. å. utnämndes han till chef för Arméns flotta, särskildt för Stockholms eskader, 1818 till generalamiral, den näst siste i Sverige. S. är den populäraste af de tre hjältarna vid Svensksund, ehuru han visserligen icke har större förtjänster om denna lysande seger än Hjelmstierna och Törning, utan snarare mindre, åtminstone än den sistnämnde. Hufvudorsaken till hans popularitet låg visserligen i hans tapperhet, men kanske lika mycket i hans glada lynne, hans stora älskvärdhet och fritaliga tunga. En mängd kostliga och ypperligt karakteriserande anekdoter, af hvilka många dock torde vara apokryfiska, fortlefver ännu om honom.

3. Eugène Fredrik Oskar Ludvig von S., friherre, sonson till S. 1, diplomat, musiker, f. 17 nov. 1825 i Stockholm, d. 22 juli 1871 i Södertälje, blef 1842 student i Uppsala, där han tillhörde det glada sällskapet juvenalerna (se d. o.), och aflade där kansliexamen 1855. Han anställdes s. å. som attaché vid svenska beskickningen i Paris samt förordnades 1857 till legationssekreterare i Petersburg och 1859 i Paris. Redan 1860 hemkallades han emellertid för att mottaga befattningen som förste direktör vid K. M:ts hofkapell och spektakler, för hvilken plats han var särdeles lämplig genom sin betydande musikaliska och estetiska bildning. Han styrde anstalten med mera len än kraftig hand. Under hans ledning införlifvades en mängd värdefulla stycken med scenen (bl. a. Gounods "Faust" och "Romeo och Julia"), och på hans förslag inköptes 1863 Dramatiska teatern. Upptagandet af Offenbachs "Den sköna Helena" och "Riddar Blåskägg" ledde dess värre till, att statsanslaget nedsattes. Han lämnade 1866 direktörskapet, tillträdde s. å. posten som ministerresident i Madrid och blef 1868 envoyé i Köpenhamn, men måste inom kort på grund af sjuklighet lämna sin post. S. valdes 1864 till led. af Mus. akad. — Om S:s hustru Vilhelmina Charlotta, operasångerska, se Gelhaar 2.

4. Hans Ludvig von S., den föregåendes son, grefve (vid farfaderns död 1875), operachef, f. 7 dec. 1862 i Stockholm, underlöjtnant 1884 och kapten 1902—12 vid Göta lifgarde, blef 1902 adjutant hos Oskar II och 1908 hos Gustaf V samt kabinettskammarherre 1912. Han förordnades 1910, vid Ranftska entreprenadens utgång, till chef för K. teatern och verkställande direktör i dess aktiebolag. Bland verk, som under hans chefskap upptagits på vår operascen, må nämnas "Boris Godunov", "Thaïs", "Madonnans juveler", "Marouf" och "Parsifal", hvarjämte i ny dyrbar uppsättning framförts "Hugenotterna", "Trollflöjten", "Mefistofeles" m. fl. och en renässans af baletten försiggått, påverkad af ryske balettmästaren Fokins besök här. 1. L. H—der. (L. S.) 2. A. H—ld.*

Steðja. Se Stedje.

Stedje. 1. (Steðja), gammal adlig sätesgård, vid Sogndalselvens utlopp, omtalad 1308 och 1710—1833 tillhörig släkten (de) Knagenhjelm. Se A. W. Rasch, "Slægten Knagenhjelm og dens jordegods" (1910). — 2. Socken i Sogndals härad och pastorat, N. Bergenhus amt, Norge. 235,75 kvkm. 2,165 inv. (1910). Fruktodling. I S. fanns 1184—1867 en stafkyrka. 1 o. 2. K. V. H.

Stedman [ste'dmən], Edmund Clarence, nordamerikansk skald och kritiker, f. 1833 i Hartford (Connecticut), d. 1908, uppträdde först som publicist, men var 1865—99 bankir i New York. S. skref dels vitterhet: *Poems* (1860, 1873, 1897), *Alice of Monmouth* (1864), *The blameless prince* (1869), dels kritik och litteraturhistoria: *The Victorian poets* (1875; många uppl.), *Edgar Allan Poe* (1881), *Poets of America* (1885), *The nature and elements of poetry* (1892) m. m. S. utgaf äfven

goda antologier, en upplaga af Poe (med Woodberry, 1894—95) o. s. v.

Stedt, Johan Axel, militär, politiker, f. 20 juli 1756, d. 7 april 1805, var sonson till lagmannen Nils S. (f. 1679, d. 1736), hvilken tillhörde en sannolikt från Pommern härstammande ätt och adlades 1712. Han blef 1769 sekundadjutant vid Bohusläns dragonregemente, där han 1775 avancerade till kapten, och blef 1782 major vid Jönköpings regemente. På grund af missnöje med Gustaf III:s ryska krig inlämnade han 1788 sin afskedsansökan, hvilken under konungens stora missnöje beviljades. S. spelade därefter en framskjuten roll inom riddarhusoppositionen vid de följande riksdagarna och var led. af hemliga utskottet 1792 och 1800. Vid den senare riksdagen lyckades han äfven å högre ort bli så uppskattad, att han 1801 utnämndes till landshöfding i Jönköpings län. V. M.

Stedtinden, fjällkägla ö. om Storelvdalen, s. om Stedfjorden, Nordlands amt, är ett af Nord-Norges väldigaste fjäll och bildar en enda sammanhängande brant hänemot fjorden. Dess höjd anslås till omkr. 1,500 m.; toppen bestegs först 30 juli 1910. — Se H. Priestman i "Norsk turistforenings aarbok" (1905), och F. Schjelderup i "Norsk fjeldsport" (1914). K. V. H.

Steeg [stēg], Jules Adolphe Théodore, fransk politiker, f. 15 dec. 1868 i Libourne, dep. Gironde, blef advokat i Paris och var en tid docent i juridik där samt flitig politisk medarbetare i tidningen "Aurore". S. valdes 1906 till deputerad, slöt sig till den socialradikala gruppen ("fraction radicale-socialiste") och var undervisningsminister i ministärerna Monis (mars—juni 1911) och Caillaux (juni 1911—jan. 1912). Då ministären Caillaux föll på Marokkoförhandlingarna, öfvergick S. 14 jan. 1912 som inrikesminister till kabinettet Poincaré, blef efter Poincarés val till president undervisningsminister i Briands ministär (jan. 1913) och afgick med denna mars s. å. Han efterträdde 1 sept. 1917 Malvy som inrikesminister i ministären Ribot och bibehöll denna post äfven i Painlevés kabinett (från 13 sept. s. å.). V. S—g.

Steel city [stī'l si'ti], eng., stålstaden. Se Pueblo.

Steele [stēle], stad i preussiska reg.-omr. Düsseldorf (Rhenprovinsen), vid Ruhr och flera järnvägar. 14,487 inv. (1910). Gymnasium. Stenkolsgrufvor. (J. F. N.)

Steele [stī'l], sir Richard, engelsk författare, f. 1672 i Dublin, d. 1 sept. 1729 i Carmarthen i Wales, blef vid sex års ålder faderlös, men en morbror sörjde för hans uppfostran och sände honom 1684 till Charterhouseskolan i London, där han hade Addison till skolkamrat och vän. Fem år senare kom han till Oxfords universitet, som han emellertid lämnade utan examen för att mot morbroderns önskan taga plats vid hästgardet; genom en förnäm gynnares välvilja uppnådde han sedan kaptensgraden vid ett infanteriregemente. En duell, i hvilken han dödligt sårade sin motståndare, ingaf honom afsmak för krigaryrket (1700), och han egnade sig i stället åt författarskap. Detta inledde han med sin afhandling *The christian hero* (1701), i hvilken han sökte påvisa bibelns betydelse som moralisk rådgifvare. S. å. skref han sin första komedi, *The funeral*, där han bröt med den då i lustspelet härskande sedeslösa tonen. Denna tendens erkände han öppet och medvetet i *The lying lover* (1703; "En bättrad will-hierna", öfv. af Karl Gyllenborg 1723); därefter följde *The tender husband* (1705). Hans sista och bästa lustspel, *The conscious lovers*, utgafs först 1722. Under tiden hade han kommit in på en ny art af författarskap, i det han 1707 blifvit utgifvare af regeringens officiella tidning, "The gazette". I denna kunde han ej röra sig så fritt, som han ville. Han uppsatte därför en ny tidning, "The tatler" (12 april 1709—2 jan. 1711), som utkom tre gånger i veckan. Det är den första af de moraliska veckotidskrifterna, hvilka dock haft en föregångare i Defoes "The review". Utom nyheter erbjöd den äfven förströelseläsning, behandlande sociala och litterära företeelser i välskrifna "essayer", och utgör genom sin harmlösa humor och sina målningar af äkta engelska karaktärstyper och sin i berättelseform meddelade sunda, praktiska moral en föregångare till den borgerliga familjeromanen med dess skildringar af hvardagslifvets händelser. Tidningen utgafs under pseudonymen Isaac Bickerstaff, en figur, som Swift skapat. Framgången var lysande; orsaken till dess snara upphörande var troligen några satiriska artiklar mot ministern Harley, som hade till följd, att S. miste sin plats som utgifvare af "The gazette". Han hade därefter icke några politiska nyheter till sitt förfogande. Endast två månader efter att "The tatler" upphört, började S. emellertid en ny tidning, "The spectator", som vann ännu större ryktbarhet (mars 1711—6 dec. 1712), men där Addison, som redan medarbetat i "The tatler", spelade hufvudrollen. Efter dess upphörande utgaf S., för sista gången med Addison som medarbetare, "The guardian" (blott 176 nummer från mars 1713). Under de närmaste åren uppsatte han åtskilliga nya tidningar, än af politiskt, än af socialt innehåll, vanligen af kort varaktighet. Omedelbart efter "The guardian" uppsatte han "The englishman" (okt. 1713) för att störta toryministären; i febr. 1714 började "The lover", en moralisk veckoskrift, som efter ett par månader aflöstes af "The reader", riktad direkt mot toryorganet "The examiner". Därefter kommo i snabb följd "Town talk", "Tea table" och "Chit chat", med hvilka han icke hade någon framgång. Tre år senare uppsatte han den mest berömda af sina politiska tidningar, "The plebeian", som gaf anledning till en brytning mellan honom och vännen Addison. Hans sista tidning, "The theatre", utkom 1720. Dessutom skref han åtskilliga politiska flygskrifter öfver olika politiska frågor. Han var en ifrig whig och af ett ytterst stridslystet temperament. Han yrkade 1713 ifrigt på slopandet af Dunkerques fästning och uppgaf sin plats i stämpelkontoret samt lät invälja sig i parlamentet för att

genomdrifva sin åsikt. Ett ytterst häftigt tal, som han där höll (1714) angående den protestantiska arföljden (''The crisis''), gaf anledning till hans utvisning ur parlamentet. Till sitt försvar skref han den i biografiskt afseende intressanta *An apology for himself and his writings* (1714). Vid Georg I:s uppstigande på tronen nådde han högt anseende och öfverhopades med värdigheter (adlad 1715) och ämbeten. Af dessa senare indrogos dock några för hans uppträdande i en politisk fråga, men då Walpole 1721 kom till makten, insattes han åter i sina forna befattningar. Trots stora inkomster kunde den orolige, nyckfulle och slösaktige mannen aldrig få sin ekonomi att gå ihop, hvarför han 1724 flyttade från London och tillbragte sina sista år på sin hustrus gods i Wales, där han dog af följderna från ett slaganfall. Hans framställningssätt utmärkes genom godmodig humoristisk uppfattning, den öppenhet, hvarmed han gör läsaren till sin förtrogne, och den finkänslighet, med hvilken han tecknar kvinnan. Se G. A. Aitken, ''Life of R. S.'' (1889; innehåller äfven fullständig bibliografi), samt Aitkens uppl. af ''The tatler'' (1898—99) och S:s dramer (1903). J. M.

Steell [stī'l], Johns, engelsk skulptör, f. 1804 i Aberdeen, d. 1891, gjorde sig bemärkt genom en sedermera i Edinburgh rest kolossalstaty af *Alexander och Bucephalus* och blef, då han modellerat drottningen i kunglig skrud, utnämnd till skulptör ''to Her Majesty for Scotland''. Till hans förnämsta verk höra: *Walter Scotts staty*, utgörande en del af det öfver Scott resta monumentet i Edinburgh (se d. o., sp. 1359—60, fig. 1), ett monument i Glasgows katedral öfver *93:e höglandsregementet* och en i New York rest kolossal stod af *Robert Burns*. (G—g N.)

Steelton [stī'ltn], köping (*borough*) i nordamerikanska staten Pennsylvania, vid Susquehanna. 14,246 inv. (1910). Pennsylvania steel companys stora stålverk.

Steen [stēn], eg. ''sten , holländsk vikt = 3 kg., tidigare = 8 pond = 3,95 kg. eller mera sällan räknad = 6 pond.

Steen [stēn], Jan Havicksz, holländsk målare, f. omkr. 1626 i Leiden (vid sin inskrifning vid dess högskola 1646 uppgaf han sig vara 20 år) och begrafven där 1679, var son till en bryggare. Han uppgaf snart studierna vid födelsestadens universitet och vände helt sin håg till målarkonsten, i hvilken han — troligen redan tidigare — handleddes af den från Tyskland invandrade Nic. Knupfer och senare af landskapsmålaren Jan van Goyen, med hvars dotter Margareta han gifte sig. Ingendera af de båda lärarna tyckes dock på honom ha utöfvat något större inflytande. Förmodligen inhämtade han hos dem blott de tekniska grunderna — skulle man i hans ungdomsverk kunna spåra någon egentlig påverkan, skulle det vara från Jan Molenaer. Redan 1649 öfverflyttade S. till Haag, där han bodde till 1654, slog sig därpå ned i Delft, hvarest han arrenderade ett bryggeri, var 1661—69 verksam i Haarlem, men återvände sistnämnda år till Leiden, där han förut tidtals uppehållit sig och där han stannade till sin död. Denna ofta upprepade förändring af vistelseort synes vittna om ett ombytligt sinne, eller kanske härledde den sig från hans kreditorer — samtida dokument ådagalägga, att han var en klen hushållare och att han, trots sin stora flit och skicklighet som konstnär, måste söka biförtjänster som bryggare och värdshusvärd. S. försökte sig på bibliska, mytologiska och allegoriska ämnen, fastän kostymerna och iscensättningen voro samtidens; undantagsvis målade han äfven landskap, kyrkinteriörer, stadsvyer och stilleben, men framför allt var han genremålare och skildrade med bred humor och skarp iakttagelseförmåga sin tids seder och oseder, det holländska folklifvet i dess olika faser, den rike borgarens såväl som bondens och tiggarens, scener från skolan, verkstaden, köket, salongen, dop- och bröllopsfester, bilder från krogen, bland supbröder och kortspelare, i broderlig sämja eller i kif sinsemellan, anständiga musikunderhållningar i hemmet eller mindre anständiga på värdshuset, vid glasens klang och bland fala tärnor — såsom synes ett ganska rikhaltigt program, som han visste att oupphörligt variera. Men mästaren hör till de mest ojämna. Samtidigt med de utsöktaste, på det noggrannaste utpenslade taflor med ibland ända till ett 30-tal figurer, alla så liffullt återgifna, att de verka som porträtt, med varmtonigt ljusdunkel och gärna varmt gula eller röda färger i kostymerna, hvilken färgverkan stegras af reflexer från mässingskärl och förgyllda spegelramar, målar han under hela sin verksamhet — det är sålunda icke fråga om någon författets period — klumpigt och rått tillkomna dussintaflor i grumlig färg — väl sådana saker, som han i stunder af motgångar och nedslagenhet för brödets skull nödgades hopkludda. Men i sina bästa målningar framstår han som den störste holländske karaktärsskildraren och humoristen, som, ofta tangerande gränserna för det strängt taget passande, med ett sorglöst leende blottar modellens svagheter — en Hogarth och en Bellman på samma gång. Här kan blott uppräknas ett fåtal af de bästa bland hans arbeten, såsom *Självporträtt*, *Prinsjesdag* (fest med anledning af Vilhelm III:s födelsedag, 1672; se fig. 2), *S:t Nicolaesfesten* (familjetafla), *Papegojburen*, *Bondbröllop*, *Bagaren Oostward*, *Lustig familj*, *som musicerar*, *Den sjuka flickan*, alla i Amsterdams Rijksmuseum, *Jan Steens familj*, *Tandläkaren* och *Bryggeriinteriör* med lustigt samlif, i Haags museum, *Spel och slagsmål*, i Berlins och Münchens, *Den första sillen* (L'offre galante) i Bruxelles, *Simson i filistéernas händer*, i Antwerpens och Kölns, *Barndopet* och *I värdshusets trädgård*, i Berlins, *Alkemisten*, i Frankfurts, *Slagsmål mellan kortspelare*, i Münchens, *Fest i ett värdshus*, i Louvre, *Läkare på besök hos en ung fru*, i Petersburgs Eremitage, *Tidningsläsaren*, i Schwerins museum, o. s. v. I Sverige är mästaren bra företrädd. I Nationalmuseum ses ett tidigt arbete, *Hjärter äss* (Kortspe-

Fig. 1. Jan Steen. Efter ett självporträtt.

lare), på Skokloster ett *Vinterlandskap* i Isack van Ostades stil, inköpt för K. G. Wrangels räkning på en auktion i Haag 1651 jämte tre andra nu förningens utveckling i Danmark kan tillskrifvas hans inflytande. Han var 1875—85 äfven ordf. i undervisningsinspektionen för de lärda skolorna. E. Ebg.

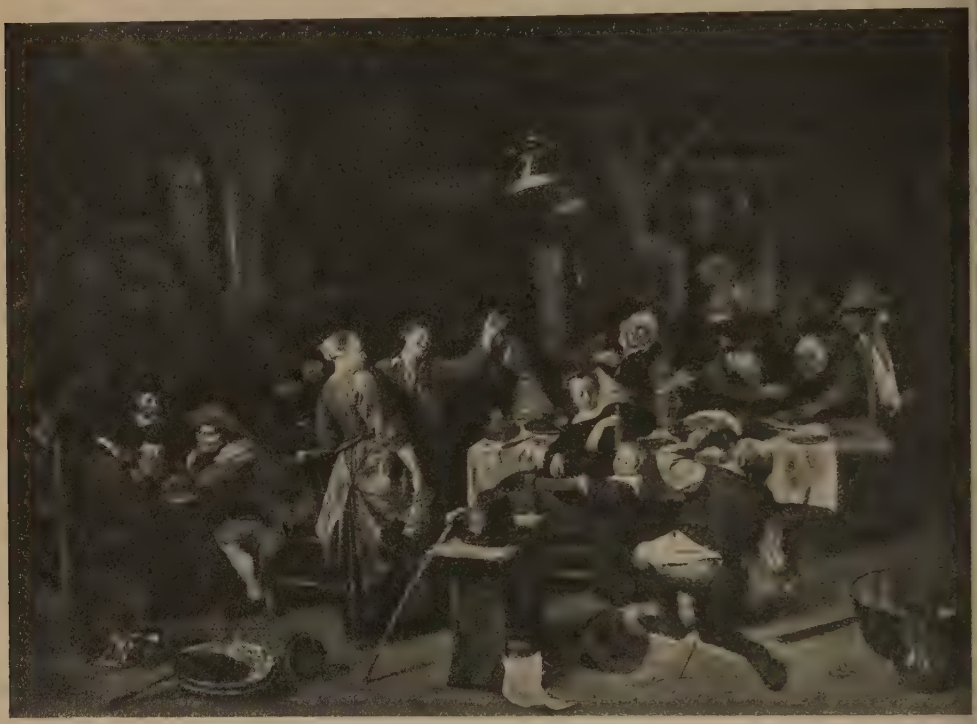

Fig 2. Jan Steens målning *Prinsjesdag.*

svunna arbeten af den då blott 25-årige artisten (*Hagars historia, Det feta köket* och *Det magra köket*), i wachtmeisterska samlingen på Vanås *Kavaljer, som räcker en ung dam en pipa*, i den på Kulla-Gunnarstorp den ypperliga framställningen af *Den förlorade sonens hemkomst* samt i Stockholms högskolas samling *Bonddans på en krog.* O. G—g.

Steen [stēn], Adolf, dansk matematiker, politiker, f. 7 okt. 1816, d. 10 sept. 1886, blef 1834 student samt 1839 polyteknisk kandidat och 1845 magister. Efter att ha deltagit som frivillig i 1848—49 års krig blef han 1850 lärare i matematik vid den polytekniska läroanstalten (1854—63 tillika anställd vid krigshögskolan) och 1861 dessutom professor vid universitetet. Redan 1848 tog han liflig del i den politiska rörelsen, invaldes 1849 med bondevännernas hjälp i folketinget samt bildade där i förening med H. E. Schack den s. k. intelligenta vänstern, men råkade snart som anhängare af det nationella programmet i stark opposition mot förstnämnda parti och utträngdes 1852 ur tinget. Han hade dock som utpräglad nationalliberal åter säte där 1854—58 och 1864—69. S. sökte 1881—85 med stor ifver främja försvarssaken. Jämte en serie goda läroböcker författade S. några vetenskapliga afh. om integral- och differentialräkning. Särskildt den matematiska undervis-

Steen [stēn], Johannes Vilhelm Christian, norsk statsman, f. 22 juli 1827 i Kristiania, d. 1 april 1906 i Voss prästgård, studerade klassiska språk, tog filologisk ämbetsexamen 1848, blef adjunkt vid Bergens katedralskola 1850 och lektor (''overlærer'') i Tromsö 1854 samt var rektor där sedan 1862 och i Stavanger 1866—91. Starkt gripen af 1848 års revolutionsidéer, blef han en af förgångsmännen i den frisinnade demokratiska och nationalistiska politik, som i början af 1850-talet grundlagts under Joh. Sverdrups ledning. 1854 var S. med om att som organ för denna liberalism uppsätta tidningen ''Bergensposten'', som han den första tiden redigerade. 1859—1900 tillhörde han stortinget, med undantag af perioderna 1874—76 och 1889—94, frånsedt den tid han var medlem af regeringen. Hans framstående duglighet och kunskapsrikedom beredde honom snart stort inflytande i stortinget. Redan

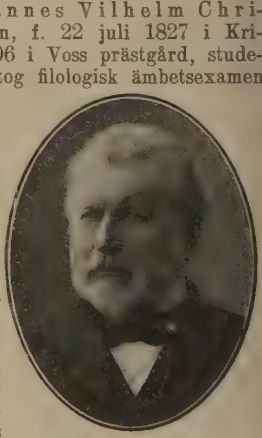

1859 deltog han i stiftandet af det nya, radikala partiets första parlamentariska organisation, Reformforeningen, hvars vice ordf. han blef. Efter hand fick han alla förtroendeuppdrag, som stortinget kunde ge: han var president i odelstinget 1871—81, senare alltid stortingets president, dessutom ordf. i eller led. af de viktigaste kommittéer, k. eller parlamentariska kommissioner samt deputationer (såsom den till tusenårsfesten för Norges rikes förening i Haugesund 1872, till kröningen i Stockholm 1873 m. fl.). Hans principfasthet, moraliska pondus, grundliga insikter, klokhet och försiktighet gåfvo partiet under hans ledning en fond af "bred trygghet". Då Joh. Sverdrup 1884 hade blifvit statsminister, var S. självskrifven som vänsterns ledare. 1887 fick han som sådan en förtroendeadress, undertecknad af den då samlade vänsterns 82 stortingsmän, och sedan 1891 var han ordf. i Norges venstreforening. Vid ministären Stangs afgång 23 febr. 1891 kallades S. att bilda en ny, parlamentarisk vänsterregering, och med honom som statsminister och chef för finans- og tolddepartementet utnämndes denna 6 mars s. å. Den gamla striden med Sverige om konsulatfrågan hade till följd, att ministären S. demissionerade redan 2 maj 1893. För andra gången var S. regeringschef från 17 febr. 1898 till 21 april 1902, då han aflöstes af O. A. Blehr och drog sig tillbaka från det offentliga lifvet. Genom enstämmigt stortingsbeslut 1907 uppställdes en bronsbyst af S. i stortingets församlingssal. Jämte det arbete för många och stora demokratiska, inre reformer, som S. under stortingstiden var med om att förbereda och genomföra, egnades 50 år af hans lif åt sträfvandena att ordna förhållandet till Sverige sålunda, att Norges fulla oafhängighet och självständighet inom unionens ram kunde tryggas. Denna riktning i S:s politik fick sin invigning under hans ifriga deltagande i arbetet på riksståthållarskapets upphäfvande på 1850- och 1860-talen och bar frukt i den af hans regering 15 dec. 1898 promulgerade (osanktionerade) lagen om norska flaggans befrielse från det 20 juni 1844 införda unionsmärket. K. V. H.

Steen [stēn], Aksel Severin, norsk meteorolog, f. 26 juni 1849 i Kristiania, d. där 11 maj 1915, realkandidat 1873, var sedan 1874 till sin död fast anställd vid norska meteorologiska institutet i Kristiania, där han 1900 blef souschef och 1913 H. Mohns efterträdare som direktör. S. var mer än någon den praktiska meteorologiens organisatör i Norge. Efter att ha utbildat sig till magnetiker förestod han 1882—83 den som led i de internationella undersökningarna upprättade norska meteorologiska polarstationen, hvars vetenskapliga stoff han använde i det af norska staten utgifna verket *Beobachtungsergebnisse der norwegischen polarstation Bossekop in Alten* (2 bd, 1887—88), hans hufvudarbete. S. var senare de norska polarexpeditionernas vetenskaplige konsulent i meteorologiska och magnetiska frågor och bearbetade det af dem samlade materialet i de stora reseberättelserna "The norwegian North polar expedition 1893—96, II, n:o VII: Terrestrial magnetism" (1901) och i "Report of the second norwegian arctic expedition in the 'Fram' 1898—1902, II, n:o VI: Terrestrial magnetism" (1907), hvarjämte han förberedde till utgifning resultaten af de jordmagnetiska undersökningarna under R. Amundsens nordvästpassage med "Gjöa" 1903—06 och sydpolsexpedition 1910—12. Betydelsefulla resultat af S:s forskningar äro dessutom nedlagda i bl. a. *The diurnal variation of terrestrial magnetism* (1904), *Havoverflatens temperatur ved Norges kyst* (i "Archiv for mat. og naturv.", 1908) och *Einige studien über die bewölkung* ("Meteor. zeitschr.", 1909). S. var 1888—97 ledare ("inspektör") för Kristiania arbetarinstitut ("arbeiderakademi") och 1910—15 ordf. i Det norske geografiske selskap. — Se J. F. Schroeter i jubileumsskriften "Meteorologien i Norge i 50 aar" (1917). K. V. H.

Steenberg [stēn-], Julius August, dansk sångare (tenor), f. 1830 nära Aarhus, d. 1911 i Köpenhamn, var 1856—88 anställd vid k. teatern där och uppbar förtjänstfullt sådana roller som *Josef i Egypten*, *Max* i "Friskytten", *George Brown* i "Hvita frun", *Sverkel* i "Liden Kirsten", hvarjämte han som romanssångare förträffligt tolkade Schubert, Schumann och Rob. Franz. Han var 1887—94 inspektör öfver k. teaterns elevskola. S. komponerade intagande romanser och utvecklade i några småskrifter sin musikaliska åskådning.

Steenbergen [stēnberchen], stad (del af kommunen S.-en-Kruisland) i nederländska prov. Nord-Brabant. 8,487 inv. (1909) i hela kommunen. J. F. N.

Steenbock [stēn-]. Se Stenbock.

Steengrachtgalleriet [stēn-], ryktbar, förr i Haag befintlig, men 1913 i Paris afyttrad privat konstsamling, som grundlades på 1700-talet af Johan Gualtherus van der Poort i Middelburg. Sedan 1823 var galleriet, som då egdes af direktören för Mauritshuismuseet, baron Johan Steengracht, och inrymdes i hans bostad, tillgängligt för allmänheten. Denne framstående konstälskare riktade galleriet med en mängd gamla verk af betydande värde, och efterträdaren ökade det med åtskilliga mera diskutabla, modernare arbeten. Hela den vackra, rikhaltiga samlingen, som var det sista af de forna holländska amatörkabinetten, måste emellertid efter jonkheer H. Steengrachts död säljas på offentlig auktion. Bäst och fylligast representerade voro flera af de holländske och flamske mästarna, såsom Rembrandt (hans *Batseba*, ett litet motstycke till samma tafla i Louvre, såldes för 1 mill. frcs till England), Adr. Brouwer (den ypperliga *Rökstugan* betingade ett pris af 426,000 frcs), G. Metsu, Ter Borch, P. de Hooch, Hobbema, J. v. Ruysdael, Cuijp, Rubens, van Dyck m. fl.

Stéenhoff [stēn-]. 1. Nikolaus Johan S., präst, öfversättare. Se Cervin-Stéenhoff. — 2. Helga Frideborg Maria (Frida) S., den föregåendes sonhustru, författarinna, f. 11 dec. 1865 i Stockholm, dotter till komminister K. B. F. Wadström (se denne), gift 1887 med provinsialläkaren G. J. V. Stéenhoff, son till N. J. Cervin-Stéenhoff (se denne), genomgick flickskola och teknisk skola i Stockholm samt läroverk i Neuchâtel och studerade målning inom- och utomlands. Fru S. har författat flera skådespel af i allmänhet utpräglad tendentiös hållning (*Lejonets unge* 1896, 3:e uppl. 1906, det ojämförligt bästa, sceniskt verksamt; *Sin nästas hustru*, 1898; *Ärkefienden*, 1900, mot katolska kyrkan; *Stridbar ungdom*, 1907; *Den vita duvans samfund*,

1908; *Den smala vägen*, 1910; *Kärlekens rival*, 1912), romaner (*Det heliga arfvet*, 1902; *Öknen*, 1904) samt ett stort antal ströskrifter i feministisk och radikal anda (*Feminismens moral*, 1903; *Humanitet och barnalstring*, 1906; *Teatern och lifvet*, 1910, m. fl.) och några romantiserade scener från K. B. Wadströms strid mot slafveriet, *Ljusa bragder och mörka dåd* (1915). Hon har tagit liflig del i den kvinnliga rösträttsagitationen och i flera humanitära samtidsrörelser.

Steenkerken [stēn-] l. Steenkerque [stenkä'rk], by i belgiska prov. Hainaut, vid floden Naasee. 604 inv. (1905). 3 aug. 1692 blef en fransk här under marskalken af Luxembourg angripen vid S. af en spansk-holländsk-tysk armé under Vilhelm III af England. Efter en 7 timmars strid måste den senare draga sig tillbaka.

Steensen [stēn-], Niels. Se Steno, N.

Steenstrup [stēn-], Poul, norsk bergmästare, f. 10 dec. 1772 i Danmark, d. 9 okt. 1864 i Kongsberg. Då Kongsbergs silfververk 1805 nedlades, upprättade han där för norska staten ett militärt ylle- och linnefaktori och för egen räkning ett stålverk, blef bergmästare 1811, anlade på uppdrag af Kristian Fredrik, 1814, Kongsbergs vapenfabrik, som han förestod till 1824, blef bergmästare i västanfjällska Norge 1831 och var 1833—39 direktör för det återupptagna silfververket i Kongsberg. S. representerade denna stad 1814 i riksförsamlingen på Eidsvold, där han tillhörde självständighetspartiet, och i stortinget 1814 och 1824. Byster af honom aftäcktes 20 mars 1914 på silfververkets område och 17 maj s. å. på en offentlig plats i Kongsberg. — Se "Kongsberg vaabenfabrik 1814—1914" (1914). K. V. H.

Steenstrup [stēn-], dansk släkt af framstående vetenskapsmän. 1. Johannes Japetus Smith S., naturforskare, f. 8 mars 1813, d. 20 juni 1897, student 1832, genomreste 1839—40 Island på offentligt uppdrag, blef 1841 lektor i mineralogi och botanik vid Sorö akademi och 1845 professor i zoologi vid Köpenhamns universitet. 1848 blef han en af direktörerna för k. naturhistoriska museet och efter dess förening med universitetets samling 1864 ordf. i museirådet samt fick den nya museibyggnaden uppförd och inredd 1867—70. 1867 erhöll han titeln etatsråd. 1866—78 var han sekreterare i Videnskabernes selskab och tog 1885 afsked från sina ämbeten. Han var 1849—85 ordf. i Naturhistorisk forening och sedan 1876 led. af Carlsbergfondens styrelse. 1857 blef han led. af sv. Vet. akad. och kreerades 1868 till hedersdoktor vid Lunds universitet. Redan 1837 vann han för afh. *Geognostisk-geologisk undersögelse af skovmoserne Vidnesdam- og Lillemose i det nordlige Sjelland* Videnskabernes selskabs guldmedalj (afh. tr. 1841 i samfundets skrifter) och 1838 universitetets för afh. om *Forskjellen paa fuglenes træk og fiskenes vandringer*. Den förstnämnda skriften blef grundläggande för alla senare mossundersökningar och beredde honom plats i Videnskabernes selskab 1842; men hans anseende som forskare befästes genom hans hufvudarbete, *Om fortplantning og udvikling gjennem vexlende generationsrækker* (1842; öfv. till ty. s. å., till eng. 1845; jfr Fortplantning, sp. 942, och Lovén, sp. 1182). Däremot lyckades ej S. vinna anslutning för sin åsikt, att dubbelt kön ej kan finnas hos en och samma individ af de lägre djurarterna (*Undersögelser over hermaphroditismens tilværelse i naturen*, 1845), men bidrog dock till denna teoris skarpare utformning och närmare fixering. 1848—55 företog S. tills. med Worsaae och Forchhammer geologisk-antikvariska undersökningar, som ledde till upptäckten af "kjökkenmöddinger" — om äran härför närmast bör tillskrifvas S. eller Worsaae, är omtvistadt —; för S. inledningen till en lång följd af forskningar om de djur, som fordom lefvat i Danmark, men senare dött ut (garfågeln, uroxen, bäfvern m. fl.), af hvilka lämningar påträffats). Hit höra afh. *Et blik paa natur- og oldforskningens forstudier* (1862) och *Törvemosernes bidrag til kundskab om landets forhistoriske fauna* (1870) samt *Kjökken-möddinger* (1886). Hans egentliga zoologiska arbeten hade särskildt behandlat bläckfiskar och parasitkräftor, men eljest rört sig om mångahanda spörsmål; tyvärr fortsattes de ofta ej så, att de nådde definitiv afslutning. Likaledes sökte han belysa flera problem på områden, där historia och naturvetenskap mötas. Så i afh. om *Sömunken under Kristian III* (1854), där han bevisar, att sjömunken var en stor bläckfisk, om *Harald Haardraades tog til Limfjorden* (1875), *Zeniernes reiser i Norden 1391—1405* (1883) m. fl. Emedan han polemiserade mot Worsaaes tudelning af stenåldern, sökte han i ett par större afhandlingar, *Yak-Lungta-bracteaterne* (1893) och *Det store sölvfund ved Gundestrup* (1895), påvisa en urgammal förbindelse mellan Norden och det inre af Asien. S:s inflytande på vetenskapens utveckling har varit lika stort som mångsidigt, om än hans benägenhet för hypoteser stundom fört honom vilse. 1898 restes hans byst framför universitetsbyggnaden i Köpenhamn.

2. Mathias Georg Gotthilf S., den föregåendes broder, författare, f. 22 juli 1822, d. 13 okt. 1904, blef 1845 teol. kandidat och vann 1854 filos. doktorsgrad på afh. *Historisk-kritisk oversigt over forsögene paa at give en historiens filosofi*; detta blef hans enda större arbete. Däremot redigerade han 1855—68 "Dansk maanedsskrift" (28 bd) och öfvertog 1866 som ordf. i Udvalget for folkeoplysnings fremme utgifningen af folkskrifter (inalles 263). Han var 1876—88 statens folkhögskolinspektör och gjorde 1886 ett djärft och välskrifvet inlägg mot de klagomål, som, närmast af politiska skäl, riktades mot folkhögskolornas undervisning.

3. Knud S., de föregåendes brorson, geolog, f. 7 sept. 1842, d. 1 april 1906, blef 1863 farmakologie kandidat och var 1866—89 assistent vid Köpenhamns universitets mineralogiska museum. Sedan 1871 företog han 9 resor till Grönland och gjorde många grundliga forskningar samt betydande samlingar af växtpetrifikat (beskrifna af schweiza-

ren O. Heer i "Flora fossilis arctica", VII, 1883). S. bevisade 1875, att de stora järnblock, som Nordenskiöld funnit på ön Disko och betecknat som meteorstenar, tvärtom voro telluriskt nickelhaltigt järn i basalten, och blef därigenom ryktbar i vida kretsar. 1883 författade han *Bidrag til kendskab til bræerne og bræ-isen i Nord-Grönland*. 1889 blef han anställd vid Danmarks geologiske undersögelse, men skildes 1897 från sin befattning, närmast därför att hans vetenskapliga rastlöshet förledde honom att slå in på bivägar, hvilket försinkade det regelrätta arbetet; dock lyckades han påvisa "klitternes vandring" (i ett arbete härom 1894). S. å. blef S. hedersdoktor, 1896 led. af Kommissionen for Grönlands geologiske och geografiske undersögelse och 1902 led. af Videnskabernes selskab.

4. Johannes Christoffer Hagemann Reinhardt S., son till S. 1, historiker, f. 5 dec. 1844 i Sorö, blef juris kandidat 1869 och juris doktor 1882 samt var 1882—1916 professor i historia vid Köpenhamns universitet. Han har i synnerhet slagit sig på studiet af den äldre medeltiden och danska folkets inre utveckling. Han har utgett *Studier over kong Valdemars jordebog* (1873, med upplysningar om landets förvaltning på 1200-talet), det omfattande verket *Normannerne* (4 bd, 1873—82), *Den danske bonde og friheden* (1888; 3:e uppl. 1912), *Historieskrivningen i Danmark i det 19. aarh.* (1889) och *Vore folkeviser fra middelalderen* (1891) samt har skildrat forntiden och den äldre medeltiden (till 1241) i "Danmarks riges historie" (I, 1904). Men dessutom har han författat en serie viktiga uppsatser, ang. Danmarks inre förhållanden, i "Hist. tidsskr.": *Vornedskabet hos den danske bonde, Fæstebondens retsforhold i ældre tid, Nogle undersögelser om guders navne i de nordiske stedsnavne, Nogle bidrag til vore landsbyers og bebyggelsens historie* m. fl., vidare *Danmarks sydgrænse og herredömmet over Holsten 800—1100* (1900) och *Venderne og de danske för Valdemar den stores tid* (s. å.). Några spridda uppsatser har han samlat i *Fra fortid og nutid* (1892), hvarjämte han utgett öfversikten *Etnografien* (1902), *Navnebog* (s. å.; 2:a uppl. 1903, jämte V. Dahlerup), *De danske stednavne* (1908), *Indledende studier over de ældste danske stednavnes bygning* (1909) och *Statsrettens udvikling gjennem tiderne og nutidens statsforfatninger* (1916) m. m. S. blef 1882 led. af Videnskabernes selskab och af Selskabet for fædrelandets historie samt är led. af Vitt. hist. o. ant. akad. (1898), af Vet. o. vitt. samh. i Göteborg (1900), af Vet. soc. i Uppsala (1902), af Fysiogr. sällsk. i Lund (1905) och af Vet. akad. (1913). 1900 blef han hedersdoktor i Lund. Sedan 1897 är han ordf. i Dansk historisk forening. S. har nitälskat mycket för närmare samarbete mellan de nordiska universiteten samt för förbindelsen med de franska universiteten. 1—4. E. Ebg.

Steenwijck [stēnvejk], Hendrik van S. d. ä., flamsk arkitekturmålare, f. omkr. 1550 i Steenwijk, d. omkr. 1603 i Frankfurt a. M., elev af Hans Vredeman de Vries i Antwerpen, lämnade tidigt fosterlandet och begaf sig till Tyskland. Han var en mycket produktiv konstnär och målade med förkärlek interiörer af gotiska kyrkor. — Hans son, Hendrik van S. d. y., likaledes arkitekturmålare, f. 1588 i Frankfurt a. M., flyttade tidigt till Antwerpen, men begaf sig 1629 till London, där han förmodligen dog. O. G—g.

Steenwijk [stēnvejk], stad och förr fästning i nederländska prov. Overijssel, vid järnvägen Zwolle—Leeuwarden och genom en kanaliserad å förenad med Blakzijl (14,5 km.) vid Zuiderzee. 6,090 inv. (1909). Treklassig borgarskola. J. F. N.

Steenwinkel [stēn-], dansk, från Belgien härstammande konstnärssläkt, hvars medlemmar under ett helt århundrade utöfvade inflytande på Danmarks konst i olika riktningar. Hans S. 1. Johannes de Embde, byggmästare, f. i Antwerpen, d. 1601 i Halmstad, inkallades 1576 till Danmark af Tyko Brahe för att på Hven uppföra *Uranienborg*, som han fullbordade 1580. Från 1581 var han kungl. byggmästare, och från 1592 ledde han uppförandet af fästningsverk i de danska landskapen ö. om Öresund. Han var en ansedd och duktig byggmästare. — Hans son Hans S., f. 1587 i Köpenhamn, d. 1639, var faderns lärjunge och från 1619 kungl. byggmästare. Han var äfven målare och bildhuggare. Bland hans byggnadsarbeten må nämnas *Börsen* och *Trinitatiskyrkan* i Köpenhamn. — Af hans bröder var Morten S., f. 1595 i Varberg, d. 1646 i Köpenhamn, porträttmålare, och Lorens S., d. 1619, stenhuggare (bildhuggare). — Till denna släkt hör säkerligen äfven ingenjören Ole S., som med Gerner, Rostgaard och Tuxen deltog i planen till Kronborgs återeröfring i kriget med Sverige, men blef, då planen röjdes, fängslad af svenskarna och afrättad (1659). Vidare en tredje byggmästare, Hans S., som säkert var son eller brorson till Hans S. d. y. och dog omkr. 1700. Han byggde den vackra, numera nedrifna *Nörreport* i Köpenhamn och arbetade på det hela mycket för Kristian V. Samma släktled tillhör målaren Anton S., som från 1670 var kungl. konterfejare och dog 1688. Ph. W.*

Steeple-chase [stī'pltʃēıs], eng. (eg. "kyrktornslöpning"), *sportv.*, kapplöpning öfver omväxlande slag af hinder. Om hinderridt se Kapplöpning (där uppfodvet till benämningen steeplechase anges å sp. 877). Om hinderlöpning till fots se Löpning. B. C—m.

Steepler [stī'plə] l. Steeple-chaser [stī'pltʃēısə], eng., *sportv.*, en kapplöpningshäst, som är afsedd särskildt för täflingar på hinderbana (se Kapplöpning). B. C—m.

Steer [stīə'], Philipp Wilson, engelsk målare, f. 1860 i Birkenhead nära Liverpool, studerade vid akademien i Gloucester och i Paris för Cabanel och har sedan varit verksam i London. Han målar såväl landskap och stadsbilder som porträtt och figurer i interiörer med skickligt be-

lysningsstudium: *"Jonquils", Spegeln, Den röda klänningen.* G—g N.

Steevens [stī'vnś], George Warrington, engelsk krigskorrespondent, f. 10 dec. 1869 i Sydenham invid London, d. 15 jan. 1900 i Ladysmith, blef 1893 fellow vid Pembroke college i Oxford, egnade sig s. å. åt tidningsmannabanan och var från 1896 "flygande" korrespondent åt den då nyuppsatta tidningen "Daily Mail". S. samlade i bokform några af sina på grund af hans åskådliga berättarkonst mycket uppmärksammade korrespondensserier (*With the conquering turk*, 1898, *With Kitchener to Khartum*, 1899, m. fl.). Han sändes hösten 1899 till Syd-Afrika, följde Whites armé som krigskorrespondent under boerkriget, inneslöts med denna i Ladysmith och föll under belägringen offer för en farsot. Hans korrespondenser från boerkriget föreligga i den postumt utgifna samlingen *From Capetown to Ladysmith* (1900). V. S—g.

Stefan (lat. *Ste'phanus*), namn på nio påfvar. — 1. S. I, biskop i Rom omkr. 254—257, försvarade kättares dop emot Cyprianus m. fl. biskopar och arbetade för att göra den romerska traditionen bindande för hela kyrkan. Kanoniserad. — 2. S. II, påfve 752—757, historiskt betydande genom sin ställning till frankerna och Kyrkostatens grundläggning 754 (se Kyrkostaten, sp. 516). — 3. S. III, 768—772, höll en synod i Lateranen 769 med beslut mot den grekiska bilddyrkan och med nyordning af påfvevalen (ingen lekman, valen blott genom den romerska klerus). — 4. S. IV, 816—817, ställde sig under den frankiske konungen Ludvig den frommes beskydd. — 5. S. V, 885—891, krönte hertig Guido af Spoleto till kejsare. — 6. S. VI, 896—897, lät uppgräfva en af sina företrädares, Formosus', lik och kasta det i Tiber, men blef därför under ett uppror fängslad och strypt. — 7. S. VII, 929—931, och 8. S. VIII, 939—942, voro båda h. o. h. beroende af sina älskarinnor Teodora och Marozia. — 9. S. IX, 1057—58, broder till Gottfrid af Lothringen, ifrade för celibatets genomförande och uppgjorde planer för normandernas fördrifvande ur Italien; han lät ock patarian (se Patarener) resa sig i norra Italien. Hans regering var en förpostfäktning till påfvedömets kamp mot tyska kejsardömet. (Hj. H—t.)

Stefan 1. Staffan (lat. *Stephanus*), Hälsinglands apostel, hette enligt Adam af Bremen egentligen Stenfi eller Simon samt sändes af den bremiske ärkebiskopen Adalbert (1043—72) som missionsbiskop till Hälsingland, där han predikade med framgång. Så långt Adam. Folktraditionen i Hälsingland vet att berätta, att han, då han dristade att nedbryta afgudatempel och bildstoder, måste fly för de uppretade hedningarna. Dessa upphunno honom emellertid och dödade honom på Ödmorden, vid Tynnebro å. Martyrens lik begrofs i Norrala, där ett litet kapell utmärker platsen. En länge gängse och vidt utbredd teori, som sätter S. i sammanhang med "staffansskedet" och "staffansvisorna", har visat sig ohållbar. Se därom Staffansvisor.

Stefan, den förste ärkebiskopen i Uppsala (födelseåret okändt), d. 18 juli 1185. När den påflige legaten Nikolaus Breakspear 1152 besökte Sverige, var det hans afsikt att medverka vid upprättandet af ett självständigt svenskt ärkebiskopsdöme, i likhet med hvad som nyss skett i Norge. Den politiska situationen omöjliggjorde emellertid planernas förverkligande. Konung Sverker hade att kämpa mot en medtäflare om makten. Till mötet i Linköping hade därför kyrkomän från de delar af landet, som behärskades af upprorspartiet, hvilket synes ha varit mindre gynnsamt stämdt mot kyrkliga kraf, icke velat eller icke kunnat komma. Legaten öfverlämnade det oanvända palliet

Ärkebiskop Stefans sigill (på det äldsta bevarade, i Sverige skrifna pergamentbref).

till ärkebiskop Eskil af Lund, hvilket blef af stor betydelse för framtiden. Ur striderna efter Erik den heliges död framgick Karl, Sverkers son, som Sveriges konung. Följande traditionen inom sin släkt, understödde han den för gregorianska ideal kämpande fraktionen inom kyrkan, i första hand cisterciensorden. 1164 afsändes till påfven Alexander III, som då uppehöll sig i Sens i Frankrike, en beskickning, som skulle frambära supplikér om upprättandet af ett svenskt ärkebiskopssäte. Medlem af denna beskickning var S., en cisterciensmunk från Alvastra, då korad till biskop i Uppsala. Hans nationalitet är okänd. Antagligen var han icke svensk. (En senare tradition har gjort honom till engelsman.) Situationen var gynnsam för beviljande af svenskarnas begäran. Vid påfvevalet 1159 hade de kejserligt sinnade uppsatt en motpåfve. Den högkyrklige Alexander hade flytt till Frankrike, och den katolska världen var delad i tvenne partier. Med glädje måste Alexander se den svenska beskickningen, ty den innebar Sveriges anslutning till honom. I Sens befann sig för tillfället den ofvannämnde ärkebiskop Eskil, landsflyktig på grund af sin anslutning till Alexander. Honom gaf påfven uppdraget att inviga S. till ärkebiskop af Uppsala, det svenska väldets gamla politiska och religiösa centrum. Härigenom upprätthölls allt fortfarande det danska primatet öfver den svenska kyrkan. Invigningen egde rum en söndag i augusti (möjligen 3 aug.) 1164. Ett

fundationsdokument upprättades. Likaledes aflät påfven en skrifvelse till de svenske biskoparna med riktlinjer för deras kyrkliga verksamhet. Den nye ärkebiskopen fick icke länge verka ostördt och med framgång. Det sverkerska väldet tog ett hastigt slut 1167. De följande af strider upptagna åren var S. i politisk verksamhet i Danmark och Norge i de högkyrkliga idealens och det sverkerska partiets intressen. Omkr. 1173 stod dock Knut Eriksson som obestridd härskare i Sverige, och S. måste bekväma sig till samarbete med honom. Resultatet af hans sträfvanden för den honom åliggande uppgiften att göra de gregorianska kyrkotankarna hemmastadda i Sverige var vid hans död icke hvad hans första år lofvat. — Hans verksamhet för öfrigt känner man icke mycket till. Antagligen har han inrättat ärkestiftets domkapitel af regulära kaniker. För den medeltida nationella utvecklingen blef emellertid den svenska kyrkoprovinsens enhetliga organisation af stor betydelse. S. begrofs bland sina klosterbröder i Alvastra. Se K. B. Westman, "Den svenska kyrkans utveckling från S:t Bernhards tidehvarf till Innocentius III:s" (1914), och N. Söderblom, "Ärkebiskop Stefans invigning i katedralen i Sens" (i "Kyrkohist. årsskr.", 1914). E. M. R.

Stefan, furstar.

1. S. (eng. *Stephen*), S. af Blois, *engelsk* konung, f. omkr. 1097 i Blois, d. 1154, var son till Stefan, grefve af Blois, och Adela, Vilhelm Eröfrarens dotter. I besittning af grefskapen Mortain och Boulogne, var han en af Normandies mäktigaste baroner. Ehuru han svurit att understödja sin kusin kejsarinnan Matildas och hennes omyndige sons, sedermera Henrik II:s, tronföljd i England, lät han vid Henrik I:s död (1135) välja sig själf till konung och betryggade detta val genom att utfärda nya privilegier, särskildt för prästerskapet, och därigenom köpa sig ett erkännande från påfven Innocentius II. Men redan 1136 utbröt uppror i England, och 1137 nödgades S. i Normandie kämpa mot Matildas andre gemål, Gottfrid af Anjou. Genom att omge sig med främlingar och inkräkta på kyrkans makt framkallade han starkt missnöje, och, då Matilda landsteg i södra England (sept. 1139) och vann stöd af sin halfbroder Robert af Gloucester, utbröt ett förhärjande inbördes krig, som varade i fjorton år. S. blef 1141 tillfångatagen vid belägringen af Lincoln castle, men lyckades s. å. bli utväxlad mot den likaledes fångne Gloucester. Sedan växlade krigslyckan gång på gång i kampen mellan S. och Matilda, allt under det att anarkien i landet och stormännens självsvåld oerhördt tilltogo. Till sist beslöt sig S., sedan hans äldste son, Eustace, 1153 aflidit, att uppge striden om kronan och ingick s. å. i Winchester med Matildas son Henrik en förlikning, enligt hvilken S. skulle behålla kronan, men erkänna Henrik som sin efterträdare. S. afled inom kort under den kamp för anarkiens utrotande han och Henrik gemensamt påbörjat efter förlikningen. Han var tapper som krigare, men klen fältherre och statsman. Jfr K. Norgate, "England under the Angevin kings", I (1887), J. H. Round, "Geoffrey de Mandeville, a study of the anarchy" (1892), O. Rössler, "Kaiserin Mathilde" (1897), och H. W. C. Davies, "The anarchy of Stephen's reign" (i "English historical review", 1903).

2. S., *moldauiska* furstar. Se Moldau, sp. 826.

3. S. (po. *Stefan*), S. Báthory, *polsk* konung. Se Báthory 5.

4. S. (serb. *Stevan*), *serbiska* härskare. S. var namnet på ett stort antal serbiska regenter under medeltiden (se Serbien). Bland dem äro särskildt att märka: a) S. Ne'manja, som genom en revolution (omkr. 1170) blef härskare ("storzjupan") i Serbien, hvars gränser han under upprepade fejder med Bysantinska riket lyckades utvidga åt olika håll; han abdikerade 1196 och blef under namnet Simeon munk på Athos, där han grundlade klostret Chilandar och dog 1199 eller 1200. — b) S. den förstkrönte, den föregåendes son, härskare 1196—omkr. 1228, kröntes 1217 till Serbiens konung och upprättade 1219 ett eget serbiskt ärkebiskopsdöme. Äfven han aflade före sin död klosterlöftet under namnet Simeon. — c) S. Dusjan, konung 1331—55. Se Dusjan och Serbien, sp. 144.

5. S., ung. *Istvan* [i'ʃtvän], konungar af *Ungern*, tillhörande den arpadska ätten. — a) S. I den helige, Ungerns förste konung, f. 975, d. 20 aug. 1038 i Gran, var son af hertig Geisa (se denne), hette eg. Vajk och döptes mellan 985—990 med namnet S. Han efterträdde 997 sin fader. Han arbetade nitiskt för kristendomens införande, nedslog det mäktiga hedniska partiet, uppträdde själf som apostel samt upprättade flera biskopsstift och kloster. Han antog konunganamnet, och till belöning för sitt kristna nit erhöll han år 1000 af påfven Sylvester II titeln "apostoliskt majestät" och en konungakrona, den ännu bevarade "S:t Stefans-kronan" (se Krona, sp. 7, fig. 11), med hvilken han kröntes i aug. 1001. Se vidare Ungern (Historia). S. var förmäld med hertig Henrik II:s af Bajern dotter Gisela, syster till kejsar Henrik II, och hade med henne en son, Imre (Emerich), som dog före fadern. Till sin efterträdare bestämde han därför sin systerson Pietro (se Orseolo 4), som konung Peter I. S. begrofs i den af honom grundlagda basilikan i Stuhlweissenburg, kanoniserades 1087 och är Ungerns skyddspatron. (Hans dag är 20 aug.) Hans staty är rest i Budapest. Se J. Karácsonyi, "Stefan den heliges historia" (på ungerska 1904) — b) S. II, 1116—31, son till konung Koloman, var en lättsinnig och grym furste. Hans regering oroades af inre uppror samt krig med grannstaterna. — c) S. III, 1161—72, son till konung Geisa II, kämpade om kronan med sin af bysantinske kejsaren understödde farbroder S. IV, hvilken dog 1164. — d) S. V, 1270—72, son till konung Bela IV, förde ett olyckligt krig med konung Ottokar af Böhmen och dog på ett fälttåg mot Serbien.

1. V. S—g. 4. H. B—n.

Stefan, Joseph, österrikisk fysiker, f. 1835 i S:t Peter i Kärnten, d. 1893 i Wien, blef 1863 professor i fysik i Wien och 1866 tillika direktor vid det fysikaliska institutet där. S. gjorde viktiga undersökningar rörande ljusets interferens och dubbelbrytning samt polarisationsplanets vridning i kvarts. om ljudets fortplantningshastighet i gaser och i fasta kroppar, om vätskors afdunstning och salters

lösning i vatten, om gasernas diffusion och värmeledningsförmåga, hvarvid han på experimentell väg bekräftade den moderna gasteorien, samt lagarna för de elektrodynamiska företeelserna och induktionen. Af grundläggande betydelse äro S:s undersökningar om lösta kroppars diffusion i vätskor och den af S. funna Stefans (Stefan-Bolzmanns) lag (se därom Strålning), enligt hvilken den totala energistrålningen från en svart kropp är proportionell mot fjärde potensen af dess absoluta temperatur, d. v. s. temperaturen räknad från —273° C. (se Fysik, sp. 157, och Lummer, O.). S. A—s.

Stefanas var tillika med sitt husfolk den förste hedning, som Paulus säger sig ha omvändt och döpt i Korint, och aposteln ger dem det vittnesbördet, att de "hängifvit sig åt de heligas tjänst". Då Paulus affattade 1 Kor., befann sig S. jämte ett par andra som församlingens sändebud hos honom (1 Kor. 1: 16; 16: 15 ff.). E. S—e.

Stefan-Bolzmanns lag, *fys.* Se Strålning.

Stefani(a), försvenskad form för Stéphanie (se d. o.).

Stefani sjön, Stephaniesjön. Se Bassonarok.

Stefanit, *miner.*, i små taflor rombiskt kristalliserande silfverantimonsulfid af sammansättningen $Ag_5 SbS_4$, eller $5 Ag_2 S, Sb_2 S_3$. A. Hng.

Stefan Mali. Se Montenegro, sp. 998.

Stefano, Francesco di, målare. Se Pesellino.

Stefanomēter (af grek. *ste'fanos*, krans, och *metrēi'n*, mäta), *fys.*, *meteor.* Se Stefanoskop.

Stefanos [-nås]. Se Mjölkmjöl.

Ste'fanos från Alexandria, östromersk matematiker och filosof under kejsar Herakleios (610—641), var lärare vid högskolan i Konstantinopel, föreläste geometri, aritmetik, astronomi och musik och skref åtskilligt, bl. a. en kommentar till Aristoteles. Man har äfven uppgett S. som författare af åtskilliga apokryfiska arbeten. Jfr H. Usener, "De Stephano Alexandrino commentatio" (1880). J. C.

Ste'fanos från Bysantium, grekisk geograf på 400-talet, skref under titeln *Ethnica* en geografisk ordbok, som tillika innehöll historiska och mytologiska uppgifter. Af densamma återstå endast två fragment och ett utdrag, verkställdt af grammatikern Hermolaos, hvilka publicerats af Westermann (1839), Meineke (1849) m. fl.

Stefanoskop [-skåp; af grek. *ste'fanos*, krans, och *skopēi'n*, se], *fys.*, *meteor.*, kallas en af Delezenne konstruerad apparat för att observera de kransar (små gårdar), som visa sig omkring solen, äfven då de till följd af solens bländande sken ej kunna ses med blotta ögat. Apparaten består af ett rör, i hvars botten befinna sig flera färgade glas, hvilka genomsläppa blott en enda färg, t. ex. rödt eller blått, och därigenom betydligt försvaga det direkta solljuset. För att af detta instrument göra en stefanometer, d. v. s. ett medel för att mäta kransarna, behöfver man endast täcka en del af glaset med nikt. Man ser då samtidigt de kransar, som frambringas af det fina niktpulvret, och de i molnen bildade små gårdarna. Genom jämförelse mellan diametrarna i dessa bägge slag af ringar finner man förhållandet mellan vattendropparnas storlek i molnet och niktpartiklarnas dimensioner, ty ringarnas diametrar äro omvändt proportionella mot storleken af de partiklar, hvari de bildas. Men niktpartiklarnas diameter kan uppmätas med mikroskopet. Genom dylika mätningar har man funnit partiklarna i dimma i allmänhet ha större dimensioner om vintern än om sommaren. Deras diameter fann Kämtz i jan. uppgå till 0,027 och i juli endast till 0,0169 mm. R. R.

Stefans kapell, äfven kalladt Stefanskyrkan, ett efter ritningar af K. Möller uppfördt,

1904 fullbordadt kapell (se fig.) inom Johannes församling (se d. o.) i Stockholm.

Stefanskronan, Ungerns konungakrona. Se Krona, sp. 7. — Stefanskronans länder, Ungerska monarkien.

Stefans lag, *fys.* Se Strålning.

Stefansorden, Sankt, ungersk orden. Se Ordnar, sp. 840.

Stefánsson, Jón, isländsk allmogeförfattare, f. 1850, mest känd under pseudonymen Þorgils gjallandi, har utan att ha åtnjutit någon högre undervisning på egen hand utbildat sig till en af de mera betydande isländska novellisterna i vår tid, dock utan att därför uppge sin hufvudsakliga sysselsättning: att odla sin jord. Redan hans första berättelser, *Ofan úr sveitum* (Uppifrån bygderna; 1892), röjde otvungen och lefvande skildringsförmåga, träffsäker, men icke elak satir och djup moralisk känsla. Bredare lagd är novellen *Upp við fossa* (Uppe vid forsarna; 1902), en trogen och åskådlig teckning af allmogelifvet i förf:s nordöstisländska hembygd, med ett inslag af olycklig kärlek och en allvarlig äktenskapskonflikt. S. visar sig här liksom förut som en god kännare och trogen skildrare af själslifvet, särskildt slitningarna mellan plikt och känsla; men kompositionen är okonstnärlig: helhet och afslutning saknas, berättelsen gör mest intryck af brottstycke. S. har i tidskrifter utgett andra berättelser, hvaraf särskildt de båda häst-novellerna *Móa-Móra* (Det torfbruna stoet) och *Fölskvi* (Gråskymmeln) göra djupt och starkt intryck. R. N—g.

Stefánsson, Vilhjálmur, amerikansk polarfarare, f. 3 nov. 1879 i Canada af isländska föräldrar, begaf sig sommaren 1906 till Mackenzieflodens mynning för att sammanträffa med den Mikkelsenska expeditionen (se Mikkelsen E.), men nödgades, då denna aldrig lyckades komma så långt österut, där öfvervintra bland eskimåerna, hvarigenom han emellertid vann god kännedom om dessas språk och lefnadssätt. Med understöd af amerikanska vetenskapliga institutioner begaf han sig redan 1908 ut på en ny, fyraårig etnografisk forskningsexpedition till kontinentens nordkust, där längsta tiden tillbragtes i området kring Coronationgolfen. Där träffade han flera eskimåstammar, som aldrig varit i beröring med hvita, och hemförde från dem ett rikt material; särskild uppmärksamhet väckte hans upptäckt af jämförelsevis "blonda" eskimåer, i hvilka han trodde sig se afkomlingar af de gamle nordborna på Grönland, en åsikt, som dock i hög grad tarfvar bevis. Sin färd har han skildrat i *My life with the eskimos* (1913). 1913 begaf sig S. ut på en ny, vida mera omfattande expedition till samma trakter, från hvilken han ännu icke återkommit. Expeditionen hade i början stora motgångar; dess hufvudfartyg, "Karluk", dref bort med isen och krossades, och 11 af medlemmarna omkommo i samband därmed, medan de öfrige ombordvarande räddade sig till Wrangels land. S. har emellertid med största energi fortsatt arbetet; under slädfärder utforskades det hittills mycket litet kända Banks land, och en ny stor ö upptäcktes n. ö. om detta. För sommaren 1916 anskaffades ett nytt fartyg, och då senaste underrättelser afsändes (våren 1916), befann sig S. ånyo på väg norrut för arbetenas fullföljande. En annan afdelning af expeditionen återkom hösten 1916 efter att ha arbetat särskildt kring Coronationgolfen, där värdefulla naturvetenskapliga och etnografiska resultat vunnits, bl. a. rörande de "blonde" eskimåerna. O. N—d.

Ste'fanus (-os), kristendomens förste martyr, var enligt Apg. 6: 5 ff. en af de af församlingen i Jerusalem utsedde 7 diakonerna. Han omtalas som "en man full af tro och helig ande" och synes ha varit verksam i synnerhet som predikare. Men efter en kort tid uppträdde män, hvilka, då de förgäfves sökte disputera "emot den visdom och den anda, hvarmed han talade", anklagade honom inför rådet för hädelser emot Mose och templet. Utan att få tid att afsluta sitt tal drefs S. därefter ut ur staden och stenades. Hans minne firas i de romerska och protestantiska kyrkorna 26 dec., i den grekiska 27 dec. S:s martyrdöd betecknar en vändpunkt i de kristnes förhållande till hedningarna. Skälet till det hastigt uppflammande hatet mot diakonen är nämligen att söka däri, att han, en föregångare till Paulus, närmade sig dennes tanke om den mosaiska lagens upphäfvande i och med Jesus Kristus. — Se Staffansvisor. (E. S—e.)

Ste'ffani, Agostino, italiensk tonsättare och diplomat, f. 25 juli 1654 i Castelfranco Veneto, d. (på en resa) 12 febr. 1728 i Frankfurt a. M., fick som skyddsling till kurfursten af Bajern sin musikaliska utbildning af Kerll och E. Bernabei i München och Rom, blef 1674 kammarmusiker vid hofvet i München och lärde känna Lullys musik i Paris 1678—79. S. prästvigdes 1680, blef 1681 kammarmusikdirektör hos kurfursten, flyttade 1689 som hofkapellmästare till Hannover, reste 1692—1702 i diplomatiska uppdrag för Hannovers räkning, utnämndes 1703 till geheimeråd i Düsseldorf, adlades samt blef 1706 titulärbiskop och 1709 apostolisk vikarie för Nord-Tyskland. — Grundligt bildad och älskvärd till väsendet, hade S. framgångar i diplomatiska värf. Som tonsättare var han en af sin tids utmärktaste. I flera operor förenade han den venezianska och den franska skolans företräden och ansågs ouppnådd såväl i det elegiska och det tragiska som i den instrumentala tekniken. Hans tidigaste opera, *Marco Aurelio* (1681), följdes af ett tjugutal, bl. a. *Servio Tullio* (1686), *Alarico* (1687; nyutg. af H. Riemann), *Niobe* (1688), *Enrico Leone* (1689), *Arminio* (1707) och *Tassilone* (1709). Högst nådde han i sina kammarduetter, som genom konstrik kanonisk form och innerligt uttrycksfull melodi utgöra mönsterverk af italiensk sång (16 af dem äro utg. i "Denkmäler der tonkunst in Bayern", 1905, jämte biografi öfver S. af A. Einstein). Genialiskt är äfven hans *Stabat mater*. Han komponerade dessutom trestämmiga motetter, andliga kantater, madrigaler, sonater m. m. Efter biskopsutnämningen signerade han sina tonverk med sin sekreterare G. Pivas namn. Den unge Händel rönte ansenlig påverkan af S. och fick 1710 öfvertaga hans kapellmästarplats i Hannover. S. uppträdde äfven som musikskriftställare, med ett försvar för tonkonstens värde. E. F—t.

Steffen, Linus Rikard, litteraturhistoriker och skolman, f. 30 nov. 1862 i Sunne, Värmland, student i Uppsala 1882, filos. licentiat där 1893, disputerade 1898 för graden med afhandlingen *Enstrofig nordisk folklyrik i jämförande framställning* och var 1898—1900 docent i litteraturhistoria vid Uppsala universitet. 1900 utnämndes han till lektor i modersmålet och filosofi i Örebro och förordnades 1906 till rektor för högre allmänna läroverket i Visby. S. har författat *Våra första reformationsskrifter och deras författare* (i "Samlaren", 1893), *Anteckningar till Bellmansdiktens historia* (ibid., 1895 och 1896), *Romanska småkyrkor i Östersjöländerna* (i "Bidrag till vår odlings häfder", 1901), *Kort lärobok i psykologi* (tills. med Ernst Carlson, 1895; 2:a uppl. 1896), *Svensk litteraturhistoria* (1904; 4:e uppl. 1917 af såväl den ill. som den oill. editionen; förk. uppl. 1910, 3:e uppl. 1916) och *Bellman och hans diktning* (1908) samt uppsatser i tidskrifter. Af hans utgifningsarbeten kunna nämnas "Outgifna dikter af Bellman" (1895), "Norska stev" (1899), "Svenska sagböcker" (1902), "Ferieläsning i svensk litteratur" (tills. med H. Hernlund, 1896), "Isländsk och fornsvensk litteratur i urval och öfversättning" (1905; 2:a uppl. 1909), "Översikt av svenska litteraturen" (5 bd, 1906—08; 2:a uppl. 1916 ff.), "Den heliga Birgittas uppenbarelser i urval och öfversättning" (1909; öfv. till holl. 1914), "Englands litteratur i historisk framställning" (1912) och en vetenskaplig Bellmansupplaga (1916 ff.).

Steffen, Gustaf Fredrik, nationalekonom och sociolog, högskollärare, författare, f. 4 maj 1864 i Stockholm, blef student där 1883, studerade

1883—85 kemi och mineralogi i Aachen och vid Bergsakademien i Berlin, där han var anställd som assistent 1885—87, studerade samtidigt äfven nationalekonomi vid Berlins universitet. Han var korrespondent till skandinaviska tidningar (bl. a. "Göteborgs handels- och sjöfartstidn.") i London 1887—97 och i Italien 1897—1902. Under tiden studerade han med anslag af Lorénska stiftelsen från 1890 de engelska arbetarförhållandena m. m. och höll populära föreläsningar i ämnet i England 1892—96 samt bearbetade materialet vetenskapligt under universitetsvistelser i München och Rostock 1900—02, där han utnämndes till filos. doktor 1902. S. blef s. å. t. f. och 1903 ord. professor i nationalekonomi och sociologi vid Göteborgs högskola. 1914 erbjöds honom professur i engelska samhällsförhållanden vid universitetet i Berlin. S. invaldes 1910 af Stockholms läns landsting i Första kammaren, där han representerade länet till 1916 och var en uppmärksammad talare. Han var led. af 1912 års bostadskommitté och är sedan 1913 led. af Sociala rådet. S:s journalistiska skriftställarverksamhet tilldrog sig på 1890-talet stor uppmärksamhet. Bland hans samhällsvetenskapliga skrifter i populär form utmärka sig i synnerhet *Sociala studier* (1—7, 1905—12) genom ett med stilistiskt mästerskap återgifvet rikt idéinnehåll; han företräder i dem den socialpolitiska riktning, som haft sina främsta representanter i Tyskland (se Katedersocialister) och som i våra dagar synes vinna ett visst inflytande i den socialdemokratiska politiken från engelska utgångspunkter (se Revisionism): socialism som växande ingrediens i en ekonomisk samhällsordning, hvilken i öfrigt förblir ett slags legalt reglerad privatkapitalism, en inkomstfördelning med stora skillnader mellan inkomstklasserna, men samhällelig garanti för lefnadsminima samt på basis af denna allmänna sociala lefnadsstandard full individuell frihet att utveckla olika personlig förmåga och njuta frukterna af dess ekonomiska resultat, särskildt full frihet för all lojal enskild företagarverksamhet. Med detta program inträdde S. 1910 i Sveriges socialdemokratiska parti och mottogs som den främste intellektuelle representanten för dess åskådningar, men misstänkt för deltagande i den s. k. aktivistagitationen (för uppslutning på Tysklands sida i Världskriget), uteslöts han 1915 ur detsamma. Sociologiens metoder, uppgifter och system ha under det sista årtiondet utgjort hufvudföremålet för S:s vetenskapliga forskning, och han har därvid med utgångspunkter i Bergsons filosofi anslutit sig till den psykologiska skolan. I strid mot den materialistiska historieuppfattningen, som han gjort till föremål för omfattande undersökning och kritik, ser han i samhällslifvets yttre materiella förutsättningar hinder och verktyg, som människoanden bekämpar och använder i sin sträfvan att uppbygga en allt högre samhällskultur, hvars ursprung och utveckling sålunda äro ideella. Hans vetenskapliga produktion har vunnit stort erkännande, i synnerhet i Tyskland, hvars kultur han äfven förhärligat i stridsskrifter mot det imperialistiska England. — Skrifter utom ofvan nämnda, "Sociala studier", *Den industriella arbetarfrågan* (1889), *Färgernas betydelse i djur- och växtvärlden* (1890), *Normalarbetsdagen* (1891), samtliga i "Verdandis småskrifter", *Från det moderna England* (1893; tysk uppl. 1895), *Brittiska ströftåg* (1895; tysk uppl. 1896), *Studier öfver lönsystemets historia i England* (2 dlr, 1895, 1899; i Lorénska stiftelsens skrifter, 16), *England som världsmakt och kulturstat* (1898; tysk uppl. 1899), *Lönarbetaren och samhället* (1900), omarbet. på ty.: *Geschichte der englischen lohnarbeiter*, I 1250—1760 (1901), II 1760—1830 (1904), III 1830—1890 (1905), *Ueber die kaufkraft erwachsener männlicher arbeiter in England 1760—1830* (doktorsafh. 1902), *England och demokratismen* (1909; tysk bearbetning 1911), *Lagstiftningen om smärre jordbruk och jordlotter i England, Skottland och Irland* (1909; emigrationsutredningen), *Utvandringen och de ekonomiska konjunkturerna i Sverige och Italien* (1909; därst.), *Lebensbedingungen moderner kultur* (1909), *Das problem der demokratie* (1912), *Samhällets kamp mot fattigdomen. I. Den lagstadgade minimilönen* (1913), *Sociologien, dess föremål och problemer* (1907; tre uppl.), *Sociologi* (I—IV, 1910—11), *Der weg zu sozialer erkenntniss* (1911), *Die grundlagen der soziologie* (1912), *Die irrwege sozialer erkenntniss* (1913), *Den materialistiska samhällsuppfattningens historia före Karl Marx* (1914), *Marx och materialismen* (s. å.), *Krig och kultur* (4 dlr, 1914—17, d. 1 i 3:e uppl. 1915; flera tyska uppl.). S. är led. af Vet. o. vitt. samh. i Göteborg (1904). E. F. K. S—n.

Steffens, Henrik, dansk-tysk naturforskare, filosof och skald, f. 2 maj 1773 i Stavanger, d. 13 febr. 1845 i Berlin, vardt 1779 bosatt i Danmark, blef 1790 student i Köpenhamn, aflade där 1794 examen i zoologi, botanik och mineralogi och företog därefter som stipendiat en resa för mineralogiska undersökningar till Norge. Därmed började hans oroliga vandringsår, hvarunder han besökte Bergen, Hamburg och Rendsborg samt slutligen någon längre tid verkade som docent i Kiel. Där förvärfvade han filos. doktorsgraden. Gripen af Schellings naturfilosofi, blef han, genom offentligt understöd, satt i tillfälle att 1798 bege sig till Jena, där Schelling då verkade som lärare. Där kom han äfven i beröring med Fichte, A. W. Schlegel, Wieland, Herder, Schiller och Goethe. Efter att 1801 ha utgett sin uppseendeväckande, till den sistnämnde dedicerade skrift *Beiträge zur inneren naturgeschichte der erde*

begaf han sig 1802 till Köpenhamn. Där utöfvade han genom sina geniala föreläsningar i naturfilosofi och genom sitt väckande personliga umgänge ett djupgående inflytande på tidsandan, i det han i strid mot den ännu då härskande rationalismen införde nyromantikens nya tankar och stämningar. Särskildt betydelsefullt blef i detta hänseende hans inflytande på Öhlenschläger, men inverkan rönte äfven Grundtvig, bröderna Örsted, Mynster m. fl. Ett minne af hans Köpenhamnsföreläsningar är *Indledning til filosofiske forelæsninger* (1803; ny uppl. med inledning af H. Höffding 1905). Han kallades 1804 till professor i filosofi och naturvetenskap i Halle. Där utöfvade han starkt inflytande på Schleiermacher, flyttade 1811 till Breslau och 1832 till Berlin. Under dessa år deltog han i den tyska frihetskampen mot det franska förtrycket. Längre fram bekämpade han så väl den från universiteten utgående radikala rörelsen som ock regeringens planer till en kyrklig union. Utom de nämnda båda skrifterna författade han, på tyska, *Anthropologie* (1822), flera religionsfilosofiska skrifter, noveller (1837—38) med ryktbara naturskildringar (bl. a. *Die vier norweger*, 1827—28; "De fyra norrmännen", 1836) samt en kulturhistoriskt värdefull självbiografi, *Was ich erlebte* (10 bd, 1840—45; 2:a uppl. 1844—46; senast 1908, utg. af Gundelfinger), där han äfven skildrar sitt besök i Sverige. Hans *Nachgelassene schriften* utgåfvos 1846. — Som filosof var S. anhängare af Schellings naturfilosofi, men hade djupare naturvetenskapliga insikter än sin lärmästare. Ett religiöst grundintresse uppbar hans tänkande, i det att han i allt sträfvade efter att uppspåra den grundkraft, hvaraf han ansåg allt vara lägre och högre uppenbarelseformer, men därjämte framträdde hos honom en genomgående individualistisk tendens; ju mera individualiserad en naturform är, desto mera ansåg han den ha oändlighetens prägel, genom större innehåll och rikare motsättningar stå universaliteten närmare. — Litt.: H. Gelzer, "Zur erinnerung an H. S." (1845), A. Helffrich, "H. S. und die wissenschaft der gegenwart" (1845), R. Petersen, "H. S." (1881), V. Andersen, "Guldhornene" (1896), R. Bruck, "H. S." (1906), F. Karsen, "S:s romane" (1908), och W. Rudloff, "H. S:s pädagogische anschauungen" (1914). S—e.

Steffens, Haagen Krog, norsk arkivman och släktforskare, f. 1873 i Kristiania, d. där 1917 som arkivarie vid riksarkivet (sedan 1907), författade bl. a.: *Slægten Stang* (1905), *Slægten Aall* (1908), *Norske slægter* (2 bd, 1911 o. 1915; bd 3 förelåg i det närmaste färdigt vid hans död), *Den norske centraladministrations historie 1814—1914* (1914) och *Kragerö bys historie 1666—1916* (1916), hans hufvudarbete. Tills. med amtmannen V. Ullmann redigerade han en ny uppl. (1909) af Conradine Dunkers "Gamle dage". K. V. H.

Steffe'nsia, *bot.* Se Piper, sp. 913.

Steg, *boktr.*, största sorts utslutning. Se Format 2, Tryckform och Utslutning.

Steganografi (af grek. *stegano's*, öfvertäckt, dold, och *gra'fên*, skrifva), lönnskrift (se d. o.).

Stegano'podes, *zool.* Se Ärfotade fåglar.

Steganosi l. Steganaase [-åse], fjäll. Se Norge, sp. 1379.

Stege, ett enklare slag af trappa, utförd af trä eller järn och vanligen bestående af två ståndare (motsvarande vandstyckena å en trappa) förbundna med ett antal på sinsemellan lika afstånd insatta spjälor eller pinnar, hvilka tjänstgöra som trappsteg. Flyttbara stegar af olika slag, skarfstegar m. fl., användas bl. a. i stor utsträckning inom brandväsendet (se d. o., sp. 1496). Fasta stegar förekomma stundom i st. f. trappor af utrymmes- eller kostnadsskäl i torn och industriella byggnader samt äfven, då vanligen af järn, vid maskinanläggningar, inom fartyg o. s. v. Repstegar bestå af mellan två linor infästa träribbor. Fmn.

Stege, stad i Danmark, på Möns norra sida, vid S. Nor. 2,430 inv. (1911) förutom 2,660 i S. landsförsamling. 2 banker och 2 sparbanker samt 1 sockerfabrik. Af stadens forna portar kvarstår Mölletaarnet från 1500-talet, nu ett fridlyst minnesmärke. S. fick 1268 stadsrättigheter och blef på 1200- och 1300-talen gång på gång intaget. Här fanns nämligen ett starkt befäst slott, Stegeborg; 1534 öfverrumplades och förstördes detta af stadens borgare. Vid S. stod 29 maj 1659 en häftig strid mellan Möns inv. och svenskarna, som därefter besatte ön. E. Ebg.

Stegeborg. 1. S. eller rättare Stäkeborg, gammalt slott, beläget i Ö. Ny socken, Björkekinds härad, Östergötlands län, på en holme i Slätbaken, som är förenad med fastlandet i s. (Skällviks socken) genom en bro och har färjeförbindelse öfver segelleden i n. Antagligen har här mycket tidigt funnits en borg (fornborg); i en senare tid tillkom det gamla S. (att döma af ruiner, som 1902 f. undersöktes genom Vitt. hist. o. ant. akad., beläget vid Yxeltorpsviken s. v. om slottsholmen) som skydd för den tidigt betydande staden Söderköping, omtalad redan under 1100-talet. I början af 1300-talet hade konung Birger där ofta sin hofhållning. 1318 tillfångatogs där hans son hertig Magnus, hvilken fördes till Stockholm och halshöggs. Samtidigt lär slottet ha i grund förstörts och omtalas ej sedan på några årtionden, utan i st. en under S. lydande gård *Skialdovik* l. *Skieldvigs slott*, som än var kungsgård, än tillhörde biskopen i Linköping. Mot slutet af 1300-talet återuppbyggdes S., nu på Stäkeholmen, innehades 1391 af en tysk fogde och inlöstes af drottning Margareta. Under befrielsekriget mot konung Erik togs slottet af Engelbrekt. Sedan konung Erik 1435 återfått makten, fick han ock detta slott, som 1436 lämnades till riksföreståndaren Karl Knutsson (Bonde), hvilken anförtrodde det till sin svåger, riddaren Nils Stensson (Natt och Dag). Denne missbrukade Karls förtroende, hvilken måste utkämpa många strider framför detta slott. I senare tider innehades slottet af den mäktige Ivar Axelsson (Tott), hvars fogde 1487 tvangs att afträda det till Sten Sture d. ä. Det innehades sedermera af Svante Nilsson (Sture). S:s län utgjordes vid denna tid af hela sydöstra Östergötland s. om Roxen och Slätbaken samt Björkekinds härad n. om sistnämnda vik. 1521 försvarades slottet af Nils Bosson (Grip) och Holger Gera för konung Kristians räkning mot Arvid Västgöte, men uppgafs i dec. s. å. af Berend von Melen efter flera fruktlösa undsättningsförsök af Sören Norby.

1524 förlänades S. åt konung Gustafs svåger, grefve Johan af Hoya, men han innehade det blott ett år. Det slott, hvars ruiner ännu ses på slottsholmen, lär vara uppbyggdt af konung Gustaf, af sten från Söderköpings klosterbyggnader. 1537 gafs S. jämte Söderköpings stad och fem härad till konung Gustafs svåger Svante Sture, som innehade S. till 1543, då det utbyttes mot Läckö. Sistnämnda år anfölls det af Dackes anhängare. 1568 öfverlämnades fästet till hertigarna Johan och Karl. 1569 fick drottning Katarina Jagellonica S. slott och län med staden Linköping till lifgeding, och 1571 lämnades det till änkedrottning Katarina (Stenbock). 1595, 19 mars, stod där det s. k. Onsdagsbröllopet (se Gyllenstierna 4). 1578 befallde Johan III, som var född på S., att det skulle befästas, och från 1593 arbetades åtminstone i 10 år på slottsbefästningarnas förstärkande. 1608 förlänade konung Karl IX S. till hertig Johan. 1622 lämnades det med Hammarkinds och Björkekinds härad samt en del af Östkind i underpant till pfalzgrefven Johan Kasimir och 1651 i ersättning för den hans gemål tillkommande brudskatten af 100,000 riksdaler, hvarvid han samtidigt upphöjdes till hertig af Stegeborgs län. Sedan pfalzgrefven, som 1645 låtit iståndsätta befästningarna, dött, 1652, tillföll slottet den äldre sonen, Karl Gustaf, sedermera Karl X, som vid sin kröning förlänade det till sin yngre broder, hertig Adolf Johan, hvilken var född där 1629. På S. hade denne olycklige furste sitt sorgliga hof. Såväl han som hans senare gemål dogo där 1689. 1657 hade ett par

Fig. 1. Stegeborg i slutet af 1600-talet, efter Sueciæ-verket.

skansar byggts i skären utanför S., och invid slottet byggdes några träbefästningar. Sedan det genom reduktionen, efter hertig Adolf Johans död, kommit till kronan, förföll det efter hand, och på konung Fredriks tid, då hufvudbyggnaden ännu var någorlunda bibehållen, beslöto ständerna slottets rasering för att lämna material dels till Stockholms slott, dels till ett kronomagasin i Norrköping. Ännu återstå murar, delvis af 6 m. höjd, och på västra sidan af ruinen finnes ett torn med tre rader fönstergluggar samt en höjd af 14—17 m. Slottet är afbildadt i Sueciæ-verket (fig. 1), och i Nescherska samlingen i k. biblioteket finnes en planritning af detsamma och slottsholmen från midten af 1600-talet (återgifven i A. Riddersstads "Östergötland", II). 1901 anvisades medel att skydda ruinerna (fig. 2) från ytterligare förstöring, och en enskild person skänkte till Vitt. hist. o. ant. akad. 6,000 kr. till undersök-

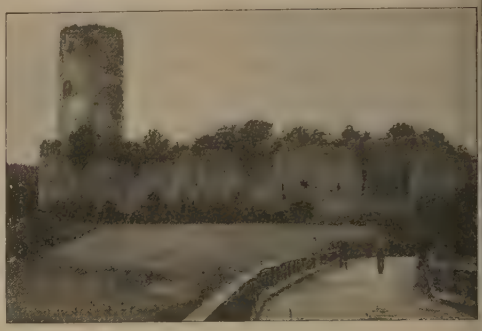

Fig. 2. Stegeborgs slottsruin.

ning af det äldre S. Ruinen är aftecknad i Thersners "Fordna och närvarande Sverige". — 2. Gods i Skällviks socken, Hammarkinds härad och Östergötlands län. Detta gods, som kallades södra kungsladugården, i motsats till den inom Rönö belägna norra, hörde fordom under Stegeborgs slott. Efter reduktionen hörde det under kronan samt var utarrenderadt till 1731, då det köptes till skatte af kommerserådet Jakob von Hökerstedt, till hjälp för ett nu för längesedan nedlagdt blyverk. Af honom såldes det 1734 till Rikets ständers bank och köptes s. å. af öfversten grefve V. D. von Schwerin (d. 1762), i hvars släkt det stannade till 1863. Sistnämnda år köptes det af brukspatron O. Mannerstråle (d. 1893) och tillhör nu (1917) f. d. kapten Hak. Wijk. S. med Yxeltorp utgör 10 mtl, egovidd 922 har, tax.-v. 233,600 kr. (1916), samt kvarn m. m., 18,200 kr. Den gamla manbyggnaden af sten härjades af eldsvåda 1788. Nuvarande manbyggnaden af tegel uppfördes 1806 af kammarherren grefve V. D. von Schwerin (d. 1810) och har ett utmärkt vackert läge vid inloppet till Slätbaken. Vacker park och trädgård omge gården. — 3. Se Stege. 1. B. S. (L. W:son M.) 2. B. S.*

Stegeborgs skärgårds tingslag, f. d. tingslag i Östergötlands län, omfattande en del af Hammarkinds härad.

Stegeholm (Stäkeholm l. Stäkahus), fordom befäst slott på en holme strax utanför Västervik, vid det grunda och trånga vatten, där Gamlebyviken skjuter in från Östersjön mot Gamleby (det gamla Västervik), till hvars skydd det var afsedt. Det anlades före 1370, sannolikt af konung Albrekts fader, hertig Albrekt af Mecklenburg, och bortförpantades af honom till tyska riddersmän, till dess alla hertigens besittningar i

Sverige öfvertogos af Bo Jonsson, hvars arfvingar innehade det till 1419. Det innehades därefter af Erik af Pommern, eröfrades 1434 af Engelbrekts underbefälhafvare Jösse Nilsson och 1436 af Tjustborna under Bo Knutsson (griphufvud) och förstördes, men iståndsattes senare. Sedan hade det ömsom svensk- och dansksinnade höfvitsmän. S., hvars län under unionstiden bestod af Kinda, Ydre och Tjusts härader, brändes 1517 jämte den dit 1433 flyttade staden Västervik af Kristian II:s danska flotta, men påbyggdes och förbättrades samt återtogs för svensk räkning 1521. Danskarna höllo det en del af 1612 åter besatt. S. gafs jämte Västervik och tillhörande gårdar, som räntade 700 mark, 11 juni 1562 som grefskap (Västervik) åt Stureätten, 1570 förbättradt af Johan III till förmån för hans moster, Svante Stures änka ("kung Märta"), med flera socknar i nordvästra Småland och gods i Västergötland, i samband hvarmed grefskapet fick namnet S. och Västervik. 1651, sedan Stureätten 1616 utslocknat på manssidan, gafs Västervik och S. som grefskap, 243½ hemman (dock ej af samma omfattning som Stureättens), åt fältmarskalken H. K. von Königsmarck, men indrogs genom den stora reduktionen. Königsmarckarna läto i det gamla förfallna slottets ställe uppföra ett präktigt palats, som 1—2 sept. 1677 förstördes jämte staden af den dansk-holländska flottan. Slottet och holmen fingo förfalla, och det förra är nu en obetydlig ruin, men holmen har på 1880-talet genom ett planteringssällskap i Västervik blifvit afröjd, ordnad och förskönad med planteringar, buskar och blommor, som nu omge de grå, mot förstöring skyddade medeltidsmurarna. På holmen ligga en sommarrestaurang och ett kallbadhus. Öfver den vid sidan af holmen gående farleden upp till Gamleby, Stegeholms kanal (farledens hela längd 21,4 km., den bearbetade delen 0,7 km.), som upprensades 1846—47 och 1899—1904, går en svängbro af järn till den långa halfö, som skiljer Gamlebyviken från Gudingefjärden. Kanalen trafikerades 1913 af 443 fartyg och pråmar. Se Ada Rydström, "Stäkeholms slott och län" (1914). Wbg. L. W:son M.

Stegemann, Hermann, tysk författare, f. 30 maj 1870 i Koblenz, har efter studier i München och Zürich varit redaktör för "Basler nachrichten", "Gartenlaube", "Konstanzer abendzeitung" och "Der bund". S. har gjort sig känd som en modern hembygdsförfattare med karakteristisk prägel. Af hans berättelser må nämnas *Mein Elsass* (1891; 2:a uppl. 1896), *Stille wasser* (1899), *Söhne des reichslandes* (1903), *Die als opfer fallen* (1907; 4:e uppl. 1914), *Theresle* (1910; 3:e uppl. 1912), *Die Krafft von Illzach* (1913), *Der gefesselte strom* (1914; 5:e uppl. 1916) och *Überwinder* (6 uppl. 1916). S. började 1917 en *Geschichte des krieges*. R—n B.

Steghjul, *mek.* Se Pendel, sp. 391.

Stegling (Stegel och hjul). Se Rådbråkning.

Steglitsa, *zool.* Se Siskslägtet.

Steglitz (Berlin-S.), förstad (landskommun) till Berlin, s. v. om denna stad, i preussiska reg.-omr. Potsdam, vid Teltowkanalen och järnvägen Berlin—Potsdam. 62,954 inv. (1910). Gymnasium, realgymnasium med realskola, högre realskola, blindinstitut (jfr Picht, O.) o. a. filantropiska anstalter. Betydande trädgårdsodling. J. F. N.

Stegman, O. Se Jacobsen, K. K. H., sp. 1144.

Ste'gmata, *bot.* Se Kiselkroppar.

Stegoca'rpæ, *bot.* Se Akrokarpa mossor.

Stegocefaler, *Stegoce'phali* (af grek. *ste'gēin*, täcka, och *kefalo's*, hufvud), uramfibier (se Amfibier, sp. 827). Några stegocefaler, tillhörande släktet *Branchiosaurus* (se d. o.), höra till de minsta ryggradsdjuren (de äro 15 mm. långa), andra (*Mastodonsaurus*, se d. o.) ega en skalle af öfver 1 m. längd. L—e.

Ste'godon, *paleont.* Se Elefantdjuren, sp. 198.

Stegomy'ia, *zool.* Se Stickmyggor.

Stegplan, *krigsv.*, en sådan lätt fältspång eller flytande fältspångdel, som består af 2 på minst 0,6 m. afstånd från hvarandra liggande långsparrar, öfver hvilka på 1 m. afstånd fästs tvärträn, hvarpå längsgående plankor eller bräder sedan utläggas och fästas. När ett ensamt stegplan ej räcker öfver vattendraget, hopfästas 2 eller flera dylika. Vid behof böra svagare stegplan på något sätt understödjas för bärighetens ökande. Lättare stegplan kunna äfven användas för vissa stormhinders öfvergående (jfr Stormhinder). L. W:son M.

Ste'greif [-rajf; ty., stigbygel], ofta i uttrycket *aus dem s.*, eg. utan att stiga af hästen; öfverfördt = utan förberedelse (lat. *stante pede*). — Stegreifdichtung, improvisation.

Stegring, en yttring af okynne hos hästen, då den reser sig på bakbenen. Orsaken är vanligen för hård handföring, oriktig betsling eller istadighet. Märker man, att hästen ärnar stegra sig, skall den drifvas framåt och hindras att stanna, enär han svårligen kan resa sig på bakbenen, så länge dessa äro i rörelse. Har hästen lyckats resa sig på bakbenen, skall man undvika att hänga tyglarna, och man bör ej söka straffa honom under själfva stegringen, men när hästen åter sänker sig, skall han energiskt drifvas framåt. I den högre skolridningen ingår en konstgjord stegring, s. k. pesad (se d. o.). B. C—m.

Stegräknare, Hodomēter (se d. o.) l. Pedomēter (se d. o.), *mek.*, en apparat, med hvars tillhjälp en fotgängare kan beräkna den väg han tillryggalagt, i det att stegräknaren anger, hur många steg, som tagits. Sådana apparater, vanligen med formen af ett fickur, äro inuti verket försedda med en liten rörlig kropp, hvilken vid den stöt, som uppkommer för hvarje steg fotgängaren tar, rör sig upp och ned. Denna rörelse meddelas genom en hjulutväxling till en visare, anbragt på stegräknarens framsida, så att denna för hvarje steg flyttar sig ett steg framåt. Det antal hvarf kring hela urtaflan, som denna visare beskrifvit, anges af en andra visare, som flyttas ett steg för hvarje hvarf, som den första visaren gör. Den andra visaren står på samma sätt i förbindelse med en tredje, den tredje med en fjärde o. s. v., hvarigenom en högst betydlig vägsträcka kan af en stegräknare anges.

Stehag (Stödhaf), socken i Malmöhus län, delad å Onsjö härad med 3,408 har, 1,249 inv., och Harjagers härad med 413 har, 158 inv., tillsammans 3,821 har, 1,407 inv. (1916). S. utgör ett till egaren af Rönneholm patronellt pastorat i Lunds stift, Onsjö kontrakt.

Stēhle, Sophie, tysk sångerska, f. 1838 i prov. Hohenzollern, var anställd vid Münchens hofopera från 1860 till sitt 1874 ingångna giftermål med frih. W. Knigge samt gaf gästspel i flera stora musikstäder. Hon utmärkte sig mycket i de stora sopranpartierna, särskildt som Wagners *Elisabet*, *Elsa*, *Eva* och *Senta*, hvarjämte hon var den första framställarinnan af hans *Brynhild* i "Valkyrian". E. F—t.

Stēhle, Johann Gustav Eduard, schweizisk musiker af tysk börd, f. 1839 i Württemberg, d. 1915 i S:t Gallen, var domkyrkokapellmästare där sedan 1874 och bildade en af samtidens bästa kyrkokörer. Han komponerade i polyfon stil mässor (bl. a. den prisbelönta *Salve regina*, 24 uppl. 1868—1912), kantater (*Lumen de cœlo*, *Frithjofs heimkehr* m. fl.), körverk för mansröster a cappella, motetter för hela kyrkoåret, orgelstycken, m. m. E. F—t.

Stēhlin, Hans Georg, schweizisk zoolog, f. 13 jan. 1870 i Basel, blef 1892 filos. doktor och är sedan 1898 föreståndare för osteologiska afdelningen af naturhistoriska museet i Basel. Han har inlagt stora förtjänster om uppfattningen af en del af Europas tertiära däggdjursfauna genom många skrifter, af hvilka flertalet har till uppgift att ådagalägga de genetiska sambanden samt att påvisa det värde, som en genealogiskt orienterad däggdjurspaleontologi eger för tertiärstratigrafien. Hans största arbeten äro *Über die geschichte des Suidengebisses* (1899—1900) och *Die säugetiere des schweizerischen Eocaens* (ej afslutadt; del I 1903). L—e.

Stehr, Hermann, tysk författare, f. 1864 i Habelschwerdt, skollärare, har i sin behandling af patologiska företeelser påmint om Gerhart Hauptmann (*Auf leben und tod*, 1898, 2:a uppl. 1900; *Das letzte kind*, 1903, 2:a uppl. 1914; *Der begrabene gott*, 1905, 2:a uppl. 1906; *Drei nächte*, 1909, 3:e uppl. 1911, m. fl.); med visionär styrka, men utan större konstnärlig skicklighet återger han tunga öden och själsstrider.

Steibelt [sta'j-], Daniel, tysk pianist och tonsättare, f. 1765 i Berlin, d. 1823 i Petersburg, elev af Kirnberger, företog från 1789 konsertresor till London, Paris, Tyskland, Österrike o. s. v. samt firades städse af publiken för sin glänsande, ehuru ytliga virtuositet, liksom ock hans pianostycken vid sidan af Pleyels blefvo tidens mest omtyckta modekompositioner. I Wien utmanade han 1800 Beethoven till täflan, men led nederlag och rymde fältet. Genom sitt odrägligt högfärdiga och taktlösa sätt jämte svindel i ekonomiska ting gjorde S. sig flerstädes illa sedd, tills han 1810 fick efterträda Boïeldieu som kapellmästare vid franska operan i Petersburg, där hans tillvaro sedan blef ganska lugn. Med rik begåfning särskildt i melodiskt afseende åstadkom han välklingande och behagliga verk, som dock af brist på inre bärkraft råkat i förtjänt glömska. Hans opera *Roméo et Juliette* vann framgång i Paris (1793) och äfven i Stockholm ("Romeo och Juliette", 1815—35). Sedermera följde hans operor *La princesse de Babylone* (1805), *Cendrillon* (1809) och *Sargines* (1810). Tidens smak för programmusik tillgodosåg han i tonmålande pianokonserter (*L'orage*, 1796. m. fl.) samt fantasier och sonater och skref en stor mängd andra pianostycken och mycken kammarmusik. E. F—t.

Steier. Se Steyr.

Steiermark 1. Steyermark, kronland och hertigdöme i österrikisk-ungerska monarkien, tillhörande dess cis-leithanska del, gränsar i n. till ärkehertigdömet Österrike, i ö. till Ungern och Kroatien-Slavonien, i s. till Krain samt i v. till Kärnten och Salzburg. 22,425 kvkm. Landet, som delas i öfre l. norra S. och nedre l. södra S., är till nio tiondelar ett bergland, uppfylldt af Alperna, och utmärkes genom ovanlig rikedom på natursköna partier. Endast i floddalarna och i de östligaste distrikten förekomma slättland. Längst i n. v. löpa de Salzburgska kalkalperna, hvilkas högsta toppar äro den kolossala Dachsteingruppen (2,996 m.), på gränsen till Salzburg och Österrike, och Grimming (2,351 m.). Östligare sluta sig till dem Ennstal-alperna (2,372 m.) och Hockschwab (2,278 m.). Söder om floden Enns, från s. v. till n. ö., gå två grenar af Alpernas centralkedja. Den norra (Niedere Tauern), som drager genom landet mellan Enns och Mur, är en fortsättning af Hohe Tauern och når sin höjdpunkt i Hochgolling (2,863 m.). Den södra, som kallas Noriska alperna, består af tre grupper: Gurktal-alperna (med Eisenhut, 2,441 m.), omkring öfre Gurkfloden, Lavantalalperna (med Zirbitz 2,395 m.) samt Bach- och Posruck-bergen, hvarpå följa de Cetiska alperna. Den sydligaste delen af landet fylles bl. a. af Karavankerna. De viktigaste floderna äro Mur med Mürz, Drave och Save med Sann; Enns med Salza samt Traun flyta på kortare sträckor genom landets norra del. Flera för naturskönhet berömda sjöar finnas. Af de omkr. 70 mineralkällorna äro de vid Rohitsch och Gleichenberg mest kända. Klimatet är i n. tämligen kallt, men i s. mildt. I Admont är medeltemperaturen 6° C., i Marburg 12° C. Oaktadt sin alpnatur är S. ett af den österrikiska monarkiens bäst odlade länder. 20 proc. af arealen äro åker och trädgårdar. 11,9 proc. äng, 12,75 proc. betesmark och nära halfva arealen (48 proc.) skog. Jordbruket omfattar i synnerhet odling af flera sädesslag, potatis, hampa och humle. Därjämte frambringas i S. förträffligt vin och frukt. En medelgod skörd 1901—10 gaf 69,000 ton hvete, 73,600 t. råg, 17,000 t. korn, 84,260 t. hafre, 65,300 t. majs, 33,000 t. bokhvete, 205,000 t. potatis och 927,000 hl. vinmust. Boskapsskötseln är genom de rika alpbetena af betydenhet. 1910 egde landet 62,400 hästar, 683,400 nötkreatur, 33,540 getter, 86,700 får, 836,500 svin och öfver 1,3 mill. fjäderfä. Skogsafverkning drifves i ansenlig skala, men af största vikt är bergsbruket med den därpå grundade industrien. 1910 brötos bl. a. 1,7 mill. ton järnmalm, 435 ton zinkmalm, 11,000 ton grafit och 2,85 mill. ton brunkol samt framställdes 541,700 ton tackjärn, 3,592 ton zink och 24,800 ton salt. Tillverkningen af metallvaror, järnvägsskenor, järntråd, stålarbeten af allehanda slag m. m. har nått hög fullkomning. Öfriga industrialster äro: glas, papper, linnevaror, cigarrer, likörer m. m. Såväl export- som transitohandeln är liflig. Samfärdseln befordras af 654 km. vattenvägar och 1,454 km. järnvägar, bl. a. af den genom landet löpande Wien—Triestebanan. För undervisningen är sörjdt genom 1 universitet och 1

teknisk högskola i Graz, 1 bergshögskola i Leoben samt 3 teologiska läroanstalter, 9 gymnasier och realgymnasier, 8 realskolor, 1 flicklyceum, 2 lärar- och 3 lärarinneseminarier, 1 högre och 13 lägre handelsskolor, 57 lägre yrkesskolor, 8 landtbruks-

Steiermarkska bergsmän i sin högtidsdräkt.

och skogsskolor, 1 lägre bergsskola samt 911 offentliga och 64 enskilda folk- och borgarskolor. Af befolkningen, som 1910 uppgick till 1,444,157 pers. (1912 beräknad till 1,459,699 pers.), äro 70,$_5$ proc. (ökning 1901—10 8,$_{97}$ proc.) tyskar och 29,$_4$ proc. (ökning 0,$_{04}$ proc.) slovener samt 98,$_1$ proc. katoliker, 1,$_5$ proc. protestanter och 0,$_2$ proc. israeliter. — Enligt författningen af 26 febr. 1861 sammankallas landtdagen af kejsaren årligen till Graz. Den består af katolikernas öfverhufvud, de båda furstbiskoparna af Seckau och Lavant, rektorn för universitetet i Graz och 68 på 6 år valda led., nämligen 12 godsegare, 19 stads- och 23 landtombud, 6 ombud för handels- och industrikamrarna i Graz och Leoben samt 8 ombud för den allmänna väljarklassen. Landets representanter i österrikiska riksrådets deputeradekammare äro till antalet 30. För administrationen är S. indeladt i 26 kretsar: stadskretsarna Graz, Marburg, Cilli och Pettau samt 22 landskretsar. Judiciella ärenden handläggas af 66 distriktsdomstolar, 3 lands- och kretsdomstolar och 1 öfverdomstol i Graz. Det är deladt i 2 biskopsstift: Seckau och Lavant, med säte i Graz och Marburg. I militäriskt hänseende lyder hertigdömet jämte Kärnten och Krain under generalkommandot i Graz. Vapen: i grön sköld en panter, silfver, med tjurhorn. Hufvudstad G r a z. — S., urspr. bebodt af keltiska taurisker, tillhörde under romarna dels Noricum, dels Pannonien och var redan då berömdt för sitt järn och stål. Under folkvandringen efter hvartannat eröfradt af goter, hunner, heruler, avarer m. fl., intogs det under 500-talet af slaver, men förenades af Karl den store (768—814) med hans välde och uppgick därefter i hertigdömet Kärnten. Det af bulgarer och ungrare flera gånger härjade landet började först omkr. 1056 att intaga en mera självständig ställning under styrelse af Ottokar, markgrefve af Styre (däraf landets namn). Ottokar II, som 1180 antagit hertigtitel, ingick ett arfsfördrag med hertig Leopold af Österrike, enligt hvilket S. skulle öfvergå till denne senare, i händelse dess hertig afled utan arfvingar. Detta inträffade 1192. År 1278 förenades såväl S. som Österrike med huset Habsburgs besittningar, men styrdes självständigt 1365—1440 och 1564—1619 af en dess sidolinje. För att utrota protestantismen, som vann stort insteg i S., vidtogo hertigarna de strängaste åtgärder, och 1598 utvisades alla de, som icke öfvergingo till katolicismen. Följden af detta påbud blef, att 30,000 af landets rikaste och mest ansedda invånare utvandrade samt att både andlig och materiell odling led hårdt afbräck. S:s senare historia, i hufvudsak sammanfallande med de öfriga kronländernas, är uppfylld af bondeuppror, infall af turkar och ungerska röfvarband. I dess kulturlif gjordes en betydande insats af ärkehertig Johan (d. 1859). (J. F. N.)

Steig, gård i S t e i g e n (se d. o.).

Steig [stajg], R e i n h o l d, tysk litteraturforskare, f. 1 dec. 1857 i Woldenberg, gymnasielärare, har varit synnerligen verksam som författare och utgifvare, med Heidelbergromantikerna (se N y r o m a n t i k) som specialitet. Af hans större arbeten må särskildt nämnas *Goethe und die brüder Grimm* (1892), *Achim von Arnim und Clemens Brentano* (1894), *Heinrich von Kleists Berlinerkämpfe* (1901), *Neue kunde zu Heinrich von Kleist* (1902), *Achim von Arnim und die brüder Grimm* (1904), *Achim von Arnim und Bettina Brentano* (1913) och *Clemens Brentano und die brüder Grimm* (1914). Hans utgifningsarbeten omfatta Herder (i Suphans edition), J., W. och H. Grimm, Arnim, Brentano och H. von Kleist. R—n B.

Steigartore. Se T o r e (T h o r e) p a a S t e i g.

Steigen, härad och socken ö. om Västfjorden i Salten, n. om Bodö, Nordlands amt, Norge. 265,$_{45}$ kvkm. 2,272 inv. (1910). S. består dels af öar, hvaribland Engelöy (71,$_7$ kvkm. 1,225 inv.) och Lundöy (25,$_6$ kvkm.), dels af fastland med rader af utanför liggande holmar och skär (Brunvær, Engelvær m. fl.). Det är urspr. bestämd form af ordet S t e i g, namn på en urgammal gård, nämligen en af de orter, dit sagan om Hagbard och Signy (se H a g b a r d) blifvit lokaliserad. På S. bodde på Magnus Barfots tid höfdingen (''lendemanden'') Sigurd Ranesson (se d. o.) och sannolikt ända ifrån 1223 till 1797 lagmännen öfver Nordlandene och Finmarken; de höllo där lagting 17 juni (''Botolfsmesse'', sedan 1276 lagtingsdag i hela Norge). K. V. H.

Steigerwald [sta'jgervalt], ett på frankiska terrassen, sydvästra Tyskland, liggande gammalt isoleradt berg, som i spetsen Hohenlandsberg når 498 m. och i Frankenberg 512 m. Det stupar brant mot v., men sänker sig småningom åt ö. samt är

bevuxet med i v. mest löf-, i ö. öfvervägande barrskog. I n. når det fram till Main, v. om Bamberg. J. F. N.

Steigtind. Se Salten.

Steijn [stejn], Martinus Theunis, president i Oranjefristaten, f. 2 okt. 1857 i Winburg, d. 29 nov. 1916 i Bloemfontein, egnade sig först åt jordbruk, studerade därefter juridik i Holland och London 1876—82, blef 1883 advokat i Bloemfontein och inträdde 1889 i statstjänst som statsadvokat. Efter några års verksamhet som kretsdomare valdes S. 1896 till republikens president och afslöt 1897 det ödesdigra anfalls- och försvarsförbund med Syd-afrikanska republiken, hvilket band Oranjefristaten vid Krügers aggressiva politik och ledde äfven Oranjefristaten in i kriget med England (se Boerkriget). S. lät (okt. 1899) fristatens trupper inrycka i Kapkolonien, där de dock ej lyckades åvägabringa den omfattande resning, på hvilken han hoppats. Under krigets fortsättning arbetade S. outtröttligt för motståndets organisering, äfven sedan lord Roberts intagit Bloemfontein (mars 1900) och proklamerat fristatens införlifning som "Oranjeflodskolonien" med brittiska riket (maj s. å.). Fältlifvets strapatser bröto fullständigt S:s hälsa; han reste juli 1902 svårt sjuk till Europa och deltog efter sin hemkomst (jan. 1905) ej längre aktivt i det politiska lifvet. V. S—g.

Stein [stajn]. 1. (S. am Rhein) Stad vid Rhens utlopp ur Bodensjön, ligger i en exklav af schweiziska kant. Schaffhausen. 1,777 inv. (1900). — 2. (S. an der Donau) Stad i Nedre Österrike, på vänstra stranden af Donau, midtemot Mautern. 4,190 inv. (1900). Straffanstalt för män. Tobaks- och annan industri. — 3. By i bajerska reg.-omr. Mittelfranken, vid Rednitz, 6,5 km. s. v. om Nürnberg. I S. ligga A. W. Fabers världsberömda blyertspennfabriker. — 4. (Slov. *Kamnik*) Stad i Krain, vid Saves biflod Feistritz, 407 m. ö. h. Omkr. 2,300 inv. (slovener). Kallvattenkuranstalt. Krutfabrik. 1—4. J. F. N.

Stein [stajn], Charlotte Albertine Ernestine von, född von Schardt, tysk författarinna, f. 25 dec. 1742 i Weimar, d. där 6 jan. 1827, var hofdam hos hertiginnan Amalia, ingick 1764 äktenskap med stallmästaren baron Friedrich von Stein och blef änka 1793. 1775 gjorde hon i Weimar bekantskap med den sju år yngre Goethe, som fattade kärlek till henne och under en lång följd af år var fängslad af den djupaste hängifvenhet vid henne. På Goethes utveckling hade detta förhållande det allra största inflytande, och fru von S. bidrog i ej ringa mån till Goethes förvandling från en sturm-und-drang-skald af ännu ej klarnad mogenhet till en för hans ställning i Weimar egnad karaktär. Förhållandet till fru von S. kunde emellertid aldrig ge hel och ogrumlad lycka, och då hennes anspråk torde ha vuxit med åren, inträdde en brytning mellan dem vid Goethes återkomst från Italien 1788, en brytning, som å fru von S:s sida framkallade ett ursinnigt, bittert hat, hvarom hennes mot Goethe riktade sorgespel *Dido* (1794; utg. 1867) vittnar på ett beklagansvärdt sätt. Sedermera inträdde en mera försonlig sinnesstämning, och ett slags vänskapligt förhållande uppstod mot slutet af hennes lif. Idealiserad af Goethes snille och kärlek, framstår hennes bild i "Goethes briefe an frau von S." (utg. af Schöll, 3 bd, 1848—50, 3:e uppl. af Wahle 1899—1900; utg. af J. Petersen 1907; fullständigas af brefven från Italien, utg. 1886). Sina bref till Goethe förstörde hon själf med säkerligen klok försiktighet. Se arbeten om henne af Düntzer (1874 och 1876), Höfer (1878) och W. Bode (1909; ny uppl. 1912). R—n B.

Stein [stajn], Heinrich Friedrich Karl, friherre vom und zum S., tysk statsman, f. 26 okt. 1757 i Nassau, d. 29 juni 1831 på godset Kappenberg i Westfalen, af urgammal riksfriherrlig släkt, blef tjänsteman i preussiska bergverksdepartementet 1780, var 1784—86 direktör för de westfaliska bergverken och 1787—93 direktör i "krigs- och domänkamrarna" i Kleve och Mark, till hvilkas president han sistn. år utnämndes. Som "öfverpresident" (med residens i Minden) emottog han 1796 förvaltningen af Preussens samtliga besittningar i Väst-Tyskland, och 1802 fick han i uppdrag att organisera de sekulariserade områden, som till följd af freden i Lunéville tillfallit Preussen. 1804 utnämndes S. till minister (chef för accis- och handelsdepartementet) och genomförde i denna egenskap flera viktiga reformer, bl. a. afskaffandet af tullarna mellan de olika preussiska provinserna. Efter de olyckliga slagen vid Jena och Auerstädt hörde han till den minoritet bland ministrarna, som förmådde konungen till fortsatt kamp mot Frankrike (nov. 1806). Då han vägrade mottaga posten som inrikesminister, om ej konungen tillmötesgick de kraf i fråga om den centrala förvaltningens omorganisation, som han länge förfäktat (särskildt kabinettsstyrelsens afskaffande), erhöll han emellertid kort efteråt i onåd afsked (jan. 1807). Under Preussens förnedring efter Tilsitfreden s. å. tillråddes konungen från skilda håll (egendomligt nog också från Napoleon) att vända sig till S., hvilken, med sin erkända finansiella och administrativa skicklighet, bland Preussens patrioter allmänt ansågs som situationens man. Meningsskiljaktigheterna mellan honom och konungen öfvervunnos (delvis genom drottning Luises mellankomst), S. inträdde i den nya konseljen som inrikesminister (okt. 1807) och fick faktiskt en premiärministers ställning. — Den tid af något mer än ett år, som S. satt vid styret, var af djupt ingripande, om än till sin innebörd mycket

omstridd, betydelse i Preussens historia. Anmärkningsvärd är redan den mångfald af uppslag i olika riktningar, som såg dagen för att först långt senare realiseras. Men framför allt kännetecknas denna tid af ingripande reformer, som verkligen kommo till utförande trots exempellöst vidriga yttre förhållanden. S. hade nämligen ringa framgång i sina underhandlingar om den af fransmännen påförda oerhörda kontributionssummans fastställande, och större delen af de områden, som Preussen i freden fått behålla, hölls därför under hela S:s ministertid besatt af de franska trupperna. — De till nytt lif väckta ständernas fria medverkan i statsarbetet var hörnstenen i S:s statskonst. Hans statsideal var hvad han kallade den "gamla tyska författningen". Denna, som i Preussen så godt som h. o. h. undanträngts af absolutism och byråkrati, men som S. i Väst-Tyskland sett lefva kvar i ett ännu lifskraftigt ständerväsen, ville han i möjligaste mån återupplifva. I England, som han besökte 1786—87, hade han funnit detta gamla germanska statsskick fortlefva särskildt i den starkt utvecklade lokala självstyrelsen. Också från den franska revolutionens idéer hade S. mottagit starka impulser, och i viktiga punkter lade han studiet af revolutionens lagstiftning och förvaltning till grund för det preussiska reformarbetet. Detta skedde dock i det klart medvetna syftet att därmed effektivare kunna bekämpa Frankrike. Ty från sina allmänna utgångspunkter kunde han ej annat än ogilla revolutionens urartning till cesaristisk despoti; Napoleon och hans Frankrike voro föremål för hans oförsonliga hat. (Synnerligen upplysande om S:s program är den af honom 1807 förf. s. k. *Nassauer denkschrift.*) S:s arbete uppbars af en i en ideell lifsåskådning rotfast entusiasm, som också meddelade sig åt hans medarbetare. Med entusiasmen förbundos dock stark självkänsla och stolthet, som stundom föranledde slitningar med dessa och med konungen och som skärpte den fiendskap hans radikala politik mångenstädes väckte. — Ett edikt om böndernas sociala frigörelse (upphäfvande af den s. k. *erbuntertänigkeit* m. m.), afsedt att gälla för vissa provinser, förelåg utarbetadt vid S:s ämbetstillträde; han genomdref, att det utfärdades som gällande för hela monarkien (9 okt. 1807). Det åtföljdes af åtskilliga andra åtgärder i samma riktning. En förordning af 19 nov. 1808 gaf städerna vidsträckt självstyrelse genom valda representanter. Under medverkan af Scharnhorst, Gneisenau o. a. påbörjades ett djupgående reformarbete inom armén Spaniens uppror mot det napoleonska herraväldet sommaren 1808 ledde S:s tankar i riktning mot en folkresning, som äfven i Tyskland skulle afskudda det franska oket. Ett S:s bref, som oförbehållsamt uttryckte hans förhoppningar, föll emellertid i Napoleons händer (aug. 1808), och denne gaf tydligt till känna sin önskan, att ministern måtte afskedas. S. ryggade visserligen ej tillbaka för en brytning med Frankrike, men väl konungen, som dessutom hyste starka betänkligheter mot S:s allt längre gående reformidéer, och 24 nov. 1808 fick S. afsked från alla sina befattningar. Dessförinnan hade han dock erhållit konungens underskrift på en förordning om den högre förvaltningens omorganisation. I sitt s. k. "politiska testamente" hade han dessutom sammanfattat de reformplaner, hvilka icke hunnit förverkligas: självstyrelsens ytterligare utveckling, inrättande af en nationalrepresentation, inskränkningar i adelns privilegier, införande af allmän värnplikt, förbättringar i undervisningsväsendet o. s. v. — Sedan Napoleon förklarat S. i akt och låtit beslagtaga hans gods, vistades han under tre år i Österrike. Vid brytningen mellan Ryssland och Frankrike 1812 inbjöds han af kejsar Alexander till dennes högkvarter. Han blef där den naturliga medelpunkten för de tyska element, som ifrade för en ny koalition mot Frankrike. Han förmådde kejsaren att icke nöja sig med Rysslands befrielse, utan ge signalen till en allmän resning mot det napoleonska herraväldet. Sedan ryssarna i början af 1813 besatt Ost- och Westpreussen, sändes S. till Königsberg för att öfvertaga de båda provinsernas förvaltning, intill dess Preussen slutit sig till Frankrikes fiender. De församlade ständerna gåfvo sitt bifall till allmän folkbeväpning. Sedan kort efteråt en allians mellan Ryssland och Preussen kommit till stånd och de båda makterna inrättat ett centralförvaltningsråd för Nord-Tyskland, anförtroddes presidiet i detta åt S., en af Rysslands representanter (mars 1813). Han stod nu på höjdpunkten af makt och inflytande och hvälfde vidtgående planer på Tysklands nyorganisation efter den blifvande segern. Förhållandet ändrade sig efter Österrikes tillträde till koalitionen, i den mån ledningen öfvergick till Metternichs diplomatiska och konservativa statskonst. S. blef visserligen chef för det centralförvaltningsdepartement, som de förbundna makterna efter segern vid Leipzig inrättade för ockuperade länder (okt. s. å.), och kallades hånfullt af sina vedersakare "kejsare af Tyskland", men hans befogenheter blefvo till de tyske småfurstarnas förmån mycket kringskurna. Som Alexanders rådgifvare deltog S. i Wienkongressen. Hans hufvudintresse var där egnadt åt den tyska frågan, för hvars lösning han utarbetade det ena projektet efter det andra. I grund och botten vida mer tysk än preussare till sinnelaget, ifrade han framför allt för en förbättrad författning åt riket. Ledningen borde enligt hans mening tillkomma Österrike. Men därjämte var han angelägen att stärka Preussens ställning och verkade i detta syfte för Sachsens införlifvande i den preussiska monarkien. Han fann emellertid i det diplomatiska ränkspelet sina öfvermän i Talleyrand och Metternich, af hvilka ingendera önskade göra slut på det tyska småstatsväsendet, och Wienkongressens resultat motsvarade ingalunda hans förväntningar. — Efter kongressens slut öfvergick S. till privatlifvet. I det offentliga lifvet deltog han sedermera endast som landtdagsmarskalk för Westfalen (1823—31). På S:s initiativ bildades 1819 Gesellschaft für ältere deutsche geschichtskunde med uppgift att utge källskrifter till Tysklands medeltidshistoria, och med stora ekonomiska uppoffringar lyckades det honom bringa det därhän, att källpublikationen "Monumenta Germaniæ historica" (se d. o.) 1826 började utkomma. — Litt.: Biogr. af Pertz (6 bd, 1849—55), Seeley (3 bd, 1879) och Lehmann (3 bd, 1903—05; uttömmande, framhåller starkare än den tidigare forskningen de franska inslagen i S:s reformarbete). I motsats

till Lehmann har Meier i ett flertal skrifter med skärpa häfdat reformarbetets organiska sammanhang med äldre preussiska förhållanden. Jfr äfven en sammanfattande resumé af Hintze, "S. und der preussische staat" (i "Historische zeitschrift", 1905). N. H—tz.

Stein [stajn], Christian Gottfried Daniel, tysk geograf, f. 1771 i Leipzig, d. 1830, sedan 1795 lärare vid ett gymnasium i Berlin, utgaf flera värdefulla arbeten, bl. a. *Handbuch der geographie und statistik* (tills. med Hörschelmann, 1809; 7:e uppl. i ny bearb. af Wappäus m. fl. 1853—71), *Geographie für schule und haus* (27:e uppl. 1877; under titeln "Steins geografi" utg. i svensk bearb.), *Geographisch-statistisches zeitungs-, post- und comptoirlexikon* (1811; 2:a uppl. 1818—24).

Stein. 1. Sophus August Vilhelm S., dansk anatom, kirurg, f. 1797, d. 1868, blef 1819 kirurg, men först 1831 student och därefter med. kandidat samt 1834 med. doktor. 1835 blef han professor i anatomi vid konstakademien i Köpenhamn (till 1868) och 1837 docent, 1841 professor vid universitetet samt var 1844—54 öfverkirurg vid Frederiks hospital. Han var både en utmärkt lärare och en första rangens operatör, i synnerhet för stenåkommor. För konstakad. författade han *Haandbog i menneskets anatomi* (1840).

2. Johan Karl Henrik Teobald S., den föregåendes son, dansk skulptör, f. 7 febr. 1829 i Köpenhamn, d. 16 nov. 1901, var elev af konstakademien, af medaljören Chr. Christensen och af H. V. Bissen och gjorde sig tidigt bemärkt genom reliefer och statyetter (*Holberg* — i konstmuseet —, *Bellman*, *Evald*). 1856—59 vistades han i Rom. 1860 fick han utställningsmedaljen för *Italiensk fiskarpojke med en vattenkruka på axeln* (ett mycket populärt verk, uppställdt i Köpenhamn), 1861 blef han medlem af akademien, 1867 docent i anatomi, 1883 professor vid modellskolan där. 1893—96 var S. akademiens direktör. 1875 hade han blifvit medlem af akademien i Stockholm. Han utförde en hel rad monumentala konstverk, de flesta tämligen torra och föga besjälade: *Holberg* (sittande, framför Kungl. teatern, 1873), *Niels Juel* (vid Holmens kanal, 1878), *Carstens* (på Vestre boulevard), minnesmärket öfver amiral *Suenson* (det mest lyckade af dessa, i Nyboder, 1888), *Harsdorff* (sittande staty, Charlottenborg), *E. Tesdorph* (i Landbohöjskolens trädgård), *Luther* m. fl. statyer i Frederikskyrkan, kolossalbyster af *Mynster* och *Martensen* vid Fruekirken, *Kingo* i Odense m. fl. samt många porträttbyster och porträttstatyetter. Bland hans senare verk äro äfven statyn *Lots hustru* (1894, i marmor), *Faustulus bärande Romulus och Remus* (1896, brons, båda i Kunstmuseet). S:s konst tillhör den antikiserande Thorvaldsenska riktningen. Han är sannolikt dennas siste representant i Danmarks skulptur. S. är representerad genom ett 20-tal arbeten i Glyptoteket och af ett 30-tal skisser i Hirschsprungs museum.

3. Valdemar S., den föregåendes broder, kemist, f. 1836, d. 1905, blef 1857 farmacie kandidat och 1865 egare af ett kemisk-analytiskt laboratorium, som efter hand öfvertog alla offentliga kemiska undersökningar. S. blef 1882 Landhusholdningsselskabets och 1887 statens konsulent i landtbrukskemi.

4. Harald S., den föregåendes broder, präst, f. 9 mars 1840, d. 5 jan. 1900, teol. kandidat 1866, präst vid diakonissanstalten på Frederiksberg 1872—80 och ordf. i dess styrelse 1879—86. 1875 blef han led. af och 1879—86 var han ordf. i styrelsen för inre missionen i Köpenhamn samt hade väsentlig del i uppförandet (1882) af det kyrkliga församlingshuset "Bethesda". 1880 blef han präst vid S:t Matthæus' kirke, där han samlade stora skaror af åhörare. Slutligen blef han 1889 biskop i Fyns stift, men måste af hälsoskäl taga afsked 1899. Han var ingen lärd teolog, men mycket verksam för att främja församlingslifvet. S. författade *Hvad vil den indre mission?* (1876; 3:e uppl. 1882) och flera predikosamlingar, såsom *Minder fra Emauskirken* (1879), *Minder fra S:t Matthæuskirken* (1882) m. fl. 1 o. 3—4. E. Ebg. 2. Ph. W. (G—g N.)

Stein [stajn], Lorenz von, schleswig-holsteinsk nationalekonom, f. 1815 i Eckernförde i Schleswig, d. 1890 i Wien, företog 1841 med statsstipendium en resa till Paris, hvaraf frukterna framlades i skrifterna *Der sozialismus und kommunismus des heutigen Frankreichs* (1844), omarbetad under titeln *Geschichte der sozialen bewegung in Frankreich* o. s. v. (3 bd, 1849—51), och *Französische staats- und rechtsgeschichte* (3 bd, 1846—48; tills. med Warnkönig). E. o. professor i Kiel sedan 1846, arbetade han ifrigt för Schleswig-Holsteins skilsmässa från Danmark och blef med anledning däraf afsatt 1852. 1855—85 var S. professor i statsvetenskap i Wien. Hans framställning af de socialistiska strömningarna i Frankrike intill 1800-talets midt blef under lång tid af grundläggande betydelse för den vetenskapliga uppfattningen, i synnerhet i Tyskland. Som sin mest betydande insats i det samhällsvetenskapliga arbetet betraktade han sina omfattande verk i förvaltningsrätt. I sina nationalekonomiska arbeten representerar han den s. k. historiska skolan. De framstående nationalekonomer af den s. k. österrikiska skolan, som senare beklädt lärarposter vid Wiens universitet, sågo i honom en genialisk, men tämligen oförstående motståndare med ett stänk af det stortyska öfversitteri, som bidrog att egga den österrikiska oppositionen mot de tyska forskningsmetoderna. (Se äfven Förvaltningsrätt, Nationalekonomi och Socialism.) Bland S:s skrifter märkas *System der staatswissenschaft* (1852—57), *Lehrbuch der volkswirtschaft* (1858; 3:e uppl. 1887), en förträfflig *Lehrbuch der finanzwissenschaft* (1860; 5:e uppl., 2 bd, 1885—86) och det betydande arbetet *Verwaltungslehre* (7 bd, 1865—68), hvaraf ett utdrag, *Handbuch der verwaltungslehre*, utkom i 3:e uppl. 1888. E. F. K. S—n.

Stein [stajn], Hermann von, tysk general, f. 13 sept. 1854 i Wedderstedt i Sachsen, blef 1875 underlöjtnant vid fältartilleriet, anställdes 1889 i stora generalstaben och blef 1894 stabschef vid 34:e infanterifördelningen. 1896 blef S. major vid stora generalstaben, öfverstelöjtnant 1902 och öfverste 1905; från 1903 var han afdelningschef vid stora generalstaben. S. blef 1910 generalmajor och 1912 generallöjtnant och chef för 41:a infanterifördelningen samt adlades 1913. Vid Världskrigets början tjänstgjorde S. som generalkvartermästare och gjorde sig då bemärkt och populär genom den klara, koncisa och kraftiga formuleringen af tyska stora högkvarterets dagliga kommunikéer om krigshändelsernas förlopp. Okt. s. å. öfvergick S. till aktiv fronttjänst som chef för 14:e reservarmékåren. Han utmärkte sig sommaren och hösten 1916 under Sommeslaget genom den ihärdighet, hvarmed han mötte en öfverlägsen fiendes ständiga anlopp mot den af hans trupper försvarade frontdelen. Okt. s. å. utnämndes S. till preussisk krigsminister och visade sig som sådan vara en god organisatör och medryckande parlamentarisk debattör. V S—g.

Stein [stajn], Ludwig, tysk filosof, f. 1859 i Ungern, var professor i Bern 1891—1910. Hans ståndpunkt är en af Hume, Kant och Spencer påverkad evolutionistisk kriticism. Han har utgett en mängd filosofiska arbeten; märkligast torde vara hans bidrag till den filosofiska samhällsläran, särskildt *Die soziale frage im lichte der philosophie* (1897; 2:a uppl. 1903) och *An der wende des jahrhunderts, versuch einer kulturphilosophie* (1900). Kulturfilosofiens uppgift är att skildra kulturvärdena i deras utveckling och uppskatta deras betydelse för nutiden. Som naturväsen äro vi bundna, men som kulturväsen fria. I historien verka psykiska faktorer, hvilka såsom ett inre nödgande verka teleologiskt, ej med kausala lagar, men med mer eller mindre bestämda tendenser. Samhället är icke en organism, utan en organisation, som har sin grund i gemensamma viljetendenser. S. utger tidskr. "Archiv für geschichte der philosophie", "Archiv für systematische philosophie" och "Nord und süd". S—e.

Stein, Henri, fransk historiker, f. 28 febr. 1862, anställdes vid nationalarkivet i Paris 1885 och blef afdelningschef (conservateur) där 1913. S. uppsatte 1897 tidskriften "Le bibliographe moderne, courrier international des archives et des bibliothèques", hvars redaktör han ännu är. Denna tidskrift har tillvunnit sig välförtjänt anseende inom de fack, som den representerar. S. blef 1901 led. af K. samf. för utg. af handskr. rör. Skandinaviens historia och är f. ö. led. af eller ordf. i en mängd lärda samfund i Frankrike och andra länder. Bland hans många tryckta skrifter torde följande vara af mera allmänt intresse: *Les archives de l'histoire de France* (1891), *Manuel de bibliographie générale* (1898), *Bibliographie générale des cartulaires français ou relatifs à l'histoire de France* (1907), *Inventaire analytique des ordonnances enregistrées au Parlament de Paris jusqu'à la mort de Louis XII* (1908) och *Les architectes des cathédrales gothiques* (1909). 1917 utgaf S. *Notre frontière de l'est*. S. B—h

Steinach [sta'jn-], by i Sachsen-Meiningen, Tyskland, i ån Steinachs dal. 7,557 inv. (1910).

Steinamanger [sta'jn-; ung. *Szombathely*], stad i ungerska komitatet Vasvár (Eisenburg), vid österrikiska sydbanan och ungerska västbanan m. fl. järnvägar. 30,947 inv. (1910). Staden är säte för en rom.-katolsk biskop samt har teol. läroanstalt och gymnasium. Vacker katedral. S., som under romartiden hette *Sabaria*, var hufvudort i öfre Pannonien. 193 utropades Septimius Severus där till kejsare. Flera fornlämningar ha uppgräfts. (J. F. N.)

Steinau [sta'jn-], S. an der Oder, kretsstad i preussiska reg.-omr. Breslau (Schlesien), vid Oder och järnvägarna Breslau—Glogau och Liegnitz—Kobylin. 5,183 inv. (1910). Lärarseminarium. Tillverkning af möbler, socker m. m. 11 okt. 1633 besegrade Wallenstein där en svensk-sachsisk styrka under von Thurn, som måste ge sig. J. F. N.

Steinau [sta'jn-], Adam Heinrich von, grefve, sachsisk och polsk militär (födelseåret okändt), d. 1712 på sitt gods i Böhmen, var först i bajersk tjänst och deltog som brigadjär i kriget mot turkarna i Ungern 1685—88 samt i kriget mot fransmännen, då han, under hertig Karl af Lothringen, förde befäl vid belägringen af Mainz 1689. Sedermera trädde han i veneziansk tjänst och utmärkte sig särskildt under republikens krig mot Turkiet 1695. Följande år anställdes han vid den kejserliga armén, som under kurfursten af Sachsen (August den starke) opererade mot turkarna i Ungern. Som sachsisk och polsk fältmarskalk deltog han i Stora nordiska kriget, vann till en början (i juli 1700) med en hufvudsakligen af sachsare bestående här vid Jungfernhof nära Riga en framgång öfver general Vellingk, men blef sedermera själf slagen af Karl XII vid Düna (9 juli 1701), Klissov (9 juli 1702) och Pultusk (21 april 1703). Därefter gick han åter i veneziansk tjänst, men tog snart afsked. H. J—dt.

Steinbach [sta'jn-], Erwin von. Se Erwin.

Steinbach [sta'jn-], Emil, österrikisk jurist och politiker, f. 11 juni 1846 i Wien, d. 26 maj 1907 i Purkersdorf utanför Wien, anställdes 1874 i österrikiska justitieministeriet, där han 1886 blef afdelningschef. Febr. 1891—nov. 1893 var han finansminister i Taaffes ministär och genomförde som sådan en statslånekonvertering. S. blef 1899 led. af herrehuset och vice president i högsta domstolen samt 1904 dess president. Bland hans skrifter märkas *Die pflichten des besitzes* (1887) och *Die moral als schranke des rechtserwerbs und der rechtsausübung* (1898). Jfr L. Wittmayer, "Emil S. als sozialphilosoph" (i Schmollers "Jahrbuch für gesetzgebung etc.", 1907).

Steinberger [sta'jn-]. Se Rhenviner.

Steinbergh, Antonius von, grefve, krigare, f. i Tyskland (födelseåret okändt), d. (antagligen) 1678, son till svenske residenten i Braunschweig under Trettioåriga kriget Jakob Steinberg, studerade i Rostock till 1636, då han anträdde en utrikes studieresa, kom i början af 1640-talet i svensk hof- och krigstjänst och var 1645 kapten vid Lifgardet, hvars chef då var M. G. De la Gardie. 1646—48 ledsagade han som guvernör prins Adolf Johan af Pfalz-Zweibrücken (Karl Gustafs broder) på hans resa till Frankrike och synes de följande åren ha stått den pfalzgrefliga familjen i

Sverige ganska nära. Därigenom kom han också i gunst hos drottning Kristina, som 1650 höll bröllop för honom och sin hoffröken Katarina Ribbing, en sondotter till riksskattmästaren Seved Ribbing, genom hvilket äktenskap den tyske adelsmannen införlifvades med den svenska högadeln. Sedan S. på sommaren 1651 räddat drottningen under hennes besök på flottan vid Skeppsholmen från att drunkna, utnämndes han, som då var öfverstelöjtnant vid Östgöta inf.-regemente, i dec. s. å. till hofstallmästare och 1653 till öfverste för adelsfanan. Vid denna tid inblandades S. i den affär, som föranledde M. G. De la Gardies onåd, till hvilken hans förhållande gaf en hufvudanledning, på samma gång som han steg högt i Kristinas gunst. Kristinas sista regeringshandling var att 1654 utnämna S. (till högadelns stora förtrytelse) till grefve, med Enköping till grefskap. Tillika utnämnde hon honom till sin öfverkammarherre samt utsåg honom till en af de 4 svenske herrar, som skulle ledsaga henne på hennes resa ur landet. För ett lån på 30,000 rdr pantsatte hon åt honom amtet Poel. En liknande ynnest, som S. åtnjutit hos Kristina, kom honom ock till del under hennes efterträdare. Första gången Karl X Gustaf använde sin kungliga myndighet för att bryta adelns motstånd var, då han tvang den att medge S:s introduktion bland grefvarna 1654. S. å. bekräftade han ock S:s chefskap för adelsfanan, och 1655 utnämnde han honom till öfverkammarherre och öfverstallmästare hos drottning Hedvig Eleonora. 1657 och 1658 åtföljde S. Karl Gustaf på tåget till Danmark, men med konungens död synes också, såsom man kunde ha anat, framgångens tid för honom vara slut, hvilket torde ha mycket menligt inverkat på hans af naturen särdeles koleriska temperament. Adelsfanan frånntogs honom genast 1660, och då han därför s. å. anhöll om annan "emploi eller afsked", "judicerades i rådet, att grefve S. var mycket hastig till sinnes och vore godt, om han kunde förlikas med dem han hade att göra med, men bäst vore, om han finge afsked och reste dit, som krig vore och gjorde sig meriterad". Då S. emellertid icke upphörde att yrka på anställning, utnämndes han 1663 till generalmajor och guvernör i Wismar. Innan han hann tillträda denna tjänst, tillskref han dock det s. k. Wismarska tribunalet ett så ärerörigt bref, att regeringen resolverade, "att den icke hölle rådligt, att han skulle blifva guvernör på den orten", och återtog utnämningen, men återgaf honom chefsbefattningen vid adelsfanan. Icke nöjd härmed, fortfor dock S. att hos regeringen yrka på en högre charge, hvilket regeringen slutligen 1667 tillmötesgick på så sätt, att den utnämnde honom till generallöjtnant, men fråntog honom adelsfanan, med tillkännagifvande att, om han klagade, "skulle aldrig någon honorabel charge efter denna dag gifvas honom". Som emellertid S:s affärer genom processer och motgångar voro bragta i stor oordning, var förlusten af regementet för honom synnerligen kännbar, hvarför han fortfor att öfverhopa regeringen med sina klagomål. Hans retliga lynne gaf sig 1668 uttryck i en utmaning till riksstallmästaren J. G. Stenbock på duell, som dock förekoms därigenom, att regeringen lät arrestera S. och kvarhöll honom i arresten $^{3}/_{4}$ år. Efter Karl XI:s tronbestigning synes väl S:s ekonomiska ställning icke ha förbättrats, men 1675 utnämndes han till general, ehuru han icke synes ha kommit att deltaga i det därpå följande kriget. P. S.

Steinbrofossen. Se Sjoa.

Steindachner [sta'jn-], Franz. Se Stnd.

Steindl, Imre, ungersk arkitekt, f. 1839, d. 1902, lärjunge till Fr. Schmidt, byggde bl. a. *parlamentshuset i Budapest* (se d. o., sp. 497—498 och fig. å sp. 499).

Steindorff [sta'jn-], Georg, tysk egyptolog, f. 12 nov. 1861 i Dessau, studerade i Berlin och Göttingen 1881—84, blef assistent vid Kungl. museerna i Berlin 1885, docent 1890, e. o. professor i egyptologi vid universitetet i Leipzig 1893, ord. professor där 1904, företog 1899—1900 en forskningsresa till Libyska öknen och Nubien, ledde 1903, 1904 och 1906 gräfningar vid Cheops' pyramid, var 1909—10 ledare för den Ernst von Sieglinska expeditionen till Chefrens pyramid och anställde 1912 gräfningar i Nubien. Bland hans arbeten märkas *Koptische grammatik* (1894; 2:a uppl. 1904), *Grabfunde des mittleren reichs in den königl. museen zu Berlin* (i "Mitteilungen aus den orientalischen sammlungen der königl. museen zu Berlin", 1897 och 1901), *Die apokalypse des Elias* (1899), *Die blütezeit des Pharaonenreiches* (1900), *Durch die libysche wüste zur Amonsoase* (1904) och *Veröffentlichungen der Ernst von Sieglin-expedition* (1912). Dessutom har S. redigerat 6:e uppl. af Baedekers "Ägypten" (1906) och tills. med Erman under många år utgett "Zeitschr. für ägyptische sprache und altertumskunde". K. V. Z.

Steine (fno. *Steinn*), gammal norsk gård med stort fiskeläge och hamn på Vest—Vaagöys (se Lofoten) östra sida. Ångbåtsstation samt under Lofoten-fisket (jan.—april) telegraf-, telefon- och poststation. K. V. H.

Steinen [sta'jn-], Karl von den, etnolog och forskningsresande, f. 1855, var 1878—79 assistentläkare vid Charitéhospitalet i Berlin, studerade under en resa kring jorden 1879—81 hospitalsväsendet i kulturstaterna och gjorde etnografiska forskningar på flera af Söderhafvets öar, följde 1882 som läkare och naturforskare den tyska sydpolsexpeditionen till Syd-Georgien och gjorde därefter en färd genom Brasilien längs floden Xingú. En andra resa genom samma trakter (mellersta Brasilien) gjorde han 1887—88 med P. Ehrenreich o. a., en färd, som blef af stor betydelse för kännedomen om Brasiliens etnografi. Han blef 1891 e. o. professor i Marburg, 1900 professor i etnografi vid Berlins universitet samt var från 1904 några år direktor vid Museum für völkerkunde. Skrifter: *Durch Zentralbrasilien. Expedition zur erforschung des Schingú* (1886), *Zweite Schingúexpedition 1887—88. Die bakairisprache* (1892) och *Unter den naturvölkern Zentralbrasiliens* (1894; 2:a uppl. 1897). Wbg

Steiner [sta'jn-], Jakob, tysk violinfabrikant. Se Stainer.

Steiner [sta'jn-], Jakob, schweizisk matematiker, f. 1796 i Utzentorf nära Solothurn, d. 1863 som professor vid universitetet i Berlin (sedan 1835), inlade stor förtjänst om den nyare syntetiska geometriens utveckling. Till hans förnämsta arbeten höra *Systematische entwickelung der abhängigkeit geometrischer gestalten* (1832) och *Theorie der kegelschnitte, gestützt auf projectivische eigen-*

schaften (1867). S:s *Gesammelte werke* utgåfvos i 2 bd 1881—82 af Weierstrass.

Steiner [sta'jn-], Rudolf, tysk filosofisk och teosofisk författare, f. 27 febr. 1861 i Kraljevic, filos. doktor, har skrifvit ett antal arbeten i filosofi (*Erkenntnistheorie*, 1888, *Wahrheit und wissenschaft*, 1892, *Philosophie der freiheit*, 1894, *Friedrich Nietzsche*, 1895, *Goethes weltanschauung*, 1897, *Haeckel und seine gegner*, 1900, *Welt- und lebensanschauungen im 19. jahrhundert*, s. å.), estetik (*Goethe als vater einer neuen ästhetik*, 1889, *Lyrik der gegenwart*, 1900) och teosofi (*Die mystik*, 1901, *Der christentum als mystische tatsache*, 1902, *Theosophie*, 1904, m. fl.). 1902—13 tillhörde S. Teosofiska samfundet, men måste då utträda jämte sina meningsfränder, hvarefter han bildade "Antroposofiska sällskapet", för hvilket han är ledare och lärare. S. har utgett Goethes naturvetenskapliga arbeten och redigerar månadsskriften "Lucifer-Gnosis". Se uppsats af K. Dymling i "Kyrklig tidskrift" (1916).

Steiners Oriental-kraftpreparat. Se Hemliga medel.

Steingut [sta'jngot], ty. Se Stengods.

Steinhausen [sta'jn-], Wilhelm, tysk målare, f. 1846 i Sorau (prov. Brandenburg), började 1863 sina konststudier vid akademien i Berlin, fortsatte dem i Karlsruhe, begaf sig 1871 till Rom, har sedan varit bosatt i München och från 1876 i Frankfurt. S:s bibliska bilder, tecknade eller målade, ha förskaffat honom benämningen "den siste nasarenen" (se Nasarener). Redan hans första religiösa kompositioner utmärkas för fint tilsinne och innerlighet i känslouttrycket. Han har utfört monumentalmålningar och stafflibilder, kartonger till fönstermålning, akvareller, raderingar, teckningar, litografier, har målat omfattande religiösa eller sagocykler, landskap och porträtt och har äfven försökt sig som skulptör. Sitt första dekorativa verk utförde han 1876 i Frankfurt. Ett berömdt namn som monumentalmålare vann han långt senare, huvudsakligen genom *Den korsfäste, omgifven af pilgrimer och botfärdiga* (fresk i missionshuset S. Theobaldi i Wernigerode, 1890), som följdes af *Barmhärtighetens sju gärningar* (cykel i S. Veit vid Wien, 1897), andra fresker i hospitalskyrkan i Stuttgart, i Kaiser Friedrich-gymnasium i Frankfurt (*Jesu liknelser* samt grupper af filosofer och skalder och bilder ur den klassiska hjältesagan, fullbordade 1905) och i Lukaskyrkan i Frankfurt (altarfresker, påbörjade 1912). Bland väggmålningar är en cykel bilder ur Shaksperes *En midsommarnattsdröm* (1880). Hans stafflimålningar behandla gärna bibliska ämnen, ofta ganska personligt uppfattade (*Uppbrottet efter nattvarden*, *Gången till Emmaus*, *Marias vandring till Elisabet*) eller sagomotiv (*Döden och vandraren*, *Sagoprinsessan*). Målningar af S. finnas i gallerierna i Dresden, Karlsruhe, Kiel, Hamburg, Köln m. fl. st. Bland hans grafiska verk märkas illustrationer till Brentanos dikter (1873, utkommo först 20 år senare), bibelbilder, praktfulla litografier, ofta i ett par färgtoner. Den största samlingen af dessa grafiska alster finnes i kopparstickssamlingen i Dresden. S. är professor i Frankfurt och teol. hedersdoktor vid universitetet i Halle. Monogr. af Koch (2:a uppl. 1904) och F. Lübbecke (1914). "Gedankbuch zu W. S:s 60. geburtstag" utkom 1906. S. utgaf 1912 *Aus meinem leben*. G—g N.

Steinheil, Fabian, grefve, generalguvernör i Finland, f. 1762 i Penall socken i Hapsalska kretsen i Estland, d. 23 febr. (g. st.) 1831 i Helsingfors, blef 1782 löjtnant i rysk tjänst, deltog 1788—90 först som kapten och sedan som öfverstelöjtnant i kriget i Finland, var 1791—92 anställd hos generalfältmarskalken Suvorov-Rimniskij för verkställande af fortifikationsarbeten inom ryska Finland samt användes 1793—95 vid uppförandet af fästningsverk i Fredrikshamn, Villmanstrand och Davidstad. 1797 fick han pris för en af honom utarbetad topografisk karta öfver dåv. ryska Finland. Generalmajor 1798, bevistade han fälttågen i Preussen 1805 samt i Polen och Preussen 1806—07. Han blef generallöjtnant 1807. 1809 var han befälhafvare öfver ryska armén på Åland och den därmed förenade flottiljen. I mars 1810 utnämndes han till generalguvernör i Finland. S., som redan under början af sin förvaltning tillvann sig förtroende genom synbar välvilja mot landet och humanitet i bedömande af personer och förhållanden, blef 1812 upphöjd i finskt grefligt stånd. Han kallades s. å. att som befälhafvare för en i Livland och Kurland sammandragen armé deltaga i kriget mot Napoleon I. Sedan han bekämpat fienden i flera träffningar, förenade han sig med Wittgensteins armékår samt deltog 1813 i eröfringen af Elbing och Danzig. S. å. återvände han till Finland, hvars förvaltning han åter som generalguvernör öfvertog. Sedan han, som 1819 utnämnts till general af infanteriet, 1823 tagit afsked från generalguvernörsämbetet, var han t. f. generalguvernör till mars 1824. Under den långa tid han i Finland representerade monarken, var förhållandet mellan honom och styrelsens öfriga medlemmar i allmänhet det bästa. Under sina sista lefnadsår egnade han sig träget åt forskningar i mineralogi och geologi samt åt målning och teckning. M. G. S.

Steinheil [sta'jnhajl], Karl August von, tysk fysiker och astronom, f. 12 okt. 1801 i Rappoltsweiler i Elsass, d. 14 sept. 1870 i München. Han studerade 1822—25 matematik och astronomi i Göttingen och Königsberg, var 1835—49 professor i matematik och fysik i München, sedan sektionsråd och föreståndare för departementet för telegrafi i Wien. Efter en kortvarig vistelse i Schweiz återvände han 1852 till München, hvarest han verkade som bajerskt ministerialråd och tekniskt råd i handelsministeriet. S. gäller som uppfinnare af den elektromagnetiska telegrafen, begagnade induktionsströmmarna samt visade (1837), att jorden kan användas som återgångsledning vid telegrafering och att sålunda endast en telegraftråd är behöflig. Han grundlade 1854 i München en optisk-astronomisk anstalt, som sedan 1865 under firma C. A. Steinheil Söhne innehades

af hans son Adolf S. (f. 1832, d. 1893), som bl. a. 1868 konstruerade ett periskop (se d. o. 2), och sonson Rudolf S. (f. 1865). Firman fick stort rykte, särskildt genom konstruktion af stora refraktorobjektiv samt olika slag af fotografiska objektiv. Flera af nutidens största astronomiska refraktorer äro försedda med objektiv, som utgått från denna verkstad. S. uppfann 1834 en ny prismacirkel (se Astronomiska instrument, sp. 296) och konstruerade 1842 en sinnrik astrofotometer, kallad Steinheils prismafotometer. Han författade en stor mängd vetenskapliga afh. af astronomiskt, fysikaliskt och tekniskt innehåll. Se H. Marggraf, "K. A. von S. und sein wirken auf telegraphischem gebiete" (1888). T. E. A. B—d.

Steinheil [stä'näl], franska målare. 1. Louis Auguste S., f. 1814 i Strassburg, d. 1885, målade porträtt och genrer, de sistnämnda ofta i en stil, som påminner om gammaltyska mästare. Påverkad af Viollet-le-Duc, utförde han förträffliga kartonger för fönstermålningar, bland dessa till komplettering af de medeltida fönstren i S:te Chapelle (1855) och till fönster i Strassburgs domkyrka, där han senare utförde äfven väggmålningar. — 2. Adolphe Charles Édouard S., den föregåendes son, f. (födelseåret ej kändt) i Paris, d. 1908, målade historiska genrer, *Den fattige studenten*, *Domstolsscen på 1500-talet*, *Abélard föreläser*, *Rikard Lejonhjärtas död*. 1—2. G—g N.

Steinheilit, *miner.* Se Cordierit.

Steinhudermeer [stajnhodermēr], insjö i Schaumburg-Lippe och Hannover, 32 kvkm., 8 km. lång, 5 km. bred, största djup 3 m. S. är mycket fiskrik. Till- och aflopp (det senare till Weser) äro mycket obetydliga. På en 1761—65 med konst åstadkommen ö i sjön ligger ett litet fäste, Wilhelmstein, numera fängelse. Sjön, som omtalas i urkunderna först 1228, hade förr en mycket större utsträckning, såsom upptäckta pålbyggnader något n. om byn Steinhude visa. J. F. N.

Steinitz [sta'j-], Wilhelm, österrikisk schackspelare, f 18 maj 1837 i Prag, d. 12 aug. 1900 i New York, deltog i den stora internationella täflingen i London 1862, där han fick sjätte priset och stannade kvar för att egna sig åt schackspel. 1866 besegrade han Anderssen, vann 1873 i Wien kejsarpriset, besegrades 1883 i London af Zukertort, men öfvervann honom 1886 i Amerika i schackduell och kallades sedan världsmästare. Han försvarade sedan sin titel mot Tjigorin, Gunsberg m. fl., men slogs afgörande af den unge Emanuel Lasker (se Lasker 2) 1894. Han vardt slutligen vansinnig. Grundläggaren af en ny spelskola, var S. en försiktig positionsspelare. S. utgaf *Modern chess instructor* (I, 1889). Se Devidé, "A memorial to W. S." (1901).

Steinitzgambit [sta'jnits-], *schackt.* Se Gambit och Steinitz.

Steinker. Se Stenkjær.

Steinle [sta'jn-], Jakob Eduard von, österrikisk målare, f. 1810 i Wien, d. 1886, studerade vid akademien i Wien och vistades 1828—34 i Rom, där han rönte påverkan af Overbeck och Veit. Sedan 1843 var han bosatt i Frankfurt, och 1850 blef han professor där. Han målade en mängd monumentalbilder med religiöst innehåll i Kölndomen, Münster, Aachen, Strassburg, München, slottet Reineck. Hans täflingsmålning till Berlins domkyrka, *De väntande på domedagen* (1846), finns i Berlins nationalgalleri. För eftervärlden har S. intresse och betydelse som lyriker, romantisk sagoskildrare, genom *Shakspereska scener*, illustrationer i färg till sagor af Grimm och dikter af Brentano, genom de små oljemålningarna i Schackgalleriet (*Fiolspelaren*, *Tornbestigaren*, *Lorelei*) och genom *Parcivalcykeln* (akvareller, 1884, i Nya pinakoteket i München, utg. i reproduktion s. å.). Han egde innerlighet och stilkänsla och därtill mera koloristiskt sinne än de öfrige nasarenerna (se d. o.). Bland andra målningar af S. kunna nämnas *Madonna på Roms ruiner* (1841), *Tiburtinska sibyllan* (1844, museet i Frankfurt) och flera kvinnoporträtt. Ett helfigursporträtt af hans lilla dotter *Karoline* (1842, Berlins nationalgalleri) är ett vackert prof på monumental stilkonst i förening med osökt omedelbarhet och kärleksfull karakterisering. Utvalda verk af S. utgåfvos i reproduktion 1888. Jfr C. v. Wurzbach, "E. S., ein madonnenmaler unserer zeit" (1879), Valentin, "E. v. S." (1887), och *E. v. S:s briefwechsel mit seinen freunden* (2 dlr, 1897). G—g N.

Steinlen [stä'nlen], Alexandre Théophile, fransk konstnär, f. 20 nov. 1859 i Lausanne, kom vid 19 års ålder till Paris, där han en tid förtjänade sitt uppehälle som ritare på ett tygtryckeri, lefde bohemlif och utvecklade sig till en af "Montmartreskolans" representativa och främsta konstnärer. Sitt rykte vann han genom fabler och kattfantasier, utförda för konstnärskabareten "Chat noir" och ej minst genom sina teckningar (omkr. 150) till kabaretskalden Aristide Bruants sånger "Dans la rue". Det är framför allt bilder från de yttre bulevarderna och typer af samhällets bottensats, som tecknaren där framställer. Han har sedan i en mängd teckningar (i "Gil Blas", "Mirliton", "Simplicissimus" m. fl. tidningar), i illustrationer (bl. a. till "Crainquebille" af Anatole France), i litografier och raderingar skildrat det samhälle, som han lefver i och utan hvila iakttar, med bilder af utomordentlig skärpa och karaktär, ofta med besk humor, andra gånger med gripande allvar, med djup medkänsla för olycka och nöd och med en revolutionär bottensats, traditionell hos franska idkare af den konstgren S. omfattat. I målning skildrar S. samma värld, som befolkar hans teckningar. Nämnas kunna *Den 14 juni*, *Absint*, "*Beau soir*", *Les midinettes* (arbeterskor äta sitt frukostbröd på bulevarden, i enskild samling i Stockholm). Hans affischer (*Yvette Guilbert*, *Lait pur* m. fl.) blefvo med rätta högt skattade. Han har på senare tid äfven utfört dekorativa målningar, och på detta område har han gått utanför sin vanliga motivkrets, exempelvis i 4 friser med barn, påfåglar och blommor

(i Musée des arts décoratifs, Paris) och *De fyra årstiderna* (inrikesministeriet). S. har uppträdt äfven som skulptör (*Angorakatt* i brons eges af Berlins nationalgalleri). Han är representerad i Luxembourgmuseet och i Stockholms Nationalmuseum (med litografier). Af hans teckningar ha flera samlingar utkommit. G—g N.

Steinmann, Peter Frederik, dansk militär, f. 1812, d. 1894, löjtnant 1830, kapten vid generalstaben 1842, var 1849 stabschef vid general Ryes kår i Jylland (dock ej under slaget vid Fredericia) och 1850 vid general Moltkes division i slaget vid Isted samt efter kriget vid generalkommandot i Flensborg 1851—62. Som generalmajor (sedan 1860) fick S. 1863 befäl öfver en division och anförde denna under återtåget från Dannevirke i striden vid Sankelmark 6 febr. 1864, där han själf blef sårad. I den sista kampen om Dybbölställningen 18 april ledde S. trupperna i brohufvudet, och då härens hufvudstyrka därefter förlades till Fyn, fick han befälet på Als. Förgäfves sökte han få sin afdelning förstärkt och var därför ur stånd att hindra öns intagande 29 juni, men förde sina slagna trupper till Kejnæs och Fyn. Där öfvertog han inom kort öfverbefälet öfver hela hären, men fick ej tillfälle att visa sin förmåga, enär kriget snart afstannade. S. var sedan kommenderande general i Jylland, tills han i aug. 1874 blef krigsminister (han var emot Köpenhamns befästande till lands), en ställning, som han dock innehade knappt ett år. 1878 återtog han sin forna befälspost i Jylland och fick 1882 afsked. E. Ebg.

Steinmann [sta'jn-], Ernst, tysk konstforskare, f. 1866 i Jördenstorf i Mecklenburg-Schwerin, studerade i Tübingen, Rostock och Leipzig och var i många år bosatt i Rom, därefter i Schwerin, där han var direktör för de storhertigliga museerna, sedan åter i Rom. S. är författare till en rad gediga studier öfver italiensk renässanskonst. Hans största arbete, utfördt på uppdrag af tyska staten, är *Die Sixtinische kapelle* (2 dlr, 1901—05). Bland hans öfriga verk märkas monografier öfver *Botticelli* (1897; 3:e uppl. 1913), *Ghirlandajo* (1897) och *Pinturicchio* (1898), *Rom in der renaissance* (1899; 3:e uppl. 1908), *Das geheimnis der Medicigräber Michel Angelos* (1906) och *Die porträtdarstellungen des Michelangelo* (1913). G—g N.

Steinmetz [sta'jn-], Karl Friedrich von, preussisk militär, f. 1796 i Eisenach, d. 4 aug. 1877 i Bad Landeck, blef officer 1813 och deltog med utmärkelse i fälttågen 1813—15. Under danska kriget 1848 förde han befäl öfver ett infanteriregemente. Han blef generalmajor och kommendant i Magdeburg 1854 samt general 1864 och anförde femte armékåren i kriget med Österrike 1866, hvarunder han besegrade fienden vid Nachod, Skalitz och Schweinschädel (27—29 juni). Under fransk-tyska kriget (1870) var han första arméns öfverbefälhafvare samt deltog med densamma i striderna vid Spicheren, Colombey-Nouilly och Gravelotte äfvensom vid inneslutningen af Metz. På grund af meningsskiljaktigheter med högsta ledningen afgick han i sept. 1870 från armén, hvarvid han utnämndes till generalguvernör i Posen och Schlesien, men redan 1871 lämnade han denna befattning, hvarvid han upphöjdes till generalfältmarskalk i armén. 1872 blef han medlem på lifstid af det preussiska herrehuset. S. var en fordrande, allvarlig och driftig befälhafvare samt 1864—70 särdeles verksam för femte armékårens utbildning. Biogr. af von Krosigk (1900). (H. J—dt.)

Steinmetz [sta'jn-], Charles Proteus, tysk ingenjör, författare, f. 9 april 1865 i Breslau, egnade sig åt tekniska högskolestudier inom de mekaniska och elektrotekniska facken i Berlin och Zürich. 1890 begaf han sig till Amerika, där han först anställdes hos firman Eichemeyer, men några år efteråt öfvergick till världsfirman General electric company i Schenectady, där han sedermera verkat som konsulterande chefingenjör. Samtidigt som han i praktisk verksamhet på ett banbrytande sätt deltog i utformandet och förbättrandet af de elektriska maskinerna och transformatorerna, utvecklade han en, redan 1889 börjad, rik och originell författarverksamhet, som blifvit af grundläggande betydelse för den moderna elektroteknikens utveckling och gjort hans namn oupplösligt förknippadt med denna för det industriella lifvet viktiga epok. 1902 blef han professor vid Union university, N. Y., i elektroteknik; 1903 kreerades han till filos. doktor där. Karakteristisk för det ingenjörsarbete S. utfört är en förening af klar teoretisk insikt, stödd på ett bredt matematiskt underlag, och praktisk blick för teoriernas värde för och omsättning i tekniska konstruktioner och anordningar. Redan 1893 framlade han en matematisk metod att på ett bekvämt och öfverskådligt sätt behandla växelströmsproblem med undvikande af differentialekvationer, den s. k. "Symboliska metoden", som karakteriseras af användningen af komplexa kvantiteter och har fått allmän användning inom den elektrotekniska litteraturen. Själf löste S. med dess tillhjälp ett flertal problem. Sålunda klarlade han transformatorteorien, som han utvecklade att omfatta äfven induktionsmotorerna; vidare behandlade han problemet om kraftöfverföring på stora

afstånd och utredde de komplicerade svängningsfenomenen i kablar och luftledningar. Hans säkra intuition förde honom äfven till viktiga resultat på det fysikalisk-tekniska området, såsom på det magnetiska, där hans redan i början af 1890-talet gjorda hysteresisundersökningar äro att beteckna som klassiska. Äfven på de dielektriska problemens område har han brutit mark med undersökningar öfver dielektrisk hållfasthet m. m. I fråga om maskinkonstruktioner är hans namn särskildt förknippadt med utvecklingen af den för den elektriska järnvägsdriften betydelsefulla växelströmskommutatormotorn. När Tekniska högskolan i Stockholm 1914 för första gången skulle utdela sin Cedergrensmedalj för framstående elektroteknisk författarverksamhet, föll dess val på S. Bland hans viktigare sammanfattande arbeten må nämnas *Theory and calculation of alternating current phenomena* (1897; 4:e uppl. 1908), *Theoretical elements of electrical engineering* (1900; 3:e uppl. 1909), *Radiation, light and illumination* (1909; 2:a uppl. 1911), *General lectures on electrical engineering* (4:e uppl. 1910), *Theory and calculation of transient electric phenomena and oscillations* (1909; 2:a uppl. 1911), *Engineering mathematics* (1910), *Elementary lectures on electric discharges, waves, impulses and other transients* (1911). A. E—m.

Steinmeyer [sta'jn-], Emil Elias von, tysk germanist, f. 1848 i Nowawes, Preussen, professor 1873 i Strassburg och 1877 i Erlangen, har varit verksam framför allt som utgifvare (''Altdeutsche studien'', 1871, ''Die althochdeutschen glossen'', 4 bd, med E. Sievers, 1879—98, m. m.). 1876—90 redigerade han ''Zeitschrift für deutsches altertum und deutsche literatur''.

Steinschneider [sta'jnʃnajder], Moritz, österrikisk orientalist, f. 30 mars 1816 i Prossnitz i Mähren, d. 24 jan. 1907 i Berlin, blef filos. doktor i Leipzig 1850, var rektor för judiska flickskolan i Berlin 1869—90 och blef professor 1894. Bland hans många skrifter må nämnas kataloger öfver hebreiska handskrifter i Bodleianska biblioteket (1857), i Leiden (s. å.), i k. Hof- och statsbiblioteket i München (1875; 2:a uppl. 1895), i stadsbiblioteket i Hamburg (1878) och i k. biblioteket i Berlin (1878—97), vidare *Jüdische literatur* (i Ersch och Grubers ''Allgemeine encyklopädie'' II, bd 27, 1850; engelsk öfv. 1857, hebreisk af Malter 1897—99), *Die hebräischen uebersetzungen des mittelalters* (1893, prisbelönt af Académie des inscriptions), *Die arabische literatur der juden* (1902), *Die geschichtslitteratur der juden in druckwerken und handschriften zusammengestellt.* I. *Bibliographie der hebräischen schriften* (1905) och *Allgemeine einleitung in die jüdische literatur des mittelalters* (i ''The jewish quarterly review'', bd 15—17). Dessutom utgaf S. tidskr. ''Hammazkīr. Hebräische bibliographie. Blätter für neuere und ältere literatur des judentums''. En fullständig förteckning öfver hans till 1896 utgifna skrifter, hvilka i främsta rummet röra judisk litteraturhistoria i vidsträcktaste bemärkelse, är utgifven af Kohut i ''Festschrift zum 80. geburtstage M. S:s'' (1896). S. var utan gensägelse sin tids förnämsta auktoritet på den judiska bibliografiens och litteraturhistoriens område, men till följd af den oerhörda rikedomen på detaljer, som hopplockas från alla möjliga håll, äro hans skrifter i allmänhet ytterst svårlästa. Därtill komma, i synnerhet i de tidigare arbetena, ej sällan hätska utfall mot andra vetenskapsmän. K. V. Z.

Steinschönau [sta'jn-], köping i norra Böhmen. 5,306 inv. (1910). Hufvudort för den bömiska småglasindustrien med fackskola.

Steinsundene. Se Sulenöerne.

Steinsundö. Se Sulenöerne.

Steinsvik, Rasmus Olai, norsk tidningsman, f. 1863 i Söndmör, d. 1913 i Kristiania, redigerade ''Fedraheimen'' (1889—91) och ''Fjeld-ljom'' (1892—93) samt uppsatte jan. 1894 ''Den 17de mai'', hvars redaktör han var till sin död och som han gjorde till norska landsmålets hufvudorgan. Han arbetade med aldrig tröttad nitälskan för landsmålet, men öfvergaf småningom sin första anarkistiska åskådning. Jämte noveller och skisser inrymmes ett urval af hans bästa tidningsartiklar i S:s *Utvalde skrivter* (3 bd, 1916—17). K. V. H.

Steinsöen, holme, som utgör Norges västligaste punkt på 4° 30′ 13″ ö. om Greenwich, 6° 13′ 19″ v. om Kristiania, v. om Sulenögruppen utanför mynningen af Sognefjorden. På S. tändes 1900 Utværs fyr (af 1:a klass, med en ljusstyrka af 200,000 normalljus från ett 35 m. högt järntorn). K. V. H.

Steinthal [sta'jn-], Heymann, tysk filolog, f. 1823 i Gröbzig i Anhalt, d. 1899 i Berlin, var sedan 1863 e. o. professor i språkvetenskap i Berlin samt föreläste samtidigt vid ''die hochschule der israelitischen wissenschaft'' om judendomens religionsfilosofi och religionshistoria. Anslutande sig till W. von Humboldts filosofiska behandling af språket, utgaf S. flera för den allmänna språkvetenskapen betydelsefulla arbeten. Af dem må nämnas *Der ursprung der sprache* (1851; 4:e uppl. 1888), *Charakteristik der hauptsächlichsten typen des sprachbaues* (1860; bearb. af Misteli 1893), *Geschichte der sprachwissenschaft bei den griechen und römern* (1862; 2:a uppl. 1889—91), *Abriss der sprachwissenschaft* (2:a uppl. 1887 ff.) och *Allgemeine ethik* (1885) och *Über juden und judenthum* (1906). S., som var en ovanligt mångsidig vetenskapsman, studerade äfven sociologi, egyptologi och negerspråk samt behandlade folkpsykologi (jfr d. o.). Se Achelis, ''H. S.'' (1898). (J. C.)

Steinway [stāi'nwēi], urspr. Steinweg, en i New York bosatt tysk familj, bekant för sin utbildning af pianofortefabrikationen. Heinrich (Henry) Engelhard S., f. 1797 i Wolfshagen, Harz, d. 1871 i New York, anlade en pianofabrik i Braunschweig, men öfverlämnade denna 1850 åt sin son Theodor S. (f. 1825, d. 1889) och öppnade jämte fyra andra söner 1853 en större fabrik i New York. Denna firma, Steinway and sons, vann 1855 på utställning i New York första pris med sina korssträngade pianon och tog snart storartade dimensioner. Dess pianon äro äfven i Europa högt värderade för tonal mjukhet, välklang och jämnhet. Dess konsertsal, Steinway hall (1866—90), var en af de bästa i Förenta staterna. Bland af firman gjorda uppfinningar märkas förbättringen af prolongationspedalen. Heinrich S:s son Wilhelm (William) S. (f. 1836, d. 1896) var länge chef för firman,

Theodor S. lämnade 1865 affären i Braunschweig och inträdde i New-Yorkfirman. Han blef 1868 led. af Mus. akad. i Stockholm. Två sonsöner till Heinrich S. stå nu i spetsen för denna, näml. Charles S. (f. 1857, led. af Mus. akad. i Stockholm 1904) och Frederick S. (f. 1860). Filialer ha upprättats i London (1875) och Hamburg (Steinweg und söhne 1880). E. F—t.

Steinvikholm (föråldrad dansk form Stenviksholm), slott i Norge på en holme under gården Steinvik i Aasenfjorden, en vik af Trondhjemsfjorden, 28 km. n. ö. om Trondhjem, började byggas 1524 eller 1525 af Trondhjems siste katolske ärkebiskop Olav Engelbrektssön och var under grefvefejden (se d. o.) hans fasta tillflykt. 1537 rymde han ur Norge, och S. intogs efter 2 månaders belägring af danska trupper samt var till slutet af 1560-talet residens för länsherrarna i Trondhjem. S. utgjordes af en skef murad fyrkant med 2 torn och plats för 22 kanoner. 1 mars 1564 öfverlämnades S. till svenskarna under Claude Collart. 8 maj s. å. måste denne emellertid i brist på vatten åter uppge slottet, men i dec. utrymdes det af norrmännen och förstördes till en del vid annalkandet af en svensk styrka under Matts Törne. 1570 slopades S., och 1575 raserades det, men ännu kvarstå dock vackra ruiner. Om undersökningar af dem se årsberättelser 1875, 1886 och 1893—97 af Foreningen til norske fortidsmindesmerkers bevaring. L. W:son M. K. V. H.

Steinwärder [sta'jn-], förstad till Hamburg (se d. o., sp. 1198).

Stein zum Altenstein, von. Se Altenstein, K.

Stejlebjerg. Se Hammeren.

Stejn., vid djurnamn förkortning för Stejneger (se d. o.).

Stejneger, Leonard Hess, norsk-amerikansk zoolog, f. 30 okt. 1851 i Bergen, blef juris kandidat 1875 och var prokurist i faderns träskeppningsaffär i Bergen 1876—81. Han utvandrade till Nord-Amerika 1881, fästes genast vid Smithsonian institution och deltog i flera af denna anordnade vetenskapliga expeditioner som zoolog samt blef 1889 konservator vid dess reptilsamling och 1912 intendent vid U. S. Natural history museum i Washington. Han har utgett många arbeten, mest på ornitologiens område, såsom *Norsk ornitologisk ekskursjonsfauna* (1873), *Results of ornithological explorations in the Commander Islands and in Kamchatka* (1885), *Birds* (i "Standard natural history", s. å.), *The asiatic fur-seal Islands and fur-seal industry* (1898) och *The origin of the so-called atlantic animals and plants of Western Norway* (1907). K. V. H. L—e.

Stek, *sjöv.*, stundom band, det slags sammanbindningssätt, som används, då ändan af ett tåg skall fastgöras till något föremål (rundhult, pållare m. m.) eller till ett annat tåg, med afsikt att lätt och hastigt kunna losstagas. Ett stek får alltså icke (liksom knopen) samsa åt sig, hvarför bänslar och najningar — där så behöfves — påläggas. De vanligaste steken äro: timmerstek (*a*), mulstek (*b*), gårdings- l. ankarstek (*c*), röringsstek (*d*), fiskarstek (*e*), enkelt pålstek (*f*), dubbelt pål- l. lifstek (*g*), enkelt skotstek (*h*), dubbelt d:o (*i*), trumpet (*k*, begagnas, då man vill förkorta, utan att kapa), kabelstek med pålstek (*l*), kabelstek med halfslag och bänsel (*m*), vanligt (engelskt) kabelstek (*n*), grönlandsstek (*o*), nack-

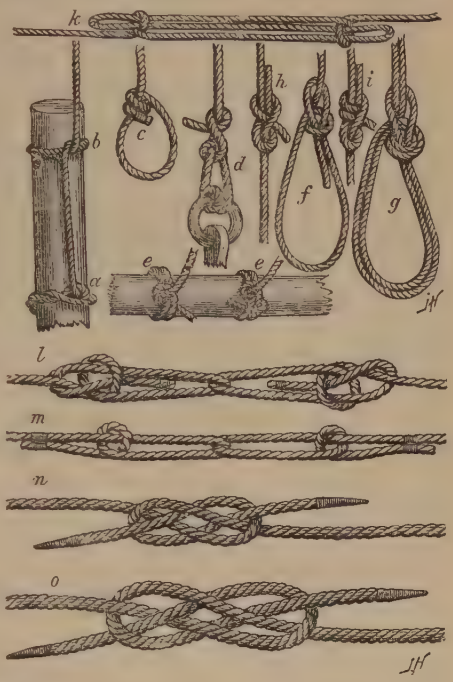

slag l. holländare (se Påslagning) m. fl. Jfr Bonde, *sjöv.* R. N.*

Stekelbockar, *zool.* Se Långhorningar.

Stekelfjärilar l. Glasvingefjärilar, *Sesi'idæ, zool.*, underordning af fjärilar och tillika namn på den till denna underordning hörande familjen. Till denna grupp, som anses stå närmast malfjärilarna, höra smärre fjärilar med smala, i midten glasklara och genomskinliga vingar (åtminstone de bakre), hvilket i förening med den mörka, ofta gulringlade eller med andra ljusa färgteckningar prydda bakkroppen ger dem en påfallande likhet med vissa steklar. Antennerna äro långa, spolformiga, hos hannarna försedda med fransar eller kamtänder. Benen äro långa och kraftiga. Dessa fjärilar flyga om dagen. Deras larver lefva inuti veden eller märgen af träd och buskar. Pupporna äro på bakkroppens leder utrustade med taggkransar, med hvilkas tillhjälp de vid kläckningen arbeta sig ut ur larvens borrhål med halfva kroppen. I Sverige ha anträffats 12 arter, fördelade på släktena *Trochilium*, *Sciapteron*, *Sesia* och *Bembecia*. Störst (35—47 mm.) är allmänna poppelglasvingen, *Trochilium apiforme* (se tavlorna till art. Fjärilar, sp. 509), som med sin svarta och gula färgteckning i ansenlig grad liknar en geting. Likheten inskränker sig emellertid ej blott till form och färgteckning, utan sträcker sig äfven till rörelserna, ty gripen om mellankroppen brukar denna fjäril böja och vrida sin bakkropp på samma sätt som en geting, som försöker sticka. Likheten är därför åtminstone hos denna art helt säkert att betrakta

som ett fall af *mimicry* (se d. o.). Arten förekommer bland aspar i landets södra hälft i juni—juli. Larven tillbringar 2 år inuti aspstammen. G. A—z.

Stekgraf, *milit.*, lägges i kokgrafvarnas mellanrum (jfr Kokgraf) samt göres rund, ungefär 1 spadlängd i diameter och högst ½ spadblad djup. Glöden till stekgrafvarna tagas från kokgrafvarna. L. W:son M.

Steklar, *Hymenoptera* (förr äfven *Piezata*), *zool.*, insektordning med fullständig förvandling, 4 hinnaktiga vingar samt mundelar, som äro både bitande och danade till sugning eller slickning. — Hufvudet är mycket rörligt och medelst smal hals förenadt med mellankroppen. Öfverkäkarna äro uteslutande bitorgan. Underkäkar och underläpp äro veka och mer eller mindre förlängda, stundom i hög grad, såsom hos de honungssugande steklarna, där de rännformiga underkäkarna bilda ett sugrör, som omsluter den likaledes mycket långa tungan. Antennerna äro vanligen trådlika, sällan klubblika eller af annan form. Utom fasettögon finnas vanligen 3 punktögon på hjässan. Mellankroppens leder äro fast förenade med hvarandra, men däremot är frambröstet, där frambenen ha sitt fäste, rörligt förenadt med den helt lilla ryggskölden, hvarigenom frambenen erhålla en högre grad af frihet i sina rörelser än hos andra insekter. I samband härmed ha frambenen utrustats med en mycket använd putsningsapparat för antennerna, bildad af den vanligen kamformiga sporren i spetsen af skenbenen och den likaledes med kamtänder försedda 1:a fotleden. Framvingarna äro ansenligt längre än de bakre, som i utspändt tillstånd med små hakar fasthållas vid de främre. I hvilande tillstånd läggas vingarna platt öfver hvarandra längs ryggen; sällan hopveckas de på längden såsom hos getingarna. Stundom saknas vingar alldeles, såsom hos myrornas arbetare, hos spindelsteklarnas honor samt hos åtskilliga parasitsteklar. — Bakkroppen är än i hela sin bredd utan någon insnörning fäst vid mellankroppen, än är den framtill insnörd och blott med en smal ledgång förenad med mellankroppens bakre del. Denna bakre del är i själfva verket bakkroppens 1:a led, det s. k. mediansegmentet, som orörligt sammanväxt med den egentliga mellankroppen, så att insnörningen och den smala ledgången i verkligheten befinna sig mellan bakkroppens 1:a och 2:a leder. — Den allmänna kroppsformen växlar mellan sådana ytterligheter som de korta, breda och ofta nedplattade växtsteklarna samt de vanligen i högsta grad smärta och spensliga parasitsteklarna. — Växlingarna i storlek äro likaledes betydande. De stundom blott ⅓ mm. långa mymarinerna (se Pteromalidæ) höra till de minsta af alla insekter och öfverträffas i detta afseende kanske blott af några trichopterygider bland skalbaggarna. Å andra sidan finnas dolksteklar (se d. o.), som med en längd af mer än 6 cm. förena grof och klumpig kroppsbyggnad. — Antalet beskrifna stekelarter uppskattas af Handlirsch till omkr. 55,000. I betraktande af den ofullständiga kännedomen om särskildt de tallösa små parasitsteklarna är dock det verkliga artantalet sannolikt mycket större. I alla händelser äro blott skalbaggarnas och fjärilarnas ordningar kända för att vara rikare på arter. Denna steklarnas stora formrikedom motsvaras af de mycket växlande lefnadsförhållandena, som utan jämförelse äro intressantare än inom någon annan insektgrupp och vittna om en hög grad af anpassningsförmåga. Påfallande är det stora antalet parasitiska arter. Dessa äro ingalunda inskränkta till de som parasitsteklar betecknade grupperna. Äfven guldsteklar och enstaka släkten bland de eljest som själfförsörjare kända gaddsteklarna äro parasiter, fastän blott i betydelsen foderparasiter, d. v. s. inkräktare af insamlade förråd. Bland parasitsteklarna äro många hyperparasiter, d. v. s. parasiter på andra parasiter. — Medan en del steklar, såsom bi-familjen och flertalet parasitsteklar, i utveckladt tillstånd lefva af honung, uppträda andra både som honungsätare och rofdjur. Ett sådant lefnadssätt visa växtsteklar, rofsteklar, getingar och vägsteklar. Dock är att märka, att de tre sistnämnda grupperna äro rofdjur hufvudsakligen för sin afkommas räkning och själfva mera undantagsvis använda animalisk näring. — Särdeles intressanta drag i steklarnas lefnadsförhållanden framträda i samband med den hos gaddsteklarna högt utvecklade yngelvården, som yttrar sig däri, att hvarje särskild larv antingen förses med ett uteslutande för hans räkning afsedt foderförråd eller ock matas direkt under hela sin uppväxttid. En sådan individuell yngelvård är utom steklarnas grupp känd blott hos termiter och i viss mån äfven hos vedborrarna bland skalbaggarna. Af ännu större intresse är kanske samhällsbildningen och hvad som därmed står i samband hos myror samt sociala bin och getingar (se dessa grupper). — Larverna äro hos de flesta steklar masklika, fotlösa och blinda samt till färgen halfgenomskinligt hvita liksom hos de flesta i mörker lefvande insektlarver. En helt annan beskaffenhet visa sågsteklarnas larver, hvilka i hög grad likna fjärillarver såväl till utseende som lefnadssätt. — Före förpuppningen spinna många stekellarver en kokong, andra däremot icke. Puppan är en *pupa libera* (se Insekter, sp. 715). Steklarna indelas i två hufvudafdelningar: 1. *Sym'phyta* (äfven kallad *Phytophaga*, *Securifera*, *Serrifera* l. *Sessiliventres*), de s. k. växtsteklarna (se d. o.), hos hvilka bakkroppen i hela sin bredd är fastväxt vid thorax. 2. *Apo'crita* (äfven kallad *Petiolata* l. *Petioliventres*), hos hvilken bakkroppens 1:a led (mediansegmentet) h. o. h. sammansmält med thorax och genom en djup insnörning är afskild från de följande lederna. Denna afdelning omfattar underordningarna parasitsteklar, guldsteklar och gaddsteklar (se dessa ord). G. A—z.

Steklåt, *mus.* Se Låt.

Stēle, grek., i det antika Grekland dels en sorts vanliga grafmonument, dels flera slags fristående pelare eller kolonner med eller utan inskrifter för olika uppgifter. — Grafmonumentet hade formen af en upprättstående platta af sten (kalksten, marmor) med den aflidnes namn på framsidan. Dessutom var den ofta försedd med enkel arkitektonisk utsmyckning och framspringande stöd för kransar eller band. Dylika monument användes under många hundra år. Prof på sådana finnas i många "antik"-samlingar, äfven i norra Europa. Jfr bilden af en forngrekisk grafsten med relief i bd 6, sp. 1216. —a—i.

Stelidi'næ, *zool.*, en fåtalig underfamilj af solitära bin, omfattande 3—11 mm. långa, gleshåriga arter af svart färg, med eller utan gula sidofläckar på bakkroppen. De lefva alla parasitiskt hos medlemmar af underfam. *Megachilinæ* (se d. o.), särskildt hos släktena *Anthidium*, *Osmia*, *Heriades* och *Chalicodoma*, och likna vanligen mycket de värdbin, hos hvilka de parasitera. I Sverige ha 4 arter anträffats, alla tillhörande släktet *Stelis*. G. A—z.

Stelis, *zool.* Se Stelidinæ.

Stelkramp. Se Tetanus.

Stell., vid växt- och djurnamn förkortning för tyske naturforskaren Georg Wilhelm Steller, f. 1709, d. 1746.

Stella, lat., stjärna. — Stella polāris, polstjärnan. — Stella nova, ny eller temporär stjärna. B—d.

Stella', Jacques, fransk målare och gravör, af flamsk börd, f. 1595 i Lyon, d. 1657 i Paris, var son till den från Flandern invandrade och i Lyon bosatte målaren François Stella (d. 1650), af hvilken åtskilliga goda arbeten bevaras i Lyons kyrkor och kloster. Han begaf sig redan 1616 till Italien, arbetade där i Florens tills. med Callot och mottog där beställningar af hertig Cosimo II. 1623 flyttade han till Rom, studerade där Rafael, men fattade sådan förkärlek för Poussins målningar, att han för hela sitt lif alldeles uppgick i dennes maner. 1634 begaf han sig öfver Venezia och Milano, på hvilket senare ställe man ville göra honom till konstakademiens direktör, tillbaka till Paris, där han kom i högt rop, genom Richelieu fick en pension, blef riddare af Mikaelsorden och hofmålare samt fick en våning i Louvre. S:s eleganta, men i både teckning och färg konventionella, vanligen religiösa målningar återfinnas i flera kyrkor i Paris, i museerna i Montpellier, Lyon, Augsburg, Wien, Madrid och Petersburg. En signerad tafla af hans hand finnes i en privatsamling i Stockholm. S. utförde åtskilliga teckningar för konstindustriellt ändamål. — Hans brorson, Antoine Bouzonnet-S. (f. 1637, d. 1682), var en medelmåttig målare. Af hans brorsdöttrar Claudine (f. 1636, d. 1697), Françoise (f. 1637, d. 1691) och Antoinette (f. 1641, d. 1676) Bouzonnet-S. var i synnerhet den förstnämnda en skicklig kopparstickare, hvilken bl. a. graverade några af Poussins bästa målningar och en del af farbroderns arbeten. O. G—g.

Stellage [-lāʃ; ty., förfranskad form af *stellen*, ställa], *trädg.*, bord, ofta i trappstegsform, användt för uppställning af krukväxter i drifhus.

Stella Kleve, pseudonym. Se Malling, Ingrid Matilda.

Stellaland, landskap i Syd-Afrika, omkr. 15,500 kvkm., omfattande västra delen af Transvaal och östra delen af Brittiska Betsjuanaland. Området afträddes 1882 af betsjuanahöfdingar till boerna, som däraf s. å. bildade en självständig republik. Redan 1884 afträddes östra delen däraf till Transvaal, och 1885 upplöstes republiken därigenom, att England tog Betsjuanaland i besittning. Dess hufvudstad var Vryburg, vid Kap—Kairojärnvägen. J. F. N.

Stella Mariæ, lat., birgittinkloster. Se Marienstern.

Stellärastronomi (Fixstjärnastronomi), den gren af astronomien, som handlar om de egentliga stjärnorna (''fixstjärnorna'') och nebulosorna. Benämningen stellarastronomi torde tidigare ha användts i en inskränktare betydelse, nämligen hufvudsakligen för läran om stjärnornas fördelning på himmelsfären och i rymden. Sedan på sista tiden studiet af fixstjärnorna utvecklats till en förut oanad omfattning och mångsidighet, har denna benämning numera allmänt antagits för att beteckna hela läran om fixstjärnorna och nebulosorna och de därpå grundade undersökningarna öfver världsalltets allmänna struktur och mekanism. Stellarastronomien kan sägas vara den i närvarande tid utan jämförelse aktuellaste grenen af astronomien, och den nutida astronomiska forskningen är i öfvervägande grad inriktad på undersökningar inom densamma. B—d.

Stellāria L., Stjärnblomsläktet, *bot.*, ett släkte af merendels smärre örter med smala, spensliga, lätt brutna stjälkar och motsatta blad af växlande form, hörande till fam. *Caryophyllaceæ*, underfam. *Alsinoideæ*, med omkr. 100 arter. Fodret är 5-bladigt; kronans 5 blad äro djupt delade, så att de se ut att vara 10; stiften äro 3—5 och frukten en aflång—klotrund kapsel, som öppnar sig med tänder. Den i lundar, vid vattendrag växande *S. nemorum* L. har tämligen stora och breda blad med hjärtlik bas å de nedre, och *S.*

Stellaria media (nata, vassarv, våtarv). *1* stjälktoppar i blom, *2* blomma, *3* frö.

media L. (se fig.), nata, vassarv l. våtarv, ett ytterst vanligt, kosmopolitiskt ogräs, har breda blad med rundad bas. Den på stränder och fuktiga ställen mindre allmänt växande *S. aquatica* (till-

hörande undersläktet *Malachium*), stundom kallad sprödarv, är den mest storväxta af de 12 svenska arterna, med stora blad och blommor och 5 stift. Alla öfriga svenska arter, t. ex. *S. graminea*, grässtjärnblomma, ha smala, lansettlika eller nästan jämbreda blad. Bladen af *S. media* kunna användas som spenat. O. T. S. (G. L—m.)

Stellärisk (se Stella), som har afseende på stjärnorna.

Stellätæ, *bot.* Se Rubiaceæ.

Ste'llenbosch, stad i Kapkolonien, 50 km. medelst järnväg ö. om Kapstaden, i en dal på atlantiska sluttningen af kustkedjan, är näst Kapstaden det äldsta nybygget i provinsen, anlagdt 1681 på befallning af guvernören Simon van der Stel och uppkalladt efter honom och hans maka, f. Bosch. 7,573 inv. (1904), hvaraf 2,497 hvita. Staden har ett holländskt teol. seminarium, landtbruks- och bergsskola m. fl. läroanstalter. I omgifningen, som har stor vin- och fruktodling, bosatte sig kort efter anläggningen ett stort antal franska hugenotter.

Steller, G. W. Se Stell.

Ste'llingen, kommun i preussiska reg.-omr. Schleswig, medelst elektrisk spårväg förenad med Altona och Hamburg. 6,104 inv. (1910). Utflyktsort för befolkningen i dessa båda städer. Hagenbecks djurpark. Nervkuranstalt, vanföreanstalt för barn. J. F. N.

Stellionāt (lat. *stellionātus*; af *ste'llio*, skorpion), *jur.*, innebar i den romerska rätten sådant ohederligt handlande, som var föremål för straff, ehuru det icke var hänförligt under någon särskild brottskategori. M. F—r.

Stelning och Stelningspunkt, *fys.* o. *kem.* Se Koagulation, sp. 443, och Smältning.

Stelsjuka. Se Silkesodling, sp. 516.

Ste'lvio [-viå]. Se Meteorologiska stationer och Stilfserjoch.

Stemann. 1. Poul Kristian S., dansk statsman, f. 14 april 1764, d. 25 nov. 1855, var son till konferensrådet Kristian Ludvig von S. (f. 1730, finansminister 1782, geheimestatsminister under åtta dagar 1784, d. 1813). 1780 blef han student, 1781 juris kandidat, 1784 kommitterad i bergskollegiet, men kort därpå afskedad, 1789 assessor i Höjesteret, 1798 amtman i Sorö och 1803 därjämte direktör vid Sorö akademi. S. skötte akademiens gods och penningaffärer med utmärkt skicklighet och visade lika stor duglighet i amtets förvaltning, hvarför han ofta togs till råds af regeringen vid viktiga afgöranden eller nya lagstiftningsspörsmål; men han styrde med ovanlig stränghet och oböjlig energi. 1815 blef han geheimeråd samt 1827 justitieminister och president i danska kansliet. Han utvecklade äfven på denna plats stor kraft, genomförde ordning samt rensade ämbetsmannastånd et från dåliga element. Men han var en afgjord anhängare af enväldet och afrådde därför Fredrik VI från att inkalla en ståndsrepresentation, utom i det tyska förbundslandet Holstein. Sedan 1827 var S. "direktör" för Herlufsholm. Under Kristian VIII var det förnämligast S., som bekämpade frihetsrörelsen och förföljde pressen, under det att han som varm fosterlandsvän hade väsentlig del i det k. öppna brefvet af 1846, som uttalade, att Slesvig likaväl som konungariket stode under kongelovens arfsföljd. Vid Kristian VIII:s död i jan. 1848 gick S. öfver till Fredrik VII:s råd, men var då sjuklig och kunde ej besluta sig för några allvarliga mått och steg mot det hotande upproret i Holstein. Han afgick vid ministärförändringen 21 mars; men stod helt säkert bakom C. Wegener, då denne 1852 kräfde, att kongelovens arfsföljd skulle bevaras. — 2. Kristian Ludvig Ernst S., den föregåendes släkting, jurist, f. 1802 i Husum, d. 1876, blef 1826 juris doktor i Kiel och 1827 advokat i sin födelsestad. 1836—49 beklädde han flera olika juridiska ämbeten i Slesvig, blef 1850 departementschef under regeringen där och var 1852—64 president i slesvigska appellationsdomstolen. Sedan vistades han, sysselsatt med rättshistoriska studier, i Köpenhamn till sin död. Skrifter: *Schleswigs recht und gerichtsverfassung im 17. jahrh.* (1855), *Geschichte des öffentlichen und privatrechts des herzogtums Schleswig* (3 bd, 1866—67) och *Den danske retshistorie indtil Christian V:s lov* (1871). 1—2. E. Ebg.

Ste'mma, plur. ste'mmata, grek., krans, släktregister, stamträd. Jfr Imagines.

Sten, Stenbildning, Stenpassion (*Lithiasis*), *med.*, en sjuklig förhårdning af eller i organiska väfnader, antingen som en infiltration af kalksalter m. m. (t. ex. vid degeneration af väfnader) eller som fri stenbildning i kaviteter och gångar (vanligen genom kristallisation af salter ur hålornas sekret). Mer eller mindre fria stenar kunna bildas på många ställen i kroppen, men förekomma oftast i njurarna, urinblåsan och gallblåsan (se Blåsten och Gallsten), äfven i tårvägarna, spottkörtelgångar, i mage och tarmar, i näsa, luftstrupe, luftrör och lungor, i hudkörtlar, i artärer och vener (fleboliter), i prostata, i ledgångar vid gikt (giktstenar), i magspottkörteln (pankreasstenar) m. m. Till sina kemiska beståndsdelar utgöras dessa stenar af kalksalter (kolsyrad, fosforsyrad och oxalsyrad kalk) eller af urinsyrade salter (urinsyrad kalk, talk, natron och ammoniak) eller af hårda organiska ämnen (cystin, pigment, kolesterin), allt i olika blandningar. F. B.*

Sten, *petrogr.* Se Bergart. — Konstgjordsten l. konststen, stenhårda massor, framställda af sand, bergartspulver, asbest eller annat löst material medelst lämpligt bindemedel. Af småsten eller krossad sten, sand och cement tillverkas betong (se d. o.). — Af långsamt bindande cement och sand gjutes en mängd föremål, såsom pelare, grafmonument, vaser, statyer, ornament m. m. (jfr Cement). — Terrazzo är en konststen, som framställes i stor mängd i Syd-Tyskland af krossad marmor eller äfven af hårdbergarter och cement. Den används som billig granitimitation (svarta och hvita marmorkorn i portlandscement), som mosaikimitation vid invändig dekorering och till golfbeläggning (plattor, trappsteg). — Hornartadt elastiska massor kunna framställas medelst magnesiacement (Sorelscement), en blandning af starkt bränd magnesia med en 30-procentig klormagnesiumlösning. Tyvärr är dock detta cement ej fullt vattenhärdigt. Det bildar ett utmärkt kitt för metall och glas samt används i blandning med smärgel för tillverkning af slipstenar. — Ang. s. k. stenträ se d. o. — Sedan 1898 har tillverkning af kalksand-

sten (ej att förväxla med en bergart af samma namn, se Grönsandsten) blifvit en viktig industri. Kalksandsten framställes genom intim blandning af sand med 5—8-proc. släckt kalk och vatten, hvarpå den fuktade massan formas genom stark pressning samt härdas genom upphettning i tryckpannor (om 1,5—2 m. diam. och 10—15 m. längd) till 8 à 10 atmosfärers tryck, motsvarande en temperatur af omkr. 180°. Genom kemisk inverkan af kalken och det öfverhettade vattnet på kiselsyran i sanden bildas kring kvartskornen ett ytligt lager af kalciumsilikat, hvilket som ett slags cement kittar ihop det hela till en stenhård massa. Den del af kalken, som ej hunnit bilda silikat, öfvergår sedan, när stenen efteråt lagras några veckor i luften, innan den används, genom inverkan af luftens kolsyra, till karbonat, som i någon mån bidrar till att öka stenens hårdhet. Oftast formas massan till murtegel, som i gynnsamma fall kan tillverkas billigare än lertegel. Dylikt kalksandtegel är nästan hvitt, tämligen porös, beständigt mot frost och luft, hållbart i eld och har en tryckhållfasthet af ända till 140—200 kg. per kvcm. Hållfastheten beror, förutom på härdningens temperatur och långvarighet, äfven på sandens beskaffenhet. Bäst är en sand af olikformig kornstorlek och med lämplig inblandning af stoftsand. Härigenom minskas stenens porositet, och i följd af större "verksam yta" hos sanden främjas bildningen af kalciumsilikat under härdningsprocessen. — I Tyskland tillverkades redan 1908 ung. 1,000 mill. st. kalksandtegel. I Sverige började tillverkning af kalksandtegel 1900 vid Ragnhildsborgs fabrik, Södertälje, och 1911 funnos 16 sådana fabriker i olika delar af landet. Den tillverkade mängden utgjorde sistnämnda år omkr. 50,000 ton. K. A. V—g.

Sten, Daniel, pseudonym. Se Lange, A., sp. 1127.

Sten, De vises. Se Alkemi.

Stenaas skans [-ås] anlades i slutet af 1600-talet vid vägen från Brækken till försvar af Röros. Ännu synas lämningar af densamma. L. W:son M.

Stenafvel, *miner.* Se Cronstedt 5, sp. 895.

Stena′nthium A. Gray, *bot.*, örtsläkte af fam. *Liliaceæ*, underfam. *Melanthioideæ*, med lökstam, smala blad i rosett och blommor i klase. *S. robustum* från Nord-Amerika med många hvita blommor odlas som prydnadsväxt i trädgårdar. G. L—m.

Stenbearbetning, *tekn.* Olika slag af naturlig sten, såsom granit, sandsten, kalksten och marmor, äfvensom konstgjord sten, bearbetas alltefter sin användning, antingen för hand eller med maskiner. Hårdare stenarter, såsom granit och porfyr samt en del sandsten och kalksten (dolomit), bearbetas för hand, hvaremot mjukare stenslag, såsom kalksten och marmor m. fl., vanligen underkastas maskinell behandling.

Granit bearbetas, sedan den ur berget lössprängts (se Stenindustrien) och kilats till transportabla stycken, till knacksten (makadam), gatsten, gångbanesten, kaj- och hamnbyggnadssten, husbyggnadssten och monumentarbeten. Knackstenens tillverkning sker i ringa utsträckning för hand medelst en långskaftad stenslagningshammare, men i hufvudsak maskinellt genom stenkrossar, stentuggare (se Krossverk). Gatsten tillverkas i hufvudsak medelst handarbete genom tuktning (första bearbetningen till regelbundna block) med gatstenshammare. Denna har kort skaft och rektangulära slagytor med svag cylindrisk urholkning. S. k. *smågatsten*, som brukar ha en storlek af 8—10 cm. i alla tre dimensionerna, tillverkas medelst stenslagningsmaskin, konstruerad som fallhammare. Gångbanesten, hamn- och husbyggnadssten, för hvilka släta ytor erfordras, bearbetas så godt som uteslutande för hand. De plana ytorna bearbetas till olika finhet, dels genom tuktning med sättstamp och slägga, dels genom grofhuggning med pikhacka, spetsmejsel eller krysshammare (stockhammare) eller genom finhuggning med krysshammare, bredhacka eller räffelhammare. Slutligen kan ytbehandlingen vidare förfinas genom slipning och polering, som vanligen ske medelst maskin.

Öfriga stenarter, såsom sandsten, kalksten och marmor, användas hufvudsakligast till husbyggnadsfasader, trappor, golfbeläggning o. d. och bearbetas antingen för hand med hacka eller mejsel, som erhåller slag af träklubba, eller å maskin genom sågning, hyfling och fräsning m. m.

Konstgjord sten af cement, magnesiapreparat e. d. bearbetas i vissa fall för hand med pikhacka, bredhacka, mejsel eller krysshammare, för att efterlikna naturlig, huggen sten.

För behandling af granit ha vid svenska stenhuggerier uppställts vissa normer för huggningens finhetsgrad i följande graderingsskala:

Grad 0: *Tuktning*, då knölar ej få finnas, men väl fördjupningar, dock ej öfver 3 cm. djupa. a) Tuktning utan kantmejsling (s. k. bossering), b) d:o med sådan för fogar å vanlig byggnads- och kajmursten m. m.

Grad 1: a) *Spritmejsling*, spetsad, då tilltalande utseende fordras; fördjupningar intill 2 cm. få förekomma. — b) *Grofhuggning*, då fördjupningar till 1 cm. djup medges. Stenen krysshamras groft å synliga ytor med krysshammare n:r 1 (se nedan) eller pikhackas. Används för trottoar- och simpel trappsten, kajmursten o. d. — c) *Bredhackning* (utföres med bredhacka); håligheter intill 1 cm. medges. Ett tilltalande utseende fordras.

Grad 2: *Enklare finhuggning*, såväl för krysssom räffelhamring; fördjupningar (s. k. pottor) få i allmänhet ej finnas, i alla händelser icke öfver 0,5 cm. djupa, och böra då vara öfverhamrade. Bearbetas med krysshammare eller räffelhammare n:r 2. Används för bättre kajmursten, slusssten, trappor, byggnadssten, hussockel m. m.

Grad 3: *Medelfin huggning*: pottor få alls icke förekomma. Bearbetas med krysshammare eller räffelhammare n:r 3. Begagnas för bättre trappor. hussocklar, monumentsocklar m. m.

Grad 4 och 5. *God och utmärkt finhuggning*: bearbetas med kryss- eller räffelhammare n:r 4 eller 5 Används för finare monument, profilarbeten o. d.

Utom nu anförda mera allmängiltiga bearbetningssätt förekommer äfven annan behandling särskildt för granit till husbyggnader, såsom anbringande af smala ränder på större afstånd å en plan- eller finhuggen yta m. m. d. De verktyg, medelst hvilka ofvannämnda bearbetning åstadkommes, äro *pikhackan*, en stålhammare försedd med

enkel spets, *krysshammaren* (äfven benämnd *stockhammare*), som har en rektangulär slagyta, mätande 40—50 mm. i fyrkant och försedd med spetsar i rader kors och tvärs.

Hammaren n:r	1	har	4	spetsrader	på	12 mm.	afstånd.
»	» 2	»	6	»	»	8 »	»
»	» 3	»	8	»	»	5 »	»
»	» 4	»	10	»	»	4 »	»
»	» 5	»	12	»	»	3 »	»

Bredhackan är en hammare, som har en enkel bred egg, gående parallellt med skaftet, och *räffelhammaren* har en med parallella eggar försedd rektangulär slagyta i omkr. 30—40 mm. bredd och 40—50 mm. längd.

Hammaren n:r	2	har	6	eggar	på	7 mm.	afstånd.
»	» 3	»	8	»	»	5 »	»
»	» 4	»	9	»	»	$3^1/_2$ »	»
»	» 5	»	11	»	»	$2^1/_2$ »	»

Af mejslar förekomma vid bearbetning af hårdare sten spetsmejsel och bredmejsel med en bred egg, i fråga om lösare stenarters bearbetning äfven tandmejsel med en rad spetsar.

Stenbearbetning sker numera ofta genom med *komprimerad luft* drifna mejslar eller borrverktyg, hvarvid arbetaren, som sköter verktyget, endast behöfver rikta detsamma på rätta stället, utan att själf utöfva något slagarbete. Sin största användning ha tryckluftverktygen erhållit för borrning af spräng- och kilhål i sten. Den omständigheten, att en stenhuggare kan göra högst 100 slag i minuten, men tryckluftmejseln upp till 12,000, visar bäst verktygets höga arbetseffekt.

Vid maskinell ytbehandling kan man särskilja sågning, hyfling, fräsning, svarfning, slipning och polering. *Sågningen* utföres i ram-, band- eller cirkelsågar. För hårda stenarter används ramsågen med släta sågblad af stål, för lösare stenarter tandade dylika. Oftast äro de släta sågbladen besatta med svarta diamanter. Vid sågning af hårda stenarter påföres som nötningsmaterial "stålsand" under ständig spolning med vatten. Vid sågning af lösare stenarter påföres vanligen kvartssand. *Hyfling*, som mest tillämpas på lösare stenarter, verkställes i en maskin med ett eller flera fasta verktygsstål, vanligen så, att stenen fästes vid ett bord, som föres fram och tillbaka under stålet, eller ock bearbetas stenen med roterande eller svängande skärverktyg. Bearbetning på *fräsmaskin* försiggår vanligen med profilerade fräsverktyg af stål eller karborund (se d. o.), med hvilka profiler uttagas i stenen. *Svarfning* utföres på vanligt sätt, dock iakttas oftast, att två stycken diametralt motsatta svarfstål användas för jämnare bearbetning. *Slipning* utföres på förut sågade, hyflade eller väl planhuggna släta ytor genom nötning, i fråga om hårda stenarter medelst järnkloss, hvarvid stålsand eller smärgel används som nötningsmaterial under begjutning med vatten, eller i fråga om lösare stenarter med sandstensstycken och påförande af vatten. Slipningen kan utföras för hand eller med maskin, genom att slipstycket antingen föres fram och tillbaka i rak bana eller försättes i roterande rörelse. *Polering*, som har till ändamål att ge den slipade ytan en speglande glans och att fördjupa stenmaterialets egen färg, utföres på samma sätt som slipningen, med den skillnad, att de skarpa och hårda slipmedlen utbytas mot mindre starkt nötande, såsom finslammad smärgel, tennaska, crocus Martis e. d.

Å förut polerade ytor kunna ytornament och inskriptioner utföras med sandblåster. Därvid förfares så, att ett med lim och glycerin indränkt, tjockt läskpapper klistras på den polerade ytan, ornamentet eller skriften utskäres och ytan därefter utsättes för sandstråle, drifven med komprimerad luft. Där papperet icke skyddar polityren, bortblästras den till ett djup af några millimeter. Mattslipad ytbehandling, förnämligast af skulpturer, åstadkommes med roterande karborundskifvor, drifna af elektriska motorer, som monterats på handtaget. Skifvorna föras af arbetaren öfver den yta, som skall mattslipas. Detta förfarande kan lämpligen betecknas som fräsning.

Som goda exempel på större stenarbeten kunna följande nämnas: af huggen *granit*: riksdagshuset, operabyggnaden, Centralbankens och Skandinaviska kredit-a.-b:s hus vid Gustaf Adolfs torg och Engelbrektskyrkan, alla i Stockholm, samt Norrköpings rådhus; af huggen *sandsten*: centralposthuset i Stockholm; af huggen *kalksten*: Dramatiska teaterns byggnad i dolomit samt af Ölandssten de öfre våningarna i Operahuset, A.-b. Rosenbads hus vid Strömgatan och nya rådhuset, samtliga i Stockholm; af polerad *granit*: piedestalen till Gustaf Adolfs staty och Linnéstoden i Stockholm samt *skulptur* af *granit*: björngruppen i Berzelii park i Stockholm. P. Ax. L. E. Hbl.

Stenbeck, Gustaf Rikard, läkare, ämbetsman, f. 1 juni 1863 i Gudhems församling, Skaraborgs län, blef 1882 student i Uppsala, 1888 med. kandidat och 1893 licentiat. Han tjänstgjorde 1892—93 som underläkare vid Lunds asyl samt 1893—97 som biträdande läkare vid Härnösands hospital och förordnades 1897 till öfverläkare där och 1900 till asylläkare i Uppsala. 1902 blef han t. f. och 1914 ord. medicinalråd samt byråchef i Medicinalstyrelsen, där han sedan 1915 jämväl är generaldirektörens ställföreträdare. (Innan han uppfördes på ord. stat i nämnda verk, utnämndes han till öfverläkare 1905 vid Piteå och 1910 vid Västerviks hospital.) S. har utgett *Författningshandbok för vården af sinnessjuka och sinnesslöa* (1906; 2:a uppl. 1917). R. W.

Stenbeck, Tor Johan, läkare, f. 5 juli 1864 i Öfraby, Kristianstads län, d. (genom självmord) 1914 i Stockholm, blef student i Lund 1883, med. kandidat i Stockholm 1889 och licentiat där 1895. Han egnade sig därefter åt praktik i Stockholm och var den förste, som i Sverige för medicinskt ändamål använde röntgenstrålarna. Dessas gynnsamma inverkan vid botandet af hudkräfta uppvisades först af S. 1899. Därjämte utarbetade S. en numera på alla kliniker använd metod att undersöka de formade beståndsdelarna i urinen samt andra sekret och exkret (1891) samt sökte genom populära skrifter sprida kännedom om röntgenstrålarna och Teslaströmmarna och dessas användning i medicinens tjänst. R. T—dt.

Stenberg, Maria Elisabet (kallade sig en tid Caroline Lisette), skådespelerska vid Stenborgska teatern 1789—99, f. 23 okt. 1770 i Stockholm, d. 18 juni 1847 i Vänersborg, är den

första, som på svensk scen spelat *Cherubin* i Beaumarchais' "Figaros bröllop". Bland hennes öfriga roller märkas *Fransiska* i "Minna von Barnhelm", fru *Orgon* i "Tartuffe", *Rosalie* i "Den förförde ynglingen", *Jenny* i "Redlighetens seger öfver förtalet" samt sångrollerna *Grefvinnan* i "Konung Rikhard Lejonhjerta", *Prosper* i "Azemia", *Paul* i "Paul och Virginie", *Zemir* i "Zemir och Azor" o s. v. Ehuru beryktad för lättsinne och osedlighet, stod hon likväl högt i teaterpublikens gunst. Hon vistades i Hamburg vid belägringen 1813 som sjuksköterska i franska hären, uppehöll sig tre år senare i Paris under tvetydiga omständigheter, återvände något af de första åren på 1820-talet till Sverige och slog sig ned i Vänersborg, där hon under namn af änkefru Desvigné-Stenberg i största armod tillbragte sin återstående lifstid, sökande lifnära sig genom en ringa pension, som hon erhållit af drottning Desideria, samt medelst franska språklektioner m. m. Jfr J. Flodmark, "Stenborgska skådebanorna" (1893) och "Lisette Stenberg, konturteckningar ur ett äfventyrligt lif" (1896).

Stenberg. 1. Sten S., läkare, f. 23 nov. 1824 i Kärnbo socken i Södermanland, d. 11 juli 1884 i Stockholm, blef 1843 student i Uppsala och 1851 filos. doktor, efter att några år ha tjänstgjort som skollärare i Stockholm och idkat med. studier vid Karolinska institutet. Sedan han 1854 utgett en afh. *Om syfilisationen*, blef han 1856 i Uppsala med. doktor och i Stockholm kirurgie magister, kallades 1857 till docent i farmaci och fysiologisk kemi vid Uppsala universitet och utnämndes 1858 till professor i medicinsk och fysiologisk kemi där. Han utbytte dock redan 1859 denna befattning mot professuren i kemi och farmaci vid Karolinska institutet, där han förut under några år förestått adjunkturen i samma ämnen. 1861—63 var S. inspektor vid farmaceutiska institutet och från 1871 till sin död inspektor vid Karolinska institutet. Han var medlem i kommittéerna för utarbetande af förslag till förändringar i grunderna för medicinal- och laborationstaxorna (1869), för utarbetande af ny laborationstaxa (1873) och för Sveriges deltagande i utställningen i Philadelphia 1876. 1870 kallades han till led. af Landtbruksakad. och 1875 af Vet. akad. Från 1870 tillhörde han Tekniska högskolans styrelse. Genom sina försök att använda lafvar vid framställning af drufsocker och alkohol (*Om tillverkning af lafbränvin*, 1868) samt sina däröfver skrifna afhandlingar gaf S. upphof till en ny, men hastigt aftynande industri, lafbrännvinstillverkningen. Dessutom offentliggjorde S. *Om intagna läkemedels afsöndring utur organismen* (1858), *Om fotografiens användning vid mikroskopisk forskning* (1874), *Om den qvantitativa bestämningen af äggbviteämnena i qvinnomjölken* (1877) och *Om det inflytande, som bränvinets föroreningar hafva på dess fysiologiska verkningar* (1878). — 2. Steno Johannes S., den föregående son, ämbetsman, f. 26 juni 1870 i Stockholm, blef juris kandidat i Uppsala 1894 och 1902 adjungerad led. i Svea hofrätt, där han avancerade till assessor 1907 och hofrättsråd 1910. Under tiden hade han varit t. f. revisionssekreterare 1906 och biträdt i Justitiedepartementet för lagstiftningsfrågor 1906—08 samt förordnats till expeditionschef där 1909, ett förordnande, som han ännu beklädde, då han 16 febr. 1914 inkallades som konsultativt statsråd i Hammarskjölds ministär. Vid dess afgång inträdde han 30 mars 1917 som justitieminister i Swartz' ministär. 1. (R. T—dt.)

Stenberg, Ture Johan Axel, arkitekt, f. 20 jan. 1863 i Norrköping, d. 9 febr. 1917 i Stockholm, studerade vid Tekniska högskolan i Stockholm 1883—87, verkade som privat arkitekt i Nord-Amerika 1888—93, därefter i Stockholm 1894—1901, i Uppsala intill 1909, därefter åter i Stockholm. 1908—13 var S. arkitekt hos Medicinalstyrelsen. Bland hans äldre arbeten märkas *Passage Birger Jarl* (1895 ff., i samarbete med L. Peterson — S. gjorde ritning till båda fasaderna), ombyggnad af *Grand hotell* (färdigt 1900), *Grand hotell* i Gäfle (1901), Härnösandsbankens (nuv. Norra Sveriges) hus vid Kungsträdgården (1901, i samarbete med E. Lallerstedt) och *Liljewalchska huset* vid Karlavägen (s. å.). I Uppsala gaf S. ritningar till *Kemiska institutionen* (1901), nyinredningar inom slottet (1905), *Fysiska institutionen* och *pastorsboställe* för Hel. trefaldighets församling (båda 1907), *Upplands enskilda bank* och *Gymnastiska institutionens byggnad* (1909), *Växtbiologiska* (1912) och *Zoologiska institutionen* (1915), dessutom 2 folkskolebyggnader, flera affärs- och bostadshus, *Grand hotell Hörnans* nybyggnad (1907) m. fl. Dessutom lämnade S. ritningar till badhus i Gäfle och Karlstad, ombyggnad af *Brandalsunds* och *Sandbro* corps de logis (1909), flera hospitalsbyggnader, bland dem i Östersund och Strängnäs, 2 institutionsbyggnader vid Ultuna landtbruksskola (1912) m. fl. G—g N.

Stenberg, Isak Johan Emerik Gustaf, målare, f. 7 jan. 1873 i Stockholm, studerade vid konstakademien där 1891—96 och gjorde därefter studieresor i utlandet. 1895 utställde han ett porträtt af akvarellisten och teckningsläraren *C. Burman*. 1897 väckte han uppmärksamhet med genremålningen *Likvaka i Leksand* (Göteborgs museum). Bosatt i Leksand under en följd af år, behandlade han motiv därifrån: dalstugor med kullor och barn, små taflor, friska i uppfattningen, känsliga i utförandet, ofta med en ungdomligt glädtig kolorit, där de brokiga daldräkterna ge goda koloristiska inslag. Bland dylika målningar märkas *I skymningstimman* (1899, Nationalmuseum), *Hos Esters Kari i Åkerö* (s. å.), *Anders och Anna* (1900, Konstföreningen i Köpenhamn), *I lampljus* (1905, köptes i München af prins-regenten Luitpold), *Leksandsgummor i kyrkan*, *Det bakas*, m. fl. Under de senare åren har S. hufvudsakligen varit bosatt i Stockholm, där han varit verksam som porträttmålare. Till hans äldre porträtt höra sådana af *Konstnärens fader* och af *Korpral Blom*, bland de nyare märkas professor *Rudin* (ett i karakteristiken kärnfullt och betydande verk, 1910), grupp-

bild af *Teologiska fakulteten i Uppsala* (1911), professor *T. Fries* (1912, alla dessa i Uppsala universitet), riksantikvarien *O. Montelius*, lektor *S. von Friesen* (1913, stadsfullmäktige i Stockholm), målaren *G. Rydberg* (*1916*, konstakademien), landshöfding *A. Svedelius* (1917, bolaget Grängesberg—Oxelösund) m. fl. S. blef led. af konstakademien 1906, lärare vid konsthögskolan 1908 och var professor i målning där 1909—12. G—g N.

Stenberga, socken i Jönköpings län, Östra härad. 5,180 har. 743 inv. (1916). Annex till Näshult, Växjö stift, Östra härads kontrakt.

Stenbildning, *med.* Se Sten, *med.*

Stenbitsläktet, *zool.* Se Sugfiskar.

Stenbjörn. Se Björn, *bygnk.*, sp. 576.

Stenblockad, *krigsv.* Se Krig, sp. 1288.

Stenbock, svenska adliga släkter. Den första af de två släkter, som fört en stenbock i vapnet, den s. k. *äldre* Stenbocksläkten, härstammar från Johan Skytte i Ikornathorp (Småland), som lefde vid slutet af 1300-talet. Dennes sonson

Gustaf Olofsson till Toftaholm är bekant som riksråd och politiker under unionstiden. Som höfvitsman på Älfsborg vid striderna mellan Karl Knutsson och Kristian 1452 betedde han sig tvetydigt mot dem båda. Af konung Kristian fick han sedermera Sunnerbo härad i förläning. Under Sten Stures tid stod han på dennes sida. Genom sina giftermål, först med Ingrid Bengtsdotter af Vinstorpa-ätten och senare med Anna Turesdotter (Bielke), var han befryndad med landets förnämsta ätter. Han dog i början af 1490-talet (före 1493) utan manliga arfvingar. — Gustaf Olofssons dotter Anna var gift med riksrådet Arvid Knutsson till Torpa i Västergötland, som i sitt vapen förde en sparre öfver en stjärna och hvars släkt säkerligen ej kan föras längre tillbaka än till hans farfader, Arvid Jönsson, häradshöfding i Kinds härad i förra hälften af 1400-talet. Att han tillhört den till stor del uppkonstruerade släkten Store (se d. o.), är ej säkert. Hans son Olof Arvidsson, riksråd på de yngre Sturarnas och Gustaf Vasas tid, upptog sin på manssidan utgångna möderneslägts vapen och blef stamfader för den *yngre* Stenbocksläkten. Släkten blef, med dennes son Gustaf Olofsson (se S. 1), *friherrlig* vid Erik XIV:s kröning samt *greflig* 1651. Namnet antogs ej förr än i början af 1600-talet. Alla nu lefvande med namnet S. härstamma från fältmarskalken grefve Magnus S. (se S. 10). Grenar af släkten äro bosatta i Estland (se Kolk), i Livland, där de fått tillstånd att kalla sig S.-Fermor och Essen-S.-Fermor, samt i Ryssland. — På det familjen S. 1829—68 tillhöriga Torsjö förvarades bl. a. ett betydande arkiv (se vidare Torsjö).

1. Gustaf Olofsson S., friherre (skref sig till Torpa), son till Olof Arvidsson S., riksråd, f. 1502, d. 24 maj 1571 på Strömsholm, nämnes som medlem af rådet redan 1534 liksom af regementsrådet under dess tillvaro och bar under senare delen af Gustaf Vasas regering äfven titeln sekrete råd l. öfverste sekrete råd l. öfverste råd. Han hörde till denne konungs mest betrodda män. Han var en af dem, som 1531 till Sverige afhämtade konungens första gemål, Katarina af Sachsen-Lauenburg, och sändes på 1530-talet flera gånger i beskickningar till Danmark. 1540 anförtroddes honom Älfsborgs slott och län, och då s. å. den s. k. regeringsformen för Västergötland skulle träda i kraft, förordnades han till ståthållare i detta landskap. Under hela den följande delen af Gustaf Vasas regering innehade han nyssnämnda slott och län och likaså ståthållarvärdigheten. Åren 1542 och 1543 förde han befäl i Dackefejden. Eljest var hans verksamhet under tiden 1540—60 af fred-

lig art och hufvudsakligen egnad åt Västergötland, där han utförde en mängd uppdrag åt konungen och där han en tid äfven var lagman. Af Erik XIV upphöjdes han 1561 i friherrlig värdighet, men synes ej längre ha kallats sekrete råd, och Älfsborgs län måste han s. å. lämna ifrån sig. Han blef emellertid fortfarande flitigt använd. Så affärdades han 1561 som sändebud till Danmark och erhöll under Nordiska sjuårskriget mångahanda uppdrag. Stundom voro dessa af rent militär beskaffenhet, såsom då han 1564 skickades att belägra Bohus, men till hans anförarskicklighet hade Erik XIV misstro. Han sade honom vara för "simpel" och ej tillräckligt hård att hålla krigsfolket i ordning. Stundom fick han biträda med anskaffande af förråd åt den i Västergötland samlade styrkan och skulle ej ge sig i någon farlighet, där fienderna voro. Misstänkt af konungen, var han 1567 nära att dela de i Uppsala mördade herrarnas öde. Ej underligt, att han vid resningen 1568 slöt sig till hertigarna. 1569 upphöjdes han till riksmarsk, men han har ej kvarlämnat några spår af sin verksamhet som sådan.

2. Katarina S., den föregåendes dotter. Se Katarina, svenska drottningar 4.

3. Olof Gustafsson S., friherre, den föregåendes broder, riksråd, anträdde 1559 en utländsk resa, besökte södra Europa och uppehöll sig äfven i Frankrike, var under Erik XIV:s regering en tid ståthållare på Hapsal, dömdes 1564 af konungens nämnd att mista lif, ära och gods, emedan han utfarit i hotelser mot konungen, men benådades af denne. Efter Johan III:s tronbestigning (1568) syntes han gå en lysande framtid till mötes. Han omtalas redan i jan. 1569 som riksråd och friherre och sändes m. fl. andra till Estland för att underhandla om Johans erkännande som konung. Emellertid blef hans bana snart afbruten, förmodligen på grund af hans vilda lynne, som gjorde honom mindre användbar i rikets tjänst. Som Erik XIV:s väktare på Stockholms slott 1569 förgick han sig till den grad, att han "bar hugg" på sin fånge och fråntog honom hans kläder. Fängslad för detta handlingssätt, blef han senare försonad med Johan III och erhöll af honom 1572 Kungslena friherreskap i Västergötland, men han hade då redan försvunnit ur riksrådet, och några offentliga uppdrag

erhöll han ej vidare af konungen. Anklagad för åtskilliga grofva brott, flydde han 1592 ur riket, hvarefter hans friherreskap indrogs. Han återvände, försedd med ett skyddsbref af Sigismund, och hertig Karl lät honom på grund däraf fritt vistas i landet, men förläningen återfick han ej. Han flydde emellertid 1597 till Danmark, återkom 1598 och begaf sig sedan till Finland. Där blef han efter hertig Karls ditkomst 1599 tillfångatagen, bunden vid ett träd och skjuten, hvarefter kroppen nedgräfdes i ett kärr. Den ädelsinnade Karin Månsdotter lär ha gett liket en kristlig begrafning.

4. Erik Gustafsson S., friherre, den föregåendes broder, riksråd, f. 28 juli 1538, d. (sannolikt) 1603, kammarjunkare hos Erik XIV, synes ha tillhört rådet redan på dennes tid, upphöjdes till friherre 1561 (skref sig då till Tofta) och utsågs 1562, då Svante Sture blef guvernör i Estland, till rådgifvare åt denne och Klas Kristersson (Horn). Han användes sedan flitigt i Nordiska sjuårskriget. Så t. ex. förordnades han kort före slaget vid Axtorna 1565 till anförare för härens rytteri, nyttjades 1566 vid belägringen af Bohus, utnämndes i nov. 1567, ehuru han befunnit sig bland de af Erik XIV misstänkte herrarna — han var nära att bli mördad i Uppsala 1567 —, till fältmarskalk för rytteriet och fick 2 april 1568 befälet öfver trupperna i de södra gränslandskapen. Vid upproret 1568 slöt han sig till hertigarna, hvilket enligt hans egen uppgift medförde adelns och krigsfolkets affall i Västergötland och Småland. Efter Johan III:s tronbestigning mottog han ock riklig belöning. Han fick 1568 fullmakt som lagman i Västergötland, erhöll s. å. Kronobäcks och Örestens friherreskap, blef möjligen s. å. öfverståthållare i Västergötland och nämnes i jan. 1569 som tillförordnadt riksråd. Under Nordiska sjuårskrigets sista skede förde han tidtals högsta befälet vid gränsen. Till straff för, att han bortfört sin kusin Malin Sture, fråntog konungen honom 1573 hans ämbeten och förläningar, men snart återgåfvos honom dessa, ty 1574 återfick han Johans bevågenhet. Ej långt därefter var han ståthållare på Älfsborg. Till Johan III:s gunst bidrog, att han på 1570-talet verkade för liturgiens införande i Västergötland och att han under striden om de hertigliga rättigheterna troget stod på konungens sida. Emellertid föll han efter mötet i Reval 1589 liksom många andra rådsherrar i onåd, men återfick inom kort gunsten. Som Klas Flemings svåger åtnjöt han i hög grad Sigismunds förtroende och bekräftades 1594 i sina ämbeten och förläningar. Genom att afhålla sig från alla riksmöten och undandraga sig all delaktighet i den efter Sigismunds afresa 1594 anordnade interimsstyrelsen i Sverige framkallade han stor förbittring hos hertig Karl. Slutligen flydde han 1597 från Älfsborg till Danmark och därifrån till Polen. Efter Sigismunds nederlag 1598 lefde han i Danmark, med säkerhet ännu 1601. Han omtalas i sin ungdom som "fast öfverdådigare" än brodern Olof och synes ej ha utmärkt sig genom begåfning som krigare eller statsman. En del af det indragna friherreskapet återgafs 1603 åt hans son Gustaf. S:s kärleksepisod med Malin Sture har gett stoff till en berömd pastiche af Fröding.

5. Karl Gustafsson S., friherre, den föregåendes broder, d. 1609, nämnes som hofjunkare hos Johan III, förde 1582 befäl under Pontus De la Gardie i Estland och var en af de fullmäktige, som 1583 afslöto stilleståndet med Ryssland vid Pliusa, hade 1584 och äfven senare beställning som knektöfverste, kallas 1584 och 1585 hofråd, deltog 1592 i underhandlingar med ryssarna och uppges i mars 1593 ha blifvit befälhafvare på Kexholm. Under stridigheterna mellan Sigismund och hertig Karl ställde han sig liksom bröderna afgjordt på den förres sida. Missnöjd med hans uppförande, återkallade hertigen 1596 hans förläning, hvarpå han begaf sig till Polen, där han af Sigismund 1596 förordnades till ståthållare öfver Kalmar slott och län samt Öland. 1597 måste han emellertid uppge Kalmar slott och öfverlämna sig själf som fånge åt hertigen, som satte honom i förvar på Gripsholm. Vid Linköpings riksdag 1600 ålades S., som icke synes ha varit välkänd, att med ed fria sig från beskyllningen för delaktighet i ett mord. Trots allt återvann han dock, åtminstone i någon mån, hertigens nåd, ty 1603 öfverlät denne åt honom brodern Olofs friherreskap Kungslena.

6. (Skref sig Stenbuk eller Stenbuck), Gustaf Eriksson S., friherre, son till S. 4, riksråd, f. 11 sept. 1575, d. 16 juli 1629, uppfostrades i sin faders och sina farbröders politiska tänkesätt, hvadan han i början undan hertig Karls ovilja måste fly från Sverige. 1604 fick han tillåtelse att återvända och förvärfvade sig konungens ynnest, så att han 1609 blef riksråd och 1610 jämte J. Skytte skickades som sändebud till England, där han blef slagen till riddare. 1611 blef han lagman i Tiohärad och 1612 ombud vid fredsunderhandlingen med danskarna i Ulfsbäck. 1613 (delvis redan 1603) återfick han sin faders indragna friherreskap, och s. å. blef han ståthållare öfver Västergötland. 1615 blef S. hofrättsråd i Svea hofrätt, och 1617—18, efter freden i Stolbova, deltog han i uppgörandet af gränsskillnaden mellan det gamla Ingermanland och Ryssland.

7. Fredrik Gustafsson S., grefve, den föregåendes son, president, f. 22 mars 1607, d. 29 juli 1652, blef redan som yngling kammarherre hos Gustaf II Adolf samt deltog med sådan utmärkelse i polska och tyska krigen, att han 1631 blef öfverste för Smålands ryttare. I slaget vid Lützen 6 nov. 1632 blef S. så svårt sårad, att

han tog afsked från krigstjänsten. Han insattes därefter som assessor i Göta hofrätt, men sedan han till fullo tillfrisknat, blef han 1641 utnämnd till öfverste vid adelsfanan och inbröt 1644 från Småland i Halland, som han för svensk räkning intog. S. blef riksråd 1645, president i Göta hofrätt 1648 och lagman i Tio härad 1650 samt upphöjdes 1651 i greflig stånd (med Bogesund som grefskap), då han tog afsked från presidentsämbetet.

8. Gustaf Otto Gustafsson S., grefve, den föregåendes broder, riksamiral, f. 17 sept. 1614, d. 24 sept. 1685, blef 1631 ryttare och 1632 kornett vid Småländska rytteriet samt reste 1633 ut till Tyskland, där han öfvergick till infanteritjänsten och blef fänrik vid ett tyskt regemente. Han deltog i eröfringen af Landsberg och i striderna vid Frankfurt an der Oder 1634 samt kämpade s. å. i slaget vid Nördlingen. Därefter öfvergick han till Banérs här, blef kapten 1634, inlade vackra prof på tapperhet i den skarpa träffningen vid Dömitz 1635, deltog med utmärkelse i slaget vid Wittstock 1636 samt blef s. å. major och sedermera öfverstelöjtnant vid ett regemente svenska fotknektar. Han var med vid intagandet af Erfurt och Torgau och den misslyckade belägringen af Leipzig 1637, blef 1638 öfverste vid Jönköpings regemente, följde med på återtåget till Östersjöns kust och äfven vid den följande marschen söderut, kämpade i slaget vid Chemnitz 1639 och framträngde med Banér till Prag. Vid återtåget från denna stad deltog han med sitt regemente i eröfringen af slottet vid Brandeis och intagandet af Königgrätz. Det anseende han genom mannamod och krigskunskap hos Banér förvärfvat ökade han hos den nye öfverbefälhafvaren, Torstenson. Vid dennes uppbrott från lägret vid Salzwedel fick han våren 1642 lägga en brygga öfver Elbe för härens öfvergång, deltog sedan i stormningen af Glogau, i slaget vid Schweidnitz och stormningen af Olmütz samt i slaget vid Leipzig 23 okt. s. å., där han blef svårt sårad, så att han måste hemsändas. Utnämnd till generalmajor vid infanteriet 1643, återvände S. till Tyskland och följde hufvudhären samt blef 1644 guvernör i Minden. 1645 kommenderade han i Värmland mot danskarna. Under Trettioåriga krigets sista skede innehade han en tid öfverbefälet i Westfalen samt utnämndes 1647 till generallöjtnant och 1648 till general af infanteriet. Till fredens verkställighet bidrog han genom att med våld tvinga biskopsstiftet Liège att erlägga den penningsumma, som ålåg det att betala. S. upphöjdes i greflig värdighet 1651, blef s. å. riksråd och 1652 krigsråd samt lagman i Ingermanland. 1654 deltog han under Königsmarck i bremiska kriget, 1655 blef han rikstygmästare. I polska fälttåget blef hans verksamhet af stor betydelse, och han förde mestadels självständigt befäl. Sedan konungen och Wittenberg ryckt in i Polen, lämnades S. med en stor del af hären i den befästa ställningen vid Nowy Dwór, vid floderna Weichsels och Bugs sammanflöde. Meningen var, att han skulle bemäktiga sig Westpreussen, men detta lyckades ej, då han fick fullt upp att göra med polska trupper från Masuren, hvilka han dock besegrade. 10 nov. förenade han sig med konungen och deltog därpå i tåget mot Westpreussen, hvars eröfring han fullbordade med intagandet af Marienburg 28 febr. 1656 och där han sedan hade sitt hufvudkvarter. I sept. s. å. tågade han till Ostpreussens undsättning och slog Gosiewski vid Filipowo 12 okt. samt vände sedan tillbaka till Westpreussen. I början af 1657 gjorde han i förening med brandenburgska trupper ännu ett tåg österut för att undsätta staden Tykoczyn, som belägrades af Gosiewski, men han kom för sent. I maj 1657 sändes S. med 4,000 man till Rákóczi, för att agera omkring mellersta Weichsel och Bug, och hjälpte honom 9 juni att intaga Warschau. I juli ankom han till Sverige för att taga öfverbefälet öfver de trupper, som på den halländska sidan skulle utföra försvarskriget mot Danmark. Han gjorde sig emellertid ingen brådska, utan öfvertog befälet först efter Per Brahes seger vid Genevad 31 aug. och inryckte nu i Skåne. Han framryckte till Örkelljunga, men synes under detta fälttåg icke ha visat någon fältherreskicklighet; då den danska hären beredde sig till offensiv, retirerade S. till Halland och blef 3 okt. besegrad vid Kattarp, ö. om Laholm. Striden, i sig själf ej synnerligen betydlig, hade dock till följd, att S. måste retirera djupt in i Småland, och det var egentligen konung Karl Gustafs framgångar i Danmark, som räddade det egentliga Sverige från en dansk invasion. Sedan danskarna 20 okt. utrymt Halland, förlade S. sitt hufvudkvarter till Varberg, intog jan. 1658 Uddevalla och opererade mot södra Norge. Efter freden utnämndes han till generalguvernör öfver Skåne, Halland och Blekinge, 18 mars 1658. Under det förnyade kriget mot Danmark användes S. vid Köpenhamns belägring, men skulle samtidigt fortfara att sköta sitt generalguvernörsämbete. 1 juni 1659 sändes han till Lolland för att påskynda intagandet af det belägrade Nakskov, som kapitulerade 16 juli. 10 nov. infann han sig på Fyn för att om möjligt rädda den där befintliga svenska krigsmakten, men blef slagen 14 nov. vid Nyborg och räddade sig med svårighet öfver till Själland. Under svåra och pröfvande förhållanden förde S. styrelsen öfver de forna danska provinserna, och ordnandet af deras förhållande till Sverige började nu. 1664 lämnade han sin befattning som generalguvernör för att öfvertaga riksamiralsämbetet och blef 1666 därjämte kansler för Lunds universitet. Som politisk person spelade S. ej någon större roll; han röstade med sin svåger rikskansleren De la Gardie och egnade f. ö. allvarlig omsorg åt flottans angelägenheter, men han kunde icke öfvervinna den brist och slapphet i förvaltningen, som voro karakteristiska för förmyndarregeringen. Flottans försenade utrustning och återtåg på hösten 1675 lades S. till last; konungen lät 1676 nedsätta en utomordentlig domstol, som dömde honom förlustig riksamiralsämbetet och skyldig att ersätta omkostna-

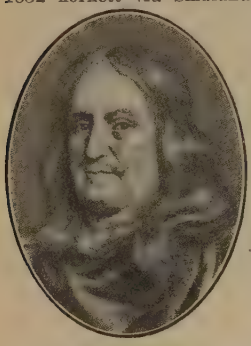

derna för flottans utrustning med 209,341 dal. smt. Domen mildrades till 100,000 dal. smt böter. I nov. 1677 fick S. öfverbefälet i Västergötland, Bohus län, Värmland och Dal. I juli 1678 undsatte han det af Gyldenlöve belägrade Bohus och gjorde sommaren 1679 ett fåfängt försök att intaga Uddevalla. Hans senaste år förbittrades af sjukdom och fattigdom. Räfsten öfver förmyndarregeringen och reduktionen med sina efterräkningar bragte honom nästan till tiggarstafven. Han fick dock behålla sina ämbeten som kungligt råd och öfverste amiral; kanslersämbetet afsade han sig 1684. Oskrymtadt gudfruktig, var han hofsam i medgången, i motgången tålig och oförsagd. Som krigare var han utan tvifvel duglig och tapper, men några egentliga fältherreegenskaper hade han knappast. Svenska akad. lät 1872 prägla en minnespenning öfver honom. Jfr F. F. Carlson, "Minne af riksamiralen G. O. Stenbock" (i Sv. akad:s Handl., d. 48, 1873).

9. Johan Gabriel Fredriksson S., grefve, son till S. 7, riksråd, riksmarskalk, f. 28 aug. 1640, d. 5 aug. 1705, blef tidigt kammarpage hos drottning Kristina och, sedan han fulländat sin utbildning genom utländska resor, kammarherre hos änkedrottning Hedvig Eleonora, hos hvilken han kom i stor gunst. Han befordrades 1664 till änkedrottningens hofmarskalk och guvernör öfver lifgedinget, i hvilken egenskap han satte Hedvig Eleonoras affärer i godt stånd, 1667 till riksstallmästare, 1668 till riksråd och 1673 till riksmarskalk. Som riksråd arbetade S. i räkningekammaren och tillhörde M. G. De la Gardies motparti, som kräfde sparsamhet och ordning i statshushållningen. 1672 var S. ifrågasatt till riksskattmästare. Hos Karl XI stod S. synnerligen väl och hade mer än de fleste rådsherrar mod att inför konungen fritt uttala sin mening, äfven då den skilde sig från dennes. I likhet med sina kolleger inom rådet drogs han 1680 inför Stora kommissionen, men slapp undan lindrigare än de fleste andre. Vid det gamla rådets upplösning 1682 hörde S. till de få rådsherrar, som erhöllo rätt att stanna kvar. Moderat reduktionsvän, kom S. att deltaga i reduktionsarbetet, dels som medlem i flera speciella kommissioner, dels från 1687 som en af K. M:ts deputerade till reduktionsverkets afslutande. S. ställdes äfven i spetsen för ett par kommissioner, som egde att granska kollegiernas förvaltning. Själf träffad af reduktionen, fick han af kunglig nåd åtnjuta vissa lindringar och erhöll dessutom af konungen rika penningskänker. S. samlade också en stor förmögenhet. Som politiker tillhörde S. åtminstone tidtals det franska partiet i rådet och kom därmed i opposition till Bengt Oxenstierna. Karl XII hyste för S. lika stor ynnest som hans fader. 1702 intog S. främsta platsen inom den afdelning af rådet, som utgjorde konungens högsta domstol. S. var utmärkt för klart förstånd, godt minne och behagligt umgängessätt, hvilket jämte en ståtlig gestalt och mycken skicklighet i ridderliga idrotter gjorde honom omtyckt af alla, särskildt af damerna. Rådsprotokollen bevara många minnen af hans frispråkighet och med sarkasm kryddade slagfärdighet i debatterna.

10. Magnus S., grefve, son till S. 8, fältmarskalk, f. antagligen 12 maj 1663, d. 23 febr. 1717 i Frederikshavns kastell i Köpenhamn, studerade 1678—82 vid Uppsala universitet och företog 1683—85 en resa till Holland och Frankrike. 1685 blef han fänrik vid grefve Gustaf Carlsons i holländsk krigstjänst stående regemente; 1687 blef han fänrik vid ståthållarens, prins Vilhelms af Oranien, garde, men tillträdde på hösten s. å. platsen som kapten vid Maurits Vellingks regemente, som var förlagdt i Stade, och trädde därmed ur den holländska tjänsten. 1688 blef han major vid Nils Bielkes infanteriregemente i Stade och 1690 öfverstelöjtnant vid Vellingks nyssnämnda regemente. Han var då redan med de svenska hjälptrupperna ute i det stora kriget mot Ludvig XIV:s härar, deltog i slaget vid Fleurus, där han utmärkte sig, inlade stor förtjänst genom att 1692 föra en flottilj från Germersheim uppför Rhen till Neckar samt deltog s. å. i slaget vid Steenkerke. 1693 blef han generaladjutant hos markgrefve Ludvig Vilhelm af Baden och utnämndes s. å. af tyske kejsaren till öfverste; han fick äfven löfte om en pension från Österrike och erhöll af kejsaren uppdrag af politisk natur; han fick äfven anbud att inträda i hessisk tjänst. I maj 1697 utnämndes han af svenska förmyndarregeringen till öfverste för ett värfvadt regemente, som först låg i Wismar, senare i Bremen. I jan. 1699 blef han öfverste för Kalmar regemente och i febr. 1700 för Dalregementet. Hans första krigiska bedrift i svensk tjänst utfördes i slaget vid Narva s. å., där han gjorde generalmajors tjänst ytterst på vänstra flygeln; det var till honom, som den ryske öfverbefälhafvaren, hertigen af Croy, m. fl. högre officerare gåfvo sig. Själf hade S. under striden blifvit lindrigt sårad. Några dagar efter slaget utnämndes han till generalmajor af infanteriet. Han deltog med utmärkelse i slagen vid Düna (1701) och vid Klissov (1702). S. å. fick han öfvertaga ledningen af generalkrigskommissariatet, och hans verksamhet härvid blef af allra största betydelse för Karl XII:s krigföring i Polen. S. kom därunder att för kontributioners indrifvande m. m. operera i fristående expe-

Fig. 1. Magnus Stenbock. Efter målning af J. D. Swartz.

ditioner (hans bref till Karl XII under dessa återges i "Karolinska krigares dagböcker", utg. af Quennerstedt, d. XII). S. var verksam äfven vid brobyggnader och andra ingenjörsarbeten, deltog i slaget vid Pultusk (1703) och i Thorns belägring s. å. samt utförde 1703—04 viktiga politisk-militära värf i Westpreussen, hvarvid han bl. a. förmådde Elbing att mottaga svenska trupper. I nov. 1703 blef han öfverste för ett värfvadt dragonregemente, tillsvidare med bibehållande af Dalregementet; i nov. 1704 blef han generallöjtnant af infanteriet och deltog 1705—06 i fältståget mot ryska armén och i infallet i Sachsen 1706, hvarvid han särskildt hade att ordna kvarteren och uppgöra kontributionsförslagen. S. å. utnämndes han (med fullmakt daterad för 27 dec. 1705) till general af infanteriet och guvernör öfver Skåne. Den senare sysslan tillträdde han i juni 1707. Som guvernör utvecklade S. en verksamhet af allra största betydelse framför allt i fråga om förbättrande af förvaltningen och beifrande af missbruk därinom. På hans initiativ fick Skåne en särskild kommission med uppdrag att rannsaka och döma om tjänstemännens förvaltning, och denna kommission utförde en ganska grundlig granskning. Såväl härigenom som genom sin månhet om provinsens och dess befolknings bästa som genom sina vinnande personliga egenskaper blef S. synnerligen populär i Skåne, och försvenskningsarbetet har genom honom främjats och nästan fullbordats. Det danska anfallet, i nov. 1709, var af S. väntadt, och han vidtog de försvarsanstalter, som voro möjliga. Med den lilla fältstyrka, som var disponibel, måste han emellertid draga sig bakom Helgeå, och genom danskarnas forcerande af denna flodlinje tvingades hans trupper att utrymma Skåne, där nu endast Malmö och Landskrona voro i svensk ego. En ny svensk kår samlades väsentligen vid Växjö, och med denna, som bestod till hälften af gamla, till hälften af nyuppsatta regementen, bröt S. i febr. 1710 åter in i Skåne. S. hade velat, att denna reguljära här, hvars mobilisering var defensionskommissionens och de förvaltande myndigheternas förtjänst, skulle förstärkas med ett bondeuppbåd, och hade utfärdat vältaliga manifest härom. Något resultat följde ej, men manifesten ha medverkat till uppkomsten af legenden, att S. skulle ha slagit danskarna med ett af honom själf samladt uppbåd (de s. k. getapojkarna). Efter en rad manövrer, i hvilka S. visade framstående fältherreskicklighet, besegrade han 28 febr. 1710 den af generallöjtnanten Rantzau förda danska hären vid Hälsingborg, hvarpå denna härs rester utrymde Skåne. S. var genom segern blifven Sveriges populäraste man nedanför tronen och framstod nu som den näst konungen förnämste fältherren. Rådet gaf honom förordnande som fältmarskalk, men detta godkändes ej af konungen, som i stället gjorde honom till kungl. råd och gaf honom befäl öfver trupperna i Skåne m. m.; han fick emellertid frånträda guvernörsplatsen. I mars 1711 valdes han till kansler för Lunds universitet. På hösten s. å. förde S. en undsättningsexpedition till Stralsund. Han framträdde under denna tid allt tydligare som den förnämsta personligheten i Sverige, och det blef han, som kom att taga ledningen vid utrustningen af den expedition, som skulle afgå till Tyskland för att därifrån inrycka i Polen och där möta Karl XII, som, eventuellt med turkiska trupper, skulle komma hem från Orienten. Rådet hade säkerligen ej ansett saken vara möjlig, men då S. i juni 1712 anländt till Stockholm, grep han med stor energi saken an. Hans intresse och tillgifvenhet för konungen voro starka, och hans energi och vältalighet, den senare framträdande särskildt i öfverläggningarna med Stockholms borgerskap ang. anskaffande af penningar och skepp, lyckades skapa möjligheterna för företagets igångsättande. Konungen hade särskildt satt sin lit till honom och anförtrott öfverbefälet öfver expeditionen åt honom. En härafdelning fördes af S. öfver till Stralsund, men en stor olycka inträffade, i det att den danska flottan fick tillfälle att, icke minst genom missgrepp i den svenskas manövrerande, förstöra största delen af de transportskepp, som förde expeditionens förråd. Härigenom förlamades till stor del S:s aktionsmöjligheter. Dels på grund häraf, dels äfven under påverkan af konung Stanislaus, Maurits Vellingk m. fl., slöt S. en vapenhvila med sachsiska härens öfverbefäl, hvarefter konung Stanislaus begaf sig till Bender för att förmå Karl XII att slå in på en annan, af Stanislaus' eventuella abdikering markerad politik. Denna vapenhvila, i viss mån betingad af situationen på krigsskådeplatsen i Pommern, var emellertid ett hårdt slag för konungens orientaliska planer, som just då efter sultanens kraftåtgärder mot de turkiske stormännen syntes kunna realiseras; vapenhvilan användes nu af de mot Sverige illasinnade i Turkiet att bibringa sultanen tvifvel på Sveriges ärlighet i sträfvandet efter hans vänskap. Karl insåg denna innebörd af vapenhvilan och befallde med stränghet S. att uppsäga den. Det är det tragiska i S:s öde, att just han, den mest konungske och mest energiske af Karls tjänare, nu skulle ha ofrivilligt korsat konungens planer och ådragit sig hans misshag. S. var därefter ej heller densamme som förut, hans glada mod hade försvunnit, och hans beslutsamhet syntes ej heller alltid stå så högt som förr. Den ställning han kom att intaga till Maurits Vellingk och det beroende af honom, som i viss mån blef utmärkande för S:s åtgärder, verkade ej heller i lycklig riktning. Emellertid gick S. mot den danska armén och vann 9 dec. 1712 öfver denna, som var förstärkt med en sachsisk afdelning, den glänsande segern vid Gadebusch; än en gång hade hans fältherreskicklighet och hans medryckande ledaregenskaper framträdt i full kraft. Han blef härefter af konungen utnämnd till fältmarskalk. I stället för att gå mot Trave vände han sig nu mot nedersta Elbe och lät här, till väsentlig del påverkad af Vellingk, förstöra Altona, en onödig hårdhet, som han sedermera själf ångrade. Han drog sig därefter med armén norrut och fick efter ett invecklad intrigspel med de holstein-gottorpska myndigheterna inträde i fästningen Tönning. Där inneslöts han af dansk-sachsisk-ryska styrkor, och då lifsmedlen för hären voro i det närmaste slut och ingen undsättning eller annan hjälp var att vänta, måste han 5 (16) maj 1713 ingå på kapitulationen i Oldensworth (se d. o.). Dennas bestämmelser — om att hären mot lösesumma skulle öfverföras till Sverige — blefvo emellertid icke uppfyllda. Skulden härför måste läggas på de allierade samfälldt, ej blott på danskarna; de svårigheter, som ej minst genom

Vellingks förhållande uppstodo på den svenska sidan med afseende på lösesumman, kunna ej anses som brott mot öfverenskommelsen. S. och hans här fingo nu stanna i fångenskapen; af officerare och soldater befriade sig dock småningom en stor mängd genom flykt. Af de kvarvarande har någon del blifvit mot penningar af den danska regeringen öfverlåten till Venezia. S., som under den första tiden efter kapitulationen fått vistas i Slesvig, fördes i nov. 1713 till Köpenhamn, där han i början behandlades jämförelsevis väl. I den uppfattningen, att tro och lofven ej hållits mot honom, ansåg han sig fritagen från hänsyn till danska regeringen och sökte ur fångenskapen direkt gagna Sveriges sak, hvarjämte han umgicks med flyktplaner. Som en följd häraf lät danska regeringen i nov. 1714 inspärra honom på Frederikshavns kastell i Köpenhamn. Onödig hårdhet och småaktighet i behandlingen af honom bidrogo att göra hans sista fångenskapsår till ett martyrium. Först efter fredsslutet öfverfördes hans lik till Sverige och begrofs i Uppsala domkyrka. S. var sedan 23 mars 1690 gift med Eva Magdalena Oxenstierna (f. 1671, d. 1722), dotter af kanslipresidenten Bengt Oxenstierna. "M. S. och Eva Oxenstierna. En brefväxling" utgafs 1913—14 i 2 dlr af K. M. Stenbock. Från S. härstamma alla nu lefvande grenar af ätten S.

S. är utan tvifvel näst Karl XII den karolinska tidens förnämsta personlighet. Med framstående

Fig. 2. Magnus Stenbocks ryttarstaty i Hälsingborg.

egenskaper som fältherre och administrator, hvilka oftast läto honom finna utvägar i de svåraste situationer, förenade han brinnande fosterlandskärlek och orubblig tillgifvenhet för konungen; han var den mest energiske och verksamhetslystne bland sin tids politiska personligheter i Sverige, och det var ej hans skuld, att han ej lyckades i det afgörande försöket att främja och utföra konungens planer. Han hade en sällsynt förmåga att vinna människor, både, när så kräfdes, med sin flammande vältalighet och med sitt älskvärda personliga sätt. Särskildt i Skåne var han afhållen och har där blifvit en nationalhjälte. Han var i hög grad litterärt och konstnärligt begåfvad. Hans poetiska alster, bland hvilka märkes divertissementet på Karl XII:s namnsdag 1701, utgåfvos af P. Hanselli i serien "Samlade vitterhetsarbeten af svenska författare etc.", d. XXII (1878). S. uppges ha diktat och komponerat Karl XII:s fältmarsch, den s. k. "Stenbocksmarschen" ("Marsch bussar, gån på uti Herrans namn" etc.). Han var framstående som målare och elfenbenssnidare. — S:s ryttarstaty (mod. af Börjeson; fig. 2) restes 1901 i Hälsingborg. S. har lämnat stoff till bl. a. ett par af Snoilskys yppersta "Svenska bilder" och till A. Munthes 4-aktsskådespel "M. S." (behandlande S. i fångenskapen, uppf. på Svenska teatern 1914). — Litt.: "Mémoires concernant M. le comte de Stenbock sénateur de Suède et Généralissime des armées de S. M. de Suède en Allemagne, Savoir les campagnes de 1712 & 1713 de ce Général avec sa justification"' (i "Nouveaux mémoires de Suède", Köln, 1721); ny uppl. af memoarerna utkom i Frankfurt 1745, med följande tillägg i titeln: "Pour servir d'éclaircissement à l'Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède. Avec quelques observations historiques & critiques sur les mémoires par Mr. N****" [Joachim Christopher Nemeitz, f. 1679, d. 1753, under en tid guvernör för S:s söner]. Memoarverket är af största vikt därför att den väsentliga delen af innehållet är författad af S. själf 1713 till försvar för hans krigföring 1712—13 (se Kl. Annerstedt, "Mémoires de S., kritisk studie", i "Samlaren", 1906); Loenbom, "Kongl. rådets och fältmarskalken herr grefve M. S:s lefverne" (1757 ff.), Kl. Annerstedt, "Fältmarskalken grefve M. S." (i "Sv. akad:s handl." för 1905), K. Enghoff, "Tillståndet i Skåne under M. S:s guvernörstid år 1707—1711" (1889), A. Stille, "Kriget i Skåne 1709—1710" (1903), S. E. Bring, "M. S. Minnesskrift" (1910; med "Bidrag till en M. S:s-bibliografi", omfattande skrifter af och om S., sammanlagdt 304 n:r); M. Schürer von Waldheim, "Tvåhundraårsfesten i Helsingborg den 28 februari 1910" (1910); [Danska generalstaben], "Bidrag til den store nordiske krigs historie", bd II—V (1903—15); Oscar Fredrik, "Några bidrag till Sveriges krigshistoria åren 1711, 1712 o. 1713" (1859—65); Paludan-Müller, "Omrids af kong Fredrik den fjerdes kamp med Grev M. S. og Baron Görtz i aarene 1712, 13 og. 14" (i "Dansk hist. tidsskr.", 4:e række, 6:e bd (1877—78); Piper, "Altonas brand am 8 januar 1713" (Altona, 1913); R. Koser, "Die katastrophe der schweden in Schleswig-Holstein im jahre 1713" (i "Zeitschrift für preussische geschichte und landeskunde", 12:e årg. 1875); Tuxen, "De nordiska allierades ställning till Oldenswort-traktatens § 2" (i "Karolinska förbundets årsbok", 1913); och O. Malmström, "M. S. i fångenskapen" (1901).

11. Gustaf Harald S., grefve, den föregåendes sonsons son, f. 1764, d. 1833, en tid officer vid Lätta dragonerna, sedermera förste stallmästare hos prinsessan Sofia Albertina, gifte sig 1799 med en inom den tidens skvallerkrönika mycket omtalad person, Lolotte Forsberg. Denna, som eg. hette Fredrika Charlotta Forsberg (f. 1766, d. 1840), var af ringa börd, men hade genom utseende och sätt vunnit gunst hos ofvannämnda prinsessa, hos hvilken hon tjänstgjorde som kammarjungfru. För att befordra "mesalliansen" uppdiktades en historia, att "Lolotte" var naturlig dotter till konung Adolf Fredrik. Sofia Albertina, som synes ha trott på detta rykte, sökte, ehuru förgäfves, få sin favorits höga fäderneförd erkänd af de öfriga medlemmarna af kungliga familjen. I sitt testamente öfverlämnade hon till grefvinnan S. en del af sin egendom, hvaribland sitt bibliotek, handskrifter och värdefulla konstsamlingar.

12. Albert Magnus Karl Otto Pontus S., grefve, den föregåendes sonson, diplomat, f. 28 jan. 1838 på Torsjö, d. 28 juli 1915 i London, blef 1855 student i Lund, där han 1859 aflade kansliexamen. Han blef attaché 1860, legationssekreterare 1866 i Petersburg, 1870 i London, legationsråd där 1877, generalkonsul och minister-resident i Lissabon 1883 samt var 1890—1903 ministre plénipotentiaire i Konstantinopel. S. var sedan 1875 gift med baronessan Clémence Maria de Reuter, dotter till P. J. von Reuter (se denne). 1—5. Fr. W. 6, 7 o. 8. A. B. B.* 9. R. F. 10. A. S. 11. (L. S.)

Stenbocken (*Capricornus*), *astron.*, stjärnbild på södra himmelshemisfären, den tionde stjärnbilden i djurkretsen. S. är belägen mellan 20 och 22 timmars rektascension samt mellan 5 och 30 graders sydlig deklination. Den innehåller omkr. 50 med blotta ögat synliga stjärnor, af hvilka 3 äro af 3:e storleken och 7 af 4:e. B—d.

Stenbocken, *zool.* Se Getsläktet.

Stenborg, Karl, operasångare och teaterledare, f. 8 sept. 1752 i Stockholm, d. 1 aug. 1813 på Djurgården, fick tidigt en gynnare i öfverste marskalken grefve Adam Horn, som lät uppfostra honom i sitt hus och redan 1767 gjorde honom till kanslist i hofexpeditionen. S. väckte uppmärksamhet genom sin vackra och uttrycksfulla röst, som var tenorbaryton. Genom självstudier förvärfvade han en aktningsvärd tonsättartalang, färdighet i klaver- och violinspel samt insikt i franska, italienska, spanska och tyska språken. 1780 öfvertog han ledningen af den af fadern (teaterföreståndaren Petter S., f. 1719, d. 1781) 1773 öppnade Svenska teatern, hvilken under olika namn (Eriksbergs-, Munkbroteatern m. m.; se Stockholms teatrar) fortgick till 1799, och där introducerade han å ena sidan Molière och Voltaire, å andra sidan tonsättare som Duni, Pergolese, Philidor, Piccini, Monsigny, Sacchini, Dézède, Grétry, hvartill kommo svenska originalpjäser af Envallsson m. fl. Han öfversatte själf mer än 20 teaterstycken och komponerade musik till bortåt 10, bl. a. Envallssons "Gustaf Ericsson i Dalarne" och Hallmans parodier "Casper och Dorothea", "Petis och Thelée", "Skeppar Rolf". Under hans ledning stego representationerna alltmer i värde och hade att fägna sig åt "betydlig frequens af både högre och lägre". En del af hans bearbetningar för scenen var afsedd för K. teatern, där han samtidigt som sångare vann sina förnämsta lagrar. Redan från början af den nya operainrättningen (1773) var han fäst vid denna under lysande villkor (han fick därtill lifstidsengagemang 1780), och samtida bedömare uttala sin förtjusning öfver hans *Pelée* i "Thetis och Pelée", *Orpheus*, *Agamemnon* i "Iphigenie", *Renaud* i "Armide", *Admete* i "Alceste", *Blondel* i "Rikhard Lejonhjerta" och framför allt öfver hans *Gustaf Vasa*. Den mjuka och hjärtevinnande klangen i S:s röst, hans välbildade yttre, goda spel och synnerligen rena och tydliga diktion, som på bästa sätt framhöll musikens innebörd, tröttnade man ej på att berömma. S. erhöll 1782 titel af hofsekreterare, utnämndes till hofsångare, blef 1783 led. af Mus. akad. och fick 1806 afsked med pension vid Operans indragning. S. gifte sig 1793 med en dotter till den berömda sångerskan E. Olin (se denna) Elisabet Olin (f. 1760, d. 1816, anställd vid Operan 1773—76). Makarnas hem blef mötesplats för Stockholms intellektuella och konstnärliga värld, men genom för stor gästfrihet och hjälpsamhet kom S. på obestånd, som han från 1799 förgäfves sökte bota genom att ge gästspel i landsorten och där t. o. m. föra eget sällskap (Svenska komiska teatertruppen) 1804—09. Ej heller hjälpte det, att han 1809 erhöll befattning som notarius publicus i Stockholm. Hans sista år blefvo ytterst bekymmersamma. Jfr J. Flodmark, "Stenborgska skådebanorna" (1893) och "Elisabeth Olin och Carl Stenborg" (1903). A. L. (E. F—t.)

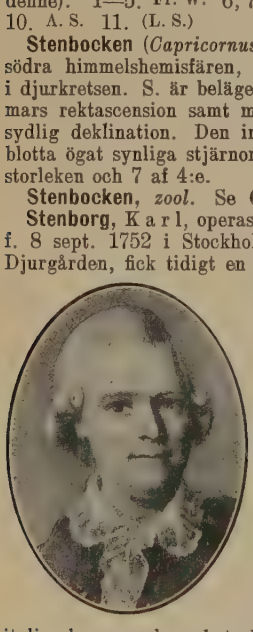

Stenborgare, en af Karl Stenborg (se d. o.) uppfunnen sprithaltig dryck, kryddad med socker, pomeransskal, anis och fänkål. Som "tilltugg" serverades en liten kryddskorpa ("källarskorpa") samt ett glas svagdricka. Saken och namnet bibehöllo sig till midten af 1800-talet. Jfr Operakällaren.

Sten Bosson till Ekhult, riksråd. Se Natt och Dag 3.

Stenbrohult, socken i Kronobergs län, Allbo härad. 12,821 har. 2,827 inv. (1916). Häri ingår ej Älmhults köping, som tillhör S. jordebokssocken, men utgör egen kommun och församling. S. bildar med Älmhults kapell ett pastorat i Växjö stift, Allbo kontrakt. I socknen ligger komministerbostället Råshult (se d. o.), Linnés födelseort, med ett 1866 rest monument.

Stenbrott. Se Stenindustri.

Stenbräcka, *bot.* Se Saxifraga.

Stenbräckfamiljen, *bot.*, namn på fam. *Saxifragaceæ*.

Stenbräken, *bot.* Se Cystopteris.

Stenby. Se Västra Stenby och Östra Stenby.

Stenbyssa, *krigsv.*, kallades under medeltiden gröfre kanon (byssa) med stenprojektil.

Stenbäck, Lars Jakob, finländsk skald, f. 26 okt. 1811 i Kuortane socken, Österbotten, d. 21 april 1870 i Storkyro, blef 1827 student i Åbo, men studerade 1830—32 i Uppsala, där han under inflytande af Sveriges stora skalder fattade en brinnande kärlek till diktkonsten. Först 1837 tog han kandidatexamen, i Helsingfors. Kort förut hade S. blifvit gripen af en pietistisk rörelse, som vid denna tid uppstod bland den studerande ungdomen. Han sökte på grund däraf alltmera nedtysta sin sångmö och kastade sig med lågande trosnit på teol. studier. Sina pietistiska åsikter uttalade han i en ofta nog polemisk form i "Evangeliskt veckoblad", som under hans ledning utkom 1839—41, och samtidigt råkade han i tvekamp med J. L. Runeberg, som mot S. skref "Den gamle trädgårdsmästarens bref". S. blef prästvigd 1842 och utgaf 1844 för docentur en dogmatisk-historisk afh. om den kristna kyrkans grundprinciper. Men den religiösa rörelse, hvars talan han förde, hade, ehuru af alldeles ofarlig beskaffenhet, väckt misstankar på högre ort, och oaktadt den akademiska senatens flertal, bland dem alla teol. professorer, gett honom sina röster, blef hans ansökan om docentur förkastad. S. egnade sig i stället åt det pedagogiska kallet och blef 1846 rektor vid högre elementarskolan i Vasa. 1855 erhöll han professuren i pedagogik och didaktik vid universitetet, men utnämndes s. å. till kyrkoherde i Storkyro pastorat. S. var en ovanligt rikt begåfvad skaldenatur. Han sjöng ej mycket, men allt hvad han sjöng var sanning inom honom själf, var ett flöde ur hans egen verkliga stämning för tillfället. Det egendomliga och djupt gripande i hans lyrik är, att han på sätt och vis sjöng mot sin vilja. Hans sång är återljudet af en djup inre strid mellan hans nya troslif och den värld af skönhet, som han i sin ungdom så högt älskat. Hans *Dikter* (1840; 5:e uppl. 1899) omfatta dels världsliga skaldestycken, bland dem många af oförvansklig skönhet, dels andliga stämningar. Under sina sista år sysselsatte han sig uteslutande med psalmsång och utgaf 1866 ett psalmboksförslag, innehållande äfven några originalpsalmer af honom själf. Jfr minnesteckning af C. G. v. Essen (1870), E. Aspelin, "L. S." (1900), och G. Castrén, "Studier i L. S:s lyrik" (i Sv. litt. sällsk:s i Finland "Förhandl. och uppsatser", d. 26) m. fl. A. H.

Stenbär, *bot.* Se Stenhallon.

Stencell, *bot.* Se Sklereid.

Ste'ncil (eng.), ett slags med paraffin e. d. öfverdraget papper, som används för mångfaldigande (duplicering) af dokument o. d. Med vanlig skrifmaskin kan skrifvas på stencilpapper, som man dock därvid täcker med ett tunt silkespapper för att undvika förorening af typerna. Dupliceringen försiggår sedan i en särskild apparat, i hvilken stencilen insättes på en vals. Genom att en färgvätska pressas genom de af typerna i stencilen genomslagna öppningarna erhållas aftryck på pappersark, som genom en vefanordning införas under valsen. På detta sätt kan af en stencil ett stort antal kopior erhållas, hvarvid dock helst bör användas olimmadt papper, som insuger färgen. Fmn.

Stendadel, *Lithodomus, zool.*, ett till klassen *Lamellibranchiata* (musslor) hörande släkte, som kännetecknas genom ett nästan cylindriskt, både fram- och baktill afrundadt skal och därigenom, att umbones ligga nära framändan. *L. lithophagus*, som förekommer i Medelhafvet och borrar sig in i stenar, koraller e. d., torgföres och ätes. L—e.

Stendal, kretsstad i preussiska reg.-omr. Magdeburg, prov. Sachsen, vid Uchte (till Elbe) och flera järnvägslinjer. 27,263 inv. (1910). Sengotisk katedral, byggd 1188—1466, restaurerad 1893, den sengotiska Mariakyrkan (fullbordad 1447), och sengotiskt rådhus med en Rolandstod (från 1575) på torget framför, ett par stadsportar från midten af 1400-talet. På torget ö. om Mariakyrkan bronsstaty af den i S. födde J. J. Winckelmann, hvarjämte Afrikaforskaren G. Nachtigal, som var född i Eichstädt nära S., har en byst i S. S. har gymnasium, Altmärkisches museum (fornsaker och naturvet. samlingar), stadsarkiv samt betydande industri af olika slag (ullspinneri, klädes-, maskin-, pappers-, socker- m. fl. fabriker). S. gjordes till stad på 1100-talet af Albrekt Björnen och var tidigt hufvudort i Altmark samt en af de viktigare hansestäderna. 1258—1309 var det säte för den äldre l. stendalska linjen af huset Askanien. J. F. N.

Stendhal [städa'l], pseudonym för den franske författaren M. H. Beyle (se denne).

Stendös. Se Dös.

Stene, brunnsort i Kumla socken, Örebro län, 5 km. från Kumla station, ligger 40 m. ö. h. Det har flera järnkällor, hvilkas järnhalt motsvarar Medevi högbrunns. God badinrättning. Frekvens 200 personer. Säsong: juni—aug. Ln.

Steneby, socken i Älfsborgs län, Vedbo härad. 13,055 har. 3,562 inv. (1916). S. bildar med Ödsköld, Tisselskog och Bäcke ett pastorat i Karlstads stift, Norra Dals kontrakt.

Stenen i grönan dal. Se Grönan dal.

Stenersen, norsk släkt, urspr. af bondestam i Gausdal, där den kan spåras tillbaka till omkr. 1470.

1. Peter Christopher S., präst och skald, f. 1723 i Gausdal, d. 1776, kom 15 år gammal till Danmark, där han från 1749 till sin död var präst i olika församlingar på Själland. I sitt nya fosterland var han förelöpare till en särpräglad, norsk diktarskola. Hans få, men välformade skaldestycken vittna om starka intryck af norsk natur och norskt folklynne äfvensom af Klopstock och antiken. — Se Fr. Bull, "Fra Holberg til Nordahl Brun. Studier til norsk aandshistorie" (1916).

2. Stener Johannes S., teolog, f. 18 aug. 1789 i Jevnaker, Kristians amt, d. 17 april 1835, blef lektor 1814 och professor i teologi vid Kristiania universitet 1818. Starkt påverkad först af Grundtvig, senare af sin ämbetsbroder S. B.

Hersleb (se d. o.), uppträdde han ifrigt både som föreläsare och författare för en nyväckelse af den biblisk-ortodoxa kristendomen i strängt pietistisk anda. Bland S:s många skrifter märkas *Udsigt over den lutherske reformation* (1818—19; 2:a uppl. 1864), *Den christne kirkes historie* (2 bd, 1823, 2:a uppl. 1834—35) och *H. N. Hauges liv* (1827).

3. Karen Tank Anker S., den föregåendes brorsdotter, författarinna, f. 1826, d. 1906 i Kristiania, öfversatte svensk och tysk skönlitteratur och utgaf de älskvärda berättelsesamlingarna *Minder fra hjemmet* (1889) och *En gammeldags prestegaard* (s. å.). Äfven hennes barnbok *Fra sætervold til hav* (1893, illustr. af brorsonen Gudmund S.) innehåller ungdomserinringar.

4. John Anton Christian Nicolay S., son till S. 2, teolog, f. 1832, d. 1873, lärare vid Askers lärarseminarium 1857—67, senare stiftskaplan i Kristiania och sedan 1870 residerande kaplan i Skjeberg, ombesörjde bl. a. ny uppl. af Nissens "Samtaler over Luthers lille katechismus" (1865) och författade bl. a. monografien *Den mosaiske gudstjeneste* (1862) samt *Methodismens historie og lære* (1870).

5. Oluf S., den föregåendes broder, diplomat, f. 17 maj 1834 i Kristiania, d. 6 dec. 1875 i Paris, blef juris kandidat 1857, sekreterare i utrikesdepartementet i Stockholm 1858, legationssekreterare 1860, ministerresident i Bruxelles 1869 samt envoyé och generalkonsul i Washington 1870. Sedan 1860 var S. kammarherre hos Karl XV.

6. Laurentius Borchsenius S., syssling till S. 2, klassisk filolog, numismatiker, f. 27 febr. 1843 i Ullensaker, blef filologie kandidat 1866, universitetsstipendiat 1875, föreståndare för universitetets myntkabinett 1877 och filos. doktor s. å. samt var skulpturmuseets direktör 1881—88 och professor i klassisk (i synnerhet latinsk) språkvetenskap 1888—1914. Af hans skrifter på detta område märkas *Fidias* (1872), gradualafh. *De historia variisque generibus statuarum iconicarum apud Athenienses* (1877), *Catul's digtning* (1887) och *Udsigt over den romerske satires forskjellige arter og deres oprindelse* (s. å.). Därjämte har han (delvis tills. med A. W. Brögger) utgett viktiga arbeten 1881—1912 i norsk numismatik, särskildt beskrifningar af norska myntfynd. S. är led. af Vidensk. selsk. i Kristiania och Trondhjem.

7. Gudmund S., brorson till S. 3, landskaps- och figurmålare, f. 1863 i Ringsaker, blef student 1883 och praktiserade som tandläkare i Tönsberg 1886—89, men egnade sig därefter helt åt målarkonsten samt vistades 1889—94 mest utrikes och studerade hos Bonnat och Cormon i Paris, senare i München och Italien. Hans bilder från Sogn, Nordfjord och Jæderen äro förträffliga. S. fick silfvermedalj i Paris 1900 och guldmedalj i München 1901. Han är representerad i många gallerier, i Norge bl. a. i konstmuseet i Kristiania. Vid täflan om plafondmålning i Nationalteatrets foajé 1899 fick han första pris. S. var 1908—10 ordf. i Kristiania kunstnerforening och stiftade 1902 Bildende kunstneres sykekasse. 1—7. K. V. H.

Stene skans, i Norge på toppen af en midt för gamla färjstället (nu Stene bro) liggande höjd vid Værdalsälfven nära dess sammanflöde med Suluälfven och 10 km. s. ö. om Værdalens kyrka, fanns redan 1658 och fick då för en tid svensk besättning. S., som var timrad och nedtill omgifven med ett retranchement, var i godt stånd 1700, då general K. G. Armfelt 1 sept. kringgick densamma, hvarigenom där och i en del förhuggningar stående 1,800 norrmän under generalmajor Vincents Budde tvungos att skyndsamt draga sig tillbaka. Som S. var viktig, enär vägen från Jämtland gick fram mellan själfva skansen och retranchementet, hvarefter den förenade sig med vägen öfver Tromsdals bro, och som den då skulle inrättas till magasin för de förnödenheter, som väntades från Sverige, kvarlämnade Armfelt där 500 man under öfverstelöjtnant v. Bildstein. Vid jultiden s. å. antände denne skansen och sprängde dess bestyckning samt anträdde återmarschen till Dufed. Ännu kunna spår af befästningarna skönjas. L. W:son M.

Stenestad, socken i Kristianstads län, Södra Åsbo härad. 3,134 har. 650 inv. (1916). Annex till Kågeröd, Lunds stift, Luggude kontrakt.

Stenfalk, *zool.* Se Falksläktet, sp. 1316.

Stenficka. Se Stenkista.

Stenflycht, Johan (hette urspr. Segersten), krigare, f. 1682 på Säby rusthåll, Hofs socken, Östergötland, d. 21 juni 1758 på Nöbbele, Vederslöfs socken, Småland bestämdes af fadern, som var underofficer vid Östgöta kavalleri, för den civila banan, men efter faderns död (1701) begaf han sig till armén i Kurland och antogs där till trossdräng vid Östgöta kavalleri, deltog i kriget i Polen och avancerade till regementsadjutant. Då armén låg i Sachsen, öfverföll och sårade Segersten en officer, rymde och tog sig namnet Stenflycht. Han var 1707—10 i furst Rákóczis tjänst i kampen mot de kejserlige i Ungern. Med 120 ryttare ämnade han sig 1710 genom Polen till kung Karl i Bender, men öfverfölls af Sieniawski och nödgades afskeda sin trupp. Han samlade dock snart i Polen en handfull folk. nedgjorde spridda ryska och sachsiska trupper samt uppsnappade och förstörde foror. På hösten 1711 kom han till Pommern, värfvade till en början 50, slutligen 150 dragoner och svärmade 1711—12 om med fienden vid Stralsund. Samma dag slaget vid Gadebusch (1712) stått, förordnades han för sin bravur af Stenbock till öfverstelöjtnant, blef med denne fången vid Tönning (1713), fick passeport och tog under Karl XII:s ögon del i striderna vid Stralsund 1715, utnämndes s. å. till öfverste vid Dnjesterska dragonerna och adlades 1716. På konungens befallning hade han trädt i brefväxling med de polacker, som 1715 bildade en konfederation och upptogo striden emot konung August. Vid Stralsunds kapitulation (dec. 1715) blef S. sachsarnas fånge och fick vistas i Mecklenburg, men begaf sig 1716 under en skenfager förevändning in i Polen, lät taga sig af de konfederererade, samlade adeln i Stor-Polen till landtdag i Szrim, eldade dess mod, tillbakaslog ett sachsiskt öfverrumplingsförsök och tog med stormande hand det befästa Posen samt fick Thorn i sina händer. Sachsiske fältmarskalken Flemming satte ett pris af 50,000 rdr sp. på S:s hufvud. Med 3,600 man och 24 kanoner drog denne in i polska Preussen, där 6.000 man polsk-

litauiska trupper stötte till. Mot S:s varningar inlät man sig vid Kowalewa med sachsiske generalen Bozen i en batalj, som slutade med polackernas nederlag. Sedan stillestånd slutits emellan Sachsen och republiken, lämnade S. Polen, uppsökte 1717 kung Karl i Lund och var sedan som oftast hans sällskap på resor och i fält. Konungen uppdrog åt honom att ge den unge hertig Karl Fredrik af Holstein handledning i militärsaker. I Norge förde S. 1718 befäl öfver 900 ryttare och dragoner. När prins Fredrik af Hessen efter Karl XII:s död lät utdela krigskassan bland generaler och öfverstar, föll intet på S:s lott. Han tog 1719 afsked och gick 1720 i holsteinsk tjänst, där han blef generalmajor, samt vistades hos hertig Karl Fredrik en tid i Ryssland och sedermera i Holstein. Då han 1730 i enskilda affärer besökte Stockholm, blef han arresterad och af Svea hofrätt summario processu i jan. 1731 dömd till landsförvisning, emedan han 1721 i bref från Petersburg till åtskilliga personer sökt verka för hertigens af Holstein succession. I Polska tronföljdskriget deltog han på Stanislaus' sida. Han utmärkte sig vid Danzigs försvar mot ryssarna 1734, särskildt vid stormningen 9—10 maj, och var Stanislaus följaktig, när denne 27 juni hemligen smög sig ur staden och begaf sig till Königsberg. S. skyndade till södra Polen och understödde den för konungens sak bildade generalkonfederationen i Dzikow, nära Sandomierz (nov. 1734), och efter dess sprängning förde han i det af honom insurgerade Podlachien 1735 ett förbittradt gerillakrig mot öfvermakten — de sista vapenskiftena i Polska tronföljdskriget. S., som en tid vistades hos Stanislaus i Lothringen, blef fransk generallöjtnant och valdes 1738 till öfverkommendant i Hamburg. Han hade 1731 och 1738 hos riksdagen sökt ändring i hofrättens dom. Efter hattpartiets seger upphäfdes denna genom k. resolution 31 jan. 1739 "i anseende till S:s sedermera visade goda och berömliga uppförande". Hans önskan om ett befäl i det 1741 utbrutna kriget mot Ryssland kunde general en chef Ch. E. Lewenhaupt ej tillstyrka af hänsyn till den jalusi, som detta skulle väcka "hos herrar generalmajorer och den öfriga armén". Men sedan Lewenhaupt på sommaren 1742 hemkallats, hörde regeringen sig för hos S., om han ville öfvertaga befälet efter denne. S. var emellertid ej hågad att obetingadt på in därpå. Han återvände emellertid s. å. till fäderneslandet. Vid riksdagen 1742—43 arbetade han, då led. af riddarhuset, först för hertig Peters af Holstein, sedermera för Frankrikes kandidat prinsens af Birkenfeld val till tronföljare och höll för sistnämnda ändamål med franska pengar öppen taffel för 30 riksdagsmän, men tyckes med tiden ha blifvit förtrogen med den, som till slut valdes, Adolf Fredrik, och ha gynnat hans planer på utvidgad konungamakt (1751). S. hade under sitt äfventyrsrika lif förvärfvat sig ett ej föraktligt mått af bildning; han behärskade bl. a. latin, tyska, franska och polska. Hans berättelse om 1718 års fälttåg är tryckt i "Norsk milit. tidsskr.", bd 65 (1902). S. var sedan 1723 gift med kosackfältherren Orliks äldsta dotter Anastazya (f. 1691, d. 1728). J. Th. W.

Stenfors, järnbruk och mek. verkstad samt träförädlingsfabrik jämte kvarn och såg i Tingsås socken, Kronobergs län, vid den från Hyltesjön (140 m. ö. h., 5,1 kvkm.), Fiskestadssjön (136 m. ö. h., 6,5 kvkm.) och Ygden (130 m. ö. h., 5,8 kvkm.) kommande, genom Tiken (124 m. ö. h., 6,5 kvkm.) flytande Bräkneån, strax nedanför sistnämnda sjö. Tax.-v. 48,000 kr. (1916). Egare majoren och riksdagsmannen Aaby Ericsson på Gåfvetorp. Tillverkning företrädesvis af landtbruksredskap. Bruket privilegierades 1680 för Paul Rudebeck och anlades först på Ekeryds egor, men flyttades i början af 1700-talet till sin nuv. plats på Bräkens egor och fick namnet S. efter 1748, då manufakturverket privilegierades. Tillverkningen utgjordes ännu på 1870-talet af något stångjärn jämte manufaktur.

Stenfot, ett på en byggnads grundmur af sprängd, tuktad eller huggen sten (såsom granit, sandsten, kalksten o. s. v.) uppfördt murverk, som tjänar till att höja ytterväggen öfver marken och bilda en öfvergång emellan denna senare och den vertikalt uppstigande yttermuren. I stenfoten anbringas dels lufthål för ventilering under bottenvåningens golf, dels ljusöppningar för belysning af källarutrymmen. Jfr Sockel. C. G—m.

Stenfris, *bygnk.* Se Fris.

Stenfrukt, *Drupa*, *bot.*, är en till utseendet bärlik frukt, som därför också af allmänheten ofta benämnes bär (körsbär, häggbär o. s. v.), men dock lätt skiljes från det verkliga bäret därigenom, att fröet närmast omges af ett benhårdt skal (fruktväggens innersta lager), utanpå hvilket finnes en köttig, saftig massa, fruktköttet, som skyddas af en fast hinna. Vanligen innehåller stenfrukten blott ett rum och en sten med blott ett frö. Undantagsvis förekomma 2 frön, t. ex. i s. k. "filippinmandlar" (se Filippin). Hos kokosfrukten är det yttre lagret i moget tillstånd vedartadt och groftrådigt af en mängd kärlknippen. Hos mandelfrukten och valnöten är fruktköttet föga saftigt, nästan läderartadt. I kaffefrukten finnas 2 stenar med mycket tunt skal; hos *Rhamnus* finnas 2—4 stenar o. s. v. Jfr Kärnfrukter. O. T. S. (G. L—m.)

Stenfruktmögel, sjukdom på frukterna af körsbär och plommon Se Fruktmögel. J. E—n.

Stenfrö, *bot.* Se Lithospermum.

Stengalla, *veter.* Se Hoflidanden.

Stengelen, Jakob van, byggmästare (födelse- och dödsår okända), hade gått i svensk tjänst senast 1569, från hvilket år han var byggmästare i Viborg och höll på med anläggandet af den s. k. nybefästningen, men förstärkte samtidigt såväl den gamla stadsbefästningen som slottet. Från 1575 synes han äfven ha haft att göra med kyrkornas och skolstugans i Viborg "förfärdigande", och från 1576 fick han också inseende öfver Nyslotts förstärkande. 1577 byggde han ett blockhus på Siikaniemi vid Viborg, men 1578 tyckes han ha lämnat sin befattning. 1584 fick han öppet bref på att åter vara byggmästare på Viborg, men kort därefter lämnade han sin plats. L. W:son M.

Stengeten, *zool.* Se Gemsen.

Stengods benämnas sådana lervaror, som icke äro porösa, utan i brottet glasiga och som ha mer eller mindre oren färg. Stengodsföremål variera mycket både till beskaffenhet och tillverkningssätt. De brännas vid mycket hög temperatur, omkr. 1,300°, och få därigenom en starkt sintrad

massa, som är klingande och så hård, att den ej repas af stål, samt mycket motståndskraftig mot kemiska lösningsmedel. Fint stengods, såsom de engelska wedgwood- och jasper-varorna, närmar sig i form- och färgbehandling det äkta porslinet. — Vanligt stengods har en orent färgad, grå, gul eller brun grundmassa och förses ofta med s. k. saltglasyr på det sätt, att man mot slutet af bränningen i ugnen inkastar koksalt, hvilket förflyktigas och med vattenångorna omsätter sig till klorväte och natron, som med leran sammansmälter till natrium-aluminiumsilikat. Hit höra de bekanta krusen från Nassau (jfr fig. å bildsidan till art. Dryckeskärl) samt det högt värderade engelska stengodset (stoneware) från Staffordshire och Lambeth. Den numera viktigaste användningen af stengods är för framställande af destillationskärl för syror, s. k. turiller (se Soda, sp. 240), kylslangar, insatser för Glovertorn (se Svafvelsyra), zinkretorter, syrepumpar, kranar etc., hvarigenom stengodset blifvit lika viktigt för den kemiska storindustrien som platinakärl för de kemiska laboratorierna. Utmärkta sådana varor tillverkas i Tyskland och Österrike, t. ex. vid Euskirchen, Friedrichsfeld, Aussig m. fl. st. — Från egentligt stengods (ty. *steinzeug*) bör man väl skilja tyskarnas steingut, som omfattar en del glaserade lervaror med jordartadt, poröst, *ej glasigt* brott. Hit höra t. ex. majolika och en del fajanser. I Sverige kallas saltglaserade lervaror med poröst brott stundom, ehuru oriktigt, stengods. K. A. V—g.

Stengolf. Se Golf, sp. 1440.

Stengravyr. Se Litografi, sp. 792.

Stengyckel, *miner.* Se Cronstedt 5, sp 895, och Mineralogi, sp. 580.

Stengård (Stengärdsgård). Se Gärdsgård.

Stengården, *geol.* Se Strandvallar.

Stengårdsholma, kronopark i Helleberga och Algutsboda socknar, Uppvidinge härad, Kronobergs län, tillhör Kosta revir af Smålands öfverjägmästardistrikt. Den har bildats dels därigenom, att förra militieboställena $^{3}/_{8}$ mtl Trolleboda, $^{1}/_{4}$ och $^{1}/_{3}$ mtl Borstatorp samt $^{2}/_{3}$ mtl Stengårdsholma kronogård enl. bestämmelserna i k. br. 6 juli 1888, 4 juli 1889 samt 1 mars 1895 förklarats för kronopark, samt dels enligt bestämmelserna i k. br. 26 mars 1892, 17 nov. 1893 och 23 nov. 1894, hvarigenom hemmanen $^{3}/_{4}$ mtl Stengårdsholma Jönsagården, $^{1}/_{4}$ mtl Bocklareboda samt $^{1}/_{2}$ mtl Deragård inköpts af kronan. Kronoparken hade vid 1910 års slut en areal af 2,333 har. S—r.

Stengårdshult, socken i Jönköpings län, Mo härad. 9,546 har. 576 inv. (1916). S. bildar med Norra Unnaryd, Öreryd, Norra Hestra och Valdshult ett pastorat i Skara stift, Redvägs kontrakt.

Stengärsen, *zool.* Se Simpsläktet.

Stenhallon, Stenbär och Jungfrubär, *bot.*, i folkspråket förekommande benämningar på frukterna af den i långa, krypande refvor växande och med trefingrade blad och hvita blommor försedda *Rubus saxatilis*. Stenhallonen äro sammansatta af 2—4 relativt stora stenfrukter med röd färg, syrligt fruktkött i mindre mängd och tämligen stora stenkärnor. Denna hallonart förekommer allmänt å steniga ängsbackar i nästan hela Sverige. Frukten kan användas till saftberedning. O. T. S. (G. L—m.)

Stenhammar, kronodomän i Flens och Skyllinge socknar, Södermanlands län, bestående af S., 1 mtl, och $8^{1}/_{8}$ mtl underlydande i Flens socken taxeradt till 315,000 kr. (1916), jämte 28,000 kr. å tomter i Flens municipalsamhälle, $4,_{13318}$ mtl i Skyllinge socken (tax.-v. 78,000 kr.) samt frälseränta i Mellösa s:n (tax.-v. 300 kr.). Sammanlagda egovidden utgör omkr. 2,030 har, hvaraf 650 har åker. Den slottslika och med flera torn försedda hufvudbyggnaden vid Västra stambanan nära Flens station är berömd för sitt sköna läge mellan två sjöar, Valdemaren l. Vammeln och Kyrksjön. Urspr. benämnd *Slæt-*

Hufvudbyggnaden på Stenhammar.

hammar l. *Slædehammar*, egdes gården strax före och i början af unionstiden af Laurens Birgersson (Lilje), "konungsdomhafvande", och därefter af hans son Ingevald Laurensson Lilje, på 1500-talet af Jöns Arp och kom därefter genom gifte till släkten Rosenhane. Riksrådet Joh. Rosenhane, äldre broder till skalden Gustaf Rosenhane, uppförde i midten af 1600-talet det delvis ännu kvarstående slottet. Genom reduktionen frändömdes S. änkan och tillerkändes landshöfdingen, frih. L. Ribbing, på grund af dennes fordran hos kronan, och tillhörde därefter sonen, presidenten Konrad Ribbing och dennes dotter Beata Katarina, den af Dalin besjungna "Carin, som Stenhammar eger". Gift med landshöfdingen, frih. G. Falkenberg, ärfdes hon af sin 1787 aflidna dotters son, frih. G. Falkenberg. Han sålde 1809 S. till grosshandl. A. P. Söderberg i Stockholm, hvilken ärfdes af dottern, 1824 gift med sedermera landshöfdingen, frih. R. von Kræmer. Denne företog 1845—49 en ombyggnad af slottet och gjorde väsentliga förbättringar i gårdens odling. 1870 öfvertogs S. af äldste sonen, majoren frih. A. R. von Kræmer, som ytterligare påbyggde och förskönade slottet. I sitt testamente förordnade han, att S. skulle tillfalla svenska staten för att af konungen på lifstid upplåtas mot ett årligt arrende af 1,000 kr. till någon prins af det kungliga huset, som har eventuell arfsrätt till tronen, med företräde för hertigen af Södermanland, om någon sådan finnes. På grund däraf tillträdde nuv. hertigen af Söderman-

land och hans gemål Maria 1908 S., sedan slottet undergått en genomgående restaurering och inrättats med hänsyn till nutidens fordringar på bekvämlighet och trefnad samt försetts med centraluppvärmning, vattenledning och elektrisk belysning. Se A. R. von Kræmer, "S." (1886). (Wbg.)

Stenhammar, från Östergötland härstammande släkt, hvars äldste kände stamfader, Nils, under senare hälften af 1500-talet lefde på Hamra gård i Västra Stenby socken. Hans son, Per Nilsson (d. omkr. 1640), i Norra Sten torde ha antagit namnet S.

1. Mattias S., präst, vitterhetsidkare, f. 6 juli 1766 i Västra Eds socken, Kalmar län, d. 7 maj 1845 i Risinge, promoverades 1788 till filos. magister i Uppsala, företog därefter en utländsk resa och prästvigdes 1791. Han kallades till ord. hofpredikant 1792, utnämndes 1797 till kyrkoherde i Risinge af Linköpings stift och 1799 till prost samt erhöll 1809 teol doktorsvärdigheten. S. egde grundlig teologisk lärdom och varmt intresse för vitterheten. Tre gånger eröfrade han pris i Svenska akad.: för åtskilliga psalmer (1792), hvaraf några upptogos i 1793 och 1819 års psalmböcker, för en öfv. af en episod i Vergilius (1806) och för en öfv. af Boileaus "L'art poétique" (1808). 1809—23 var han medlem af prästeståndet och som sådan en af oppositionens hufvudmän. S. var sedan 1797 led. af Mus. akad. — S:s dotter Matilda gjorde sig känd som författarinna. Se Lönnberg 1.

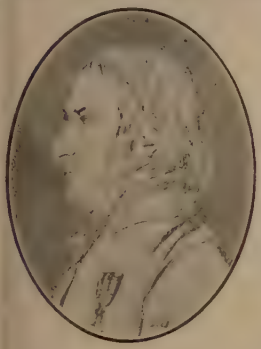

2. Johan S., den föregåendes broder, vitterhetsidkare, f. 17 juni 1769 i Västra Eds socken, Kalmar län, d. 31 jan. 1799, företog en utrikes resa 1789—90, blef 1791 filos. magister (primus) och 1792 docent i människans historia samt anställdes 1793 som amanuens hos Svenska akad. för att arbeta på akademiens ordbok. Samtidigt började han i "Extra posten" offentliggöra flera poem och lättare uppsatser. Redan 1789 hade han förvärfvat Svenska akad:s hedersaccessit för *Sång öfver grefve Baltzar Horn*, 1793 dess stora pris för *Sång öfver segern vid Svensksund* och 1794 likaledes dess stora pris för *Skaldestycke om religionens nödvändighet för samhällens bestånd*. Delvis på grund af dessa utmärkelser, men i synnerhet genom hans gynnare Kellgrens önskan att få honom till sin efterträdare i Svenska akad., där man torde ha påräknat hans biträde vid ordboksarbetet, invaldes den 28-årige docenten 1797 i det vittra samfundet. Hans hälsa var emellertid då redan bruten, så att han ej ens orkade upplåsa mer än en del af inträdestalet, och det lektorat i grekiska i Linköping, hvartill han utnämndes 1798, hann han icke tillträda. S:s diktning röjer en upplysningstidens son. Han behandlar sina ämnen ömsom i ståtlig retorisk diktion, ömsom mera skämtsamt (såsom i den lyckade satiren *Colas*); enstaka dikter beröra det ömt sentimentala (t. ex. *Afskedet till Camilla*). Någon originell diktare var han icke. Hans *Poetiska skrifter* utgåfvos 1807. — Hans ene halfbroder, Karl S., f. 1782, d. 1827 som professor vid Karolinska institutet, var en bland stiftarna af sällskapet Vitterhetens vänner.

3. Kristian S., den föregåendes halfbroder, präst, naturforskare, politiker, f. 18 okt. 1783 i Västra Eds socken, Kalmar län, d. 10 jan. 1866 i Häradshammar, blef student i Uppsala 1801, magister primus 1809 och docent i fysik där 1810. Han anställdes som gymnasieadjunkt i Linköping 1811 och utnämndes till lektor i historia där 1822 och (under tiden prästvigd 1813 och prebendekyrkoherde i Törnevalla samt honorarie prost 1820) till kyrkoherde i Häradshammar och Jonsberg 1828. Under fem riksdagar (1834—50) var han medlem af prästeståndet och af statsutskottet; 1837 var han statsrevisor. Han gjorde sig afsevärdt gällande i ståndet och var en af dess mest arbetande medlemmar. I början hörde han till oppositionen, som då ifrade för allehanda samhällsförbättringar, men med sin konservativa läggning öfvergick han småningom till en konservatism, som icke ville veta af några nyheter. Under sin riksdagstid var han en flitig brefskrifvare, och med stöd af hans korrespondens utgaf hans son, Evald S. (se S. 6), i 3 bd 1902—03 *Bilder ur riksdags- och hufvudstadslifvet i bref till hemmet och vänner i hemorten* (omfattande tiden 1834—51; se S. Clasons erkännande kritik i "Hist. tidskr." 1903). S. utnämndes till teol. doktor 1844 och blef 1847 led. af Vet. akad. Han var mångsidigt lärd och skriftställare inom teologi, historia, politik, geografi, fysik, zoologi och botanik. Sin vetenskapliga forskning egnade han med förkärlek åt lafvarna och var en af sin tids kunnigaste lichenologer. Jämte E. Fries och G. K. Ljungstedt utgaf han 1825 fask. 5 och 6 och 1831 fask. 10 och 14 af exsickatverket "Lichenes Sueciæ exsiccati" samt bifogade i tryck *Schedulæ criticæ de lichenibus exsiccatis Sueciæ*. I lichenologiskt syfte företog han tre Gottlandsresor 1845, 1855 och 1857. In i sena ålderdomen följde han vetenskapernas framsteg. Så började han mikroskopera vid 75 års ålder, sedan mikroskopet fått en allmännare användning vid kryptogamstudiet. Af högt vetenskapligt värde är *Lichenes Sueciæ exsiccati editio altera* (8 dlr, 1856—66). Inom entomologien utgaf han *Försök till gruppering och revision af de svenska Ephydrinæ* (1843) och *Skandinaviens copromyzinæ* (1853), bägge i Vet. akad:s handl. Dessutom skref han en förtjänstfull *Lärobok i den äldre och nyare physiska och politiska geografien* (1:a kurs, 1826) och utgaf 1825 sin svåger P. U. Kernells "Anteckningar under en resa i det sydliga Europa". Se P. F. Wahlbergs uppsats om S. i "Lefnadsteck-

ningar öfver Vet. akad:s sedan 1854 aflidna ledamöter" (I, 1873).

4. Jakob Axel S., den föregåendes broder, vitterhetsidkare, f. 10 sept. 1788 i Västra Eds socken, Kalmar län, d. 17 juli 1826 som vice pastor i Vreta kloster, blef student i Uppsala 1806 och inköpte 1810 jämte V. F. Palmblad akademiska boktryckeriet, men sålde sin andel 1815. Sedan han någon tid drifvit ett pappersbruk i Småland, återvände han till Uppsala, där han blef präst 1817. S. tillhörde under sin vistelse i Uppsala Auroraförbundet och offentliggjorde några dikter i de af honom tills. med Palmblad utgifna "Eleganttidning" (1810) och "Upsala tidning" (1812—15).

5. Per Ulrik S., arkitekt, tonsättare, son till S. 3, f. 20 febr. 1829 i Törnevalla, Östergötland, d. 8 febr. 1875 i Stockholm, studerade vid Teknol. institutet och konstakademien, blef 1866 lärare vid nämnda akademi och arkitekt 1874 vid Öfverintendentsämbetet och Serafimerordensgillet samt 1875 vid Vet. akad. Han uppgjorde ritningar till flera kyrkor i landsorten, Ersta kapell och stiftelsen "Konung Oskar I:s minne" i Stockholm m. m. — Musikalisk autodidakt med afgjord begåfning, komponerade S. kyrkliga körer och solosånger, af hvilka flera blifvit folkkära, såsom kyrkoarian *Denne är min käre son*, kvartetten *Måste ock af törnen vara*, *Höstpsalm* (för solokvartett och blandad kör). Hans oratorium *David och Saul* (tr. 1878 af Mus. konstfören.) utfördes 1900 med instrumentering af sonen Vilhelm S. Det är ett verk af mycken friskhet, gammaltestamentlig enkelhet och naiv trosgläje. S. skref äfven några världsliga sångsamlingar m. m. Hans stil påminner om Mendelssohn och i vissa drag om Wennerberg. Han blef 1868 led. af Mus. akad.

6. Evald Henning Teodor S., den föregåendes broder, präst, f. 18 mars 1836 i Häradshammar, d. 26 aug. 1910, blef student i Uppsala 1854, filos. doktor där 1866 och var läroverksadjunkt i Linköping 1865—69. Sedan han 1874 aflagt "gamla" teol. kandidatexamen, blef han docent i dogmatik i Uppsala s. å., prästvigd 1875, e. o. hofpredikant och domkyrkosyssloman i Linköping 1876 samt utnämndes s. å. till kyrkoherde i Vreta kloster och Stjärnorp, hvilket ämbete han tillträdde först 1878. Han var kontraktsprost 1888—1904, blef teol. doktor 1893 och var preses vid prästmötet i Linköping 1895. Vid prästmötena 1882 och 1888 hade han varit en uppmärksammad minnestalare. Från trycket utgaf han bl. a. *Har Kant angifvit den rätta grunden för kunskapens allmängiltighet och nödvändighet?* (gradualafh. 1866), *Rationalismen inom lutherska kyrkan, betraktad i dess hufvudformer med särskild hänsyn till dess religiösa betydelse och halt. I.* (1875), *Studie med afseende på den Ritschlska teologien* (prästmötesafh. 1895), och delar af sin faders korrespondens (se S. 3).

7. Fredrika S., den föregåendes svägerska, född Andrée, sångerska, f. 19 sept. 1836 i Visby, d. 7 okt. 1880 i Stockholm, var först elev af V. Söhrling och studerade 1851—54 vid konservatoriet i Leipzig, till en början endast piano och komposition, men efter att ha hört Jenny Lind och Henriette Sontag äfven sång. Efter ofullständig undervisning af fru Schäffer fick hon anställning i Dessau, gasterade i Kassel och Leipzig samt debuterade 1855 i Stockholm som *Harriet* i "Martha". Efter två års engagemang i sistnämnda stad reste hon till Paris, fullkomnade sin sångbildning hos Duprez 1857—58 och gasterade i Wien 1859. Sedan tillhörde hon ständigt K. operan i Stockholm, utom en kort tid 1867—68. 1863 gifte hon sig med Oskar Fredrik S. (f. 1834, operasångare 1862—65, kontrollör vid tullverket 1881, d. 1884). Fru S. utvecklade mångsidig och flitig verksamhet vid K. operan, där hon uppträdde nära 1,000 gånger. De partier hon hos oss kreerade voro *Matilda* i "Vilhelm Tell", *Benjamin* i "Joseph", *Anna* i "Muntra fruarna", "Hans Heiling" och "Hertig Magnus och sjöjungfrun", *Gabriella* i "Nattlägret", *Leonora* i "Trubaduren", *Gilda* i "Rigoletto", *Estrella di Soria*, *Margareta* i "Faust", *Ninka* i "Brama och bajaderen", *Irene* i "Rienzi", *Isabella* i "Quentin Durward", *Inez* i "Afrikanskan", *Senta* i "Flygande holländaren", *Elsa* i "Lohengrin", *Isaura* i "Vikingarne" och *Elisabet* i "Tannhäuser". Bland hennes öfriga roller må nämnas grefvinnan *Almaviva* i "Figaros bröllop", *Anna* i "Don Juan", *Agata* i "Friskytten", *Bertha* i "Profeten", *Pamina* i "Trollflöjten", *Rezia* i "Oberon", *Alice* i "Robert" och *Selika* i "Afrikanskan". Hon var mindre dramatisk än lyrisk sångerska, och sina sannaste triumfer firade hon i konsertsalen med sin innerligt poetiska tolkning af Schumanns, Kjerulfs, Josephsons och Södermans sånger. På scenen lyckades hon bäst i tysk musik, ej blott den klassiska, mozartska och weberska, utan äfven den moderna wagnerska (Elsa, Senta, Elisabet), så långt nämligen som där uttalar sig en ren och offrande kvinnlighet. Hon besatt icke mycket af fransk esprit eller italiensk brio, men så mycket mera af tyskt gemyt. Hennes tongifning var mönstergill, hennes mezza voce var utsökt, hennes föredrag flärdfritt och fint musikaliskt. Som sånglärarinna öfvade hon gagnande verksamhet, hvarpå hennes elever Grabow, Moe, Sommelius och Åas (Oselio) lämnat tillräckliga bevis. Hon blef 1864 led. af Mus. akad. Hennes kompositioner, hvaraf några blifvit tryckta, förvaras i Mus. akad:s bibliotek. — Hennes dotter Elsa Elfrida Margareta S., f. 23 maj 1866 i Stockholm, är sedan 1907 kantor vid domkyrkan i Göteborg, verkar som musiklärarinna och har tills. med sin moster domkyrkoorganisten Elfrida Andrée (se denna) sedan 1895 anordnat årliga folkkonserter i Göteborg och själf gett en mängd omtyckta folkviseaftnar.

8. Ernst Vilhelm Emanuel S., son till S. 5, arkitekt, f. 26 mars 1859 i Stockholm, studerade vid Tekniska högskolan 1877—82 och vid konstakademien 1882—84, blef assistent i arkitek-

tur vid Tekniska skolan 1887, extra lärare 1896 och var lektor i husbyggnadskonst där 1898—1905. Hans verksamhet har varit mycket omfattande och förtjänstfull. Till hans tidigare arbeten höra åtskilliga privatbyggnader i Stockholm: *Malmskillnadsgatan 60* (1887), *Karlaplan n:r 6 och 8* (1888) och *n:r 3* (1889), *Karlavägen 38* (s. å.), flera villor i Djursholm och i Stockholms skärgård, *Västerbottens enskilda bank i Umeå* (1894 ff.), *Skola i Visby*, restaurering af slotten *Helliden* vid Tidaholm och *Sjöö* i Uppland m. m. Med *Centralpalatset* i Stockholm (1895—99) skapade han det första moderna affärshuset i sin art i hufvudstaden — med konstruktion af sten och järn och originell dekoration. Bland affärshus, till hvilka S. sedan lämnat ritningar, märkas *Meeths & komp:s* vid Drottninggatan (1909) och *Myrstedt & Sterns* vid Kungsgatan (1910). Bland de bankbyggnader, som han uppfört i Stockholm, äro *Norrlandsbanken* (vid Fredsgatan 1906) och dess filial vid Hornsgatan (1909), *Tjänstemannabanken* (vid Drottninggatan s. å.), ombyggnad af *Göteborgsbanken* (vid Brunkebergstorg 1910), dessutom bankhus i Karlstad (1909), Eskilstuna (1912), Strängnäs (1915) m. fl., åtskilliga om- och nybyggnader onämnda. Bland fabriksbyggen äro att nämna *Bagges sedeltryckeri* (1899), *elektricitetsverk* i Köping (s. å.), *elektrisk fabrik* i Viborg (Finland, 1900), *vattenverket* i Hälsingborg (1906). Många sjukhus — flera af dem hela komplex med tillhörande förvaltningsbyggnader, läkarbostad m. m. — har han dels nybyggt, dels till- och ombyggt. Bland de nybyggda märkas i Stockholm *Södra barnbördshuset* (1901), *S:t Görans tuberkulossjukhus* (1906), *barnsjukhuset Samariten* (1909), i öfriga delar af landet lasarett i *Vadstena* (1908), tuberkulossjukhus i *Uddeholm* (1909), i *Västerås* (1911), i *Linköping* (1912), i *Umeå* (1914), lasarett i *Nyköping* (s. å.), i *Skellefteå* (1915), dessutom betydande ombyggnader af sjukhus i Kisa, Maria sjukhus i Stockholm, andra i Finspång, Kiruna, Mariestad, Sala, Borgholm, Köping, Norberg, Falköping, Söderhamn, Stockholms sjukhem m. fl. Inom de senare åren falla utvidgning af *Akademiska sjukhuset* i Uppsala och nybyggnad af *Östergötlands läns sanatorium*. S. har likaledes lämnat ritningar till skolhus, församlingshus, till *teater och godtemplarloge* i Köping (1901) och *tingshus* i Mora (1903). Till hans mest betydande alster från de senare åren har *Grand hotel royal* (1910 i Stockholm — ett originellt uppslag ger den imponerande interiören med vinterträdgård, matsalar och kafé). På kyrkbyggets område har han utfört två kräfvande restaureringar: af *Storkyrkan* (1909) och *Tyska kyrkan* (1913). Återstå att nämna privatbyggen i Stockholm, herrgårdar (*Grinda*, 1907, *Hammersta*, 1914) och villor (konstnärens egen villa vid Dalarö 1903, *Villa Foresta* på Lidingön 1910, andra vid Saltsjöbaden, Storängen, Skogsö, Vaxholm, Leksand m. fl. st.).

9. Karl Vilhelm Eugen S., den föregående broder, tonsättare, pianist och dirigent, f. 7 febr. 1871 i Stockholm, studerade pianospel för Rikard Andersson, komposition för Sjögren, Dente och Hallén, orgel för Lagergren och Heintze, tog 1890 organistexamen vid konservatoriet och var ett par år organist vid franska reformerta kyrkan. Han fortsatte 1892—93 hos Barth i Berlin sina pianostudier. Ett förstlingsverk, kantaten *Prinsessan och svennen*, framfördes 1892, men en vida mer uppmärksammad debut gjorde han, äfven som utförande pianist, med sin stora pianokonsert i *B* moll, 1893. Från 1894 var han ord. pianist i Aulinska kvartetten, vid hvars kammarmusiksoaréer han en längre följd af år medverkade i hufvudstaden och landsorten rundt. Med K. Bäck gaf han 1895 en serie pianoaftnar, dirigerade 1897—1900 Filharmoniska sällskapets konserter och från 1897 emellanåt hofkapellets symfonikonserter samt var 1900—01 andre kapellmästare vid K. teatern. Efter att ha anfört Nya filharmoniska sällskapets konserter 1904—06 tillbragte han ett år i Italien och har sedan hösten 1907 varit förste dirigent vid Göteborgs orkesterförening (se d. o.), en högligen arbetskräfvande befattning. Han blef 1900 led. af Mus. akad. — Genom lyckliga naturgåfvor, grundlighet och konstnärlig finhet intar S. en mycket framskjuten plats bland de senaste årtiondenas svenska musiker. Hans tonsättarkynne är inåtvändt och skyr lättköpta verkningar, men ter sig för öfrigt ganska sammansatt; man möter hos honom ömsom reflexion och omedelbarhet, än abstrakt grubbel, än käcka måleriska grepp ur yttervärlden, kärfhet omväxlande med enkel innerlighet, drömmeri efterföljdt af eldiga uppsving. Inom nästan alla musikarter har han åstadkommit arbeten af betydenhet. Det 1896 gifna körverket *Snöfrid*, komponeradt flera år tidigare, varslade godt om hans ingifvelse och karakteriseringsförmåga, likaså konsertuvertyren *Excelsior* (1897) med sin kraftstegring. Ett stort steg framåt var hans *Kantat vid öppnandet af Stockholmsutställningen 1897* genom melodisk osökthet, knapp och klar form, målande konkretion och lyrisk flykt. I den nya operabyggnaden uppfördes 1898 hans musikdrama *Tirfing*, hvars musik, mera karakteristisk än skön, med sträng hållning tolkar det urnordiska ämnet och utmärker sig för styrka i det psykologiska samt (som alltid hos S.) natursann deklamation, men tynges af ansenliga longörer, då tonsättaren varit alltför bunden af Anna Bobergs icke synnerligen inspirerande text. I kromatiken röjer han här inflytande från R. Wagner. Redan vid 22 års ålder hade S. komponerat ett annat musikdrama, *Gildet på Solhaug*, som uppfördes först i Stuttgart 1899 och i Stockholm 1902; i denna direkta tonsättning af Ibsens drama, både prosadialog och vers, slår den mera veka nordiska folkviseromantiken ut i fager blomning, och Margits tragiska roll är en intrycksfull karaktärsstudie. S:s komposition af Heidenstams dikt *Ett folk* (1905) för deklamatoriskt solo, blandad kör och orkester, innehåller både djupsinniga och käckt medryckande partier; däri framstår kören *Sverige*, numera vorden en ofta sjungen högtidssång, genom sin rörande och

förklarade innerlighet i fosterlandskänslan, sin skönhet i både melodi och harmonier. Ett mera blandadt intryck gör kör- och orkesterverket *Midvinter* (1908), delvis byggdt på åldriga låtar från Mora. Ett senare verk är *Folket i Nifelhem* (1913). Mognad förmåga att bredt utveckla en tontanke visade han i sin *F-dursymfoni* (1903), som utmärkes af friskt och själfullt svärmeri och saftig instrumentering. En andra symfoni, i *G* moll (1915), verkar i jämförelse därmed något ansträngd. En pianokonsert n:r 2, i *D* moll, framfördes s. å. Utom de storlagda och klangrika pianokonserterna har S. icke skrifvit mycket för sitt egentliga instrument, pianot (sonat i *Ass* dur, *Tre fantasier*, *Sensommarnätter* m. m.). I instrumentalmusikens subtilare regioner har han försänkt sig med 5 stråkkvartetter. En viss påverkan af Brahms kan skönjas där liksom i symfonierna. En sommarglad violinsonat är ock värd att ihågkommas. Klarast kanske framlyser S:s egenart i hans rätt många solosånger med piano- eller orkesterackompanjemang, och visst är, att t. ex. sådana stycken som den underbara romansen *I skogen*, de målande balladerna *Stolts Adelin* och *Florez och Blanzeflor*, den skönhetsträngtande *Fylgia*, *Inga lill* och några af hans runebergska idyller höra till pärlorna i vår inhemska sångskatt. Visserligen äro åtskilliga af de heidenstamska m. fl. närmast egnade att uppskattas af musikaliska finsmakare och konstnärer. — Som pianist har S. intagit främsta platsen bland samtida i Sverige; äkta konstnärsallvar kännetecknar hans spel, som mera är tonpoetens än virtuosens samt eger klarhet, kraft, en viss storslagenhet i gestaltningen och en efter hand alltmera afslipad finess. Särskildt har han hängifvet egnat sig åt att tolka Beethovens sonater; på sistone har han äfven vändt sig till romantikerna. Hans talang som romansackompanjatör står högt. Framför allt konstnär är han jämväl i sitt dirigentskap, dit han medfört utvecklade egenskaper af ädel stilkänsla, behärskning, eldighet och ömsint analys. S. blef 1916 filos. hedersdoktor vid Göteborgs högskola. 1. (J. P.) 2. (K. W—g.) 3. J. P. C. Lmn. 4. (R—n B.) 5. (G—g N.) 6. J. P. 7. A. L.* 8. G—g N. 9. E. F—t.

Stenhuggarmärken. Inom många yrken har bruket, att den enskilde arbetaren på något vis

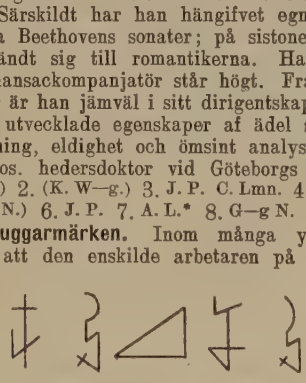

Fig. 1. Stenhuggarmärken från Linköpings domkyrka.

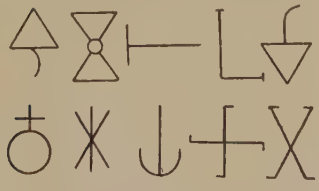

Fig. 2. Stenhuggarmärken från Lunds domkyrka.

märker, hvad han gjort, gamla anor. Den närmaste anledningen därtill är, att man vid betalningen lätt skall kunna kontrollera, hvad hvar och en bör erhålla. Hvarje arbetare har sitt tecken, som bör vara lätt att urskilja och lätt att utföra: en geometrisk figur, en verktygskontur, en siffra eller en bokstaf. I utlandet, där större byggnadsföretag med naturlig sten varit vanligare än hos oss, förekomma stenhuggarmärken alltifrån romartiden ofta å såväl slotts som kyrkors murar, men äfven hos oss har man påträffat sådana, t. ex. å Linköpings domkyrka (se fig.). Se Lindfors, "Stenhuggarmärken i gamla svenska kyrkor" (i "Kyrkohist. årsskr.", 1903). —a—i.

Stenhuggeri. Se Stenbearbetning och Steninduslrien.

Stenhumla, *zool.* Se Humlor.

Stenhärdningsmedel, *bygnk.* Vissa slag af kalksten och sandsten, använda vid byggnader m. m., motstå ofta icke väderlekens inverkan, utan bli med tiden mer eller mindre angripna af frost eller vatten och kolsyra ur luften, som utlöser kalken ur mindre hårda partier af stenen. Härtill kommer ock inverkan af vissa växter, som lagra sig å stenen. För att förekomma dylik förvittring ha åtskilliga medel prövfvats, såsom bestrykning med vattenglaslösning eller behandling med s. k. testalin m. m. Det senare är en produkt, som uppstår, om först en såplösning och därpå en lösning af ättiksyrad lerjord appliceras på ett poröst stenföremål, då olöslig fettsyrad lerjord bildas, som afsätter sig på stenen och tätar densamma samt hindrar vatten att intränga och däraf förvittring att uppkomma. Stenens utseende och färg förbli genom denna behandling nära oförändrade.

Den metod, som hittills emellertid visat sig vara den bästa och effektivaste, är s. k. fluatering under användning af de Kesslerska fluaten. Dessa äro användbara för såväl kalksten som konstgjord sten af cement samt vissa slag af sandsten med kalkhaltigt bindeämne. Fluaten bestå af fluorvätesyra och vanligen ett aluminium- eller magnesiumsalt i lösning, som appliceras på stenen genom bestrykning. Genom vätskans inverkan på kalciumkarbonatet i stenen uppstå kiselsyra, kalciumfluorid och lerjord eller magnesiumfluorid jämte fri kolsyra, som afgår. De sålunda på stenen lagrade produkterna äro olösliga och adherera starkt vid denna. Genom dylik fluatering ökas stenens hållfasthet ganska afsevärdt, hvarjämte dess styrka mot frost och nötning betydligt förbättras. Genom de Kesslerska fluaten synes man ha fått ett preparat, som på ett bekvämt och effektivt sätt kan afhjälpa den olägenhet, som stundom visar sig vid utförda stenarbeten, att vissa partier af stenen icke äro i tillräcklig grad väderbeständiga. Särskildt synes fluatering ha en gynnsam inverkan på cementarbeten för golfbeläggningar o. d., hvilka relativt kort tid efter sitt utförande utsättas för stark nötning och som genom dylik behandling få en betydligt ökad styrka och varaktighet. Litt.: "Berichte über untersuchungen mit steinerhaltungsmitteln — — von der K. Sächsischen kommission" (1907) och Hauenschild, "Kesslersche fluate" (3:e uppl., 1913). P. Ax. L.

Stenhönssläktet, *Ca'ccabis*, *zool.*, hör till fam. *Phasianidæ*, hönsfåglarnas ordning (*Galliformes*) och fåglarnas klass. Detta släkte, som räknar 15 arter

från Gamla världen, har näbben kort, med hvälfd rygg, näsborrarna täckta af ett naket fjäll och inuti försedda med små, korta fjädrar; 3:e handpennan är längst, stjärten kort, icke dold af täckfjädrarna samt bildad af 14 pennor, tarserna äro nakna, plåtbeklädda, kortare än mellantån och hos hannen försedda med trubbiga sporrar eller hornvårtor samt fjäderdräkten rik och tätt åtliggande. Den förhärskande färgen hos arterna är rödaktigt grå, hos några med dragning i skiffergrått, framhalsen, öfre delen af bröstet äfvensom skänklarna utmärkas genom lifliga färger. *C. rufa*, rödhönan: ofvan olivbrun med rödaktig anstrykning; stjärten rödbrun; ett band öfver ögat samt strupen hvitaktiga, det senare begränsadt af ett svart band, som bakåt upplöses i droppformiga fläckar; bröst och sidor blåaktiga, de senare med rödbruna och svarta tvärband; dess längd utgör 38 cm. Denna art bebor sydvästra Europa, i n. till Belgien. För omkr. hundra år sedan inplanterades den i Storbritannien och är mångenstädes i dess östra delar allmännare än vanliga rapphönan, med hvilken den har mycket gemensamt i sina rörelser. I motsats till rapphönan sätter den sig dock gärna i träd. Större delen af året lefver rödhönan i flockar på 10—30 stycken. Sitt bo lägger den i sädesfält och på vinberg, under små buskar o. s. v. i en liten uppkrafsad fördjupning i marken; äggen äro 12—16. C. R. S. (L—e.)

Steniga Arabien. Se Petreiska Arabien.

Stenij [stëni], Sten Edvard, finländsk språkforskare, f. 26 april 1857 i Valkeala, Viborgs län, student 1874 och filos. magister 1882, disputerade 1887 för filos. licentiatgrad och adjunktur med afh. *De syriaca libri Iovi interpretatione quæ Peschîta vocatur.* 1888 blef S. teol. kandidat och utnämndes 1889 till adjunkt i den heliga skrifts grundspråk vid Helsingfors' universitet, hvilken tjänst han från 1886 bestridt. 1896 utgaf han för teol. licentiatgrad afh. *Galatalaiskirjeen tekstin yhtenäisyydestä* (Om enhetligheten i Galaterbrefvets text), aflade teol. licentiatexamen i Uppsala 1900 samt utnämndes 1902 till innehafvare af den nya professuren i nytestamentlig exegetik i Helsingfors. Han hade dessförinnan utgett *Die altarabische übersetzung der briefe an die hebräer, an die römer und an die corinther* (texten i "Finska vet. soc:s Acta" 1901) samt *Hebreerbrefvets israelitisk-judiska bakgrund* (1901). 1909 utkom *Apostoli Paavalin lähetysmatkat* (Aposteln Paulus' missionsresor). S., som är en trägen medarbetare i "Teologisk tidskr.", har tagit en betydande del i 1886 års finska bibelkommissions arbete. T. C.

Stenindustrien omfattar de grenar af teknisk verksamhet, som afse att genom yttre, mekanisk bearbetning, såsom huggning, sågning, slipning o. s. v., för en mängd hufvudsakligen praktiska ändamål tillgodogöra åtskilliga i naturen förekommande bergarter och mineral. Den viktigaste delen af stenindustrien är den, som har till föremål bergarternas förarbetande till byggnadssten och för ornamentala ändamål samt för hamn- och brobyggnader, till gat- och trappstenar, grafmonument m. m. Härtill användas de flesta bergarter, som besitta tillräcklig hållfasthet, såsom graniter, kalkstenar, marmor och sandstenar. Andra bergarter med skarpt gry och en viss hårdhet, såsom en del sandstenar, vissa slag af lava m. fl., användas till slip- och kvarnstenar, en del skiffrar till brynstenar, andra till taktäckning. Den mindre stenindustrien, som grundar sig på vissa stenslags användning till prydnadsföremål och husgerådssaker m. m., och hvilken som råmaterial begagnar åtskilliga genom ovanlig färg, glans eller hårdhet utmärkta mineral och bergarter, såsom flusspat, malakit, kalkspat, bergkristall, agat, jaspis, alabaster m. fl. samt porfyr, marmor, serpentin, täljsten m. fl., saknar numera större betydelse. Hit bör också räknas slipning af facetterade och kullriga stenar till smycken, såväl af verkliga ädelstenar (se d. o.) som af s. k. halfädelstenar och flera bland nyss nämnda hårda mineral. Bland hufvudorterna för sådan mindre stenindustri må nämnas Jekaterinburg i Ryssland, där jaspis från Verchne Uralsk, rhodonit från Sedjelnikova och malakit från Nizjnij Tagilsk förarbetas i privata och staten tillhöriga sliperier samt ädelstensslipning drifves som husslöjd; Idar och Oberstein i Oldenburg, hvarest bearbetas hufvudsakligen agat, men äfven diverse halfädelstenar; Zöblitz i Sachsen samt några ställen i Cornwall med serpentinindustri; Florens och Rom med mosaikarbeten i marmor och lava; samt Dalarna i Sverige med sin kända porfyrindustri. Den större stenindustriens historia står i nära samband med byggnadskonstens och sammanfaller i det närmaste med denna. Man behöfver, för att visa detta, endast erinra om sådana för de stora epokerna inom arkitekturen utmärkande arbeten som egypternas i granit utförda obelisker och sfinxer, af hvilka en del nu pryda Europas och Amerikas större städer, indernas väldiga tempel och grafbyggnader, grekernas och romarnas storartade byggnadsarbeten i marmor och lavaarter samt medeltidens rikt utsirade kyrkor i kalksten, sandsten och lava, hvilka arbeten hvar för sig vittna om en mycket högt uppdrifven yrkesskicklighet hos stenhuggaren. (Ett exempel på indernas utsökta stenhuggeriskulptur lämnar pl. IV till art. Indien.) Under senare tider gick denna skicklighet delvis förlorad, och först sedan man kommit därhän, att det forna slafarbetet kunde till en del ersättas med maskinarbete, blef stenbearbetningen ånyo en lönande handtering, hvilken småningom utvecklat sig till en stor och viktig näringsgren. Ett framstående rum inom densamma intar granitindustrien, som mer eller mindre högt uppdrifven förekommer i Finland, Frankrike, Förenta staterna, Italien, Norge, Storbritannien, Sverige, Tyskland och Österrike. De måhända viktigaste produkterna af densamma äro sten till hamn- och brobyggnader samt gatsten, därnäst åtskilliga monumentala arbeten, ej minst grafvårdar, samt husbyggnadssten. Mera bekanta, moderna granitarbeten äro Alexanderskolonnen och de 52 pelarna i Kazankyrkan i Petersburg af finsk granit, nedre delen af Siegesdenkmal i Berlin, från Sverige, så ock riksdagshuset och operahuset i Stockholm samt piedestalen till Gustaf II Adolfs staty där, pelarna till Forthbron samt Eddystones fyr, af skotsk och engelsk granit, samt f. ö. en mängd byggnader och statyer i Aberdeen, London, Berlin m. fl. st. — Kalksten (jämte marmor) och sandsten, hvilka torde vara de inom byggnads-

konsten mest använda bergarterna, bearbetas företrädesvis i Storbritannien, Tyskland och Frankrike, men numera ganska afsevärdt äfven i Sverige. Berömda kalkstensbrott finnas på Portland och vid Bath i England, vid Caen och i trakten af Paris i Frankrike; marmorindustrien florerar i Belgien, Frankrike och framförallt Italien, hvarifrån de stora marmorsågerierna i Hamburg erhålla sitt råmaterial. De viktigaste sandstensbrotten ligga i Storbritannien och Tyskland. Åtskilliga vulkaniska bergarter, lavor och tuffer, utgöra ett tacksamt arkitektoniskt material och användas mycket i synnerhet i Mosel- och Rhentrakterna samt i Italien.

Sveriges stenindustri. Under medeltidens lifliga byggnadsverksamhet, då de gottländska kyrkorna, samt Uppsala, Linköpings, Skara och Lunds domkyrkor jämte flera andra monumentala byggnader uppfördes, begagnade man i mycket stor utsträckning de förträffliga byggnadsmaterial, som landets kalk- och sandstenar erbjuda. Detta var fallet äfven under 1500-talet, då Vadstena slott byggdes af kalksten, samt under den tessinska perioden, då i synnerhet Gottlands sandsten erhöll stor användning. De uppräknade byggnaderna visa tillfyllest, att stenhuggeriyrket i Sverige i äldre tider intog en ganska hög ståndpunkt, hvilket f. ö. torde framgå däraf, att redan på 1100-talet gottländska stenhuggare införskrefvos till Livland samt att bearbetad kalksten under 1400—1600-talen exporterades. Denna äldre industri aftog emellertid i samma mån, som byggnadskonsten råkade i förfall, och har först under de senare årtiondena ånyo uppblomstrat. Omkr 1688 anlades Kolmårdens marmorbruk, hvilket med växlande framgång drifvits ända till närvarande tid och vid dekorering och inredning af monumentala byggnader utöfvat ett visst inflytande, hvarjämte där också drifvits en icke obetydlig tillverkning af grafvårdar, husgeråds- och smärre prydnadssaker. Detta har varit fallet äfven vid det världsberömda porfyrverket i Älfdalen, som anlades på 1770-talet, egentligen för att bereda arbetsförtjänst åt öfre Dalarnas fattiga befolkning. Det färdigbyggdes 1778, förstördes genom eldsolycka på 1870-talet, och låg därefter öde. Bland där tillverkade större, dekorativa föremål äro att särskildt märka Karl XIV Johans sarkofag i Riddarholmskyrkan, den stora vasen vid Rosendals k. lustslott på Djurgården samt fotställningen till Gustaf III:s staty i Stockholm. Under slutet af 1880-talet anlades ett nytt porfyrverk vid Bäcka i Orsa socken, men detta är sedan åtskilliga år nedlagdt, och ett försök, som 1900 gjordes, att uppta det nedlagda gamla Älfdalsverket och drifva det i större skala utföll ekonomiskt ogynnsamt. Vid det därefter senare anlagda Älfdalens Nya porfyrverk tillverkas endast smärre föremål, såsom vaser, ljusstakar, askar, brefpressar, knifskaft, broscher, knappar m. m., dock blott i ringa skala. Vid Långban i Värmland fanns under 1830-talet ett stensliperi och polerverk, hvarest åtskilliga prydnads- och husgerådssaker tillverkades dels af den där förekommande s. k. järnkiseln, dels af svart hälleflinta från Grythyttehed i Örebro län. Af större betydelse har under de senare årtiondena den gren af stenindustrien blifvit, som grundar sig på granitens tillgodogörande. Redan mot slutet af 1600-talet användes nämnda bergart för viktigare ingenjörsarbeten och under senare delen af 1700-talet egde staten väl ordnade granitbrott vid Karlskrona. Dock var det först vid midten af 1800-talet som bergarten gaf upphof åt en verklig industri, nämligen 1844, då det ännu befintliga stenhuggeriet på Malmön (se d. o.) i Bohus län anlades af köpmannen K. A. Kullgren och N. Ericson (kanal- och järnvägsbyggaren). Liknande affärer grundades 1850 af F. H. Wolff i Blekinge och i början af 1860-talet af Wennerström och Berg i Stockholm; 1870 anlades på Malmön det första större granitsliperiet, några år senare bildade den tyska firman Kessel & Röhl från Berlin Aktiebolaget Kessel & Röhls Granit-a.-b., Oskarshamn, hvilket bearbetade flera af våra viktigaste granitsorter och utöfvade stort inflytande på granitindustrien inom landet genom sin verksamhet, som dock numera nästan upphört. De mycket goda förutsättningarna för stor stenindustri i Sverige ha för hvarje år i allt större utsträckning tillgodogjorts. Landets outtömliga tillgångar på för olika byggnadsändamål passande granit och granitgnejs bearbetas nu förnämligast längs kusterna, nämligen i Bohus län mellan Lysekil och norska gränsen, i Halland emellan Varberg och Halmstad, i Blekinge emellan Karlshamn och Karlskrona, i Småland emellan Påskallavik och Västervik, i Östergötland i Jonsbergs skärgård och vid Grafversfors samt i Stockholms- och Norrtäljetrakterna m. fl. st. Den egentliga afsättningen är på utlandet, i synnerhet Tyskland, Danmark och England, och hufvudprodukterna äro gatsten, oarbetade block, kaj- och brobyggnadssten samt grafvårdar och andra monument. Sedan några år utgöra svart diorit, diabas och hyperit, som under namn af svartgranit brytas i nordöstra Skåne, Småland, Västergötland och Värmland, ett i utlandet lifligt efterfrågadt material till grafvårdar. De viktigaste svenska sandstensbrotten ligga på Gottland, hvarifrån stor utförsel af slipsten eger rum, vid Övedskloster och Ringsjön i Skåne, vid Lugnås i Västergötland, vid Lemunda nära Motala samt i Orsa socken i Dalarna. Övedsklostersandstenen, till färgen ljusröd, brytes ej som de öfriga i öppna brott, utan i 60 m. djup grufva; den bearbetas till fasadsten. — Silurisk kalksten brytes och bearbetas i stor skala i Närke, Väster- och Östergötland, i Skåne, på Öland och Gottland samt i Jämtland. Användningen inom landet af sådan bergart till byggnadssten har under de senare årtiondena tillväxt högst betydligt. I Visby tillverkas därjämte bijouterivaror af den färgrika s. k. gottlandsmarmorn samt försteningar ur densamma. — Urkalksten, marmor, tillgodogöres numera i stor utsträckning vid Kolmårdens marmarbruk af Nya Marmorbruks-a.-b., Norrköping (polerad och opolerad byggnadsmarmor, golf- och trappsten, pilastrar, kolonner, balustrar m. m.). I mindre skala bearbetas en ljus Sörmlandsmarmor vid Klastorp (se d. o.) samt vid Mölnbo och Groppetorp i Södermanland. En vid Ekeberg i Närke förekommande hvit, dolomitartad marmor har fått ganska stor användning till husbyggnader i Stockholm (bl a. Dramatiska teatern). Äfven vid Vattholma och på Singön i Uppland har marmor brutits. Bergslagens rika tillgångar på vackra

marmorarter äro däremot ännu obegagnade inom stenindustrien. — Takskiffer tillverkningen, som förr egde ganska stor betydelse och drifvits äfven i Dalsland och Småland, har under senare tider pågått vid Glafva i Värmland (grå glimmerskiffer) och vid Grythyttehed i västligaste delen af Örebro län (grå och svart urlerskiffer). Vid Nordöns skifferbrott nära Tjufkil i Bohuslän tillverkas af därvarande tjockskiffriga, kvartsrika glimmerskiffrar numera endast trottoarhällar, trädgårdsbord, trapp- och golfsten. — Täljsten har förr brutits och bearbetats vid Handöl i Jämtland, Löddby i Uppland, Töksmark i Värmland samt inom flera socknar i Dalsland. Endast vid Handöl (se vidare d. o.) pågår driften. — En ganska ovanlig gren af stenindustrien är tillverkningen vid Klagshamn i södra Skåne (se Klagstorp 2) af byggnadssten af inom kritformationen där förekommande flinta. — Vid ett tjugutal stenhuggerier finnas, förutom stensågar och svarfvar, äfven mekaniska slip- och polerverk för tillverkning af polerade plana skifvor, grafvårdar, kolonner m. m. af såväl granit som marmor. Värdet af den svenska stenindustriens alster, som 1913 steg till 24 mill. kr., har under de därpå följande åren aftagit (i följd af Världskriget) och utgjorde 1915 endast 15 mill. kr. Antalet arbetare vid stenhuggerier samt kalk- och kritbruk var s. å. 12,700 (mot 17,000 år 1914). Hufvudparten af tillverkningarna utgöres af gat-, kant- och sträcksten samt råblock, som exporteras till de flesta europeiska länder. Den förnämsta exportartikeln är gatsten, hvaraf 1915 tillverkades 487,950 ton med ett värde af 6 mill. kr. (1913 resp. 959,629 och 11,4 mill.) och hvaraf s. å. utfördes 309,042 ton med ett värde af 4 mill. kr. (1913 resp. 873,871 och 10,1 mill.).

Arbetsmetoderna inom stenindustrien ha under senare årtionden undergått stora förändringar, i det att maskinarbete i stor utsträckning ersatt handarbetet, hvilket dock fortfarande spelar en mycket väsentlig roll. *Brytningen*, det första arbetet, som vidtages, sker antingen i öppna brott eller i grufvor. De öppna brotten äro antingen anlagda på en sluttning, eller ock bilda de större och mindre sänkningar, exempelvis de stora skotska granitbrotten och gatstensbrotten vid Quenast i Belgien. Bland stora underjordiska stenbrott äro oolitbrotten vid Bath, flera skifferbrott i Wales, kvarnstensbrotten vid Niedermendig m. fl. särskildt bekanta. Brytningen af sandstenen vid Övedskloster i Skåne sker likaledes i underjordiska brott. Själfva lösgörandet af stenen sker genom kilning eller sprängning, hvarvid borrningen utföres antingen för hand eller med borrmaskiner, drifna af ånga eller komprimerad luft. I några engelska och belgiska kalstensbrott uttas stenen genom sågning. Vid de större stenbrotten spela de mekaniska anordningarna för stenens flyttning och transport (ångkranar, luftbanor, rälvägar o. s. v.) en viktig roll. Stenens *tuktning*, d. v. s. den första bearbetningen till regelbundna block, sker merendels för hand med sättstamp och slägga samt grofva hackor. Den därefter följande *huggningen* utföres antingen för hand (medelst hackor eller mejslar) eller medelst maskiner (se därom vidare Stenbearbetning). I Sveriges geologiska undersöknings museum vid Frescati (Stockholm) finnes en särskild afdelning, innehållande slipade och polerade eller eljest bearbetade profstycken, jämte oarbetade prof af inom såväl den svenska som den utländska stenindustrien använda eller härför användbara bergarter, jämte en del färdiga föremål; och i flera af nämnda institutions publikationer lämnas redogörelser och upplysningar i förevarande ämne. Hj. L. E. E.

Stening (lat. *lapidātio*), ett af ålder användt sätt för utkräfvande af dödsstraff. Vissa af de gamla svenska landskapslagarna stadga sådant straff för kvinnor i de fall, då män dömdes till stegel och hjul e. d. Stening kunde också användas, utan att döden afsågs. Vid ringare förbrytelser kunde sålunda dömas till "torf och till tjära", hvilket innebar, att den dömdes hufvud beströks med tjära, hvari ströddes fjäder, samt att han därefter tvangs att springa gatlopp för att undfly till skogen, medan menigheten hade att kasta stenar, käppar och jord på honom. V. A—t.

Steninge, socken i Hallands län, Halmstads härad. 1,410 har. 493 inv. (1916). Annex till Harplinge, Göteborgs stift, Halmstads kontrakt.

Steninge, herresäte i Husby-Ärlinghundra socken, Stockholms län, naturskönt beläget vid Mälarens vik Skarfven, 7 km. från Märsta järnvägsstation. Egendomen omfattar 3,7 mtl i Husby, 4 mtl i Odensala och ett par afsöndringar i S:t Olof, tax. till 400,200 kr., samt ångkvarn, tax.-v. 8.000 kr. (1916). Den första kända egaren, fru Katarina till Steninge, omnämnes 1299. Under senare medeltiden tillhörde det medlemmar af släkten Oxenstierna, bl. a. Bengt Kristiernsson och hans son Kristiern, som afrättades i Stockholms blodbad, och kom från denna ätt till ätten Gyllenstierna. Grefve Karl Gyllenstierna, änkedrottning Hedvig Eleonoras högtbetrodde man, lät bygga det nuv. slottet

Fig. 1. Steninge slott.

(fig. 1) efter plan af Nik. Tessin d. y. Genom köp öfvergick godset 1736 till generalöjtnanten Hans v. Fersen, grefve till Ljung, af hvars änka det gjordes till fideikommiss 1747. Dess mest lysande tid torde ha varit under hennes son grefve Karl v. Fersen, hvars grefvinna, född Lotta Sparre, var en af hofvets förnämsta prydnader. Mer än en gång hyste S. då Gustaf III:s hof inom sina murar. Barnlös, lämnade han S. åt sin broder, fältmarskalken grefve Axel von Fersen d. ä., som ärfdes af sonen riks-

marskalken Axel v. Fersen d. y., det olyckliga offret för pöbeluppploppet 1810, åt hvilken ett monument (af E. G. Göthe) uppsatts i parken på S. Grefve August Gyldenstolpe, som genom gifte med Louise v. Fersen efter en långvarig process blef egare af S., måste afträda det till deras gemensamme fordringsegare. Det inköptes 1867 af major Klas Adelsköld, och denne sålde det 1873 till friherre O. von Otter, som uppförde nya ekonomibyggnader och storartad ladugård. 1888 köptes S. af grosshandlaren J. Bäckström och tillhörde sedan sonen R. Bäckström, som 1905 sålde S. till Alb. Lindström, under hvars tid egovidden genom försäljningar minskades från 2,784 till 948 har. Så förminskadt, köptes S. 1907 af v. häradshöfding G. B. A. Holm, som genom I. G. Clason lät slott och flyglar undergå grundlig reparation, hvarvid alla bevarade rester af den ursprungliga inredningen tillvaratogos. Hans son, ryttmästaren B. Holm, sålde S. 1915 till godsegaren K. Östen Schauman, som där 1916 gjort början med anläggning af grönsaksdrifverier i stor skala, hvilka fullbordade skola omfatta ett 60-tal 50 m. långa och 9 m. breda växt-

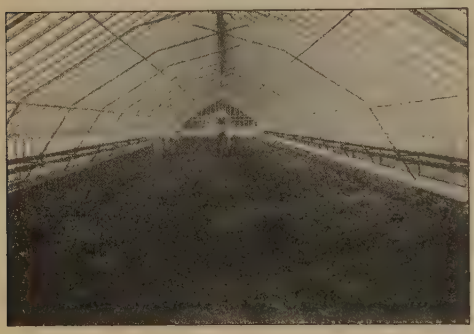

Fig. 2. Ett af växthusen på Steninge. (Spritärter.)

hus (se fig. 2), försedda med de bästa anordningar för uppvärmning, bevattning och belysning. — Slottet, från slutet af 1600-talet, är, särskildt hvad det yttre och anordningen i dess helhet angår, ett af de bäst bibehållna från detta tidehvarf. Hufvudbyggnaden ligger på en hög terrass, försedd med en bred trappa och balustrad samt flankerad af två små kvadratiska flyglar. Nedanför terrassen utbreder sig ned mot sjön en öppen plan med planteringar, och på ömse sidor därom ligga symmetriskt två par flyglar af trä. Bakom slottet ligger den vidsträckta, samtidigt med slottet under medverkan af J. Hårleman anlagda parken. Wbg.

Stenisk (af grek. *sthe'nos*, kraft), gammal term för sjukdom, som visar ett öfvermått af kraft. Motsats: a s t e n i (se d. o.).

Stēnius. 1. J a k o b S. d. ä., finsk präst och agronom, f. 1704 i Ulfsby socken, d. 1766 som kyrkoherde i Pielisjärvi i Karelen, vann stort rykte genom sina vidsträckta kärruttorkningar och odlingar, hvilket hos allmogen förvärfvade honom binamnet K o r p i - J a a k k o (Kärr-Jakob). S. framträdde äfven som agronomisk författare med *Kort underrättelse om kjärr och mossar samt deras nyttiande* (1742). Som A. Ehrensvärds biträde deltog han ock någon tid i ledningen af strömrensningsarbetena i Björneborgs län. S. verkade jämväl för åtgärders vidtagande till gränsernas försvar i östra Finland, till beskattningens lämpligare ordnande och till församlingarnas sönderdelning i nämnda landsdel. Af ett häftigt och egensinnigt lynne, låg han ständigt i tvist med sitt domkapitel.

2. J a k o b S. d. y., kallad K o s k i - J a a k k o (Fors-Jakob), den föregåendes son, präst och ingenjör, f. 1732, d. 1809, gjorde sig 1757, genom sin gradualafh. om forsbyggnader, så bemärkt, att han kort därefter kallades till ledare af de i Finland pågående forsrensningsarbetena. Prästvigd 1767, blef han faderns efterträdare som kyrkoherde i Pielisjärvi. På denna plats verkade han ifrigt för aftappning och sänkning af sjöar inom den stora socknen, så att vidsträckta landytor vunnos för odling. Vet. akad. gaf honom 1761 guldmedalj för en skrift om bästa sättet att befria ängar från mossa. I Pielisjärvi sockens försvar under 1788—90 års krig hade S. väsentlig del. En tid förevitades honom, ehuru med orätt, att han stått i hemligt förbund med fienden. 1—2. Å. G. F.

Stēnius, J u l i a. Se H å k a n s s o n 2, sp. 47.

Stenjetée [-ʃetē]. Se J e t é e.

Stenkalm, *arkeol.* Se S t e n r ö s e.

Stenka Rázin. Se R á z i n.

Stenkil, konung i Sverige och stiftare af en konungaätt, den stenkilska (omkr. 1060—omkr. 1130), var antagligen af västgötsk härstamning och gift med Emund den gamles dotter. Han uppsteg på tronen efter sin svärfaders död i slutet af 1050-talet och regerade till omkr. 1066. Af samtida källor skildras S. som en from man, hvilken med nit och klokhet främjade kristendomens utbredning i vårt land. I sin fädernebygd bevarades han i troget minne såsom den, som "älskade västgötar framför alla de män i hans rike voro", och han berömdes som en väldig bågskytt, hvars skottmärken länge visades med beundran. En gammal folksägen förtäljer, att S. efter sin död begrofs i den s. k. Kungskullen i Levene socken Västergötland. Af S:s efterkommande blefvo hans båda söner Hallsten och Inge sedermera konungar i Sverige. S. T—g.

Stenkista, *bygnk.*, en af starkt bjälkvirke hoptimrad kista, som består af fyra väggar, men saknar botten och ofvansida. Väggarna förbindas väl med hvarandra mellan gaflarna genom liggande bjälkar, som inplaceras så, att fyllnadsrum för sten eller s. k. stenfickor erhållas. En dylik kista bygges färdig ofvan vatten, transporteras till sin blifvande plats och sänkes genom stenfyllning i fickorna. Stenkistor, som användas vid vattenbyggnader i öppet vatten, såsom för kajer, vågbrytare, landfästen och stöd för broar samt landningsbryggor o. d., lämpa sig endast vid fast och säker undergrund, dock icke till arbeten i hafsvatten, där trämask finnes. Virket bör ej räcka öfver vattendragets lågvattensyta, där ofvanvarande murverk bör taga vid. På dylika stenkistor äro bl. a. åtskilliga kajer af äldre datum byggda i Stockholm och Göteborg, hvarjämte Vasabrons och Kungsbrons landfästen och bropelare äro uppförda å sådana. P. Ax. L.

Stenkitt, *bygnk.*, ett preparat, som beredes af stenpulver och ett bindemedel, såsom magnesiacement e. d. Detta cement består af bränd magnesia i pulver och en klormagnesiumlösning, som sammanrörda ge ett starkt bindeämne, hvilket med stenmjölet bildar en konstgjord, hårdnande stenmassa. Stenkitt används ofta till lagning af huggen sten, som genom bearbetning eller vid transport fått mindre skador. Man kan ge det i färskt tillstånd med stenen liknande struktur och utseende, men det har visat olägenheten att med tiden förändras. Då magnesiacementet icke är fullt väderbeständigt, uppstå nämligen å lagningsställena ljusa fläckar af ofta nog störande utseende. Denna olägenhet har man emellertid på olika sätt sökt och ansett sig kunna öfvervinna. Jfr Kitt, sp. 167. P. Ax. L.

Stenkjær, lastageplats vid nordöstligaste bukten af Beitstadfjorden, innersta armen af öfre Trondhjemsfjorden, vackert belägen på ömse sidor om den 12 km. långa Stenkjærelven, som utfaller i Stenkjærfjorden, en liten vik, som bildar stadens hamn, N. Trondhjems amt, Norge. 2,600 inv. (1915). S. förbindes sedan 1905 med Trondhjem genom Hell—Sunnanjärnvägen (126 km.). Hamnen är grund och kan ej anlöpas af större fartyg, som därför ha sin lossnings- och lastningsplats i den något längre i v. belägna, väl skyddade viken Eggebogen. — Före Olof Tryggvessons tid en liten handelsplats, kallad Steinker, har S. ända till nutiden varit ganska obetydligt; men i midten af 1800-talet tog timmerhandeln uppsving, och genom lagen af 7 maj 1857 fick S. lastageplatsrättigheter. Åtskillig industri (flera träsliperier, sågverk, tegelbruk, yllefabrik, 2 mekaniska verkstäder, mejerier, kvarnverk, färgeri, garfveri, elektricitetsverk), 5 banker, 3 tidningar. Skogsskola; vattenledningsverk och brandväsen med moderna anordningar. Ett större ångbåtsbolag inom samhället underhåller liflig, regelbunden trafik på Trondhjemsfjorden. Strax s. om S. ligger Stenkjærsanden, Nordre Trondhjems infanteriregementes exercisplats. K. V. H.

Stenkjærelven. Se Stenkjær.

Stenkjærfjorden. Se Stenkjær.

Stenkjærsanden. Se Stenkjær.

Stenknut. Se Knut, sp. 415.

Stenknäcksläktet, *Coccothraustes*, *zool.*, tillhör fam. finkartade fåglar (*Fringillidæ*), tättingarnas ordning (*Passeriformes*) inom fågelklassen. Det skiljer sig från öfriga finkar hufvudsakligen genom synnerligen grof näbb, nästan lika hög som hufvudet, och genom korta tarser. Stenknäcken (*C. vulgaris*) är ofvan brun, under askgrå med rostbrun anstrykning, har stjärten och vingpennorna svarta, den förra i spetsen, de senare i infanet försedda med en hvit fläck. Kroppslängden är 18 cm. I Sverige förekommer den blott i södra och mellersta delen och äfven där ej allmänt. Om sommaren vistas den och fortplantar sig i skogarna, och mot hösten, då körsbären mogna, besöker den i flockar för dessas skull trädgårdarna. Själfva bären, det s. k. köttet, låter den falla och behåller endast stenen, hvilken den med sin starka näbb skickligt klyfver för att uttaga och förtära kärnan; dessutom förtär den kärnor af rönnbär, oxelbär o. d. samt hvarjehanda frön. Boet bygges i en klyka mellan några grenar och är konstigt sammanflätadt af riskvistar samt invändigt fodradt med fina rötter, ull och hår. L—e.

Stenkol. 1. *Geol.*, ett i naturen förekommande, svart, sprödt, brännbart ämne, som består af kol och syrehaltiga kolväteföreningar jämte en eller ett par procent kväfve och f. ö. är mer eller mindre förorenadt af obrännbara ämnen, såsom lera, kiselsyra m. m., hvilka vid förbränningen kvarbli som aska. Stenkolen ha mussligt eller splittrigt brott, glas- eller fettartad glans samt ge svart streck och pulver; åt kokande kalilut ge de ingen eller ringa färgning, hvilket däremot är förhållandet med brunkol. Eg. v. $1,_2$—$1,_5$. De förekomma som mer eller mindre mäktiga ($0,_3$—flera m.) lager, stenkolsflötser, inom såväl äldre som yngre sedimentära formationer, vanligen flera under hvarandra, mellanlagrade af sandstens-, skiffer- eller lerlager. Själfva kolmassan utgöres ofta af omväxlande matta och blanka småskikt. Med största mäktighet och utbredning uppträda flötserna inom den egentliga stenkolsformationen, *karbonsystemet*, som lämnar material till Englands och Amerikas ofantliga stenkolsproduktion. De stenkol, som vinnas i Sverige, inom Skåne, tillhöra en mycket yngre geologisk period, den s. k. rät-liastiden. Stenkolen ha bildats af växter, olika alltefter åldern, såsom trädartade ormbunkar, lummer- och fräkenarter, kordaiter m. fl., hvilka dels hopats på den plats, där de med yppig frodighet utvecklades, dels af floder hopsvämmats i sjöar, hafsbukter och laguner. De sålunda hopade växtmassorna öfverlagrades, på grund af landsänkning, sedermera af betydligt mäktiga bäddar sandsten, leror och skiffrar m. m., och utsattes på så sätt för ett oerhördt starkt tryck och sammanpressning, hvarvid de genom ett slags ofullständig oxidation förvandlades till stenkol. Till växtämnenas förvandling voro äfven bakterier verksamma, i det att de framkallade en jäsningsprocess, hvarigenom vedämnet sönderdelades under afgifvande af kolsyra och sumpgas. Fransmannen Renault vid Paris' naturhistoriska museum har för åtskilliga år sedan i mikroskopiska preparat af stenkol upptäckt fossila bakterier och kunnat påvisa, att stenkolsväxternas väfnader varit angripna af anaeroba baciller och mikrokokker. Med afseende på stenkolens bitumenhalt eller kemiska sammansättning i allmänhet och det däraf beroende förhållandet vid upphettning se nedan 2. — *Beck-kol*, *gagat* och *jet* (se dessa ord) äro olika benämningar på en tät, becksvart stenkolsvarietet, som vid slipning antar vacker polityr och används för tillverkning af sorgsmycken och andra mindre föremål. Se Skånes stenkolsförande formation och Stenkolsformationen. Jfr Antracit och Brunkol.

2. *Tekn.*, det viktigaste fasta bränslet. Stenkol innehålla fuktighet (= hygroskopiskt vatten), kolsubstans och aska. *Fuktigheten* växlar med stenkolens förkolningsgrad, så att det äldsta och mest förkolade, antracit (se d. o.), innehåller 1—3 proc., vanliga goda stenkol 3—10 proc. och yngre stenkol, såsom de skånska, 8—20 proc. *Askhalten* är ganska växlande hos samma kolsorter och är beroende, utom på kolflötsernas verkliga askhalt, äfven på kolens behandling genom skrädning och tvättning vid grufvorna. I allmänhet ha styckekol lägre askhalt än småkol och

stybbkol. Askhalten hos goda stenkol varierar mellan 3 och 10 proc., hos de mera askrika skånska, skotska och andra sekunda kolsorter mellan 8 och 20 proc. F. n. användas s. k. stenkol med upp till 60 proc. aska. Askan, hvilken till större delen uppträder som inslammade korn eller tunna skikt, består af sulfater och silikater, hufvudsakligen af aluminium, järn, kalk och magnesia (samma beståndsdelar som i sandsten, skiffrar och leror) jämte svafvelkis. *Kolsubstansen* består liksom organiska föreningar i allmänhet af kol (omkr. 73—93 proc.), väte (4—6 proc.) och syre (3—20 proc.) samt dessutom något kväfve (0,2—2 proc.). Man har ej närmare utforskat de i kolsubstansen ingående ämnenas sammansättning. En mindre del af dem kan utlösas med vissa organiska lösningsmedel. Så utlöser t. ex. pyridin 5—15 proc. som ett asfaltartadt extrakt. Stenkol är ej en fullt beständig substans, utan vissa omsättningar fortgå däri, i synnerhet vid närvaro af luft, så att det långsamt minskar i vikt. I tjocka lager och under varma somrar kan temperaturen stiga så starkt inne i stenkolsupplag, att självantändning inträffar. Sådan befordras af varm och något fuktig väderlek. Man förekommer den genom att breda ut kolen i tunna skikt och sörja för tillräcklig ventilation.

Stenkol värdesättas som bränsle med ledning af sitt effektiva värmevärde, mätt i värmeenheter, kalorier (se d. o.). Man skiljer mellan kalorimetriskt värmevärde, d. v. s. det i kalorimeter bestämda, på vattenfritt prof omräknade, och effektivt värmevärde, l. kortare, bränslevärde, som hänföres till vattenhaltigt prof, då vid förbränningen alstradt vatten och i kolet förefintligt vatten afgå i gasform. Bränslevärdet är naturligtvis beroende på stenkolens vatten- och askhalt, men äfven på själfva kolsubstansens beskaffenhet. Ju mera förkoladt stenkolet är, desto högre blir värmevärdet. Vid lika fukt- och askhalt har följaktligen antracit högre värmevärde än yngre kol. Detta sammanhänger med, att kolsubstansens kolhalt ökas med förkolningen, samtidigt som syrehalten aftar. Antracitiska kol ha äfven något lägre vätehalt.

Vid stenkolens praktiska användning spela, utom bränslevärdet, äfven andra egenskaper en roll, såsom de mängder brännbara gaser, som kolen afge; om gaserna brinna med lysande eller icke lysande låga; om efter afgasningen koksen sintrar och bakar ihop sig, eller om den är sandig och faller sönder; och slutligen askans smältpunkt. Lågsmältande aska underlättar slaggbildning. Kolens styckestorlek och stybbhalt äro äfvenledes viktiga egenskaper. I kolhandeln används ett antal beteckningar, som hänföra sig till styckestorlek och stybbhalt, t. ex. harpade kol, stybbkol, förderkol (blandning af alla styckestorlekar från större block till fin stybb), nusskohle, kleinkohle, beans, peas, smalls, o. s. v. Med bunkerkol (af eng. *bunker*, kolbox) förstås kol för ångbåtar.

Man indelar stenkol, utan att skarpa gränser kunna uppdragas mellan de olika typerna, i magra kol, feta kol, gaskol och flammande gaskol. *Magra kol* afge föga gaser, brinna med kort låga och ge mycken koks, hvilken faller sönder till sandartadt pulver. Dessa benämnas därför också *sandkol* till skillnad från de mera bituminösa feta kolen. Magra kol användas i kaminer och värmeledningspannor, enär de ej ryka och sota och brinna långsamt. De finna vidare användning i vattengasgeneratorer, men lämpa sig ej för gas- och kokstillverkning. Till de värdefullaste magra kolen höra antraciterna, som brytas i England och Förenta staterna (se Antracit). *Feta kol* ge starkt sintrad koks och kort, men lysande låga. Vid upphettning (glödgning) baka dessa kol ihop sig till en mjuk halfsmält massa (*bakkol*) eller sintra ihop (*sinterkol*). Feta kol äro mest lämpliga till kokstillverkning i kokserier (se Koks) samt användas äfven som smideskol. De mera gasrika sorterna kunna användas till lysgastillverkning (se Lysgas). *Flammande gaskol* ge öfver 40 proc. gaser och mindre mängd koks, hvilken kan vara hopsintrad eller sandartad. De brinna med lång, oftast lysande låga och användas till eldning i flamugnar och för lysgastillverkning. Mellan feta kol och flammande gaskol stå de egentliga *gaskolen*, som speciellt egna sig för lysgastillverkning, i det de ge stor behållning af en gas, som brinner med starkt lysande låga. Speciella gaskol äro Cannelkolen och Bogheadkolen (se dessa ord), vidare Pelton Main, Ravensworth o. a. Gaskol leda åtminstone delvis sitt ursprung från animaliskt råmaterial. Feta gaskol skulle sannolikt efter årtusenden öfvergå i vanliga feta kol. Ett stenkolen närstående fossilt bränsle är brunkol (se d. o.) l. ligniten, som förekommer i yngre geologiska formationer. Af stenkolsstybb framställas genom pressning under tillsatts af något stenkolsbeck som bindemedel s. k. *stenkolsbriketter*, hvilka väl lämpa sig till ångpanneeldning (se Brikettering). Till ångpanneeldning användas, alltefter eldstädernas konstruktion, stenkol af nu nämnda olika typer. Ofta är det förmånligt att blanda olika stenkolssorter, t. ex. magra kol med feta, för att få fram det bästa ångpannebränslet. Utom till direkt eldning användas stenkol till lysgastillverkning och kokstillverkning samt i generatorer (se Gas 2 och Generatorgas) för framställning af gasbränsle.

Stenkol förekomma i alla världsdelar. Följande tabell anger en uppskattning 1913 af jordens stenkolstillgångar, hvari äfven brunkolen inbegripas:

Amerika	5,105,528	mill. ton
Asien	1,279,586	» »
Europa	784,190	» »
Australien	170,410	» »
Afrika	57,839	» »

Fördelningen af stenkolsfyndigheterna i Europa uppskattas på följande sätt:

Tyskland	423,356	mill. ton
Storbrittannien och Irland	189,533	» »
Ryssland	60,106	» »
Österrike-Ungern	55,593	» »
Frankrike	17,583	» »
Belgien	11,000	» »
Spanien	8,768	» »
Spetsbergen	8,750	» »
Holland	4,402	» »
Sverige	114	» »
Andra länder	4,975	» »
	784,190	mill. ton

Årsbrytningen af stenkol i de viktigaste stenkolsförande länderna uppgick 1912 till:

Förenta Staterna (däraf 77 mill. ton antracit)	485	mill. ton
England (hufvudsakligen stenkol)	265	» »
Tyskland (däraf 82 mill. ton brunkol)	259	» »
Österrike-Ungern (däraf 34 mill. ton brunkol)	52	» »
Frankrike	41	» »
Ryssland	29	» »
Belgien	23	» »

De viktigaste engelska kolsorterna äro Best South Yorkshire-, Derbyshire-, Durham-, Northumberland-kol och skotska kol. De viktigaste tyska koldistrikten äro Westfalen och Schlesien. Kvaliteten hos enskilda partier och leveranser af samma kolsort kan växla ganska mycket. I allmänhet anses Best South Yorkshire-kol, Westfaliska kol och Spetsbergskol vara af högre kvalitet, skotska och skånska af lägre kvalitet, medan de öfriga kolsorterna äro mycket växlande till sin beskaffenhet, men torde ligga mellan nyssnämnda två kategorier. Tidigare köptes engelska stenkol enbart efter s. k. certifikat, som utfärdades af officiellt anställda inspektörer. Numera köpas stenkol i allt större utsträckning efter värdeanalys. Af opartisk person uttagas härför generalprof, som analyseras vid offentligt laboratorium. Priset är bestämdt för viss normal askhalt och effektivt värmevärde. Vid öfver- eller underskridande beräknas sedan tillägg eller afdrag på grundpriset. Införseln till Sverige af engelska och tyska stenkol uppgick 1914 till 4,626,932 ton. Tidtals ha importerats polska stenkol och belgiska kol. Man motser med tiden, att äfven de af svenskt bolag egda stenkolsgrufvorna på Spetsbergen skola fylla en del af vårt stenkolsbehof. De skånska stenkolsfälten gåfvo tidigare omkr. 360,000 ton om året. Sista åren har produktionen afsevärdt stegrats (se Skånes stenkolsförande formation). Om stenkolsgrufdrift i Sverige se Grufdrift, sp. 392. Om lagstiftning rörande stenkolsfyndigheter se Gruflagstiftning. — Litt.: E. Erdmann, "De skånska stenkolsfälten och deras tillgodogörande" (i "Sveriges geol. undersökningar", Ser. C, N:r 6 1915), och G. Dillner, "Om stenkol och stenkolsinköp". 1. E. E. 2. E—t N—n.

"Stenkol, Hvita", ofta användt uttryck om den elektriska kraft, som tages ut från våra vattenfall och som vid järnvägs- och fabriksanläggningar kunde ersätta de dyra stenkolen och därmed äfven frigöra Sverige från beroende i detta hänseende af utlandet.

Stenkolik, Gallstenskolik. Se Kolik.

Stenkolsbäcken, ett stenkolsförande område, inom hvilket stenkolsflötserna och de dem åtföljande bergartslagren ega en bäckenformig lagerställning, sålunda intagande ett djupare läge vid områdets midt än vid dess utkanter. Stenkolsbäckenen ha vanligen namn efter de trakter, där de äro belägna, t. ex. Newcastles stenkolsbäcken, kolbäckenet vid Saône-et-Loire m. fl. E. E.

Stenkolsflöts, *geol.*, *bergsv.* Se Flöts.

Stenkolsformationen, Stenkols- l. Karbonsystemet, *geol.*, det geologiska lagersystem, som är närmast yngre än devoniska systemet och hvars mest utmärkande drag är förekomsten af de därinom befintliga, flerstädes vidsträckta och mäktiga stenkolslagren, hvilka dock träffas endast inom den öfre afdelningen af systemet, som utgöres af sandstenar, skiffrar och skifferleror, bildade i jämförelsevis grundt vatten, laguner och på låga sankmarker; stenkolssystemets undre afdelning, den s. k. bergkalken (Englands *mountain limestone*), en djuphafsbildning af flerstädes mera än 1,000 m. mäktighet, är däremot i saknad af kollager. Systemets kolförande afdelning har stor utbredning i mellersta Europa, Nord-Amerika och Kina samt finnes äfven i Australien, Brasilien och Tasmanien. På Nya Zeeland, Björnön och Spetsbergen äro samtidiga marina lager utvecklade. Inom Europa träffas de viktigaste kolfälten i England, Skottland och Irland, Belgien, Westfalen, Rhenprovinsen (Saarbrücken), Frankrike (norra Frankrike och S:t Étienne i dep. Loire), Böhmen och södra Ryssland (Donets).

De särskilda kollagrens antal och mäktighet äro ganska olika på olika ställen. Flerstädes finnas 10, 20 och 30 särskilda flötser, i tjocklek växlande mellan 0,1 och 2 à 3 m. samt skilda af mer eller mindre, men vanligen öfvervägande mäktiga mellanlager af sandstenar och skiffrar. Hvarje kollager är ofta underbäddadt af ett lager lera, eldfast lera eller skiffer, och dessa underlager ha tydligen utgjort grunden eller jordmånen, hvarpå den yppiga vegetation en gång vuxit, som sedermera, efter sammanpressning och mineralisation, förvandlats till stenkol. Såväl af detta förhållande som af bergkalkens ofta ofantligt stora mäktighet framgår otvetydigt, att de vidsträckta trakter af jorden, öfver hvilka stenkolssystemet är utbredt, vid tiden för dess bildande varit stadda i en gradvis skeende sjunkande rörelse.

Stenkolssystemets landdjur och landväxter voro betydligt mera utvecklade än föregående perioders. Själfva stenkolsflötserna och de bergarter, som åtfölja dem, innehålla lämningar af en rik flora, i synnerhet bestående af fräkenväxter, ormbunkar, de med lummerväxterna närbesläktade fjälltträden och sigillarierna samt vidare ett slags egendomliga barrträd; man möter lepidodendrer om 25 m. höjd och 1 m. tjocklek samt sigillarier om 20 m. höjd. — De lägre hafsdjuren äro i allmänhet besläktade med devonsystemets. Foraminiferer förekomma nu för första gången. Däremot utdogo under stenkolstiden de för äldre paleozoiska system karakteristiska trilobiterna. Koraller, krinoidéer och mollusker förekommo i stor ymnighet; den mäktiga och öfver stora delar af mellersta Europa utbredda bergkalken utgöres till hufvudsaklig del af lämningar och fragment efter sådana organismer. Af ryggradsdjuren äro pansarfiskarna endast svagt representerade inom stenkolssystemet, hvaremot högre typer, såsom amfibier af en nu utdöd afdelning, stegocefalernas l. labyrintodonternas, visa sig. Jfr Stenkol. E. E.

Stenkolsfält, *geol.* Se Kolfält.

Stenkolsgrufdrift. Se Grufdrift, sp. 392.

Stenkolssystemet, *geol.* Se Stenkolsformationen.

Stenkolstjära, *kem.*, en till färgen svart, i tunt skikt grå- eller brunsvart, oljig, mer eller

mindre segflytande massa af karakteristisk lukt och med eg. v. vanligen mellan 1,1—1,3. Den är till största delen löslig i bensol och liknande lösningsmedel. Den olösliga återstoden utgöres af fritt kol, som ger tjäran dess svarta färg. Tjäran reagerar alkaliskt på grund af sin ammoniakhalt, till skillnad från trätjäran, som reagerar surt. Stenkolstjäran karakteriseras vidare däraf, att öfvervägande delen af de i densamma förekommande föreningarna utgöres af aromatiska kolväten, medan trä- och torftjärorna utmärkas för stor halt af syrerika föreningar och brunkolstjäran för parafinkolväten. Bland stenkolstjärans viktigaste kolväten märkas: bensol C_6H_6, toluol C_7H_8, xyloler C_8H_{10}, mesitylen C_9H_{12}, pseudokumol C_9H_{12}, naftalin $C_{10}H_8$, fluoren $C_{13}H_{10}$, antracen $C_{14}H_{10}$, fenantren $C_{16}H_{10}$, pyren $C_{16}H_{10}$ och krysen $C_{18}H_{12}$. Bland öfriga neutrala ämnen kunna dessutom nämnas bensonitril C_6H_5CN, kumaron C_5H_8O och karbasol $C_{12}H_9N$. I stenkolstjären ingå vidare åtskilliga sura och basiska föreningar. Af de förra äro eg. endast fenol C_6H_5OH och de 3 kresolerna $C_6H_5CH_3OH$ af större betydelse. Bland de senare märkas pyridin C_5H_5N, kinolin C_9H_7N och akridin $C_{13}H_9N$.

Tjäran bildas vid torrdestillering af stenkol och erhålles numera i stor mängd som biprodukt vid beredning af lysgas (se d. o.) och vid koksverk (se Koks). Ehuru redan 1681 tysken J. Becher och engelsmannen H. Serle uttogo patent på framställning af tjära vid stenkolsdestillation, fick dock stenkolstjäran icke förrän i början af 1800-talet, då lysgasindustrien började utvecklas, större betydelse, ehuru först som en ovälkommen biprodukt. 1813 började man i England genom destillering af tjäran framställa för konservering lämpliga oljor, och efter det impregnering af järnvägssliprar med kreosotolja 1813 allmänt började införas, kunde tjäran på bättre sätt tillgodogöras. Sedan tysken F. F. Runge (se d. o.) 1834—36 i stenkolstjäran upptäckt anilin, fenol och pyrrol, Hoffmann 1845 funnit bensol samt engelsmännen Perkin och Natanson 1856 ur tjäran framställt färgämnena mauveïn (se d. o.) och fuksin (se Anilinfärger), har tack vare vetenskapens och teknikens förenade krafter bearbetningen af tjära utvecklats till ett af den kemiska storindustriens förnämsta fält. Men man är ännu långt ifrån på det klara med dess sammansättning och möjlighet att lämna ytterligare värdefulla produkter. Öfver 100 olika kemiska föreningar ha hittills isolerats därur, och dock lyckas man alltjämt upptäcka nya, såsom t. ex. det af Weissgerber 1910 framställda indolet visar. I Sverige anlades det första destillationsverket för stenkolstjära 1859 af Johan Ohlsson. 1915 erhölls som biprodukt vid Sveriges gasverk omkr. 16,000 ton stenkolstjära.

Beträffande sättet för tjärans bildande råder ännu mycken oklarhet. Sannolikt uppstår den delvis genom pyrogen kondensation af i stenkol förekommande alifatiska kolväten. Som det lyckats att genom extraktion af feta gaskol ur dessa isolera äfven aromatiska kolväten, så lämnar kolet antagligen äfven direkt en del af tjärans bensolderivat. Tjärans egenskaper och sammansättning äro mycket beroende af systemet hos de retorter eller ugnar, i hvilka den framställts, af arbetstemperaturen i dessa, af det använda stenkolets kvalitet m. m. Följande tabell visar ungefärligen vissa karakteristiska egenskaper hos tjärsorter från olika retortsystem:

	Gasverkstjära Vertikal-system	Gasverkstjära Horisontal-system	Koksugnstjära
Eg. vikt	1,1	1,25	1,12
Vatten proc. ...	2	6	2,5
Fritt kol » ...	3	27	7
Lättolja » ...	6	3	1,5
Tunga oljor » ...	40	30	40
Beck + fritt kol ...	52	61	55,5

Behållningen af tjära vid lysgasberedning uppgår till mellan 3 och 6 kg. på 100 kg. stenkol.

Den råa tjäran innehåller vanligen rätt mycket vatten, vid horisontalugnsystem stundom ända till 12 proc., hvaraf en del frånskiljes därigenom, att tjäran får under någon tid stå i stora cisterner; på grund af sin lägre eg. v. flyter vattnet därvid upp i ett öfre skikt, som kan afdekanteras. En del vatten stannar emellertid kvar i tjäran i form af små droppar. Det mesta häraf kan frånskiljas genom centrifugering, hvarefter vattenhalten blir 1,5 till 2,5 proc. Så behandlad tjära går i handeln under namn af *separerad stenkolstjära*. Denna har ganska vidsträckt användning som skyddsmedel mot fukt och väta för stensocklar, tegelpannor o. d., som rostskyddsmedel för smides- och gjutjärnsrör (som neddoppas i varm tjära), för yttjärning af vägar o. s. v. För de flesta ändamål är det emellertid af vikt, att vattnet, som innehåller ammoniak, fullständigt aflägsnas ur tjäran. För detta ändamål måste den underkastas en destillationsprocess, hvilken vanligen äfven afser att ur tjäran frånskilja olika oljefraktioner för vidare bearbetning på de olika produkterna. Enligt svensk metod kan det i tjäran befintliga fria kolet, som försvårar destillationen, men är ett utmärkt material för kolelektroder, ekonomiskt utvinnas, innan tjäran destilleras.

Destillering eller afdrifning af tjära sker antingen diskontinuerligt (fig. 1) i kokare af smidesjärn om 4 till 25 kbm. rymd, som uppvärmas med direkt eld eller medelst öfverhettad ånga, eller ock kontinuerligt i apparater enligt en mångfald system. De öfverdestillerande produkterna kondenseras i kylda spiralrör och få därefter passera frånskiljare för ammoniakvatten och permanenta gaser samt genom förlag och fraktioneringsanordningar och uppsamlas till sist i slutna cisterner. Ofta används destillation under vakuum. Återstoden i kokaren aftappas i kylcisterner. Ju högre temperatur tjäran afdrifves till, desto mer trögflytande blir den erhållna tjäråterstoden, och vid en temperatur af öfver 300° C. återstår ett mer eller mindre hårdt beck, s. k. asfaltbeck eller stenkolsbeck. Stundom afdrifves det hårda becket ytterligare i särskilda pannor, hvarvid som återstod erhålles tjärkoks. Den sålunda erhållna destillationsåterstoden — tjära eller beck — har, alltefter sin konsistens och på olika sätt ytterligare beredd, vidsträckt användning för åtskilliga ändamål, t. ex. som isoleringsmaterial för grundmurar, källare o. d., som golfbeläggningsmaterial, bindemedel för gatubeläggningar, utfordringar i martin- och andra ugnar, kolelektroder och kolbriketter, korkplattor

o. d., som tätningsmaterial för rörskarfvar, till svarta fernissor, takbeläggningsmaterial, elektriska isoleringsmaterial o. s. v. Tjärkoks används för elektroder. Vid afdrifning på ofvan beskrifvet sätt brukar man uppdela de öfverdestillerande oljorna i olika fraktioner, alltefter eg. v. eller destillationstemperatur, hvilka uppsamlas i olika behållare, där de förvaras, tills större delen af den särskildt i vissa fraktioner rikliga mängden naftalin hunnit utkristallisera, hvarefter oljan frånskiljes. Sålunda upptages först vanligen en fraktion till 170° à 200° C., bestående af ammoniakvatten och s. k. *lättolja*, med eg. v. $0,_{9}$—$0,_{95}$. Härefter frånskiljes s. k. *mellanolja* upp till 230° à 240° C. med eg. v. $0,_{96}$—$1,_{03}$. Nästa fraktion är s. k. *tungolja* till omkr. 270° C., eg. v. $1,_{03}$—$1,_{05}$ och slutligen erhålles öfver 270° C. s. k. *antracenolja* med eg. v. $1,_{05}$—$1,_{15}$. Alla dessa oljor ha stor användning redan utan vidare bearbetning, som lösningsmedel för beck o. d., som bränsle för smältugnar och vissa motorer, för framställning af kimrök, desinfektionsmedel, smörj-

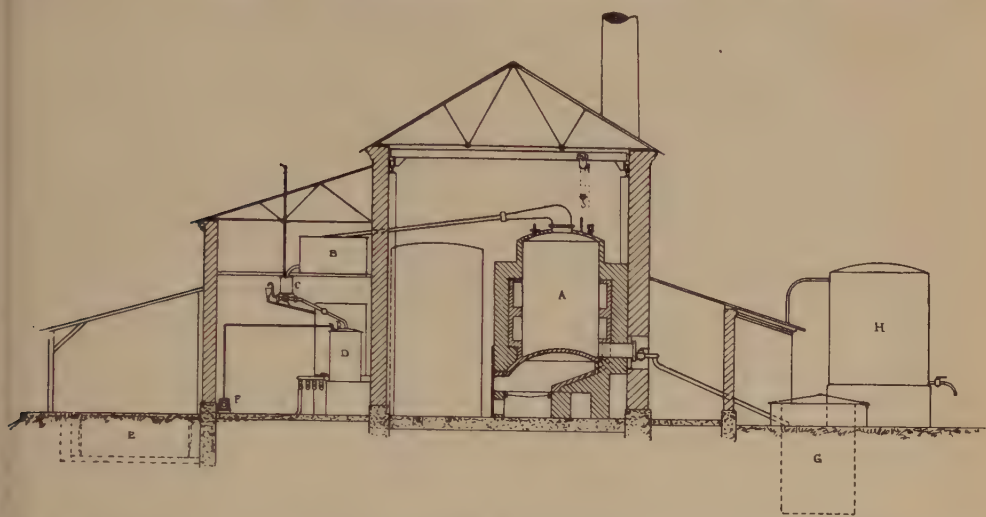

Fig. 1. Schematisk sektion af ett tjärdestilleringsverk för diskontinuerlig bearbetning. *A* destilleringspanna, *B* kylare, *C* vattenafskiljare, *D* förlag, *E* kylcisterner för oljor, *F* vakuumpump, *G* aftappningscistern för destillationsåterstod, *H* tappningscistern.

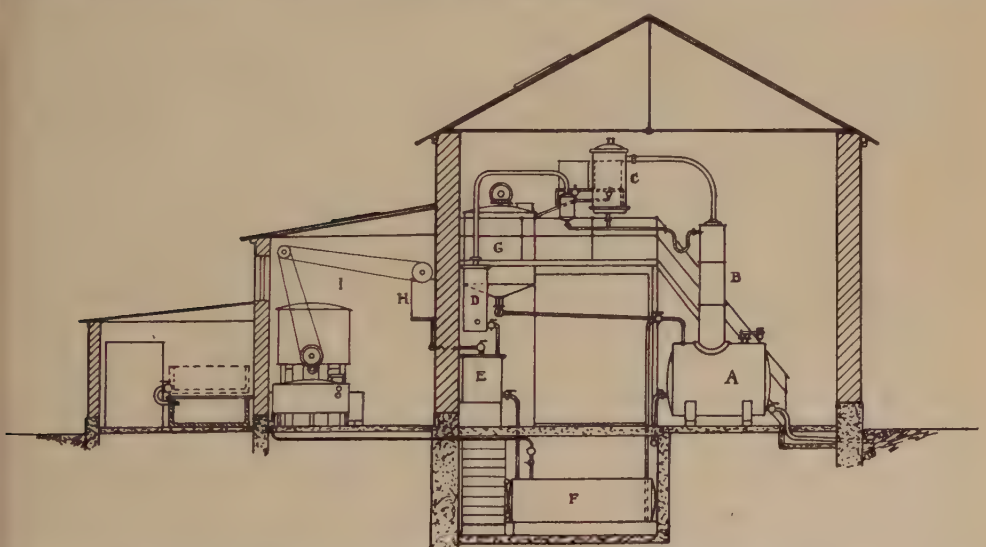

Fig. 2. Tvärsektion af ett bensolverk. *A* bensolblåsa, *B* kolonn, *C* deflegmator, *D* kylare, *E* förlag, *F* uppsamlingscisterner, *G* tvättare för lättolja, *H* vakuumpump, *I* reningsrum för fenol.

medel m. m., för metallextraktion och framför allt som konserveringsmedel för trävirke. Emellertid bearbetas oljorna vanligtvis vidare för utvinnande af de många ännu värdefullare produkter, som ingå i desamma. *Lättoljan* består till största delen (60—65 proc.) af bensol och dess homologer. Dessutom förekomma i densamma 5—16 proc. naftalin, 5—15 proc. omättade kolväten, 5—10 proc. fenoler och 1—6 proc. baser (hufvudsakligen pyridin, se d. o.). Eg. v. är i allmänhet omkr. $0,_{93}$. Lättoljan utgör ett viktigt utgångsmaterial för framställning af i synnerhet bensol (se d. o.) och toluol (se d. o.). För utvinnande häraf (fig. 2) underkastas oljan fraktionerad destillation, sedan omättade kolväten, fenoler och baser först uttvättats medelst utspädd natronlut, som upptar fenolerna, och utspädd svafvelsyra, som aflägsnar pyridinbaserna, och slutligen med koncentrerad svafvelsyra, som förhartsar och upptar de omättade kolvätena. Då resp. kokpunkter för bensol (81°) och toluol (110°) ligga hvarandra rätt nära, måste destillationen upprepas flera gånger och i destillationspannor med mycket effektiva kolonner med från 5 ända till 12 m. höjd. Pannornas rymd varierar mellan 2 och 25 kbm. Ur lättoljan brukar man kunna få omkr. 40 proc. bensol, 12 proc. toluol samt af högre kolväten omkr. 6 proc. xylol och 4 proc. solventnafta (se d. o.). — *Mellanoljan* innehåller omkr. 40 proc. naftalin, 20—30 proc. fenoler (hvaraf omkr. $^1/_3$ fenol — kristalliserad karbolsyra — och $^2/_3$ kresoler) och omkr. 5 proc. pyridinbaser. Eg. v. varierar mellan $0,_{96}$—$1,_{03}$. Efter någon tids lagring eller efter konstgjord afkylning af oljan utfaller största delen naftalin, hvarefter oljan frånskiljes och bearbetas vidare genom fraktionering. Vanligen upptagas härvid tre fraktioner: 1. Råbensol II, hvartill räknas allt, som öfverdestillerar före 165°, hvilken fraktion bearbetas tillsammans med lättoljan; 2. karbololja mellan 165°—200°, som innehåller hufvudmassan af fenoler och pyridinbaser; 3. naftalinolja mellan 200°—220°, som hufvudsakligen används för träimpregnering eller som brännolja. Blandad med tyngre fraktioner går den i handeln under namnet kreosotolja (se F e n o l). — Ur karbololjan frigöras fenolerna genom uttvättning med utspädd natronlut. Härvid bildas natriumfenolat, som går i vattenlösningen, hvilken frånskiljes och behandlas med svafvelsyra eller kolsyra, hvarvid fenolerna utfällas. De utgöra en mörkbrun, klar vätska med eg. v. $1,_{06}$. Genom skarp och omsorgsfull fraktionering uppdelas denna i kristalliserad karbolsyra (kokpunkt 184°, smältpunkt 41), o-kresol (kp. 191°) samt en blandning af p- och m-kresol (kp. 201°, resp. 204°). Karbolsyran har stor användning som desinfektionsmedel och är dessutom utgångsmaterial för framställning af pikrinsyra, salicylsyra och flera andra viktiga läkemedel, för vissa färgämnen samt för konsthartser. Kresolerna användas likaledes som desinfektionsmedel, ofta med tillsats af såplösningar (lysol, se d. o.), samt inom färgindustrien. I form af kresolkalcium har den vidare på senare åren fått stor användning som impregneringsmedel för trä. — Karbololjans basiska beståndsdelar uttvättas medelst svafvelsyra, sulfatlösningen sönderdelas medelst natronlut, och de fria baserna underkastas fraktionering, hvarvid bl. a. erhållas pyridin och denatureringsbaser. — *Tungoljan* är i färskt tillstånd en något trögflytande brun- eller grönaktig vätska med eg. v. $1,_{03}$—$1,_{05}$. Efter afkylning utkristallisera stora mängder naftalin, ända till 35 proc., förorenad af antracen, fenantren, karbasol m. m. Den frånskilda oljan, som nu är mera tunnflytande, innehåller upp till 15 proc. sura beståndsdelar, hufvudsakligen kresoler, samt omkr. 5 proc. basiska ämnen, hufvudsakligen pyridin och kinolinbaser. Oljan uppdelas stundom genom fraktionerad destillation i karbololja, naftalinolja och antracenolja, hvilka sedan bearbetas tillsammans med motsvarande fraktioner ur mellanoljan och antracenoljan. Oftast används tungoljan utan vidare bearbetning blandad med naftalinolja och tyngre fraktioner som impregneringsmedel (kreosotolja), brännolja m. m. — *Antracenoljan* är en tämligen tjockflytande, fetaktig, gröngul vätska af egendomlig lukt med eg. v. $1,_5$—$1,_{15}$. Genom filtrering frånskiljes råantracen, hvarefter oljan används som impregneringsmedel, absorptionsvätska för naftalin eller bensol ur lysgas, lösningsmedel för beck och kautschuk, smörjoljesurrogat m. m. Genom tvättning af råantracenen med solventnafta o. d. erhålles 50-procentig antracen, som i färgfabrikerna vidare renas och bearbetas på alisarin- och indantrenfärgämnen. Den använda tvättoljan har från råantracenen upptagit naftalin, fenantren, fluoren, karbasol m. m., hvilka ämnen kunna frånskiljas ur oljan. Särskildt karbasolen är af intresse. För blott några år sedan ansågs denna vara tekniskt värdelös, men är numera utgångsmaterialet för några af tjärfärgsindustriens mest äkta färger, t. ex. hydronblått. Den ur de olika oljefraktionerna erhållna rånaftalinen används för framställning af kimrök eller som bränsle. Oftast bearbetas den på ren naftalin (se N a f t a l i n), ett utmärkt konserveringsmedel och ett viktigt utgångsmaterial för vissa färger samt sprängämnen.

Tabell, utvisande ungefärliga mängden af de viktigaste i stenkolstjäran förekommande ämnena: ammoniak $0,_{18}$, vatten $4,_5$, bensol 1, toluol $0,_3$, xylol $0,_2$, solventnafta $0,_5$, kreosotoljor 14, antracenolja 11, fenol $0,_3$, kresol $1,_4$, pyridinbaser $0,_2$, antracen $0,_6$, karbasol $0,_1$, fenantren $0,_1$, naftalin 6, tjärgrafit 18 och beck 35 proc.

Litt.: Lunge och H. Köhler, ''Die industrie des steinkohlenteers und des ammoniaks. I. Steinkohlenteer'' (5:e uppl. 1912), och G. Kraemer och A. Spilker, ''Steinkohlenteer'' (i Muspratt's Chemie, 4:e uppl. 1905, bd VIII). I. B. T. O.

Stenkrabborna, *Lithodes, zool.*, ett släkte af de s. k. kortstjärtade kräftdjuren (*Brachyura*), ha päronformig bål, utlöpande i en snabel, vid hvars sidor ögonskaften sitta i djupa gropar. *L. arctica*, 12—15 cm., finnes vid Nord-Europas kuster. L—e.

Stenkrasse, *bot.* Se H u t c h i n s i a.

Sten Kristiernsson t i l l S a l e s t a d, riksråd. Se O x e n s t i e r n a 6.

Stenkross. Se K r o s s v e r k.

Stenkrossning, L i t o k l a s t i k, L i t o t r i t i l. L i t o t l i b i, *kir.*, operation, som består däri, att man vid närvaro af sten i urinblåsan inför ett instrument genom urinröret och söker fatta stenen samt söndersmula densamma. Först 1812 uppfann Gruit-

huisen (se denne) ett instrument för stenkrossning, och först 1818 verkställdes af Civiale (se denne) den första operationen af detta slag på en lefvande. Hans metod bestod i att med en trearmad rak tång, som infördes sluten i blåsan och i hvars midt en borr var gömd, så länge borra hål i stenen, att den till sist gick sönder och bitarna af patienterna själfva bragtes ut vid urineringen. Ett bättre instrument angaf dansken Jacobsen, men det bästa och nu ensamt brukliga, den s. k. *litotritören* l. *perkutören*, härstammar från Heurteloup (se denne). Litotritören är ett dubbelt instrument, hvars ena gren löper i den andra; den största delen är rak, den yttersta böjd i ett knä och så inrättad att, när den kommit in i blåsan, den kan öppnas och visar två näbbar, emellan hvilka man söker fånga stenen. Är denna väl fattad, slog man med en hammare på den inre grenen, hvarigenom näbbarna med kraft bringades ihop och stenen brast. Bättre och nu brukligt är att använda en skruf, för att bringa näbbarna tillsammans. Därmed fortsättes så länge, i en eller flera "seanser", tills bitarna blifvit så små, att de kunna komma fram af sig själfva. På sista tiden har det blifvit alltmera vanligt att med kloroformens tillhjälp göra seanserna så långa, att stenen genom en enda operation söndersmulas och utbefordras genom en särskild utsugningsapparat, *bigelow* (se d. o.). Denna operation har fått namn af litolapaxi.

Stenkrossningen är en mycket kinkig operation. Endast mycken öfning och en lätt hand förläna mästerskap däri. Genom densamma äro dock otaligt många människor hulpna från ett af de svåraste och farligaste lidanden, som kunna hemsöka en människa. Den var under lång tid vida mindre farlig än den äldre operationen: stensnittet (litotomi; se därom vidare Stensnitt 2). Dock inträffade och inträffa ännu dödsfall efter stenkrossning äfven för de allra skickligaste operatörer. Dessutom ges det ej få fall, i hvilka stenkrossningen är outförbar, såsom vid mycket hårda eller mycket stora stenar. I andra fall, där blåsan eller njurarna äro mycket sjuka, är stenkrossningen afgjordt farligare än snittet, synnerligen då denna senare operation fått till sin hjälp den antiseptiska metoden, hvilken på detta område, som på alla andra, omgestaltat kirurgien. Också börjar stenkrossningen alltmer trängas undan, och den tid är kommen, då den endast undantagsvis och i särskilda fall kommer till användning. Rsr.*

Stenkräfta, *zool.* Se Kräfta, sp. 147.

Stenkult, dyrkan eller helighållande af vissa stenar eller klippor. Ovanligt formade eller färgade mindre stenar ha hos sannolikt de flesta folk användts som amuletter (se d. o.) eller fetischer (se d. o.). Särskildt ha naturligtvis försteningar (se d. o.) ådragit sig dylik uppmärksamhet, något som äfven varit förhållandet här i Norden alltsedan en fjärran forntid intill senaste århundraden. En liknande öfvertro var f. ö., i synnerhet under medeltiden, förbunden äfven med åtskilliga ädelstenar och kristaller. Af naturen genomborrade stenar, s. k. marstenar, har man ock flerstädes i Europa tillskrifvit en skyddande förmåga. Den isländska lagen Grågås (se d. o.) förbjuder att binda slika stenar på folk eller fä. Troligen står denna sed i samband med tron på åskstenar. Uråldrig synes nämligen den föreställningen vara, att vid åskslag faller en sällsam sten, "vigg". Man såg sådana icke blott i stenredskap, som anträffats i jorden, utan ock i vissa, ofta klotrunda eller spetsformiga naturliga stenar. Sannolikt är det från tron på dylika "åskstenars" underbara kraft och förmåga, som föreställningen om en "segersten", hvilken gör innehafvaren framgångsrik och oemotståndlig, leder sin härkomst. Ofta ansågos vissa djur, såsom orm (se Ormsten), padda, hackspett, örn, korp, ega och bevaka eller inom sig hysa dessa magiska stenar. Denna uppfattning om en hos vissa stenar inneboende underbar kraft eller makt har ock anknutits till vissa större stenar och stenblock eller klippor, hvilka genom form, läge eller annan anledning förefallit underliga och sällsamma, och har då ofta gett anledning till en mer utpräglad helgd eller dyrkan med riter och offer. Det är detta förhållande, som vanligen och i egentligare mening afses med ordet stenkult. Att religiös vördnad bevisats meteorstenar, är så godt som själfklart. En sådan är t. ex. den ryktbara "svarta stenen" i Kåba (se d. o. med fig.), hvilken fortfarande hvarje år kysses af många tusenden andäktiga pilgrimer. Muhammed bekämpade dock den urgamla stenkulten hos araberna, men äfven han synes ha gjort ett visst undantag för de stenar, hvilka, såsom det heter i koranen, "af lydnad för Guds bud nedfalla från höjden". Helighållande af vissa större stenar har man iakttagit i alla världsdelar och hos ett mycket stort antal folk, t. ex. indiska folk, semitiska och nordasiatiska folk, japaner, malajisk-polynesiska folk, åtskilliga afrikanska och amerikanska folk samt, ej minst, hos de europeiska folken i allmänhet. En särställning bland dessa intaga lapparna, hvilkas stenkult, om ock starkt påverkad från nordborna, mer eller mindre sammanhänger med andra boreala folks stendyrkan (se Mytologi, sp. 176). Särskildt har stenkulten hos de semitiska och de klassiska folken varit föremål för forskarnas uppmärksamhet. Utmärkande för kulten hos dessa folk, likasom äfven hos indiska folk m. fl., är, att den heliga stenen öfvergöts med någon dryck eller, oftast, smordes med olja. Denna rit möter redan i 1 Mos. 28. Där dösar (se d. o.) förekomma, äro dessa ofta föremål för vidskepelser och offer; i synnerhet är detta fallet i trakter med keltisk befolkning. Äfven fornnordisk saga och dikt omtala stenkult. Härvid möter det primitiva draget, att stenen, likasom ock hos åtskilliga andra folk, smörjes med blod af ett offerdjur. Men äfven smörjning med fett har otvifvelaktigt redan i forntiden förekommit också här i Norden, enär detta bruk fortlefvat ända in till våra dagar i våra mellersta landskap vid offringen å de s. k. älfkvarnarna (se d. o.). Ett egendomligt slags stenar, hvilka påtagligen under heden tid varit föremål för kult, äro ock de egentligen i några af Sveriges mellersta landskap samt på Gottland och i Norge anträffade klotformiga eller halfklotformiga, i Norge äfven svampformiga, stenarna af hvit stenart, hvilka, bearbetade af människohand, ofta äro mer eller mindre ornerade. Den prydligaste af detta slag är den bekanta Inglingestenen i Småland (se Inglinge hög med fig.). Ej sällan finnas de i närheten af eller i kyrkor. Att stenkulten varit starkt rotad och utbredd i Europa vid tiden för kristendomens

införande, finner man af de många under medeltiden utfärdade förordningarna däremot. 567 uppträdde sålunda konsiliet i Tours mot denna hedendom, och i England, där kyrkan redan på 600-talet ingrep, måste förbuden upprepas ända in på 900- och 1000-talen. I den skandinaviska norden utfärdades dylika stadganden ännu senare. Visserligen förbjuder på sitt håll redan Grågås att tro på stenar och anlita sådana, men ännu i Upplandslagen heter det, att ingen skall blota åt afgudar och tro på lundar och stenar. I sin mest storslagna form framträder här ifrågavarande kultriktning i helighållandet af vissa klippor och berg, sådant vi känna det t. ex. från hebréerna. Ofta har det dock visat sig, att denna dyrkan i själfva verket har sitt upphof i någon på berget befintlig helig sten eller stensättning. Ehuru stenkulten otvifvelaktigt är rotad i naturkult (se Naturdyrkan) och flerstädes äfven kvarstår på denna nivå, är det dock i många fall särdeles svårt att afgöra, om däri en naturkult eller en mer eller mindre fördunklad och urspårad ankult (se d. o.) föreligger. Mycket ofta är det nämligen gamla grifter och grafstenar, som oaktadt denna sin egenskap längesedan fallit i glömska, allt fortfarande äro föremål för vördnad och dyrkan; i andra fall representera stenar t. o. m. aflidna förfäder eller personliga gudar. N. E. H.

Stenkumla, socken i Gottlands län, Södra häradet. 3,140 har. 457 inv. (1916). S. bildar med Västerhejde och Träkumla ett pastorat i Visby stift, Medelkontraktet.

Stenkummel, *arkeol.* Se Stenröse.

Stenkvista, socken i Södermanlands län, Österrekarne härad. 5,328 har. 1,224 inv. (1916). S. bildar med Ärla ett pastorat i Strängnäs stift, Österrekarne kontrakt.

Stenkyrka. 1. Socken i Gottlands län, Norra häradet. 5,604 har. 679 inv. (1916). S. bildar med Tingstäde ett pastorat i Visby stift, Norra kontraktet. — 2. Socken i Göteborgs och Bohus län, Tjörns härad. 7,891 har. 5,566 inv. (1916). Häri ingår dels Rönnängs kapell med 890 har, 1,402 inv. (men ej Klädesholmens kapell, som sedan 1903 utgör egen kommun, ehuru tillhörande S. jordebokssocken), dels municipalsamhällena Skärhamn, Bleket, Stora Dyrön, Tjörnekalf och Åstol med tillsammans 1,947 inv. S. församling bildar med Klöfvedal och Valla församlingar samt Klädesholmens och Rönnängs kapell ett pastorat, benämndt Tjörns pastorat, i Göteborgs stift, Orusts och Tjörns kontrakt.

Stenkyrkehuk, den mest framskjutande punkten på Gottlands nordvästra kust, mellan Visby och Fårösund. På den omkr. 30 m. höga, skogklädda kalkklippan reser sig (sedan 1885) ett 15 m. högt, hvitt fyrtorn af järn, med en hvit gruppblänkfyr, som visar två blänkar hvarje half minut och har nära 19 minuters lysvidd. A. G.*

Stenkärna, *geol.* Se Fossil, sp. 962.

Stenlungor, *anat.* Se Damm, sp. 1216, och Lunga, sp. 1443.

Stenläggning, *tekn.* Se Gatläggning.

Stenlösande medel, *Lithontriptica* (se d. o.), *farm. med.*, eg. "stenkrossande" medel, ämnen, som efter intagning skulle öfvergå i urinen och ge denna egenskapen att lösa upp stenar i blåsa, njurbäcken eller öfriga delar af urinvägarna. Ett sönderfallande af redan bildade större, fasta stenar genom intagna läkemedel torde endast undantagsvis kunna ega rum; afgående brottstycken af större stenar vittna någon gång om möjligheten af en sådan process. Fasta stenar underkastas i stället om möjligt kirurgisk behandling (se Stenkrossning och Stensnitt). Om däremot "stenarna" utgöras af småfragment, sammanhållna af slem e. d., torde medicinsk behandling oftare krönas med framgång. Därjämte kan sådan förekomma fortsatt aflagring af sten. Bildning af den vanligaste formen af urinstenar, *urinsyre-* l. *uratstenar*, ur starkt mättad, sur urin, söker man bekämpa genom rikligt drickande af alkaliska hälsovatten, särskildt sådana från källorna i Vichy, Neuenahr, Fachingen, Bilin, Contrexéville, Wildungen, Salvator m. fl. Förr har man som särskildt stenlösande medel uppfattat vissa ämnen, hvilka med urinsyra ge relativt lättlösliga föreningar, såsom *litiumsalter* (se d. o.), *växtsyrade natrium-* och *kaliumsalter* (en blandning af sådana salter utgör "uricidinet", som består af natrium- och litiumcitrat, natriumsulfat och koksalt) äfvensom *piperazin* (se d. o.), hvilka dock i kroppen ej visa någon högre grad af stenlösande förmåga än vanliga alkalisalter. *Kalksalter*, särskildt *kolsyrad kalk*, verka fördelaktigt genom att minska urinens halt af fosforsyra och på det sättet i viss mån underlätta lösningen af urinsyran eller åtminstone motverka dennas utfällande. Måhända verksammast i den åsyftade riktningen af alla särskilda medikament är *hexametylentetramin* l. *urotropin* samt *helmitol* (se Hexametylentetramin), som i kroppen afge formaldehyd. Denna ger med urinsyra en jämförelsevis lättlöslig förening och verkar tillika urindrifvande och antiseptiskt, hvilket ej sällan är af värde. Utgöras urinstenarna af fosfater och karbonater, afsatta ur alkalisk urin, lämpar sig icke den nu skildrade "stenlösande" behandlingen. Uppgiften är då att söka aflägsna den katarr i urinvägarna med alkalisk jäsning, som är orsaken till urinens abnorma, alkaliska reaktion; detta sker vanligen genom antiseptisk lokalbehandling medelst sköljning af blåsan och urinröret genom införd kateter eller genom att ge invärtes salol, salicylsyradt natron, hexametylentetramin, helmitol e. d. Lyckas man få urinen sur, motverkas vidare aflagring af fosfater och karbonater, hvarjämte mindre konkrement möjligen kunna upplösas; större sådana måste aflägsnas med operation. S. k. oxalatstenar beröras ej af någon medicinsk behandling. C. G. S.

Stenmajs, *bot.* Se Majs.

Stenmina, *krigsv.* Se Fältmina.

Stenmur, huru den uppföres. Se Mur.

Stenmurkla, *bot.* Se Murkla.

Stenmuseum var det i dagligt tal vanliga namnet på skulptursamlingen i Kungliga museum (se d. o.).

Stenmården, *zool.* Se Mårdsläktet, sp. 221.

Stennötter, *bot.*, benämning på de stenhårda, i knappfabrikationen använda fröna af palmerna *Cœlococcus* (polynesiska stennötter l. elfenbensnötter) och *Phytelephas* (brasilianska stennötter). Se vidare Cœlococcus och Phytelephas. G. L—m.

Steno, Nicolaus, l. Niels Steensen, dansk naturforskare, f. 1 jan. 1638 i Köpenhamn, d. 26 nov. 1686 i Schwerin, studerade först i Köpenhamn under Simon Paulli och Tomas Bartholin samt fortsatte efter 1660 sina studier i Amsterdam och Leiden. Efter en kort vistelse i Köpenhamn 1664 begaf han sig till Paris och 1665 till Italien. Genom många viktiga anatomiska arbeten och upptäckter (rörande ductus stenonianus, spottkörtlarna, tårkörtlarna, hjärtats byggnad, hjärnan m. m.) hade han redan då vunnit stort rykte som vetenskapsman och anatom; särskildt hans skrift om hjärtat (1664) bär vittne om, hur långt han stod framom sin samtid. Han blef i Florens synnerligen väl mottagen, anställdes som anatom vid hospitalet S:ta Maria Nuova med titeln storhertiglig medicus. S. stod på förtrolig fot såväl med den krets af lärde, som var samlad vid det mediceiska hofvet, som också med många af de förnäma husen i Florens, och särskildt blef hans umgänge hos hertigens af Lucca ambassadör, Arnolfini, af stort inflytande på hans framtid. Sysselsatt med dissektion af en haj, leddes han till studiet af de s. k. *glossopetræ*, hvilkas natur af fossila hajtänder han på ett öfvertygande sätt bevisade. Beskrifningen af hajens anatomi utkom som bihang till en af honom utgifven *Myologi* (1667). Genom dessa undersökningar leddes S. vidare till geologiska forskningar, samlade ''stenar, som likna delar af hafsdjur'', och lade noga märke till deras läge i jorden. Jämte dessa naturhistoriska studier egnade han sig ifrigt äfven åt teologiska. Redan förut hade en jesuit i Köln sökt omvända honom till katolicismen, och i Florens upprepades dylika försök, hvarvid i synnerhet ambassadrisen Arnolfini och en annan förnäm dam, signora Lavinia, voro verksamma, detta med den påföljd, att S. 2 nov. 1667 offentligen afsvor lutherska läran. Samtidigt mottog han kallelse att återvända till Köpenhamn med en årlig lön af 400 rdr. Han utverkade sig uppskof med hemresan, tills han fullbordat ett arbete, som 1669 utkom med titel *N. Stenonis de solido, intra solidum naturaliter centento, dissertationis prodromus* (dansk öfv. 1902). Det är detta lilla arbete, som skaffat S. namnet geologiens fader, emedan han däri skiljer mellan bildningar från olika perioder af jordens utvecklingshistoria, sådana, som uppkommit, innan organismer uppträdt, och sådana, som uppstått efter denna tid; vidare visar han, att fossilen äro rester af djur och växter, som lefvat under förflutna jordperioder och blifvit inbäddade i de sediment, som då afsatte sig; skiljer mellan marina och limniska bildningar; visar, att lagrade bergarter urspr. afsättas vågrätt och först genom senare förändringar bringas i annat läge. På grund af dylika lagerrubbningar, som enligt honom åstadkommas antingen genom vulkanisk verksamhet eller genom urlakning af de underliggande lagren, urskilde han i Toscanas geologiska utveckling 6 skilda perioder. I de flesta af dessa åsikter stod S. så långt framom sina samtida, att de ej kunde fullt tillgodogöra sig dem. I ett afseende kan man dock säga, att hans undersökningar varit af genomgripande betydelse: efter honom har nämligen den åsikten, att fossilen voro ''lusus naturæ'', ej funnit någon försvarare. På hemvägen fick S. i Amsterdam 1670 underrättelse om Ferdinand II:s sjukdom och skyndade då tillbaka till Italien, där han stannade till 1672, i lika stor gunst hos Cosimo III som hos dennes fader. Därefter vistades han någon tid i Köpenhamn, hvarunder han företog flera dissektioner, men utan att lämna mera varaktiga spår af sin lärarverksamhet. Under vistelsen i Danmark invecklades han, liksom 1670 i Amsterdam, i teologiska strider med anledning af sin öfvergång till katolicismen, hvarför han också 1674 återvände till Florens som lärare för arfprinsen. Intresset för teologien och katolska kyrkan tog alltmera öfverhand hos S., och han uppträdde ifrigt till dess försvar. 1675 blef han präst och egnade sedan hela sin kraft åt försvaret af katolska religionen och skötseln af sina prästerliga åligganden, hvarunder en sträng asketisk riktning gjorde sig alltmer gällande. Han blef efter hvartannat biskop hos den till katolicismen öfvergångne hertigen af Hannover, koadjutor hos furstbiskopen af Münster och slutligen apostolisk vikarie för norra Tyskland. Han dog i stort armod. S:s lik fördes till Florens och begrofs i S. Lorenzo, där en minnesvård uppfördes öfver honom 1884, tack vare en af internationella geologiska kongressen i Bologna 1881 igångsatt insamling. 1904 utkom i Berlin en faksimileupplaga af skriften ''De solido'' och 1910 i Köpenhamn ''Opera philosophica'' I—II, utg. af V. Maar. — Se vidare A. D. Jörgensen, ''Nils Stensen'' (1884). B. L—n. (E. Ebg.)

Stenobothrus, *zool.* Se Gräshoppor, sp. 480.

Sten och cement, Svensk tidskrift för praktisk geologi, månadsskrift, som 1904 uppsattes af doktor E. Svedmark och sedan dess redigerats af honom, är en fortsättning af ''Skandinavisk tidskrift för lervaru-, cement- och stenindustri'' och har till uppgift att behandla industriens och teknikens verksamhet och utveckling inom det praktiskt geologiska området samt därmed i samband stående vetenskapsgrenar.

Steno'corus, *zool.* Se Lepturinæ.

Stenode'rmata, *zool.* Se Vampyrer.

Stenofotiska organismer, *bot.* o. *zool.* Se Euryfotiska.

Stenografi (eg. trångskrift, af grek. *steno's*, trång, och *gra'fein*, skrifva) är det numera brukliga namnet på skriftsystem, som äro tillräckligt korta för att möjliggöra det ordagranna upptecknandet af ett muntligt föredrag. Man använder äfven namnen kortskrift (brakygrafi), snabbskrift, ''snällskrift'' (takygrafi) och *shorthand* (den vanliga engelska benämningen). Stenografien var urspr. endast ett medel att erhålla ordagranna referat af för allmänheten viktiga tal (politiska tal, domstolsförhandlingar o. s. v.), men redan tidigt började konsten betraktas äfven som ett medel att inbespara tid vid utförande af skriftliga arbeten. Till följd af den stora roll, som skrifningen i våra

dagar spelar på snart sagdt alla områden, och den fulländning, som stenografien vann under 1800-talet, särskildt hvad lättlästheten beträffar, har sistnämnda betydelse afgjordt trädt i förgrunden och framkallat fordringar på stenografiens införande som undervisningsämne vid de högre läroverken.

Stenografiens historia går längre tillbaka än man i allmänhet föreställer sig. Af stenografi i egentlig mening tror man sig ha funnit de första spåren hos forntidens grekerr. Dock är om deras kortskriftsystem ganska litet bekant. Något större kunskap eger man om den romerska stenografien, hvars egentlige grundläggare var M. Tullius Tiro, en förtrogen vän till Cicero, hvars slaf han varit. Flera af Ciceros viktigaste tal ha genom hans konst bevarats åt eftervärlden. De *tironska noterna*, som hans hufvudsakligen af ordförkortningar bestående system kallades, utbildades sedermera af flera romerska stenografer, bland dem filosofen Seneca. Oaktadt sin svårlärdhet stod stenografien under den romerska kejsartiden högt i anseende och användes t. o. m. af flere kejsare (Augustus, Titus m. fl.), liksom senare af åtskilliga kyrkofäder, såsom Origenes, Augustinus m. fl. — Då den antika kulturen dukade under för folkvandringarnas stormar, gick äfven stenografien tillbaka. Men liksom många andra kvarlefvor af antik bildning fann den tillflykt hos kyrkan, och särskildt inom klostren förekom den, ehuru tämligen sparsamt, hela medeltiden ut. Det nyvaknade samhällslifvet under nyare tiden medförde, först i England, därefter i Tyskland, Frankrike och Sverige, en återuppblomstring af stenografien. Som det första af de moderna systemen räknas det af d:r Th. Bright 1588 utgifna. Detta följdes af flera hundratal, hvarandra mer eller mindre lika stenografiska system, af hvilka det mest epokgörande offentliggjordes 1602 af J. Willis, utvecklades 1618 af E. Willis och 1620 af Shelton samt öfverflyttades under 1670-talet af C. A. Ramsay till latin, tyska, franska (och troligen äfven till italienska). Dessa mycket ofullkomliga system, som man skulle kunna benämna de vertikala systemen, då de flesta bokstafstyperna skrifvas i vertikal riktning, ha nu efterträdts af de geometriska och de grafiska.

Med *geometriska* system förstås sådana, hvilkas bokstäfver betecknas med de geometriska grundformerna cirklar, halfcirklar, kvartcirklar och raka streck i olika läge, riktning och längd samt vanligen äfven olika schattering. De tvära brytningarna mellan bokstafstyperna, en följd af deras olika riktning, göra emellertid skriften oskön och svårskrifven samt vid flyktigt utförande äfven svårläst, hvarjämte den ofta ganska stora mängden af helt och hållet regellösa förkortningar i hög grad försvårar inlärandet. De mest spridda af de geometriska systemen äro Pitmans på det engelska och Duployés på det franska språkområdet. Pitmans system (uppfunnet 1837; se Fonografi) har äfven den olägenheten, att vokalerna antingen utelämnas eller ock betecknas med streck och punkter vid sidan om konsonanttecknen, hvarigenom i förra fallet tydligheten, i det senare kortheten sättes i fara. Systemet är, i olikhet med de flesta geometriska, ganska prydligt och har, trots sina brister, visat sig användbart för det engelska språket. Duployés system (utgifvet 1867) är i motsats till det sist nämnda synnerligen lättlärdt och har till följd däraf lyckats förvärfva sig ganska många anhängare, men det är å andra sidan tämligen långsläpigt och har ej visat sig särdeles brukbart som referentskrift. Större användning i sistnämnda afseende, men mindre utbredning f. ö. har i Frankrike Prévost-Delaunays system (1827). Till de geometriska systemen kunna äfven räknas åtskilliga äldre tyska system (de viktigaste äro Mosengeils, 1796, och Horstigs, 1797) äfvensom flera svenska, italienska, ryska och ungerska system.

Den andra och utan tvifvel fullkomligare riktningen är den *grafiska*. Den förste, som i ett praktiskt användbart system tillämpat denna princip, är bajraren F. X. Gabelsberger (se d. o.). Utgående från den åsikten, att de former, som den vanliga skriften under loppet af sin historiska utveckling antagit, äro de, som erfarenheten lärt oss vara de bekvämaste att skrifva, valde Gabelsberger sina bokstafstyper bland den vanliga skrifstilens grundformer. Hans skrift, utarbetad 1817—19, vann därigenom en lättskrifvenhet och en prydlighet, hvarigenom den vida öfverträffade föregående system. Å andra sidan är det emellertid obestridligt, att det gabelsbergerska systemet lider af vissa brister. Den väsentligaste af dessa är språkstympningen. För att uppnå erforderlig korthet ersätter Gabelsberger *ä* med *e*, *å* med *o*, ofta *y* med *i* och *eu* med *ei* (det senare dock blott i det tyska originalsystemet), hvarjämte i samma syfte ofta hela delar af ord eller vissa bokstäfver utelämnas eller ersättas af andra mer eller mindre likljudande. Denna helt och hållet regellösa språkstympning inverkar äfven hämmande på läsbarheten. Därjämte torde äfven det stora antalet af sigler (förkortningar för vissa bestämda ord), hvilket emellertid i den svenska bearbetningen är vida mindre än i det tyska originalet, i betydlig mån försvåra inlärandet af systemet.

Berlinaren Wilhelm Stolze (försäkringstjänsteman, chef för preussiska herrehusets stenografkansli, f. 1798, d. 1867) sökte i sitt år 1841 utgifna system, som i likhet med Gabelsbergers var baseradt på den grafiska principen, undvika den godtycklighet och den språkstympning, som utgjorde det gabelsbergerska systemets största brist. Stolze proklamerade satsen, att "ljudet bör representeras af bokstafven, den uteslutna bokstafven af regeln" (d. v. s. om ett ljud icke bokstafligen utskrifves, måste det på annat sätt antydas och får ej lämnas helt och hållet obetecknadt). Det stolzeska systemet har efter uppfinnarens död varit underkastadt en jämn utveckling, afseende att minska den från början oerhördt stora sigelmassan samt för öfrigt göra systemet konsekventare, enklare och lättlärdare. Revisioner i det samma företogos 1872 och 1888, hvarvid dock en minoritet af skolan (de s. k. gammalstolzeanerna) fasthöll vid systemet i dess ursprungliga form. 1897 öfvergick större delen af nystolzeanerna till "enhetssystemet Stolze-Schrey", en samarbetning af det stolzeska och det 1887 af Ferdinand Schrey utgifna systemet, verkställd genom en kommitté af representanter för de båda skolorna och godkänd äfven af den schreyska organisationen samt af veltenska och merkesska skolan.

Såväl det gabelsbergerska som det stolzeska och stolze-schreyska systemet ha *symbolisk vokalbeteckning*, d. v. s. vokalerna utskrifvas merendels icke, utan betecknas i den föregående eller efterföljande konsonanten genom dess läge, schattering (åstadkommen genom starkare tryckning med pennan) o. s. v. Hos Gabelsberger är vokalsymboliseringen i hög grad varierande; för de flesta vokaler finnas flera olika symboliska beteckningssätt, som användas i olika fall. Mångfalden i detta afseende verkar i hög grad förvirrande och är en af systemets svaga punkter. Stolze sökte införa mera ordning och systematisering i vokalsymboliseringen. I detta syfte gjorde han sitt system treradigt, d. v. s. vissa vokaler betecknas i hufvudstafvelsen genom ordets höjande öfver linjen, andra genom dess sänkning under linjen. Genom att kombinera treradigheten med föregående konsonants schattering samt bindestreckets längd erhåller Stolze ett ganska enkelt vokalschema för hufvudstafvelser. Emellertid torde såväl treradigheten som användningen af olika schattering kunna anses som brister hos systemet, då de måste försvåra läsbarheten, åtminstone af hastigt utförd skrift. Flera anhängare af Stolzes system (Velten, Adler, Simon, Lenze, Behrens, Claus m. fl.) ha genom upphäfvande af treradigheten på olika sätt sökt reformera systemet, men deras reformförsök ha icke vunnit synnerlig anslutning. Bland system, grundade på både Gabelsbergers och Stolzes, må nämnas Faulmanns (den s. k. fonografien, 1875), Merkes' (1880) och Schreys ofvan berörda system af 1887. Det stolze-schreyska systemet anlitar i nästan lika stor utsträckning som det stolzeska schatteringen som hjälpmedel vid vokalbeteckningen, och om det också undviker de olägenheter, som medfölja treradigheten, så kan detta ingalunda uppväga olägenheten af, att vissa vokaler höja den följande konsonanten öfver den föregående delen af ordet, andra åter sänka den under denna. Därigenom blir Stolze-Schrey ett s. k. "klättersystem", där man i vokalrika ord riskerar, att slutet af ordet kommer antingen långt ofvanför eller långt under skriflinjen. — Till systemen med symbolisk vokalbeteckning hör äfven den s. k. stenotakygrafien, utg. 1875 af A. Lehmann. Konsonanterna äro i detta system alla af lika höjd; men för betecknande af en följande vokal förlänges konsonanttecknet till sin dubbla eller tredubbla höjd. För vokalsymboliseringen används därjämte schattering, bindestreckets längd samt utböjning af konsonanten.

Den andra riktningen bland de grafiska systemen karakteriseras af *bokstaflig vokalbeteckning*. Den förste, som i sitt system fullständigt genomfört en sådan, är Leopold Arends (privatlärare, f. 1817 i Rakischki, Litauen, d. 1882 i Berlin; hans system utgafs 1860). Han förkastade vokalsymboliseringen ur såväl teoretisk som praktisk synpunkt, ur teoretisk därför, att man ej uttalar konsonant och vokal samtidigt och därför ej heller i skriften bör beteckna båda på samma gång, ur praktisk därför, att man icke kan använda vokalsymbolisering, utan att taga schatteringen till hjälpmedel, hvilket ur lättlästhetens synpunkt vore olämpligt. Arends utgick vid uppställandet af sitt system från afsikten att åstadkomma ett skriftideal, hvarmed han menade en skrift, som så nära som möjligt anslöte sig till språket. Han sökte uppnå detta mål därigenom, att vokaler och konsonanter fingo tecken af principiellt olika karaktär, att besläktade ljud erhöllo liknande tecken, att det väsentliga skildes från det oväsentliga, i det så enkla tecken som möjligt (monogram och sigler) gåfvos för ofta förekommande förstafvelser, ändelser och partiklar o. s. v. Arends lät emellertid icke förleda sig att vid uppställandet af sitt system ensidigt fästa sig vid teoretiska spekulationer, utan bibehöll alltid systemets praktiska användbarhet, dess korthet och lättlästhet som ett hufvudändamål, hvilket först och främst måste tillgodoses. Det arendsska systemets största styrka är dess absoluta tillförlitlighet och den därmed sammanhängande lättlästheten. Systemet undviker konsekvent alla ordstympningar och vinner den erforderliga kortheten genom förkortningsregler, tillämpliga på hela grupper af ord och så affattade, att hvarje bokstaf i ordet genom regeln blir betecknad. Genom att det arendsska systemet tar hänsyn till ordens språkliga byggnad, blir det i många fall mera lättläst än den vanliga skriften. Som en brist kan anmärkas, att Arends' rikedom på idéer stundom förledde honom — såsom förhållandet äfven och i ännu högre grad var med Gabelsberger — att göra systemet mera kompliceradt, än nödigt var, en brist, som i den svenska bearbetningen af systemet lyckligt undvikits.

Bristen på enkelhet i det tyska arendsska systemet jämte Arends' vägran att medge några förändringar i detsamma har framkallat åtskilliga på det arendsska systemet grundade, men från detsamma i ett eller annat afseende afvikande nya system. Det viktigaste af dessa är Rollers (1875), som visserligen innehåller åtskilliga förenklingar i teorien, men, hvad korthet och lättlästhet beträffar, snarare torde innebära en försämring. Samma omdöme torde kunna fällas om det af Pütter 1886 utgifna "nyarendsska" systemet. Sju år efter Arends' död genomförde Herm. Matschenz, ordförande i föreningen "Apollobund", en sedermera ytterligare utarbetad vidtgående förenkling af det arendsska systemet, som efter hand antagits af den allra största delen af de tyska arendsianerna. Äfven om denna reform varit alltför omfattande och väl kunnat lämna kvar åtskilligt mera af hvad den offrat för vinnande af större teoretisk enkelhet, så måste dock erkännas, att systemet äfven i denna form fasthåller vid de arendsska principerna och i korthet täflar med samt i tydlighet öfverträffar andra äldre och nyare tyska stenografisystem.

Till systemen med bokstaflig vokalbeteckning hör äfven det af d:r J. Brauns 1888 utgifna. Författaren, som vann stenografisk ryktbarhet genom sitt arbete om fordringarna på en god skolstenografi, har endast delvis lyckats följa dessa fordringar i sitt system. Systemet, som är deladt i tre stadier, elementarskrift (skolskrift), korrespondensskrift och referentskrift, skulle för sin enkelhet och rätt logiska, delvis på språkvetenskapliga grunder baserade byggnad i det första af dessa stadier, vara tilltalande, om dessa principer behärskade äfven de följande, hvilket dock ej är fallet. Systemet tillhör, i likhet med Scheithauers (1898),

de förut berörda "klättersystemen". — Medan öfriga system med bokstaflig vokalbeteckning i öfverensstämmelse med det arendsska beteckna konsonanterna med staplar och vokalerna med raka, afrundade eller vågiga bindestreck mellan staplarna, ha bröderna von Kunowski i sitt 1893 under eget namn och 1898 i förändrad form under namnet "nationalstenografien" utgifna system gått den rakt motsatta vägen. Om också försöket i Tyskland vunnit någon framgång, torde exemplet knappast mana till efterföljd.

Stenografiens historia i Sverige. Om man frånser Ansgarius, som enligt uppgift af sin biograf ärkebiskop Rimbert af Bremen var en mycket framstående kännare af medeltidens stenografiska "nottecken", så är den förste hittills kände svenske stenografen i Sverige protonotarien i rådet J. Svan, 1674 adlad Svanhielm (d. 1688 eller 1689), den förste i hela Europa, som bevisligen användt stenografien (en bearbetning af Sheltons system, som han lärt i England 1661—62) på offentligt uppdrag och i offentliga värf (bl. a. stenografiska konceptprotokoll i rådet från början af 1670-talet till 1688). Den första stenografiska läroboken i Sverige är en 1690 eller 1691 af öfversten frih. Å. Rålamb utgifven bearbetning af Ramsays latinska lärobok, "Thacheographia eller en kånst at skrifva så fort, som man talar". Den därnäst äldsta stenografiska publikationen är "Underrättelse om svartkonstboken och runorna", utg. 1789 troligen af lektor J. Törner och hans son, sedermera öfversten J. P. Törner. Genom bokens titel och ovanliga trycksätt (de stenografiska tecknen äro framställda med hvitt på svart botten) ville sannolikt författarna göra reklam för sitt stenografiska system, en bearbetning af den ramsay-rålambska "takografien", men de lära i stället ha åstadkommit, att boken blef konfiskerad. Af stort inflytande blef den motion, som 1823 väcktes på Riddarhuset af M. von Hohenhausen om utsättande af ett premium för den adelsman, som vid påföljande riksdag visade sig ega tillräcklig kunskap i "snällskrifning" för att kunna fungera vid ridderskapets och adelns protokoll. Detta beslut bidrog kraftigt att rikta allmänhetens uppmärksamhet på stenografien och framkallade åtskilliga stenografiska publikationer. Den första var en uppsats af G. Scheutzi "Journal för manufakturer och hushållning" 1826, hvari lämnas en ganska självständig bearbetning för det svenska språket af J. Leichtlens tyska system. 1829 utgafs i Jönköping af obekant författare en stenografisk lärobok, utgörande en samarbetning af flera utländska system. S. å. utdelades det af ridderskapet och adeln utsatta priset, som tillföll dåv. ryttmästaren, sedermera ecklesiastikministern F. O. Silfverstolpe och dåv. notarien, den sedermera ryktbare publicisten L. J. Hierta. Silfverstolpes system, som företrädesvis kom till användning, grundade sig på engelsmannen Taylors och fransmannen Bertins, Hiertas på fransmännen Aimé-Paris' och Conen de Prépéans samt på tysken J. Leichtlens. 1847 utgaf P. Götrek (antikvarisk bokhandlare och privatlärare, f. 1799, d. 1878) ett på självständiga forskningar grundadt stenografiskt system, som särskildt vid universitetet i Uppsala vann åtskillig spridning. Det lär äfven ha blifvit lämpadt för norskan och användt vid norska stortinget. 1867 utgafs af grefve G. Taube ett nytt system, likaledes fullt självständigt och grundadt på mycket omfattande undersökningar af de äldre. Äfven detta system blef rätt mycket användt och torde ännu inemot slutet af 1800-talet ha egt en och annan anhängare. Samtliga dessa system voro emellertid grundade på den geometriska principen samt för den skull svårskrifna och svårläsliga. Den första svenska bearbetningen af ett grafiskt system utkom 1855, genom A. Hubers öfversättning af Gabelsbergers stenografi. 1856 vunno de förste gabelsbergarna inträde i ridderskapet och adelns kansli. Då efter representationsförändringen stenografer anställdes hos båda kamrarna, voro de till en början samtliga gabelsbergare. Det stolzeska systemet, som i början af 1870-talet öfversattes af jur. kand. C. F. Amnell, vann snart en rätt stor användning inom Andra kammarens kansli, men dess spridning för öfrigt var tämligen obetydlig. Den förste, som på ett kraftigare sätt verkade för stenografiens spridning bland den svenska allmänheten, var finnen Karl Borgenström, som 1872 började sina rundresor till Sveriges städer, hvilka han med kortare afbrott fortsatte till sin död, 1885. Af honom bildades äfven de första stenografiska föreningarna i Sverige, näml. i Uppsala 1875 och i Göteborg 1876. Genom det arendsska systemets framträdande och den däraf följande konkurrensen framkallades en mera framgångsrik verksamhet för stenografiens spridning. Det arendsska systemet öfversattes till svenska 1880 under Arends' egen medverkan af sedermera öfverläraren Erik Bergsten. Redan 1881 bildades den första arendsska stenografföreningen (i Uppsala), och 1882 fick systemet ett eget organ i tidningen "Hermes" (35:e årg. 1917). En för det arendsska systemets framgång särdeles betydelsefull tilldragelse var stiftandet af Svenska stenografförbundet 1885, hvarigenom en del lokalföreningar och enskilda stenografer sammanslöto sig till ett helt. Den gabelsbergerska skolan i Sverige lyckades däremot aldrig åstadkomma en dylik sammanslutning. Detta system har dock haft egna organ i tidningarna "Referenten" (1883—85, i Göteborg) och "Sleipner" (1886—96, tr. i Stockholm, Norrköping och Uppsala), hvartill kommer "Tidning för stenografi" (i Helsingfors). Under senare hälften af 1890-talet upphörde arbetet för den gabelsbergerska stenografiens spridning så godt som fullständigt. De senare åren har det dock, ehuru i ringa omfattning, återupptagits af en förening i Stockholm, som äfven från 1914 utger en tidning, "Stenografen". — Svenska stenografförbundets uppgift var att verka icke blott för det arendsska systemets spridning, utan äfven för dess utveckling. Den ursprungliga bearbetningen, huru förtjänstfull den än var — och den sättes af utländska fackmän öfver originalsystemet — hade dock att uppvisa en del tecken och regler, som mindre passade för svenskan än för tyskan. För att aflägsna dessa och sålunda få systemet i alla detaljer afpassadt efter svenska kraf samt på samma gång för att ernå en större teoretisk enkelhet med bibehållande af systemets absoluta tillförlitlighet och höga praktiska värde företog Sv. stenografförbundet 1891 en ganska betydande systemförenkling, som det stödde på s. k. *frekvensundersökningar*

af språket, hvarmed förstås undersökningar i löpande text af olika ljuds, ljudförbindelsers och ords förekomst i språket, för att de oftast förekommande sedermera vid systembyggnaden må kunna erhålla de enklaste och lämpligaste beteckningarna. Dessa undersökningar ha sedermera fortsatts, och på dem ha de följande systemrevisionerna af 1895 och 1911 grundats.

1892 utgaf dåv. löjtnanten, numera öfversten O. W. Melin (se d. o.) under titeln "Förenklad snabbskrift" ett nytt stenografisystem. Melin, som förut varit en ifrig anhängare af det gabelsbergerska systemet, men hade blifvit öfvertygad om dess brister, upptog i sitt system från Arends bl. a. den bokstafliga vokalbeteckningen. Konsonantteckenen äro däremot af samma typ som i det gabelsbergerska systemet, ehuru samtliga oberoende af sin ställning till skriflinjen. Då emellertid konsonanterna för uttryckande af den föregående vokalen ibland höjas och ibland sänkas, kan fullständigt oberoende af skriflinjen ej sägas vara uppnådt. Mot teckenvalet kan i vissa fall anmärkning göras, särskildt beträffande den alltför stora användningen af punkten och den lilla öglan, som tagas i anspråk för icke mindre än fyra af de allra vanligaste konsonanterna. Öfver hufvud taget kan dock systemet betraktas som lättskrifvet och tillräckligt kort. En styrka hos detsamma äro de många tecknen för konsonantförbindelser, genom hvilkas användning systemet visserligen bryter mot sin princip om endast ett tecken för hvarje ljud, men som i hög grad ökar dess praktiska användbarhet. Betänkligare är, att systemet för att vinna den nödiga kortheten i stor utsträckning tillgriper ordstympning, så att äfven i s. k. oförkortad skrift ofta endast halfva ordet utskrifves, en omständighet, som blir så mycket mer riskabel för aläsningen, som på grund af teckenvalet vissa tecken vid flyktigt utförande lätt kunna förväxlas med hvarandra och därför kräfva ett mycket noggrant utförande. Systemet är — i likhet med det reviderade arendsska systemet af 1891 — byggdt på frekvensundersökningar. Melins system lyckades snart få fast fot vid handelsskolorna, där stenografien vid tiden strax efter dess utgifvande började införas som läroämne, och har till följd däraf fått en mycket stor spridning. Vid de enda officella täflingar mellan stenografer, som förekomma i vårt land, nämligen täflingarna om stenografplatserna i riksdagen, ha sedan 1896, då melinska stenografer först började täfla om dessa platser, 14 melinare vunnit inträde, medan motsvarande siffra för Arends' system är 31. — Den melinska skolan har sedan 1894 ett eget organ, "Tidning för svensk snabbskrift".

Från början af 1880-talet ha förutom de redan nämnda systemen offentliggjorts öfversättningar af Stolzes, Faulmanns, Rollers och Brauns system, af hvilka dock endast den sistnämnda, verkställd af systemuppfinnarens i Sverige bosatte broder, vunnit någon spridning och utkommit i flera upplagor. — Af svenska originalsystem må nämnas B. Hanssons "takykalligrafi" samt system af B. Boalt, K. L. Larsén (3 uppl.) och H. Reuter (2 uppl.). Boalts system söker att mera konsekvent genomföra det melinska systemets kraf på enhetlig beteckning, men förlorar i praktisk an-

(forts. å sp. 1271)

Som prof på de i Sverige mest använda systemens utseende meddelas här nedan öfverföring till Gabelsbergers, Arends' och Melins stenografi af följande text:

Korthet och snabbskrifvenhet äro onekligen viktiga egenskaper hos stenografien, men af fullt ut lika stor betydelse är tillförlitligheten och tydligheten, och där den saknas, har man intet egentligt gagn för det praktiska lifvet af kunskapen i stenografi. Det system, som visar sig bäst motsvara anspråken på tydlighet, skall därför i längden komma att stå som segrare i striden mellan de olika metoderna.

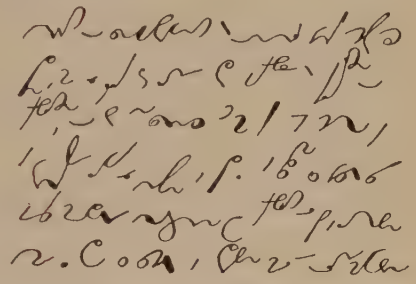

Gabelsbergers system.

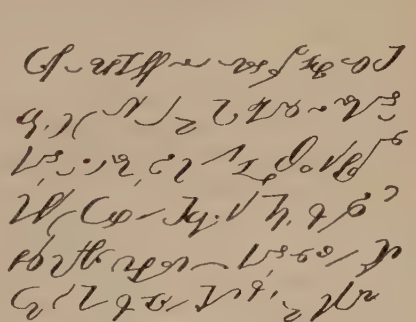

Arends' system.

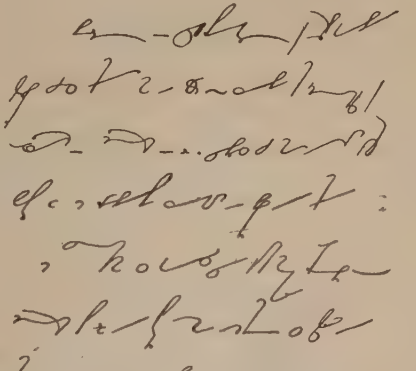

Melins system.

vändbarhet hvad det vinner i konsekvens och enkelhet. Det larsénska systemet intar en mellanställning mellan Arends' och Melins. Reuters system, som delvis är byggdt på nya idéer, har två representanter bland riksdagsstenograferna. — Hvad angår de stenografiska systemens spridning i Sverige, saknar man numera på grund af det stenografiska föreningsväsendets tillbakagång under de två senaste årtiondena den fasta hållpunkt för dess bedömande, som den stenografiska statistiken förr lämnade. En någorlunda god mätare af spridningen är dock antalet sålda läroböcker. Den ursprungliga arendsska läroboken af Erik Bergsten har utgått i 4 upplagor och åtföljts af ett icke obetydligt antal något mera kortfattade läroböcker af samme författare samt af sex andra författare. Den allmännast använda är den af förste notarien i andra kammaren Conrad Lundgren utgifna läroboken, som föreligger i 16:e uppl. och utgått i omkr. 45,000 exemplar. Sammanlagdt torde upplagorna af de arendsska läroböckerna uppgå till 100,000 exemplar, däri icke inberäknadt de i form af fullständig lärobok för självstudium utgifna lärokurserna, som vid olika tillfällen medföljt tidningar och som sammanlagdt utgått i mellan 200,000 och 300,000 exemplar. Den melinska läroboken har hittills utkommit i 90,000 exemplar (den senaste uppl. är den 25:e). De gabelsbergerska läroböckerna kunna beräknas ha utgått i omkr. 50,000 exemplar, de stenografiska tidningarnas lärokurser däri inberäknade. Öfriga system stanna långt under denna siffra.

Till slut må omnämnas de försök, som gjorts för att få stenografien införd vid landets undervisningsanstalter. En motion i detta syfte väcktes redan vid 1862—63 års riksdag i ridderskapet och adeln af frih. L. von Platen, men afstyrktes af besvärs- och ekonomiutskottet och afslogs efter en kort debatt af ståndet. 1912 väcktes af nuv. riksarkivarien S. Clason i Första samt rådman A. Cederborg och K. Tengdahl i Andra kammaren likalydande motioner om skrifvelse till K. M:t med anhållan om utredning, på hvad sätt och i hvilken utsträckning stenografi kunde införas som läroämne vid landets undervisningsanstalter. Motionen omnämnde särskildt de goda erfarenheter, som gjorts med det arendsska systemet, men framhöll önskvärdheten af en utredning äfven i systemfrågan. Första kammarens 1:a tillfälliga utskott afstyrkte motionen, ehuru med erkännande af stenografiens stora betydelse för vår tid, och kammaren afslog densamma efter debatt med 61 röster mot 33. I Andra kammaren, hvars 1:a tillfälliga utskott enhälligt tillstyrkt motionen, bifölls densamma däremot utan votering. Vid följande riksdag upptogs motionen ånyo i Andra kammaren af samma motionärer, men rönte, trots det att utskottet äfven nu enhälligt tillstyrkt densamma, det oväntade missödet att bli afslagen (med 120 röster mot 62), och sedan dess har frågan fått hvila.

Stenografiens nuvarande utbredning. I *Norge*, där det gabelsbergerska systemet så godt som uteslutande används, är stenografien icke synnerligen allmänt spridd. Större är spridningen i *Danmark*, där Gabelsbergers system har fått en energisk medtäflare i den af riksdagsstenografen Worms verkställda bearbetningen af Schreys tyska system. I *Finland* är det gabelsbergerska systemet förhärskande, och den gabelsbergerska föreningen åtnjuter statsanslag för utbildande af landtdagsstenografer. Enskilda anhängare af Arends' och Melins system finnas dock. — I *Tyskland* och *Österrike* är Gabelsbergers stenografi, tack vare sitt försprång i tid och det understöd, som det från början erhållit af flera sydtyska regeringar, ännu det dominerande, men följes nära af systemet Stolze-Schrey. Äfven öfriga här ofvanberörda tyska system ha ansenlig spridning, om de än stanna långt under de båda nyssnämnda systemen. Anmärkningsvärd är den stora spridning, som stenografien (särskildt den arendsska) erhållit inom den tyska arbetarvärlden. De sträfvanden till sammanslutning mellan olika stenografiska skolor, som vid tiden omkr. sekelskiftet gjorde sig gällande och som fick sitt förnämsta uttryck i enhetssystemet Stolze-Schrey, ha sedermera fortsatts, och på initiativ af riksregeringen har af ett systemutskott, tillsatt under medverkan af de olika skolornas organisationer, utarbetats ett förslag till ett tyskt enhetssystem. Att döma af den skarpa kritik, för hvilken detta förslag från de flesta håll varit föremål, torde dock den slutliga utgången af dessa enhetssträfvanden ännu vara oviss. — I den tyskspråkiga delen af *Schweiz* står Stolze-Schreys system afgjordt främst, därnäst följa Gabelsbergers och Arends'. I *Frankrike* (och den fransktalande delen af Schweiz) är Duployés system, tack vare sin enkla teori och sina anhängares energiska agitation, det mest använda. Utom detta användas i Frankrike flera system, bland hvilka Prévost-Delaunays och Aimé-Paris' torde vara de mest spridda. De tyska hufvudsystemen äro visserligen öfversatta till franskan, men ha, väl i sin egenskap af tyska, icke erhållit synnerlig spridning. I *England* (med kolonier) är, som sagdt, Pitmans system det mest spridda, och läroböckerna däri ha utkommit i millioner exemplar. I det engelska öfverhuset används på grund af ett gammalt privilegium sedan 1700-talet Gurneys mycket ofullkomliga system. I underhuset har först under innevarande årh. officiell stenografering af debatterna införts. I *Italien* har det gabelsbergerska systemet förvärfvat större spridning än i något annat icke tysktalande land. I de öfriga europeiska länderna eger stenografien jämförelsevis obetydlig användning. I *Nord-Amerikas förenta stater* är däremot snabbskriften mycket spridd; den används där, liksom i England, på alla större kontor samt inom tidningsmannavärlden. B. och I. Pitmans samt Grahams system täfla i Amerika om väldet. C. L—n.

Stenohali'na, *bot.* o. *zool.* Se Euryhalina.

Stenokardi (af grek. *steno's*, trång, och *kardi'a*, hjärta), *med.*, detsamma som *angina pe'ctoris* (se d. o.). Anfall af denna sjukdom, s. k. hjärtkramp, kallas ofta stenokardiska anfall (se Nitroglycerin, sp. 1066). I. H.

Stenokori (af grek. *stenochori'a*, trånghet), förträngning af moderslidan, vanligen kallad vaginalstenōs (af lat. *vagina*, slida) l. vaginalstriktūr, är oftast af medfödt ursprung eller uppkommen genom ärrbildning efter någon sårprocess eller genom våld. Äfven svulster kunna vålla en dylik förträngning. Bvn.

Stenoperation, *kir.* Se Stenkrossning och Stensnitt.

Stenops, *zool.* Se Loriaporna, sp. 1119.

Steno'pteryx, *zool.* Se Lusflugor.

Stenos [-ås; af grek. *steno's*, trång], förträngning af en kanal eller en mynning (tarmarna, hjärtats mynningar o. s. v.). Jfr Hjärtsjukdomar, sp. 868. F. B.*

Stenotakygrafi (af grek. *steno's*, trång, *tachy's*, snabb, och *gra'fein*, skrifva). Se Stenografi, sp. 1265.

Stenotelegraf, Stenotelegrafi. Se Telegraf.

Stenote'rm (af grek. *steno's*, ringa, och *the'rme*, värme) säges om djur, som äro anpassade för eller tåla låg temperatur.

Stenparti, *trädg.*, ett område af en park eller trädgård, afsedt att likna en naturlig växtplats för berg- eller fjällväxter. Ett stenparti uppföres af jord och stenar på så sätt, att växternas kraf på jordmån och fuktighet tillgodoses och att anläggningen harmonierar med omgifningarna. Ett fel, som ofta vidlåder svenska stenpartier, är, att stenarna genom att resas på kant eller genom annan olämplig placering framträda alltför skarpt och ge ett onaturligt utseende åt hela anläggningen. Vackra och väl anlagda större sten-

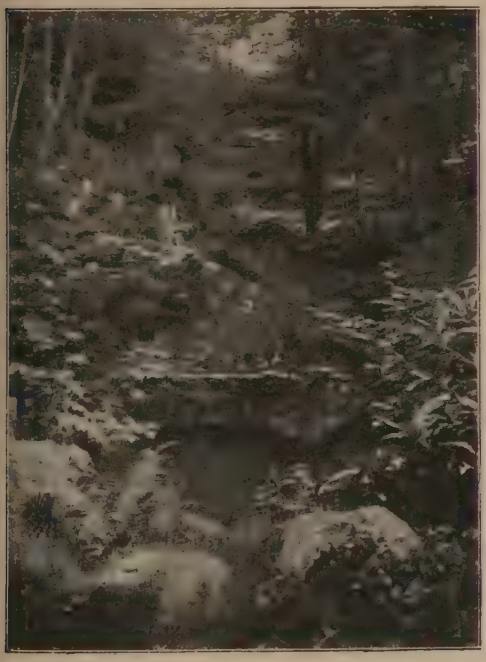

Stenpartier i parken vid Sofiero.

partier finnas bl. a. vid Sofiero i Skåne (se fig.). Litt.: kronprinsessan Margareta, "Vår trädgård på Sofiero" (1915), L. E. Meredith, "Klippträdgården" (öfv. af E. Lovén, 1916), R. Farrer, "My rock garden" (1909), och G. N. Brandt, "Vand- og stenhöjsplanter" (1917). C. G. D.

Stenpassion, *patol.* Se Blåsten.

Sten Pedersson (stjärna), riksråd och marsk, var under konung Kristofers senaste år (slutet af 1440-talet) befälhafvare på Stockholms slott, fick sedermera af Karl Knutsson Västerås' län samt var äfven lagman i Västmanland. Under Karl Knutssons första tid tjänstgjorde S. som marsk och deltog i fälttåget i Skåne 1452. Ej långt därefter synes han ha aflidit. Jfr Styffe, "Bidrag till Skandinaviens historia", d. 3, p. CCLXVI. S. T—g.

Stenrad, *arkeol.* Se Megalitiska monument, sp. 1466—67.

Stenref, *geogr.* Se Ref.

Stenregn. Se Meteorsten, sp. 287. Jfr Meteorstensfall.

Stenriket, ett numera mycket ovanligt uttryck, hvarmed man förr afsåg mineral och bergarter. Stenriket ställdes i motsats till djur- och växtriket. (Se Cronstedt, sp. 895.)

Stenröse, *arkeol.*, hög af sten, täckande en graf. Stenröset — som äfven kallas stenrör, stenkummel och på Gottland stenkalm — är oftast rundt, stundom mycket stort. En del af dessa grafvar tillhör stenåldern, andra järnåldern, men de flesta bronsåldern. Särskildt de från sistnämnda period ligga ofta på toppen af ett berg eller på en annan höjd, från hvilken man har vid utsikt, helst öfver hafvet.

Stensalt, *miner.* Se Bergsalt.

Stensborg, ångsåg med 4 ramar, 2 kantverk och 2 klyfsågar på Luleå stads mark midt emot Svartöstaden.

Stens bruk l. Graversfors, järnbruk i Kvillinge socken, Östergötlands län, vid södra ändan af sjön Näkten och vid Graversfors station vid linjen Katrineholm—Norrköping, med Skriketorp $^1/_2$ mtl tax. till 30,000 kr. (1915), Graversfors masugn, stenhuggeri och stensliperi och polerverk, Stens kvarn m. m., tax.-v. 335,800 kr., samt kraftstation i Hällestads socken, tax.-v. 60,000 kr. Bruket anlades på Näkna egor, som då hörde under Rodga, med privilegium af 1733 och flyttades 1749 till S. En masugn byggdes vid Näkna med privilegium af 1736 och ett manufakturverk med en knipp- och en spikhammare, priv. 1753, samt uppkallades efter egaren till Rodga, Jak. Graver. Bruket tillhörde från 1856 K. E. Ekman, från 1885 A.-b. Finspångs styckebruk, från 1902 Stens bruks a.-b. och köptes 1913 af Boxholms aktiebolag. Tillverkningen uppgår till omkr. 12,500 ton tackjärn årligen. När järnvägen började byggas, upptäcktes stora tillgångar af en vacker granitsort, som började brytas, hvarefter anlades stenhuggeri och stensliperi, där äfven marmor från Kolmården och från marmorbrott i Vingåker bearbetas. Wbg.

Stensele, socken i Västerbottens län, Lycksele lappmarks tingslag. 4,455 kvkm. 3,984 inv. (1916). S. utgör ett pastorat i Luleå stift, Lappmarkens andra kontrakt.

Stensfjorden l. Steinsfjorden. Se Tyrifjorden.

Stensholm, gods i Hakarps socken, Jönköpings län, $2^3/_4$ mtl, tax. till 125,000 kr. (1915) och jämte såg och torfströfabrik, tax. till 3,000 kr., tillhörigt riksdagsman K. J. A. Gustafsson. En del tillhör Stenholms fabriks-a.-b. (1890; aktiekap. 150,000 kr.), mekanisk verkstad och metallfabrik,

som tillverkar bl. a. stick- och vridmaskiner samt velociped- och automobilpumpar. Tax.-v. 114,000 kr., hvaraf 10,000 kr. å jordbruksfastighet. Till Huskvarna vapenfabriks a.-b. hör ett strömfall med damm, tax. till 16,000 kr. F. ö. är S. styckadt i egnahemstomter. 1647 hade Jakob Skytte S., 2 mtl frälse, som sin sätesgård med flera hemman som rå och rör därunder, bl. a. Huskvarna, ett gammalt frälsehemman. Gården kom sedan genom gifte till Er. Slatte samt genom hans dotter till släkten Qveckfeldt. Den ofvannämnda mek. verkstaden var förr ett pappersbruk, anlagdt 1792 vid Huskvarnaån och länge tillhörigt J. P. Lundström och hans söner. Wbg.

Stenshufvud, Linderödsåsens mot hafvet i ö. branta afslutning inom S. Mellby socken, Kristianstads län, en 150 m. hög, af bokskog bevuxen höjd af granit med rik flora och vacker natur. Själfva toppen består af tre kullar, af hvilka den i n. öfverst har en platå, hvarifrån man har en vidsträckt utsikt, på samma gång berget är ett välkändt landmärke för sjöfarande.

Stensimpa, *zool.* Se Simpsläktet.

Stensjön och Ryssbysjön, två sammanhängande sjöar i Ryssby och Agunnaryds socknar af Kronobergs län, 137 m. ö. h., resp. 5,8 och 5 kvkm., afrinna söderut genom en omkr. 9 km. lång å till Möckeln (se d. o. 1).

Stenskansen, äfven kallad Långebroskansen, vid Kristianstad, anlades under fientlig eld 22 febr.—3 mars 1678 vid "stora stenen" 300 m. v om och till skydd för den nya bro, Långebro, som byggdes i st. f. en förutvarande, som af danskarna sprängts i luften. Efter krigets slut lämnades skansen att förfalla. L. W:son M.

Stenskvättan, *zool.* Se Skvätteslaktet.

Stenskärarkonst, en stundom använd benämning på glyptik (se d. o.).

Stensnideri, en stundom använd benämning på glyptik (se d. o.).

Stensnitt. 1. *Konsth.*, dels detsamma som stensnideri l. glyptik (se d. o.), dels liktydigt med stenblocks skärning eller huggning i kilform, då de skola ingå i en hvalfbåge (se Hvalf, fig. 1). — 2. (Litotomi) *Kir.*, en urgammal operation, som utfördes bevisligen redan af de gamle egypterna och är, såsom den af romarna utfördes, beskrifven af Celsus (samtidig med Augustus och Tiberius). Metoden var dock skäligen rå. Först i början af 1500-talet uppfanns en lämpligare metod, bestående i att öppna urinrörets tunnaste del, framför ändtarmen, vidga den återstående, den, som omges af blåskörteln, med fingret eller särskilda instrument, införa en tång och med den utdraga stenen eller stenarna. Det var Giovanni de Romani, som gjorde sig odödlig genom angifvande af denna metod, det ännu s. k. *mediansnittet*. Därefter kom metoden till Frankrike. En af detta lands störste kirurger, Franco, gjorde den förändringen, att snittet lades på sned genom blåskörteln, *lateralsnittet*, men densamme uppfann äfven det *höga* blåssnittet, hvarvid blåsan öppnas framifrån, från nedersta delen af buken. Många ha modifikationerna af dessa metoder varit, och ännu mera ha kirurgerna öfvat sitt skarpsinne på utfinnandet af instrument därför. I ett par århundraden var lateralsnittet allena härskande, men numera utöfvas endast det äldsta, mediansnittet, och det "höga". Det senare var med skäl fruktadt och hade också sina stora faror, tills i nyare tider man lärt att förekomma dessa. En afgjord tendens gör sig numera gällande, att det höga snittet skall bli förhärskande, i synnerhet i Sverige, där den första kända operationen af detta slag utfördes 1878 af denna artikels författare (K. J. Rossander). Denna väg är, efter allt, den ginaste, den minst blodiga, den, som medger uttagandet af de största och hårdaste stenarna, utan att medföra större fara för patientens lif. Både för sten och för flera andra ändamål öppnas nu blåsan på denna väg synnerligen ofta af svenska och utländska operatörer, och framgången är nästan konstant. På så sätt har det höga blåssnittet nästan öfverallt utträngt de öfriga metoderna att operera för sten. Äfven stenkrossningen (se d. o.) blir alltmer sällsynt och reserverad för särskilda tillfällen och speciella förhållanden, framför allt därför att det höga blåssnittet ger mindre anledning till återbildning af sten i blåsan. 2. Rsr. (J. A.)

Stensnäs. 1. Jämte Brunseryd i Marbäcks socken, Jönköpings län, del af det s. k. stora Lillienbergska fideikommisset, till hvilket hör äfven Ågerup i N. Rörums m. fl. socknar i Skåne, ligger med hufvudgården S., bebyggd med ett enkelt envåningshus af trä, på en udde vid västra stranden af Stensjön i Ryssby socken, Kronobergs län, och omfattar med underlydande i Ryssby och Agunnaryds socknar samt Brunseryd $13^3/_4$ mtl, tax. till 346,100 kr. (1916) S. egdes under förra hälften af 1600-talet af en skotsk adelsman Netherwood och förvärfvades sedan af släkten Lillienberg, inom hvilken släkt det sedan kvarstannat, sedan det af lagmannen E. M. Dreffling, 1705 adlad Lillienberg, på 1730-talet gjorts till fideikommiss, som, i olikhet med andra fideikommiss, hvilka gå i arf från far till äldste son eller event. dotter, går till äldste släkting i samma generation och först sedan denna genomlupits, öfvergår till nästa generation. Fru Aimée Norrström, f. Sylvander 1833, är sedan 1893 fideikommissets innehafvare. — 2. Herresäte i Ukna socken, Kalmar län, utmärkt vackert beläget vid Storsjöns norra ända och nära Storsjö station vid Norsholm—Västervik—Hultsfreds järnväg samt bebyggdt med en hufvudbyggnad (midtpartiet, från 1700-talet, i 3 våningar, och två symmetriska tillbyggnader i en våning från 1850-talet) och mot gårdssidan två flygelbyggnader. På 1500-talet egdes Sten l. Stensnäs af ståthållaren på Kalmar slott Krist. Andersson Stråle (Grip, halshuggen) och sonen assessor Krist. Grip (Gyllengrip), sedan 1622 af medlemmar af släkten Gyllenstierna af Lundholmen, från 1685 af medlemmar af släkten Lewenhaupt samt vid och efter midten af 1700-talet af släkten Boije. 1782 såldes det då mycket stora godset till ryttmästaren grefve L. Sparre, som snart afyttrade det till Ch. E. Lewenhaupt på Nygård. Genom byte kom det 1824 till frih. J. K. Adelswärd, genom hvars dotter det gick till grefl. ätten Stackelberg. 1891 styckades godset (ännu 1874 $12^5/_8$ mtl, tax. till 630,000 kr.) i 5 delar, så att S., som nu tillhör grefve J. A. L. Stackelbergs stärbhus, utgör endast $1^7/_8$ mtl, tax. till 205,000 kr., jämte tegelbruk (6,000 kr.). 1 o. 2. Wbg.

Stensopp, *bot.* Se Boletus.

Stenstil. Se Lapidarstil.

Stenstorp, socken i Skaraborgs län, Gudhems härad. 1,941 har. 966 inv. (1916). S. bildar med Brunnhem och Södra Kyrketorp ett pastorat i Skara stift, Falköpings kontrakt. Inom socknen ligger S. järnvägsstation och stationssamhälle vid linjen Falköping-Ranten—Hallsberg af Västra stambanan, utgångspunkten för Hjo—S:s och Lidköping—Skara—S:s järnvägar, 16 km. från Sköfde och Falköping. S. har postkontor, kommissionskontor af Skaraborgs ensk. bank, mejerier, mek. verkstad, snickerifabrik, kemisk-teknisk fabrik m. m. samt idera handlande och handtverkare, och i närheten ligger Krackgården med Skaraborgs läns folkhögskola.

Stenström, Karl Johan, jurist, politiker, f. 14 jan. 1866 i Lerbäck, Örebro län, blef 1887 student i Uppsala och aflade där hofrättsexamen 1891 och juris kandidatexamen 1897. Han blef notarie i Svea hofrätt 1906, fiskal och assessor där 1907 samt hofrättsråd 1909. S. har varit sakkunnig i Civildepartementet för utarbetande af förslag till lag ang. sjukkassor 1908, led. i skandinaviska obligationsrättskommittén 1910 och sekreterare i särskilda utskottet i sjukkassefrågan vid riksdagen s. å. Han var konsultativt statsråd i Staaffs andra ministär 1911—14. Sedan 1914 är han led. af löneregleringskommittén och sedan 1916 förordnad att vid behof biträda domkapitelskommittén. S. valdes 1917 till led. af Första kammaren för Södra Kalmar län. T—s.

Stensvalan, *zool.* Se Klippsvalan.

Stensån, vattendrag i södra Halland, uppstår i de kärrtrakter, som uppta en stor del af Fagerhults och Örkelljunga socknar i N. Åsbo härad n. om Hallandsås, ur några småsjöar: Hvita sjön, Svarta sjön, Hultasjön, Kroksjön och Vemmentorpssjön, af hvilka Hultasjön har aflopp äfven österut till Långasjön och Bosjön, som afrinna till Rönneåns tillflöde Örkelljungaån. Ån, som har en längd af omkr. 45 km. och ett nederbördsområde af 280 kvkm., faller ut i Laholmsbukten ö. om Båstad.

Stensättning, *arkeol.*, benämning på minnesmärken från förhistorisk tid, bildade af ohuggna, resta eller lagda, vanligen i rader eller kretsar ordnade stenar. Sådana minnesmärken äro i allmänhet uppförda på någon graf eller ett graffält. Till de ryktbaraste stensättningarna höra de storartade stenalléerna vid Carnac (se d. o. med fig.) i Bretagne och de i cirkel eller oval formade kretsarna, s. k. cromlechs, på Ile aux Moines i franska dep. Morbihan (jfr Megalitiska monument med fig.) samt vid Avebury och Salisbury (se Stonehenge) m. fl. platser i England. En för Skandinavien och Östersjöländerna egendomlig art är skeppssättningen (se d. o. med fig.), i hvilken stenarna bilda formen af ett skepp. Andra i Sverige förekommande stensättningar bilda ringar, fyrkanter, treuddar, labyrinter (se Labyrint) o. s. v. På Gottland och Öland förekomma stenringar som grafvar med brändt lik från den äldre järnåldern. På fastlandet tillhöra dylika runda stensättningar ofta järnålderns slut samt innehålla skelettgrafvar. De omväxla med fyrkantiga stensättningar, särskildt i Uppland. De trekantiga stensättningarna innehålla vanligen brända ben. Se O. Almgren, "Sveriges fasta fornlämningar" (1904). Jfr Domarring. T. J. A.

Stensö, udde i Kalmar sund strax s. om Kalmar, men på Skälby kungsladugårds egor i Kalmar landsförsamling. Där landsteg Gustaf Vasa 31 maj 1520 vid återkomsten till Sverige från den danska fångenskapen. Ett där 1851 på årsdagen för landstigningen aftäckt monument, ett götiskt tempel af järn med Gustaf Vasas bröstbild under det himmelsblå, med silfverstjärnor prydda hvalfvet flyttades sedermera till stadsparken i Kalmar. Men nära stranden vid uddens spets står en sten med en af den landsflyktige grefven af Provence (sedermera konung Ludvig XVIII) — som på inbjudning af Gustaf IV Adolf hade ett möte i Kalmar 25 sept.—23 okt. 1804 med sin broder grefven af Artois (sedermera Karl X) och dennes son hertigen af Angoulême — författad latinsk inskrift öfver den af honom beundrade Gustaf Vasas landstigning. En svensk inskrift på samma sten berättar om den franske flyktingens minnesgodhet.

Stensöta, *bot.* Se Polypodium.

Stenta'ndo [-då] och Stentäto [-tå], it., *mus.*; dröjande, tungt.

Ste'ntor (grek. *Στέντωρ*), *grek. myt.*, en af de greker, som deltogo i Trojas belägring. Han utmärkte sig för sin stämma, hvilken var lika stark som 50 mäns (däraf stentorsstämma).

Ste'ntor, *zool.* Se Infusionsdjur, sp. 612 med fig. 7.

Stentrastsläktet, *Monti'cola*, *zool.*, tillhör fam. trastfåglar (*Turdidæ*), ordn. tättingar (*Passeres*) bland fåglarna. Det är nära besläktadt med skvättesläktet (se d. o.), från hvilket det skiljer sig förnämligast genom sin i spetsen hakformigt böjda näbb. En art, *M. saxatilis*, har stjärt och kroppens undersida rostfärgade, vingarna mörkbruna, hufvudet askblått. Den lefver i Syd-Europa och bygger sitt bo i klipphål. L—e.

Stentryck. Se Litografi, sp. 791.

Stenträ, *bygnk.*, kallas vissa slag af konstgjordt trä, som framträdde i marknaden först under namnet xylolit. Ämnet beredes vanligen på så sätt, att finpulvriserad bränd magnesia blandas med sågspån eller träpulver och ett lämpligt färgämne, hvarefter massan fuktas och försättes med en lösning af klormagnesium samt bearbetas till en likartad jämförelsevis fast deg. Massan inlägges därefter i formar och pressas under starkt tryck samt lämnas att hårdna. Stenträ är en dålig värmeledare, lättare att bearbeta än sten, eger stor styrka mot nötning samt kastar sig icke, är eldsäkert och jämförelsevis motståndigt mot väta, hvarföre detsamma, särskildt utomlands, fått rätt stor användning som väggbeklädnads- eller golfbeläggningsämne inomhus. Åtskilliga liknande preparat af olika sammansättning och beredning finnas, såsom torgament, xylopal, doloment m. fl., hvaraf s. k. foglösa golf utföras. P. Ax. L.

Stentuggare, maskin för krossning af sten eller malm. Se Krossverk.

Stentungor. Se Glossopetræ.

Stenum, socken i Skaraborgs län, Valle härad. 2,810 har. 513 inv. (1916). Annex till Norra Ving, Skara stift, Domprosteriet.

Stenungsön, ö i Kattegatt, Norums socken, Göte-

borgs och Bohus län, begränsad i n. af Askeröfjärden, i s. af Hakefjärden, skild från fastlandet genom det smala Stenungsund. Ön är bevuxen af skog, mest barrskog. Mildt hafsklimat. Hafsbadanstalt sedan 1845. De fleste kurgästerna bo uti egna villor. Tillgång på bostäder för främlingar är rätt begränsad. På andra sidan Stenungsund ligger Stenungsunds järnvägsstation vid statsbanelinjen Göteborg—Strömstad, med afdelningskontor af A.-b. Göteborgs bank samt en mängd handlande och handtverkare. Ln.

Stenvall, Alexis, finsk författare under märket Aleksis Kivi, f. 10 okt. 1834 i Palojoki by i Nurmijärvi socken, Nyland, d. 31 dec. 1872 i sin födelsesocken, son till en byskräddare och hans hustru, fick den första undervisningen af en byskolmästare. Tolfårig sändes han till Helsingfors, vardt för en tid lärjunge i Högre svenska elementarläroverket, hvars rektor, skalden och kritikern Fredrik Cygnæus, äfven framdeles förblef hans gynnare. Efter många svårigheter vardt S. hösten 1857 student. Han åhörde en tid Cygnæus' och Elias Lönnrots föreläsningar, men uppgaf snart studierna för att egna sig åt författarskap. 1860 fick han pris vid Finska litteratursällskapets dramatiska täflan och 1865 ett statspris på 2,500 mk, men hans verk mottogos för öfrigt kallsinnigt, till stor del på grund af A. Ahlqvists fullkomligt afvisande kritik. 1862 lämnade han definitivt Helsingfors och bosatte sig på landet. — S:s lif var en oafbruten strid mot nöd och sjukdom (dipsomani). Hösten 1870 var hans motståndskraft uttömd, och han hemföll åt obotlig sinnessjukdom.

S. framstår som den första självständiga och verkligt betydande diktarpersonligheten i den finskspråkiga litteraturen. Från honom plägar man härleda både det finska dramat och den finska romanen, öfver hufvud taget den finska prosakonsten. Han saknade Runebergs klassiska bildning, ej heller fick han tillfälle att förvärfva sig någon vid modern, litterär och estetisk kultur. Dessa omständigheter ha icke blifvit utan betydelse för hans ämnesval och för hans litterära form. S. rörde sig i sina verk i stort sedt inom sin hembygds hvardagsverklighet, uttrycket då taget i sin vidaste mening, och han gestaltade denna verklighet i en språklig form, som framför allt utmärkes genom ett sällsynt stort mått af omedelbarhet och ursprunglighet. Grunden i S:s stil bildar hans hembygds allmogetal, ur hvilket den hämtat sin robusta åskådlighet och sin dramatiska hållning af flödande lif; andra viktiga stilelement ha bestämts af S:s komiska inbillning, en fantasi, som sträfvar att vidga hvardagsfakta och förstora deras språkliga uttryck, samt af den starka lyriska känslighet, som gick genom hans dramatiska naturell. Litterära impulser hämtade S. särskildt ur bibeln, från Shakspere (i Hagbergs tolkning), Don Quijote, Kalevala, den finska folkpoesien och äfven från K. J. L. Almquist. S. framträdde 1864 med sorgespelet *Kullervo* och lustspelet *Nurmaisuntarit* (''Sockenskomakarna'', 1917). I tragedien om den ''olycksfödde'' Kalevalahjälten har han gestaltat känslor och stämningar från sin egen ungdom i en form, hvars tycke af Shakspere kanske icke endast beror på litterär påverkan, utan äfven förutsätter frändskap. I komedien ger han en skildring af sin hembygds människor, buren af djup och fantasifull humor. Till den ansluter sig stoffligt den ypperliga farsen *Kihlaus* (1866; ''Förlofningen'', 1916). Lyrikern framträder särskildt i dikthäftet *Kanervala* (Ljungens visor, 1866), märkligt genom naturkänslans i dåtidens finskspråkiga poesi enastående äkthet och djup, äfvensom i de båda små skådespelen *Yö ja päivä* (1867; ''Dag och natt'', 1878; ''Natt och dag'', 1915) och *Lea* (sv. öfv. 1915), det senare en religiös och filosofisk självrannsakning, från hvars premiär 10 maj 1869 den finskspråkiga scenkonstens genombrott vanligen räknas. S:s försök att gå utom sin ämneskrets (bl. a. sorgespelet *Karkurit*, 1865, Flyktingarne) krönteos icke med framgång, och han återupptog arbetet på den omfattande folklifsskildring, som hade sysselsatt honom sedan 1860-talets början, romanen *Seitsemän veljestä* (tr. 1870; De sju bröderna), hans största verk. 1871 trycktes S:s sista arbete, *Margaretha*, ett skådespel, som redan bät vittne om svikande skaparkraft. — S. är geniet i den finskspråkiga litteraturen och dess store nationelle diktare. Hans ställning beror främst på folklifsskildringarna. Bottnen i dessa verk bildar det sällsynt starka verklighetssinne, den vördnad för lifvet, sådant det är, hvilka skänkt människor och miljö hos S. en så äkta, så direkt och så mångtonig realitet. Sida vid sida med ''realismen'' går emellertid hos S. en ''romantik'' af ett alldeles särskildt slag. Den har formen af en säregen fantasifull humor, som förutsätter en komisk inbillning, släkt med Cervantes'. Denna spränger alltjämt den traditionella realistiska ramen; den försätter verklighetsskildringen med drag af grotesk och burlesk fantastik, och den skapar ofta en specifik stämning, ett underligt patos, i hvilket humor och tragisk känsla förenat sig. S:s *Valitut teokset* (Valda skrifter) utkommo i 2 bd (1877 ff.). Bästa upplagan af ''Seitsemän veljestä'' utgafs 1908. En fullständig textupplaga af S:s arbeten är f. n. under utgifning. Se V. Söderhjelm, ''Finland, yngre finska litteratur'' (i ''Ord och bild'', 1895) och ''Profiler ur finskt kulturlif'' (1913), O. Manninen, ''Alexis Kivi'' (i ''Ateneum'', 1901), A. Mörne, ''A. K.'' (1911), och V. Tarkiainen, ''A. K.'' (1915). O. H—ém.

Stenvandlingar, *miner.* Se Cronstedt 5, sp. 895.

Stenviksholm (Stenvigsholm). Se Steinvikholm.

Stenyxa, *arkeol.* Se Stenåldern.

Stenzel [ste'ntsel], Gustav Adolf Harald, tysk historieskrifvare, f. 1792 i Zerbst, d. 1854, blef professor i historia i Breslau 1820. S. skref bl. a. *Geschichte Deutschlands unter den fränkischen kaisern* (2 bd, 1827), *Geschichte Preussens* (3 bd, t. o. m. 1763, 1830—54, i Heerens och Ukerts ''Geschichte der europäischen staaten'') och *Geschichte Schlesiens* (1 bd, t. o. m. 1355, 1853) samt utgaf flera viktiga källskrifter till Schlesiens historia. Biogr. af K. G. W. Stenzel (1896). (N. H—tz.)

Stenzler [ste'nts-], Adolf Friedrich, tysk indolog, f. 1807 i Wolgast, d. 1887 i Breslau, blef filosofdoktor i Berlin, hvarefter han under en längre vistelse i Paris åhörde Chézy, S. de Sacy och A. Rémusat och sedan arbetade i East-India-House

bibliotek i London, tills han 1833 erhöll en professur i orientaliska språk i Breslau, där han till 1872 tillika var andre bibliotekarie vid universitetsbiblioteket. En mycket gedigen sanskritist, utgaf han särdeles förtjänstfulla arbeten på den indiska filologiens område: "Brahma-Vaivarta-Purāni specimen" (1829), "Raghuvansa, Kālidāsæ carmen" (text och lat. öfv., 1832), "Kumāra-Sambhava, Kālidāsæ carmen" (text och lat. öfv. 1838), "Mricchakatikā, id est Curriculum figlinum Sūdrakæ regis" (1847), "Yājñavalkyas gesetzbuch" (text och tysk öfv., 1849), "Indische hausregeln", (text och tysk öfv. jämte ordbok (1. "Āçvalāyana" 1864—65; 2. "Pāraskara" 1876—78, ordbok till "Āçvalāyana", "Pāraskara", Çāñkhāyana" och "Gobhila", 1886, i "Abhandlungen für die kunde des Morgenlandes", bd III, IV, VI, IX), "Kālidāsas Meghadūta" (med kommentar och ordbok, 1874), "The Institutes of Gautama" (1876) och *Elementarbuch der sanskritsprache* (en mycket använd lärobok för begynnare, 1868; 6:e och 7:e uppl., utg. af Pischel, 1892 och 1902. 8:e, utg. af Geldner, 1915). K. F. J.

Stenåldern, *arkeol.*, den del af den förhistoriska tiden, då människan ännu tillverkade hufvudmassan af skärande redskap och vapen af sten, alltså innan hon ännu lärt sig att använda metallerna. Jämte sten (flinta, diorit, diabas, obsidian, nefrit, jadeit, serpentin m. m.) användes i stor utsträckning ben och trä som material för både verktyg och vapen. Stenåldern indelas vanligen i *paleolitisk* och *neolitisk* tid. Den förra motsvarar en del af istiden och dess slutfas (jfr Paleolitiska perioden och Paleolitisk konst, med illustrationssidor).

Den neolitiska perioden, som här skall behandlas, plägar i Norden ofta delas i äldre och yngre stenålder; den *äldre* är karakteriserad genom *oslipade* flintredskap, men yngre än den paleolitiska tiden, som ju utgör den egentliga äldre stenåldern enligt utomnordiskt språkbruk, den *yngre* utmärkes genom *slipade* flintredskap. Spår af stenålder finnas i alla världsdelar, men denna utvecklingsepok ligger för flertalet kulturfolk årtusenden tillbaka i tiden, under det att den för vissa naturfolk fortsatt till in i våra dagar. Här skall beröras endast det område, som omfattar Väst-Asien, Nord-Afrika och Europa. Stenålderns slut i denna kulturkomplex, som gifvetvis hade beröringar äfven med den bortre Östern, växlar ungefär mellan 4.000 och 2,000 år f. Kr. Öfverallt utmärkas stenålderns yngre delar af kopparns framträdande, hvarför man äfven talar om en kopparålder som öfvergångstid till bronsåldern. Den egentliga yngre stenålderns början torde ligga 10.000—15,000 år tillbaka. Det har icke saknats försök till en relativ kronologi för denna långa tidrymd, hvarvid man i Nord-Europa kunnat parallellisera kulturutvecklingen med efter istidens slut omväxlande landhöjningar och landsänkningar. Under yoldiatiden, glaciärernas afsmältningstid, låg en stor del af det nutida landet under vatten. I den mån isen drog sig tillbaka, höjde sig landet, och under den s. k. ancylustiden afskars Östersjön från förbindelse med Västerhafvet och utvecklade sig till en sötvattensinsjö (se Ancylussjön). Då inträdde ett mildare klimat än t. o. m. i vår tid. I Frankrike visa sig spår af en kultur, som man efter en fyndplats Mas d'Azil kallat *azylien*. Den utmärkes genom frånvaron af föregående epoks viktigaste jaktdjur, renen; man finner i stället mejslar af horn, harpunspetsar af hjorthorn, små långseggade pilspetsar, pärlor af djurtänder, men ännu ingen keramik. I Danmark har man i Maglemose vid Mullerup på Själland anträffat ymniga kulturlämningar efter en stam, som tros ha lefvat på flottar ute på en liten insjö. Där träffar man människans äldsta husdjur, hunden, flintan användes till olika, primitivt slagna redskap (kärnyxor, skifyxor, små långsidiga pilspetsar); vidare hittas yxor, mejslar och harpuner af horn, dolkar och metkrokar af ben m. m. Efter ancylustiden följde en ny landsänkning, hvarigenom Östersjön åter trädde i förbindelse med Nordsjön och t. o. m. erhöll en starkare salthalt än nu. Klimatet var fortfarande mildt. Tiden har kallats litorinatiden efter en snäcka, som funnits i aflagringar från det dåv. hafvet (se Litorinahafvet), som täckte betydande områden af det nuv. Sverige, exempelvis en stor del af Uppland. På olika håll har man funnit spår af tidens kultur. Till de äldsta boplatserna höra de vid Kunda i Estland och Viste i Norge. Harpuner tillverkades af ben, början till slipning af stenredskap (dock ej af flinta) kan iakttagas, och vid Viste förekomma grofva lerkärlsskärfvor. En annan aspekt visa de danska äldre kjökkenmöddingarna l. skalhögarna, som vi känna från de danska kusterna, t. ex. vid Ertebölle nära Limfjorden. Dessa högar, som bildats af affall från måltiderna, särskildt ostronskal, ega stundom en längd af flera hundra m. och 1—3 m. höjd. I dem finnas lämningar af eldstäder, lerkärl, redskap af flinta (oslipade), ben och hjorthorn. Hunden är det enda husdjuret, bland jaktdjuren märkas hjort, rådjur, vildsvin, varg, räf, björn, lo, mård, igelkott, bäfver, säl och katt, fåglar, såsom svan och tjäder, flera fiskarter, såsom sill, ål och torsk. De vanligaste redskapen äro "kärnyxorna" samt de triangulära eller trapetsformiga "skifyxorna" af flinta, hvarjämte slipade yxor af sten med rund genomskärning och trubbig nacke ("trindyxor") ta sin början. Tjockväggiga lerkärl förekomma ymnigt. Grafvar anlades på själfva boplatsen; ibland kringsattes liket med några stenar, ibland omgafs det blott af musselskal.

Besläktad med kjökkenmöddingskulturen är den franska Campignien-kulturen, som äfvenledes nyttjar slagna kärn- och skifyxor jämte helt eller delvis slipade stenyxor, men eger en mera utvecklad och därtill ornerad keramik. Ben af nötkreatur ha upptäckts på dess boplatser, men osäkert är, om det var tamboskap. Jakt och fiske jämte insamling af vilda växter bjödo ännu under den äldre neolitiska tiden de enda näringsmöjligheterna; först under den yngre neolitiska tiden (den slipade flintans tid) öfvergick Europas befolkning till verklig bofasthet med åkerbruk och boskapsskötsel, hvilket naturligtvis ej hindrade säsongfiske och säsongjakt eller att folkstammar i därtill särskildt lämpade eller periferiska trakter fortfarande väsentligen omfattade de urgamla näringsgrenarna.

Med hänsyn till *Skandinavien* ter sig utvecklingen under stenåldern på följande sätt (jfr bilderna af vapen, redskap, keramik m. m. å pl. I o. II).

Under ancylustiden skedde troligen den första invandringen af människor till de nordiska länderna. Ej blott vid Maglemose i Danmark, utan äfven på flera platser i Sverige äro redskap af flinta och ben anträffade, däribland harpuner och långa benknifvar, som tillskrifvas denna tid. Kjökkenmöddingskulturens skifyxor och kärnyxor eller rundt om slagna yxor af flinta äro vanliga i Skåne, men sällsynta i det öfriga Götaland. De saknas i Svealand; däremot förekomma skifyxor här och där utefter Norges västkust och vid Kristianiafjorden. Kärnyxorna i flinta efterbildades i annat stenmaterial. Dessa yxor, som vanligen ha en nästan plan och en starkt kullrig sida samt nästan triangulär eller trapetsformig genomskärning, kallas "Lihults-" eller "Nöstvetyxor" efter två fyndplatser, den förra i Bohuslän, den senare i Norge. De äro särskildt spridda kring Kristianiafjorden på rätt höga nivåer, vidare i Bohuslän, Dalsland och Västergötland nära Vänern, i östra delen af Götaland samt ända upp till Södermanland, Närke, Uppland och Dalarna. Dessa senare äro vanligen yngre former med slipad egg och möjligen äfven eljest något afslipade. Under den äldre kjökkenmöddingtiden stod Litorinahafvet som högst — i Mälardalen omkr. 70 m. högre än den nuv. hafsytan, lägre mot s. Därefter följde en landhöjning, som inleder den egentliga yngre stenåldern. Inom denna har O. Montelius ansett sig kunna urskilja fyra perioder: I. *Trindyxtiden*: välknackade eller slipade flintyxor med oval genomskärning samt slipade trindyxor af annan sten med rund eller oval genomskärning. De döde begrofvos i jordgrafvar. II. *Döstiden*: tunn-nackiga flintyxor. I Danmark, Skåne och Bohuslän begrofvos de döde delvis i stendösar (se D ö s med fig.), den äldsta formen af s. k. megalitiska grafvar. Nu liksom i de följande två perioderna förekom äfven jordande under flat mark. III. *Gånggriftstiden* karakteriseras af tjocknackiga flintyxor samt dubbeleggade och båtformiga skafthålsyxor, hvarjämte dolkar och spjutspetsar af flinta samt flata yxor af koppar började användas. I Götaland uppfördes gånggrifter för de döde, täckta af stora hällar (se G å n g g r i f t med fig.). Jordandet förekom jämsides, särskildt i s. k. enmansgrafvar, som jämte skelett pläga innehålla båtformiga yxor, hålmejslar af flinta och en särskild "bandkeramik". IV. *Hällkisttiden* eger tjocknackiga stenyxor, stundom med utsvängd egg, yngre dolkar af flinta o. s. v. De döde begrofvos i hällkistor, en grafform, som trängde ända upp till Närke (se H ä l l k i s t a med fig.). Människans hela tillvaro i Norden anses omfatta omkr. 10,000 år. Den yngre stenåldern torde ha börjat i 4:e årtusendet eller måhända ännu tidigare. Döstiden motsvarar enl. Montelius större delen af 3:e årtusendets förra hälft och gånggriftstiden tiden omkring och efter samma årtusendes midt. Hällkisttiden omfattar slutet af det 3:e och början af det 2:a årtusendet. Innehafvarna af de stora stenkammargrafvarna i Danmark, södra och delvis mellersta Sverige samt sydöstra Norge voro säkerligen stamfäder till hufvudmassan af den ännu lefvande befolkningen i dessa länder. Därpå synas de kroppsliga lämningarna af de döde häntyda. De voro ett åkerbrukande folk, som odlade hvete, korn och hirs. Man har exempelvis i den från gånggriftstiden härrörande "pålbyggnaden" vid Alvastra i Östergötland funnit mängder af sexradigt korn, och äfven i lerkärlen äro aftryck af sädeskorn ej alltför ovanliga. I Alvastra pålbyggnad hittades äfven äpplen. Husdjur voro nötkreatur, får, get och svin. Mera osäkert är, om hästen användes, åtminstone i större utsträckning, förrän under bronsåldern. Sveriges samtliga landskap s. om Dalälfven voro vid stenålderns slut befolkade, och äfven utefter Östersjökusten upp till Skellefteåtrakten samt mot v. i floddalarna upp till Jämtland fanns en ej alltför tunnsådd befolkning.

Den af Montelius framställda kronologien har bekräftats genom de undersökningar, som gjorts rörande fyndplatserna för redskapen under olika skeden af stenåldern. I samma ordning, hvari yxformerna typologiskt följa hvarandra, följa de äfven hvarandra liksom trappstegsvis inom de olika landskapen, i det hvarje yngre form är utbredd öfver ett större område än den närmast äldre, d. v. s. öfver det område, som under tidsskedet i fråga kunnat höja sig ur hafvet. I de landskap, där landhöjningen varit af större betydelse, t. ex. Uppland, finnas spåren af den äldsta bebyggelsen i de högländare trakterna. I den mån landet höjer sig, sprider sig bosättningen allt vidare och tar i besittning lermarkerna, som lämpa sig för åkerbruk. I de landskap, där landvinning genom kustens förskjutning ej spelat någon större roll, såsom i Syd-Sverige, eller där den äldsta bygden ligger vid kusten af en större insjö, såsom i Västergötland och västra Östergötland, sker stenålderbygdens spridning från kusten inåt landet. Jämsides med stenkammargrafvarnas kultur i de sydligare och inre delarna af Sverige har man i det inre af Skåne (vid Ringsjön) och utefter en stor del af den forna Östersjökusten kunnat urskilja en boplatskultur för fiskare och jägare, utan åkerbruk och boskapsskötsel, alltså ett slags fortsättning på kjökenmöddingstidens kultur. Dessa boplatser ligga på en nivå öfver hafvet, som ungefär motsvarar halfva landhöjningen sedan Litorinahafvets maximum. Så ligga de berömda boplatserna vid Åloppe i Nysätra socken, Uppland, omkr. 36 m. ö. h., men befunno sig helt nära hafskusten, medan ännu Mälaren var en vik af Östersjön. Bland större eller mera kända boplatser märkas utom Ringsjöboplatsen i Skåne sådana vid Siretorp på Listerhalfön samt vid Björkekärr och Pysslingebacken i Torhams socken, Blekinge, vid Ring i Å socken intill Slätbaken och vid Säter i Kvarsebo socken, Östergötland, vid Rangsta i Sorunda socken, Södermanland, Lilla Ramsjö i Vittinge (tidig), Nyskotten i Altuna socken, Åloppe och Mjölkbo i Nysätra socken, Tibble i Björklinge socken, Sotmyra i Skuttunge och Torslunda i Tierps socken, Uppland, Stora Förvar på Karlsön (grottfynd), Gullrum i Hafdhems och Näs socknar, Hemmor i Näs socken samt Visby, Gottland, Fågelbacken i Hubbo och Attersta i Sevalla socken, Västmanland, Kårartorpet i Götlunda socken, Närke. Karakteristiska för boplatserna äro bultade yxor af grönsten utan skafthål, knifvar och spjutspetsar af skiffer samt massor af keramik, ornerad med inristade streck och punkter i olika kombinationer eller i raderställda gropar, som åstadkommits genom intryck

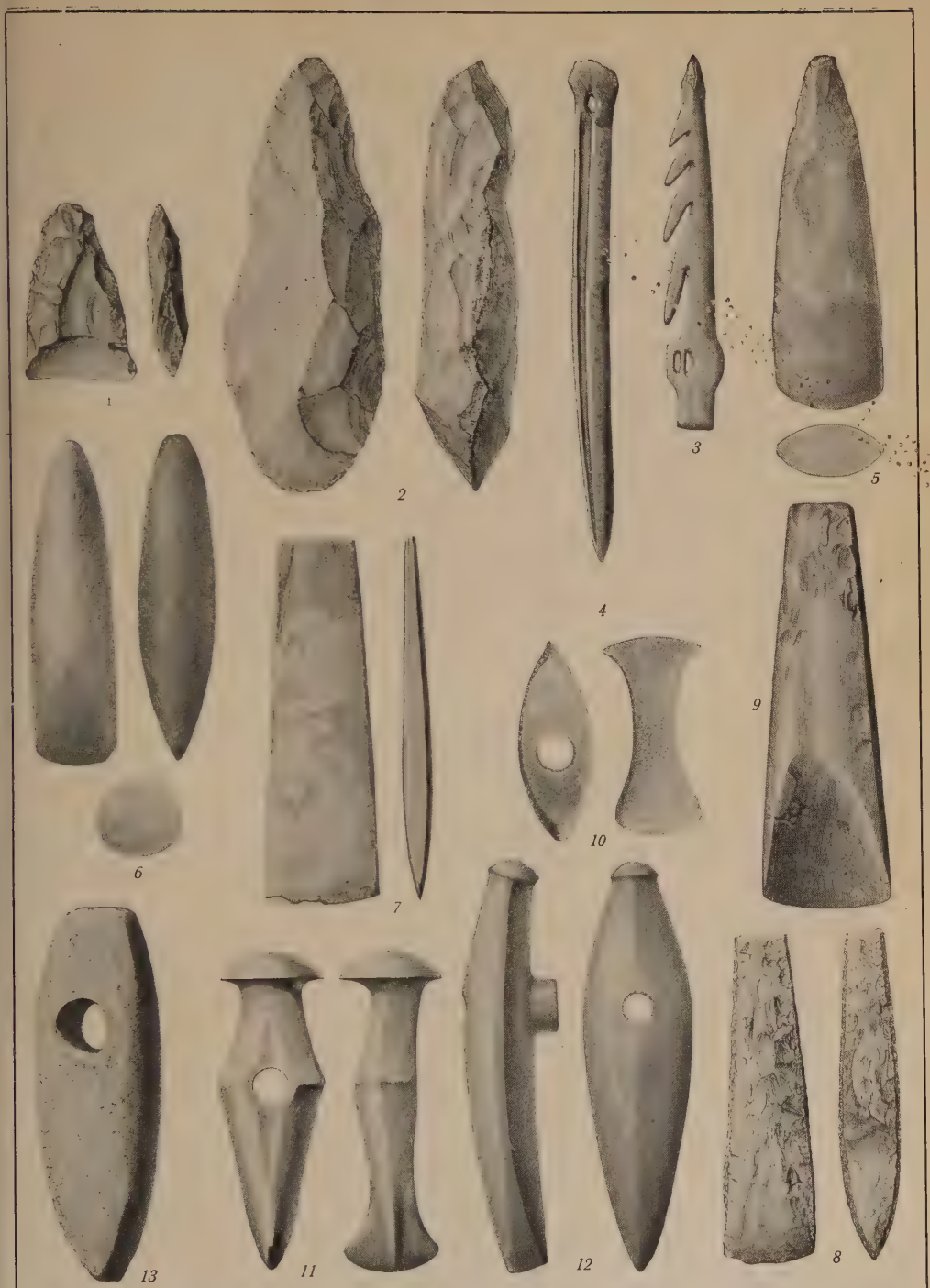

1. Skifyxa. Östergötland. — *2.* Kärnyxa af flinta. Skåne. — *3.* Harpun af ben. Södermanland. — *4.* Bendolk från äldre nordisk stenålder. Södermanland. — *5.* Spetsnackig flintyxa. Skåne. — *6.* Trindyxa. Gottland. — *7.* Tunn-nackig flintyxa. Skåne. — *8.* Tjocknackig flintyxa. Närke. — *9.* Flintyxa (eller -mejsel) med hålegg. Bohuslän. — *10.* Dubbeleggad skafthålsyxa. Öland. - *11.* Mångkantig skafthålsyxa. Dalarna. — *12.* Båtformig skafthålsyxa. Närke. — *13.* Vanlig, sen skafthålsyxa. Gottland.

14. Flintdolk, äldre typ. Skåne. — *15.* Flintdolk, yngre typ. Västergötland. — *16.* Trekantig flintpilspets med tånge. Skåne. — *17.* Tväreggad pilspets af flinta. Östergötland. — *18.* Skifferspets. Gottland. — *19.* Skifferknif med djurhufvudformadt skaft. Hälsingland. — *20.* Flintsåg. Skåne. — *21.* Äpple, ituskuret och torkadt. Alvastra pålbyggnad, Östergötland. — *22.* Metkrok af ben. Skåne. — *23.* Bärnstenspärla i yxform. Västergötland. — *24.* Älgfigur i bränd lera. Åloppe, Uppland. — *25.* Boplatskeramik. Uppland. — *26.* Bägare, hällkistskeramik. Västergötland. — *27.* Gånggriftskeramik. Skåne. — *28.* Bandkeramik ur enmansgraf. Blekinge.

af en träpinne. Ofta förekomma ornament af punktrader, som utförts med ett kamliknande instrument. Den östsvenska boplatskeramiken visar stor likhet med den i länderna på andra sidan Östersjön, i Finland och Ryssland. Skifferredskap förekomma särskildt ymnigt i norra Skandinavien och Finland, och man har därför ansett dem karakteristiska för en *arktisk kultur*, som möjligen skulle ha uppburits af lapparnas förfäder. Då det nu visat sig, att skifferredskapen hänföra sig äfven till de östsvenska boplatserna och dessas kultur skiljer sig från den i de stora stenkammargrafvarna representerade "germanska", har man trott boplatskulturen tillhöra ett annat och tidigare folk, måhända "urfinnarna", som småningom trängts österut. På boplatserna hittas äfven små skulpturer i lera, särskildt af älg. Äfven norrländska och norska hällristningar och hällmålningar med mer eller mindre naturalistiska framställningar af däggdjur och fiskar anses förskrifva sig från stenåldern och ega samband med boplatskulturen. Denna hänför sig hufvudsakligen till döstiden och den äldre gånggriftstiden. Konstalster från stenåldern äro funna äfven annorstädes än på boplatserna, så ett människohufvud i bärnsten från Västergötland, en hornyxa med inristade djurfigurer från Ystadstrakten och en stenyxa med älghufvud från Uppland. Den sistnämnda är ett tydligt tecken på handelsförbindelser österut, enär dylika yxor hufvudsakligen synas förekomma i Karelen. Handelsförbindelser förekommo äfven med Danmark och Tyskland, hvarom megalitkulturen bär vittnesbörd. Megalitgrafvarna anses i allmänhet utgöra aflägsna ättlingar af orientaliska grafbyggnader (jfr Megalitiska monument). Stendösar förekomma som nämnts i Skåne, Halland och Bohuslän, i Norge (1), i Danmark, i Nord-Tyskland v. om Oder, i Holland, på Brittiska öarna, i Frankrike, Spanien och Portugal, på Corsica, i sydöstra Italien, utefter Afrikas nordkust, i Egypten och Sudan (sällsynta), i Syrien och Indien, i Bulgarien, i Kaukasus och på Krim. Åtminstone de sistnämnda tillhöra emellertid järnåldern. Äfven i de nordafrikanska dösarna och annorstädes hittas metallföremål, men en del torde tillhöra stenåldern. Längs Medelhafvets och Atlantens kuster skulle således dösen ha vandrat upp till Skandinavien. I större delen af Italien, i Grekland och större delen af Central-Europa saknas dösen. Gånggrifterna ega en liknande utbredning, men anträffas så långt österut som i Japan. I Portugal äro de uthuggna som runda rum i berget och försedda med en flera m. lång gång. I dem ha hittats föremål, som visa, att de tillhöra kopparåldern. I Spanien anträffas byggda gånggrifter, hvilkas tak genom öfverkragning bildar en kupol, som ytterligare stödes af en centralkolonn. Grafven täckes af en hög af sten och jord. Äfven enklare gånggrifter finnas på Pyreneiska halfön med väggar af stora ohuggna stenar och tak af vågrätt lagda hällar. En sådan graf finnes vid Antequera nära Malaga. Den är 24 m. lång och intill 6,15 m. bred samt 2,70—3 m. hög. Den innersta takstenen är 7,70 m. lång och 6,40 m. bred. Många gånggrifter ha anträffats i Frankrike från Provence upp till Bretagne. På Irland finnas vackra sådana med sidokamrar, t. ex. vid Lough Crew och New Grange. De äro inbyggda i väldiga högar med fotkedja. På somliga grafstenar finnas inhuggna spiral- och andra ornament. Många gånggrifter äro också kända från England och Skottland, vidare finnas de i Holland och nordvästra Tyskland, i Danmark och Sverige, där de mest kända äro de vid Karleby (se d. o.) nära Falköping i Västergötland. Enbart i Skaraborgs län äro kända 263 gånggrifter och hällkistor. I de förra hittas vanligen många skelett samt bärnstenspärlor, i de senare ett fåtal lik samt vanligen flintdolkar och skifferhängen, i båda stenyxor och keramik. En del hällkistor i mellersta Sverige har en gafvelhäll försedd med ett rundt hål, något som ej förekommer i Skåne och Danmark, men däremot i Väst-Europa, särskildt England, och synes tyda på direkta förbindelser med sistnämnda land.

Stenålderns lerkärl äro alltid gjorda för hand och brända vid öppen eld. Ofta tillverkades de så, att lerringar lades på hvarandra och trycktes fast mot hvarandra. I de svenska gånggrifterna har man funnit välgjorda lerkärl, vanligen med flat botten och försedda med geometriska ornament, rutor, romber, kretsar, horisontala räta band eller sicksacklinjer, vertikala band med chevroner o. s. v. Ornamenten äro stundom åstadkomna genom intryck i leran af en snodd eller en snoddomlindad pinne, sällan äro de instämplade. Ibland äro de utfyllda med hvit kritmassa, hvilket liksom flera af mönstren tyder på inflytelser söderifrån. Äfven i hällkistorna anträffas lerkärl, ofta blomkruksformade och utan ornament eller med mycket enkla sådana.

Enmansgrafvarna, som finnas spridda från Skåne upp till Närke och Södermanland, äro stundom belägna under flat mark, stundom täckta af en låg hög. De innehålla förutom båtformade yxor och yxor med hålegg m. m. äfven keramik, som torde vara den vackraste och bäst arbetade från Sveriges stenålder. Godset är ljust gulbrunt, bottnen halfklotformig eller flat, utsmyckningen består af bandliknande ornament, anbragta i vinklar och instämplade med ett kamliknande instrument eller kanten af en kardiummussla. Enmansgrafvar förekomma i stor mängd äfven i Jylland, särskildt dess västra och södra delar. De täckas där af låga, runda högar af omkr. 15 m. genomskärning. Ofta finnas flera grafvar öfver hvarandra, nedgräfda i flata marken, liggande på högens botten eller anbragta i själfva den uppkastade högen. De djupast liggande grafvarna äro äldst. I de äldre grafvarna hittas jämte skelettet en utstyrsel af stridsyxa, flintyxa, flintspån, smalmejsel, pilspetsar, bärnstenssmycken och lerkärl i olika kombinationer, i de yngre flintdolkar, skifferhängen, eldstenar och pilglättare. De jylländska enmansgrafvarna anses tillhöra en ny, söderifrån invandrad folkstam, som infört det nya grafskicket och nya vapentyper. I Tyskland ha stora enmansgraffält anträffats i Rhentrakten (Hinkelstein, Worms), och äfven annorstädes hittas enmansgrafvar, ofta med skelett i hopkrupen ställning. Mera sällsynta äro enmansgrafvarna under flat mark i Frankrike. Endast stenåldersgrafvar med skelett ha påträffats i Skandinavien, på Brittiska öarna och i Italien. I Tyskland, särskildt i Thüringen, och i Schweiz förekom äfven likbränning på denna tid.

Under det att i Norden grafformer och stenredskap tjänat som grundval för kronologiska bestämningar, har man i Tyskland sökt använda keramiken för samma ändamål, ehuru hittills utan fullt tillfredsställande resultat. Ingen gemensam indelningsgrund har användts, utan man har hopblandat form, ornamentik och teknik. Som hufvudgrupper nämnas snoddkeramik, bandkeramik och bägarformade lerkärl (med zonindelning). Därtill komma smärre grupper: Bernburgtyp, Rössentyp, klotamforer, pålbyggnadstyp, Schussenriedtyp och Mondseetyp. Snoddkeramiken, som särskildt omfattar amforer och bägare, är känd från Syd-Tyskland och Schweiz in i Ryssland. Bandkeramiken är utbredd ej blott i Tyskland (och Skandinavien), utan äfven i Portugal, Spanien, Frankrike, Belgien, Österrike, Rumänien, Bulgarien och västra delen af Mindre Asien. Om den inbördes åldern för dessa två arter är man ännu oense. I Sverige synes snoddkeramiken vara äldre än bandkeramiken. De s. k. zon- eller klockbägarna äro kända i olika varianter från både Central- och Väst-Europa och tillhöra slutet af stenåldern. De ha säkerligen utvecklat sig ur orientaliska förebilder. Ej heller de båda föregående keramikarterna synas vara äldre än kopparns äldsta uppträdande. I östra och sydöstra Europa (hufvudsakligen Ukraina, Galizien, Siebenbürgen, Rumänien) förekommer en egendomlig målad keramik med spiralmotiv. På boplatserna för densamma hittas många lerstatyetter, framställande människor och djur. Samma slags skulpturer anträffas äfven i förbindelse med inristade eller reliefartade spiralmotiv i Bosnien (Butmir) och nedåt Balkanhalfön. Spiralmeanderkeramiken sträcker sig ända uppåt Belgien och anses af Hoernes vara den tidigaste af de mellaneuropeiska keramiska stilarterna. Den skulle tillhöra tiden omkr. 3000 f. Kr. Därnäst följer band- eller stickbandskeramiken omkr. 3000—2500 och delvis senare. Samtida med den är Rössentypen. Snoddkeramiken, Bernburgtypen och klotamforerna skulle tillhöra tiden 2500—2100 f. Kr. och "klockbägarna" 2100—1900.

Litt.: Förutom den i Begrafning, Fornlämningar, Pålbyggnader, Ryssland och Schweiz (förhistoria) samt delvis äfven i Bronsåldern och Järnåldern lämnade litteraturen kan här anföras rörande stenåldern i allmänhet Déchelette, "Manuel d'archéologie préhistorique" I (1908), rörande särskilda länder O. Montelius, "Sveriges forntid" (1874), "Kulturgeschichte Schwedens" (1906; med litteraturanvisningar), "Orienten och Europa" (i "Antikv. tidskr.", d. 13, 1905), "Minnen från vår forntid. I. Stenåldern och bronsåldern" (1917), atlas med text och utförliga litteraturanvisningar, K. Stjerna, "Före hällkisttiden" (i "Antikv. tidskr.", d. 19, 1911), O. Almgren, "Några svensk-finska stenåldersproblem" (i "Antikv. tidskr.", d. 20, 1914), och "De pågående undersökningarna om Sveriges första bebyggelse" ("Fornvännen", 1914), H. Schetelig, "Vorgeschichte Norwegens" (i "Mannus", III), A. Brögger, "Den arktiske stenalder i Norge" (i "Videnskapsselsk:s Skrifter", II, 1909), S. Müller, "Ordning af Danmarks oldsager. Stenalderen" (1888), Madsen, Müller m. fl., "Affaldsdynger fra stenalderen i Danmark" (1900), G. Sarauw, "En stenaldersboplads i Maglemose ved Mullerup" (i "Aarböger f. nord. oldk.,", 1903), J. Ailio, "Die steinzeitlichen wohnplatzfunde in Finland" (1909), Kupka, "Das Campignien im nord-europäischen glacialgebiet" (i "Zeitschrift für ethnologie", 1907), N. Åberg, "Studier öfver den yngre stenåldern i Norden och Västeuropa" (1912) och "Die steinzeit in den Niederlanden" (1916), J. Evans, "The ancient stone implements of Great Britain" (2:a uppl. 1897), R. Munro, "The lake-dwellings of Europe" (1890), G. Kossinna, "Der ursprung der urfinnen und der urindogermanen und ihre ausbreitung nach Osten" (i "Mannus", 1909), S. Peet, "The stone and bronze ages in Italy and Sicily" (1909), E. Cartailhac, "Les âges préhistoriques de l'Espagne" (1886), Radimský, Fiala och Hoernes, "Die neolithische station von Butmir bei Sarajewo in Bosnien" (1895—98). T. J. A.

Stenåsa, socken i Kalmar län, Möckleby härad. 4,376 har. 560 inv. (1916). Annex till Hulterstad, Växjö stift, Ölands södra kontrakt.

Stepe'nnaja kniga ("trappstegsboken"), ry., en märklig samling krönikor och kronografer från 1500-talet i Ryssland, det första försöket till en systematisk framställning af ryska historien. Den fick sitt namn efter de genealogiska tabeller öfver ryska storfurstar, som bestämma indelningen af de olika krönikorna och lefnadsteckningarna af helgon. Den författades sannolikt af metropoliterna Kiprian och Makarij och utgafs i tryck af Miller 1755. A—d J.

Steph., vid djurnamn förkortning för engelske entomologen James Francis Stephens, f. 1792, d. 1852.

Stephan, Heinrich von, världspostföreningens stiftare (jfr Postförening), f. 7 jan. 1831 i Stolp i Pommern, d. 8 april 1897 i Berlin, son till en handtverkare, ingick i preussiska postverket 1848 samt blef öfverposträd 1863, föredragande råd i verkets centralförvaltning 1865, Nordtyska förbundets generalpostdirektör 1870 och Tyska rikets 1871. Redan 1867 hade, på hans inrådan, det Thurn-und-Taxisska postväsendet öfverlåtits på Preussen, och med outtröttlig ifver verkade S. därefter för rikspostens organisation genom att till ett helt sammansluta territorialposterna, införa enhetligt porto (1870), åvägabringa kraftig utveckling af postförbindelserna och korrespondensmedlen (jfr Brefkort), mångdubbla kontorens antal m. m. Liknande reformer genomförde han äfven inom telegrafväsendet, hvars ledning han öfvertog 1875, hvarefter post och telegraf i Tyskland förenades till ett gemensamt verk med S. som generalpostmästare (1876). Hans mest betydande verk var dock skapandet af världspostföreningen, hvilken idé till sina hufvuddrag förverkligades på postkongressen i Bern 1874. 1880 utnämndes S. till statssekreterare för det nybildade rikspostdepartementet, upphöjdes

1885 i ärftligt adelsstånd och erhöll 1895 statsministers rang. 1872 inkallades han i herrehuset. S. skref *Geschichte der preussischen post* (1859) m. m. S. var en i Bismarcks skola fostrad kraftnatur af första ordningen, en statsman med enastående organisatorisk begåfning och en läggning, som förenade djupgående fosterländska intressen med rent universellt mänskliga. Den svenske postreformatorn V. Roos (se denne) hade i mångt och mycket sin vän S:s verksamhet till förebild. Biogr. af Krickeberg (1897). (R. L—n.)

Stéphanie [-nī]. 1. Storhertiginna af Baden. Se Beauharnais 3. — 2. Se Rudolf, kronprins af Österrike-Ungern, och Lónyay 2.

Stephaniesjön (*Basso-naebor*, "Hvita sjön"), afloppslös sjö med bittert salt vatten inom Abessiniens område, i den östafrikanska grafsänkan, under 4—5° n. br. och 36° 30′ ö. lgd, hade, när den 1888 upptäcktes af ungerske grefven Teleki och L. von Höhnel, en höjd ö. h. af 538 m., en längd af 120 km. och en största bredd af 24 m. och en yta af omkr. 930 kvkm. Den har sedan besökts af Donaldson Smith, V. Bottego, M. S. Welby, O. Neumann m. fl. J. J. Harrison fann den 1899 alldeles torr, och grefve Wickenburg fann 1901 vatten endast i norra delen, där den upptar Dulei, som med sig förenat Galana Sagan l. Galana Amara, hvilken vid högvatten upptar afloppet från en sjö i n. n. ö., Tschambo l. Gojule (1,058 m. ö. h.). Denna är genom en 2 km. bred slätt skild från en större nordligare sjö, Abai (Abaye, Pagade l. Regina Margherita), 1,280 m. ö. h., 73 km. lång, nära 30 km. bred, som genom Walo sänder sitt vatten till Tschambo. Norr om Abai ligga flera mindre sjöar utan samband med de sydligare. Något v. om S. ligger Rudolfsjön (se Basso-narok). J. F. N.

Stephānius, Stephen Hansen, dansk historiker, f. 1599, d. 1650, blef 1630 professor i Sorö och 1639 k. historiograf. S. utgaf Svend Aagesens skrifter på latin 1642 och "Saxo Grammaticus" 1644 (med ett bd anmärkningar 1645) samt fortsatte Niels Krags *Annales Christiani III* (för åren 1550—59), hvilka 1737 utgåfvos af H. Gram och 1776—79 öfversattes af Sandvig. Hans samling kopior af källskrifter till Danmarks medeltidshistoria blef ett viktigt förarbete till Langebeks edition af "Scriptores". S:s boksamling såldes 1652 till M. G. De la Gardie och är nu införlifvad med k. biblioteket i Stockholm. E. Ebg.

Stephanōtis Thou., *bot.*, ett släkte af slingrande buskar med 15 arter i Gamla världens tropiker, hörande till fam. *Asclepiadaceæ*. Bladen äro motsatta, läderartade, blommorna sitta i ställningar i bladvecken. *S. floribunda* från Madagaskar med präktiga, hvita, mycket välluktande blommor odlas ej sällan i växthus och boningsrum. G. L—m.

Stephanskörner, ty. Se Delphinium.

Ste′phanus, påfvar. Se Stefan.

Ste′phanus, franska boktryckare. Se Estienne.

Ste′phanus Ca′ssius, pseudonym. Se Wilde, J.

Ste′phanus Laure′ntii, franciskanmunk, teologie doktor, bördig från Finland, d. 1495 i danska staden Viborg, utsågs 1478 i Lund till föreståndare (minister provincialis) för franciskanordens kloster i provinsen "Dacien", som omfattade Danmark, Norge, Sverige och Finland. I styrelsen af sin orden tyckes han ha utvecklat mycken kraft och duglighet. Han hade redan 1493 lämnat ämbetet. Han är begrafven i Kökars kloster på Åland. A. G. F.

Stephen [stī′vn]. 1. Sir James Fitzjames S., engelsk rättslärd, f. 3 mars 1829 i London, d. 11 mars 1894 i Ipswich, var först praktiserande advokat och publicist och som medlem af indiska rådet 1869—72 ledare och reformator af Indiens rättsväsen. 1879—91 var han domare vid High court of justice. Bland S:s straffrättsliga arbeten och editioner, som räknas till den engelska lagkunskapens klassiska verk, märkas *A general view of the criminal law of England* (1863; 2:a uppl. 1890) samt framför allt *Digest of the criminal law* (1877, 6:e uppl. 1904), en grundläggande framställning af Englands gällande straffrätt, och den stort anlagda *History of the criminal law of England* (3 bd, 1883), som trots vissa ojämnheter är att anse som ett standardverk. Vidare utgaf han *Digest of the law of criminal procedure* (tills. med Herbert S., s. å.), *The indian evidence act* och *Digest of the law of evidence* (1876; 6:e uppl. utg. af Herbert S. och H. Lushington S., 1904) I den på sin tid uppseendeväckande och vidt spridda skriften *Liberty, equality, fraternity* (1873; 2:a uppl. 1874) polemiserade S. mot Stuart Mills nyutilitarism. Se L. Stephen, "Life of sir J. F. S." (1895).

2. Sir Leslie S., den föregåendes broder, författare, f. 1832 i Kensington, d. 1904 i London, studerade till präst i Cambridge, vardt prästvigd, men egnade sig på grund af ändrad åskådning i stället åt litteraturen och var en flitig bidragare till tidningar och tidskrifter. Han fick 1902 adlig värdighet. Hans fängslande skildring af Schweiz' fjäll, *Playground of Europe* (1871; ny uppl. 1894), utkom samtidigt med, att han vardt redaktör af "Cornhill magazine", som han fortfor att leda till hösten 1882, då han öfvertog utgifningen af "Dictionary of national biography", som han af hälsoskäl lämnade 1891. I besittning af djup och mångsidig lärdom samt skarpt, kritiskt omdöme, skref S. ett stort antal betydande verk i litteratur, psykologi, filosofi och biografi, hvarvid han framträdde som tänkare vid sidan af Mill och Spencer. S. egnade sig särskildt åt etiken och intager inom denna en evolutionistisk och utilitarisk ståndpunkt. Den lycka och nytta, som är våra handlingars mål, skola ytterst hänföras hvarken till individerna eller till samhället som en summa af sådana, utan till samhället som organism, i hvars "sociala väfnader" enhvar har att intaga sin bestämda plats. Skr.: *Hours in a library* (3 bd, 1874, 1876, 1879), *Essays on freethinking and plain speaking* (1873; ny uppl. 1879), *History of english thought in the eighteenth century* (1876; ny uppl. 1881), *The science of ethics* (1882; ny uppl. 1907), *Life of Fawcett* (1885), *An agnostic's apology* (1893), *Life of sir J. F. Stephen* (1895), *Social rights and duties* (1896), *Studies of a bio-*

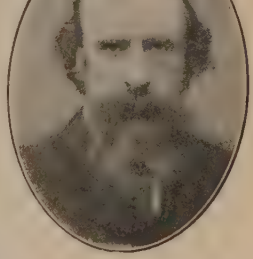

grapher (4 bd, 1898—1902) och *The english utilitarians* (1900) m. fl. Han skref äfven smärre essayer öfver Johnson, Pope, Swift och andra engelska författare samt var verksam som utgifvare. S:s *Letters, Essays literary and critical* (10 bd) och *Essays in ecclesiastical biography* (2 bd) utgåfvos 1907. Biogr. af F. W. Maitland (1906). 1. N. S—g. 2. S—e.

Stephen [stī'vn], George, baron Mount Stephen (Mountstephen), kanadensisk finansman, f. 5 juni 1829 i Dufftown i Skottland, var först vallpojke i sin hembygd, emigrerade 1850 till Canada och blef köpman i Montreal, där han förvärfvade stor förmögenhet. Jämte sin kusin Donald A. Smith (se Smith, sp. 36) inköpte S. 1878 S:t Paul—Manitoba-järnvägen och hade sedan vid kusinens sida väsentlig andel i tillkomsten af kanadensiska pacifikjärnvägen, hvars president han var till 1888, då han flyttade till England. S. hade för sina förtjänster om västra Canadas ekonomiska utveckling 1886 upphöjts till baronet (sir George S.) och 1891 blef han peer med titeln baron Mount Stephen. I likhet med sin kusin har S. varit en mycket frikostig donator för välgörande och kulturella ändamål; bl. a. upprättade de tillsammans det stora sjukhuset Royal Victoria hospital i Montreal. V. S—g.

Stephens [stī'vnŝ], George, landtbruksingenjör, f. (årtalet okändt) i England, d. 1837 på öfverresa från England till Sverige, inkallades 1806 af Närkes hushållningssällskap för att tillhandagå vid planläggning af odlings-, bevattnings- och torrläggningsföretag, de senare enligt den vid denna tid berömda Elkingtonska metoden, och verkställde under de följande åren undersökning för den först i senare tid utförda torrläggningen af Mo- och Kvismaresjöarna i Närke. 1816—22 undersökte och kartlade han öfver 68,000 tld odlingsbara sankmarker i Värmland på uppdrag af länets hushållningssällskap och 1818—19 på uppdrag af regeringen Gottlands myrar, hvaraf han räknade 53,000 tld som odlingsvärda. Samtidigt biträdde han enskilda som rådgifvare ang. vattenaflednings-, dikning- och bevattningsföretag och hade ett mindre jordbruksarrende i Närke. Sedan han emellertid råkat i ekonomiskt trångmål, begaf han sig för en tid till Skottland som rådgifvande landtbruksingenjör, men började åter under somrarna åtaga sig arbeten i Sverige och utförde 1834 undersökningar i Halland på uppdrag af dess hushållningssällskap. 1835 blef han anställd i svenska statens tjänst på 10 år för att tillhandagå med upplysningar rörande förbättrade jordbruksmetoder, ängsvattning och vattenafledning, d. v. s. blef landets förste landtbruksingenjör. S. författade *Essay on the utility, formation and management of irrigated meadows* (Edinburgh, 1826; "Afhandling om ängsvattning, dikning och vallars anläggning", 1841) och *The practical irrigator and drainer* (1834). H. J. Dft.

Stephens [stī'vnŝ], Alexander Hamilton, nordamerikansk politiker, f. 11 febr. 1812 i Crawfordsville, Georgia, d. 4 mars 1883 i Atlanta, blef 1834 advokat, invaldes 1836 i staten Georgias legislatur och 1843 i kongressens representanthus, där han tillhörde whigpartiets sydstatsgrupp. Han understödde 1850 års kompromiss, ledde 1852 den utbrytning af sydstatsmän ur whigpartiet, som vållade dettas upplösning, lämnade 1859 kongressen och stödde, som vän af unionen, vid presidentvalet 1860 St. Douglas' kandidatur. Icke dess mindre mottog han 1861 vice presidentposten i de ur unionen utbrutna Konfedererade staterna. Redan 1862 kom S. i konflikt med sydstatspresidenten Jefferson Davis om de enskilda staternas rättigheter och 1864 verkade han för fredsslut. Efter nordstaternas slutliga seger 1865 hölls S. maj—okt. fängslad och verkade efter sitt frigifvande för en försoning mellan nordstater och sydstater. Han tillhörde 1873—82 kongressens representanthus och var 1882—83 guvernör i Georgia. Sina starkt utpräglade åsikter om de enskilda staternas rättigheter sammanfattade S. i *A constitutional view of the late war between the states* (2 bd, 1868—70). Jfr L. Pendleton, "Alexander H. S." (1908). V. S—g.

Stephens [stī'vnŝ], George, utgifvare af runinskrifter och fornsvenska texter samt samlare af folkminnen, f. 13 dec. 1813 i Liverpool, d. 9 aug. 1895 i Köpenhamn, engelsk prästson, egnade sig tidigt åt fornforskning och språkvetenskap och var 1834—51 bosatt i Stockholm, där han slog sig på studiet af den fornsvenska litteraturen och 1843 var en bland stiftarna af Svenska fornskriftsällskapet. Han utgaf med Hyltén-Cavallius "Svenska folksagor och äfventyr" (1844—49; ny uppl. 1915—16), "Sveriges historiska och politiska visor" (1853), "Herr Ivan Lejonriddaren" med en lärd inledning (1845—49) och "Ett fornsvenskt legendarium" (3 bd, 1847—58; forts. 1865—74 af F. A. Dahlgren). S. var 1851—93 lektor (sedan 1855 med titeln professor) i engelska språket och litteraturen vid Köpenhamns universitet och utvecklade där liflig verksamhet dels genom att utge fornengelska dikter, dels genom att författa bref och afhandlingar till engelska tidningar och tidskrifter. Men i synnerhet vann han stor ryktbarhet genom sitt monumentala verk *The old northern runic monuments of Scandinavia and England* (3 bd, 1866—84; bd 4 utgafs 1901 af Sv. Söderberg), som upptog alla inskrifter med de s. k. "gamla runorna" både i de nordiska länderna och i England, såväl på fasta minnesmärken som på alla slags lösören, men har betydelse blott som sammelverk, ty S:s tydningar af inskrifterna äro af brist på språkvetenskaplig skolning värdelösa. S:s tydningar af runinskrifterna framkallade häftig polemik med L. Wimmer (1867—68) och senare uttalade han sig icke mindre skarpt mot S. Bugges "Studier over de nordiske gude- og heltesagns oprindelse" (1883—84). Nu är den allmänna meningen dock, att S. hade orätt i sin runtolkning. S. blef 1877 hedersdoktor i Uppsala. E. Ebg. (E. B—e.)

Stephens [stī'vnŝ], J. Fr. Se Steph.

Stephens [stī'vnŝ], James, irländsk revolutionsman, f. omkr. 1825 i Kilkenny, d. 29 mars

1901 i Blackrock vid Dublin, deltog som ung järnvägstjänsteman i Smith O'Briens upprorsförsök 1848, undkom då till Paris, men återvände 1856 till Irland och organiserade där "Irländska republikanska brödraskapet", en efter militära grundsatser ordnad revolutionär sammanslutning med Irlands väpnade frigörelse som mål. Han vistades 1858—59 i Nord-Amerika för att skaffa penningar och vapen och trädde i förbindelse med därvarande feniska brödraskap (se Fenier). Han utgaf 1862 den anonyma skriften *On the future of Ireland*, som innehöll grundlinjerna till en republikansk författning för Irland, gjorde 1863—64 ett nytt besök i Amerika och utfäste sig därunder att sätta ett irländskt uppror i gång, om England invecklades i danska kriget, i alla händelser senast 1865. Resningens utbrott sattes till 20 sept. 1865, men 15 sept. blefvo de förnämste ledarna häktade. S. misstänktes sedermera för att själf ha yppat planen, men detta är obevisadt och anses osannolikt. Nov. 1865 häktades han, men lyckades efter ett par veckor rymma. På ett stort möte af fenier dec. 1866 blef han afsatt från sin ledarpost. Han uppehöll sig sedan i Paris som tidningsman och språklärare till 1885, enligt en annan uppgift 1891, fick sedan amnesti och tillbragte sina sista år i stillhet på Irland. S. var motståndare såväl till den parlamentariska taktiken som till terroristmetoder och svärmade konsekvent för Irlands frigörelse i öppen strid; personligen var han fåfäng och opålitlig. Jfr J. O'Leary, "Recollections of fenians and fenianism" (2 bd, 1896). V. S—g.

Stephensen. 1. Olaf S. (isl. Ólafur Stefansson), isländsk ämbetsman, f. 1731, d. 1813, blef 1766 amtman och var 1790—1803 stiftsamtman på Island. Han var den förste islänning, som sattes i spetsen för landets styrelse. Mycket afhållen, verkade han ifrigt för näringarnas, särskildt landtbrukets, utveckling och författade *Kort underretning om den islandske handels förelse 874—1788* (1798). — 2. Magnús S., den föregåendes son, ämbetsman, f. 1762, d. 1833, anställdes 1782 i Rentekammeret, genomreste 1784 en del af Island för att undersöka verkningarna af ett stort vulkanutbrott och författade *Beskrivelse over den nye vulkans ildsprudning 1783* (1785). Han blef 1788 vice lagman, 1789 lagman och 1800 justitiarius vid den nyupprättade landsoverretten. S. var en mycket verksam och myndig man, men som en äkta "upplysningstidens son" utan minsta pietet för öns gamla institutioner, fick alltinget upphäfdt och Island förenadt till ett stift, hvarjämte han stiftade latinskolan i Reykjavík. Dessutom grundlade han 1794 ett landsoplysningsselskab och skaffade sig nästan litterär envåldsmakt genom att indraga öns bägge boktryckerier. I "Minnisverð tíðindi" (2 bd) offentliggjorde han *Udsigt over samtidens historie 1796—1801*, fick till stånd en ny psalmbok 1801, uppsatte landets första månadsskrift, "Klausturpósturinn" (1818—27), och författade en mängd olika skrifter, bl. a. *Island i det 18. aarhundrede* (1808). Under Jörgen Jürgensens (se Jürgensen 2, sp. 349) uppror 1809 var hans hållning rätt tvetydig, och efter dennes aflägsnande afslöt han en konvention med det engelska örlogsfartygets befälhafvare samt öfvertog själf landets styrelse i st. f. den afsatte stiftsamtmannen. Hans beteende gillades dock senare af regeringen, han blef 1815 konferensråd och vann 1819 juris doktorsgrad på en afh. om de isländska lagarna. 1—2. E. Ebg.

Stephenson [stī'vnsən]. 1. George S., engelsk ingenjör, järnbaneväsendets egentlige grundläggare, f. 9 juni 1781 i Wylam, nära Newcastle, d. 12 aug. 1848 på Tapton house, Chesterfield, var son till en eldare. Redan under det han arbetade som maskinist vid en kolgrufva, ådagalade han sin mekaniska begåfning genom att verkställa förbättringar på pumpinrättningen. Först vid 18 års ålder lärde han att läsa och blef 1812 anställd som mekanikus vid lord Ravensworths kolgrufvor i Killingworth, där han 1814 konstruerade ett lokomotiv (se därom Lokomotiv, sp. 1021). 1815 uppfann han samtidigt med sir Humphry Davy en säkerhetslampa för grufarbetare, för hvilken han 1818 erhöll en belöning af 1,000 pd st. om året. 1822—25 byggde han mellan Stockton och Darlington den första egentliga järnvägen med släta skenor, hvilka man dittills icke användt af fruktan för bristande adhesionskraft. Kort därefter erhöll han äfven i uppdrag att bygga Liverpool—Manchesterbanan, som öppnades 1830, och då man föregående år utlyst en täflan för att erhålla en mera snabbgående maskin, vanns priset af S. Genom att använda en med flera rör försedd ångpanna och med ett blåsrör framkalla starkare drag i maskinen dref han sitt lokomotiv, "the Rocket", vid profturen till en hastighet af omkr. 46 km. i timmen, hvilket då ansågs oerhördt (jfr dock härom Ericsson, John, sp. 767). Denna tilldragelse blef af epokgörande betydelse i mekanikens historia och kan betraktas som inledningen till järnvägarnas utveckling. I förening med M. Pease anlade S. sedermera en maskinverkstad i Newcastle, från hvilken lokomotiv levererades till flera europeiska länder och till Amerika. Efter att ha samlat en betydande förmögenhet tillbragte S. de sista åren af sitt lif i landtlig stillhet på Tapton house. Biogr. af S. Smiles (2:a uppl. 1893). — 2. Robert S., den förres son, järnvägsbyggare, f. 16 okt. 1803 i Willington quay, d. 12 okt. 1859 i London, praktiserade i tre år vid kolgrufvorna i Killingworth, innan han 1822 kom till universitetet i Edinburgh. Efter att 1824—27 ha varit ledare af ett engelskt

grufbolags arbeten i Columbia biträdde S. sin fader vid konstruktionen af "the Rocket" (se fig. 12 i art. Lokomotiv) m. fl. maskiner, vid hvilka han själf vidtog väsentliga förbättringar. Han erhöll därjämte i uppdrag att bygga flera järnvägslinjer. Sitt egentliga rykte förvärfvade han dock genom användning af rör- eller tunnelsystemet vid brobyggnader, af hvilka de förnämsta äro broarna vid Newcastle-on-Tyne och vid Conway, den berömda Britanniabron (se d. o.) öfver Menai-kanalen, mellan Wales och Anglesea, och bron öfver S:t Lawrence vid Montreal. Såväl utomlands som i England betraktade man honom som den förnämste auktoriteten i järnvägsfrågor. S. invaldes i underhuset 1847, men tog föga del i det politiska lifvet. Han begrofs i Westminster abbey. Biogr. af Jeaffreson (2 bd, 1864).

Stepnjak, eg. Sergjej Michajlovitj Kravtjinskij, rysk revolutionär, författare, f. 1852, d. (genom olyckshändelse) 23 dec. 1895 i London, blef 1871 medlem af "tjajkovtsernas" revolutionära grupp, gjorde i förklädnad nitisk propaganda på ryska landsbygden och deltog 1875—76 i resningen i Hercegovina. 4 aug. 1878 mördade han gendarmchefen Mezentsov i Petersburg och publicerade i "Zemlja i Voljas" hemliga tryckeri den polemiska skriften *Smert za smert* (Död för död). Han lyckades fly till Genève, där han s. å. uppsatte tidskr. "Obstjina", och flyttade sedan till London, där han 1891 bildade föreningen Free Russia (*Fonda volnoj ruskoj pressy*) och under märket Stepnjak författade politiska och skönlitterära skrifter på ryska, engelska, franska och italienska. Stor uppmärksamhet väckte på sin tid hans intima skildringar af den ryska revolutionsrörelsen, *Rossia sotterannea* (1882; "Det underjordiska Ryssland", 1883). Vidare *Russia under the tsars* (1885; "Under tsarens spira", 1887). Kulturhistoriskt värde, om ock konstnärligt föga betydande, ha hans på själfupplefvanden grundade romaner *Andrej Kozjuchov* (1889), *Sjtundist Pavel Radenko* (1895) och *Domik na Volgje* (1897). På engelska utkom *The russian peasantry* (1888). På ryska utgåfvos hans samlade verk i 4 dlr 1907. A—d J.

Stepper (af eng. *step*, steg), *sportv.*, en häst med utpräglad höga knärörelser i traf; dylika vagnshästar ha länge varit mycket eftersökta för

lyxekipaget, och i England omhuldas därför en ädel vagnshästras, s. k. hackney (se d. o.), som utmärkes för särskildt höga trafrörelser (se fig.). B. C—m.

Ster (fr. *stère*, franskt vedmått om 1 kbm., af grek. *stereo's*, fast), fork. *s*, ett af Mynt- och justeringsstyrelsen 1916 föreslaget rymdmått som enhetsmått för ved- och virkeshandeln = 1 kbm. = 10 decistēr (fork. *ds* = 1 hl.). 10 ster bilda 1 decastēr (fork. *das.*).

Sterbhus. Se Stärbhus.

Stercorārius, *zool.* Se Labbsläktet.

Stercūlia, *bot.* Se Sterculiaceæ.

Sterculiāceæ, Sterkuliacéer, *bot.*, en tropisk växtfamilj af träd, buskar och örter, hörande till serien *Malvales* och skild från *Malvaceæ* och *Bombacaceæ* hufvudsakligen genom de tvårummiga ståndarknapparna. Bladen sitta skiftevis och äro enkla eller fingrade. Blommorna, som vanligen sitta i komplicerade ställningar, äro en- eller tvåkönade, aktinomorfa eller zygomorfa. Foderbladen äro 5, vid basen sammanvuxna. Kronbladen äro 5 (eller inga), i knoppen hopvridna. Frukten är en kapsel eller klyffrukt. Hos *Büttneria*gruppen, som betraktats som en egen familj, *Büttneriaceæ*, äro kronbladen nedtill skedlikt konkava. Till denna höra kakaoträden, *Theobroma*. Ett annat välbekant till S. hörande släkte är *Cola*, hvars frön utgöra *kolanötterna*. Andra hithörande gagnväxter äro *Triplochiton utile* (Guldkusten), som lämnar ett slags mahogny, *Mansonia Gagei* (Burma), som lämnar det högt värderade, välluktande kalanuträet, och flera *Sterculia*-arter, af hvilka erhållas dels bast till tågvirke och pappersberedning, dels ett slags dragantgummi, dels ätliga frön. *Hermannia* m. fl. odlas som prydnadsväxter. G. L—m.

Stère [stär], fr. Se Ster.

Stereid, *bot.* Se Stereom.

Stereobāt. Se Krepidoma.

Stereografi (af grek. *stereo's*, hård, och *gra'fein*, skrifva), perspektivisk teckning af solida kroppar eller figurer på en plan yta. — Stereografisk projektion. Se Kartprojektion, sp. 1176 med fig. 6, och Kristallografi, sp. 1340 med fig. 30. — Stereogra'm. Se Grafisk framställning, sp. 77—78.

Stereoisomeri, *kem.* Se Isomeri, sp. 993—994, och Stereokemi.

Stereokemi (af grek. *stereo's*, hård), *kem.*, rymdkemi. Vid de vanliga kemiska strukturformlerna tänkas de i en molekyl ingående atomerna förlagda i *ett* plan, eller kanske rättare, dessa formler äro att uppfatta som en plan projektion af de i rymden eller på flera olika plan fördelade atomerna. Men sedan man upptäckt, att åtskilliga isomeriförhållanden, t. ex. mellan de olika vinsyrorna, icke kunde tillfredsställande återges genom formler i *ett* plan, ha Le Bel, van't Hoff, Hantzsch, Wislicenus, Werner m. fl. sökt åstadkomma en förklaring genom att uppställa rymdformler eller "stereokemiska" formler. Läran om detta uppfattningssätt benämnes stereokemi. Jfr J. H. van't Hoff och Isomeri, sp. 993—994. K. A. V—g.

Stereokromi (af grek. *stereo's*, hård, och *chröma*, färg) 1. Stereokromatisk målning, *konsth.* Se Freskomåleri, sp. 1367, och Väggmålning.

Stereom [-åm; af grek. *stereo's*, hård], *bot.*,

de af mekaniska celler, speciellt stenceller (*stereider*) och segbastceller, bildade mekaniska väfnadssystemen. Mekaniska system kunna vara bildade äfven af kollenkymceller och vedceller (libriformceller). De växtdelar, som innnehålla dessa väfnader, erhålla därigenom nödig fasthet och styfhet. Väfnader af tunnväggiga celler skyddas ofta mot tryck, angrepp af djur o. s. v. genom ett utanför liggande eller omhöljande mekaniskt system, t. ex. stereomet i fruktstenar, som skyddar det tunnskaliga fröet. G. L—m.

Stereomēter (af grek. *stereo's*, hård, och *me'tron*, mått). Se Volumenometer.

Stereometrī (se Stereometer), *mat.*, kallas dels i allmänhet den elementära delen af geometrien i tre dimensioner (tridimensionalgeometri l. rymdgeometri), dels särskildt läran om de enklaste solida figurernas och ytornas mätning och beräkning. Fattad i den förra betydelsen, behandlar stereometrien läran om planets och solida vinklars egenskaper samt egenskaperna hos parallellepipeder, prismor, pyramider, koner, cylindrar, sfärer och de fem reguljära kropparna; denna lära finnes framställd i elfte, tolfte och trettonde böckerna af Euklides' Elementa. (I. F.)

Stereorni'thes, *zool.*, en grupp utdöda fåglar, hvilkas släktskap med nu lefvande hittills — förnämligast på grund af de f. n. kända kvarlefvornas bristfällighet — ej blifvit uppklarad. En del är besläktad med nutidens strutsartade fåglar (*Ratitæ*), andra äro snarare *Carinater* (såsom *Gruiformes*), hvilka förlorat flygförmågan. Andra ha väl utvecklade vingar, såsom släktet *Phororhachus*, utmärkt genom mycket betydlig kroppsstorlek med en öfver $^1/_2$ m. lång skalle och sannolikt besläktadt med sådana sydamerikanska vadare som *Cariama*. Flertalet hitträknade former är funnet i miocenlagren i Santa Cruz (Patagonien). L—e.

Stereoskop [-skåp; af grek. *stereo's*, hård, fast, och *skopēi'n*, skåda], *fys.*, en numera allmänt förekommande apparat, hvarmed fristående (plastiska) bilder framkallas för ögat. Stereoskopet uppfanns 1838 af engelske fysikern Wheatstone, hvilken därmed ådagalade, att den plastiska bild vi erhålla

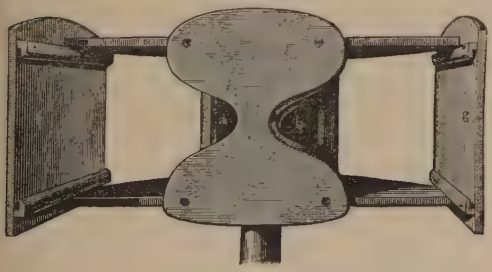

Fig. 1. Wheatstones spegelstereoskop.

af de yttre föremålen vid det direkta seendet väsentligen härleder sig därifrån att, då vi betrakta ett yttre föremål, bägge ögonen skåda detsamma från något olika synpunkter. De tvenne något skiljaktiga bilder, som sålunda uppkomma af ett och samma föremål, sammansmälta i vår åskådning till en enda bild, nämligen en sådan, som, i likhet med det verkliga föremålet, synes fristående i rymden. Vid Wheatstones spegelstereoskop uppställas de båda bilderna (*k* och *g* i fig. 1) på sidan om två speglar (*a* och *b*), som med hvarandra bilda rät vinkel. Det högra ögat ser endast den högra och det vänstra endast den vänstra bilden, men de båda bilderna falla på samma plats och täcka följaktligen hvarandra (se de prickade linjerna i fig. 2). De båda afbildningar, som inläggas i apparaten, äro tagna den ena från högra ögats, den andra från vänstra ögats synpunkt, hvilket med mycket enkla geometriska figurer, en kon, en tärning eller dylika kan ske medelst konstruktion, men vid de vanliga stereoskopbilderna, som föreställa landskap, det inre af ett rum med ett stort antal enskilda figurer, måste ske på fotografisk väg. Genom att betrakta dessa bilder med hvar sitt öga kan man visserligen utan någon apparat se bilden fristående, men detta underlättas i hög grad genom en särskild apparat. Sin nuv. form har stereoskopet erhållit af skotske fysikern Brewster. I fig. 3 visas en allmänt bruklig, amerikansk mo-

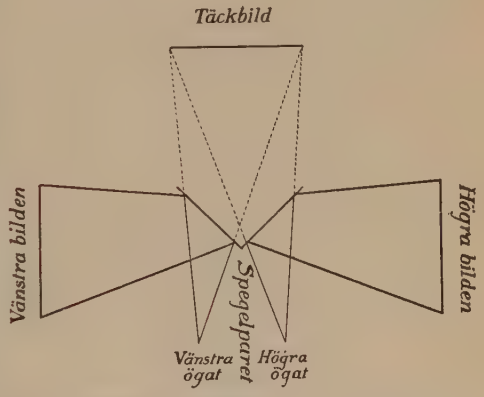

Fig. 2. Schematisk framställning af Wheatstones stereoskop.

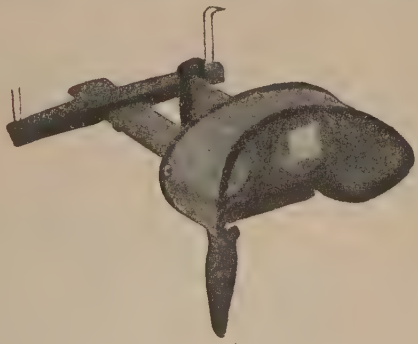

Fig. 3. Brewsters stereoskop.

dell af det Brewsterska stereoskopet, och i fig. 4 framställes samma apparat schematiskt. Med tillhjälp af de två prismorna (P_1 och P_2) se

ögonen (*Öv* och *Öh*) de båda bilderna (*V* och *H*) så, som om de täckte hvarandra (*T*). Som prismor användas de båda hälfterna af en ituskuren större konvex lins, som insättas så, att deras tunna

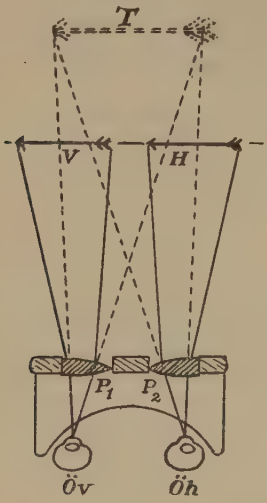

Fig. 4. Brewsters stereoskop schematiskt framställdt.

kanter vända mot hvarandra. Därigenom erhålles samtidigt med förflyttningen af bilderna äfven en förstoring af dem. — Telestereoskop (af grek. *tēle*, på långt afstånd) kallas ett af Helmholtz konstrueradt stereoskop, medelst hvilket bilder af landskap, tagna från två punkter på något öfver 1 m. afstånd från hvarandra, sammansättas till en bild. Landskapet afspeglar sig i två stora speglar, och bilderna reflekteras till två mindre speglar, ställda så som i Wheatstones stereoskop. — Zeisskikaren (jfr Kikare) och vissa andra instrument äro så byggda, att de verka, som om det naturliga afståndet mellan ögonen blefve ökadt. Härigenom erhållas mera fristående bilder, bättre relief. Jfr Rummet 2, sp. 1155. R. R. (T. E. A.)

Stereotyp (af grek. *stereo's*, hård, fast, och *ty'pos*, aftryck), af stilmetall gjuten platta med fasta tryckstilar, åstadkommen genom stereotypering af en uppsatt stilform (se Stereotypi); oföränderlig, alltid likadan, enformig.

Stereotypēra, framställa stereotypplattor; trycka med sådana plattor. Se Stereotypi.

Stereotypī (af grek. *stereo's*, hård, fast, och *ty'pos*, aftryck), *boktr.*, ett mekaniskt förfaringssätt, som går ut på att medelst i ett enda stycke gjutna plattor (stereotyper, stereotypplattor), noggrant kopiera förut uppsatta stilformar (äfvensom klichéer), på hvilka eljest tryckning sker, och sålunda ersätta dessa formar med stereotypplattorna, från hvilka senare man kan i tryckpressen ta tusentals aftryck liksom af originalen. Stereotyperingen medför flera fördelar. Därigenom uteslutes den vid tryckning af stora upplagor uppkomna nötningen af stilmaterialet, och den ofta kostsamma förnyade uppsättningen af en och samma form onödiggöres genom gjutningen af flera plattor. Därjämte kunna de jämförelsevis lätta och föga skrymmande stereotypplattorna bekvämt förvaras för tryckning af flera oförändrade upplagor, t. ex. af lexika o. d. arbeten. Vid tryckning med rotationspressar användas mestadels stereotyper, formade på olika sätt alltefter maskinens konstruktion. På senaste årtiondet har det arbetats intensivt på att för kostnadsbesparings skull kunna medelst stereotypi framställa dupletter af autotypier, och de tekniska svårigheterna därvid äro i stort sedt lösta.

Hvem som uppfunnit stereotypien, är omtvistadt; dock torde sannolikast vara, att guldsmeden William Ged i Edinburgh var den förste, som medelst gjutning framställde stilplattor (1729), men han motarbetades af yrkesmännen och dog i armod (1749). Hans uppfinning kom först omkr. 1800, genom lord Charles Stanhope (se d. o. 3), till praktiskt utförande. Numera ges det tre olika slags stereotypi, nämligen två metoder, vid hvilka gips begagnas för tillverkning af matrisen, och en, vid hvilken matrisen sammansättes af pappersorter. Vid *Stanhopes metod* inneslutes stilformen af en fast tillslutande järnram, hvilken står så högt öfver stilen som gipsplattans blifvande tjocklek. Sedan stilen noggrant öfverpenslats med olja, för att icke gipsen må fastna, öfvergjutes gipsen, som på förhand tillrörts och som sedan får hårdna, hvarvid det strykes med en järnlinjal däröfver, så att matrisens undersida blir jämn. Den gipsmatris, som man sålunda erhållit, aflyftes därefter från stilen och får noggrant torka i en ugn. Matrisen innehåller nu bokstäfverna fördjupade och utslutningarna upphöjda. För gjutningen begagnar man flata, fyrkantiga järnpannor, i hvilkas botten lägges en lös järnplatta (''simmaren'') och på denna den torkade matrisen med rätsidan nedåt. Pannan tillslutes af ett lock, i alla fyra hörnen försedt med hål för stilmetallens inträngande. Denna panna hänges sedan i kranbalk öfver en kittel, innehållande den flytande metallen, och nedtryckes med tillhjälp af en järnstång däri. Genom de fyra hålen inströmmar den heta, flytande stilmassan i pannan, hvarvid mellan gipsmatrisen och järnsimmaren, som lyfter sig uppåt, en stereotypplatta bildas. Genom att slå sönder den kallnade matrisen uttages denna platta. Innan aftryck af den kunna tagas, måste den rengöras, afjämnas på baksidan, befrias från onödiga kanter, granskas och möjligen upphjälpas med grafstickel.

Den andra stereotyperingsmetoden medelst gips (den s. k. *Daulés metod*), uppfunnen af Daulé i Paris 1830, skiljer sig från den första hufvudsakligen med hänsyn till gjutningen, hvilken vid Daulés metod utföres i en särskild apparat, som består af två fyrkantiga plattor, af hvilka den undre är på tre sidor försedd med en uppstående kant, som stöder matrisen, under det att den fjärde sidan är öppen för den flytande metallens ihållande medelst en stor gjutslef. Den öfre plattan tjänstgör som ett tillslutande lock. Dessa båda plattor äro under gjutningen inställda i lutande ställning.

Vid stereotypering medelst *pappersmatriser*, hvilket förfaringssätt uppfanns 1829 af en fransk sättare Genoud i Lyon och numera är det allmännaste, förfärdigas matrisen af lämpligt papper, så

att en smidig och lagom fast massa uppstår. Arken sammanfogas genom att bestrykas med ett klister af hvetemjöl och fin slammad krita jämte tillsats af asbest, kaolin och dextrin eller alun. I matrisen ingå olika papperssorter, ett tjockt olimmadt eller ett par läskpapper och 4—6 ark tunt silkespapper. Arken glättas ut med handen, så att matrisen blir rynkfri. Den lägges sedan på den afsedda stilformen och afklappas med borstar eller pressas i en särskild kalanderpress. Därnäst ifyllas alla "utgångar" med torrt matrismjöl eller med pappersremsor, hvarefter ett starkt limmadt papper klistras på baksidan. I handeln finnas äfven färdiga pappersmatriser, som efter fuktning behandlas på samma sätt som ofvan angetts. Sedan matrisen utan att aftagas från formen fått torka i en torkugn eller torkpress, är den färdig för gjutning. Vid *kall* stereotypi aftages matrisen från formen i ännu fuktigt tillstånd, spännes in i en torkram och torkas i torkugn. Detta förfaringssätt begagnas, när i typsatsen ingå träsnitt eller etsade klichéer på träfot, som lätt skulle spricka af värmen i torkugnen. Pappersmatrisen lämpar sig för att bevaras och användas till gjutning af flera tryckplattor, allteftersom däraf göres behof. Gjutningen försiggår så, att ett götpappersark klistras på en af matrisens kanter, hvarefter matrisen lägges mellan ett par vinklar i ett gjutinstrument, bestående af två järnplattor, som skrufvas igen och resas på kant, så att en sida är öppen; där ihålles metallen. Vid stereotypering för rotationspress böjes matrisen efter gjutinstrumentet, och gjutningen företas i ett för hvarje press afsedt gjutinstrument, så att den färdiga plattan omedelbart passar in på cylindern i rotationspressen. Det tar 6—8 minuter att framställa en stereotyp för tidningstryck. De amerikanska stereotyperingsmaskinerna *autoplate* och *citoplate* leverera 3 tidningsplattor i minuten. — De tre hufvudmetoderna ha olika fördelar. I allmänhet erhållas skarpare aftryck medelst gipsstereotypering, i synnerhet med Stanhopes metod, som dock är långsammare än Daulés. Pappersstereotypering är ytterst tidsparande och är vid många tillfällen, särskildt för tryckning af de stora dagliga tidningarna i rotationspress, oumbärlig. Dock sliter den stilen mera än de båda andra.

Stereotypering af autotypier tillgår i stort sedt liksom den vid textformar. De erforderliga matriserna kännetecknas af stor seghet och äro öfverdragna med fyllnadsämnen, hvarigenom en mycket slät yta åstadkommes. De nykonstruerade maskinerna för torkning förhindra metallens sammandragning, så att t. o. m. trefärgsklichéer kunna stereotyperas för större upplagor. Matriserna och maskinerna äro skyddade af patent, uttagna af maskinfirman Winkler & Fallert i Bern.

Stereotypör (se Stereotypi), teknisk arbetare, som verkställer stereotypering af tryckformar och tillhör typografkåren. Utbildningen till god stereotypör beräknas ta en tid af 4 år.

Ste'rigma (grek., stöd), plur. steri'gmata l., försvenskadt, steri'gmer, *bot.* Se Basidiomycetes.

Steril (lat. *ste'rilis*), ofruktbar, ofruktsam; torr, mager; tom, andefattig, utan idéer. — Subst. Sterilitēt.

Sterilisēra (se Steril), göra ofruktbar eller ofruktsam; verkställa sterilisering (se d. o.).

Sterilisēring, Sterilisatiōn (af lat. *ste'rilis*, ofruktbar), åtgärd, hvarigenom ett föremål (vätska, luft, jord, redskap e. d.) befrias från *alla* mikroorganismer, såväl patogena (sjukdomsalstrande) som icke patogena, i viss motsats till desinfektion (se d. o.), som afser undanröjande hufvudsakligen af de sjukdomsalstrande mikroorganismerna. Känsligheten hos mikrober för sterilisationsmedel är mycket växlande. Särdeles hög motståndskraft ega den röda potatisbacillens sporer; afsevärdt mindre motståndskraftiga äro mjältbrandsbacillens sporer, som dock äro de mest svårdödade af alla kända smittofrön; en tredje grupp utgöres af de sporfria bakterierna. Den tillförlitligaste sterilisationen sker genom föremålens upphettning till höga temperaturgrader genom ånga, kokande vatten eller het luft. Om apparater för sterilisation medelst ånga se Desinfektion. Kemiska sterilisationsmedel äro icke fullt tillförlitliga, så snart det gäller förgörande af sporbärande mikroorganismer. Formalin, sublimat och klorkalk ha dock en beaktansvärd förmåga i detta afseende. Sporfria bakterier förgöras däremot af ett stort antal kemiska medel utom de nyss nämnda. *Het luft* dödar de mest motståndskraftiga sporer vid 200° omedelbart, vid 180° på 10 min., vid 160° på 30 min., vid 140° på 3—4 timmar och vid 100° icke säkert på flera dagar. Ytligt belägna, sporfria bakterier dödas vid 90—95° inom $^1/_4$ tim., om luften har en fuktighetshalt af minst 60 proc. relativ fuktighet. Ohyra och dess ägg dödas af 60° het luft på 30 min. Het luft intränger långsamt i föremålen. Sterilisationen enligt hetluftsmetoden kräfver därför lång tid (ända till 24 timmar, alltefter föremålens art). *Ånga* dödar den röda potatisbacillens sporer vid 100° på $5^1/_2$—6 timmar, vid 109—113° på $^3/_4$ t., vid 113—116° på 25 min., vid 122—123° på 10 min., vid 126° på 3 min. och vid 130° omedelbart.

Strömmande ånga af 100° dödar mjältbrandssporer i regel inom 5 min., sporfria bakterier på 1 min. Verkan på mikrober af *kokande vatten* af 100° och af strömmande ånga af samma temperatur är ungefär densamma. Sporfria bakterier — däribland äfven de patogena — dödas genom upphettning i vatten, mjölk eller liknande vätskor vid 65°, under 15(—30) min., vid 80° inom någon minut (se Mjölk, sp. 732, och Pastörisering). Om kemiska ämnens inverkan på mikroorganismer se Desinfektion. Sterilisering genom hastig afbränning kallas flambering. G. Wrgn.

Sterilitēt. Se Steril.

Steriner (af grek. *ste'ar*, talg, fett), *kem.*, en grupp af ämnen, som äro besläktade med kolesterin (se d. o.) och allmänt förekomma i djur- och växtriket, men hvilkas kemiska byggnad ännu är nästan alldeles outredd. De flesta äro omättade, envärda alkoholer, med ett stort antal kolatomer i molekylen, men man känner äfven några, som äro 2- eller flervärda alkoholer. De synas vara besläktade dels med terpenerna (se d. o.), dels med kolvätet reten (se d. o.). I allmänhet ge de åtminstone några af kolesterinets färgreaktioner. De äro färglösa och

kristallisera väl, i glänsande, fettliknande fjäll (stundom med 1 molekyl kristallvatten) eller i nålformiga kristaller. I sina löslighetsförhållanden likna de, i följd af sin jämförelsevis ringa syrehalt, kolvätena, d. v. s. äro olösliga i vatten, utspädda syror och baser, men upptagas lätt af varm alkohol, eter, kloroform m. fl. organiska lösningsmedel. De ega mycket hög kokpunkt, men äro så motståndiga mot hetta, att de vanligen kunna destilleras utan sönderdelning. — I afseende på sterinernas förekomst kan man skilja emellan djurkolesteriner l. egentliga kolesteriner (se d. o.) och växtkolesteriner l. fytosteriner (af grek. *fyto'n*, växt). De senare uppträda endast i små kvantiteter, högst ett par procent af växternas torrsubstans, men äro så allmänt spridda i snart sagdt hvarje frö, blad eller blomma, att deras roll i växtlifvet ej kan vara oväsentlig. Så t. ex. innehålla frön och groddplantor 0,5 till 1,5 proc. fytosteriner, och mängden ökas något under groningen. Vidare äro dessa ämnen funna i rötter, bark, blad, blommor m. fl. växtdelar samt i åtskilliga hartser, balsamer och mjölksafter. Hos svamparna träffas de allmänt, exempelvis i jäst, i mjöldryga, i slemsvamparnas plasmodier (se Mycetozoa). En viktig uppgift för fytosterinerna är säkerligen att i form af blad-, stam-, fruktvax o. s. v. skydda växternas yta mot väta, måhända tjänstgöra de äfven som lösningsmedel för klorofyll samt som hjälpmedel för olösliga ämnens diffusion genom plasmahuden i växtcellerna (se Lipoider). — Som exempel på fytosteriner må anföras *cerin* i kork, *sitosterin* i hvetegroddar och majs och *amyrin* i guttaperka och elemiharts. K. A. V—g.

Ste'rkrade, kommun i preussiska reg.-omr. Düsseldorf (Rhenprovinsen). 34,518 inv. (1910). Realprogymnasium. Två järnverk (Gutehoffnungshütte och Ludwigshütte), tegelbruk stenkolsgrufvor. J. F. N.

Sterkuliacéer, *bot.* Se Sterculiaceæ.

Sterky, Fredrik, en af de förste och mest inflytelserike ledarna för arbetarrörelsen i Sverige, f. 11 jan. 1860 i Stockholm, d. 11 jan. 1900 i Malmö, student 1877, var efter en kort vistelse vid Uppsala universitet under någon tid amanuens i Generalpoststyrelsen, men öfvergick snart till affärslifvet. Tidigt intresserad för den socialdemokratiska partirörelsen i utlandet, ställde han sina kunskaper och sin förmögenhet till tjänst åt den socialdemokratiska propagandan inom den svenska hufvudstadens arbetarvärld redan vid midten af 1880-talet. Han utgaf under missämjan med A. Palm (se d. o.) en tid "Nya samhället", men blef, samtidigt med att Hj. Branting öfvertog hufvudredaktörskapet för "Socialdemokraten", sistnämnda tidnings kassör (hösten 1886—89). Efter att ha studerat den fackliga och politiska arbetarrörelsen i utlandet, i synnerhet i Danmark 1890—91, kallades han i början af 1892 till Göteborg, där han bl. a. startade "Ny tid", organ för det nybildade Västra distriktet af det socialdemokratiska partiet, inom hvilket S. nedlade ett betydande arbete under de sex år, 1892—98, han verkade som redaktör i Göteborg. Öfveransträngd och sjuk, sökte han lugnare sysselsättning och var en del af 1898 expeditör för tidningen "Arbetet" i Malmö. Därunder utförde han dock viktiga delar af det förberedande arbetet för bildandet af Landsorganisationen i Sverige (se d. o.) och blef i slutet af året Landssekretariatets förste ordf., hvilken befattning han innehade till sin död. S., som mindre utmärkte sig för lysande agitatorisk begåfning än genom administrativ talang, ordning och reda samt sträfvan efter sakkunskap och teoretisk fördjupning i arbetarrörelsens principer, blef till slut ett slags partiauktoritet och genomdref i denna egenskap bl. a. den fackliga arbetarrörelsens s. k. tvångsanslutning till socialdemokratiska partiet 1898. Med sitt urbana väsen förvärfvade S. inom vidsträckta kretsar stor popularitet. S. utgaf *Socialismen, arbetarklassens befriare* (broschyr 1899) samt öfversatte Kautskys "Karl Marx's ekonomiska läror" (1888—93), Lissagaray, "Kommunen i Paris 1871" (1891—92) och S. & B. Webbs "Fackföreningsrörelsens historia i England" (1896). "Sveriges organiserade arbetare" reste 1901 en 4,5 m. hög vård på S:s graf på Nya kyrkogården. E. F. K. S—n.

Sterky, Dagmar, sångerska. Se Möller 2, sp. 315.

sterl., förk. för eng. *sterling* (se d. o.). Jfr st.

Sterle'tt (ry. *ste'rliadj*), *zool.* Se Störfiskar.

Sterling [stə'liŋ], engelskt silfvermynt af 1 pennys värde, som först präglades omkr. 1200 och förut bar namnet *easterling* ("från öster kommande"; se Easterlings med fig. Andra härledningar för ordet sterling ha på senaste tiden försökts). Af dessa mynt räknades 240 på ett pound om 12 ounces. Af detta s. k. *pound easterling* kvarstår ännu *pound sterling* som namn för enheten i det engelska myntväsendet. Se Pound och jfr Sovereign. Sterling har kommit att i England betyda fullhaltig, äkta, gedigen.

Sterling [stə'liŋ], stad i nordamerikanska staten Illinois, på norra stranden af Mississippis biflod Rock river, hvars genom uppdämning bildade fall lämna drifkraft till industrien. 7,467 inv. (1910). Midtemot ligger Rock falls, 2,657 inv., en förstad till S., med stor järnindustri liksom S. Härifrån utgår Illinois—Michigan-kanalen, så att S. har direkt sjöförbindelse med Mississippi och de stora sjöarna.

Sterling [stə'liŋ], John, engelsk författare, f. 1806 på ön Bute, d. 1844 på ön Wight, var under någon tid egare af veckobladet "The athenæum". S. utgaf romanen *Arthur Coningsby* (3 bd, 1833), *Poems* (1839), tragedien *Strafford* (1843) m. m. Hans dikter utmärkas för vackra tankar och ledig versifikation, men äro ej präglade af någon individualitet. Mer bekant än genom sina egna verk är S. genom sin vän Carlyles förträffliga biografi "Life of John S." (1851).

Sterlingmetall (Stirlingmetall). Se Mässing, sp. 288.

Sterlitamäk, kretsstad i ryska guv. Ufa, vid Sterlja, biflod till Bjelaja, 15,538 inv. (1897), hvaraf 34 proc. muhammedaner. Stora garfverier. I kretsen finnas många grufvor och järnverk. J. F. N.

Stern, Daniel, pseudonym. Se d'Agoult.

Stern, Julius, tysk musiker, f. 1820 i Breslau, d. 1883 i Berlin, studerade i Berlin, Dresden och Paris, stiftade 1847 i Berlin Sternska sångföreningen, som han anförde ända till 1874

och som blef en af de bäst ansedda i Tyskland (den upplöstes 1912). 1850 öppnade han i Berlin tills. med Th. Kullak och A. B. Marx ett musikkonservatorium (sedermera kalladt Sternska konservatoriet). Sedan Kullak och Marx (se dessa) afgått, ledde S. ensam från 1856 konservatoriet, som med utmärkta lärarkrafter nådde stor blomstring. Han dirigerade tidtals äfven symfonikonserter och fick 1860 professors titel. E. F—t.

Stern, Adolf, eg. Adolf Ernst, tysk litteraturhistoriker och författare, f. 14 juni 1835 i Leipzig, d. 15 april 1907 i Dresden, vardt 1868 professor i litteratur- och kulturhistoria vid polyteknikum i Dresden. S. började 1853 med epigonepik och gjorde tidigt insatser äfven på prosaberättelsens och lyrikens område, men åstadkom först senare, med *Historische novellen* (1866), *Die letzten humanisten* (1880; 3:e uppl. 1907, "De sista humanisterna", 1890), *Camoëns* (1887), historiska skildringar med lätt lyrisk ton, en mera betydande vitter alstring. Äfven hans senare lyrik (i 4:e uppl. af *Gedichte*, 1900) har högre rang. Af S:s litteraturhistoriska verk kunna nämnas *Geschichte der neueren literatur* (7 bd, 1882—85), en fortsättning af Vilmars tyska litteraturhistoria, från Goethes död (1886; 5:e uppl. 1905), en god monografi öfver Otto Ludwig (1890; 2:a uppl. 1906) och *Studien zur literatur der gegenwart* (I 1895, 3:e uppl. 1905; II 1904), kännetecknade af smak, omdöme och tilltalande framställning. Under Snoilskys Dresdenvistelse var S. dennes nära vän och utgaf 1892 en samling af hans dikter i tysk öfv. S:s *Ausgewählte werke* utkommo 1906—08 i 8 bd, hans teaterkritiker 1909. Se lefnadsteckningar öfver S. af A. Bartels (1905) och H. Spiero i "Deutsche geister" (1910). — Hans hustru (sedan 1881) Margarethe S., född Herr, pianist, f. 1857 i Dresden, d. där 1899, var elev af Liszt och Klara Schumann, uppträdde från 1875 på konserter och vann bifall för sitt fina och redbara spel. I Stockholm konserterade hon 1885, 1891 och 1894. Se hennes makes bok "M. S., ein künstlerinnenleben" (1901). R—n B.

Stern, Alfred, tysk historiker, f. 1846 i Göttingen, tjänstgjorde en tid som amanuens i generallandsarkivet i Karlsruhe, blef docent i Göttingen 1872 samt professor i allmän historia 1873 i Bern och 1887 vid polyteknikum i Zürich. Bland hans skrifter må nämnas *John Milton und seine zeit* (1877—79), *Geschichte der revolution in England* (1881; 2:a uppl. 1898), *Das leben Mirabeaus* (1889) och det mycket betydande verket *Geschichte Europas seit den verträgen von 1815 bis zum Frankfurterfrieden von 1871* (hittills 7 bd, 1894—1916, omfattande tiden t. o. m. 1853; bd 1 och 2 i 2:a uppl. 1913), hans hufvudarbete, af kritiken hälsadt som "det grundligaste och mest opartiska verk, som skrifvits om den samlade politiska utvecklingen i Europa" under ofvannämnda tid; särskildt prisas skildringen af revolutionsåret 1848 som öfverlägsen alla andra, hvilka hittills framträdt. 1914 utkom ett band *Reden, vorträge und abhandlungen.*

Stern, Maurice Reinhold von, tysk författare, f. 3 april 1860 i Reval, deltog 1878—79 i kriget som frivillig i den ryska hären, utvandrade 1880 till Förenta staterna, där han under några år lefde proletärlif som grufarbetare, hamnarbetare m. m. 1885 återvände han till Europa, studerade filosofi i Zürich och Bern samt egnade sig åt författarskap. Han är bosatt i Öfre Österrike. — S. började sin bana med diktsamlingarna *Proletarierlieder* (1885; 2:a uppl. 1888), *Excelsior* (1889), *Höhenrauch* (1890) och *Sonnenstaub* (s. å.) samt berättelserna *Von jenseits des meeres* (s. å.), i hvilka man finner nakna sociala tidsskildringar, en tolstojansk anakoretåskådning och mycken agitation bl. a. för helnykterheten i ofta mindre poetisk form. Den episka dikten *Insel Ahasvers* (1893) visar strid mellan socialistiska och individualistiska åsikter, och i senare verk har S. liksom Henckell lämnat det agitatoriska och socialreformatoriska å sido för att ge färgmättade naturbilder och en utpräglad tysknationell stämning (diktsamlingarna *Walter Wendricks neue lieder*, 1897, *Abendlicht*, 1901, *Blumen und blitze*, 1902, *Sonnenwolken*, 1903, m. fl.; berättelserna *Walter Wendrich*, 1895, *Waldskizzen aus Oberösterreich*, 1901, *Der seiltänzer*, 1905, m. fl.). *Gesammelte gedichte* och *Gesammelte erzählungen* utkommo 1906. R—n B.

Stern, L. William, tysk filosof och psykolog, f. 1871 i Berlin, professor i Breslau 1907, ledare efter Meumann af den psykologiska institutionen i Hamburg 1916, är en af de främste målsmännen för individual- eller differentialpsykologien och har äfven särskildt egnat sig åt den s. k. utsagopsykologien (se d. o.). Tills. med sin hustru, Clara S., har han utgett värdefulla barnpsykologiska arbeten. Sina allmänna filosofiska åsikter har han framställt i *Person und sache, I* (1906). Hans öfriga hufvudarbeten äro *Ideen zu einer psychologie der individuellen differenzen* (1900) och *Zur psychologie der aussage* (1902). Han utgaf 1903—06 "Beiträge zur psychologie der aussage" och utger sedan 1907 tills. med O. Lipmann "Zeitschrift für angewandte psychologie und psychologische sammelforschung". S—e.

Sterna, *zool.* Se Tärnsläktet.

Sternberg. 1. Stad i Mähren, vid Olmütz—S.-banan. 15,220 inv. (1900), nästan uteslutande tyskar. Väfskola. S. är hufvudorten för Mährens bomullsindustri, hvarjämte där tillverkas linne- och sidenvaror, likörer, tobaksvaror, maskiner m. m. Frukt, särskildt körsbär, odlas i nejden. Högre realskola. 1241 anföll Jaroslav af S. en anryckande mongolhär vid S. och dref den på flykten. Till belöning erhöll han af konung Wenzel af Böhmen en betydande landsträcka, hvarefter han 1246 anlade fästet S., kring hvilket staden sedermera uppväxte. S. eröfrades 29 maj 1642 af svenskarna under Helm. Wrangel. Sedan slutet af 1600-talet bildar S. en furst Liechtensteins domän. — 2. Stad i storhertigdömet Mecklenburg—Schwerin. 2,896 inv. (1910). S. är omväxlande med Malchin de mecklenburgska ständernas samlingsplats och var under medeltiden furstligt residens. Jfr Sternberger kuchen. 1—2. (J. F. N.)

Sternberg, Kaspar Maria, grefve von, österrikisk naturforskare, f. 6 jan. 1761 i Prag, d. 10 dec. 1838 på sitt slott Brezina, var som barn bestämd för det andliga ståndet, utbildades därtill i Rom, blef 1782 kanonikus i Regensburg, 1785

medlem af domkapitlet där och lefde från 1806 som privatman dels i Prag, dels på sina gods i Böhmen. S. sysselsatte sig ifrigt med naturvetenskapliga, mest botaniska, studier. Mycket verksam för vetenskapernas främjande och själf stor samlare, gaf han Böhmens offentliga samlingar rika donationer. Hans mest betydande naturvetenskapliga verk äro *Versuch einer geognostisch-botanischen darstellung der flora der vorwelt* (fol., 2 dlr, 1820, 1838) och *Umriss einer geschichte der böhmischen bergwerke* (2 bd, 1836, 1838). C. Lmn.

Sternberg, Mattias Alexander von Ungern-S., krigare, riksdagsman. Se Ungern-Sternberg.

Sternberger kuchen [ko'-], ty., *geol.*, kallas de ofta kakformiga (ty. *kuchen*, kakor), sandstensartade stenar eller block, som i närheten af Sternberg i Mecklenburg förekomma innesluta i grus och delvis äro så späckade med fragment af musslor af tertiär ålder (öfveroligocen), att stenen synes i sin helhet bestå däraf. De ha också träffats i fast klyft och anses utgöra genom kalk- och järnhaltigt bindemedel sammankittade delar af eljest ganska lös sandsten eller sand. E. E.

Sternbe'rgia Brongn., *paleobot.* Se Cordaitales, sp. 712—713 med fig. 2

Sterne [stē'n], Laurence, engelsk humorist, f. 24 nov. 1713 i Clonmel på Irland, d. 18 mars 1768 i London. Fadern var militär, och under de första tio åren af sitt lif flyttade gossen med dennes regemente från plats till plats. Sedan han slutat sin skolgång i Halifax, studerade han efter faderns död med släktingars hjälp vid universitetet i Cambridge, hvarefter han lät prästviga sig. Han fick 1738 pastoratet Sutton, till hvilket han 1743 kunde foga pastoratet i Stillington, båda belägna i närheten af York. De närmaste tjugu åren tillbragte han med mångartad läsning i prästgårdens stillhet, då och då afbruten af glada dryckeslag hos en förmögen släkting i York. Som författare uppträdde han egentligen först 1760, då han utgaf de två första delarna af *The life and opinions of Tristram Shandy gentleman*, som till 1767 följdes af ytterligare sju. Till synes är arbetet utan plan, en brokig samling af episoder och infall, kryddade af satir, humor och ironi. Det gjorde S. med ett slag till en man på modet; arbetet är också epokgörande. S. bekymrade sig icke om någon objektiv skildring af karaktärer och seder, utan gjorde romanen till ett språkrör för sin egen personlighet och sina egna infall. Han skapade en ny form af humor, som svänger från känslosamhet till cynism, och han skapade en böjligare, mera personlig stil. Hans framställningssätt saknar linjer, men han är en mästare i skildringen af hvardagslifvets småsaker och subtila psykologiska processer. S. bragte känslosamheten på modet.

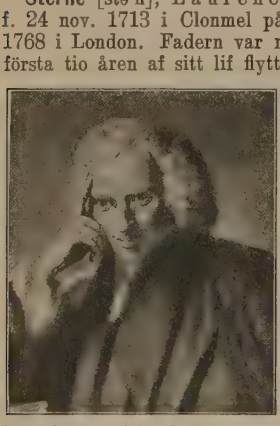

Det är till och med han, som skapat termen "sentimental" genom sin *Sentimental journey through France and Italy* (2 bd, 1768; "Yoricks känslosamma resa genom Frankrike och Italien", 1790—91), hvilken mottogs med förtjusning öfverallt i Europa. Arbetet, som var afsedt att fortsättas, men afbröts genom S:s sjukdom och död, är frukten af S:s resa till södern 1762—65. Jämte ofvannämnda verk utgaf S. *Sermons by Yorick* (7 bd, 1760—69). Efter hans död utgaf hans dotter Lydia Sterne de Medalle hans *Letters* (3 bd, 1775; "L. Sternes känslosamma bref till sina förtrognaste vänner", 1807), och s. å. utkom *Letters from Yorick to Eliza* ("Yoricks och Elizas brefväxling", 1797). På svenska föreligger dessutom "Betraktelser öfver åtskilliga nyttiga ämnen af Sterne" (1802). S:s inflytande sträcker sig öfver hela den samtida litteraturen och är af stor betydelse ända fram till 1830-talet. S:s *Works* utkommo i 7 bd 1779; nyare uppl. af Saintsbury (6 bd, 1894) och Cross (12 bd, 1904). Se Thackeray i "English humorists" (1853) och Masson i "British novelists" (1859), P. Fitzgerald, "Life of S." (1864; nya uppl. 1896 och 1906), P. Stapfer, "L. S." (1870; 2:a uppl. 1882), W. Cross, "Life and times of L. S." (1909), W. Sichel, "S." (1910) och L. Melville, "Life and letters of L. S." (2 bd, 1911) samt Czerny, "S., Hippel und Jean Paul" (1904). J. M.

Sterne, Carus, pseudonym. Se Krause, E. L.

Sternopty'chidæ, *zool.* Se Plattfiskar.

Ste'rnum, lat., *anat.*, bröstben (se d. o.).

Sternutatōria, lat. (af *sternutāre*, nysa), starkt retande droger eller ämnen, som, om de i pulverform komma i beröring med nässlemhinnan, häftigt reta till nysning, t. ex. prustrot, kräkrot, spansk fluga eller de ur dem framställda, verksamma ämnena. C. G. S.

Ste'rope (grek. *Στερόπη*), *astron.*, en af Plejaderna (se d. o.).

Sterrometall. Se Legering, sp. 40.

Stesi'choros (grek. *Στησίχορος*, lat. *Stesichōrus*), forngrekisk lyrisk skald från Himera på Sicilien, lefde omkr. 600 f. Kr. Han lär urspr. ha hetat Tisias, men erhållit namnet S. (körupställaren) med anledning af sin konst att ordna och inöfva sjungande och dansande körer. Äfven säges han ha fulländat det antistrofiska kompositionssättet, genom att införa epoden (se Antistrof och Epod), och var f. ö. prisad som en bland de förnämste lyriske skalderna. Hans lyriska dikter, hvilka voro samlade i 26 böcker, synas företrädesvis ha behandlat mytiska ämnen. Deras språk har en lindrigt dorisk färgning, men till stil och versform närmade de sig, för så vidt man kan döma af de bibehållna fragmenten (utgifna af Bergk i "Poëtæ lyrici græci"), till den episka skaldekonsten. Den daktyliska verstakten är i dem förhärskande. A. M. A.

Stēso [-så], it., *mus.*, utdraget, uttänjdt.

Ste'sso te'mpo [-så -på], it., *mus.*, i samma tidmått.

Stetoskōp (af grek. *ste'thos*, bröst, och *skopē'n*, se, förnimma), ett af R. T. H. Laennec (se d. o.) uppfunnet instrument, en ihålig cylinder, hvilken läkare begagna som hörselrör vid undersökning af bröstets inre delar. Jfr Auskultation.

Stetten, by i nordvästra delen af hertigdömet Hohenzollern, Tyskland. I dess närhet finnas stora saltlager. J. F. N.

1860-talet var mycket omtyckt. Han var en typisk representant för vitsen och ordleken. Populär var den af honom skapade figuren Wippchen, krigs-

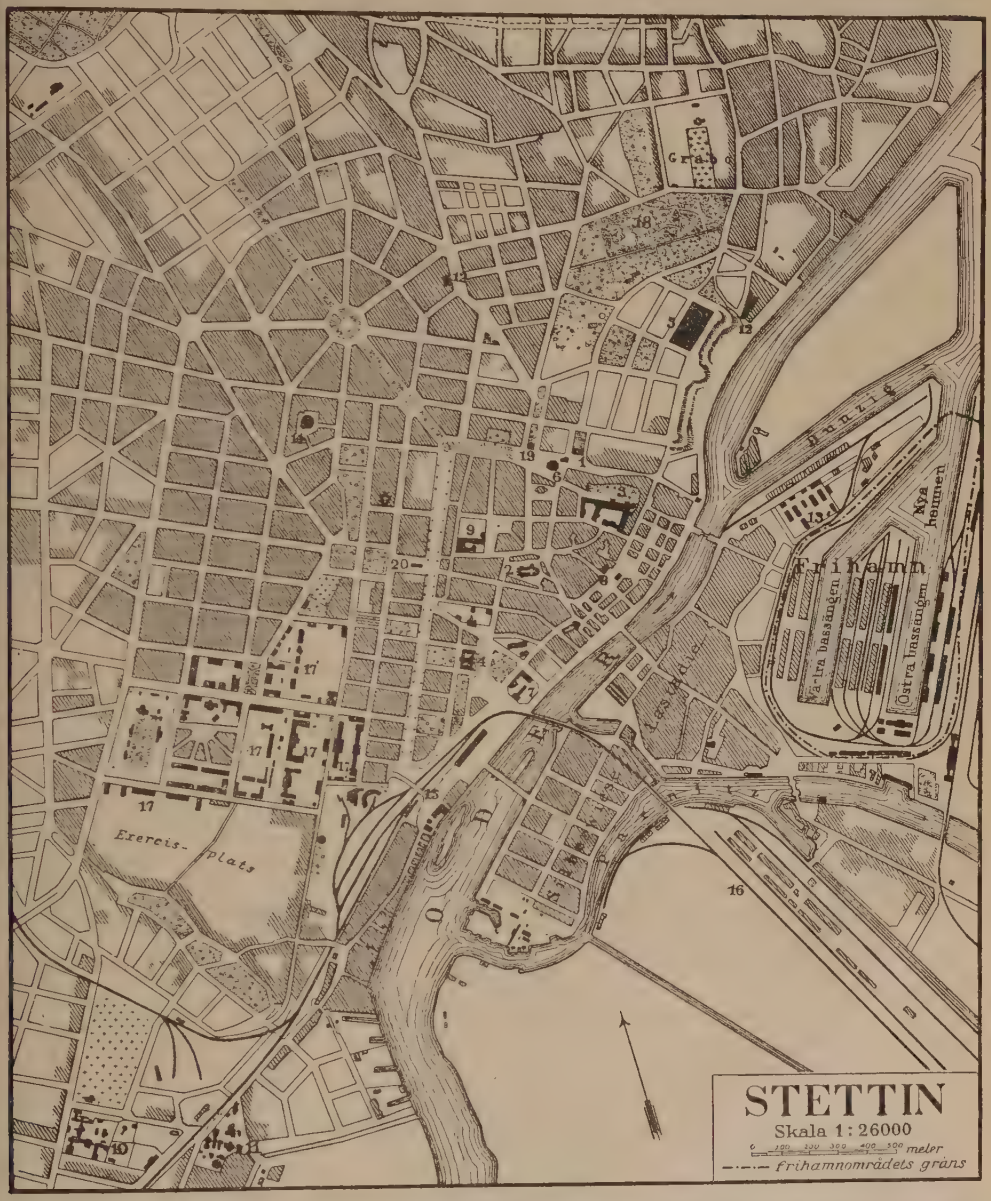

Situationsplan af Stettin. *1.* Peter Paulskyrkan. — *2.* Jakobikyrkan. — *3.* Slott. — *4.* Rådhus. — *5.* Regeringsbyggnad. — *6.* Teater. — *7.* Postkontor och telegrafstation. — *8.* Börs. — *9.* Riksbankskontor. — *10.* Sjukhus. — *11.* Gasverk. — *12.* Elektricitetsverk (två). — *13.* Slakthus. — *14.* Saluhallar. — *15.* Bangård. — *16.* Godsbangård. — *17.* Kaserner. — *18.* Botanisk trädgård. — *19.* Königstor. — *20.* Berlinertor.

Ste'ttenheim [-hajm], Julius, tysk humorist, f. 2 nov. 1831 i Hamburg, d. 31 okt. 1916, var en på sin tid mycket känd författare och tidningsman, hvars blad "Die wespen" från slutet af korrespondent (*Wippchens gesammelte berichte*, 16 bd, 1878—1903). R—n B.

Stettin. 1. Regeringsområde, i mellersta delen af preussiska prov. Pommern med 14 kretsar.

12,082 kvkm. 871,925 inv. (1910), 95,2 proc. evangeliska. — 2. Hufvudstad (stadskrets) i preussiska prov. Pommern och i nämnda reg.-omr., vid Oder och dess till Dammska sjön i ö. gående sidogrenar Parnitz och Dunzig samt vid flera järnvägslinjer, hvarjämte den genom Hohenzollernkanalen står i förbindelse med Berlin, hvarför S. kan betraktas som Berlins hamn. 236,113 inv. (1910). Staden är belägen i en vacker, men lågländ och därför mindre sund trakt. Den består af den trångt byggda och backiga Altstadt, den s. därom belägna, regelbundna Neustadt, båda på vänstra Oderstranden, samt stadsdelarna Lastadie och Silberwiese på högra stranden mellan Oder och Parnitz. Sedan de af Fredrik Vilhelm I (1713—40) anlagda fästningsverken, som gjorde S. till en första rangens fästning, 1873 slopats, ha n. och v. om Altstadt uppstått nya stadsdelar, och de forna förstäderna Grabow, Bredow, Nemitz m. fl. ha inkorporerats. Minnen af fästningsverken äro de kvarstående Königstor- och Berlinertor. Öfver Oder leda 4 broar, öfver Parnitz 3. Anmärkningsvärda byggnader äro: Peter-Pauls-kyrkan, den äldsta kyrkan i Pommern, grundlagd 1124, Jakobikyrkan från 1300-talet, de forne pommerske hertigarnas slott, uppfördt 1575—77, ett modernt rådhus, en ny regeringsbyggnad, en teater samt det nya museet (1906—12) och ett storartadt sjukhus. På och nära Königsplatz och framför teatern stå statyer af Fredrik den store, Fredrik Vilhelm III och kejsar Vilhelm I och vid det nya museet kejsar Fredrik III:s monument. S. är säte för provinsens öfverpresident, regering och oberlandesgericht samt för 2:a armékårens generalkommando, för ett konsistorium och en afdelning af riksbanken. Det har 3 gymnasier, 3 realgymnasier, 2 lärarinneseminarier och 1 institut för blinda och döfstumma samt flera fackskolor (bl. a. navigationsskola) samt botanisk trädgård. Därjämte finnas ett betydande bibliotek, konst-, naturalie- och kulturhistoriska samlingar i det nya museet. S. är en af Tysklands viktigaste hamnar (den förnämsta i Preussen) och Pommerns förnämsta fabriksstad; det har regelbunden ångbåtsförbindelse med de flesta hamnar vid Öster- och Nordsjön äfvensom vid Medelhafvet och med New York. I nov. 1898 öppnades en frihamn nedanför staden. Stadens uthamn är Swinemünde (se d. o.). Utförseln omfattar hufvudsakligen spannmål, mjöl, sprit, trä och socker, införseln kolonialvaror, järn, stenkol och vin. 1912 inlöpte 4,846 lastade fartyg om 1,828,436 ton och utlöpte 4,782 om 1,827,450 ton. S:s egen handelsflotta utgjorde 1913 28 segelfartyg om 804 reg.-ton och 117 ångbåtar om 135,282 reg.-ton. Stadens viktigaste industrier äro skeppsbyggeri, maskinfabriker och järnverk. Af de många skeppsvarfven märkas Vulkan i Bredow med 7,500 arb. och Stettiner Oderwerke med 1,000 arb., af andra industrier järnverket Kraft med 1,200 arb., en symaskin- och velocipedfabrik med 1,600 arb., tegel- och cementfabriker med 3,100 arb., sockerraffinaderier, kemiska fabriker, bryggerier m. m. — S., som enligt traditionen uppstått ur en vendisk fiskarby, omnämnes under de sachsiske kejsarna (919—1024). Från 1100-talet var det en blomstrande hansestad och säte för hertigarna af Pommern, hvilkas ätt utslocknat (1637). I westfaliska freden (1648) kom S. till Sverige. Redan 1630 hade staden emellertid öppnat sina portar för Gustaf II Adolf, som 10 juli s. å. i sitt läger vid S. med Pommerns hertig Bogislav XIV afslöt ett förbund, som i själfva verket gjorde honom till herre öfver landet. S. å. lät han omge staden, som förut hade dåliga försvarsverk, med en bastionerad linje af 2—3 km. omkrets och 1631 bygga ett verk på Lastadie. 1639 belägrades S. förgäfves af de kejserlige. Sept.—nov. 1659 försvarades det lyckligt af P. Würtz mot österrikare och brandenburgare under de Souches. 1676 låg "den store kurfursten" två månader med sin armé på höjderna rundt om staden, utan att kunna uträtta något mot densamma. 7 juli 1677 började han emellertid med en armé af 16,000 man, som 23 juli förstärktes med 3,000 lüneburgare och i okt. med danskt infanteri och som förfogade öfver 160 kanoner och 36 mörsare, belägra staden, som försvarades af generalmajor Jak. Joh. v. Wulffen med 2,500 man, understödda af borgare. De belägrade nödgades redan i juli utrymma Tullskansen, men sedan afslogo de flera stormningar och företogo flera utfall, minkrig fördes, på Dammska sjön utkämpades sjöstrider, och på isen utanför Lastadie stod 7 dec. ett slag. Sedan 200,000 projektiler förvandlat staden till en grushög, 2,000 borgare stupat, garnisonen hopsmält till 200 man och förråden börjat tryta, ingick v. Wulffen 27 dec. 1677 en hedrande kapitulation efter den långvarigaste belägring Sveriges historia känner (se N. Wimarson, "Sveriges krig i Tyskland 1675—1679", d. III, 1912). I freden 1679 återkom S. till Sverige. Fästningsverken började förstärkas, men voro vid Stora nordiska krigets utbrott 1700 knappt i bättre stånd än 1679. Från 1703 arbetades dock kraftigare, och ryssarna under Mensjikov kunde 1711 intet uträtta mot staden. Enligt ett i juni 1713 mellan gen.-guvernören i Bremen, M. Vellingk, holsteinske administratorn Kristian August och Preussen afslutadt fördrag skulle staden besättas af neutrala preussiska och holsteinska trupper, den s. k. stettinska sekvestern; general Meijerfeldt ville dock ej utrymma den, men nödgades efter en kort belägring i sept. s. å. öppna portarna för ryssarna, som öfverlämnade S. till konungen i Preussen, åt hvilken det i freden 1720 formligen afträddes. 29 okt. 1806 öfverlämnades S. utan motstånd åt fransmännen, som 21 nov. 1813 nödgades uppge den åt preussarna efter en belägring, hvarunder 6 svenska kanonslupar beskjutit S. och Damm samt mellanliggande batterier. — I S. ingicks 13 dec. 1570, under bemedling af Tyska riket, Frankrike, Sachsen och Polen, mellan Sverige och Danmark en fred, som afslutade Nordiska sjuårskriget (se d. o., sp. 1315). 1615 anordnades i S. en diplomatisk kongress, med ändamål att åvägabringa fred mellan Sverige och Polen. Flera makter sände medlare; men då Sigismund, Polens konung, vägrade erkänna Gustaf II Adolf som konung i Sverige, ville denne ej ditskicka något sändebud. 2. (J. F. N.) L. W:son M.

Stettin—Berlin-kanalen 1. Hohenzollernkanalen, afsedd att göra Stettin till hamnstad för Berlin, öppnad för trafik i juni 1914, utgår från hamnanläggningar i Berlins nordvästra del, följer floden Havel omkr. 40 km. i nordlig riktning, därefter de gamla Malzer- och Finowkana-

lernas hufvudsträckning i östlig riktning fram till Oder vid Hohensaathen, hvarefter leden följer Oder till Stettin. Kanalen från Berlin till Oder är omkr. 100 km. lång. Kanaldjupet är i midten 2,55 m.; bottenbredden 20 m. och minsta krökningsradien med få undantag 1,000 m. Kanalen kan användas af fartyg med intill 65 m. längd, 8 m. bredd och 1,75 m. djupgående, lastande omkr 600 ton. I sin östra del höjer sig kanalen genom en vanlig sluss med 6 m. slussningshöjd, fortsätter i en 50 km. lång sträcka öfver landhöjden och sänker sig nära Oder ej mindre än 36 m., hvilket fall öfvervinnes med en slusstrappa, bestående af 4 slussar med 9 m. sänkning. Vid Eberswalde föres kanalen som brokanal öfver fyra järnvägsspår. Kanalbyggnaden som beslöts 1905, beräknades kosta 43 mill. mark. Fr. E.

Stettiner haff 1. Pommersches haff, strandsjö i preussiska prov. Pommern, bildad af den där utmynnande Oder, är genom öarna Usedom och Wollin skild från Östersjön, med hvilken den eger samband genom flodarmarna Peene, Swine och Divenow. Areal 800 kvkm. Haffet, hvars östra del kallas Grosses haff och västra Kleines haff, upptar jämte Oder några mindre vattendrag. Genom detsamma, som f. ö. är ganska grundt och på många ställen igenväxt med säf, går en 7 m. djup vattenväg till Stettin, till en del följande Swine, men genom den 4,5 km. långa Kaiserfahrt afskärande östra delen af Usedom. På S. besegrade en svensk flottilj 10 sept. 1759 en preussisk, af hvars fartyg endast tre undkommo (se Rutensparre). (J. F. N.)

Steuart [stjö'ət], sir James Denham, brittisk nationalekonom, f. 21 okt. 1712 i Edinburgh, d. 27 nov. 1780 i Lanarkshire, blef 1735 advokat, företog vidsträckta resor på kontinenten, måste som delaktig i upproren till förmån för den stuartske pretendenten lämna brittiska riket efter slaget vid Culloden, fick sedermera återvända och erhöll fullständiga medborgerliga rättigheter. En man med vidsträckt bildning, blef han en betydande systematisk framställare af en modifierad merkantilism (se Merkantilsystemet). Hans förnämsta arbete, *Inquiry into the principles of political economy* (2 bd, 1767; flera uppl.; öfv. till ty. och fr.), sköts med tiden alldeles i bakgrunden af Ad. Smiths klassiska verk. Oklar och famlande på många punkter, anteciperade dock S. åtskilliga kommande forskare, särskildt Malthus i befolkningsfrågan. Hans samlade arbeten utgåfvos 1805 under titeln *Political, methaphysical and chronological works*. Litt.: Feilbogen, "J. S. und Ad. Smith" (i "Zeitschrift für staatswissenschaft", 1889). E. H. T.

Steub [stöjb], Ludwig, tysk författare, f. 1812 i Aichach, d. 1888 i München, var 1834—36 ämbetsman i Grekland och sedan 1845 advokat i München, författade *Bilder aus Griechenland* (1841; ny uppl. 1885) samt behandlade etnografiska och kulturhistoriska förhållanden i alpländerna, bl. a. i *Zur rätischen ethnologie* (1854), *Zur ethnologie der deutschen Alven* (1887), hvarjämte han skref flera underhållande reseberättelser från alpvärlden samt romaner, noveller och lustspel. Hans självbiografi, *Mein leben*, utgafs 1883 (med tillägg af F. Dahn).

Steuben [stö'jben], Friedrich Wilhelm August Heinrich Ferdinand von, general i nordamerikansk tjänst, f. 15 nov. 1730 i Magdeburg, d. 28 nov. 1794 i Steubenville, staten New York, deltog som frivillig i preussisk tjänst i Österrikiska arfföljdskriget från 1744, blef löjtnant 1753 och deltog med utmärkelse i Sjuåriga kriget (1756—63). S. tog 1763 afsked med kaptens rang och blef 1775 öfverste i badensisk tjänst. 1777 begaf han sig till Amerika, blef af Washington anställd som generalinspektör för republikens armé med generalmajors rang och arbetade nitiskt för härens organisation och utbildning. Äfven som anförare inlade han betydande förtjänst, i det han hufvudsakligen afgjorde segern vid Monmouth (1778) och 1780—81 var befälhafvare i Virginia, som han med små resurser framgångsrikt försvarade. Staterna Virginia, New York, New Jersey och Pennsylvania förlänade honom jordagods till tack för hans värdefulla militära tjänster, och af kongressen erhöll han 1790 en pension. 1910 restes i Washington midt emot Hvita huset hans staty (mod. af A. Jäger), och en af amerikanska regeringen åt kejsar Vilhelm och tyska folket förärad duplik af denna restes 1911 i Potsdams "Kommendanturgarten". Jfr F. Kapp, "Leben des amerikanischen generals von S." (1858), och G. W. Greene, "The german element in the war of independence" (1876). V. S—g.

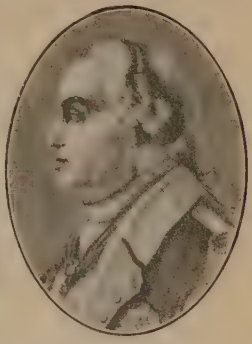

Steubenville [stjö'benvill], stad i nordamerikanska staten Ohio, vid Ohio. 22,391 inv. (1910). Staden är medelpunkt i ett stort koldistrikt och eger flera pappers- och glasfabriker, maskinverkstäder m. m. (tillverkningsvärde 1909 omkr. 21 mill. doll.). Uppkalladt efter F. W. A. H. F. von Steuben (se föregående art.), erhöll S. stadsprivilegier 1851. (J. F. N.)

Steuchius [stökius], släkt, hvaraf en gren adlades 1719 med namnet Steuch. 1. Petrus S., superintendent, f. 8 maj 1605 i Lerbo i Södermanland, d. 16 dec. 1683 i Säbrå, hette eg. Stök. Han blef 1624 student i Uppsala och 1629 prästvigd, promoverades 1632 till magister samt utnämndes 1633 till physices lektor i Strängnäs, hvarefter han 1638 befordrades till teol. lektor och kyrkoherde i Fogdö. 1644 kallades han af drottning Kristina till hofpredikant och förordnades 1647 till den förste superintendenten i Härnösand öfver större delen af Norrland med lappmarkerna. I detta ämbete arbetade han med outtröttlig ifver, i det han bl. a. lärde sig finska och lapska språken för att själf kunna träda i beröring med befolkningen samt genomdref inrättandet af flera folkskolor äfvensom af ett gymnasium och en trivialskola i Härnösand. — 2. Mattias S., den föregåendes son, ärkebiskop, f. 26 okt. 1644 i Fogdö, d. 2 aug. 1730 i Uppsala, studerade i Uppsala och företog 1667—72 en studieresa genom

Tyskland, Holland och England samt utnämndes 1671 till teol. lektor i Härnösand och prästvigdes 1672. 1676 flyttade han som professor i logik och metafysik till Uppsala. Ifrig aristoteliker, bekämpade han energiskt cartesianismen. Han var en ganska betydande personlighet, men hans intressen lågo åt det teologiska och kyrkliga hållet. Snart nog öfvergick han också till praktisk kyrklig verksamhet. På sin faders begäran blef han 1682 förordnad att biträda denne och blef 1683 utnämnd till hans efterträdare som superintendent i Härnösand. Liksom denne verkade han nitiskt för lapparnas omvändelse och undervisningsväsendets utveckling. Han blef 1693 teol. doktor och 1694 teol. professor i Uppsala med förbindelse "att vara ärkebiskopen behjälplig så inom som utom konsistorium" men kom redan s. å. som biskop och prokansler till Lund. Som biskop i Lund fullföljde han energiskt Knut Hahns uniformitetssträfvanden. Mot pietismen var han ogynnsamt stämd. Sin sista tid i Lund vantrifdes han. Krig och pest gjorde förhållandena mycket bekymmersamma. Då han 1714 efterträdde Spegel som ärkebiskop i Uppsala, var hans bästa tid förbi, och han kom ej att göra någon betydande insats. — 3. Joannes S. (Steuch), den föregåendes son, ärkebiskop, f. 3 jan. 1676 i Härnösand, d. 21 juni 1742 i Uppsala, studerade 1690—98 i Uppsala och Lund samt reste därefter utomlands. Under sin bortovaro promoverad till filos. doktor 1700, blef han 1701 docent i Uppsala, 1702 e. o. professor och bibliotekarie i Lund och 1703 præpositus vid akademiska kommunitetet där. 1707 utnämndes han till logices et metaphysices professor och 1710 till moral. professor i Uppsala, en befattning, som han omedelbart efter sin installation kom att utbyta mot professuren i logik och metafysik. Han blef 1719 teol. doktor och kyrkoherde i Näs prebende, 1723 superintendent i Karlstad och 1730 biskop i Linköping. Sistnämnda plats hann han dock ej intaga, emedan han redan s. å. utnämndes till faderns efterträdare som ärkebiskop och till prokansler vid Uppsala universitet. S. var prästeståndets talman 1731—38 och adlades 1719 med namnet Steuch. 1—3. (E. M. R.)

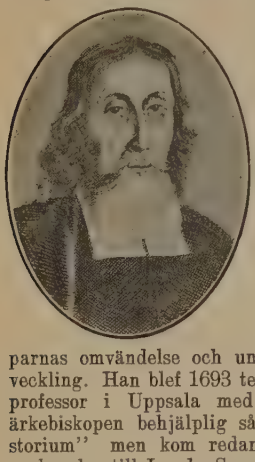

Steud., vid växtnamn förkortning för E. G. von Steudel (se denne).

Steudel [stö'j-], Ernst Gottlieb von, tysk läkare och botanist, f. 30 maj 1783 i Esslingen, Württemberg, d. där 12 maj 1856, blef med. doktor i Tübingen 1805, lefde från 1806 som läkare i Esslingen och blef öfverläkare 1828. Hans vetenskapliga arbete egnades nästan uteslutande åt botaniken och ledde till det omfattande namn- och synonym-lexikonet *Nomenclator botanicus* (1821—24; ny uppl. i 2 dlr 1840—41). Den växtgeografiska och floristiska forskningen befrämjade S. genom den reseförening, som han (gemensamt med professor Ch. F. Hochstetter, präst i Esslingen) stiftade 1825 och som till aflägsna länder utsände ett stort antal framstående botaniska samlare. C. Lmn.

Stev, no., norsk folklig dikt i en strof. Jfr Steffen, R. L.

Stev., vid växtnamn förkortning för Chr. Steven (se denne).

Steward [stjō'əd], eng., proviantförvaltare, hofmästare på ett fartyg (sv. uttal stüvert, stjuvart); *sportv.*, den, som öfvervakar ordningen på en täflingsbana. Inom engelska Jockeyklubben benämnas de högste funktionärerna, som utgöra öfverdomstolen för alla kapplöpningsangelägenheter, stewards. Se äfven Lord high steward och Lord steward. B. C—m.

Stewart [stjō'ət], äldre form för namnet på skotska släkten Stuart (se d. o.).

Stewart [stjō'ət], Dugald, skotsk filosof, f. 22 nov. 1753 i Edinburgh, d. 11 juni 1828; utnämndes redan 1775 till professor i matematik i Edinburgh efter sin fader, den framstående matematikern Matthew S. (1715—85). 1785 utbytte han dock denna professur mot lärostolen i moralfilosofi, som han innehade till 1810, då han drog sig tillbaka till privatlifvet. S., som är påverkad af Reid, tillhör den skotska skolan och är sålunda anhängare af läran om de självklara sanningarna hos "common sense". Ehuru själf hvarken djup eller originell som tänkare, bidrog S. genom klarhet och stor vältalighet i hög grad till spridningen af den af Reid grundlagda skotska filosofien, den s. k. "sunda förnuftets filosofi". Han mycket besökta föreläsningar spelade under en fjärdedels århundrade en ytterst viktig roll i samtiden. uppfostran. De förnämsta af hans skrifter äro *Elements of the philosophy of the human mind* (3 bd, 1792—1827), *Outlines of moral philosophy* (1793; flera uppl.), *Philosophical essays* (1810), *Dissertation on the progress of metaphysical and ethical philosophy* (1815—21) och *Philosophy of the active and moral powers* (1828). Hans *Collected works* (11 bd, 1854—58) utgåfvos af sir W. Hamilton. (S—e.)

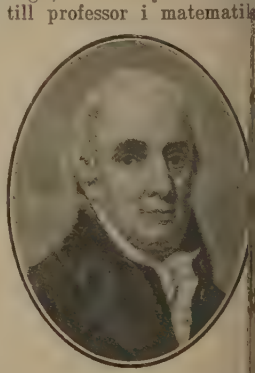

Stewart [stjō'ət], godsegarsläkt från Ulster med skotska anor.

1. Robert S., 2:e markis af Londonderry, mest känd under titeln viscount Cas-

lereagh, hvilken han bar 1790—1821, brittisk statsman, f. 18 juni 1769 i irländska grefsk. Down, d. (genom självmord) 12 aug. 1822 på släktgodset North Cray i Kent, var son till Ulstermagnaten Robert S. (f. 1739, d. 1821), som 1769—83 var led. af irländska parlamentet och inom Irlands peerage 1789 upphöjdes till baron Londonderry, 1795 till viscount Castlereagh, 1796 till earl och 1816 till markis af Londonderry. S. gjorde 1790 sitt inträde i irländska underhuset, där han till en början slöt sig till den frisinnade oppositionen och i synnerhet nitälskade för utsträckning af katolikernas rättigheter — ett intresse, som han till sin heder alltid i grunden bibehöll; men den af franska revolutionens ytterligheter framkallade jäsningen på Irland förde honom snart öfver till de konservatives läger. 1797 blef han tjänstförrättande och 1799 ord. statssekreterare för Irland. Han ådagalade stor administrativ duglighet, var under 1798 års upprorsrörelser ett kraftigt stöd för vicekonungen, markisen af Cornwallis, och utöfvade vid genomdrifvande af Irlands union med Storbritannien (1800) ett hänsynslöst besticknings-system. S. hade ifrigt förordat katolikernas emancipation i samband med unionens genomförande, och Georg III:s bestämda vägran att godtaga detta reformförslag vållade S:s afgång med Pitts öfriga ministär mars 1801. Enligt Pitts önskan ingick S. 1802 i Addingtons ministär som president i indiska ministeriet (Board of control). Då Pitt åter kom till styret (dec. 1804), fick S. behålla sitt ämbete, blef 1805 tillika krigs- och kolonialminister samt vidtog i denna egenskap förberedelser till ett kraftigare militäriskt ingripande från Englands sida i kampen mot Napoleon, men dennes seger vid Austerlitz (1805) omöjliggjorde för en tid tanken därpå. Efter den af Pitts död (jan. 1806) föranledda ministärförändringen öfvertog S. jämte sin landsman Canning ledningen af toryoppositionen i Storbritanniens och Irlands förenade underhus, som han tillhörde från 1800 till sin död. Det visade sig emellertid snart, att föga sympati fanns emellan den varmhjärtade, vältalige Canning och den stolte, kylige aristokraten Castlereagh. Dennes brist på talartalang öfverskyldes af hans skicklighet som administratör, hans stora arbetsförmåga och hans slagfärdiga själftillit. De inträdde bägge 1807 i hertigens af Portland ministär, Canning som utrikesminister, Castlereagh som krigs- och kolonialminister. I denna egenskap ombesörjde han skickligt utrustningen af expeditionen mot Köpenhamn (1807) samt af de till Pyreneiska halfön 1808 och 1809 afsända härarna, men efter den olyckliga expeditionen till Walcheren (1809) var hans fall gifvet. Då han fick veta, att hans motståndare inom ministären under Cannings ledning redan flera månader förut hemligen varit betänkta på att aflägsna honom ur ministären, utmanade han Canning på duell och sårade honom (sept. 1809), hvarefter båda lämnade sina ministerposter. Mars 1812 gjorde Castlereagh sitt återinträde i ministären, denna gång som utrikesminister, och, sedan premiärministern Perceval mördats (11 maj s. å.), blef han därjämte underhusets ledare. Faktiskt var han därefter till sin död den brittiska politikens ledare, fastän lord Liverpool bar premiärministertiteln. Han fullföljde energiskt och lyckosamt den brittiska diplomatiens verksamhet som den sammanhållande och pådrifvande kraften i de europeiska makternas sista stora koalition mot Napoleon. Sålunda bragte han efter Napoleons nederlag vid Leipzig 1813 om intet dennes försök att erhålla fred på grundvalen af Frankrikes "naturliga gränser" (Rhen, Alperna och Pyrenéerna), och 1814 begaf han sig själf öfver till kontinenten för att hindra alla Napoleons försök att rädda sin tron genom separatuppgörelser med några af koalitionens medlemmar. Han var närvarande vid kongressen i Châtillon (febr.—mars 1814) samt undertecknade fördraget i Chaumont (1 mars) och den första Parisfreden (30 maj s. å.). Vid sin hemkomst blef han öfverhopad med hedersbetygelser, rönte under de främmande monarkernas besök i England smickrande uppmärksamhet och infann sig till kongressen i Wien hösten s. å. Under den tilltagande misstron mot Ryssland samverkade han där allt närmare med Metternich och åvägabragte (3 jan. 1815) ett hemligt fördrag mellan Storbritannien, Österrike och Frankrike mot Rysslands planer i Polen och Preussens i Sachsen. Under "hundra dagarna" verkade han energiskt för tillintetgörandet af Napoleons nya välde och var därefter en af undertecknarna af den andra freden i Paris (20 nov. 1815). 1818 deltog han personligen i kongressen i Aachen. — Han var alltför nyktert och kallt beräknande för att omfatta de utopier, som inneburos i Heliga alliansen, hvilken han sarkastiskt kallade "ett stycke sublim mysticism och nonsens"; han framdrog också formella skäl som förevändning för Englands afböjande svar på Alexanders maning till konung Georg att biträda den. Castlereaghs brittiska utrikespolitik under de närmast följande åren har länge varit missuppfattad och skarpt klandrad såsom alltför eftergifven mot de reaktionära strömningarna. Faktiskt motarbetade han emellertid konsekvent interventionspolitiken på kongresserna i Troppau (1820) och Laibach (1821), vid hvilka Storbritannien representerades af hans broder, lord Charles S., och de instruktioner han lät uppsätta för sig själf som brittisk representant på kongressen i Verona (1822), angåfvo klart och tydligt grundlinjerna till den politik, för hvilken sedermera Canning fick äran. I den inre styrelsen framkallade den ministär, hvars mest betydande led. Castlereagh var, häftigt missnöje, och klandret öfver dess stränga åtgärder mot de oroliga lägre folkklasserna samt öfver dess oridderliga handhafvande af den skandalösa rättegången mot drottning Karolina (1820) motvägdes endast obetydligt af den tacksamhet ministären kunde påräkna för de protektionistiska åtgärder, som omsider, 1822, vidtogos till förmån för jordbrukarintresset. Öfveransträngd af arbete och missmodig öfver den jäsande oviljan, råkade

han på sommaren 1822 i ett uppenbarligen abnormt själstillstånd, och i ett obevakadt ögonblick afhände han sig lifvet med en pennknif. Han begrofs i Westminster abbey. Hans ofvannämnde broder, Charles (se S. 2), utgaf 1848—53 i 12 bd *Memoirs and correspondence of viscount Castlereagh*, i fortsättningen med titel *Correspondence, despatches and other papers of viscount Castlereagh*, men denna samling är ofullständig, enär en del af S:s efterlämnade papper gick förlorad vid ett skeppsbrott. Den första utförliga biografien öfver S. är sir A. Alisons "Lives of lord Castlereagh and sir Charles S., second and third marquesses of Londonderry" (3 bd, 1861); den föranledde en intressant essay i "Quarterly review" 1862 af sedermera lord Salisbury (omtr. i "Biographical essays by the late marquess of Salisbury" 1905). Jfr äfven lady Londonderrys "Robert S., viscount Castlereagh" (1904).

2. Charles William S., 3:e markis af Londonderry, den föregåendes halfbroder, militär och diplomat, f. 18 maj 1778, d. 6 mars 1854, inträdde 1794 i brittiska armén, stred 1794—95 i Nederländerna och därefter i österrikiska armén 1795—96, avancerade snabbt till öfverstelöjtnant (1797), var 1798—1800 led. af irländska och 1800—14 af brittiska parlamentet samt 1803—07 understatssekreterare för Irland. Han deltog 1808—12 med utmärkelse i Pyreneiska kriget först som chef för en husarbrigad och därefter som Wellingtons generaladjutant. 1810 blef han generalmajor och erhöll 1813 knightvärdighet (sir Charles S.), sändes april s. å. som brittisk minister till konungens af Preussen högkvarter och skötte under de följande stora händelserna framgångsrikt sitt maktpåliggande diplomatiska värf, hvartill bl. a. hörde att uppmärksamt följa den af stormakternas monarker misstrodde svenske kronprinsens mått och steg. Vid sin hemkomst 1814 blef han mycket firad och upphöjdes till peer som lord Stewart. Juli 1814—jan. 1823 var han Englands sändebud i Wien och var därunder fullmäktig på Wienkongressen (1814—15) samt kongresserna i Troppau (1820), Laibach (1821) och Verona (1822). Sedan han 1819, i sitt andra gifte, äktat den rike sir Harry Vane-Tempests enda dotter, upptog han familjenamnet Vane. 1822 blef han efter sin halfbroder Robert (se S. 1) markis af Londonderry inom Irlands peerage och fick 1823 inom Storbritanniens titeln earl Vane och viscount Seaham. 1835 utsågs han af Peel till engelsk minister i Petersburg, men afsade sig förtroendet efter häftiga angrepp från det liberala partiet, hvilket han retat genom sina uttalanden mot parlamentsreformen och mot polska frihetskriget. 1837 blef han general. 1836—37 och 1840 företog han jämte sin maka vidsträckta resor i Europa, om hvilka han utgaf resebeskrifningar, *Recollections of a tour in the north of Europe* (1838) och *Steam voyage to Constantinople* (1842). S. författade äfven en *History of the war in Spain* (1828; flera uppl.) och *Narrative of the late war in Germany and France* (1833) samt utgaf sin berömde halfbroders korrespondens (se S. 1).

3. Charles Stewart Vane-Tempest-S., 6:e markis af Londonderry, den föregåendes sonson, politiker, f. 16 juli 1852 i London, d. 8 febr. 1915 i Stockton on Tees, var 1878—84 (konservativ) led. af underhuset och ärfde 1884 faderns markisvärdighet; dittills hade han burit titeln viscount Castlereagh. Han var 1886—89 vicekonung på Irland och blef som sådan genom sin sträft unionistiska åskådning föremål för nationalisternas hat. 1900—02 var han postminister i Salisburys 3:e ministär, 1902—05 under Balfour president i undervisningsrådet och därjämte 1903—05 lordpresident. Som minister utmärkte han sig för plikttrogen arbetsflit; han var en af Englands förmögnaste män och egde bl. a. stora kolgruffält i Durham. — Hans son, Charles Stewart Henry Vane-Tempest-S., 7:e markis af Londonderry, f. 13 maj 1878, var 1906—15 underhusledamot (till faderns död 1915 bärande titeln viscount Castlereagh) och tillhörde som sådan den stridbaraste högerflygeln inom det konservativa partiet.

1—2. G. V. G. (V. S—g.) 3. V. S—g.

Stewart [stjō'ət], sir Donald Martin, brittisk fältmarskalk, f. 1 mars 1824 nära Forres i Skottland, d. 26 mars 1900 i Alger, inträdde 1840 i Ostindiska kompaniets tjänst som furir och var vid seapoysupprorets utbrott 1857 kapten. Han företog juni s. å. en berömd vågsam ridt som kurir från Agra till Delhi och deltog därpå som stabsofficer i återeröfringen af Delhi och Lucknow. 1861 blef S. major, anförde 1867—68 med brigadgenerals rang den bengaliska divisionen i Napiers expedition mot Abessinien och blef 1868 generalmajor. 1869—72 var S. befälhafvare på Andamanerna och reorganiserade förtjänstfullt straffkolonien där. I kriget mot Afganistan 1879—80 förde han Quetta-armén till Kandahar och framträngde därifrån (mars—maj 1880) till Kabul, där han efter Roberts öfvertog befälet öfver de brittiska trupperna i norra Afganistan. Efter general Burrows' nederlag vid Maiwand (24 juli s. å.) sände S. general Roberts med en division till Kandahar och hemförde själf återstoden af armén till Indien genom Khaibarpasset. S. belönades för sina stora förtjänster under fälttåget med baronetvärdighet (s. å.), blef 1881 general och 1894 fältmarskalk. Han var 1881—83 högste befälhafvare i Indien, från 1885 till sin död medlem af indiska rådet i London och från 1897 guvernör för invalidhuset i Chelsea. Jfr G. R. Elsmie, "Sir Donald S." (1903). V. S—g.

Stewart [stjō'ət], Balfour, skotsk fysiker, f. 1 nov. 1828 i Edinburgh, d. 19 dec. 1887 nära Drogheda, blef assistent hos den berömde geofysikern J. D. Forbes 1856, som utöfvad stort inflytande på riktningen af S:s utveckling. S. blef 1859 direktör för observatoriet i Kew och 1870 professor i fysik vid Owen's college i Manchester. 1868 erhöll han Rumfordmedaljen för viktiga undersökningar ang. Prévosts lag om ömsesidig strålning, hvarvid han påvisade, att värmestrålningen utgår ej blott från kropparnas yta, utan förefinnes äfven i kroppens inre delar, samt bevisade likheten mellan en kropps absorptions- och dess strålningsförmåga. Som ledare af Kew observatoriet utförde han viktiga undersökningar i meteorologi och jordmagnetism. Han utgaf en mängd afhandlingar i spektralanalys, värmelära m. m. Bland hans skrifter märkas *An elemen*

tary treatise on heat (1866; 3:e uppl. 1876), den berömda afh. *The conservation of energy* (1873; 4:e uppl. 1878), *The unseen universe* (tills. med professor Tait, 1875; 6:e uppl. 1876) m. fl. (S. A—s.)

Stewart [stjō'ət], sir Herbert, engelsk militär, f. 30 juni 1843 i Sparsholt, Hampshire, inträdde 1863 som fänrik i brittiska armén, deltog i sulukriget 1879 som brigadmajor vid kavalleriet och i kriget mot boerna 1881 som generalkvartermästare. I det olyckliga slaget vid Majuba (27 febr. s. å.) blef S. tillfångatagen af boerna, men frigafs mars s. å. I egyptiska fälttåget 1882 var han befälhafvare för kavalleridivisionen, stred tappert vid Tel-el-kebir (13 sept.) och ledde omedelbart efter slaget en djärf framryckning mot Kairo, hvars citadell han intog. S. anförde 1884 kavalleriet i sir G. Grahams Suakin-armé och blef dec. 1884 utnämnd till chef för förtrupperna i Wolseleys för befriande af Gordon i Kartum afsedda undsättningskår. Han tågade från Korti och tvärs genom öknen mot Metamme, vann 17 jan. 1885 en lysande seger vid Abu Klea, men blef 19 jan. svårt sårad i en skärmytsling vid Gubat och afled 16 febr. s. å. på återvägen till Korti. På sitt dödsläger utnämndes han till generalmajor. Jfr Ch. Wilson, "From Korti to Khartoum" (1885). V. S—g.

Stewart [stjō'ət], Anita. Se Miguel, sp. 457.

Stewa'rtia L. (Stuartia), *bot.*, ett släkte af träd och buskar med affallande blad och ensamma hvita eller rosenröda blommor i bladvecken, hörande till fam. *Theaceæ* och nära släkt med *Thea*. De 5 arterna förekomma i Nord-Amerika och Japan. Se Bärnsten, sp. 858. G. L—m.

Stewarton [stjō'ətn], köping (*burgh*) i skotska grefsk. Ayr, 10 km. n. om Kilmarnock. 2,841 inv. (1911). Den ligger i ett rikt jordbruksdistrikt och är bekant för mejeriprodukter samt stora nötkreaturs- och hästmarknader.

Stewartön [stjō'ət-], Rakiura. Se Nya Zeeland.

Steven, Christian, finskfödd botanist, rysk tjänsteman, f. 30 jan. 1781 i Fredrikshamn, d. 30 april 1863 i Simferopol, blef med. doktor i Petersburg 1799, var inspektör för silkesodlingen i Syd-Ryssland från 1800, direktör för trädgården i Nikita, Krim, 1812—26 och jordbruksinspektör i Syd-Ryssland 1840—50. Han blef filos. hedersdoktor i Helsingfors 1840 och utnämndes till ryskt statsråd och hedersled. vid alla ryska universitet. Under sina många resor fullföljde han botaniska undersökningar, särskildt i Kaukasien och på Krim. Af hans arbeten böra nämnas *Observationes in plantas rossicas* (1817—34), *Catalogue des plantes rares... Caucase oriental, De Pinubus taurico-caucasicis* (1838) och *Flora der taurischen halbinsel* (1857). S. blef korresp. led. af sv. Vet. akad. 1815. C. Lmn.

Stevens [stī'vnš], Thaddeus, nordamerikansk politiker, f. 4 april 1792 i Danville, Vermont, d. 11 aug. 1868 i Washington, blef 1816 advokat i Gettysburg och tog framträdande del i det politiska lifvet i Pennsylvania, hvars legislatur han tillhörde 1833—35, 1838—39 och 1841—42. Han slöt sig först till antifrimurarpartiet, men öfvergick sedan till whigs och var 1848—53 som led. af unionskongressens representanthus ledare för whigpartiets radikala flygel och med denna förbundna freesoilers (se d. o.). S. motsatte sig energiskt 1850 års kompromiss och därvid särskildt lagen om utlämning af förrymda negerslafvar. Han deltog 1855—56 i organiserandet af det nya republikanska partiet, insattes 1859 af detta i kongressen och fick där som utskottsordf. en mycket inflytelserik ställning. S. påyrkade under inbördeskriget tidigt väpnandet af befriade negerslafvar och kritiserade ofta Lincolns politik i slaffrågan såsom ej nog radikal. 1865 blef S. ordf. i kommittén för sydstaternas rekonstruktion och förordade där en hänsynslös politik mot de besegrade. I denna fråga råkade han i skarp konflikt med presidenten Johnson och ledde rörelsen för dennes ställande under åtal. Hans politik mot de besegrade sydstaterna erkännes nu allmänt ha varit förfelad; dess syfte var att gagna negrerna, men i stället ledde den genom sina öfverdrifter till rasmotsatsernas tillspetsning. Jfr S. W. Mc Call, "Th. S." (1899), och J. F. Rhodes, "History of the United states from the compromise of 1850", d. 5 (1904). V. S—g.

Stevens [stī'vnš], Alfred, engelsk konstnär, f. 1817 i Blandford i Dorset, d. 1875, väckte som barn uppseende genom de porträtt han tecknade, sändes 1833 till Italien, gjorde där utmärkta kopior efter gamla mästares målningar, var 1841—42 elev af Thorvaldsen i Rom, utbildade sig inom olika områden, visade under sin hela verksamhet en märklig mångsidighet, var skulptör, målare, arkitekt och dekoratör. 1850—52 var han lärare vid konstskolan i Sheffield. Sitt rykte vann han framför allt genom sin skiss till *grafmonument öfver Wellington* för S. Paulskyrkan, som segrade vid täflingen 1856. Det är ett ståtligt väggmonument i italiensk senrenässans med en baldakin, buren af korintiska kolonner, öfver sarkofagen med den dödes bild. Bland detaljer märkas grupperna *Sanningen* och *Tapperheten* (monumentet var ej helt fullbordadt vid S:s död). Bland S:s öfriga skulpturverk märkes plastisk dekoration i Dorchester house, en praktfull spis med nakna kvinnliga, sittande *karyatider* (1872, gipsmodell i South Kensingtonmuseet), *sittande lejon* utanför British museum m. fl. Han utförde ritningar till rumsinredning i Parlamentshuset, British museum m. m., gjorde skisser till dekorativa målningar i Paulskyrkans kupol (delvis utförda) och kartong till mosaik (*de fyra profeterna*) för samma kyrka. S. är väl representerad i Tategalleriet med en stor samling skisser, med oljemålningar (porträtt bl. a.) och storstilade teckningar (aktstudier). Han intar en framstående plats bland Englands konstnärer under 1800-talet. Monogr. af W. Armstrong (1881) och H. Stannus (1891). G—g N.

Stevens [-vä'ˢ], belgiska målare. 1. Joseph S., f. 1819 i Bruxelles, d. 1892, växte upp i ett förfinadt hem med odlad smak och konstnärliga intressen och utvecklade sig mest genom självstudium till en utmärkt djurmålare. Hans kraftfulla kolorit och behandlingssätt visa äkta flamsk tradition från 1600-talsmästarna och påverkan af Decamps och Courbet. Han kom tidigt till Paris och tillhör liksom brodern (se S. 2) lika mycket Frankrikes som Belgiens konst. Bland hans mest betydande målningar är *Morgon i Bruxelles* (lumpsamlare på gatan rota bland utkastade matrester, hundar slåss om kvarlefvorna, 1848, Bruxelles' museum). Andra belysande alster af S:s konst äro *Hundens arbete* (hundar spända för kärra, 1851), *Minne från Bruxelles' gator* (1852, museet i Rouen), *Flamsk tjur, förföljd af hund* (1853), *Hund och sköldpadda* (museet i Antwerpen), *På stranden* (museet i Gent), *Tantalus' kval* (Luxembourgmuseet), *Smedjan, Hundmarknad i Paris* och *Hund framför spegeln* (utst. 1880, alla tre i Bruxelles' museum). — 2. Alfred S., den föregåendes broder, f. 1828 i Bruxelles, d. 1906, var lärjunge af Navez i sin födelsestad och sedan af Roqueplan i Paris, där han var bosatt från 1852 till sin död. Han började utställa 1849, målade till en början kostymgenrer i Meissoniers anda: *Borgare och bönder, Lönnmordet, Fettisdagsmorgon,* öfvergick likväl snart till att välja motiv ur det samtida lifvet, till eleganta och behagfulla genrebilder, påverkade af samtida koloristiska strömningar och senare i någon mån äfven af japanska målares kompositionssätt. Han skildrar damen af värld — ibland äfven af halfvärld — i hennes lyxfulla och smakfulla miljö i en rad små målningar, genomförda med virtuositet och raffinemang i färgbehandling och penselföring. Hans taflor ha ytterst undantagsvis något berättande innehåll (som exempelvis fallet är med *Tröst*, en sorgklädd moder och dotter på besök hos en ljusklädd, ganska konventionellt deltagande dam, 1857, Ravenées galleri i Berlin). Oftast behandlar han sådana enkla motiv som en läsande eller tankfull dam, en dam, som ser sig i spegeln eller öppnar en dörr, ett par damer i samtal eller beskådande små konstsaker e. d. Tidens växlande modedräkt behandlar han med utsökt smak, damerna uppbära den med fulländadt behag, bli aldrig banala och se aldrig utspökade eller löjliga ut. Det *måleriska* innehållet är alltid en hufvudsak i hans verk. Hans målningar af senare datum äro i viss mån påverkade af ljusmåleri och impressionism. S. är representerad i Bruxelles' moderna museum af *Dam i rosa* (1866), *Ateljén* (anses som hans mästerverk), *Parissfinx, Salome, Änkan* m. fl., i Luxembourgmuseet af *Passionerad sång* och *Återkomst från balen* ("Damen i gult" kallad). Andra af hans mest karakteriserande målningar äro *Den japanska klänningen, Den japanska masken, Missräkning* (från 1870-talets midt). Han målade äfven porträtt, landskap (*Vägen till Mentone*, 1874, Bruxelles' museum), parisstämningar (*Seine, Hallarna*, 1896) och utförde i samarbete med Gervex den förträffliga, figurrika panoraman *Århundradets historia* (Paris, 1889). S. vann en mängd utmärkelser, fick hedersmedaljer i Paris, Wien, Amsterdam, Bruxelles och Berlin och öfverhöljdes med ordnar från olika länder. Han utgaf 1886 ett litet häfte *Impressions sur la peinture*, aforismer, i hög grad belysande hans konstnärliga sträfvan. Jfr C. Lemonnier, "S. et son œuvre" 1906. 1—2. G—g N.

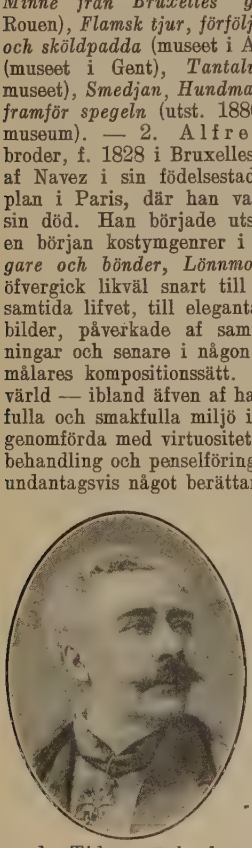

Stevens [stī'vnš], äfven Stephens, Uriah, stiftare af Arbetets riddare (se d. o.).

Stevenson [stī'vnsen]. 1. Robert S., skotsk ingenjör, uppfinnare, f. 8 juni 1772 i Glasgow, d. 12 juli 1850 i Edinburgh, fick sin tekniska utbildning i födelsestaden och Edinburgh och gjorde under sin tjänstetid (1797—1843) inom skotska fyrväsendet ritningar till ett 20-tal fyrar, af hvilka den på Bell rock 1807—12 byggda och med en af honom förbättrad lysapparat utrustade torde vara mest ryktbar. Särskildt minnesvärd är S. som uppfinnare af blänkfyrarna och de intermittenta fyrarna äfvensom af mastlanternan på fyrskepp, hydroforen och olika slags rörliga lyftkranar. Han konstruerade flera betydande hamn- och brobyggnader, dockor och vågbrytare, hvarjämte han inlade förtjänster om den brittiska flod-, kanal- och kusttrafiken och om järnvägsväsendet genom sitt af George Stephenson fullföljda uppslag med moderna skenor. Bland hans många delvis ganska märkliga skrifter må nämnas *Account of the Bell rock lighthouse* (1824). — Tre af hans söner, Alan (f. 1807, d. 1865), David (f. 1815, d. 1886) och Thomas S. (f. 1818, d. 1887), voro framstående konstruktörer och skriftställare på fyrväsendets område, den yngste dessutom äfven i öfrigt mycket verksam som mekaniker och en synnerligen intresserad meteorolog. — 2. Robert Louis Balfour, son till den ofvannämnde Thomas S., författare, f. 13 nov. 1850 i Edinburgh, d. 3 dec. 1894 på Samoa, måste på grund af svår ohälsa (tuberkulos) ofta för månader afbryta sin skolgång, och det var först 1867, som han mera regelbundet kunde följa undervisningen vid Edinburghs högskola. Det var meningen, att han liksom fadern skulle bli civilingenjör, och 1868 började hans utbildning för detta ändamål, hvilken han dref med sådan framgång, att han 1871 erhöll pris för en skrift, som föreslog vissa förbättringar vid fyrapparater. Det friluftslif han härunder förde stärkte hans hälsa, men ansträngde honom också, hvarför han s. å. måste uppge denna bana; i stället kastade han sig på juridiken och blef 1875 advokat, men praktiserade aldrig. Redan

vid sex års ålder hade han visat lust för att skrifva, 1866 hade han anonymt utgett *The Pentland rising* och 1868 *The charity Bazaar*, en bagatell, som föregådar hans senare stil. Nu slog hans kärlek till litteraturen igenom, och han började allvarligt förbereda sig för sitt blifvande kall. Hans hälsa var emellertid så dålig, att han 1873 ordinerades att stanna vintern öfver i Mentone; efter återkomsten började han att medarbeta i ett par tidskrifter, i hvilka han tryckte sina första essayer, som strax väckte uppmärksamhet. 1875 utkom anonymt hans *Appeal to the clergy of the church of Scotland*. S. å. aflade han det första af sina många besök i Fontainebleau, liksom han under de följande åren företog långa fotturer i Frankrike, Tyskland och Skottland. Minnena af dessa resor fylla hans första böcker: *An Island voyage* (1878) och *Travels with a donkey in the Cevennes* (1879). 1876 gjorde han i Fontainebleau bekanskap med en amerikansk dam, fru Osbourne, som sedan vardt hans hustru. Fast själf mycket sjuk, begaf han sig 1879, oroad af ryktena om hennes sjukdom, hals öfver hufvud till Kalifornien, där hon då vistades. På grund af umbäranden och strapatser under resan var han nära döden i mars 1880; i maj var han dock så pass återställd, att han kunde gifta sig. De närmaste månaderna slog han sig ned vid det gruffält han beskrifvit i "The silverado squatters". Hösten 1880 återvände han till Skottland med hustrun och styfsonen, men hans hälsa var nu så vacklande, att han under de närmaste åren, med korta afbrott för sommarmånaderna, måste vistas i Davos. Under dessa år utgaf han sina första essaysamlingar *Virginibus puerisque* (1881) och *Familiar studies of men and books* (1882) samt sin första samling berättelser, *New arabian nights* (s. å.; "Ny tusen och en natt", 1884). Då det visade sig, att han ej tålde somrarna i Skottland, slog han sig 1882 ned på en liten villa vid Hyères i Provence, där han vistades till 1884. Han utgaf därunder *The silverado squatters* (1883) och *Treasure Island* (s. å.; "Den underbara skattkammarön", 1887; "Skattkammarön", 1912). Med den senare började hans berömmelse i vidare kretsar. 1884—87 bodde han i Bournemouth och utgaf sin första diktsamling, *A child's garden of verses* (1885), den föga lyckade berättelsen *The body snatcher* (s. å.) och *Prince Otto* (s. å.), en af hans bästa romaner, *The dynamiter* (s. å.), *Dr Jekyll and Mr Hyde* (1886; "Hemligheten med dr Jekyll", 1897; "Det sällsamma fallet med dr Jekyll och mr Hyde jämte andra fabler", 1911; ny öfv. 1917), *Kidnapped* (s. å.), *The merry men* (1887), dikterna *Underwoods* (s. å.) och *Memories and portraits* (s. å.). Efter faderns död 1887 band honom intet längre vid Europa, utan han beslöt att i ett sydligare och mildare klimat söka bot för sin hälsa. Han afreste s. å. till New York för att aldrig mera återkomma till Europa. Till våren 1888 lefde han vid Saranac lake i Adirondacks; sommaren s. å. företog han från San Francisco sin första resa till Söderhafsöarna. S. å. utgaf han *The black arrow* ("Den svarta pilen", 1905). Sedan han i sex månader på en förhyrd skonare seglat ikring från den ena ögruppen till den andra, slog han sig ned i Honolulu, hvarunder han aflade sitt berömda besök hos de spetälska vid Molokai. Han utgaf 1888 *The master of Ballantrae* ("Arfvingen till Ballantrae", 1890) och *The wrong box* samt 1889 *Edinburgh: picturesque notes*. Under ett besök i Sydney utgaf han en i våldsamma ordalag affattad skrift till försvar för pater Damiens arbete bland de spetälske, *Father Damien: an open letter to the rev. Dr Hyde of Honolulu*. Då här i Australien återigen hans sjukdom förvärrades, stod det klart för honom, att han kunde lefva endast i tropikerna, och i början af 1890 köpte han på Samoa en egendom, kallad Vailima, som med undantag för en några månaders resa bland de aflägsna och romantiska Söderhafsöarna, utgjorde hans boning under hans återstående fyra lefnadsår. Han byggde sig ett hus på bergsbranten öfver den lilla hamnen vid Apia. Han lefde här som en höfding (af infödingarna kallad Turitala), omgifven af en talrik skara tjänare och underhafvande och inblandade sig verksamt i de politiska stridigheter, som då upprörde ön, antog sig den afsatte konung Mataafas sak och sökte väcka engelsmännens sympati för infödingarna genom sin skrift *A footnote to history: eight years of trouble in Samoa* (1892). Hans hälsa var nu bättre, än den någonsin varit. Under dessa år utgaf han: *Ballads* (1890), *Across the plains* (1892), *The wrecker* (s. å. i samarbete med Lloyd Osbourne; "Friska tag. Fritt öfversatt", 1893), fortsättningen på "Kidnapped", *Catriona* (1893), en roman med skotskt ämne liksom flera af hans andra berättelser från denna tid, och *Island nights' entertainments* (1893), en samling historier från Söderhafsöarna. Hans sista år förmörkades åter af ohälsa samt af kriget mellan infödingarna, till hvilka han nu stod i ett slags patriarkaliskt förhållande. Han bortrycktes hastigt af ett slaganfall och begrofs nästa dag af Samoahöfdingarna på toppen af Mount Vaca, som han själf utvalt till sin graf. Efter hans död utgafs af hans trogne vän Sidney Colvin *Vailima letters* (1895; "Böner skrifna vid Vailima", 1916), *Songs of travel* (1896), *St. Ives*, afslutad af A. T. Quiller Couch (1898; "St. Ives eller en fransk fånges äfventyr i England", s å.), *A Stevenson medley* (1899), *In the south seas* (1900), hans sista roman, fragmentet *Weir of Hermiston* (1896) och *Letters of Stevenson to his family* (1899) med biografi af utgifvaren. I samarbete med W. E. Henley föreligga dessutom dramerna *Beau Austin* (1892), *Deacon Brodie* (s. å.), *Admiral Guinea* (s. å.) och *Macaire* (1895). Utom här ofvan nämnda finnas följande arbeten af honom öfversatta till svenska: "Den onde i buteljen" (1891), "John Nicholsons olycksöden" (1897), "Från Söderhafsöarna. Olalla" (s. å.), "Resan utför" (1898; ny uppl. 1908), "Sjöröfvarens testamente" (1898), "Under tropikernas sol" (1909), och "Olalla" (1917). S. var kanske den populäraste och mest omtyckte af sin generations författare. "Louis", som han kallades af sina många bekanta, var en hjärtlig och vänsäll natur, som utöfvade en stor personlig tjusningskraft; af denna blef äfven en större allmänhet delaktig, då hans bref utgåfvos, som ge en trogen och tilltalande bild af hans lynne och dagliga lif. Trots att han hade att kämpa med svår sjukdom eller kanske just därför, var han en varm älskare af lifvet och dådkraften, som kastade ifrån sig all bitterhet och misantropi. Han var

glad och nästan barnslig till sitt väsen, en fiende till religiöst hyckleri och all samhällskonventionalism, som särskildt i England är djupt rotad. Hans långvariga vistelse i Frankrike har säkerligen i detta afseende verkat befriande på honom. Han uppträdde först som essayist, och hans skildringar af böcker, människor och naturlif utmärka sig genom lif och friskhet. Som romanförfattare gick han upp i det ögonblick, då en reaktion förspordes mot den psykologiska verklighetsnovellen till förmån för den historiska och fantastiska romanen med mera realistisk behandling än tidigare. S:s romaner utmärka sig genom rik fantasi. De försiggå ofta i exotiska trakter. Han berättar egendomliga och spännande händelser, tecknar säregna karaktärer och rör sig öfver hufvud gärna i en rent romantisk och fantastisk värld, som i mycket erinrar om Poes, Hawthornes och Jules Vernes. Det var genom romanerna, som han förvärfvade sin stora läsekrets, men många sätta honom högre som essayist och brefskrifvare. Hans stil är frisk och ledig. Hans vers stå icke så högt som hans prosa. En lyxupplaga i 27 bd af S:s samlade skrifter utgafs i Edinburgh redan 1894—98; en annan uppl., ''Swanston edition'', utgafs med inledning af Andrew Lang (25 bd, 1911—12). Se A. Brown, ''R. L. S.'' (1895), Margaret Moyes Black, ''R. L. S.'' (1898), Cornford, ''R. L. S.'' (1899), Baildon, ''R. L. S.'' (1901), Balfour, ''Life of R. L. S.'' (2 bd, s. å.), och W. Raleigh, ''R. L. S.'' (1910). 2. J. M.

Stevens point [stī′vnș pāĭ′nt], stad i nordamerikanska staten Wisconsin, vid floden Wisconsin. 8,692 inv. (1910). Järnvägsverkstäder, sågverk, timmerhandel. J. F. N.

Stevenstone [stī′vnstən], kommun i skotska grefsk. Ayr, 1,5 km. ö. om Saltcoats. 10,733 inv. (1911). Stenkolsgrufvor och flera järnverk, bland de största i Skottland, och i närheten sprängämnesfabrik tillhörig Nobel's explosives Co.

Stevin [-fi′n], latiniseradt Stevinus, Simon, holländsk matematiker, f. 1548 i Bruges, d. 1620, var först bokhållare hos en köpman i Antwerpen, men bosatte sig sedermera i Leiden, där han blef generalkvartermästare hos Morits af Oranien samt erhöll öfverinseendet öfver landets väg- och vattenbyggnader. S. framställde läran om jämvikten i en materiell punkt och om krafternas parallellogram äfvensom en teori för det lutande planet samt lade grunden till hydrostatiken och införde bruket af den redan förut uppfunna decimalbråkräkningen.

Stevns, halfö på Själlands östra kust, mellan Kjöge och Præstö bugt, utgör eget härad, Stevns herred, i Præstö amt (19,126 har, 11,200 inv. 1911) och begränsas i v. af Stevnsaa, som faller ut i Præstö bugt, samt af en mängd mossar. Vid Östersjön ligger Stevns klint, ung. 15 km. lång, bestående af krita och kalksten, hvars högsta punkt är 41 m. E. Ebg.

Stevns herred. Se Stevns.

Stevns klint. Se Stevns.

Steyermark. Se Steiermark.

Steyern, Nils Henrik von. Se Vult von Steijern.

Steypir [stö′j-]. Se Peter Steypir.

Steypireyðr, isl. Se Fenhvalar, sp. 29.

Steyr l. Steier, stad i Öfre Österrike, vid Steyrs utlopp i Enns och vid St. Valentin—Tarvisbanan. 17,442 inv. (1910, som kommun). S. har en högre realskola, fackskola för järn- och stålbearbetning samt är en liflig fabriksstad, med flera järnmanufakturer och en stor vapenfabrik, grundad af Werndl. På en klippa reser sig ett slott från slutet af 900-talet. S. var fordom hufvudort i markgrefsk. S. l. Styre och lydde under Steiermark till 1183, då det kom till hertigdömet Österrike. (J. F. N.)

Sthāvara-linga, *ind. religionshist.* Se Linga.

Sthēino (grek. *Σθεινώ*). Se Gorgoner.

Sthen, Hans Kristensen, dansk psalmdiktare, f. omkr. 1540, d. 1610, blef 1566 präst i Helsingör och var 1570—73 därjämte rektor vid skolan i samma stad, blef 1580 magister och 1583 präst i Malmö samt prost i Oxie härad. S. diktade ypperliga psalmer, af hvilka flera ännu äro i bruk i danska kyrkan; dessutom lärodikten *Lykkens hjul* (1581) och ett moralisk-allegoriskt skådespel, *Kortvending* (utg. 1866 af S. B. Smith), hvilka bägge behandla lyckans obeständighet. Ett urval af hans religiösa dikter utgafs 1888 af K. J. Brandt, jämte biogr. — Se L. Weibull, ''Anteckningar om salmförfattaren H. Chr. Sthen i Malmö'' (i ''Skånska samlingar'', IV: 2, utg. af M. Weibull). E. Ebg.

Sthe′nelos (grek. *Σθένελος*), *grek. myt.*, namn på flera heroer. Främst bland dem är att nämna den S., som tillhör den argiviska sagokretsen; han var son af Perseus (se d. o.). Sedan hans äldre broder, Elektryon, blifvit dödad, blef S. herre öfver Argos; hans son var Eurystheus, frejdad i Heraklessagan. En annan S., Kapaneus' son, deltog i ''epigonernas'' tåg och i Trojanska kriget, i det senare som Diomedes' vagnstyrare. J. C.

Sthen Jacobsen, historisk författare, f. 1642, d. 2 maj 1696, var son af Jacob Nielsen, kyrkoherde i Kågeröds och Stenestads församlingar i Skåne, blef efter studier vid skolan i Sorö student i Köpenhamn 1657 och var bland de studenter, som deltogo i Köpenhamns försvar under belägringen 1658—60. Återkommen till Skåne och prästvigd, blef han 1664 sin faders efterträdare. S. är författare till *Den Nordiske kriigs krönicke* (utg. först 1897 af M. Weibull), en utförlig skildring af kriget mellan Sverige och Danmark 1675—79, betydelsefull genom tillförlitlig framställning och kritisk uppfattning och därför en synnerligen viktig källskrift till ifrågavarande krigs historia. Krönikan, hvartill originalmanuskript förvaras i Uppsala universitetsbibliotek, är det sista historiska arbete, som i Skåne författats på danska. Winslows dagbok öfver det skånska kriget 1676—79, utg. 1874 af M. Weibull i ''Samlingar utg. för de skånska landskapens hist. o. arkeol. förening'', är i allt väsentligt endast ett utdrag ur S:s arbete. A. S.

St. Hil., vid växtnamn förkortning för A. de Saint-Hilaire (se d. o. 2).

Stibelau, ort i Westpreussen på Kleine Werder. I mars 1656 anordnade G. O. Stenbock med biträde af ingenjör Loffman ett starkt förskansadt läger vid S. för att därifrån betvinga Danzig, men 4 april måste han på konungens befallning lämna S. och afgå till öfre Polen. 19—25 dec. s. å. låg

Karl X själf i lägret vid S., hvarefter Douglas kvarlämnades med en del af hären för att blockera Danzig. 9 jan. 1657 gick denne sedan ur lägret och närmare Danzig. L. W:son M.

Stibin, *kem.*, detsamma som antimonväte (se Antimon, sp. 1147).

Stibiotantalit, *miner.*, gulaktigt, diamantglänsande mineral, som kristalliserar hemimorft efter det rombiska systemet. Dess kemiska formel kan skrifvas $(SbO)_2(Ta, Cb)_2O_6$, d. v. s. mineralet innehåller metallerna antimon (stibium), tantal och kolumbium eller, som den numera kallas, niobium. A. Hng.

Sti'bium, lat., detsamma som antimon (se d. o., sp. 1147).

Stible'tter, *krigsv.*, svarta damasker, som 1798 infördes vid svenska infanteriet och som aflades, då ny uniform fastställdes 1810. O. K—a.

Stibnit, *miner.*, detsamma som antimonglans (se d. o.).

Stiby, socken i Kristianstads län, Järrestads härad. 1,366 har. 1,100 inv. (1916). S. bildar med S:t Olof ett pastorat i Lunds stift, Albo och Järrestads kontrakt.

Stich, Johann Wenzel (Giovanni Punto), tysk hornvirtuos och tonsättare, f. 1746 i Böhmen, d. 1803 i Prag, konserterade rundt om i Europa och var under skräckväldet direktör för en vådevilleteater i Paris. Beethoven skref för honom en hornsonat. S. komponerade hornkonserter och en mängd kompositioner för blås- och stråkinstrument.

Stichæus, Johan Fredrik, finländsk ämbetsman, f. 22 febr. 1778 i Helsingfors, d. 28 nov. 1853 på sin egendom Dampbacka nära Borgå, blef student i Åbo 1794, auskultant i Åbo hofrätt s. å., i Vasa hofrätt 1798 och kämnärsrättsordf. i Helsingfors 1801 samt var under Borgå landtdag 1809 sekreterare i borgarståndet äfvensom sekreterare i civil- och ekonomi-utskottet. Han var t. f. prokuratorssubstitut 1812—16 och t. f. allmän referendarie-sekreterare i kejs. senaten 1816—28. S., som 1826 erhållit statsrådstitel, tog 1828 afsked från sina befattningar, men återinträdde i statens tjänst 1831 som landshöfding (senare benämnd guvernör) i Tavastehus län, hvilken befattning han innehade till 1841. S. utgaf "Samling af de till efterlefnad gällande bref, förklaringar och föreskrifter... i justitie-, œconomie- och politieärender för 1809—20" (1821; ny uppl. 1841) äfvensom "Samling af placater, förordningar, manifester och påbud..." för åren 1808—29 (5 dlr, 1831; ny uppl. af d. 1—4, 1831—33). M. G. S.

Sticha'rion, grek. Se Mäss-skrud.

Stichomanti, Stichometri, Stichomyti. Se Stikomanti, Stikometri, Stikomyti.

Stick. 1. *Fysiol.* Se Smärta. — 2. *Konsth.* Se Kopparstick och Stålstick. — 3. *Spelt.*, samtliga de kort, som efter utspel af en och påslagning af de öfriga spelande hemtagas af den, som enligt spelets regler hade det högsta af de utspelade korten. Ett stick innehåller minst två kort; tre och fyra kort äro vanligaste antalet, men i sällskapsspel som mjölis (se d. o.) är stickets kortantal lika stort som antalet spelande, hvilket växlar efter behag. Att taga hem stick är liktydigt med att vinna, utom i misärspel (jfr Misär). 3. R—n B.

Sticka. 1. *Jaktt.* Se Affånga. — 2. *Sjöv.*, långsamt släppa ut l. ge efter på en kätting eller ett tåg. Uttrycket används företrädesvis om fartygets ankarkättingar, förtöjningar och varp eller med ett ord om sådana tåg, som utgå *från* fartyget. — Sticka ut, släppa ut hela tåget. — Sticka på tamp, behålla ändan (tampen) fastgjord ombord, men släppa ut det öfriga af kättingen eller tåget. — Sticka ifrån sig, om ankarkättingen, som därvid h. o. h. utsläppes, sedan boj med bojrep blifvit fäst i densamma, för att man skall kunna återfinna ankaret. Detta sker under stormväder, då fartyget nödgas lämna sin ankarplats samt tid och kraft ej medge ankarets hemvindande. — Sticka på, genom stek (sammanknytning) fästa ändan af ett tåg till ett annat eller till en flagg, ett rundhult m. m. — Sticka af, lossgöra steket eller knuten. — Sticka ut ref, öka ett segels storlek och vindfång genom att lossa stickbultar och refsejsingar. — Sticka djupt säges om fartyg, som har stort djupgående. — Sticka (ut till sjöss), efter att ha seglat i sikte af land styra ut till sjöss. — Sticka upp (halsar och skot), lossgöra dessa tåg från beläggningsställena. Se Vända. 2. R. N.*

Sticka fyr. Se Eldning, sp. 171.

Sticka på. 1. *Jaktv.* Se Påstickning. — 2. *Sjöv.* Se Sticka 2.

Stickbult, *sjöv.*, stropp, smygd om nocken af en rå och afsedd att vid refning inskäras i en reflödra. Se Refva segel.

Stickbåge, *bygnk.* Se Båge, sp. 798.

Stickcirkel. Se Måttverktyg, sp. 227.

Stickel. Se Grafstickel.

Stickelbär, *bot.* Se Krusbär.

Stickelbärssjuka, sjukdom framkallad af *Leptus autumnalis* (se d. o.).

Stickelhårig. Se Skimmel.

Stickert (jfr holl. *steker*, antagl. af *sticka*), ett slags dolk, som förr bars af kadetterna vid Sjökrigsskolan.

Stickfluga, *zool.* Se Muscidæ.

Stickhjälm (ty. *stechhelm*), *her.*, sluten tornerhjälm. Se Hjälm 2.

Stickhvalf, *bygnk.* Se Hvalf, sp. 1389.

Stickhäfvert. Se Pipett.

Stick i stäf, *sjöv.*, säges om vinden, då den är rakt emot eller blåser från den riktning, i hvilken man vill styra fartyget. R. N.*

Stickkorn, *bot. farm.* Se Silybum.

Stickkors, *her.*, ett kors, hvars nedre ända blifvit tillspetsad.

Sticklina, 6-garns lina af hampa; dess längd är 89—71 m. och omkrets 18—12 mm. inom resp. örlogs- och handelsmariner. R. N.*

Stickling 1. Sättkvist, *trädg.*, ett skott af en växt, afskuret för förökning af växten. Vanligen användas till sticklingar längre eller kortare stycken af års- eller fjolårsskott, ört- eller vedartade. Knoppstickling kallas en knopp med vidsittande mindre del af skottet, så skuren, att rötter kunna framskjuta från sårytan. Sticklingar benämnas ibland äfven plantor af vissa rotfruktväxter (morötter, palsternackor) samt kålslag,

sådda så sent på året, att plantorna före vinterns inbrott endast hinna bilda några få blad, inga upplagsorgan. Sådana plantor kunna under gynnsamma förhållanden öfvervintra och gå tämligen tidigt nästa år i frö. Odling af sådana utgör den s. k. sticklingsmetoden vid fröodling. C. G. D.

Sticklök, *trädg.*, kallas de allra minsta lökar, som utsorteras efter skörd af rödlök och närbesläktade lökslag. Efter öfvervintring utplanteras de på våren, och under försommaren utväxa de till ansenlig storlek. C. G. D.

Stickmaskin. Se Stickning.

Stickmyggor, *zool.*, två till fam. *Culicidæ*, egentliga myggor, hörande släkten, *Culex* och *Anopheles*. Anledningen till namnet är, att honorna af de dithörande arterna suga blod. Deras motsvarigheter i tropiska länder, särskildt Syd-Amerika, kallas mosquitos, moskiter l. muskiter. Från andra, mera oskyldiga myggor skilja de sig genom ett långt, framåtriktadt sugrör, som är längre än hufvudet och mellankroppen tillsammans. De båda släktena åtskiljas lättast på sin olika kroppsställning i hvilande tillstånd. Arterna af släktet *Culex* sitta med hufvudet högre än bak-

De olika ställningarna för vanlig mygga (*Culex*; öfre fig.) och frossmygga (*Anopheles*; nedre fig.).

kroppen, medan *Anopheles*-arterna sitta nedbockade, så att hufvudet hålles lägre än den snedt uppåtriktade bakkroppen. — Båda släktena lägga sina ägg på vattenytan, *Anopheles* enstaka, men *Culex* hopvis i ovala, båtformiga samlingar, som flyta omkring på vattnet. Larverna, de från stillastående vattensamlingar välbekanta knutmaskarna, simma med slingrande rörelser. *Culex*-larven har ett af en hårkrans omgifvet andrör på näst sista bakkroppsleden, med hvilket den liksom hänger vid vattenytan med hufvudet nedåt, under det att den hämtar luft. *Anopheles*-larven, som saknar dylikt andrör, intar en mera vågrät ställning med bakkroppen i vattenbrynet. Pupporna hos båda släktena äro hästskoformigt krökta och bära på mellankroppens ryggsida två korta, mot spetsen vidare andrör, med hvilka de vanligen hänga vid vattenytan, fastän de äfven kunna sänka sig därunder. — Af släktet *Culex* finnas i vårt land 12 arter. Ett par af de vanligaste äro *C. pipiens* (6 mm.) med vattenklara vingar samt *C. annulatus* (7—9 mm.), igenkännlig på sina brunpunkterade vingar och hvitringlade ben. Af *Anopheles* finnas i Sverige två arter, *A. claviger* (l. *maculipennis*) samt *A. bifurcatus*, den förra med mörkfläckiga, den senare med glasklara vingar. Arterna af släktet *Anopheles*, särskildt den förstnämnda, äro de i senare tid beryktade malariamyggorna, öfverförarna till människan af malarian l. frossan (se d. o.). Vissa *Culex*- och *Anopheles*-arter anses också öfverbringa den särskildt i Afrika härjande filariasjukdomen (se Filaria sanguinis). En närstående tropisk myggart, *Stegomyia fasciata*, öfverför genom sina styng gula febern (se d. o.). I jämförelse med de nämnda farliga sjukdomarna äro de obehag, som stickmyggorna i vårt land vålla oss, att anse för obetydliga, ehuru de i vattenrika trakter, särskildt i Lappland, kunna bli nära nog olidliga. G. A—z.

Stickmyrten, *bot.* Se Ruscus.

Stickmått. Se Måttverktyg, sp. 227—228.

Stickney [sti'kni], Sarah. Se Ellis, W.

Stickning, Stickmaskiner. 1. *Text.* Stickning är framställning af en väfnad genom garnets formande till öglor, ''maskor'', som ingripa uti och därigenom binda hvarandra (fig. 1). Antingen används härvid blott *en* tvärsöfver väfnaden gående tråd, såsom fallet är vid handstickning samt tillverkning af vanliga s. k. strumpstolsfabrikat, eller också kunna flera, parallellt med hvarandra längs väfnaden löpande trådar genom sidoslingring binda hvarandra. I förra fallet benämnes väfnaden *inslagstrikå*, i senare *varptrikå*. Stickade väfnader ha betydligt större elasticitet än varp- och inslagsväfnader, hvarför de förra synnerligen väl lämpa sig till beklädnad närmast kroppen. — Vid vanlig *handstickning* användas samtidigt två stålnålar, ''stickor'', med afrundade ändar utan krokar, den ena för uppbärandet af de redan färdigbildade maskorna och den andra för bildande af nya. Härvid införes den ena nålens spets i en maska, och garnet formas kring den instuckna ändan till en ny maska, hvilken drages igenom den gamla, som man därpå låter falla från sin nål. Vid det närbesläktade arbetssättet virkning används blott *en* med hake försedd nål, med hvars tillhjälp den gamla maskan föres öfver den nya. Vid *maskinstickning*, som egentligen är en art virkning, används en rad hakformiga nålar, liggande i samma plan, så att alla maskorna efter väfnadens hela bredd samtidigt formas. Nålarnas främre ändar äro omböjda till långsträckta krokar, hvilkas fina spetsar äro böjda inåt och kunna genom tryck bringas att ingå i en fördjupning i nålskaftet, sålunda bildande en fullt sluten ögla (fig. 2). Mellan nålarna ligga egendomligt formade, tunna plåtskifvor, *platiner*, som samverka med nålarna till öglornas bildande. Den första stickmaskinens l. virkstolens arbetssätt imiterade handstickningen. Den uppfanns redan 1589 af William Lee i Cambridge samt sköttes med båda händerna och 3 trampor. I Sverige infördes stickmaskinerna af Kr. Polhem (se denne), som i början af 1700-talet tillverkade sådana vid Stjärnsund. Af dessa Polhems originalmaskiner, af honom benämnda ''strumpväfstolar'' och antagligen till väsentlig del uppfunna af honom själf (de påminna dock mycket om Lees maskiner), finnas ännu kvar 2 exemplar i Stora Kopparbergs museum i Falun (fig. 3) och 1 exemplar af äldre typ i Tekniska högskolans museum (fig. 4). I Tyskland förbättrades vid

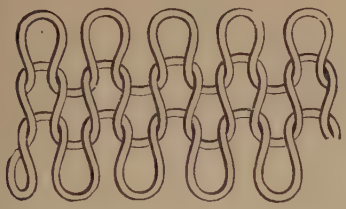

Fig. 1. Maskor

Fig. 2. Nål till stickmaskin.

Fig. 3. Kr. Polhems strumpväfstol l. stickmaskin.

Fig. 4. Kr. Polhems stickmaskin af äldre typ.

Fig. 5. Tungnål i stickmaskin.

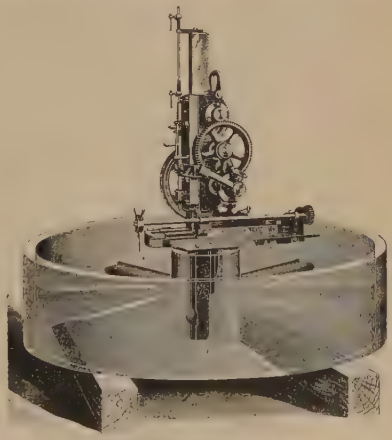

Fig. 8. Flyttbar stickmaskin för metaller.

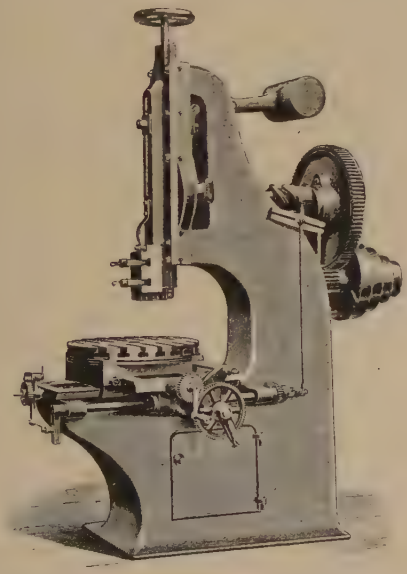

Fig. 7. Vanlig stickmaskin för metallverkstäder.

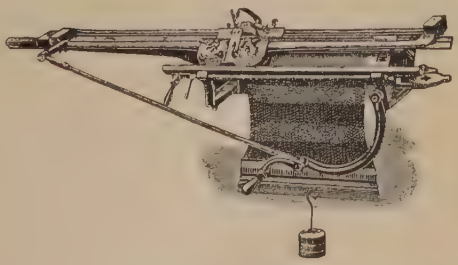

Fig. 6. Handstickmaskin.

1800-talets början mekanismen för maskornas bildande, i det att en roterande vals ersatte den förut brukliga kilen för platinernas rörelse (valsvirkstol). Stickmaskinerna förbättrades ytterligare dels 1861 af engelsmannen Arthur Paget, dels 1868 af hans landsmän Cotton och Altenborough, hvilka införde de mekaniskt drifna virkstolarna l. trikåmaskinerna. Enär de flesta trikåvaror äro hylsformade, låg det nära till hands att anordna nålarna i en cirkel. Antingen kunna de ligga radiellt i ett horisontalplan, såsom i den franska rundstolen (uppfunnen af Decroix 1798 och förbättrad af Berthelot), eller stå vertikalt och tillsammans bilda en cylindrisk yta, såsom i den engelska (uppfunnen af I. Brinel 1816). Vid dessa maskiner bildas slingorna med tillhjälp af ett med platiner försedt roterande hjul, *mailleuse*.

De egentliga stickmaskinerna arbeta med s. k. *tungnålar* (fig. 5), uppfunna 1858 af engelsmannen Townsend. Nålarna ligga i rännor uti nålbädden och kunna röras blott i sin längdriktning. Deras upp- och nedgående rörelse åstadkommes genom det fram och tillbaka löpande s. k. *låset*. Detta består af 3 triangelformade plåtar, hvilka emellan sig bilda en ränna, hvari nålarnas nedre utsprång glida. Samtidigt med låset föres äfven den s. k. trådledaren öfver nålarna på det sätt, att tråden lägges i haken, då nålen är i sitt högsta läge. Den nedanför haken varande maskan i den färdiga delen af arbetet glider, vid nålens nedskjutning, öfver den lilla vridbara armen, som då lägger sig öfver haken, så att den gamla maskan alltså omfattar den nya och på samma gång glider af nålen. Den nya maskan glider därpå, vid nålens följande uppåtgående, ned öfver den då nedfällda armen, och på detta sätt bildas åter nya maskor. Nålbädden är anordnad på olika sätt. Bickford i New York ställde nålarna på en cylindrisk bädd och lät låset sålunda göra en cirkelformig rörelse. På en sådan maskin kunde visserligen hylsformiga föremål tillverkas, men vidden kunde ej ändras. Vid handstickning åstadkommes detta, som bekant, antingen sålunda, att 2 maskor läggas i en förutvarande (*uttagning*), eller så, att blott 1 maska lägges genom 2 förutvarande (*intagning*). I den af S. W. Lamb 1866 uppfunna stickmaskinen kunna båda dessa operationer företagas. Den har 2 mot hvarandra lutande nålrader, så att nålarnas hufvud ligga nära hvarandra. Hvarje nålrad har sitt lås, som ger rörelse åt nålarna först på den ena och sedan på den andra nålbädden, hvarvid trådledaren öfverför tråden från den ena till den andra sidan. Arbetsprodukten får härigenom formen af en platt sammantryckt hylsa. Därvid kan man låta ett godtyckligt antal nålar i hvardera raden förbli i hvila, hvarigenom gods af antingen olika täthet eller olika vidd erhålles. Då därjämte vid dessa maskiner äfven finnas anordningar att åstadkomma mönster- eller dubbelstickning, så är det tydligt, att man i dem kan tillverka fullt färdiga beklädnadsartiklar, såsom strumpor, underbenkläder, tröjor, västar, täcken, mössor o. s. v. S. k. platta varor kunna stickas genom båda nålradernas samverkan i samma rörelseriktning. Genom uteslutning af vissa nålar, förskjutning af nålbäddarna mot hvarandra samt inställning af låsdelarna kan en mångfald olika mönster åstadkommas, hvilka kunna ytterligare växla genom användning af olikfärgade garner. Fig. 6 visar en mindre stickmaskin för hemstickning af strumpor, vantar m. m. Den kan fastskrufvas vid ett bord. Ett betydelsefullt inlägg inom detta område gjordes på 1880-talet i vårt land genom den af Per Persson uppfunna räkneapparaten med mönsterskifvor. En öfver mönsterskifvan rörlig, i samband med rörelsemekanismen stående visare anger, hvad man under arbetets gång har att iakttaga för åstadkommande af erforderliga formförändringar å arbetsföremålet, hvarigenom den arbetande befrias från besvärliga uträkningar. De Lambska stickmaskinerna äro mycket produktiva. En öfvad arbetare kan i en sådan på en dag sticka 8 par långstrumpor eller 20 par s. k. halfstrumpor. Maskiner af denna typ tillverkas vid Huskvarna.

I de s. k. *släta* trikåvarorna äro alla maskor formade på samma sätt. Man kan dock förändra maskornas form, hvarigenom olika bindningsmönster uppkomma, såsom resår-, press-, stick- och täckmönster (''afvig och rät-stickning'', ''dubbel-afvig-stickning'' o. s. v.) Stick- l. *petinetmönster*, t. ex. i Butterworths maskin, används vid tillverkning af *genombrutna* trikåvaror.

Varptrikåmaskinerna, bland hvilka må nämnas de s. k. Tattingmaskinerna med Jacquardmekanism samt raschelstolarna, ha till stor del undanträngts af tyllväfstolarna. Vissa spetsartade produkter, schalar, gardiner m. m. kunna i dem framställas. — I Sverige funnos 1914 45 trikåfabriker, sysselsättande något öfver 4,000 arbetare och med ett tillverkningsvärde af 16 mill. kr. I Borås finnas 6 sådana fabriker.

2. Inom *metallbearbetningen* förstås med stickmaskin ett slags hyfvelmaskin, vid hvilken skärstålet har upp- och nedgående rörelse och jämförelsevis kort slaglängd, max. 500 mm. Den används för skärning af kilspår i nafven till kugghjul, remskifvor m. fl. speciella arbeten. Verktyget skär vanligen genom tryckning vid nedgåendet, mera sällan genom dragning vid uppgåendet (fig. 8) samt har hastigare tomgångsrörelse, åstadkommen genom samma mekanismer, som användas vid de s. k. kipphyflarna eller shapingmaskinerna, d. v. s. antingen med Whitworthska excenterkulissen, oscillerande kuliss eller genom elliptiskt och cylindriskt kugghjul, samarbetande med hvarandra. Verktygssliden bör vara balanserad med motvikt för att underlätta uppåtgåendet. Arbetsstycket fastspännes vid ett horisontalt bord, som har matningsrörelse i två mot hvarandra vinkelräta riktningar i horisontalplanet samt därjämte kring en vertikal tapp för rotationsmatning. Fig. 7 visar en i verkstäderna vanlig typ för medelgroft arbete. Dessa maskiner göras stundom flyttbara (fig. 8), så att de kunna fastspännas vid gröfre arbetsstycken, hvarvid driften vanligen sker med elektrisk motor, snörutväxling, böjlig axel o. s. v. G. S—n.

Stickord. 1. Retsamt ord, pik. — 2. Uppslagsord (i ordbok), slagord.

Stickspån, *bygnk.* Se Spån.

Stickstake. Se Ljusstake, sp. 911, och Pärthållare.

Sticksådd, *skogsv.* Se Sådd.

Sticksåg. Se Sågning.
Sticksöm. Se Sömnad.
Sticktorf. Se Bränntorf, sp. 423.
Stickylle. Se Konstull.

Sticta, *bot.*, ett släkte bland de gymnokarpa lafvarna med stor, bladlik, flikig, på undersidan finluden och vanligen hvitfläckig bål. Mest bekant bland arterna är *S. pulmonaria*, lunglaf l. lungmossa, som är en af de största bland alla svenska lafvar. Dess namn härleder sig otvifvelaktigt däraf, att utseendet i någon mån kan erinra om en lunga, och lafven har äfven varit använd i kroniska lungsjukdomar i likhet med islandslafven. Den växer å gamla stammar af löfträd, i synnerhet ek, och helst å stammens nedersta del närmast marken, i stora oregelbundna eller rundade plättar, som kunna få en tvärlinje af ända till 30 cm. Lafbålen är mycket sönderflikad. Dess öfre sida, i fuktigt tillstånd matt grönaktig, i torrt gråbrun, har den ena större gropen intill den andra, med smärre särskilda inbuktningar i hvarje grop. Å flikarnas kanter, nära inskärningarnas botten, träffas de rundade, rödbruna apothecierna. Undre sidan har tättstående upphöjningar, motsvarande de ofvannämnda groparna å öfre sidan. Dessa upphöjningar äro gråhvita och omges i fårorna af en brunaktig ludd. O. T. S. (G. L—m.)

Stictoco'ccus Sjöste'dti Cockerell, *zool.*, ett till fam. *Coccidæ*, sköldlöss, hörande släkte, är den första från Kamerun kända cocciden, där den 1891 upptäcktes af prof. Y. Sjöstedt. Oval, platt, omkr. 4 mm. lång, glatt och skinande, röd- eller olivbrun; ryggen med två längsrader stora, runda gropar, kroppens sidor med långa borst och plattade två- l. flergreniga taggar. Y. S—dt.

Stiebel [stīb-], Emil, operasångare, f. 29 jan. 1876 i Stockholm, har studerat sång för G. Bratt och J. Forsell. S. debuterade 1902—03 på K. teatern som *Leporello* i "Don Juan", *Figaro* i "Figaros bröllop" och *Papageno* i "Trollflöjten". Han fick 1903 engagemang vid denna operascen, där han sedan dess med växande framgång företrädt det svårbesatta buffofacket, tack vare sin lättlynta humor, sceniska uppfinningsförmåga, klangstarka basbaryton och klara diktion. Bland S:s öfriga större roller må nämnas *Bartholo* i "Barberaren i Sevilla", *Toreadoren* i "Carmen", *Tonio* i "Pajazzo", *Alberich* i "Nibelungenringen", *Joussaume* i "Advokaten Pathelin". Hans gåfvor för dramatisk komik yttra sig äfven i biroller, utformade med slående skärpa. E. F—t.

Stieda [stīda], Wilhelm, tysk nationalekonom, f. 1852 i Riga, blef 1878 professor i nationalekonomi i Dorpat, var en tid fäst vid Tyska rikets statistiska centralbyrå samt blef professor 1884 i Rostock och 1898 i Leipzig. Hans författarskap har egnats särskildt åt socialstatistik, ekonomisk historia och socialpolitik. Han har redigerat den af Verein für sozialpolitik åvägabragta enquêten "Untersuchungen über die lage des hausiergewerbes in Deutschland" (5 bd, 1898—99) och skrifvit artiklar bl. a. i "Handwörterbuch der staatswissenschaften".

Stieglitz [stīg-], Heinrich, tysk skald, f. 1801 i Arolsen, d. 1849 i Venezia, vardt 1828 gymnasielärare i Berlin, men lämnade denna befattning och begaf sig 1833 på resor i Ryssland. I förhoppning, att en djup sorg skulle verka stärkande på hans personlighet, dödade sig hans maka, Charlotte Sophie S., född Willhöft, 1834. Hans rika, men föga djupa begåfning, som sedan länge hämmats i sin utveckling af nervsjukdom, frigjordes likväl ingalunda häraf. Till hans bästa arbeten höra *Gedichte zum besten der griechen* (1823), *Bilder des Orients* (4 bd, 1831—33), *Stimmen der zeit in liedern* (1833), *Bergesgrüsse* (1839) och en *Selbstbiographie* (1865). S:s *Briefe an seine braut* utgåfvos 1859 i 2 bd. Se om S. och hans hustru arbeten af Mundt (1835) och Seillière (1904) samt Houben i "Zeitschrift für bücherfreunde" (1907).

Stiehle [stīle], Gustav von, preussisk militär, f. 14 aug. 1823 i Erfurt, d. 15 nov. 1899 i Berlin, bevistade som generalstabsofficer 1864 års danska fälttåg, kallades s. å. till konungens flygeladjutant och ledde som generalstabsofficer i stora högkvarteret de militära förhandlingar, som föregingo freden i Prag. Vid fransk-tyska krigets utbrott 1870 utnämnd till generalmajor och chef för andra arméns generalstab, afslöt S. kapitulationen i Metz samt utmärkte sig vid Orléans och Le Mans. Han befordrades 1871 till direktor för allmänna krigsdepartementet, 1873 till inspektör för jägare och skyttar, 1875 till generalöjtnant och chef för 7:e infanteridivisionen samt 1881 till chef för 5:e armékåren. 1884 utnämndes han till general af infanteriet. 1886—88 var han chef för ingenjör- och pionjärkåren samt generalinspektör öfver fästningarna. Sistnämnda år tog han afsked. (H. J—dt.)

Stieler [stīl-], Adolf, tysk kartograf, f. 1775 i Gotha, d. där 1836, anställd vid ett regeringsdepartement i Gotha, sedan 1829 som regeringsråd, gjorde sig högt förtjänt om geografien genom sina kartografiska arbeten, af hvilka det förnämsta är den bekanta handatlasen, som han 1817—23 utgaf i samarbete med Reichard och som fått stor spridning i alla länder (9:e uppl. i 10:e beriktigade aftrycket 1915, 100 kartor med 162 bikartor i koppartryck) samt torde kunna anses som den tillförlitligaste och vackraste framställning af jordytan något land eger. Äfven hans skolatlas och hans karta öfver Tyskland ha fått stor spridning.

Stieler [stīl-], Karl August, sånglärare, f. 1780 i Beyerfeld, Erzgebirge, d. 1822 i Stockholm, blef student i Leipzig 1802 och anställdes s. å. vid K. operan i Stockholm på grund af sin djupa bas, men kunde där föga användas (annat än som *Sarastro* i "Trollflöjten") till följd af sin brist på skådespelartalang och blef i stället sångmästare där 1812. Han var dessutom kantor i Jakobs församling sedan 1809 och sånglärare vid Mus. akad. sedan 1814. S. utgaf *Lärobok i de första grunderna för musik och sång* (1820) samt komponerade musik till skådespelet *Korsfararne* och trion *Svearna fordomdags drucko ur horn.* A. L.*

Stieng, folkstam. Se Moï, sp. 812.

Stier [stīr], Ewald Rudolf, tysk skald och hymnolog, f. 17 mars 1800 i Fraustadt, Posen, d. 16 dec. 1862 som superintendent i Eisleben, vann stor popularitet genom sina af innerligt gemyt och biblisk ton präglade sångsamlingar *Christliche*

gedichte (1825) och *Christliche und biblische gedichte* (1845). Sin förnämsta betydelse har dock S. genom sitt banbrytande hymnologiska inlägg *Die gesangbuchsnot* (1835), som gaf uppslaget till en förnyelse af den tyska kyrkosången efter dess neologiska förflackning. Han inlade ock stor förtjänst om den religiösa folkbildningen genom en mängd populära bibelexegetiska verk. E. N. S—g.

Stiernberg, Nils, universitetslärare, f. 12 okt. 1641 i Sala, d. 6 nov. 1694 i Uppsala, hette eg. Wolf. Han blef filos. magister i Uppsala samt deltog 1666 som legationssekreterare i Sten Bielkes beskickning till danska och kursachsiska hofven. 1668 förordnades han till e. o. historiarum et eloquentiæ professor vid det nya universitetet i Lund och var 1670—72 professor i logik och metafysik där. Han utnämndes till professor i moralfilosofi i Uppsala 1679 och till akademiebibliotekarie 1689 samt adlades sistnämnda år med namnet S. Under skånska kriget 1676—79 och efter dess slut användes han i flera kommissioner samt gjorde sig särskildt bemärkt genom sitt arbete för införandet af den svenska lagen och ordnandet af rättegångsväsendet i de nyvunna landskapen.

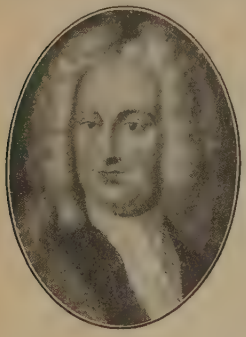

Stiernblad, Jules Edvard, romersk riksfriherre, landthushållare, finansman, politiker, f. 4 dec. 1813 på Hildesborg, Malmöhus län, d. 14 juni 1886 på Marsvinsholm, tillhörde en släkt Tholijn, som 1734 adlats och adopterats på en 1698 adlad, men 1718 utgången adlig ätt S:s namn och nummer och 1768 fått tysk friherrlig värdighet. Han undervisades först vid den berömda uppfostringsanstalten Christiansfeld i Schleswig och blef 1832 kornett vid Skånska husarregementet, där han 1841 befordrades till löjtnant, men lämnade 1849 krigstjänsten med ryttmästares n. h. o. v. för att egna sig åt skötseln af egendomen Marsvinsholm, som han från 1848 arrenderade och 1855 inköpte. Hans praktiska kunskaper och stora duglighet föranledde, att han i vidsträckt mån togs i anspråk för offentliga uppdrag. Så var han under en lång följd af år ordf. i Skånes enskilda banks styrelse och en af stiftarna af Skandinaviska kreditaktiebolaget. Af Malmöhus läns landsting var han led. från institutionens begynnelse till sin död och dess vice ordf. 1868 samt ordf. 1869 och 1872—74. Sin politiska bana började han vid 1850—51 års riksdag och stödde med sin röst 1865 års representationsreform. 1867—77 var han led. af Första kammaren för Malmöhus län och blef "genom sin oberoende ställning, sin sakkunskap, sina från alla politiska biafsikter fria syften, utan att på något sätt framhålla sig själf, en af kammarens främsta män" (P. von Möller). Han erhöll ock 1867 uppdraget att föra ordet vid den fraktions sammanträde, som särskildt önskade stödja De Geerska ministären, och att jämte kommitterade uppgöra listor för utskottsvalen. Då S., som varit led. af försvarsutskotten vid 1867, 1869 och 1871 års riksdagar, började misströsta om att föra försvarsfrågan framåt utan samband med grundskatternas afskrifning, började han i statsutskottet, där han hade plats 1872—75 (sistnämnda år som vice ordf.), verka i sådan riktning och kan räknas som en af upphofsmännen till 1873 års kompromiss (se Kompromissen). Under de följande åren var han ock en af ledarna för den s. k. skånska fraktionen af Första kammaren, som arbetade i samförstånd med Andra kammarens landtmannaparti och stod på krigsfot med den Adlercreutz-Bergströmska ministären. Mer än en gång var ock S:s inträde i ministären allvarligt ifrågasatt. Efter att ytterligare ha tillhört 1875 och 1877 års riksdagars försvarsutskott drog sig S. tillbaka till det enskilda lifvet, men mottog uppdrag som led. af 1881—83 års bankkommitté. Från 1861 var han led. af Landtbruksakad. V. M.

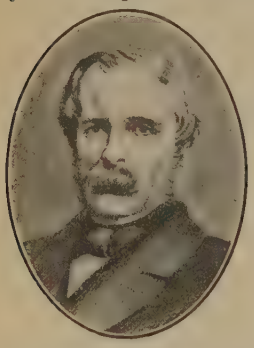

Stierncrona, Gabriel, friherre, ämbetsman, f. 28 sept. 1669 i Uppsala, d. 8 sept. 1723 i Stockholm, hette urspr. Velt (en från Tyskland under Sigismunds regering inflyttad släkt), ingick i Svea hofrätt 1691 och förordnades till häradshöfding i Tjusts härad 1694, förflyttad till Sotholms m. fl. härads domsaga i Södertörn 1696 och adlades 1699 med namnet S. Han utnämndes till assessor i Svea hofrätt 1701, lagman i Närke 1712 och förste ombudsman 1714. Efter regementsförändringen 1719 blef S. justitiekansler och s. å. friherre samt utnämndes 1723 kort före sin död till president i Svea hofrätt. S. deltog i utarbetandet af 1719 års regeringsform och var medlem af kommissionen öfver Goertz. — Om hans dotter Elisabet se Gyllenborg 5.

Stierneld (Stjerneld), svensk adlig ätt, som härstammade från Lars Eldh (d. 1660), enl. en obestyrkt tradition f. 1586 i Troppau och son till prins Gustaf, Erik XIV:s son. Hans yngre son Samuel Larsson Eldh (f. 1637, d. som titulärt kammarråd 1716) adlades som kamrerare i Kammarkollegium 1694 med namnet S. En gren af ätten blef 1751 med en hans sonson Samuel Gustaf (se S. 2) *friherrlig*. Den adliga grenen utslocknade på svärdssidan 1857, den friherrliga på manssidan 1868 (med S. 4) och på kvinnolinjen 1916 (med S. 4:s dotter änkefriherrinnan E. von Platen). — Lars Eldhs äldre son, Lars (f. 1626, d. 1701 som landshöfding i Östergötland), blef 1662 adlad och 1691 friherre med namnet Eldstierna. En son till honom var fortifikationsofficeren J. Eldstierna (se denne).

1. Lars S., son till den ofvannämnde Samuel S., ämbetsman, f. 12 dec. 1669 i Stockholm, d. 6 maj 1721 på Fogdön i Södermanland, blef landssekreterare på Ösel 1689 och öfverexekutionskommissarie vid svenska armén i Estland 1700. Major och kommendant på Dagö, måste han 1710 efter

tvåårigt tappert försvar utrymma ön åt ryssarna. 1718 befordrades han till assessor i Göta hofrätt och 1720 till lagman i Närke. Han deltog i 1719 och 1720 års riksmöten och synes ha varit en inflytelserik och ifrig anhängare af det nya statsskicket.

2. Samuel Gustaf S., friherre, den föregåendes son, krigare, f. 26 dec. 1700 på Dagö, d. 4 febr. 1775 på Skattmansö i Västmanlands län, tjänstgjorde som lifpage hos Karl XII och deltog som fänrik i norska fälttåget 1718. Efter att någon kortare tid ha varit i fransk tjänst befordrades han 1737 till löjtnant vid Lifgardet. Han deltog i finska kriget 1741—42 och blef 1744 kapten samt 1747 öfverste för Västmanlands regemente. S., som blef friherre 1751, deltog i Pommerska kriget och utmärkte sig särskildt genom återeröfringen af Demmin på hösten 1758 samt befordrades 1759 till generalmajor. 1764 utnämndes S. till generallöjtnant, 1770 till chef för Jämtlands regemente och 1772 till fältmarskalk. I det politiska lifvet gjorde S. sitt inträde i det unga hattpartiets led och var vid riksdagarna 1738 och 1740 medlem af sekreta utskottet. Han var med bland de unge officerare, som häktade Gyllenstierna 1741 vid dennes nattliga besök hos ryske ministern, och tillhörde likaledes den krets af officerare, som under ledning af Lagercrantz gjorde politik i lägret under finska kriget. Efter hand slöt sig S. till det unga hofvet och blef efter Adolf Fredriks tronbestigning en af de främste ledarna af det nya hofpartiet, hvars synpunkter han oförfärad förfäktade vid riksdagarna 1751 och 1755. Han tillhörde under denna tid Adolf Fredriks närmaste förtrogna och utförde i konungens uppdrag en beskickning till Petersburg 1752, som väckte åtskilliga misstankar. S:s medverkan vid revolutionsförsöket 1756 var visserligen påräknad, men det är dock ovisst, huruvida han själf varit invigd i planen. Äfven under den sista upprörda delen af frihetstiden deltog S. i politiken och synes ha fasthållit vid hofpartiet, men torde icke ha spelat samma betydande roll som på 1750-talet. Han var dock medlem af sekreta utskottet äfven vid riksdagen 1769.

3. Adolf Ludvig S., friherre, den föregåendes son, historisk samlare, f. 1 sept. 1755 i Stockholm, d. 31 juli 1835 på Gripsholm, genomgick de militära graderna till ryttmästare vid Lifregementet, hvartill han utnämndes 1781. Han blef öfverkammarherre hos änkedrottning Sofia Magdalena 1792. S. tillhörde riddarhusoppositionen vid riksdagarna 1786 och 1789, fängslades vid statshvälfningen sistnämnda år och frigafs först 1790. Senare slöt han sig till rojalisterna och räknades till deras led vid riksdagen 1800. Mest bekant är han som nitisk samlare af historiska urkunder. Den Stierneldska manuskriptsamlingen tillhör numera Uppsala universitetsbibliotek. Han var äfven en af stiftårna af Samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia och verkade som ståthållare på Gripsholm ifrigt för utvecklingen af statens porträttsamling där.

4. Gustaf Nils Algernon Adolf S., friherre, den föregåendes son, diplomat, f. 12 juli 1791 i Stockholm, d. där 14 nov. 1868, studerade vid universiteten i Kiel, Edinburgh och Uppsala samt blef 1811 andre sekreterare i Kabinettet för utrikes brefväxlingen. Under tyska fälttåget 1813—14 tjänstgjorde han i kronprinsens kansli samt öfvervar konferensen i Trachenberg, underhandlingarna i Frankfurt a. M. och fredskongressen i Kiel. 1814 utnämndes han till chargé d'affaires i Haag och var 1818—27 envoyé i London. 1838 utnämndes S. till utrikesstatsminister, ansågs vara väl liden af oppositionen, men råkade vid 1840 års riksdag ut för dess misshag, sedan hans delaktighet i kabinettskassans skuld (se därom Kabinettskassan) kommit i dagen. Den fordrade, att riksdagen i skrifvelse till konungen skulle begära hans skiljande från ämbetet, en fordran, som dock ej fick majoritet för sig. Konstitutionsutskottet ställde honom jämte flera statsråd under åtal inför riksrätt. S. begärde i juli s. å. sitt entledigande, hvilket konungen ej biföll, men i sept. blef han dock tjänstfri (Ihre skötte hans plats på förordnande), och först sedan riksrättens frikännande dom fallit, fick han 11 juli 1842 definitivt afsked. S. var åter utrikesstatsminister 10 april 1848—8 sept. 1856, ett för den svensk-norska utrikespolitiken viktigt skede, Varangerfrågans, danska krigets, Krimkrigets och Novembertraktatens tid. 1—3. (L. S.)

Stiernhielm, Georg, lärd, skald, f. 7 aug. 1598 i Vika socken, Dalarna, d. 22 april 1672 i Stockholm. Hans ursprungliga namn var Georg Olofsson, och han tillhörde en gammal bergsmanssläkt, som en gång fört adligt vapen, men af fattigdom nödgats uppge sitt frälse. Fadern, Olof Marquardsson, var befallningsman i Öster-Dalarna. Hur S. fått sin första undervisning, är obekant, men vid unga år kom han till Västerås' skola, som var en af de bästa i riket. Därefter begaf han sig direkt till Greifswalds universitet, där han inskrefs 1614 och där han — i anslutning till bruket utrikes — antog ett verkligt efternamn, Lilia (Lillie), som han begagnade på en

1615 tryckt afhandling. Från Greifswald begaf han sig till andra universitet i Tyskland och Nederländerna, möjligen också till Frankrike; uppgiften, att han rest som informator åt en ung Gyllenhielm, är däremot oriktig, ty det fanns då blott en Gyllenhielm, riksamiralen. Denna utrikesvistelse varade, frånsedt ett kort uppehåll i hemlandet, möjligen flera dylika, till 1626, då han anställdes som ethices et politices lector vid gymnasiet i Västerås, som då leddes af den för vårt undervisningsväsen så nitiske biskop Johannes Rudbeckius. Men redan efter några månader kallades han till Stockholm att tjänstgöra vid det af Skytte grundlagda Collegium illustre, ett läroverk för den unga adeln. 1628 lämnade han äfven denna befattning och utnämndes först till sekreterare vid svenska armén under sommarfälttåget i Preussen samt vid återkomsten till referendarie i kansliet. 3 jan. 1630 gifte han sig med Cecilia Burea, dotter till kyrkoherden i Gråmunkeholmen i Stockholm, Lars Engelbrektsson Bureus. S. å. utnämndes han till assessor i Dorpats hofrätt, men vistades några år på 1640-talet i Stockholm som medlem af den kommission, hvilken skulle revidera landslagen. Han deltog då också i riksdagarna 1643 och 1644, sedan han 1631 erhållit förnyelse på ättens gamla adelskap och därvid antagit namnet Stiernhielm. 1648 blef han vice-president i Dorpats hofrätt, men redan två dagar senare utnämndes han till antiquarius regni; året därpå blef han tillika "custos archivi", d. v. s. chef för både vårt arkivväsen och vår fornforskning. Dessa båda platser skötte han till 1651 — uppgiften, att han då råkat i onåd hos drottningen för något bitande epigram, är oriktig eller i hvarje fall obestyrkt. Anledningen till hans återresa till Livland var i stället enskilda angelägenheter. Ämbetet såsom vice-president i hofrätten tyckes han aldrig ha utöfvat, men däremot användes han för en mängd speciella uppdrag. I följd af ryssarnas infall i Livland måste han emellertid i största hast fly öfver till Sverige, där han 1658 utnämndes till landtdomare i det då nyligen eröfrade Trondhjems län, men kom aldrig att tillträda platsen, utan insattes i stället i en kommissariatsrätt, som skulle handlägga vissa revisionsärenden; han deltog äfven verksamt i riksdagarna i Göteborg och Stockholm 1660 (liksom också i riksdagarna 1664 och 1668). 1660 fick han plats också i Reduktionskollegiet, där han kvarstod till 1662. Redan 1661 hade han utnämnts till krigsråd och blef 1667 preses för det nyinrättade Antikvitetskollegiet i Uppsala, ehuru han fortfarande bodde kvar i Stockholm.

G. Stiernhielm. Efter Ehrenstrahls målning (knästycke, Gripsholm).

Trots sina många och höga ämbeten hade S. under hela sitt lif att kämpa mot ekonomiska svårigheter, och dessa fortforo äfven efter hans död. Ehuru han afled i april 1672, kunde han nämligen på grund af boets svaga tillgångar ej begrafvas förrän i juni 1674. Jordfästningen egde rum i Klara kyrka i Stockholm, och sedan fördes liket till Sånga kyrka på Svartsjölandet, men vid en reparation såldes kistan, och S:s stoft kastades bort. Ätten lefver ännu kvar på det gamla Stiernhielmska stamgodset Vassula i Livland.

Något särskildt intresse för sina ämbetsgöromål tyckes S. icke ha haft, och de spår han här lämnat efter sig äro ganska obetydliga, utan sin mesta tid egnade han åt vetenskapliga studier. Liksom den äldre tidens humanister var han en fullkomlig polyhistor — matematiker, filosof, jurist, filolog och fornforskare. Hans flesta arbeten hvila dock fortfarande i manuskript. De viktigaste äro följande. 1) I statsrätt: *Trias questionum politicarum*, närmast ett arbete i svensk statskunskap. 2) I filosofi: *Monile Minervæ*; *Umbra sapientiæ divinæ et humanæ*. Såsom filosof skilde sig S. starkt från sina samtida i Sverige, hvilka antingen voro aristoteliker eller ramister, under det att S. däremot var platoniker eller rättare neoplatoniker, d. v. s. hyllade den renässansfilosofi, som med Ficino och Pico della Mirandola börjat i Florens och som hade en starkt mystisk anstrykning. Platonikerna, äfven S., voro också kabbalister, och härigenom leddes han in på run- och språkforskningen. En svensk föregångare både som kabbalist och runforskare hade han i Johan Bureus, som också påverkat honom. 3) I naturvetenskap och matematik: *Archimedes reformatus* (1644) och *Linea carolina*. Det första arbetet afser att ange beståndsdelarna i en metallegering, hvars vikt och volym äro kända. Det andra arbetet sysselsätter sig med uppmätningar af längder, cirkelytor och klotrymder (se Aln, sp. 687). 4) I språkvetenskap: *Runa suethica*. Blott planen till detta vidlyftiga arbete är tryckt, dels i folio (troligen 1651), dels i kvart (utan kändt tryckår); det öfriga är i manuskript. Det är ett arbete i jämförande språkforskning eller rättare språkfilosofi och afser att visa, att alla språk uppstått ur ett enda, som delat sig i dialekter, hvilka sedan utvecklats till språk. Detta urspråk antog han vara svenskan eller "schytiskan". Samma tanke utvecklades i flera andra arbeten, bl. a. i *Anti-Bochartus* (sedan tryckt i "Acta litteraria Sueciæ", 1738—39), som var riktadt mot en fransk lärd, hvilken antog en frändskap mellan feniciskan och det galliska språket. Hans etymologier äro nu naturligtvis alldeles värdelösa, men de gjordes på en tid, då man ännu blott trefvade efter en metod inom den jämförande språkforskningen, och S. är onekligen mycket fyndig samt tangerar någon gång Grimmska ljudskridningslagen. Sämre äro hans utgifna upplagor af äldre språkmonument: Västgötalagen (tr. 1663) och Wulfilas bibel (tr. 1671), hvilken blott är ett försämradt aftryck af den första editionen, som utgetts af Franciscus Junius; den innehåller dock en viktig språkvetenskaplig inledning. Af ett svenskt lexikon *Gamla Svea och Göta Måles Fatebur*, hvarpå han länge arbetade, trycktes blott

bokstafven A (1643); de öfriga bokstäfverna finnas i manuskript, men kortfattadt. Han skref äfven arbeten i mytologi, såsom *De Othino* (tr. i Nettelblas "Greinir", 1763). Dessutom påbörjade han ordböcker i en mängd språk. 5) I poesi. Det var S:s intresse för det svenska språket, som ledde honom öfver till poesien, och som skald var han blott en kort tid verksam (1643—51). Hans första dikt, *Heroisk fägnesång* (1643), är dock till stora delar blott en öfversättning från Opitz. Den nästa, *Heroisk jubelsång*, synes däremot vara självständig. Härigenom riktades uppmärksamheten på honom, och han fick nu i uppdrag att skrifva den svenska texten till de franska baletter, som uppfördes vid hofvet: *Then fångne Cupido* och *Freds-Afl* (båda 1649), *Lycksalighetens Ähre-Pracht* och *Virtutes Repertæ* (båda 1650) samt *Parnassus Triumphans* (1651). Originalen voro författade af några obetydliga franska poeter (till "Cupido" och "Freds-Afl" af Hélie Poirier), men S:s öfversättning är mycket fri och har betydelse genom den för sin tid mästerliga versbehandlingen. Hans viktigaste arbete var hans på hexameter affattade "Carmen Heroicum" *Hercules*, som skrefs 1647, men trycktes först 1658; sedan omtrycktes den ånyo i den samlade upplagan af S:s dikter, *Musæ Suethizantes* (1668), där äfven några andra här förut ej nämnda dikter trycktes, bl. a. ett par sonetter l. "klingdikter" — de första på svenska. S. ansågs redan på 1600-talet som författare till den präktiga "Kärt Bröllops Besvärs ihugkommelse", men denna har nu visats vara af en bland hans efterföljare.

S:s betydelse ligger framför allt i hans dikter, och med en viss rätt har han betecknats som "den svenska skaldekonstens fader". Ty först med honom uppställdes den fordran på en dikt, att den skulle vara ett *konstverk*. För den litterära skola, som S. tillhörde, var målet att skapa en fosterländsk dikt på fosterlandets eget språk, men i noga anslutning till antiken, som gaf det högsta mönstret af skönhet. Det var en dylik dikt, som "Hercules" afsåg att vara. Innehållet i dikten är mycket enkelt och är lånadt från Xenofons "Memorabilia": i sin ungdom stannar Hercules villsam om den väg, han skulle välja, dygdens eller lastens. Då uppenbara sig två kvinnor för honom, Lustan och Dygden, och hvar och en utvecklar för honom sin syn på lifvet. Dygdens tal, i hvilket S. inlägger sin egen världsåskådning, är fylldt af platonismens höga idealism, men samtidigt äfven af stormaktstidens.

Först med S. reglerades vår förut mycket vacklande metrik. Dikterna före 1650 hade antingen varit affattade på knittelvers (se d. o.) eller på s. k. syllabisk (stafvelseräknande) vers. Nu upptogs den metriska princip, som tillämpats i medeltidens latinska hymnpoesi, som var byggd på accent med hänsyn till både "höjningar" och "sänkningar", och på denna princip är fortfarande den svenska versen sedan S:s dagar grundad. Hans försök att därjämte införa klassiska metra — så i "Hercules" och "Cupido" — hade däremot endast under en kort tid (1650—70) någon efterföljd. S:s namnteckning meddelas på pl. III till art. Autograf.

Den bästa biografien öfver S. är af B. Swartling (1909). Jfr vidare F. V. Hultman i "Tidskr. f. matematik och fysik" (1870) och J. Nordström i "Samlaren" (1914). Någon tillfredsställande modern upplaga af S. finnes ej utom F. Tamms "Valda skrifter" af G. S. (ny uppl. 1903). H. S.

Stiernhöök [-hök], svensk adlig ätt, adlades 1649 med Johan S. (se S. 1) och utdog på mansidan 1750.

1. Johan S., rättslärd, f. 27 febr. 1596 i Rättvik, d. 25 juli 1675 i Stockholm, var son till kaplanen i Rättvik, sedermera kyrkoherden i Bro, Västmanland, Olaus Petri (d. 1616) och antog namnet Johannes Olai Dalecarlus. Sedan han mist sina föräldrar, kunde han endast genom en släktings bistånd i Arboga få fortsätta sina i Västerås började studier. Genom ovanlig flit och stora kunskaper bragte han det dock snart därhän, att han, ehuru icke student, blef anställd som collega scholæ i Arboga, och då han ådragit sig den nyutnämnde biskopen Johannes Rudbeckius' uppmärksamhet, erhöll han 1619 genom dennes försorg medel att bege sig till Uppsala. På biskopens förord fick han dessutom s. å. ett stipendium och fri öfverresa med Axel Oxenstierna till Tyskland, där han studerade vid universiteten i Leipzig, Jena, Wittenberg och Rostock. Återkommen till Stockholm 1624, kallades han att för konungen redogöra för de politiska förhållandena i Tyskland och Danmark och tyckes ha gjort detta till Gustaf II Adolfs belåtenhet, enär han s. å. utnämndes till politices et juris lector vid det nya gymnasiet i Västerås. 1625 promoverades han i Uppsala till filos. magister. Sin befattning lämnade han snart för att 1626, troligen med kungligt understöd, företaga en andra utrikes resa. Sedan han någon tid vistats i Rostock, sökte han med ett holländskt fartyg komma öfver till England, men blef jämte sina reskamrater tillfångatagen af fientliga spanska kryssare. S. lyckades dock vinna beskydd af en lärd jesuit och fick med dennes bistånd pass till Frankrike. Därifrån begaf han sig till universiteten i Leiden och Franeker samt anlände sedermera till England, hvarest han besökte Oxford och Cambridge. Efter sin återkomst till Sverige 1628 utnämndes han till "professor" i statsvetenskap och svensk lagfarenhet i Västerås, en befattning, som endast tyckes ha varit tillfälligt inrättad för honom, samt blef 1630 kallad till referendarie i konungens kansli, eller föredragande af utrikes ärenden. Då han af motvilja mot hoflifvet och kärlek till sitt vetenskapliga arbete afböjde sistnämnda utmärkelse, fick han uttrycklig befallning att i stället tillträda ett assessorsämbete i Åbo hofrätt. I tio år arbetade han där i den praktiska lagfarenhetens tjänst, samtidigt bestridande lagmanssysslan i norra Finland. Vid Åbo universitets instiftelse 1640 utnämndes han emellertid till pro-

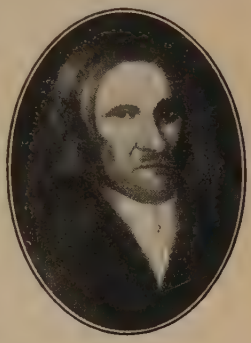

fessor i lagfarenhet och förflyttades 1642 som led. af lagkommissionen till Stockholm. 1646 erhöll han Örbyhus domsaga och förordnades 1647 till revisionssekreterare i justitiemål, eller föredragande inför regeringen. 1649 adlades han med namnet S. Hofråd sedan 1666, fortfor han att, ehuru blind, med sin sons biträde, sköta sina åligganden. Ehuru upptagen af sin viktiga ämbetsverksamhet, egnade S. sig äfven med kraft åt rättsväsendets förbättring. 1653 års straffordning är af honom utarbetad, och i det kollegium, som skulle bereda en ny kyrkolag, var han en lika verksam som till sin religiösa ståndpunkt självständig ledamot. Han öfversåg därjämte flera lagförslag och lämnade i sin kraftfulla, efter de gamla lagarna bildade stil ett mönster för kommande lagarbeten. Sitt egentliga rykte och sitt namn som "svenska lagfarenhetens fader" vann han dock genom det storartade verket *De jure sveonum et gothorum vetusto* (1672), i hvilket han med djup kunskap och stort skarpsinne ger en skildring af rättstillståndet i Sverige från äldsta tider, och bortrensar en mängd af de fabler, hvarmed man dittills utsmyckat Sveriges fornålder. Hans öfriga skrifter utgöras af orationer, disputationer m. m. 1837 lät Svenska akad. prägla en minnespenning öfver honom. Ett monument (ett nära 4 m. högt granitblock med S:s medaljongporträtt i brons) restes på 300-årsdagen af hans födelse 1896 på den s. k. Stiernhöökskullen (Hökberget) i Rättvik.

2. Anders S., den föregåendes son, rättslärd, f. 1 dec. 1634, d. 20 juni 1686, förordnades 1663 till assessor i Dorpat och 1668 därjämte till häradshöfding i Jama och Ivangorods län i Ingermanland. Från 1670 tjänstgjorde han som direktör i trolldomskommissionerna i Hälsingland, Uppsala och Örbyhus län, men sökte och erhöll afsked 1676. S. ansågs som en af sin tids utmärktare rättslärde.

3. Johan Karl S. (skref sig Stiernhök), den föregåendes brorson, diplomat, f. på 1670-talet, d. i maj 1719 i Wien, blef 1704 kommissionssekreterare och 1716 resident i Wien samt ansågs slutligen där "omistlig" och var 1719 designerad till envoyé. Han gjorde sig emellertid saker till vissa oregelbundenheter. 1713—18 var han Frankrikes besoldade korrespondent (under namnet Pastor), ett skandalöst förhållande, som först långt efter hans död uppdagades. Efter upptäckten i febr. 1717 af de svensk-jakobitiska underhandlingarna rörande en svensk landstigning i England och svenske ministern i London Gyllenborgs arrestering inlät S. sig i förbindelse med jakobiterna. Därom underrättade han dock vederbörande, som förbjödo brefväxling och alla slags projekt. Han underhöll emellertid 1718—19 en för regeringen delvis hemlighållen korrespondens med pretendentens premiärminister hertigen af Mar samt gick honom i ett och annat till handa.

1—2. (V. Sgn.) 3. J. Th. W.

Stiernkors, svensk-finsk adlig släkt, introducerad 1625, utdöd. 1. Magnus III Nicolai S., biskop, f. (året okändt) på Särkilax i Töfsala socken, d. 12 mars 1500 i Åbo, bedref studier vid universitetet i Paris, där han var baccalaureus 1455—56 och sannolikt 1457 blef magister. 1464 nämnes han som kanik vid Åbo domkyrka och innehafvare af det af hans frände på mödernet biskop Magnus II Tavast stiftade Helga lekamens prebendet. 1465 begaf han sig på en andra utrikes resa och dröjde länge i Rom, där han i ett stort antal böneskrifter till den heliga kurian sökte utverka sig befordran och hvarjehanda förmåner. Han hade framgång, men hans handlingssätt framstår i mindre vacker dager. Bl. a. beskyllde han domprosten i Åbo Henrik Frese för att med orätt ha tillnarrat sig sitt ämbete, hvilket S. ville vinna för egen räkning. Frese dog 1465, hvarefter S. utan hinder fick hans plats. Sannolikt var det under denna resa, som han af kejsar Fredrik III utverkade för sig och sina efterträdare i domprostsämbetet värdigheten af "comes sacri Lateranensis palatii". Jämte Knut Posse afslöt han i Reval 1488 fred med livländska orden. 17 mars 1489 valdes han till biskop i Åbo och var som sådan nitiskt verksam. Hans statuter af 1492 bestämma bl. a., att vissa böner och andaktsstycken från predikstolen skulle uppläsas på modersmålet. Han uttalade sig energiskt mot Sten Sture d. ä:s bemödande att få rätt att besätta några biskopsstolar, bl. a. den i Åbo. Den finska biskopskrönikan berättar, att S. verksamt bistod sin vän Knut Posse under kriget med Ryssland och prisar honom för mildhet och sträng vandel. — 2. Ivar Månsson S., den föregåendes brorsons son, krigare, f. på 1530-talet, förde vid början af Erik XIV:s regering befäl öfver en del af rytteriet och sändes 1563 af konungen till Finland för att kufva hertig Johan, hvilken han 12 aug. 1563 tog till fånga efter en kort belägring af Åbo slott. 1564 deltog S. i expeditionen till Blekinge och förordnades 14 juli 1565 till öfverste för allt krigsfolket i Västergötland. Då han emellertid icke kunde hindra danskarnas härjningar, blef han i aug. s. å. beröfvad öfverbefälet och erhöll ett befäl öfver fotfolket ensamt. Vid Varbergs eröfring aug.—sept. 1565 var han närvarande. Han blef riksråd 1565 samt var häradshöfding i Halikko härad 1566—67 och i öfra häradet (Tavastland) 1567—73. Efter att 1567 ha afrest som ståthållare till Finland återkom han till Sverige 1568 för att anföra de kungliga trupperna i striden mot hertigarna. Slagen i skärmytslingarna vid Svärta och Hölö (aug. s. å.), rådde han konung Erik att underhandla, men sändes af denne åter till Finland för att samla trupper. Genom att sätta sig i besittning af Åbo slott och hålla det hertigarna till handa visste han då att förvärfva sig dessas gunst. Han förordnades 1570 till fältöfverste i Finland. Genom våldsgärningar af flera slag gjorde han sig allmänt hatad af finska allmogen. S. blef ihjälstucken af Arvid Gustafsson (Stenbock) under ett dryckesgille på Åbo slott 27 sept. 1573. Jfr Arvid Gustafssons berättelse om dråpet, tryckt i "Hist. tidskr." (bd 11, 1891). 1. M. G. S. 2. (M. G. S.)

Stiernman, Anders Anton von, historisk forskare och samlare, f. 27 sept. 1695 i Stockholm, d. där 2 mars 1765, hette eg. From, men antog namnet S. efter sin styffader. Sedan han 1715 blifvit student i Uppsala, tvekade han en tid i valet mellan den prästerliga och den militära banan, men kom slutligen att egna sig åt historiska studier, som han fick intresse för under sin anställning som informator hos hofmarskalken, sedermera presidenten Gustaf Rålamb, hvars rikhaltiga

bibliotek och samlingar stodo till hans förfogande. 1718 ingick han som e. o. kanslist i Antikvitetsarkivet, men kom sedermera öfver till Riksarkivet, där han 1723 blef e. o. och 1725 ord. registrator.

Under tiden hade han gjort forskningsresor 1722 till Köpenhamn och 1724 till Östersjöprovinserna. I Riksarkivet befordrades han 1732 till aktuarie och 1740 till sekreterare, d. v. s. arkivets föreståndare. 1743 upphöjdes han i adligt stånd med namnet von S., kallades 1745 till led. af Vet. akad. och erhöll 1747 kanslirråds titel. 1750 insattes han i den s. k. förkortningskommissionen, som hade till uppgift att undersöka, huru onödig vidlyftighet i skrifvande inom förvaltningen skulle kunna undvikas. Efter sitt adlande deltog han därjämte flitigt i riksdagsarbetet som led. af ridderskapet och adeln samt invaldes flera gånger i olika riksdagsdeputationer. S. blef snart allmänt känd i den lärda världen både inom och utom landet som författare och utgifvare af en mängd lärda verk, och hans hjälpsamhet, när det gällde att för andra forskares arbeten lämna upplysningar ur Riksarkivets samlingar eller hans eget bibliotek, gjorde honom populär. — Bland S:s arbeten märkas till en början flera urkundspublikationer: ''Alla riksdagars och mötens besluth'' (del. 1—3, 1728—33, Bihang 1743), omfattande tiden 1521—1731; ''Samling utaf kongliga stadgar, bref och förordningar angående religion'' (1744) för tiden 1563—1735, ''Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar etc. angående Sveriges rikes commerce, politie och œconomie'' (del. 1—6, 1747—75, de båda sista delarna utgifna efter S:s död), för tiden 1523—1718. En annan grupp af S:s verk utgöres af hans bibliografiska och biografiska arbeten: *Aboa literata* (1719), innehållande förteckning öfver skrifter, som utgetts vid Åbo akademi, öfversikt af dess historia samt förteckning öfver professorer m. m., *Anonymorum centuria prima ex scriptoribus gentis sviogothicæ* (1724) och dess fortsättning *Centuria secunda anonymorum nec non decas prima pseudonymorum* (1726, forts. i handskrift), *Bibliotheca suiogothica* (d. 2, tiden 1600—32, tr. 1731; delarna 1 samt 3—7 föreligga i handskrift), *Svea och Götha höfdingaminne* (d. 1, 1745, omtryckt 1836, d. 2 utg. 1835 af B. E. Hildebrand), *Matrikel öfver Svea rikes ridderskap och adel* (d. 1—2, 1754—55), *Svenska landtmarskalkars historia* (tr. i ''Det svenska biblioteket'' 1759—62). S. utgaf äfven andra författares verk, försedda med bibliografiska, historiska och genealogiska anmärkningar De viktigaste äro: ''Konung Johan den III:es chrönika'' af Ægidius Girs (1745), ''Konung Sigismunds och konung Carl den IX:des historier'' af Jonas Werwing (d. 1—2, 1746—47) samt ''Konung Erics den XIV:des historia'' af Eric Jöransson Tegel (1751). På hösten 1758 fungerade S. som preses i Vet. akad. och höll vid presidiets nedläggande ett *Tal om de lärda vetenskapers tillstånd i Svea rike under hedendoms- och påfvedömstiden* (tr. 1759), den första utförligare framställningen på svenska af Sveriges medeltidslitteraturs historia. Redan tidigt hade S. uppträdt som vitterhetsidkare, bl. a. med ett *Fröjdetal* på latinsk vers vid Fredrik I:s kröning. — I handskrift efterlämnade S., utom otryckta delar af redan nämnda arbeten. bl. a. stora samlingar rörande adeln under titeln ''Suecia illustris'' (genealogiska tabeller, biografiska uppgifter m. m., 27 bd i folio). S:s manuskript förvärfvades efter hans död af Uppsala universitetsbibliotek dels genom inköp, dels genom donation af hans måg Olof Celsius. S. B—h.

Stiernroos [-rωs], oriktigt Stierneroos, Magnus, krigare, f. 15 nov. 1684, d. 17 maj 1762 i Stockholm, tjänade 1700—01 som volontär vid sjöstaten, därefter som fänrik (1702) och löjtnant (1705) vid van der Noots regemente och blef 1707 lifdrabant. Han sårades vid Holowczin (1708) och följde efter Poltavaslaget med konungen till Turkiet. Han deltog 1711 i Hårdhs beskickning till tatarkanen på Krim m. m., var med om kalabaliken, i striderna i Pommern och på Rügen 1715 samt i 1718 års norska fälttåg. Han har, ehuru med orätt, misstänkts för att vara Karl XII:s mördare. Han befordrades 1723 till öfverste i armén, 1732 till löjtnant vid Lifdrabantkåren, 1744 till kaptenlöjtnant där och generalmajor af kavalleriet, 1751 till generallöjtnant och 1755 till general.

Stiernschantz [-skants], Johan, finsk krigare, f. 24 juni 1670 i Nyenskans i Ingermanland, d. 1728, hette först Wessman. Han blef volontär vid Brakels regemente 1692, tjänade sedermera i Brabant, där han blef sårad och fången, vardt fältväbel 1700, kungl. lifdrabant 1702, major vid Viborgs fördubblingsregemente 1704, adlades 1705 och antog namnet S. samt utnämndes 1710 till öfverste för Savolaks regemente och kommendant på Kexholm. Med en besättning af 300—400 man höll han där i två månaders tid stånd mot ryske generalen Bruce, men måste slutligen efter 14 dagars bombardemang 9 sept. uppge fästet, dock med förbehåll om fritt aftåg med garnisonen. (En på S:s befallning under belägringen förd journal är tryckt i ''Karolinska krigares dagböcker'', d. XI.) 1711 kommenderade han jämte öfverste Armfeldt trupperna i Savolaks och företog under början af året flera lyckliga ströftåg mot de fientliga utposterna i Parikkala. I febr. och mars skingrades ryska trupper vid Koitsanlahti och Hannukkala, och senare framträngde de båda öfverstarna ända till Mola. Sedan Helsingfors fallit i fiendens händer, sökte S. i aug. 1713 hindra tsar Peters frammarsch till Åbo, i det att han vid Karis bro med 500 man kastade sig i dennes väg. Han blef dock efter en het strid tvungen att draga sig tillbaka. I dec. 1713 begaf han sig till Savolaks, hvarifrån han tillförde finska armén en förstärkning af 600 man. Men då utbröt skarp misshällighet mellan honom och Armfeldt. S. yrkade i krigsrådet på, att man skulle undvika batalj, och höll sig under det olyckliga slaget vid Napo by i Storkyro 19 febr. 1714 undan från striden under förevändning af sjukdom. Från denna tid var han mindre gärna sedd i armén, hvilket förmodligen var orsaken till,

att han 1724 tog afsked och ingick i rysk krigstjänst som brigadjär. Han bevistade kriget i Persien, där han avancerade till generalmajor, och var krigsguvernör i Astara i Persien. M. G. S.

Stiernsköld, gammal frälseätt, som introducerades i adelsklassen vid Riddarhusets instiftelse 1625, blef friherrlig 1651 med S. 3 och utdog på svärdssidan 1676 med denne.

1. Jöran Klasson S., krigare, f. 1552, d. 18 aug. 1611, stod i hög gunst hos hertig Karl, hvars trogne anhängare han städse var, nämnes från 1590 som hertigens råd, insattes 1593 bland ståthållarna på Stockholms slott och förordnades 1597 att vara en af ståthållarna på Kalmar slott. Vid Sigismunds ankomst till Sverige 1598 öfverlämnade han slottet till konungen, men fängslades mot gifvet löfte och fördes till Polen. 1599 blef han emellertid frigifven, deltog 1600 och 1601 i underhandlingar med ryssarna dels på gränsen, dels i Moskva, insattes ånyo 1601 bland ståthållarna på Stockholms slott, utsågs 1602 till riksråd (bar denna titel redan 1600), var en af rikets fullmäktige vid underhandlingarna med danskarna i Flaksjöbäck 1603, sändes hösten s. å. jämte N. Bielke i spetsen för en kår till Livland, där han stannade öfver vintern, och var 1605 en af kommissarierna vid underhandlingar med ryssarna i Nöteborg och vid Systerbäck. Utnämnd till ståthållare på Älfsborg 1606, skickades han åter i aug. s. å. med N. Bielke till Livland att bli underbefälhafvare under grefven af Mansfeld, men återvände inom kort.

2. Nils S., den föregåendes son, krigare, f. 12 juni 1583, fördes 1598 med fadern som fånge till Polen, men återfick snart friheten och deltog som hertig Karls page i kriget i Livland 1600—01. Efter att sedan ha tjänat under Morits af Oranien och i kejserliga hären ha kämpat mot turkarna återkom han till Sverige och skall med utmärkelse ha deltagit i Karl IX:s livländska fälttåg 1605. Han insattes 1608 som ståthållare på Dünamünde, som han ett helt år hjältemodigt försvarade mot polackerna, och användes sedan 1610 i ryska kriget, där han enligt uppgift erhöll en svår blessyr, som tvang honom att i 3 år bruka kryckor. Detta oaktadt tog han en verksam del i det 1611 började kriget med Danmark. I slutet af s. å. anförtroddes honom försvaret af Ryssby skans, och 1612 förordnades han till befälhafvare för allt krigsfolk i Småland. 1613 utsågs han till ståthållare på Jönköpings slott och öfver dess län samt strax därefter till öfverste för krigsfolket i Västergötland, Småland och på Öland, befattningar, som han innehade ännu 1617, då han kallades till riksråd. S. å. afsändes han till Livland, där han intog Pernau, till hvars ståthållare han förordnades. Återkommen till Sverige, utnämndes han 1619 till generalståthållare på Älfsborg, generallandsherre i Västergötland och på Dal samt krigsöfverste i Västergötland, hvilka ämbeten han beklädde ännu 1625. Detta år föll han af obekant anledning i onåd hos konungen och flydde till Holland, men efter erhållen lejd återvände han och lyckades försona sig med Gustaf II Adolf. 1626 sattes han till ståthållare öfver Dorpat och dess län och 1627 till ståthållare i Pillau. Förflyttad därifrån och utnämnd till amiral öfver en svensk flotta utanför Danzig, angreps han 18 nov. 1627 af Danzigbornas sjömakt och stupade i striden efter tappert försvar.

3. Klas S., friherre, son till S. 2, ämbetsman, f. 10 april 1617 på Hällekis, d. 3 maj 1676 på Biby, var landshöfding i Västmanland 1643—51 och tillika assessor i Bergskollegium 1648—51 samt t. f. landshöfding i Värmland febr.—juni 1651. 28 maj s. å. upphöjdes han på grund af faderns bedrifter till friherre. Generalkrigskommissarie och sysselsatt med värfningar i Sverige 1657, sedan guvernör öfver Trondhjems län, Jämtland och Härjedalen 1658, öfvertog han i aug. s. å. styrelsen i Trondhjem, där han vid krigets förnyande angreps af danskarna och efter tio veckors tappert försvar måste kapitulera (11 dec. 1658). 1660 utnämndes han af Karl Gustaf till riksråd, och 1661 utsågs han af förmyndarregeringen till amiral och amiralitetsråd och hade därjämte i presidenten Sten Bielkes frånvaro uppdraget att föra direktionen i Reduktionskollegium juni 1666—mars 1667. Vid det misslyckade sjötåget 1675 förde han en eskader. I rådet yttrade han sig ej mycket. 1—2. Fr. W. 3. G. W—k.

Stiernstedt (några släktmedlemmar skrifva Stjernstedt), svensk adlig ätt, härstammande från Johan Thesleff (se S. 1), som var son till assessoren i Åbo hofrätt Peter Thesleff, 1697 adlades med namnet S. och 1719 blef friherre.

1. Johan S. (eg. Thesleff, se ofvan), friherre, ämbetsman, (födelseåret okändt) d. 7 febr. 1722, blef student i Åbo 1661, tjänsteman vid hofrätten 1670, häradshöfding 1680, landssekreterare i Narva 1694, borgmästare där 1699 och lagman i Söderfinne lagsaga 1703. Han var 1705, 1711 och 1712 t. f. landshöfding och blef 1714 ord. landshöfding i Åbo och Björneborgs län, men tvangs kort därefter undan ryssarna fly till Sverige. Efter freden 1721 ämnade han återvända, då döden öfverraskade honom.

2. Karl Johan S., friherre, son till ofvannämnde Johan S., krigare, landshöfding, riksråd, f. 29 sept. 1686 i Viborg, d. 20 nov. 1753 i Stockholm, blef soldat vid H. R. Horns regemente 1700, fänrik vid Björneborgs regemente 1701, deltog i affären vid Ladoga 1703 och i försvaret af Narva 1704. Därefter sändes han med 200 rekryter till Polen, där han blef kornett vid adelsfanan 1705. Han var med i bataljen vid Fraustadt 1706, blef därefter löjtnant och 1708 ryttmästare samt framförde en ansenlig konvoj till konung Karl, då denne stod vid Poltava. Efter nederlaget vid Poltava blef han tillfångatagen vid Perevolotjna samt fördes till Solikamsk, där han tillbragte tretton år under hård behandling. Hemkommen 1722, fick han majors namn och blef öfverstelöjtnant 1740, då han tog afsked. Som medlem af ridderskapet och adeln vid frihetstidens riksdagar anslöt S. sig

med ifver till hattpartiet. Vid riksdagen 1738—39 understödde han angreppen mot Arvid Horn och det gamla mössrådet och verkade för förbundet med Frankrike samt för utvidgandet af sekreta utskottets maktfullkomlighet. Vid riksdagen 1740—41 vidhöll han denna ståndpunkt. Då frågan om krig och fred 21 juli 1741 förelåg till slutligt afgörande i sekreta utskottet, afgaf han ett yttrande, hvari han i djärft öfvermodig ton prisade Sveriges maktställning emot Rysslands svaghet och utan tvekan yrkade på krigsförklaring. Med afseende på detta sitt nit i hattpartiets tjänst utnämndes han s. å. till landshöfding öfver Kymmenegårds och Nyslotts län. Han fick sig därmed anvisad en farlig utpost, där han bittert skulle pröfva de sorgliga följderna af det lättsinnigt började kriget, men å andra sidan visade han i farans stund mera mod och beslutsamhet än någon annan af befälhafvarna i detta krig. Sedan han i sept. 1741 anländt till sitt höfdingdöme, började han omedelbart vidtaga åtgärder för försvaret af dess vidsträckta, efter det olyckliga slaget vid Villmanstrand blottade gräns. Han hade till sitt förfogande ingen annan reguljär styrka än Nyslotts garnison af 200—300 man och vände sig därför till allmogen för att förmå den att uppställa nya trupper. Han förmådde rusthållarna och roteböndernа att återupprätta de förstörda ord. truppkårerna: Kymmenegårds bataljon, Savolaks regemente och Karelska dragonerna, men hade ingen hjälp af dem, emedan de af Ch. E. Lewenhaupt kallades till hufvudarmén. Men tillika utskref han vargeringsmanskap till fullt samma antal som det ordinarie, hvarvid allmogen, ehuru han icke kunde åberopa lag till stöd för sitt förfarande, villigt gick honom till mötes. Han färdades själf från den ena rekryteringsplatsen till den andra. T. o. m. svenska Karelen, som aldrig förut bidragit till försvarsverket, togs i anspråk. Sålunda erhöllos omkr. 2,000 vargeringskarlar, hvilka för att inge fienden respekt ekiperades i gamla, redan aflagda, blåa soldatrockar och uppställdes i posteringar vid i strategiskt afseende viktiga pass invid gränsen. Äfven den öfriga allmogen försågs med vapen för att biträda vid försvaret. Styrkan af denna beväpning pröfvades, då ryske generalen Fermor med omkr. 2,000 man reguljära trupper och 1,000 kosacker i början af mars ryckte fram mot Nyslott. De ryska trupperna blefvo slagna af en finsk postering vid Kerimäki i Savolaks. Ej heller lyckades de, oaktadt någon framgång, vinna fast fot i svenska Karelen, där allmogen under partigängares ledning bildade en landstorm, som beredde fienden ej ringa skada (se Sallinen). Under vårens lopp företogos flera lyckade ströftåg in på ryska området. Medan S. sålunda tappert försvarade sitt höfdingdöme och skyddade hufvudarméns vänstra flank, började öfverbefälhafvaren Lewenhaupt den nesliga reträtt, som slutade med kapitulationen i Helsingfors 24 aug. 1742, hvarigenom södra Finland lämnades i fiendens händer och norra Finland beröfvades all möjlighet till försvar. S:s posteringar blefvo då den ena efter den andra tagna, och i aug. var hans sega motstånd brutet. I en sista proklamation, 6 aug. 1742, manade han höfdingdömets invånare till trohet mot svenska kronan och drog sig därefter tillbaka till Uleåborg. Efter fredsslutet i Åbo 1743 verkade S. nitiskt för återupprättandet af det ekonomiska välståndet i sitt dåmera minskade höfdingdöme. S. inkallades 1746 i riksrådet. Hans verksamhet under kriget 1741—43 är skildrad i "Anteckningar om försvarskriget i Savolaks och Karelen åren 1741—42" (i "Svenska litteratursällskapets i Finland förhandlingar och uppsatser" 1).

3. August Vilhelm S., friherre, den föregåendes sonsons son, riksheraldiker, numismatiker, f. 14 dec. 1812 i Stockholm, d. 20 sept. 1880 på Broddtorp i Pojo socken, Finland, blef student i Uppsala 1829, aflade examen för inträde i rättegångsverken 1833 samt förordnades 1834 till e. o notarie i Svea hofrätt och e. o. kanslist i Justitierevisions- och Ecklesiastikexpeditionerna. 1836 kallades han till led. i Nedre borgrätten och 1842 i Öfre borgrätten, men lämnade 1843 sin tjänstgöring i ämbetsverken för att uteslutande egna sig åt heraldiska och numismatiska studier (jfr Numismatiska föreningen). Han blef 1849 kammarherre, 1852 ceremonimästare samt 1855 rikshärold (till 1861) och riksheraldiker. Hans förnämsta arbeten äro *Sveriges ridderskaps och adels vapenbok* (1857—65, grefliga och friherrliga ätters vapen, forts. af K. A. Klingspor), *Blick på Sveriges mynt- och penningeväsende under de sednaste 300 åren* (1859), *Om kopparmyntningen i Sverige och dess utländska besittningar* (i Vitt. hist. o. ant. akad:s handl. 1863—64, belönt med Vitt. hist. o. ant. akad:s högsta pris 1857), *Beskrifning öfver svenska kopparmynt och polletter* (1871—72 med "Tillägg" 1877), *Om myntorter, myntmästare och myntordningar i det nuvarande Sverige* (1874—75), *Om myntorter, myntmästare och myntordningar i Sveriges fordna Östersjöprovinser och tyska eröfringar* (1878) och *I Göteborg slagna mynt* (s. å.). Han skref åtskilliga numismatiska artiklar för Nordisk familjebok. S. bevistade riksdagarna 1844—66 samt var därunder led. af flera utskott och vid 1847—48 års riksdag ordf. i expeditionsutskottet. S. var led. af Landtbruksakad. (1865), af Fysiogr. sällsk. i Lund (1868), af Vet. o. vitt. samh. i Göteborg (1874) och af Nordiske oldskriftselskabet i Köpenhamn (1857).

4. Samuel Fredrik August S., friherre, den föregåendes brorson, skriftställare, f. 1 aug. 1844 i Stockholm, blef filos. doktor i Uppsala 1869, aflade där kansliexamen 1870 och ingick i Ecklesiastikdepartementet, hvarifrån han som amanuens tog afsked 1881. Sedermera har han egnat sig åt jordbruk och tjänstgjort vid hofvet som kammarherre och expeditionschef i Riksmarskalksämbetet (1898—1912). S., som i sin ungdom var medlem af Namnlösa (student) samfundet (se d. o.), har redigerat tidskriften "Förr

och nu'' (1878—80), författat åtskilliga litteraturhistoriska och biografiska uppsatser samt öfversatt flera arbeten af H. Taine.

5. Leonard Vilhelm Stjernstedt, friherre, den föregåendes syssling, militär, f. 9 jan. 1841 på Strömsberg i Breds socken, Uppsala län, blef 1859 underlöjtnant vid Närkes regemente, där han 1875 avancerade till kapten, och blef sistnämnda år kapten vid generalstaben, där han 1879 befordrades till major, utnämndes 1883 till öfverstelöjtnant vid Upplands regemente, var dess öfverste och chef 1888—99, sedan 1897 generalmajor i armén, och chef för 5:e arméfördelningen 1899—1907, sedan 1905 generallöjtnant. S. uppvaktade dels som ordonnansofficer (1865) och adjutant (1872), dels som tjänstgörande kabinettskammarherre (1888) Oskar II som prins och konung samt intog en bemärkt plats i societetslifvet. Åtskilligt af intresse erbjuder därför hans *Några minnesblad ur mitt lif* (1912). Han har dessutom författat *Svenska härens utbildning och övningar* (1915). Sedan 1905 är han led. af Krigsvet. akad.

6. Maria (Marika) Sofia Alexandra Stjernstedt, den föregåendes dotter, författarinna. Se under Cederström 11 och Nordström, L. A. 2. M. G. S.

Stiernstolpe, Jonas Magnus, skald, öfversättare, f. 8 dec. 1777 å Norrtorp, Stenkvista socken, Södermanland, d. 17 sept. 1831 i Stockholm, genomgick under stor fattigdom Strängnäs skola och gymnasium samt blef student i Uppsala, där han aflade kansliexamen. I Stockholm ingick han i krigsexpeditionen, men försörjde sig som lärare i pensioner, tills han 1802 blef informator för bröderna Beskow, af hvilka Bernhard v. Beskow var den ene. Han hade då redan uppträdt utan vidare framgång som författare med *Wilhelm*, en komisk roman (1801), och fortfor sedan att rikta litteraturen med öfversättningar af liknande arbeten. Efter 1805 inträdde en paus i hans skriftställeri, åtminstone i offentliggörandet af arbeten. Först 1813 framträdde S. ånyo med öfversättningar, af två Horatius' epistlar, som s. å. vunno Svenska akad:s mindre pris. Sedan dess fortfor han att med oförminskad ifver och växande framgång egna sig åt versifierade öfversättningar och slutligen äfven original. Till de förra höra hans tolkningar af Blumauers travesti ''Æneis'' (1813—14; 2:a uppl. 1825; andra uppl:s 3 sista sånger äro tillagda af öfversättaren; 3:e uppl. 1839), Wielands ''Oberon'' (1816), ''Pervonte'' (1817) och ''Vattenkaret'' (1823), Voltaires ''Hvad som mest behagar damerna'' (1817), Popes ''Den borträfvade hårlocken'' (1819) m. fl. Af hans originalarbeten, i hvilka han bl. a. försöker sig i Wielands stil, må nämnas *Trollhandskarne samt det bedrägliga oraklet* (1819), *Pelegrimen och häxmästaren* (1820), *Lunkentus* (1824), *Den oförnöjde* (1825) och *Gamla sagor på vers* (1827; 2:a uppl. 1872). Hans öfversättningar utmärkas genom flytande versifikation, en viss glädtig parafrasering, som ofta lyckligt lokaliserar skämtet, samt ett högst ovanligt godt lynne. Ungefär detsamma gäller om hans originalberättelser på vers och hans efterbildningar; men de sakna fantasi och originalitet. Detsamma torde man kunna säga om hans *Vitterhetsstycken* (2 dlr, 1827—29) och om hans af Beskow utgifna *Efterlemnade skrifter* (1833), som beledsagas af en af Beskow skrifven karakteristik. S. öfversatte vidare förträffligt Cervantes' ''Don Quixote'' (4 dlr, 1818—19) samt utgaf 1:a uppl. af K. I. Hallmans skrifter (1820). I krigsexpeditionen genomgick S. graderna, tills han 1818 blef förste expeditionssekreterare. Eftersökt för sin kvickhet och sitt vänsälla väsen, var han en af det stockholmska sällskapslifvets medelpunkter på 1810- och 1820-talen. S. var egendomligt nog medlem af den litterära klubb ''De sju vise'', hvarur ''Polyfem'' utgick, men deltog senare smått i polemiken från gamla skolans sida. Han var ock egentligen en sengustavian, hvars godmodiga skämtlynne eger en viss släktskap med fru Lenngrens och Valerius'. —rn. (K. W—g.)

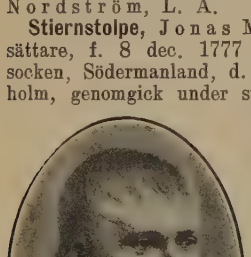

Stiernstråle, Magnus, krigare, född troligen i Livland (födelseort och födelseår obekanta), d. 18 dec. 1734, blef 1684 kapten vid Tavastehus infanteri och var vid Nordiska krigets utbrott (1700) öfverstelöjtnant samt kommendant på fästningen Ivangorod, som han 16 aug. 1704 måste uppge på hedrande villkor. 1710 blef han öfverste vid Viborgs fördubblingsregemente och kommendant i Viborg, hvilken fästning, försedd med en garnison af endast 4,000 man, i mars angreps af öfverlägsna ryska trupper under general Apraksin. Till en början hade ryssarna, som icke medfört egentligt belägringsartilleri, ringa framgång. Men snart erhöllo de förstärkning, i det att tsaren själf 10 maj anlände med en flotta, lastad med krigsförnödenheter och manskap. Från denna tid blef de belägrades ställning alltmera förtviflad, och förgäfves väntade de undsättning från finska sidan. Sedan stadsmurarna till stor del blifvit nedskjutna och besättningen försvagad genom sjukdomar och lidanden, kapitulerade S. 13 juni 1710, mot löfte om fritt aftåg. Detta oaktadt fördes befälet och besättningen jämte en stor del af borgerskapet fångna till Ryssland, S. till Pinsgorod, hvarifrån han först efter fredsslutet 1721 återvände. Han fick 1721 generalmajors titel och utnämndes 1723 till öfverste för Savolaks regemente. M. G. S.

Stiernsvärd, svensk adlig ätt, som härstammar från Rudolf Hoddor Ahlberg (f. 1728, kavallerioffícer, 1771—74 öfverstelöjtnant vid Södra skånska kavalleriregementet, sedan 1772 med öfverstes titel, d. 1793), som adlades 1762 under namnet Adelhjerta, hvilket namn han dock 1773 utbytte mot S. Anledningen till bytet var en af Adolf Fredrik uttalad önskan att hugfästa minnet af det sätt, hvarpå Adelhjerta vid ett tillfälle räddat konungaparets lif, i det han med sitt svärd nedstötte de skenande hästarna för deras vagn. Han erhöll äfven (1768) af kejsar Josef II tyskt adelskap under namn af von Ahlberg.

1. Karl Georg S, son till ofvannämnde R. H. S., militär, landthushållare, f. 15 okt. 1767, d. 19 nov. 1825 i Stockholm, blef 1786 löjtnant vid Södra skånska kavalleriregementet, deltog i finska kriget 1788—90 som general Armfelts adjutant, befordrades till ryttmästare 1790 och tog afsked ur krigstjänsten 1791. 1794—1819 egnade han sig åt skötseln af sin egendom Ängeltofta i Skåne, vid hvilken han till stor del efter engelskt mönster införde allehanda förbättringar, som "tiodubblade" dess afkastning och gjorde den till en mönster- och försöksgård. Således afskaffade han sina underhafvandes hofveriskyldighet och enskiftade godset; han blef härigenom jämte frih. Maclean banbrytare för dessa sträfvanden, omlade egorna till ordnadt cirkulationsbruk, införde skotska åkerbruksredskap, hvilka vid denna tid ansågos som de förnämsta, och inrättade å Ängeltofta en verkstad för dylika redskaps tillverkning, vårt lands första redskapsfabrik, förbättrade metoden för brännvins beredning af potatis i sitt bränneri, som i viss mån tjänade som brännerisskola. Han var en af sin tids främsta förgångsmän inom landtbrukets område och föreslog inrättande af en teoretisk-praktisk landtbruksundervisning vid en försöksgård vid hvartdera universitetet. 1819 måste han på grund af motgångar sälja Ängeltofta till Karl XIV Johan. S. var led. af Landtbruksakad. (1812).

2. Gustaf Maurits S., den föregåendes son, militär, författare, f. 7 jan. 1806 på Ängeltofta, d. 19 maj 1870 i Stockholm, blef 1825 underlöjtnant vid Vendes artilleriregemente, men tog afsked 1830 med rätt att kvarstå i armén och ingick i fransk krigstjänst, där han med utmärkelse deltog i kriget i Algeriet 1832—35. Återkommen, inträdde han ånyo i svensk tjänst 1836, som underlöjtnant vid Södra skånska infanteriregementet, avancerade till major i armén 1854 och tog afsked 1855. S. författade *Handbok uti infanteri-exercisen* (1839—42), *Handbok uti gymnastik och bajonettfäktning* (1843), *Anförande hos ridderskapet och adeln, riksdagen 1847 och 1848, med förslag till förändrad organisation af landtförsvaret* (1848), *Bihang till riksdagspolletten* (7 hftn, 1865—69) m. m. och utgaf "Samling af gällande författningar rörande arméen" (tills. med K. D. Forsberg, 1843—49). 1. (H. J. Dft.) 2. (H. J—dt.)

Stieve [stife], Felix, tysk historiker, f. 9 mars 1845 i Münster, d. 10 juni 1898 i München, vardt 1878 led. af bajerska vet. akad. och 1886 professor i historia och geografi vid Tekniska högskolan i München. Af hans arbeten, som mest behandla Bajerns och Trettioåriga krigets historia, märkas *Der ursprung des dreissigjährigen krieges 1607—1619* (I, "Der kampf um Donauwörth", 1875), *Das kirchliche polizeiregiment in Bayern unter Maximilian I* (1876), *Die politik Bayerns 1591—1607* (1878—82), *Die verhandlungen über die nachfolge kaiser Rudolfs II. 1581—1602* (1879), *Der oberösterreichische bauernaufstand des jahres 1526* (2 bd, 1891; 2:a uppl. 1904) och *Abhandlungen, vorträge, reden* (1900).

Stift. 1. Hvarje med donationer och privilegier utrustad, till kyrkliga ändamål urspr. bestämd och åt en andlig korporation anförtrodd anstalt med till densamma hörande personer och egendom. De äldsta stiftelserna af denna art äro klostren, efter hvilkas mönster bildades kapitlen vid katedraler, s. k. ärke- och högstift, styrda af en ärkebiskop eller en biskop, samt vid kollegiatstiftskyrkor, s. k. kollegiatstift. Likbetydande med dessa stift voro domkapitlen (se Domkapitel), hvilkas medlemmar buro titeln kaniker, dom- l. stiftsherrar. Före sekulariseringen 25 febr. 1803 voro flera tyska ärke- och högstift samt några prosterier och furstliga abbotkloster "riksomedelbara", hvarmed menas, att de egde landshöghet och rösträtt på riksdagen samt voro likställda med furstendömen. De världslige kapitularerna, s. k. *canonici seculares*, i dessa stift, som småningom blifvit försörjningsanstalter för yngre söner af den gamla adeln, gjorde anspråk på alla med kanonikatet följande rättigheter, till skillnad från de andlige kapitelsmedlemmarna, de s. k. *canonici regulares*, hvilka iakttogo de ursprungliga reglerna om kanonisk sammanlefnad. Efter sekulariseringen äro alla stift i borgerliga och stiftsangelägenheter underkastade sina landsfurstars öfverhöghet. — Utom nämnda stift finnas äfven kvinnliga stift, dels andliga, till sin organisation öfverensstämmande med klostren, dels fria världsliga, hvilkas medlemmar endast aflägga löfte om kyskhet och lydnad mot sina öfverordnade samt ha rättighet att hvar de behaga lefva af och använda de inkomster, som tillkomma dem från stiftet (jfr Jungfrustift). — 2. Område, fastställdt genom en ur kyrklig synpunkt gjord administrativ indelning. Se Biskopsstift och Ecklesiastik indelning. — 3. *Bot.* Se Pistill. — 4. *Farm.* Se Baciller 2. — 5. Se Nubb.

Stiftamtmand [-man], da. Se Amt, Island, sp. 942, och Norge, sp. 1407.

Stiftarbilder, *målark.*, de i medeltidens konst förekommande framställningarna af personer, som genom stiftelser, donationer e. d. gjort sig förtjänta af kyrkans erkänsla. De kanske yppersta af dylika bilder äro 12 statyer (furstar och furstinnor) i koret i Naumburgs domkyrka (från midten af 1200-talet). De personer, som framställdes, hade lefvat ett århundrade tidigare, det är alltså inga *porträtt* af dem, man här ser; men bilderna äro likväl uppenbarligen utförda efter lefvande modeller, äro på en gång individuellt och monumentalt hållna. Stiftarbilder med anspråk på porträttlikhet förekomma såväl i skulptur (exempelvis på kyrkportaler) som i kyrkligt måleri, där donatorerna låtit afbilda sig själfva — ofta jämte hustru och barn — knäböjande för madonna och helgon. Längre fram infördes de som åskådare af den tilldragelse, som skildrades. Stiftarbilderna, som påträffas i italiensk, fransk, tysk, nederländsk och andra länders konst, äro en utgångspunkt för porträttmåleriet. Se Porträtt. G—g N.

Stiftelse, *jur.*, en självständig förmögenhetsenhet, som under fortvarande bestånd förvaltas för främjande af ett bestämdt ändamål. Förutsättningar för uppkomsten af en stiftelse äro sålunda, att ett ändamål bestämmes för stiftelsen samt att denna förses med medel för fullföljande af detta ändamål. Stiftare kan hvar och en vara, som eger förmåga att afge en rättsgiltig viljeförklaring, således icke blott fysiska personer, utan äfven juridiska personer, såsom bolag och föreningar. Stiftelseändamålet får icke vara stridande mot lag

eller sedlighet. men kan i öfrigt vara af hvad art som helst. Oftast är det af allmännyttig natur, såsom fattigvård, sjukvård, främjande af undervisning eller vetenskaplig forskning, men i stiftelsebegreppet ligger intet som hindrar, att stiftelser kunna upprättas jämväl för tillgodoseendet af rent enskilda intressen såsom understöd åt medlemmar af viss släkt eller underhåll af grafplats (s. k. grafkassor). Stiftelseförmögenheten kan omfatta hvarje slag af egendom, som är egnadt att främja stiftelseändamålet, och behöfver således icke utgöras af en kapitalförmögenhet, utan kan bestå af t ex. en rätt till ränta eller afkomst af fast egendom. Om såväl stiftelsens ändamål som stiftelseförmögenheten gäller, att en viss varaktighet skall vara afsedd. Detta innebär dock ej, att stiftelsens tillvaro måste sträcka sig öfver all framtid; en stiftelse kan t. ex. ha till ändamål att bereda försörjning åt invalider från ett visst krig. — Det förordnande af stiftaren, hvarigenom stiftelsen grundas, kan innebära, att stiftelsen skall komma till stånd redan under hans lifstid eller först efter hans död. I ena som andra fallet utgör stiftelseakten en rättshandling af fullt egenartad natur, och det är därför oriktigt att, såsom ofta sker, betrakta upprättandet af en stiftelse som ett fall af gåfva. Stiftelseakten innefattar nämligen två moment: ett personrättsligt, riktadt på skapandet af ett nytt rättssubjekt med uteslutande uppgift att främja det af stiftaren bestämda ändamålet, och ett förmögenhetsrättsligt, innefattande detta subjekts utrustande med en förmögenhet. Huruvida åter stiftelsen vinner rättspersonlighet utan vidare eller härför erfordras någon särskild akt från statsmaktens sida, beror på de i hvarje särskildt land gällande rättsprinciperna (se nedan). Intet hindrar f. ö., att egendomen af stiftaren öfverlämnas till något statens verk eller någon dess inrättning, till en kommunal myndighet eller till en privaträttslig juridisk person, men i så fall blir ej staten, kommunen eller den juridiska personen egare till egendomen, utan mottager den endast till förvaltning för stiftelsens räkning. En dylik anordning innebär således endast, att stiftelsen saknar egen förvaltningsapparat.

De rättsbildningar, som falla inom stiftelsebegreppet, sådant detta ofvan bestämts, kunna betecknas som s t i f t e l s e r i e g e n t l i g m e n i n g l. s j ä l f s t ä n d i g a s t i f t e l s e r. Såväl i det allmänna språkbruket som inom rättsvetenskapen tages emellertid stiftelsebegreppet äfven i en vidsträcktare betydelse. Öfverlåtelse af egendom för främjande af ett bestämdt ändamål kan ega rum äfven i annan ordning än den ofvan angifna. Man kan ge egendomen med full eganderätt till en redan existerande fysisk eller juridisk person, men med gåfvan förknippa det villkor, att mottagaren skall fullgöra viss prestation till förmån för det af gifvaren bestämda ändamålet. I dylikt fall uppkommer icke alls någon stiftelse. Mottagaren blir oinskränkt egare till den gifna egendomen, han får således fritt förfoga öfver densamma och blir endast obligatoriskt förpliktad att ur sin totalförmögenhet fullgöra den prestation, som han åtagit sig genom gåfvans mottagande. Men egendomen kan öfverlåtas med endast fiduciarisk eganderätt till en redan bestående juridisk person. En fastighet ges till en kommun med föreskrift, att fastigheten skall användas för visst kommunalt ändamål, ett kapital ges till en sjukvårdsinrättning med föreskrift, att för årliga ränteafkastningen skall tillhandahållas en frisäng för sjuka personer från viss ort. I dessa och dylika fall förvärfvar mottagaren visserligen eganderätt till den öfverlåtna egendomen och denna blir ej rättsligen afskild från hans öfriga förmögenhet än mindre något självständigt rättssubjekt, men gifvarens föreskrift föranleder, att egendomen icke får af mottagaren fritt disponeras, samtidigt som dock dennes skyldighet att fullgöra den föreskrifna prestationen blir inskränkt till den mottagna egendomen. Man kallar en dylik rättsbildning f i d u c i a r i s k l. o s j ä l f s t ä n d i g s t i f t e l s e. Gifvetvis kan det stundom vara tveksamt, huruvida stiftaren afsett att grunda en självständig stiftelse utan egen förvaltningsapparat eller en osjälfständig stiftelse; frågan härom får afgöras genom tolkning af det förordnande, hvarigenom öfverlåtelsen sker. Önskligt vore, att de självständiga och de osjälfständiga stiftelserna äfven terminologiskt hölles fullt åtskilda, så att beteckningen stiftelse användes endast för de förra, i hvilket fall man för de senare kunde använda beteckningen donationer. — Fullkomligt utanför stiftelsebegreppet faller fideikommissinstitutet (se F i d e i k o m m i s s), om än i det allmänna språkbruket uttrycket fideikommisstiftelse icke är ovanligt. För fideikommisset är utmärkande, att den fideikommitterade egendomen skall i viss föreskrifven ordning innehas af medlemmar af viss släkt eller vissa släkter. Fideikommissariens rätt till egendomen är att anse som eganderätt, ehuru denna i efterföljande fideikommissariers intresse är starkt begränsad. Från den självständiga stiftelsen skiljer sig sålunda fideikommisset därigenom, att detsamma icke själft utgör något rättssubjekt, från den osjälfständiga därigenom, att vid fideikommisset ombyte af egare sker, från båda därigenom, att fideikommissarien vid tillgodonjutandet af fideikommisset icke är bunden af någon ändamålsbestämning.

Bland främmande lagstiftningar äro hittills *Tysklands* borgerliga lagbok af 18 aug. 1896 samt *Schweiz'* civillagbok af 10 dec. 1907 de enda, som gett stiftelseinstitutet någon utförligare privaträttslig reglering. Båda afse endast självständiga stiftelser, men reglera beträffande dylika frågorna om upprättande, organisation, förändring och upphörande. Hvad särskildt angår förstnämnda fråga, representera de båda lagstiftningarna två olika system. Den tyska lagbokens stadganden hvila på sanktionssystemet, i det att för uppkomsten af en stiftelse erfordras förutom stiftarens förordnande jämväl, att stiftelsen vinner godkännande från statsmaktens sida. Genom godkännandet vinner stiftelsen rättspersonlighet. Den schweiziska lagboken afstår däremot från hvarje på myndighets pröfning och godkännande grundad inskränkning i friheten att upprätta stiftelser, men föreskrifver, att dessa skola införas i handelsregistret, genom hvilken åtgärd de vinna rättspersonlighet. Vid sidan af ofvannämnda privaträttsliga stadganden finnas såväl i Tyskland som i

Schweiz föreskrifter ang. offentlig tillsyn öfver stiftelser. Den gällande *österrikiska* civillagboken af 1811 öfverlämnar åt regeringen att på administrativ väg reglera stiftelseväsendet. Detta har äfven skett genom ett stort antal äldre och nyare förordningar. Enligt dessa erfordras för upprättandet af stiftelse sanktion från statens sida. Sanktionen meddelas af vederbörande landsmyndighet, och denna har äfven att själf eller genom underlydande myndigheter utöfva tillsyn öfver stiftelsernas förvaltning. Den *franska* lagstiftningen innehåller icke alls några privaträttsliga stadganden ang. stiftelser. En självständig stiftelse kan därför upprättas endast på det sätt, att densamma genom ett särskildt af republikens president utfärdadt dekret förklaras för *établissement d'utilité publique*. Ett dylikt dekret meddelas dock endast i det fall, att stiftelsen är af mera betydande omfattning samt af omedelbart gagn för det allmänna. Anstalter af nämnda slag äro underkastade statens inspektion. Icke heller den *engelska* privaträtten har utbildat något särskildt stiftelseinstitut, utan stiftelsen utgör endast ett specialfall af det för det engelska rättssystemet egendomliga institutet *trust*. Däremot finnas utförliga stadganden ang. tillsyn öfver stiftelser; den utöfvas af en särskild centralmyndighet. Den *danska* lagstiftningen inskränker sig till en del administrativa förordningar ang. tillsyn öfver stiftelser, och dessas privaträttsliga ställning har därför reglerats hufvudsakligen genom praxis. En stiftelse kan upprättas utan sanktion från statens sida och erkännes äfven i dylikt fall som rättssubjekt. Det vanliga är emellertid, att å stiftelseurkunden sökes regeringens stadfästelse. Förutsättning för stadfästelse är dock, att stiftelsen är af intresse för det allmänna. Vinnes stadfästelse, kommer stiftelsen att stå under tillsyn af det ministerium, som meddelat stadfästelsen. Äfven den *norska* lagstiftningen saknar privaträttsliga stadganden ang. stiftelser, men liksom i Danmark anses sanktion från statens sida icke vara erforderlig för uppkomsten af en stiftelse med rättskapacitet. Stadfästelse kan vinnas genom resolution af kyrko- och undervisningsdepartementet. Stiftelser, som vunnit stadfästelse, stå med vissa undantag under tillsyn af vederbörande stiftsdirektion (biskop och stiftsamtman) samt ofvannämnda departement.

Stiftelseväsendets omfattning i *Sverige* belyses af nedanstående tabell, utvisande antalet i riket befintliga stiftelser samt sammanlagda beloppet af deras förmögenheter vid 1910 års slut, det under s. å. af stiftelserna i understöd utdelade beloppet äfvensom stiftelsernas och nämnda belopps fördelning på olika grupper af ändamål, hvarvid gruppen A omfattar stiftelser för fattigvård, pauvres honteux och liknande ändamål, B stiftelser för barnavård och barnundervisning, C stipendiefonder och andra stiftelser för undervisning, vetenskaplig forskning m. m., D stiftelser för sjukvård, E pensionsfonder utan afgifter af delegare samt F andra stiftelser. I sistnämnda grupp ha sammanförts stiftelser för flera ändamål gemensamt eller till allmänt gagn för vissa kommuner, stiftelser för religiösa och liknande ändamål, s. k. grafkassor äfvensom öfriga stiftelser, hvilka icke kunna hänföras till någon af föregående hufvudgrupper.

Grupp	Antal	Förmögenhet	Utdelade belopp
A	3,803	49,606,838	1,756,911
B	3,368	56,026,433	2,915,496
C	2,428	92,844,426	2,778,607
D	689	36,721,540	2,095,847
E	839	40,708,462	2,060,498
F	1,502	53,621,494	1,270,471
Summa	12,629	329,529,193	12,877,830

Mellan landsbygd och städer fördelade sig stiftelserna sålunda, att 5,204 stiftelser med en sammanlagd förmögenhet af 27,048,222 kr. och en utdelning under året af 981,895 kr. förvaltades å landsbygden samt 7,425 stiftelser med en sammanlagd förmögenhet af 302,480,971 kr. och en utdelning af 11,895,935 kr. i städerna. Bland de senare förvaltades 1894 stiftelser med en sammanlagd förmögenhet af 175,4 mill. kr. samt en utdelning af 7,3 mill. kr. i Stockholm. Närmast i ordningen med hänsyn till antalet kommo Malmöhus län med 1,077, Östergötlands län med 928, Södermanlands län med 778 och Uppsala län med 761 stiftelser. Minsta antalet inom något län uppgick till 97, nämligen i Norrbottens län. Med hänsyn till stiftelsernas sammanlagda förmögenhet kommo efter Stockholm i första rummet Göteborgs och Bohus län med 43,7, därnäst Uppsala län med 16,3, Malmöhus län med 14,1 och Östergötlands län med 13,3 mill. kr. stiftelseförmögenhet, hvaremot i öfriga län denna understeg 10 mill. kr. Hvad de särskilda stiftelsernas storlek angår, är anmärkningsvärdt, att de små stiftelserna med förmögenhet under 1,000 kr. utgjorde nära $^1/_3$ af hela antalet eller närmare bestämdt 4,034. Af öfriga stiftelser hade 5,839 en förmögenhet mellan 1,000 och 10,000 kr., 1,911 mellan 10,000 och 50,000 kr., 362 mellan 50,000 och 100,000 kr., 483 en förmögenhet öfverstigande 100,000 kr. och af dessa 35 en förmögenhet, öfverstigande 1 mill. kr. Landets största stiftelse är Nobelstiftelsen (se d. o.) med öfver 35 mill. kr. i förmögenhet. Stiftelsernas förvaltning är ordnad på mycket olika sätt. Af de i ofvanstående tabell upptagna stiftelserna förvaltades 7,552 (så godt som $^3/_5$ af hela antalet) af kommunala myndigheter, verk och inrättningar; deras sammanlagda förmögenhet belöpte sig dock till endast 72 mill. kr. Af statens myndigheter, verk eller inrättningar förvaltades 2,355 stiftelser med 47 mill. kr. förmögenhet. De återstående 2,722 stiftelserna med 210,5 mill. kr. förmögenhet förvaltades i annan ordning: af särskilda för dem tillsatta styrelser, af akademier, riddarhusdirektionen, föreningars eller aktiebolags styrelser eller af enskilda personer.

Vårt lands stiftelseväsen har hittills varit mycket försummadt af lagstiftningen. Privaträttsliga stadganden saknas fullständigt, och man är därför härutinnan hänvisad till de allmänna rättsreglerna. Hvad först stiftelses ändamål angår, finnes ej någon annan inskränkning i stiftarens frihet att bestämma detsamma än att stiftelseändamålet måste vara lofligt. Den äfven inom lagspråket gängse beteckningen *fromma stiftelser* saknar betydelse i berörda hänseende. Däremot inta sådana stiftelser, som kunna hänföras under nämnda kategori (se Milda stiftelser), såsom beskattningsobjekt en privilegierad ställning (se k.

förordn. 28 okt. 1910 om inkomst- och förmögenhetsskatt § 5 mom. 2, § 12; k. förordn. 19 nov. 1914 om arfsskatt och skatt för gåfva §§ 19, 32; k. förordn. 19 nov. 1914 ang. stämpelafgiften § 7). Icke heller beträffande stiftelseförmögenhetens beskaffenhet finnes någon allmän inskränkning. Af religionspolitiska skäl har däremot stadgats, att främmande trosbekännares stiftelser icke få utan konungens tillstånd förvärfva och besitta fast egendom i riket (k. förordn. 31 okt. 1873 ang. främmande trosbekännare och deras religionsöfning § 10). Rörande stiftelsernas privaträttsliga natur lämnar lagstiftningen icke alls någon ledning. I rättspraxis anses dock en med styrelse försedd stiftelse vara ett självständigt rättssubjekt och således kunna förvärfva rättigheter och ikläda sig skyldigheter samt inför domstol eller annan myndighet söka, kära och svara. Någon sanktion af regeringen eller underordnad offentlig myndighet är icke erforderlig. Detta utesluter icke att, då fråga varit om stiftelse med betydande förmögenhet eller eljest af stort intresse för det allmänna, konungens stadfästelse å stadgar för stiftelsen sökts och erhållits. Därvid ha gifvetvis stiftelsens organisation samt öfriga former för dess verksamhet reglerats i stadgarna. Eljest gälla beträffande sistnämnda frågor de föreskrifter, som stiftaren meddelat vid stiftelsens upprättande. Därest på grund af ändrade faktiska eller rättsliga förhållanden det för en stiftelse bestämda ändamålet icke kan vinnas eller stiftelsen med den organisation, som densamma erhållit, icke längre kan verka för detta ändamål, kan ändring i de för stiftelsen i nämnda hänseenden gällande föreskrifterna vinnas genom beslut af konungen. Denna s. k. permutationsrätt anses tillkomma konungen på grund af hans allmänna ekonomiska lagstiftningsrätt (R. F. § 89). Rörande tillsyn å förvaltningen af stiftelser finnas åtskilliga administrativa bestämmelser (Cirk. 24 april 1788, 10 okt. 1806 och 13 juli 1809 till konsistorierna, Instr. 10 nov. 1855 för landshöfdingarna m. fl. § 31 mom. 18, Cirk. 17 sept. 1856 till domkapitlen, Stadgan 18 febr. 1905 för rikets allmänna läroverk §§ 226—227). Enligt dessa bestämmelser, i den mån de ännu ega någon praktisk betydelse, skola räkenskaperna beträffande stiftelser för undervisningsändamål undergå revision i Kammarrätten. Öfver andra fromma stiftelser skall tillsyn utöfvas af vederbörande domkapitel, hvarvid dock gäller, att vissa af dessa stiftelser bli föremål för revision i Kammarrätten antingen till följd däraf, att de förvaltas af allmänna verk och inrättningar samt stiftelsernas räkenskaper ingå i de allmänna räkenskaperna, eller ock på grund af K. M:ts förordnanden beträffande särskilda stiftelser. I öfrigt drager det allmänna icke någon försorg om tillsyn öfver stiftelser. — Frågan om lagstiftning ang. stiftelser har länge stått på dagordningen. Framför allt har behofvet af ökad kontroll öfver stiftelsernas förvaltning gjort sig kännbart. Sedan riksdagen begärt utarbetandet af förslag till lagstiftning i ämnet, uppdrogs detta arbete åt en kommitté, som 21 dec. 1903 afgaf betänkande med förslag till lag om offentligen erkända stiftelser. Frågan har sedan fått hvila, men har nyligen återupptagits och torde inom en nära framtid underställas riksdagens pröfning. Ofvannämnda lagförslag, som legat till grund för frågans förnyade behandling, innehåller bestämmelser dels ang. stiftelsers privaträttsliga ställning och hvad därmed eger samband, dels ang. tillsyn å vissa stiftelser. I förra delen hvilar det på följande hufvudprinciper. Det f. n. i praxis tillämpade systemet med fritt bildande af självständiga stiftelser ersättes med ett sanktionssystem, enligt hvilket stiftelses förvärf af rättspersonlighet göres beroende af offentlig myndighets erkännande. Dylikt erkännande vinnes därigenom, att antingen stadfästelse å stadgar för stiftelsen meddelas af konungen eller K. M:ts befallningshafvande eller ock statens verk eller inrättning erhåller lof att vara styrelse för stiftelsen. I sistnämnda fall blir statsverket ansvarigt för stiftelsens medel. Kommuns penningförvaltande myndigheter få ej utan kommunens lof vara styrelse för stiftelse; ges lof, blir kommunen ansvarig för stiftelsens medel. Den tillsyn, som enligt förslaget skall anordnas, skall i regel omfatta alla allmännyttiga stiftelser, som ej förvaltas af statens verk eller inrättning. Den utöfvas af K. M:ts befallningshafvande i det län, där stiftelsen förvaltas, och sker dels genom granskning af räkenskapssammandrag, som för hvarje stiftelse skola årligen insändas till K. M:ts befallningshafvande, dels genom inspektioner.

Litt. De viktigaste nyare arbetena finnas förtecknade i J. Conrad m. fl., "Handwörterbuch der staatswissenschaften" (bd VII, 1911, art. "Stiftungen") samt M. Fleischmann, "Wörterbuch des deutschen staats- und verwaltungsrechts" (bd III, 1914, art. "Stiftungen"). Ang. stiftelseväsendet i Sverige se "Sveriges officiella statistik: Stiftelser år 1910" (utg. 1917). Dessutom föreligga i tryck åtskilliga samlingar af stiftelseurkunder för stiftelser, som stå under förvaltning af universitetsmyndigheterna, vissa domkapitel och läroverk, de större städernas förvaltningsorgan, riddarhusdirektionen m. fl. Ang. stiftelseväsendet i Norge se N. Nicolaysen, "Norske stiftelser" (5 bd, 1858—94), i Danmark, H. R. Hiort-Lorenzen m. fl., "Repertorium over legater og milde stiftelser" (6 bd 1896—1904). G. O.

Stiftelsen De blindas bokfond, med säte i Stockholm, bildad 26 maj 1916 på initiativ af K. A. Thulin, har till uppgift att till bildningssökande blindas tjänst förlägga och utge läroböcker, god litteratur och musikalier på punktskrift samt genom stipendier bereda unga medellösa blinda med utpräglad begåfning möjlighet att vid högre läroanstalter utbilda sig till för deras håg och fallenhet passande lefnadskall. Stiftelsens grundfond, hopbragt genom enskildas gåfvor, uppgick i sept. 1917 till 88,000 kr. Styrelsen består af 5 led.

Stiftelsen Eduard Magnus' minne. Se Pauvres honteux.

Stiftelsen for ugifte fruentimmer. Se Pauvres honteux.

Stiftelsen för gamla tjänarinnor i Stockholm (Vanadisvägen 26) har till uppgift "att åt trogna kvinnliga tjänare, tillhörande Stockholms kommun, på deras ålderdom eller vid inträffad långvarig sjuklighet eller olycksfall därförinnan antingen bereda fri bostad med värme och lyse äfvensom tillfällig sjukvård samt i händelse af behof jämväl något årlig

underhållsbidrag eller ock uteslutande penningehjälp såsom lifstidspension". — För sin upprinnelse och tillvaro har stiftelsen allenast att tacka den enskilda offervilligheten. På initiativ af grefvinnan Ingeborg Skiöldebrand, fröknarna Hilda Dalman, Augusta Jacobsson och Ida Frestadius beslöts 1883 af ett antal damer att vädja till allmänhetens gifmildhet, och inom några månader insamlades 134,360 kr. Redan s. å. mottogos i förhyrda lokaler 12 tjänarinnor, och 22 andra tilldelades pensioner. Då till stiftelsen ytterligare gåfvor och donationer inflöto, inköptes 1887 för tjänarinnehemmet en nybyggd fastighet n:r 55 Surbrunnsgatan inom Adolf Fredriks församling. Emellertid befanns snart denna egendom otillräcklig, hvarför styrelsen beslöt att, så snart den hunnit bilda en byggnadsfond, hvilken 1913 uppgick till 65,174 kr., uppföra ett nytt hem för sina skyddslingar. Härför inköptes en tomt i hörnet af Vanadisvägen och Upplands-

Stiftelsens för gamla tjänarinnor bostadshus.

gatan, där ett stort femvånings bostadshus (se fig.) uppfördes och 30 dec. 1914 invigdes. Allteftersom stiftelsens tillgångar det medge, kommer hemmet att bereda bostad åt 150 personer. — Under 1916 lämnade stiftelsen bostad åt 77 gamla tjänarinnor och betalade till utomvarande 366 pensioner, motsvarande ett belopp af 44,111 kr. Vid årets slut uppgingo stiftelsens tillgångar till närmare 1,764,343 kr. I öfverensstämmelse med de 25 maj 1915 utfärdade stadgarna handhas stiftelsens angelägenheter af en styrelse, bestående af 8 manliga och kvinnliga ledamöter. J. M—r.

Stiftelsen för Sverige och kristen tro, grundlagd 1 sept. 1915 i Stockholm, afser "att verka för uppväckande och stärkande af kristen tro och fosterlandskärlek". Sitt ändamål söker samfundet förverkliga genom kristlig och fosterländsk upplysningsverksamhet i tal och skrift samt genom andra härför lämpliga medel, hvaribland den religiöst nationella sångens främjande. Stiftelsen, som äfven samverkar med andra liknande institutioner och sammanslutningar, ledes af en styrelse med minst 5 ord. ledamöter, hvilka komplettera sig själfva vid val och kunna med sig associera s. k. rådgifvande ledamöter (f. n. 40). Bland nuv. (1917) ord. styrelsemedlemmar märkas biskoparna i Karlstad (ordf.) och Härnösand (vice ordf.) samt initiativtagaren till stiftelsen, brukspatronen på Valåsen (Karlskoga) Ernst A. Kjellberg. Stadgar antogos 23 febr. 1916. Såväl styrelseval som stadgeändringsbeslut underställas ärkebiskopens godkännande. Stiftelsen, som i synnerhet tagit sikte på den kristna trons försvar emot antireligiösa rörelser, har under sina första arbetsår utvecklat liflig verksamhet. Denna har hufvudsakligen omfattat kyrkligt fosterländska fester (bl. a. i Stockholm och Malmö) samt med stort intresse mottagna apologetiska eller eljest upplysande och utredande föreläsningsserier i större industricentra, såsom Trollhättan, Domnarfvet, Kiruna. Som medverkande vid dessa har stiftelsen användt framstående universitetsmän o. a. kvalificerade personer. Med hänsyn till den numera ökade katolska propagandan, som börjar göra sig gällande äfven i Sverige, har stiftelsen gått i författning om en undersökning af katolska kyrkans utbredning i Nederländerna under senare år, hvilken erbjuder lärorika paralleller med våra förhållanden. Äfven på annat sätt har stiftelsen tänkt sig att medverka vid den lutherska reformationens häfdande inom och utom Sverige. — För att vid sin verksamhets olika grenar kunna knyta särskildt yngre krafter med högre vetenskaplig utbildning har stiftelsen till sitt förfogande en s. k. Geijer-Wikner-fond. Stiftelsens större fonder uppgå f. n. (1917) till sammanlagdt 350,000 kr., donationer af initiativtagaren och hans maka.

Stiftelsen Konung Oskar I:s minne. Se Konung Oskar I:s minne.

Stiftelsen Lars Hiertas minne. Se Arbetsstuga och Hierta, sp. 669.

Stiftelsen Lundsbergs skola. Se Lundsbergs skola.

Stiftelsen Sunnerdahls hemskolor på landet. Se Sunnerdahls hemskolor på landet.

Stifter, Adalbert, österrikisk författare, f. 23 okt. 1805 i Oberplan, Böhmen, d. 28 jan. 1868 i Linz, var lärare och 1850—65 skolråd. S. började sitt författarskap först vid mogna år, efter att länge ha trott sig kallad till målare, men vann genast stor anklang med sina prosaskisser i Wientidskrifterna 1840 ff. 1844—50 utkommo 6 bd *Studien*, det verk, hvarpå hans berömmelse egentligen hvilar. De följande kortare prosaepiska arbetena, *Bunte steine* (2 bd, 1852), ega icke samma betydelse, och de större kompositionerna, *Der nachsommer* (3 bd, 1857; förkortad uppl. 1877) och *Witiko* (3 bd, 1864—67), visa de svagheter, som vidlådde S , i alltför hög grad att kunna uppbära sin anspråksfulla anläggning. S. var en lyrisk idylliker, i flera afseenden en efterföljare af Jean Paul, och i S:s verk är det framför allt stämningen, de själfulla detaljerna, den svärmiska skildringen af landskap och natur, som hänföra och röra. I motsats mot sin samtids tidningsmannamässiga och politiska vitterhet visa S:s arbeten en allvarligt, ja hårdnackadt genomförd

sträfvan att dröja vid och förhärliga det lilla, obetydliga, stillheten, själens minsta rörelser, ögonblickets känsloskiftning. Han skyr det stora, aflägsnar sig från det märkliga och mäktiga, från dåd och lidelse, men söker ut det lärorika, uppfostrande. Han frestar därför tålamodet, och hans stillebenskonst, hvars fulländade stil och utomordentliga iakttagelsegåfva göra den till en af tyska litteraturens yppersta, har ett mycket begränsadt område att behärska. — S:s vän J. Aprent utgaf hans *Briefe* (3 bd, 1869), *Erzählungen* (2 bd, s. å.), *Vermischte schriften* (2 bd, 1870) och *Sämtliche werke* (17 bd, s. å.); urval af S:s arbeten ha utkommit på Reclams, Hesses och Bongs (6 bd, 1910) förlag. En kritisk uppl., utg. af A. Sauer m. fl., utkommer sedan 1901. Se om S. arbeten af E. Kuh (1872), Markus (2:a uppl. 1879), Sauer i "Festschrift des vereins für geschichte der deutschen in Böhmen" (1902), Hein (1904), Kosch (1905), Klaiber (s. å.) och Bertram (1907). R—n B.

Stiftsarkiv. Se Landsarkiv, sp. 1006 och 1008—09.

Stiftsband, prästs bundenhet till tjänstgöring inom det stift, där han vunnit inträde i prästämbetet, så att han ej eger någon befordringsrätt utom detsamma. Se vidare Indigenat.

Stiftsbefalingsmand [-man], i Norge och Danmark i förra hälften af 1700-talet beteckning för den ämbetsman, som redan då och sedermera alltid kallades stiftamtmand.

Stiftsbibliotek (Stifts- och läroverksbibliotek) finnas i de flesta stiftsstäder. Det största och värdefullaste är stifts- och läroverksbiblioteket i Linköping med öfver 100,000 bd och 1,600 handskrifter. Genom sin värdefulla handskriftssamling kan detta bibliotek anses vara det fjärde i ordningen i riket, närmast efter Lunds universitetsbibliotek. Stiftsbiblioteket i Strängnäs eger en värdefull inkunabelsamling. Jfr Bibliotek, sp. 289. J. P.

Stiftsdirektion. Se Norge, sp. 1407.

Stiftsfröken. Se Stiftsjungfru.

Stiftsfysikus (jfr Fysikus), i Danmark af staten aflönad läkare (förr en för hvarje stift), motsvarande i Sverige förste provinsiläkare.

Stiftshydda. Se Tabernakel.

Stiftsjungfru, Stiftsfröken, ogift adlig kvinna, som är inskrifven i Vadstena adliga jungfrustift.

Stiftska adelsfanan. Se Livland, sp. 842.

Stiftskapellan. Se Kaplan.

Stiftskonvent. Se Prästmöte.

Stiftsmatrikel (jfr Matrikel), förteckning öfver prästerskapet, ecklesiastika beställningar, löneförmåner o. d. inom ett stift vid en särskild tidpunkt. Stiftsmatrikeln är alltså ett slags kalender (som på andra områden har sin motsvarighet i länskalendrar, yrkeskalendrar o. d.), hvaremot herdaminnet (se d. o.) är en historisk-biografisk skildring af ett stift under en viss period. Bägge äro källor af stor vikt för ort- och personalhistorien. För flera stift finnas, särskildt i äldre tider, matriklar införda i de s. k. stiftstidningarna. Men äfven den speciella stiftsmatrikellitteraturen är särdeles rik. För *Uppsala* ärkestift finnes redan 1771 en "Förteckning på kyrkoherdarne", hvilken utkom i nya redaktioner 1788, 1791 och 1833. Stiftsmatriklar med rikhaltiga biografiska och bibliografiska uppgifter för ärkestiftet utgåfvos af M. Swederus (1782), A. M. Fant (1791), G. A. Stahre (1800 och 1811), J. A. Winbom (1820 och 1830), J. E. Forssell (1840), J. E. Fant (1850), J. A. Schagerström (1860), trenne anonyma (1871, 1881 och 1891; de tre sistnämnda utgörande afd. 1: "Biografier") samt F. R. Hedlund (1895). "Ecklesiastik boställsmatrikel" utgafs af G. Björklund (1887) och "Matrikel öfver tjänster och lägenheter" af F. R. Hedlund (1895). — För *Linköpings* stift utgafs 1761 en förteckning under titel: "Nu warande prästerskap i Linköpings stift" (i "Norrköpings wekotidningar" för 1761). Egentliga stiftsmatriklar utgåfvos af J. P. Wallensteen (1778), J. Schenmark (1793 och 1801), P. Arenander (1812), H. G. Bergman (1822), A. P. Ekborn (1835 och 1847), P. A. Stenkula (1836), K. M. Gobom (1856), J. Th. Widegren (1865 och 1874), K. A. Ydén (1881 och 1888) samt H. Nilson och J. A. Setterdahl (1895, 1902 och 1911). Korta förteckningar öfver ecklesiastikstaten utgåfvos dessutom 1841, 1868, 1882 och 1893. — För *Skara* stift ha utgetts matriklar af P. E. Lindskog (1798, 1809 och 1819), A. Lundberger (1831) och J. V. Warholm (1846, 1855, 1865, 1875 och 1886), L. Laurell (1896 och 1907) samt en personalförteckning 1826. — Öfver *Strängnäs* stifts prästerskap utgåfvos ett namnregister 1797 och vidlyftigare matriklar af J. Marschell (1806 och 1821), A. R. Mellström (1836), E. Widebeck (1837), K. Callmander (1847), K. Th. Söderberg (1851), E. G. Lundblad (1856), L. H. Lahng (1866, 1876, 1885 och 1892) samt P. O. Lundblad och K. G. Drakenberg (1900). — För *Västerås* stift utgåfvos stiftsmatriklar: anonyma 1797 och 1804, af J. H. Schröder (1817), I. Norström (1830), P. I. Stenman (1841 och 1850), J. A. Timm (1861), A. Arhusiander (1871), E. Holmgren (1881) och A. E. Lefrin (1892), hvarjämte O. V. Hedgren 1852 offentliggjorde en "Matrikel öfver ecklesiastika beställningarna med afseende på boställen och öfriga lönevillkor" samt H. Th. Ohlsson en "Förteckning öfver W. stifts prästerskap" (1898). — För *Växjö* stift finnas matriklar utgifna af J. Z. Hjelmerus (1799), M. E. Forssander (1810), A. G. Ahlstrand (1825), S. G. Wiberg och G. Wetter (1848) samt P. Welander och L. G. Rydén (1857), G. Sundberg (1875, 1876), E. Holmgren (1881) och A. Welander (1897). Dessutom utgåfvos enkla förteckningar öfver ecklesiastikstaten 1856, 1861, 1867, 1874 och 1882, äfvensom af J. F. Wigstrand en "Förteckning öfver ecklesiastika lägenheter och tjenstemän" (1871). — För *Lunds* stift finnas matriklar utgifna: anonyma 1782 och 1785, af V. Faxe (1798), anonym 1814, af J. J. Rothstein (1823), M. Ekdahl (1832), P. E. G. Gullander och J. A. Asping (1842), af den sistnämnde jämte A. J. Åkerman (1854), af K. Westdahl (1867 och 1879), B. J. Berg-

qvist (1886 och 1893), F. M. och A. J. Ekdahl (1900) samt H. Th. Ohlsson och L. Tynell (1908). Enkla förteckningar utgåfvos af Ohlsson 1891 och 1898. Dessutom utgaf P. Paulsson 1860 "Matrikel för kyrkans och skolans lägre tjenstemän". — För *Göteborgs* stift utgaf C. J. Brag redan 1765 en "Stånds- och hushåldningsmatrikel för 1764", hvarpå följde vidlyftiga stiftsmatriklar af E. S. Kullman (1796), K. G. Santesson (1807), B. Bagge (1819), L. M. Bromander (1831), O. E. Rabe (1854), H. A. Lindhult (1872), S. Pettersson (1876), A. B. Magni (1893) och H. Th. Ohlsson (1894). Därtill kommer en personalförteckning på ecklesiastikstaten 1842. — För *Kalmar* stift finnes en matrikel af P. Ahlquist (1827), med senare tillägg i Kalmar stiftstidningar, samt P. Sjöbring (1885). — För *Karlstads* stift utgaf A. Lignell en matrikel 1816, hvilken efterföljdes af en årligen utkommande "Förteckning på ecclesiastikstaten" (1822—60 och 1884). Dessutom finnas utförliga stiftsmatriklar af J. Hammarin (1841), O. Tenow (1875 och 1886) samt K. V. Bromander (1905). — För *Härnösands* stift finnas motsvarande arbeten af O. Lindahl (1807), J. Svedbom (1818, 1830 och 1845, med suppl. 1847), A. Sidner (1866), R. M. Matthiesen (1874 och 1882) samt E. O. E. Högström (1896). — *Visby* stiftsmatrikel utgafs af K. K. Eberstein (1836). — För *Stockholm* utgaf H. G. Bergman "Matrikel öfver ämbets- och tjenstemän vid församlingarne och läroverken i Stockholm" (1827). — *Åbo* stiftsmatriklar äro utgifna af N. M. Tolpo (1807), J. G. Chydenius (1823), K. Törnudd (1840) och A. J. Hornborg (1854). — För *Borgå* stift finnas matriklar af A. Boman (1829) och A. F. Sirén (1842) samt för *Kuopio* stift af P. Aschan och K. Kiljander (1863).

En sammanfattning af de särskilda stiftens matriklar utgöra de s. k. *ecklesiastikmatriklarna*. Sådana ha utgetts för Sverige af bl. a. F. A. Westerling (1838; 11:e uppl. 1888), K. M. Rosenberg (1886, suppl. 1888; ny uppl. 1891), K. G. Eckerberg (1896) och H. Th. Ohlsson (för åren 1899, 1902, 1903, 1906—1912), samt för Finland af A. J. Hornborg (1873). Nyssnämnde Ohlsson utgaf "Biografisk matrikel öfver svenska kyrkans prästerskap" för åren 1901 (1902), 1902—06 (1906) och 1914 (1914). Som supplement till stiftsmatriklarna kunna anses de förteckningar öfver särskilda stifts organist-, kantors-, klockar- och skollärarlägenheter jämte deras innehafvare, hvilka tid efter annan utgetts. Sådana finnas för *Uppsala* stift af J. E Fant (1850; aftryck ur samme förf:s stiftsmatrikel), för *Linköpings* stift af J. Tjellander (1856), för *Västerås* stift af J. P. Petersson och P. Bergmark (1852), för *Växjö* stift af C. P. Hultstedt (1851) samt för *Lunds* stift af M. Ekdahl (1821). Dylika matriklar, gällande för samtliga stift, ha utarbetats af bl. a. A. G. Sundberg och D. Th. Björkman (1869), G. Hjertsäll (1885) samt O. Holmberg (1908). Jfr Herdaminne. R. G.

Stiftsmöte, sammankomst af präster och lekmän inom ett stift på kallelse af stiftschefen. Ett stifts prästerskap har i de genom kyrkolagen påbjudna prästmötena hvart sjätte år och i de under mellantiden årligen sammanträdande halfofficiella prästsällskapen eller prästkonventen tillfällen att gemensamt afhandla kyrkliga och teologiska frågor. Lekmannaelementet är emellertid härvid uteslutet. Under de sista årtiondena har ett allt starkare behof framträdt att tillvarataga lekmannaintresset och att låta lekmannainflytandet göra sig gällande. Inom kyrkomötet ha förslag väckts att i detta syfte ombilda prästmötena. En mera gångbar väg anvisades genom det initiativ, som biskop H. W. Tottie i Kalmar tog, då han 1906 inbjöd intresserade präster och lekmän till ett stiftsmöte. 1908 hölls ett dylikt stiftsmöte i Lund, hvartill hvarje församling på stiftschefens anmodan sändt ett lekmannaombud. Under de följande åren ha stiftsmöten hållits i ett flertal stift, såsom i ärkestiftet (första gången 1911), Härnösand, Skara o s. v. Inom Karlstads och Västerås stift har man nått till en fastare organisation. Vid prästmötet i Karlstad 1911 beslöt man, att ett stiftsmöte skulle omväxlande med prästsällskapet sammanträda hvartannat år (första gången 1912) och att i samband härmed ett stiftsråd skulle inrättas för främjande af kyrkligt församlingsarbete och kyrklig kärleksverksamhet. Inom Västerås stift har genom biskop N. Lövgrens initiativ en omfattande stiftsorganisation, i hvilken stiftsmötet ingår som ett viktigt led, inaugurerats. Vid 1912 års prästmöte väcktes motion om införandet af en synodalorganisation, omfattande församlingar, kontrakt och stift, med följande organ: församlingsmöte, församlingsstämma och församlingsråd, kontraktsmöte, kontraktsstämma och kontraktsråd samt slutligen stiftsmöte, stiftsstämma och stiftsråd. Stämman skulle tillsätta rådet, mötet hade mera öfverläggande och uppbygglig karaktär. Förslaget förklarades hvilande och har sedermera i tillämpliga delar genomförts. Af den nya organisationen torde stiftsmötet och stiftsrådet vara verkligt lefvande moment. — Förslag ha varit å bane att genom lagstiftning genomföra synodalorganisation inom svenska kyrkan. Därom motionerade vid 1908 års kyrkomöte bl. a. biskop Tottie under hänvisning till stiftsmötena i Kalmar och Lund, och kyrkomötet begärde hos K. M:t utredning af frågan. E. M. R.

Stifts- och läroverksbibliotek. Se Stiftsbibliotek.

Stiftsråd. Se Stiftsmöte.

Stiftsskolor. Under den äldre medeltiden gåfvos inga andra högre bildningsanstalter än *klosterskolorna*, hvilka räknade sina anor från klosterväsendets begynnelse och erhöllo sin egentliga organisation af Benedikt från Nursia (d. 543). Längre fram, då prästerskapet vid biskopskyrkorna förenades till domkapitel (se d. o.), inrättades vid dessa kyrkor domkyrkoskolor (*domskolor*, *katedralskolor*). Sådana skolor, ordnade af biskop Krodegang af Metz (d. 766), uppmuntrades kraftigt af Karl den store. Det af biskopskyrkornas prästerskap gifna föredömet följdes flerstädes af prästerskapet vid andra större kyrkor; så uppkommo "understift" l. *kollegiatstift*, och i samband med dessa inrättades skolor, hvilka

voro ett slags filialer till katedralskolorna. Det är dessa filialer, som rätteligen kallas stiftsskolor. Såväl i tysk som i skandinavisk litteratur används dock denna benämning äfven i andra bemärkelser: dels om stiftsskolor och katedralskolor gemensamt, dels om klosterskolorna, dels om alla tre skolarterna tillsammans, i senaste fallet således om hvarje läroanstalt, som tillhört någon andlig stiftelse, vare sig kloster eller kyrka. Frv Brg. (P. E. L—m.)

Stiftsstad, stad, i hvilken chefen för ett stift (biskop, ärkebiskop) residerar.

Stiftssynod. Se Stiftsmöte och Synod.

Stiftstidning (jfr Tidning), en periodisk publikation för meddelande af nyheter rörande de ecklesiastika angelägenheterna inom ett stift. Stiftstidningarna äro närmast afsedda för det i församlingarna tjänstgörande prästerskapet och utgöra ett slags populärt komplement till de af de särskilda domkapitlen utfärdade officiella cirkulären. Båda dessa publikationer ha vördnadsvärda anor, men ha genom den borgerliga tidningspressens snabba utveckling i senare tid småningom afstått från att vara självständiga publikationer och funnit en plats i lokaltidningarna. Från alla stift utom det nyinrättade Luleå stift finnas stiftstidningar utgifna. De äro följande: för *Uppsala* ärkestift för åren 1780—85 och 1788—1891, då de nedlades under hänvisning till Uppsalatidningen "Fyris"; för *Linköpings* stift 1756—1893, då de upphörde; för *Skara* stift 1793—1806, 1812—14, 1816—24, 1831—99 samt 1902, hvarefter de nedlades; för *Strängnäs* stift 1798—1897, då de efter hundraårig tillvaro upphörde; för *Växjö* stift 1776—1916 (fortsättas); för *Västerås* stift 1769—74: n:r 1, 1780—1888; för *Lunds* stift 1773, 1812—97; för *Kalmar* stift 1790—1878; för *Göteborgs* stift sedan 1789 (1789—1861 med 1 n:r i månaden, 1862—1906 med 2 n:r i månaden, sedan 1907 med 1 n:r i veckan, hvarjämte tidningen fr. o. m. 1907 utvidgats till ett organ äfven för lekmän; den eges af Göteborgs stifttidnings förlagsa.-b. och utgår i en uppl. af 6,200 ex. Dess redaktörer ha varit E. Kullman 1789—1806, C. G. Santesson 1807—12, J. Hultman 1813—22, A. J. Broman 1823—30 april 1829, L. M. Bromander 1 maj 1829—31 mars 1837, F. B. Grundell 1 april 1837—31 mars 1852, O. E. Rabe 1 april 1852—30 april 1859, H. A. Lindhult 1 maj 1859—1883, A. B. Magni 1884—1905, E. Elander 1906, I. A. Wallenius 1907—28 febr. 1913, G. A. Malmgren sedan 1 mars 1913, med I. Rhedin som biträdande redaktör); för *Karlstads* stift 1785—96, 1798, 1800, 1806—08 och 1832—73; för *Härnösands* stift 1815—35, 1868—69, 1872—73 och 1890, samt för *Visby* stift 1811—17 (med numret för maj), 1826—66 och 1871—76. Det visar sig häraf, att af de tolf stiften endast Växjö och Göteborgs ännu fortsätta med utgifning af sina stiftstidningar. Hit böra dessutom räknas några likartade periodiska publikationer af vidsträcktare omfattning än blott enstaka stift, sådana nämligen, som tillgodose prästerskapets intressen i hela landet. Den första af dessa universellare ecklesiastika tidningar var den i Stockholm af L. Hammarsköld och A. A. Afzelius utgifna *Svensk församlingstidning* för 1820, hvilken 1825 följdes af *Ecklesiastik tidskrift*, som utgafs af K. G. Rogberg och J. A. Winbom 1825—31. Denna åter efterträddes af M. Westermarks *Allmän ecklesiastik-tidning* 1832—33 och 1836—38, hvarefter följde den af F. A. Westerling i Stockholm uppsatta *Svensk ecklesiastik-tidning*, som fortgick 1842—89, och efter denna *Ny ecklesiastiktidning* 1891—1904, hvilken fr. o. m. 1905 förändrade namnet till *Svensk kyrkotidning* och förlades till Uppsala, där den alltjämt utkommer. Bland andra kyrkligt-administrativa tidningar med liknande uppgift kunna nämnas *Samlaren af academiska, ecklesiastika och andra inrikes nyheter* 1829—32 och dess efterföljare *Samlaren i ecklesiastika och litterära ämnen* 1833—34, båda utg. i Strängnäs. Därtill kunna läggas *Carlskrona kyrkotidning* 1825, *Aros, ecklesiastik tidning* 1841, *Tidskrift för ordinarie och e. o. prestmän* 1886 samt slutligen *Kyrka och skola*, som utgafs 1895—1903. R. G. E E—r.

Stifttand. Se Löständer, sp. 301.

Stig (eg. ett fraktfordon), äldre svenskt kolmått, = 12 tunnor. Se vidare Kolmått och Storstig.

Stig, Olof, pseudonym. Se Stackelberg 4.

Stig Andersen. 1. Marsk Stig, dansk adelsman, d. 1293, var marsk under Erik Klipping och anförde 1275 den danska här, som bistod Magnus Ladulås mot hans broder Valdemar. 1276 vägrade han hylla den unge konung Erik (Menved), för att häfda konungavalets frihet, och tillhörde de stormän, som 1282 aftvungo Erik Klipping en handfästning. På danehofvet 1287 förklarades han och 8 andra adelsmän ha vållat mordet på konungen, ehuru blott en ende af dem betecknades som personligt delaktig däri. S. var de följande åren de fredlöses anförare på deras härjningståg i Danmark och byggde 1290 en fast borg på ön Hjelm som stödjepunkt härför. Detta är hvad historien vet om honom. Han anses allmänt tillhöra Skjalm Hvides ätt, ehuru hans plats på stamtaflan ej kan utvisas. Om hans deltagande i konungamordet berodde på politiska åsikter, i det att han förfäktade adelns och prästerskapets sak emot konungen, eller hade personliga motiv, såsom folkvisorna berätta (konungen skulle ha förfört hans hustru Ingeborg, medan S. var borta på krigståg till Sverige), kan ej afgöras. Det förra är dock rimligast, enär påståendet om konungens svek väl eljest hade framdragits till S:s försvar; men folkvisorna (om "den unge herr Marstig") äro bland de yppersta, som finnas. — Se A. D. Jörgensen, "Historiske afhandlinger" I, Joh. Steenstrup, "Vore folkeviser fra middelalderen" (1891), Jul. Martensen, "Erik Glipping og marsk Stig" (i "Hist. tidsskr.", ser. 4, bd 4), och H. Schück, "Marsk Stigsvisorna" ("Ur gamla papper" II, 1894).

2. Stig Andersen, den föregåendes sonson, dansk storman, d. 1369, återkom 1320 till Danmark och var redan 1325 medlem af Kristofer II:s råd. 1331 slöt han sig till den holsteinske grefve Gert, blef hans marsk och fick stora gods i Jylland, särskildt på Djursland, där han byggde Björnsholm. Efter dråpet på grefven 1340 öfvergick S. till konung Valdemar, blef 1344 ståthållare i Estland och afslöt 1346 försäljningen

af detta landskap. 1352 var han en af rikets styresmän, då konungen vistades i Tyskland. Emellertid råkade han 1355 i strid med denne, då han miste några gods, som han innehaft många år, men som konungen fått sig tilldömda. 1357 var han en af ledarna för jylländska adelns uppror, men ingick 1360 förlikning med konungen och var med om att underskrifva handfästningen i Kalundborg, ehuru hans bror Peder och hans son Ove i jan. 1359 blifvit dräpta i Middelfart jämte Niels Bugge, som det ansågs, på konungens önskan. 1363 omtalas han ånyo som konungens marsk och inbegreps 1365 i förlikningen med de holsteinske grefvarna; men redan 1367 deltog han i ett nytt uppror. 1—2. E. Ebg.

Stigare (ty. *steiger*), *bergsv.*, kallas vissa arbetsförmän vid åtskilliga äldre gruffält i Sverige. Så finnas grufstigare, som sköta den dagliga tillsynen öfver arbetet i själfva grufvorna, konststigare, som sköta vattenuppfordringen, och lafstigare, som sköta skrädning m. m. i dagen. Vid andra gruffält kallas dessa förmän fogdar m. m. Benämningen stigare har på senare tid kommit alltmera ur bruk. Th. N—m.

Stigbygel, *ridk.*, ett redskap, medelst hvilket ryttaren stiger till häst och som alltsedan 500-talet brukas för att ge ryttaren stadigare sits till häst. Stigbygeln har under tidernas lopp rätt betydligt växlat i form och utseende. Den numera mest brukliga för herrsadel framgår af fig. 1,

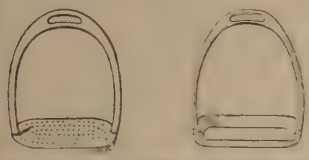

Fig 1 *a* o. *b*. Stigbyglar för herrsadel.

Fig. 2 *a* o. *b*. Stigbyglar för damsadel.

Fig. 5. Stigbygelslykta.

Fig. 3. Stigbygel, som öppnar sig vid kullridning.

Fig. 4. Trästigbygel med hudbeklädnad.

a) och b), och för damsadel af fig. 2, a) och b). Till förekommande af att foten vid kullridning fastnar i stigbygeln, finnas olika konstruktioner af mekaniska stigbyglar, som i det kritiska ögonblicket öppna sig (se fig. 3). Vid stark kyla kan ryttaren skydda sina fötter mot frostskada genom att linda stålstigbygeln med halmflätning eller skinn; härför finnas äfven särskildt konstruerade trästigbyglar med hudbeklädnad (se fig. 4). Stigbygeln är fäst vid sadeln medelst ett s. k. stigläder. Ett sådant bör för vanlig ridning vara så långt att, när ryttaren intar föreskrifven ställning till häst utan att införa fötterna i stigbyglarna, dessas trampytor äro två fingrars bredd öfver klackens öfverkant. När ryttaren med sträckta ben höjer sig i stigbyglarna, bör skrefvet komma ungefär fyra fingrars bredd öfver sadelns midt. Stiglädrens längd bör dock rättas efter hästens trafrörelser; på hästar med hårda rörelser kan det vara nödvändigt att spänna stiglädren något kortare. Ryttare med långa ben böra i allmänhet ha något kortare stigläder och ryttare med korta ben däremot något längre för att kunna rätt använda underbenet. I allmänhet är det fördelaktigt att rida med kortare stigläder under fältridning och öfver hinder än på ridbanan. Vid ridning i mörker kan man begagna en på stigbygeln fäst lykta, s. k. stigbygelslykta (se fig. 5). Stigbygeln tages på foten, så att stiglädrets mot sadeln vända sida vrides framåt. Foten inskjutes till $^1/_3$ af sin längd i stigbygeln och hålles med rörlig fotled så, att sulan med hela sin bredd vidrör stigbygelns trampyta. Vid ridning i terräng och öfver hinder bör dock foten trädas väl in i stigbygeln, så att denna af ryttaren bibehålles under språnget. B. C—m.

Stigbygeln, *Stapes, anat.*, det innersta, i ovala fönstret rörligt stående hörselbenet i mellersta örat. Se Hörselorgan, sp. 288. G. v. D.*

Stigbygelslykta. Se Stigbygel.

Stigell, Robert Konstantin, finsk skulptör, f. 14 maj 1852 på Sveaborg, d. 1 dec. 1907 i Helsingfors, arbetade 1868 i Petersburg hos en stenhuggare, besökte där äfven en ritskola och studerade 1869—70 för Sjöstrand i konstföreningens skola i Helsingfors, var 1870 ornamentsskulptör i London, för som matros på en västindiefarare i 13 månader och kom som sjöman till Neapel 1872. Sedan studerade han i S. Lucaakademien i Rom till 1876. Sistnämnda år utförde han statyn *Amor med rosen*. Han for s. å. till Paris, var 1877 elev vid École des beaux-arts där och vistades sedan där ofta och länge. Han vann statspriset vid skulpturtäflingarna i Helsingfors 1887 och guldmedalj vid världsutställningen i Paris 1900 m. fl. utmärkelser. S:s arbeten visa inflytande af modern fransk skulptur, men äfven af italiensk barock. De äro kraftiga, liffulla, verksamma i linjer och rörelse. Märkas böra *Slungkastare* (1877), *Vellamo* (liggande 1878), *Slafvinna* (1883), *Bågskytt* (1887), gruppen *De skeppsbrutna* (en familj på en flotte, figurerna utförda med våldsam styrka, 1889—91, omarbetad i större skala 1895—97, i brons på Observatorieberget i Helsingfors) och statyettgruppen *Hvem vinner?* (brons 1903, i galleriet i Helsingfors, som äfven eger flera af S:s öfriga arbeten, bl. a. några porträttbyster: *A. Lille*, 1901, *H. F. Antell*, 1904 m. fl.). S. utförde äfven flera dekorativa arbeten för byggnader i Helsingfors, hvaribland *Väinämöinen spelande kantele* och *Ilmarinen slöjdar Sampo* (på studenthusets fasad). I Helsingfors intog S. under sina sista år en ledande ställning

inom konstnärsvärlden och var bl. a. ordf. i Konstnärsgillet. G—g N.

Stigen, yllefabrik i Färgelanda socken på Dal, Älfsborgs län, vid det vattendrag, som förenar Nyckelvattnet med Björvattnet (Valboåns område), anlades 1874 af Stigens a.-b. (ursprungligt aktiekapital 300,000 kr., 1917 ökadt till 400,000 kr.), som inom socknen eger $^{15}/_{16}$ mtl jordbruksfastighet, tax. till 66,000 kr., och annan fastighet, tax. till 343,000 kr. (fabriken, kvarn och kraftstation). Fabriken hade 1913 2,900 spindlar, 63 mek. väfstolar, 2 färgmaskiner för ull, 5 kuffar, hvaraf 3 för tyger, och 180 arbetare. Tillverkningen utgöres af hel- och halfylletyger, filtar, schalar, mattor m. m., med ett årligt värde af omkr. 800,000 kr.

Stighältgräs, *bot.* Se Linnæa, sp. 697.

Stiglitsa, *zool.* Se Siskslägtet.

Stigläder. Se Stigbygel.

Stigma, plur. *stiʹgmata*, grek., märke, tecken; särmärke (se Stigmatisering). 1. *Bot.*, märke. Se Pistill. — *S. Croci.* Se Saffran. — 2. (Plur. äfven stigmer) *Zool.*, andhål. Se Insekter, sp. 711. Jfr Prototracheata.

Stigman, en efterbildning af da. *stimand*, isl. *stigamaðr*, med betydelsen 'landsvägsröfvare, röfvare'. Ad. N—n.

Stigmāria, *paleobot.* Se Lepidodendron.

Stiʹgmata. Se Stigma. — Stiʹgmata degenerationis. Se Sinnessjukdom, sp. 637.

Stigmatisēring (af grek. *stiʹgma*, märke, brännmärke) är en företeelse, som vetenskapen länge hänfört till myternas område, men som, i öfverensstämmelse med hvad vi numera veta om de hysteriska tillstånden, måste anses ega full verklighet. I den betydelse, hvari ordet vanligen fattas, är stigmatisering namn på ett fenomen, som helgonlegender ofta omtala, nämligen att personer, som varit särskildt hängifna åt Gud, i sammanhang med extatiska betraktelser öfver Kristi lidande erhållit på sin kropp sår, motsvarande dem, som Kristus erhöll vid sin korsfästning. Dessa sår skulle äfven på vissa tider ha blödt. Det låg nära till hands att anta, att i *alla* fall af stigmatisering s. k. simulation förelåg, då man med allt skäl kunde tänka, att de hysteriskt religiösa själfva (halft omedvetet) hade tillfogat sig de sår, som de förevisade och hvaröfver de voro stolta, då de antogo dem vara tecken på Guds synnerliga nåd. Men sedan de hypnotiska fenomenen börjat studeras med större noggrannhet, har man iakttagit, att man blott och bart genom suggestion kunnat framkalla lokala rodnader, brännsår, blåsdragning som af spansk fluga, lokal smärta m. m. Detta har tydligen ådagalagt, att hvad en äldre fysiologi ansett ligga utom möjlighetens gräns, nämligen att människans tanke- och känslolif skulle genom nerverna så kunna återverka på kroppen, att det uppstode lokal verkan, är att anse som ett fullt konstateradt faktum.

Det äldsta fall af stigmatisering, som religionshistorien omtalar, är det, som inträffade med den helige Frans från Assisi (se denne), stiftaren af franciskanorden. Då han efter grundläggandet (1209) af denna orden dragit sig tillbaka till ödemarken för att h. o. h. hänge sig åt fromma betraktelser, hände honom, att Herrens ängel visade sig för honom, då han varit djupt försänkt i bön, och tillfogade honom Kristi fem sår. Legenden berättar, att detta inträffade efter en längre tids grubbel speciellt öfver Kristi lidande. Samma under hände en kvinnlig medlem af dominikanorden, nämligen Katarina af Siena (d. 1380). Anmärkas bör, att hon, enligt hvad hennes biografer berätta, led af hystero-epileptiska anfall. Om den heliga Kristina från Stumbelen (se Kristina, sp. 1429) berättar vår landsman Petrus de Dacia följande: "Första gången Kristi lidandes märken visade sig på hennes kropp var långfredagen 1268. (Kristina var då 25 år.) Påskaftonen kom Petrus ut till Stumbelen, fick höra, hvad som skett, såg hennes ansikte gråblekt som af slag och märkena i händerna (ett rundt sår på insidan af handen, där huden var borta, och ett motsvarande märke på utsidan), hvilka voro kvar i 8 dagar, fast de småningom minskades. Nästa påsk återkom han på skärtorsdagen för att få vara med om alltsamman. Hon hade den dagen gått till nattvarden och därefter, som så ofta, fallit i extas i kyrkan. Efter aftongudstjänsten förde hennes fader hem henne, då hon af svaghet icke kunde gå. Äfven under natten låg hon, enligt hvad de hos henne vakande kvinnorna sedan berättade för Petrus, i en viss extas, i det att hennes hjärta var så upptaget af Kristi lidande, att hon ej svarade på några frågor, utan de få ord hon yttrade endast kretsade omkring detta ämne. Hela långfredagen låg hon i dvala, stel och orörlig på vanligt sätt. Vid middagstiden lyfte en af kvinnorna försiktigt på ett hörn af täcket, och man fann då på högra foten ett öppet blödande sår. På kvällen aftäckte man främre delen af hennes hufvud och fann likaledes där ett blödande sår. Händernas sårmärken såg Petrus tydligt under den vecka han efter påsk stannade i byn, och kvinnorna berättade honom, att de på hennes underkläder funnit en fläck af en hands storlek, genomdränkt af blod från sidosåret. Påskaftonen fördes hon till kyrkan sittande till häst, då hon ej kunde gå på sina såriga fötter, tog åter nattvarden och låg största delen af dagen i extas". Det var i synnerhet efter späkningarna under fastan, som stigmatisering inträffade, hvilket sannolikt sammanhängde därmed, att munkarna och nunnorna under denna tid mer än annars hängåfvo sig åt tanken på Frälsarens lidande.

Bland stigmatiserade personer från en senare tid märkas Anna Katarina Emmerich, en bonddotter, f. 1774 i Münster (biogr. af Brentano på ty. 1852 och abbé Cazalès på fr. 1870), Maria von Mörl, stigmatiserad 1839, och Maria Dominica Lazzari, stigmatiserad 1835 (se Boré, "Les stigmitsées du Tyrol", 1846). Ett mycket omskrifvet fall iakttogs i Belgien 1868, då en flicka vid namn Louise Lateau, 18 år gammal, genom själfsuggestion stigmatiserade sig. Hon intogs på sjukhus, och utförliga rapporter, som fullständigt åskådliggöra förloppet, finnas om detta fall. Det senast beskrifna, under den bästa kontroll iakttagna fallet af stigmatisering har af psykologen P. Janet 1898 observerats på la Salpêtrière i Paris. Äfven här var det fråga om en from hysterisk kvinna, som i samband med de stora kyrko-

högtidligheterna hängaf sig åt extatiska meditationer öfver Kristi fem sår. Litt.: P. Janet, "Une extatique" (i "Bulletins de L'institut psych. intern.", 1901), K. Westman, "Birgittastudier" (1911), B. Gadelius, "Tro och öfvertro" (d. I, 1912), och H. Schück, "Vår förste författare" (1916). F. B. (G—s.)

Stigma'tos, grekisk grammatiker. Se Nikanor.

Stigmus, *zool.* Se Rofsteklar.

Stigning, Stigningsvinkel. Se Gänga, sp. 843, och Skruf.

Stigonematäceæ, *bot.* Se Myxophyceæ.

Stigort, *bergsv.* Se Ort, sp. 957.

Stigsjö, socken i Västernorrlands län, Ångermanlands södra domsagas. tingslag. 20,870 har. 2,149 inv. (1916). S. bildar med Viksjö ett pastorat i Härnösands stift, Ångermanlands södra kontrakt.

Stig Stigson, pseudonym. Se Agrell, A. T.

Stigtomta, socken i Södermanlands län, Jönåkers härad. 8,511 har. 2,190 inv. (1916). S. bildar med Nykyrka ett pastorat i Strängnäs stift, Nyköpings västra kontrakt. — I S. prästgård föddes 1818 K. V. A. Strandberg (Talis Qualis).

Stigzēlius, Lars, ärkebiskop, f. 27 okt. 1598, d. 31 aug. 1676, var prästson från Stigsjö i Ångermanland och blef student i Uppsala 1617 samt filos. magister 1625. En tid tjänstgjorde han som informator hos Johan Skytte och blef 1626 filos. adjunkt, 1630 logices professor vid Uppsala universitet. Understödd af Johan Banér och Axel Oxenstierna, företog han en studieresa till Tyskland, Frankrike, England, Holland och Danmark. 1640 blef han tredje teol. professor och kyrkoherde i Danmarks församling samt 1647 förste teol. professor och domprost, därvid efterträdande Lenæus, som blef ärkebiskop. 1670 efterträdde han Lenæus som ärkebiskop och invigdes därtill af biskop Enander i Linköping. S. blef 1648 teol. doktor. Han bevistade riksdagarna 1643, 1649 och 1659. Som talman i sitt stånd var han med om riksdagarna 1672 och 1675. — Under sin professorstid i filosofiska fakulteten blef S. utsatt för mycket närgånget ingripande från öfverordnade myndigheters sida. Såväl Skytte, universitetets kansler, som Laurentius Paulinus Gothus, dess prokansler, voro ifriga anhängare af ramismen, under det S. var aristoteliker. Genom en instruktion för logices professuren hade Skytte sökt binda undervisningen vid ramismen, en instruktion, som S. blott formellt kunde följa. För undvikande af obehag sökte han 1637, ehuru förgäfves, att få öfvergå till den fysiska professuren. 1639 visiterade Skytte i Uppsala, och han jämte prokanslern anställde då ett för S. mycket förnärmande, inkvisitoriskt förhör, hvarvid Paulinus icke sparade på eftertryckliga hotelser. Med glädje räddade sig S. snart in i teol. fakulteten. På äldre dagar kom S. att spela en motsatt roll. Mot den på 1660-talet inträngande cartesianismen och dess förespråkare, medicinarna Hoffvenius och O. Rudbeck, uppträdde han energiskt, om än humanare än Paulinus, såsom det konservativa partiets talman. Vid akademien åtnjöt S. mycket stort anseende för lärdom och humanitet och stod högt i gunst hos drottning Kristina. Hans krafter togos på mångahanda sätt i anspråk. Antagligen var det han, som affattade 1649 års skolordning, och i det kyrkolagsarbete, som på 1650-talet bedrefs, deltog han, därvid intagande en moderat ortodox ståndpunkt; så t. ex. motsatte han sig konkordieformelns upptagande bland bekännelseskrifterna och förordade exorcismens bortläggande. Som ärkebiskop kunde han på grund af sin höga ålder icke göra några större insatser. E. M. R.

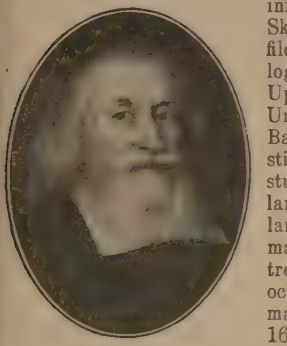

Stijn Streuvels [stejn ströjfels], pseudonym. Se Lateur, P. M. F.

Stika, isländskt mått. Se Aln, sp. 688.

Sti'ker (grek. *sti'chōi*), textrader. Se Bibeltext, sp. 243.

Stikine [stikī'n] l. Francis, flod i Nord-Amerika, upprinner i det inre af Brittiska Columbia, flyter i en stor båge åt n., v. och s. v. delvis genom en djup cañon, inträder i sin nedre, segelbara del i Alaska och faller ut i Stilla oceanen midtemot Prince of Wales island. Den uppges uppta smältvattnet från ej mindre än 300 glaciärer. Ångbåtar gå från mynningen 320 km. uppför floden, hvars nederbördsområde uppges till omkr. 52,570 kvkm. — Efter floden kallades förr norra delen af Brittiska Columbia territoriet S. J. F. N.

Sti'kisk (af grek. *sti'chos*, rad), *metr.*, kallas en följd af verser, som ej är afdelad i symmetriska grupper (*strofer*). Stikiska äro oftast skådespel på vers, stundom epos och reflexionsdikter. De versslag, som vanligast brukats i stikisk poesi, äro hexameter, senar, elegisk vers, blankvers, alexandrin och knittel, men det finnes stikiskt anordnade dikter af ett mångtal olika andra versslag, både fria och regelbundna, rimmade och oregelbundna. Se Risberg, "Den svenska versens teori", s. 216 (1907), och R. G:son Berg, "Atterboms strofformer" (i "Språk och stil", 1910). — I st. f. stikisk nyttjas stundom termen rapsodisk.

Stiklestad (fno. *Stiklarstaðir*, af älfnamnet *stikl*, till grundbetydelsen besläktadt med *stikla*, hoppa), namn på flera (Nordre, Vestre, Övre, Mellem S.), säkert urspr samhöriga, i en naturskön, bördig trakt belägna gårdar, N. Trondhjems amt, Norge. Vestre S. har de senaste årh. varit prästgård. Där låg enl. traditionen det slagfält, där Olof Haraldsson (d. helige) 29 juli 1030 stupade i striden mot bönderna. Öfver det ställe, där han föll, byggdes senare en kyrka, dit man årh. igenom mycket vallfärdade från hela Norden. På sluttningen s. ö. om kyrkan reste öfversten vid Trondhjemske dragonregiment Johan von Lemfort 1710 ett minnesmärke (en "Olavsstötte"), som dock innan årh:s slut råkat förfalla. En ny minnesvård uppfördes därför 1805 tack vare stiftsamtmannen i Trondhjem baron Fr. Adeler. I Nordre S. föddes fornforskaren Oluf Rygh 5 sept. 1833. S.-gårdarna bilda ett gemensamt område med 521 inv. (1910). K. V. H.

Stikomanti (af grek. *sti'chos*, rad, vers, och

mantēi'a, spådom), ett slags spådom l. orakelsvar, som förekom redan hos forntidens romare. Se därom Sortes 2 och 3.

Stikometri (af grek. *sti'chos*, vers, rad, och *me'tron*, mått), en i senare tid bildad benämning för det hos forntidens greker och romare brukliga sättet att ange omfånget af ett skriftverk medelst antalet af däri ingående verser eller rader. Detta bruk kan spåras ända från 4:e årh. f. Kr. I skaldeverk räknades verserna, men i prosaskrifter, där skriftradernas längd kunde ställa sig ganska olika, beroende af skrifmaterialets bredd och afskrifvarens handstil, nyttjade man som mått den homeriska versens normallängd af 36 bokstäfver eller 15 stafvelser. Det sålunda bestämda verstalet utsattes vid skriftens slut, stundom äfven i margen vid vissa afdelningar däri, egentligen väl för att därefter kunna beräkna afskrifvarens lön och skriftens bokhandelsvärde. Dessa stikometriska siffror, som af Kallimachos (se d. o.) vid katalogiserandet af det alexandrinska biblioteket angåfvos för hvarje särskildt arbete, ha i många fall upptagits äfven i senare, till vår tid komna afskrifter och kunna vara af betydelse för textkritiken. Litt.: Ritschl, "Die stichometrie der alten" (i "Opuscula", I, 1867), Graux, "Nouvelles recherches sur la stichométrie" (i "Revue de philologie", 1878), Birt, "Das antike buchwesen" (1882), och Harris, "Stichometry" (1893). — Se äfven Bibeltext, sp. 243. A. M. A.

Stikomyti (af grek. *sti'chos*, rad, och *mýthos*, replik) kallades den företeelse i den forngrekiska dramatiska skaldekonsten, då rad följer på rad som påstående och replik, ofta skarp och träffande. Det är i synnerhet den sententiöse Euripides, som använder detta effektmedel. J. C.

Stil (af grek. *stylos*, lat. *sti'lus*, griffel, skrifvelse, skrifning, författarskap , stilart). 1. *Estet.*, i allmänhet det sätt, hvarpå ett ämne konstnärligt gestaltats, formen i motsats mot innehållet (i betydelsen stoffet): "stilen är det sätt, hvarmed konstnären har känt, uttrycket, åskådligheten af det honom egna känslosättet" (Atterbom); "le style est de l'homme même" (Buffon). Ordet gällde urspr. endast det konstnärligt brukade språket, men har sedan öfverförts till andra områden för mänsklig verksamhet. Allteftersom den konstnärliga framställningen afser att återge förhållanden ur lifvet så vidt möjligt sådana, som de föreligga för den opartiska iakttagelsen, kallas stilen objektiv; subjektiv stil åter ger dem omformade efter personlig uppfattning och stämning. Fantastisk stil afviker medvetet och väsentligt från verkligheten (och möjligheten); idealistisk (ideell) stil framhåller det sköna och det upphöjda, medan realistisk (i sin ytterlighet naturalistisk) stil lägger all vikt vid att få fram det verkliga i dess enskildheter och tillfälligheter. Med den idealistiska stilen förblandas ofta den abstrakta — liksom den realistiska med den konkreta —, hvilken kännetecknas af uttrycksmedlens ensidigt intellektuella karaktär. Klassisk kallas den stil, som uppsättes till mönster, eller den, som ställes i motsats mot den romantiska; med historisk menas den stil, som tar till föredöme en förgången tids uttryckssätt (hvarvid arkaisk betecknar fornhistorisk, arkaiserande en stil, som söker verka äldre än tillkomsttiden), med nationell en sådan, som sträfvar efter att utprägla den inhemska egenarten. Konventionell (i sin ytterlighet banal) är den stil, som saknar personlighet, men följer med strömmen; dess motsats är den individuella. Andra motsatser äro den folkliga och den lärda, den typiserande och den individualiserande stilen; man talar vidare om elegisk och humoristisk, patetisk och satirisk stil o. s. v., alltefter den härskande stämningen och åskådningen i en framställning. Äfven efter litteraturens olika arter äro stilar uppkallade: dramatisk, episk och lyrisk stil utgöra en hufvudindelning, bunden (= versform) och obunden (= prosa) stil en annan. Målerisk (en art däraf är pittoresk), plastisk (en art är skulptural) och musikalisk stil skiljas åt genom den olika arten af verkningsmedel. Olika tider, folk och tidsriktningar ha vidare gett upphof till ett oändligt antal stilnamn, som återfinnas i respektive konsters häfder. — Stillös nämner man en framställning, som antingen drifver konventionalismen till trivialitet eller blandar olika stilar utan konstnärlig medvetenhet och förmåga. — Stil har äfven brukats i betydelsen öfningsuppsats.

2. *Konsth.*, dels lagen för enhvar af de olika konstarterna (plastisk, målerisk), dels olika framställningssätt (de olika byggnadsstilarna, brons-, marmor-, freskstil), dels hvarje konstnärs personliga uttryckssätt. Stilen växlar med olika tiders och folkslags karaktär liksom med de för konstutöfning använda materialens fordringar och med den tekniska förmågan. De olika stilarternas historia blir snart sagdt detsamma som konstens historia: arkaisk stil, egyptisk, grekisk (dorisk, jonisk), bysantinsk, romansk, arabisk, normandisk, gotisk, renässans, barock, rokoko, empire, biedermeier o. s. v. Ofta kallas stilarna efter regenter, samtida med deras utveckling: Ludvig XIII:s, Elisabetsstil, drottning Annas stil, Vasastil, Kristian IV:s, gustaviansk, Karl Johans stil o. s. v.

3. *Mus.*, betecknar dels individuellt det för en viss tonsättare egendomliga uttrycks- l. skrifsättet (t. ex. Mozarts, Chopins, Schumanns, Griegs stil), dels i allmänhet och teoretiskt det kompositionssätt, som betingas af olika musikarter, af deras framställningsmaterials beskaffenhet och de idékretsar, som i stort sedt därmed försinnligas. Som skilda hufvudarter stå instrumentalstil och vokalstil; underarter äro å ena sidan bl. a. orkester-, kammar-, orgelstil, å den andra oratoriestil, motett-(a-cappella-)stil, opera-, sångspels-, ballad-, visstil o. s. v. Kyrklig stil ställer särskilda kraf på upphöjdhet och ro i motsats till den världsliga. Under 1700-talets förra hälft yppade sig en motsats mellan den äldre stränga l. polyfona stilen och den nya s. k. galanta stilen (se d. o.). I afseende på känslosättet talar man om patetisk stil, naiv stil o. s. v. Jfr Perry, "Style in music" (1911), och Riemann, "Kleines handbuch der musikgeschichte mit periodisierung nach stilprinzipien und formen" (2:a uppl. 1915).

4. *Boktr.* Stil är gemensam benämning på alla till en viss klass hörande boktryckstyper. Så är antikva en stil, fraktur en annan. Stilar användas ock synonymt med typer. Dessa utgöras af af-

långa, rätvinkliga parallellepipeder, i hvilkas ena ända bokstafs- eller skriftecknet är anbragt upphöjdt och omvändt (se fig. 3). Den typens dimension, som rättar sig efter bokstafvens höjd, kallas *kägel*, och den, som bestämmes af bredden af bokstafven, stilens *bredd*. Typen består af hufvud, kropp och fot. Hufvudet utgöres af den öfversta delen med själfva skriftecknet, kroppen af den långa, parallellepipediska stommen och foten typens nedersta del. Med *stilhöjden* förstår man afståndet från hufvudet till foten, medan *gravyrhöjden* betyder bokstafvens höjd. Å hvarje typs ena långsida är i närheten af foten anbragt en liten inskärning, den s. k. *signaturen*, som är till, för att sättaren, utan att se på stilen, skall kunna endast genom att vädja till känseln rätt insätta den ur kasten upptagna typen. I regel representerar hvarje typ endast ett skriftecken, men stundom förekomma s. k. *ligaturer*, som utgöras af en typ med två, bredvid hvarandra ofta förekommande bokstäfver (t. ex. *fi*, *fl*, i fraktur ſch, ſt, o. s. v.). Annars består hvarje stil, afsedd för sättning af text (textstil, länge äfven kallad brödstil) af stora bokstäfver (*versaler*), små (*gemena*), siffror och skiljetecken. Det ges äfven typer, som sakna gravyr, hvilka typer användas för att fylla tomrummet mellan bokstäfver eller ord och ej ega stilens höjd samt således icke lämna något aftryck. Dessa kallas *utslutning*. De finnas af olika storlekar. Den största är *fyrkanten*, som utgör stilens kägel i kvadrat. Man har vidare *halffyrkanter* (som i regel bilda normalafståndet mellan orden i en rad), *tredjedelar* och *fjärdedelar* (af en fyrkant) samt tunna och tjocka *spatier* (= resp. 1 och $1^1/_2$ typografisk punkt). Större utslutning, som används för att utfylla en rad, kallas *kvadrat* ([redacted]). För att öka eller minska afståndet mellan raderna begagnas s. k. *mellanslag* (se d. o.). Den största utslutningen kallas *steg* (hålsteg).

Stilens former ha urspr. bildats efter de bokstäfver, som användes af renskrifvare af böcker. De vanligaste formerna äro antikva (antikva), kursiv (*kursiv*), fraktur (fraktur) —, hvilken har afarterna gotisk (gotisk), angelsaxisk l. anglosachsisk (Anglosachsisk), schwabach (Schwabach) m. fl. —, stenstil (stenstil) samt skrifstilar af flera slag, såväl lutande som upprätstående. Om medieval se d. o. *Titelstilar* kallas alla utsirade stilar och sådana, som användas till titlar på böcker m. m. *Rubrikstilar* användas för sättning af rubriker samt för utmärkande af vissa ord m. m. Däraf förekomma *halffet* (**halffet**) och *fet* (**fet**) samt *egyptisk* (**egyptisk**), *grotesk* (grotesk), *midolin* (Midolin) m. fl. Med hänsyn till storleken äro stilarna synnerligen skiftande, och de gjutas efter olika principer i olika länder. De benämningar, som användas, äro vanligen af ganska gammalt datum. *Korpus* t. ex., som utgör benämning på en vanlig stilstorlek, uppkom därigenom, att den första bok man tryckte med denna stil var "Corpus juris civilis". *Petit*, som i England kallas *brevier*, därför att därmed trycktes katolska handböcker, var på den tid den först användes den minsta stilsorten. *Missal* begagnades först i Frankrike till andliga böcker o. s. v. Franska stilnamn äro vidare t. ex. *parisienne*, *gaillarde*, *philosophie*, *Saint-Augustin*, *Gros-romain*, bland engelska märkas *emerald*, *long primer*, *pica*, *clarendon*, *paragon* o. s. v. — Kägelns storlek räknas i petit, som betraktas som enhet, eller i typografiska punkter, af hvilka hvar och en utgör en sjättedel af en linje (gammalt parismått) l. $0,_{375}$ mm. Franska systemet (system Didot) är det i Sverige numera mest använda, och alla nya tryckerier inrättas efter detta system. Den franska stilhöjden är $23,_{69}$ mm.

De i Sverige brukligaste stilkäglarna äro:

	kvart-petit		typogr. punkt.
Briljant	$1^1/_2$	=	3
Halfpetit (Diamant)	2	=	4
Halfkorpus (Pärl)	$2^1/_2$	=	5
Halfcicero (Nonparelj)	3	=	6
Halfmittel (Kolonel, Mignon)	$3^1/_2$	=	7
Petit	4	=	8
Borgis (Bourgeois)	$4^1/_2$	=	9
Korpus	5	=	10
Cicero	6	=	12
Mittel	7	=	14
Tertia	8	=	16
Text (Sekunda)	10	=	20
Dubbelcicero	12	=	24
Dubbelmittel	14	=	28

Utom dessa förekomma (fastän mera sällan):

	kvart-petit		typogr. punkt.
Fin kanon	16	=	32
Grof kanon	20	=	40
Fin missal	26	=	52
Grof missal	32	=	64
Fin sabon	38	=	76
Grof sabon	42	=	84
Real	48	=	96
Imperial	54	=	108

Dessa 8 sist anförda käglar höra till det äldre systemet. I praktiken ersätter man dem numera med följande:

	kvart-petit		typogr. punkt.
Kanon (Trecicero)	18	=	36
Missal l. Konkordans (Fyracicero)	24	=	48
Sabon (Femcicero)	30	=	60

Jfr serien af stilkäglar åskådliggjord å sp. 1383. *Affischstil* är gemensam benämning på alla stilar, som äro å större kägel än sabon.

Petit, korpus och cicero äro de för boktryck vanligaste käglarna. Tydligt är, att inom ett visst språk icke alla bokstäfver förekomma lika ofta. Det skulle därför vara onödigt att af hvarje skriftecken gjuta lika många typer till en stilsats. Erfarenheten har lärt, hur ofta bokstäfver och skiljetecken förekomma inom ett visst språk i förhållande till hvarandra. I svenskan brukas *a*, *n*, *r* och *s* oftast, *x* minst ofta. I tyskan förekommer *e* oftast, under det att *x* och *y* äro sällsyntast. Man har därför uppgjort på erfarenhet grundade *gjutsedlar*, som ange, hur många af hvart skriftecken skola förekomma på en centner stilsats af en viss stilsort.

Benämning	Typogr. punkter	Stilkägel	Satsbild
Diamant . . .	4		Det står ett ljus i Österland, det lyser som en stjärna
Pärl	5		Det står ett ljus i Österland, det lyser som
Nonparelj . .	6		Det står ett ljus i Österland, det
Petit	8		Det står ett ljus i Österla
Borgis	9		Det står ett ljus i Öst
Korpus	10		Det står ett ljus i Ö
Cicero	12		Det står ett ljus i
Mittel.	14		Det står ett lju
Tertia. . . .	16		Det står ett l
Text	20		Det står et
Dubbelcicero.	24		Det står e
Dubbelmittel.	28		Det står
Trecicero (Kanon) . .	36		Det st
Fyracicero (Missal) . .	48		Det s
Femcicero (Sabon). . .	60		Det

Om den tidigaste användningen af gjutna typ se Boktryckarkonst, sp. 965—966. F stilgjutning behöfvas i första rummet *typstämpla* l. *patriser* (''fäder''), medelst hvilka gjutformern för typerna l. *matriserna* (''mödrar'') framställas

Fig. 1. Patris.

Fig. 2. Matris.

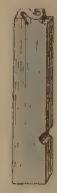

Fig. 3. Typ.

Patriserna göras af stål, som graveras och efteråt härdas. Matrisen består af ett parallellepipediskt kopparstycke af 4 cm. längd och 9 mm tjocklek. På matrisens bredsida, i närheten af dess ena ända, inslås medelst patrisen, som har bokstafven upphöjd och omvänd (se fig. 1), en fördjupning, som tydligtvis kommer att utgöra ett skarpt aftryck af bokstafven rättvänd (se fig. 2) och hvilken används som gjutform för åstadkommande af gravyren på stilen (fig. 3). Innan matrisen är färdig, måste den genom filning ytterligt noggrant justeras, på det att bokstafvens läge på densamma må bli fullständigt riktigt. Dels måste denna stå fullt rakt, dels måste matrisens djup bli det rätta. Vid nedslåendet af stämpeln kommer nämligen bokstafven gärna att stå något snedt, och man kan tydligen icke gärna afpassa slagets styrka så, att icke stansen nedtränger något för mycket. Matriser kunna förfärdigas äfven på ett billigare sätt. Genom att på galvanisk väg utfälla koppar öfver en i stilmetall graverad typ kan man erhålla ett negativt aftryck, som sedan infogas i en matriskropp. Matrisen är då icke af koppar, utan tillverkad af en synnerligen hård metallblandning, under det att tvärtom patrisen här är af mjukare (stil-)metall. På detta sätt inbesparar man den dyrbara stålstämpelgraveringen, och i stället för patris kan man begagna hvilken felfri typ som helst. Detta förfaringssätt nyttjas mest till större stilar. Metallen, som används vid gjutningen, består af bly (omkr. 75 proc.), som utgör hufvudmassan, antimon (omkr. 23 proc.) som hårdnande tillsats samt något tenn, stundom äfven något koppar, vismut, kadmium m. fl. metaller. Stilen, som smälter vid omkr. 325° C., måste vara så mycket upphettad vid gjutningen, att den kolar en neddoppad pappersremsa, utan att antända den. Vid gjutning med handinstrument insättes först matrisen, som noggrant justeras medelst skrufvar, så att bokstafven kommer att erhålla riktigt läge på kägeln. Därefter tillslutes formen, gjutaren nedhäller en så stor kvantitet smältande stilmetall, som ungefär svarar mot en typs volym, öppnar sedan snabbt formen och petar ut den färdiggjutna typen. En van gjutare kan gjuta ända till 5,000 typer om dagen. Denna procedur att

medelst gjutslef gjuta hvarje särskild typ är naturligtvis särdeles besvärlig, hvarför man tidigt sökte konstruera maskiner, som kunde utföra arbetet. Den nu vanligaste stilgjutningsmaskinen har en liten gjutpanna med smält stilmetall, i hvilken panna är anbragt en liten tryckpump, som just i det ögonblick, då instrumentet slutes, insprutar en stråle smält stilmetall i formen, hvarefter instrumentet öppnar sig och kastar ut typen. Med ett sådant gjutinstrument, som kan drifvas för hand eller med ånga, kan man gjuta 20,000—25,000 bokstäfver om dagen, dock under förutsättning, att man icke förlorar tid genom att byta om matris. Hvarje typ är icke färdig omedelbart efter gjutningen. Först och främst måste den s. k. gjuttappen afbrytas och vidare genom slipning för hand på en aflång sandsten alla ojämnheter borttagas. Man har på senare tid äfven konstruerat *typslipningsmaskiner*. Sedan de slipade typerna uppsatts i vinkelhaken, öfverlämnas de åt färdiggöraren, som öfverser dem och genom hyfling ger dem deras rätta höjd. Numera har man dock konstruerat maskiner, som utom gjutningen äfven fullgöra det besvärliga arbetet med afbrytningen af tappen, slipningen och justeringen, d. v. s. göra typerna färdiga helt och hållet. Dessa kallas

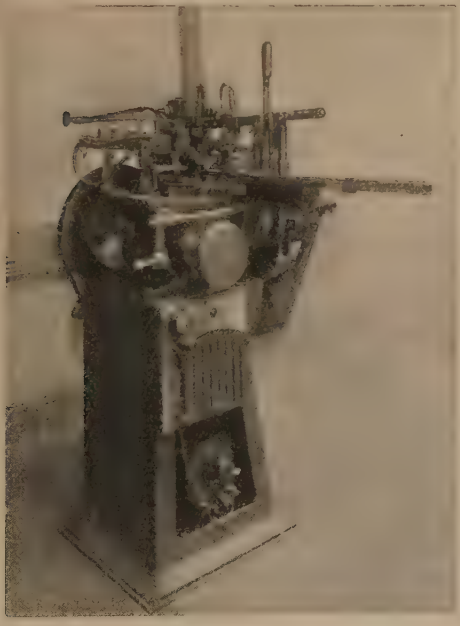

Fig. 4. Svensk komplettmaskin för snabbgjutning af tryckstilar, till eget bruk konstruerad 1912 af Erik Petterson, Stockholm.

komplettmaskiner (fig. 4), och i dessa har stilgjutningskonsten nått sin nuvarande höjdpunkt. Jfr Besebleck, Besekloss och Färdiggöringsbord.

För påskyndande af sättningen ha uppfunnits de numera så mycket använda rad- (eller typ-)sättnings- och -gjutningsmaskinerna. Se därom Sättmaskin.

Jfr Smalian, "Praktisches handbuch für buchdrucker im verkehr mit schriftgiessereien" (1877), och J. G. Nordin, "Handbok i boktryckarekonsten" (1881).

5. *Kronol.* Om *gamla stilen* och *nya stilen* se Kronologi, sp. 40 och 42.

6. *Språkv.* I sin ursprungligaste och alltjämt flitigt nyttjade betydelse, språklig formning, har stil bestämts på vidt skilda sätt, af hvilka ett par må anföras här. Herbert Spencer (i "On style") definierar: stil är hushållning med läsarens eller åhörarens uppmärksamhet; en uppfattning, som med rätta sagts kännteckna personer, för hvilka "tid är pengar"; Richard M. Meyer betecknar stil som "den konstnärliga användningen af det färdiga språkbruket", medan K. Vossler anser, att "stil är det individuella språkbruket till skillnad från det allmänna". Stildefinitionen är grundläggande för den vetenskapliga behandlingen af stilläran, stilistiken (se d. o.). — Stilisēra, ge form åt någonting, affatta; i målarkonst, skulptur o. s. v. säges man stilisera ett motiv, då man ombildar de individuella naturformerna till regelbundna typer. Jfr Schubert von Soldern, "Das stilisieren der tier- und menschenformen" (1892). — Stili'st, för sin stil beaktansvärd författare; stilforskare (äfven stilistiker). — Stili'stisk, som hör till stilistiken. 1 o. 6. R—n B. 2. G—g N. 3. E. F—t.

Stilbīt Haüy (af grek. *stil'bein*, glänsa), Heulandīt, Bladzeolīt, *miner.*, en art zeolit med stark pärlemorglans på den tydligaste genomgångsytan, M = (010). Den kristalliserar asymmetriskt med monoklin habitus, mimetiskt, i tunna, tafvelformiga kristalldruser. Färgen är hvit med någon dragning åt gult eller rödt och stundom kött- eller tegelröd. Eg. v. $2,_1$—$2,_3$. Hårdhet = $3,_5$—4. Stilbit sönderdelas af saltsyra och förhåller sig för blåsrör som öfriga zeoliter. Den förekommer på drushål i basalt och melafyr på Färöarna och Island, i Fassadalen i Tyrolen äfvensom i malmgångar vid Arendal och Kongsberg i Norge, vid Andreasberg på Harz m. fl. st. Ant. Sj. (A. Hng.)

Stilen är människan. Se Le style, c'est l'homme.

Stile'tt (it. *stile'tto*, fr. *stylet*), ett slags dolk med fin, vanligen treeggad eller sylformig klinga.

Stilform, *boktr.* Se Tryckform.

Stilfserjoch, it. *Giogo* (*Monte*) *Stelvio*, pass i Ortleralperna, bildar dessa alpers nordvästra gräns mot Spölgruppen af Rätiska alperna samt vattenskillnaden mellan Adige och Adda på gränsen mellan Tyrolen, Italien och Schweiz. Öfver S. leder från Stilfs i Wintschgau till Bormio i Addadalen en väg, som anlades af österrikiska regeringen 1820—24. Denna väg når en höjd af 2,757 m. samt är den djärfvaste och genom storartade naturscenerier en af de intressantaste i Alperna, på samma gång den är den högsta. Från S. leder passet Wormserjoch (2,512 m.) i nordlig riktning till schweiziska Münsterdalen. Under Världskriget 1915 hade österrikarna i juli starkt befäst passagen öfver S. Försvarsverken, som sträckte sig in på italienskt område, beskötos sedan i aug. och sept. s. å. af italienarna, men utan nämnvärdt resultat. J. F. N. L. W:son M.

Stilgebauer [-baor], Johann Eduard Alexander, tysk författare, f. 19 sept. 1868 i Frank-

furt am Main, studerade humanistiska ämnen och teologi, vardt 1896 filos. doktor i Lausanne, har varit tidningsman i Amsterdam och Berlin, men egnar sig numera uteslutande åt vittert författarskap. Verksam på åtskilliga områden (de litteraturhistoriska *Wieland als dramatiker*, 1896, *Geschichte des minnesangs* 1898 m. fl.), har S. blifvit känd egentligen genom de med utomordentligt kraftig reklam spridda romanerna *Götz Krafft* (4 dlr, 1904—05, en mängd uppl.) och *Die lügner des lebens* (6 dlr, 1907—11; en af dess delar öfversattes 1915 till sv., ''Börskungen''), som äro underhållande och effektrika, men utan djupare halt. S. har skrifvit ett stort antal berättelser, dramatiska stycken m. m.

Stilgjutning, *boktr.* Se Stil 4, sp. 1384—85.

Stilhöjd, *boktr.* Se Stil 4, sp. 1381.

Sti'liko, Flavius, romersk fältherre och statsman, f. omkr. 360, d. 23 aug. 408, var son till en vandalisk officer i kejsar Valens' tjänst. Redan som mycket ung ingick han i romerska hären, där han hastigt avancerade till kavallerigeneral. Efter en lyckligt utförd beskickning till Persien (384) steg han så högt i kejsar Theodosius' gunst, att han förmäldes med dennes adoptivdotter, Serena. På dödsbädden nämnde Theodosius honom (395) till förmyndare för sin son Honorius, hvilken slutligen (398) gifte sig med hvar efter annan af S:s båda döttrar. År 385 blef han *magister militum* (öfverbefälhafvare) i prefekturen Tracien; han företog ett fälttåg i Britannien mot pikter och skoter. Rivalitet mellan S. och österns pretorianprefekt Rufinus, som var Arcadius' förmyndare, ledde till, att Rufinus blef mördad (395). Då västgoterna börjat uppror och valt Alarik till konung, härjade denne hela Donauhalfön. 396 öfverförde S. en flotta till Grekland, som på det skändligaste ödelagts af Alariks skaror. Alarik måste fly till Epirus. På S:s bedrifvande utnämnde Arcadius Alarik till *magister militum* i den östromerska delen af Illyricum. 398 undertryckte S. Gildos uppror i Afrika. 400 blef han konsul. Emellertid inbröt Alarik 402 i Italien. För att kunna göra honom motstånd drog S. de romerska legionerna från Gallien och Britannien, som därmed gingo förlorade för romerska riket. Alarik måste efter slagen vid Pollentia och Verona (402—403) fly ur Italien och fick återvända till Illyricum, men var dock ännu så fruktad, att han fick öfverbefälet öfver äfven den västromerska delen af denna landsdel. 405 (årtalet uppges olika) inbröt Radagais (se d. o.) i Italien med en här af germaner. S. instängde honom bland klipporna vid Fiesole, där hungersnöd tvang hans trupper att ge sig. Emellertid spred sig ryktet, att S. stod i förrädisk förbindelse med Alarik och att han ville göra sin son till kejsare. Den svage och opålitlige Honorius uppeggades mot S. af en smilande hofman, som hade S. att tacka för sin befordran. S. flydde från Pavia, där kejsaren uppehöll sig och där en stor del af S:s anhängare nedhöggs, till Ravenna, där han af trolösa löften lät locka sig att lämna en kyrka, hvari han sökt tillflykt, och mördades därutanför 408. Därmed hade riket förlorat sin sköld mot germanerna. Litt.: bl. a. Keller, ''S. oder die geschichte des weströmischen reichs 395—408'' (1884), Mommsen, ''S. und Alarich'' (i ''Gesammelte schriften'', bd 1, 1905). J. C.

Stilisēra. Se Stil, sp. 1386.

Stili'st. Se Stil, sp. 1386.

Stilistik (af Stil, se d. o.), vetenskapen om stilen, stillära. — *Språkv.* Redan i antiken var stilistiken föremål för starkt intresse och lifliga studier, hvarvid det så godt som uteslutande kom an på teknisk undervisning och praktiska syften. Man kan säga, att ämnet delades upp i poetik (se d. o.) och retorik (se d. o.); det sammanföll mer eller mindre med litteraturkritiken (se d. o.). I stort sedt egde härutinnan ingen förändring rum under många århundraden, då antiken alltjämt behöll sin makt öfver kulturen. De af greker och romare uppställda teorierna blefvo alltjämt ledande; i deras anda författades exempelvis 1700-talets stilistiska läroböcker, bland hvilka här må nämnas endast Condillac, ''L'art d'écrire'' (1770), Hugo Blair, ''Lectures on rhetoric and belles-lettres'' (1783), och La Harpe, ''Cours de littérature'' (1799). Uppfattningen kvarstod orubbad under större delen af 1800-talet; man kunde få läsa sådana påståenden, som det, att undervisning i att skrifva modersmålet var onödig för den, som riktigt kunde sitt latin. Typiskt är yttrandet i tidskriften ''Frey'' 1846, då Cedervall (se nedan) granskades: ''Rec. är också öfvertygad, att den, som skrifver latinet väl, äfven kan i och med detsamma skrifva en god svenska''. Stilistiken vardt endast ett slags allmän tillämpning af grammatik och logik, båda strängt normativa, den förra dessutom i allt väsentligt gällande endast för ett dödt språk, latinet. Representanter för dylika åskådningar äro K. F. Becker, ''Der deutsche stil'' (1848), och Wackernagel, ''Poetik, stilistik und rhetorik'' (1873). Till samma riktning höra flera svenska arbeten från denna tid; nämnvärda äro J. A. Cedervall, ''Praktisk anvisning till svenska stilöfningar'' (1846), K. G. Starbäck, ''Lärobok i svensk prosastil'' (1869), A. G. Klingberg och G. Sjöberg, ''Svensk stilistik'' (1870; flera uppl.), och K. J. G. Landtmanson, ''Bidrag till läran om den svenska prosastilen'' (1872; flera uppl.). I regel sjönk stilistiken ned till ett slags antibarbarus. Det var först mot slutet af 1800-talet, som nya synpunkter började göra sig gällande. Ämnet bearbetades såväl historiskt som analytiskt, och undersökningar af individualspråken intogo allt vidsträcktare rum. Det uppstod nya meningsskiften rörande stilistikens principiella ställning och uppgifter, hvarvid det i synnerhet var språkmän och psykologer, som gåfvo de nya bidragen. För Benedetto Croce (se d. o.) sammanfaller stilistiken med estetiken; den af Croce starkt påverkade Vossler (i ''Positivismus und idealismus in der sprachwissenschaft'', 1904, och ''Sprache als schöpfung und entwicklung'', 1905) gör gällande, att språkvetenskapen i sin helhet måste vara stilistik, och definierar stilistik som läran om det individuella språkbruket, vetenskapen om språket som skapelse. Flertalet författare åter torde i det väsentliga sluta sig till Croces motståndare Manfredi Porena (i ''Dello stilo'', 1907), som utan några banbrytande uppslag klokt och insiktsfullt redogör för stilistikens historia och arbetsmöjligheter. Han delar den i en allmän och en speciell del. I den förra skall bestämmas, hvad stil är och hur den förhåller sig till tanken, till det allmänna språkbruket, individualiteten, de olika estetiska

värdena m. m.; den senare delen behandlar stilen hos ett folk, ett tidehvarf, en litterär riktning, en författare, ett arbete o. s. v. samt redogör för och värdesätter de olika momenten af en stil. I språkläror för skolbruk, hvilka ju förutsätta ringa kännedom om det språk, som skall läras, lägger man mycken vikt vid att medtaga äfven en del språkriktighetsregler och ge vinkar om olikheterna mellan skilda stilarter, hvarigenom en normativ stilistik kommer att ingå i dem. Den moderna vetenskapliga forskningen är synnerligen splittrad i synpunkter och arbetsmetoder. Hufvudarterna torde vara de, som anges här nedan.

Allmänna behandlingar. En moderniserad upplaga af den gamla typen är R. M. Meyer, ''Deutsche stilistik'' (2:a uppl. 1913), som är en teoretisk undersökning af framför allt de olika delarna (ord, ordförbindelser, satser) af ett språkligt alster; hans stildefinition är: det konstmässiga bruket af det färdiga talspråket. Medelbart ger arbetet praktiska vinkar och undantagsvis psykologisk grundval för stilistiska företeelser. I vissa afseenden alldeles nydanande är E. Elster, ''Prinzipien der literaturwissenschaft'', II (1911), en stilistik, som på psykologiskt estetisk grundval bygger ett organiskt system, hvars material är hämtadt från gifna stilmönster; han skiljer skarpare än de fleste mellan stil och teknik. G. Lanson, ''Conseils sur l'art d'écrire'' (1890; flera uppl.), har direkt praktiskt syfte och vill genom att uppodla omdömet om andras stilar ge normer för att utveckla den egna. A. Albalat har i ett antal populära arbeten (''L'art d'écrire'', 1899; ''La formation du style'', 1902; ''Le travail du style enseigné par les corrections manuscrites des grands écrivains'', 1903, m. fl., alla i flera uppl.) framhållit det medvetna arbetet på den tekniska utbildningen. Af allmän betydelse är Ch. Bally, ''Précis de stylistique'' (1905); originella R. de Gourmonts språkliga verk (bl. a. ''Le problème du style'', 1907).

Specialundersökningar. Stilistiskt har man bestämt karaktären af litterära epoker och riktningar och därigenom äfven gett förarbeten till stilutvecklingens historia inom ett språk. Allmänna uttalanden härom, oftast gjorda på känn och utan tillräckligt studium, finnas spridda i litteraturvetenskapliga verk. Noggrannare analys bjuda exempelvis H. Petrich, ''Drei kapitel vom romantischen stil'' (1878), och Barat, ''Le style poétique et la révolution romantique'' (1904). Stundom begränsas undersökningen till någon viss sida af en stil eller någon bestämd del däraf: metaforerna, kenningarna, klauselerna. Andra stilistiska undersökningar särskilja olika språkskikt och inom vissa (yrkes-, orts-, person-)gränser inskränkta stilarter. H. Wunderlichs ''Der deutsche satzbau'' (2:a uppl. 1901) och ''Unsere umgangsprache'' (1894) innehålla såväl grammatisk som stilistisk redogörelse. A. Rothe, ''Ueber den kanzleistil'' (13:e uppl. 1913), sysslar, som namnet anger, med ett ämbetsmannaspråk. Med skärpt uppfattning af den normativa uppgiften och fullständigt uppgifvande den positiva karakteristiken åstadkommer man antibarbarus; en typisk sådan är Wustmann, ''Allerhand sprachdummheiten'' (4:e uppl. 1908). Direkt reformatoriskt är ett sådant arbete som Otto Schroeders ''Vom papiernen stil'' (8:e uppl. 1912).

Individspråk. Allra rikhaltigast är f. n. den stilistiska litteratur, som sysslar med enstaka författares språkbruk och bestämmer dessa ur olika synpunkter. Med statistisk metod har amerikanen Sherman i ''Analytics of literature'' (1893) arbetat. E. Boucke, ''Wort und bedeutung in Goethes sprache'' (1901), vill fördjupa uppfattningen af skalden genom analys af karakterismer i hans språk. Allsidigare behandling afse V. Andersen, ''Danske studier'' (1893), G. Minde-Pouet, ''H. von Kleist. Seine sprache und stil'' (1897), och Dyboski, ''Tennysons sprache und stil'' (1907). Ofta gäller undersökningen blott ett skede af författarens lif, som i Knauth, ''Goethes sprache und stil im alter'' (1898), och Küchling, ''Studien zur sprache des jungen Grillparzers'' (1900). Äfven göras begränsningar till stilart eller stildetalj, som i Henkel, ''Das goethesche gleichnis'' (1886), Venturi, ''Le similitudini dantesche'' (2:a uppl. 1889), Blümner, ''Der bildliche ausdruck in den reden des fürsten Bismarck'' (1891), Eiermann, ''Gellerts briefstil'' (1912), R. M. Meyer, ''Nietzsches wortbildungen'' (i ''Zeitschrift für deutsche wortforschung'', XV), Beutler, ''Der wortschatz in E. Rostands dramen'' (1914), A. Fries' många arbeten, E. Huguet, ''Les métaphores et les comparaisons dans l'œuvre de Victor Hugo'' (1904) och ''La couleur, la lumière et l'ombre dans les métaphores de Victor Hugo'' (1905) m. fl. Genom stilundersökning bestämmes ett arbetes ursprung af G. Roethe i ''Die reimvorreden des Sachsenspiegels'' (1899), Morris, ''Goethes und Herders anteil an den Frankfurter gelehrten anzeigen'' (3:e uppl. 1915), och J. Bröndum-Nielsen, ''Sproglig forfatterbestemmelse'' (1914). Afgörande mothugg mot Bacon-Shakspereteorien ger genom väsentligen stilistisk analys N. Bögholm, ''Bacon og Shakespeare'' (1906).

Den svenska stilistiken har under de senaste årtiondena börjat behandlas som självständig vetenskap. Tidigare intresserade man sig egentligen endast för två områden af stilvården, språkrensning (se d. o.) och språkriktighet (se d. o.). En kåserande specialundersökning är Louis De Geers ''Om den juridiska stilen'' (1853). Skillnaderna mellan versen och prosan behandlades af E. H. Tegnér i ''Om poesiens språk'' (1882) och R. G:son Berg, ''Om den poetiska friheten i 1800-talets svenska diktning'' (1903). G. Cederschiöld har i ett flertal uppsatser och arbeten behandlat skillnaderna mellan olika stilarter; särskildt må nämnas ''Om svenskan som skriftspråk'' (3:e uppl. 1911) och ''Språk i språket'' (2 hftn, 2:a uppl. 1915). Ett samlande organ för stilforskning uppstod 1901 i ''Språk och stil'', bland hvars många stilistiska bidrag kan nämnas B. Hesselmans undersökning af ''Giöta kiämpavisa'' (1907), ett motstycke till Roethes och M. Morris' ofvannämnda arbeten. Monografiska stilundersökningar äro vidare: O. Östergren, ''Stilistiska studier i Törneros' språk'' (1905), R. G:son Berg, ''Svenska studier'' (1910), J. Mjöberg, ''Stilstudier i Tegnérs ungdomsdiktning'' (1911), M. Feuk, ''Lidners poetiska språk'' (1913), och Rut Hedvall, ''Runebergs poetiska stil'' (1915). En öfversikt öfver utländska och inhemska stilistiska arbeten ger O. Östergren, ''Stilistisk språkvetenskap'' (1907). R—n B.

Stilkast, Sättkast. Se Boktryckarkonst *B* och tillhörande fig.

Stilkägel, *boktr.* Se Kägel och Stil 4.

Stilla bältet, *meteor.* Se Stiltje. Jfr Nederbörd, sp. 675, och Passadvindar.

Stilla hafvet, Stora oceanen, Söderhafvet (eng. *The Pacific* l. *Pacific ocean,* fr. *L'océan pacifique* l. *Le Pacifique,* ty. *Pazifisches meer, Stilles meer, Stiller ozean* l. *Grosser ozean*), det största af världshafven, begränsas i v. af Australien, Indiska arkipelagen och Asien, i n. står det genom det 92 km. breda och grunda Berings sund i förbindelse med Norra ishafvet, i ö. begränsas det af Amerika; i s. räknas än 40:e breddgraden, än södra polcirkeln (66½° s. br.) som gräns mellan de meridianer, som gå öfver Kap Hoorn (67° v. lgd) i ö. och genom South East cape på Tasmanien (147° ö. lgd) i v. Arealen inom dessa gränser (södra polcirkeln) har af Krümmel (1909) beräknats till 165,715,000 kvkm. (däri inräknade dess bihaf). Det är sålunda större än alla jordens fastland tillsammans. Vid ekvatorn, där det är bredast, täcker det hälften af jordens omkrets (105° ö.—75° v. lgd, 20,000 km.), ännu vid 44° s. br. är dess bredd 11,300 km., men längst i n. blott 92 km. (i Berings sund). Från Berings sund till södra polcirkeln är det nära 15,000 km. De största af dess randhaf äro Berings haf, Ochotska hafvet, Japanska hafvet, Kinesiska hafvet, Kaliforniska viken och Tasmanska hafvet samt det australasiatiska medelhafvet, tills. 14,443,730 kvkm., så att på det öppna hafvet självt komma 151,271,270 kvkm. (Krümmel).

Intet världshaf är så rikt på öar som S., men dessa äro i allmänhet mycket små. Frånräknadt öarna utefter kontinenternas kuster, Nya Zeeland och de båda största af öarna ute i Oceanen (Hawaii och Viti-Levu), ligger emellan 30° n. och s. br. och emellan Asien och 130° v. lgd en otalig mängd öar, hvilka dock tills. upptaga blott 30,000 kvkm. (= Dalarnas areal). Fördelas de på det nämnda hafsområdet, som utgör minst 37 mill. kvkm., så kommer 1 kvkm. land på 1,200 kvkm. haf, eller på ett haf af Europas storlek ett land af samma omfång som Skaraborgs län. S:s oceaniska öar sammanfattas under namnet Oceanien (se d. o.).

S. är det djupaste af världshafven. Djupet växer i allmänhet från s. ö., där det utanför Patagonien är 2,000 m., mot n. v. och v., där det når 8,000—9,000 m. och än mer. Man har genom under senaste årtiondena verkställda mätningar funnit i S:s botten fördjupningar (s. k. grafvar), som sänka sig vida lägre under hafsytan, än jordens högsta berg (8,840 m.) höja sig öfver densamma. Tio af dessa grafvar ha enhvar öfver 7,000 m. djup, åtta öfver 8,000 m. Dessa de djupaste sänkorna äro Mindanaografven ö. om ön Mindanao, 9,780 m. (funnet af tyska skeppet "Planet" 2 juni 1912), det hittills funna största hafsdjupet, Mariangrafven (Guam l. Nerodjupet) s. ö. om ögruppen Marianerna under 12° 43′ n. br. och 145° 49′ ö. lgd, 9,636 m., funnet af amerikanska telegrafskeppet "Nero" 14 nov. 1899, Kermadecgrafven, 9,427 m., ö. om Kermadecöarna, hvilken fortsättes mot n. af Tongagrafven, 9,184 m., Filippingrafven ö. om Filippinerna, en nordlig fortsättning af Mindanaografven, 8,900 m., Japangrafven l. Tuscaroradjupet, 8,513 m., ö. om Kurilerna, upptäckt af amerikanska skeppet "Tuscarora" (1873) och under många år ansedt för det största hafsdjupet, Palaugrafven, ö. om Palauöarna, 8,138 m., samt Bougainvilledjupet vid Bougainvilleön, 8,015 m. Alla dessa maximidjup ligga sålunda i hafvets västra del; de största djupen i den östra delen, utanför Chile, Peru och Mexico, nå resp. 7,695 m., 6,210 m. och 5,120 m. Hafvets medeldjup har beräknats till 4,100 m., eller, om randhafven medräknas, 3,800 m.

Hafsströmmarna i S. äro ej studerade i samma detalj som Atlantiska hafvets, och deras växlingar med årstiderna äro föga kända utom i Monsunbältena. Två ekvatorialströmmar, från ö. till v., framkallade af passaden, gå mellan 20° n. och 24° s. br., men skiljas från hvarandra genom en motström mellan 3°—5° n. br. och 8° n. br., hvilken således rör sig helt n. om ekvatorn. Den norra ekvatorialströmmen böjer sig vid Filippinerna åt n. och fortsätter som Kuro-shio (se d. o.) upp mot Japan, motsvarande Golfströmmen i Atlantiska hafvet. Den möter ö. om Kurilerna den från n. kommande kalla Kurilströmmen samt fortsätter tvärs öfver S., men då den när Amerikas kust, har dess vatten nästan alldeles svalnat. Vid denna kust böjer den sig åt s. och sammanflyter med den kalla kaliforniska strömmen. Äfven den södra ekvatorialströmmen ändrar riktning, då den i v. träffar land (Nya Guinea och Indiska övärlden), och en del går mot n. och förenar sig med den ekvatoriala motströmmen eller banar sig under inverkan af nordöstmonsunen genom sydkinesiska hafvet in i Indiska hafvet (under sydvästmonsunen kastas dessa sista om, och ytvattnet i Kinesiska sjön förenar sig sannolikt med Kuro-shio), en annan gren går åt s. förbi Australien under namn af Öst-australiska strömmen och vänder sig omkr. 40° s. br. mot ö. Härunder möter den en från Södra ishafvet kommande kall ström, hvars vatten slutligen alldeles får öfverhand och under namn af Peru- (l. Humboldt-)strömmen tränger upp efter Syd-Amerikas västkust. Dock är det kalla vattnet utefter denna kust delvis en följd däraf, att kallt bottenvatten stiger upp till ytan i ersättning för de af ekvatorialströmmen mot v. drifna vattenmassorna.

Vattnets temperatur vid ytan är störst i den västra tropiska delen, alltså ö. om Filippinerna och Nya Guinea. Området för temperatur öfver 20° C. ligger mellan 25° n. br. och 25° s. br.; då denna temperatur är ett nödvändigt villkor för korallerna, träffas inom detta bälte den stora mängd af korallöar och korallref, som är utmärkande för S. På de högre breddgraderna är S:s vatten i regel några grader svalare än Atlantiska hafvets vatten på samma bredd. Vattnets salthalt växlar på samma sätt som i Atlantiska hafvet (se d. o., sp. 337); dock är i sistnämnda haf salthalten större än i S. Medan nordatlantiska hafvet är det saltrikaste af världshafven (37,9 pro mille), är norra delen af S. det saltfattigaste (35,9 pro mille); äfven södra delen af S. har lägre salthalt (36,9 pro mille) än södra delen af Atlantiska hafvet (37,9 pro mille). Med afseende på vindarna kan S. delas i 4 sym-

metriska bälten: de västliga vindarnas två bälten, n. om 30° n. br. och s. om 30° s. br., samt mellan båda vändkretsarna de östliga passadvindarnas båda bälten (se Passadvindar), hvilkas område dock tudelas af kalmregionen (se Stiltje). I västra delen förekomma de för Indiska hafvet egendomliga monsunerna (se Monsun). Jfr f. ö. art. Haf.

Kommunikationer. S. har sist af de mellanarktiska världshafven blifvit skådeplats för lifligare sjöfart. Sedan Magalhães seglat öfver det från Magalhães' sund till Filippinerna och denna ögrupp därigenom kommit under Spanien, som dessutom egde hafvets östra strandländer, blef hafvet under mer än två hundra år förbehållet spansk sjöfart, och denna var ej vidare liflig. Hvarje år sände Spanien en handelsflotta från Mexico till Filippinerna; det gick lätt nog med hjälp af de på detta bälte förhärskande passadvindarna. Men dessa vindar gjorde det länge omöjligt att segla tillbaka till Mexico med öarnas produkter. Slutligen lyckades det munken Andrés de Urdaneta (1565) att visa sina landsmän, hur detta skulle ske. Han seglade nämligen n. om passadbältet under 43° n. br. till den amerikanska kusten. Sedan gingo spanjorernas alla handelsfärder samma väg: åt v. från Mexico i närheten af 10° n. br. samt tillbaka omkring den 40:e graden. Detta var all den handelssjöfart, som förekom på S., om man undantar kustfarten utefter Amerika samt kustfarten till Kina och Japan. Och äfven sedan andra nationers fartyg börjat visa sig på S., fortfor detta att mer vara ett mål för geografiska upptäcktsresor än för handelsresor. Det är först sedan Australien och Nya Zeeland börjat koloniseras, som sjöfarten på hafvet ökats, men allra viktigast för dess uppsving var järnvägen New York—San Francisco samt Japans inträde bland de stora sjöfarts- och handelsnationerna. Samtidigt började vissa af ögrupperna i S. få större betydelse för handeln, dels som afsättningsorter för europeiska och amerikanska varor, dels som försäljningsplatser för kopra, pärlor, pärlemor, trepang, sköldpaddskal samt för en del dit inplanterade europeiska växter och djur. Regelbundna ångbåtslinjer gå nu mellan Hong-kong—Kobe—Yokohama och Vancouver, mellan Hong-kong—Japan—Honolulu och San Francisco, mellan Vancouver—Fidji—Brisbane och Sydney, hvarjämte ångbåtslinjer trafikera hela den amerikanska västkusten upp till San Francisco äfvensom de östasiatiska randhafven. Resan från Vancouver till Sydney tar omkr. 18—20 dygn, från San Francisco till Yokohama 11 dygn och från San Francisco till Hong-kong 26 dygn. — Ett stort antal telegrafkablar förenade tidigt vissa ögrupper med Australien—Europa, men först 1900—03 nedlades den första kabeln från hafvets ena sida till den andra. Den går från Brisbane öfver Norfolkön, Nya Zeelands nordö—Fidji och Fanningön till Vancouver (13,500 km.). Den tillhör England. Senare ha Förenta staterna lagt en kabel från San Francisco öfver Hawaiiöarna och Guam till Manila (14,519 km.), den längsta af alla telegrafkablar.

S. blef först ganska sent bekant för européerna. På 1200- och 1300-talen besöktes dess västra kust af Marco Polo och hans efterföljare, men dessa voro alldeles okunniga om utsträckningen af den vattenyta de skådade. 25 sept. 1513 fick spanjoren Vasco Nuñez de Balboa från ett berg på Panamanäset se det världshaf, om hvilket redan Columbus hört talas. Balboa, som kom från n. och såg hafvet utbreda sig s. om näset, kallade det Söderhafvet (*Mare del Sur*). En närmare undersökning gjordes af Fernão de Magalhães, som, sedan han under förfärliga stormar genomseglat det efter honom uppkallade sundet, 28 nov. 1520 styrde kurs ut på den okända oceanen. Under den 5 månader långa färden till Filippinerna hade han icke att utstå en enda storm; han kallade därför hafvet Stilla hafvet (*Mar pacifico*). 1525 sändes en flotta från Spanien under befäl af Jofre de Loaysa för att i Magalhães' spår framtränga till Molukkerna; den kom blott till Ladronerna (1527). Från Mexico sände Cortez 1527 fartyg till Molukkerna. De nådde väl fram till Tidore, men lyckades icke återvända till Mexico. Efter några års uppehåll i segelfarten började spanjorerna åter sina resor från Mexico till Filippinerna, men först sedan Urdaneta (1565) visat, huru man skulle komma tillbaka till Mexico (se ofvan), fingo dessa resor praktisk betydelse, enär Filippinernas produkter nu kunde föras till Europa. För S:s utforskande hade de nästan ingen betydelse, emedan de alltid följde samma stråt. Detta förklarar, hvarför spanjorerna icke ens upptäckte Hawaiiöarna, hvilka lågo ungefär midt emellan de vägar, som de följde på resorna till Filippinerna och på resorna tillbaka. Den första segelfärden från Syd-Amerikas västra kust till Europa företogs först 1580. Bland de män, som sedermera genomforskat S., må nämnas holländaren Tasman (1642—44), engelsmännen Dampier (1680—91), Anson (1740—44), John Byron (1764—66), Carteret (1765—68), Wallis (1767) och i främsta rummet Cook (1768—79), dansken Bering (1725—41) samt fransmännen Bougainville (1766—68), La Pérouse (1787) och d'Entrecasteaux (1791—93). På 1800-talet utvidgades kunskapen om S. ytterligare af Mac Clure, som 1850 fann den s. k. nordvästpassagen, Krusenstern, Beechey, Fitzroy, Bennett o. a. samt genom de af vissa stater utrustade forskningsexpeditionerna för undersökning af hafvets fysiska förhållanden. Jfr Oceanien, upptäcktshistoria, sp. 441 ff. Ang. S:s upptäcktshistoria se E. V. Dahlgren, "De franska sjöfärderna till Söderhafvet i början af adertonde seklet" (1900) och "The discovery of the Hawaiian islands" (i Vet. akad:s handl., bd 57, 1917). J. F. N.

Stilla mässa. Se Mässa.

Stilla veckan, en stundom förekommande benämning på påskveckan (se d. o.), såsom egnad särskildt åt minnet af Kristi lidande och död.

Stille, kirurgiska instrumentmakare, tillhörande en släkt, som omkr. 1630 från Tyskland (Rhentrakten) inkom till Sverige. 1. Johan Albert S., f. 30 mars 1814 i Stockholm, d. där 26 okt. 1893, började på 1830-talet i Stockholm sin verksamhet med förfärdigande af kirurgiska instrument, hvilka ansågos som mönster i sitt slag och vunno rykte äfven utom Sveriges gränser. S., som valdes till led. af Svenska läkarsällskapet, upphörde på 1880-talet med sin verksamhet.

2. Albert Maximilian S., den föregåendes son, f. 19 sept. 1853 i Stockholm, d. 5 april 1906 under besök vid kirurgiska kongres-

sen i Berlin, bragte tillverkningen af kirurgiska instrument i Sverige till en mycket hög ståndpunkt och bidrog genom egna konstruktioner och uppfinningar, bl. a. de världsberömda operationsborden, i väsentlig grad till utvecklingen af det moderna kirurgiska instrumentariet. S. var led. af Svenska läkarsällskapet (1886). Firman Alb. Stille sammanslogs 1910 med instrument- och förbands-a.-b. Ch. O. Werner till A.-b. Stille-Werner (aktiekapital 700,000 kr.), som 1914 upptagit tillverkning äfven af matematiska, nautiska och dylika instrument. 2. R. T—dt.

Stille, Arthur Gustaf Henrik, historiker, universitetslärare, f. 16 juli 1863 i Osby, son till kyrkoherden Olof S. (af bondesläkt från Fjälkinge, Villands härad), som antog namnet S., blef student i Lund 1882, filos. doktor 1889 och docent i historia där 1892, förestod professuren i historia flera gånger från 1895, erhöll 1905 professors n. h. o. v., var 1905—08 lektor i historia och modersmålet vid Lunds högre allm. läroverk, kallades till e. o. professor i historia i Lund 1908 och blef professor där 1909. S:s historiska författarskap har framför allt gällt krigshistorien och Karl XII:s historia. Bland hans krigshistoriska arbeten märkas *Öfversikt af fälttåget i Skåne år 1644* (i "Krigsvet. akad:s tidskr." 1910), *Fälttåget i Skåne och Halland 1657* (i "Hist. tidskr. för Skåneland", bd 2), *Kristian V i slaget vid Lund, Fälttågen i Skåne 1676—79, Dackefejden och det s. k. slaget vid Åsunden* (alla i "Hist. tidskr.") m. fl. Mest betydande af hans krigshistoriska arbeten äro de, som röra Karl XII:s tid: *Kriget i Skåne 1709—1710* (1903) och *Carl XII:s fälttågsplaner 1707—1709* (1908; öfv. till ry.). Det senare arbetet utgör det första vetenskapligt genomförda försöket att klarlägga Karl XII:s strategi under det ryska fälttåget. En ytterst häftig kritik från E. Carlson framkallade från S:s sida inlägget *Metod och kritik vid Karl XII:s-forskningen* (i "Hist. tidskr." 1908), hvari den nyare Karl XII:s-forskningens grundtankar och metoder utvecklades. Af Stora nordiska krigets diplomatiska historia har S. särskildt i ett par arbeten behandlat Sveriges förhållande till Danmark 1700—09 och bedrifvit omfattande studier öfver Karl XII:s turkiska politik. Utom genom sina vetenskapliga arbeten har S. äfven på annat sätt i hög grad befordrat den moderna Karl XII:s-forskning, till hvilken Hjärne gaf första stöten, både genom de impulser till vetenskapligt arbete på detta område, som S. gett genom sina föreläsningar, hvilka omfattat hela Stora nordiska krigets tid, och som den drifvande kraften vid stiftandet af Karolinska förbundet (se d. o.) 1910 samt sedan som förbundets sekreterare och redaktör af dess årsbok. Äfven som populär föreläsare har S. utvecklat betydande och högt skattad verksamhet. S. är led. af Krigsvet. akad. (1910). P. S-son.

Stille, Karl, pseudonym. Se Demme, H. K. G.

Stille, Hans, tysk geolog, f. 1876, sedan 1912 professor vid universitetet i Leipzig och chef för Sachsens geologiska undersökning. Hans mest betydande arbeten falla inom geotektonikens område. Särskildt har han med skärpa och klarhet framhållit sammanhanget emellan geosynklinaler, d. v. s. områden med mäktiga sedimentära afsättningar, som äro stadda i sekulär sänkning, och bergskedjezoner: den veckning, som ger upphof till bergskedjor, är bunden vid zoner för stark sedimentation och är att betrakta som en revolution, ett afbrott i områdets lugna sedimentära evolution. A. Hng.

Stillé, Charles Janeway, svensk-amerikansk universitetsman och skriftställare, f. 23 sept. 1819 i Philadelphia, d. 11 aug 1899, tillhörde en urspr. från Roslagen härstammande kolonistfamilj (Stille), som alltsedan 1641 varit bofast i Delaware-området och hvaraf flera medlemmar utmärkt sig som ämbets- eller köpmän i hans fädernestad. S. fick sin utbildning särskildt vid Yale college, som 1868 kallade honom till hedersdoktor och vid hans död erhöll i donation $^1/_3$ af hans förmögenhet. Han egnade sig först åt lagstudier och blef utexaminerad jurist, men slog sig snart på litterär och historisk forskning. Denna verksamhet föranledde honom att aflägga flera besök i Europa, hvaribland vid två särskilda tillfällen i Sverige. Under Nordamerikanska inbördeskriget gjorde S. betydande fosterländska och humanitära insatser bl. a. dels genom sin inom unionsarmén i en half million exemplar spridda, till flera språk öfversatta flygskrift *How a free people conducts a long war*, dels som outtröttlig medlem af The standing committee of the United states sanitary commission (hvars historia han på dess uppdrag författade 1866), en förelöpare till Genève-konventionen och Röda korset. 1868—80 beklädde S. posten som president vid Pennsylvaniauniversitetet, hvars omdaning och utveckling till ett af Amerikas främsta universitet i väsentlig mån äro hans förtjänst. Efter att ha nedlagt sitt mandat som chef för universitetet kvarstod han dock där som professor i engelsk litteraturhistoria. Hans omfattande historiska forskningar resulterade i en serie större och mindre publikationer. Ett vittnesbörd om S:s kärlek till allt svenskt och pietet för förfädernas minne var hans donation af $^1/_3$ af sin efterlämnade förmögenhet till den gamla svenska kyrkan Gloria Dei i Philadelphia. E. A—ie.

Stilleben (ty., af *still*, orörlig, och *leben*, lif), *målark.*, en konstnärlig framställning af liflösa föremål, t. ex. matvaror, frukter, bordskärl, husgeråd, musikinstrument o. d., motsvarande hvad fransmännen kalla *nature morte*. Stillebensbilder förekommo redan i den antika tidens konst, både den grekiska och romerska. I det moderna måleriet utvecklades stillebenet till en självständig konstart i Nederländerna på 1600-talet. Det hölls bredt och dekorativt verksamt eller utarbetades med miniatyrartad finhet. Bland märkliga stillebensmålare äro F. Snyders, J. Fyt (villebråd och frukter), D. Seghers (blommor), J. Weenix (fruk-

ter, blommor i förening med marmorvaser), M. de Hondekoeter (döda djur), de båda van Huysum, R. Ruysch, de båda de Heem (blomster- och fruktstycken), W. Kalf, W. Heda, W. van Aelst (''frukoststycken'', pokaler, glas, matvaror). Flera af dessa målare äro förträffligt representerade af stillebensmålningar i Stockholms Nationalmuseum. På 1700-talet var bl. a. Chardin en stillebensmålare af utsökt smak. Från 1800-talet äro att nämna fransmännen Ph. Rousseau, Vollon, Manet och Cézanne samt tysken K. Schuch. Svenska representanter för denna konstriktning äro Hilleström, Pilo, A. Jernberg, fru A. Norstedt m. fl. G—g N.

Stillestånd, ett tillfälligt hejdande af krigiska operationer. Man skiljer vanligen mellan kortvarigt hejdande, vapenhvila (fr. *suspension d'armes*), som gäller ett begränsadt område eller vissa stridskrafter och åsyftar något bestämdt ändamål (begrafning af döda, sårades och fångars utväxling e. d.), och det varaktigare, för hela krigsskådeplatsen gällande vapenstilleståndet (fr. *armistice*). Det förra kan träffas genom enkel öfverenskommelse mellan enskilda truppstyrkors chefer, det senare förutsätter ett formligt stilleståndsfördrag, slutet mellan behöriga högsta myndigheter. Det verkliga vapenstilleståndet åsyftar i regel att ge tid till underhandlingar och sålunda förbereda den slutliga freden. Under detsamma skola alla direkta krigiska företag hvila, såvida icke formliga undantag angetts i fördraget, men det står eljest parterna fritt att företaga förberedelser, som åsyfta eventuellt fortsatta fientligheter. Vapenstillestånd ingås vanligen på bestämd tid och upphör med dennas utgång, därest icke dessförinnan fred slutits eller öfverenskommelse träffats om förlängning. — I den ordning om landtkrigets lagar och bruk, som bifogades den 4:e af de på andra Haagkonferensen (1907) aftalade konventionerna, syssla art. 36—41 särskildt med vapenstilleståndet. C. H. H.

Stillici'dium (lat., af *sti'lla*, droppe, och *cadĕre*, falla). 1) Servitut (se d. o.), som innebar rätt att leda takdropp eller vattenflöde öfver grannens tomt. 2) Hos Vitruvius (se d. o.) benämning på takrännorna på det etruskiska templet, alldeles liknande dem på det doriska. J. C.

Stilling, Heinrich, tysk skriftställare. Se Jung, J. H.

Stilling, Benedikt, tysk anatom, f. 22 febr. 1810 i Kirchhain, Hessen, d. 28 jan. 1879 i Kassel, blef 1832 med. doktor i Marburg och bosatte sig sedan i Kassel, enär den akademiska banan på grund af hans israelitiska religion var stängd för honom. Som kirurg var han mycket framstående, och under åratal var han i Tyskland den ende operatör, som utförde ovariotomier; hans första hithörande operation daterar sig från 1837. År 1840 offentliggjorde S. sitt berömda arbete *Physiologisch-pathologische und medizinisch-praktische untersuchungen über die spinalirritation*, där för första gången talas om ''vasomotoriska'' nerver. Mest betydande äro dock de inlägg, som S. gjorde i afseende på det centrala nervsystemets anatomi, ett studieområde, åt hvilket han under nära 40 år med storartad framgång egnade sina bästa krafter. De viktigaste af S:s arbeten åt detta håll äro *Über die textur des rückenmarkes* (med Wallach, 1842); *Die medulla oblongata* (1843); *Über den bau und die verrichtungen des gehirns* (1840); *Neue untersuchungen über den bau des rückenmarkes* (1857—59) och *Über den bau des kleinen gehirns* (1864—78). Om de af S. först beskrifna s. k. *stillingska cellerna* se Clarkeska pelarna. R. T—dt.

Stilling, Harald Conrad, dansk arkitekt, f. 9 febr. 1815 på Hirschholm, d. 29 nov. 1891, studerade vid konstakademien i Köpenhamn och reste som dess stipendiat i Italien, Grekland och Orienten 1849—54. Såväl före som efter resan utförde han flera arkitektoniska anläggningar (byggnader i *Tivoli* 1843, *Kasino* 1847, *Folketeatret*), som utmärkas genom friskhet och lätthet i anordningen. S. blef 1858 medlem af akademien och var 1871—87 stadsbyggmästare i Köpenhamn. Han var en framstående akvarellmålare och behandlade med förkärlek arkitektoniska utsikter från Italien. Han utgaf *Rejse i Ægypten* (1869), *Smaa historier om store kunstnere* (1872) m. m. Ph. W. (G—g N.)

Stillingfleet [sti'lingflit], Eduard, engelsk teolog, f. 1635, d. 1699, blef under sin studietid i Cambridge påverkad af de arminianiserande högkyrkoteologerna kring ärkebiskop Laud (Chillingworth m. fl.), med deras kraf på dogmatisk vidhjärtenhet mot alla, som ville underordna sig episkopalordningen ''comprehension''. S. gick ännu längre och sökte i sin viktiga skrift *Irenicum* (1659) åstadkomma en utjämning mellan presbyterianer, independenter och episkopaler; han fasthöll episkopalordningen, men frånkände den gudomlig rätt. Från 1657 var han kyrkoherde i Sutton och vann genom sin ädla personlighet och sina skrifter (bl. a. ett anti-jesuitiskt försvar för Lauds statskyrka, 1664) sådant anseende, att han 1664 kallades till London, där han 1678 blef domprost i S:t Paul. Tidtals sökte Karl II forma sin religionspolitik efter S:s comprehension-ståndpunkt. Med Jakob II:s katolska politik kom S. i strid; efter Jakobs störtande (1688) upphöjdes han till biskop i Worcester. Under de sista åren skadade han sitt anseende genom ett angrepp i flera skrifter mot Locke (1696—97). Genom att söka undvika dogmatismen och den därur härrörande intoleransen och i stället betona det väsentliga i kristendomen i arminiansk anda, det förnuftiga och praktiska, blef han liksom sin vän Tillotson vägröjare för Broad church och latitudinarismen. R. Bentley utgaf 1700—01 hans samlade skrifter, jämte en biografi. Jfr Hj. Holmquist, ''Engelsk högkyrka, lågkyrka, frikyrka'' (1916), där engelsk litt. är angifven. Hj. H—t.

Stilli'ngia sebi'fera, *bot.* Se Sapium.

Stillingska cellerna, *anat.* Se Clarkeska pelarna och Stilling, B.

Stillingsön, poststation och badanstalt med kall- och varmbadhus på östra sidan af ön Orust, i segelleden Göteborg—Uddevalla, inom Myckleby socken, Göteborgs och Bohus län.

Stillman [sti'lmən], William James, amerikansk tidningskorrespondent och målare, f. 1828 i Schenectady (New York), d. 1901, kom 1850 till England, där han studerade konst, blef påverkad först af Turner, sedan af Rossetti, Millais och

Ruskin och blef kallad "den amerikanske prerafaeliten". Efter att 1861 ha deltagit i Nordamerikanska inbördeskriget blef han Förenta staternas konsul först i Rom, sedan på Kreta och i Aten, slog sig så ned i London, var korrespondent till "Times" från Hercegovina 1875, från Aten 1877—83 och från Rom 1886—98. Han utgaf i bokform *On the track of Ulysses* (1888), *Billy and Hans* (1897), *Fernando Crispi* (1899) m. fl. *Autobiography of a journalist* utkom i Boston 1901. G—g N.

Stilloff, Anders, norsk författare, f. 19 april 1866 i Valdres, var 1890—99 tandläkare i Bergen och är sedan 1902 redaktör af "Morgenavisen" där. Han gjorde sig bekant genom äktenskapsdramat *Sakförer Hellmanns* (1902), med god teknik och intensiv karaktärsteckning, samt det svagare sociala dramat *Strid* (skrifvet 1900, utg. och uppf. 1903). K. V. H.

Still-syra. Se Etsningsvätska.

Stillt. Se Stiltje.

Stillwater [sti'lωåtə], stad i nordamerikanska staten Minnesota, vid Mississippis biflod S:t Croix, som är segelbar därifrån. 10,198 inv. (1910). Statsfängelse, bibliotek, stora sågverk o. a. fabriker. J. F. N.

Stilmassa. Se Legering, sp. 40.

Stilmetall, *boktr.* Se Stereotypi och Stil 4.

Stilo, Lucius Ælius Præconīnus, latinsk grammatiker (jfr Grammatiker, sp. 103) från Lanuvium, lefde omkr. 150 f. Kr. Den förste "grammatiker" i Rom, var han lärare för Varro och Cicero och följde Quintus Metellus Numidicus i landsflykten till Rhodos omkr. 100 f. Kr. (jfr Metellus, sp. 259). Han var därjämte historieskrifvare (till sina aristokratiska vänners tjänst), fornforskare och kritiker — han sysselsatte sig t. ex. med äktheisfrågor rörande Plautus. Hans skrifter ha ej kommit till oss. Litt. bl. a. R. Reitzenstein, "De Stilone, Cosconio, Varrone" (1895). J. C.

Stilo rappresentativo [-lå -vå], it., *mus.* (eg. förebildlig stil). Se Monteverdi, sp. 1009, Musik, sp. 1441, och Opera, sp. 740.

Stilpnosiderit (af grek. *stilpnós*, glänsande, och *síderos*, järn), *miner.*, becksvart, fettglänsande, svampig förvittringsprodukt af limonit, med mussligt brott. A. Hng.

Stilpno'tia, *zool.* Se Pilhvitgumpen.

Sti'lpon från Megara. Se Megariska skolan.

Stilprof, *boktr.*, af boktryckerifirma till kunder eller af stilgjuteri till boktryckare utsändt häfte med rikhaltiga prof på officinens (resp. stilgjuteriets) tryckstilar; skriftligt prof.

Stilskalor, *oftalm.*, sammanställningar af med olika stora stilar tryckta bokstäfver eller skriftstycken, afsedda att mäta synskärpan (se Syn). Synskärpan kan visserligen på en vetenskapligt skolad person mätas af det minsta vinkelafstånd, under hvilket två punkter eller linjer kunna ses skilda från hvarandra. För praktiskt bruk är emellertid en sådan metod fullkomligt oanvändbar, då uppgifterna äro osäkra, och ingen möjlighet till kontroll från undersökarens sida föreligger. Den måste därför ersättas med uppmätning af den minsta vinkel, under hvilken ett föremål af bestämd form kan igenkännas, och härtill lämpar sig alfabetet, som erbjuder tillräckliga tillfällen till variationer och objektiv kontroll. De första stilskalorna, som tillnärmelsevis motsvarade behofvet af en internationell måttstock, utgåfvos af Jæger i Wien 1854 och trycktes 1867 på olika språk med samma stilsorter. Måttstocken var emellertid icke rationell: en uppgift från en ögonläkare i Wien, att en patient läste "Jaeger N:o 2" på högst 40 cm. afstånd kunde visserligen verifieras af en ögonläkare i Stockholm, men i denna uppgift uppgafs ej, hur denna synskärpa förhöll sig till den fysiologiska. Denna olägenhet undanröjdes af Snellen, som 1862 sammanställde en tabell af enstaka bokstäfver, optotyper, enligt följande principer. Hvarje bokstaf har grundstreck, som öfverallt mäta en femtedel af hela bokstafvens höjd och bredd. Lika stora bokstäfver äro anordnade i samma rad, och denna betecknas med det afstånd, urspr. i fot, sedermera i m., på hvilket hela bokstafven synes under en vinkel af fem minuter, grundstrecken alltså under en vinkel af en minut. Synskärpan skulle anges med ett brutet tal, i hvilket täljaren angaf det största afstånd, på hvilket en viss rad lästes, nämnaren åter det afstånd, med hvilket raden på angifna sättet betecknas på taflan. En synskärpa af $^5/_6$ betyder sålunda, att bokstäfver af ifrågavarande form, hvilka på ett afstånd af 6 m. synas under en vinkel af fem minuter, kunna läsas på ett afstånd af högst fem meter. Efter liknande, ofta delvis förfuskade principer har sedan ett stort antal stilskalor blifvit utgifvet, hvaraf följden blifvit, att det med olika skalor upptagna måttet på synskärpan endast approximativt är jämförligt. I Sverige torde bland dessa Monoyers tabeller vara mest kända, då de äro föreskrifna vid undersökningar för militärt ändamål. De äro ordnade efter decimalsystemet, så att synskärpan anges med ett decimalbråk. Enheten sammanfaller emellertid ej exakt med den Snellenska, då väl bokstafvens höjd, men ej dess bredd motsvarar det uppställda villkoret. Behofvet af en jämförlig internationell enhet har också ledt till konstruktionen af internationella stilskalor, som antagits på den internationella oftalmologkongressen i Neapel 1909. Här användas ej bokstäfver, utan ringar, hvilkas tjocklek är femtedelen af den yttre konturens diameter, och hvilka på ett eller annat ställe ha en defekt af samma bredd som tjockleken. Om den minsta vinkel, under hvilken läget af denna defekt kan ses, är fem minuter för den yttre konturens diameter, så betecknas synskärpan med talet 1. Denna enhet motsvarar ett visst praktiskt genomsnitt, men betecknas ofta med orätt som normal synskärpa: den normala synskärpan hos ett fullgodt öga är i ungdomen och medelåldern större. Man använder stilskalorna ej blott till uppmätning af synskärpan för att lära känna denna, utan äfven för att med detta mått kontrollera inverkan af olika glas vid refraktionens undersökning. Det är också först sedan det glas funnits, med hvilket ögat får sin maximala synskärpa, som måttet på denna anger graden af ögats motsvarande funktionsförmåga. G—d.

Stilsättningsmaskin, *boktr.* Se Sättmaskin.

Stiltje, Stillt l. Vindstilla, *meteor.*, benämnes det tillstånd i atmosfären, då ingen vind blåser. Vindstilla förekommer i regel vid öfver-

gången från en vindriktning till den motsatta, särskildt när denna är en följd af ett barometerminimums passage öfver en ort. Äfven inom barometermaxima råder ofta stillt väder. De trakter af jorden, där lufttrycket under hela året eller en stor del af året är större eller mindre än omgifningen, utmärkas också genom svaga och mycket obeständiga vindar samt långvarig vindstilla, hvilken gett anledning till deras benämning stilla bälten, kalmer l. stiltjeregioner (fr. *calmes*, eng. *doldrums*). De förnämsta stiltjeregionerna äro belägna i hafven vid omkr. 4°—5° n. br., mellan den region, där nordöstpassaden, och den, där sydöstpassaden blåser. De benämnas ekvatorns stilla bälte, kalmbältet, kalmgördeln, kalmregionen. Andra kalmregioner förekomma vid vändkretsarna och något längre från ekvatorn mellan passadregionerna och de föränderliga vindarnas regioner, som upptaga de tempererade zonerna. I Atlanten flyttar sig ekvatorns stilla bälte med solen och ligger nordligast (vid omkr. 10° n. br.) i aug., sydligast om vintern. Emedan detta vindstilla bälte utmärkes af sin myckna och ihärdiga nederbörd, ger det genom sin förflyttning under året upphof till de inom tropikerna förekommande och för dessa trakters klimat så betecknande regntiderna. Äfven de öfriga kalmerna undergå under årets lopp motsvarande, ehuru icke så stora förflyttningar. Jfr Nederbörd och Passadvindar. R. R. (N. E—m.)

Stilton [sti'ltən], by i engelska grefsk. Huntingdon, har gett namn åt en helfet ostsort (se Ost, sp. 1043), som där först såldes, men som mest kommer från Leicestershire.

Stiltyg, *boktr.*, förr benämning på stilmetallen, numera mest liktydigt med utslitna typer.

Sti'lus l. Stylus, lat., en griffel af metall, hvarmed man skref på de vaxtaflor, som i den klassiska forntiden hoplades och tjänade som anteckningsbok (se fig. 2 till art. Skrifmaterial). Stilus kunde, då den var af metall och skarpspetsad, användas äfven som dolk; så t. ex. vid Cæsars mord.

Stimmer, Tobias, tysk målare och xylograf, f. 1539 i Schaffhausen, d. 1582 i Strassburg, började sin konstnärsbana med fasadmålningar på åtskilliga byggnader i Schaffhausen, Frankfurt och Strassburg, men målade senare äfven porträtt i Hans Holbeins art, hvilka reproducerades genom träsnitt. Han var en fin tecknare, och hans illustrationer till Livius', Josefos' m. fl. arbeten stodo i högt anseende. Rubens satte stort värde på hans 1576 utgifna bildbibel. Äfven S:s bröder Christoph och Abel voro artister. O. G—g.

Stimula'ntia (sing. stimula'ns; se Stimulera), upplifvande medel, retmedel, *med.* Se Excitantia.

Stimulātio. Se Stimulera.

Stimulēra (lat. *stimulāre*), egga, reta, uppigga, sporra; stärka. — Sti'mulus l. stimulātio, eggelse, retelse o. s. v.

Sti'mulus. Se Stimulera.

Sti'ncus marinus, *zool. farm.* Se Scincus.

Stinde, Julius Ernst Wilhelm, tysk författare, f. 28 aug. 1841 i Kirch-Nüchel i östra Holstein, d. 7 aug. 1905, var först fabrikskemist samt egnade sig, sedan han öfvertagit redaktionen af "Hamburger gewerbeblatt", åt naturvetenskapligt och belletristiskt författarskap. Han utgaf bl. a. *Naturwissenschaftliche plaudereien* (1873; "Från naturens dolda verkstad", 1892), flera komedier på platttyska, sagor och *Waldnovellen* (1881; 2:a uppl. 1885). Mest bekant vardt S. genom sin i en mängd uppl. utkomna, särdeles populära, humoristisk-burleska romanserie *Buchholzens in Italien* (1883; "Borgarfolk på resa", 1885; 3:e uppl. 1910), *Die familie Buchholz* (1884; "Borgarfolk", 1885; 5:e uppl. 1909), *Der familie Buchholz zweiter theil* (1885; "Borgarfolk", 1886), *Der familie Buchholz dritter theil* (1886; "Fru Wilhelmina", 1887), *Frau Buchholz in Orient* (1889; "Fru Buchholz i orienten", s. å.), *Frau Wilhelmine Buchholz' memoiren* (1895; sv. öfv. s. å.) och *Hotell Buchholz. Ausstellungserlebnisse* (1896). Se R. M. Meyer i "Gestalten und probleme" (1904).

Stinkande prustrot, *bot.* Se Prustrot.

Stinkbin, *zool.* Se Slembin.

Stinkbomb, bomb eller granat, fylld med ett ämne, som är afsedt att vid sprängningen utveckla en dödande eller döfvande gas. Sådana bomber ha i allmänhet ej ansetts förenliga med ett ordnadt krigssätt och ha därför endast undantagsvis användts i krig. Enligt erfarenheter från de senaste krigen har det emellertid visat sig, att de nu brukliga brisanta sprängämnena utveckla en döfvande och i viss mån äfven giftig gas, men då detta ej varit *afsiktligt*, har det ej fallit någon in att däri se något oriktigt. Tvärtom anser man denna egenskap höja de brisanta sprängämnenas värde som stridsmedel. G. af Wdt.

Stinkbrand, *bot.* Se Ustilagineæ.

Stinkdjuret, *zool.*, dels i allmänhet detsamma som skunkdjur (se d. o.), dels i inskränkt bemärkelse detsamma som chingan (se d. o.).

Stinkflugor, ett mindre brukligt namn på insektsläktet *Chrysōpa*, som hellre bör benämnas stinksländor (se om dem Florsländor och Nätvingar).

Stinkflyn, *zool.* Se Sköldskinnbaggar.

Stinkfågel, *zool.* Se Opisthocomidæ.

Stinkgräflingsläktet, *Mydaus*, *zool.*, tillhör mårddjuren (*Mustelidæ*), ordn. rofdjur (*Carnivora*) bland däggdjuren. Stinkgräflingen har gräflingens klumpiga kroppsform, spetsigt hufvud med rörlig, trubbig nos samt kort svans. Dess mest beryktade organ äro de starkt utbildade analkörtlarna, i hvilka afsöndras en vätska af förfärligt illaluktande natur. En resande, Horsfield, berättar, att detta fluidum är så flyktigt, att det kan förpesta hela nejden kring en by, och på närmare håll lär det verka så häftigt, att personer, som icke hinna undan, afsvimma. En art (*M. meliceps*) lef-

ver på Borneos, Sumatras och Javas högland, 2,000 m. eller mera öfver hafvet. L—e.

Stinkkalk, *petrogr., geol.* Se Kalksten, sp. 645.

Stinkkörtlar, *zool.* Se Chingan, Insekter, sp. 712 och fig. 5, Skunkdjuren och Stinkgräflingsläktet.

Stinkmurkla, *bot.* Se Phallaceæ.

Stinknäfva, *bot.* Se Geranium.

Stinknäsa. Se Nässjukdomar, sp. 350.

Stinkpaddan, *zool.* Se Amfibier, sp. 835.

Stinksländor. Se Florsländor och Nätvingar.

Stinksot. Se Sot, *bot.*

Stinkspiritus, *farm.*, kallas en mjölkfärgad vätska (*Liquor ammoniaci succinatus*), som erhålles därigenom, att 1 d. rektificerad vidbränd bärnstensolja löses i 24 dlr koncentrerad sprit samt lösningen blandas med 96 dlr kaustik ammoniak. Denna blandning uppfanns af en fransk apotekare Luce, hvarför den äfven benämnes Eau de Luce. Den var förr ett mycket populärt upplifningsmedel, som ofta begagnades af nervsvaga kvinnor. Namnet stinkspiritus har vanligen äfven tillagts kaustik ammoniak. O. T. S.*

Stinksvampar, *bot.*, namn på svampfamiljen *Phallaceæ*.

Stinksyska, *bot.* Se Stachys.

Stinkträ, *bot.* Se Gustavia.

Stins, en mycket vanlig förkortning af ordet stationsinspektor.

Štip, Štiplje [ʃtip], slavisk namnform för Ištip (se d. o.).

Stipa L., *bot.*, ett släkte af täpp- och ökengräs inom fam. *Gramineæ*. Dithörande arter äro högväxta eller medelhöga gräs, med ofta hoprullade blad. Småaxen sitta i en oftast utbredd vippa. Skärmfjällen äro olika stora, hinnaktiga, spetsade och försedda med långa, nakna eller håriga borst. I Sverige förekommer ytterst sällsynt som vild (på ett par ställen i Västergötland, där den är fridlyst), men ofta som odlad en art, det s. k. fjädergräset, *Stipa pennata* L., som ådrar sig uppmärksamhet genom skärmfjällens 25—30 cm. långa borst, hvilka äro nedtill knäböjda och nedom knäet vridna samt ofvan knäet hvithåriga, i viss mån liknande långa, smala, fina fjädrar. Den är en af karaktärsväxterna på de ryska täpperna. Många *Stipa*-arter, t. ex. *S. spartea*, porcupine-gräset, förekomma på de nordamerikanska prärierna. Af stor ekonomisk betydelse är *S. tenacissima*, alfa, esparto, i Nord-Afrika och Spanien (se d. o., sp. 485), hvars blad utgöra ett af de viktigaste råmaterialen till pappersberedning och flätverk af olika slag (se Beklädnadsväxter, sp. 1239, och Esparto). *S. inebrians* och ett par andra arter äro giftiga och ha narkotiska verkningar på boskap, särskildt hästar. De vackra, långa borsten af *S. pennata* ingå ibland i sammansättningen af torra (Makarts-) buketter. O. T. S. (G. L—m.)

Stipeller, *bot.* Se Stipler.

Stipelslida, *bot.* Se Polygonaceæ och Stipler.

Stipendiāt (se Stipendium), person, som åtnjuter ett stipendium.

Stipe'ndium, lat. (eg. sold; äfven skatt), penningunderstöd, som ges för bestämd tid, åt yngre vetenskapsmän, konstnärer eller yrkesidkare för fortsatt utbildning, särskildt sådant understöd åt studenter. Man skiljer mellan statsstipendier, som utgå af statsanslag, och stipendier, som stiftats genom enskildas donationer ("magnatstipendier"). Om statens resestipendier se d. o. Ett slags aflöning utgöra docentstipendierna (se Docent). För studerandes räkning finnas, utom mängden af donerade stipendier, äfven kollektstipendier (se d. o.). Nationsstipendier vid de svenska universiteten utgå af medel, som nationsföreningarna förfoga öfver och tilldela en eller annan af sina medlemmar. Om de från Cedergrenska fonden utgående och för vidsträckta samhällskretsar afsedda utbildningsstipendierna se Cedergren, H. T., i Suppl.

Stipes (plur. stīpites), lat., stam. Om stipes hos insekter se Maxill.

Stipites, lat., *farm.*, stjälkar, när de, vederbörligen tillskurna, utgöra droger, t. ex. *S. Dulcamaræ* (se Besksöta) och *S. Laminariæ*, laminariastift (se Stipites Laminariæ).

Stipites Laminariæ, *bot.*, *farm.*, den nedre trinda delen af bålen hos *Laminaria Clustoni*, en alg af laminariacéernas familj (se illustrationssida II till art. Alger), förekommande från ebblinjen ned till ett djup af 20 m. å kusterna på båda sidor om norra Atlanten. Den nedre delen af bålen bildar en mångårig, ända till 5 m. lång, cylindrisk, 7—8 cm. tjock stam, från hvars spets årligen utväxer en bladartad del, som klyfver sig i ett obestämdt antal jämnbreda flikar, snarlika långa läderremmar. Drogen, *S. Laminariæ*, laminariastift, var förr officinell i Sverige. Stjälkarna svarfvades till smala, cylindriska, i den ena ändan afrundade stänger, som infördes i smala kanaler (i fistelgångar, i lifmoderhalsen), som man önskade vidga. Laminariastiftet uppsög där småningom vätska från omgifningen och svällde därvid upp till betydligt ökad volym, hvarvid kanalen vidgades. Metoden är numera i allmänhet öfvergifven och drogen utesluten ur Sv. farmakopén. På samma sätt användes rotveden af *Nyssa*-arter. O. T. S. (G. L—m. C. G. S.)

Stipler (af lat. *sti'pula*, strå), *bot.*, kallas de 2, vanligen små blad, som ofta träffas på ömse sidor om ett blads fäste vid stammen. Stiplerna äro formförändringar af bladfoten, och hos törnrosens blad ser man en öfvergångsform mellan bladslida och stipler, där bladslidans sidodelar äro liksom lösgjorda blott till en del från bladskaftet. Stipler förekomma mycket ofta hos dikotyledoner; hos monokotyledonerna saknas fria stipler. Stiplerna äro oftast bredare vid basen och ha en oliksidig men dock sins emellan symmetrisk form. Hos växter med sammansatta blad äro stiplerna mycket olika småbladen. Deras tillväxt sker, liksom bladfoten i allmänhet, till en början långt hastigare än bladets öfriga delar, hvarigenom stiplerna ofta nog bli rätt stora och tjäna till skydd å bladen, innan dessa hinna växa ut. Hos polygonacéerna äro stiplerna ombildade till en s. k. stipelslida (*ochrea*), som innanför bladfästet omger stjälken med ett hinnaktigt rör. De s. k. interpetiolära stiplerna hos *Galium* och andra rubiacéer uppkomma genom sammanväxning af 2 till olika blad hörande stipler; hos andra rubia-

céer, *Pilea* m. fl., förekomma intrapetiolära l. intraaxillära stipler, sittande i bladaxeln innanför bladskaftet. Hos somliga växter, t. ex. *Robinia pseudacacia*, äro stiplerna förvandlade till tornar. Stiplerna kunna äfven göra tjänst som assimilationsorgan, såsom de stora, gröna stiplerna hos våra odlade ärter (se Blad, fig. 2) och de bladlika interpetiolära stiplerna hos *Galium*; hos *Lathyrus Aphaca*, hvars blad äro reducerade till klängen, utgöra stiplerna de enda assimilationsorganen. Stundom äro stiplerna förkrympta till små körtelliknande bildningar, såsom händelsen är hos fläderns. Hos några *Vicia*-arter finnes ett nektarium på stiplernas undersida. Med stipeller menas stipler vid småbladen i ett sammansatt blad; af dylika stipler utmärkas exempelvis *Phaseoleæ*-gruppen inom *Papilionatæ*. O. T. S. (G. L—m.)

Lathyrus Aphaca; *s* stjälk, *b* till klänge reduceradt blad, *n* stipler.

Stippelgravyr. Se Färggravyr, sp. 287.

Stipulēra (lat. *stipulāri*), bestämma, betinga, aftala. — Stipulatiōn, bestämmelse, framgången ur ett aftal l. kontrakt mellan två eller flera personer.

Stirbey, stad. Se Kalarasch.

Stirbey, hospodar af Valakiet. Se Bibescoi.

Stirling [stə̄'liŋ]. 1. Grefskap i mellersta Skottland, gränsar i n. till Perth, i n. ö. till Clackmannan och Firth of Forth, i s. ö. till Linlithgow, i s. till Lanark och Dumbarton samt i v. till Dumbarton. Inberäknadt två enklaver i Clackmannan och Perth är arealen 1,169 kvkm. 160,991 inv (1911). Landet är till omkr en tredjedel uppfylldt af berg, i mellersta delen af Lennoxhills och i den nordvästra af Grampianbergen, som där med Ben Lomond nå 973 m. Utefter nästan hela norra gränsen slingrar sig Forth; öfriga floder af betydenhet äro Carron och Endrick. Bland de många sjöarna (*lochs*) märkas Loch Lomond, delvis belägen i Dumbarton, Loch Katrine, i grefskapets nordvästligaste hörn, Loch Arklet, Coulter och Ellrig, alla bekanta för sina vackra omgifningar. Omkr. 39 proc. af arealen äro odlingsbara. Mer än hälften däraf upptas af artificiella och naturliga ängar. Boskapsskötseln är därför äfven af väsentlig betydelse. Kolfältet i s. ö., järnverken i Carron och Falkirk, ylleindustrien i Stirling och Bannockburn sysselsätta de flesta arbetarna. Därjämte förekomma kemiska fabriker och bryggerier. — 2. Hufvudstad i nämnda grefskap, på en höjd med härlig utsikt öfver Forths floddal och vid flera järnvägslinjer. 21,200 inv. (1911). Staden, hvars äldre del är brant och trång, har flera anmärkningsvärda byggnader, såsom Greyfriars-kyrkan (delvis från 1400-talet), det s. k. Argylls lodging från 1500-talet (nu militärsjukhus) och Smiths institut med konst- och boksamlingar. Viktigast är dock det högst på klippan belägna Stirling castle med ett fäste af okänd ålder och ett i fyrkant byggdt palats, påbörjadt under Jakob V:s regering (1513—42). Betydande yllemanufakturer. — S. uppväxte troligen kring ofvannämnda fäste, hvilket spelade en viktig roll såväl under striderna mot England under Rob. Bruce (som har en staty i staden) som under kampen mellan katoliker och reformerta. 1226 erhöll staden sina första privilegier samtidigt med, att Stirling castle blef kungligt residens. 1 o. 2. (J. F. N.)

Stirling [stə̄'liŋ], earl af. Se Alexander, sir William.

Stirling [stə̄'liŋ], James, engelsk matematiker, f. 1692 i Garden i Stirlingshire, d. 1770 i Edinburgh, var från 1735 direktör för ett grufbolag i Leadhills. Han upptäckte allmänna summationsformler samt undersökte och klassificerade speciella kroklinjer och ytor. Hans förnämsta arbeten äro *Lineæ tertii ordinis newtonianæ*... (1717), *Methodus differentialis sive tractatus de summatione et interpolatione serierum infinitarum* (1730) och *On the figure of the earth and on the variation of the force of gravity at its surface* (1735).

Stirling [stə̄'liŋ], E. Ch. Se Strlg.

Stirlingmetall [stə̄'liŋ-]. Se Mässing, sp. 288.

Stirner, Max, pseudonym. Se Schmidt, J. K., sp. 1118, och Socialism, sp. 193.

Stirpālgrundsatsen (af lat. *stirps*, stam, härkomst), *jur.* Se Arfsordning, sp. 1423.

Stirps, lat., *bot.*, kollektivart (se d. o.).

Stirr, *zool.* Se Laxsläktet, sp. 1451.

Štitný, Tomáš (ze Štítného), tjechisk religionsförfattare, f. 1331, d. 1401 i Prag, studerade teologi och skolastik vid Prags universitet, slog sig sedan ned i sin födelseby Štítné, men flyttade 1373 efter sin makas död till Prag, där han fortsatte sina studier och sitt religiösa författarskap: uppbyggelsetal, *řečí besední*, *řečí nedělní a sváteční* (predikningar, 1392) och *Knížky šestery o obecných věcech křesťánských*, påbörjade 1374. Sina smärre skrifter samlade han i *Knížky naučenie křesťánskeho*. Dessutom öfversatte han Jacob de Cessoles symboliska utläggning om schackspelet (*Knížky o hře Šackové*) och första hälften af Birgittas uppenbarelser (*Zjevení svaté Brigitty*, tr. i "Listy filologicecké", XIII). Š:s skrifter, som föreligga i olika handskrifter, utgåfvos delvis af Erben 1852, Vert'átko 1873, Hattala 1897, Stejskal 1901, Menšík 1880, Anněnkov 1885 m. fl. Jfr Jos. Wenzig, "Studien über ritter Thomas von Stitny" (1856). A—d J.

Stizus, *zool.* Se Rofsteklar, sp. 613.

Stjapov [-påff], Afanasij Prokopievitj, rysk historiker, f. 1830 nära Irkutsk, d. 1876, blef professor i rysk kyrkohistoria vid andliga akademien i Kazan och publicerade 1858 *Russkij raskol staroobrjadstva*, hvari han påvisade, att det "gammaltroende" sektväsendet var icke blott en religiös, utan ock social företeelse — en då ännu obeaktad synpunkt, som närmare utvecklades i skriften *Raskol i zemstvo* (1862). Sina af slavofilerna påverkade åsikter om det ryska bondesamhällets uppkomst och utveckling, grundade på mycket ingående studier, nedlade han i en mängd uppsatser, som dock icke höllo stånd för den historiska kritiken och delvis af honom själf återtogos. 1860 blef S. professor i historia vid Kazans universitet, men häktades 1861 efter deltagande i en begrafning af

bönder, som dödats vid Bezdna (efter emancipationsmanifestets kungörande). Han fick visserligen en plats vid departementet för frikyrkliga angelägenheter, men återvände snart till Sibirien, där han gjorde mycket gagn. A—d J.

Stjedrin, pseudonym. Se Saltykov, M. J.

Stjepkin, Michail Semenovitj, rysk skådespelare, f. 1788 i guv. Kursk, d. 1863 i Jalta. Son af en förvaltare hos grefve Wolkenstein, blef S. tack vare sina sceniska anlag af furst Rjepnin i Poltava friköpt från lifegenskapen och debuterade i Petersburg 1825. Han utmärkte sig företrädesvis i den komiska genren och skapade ypperliga typer i Molières, Fonvizins, Kapnists, Ostrovskijs, Gribojedovs, Zagoskins och Gogols lustspel (polismästaren i dennes "Revisorn"). Litterärt var han nära lierad med Pusjkin, Gogol, Bjelinskij, Granovskij m. fl. Hans brefväxling utgafs 1864. A—d J.

Stjerba'tov [-täff], Michail Michajlovitj, rysk furste, historiker, f. 1733, d. 1790, tjänstgjorde först i Semenovska lifgardet, men tog afsked efter manifestet om adelns emancipering 1762. Som ombud för adeln i Jaroslavl deltog han i 1767 års stora "lagberedning", där han kraftigt motsatte sig den liberala strömningen. Genom kejsarinnan fick han tillträde till patriarkat- och typografbiblioteket, senare till utrikeskollegiets arkiv i Moskva, och med stöd af material där skref han *Istorija rossijskaja* (15 bd, 1769—70), omfattande tiden till Vasilij Sjujskij. På kejsarinnans befallning publicerade han 1770 Peter den stores framställning af Stora nordiska kriget, *Istorija svejskoj vojny*, 1771 *Ljetopis o mnogich mjatezjach* och 1772 *Tsarstvennyj ljtopisets*, 1778 blef han president i kammarkollegium och 1779 senator. S:s historieforskning betecknar ett stort steg framåt dels på grund af det vidgade källmaterialet, dels som ett första försök i pragmatisk historieskrifning i Ryssland. Som publicist uppträdde S. kraftigt för adelns privilegierade ställning i samhället. A—d J.

Stjerbina, Nikolaj Fedorovitj, rysk poet, f. 1821 i Taganrog, d. 1869, var först lärare, men öfvergick 1850 till litteraturen och fick 1854 anställning i undervisningsministeriet. Hans första diktsamling, *Gretjeskija stichotvorenija* (Grekiska dikter), mottogs välvilligt. 1857 utgaf han sina samlade dikter i 2 dlr samt en poetisk antologi, *Sbornik lutjsjich proizvedenij russkoj poesii*. Mot slutet af sitt lif, då han anslöt sig till den politiska reaktionen, fick hans diktning en bitter klang och förlorade mycket af det naturdyrkande behag, som utmärkte hans tidigare alstring. A—d J.

Stjerna, Knut Martin, arkeolog, f. 14 mars 1874 i Malmö, d. 15 nov. 1909 i Uppsala, studerade sedan 1892 vid Lunds universitet, hufvudsakligen litteratur- och konsthistoria samt historia, och aflade filos. licentiatexamen 1902, som kompletterades 1903 med ämnet jämförande fornkunskap, hvarefter S. 1905 vid Uppsala universitet disputerade för filos. doktorsgrad. 1900—03 tjänstgjorde han som medarbetare i Sydsvenska dagbladet i Malmö och 1903—05 vid landsarkivet i Lund samt förordnades 1905 till docent i nordisk och jämförande fornkunskap i Uppsala. Efter att flera gånger ha företagit utländska resor i konsthistoriskt syfte erhöll S. Letterstedtska stipendiet och besökte 1906 och 1908 snart sagdt alla Europas länder. Höstterminen 1906 började han sin af stor framgång krönta lärarverksamhet. Han uppgjorde plan till en systematisk och detaljerad genomforskning af Sveriges stenålder, hvilken utfördes af en intresserad lärjungeskara. Hvar och en åtog sig det grundliga inventariserandet och bearbetandet af ett landskaps stenåldersminnen, och på grundvalen häraf skulle sedan en sammanhängande redogörelse för stenåldersbebyggelsen i vårt land bringas till stånd. Under S:s lifstid hann man på seminarieöfningarna med att genomdiskutera ett dussin landskap, och 8 af de då föredragna afhandlingarna ha sedermera blifvit tryckta (delvis i omarbetadt skick). Detta arbete pågår ännu. S. deltog i flera utgräfningar af sten- och bronsåldersfornlämningar och utförde 1907 en omfattande undersökning af kulturresterna på Studentholmen i Uppsala (från medeltid och senare). Bland hans arbeten märkas utom doktorsafhandlingen *Bidrag till Bornholms befolkningshistoria under järnåldern*, i hvilken han framför de arkeologiska bevisen för burgundernas utvandring från Bornholm, en rad uppsatser rörande folkvandringstidens arkeologi, hufvudsakligen i anslutning till Beovulfskvädet, i *Hjälmar och svärd i Beovulf*, *Arkeologiska anteckningar till Beovulf*, *Till de likarmade fibulornas typologi*, *Vendel och Vendelkråka*, *Skölds hädanfärd*, *Drakskatten i Beovulf*, *Fasta fornlämningar i Beovulf*, *Mossfynden och Valhallstron*, *Svear och götar under folkvandringstiden* (samtliga öfv. till eng. och utg. af J. R. Clark Hall under titeln "Essays on Beowulf", 1912). S:s första arbete gällde Erik den helige (i "Lunds univ:s årsskr.", 1898), i hvilken han såg en sago- eller mytfigur, en uppfattning, som blifvit lifligt omdebatterad. Hans sista arbeten voro *Lund och Birka* (i "Hist. tidskr. för Skåneland", 1909) och *Före hällkistliden* (postumt; i "Ant. tidskr. f. Sverige", 1911). S. var en synnerligen idérik forskare, utrustad med fantasi och kombinationsförmåga samt skickad att af ett ofta fragmentariskt och bristfälligt material skapa helhetsbilder. Både som akademisk lärare och som författare verkade han i hög grad befruktande och impulsbringande inom sin vetenskap. Hans "Svear och götar under folkvandringstiden" och "Efter hällkisttiden" ha blifvit verkliga program för fortsatt forskning rörande dessa epoker. Jfr nekrologer af O. Almgren (i "Hist. tidskr. för Skåneland", bd 3) och A. Erdmann (i "Upplands fornminnesför:s tidskr.", XXVI, 1910). T. J. A.

Stjernberg, Nils Fredrik, rättslärd, f. 2 febr. 1873 i Karlskrona, blef efter universitetsstudier i Uppsala, där han 1898 aflade juris kandidatexamen samt 1902 erhöll juridisk doktorsgrad och docentur, professor i straffrätt m. m. vid Stock-

holms högskola 1906 och tillhör numera äfven högskolans styrelse. Han har utgett åtskilliga arbeten i positiv straffrätt (däribland *Den nya lagen om återfallspreskription*, 1903, *Den nya svenska strafflagstiftningen ang. minderåriga förbrytare*, 1905, *Kommentar till lagen om villkorlig straffdom*, 1912, jämte en del mindre uppsatser) samt ett flertal kongressföredrag och tidskriftsuppsatser i kriminalpolitiska ämnen. Också i Nordisk familjebok bära många straffrättsliga och kriminalpolitiska artiklar S:s signatur. Politiskt lifligt intresserad, med frisinnad och försvarsvänlig ståndpunkt, har S. publicerat flera bemärkta broschyrer i rösträtts- och försvarsfrågorna. C. G. Bj.

Stjerne, Johan Oskar Olsson, författare, f. 17 febr. 1873 i Fryksände, Värmland, aflade mogenhetsexamen i Karlstad 1893, studerade kortare tider vid Uppsala universitet och Göteborgs högskola samt vardt 1899 medarbetare i "Karlstadstidningen". Under den länge bibehållna signaturen Jong på Hea gjorde sig S. tidigt känd som lycklig poet; starkt beroende af hans landsman Fröding, som S. följde i både ämnesval och uttryckssätt, var länge märkbart, och S. kan utan tvifvel anses som Frödings allra närmaste lärjunge. I bokform utgåfvos urval af hans i tidningarna spridda dikter under titlarna *Visor och värs* (1901; 2:a uppl. 1915), *Sol och snö* (1906; 5:e uppl. 1917) *Hemfolk å hemlåt* (1909; 2:a uppl. 1914) och *Sångerna om hemmet* (1911; 3:e uppl. 1915). Ett antal af S:s prosadikter och humoresker samlades 1916 till ett band, kalladt *Skuggspel*. — S. är en af den moderna svenska poesiens mest melodiösa skalder, hans diktion är rikt skiftande, naturlig och behagfull, om än icke genomgående självständig. Både som komisk eller humoristisk folklifs- och hembygdsskildare och som känslolyriker af vekt, vemodigt skaplynne är han lätttillgänglig och sympatisk, en typiskt svensk skaldenatur af äldre snitt, fastän i sin poetiska stilkonst ansluten till 1890-talets allmänna poetiska riktning. Svår ohälsa har på senare åren afbrutit hans förut rikt flödande och af stigande självständighet kännetecknade alstring. R—n B.

Stjerneld. Se Stierneld.

Stjerneman, von. Se Nicolaus Olai Bothniensis, sp. 941.

Stjernholm. Se Horsens, sp. 1142.

Stjernholm, Frederik Kristian, dansk militär, f. 1822, d. 1879, blef 1842 löjtnant i artilleriet, utmärkte sig i 1848—50 års krig och deltog i de flesta större träffningar, särskildt vid Fredericia och vid Frederiksstads försvar. Under slaget vid Isted sökte han öfvertala general Schepelern att ej inställa sin afdelnings framryckning mot Slesvig, trots högste befälhafvarens order. S. blef 1854 major och 1855 chef för generalstabens taktiska afdelning, hvarjämte han 1853—57 var guvernör för prins Fredrik (senare Fredrik VIII). 1864 var han stabschef hos general Gerlach och blef 1865 generalstabschef, en befattning, som han innehade till kort före sin död. 1867 utnämndes han till general. E. Ebg.

Stjernman. 1. Se Nicolaus Olai Bothniensis, sp. 941. — 2. Se Stiernman, A. A. von.

Stjernstedt. Se Stiernstedt.

Stjernström. 1. Edvard S., skådespelare, teaterledare, f. 11 okt. 1816 i Stockholm, d. där 10 febr. 1877, hette eg., till sin första nattvardsgång, Karl Blomberg. Han antogs 1833 som aktörselev vid K. teatern, debuterade som *Stanislas* i komedien "Fredrik och Christine", men afskedades 1836, enär han läspade. Sedan detta fel undanröjts genom en tandoperation, fick han s. å. ånyo debutera, som *Fredrik* i "Den okände sonen", anställdes som aktör och erhöll flera betydande roller, t. ex. *Don Carlos* i Schillers skådespel, *Mortimer* i "Maria Stuart", *Ferdinand* i "Kabal och kärlek", *Max Piccolomini* i "Wallensteins död", *Hernani*, *Pariserpojken* m. fl. Genom varm, ungdomlig hänförelse för sin konst och genom stor energi lyckades han äfven tillkämpa sig icke obetydliga framgångar. Genom utländska studieresor då och senare förkofrade han sin talang. 1842 lämnade han k. scenen och ingick vid Lindebergs Nya teater, vid hvars invigning han spelade *Loke* i Lings "Agne". På denna skådebana, som han, med undantag af en tids engagemang 1845 vid k. teatern, tillhörde till 1850, skördade han i rikt mått allmänhetens bifall och utöfvade de sista fem åren, under Torsslows chefskap, betydande verksamhet äfven som styresman för scenen. 1850 bildade han i Finland eget teatersällskap, med hvilket han återvände till Sverige 1853. Hösten 1854 öfvertog han ledningen af Mindre teatern, såsom Nya teatern sedan 1846 kallades, och skötte den 1855—63 som egare. Under denna tid nådde S. höjdpunkten på sin konstnärsbana. Med lika stor framgång återgaf han en mängd olikartade karaktärsroller, såsom *Don Cesar de Bazano* (en af hans bästa uppgifter), *Harpagon* i "Den girige", *Farinelli*, *Nathan den vise*, *Markis d'Auberive* i "Moderna vinglare", *Mercutio* i "Romeo och Julia" och *Petruccio* i "Så tuktas en argbigga". Tillika förstod han att som direktör utöfva ganska väsentligt inflytande på den sceniska konsten särskildt därigenom, att han handledde flera sedermera framstående skådespelare. 1863 sålde S. sin teater till konungen och drog sig tillbaka från scenen. Redan 1866 uppträdde han dock åter i gästroller, och då denna verksamhet icke syntes honom tillräcklig, öppnade han i jan. 1875 den s. k. Nya teatern (nu Svenska teatern) på Blasieholmen, ehuru han vid försäljningen af Mindre teatern utfäst sig att icke grundlägga någon ny skådebana. Med kraft och insikt styrde han detta företag, som var större än något han dittills ledt.

E. Stjernström. Efter målning af U. Troili.

2. Johanna (Jeannette) Charlotta S., den föregåendes maka, dramatisk författarinna. Se Granberg 2.

3. Louise Elisabet S., den föregåendes syster och Edvard S:s andra hustru, dramatisk författarinna. Se Granberg 3.

Stjernsundet, ett 26 km. långt, 2,5—5 km. bredt sund (med stark ström) mellan den fjällrika, kala Stjernöen (se d. o.) i n. och fastlandet i s.; från Lopphafvet i v. n. v. leder det in i Altenfjord, som söder ut intränger i Finnmarkens fjällplatå, Norge. K. V. H.

Stjernsvärd. Se Stiernsvärd.

Stjernvall. 1. Karl Johan S., finsk militär, ämbetsman, f. 10 sept. 1764, d. 6 febr. 1815 i Viborg, blef 1785 löjtnant vid Nylands dragonregemente, var 1787—89 i fransk krigstjänst, vid regementet Royal suédois, och deltog som kapten i kriget i Finland 1789—90. Som öfverstelöjtnant vid Björneborgs regemente (sedan 1807) blef han 24 febr. 1808 tillfångatagen i affären vid Kuusikoski, hvarmed hans krigarbana afbröts. Han fick 1809 afsked ur svensk tjänst. Han utnämndes 1812 till landshöfding i Viborgs län, som kort förut införlifvats med storfurstendömet Finland. Det dryga arbetet med länets reorganisation och omgestaltningen af dess administration till likhet med det öfriga Finlands hvilade i främsta rummet på S., som därvid ådagalade betydande ämbetsmannaförmåga. Han var ordf. i organisationskommittén (1812—13) för Viborgs län och själen i de åtgärder, genom hvilka 1812 tre värfvade, finska jägarregementen uppställdes för att, i händelse af behof, användas i kriget mot Napoleon I. Om S:s son Karl Knut Emil se Stjernvall-Walleen.

2. Fredrik Gustaf S., den föregåendes broder, militär, ämbetsman, f. 27 juni 1767, d. 30 jan. 1815 i Tavastehus, blef 1783 fänrik vid arméns flottas finska eskader, idkade 1784—85 militära studier i Tyskland och Frankrike och var 1786—88 underlöjtnant vid franska regementet Royal suédois. (Karakteristiska drag ur hans brefväxling med modern under vistelsen i Frankrike äro meddelade i "Finsk tidskrift" bd IX.) Han blef 1789 premiärlöjtnant vid Savolaks fotjägarkår och deltog som stabsadjutant hos brigadchefen von Stedingk i finska kriget 1789—90. Vid utbrottet af 1808 års krig befann han sig som major i garnisonstjänst på Sveaborg, där hans krigarbana afbröts genom fästningens kapitulation. Han tog 1810 afsked ur svensk tjänst och blef s. å. utnämnd till landshöfding i Nylands och Tavastehus län. Den viktigaste uppgift, som ålåg honom, var att återuppbygga det förstörda Helsingfors och omskapa det till Finlands hufvudstad, men hufvudledningen af denna angelägenhet tillföll snart J. Alb. Ehrenström. Han deltog 1812 ifrigt i planerna på att uppsätta en finsk nationell krigsmakt.

3. Eva Charlotta Aurora S., dotter till S. 1. Se Karamzin 2.

4. Knut Adolf Ludvig S., friherre, brorsons son till S. 1 o. 2, järnvägsman, f. 8 sept. 1819 på Lindnäs i Mäntsälä, d. 17 april 1899 i Helsingfors, blef 1839 fänrik vid väg- och vattenkommunikationskåren i Ryssland och 1856 öfverste och utnämndes s. å. till chef för väg- och vattenkommunikationerna i Finland. S. inlade stor förtjänst om det finska järnvägsnätets uppkomst och utveckling, ledde anläggningen af landets första järnväg, Helsingfors—Tavastehus, och utsågs 1868 till chef för banbyggnaden Petersburg—Riihimäki. Därefter öfvergick han i rysk tjänst, utnämndes 1870 till adjoint hos föreståndaren för järnvägsdepartementet och 1871 till chef för ryska järnvägsstyrelsen. S., som åtnjöt Alexander II:s och Alexander III:s gunst, var slutligen generalinspektör för samtliga krono- och enskilda järnvägar i Ryssland. Han var närvarande vid Borkikatastrofen 29 okt. 1888, där den vagn i det kejserliga tåget, i hvilken han befann sig, blef krossad och han själf sårad. Därefter tog han 1889 afsked och återvände till fäderneslandet. S. upphöjdes 1875 i finskt friherrligt stånd och blef 1888 verkligt geheimeråd. 1—2, 4. M. G. S.

Stjernvall-Walleen [-lēn], Karl Knut Emil, friherre, finsk statsman, f. 16 nov. 1806 i Björneborg, d. 14 okt. 1890 i Helsingfors, hette först endast Stjernvall (se d. o. 1), men efter moderns inträde i nytt gifte adopterades han af sin styffader K. J. Walleen på dennes finska friherrliga ätt samt erhöll namnet S.-W. S., som 1823 blef student i Åbo, var 1825—36 i militärtjänst, deltog därunder i turkiska fälttåget i Mindre Asien 1829 och utnämndes 1834 till underlöjtnant. 1837 anställdes han för särskilda uppdrag hos dåv. ministerstatssekreteraren för Finland, grefve R. H. Rehbinder, blef kammarjunkare 1840 och fick 1841 anställning hos storfursten-tronföljaren (sedermera Alexander II), som då var universitetets i Helsingfors kansler, för särskilda, universitetet rörande angelägenheter samt blef 1844 t. f. kanslerssekreterare. Då Alexander bestigit tronen, rycktes äfven S. närmare de politiska händelsernas skådeplats och regentens person, förflyttad som han strax blef till statssekretariatet för Finland, där han 1857 blef ministerstatssekreteraradjoint och 1876 Armfelts efterträdare som ministerstatssekreterare. Kort efter kejsar Alexanders död entledigades han på anhållan (1881) icke blott från denna post, utan äfven från det uppdrag han s. å. erhållit af kejsar Alexander III, att under tronföljarens, universitetets i Helsingfors kanslers, minderårighet handhafva kanslersbefattningen. På utvecklingen af Finlands vid början af 1860-talet återväckta konstitutionella landtdagslif äfvensom på genomförandet af de många viktiga ekonomiska reformer, af hvilka Finland under Alexander II:s regering kom i åtnjutande, har S:s verksamhet invid tronen haft ett icke oväsentligt inflytande. A. G. F.

Stjernöen, en 231,8 kvkm. stor ö s. om Sörösundet (se d. o.), s. v. om Hammerfest, med vilda, söndersplittrade fjällformationer och karg växtlighet. 220 inv. (1910). K. V. H.

Stjórn, "styrelse", en samling brottstycken af en mellan omkr. 1225 och 1310 gjord öfversättning till fornnorska af Gamla testamentet. Äldst och bäst är den del af arbetet, som omfattar texten från 2 Mos. 19 t. o. m. slutet af Konungaböckerna. En god upplaga utgafs af C. R. Unger (1853—62). Se F. Jónsson, "Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie", II. K. V. H.

Stjórnarskrá, isl. Se Island, sp. 944.

Stjäla, *jur.* Se Stöld.

Stjäla, Stjälboö. Se Skälboö.

Stjälk, *Caulis*, *bot.*, en örtartad, bladbärande stam (se d. o.). O. T. S.

Stjälkknöl, *bot.* Se Knölstam.

Stjälkmögel, *bot.* Se Sclerotinia.

Stjälkstycke, *bot.* Se Internodium.

Stjälksöm, en sorts kastsöm, som används vid broderier. Se Sömnad.

Stjälkål, *zool.* Se Helminthocecidier.

Stjälpläst. Se Kolmått.

Stjärn, *veter.*, en hvit fläck i pannan hos hästar och nötkreatur; är den helt obetydlig, benämnes den stjärnämne. Med afseende på formen skiljes emellan regelbunden och oregelbunden, hjärtformig och rund stjärn; "skjuten stjärn" betecknar, att den hvita fläcken är utdragen i långa spetsar uppåt och nedåt; "ring-stjärn" kallas den, då den mörkare bottenfärgen framträder i midten och den hvita färgen bildar en ring. E. T. N.

Stjärn, sulfatfabrik vid Stjärnsfors station på Nordmark—Klarälfvens järnväg inom N. Råda socken, Värmlands län, tillhör Stjärns a.-b. (hvars hela aktiekapital, 950,000 kr., tillhör Uddeholms a.-b.), som äfven egde Års 1914 nedbrunna sulfitfabrik inom samma socken. Fabriken anlades 1888 och har en årstillverkning af omkr. 7,000 ton blekt och oblekt sulfatcellulosa. Taxeringsvärde 350,000 kr. (1916).

Stjärna, *astron.* Se Stjärnor.

Stjärnandar. Se Astralandar.

Stjärnanis, Anisum stellatum, *bot.*, *farm.*, en krydda med starkt anisliknande lukt, bestående af baljkapslarna af *Illicium verum*, ett

Illicium verum: *a* blomma, *b* sammansatt frukt, *c* fruktfäste jämte baljkapsel och frö i längdsnitt, *d* frukten mognad (stjärnanis).

i Annam inhemskt lägre träd af magnoliacéernas familj, som äfven odlas där liksom i Kina, på Filippinerna och Jamaica. Frukterna, Sv. farmakopéns *Fructus Anisi stellati*, skördas från trädets 12:e till 30:e eller 35:e år under juni till aug. månader och exporteras öfver Hong-kong till England eller från Tonkin till Frankrike. Stjärnanis är en sammansatt frukt, bildad af 6—12 (vanligen 8) baljkapslar, ställda i krans, i början upprätta, men senare hjulekerlikt utbredda från fästet vid det gemensamma skaftet, bildande en stjärna (däraf namnet). De torkade baljkapslarna, som utgöra drogen stjärnanis, äro 1—2 cm. långa och intill 1 cm. höga, plattade, trubbigt afsmalnande mot de fria ändarna. De äro bruna och skrynkliga af det hoptorkade fruktköttet, hvari anträffas oljerum för flyktig olja. Innanför fruktköttet märkes ett hårdt stenskal. Hvarje kapsel innehåller ett plattadt ovalt, brunt, glänsande frö. Ofta har kapselns öfre kant spruckit upp, så att fröet synes; kapseln har då ett båtliknande utseende. Drogens viktigaste beståndsdel är den i mängd af 4—5 proc. förekommande flyktiga oljan, som till största delen består af *anetol* (se d. o. och Anis); dess medicinska verkan och användning öfverensstämma med anis. Bl. a. ingår stjärnanis i beska kryddor (se Te), bröstkryddor (se Species) och i kolokvintdroppar (se Kolokvint). — I stjärnanis har stundom förekommit en farlig inblandning af japansk giftig stjärnanis l. sikkimi (*sikkimi noki*, "skadlig frukt"), frukter af *Illicium religiosum* (se Illicium). Sikkimi äro mindre, spensligare än äkta stjärnanis och sakna anetol, men innehålla jämte aromatiska produkter sikkimin, en kväfvefri, kristalliserande, i sprit lättlöslig kropp, som i likhet med pikrotoxin är ett häftigt krampgift. G. L—m. C. G. S.

Stjärnans elektrohomeopatiska läkemedel. Se Hemliga medel.

Stjärnarp. 1. Herresäte i Eldsberga socken, Hallands län, omfattande i Eldsberga $13^{1}/_{16}$ mtl och i Tönnersjö $3^{1}/_{4}$ mtl, jämte kvarn och såg taxeradt till 1,184,700 kr. (1914). Grundläggaren af S. var drottning Kristinas gunstling, hofrådet Joh. Silfverstierna, som 1651 köpte Clastrup för 17,500 rdr sp. af Metta Rosencrantz och kallade det Stjärnerup. Hans dotter Helena sålde egendomen 1686 till sin svåger sedermera landshöfdingen M. Lindhjelm. Genom gifte öfvergick gården 1738 till släkten Cedercrantz, som 1806 sålde S., då $45^{1}/_{4}$ mtl, hvarefter det gick genom flera händer och slutligen såldes 1841, sedan säteriet Alslöf (1844) och omkr. 11 mtl i mindre lotter frånsålts, för 525,000 rdr till frih. D. E. Stierncrona. Denne erhöll 1852 kunglig tillåtelse att till S. öfverflytta det 1721 stiftade majoratet Åkeshof m. m. i fem socknar af Stockholms och Skaraborgs län. Efter D. E. Stierncronas död (1900) innehafves fideikommisset S. af hans son hofjägmästaren frih. D. A. Stierncrona. På S. förvaras en synnerligen framstående porträttsamling samt dyrbara och intressanta delar af det forna Stierneldska biblioteket och arkivet, hvaraf i enlighet med den siste Stiernelds (D. E. Stierncronas svärfar) testamente öfverlämnades öfver 1,500 arbeten och 500 handskrifter till Uppsala universitetsbibliotek. — 2. Se Stjärnorp 2.

Stjärnaskidierna, *Ascidiæ compositæ*, *zool.*, en grupp tillhörande klassen *Tunicata* (se d. o.), äro små sjöpungar, som äro förenade till kolonier och bilda gelélika massor, hvilka sitta fästa på hvarjehanda föremål i hafvet, såsom alger, stenar o. d. Individerna, som sammansätta kolonien, äro vanligtvis ordnade i regelmässiga, stjärnlika grupper kring en gemensam utföringsgång (kloak, *A*), medan hvarje individ har sin särskilda munöppning (*O*). *Botryllus* är ett vid Sveriges västkust vanligt släkte, tillhörande denna djurgrupp. L—e.

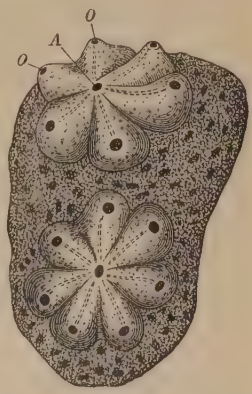

Stjärnbaneret (eng. *Starspangled banner*), namn på Nord-Amerikas förenta staters flagga. Se Nord-Amerikas förenta stater, sp. 1210.

Stjärnbetäckning, *astron.*, detsamma som ockultation (se d. o.).

Stjärnbilder. Se Stjärnor, sp. 1424.

Stjärnblomsläktet, *bot.*, namn på släktet *Stellaria.*

Stjärnblomstriga växter, *bot.* Se Alsineæ.

Stjärnbräcka, *bot.*, namn på *Saxifraga stellaris.*

Stjärnbröder (Stjärnsystrar), personer af samma namn, men icke släkt eller endast på långt håll besläktade, som äro födda på samma dag och som sålunda af dem, som ej närmare känna förhållandet, anses för tvillingar.

Stjärndrifter, *astron.* Se Stjärnor, sp. 1440.

Stjärndygn. Se Stjärntid.

Stjärndyrkan uppträder i en del religioner och under vissa perioder af religionernas lif, men är ingalunda hvarken ett så tidigt eller så allmänt fenomen, som man ofta antar. Primitiva folk ha vida mindre sinne för stjärnorna, hvilkas natur är dem alldeles obekant och hvilkas rörelser och banor föga iakttagas, än för jordiska företeelser. Ännu hos de äldre kulturfolken ha först månen (se Måndyrkan), senare solen (se Soldyrkan) fått sina platser i tro och kult, innan stjärnorna uppmärksammades. Bland dessa träda planeterna tidigast fram för medvetandet, särskildt morgon- och aftonstjärnan Venus, som i södern ofta synes äfven om dagen; senare Juppiter, Mars och Saturnus (af babylonierna af obekant orsak kallad "solens stjärna"). Med sol och måne förenades de fem bekanta planeterna till ett sjutal, som hade symbolisk helighet hos semiter och perser och som i den romerska kejsartiden blef dagens gudar; men redan den babyloniska kalendern hade bildat veckan på grundval af dessa sju, samma vecka, som vi ännu räkna och hvars namn i moderna europeiska språk motsvara de babyloniska planetnamnen (se Dag). Bland fixstjärnorna framträdde Sirius dels genom sin glans, dels genom sitt förhållande till årstiderna (i Egypten till Nilens stigande). I Persien dyrkades den som regnstjärna under namnet Tisthrija; på grekiska ön Keos sökte man afvärja dess skadliga inflytande genom vapenlarm. Stora och (senare särskildt) Lilla björnen fingo praktisk betydelse för sjöfarten genom sitt fasta läge nära himlapolen, hvarför man i den hellenistiska kosmologien ansåg de båda Björnarna vara särskildt viktiga för kosmos' (världsalltets) rörelse. Då stjärnorna ansågos vara lefvande väsen — ännu Aristoteles förklarar planeternas rörelser genom gudomliga krafter —, trodde man, att de utöfvade ett direkt inflytande på människan liksom på naturen; men sin egentliga betydelse fick denna tro först genom de kombinationer mellan stjärnorna inbördes och stjärnorna och världsödet, som astronomien och *astrologien* (se d. o.) företogo. Denna forntidens mest älskade vetenskap har uppenbarligen sin hemort i Babylon, där den i alla händelser har fått en såväl för det antika Europa som för de asiatiska kulturerna mönstergill systematisk form; sedan man i Babylonien identifierat gudarna med stjärnorna och af dessas rörelser sökte utläsa gudarnas vilja. Dyrkan af stjärnorna öfvergick således till beräkning af deras banor och konstellationer; det religiösa momentet och den mytologiska fantasien gåfvo vika för divinationens och astrologiens pseudovetenskap. Först i denna form får stjärntron större betydelse. Den egentliga stjärnkulten, där man vänder sig omedelbart till den enskilda stjärnan eller stjärnbilden, hör icke till de betydande företeelserna inom religionshistorien. Den lär ha haft sin fruktbaraste mark inom den semitiska rasen. I de förislamitiske arabernas religion spelade den en viktig roll, och äfven israeliterna voro mottagliga för den. Dessa senare ha uppenbarligen fått den från Babylonien, där stjärnorna redan i äldsta tider förbundos med gudarna, i det att kiltecknet för "Gud" var en stjärna. I Persien har man — men först i senare tider, i den yngre Avesta (Jaht 8) — riktat böner till Sirius; i hellenistiska texter från kejsartiden påträffas böner till Mars och andra planeter (Pfeiffer nedan anf. arb. 107 ff.). I de för det religiösa lifvet viktiga religionerna har stjärndyrkan varit utan stor betydelse. I den israelitiska som i den grekiska religionen, i bramanismen som i parsismen uppträder den först sent och sporadiskt, innan astrologien intränger på dessa religioners område. Mot arabernas stjärndyrkan vänder sig Muhammed med skarp polemik. De mongoliska folkens ifriga stjärndyrkan känna vi blott i form af astrologi. — De s. k. panbabylonisternas försök att framställa stjärndyrkan som den ursprungliga religionen i hela den semitiska världen, också hos israeliterna, anses med goda skäl vara förfeladt.

Litt.: F. Boll, "Die entwickelung des astronomischen weltbildes im zusammenhang mit religion und philosophie" (i "Kultur der gegenwart", III, III, 3), F. Cumont, "Den astrala religionen i forntiden" (öfv. af A. Nelson; 1912), E. Pfeiffer, "Studien zum antiken sternglauben" (1910), G. Gundel, "De stellarum appellatione et religione romana" (1907), W. Lotz' art. "Sterne" i "Realencyklopädie f. protest. theol. und kirche" (bd XIX), H. Gressmanns art. "Sterne" i "Die religion in geschichte und gegenwart", d. V, J. Wellhausen, "Reste arabischen heidentums" (i "Skizzen und vorarbeiten" III, 1887), H. Winckler, "Altorientalische forschungen" (I—III, 1893—1902), och A. Jeremias, "Das Alte testament im lichte des alten orients" (3:e uppl., 1916), bägge häfdande den panbabyloniska ståndpunkten, F. Kugler, "Sternkunde und sterndienst in Babel" (I—III, 1907 ff.) och "Im bannkreis Babels" (1910), som uppträder emot denna. Kort orientering lämnar E. Briem, "Astrologi och astronomi i Babylonien" (i "Nord. astron. tidsskr.", 1917).

Edv. Lehmann.

Stjärneborg. Se Hven.

Stjärnevik, gods i Oppeby socken, Östergötlands län, vid Åsunden, 3 mtl, med 6³/₄ mtl tillhörande inom socknen, tax. till 241,900 kr. (1916). S. såldes 1370 under namnet *Uppeby* af Bo Jonsson till Torkel Haraldsson och var sedermera dels kyrko-, dels prebendehemman, köptes 1629 af assessorn Peder Stiernfelt och tillhörde sedermera, fr. o. m. 1683 kalladt säteri, medlemmar af släkterna Koskull, Breitholtz, von Gertten, Duwall och

(sedan 1820) Pauli. Kammarjunkaren O. G. Pauli (d. 1891) testamenterade S., som 1823 köpts till skatte, till svenska riddarhuset; i gåfvan ingingo äfven hans öfriga egendomar i Kinda härad: Gröninge och Bro i Hycklinge socken, Hornsberg, Flytthem m. m. i Horns socken, Föllingsö m. m. i Kisa socken, alltsammans jämte S. 1916 tax. till 941,600 kr.

Stjärnfall (Stjärnskott), *astron.* Hvar och en har en klar natt iakttagit, huru en stjärnlik ljuspunkt plötsligen uppdyker på himmelen, skjuter fram ett längre eller kortare stycke öfver densamma med stor hastighet och sedan plötsligt utsläckes. Man kallar denna företeelse stjärnfall eller stjärnskott. Stjärnfallen äro af mycket olika ljusstyrka. Man iakttager sådana, som äro starkare än stjärnor af första storleken och kunna upplysa hela himmelen. Härifrån finnas alla möjliga grader af ljusstyrka ända till sådana, "teleskopiska", stjärnfall, som äro osynliga för blotta ögat. De starkaste lämna ofta efter sig på himmelen ett rätlinigt ljusspår, liknande en kometsvans, hvilket kan fortvara en längre stund, sedan det egentliga stjärnfallet slocknat, därvid ofta långsamt krökande sig och förändrande plats. — Genom att från olika ställen samtidigt iakttaga samma stjärnfall har man i flera fall lyckats uppmäta deras höjd. Det visar sig därvid, att stjärnfallen äro fenomen tillhörande vår atmosfär; deras höjd varierar från 30 ända till nära 300 km.; som medelhöjd antas 100 km. — Redan länge har man antagit, att stjärnfallen äro af kosmiskt ursprung. Hela världsrymden är nämligen, efter hvad man antar, utom af egentliga himlakroppar, uppfylld af en mängd smärre, materiella kroppar, för små för att direkt kunna ses — spillror, efter hvad man velat tro, som blifvit öfver efter himlakropparnas daning. Man kan i den massa af småplaneter, som kretsa kring solen mellan Mars och Juppiter, se en öfvergång från planeterna till dessa små partiklar. Zodiakalljuset antas äfven härstamma från materie af detta slag. — Under sin bana kring solen stöter jorden oupphörligt på dylika små kroppar. Dessa intränga då i dess atmosfär, som genom sitt motstånd kommer deras ursprungligen stora hastighet att plötsligt aftaga. De råka därvid i stark glödning af samma mekanisk-värmeteoretiska orsak, som gör, att en hammare blir varm, när den plötsligt stannas i sin rörelse, i det den slås mot städet. Direkta experiment, hvarvid man iakttagit temperaturens förökning hos termometerkulor, som med stor hastighet blifvit försatta i rörelse i luften, utgöra i smått en modell af förloppet vid meteorpartiklarnas uppvärmning och glödning. Den temperaturstegring, som atmosfären sålunda genom sitt motstånd är i stånd att uppväcka hos en sådan kropp, har varit föremål för beräkning, och man har därvid erhållit värmegrader motsvarande 3 till 4 mill. grader Celsius. Denna beräkning är grundad på den hastighet af flera tiotal km. i sekunden, hvarmed dessa partiklar möta jorden. Deras reducerade hastighet i atmosfären, sådan den blifvit iakttagen, utgör endast en ringa bråkdel af den ursprungliga. Dessa partiklar, hvilka orsaka de stjärnfall man hvarje natt kan iakttaga, äro utströdda i rymden, som det tyckes, utan lag och tämligen glest. Då jorden rör sig framåt i sin årliga bana kring solen, måste den träffas af stjärnfallen talrikast från det håll, mot hvilket dess rörelse är riktad, sålunda från dess apex (se d. o.). Alltefter apex' olika ställning på himmelen vid olika tider på året och dygnet, kunna därför, såsom Schiaparelli visat, vissa olikheter i stjärnfallens talrikhet uppstå. I medeltal kan man dock iakttaga 4 till 6 af dessa mera slumpvis uppträdande stjärnfall i timmen. Dessa stjärnfall få namn af *sporadiska* i motsats mot de s. k. *periodiska* stjärnfallen l. stjärnfallssvärmarna. På vissa bestämda tider af året uppträda nämligen stjärnfall i större mängd, såsom kring 11 nov., 9 aug., 27 nov., stundom rent af under form af stjärnfallsregn, såsom 27 nov. 1885, då på $2^1/_2$ timmar 4,000 stjärnfall annoterades i Uppsala. Iakttagelser af dessa fenomen ha visat, att de olika stjärnfallen regelbundet synas utströmma från en bestämd punkt (*radiationspunkt* l. *radiant*) af himmelen, hvilken deltar i stjärnornas dagliga rörelse. Denna omständighet utgör det säkraste beviset för, att fenomenet är af kosmisk natur. Sålunda komma stjärnfallen 11 nov. från en punkt i Lejonets stjärnbild, hvarför de äfven kallas *Leoniderna*, stjärnfallen 9 aug. l. *Perseiderna* från stjärnbilden Perseus; en annan svärm i april med radiationspunkt i Lyran kallas *Lyrider* o. s. v. De längsta banorna beskrifvas af de meteorer, som uppdyka långt ifrån radiationspunkten. Närmare densamma bli de kortare, och genom själfva radiationspunkten löper intet stjärnskott, men väl kan man där få se en lysande punkt blixtra fram och åter försvinna. Det följer af dessa förhållanden, att de kosmiska partiklarna i själfva verket strömma mot oss parallellt med hvarandra i riktning från radiationspunkten och blott på grund af perspektivet synas utbreda sig åt alla håll på himmelen. Det första noggrannare skildrade stjärnfallsregnet af detta slag observerades under en resa i Syd-Amerika af A. v. Humboldt och Bonpland 12 nov. 1799. 1833 inträffade ånyo ett sådant och då vid samma tid och med samma radiationspunkt. Denna omständighet föranledde Olbers att anta, att de båda orsakats af en och samma svärm materie, hvilken på 34 år beskref kring solen en excentrisk bana, som på ett ställe korsade jordbanan. Han förutsade ock på grund däraf fenomenets återkomst till omkr. 1867. Sedan novembersvärmen ånyo blifvit observerad 13 nov. 1866 i full öfverensstämmelse med H. A. Newtons på omfattande undersökningar grundade förutsägelse, syntes den olberska hypotesen icke mera lida något tvifvel. Adams, Schiaparelli och sedermera äfven Le Verrier beräknade då, oberoende af hvarandra, under antagande af en omloppstid af $33^1/_4$ år och på grund af radiationspunktens läge denna svärms bana — en ellips sträckande sig utom Uranusbanan. Upptäckten af, att denna bana i det allra närmaste anslöt sig till Tempelska kometens af 1866, antydde ett nära samband mellan dessa båda företeelser, och sedan Schiaparelli äfven uppvisat identiteten af Perseidernas bana med banan för en komet från 1862, stod man med ens inför den nu gängse förklaringen af de periodiska stjärnfallen: att de förorsakas af svärmar af materie, hvilka antingen utgöra rester af en upplöst

komet eller afsöndrats af en sådan och röra sig i en ström i samma bana som denna. Sedermera har man lyckats föra flera stjärnfallssvärmar i samband med kända kometer. Det mest bekanta af dessa fall erbjuder den numera upplösta Bielaska kometen med en omloppstid af 6,5 år, af hvilken intet annat spår återstår än en stjärnfallssvärm, periodiskt återkommande 27 nov., första gången observerad 1872 och särskildt praktfullt uppträdande 1885. Denna svärm har fått namnet *Bielid-erna* på grund af sitt ursprung; den kallas äfven efter radiationspunkten *Andromediderna*. — Att stjärnfallsregn, ehuru af mindre intensitet, inträffa på gifvet datum äfven före och efter det af perioden bestämda året, har sin grund däruti, att den ifrågavarande svärmen kan vara utspridd öfver en betydande del af sin bana.

Utom dessa egentliga stjärnfall, som tillhöra de högre lagren af atmosfären, iakttagas andra af mindre höjd. De röra sig oftast långsammare än de förra, äro mera lysande, nedfalla stundom på jorden och kunna explodera med hörbar knall. Om dessa fenomen, om hvilkas kosmiska ursprung meningarna äro delade, se Eldkula och Meteor. K. B. (B—d.)

Stjärnfallsregn, *astron.* Se Stjärnfall.

Stjärnfloka, *bot.*, namn på *Astrantia major*.

Stjärnfors, träsliperi i Ljusnarsbergs socken, Örebro län, 5 km. s. om Kopparberg, vid sjön Ljusnarens (162 m. ö. h., 9 kvkm.) aflopp, Rällsälfven, till Norrsjön (96 m. ö. h., 2,5 kvkm.). Vid S. ligger ock en kraftstation (1,200 hkr) för leverans af kraft till Ställdalen vid Ställdalens station på Frövi—Ludvika järnväg, 8 km. n. om Kopparberg, där samma egare, A.-b. Stjärnfors—Ställdalen (bildadt 1896; aktiekapital 1,5 mill. kr.), har sulfitfabrik (nu 3 kokare; årstillverkning 7—8 tusen ton torr sulfitmassa), pappersbruk (anlagdt 1889 som trämassefabrik; nu 4 maskiner), ångsåg (1 ram, kant- och klyfverk) samt masugn. Bolagets jordbruksfastigheter inom socknen voro 1916 tax. till 1,475,000 kr. och andra fastigheter till 1,507,000 kr. — Bolaget eger äfven i Hjulsjö socken Hjulsjö nya hytta med 2 kolugnar, anrikningsoch briketteringsverk, elektrisk kraftledning Hultatorp—Grängshyttan—Södra hyttan med transformatorer, 2 kvarnar och sågar, kraftledning Rishöjdberget—Ösjöberget samt Bredsjö bruk (nära Bredsjö station vid Bergslagernas järnvägar och den därifrån utgående järnvägen till Degerfors), bestående af 2 masugnar med rostugn, 2 anrikningsverk, briketteringsverk och reningsverk, blåsmaskiner och klensmedja, 2 kolugnar, en äldre och en nyare elektrisk kraftstation vid Bredsjö med ledning till Ösjöberg, skogs- och landtegendomar samt grufvor och grufandelar i Ösjöbergsfältet och Rishöjdbergsfältet. Ur dessa båda fälts 5 grufvor uppfordrades 1915 omkr. 68,000 ton berg och malm, som lämnade omkr. 9,200 ton skrädd, direkt användbar malm. Bolagets jordbruksfastigheter inom Hjulsjö socken voro 1916 tax. till 1,402,900 kr. och annan fastighet till 543,700 kr.

Stjärngossarna. Se Trettondedag jul.

Stjärngrupp, *astron.* Se Stjärnhop.

Stjärnhjul, *mek.* Se Kugghjul.

Stjärnhof [-håv], mycket vackert beläget gods i Gryts socken, Södermanlands län, nära stationen S. på Västra stambanan och sjön Naten (Nyköpingsåns vattensystem), omfattar med underlydande tills. $4^1/_4$ mtl, tax. till 210,000 kr. (1916), jämte såg och kvarn, tax. till 35,500 kr. Godset hette urspr. *Nässelsta*. Det köptes, till en del från kronan, 1584 af Hans Stuart, köptes på 1700-talet af öfverstelöjtnant Mårten Scheffel, adlad Stiernefelt, hvars son krigsrådet K. K. Stiernefelt fick tillåtelse att ändra gårdens namn till S., egdes 1825—65 af dennes måg öfverstelöjtnant S. Ulfsparre och tillhör nu kapten K. V. T. Grevesmühls dödsbo.

Stjärnhofstryffel, *bot.* Se Tryffel.

Stjärnho'lm, gods i Södermanlands län, S:t Nikolai socken, vid inre delen af Aspafjärden, där landsvägen från Nyköping löper fram till Oxelösund, och vid S:s station på Oxelösund—Flen—Västmanlands järnväg. Godset omfattar hufvudsakligen den utomordentligt vackra halfön mellan Aspafjärden och Marsviken samt Jogersön och några andra öar, tills. $11^2/_3$ mtl, tax. till 424,400 kr. (1915). Arealen utgör 2,114 har, hvaraf 438 har åker. Vid S. finnes kapell, där gudstjänst regelbundet har hållits af pastoratets prästerskap. Med gällande prästlönereglerings utgång 1917 kommer S:t Nikolai församling med S:s kapell att skiljas från Nyköpings västra stadsförsamling till eget pastorat, hvars kyrkoherde skall bo i Oxelösund. — Stamgården utgöres af Bene (Benedhe), som omtalas 1378. Hofrådet Joh. Silfverstierna köpte 1638 1 mtl Nygård till frälse jämte 1 mtl Bene och $^1/_2$ mtl Danvik och lade grund till hufvudbyggnaden. Han skref sig till Nygård, men egendomen fick efter honom namnet S. Den tillhörde sedan medlemmar af släkterna Drakenhielm, Lindhielm, De Besche (nästan hela 1700-talet), De Geer och d'Otrante. Nuv. egare är hertig Charles d'Otrante.

Stjärnhop (Stjärngrupp), *astron.*, kallas hvarje anhopning af stjärnor på himlahvalfvet, särskildt om stjärnorna äro så grupperade och sammanträngda, att redan af denna anledning skäl finnes för antagande af ett inbördes fysiskt samband dem emellan. De ljusstarkaste stjärnorna visa ingen tendens till sådan gruppering; blott få för blotta ögat synbara stjärnhopar finnas. Den mest bekanta af dessa är Plejaderna l. Sjustjärnorna, i hvilken grupp sex stjärnor äro synliga utan kikare. Andra te sig för blotta ögat som en ljus, molnig fläck, men upplösas redan af måttligt förstorande kikare i stjärnor, t. ex. Krubban l. Præsepe i Kräftans stjärnbild. De flesta stjärnhopar äro teleskopiska, och öfver hufvud visa de ljussvagaste stjärnorna den största tendensen till anhopning. Sålunda är Vintergatan till sin sammansättning ingalunda en homogen massa af stjärnor, utan kan snarare betraktas som sammansatt af en mängd mer eller mindre framträdande stjärnmoln (se Vintergatan). De flesta stjärnhoparna finnas äfven i Vintergatan. De teleskopiska stjärnhoparnas form och utseende äro mycket växlande. Än utgöra de en mer eller mindre gles, mer eller mindre regelbunden anhopning af en ej alltför stor mängd svaga stjärnor, stundom med en ljusstarkare centralstjärna. Än tränga sig stjärnorna tillhopa, medan deras antal växer och formen blir regelbundnare. Så i de

vanligen alldeles runda, ibland något aflånga, s. k. *globular clusters* l. klotformiga stjärnhopar, som på en yta af några kvadratminuter innehålla en oräknelig mängd svaga stjärnor, företeende anblicken af ett lysande stoft, tätare hopadt, ju närmare man kommer det vanligen töckenformiga midtpartiet. Exempel härpå

Klotformig stjärnhop i Jakthundarnas stjärnbild. Efter en fotografi, tagen på Lickobservatoriet af J. E. Keeler.

äro stjärnhoparna Messier 3 i Jakthundarna (fig.), Messier 13 i Herkules, 47 Tucani och ω Centauri. Slutligen finnas stjärnhopar, hvilka icke ens under den starkaste förstoring låta upplösa sig i stjärnor, utan h. o. h. ha utseendet af nebulosor, från hvilka de skiljas därigenom, att de ge ett kontinuerligt spektrum, medan nebulosorna, som äro gasformiga, ge ett diskontinuerligt. Enligt vissa forskares åsikt äro de s. k. spiralformiga nebulosorna egentligen mycket aflägsna stjärnhopar (se Nebulosa). En stor mängd stjärnhopar finnes upptagen i John Herschels "General catalogue of nebulæ and clusters" (1864). En utvidgning af denna katalog är Dreyers "New general catalogue" (1888). För en del stjärnhopar har man genom mikrometriska och, i synnerhet i senare tid, fotografiska mätningar af högsta möjliga precision bestämt det inbördes läget af de stjärnor, som bilda dessa hopar. Man afser härmed att få ett material för studiet af rörelseförhållandena inom stjärnhoparna. Ännu ha emellertid icke med bestämdhet några relativa rörelser kunnat fastställas. Däremot har man i några fall lyckats upptäcka en gemensam fortskridande rörelse hos hela hopen. Under senare år har också den intressanta upptäckten gjorts, att hos de klotformiga stjärnhoparna ofta finnes ett öfverraskande stort antal föränderliga stjärnor med relativt kort ljusväxlingsperiod. Orsaken till detta egendomliga förhållande är ännu icke fullt utredd. K.B. (B—d.)

Stjärnhvalf, *bygnk.* Se Hvalf, sp. 1392.

Stjärnhår, *bot.* Se Hår, sp. 60.

Stjärnkammaren (eng. *Star chamber*, lat. *Camera stellata*) var namnet på en engelsk öfverdomstol, som erhöll sin första instruktion af Henrik VI år 1453; rättskipning i Stjärnkammaren omtalas dock redan i en akt af 1341. Den fick betydligt utvidgad makt under Henrik VII och Henrik VIII. Denna domstol (som sannolikt hade sitt namn efter det med stjärnor målade taket i sessionsrummet) var eg. ett utskott af rådet, men berodde till sin sammansättning i hög grad af konungens godtycke. På Henrik VII:s och Henrik VIII:s tid lades under dess domvärjo sådana förbrytelser, som ansågos alltför allvarliga för att behandlas af de vanliga domstolarna. Gränserna för dess jurisdiktion voro till den grad obestämda, att — som juristen W. Hudson skref på 1600-talet — "alla förbrytelser kunde där undersökas och bestraffas, om konungen ville". I strid mot vanlig lag egde Stjärnkammaren rätt att döma efter hörsägen och nyttja tortyr, och någon jury förekom ej vid dess rättskipning. Den kunde ådöma alla slags straff utom dödsstraff. Sålunda organiserad, användes den särskildt af de stuartske konungarna (förra hälften af 1600-talet) som ett kraftigt medel till den individuella och nationella frihetens förtryckande, medan den däremot under deras företrädare af huset Tudor mestadels brukats i ordningens tjänst mot stormännens själfsvåld och som ett medel att undvika dessas otillbörliga inflytande på de vanliga domstolarnas juryer. Domstolen upphäfdes 1641, samtidigt med den lika förhatliga Höga kommissionen (se d. o.) af Långa parlamentet. Jfr W. Hudson, "Treatise of the court of star chamber" (tr. i "Collectanea juridica", II, 1792), och W. S. Holdsworth, "A history of english law", I (1903). V. S—g.

Stjärnkarta. Se Stjärnor, sp. 1428.

Stjärnkatalog. Se Stjärnor, sp. 1427.

Stjärnkoppling, *elektr.* Se Trefassystem.

Stjärnkoraller, *Astræa, zool.* Se Coelenterata.

Stjärnkorn, *landtbr.* Se Korn.

Stjärnkors. Se Kors.

Stjärnkunskap. Se Astronomi.

Stjärnlodning. Se Världsalltet.

Stjärnlöksläktet, *bot.*, namn på släktet *Ornithogalum.*

Stjärnmaskar, *Gephyrei, zool.*, äro maskar med långsträckt, cylindrisk kropp utan yttre segmentering. Hos somliga är bakre kroppsändan utrustad med borst; några särskilda rörelseorgan såsom hos de närstående borstmaskarna saknas. Stjärnmaskarna lefva i hafvet, oftast nedborrade i sand och dy. Flera arter förekomma vid Sveriges västkust, en (*Halicryptus*) finnes på flera ställen i Östersjön. L—e.

Stjärnmullvadsläktet, *Condylura, zool.*, ett mullvadsläkte, som till sitt yttre nära öfverensstämmer med den vanliga mullvaden, men afviker från denna genom närvaron af ett antal (omkr. 22) hudflikar, hvilka kretsformigt omge näsöppningarna. En art förekommer i Nord-Amerika. L—e.

Stjärnmusslan, *zool.*, detsamma som *Donax* (se d. o.).

Stjärnor, *astron.*, i äldre tid benämning för himlakropparna i allmänhet, numera uteslutande

för de s. k. **fixstjärnorna** (se **Himlakroppar**). Begreppen *stjärna* och *fixstjärna* äro sålunda numera alldeles sammanfallande, och den senare, f. ö. oegentliga, benämningen för dessa himlakroppar blir småningom allt mindre bruklig. Hvarje stjärnas läge på den skenbara himmelssfären (se d. o.) bestämmes genom dess koordinater, vanligen koordinaterna i ekvatorssystemet, rektascension och deklination (se **Astronomiska koordinater**). I motsats till de öfriga himlakropparna, solen, månen, planeterna o. s. v., hvilka såsom tillhörande vårt solsystem befinna sig på relativt små afstånd från jorden och därför mer eller mindre hastigt förändra sina koordinater på himmelssfären, ha stjärnorna, om de hänföras till ett fixt koordinatsystem, inga eller ytterst små koordinatförändringar. Deras inbördes lägen på himmelen äro därför, äfven under mycket långa tidrymder, skenbart orubbliga. Häraf uppkom naturligen benämningen "fixstjärnor" (lat. *stellæ affixæ* l. *stellæ fixæ*), som härstammar ända från antiken. Stjärnorna äro icke likformigt utströdda öfver hela himmelen, utan mer eller mindre tätt hopade i vissa riktningar, glesare i andra. Om man bortser från mera lokala ojämnheter i stjärnfördelningen, kan man säga, att i hufvudsak stjärnorna äro talrikast i och omkring den s. k. **Vintergatan**. Denna företeelse synes för blotta ögat som ett svagt ljusskimrande band af oregelbunden struktur, hvilket omspänner hela himmelssfären. Vid betraktande i kikare visar sig Vintergatan vara en ofantlig anhopning af ljussvaga stjärnor, som för blotta ögat icke kunna urskiljas hvar för sig. (Se vidare **Vintergatan** och **Världsalltet**.) Redan i äldsta tider sammanfördes stjärnorna i vissa grupper, **stjärnbilder** l. **konstellationer**, hvilka, om de olika stjärnorna tänkas förbundna med linjer, förete för ögat mer eller mindre tydligt framträdande geometriska figurer (se fig.). Man tänkte sig dessutom dessa figurer täckta af vissa gestalter af människor, djur eller andra föremål, och så ha de gamla benämningarna på de mest iögonenfallande stjärnbilderna uppstått: Stora björnen,

Norra stjärnhimmelens stjärnbilder och förnämsta fixstjärnor.

KARTA ÖFVER STJÄRNHIMMELENS EKVATORIALZON MELLAN

Orion, Svanen o. s. v. Senare generationer fogade småningom ytterligare stjärnbilder till, och slutligen hade man himmelens alla ljusstarkare stjärnor sammanfattade i stjärnbilder. Indelningen i stjärnbilder fick betydelse såsom underlättande beskrifningen af stjärnhimmelen och identifierandet af de olika stjärnorna (*astrognosi*). Åtskilliga stjärnbilder, särskildt af de under senare tider tillfogade, ha såsom onödiga utmönstrats, och numera har allmänt antagits som norm för stjärnbildsindelningen Argelanders atlas öfver norra stjärnhimmelen och Goulds för den södra. I enlighet härmed tänker man sig hela himmelssfären uppdelad i ett nät af 86 större och mindre stjärnbilder, af hvilka 32 ligga helt eller till större delen n. och 54 s om himmelsekvatorn (se de till art. hörande färglagda planscherna I—II). Nedanstående förteckning på stjärnbilderna innehåller äfven (kursiverade) deras i den astronomiska litteraturen vanligen brukade latinska benämningar.

Nordliga stjärnbilder.

1. Lilla björnen (*Ursa minor*).
2. *Cepheus.*
3. Draken (*Draco*).
4. *Cassiopeja.*
5. Giraffen (*Camelopardalus*).
6. Stora björnen (*Ursa major*).
7. Jakthundarna (*Canes venatici*).
8. Lyran (*Lyra*).
9. Svanen (*Cygnus*).
10. Ödlan (*Lacerta*).
11. *Andromeda.*
12. *Perseus.*
13. Kusken (*Auriga*).
14. Lodjuret (*Lynx*).
15. Lilla lejonet (*Leo minor*).
16. Berenikes hår (*Coma Berenices*).
17. *Bootes.*
18. [Norra] Kronan (*Corona [borealis]*).
19. Herkules (*Hercules*).
20. Räfven (*Vulpecula*).
21. Pilen (*Sagitta*).
22. Delfinen (*Delphinus*).
23. Triangeln (*Triangulum*).
24. Väduren (*Aries*).
25. Oxen (*Taurus*).
26. Tvillingarna (*Gemini*).
27. Lilla hunden (*Canis minor*).
28. Kräftan (*Cancer*).
29. Lejonet (*Leo*).
30. Lilla hästen (*Equuleus*).
31. *Pegasus.*
32. Fiskarna (*Pisces*).

Sydliga stjärnbilder.

33. Hvalfisken (*Cetus*).
34. [Floden] *Eridanus.*
35. *Orion.*
36. Haren (*Lepus*).
37. Enhörningen (*Monoceros*).
38. Stora hunden (*Canis major*).
39. Vattenormen (*Hydra*).
40. Sextanten (*Sextans*).
41. Bägaren (*Crater*).
42. Korpen (*Corvus*).
43. Vågen (*Libra*).
44. Jungfrun (*Virgo*).
45. Ormen (*Serpens*).
46. Ormbäraren (*Ophiuchus = Serpentarius*).
47. Sobieskis sköld (*Scutum [Sobiesii]*).
48. Örnen [och Antinous] (*Aquila [et Antinous]*).
49. Skorpionen (*Scorpius*)
50. Skytten (*Sagittarius*).
51. Stenbocken (*Capricornus*).
52. Vattumannen (*Aquarius*).
53. Södra fisken (*Piscis austrinus*).
54. Bildhuggaren (l. Bildhuggarverkstaden) (*Sculptor* l. *Apparatus sculptorius*).
55. [Kemiska] Ugnen (*Fornax* l. *Apparatus chemicus*).
56. Grafstickeln (*Cœlum Scalptorium*).
57. Dufvan (*Columba*).
58. Målaren l. Målarstafliet (*Pictor* l. *Equuleus pictorius*).
59. Kompassen (*Pyxis.*)
60. Luftpumpen (*Antlia*).
61. [Skeppet] Argo (*Argo [navis]*).
62. Centauren (*Centaurus*).
63. Vargen (*Lupus*).
64. Gradskifvan [och linjalen] (*Norma [et regula]*).
65. Altaret (*Ara*).
66. Södra kronan (*Corona austrina*).
67. Teleskopet (*Telescopium*).
68. Mikroskopet (*Microscopium*).
69. Tranan (*Grus*).
70. Fenix (*Phoenix*).
71. Pendeluret (*Horologium*).
72. [Romboidiska] Nätet (*Reticulum*).
73. Svärdfisken l. Guldfisken (*Dorado*).
74. Flygfisken (*Piscis volans* l. *Volans*).
75. Södra korset (*Crux*).
76. Flugan (*Musca*).
77. Cirkelpassaren (*Circinus*).

Sydliga stjärnbilder.

78. Södra triangeln (*Triangulum austrinum*).
79. Påfågeln (*Pavo*).
80. Indianen (*Indus*).
81. Tukanen (*Tucana*).
82. Lilla vattenormen (*Hydrus*).
83. Taffelberget (*Mensa* l. *Mons mensæ*).
84. Kameleonten (*Chamæleon*).
85. Paradisfågeln (*Apus*).
86. Oktanten (*Octans*).

Stjärnbilden n:r 61, Argo, är indelad i tre delar, som bära namnen Seglet (*Vela*), Akterskeppet (*Puppis*) och Kölen (*Carina*). Vissa mindre stjärngrupper, som ligga inom en större stjärnbild, ha sedan gammalt särskilda namn, t. ex. Karlavagnen i Stora Björnen, Plejaderna och Hyaderna i Oxen samt Krubban (*Præsepe*) i Kräftan. Af de ofvan uppräknade stjärnbilderna finnas 48 redan i Ptolemaios' ''Almagest'', de öfriga, mest sydliga, stjärnbilderna äro tillfogade i senare tid. För att beteckna de enskilda stjärnorna inom hvarje stjärnbild använder man ett af Bayer i hans ''Uranometria'' (1603) infördt system, enligt hvilket de olika stjärnorna tilldelas hvar sin bokstaf ur det grekiska alfabetet eller, sedan detta eventuellt tagit slut, ur det latinska. I allmänhet utmärker denna bokstafsföljd stjärnor, hvilkas ljusstyrka är mindre, ju längre man framskrider i alfabetet, så att α (alfa) betecknar den ljusaste stjärnan i stjärnbilden, β (beta) den näst ljusaste o. s. v. De latinska bokstäfverna komma sålunda att ständigt tillhöra ljussvagare stjärnor. Då emellertid detta slags beteckning var otillräcklig, införde Flamsteed i sin ''Atlas coelestis britannicus'' (1729), vid sidan af Bayers beteckning, en numrering af stjärnorna inom hvarje stjärnbild, så att numret växer med rektascensionen. Så är t. ex. för Vega den Bayerska beteckningen α Lyræ, den Flamsteedska 3 Lyræ. Vanligen används bokstafsbeteckningen, så långt den räcker till, hvarefter för de ljussvagare stjärnorna de Flamsteedska numren tillgripas. För ännu ljussvagare stjärnor, som icke äro upptagna hos Flamsteed, använder man ofta som beteckning numren i någon allmänt bekant stjärnkatalog. Så betecknar t. ex. ''Gr. 1830'' stjärnan n:r 1830 i Groombridges stjärnkatalog. I brist på annan beteckning anges för identifiering af en stjärna dess rektascension och deklination gällande för ett visst ekvinoktium. Flera af de allra ljusstarkaste stjärnorna samt några andra ha, utom den systematiska benämningen, sedan gammalt särskilda från latinet och grekiskan samt ofta från arabiskan härstammande namn. De viktigaste och mest bekanta af dessa äro sammanfattade i nedanstående tabell, hvars två sista kolumner upptaga de approximativa värdena på dessa stjärnors rektascensioner och deklinationer, gällande för 1918; för hvarje stjärna är dess storleksklass (se nedan) angifven inom parentes.

	Rekt. t. m.	Dekl.
Algenib = γ Pegasi (2,7)	0 9,0	+14° 44′
Polaris (Polstjärnan) = α Ursæ minoris (2,0)	1 30,7	+88° 52′
Achernar = α Eridani (0,5) ...	1 34,7	—57° 39′
Mira = o Ceti (variab.)	2 15,2	— 3° 20′
Algol = β Persei (variab.) ...	3 2,8	+40° 38′
Alkyone = η Tauri (3,0)	3 42,6	+23° 51′
Aldebaran = α Tauri (1,1)	4 31,2	+16° 21′

	Rekt. t. m.	Dekl.
Rigel = β Orionis (0,4)	5 10,6	— 8° 18′
Capella = α Aurigæ (0,2)	5 10,6	+45° 55′
Bellatrix = γ Orionis (1,7)	5 20,7	+ 6° 17′
Beteigeuze = α Orionis (variab.)	5 50,7	+ 7° 24′
Canopus = α Argûs (Carinæ) (— 1,0)	6 22,1	—52° 39′
Sirius = α Canis majoris (— 1,7)	6 41,5	—16° 36′
Castor = α Geminorum (1,6)	7 29,4	+32° 4′
Procyon = α Canis minoris (0,5)	7 35,0	+ 5° 26′
Pollux = β Geminorum (1,3)	7 40,3	+28° 14′
Regulus = α Leonis (1,3)	10 4,0	+12° 22′
Denebola = β Leonis (2,1)	11 44,9	+15° 2′
Vindemiatrix = ε Virginis (2,8)	12 58,1	+11° 24′
Mizar = ζ Ursæ majoris (2,2)	13 20,6	+55° 21′
Spica = α Virginis (1,1)	13 20,9	—10° 44′
Alkor = g Ursæ majoris (4,2)	13 21,9	+55° 25′
Arcturus = α Bootis (0,3)	14 11,9	+19° 37′
Gemma = α Coronæ (2,2)	15 31,2	+26° 59′
Antares = α Scorpii (1,2)	16 24,4	—26° 15′
Vega = α Lyræ (0,1)	18 34,2	+38° 42′
Altair (l. Atair) = α Aquilæ (0,8)	19 46,8	+ 8° 39′
Deneb = α Cygni (1,3)	20 38,6	+44° 59′
Fomalhaut = α Piscis austrini (1,2)	22 53,1	—30° 3′
Markab = α Pegasi (2,4)	23 0,7	+14° 46′

Stjärnan Alkyone eller η Tauri är den ljusstarkaste af Plejaderna. Utom Alkyone innehåller denna grupp följande stjärnor med särskilda namn: Celæno, Elektra, Taygeta, Maja, Asterope, Merope, Atlas och Plejone.

Systematiskt ordnade förteckningar öfver stjärnornas orter, stjärnkataloger, har man redan tidigt sammanställt. Den äldsta bekanta härstammar från Hipparchos och är af Ptolemaios i hufvudsak reproducerad i "Almagest". Den upptar något öfver 1,000 af de ljusstarkaste stjärnorna. Den noggrannaste stjärnkatalogen från tiden före uppfinningen af kikaren är Tycho Brahes, som likaledes innehåller omkr. 1,000 stjärnor, hvilkas orter äro bestämda noggrant på ungefär 1 bågminut när. Den första stjärnkatalog, som är baserad på observationer med kikare, är Flamsteeds "Historia coelestis britannica" (1725), som upptar bortåt 3,000 stjärnor. De många och delvis mycket omfattande stjärnkatalogerna från senare tid kan man indela i två slag: kataloger, i hvilka stjärnorterna äro endast approximativt angifna, och kataloger, som afse att ge orterna med största möjliga noggrannhet. Af det första slaget märkes i främsta rummet Argelanders stora verk "Durchmusterung des nördlichen gestirnten himmels" (fullb. 1862), vanligen kalladt "Bonner durchmusterung". Denna katalog, som innehåller approximativa orter för öfver 300,000 stjärnor mellan nordpolen och 2 graders sydlig deklination, har genom det förträffliga material den lämnat för de stjärnstatistiska arbetena, varit af utomordentlig betydelse för den nyare stellarastronomien. Den har af Argelanders efterföljare sedermera fortsatts äfven för en stor del af södra himmelen. Af de utomordentligt talrika katalogerna af det andra slaget må här omnämnas endast Bradleys katalog från midten af 1700-talet, i våra dagar nybearbetad af Auwers, samt Astronomiska sällskapets (se d. o.) stora katalog. Den förra har varit af fundamental betydelse för undersökningarna öfver stjärnornas egenrörelser. Den senare, som utgör resultatet af samverkan mellan ett flertal observatorier i skilda länder, innehåller noggranna orter för alla stjärnor af t. o. m. 9:e storleken. Den är fullbordad för norra himmelen och en del af den södra. Från Sverige har Lunds observatorium deltagit i detta stora företag.

Jämsides med utarbetandet af stjärnkataloger gingo sträfvandena att mer eller mindre noggrant framställa de på himmelen observerade stjärnornas orter på glober och stjärnkartor. Till stjärnkartor används vanligen den stereografiska eller den gnomoniska projektionen, då man vill afbilda en hemisfär eller en mindre kalott af himmelen. Vid framställning af en zon af himmelssfären används konisk projektion eller Mercators projektion (se Kartprojektion). Af äldre stjärnkartor äro Bayers och Flamsteeds redan omnämnda. De bästa nyare kartorna öfver de för blotta ögat synliga stjärnorna äro Argelanders "Nova Uranometria" (1843), Heis' "Neuer himmelsatlas" (1872) och för södra hemisfären Goulds "Uranometria Argentina" (1879). Af de utförligare stjärnkartor, som innehålla äfven teleskopiska stjärnor, må framför allt nämnas Argelanders "Atlas des nördlichen gestirnten himmels", upptagande alla i "Bonner durchmusterung" förekommande stjärnor, samt dess fortsättningar. — Under de sista årtiondena har man för kartläggandet af stjärnhimmelen och för upprättandet af stjärnkataloger tagit astrofotografien till hjälp. Bland hithörande arbeten skall här omnämnas endast det mest omfattande, den internationella fotografiska himmelskartan och stjärnkatalogen, på samma gång sannolikt det mest omfattande vetenskapliga arbete öfver hufvud, som någonsin igångsatts. (Angående arbetets planläggning se art. Astrofotografi, sp. 281.) Denna hela himmelen omfattande stjärnkarta beräknas skola upptaga omkr. 30 mill. stjärnor af t. o. m. 14:e storleken, och katalogen skall omfatta 3 à 4 mill. stjärnor af t. o. m. 11:e storleken. Företaget är sedan mer än 25 år tillbaka i full gång, och flera af de deltagande observatorierna ha redan publicerat en del af sina andelar däraf. För det helas fullbordande torde emellertid ännu kräfvas många års arbete.

Antalet för blotta ögot synliga stjärnor är naturligtvis beroende af ögats skärpa och luftens genomskinlighet och kan sålunda anges blott på ett ungefär. Man kan emellertid anslå detta antal för hela himmelssfären till 5 à 6 tusen. Då nu omkr. hälften af dessa vid en viss tid står öfver horisonten och vidare af denna hälft en stor del står så nära horisonten, att deras ljus helt eller till väsentlig del absorberas af atmosfären, kan man anslå antalet af de stjärnor, som under en klar natt utan månsken äro för ett normalt öga samtidigt iakttagbara, till omkr. 1,500 à 2,000, sålunda betydligt mindre, än hvad man är benägen att föreställa sig. Gå vi till de teleskopiska stjärnorna, komma vi emellertid till helt andra tal.

Det antal stjärnor, som äro åtkomliga med nutidens optiska hjälpmedel och i synnerhet med de moderna astrofotografiska instrumenten, kan icke ens tillnärmelsevis anges; säkerligen måste man emellertid uppskatta detta antal till hundratals millioner.

I ett afseende likna alla stjärnor hvarandra: de äro, äfven med användning af de starkaste förstoringar, omätbart små till sin skenbara utsträckning och framstå, om man bortser från det af ögats och det använda instrumentets ofullkomligheter betingade utbredandet i en liten skifva, endast som små ljuspunkter. De enda olikheter, som vid blotta betraktandet af stjärnorna med obeväpnadt öga eller med tillhjälp af kikare kunna upptäckas hos dem, hänföra sig till deras skenbara ljusstyrka och färg. — Med afseende på stjärnornas *ljusstyrka* har man redan i den klassiska forntiden indelat dem i olika s. k. *storleksklasser*. Man sammanförde ett visst antal af de allra ljusstarkaste stjärnorna och kallade dem för stjärnor af 1:a storleken, ett antal af de därnäst ljusstarkaste betecknades som stjärnor af 2:a storleken o. s. v. De för blotta ögat nätt och jämnt synliga stjärnorna räknas enligt detta indelningssystem till 6:e storleken. Den sedan gammalt använda benämningen "storlek" har här ingenting att göra med stjärnornas verkliga storlek i egentlig mening, som ju i allmänhet är fullkomligt obekant, utan afser endast att ge ett begrepp om den skenbara ljusstyrkan. Enligt denna ursprungligen godtyckligt definierade storleksindelning har man för hela himmelssfären följande antal för blotta ögat synliga stjärnor, tillhörande de olika storleksklasserna:

Storlek	Antal	Summa
1	18	18
2	60	78
3	171	249
4	411	660
5	1123	1783
6	3908	5691

Liksom icke alla stjärnor af 1:a storleken äro lika ljusstarka — Sirius är t. ex. mer än 5 gånger så ljusstark som Vega —, så gäller detta äfven för de öfriga storleksklasserna. Denna klassindelning var sålunda tillräcklig endast för en ungefärlig uppskattning af stjärnornas inbördes ljusstyrkeförhållanden. Man var därför nödsakad att införa underklasser, om man ville noggrannare ange ljusstyrkorna. Detta sker ändamålsenligast genom att helt enkelt indela storleksklasserna i tiondedelar, hundradelar o. s. v. Sålunda betecknas t. ex. ljusstyrkorna mellan 2:a och 3:e storleksklassen med $2{,}_1$, $2{,}_2$, $2{,}_3$ o. s. v. eller, om det är fråga om ännu noggrannare bestämningar, med $2{,}_{01}$, $2{,}_{02}$, $2{,}_{03}$ o. s. v. Till 1:a storleksklassen hade man från början utan undantag hänfört alla stjärnor, som äro ljusstarkare än 2:a storleken, ehuru vissa af dem egentligen skilja sig från hvarandra med betydligt mer än en storleksklass. Genom införandet af decimalindelningen blef det nu möjligt att få en konsekvent beteckning äfven för dessa största ljusstyrkor, i det att man fortsatte räkningen bakåt från 1 och införde klasserna $0{,}_9$, $0{,}_8$, $0{,}_7$ o. s. v. Vissa af de allra ljusstarkaste stjärnorna skola sålunda egentligen, i st. f. att betecknas som af 1:a storleken, anges som af 0:e storleken. För himmelens två ljusaste stjärnor, Sirius och Canopus, räcker t. o. m. detta icke till, utan man måste konsekvent fortsätta från 0 till negativa tal, så att Sirius enligt detta system betecknas med storleken $-1{,}_7$ och Canopus med $-1{,}_0$. Med en negativ storleksbeteckning som $-1{,}_0$ förstår man alltså, att den ifrågavarande stjärnan är en storleksklass ljusstarkare än en stjärna af 0:e och två storleksklasser ljusstarkare än en stjärna af 1:a storleken. För det noggrannare fastställandet af stjärnornas ljusstyrka äro naturligtvis blotta uppskattningar icke tillräckliga. Härtill erfordras särskilda mer eller mindre noggranna apparater, astronomiska fotometrar (se Astronomiska instrument, sp. 299). Det är genom fotometriska uppmätningar af stjärnornas ljusstyrka, som man kunnat skaffa en rationell grundval för stjärnornas indelning i storleksklasser, hvilken från början var endast ungefärlig och tämligen godtycklig. Man har på denna väg funnit, att förhållandet i ljusstyrka mellan två successiva storleksklasser i den ursprungliga indelningen visserligen icke var alltigenom konstant, men att det dock i genomsnitt kunde anges till ungefär $2{,}_5$, så att t. ex. en stjärna af 5:e storleken sänder oss ungefär $2^1/_2$ gånger så mycket ljus som en stjärna af 6:e storleken. På grund af detta resultat har man numera *definierat* storleksklasserna så, att två stjärnor sägas skilja sig med en storleksklass från hvarandra, då den enas ljusstyrka är $2{,}_5$ gånger så stor som den andras. Matematiskt kan detta uttryckas på följande sätt. Om h_m är ljusstyrkan hos en stjärna af storleksklassen m och h_n ljusstyrkan hos en stjärna af storleksklassen n, har man:

$$\frac{h_m}{h_n} = 2{,}_5\, n-m,$$

hvaraf:

$$\log h_m - \log h_n = 0{,}_{39794}\ (n-m),$$

där, såsom af det föregående framgår, m och n icke nödvändigt behöfva betyda hela tal. Då man nu vid undersökningar öfver stjärnornas ljusstyrka vanligen räknar med ljusstyrkelogaritmerna, har man för att förenkla räkningarna afrundat koefficienten i sista ledet till $0{,}_4$, så att ekvationen kommer att lyda (se Pogson, N. R.):

$$\log h_m - \log h_n = 0{,}_4\ (n-m).$$

Denna förenkling innebär, att förhållandet i ljusstyrka mellan två successiva storleksklasser strängt taget definieras som $2{,}_{512}$ i st. f. $2{,}_5$. Genom detta fastställande har den gamla indelningen i storleksklasser kunnat i hufvudsak bibehållas, men den har baserats på en fast grundval, och den osäkerhet och godtycklighet, hvarmed den ursprungligen var behäftad, ha aflägsnats. Man har nu utan svårighet kunnat fortsätta storleksindelningen till de ljussvaga stjärnor, som äro osynliga för blotta ögat, och man kan sålunda med samma otvetydighet definiera t. ex. den 14:e eller 15:e storleksklassen som den 4:e eller 5:e. — Resultaten af fotometriska undersökningar och mätningar af stjärnornas ljusstyrka af Pritchard, Pickering, Müller och Kempf m. fl. ha nedlagts i mer eller mindre omfattande fotometriska stjärn-

kataloger. På senare tid har på detta område äfven fotografien införts som ett viktigt hjälpmedel, i det att ur de på de fotografiska plåtarna af stjärnhimmelen erhållna bilderna af stjärnorna deras ljusstyrka kan enligt olika förfaringssätt med stor noggrannhet bestämmas. Bland större och noggrannare fotografisk-fotometriska stjärnkataloger märkas de af Schwarzschild (''Göttinger aktinometrie''), Parkhurst (''Yerkes actinometry'') samt på Greenwichobservatoriet utarbetade. Som bekant äro de vanligen använda fotografiska plåtarna mest känsliga för de blåa och violetta strålarna, men mer eller mindre okänsliga för de gula och röda, under det att ögats känslighetsmaximum ligger inom den gula delen af spektrum. En följd häraf blir, att de gula och rödaktiga stjärnorna framstå på de fotografiska plåtarna som jämförelsevis ljussvagare än de hvita. Den häraf förorsakade skillnaden mellan den ''fotografiska'' och den ''visuella'' ljusstyrkan kan för vissa stjärnor uppgå ända till 2 à 3 storleksklasser. Det har därför blifvit nödvändigt att för de fotografiska bestämningarna af stjärnornas ljusstyrka utbilda en särskild storleksskala, som är h. o. h. oberoende af den visuella storleksindelningen. Till grund för den fotografisk-fotometriska skalan lägger man nu vanligen den af Pickering sammanställda s. k. ''North polar sequence'', en serie af nära norra himmelspolen belägna standardstjärnor, hvilkas fotografiska ljusstyrkor äro genom de tillförlitligaste och talrikaste mätningar noggrant fastställda. — Om förändringar i vissa stjärnors ljusstyrka se Variabla stjärnor.

Med afseende på stjärnornas *färger* förekomma mer eller mindre betydliga olikheter, som delvis framträda redan vid ett uppmärksamt betraktande med obeväpnadt öga. Man finner visserligen, att de flesta stjärnorna lysa med hvitt ljus, men några uppvisa afgjordt en mera gulaktig och t. o. m. rödaktig färgton. Bland stjärnorna af 1:a storleken förefalla för ett icke särskildt färgkänsligt öga Sirius, Vega och Altair rent hvita, Antares, Arcturus, Aldebaran och Beteigeuze gulröda eller rödaktiga; Capella är mera rent gulaktig. Äfven vid betraktandet i kikaren påträffar man hos stjärnorna knappast några andra färger än hvitt, gult och rödt med alla mellan dessa färger liggande öfvergångar. Hos vissa dubbelstjärnor iakttagna andra färger, såsom blått, grönt o. s. v., torde bero på synvillor, som förorsakats genom kontrastverkningar. Om det hos de ljusstarkaste stjärnorna uppträdande skenbara gnistrandet i olika färger se Scintillation. — Åt de mer eller mindre rödaktiga stjärnorna har egnats särskild uppmärksamhet på den grund, att större delen af de långperiodiska föränderliga stjärnorna uppvisar denna färg. (Se Variabla stjärnor.) Bestämningen af stjärnornas färger genom blotta uppskattningar är naturligtvis behäftad med en viss osäkerhet. Dock ha goda resultat på denna väg erhållits genom omfattande observationsserier särskildt af Osthoff samt af Müller och Kempf. Den noggrannaste bestämningen af en stjärnas färg skulle naturligtvis erhållas, om man använde spektralfotometer (se d. o.). På grund af stjärnspektras ljussvaghet ha emellertid dylika bestämningar hittills kunnat utföras blott med ett ringa fåtal af de allra ljusaste stjärnorna. En viss ersättning för de omständliga och svåra spektralfotometriska mätningarna lämna emellertid de bestämningar af stjärnornas färger, som enligt flera förfaringssätt kunna erhållas med fotografiens tillhjälp. Det har ofvan framhållits, att de på fotografisk väg härledda värdena för stjärnornas ljusstyrka skilja sig från de genom visuella observationer erhållna, och att denna skillnad blir större ju mera rödfärgad stjärnan är. Schwarzschild har infört denna differens mellan en stjärnas visuella och fotografiska storleksklass såsom ett mått på stjärnans färg (ty. *farbentönung*, färgindex). Omfattande undersökningar af Schwarzschild, Parkhurst m. fl. ha visat, att denna metod ger goda resultat. Enligt en helt annan principiella ha Hertzsprung och Bergstrand, äfven på fotografisk väg, bestämt ett slags färgekvivalenter för stjärnorna genom att fastställa deras s. k. effektiva våglängder. Denna metod har hittills blifvit tillämpad endast på ett jämförelsevis litet antal stjärnor, men synes i noggrannhet vara närlikställd med färgindexmetoden; de två metoderna komplettera hvarandra på ett i flera afseenden förmånligt sätt. — Bestämningen af stjärnornas färger har stor teoretisk betydelse, bl. a. därigenom, att den möjliggör ett uppskattande af stjärnornas temperatur.

För vissa dubbelstjärnor och variabla stjärnor har det varit möjligt att ur deras rörelser härleda deras *massor*. Det har i dessa fall visat sig, att stjärnornas massor till sin storleksordning nära öfverensstämma med vår sols massa. Några af de bäst bestämda massorna äro följande, uttryckta i solens massa som enhet: Sirius $3,_4$; Procyon $1,_3$; α Centauri $1,_9$; o_2 Eridani $0,_7$; η Cassiopejæ $1,_0$; ζ Herculis $1,_8$.

Ett af de förnämsta hjälpmedlen för studiet af stjärnornas natur och rörelser är spektralanalysen. Redan Fraunhofer undersökte *spektra* af vissa ljusstarka stjärnor. Han fann, att en stjärnas spektrum alltid, liksom solens, utgöres af ett kontinuerligt spektrum, afbrutet af mörka absorptionslinjer. Han konstaterade emellertid, att icke alla stjärnspektra öfverensstämde med solspektrum i afseende på linjernas anordning, utan att flera olika typer bland dem kunde särskiljas (1823). Den första brukbara klassifikationen af stjärnornas spektra härstammar från Secchi (1868). Han fann, att ett visst samband består mellan stjärnornas spektrum och färg, och hans fyra hufvudtyper kunna i korthet karakteriseras på följande sätt: I (*hvita stjärnor*): Vätelinjerna äro kraftigt framträdande, under det att metallinjer saknas eller äro fåtaliga. Det kontinuerliga spektret är ljusstarkast i den violetta delen. Hit hör mer än hälften af alla ljusstarka stjärnor. Exempel: Sirius, Vega. II (*gula stjärnor*): Kalciumlinjerna *H* och *K* kraftiga, metallinjer talrika, vätgaslinjer ej särskildt starkt framträdande. Den violetta delen af spektrum relativt svag. Dessa spektra öfverensstämma mer eller mindre nära med solspektrum. Hit räknas nästan alla stjärnor, som ej tillhöra typ I. Exempel: Capella, Solen. III (*rödgula stjärnor*): Vätgaslinjerna obetydliga, metallinjerna ännu mer utvecklade än hos II. Dessutom breda absorptionsband, som äro skarpt begränsade åt det violetta hållet,

men förtonande mot det röda. Den violetta delen af det kontinuerliga spektrum mycket svag, den röda delen ljusstark. Dessa stjärnor äro fåtaliga, Secchi räknar hit endast 25 stycken. Exempel: α Herculis, α Orionis. IV (*röda stjärnor*): Jämte metallinjerna uppträda breda absorptionsband, som äro skarpt begränsade mot rödt, förtonande mot violett. Den röda delen af spektrum relativt mycket ljusstark, de blåa och violetta delarna helt eller delvis osynliga. Ett ringa fåtal starkt rödaktiga stjärnor, alla ljussvagare är 6:e storleken; Secchi upptar 17 stycken. (Af Pickering utvidgades denna klassifikation sedermera med en typ V, omfattande ett fåtal stjärnor, som utom mörka absorptionslinjer äfven ha ljusa spektrallinjer (emissionslinjer). Dessa spektra voro icke kända på Secchis tid).

Secchis typindelning används ännu med fördel, då det gäller en klassificering af stjärnspektra i stora drag utan hänsyn till små detaljskillnader. Andra klassifikationssystem ha uppställts af Vogel, Maury m. fl. Det nu allmännast tillämpade är det Pickering-Cannonska. Enligt detta system indelas stjärnornas spektra i en serie klasser, betecknade med bokstäfverna *O*, *B*, *A*, *F*, *G*, *K*, *M*, *N*, hvartill komma klasserna *P* för planetariska nebulosor och *Q* för abnorma eller sammansatta spektra, som icke låta inordna sig i ofvannämnda serie. (Den icke strängt alfabetiska bokstafsordningen beror på historiska orsaker.) Denna indelning är uppställd med hänsyn till den sannolika gången af stjärnornas utveckling, och ordningen mellan de olika klasserna är så vald, att så godt som alla förekommande stjärnspektra kunna kontinuerligt inordnas i serien. Man tänker sig nämligen hvarje klass indelad i 10 underklasser, och olika intermediära stadier mellan hufvudtyperna karakteriseras genom beteckningar sådana som *B*5 (= stadium midt emellan *B* och *A*), *G*2 (= stadium, som ligger 0,2 klass efter *G* och 0,8 före *K*) o. s. v. Öfver hufvud är det ett mycket viktigt resultat af de nyare undersökningarna, att nästan alla stjärnors spektra kunna inordnas i en sådan serie, där det ena stadiet omärkligt öfvergår i det andra. Klasserna *B* och *A* motsvara tillsammans ungefär typen I i Secchis klassifikation, *F*, *G* och *K* utgöra tillsammans typen II, *M* motsvarar III, och *N* motsvarar IV. Klassen *O* utgöres af de mycket fåtaliga s. k. Wolf—Rayet-stjärnorna, som karakteriseras genom vissa ljusa emissionslinjer i spektrum. Klassen *B* utmärkes för några särskildt framträdande absorptionslinjer, tillhörande grundämnet helium, hvarföre de ofta kallas för h e l i u m-s t j ä r n o r. Några af de ljusstarkare stjärnorna i Orion, såsom δ och ε Orionis, tillhöra denna typ, som därför ibland benämnes "Oriontypen". Klassen *G* är den, som närmast öfverensstämmer med solspektrum. — För undersökningen af stjärnornas spektra tillämpas numera nästan uteslutande de fotografiska metoderna. Det därvid använda instrumentet är vanligast spektrografen (se S p e k t r o s k o p i s k a a p p a r a t e r, där fig. 7, sp. 633, afbildar en af de mindre spektrograferna å Potsdamsobservatoriet, visserligen nu något föråldrad). Ett annat slags spektralapparat, som också för vissa fotografiska arbeten öfver stjärnspektra ofta kommer till användning, är det s. k. objektivprismat. För mycket ljussvaga stjärnor kan man med dessa spektralapparater icke erhålla något tydligt spektrum. För sådana stjärnor får man emellertid en approximativ uppskattning af spektraltypen genom fastställandet af en färgekvivalent, t. ex. färgindex eller effektiv våglängd. Som ofvan framhållits, svara nämligen de spektrala hufvudtyperna någotsånär mot stjärnornas färger. Under de olika utvecklingsstadierna från *O*- och *B*-spektrum till *M*- och *N*-spektrum förskjutes intensitetsmaximum i det kontinuerliga spektret från det violetta hållet mot det röda. Med tillämpning af Wiens och Plancks lagar är det alltså möjligt att på samma sätt som i fråga om solen ur undersökningen af stjärnornas spektra, resp. färger, härleda approximativa värden på den effektiva absoluta temperaturen hos stjärnor af de olika typerna. Ur Wilsings och Scheiners spektralfotometriska mätningar framgår i genomsnitt:

Klass *A*:	eff.	temp.	8,600°
» *F*:	»	»	6,000°
» *G*:	»	»	4,700°
» *K*:	»	»	3,900°

Af den omständigheten, att så godt som alla stjärnor med afseende på sitt spektrum låta sig inordnas i en kontinuerlig serie med omärkliga öfvergångar, drar man den slutsatsen, att stjärnornas olika spektra representera olika utvecklingsstadier, och att gången i utvecklingen är i stort sedt densamma för alla stjärnor. Under den mycket antagliga förutsättningen, att hvarje stjärna genom utstrålning alltjämt förlorar mer och mer af sitt värme och samtidigt härmed undergår en förtätning, har man tänkt sig utvecklingen i hufvudsak försiggå på följande sätt. En stjärna utvecklar sig till en början ur nebulosastadiet därigenom, att en i intensivaste hvitglödning befintlig kärna eller förtätning har uppstått, hvars yta är jämförbar med fotosfären hos vår sol och liksom denna utsänder hvitt ljus, som ger ett kontinuerligt spektrum. Omkring denna kärna befinner sig en mäktig atmosfär, väsentligen bestående af helium och vätgas (klasserna *O*—*B*—*A*). Under den fortskridande afkylningen förtätas stjärnan alltmer, kärnan växer, och det atmosfäriska höljet aftar. Närmast kring kärnan bildar sig, liksom hos vår sol, ett skikt af afkylda metallångor, ett slags inre, tätare atmosfär. Af denna anledning uppträder i spektrum, utom de nu på grund af den yttre atmosfärens aftagande relativt svagare vätgaslinjerna, en mängd metallinjer, hvilkas antal och intensitet växa, ju längre afkylningen fortskrider (klasserna *F*—*G*—*K*). Stjärnan har då ett spektrum, som i hufvudsak öfverensstämmer med vårt solspektrum; solen är en stjärna i detta utvecklingsstadium. En ytterligare utveckling af de till samma typ som vår sol hörande stjärnorna förorsakar ett allt talrikare och kraftigare uppträdande af de mörka absorptionslinjerna i spektrum. Slutligen uppträda i stjärnans atmosfär äfven kemiska föreningar, hvilka ge upphof till de karakteristiska bandspektra, som utmärka de sista spektralklasserna *M* och *N*. De mest utvecklade spektralbanden hos dessa typer tillhöra titanoxid och kolväten. Vid en ytterligare fortgående afkylning upphör stjärnan småningom att utsända tillräckligt med ljus för att vara synbar. Man har också all anledning

att antaga och f. ö. flera bevis för, att det i universum existerar otaliga mörka, på ytan helt eller delvis utslocknade solar. Anmärkas må, att enligt vissa teorier förloppet vid stjärnornas utveckling är ett annat än det här i sina gröfsta drag skisserade. Enligt vissa forskares åsikt kunna de röda stjärnorna representera ett tidigare utvecklingsstadium än de hvita. Hertzsprung och H. N. Russell ha genom olika undersökningar ledts till den hypotesen, att stjärnorna med afseende på sin verkliga storlek kunna uppdelas i två olika slag: jättestjärnor (eng. *giants*) och dvärgstjärnor (eng. *dwarfs*). Enligt Russell befinna sig stjärnorna under sin utveckling först i "jätte"-stadiet, utmärkt af stor volym och liten täthet. Under aftagande volym och växande täthet och temperatur genomlöpas stadierna *M*, *K*, *G*, *F*, *A*, *B*. (Undersökningen omfattar icke de fåtaliga *O*- och *N*-stjärnorna.) Ungefär i *B*-stadiet uppnås den högsta temperaturen, hvarefter stjärnan under fortfarande aftagande storlek och växande täthet alltmer utvecklas till "dvärg", genomlöpande samma spektraltyper i omvänd ordning, sålunda *B*, *A*, *F*, *G*, *K*, *M*. Enligt denna teori äro sålunda vissa af de stjärnor, som tillhöra en viss spektralklass, jättestjärnor med tilltagande temperatur, andra dvärgstjärnor med aftagande temperatur. I öfvergångsstadiet *B* sammanfalla de två slagen af stjärnor. Af Hertzsprungs undersökningar synes framgå, att det skulle vara möjligt att af vissa detaljer i spektrum kunna bland stjärnorna af en viss spektralklass afgöra, hvilka äro "jättar" och hvilka äro "dvärgar". Vår sol skulle tillhöra det senare slaget. — Det behöfver knappast påpekas, att en stjärnas öfvergång från ett utvecklingsstadium till ett annat måste ta i anspråk så enorma tidrymder, att vi i normala fall gifvetvis icke kunna iakttaga några som helst förändringar i en och samma stjärnas spektrum. Det är naturligtvis genom sammanställandet af spektra för stjärnor, som befinna sig i olika stadier, som man söker sluta sig till den sannolika utvecklingsgången. — Det mest omfattande observationsmaterial vi f. n. ega om stjärnornas spektra är nedlagdt i de stora, många tusen stjärnor omfattande kataloger öfver stjärnspektra, som utgetts från Harvardobservatoriet i Cambridge i Nord-Amerika under ledning af E. C. Pickering.

För ernåendet af en verklig kännedom om stjärnornas ställning i världsalltet är det af största vikt att få någon föreställning om deras *afstånd*. Bestämningen af dessa afstånd utgör en af stellarastronomiens på samma gång betydelsefullaste och svåraste uppgifter. Möjligheten att bestämma en stjärnas afstånd beror i de flesta fall på möjligheten att bestämma stjärnans årliga parallax (se Parallax 1. B). Om en stjärna icke kan betraktas som oändligt aflägsen, måste den riktning, hvari vi se stjärnan, då jorden förflyttar sig i sin årliga rörelse kring solen, undergå motsvarande skenbara förskjutningar, som naturligtvis, då afståndet i alla händelser är ofantligt stort, bli mycket små. Under loppet af ett år synes stjärnan sålunda beskrifva en liten periodisk rörelse, som utgör ett slags återspegling af jordens årliga rörelse. Den största vinkel, som riktningen till stjärnan på denna grund under årets lopp kan bilda med medelriktningen, är uppenbarligen den samma som den vinkel, hvarunder jordbanans radie synes från stjärnan. Den kallas för stjärnans årliga parallax och är omvändt proportionell mot stjärnans afstånd. Då jordbanans radie är känd, kan stjärnans afstånd omedelbart beräknas, om man blott lyckas uppmäta den årliga parallaxen. Redan under 1600- och 1700-talen gjordes flera försök att genom upprepade bestämningar af vissa stjärnors lägen på himmelssfären påvisa en årlig parallax hos dem. Det var dock först framemot midten af 1800-talet, som observationskonstens förfining hade hunnit så långt, att dylika små rörelser hos stjärnorna kunde uppmätas, och sålunda de första afståndsbestämningarna för någon stjärna verkligen kunde utföras. Det var Bessel, som genom sina på observatoriet i Königsberg 1837—40 utförda mätningar af stjärnan 61 Cygni påvisade en parallax hos denna stjärna. Det af Bessel funna parallaxvärdet uppgick till omkr. 0,3 bågsekund. Många undersökningar öfver denna stjärnas parallax ha senare utförts, och de noggrannaste moderna mätningarna ha i hufvudsak bekräftat Bessels resultat. Under de senare årtiondena har en mängd parallaxundersökningar utförts för åtskilliga stjärnor, vanligen sådana, som genom starkare egenrörelse eller stor ljusstyrka läto förmoda, att deras afstånd skulle vara så litet, att parallaxen vore mätbar. Genom dessa mödosamma och svåra arbeten ha visserligen några hundratal stjärnors parallaxer blifvit undersökta, men för de flesta af dessa stjärnor ha de härledda parallaxvärdena varit så små, att en verklig bestämning af deras afstånd därur knappast är möjlig. Man torde kanske kunna anslå antalet af de stjärnor, hvilkas afstånd genom parallaxmätningarna blifvit åtminstone något så när väl kända, till ett hundratal. Detta är ju ett försvinnande fåtal i förhållande till stjärnornas stora antal, och dessa stjärnor äro naturligtvis uteslutande sådana, som äro belägna på ett jämförelsevis mycket litet afstånd från vårt solsystem. Men för alla uppskattningar af stjärnornas afstånd i allmänhet utgöra dessa genom parallaxbestämningar härledda afstånd den enda säkra grundvalen. Vid bestämningen af stjärnornas årliga parallaxer användas mikrometer-, heliometer- och i vissa fall äfven meridianobservationer. I senare tid ha för dylika undersökningar de fotografiska mätningsmetoderna lämnat mycket goda resultat. Bland dem, som lämnat de viktigaste bidragen till bestämmandet af stjärnornas parallaxer, må nämnas Kapteyn, Peter, Elkin, Flink, Bergstrand, Schlesinger och Chase. De hufvudsakliga resultaten af de intill 1910 utförda undersökningarna öfver stjärnparallaxer äro sammanställda och diskuterade i Kapteyns och Weersmas "List of parallax determinations" (1910).

Den stjärna, som, såvidt man f. n. känner, har den största parallaxen och sålunda är den, som befinner sig på minsta afståndet från vårt solsystem är α Centauri, en af de ljusstarkaste stjärnorna på södra himmelshemisfären. Dess parallax är $0'',76$. Sirius har en parallax af $0'',38$, Procyon $0'',32$, Vega $0'',09$, Polaris $0'',03$ o. s. v. Bland de stjärnor, som ha de största kända parallaxerna, befinna sig emellertid åtskilliga relativt ljussvaga

stjärnor, af 8:e och t. o. m. 9:e storleken. Å andra sidan finnas flera stjärnor t. o. m. af 1:a storleken, som ha en så liten parallax, att den ej med nu existerande metoder kan uppmätas. Ehuru man naturligtvis måste antaga, att de skenbart ljusare stjärnorna i genomsnitt ligga oss närmare än de ljussvagare, framgår sålunda af parallaxbestämningarna, att man ingalunda i hvarje särskildt fall får utan vidare af en stjärnas större ljusstyrka sluta sig till dess större närhet till oss. Den skenbara ljusstyrkan är ju icke blott beroende af afståndet, utan äfven af stjärnans verkliga storlek och absoluta lyskraft, och dessa kunna naturligtvis vara mycket olika för olika stjärnor. — För angifvande af stjärnornas afstånd ha flera enheter föreslagits. Den för afstånden inom solsystemet brukliga s. k. astronomiska enheten, d. v. s. jordens medelafstånd från solen, är för liten för att vara bekväm i fråga om stjärnornas afstånd. Numera brukas ofta som enhet för dessa det afstånd, som motsvarar en årlig parallax af 1 bågsekund. För denna enhet, som af tyska författare någon gång benämnts "sternweite", har man på sista tiden, enligt ett förslag af H. H. Turner, börjat använda den internationella benämningen *parsec* (en sammansättning af orden parallax och sekund). Denna enhet är ungefär lika med 206,000 "astronomiska enheter", d. v. s. omkr. 31,000,000,000,000 (31 billioner) km. Den närmaste stjärnan, α Centauri, har ett afstånd af $1{,}_3$ parsec. Af öfriga föreslagna enheter kunna nämnas Seeligers "Siriusweite" (motsvarande en parallax af $0''{,}_2$, sålunda = 5 parsec) och Charliers "siriometer" (= 1 mill. astronomiska enheter, motsvarande en parallax af $0{,}''_{206}$). Slutligen brukas ofta, i synnerhet i populära arbeten, *ljusår*, d. v. s. den sträcka, som af ljuset tillryggalägges på 1 år. Ett ljusår är ungefär = 9,500,000,000,000 ($9^1/_2$ billioner) km. = $0{,}_{31}$ parsec. Mot de minsta parallaxvärden, som kunna någorlunda säkert bestämmas (ungefär $0{,}''_{05}$), svara sålunda blott omkr. 20 parsec, d. v. s. några tiotal ljusår. Då man nu måste antaga, att det oss omgifvande stjärnsystemet sträcker sig till många tusen ljusårs afstånd omkring vårt solsystem, är det sålunda blott inom en nästan försvinnande liten rymd närmast omkring oss, som vi i allmänhet kunna direkt bestämma några afstånd. För det ojämförligt stora flertalet af stjärnorna är man hänvisad till ungefärliga uppskattningar, byggda på mer eller mindre tillförlitliga hypoteser. (Se vidare Världsalltet.)

Genom jämförelse mellan noggranna bestämningar af stjärnornas orter, utförda vid olika tider, har man konstaterat, att stjärnorna icke äro absolut orörliga på himmelssfären, utan att de småningom förändra sina lägen. Man kallar denna rörelse för stjärnornas *egenrörelse* (lat. *motus proprius*), till skillnad från de skenbara ortsförändringar, som bero på den dagliga rörelsen, precession och nutation o. d. Redan i början af 1700-talet fann Halley vissa afvikelser mellan de dåtida ortsbestämningarna för en del stjärnor och de äldre observationerna, särskildt Hipparchos'. Dessa afvikelser voro så stora, att de icke kunde förklaras blott genom observationsfel, äfven om man tog hänsyn till den naturligtvis ganska stora bristfälligheten i de antika observationerna, jämförda med de nyare. Härigenom leddes Halley till den betydelsefulla upptäckten af stjärnornas egenrörelser. Genom senare arbeten, grundade på alltmer förfinade observationer, har vår kännedom om stjärnornas egenrörelser småningom betydligt utvidgats. En af de förnämsta källorna för denna kännedom utgör Boss' "Preliminary general catalogue" (1910), som upptar de ur de tillförlitligaste observationsserierna sedan Bradleys tid (midten af 1700-talet) härledda egenrörelserna för öfver 6,000 stjärnor. För många af dessa stjärnor är emellertid rörelsen så långsam, att den icke på 150 år kunnat med full säkerhet fastställas. Då de ljusstarkare stjärnorna i genomsnitt ligga oss närmare än de svagare, är det naturligt, att de förra i allmänhet uppvisa starkare egenrörelser än de senare, enär rörelsen gifvetvis måste framträda allt tydligare, ju mindre afståndet till stjärnan är. Liksom i fråga om parallaxerna får man dock ingalunda af en stjärnas större ljusstyrka sluta sig till, att den nödvändigt skall förete en starkare egenrörelse. Åtskilliga stjärnor t. o. m. af 1:a storleken, såsom α och β Orionis, α Virginis m. fl., ha egenrörelser, som icke uppgå till $0{,}''_1$ om året. Å andra sidan äro af de 10 à 12 stjärnor, hvilkas egenrörelse konstaterats öfverstiga 4 bågsekunder om året, endast en ljusstarkare än 5:e storleken. Den stjärna, som har den största kända egenrörelsen (den upptäcktes af Barnard 1916), är en liten stjärna af 11:e storleken i Ormbärarens stjärnbild; dess rörelse uppgår till omkr. 10″ årligen. Såvidt man hittills kunnat finna, förlöpa egenrörelserna fullkomligt rätlinigt, d. v. s. synas på himmelssfären fortgå utefter storcirklar. Detta kan naturligtvis bero därpå, att under den jämförelsevis korta tid, som observationerna omfatta, banans krökning ej hunnit göra sig märkbar. (I några få fall har man visserligen konstaterat periodiska afvikelser från den rätliniga rörelsen, men detta har då berott på, att dessa stjärnor varit dubbelstjärnor och att den periodiska banrörelsen inom dubbelstjärnsystemet sammansatt sig med egenrörelsen.) En stjärnas egenrörelse kan icke i och för sig lämna ett mått på stjärnans verkliga rörelsehastighet i rymden. Det är ju endast förändringen i stjärnans riktning, uttryckt i vinkel- eller bågmått, som man erhåller, och denna förändring är, som ofvan nämnts, naturligtvis beroende af afståndet. Endast i de få fall, då man känner stjärnans afstånd (t. ex. genom parallaxbestämningar), kan man ur egenrörelsen beräkna rörelsens verkliga belopp i linjärt mått. Vidare kunna ju dessa bestämningar endast ge den del af rörelsen, som är vinkelrät mot synlinjen; en rörelse i synlinjens riktning kan naturligtvis icke ge sig till känna som en ortsförändring af stjärnan på himmelen. Om rörelserna hos dubbelstjärnornas komponenter se Dubbelstjärnor.

Rörelsen utefter synlinjens riktning, den s. k. *radialrörelsen*, kan man emellertid numera studera genom ett helt annat slag af observationer, nämligen uppmätningen af linjeförskjutningarna i stjärnornas spektra, enligt Dopplers princip (se d. o.). Spektralanalysen har sålunda fått en för stellarastronomien utomordentlig betydelse icke blott vid studiet af stjärnornas fysiska beskaffenhet, utan äfven vid bestämmandet af

deras rörelser. Denna metod att studera radialrörelser har i själfva verket visat sig vara ett af den moderna astronomiens mäktigaste hjälpmedel och har redan ledt till en mängd märkliga upptäckter. Under det att, som ofvan nämnts, egenrörelserna erhållas i vinkel- eller bågmått, och deras belopp bero på stjärnornas afstånd, erhåller man med tillämpning af Dopplerska principen radialrörelserna i lineärt mått, t. ex. km. i sekunden, och alldeles oberoende af afståndet. De båda så erhållna rörelsekomposanterna för en stjärna — egenrörelsen och radialrörelsen — äro sålunda i allmänhet icke direkt jämförbara med hvarandra. Endast i de fall, då parallaxen är känd och egenrörelsen på grund häraf kan omräknas i lineärt mått, kunna de båda rörelsekomposanterna sammansättas, och man får en bestämning af stjärnans verkliga rörelseriktning och hastighet i rymden. Då uppmätningen af spektrallinjernas förskjutning erfordrar ett jämförelsevis ljusstarkt spektrum, ha radialrörelserna hittills kunnat bestämmas nästan blott för stjärnor af t. o. m. 5:e storleken, uppgående till ett antal af omkr. 1,500. De flesta och noggrannaste bestämningarna utgöra resultaten af Campbells observationer på Lick-observatoriet i Amerika. Såsom exempel på radialrörelser kunna följande anföras: Sirius —8 km., Capella +30 km., Vega —15 km., Aldebaran +55 km., Procyon —4 km. (hastigheterna äro uttryckta i km. i sekunden; + betecknar, att stjärnan aflägsnar sig, — att den närmar sig vårt solsystem). Stjärnornas radialhastigheter uppgå endast i undantagsfall till värden öfverstigande 100 km. i sekunden. Den största kända, för stjärnan Lalande 1966, utgör 325 km. i sekunden. Vissa stjärnor uppvisa radialrörelser, som äro periodiskt föränderliga. Om dessa s. k. spektroskopiska dubbelstjärnor se Dubbelstjärnor och Variabla stjärnor.

En mycket viktig uppgift inom stellarastronomien är naturligtvis att söka konstatera någon lagbundenhet i stjärnornas egenrörelser och radialrörelser. Redan W. Herschel fann en antydan till en viss lagbundenhet hos egenrörelserna, nämligen en tendens hos dem att vara riktade företrädesvis mot en viss trakt af himmelen. Han visade, att denna gemensamma rörelse endast är skenbar och att den återspeglar vårt eget solsystems rörelse i rymden åt motsatt håll. Herschel kunde sålunda ange den ungefärliga riktningen af solsystemets rörelse, och han betecknade en punkt i stjärnbilden Herkules som solsystemets apex, d. v. s. den punkt mot hvilken rörelsen är riktad. Senare bestämningar, baserade på säkrare observationsmaterial ha fullständigt bekräftat denna upptäckt (se Solsystem, sp. 360). Genom de senare tillkomna bestämningarna af radialhastigheterna icke blott erhölls en ytterligare bekräftelse på upptäckten af solsystemets rörelse, utan man kunde också ernå en bestämning af hastigheten i denna rörelse i förhållande till de kringligande stjärnorna; denna hastighet uppgår till omkr. 20 km. i sekunden.

Upptäckten af vårt solsystems rörelse bland stjärnorna är af fundamental betydelse icke blott för kännedomen om solsystemet, utan för vår uppfattning af världsbyggnaden i det hela. Denna upptäckt i förening med det sista århundradets undersökningar öfver solens och stjärnornas fysiska beskaffenhet och afstånd har definitivt fastslagit det faktum, att vår sol är en stjärna, jämförbar med de öfriga stjärnorna i afseende på rörelse, storlek, fysisk och kemisk konstitution m. m., eller m. a. o. att stjärnorna äro solar, som endast på grund af de enorma afstånden i olikhet med vår sol framstå blott som små ljuspunkter.

Om man från hvarje stjärnas rörelse, sådan den framgår ur observationsresultaten, frånräknar den del, som endast utgör en återspegling af vårt eget solsystems rörelse, den s. k. parallaktiska rörelsen (lat. *motus paralla'cticus*), återstår stjärnans s. k. specialrörelse (lat. *motus peculiāris*). Genom att studera dessa specialrörelser för ett större antal stjärnor, skulle man kunna få någon inblick i de allmänna rörelseförhållandena inom världsalltet. Under 1800-talet gjordes också många försök att med det till buds stående observationsmaterialet på denna väg finna någon verklig lagbundenhet. Alla dessa försök strandade emellertid, och vid 1900-talets ingång omfattades allmänt den ståndpunkten, att ingen lagbundenhet i stjärnrörelserna kunde påvisas: de olika stjärnorna syntes röra sig fullkomligt regellöst i olika riktningar och med olika hastigheter. 1904 lyckades emellertid Kapteyn uppvisa, att stjärnornas rörelser i allmänhet visa en tendens att vara riktade parallellt med Vintergatans plan och i två mot hvarandra diametralt motsatta stjärnströmmar. Denna epokgörande upptäckt, som sedan bekräftats af ett flertal andra forskare, har med ens bragt hela frågan om stjärnornas rörelser i ett helt nytt läge. Se vidare Vintergatan och Världsalltet.

Utom de allmänna stjärnströmmarna, som anses omfatta alla oss omgifvande stjärnor, har man upptäckt, att vissa, hvarandra mer eller mindre närstående stjärnor bilda mera lokala partialströmmar, s. k. stjärndrifter. Hos dessa drifter existerar icke blott en allmän tendens till parallellism i rörelserna, utan de till driften hörande stjärnorna röra sig strängt parallellt med hvarandra i rymden. En sådan drift bildas af den bekanta stjärngruppen Plejaderna i Oxens stjärnbild. En annan mycket märklig drift upptäcktes af Boss 1908. Den består af gruppen Hyaderna, äfvenledes i Oxens stjärnbild, jämte en del kringliggande stjärnor. Dessa stjärnor ha egenrörelser på himmelssfären, som med förvånande exakthet konvergera mot en viss bestämd punkt. Man kan sålunda beräkna, att ifrågavarande stjärnor, som f. n. ligga glest utströdda öfver en stor yta af himmelen, omfattande många grader, om ungefär 65 mill. år skola vara skenbart sammanträngda inom ett litet område, icke större än omkr. hälften af den yta, som månen synes upptaga på himmelssfären. Dessa stjärnors rörelser äro i själfva verket fullkomligt parallella, men förlöpa icke vinkelrätt mot synriktningen, utan snedt ifrån oss ut i rymden och synas därför endast genom den perspektiviska effekten sammanlöpa mot en gemensam punkt. En tredje mycket bekant sådan stjärndrift utgöres af 5 af de 7 stjärnor, som tillsammans bilda den s. k. Karlavagnen i Stora björnens stjärnbild. Hertzsprung har 1909 påvisat, att till denna drift måste räknas flera stjärnor,

liggande långt utanför Stora björnen och t. o. m. i helt andra trakter af himmelen, bl. a. Sirius i Stora hunden.

Till de senare årens märkligaste forskningsresultat med afseende på stjärnornas rörelser och natur måste räknas upptäckterna af sambandet mellan stjärnornas spektra och temperatur å ena sidan och deras rörelser och fördelning i rymden å den andra. Om dessa och andra frågor, som röra stjärnsystemet som helhet betraktadt, se Världsalltet. — Om dubbelstjärnor och variabla stjärnor se dessa ord. Om stjärnhopar se Stjärnhop. B—d.

Stjärnorp. 1. Socken i Östergötlands län, Gullbergs härad. 11,864 har. 1,054 inv. (1916). Annex till Vreta kloster, Linköpings stift, Gullbergs och Bobergs kontrakt. — 2. (Stjärnarp) Gods i

Fig. 1. Stjärnorps slott i slutet af 1600-talet, efter Sueciæverket.

ofvannämnda socken, på norra stranden af sjön Roxen, omfattar 4,891 mtl, tax. till 304.000 kr. (1915). Det tillhörde från 1650-talet till 18^6, under tiden betydligt förökadt, fältmarskalken grefve R. Douglas och hans efterkommande, egdes

Fig. 2. Stjärnorps slottsruin.

till 1821 af brukspatron O. Burenstam och sedermera, ett par gånger styckadt, af handl. i Norrköping Z. Virén, samt medlemmar af släkten Pontin och inköptes 1876 af sedermera riksmarskalken grefve L. V. A. Douglas (d. 1916), hvars stärbhus nu är egare. Fältmarskalken R. Douglas började på 1650-talet uppföra ett slott (fig. 1), som bestod af en källarvåning och fyra öfvervåningar samt däröfver en två våningar hög frontespis åt hvardera sidan. Femte och sjätte våningarna blefvo aldrig inredda, taklisten förblef alltid provisorisk af bräder, och borggården blef aldrig stensatt. Slottet nedbrann 12 maj 1789 och har förblifvit en ruin (fig. 2). Murarna hålla enligt Brunius nederst omkr. 2 m. i tjocklek, men äro invändigt aftunnade uppåt. De äro uppförda af gråsten med dörr- och fönsteromfattningar, källar- och trapphvalf af tegel. De under slottet belägna källrarna äro ännu i fullkomligt användbart skick. Nära slottsbyggnaden voro uppförda två flyglar, af hvilka den södra användes till kyrka. De ha sedermera iståndsatts, den södra bekostades af sockenborna och användes först som kapell för godsets befolkning, sedermera, från 1810, då socknen blef egen församling, som sockenkyrka. Den norra flygeln innehåller bostad.

Stjärnpentagon. Se Polygon 1.

Stjärnpolyeder. Se Polyeder.

Stjärnpolygon. Se Polygon 1.

Stjärnråg, *bot.* Se Råg.

Stjärnsafir, *miner.* Se Korund.

Stjärnsfors, landtegendom jämte kvarn, sulfatcellulosafabrik i N. Råda socken, Värmlands län. Se Uddeholmsverken.

Stjärnskott, *astron.* Se Stjärnfall.

Stjärnsnäcksläktet, *zool.* Se Doris.

Stjärnströmmar, *astron.* Se Stjärnor och Världsalltet.

Stjärnsund, kapellförsamling i Kopparbergs län, Hedemora tingslag, ingår i Husby kommun. 1,763 inv. (1916). Kapell till Husby, Västerås stift, Hedemora kontrakt.

Stjärnsund. 1. Herresäte, ett af Närkes präktigaste gods, i Askersunds och Hammars socknar. Slottet (se fig.), som ligger på en utskjutande hög

Stjärnsunds slott.

udde mellan Hammarsundet och sjön Alsen, byggdes 1798—1801 efter ritningar af K. F. Sundevall i den då moderna nyantika stilen i två våningar och ekonomivåning med ett framspringande midtparti i form af en kraftig prostyl, uppburen af fyra grofva kolonner, som hvila på en hög stentrappa. Godset omfattar 18¼ mtl, tax. till 668,400 kr. (1915). Säteriet bildades 1637 af Johan Gabrielsson Oxenstierna genom förening af

hemmanen Ölmesund, Åviken och Stockbrådet samt utvidgades genom köp och byte, så att godset omfattade nästan hela Askersunds landsförsamling och en stor del af Hammars socken. Det kom sedan genom gifte till släkten Soop, i hvars ego det stannade med ett afbrott genom reduktionen till 1717, då det genom gifte kom till släkten Dohna. 1785 såldes det till brukspatron Olof Burén, adlad Burenstam, som lät uppföra det nuv. slottet. Hans måg, öfverste O. J. Hagelstam, sålde det 1823 till konung Karl XIV Johan, hvars arrendator lät egendomen förfalla i alla afseenden. Oskar I sålde S. 1851 för 100,000 rdr b:ko till sin son prins Gustaf, som genom intendenten P. A. Nyström lät slottet genomgå en grundlig reparation. Efter hans död sålde konung Oskar S. 1856 för 166.666 rdr 32 sk. b:ko till prins August, som bodde där flera somrar, men 1860 sålde det till brukspatron K. Cassel, hvars son Alb. Cassel är dess nuv. egare. Egendomen är stamgård för den svenska rödbrokiga kreatursrasen (se fig. 5 å pl. I till art. Nötkreatursskötsel). Egaren af S. har patronatsrätt i Askersunds landsförsamling. — 2. Järnbruk i Husby socken, Kopparbergs län, vid S. station på Byvalla—Långshyttans järnväg och det vattendrag, som afför Edskens (4,9 kvkm.), Fullens (5,3 kvkm.) och Gryckens (10,5 kvkm.) vatten till Amungen (5,2 kvkm.) och Dalälfven, omfattar stång-, finjärns- och finstålsvalsverk, tråd- och plåtvalsverk samt plåtslagarverkstad och tillhör Klosters a.-b. Tax.-v. 250,000 kr., hvaraf 50,000 kr. på en ångsåg (2 ramar, kant-, klyf- och stafverk). S. anlades 1699 af Kr. Polhem och presidenten G. Stierncrona, hvilka blefvo egare af hvar sin hälft och 1700 fingo privilegium att af järn, stål, koppar och mässing tillverka kärl m. fl. manufakturvaror. Där anlades då ämneshammare med 2 härdar, plåthammare, slagpress, grofvalsverk, 2 spikhamrar, en maskin för tillverkning af större och mindre ur, låsmaskin och tegelmaskin m. m. Anläggningarna drefvos med vatten från en damm, som var uppförd i den förbiflytande ån. Bruket understöddes på flerahanda sätt af Karl XII, och Polhems uppfinnarsnille hade där rikt tillfälle att göra sig gällande. Något öfver 200 pers. hade 1734 där anställning och 1768 omkr. 400. En eldsvåda 1737 förstörde åtskilliga maskiner, men de återställdes med undantag af en maskin för tillverkning af tallrikar och andra kökskärl. Polhems hälft af S. öfvergick 1760 genom köp till dottersonen advokatfiskalen R. Rückersköld, som däraf 1785 gjorde ett fideikommiss inom Polhems släkt, hvilket innehades af systersonen J. R. Steenman, dennes måg Sal. von Stockenström och hans son K. R. P. von Stockenström, men af den sistnämnde 1856 öfverflyttades till fastighet i Stockholm (12 Klara södra kyrkogata). Den andra hälften af S. köptes från Stierncronas arfvingar 1820 af Steenman, hvarefter hela S. hade samma egare. M. F. Wærn köpte 1853 och 1857 S. jämte Rörshyttan, Silfhytteå masugn och kvarn m. m. samt smidesrätt för sammanlagdt 138,333 rdr 16 sk. b:ko, sålde 1857 delar däraf till andra personer, men 1871 öfverläts det hela för 250,000 rdr till Klosters bruksegare, hvilka 1872 öfverläto köpet på Klosters a.-b. Vid S. byggdes 1739 kyrka (af trä) och anlades begrafningsplats, och särskild bruksprediskant var från 1750 anställd (sedan 1884 komm nister); ny kyrka (af slaggtegel) uppfördes 188 —87, och ny begrafningsplats anordnades bredvi densamma. 1 o. 2. Wb

Stjärnsu'ndsur. Se Polhem, sp. 1229.

Stjärntid, *astron.*, den tid, som bestämmes vårdagjämningspunktens dagliga rörelse. Jorde rotationstid är eg. lika med det tidsmått, som fö flyter mellan tvenne successiva passager genom e viss meridian af en som på himmelssfären orörli betraktad stjärna (fixstjärna). Af lämplighetsskä har man i st. f. en stjärna valt vårdagjämnings punkten, hvars rörelse i förhållande till stjä norna är mycket långsam. Man kallar alltså tide mellan två successiva meridianpassager af vårdag jämningspunkten för ett stjärndygn. Stjärn dygnet indelas på öfligt sätt i stjärntidstim mar, -minuter och -sekunder, och den stjärntid som ett rättgående stjärntidsur skall ange, ä sålunda detsamma som vårdagjämningspunkten timvinkel. B—d

Stjärnturné, gästspelsresa, företagen med e mindre teatertrupp för att bereda någon särskild ryktbar artist (''stjärna'') tillfälle att glänsa me favoritroller i en helst jämnstruken omgifning a medspelande.

Stjärntydningskonst. Se Astrologi.

Stjärnvik. 1. Gods i Risinge socken, Östergötland länn, omfattande med Börsjö m. m. $5^5/_8$ mtl, tax till 204,600 kr. (1916), samt kvarn och flerbladi såg, mejeri, växthus, kraftstation m. m., tax. til 101,000 kr. Manbyggnaden, som har ett synner ligen vackert läge vid sjön Gron och ett par andr sjöar, om- och tillbyggdes 1913 efter ritningar a I. G. Clason samt omges af en mycket välskött träd gård och stor park. En modern kraftcentral fö tillvaratagande af på egorna befintlig vattenkraf från tre fall förser egendomen med kraft och be lysning och lämnar omkr. 400 hkr disponibel til försäljning. Äldste kände egaren är majoren Knu Ödla, som där 1640 anlade ett järnbruk med 4 hamrar och 7 härdar jämte en knipphammare hvilket allt nedlades af brist på kol, utom en ham mare, som sonen landsh. U. Ödla lät ånyo upp bygga. På 1720-talet tillhörde S. kapten K. D Rietz, som 1721 fick privilegium på en knipp hammare. Af hans barn såldes egendomen til egaren af Finspång, hvarmed den var förenad til 1803, tillhörde därefter medlemmar af släkte Eberstein och köptes 1896 af nuv. egaren konsu O. Brynolf. — 2. Hafsbad på Vargön, en ö stra v. om Styrsö, Askims socken, i yttersta hafsbandet Göteborgs södra skärgård, tillhör A.-b. S. hafsba (1898), har varm- och kallbadhus. Ångbåtsförbin delse flera gånger dagligen med Göteborg. 1. Wbg

Stjärnår, detsamma som sideriskt år (s Siderisk). Af Charlier har denna benämnin (eng. *stellar year*) användts för ett helt annat be grepp, nämligen en tidrymd af 1 mill. van liga år. B—d

Stjärnäppleträdet, *bot.*, namn på *Chrysophyllu Cainito* (se Chrysophyllum).

Stjärnökalfskansen, äfven kallad Vammars skans, i Smålands skärgård, Tryserums socken på en holme s. ö. om Stjärnö, hade anlagts sanno likt på 1650-talet om ej tidigare, men var 167 ''försvunnen''. 1676 återuppbyggdes befästningen

en palissaderad sexuddig stjärnskans, samt reparerades, bestyckades och försågs med besättning 1677. Efter krigets slut fick S. emellertid förfalla. L. W:son M.

Stjärnö skans, i Smålands skärgård på en halfö n. om Stjärnökalfskansen, mellan Valdemarsviken och Kattdalsfjärden, byggdes senast 1676, då den bestyckades och försågs med besättning. Efter krigets slut lämnades skansen åt sitt öde. L. W:son M.

Stjärt, *sjöv.*, en kort och smäcker tågända, fäst vid något, som genom densamma skall kvarhållas i ett visst läge, fastsurras, ledas o. s. v. — Stjärtblock, block (se d. o. 3), af hvars stropp bildats en flätad stjärt, hvarmed blocket fästes i st. f. med hake. Då ett af blocken (stundom båda) i en liten talja är stjärtblock, kallas denna stjärttalja. Stjärttalja var äfven namnet på den talja, hvarmed en lavett (fyrarullalåda) ombord inhalades. R. N.*

Stjärtamfibier, *zool.* Se Amfibier, sp. 828—829.

Stjärtand 1. Spjutand, *Anas acuta*, *zool.* Se Andfåglar, sp. 964.

Stjärtbenet, Gökbenet, Svansbenet, *Os coccygis*, *anat.*, den nedre, vid korsbenet fästa ändan af människans ryggrad. Det består af 4 genom brosk förenade, rätt ofta sammanvuxna, ofullständigt utvecklade kotor, som i storlek aftaga uppifrån nedåt och stå i en framåt konkav rad. Stjärtbenet utgör den förkrympta motsvarigheten till djurens svans, men ligger i regel doldt under slätt öfverspänd hud. Någon gång kan benet stiga längre fram eller bihang därtill finnas på huden. G. v. D.*

Stjärtblock, *sjöv.* Se Stjärt.

Stjärtfena, *zool.* Se Fiskar, sp. 411—413.

Stjärtglansstaren, *zool.* Se Lamprotornis.

Stjärthammare, *mek.* Se Hammare 1.

Stjärtmessläktet, *Acredula* l. *Orites*, *zool.*, släkte tillhörande fam. mesar (*Paridæ*), ordn. tättingar (*Passeriformes*) bland fåglarna. Det skiljes från skogsmessläktet (se Mesarna) företrädesvis därigenom, att stjärten är längre än kroppen och vigglik. Af de 14 kända arterna hör altitan l. stjärtmesen (*A. caudata*;

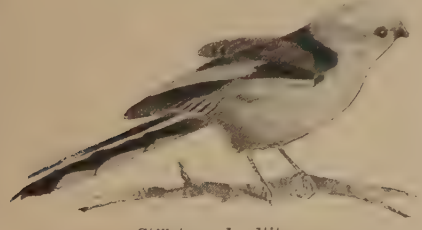

Stjärtmes l. altita.

se fig.) till svenska faunan. Denna art har hvitt hufvud, svart rygg och rödgråa skuldror; de undre kroppsdelarna äro hvitaktiga; kroppslängd omkr. 14 cm. Altitan förekommer i hela Europa och Sveriges flesta landskap med undantag af de nordligaste. Om sommaren lefver den företrädesvis i löfskogarna, om vintern ock i barkskog; den lifnär sig af insekter, spindlar och andra smådjur. Sitt konstrikt hopfogade, öfvertäckta bo bygger den ej som dessa i ihåliga träd, utan mellan grenar. Äggen äro stundom ända till 15 stycken, hvita och glänsande, med rödbruna prickar. L—e.

Stjärt om stjärt, *bergsv.* Då i ett malmförande berglager malmerna förekomma linsformigt och malmlinserna icke ligga i rad efter hvarandra, utan den efterföljandes främre ända något skjuter förbi den föregåendes bakre ända, sägas malmerna ligga stjärt om stjärt. Th. N—m.

Stjärtpennor. Se Fjäder, *zool.*, sp. 485.

Stjärtstropp, *sjöv.* Se Stropp.

Stjärttalja, *sjöv.* Se Stjärt.

Stjördalen (ortsuttal ʃörda'len; vanligt uttal stjördalen). 1. Härad och socken i Nedre S:s pastorat, omfattande den västra, breda och delvis välodlade delen af S:s dalgång (se S. 2) på norra sidan af Stjördalselven (se d. o.), N. Trondhjems amt, Norge. Häradets sydvästra del omger fiskeläget Stjördalshalsen (järnvägsstation, flera fabriker, hotell, 2 tvenne ggr i veckan utkommande tidningar, 2 banker; 1,018 inv. 1910) och den i dess närhet belägna stora exercisplatsen Værnesmoen längs en liten vik af Trondhjemsfjorden, kallad Stjördalsfjorden, med många sandmoar och myrar; ö. ut blir landet ett bördigt jordbruksområde med skogsåsar åt n. ö. Ytinnehåll 52,$_{32}$ kvkm. 3,158 inv. (1910). I S. ligger amtets plantskola. Hell—Sunnanbanan (105,$_{2}$ km.), som bildar södra sektionen af den blifvande Nordlandsbanan, passerar genom S. — 2. Hela den omkr. 45 km. långa dalgång (fno. *Stjóradalr* l. *Stjórdœlafylki*), som i v. begränsas af Trondhjemsfjorden och sträcker sig genom S. 1 och skogsbygden Meraker på ömse sidor om Stjördalselven ö. ut ända till Storlien på andra sidan om riksgränsen. Något n. ö. om Merakers station leder från S. en i forna tider mycket nyttjad väg genom fjällpasset Skurdalsporten (se d. o.) in i Sverige; sedan 1881 ombesörjes denna samtrafik genom S. af Merakersbanan (Trondhjem—Riksgränsen, 102,$_{3}$ km.). I S:s fjälltrakter längs riksgränsen färdas en del flyttlappar, de s. k. "Röroslapper", med sina renar. S. försvaras numera af nyanlagda befästningar vid Hegre och vid Tönsaas. Hegrebefästningen skall äfven hindra frammarsch ur såväl Sonas som Forras dalgångar. S. 2 utgör två pastorat: Öfre S. (socknarna Hegre och Meraker), omfattande 1,912,$_{89}$ kvkm. med 4,695 inv. (1910), och Nedre S. (socknarna S. 1, Laanke och Skatval), omfattande 339,$_{27}$ kvkm. med 6,338 inv. (s. å.). S., det norrut angränsande området Værdalen och stadskommunen Levanger bilda tills. Stjör- og Værdalen sorenskriveri med 32,511 inv. (1910), ung. motsvarande det forna fogderiet med samma namn. K. V. H. L. W:son M.

Stjördalselven, en omkr. 80 km. lång älf i N. Trondhjems amt, Norge, bildas genom sammanflöde af Tevla, som rinner upp i svensk-norska gränsfjällen, Kobberaaen och Funna norrifrån, Dalaaen och Torsbjörka från s. Den flyter från ö. åt v., genomströmmar Meraker och Stjördalen och upptar de ganska betydliga biflodernа Forra norrifrån och Sona söderifrån samt utfaller vid Hells järnvägsstation i Strindfjorden, sydöstligaste armen af inre Trondhjemsfjorden. Medan själfva S. har

blott smärre forsar, inga egentliga vattenfall, bildas i bifloderna bl. a. Turefossen (i Tevla), Kobberaafossene (Öfre o. Nedre K., representerande resp. 4,800 och 3,200 hkr), Funnafossen (75 m. hög), Sonfossene och Forrafossen (38 m. hög) i älfvarna med samma namn. S:s nederbördsområde utgör 2,114 kvkm. Medelst S. flottas öfver 200,000 timmerstockar årligen. Älfven har godt om lax. K. V. H.

Stjördalsfjorden. Se Stjördalen 1.

Stjördalshalsen. Se Stjördalen 1.

Stjör- og Værdalen sorenskriveri. Se Stjördalen 2.

Stk., förkortning för *storkors*.

st. n., förk. för lat. *styli novi*, enligt nya stilen.

Stnd., vid djurnamn förkortning för intendenten vid zoologiska hofmuseet i Wien Franz Steindachner, f. 1834.

Sto, hona af hästsläktet. Se Hästafvel.

Stoa', grek. (lat. *porticus*), pelargång, pelarsal, galleri. Pelarrader, dels enkla, dels dubbla eller flerdubbla, voro ett inom den forngrekiska byggnadskonsten ymnigt användt motiv såväl vid tempel som andra byggnader. Med stoa förstod man företrädesvis en självständigt anlagd pelargång, som antingen var helt öppen eller på baksidan hade en vägg, som uppbar taket, eller ock var itudelad af en på längden gående midtvägg med pelarrader på båda sidor. Sådana täckta pelargångar brukade i de grekiska städerna omge torget och andra offentliga platser. Vid norra sidan af torget i Aten låg den s. k. "brokiga pelargången" (*poiki'le stoa'*), hvilken fått sitt namn däraf, att dess väggytor voro prydda med målningar af Polygnotos m. fl., öfver ämnen från Amasonsagan samt trojanska och persiska krigen. Där plägade medlemmarna af den filosofiska skola, som grundlagts af Zenon, samlas, och därför kallades denna skola Stoa 1. Stoiska skolan. Vid nämnda torg låg äfven den "kungliga pelargången" (*basi'leios* 1. *basilikē stoa'*), hvilken tjänade som ämbetslokal för den andre arkonten, som bar titel af konung (*basilēu's*), och stundom äfven till sessionsrum för areopagen. Jfr Basilika. Rikt på pelargångar var det gamla Pergamon (se d. o., fig. 2). A. M. A.

Stobæus, en i Lunds universitets historia ryktbar släkt, som inflyttade från Slesvig med Johannes Laurentii (f. i slutet af 1500-talet, d. som kyrkoherde i Stoby, Lunds stift), hvars barn efter sin födelseort Stoby antogo namnet S. En af hans sonsöner, Lorens Kristofer, adlades 1707 med namnet Stobée (se d. o.).

1. Andreas S., häfdaforskare, latinsk skald, f. 1642 i Stoby, d. 15 dec. 1714, studerade vid universitetet i Greifswald samt blef 1664 kollega och 1669 rektor vid Kristianstads skola. Efter att sistnämnda år ha erhållit filosofiska graden vid det nyinrättade universitetet i Lund kallades han 1674 till e. o. poeseos professor där samt blef 1682, vid universitetets återupprättande, utnämnd till eloquentiæ et poeseos professor och 1687 till historiarum et poeseos professor. Under mer än 30 år framstod han som en af akademiens mest betydande män. På arbetet för de nyvunna provinsernas förssvenskning utöfvade han stort inflytande såväl genom sin personlighet som genom sin lärarverksamhet. Som utgifvare af historiska afhandlingar, särskildt rörande sin födelseprovins' historia, är han den förste bland det karolinska universitetets lärare som inlagt förtjänst om den fosterländska häfdaforskningen. Af sin samtid beundrades han dock mest som latinsk vältalare och skald, i hvilken egenskap han anslöt sig till tidens allmänna smakriktning.

2. Nils S., den föregåendes son, latinsk vältalare, f. 20 okt. 1694 i Lund, d. där 7 dec. 1754, blef 1714 amanuens vid biblioteket där och var 1716—18 anställd som lärare för kosackhetmanen Filip Orliks söner. Sedan han dels i Lund, dels i Stockholm gjort sig känd som latinsk vältalare, kallades han 1723 till docent i Lund, 1729 till akademisekreterare och 1735 till eloquentiæ et poeseos professor. Han var högt uppburen för sina om klassisk bildning och smak vittnande latinska vältalighetsprof. Hans son Andreas Peter S. (f. 1732, d. 1799) innehade från 1771 den professur, som fadern och farfadern beklädt.

3. Kilian S. d. ä., brorson till S. 1, naturforskare, läkare, häfdaforskare, f. 6 febr. 1690 i Vinslöf, Skåne, d. 17 (ej 13) febr. 1742, blef student i Lund 1709 och promoverades där 1721 till med. doktor. I dec. s. å. förordnades han att förestå v. Döbelns professur i medicin, hvarmed han fortfor till mot slutet af 1723. År 1724 blef han stadsläkare i Göteborg. Året därpå återvände S. till Lund, på kallelse af skånska adeln och magistraten i Malmö, mot garanti af ett årligt arfvode. 1728 blef han e. o. professor i "philosophia naturalis och physica experimentalis", hvilken plats han 1732 utbytte mot ord. professuren i historia. Sistnämnda år blef han arkiater. Äfven som professor i historia utöfvade han vidsträckt läkarverksamhet, bl. a. som brunnsläkare vid Ramlösa, och lämnade handledning åt unga medici. Både som lärare, författare och samlare var S. mycket framstående, och med undantag af A. Rydelius var det ingen af de samtidigt vid universitetet anställda lärarna, som åtnjöt det allmänna anseende och den odelade vördnad som S. Det var ej blott den från sin tids vetenskapliga ståndpunkt utmärkte läkaren och forskaren, som tillvann sig detta allmänna anseende, äfven personligheten ingaf genom sin flärdlöshet, rättrådighet och allvar i mer än vanlig grad känslor af vördnad och tillgifvenhet. I hög grad förstod S. att hos sina lärjungar väcka håg för vetenskapligt arbete genom att taga dem personligt om hand och anvisa dem vägar för studier och forskning. Ur hans lärjungekrets ha utgått bland andra sådana män som N. Rosén von Rosenstein, K. von Linné, J. Leche, S. Lagerbring. Inom naturvetenskaperna egnade sig S. med förkärlek åt fossiliernas studium. På det historiska området var hans verksamhet betydelsefull särskildt genom den mångsidigare riktning han införde i undervisningen, i det att han icke blott i likhet

med sina föregångare behandlade gamla och allmänna historien, utan äfven föreläste öfver svensk historia samt meddelade handledning i källforskning, i fäderneslandets antikviteter och i numismatik. Sina för den tiden betydande samlingar af naturföremål och fornsaker skänkte han 1735 till Lunds universitet och lade därigenom grunden icke blott till dettas naturhistoriska museum, hvilket länge bar namnet "Museum Stobæanum", utan äfven till dess arkeologiska samlingar. Dels under form af disputationer, dels i "Acta Literaria Sueciæ" utgaf S. åtskilliga afhandlingar, af hvilka de viktigaste samlades och omtrycktes i Danzig 1752—53 under titeln *Kiliani Stobæi opuscula, in quibus petrefactorum, numismatum et antiquitatum historia illustratur.* Flera otryckta skrifter af S. förvaras i universitetsbiblioteket i Lund. Hans byst (mod. af V. Runeberg) restes 1906 på universitetsplatsen där. — Jfr K. M. Fürst, "Kilian Stobæus d. ä. och hans brefväxling" (i "Lunds universitets årsskr., ny följd", afd. 2, bd 2, 1907) — Ett kusinbarn till S., Kilian Stobæus d. y. (f. 1717, d. 1792), var artis obstetriciæ professor i Lund. 3. K. af P—s.

Stobāi'os (grek. *Στοβαῖος*, lat. *Stobæus*), fullst. Joannes S., d. v. s. Joannes från Stoboi i Macedonien, forngrekisk lärd och litteraturkännare, lefde sannolikt i början af 500-talet e. Kr. Frukterna af sin vidsträckta beläsenhet inom grekiska litteraturen nedlade han i en närmast för hans son Septimius afsedd excerptsamling, hvilken innehåller utdrag ur mer än 500 skalders, historieskrifvares, talares och filosofers arbeten. Detta verk var från början odeladt under titeln *Anthologion* (lat. *Florilegium*, "Blomstersamling"), men är i medeltidshandskrifterna deladt i *Eclogæ physicæ et ethicæ* och *Florilegium* l. *Sermones*. Den förra samlingen är utg. af Gaisford (1850) och Meineke (1860—64), den senare af Gaisford (1822—25) och Meineke (1855—57), båda samlingarna af Wachsmuth och Hense (1884—1912, ännu ej afslutad). Troligen har det hela varit fördeladt i 4 böcker, af hvilka början af 1:a och större delen af 2:a gått förlorade. Det eger värde hufvudsakligen därigenom, att det meddelar en mängd fragment, som icke på annat sätt äro åt oss bevarade. A. M. A.

Stobbaerts [stå'bbarts], Jan Baptist, belgisk målare, f. 1838 i Antwerpen, verksam där, är hufvudsakligen djurmålare. Hans hästar, tjurar, kor och grisar äro "storartadt vulgära", och såväl djuren som deras miljö — stallet, ladugården — ha en äkta och intensiv flamsk karaktär. Den måleriska behandlingen är kraftfull och mustig. Hans mästerverk *Stallet* (1885) eges af museet i Bruxelles, andra af hans verk finnas i Antwerpens och andra belgiska städers gallerier och privata samlingar. S. är äfven en utmärkt etsare. G—g N.

Stobbe, Johann Ernst Otto, tysk rättshistoriker, f. 28 juni 1831 i Königsberg, d. 19 maj 1887 i Leipzig, blef 1853 juris doktor, 1855 docent och 1856 professor, allt i Königsberg, hvarifrån han 1859 flyttade till Breslau. 1871 antog han kallelse till professur i Leipzig. Hans hufvudarbeten, *Geschichte der deutschen rechtsquellen* (2 bd, 1860—64; öfv. till it.) och *Handbuch des deutschen privatrechts* (5 bd, 1871—85; 3:e uppl. 1893—1900), räknas som mönstergilla uppslagsböcker. Bland hans många öfriga skrifter må nämnas *Zur geschichte des deutschen vertragsrechts* (1855), *Beiträge zur geschichte des deutschen rechts* (ett flertal uppsatser, 1865), *Die juden in Deutschland während des mittelalters* (1866), *Die auflassung des deutschen rechts* (i "Jherings jahrbücher" 1873) och *Zur geschichte des älteren deutschen konkursprozesses* (utg. efter S:s död, 1888). En utförlig bio-bibliografi öfver S. (af E. Friedberg) utkom 1887. C. G. Bj.

Stobée [-bē], Lorens Kristofer, militär, politiker, f. 10 maj 1676 i Lund, d. 31 maj 1756 på Ågård vid Lidköping, var son af Andreas Stobæus (se Stobæus 1). Sedan han blifvit student i Lund, aflade han landtmätarexamen 1696, var anställd vid Skånska landtmäterikommissionen till 1699, då han utnämndes till löjtnant vid Fortifikationen och medföljde sedan Stuart till ingermanländska och livländska gränserna, hvarvid han afritade därvarande fästningar. Han blef kapten och fortifikationsbefälhafvare i Viborg 1702, utarbetade desseiner till stadens befästning (1703 och 1705), deltog 1706 i dess försvar och ritade planer öfver belägringen. Han blef generalkvartermästarlöjtnant 1706, adlades 1707 med namnet S. (han hette förut Stobæus) och förordnades till underkommendant i Viborg 1708. Vid Viborgs kapitulation 1710 blef S. krigsfånge och fördes med hustru och barn till Petersburg, där han användes bl. a. till att uppgöra planer till parker vid de kejserliga lustslotten. Då han emellertid afslagit ett anbud att som generalmajor ingå i rysk tjänst, sändes han till Archangel, men lyckades 1715 fly därifrån och efter en vandring på mer än 200 mil 1716 komma in på svenskt område. Under tiden hade S:s förmente vän, kapten Anders Gyllenroth, intalat hans hustru, att S. vore död, och stod just i begrepp att gifta sig med henne, då maken återvände. Han uppgjorde 1716 förslag till Sundsborgs fästning, hvars påbörjande han äfven ledde, anställdes 1717 som ledare af befästningsarbeten i Skåne, blef 1719 öfverste, 1737 vicedirektör för Fortifikationen samt 1739 generalmajor och direktör. 1741—49 var han landshöfding och öfverkommendant i Göteborg och Bohus län och samtidigt (1740—47) kommissarie vid norska gränsregleringen. S. framträdde redan vid riksdagen 1720 som en varm och oförfärad anhängare af hertig Karl Fredrik af Holstein. Efter riksdagens slut blef han med anledning däraf på flerahanda sätt utsatt för en hätsk förföljelse. Mest känd är den uppseendeväckande process, som anlades mot honom på grund af angifvelse för uppro riskt tal. Bland angifvarna var den ofvannämnde Gyllenroth. Processen fördes med falska vittnen och annan vederstygglighet, men S. lyckades bevisa sin oskuld, Gyllenroth dömdes till döden och blef, trots det att både konungen och drottningen lade sig ut

för honom, afrättad i april 1722. Hans medbrottslingar drabbades af andra straff. Äfven sedan spelade S. en viss roll i politiken och var flera gånger medlem af sekreta utskottet och defensionsdeputationen. I besittning af omfattande kunskaper, i synnerhet inom de matematiska vetenskaperna, invaldes han 1739 i Vet. akad. S. är hjälten i H. Bjurstens roman "Öfverste Stobée" (1854). L. W:son M. L. S.

Stobwasser [stå'b-], Johann Heinrich, tysk framställare af lackarbeten, som efter honom fingo namnet "Stobwasserarbeten", f. 1740, d. 1829, uppfann efter mångåriga försök en lackfernissa, som nästan kunde täfla med den japanska. 1763 begaf S. sig till Braunschweig och grundlade där en fabrik för lackarbeten, hvars produkter snart fingo världsrykte. "Stobwasserarbetena" bestodo vanligen i bokband, käppknappar och i synnerhet runda snusdosor, som, förfärdigade af papier maché (stundom bleck eller trä), öfverdrogos med ett femfaldigt lager af lack, på hvars svarta yta målades figurer, i början i japanskt, sedan äfven i andra mönster. Fabriken egde bestånd till 1874. J. C.

Stoby, socken i Kristianstads län, Västra Göinge härad. 8,951 har. 3,118 inv. (1916). S. bildar med Norra Sandby och Hässleholms stad ett pastorat i Lunds stift, Västra Göinge kontrakt.

Stochod, högerbiflod till Pripet, upprinner 40 km. s. om Kovel i Volynien och flyter i nordlig hufvudriktning midt emellan Styr och Turij. Den afskärning, som bildas af S:s öfre del, hvilken skäres af järnvägen från Rovno och landsvägen från Luzk till Kovel, har under Världskriget 1916 och 1917 spelat en framstående roll. Redan 27 jan. 1916 började strider mellan ryssarna och de förbundna centralmakternas trupper utkämpas i förterrängen mellan Styr och S., men först under sin stora junioffensiv nådde ryssarna fram till S., där deras öfvergångsförsök 15—18 juni dock tillbakaslogos. Först 8 juli kunde de sedan börja öfvergå S., och striderna fortsattes äfven på västra stranden särskildt i S.-kröken n. om Sokul. I slutet på juli nödgades tyskarna under v. Linsingen uppge sina återstående ställningar på östra stranden, men sökte dock hindra ryssarnas utbredande på den västra, stormade brohufvudet vid Zarecze 18 sept. och kastade fienden tillbaka öfver floden. Striderna i S.-afskärningen fortsatte emellertid under slutet af 1916 och början af 1917 med omväxlande framgång, tills de förbundne 3 april togo brohufvudet vid Toboly, drefvo ryssarna tillbaka öfver S. vid Gelenin och togo nära 10,000 fångar samt en mängd materiel af olika slag. Striderna vid S. återupprepades emellertid dels 23 juni, dels 1—4 och 11 juli. L. W:son M.

Stock, *boktr.*, träsnitt (kliché); ett fordom användt straffredskap (se Stockstraff).

Stock, eng., stam, stock, kapital; i plur. fonder, statspapper, aktier; kreatursbesättning. — Stockbroker [stå'k-brâukə], fondmäklare. — Stock exchange. Se d. o. — Stockjobber [stå'k-d͡åbə], börsspelare.

Stock. I *geologien* är ordet stock beteckning för ett bergartsparti, som uppträder inom andra därmed olikartade bergarter, men icke har den jämntjocka eller långsträckta utbredning, som vanligen kännetecknar "gångar" och lager. Alltefter-som en stock med sin största längdutsträckning öfvertvärar den omgifvande bergartens skikt eller löper parallellt därmed, d. v. s. allteftersom den har karaktären af en gång eller ett lager, säges stocken vara en *gångstock* eller en *lagerstock*. Till det förra slaget höra en del eruptiva bergmassor, till det senare åtskilliga af Sveriges förekomster af kornig kalksten och malmer. Se Gång och Lagerstock. Jfr Malm, sp. 641, 642. E. E.

Stock, Simon, karmelitordensgeneral (sedan 1245), d. 1265 i Bordeaux. Se Karmelitorden.

Stocka, vattensåg med 4 ramar, 2 kantverk, stafverk, hyfvelmaskin och klyfsåg i Harmångers socken, Gäfleborgs län, vid Storsjöns utlopp i Bottniska viken, tillhör Ströms bruks a.-b. (se Ströms bruk). Årstillverkningen omkr. 4,000 stds sågade (en del hyflade) trävaror.

Stockade. Se Stokade.

Stocka ett ankare, *sjöv.*, sätta stocken i ankaret, så att den ifrån att ha legat längs med läggen kommer att stå vinkelrätt mot densamma. Då vid ett ankares hemvindning kättingen oklarat sig för någon del af ankaret, säges ankaret vara stockadt l. stockskjutet. R. N.*

Stockamöllan, träförädlingsfabrik i Billinge socken, Malmöhus län, vid ett 3 m. högt fall i Rönneån, omfattar sågverk, snickerifabrik, skaft- och handtagssvarfveri samt smedja. Verken drifvas med vattenkraft (4 turbiner) och elektrisk kraftöfverföring. Tillverkningen omfattar sågade och svarfvade ämnen af löfträ, hjul- och hjulkuggar, verktygsskaft, transportkärror och -vagnar af alla slag, potatissorteringsmaskiner, hyfvelbänkar, gängningsapparater m. m. Fabriken tillhör jämte Rönnemöllans valskvarn och ålfiske Stockamöllans a.-b. (bildadt 1906; aktiekap. 250,000 kr.). Taxeringsvärdet var 1916 201,300 kr., hvaraf 61,800 kr. å jordbruksfastighet. Redan under den danska tiden lågo där kvarnverk, stamp m. m., och anläggningarna ha i flera årh. tillhört medlemmar af familjen Danielsson-Sonesson, tills grosshandl. V. Sonesson 1906 bildade bolaget.

Stockaryd, socken i Jönköpings län, Västra härad. 5,535 har. 1,075 inv. (1916). Annex till Hjälmseryd, Växjö stift, Västra härads kontrakt.

Stockbridge [stå'kbrid͡j], kommun (*township*) i västra delen af nordamerikanska staten Massachusetts, vid Housatonic. 62 kvkm. 1,933 inv. (1910). Byn S. inom denna kommun är ett af de mest typiska och trefliga samhällena i Nya England, mycket besökt som sommarvistelseort och bekant som familjen Sedgwicks hem, 1750—58 Jonathan Edwards verksamhetsfält bland mohikanerna (monument 1871) samt Mark Hopkin's och Cyrus Fields födelseort. S. om den egentliga byn ligger i Bear mount en grotta, Icy glen, med is långt in på sommaren.

Stocken, municipalsamhälle (där enligt k. br. 18 nov. 1910 hälsovårdsstadgans bestämmelser för stad tillämpas) i Morlanda socken, Göteborgs och Bohus län, vid västra kusten snedt emot Hermanö. 8 har, 291 inv. (1916). Tax.-v. å bevillningsskyldig fast egendom 74,900 kr. (s. å.), tax. inkomst af kapital och arbete 47,645 kr.

Stockenström, svensk adlig ätt, som härstam-

mar från rådmannen i Stockholm Anders Henriksson (d. 1656), hvars barn antogo namnet S. 1751 adlades två hans sonsonssöner, Lars (d. som hofrättsråd i Svea hofrätt 1761) och Erik (se S. 1), med namnet *von* S.; den förres gren utgick 1801; den senare erhöll 1770 *friherrlig* och 1771 *greflig* värdighet och slöt själf sin ätt. På deras adliga ätt och nummer adopterades 1776 deras brorson Salomon S. (S. 2) och 1784 dennes bröder Lars (f. 1748, brukspatron, d. 1814) och Erik (f. 1749, superkargör, d. 1788), som själf slöt sin gren, medan från Salomon och Lars von S. de nu lefvande medlemmarna af ätten härstamma.

1. Erik von S., grefve, riksråd, f. 9 april 1703, d. 23 febr. 1790 i Stockholm, studerade i Uppsala, blef 1726 notarie i Bergskollegium och 1730 geschworner vid Stora Kopparberget. Efter att i utlandet ha studerat bergväsendet förordnades han 1738 till bergmästare i Södermanlands, Östergötlands och Smålands bergslager samt befordrades 1747 till assessor i Bergskollegium. 1749 blef han revisionssekreterare. Utmärkt genom duglighet och mångsidiga kunskaper, kallades han 1758 till justitiekansler. I det politiska lifvet framträdde han från riksdagen 1755, då han af hattpartiet insattes i sekreta utskottet. Han räknades i det följande till partiets bästa män och företrädde under 1760-talet bland de främste den riktning inom partiet, som sträfvade till försoning och samverkan med hofvet. Särskildt vid brytningen mellan konungen och rådet 1768 utmärkte sig S. för oförskräckt uppträdande mot mössregeringen och var en af de hattchefer, som skriftligen till franske ambassadören förbundo sig att arbeta för en förstärkning af konungamakten vid den kommande riksdagen. 1769 inkallades S. i rådet samt förordnades 1770 till president i lagkommissionen och 1771 till kansler för universitetet i Åbo. I mars 1772 nedlade han alla sina befattningar, men återtog rådsämbetet 22 aug. s. å. på Gustaf III:s bestämda önskan och bibehöll detsamma till 1789. S. var en om det allmänna högt förtjänt man. Med egna krafter och medel understödde han flera industriella företag, bl. a. bearbetningen af Höganäs stenkolsbrott samt uppdrifvandet af Hällefors silfververk äfvensom anläggandet där af ett stål- och manufakturverk. Han var vidare en bland dem, som uppgjorde planen till Järnkontoret och en af dettas första fullmäktige. 1739 kallades han till en af Vet. akad:s första ledamöter. Han upphöjdes 1751 i adligt, 1770 i friherrligt och 1771 i grefligt stånd.

2. Salomon von S., den föregåendes brorson, bergsråd, f. 11 jan. 1751, d. 24 aug. 1811 på Garpenberg, studerade i Uppsala, blef 1772 notarie i Bergskollegium, 1773 öfvermasmästare samt förordnades 1775 att förestå bergmästarsysslan i Öster- och Västerbergslagen. 1777 företog han en utrikes resa för att studera järnhandtering, hvaröfver han efter hemkomsten 1780 aflämnade en relation i 5 bd till Järnkontoret. Han reste i samma ändamål 1787 till Ryssland. 1778 utnämndes han till direktör öfver stångjärnssmidet i riket och 1781 till assessor i Bergskollegium, men tog 1789 afsked från dessa befattningar för att kunna sköta sin vidlyftiga ekonomi vid Garpenbergs kopparr- och järnverk, som af honom utvidgades. 1798 fick han bergsråds n. h. o. v. 1789 var han led. i en af konungen tillsatt kommitté, som skulle föreslå en handelstraktat mellan Sverige och England. S. var en framstående riksdagsman. Han var led. i hemliga utskottet vid riksdagen i Gäfle 1792 och i Norrköping 1800 samt i konstitutionsutskottet vid 1809 års riksdag, hvarvid han bl. a. afgaf särskildt yttrande om en förändrad, ny representation, med bibehållande af stånden till minskadt antal medlemmar, särskildt af adeln, och med inrymmande af representanter för ofrälse ståndspersoner samt med två kamrar i st. f. fyra. Han adlades 1776 och adopterades på farbrödernas adliga nummer.

3. Karl Reinhold Polhem von S., sonson till den i släktöfversikten nämnde brukspatronen Lars von S., riksdagsman, bruksegare, f. 19 mars 1818 på Fagersta, d. 2 mars 1890 i Stockholm, blef 1837 student i Uppsala, där han 1842 aflade hofrättsexamen och promoverades till filos. doktor. En rad uppdrag visar det förtroende, som S. åtnjöt i vida kretsar. Han var led. af kyrkomötet 1868 och af Första kammaren för Västmanlands län 1870—78 och 1880—87 samt fullmäktig i riksbanken 1870—74 (sedan 1872 vice ordf.), i riksgäldskontoret 1874—88 (sedan 1879 vice ordf.) och i Järnkontoret 1879—90. Han innehade som fideikommiss del i Stjärnsunds bruk i Dalarna. 1 o. 2. (L. S.)

Stockerau', stad i Nedre Österrike, vid en biarm till Donau och järnvägen Wien—Tetschen. 10,203 inv. (1900). Real- och obergymnasium. Tekniska o. a. fabriker. J. F. N.

Stockevik, hafskurort på hafssidan af Skaftön (se d. o.) med varm- och kallbadhus, omkr. 2 km. från Fiskebäckskil. Daglig ångbåtsförbindelse med Lysekil, omkr. 7 km. Kurorten är öppen från början af juni till början af sept. Läkare i Fiskebäckskil. Wbg.

Stock exchange [stå'k ikst{ē'nd{], fondbörs. Se London, sp. 1062.

Stockfisk, benämning på den i handeln förekommande torkade torsken (*Gadus morrhua*) och gråsejen (*Gadus virens*). Stockfisken beredes på så sätt, att fisken rensas, saltas och uppskäres längs ryggen och buken intill stjärtfenans rot, där skinnet sammanhåller de båda kroppshalfvorna. Dessa upphängas på stänger för att torka. L—e.

Stockfleth, Niels Joachim Christian Vibe, norsk lappmissionär, f. 11 jan. 1787 i Fredrikstad, d. 26 april 1866 i Sandefjord, blef student 1803 och löjtnant i danska armén 1809, deltog 1813—14 i kriget i Holstein och Slesvig och ingick 1814 som officer i norska armén. 1820 började han studera teologi och fann snart sitt lifsmål i missionsverksamhet bland den försummade

lappbefolkningen i Finnmarken. Efter aflagd ämbetsexamen blef han 1825 kyrkoherde i Vadsö. För att komma de nomadiserande lapparna (jfr d. o., sp. 1207) närmre lät han 1828 förflytta sig till det mindre gället Lebesby. 1839 tog han afsked som präst för att i friare ställning kunna verka för lapparnas väl, bl. a. genom att utge skrifter på deras språk. Under samarbete med professor R. Rask i Köpenhamn 1832 hade han förberedt sig till det lapska språkets grammatiska och lexikaliska behandling; under en resa till Finland 1838 fick han filologiskt stöd hos de finske språkforskarna R. v. Becker, Sjögren, Renvall och Lönnrot och bereste flera gånger alla lapska och finska bygder i Norge, delvis äfven i Sverige. Sedan 1836 var han för det mesta bosatt i Kristiania, vid hvars universitet han gaf undervisning i lapska och finska. 1853 tog han afsked från hvarje offentlig anställning och flyttade till Sandefjord. Utom åtskilliga läroböcker och uppbyggelseskrifter på lapska och en lapsk öfv. af nya testamentet (1840, ny omarb. uppl. 1850) utgaf han *Grammatik i det lappiske sprog* (1840), *Bidrag til kundskab om finnerne i kongeriget Norge* (1848), *Bidrag til kundskab om qvænerne i kongeriget Norge* (s. å.), *Norsk-lappisk ordbog* (1852), *Dagbog over mine missionsreiser i Finmarken* (1860; sv. öfv. 1868), ett arbete, som inledes med hans självbiografi (till 1825) och suppleras af S:s *Breve 1825—1854*, utg. af J. N. Skaar (1896). K. V. H.

Stockfleth, Harald Viggo, dansk veterinär, f. 29 sept. 1824 i Köpenhamn, d. där 11 okt. 1879, utexaminerades 1844 från veterinärhögskolan i Köpenhamn, var sedan docent där till 1846 och slog sig därpå ned som praktiserande veterinär först i Valby och sedan i Köpenhamn. S., som vann allt större erkännande för sin praktiska skicklighet, förordnades 1850 att i egenskap af lektor leda sjukvården vid veterinärhögskolan, vardt 1869 professor och gjorde sig som sådan synnerligen erkänd som framstående föreläsare. Han kallades 1879 till med. hedersdoktor vid Köpenhamns universitet. Af hans skrifter, som alla äro dikterade af egen erfarenhet och haft stort inflytande på veterinärvetenskapens utveckling i norden, kunna särskildt nämnas *Cliniske iagttagelser* (1861—63), *Kort fremstilling af de vigtigste sygdomme hos hesten, oxen og faaret* (1862) samt den som lärobok äfven i Sverige använda *Haandbog i veterinærchirurgien* (1870). 1900 uppställdes S:s porträttbyst i brons på veterinärhögskolan i Köpenhamn. S—g.

Stockflotte, flytande stöd för en militärbro. I en till stöd i kolonnbro afsedd stockflotte läggas stockarna 7 till 10 i bredd i 2 eller flera lag på hvarandra och förenade genom tvärslåar. Stäfven göres kilformig för att bättre bryta strömmens kraft. En s. k. påsalning göres midt på flotten, bestående af två tvärträd och därofvanpå 3 s. k. vasbärare, som uppbära de till broningen hörande underslagen eller brovasarna. Till stöd i en spång kan en af några få kortare stockar bildad stockflotte vara tillräcklig. Spången kan äfven bildas af längsgående stockar, 3 till 4 i bredd. Stockflottar ha fördelen af att ej kunna skjutas i sank och vara lätta att tillverka, men de ega ringa bärighet, synnerligast om virket är rått, och kunna ej användas i strid ström. Et särskildt slags stockflottar äro de som spärrmede i farleder använda stängselflottarna (se Stängselanordningar). L. W:son M

Stockfors, träsliperi i Pyttis socken, Nyland Finland, 34 km. från Kotka stad, anlades 190 —02 och eges af A.-b. S. med 1,5 mill. mark kapital. Tillverkningen är 16 à 18,000 ton trä massa, värdet 1,360 mill. mark, med afsättning till utlandet och Ryssland. Arbetarnas antal 120 (1915). T. C

Stockfångstskog. I k. förordn. om skogarna riket 22 mars 1647 stadgades, att ingen egde rätt att hugga sågtimmer på kronans allmänningar med undantag för Norrland, Dalarna och Värmland, som hade öfverflöd af skog och där det saklöst kunde göras. Detta stadgande ändrades genom k. skogsordn. 12 dec. 1734 sålunda, att ett oinskränkt sågande tilläts endast i mån, som med skogarnas bestånd var förenlig. I anledning af rikets ständers und. skrifvelse 11 okt. 1738 utfärdades 23 febr. 1739 k. cirkulärbref, att skogsafverkningen för de i provinserna tillåtna och utan särskilda privilegier inrättade sågverken och kvarnarna skulle inskränkas till något visst belopp årligen och taxeras till ständig afgift till kronan. Uti de privilegier å stockfångst från kronans skogar, som därefter för sågverken utfärdades, fingo dessa efter förutgången syn på stället och pröfning af kronoskogarnas tillstånd som årlig stockfångst från vissa skogstrakter sig anslaget ett bestämdt antal sågtimmer mot viss årlig afgift till kronan under namn af *stubböresafgift* samt med förbehåll i allmänhet å kronans sida, att växande timmerskog icke fick uthuggas i närheten af byar och gårdar och att nybyggesanläggningar på de upplåtna skogstrakterna, där tillfälle därtill funnes, icke fick förhindras. Sedermera förordnades genom k. br. beträffande Jämtlands län 10 febr. 1824 och i fråga om de tre nordligaste länen 2 maj 1826, att sågverken skulle af de till dem upplåtna skogstrakterna undfå så stort område till hemman under vanlig besittningsrätt indelt och skattlagdt, att med skogens framtida bestånd sågverken alltid kunde därifrån erhålla det antal träd, hvilket enligt verkens privilegier blifvit till afverkning beviljadt, och skulle, när skattskyldigheten för hemmanen inträdde, sågverken befrias från den hittills utgjorda stubböresafgiften. Då emellertid af de till sågverk upplåtna skogstrakterna den mark, som med afseende å befintliga odlingslägenheter kunde till hemman indelas och skattläggas, stundom icke hade så stort område, som erfordrades för den sågverket tillförsäkrade årliga stockfångsten, förordnades genom k. br. d. 29 maj 1852, att sågverksegare skulle af den återstående öfverloppsmarken undfå så stor del, som vore erforderlig för att betrygga sågverket vid tillgodonjutande af den detsamma tillförsäkrade stockfångst samt att sålunda upplåten skogsmark skulle med befrielse från stubböresafgift beläggas med skogsränta; denna finge dock icke understiga, hvad dittills för stockfångst på samma mark blifvit i stubböresafgift erlagt. De med skogsränta belagda områdena äro belägna i de tre nordligaste länen och omfattade vid 1912 års slut 52,958,90 har. Enligt träffade aftal med veder-

Namnregister till kartan öfver Stockholm.

Bokstäfverna och siffrorna mellan linjerna | C4 | beteckna rutorna på kartan.

Adolf Fredriks kyrka ..	C4
Adolf Fredriks kyrkogata	C4
Adolf Fredrikstorg	F4
Agnegatan	D2, 3
Alhambra	E8
Allmänna barnhuset ...	A3
Allmänna försörjningsinrättningen	C2, 3; D2
Allmänna gränd	E7
Alströmergatan	C1, 2
Ankaregränd	A7
Ansgariekyrkan (vid Högalidsberget)	F2
Appelbergsgatan	C4
Arbetaregatan	CD1
Arbetareinstitut	D4
Arkivgatan	A7
Arsenalsgatan	D5
Artillerigatan	BCD6
Artillerigården	C6
Artillerikasern	B6
Atlas	C2
Auditorium	C4
Auktionsverket	A6
Badstugatan	F4
Baggensgatan	B8
Baldersgatan	AB5
Banérgatan	CD7
Bangårdsgatan	G5
Barnasyl	G4
Barnbördshus	A6; G4
Barnhusgatan	C4
Barnsjukhuset Samariten	F3
Barnängsgatan	GH7
Barnängs tvärgata	H7
Beckholmen	F7, 8
Bellmansgatan	F4, 5
Bellmansro	E8
Bengt Ekenhjelmsgatan	G4
Bergsgatan	D2, 3
Bergsund	F1
Bergsundsgatan	FG1
Beridarebansgatan	D4
Berns salonger	D5
Berzeliipark	D5
Betelkapellet	C5
Betlehemskyrkan	C4
Biblioteksgatan	C5
Biologiska museum ...	E7
Birger Jarlsgatan	AB4; BCD5
Birger Jarls torg	A7
Birkagatan	B2
Bjurholmsplan	H6
Björngårdsgatan	F4, 5; G5
Blanchs kafé	D5
Blasieholmskyrkan	D5, 6
Blekingegatan	H5; G6
Bolinders mekaniska verkstad	D3
Bollhusgränd	A8
Bondegatan	G5—7
Borgaregatan	F2
Borgerskapets gubbhus	F2
Borgerskapets änkehus	A3
Borgmästaregatan	G6
Bragehallen (Skansen)	E8
Brahegatan	C5; CB6
Brandstation	C4
Bredablick (Skansen) ..	E8
Bredgränd	A8
Brunkebergsgatan	D4
Brunkebergstorg	D5
Brunnsbacken	F5
Brunnsgatan	C5
Brunnsgränd	AB8
Bryggaregatan	D3, 4
Brännkyrkagatan	G2; F2—5
Börsen	A8
Celsiusgatan	D2
Centralfängelset å Långholmen	F1
Centralhallen	D3
Centralpalatset	D4
Centralpostkontoret	D4
Centralstationen	D4
Cirkus	E8
Dalagatan	AB2; BC3
Danderydsgatan	B5
Dannemoragatan	A3
Dansbana (Skansen) ...	E8
Danvikslunden	G8
Danviksgatan	G8
David Bagares gata ...	C5
Diakonissanstalten	FG7
Didrik Ficks gränd ...	B7
Djurgårdsbron	D7
Djurgårdsbrunnsviken..	D7, 8
Djurgårdsslätten	E7, 8
Djurgårdsstaden	E7
Djurgårdsteatern	E7, 8
Dockan (Beckholmen)	F8
Drakensgränd	B8
Dramatiska teatern ...	D5, 6
Drottninggatan	BCD4; D5
Drottningholmsvägen...	D1
Drottninghuset	C5
Duvgränd	F4
Duvnäsgatan	G7
Döbelnsgatan	ABC4
Ebeneserkyrkan	F4
Eiraplan	F3
Eira sjukhus	E3
Elektricitetsverk	C4; D5
Elimkapellet	C6
Engelbrektsgatan	CB5
Engelbrektskyrkan	B5
Engelbrekts kyrkogata	B5
Engelbrektsplan	C5
Engelska kyrkan	D8
Epidemisjukhuset	A4
Eriksberg	B5
Eriksbergsgatan	B5
Eriksdalslunden	H4, 5
Ersta diakonissanstalt	FG7
Erstagatan	G7
Ersta kyrka	G7
Ersta sjukhus	F7
Eugeniahemmet	A2
Fabriksgränd	DE2
Falkenbergsgatan	E7
Farmaceut. institutet ..	C4
Fatbursgatan	G4
Ferkens gränd	B8
Finska kyrkan	A8
Fiskaregatan	F5
Fiskarhamnen	EF5; B7
Fjällgatan	F6
Fleminggatan	C1,2; D2,3
Floragatan	B5
Florakyrkan	B5
Folkets hus	C4
Folkskollärareseminarium	G4, 5
Folkteatern	C6
Folkungagatan	G3—7
Franska reformerta kyrkan	C5
Fredrikshovsgatan	D7
Fredsgatan	D4, 5
Frejgatan	B2, 3; A3, 4
Fridhemsgatan	CD1
Frimurarelogen	D5, 6
Funkens gränd	B8
Galärvarvet	DE7
G:la Kungsholmsbrogatan	D3, 4
Garnisonssjukhuset	D2
Garvaregatan	D2; DE3
Gasverk	D4
Gasverkskontor	C3
Generalstaben	A6
Generalstabens stall ...	B6
Gjutaregatan	C1
Gottlandsgatan	H5; HG6
Grand Hotell	D5
Grevgatan	CD6
Grev Magnigatan	D6
Grev Turegatan	BC6; C5
Grindsgatan	H4, 5
Gubbhusgatan	FG3
Guldbröllopshemmet ...	H4
Gustaf Adolfskyrkan ..	C7
Gustaf Adolfstorg	D5
Gustaf III:s staty	E5; A8
Gustaf Vasakyrkan ...	B3
Gymnastiska centralinstitutet	D4

Gåsgränd	AB7
Göran Hälsinges gränd	A7
Göta livgardes kasern	CD7, 8
Götgatan	FGH5; H6
Hagagatan	AB3
Hammarbygatan	H5—7
Hammarby sjö	H7, 8
Hammarbystrand	H6—8; G8
Hammarbytorget	H7
Hamngatan	D5
Handelshögskolan	D5
Hantverkaregatan	D1—3; E3
Hasselbacken	E7
Hedvig Eleonora församlings "Församlingshydda" (kapell)	B7
Hedvig Eleonora kyrka	C6
Heimdalsgatan	B3
Heleneborg	F2
Heleneborgsgatan	F2
Helgalunden	H5
Helgalundsgatan	GH5
Helgalundskyrkan (i Helgalunden)	H5
Henriksdal	G8
Hissar	F4—6
Hjorthagsvägen	C7
Hjärnegatan	D2
Holländaregatan	BC4
Hornsgatan	G2; F3—5
Hornstull	G1
Hovslagaregatan	D6
Humlegården	BC5
Humlegårdsgatan	C5, 6
Hvita berget. Se Vita berget	
Hvita bergsgatan. Se Vita bergsgatan	
Hälsingegatan	AB2
Högalidsberget	F2
Högalidsgatan	F2, 3
Högbergsgatan	G4, 5, F5, 6
Högloftet (Skansen)	E8
Högre allmänna läroverket å Södermalm	F5
Högre latinläroverket å Norrmalm	C4
Högre lärarinneseminarium	C5
Högre reallläroverket å Norrmalm	B4
Högre reallläroverket å Östermalm	C6
Hökensgatan	F5
Hötorget	C4
Idungatan	A3
Idunhallen (Skansen)	E8
Igeldamsgatan	C1
Ignatii gränd	A7
Immanuelskyrkan	B4
Industrigatan	C1
Inedalsgatan	C2
Ingemarsgatan	A4
Intima teatern	C5
Iversons gränd	C5
Jakobsbergsgatan	C4, 5
Jakobsgatan	D4, 5
Jakobs kyrka	D5
Jakobs realskola	C5
Jaktvarvsgränd	D2
Jarlagatan	H7
Jarlaplan	B4
Johannesgränd	B8
Johannes kyrka	C4
Johannisgatan	C5
Jungfrugatan	BC6
Jutas backe	C5
Jägaregatan	GH3
Järnkontoret	D5
Järntorget	B8
Kadettgatan	B1
Kammakaregatan	C3, 4
Kammarrätten	B6, 7
Kapellgränd	FG5
Kaptensgatan	D6
Kardellgatan	C5
Karduansmakaregatan	D4, 5
Karl XII:s torg	D5
Karl XV:s staty	E7
Karlaplan	C7
Karlavägen	B4—6, C6
Karlberg	B1
Karlbergssjön	BC1
Karlbergs station	B1
Karlbergsvägen	B1—3
Karl Johans kyrka (Skeppsholmskyrkan)	E6
Karl Johans torg	F5; BC8
Karolinska institutet	E3
Karlsviksgatan	D1
Kastellet	E7
Kastellholmen	E6, 7; F7
Katarina bangata	G5, 6; H6, 7
Katarinahissen	F5
Katarina kyrka	FG6
Katarina realskola	G6
Katarina sjukhus	G6
Katarinavägen	F5, 6
Katarina västra kyrkogata	FG6
Katarina östra kyrkogata	FG6
Katolsk-apostoliska kyrkan	A4
Katolska kyrkor. Se Sankt Eriks kyrka och Sankt Eugeniakyrkan	
K. F. U. M.	C5
Kindstugatan	B8
Klarabergsgatan	D4
Klara bro	D4
Klara kyrka	D4
Klara norra kyrkogata	CD4
Klara sjö	C2, 3
Klara strand	C2, 3; D3, 4; E4
Klara södra kyrkogata	D4
Klara västra kyrkogata	D4
Klara östra kyrkogata	D4
Klevegränd	F5
Klippgatan	FG7
Klockgjutaregränd	A7
Kocksgatan	G5, 6
Kolmätaregränd	A7
Kommendörsgatan	C6
Kommerskollegium	B7
Konstakademien	D4
Konsthallen (Liljevalchska)	E7
Kornhamnstorg	E5; B8
Krigshögskolan	B6
Kronobergsgatan	D2
Kronobergsparken	D2
Kronprinsessan Lovisas vårdanstalt	D2
Krukmakaregatan	G3; F3, 4
Kråkgränd	A8
Kungl. biblioteket	C5
Kungl. hofstallet	D6
Kungl. kansliet	A7
Kungl. operan	D5
Kungl. slottet	E5; A7, 8
Kungsbron	D3
Kungsgatan	D3,4; C4,5
Kungsholms baptistkapell	D2
Kungsholmsgatan	C1; D1—3
Kungsholms realskola	D2
Kungsholms strand	C1—3; D3
Kungsholmstorg	DE2
Kungstensgatan	BC3; B4
Kungsträdgården	D5
Kungsträdgårdsgatan	D5
Kåkbrinken	B7
Köpmangatan	A8
Kött-torget	E5; B7
Laboratorium	CD8
Ladugårdslandsviken	D6
Lejonbacken	A7, 8
Lejonstedts gränd	B7
Ligna	G2
Lignagatan	G2
Liljeholmens station	G1
Liljeholmsbron	G1
Liljeholmsviken	FG1
Lilla Bältgatan	C7
Lilla Glasbruksgatan	F5, 6
Lilla Gråmunkegränd	A7
Lilla Hoparegränd	B8
Lilla Nygatan	E5; B7
Lilla Vattugatan	D4, 5
Lilljansplan	B5
Lindhagensgatan	D1
Linnégatan	C5—7
Linnés staty	C5
Logården	A8
Logårdstrappan	E5; A8
Londonviadukten	G7
Lotsgatan	G7
Lundagatan	F3, 4
Luntmakaregatan	BC4

Lutherska missionsföreningens kapell G5
Lützengatan C7
Långa gatan E7, 8
Långholmen EF1, 2
Långholmsgatan F2
Långholmsviken F1
Lästmakaregatan C5

Majorsgatan C6
Malmskillnadsgatan ... C4, 5; D5
Malmtorgsgatan D5
Maria bangata ..... G2—4
Mariagatan F5
Mariagränd F5
Mariahissen F4
Maria Kvarngata F5
Maria kyrka F5
Mariasalen, kapell G1
Maria sjukhus G4
Mariebergsgatan CD1
Marinförvaltningen C5
Markvardsgatan B4
Matteus kyrka B2
Metaregatan H6
Mosebacke F5
Mosebacketorg F5
Munkbrogatan B7
Munkbron E5; AB7
Musikaliska akademien D5
Myntet E3
Myntgatan A7
Mynttorget E5; A7
Mälaren ..... E1—3; B7
Mälaretorget E5; B7
Mäster Samuelsgatan .. D3, 4; C5

Nackagatan G7
Narvavägen CD7
Nationalmuseum D6
Navigationsskola FG6
Nobelgatan D8
Nobelparken D7, 8
Nordiska kompaniet ... D5
Nordiska museet D7
Norra Bankogränd B8
Norra Bantorget C3, 4
Norra Blasieholmshamnen D6
Norra Dryckesgränd ... B8
Norra Riddarholmshamnen A6
Norra Smedjegatan D5
Norra stationen C3
Norrbackagatan B1, 2
Norrbro DE5; A7,8
Norrlandsgatan CD5
Norrmalmstorg D5
Norr Mälarstrand E2, 3
Norrström D5; A7
Norrtull A2, 3
Norrtullsgatan AB3
Norrtulls station A2
Novilla E8
Nya elementarskolan .. CD4
Nybergsgatan C6
Nybrogatan CB6
Nybrohamnen D5, 6
Nybroviken D5, 6
Nygränd A8
Nytorget G6
Nytorgsgatan FG6

Observatoriegatan B3
Observatorium B3, 4
Odengatan ..... B2—4; A4
Odenplan B3
Olovsgatan C4
Operan, Kungl. D5
Oskars kyrka D7
Oskarsteatern D4
Owengatan E3
Oxtorget C5
Oxtorgsgatan C4

Packhusgränd B8
Parkgatan D2
Parmmätaregatan DE3
Peder Myndes backe .. F5
Pelikansgränd B8
Peterskyrkan (kapell).. C4
Pilgatan DE2
Pipersgatan D3
Piperska muren D3
Ploggatan G7
Polhemsgatan D2
Polishuset D2
Pontonbryggan E5; B8
Pontonjärgatan D1
Positionsartillerireg:s kasern CD7
Prins Karls palats ... E7
Prins Vilhelms palats E8
Provisoriska sjukhuset G6
Prästgatan A7; B7, 8
Prästgårdsgatan ..... G3, 4; F 5
Pålsundet F1, 2
Pålsundsgatan F2

Ragvaldsgatan F5
Rannsakningsfängelse .. D2
Regeringsgatan CD5
Rensgatan B4
Renstjärnasgatan FGH6
Repslagaregatan F5
Reymersholm F1
Riddaregatan C5,6; D6,7
Riddarfjärden E4
Riddarholmen E4, 5
Riddarholmsbron A7
Riddarholmshamnen ... AB6
Riddarholmskanalen ... E4,5; AB7
Riddarholmskyrkan E4; B7
Riddarhuset A7
Riddarhustorget E5; A7
Riksarkivet A7
Riksbanken E5; A7
Riksdagshuset E5; A7
Rimbogatan C5
Ringvägen ..... F3; G3, 4; H4—6; G7
Rosengatan C4
Rosenlundsgatan FG4
Rosenlunds ålderdomshem GH4
Roslagsgatan AB4
Runebergsgatan B5
Rutger Fuchsgatan H6
Ryska kyrkan A4
Rådhuset D2, 3
Rådmansgatan C3,4; B4,5
Rålambsgatan D1
Rålambshov E1
Rålambstorget DE1
Räntmästaretrappan ... F5; B8
Röda Korsets sjukhus C3
Rörstrand BC2
Rörstrandsgatan B1, 2

Sabbatsbergs sjukhus .. C3
— ålderdomshem C2, 3
Salemkapellet G6
Saltmätaregatan BC4
Saltsjöbanans station .. F6
Saltsjökvarn ..... F6—8; AB8
Saltsjön G8
Salvii gränd A7
Samariten, barnsjukhus F3
Sankt Eriksbron C2
Sankt Eriksgatan D1,2; BC2
Sankt Eriks kyrka (katolsk) G5
Sankt Eriksplan C2
Sankt Eugeniakyrkan (katolsk) D5
Sankt Görans kyrka ... C1
Sankt Görans sjukhus F7
Sankt Paulsgatan F4, 5
Sankt Paulskyrkan (metodistkapell) F4
Sankt Peterskyrkan ... B3
Schartaus handelsinstitut FG6
Schéelegatan D3
Schéeles staty B5
Schönfeldts gränd B7
S. de C:s barnhem C1
Separator, A.-B. CD3
Serafimerlasarettet D3
Sergelgatan CD4
Sibyllegatan BCD6
Sicklågatan ..... H4—7
Sigtunagatan B2
Sinnessjukhus F3, 4; G6
Sjökrigsskolan E6
Sjömanshem F5
Skansen DE8
Skanstull H6
Skaraborgsgatan F5
Skepparegatan CD6
Skeppar Karls gränd .. A8
Skeppsbron EF5; AB8
Skeppsholmen E6, 7
Skeppsholmsbron E6
Skeppsholmskyrkan. Se Karl Johans kyrka ..
Skinnarviksberget F3
Skinnarviksgatan F4
Skomakaregatan B8
Skottgränd B8

Skräddaregränd	B7
Skurugatan	H7; G7, 8
Skyttegatan	G3
Skånegatan	H4; G5—7
Skärgårdsgatan	B8
Sköldgatan	G3, 4
Slottet, Kungl.	E5; A7, 8
Slottsbacken	E5; A8
Slussen	F5; B8
Slussplan	B8
Slöjdgatan	CD4
Smedsudden	E1
Smålandsgatan	D5
Socialstyrelsen	A7
Sockerbruksgatan	H3
Sofiakyrkan	G7
Solgränd	A7
Solnavägen	B1; A2—4
Sophiahemmet	AB5, 6
Spektensgränd (Spechtensgränd)	A7
Spritfabrik, Reymersholms	F1
Spårvagnsstallar	B4
Stadens trädgård	H6
Stadens vattenledningsverk	H5, 6
Stadion	AB6
Stadsgården	F6, 7
Stadshuset	E3, 4
Stefanskyrkan	A4
Stigbergsgatan	F6
Stockholms evang.-lutherska missionsförsamlings kapell ("Församlingshyddan i Pilgränden")	G4
Stockholms högskola	B4
Stockholms länscellfängelse	B5
Stockholms sjukhem	D1
Stockholms stads arbetsinrättning	G2, 3
Stockholms stads bad- o. siminrättning (Strömbadet)	A6; E4
Stora Blecktornet	H6
Stora Bältgatan	BC7
Stora Glasbruksgatan	F6
Stora Gråmunkegränd	A7
Stora Hoparegränd	B8
Stora Nygatan	E5; AB7
Stora Vattugatan	D4
Storgatan	C6; D7
Storkyrkan	E5; A7, 8
Storkyrkobrinken	A7
Stortorget	E5; AB8
Strandvägen	D6, 7
Strömbadet. Se Stockholms stads bad- o. siminrättning	
Strömgatan	D4, 5
Strömparterren	D5; A8
Strömsborg	E4; A6
Sturegatan	C5; B5, 6
Stureparken	B5, 6
Stureplan	C5
Styrmansgatan	DC6; C7
Surbrunnsgatan	B3, 4; A4
Svartensgatan	F5, 6
Svartmangatan	B8
Svarvaregatan	C1
Svea hofrätt	A6
Svea ingenjörkårs kaserner	D1, 2
Svea livgardes kasern	C7
Sveaplan	A3
Sveavägen	A3; BC4
Svedenborgsgatan	FG4; GH5
Svenska teatern	D6
Sven Vintapparegränd	AB7
Synagogan	D5
Sågaregatan	G7
Södermalmstorg	F5
Södermannagatan	GH6
Söder Mälarstrand	F2—5
Södra Bankogränd	B8
Södra Bantorget	G5
Södra Blasieholmshamnen	D5, 6; E6
Södra Dryckesgränd	B8
Södra idrottsplatsen	H6
Södra stationen	G5
Södra teatern	F5
Tanto	H3
Tantogatan	GH3
Tantolunden	G2, 3
Tavastgatan	F4
Tegelbacken	D4
Tegelviken	G7
Tegelvikstorget	G7
Tegnérsgatan	C3, 4; B4
Tegnérslunden	C3, 4
Tekniska högskolan	A5
Tekniska skolan	D4
Teknologgatan	BC3
Telegrafgränd	A8
Telegrafverket	A8
Tennispaviljong	A6
Timmermansgatan	FGH4
Tjärhovsgatan	G5, 6
Tomtebogatan	B1, 2
Torkel Knutsonsgatan	FGH4
Torsgatan	B2; HC2, 3
Torsplan	A2
Torstensonsgatan	D7
Trefaldighetskyrkan	C6
Trekanten	GH1
Triewalds gränd	B8
Tryckerigatan	A6, 7
Trångsund	A7
Trädgårdsgatan	A8
Tulegatan	AB4
Tullgränd	B8
Tullhus	D3; D6; F6; B8
Tunnelgatan	C4
Tyska brinken	B7, 8
Tyska kyrkan	E5; B8
Tyskbagaregatan	BC6
Tysta gatan	C7
Ugglevikgatan	B5
Ulrika Eleonora kyrka	D3
Uppbördsverket	A8
Upplandsgatan	BC3
Uppsalagatan	B2
Urvädersgränd	A7; F5
Valhallavägen	A4, 5; B5—7
Vallingatan	C3, 4
Vanadislunden	A3, 4
Vanadisvägen	A2, 3
Varvsgatan	FG2
Vasabron	E4; A6, 7
Vasagatan	CD4
Vasaparken	B2, 3; C2
Vasateatern	C4
Vattenledningsbassänger	H4; C1
Vattenledningsverk, Stadens	H5, 6
Vattenledningsverkets huvudkontor	C3
Vegagatan	B3
Vetenskapsakademien	C4
Victoriateatern	E8
Vidargatan	B3
Vikingagatan	B2
Villagatan	B5
Vintervägen	D3, 4
Vita berget	G6, 7; H7
Vita bergsgatan	G6, 7; H7
Vollmar Yxkullsgatan	G2—4; F4
Väpnaregatan	D6
Värmdögatan	G6; H7
Värtavägen	C7
Västerlånggatan	E5; A7; B7, 8
Västerås gatan	A2
Västgötagatan	GH5
Västmannagatan	BC3
Västra Trädgårdsgatan	D5
Yllefabrik, Reymersholms	F1
Ynglingagatan	A3
Yxsmedsgränd	B7
Årsta holmar	H2, 3
Årstalunden	H3, 4
Årsta strand	G2; H3, 4
Årstatorget	H4
Årstaviken	G1—3; H1—4
Åsögatan	H3, 4; G4—7
Ölandsgatan	H5, 6
Österlånggatan	E5; AB8
Östermalmsgatan	B5, 6
Östermalms idrottsplats	A6
Östermalmstorg	C6
Östgötagatan	FG5, 6, 7
Östra järnvägsgatan	D4
Östra stationen	A5
Överskäraregränd	A7
Överståthållarehuset	A8

Namnregister till kartan Stockholm med omgifningar.

Bokstäfverna och siffrorna mellan linjerna | C4 | beteckna rutorna på kartan.

Albano	C4
Alviken	D3
Anneboda	F4
Annelund	B4
Annylund	G4
Askrike	B8
Askrikefjärden	A7; B7—10
Aspudden	E3
Backebo	D10
Baggensfjärden	DEFG10
Bandhagen	F4
Beckholmen	D5
Beckomberga	C1
Bellevue	D7
Berg	D7
Berga	A4
Bergdalen	D8
Bergholm	G6
Bergholmen	E10
Bergielund (Bergianska trädgården)	B4
Berglund	B4
Bergshamra	B4
Bergvik	E2
Beylon	B3
Biskopsudden	D6
Bjälbo	B8
Björkbacken	C6
Björkliden	B10
Björknäs	E8
Björkudden	B6
Björnholmen	E2
Blockhusudden	D6
Blommensberg	E3
Blomskär	A6
Blynäs	A10
Blåsut	F5
Bo	E9; B6, 7
Bockholmen	B4
Bodal	C6
Bogesund	A9
Borgen	D6; H7; A3
Bosön	B7
Bredäng	F2
Brevik	C8
Broknäs	A9
Bromma	C1
Bromsten	B1
Brotorp	A2
Brunnsviken	BC4
Brännkyrka	F4
Bällsta	C2
Centralstationen (Stockholm)	D5
Charlottendal	G7
Constantia	B6
Dammtorp	F6
Dammtorpssjön	F6
Damtorp	A3
Danderyd	A4
Davidshall	C7
Djurgårdsbrunn	D6
Djurgårdsstaden	D5
Djursholm	A4, 5
Drevviken	H6, 7
Drottningholm	D1
Duvbo	B2
Duvholmen	B9
Duvnäs	E8
Edsviken	A3, 4; B4
Eggeby	A1
Ekberga	H5
Ekefjärden	A9
Ekelund	C3
Ekensberg	C3; E3
Ekhagen	B4
Ekholmsnäs	C7
Ekhyddan	A7
Ekliden	H5
Eklund	F1
Eknäs	E8
Ekorn	E9
Ekstubben	H7
Ektorp	E7, 8
Ekudden	E8; G6
Elektricitetsverk, Stockholms stads	C5
Elinsborg	A1
Ellboda	A9
Ellenhill	B3
Emmyberg	G7
Enbacken	A1
Eneby	C1
Enskede	F5
Enudden	C10
Eolsudde	C9
Epidemisjukhuset	C4
Eriksberg	D1
Eriksvik	D10
Eriksö	A10
Ersta	F4
Erstavik	G8
Erstaviken	G9, 10
Ervinge	A2
Experimentalfältet	C4
Fagernäs	C10
Fagersjö	G4
Farsta	H5
Finedal	C7
Finnboda slip	E6
Finsta	A9
Fiskartorpet	C5
Fiskarudd	B9
Fisksätra	EF9
Fjäderholmarna	D7
Flaten	GH6
Florina	D8
Flysta	B1
Foresta	C6
Forsen	H6
Fredriksberg	D10
Fridhem	E2
Frihamn, Stockholms	CD6
Fristad	B1
Frössvik	A7
Frösundavik	B4
Fågelsången	C9; E9
Fågelön	E1
Gasverk, Stockholms stads	C5
Granbacken	A4
Granby	A1
Granholmen	A1
Granliden	E2
Grindstugan	C10
Gristorp	D10
Grundet	D10
Gröndal	E3
Grönsta	B7
Grönvik	D2
Gubbkärret	D1
Gubbängen	G5
Gungviken	F8
Gunnarstorp	C8
Gustavslund	D3
Gustavsvik	D10
Gångsätra	C6
Gåshaga	C8
Hackmyra	H4
Haga	A7; BC4
Hagalund	C3
Hagalunds station	B3
Hagen	B9
Hagstugan	A7
Hagsätra	G3
Hallberg	F3
Hammarby	E5
Hammarby sjö	E5, 6
Hanviken	H7
Hasseludden	C8
Hedvigsberg	C7
Heleneberg	D9
Henriksdal	E5
Hermansdal	G9
Herrhamra	E1
Herrängen	F2; G5
Hersby	B6
Herserud	C6
Hjorthagen	C5
Husby	A1
Hustega	B8
Hustegafjärden	C7, 8

Hustegaholm B7
Huvudsta C3
Hägersten E2, 3
Hästa A1
Hästholmen E6
Högbacka B9
Högbo C8
Högdalen G4
Höggarnsfjärden BC10
Hökarängen H5
Hökmossen F3

Igelboda F9
Ingenting C3
Insjön CD10
Islinge B6

Jakobsberg E2
Johannelund C3
Johannesberg G5
Johannesdal F2
Juringe F2
Järla E6, 7
Järlasjön E6, 7
Järva station B3

Kaknäs D6
Kaktorp E9
Karlberg C4
Karlsborg G7
Karlshäll B7
Karlsro A4
Karlsudd B10
Karlsund B1
Karsvik C1
Kasern (Svea artilleriregementes) C5
Kasern (Livgardets till häst) C5
Kasern (Livregementets dragoners) D6
Kaserner (Svea och Göta livgardens) D5
Kastellholmen D5
Kevinge A4
Kil D10
Kilen G6
Killingstorp A2
Kista A2
Klingsta A3
Klubben E2
Kolarängen G7
Koldalen D9
Konradsberg D3
Korset D9
Kotla C7
Kotlasjön C7
Krankholmen E2
Kratsboda C2
Kristineberg D3
Kristinelund H4
Kråkvik G2
Kummelnäs C9
Kungshamn D8
Kungshatt F1
Kungsholmen D3, 4
Kungsholms villastad D2
Kungshättan E1
Kvarnen Tre Kronor E6
Kyttinge A6
Källtorp B6; F7
Källtorpssjön F7
Källvik D3
Kämptorp F3
Käppala C8
Kärrdalen D7
Kärrstugan A8
Kärrtorp F2; F6
Kärsön DE1, 2; D1

Ladugårdsgärdet D5, 6
Ladängen E9
Langnöviken AB10
Lidingsberg C6
Lidingö A5, 6; B6—9; C6—8; D7, 8
Lidingöbro värdshus D6
Lidingö villastad BC6, 7
Liljeholmen E4
Lilla Alby C2, 3
— Essingen D3
— Höggarn B9
— Högmora G8; H4
— Mossen D2
— Sikla E6
— Skraggen A6
— Skuggan B5
— Tensta A1
— Ursvik B2
— Värtan B5; C5, 6; D6—8
Lillsjön CD2
Lillsjönäs D2
Limpholmarna A6
Lindebo F3
Linvävartorp A3
Loudden D6
Loviseda G7
Loviselund D1
Lugnet A8; D3; F2; G5
Lundsjön F9
Lyckebo G10
Lyran E2
Långbro F3
Långbrodal F3
Långholmen D3, 4
Långholmsfjärden B10
Långlöt B2
Långpannan F2, 3
Långsjö G2
Långsjön FG2; G3
Långängen B5; C7; F3

Lännersta E8, 9
Lännerstasunden D8; E8, 9
Lövberga C9
Lövholmen E4
Lövlund G5

Malmen G5
Manilla D6
Marieberg D3
Mariedal B3
Mariehäll C2; E8
Marietorp B5
Mellanberg F3; F7
Mensätra D9
Metsola B8
Midsommarkransen E3
Milsten G2
Mista A10
Montebello A10
Montebo E9
Moran F9
Myrängen H4
Mälaren DEF1—4
Mölna D7
Mörby A4

Nacka E6
Nacka värdshus E6
Naturhistoriska riksmuseum B4
Nedre Frösunda B3
— Kymlinge A2
Neglinge F9
Nobelinstitutet B4
Nockeby D1
Nora A4
Norra begravningsplatsen C3, 4
Norrby C2; H3
Norrmalm D4, 5
Norrtorp F1
Norrtull C4
Norrtulls station C4
Norrviken C8
Nya Huvudsta C3
Nybotorp A4
Nybygget A7; F9; G5
Nygärde D9
Nyhagen A9
Nytorp E9; F5
Nytorpet A7
Nälsta B1

Odlingen A8
Orhem H6
Ormkärr G3

Parkudden D6
Perstorp D10
Petersberg A10
Pettersberg E2
Pettersdal E1
Pungpinan G6
Pålsundet A10

Ramsmora D10
Rensätra D9
Reymersholm D3
Riksby C2
Rinkeby A2
Risna B2

Ropsten C5
Rosendal D6
Rostock E1
Rudboda B7
Ryssbacken E6
Ryssboda G6
Råcksta C1
Rådan A3
Rågsved G4
Rålambshov D4
Råsta B3
Råstasjön B3
Råsunda B3
Rödegård H5

Saltsjöbaden FG10
Saltsjöbadens hotell F10
Saltsjö—Duvnäs E8
Saltsjö—Duvnäs' station E7
Saltsjökvarn E5
Sandasjön F7
Sandsborg F5
Segeltorp F2
Segersminne G3
Sigfridskapellet E3
Sikla E6
Silverdal A3
Sjöstugan B5; E9
Skansen D5
Skanstull E5
Skarpnäck G6
Skepparholmen C9
Skeppsholmen D5
Skogsborg E4
Skogshem C8
Skogshyddan E10; G8
Skogshögskolan C4
Skomakartorp G8
Skrubba H7
Skräddarholmen E1
Skuru D8; E8
Skutudden E9
Skärholmen F1
Skärsätra CD7
Sköndal H6
Sköntorp A3; E4; G7
Slakthuset (Enskede) F5
Slätten E9
Smedslätt D2, 3
Smedsudden D4
Smedviken A8
Snättinge G2
Snörom F7
Sofielund A2
Solberga F3
Solhem B1
Solna C4
Solsidan G10
Sotudden B7
Spånga A1
Spånga station B1
Stadsgårdens station E5
Starrmyran G5
Stavsborg G7
Stensborg E3
Stensund A10
Stensängen G4
Sticklinge B6
Stockby C7
Stocksund B4
Stora Alby C3
— Essingen D3
— Gungan F5
— Hornsberg D3
— Höggarn B9
— Högmora G8; H4
— Mossen D2
— Nyckelviken D7
— Sikla E6
— Skraggen A5, 6
— Skuggan C5
— Ursvik B2
— Värtan A5, 6
— Ängby C1
Storholmen A6
Storängen E7
Strand G9
Stäket E10
Sundbo D8
Sundby B1
Sundbyberg B2; C2, 3
Surstugan G3
Svartvik D3
Sveden B4
Svedmyra F5
Svensborg G3
Svindersvik E6
Sågen H3
Sågsjön CD9
Sågtorp E8
Sätinge A6
Sätra F1
Sätravik E1
Sättsjö A6
Söderby A8
Söderbysjön F6
Södergarn B8
Södergarnsviken B7
Södergärde C9
Södermalm DE4, 5
Södermyra A9
Södertörns villastad H5
Södra begravningsplatsen F5
— Djurgården D6
— stationen E5
— Ådalen A8
Sörentorp A3

Taheiti A5
Tallbo B10; E10
Talludden C8
Tattby F9
Tegelhagen A3
Tegeludden C6
Tegelön C10
Tekniska högskolan C5
Tellusborg E3
Tenntorp F7
Tensta A1
Tenö A10
Tjärtorp C10
Tollarö E8
Tomtebo A6; C10
Tomteboda C3
Tomteliden C9
Torsvik C6
Traneberg D3
Tranholmen B5
Trehörningen F9
Trekanten E3, 4
Trångsund H7
Trångsunds hållplats H6
Träsksjön A7, 8
Träsktorpet A8
Tuppstugan F7
Tureberg B7
Tyska botten D1
Täbylund B1

Ulrikelund H6
Ulriksdal A3
Ulvsunda D2
Ulvsundasjön C2, 3; D3
Ulvvik D10
Ut-Eke A9

Valdemarsudde D6
Valla F4
Vaxholm A10
Velamsund C10
Velamsundsviken C10
Vetenskapsakademien B4
Veterinärhögskolan C4
Vikdalen E6, 7
Vikingsborg D7
Viksborg G10
Vilhelmsdal G4
Vinterviken E3
Vreta G8
Vreten A9
Vretensborg E3
Värmdön CD8—10; E8, 9
Värmora A9
Värtahamnen C5, 6
Västberga F3
Västertorp F2
Västertäppan D9
Västra Granholmen B10
— Yttringe B7
Yttersta G9

Zakrisdal D8

Åkersberg G3
Åkeshov D1
Älkistan B4
Älsten E2
Ärsta E4
Årstadal E4
Årstaholm E4
Årstalund E4
Årstaviken E4, 5

Älta G7

Älten	G6, 7	Ör	B3	Österviks station	EF2
Älvsborg	G3	Örby	G4; F4	Östra station (Stockholms)	C5
Älvsjö	F3	Öringesjön	G8, 9	Östra Yttringe	B8
Älvvik	B8, 9	Ösby	A4	Övre Frösunda	B3
Ängby	E4	Östberga	A5; F4	— Järva	A3
Äppelviken	D3	Österhagen	A7	— Kymlinge	A2
		Östermalm	C4, 5; D5		

börande sågverksegare komma dessa områden att 1916 och 1918 återlämnas till staten. A. A.

Stockfälla, *jaktv.* Se Giller.

Stockhausen [stå'k-], Julius, tysk konsertsångare och sånglärare, f. 1826 i Paris, d. 1906 i Frankfurt a. M., son af en i Paris bosatt tysk harpvirtuos Franz S. och en framstående sångerska, studerade vid Pariskonservatoriet och särskildt sång för M. Garcia i London samt förvärfvade sig 1851—62 på konsertresor ett berömdt namn Han dirigerade 1862—67 både orkester- och körkonserter i Hamburg, ledde med utmärkelse Sternska sångföreningen i Berlin 1874—78, var någon tid lärare vid Hochska konservatoriet i Frankfurt a. M. och öppnade där 1880 egen sångskola, som vann internationellt anseende. Med vetenskaplig gedigenhet och fin urskillning sammansmälte S. i sin sångundervisning mycket af det bästa i de italienska, tyska och franska skolorna, och hans *Gesangunterrichtsmethode* (2 bd, 1886—87) har ännu sitt värde. Som sångare ställdes han bland samtidens främsta genom sin barytonrösts ädla klang, den mångsidigt och fulländadt skolade tekniken och ett lika omedelbart tilltalande som af hög konstuppfattning buret föredrag. Framför allt minnes man hans utförande af Schuberts sånger och Bachs passionsmusik. — S:s broder Franz S., f. 1839, var 1871—1907 direktör för konservatoriet i Strassburg. E. F—t.

Sto'ckholm,* Sveriges hufvudstad och säte för rikets centrala förvaltning, är beläget vid Mälarens utlopp i en af öar uppfylld bukt af Östersjön (där kallad Saltsjön), ungefär vid slutet af första tredjedelen af rikets längdutsträckning från s. till n. S:s observatorium är beläget vid 59° 20′ 34″ n. br. och 18° 3′ 30″ ö. lgd fr. Greenw. Mälaren, som i medeltal ligger blott omkr. 1/3 m. högre än Östersjön, afflyter inom staden genom den korta, men breda och ståtliga Norrström (se d. o.), ''Strömmen'' l. ''Stockholms ström'' på norra sidan om den holme, på hvilken den äldsta staden är belägen, samt genom tvenne mindre aflopp på södra sidan om samma holme, af hvilka det sydligare nu är öfvertäckt och det nordligare kanaliseradt förmedelst en slussanläggning (se Sluss). Mälarens norra strand är skogrik och svagt kuperad, den södra brant uppstigande och högre med trånga sprickdalar; den högsta punkten i S., frånsedt inkorporeringarna, ligger 56 m. öfver Östersjöns medelhöjd. Berggrunden består hufvudsakligen af s. k. Stockholmsgranit och grå gnejs, på stora sträckor gående i dagen och eljest täckt af senkvartära bildningar (leror, grus m. m.). Ett betydelsefullt inslag i topografien utgör den rullstensås (''Brunkebergsåsen''), som från norr till söder genomlöper Norrmalm. S. har efter inkorporeringarna af Brännkyrka och Bromma socknar, som efter fleråriga utredningar genomfördes 1913, resp. 1916, en *areal* af 13,799 har, hvaraf 13,190 har land och 609 har vatten. Frånsedt nämnda införlifvade ytterområden innehåller S. 3,236 har land (däraf omkr. 1,500 utom stadsplanen) och 104 har vatten, inalles 3,340 har. Den naturliga strandlinjen (inberäknadt öar, men ej insjöar utan förbindelse med de omgifvande vattnen) har en längd af 104 km., hvaraf 37,5 km. inom de nyinkorporerade områdena.

Fig. 1. Stockholms vapen (jfr. sp. 1491—92).

S., som är byggdt dels på öar och holmar, dels på Mälarens och Saltsjöns stränder, anses till sitt naturliga läge vara en af de skönaste städerna i världen. S:s läge är äfven i alla afseenden sundt; dock erbjuda några lågt belägna delar, särskildt bland de nyinkorporerade, vissa svårigheter med hänsyn till afloppsvattnets bortledande. *Klimatet*, som i det hela är ett fastlandsklimat, erbjuder dock inga ohälsosamma ytterligheter, bestämdt som det är af läget i förhållande till icke blott Norra ishafvet och den rysk-sibiriska kontinenten, utan äfven Östersjön och den varma Atlanten. Vinterns kyla mildras sålunda af de under denna årstid förhärskande sydliga till västliga vindarna, och genom de stora omgifvande vattenmassorna modereras äfven sommarvärmen. Vårarna äro långa, kalla, torra och ombytliga; ännu längre äro höstarna, hvilkas temperaturförhållanden äro ganska gynnsamma. Medeltemperaturen utgör, enligt 150-åriga iakttagelser, + 5,6° och månadsvis för: jan. — 3,9°, febr. — 3,8°, mars — 1,9°, april + 3,2°, maj + 8,9°, juni + 14,6°, juli + 17,2°, aug. + 16,0°, sept. + 11,8°, okt. + 6,4°, nov. + 1,4°, dec. — 2,1°. Den lägsta observerade temperaturen är — 32,0° (20 jan. 1814) och den högsta + 36,0° (3 juli 1811); lägsta månadsmediet är — 14,8° (jan. 1814), det högsta + 21,4° (juli 1855), lägsta årsmediet är + 3,2° (1867) och det högsta + 8,3° (1822). Den årliga nederbörden uppges normalt till 550 mm.; observeradt minimum har varit 299,3 mm. (1875) och maximum 717,7 mm. (1910; vid Experimentalfältet 749,5 mm. 1890).

Stadens olika delar. S., som 1907—11 triangelmättes, hvarvid centesimaldelningen för första gången togs i praktiskt bruk, kan, frånsedt de senåste inkorporeringarna, sägas bestå af tre hufvuddelar: I) gamla staden (Staden inom broarna eller blott Staden) jämte Riddar- och Helgeandsholmarna, omkr. 40 har med 11,000 inv.; II) stadsdelarna på norra stranden af Mälaren och Strömmen, omkr. 2,604 har, hvaraf omkr. 1,500 har utom stadsplanen, med 248,000 inv.; III)

* Se de till artikeln hörande kartorna öfver S. och dess omgifningar. Stadens samtliga församlingar ha i Nordisk familjebok särskilda artiklar, i regel med afbildningar af kyrkor; till dessa artiklar hänvisas, likaså till artiklarna om stadsdelarna samt i staden befintliga institutioner af alla slag och märkligare byggnader m. m.

stadsdelen på södra stranden, omkr. 592 har med 112,000 inv. Härtill komma de 1913, resp. 1916 inkorporerade områdena: i s. Brännkyrka, 7,529 har med 31,000 inv., sammanhängande med Södermalm med det smala näset vid Skanstull, men i öfrigt skildt därifrån genom Hammarbysjön och Årstaviken, samt n. om Mälaren Bromma, 2,425 har med 7,000 inv., skildt från den gamla stadsdelen Kungsholmen genom Ulfsundasjön och Mälaren.

I) *Staden inom broarna*, Stockholms "City" (omkr. 40 har), består af den i Mälarens utlopp liggande holmen Stadsholmen (omkr. 31 har, urspr. endast 24 har), med hvilken i kyrkligt afseende förenats i v. Riddarholmen (5,9 har), skild från den förra genom den s. k. Riddarholmskanalen, öfver hvilken leda två broar, och i n. den lilla Helgeandsholmen (2,8 har) i Norrström. Å *Stadsholmen* ligga bl. a. K. slottet, Storkyrkan, Tyska kyrkan och Riddarhuset; stränderna utgöras på alla sidor, utom på den norra, där slottet är beläget, af hamnar (Skeppsbron, i ö., m. fl.) och salutorg. Det inre af Stadsholmen, S:s äldsta del, med utomordentligt smala gator (jfr pl. VIII, fig. 39—41) och öfverallt höga, ålderdomliga och massiva hus, nästan utan gårdsplatser, torde öfver hufvud höra till de tätast bebyggda platserna på jorden (se vidare Staden). Från Stadsholmen leda två broar, Norrbro (se om denna Norrström) i ö., och Vasabron (sedan 1878) i v., direkt öfver till Norrmalm. *Riddarholmen* är nästan h. o. h. upptagen af offentliga byggnader, såsom Riddarholmskyrkan och lokaler för en mängd centrala ämbetsverk; stränderna utåt Mälaren äro viktiga ångbåtshamnar (se vidare Riddarholmen och pl. II o. III, fig. 6 o. 9). Från Riddarholmen leder en gångbro (bredvid järnvägsbron) till Norrmalm. På *Helgeandsholmen* (se vidare d. o.) ligga riksdags- och riksbankspalatsen, hvarjämte Helgeandsholmen genom två broar, den ena i s. (förr kallad Lilla Norrbro), den andra, en provisorisk gångbro, i n. ("Riksbron", 1907), förmedlar trafiken mellan Staden och Norr. — Till "Staden" räknas äfven den lilla trädomkransade holmen *Strömsborg* (se d. o.) i Mälaren.

II) *De norra stadsdelarna* äro Norrmalm, Östermalm med Djurgården och Kungsholmen. De båda första pläga ofta sammanfattas under den gemensamma benämningen *Norr*. 1) *Norrmalm* (omkr. 470 har och omkr. 130,000 inv.) fick sin första gatureglering, ännu till största delen bibehållen, på 1630-talet. Genom Brunkebergsåsen, en numera betydligt förminskad och ned emot stranden alldeles utplånad ås, delas Norrmalm i en västlig och en östlig hälft, ända in på 1700-talet kallade Väster- och Östermalmen, mellan hvilka samfärdseln på flera ställen är ganska besvärlig; genom åsen går (sedan 1911) en bred gata, Kungsgatan (se fig. 18), som nu är pulsådern för trafiken mellan malmens östra och västra del, och genom den s. k. Brunkebergstunneln (sedan 1886) är för fotgängare en genomgång beredd under åsen. I historiskt hänseende delas Norrmalm snarare i en sydlig och en nordlig del, Nedre och Öfre Norrmalm, af hvilka Nedre Norrmalm (omkr. 130 har med ej fullt 23,000 inv.) kan anses omfatta Klara församling (v. om åsen) och Jakobs förs. (ö. om åsen), Öfre Norrmalm åter (omkr. 340 har och 107,000 inv.) Adolf Fredriks förs. samt Gustaf Vasa förs. och Matteus' förs. (i v.) och Johannes' förs. (i ö.). Nedre Norrmalm har ståtliga öppna platser och regelbundna, välbyggda gator; där ligga S:s förnämsta teatrar, bankpalats och hotell; det har ända till senaste tider ansetts som S:s hufvuddel och som företrädesvis hemvist för dess förmögnare befolkning, numera dock vid sidan af Östermalm. Öfre Norrmalm var länge glest bebodt, men under de senare åren ha på dess stora vidder uppvuxit hela nya stadsdelar, af hvilka den s. k. *Vasastaden* (som grupperar sig omkring Gustaf-Vasakyrkan, se fig. 19) nu räknar öfver 50,000 inv.; under vissa år på 1900-talet utvidgade sig S. starkt ännu längre åt v. och n., den s. k. *Birkastaden*. — Till (Nedre) Norrmalm räknas äfven *Skeppsholmen* (se d. o.), 16,5 har, genom en järnbro förenad med Norrmalm, och *Kastellholmen* (se d. o.), 2,8 har, till hvilken leder en träbro från Skeppsholmen, med det vidt omkring synliga kastellet; de båda holmarna äro upplåtna åt kungl. flottan och ha ej indelats till regelbundet bebyggande. Norrmalms sydöstliga, mellan Nybroviken och Norrström utskjutande del, den s. k. *Blasieholmen* (se d. o.), var fordom en ö. Där ligga bl. a. Nationalmuseum, Svenska teatern och stora hotell (jfr fig. 4, 16 och 30). — 2) *Östermalm* (förr och ännu stundom i dagligt tal *Ladugårdslandet*; se d. o.), ö. om Norrmalm, mellan Birgerjarlsgatan och Valhallavägen och ned till Nybro- och Ladugårdslandsvikarna (omkr. 237 har med omkr. 64,000 inv.), tillhör Engelbrekts, Hedvig Eleonoras och Oskars församlingar. Länge glest och oansenligt bebyggd, har Östermalm sedan senare delen af 1800-talet nästan h. o. h. ombyggts och förvandlats till S:s fashionablaste stadsdel. I byggnads- och stadsplanehänseende särskildt intressanta äro den s. k. Lärkstaden (se d. o.), vidare trakten n. om Karlaplan och området längst i s. ö. vid Djurgårdsbrunnsviken ("Diplomatstaden", fig. 17). — Ett n., ö. och s. om Östermalm beläget stort område, *Djurgården* (se vidare d. o.), omkr. 7,000 inv., är sedan 1906 deladt (med Sturevägen ut till Tegeludden som gräns) mellan Engelbrekts och Oskars församlingar. Djurgården omfattar dels en mellan Saltsjön i v., s. och ö. samt Djurgårdsbrunnsviken och Djurgårdsbrunnskanalen belägen ö (omkr. 275 har), till hvilken stockholmarna i allmänhet begränsa namnet Djurgården, dels det n. därom belägna fastlandet, "Norra Djurgården" (omkr. 1,250 har). På ön (fordom Valdemarsön), till hvilken leda Djurgårdsbron (fig. 29) och en bro öfver Djurgårdsbrunnskanalen, upptages västra stranden af Galärvarfvet och ett mindre, förstadslikt samhälle, *Djurgårdsstaden* (25 har, omkr. 900 inv.), från hvilken bro leder till den söderut liggande *Beckholmen* (se d. o.) med dess skeppsdockor. F. ö. utgöres ön af en vida berömd förlustelsepark, öfversållad af nöjesetablissemang (teater, cirkus, Hasselbacken, Bellmansro, Blå porten m. fl. restauranger, Gröna lunds tivoli, revyteater och flera varietélokaler) och praktfulla villor, tillhörande kungliga personer (prinsarna Karls, Eugens och Lennarts palats) och enskilda (t. ex. E. Thiels villa med storartadt galleri), samt rik på skulpturverk, såsom

Fig. 2. K. Slottet, Slottsbacken och Storkyrkan.

Fig. 3. Nedre delen af Kungsträdgården ("Karl XII:s torg"), K. teaterns bakre fasad med operaterrassen, t. h. Jakobs kyrka.

Fig. 4. Del af Skeppsbron med Gustaf III:s staty och utsikt af Södra Blasieholmshamnen (i dess midt Grand hotell).

Fig. 5. Staden med Skeppsbron sedd från Katarinavägen.

Fig. 6. Utsikt från Katarinahissen öfver Mälarhamnen och (t. h.) Kornhamnstorg. (T. v. stadshusbygget. Kyrktornen äro fr. v. Riddarholms-, Klara, Storkyrkans, Johannes och Tyska kyrkans.)

Fig. 7. Söder Mälarstrand sedd från Köttorget. (T. v. Maria kyrkas torn.)

Fig. 8. Kornhamnstorg, slussbroarna och i bakgrunden Söders höjder på Katarinasidan.

Fig. 9. Del af Riddarholmen.

Fig. 10. Norrbro och Gustaf Adolfstorg, i fonden K. slottet, t. h. riksdagshuset, t. v. Strömparterren.

Fig. 11. Utsikt af Riddarhuset från järnvägsbron. T. h. Riddarholmskanalen, t. v. Vasabron.

Fig. 12. Norrmalmstorg (spårvägsknut).

Fig. 13. Strandvägen.

Fig. 14. Stureplan och Birgerjarlsgatans nedre del.

Fig. 15. Artillerimuseum och därbakom Östermalms kyrkas kupol.

Fig. 16. Norra Blasieholmshamnen. I midten Strand hotell, t. h. Mus. akad.

Fig. 17. Villor i "Diplomatstaden" vid Djurgårdsbrunnsviken. Engelska kyrkans torn synligt.

Fig. 18. Kungsgatans nedskärning genom Brunkebergsåsen.

Fig. 19. Odenplan och Gustaf-Vasakyrkan.

Fig. 20. Nattlig ljuseffekt å Strömmen från Gustaf Adolfstorg och operaterrassen.

Fig. 21. Gamla Söderkåkar vid Bergsprängargränd, i bakgrunden Sofiakyrkan.

Fig. 22 Gamla Söderkåkar vid Gottlandsgatan.

Fig. 23. A.-b. Rosenbads hus (i midten); t. v. därom Stockholms stads sparbank, Norrlandsbanken och Konstakad:s flygel, närmast t. h. Adelswärdska huset.

Fig. 24. Engelbrektskyrkan. (Arkitekt: L. I. Wahlman.)

Fig. 25. Danvikshem. (Arkitekt: Aron Johansson.)

Fig. 26. Modernt bostadshus mellan Engelbrekts- och Runebergsgatorna. (Arkitekter Hagström o. Ekman.)

Fig. 27. Försäkrings-a.-b. Tryggs hus vid Engelbrektsplan. (Arkitekt. E. Lallerstedt.)

Fig. 28. Enhetligt hållet, förnämligt bostadskvarter vid nya delen af Karlavägen.

Fig. 29. Djurgårdsbron. T. v. Oskars kyrka.

Fig. 30. Grand hotell royal. (Arkitekt: E. Stenhammar.)

Fig. 31. Vasagatan med Centralposthuset. (Arkitekt: F. Boberg.)

Fig. 32. Huset i Vasagatans fond med Nobelbibliotekets och skolöfverstyrelsernas lokaler. (Arkitekt: F. Boberg.)

Fig. 33. Skandinaviska kredit a.-b.:s hus vid Gustaf Adolfs torg. (Arkitekt: E. Josephson.)

Fig. 34. A.-b. Sveriges privata centralbanks hus vid Gustaf Adolfstorg. (Arkitekt: I. G. Clason.)

Fig. 35. Öfverståthållarhuset, 1703 (fordom N. Tessin d. y:s privathus).

Fig. 36. Kanslihuset (förr k. myntet) vid Myntlorget, 1790. (T. v. gamla Rosenadlerska palatset.)

Fig. 37. Petersenska huset vid Munkbron, 1640-talet (jfr portalen fig. 42).

Fig. 38. Van der Nootska huset vid S:t Paulsgatan, 1670-talet.

Fig. 39—41. Gamla gator i Staden inom broarna: Prästgatan, Tyska bruken med Tyska kyrkan, t. h. Stora Hoparegränd.

Fig. 42. Dubbelportal på Petersensska huset (jfr fig. 37).

Fig. 43. Tyska kyrkans södra portal.

Fig. 44. Torstensonska husets (Arffurstens palats') portal åt Fredsgatan.

Bellmans byst (af Byström, 1829) och staty (af Nyström, 1872), Karl XV:s (af Ch. Friberg, 1909), Karl X:s (af Malmqvist, 1917) och Wennerbergs (af K. Eldh, 1916) statyer, Börjesons "Viking", Kr. Erikssons "I tankar", Lundbergs "Orfeus" och "Gosse med fisk". Vidare märkas där Rosendals slott (se d. o.; nu ett Bernadottemuseum), Nordiska museet, Skansen, Biologiska museet och Liljevalchska konsthallen (1916). På Norra Djurgården ligga Ladugårdsgärdets öfningsfält, omgifvet af gardenas m. fl. kaserner och bekant som mötesplats för socialisternas demonstrationer, vidare Stadion och andra idrottsplatser, Sophiahemmet, Tekniska högskolan samt längre i n. v. Bergielund, Vet. akad:s byggnader och andra vetenskapliga institutioner ("Vetenskapsstaden"). Den natursköna trakten ö. därom (Ugglevikeu m. m.) torde komma att bevaras som park. I östra delen ligga Hjorthagen med talrik arbetarbefolkning, S:s elektricitets- och gasverk; s. om dem upptas ett vidsträckt strandparti vid Lilla Värtan, öfver hvilken gå flottbro och ett par färjor till Lidingön, af storartade hamnanläggningar, den s. k. Värtahamnen, till hvilken leder järnväg från Karlbergs station; och s. om Värtahamnen är från aug. 1917 S:s frihamn under anläggning. — 3) *Kungsholmen* (omkr. 372 har med 47,000 inv.), en ö i Mälaren på västra sidan af Norrmalm, hvarifrån den skiljes genom Karlbergssjön och Klaraviken och med hvilken den står i förbindelse medelst tre broar: en bro från Stadshuset (under byggnad, på den förra Nya Kungsholmsbrons plats) samt längre i n. Kungsbron (sedan 1881) och S:t Eriksbron (sedan 1906). Kungsholmen är vidsträckt, men ännu till stor del obebyggd, ehuru starkt utvidgad under de sista årtiondena (jfr folkmängdstablån, sp. 1462); den innesluter en stor mängd fabriker, råd- och polishusen, det under byggnad varande stadshuset, S:s flesta sjukvårdsanstalter, Svea ingenjörkårs och (vid Marieberg, se d. o.) Fälttelegrafkårens kaserner (se vidare Kungsholmen). I dess västra del ligger S:s första koloniträdgård, och där utbreder sig Stadshagen, med idrottsplats. En bro förenar Kungsholmen i s. v. med *Lilla Essingen* (om denna ö se Essingen), en annan, Tranebergsbro, i v. med fastlandet, och en tredje går i n. öfver Karlbergskanalen.

III) S:s södra stadsdel, *Södermalm*, vanligen kallad *Söder* (omkr. 592 har och 112,000 inv.), sammanhänger med fastlandet endast i s. genom en landtunga vid Skanstull, som kommer att genomskäras af en slussanläggning för den stora skeppskanalen från Mälaren till Saltsjön, den s. k. Hammarbyleden. I öfrigt omges stadsdelen af Liljeholmsviken, Årstaviken och Hammarbysjön. Medelst två broar (utom 2 järnvägsbroar), nämligen Liljeholmsbron vid Hornstull och en bro vid Danviken öfver kanalen från Hammarbysjön till Saltsjön, har S. förbindelse med fastlandet. Södermalm, som delas i tre församlingar, Katarina och Sofia åt Saltsjösidan och Maria inåt Mälaren, är mycket vidsträckt, men innesluter stora sträckor, som äro obebyggda. Med Staden inom broarna sammanhänger den endast genom de båda slussbroarna, som alltså ensamma förmedla trafiken med denna stora del af S. och torde kanske vara den liflligast trafikerade punkten inom hela Skandinavien. Södermalm stiger brant upp ur sjön (se fig. 7 och 8) och är därför mycket svårtillgänglig från de ur berget sprängda trafikledernа Söder Mälarstrand och Stadsgården (åt Saltsjösidan). För fotgängare äro tre hissar anlagda (Katarinahissen 1883, Mariahissen 1886 och Stadsgårdshissen 1907); för körtrafiken har (1890) en storartad uppfartsväg blifvit sprängd utefter Mälarsidan; en liknande från Saltsjösidan (Katarinavägen) fullbordades 1913. Den nordligaste delen af Södermalm räknas bland stadens centrala delar, den större återstoden är bebodd af en mestadels mindre bemedlad befolkning. Men högt och brant belägen, erbjuder Södermalm på många punkter de mest hänförande utsikter öfver den öfriga staden (jfr fig. 5 o. 6). — Till Södermalm räknas äfven *Långholmen* (34 har) i Mälaren med ett centralfängelse (för män).

Till belysning af de äldre stadsdelarnas utveckling under senaste årtionden må anföras den (mantalsskrifna) folkmängden vid slutet af åren 1880 och 1916.

	År 1880	År 1916	Skillnad (+, —) absolut	proc.
Staden	13,348	11,097	—2,251	—16,9
Nedre Norrmalm	31,951	22,459	—9,492	—29,7
Öfre Norrmalm	26,928	107,183	+80,255	+298,1
Östermalm ...	31,806	70,929	+39,123	+123,0
Kungsholmen	13,690	47,014	+33,324	+243,4
Södermalm ...	50,145	112,243	+62,098	+123,8
Summa	167,868	370,925	+203,057	+121,0

Särskildt från början af 1880-talet har den s. k. citybildningen tagit stark fart: den bofasta befolkningen i de centrala delarna minskas ständigt i samband med, att byggnaderna där alltmera tas i bruk för affärs- och anstaltslokaler o. d. Ännu mer pregnanta än ofvanstående siffror för större områden äro talen för Klara kyrkorote, som sett sin folkmängd nedgå från 9,867 1880 till 5,489 1916 eller med nära nog hälften. Tillväxten har varit dess kraftigare i de yttre delarna, särskildt Öfre Norrmalm och Kungsholmen med nära fyrdubbling af folkstocken under 1880—1916. En yttring af samma tendens är det högst betydande tillskott i folkmängden, som under samma tid visat sig för S:s omgifningar. Så för de numera införlifvade Brännkyrka från 4,478 till 31,034 eller ej mindre än ett 7-faldigande och Bromma från 1,367 till 6,833 eller en femdubbling.

I de införlifvade områdena ligger ett stort antal tätt bebyggda orter: i *Brännkyrka förs.*: Reymersholm, en med Södermalm genom bro förenad ö, Liljeholmen, Gröndal, Ekensberg, Hägersten, Klubben, Fridhem och Pettersberg vid Mälaren, Blommensberg, Tellusborg, Årstadal, Midsommarkransen, Älfsjö, Örby, Långbrodal och Herrängen v. om eller vid statsbanan söderut, Enskede villastad och Malmen ö. om denna samt Södertörns villastad vid järnvägslinjen till Nynäshamn; i *Bromma förs.*, till hvilken Lilla och Stora Essingen höra, Äppelviken, Ulfsunda, Kungsholms villastad, Kratsboda och Mariehäll, alla i församlingens östra delar.

Af S:s gator må följande nämnas såsom i ett eller annat hänseende af större märklighet. I Staden inom broarna: Västerlånggatan, en intressant

trafikled tvärs igenom "City", nästan h. o. h. upptagen af butiker; Österlånggatan; Skeppsbron, som bildar hamnen utefter Stadsholmens östra sida, en bred och ståtlig trafikled med Gustaf III:s staty af Sergel (aftäckt 1808; jfr fig. 4). På Norr: Drottninggatan (1,6 km.) och Regeringsgatan, Norrmalms af gammalt förnämsta pulsådror, på hvar sin sida af Brunkebergsåsen, hvilka med sina fortsättningar, resp. Norrtulls- och Roslagsgatorna, genomdraga hela Norrmalm från s. till n.; Malmtorgsgatan, Brunkebergstorg och Malmskillnadsgatan, tillsammans bildande en trafikled uppefter åsens krön, hvarifrån backiga eller starkt sluttande gator gå till malmens lägre delar; Birgerjarlsgatan (2½ km.), som öppnar en diagonal förbindelse från Nybroviken i s. tvärs öfver malmen mot Brunnsviken i n.; den från Sveaplan längst i n. utgående, f. n. (1917) till Kungsgatan fullbordade avenyen Sveavägen, som skall framdragas till Hamngatan; dessa i hufvudsakligen nord-sydlig riktning gående gator korsas af Odengatan, från S:t Eriks plan i v. till Valhallavägen i ö., och längre söderut af Kungsgatan, som börjar på Kungsholmen och efter att ha passerat öfver Kungsbron leder genom Brunkebergsåsen till Stureplan samt således förmedlar trafiken mellan Kungsholmen och Östermalm. På Östermalm: de parallella breda esplanaderna Valhallavägen (1,8 km.), vid malmens yttersta gräns i n. ö., och den för vackra planteringar utmärkta Karlavägen, hvarifrån vid Karlaplan utgår Narvavägen åt s. till Djurgårdsbron; Sturegatan och, längs Nybro- och Ladugårdslandsvikarna, Strandvägen (1,8 km.; fig. 13), som med sina praktbyggnader låter S:s storstadsegenskap på glänsande sätt framträda, uppsökas gärna af det flanerande S. Södermalms hufvudgator äro Götgatan (2 km.) åt s. och Hornsgatan (2,4 km.) åt v., båda utgående från Södermalmstorg, hvarjämte må nämnas den ännu ofullbordade Ringvägen rundt Södermalm. Kungsholmens hufvudgator äro de parallellt i ö. och v. löpande Handtverkar- (1,6 km.), Kungsholms- och Fleminggatorna samt de vinkelrätt mot dessa gående Scheele- och Sankt-Eriksgatorna. Sammanlagda längden af S:s gator och vägar är 512 km. (inkl. Brännkyrka, 72 km., och Bromma, 20 km.); frånsedt inkorporeringarna äro af hela gatuytan 77 proc. belagda med tuktad eller huggen sten, asfalt eller makadam, nämligen i Staden inom broarna 89 proc., på Norr- och Östermalm 78 proc., på Södermalm 69 och på Kungsholmen 87 proc. S:s långa stränder ha från äldre tider till en del, särskildt på Kungsholmen och Södermalm, ingått uti angränsande byggnadstomter och alltså icke utgjort offentliga platser; man har emellertid dels genom expropriationer, dels och i synnerhet genom mången gång storartade utfyllningar åstadkommit *strandgator* utefter större delar af S:s vatten.

Af öppna platser äro följande viktigast: på Stadsholmen Stortorget, Mynttorget, Järntorget, Riddarhustorget, vid hvilket står Gustaf Vasas staty (af Larchevesque, rest 1774) midt framför Riddarhuset (på hvars gårdsplan 1890 restes en staty af A. Oxenstierna, mod. af Börjeson); vidare Slottsbacken med en obelisk (utlofvad af Gustaf III till S:s borgerskaps ära, aftäckt 1800) och Olaus Petris staty (af T. Lundberg, 1898); på Riddarholmen Birger jarls torg med Birger jarls staty (af Fogelberg, 1854); på Helgeandsholmen den trädplanterade platsen framför riksdagshuset och den djupt under holmens nivå liggande parken Strömparterren (fig. 10); på Norrmalm: Gustaf Adolfstorg (förut Norrmalmstorg) med Gustaf II Adolfs ryttarstaty (af Larchevesque, 1796), Brunkebergstorg med sin vackra brunn, Kungsträdgården, med statyer öfver Karl XIII (af Göthe, rest af Karl XIV Johan 1821) och Karl XII (af Molin, 1868) samt en vacker fontän (likaledes af Molin), Berzelii park med Berzelius' staty (af Qvarnström, 1858), den bredvidliggande Nybroplan med J. Ericssons byst (af Börjeson, 1893), Södra Blasieholmshamnen med planteringarna kring Nationalmuseum, där Bältespännarna (af Molin), Fosterbröderna (af Lundberg) m. fl. skulpturverk stå, parken vid Centralstationen med N. Ericsons staty (af Börjeson, 1893); i Vasastaden Odenplan (fig. 19), en spårvägsknut, med plantering (1890-talet) och S:t Eriks plan; på Östermalm: Humlegården (12 har) med k. biblioteket och bl. a. Linnés staty (af Kjellberg, 1885) samt Scheeles staty (af Börjeson, 1890) och gruppen Farfadern (af Hasselberg, 1895), Stureplan (fig. 14), en spårvägsknut, Karlaplan; på Södermalm: Karl Johans torg vid slussbroarna, med Karl XIV Johans staty (af Fogelberg, rest 1854 af Oskar I), Södermalmstorg, Adolf Fredriks torg, med fontänen Tors fiske (af Wissler) samt skulpturverken Snödroppen (1899) och Tjusningen (1917; bägge af Hasselberg), Nytorget, tillhörande redan 1640-talets stadsplan, m. fl. Skepps- och Kastellholmarna, till stor del trädplanterade, utgöra omtyckta promenadplatser. I synnerhet Kungsträdgården och Humlegården prydas af utomordentligt vackra blomsteranläggningar — en specialitet för det nyare S. I de yngsta stadsdelarna äro stora parkanläggningar utförda, såsom Tegnérs- och Vanadislundarna och Vasaparken på Öfre Norrmalm, Kronobergsparken på Kungsholmen, Tantolunden och Hvita bergsparken på Södermalm m. fl. Öfver hufvud är S. i förhållande till areal och folkmängd ganska väl försedt med öppna, trädplanterade platser, äfven oafsedt den i stadens omedelbara närhet belägna, från alla stadsdelar lätt tillgängliga Djurgården, hvilken för S. är hvad Boulogneskogen är för Paris eller Thiergarten för Berlin. Härtill komma de gårdsplanteringar, som möjliggjorts genom de på allra sista tiden byggda kvarterens öppna byggnadssätt. Utom de ofvan uppräknade skulpturverken i det fria må nämnas Kristina Gyllenstiernas staty (af Lundberg, 1912), på slottets yttre borggård, Vesslan (staty af en yngling, af Strandman, 1912) på Kungsholmstorg, bronsafgjutningen af Notkes S:t Göran och draken, uppställd (hufvudbilden 1912, jungfrun 1913) i Köpmanbrinken (Staden) och Bågspännaren (af Kr. Eriksson, 1916) på Kornhamnstorg. — Af S:s *salutorg* äro de viktigaste: de sammanhängande Munkbro-, Kött-, Mälar- och Kornhamnstorgen (fig. 8) med Fiskarhamnen i Staden inom broarna, Hötorget på Norrmalm, Östermalmstorg (de båda sista med vidliggande saluhallar), Kungsholmstorg, Södra bantorget på Södermalm m. fl. Utom de två nämnda hallarna finnas en centralsaluhall nära Kungsbron på Norrmalm och några andra saluhallar (jfr Saluhall). G. S—g. (Lfd)

S:s yttre har under de senaste årtiondena genomgått stora förändringar i följd af en tidtals mycket liflig byggnadsverksamhet. Vid 1915 års slut funnos i S. (Brännkyrka och Bromma ej inberäknade) 10,625 byggnader. Af dessa användes 3,316 för enbart bostadsändamål, 1,595 för enbart affärs- o. d. ändamål samt återstoden, 5,714, för båda dessa syften. Af de förstnämnda voro 600 eller nära $^1/_5$ enfamiljshus och nära $^1/_{10}$ tvåfamiljshus. Antal boende i medeltal för bebodd byggnad utgjorde 40. Antalet boningsrum och kök uppgick vid samma tidpunkt till 287,506. Lägenheternas medelstorlek var 3,12 eldstäder per lägenhet, d. v. s. något mer än 2 rum och kök. En tendens till minskning af lägenheternas medelstorlek förefinnes, hvilket visar, att byggnadsverksamheten i första rummet afsett att bereda bostäder åt medelklassen och den mindre bemedlade befolkningen. För att närmare belysa bostadsförhållandena må nämnas, att vid 1915 års slut medelhyran i S. (utom inkorporeringarna) pr eldstad var 210 kr. och pr person 170 kr. Den förra har sedan 1894 ökats med 78 proc., den senare med 105 proc., hvilket visar, att befolkningen börjat bo rymligare. Detta framgår äfven af siffrorna för boendetätheten. Denna utgjorde vid slutet af 1915 122 pers. på 100 eldstäder (rum eller kök), medan den 1894 uppgick till 138. Bostadsförhållandena ha otvifvelaktigt förbättrats under senare tider, hvilket äfven torde ha sin del i den sjunkande dödligheten. Ett viktigt led i arbetet till förbättrande af bostadsförhållandena är stadens inköp och exploatering för bostadsändamål af landtegendomar (se därom Landtegendomsnämnd). Å dessa ha genom stadens försorg anlagts de moderna trädgårdsstäderna Enskede villastad, Äppelvikens trädgårdsstad samt Ulfsunda trädgårdsstad. Äfven genom privat initiativ ha redan tidigare flera dylika samhällen skapats i S:s omgifningar.

Taxeringsvärdet å samtliga fastigheter inom S., inberäknadt de bevillningsfria, uppgick, enligt 1916 års taxeringslängder, till 2,001,4 mill. kr. Häraf härrörde 70,1 mill. kr. från Brännkyrka, 21,4 mill. kr. från Bromma samt 1,909,9 mill. kr. från gamla S. Ökningen under senare år har varit högst betydlig. Motsvarande värden för gamla S. åren 1865, 1880 och 1900 voro nämligen resp. 156 och 294 samt 749 mill. kr. Sedan 1900 föreligger sålunda en ökning på 155 proc. Å beskattade fastigheter uppgick 1916 värdet till 1,606,8 mill. kr. och å bevillningsfria till 394,6 mill. kr. G. S—g. (V. S.)

I byggnadshistoriskt hänseende bevarar S. minnen från hela sin 700-åriga historia, och man kan, om ock delvis med svårighet, i den yttre bilden aflästa stadens utveckling och växt ända från dess grundläggning. Den äldsta stadsdelen, Staden inom broarna, eger i sina centrala delar ett gatunät, som i sina hufvuddrag torde återgå till 1200-talet. Det nästan kvadratiska Stortorget är helt visst den af Birger jarl utstakade ursprungliga marknadsplatsen, från hvilken gatorna vuxit ut. På detta torg låg den gamla rådhuskomplexen. Den äldsta staden omgafs af murar, hvilka i en elliptisk gördel omslöto densamma; deras läge har påtryckt gatunätet sin prägel, i det att såväl på ut- som insidan af murverket gatuvägar uppstodo. De yttre af dessa murgator äro de längs genom hela den nuv. stadsdelen gående Väster- och Österlånggatorna, de inre Skomakar- och Baggensgatorna. Under 1300- och 1400-talen fortsatte bebyggandet utanför de gamla murarna, och de smala parallellgränderna ut till stränderna återstå till stor del från denna byggnadsperiod. Af den nya murgördel, som under 1300-talets slut eller 1400-talets början omslöt den förstorade staden, finnes intet spår.

Något hus från *medeltiden* finnes icke i S. i något så när orubbadt skick bevaradt; däremot finnas i Staden inom broarna åtskilliga rester — exempelvis i Vindragarämbetets hus — och framför allt grunder och källare från denna tid. Den bästa upplysningen om medeltidsstadens utseende lämnar den äldsta bevarade stadsbilden, den s. k. Vädersolstaflan i Storkyrkan af 1535 (fig. 47). Ett gytter af smala, enkla och osmyckade trappgafvelshus, täckta af lågt sluttande torf- och grästak, uppfyller bilden; i midten, på det nuv. slottets plats, reser sig den troligtvis ur ett fäste från 1000-talet uppvuxna medeltidsborgen med sitt krenelerade torn (se Stockholms slott). De betydelsefullaste medeltida minnena ligga förborgade inom de omgestaltade Storkyrkan (se Nikolai församling) och Riddarholmskyrkan (se d. o.) från 1200-talets senare hälft. Det under 1300-talet grundlagda dominikanklostret (24 Svartmangatan) har bevarat sin källarvåning från uppbyggnadstiden.

Med den af den italienska *renässansen* starkt påverkade Johan III inträdde en ny epok i S:s byggnadshistoria. Hufvudparten af hans byggnadsplaner rörde slottet och kyrkorna. Han lät sålunda uppbygga tornet på Riddarholmskyrkan samt grundlägga Jakobs, Maria och Klara kyrkor och påbjöd, att borgarnas trähus skulle ersättas af stenhus samt att dessa på de ansenligare gatorna skulle hvitmenas och förses med "välske", d. v. s. italienska gaflar. Intet af dessa hus har helt fortlefvat till våra dagar. Däremot eger S. ännu ett flertal minnen från 1500-talets husdekorationer i sandsten, exempelvis portalerna till huset Bollhusgränd 8 och till kasernen n:r 1 på Skeppsholmen samt en inskriptionstafla med årtalet 1593 å huset Prästgatan 82. Först under 1600-talets början blef S. i verklig mening hufvudstad, och i sammanhang därmed skedde ett våldsamt uppsving i staden, som äfven tydligt afspeglade sig i dess yttre bild. Särskildt efter den stora eldsvådan 1625 synes husbyggandet ha tagit dittills oanad fart. Man började tillämpa renässansens nya stadsplaneidéer med raka gator och rektangulära kvarter. I gamla staden företogos husrifningar för regleringarna, och på malmarna planlades ett schackbrädesartadt gatusystem, hvilket har blifvit följdt ända till våra dagar.

På dessa nya gatuvägar reste sig såväl större som enklare borgarhus i den *tysk-nederländska barockstilen*. De förras grundplan utgjordes merendels af en rektangulär hufvudbyggnad, hvarifrån två vinkelrätt utgående flyglar och en förbindande mur omslöto en fyrkantig gårdsplan; de senare voro höga gafvelhus af medeltida läggning, där endast dekorationen — portaler, gafvelrösten, fönsteromfattningar, ankarslutar — gaf huset en tidsenligare prägel. En stor del frag-

ment från denna tid finnes ännu bevarad i Staden inom broarna. Bland de rikast utstyrda husen märkes det von der Lindeska, Västerlånggatan 68, 1630-talet, med en fasad, som urspr. var krönt af ett prakfullt gafvelröste och som har bevarat sina sandstensdekorationer i en ståtlig portal (se Linde, sp. 590), i kartuscher och fönsteromfattningar. Lydert Langs hus (Västerlånggatan 70, uppf. 1627) har en mot Västerlånggatan vettande gafvel med en fint utförd dekoration af nordtysk karaktär. I samma kvarter ligger ett hus, Kornhamnstorg 51, som, ehuru hörande till en senare klassicistisk period, i dekorativt afseende är beroende af von der Lindeska huset; det har dessutom ett burspråk (se d. o.), det enda större minne, som S. eger kvar af denna från medeltiden ända långt in i 1600-talet fortlefvande byggnadsform. Vidare märkes det stora Petersensska huset (uppf. 1645—47 af R. Leuhusen) med hufvudbyggnadens långsida mot Lilla Nygatan och två låga flyglar, som sträcka sig ned mot Riddarholmskanalen (de senare äro under 1800-talet påbyggda); gafvelsidan mot Munkbron är af utomordentlig konstnärlig uttrycksfullhet med sin röda putsyta och sin rika sandstensdekoration (fig. 37); denna utgöres framför allt af tvenne sammanställda portaler (fig. 42), förenade genom en i nisch inställd Minervastaty, och af ett högt röste med obelisker och broskornament. Det kanske bäst bibehållna huset från 1600-talets midt är Stortorget 20 (se Bostad, pl. VIII) med ornamenteradt trappgafvelsröste och portal med två barock-romerska hjältar. Ett stort antal 1600-talsportaler finnes kvar på sina ursprungliga platser, medan de hus, till hvilka de höra, äro helt ombyggda. Största delen af dessa portaler omfattas af en enkel pilasteruppställning, som uppbär entablementet. En liten grupp, t. ex. Tyska kyrkans södra (1643; fig. 43) och Jakobs kyrkas södra portal (s. å.) samt portalerna till Torstensonska palatset (fig. 44), har en mer storstilad uppställning med kolonner eller halfkolonner.

Intill 1600-talets midt kvarhöll sig i S. den borgerliga tysk-nederländska renässansen med oartikulerad muryta och sirater. Men vid denna tid vann, framför allt tack vare J. De la Vallées verksamhet, en strängare arkitektonisk stil, en *nederländsk och fransk palladiansk klassicism*, insteg. Det främsta byggnadsverket af den nederländska riktningen är Riddarhuset (se Riddarhus), med sina kraftiga genomgående korintiska pilastrar mot den röda tegelytan, till det yttre färdigt 1661. En fransk totalkaraktär har däremot det samtidigt med Riddarhuset uppförda Bondeska palatset (se Byggnadskonsten, pl. XXII), förutvarande Rådhuset, med H-formad grundplan; dess fasader, som ha putsade ytor, få likaledes sin arkitektoniska utstyrsel af från sockel till taklist gående pilastrar. I dessa byggnaders spår följde en hel del palats, alla utmärkta af sin pilasterarkitektur, t. ex. van der Nootska huset (fig. 38) vid S:t Paulsgatan (1660—70-talen), huset Skeppsbron 10 (se Bostad, pl. VIII; 1670-talet), Flemingska palatset, Slottsbacken 8, Rumpfska huset, Götgatan 38, Ebba Brahes palats, Götgatan 16 (se Malm, sp. 643), huset Myntgatan 4.

Jämsides med denna pilasterarkitektur uppträder under 1600-talets senare hälft en af *romersk barock* influerad husbyggnadskonst, ledd af N. Tessin d. ä. Det är en arkitektur, som helt verkar genom förhållandet mellan muryta och murhål, men som däremot saknar vertikal indelning af fasaderna; fönster- och portomfattningar få dock en omsorgsfull, ofta rik behandling. Hit höra Wrangelska palatset på Riddarholmen, det s. k. Kungshuset (se d. o.), Oxenstiernas palats i Storkyrkobrinken (färdigt före 1654), med två instuckna mezzaninvåningar och präktigt utstyrda fönsteromfattningar (se Mezzanin), Ehrencreutzska huset, Stora Nygatan 22, samt gamla riksbanken (se d. o., fig. 1) vid Järntorget (1680), det mest fulländade minnesmärket i en stil, som eger det romerska barockpalatsets bästa egenskap, en förening af kraft och elegans. Men Tessin d. ä. fullbordade äfven en hel del byggnader i pilasterarkitektur, såsom det ännu väl bibehållna Bååt-Stenbockska palatset (nuv. Frimurarhuset; se d. o., på Blasieholmen (1650-talet), Sparreska palatset vid Kungsträdgården (en tid änkehus, sedan nöjesetablissemanget Sveasalen, 1913 rifvet) samt de mindre, förnäma n:r 12 och n:r 36 Skeppsbron; Skeppsbron 40 (se Bostad, pl. IX) är uppfördt i Tessin d. ä:s stil. Nic. Tessin d. y., som varit fadern behjälplig i hans senare byggen, höjde den tessinska stilen till fulländning. Detta skedde i hans enastående storverk, Stockholms slott (se d. o. och pl. I, fig. 2), ett byggnadsverk, helt i den italienska renässansens anda. Sitt midt emot slottet uppförda privathus (nuv. öfverståthållarhuset, färdigt 1703) gaf han äfven samma rena, ädla karaktär, endast lifvad af en barock portal med hermer (fig. 35). En genialisk skapelse är den trånga gården, som fått karaktär af en yppig italiensk gårdsanläggning från senrenässansen. Tidens förnämsta kyrkobygge var Katarinas mäktiga centralkyrka (se Katarina, sp. 1225), som grundlades af Jean De la Vallée 1656, men hvars nuv. kupol (se Byggnadskonsten, pl. XXII) tillkom 1724, af G. J. Adelcrantz.

Under hela 1700-talets förra del tog det stora byggnadsföretaget K. slottet alla konstnärliga krafter i anspråk. Utanför slottets murar rådde däremot stiltje. De privathus, som uppfördes, anslöto sig antingen till den stil, som Tessinarna införde i sina Skeppsbrohus, eller också följde de från Frankrike direkt importerade mönster. Den förra gruppen fick sin karaktär genom användandet af genomgående lisener mellan alla fönsteraxlar, afläggare till 1600-talets pilasterstil. Karakteristiska exempel på denna stil utgör öfverste v. Knorrings hus, Trångsund 12, Ehrenstrahlska huset, Svartmangatan 20, samt Grillska huset, Stortorget 3, hvilka senare äro 1600-talshus, som fingo denna utstyrsel på 1700-talets midt. Den andra gruppen (företrädd af K. Hårleman, J. E. Carlberg, J. E. Rehn, K. Wijnblad, J. V. Dimling, K. H. König) karakteriseras framför allt af liflig fasadbehandling med omväxlande sprit- och slätputs samt rusticering, dock utan någon framträdande horisontal eller vertikal indelning af murytan. Ett godt exempel på denna borgerliga *rokoko* visar Tyska församlingens af Dimling 1769 fullbordade hus Tyska brinken 20—22,

en låg byggnad med rundade hörn och liffull fasadbehandling. Det yppersta rokokopalats, som S. eger, är Börsbyggnaden vid Stortorget (se Byggnadskonsten, pl. XXIII), till hvilken K. J. Cronstedt hade förslagsritningen färdig 1768, men som 1773 omarbetades af Palmstedt.

Som en öfvergång mellan denna stil och den följande, den s. k. gustavianska perioden, kunna nämnas det af K. F. Adelcrantz jämte E. Palmstedt byggda Rosenadlerska palatset vid Mynttorget, där rokokoelementen brottas med en strängare klassicistisk stil. Fullt utbildad är den gustavianska stilen i Adelcrantz' slutförslag till Adolf Fredriks kyrka, i hans Fredrikshof (se d. o.; uppf. 1772—76) och i hans mästerverk Gustaf III:s operahus (uppf. 1777—82; rifvet; se Stockholms teatrar). Fasaden mot Gustaf Adolfstorg med sin rusticerade, af rundbågiga arkader genombrutna bottenvåning, sina pilasterindelade tvenne hufvudvåningar och sitt kraftiga midtparti med fristående kolonner, som uppburo en emblemkrönt hög attika, slöt sig helt till fransk Louis XVI-stil. Äfven ordnandet af Gustaf Adolfstorg till S:s hufvudtorg är, efter N. Tessin d. y:s uppslag, Adelcrantz' verk, ehuru det kom att utföras af E. Palmstedt. Sålunda är Norrbro (se fig. 10 och Norrström) frukt af deras samarbete, och Arffurstens palats (se d. o.), en pendang till Operahuset, utfördes af den senare ensam efter den förres planer (påbörjadt 1783).

1784 kan betraktas som en vändpunkt i den stockholmska arkitektoniska utvecklingen. Gustaf III kom då hem från sin italienska resa, fylld af de nya idéer, som gemensamt bära namnet *nyantik*. Den återupptäckta grekiska konsten var denna tids allt lifgifvande källa, det grekiska templet dess arkitekturs. Gamla k. myntet vid Mynttorget (nuv. Kanslihuset) med sin imponerande tempelfasad (fig. 36) af O. Tempelman framgick som första frukt ur denna konungens nya kärlek. Storslagna skapelser i denna nya stil tillämnades, hvilket många outförda förslag bevittna, framför allt af J. L. Desprez (bl. a. förslaget till ett stort slott vid Haga) samt E. Palmstedt (förslag till ordnandet af trakten bakom slottet, med uppförande af stadskyrka och dramatisk teater, samt förslag till Panteon på Riddarholmen). Andra byggnadsförslag af Palmstedt kommo dock till utförande, bl. a. det rifna Bondeska palatset vid Strömgatan (nuv. Rosenbad) i palladiansk klassicism (förslaget af 1789) samt det i kraftig florentinsk renässansstil uppförda Tullpackhuset vid Skeppsbron.

Det jäsande konstnärliga lifvet under Gustaf III:s tid efterträddes af en död tid äfven inom arkitekturen. Men under 1800-talets förra del uppstodo dock åtskilliga byggnadsverk i den s. k. *Karl-Johansstilen*, en arftagare till den gustavianska stilens förlorade rikedomar. Den klassiska konstens ädla mått stod alltjämt som förebild, men man öfvergaf alltför storslagna tempelprojekt. De främste arkitekterna voro Fr. Blom, A. Ström och K. Kr. Gjörwell. Blom utförde Lifgardets till häst kasern vid Storgatan, och kasernen n:o 2 på Skeppsholmen (uppf. 1818), i en stil, där fönsterproportioneringen betyder allt. Gamla Posthuset (Lilla Nygatan 6, färdigt 1825) med sin portik af fyra doriska kolonner, den klassiska Skeppsholmskyrkan (1823—42; se Skeppsholmen), Rosendals slott samt Konstakademiens ombyggnad (rifven 1893). Nyström gaf ett viktigt Stockholmsparti dess slutliga, af N. Tessin d. y. en gång projekterade lösning, i Lejonbackens ordnande framför slottet (1834), skapade Serafimerlasarettet (se d. o.; 1828—31) och Norrbrobasaren (1838—39; rifven 1903). Gjörwell uppförde det monumentalt anlagda Allmänna garnisonssjukhuset på Kungsholmen (1817—34).

Mot 1800-talets midt öfvergaf man det stränga fasthållandet vid en antikiserande stil och visade i stället en stark mottaglighet för alla historiska stilarter. Medelst gipsdekorationer på den putsade stenimiterade murytan fick man utan större kostnad och svårighet den rikaste pappersarkitektur öfverförd till verklighet, och denna frestelse att dekorera i st. f. att bygga kom att bli ödesdiger för en stor del af S:s byggnadskonst. F. V. Scholander, den ledande arkitekten, bemästrade dock denna fara; hans byggnader utmärka sig för arkitektonisk fasthet och rytm och originell ornamentalfantasi. Dessa egenskaper prägla framför allt Synagogan (se d. o.), en parafras öfver orientaliska motiv, och det Barclayska huset vid Kungsträdgården (se Bostad, pl. IX), rifvet 1917, samt hans af italiensk renässans inspirerade Warodellska huset, Drottninggatan 82, och gamla Tekniska högskolan. Nationalmuseum (se d. o. och Byggnadskonsten, pl. XXIII), hvartill äfven Scholander lämnat täflingsritningar, kom dock att utföras af tysken A. Stüler 1866; denna goda monumentalbyggnad utfördes, ensam i sin tid, i naturlig sten. J. F. Åbom utförde bl. a. Mus. akad., Södra teatern, Berns salonger. H. Zetterwall, Scholanders arftagare som arkitekt, utförde bl. a. Norra latinläroverket, af florentinsk ungrenässanskaraktär, samt Palmeska och Bolinderska husen, bägge på Blasieholmen. H A. Törnquist gaf sina arbeten, Vet. akad:s hus och Hotell Rydberg (rifvet 1915), en enkel, kraftfull och allvarlig hållning; i samma anda verkade F. G. Dahl med K. biblioteksbyggnaden (se Biblioteksbyggnader) samt bröderna A. F. och K. Hj. Kumlien, af hvilka den förre byggde Järnkontorets (se d. o.) lyckligt proportionerade hus vid Kungsträdgården och de båda bröderna gemensamt Grand hotell m. m. Under 1870-talet och förra delen af 1880-talet nådde gips- och cementöfverlastningen sitt kulmen. Särskildt fönsteromfattningarna fingo en så öfversvämmande utsmyckning, att murytan fullständigt doldes. Ett typiskt exempel därpå är huset med "Birger jarls passage", i hörnet af Smålands- och Birgerjarlsgatan. E. Jacobsson, den förste svenske arkitekt, som bröt med den oäkta materialkulturen, skapade i Skandinaviska kredit-a.-b:s hus vid Storkyrkobrinken (1876, se Byggnadskonsten, pl. XXIV) en för S. helt ny fasadtyp af konstgjord sten, indelad af åtta kraftiga kolonner af polerad granit. Hans verk är också Centraltryckeriets tegelbyggnad. M. Isæus gjorde visserligen åtskilliga hus i imitationsmaterial, bl. a. Grabowska huset (Karlavägen 20) och det eleganta Sturebadet (tills. med G. Wickman), men äfven sådana hus som Norstedt & söners tryckeri på Riddarholmen i tegel och cement (se Norstedt, P. A., & söner)

och Skandias hus vid Mynttorget (tills. med K. Sandahl), med florentinsk fasad af granit, sandsten och röd kalksten. I. G. Clason gjorde dock helt upp räkningen med 1800-talets fördomar och onatur, och särskildt hans rationellare användning af äkta material bröt väg för den nya arkitektur, som vuxit upp i det moderna S. Tidens idéer voro ett klart framträdande af byggnadens konstruktion, äkta materialbehandling, öfverensstämmelse mellan byggnadens ändamål och dess estetiska form samt återvändande till uppfattningen, att proportionering mellan muryta och fönsterhål är husets väsentligaste konstnärliga uttrycksmedel. Vid 1900-talets inbrott sökte man äfven tillfredsställa kraftvet på en svensk nationell stil. Bland Clasons många arbeten i S. kunna nämnas Thavenius', Bünsows (se Bostad, pl. IX) och Rosens palats, alla vid Strandvägen, Hallwylska palatset (se Hallwyl), Hamngatan 4, Adelswärdska huset vid Strömgatan, med inslag af svensk tradition (fig. 23), Skeppsbron 20 i Tessinsk anda, det storslagna Nordiska museet (se d. o.) på Djurgården, byggdt på nordiska motiv, Centralbanken vid Gustaf Adolfstorg (1915; fig. 34). Tidens främste kyrkobyggare, K. Möller, skapade (1884—90) Johannes' kyrka (se Johannes församling) i gotisk anda. I medeltida formspråk arbetade äfven L. Peterson, exempelvis i Höganäsbolagets fästningsartade kraftfulla hus vid Nybrohamnen (1888—89). Skicklig användning af historiska stilarter präglar G. Lindgrens hus, bl. a. Arsenalsgatan 8, Tattersall, Polishuset på Kungsholmen (1903—11). A. Johansson skapade det förnäma florentinska palatset Stockholms stads sparbank (1895 ff.; fig. 23) och det ståtliga, pompösa Riksdagshuset (se d. o. och Byggnadskonsten, pl. XXIV) på Helgeandsholmen (1897—1905) samt Danviks hem (fig. 25) Det nya k. Operahuset (fullb. 1898; se fig. 3 och Byggnadskonsten, pl. XXIII), på platsen för Gustaf III:s rifna operahus, utmärkt för monumental rofylldhet och bredd, är A. Anderbergs verk. Denne har skapat äfven den väldiga anläggningen vid Frescati, Naturhistoriska riksmuseum och Vet. akad:s byggnader (se Vetenskapsakademien). E. Lallerstedt har gjort Konstakademiens hus i den italienska ungrenässansens anda (se Konstakademien), Tryggs byggnad (fig. 27) vid Engelbrektsplan och Tekniska högskolans (se d. o.) 1917 fullbordade stora komplex, alla i en personligt accentuerad stil. E. Josephson är skapare af bl. a. den af tysk gotik inspirerade Industribanken vid Munkbron, Lifgardets till häst kasern (se Kasern), ett alltigenom modernt svenskt 1600-talsslott, Krigshögskolan, Handelsbankens stränga granitfasad, Skandinaviska kredit-a.-b:s vid Gustaf Adolfstorg (fig. 33; på det forna Hotell Rydbergs plats). G. Wickman uppgjorde ritningarna till de tre bankpalatsen vid Fredsgatan, hvaraf Skånebankens hörnhus med sin svällande, frodiga och lefnadsstarka form. E. Stenhammar har utfört Centralpalatset, Norrlandsbanken, Grand hotell royal (fig. 30) med dess stämningsrika gårdsanläggning, Myrstedt & Sterns mönstergilla affärshus vid Kungsgatan. Agi Lindegren har format Gustaf-Vasakyrkan (se fig. 19 och Gustaf Vasa; 1906) samt varit verksam såväl på ytter- som innerdekoreringens område i Stockholmsarkitekturen. K. Dramatiska teaterns rikt dekorerade palats (se Stockholms teatrar) är af Fr. Lilljekvist. F. Bobergs snillrika ornamentala fantasi och artistiska originalitet ha fått uttryck i byggnader som Elektricitetsverket vid Regeringsgatan (1892; se Elektricitetsverk, sp. 219), Rosenbad (1903; fig. 23), Centralposthuset (1904; fig. 31), Nordiska kompaniets hus (1913; se Varuhus) och framför allt i arkitekturen till 1909 års Stockholmsutställning. Är Boberg den kosmopolitiske romantikern, finnes äfven i S. en kraftig skola af en inhemsk svensk romantik, hvars främste målsman är R. Östberg. Östermalms mäktiga skolbyggnad (se Läroverkshus), och framför allt det under byggning varande Stadshuset på Kungsholmen (se Stadshus), det moderna S:s märkligaste byggnadsföretag, äro alster af en byggmästares nydiktning öfver gamla svenska motiv. Äfven T. Gruts Stadion (se d. o.; 1910—12) är inspireradt af nordisk byggnadskultur, infogadt i ett antikt schema. Vasastilens kärnfulla språk talar ur K. Westmans nya rådhus (1916, se Stockholms rådhus), en byggnad af sällsam kärf skönhet och grundmurad svenskhet. L. I. Wahlman har byggt Engelbrektskyrkan (fig. 24) med dess ur marken växande, upptornade byggnadsmassor och dess väldiga helgjutna kyrkrum. Den sista tiden har äfven visat en stark dragning mot nyklassiska ideal. I. Tengbom har 1916 fullbordat Stockholms enskilda banks (se d. o.) nybyggnader vid Kungsträdgården, i en modern nyantik af renhet och kraft. En antikiserande konstruktionsstil uppträder i K. Bergstens Konsthall på Djurgården (1916).

Litt.: G. Nordensvan, "Svensk konst och svenska konstnärer i det 19:e århundradet" (1892), I. G. Clason, "Öfverblick öfver byggnadsverksamheten i Sverige under de sista 25 åren" (i "Teknisk tidskr." 1896), G. Upmark d. ä., "Svensk byggnadskonst" (1904), R. Östberg, "Stockholmsarkitekturen och våra moderna arkitekter" (i "Boken om Stockholm", 1901—04), G. Upmark d. y., "Arkitekturen" (i "Sverige. Geogr. top. beskrifn.", 1909—13), O. Sirén, "Gamla Stockholmshus" (2 bd, 1912—13), A. Romdahl och J. Roosval, "Svensk konsthistoria" (1913), R. Josephson, "Borgarhus i gamla Stockholm" (1916) samt den på sp. 1498—99 anförda litt. R. J—n.

Befolkningsförhållanden. Om S:s folkmängd i äldre tider har man sig icke mycket bekant. Under de första århundradena af stadens tillvaro (dess anläggning brukar förläggas till omkr. 1250), då den omfattade nästan endast de tre små holmar, som motsvara den nu s. k. "Staden inom broarna", synes folkmängden ha hunnit till omkr. 8—9 tusen personer, men vid Gustaf Vasas intåg i den genom kriget nästan förstörda staden 1523 skall densamma ha inneslutit en folkmängd af blott 2—3 tusen människor. På Johan III:s tid synes S. ha egt omkr. 7,000 inbyggare och 1635 omkr. 16,000. Efter nämnda tidpunkt följde för S. en period af lysande utveckling, i sammanhang med svenska rikets ombildning till ett stormaktsvälde, och 1663 anses S. ha egt en folkmängd af omkr. 40,000 pers. Vid Karl XII:s död torde siffran knappast kunna sättas högre än till omkr. 45,000,

men det återvunna fredslugnet medförde ny förkofran, och 1763 uppges S. ha hunnit till 72,989 inv. Därefter följer en åttioårig tidrymd, den gustavianska tiden samt Karl Johans regering, under hvilken S:s folkmängd kan sägas ha varit nästan stationär; ännu 1840 egde staden endast 84,161 inv. Fr. o. m. 1840-talet blef folkökningen något raskare. 1856 nåddes och öfverskreds siffran 100,000, 1884 siffran 200,000 och 1900 300,000. Under 1870-, 1880- och 1890-talen var folkökningen synnerligen stark, resp. 22, 37 och 20 pro mille (räknadt på medelfolkmängden under resp. period). Under 1900-talets första årtionde nedgick ökningen till 13 pro mille. Detta har delvis sin orsak i den kraftiga folkökningen i S:s omgifningar. Under perioden 1901—10 uppgick den nämligen där till 786 pro mille, hvartill S. torde i ej ringa grad ha bidragit. 1 jan. 1913 inkorporerades Brännkyrka socken med S., hvarigenom det fick ett folkmängdstillskott af 25,216 pers. 1 jan. 1916 inkorporerades Bromma socken med 6,212 inv. 31 dec. 1916 kom folkmängden i S. upp till 408,792 pers. (183,135 män och 225,657 kvinnor).

Den långsamma folkökningen i S. under äldre tider har väsentligen sin grund i de ogynnsamma *dödlighetsförhållandena*, i hvilket hänseende S. länge intog ett af de ofördelaktigaste rummen i Europa. Befolkningsrörelsens gång i S. i äldre och nyare tider ådagalägges af nedanstående tabell. På hvarje tusental af den mantalsskrifna folkmängden utgjorde antalet

Åren	Lefv. födda.	Aflidna.	Öfverskott af födda.	Öfverskott af inflytt.
1721—1800.....	36,2	47,5	—11,3	17,2
1801—1840.....	33,1	45,9	—12,8	15,6
1841—1860.....	34,2	40,0	— 5,8	19,5
1861—1880.....	34,6	32,6	+ 2,0	19,4
1881—1890.....	32,4	22,6	+ 9,8	26,8
1891—1900.....	26,3	19,1	+ 7,2	13,0
1901—1910.....	24,1	15,7	+ 8,4	5,0
1911—1915.....	20,4	14,1	+ 6,3	6,3

Ända till 1860-talet var alltså antalet aflidna genomgående större än antalet födda; utan en ständigt fortgående inflyttning skulle S. snart ha legat öde. En tydlig vändning till det bättre sammanfaller med vaccinationens införande, vatten- och afloppsledningarnas anläggning samt med den friare näringslagstiftningen; en ny betydande sänkning af dödssiffran utmärker 1880-talet och torde i första rummet få tillskrifvas de förbättrade bostadsförhållandena. Sedan dess har dödligheten varit stadd i fortsatt starkt sjunkande och torde f. n. vara lägre än i de flesta andra större städer. Den förr mycket höga dödligheten bland späda barn har högst betydligt minskats (1914: 9 proc. aflidna före 1 års ålder mot 30 proc. ännu under 1850-talet), så att S:s, liksom hela Sveriges, ställning härutinnan numera är synnerligen gynnsam.

Inflyttningarna till S. från landsorten, med afdrag af till landsorten utflyttade, uppgingo under 1700-talet till omkr. 1,000 pers. årligen, under 1800-talets sex första årtionden i medeltal till 1,400, under tidrymden 1861—80 till omkr. 3,000, 1880—1900 till omkr. 5,700, 1901—10 till omkr. 2,200 samt 1911—15 till omkr. 2,450 personer, allt per år. En del af detta öfverskott har dock åter gått förlorad genom utvandringen till främmande länder. Under tiden 1880—1910 emigrerade i medeltal årligen omkr. 1,700 pers., hvaremot immigranterna utgjort i medeltal blott omkr. 760 per år. På senare år ha siffrorna vägt mera jämnt (1911—1915 resp. omkr. 1,290 och 1,180), dock fortfarande med öfvervikt för emigrationen. Af S:s befolkning voro 1910 endast 41,1 proc. födda inom staden, således mindre än hälften; 56,2 proc. voro födda annanstädes i Sverige, mest inom de angränsande landskapen samt Östergötlands, Kalmar och Skaraborgs län. 2,3 proc. voro födda å utrikes och 0,4 proc. å okänd ort. Till följd af den stora inflyttningen af vuxna personer, stort kvinnoöfverskott samt rätt låg äktenskapsfrekvens är S:s befolkning på ett särdeles abnormt sätt sammansatt i fråga om *ålders- och civilståndskategorier*, såsom framgår af följande tablå.

Räknas till den ej vuxna befolkningen män under 20 och kvinnor under 15 år samt till den "äldre befolkningen" män öfver 60 och kvinnor öfver 45 år, utgjorde i proc. af hela folkmängden, enligt 1910 års folkräkning:

	I Stockholm.	I hela Sverige.
Ej vuxen befolkning...	25,5 proc.	36,4 proc.
Gift, medelålders d:o...	21,9 »	21,6 »
Ej gift d:o d:o...	34,8 »	22,6 »
Äldre befolkning	17,8 »	19,4 »
Summa	100 proc.	100 proc.

Som egendomligheter för S. framträda således en synnerligen fåtalig barnagrupp och en öfvermåttan talrik vuxen ogift befolkning. Helt naturligt måste detta sista förhållande utöfva ett betydligt inflytande å *moralstatistikens* siffror, hvilka också i äldre tider visat sig mycket ogynnsamma; under senare tider kan dock i många afseenden spåras en afgjord förbättring. Särskildt gäller detta om antalet oäkta födda barn, som från 83 per hundra äkta, under 1850-talets förra hälft, sjunkit till omkr. 54 (år 1914) och som numera, om, såsom rimligt är, jämförelsen göres med antalet ogifta kvinnor inom medelåldern, visserligen i S. är betydligt högre än annars i medeltal för Sverige, men dock lägre t. o. m. än på landsbygden i åtskilliga af våra län. Äktenskapsfrekvensen i S. är visserligen, absolut taget, låg, men dock numera i regel högre än i det öfriga Sverige. Självmordsfrekvensen i S. är hög, något öfver 30 per 100 000 inv., medan den för hela riket utgör endast 15 per 100,000. Den systembundna försäljningen af olika slag af spritdrycker har efter hand sjunkit från 24,72 l. per år och invånare 1877—80 till 8,77 l. 1916. (Brännvinsförsäljningen handhas sedan 1914 af A.-b. Stockholmssystemet, förut sedan 1877 af A.-b. Göteborgssystemet.) G. S—g. (V. S.)

S:s kyrkliga och administrativa indelning. Grundläggande indelning är de 16 territorialförsamlingarna: Storkyrkoförsamlingen (Nikolai), Klara, Kungsholms (Ulrika Eleonora), Adolf Fredriks, Gustaf Vasa, Matteus', Jakobs, Johannes', Engelbrekts, Hedvig Eleonora, Oskars, Katarina, Sofia, Maria, Brännkyrka samt Bromma församlingar. Omkr. 12,000 pers. tillhöra dock icke den kyrkoförsamling, inom

hvars territorium de bo, utan äro kyrkskrifna i de icke territoriella församlingarna. Dessa äro: Hofförsamlingen, Svea lifgardes, Göta lifgardes, Lifgardets till häst, Svea artilleriregementes, Skeppsholms (Flottans) samt Svea ingenjörkårs och Fälttelegrafkårens församlingar äfvensom Tyska och Finska församlingarna. (Angående församlingar utan kyrkobokföringsrätt, icke tillhörande svenska kyrkan, se sp. 1483). För den ecklesiastika öfverstyrelsen äro stadens invånare fördelade mellan Stockholms stads konsistorium och Hofkonsistorium (hof- och de militära församlingarna); se specialartiklar rörande resp. konsistorium. — För mantals- och skattskrifningen samt vissa andra ändamål är S. deladt i 36 rotar (hvaraf 2 nu sammanslagna); de ansluta sig till indelningen i territorialförsamlingar, så att hvarje församling innehåller 1—4 rotar. Indelningen i territorialförsamlingar och rotar ligger till grund för nästan alla öfriga indelningar. Staden är indelad för taxeringen i 25 taxeringsdistrikt, för uppbörden i 19 uppbördsdistrikt, för fattigvården i 14 fattigvårdsdistrikt (Jakobs och Johannes' församlingar bilda 1 distrikt, likaså till 1 jan. 1918 Katarina och Sofia församlingar), för hälsovården i bl. a. 17 läkardistrikt och 5 ympningsdistrikt, för ordningens upprätthållande i 10 polisdistrikt, för värnpliktigas inskrifning i 3 inskrifningsområden, för val af riksdagsmän i Andra kammaren i 2 kretsar samt för val af stadsfullmäktige i 5 kretsar (se nedan). Dessutom förekomma åtskilliga andra indelningar för olika ändamål.

Förvaltning. S. omfattar delar af två landskap, i n. Uppland och i s. Södermanland (om gränsen dem emellan se Staden, sp. 885); det bildar ett eget förvaltningsdistrikt, likställdt med länen. Konungens befallningshafvande i S. är en af konungen utnämnd *öfverståthållare*; vissa delar af dennes ämbete äro dock i de fall, där öfverståthållaren icke finner nödigt att med dem taga befattning, uppdragna åt en *underståthållare*, likaledes utnämnd af konungen och hvilken äfven i andra fall bestrider öfverståthållarens åligganden, när denne det önskar, samt i händelse af förfall för öfverståthållaren intager hans plats. De till öfverståthållarens ämbete hörande ärenden, i hvilka alla han ensam har beslutanderätt, handläggas å 3 afdelningar: Öfverståthållarämbetets kansli, Öfverståthållarämbetet för uppbördsärenden och Öfverståthållarämbetet för polisärenden. Af kansliafdelningen (sekreterare och notarier) handläggas bl. a. exekutionsärenden; under kansliet sortera tre stadsfogdar. Å afdelningen för uppbördsärenden är kamreraren chef; själfva debiteringen och uppbörden af krono- och kommunalutskylder samt pensions- och församlingsafgifter ombesörjes af 19 uppbördskommissarier. I Öfverståthållarämbetet för polisärenden äro, förutom sekreteraren, anställda polismästaren, polisdomaren och 3 polisintendenter (samtliga utnämnda af konungen). Polismästaren har under öfverståthållaren ledningen af polisväsendet; polisdomaren utöfvar i polisdomstolen den Öfverståthållarämbetet tillkommande domsrätten i vissa mindre betydande mål; förste polisintendenten handlägger i poliskammaren vissa mål och ärenden ang. lösdrifvare, mantalsskrifning m. m., är närmaste förman för vissa delar af polisen och är polismästarens ställföreträdare, när ingen annan är därtill förordnad; andre polisintendenten är närmast polismästaren ansvarig för den allmänna ordningen i staden; tredje polisintendenten är chef för kriminalpolisen. — *Polispersonalen* är fördelad på 5 afdelningar: kriminalpolisen, prostitutions-, ordonnans- och centralafdelningarna samt distriktspolisen, och utgjordes 1917 af 17 kommissarier, 1 föreståndare för prostitutionsafdelningen, 73 öfverkonstaplar, 37 inspektionskonstaplar, 74 kriminalkonstaplar, 578 konstaplar, 7 t. f. konstaplar, 88 extra konstaplar och 3 "polismän" (i Bromma), inalles 878 man, hvartill komma 7 kvinnliga polisbiträden. — Öfverståthållaren är äfven preses i *magistraten* och eger deltaga i dess öfverläggningar och beslut. Magistraten består af borgmästaren och 20 rådmän. Dess befattning med stadens förvaltning är numera föga omfattande och inskränker sig till anordnande af vissa val och uppgörande af förslag till stadens indelning i stadsfullmäktigvalkretsar, hvarjämte magistraten utser några led. i hälsovårds- och byggnadsnämnderna. Det allmänna öfverinseendet öfver kommunalförvaltningen tillkommer i S. Öfverståthållarämbetet (se nedan). *Rådhusrätten* är fördelad på 7 afdelningar, förutom 1 afdelning för tullmål; chef för rådhuskansliet är magistratssekreteraren. Under magistratens öfverinseende står förmyndarkammaren. Vid S:s rådhusrätt handläggas äfven ärenden rörande fartygsinteckning för hela riket.

Kommunalstyrelsen. Kommunens beslutanderätt utöfvas genom stadsfullmäktige, den verkställande myndigheten genom förvaltningsnämnder, utsedda af stadsfullmäktige och med instruktioner fastställda af K. M:t. Stadsfullmäktiges beslut skola i de flesta fall underställas Öfverståthållarämbetet, i vissa fall K. M:t. *Stadsfullmäktige* utgöras af 100 (af dem f. n. 6 kvinnor) för fyra år i sänder valda led., af hvilka hälften afgår hvartannat år; sedan 1904 ega stadsfullmäktige själfva utse sin ordf. (tidigare var öfverståthållaren själfskrifven). Hittills har ordförandeplatsen beklädts af G. Bildt (1863—74), K. G. af Ugglas (1874—88), K. G. A. Tamm (1888—1902), R. Dickson (1902—04), S. G. von Friesen (1904—15) och J. Östberg (från 1915). För stadsfullmäktigvalen är staden indelad i 5 kretsar (I Storkyrkoförsamlingen, Klara, Kungsholms och Bromma församlingar, II Jakobs, Johannes' och Engelbrekts församlingar samt 10:e roten af Hedvig Eleonora församling, III Maria och Katarina församlingar, IV Adolf Fredriks, Gustaf Vasa och Matteus' församlingar samt V Sofia, Brännkyrka och Oskars församlingar samt 11:e roten af Hedvig Eleonora församling). Af kretsarna välja den första 19, den andra 18, den tredje 23 samt den fjärde och femte 20 led. hvardera. Valrätt tillkommer hvarje välfrejdad svensk undersåte, som är medlem af kommunen och till densamma erlägger skatt. Då för utöfvande af rösträtten emellertid fordras bl. a. att ha betalt ogulden kommunalskatt, blir antalet effektivt röstberättigade väsentligt inskränkt. Vid 1915 års val var antalet i röstlängden upptagna pers. 128,149 (47,18 proc. af den mantalsskrifna folkmängden öfver 21 år), men antalet effektivt röstberättigade 97,380 (76 proc. af i längden upptagna). Röstvärdet beräknas efter den sammanlagda inkomst,

efter hvilken stadsutskylder erläggas, sålunda att för dylik inkomst t. o. m. 2,000 kr. tilldelas 1 röst för hvarje påbörjad inkomst af 100 kr., för inkomst öfver 2,000 kr. ytterligare en röst för hvarje påbörjadt belopp af 500 kr., dock högst 40 röster. Rösträtt får utöfvas äfven för bolag. Valen ske proportionellt. Deltagandet i stadsfullmäktigvalen, som till en början var ytterst ringa (på 1870-talet ofta under 5 proc.), har de senare åren varit lifligare; 1915 deltogo 56,6 proc. af de effektivt röstberättigade. — För val till *riksdagens* Andra kammare är S. deladt i två valkretsar, den första omfattande Storkyrkoförsamlingen, Kungsholms, Bromma, Maria, Katarina (odelade) och Brännkyrka församlingar, den andra omfattande Klara, Jakobs, Johannes', Adolf Fredriks, Gustaf Vasa, Matteus', Engelbrekts, Hedvig Eleonora och Oskars församlingar. Hvardera kretsen utser (fr. o. m. sept. 1917) 8 representanter. Valmanskåren utgjorde vid 1914 års ord. val 94,486 pers.; af dessa voro 58,852 (62,3 proc.) effektivt röstberättigade. Af de icke röstberättigade häftade 73,2 proc. för oguldna utskylder. I valet deltogo 75,7 proc. af de effektivt röstberättigade. I Första kammaren representeras S. f. n. af 10 led., utsedda af stadsfullmäktige. — Vid val till kyrkomötet utgör S. eget valdistrikt och väljer 2 lekmannaombud, hvarjämte stadens prästerskap utser 1 ombud förutom pastor primarius (kyrkoherden i Storkyrkoförsamlingen), hvilken är självskrifven.

Under stadsfullmäktige sorterande myndigheter. För ärendenas beredning utse stadsfullmäktige, de år stadsfullmäktigval egt rum, ett beredningsutskott, bestående af 10 valda led. jämte stadsfullmäktiges ordf. och vice ordf. Af stadsfullmäktige enbart tillsatta förvaltningsnämnder (jfr ofvan) äro f. n.: drätselnämnden (med två afdelningar, en finans- och en teknisk afdelning), fattigvårdsnämnden, handels- och sjöfartsnämnden, styrelsen öfver gas- och elektricitetsverken, styrelsen öfver arbetsförmedlingen, slakthus- och saluhallsstyrelsen, landtegendomsnämnden (se d o.), hamnstyrelsen, lönenämnden, styrelsen öfver rättshjälpskontoret och nykterhetsnämnden (af mera tillfällig natur: stadshusnämnden, lifsmedelsnämnden och frihamnsnämnden), härtill kommer styrelsen öfver S:s stads statistiska kontor (se d. o.), som sorterar under, men ej är vald af stadsfullmäktige. På grund af särskilda författningar utse stadsfullmäktige vidare vissa af led. i hälsovårdsnämnden, byggnadsnämnden, mantalsnämnden, folkskoledirektionen och kyrkogårdsnämnden. Kontroll öfver förvaltningsnämnderna tillkommer stadsfullmäktige genom årlig revision och fastställande af budgeten. Under förvaltningsnämnderna sorterar ett flertal af dem tillsatta styrelser, för sjukhus och inrättningar etc.

Kommunala verk och institutioner. 1875 inrättades i S. en *brandkår*. Kåren, som successivt och från 1916 fullständigt försetts med automobilutrustning, består af 5 officerare, 10 underofficerare och 214 man. *Vattenledning* anlades 1861 från Årstaviken. 1904 togs emellertid i bruk ett nytt vattenledningsverk, beläget vid Norsborg i Botkyrka socken (vatten från Bornsjön och grundvatten). 1915 var rörledningens längd 315 km. och totala vattenförbrukningen 14,85 mill. kbm. (107 liter per dygn och pers.). Det 1853 inrättade *gasverket* (nuv. s. k. Klaragasverket) öfvertogs 1884 af staden och utvidgades följande år; en ny anläggning, Värtagasverket, började 1893 tagas i bruk och har sedermera väsentligt utvidgats. Konsumtionen af gas för enskildt behof (belysning, kokning, eldning, drifkraft) uppgick 1916 till 45,2 mill. kbm. Antalet gaslyktor för offentlig belysning utgjorde s. å. 10,164. 1892 togs i anspråk ett af staden uppfördt *elektricitetsverk*, afsedt endast för större delen af Norrmalm. Sedermera anlades ett sådant vid Värtan, som i sin första utbyggnad togs i anspråk 1903. Vid Dalälfven inköpte staden 1905 tvenne vattenfall för en blifvande kraftstation, Untraverken, hvarmed arbetena f. n. pågå. 1917 nyttjades tillfälligt elektrisk kraft äfven från Älfkarleby. Förbrukningen af elektrisk energi för ljus och kraft uppgick 1916 till 257 mill. kw. Ett stadens *renhållningsverk* kom till stånd 1859, ombesörjde till en början endast afträdesrenhållningen, men öfvertog 1898 äfven gaturenhållningen; gårdsrenhållningen ombesörjes, om fastighetsegare så önskar, af staden efter taxa (se vidare Renhållningsväsen). Sedan en på stadsfullmäktiges initiativ tillkommen lagstiftning medgett kommun rätt att genomföra slakthus- och köttbesiktningstvång, uppfördes vid Enskede ett *slakthus*, som öppnades 1912. 1915 slaktades där 88,278 (1914 101,134) djur. — S. har tvenne begrafningsplatser, den norra (invigd 1827) utanför Norrtull (se Nya kyrkogården) och den södra (sedan 1895) i närheten af Enskede. Den senare har 1912 ökats med ett större område. Förr voro S:s kyrkogårdar äfven begrafningsplatser, och ännu begagnas de som sådana i fråga om familjegrafvar.

Finanser. Gatureglerings-, byggnads- och andra arbeten, markförvärf för stadsområdets utvidgning, anläggning af gas- och elektricitetsverk etc. ha belastat S. med en afsevärd skuld, 1916 uppgående till öfver 201 mill. kr.; tillgångarna uppgingo emellertid samtidigt till omkr. 402 mill. Stadens utgifter beräknas i staten för 1917 till 77,7 mill. kr. och inkomsterna till 41,4; skillnaden är afsedd att täckas genom kommunalskatt, 27,5 mill., och lånemedel, 8,8 mill. kr. I inkomsterna ingå gasafgifter med 5,8, elektricitetsafgifter med 6,8, vattenafgifter med 2,0 samt hamn- och tolagsafgifter med 2,1 mill. kr. Af utgifterna beräknas 6,2 mill. kr. till fattigvård, 6,5 till hälsovård, 5,8 till undervisningsväsen samt 2,4 till gatuläggnings- och trumbyggnadsarbeten. Kommunalskatten beräknas för 1917 med 6 kr. per $^1/_{10}$ bevillningskrona. Till de olika församlingarna utgå församlingsafgifter, dels personliga med i regel olika belopp för man och kvinna, dels med visst belopp per $^1/_{10}$ bevillningskrona (växlande 1917 mellan 34 och 75 öre).

Hälso- och sjukvård. Närmaste inseendet öfver den allmänna hälso- och sjukvården tillkommer *Hälsovårdsnämnden*, som utgöres af polismästaren, 1:e stadsläkaren, 1 led. vald af magistraten samt 4 af stadsfullmäktige valda led. Chef för stadens såväl hälso- som sjukvård är 1:e stadsläkaren med sundhetsinspektören som ställföreträdare vid förfall. I hälsovårdens intresse verka hälsopolisen (inrättad 1878 och bestående af 1 kommissarie, 1 underinspektör, 7 förste tillsyningsmän och 22 till-

syningsmän), tvenne anstalter för födoämneskontroll, hälsovårdsnämndens laboratorium, desinfektions-, isolerings- och karantänsanstalterna, fosterbarnsinspektionen (sedan 1903), bostadsinspektionen (sedan 1906) samt tvenne upplysnings- och understödsbyråer för tuberkulösa (dispensärer) För *sjukvården* finnas under hälsovårdsnämnden en 2:e stadsläkare (rättsläkare), 17 distriktsläkare och 3 förlossningsläkare, som lämna kostnadsfri läkarhjälp åt obemedlade; Sabbatsbergs sjukhus (813 platser), sjukhuset S:t Göran (536 pl. — 200 för veneriska och hudsjukdomar, resten för tuberkulösa), Provisoriska sjukhuset (100 pl.), Maria sjukhus (209 pl., under utvidgning), Södra barnbördshuset (100 pl.), Epidemisjukhuset (560 pl.), Söderby sjukhus (för tuberkulospatienter, 452 pl.), Barnsjukhuset Simon och Matilda Sachs' minne (se Sachs 1; 54 pl.), Kronprinsessan Margaretas vårdanstalt för tuberkulösa barn (i Dalarna, 115 pl.), Långbro sjukhus (för sinnessjuka, 640 pl.), Katarina sjukhus (hufvudsakligen för sinnessjuka, 131 pl.), provisoriska sinnessjukhusen å Södermalm (123 pl.), Sabbatsbergs och Maria upptagningsanstalter, tre konvalescenthem (Isidor Dannströms, Albert och Hulda Pålsons, Jacques och Galathée Lamms minne), stadens poliklinik å Södermalm samt polikliniker vid vissa sjukhus. Stadens största sjukhus är emellertid Allmänna försörjningsinrättningens kroppssjukafdelning (1,039 pl.; därtill kommer en sinnessjukafdelning med 387 pl.), som sorterar under fattigvårdsnämnden (se Stockholms stads allmänna försörjningsinrättning). Utom stadens egna sjukhus finnes emellertid i S. ett betydligt antal andra sjukvårdsinrättningar, såsom Serafimerlasarettet, Allmänna garnisonssjukhuset, Sophiahemmet, Diakonissanstaltens sjukhus, Stockholms sjukhem, Stockholms hospital för sinnessjuka (Konradsberg), Eira (Stockholms stads och läns sjukhus), hufvudsakligen för veneriska sjukdomar, Allmänna barnbördshuset, Kungl. Sällskapets Pro Patria barnbördshus, Kronprinsessan Lovisas vårdanstalt för sjuka barn, Barnsjukhuset Samariten, Eugeniahemmet (för obotligt sjuka barn, i stadens omedelbara närhet) m. fl. Dessutom finnes ett flertal enskilda sjukhem. — S. har 28 *apotek* (3 i Staden inom broarna, 7 å Södermalm och Brännkyrka, de öfriga i de norra stadsdelarna). — Bland badinrättningarna märkas Stockholms stads bad- och siminrättning i Norrström, Centralbadet, Södermalms tvätt- och badinrättning och Sturebadet.

Fattigvårdsväsendet står under öfverinseende af fattigvårdsnämnden, som utgöres af 12 led., utsedda af stadsfullmäktige. Nämnden tillsätter särskilda fattigvårdsstyrelser i de olika församlingarna äfvensom styrelser för de olika fattigvårdsinrättningarna. Dessa äro Sabbatsbergs ålderdomshem (850 platser), Rosenlunds ålderdomshem (1,200 pl.), Oskars och Sofias guldbröllopshem för åldriga makar (pl. för 80 par), Allmänna försörjningsinrättningen å Kungsholmen ("Grubbens", 1,600 pl., däraf 1,426 för sjukvård, jfr ofvan under Hälso- och sjukvård) med dess filialer (inalles 899 pl.), Arbetsinrättningen ("Dihlströms", 1,432 pl.) å Söder, Uppfostringsanstalten vid Skrubba (för gossar, 60 pl.), Uppfostringsanstalten för flickor (50 pl.), Stadens barnhärbärge (30 pl.), Stadens spädbarnshem (pl. för 33 mödrar och 40 barn), Utackorderingsbyråns 2 barnhem, Sättra barnkoloni (60 pl.) samt asyler och natthärbärgen. Å stadens fattigvårdsinrättningar voro 1915 intagna 8,699 pers., utackorderade voro s. å. 4,263 och i sina hem understödda 21,943; hela antalet understödstagare utgjorde sålunda 34,905 eller 8,$_{96}$ proc. af den mantalsskrifna folkmängden. Kommunens nettokostnad för fattigvården uppgick 1915 till 4,727,227 kr. (d. v. s. 12,$_{19}$ kr. per inv.). S. har en stor mängd enskilda välgörenhetsanstalter, såsom Allmänna barnhusinrättningen, Frimurarbarnhuset å Kristineberg, Danviks hem, Borgerskapets gubbhus, Borgerskapets änkhus, Asylen för "Pauvres honteux", Drottninghuset, Stiftelsen för gamla tjänarinnor, Stiftelsen Josefinahemmet, Stiftelsen Konung Oskar I:s minne, Sällskapet "De gamlas vänner" och Timmermansordens hem. Dessutom finnes ett stort antal donerade fonder för understöd åt behöfvande. (Se J. Müller, "Fattigvården i S. från äldre till nyare tid" etc., 1906—08). G. S—g. (H. Kn.)

Undervisningsanstalter. Ända t. o. m. 1861 skötte hvar och en af hufvudstadens församlingar sitt *folkskoleväsen* oberoende af de öfriga. Församlingen utgjorde ett skoldistrikt. 27 sept. 1861 erhöll emellertid S. en särskild stadga ang. folkundervisningen. Enligt denna stadga skulle folkskoleväsendet i det stora hela utgöra en detta samhälles gemensamma angelägenhet, hvars förvaltning handhades dels af en för samtliga folkskolor tillsatt öfverstyrelse, dels af de territoriella församlingarnas skolråd. Centralisationen har med bibehållande af detta förvaltningssätt sedermera blifvit än fullständigare genomförd. Kostnaderna beslutas och utgöras numera på sätt, som om kommunalutskylder är stadgadt; dock blef från de samtidigt lämnade bestämmelserna om öfvertagandet å angifna villkor af församlingarnas lokaler för folkskolan undantagen församling, som ej ville ingå på dessa villkor. Undantagsrätten har tagits i anspråk endast af Klara församling. Den kommunala öfverstyrelsen för folkskolorna i S. benämnes Stockholms folkskoledirektion. Direktionens ledamöter väljas för två år, f. n. af skolråden, Stockholms stads konsistorium och stadsfullmäktige enligt vissa grunder; (fr. o. m. 1918 skall direktionen bestå af minst 9, högst 21 led., utsedda 1 af konsistoriet och öfriga af stadsfullmäktige). Den har tillsatt en undervisnings-, en ekonomi-, en skolhus-, en yrkesskole-, en barnavårds- och en barnbespisningsnämnd, hvilka ega att å direktionens vägnar fatta beslut. I hvarje territoriell församling i S. skall finnas ett skolråd, där församlingens kyrkoherde är ordf.; öfriga led. väljas af församlingen å kyrkostämma. Vid öfvervakandet af folkskolornas verksamhet biträdes direktionen af vissa tjänstemän, bland hvilka märkas "förste folkskolinspektören", som utöfvar närmast under direktionen den pedagogiska ledningen af och uppsikten öfver stadens folkskolor, samt en "andre folkskolinspektör", med uppgift att förbereda företrädesvis frågor af administrativ och ekonomisk natur. S. är på vissa villkor och i viss utsträckning befriadt från inspektionen af sitt folkskoleväsen genom statens folkskolinspektör. Hela staden utgör ett "skoldistrikt". Hvarje territoriell församling

bildar ett "skolområde" och hvarje sådant ett eller flera "öfverlärardistrikt". Folkskolan omfattar 6 årsklasser, hvardera om två terminskurser. Som öfverbyggnad på dessa 6 årsklasser, hvilka tillsammans utgöra folkskolans lägre afdelning, finnes en högre afdelning, omfattande 2 årsklasser. Dessutom finnas fortsättningsskolor och ersättningsskolor. Fortsättningsskolan är inrättad för lärjungar, som genomgått de för folkskolan fastställda lärokurserna samt icke ämna öfvergå till den högre afdelningen. Ersättningsskolan afser lärjungar, som på grund af fattigdom hindrats att fullständigt begagna folkskolans undervisning. 1915 disponerades för folkskolans ändamål 48 skolhus med 1,293 rum, hvaraf 869 klassrum. Lärarpersonalen utgjordes vid höstterminens slut 1915 af 207 lärare och 929 lärarinnor. Antalet undervisade barn utgjorde s. å. 31,463. — Öfver S:s *allmänna läroverk* utöfvas eforalstyrelsen af Kungl. direktionen öfver Stockholms stads undervisningsverk, bestående af 11 led. under öfverståthållarens ordförandeskap. S. eger f. n. 5 högre allmänna läroverk: Högre latinläroverket å Norrmalm, Högre allmänna läroverket å Södermalm, Högre reallläroverket å Norrmalm, Högre reallläroverket å Östermalm samt Nya elementarskolan; vidare 3 realskolor, nämligen Jakobs, Katarina och Kungsholmens. Hela antalet lärjungar vid S:s allmänna läroverk uppgick läsåret 1915/16 till omkr. 4,600, undervisade af 261 lärare. En statens läroanstalt för kvinnlig ungdom finnes äfven, den med statens Högre lärarinneseminarium förenade statens normalskola för flickor. Dessutom finnas 10 *enskilda läroverk* med studentexamensrätt, hvaraf 1 för manliga lärjungar, 5 för kvinnliga och 4 samskolor. Öfriga enskilda skolor äro antingen förberedande till de allmänna läroverken eller utgöra s. k. elementarläroverk för den kvinnliga ungdomen. Samtliga enskilda skolor i S. räkna omkr. 7,800 lärjungar. — Af *fackskolor* eger S. ett betydande antal; de viktigaste äro Tekniska högskolan, Tekniska skolan, Handelshögskolan, Gymnastiska centralinstitutet, Mus. akad:s konservatorium, Konsthögskolan, Farmaceutiska institutet, Tandläkarinstitutet, Skogshögskolan, Veterinärhögskolan, Navigationsskolan; åtskilliga militära läroverk, såsom Artilleri- och ingenjörhögskolan, Krigshögskolan, Krigsskolan å Karlberg (i stadens närhet), Sjökrigshögskolan, Sjökrigsskolan; abnormskolor, såsom Institutet för döfstumma vid Manilla å Djurgården, Institutet för blinda (vid Tomteboda i stadens närhet) m. fl. För utbildande af lärarinnor finnas Högre lärarinneseminarium (statens) och två privata högre lärarinneseminarier samt Statens folkskoleseminarium. En kommunalt understödd undervisningsanstalt af betydelse är Stockholms borgarskola (se B o r g a r s k o l a), d äfven föreläsningar för vuxna hållas. För detta ändamål ha bildats bl. a. äfven två arbetarinstitut, det ena på Norr (se därom A r b e t a r i n s t i t u t), det andra på Söder. — Sedan 1878 eger S. en högskola, tillkommen på enskild väg (se S t o c k h o l m s h ö g s k o l a). S. eger äfven en medicinsk fakultet, näml. Karolinska mediko-kirurgiska institutet (se d. o.).

Af a k a d e m i e r finnas i S.: Svenska akad., Vet. akad., med observatorium, Vitt. hist. o. ant. akad., Mus. akad., Akad. för de fria konsterna (se K o n s t a k a d e m i e n), Landtbruksakad. samt Krigsvet. akad. Här är äfven sätet för Nobelstiftelsen. Rörande samtliga dessa hänvisas till de åt enhvar af dem egnade särskilda artiklarna.

Af m u s e e r må nämnas: Nationalmuseum, Nordiska museet med Skansen, det under Vet. akad. lydande Naturhistoriska riksmuseum, Statens historiska museum, Biologiska museet och Artillerimuseum (fig. 15). Bland b i b l i o t e k märkas Kungliga biblioteket, Vet. akad:s bibliotek, Nobelbiblioteket samt en mängd folkbibliotek, hvaraf de mest frekventerade äro Stockholms arbetarbibliotek, fem under folkbildningsförbundet sorterande bibliotek, åtskilliga församlingsbibliotek, Stockholms barn- och ungdomsbibliotek; Stockholms läsesalong m. fl. (se vidare B i b l i o t e k, sp. 283—284). Bland a r k i v e n märkas Riksarkivet, Kammararkivet, Flottans arkiv, Krigsarkivet, Slottsarkivet, Rådhusarkivet och Stockholms stads arkiv. — Af t e a t r a r räknar S. i förhållande till folkmängden ett stort antal. Ständiga teatrar äro Kungl. teatern, Kungl. Dramatiska teatern samt Svenska, Södra, Intima, Vasa-, Oskars-, Folkets och Folkteatrarna; under sommaren Djurgårdsteatern (se vidare S t o c k h o l m s t e a t r a r). Dessutom finnes ett stort antal b i o g r a f e r (vid början af 1917 mellan 60 och 70). Bland k o n s e r t l o k a l e r märkas Musikaliska akademiens konsertsal samt Vetenskapsakademiens hörsal. — En samlingslokal af stora dimensioner har S. i Auditorium, hufvudsakligen användt såsom konsert- och biograflokal. G. S—g. (V. S.)

T i d n i n g s p r e s s e n är i S. ganska talrikt företrädd, f. n. (1917) med 11 dagliga samt ett stort antal andra tidningar samt tidskrifter och periodiska publikationer för fackändamål. Bland de dagliga tidningarna äro följande morgontidningar: "Dagens nyheter" (liberal), "Socialdemokraten", "Stockholms dagblad" (moderat), "Stockholms-tidningen" (liberal), "Svenska dagbladet" (moderat), Svenska morgonbladet" (frireligiöst moderat-liberal) och följande aftontidningar: "Aftonbladet" (moderat), "Aftontidningen" (radikal), "Nya dagligt allehanda" (moderat), "Politiken" (vänster-socialistisk) samt "Post- och inrikes tidningar" (regeringens officiella organ). Flera af tidningarna ha egna hus, för ändamålet inredda efter nutida fordringar. V. S—g.

De r e l i g i ö s a förhållandena i S. förete rätt mycken lifaktighet. Beträffande de territoriella och icke territoriella församlingarna hänvisas till sp. 1474—75. Af statskyrkobyggnader ha flera på senaste tiden tillkommit i samband med församlingsdelningar, såsom Matteus', Oskars, Gustaf Vasa, Sofia och Engelbrekts kyrkor. Andra nyare kyrkobyggnader äro Gustaf Adolfskyrkan, Hjorthagens (Norra Djurgården), Stefans (Norrmalm), S:t Görans (Kungsholmen) kapell, Helgalunds- och Ansgariekyrkorna (bägge under uppförande, på Södermalm). Hofförsamlingens kyrka är Slottskapellet; Riddarholmskyrkan är konungahusets grafkyrka. 4 kyrkor (Andreas-, Betesda-, Emaus- och Immanuelskyrkan) och 2 kapell (i Enskede och på Kungsholmen) egas af församlingar, anslutna till Svenska missionsförbundet; 1 kyrka (Betania-) och

5 kapell (Betel-, Ebeneser-, Elim- och Salemkapellet samt Tabernaklet) egas af baptister; Betlehemskyrkan och Blasieholmskyrkan (se d. o.) äro oberoende af församlingsbildning. Bland församlingar af främmande trosbekännare märkas engelsk-episkopala (med 1 kyrka, S:t Peter and S:t Sigfrid, sedan 1913 på Garnisonskyrkogården, vid Djurgårdsbrunnsviken), franska reformerta (se d. o.; med 1 kyrka), grekisk-katolska (med 1 kyrka, Ryska kyrkan), katolsk-apostoliska (med 1 kyrka; se Irving, E.), metodister (med S:t Markus-, S:t Pauls-, S:t Peters- och Trefaldighetskyrkorna), mosaiska (med 1 synagoga; se d. o.), Nya kyrkans bekännare (swedenborgare) och romersk-katolska (med Sankt Eriks kyrka och Sankt Eugeniakyrkan; se dessa ord). Äfven andra religiösa samfundsbildningar och föreningar finnas, flera af dem med mycket liflig verksamhet, såsom Evangeliska fosterlandsstiftelsen och Svenska missionsförbundet. Sammanlagda antalet kyrkor, kapell och andra gudstjänstlokaler stiger till 100. Här må äfven nämnas den s. k. frälsningsarmén (se d. o.), hvilken utom sitt religiösa arbete äfven utöfvar en omfattande allmän social verksamhet.

Förströelser m. m. Allehanda nöjen af högre art, såsom teatrar och de till trängsel besökta biograferna, konserter m. m., äro redan nämnda. "Friluftsteatrar" ha under de senare åren varit i verksamhet på Skansen (ofta barnpjäser), vid Haga och Enskede, "varietéer" (kabareter, "überbrettl") finnas i Berns salonger och Blanchs kafé, på Gillet, i Fenixpalatset, på Mosebacke, Novilla och Alhambra, de båda sista på Djurgården, där äfven finns en revyteater, Kristallsalongen. Dansbanor finnas på flera ställen, t. ex. Dansut nedanför Liljevalchs konsthall på Djurgården. En fast cirkus finnes där. "Nöjes-" eller "utelifvet" koncentrerar sig naturligtvis oftast på de många restaurangerna, de flesta med förträfflig musik. Bland större och mera kända restauranger må nämnas Piperska muren (värdshus antagligen redan på 1730-talet), Hasselbacken (som krog redan på 1740-talet), Reisens källare (1772), Pelikan (antagligen från senare hälften af 1700-talet), Hamburger börs (troligen från slutet af 1770-talet), Hotell Östergötland (1760-talet), Operakällaren (den gamla, i det nu rifna Operahuset antagligen från 1780-talet; den nuv. 1895), Mosebacke (från senare hälften af 1700-talet; renov. 1850), Hotell Kung Carl (sedan början af 1860-talet), Berns salonger (1863), Blanchs kafé (1868), Grand hotell (1874), Hotell Anglais (1885), Restaurang Riche (1893), Hotell Kronprinsen (1894), Hotell Metropol (1898), Hotell Continental (1899), Restaurang Rosenbad (1904), Dramatiska teaterns restaurang (1908), Grand hotell royal (1909), Fenixpalatset (1912), Strand hotell (s. å.), Gillet (1915), nya Blå porten (1916) och nya Kastenhof (s. å.); af utvärdshusen äro Lidingöbro (efter uppgift åtminstone från 1700-talet), Djurgårdsbrunn (1742), Stallmästargården (antagligen från senare hälften af 1700-talet), Ulriksdal (antagligen från förra hälften af 1800-talet), Nackanäs (mycket gammalt), Bellmansro (1828), Fjäderholmen (det nuv. etablissemanget från 1890-talet), och Forestaterrassen (1916) de mest kända. "Folket", som förr stundom på krogarna förde ett något ystert backanaliskt lif, förtär nu, när så behöfves, sina måltider på "Stockholmssystemets" (se d. o.) utminuteringsställen, där ordning och snygghet råda och utmärkt mat för billigt pris lämnas med eller utan begränsade mängder af spirituosa. F. ö. kunna måltider intagas och samlif idkas i många föreningslokaler och ett antal klubbar (se Klubb). Bland karakteristiska drag i Stockholmslifvet må nämnas den från gamla tider ärfda julmarknaden på det stämningsfulla Stortorget (aflyst 1907, men återupptagen 1915), löfmarknaden i midsommartid vid Riddarholmskanalen, firandet af Trefaldighetsnatten vid Uggelvikskällan på Norra Djurgården samt Bellmansdagen (26 juli), med Bellmansbysten på Djurgården som medelpunkt, och Barnensdagsfesten på hösten, som nästan tagit form af en karneval. Idrotten på Stadion och på idrottsplatserna lockar i synnerhet ungdomen. Alla åldrar och samhällsklasser dragas till Skansen, särskildt vid där anordnade stora vårfester. J. C.

Näringar. Af S:s befolkning hämtade enligt 1910 års folkräkning omkr. 49 proc. sin utkomst af industri, 35 proc. af handel och samfärdsel, 15 proc. af allmän tjänst samt religionsvård, undervisning, litterära och konstnärliga yrken samt 1 proc. af jordbruk och fiske. Det till inkomst- och förmögenhetsskatt taxerade beloppet uppgick enligt 1916 års taxeringslängder till nära 601 mill. kr. samt den uträknade inkomst- och förmögenhetsskatten till 19,536,103 kr. eller 29,5 proc. af hela rikets. 1913, det sista före Världskrigets utbrott, voro motsvarande tal 484 mill. kr., 14,749,748 kr. och 36,2 proc. — S. är Sveriges största *industriort*. Tillverkningsvärdet vid fabrikerna utgjorde under enhvar af femårsperioderna 1891—1915 i årliga medeltal resp. 48,17, 109,21, 131,43, 166,07 och 216,73 mill. kr. eller i proc. af rikssumman resp. 13,6, 12,5, 11,8, 11,4 och 10,4. De absoluta talen visa således betydande framsteg, men de relativa en viss tillbakagång, i någon mån beroende på en del industriers utflyttning till stadens omgifningar. 1915 funnos i S. 731 fabriksanläggningar med en förvaltnings- och arbetarpersonal af 41,991. Hufvudsiffrorna för de viktigaste industrigrupperna efter tillverkningsvärdet räknadt voro enligt 1915 års statistik följande:

	Antal fabriker.	Förvaltnings- och arbetarpersonal.	Tillverkn.-värde, mill. kr.
Lifsmedelsindustri	158	6,555	88,59
Malmbrytning och metallindustri	220	14,744	74,80
Pappers- och grafisk industri	137	6,483	26,73
Textil- och beklädnadsindustri	67	5,837	25,82
Kemisk-teknisk industri	50	1,989	21,31
Kraft-, belysnings- och vattenverk	5	2,002	17,28
Läder-, hår- och gummivaruindustri	34	1,792	15,43
Jord- och stenindustri	25	1,494	6,19
Träindustri	35	1,095	4,84
Summa	731	41,991	280,99

Handtverkeriernas betydelse har under senare tider aftagit. 1875 räknades hit 9,122 närings-

idkare och arbetare, år 1890 6,875, år 1910 6,859 samt år 1915 6,042. Af de sistnämnde voro 2,695 handtverkare och 3,347 arbetare. Den handtverkarna påförda bevillningen utgjorde 1876—80 omkr. 8,9 proc. af stadens hela inkomstbevillning, men år 1915 endast 1,2 proc. Sammanlagda antalet fabriksarbetare, handtverkare och handtverksarbetare uppgick 1865 till 12,821, d. v. s. 10,2 proc. af folkmängden, 1890 till 19,997 (8,2 proc.), 1910 till 35,678 (10,4 proc.) samt 1915 till 43,076 (11,0 proc.). Siffrorna torde dock ej vara fullt jämförbara. — Som *handelsstad* är S. Sveriges största importhamn, hvaremot dess utförsel vida öfverträffas af Göteborgs. S. förmedlar för största delen af mellersta Sverige dess import af förnödenhetsvaror från utlandet, i äldre tider äfven för Finland och Norrland, för det senare ännu delvis, ehuru i städse aftagande omfattning. S:s tulluppbörd har utgjort i årliga medeltal för femårsperioderna 1891—1910 samt åren 1913 (det sista normala före Världskrigets utbrott) och 1914 resp. 12,99, 18,52, 19,85, 20,81, 24,38 samt 20,88 mill. kr. eller i procent af hela rikets resp. 34,8, 36,7, 35,6, 35,5, 35,0 och 35,5. Importen uppgick 1915 till 266,66 mill. kr. (1913: 216,58 mill. kr.). Den utgjordes förnämligast af metaller, 1915: 55,41 (1913: 32,27) mill. kr., alster af åkerbruk, kvarnindustri, trädgårdsskötsel m. m. 35,91 (19,89) mill. kr., spånadsämnen m. m. samt däraf framställda varor 35,74 (34,22) mill. kr., sten- och jordarter m. m. 32,49 (24,25) mill. kr., närings- och njutningsmedel 23,42 (24,62) mill. kr., hudar, skinn- och läderarbeten 15,19 (11,31) mill. kr., oljor, fett, vax m. m. 14,39 (17,45) mill. kr., produkter af kemisk industri 14,19 (7,47) mill. kr. m. m. 1915 infördes i runda tal i proc. af Sveriges hela införsel af resp. varor: kaffe 20, tobak oarbetad 47, cigarrer och cigarretter 48, vin 52, sidenväfnader 55, ylleväfnader 47, bomullsväfnader 35. Exporten uppgick 1915 till 130,96 mill. kr. (1913: 93,16 mill. kr.). Den utgjordes förnämligast af metaller, 41,22 (30,28) mill. kr. samt maskiner, apparater, fartyg och fordon 31,50 (33,48) mill. kr. 1915 utfördes öfver S. i proc. af Sveriges hela utförsel af resp. varor: järn 22 samt maskiner (elektriska och andra) 34. Förhållandet mellan värdesiffrorna för handeln åren 1913 och 1915 motsvarar dock ej relationen mellan varumängderna nämnda år på grund af penningvärdets starka fall under kriget. *Minuthandeln* har alltid i S. varit mycket liflig. 1865 funnos 3,973 handlande af alla slag (gross- och minut-) inräknadt betjäningen, 3,15 proc. af folkmängden; 1890 hade antalet stigit till 7,023 (2,85 proc. af folkmängden) och 1911 till 17,567 (5,07 proc.). Af sistnämnda antal voro 4,774 handelsidkare och 12,793 betjäning. Af hela antalet voro 1,079 kvinnor 1865, 1,270 år 1890 och 5,789 år 1911. Särskildt den kvinnliga betjäningen utgjorde 1865 blott 175 pers., mot 519 1890 och 3,971 1911. Den åsatta bevillningen för handelsrörelse uppgick 1865 till 63,546 kr., 1890 till 98,754 kr. samt 1910 till 220,752 kr. Mot hvarje hundratal handelsidkare svarade 82 betjänte 1865, 132 1890 samt 268 1911. I Nordiska kompaniet eger S. ock numera ett modernt varuhus (grundadt 1902, flyttadt till Hamngatan 18—20 1915) af kontinentala dimensioner. Om salutorg och saluhallar se sp. 1464. — *Börsen* i S. har under senare år uppvisat liflig rörelse. Omsättningen utgjorde 1910 84,4 mill. kr., 1911 180,5 mill. och 1912 318,2 mill. 1913 nedgick omsättningen till 180 mill. kr. och under de två första krigsåren ytterligare till omkr. 51 mill. kr hvardera. 1916 sprang däremot omsättningen upp till 604,8 mill. kr. — *Sjöfarten*, förr besvärad af långa vinterafbrott, fortgår nu med hjälp af nya kraftiga isbrytare nästan obehindradt hela året om. På inrikes orter är S:s sjöfart synnerligen liflig, såväl med hela den svenska kusten, i synnerhet Norrland, som ock med orterna omkring Mälaren samt utefter Göta kanal. Inrikes sjöfarten (hamnafgifter underkastade) på S:s hamnområde 1913 och 1915 illustreras af följande tablå (hvilken dock ej upptar fartyg om 10 ton och därunder).

	1913	1915
	Ankomna fartyg:	
Antal	43,325	33,666
Ton	2,572,200	2,032,972
	Afgångna fartyg:	
Antal	44,139	34,256
Ton	3,065,655	2,546,971

Utrikes sjöfarten är åtskilligt mindre än i Göteborg och Malmö. Beräknad på samma sätt som ofvan, belyses den af följande siffror för 1913 och 1915:

	1913	1915
	Ankomna fartyg:	
Antal	2,355	1,318
Ton	1,210,100	1,090,610
	Afgångna fartyg:	
Antal	1,599	868
Ton	727,338	601,385

Sjöfarten på S:s hamnområde utgjorde således:

	1913	1915
Antal	91,418	70,108
Ton	7,575,293	6,271,938

Läggas härtill fartyg, som endast passerat hamnområdet, bli motsvarande tal:

	1913	1915
Antal	95,128	72,703
Ton	7,847,562	6,440,623

Medräknas fartyg under 10 ton, blir hela antalet fartyg de ifrågavarande åren resp. 106,518 och 81,200. Sammanlagda tontalet af utrikes sjöfarten på S:s tullkammardistrikt var 1915 6,5 (1913 8,4) proc. af hela Sveriges utrikes sjöfart. Motsvarande tal för Göteborg var 16,4 proc. och för Malmö 19,5 proc. (hvaraf dock Öresundstrafiken upptog en stor del). S:s egen handelsflotta utgjorde vid 1915 års slut 282 ångfartyg om 160,920 ton, 18 motorfartyg om 17,902 ton, 29 segelfartyg om 5,502 ton och 69 registrerade pråmar om 10,795 ton eller tillsammans 398 fartyg om inalles 195,119 ton. I procent af hela rikets handelsflotta utgjorde det 1915 resp. 14,7 och 23,6. — *Hamnområdet*. Arealen af hamnplan och upplagsplatser är 696,003 kvm. (hvaraf 16,735 kvm. till tull-, varu- och magasinsbyggnader), kajutrymmets längd är 14,162 m. Inom hamnområdet finnas järnvägsspår (32,154 m.) och kranspår (3,681 m.). Om frihamnen se sp. 1461. — *Jordbruk* idkas å hufvudstadens obebyggda vidder. Enligt den officiella jordbruks-

statistiken funnos 1913 i S. (med Brännkyrka och Bromma) 3,223 har åker och annan odlad jord samt 266 har trädgård. Trädgårdsskötseln är tämligen uppdrifven. En ny form därför äro de s. k. koloniträdgårdarna; 1915 utgjorde antalet dylika trädgårdslotter 1,382 om tillsammans 333,280 kvm. Af kreatur funnos 1916 bl. a. 7,863 hästar, 1,151 kor och 2,582 svin.

Penninginrättningar. S. är säte för hufvudkontoret af Sveriges riksbank; af andra penninginrättningar märkas Riksgäldskontoret, Järnkontoret, Stockholms enskilda bank, A.-b. Stockholms handelsbank (som 1917 med sig införlifvat Norrlandsbanken), Stockholms Intecknings-garanti a.-b., Skandinaviska kredit-a.-b. (hvari A.-b. Sveriges privata centralbank med år 1917 uppgått), A.-b. Mälareprovinsernas bank, Bank-a.-b. Södra Sverige, Sveriges allmänna hypotek-bank, Konungariket Sveriges stadshypotekskassa samt filialkontor för åtskilliga banker i landsorten. Af sparbanker märkas förutom postsparbanken: Stockholms stads sparbank och Stockholms läns sparbank. Af pantlåneinrättningar finnas 3 stycken. — S. är medelpunkten för det svenska *försäkringsväsendet*. Af försäkringsanstalter märkas, förutom statens hithörande verk (Riksförsäkringsanstalten och Pensionsstyrelsen), för brandförsäkring: Stockholms stads brandförsäkringskontor (fast egendom), Stockholms stads brandstodsbolag (lösegendom), Stockholms läns brandstodsbolag, Städernas allmänna brandstodsbolag, Allmänna brandförsäkringsverket för byggnader å landet, Fenix, Norrland, Tor och Victoria samt filialkontor för bolag i landsorten; för lifförsäkring: Allmänna lifförsäkringsbolaget, Balder, De Förenade, Oden, Nordpolen, Nordstjärnan, Svenska lifförsäkringsbolaget, Thule, Trygg, Victoria m. fl., filialkontor af bolag i landsorten; för såväl brand- som lifförsäkring: Skandia; för lifränte- och kapitalförsäkring: Ränte- och kapitalförsäkringsanstalten samt Allmänna pensionsförsäkringsbolaget; för olycksfallsförsäkring: Bore, Fylgia, Gotia, Hansa, Skandinavien m. fl.; för sjöförsäkring: Stockholms sjöförsäkrings a.-b. samt Vega, Ägir, A.-b. Sjöassuranskompaniet, filialer af bolag i landsorten m. fl.; anstalter för sjukdoms-, häst- och glasförsäkring m. fl. branscher.

Samfärdsmedel. Med samfärdsmedel är S. väl försedt såväl för förbindelsen med andra orter som för trafiken mellan stadens olika delar. Tre hufvudlinjer af de svenska *järnvägarna* utgå från S., nämligen Västra och Norra stambanorna samt den enskilda Stockholm—Västerås—Bergslagsbanan; härtill komma den smalspåriga Rimbobanan till Roslagen och den därmed förenade elektriska spårvägen till Djursholm med bibanor, vidare Värtabanan för lokaltrafiken med hamnen vid Värtan, Saltsjöbanan (elektrisk) för trafik med Saltsjöbaden samt järnvägen Stockholm—Nynäs. Järnvägarna n. och s. om Mälaren förbindas genom Sammanbindningsbanan genom Stockholm (se d. o.). Utom Centralbangården har S. inom sitt område eller i stadens omedelbara närhet 12 andra bangårdar. Hela järnvägspersontrafiken vid bangårdarna (frånsedt de inkorporerade områdena) utgjorde 1916 $14,_{33}$ mill. anlända och afresta pers. Häraf kom största delen, $12,_{25}$ mill. pers., på den lokala trafiken. Likväl förmedlas lokaltrafiken hufvudsakligen af ett vidsträckt *spårvägsnät* med elektrisk drift. Det eges och trafikeras af två bolag, ett för de norra stadsdelarna jämte Bromma (A.-b. Stockholms spårvägar) och ett för Södermalm. Det förra trafikerar äfven linjen Haga—Hagalund—Råsunda—Sundbyberg, det senare den i Brännkyrka belägna Södra förstadsbanan. I båda bolagen är kommunen numera delegare. Spårlängden (i betydelsen trafikerad gatulängd, utan dubbelräkningar) utgjorde för de södra spårvägarna omkr. 14 km., för Södra förstadsbanan omkr. 7 km. samt för norra spårvägarna omkr. 40 km. (hvaraf linjen Haga—Sundbyberg något öfver 4 km.). 1916 befordrades å de norra spårvägarna (i nyss angifven omfattning) $73,_{04}$ mill. passagerare, å de södra $16,_{16}$ mill. samt å Södra förstadsbanan $2,_{20}$ mill. En del af persontrafiken inom S. (1916: $9,_{67}$ mill. passagerare) ombesörjes af ett antal små *ångslupar* och *färjor*, hvilka i alla riktningar genomkorsa stadens många vattendrag och utgöra ett specifikt utmärkande drag för S. Af stor betydelse och likaledes ett typiskt inslag i S:s samfärdsel är äfven den lifliga lokala Skärgårds- och Mälartrafiken. 1916 befordrade den $1,_{94}$ mill. pers., hvaraf omkr. $^3/_4$ på månaderna maj—sept. Trafiken mellan Mälaren och Saltsjön förmedlas (utom den obetydliga genom Norrström) genom en *sluss* (se d. o. och sp. 1458 härofvan) och kommer att ytterligare främjas genom Hammarbyleden (se ofvan sp. 1461). För persontrafiken till det högt belägna Södermalm finnas tre *hissar* (1916 tills. befordrande $1,_{69}$ mill. passagerare), och förbindelsen mellan Norr- och Östermalm förmedlas bl. a. genom en *tunnel*, "Brunkebergstunneln" (1916 $0,_{73}$ mill. passagerare). — Telefonväsendet har nått en sådan utveckling, att S. bland alla världens städer eger det jämförelsevis största antalet telefoner. Telefonverksamheten utöfvas dels af staten ("Riks-telefon"), dels af enskildt bolag (A.-b. "Stockholmstelefon"). Antalet apparater utgjorde vid slutet af 1916 tills. öfver 111,000, d. v. s. 1 på hvar 4:e inv. 1916 förmedlades å Rikstelefonen nära 83 mill. samtal och på Stockholmstelefonen 188 mill. — De å hotellen *anmälda resandes* antal uppgick 1916 till 162,721. G. S—g. (V. S.)

S:s garnison utgöres af Svea och Göta lifgarden, Lifgardet till häst, Lifregementets dragoner, Svea artilleriregemente, Positionsartilleriregementet, Svea ingenjörkår, Fälttelegrafkåren och Intendenturkompaniet i Stockholm. Högsta befälet öfver dessa trupper föres af en *öfverkommendant*. S. är dessutom förläggningsort för ett stort antal staber, militära inspektioner m. m. och för "S:s station af k. flottan".

S:s fasta försvar under medeltiden utgjordes af det i n. ö. på Stadsholmen liggande slottet (se Stockholms slott), hvarifrån en ringmur rundt staden gick utefter, delvis något innanför innersidorna af Öster- och Västerlånggatorna samt var förstärkt med torn i synnerhet vid norra och södra portarna, hvarjämte en yttre, väl försvarad port fanns på Helgeandsholmen. Med strandremsornas utfyllning och stadens tillväxt uppgick ringmuren småningom i de nya husen eller nedrefs, hvarför nya befästningar måste uppföras. Dessa gjordes då i form af porttorn med

vingmurar vid brofästena i n. och s., hvarjämte yttre portförsvar anordnades äfven på holmen mellan Södermalm och staden. På Gråmunkeholmen (nuv. Riddarholmen) byggdes dessutom både murar och torn. Någon sammanhängande ny ringmur kring Stadsholmen synes dock ej ha utförts; men i stället var en förpålning, bestående af dubbla och af syllar förbundna pålrader, den s. k. bommen l. kransen, nedslagen i vattnet ett stycke utanför strandkanten. Under unionstidens fejder blefvo emellertid stadens befästningar ofta illa åtgångna, och vid Gustaf Vasas intåg 1523 voro många af dem i fallfärdigt tillstånd. Då vidtogos därför af honom anstalter till slottsbefästningens förbättring och utökning, bl. a. i v. och s. med sträckmurar, bastejer och graf, som medförde inflyttandet af Nikolai kyrkas kor; och borgerskapets skyldighet att vidmakthålla stadens befästningar inskärptes, hvarvid särskildt södra portens försvar skulle tillgodoses och "staden västantill" förses med skansar och blockhus. "Östantill" uppfördes däremot 7 torn med mellanliggande mer och mindre fristående mur. I n. utgjordes portvärnet af mur och torn på Helgeandsholmen samt inre porttorn på nuv. Mynttorget; mot s. funnos utom det inre porttornet med sina vingmurar ett torn på holmen i strömmen och ett starkt torn jämte jordvall och graf utanför landfästet på Södermalm. Erik XIV lät vid slottet bygga en bastej nere vid sjön, och Johan III lät fullfölja stadens sträckmur "westen till", förbättra Söderportstornen, höja Norreportstornet, bygga starka portar med torn i ö. och v. samt utlägga en ny bom rundt hela staden, och 1581 uppmanades borgarna att flitigt förbättra alla stadens befästningar, "både torn, portar, murar och vallar". Fortfarande fanns dock ej någon sammanhängande befästning, och en sådan kom heller aldrig till stånd; ty under Karl IX:s tid fick stadsbefästningen opåtalt förfalla, ja nedbröts t. o. m. delvis, och slottsbefästningen, som aldrig fullt afslutats, var af föga betydelse. Då danska flottan i aug. 1612 seglat in i S:s skärgård, upptimrades emellertid i hast ett bålverk vid Söderport; och efter freden uppmanades borgerskapet att iståndsätta och förbättra de bristfälliga stadsmurarna, men vid slottsbefästningen åtgjordes intet. Slutligen utdrogos i maj 1623 kanoner till Södermalm och sattes där i batteri för hufvudstadens omedelbara försvar. För den otidsenliga stadsbefästningens stärkande hade dock föga eller intet gjorts, och så godt var nog det. Flera af de försvarsverk, som byggts under 1500-talet, hade nämligen kräft så lång tid, att de, när de ändtligen blefvo färdiga, redan voro omoderna. Det var därför ur försvarssynpunkt ingen skada, att murar och torn under regleringsarbetena på 1630- och 1640-talen utan skonsamhet refvos eller inbyggdes i nya hus. Längst bibehöllos Södertorn med sina sidovallar och framförvarande graf (sedan Järngrafven) samt det ännu kvarstående tornet på Riddarholmen. Något befästande af Staden inom broarna kom ej heller mer i fråga, i synnerhet som malmarna då började alltmer bebyggas, utan hufvudförsvaret framflyttades på södra sidan till de till Södermalm ledande passen ("avenyerna"), under det att på norra sidan fast försvar ansågs tills vidare kunna undvaras. Som skydd mot anfall från sjösidan hade redan Gustaf Vasa börjat befästa Vaxholmen, och härmed hade alltsedan dess fortsatts (jfr Vaxholms fästning). I mars 1644, då krig med Danmark ånyo utbrutit, rådslogs om avenyernas till S. skyddande genom skansar vid "Grinden" och Danviken; och vid båda dessa ställen började försvarsverk också byggas och förstärktes gång på gång (jfr Danviks skans och Grinds skans). 1656 erinrades borgmästare och råd i S., att vallen vid Söderport behöfde repareras och få batterier samt att vindbryggor borde anordnas vid både södra och norra portarna; men Karl X:s planer att befästa först Södermalm och sedan äfven Norrmalm kunde af brist på medel ej realiseras. Äfven Karl XI fann Stockholms befästande böra uppskjutas "till bekvämare tid". 1673 påmindes dock öfverståthållaren om batteriernas vid Söderport reparation, och 1677 iståndsattes Grinds- och Danviksskansarna, hvarjämte befästningsanläggningar utfördes vid Fällström, Fittja bro, Flottsbro och Skuru. Palmqvists 1709 inlämnade förslag till befästningar rundt hufvudstaden hade ingen annan påföljd, än att befästningarna vid Grinden och Danviken iståndsattes 1710, men i öfrigt utfördes då intet mer än ett defensionsverk vid Hornstull, hvars fullföljande dock 1713 af brist på medel måste afbrytas. "Till sjökantens så mycket bättre försvarande" byggdes 1715 en bro öfver Stocksund. 1717 uppgjordes förslag till befästande å norra sidan från Älkistan till Bällsta bro, där något arbete också igångsattes, men snart afbröts. 1719 iståndsattes än en gång de befintliga försvarsverken, till hvilka då kommit äfven verk vid Baggensstäket (se d. o.), och en skans vid Älkistan påbörjades. 1732 iståndsattes åter avenybefästningarna, men 1789 och 1808 års befästningsförslag ledde lika litet som 1826 års försvarskommittés förslag till något resultat; men 1831 påbörjades en befästningsanläggning vid Stenbrottet och 1832 en framför Tulldammen, båda nära Karlberg. Dessa arbeten, som utgjorde delar af en föreslagen befäst linje n. om S., afstannade dock redan 1833 af brist på medel; och såväl 1839 som 1856 års befästningskommittéers förslag stannade på papperet med undantag af ett större reduitverk på platån vid Johannishof, som påbörjades 1859, men redan 1862 måste arbetena inställas af brist på medel och ha sedermera ej återupptagits. 1864 tillsattes emellertid en ny kommitté uteslutande för att taga under omprövning 1856 års kommittés förslag till S:s befästande, och 1866 aflämnades betänkandets 1:a del, som omfattade försvaret å södra landsidan, men först 1869 var 2:a delen, afhandlande norra sidan, färdig. Det hela ledde emellertid ej till något som helst resultat. Slutligen har ännu en kommitté 1878—79 haft att yttra sig bl. a. om öppnandet af en djupare segelled genom Baggensstäket och däraf föranledda försvarsåtgärder, hvilka föreslogos att bli batterier och minor i en yttre försvarslinje, en stängsellinje och ett batteri vid Stäket, försänkning i Skurusunds norra del och därvid äfven ett permanent verk och 2 flankerande batterier, minspärrningar i farleden m. m. Detta förslag förordades sedan 1884; men någon fördjupning af Baggensstäket har dock lika litet kommit till stånd som en senare föreslagen kanal genom Moranedet. Någon kommitté för förnyad utredning om

S:s befästande åt landsidan har sedermera ej tillsatts, utan har denna fråga i stället undanskjutits för andra, som ansetts viktigare. Dels genom medel från Palmqvistska fonden (se d. o.), dels genom åtgärder af Föreningen för Stockholms fasta försvar (se d. o.) ha dock under de senare åren vissa försvarsanstalter mot land vidtagits n. och s. om S., hvarjämte skärgårdsbefästningarna utvidgas. Hvad som åtgjorts är emellertid af hemlig natur. Då S. sålunda försvaras både af mera direkt för dess skydd anlagda landbefästningar och af skärgårdsbefästningar längre ut vid de olika inloppen, måste denna stad naturligtvis anses vara befäst och därför också utsatt för en sådan orts alla risker. Att döma af erfarenheterna från Världskriget skulle emellertid redan befintligheten inom stadens område af militära anläggningar, ej minst flottstationen, vara tillräcklig orsak till bombardemang i händelse af krig. L. W:son M.

S:s vapen föreställer konung Erik den heliges bröstbild med kunglig krona (se fig. 1, sp. 1457).

Fig 45. Stockholms äldsta sigill.

S:s äldsta vapen är kändt genom ett dokument från 1296; det framställde bilden af två torn m. m. (se fig. 45). Ej långt därefter skaffade sig sta-

Fig. 46. Stockholms tredje sigill.

den ett prydligare vapen (afbildadt å pl. I till art. Sigill), framställande tre torn, porttorn och mur och kändt först från 1326. Detta uttränggdes af ett annat (äldsta kända aftrycket från 1376) med Erik den heliges hufvud (se fig. 46), och denna bild återfinnes i sina hufvuddrag i det nuv. vapnet.

Historia. Anledningen till namnet S. är outredd. Som de i S. funna silfverfynden visa, var orten befolkad redan under 1000-talet, och sannolikt torde mot slutet af 1100- eller början af 1200-talet ett fäste ha anlagts vid Mälarens utlopp som skydd mot de estniske sjöröfvarnas härjningar. Läget var ej blott ur försvars-, utan särskildt ur bebyggelsesynpunkt mycket gynnsamt för uppkomsten af en stapelplats för lybeckarnas handel på Mälardalen. Ett stadssamhälle organiserades småningom efter tyskt mönster. Första gången orten nämnes som stad är 1252. Af traditionen tillskrifves Birger jarl en så betydande insats vid ortens stadsblifvande, att man icke kan betvifla, att de första, nu förlorade privilegierna utfärdats af honom. Staden tillväxte snabbt. I ett bref af 1289 säges, att "staden inom få år blifvit folkrikare än de flesta andra städer i landet". Det äldsta bevarade privilegiebrefvet är emellertid af 1 maj 1436. Under de första århundradena af sin tillvaro var S. inskränkt till den egentliga Stadsholmen (Riddar- och Helgeandsholmarna räknades under medeltiden ej till staden), som till arealen då icke var större än omkr. två tredjedelar mot nu. Den ursprungliga stadsmuren gick delvis utefter innersidorna af de nuv. Väster- och Österlånggatorna, delvis t. o. m. något innanför dessa. Stadens utrymme var alltså i hög grad begränsadt och måste tidigt tagas i anspråk ända till det yttersta (jfr fig. 47).

Traktens topografiska utseende var vid denna tid ganska olikt det nuvarande. Vattendragen voro öfverallt vidsträcktare. Med begagnande af nutida namn kan sägas, att nuv. Karl Johans torg utgjorde en holme i Söderström; Helgeandsholmen bestod af flera mindre holmar; Klara sjö, där de nuv. kvarteren Blekholmen bildade en holme för sig, gick ända upp emot nuv. Klara kyrka och Nybroviken upp till Norrmalmstorg; Blasieholmen var skild från Norrmalm genom Näckströmmen o. s. v. Brunkebergsåsen var betydligt högre än nu och gick ända ned till stranden af Norrström.

De staden i n. och s. omgifvande sandhöjderna, malmarna (se Malm), började bebyggas redan under medeltiden, då såväl Klara som Jakobs och Maria kyrkor kommo till stånd. Gustaf I lät dock nedrifva de båda sistnämnda, för att de icke skulle erbjuda stödjepunkter åt anfallande härar. Emellertid stadgades i det af samme konung utfärdade privilegiebrefvet 30 juli 1529, att båda malmarna, d. v. s. Södermalm (Åsön) och Norrmalm, skulle "blifva under stadsens regemente och lydno". Sedermera blef Norrmalm l. Norra förstaden 1602 skild från S. och utgjorde ett särskildt samhälle med egen styrelse, tills densamma enligt k. br. 21 april 1635 och privilegierna 10 mars 1636 åter förenades med S. Vidare tillkom större delen af Ladugårdslandet genom k. br. 28 febr. 1639 och 5 mars 1640, hvarvid staden erhöll vissa rättigheter med afseende på försäljning och upplåtelse af tomter. Detta område utvidgades ytterligare enligt k. br. 27 okt. 1670 och 28 sept. 1682. Under tiden hade drottning Kristina till S. donerat först en del och sedan, med vissa undan-

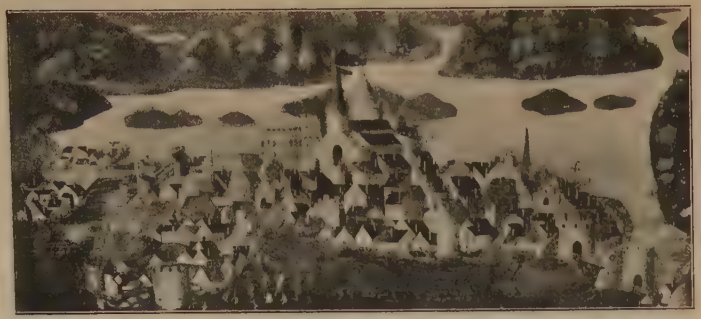

Fig. 47 Stockholm sedt från Mälarsidan år 1535. Efter "vädersolstafiau" Stockholms Storkyrka.

Fig. 48. Stockholm från norr på 1570-talet. Gravyr (i K. biblioteket) af Milheuser, efter Hogenbergs gravyr omkr. 1574.

Fig. 49. Stockholm sedt från Saltsjösidan på 1690-talet, gravyr af W. Swidde, 1693. Efter Sueciæ-verket.

tag, hela det n. om Mälaren och v. om Klara sjö belägna Munkelägret, från 1672 kalladt Kungsholmen (se d. o. 1). Därefter förblefvo stadens gränser i hufvudsak oförändrade, ända tills Djurgården (se d. o.), hvaraf mindre delar på 1700-talet lagts under stadens jurisdiktion, enligt k. br. af Katarina församling 1723, och en ännu större brand 1759 lade i aska tre hundra hus inom Maria församling. 1802 brann en del af Riddarholmen, 1822 Blasieholmen och 1857 trakten omkring Mosebacke (på Södermalm).

S:s politiska historia sammanfaller till en betyd-

Fig. 50. Karta öfver Stockholm på 1500-talet.

10 aug. 1866 i sin helhet förenades med S. fr. o. m. 1868 (gränsen i n. närmare bestämd till kanalen vid Ålkistan enligt k. br. 23 mars 1870). Slutligen har staden på sista tiden betydligt utvidgats både i n. och s., sedan med S., som ofvan nämnts, införlifvats Brännkyrka socken (enligt k. br. 22 mars 1912) och Bromma kommun (enligt k. br. 2 nov. 1915). Under tidernas längd har stadens område blifvit tillökadt äfven genom uppgrundningar och en stor mängd utfyllningar.

Om de särskilda stadsdelarnas bebyggande samt stadens folkmängd under olika tider se sp. 1458—62 och 1472 och de åt stadens olika församlingar och stadsdelar egnade specialartiklarna. Epoker i byggnadshistorien bildade ofta i äldre tider de stora eldsvådorna. Redan 1297 brann större delen af staden ned; andra större eldsvådor under medeltiden inträffade 1407, 1419, 1445, 1458 och 1495. Sedan Gustaf I 1552 förbjudit uppförandet af trähus i Staden inom broarna, minskades eldens härjningar i någon mån inom denna stadsdel; dock afbrann där 1625 västra delen i stort omfång. Byggandet af stenhus försvårades genom brist på tillräckligt tegel. I fråga om malmarna dröjde det ännu längre, innan ett byggnadssätt gjorde sig gällande, som skyddade för större eldsvådor. 1640 nedbrunno omkr. två hundra hus vid Regeringsgatan och trakten däromkring, och i den stora Klara brand 1751 blef o de flesta husen vid Drottninggatan och hela västra delen af Klaratrakten lågornas rof. På Södermalm afbrann en stor del

lig del med Sveriges historia; här må därför erinras endast om några hufvudpunkter. Redan tidigt stadgade sig stadens politiska betydelse, i det att för unionstidens kämpande partier besittningstagandet af S. merendels finnes ha stått som afgörande för frågan om herraväldet öfver hela riket. Exempelvis kan påpekas, hurusom konung Kristian I:s försök att återvinna Sveriges krona omintetgjordes, sedan hans anfall mot S. misslyckats tack vare Sten Stures seger vid Brunkeberg (se d. o.) 1471. Det mot konung Hans revolterande nationella partiet under Sten Sture skyndade sig att belägra S:s slott, där Hans' drottning Kristina inneslutit sig, och slottet nödgades kapitulera 9 maj 1502. Tre dagar därefter ankrade Hans med en dansk flotta vid Djurgårdslandet, men fann ett anfall på S. fruktlöst. När sedermera Kristian II tänkte återupprätta unionen och göra sig till herre öfver Sverige, riktade han sitt angrepp mot S.; två gånger blef han tillbakaslagen (1517 och 1518), men tredje gången dagtingade den af Kristina Gyllenstierna i det längsta försvarade staden, hvarefter Kristian erkändes som konung och (nov. 1520) kröntes i S. (Om S. som kröningsstad se Kröning.) Då inträffade en af de hemskaste episoderna i stadens historia: Stockholms blodbad (se d. o.), som i st. f. att, som han hoppats, stärka tyrannens makt, gaf stöten till hans fall. Det blef nu befriarens, Gustaf Vasas, tur att belägra S., och midsommaraftonen 1523 kunde han hålla sitt intåg i staden.

Den på 1520-talet inbrytande reformationen hade sin särskilda betydelse för S. Kloster och kyrkor egde nämligen stora områden invid S., hvilka indrogos till kronan och sedermera till stor del donerades eller på vissa villkor öfverlätos till S., i synnerhet under förra hälften af 1600-talet (se ofvan). Den starka tillväxten i omfång under denna tid sammanhängde med en motsvarande tillväxt i politisk betydelse. Fr. o. m. Gustaf II Adolfs tid blef S. mer än förut den politiska medelpunkten i landet. Rådet, förut endast då och då sammankalladt, blef till följd af konungens långa frånvaro i krigen såsom tillförordnad regering bundet vid en stadigvarande verksamhet i hufvudstaden, ett förhållande, som fortfor genom drottning Kristinas förmyndarregering, som likaledes var en rådsregering. Under tiden organiserades rikets centralförvaltning i S., särskildt genom 1634 års R. F., och en mängd nya ämbetsverk uppstod. Från samma tid ha också de flesta riksdagarna hållits i S. Allt detta hade till följd en invandring till staden af högre och lägre ämbetsmän, tjänstfolk och handtverkare. Befolkningens tillväxt föranledde stadsområdets utvidgning och ökad byggnadsverksamhet. Ståtliga adelspalats byggdes, företrädesvis på Nedre Norrmalm, Blasieholmen, Riddarholmen och i slottets närmaste omgifningar (se ofvan, sp. 1466—68). Officerare och sjöfolk slogo sig ned på Ladugårdslandet, handtverkare särskildt på Munkelägret (Kungsholmen) o. s. v. Den tilltagande byggnadsverksamheten åter framkallade behofvet af gatu- och tomtreglering. På malmarna funnos inga egentliga gator, utan endast vägar, omkring hvilka husen voro oregelbundet grupperade. Nu uppgjordes en stadsplan, och regleringen började med kraft genomföras af S:s förste öfverståthållare (så benämndes fr. o. m. 1634 stadens högste styresman), Klas Fleming (1634—44). Malmarna förvandlades småningom från att vara landtliga förstäder till att bli verkliga stadsdelar. I hufvudsak har den ifrågavarande stadsplanen följts ända till våra dagar.

Alltsedan Kristian Tyranns tid har S. varit förskonadt för hemsökelse af fienden; endast en gång hotades det med sådan, nämligen sommaren 1719, när ryssarna sökte tränga fram genom Stäket, men hejdades där (se därom B a g g e n s s t ä k e t). Bland märkligare tilldragelser af politisk art, som därefter timat, må nämnas blodbadet på de upproriske dalkarlarna (se D a l u p p r o r, sp. 1199—1202) 22 juni 1743, afrättningen på Riddarholmen 23 juli 1756 af hufvudmännen för revolutionsförsöket s. å., Gustaf III:s revolution 19 aug. 1772, revolutionen 13 mars 1809, Fersenska mordet 20 juni 1810, blodiga kravaller i sammanhang med Crusenstolpeaffären juli 1838, oroligheter under påverkan af franska februarirevolutionen i form af fönsterinslagningar hos misshagliga politiker, såsom v. Hartmansdorff m. fl., hotfullt uppträdande af massan vid slottet och ingripande af militären, hvilket kostade flera människor lifvet mars 1848, pöbelupplopp och massornas skingrande genom besprutning med vattenledningsvatten mars 1864, folksamlingar och kavallerichocker i anledning af Karl XII:s statys aftäckning 30 nov. 1868, den "politiska storstrejken" i maj 1902 och "storstrejken" aug.—sept. 1909, hvarunder strejkledarna förlamade trafik- och transportväsendet under flera dagar, samt det i demonstrationsväg enastående "bondetåget" i febr. 1914.

I fråga om den andliga odlingen har S. till följd af sin jämförelsevis ringa storlek och landets betydliga utsträckning samt icke minst genom saknaden af ett universitet ej kunnat intaga den centrala och förhärskande ställning, som fallet är med flere andra af Europas hufvudstäder, men äfven i detta hänseende torde S:s inflytande kunna sägas vara i stigande, särskildt efter tillkomsten af Stockholms högskola (se d. o.). Som handels- och industriort har S. haft växlande öden, merendels i nära sammanhang med de politiska skiftena af Sveriges historia. Under medeltiden blef staden medelpunkten för hanseaternas förbindelser med Sverige, men hade på samma gång en hård strid att bestå för ekonomisk och nationell självständighet gentemot de öfvermäktige tyskarna ("Käpplingemorden"). 1471, under inflytandet af den allmänna glädjen öfver segern på Brunkeberg, upphäfdes den gamla bestämmelsen, att tyskarna skulle utgöra halfva antalet ledamöter af stadens magistrat. Först Gustaf I bröt tyskarnas välde fullständigt. Under 1600- och 1700-talen sökte man på allt sätt främja utvecklingen af stadens näringslif, ofta till förfång för andra orter. Sålunda fingo, enligt den under Gustaf II Adolfs tid införda handelslagstiftningen, de flesta städer i Norrland och Finland ej drifva handel annat än på S. (se B o t t n i s k a h a n d e l s t v å n g e t). Förlusten af Finland vid 1800-talets början tyckes ha varit ett hårdt slag för S. Under de senaste årtiondena har stadens industriella och kommersiella lif åter företett betydande utveckling, om än icke fullt i proportion till den samtida folkökningen. Om de i S. hållna industriutställningarna, bland hvilka här må påpekas dem af 1866 (i Kungsträdgården), 1897 och 1909 (bägge på Djurgården), se U t s t ä l l n i n g a r.

Om stadens betydelse i allmänhet må vara nog att anföra, att densamma numera innesluter mer än 7 proc. af rikets folkmängd, mot vid 1800-talets begynnelse endast $2^1/_3$ proc. af Sveriges och Finlands samt 1850 omkr. $2^2/_3$ proc. af Sveriges folkmängd ensam.

Litt.: De förnämsta tryckta arbetena (utom de å sp. 1472 anförda) rörande S:s historia äro J. Elers, "Stockholm" (4 bd, 1800—01; ett förtjänstfullt historisk-topografiskt arbete), "Öfverståthållareembetets femårsberättelser" och P. R. Ferlin, "Stockholms stad i juridiskt, administrativt, statistiskt och borgerligt hänseende" (2 bd, 1854—58; sammandrag häraf 1859). Vidare må nämnas Kommunal författningssamling för S. (sedan 1862), de årliga "Berättelserna ang. Stockholms kommunalförvaltning" (sedan 1868), Kl. Lundin o. A. Strindberg, "Gamla Stockholm" (1880—82), samt Kl. Lundin, "Nya Stockholm" (1887—90), "Stockholms inteckningsgarantiaktiebolags månadscirkulär" (sedan 1882), F. U. Wrangel, "Blasieholmen" (1894; ny uppl. 1914), "Gamla gatunamn" (i "Vintergatan", 1895), "Gata upp och gata ned på Norrmalm" (ibid. 1896) och "Stockholmiana" (5 bd, 1902—16), G. Nordensvan, "Mälardrottningen" (1895—96), E. V. Dahlgren, "Stockholm. Sveriges hufvudstad" (prakt-

verk med anledning af Allm. konst- o. industriutställn., 3 dlr, 1897), Samfundet S:t Eriks årsböcker från 1903, "Utredningar rörande statens mark och tomter i Stockholm", verkställda af Riksarkivet (5 bd, 1910—13), F. de Brun, "Det medeltida Stockholm" (1911), "Minnesskrift vid S:s stadsfullmäktiges 50-årsjubileum den 20 april 1913" (1913), festskriften "Stockholms rådhus och råd" (2 bd, 1915—17), L. M. Bååth, "Helgeandsholmen och Norrström" (I, 1916). —"Stockholms stads privilegiebref 1423—1700" äro utg. af Hum. vet. samf. genom K. Hildebrand och A. Bratt (1900—14) och "Stockholms stadsböcker från äldre tid" af Samf. f. utg. af handskr. rör. Skandinaviens historia: ser. I. Jordeböcker, 1—2, 1420—98 (1876—1914); ser. III. Räkenskaper, 2, Skotteboken 1501—10 (1889—1915), bägge redigerade af H. Hildebrand, och ser. II. "Tänkeböcker", 1, 1474—83 (1917), red. af E. Hildebrand. Om S:s stadsböcker se Stadsbok. G.S—g. (S.B—h. N.F.Ö—n.)

I *litteraturen* har S. skildrats ur olika synpunkter och på mångfaldigt sätt från och med 1600-talet, då Gustaf Rosenhane i "Venerid" gaf en sonett till dess ära. V. von Rosenfelt diktade 1702 "Stockholms låf", och ungefär från samma tid härstamma förtjusta skildringar från S:s omgifningar åt Mälaren till (Leyoncrona, Dahlstierna, Runius). Först med K. M. Bellman uppstod emellertid en snillrik hufvudstadsskald, som tillika var son af staden; i hans dikter lefver S. i all sin egenart och sitt tidslynne, omgifven af vatten, skog och berg. Svaga efterbildningar af hans stadsbilder gaf K. Fr. Dahlgren. Betydande var däremot ett annat stockholmsbarn, K. J. L. Almquist, som lämnade en mängd målande och stämningsrika bilder af S. och trakten norrut. Vidare finner man hos O. P. Sturzen-Becker och August Blanche liffulla och karakteristiska motiv från S., hos Karl Snoilsky vackra historiska och nutidsstämningar från S. J. A. Strindberg är den tredje store stockholmsskildraren (särskildt för 1860- och 1870-talen). I den modernaste litteraturen, som ofta är hembygdskonst i utpräglad grad, finnes en mängd stockholmsskildrare: D. Fallström, G. Nordensvan, O. Levertin, Hj. Söderberg, H. Berger, S. Siwertz m. fl.

I *konsten* uppträda bilder från S. egentligen först i Sueciæ-verkets kopparstick. På 1700-talet verkade J. Sevenbom (1760- och 1770-talen), J. Snack (1770- och 1780-talen), Elias Martin, den förnämste stockholmsmålaren under 1700-talet, och hans broder J. F. Martin; på 1800-talet Hj. Mörner (stockholmskarikatyrer), K. J. Billmark, K. S. Bennet, J. M. Stäck, K. A. Dahlström, G. V. Palm, R. Norstedt, A. Lindman, R. L. Haglund, J. L. Kindborg, A. V. Andrén, N. E. Kreuger, A. T. Gellerstedt, K. Nordström, Eugen Jansson, prins Eugen, Aron Gerle, A. Engström (karikatyrer), Gerda Wallander, Louis Sparre, Hj. Molin, F. Boberg, A. Erdmann m. fl. Se O. Levertin, "Stockholmsnaturen i svensk dikt" och "S. i den svenska konsten" (i "Svensk konst och svensk natur", 1910), K. Wåhlin, "Vårt gamla S." (1911), och K. G. Laurin, "Stockholm genom konstnärsögon" (1912; eng. och ty. uppl. 1913). R—n B.

* * *

S:s omgifningar såväl inåt Mälaren som utåt Saltsjön äro berömda för sin vackra natur. Sedan långt tillbaka ha de under sommarmånaderna utgjort omtyckta tillflyktsorter för stadens invånare. För dessas räkning ha, i synnerhet från 1860-talet, uppförts tusentals villor ("sommarnöjen") på öar och stränder, tidigare förnämligast på Mälarsidan, numera återigen i vida större utsträckning i Stockholms skärgård. De förbättrade, långt snabbare kommunikationerna, hvilka emellertid ännu ej planmässigt ordnats, ha vidare möjliggjort för tusentals människor, som ha sitt arbete i hufvudstaden, att bo året om utanför denna i något af de många samhällen, som på senare tid bildats vid ångbåts- och järnvägslinjerna till S., och man kan säga, att f. n. S:s förstadsområde sträcker sig mellan 20 och 30 km. rundt staden. Vid statsbanan söderut ligga Segeltorp, Huddinge och Hörningsnäs villastad (i Huddinge socken), Tullinge, Tumba och Uttran (i Botkyrka socken) samt Rönninge (i Salems socken); vid Nynäsbanan Vendelsö (i Österhaninge socken) och Tungelsta (i Västerhaninge socken); vid Saltsjöbanan Henriksdal, Sickla, Nacka, Järla, Storängen, Saltsjö-Dufnäs, Neglinge (alla i Nacka socken) och köpingen Saltsjöbaden; på Lidingön, som i sin helhet utgör en köping, ö. om S., ligga Lidingö villastad, Brevik, Herserud, Islinge, Skärsätra och Torsvik; vid Stockholm—Roslags järnväg ligga Älkistan, Stocksunds köping, Långängen, Danderyd och Enebybergs villastad (i Danderyds socken), Djursholms stad äfvensom Roslags-Näsby och Täby (i Täby socken); vid statsbanan norrut Karlberg, Hagalund, Järfva (i Solna socken), Norrviken, Rotebro och Tureberg (i Sollentuna socken); vid Stockholm—Västerås—Bergslagens järnväg Nya Hufvudsta, Dufbo, Bromsten, Solhem, Spånga, Barkarby, Hässelby villastad och Flysta (i Spånga socken), köpingen Sundbyberg och Lilla Alby (i Solna socken); spårväg leder till Råsunda. I S:s närhet ligga äfven Karlbergs slott (krigsskola) samt de kungl. lustslotten Haga, Ulriksdal och Drottningholm.